האנציקלופדיה העברית

כללית, יהודית וארצישראלית

כרך עשרים וששה

סבות – עמר אבן אל־עאץ

חברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ

ירושלים תשל״ד תל־אביב

ENCYCLOPAEDIA HEBRAICA

נשיא הכבוד:
פרופ׳ אפרים קציר - נשיא המדינה

הנהלה ראשית של החברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ
מאיר (ז״ל) וברכה פלאי

שמשון קלאוס מנהל

הכרך סודר ונדפס במפעלי דפוס פלאי בע״מ, גבעתיים-רמת־גן

ריכוז המזכירות של מחלקת התכנון ואיסוף החומר — אסתר קיסר; ריכוז המזכירות של מחלקת העריכה — הדי שטיינברג; איסוף התמונות — יעל ממן, B.A.; ציור ומיפוי — יהודית בלנק, B.A. וסוזן לנדאו, B.A.

©
כל הזכויות שמורות להוצאה, בייחוד זכויות תרגום, קיצורים, צילומים והעתקות
COPYRIGHT BY ENCYCLOPAEDIA PUBLISHING COMPANY, LTD.
PRINTED IN ISRAEL

המערכת הכללית לכרך ב׳

העורך הראשי:
פרופ׳ יהושע פראוור

מנהל המערכת:
אלכסנדר פלאי, M. A.

המערכת המרכזית

מחלקת מדעי־היהדות: **פרופ׳ אפרים אלימלך אורבך**
ישראל תא־שמע (עורך משנה)

מחלקת מדעי־הרוח: **פרופ׳ שמואל הוגו ברגמן**
אהרן אריאל (עורך משנה)
ד״ר פנחס פיק (עורך משנה)

מחלקת מדעי־הטבע: **פרופ׳ בנימין שפירא**
ד״ר אריאל כהן (עורך משנה)

מחלקת התכנון, איסוף החומר והבאה לדפוס —
מזכיר כללי: **יצחק הס**

המזכירות המדעית

המזכיר הכללי:
דב בן־אבא, M.Sc.

גיורא אגם, M.Sc. / כימיה; גאולוגיה; **יעקב אורבך** / מקרא; לשון עברית; **דב בן־אבא**, M.Sc. / אסלאם; פסיכולוגיה; בלשנות: חנוך; **רות בנרל**, B.A. / גאוגרפיה; **ארי בר־זכאי**, LL.B., B.A. / משפט; סוציולוגיה; **צבי ברם**, B.A. / דתות: היסטוריה של יה״ב; פילוסופיה; **הנרי וסרמן**, M.A. / היסטוריה; תו״י; **אברהם חנני**, B.Sc. / מתמטיקה; מוסיקה; **מלכה טרגן**, M.Sc. / בוטניקה; זואולוגיה; חקלאות; **צלה כ״ץ**, M.A. / ספרות עברית; תו״י; **ישראל ברמל**, B.A. / היסטוריה; **פנחס לייבזון** / ביבליוגרפיה; **יאיר מאירי**, M.A. / כלכלה; ספורט; **ירדנה פלאוט**, B.A. / גאוגרפיה; **יהודית פלדמן־זילברפניג**, M.A. / ספרויות; אמנות; **צבי קפלן** / הלכה; תלמוד; **מנחם רבינוביץ**, M.Sc. / ביוכימיה; רפואה; **שמואל שביב**, M.A. / תרבות קלסית; **ד״ר יאיר שמעוני**, / אסטרונומיה; טכניקה; מטאורולוגיה; פיסיקה.

ישראל איגרא ושמואל שביב / מביאים לבית־הדפוס

עורכי מדורות

פרופ׳ מ. אבי־יונה (ז״ל)	ארכאולוגיה
ד״ר א. אבן־זהר	ספרויות סקנדינוויות
ד״ר ש. אברמסקי	מקרא; היסטוריה ישראלית עתיקה
פרופ׳ א. א. אורבך	תלמוד; ספרות רבנית
ד״ר ח. אורמיאן	חנוך; פסיכולוגיה
פרופ׳ א. אלכסנדר	פיסיקה
פרופ׳ א. אשתור	אסלאם
פרופ׳ י. צ. בלום	משפט
פרופ׳ י. בן־דוד	סוציולוגיה
פרופ׳ י. בן־תור	גאולוגיה; מינרלוגיה
פרופ׳ ש. ה. ברגמן	פילוסופיה
ד״ר פ. ברטפלד	ספרות צרפתית
ד״ר מ. דור	זואולוגיה
פרופ׳ ש. הורביץ	חקלאות
י. הס	כלכלה
פרופ׳ ר. י. צ. ורבלובסקי	דתות
ד״ר א. כהן	אסטרונומיה; מטאורולוגיה
ד״ר ר. כץ	מוסיקה
פרופ׳ י. ליבוביץ	תולדות הרפואה
ד״ר יהודה מרטון	תו״י בהונגריה וברומניה
פרופ׳ י. נדבה	תו״י; ציונות
פרופ׳ ד. ניר	גאוגרפיה
פרופ׳ י. סרמוניטה	ספרות איטלקית
פרופ׳ ש. א. עמיצור	מתמטיקה
פרופ׳ א. פאהן	בוטניקה
ד״ר א. פורת	טכניקה
רס״ן (מיל.) פ. פיק	צבא, היסטוריה צבאית
י. פלדמן־זילברפניג	ספרויות, אמנות (עורכת משנה)
פרופ׳ ד. פלוסר	נצרות; העולם הקלאסי
פרופ׳ ח. רוזן	בלשנות
ד״ר א. רונן (ת״א)	אמנות
ד״ר א. רונן (חיפה)	פרהיסטוריה
פרופ׳ ר. רחמימוב	רפואה; פיסיולוגיה
פרופ׳ א. שביד	ספרות עברית (יועץ); פילוסופיה עברית
פרופ׳ ב. שפירא	ביוכימיה; מיקרוביולוגיה; ביולוגיה
י. שמעוני	היסטוריה מודרנית של המזרח הקרוב והרחוק
פרופ׳ ח. תרמור	המזרח הקדום

רשימת המחברים המשתתפים בכרך כ״ו

אבולעפיה אריה, M.Sc.
קרית־טבעון, מורה בכיר באוניברסיטת חיפה / זואולוגיה

אבי־יונה מיכאל, פרופ׳ (ז״ל)
המזרח הקדום ; ארכאולוגיה

אבינור גיטה, M.A.
חיפה, מורה מן החוץ באוניברסיטת חיפה / ספרות גרמנית

אבן־זהר איתמר, ד״ר
תל־אביב, מרצה בכיר באוניברסיטת ת״א / ספרויות סקנדינאוויות

אבנימלך משה, ד״ר (ז״ל)
הערך : סמית, ויליס

אברהמי דוד (ז״ל)
הערך : עין גדי (בחלקו)

אברמסקי שמואל, ד״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטת הנגב / מקרא ; היסטוריה ישראלית עתיקה

אגם (טייכמן) גיורא, M.Sc.
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / כימיה

אדלר ישראל, ד״ר
ירושלים, מנהל המכון למוסיקה יהודית באוניברסיטה העברית / הערך : עבדיה הגר (בחלקו)

אהרונסון אלכס, ד״ר
תל־אביב, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת״א / הערך : ספנדר, סטיון

אולמן סטיפן, ד״ר
לידס, פרופסור באוניברסיטת אוכספורד / הערך : סמנטיקה

אוסמן רומן, M.Sc.
תל־אביב, אסיסטנט באוניברסיטת ת״א / כימיה

אופנהיימר אהרן, ד״ר
תל־אביב, מרצה באוניברסיטת ת״א / הערך : עם הארץ (בחלקו)

אופק אוריאל, ד״ר
הרצליה, עורך „דבר לילדים״ / הערכים : ספרות ועתונות לילדים ; עמיר־פינקרפלד, א.

אורבך אפרים אלימלך, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך : עבודה זרה (בחלקו)

אורבך יעקב
ירושלים / מקרא

אורמיאן חיים, ד״ר
ירושלים / פסיכולוגיה ; חינוך

אחיטוב שמואל, M.A.
ירושלים / הערך : עזאזל

איסר סטנלי, ד״ר
ניו־יורק, מרצה באוניברסיטת ניו־יורק / הערך : ספירה (בחלקו)

איתן עלי, ד״ר
רמת־גן, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת״א / הערך : עברית, לשון (בחלקו)

אלבז שלמה, ד״ר
ירושלים / ספרות צרפתית

אלטבאואר משה, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / בלשנות

אלכסנדר חיים
ירושלים, פרופסור באוניברסיטת ת״א / מוסיקה

אלמגור דן, ד״ר
תל־אביב / הערכים : עברית, ספרות (בחלקו) ; עמנואל הרומי

אלסנר טוני, M.A.
ניו־יורק / הערך : עבדות (בחלקו)

אלפסי יצחק, B.A.
תל־אביב / הערכים : סלנט, יוסף זונדל ; סלנטר, ר׳ ישראל

אמיר מנחם, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך : עבריינות נער

אמירן מינדה רוי, ד״ר
תל־אביב, מורה בכירה באוניברסיטת ת״א / ספרות אנגלית

אמתי פנחס
ירושלים / זואולוגיה

אנגלמן אוריה צבי (ז״ל)
הערך : עם ישראל (בחלקו)

אנקר אהרן, ד״ר
הרצליה, פרופסור באוניברסיטה בר־אילן / הערך : עברה

אפרת אלישע, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת״א / גאוגרפיה

אפשטיין פאני, ד״ר
קליפורניה, פרופסור־עוזר באוניברסיטת קליפורניה / פילוסופיה

ארזי טובה, ד״ר
תל־אביב, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת״א / הערך : עלה

אריאל אהרן, M.A.
ירושלים / היסטוריה ; יחסים בין־לאומיים

אריאל דור
ירושלים / הערך : עבד א(ל)־נאצר, גמאל

ארני אפרים, M.A.
ירושלים / גאוגרפיה

ארצי פנחס, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה בר־אילן / הערך : עמארנה (תל) אל־

אשרי דור, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / היסטוריה של יוון ורומא

אשתור אליהו, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / אסלאם

בוהם יוחנן
ירושלים / מוסיקה

בונדי אהרן, ד״ר
רחובות, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך : עכול (בחלקו)

בורשטיין איתן, ד״ר
תל־אביב, מרצה באוניברסיטת ת״א / היסטוריה

בטה פאולו, ד״ר
פרמה, האוניברסיטה של פרמה / גאוגרפיה

ביינארט חיים, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / תו״י בספרד

בילן מקס, ד״ר
תל־אביב, מרצה בכיר באוניברסיטת ת״א / הערך : סנגור, ל. ס. (בחלקו)

בילסקוב־ינסן, פרידריך יוליוס, ד״ר
קופנהגן, פרופסור באוניברסיטה / הערך : סכסו

בית־אריה מלאכי, ד״ר
ירושלים, המכון לתצלומי כת״י באוניברסיטה העברית / הערך : עברי, כתב (בחלקו)

בלאו יהושע, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך : עברית, לשון (בחלקו)

בן־אבא דם, M.Sc.
ירושלים / הערכים : עדן, גן־ (בחלקו) ; עלמא

בן־אריה יהושע, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / גאוגרפיה

בן־דוד יוסף, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך : סמנר, ויליס גריאם

בנדל רות, B.A.
ירושלים / גאוגרפיה

בן־טוביה אדם, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / זואולוגיה

בניהו מאיר, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת״א / הערך : עטר, חיים

בן־סירה יצחק, ד״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערכים: עורון; עין

בן־שלום אורה, M.A.
ירושלים, מורה משנה באוניברסיטה העברית / ספרות צרפתית

בן־שמאי חגי, M.A.
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / ספרות ערבית

בן־ששון חיים הלל, ר״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / עם ישראל (בחלקו)

בן־תור יעקב, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / מינרלוגיה; פטרוגרפיה

בקי רוברטו, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: עם ישראל (בחלקו)

בקר צבי עלי
ירושלים, נשיא בית המשפט המחוזי / הערך: סקוטלנד, משפט

בר־אשר משה, M.A.
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הערך: עברית לשון (בחלקו)

ברונר פרד, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: סלודור, אל־

ברוש עמיאל, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: סקנדינויה, חי

בר־זכאי ארי, B.A., LL.B.
ירושלים / משפט

בר־יוסף רבקה, ד״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: עבודה (בחלקו)

ברנזון צבי
ירושלים, שופט בבית המשפט העליון / הערך: עבודה (בחלקו)

ברנט חיים, ד״ר
ירושלים / הערך: ספיריטיזם

ברס צבי, B.A.
ירושלים / פילוסופיה; נצרות

ברסלבי יוסף (ז״ל)
הערך: עזה (בחלקו)

ברקאי מיכאל, ד״ר
ירושלים / כלכלה; גאוגרפיה

ברקאי מנחם צבי, M.A.
ירושלים / הערך: ספריה, ספרנות

בת־יהודה גאולה, M.A.
ירושלים / הערכים: סלנט, שמואל; ספקטור, יצחק אלחנן

גוגנהיים קרל, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: עכול (בחלקו)

גוטסרוינד הנוך, ר״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: עלמוליכות

גולדנברג אסתר, M.A.
ירושלים, מדריכה באוניברסיטה העברית / הערכים: סעדיה גאון (בחלקו); עברית, לשון (בחלקו)

גולדרשלג יצחק
ירושלים / הערך: עזיאל, בן־ציון מאיר חי

ג׳ופפה אלפרד
וושינגטון / הערך: עם ישראל (בחלקו)

גייפמן חיים, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: סריג

גיל עמנואל
תל־אביב / הערך: סקי (בחלקו)

ג׳יקובס לואיס, הרב ד״ר
לונדון / הערך: סכות, חג ה׳ (בחלקו)

גליל יעקב, ד״ר
תל־אביב, פרופסור באוניברסיטת ת״א / בוטניקה

גנוסר שלו, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: עורך־דין

גנחובסקי דב, B.A.
ירושלים / הערך: ספרד, כלכלה

גנצל ברנהרד דב, פרופ׳ (ז״ל)
היסטוריה של אירופה

גראבוים אריה, ד״ר
חיפה, פרופסור־חבר באוניברסיטת חיפה / הערך: עכו (בחלקו)

גראף־פטרסן פול, ד״ר
קופנהגן, מוזיאון למינרלוגיה באוניברסיטת קופנהגן / הערך: סקנדינויה (בחלקו)

גרבל אירנה, פרופ׳ (ז״ל)
הערך: ע׳ האות (בחלקו)

גרומך־שירון אירנה, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערכים: ספינכס; סרפיס

גרוסמן אברהם, M.A.
ירושלים, מדריך בכיר באוניברסיטת הנגב / הערך: ספורנו, עבדיה

גרזון־קיווי אסתר, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת״א / הערך: ספרד, מוסיקה

גרטי יצחק, M.A.
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / הערך: סרביה, ספרות (בחלקו)

גרינהוט אהרן, M.A.
ירושלים, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / פילוסופיה

גרינוולד רבקה, B. Com.
תל־אביב, מורה בכירה באוניברסיטת ת״א / הערך: סקויל־יוסט, ו. מ.

גרינץ יהושע מאיר, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטת תל־אביב / מקרא

גרשוני חיים, אינג׳ M.Sc.
חיפה, מרצה בכיר בטכניון / הערך: ספנות וכלי שיט (בחלקו)

דוד אברהם, M.A.
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / ספרות רבנית

דזן יהודה, ד״ר
רמת־גן, פרופסיר־חבר באוניברסיטה בר־אילן / הערך: סמית, אדם

דונלדסון גורדון, ר״ר
אדינבורג, פרופסור באוניברסיטת אדינבורג / הערך: סקוטלנד (בחלקו)

דור מנחם, ד״ר
גבעתיים / זואולוגיה

דורון אברהם, ד״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: סעד או רווחה חברתית

דיקורנו ז׳ן א.
פריס / הערך: סלין, לואי פרדינן

דלין נורמן, M.A.
לואיזינה, מרצה באוניברסיטת לואיזינה / גאוגרפיה

דן יוסף, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / קבלה; ספרות עברית

הובמן אברהם, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: סרטן

הולנדר הרמן
תל־אביב / הערך: עור וברסקאות (בחלקו)

הון שאול, LL.B.
תל־אביב / הערך: סמיסלוב, וסילי

הורביץ שמואל, ד״ר
רחובות, פרופסור באוניברסיטה העברית / חקלאות

הירשברג יהואש, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / מוסיקה

הלקין הלל, M.A.
ירושלים / הערך: עם־עולם

הלקין אברהם שלמה, ר״ר
ירושלים, פרופ׳ (בדימוס), הסמינר התאולוגי היהודי, ניו־יורק / הערך: סעדיה גאון (בחלקו)

הר משה דוד, ד״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: ספרא וספרי

הראל מנשה, ד"ר
ירושלים, מורה בכיר באוניברסיטה העברית / גאוגרפיה

הרטום מנחם עמנואל, ד"ר
ירושלים / הערך: סרדיניה, יהודים

וורמברנד מרדכי
תל־אביב / פולקלור

וחולדר בן־ציון, ד"ר
סינסינטי, פרופסור בהיברו יוניון קולג' / הערך: ספירה (בחלקו)

וידרא נפתלי, ד"ר
חיפה, מנהל המכון הישראלי לחקר הספנות / הערך: ספנות וכלי שיט (בחלקו)

ויזל יואב, ד"ר
פתח־תקוה, פרופסור באוניברסיטת תל־אביב / בוטניקה

ויטנברג גדעון, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערכים: עלוקות; עלקות

ויינר בן־ציון, M.A.
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / כימיה

וינברג חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: עמוד השדרה

וינפלד דוד, M.A.
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / עברית, ספרות (בחלקו)

ויסברג דוד ברוך, ד"ר
אוהיו, פרופסור־חבר בהיברו יוניון קולג' / הערכים: סנחריב; סרגון

ויסמן שולמית, ד"ר
חיפה, פרופסור־חבר באוניברסיטת חיפה / הערך: סרוט, נ.

וסרמן הנרי, M.A.
ירושלים / היסטוריה: תו"י

ורבלובסקי רפאל יהודה צבי, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: סקרמנט

ורדי חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטת תל־אביב / הערך: סלזינים

ורהפטיג שלם, ד"ר
ירושלים / הערך: עבודה (בחלקו)

זגהר פליכס, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: עור

זחרי מיכאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בוטניקה

זילברנר ארמונד, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: סן־סימון, ק. א. (בחלקו)

זילברשלג יצחק, ד"ר
אוסטין, פרופסור באוניברסיטת טכסס / הערך: סקלר, ד. ה.

זמברג יהודה, ד"ר
חיפה, משרד החקלאות / הערך: עופות, מחלות־

זנדבנק שמעון, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: ספור קצר, נובלה

חביבי אליהו, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: סכרין וממתיקים מלאכותיים

חזן־רוזן גלית, B.A.
ירושלים, אסיסטנטית באוניברסיטה העברית / הערך: סקנדינויה (בחלקו)

חכם עמוס, B.A.
ירושלים / מקרא

חמיאל חיים, ד"ר
ירושלים, מורה בכיר באוניברסיטת בר־אילן / הערך: עם ישראל (בחלקו)

חן קלרה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / בוטניקה

חנני אברהם, B.Sc.
ירושלים / מוסיקה; מתמטיקה

חסון יצחק, M.A.
ירושלים, מדריך באוניברסיטת חיפה / הערך: עבד אל־מלך אבן מרואן

טאוברט זיגפריד
הוכשטדט, מנהל יריד הספרים בפרנקפורט / הערך: ספר (בחלקו)

טרסקי גד, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: עזבון (בחלקו)

טואף אריאל, הרב ד"ר
ראשון לציון, מרצה באוניברסיטה בר־אילן / הערך: סלרנו (בחלקו)

טננבוים מרדכי, M.A.
אשקלון / הערך: סנוסי

טרטקובר אריה, ד"ר
ירושלים, הקונגרס היהודי העולמי / הערך: עם ישראל (בחלקו)

טריפונוביץ לזר, ד"ר
בלגרד / הערך: סרביה, אמנות

יאפו־הופמן עדית, ד"ר
ירושלים, / הערך: סלפוגט, מכס

יניב קרן, B.A.
ירושלים / סרביה, גאוגרפיה

יעקבי דוד, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / היסטוריה ביזאנטית

יערי אברהם (ז"ל)
הערך: סמיטיץ', גדליה

יפה בנימין, M.A.
ירושלים / הערכים: סקוט, צ'רלז פרסטויץ'; עליאש, מרדכי

כגן אליעזר, ד"ר
קרית־חיים, מרצה באוניברסיטת חיפה / הערך: סלקינסון, י. א.

כהן אדיר, ד"ר
חיפה, מרצה באוניברסיטת חיפה / הערך: עברית, ספרות (בחלקו)

כהן אהרן מרדכי, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: סכרת (בחלקו)

כהן אריאל, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / מתמטיקה; אסטרונומיה

כהן דליה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: עוד ולאוטה

כהן חיים י., ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: עדן (בחלקו)

כהן קיטי, ד"ר
תל־אביב, מרצה באוניברסיטת ת"א / ספרות אנגלית

כץ אברהם, M.A., ח"כ
ירושלים, מורה באוניברסיטת תל־אביב / גאוגרפיה

כרם שושנה, M.A.
ירושלים / הערך: סרדו, ויקטורין

כרמל ישראל, B.A.
ירושלים / היסטוריה

לוין ישראל, ד"ר
תל־אביב, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת"א / הערך: עברית, ספרות (בחלקו)

לווינגר יוסף, NAST.
קרית־מוצקין / היסטוריה של ארצות הבלקן; נצרות

לווינגר יעקב, ד"ר
רמת־גן, פרופסור־חבר באוניברסיטת בר־אילן / הערך: סנה, מ. (בחלקו)

לווינסון חנן, ד"ר
מושב נטעים, מרצה בכיר באוניברסיטת ת"א / הערך: סרטנים

לווינסון רוברט א., ד"ר
סן פרנסיסקו / הערך: סן פרנסיסקו, יהודים

לזר משה, ד"ר
תל־אביב, פרופסור באוניברסיטת ת"א / ספרויות רומניות

ליבוביץ יהושע, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / תולדות הרפואה

ליבן ז'ורז'
בולון / הערך: סנד, ז'ורז'

ליבנה אליעזר
ירושלים / סוציאליזם; ציונות

ליבס יוסף ג., ד"ר
ירושלים / הערך: סנקה, לוקיוס אניוס (בחלקו)

ליפסק משה, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: עלית

ליפמן ויוויאן דוד
לונדון / הערכים: סלומונז, סר דייויד; סמואל, הרברט לואיס

ליפצין סול (שלמה), ד"ר
ירושלים, הקולג' האמריקני / הערך: ספיר, מוריץ גוטליב

ליפשיץ חוה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: ספקטרומטר־מסות

לנדאו דב, ד"ר
פתח־תקוה, מרצה באוניברסיטה בר־אילן / הערך: עברית, ספרות (בחלקו)

לפידות רות, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / משפט בין־לאומי

מאיר אמציה י., ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / כימיה

מגרון שאול, B.A.
ירושלים, עוזר־הוראה באוניברסיטה העברית / הערך: סנסקרט

מוברג קרל אכסל, ד"ר
גטבורג, פרופסור באוניברסיטת גטבורג / הערך: סקנדינויה (בחלקו)

מוצקין אריה ליאו, ד"ר
היפה, מרצה בכיר (אורח) באוניברסיטת חיפה / פילוסופיה

מורג שלמה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / עברית, לשון (בחלקו)

מיוזם הלמוט, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: עם ישראל (בחלקו)

מיכאל ראובן, ד"ר
אפיקים, מרצה במכללת עמק־הירדן / הערך: סכסוניה, זכסן, יהודים

מלכיאל יעקב, ד"ר
קליפורניה, פרופסור באוניברסיטת קליפורניה / הערך: ספרדית, לשון

מנור פאול, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: ספרד (בחלקו)

מנטל הוגו, ד"ר
רמת־גן, פרופסור־חבר באוניברסיטה בר־אילן / הערך: סנהדרין (בחלקו)

מעוז משה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערכים: עבד אל־חמיד; עלוים

מראני אבישלום, ד"ר
רחובות, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: סלק

מר־חיים עמוס, M.A.
ירושלים / הערך: ספיר, פנחס

מרטון יהודה, ד"ר
ירושלים / ספרות הונגרית; תו"י בהונגריה

נגב אברהם, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: עבדת

נדבה יוסף, ד"ר
חיפה, פרופסור־חבר באוניברסיטת חיפה / תו"י; מדע המדינה

נוה יוסף, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: עברי, כתב (בחלקו)

ניב יהודה, B.A.
תל־אביב / הערכים: סקרובוסקו, י. דה; סקרי, ג'. ג'.

ניר צבי
קרית־מוצקין / הערך: סלובקיה (בחלקו)

נסטיר אברהם, ד"ר
סן דיאגו, פרופסור באוניברסיטת קליפורניה / הערך: סן־דיאגו (בחלקו)

נצר אמנון, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / ספרות פרסית

סואן דן, ד"ר
תל־אביב / הערך: סמואה, איי (בחלקו)

סולטמן מיכאל, ד"ר
חיפה, מרצה באוניברסיטת חיפה / הערך: עבדות (בחלקו)

סופר ישראל, B.A.
ירושלים / הערך: ספר (בחלקו)

סיון עמנואל, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: עבאסים

סימון רחל, M.A.
ירושלים, אסיסטנטית באוניברסיטה העברית / הערך: עמאן ומסקט (בחלקו)

סלוצקי יהודה, ד"ר
רמת־גן, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת"א / תו"י במזרח אירופה

סמיט ג'ריט, ד"ר
הולנד, פרופסור־עוזר באוניברסיטת כרונינגן / הערך: סרוק (בחלקו)

סמילן שמעיה, M.A.
ירושלים / הערך: סרגט, ג'וזפה

ספיין ברי, ד"ר
לונדון, ביה"ס למדע ולטכנולוגיה / הערך: סמינסקי, אלעזר

סרודיו ברונו, מהנדס
רמת־גן / הערך: עור וברסקאות (בחלקו)

סרמוניטה יוסף ברוך, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: סלם, ש. ק.

עודד בוסתנאי, ד"ר
היפה, מרצה בכיר באוניברסיטת חיפה / מקרא

עפרון זוסיא
עין־חרוד, מנהל המשכן לאמנות / הערך: ספר תורה (בחלקו)

פאי אברהם, ד"ר
רמת־גן, משרד החקלאות / הערך: עז

פורמן דניאל
ירושלים / הערך: ספליט, יהודים

פורת אשר, ד"ר
ירושלים, מהנדס חוקר באוניברסיטה העברית / הערך: סרוומכניזם

פטינקין דן, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: סמיואלסון, פ. א.

פיק פנחס, רס"ן (מיל.), ד"ר
ירושלים / צבא; היסטוריה צבאית וכללית

פישר יונה
ירושלים, מוזיאון ישראל / סרה, ז'ורז'

פלדמן דיאנה, M.E.D.
מסצ'וסטס / הערך: ספרד (בחלקו)

פלדמן סטיוון, M.A.
מסצ'וסטס, מרצה־אורח באוניברסיטת קלרק / גאוגרפיה

פלוסר דוד, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערכים: עלית־משה; עם ישראל (בחלקו)

פלורסהיים יואל, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הערך: עם ישראל (נישואי תערובת, טבלה)

פליקס יהודה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה בר־אילן / הערכים: סכות, חג ה־; סנה

פלק זאב, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערכים: „עזרה"; עם ישראל (בחלקו)

פרווידנברג גדעון, ד"ר
ירושלים, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / פילוסופיה

פרוינד רפאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: ספרד (בחלקו)

פרטיג־גרינברג אירנה, ד"ר
ירושלים, עובדת־מחקר באוניברסיטה העברית / הערך: ספרד, צומח

פריירייך שאול, ד"ר
ירושלים / הערך: סלן (בחלקו)

פרינץ קרל, ד"ר
ניו־יורק, פרופסור באוניברסיטת ניו־יורק / הערך: עבדות (בחלקו)

צבן יאיר
בת־ים / הערך: סנה, משה (בחלקו)

צוק־רמון זהר, M.Sc.
פתח־תקוה, המכון לחקר שמירת הטבע של אוניברסיטת ת"א / זואולוגיה

צורנמל משה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: ספוגיים

צימרמן משה, M.A.
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / הערך: סר, חבל ה' (בחלקו)

צפריר יורם, M.A.
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הערך: עזה (בחלקו)

קואומו לואיזה, Dott. L.
ירושלים, אסיסטנטית באוניברסיטה העברית / הערכים: סנצרו, י.; סקטי, פ.

קוטשר יחזקאל, פרופ' (ז"ל)
הערך: עברית, לשון (בחלקו)

קיצין מיכאל, ד"ר
תל־אביב, מורה בכיר באוניברסיטת ת"א / הערך: סקוט, סר וולטר (בחלקו)

קטן משה, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה בר־אילן / ביבליוגרפיה; הערך: ספיר, אנדרי

קידר נחום, ד"ר
נס־ציונה, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: עגבניה

קיפנים ברוך, M.Sc.
היפה, מדריך באוניברסיטת חיפה / הערך: סן חואן

קלוזנר יהודה אריה, ד"ר (ז"ל)
ספרות כללית

קליין־פרנקה פליקס, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: סרצנים, סרקנים

קלינמן לודמילה, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / ספרות רוסית

קמפינסקי אהרן, M.A.
ירושלים, מדריך באוניברסיטת ת"א / הערך: ססנים

קסטל בלב, M.D.
קבוץ נצר סרני / הערך: סרני, אנצו חיים

קפלן צבי
ירושלים / תלמוד; ספרות רבנית

קראום ברוך
ירושלים / הערכים: סן פרנסיסקו; סקרמנטו

קרמון יהודה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / גאוגרפיה

קרסל גצל
חולון / ציונות

קרשטיין שלמה (ז"ל)
הערך: ספר (בחלקו)

רבא יואל, ד"ר
הרצליה, מרצה באוניברסיטת תל־אביב / היסטוריה של אירופה המזרחית

רבינוביץ לוי יצחק, הרב ד"ר
ירושלים / הערכים: עמיאל, משה אביגדור; עם ישראל (בחלקו)

רבינוביץ מנחם, M.Sc.
ירושלים / ביוכימיה; רפואה

רובינזון זאב, M.A.
תל־אביב, מורה באוניברסיטת ת"א / הערך: עבדות (בחלקו)

רוגליץ' יוסף, ד"ר
זגרב, פרופסור באוניברסיטה / גאוגרפיה

רוזן חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בלשנות

רוזנבליט פנחס, ד"ר
מקוה־ישראל, מרצה באוניברסיטות תל־אביב ובר־אילן / הערך: עם ישראל (בחלקו)

רוזנמן אליעזר, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: סמטה

רומנו ג'ורג'ו, ד"ר
תל־אביב, עתונאי / הערך: סן ניקנדרו

רונן אברהם, ד"ר
תל־אביב, מרצה בכיר באוניברסיטת ת"א / אמנות

רחום אילן, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערכים: סן־מרטין, ה. דה; סרמינטו, ד. פ.

רחמן שלום, ד"ר
תל־אביב, מרצה באוניברסיטת ת"א / ספרות אנגלית

ריבלין צבי, מהנדס (ז"ל)
הערכים: סכר (בחלקו); עגלה ומרכבה (בחלקו)

רינות חנוך, ד"ר
ירושלים / הערך: סלודור, יוסף

רסקין הלל, ד"ר
ירושלים, מורה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: ספורט

שביב שמואל, M.A.
ירושלים / תרבות קלאסית

שביד אליעזר, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / ספרות עברית

שוסמן אביבה, M.A.
ירושלים, אסיסטנטית באוניברסיטה העברית / הערכים: סנה; עלי אבן־אבי טאלב

שחף אליקים, M.Sc.
הוד השרון / הערך: ספנות וכלי שיט (בחלקו)

שטיינברגר יצחק, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: עדשה

שטייניץ עזרא, ד"ר
ירושלים / הערך: סכר (בחלקו)

שטיינר יעקב, ד"ר
ירושלים, מורה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: סרוס (בחלקו)

שטרן מנחם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: עם ישראל (בחלקו)

שטרן שמעון, M.A.
היפה, מדריך באוניברסיטת חיפה / גאוגרפיה

שייבר אלכסנדר, ד"ר
בודפסט, מנהל בית־המדרש לרבנים / הערך: עבדיה הגר (בחלקו)

שיפמן פנחס, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: עזבון (בחלקו)

שלום גרשם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / קבלה

שמואלביץ אריה, M.A.
תל־אביב, עובד־מחקר באוניברסיטת ת"א / הערכים: סלים; סלמאן

שמיר גרשון, M.A.
ירושלים /גאוגרפיה

שמלץ עוזיאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: עם ישראל (בחלקו)

שמעוני יאיר, ד"ר
ירושלים / פיסיקה; טכניקה

שמעוני יעקב
ירושלים, סגן מנהל כללי, משרד החוץ / הערך: סעיד, נורי א(ל)־

שערי דוד, ד"ר
ירושלים, מרצה במכללת בית ברל / הערך: סן־ז'יסט, ל. א. ל.

שפיגל נתן, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / תרבות קלאסית

שפיגל רנמו, M.A.
ירושלים / הערך: סרדיניה (בחלקו)

שפייזהנדלר עזרא, ד"ר
ירושלים, פרופסור (אורח) באוניברסיטה העברית / הערך: עברית, ספרות (בחלקו)

שפיצר יהודית, B.A.
ירושלים / אמנות

שפירא בנימין, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / ביוכימיה

שצמילר מאיה, M.A.
חיפה / היסטוריה של צפון אפריקה

שקד גרשון, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / ספרות עברית

שרר פיליפ, פרופ' (ז"ל)
הערך: סקנדינוויה (בחלקו)

שרשבסקי בן־ציון, ד"ר
ירושלים, שופט בבית־המשפט המחוזי / הערך: עגונה

תא־שמע ישראל, M.A.
ירושלים / ספרות רבנית; חכמת ישראל

תדמור חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / מזרח קדום

תדמור מרים, M.A.
ירושלים, אוצרת במוזיאון ישראל / הערך: סקיתים, סקיתיה (בחלקו)

תורן חיים, M.A.
ירושלים / הערך: ספר (בחלקו)

ראשי־תיבות של שמות המחברים

א. א. א. = אפרים אלימלך אורבך
א. אופ. = אוריאל אופק
א. א.־ז. = איתמר אבן־זהר
א. אנ. = אהרן אנקר
א. אפ. = אלישע אפרת
א. אש. = אליהו אשתור
א. בו. = איתן בורשטיין
א. ב.־ז. = ארי בר־זכאי
א. ב. ט. = אדם בן־טוביה
א. ב.־ש. = אורה בן־שלום
א. ג׳וס. = אלפרד ג׳וספה
א. ג־ל = אירנה גרבל
א. ג.־ק. = אסתר גרזון־קיוי
א. גר. = אהרן גרינהוט
א. ג.־ש. = אירנה גרומך־שירון
א. ז. = אדמונד זילברנר
א. חב. = אליהו חביבי
א. חנ. = אברהם חנני
א. ט. = אריה טרטקובר
א. י. מ. = אמציה י. מאיר
א. כג. = אליעזר כגן
א. כה. = אדיר כהן
א. לי. = אליעזר ליבנה
א. מ. = אבישלום מראני
א. מ. כ. = אהרן מרדכי כהן
א. נג. = אברהם נגב
א. צ. אנ. = אוריה צבי אנגלמן
א. רו. = אברהם רונן
אש. הל. = אברהם שלמה הלקין
א. שב. = אליעזר שביד
א. שח. = אליקים שחף
א. שי. = אלכסנדר שייבר
אב. גר. = אברהם גרוסמן
אב. ד. = אברהם דוד
אב. דו. = אברהם דורון
אב. הו. = אברהם הוכמן
אב. פא. = אברהם פאי
אב. שו. = אביבה שוסמן
אה. א. = אהרן אריאל
אה. או. = אהרן אופנהיימר
אה. ב. = אהרן בונדי
אי. פ. = אירנה פרטיג־גרינברג
אס. ג. = אסתר גולדנברג
אפ. א. = אפרים ארני
אר. אב. = אריה אבולעפיה
אר. גר. = אריה גראבויס
אר. ט. = אריאל טואף
אר. שמ. = אריה שמואלביץ
אש. פו. = אשר פורת
ב. ד. ג. = ברנרד דב גנצל
ב. וח. = בן־ציון וחולדר
ב. סר. = ברונו סרודיו
ב. ע. = בוסתנאי עודד
ב.־צ. ו. = בן־ציון ויינר
ב. קר. = ברוך קראוס
ב. שפ. = בנימין שפירא
ב. שר. = בן־ציון שרשבסקי
ג. ב.־י. = גאולה בת־יהודה
ג. ד. = גורדון דונלדסון
ג. ו. = גדעון ויטנברג
ג. ח.־ר. = גלית חזן־רוק
ג. ט. = גד טדסקי
ג׳. סמ. = ג׳ריס סמיס

ג. פ. = גדעון פרוידנברג
ג. ש. = גרשם שלום
ג. שמ. = גרשון שמיר
ג. שק. = גרשון שקד
גי. אג. = גיורא אגם (טייכמן)
ד. אב. = דוד אברהמי
ד. אל. = דן אלמגור
ד. אש. = דוד אשרי
ד. ב.־א. = דב בן־אבא
ד. ב. ו. = דוד ברוך ויסברג
ד. גג. = דב גנחובסקי
ד. וי. = דוד וינפלד
ד. י. = דוד יעקבי
ד. כ. = דליה כהן
ד. לנ. = דב לנדאו
ד. פ. = דוד פלוסר
ד. פו. = דניאל פורמן
ד. פט. = דן פטינקין
דו. א. = דוד אריאל
די. פ. = דיאנה פלדמן
דן ס. = דן סואן
ה. הו. = הרמן הולנדר
ה. וס. = הנרי וסרמן
ה. מי. = הלמוט מיוזם
ה. מנ. = הוגו מנטל
ה. רס. = הלל רסקין
ו. ד. ל. = ויוויאן דוד ליפמן
ז׳. א. ד. = ז׳ן א. דיקורנו
ז. ט. = זיגפריד טאוברט
ז׳. ל. = ז׳ורז׳ ליבן
ז. ע. = זוסיא עפרון
ז. פ. = זאב פלק
ז. צ.־ר. = זהר צוק־רמון
ז. רו. = זאב רובינזון
ח. א. = חיים אורמיאן
ח. ב. = חיים ביינארט
ח. גו. = חנוך גוטפרוינד
ח. גי. = חיים גייפמן
ח. גר. = חיים גרשוני
ח. ה. ב.־ש. = חיים הלל בן־ששון
ח. חמ. = חיים חמיאל
ח. י. כ. = חיים י. כהן
ח. לי. = חוה ליפשיץ
ח. ר. = חיים רוזן
ח. ת. = חיים תדמור
ח. תו. = חיים תורן
חג. ב. = חגי בן־שמאי
חי. ב. = חיים ברנט
חי. ו. = חיים וינברג
חנ. ל. = חנן לוינסון
חנ. ר. = חנוך רינות
ט. א. = טוני אלסנר
ט. אר. = טובה ארזי
י. א. ק. = יהודה אריה קלוזנר
י. ב. = יעקב בן־תור
י. ב.־א. = יהושע בן־אריה
י. ב.־ד. = יוסף בן־דוד
י. בל. = יהושע בלאו
י. ב. ס. = יוסף ברוך סרמוניטה
י. בר. = יוסף ברסלבי
י. ג. ל. = יוסף ג. ליבס
י. ד. = יוסף דן
י. דו. = יהודה דון

י. היר. = יהואש הירשברג
י. וי. = יואב ויזל
י. חס. = יצחק חסון
י. לו. = יוסף לוינגר
י. מ. ג. = יהושע מאיר גרינץ
י. נד. = יוסף נדבה
י. נוה = יוסף נוה
י. ס. = יהודה סלוצקי
י. פל. = יהודה פליקס
י. צפ. = יורם צפריר
י. קר. = יהודה קרמון
י. רו. = יוסף רוגליץ׳
י. שט. = יעקב שטיינר
י. שמ. = יעקב שמעוני
י. שפ. = יהודית שפיצר
י. ת. = ישראל תא־שמע
יא. צ. = יאיר צבן
יא. ש. = יאיר שמעוני
יה. ז. = יהודה זמברג
יה. ל. = יהושע ליבוביץ
יה. מ. = יהודה מרטון
יו. בו. = יוחנן בוהם
יו. פי. = יונה פישר
יו. פל. = יואל פלורסהיים
יו. ר. = יואל רבא
יח. ק. = יחזקאל קוטשר
יע. או. = יעקב אורבך
יע. ל. = יעקב לוינגר
יע. מ. = יעקב מלכיאל
יצ. אל. = יצחק אלפסי
יצ. ב.־ס. = יצחק בן־סירה
יצ. ג. = יצחק גרטי
יצ. גו. = יצחק גולדשלג
יצ. ש. = יצחק שטיינברגר
יש. א. = ישראל אדלר
יש. ל. = ישראל לוין
יש. ס. = ישראל סופר
כ. ק. = כלב קסטל
ל. ג׳. = לואיס ג׳יקובס
ל. ט. = לזר טריפונוביץ׳
ל. י. ר. = לוי יצחק רבינוביץ
ל. קל. = לודמילה קלינמן
מ. = מערכת
מ. א. י. = מיכאל אבי־יונה
מ. אל. = משה אלטבאואר
מ. אמ. = מנהם אמיר
מ. ב. = מאיר בניהו
מ. ב.־א. = מלאכי בית־אריה
מ. ביל. = מקס בילן
מ. ד. ה. = משה דוד הר
מ. דו. = מנחם דור
מ. ו. = מרדכי וורמברנד
מ. ז. = מיכאל זהרי
מ. טנ. = מרדכי טננבוים
מ. ל. = משה לזר
מ. ליס. = משה ליסק
מ. מע. = משה מעוז
מ. סו. = מיכאל סולטמן
מ. צ. ב. = מנחם צבי ברקאי
מ. צו. = משה צורנמל
מ. צי. = משה צימרמן
מ. ת. = מרים תדמור
מי. בר. = מיכאל ברקאי

מי. קו. = מיכאל קוצין
מנ. הר. = מנשה הראל
מנ. ר. = מנחם רבינוביץ
מנ. ש. = מנחם שטרן
מש. ב.־א. = משה בר־אשר
נ. ו. = נפתלי וידרא
נ. קי. = נחום קידר
ס. או. = סטיפן אולמן
ס. אי. = סטנלי איסר
ס. פל. = סטיוון פלדמן
ע. אי. = עלי איתן
ע. ג. = עמנואל גיל
ע. ח. = עמוס חכם
ע. מ.־ח. = עמוס מר־חיים
ע. ס. = עמניאל סיון
ע. שמ. = עוזיאל שמלץ
ע. שפ. = עזרא שפייזהנדלר
עז. ש. = עזרא שטייניץ
עמ. ב. = עמיאל ברוש
פ. אמ. = פנחס אמתי
פ. אפ. = פאני אפשטיין
פ. אר. = פנהס ארצי

פ. בס. = פאולו בטה
פ. בר. = פרד ברונר
פ. ג.־פ. = פול גראף־פטרסן
פ. זג. = פליכס זגהר
פ. מנ. = פאול מנור
פ. פ. = פנחס פיק
פ. ר. = פנחס רוזנבליט
פ. שי. = פנחס שיפמן
פ. שר. = פיליפ שרר
צ. ב. = צבי ברנזון
צ. בר. = צבי ברס
צ. ו. = רפאל יהודה צבי ורבלובסקי
צ. נ. = צבי ניר
צ. ע. ב. = צבי עלי בקר
צ. ק. = צבי קפלן
צ. רי. = צבי ריבלין
ק. א. מ. = קרל אכסל מוברג
ק. ג. = קרל גוגנהיים
ק. ח. = קלרה חן
ק. י. = קרן יניב
ק. כ. = קיטי כהן
קר. פ. = קרל פרינץ

ר. ב.־י. = רבקה בר־יוסף
ר. בנ. = רות בנדל
ר. לפ. = רות לפידות
ר. מי. = ראובן מיכאל
ר. ס. = רחל סימון
ר. פר. = רפאל פרוינד
ר. שפ. = רנטו שפיגל
רו. ב. = רוברטו בקי
ש. אח. = שמואל אחיטוב
ש. גנ. = שלו גנוסר
ש. ה. = שמואל הורביץ
ש. ו. = שלם ורהפטיג
ש. זנ. = שמעון זנדבנק
ש. מ. = שלמה מורג
ש. מג. = שאול מגרון
ש. רח. = שלום רחמן
ש. שב. = שמואל שביב
ש. שט. = שמעון שטרן
שא. פ. = שאול פריירייך
של. ק. = שלמה קרשטיין
שמ. א. = שמואל אברמסקי

ראשי־תיבות וקיצורים

א״א = אי אפשר
א״ב = אלף בית ; אלפאבית
אב״ד = אב־בית־דין
אדמו״ר = אדוננו מורנו ורבנו
אדר״נ = אבות דרבי נתן
אה״ב = ארצות הברית
אה״ד = אפריקה הדרומית
אה״ע = אבן העזר
או״ז = אור זרוע
או״ח = אורח חיים
או״ם = אומות מאוחדות
אוצה״ג = אוצר הגאונים
אח״כ = אחר־כך
א״י = ארץ־ישראל
איט׳ = איטלקית
איכ״ר = איכה רבתי
א״כ = אם־כן
אמ״ד = אמסטרדם
אנ׳, אנג׳ = אנגלית
אס׳ = אסתר
אע״פ = אף־על־פי
אעפ״כ, אעפי״כ = אף־על־פי־כן
אפ״ק = אנגלו־פלסטיין קומפני
אצ״ל = ארגון צבאי לאומי
אר׳ = ארמית
ב״ב = בבא בתרא
בד״כ = בדרך־כלל
ב״ה = בית הלל
בזה״ז = בזמן הזה
ביב׳, ביבל׳ = ביבליוגרפיה
בי״ד, ביה״ד = בית־(ה)דין
ביהמ״ק = בית־המקדש
בי״ח, ביה״ח = בית־(ה)חולים
ביח״ר, ביהח״ר = בית־(ה)חרושת
ביכ׳, ביכו׳ = ביכורים
ביכ״נ, ביהכ״נ = בית־(ה)כנסת
בי״ל = בין־לאומי, בין־לאומיים
בימ״ד, ביהמ״ד = בית־(ה)מדרש
בימ״ש, ביהמ״ש = בית־(ה)משפט
בי״ס, ביה״ס = בית־(ה)ספר
בית״ר = ברית טרומפלדור
בכ׳, בכו׳ = בכורות
ב״כ = בא־כוח
בכ״ז = בכל־זאת
ב״מ = בבא מציעא
במ׳, במד׳ = במדבר
במ״ר = במדבר רבה
בע״ח = בעל־חיים, בעלי־חיים
בע״פ = בעל־פה
בעש״ט = בעל־שם־טוב
ב״ק = בבא קמא
ב״ר = בראשית רבה; בר רבי; בן רב
בר׳, ברא׳ = בראשית
בר׳, ברכ׳ = ברכות

בריה״מ = ברית המועצות
ב״ש = בית שמאי
בת״ח, בתה״ח = בתי־(ה)חולים
בתח״ר, בתהח״ר = בתי־(ה)חרושת
בתי״ד, בת״ד, בתה״ד = בתי־(ה)דין
בתכ״נ, בתה״כ = בתי־(ה)כנסת
בתמ״ד, בתהמ״ד = בתי־(ה)מדרש
בתמ״ש, בתהמ״ש = בתי־(ה)משפט
בת״ס, בתה״ס = בתי־(ה)ספר
ג׳, גר׳ = גרם
גיט׳ = גיטין
ג״כ = גם כן
גמ״ח = גמילות חסדים
גרמ׳ = גרמנית
דב׳ = דברים
דב״ר = דברים רבה
ד״ה = דברי הימים ; דיבור המתחיל
דה״א, דהי״א = דברי הימים א׳
דה״ב, דהי״ב = דברי הימים ב׳
דו״ח = דין וחשבון
ד״י = דברי ימי
דנ׳, דני׳ = דניאל
דפ״ר = דפוס ראשון
דק״ס = דקדוקי סופרים
ד״ר = דוקטור
דר״י = דרבי ישמעאל
ה״א = הלכה א׳
האר״י = אדוננו רבי יצחק (לוריא)
הגר״א = הגאון רבי אליהו
הו״ל = הוציא לאור, הוצא לאור
הוצ׳ = הוצאה, הוצאת
הור׳ = הוריות
הל׳ = הלכה, הלכות
הסת׳ = הסתדרות
הקב״ה = הקדוש־ברוך־הוא
השו׳ = השווה
השוה״צ = השומר הצעיר
ויק׳ = ויקרא
ויק״ר = ויקרא רבה
וכד׳ = וכדומה
וכו׳ = וכוליה
וכיו״ב = וכיוצא בזה, וכיוצא באלה
ועה״פ = ועד הפועל
ז״א = זאת אומרת
זא״ז = זה את זה
זב׳ = זבחים
זו״נ = זכר ונקבה
ז״ח = זוהר חדש
זכ׳ = זכריה
ז״ל = זכרונו לברכה; זכור לטוב
זל״ז = זה לזה, זו לזו
ז״ר = זכר רבים

ח׳ = ח׳רבת
ח״א = חלק א׳
ח״ב = חלק ב׳
חב״ד = חכמה, בינה, דעת
חבה״ל = חבר הלאומים
ח״ג = חלק ג׳
חג׳ = חגיגה
ח״ד = חלק ד׳
חו׳, חול׳ = חולין
חוה״מ = חול־המועד
חו״ל = חוץ־לארץ
חו״מ = חושן משפט
חז״ל = חכמינו זכרונם לברכה
חיד״א = חיים יוסף דוד אזולאי
חי״ר = חיל רגלים
חשמ״א, חשמו״א = חשמונאים א׳
חשמ״ב, חשמו״ב = חשמונאים ב׳
חשמ״ג, חשמו״ג = חשמונאים ג׳
טוש״ע = טור שלחן ערוך
טמפ׳ = טמפרטורה
י״א = יש אומרים
יב׳, יבמ׳ = יבמות
יה׳, יהו׳ = יהושע
יה״ב, ימה״ב = ימי הביניים
יו״ד = יורה דעה
יוו׳ = יוונית
יו״ר = יושב־ראש
יח׳, יחז׳ = יחזקאל
י״ל = יצא לאור, יצאו לאור
יל״ג = יהודה ליב גורדון
ילק״ש = ילקוט שמעוני
ימה״ת = ים התיכון
יר׳, ירמ׳ = ירמיהו
יר׳, ירו׳, ירוש׳ = ירושלמי
יש׳, ישע׳ = ישעיהו
כ״א = כל אחד
כ״ג, הכה״ג = כהן גדול, הכהן הגדול
כדה״א = כדור הארץ
כ״י, כת״י, כתה״י = כתב־יד, כתבי־(ה)יד
כי״ח = כל ישראל חברים
כ״כ = כמו־כן
כל׳, כלו׳ = כלומר
כ״ע, כה״ע, כתה״ע = כתב(י)־עת, כתב(י)־העת
כר׳ = כרך, כרכים
כש״כ = כל שכן
כת׳, כתו׳ = כתובות
לאט׳, לט׳ = לאטינית
ל״ח = לשון חכמים
לח״י = לוחמי חירות ישראל
ל״י = לירה ישראלית, לירות ישראליות
ליט׳ = ליטאית
לסה״נ, לספה״נ = לספירת הנוצרים

קיצור	פירוש
לפסה"נ, לפה"ס	לפני ספירת הנוצרים
מ'	מטר, מטרים
מ"ג	מיליגרם
מג'	מגילה
מג"ד	מפקד גדוד
מדה"ג	מדרש הגדול
מהד'	מהדורה, מהדורת
מהד"ת	מהדורא תנייתא
מהר"י	מורנו הרב רבי יעקב
מהרי"ט	מורנו הרב רבי יום־טוב
מהר"ל	מורנו הרב רבי ליוא (מפרג)
מהר"ם	מורנו הרב רבי מאיר
מו"ל	מוציא לאור
מו"מ	משא־ומתן
מו"נ	מורה נבוכים
מו"ק	מועד קטן
מזה"ת	מזרח־התיכון
מט"ח	מטבע חוץ
מטכ"ל	מטה כללי
מיל'	מיליון, מיליונים; מילואים
מכ"ם	מגלה כיוון־מרחק
מ"ל	מיליליטר, מיליליטרים
מל"א	מלכים א'
מל"ב	מלכים ב'
מלב"ם	מאיר ליבוש בן יחיאל מיכל
מלה"י	מלחמות היהודים
מלה"ע	מלחמ(ו)ת העולם
מ"מ	מילימטר(ים); מכל־מקום; ממלא מקום
מנ', מנח'	מנחות
מנכ"ל	מנהל כללי
מס'	מספר
מס"ב, מסה"ב	מסיל(ו)ת־(ה)ברזל
מעפה"י	מעל־פני־הים
מעפ"נ	מעל־פני
מע"ק, מ"ק	מטר מעוקב
מעש', מע'	מעשרות
מפא"י	מפלגת פועלי ארץ־ישראל
מק"י	מפלגה קומוניסטית ישראלית
מ"ר	מטר מרובע
מש'	משלי
מש', משנ'	משניות
מש"ק	מפקד שאינו קצין
נג'	נגעים
נגמ"ש	נושא גייסות משוריין
נד'	נדרים
נדל"ן	נכסי דלא־ניידי
נו'	נולד(ה)
נוס'	נוסד(ה)
נח', נחמ'	נחמיה
נח"ל	נוער חלוצי לוחם
ניל"י	נצח ישראל לא ישקר
נ"ך	נביאים, כתובים
נ"ל	נזכר לעיל
נ"מ	נגד־מטוסים
נפ'	נפטר
נ"צ	נגד־צוללות
נ"ר	נקבה רבים
ס'	ספר, ספרים
ס"ה, סה"כ	סך הכל
סה"נ	ספירת הנוצרים
סי'	סימן
ס"מ	סנטימטר(ים)
סמ"ג	ספר מצוות גדול
סמ"ק	סנטימטר מעוקב
סמ"ר	סנטימטר מרובע
סנ', סנה'	סנהדרין
ס"ת	ספר(י) תורה
ע'	עיין; ערך
ע"א	עמוד א'
ע"ב	עמוד ב'
עבה"י	עבר־הירדן
עבר'	עברית
ע"ג	על־גבי
עד'	עדויות
עה"ז, עוה"ז	עולם הזה
עו"ד, עוה"ד	עורך־(ה)דין
עוה"ב	עולם הבא
ע"ז	עבודה זרה
עז'	עזרא
ע"ח	על חשבון
ע"י	על־יד; על־ידי
עי"ז	על־ידי־זה
עי"כ	על־ידי־כך
עיר'	עירובין
ע"כ	על־כן
עכו"ם	עובדי כוכבים ומזלות
עכ"פ	על־כל־פנים
עמ'	עמוד(ים); עמוס
ע"מ	על־מנת
ע"נ	על־נהר
ע"ס	על־סמך
ע"ע	עיין ערך
ע"פ, עפ"י	על־פי
עפ"נ	על־פני
עפ"ר, עפי"ר	על־פי־רוב
עקה"ש	על קידוש־השם
ער', ערכ'	ערכין
ערב'	ערבית
ע"ש	על־שם; על־שום
עת'	עתיק, עתיקה
פדר"א, פרדר"א	פרקי דרבי אליעזר
פי'	פירוש
פלמ"ח	פלוגות מחץ
פס'	פסחים
פסדר"כ	פסיקתא דרב כהנא
פפד"מ	פרנקפורט דמיין
פרופ'	פרופסור
צה"ל	צבא הגנה לישראל
צפ', צפנ'	צפניה
צרפ'	צרפתית
ק"ג	קילוגרם
קדה"י	קדמוניות היהודים
קה'	קהלת
קה"ר	קהלת רבתי
קה"ת	קריאת התורה
ק"ו	קילוואט
קו"ש	קילוואט־שעה
קיד'	קידושין
ק"מ	קילומטר
קמ"ר	קילומטר מרובע
קמ"ש	קילומטר־שעה
ק"ס	קרית־ספר
קק"ל	קרן קימת לישראל
ר'	ראה; רבי, רבנו; רבים
ראב"ע	רבי אברהם בן עזרא
ראב"ד	רב אב־בית־דין; רבי אברהם בן דוד
ראב"ן	רבי אליעזר בן נתן
רא"ש	רבנו אשר
רגמ"ה	רבנו גרשום מאור הגולה
רד"ק	רבי דוד קמחי
ר"ה	ראש השנה
רוס'	רוסית
ר"ח	ראש חודש
ריב"ג	רבי יונה בן גנאח
ריה"ל	רבי יהודה הלוי
רי"ף	רבי יצחק (אל)פאסי
ר"מ, רה"מ	ריש מתיבתא; רבי מאיר; ראש (ה)ממשלה
רמ"א	רבי משה איסרליש; ראש מפקדה ארצית
רמב"ם	רבי משה בן מימון
רמב"ן	רבי משה בן נחמן
רמב"ע	רבי משה בן עזרא
רמח"ל	רבי משה חיים לוצטו
רמטכ"ל	ראש מטה כללי
רס"ג	רבי סעדיה גאון
ר"ע	רבי עקיבא
רע"ג	רבי עמרם גאון
רק"ח	רשימה קומוניסטית חדשה
רשב"א	רבי שלמה בן אדרת
רשב"ג	רבי שלמה בן גבירול; רבי שמעון בן גמליאל
רשב"י	רבי שמעון בן יוחאי
רש"י	רבי שלמה יצחקי
ר"ת	ראשי תיבות; רבנו תם
שבו'	שבועות
שבי'	שביעית
שד"ל	שמואל דוד לוצטו
שד"ר	שלוחא דרבנן
שה"ש	שיר־השירים
שהש"ר	שיר השירים רבה
שו', שופ'	שופטים
שו"ע, ש"ע	שולחן ערוך
שו"ת	שאלות ותשובות
ש"ח, שה"ח	שר (ה)חוץ
ש"ך	שפתי כהן (בעל)
שמ', שמו'	שמות
שמ"א, שמו"א	שמואל א'
שמ"ב, שמו"ב	שמואל ב'
שמ"ר, שמו"ר	שמות רבה
ש"ס	ששה סדרים
שפ"ר	שאול פנחס רבינוביץ'
ש"צ	שבתי צבי
ת"א	תל־אביב
תדבא"ז	תנא דבי אליהו זוטא
תה', תהי'	תהילים
תו"י	תולדות ישראל
תו"כ	תורת כהנים
תוס'; תוספ'	תוספות; תוספתא
תוש'	תושבים
תושב"ב	תורה שבכתב
תושבע"פ, תשבע"פ	תורה שבעל־פה
ת"ח	תלמיד חכם, תלמידי חכמים
ת"י	תרגום יונתן

ת״ל = תלמוד לומר
תל״ג = תוצר לאומי גולמי
תמ׳, תמו׳ = תמונה, תמונות
תנ״ך = תורה, נביאים, כתובים
תע׳, תענ׳ = תענית
תר׳, תרג׳ = תרגום, תרגם
תר׳ = תרומות
ת״ת = תלמוד(י)־תורה

AT — Altes Testament
BA — Biblical Archaeologist
BASOR — Bulletin of the American School of Oriental Research
HThR — Harvard Theological Review
HUCA — Hebrew Union College Annual
IBRD — International Bank of Reconstruction and Development
IEJ — Israel Exploration Journal
JCS — Journal of Cuneiform Studies
JESHO — Journal of the Economic and Social History of the Orient
JJS — Jewish Journal of Sociology
JOS — Jewish Oriental Studies
JQR — Jewish Quarterly Review
JRAS — Journal of the Royal Asiatic Society
JSOS — Jewish Social Studies
JSS — Journal of Semitic Studies
JWH — Journal of World History
MGWJ — Monatsschrift fur Geschichte u. Wissenschaft des Judentums
NGM — National Geographic Magazine
OECD (OCDE) — Organisation for Economic Co-operation and Development
OT — Old Testament
PAAJR — Proceedings of the American Academy for Jewish Research
P-W; P-W, RE — Pauly-Wissowa, Realenzyclopedie der klassischen Altertumswissenschaft
REJ — Revue des Etudes Juives
UN — United Nations
USIS — United States Information Service
VT — Vetus Testamentum
WZKM — Wiener Zeitschrift fur die Kunde des Morgenlandes

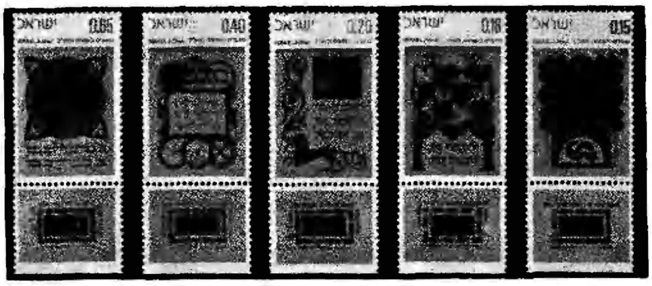
קישוט הסוכה (לשכת העתונות הממשלתית)

סֻכּוֹת, שם מקום. 1. תחנתם הראשונה של בני־ישראל ביציאת־מצרים (ע"ע, עמ' 189; שמ' יב, לז; יג, כ; במ' לג, ה—ו), היא תכו.(ת), בירת המחוז ה8 של מצרים התחתונה, המזוהית בתל אל־מסח'ותה במזרחו של ואדי טֻמילאת שבמזרח הדֶלתא, כ20 ק"מ ממערב לאיסמאעיליה. השם תכו.(ת) בתעודות מצריות מתייחס לפעמים לסביבות העיר (פאפירוס אֲנַסטַזי ו', שו' 56—57), ששימשו איזור מרעה גם לרועים שמיים. יש הסבורים כי תל זה הוא מקומה של פיתום וע"כ ס' היא פיתום.

2. עיר ממזרח לירדן, בנחלת גד (יהו' יג, כז), בעמק הפורה ע'ור אבו עבידה, הוא עמק ס' (תה' ס, ח; קח, ח) שבבקעת הירדן המרכזית בין ואדי רג'ב ובין היבוק. רוב החוקרים מזהים את ס' עם תֵל דֵיר עַלא, 12 ק"מ מצפון־מזרח לשפך היבוק לירדן, שהוא התל המרכזי בעמק ס' (והשו' ירוש' שבי' ט', ב': „ס' היא תרעלה"), אולם החפירות במקום (1960—1962) לא אישרו זאת. לדעת אחרים ס' היא תל אל־ח'צאץ (בערבית — סוכות) 2.5 ק"מ מערבה. בס' חנה יעקב אחר פגישתו עם עֵשׂו במעבר יבוק (בר' לב, כג — לג, יז), ולפי הכתוב קראה כך ע"ש הסוכות שעשה שם למקנהו. בתרגום ה70 ניתרגם השם Σκηναί (= ס'), אך פעמים מופיע השם בתעתיק, ולדברי יוסף בן מתתיהו נקראה גם בימיו ס' (קדה"י א', כ"א, א'). שרי ס' סירבו לספק מזון לגדעון (ע"ע) ברָדפו אחר המדיינים, ובשובו הענישם (שופ' ח, ד—טז). שלמה יצק את כלי הנחושת למקדש „בככר הירדן... בין ס' ובין צָרתן" (מל"א ז, מו), ולעיבוד נחושת באיזור יש הוכחות ארכאולוגיות. יתכן שס' היא אחת הערים (מס' 55) שנהרסו ע"י שישק. יש אומרים שתיבת „סֻכּוֹת", הנזכרת במלחמות דוד בעמון (שמ"ב יא, יא) ובן־הדד בשומרון (מל"א כ, יב, טז), מתייחסת לעיר ס'.

סֻכּוֹת, חַג הַ־, משלוש הרגלים (ע"ע בית־המקדש, עמ' 586); נזכר בשם „חג האסיף", בתוספת הציון „בצאת השנה", או „תקופת השנה", הקובע את המעבר משנה חקלאית אחת לאחרת (שמ' כג, יד—יז; לד, כב—כג). בצד הרובד החקלאי מודגש בתורה אפיו הדתי של החג: „למען יֵדעו דֹרֹתיכם כי בסכות הושבתי את בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים" (ויק' כג, מג). על שילוב המו־טיווים — ע"ע חג, עמ' 128/9. בכל מקום נמנה ס' כאחרון החגים, ומסתבר שאע"פ שתקופת האסיף נחשבה לראשית השנה החקלאית, היתה השנה נמנית מניסן (ע"ע). מ"מ לענייני חקלאות, כשמיטה ויובל (ע' ערכיהם), נחשב הסתיו לראשית שנה, כפי שמסתבר ממצוות „הַקהֵל" במועד שנת השמיטה בחג הס' (דב' לא, י—יג), ור' להלן עמ' 29; וע"ע גזר; ראש־השנה. בחוקת המועדים (ויק' כג; והשו' במ' כט, יב—לח) נקרא החג „חג הס'", ומפורש כי הוא נחוג 7 ימים, מט"ו בתשרי, ונוסף לו יום „השמיני מקרא קדש"; ועל כך ע"ע שמיני עצרת. היום הראשון הוא „מקרא קודש" ואסור במלאכת־עבודה. ממצוותיו המיוחדות: ישיבה בסוכה (ר' להלן), לקיחת „פרי עץ הדר [= אתרג; ע"ע], כפות תמרים [= לולב; ר' להלן], ענף עץ עבות [= הדס; ע"ע] וערבי נחל" (כל אלה ארבעת המינים). חג הס' מתייחד בריבוי קרבנותיו, בעיקר בפרים (70): מ13 ביום הראשון עד 7 ביום השביעי (במ' כט, יב ואילך). אמנם יחזקאל (מה, כה) משוה את מספרם לקרבנות הפסח, אך דבר זה הוא מן הזרויות המצויות בספר יחזקאל, ואינו משקף מציאות היסטורית (וע"ע יחזקאל, עמ' 747). בפרשת הקרבנות, וגם במקומות אחרים (מל"א ח, ב, סה; יב, לב), נקרא ס' „חג" סתם, כנראה בגלל ריבוי קרבנותיו (השו' תה' קיח, כז).

החג נחוג בירושלים 7 ימים בזמנו, כנראה — לאחר 7 ימי החגי־

מוטיווים מקראיים לחג־הסוכות בסדרת בולי „מועדים לשמחה״, תשל״ב

גות של חנוכת מקדש שלמה (מל״א ח, ב, סה; דה״ב ז, ח). בין השינויים הפולחניים שערך ירבעם בן נבט (ע״ע) נמנתה גם העברת מועד החג לט״ו בחודש השמיני, אות למרכזיותו של החג בחיי העם (מל״א יב, לב—לג). בימי נחמיה נעשה חג הס׳ כ„כתוב בתורה״ (נח׳ ח, יד—יח), ודקדוק עשייתו כהלכה מודגש בפסוק: „כי לא עשו מימי ישוע בן נון כן בני ישראל עד היום ההוא״ (שם, יז), אף כי פשט הכתוב (שם, טו) מורה, כי ארבעת המינים שימשו לעשיית הסוכה ולא כמצווה בפני עצמה. חג הס׳ נזכר בזכריה (יד, טז—יט) בקשר לברכת הגשם, כחג אוניוורסלי העתיד לחייב גם את הגויים לעלות לרגל „ולהשתחוות למלך ה׳ צבאות ולחג את חג הסכות״.

מ.

בדברי חז״ל, בהלכה ובאגדה, הוקדש מקום נרחב לחג־הס׳ בסוגיות מרובות ובמסכת מיוחדת בשם „סוכה״. יומו הראשון הוא „יום טוב״, והימים שלאחריו הם „חול המועד״ (ע״ע חג, עמ׳ 130/1). יומו השמיני, שמיני עצרת, הוא חג בפני עצמו.

מצוות החג ומנהגיו: סוכה, לזכר הס׳ שבהן ישבו בני־ישראל כשיצאו ממצרים. אלא שנחלקו ר׳ אליעזר ור׳ עקיבא, אם היו אלה „ס׳ ממש״ או „ענני כבוד״ (ספרא אמור, י״ז, י״א; סוכה י״א, ע״ב; וע׳ מכילתא בא, י״ד; ועוד). למאן דאמר „ס׳ ממש״ לא פורש, היכן ומתי ישבו בס׳, ופרשנות המקרא ביה״ב נתלבטה הרבה בדבר. שיטה קיצונית, לפיה התגוררו בני ישראל בס׳ הרבה לאחר מתן־תורה, סמוך לכניסה לארץ, מובאת בשם „יש מפרשים״ ע״י ר׳ אלעזר בן יהודה (ע״ע) בספרו „רקח״ (סי׳ רי״ט): „כשצרו על ארץ האמורי של סיחון ועוג ועל כרכים שבארץ כנען אז ישבו ישראל בסוכות...״. לסוכה 3 דפנות לפחות (לדעת ר׳ שמעון 4), ואחת מהן די לה ברוחב של טפח. שטחה המינימאלי 7 × 7 טפחים, שתכיל „ראשו ורובו ושולחנו״ (כדעת ב״ש), וגבהה — להלכה — מ10 טפחים עד 20 אמה. עיקר מצוות סוכה ורוב הלכותיה נוגעים לסכך שבתקרתה. הוא חייב לבוא מגידולי־קרקע, שאינם מחוברים לקרקע ושאינם מקבלים טומאה, וצפיפותו — עד שתהא „צילתה [של הסוכה] מרובה מחמתה״. אסור שיהא מחובר לסוכה, אלא מונח על גבה. מקום הסוכה מתחת לכיפת השמים ולא מתחת לאילן או בתוך הבית וכד׳. נחלקו ב״ה וב״ש אם צריך סיכוך לכתחילה לשם מצווה או שגם סוכה העשויה לצל כשרה. הסוכה מקושטת, בהתאם לכלל: „התנאה לפניו במצוות״ ומזמנים קדומים ועד היום נהגו לקשטה בפירות, בציורים ובדברי־נוי (ר׳ תמונה פותחת). הסוכה היא „דירת עראי״, אולם „7 הימים [של ס׳] עושה אדם סוכתו קבע וביתו עראי״, ושם מקום כל סעודות־הקבע (שיש בהן ממין דגן). בלילה הראשון של החג מצווה לשבת ולאכול סעודת־קבע בסוכה, ובחול המועד אפשר לאכול ארעי בלבד ולהיות פטור מהסוכה (אך ר׳ אליעזר חולק בדבר). המהדרים אינם טועמים דבר מחוץ לסוכה בכל ימי החג. גם שינה של קבע צריכה סוכה, כל ימי החג, אלא שהכלל הוא: „תשבו — כעין תדורו״, שיהיו בסוכה מעין התנאים הרגילים בדירת־קבע, וע״כ „המצטער פטור מן הסוכה״ (מפני הקור, החום וכד׳). ממילא פטורים מלשבת בסוכה כשגשמים עזים חודרים לתוכה, ובעליה חוזר לביתו: כ„עבד שבא למזוג כוס לרבו, ושפך לו [רבו] קיתון על־פניו, כאומר: אי אפשי בשימושך״ (סוכה כ״ט, ע״א). — וע״ע אושפיזין.

מגזרת־קלף צבעונית. עיטור לסוכה ממוראוויה, המאה ה18 (מוזיאון ישראל; צילום ד. הריס)

4 מינים. על האתרוג מבחינה בוטנית — ע״ע אתרג. סימנו המיוחד בהלכה, שאינו גידול־בעל וזקוק להשקאה מתמדת. וכך דרשו: „הדר״ — „הידור״ (ὕδωρ ביוו׳: מים). אם חסר בו „כל שהוא״ — נפסל. זה כ־400 שנה נידונה שאלת כשרותו של האתרוג המורכב על מיני הדר (ע״ע) אחרים. לדעת רוב הפוסקים אין להשתמש בו, ואעפ״כ נהגו להשתמש בו, משום היותו מצוי ויפה יותר. במשך הדורות הוכלא האתרוג, בד״כ על־גבי כנה של לימון או חושחש, וכיום קשה לגדל אתרוג לא־מורכב. הבלתי־מורכב סובל ממזיקים ומחלות; ה„פיטם״ שלו (עמוד העלי), ברגיל מנוון, בעוד שבתקופה העתיקה היה ה„פיטם״ סימן מובהק להידור (אף שהעדרו אינו פוסל, אלא אם כן היה וניטל); קליפתו לרוב גבשושית בהרבה מהאתרוג המורכב.

שוק ארבעת המינים בתל־אביב (לשכת העתונות הממשלתית)

הלולב בהלכה הוא חרות של דקל, קודם שנתפרדו עליו לגמרי. מבחינה בוטנית זהו עלה מנוצה הנמצא בקדקדו של עץ התמר (ע״ע), ושעלעליו עדיין צמודים לציר הראשי של העלה (ה„שדרה״). העלעל האמצעי קרוי „הוצא״ (או: „תיומת״) והוא עשוי כגב, שבמרכזו ציר־העלעל, החוצה אותו לשנים. אם נפרדו שני החצאים זה מזה („נחלקה התיומת״), הלולב פסול, וכן אם „נקטם ראשו, או אם הוא כפוף, קווץ, סדוק, עקום, דומה למגל, חרות״ (שנפרדו עליו זה מזה ונתקשו). שיעור הלולב: שדרתו — 4 טפחים, חוץ מן העלעלים שבראשו, והוא צריך להיות גבוה טפח, לפחות, מן ההדסים והערבות שעמו; האתרוג מצטרף אל הלולב האגוד עם שלושה הדסים ושתי ערבות. על מהותם הבוטנית ע״ע הדס, ערבה. שיעורם: 3 טפחים.

חובת נטילתם „מדאורייתא״ היא ביום א׳ של ס׳ בלבד. רק בבית המקדש (ואפשר בכל שטח ירושלים) נטלו 4 מינים בכל 7 ימי החג. הקשר עם המקדש בולט גם במצוות הערבה הנוספת (או הלולב הנוסף) שהיו זוקפין אותה בצדי המזבח, תוך תקיעות ותרועות, והיו מקיפין עמה את המזבח. מצווה זו היתה סלע מחלוקת בין הפרושים לצדוקים — שלא הודו בדבר, וכדי להוציא מלבם, נהגו טקסים חגיגיים מיוחדים במצווה זו (סוכה ד׳, ה׳). גם ספר היובלות (ט״ז, ל״א) מדבר על אברהם שסיבב את המזבח ב„לבות תמרים ופרי־עץ־הדר״ בחג הס׳ „מדי יום ביומו... שבע ליום״. אם חל היום הראשון של החג בשבת, הוליכו את לולביהם להר־הבית מערב־שבת ולמחרת היו השמשים זורקים אותם לפניהם — „והן מחטפין ומכין איש את חבירו... [ע״כ] התקינו שיהא כל אחד ואחד נוטל בביתו״.

בשבת שחל בחול המועד לא נטלו כלל. לאחר החורבן התקין רבן יוחנן בן־זכאי (ע״ע) ליטול 4 מינים בכל יום ובכל מקום, למעט שבת, כזכר למקדש.

4 המינים הינם מצווה אחת, ואין יוצאים ידי חובתה אם חסר מהם מין אחד. את הלולב מחזיקים ביד ימין, כשהוא אגוד עם ההדסים והערבות, ואת האתרוג ביד שמאל. כולם נקראים ע״ש הגדול שבהם, הלולב, והברכה היא: „על נטילת לולב". מחזיקים בהם בזמן ההלל (ע״ע), ומנענעים אותם בשעה שאומרים אחדים מפסוקיו. סדר הנע־נועים וסיבתם אינם ברורים. בכל ימי הס׳ מביאים ספר־תורה אל הבימה שבביהכ״נ, והציבור מקיף אותה כש4 המינים בידו, זכר להקפת המזבח. וע״ע הושענות; הושענא רבה.

האתרוג והלולב מופיעים במטבעות החשמונאים ובר־כוכבא, ובקישוטי בתכ״נ עתיקים. תמ׳ ר׳: כרך ב׳, עמ׳ 794; י״ב, עמ׳ 255/6; י״ג, עמ׳ 972; כרך מילואים, עמ׳ 73, 521/2. במצווה זו דקדקו מאוד (ר׳ סוכה מ״א, ע״ב; והשו׳ תוספ׳ שם ב׳, י׳ ו„תוספתא כפשוטה" שם; ירו׳ שם ג׳, י״א). בשעת גזירות־השמד גזרו גם על 4 מינים, ובימי אדריאנוס נאלצו להביא אתרוג ממקומות מרוחקים בארץ (תוספ׳ דמאי ג׳, י״ד). יהודים מסרו נפשם על מצווה זו (מכילתא יתרו, ו׳), ואף בימים הקשים של מרד בר כוכבא (ע״ע [כרך מילואים, עמ׳ 715]) הקפידו על כך. באגדה מסמלים 4 המינים סוגים שונים שבעם ישראל, שיש בהם ושאין בהם טעם או ריח, שעליהם אמר הקב״ה: „יוקשרו כולם לאגודה אחת — והן מכפרין אלו על אלו" (ויק״ר ל׳, י״א; וע׳ מנ׳ כ״ז, ע״א). מצוות חג הס׳ הן מצוות־עשה שהזמן גרמן, ונשים פטורות מהן (ע״ע אשה, עמ׳ 351—353).

נ י ס ו ך ־ ה מ י ם. בזמן הבית נהגו לנסך מים על־גבי המזבח שבעזרה בחג הס׳ בזמן הקרבת תמיד של שחר. היתה זו מסורת שהחזיקו בה פרושים (ע״ע) והצדוקים לחמו בה. בדברי חז״ל נמצא תיאור מפורט של הטקס ופרטי עניינו, הנחשב ל„הלכה למשה מסיני" — כלומר מסורת קדומה ששׁרשה לא נודע (סוכה, ירו׳ ד׳, א׳; בבלי ל״ד, ע״א; ועוד), אך לדעת אחרים כל העניין „מדרבנן" (זב׳ ק״י, ע״ב). — וע״ע גשם, עמ׳ 708. כהפגנה נגד הצדוקים נערך הטקס בשירה, בריקודים ובנגינה, בלילות חוה״מ, והיא „שמחת בית־השואבה" שתוארה במפורט (משנת סוכה ה׳, ב׳—ד׳), ואמרו עליה ש„מי שלא ראה שמחת בית־השואבה, לא ראה שמחה מימיו" (שם ה׳, א׳). עם שחר היו הולכים בתקיעות ובתרועות לשאוב ממעיין־השילוח את מי הניסוך. „פעם אחת נסך אחד על־גבי רגליו [כהפגנת מחאה] ורגמוהו כל העם באתרוגיהן" (שם ד׳, ט׳). לפי התוספתא (שם ג׳, ט״ז) היה זה „ביתוסי אחד" (ע״ע צדוקים וביתוסים; ור׳ בבלי שם מ״ח, ע״ב: „צדוקי אחד"). לדברי יוסף בן מתתיהו (קדה״י י״ג, י״ג, ה׳) היה זה אלכסנדר ינאי (ע״ע).

ה ק ה ֵ ל. התורה מצַווה כי „במֹעד שנת השמִטה, בחג הס׳, בבוא כל ישראל לֵראות את פני ה׳ אלהיך במקום אשר יבחר, תקרא את התורה הזאת נגד כל ישראל באָזניהם; הַקהֵל את העם, האנשים והנשים והטף, למען... ילמדו... לַעשות את כל דברי התורה הזאת" (דב׳ לא, י—יג). זמן המצווה: „מוצאי יו״ט הראשון של חג... במוצאי שביעית", והמלך הוא הקורא. תיאור מפורט של המעמד נמצא במשנה (סוטה ז׳, ח׳), והוא מתייחס לימי אגריפס. המלך קורא בספר דברים (א, א—ו, ט; יא, יג—כא; יד, כב—כט; כו, יב—טו; יז, יד—כ) וכן את הברכות והקללות (ור׳ תוספ׳ סוטה ז׳, י״ז). „ברכות שכהן גדול מברך אותן [לאחר קריאתו בתורה ביום־הכיפורים „על התורה ועל העבודה ועל ההודיה ועל מחילת העוון ועל המקדש ועל ישראל ועל הכהנים ועל ירושלים"] המלך מברך אותן, אלא שנותן של רגָלים (= מברך „מקדש ישראל והזמנים") תחת מחילת העוון" (וע׳ משנה סוטה, ז׳, ב׳, ח׳; ירו׳ שם, ז׳ ח׳; בבלי שם מ״א, ע״א—ע״ב). לפי הירושלמי (סוטה ז׳, ז׳), לא ישב המלך אלא „שסמך לו בכותל", ואילו לפי הבבלי (סוטה מ״א, ע״ב) ישב המלך ממש (ע״ע מלוכה, עמ׳ 556), מפני שזה היה בעזרת־הנשים, שלא נתקדשה בקדושת העזרה. לדעת ר׳ אליעזר בן יעקב היה הטקס בהר־הבית ולא בעזרה. התוספתא (סוטה ז׳, י״ג—י״ז) מתארת את פרטי השמחה והחגיגות שנלוו לטקס זה. נודעה דרשתו של ר׳ אלעזר בן־עזריה ביבנה, לעניין מצוות הקהל: „אם אנשים באים ללמוד, נשים באות לשמוע — טף למה באים? — כדי ליתן שכר למביאיהן" (חגיגה ג׳, ע״ב, ועוד, והשו׳ מכילתא בא, ט״ז). לאחרונה ביקש הרב אליהו דוד רבינוביץ־תאומים (האדר״ת), לחדש זכר למצוות „הקהל" („זכר למקדש", תרמ״ט [בעילום שם המחבר]; נדפס שנית בתוך הקובץ; „הקהל", תש״ו).

על הקשר ההיסטורי בין ס׳ וחג החנוכה, ע״ע חנכה, עמ׳ 711.

י. ל. מימון, חגים ומועדים, נ״ה—ע״ח, תשי״ב[4]; יו״ט לוינסקי, ספר המועדים, ד׳, תשי״ב[2]; ד. צ. הופמן, ספר ויקרא, ב׳, ק״צ—ר״ט, תשי״ד; הנ״ל, לאור ההלכה, קל״ה—קמ״ה, תשי״ז[2]; א. יערי, חג הס׳ בירושלים (סיני, ל״ו), תשט״ו; ג. אלון, מחקרים בתולדות ישראל, א׳, 77—82, תשי״ז; י. נ. אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, 346—353, תשי״ז; ש. אברמסקי, בר־כוכבא נשיא ישראל, 202—207, 1961; ש. גורן, תורת המועדים, תשכ״ד; ש. י. זוין, המועדים בהלכה, ק״כ—קכ״ז, תשכ״ד; A. J. Wensinck, *Arabic New Year and the Feast of Tabernacles*, 1925; S. Talmon, *Divergences in Calendar-Reckoning in Ephraim and Judah* (VT, 8), 1958.

ל. ג׳י. - י. פל. - מ.

סְכִיזוֹפְרֶנְיָה, ע״ע שִׁסָּעַת.

סְכִיסְמָה

סְכִיסְמָה (יוו׳ σχισμα; אנג׳ schism), קרע, פירוד, פילוג האחדות בכנסיה. במאות הראשונות לתולדות הנצרות נעשה המונח כינוי למעשי הקבוצות הפורשות, ובתואר schismatici כונו הנוֹ־ביטיאנים (במאה 3) והדונטיסטים (ע״ע; במאה ה 4). הס׳, בניגוד ל„מינות" (haeresis), לא נחשבה בהכרח לסטיה מהאמונה הנכונה. ידועות במיוחד „הס׳ המזרחית" ו„הס׳ המערבית הגדולה".

„הס׳ המזרחית" מ 1054 (ע״ע נצרות, עמ׳ 343) היא הפילוג הרשמי, הנמשך עד היום, בין הכנסיה האורתודוכסית־יוונית ובין הקאתולית־רומית, כאשר קרוּלַריוס, פאטריארך קונסטאנטינופול, והכנסיות הנתונות להשפעתו פסקו להכיר בעליונותו של האפיפיור לֵאו IX (ע״ע). „הס׳ המזרחית" — שלא כפילוג הקודם בין הכנסיות במאה ה9 בימי הפטריארך פוטיוס והאפיפיור ניקולאוס I (ע׳ ערכיהם וע״ע נצרות, עמ׳ 343) — נסתמנה כקרע עמוק וממושך, שצמח על רקע השוני הלשוני, התרבותי והמדיני בין המזרח הביזַנטי והמערב הלַטיני.

„הס׳ המערבית הגדולה" החלה ב1378 כאשר שני אפיפיורים, אורבַן VI, וקלֶמֶנס VII, נבחרו בזה אחר זה. הראשון נשאר ברומא ואילו השני עבר לאַוויניון ב1379 — מושב האפיפיורות בימי „גלות בבל" (1309—1376; וע״ע נצרות, עמ׳ 345). פילוג זה, שהיה אחת השערוריות החמורות בתולדות הנצרות (סמוך לסופו, מ1409, כיהנו 3 אפיפיורים בעת ובעונה אחת), ניזון במידה רבה מאינטרסים מדיניים מנוגדים, ובעיקר מן המאבק בין אנגליה לצרפת במסגרת מלחמת מאה השנים (ע״ע). ערעור מעמדה של האפיפיורות בתקופה זו הוליד את דרישות הרפורמה של ה„תנועה הקונציליארית", אשר דגלה בעליונות הוועידות הכנסייתיות על פני האפיפיור בענייני הכנסיה.

הס׳ הגדולה נסתיימה בוועידת קונסטאנץ (1414—1418) עם הדחת שלושת האפיפיורים ובחירת מרטינוס V (ע״ע) לאפיפיור חדש.

ס׳ מזרחית: F. Dvornik, *The Photian Schism*, 1948; S. Runciman, *The Eastern Schism*, 1955.

ס׳ מערבית: N. Valois, *La France et le grand schisme d'Occident*, I–IV, 1896–1902; W. Ullmann, *The Origins of the Great Schism*, 1948.

ד. י.

סְכֶלְדֶה (הול' ופלמ' Schelde, צרפ' Escault), נהר בצפון־מערב אירופה. ארכו 430 ק"מ, מהם כשירים לשיט 201 ק"מ בבלגיה ו־63 ק"מ בצרפת. הס' הוא מעורקי־התחבורה החשובים באירופה ומשרת איזור תעשייתי גדול, שבו אוכלוסיה צפופה. מוצאו בגבעות נמוכות שבצפון־צרפת, ולאורך פלגיו העליונים מצויות ערי־תעשיה חשובות, ביניהן ליל (ע"ע). הס' מחובר בתעלות למערכות־השיט של הנהרות סן ומֶז. ליד גנט (ע"ע) בבלגיה מתחבר אליו פלגו החשוב ליאָה (Leie). העיר מחוברת לים ע"י תעלת־גנט, המובילה צפונה אל האֶסטואר (פי־הנהר) של הס', ותעלה המובילה מערבה לאוסטנד (ע"ע) שלחוף הים הצפוני. בגנט פונה הנהר מזרחה, ואח"כ צפונה לעבר אנטורפן (ע"ע); גיאות־הים מגיעה עד כאן. מצפון לאנטוורפן מתפלג שפך הס' לשנים: השפך הצפוני, הנקרא הס' המזרחי, נותק מן הנהר ב־1866, ע"י סוללה שעליה עוברת מס"ב מהולנד היבשתית לאי ואלכרן. שפך זה ייסגר ע"י סוללה גבוהה במסגרת תכנית־הדֶלתא של הולנד. השפך הדרומי, הנקרא הס' המערבי, משמש מאז כמוצא יחיד של הנהר לים; ארכו כ־100 ק"מ, מהם רק כ־30 ק"מ בתחום בלגיה, והיתר, כולל הכניסה מהים הצפוני, בתחום הולנד. זרוע זו של השפך, המשמשת נתיב־גישה אל נמל אנטורפן (ע"ע, עמ' 431), נחסמה ע"י ההולנדים ב־1648. ב־1830 הותר שיט בלגי תמורת תשלום, וב־1863 רכשה בלגיה את זכות השיט החפשי בנהר. מאז החלה עלייתו של נמל אנטורפן, הנמנה היום עם שלושת הנמלים הגדולים באירופה.

K. C. Peters – O. Lemans, *De S. en Antwerpen*, 1955.

סַכָלִין (רוס' Сахалин), אי ליד חופה המזרחי של בריה"מ האסיאתית, בין ים אוכוצק (ע"ע) לים יפאן. 616,000 תוש' (1970). בין ס' והיבשה חוצץ המיצר הטַטרי, שבחלקו הצר ביותר (מיצר נֶוֶל) האי קרוב עד כדי 6.4 ק"מ ליבשת. ס' משתרע מצפון לדרום לאורך של כ־950 ק"מ, רחבו הממוצע כ־100 ק"מ ושטחו 76,400 קמ"ר. מבנה האי ברובו הררי. חלקו הצפוני מישור, ובתוכו קבוצות של גבעות. את חלקיו המרכזי והדרומי תופסים שני טורי הרים, ושיאם בהר לוֹפַּטינה (Лопатина) — 1609 מ'; ביניהם שֶׁקַע, ובו זורמים הנהרות טים (Тымь) לצפון ופּוֹרוֹנאי (Поронай) לדרום.

ה א ק ל י ם מונסוני־קר בצפון ובחלק הפנימי, ונוח למדי בדרום. כמות המשקעים השנתית 400—750 מ"מ (רובם בקיץ ובסתיו). בחדשי החורף יורדים שלגים. לאורך החופים שכיחים ערפילים. האי מכוסה ברובו טאיגה.

ה א ו כ ל ו ס י ם עוסקים בעיקר בהפקת נפט ופחם ובעיבוד עץ, ייצור נייר ודיג. החקלאות מצטמצמת בגידול תפוחי אדמה, ירקות ומשק חלב. מרבצי פחם מצויים במערב ומקורות נפט — בצפון־מזרח. הנפט המופק בסביבות אוכה (Оха) מועבר בצינור דרך המיצר הטַטרי לעבר בתי־הזיקוק בקומסומולסק ע"נ אָמוּר.

ס' משתייך, עם האיים הקורילים, למחוז („אובלַסט") ס'. יוז'נו־סַכָלינסק (Южно-Сахалинск) היא העיר הגדולה ביותר בס' וגם המרכז המינהלי. קשרי התחבורה בתוך האי אינם מפותחים ביותר: שני קווי מס"ב עוברים בצפון ובדרום, וכביש העובר דרך השקע המרכזי מחבר את דרום־האי אל צפונו; שדות־תעופה נמצאים באלכסנדרובסק־סכלינסקי (Александровск-Сахалинский) וביוז'נו־סכלינסק.

W. Kolarz, *The Peoples of the Soviet Far East*, 1954; A. Ryzhkov, *Soviet Far East; a Tour of S.*, 1966.

ג. שמ.

ה י ס ט ו ר י ה. ראשוני התושבים בס' היו אַינוּ (ע"ע). ההולנדי דה־פְריז, שהגיע לס' ב־1643, היה האירופי הראשון שגילה את האי. האי השתייך רשמית לסין; בתחילת המאה ה־19 השתלטו עליו היפאנים, אך ב־1855 הוסכם שיוטל עליו פיקוח משותף, יפאני־רוסי. ב־1875 הועבר כולו לידי רוסיה תמורת איי הקורילים שנמסרו ליפאן. דרום ס' נמסר ליפאן אחרי נצחונה על רוסיה (1905), אך הוחזר לבריה"מ עם מפלת יפאן ב־1945.

סַכְּס, מוֹרִיס דֶה, רוֹזן — Maurice, comte de Saxe — (1696—1750), מצביא צרפתי, בנו הבלתי־חוקי של אוגוסט II (ע"ע) מסאכסוניה. פיקח, גברתן והולל, סבל ס' כל חייו מכתם מוצאו ומהיותו פרוטסטנטי בצרפת הקתולית.

ס' השתתף בפעולות צבאיות מגיל 12 ושירת בהצטיינות ברחבי אירופה; הוא לחם בקרב מאלפלאקה בפלאנדריה (1709), בפומראניה, בפולניה ונגד התורכים. בעזרת אביו הקים גדוד שכירים, וב־1720 הצטרף לצבא צרפת. ב־1726 נתמנה, בהשפעת ידידתו אנה איוַנובנה (ע"ע), מי שהיתה אח"כ קיסרית רוסיה, לדוכס קורלאנד, אך לא החזיק מעמד וחזר לצרפת. שם חיבר את חיבורו הקלאסי „הרהורי על אמנות המלחמה" (Mes rêveries sur l'art de guerre), שפורסם רק ב־1756, אחרי מותו, והשפיע על פרידריך „הגדול" ועל נפוליון.

ב־1733/35 לחם ס' ב„מלחמת הירושה הפולנית" בצד הצרפתים נגד אחיו החורג אוגוסט III. לשיא תהילתו הגיע ב„מלחמת הירושה האוסטרית" (1740—1748). ב־1741 כבש את פראג, וב־1744 נתמנה מרשל של צרפת. ב־1745 המיט, בנוכחות לואי XV, שואה על האנגלים וההולנדים בקרב פונטנוא (Fontenoy), ע"י הקמת כמה מצָדות בחזיתו ובהן תותחים שאֵשם מוטטה את האויבים שתקפו מהאגפים והסבה להם 9,000 הרוגים. אח"כ כבש את כל פלאנדריה (גנט, בריסל, אנטוורפן, מון ונאמיר) ושוב ניצח בקרב רוֹנקוּ (1746). את נצחונו האחרון, בלאופלד (1747), על הבריטים והאוסטרים, השיג בריכוז־בזק של כוחותיו, מהם שנעו 80 ק"מ תוך יומיים. כרב־מרשל (Maréchal-général) של צרפת — כבוד ללא תקדים — התיישב אח"כ בארמונו „טירת שאנבור" (Chambord) המפואר, מוקף אמנים וחיילים. מסיבות מותו המוקדם אינן ברורות.

אף שס' פעל בתקופת הטאקטיקה ה„ליניארית" (הקווית), הביע דעות שהקדימו את תפישות הלחימה בדורו ב־50 שנה או יותר. הוא רצה בשירות־חובה כללי והדגיש את חשיבות איכותו של כוח־האדם הלוחם. הוא העדיף תנועה ותמרון על הסתערות וקרבות. שלל את ירי המטחים בפקודה, שהיה מקובל על החי"ר בזמנו, ודרש ירי אינדיוידואלי ע"י כל חייל שיהיה מוכן לכך. כן ארגן והפעיל בהצלחה חי"ר קל בסיורים ותקיפות „פגע־וברח" תוך ניצול מירבי של השטח. למעשה חזה הקמתן של דיוויזיות כשהציע ארגון גופי־צבא עצמאיים שניתן יהיה לרכזם בשעת הצורך, במתכונת שתי חטיבות חי"ר וחטיבת פרשים, בצירוף יסודות ארטילריה.

מכתביו וזכרונותיו של ס' נתפרסמו ב־1794. מכתביה של השחקנית אדריאן לְקוּבְרֶר (A. Lecouvreur) אל ס', שהיה אהובה, נתפרסמו ב־1926.

J. L. A. Colin, *Les Campagnes du Maréchal de S.*, I–III, 1901—06; E. B. F. d'Auvergne, *The Prodigious Marshal*, 1930; M. de la Fuye, *Fontenoy, 1745*, 1945; J. M. White, *Marshal of France*, 1962.

פ. פ.

סַכְּסוֹ — Saxo — (1150 בערך — ראשית המאה ה־13), מחבר כרוניקה דני, שכונה מאוחר יותר (במאה ה־14), ס' ג ר מ ט י ק ו ס (Grammaticus = מלומד, סופר). ס', מבני האצולה, ואפשר שנמנה עם הכמורה, רכש השכלה רחבה בלשון הלאטינית ובספרותה. בחיבור „דברי ימי הדנים" (Gesta Danorum) התחיל ע"פ הזמנתו של הארכיהגמון אבשלום מלונד. הכרוניקה מחולקת ל־16 ספרים (פרקים). בלאטינית צחה ומליצית ובכישרון סיפורי תיאר את תולדות ארצו מן הימים האגדיים עד שנת 1185. ספרים I—IX מכילים סיפורים ואגדות לרוב. ממקור זה הגיע, למשל, סיפורו על האמלט, באמצעותם של המלקט הצרפתי פראנסואה דה בֶּלְפוֹרֶה (Belleforest; 1530—1583) ושל המחזאי האנגלי תומס קיד (1558—1594), לטר־

גדיה של שיקספיר. תשעת ספרים ראשונים אלה מהווים מקור לא־אכזב לחקר הפולקלור. ערכם של ספרים XIV—XVI הוא בשפע העובדות ההיסטוריות מתקופתו של ס׳ ומזמנים שקדמו לו. — היצירה שימשה מקור השראה למשוררים הדנים הרומנטיים במאה ה 19.

הוצאה מדעית של הטכסט הלאטיני: J. Olrik – H. Raeder, Saxonis Gesta Danorum, 1931—1957.

P. Hermann, *Erläuterungen zu den ersten neun Büchern der dän. Geschichte des S. Grammaticus*, I-II, 1901–1922; K. Malone, *The Literary History of Hamlet*, 1923; I. Skovgaard-Petersen, *Mediaeval Scandinavia*, II, 1969; F. A. Wright – T. A. Sinclair, *A History of Later Latin Literature*, 1969.

סַכְּסוֹנְיָה, זַכְּסֶן (Saxony, Sachsen), דוכסות בצפון־מערב גרמניה ביה״ב, ודוכסות, נסיכות, ממלכה ומדינה במרכז־גרמניה ביה״ב ובעת החדשה.

אחרי חלוקת קיסרות הקארולינגים, התפוררה המדינה המזרחית (גרמניה) לדוכסויות שבטיות (Stammesherzogtümer). בס׳־התח־תית התבסס הרוזן לודולף, שהדף את התקפות הדנים והסלאווים; בנו אוטו השתלט גם על תורינגיה (ע״ע), והקיסר קונרד I (ע״ע) הכיר בו כדוכס ס׳. בנו הינריך נבחר למלך גרמניה (ע״ע הינריך I) ויסד את שושלת המלכים הסכסוניים (ע״ע גרמניה, עמ׳ 420). הינריך I הרחיב את שטח ס׳ במזרח על חשבון הסלאווים, ובדרכו הלך בנו, אוטו I „הגדול״. אוטו העניק לרוזן מקומי, הרמן בילונג, את השטחים שגבלו עם הסלאווים ואת התואר דוכס ס׳. יורשי בילונג התבססו בשטחים שכבשו מהסלאווים במזרח. ב 1106 מת הדוכס מַגנוס בילונג ללא יורשים, והדוכסות ניתנה לרוזן הסאכסוני לותאר. לותאר עמד בראש התקוממות נגד הֵינריך V (ע״ע), נעשה ב 1125 לקיסר גרמניה (ע״ע לותר III) ומסר את הדוכסות ס׳ לחתנו, הינריך „הגאה״, דוכס באוואריה. בנו, הינריך „האריה״ (ע׳ ערכיהם, עמ׳ 251/2), הרחיב מאוד את גבולות ס׳ על חשבון הסלאווים, כבש את מֶקלנבורג, והיה לשליט החזק בגרמניה. הוא מיאן להושיט עזרה לאדונו הפאודלי, הקיסר פרידריך בַּרבַּרוסה (ע״ע), ומרבית נחלותיו נשללו ממנו. הדוכסות השבטית ס׳ חולקה בין הגמוני קלן, ברמן, מגדבורג, מינסטר ואחרים; יורשי הינריך „האריה״ החזיקו רק בדוכסות בראונשויג (ע״ע).

תואר דוכס ס׳, וכן שטחי ויטנברג ולאואנבורג, נמסרו לרוזן בֶּרנהארד מַאנהאלט, משושלת האַסקַנים. ב 1260 חולקו נחלות ס׳ בין נכדיו, וקמו שתי דוכסיות ס׳: ס׳־לאואנבורג, שהתקיימה עד 1728 ונבלעה אז בהַנובר, וס׳־ויטנברג, במרכז גרמניה. מכוח „בולת־הזהב״ של קרל V (ע״ע [1356]) נהיה דוכס ס׳־ויטנברג לנסיך־בוחר של הקיסרות הרומית (ע״ע נסיכים בוחרים). ב 1423 נכרתה שושלת האַסקנים, והקיסר זיגיסמונד (ע״ע) העניק את ס׳־ויטנברג לפריד־ריך I, רוזן מַיסן שבמרכז־גרמניה, ששלט גם על תורינגיה. השם ס׳ הוחל אז גם על מיסן, כ„ס׳־עלית״ (Obersachsen).

במות הנסיך־הבוחר פרידריך II חולקו נחלות־המשפחה בין שני בניו, ארנסט ואלברכט, וחלוקה זו לענפים הארנסטיני והאלברטיני של בית וֶטין (ע״ע) הביאה במרוצת־הזמן להחלת השם ס׳ על שררות רבות מאוד: ס׳־וַימאר־אַיזנאך, ס׳־קובורג־גותֶה, ס׳־מַינינגן וס׳־אַלטנבורג.

נסיכות־הבחירה ס׳ (סתם ס׳), ובכלל זה דרזדן וליפציג, היתה תחילה בידי הענף הארנסטיני של המשפחה. בנו של ארנסט, הנסיך־הבוחר פרידריך (1486—1525), יסד ב 1502 את אוניברסיטת ויטנברג. הוא ואחיו יוהאן (1525—1532) נתנו את חסותם למרטין לותר. הנסיך־הבוחר יוהאן־פרידריך (1532—1547) היה מראשי הברית השמאלקאלדית של הפרוטסטנטים. אחרי מפלתו בקרב מילברג מידי הקיסר קארל V (1547), הועברה נסיכות־הבחירה לענף האלברטיני. מוריץ מס׳ (1547—1553), ראשון הנסיכים־הבוחרים מהענף

דוכסות סכסוניה בימי הקיסרים הסכסונים והפראנקים

האלברטיני, שקד על שמירת שלטון מתוקן, ניצח, עם בעלי־בריתו, את קרל V והבטיח את השגי הפרוטסטנטים. אחיו ויורשו, אוגוסט I (ע״ע; 1553—1586), פיתח את כלכלת ס׳ ואת צבאה, יסד בת״ס ומוסדות־תרבות, ובימיו היתה ס׳ למנהיגת הפרוטסטנטיות. במלחמת 30 השנה (ע״ע) נפגעה ס׳ מאוד. כלכלתה התאוששה, הודות למכרות ולתעשיית המתכת והטכסטיל, שהתפתחו בה בעידוד שליטיה. הנסיך־הבוחר אוגוסט II (ע״ע) „החזק״ נבחר למלך פולניה (1697), ודבר זה העלה את חשיבות ס׳, אך סיבכה ב„מלחמת־הצפון״ עם שוודיה וכן „במלחמת הירושה הפולנית״. אוגוסט III (ע״ע) הנסיך־הבוחר של ס׳ ומלך פולניה (1733—1763), לא יכול היה למנוע את סיפוח שלזיה לפרוסיה בידי פרידריך II (ע״ע), ובמלחמת שבע־השנים (ע״ע) היכו הפרוסים את צבא־ס׳ והארץ היתה זירת־קרב. הנסיך־הבוחר פרידריך אוגוסט III (1768—1827) סייע לפרוסיה במלחמתה בצרפת ב 1806, ואחרי המפלה במלחמה נהיה לבעל־ברית נאמן של נפוליון, הועלה במצוותו לדרגת מלך, הצטרף ל„ברית הרינוס״ וזכה בשטחים שנלקחו מפרוסיה ובדוכסות ורשה. בקרב ליפציג (1813) לחם לצד נפוליון ונפל בשבי. בקונגרס־וינה סופחה יותר ממחצית ס׳ לפרוסיה, וס׳ היתה לממלכה קטנה. במלחמת אוסטריה—פרוסיה (1866) לחמה ס׳ לצד אוסטריה, ואחרי המפלה שילמה פיצויים כבדים ונכנסה לברית הצפון־גרמנית, וב 1871 — לקיסרות. במחצית השניה של המאה ה 19 היתה ס׳ למרכז תעשיית מתכות, מכרות וטכסטיל, ולאחד האזורים המתועשים ומאוכלסים ביותר בגרמניה. פועליה תמכו בסוציאלדמוקרטים, והממלכה נודעה כ„ס׳ האדומה״. בתום מלה״ע I התפטר המלך, וס׳ היתה למדינה ברפובליקת ויימאר. אחרי מלה״ע II הוקמו שתי מדינות ס׳ בגרמניה המזרחית, אך פורקו ב 1952 ליחידות־משנה.

בגרמניה המערבית הוקמה מדינת ס׳ התחתית (Niedersachsen) בשטחי הנובר, אולדנבורג, בראונשוויג ושאומבורג־ליפֶּה, בגבולות ס׳ העתיקה בקירוב.

O. E. Schmidt, *Kursächsiche Streifzüge*, I–VII, 1928[4]; R. Kötzschke – H. Kretzschmar, *Sächsische Geschichte*, I–II, 1935.

ב. ד. ג.

על יהודי ס׳ יש ידיעות מהמאה ה 10. בימי אוטו I (936—973) ישבו יהודים, בין היתר, במַגדבורג, האלֶה, אֶרפורט ומֶרזבורג. עד המאה ה 13 ישבו בשלווה, ואז הורע מצבם בעקבות מסעי־הצלב ועלילות־הדם. ספר־החוקים הגרמני „זאכסֶנשפיגל״ (1220—1235) אסר עליהם נשיאת נשק, בניית בתכ״נ, העסקת משרתים נוצריים והחזקת משרות ציבוריות, אולם חשיבותם הכלכלית הביאה לביטול הגבלות רבות כבר באמצע המאה, והם הורשו לקיים בתי־דין ולה־

חזיק קרקעות. מתוך ספרי השו"ת מצטיירים חיי־קהילה ערים. הקהילות נשאו באחריות משותפת כלפי השלטונות. אספת רבנים וזקני־עדה התקיימה בארפורט ב 1391. מבין חכמי ס׳: ר׳ אשר בן יחיאל (ע"ע) ור׳ יצחק בן משה (ע"ע) מוינה. יהודי ס׳ נפגעו ברדיפות רינדפלייש (1298) ובגירושים שבעקבות המגפה השחורה (1348—1350), ושוב בסדרת גירושים במשך רוב המאה ה 15 ומחצית המאה ה 16, שבוצעו ביסודיות. במאה ה 16 הטילו השלטונות גם הגבלות על השתתפותם בירידים בליפציג. „כתב־חסות" ראשון בס׳ ניתן לברנד לחמן (ע"ע), „יהודי־החצר" של אוגוסט II (ר׳ לעיל). לחמן ישב בהלברשטט (1710), אך הושיב כסוכניו בדרזדן הבירה את קרוביו. קהילת ליפציג נוסדה ב 1710. אוגוסט III ביטל את גביית „מס־הגולגולת" מיהודים שעברו בס׳ לרגל מסחרם, ובחסותו פעלו „יהודי־חצר", מהם יוצאי פולניה ממלכתו; פרידריך אוגוסט III הגביל ב 1772 את מספר היהודים. ב 1800 מנו יהודי דרזדן כ 1,030 איש, וב 1815 — כ 500. ב 1832 היו בממלכת ס׳ 850 יהודים, מהם 712 בדרזדן. ב 1834 הורשו היהודים ללמוד מקצוע ולגור גם מחוץ לדרזדן, ועניניהם נמסרו לפיקוח המשרד לדת ולחינוך. ב 1840 תוקנה „השבועה היהודית", בין היתר, הודות להתערבותו של „רב־המדינה" זכריה פרנקל (ע"ע). במהפכת 1848 הושג שוויון מלא, שבוטל ב 1851 והושג שנית ב 1868/9. מספר היהודים עלה מכ 1,000 ב 1849 ל 3,350 ב 1871, ובעקבות האמנציפציה, גדל מספרם ל 6,600 ב 1880 ול 17,600 ב 1910 (0.5% מכלל האוכלוסיה). גידול זה נבע בעיקרו מהגירת יהודים מפולניה ומגליציה, וגרם לזעקה אנטי־שמית נגד ה„הצפה" ולחיכוכים פנימיים בקהילות עצמן. ב 1925 ישבו בס׳ 23,200 יהודים (0.46% — מחצית מחלקם היחסי באוכלוסיית גרמניה), רובם בליפציג, דרזדן וכמניץ; לא נתקיימו קהילות בכפרים. האנטישמיות נתבטאה בחוקים נגד השחיטה ואי־העסקת יהודים בשירות המדינה. ב 1938 החל חיסולו של היישוב היהודי בס׳ באמצעות החרמות, גירושים והגירות, ועם פרוץ המלחמה נותרו בס׳ מעט יהודים, שנכלאו במחנות־ריכוז (ע"ע גרמניה, עמ׳ 525/7). עם תום מלה"ע II חזרו ונתארגנו קהילות בערים המרכזיות של ס׳ התחתית.

ר. מי.

סַכְּסוֹנִים (Saxons, Sachsen), שבט גרמני קדום. הגאוגרף תלמי (ע"ע), המזכירם לראשונה, מוסר שהס׳ התגוררו בשלזויג־הולשטיין של היום. במאה ה 3—4 כבשו הס׳ שבטים גרמנים אחרים ובוללום, והרחיבו את שלטונם דרומה עד לרינוס ולאמס ומזרחה עד מעבר לאלבה התחתית ולזאלה. הם נהיו לשודדי ים מסוכנים ביותר והטילו את חתיתם על חופי גליה ובריטניה. במאה ה 5, בהתפורר שלטון רומא בבריטניה, פלשו הס׳ לאי זה יחד עם שבטי היוטים (ע"ע) והאנגלים, ויסדו בה כמה ממלכות (וסכס, אסכס, ססכס; וע"ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 870/2; אנגלו־סכסים.

הס׳, אשר נשארו ביבשת, באיזור סכסוניה התחתית (Nieder-)sachsen) של היום, התנגדו זמן רב לפרנקים (ע"ע). קרל הגדול נלחם בס׳ כ 30 שנה (772–804) עד שהכניעם; הס׳ לחמו בחירוף נפש, בהנהגת וידוקינד, למען האלילות ותרבותה. קרל הגדול ניתץ את במותיהם, כפה עליהם את הנצרות ויסד הגמוניות ומנזרים רבים. ההגמוניות היו בברמן, ורדן, מינדן, פדרבורן ומינסטר; אח"כ נוספו עליהן הגמוניות בהמבורג, הלברשטט והילדסהים. — ארצם של הס׳ אורגנה ע"פ המתכונת הפראנקית, אך נשתמר החוק הפרטי ה־סאכסוני (Lex Saxonum).

בסוף המאה ה 9 קמה דוכסות שבטית (Stammesherzogtum) של ס׳ (וע"ע סכסוניה).

A. Plettke, *Ursprung und Ausbreitung der Angeln und S.*, 1921; K. T. Strasser, *S. und Angelsachsen*, 1931; M. Lintzel, *Der sächsische Stammesstaat und seine Eroberung durch die Franken*, 1933; D. M. Wilson, *The Anglo-Saxons*, 1960; T. W. Shore, *Origin of the Anglo-Saxon Race*, 1971².

סַכְּסוֹפוֹן, ע"ע קְלַרְנִית וְסַכְּסוֹפוֹן.

סֶכְּסְטוּס אֶמְפִּירִיקוּס — Sextus Empiricus — (תחילת המאה ה 3 לסה"נ), רופא ופילוסוף ספקני (סקפטי; ע"ע ספק, ספקנות), כתב יוונית. את חיבוריו ששרדו מחלקים בד"כ לשנים: (1) Πυρρώνειοι ὑποτυπώσεις („ראשי־פרקים בתורת־פירון"; I—III), נקרא ע"ש פירון מאליס, מייסד האסכולה הספקנית. החיבור מביא הגדרת מונחי הספקנות והתקפה על תורת הסטואה (ע"ע). (2) Πρὸς μαθηματικούς (לאט׳ Adversus mathematicos — „נגד המלומדים"; I—XI). ביצירה זו הוטל ספק בתורותיהם של ה„פילוסופים" (לוגיקאים, פיסיקאים, אתיקאים), ו„המדענים" (העוסקים בדקדוק, רטוריקה, גאומטריה, אריתמטיקה, אסטרונומיה ומוסיקה).

זכורות טענותיו נגד ההגדרה (ע"ע, עמ׳ 351); בהקש (סילוגיזם) ראה „מעגל־קסמים" (המסקנה „סוקראטס בן־תמותה" כבר כלולה בהנחה „כל אדם הוא בן־תמותה"; וע"ע הגיון, תורת ה־, עמ׳ 357; יונית, פילוסופיה, עמ׳ 617). בחיבוריו ניתן התיאור הכולל והממצה ביותר של התורה הספקנית ומובא בהם חומר חשוב על תורת־ההגיון הסטואית. הוא מוסר גם על חלוצי הסמיוטיקה (ע"ע). השיטה של ס"א בתור רופא היתה אמפירית בעיקרה (בכך קשור החלק היווני של שמו: Ἐμπειρικός — איש הנסיון) ונבדלה מן השיטה התאורטית־לוגית שהיתה נהוגה בתקופתו.

ש. סמבורסקי, חוקות שמים וארץ, 126, תשי"ד; W. Heintz, *Studien zu S.E.*, 1932; V. Brochard, *Les Sceptiques Grecs*, 1932²; R. C. Bury, *S.E.* (טכסט עם תרגום אנגלי), I–IV, 1933–49; H. Mutschmann (ed.), *S.E., Opera*, I–III, 1954/8.

סֶכֶר, מבנה לרחבו של אפיק־נהר, העוצר את זרימת המים. תפקידיו: הסדרת הזרימה (מניעת שטפונות, סחיפה וחתירות האפיק) ועצירת סחף וגרופת; העלאת פני־המים לשם ניצולם להשקיה; אספקת־מים; הפקת־אנרגיה; שיט (העמקת נהרות והזנת תעלות) וספורט. כיום בונים לרוב ס" רב־תכליתיים.

על סכרי־בונים ע"ע בונה. קיימים ס" למניעת־סחף שלא באפיקי מים־זורמים, וע"ע אוקלהומה ותמ׳ שם, עמ׳ 157. מבנים אחרים למניעת שטפונות הם דייקים (ע"ע זלנד; הולנד, עמ׳ 710, ותמ׳ שם, עמ׳ 719) וסוללות־גדה (ע"ע מיסיסיפי; מקונג).

מבחינים בין סכרי־מילוי (עפר או אבן) וס" בנויים אבן או בטון (תת־סוגים: סכרי־כובד, סכרי־קשת, סכרי קשת־כובד וס" חלולים) — הנחשבים לעמידים, וס" עשויים עץ או פלדה — הנחשבים לקצרי־חיים.

תולדות הס". הקדומים שבס", על־סמך מקורות שבכתב, הם ס׳־אבן על הנילוס, כ 15 ק"מ דרומית לממף (שפעל ברציפות כ 4,500 שנה; כיום נותרו ממנו רק חרבות) וס׳־עפר על החידקל. הרומאים בנו סכרי אבן רבים, ואילו בארצות המזרח נפוצו סכרי עפר, ששרידיהם (בציילון, בהודו, וכן סכרי הנבטים בנגב, למשל) נותרו עד ימינו. הס׳ הקדום ביותר שנמצא בשימוש כיום הוא ס׳־אלמאנסה (Almansa) בספרד — ס׳־אבן, ששימושו החל לפני 1586. במאות ה 16 וה 17 נבנו ס" רבים בספרד ובצרפת למטרות השקיה. עם התפתחות ניצול כוח־המים להנעה התרבו הס", למשל בהולנד ובאנגליה. ס" אלה נבנו ללא תכנון מדעי, ורובם היו סכרי־כובד. ב 1853 פורסמה לראשונה, ע"י הצרפתי דה סאזיי (de Sazilly), תכנית־ס׳ מבוססת על חישובים טכניים ועקרונות מדעיים. ס׳־הקשת הראשון היה, כנראה, ס׳־זולה (Zola) בצרפת, שהושלם ב 1843. הס׳ רב־הקמרונות הראשון היה סכר אלום (Alum) בהודו, שהושלם ב 1800. ס׳־סקילרוויל (Schuylerville) בניו־יורק, שנבנה ב 1904, היה ס׳־הגגות הראשון, וס׳־יום (Hume) בקליפורניה, שנבנה ב 1908 — היה הס׳ הראשון מבטון יצוק.

בחירת מקום הס׳ וסוגו. האיתור נקבע לפי שיקולי עלות

(מחיר הקרקע, מחיר הובלת חמרי־הבניה, מחיר מצטבר של הובלת המים למקום השימוש וכיו"ב) ושיקולים הנדסיים. רצוי שבמקומות, שביניהם יש לברור, יהיה האפיק ישר וצר, לא עמוק מדי, ובעל קר־קעית מוצקת. עדיף מקום בו שיפוע האפיק קצוב. סוג הס' וגבהו נקבעים לפי המטרה שלשמה יועד הס', לפי סוג המסלע והמבנה הטופוגרפי ולפי המחיר. יש לדאוג, בין השאר, לכך שגוף־המים הנוצר לא יציף שטחים מעל לתכנון ולא יגרום לעליה מוגזמת במפלס מי־התהום.

ת כ נ ו ן ס". הס' חייב להיות גבוה למדי מעל למפלס מי־המַעלה, בשיעור כזה, שלא יגלשו מים מעל קָדקודו אף בזמן של גלים, וכן יש לתכנן מתקן להזרמת עֳדפי־מים (מִבְרָץ). בזמן הבניה יש להטות את מהלך המים מאיזור הבניה (ולהגן עליו מפני שטפונות), בעיקר בסכרי־מילוי ובס" על קרקע רכה. הס' חייב להיות יציב נגד הת־הפכות ונגד החלקה. יש לתכנן פתחים מיוחדים, הניתנים לסגירה, דרכם יצאו המים המנוצלים (להשקיה, להזנת תעלות־שיט או להפקת אנרגיה).

ס' - ע פ ר. סוג זה חוזר להיות נפוץ, מאחר שבמדינות המפותחות כבר נוצלו רוב המקומות המתאימים לסכרי־בטון ומחיר הבטון עולה, בזמן שהידע בתורת־הקרקע (ע"ע קרקע) מתרחב, וציוד מכני כבד מוזיל את הבניה בעפר. יש להתחשב במספר מגבלות, ביניהן: כל זרימת־מים מעל הס' הורסת אותו, ויש להשאיר גובה מספיק (בלט) מעל פני מי־המעלה ולהכין מברץ מרוצף, בעל כושר גדול להעברת מים; המים מחלחלים דרך הס' ויש לדאוג לאיטומו ולשיפועים מתונים של פניו, כדי שהעפר הרטוב לא יגלוש. הדופן שבמורד־הזרם (הפן המורדי) זקוקה להגנה מפני גשמים (אפשר לשתול דשא או לפזר חצץ), והדופן שבמעלה הזרם (הפן המעלי) זקוקה להגנה מפני גלים או ירידות מהירות במפלס המאגר. את הפן המעלי מרצ־פים בלוחות־בטון, בשברי־אבנים (מרבוגת) או באספלט. כיום נהוגים בעיקר סכרי־עפר עם גרעין אטים, לרוב מחמרה או חרסית. בין אלה נחשבים למובחרים הס" בעלי מילוי־אזורים: אזורים חדירים למים קרוב לדפנות, אזורים חדירים־למחצה לצדי הגרעין האטים. יש להוסיף מתקנים לניקוז, גם ניקוז אפקי ליד בסיס הס', ולבנות את עקב הפן המורדי מחומר חדיר ל־מים, למניעת הרי־סתו ע"י גלישה. למערכות הניקוז מוסיפים מסננות מדורגות, למניעת שטיפת העפר ב־זמן סילוק מי־החלחול.

סכר־עפר רב־שימושי (נאוואחו, ניו מכסיקו). מגלש מרוצף (א), שפתחתיתו ירכתיים (ב). האגם משמש גם לשיט, ומעגן־הסירות נראה למעלה. קדקוד הסכר משמש גם כגשר (U.S. Bureau of Reclamation)

מילוי העפר נעשה ע"י שפיכתו והידוקו באמצעות מכבשים מיוחדים, או ע"י מילוי היד־ראולי — שפיכת בליל של עפר ו־מים, המתנקזים לאחר מכן — ש־אינו זקוק לדחי־סה נוספת.

סכרי־עפר בנויים היטב הם עמידים ביותר, כפי שיעידו ס' פאדא־וויל בציילון (אָרכּו 17 ק"מ, וגבהו 20 מ'), שנבנה לפסה"נ וקיים עד ימינו, וס' קריסטל ספרינגז, שנבנה ב 1877 בקליפורניה. ב 1906, ברעש הגדול, הוזז ב 2.5 מ' — אך לא ניזוק. רוב הס" בישראל עשויים עפר (בית־גטופה, שובל ועוד).

ס' מ י ל ו י - א ב ן (מרבָּג), בנוי בד"כ מגוף תומך, עשוי שברי סלעים, מחלק חיצוני (כיום רק בפן המעלי) בנוי מרבג מהודק או מונח, לשם חיזוק הס', ומשכבה אוטמת (בפן המעלי). כדי לקבוע היטב את האבנים במקומן הסופי, מזרימים בזמן המילוי מים בלחץ גבוה דרך האיזור המתמלא. האבן בה משתמשים חייבת להיות קשה, שלא תתפורר תחת משקל הס' שמעליה. שיפוע פני־הס' גדול מאשר

ה ס כ ר י ם ה ג ד ו ל י ם ב ע ו ל ם

ל פ י ה ג ו ב ה			
ש ם	גובה במ'	שנת השלמה	סוג
נוּרֶיק, בריה"מ	310	*	ע
גראַנד־דיכסנס, שוויץ	284	1962	ב
אינגוּרי, בריה"מ	270	*	ב
ואיונט, איטליה	262	1961	ב
מיקה, קנדה	244	*	ע
מובּואזן, שוויץ	237	1958	ב
סיאנסק, בריה"מ	236	*	ב
אורוביל, אה"ב	235	1968	ע
צ'ירקי, בריה"מ	233	*	ב
קונטרה, שוויץ	230	1965	ב
באקרה, הודו	225	1962	ב
הוּבר, אה"ב	222	1936	ב
מראטיניה, יוגוסלוויה	220	*	ב

ל פ י נ פ ח ה מ ב נ ה			
ש ם	נפח (1000 מ"ק)	שנת השלמה	סוג
טאַדבֵלה, פקיסטן	149,961	*	ע
פּורט־פֶּק, אה"ב	92,029	1940	ע
אואָהי, אה"ב	70,390	1963	ע
מאנגלה, פקיסטן	65,651	1967	ע
גארדינר, קנדה	65,548	1968	ע
אורוביל, אה"ב	59,639	1968	ע
סֵינט לואיס, אה"ב	59,386	1967	ע
נוּריק, בריה"מ	58,000	*	ע
גריסון, אה"ב	50,843	1956	ע
קְייב, בריה"מ	44,370	1964	ע
גורקי, בריה"מ	44,320	1955	ע
בֵּנֶט, קנדה	43,729	1968	ע
אַסוּאַן, מצרים	42,620	1970	מ

ל פ י מ א ג ר ־ ה מ י ם ה מ ת ו כ נ ן			
ש ם	נפח במיליוני מ"ק	שנת השלמה	סוג
אואֶן־פולז, אוגנדה	204,800 (+)	1954	ב
בראַצק, בריה"מ	169,400	1964	ע
קאריבה, רודזיה־זמביה	160,328	1959	ב
אסואן, מצרים	157,000	1970	מ
אקוֹסומבו, גאנה	148,000	1965	ע
דניאל ג'ונסון, קנדה	141,975	1968	ב
קראסנויארסק, בריה"מ	73,300	*	ע

ל פ י ה א ו ר ך ב ק ד ק ו ד ה ס כ ר			
ש ם	אורך במ'	שנת השלמה	סוג
קייב, בריה"מ	40,898	1964	ע
דנֶיפּר, בריה"מ	36,917	1964	ע
קאניֶף, בריה"מ	16,139	*	ע
צימליאנסקייה, בריה"מ	13,232	1952	ע
טווין־ביוטס, אה"ב	12,941	1963	ע
גוקסקיה, בריה"מ	12,905	*	ע
קרֶמֶנצ'וג, בריה"מ	10,890	1961	ע

סוג הסכר: ע — עפר, ב — בטון, מ — מילוי־אבן. * עדיין לא הושלם. (+) תוספת המים בימת ויקטוריה. תמונות של חלק מהסכרים — ר' הערכים הדנים במדינות או בנהרות (גם בכרך־מילואים).

סכר־כובד (פריאנט, קליפורניה). באמצעיתו מגלש; בראש המגלש תריסי־גלילים ובתחתיתו ירכתיים. מימין מתפתלת תעלה, המובילה את מי־האגם (U.S. Bureau of Reclamation)

בס׳־עפר, כי סכנת הגלישה כאן קטנה יותר (זווית־החיכוך של חומר־המילוי גדולה יותר). ס׳־אסואן הוא דוגמה לסוג זה. ס״ אלה היו נפוצים בימי־קדם, וגם כיום, באזורים לא מפותחים, נבנים ס״ קטנים מסוג זה בעבודת־יד (ר׳ תמ׳, כר׳ ו׳, בין עמ׳ 510/11).

ס׳ ־ כ ו ב ד, בנוי אבן או בטון. יציבות ס׳ כזה, נגד התהפכות או החלקה, מוקנית לו ע״י משקלו ומשקל המים הלוחצים עליו. רצוי להימנע ממאמצי־מתיחה בבטון, ולכן חייב קו־הפעולה המשותף של משקל הס׳ ומשקל המים לעבור בשליש האמצעי (הגרעין) של חתך הס׳. עובי הס׳, בכל רום, חייב להיות מספיק כדי לעמוד בכל תנאי־ההעמסה של הס׳ (למשל, למנוע שבירה, אפילו כאשר האגם קופא). שיפוע פני־הס׳ נקבע ע״י חישובי המבנה. הבטון חייב להיות קשה למדי, כדי שלא יתפורר תחת הלחץ הפועל עליו. גם הבסיס שעליו מונח הס׳ חייב להיות די חזק (לעתים יש לאששו ע״י הזרקת מי־צמנט בלחץ לתוך סדקים בסלע). נהוג לבנות חציץ (מסך בטון) מתחת לס׳, קרוב לפן המעלי, כדי למנוע חלחול מים מתחת לס׳ (חלחול כזה חותר תחת יסודות הס׳ וכן מפעיל עליו כוח־עילוי, שמפחית את יציבותו). בבניית ס׳־כובד משתמשים בסוגי צמנט ובשיטות יציקה מיוחדים כדי למנוע הופעת סדקים בזמן התקשות הבטון.

לס׳־כובד בונים בד״כ מברץ־גלישה (מגלש), כדי שעודפי המים יגלשו מעל קדקוד־הס׳ (בחלקו או לכל אָרכּו). לקדקוד המגלש צורה זרמית, להגדלת כושר ההעברה ולמניעת הרס־השפה. חלקו התחתון של המגלש קעור (לעתים בצורת מקפצת־סקי), כדי שלא יפגע זרם־המים ביסודות־הס׳. כן נהוג לבנות במורד המגלש אגן־שיכוך לזרם המים.

ס׳ ־ ק ש ת (ק מ ר ו ן) מנצל את העברת הכוח לאורך הקשת אל יסודות מוצקים־יותר. למשקל הס׳ אין חשיבות רבה בחישוב חזקו, שנעשה כיום באמצעות דגמים או במחשב. ס״ אלה מתאימים לערוצים סלעיים עמוקים וצרים, ובמדינות מפותחות כבר נוצלו רוב האתרים המתאימים. גם בסוג זה נפוצים מברצי המגלש. ס׳ זה רגיש לליקויים בהכנת הבטון ופגיע לחבלות.

ס׳ ק ש ת ־ כ ו ב ד הוא שילוב בין שני הסוגים הקודמים. חלקו העליון של הס׳ עומד בעומס בזכות הקימור, וחלקו התחתון — בזכות המשקל. ס׳־הובר באה״ב הוא דוגמה טובה לסוג זה.

ס׳ ־ מ ש ע נ ו ת (ח ל ו ל), בו יש הפרדה בין המשענות, הנושאות את המשקל ואת לחץ המים, ובין החלק האוטם. שיפוע החלק האוטם (הפן המעלי) כ־45°, ושיפוע המשענות 45°—60°. בין המשענות יש מקום לתחנות־כוח. משקל הס׳ וכמות הבטון הנחוצה לבנייתו קטנים מאשר בסכרי־בטון אחרים, אולם מחיר הקמתו גבוה, בגלל הצורך בבעלי־מקצוע מעולים וציוד מתאים. ס״ אלה, שהיו נפוצים במחצית הראשונה של המאה ה־20, ניתנים לתת־סיווג כדלקמן: א) ס׳ לוחות ומשענות (Ambursen), הבנוי לוחות שטוחים הנשענים על משענות. ב) ס׳ רב־קמרוני, בנוי קשתות גליליות קצרות יחסית, אנכיות או נטויות. ג) ס׳ חרטום מסיווי, בו המשענות מתרחבות עד שהן מתלכדות. אין חלק אוטם נפרד. ד) ס׳־כיפות, דומה לס׳ רב־קמרוני נטוי, אך עשוי כיפות.

ס״ מ פ ל ד ה א ו מ ע ץ. סכרי־פלדה דומים לסכרי־משענות. אע״פ שעמידותם לא הוכחה כפחותה מעמידותם של סכרי־בטון, נבנו מעטים כאלה, כי הציבור נוטה לפקפק בחזקם. סכרי־עץ נפוצים יותר, אך משך קיומם, בתנאים הטובים ביותר, מגיע רק לכ־50 שנה. היום משתמשים בהם בעיקר כסכרי־עצירה לייבוש השטח בו יוקם הס׳ הסופי. בד״כ בונים סכרי עץ מארגזים ממולאים עפר או אבנים. דרישות החוזק והיציבות בס״ אלו זהות לדרישות בסוגים האחרים.

מ ב נ י ם ה ק ש ו ר י ם ב ס״. אפילו בס״ המשמשים להסדרת תעלות־שיט, בהם כמות המים הנכנסת למאגר ניתנת לוויסות, זקוקים למברץ כאמצעי בטיחות. רק סכרי עפר זמניים להסדרת זרימת שטפונות, שמתוכננים להשטף בעת השטפון ולהבנות־מחדש, נבנים ללא־מברץ. המברץ של סכרי עפר או מרבג חייב להעביר את הספיקה המירבית האפשרית בעת שטפון בערוץ בו נבנה הס׳; המברץ של סכרי־בטון יכול להיות קטן יותר. המברץ הנפוץ הוא תעלה העוקפת את הס׳, בד״כ מרוצפת. בפתח העליון בונים מפתן המבטיח זרימה אחידה לכל רוחב התעלה. ס׳ נ פ ת ח הוא ס׳ שבפתח מברצו קיים שער או תריס, הניתן לפתיחה ולסגירה, לפי הרצוי. ס׳ ללא חלקים נעים נקרא ק ב ו ע. בתחתית המברץ נמצא לרוב מרצף, המגן על הערוץ התחתי מפני חתירה. בס׳ גבוה, שנמצא בערוץ צר, מחייב רחבו המוגבל של המברץ לעשותו עמוק — ודבר זה גורע מנפח המאגר. במקרה זה משתמשים בתעלות או במנהרות, בעלות תריס. אפשרות אחרת היא לבנות את פתח התעלה

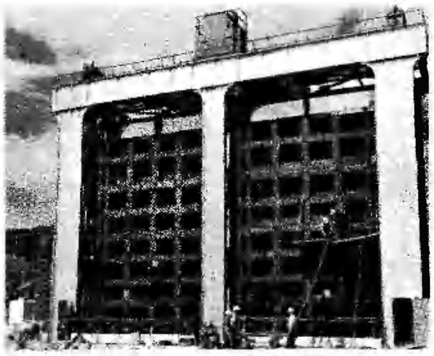

סכרי בטון ואבן:
מימין — סכר־קשת רב־שימושי (האנגרי הורס, מונטאנה); בתחתיתו תחנות־כוח. לסכר מברץ „לפופית", שפתחו (א) בולט מעל פני המים בתמונה; (ב) מוצא המברץ. קדקוד הסכר משמש כגשר (U.S. Bureau of Reclamation)

במרכז — סכר קשת־כובד בנוי אבן (ארר, גרמניה); קדקוד הסכר משמש כגשר (המרכז הגרמני לתיירות)
משמאל — סכר־משענות (צ׳יקמוגה, רשות עמק־טנסי); בין כל שתי משענות תריס־הרמה לוויסות זרימת המים

חלקי סכרים: מימין — בנייתם של תריסי־הרמה; הגלגלות נמצאות מעל התריסים (פליימינג גורג׳, יוטה־ויומינג). במרכז — סולם־דגים (ליד סכר נימבוס בקליפורניה). משמאל — פתחו העליון של פיר־ה„לפופית" (האנגרי הורס) (U.S. Bureau of Reclamation)

או המנהרה הרחק מגוף הס׳, במעלה המאגר, ושם יש מקום לבנות פתח רחב יותר. אפשרי גם השימוש בפיר אנכי, שהמים נכנסים אליו לאורך כל הקפו (פיר עגול נקרא morning glory, ע״ש פרח הלפופית). הפיר מתחבר למנהרה אפקית המוציאה את המים ליד בסיס־הס׳.

התריסים הפשוטים ביותר הם לוחות השעונים על שגמים, שנשברים בהגיע לחץ המים (כל׳ המפלס) לערך קבוע מראש. במפתחים צרים אפשר להתקין תריסים עולים. במפתחים רחבים יותר בונים תריס מקורות־עץ, המוצאות ממקומן אחת־אחת. תריסי־פלדה אפשריים גם במפתחים שבהם אין להשתמש בתריסי־עץ. סוגים נוספים הם: תריסי־מקטע, שצורתם מקטע של גליל (רק ההקף) היכול להסתובב על צירו ולפתוח ע״כ מעבר. תריס־גזרה דומה לתריס מקטע, אלא שכל נפחו אטום. פתיחתו נעשית ע״י הזרמת מים מעל פאתו העליונה, וסגירתו — ע״י הכנסת המים, שלחצם גבוה, אל מתחת לגזרה. תריס גלילי מורם ע״י הסעתו, באמצעות גלגלי שיניים הנוסעים על מסלול נטוי. לעתים מהווה הגליל, או הגזרה, את הס׳ עצמו (או חלקו).

במקומות שלא היתה אפשרות לפקח באופן מתמיד על הס׳ נהגו לבנות ס״ בעלי תריסים אוטומטיים. לוח שאנואן מחובר לציר; כשמפלס מי־מעלה מגיע לרום קבוע־מראש, מסתובב הלוח ופותח את המברץ. כשיורד המפלס, יש לסגור את הלוח מחדש. לוח מצויד בנטל נגדי נסגר בעצמו עם ירידת המפלס. ס׳ גגות בנוי מלוח עליון (הוא הס׳) ולוח תחתון (משענת), הסובבים על צירם. העלאתם והורדתם נעשית ע״י ויסות כמות המים הנמצאת בחלל שבינם לבסיס־הס׳. במקום תריסים אפשר להשתמש בגשתה (סיפון), המרוקנת אוטומטית את עודף המים ברגע שמפלס המים מגיע לגובה הנקודה העליונה בצינור הגשתה.

מרצף הוא איזור מרוצף, הבנוי על קרקע־האפיק במורד הזרם, למניעת התחתרות־האפיק. הירכתיים, המגינות על גדות האפיק במורד הזרם, בנויות בד״כ מבטון. לאורך הס׳ בונים לרוב גשר, המשמש לתעבורה וכן לגישה לתריסים. בנהרות המשמשים למעבר דגים אל אזורי־הטלה בונים שורת בריכות מלאות מים (סולם־דגים) לאורך הפן המורדי, בהפרשי־גובה המאפשרים זרימה אטית־יחסית. הדגים קופצים מבריכה לבריכה או שוחים דרך פתחי־המעבר נגד הזרם.

הוצאת מי־השימוש נעשית לפי סוג השימוש. בסכרי אבן ובטון משתמשים בצינורות בעלי מגופים (המגוף שבמוצא המים חייב לעמוד בפני הלחצים הנוצרים שם). בסכר־עפר מעדיפים מנהרות החצובות בבסיס־הס׳ או דרך אחד החיזוקים היצוקים. במברץ־פיר משתמשים באותה מנהרה אפקית גם להוצאת מי־השימוש.

רוב הס״ בישראל מיועדים ליצירת מאגרים למניעת שטפונות ולניצול המים להשקיה ולהעשרת מי־התהום. עד 1972 נבנו 62 מאגרים מקומיים כאלה, בעלי קיבול כולל של כ 19.5 מיליון מ״ק. כמו כן נבנו 6 מאגרים אזוריים ו 4 ארציים (מלבד אלה של המוביל הארצי). הגדול במאגרים המקומיים הוא מאגר דלתון, שקיבולו 1.36 מיליון מ״ק. קצב בניית המאגרים בארץ גדל והולך וב 1971 בלבד, למשל, נבנו 18 מאגרים. פיתוח שיטות הנדסיות לבניית סכרי עפר והכנת המאגר הוזיל את מחיר המים ממאגרים אלה, והשימוש בהם כדאי, גם בצפון הארץ (לכותנה ומטעים) וגם בדרומה (לתבואה).

סכר־דגניה, במוצא הירדן מהכנרת (המועצה האזורית עמק־הירדן)

מספר ס״ ממילוי־אבן נבנו על הירדן, להרמת מפלס המים ולהקלת השאיבה. מאגר המים הגדול בארץ הוא הכנרת, שבמוצאה לירדן הוקם ס׳ (נבנה מחדש ב 1972) המאפשר ויסות פני־המים בימה. ס׳ נהריים, שהיה מיועד להפקת כוח, אינו בשימוש מאז מלחמת העצמאות.

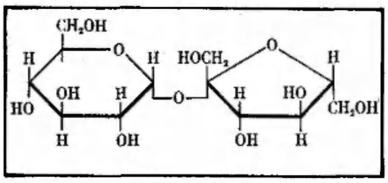
ש. אטינגן (עורך), מדריך לאינג׳ינר, כרך ב: בנאות, ח״ג, תשי״ח; C. Singer et al. (eds.), *A History of Technology*, V, 1958.

צ. רי. - יא. ש.

סֻכָּר, מאבות־המזון החשובים, מופק בעיקר מקנה־ס׳ או מסלק־ס׳ (ע״ע סלק).

סוכר־הקנה (סה״ק [סכרוזה, מסנסקרט: carcara או sarkara]). סה״ק שייך לקבוצת הדו־סוכרים (ע״ע סכרים), ומורכב מגלוקוזה (ע״ע) ופרוקטוזה, הקשורות באמצעות קבוצותיהן המחזרות. נוסחתו הכימית $C_{12}H_{22}O_{11}$; משקלו המולקולרי 342.3; נקודת־ההתכה 186° (תוך פירוק), והיא יכולה לרדת עד 160° בהתאם למידת־הנקיון של החומר. סה״ק מחזר את תמיסת פהלינג ואינו מגיב עם פניל־הידראזון.

נוסחת המבנה של סה״ק:

תמיסה מימית של סה״ק מסובבת את מישור־הקיטוב של האור ב 66.5° ואיננה עוברת מוטרוטציה (ע״ע אופטית, פעילות).

סה״ק מתגבש בגבישים מונוקליניים גדולים ונמס במים בקלות (ליטר מים, בטמפרטורה של 20°, ממס כ 2 ק״ג, ובטמפרטורה של 100° — כ 4 ק״ג).

קנה־הס׳ וסלק־הס׳ הם חמרי־הגלם החשובים לייצורו הטכני של הס׳. למקורות־הפקה אחרים, כגון דולב־הס׳ (דבשת הס׳), דקלים, תירס ומקורות צמחיים אחרים אין היום חשיבות טכנית.

לפני מלה"ע I היה היחס בין שימוש קנה־הס' לבין סלק־הס' כ 50 : 50. אחריה ירד השימוש בסלק עד 22% ועלה בין המלחמות (35.4%) ואחרי מלה"ע II ל 40.8% (1945—1964) ול 46.0% ב־1964/65. עליה זו נגרמה בעיקר ע"י הרחבת שטחי גידול הסלק בבריה"מ: ייצור ס'־הסלק עלה בארץ זו מ 2.7 מיל' טון ב 1940/41 עד 10.45 מיל' טון ב 1964/65.

שלבי הייצור של סה"ק מקנה־ס' דומים בעיקרם לאלה של הייצור מסלק־ס', והתיאור שלהלן חל, איפוא, על שניהם.

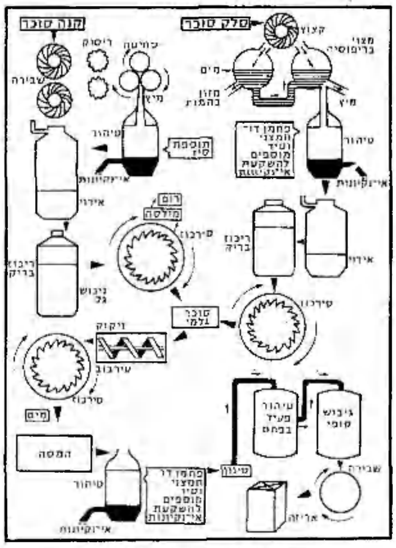
מיצוי: הס' בסלק־הס' מומס בנוזל התאים. משום־כך חותכים את הסלק לפלחים דקים באורך של 5—10 ס"מ ומחממים אותם במים לטמפ' של 75°. תנאים אלה גורמים לפלסמוליזה (פיצוץ התא וריקון תכנו) והס' עובר למים. על המים להיות נקיים וחפשיים ככל האפשר ממלחים. אם משתמשים בקנה־ס', מתחיל תהליך הייצור בטחינתו. קני־הס' מועברים דרך שרשרת של גלילי טחינה וריסוק. גם כאן מוסיפים מים, כדי לאפשר שטיפה ומיצוי טובים יותר. לאחר מיצוים משמשים פלחי־הסלק כמזון לבע"ח. עיסת קני־הס' (באגסה) משמשת כחומר־דלק וכמקור לצלולוזה.

ניקוי: התמיסה המתקבלת לאחר המיצוי היא עכורה, וצבעה אפור (במקרה של סלק) וחום (במקרה של קנה ס'). ניקוי התמיסה נעשה בשני שלבים: א) הפרדה, ע"י הוספת סיד (ע"ע סידן) וחימום משקעים את חמרי־הצבע וכן מלחי־סידן של החומצות הזרחנית והאוכסלית וחומצת הלימון; כן שוקעים בתהליך זה חלבונים (בעיקר אלבומינים) ופקטין. תוספת הסיד גורמת להבססה (אלקליזאציה) של התמיסה, דבר המונע את תהליך האינורסיה (ע"ע); ב) הרווית התמיסה בפחמן דו־חמצני משקעת את חסיד כפחמה.

סינון: כדי לקבל ס' נקי ולבן יש צורך בסינון כפול של התמיסה. אח"כ מוסיפים גפרית דו־חמצנית לשם הלבנה ומניעת היווצרותם של חמרי־צבע בזמן העיבוי.

העיבוי נעשה בשני שלבים, הראשון מרכז את התמיסה לכדי 60%—80% ס' והשני לכדי 93%. העיבוי נעשה בלחץ אוויר מופחת המוריד את נקודת הרתיחה של התמיסה ובכך מונע קלקול הס'. בשלב השני הופכת התמיסה לתערובת צמיגה של גבישי ס' ותרכיז התמיסה המקורית („דבשת האם").

גיבוש: כדי לגרום להתגבשות אחידה של התמיסה נוהגות שיטות אחדות, ביניהן חימום מהיר של חלק מהתמיסה או זריית גבישי ס' לבן עפ"נ התמיסה תוך כדי חימום. שיטות אלה מיועדות ליצור מרכזי התגבשות רבים ככל האפשר. לפני ההתגבשות הסופית מטהרים את הס' ע"י סרכוז (צנטריפוגציה), סינון, עיבוד בעזרת פחם פעיל ועוד.

סכמה של תהליכי ייצור הסוכר

בתום הגיבוש מרכזים את גבישי הס', ואת שארית המים (0.5%–2%) מרחיקים ע"י גלילי יבוש מיוחדים.

היסטוריה. ידיעות ראשונות על שימוש בקני־ס' מצויות מהתקופה הפרה־היסטורית מגינאה החדשה (ע"ע); שם הפיקו התושבים ס' ע"י לעיסת קני־הס'. משם הועברו קני־הס' לאינדונזיה, לבנגל ולחלקים אחרים של הודו. ידיעות על הטכניקה של הפקת הס' מקני־הס' ע"י בישול הקנה, כבישת החומר ועיבוי התמיסה, נמצאו רק מהמאות הראשונות לפסה"נ. אולם, ידוע שתעשיית סה"ק היתה מפותחת במצרים במאה ה 11 לפסה"נ.

לאירופה הגיע הס' ע"י אלכסנדר מוקדון שהביאו מהודו. דיוסקורידס (ע"ע) כתב על „סוג של דבש קשה הקרוי סאכארום (Saccharum)" שתכונותיו היו מתיקות והגרסות בין השיניים. בתקופתו יובא הס' מסין ומהודו דרך פרס ומצרים ושימש בעיקר לצרכי השליטים.

המורים (ע"ע) הביאו עמם לספרד, במאה ה 8, עם כיבושיהם, קנה־ס', וגידלוהו שם. וב 200 השנים הבאות היתה ספרד הארץ האירופית היחידה שבה גידלו קני־ס'.

במאות 10—12 היתה ונציה מרכז הסחר בס' — הצלבנים שמצאו באסיה ובצפון אפריקה שטחים גדולים של גידולי קני־ס', ייבאו משם ס' והפיצוהו ברחבי אירופה לשימוש לרפואה ולמזון. במאה ה 15 היו מטעי־ס' נרחבים בסביבות טריפולי, בירות וצור והופקו מינים שונים של ס'. מוצרים אלה הועברו ע"י סוחרים ונציאניים לארצם. אבל קשיי התובלה, והכמויות המוגבלות, גרמו לעליית מחירו של הס', ומסיבה זו הוחל בנטיעת מטעי קני־ס' בדרום צרפת, איטליה וצפון אפריקה. באותה תקופה ולאחריה נסחר הס' המזוקק כסירופ וכגבישים, לאחר שניצוק לצנצנות מיוחדות (בעיקר — בצורות חרוטיות).

בגרמניה נוסדו מרכזים מסחריים לס' באוגסבורג, דרזדן ועוד — אך הם נהרסו במלחמת שלושים השנים (1618—1648). הולנד ואנגליה שלא נפגעו במלחמה זו ירשו את מקום גרמניה. רק במאה ה 19 חזרה תעשיית סה"ק ותפסה מקום חשוב בגרמניה, וזאת משום קשריה ההדוקים עם ענפים תעשייתיים אחרים (בעיקר שוקולד).

בתחילה גידלו קנה־ס' רק באסיה. ב 1452 העביר מלך פורטוגל הנריקה (ע"ע) „הספן" קנה־ס' לאיי מדיירה, וייסד תעשיית סה"ק באיים הקנריים. קולומבוס, במסעו השני, העביר קנה־ס' ממדיירה לסאנטו דומינגו. משם הגיע לקובה שחשיבותה בייצור הס' ובסחר העולמי בו גדולה גם כיום. המפעל הראשון לזיקוק ס' נוסד ב 1508 באיזבלה (עיירה ליד סאנטו דומינגו). לאחר כיבוש מכסיקו ע"י הספרדים הקים בה קורטס שני מטעי ס' ענקיים שסיפקוהו לספרד ולפורטוגל. ממכסיקו הועבר גידול קנה־הס' לבראזיל, פרו וארגנטינה. במחצית המאה ה 17 היתה אמריקה המשוונית יצרנית הס' הגדולה בעולם וחשיבותו היחסית של המזרח הרחוק ירדה אף שכמויות גדולות של ס' הגיעו לאירופה גם משם. לאמריקה הצפונית יובא סה"ק ע"י מיסיונרים ישועיים. ב 1751 הוקם מטע הס' הראשון בלואיזיאנה וב 1791 הוקמה מזקקת הס' הראשונה בניו־אורלינז (ע"י אנטוניו מנדס). ב 150 השנים הבאות התפתחה טכניקת ייצור הס' באמריקה הצפונית ע"י השלמת המתקנים הטכניים לזיקוק והקמת בת"ס טכניים לייצור ס' (1890), הכנסת מכשירים מודרניים (פולרימטר, 1849) ושימוש בתהליכים טכניים מתקדמים (פעפוע, 1880).

אף שהס' היה בשימוש באירופה למן יה"ב המוקדמים היתה מציאותו נדירה ומחירו יקר. ב 1742, למשל, נסחרה בלונדון אונקיה אחת של ס' במחיר 2.75 דולאר.

באירופה, שהיתה תלויה ביבוא ס' מארצות חוץ, התפתחה תעשיית הס' לאחר שא. ז. מרגרף (ע"ע) ותלמידו אכרד (Karl Achard; 1753—1821) הפיקו (1795) ס' מסלק, והראו שהחומר המתוק בסלק הרגיל זהה עם סה"ק. אכרד הקים, ע"י ברלין, משק לגידול סלק־ס' וב 1799 נמסרה הכמות הראשונה של גבישי ס' מיוצרים מסלק למלך פרידריך וילהלם השלישי. ב 1801 בנה אכרד את ביהח"ר הראשון להפקת ס' מסלק, וב 1803 פרסם הוראות לגידול סלק־ס' וייצור רנטבילי של ס'.

ב 1811 הטיל נפוליון את החרם על אנגליה, וכלל בו צו שאסר למכור ס' מהודו. לאחר סיום המלחמות הנפוליוניות ונפילת האימ־

פריה הצרפתית נוסדו מפעלים רבים להפקת ס׳ בגרמניה, בוהמיה וארצות מרכז־אירופה. ב 1838 נזרע לראשונה סלק־ס׳ במסצ׳וסטס ושנים מעטות אח״כ נפוץ סלק הס׳ במדינות אה״ב אחרות. תעשיית ס׳ מודרנית ראשונה הוקמה, לקראת סוף המאה ה 19, באלוארדו שבקליפורניה.

כלכלה. גידול קנה־הס׳ תלוי בתנאים אקלימיים נאותים. תנודות בתנאים אלה גורמות לתנודות רבות בהיקף ייצור הס׳. בשנות ה 60 הסתמנה עליה קבועה בתפוקה.

ב 1931 נחתם בבריסל החוזה הבי״ל הראשון להפקת ס׳ ולסחר בו. עליו חתמו קובה, יאווה, פולניה, הונגריה, בלגיה, גרמניה וצ׳כו־סלובקיה, שהחליטו לצמצם את ייצור הס׳ ולהתאימו לצריכה. גם ההסכמים שבאו אח״כ (1937, 1953, 1958) כוונו לקביעות הייצור והמחירים.

ב 1965 נתכנסו בז׳נווה 80 מדינות (66 חברות ו 14 משקיפות) והן הסכימו, בסוף 1968, על הסדרים לחלוקת הסחר בס׳: היצוא מקובה — לארצות הסוציאליסטיות; היצוא לאנגליה ולאה״ב — מבריה״מ. בהסכם זה נקבע מחירו של הס׳ ל 3.25—5.25 סנט לאונקיה. החוזה קבע מכסות ייצור של ס׳ למדינות השונות.

במדינות רבות כדאית תעשיית הס׳ רק בגלל מכסי־מגן, הקלות במסים, פרמיות ליצוא וכו׳. כך המצב בישראל.

תפוקת ס׳ במדינות הייצור העיקריות
(אלפי טונות)

השנה	1912/3	1934/5	1950/1	1961/2	1970
סה״ב בעולם	18,008	22,447	31,040	51,622	71,951
בריה״מ	1,830	1,457	—	6,522	8,804
קובה	2,467	2,615	5,759	4,815	7,559
אה״ב	139	1,368	2,257	3,991	5,327
בראזיל	333	993	1,900	3,238	5,019
הודו	1,312	784	1,242	3,036	4,634
סין	300	—	—	1,300	2,900

צריכת ס׳ לנפש (ק״ג)

	1963	1970
סה״כ בעולם	17.3	20.0
אפריקה	10.2	11.6
אמריקה הצפונית	44.6	44.8
אמריקה הדרומית	32.5	34.8
אסיה	5.7	8.1
יפן	18.0	29.0
אירופה	34.7	39.7
הממלכה המאוחדת	55.2	52.7
בריה״מ	36.5	43.5
אוקיאניה	61.3	48.8

כ 70% משטחי קנה־הס׳ מצויים בקובה, בראזיל, הודו, פיליפינים, איי הודו המערבית, אוקיאניה, טייוואן ואינדונזיה. סלק־ס׳ מגדלים כמעט בכל מדינות אירופה ובאה״ב ותפוקתו עולה על תפוקת קנה־הס׳.

בישראל מייצרים ס׳ בשני מפעלים שהחלו לפעול בראשית שנות ה 60. תפוקת המפעלים מכסה כ ⅓ מתצרוכת הס׳ בישראל.

עיקר תפוקת הס׳ בישראל מקורה בסלק־ס׳. תפוקת סלק הס׳ גדלה מ 1,000 טון ב 1948/9 לכ 315,000 ב 1970/1.

הס׳ נחשב היום אחד ממצרכי־המזון החשובים ביותר. 60%—70% מתצרוכת הס׳ מיועדים לשימוש ישיר. היתרה משמשת לתעשיה, בעיקר במאפיות, במחלבות, בתעשיית ממתקים ומשקאות כהליים, בתרופות, בתעשיית הניר, בייצור מוצרים פלסטיים ובייצור חמרי־נפץ. בשנים האחרונות התפתח שימוש חדש בסכרוזה כחומר מוצא בתעשיה הכימית — סכרו־כימיה. ע״י אסטריפיקציה בחומצות אורגניות שונות מקבלים מוצרים שונים, כגון חמרים „פעילי־שטח״, חמרי־ניקוי, חמרי־הרטבה, תחליבים וכו׳. אסטריפיקציה מקיפה יותר נותנת שמנים מהירי־ייבוש, החשובים לתעשיית הצבעים. גם לייצור חמרים מקרו־מולקולריים משמש הס׳ חומר־גלם חשוב.

תפוקה וצריכה של ס׳ בישראל

השנה	תפוקה	צריכה	
	(אלפי טונות)	סה״כ (אלפי טונות)	לנפש (ק״ג)
1962/3	29	110	46.2
1970	29	176	60.2

תעשיית הס׳ מלווה הפקת חמרי־לוואי שונים: המולסה משמשת לייצור כימיקלים, כגון כוהל, חומצת־לימון, אצטון, בוטנול וגליצרין, ולגידול שמרים. התססתה משמשת באיי הודו המערבית לייצור רום. מוצרי־לוואי אחרים הם אשלגן פחמתי, ציאנידים, אמוניה, פיח, חומצה גלוטמית ועוד.

N. Deerr, *The Hist. of S.*, I–II, 1949–1950; R. A. McGinnis (ed.), *Beet S. Technology*, 1951: P. Honig, *Principles of S. Technology*, I–III, 1953–1963; B. C. Swerling – V. P. Timoshenko, *The World S.: Progress and Policy*, 1957; J. Henry (ed.), *Technological Value of the S. Beet*, 1962; G. P. Meade, *Cane S. Handbook*, 1963⁹; C. G. Hughes et al., *S. Cane Diseases of the World*, I–II, 1961–4; E. Hugot, *La Sucrerie de cannes*, 1970²; M. Schalit, *Guide to the Literature of the S. Industry*, 1970; Internat. S. Council, *S. Yearbook* (שנתון).

עז. ש.

סֻכַּר־הַדָּם, הסוכר המצוי בדמם של בעלי־חיים. במובן כימי סה״ד הוא D — גלוקוזה (ע״ע וע״ע סכרים). תפקידיו העיקריים של סה״ד הם: א) פירוק ע״י הרקמות להפקת אנרגיה (ע״ע גליקוליזה); ב) סינתזה של שומן — התהליך העיקרי של אחסנת עדפי אנרגיה בגוף (ע״ע שמנים); ג) סינתזה של גליקוגן (ר׳ להלן). תכולת הגלוקוזה בדם האדם היא 60 עד 100 מ״ג ל 100 סמ״ק (60—100 מ״ג/%). רמה דומה מצויה בדמם של רוב היונקים האחרים. בציפורים הרמה גבוהה יותר (180—250 מ״ג/%) ובדגים נמוכה (20—70 מ״ג/%). רמות גבוהות במיוחד מצויות בדם (ההמולימפה) של דבורים (2,000 מ״ג/%).

רמת סה״ד נשמרת ביעילות רבה וסטיות ממנה הינן סימן של מחלה (ע״ע סכרת). הרמה אינה יורדת מתחת לגבולות הנ״ל אף אחרי צום ממושך ואינה עולה בהרבה מעל לגבול זה אחרי הזנה בכמות גדולה של סוכר. דבר זה מצביע על קיומם של מנגנונים יעילים ביותר לוויסות רמת סה״ד. חשיבות מיוחדת נודעת לוויסות זה לגבי פעילותו של המח (ע״ע), החסר למעשה תשמורת של חמרי אנרגיה יעילים והוא תלוי בפעולתו באספקת הסוכר מהדם. ירידה ניכרת מתחת לגבולות הנ״ל, מכל סיבה שהיא, גורמת להפסקת פעילותו התקינה של המוח, המתבטאת בתחילה באיבוד ההכרה, ואם מצב זה יתמיד יותר מדקות מעטות — יגרום לשינויים בלתי־הפיכים בפעולתו של המוח.

שמירת רמתו הקבועה של סה״ד (ע״ע הומאוסטזה) תלויה באיזון מדויק של תהליכי יצירתו ותהליכי ניצולו. מקור סה״ד בספיגת הסוכר מהמעי וביצירת סה״ד באורגניזם. אולם, כאמור, אין שמירת הרמה תלויה במקור הראשון, מאחר שרמה זו נשמרת גם בצום ממושך. יצירת סה״ד באורגניזם מרוכזת כולה בכבד (רק הכליות יכולות לתרום לסה״ד בתנאים מיוחדים). כריתת הכבד או הפסקת פעולתו הפיסיולוגית ע״י רעלים או מחלות כבד (נדירות ביותר) תביא במהרה לירידת רמת סה״ד (היפוגליקמיה).

מקורות של סה״ד מהכבד הם: א) פירוק הגליקוגן (ע״ע) — גליקוגנוליזה; ב) יצירת סוכר מחדש (מחמרים לא־סוכריים) — גלוקוניאוגנזה.

א) פירוק גליקוגן הכבד מתבצעת ע״י הראקציות האנזימטיות הבאות:

גליקוגן + פוספאט ← גלוקוזה — 1 — פוספאט ⇄ גלוקוזה—6—פוספאט ← גלוקוזה.
(1) (2) (3)

תהליך 1 הוא פירוק השרשרת הפוליסכרידית ע״י פוספאט אנאורגני שמופעל ע״י האנזים פוספורילזה. תהליך 2 הוא התמרת מקום הפוספאט מהפחמן הראשון לשישי — מופעל ע״י האנזים פוספו גלוקו מוטאזה. תהליך 3 הוא פירוק הקשר האסטרי של הפוספאט עם הסוכר ושחרור הגלוקוזה ע״י האנזים פוספאטאזה.

האנזים המפעיל את התהליך 3 מצוי בכמות ניכרת רק בכבד ובכליות ואינו מצוי בשריר ולכן אין הגליקוגן של השריר יכול לשמש מקור לסה״ד. הכליות אינן מבצעות גליקוגנוליזה (למרות מציאות האנזימים) מאחר שאינן מכילות כמויות ניכרות של גליקוגן בתנאים נורמליים.

ב) גלוקוניאוגנזה: המקורות העיקריים ליצירה מחדש של גלוקוזה הם הגליצרול — המשתחרר בשעת פירוקם של השומנים (ע״ע ליפידים) — וחלק מהחומצות האמיניות הנוצרות עקב פירוק החלבונים. לשם יצירת סוכר מהגליצרול דרושה פוספורילאציה של הגליצרול ל α — גליצרו־פוספאט (מתבצעת בכבד).

הגלוקוזה נוצרת ע״י מספר תגובות אנזימטיות, הדומות (אך אינן זהות) להיפוך התהליך הגליקוליטי (ע״ע סכרים, עמ׳ 52). חלק מהחומצות האמיניות (המכונות גלוקוגניות) מתפרקות לחומצה פירובית או לאחת מחומצות מעגל חמצת הלימון (ע״ע) ההופכות בכבד לחומצה פוספואנול פירובית ומכאן, שוב בשינויים מסוימים, בהיפוך הגליקוליזה, לגלוקוזה.

הסינתזה של גליקוגן שונה בכמה שלבים מפירוק הגליקוגן שתואר לעיל. פירוק הגליקוגן ע״י פוספאט אנאורגני אינו הפיך בתנאי התא החי. לשם סינתזה של גליקוגן מגלוקוזה—1—פוספאט יש להפוך את האחרון ל UDP גלוקוזה ומכאן מתבצעת הסינתזה בעזרת האנזים גליקוגן סינתטזה בראקציה:

UDP גלוקוזה + $(\text{גלוקוזה})_n$ ← $(\text{גלוקוזה})_{n+1}$ + UDP.

כן אין ראקציית הפוספאטזה של גלוקוזה—6—פוספאט ניתנת להפיכה, ולשם יצירת גלוקוזה—6—פוספאט דרוש האנזים הקסוקינאזה.

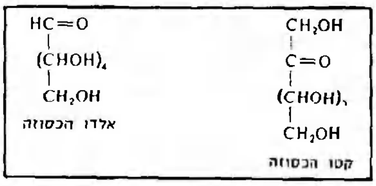
שמירת רמת סה״ד מחייבת כי מנגנוני השימוש של גלוקוזה יוזרזו, או מנגנוני היצירה יעוכבו (או שני השינויים גם יחד) כאשר רמת סה״ד עולה, ולהיפך, כאשר הרמה יורדת. נמצא כי סה״ד עצמו הוא המפקח על שמירת רמתו. דבר זה מתבצע בעזרת הורמונים שונים. רמה גבוהה של סה״ד גורמת להפרשה מוגברת של אינסולין (ע״ע) מהלבלב. אינסולין מזרז את כל שלושת תהליכי השימוש ובו בזמן מעכב את תהליכי יצירת הסוכר. אולם האינסולין אינו ההורמון היחיד המפקח על תהליכי השימוש והניצול של סה״ד. ירידה ברמת סה״ד מביאה להפרשה מוגברת של הורמון הגדילה מההיפופיזה (ע״ע) אשר מעכב את השימוש בסוכר. ירידה נוספת בסה״ד מגרה את הפרשת הגלוקוקורטיקואידים מיתרת-הכליה (ע״ע) המגבירים את הגלוקוניאוגנזה. גם ההורמון ממוח יתרת-הכליה (האפינפרין) והגלוקגון המופרש ע״י הלבלב פעילים בהגברת יצירת סה״ד ע״י הגברת פירוק הגליקוגן של הכבד. אולם האפינפרין אינו מופרש בכמויות גוברות אלא במצבי דחק, כאשר רמת סה״ד יורדת לערכים המסכנים את קיום פעולות המוח. תפקיד פיסיולוגי נועד, כנראה, להפרשת הגלוקגון, מאחר שהוא מופיע במחזור הדם לאחר ירידה קטנה יחסית בסה״ד. הפרעה בפעילות ההורמונים הללו עלולה להביא לסטיות מהרמה הנורמלית של סה״ד.

ב. שפ.

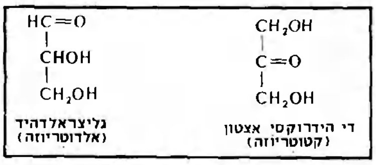
סכרים. כימיה: הס״ נמנים עם קבוצת חמרים המכונים פחמימות. מבחינה כימית הם פוליהידרוקסי-אלדהידים ופולי-הידרוקסי-קטונים (ע״ע) וכן חמרים בעלי משקל מולקולרי גבוה המתפרקים לתרכובות אלה על ידי הידרוליזה. השם פחמימה (קרבו-הידרט) מבוסס על נוסחת המבנה הכללית שלהם — $C_n(H_2O)_n$ —, כעין תרכובת בין פחמן למים. אולם לניסוח זה אין משמעות, כפי שמתברר מנוסחת המבנה (ראה להלן); כן קיימים ס״ שאינם מתאימים לניסוח הכללי הזה (דאוכסי-ס״, ע״ע נוקלאיות, חמצות) והתולדות של הס״. נוהגים לכנות בשם ס״ את הפחמימות בעלות דרגת פולימריזציה נמוכה, ואילו בעלי דרגת פולימריזציה גבוהה מכונים פולי-ס״.

הס״ הפשוטים ביותר הם המונו-ס״ (monosaccharides). כן נמנים עם הס״ האוליגו-ס״, הבנויים מ 2—10 יחידות מונו-ס׳.

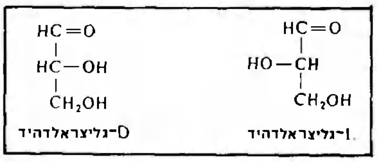
המונו-ס״ מסווגים לפי מספר הפחמנים במולקולה לטריוזות (בעלות 3 פחמנים) טטרוזות (בעלי 4) פנטוזות (5), הכסוזות (6), הפטוזות (7) וכן הלאה. נוסף על כך, מבחינים בין אלדוזות וקטוזות, לפי טיב הקבוצה הקרבונילית ($\overset{H}{\underset{|}{C}}=O$ או $\underset{|}{\overset{|}{C}}=O$) שבהם. כך מבחינים בין שני סוגי הכסוזות כלהלן:

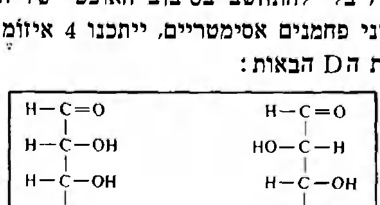
הס״ הפשוטים ביותר, המכילים לפחות שתי קבוצות הידרוכסיליות, הם הטריוזות

מאחר שהפחמן השני של הגליצראלדהיד הוא אסימטרי (מותמר ב 4 קבוצות שונות), ייתכנו שני האיזומרים הסטריים הבאים (ע״ע סטראוכימיה):

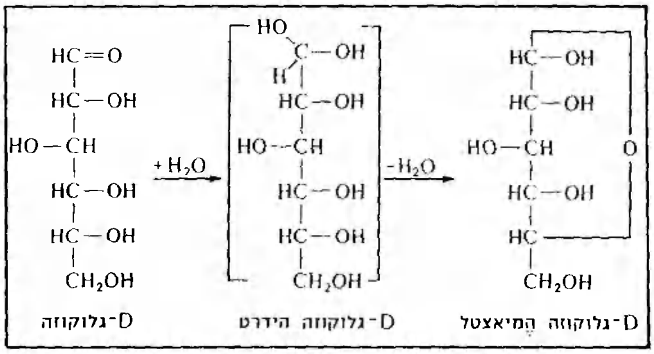
ביחס לס״ אחרים, מקובל לכנות את הצורה בה ההידרוכסיל השכן לקבוצת-הכוהל הראשונית (CH_2OH) הוא כדוגמת ה D-גליצראלדהיד כ D-ס״, בלי להתחשב בסיבוב האופטי של החומר. בטטרוזות, שבהן שני פחמנים אסימטריים, ייתכנו 4 איזומרים סטריים, מהם שתי צורות ה D הבאות:

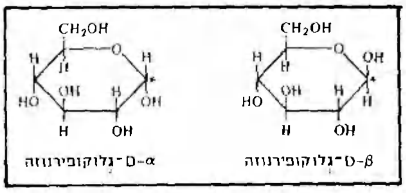
ושתי צורות ה L המתאימות, שהן תמונות-הראי של שתי צורות ה D. לפי אותו שיקול, אפשר לראות שקיימות 8 פנטוזות ו 16 הכסוזות; ובאופן כללי: 2^n איזומרים, כאשר n הוא מספר הפחמנים האסימטריים.

הקבוצות האלדהידיות והקטוניות של הס׳ אינן חפשיות, משום

שהן מגיבות עם אחד ההידרוכסילים (עפ״ר בפחמן 4 או 5) ליצירת קשר המיאצטלי (ע״ע אלדהידים, עמ׳ 429).

וצורת הקשר ההמיאצטלי הופכת את המולקולה למבנה טבעתי:

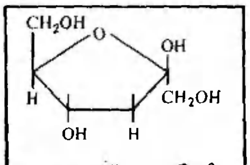

הטבעת בת 5 פחמנים וחמצן אחד נקראת פירן, ולכן נקראת צורה זו D — גלוקופירנוזה. מאחר שסגירת המעגל יצרה פחמן אסימטרי נוסף בפחמן הראשון (המסומן ב*), יופיע כל ס׳ בצורת שני איזומרים, המכונים α ו β, לפי המקומות של ההידרוכסיל וה־מימן בפחמן הראשון (המכונה הפחמן האנומרי).

שתי הצורות הללו, המכונות אנומרים, שונות זו מזו בתכונותיהן הפיסיקליות, ובעיקר בסיבוב האור המקוטב (ע״ע אופטית, פעילות). צורות אלה הופכות זו לזו ויוצרות תערובת שיווי־משקל בתהליך המכונה מוטארוטציה (ע״ע גלוקוזה).

האלדוזות החשובות ביותר מבחינה ביולוגית הן ה D—גלוקוזה (ע״ע), המכונה גם סוכר הענבים, ה D—ריבוזה (ע״ע נוקלאיות, חמצות), ה D—מנוזה, ה D—גלקטוזה (ע״ע) וה D—גליצראלדהיד.

הסוכר השכיח ביותר בין הקטו־ס״ הוא הפרוקטוזה (ס׳־הפירות). הוא מצוי בתמיסה בצורה הפירנואידית, וכן כטבעת בת ארבעה פחמנים וחמצן (פורן) בצורת ה D—פרוקטו־פורנוזה

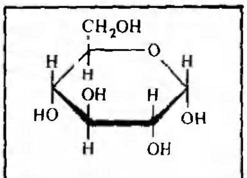

β-D-פרוקטו פורנוזה

גם צורה זו קיימת בצורת α ו β, כנ״ל.

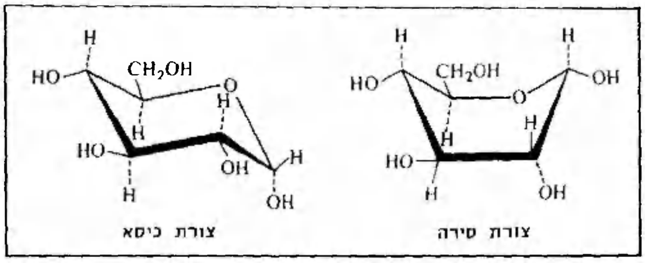
קטוזות חשובות אחרות מבחינה ביולוגית הן ה D—ריבולוזה, והדיהידרוכסי־אצטון.

הצורה המקובלת ביותר לכתיבת הצורות הטבעתיות היא צורת ההטל של הוורת (Haworth). בצורה זו משמיטים את הפחמנים של הטבעת ומדגישים את צלע־הטבעת הקדמי, לדוגמה:

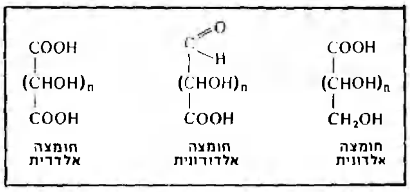
גלוקופירנוזה בהיטל לפי האוורת

הטל זה מטעה במידת־מה, מאחר שהוא מתאר את המעגל הפיר־נואידי (או הפורנואידי) כנמצא במישור אחד. אולם, למעשה, אין הדבר כך והטבעת הפירנואידית, למשל, מצויה בשתי קונפורמציות: צורת הכיסא וצורת הסירה.

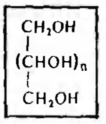
צורת הכיסא היא היציבה יותר והיא השכיחה בס״ הטבעיים.

תגובות של המונו־ס״. למרות העובדה שהס״ מצויים בתמיסה בעיקר בצורת הטבעות הפירנואידיות והפורנואידיות, הם מגיבים בתגובות אפייניות לקבוצה הקרבונילית. הדבר נובע מכך, שקיים שיווי־משקל בתמיסה בין הצורה הפתוחה (הקרבונילית) והצורות ההמיאצטליות השונות. התגובה החשובה ביותר מסוג זה היא — חיזור של תמיסות גפרת־נחושת (תמיסת Fehling), או כסף אמוניקלי, תוך חימצון הקבוצה הקרבונילית (אלדהידית) לחומ־צה — המכונה חומצה אלדונית (גלוקונית, גלקטונית, גולונית וכדומה).

בתנאים מסוימים קיים חמצון הקבוצה הכוהלית הראשונית, בעוד האלדהיד נשמר, ומתקבלת שורת החומצות האלדורוניות (ע״ע אורוניות, חמצות).

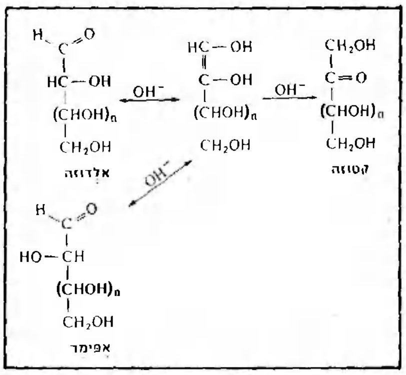
חמצון הס׳ בשני הפחמנים הללו גם יחד יתן את החומצות האלדריות (aldaric). — כן ייתכן חיזור הס׳ לכוהל פוליהידרוכסילי:

חשובה לזיהוים של המונו־ס״ היא הראקציה עם פניל־הידרזין ויצירת האוסאזון (ע״ע). האוסאזונים של הס״ השונים מתגבשים כגבישים בעלי צורה אפיינית ובעזרתם אפשר לזהות את הס׳. היום משתמשים לזיהוי בעיקר בכרומטוגרפיה (ע״ע) על נייר.

הס״ יציבים בבישול בנוכחות חומצה מהולה, אולם בחומצה מרוכזת מתפרק הסוכר ומההכסוזות מתקבלת חומצה לבולינית.

בטיפול זהיר בבסיס אפשר להפוך אלדוזה לקטוזה ולהפך — ע״י התגובות הבאות:

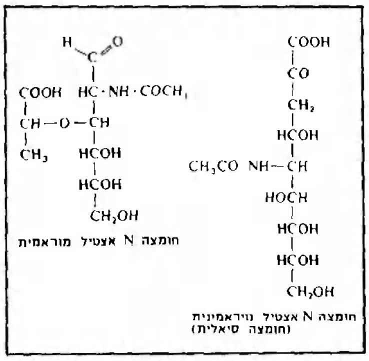
תגובות אלו הן הפיכות, וכשחוזרת ומתקבלת אלדוזה, מצוי בחלק מן המולקולות היפוך המבנה ע״י הפחמן השני ביחס לאלדוזה המקורית, כל׳, האלדוזה החדשה שנתקבלה שונה מהמקורית בקונ־

פיגורציה של פחמן אחד בלבד, והיא מכונה אֶפִּימֶר של האלדוזה המקורית. תהליך־הפיכה זה בין האלדוזות מכונה אפימריזציה.

אֲתָרִים (ע״ע). הקבוצות הכוהליות השונות של הס״, יכולות להגיב גם עם כהלים אחרים וליצור קשרים אתריים. תרכובות בעלות חשיבות מיוחדת מסוג זה הן התרכובות הכוהליות בפחמן הקרבונילי (האנומרי) — תרכובות המכונות גליקוזידים (ע״ע).

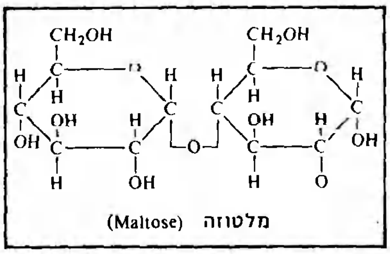
אֶסְטֶרִים (ע״ע). באופן דומה יכולים הס״ להגיב עם חומצות וליצור אסטרים. כך מתקבל מהגלוקוזה עם אנהידריד של חומצת־החומץ — הפֶנטה—אֲצֶטיל—גלוקוזה. האסטרים החשובים ביותר מבחינה ביולוגית הם האסטרים הזרחניים של הס״, המהווים חמרי־ביניים בשעת הפירוק הביולוגי של הס״ (ע״ע גליקוליזה).

אמינו־ס״ הם ס״ שבהם אחת הקבוצות ההידרוכסיליות מותמרת בקבוצה אמינית. בטבע ידועים בעיקר שני ס״ ממין זה: ה D—גלוקוזאמין (ע״ע) וה D—גַלַקטוזאמין, שבהם האמין החליף את ההידרוכסיל בפחמן השני. הגלוקוזאמין מצוי בפולי־ס״ רבים ברקמות בעלי־החוליות, והוא המרכיב העיקרי של הכיטין (ע״ע). ה D—גלקטוזמין הוא מרכיב של הגליקוליפידים ושל הפולי־ס״ המרכיבים את החסחוס (ע״ע).

כן מצויים בעולם החי אמינו־ס״ בעל תשעה פחמנים. אחד מהם הוא החומצה הסיאלית (או N־אֲצֶטיל־חומצה נויראמינית), המורכבת מ D־מַנוזאמין וחומצה פירובית, ומהווה מרכיב חשוב של הגליקופרוטאינים (תרכובות ס׳ וחלבון) ושל גליקוליפידים של קרומי תאי בעלי־חיים. השני הוא ה N־אצטיל־חומצה מוראמית, המורכב מגלוקוזאמין בקשר אתרי עם חומצת־חלב. הוא מרכיב חשוב בשלד הפוליסוכרי של קרומי תאי החידקים (ע״ע, וע״ע ליזוזים).

הדו־ס״ (disaccharides) הטבעיים אינם אלא גליקוזידים (ע״ע), שבהם מחובר הס׳ למולקולת־ס׳ שניה, לדוגמה, ס׳ הלתת (המלטוזה; ע״ע לתת) מורכב משתי מולקולות גלוקוזה, בצורה הבאה:

מלטוזה (Maltose)

לפי הנראה בציור, הקשר הוא מסוג α וקושר את ה־פחמן האנומרי אל הפחמן הרביעי של הס׳ השני. לפי־כך תכונה המלטוזה בשם ה־כימי: α — D — גלוקופי־רנוזיל — 4,1 — D גליקו־פירנוזה.

דו־ס׳ אחר, שאף הוא מורכב משתי יחידות גלוקוזה בקשר 4,1 אבל בקשר גליקוזידי מסוג β, הוא הצֶלוֹביוזה. דו־ס״ נוספים הם: הלַקטוזה (ע״ע), שהיא β — D גַלַקטופירנוזיל — 4,1 — D — גלוקופירנוזה, והסַכרוזה (ע״ע סכר), שהיא α — D — גלוקופירנוזיל — β — D פרוקטופורנוזיד, ובה קשורים זה עם זה שני הפחמנים האנומריים של שני המונו־ס״.

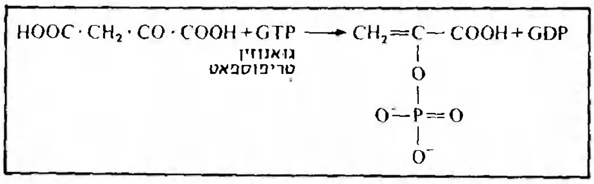
בין הטרי־ס״ הקיימים בטבע יש להזכיר את הרַפינוזה (הבנויה מפרוקטוזה, גלוקוזה וגַלַקטוזה), המצויה בסלק־הס׳ ובצמחים עיל־איים אחרים, והמֶלציטוזה (הבנויה מגלוקוזה, פרוקטוזה וגלוקוזה) המצויה במיץ של עצי־מחט מסוימים.

ביוכימיה. על פירוק הס״ ע״ע חמצון ביולוגי; גליקוליזה. הביוסינתזה של הס׳ באורגניזמים הֶטֶרוטרופיים מתקיימת תוך היפוך התהליך הגליקוליטי, מלבד 3 שלבים שאינם ניתנים להפיכה בתנאי התא החי. שלושת השלבים הללו הם:

א) הפיכת חומצה פירובית לפוספואֶנול פירובַט: לשם קיום תהליך זה הופך התא את הפירובט לחומצה אוכסלאֲצֶטית ע״י הראק־ציות הבאות:

$$CH_3\cdot CO\cdot COOH + CO_2 + ATP \longrightarrow HOOC\cdot CH_2\cdot CO\cdot COOH + ADP + P_i$$

ואח״כ מתקבלת חומצה פוספו־אֶנול־פירוּבית ע״י

ב) פרוקטוזה־דיפוספט מתפרק, ע״י פוספאטאזה ספֶציפית, לפרוקטוזה—6—פוספט ופוספט אי־אורגני.

ג) גלוקוזה—6—פוספט הופך, ע״י פוספאטאזה ספציפית, לגלו־קוזה ופוספט אי־אורגני.

בעזרת תהליכים אלה מסוגלים אורגניזמים הֶטרוטרופיים ליצור ס׳ מחמרים אחרים (ע״ע סכר־הדם). צמחים ואורגניזמים אוטוטרו־פיים מייצרים ס׳ מפחמן דו־חמצני (ע״ע פוטוסינתזה).

מעברים בין ס״. ס״ הופכים זה לזה בתא החי לא בצורתם החפשית, אלא בצורת האסטר הזרחני ותולדות אחרות. המעברים בין גלוקוזה לפרוקטוזה מתקיימים בגליקוליזה (ע״ע). הפיכתן של הקסוזות אחרות זו לזו מתקיימת בשלב של תרכובותיהן עם נוקלי־אוזיד—דיפוספט, לדוגמה הפיכת הגַלַקטוזה לגלוקוזה מתבצעת ע״י הראקציה: UDP — גלוקוזה ⇄ UDP — גַלקטוזה. — הפיכת גלק־טוזה לגלוקוזה מתבטאת בהיפוך הקונפיגורציה בפחמן, כלומר באֶפי־מֶריזציה (ראה לעיל) והאנזים המפעיל ראקציה זו מכונה אפימראזה.

לתהליך זה חשיבות במטבוליזם הגַלקטוזה, מאחר שבעזרתו הופכת תולדת הגלקטוזה לזו של גלוקוזה והאורגניזם יכול להמשיך בפירוקה בעזרת אנזימי המטבוליזם של הגלוקוזה (ר׳ להלן). — UDP — גלקטוזה נוצר מהגלקטוזה ע״י שני התהליכים הבאים:

1. גלקטוזה + ATP ← גלקטוזה־1־פוספט + ADP;
2. גלקטוזה־1־פוספט + UDP־גלוקוזה ← UDP־גלקטוזה + גלוקוזה — 1 — פוספט. תהליך 2 מתקיים ביונקים.

בחידקים מתקיים מלבד תהליך זה גם התהליך:

גלקטוזה־1־פוספט + UDP ← UDP־גלקטוזה + פירופוספט.

תולדות האורידין־דיפוספט של הס״ חשובות גם בתהליכים אח־רים, כגון יצירת חומצות אורוניות, וכן בסינתזה של גליקוזידים ודו־ס״. החומצה הגלוקורונית נוצרת ע״י חימצון UDP־גלוקוזה:

UDP־גלוקוזה + $2\,NAD^+$ ←

← UDP־חומצה גלוקורונית + $2\,NADH$ + $2\,H^+$

תוצר זה משתתף ביצירתן של תולדות החומצה הגלוקורונית — גלוקורונידים. כן משמש ה UDP — גלוקוזה בצמחים ליצירת דו־ס״:

UDP — גלוקוזה + פרוקטוזה־6־פוספט ←

← סוכרוזה־6־פוספט + UDP

פירוק החומצה הפוספורית תשחרר את ס׳־הקנה (סוכרוזה). כן נוצר בבלוטת החלב — ס׳־החלב (לקטוזה) ע״י הראקציה:

UDP — גלקטוזה + D־גלוקוזה ← לקטוזה + UDP

לבסוף יש להזכיר כי ה UDP — גלוקוזה היא צורת הגלוקוזה הפעילה, המשמשת ליצירת פולימרים של הגלוקוזה — עמילן בצמ־חים וגליקוגן בבעלי־חיים — ע״י הראקציה:

UDP־גלוקוזה + $(\text{גלוקוזה})_n$ ← $(\text{גלוקוזה})_{n+1}$ + UDP

ובה מתארכת השרשרת של הפוליגלוקוזה ביחידת־גלוקוזה נוספת.

ה UDP־גלוקוזה נוצר בתא מהגלוקוזה־1־פוספט ע״י הראקציה:

גלוקוזה־1־פוספט + UTP ← UDP־גלוקוזה + פירופוספט. על

תהליכים אחרים לפירוק הביולוגי של ס״ והפיכתם זה לזה — ע״ע פנטוזות־מעגל.

ב. שפ.

תזונה. הפחמימות הן אחד משלושת אבות־המזון (ע״ע תזונה). בדיאטה הנורמלית הן מצויות כפולי־ס״, דו־ס״ ומונו־ס״, ומקורן בעיקר צמחי (ר׳ טבלה 1). מבין הפולי־ס״ — התאית, ההמיצלולוזה והפקטין (ע׳ ערכיהם) אינם ניתנים לעיכול ע״י האדם, ואילו יתר

טבלה 1

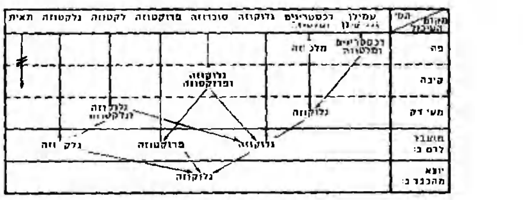
פחמימות במזון ומקורותיהן

	הסוכרים	% מהס׳ במזון	מקורות עיקריים במזון	תוצר סופי בעיכול
פולי־סכרידים	אינם ניתנים לעיכול	3		
	תאית והמיצלולוזה		גבעולים ועלים של ירקות, קליפות של זרעים	—
	פקטינים		פירות	—
	נעכלים חלקית	2		
	אינולין מנוזאן ראפינוזה		שום, בצל קטניות סלק־סוכר	פרוקטוזה מנוזה גלוקוזה, פרוקטוזה וגלקטוזה
	נעכלים כשלימות			
	עמילן ודכסטרין	50	דגנים, פקעות וקטניות	גלוקוזה
	גליקוגן		בשר ודגים	גלוקוזה
די־סכרידים	סוכרוזה	25	קנה־סוכר וסלק־סוכר	גלוקוזה ופרוקטוזה
	לקטוזה	10	חלב ומוצרי־חלב	גלוקוזה וגלקטוזה
	מלטוזה		מוצרי־לתת	גלוקוזה
מונו־ס״	גלוקוזה פרוקטוזה	5 5	פירות, דבש	גלוקוזה פרוקטוזה

הס״ נעכלים חלקית או בשלימות. עיכול הפחמימות (ר׳ טבלה 2) מתחיל בפה, בפירוק העמילן והדכסטרין (ע׳ ערכיהם) ע״י האנזים מלטאזה המצוי ברוק. הדו־ס״ מתפרקים בקיבה (סוכרוזה) או במעי הדק (מלטוזה ולקטוזה). המונו־ס״ הנוצרים נספגים לדם, ומובלים לכבד. הפרוקטוזה והגלקטוזה הופכים לגלוקוזה (ר׳ לעיל). הגלוקוזה הנוצרת משמשת להפקת אנרגיה או נאגרת (ע״ע סכר־הדם).

טבלה 2

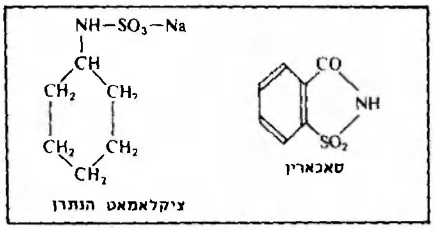
שלבים בעיכול הפחמימות

M. Stacey – S. A. Barker, *Carbohydrates of Living Tissues*, 1962; M. Florkin – E. H. Stotz (eds.), *Carbohydrates* (Comprehensive Biochemistry, vol. V), 1963; E. A. Davidson, *Carbohydrate Chemistry*, 1967.

סכרין וממתיקים מלאכותיים (מ״מ) אחרים,

חמרים, שטעמם מתוק (לרוב הרבה יותר מסוכר רגיל), המשמשים להמתקת מזונות ומוצרים אחרים והחסרים ערך תזונתי. שימושיהם העיקריים הם: א. כתחליף לסוכר — במקרים של מחלת סכרת (ע״ע) או השמנת־יתר; ב. כחמרי־המתקה זולים למוצרי תעשיה כגון חמרי קוסמטיקה, טבק, משחת שניים, תרופות ועוד; ג. להמתקת מוצרים שבהם עלול סוכר לגרום קלקול, בשמשו קרקע־מזון לחיידקים ופטריות הגורמים לתסיסה.

המה״מ הראשון שהוכן הוא הס׳. חומר זה הורכב לראשונה ב־1879 ע״י רמסן (I. Remsen) ופאלברג (C. Fahlberg) כאשר חקרו את תולדות החמצון של אורתו־טולואן — חומצה סולפונית. במהלך מחקרם נוכחו, שנוצר חומר שמתיקותו גבוהה בהרבה מסוכר — הס׳. ס׳ הוא חומר גבישי לבן, מסיס במקצת במים (1 גר׳ נמס ב־290 מ״ל מים קרים וב־25 מ״ל מים רותחים) ומתיקותו גבוהה פי 500 מזו של סוכר; משתמשים במלח־הנתרן שלה, המסיס הרבה יותר (מתיקותו 300—500 פעם יותר מסוכר). לס׳ טעם־לוואי מר, הנגרם ע״י חמרים אחרים שמתלווים אליו בתהליך ייצורו.

נוסף על שימושו כממתיק משמש ס׳ גם כמרכיב באמבטיות לציפוי מתכת וכחומר מייצב לתרופות המכילות פנותיאזין. ברפואה משמש ס׳ למדידת ספיקת מחזור הדם אצל חולי לב. ס׳ מוזרק לווריד הזרוע ונמדד הזמן הדרוש לחומר להגיע אל הלשון ולגרום להרגשת טעם מתוק. במנות רגילות (עד 1 גר׳ ביום = 20 טבליות) אין לס׳ השפעות לוואי מסוכנות, אולם במנות גדולות מאוד הוא משפיע על קרישת הדם.

מ״מ נוסף הוא הציקלאמאט (בשימוש מ־1950) שמלחי הנתרן והסידן שלו משמשים לייצור טבליות־המתקה. בד״כ משמש הציקלאמאט כתוספת לס׳ ביחס של חלק אחד ס׳ ל־10 חלקי ציקלאמאט ובצורה זו אין מורגש טעמו המר של הס׳. במחקרים שנערכו בבע״ח התברר כי כמות גדולה מאוד של ציקלאמאט גורמת לתופעות לוואי שונות שהחשובה שבהן היא גרימת סרטן שלפוחית השתן. מאחר שלפי הוראת חוק־דלאני (Delaney) באה״ב יש לאסור שימוש בחומר העלול לגרום לסרטן בבע״ח או באדם, אסר מינהל המזון והתרופות האמריקני (FDA) את השימוש בציקלאמאט. איסור זה גרר ויכוח משום שהכמויות שגרמו להפרעה היו מקבילות לצריכת כ־2,000 טבליות ליום — כמות עצומה ביחס לתנאי השימוש הרגילים.

א. חב.

סכרת

(Diabetes mellitus), מחלה שקשה להגדירה במדויק. לפי המקובל, היא נובעת מהפרעה מטאבולית, שמועברת בתורשה, המאופיינת ע״י הפרעה בחילוף־החמרים של הפחמימות. תוצאת הפרעה זו היא רמת סוכר גבוהה בדם. הופעת סוכר בשתן ושיבוש חילוף־החמרים של השומנים והחלבונים—הגורם גיוס מוגבר של חומצות שומן לאספקת אנרגיה ופירוק חלבונים ליצירת גלוקוזה (ע״ע סכר־הדם). אם המחלה ממושכת, היא מלווה בד״כ בסיבוכים בכלי הדם ובמערכת העצבים. לפני שנים מספר אובחנה הס׳ ע״י העליה הממושכת והרצופה של רמת הסוכר בדם והפרשת הסוכר בשתן, דהיינו רמת־סוכר גבוהה בדם בצום. כיום מסכימים רוב החוקרים שיש לאבחן ס׳ גם ללא רמה גבוהה של סוכר בדם בצום.

צורות המחלה. לס׳ באדם יש שתי צורות, המופיעות בגילים שונים, וסיבתן ומהלכן שונים: 1. ס׳־הנעורים; 2. ס׳־הקשיש.

ס׳־הנעורים מופיעה בד״כ בגילים שבין 3 ל־18 שנה. מהלכה סוער וסיבתה, בד״כ, מחסור מוחלט של אינסולין בגוף, כתוצאה מניוון תאי־לנגרהנס בלבלב (ע״ע פנקראס). הסימנים הראשונים: השתנה מרובה, ירידה במשקל, אי־שקט ועצבנות, זיהומים. אצידוסיס (ר׳ להלן) עלולה להיות הביטוי הראשון של המחלה — הילד נעשה אי־שקט, הכרתו מיטשטשת ואחר כך אובדת. הילדים החולים זקוקים ברובם המכריע לטיפול באינסולין. לפני גילוי האינסולין היתה הפרוגנוזה תמיד חמורה. כיום, לאחר גילוי האינסולין והבנת עקרונות התזונה והטיפול, השתפרו בהרבה סיכויי החולה בס׳־הנעורים להגיע לגיל בגרות ועמידה ולקיים אורח חיים תקין.

ס׳־הקשיש מופיעה בד״כ בגילים 35—45 שנה. מהלכה הקליני איטי ופחות חמור מבס׳־הנעורים, ויש בה פחות נטיה לאצידוסיס. בד״כ ערכי האינסולין בדם נורמליים ולעתים אף גבוהים יותר.

ע״פ התגובה להעמסה של סוכר, הוגדרו קטגוריות אחדות של ס׳: א. ס׳ קלינית: תגובה דיאבֶטית וסימנים וסיבוכים של ס׳. ב. ס׳ כימית (תת־קלינית): תגובה דיאבטית בהעמסת גלוקוזה ללא סימנים קליניים. ג. ס׳ סמויה: העמסת סוכר נורמלית, אך מלווה — (1) העמסת סוכר דיאבטית בעבר (בתקופת־הריון, או תוך זיהום, או לאחר כוויה, שבר, ניתוח, או מצב אחר של דחק [stress], או תוך תקופת השמנה); (2) העמסת סוכר בלתי־נורמלית בשעת גירוי נוסף ע״י מתן סטֶרואידים. ד. ס׳ בכוח (pre-diabetis; קדם־ס׳): אדם בעל העמסת סוכר נורמלית עלול לחלות בס׳ אם יש לו רקע תורשתי מתאים. לידת ולד שמשקלו עולה על 4.5 ק״ג מצביעה על ס׳ סמויה באם.

שכיחותה של מחלת־הס׳ עולה עם הגיל. המחלה נדירה בגיל הילדות (בישראל 24 למאה אלף) ונפוצה מאוד בגיל הזקנה (16%—25 של האוכלוסיה). המספרים ביחס לשכיחות המחלה שונים לפי הגדרת המחלה (ר׳ לעיל). נוסף לחשיבות הגורם התורשתי בשכיחות הס׳, מביא שינוי בסביבה לשינוי בשכיחותה באוכלוסיה מסוימת. בגברים מתחת לגיל חמישים הס׳ שכיחה יותר מאשר בנשים; לאחר גיל חמישים משתווה שכיחותה של הס׳ אצל נשים לזו של גברים ואף עולה עליה. ההשמנה היא גורם מסייע להופעת הס׳; באנשים בעלי נטיה תורשתית לס׳ עשויה מניעת ההשמנה למנוע את הופעת הס׳. בדיקות שנעשו בארץ הראו, שאחוז חולי הס׳ בין היהודים בישראל אינו עולה על הממוצע בעמים אחרים.

סימני המחלה: המחלה עלולה להיות סמויה באדם תקופה ממושכת, ולהתגלות רק בשעת־דחק. הסימנים הראשונים של המחלה במבוגר הם, בד״כ, רעב וצמא מופרזים והטלת שתן מרובה. בשלבים הראשונים יש עליה במשקל הגוף, ולאחריה — ירידה. עקצוץ בחל־קים שונים בגוף (בנשים במיוחד באיזור הערוה) עלול להיות אחד מסימני המחלה הראשונים, וכן זיהומים בעור — סמֻטות, פטריות. יש שהסימנים הראשונים של המחלה הם סיבוכיה: אוטם שריר הלב, מחלת כליות, הפרעה בראיה או מחלות כלי דם הקֵפיים, דהיינו טרשת עורקי הגפיים, או נמק של בהונות הרגל. המחלה עלולה להתגלות אצל נשים בתקופת ההריון: הפלות חוזרות, עקרות, מוות תוך־רחמי של הוולד בחדשי ההריון האחרונים או מות הוולד בשעת הלידה.

סיבוכי המחלה. 1. סיבוכים מֶטאבוליים:

א. אֲצידוֹסיס. עקב אי־יכולת הגוף להשתמש בפחמימות בגלל מחסור באינסולין (בין שהוא נגרם ע״י הפרשה מופחתת של אינסולין ובין ע״י דרישה מוגברת לאינסולין) וכן בשעת מחסור בפחמימות עקב הקאה או שלשול, מנצל הגוף חומצות שומן ממחסני השומן ומשתמש בהם כמקור אנרגיה. חלק גדול מחומצות השומן מתפרק בכבד לחמרים המכונים גופי־קֵטוֹ: חומצה אֲצֶטו־אֲצֵטית — (CH_3COCH_2COOH); חומצה β הידרוקסי־בוטירית — ($CH_3CH(OH)CH_2COOH$); אֲצֶטוֹן (CH_3COCH_3). חמרים אלה משמשים דלק מֶטאבולי לרקמות השרירים, הלב והכליות. אולם עם ההפרזה בניצול השומן נוצרות כמויות של גופי־קטו העולות על יכולת הרקמות לשרפן, והן מצטברות בדם ומופרשות בשתן (קֵטוֹסיס). הצטברות חמרים אלה, שהם חומצות חזקות, בדם גורמת לעליה בחומציותו (אצידוסיס). הגברת הפרשת השתן מביאה לאיבוד נוזלים וקטיונים (Na^+,K^+) המלווים את החומצות. יחד עם זאת מגרה חומ־ציות הדם את הנשימה, שהופכת מהירה ועמוקה — מנגנון שמטרתו סילוק חומצות מהדם ע״י פליטת CO_2 וע״י פליטת חומצת־המלח (HCl) אל הקיבה. אולם גירוי הקיבה גורם לבחילה והקאה ולהפסד נוזלים נוסף. כתוצאה מכך נוצר מצב של דֶהידרַציה — יובש; נפח הדם ולחצו יורדים, אספקת הדם לכליות מואטת, הפרשת החמרים הרעליים פוחתת והם מוסיפים להצטבר בגוף. נוצר מעגל קסמים, ובחוסר טיפול הוא מביא להלם, חוסר־הכרה ומוות. עדות למצב זה משמש גם ריח האֲצֶטון הנפרש בריאה. מתן אינסולין, נוזלים ומלחים, מפסיק את המעגל ומחזיר את החולה לכָשרו, בד״כ, תוך 24—48 שעות.

ב. היפוגליקֶמיה. סיבוך שאינו חלק מהס׳ אלא תוצאה מה־טיפול בה. מתן־יתר של אינסולין או תרופות המזרזות את הפרשת האינסולין, בעיקר אם החולה אינו ניזון כראוי, גורם להורדת־יתר של רמת הסוכר בדם. בתוצאה מירידת רמת הסוכרים לערכים נמוכים מופרעת פעילותו התקינה של המוח. סימני ההפרעה הרא־שונים הם רעב, טשטוש הַהכרה, הזעה מרובה ואחריהם ירידת לחץ־הדם. אם החולה אינו מקבל סוכר, מחמיר המצב וגורם איבוד ההכרה, ולעתים — נזק קשה למוח, או אף מוות.

הטיפול בהיפוגליקמיה הוא מתן גלוקוזה דרך הפה, או דרך הווריד, לפי הצורך. חולה הס׳, המקבל טיפול באינסולין, צריך לשאת עמו כמה חפיסות־סוכר, כדי לאכול אותו עם הופעת הסימנים הראשונים של היפוגליקמיה.

2. סיבוכים בכלי־הדם:

א. פגיעה בכלי הדם הגדולים אינה מיוחדת לס׳, אולם שכיחות טרשת העורקים ומהירות התפתחותה גדולה בחולי ס׳ הרבה יותר מאשר אצל אנשים שאינם חולי ס׳. הנגע הטרשתי פוגע בכלי הדם הגדולים — ובעיקר בעורקים הכליליים, דבר העלול להביא להפרעה באספקת דם ללב (אוטם שריר הלב). כ 30% מכלל חולי הס׳ סובלים מסיבוך זה. טרשת העורקים עלולה לפגוע גם בכלי הדם של המוח ושל הגפיים. סתימת כלי הדם של הגפיים התחתונים גורמת לכאבים עוותיים ברגליים בשעת הליכה. בתחילה מופיעים הכאבים אחר הליכה ממושכת למרחקים גדולים, ובשלב מתקדם אף לאחר הליכה קצרה ביותר. כ״כ מופיע ניוון העור והציפרניים ונמק (ע״ע) של הגף.

ב. שכיחות הסיבוכים של פגיעה בכלי־הדם הקטנים (נימים) גדולה, והיא עולה עם התמשכות הס׳. גורם הפגיעה הוא הת־עבות דופן הנימה כתוצאה משקיעת חומר פוליסכרידי והפרעה לאספקת הדם לאיברים. סיבוך זה עלול לפגוע בכל חלקי הגוף ומתבטא במיוחד בעיניים, בכליות, בעור ובמערכת־העצבים.

העין: מחלת כלי־הדם של הרשתית והלחמית (רֶטינופתיה) מצויה ב 50% של חולי הס׳ שמשך מחלתם 20 שנה ומעלה. בכמה מארצות המערב השינויים ברשתית הם סיבה ראשית לעיוורון.

הכליה היא האיבר השני, שבו למחלת כלי־הדם הקטנים משמעות קלינית חשובה. סימניה קליניים — הפרשת חלבון בשתן מצוי אצל 25% של חולים במחלת הס׳ במשך 15 שנים. הפגיעה בכליה, הנובעת מסיבוכי כלי־הדם, מופיעה כ 10 שנים לאחר גילויה של הס׳. סיבוך זה גורם לתמותת כ 10% מחולי הס׳.

העור: שבירות מוגברת של כלי־הדם בעור שכיחה ומלווה בד״כ שינויים בכלי־הדם של הרשתית. אזורי כחלון וכיבים שטחיים מכאיבים וזיהומים של העור מופיעים כתוצאה מטרשת העורקים.

מערכת העצבים: הפגיעה היא במוח, מוח־השדרה והעצ־בים ההקפיים והאוטונומיים. הפגיעה במוח באה כתוצאה מאי־ספיקת מחזור הדם של המוח מחמת טרשת העורקים. האזורים השכיחים של הפגיעה במוח־השדרה הם העמודים הגביים. הסיבוך הנֵורולוגי עלול להיות ההוכחה הקלינית הראשונה למציאות מחלת הס׳, אך בד״כ הוא מופיע בשנים 5—10 למחלה.

3. סיבוכים אחרים:

סיבוכים בשלד הם שכיחים כתוצאה מכיבים בעור, בעיקר ברגלים. בגלל חוסר התחושה, חודר הכיב עמוק אל העצם ונוצרת דלקת העצם.

נ י ו ו ן ה פ ר ק י ם. עצמות הפרק מאבדות את צורתן האנטומית, הפרק מאבד את רגישותו, וחבלה וזיהום אינם גורמים כאב לחולה, והוא ממשיך ללחוץ על הפרק ומגביר את הפגיעה והנזק.

ד ל ק ו ת ח נ י כ י י ם חוזרות, וספיגת עצם־הלסת מסביב ל־שרשי־השינים, שכיחות בס' — דבר המביא בעקבותיו לרפיון השן ולנשירתה.

ס' ב ה ר י ו ן. התפתחות השליה וגידולו של הוולד מהווים מעמסה כבדה על החולה ועל מערכת הפרשת־האינסולין שלה. בהיותה בלתי־מספקת מלכתחילה, גובר מצב זה עקב ההריון, והמע־רכת מתערערת לגמרי. יתר על כן, השליה מפרישה הורמונים המחמירים את הס', במיוחד ההורמון הלַקטוטרופי (ע"ע חלב) שפ־עולתו דומה לזו של הורמון הגדילה מבחינת החמרת הס'. כתוצאה מכך זקוקה החולה למנות עולות של אינסולין. הבחילה וההקאה המלַוות את ראשית ההריון מפריעות לאכילה ועי"כ מוגברת הנטיה להתפתחות אצידוסיס וקטוסיס (ר' לעיל, עמ' 55).

שיעור תמותת העובר בתוך הרחם גדל בחדשים האחרונים של ההריון, ועל כן ממליצים לסיים את ההריון בשבוע ה 36.

ע"י טיפול נאות — איזון הס', שמירה על לחץ הדם ומניעת רעלת־ההריון — ניתן למנוע את מותו של העובר.

ה י ס ט ו ר י ה ו ס' נ י ס ו י י ת. תופעות מחלת הס' תוארו בת־קופות קדומות בפפירוס מצרי ואצל רופאים הודיים. השם diabetes ניתן, כנראה, ע"י אַרֶטָאוס (Aretaeus; 30—90 לסה"נ), ומשמעותו — חודר דרך — מתאר את התופעה, שכל הנוזלים שהחולה שותה חודרים דרכו ומופרשים בשתן. ויליס (ע"ע) הבחין בסוף המאה ה 17 במתיקות של שתן־החולים; התוספת mellitus (בטעם הדבש) ניתנה ע"י קלן (Cullen) באמצע המאה ה 18; להבדיל בין הס' לבין צורות אחרות של ריבוי שתן, שאף הן מכונות דיאבטס; הסוכר שבשתן החולים הוגדר כגלוקוזה (ע"ע) ע"י שֶורֶל (Chevreul) ב 1815. מציאותן של חומצות קֶטו ואצטון (ר' לעיל, עמ' 55) בשתן חולי ס' חמורה נתגלתה ע"י פטר (Petter; 1857) והוכחה קלינית ע"י נאונין (Naunyn; 1892).

במאה ה 19 הביעו חוקרים רבים את ההשערה ששינויים בלבלב ממלאים תפקיד מרכזי במחלת הס'. אולם הוכחה ברורה לכך ניתנה רק ע"י מֶרינג (Mering) ומינקובסקי (ע"ע) ב 1890, כאשר גרמו ל־הופעות סימני הס' בכלבים ע"י כריתת הלבלב. הם גם הוכיחו שמ־דובר כאן בהפרשה פנימית (ע"ע) של הלבלב ולא בהפרשה חיצונית של מיץ הלבלב. ב 1901 הניח אופי (Opie), ששינויים בתאים מיו־חדים בלבלב — איי לאנגרהנס — הם האחראים להופעת המחלה.

גילוי האינסולין ע"י בנטינג ובסט (ע' ערכיהם) ב 1921 הוכיח סופית כי המחסור באינסולין הוא סיבת המחלה וסיפק תרופה רבת עָצמה המצילה את חיי חולי הס' ומאפשרת להם אורך חיים כמעט נורמלי.

בבחינות רבות דומות ההפרעות המטאבוליות בס' האדם לאלה הנוצרות בחיות־נסיון במצב של מחסור באינסולין (ע"ע), כתוצאה מן: א) כריתת הלבלב; ב) הריסתו באמצעים כימיים (אלוקסן); ג) עיכוב ניצול הסוכר ע"י רעלים שונים או הזרקת נוגדן נגד אינסולין; ד) הזרקת גלוקוקורטיקואידים והורמון הגדילה; ה) הזנת יתר של פחמימות בחיות בעלות רגישות תורשתית.

האמצעים לגרימת ס' נתנו בידי החוקרים אפשרויות לחקור את ההפרעה המטאבולית במחלת הס' ואופן פעולת האינסולין. באותו זמן הוכיחו אמצעים אלה שס' אינה נגרמת ע"י חוסר אינסולין בלבד, אלא מופיעה גם כתוצאה מיתר פעילות של יתרת־המוח (הוּפִּי [ע"ע]) ויתרת־הכליה.

נתברר כי האינסולין הוא בעל פעולות רבות. הוא דרוש לחדירה תקינה של גלוקוזה לתוך תאי השריר ובהעדרו קטן השימוש בסוכר. האינסולין מפחית את גיוס החומצות השומניות ממחסני השומן של הגוף ובהעדרו יגדל הגיוס הזה במידה רבה וריכוז חומצות השומן עולה כדי לספק לאורגניזם חומר מזון במקום הסוכר. העדר ממושך של אינסולין יביא לְ ק ֶ ט ו ס י ס (ר' לעיל). נוסף על כך, דרוש האינסולין לסינתזה תקינה של חלבוני הרקמות ובמיוחד של אותם החלבונים שהם אֶנזימי הגליקוליזה והאנזימים הדרושים לסינתזה של השומן. בהעדר אינסולין פוחתות הגליקוליזה והסינתזה של שומן, ולעומת זה יווצרו בכמות עודפת אותם האנזימים (בכבד) המביאים לסינתזה מוגברת של סוכר הדם. כתוצאה מכך יתמיד האורגניזם, החסר אינסולין, ליצור סוכר אף כאשר הדם מכיל כבר סוכר בכמות עודפת.

הורמונים של יתרת־המוח ויתרת־הכליה (ע"ע; וע"ע הפרשה פנימית) פועלים בכיוון הפוך לאינסולין. הורמון־הגדילה מגביר את גיוס החומצות השומניות ע"י יצירת האנזים הדרוש לכך ומעכב את השימוש בסוכר; ACTH מגביר את יצירת הסוכר מחלבונים (בין היתר ע"י יצירת האֶנזימים המתאימים).

בהעדר אחד משני ההורמונים הללו לא תיווצר איפוא תסמונת של ס' גם אחרי הרחקת הלבלב.

ד"ר ש. סוקניק, הס', 1958; ל. גלקן, תולדות ידיעותינו על הס' במאה האחרונה (הרוקח העברי, ט'), תשכ"ג; א. מ. כהן, לקחים ממחלת הס' בישראל (מדע י"ז, 1), 1972; M. Ellenberg – H. Rifkin (eds.), *D. m.: Theory and Practice*, 1970; Amer. D. Assoc. (ed.), *D.* (כתב־עת).

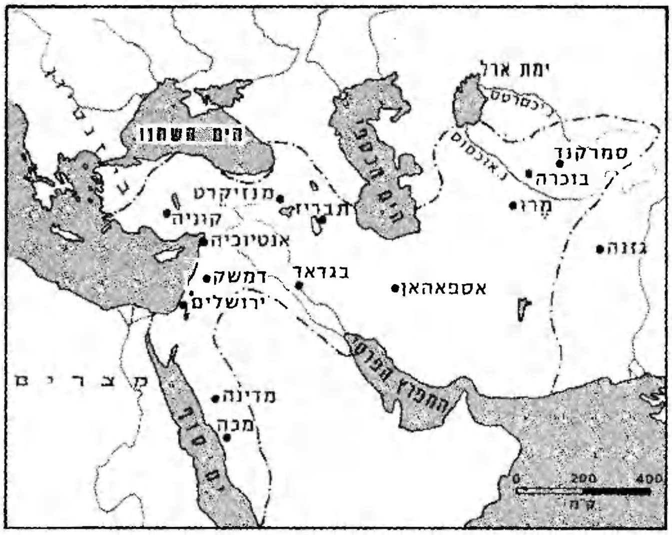
א. מ. כ. – ב. שפ.

סֶלֶבֶּס, ע"ע סוּלָוֶסִי.

סֶלְג'וּקִים, שמם של משפחת שליטים משבטי הגז (ע"ע אוּגוּזים) שהעמידה שושלות שליטים תורכים בארצות רבות. מייסד המשפחה היה סלג'וק, מנהיגם של בתי־אב שנפרדו במאה ה 10 מהקונפדרציה של התורכים האוגוזים, שהיו אז עכו"ם, והתיישבו בסביבות ג'נד, סמוך לשפת הסיר־דריה. ייתכן שמשפחת סלג'וק היתה נתונה להשפעת נוצרים, ואולי (באמצעות הכוזרים) להשפעת יהודים, לפי שלבני סלג'וק היו גם שמות מהתנ"ך: מיכאיל, מוסא, אסראיל (ישראל) ויונס (יונה). נראה שבמחצית השניה של המאה ה 10 התאסלמו הס' — קרוב לוודאי שהיה זה השבט התורכי הראשון שהתאסלם כולו. בני סלג'וק התיישבו במחוז בוכרה (ע"ע, עמ' 771) והשתתפו במלחמות הסאמאנים נגד מלכי קרא־ח'אן. ב 1025 חדר מַחמוד (ע"ע) מגַזני לטרַנסאוכסאניה, שָבה את ראש משפחת הס' אַרסלאן־אסראיל והעביר רבים מאנשיו לחֻ'ראסאן (ע"ע). שטח זה נהיה לבסיסם של הס', ומשם החלו פושטים על הארצות סביבם והטילו חתיתם על צפון פרס, עראק ואַזרביג'אן.

הס' שנשארו מעבר לסיר־דריה היו בהנהגתם של האחים טוגריל בֶּךְ ודאוד גַ'גרי בֶּךְ, בני מיכאיל בן סלג'וק. במחצית השניה של שנות ה 30 למאה ה 11 ביקשו ממושל ח'ראסאן מטעם מסעוד, בנו ויורשו של מחמוד מג'ני, שיתן גם להם רשות לשבת בשני מחוזות של ח'ראסאן, נַסא ופראוה. בבקשתם ציינו האחים שהם בני חסותו של הח'ליף העבאסי, כדי להדגיש את נאמנותם לח'ליף הסוני האורתודוכסי. אולם המו"מ בין המושל הגזנוי לבין הס' נכשל ופרצה מלחמה ביניהם. בקרב דַנדאקאן (1040) נחל מסעוד מפלה מוחצת והס' השתלטו על כל ח'ראסאן והארצות סביבה: בשנות ה 40 השתלטו על ח'וָארזם (ע"ע), על ג'רג'אן שבדרום־מזרח הים־הכספי ועל טַבַּרסתאן שמדרום לים הכספי. ב 1055 כבשו גם את עראק, והח'ליף העבאסי בבגדאד, שנהנה מתמיכת הס' באסלאם האורתודוכסי, הכיר בטוגריל בּךְ כשליט עולם האסלאם. מעתה נתכנה טוגריל „שולטן".

במות טוגריל (1063) ירשו בן אחיו, אלפ ארסלַן (ע"ע [כר' מילואים]). הוא ערך מסע נגד הקראח'אנים והגיע עד לימת אַרַל (1065). את עיקר מרצו הפנה נגד ממלכות הנוצרים בקווקאז ובו־אסיה הקטנה, פלש לגֶאורגיה (ע"ע, עמ' 172), וב 1071 יצא למלחמה

הסלג'וקים בשיא התפשטותם (סוף המאה ה 11)

נגד הפאטמים (ע"ע), אויבי האסלאם האורתודוכסי. בהיותו במוצול, בדרכו לכבוש את חלב ודמשק מהפאטמים, נודע לו על חדירת צבא אדיר של הביזאנטים, בראשות הקיסר דיוגנס רומאנוס, לארמניה. אלפ ארסלן יצא נגדו, זכה בנצחון מזהיר בקרב מַלַזגרד (מַנציקֶרט; 19.8.1071) ושבה את הקיסר. נצחון זה פתח את אסיה הקטנה בפני התורכמנים שנתלוו לס' וביקשו מרעה לעדריהם, ובעקבות קרב מלזגרד חדרו במספר כה רב לאסיה הקטנה עד שהפכוה ל„תורכיה".

בנו ויורשו של אלפ-ארסלן היה מַלִכ-שאה (1072—1092). בירתו היתה אספאהאן, והוא המשיך בכיבושים: במזרח כבש את סמַרקַנד ואף את קַשגַר שבגבולות סין; במערב כבש את סוריה וא"י; ירו־שלים נכבשה ב 1071, דמשק ב 1076, אנטיוכיה ב 1084 ותימן ב 1092. אולם המסע למצרים (1075) נכשל.

בני מלכ-שאה נלחמו ביניהם והממלכה האדירה החלה להתפורר. הענף העיקרי של יורשיו, „הס' הגדולים", משלו בחבלי המזרח והמרכז בלבד, ומושבם היה באספאהאן, בגדאד ומַרו. במות השולטן סנג'אר (1157) בא הקץ על „הס' הגדולים". אולם שושלת אחרות של הס' האריכו ימים אחריה. בעראק שלטה שושלת ס', צאצאי מלכ-שאה, ב 1118—1194. רובם היו קטינים בעלותם למלוכה ולמ־עשה שלטו שרי צבא, ואלה לחמו זה בזה. כמה משריהם הקימו מדינות עצמאיות, כגון משפחת זנגי (ע"ע) במוצול, הסלגֻרים בפארס והאתאבֶּכים באזרביג'אן. שושלת הס' בכֶּרמאן שלטה עד 1187, ודרום-מזרח ערב (עמאן) היתה בשלטונה. בסוריה שלטו צאצאי תֻתֻש, בנו של אלפ-ארסלן ואחיו של מלכ-שאה. כבר ב 1098 כבשו הפאטמים מידיהם את ירושלים, ובתחילת המאה ה 12 כבר סולקו ס' אלה ושליטים תורכיים אחרים ירשו אותם.

חדירת הס' לאסיה הקטנה עוררה את ביזאנטיון לפנות לעזרת המערב הנוצרי, וכך באה היָזמה למסע הצלב הראשון. במסע צלב זה כבשו הצלבנים את ניקאה, ניצחו את הס' בדורילַאוּם (אסקי שֶהיר; 1.7.1097), השתלטו על קיליקיה, וב 3.6.1098 זכו בנצחון גדול בכבשם את אנטיוכיה. וע"ע מסעי-הצלב, עמ' 1111—1113.

מפעלם ההיסטורי של הס' של אסיה הקטנה היה החשוב משל כל הס' האחרים, והם גם האריכו ימים יותר מהאחרים (1077—1302). מייסד ענף זה היה סֻלימאן בן קֻטלֻמִש בן ארסלן בן סלג'וק. ס' אלה, שבירתם היתה קוניה, כבשו מידי הביזאנטים כמעט את כל אסיה הקטנה, אך הצלבנים גרשום ממערב אנאטוליה. בימי השולטנים גיאת א-דין כַּי-כַּסרו I (1192—1210) ועלא א-דין כַּי-קבאד I (1219—1237), היתה ממלכתם תקיפה מאוד, כלכלתה שגשגה והיא סחרה עם איטליה, ופרחה בה תרבות מוסלמית סינקרֶטית. לשון המינהל היתה פרסית, אך העם דיבר תורכית. ממלכה זו היא שעשתה את אסיה הקטנה לתורכית ולמוסלמית והגבילה את שלטון ביזאנטיון לתחום צר ליד קושטא. באמצע המאה ה 13 השתעבדה הממלכה למונגולים, עד שהתפוררה לגמרי. וע"ע תורכיה, היסטוריה.

פרט לאסיה הקטנה לא ארך שלטון הס' בשום מקום יותר מ־100—150 שנה, ואולם הם חוללו שינוי כביר בתולדות אסיה המער־בית כולה, והשושלות שבאו אחריהם — הממלוכים (ע"ע) והתורכים העות'מאנים — הלכו ביודעין בעקבותיהם.

עד להשתלטות הס' פשטו בכל ארצות האסלאם כיתות שונות, בייחוד השיעה והפלג האסמאעילי שלה, ואלו חתרו תחת האסלאם האורתודוכסי. הס' הופיעו בכל מקום כמגיני האסלאם האורתודוכסי (הסוני) וכלוחמים נמרצים בשיעה. קו מדיני זה בלט בכל מעשיהם. הס' עמדו תמיד לימין התאולוגים האורתודוכסים, ואלה היו להם לתועמלנים ולעוזרים. הס' יסדו בכל הערים „מַדרסות" (ע"ע מַדר־סה"), ובהן התחנכו דורות של צעירים ברוח האורתודוכסיה. מהמד־רסות האלה באו כלי-הקודש המוסלמים וכן פקידים שניהלו את משרדי הממשלה. למעשה היה שלטון הס' (וכן שלטון השושלות שבאו אחריהם) מושתת על ברית בלתי-כתובה בין התאולוגים לבין הצבא התורכי. כך החזירו הס' את עטרת האסלאם האורתודוכסי ליָשנה, וטבעו את חותמו על רובה של אסיה המערבית. אדריכל מדיניות זו היה נזאם (ע"ע) אלמלך, הווזיר הפרסי הגדול של אלפ־ארסלן ומלכ-שאה. המדרסה שיסד בבגדאד והקרויה על שמו היתה לדוגמה למדרסות בכל עולם האסלאם. נזאם אלמלך הוא שעיצב את המשטר הפאודלי של הס', משטר שאח"כ קיבלו, במידה גדולה, המדינות היורשות. שלא כבאירופה הנוצרית הושתתה הפאודליות הסלג'וקית-מוסלמית על עקרון החילופין המתמידים של האחוזה הניתנת לאביר במקום שכר. עקרון זה כבר הונהג בימי שושלת הבויהיים (ע"ע), שמלכה בעראק ובמערב-פרס מאמצע המאה ה 10 עד אמצע המאה ה 11, ומכאן שאינו חידוש שחידשו הס'. אולם הס' הנהיגו משטר זה בתחום גאוגרפי רחב הרבה יותר ונזאם אלמלך קבע את כלליו בספר המדיניות שלו (סיאסַת נאמֶה [בפרסית]). מטרת החילופין התכופים של האחוזות היתה למנוע היאחזות האבי־רים במחוז מסוים והפיכתם לשליטים מקומיים; למעשה ניתקו החי־לופין את היחס שעשוי היה להוצר בין בעל ההֶפקד ובין אחוזתו, ושוב לא היה לו שום ענין בטיפוחה ובשכלולה, ועקרון זה המיט הרס על החקלאות ועל המשק כולו.

א ר ד י כ ל ו ת סלג'וקית — ע"ע אדריכלות באסלאם, עמ' 742—747.

W. Barthold, *Zwolf Vorlesungen über die Geschichte der Turken Mittelasiens*, 1935; M. F. Sanaullah, *The Decline of the S. Empire*, 1938; O. Turan, *Les Souverains s. et leurs sujets non musulmans*, 1953; T. Rice, *The S. in Asia Minor*, 1961; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, 1968.

א. אש.

סֶלְדֶן, ג'וֹן — John Selden — (1584—1654), משפטן, מזרחן ומדינאי אנגלי. ס' למד באוכספורד, הוסמך לעו"ד ופנה, נוסף לעבודתו המקצועית, גם למחקר ולכתיבה. מחיבוריו הראשונים ראוי לציון מיוחד Titles of Honour („תְארי-כבוד"), 1614; חיבור זה, למרות ליקוייו והשמטותיו, נחשב עד היום למחקר המקיף והאמין ביותר על הנושא. את פרסומו כמזרחן קנה ב De Diis Syriis („על אלוהי הסורים"), 1617. ספרו The History of Tithes („תולדות המעשר"), 1618, עורר סערת רוחות ונאסר, משום שטען, כי מקור המעשר אינו אלוהי.

משקבע הפרלמנט (1621) שזכויותיו אינן נובעות מהכתר, נעצר ס' כמעורב בדבר. לפרלמנט נבחר ב 1623 והיה ממתנגדי באקינגם ומחסידי זכויות הבית; נאומיו המנומקים בזכות „עצומת-הזכויות" (ע"ע ממלכה מאחדת, היסטוריה, עמ' 884/5) הופצו ברבים ובשנים

1629—1631 ישב שוב במאסר. הוא יצא נגד טענותיו של גרוטיוס (ע"ע; וע"ע דיג, עמ' 350) בדבר חופש־הימים ובחיבורו Mare clausum („הים הסגור"), 1635, תמך בטענה האנגלית לריבונות בים. ב 1640 נבחר שוב לפרלמנט ופעל נגד לוד (ע"ע). ב 1642 פרסם 2 חיבורים חשובים: Privileges of the Baronage of England („הזכויות המיוחדות של הבארונים באנגליה"); Discourse concerning the Rights and Privileges of the Subject („מסה על הזכויות הרגילות והמיוחדות של האזרח"). ב 1647 קצב לו הפרלמנט סכום של 5,000 לי"ש כפיצוי על סבלותיו בתקופת המלוכה.

ראויים לציון מיוחד ספריו על נושאים יהודיים שהתבססו על ידענות מופלגת ועל בקיאות בתלמוד ובספרות הרבנית במקורם. De successionibus in bona defuncti secundum leges Hebraeorum („על חוקי־הירושה של העברים"), 1634; De successione in pontificatum Hebraeorum („הורשת־הכהונה אצל העברים"), I–II, 1638; De Jure Naturali et Gentium juxta Disciplinam Hebraeorum („על החוק הטבעי וחוק העמים לפי תורת העברים"), 1640; Dissertatio de anno civili et calendario veteris Ecclesiae seu Reipublicae Judaicae („מסה על השנה האזרחית והלוח בקהילה או במדינה הקדומה של היהודים"), 1644; Uxor Ebraica („אשה עבריה"; על נישואין וגירושין אצל היהודים), 1646; De synedriis et praefecturis iuridicis veterum Ebraeorum („על הסנהדרין ושלטונות המשפט של העברים הקדמונים"), I–III, 1650—1655.

דבריו בע"פ [Table Talk („שיחות בשעת הסעודה")], שנרשמו ופורסמו ע"י מזכירו (1689), י"ל במהדורות רבות ולא נס ליחם.

J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, II, 1908; F. Pollock (ed.), *Table Talk of J. S.*, 1927.

א. בו.

סְלוֹבּוֹדְקָה (או וִילְיַמְפּוֹל), פרבר של קובנה (ע"ע) שבליטא.

קורותיו של היישוב היהודי בס' קשורות עם קורות יהודי קובנה, ותחילתו קודם לגירוש היהודים מליטא (1495). מאחר שיישובם בקובנה נתקל בהתנגדות קשה, התיישבו היהודים בס', שהיתה נחלת נסיכי בית רַדזיויל (ע"ע). ב 1847 ישבו בס' כ 3,000 יהודים, לעומת כ 2,000 בקובנה. עם ביטול ההגבלות ב 1858, הפכה ס' לפרבר־עוני של קובנה. אולם אז הפכה ס' למרכז של תורה. ב 1863 הוקמה שם ישיבת „אור־החיים", וב 1874 הניח ר' נ. צ. פינקל („הסבא מס'") יסוד לישיבת „כנסת־ישראל", שהתנהלה לפי שיטת המוסר (ע"ע). ב 1893 נתמנה ר' משה מרדכי אפשטין (ע"ע) לראש־הישיבה. ב 1897 הוקמה ע"י מתנגדי שיטה זו „כנסת בית־יצחק". מאות בחורים מכל קצוי רוסיה נהרו לישיבות ס', שפעלו עד 1940/1. ב 1941 נערך בס' פוגרום ובו נהרגו כ 800 איש. באוגוסט 1941 נקבע בס' הגטו היהודי של קובנה ורוכזו בו למעלה מ 30,000 יהודים (על כך ע"ע קובנה).

ב 1925 הקימה ישיבת „כנסת־ישראל" שבס' שלוחה בחברון (ע"ע, עמ' 87), בראשות הרב יחזקאל סרנא, שעברה אח"כ לירושלים וקיימת בה עד היום בשם „ישיבת־חברון", בראשות הרב מ. חברוני.

ד. מ. ליפמן, לתולדות היהודים בקובנה וס', א', תרצ"א; ליטע, ו (מפתח בערכו), תשי"א; ש. ק. מירסקי [עורך], מוסדות תורה באירופה בבניינם ובחורבנם, 133—168, תשט"ז; ד. כץ, ס' (מתוך: יהדות ליטא, א'), תשי"ד.

סְלוֹבֶנְיָה (Slovenija), רפובליקה אוטונומית בצפון־מערב יוגוסלוויה. שטחה 20,253 קמ"ר, ובה 1,725,000 תושׁ' (1971).

רוב שטחה של ס' נכלל בשוליים הדרומיים־מזרחיים של הרי האלפים (האלפים היוליים). ההרים מיוערים ומבותרים ע"י עמקי־נהרות: יובלי נהר סאווה, המתנקז לדנובה, ונהרות הזורמים מערבה לים האדריאתי. הנהרות מספקים כוח הידרו־חשמלי רב. ההרים גבוהים יותר בצפון ושיאם הר טריגלאוו — 2,863 מ'. בתחום ס' נכלל גם חלק קטן של חצי־האי איסְטריה (ע"ע) במערב. 96% מאוכלוסי ס' הם סלובנים הנמנים עם קבוצת הסלאווים הדרומיים. שפתם סלובנית והם קתולים בדתם.

לס' מעמד בכיר ביוגוסלוויה מבחינה כלכלית וחברתית. הגורם העיקרי לכך — נתיבי התחבורה החוצים אותה ומחברים את חוף הים האדריאתי (טריסטה) לאגן־הדנובה (וינה, בודפשט). השכנות עם מדינות אירופה המרכזית והקשרים עמהן עודדו את פיתוח הסחר והתעשיה המאפיינים את כל האיזור שבשולי האלפים. ס' מהווה חוליית־קישור חשובה בין השוק היוגוסלווי והשוק הבין־לאומי. אף־על־פי ש 60% מהתושבים עוסקים בחקלאות, ס' היא הרפובליקה המתועשת ביותר ביוגוסלוויה. התעשיה מגוונת וענפיה העיקריים הם ייצור מכונות, כלי־בית ומוצרי־צריכה שונים. ריכוזי התעשיה הגדולים הם בליוּבליַנה ובמַריבור, אך מפעלים רבים מפוזרים בכל רחבי ס' ותורמים להתפתחותה ההומוגנית ולהכנסה־לגולגולת שהיא גבוהה בס' יותר מביתר יוגוסלוויה. התיירות תופסת מקום חשוב בס'.

בירת־ס' היא ליובלינה (ע"ע); 182,000 תושׁ' (1971). בעיר השניה בגדלה, מַריבור, 94,000 תושׁ'.

P. Auty, *Yugoslavia*, 1965.

י. רו.

הלשון הסלובנית היא אחת הלשונות הסלאוויות הדרומיות ומשופעת בניבים. היא קרובה ביותר לסרבו־קרואטית (ע"ע). הלשון הספרותית נתגבשה במשך המאה ה 19. דובריה כ 2 מיליון תושבי ס' ומאות אלפי אנשים ממוצא סלובני ברחבי יוגוסלוויה, אוסטריה, איטליה וארה"ב.

ספרות. מסמכי כנסיית פרייזינגן, משנת 1000 לערך, מהווים את העדות האֶפיגרפית העתיקה ביותר בלשון הסלובנית. עד המאה ה 16 היתה הספרות המקורית דלה ביותר; התעוררותה קשורה בהתפשטות הרפורמציה. ב 1550 חיבר פרימוז' טְרוּבּאר (1508—1586) מקראה עממית (Abecedarium) על יסוד פולקלורי, אמנותי ודידאקטי. ב 1584 תרגם לסלובנית יורי דאלמאטין (1546—1589) את התנ"ך ואת הברית החדשה. המחזות הגדולים הראשונים נכתבו בידי אנטון לינהארט (1756—1795). דמות בולטת בספרות הסלובנית של תקופה זו היה וַלֶנטין וודניק (ע"ע). הלוץ התנועה הרומנטית בס', יֶרני קוֹפּיטאר (Kopitar; 1780—1844), פרסם את הדקדוק המדעי הראשון ללשון הסלובנית (1808). הרומן הראשון נכתב ב 1936, בידי יאנז ציגלֶר (Cigler; 1792—1869). הבולט במשוררי התקופה היה פראנצֶה פְּרֶשֶׁרן (Prešeren; 1800—1849). קבוצת סופרים, שכונתה „האילירים", דגלה בוויתור על לשון סלובנית נפרדת, תוך שאיפה לגבש לשון ספרותית של כל הסלאווים הדרומיים. התעוררות חדשה קמה לקראת סוף המאה ה 19, כאשר ניצני הדמוקרטיזציה בקיסרות והידוק הקשרים עם תנועות הסלאווים הדרומיים התחילו לתת את אותותיהם גם בספרות הסלובנית — ביצירותיהם של אוטון ז'ופנצ'יץ' (ע"ע), של המחזאי, המסאי, המספר והמשורר הראליסטן איוואן צאנקאר (1876—1918), של אבי הביקורת הספרותית, המשורר פראן לֶוסטיק (Levstik; 1831—1887), ועוד. בשנים שבין שתי מלה"ע ניתן דרור לחיי־הרוח העצמאיים של הסלובנים, כאשר השפעתם של זרמים אידאולוגיים למיניהם היתה ניכרת בהם ביותר. אלויז קרייגר (Krajger; 1877—1959) חיפש אחר ביטוי ספרותי לנטוראליזם פסיכואנליטי, איוואן פְּרֶגֶלי (Pregelj; 1883—1960) — לייסורי הרוח בין קנאות דתית למציאות חסרת נשמה. מצבה ספרותית לעברו של העם הסלובני הקים פראנצֶה בּוּק (Bevk; נו' 1890) בטרילוגיה הגדולה שלו; יצירתו של יוסיפ וִידמאר (נו' 1895) היא יצירה אכספרסיוניסטית מובהקת. — לאחר מלה"ע II לא הצליחה הספרות הסלובנית להגיע לרמתה והקפה שבין שתי המלחמות.

B. Ziherl, *Clanci i rasprave*, 1948; A. Slodnjak, *Geschichte der slowenischen Literatur*, 1958; B. Meriggi, *Storia della letteratura slovena*, 1961; S. Janez – M. Ravbar, *Pregled slovenske književnosti*, 1965.

היסטוריה. במאות ה 6—7 הגיעו שבטי הסלובנים לס׳ של היום ואף לתחומי אוסטריה של היום. במאות ה 7—10 שלטו בהם האוָרים (ע״ע), הבאווארים, הפראנקים וההונגרים, עד שנכללו בתחומי הקיסרות הרומית הקדושה. ב 1248—1278 היתה ס׳ כפופה לבּוֹהמיה, וממנה עברה לבית הַבסבורג (ע״ע). הסלובנים נהיו ברובם לצמיתים לאדונים גרמנים, ורובם התגרמנו. מחוזות שטיריה וקארינתיה נהיו לגרמניים כליל. במאות ה 15—16 היו בס׳ התקוממויות איכרים, אך אלו דוכאו, וכן דוכאה הרפורמציה, שהתפשטה בס׳ במאה ה 16, ובעקבות מלחמת שלושים-השנה (ע״ע) נאסרה הפרוטסטנטיות.

במחצית השניה של המאה ה 18 חלה עליה בכלכלת ס׳, ומצב איכריה שופר הודות לתיקוני יוזף II (ע״ע), אך תיקונים אלה היו כרוכים במאמץ מוגבר לגַרמֵן את ס׳. התנועה הלאומית של הסלובנים קיבלה עידוד מהכללת ס׳ ב„מחוזות האיליריים״ של קיסרות נפוליון (1809—1814). ב 1848 דרשו הסלובנים לאַחד את כל מחוזות ס׳ במסגרת הקיסרות האוסטרית. עד לשנות ה 90 של המאה ה 19 היתה הנהגת התנועה הלאומית בידי שמרנים, והם התנגדו לשלטון ריכוזי ולתיעוש ודגלו בקשר הדוק עם הכנסיה. בשנות ה 90 קמו מפלגות ליברליות וסוציאליסטיות וגברה הנטיה לאיחוד עם הסלאווים הדרומיים, הקרוֹאטים והסרבים. ב 1918, עם התפוררות קיסרות ההאבסבורגים, היתה ס׳ לחלק מיוגוסלוויה, אולם גוֹריציה סופחה לאיטליה וכמעט כל קארינתיה — לאוסטריה. על בעית טריֶסטה — ע״ע.

בממלכת יוגוסלוויה נכללה ס׳ בנציבות („באנובינה״) של הדראווה, אך לא היה לה שלטון בית. אעפ״כ השתתפה „מפלגת העם הקתולית״, הגדולה במפלגות ס׳, ברוב ממשלות בלגראד. במלה״ע II חולקה ס׳ בין מדינות „הציר״, גרמניה, איטליה והונגריה, ופרטיזאנים, רובם בהנהגת קומוניסטים, לחמו בכובשים. אחרי המלחמה היתה ס׳ לרפובליקה אוטונומית במסגרת יוגוסלוויה (1946). בסוף שנות ה 60 גברו בס׳ מגמות לאומיות, שדגלו בעצמאות רבה יותר, במיוחד בתחומי הכלכלה, והממשלה הפדרלית ערכה „טיהורים״ בס׳. הרפורמה במבנה המדינה היוגוסלווית העניקה לס׳ אפשרות גדולה יותר להשקיע את הכנסותיה בארצה ולא להעבירן לממשלה המרכזית (1970).

A. Melik, *S. I–II*, 1935—60; J. A. Arnez, *S. in European Affairs*, 1958.

י. לו.

סְלוֹבַּצְקִי, יוּלְיוּשׁ — Juliusz Słowacki — (1809, קז׳מיניץ [Krzemieniec; ווֹלין] — 1849, פאריס), משורר פולני רומנטי, הנחשב, עם מיצקיביץ׳ (ע״ע) וקרסינסקי (ע״ע), מגדולי משוריריה הלאומיים של ארצו. ס׳, בנו של חוקר תולדות-הספרות, למד משפטים בווילנה (1825—1829). אחר כשלון ההתקוממות הפולנית ב 1831 גלה ממולדתו, שהה בפאריס ובשוויץ, ביקר באיטליה, וערך מסע (1836/7) ביוון, מצרים, לבנון וארץ-ישראל. מסע זה תואר תיאור פיוטי ב Podróż do Ziemi Świętej („מסע לארץ-הקודש״; לא הושלם; י״ל 1924). ב 1839 שב ס׳ לפאריס. ב 1842 התקרב לחוגו של טוביַנסקי (ע״ע), ואם כי כעבור זמן-מה עזבו, הושפע השפעה עמוקה ממגמתו המיסטית, שלא היתה זרה לו מצעירותו.

ס׳ היה, מראשית כתיבתו, כפוף במידה ניכרת להשפעתם של בַּירוֹן, מיצקיביץ׳ ושיקספיר. בתקופת יצירתו הראשונה, המצטיינת בראיה סקֶפּטית-פּסימית, נכתבו אידיליית האהבה והטבע הלירית-הרוֹמנטית העדינה, W Szwajcarji („בשוויץ״; עבר׳ ב„התקופה״, ד׳, תרפ״ג), 1836 (י״ל 1839), והפואֶמה הטרגית הקודרת, Ojciec zadżumionych w El-Arish (עבר׳: „אבי הנגפים במדבר אל-עריש״, תרמ״ג; „אבי מוכי הדבר״, תרפ״ט). — הגישה המיסטית-דתית שולטת בשירים שנכתבו אחר 1842, ששיאם הוא הפואֶמה המיסטית-הלאומית-ההֶרוֹאית הבלתי-גמורה, Król Duch („מלך רוח״), 1847. — אולם גדולתו של ס׳ היא בראש וראשונה במחזותיו. הוא נחשב יוצרה של הדרָמה הרוֹמַנטית הפולנית. לאומיות, גבורה וחירות משמשות נושא למחזות Kordjan (1834), Mazeppa (1835), Lilla Weneda (1840). השפעתו של קַלדֶרוֹן (ע״ע) טבועה בכמה ממחזותיו, כ Sen srebrny Salomei („חלום-הכסף של שלומית״), 1844.

יצירותיו של ס׳ בפרוזה, ובהן מכתביו (Korespondencja, 2 כר׳, 1962/3), בייחוד המכתבים שכתב לאמו, אינן נופלות בפיוטיותן משירתו. Anhelli (עבר׳: „אנהלי״, תרפ״ט; תשכ״ב) היא פוֹאֶמה סמלית, בפרוזה תנ״כית, על גורלם של גולים פולנים בסיביר.

ס׳ זכה רק אחר מותו להערכה שהיה ראוי לה בשל הליריקה העדינה, אמנות התיאור המופלאה, קלות-החריזה והמֶלוֹדיוּת של שירתו, ההעמקה הפסיכולוגית והמבנה האמנותי המושלם של מחזותיו. הוא השפיע יותר מאחרים על השירה הפולנית החדשה, החל מסוף המאה ה 19. — כל כתביו (Dzieła), I–XV, י״ל ב 1952/71.

לעברית תורגמו, נוסף לנ״ל, אחדים משיריו, ב„גבעות עולם״, תש״ה, וב„פנינים משירת העולם״, תשכ״ג².

י. ורשביאק, מעל גדות הויסלה, א, 23—38, תרפ״ט; י. ליכטנבום, סופרי העמים, 38—53, 1959; G. Sarrazin, *Les Grands poètes romantiques de la Pologne*, 199—258, 1906; J. Kleiner, *J. S.*, I–IV, 1919—1927; T. Grabowski, *J. S.*, I–II, 1920—1926²; M. Kridl, *The Lyric Poems of J. S.*, 1958; E. Sawrymowicz (ed.), *Kalendarz życia i twórczości J.a S.go*, 1960.

י. א. ק.

סְלוֹבַקְיָה (Slovensko), רפובליקה במזרח הפדרציה של צ׳כו-סלובקיה. שטחה 49,014 קמ״ר ובה 4,590,000 תוש׳ (1972). את רוב שטחה של ס׳ מהווה חלקם המערבי של הרי הקַרפּטים (ע״ע), המגיעים במַסיוו של הרי טאטרה הגבוהים (Vysoke Tatry) לגובה של 2,655 מ׳ (פסגת גֶרלַך [Gerlach]). ההרים נמשכים בקשת רחבה בשלושה רכסים מקבילים המבותרים ע״י יובלי הדנובה והטיסה (ע״ע). מישורים נמצאים בדרום המערב בעמק הדנובה ובדרום-המזרח בעמק נהר טיסה העליון.

כ 85% מכלל האוכלוסין הם סלובאקים (דוברי סלובאקית). המיעוטים העיקריים הם הונגרים (כ ½ מיליון) ואוקראינים (36,000).

הכלכלה. החקלאות התפתחה בעקבות הרפורמה האגררית, ייסוד קואופרטיווים, הקמת חוות ממשלתיות ומיכון. במישורים הפורים בדרום-המערב ודרום-המזרח מגדלים חיטה, תירס וסלק-סוכר. החלק המערבי מצטיין בגפנים ועצי-פרי. באזורים ההרריים בולט גידול תפוחים ושעורה. מעל גבול-היער מגדלים בקר וצאן.

תיעושה של ס׳ החל עם יסוד צ׳כוסלובקיה, ובייחוד אחרי 1945, וב 1966 הועסקו בתעשיה 22% מכלל העובדים. היערות, המכַסים

סלובקיה: מראה אפייני בהרי טאטרה הגבוהים

36% מכלל שטחה של ס' (בצפון עצי-מחט, בעיקר אשוחית, בדרום עצי-אשור), מהווים יסוד לתעשיות-עץ, מנסרות וייצור נייר.

תפוקת החשמל הוגדלה ע"י הקמת הסכרים והמפעלים על נהרות וָך (Vah) ואוֹרוַוה (Orava). המחצבים המרובים שהופקו בעבר ממכרות הרי-העפרות (Slovenske Rudohorie) נידלדלו, אך עדיין מפיקים עופרת, פחם-חום, נחושת, אַנטימון ומַגנזיט. המוצרים התעשייתיים החשובים הם נייר, מלט ומכונות.

התיירות מהווה גורם חשוב בכלכלת ס'. הפארק הלאומי בהרי טאטרה (שטחו 1,200 קמ"ר) משמר שׂרידי צמחיה ובע"ח נדירים. מרובים בס' מעיינות-מרפא, והחשוב בהם הוא פישטיני (Piešt'any).

הערים החשובות הן: בּרַטיסלוה (ע"ע), 288,000 נפש (1971) — הבירה, קוֹשיצה (Košice), 149,000 נפש. יתר הערים מונות פחות מ-50,000 נפש כ"א.

צ. נ.

ה ל ש ו ן הסלובקית היא לשון סלאווית מערבית (ע"ע סלויות, לשונות), והיא לשון-האם של כ-6 מיליון סלובאקים, רובם תושבי ס' ומיעוטם — בהונגריה, יוגוסלוויה (מחוז וויוודינה בסֶרביה וחלקים מקרואטיה), אוסטריה, אה"ב וכו'. המקורות הראשונים בכתב הם מהמאה ה-15. הסלובאקית שומרת באופן יחסי על היגוי ארכאי, ומאידך, קלטה ביטויים מהלשון ההונגרית. ניביה העיקריים: המערבי, המזרחי והמרכזי, ותפוצתם זהה בערך עם תחום מדינת ס'; הניב המרכזי משמש מאז 1840 היסוד ללשון הספרותית. הכתיב הלאטיני נתקבל בצורתו הצ'כית עם הסימנים הדיאקריטיים המקבלים בה.

J. J. Konus, *Practical Slovak Grammar*, 1939.

ס פ ר ו ת. הסלובקים הצליחו ליצור יצירה ספרותית בעלת רמה אמנותית ניכרת, חרף תנאיה המכבידים של ארצם — שעבוד מדיני ורוחני, ריבוי ובלבול לשוני. מסורת ההתבטלות הסתגלנית לסביבה הדומינַנטית.

שרידים מעטים בלבד של שירי-פולחן, השבעות וקסמים מעידים על המסורת הספרותית הפאגאנית שקדמה להתפשטותה של הנצרות. הספרות הנוצרית התבססה היטב בס', החל בסוף המאה ה-9. עם השתלטות ההונגרים במאה ה-10 נתקבלה הרומית כלשון הספרות. מן המאה ה-15 ואילך ניכרה, במקביל לה, גם ההשפעה הצ'כית. התרגום המפורש של המקרא (Bible Kralická) בידי האחים הצ'כיים (ע"ע), במאה ה-16, הטביע את חותמו על היצירה הספרותית הסלובאקית. מלבד הספרות הדתית היתה קיימת ספרות עממית עשירה בע"פ והקשר בינה ובין הספרות הכתובה היה גורם חשוב בהתפתחותה של הספרות הסלובאקית במשך הדורות. בימי הקיסר יוזף II קמה התעוררות ספרותית-לאומית ברוח חילונית גוברת. אנטון בּ ר נ ו ל א ק (Bernolak; 1762—1813) ביסס את עצמאותה של הלשון, במצותו את עיקרי הדקדוק והסיגנון הסלובאקי. להתעוררותה של התודעה הלאומית סייעו הבלשן פאול יוזף ש א פ א ר ז' י ק (Šafařík; 1795—1861), המשורר הלירי והאֶפי יאן הולי (Hollý; 1785—1849), משורר השירה ההגותית אנדרי סלאדקוֹביץ' (Sládkovič; 1820—1872), המשוררים הליריים סאמו חאלופקה (Chalupka; 1812—1883) ויאנקו קראל (Kràl; 1822—1876). אמן הלשון הספרותית המודרנית, הסופר ליודוויט שטור (Štúr; 1815—1856), פיתח את מושג הרומנטיזם הסלובאקי, המושתת על ההתלהבות המהפכנית של שנות ה-40, על לאומיות ועל הקשר למסורת העממית כמקורות-השראה.

על כה"ע הממשלתי בלשון הצ'כית, ה-Slovenske Noviny, העדיפה האינטליגנציה הסלובאקית, שהיתה מאורגנת, מאז 1861, בארגון ה-Matica Slovenská ("כוורת ס'"), את לשון עמה. פירוקו של הארגון בידי השלטונות שימש אות למפנה אל הראליזם, אשר עם נציגיו הבולטים נמנו המשורר פאוול אורסאג-הוויֶיזדוסלאוו (Országh-Hviezdoslav; 1849—1921) והסופר מארטין קוּקוּצ'ין (Kukučín; 1860—1928); מחבר רומנים אחר, הנאמן למסורת הראליסטית, היה יאנקו יֶסנסקי (Jesenský; 1874—1945), שתיאר תמונה רחבה של כל שכבות החברה.

הנימה הבולטת בכל הזרמים הספרותיים של המאה ה-19 ושל ראשית המאה ה-20 היא הרצון להגן על עצם קיומה של האומה, על לשונה ותרבותה. בימי מסריק (ע"ע) עמדה הספרות הסלובאקית בתחרות קשה עם הספרות הצ'כית. היתה זו גם תקופת התמודדות של ההשפעות הספרותיות, הלאומיות והאידאולוגיות השונות שהיו מיוצגות בכה"ע העיקריים: Luk של הקתולים; Slovenske Smery של הלאומנים; Dav של השמאל; Elán של המודרניסטים. קבוצת "המודרניסטים הסלובאקים" קמה בראשית המאה ה-20 בראשותו של המשורר איוואן קראסקוֹ (Krasko; 1876—1958), אשר שירתו קרובה לזו של הסימבוליסטים המערביים. בעוד שמארטין ראזוס (Rázus; 1888—1937) היה מממשיכי האידאליזציה של חיי-הכפר, מבקשים משוררים כאמיל בּוֹלסלאוו לוקאץ' (Lukáč; נו' 1900) לשוות ביטוי מודרני, לעתים סיר-רֶאליסטי, להשקפת עולמם הקתולית. יוזף הרוֹנסקי (Hronský; 1896—1961) נמנה עם האימפרסיוניסטים של הסיפורת הסלובאקית. פטר יילֶמניצקי (Jilemnický; 1901—1949) חרג לעבר המסגרת הצרה של הראליזם הסוציאליסטי. בעת שלטונו הסטאליניסטי של קלֶמנט גוטוואלד שקעה הספרות במחנק התעמולה המפלגתית; בשנות ה-60 רפו הכבלים, אף שבו ונתהדקו בשנות ה-70.

A. Mraz, *Die Literatur der Slowaken*, 1943; P. Selver (ed.), *A Century of Czech and Slovak Poetry*, 1946; J. Misianik – M. Pisut, *Dejiny slovenskej literatúry*, I-II, 1962/5; J. Noge, *An Outline of Slovakian Literature*, 1968.

י. לו.

ה י ס ט ו ר י ה. אילירים, קלטים וגרמנים ישבו בשטחה של ס' של היום. במאה ה-6 התיישבו שם הסלובאקים, בני הענף הדרומי-מערבי של הסלאווים. במאה ה-7 שלטו בס' האוורים (ע"ע); במאה ה-9 שלטה בה מוֹרַויה (ע"ע), ובאותה מאה קיבלו הסלובאקים את הנצרות מהאחים קירילוס (ע"ע) ומתודיוס בנוסחה המזרחי-ביזאנטי. במאה ה-10 כבשו ההונגרים את ס', שלטו בה כ-1,000 שנה, והנצרות הקתולית ירשה את המזרחית. עם כיבוש רובה של הונגריה בידי התורכים (1526) הפכה ס' למושב הכתר ההונגרי, שהיה לנחלה לבית הַבסבורג (ע"ע). ההבסבורגים דיכאו את הפרוטסטנטיות, שפשטה בס' במאה ה-16. במאה ה-18 החלה התעוררות לאומית בס', וזו התבטאה במרידת איכרים, בהנהגת י. ינושיק (Janošík), הנחשב לגיבור לאומי, וכן, בהשפעת ההתפתחויות בהונגריה והמהפכה הצרפתית, בהתעוררות ספרותית. ב-1848 התכנס פרלמנט סלובאקי והסכים לשתף פעולה עם המורדים בהונגריה (ע"ע, עמ' 856/7); אך ההונגרים סרבו להעניק לס' אוטונומיה לאומית-תרבותית, ולפיכך תמכו הסלובקים באוסטריה. אחרי הקמת אוסטריה-הונגריה (1867) עשו ההונגרים מאמצים למדיאריזציה של ס' וניסו לכפות עליה את שפתם ותרבותם. בס' קמו מפלגות לאומיות, ורבים מבניה היגרו לחו"ל, בעיקר לאה"ב.

במלה"ע I ערקו חיילים סלובאקים רבים לרוסיה וסרביה. מנהיגי הסלובאקים שיתפו פעולה עם מַסריק (ע"ע), וב-30.5.1918 נחתם "הסכם פיטסברג", שלפיו צריכה היתה לקום מדינה משותפת לצ'כים ולסלובאקים, צ'כוסלובקיה (ע"ע). עם התפוררות הממלכה ההאבסבורגית הכריזה אסיפה לאומית סלובאקית על הצטרפות לצ'כוסלובקיה (30.10.1918). ביוני 1919 השתלט צבא הונגריה הקומוניסטית על ס', אך כעבור 10 ימים נסוג משם, ע"פ דרישת מעצמות המערב.

במהרה התאכזבו הלאומנים הסלובאקים מהמדינה החדשה, לפי שחוקתה לא היתה פדרלית אלא נשיאותית-ריכוזית, והם חשו שצ'כיה המפותחת שולטת למעשה בס' המפגרת ועמדות המפתח

בשלטון נמסרו לצ׳כים. גברו נטיות בדלניות, לרוב בעלות גון קלֶרי־קָלי, כגון זו שבראשות הלינקה (ע״ע). החיכוכים בין שני העמים לא פסקו גם כשהיה מנהיג מפלגת האיכרים בס׳, מ. הודז׳ה (ע״ע), לרה״מ (1935—1938).

הנאצים עודדו את הבדלנים בס׳, ובעקבות הסכם מינכן, שבו נקרע מצ׳כוסלובקיה חבל הסודטים, קמה ס׳ אוטונומית בהנהגת הכומר טיסו, יורשו של הלינקה (6.10.1938).

ב 14.3.1939 הכריזה ס׳ על עצמאות מלאה, וטיסו נהיה לנשיא. כל שנות עצמאותה (1939—1944) היתה ס׳ גרורת גרמניה, לחמה לצדה במלה״ע II, וחוקקה חוקים נגד היהודים (ע״ע צ׳כוסלובקיה, יהודים). אולם ב 1942 התארגנה תנועת פרטיזנים נגד המשטר הפרו־גרמני, ובאוגוסט—אוקטובר 1944 הגיעו פעולותיה לממדי מרידה ורוב הצבא הסלובאקי הצטרף למורדים. בנובמבר דיכאו הגרמנים את המרידה, ורק באפריל 1945 שחרר הצבא האדום את ס׳.

בצ׳כוסלובקיה המחודשת היתה לס׳ אוטונומיה מוגבלת, אך עם השתלטות הקומוניסטים (1948) נתרוקנה אוטונומיה זו מתכנה. ס׳ היתה מרכז להתעוררות לאומית־ליברלית, וזו תרמה ב 1968 לעליית הליברלים לשלטון בצ׳כוסלובקיה, בראשות המנהיג הסלובאקי א. דובצ׳ק. אחרי שהסובייטים פלשו לצ׳כוסלובקיה ודיכאו את הלי־ברלים שם, נהיה המנהיג הסלובאקי ג. הוסאק לרה״מ. ב 1.1.1969 נהיתה צ׳כוסלובקיה למדינה פדרלית ולס׳ ניתן מעמד של מדינה בפדרציה.

על יהודים בס׳ — ע״ע צ׳כוסלובקיה, יהודים.

R. W. Seton-Watson, *Hist. of the Czechs and Slovaks,* 1943; J. Lettrich, *Hist. of Modern Slovakia,* 1955; J. Mikus, *Slovakia, A Political Hist.: 1918–1950,* 1963[2]; J. K. Hoensch, *Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik,* 1965.

י. לו. - יו. ר.

סַלְוָדוֹר, אֶל־

סַלְוָדוֹר, אֶל־, (El Salvador), הקטנה בשטחה במדינות אמריקה התיכונה (ע״ע), 21,393 קמ״ר, אך בעלת האוכלוסיה הצפו־פה־ביותר — 158 נפש לקמ״ר. מספר תושביה 3,541,000 (1971).

א״ס השוכנת לחופי האוקיאנוס השקט, נמצאת כולה בתחומי הציר הגעשי של אמריקה המרכזית, ומסלע געשי מכסה את רוב שטחה. בא״ס יש כ 60 הרי־געש, שפע גֵיזרים ותופעות של פליטת גַזים, וכן שכיחים בה רעשים (תמ׳: ר׳ כרך ט״ו, עמ׳ 936). שתי שלשלות של הרי געש רֶצֶנטיים (מהפליאוקֶן והפלַיסטוקן) חוצות את א״ס ממזרח למערב. הר איסאלקו (Izalco; 1,965 מ׳) במערב פעיל מאז 1770 ברציפות ויתר ההרים רדומים ומתפרצים חליפות. סמוך לו מתנשאת פסגת סאנטה אנה — 2,381 מ׳ — הגבוה בהרי א״ס. מרכזה של א״ס הוא רמה בגובה 200—1,100 מ׳, המבו־תרת ע״י עמקי הנהרות לֶמפה וסאן מיגֶל ויובליהם (מפת־מבנה: ע״ע אמריקה התיכונה, עמ׳ 249—250).

האקלים טרופי לח. ממוצעי־הטמפרטורה היומית — 29° בחורף ו 32° בקיץ (באזורים הגבוהים מ 900 מ׳ — 24° ו 27°). ממוצעי הטמפרטורה הלילית הם 21° בחורף ו 24° בקיץ (10° ו 21° באזורים הגבוהים). כמות המשקעים השנתית — 1,200 מ״מ באגנים פנימיים שברמה המרכזית, ו 3,000 מ״מ בשיאי ההרים. רוב הגשמים יורדים בחדשים מאי—נובמבר.

כ 80% מהאוכלוסים הם מסטיסו (ע״ע) — בני תערובת של אינדיאנים וספרדים. כ 8% הם אינדיאנים טהורים, אך רק הפאנצ׳ו והאיסאלקו עדיין דוברים בלשונות הפיפיל (Pipil) שמקורן במכסיקו. אלו יושבים במערב המדינה ושם גם שתים מעריהם הקדו־מות — סונסונאטה ואוצ׳אפאן. לבנים מהווים כ 10% מכלל האוכ־לוסין וכן מצויים מעט כושים. רוב התושבים הם נוצרים קתולים. שיעור הגידול השנתי גבוה ביותר — 37 ל 1,000. שלא כביתר מדינות אמריקה התיכונה אין בא״ס אזורים ריקים מאוכלוסין. לאחרונה קיימת תנועת הגירה מא״ס למדינות שכנות, בעיקר — להונדורס. למרות תהליכי העיור עדיין יושבים כ ⅔ מהתושבים בכפרים. הערים הגדולות הן: סַן סַלְוָדוֹר (ע״ע) — הבירה (359,000 תוש׳; 1970), סאנטה אנה (Santa Ana; 162,940 תוש׳) וסאן מיגל (San Miguel; 104,230 תוש׳).

R. C. West – J. P. Augelli, *Middle America: Its Lands and Peoples,* 407–416, 1966; D. Browning, *El S.: Landscape & Society,* 1971.

כלכלה. א״ס היא ארץ חקלאית בעיקרה (60% מהעובדים מועסקים בחקלאות). החל משנות ה 30 הושקע הון בהֶקף ניכר בתע־שיה, במיוחד מאה״ב.

החקלאות מרוכזת באיזור ההרים הדרומיים, שם גדלים כ 90% מגידולי הקפה והטבק ומרבית הגידולים האחרים. גידולו של הקפה (110,000 טון; 1970), הונהג ב 1840 ועד מלה״ע II היה סחורת

שדות־כותנה למרגלות הר־הגעש סאן ויסנטה, בסמוך לחוף האוקיאנוס השקט (צילום י. יעקובי)

היצוא היחידה כמעט. גידולים אחרים: כותנה (41,000 טון), סוכר (147,000 טון), תירס (270,000 טון), ומוצרי היער: בעיקר עצי בלסם, מַהגוני ואגוז (2.5 מיליון מ״ק [1968]).

כ 15% מכלל העובדים מועסקים בתעשיה. הקמת סכר ומפעל הידרו־חשמלי על נהר לֶמפה (1955) הגדיל בהרבה את ייצור כוח־החשמל (55 מיליון קו״ש, 1953; כ 490 מיליון קו״ש, 1970) וסייע לתכניות התיעוש — הוקם מפעל לערגול פלדה והורחבה תעשיית הטכסטיל. בא״ס מחצבי עופרת, ברזל, נחושת ואבץ, אך ניצולם מזערי.

בא״ס כ 9,000 ק״מ דרכים, מחציתן סלולות. 625 ק״מ מהאוטו־סטראדה הפאן־אמריקנית עוברים בא״ס וחוצים אותה לרָחבה. כ 700 ק״מ מס״ב קושרים את א״ס עם שכנותיה. אקאכ׳וטלה הוא הנמל הראשי של א״ס ומהנמלים החשובים שבאמריקה המרכזית.

סחר־חוץ (1970): יבוא — 214 מיליון דולר, בעיקר מוצרי־צריכה, מכונות, כימיקלים ומזון. 21% מהיבוא מקורו מאה״ב, 16% מגואטֶמלה, 8% מיַפן, 7% מהונדוּרס. יצוא — 220 מיליון דולר, בעיקר קפה (44%) וכותנה (9%). 20% משווי היצוא נשלח לאה״ב, 20% לגרמניה המערבית, 15% לגואטמלה, 11% להונדורס. א״ס חברה בשוק המשותף של מרכז אמריקה (CACM).

המטבע: קולון (Colón); 2.33 קולון = 1 דולר של אה״ב (1970).

אפ. א.

היסטוריה. א״ס נמצאה בתחום תרבות המַיה (ע״ע). במאה ה 11—12 יסדו דוברי נאהואטל (Nahuatl) בא״ס את ממלכת קוס־קַטלַן (Cuscatlán). זו היתה מאורגנת, במתכונת מכסיקו, כפדרציה של שבטים. ב 1524 כבש פֶּדרו דה אַלוַרדו (Alvarado) את השטח. בשלטון ספרד (1524—1821) חלה בא״ס, שנחשבה לחלק מגואטמלה, התמזגות גזעית, עד שכמעט כל תושביה נהיו למֶסטיסים. ב 1821 השתחררה א״ס מעול ספרד וסופחה למכסיקו, וב 1823, עם נפילת

איטורביִדה (ע"ע), הצטרפה ל„אה"ב של אמריקה המרכזית" (ע"ע אמריקה התיכונה), ב 1834 הוכרזה סן־סלודור לבירת הפדרציה. עם פירוק הפדרציה (1839) החלה תקופה ארוכה של מהומות פנימיות בא"ס, והיא גם הסתכסכה עם שכנותיה בגלל תמיכתה בהמשך הפדרציה.

הנשיא בַּריוֹס (1859—1863) עודד את ענף הקפה. בעשרות השנים שאחריו שלטו למעשה במדינה בעלי מטעי־הקפה. הנשיא בוסקה (1927—1931) ניסה להנהיג דמוקרטיה של ממש בא"ס, אך בעקבותיו הנהיג הנשיא אֶרנַנדֶס מַרטינֶס (1931—1944) שלטון עריצות, בתמיכת מגדלי הקפה. במאי 1944, אחרי רצח של מאות ממתנגדיו, הוכרח מרטינס להתפטר. מאז מתערב הצבא בשלטון. ביָזמתו הוקמה „המפלגה המהפכנית לאיחוד דמוקרטי" והיא שלטה בא"ס מ 1948 עד 1960. הנשיא אוֹסוֹריוֹ (1950—1956) ויורשו מַריה לֶמוּס (1956—1960) הנהיגו תיקונים סוציאליים, הקימו שכונים ותחנות־כוח חשמליות.

ב 1960 הדיח הצבא את לֶמוּס. תחילה היה שלטון אזרחי דמוקרטי, אך ב 1962 עלה לשלטון הקולונל אַדלבֶּרטו ריוורה וב 1967 ירשו הקולונל סַנצ'ס אֶרנַנדס.

ב 1969 פרצה מלחמה בין א"ס להונדורס; היא כונתה „מלחמת־הכדורגל", לפי שתחילתה היתה בהתפרעות בעקבות משחק בין נבחרות שתי הארצות. הגורם האמיתי למלחמה היה גירוש כ 50,000 מהגרים לא־חוקיים סלוודוריים מהונדורס וסגירת הונדורס למסחר עם א"ס. א"ס ניצחה במלחמה קיצרת ימים זו (4.7.69—29.7.69), אך הוצפה בפליטים בני א"ס שנמלטו מהונדורס.

ב 1972 נבחר קולונל אַרמַנדו מולינה לנשיא.

L. de J. Osborne, *Four Keys to El S.*, 1956; T. L. Karnes, *The Failure of Union Central America, 1824—1960*, 1961; F. D. Parker, *The Central American Republics*, 1964; M. Rodriguez, *Central America*, 1965.

פ. בר.

מהגרים יהודים מצרפת התיישבו בתחילת המאה ה 19 בכפר צִ'לצ'ואַפּה. במחצית השניה של המאה היגרו יהודים מאלזס לעיר סן־סלודור, ובשנות ה 20 של המאה ה 20 הצטרפו אליהם מהגרים ממזרח־אירופה. גם מעטים מפליטי מלה"ע II הגיעו לשם. כיום יש בא"ס 300 יהודים, רובם בסן־סלודור, ולהם מוסדות אחדים, אך אין בי"ס יהודי במקום. ארגון ציוני נוסד ב 1945.

סַלְוַדוֹר, יוֹסֵף (1796, מונפֶּליֶה — 1873, פאריס), הוגה דעות.

אביו היה מצאצאי גולי־ספרד, ואמו קתולית. ס' סיים לימודי־רפואה ב 1816 ועבר לפאריס. התעניין בנושאים פוליטיים ודתיים; בעקבות פרעות הֶפּ הֶפּ (ע"ע) התמסר לחקירת ייעודו ועתידו של עם ישראל, וזנח את הרפואה. בהגותו נתמזגו רעיונות מדיניים עם יסודות פילוסופיים והיסטוריים, שהתבטאו בספריו בפאתוס ובחזון. ביהדות ראה את מקור הדתות, שתביא גם לאיחודן המחודש. בצעירותו הגה את רעיון הריכוז הטריטוריאלי של העם בא"י, בהשראת העבר, ומתוך ראיית סיכוי פוליטי־אקטואלי בהווה המעורער במזרח התיכון; אך משבגר, גברה בהגותו תפיסה ספיריטואלית מופשטת, שבמרכזה עַם יהודי המתמזג עם כלל העמים והדתות במטרופולין המאוחדת — בירושלים. סתירות כאלה, ואי־בהירות בניסוח, הביאו לפירושים מנוגדים מצד מפרשי ס', בכללם ראשוני הציונות המדינית.

בשני ספריו הראשונים (בצרפתית), „תורת משה" (1822) ו„תולדות חוקי משה והעם העברי" (1828), טען ס' שהמשטר הקונסטיטוציונלי והרפובליקאי הראשון, ה„נוֹמוֹקרַטיה" הישראלית, הוא ההולם את שאיפות המהפכה הצרפתית וראוי להיות לה למופת. בכך עורר עליו ביקורת קתולית חמורה, שהגיעה לסערת רוחות עם פרסום ספרו „ישו הנוצרי ותורתו" (1838). ס' היה הראשון שחקר נושא זה תוך עמידה חָפשית וגאה על יהדותו, טרח להוכיח שמשפט ישו התנהל לפי כל סדרי הדין וניתח את תהליכי פרישת הנצרות מן היהדות. בספרו על „תולדות השלטון הרומי ביהודה וחורבן ירושלים" (1847), תיאר את ההיאבקות הצבאית, המדינית והרוחנית של עם ישראל, שהמשיך בדרכו ההיסטורית גם לאחר אבדן עצמאותו. ספרו האחרון, „פאריס, רומא, ירושלים" (1860), מבשר שינוי בהלך רוחו. לדעתו, מחייבים רעיונות המהפכה הצרפתית התחדשות דתית כללית, על בסיס הגורם המשותף ליהדות, לנצרות ולאִסלאם, הוא התנ"ך וחוקתו — חוקת משה. אין ס' הזקן מתנבא עוד על „הרפובליקה של העברים". הוא מתייחס לנצרות ביתר הערכה, על שליחותה ב„הפצת שם אלהים על פני אדמות", ועל היהדות המשוחררת לתקן את חייה הדתיים כדי לתרום את חלקה להתחדשות הכללית, שלגביה נועד לה תפקיד של מנהיגות. „ירושלים" מופיעה כסמל דתי־היסטורי נטול־משמעות מדינית־יהודית. מ. הֶס (ע"ע) וש. דוּבּנוב (ע"ע) ייחסו לס' את הרעיון „המוזר" — לדעתם — שעל היהודים להתנצר כדי לגייר את הנוצרים ולהקים את ירושלים כ„מטרופולין של הפוזיוניסטים" (הדוגלים במיזוג), אף שבספר זה עצמו מתנגד ס' במפורש להתנצרות שפשטה אז בקרב היהודים. את מפעלו הספרותי השלים בבדידות, ולא קִיים מגעים אלא עם מעטים מבני דורו. אעפ"כ הורגשה השפעתו בדורו ועקבותיו נִכרו בדור שלאחריו.

ח. רינהולד (רינות), י. ס' — חייו ודעותיו (ציון, ט'), תש"ד; י. פליישמן, בעית הנצרות במחשבה היהודית ממנדלסזון עד רוזנצוייג, 28—67, תשכ"ד; מ. גרץ, מקומו של י. ס' בגיבוש תודעת הייחוד היהודי (ציון, ל"ז, א—ב), תשל"ב; G. Salvador, *J. S.; sa vie, ses œuvres et ses critiques*, 1881; P. E. Hyman, *J. S.: Proto-Zionist or Apologist for Assimilation?* (Jewish Social Studies, 34, 1–22), 1972.

חנ. ר.

סַלְוַדוֹרִיִּים (Salvadoraceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים (3 סוגים ו 9 מינים), הגדלים בסוואנות של אסיה הדרומית

ואפריקה הטרופית. שיחים או עצים קטנים בעלי עלים נגדיים, פשוטים ותמימים ועלי לוואי קצרים. הפרחים קטנים ערוכים בשיבלים או באשכולות, חד־ או דו־מיניים, נכונים, בעלי 4—5 עלים בדור. העטיף כפול; 4—5 אבקנים מאוחים בבסיסם. השחלה עילית — בעלת 1—2 מגורות; בכל מגורה ביצית אחת או שתיים. הפרי — ענבה או בית גלעין, המכיל בדרך כלל זרע אחד בלבד, חסר אֶנדוֹספֶּרם.

סלודורה פרסית (Salvadora persica): ענף נושא פרחים ופירות

בארץ גדלה בר הסַלְוַדוֹרָה הפרסית (Salvadora persica), המצויה בנאות־המדבר בסביבות ים־המלח ובאדום. העלים הנגדיים גלדניים, הפרחים לרוב חד־מיניים. השחלה עילית ובה מגורה אחת, המכילה זרע אחד. בארצות הטרופיות מפיקים הילידים תועלת כמעט מכל חלקי הצמח: בסודאן ובארצות השכנות נוהגים לנפץ את הענפים לסיבים להכנת מברשות שִׁניים (משום כך נקראת הסַלודורה „עץ מברשות השניים"). העלים משמשים לסלט ולמאכל בהמה; העץ נוח לעיבוד; הפרי עסיסי וראוי למאכל, ומן הזרעים מפיקים שמן. יש אומרים שהסלודורה הוא עץ־החרדל השחור (black mustard; sénevé ;σίναπι), הנזכר בברית החדשה.

סְלַוּוּטָה (Славута), עיר ברפובליקה הסובייטית האוקראינית; סופחה לרוסיה בחלוקת פולניה (1793), ועד המהפכה —

עיירה בפלך וולין.

ב 1765 נרשמו בס' 246 יהודים משלמי מס־גולגולת. קהילת ס' נתפרסמה בדפוס העברי (ע"ע דפוס, עמ' 161), שנוסד בה, בשנת

תק"ן, ע"י רב־הקהילה, משה שפירא, בנו של ר' פנחס מקוריץ. לאחר זמן ניהלו את הדפוס שני בניו, שמואל־אברהם־אבא ופנחס. בדפוס ס' נדפסו ספרי־קודש רבים, ביניהם הרבה ספרי קבלה וחסידות, אך גולת הכותרת היתה הדפסת 3 מהדורות גדולות של התלמוד הבבלי, פעולה שלא נעשתה בשום דפוס עברי בפולניה עד אז. משביקשו בתקצ"ד מדפיסי וילנה שבגרודנו (ע"ע) להדפיס את התלמוד, התעוררה מחלוקת גדולה, שבה היו מעורבים גדולי הדור, בשאלת זכותם הבלעדית של מדפיסי ס' להדפסת הש"ס, ולמחלוקת זו נודעו תוצאות חמורות בשעתה. בתקצ"ה נסגר הדפוס, בעקבות מאסרם של האחים שפירא, שהואשמו ברצח אחד מעובדיהם. נכדיהם העבירו את הדפוס בתר"ז לז'יטומיר (ע"ע).

ב 1847 נמנו בס' 1,658 יהודים, ובי־1897 — 4,900 (57% מכלל התוש'). ב 1926 ישבו בס' 4,700 יהודים (45%), והסובייטים חיסלו את מוסדות הקהילה. עם כיבוש העיר בידי הגרמנים, נרצחו כל יהודי ס', שלא הספיקו להימלט; מספרם כיום אינו ידוע.

ח. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, 104—109, תש"ו[2]; ש. פייגענזאהן, לתולדות דפוס ראַם (יהדות ליטא א'), תש"ך.

סְלַווֹפִילִים

סְלַווֹפִילִים (Славофилы, „חובבי־הסלַוים"), כינויה של קבוצת הוגי־דעות, בעיקר פילוסופים־סופרים, שניסו להשפיע על אופי החברה הרוסית במאה ה 19. ראשית הס" בשנות השלושים של המאה, בימי ניקולַי I. לשיאם הגיעו בשנות הששים, בתקופת אלכסנדר II; בסוף המאה דעכו. מעולם לא היו תנועה מאורגנת, ונמשכו אליהם בעיקר אנשי המעמד הבינוני, פקידים, בעלי־אחוזות, קצינים וגם מבני־האצולה. סיסמת הס" היתה: שיבה אל תרבות רוסיה הדתית והפטריאַרכלית של יה"ב; סלידה מ„המערב" המַטֶרִיאַליסטי והרַציונאליסטי.

את השראתם קיבלו הס" מחיי הכפר הרוסי ומתולדות רוסיה שלפני תיקוניו של פיוטר I (ע"ע) „הגדול", שהקים את פטרבורג, החלון ל„מערב". הם רצו לחזור לתקופת מוסקווה, בעלת התרבות האורתודוכסית־פראבוֹסלאווית, תרבותה המקורית של „אמא־רוסיה", שראשה היה הצאר ובסיסה הכפר. בכפר הרוסי, בארגונו המעין־שיתופי ב„מיר" (ע"ע אובשצ'ינה; כפר), בשירתו, באמנותו, בדתו ובמכלול מנהגיו ראו את יסודות התרבות הרוסית המקורית. בראשיתם היו ליבראלים מתונים: לדעתם, לא היתה האורתודוכסיה מנוגדת לחופש־המצפון, ושלטון־היחיד של הצאר לא מנע דעת־קהל חפשית. הם דגלו בדעה, שהאיכר הרוסי זכאי לשחרור מהצמיתות שהיה שרוי בה, שכן הוא עצמו היה „העם", וגילם אמיתות חברתיות חשובות שחייבות היו לשמש סייג לתנועות מהפכניות.

הס" שללו מכל וכל את „המערב", הפרוטסטאנטי והקאתולי כאחד, כחסר־אידאַלים, חמרני, רודף־בצע ונשלט ע"י בעלי־הון. הם האמינו בלהט בתפקידה של רוסיה כגואלת־העולם, ושאפו לקשרים עם יתר העמים הסלאוויים (ע"ע פַנסלַויזם) אם כי יחסם לפולנים, למשל, היה דו־משמעי, שכן אלה לא נשתייכו למסגרת הדת הפראבוֹסלאווית האורתודוכסית. ברם, למרות התנגדותם החריפה ל„מערב", לא שללו את ערך הטכנולוגיה המערבית לקידומה של רוסיה.

הממשלה הרוסית, שרדפה את שוחרי „המערב" בתחומיה, רדפה בד"כ גם את הס", שכן בכמה מהאידאלים שלהם, כגון שחרור האיכרים, דעת־קהל חפשית ופאנסלאוויות, ראתה סכנה לעצמה. בין דמויות הס" היו הסופר ק. ס. אַקסַקוֹב (ע"ע) ואחיו הפובליציסט איוון סֶרגֶיֶוִויץ' אַקסַקוֹב (1823—1886), הוגה־הדעות חוֹמיקוֹב (ע"ע), התאורטיקן סַמַרין והפילוסוף קירֶיֶבסקי. רבים מאנשי־הרוח הרוסים במחצית השניה של המאה ה 19 הושפעו מהס", ביניהם דַל, טיוטצֶ'ב ואפילו דוסטוֹיֶבסקי (ע' ערכיהם). זמן־מה נהה אחרי הס" גם הסופר העברי יהודה ליב דָוידוֹביץ' (1855—1898). שרידי השפעת הס" לא נעלמו עד היום, ולעתים עדיין ניכר בספרות ובמחשבה הרוסית המאבק בין מגמות „מערביות" ל„סלאוופיליות".

מ. קונפינו, האינטליגנציה הרוסית (מולד, כ"ב, 208—210), 1965/6; M. Slonim, *The Epic of Russian Literature*, 143–158, 1950; N. V. Riasanovsky, *Russia and the West in the Teaching of the S.*, 1952; P.K. Christoff, *An Introduction to 19th Cent. Russian Slavophilism*, I, 1961.

י. א. ק.

סְלַוִיּוֹת, לְשׁוֹנוֹת

סְלַוִיּוֹת, לְשׁוֹנוֹת, קבוצת לשונות, המדוברות בפיהם של למעלה ממאתיים מיליון איש במזרח אירופה ובדרומה, וכן בצפון־מערב אסיה, והשייכת למשפחת הלשונות ההדו־אירופיות (ע"ע). אין כל עדויות המאפשרות לקבוע מתי ואיפה התגבשה קבוצה לשונית זו מתוך יתר הקבוצות ההודו־אירופיות. ע"פ נתונים לשוניים־השוואתיים וארכֵאולוגיים ניתן לשער, כי תהליך התגבשותה של קבוצה לשונית זו בצורתה הקמאית, כל' סלאווית קדומה, נמשך מאות בשנים, בהתחלה בין האודר לוויסלה, ולאחר מכן בגבולות רחבים יותר בין הגדה המערבית של האֶלבה עד למחוזות הדנֶיפּר והדֶיסנה הבינוניים במזרח. כשלב האחרון של תהליך זה יש לקבוע את התקופה מן המאה ה 3 עד למאה ה 6 לסה"נ, שאז התפשטו הסלַוים (ע"ע) לשטחים התפוסים על ידיהם עד היום. כן ניתן להניח, כי אבות דוברי הלה"ס עברו תקופת התפתחות לשונית משותפת עם אבות דוברי הלשונות הבלטיות (ע"ע), לפני התגבשותן הנפרדת של שתי הקבוצות הלשוניות האלה; על כך מעידות תכונות לשוניות רבות בשתי הקבוצות, המפרידות אותן מיֶתר הקבוצות ההודו־אירופיות, כגון היווצרות של מערכת הבדלים באינטונַציה; השתתת נטיית הפעלים על שני גזעים, של הווה ושל עבר; היווצרות היסוד לשתי נטיות של שמות־תואר, אחת בלתי־מורכבת, הזהה עם נטיית שמות־העצם, והשניה מורכבת (הכינוי הרומז בסיומת); היעלם הסונאנטים ההודו־אירופיים r̥, l̥, m̥, n̥ בלשונות הבלטיות וברוב הלה"ס, פרט לצ'כית ולסרבו־קרואטית; וכ"כ הקבלות רבות ביותר באוצר המלים. — מן התכונות המאפיינות את הסלאווית הקדומה יש לציין בין השאר: א) רדוקציה של התנועות הגבוהות הקצרות i, ŭ והפיכתן לתנועות חטופות (מעין שווא בעברית) — ь (יֶר) ו ъ (יור). בתהליך ההתפתחות של הלה"ס השונות תנועות חטופות אלה נעלמו לגמרי או הפכו לתנועות שלמות: המלה *brъvь (השו' אנג' brow), „עפעף", היא כיום brov' ברוסית, brew בפולנית. ב) מונופתונגיזציה של הדיפתונגים ההודו־אירופיים ei, oi, eu, ou, au שעברו בסלאווית לתנועות i, ē(e), u, כגון: ליטאית eiti, סלאווית כנסייתית עתיקה (סכ"ע) iti „ללכת" (השו' יוו' εἶμι); סכ"ע berete „קחו"; יוו' φέροιτε „קחו"; סכ"ע turъ „שור" (השו' יוו' ταυρος). ג) מעבר הצירופים (תנועה + עיצור אנפי) an, on, am, en, em לתנועות אנפיות (נאזאליות), כגון ליט' žam̃bas (יוו' γομφος „יתד"), סכ"ע zǫbъ „שן"; ליט' peñktas, סכ"ע pętъ „חמש" (השו' יוו' πέντε, רומית quinque). ד) ריכוך (פאלאטאליזציה) של העיצורים ההודו־אירופיים הוילוניים k, g והשפתיים־וילוניים gʷ, kʷ, וכן ch שמוצאה מ s, לפני תנועה קדמית i, e, ě, ę ולפני סונאנטים רכים r, l — לעיצורים č, ž, š בתקופה קדומה יותר, וכן לעיצורים c, z, s' בתקופה מאוחרת יותר, בקשר לתהליך המונופתונגיזציה, כגון ליט' gyvas „חי", סכ"ע živь (השו' אנג' quick „חוותני"); ליט' kimstas „תדיר", סכ"ע cęstъ; ליט' kainà „מחיר", סכ"ע cěna וכו' [והשו' רומית poena „גמול" (*kʷoina)]. ה) מגמה לחיסולן של כל ההברות הסגורות, ע"י עיצורים בסוף המלה, כגון ליט' vilkas „זאב", סכ"ע vl̥'kъ; יש לציין, כי בתקופה מאוחרת יותר, עם היעלם „הירים" בסוף המלה, שוב נתהוו בלה"ס הברות סגורות, כגון, באותה מלה, ברוסית: volk, בפולנית wilk ובסרבו־קרואטית vuk. ו) בשטח הנטיה נוצר בסלאווית קדומה, בקשר להבחנה חדשה של זמנים ושל אספקטים של הפועַל, אימפֶרפֶקטום סלאווי (בה בעת נוצר זמן עתיד מורכב [פֶריפראסטי] מפועַל־עזר ומאינפיניטיבוס או בינוני); כן נוצרו

דרכי־הבעה פריפראסטיים לפאסיווּם במקום הצורות הסינתטיות ההודו־אירופיות; ושתי נטיות של שם־התואר (ר׳ לעיל).

מ ע ר כ ת ה פ ו ע ל הסלאווי מכוונת לשני צדדים: קיים בה זמן וכן א ס פ ק ט, אימפרפקטיווי ופרפקטיווי. שני יסודות אלה משתקפים בכל צורה פעלית, היינו צורות הפועל מציינות לא רק את הזמן ביחס לרגע, בו אנו מדברים (הווה, עבר, עתיד), כי אם גם את מהלך הפעולה או המצב ביחס לזמן בכלל. יסוד משמעותי שני זה (אימפרפקטיוויות או פרפקטיוויות) אינו קשור בצורת הזמן, אלא הוא כלול באופן מהותי בפעלים עצמם. אפשר אפוא לסווג את הפעלים הסלאוויים: א) לפעלים א י מ פ ר פ ק ט י ו ו י י ם ובהם יש להבחין בין פעלים המציינים פעולה תמידית (דוראטיוויים) לבין פעלים המציינים פעולה חוזרת (איטראטיוויים); ב) לפעלים פ ר פ ק ט י ו ו י י ם. למשל: הפועל lęgǫ „אשתכב", אינפ׳ lesti הפרפקטיווי, לעומת הפועל ležǫ „אני שוכב", ležati „לשכב" האימפרפקטיווי; הפועל sęsti „להתיישב, לתפוס מקום" הפרפקטיווי, לעומת הפועל sěděti „לשבת" האימפרפקטיווי, שניהם משורש דומה, sęd ו־sěd, שההבדל ביניהם הוא בתנועת השורש; dvignǫti „להרים ולשאת" הפרפקטיווי, לעומת dvigati „לשאת" האימפרפקטיווי. רוב הפעלים ה„דוראטיוויים" אפשר להפכם לפרפקטיוויים על־ידי תוספת קידומת, כגון donesti „להביא" וגם „להודיע", במשמעות פרפקטיווית; לעומת זאת אין הפועל donositi הופך להיות פועל פרפקטיווי על ידי תוספת קידומת אל השורש -nos. תכונה זו של הבחנה ברורה בין פעלים פרפקטיוויים לבין אימפרפקטיוויים פיתחה בלה"ס זמן הווה פרפקטיווי במשמעות של ע ת י ד, כלומר הצורה הפורמלית של הווה של פעלים פרפקטיוויים מטבעם, או פרפקטיוויים ע"י תוספת קידומת לדוראטיוויים, מורה על זמן העתיד. כתוצאה מכך היה צורך, כדי לציין מושג פעולה מתאים בהווה, להיזקק לפועל אחר מאותו שורש עם שינוי בתנועת השורש, המציין חזרה (איטראטיוויות) או תמידיות (דוראטיוויות), כגון: השורש הפעלי המציין את מושג „הוביל" (גם במובן מופשט) היא בשביל האספקט הפרפקטיבי ‎-ved, באינפיניטיבוּס privesti (עם קידומת), בעבר privesъ „הובלתי" ובעתיד privedǫ „אוביל". כדי להביע את מושג ההובלה בהווה יש להיזקק לא לשורש ved — כי אם ל־vod, שצורתו בעבר (גם עם קידומת) הוא privodixъ „הייתי מוביל", privoždǫ „אני מוביל" ובעתיד načьnǫ או xostǫ או bǫdǫ privoditi „אהיה מוביל", כל׳, צורת העתיד של פועל אימפרפקטיווי מורכבת מפועלי־עזר načьnǫ „אתחיל", xostǫ „אני רוצה", bǫdǫ „אני אהיה", וצורת האינפיניטיבוּס. בשטח זה של אספקט הפועל הסלאווי יש חשיבות גם למה שקרוי בבלשנות Aktionsart „אופן הפעולה", לסוגיו השונים, הנקבע בעיקר ע"י הקידומת המצטרפת לשורש הפעלי. כל הדוגמות הנ"ל להסברת האספקט בפועל הסלאווי הן מן הסהכה"ע, אולם הוא הדין גם לגבי הלה"ס החיות (גם אצל אלה שאיבדו את זמני האאוריסטוס והאימפרפקטום הסלאוויים), עם שינויים קלים בלבד בין הלשונות, למשל, רוסית או פולנית, בהשוואה לבולגרית חדשה או מקדונית.

יש להניח, כי כבר בתקופת השותפות הלשונית הסלאווית הקדומה התגבשו הבדלים ניביים שונים, אשר במרוצת הזמן, ובייחוד עם ההתפוררות הגאוגרפית הסופית של הסלאווים, שימשו יסוד להתהוותן של שלוש קבוצות במשפחת הלה"ס, והן: 1) הקבוצה הגדולה ביותר, המזרחית, הכוללת את הלשונות הרוסית, האוקראינית והבילורוסית (ע׳ ערכיהן). 2) המערבית, הכוללת את הלשונות הפולנית, הצ׳כית והסלובקית (ע׳ ערכיהן), וכן שני ניבים סלאוויים (שמספר דובריהם כיום הוא כ־200,000, הנפוצים בקצה הדרומי־מזרחי של גרמניה המזרחית): לאוּזיטי עילי ולאוּזיטי תחתי (הידועים גם בשם סוֹראבי); כן נשתייכו לקבוצה מערבית זו ניבים רבים של שבטים סלאוויים שישבו ביה"ב בין האודר לגדה המזרחית של הנהר אֶלבּה, אולם במרוצת הזמן הושמדו דובריהם ע"י הגרמנים או הוטמעו בתוכם, כגון הלשון הפולאבית, ששרידיה נותרו בשמות־מקומות רבים בלבה של גרמניה, ואפילו במחוזות הצפוניים של מקלנבורג והולשטיין. 3) הקבוצה הדרומית, הכוללת את הלשונות הסלובנית (ע"ע סלובניה, עמ׳ 62), הסרבו־קרואטית (ע"ע), הבולגרית (ע"ע בולגריה, עמ׳ 786), ומאז תום מלה"ע II, לשון ספרותית חדשה (וכן הרשמית ברפובליקה המקדונית במסגרת הפדרציה של יוגוסלוויה)— המקדונית. לקבוצה זו היה שייך בעבר הניב הסלאווי הדרומי של העיר סאלוניקי, ששימש יסוד ללשון הסלָוית הכנסיתית העתיקה (ע"ע). שתי הלשונות הדרומיות, בולגרית ומַקדונית, התפתחו, בגלל שכנותן הגאוגרפית עם לשונות בלקניות אחרות (ע"ע בלקנית, בלשנות), בדרך מיוחדת מכל יתר הלה"ס, בקבלן כמה מן התכונות הבלקניות, כגון איבוד היחסות בנטיית שמות־העצם (הנוצרת בסלאווית ע"י סופיות), שימוש בתווית־יידוע, הבאה בסוף המלה (כבארמית, למשל), איבוד צורת האינפינטיבוּס וכיו"ב.

חלוקת הלה"ס לשלוש הקבוצות הנ"ל מיוסדת על ההבדלים שנוצרו ביניהן, בעיקר בשטח הפונטיקה והמורפולוגיה. כקני־מידה אפייניים משמשים, בין השאר: 1) התפתחותם של הצירופים הסלאוויים הקדומים ‎*tj, *ktj, *gtj, *dj, שהפכו בקבוצה המזרחית ל־č, ž, כגון במלים הרוסיות мочь „כוח", ночь „לילה", свеча „נר", מצורות סלאוויות קדומות: ‎*mogtjь *noktjь, *svetja, וכן межа ברוסית „גבול", „מחיצה" מן הצורה הסלאווית הקדומה ‎*medja; בקבוצה המערבית c, כגון בפולנית: świeca, noc, moc; בצ׳כית: svíce, noc, moc, או dz בפולנית ו־z בצ׳כית: פולנית: miedza, צ׳כית: mez; ובקבוצה הדרומית: — בסרבו־קרואטית ć, ž: međa (= meža), svijeća, noć, môć ובסכ"ע (וכן בבולגרית) шт, жд, כגון: свѣшта, ношт, мошт ו־межда (אולם אחרת במקדונית: ḱ, ǵ, היינו k, g רכות, כגון: свеḱа, ноḱ, меǵа). 2) התפתחות הצירופים של הסלאווית הקדומה ‎-*or-, -*er-, -*ol-, -*el- בין שני עיצורים (שסימניהם המקובלים הם tort, tert, tolt, telt כאשר האות t מציינת כל עיצור שהוא), אשר בקבוצה המזרחית הפכו ל־‎-oro-, -ere-, -olo- (מה שנקרא „פולנוגלאסיה"), כגון במלים הרוסיות борода „זקן", дерево „עץ", молоко „חלב", болото „רפש" (שני הצירופים ‎*tolt *telt נתמזגו בקבוצה המזרחית); בקבוצה המערבית ה־o וה־e הועברו אחרי ה־r (פרט לצ׳כית, שבה התהליך הנ"ל דומה לזה שבקבוצה הדרומית), כגון בפולנית, באותן המלים: broda, drzewo, mleko, błoto, ובקבוצה הדרומית תוצאות התפתחות זו היא: trat, trět, tlat, tlět, כגון באותן המלים בסרבו־קרואטית: brada, drijevo, mlijeko, blato. — צורתן הסלאווית הקדומה המשוחזרת של מלים אלה היא: ‎*borda, *dervo, *melko, *bolto. 3) ריכוך העיצורים k, g, ch לפני i, ě (שמוצאן מדיפתונגים הודו־אירופיים) שנעשה בפאלאטאליזציה השניה גם במקרים כאשר בין העיצור ובין התנועה מפריד ההגה v, כגון ברוסית: цвет „פרח", звезда „כוכב", וכן בסרבו־קרואטית cvijet, zvijezda (כך גם בסכ"ע: свѣть, цвѣть), לעומת אי־ריכוכם של k, g, ch בפולנית kwiat, gwiazda ובצ׳כית: květ, hvězda. איזופונים דומים המקשרים שתי קבוצות בלה"ס לעומת קבוצה שלישית, יש יותר, כגון lj אחרי עיצורים דו־שפתיים ושפתיים־לשוניים p, b, m, v, f לפני j ותנועה כל שהיא: רוסית земля „אדמה", „ארץ", סרבו־קרואטית zemlja, לעומת ziemia בפולנית, země בצ׳כית. על יתר התכונות המאפיינות כל קבוצה וקבוצה, כגון התפתחות ה„ירים", היעלמן או השארתן של תנועות אנפיות, הצירופים הסלאוויים הקדומים ‎*tl, *dl ועוד — ע׳ בערכים הדנים בכל לשון ולשון. במרוצת הזמן התגבשו גם הבדלים מילוניים בין הלה"ס למיניהן, עם ריבוי השאילות מן העמים השכנים, כמו יסודות סלאוויים־כנסייתיים־עתיקים ואוריינטליים ברוסית, תורכיזמים בלה"ס הדרומיות ויסודות מערביים

רבים, מלאטינית, מגרמנית ומצרפתית, בפולנית ובצ׳כית.

לספרויות בלה״ס, ע״ע: אוקראינה, עמ׳ 178—182; בולגריה, עמ׳ 788—790; בילורוסיה, עמ׳ 452—456; מקדוניה, עמ׳ 253; סלובניה, עמ׳ 62; סלובקיה, עמ׳ 165/6; סרבו־קרואטית, לשון וספרות; פולניה, ספרות; צ׳כוסלובקיה, ספרות; רוסית, ספרות.

W. Vondrak, *Vergleichende slavische Grammatik*, I-II, 1924—1928^{2}; A. Meillet, *Le Slave commun*, 1934^{2}; W. J. Entwistle – W. A. Morison, *Russian and the Slavonic Languages*, 1949; R. Jakobson, *Slavic Languages*, 1952^{2}; T. Lehr-Spławinski – W. Kuraszkiewicz – F. Sławski, *Przegląd i charakterystyka języków słowianskich*, 1954; R. G. A. De Bray, *Guide to the Slavonic Languages*, 1963.

מ. אל.

סְלַוִים, קבוצה אֶתנית של עמים דוברי לשונות סלַויות (ע״ע).

מספרם כ 250 מיליונים, ומושבם במרכז אירופה, דרום־מזרחה ומזרחה, וכן בצפון אסיה (סיביר). הם נחלקים ל 3 קבוצות: 1) ס׳ מערביים (פולנים, צ׳כים, סלובקים קַשוּבּים וֶנדים [ע״ע]) שמספרם כ 45 מיליון נפש; 2) ס׳ דרומיים (סֶרבּים, קרוֹאטים, סלוֹבֶנים, מַקֶדונים ובולגרים) שמספרם כ 30 מיליון נפש; 3) ס׳ מזרחיים (רוסים, אוקראינים ובֵּילוֹרוסים) שמספרם כ 175 מיליון נפש. בתקופות היסטוריות נטמעו בהם בני עמים רבים (פינים, מונגולים, תורכים, יוונים, אילירים, גרמנים ועוד). הבולגרים היו עם מונגולי שהשתלט על שטחים שיושביהם ס׳ ונטמעו בהם.

מוצא הס׳ אינו ברור, והוצעו הצעות שונות לקביעת מושבם הראשון (מצפון לקַרפּטים בין הוויסלה לדניֶפּר, באיזור הפריפֶּט ויובליו ובין הוויסלה לאודר). יש הסוברים שמולדת הס׳ היתה באסיה המרכזית. ייתכן שהנֶאוּרים, שמזכיר הֶרודוטוס, היו ס׳; פליניוס, סטרבּו, טַקיטוס ותלמי (פטולמאוס) (ע׳ ערכיהם) מכנים אותם וֶנדים. ייתכן שהתפשטות הס׳ במאות ה 2—4 לסה״נ היתה קשורה בנדידה הקדומה של הגותים (ע״ע). התפשטותם הגדולה של הס׳ היתה קשורה בנדידת העמים (ע״ע). בעקבותיה הגיעו שבטי ס׳ במערב — לאֶלבּה, בצפון — לחופיו הצפוניים של הים הבַּלטי, במזרח עד לוולגה העילית, ובדרום — כמעט לכל שטחי חצי האי הבלקַני, ובמאות 6—7 היו הס׳ אויב מסוכן ביותר של ביזאנטיון.

התפשטות זו לא הבטיחה לס׳ שליטה בלתי מעורערת בשטחים שהתיישבו בהם: בצפון־מזרח התבוללו בעמים הפיניים, ביוון נטמעו ביושבי המקום, ובצפון גרמניה, שבה הגיעה התפשטות הס׳ בשיאה עד להַמבּורג, נסוגו מפני הגרמנים, נטמעו או נשמדו. נותרו שם רק הוונדים (סורבּים), בלאוזיץ ועל גדות השפּרֶה התיכון והעילי, וכן הקאשוּבּים, בחוף הבלטי של פּוֹמֶרַניה, ממערב לשפך הוויסלה (סביבות שטולפּ ולאוּאֶנבּורג). בשפלת פאנוֹניה השתעבדו הס׳ למדיארים ונטמעו בהם, ועי״ז, וכן ע״י התגבשותם ההדרגתית של תושבי וַלַכיה ומולדאוויה, אבות הרומנים, נוצר חיץ בין הס׳ הדרומיים לס׳ הצפוניים.

ארגונם החברתי של הס׳ היה שבטי, אולם כבר לפי המקורות הקדומים ביותר היה ארגון שבטי זה מושתת על בסיס טֶריטוריאלי־מדיני יותר מאשר על קִרבַת דם. אסיפות כלליות (וֶצֶ׳ה) החליטו על ענייני הציבור. אין ידיעות מדויקות על הרכב האסיפות ומידת ההשפעה שהיתה לראשי השבטים וזקניהם; מ״מ ברור מִממצאים ארכאולוגיים, שהיו הבדלי רכוש ניכרים בקרב בני השבט.

הס׳ עבדו לאֶלֵי הטבע (הבית, השדה, היער וכו׳); עם כינון ארגונים מדיניים שבטיים נתעלו כמה מאֵלים אלה לדרגת אלים עליונים (פֶּרוּן אצל הס׳ המזרחיים, וטריגלַב אצל הס׳ באיזור שפך האודר).

מיסיונרים פראנקים, אירים ואחרים פעלו בקרב הס׳ כדי להעבירם לנצרות, אולם התנצרותם היתה איטית; רובם התנצרו במאות ה 9—10, והדת החדשה תרמה לפילוגם: חלקם קיבל את הנצרות הקתולית, וחלקם — את הנצרות האורתודוכסית, בעלת הזיקה לביזאנטיון. הס׳ שנהיו לאורתודוכסים קיבלו גם את הכתב הקירילי, שהנהיגו האחים קירילְיוּס (ע״ע) ומתודיוּס; הס׳ שנהיו לקתולים קיבלו גם את הכתב הלאטיני. עד היום נחלקים הס׳, מבחינת זיקתם התרבותית, לפי קווי חלוקה זו. במאה ה 9 נעשה אמנם נסיון להנהיג במוראוויה נצרות שפולחנה מבוסס על שפת המקום אך מנגנונה קשור ברומא; נסיון זה לא הצליח, עקב התמוטטות המדינה המוראווית וגידול השפעתם של כוהני הדת הפראנקית־גרמנית, וכך השתלטה שם הקתוליות (ע״ע מוֹרַוִיה, עמ׳ 837/8). דת זו היתה לדתם של כל הס׳ המערביים (הפולנים, הצֶ׳כים והסלובַקים) וכן הקרוֹאַטים והסלוֹבֶנים; שאר עמי הס׳ נהיו לאורתודוכסים, אולם בעקבות השתלטות תורכיה על הבלקן התבצר האסלאם בקרב חלק מהס׳ שם (הבּוֹסנים ומיעוט קטן בבולגריה). בין הקתולים ניתנה לקרוֹאטים לבדם הזכות להשתמש בשפתם.

ממלכה ראשונה של הס׳ קמה במאה ה 7, בהנהגת הפראנקי סאמו (Samo), שהקיפה את צפון יוגוסלוויה, שפלת הונגריה וצ׳כיה של היום. אחר התפוררות ממלכת האַוַרים (ע״ע) קמה ממלכת מוראוויה הגדולה, ובשיאה הקיפה ממלכה זו את רוב צ׳כוסלובקיה ודרום־מזרח פולניה של היום. ממלכה זו התפוררה ב 907, ובמאה ה 10 נוסדו ממלכות הס׳ בבּוֹהֶמיה (צ׳כיה) ופולניה. במאות ה 9—10 קמו גם בבלקן מדינות של ס׳. המדינה הבולגרית קמה במאה ה 7, אולם רק במאה ה 9 נהיתה לסלאווית (ע״ע בולגריה, עמ׳ 791). בתחומי יוגוסלַוויה של היום קמה לראשונה מדינה סלאווית בקרוֹאַטיה, ואחריה בסרבּיה. המדינה הראשונה של הס׳ המזרחיים היתה רוסיה הקייבית, שקמה במאה ה 9, ולפי המסורת — שבה מעורבים יסודות אגדיים — השתתפו בהקמתה הוַריגים (ע״ע).

בסוף המאה ה 18 היתה רוסיה המדינה העצמאית היחידה של הס׳. במאה ה 19 קמו תנועות שחרור בקרב כל העמים הס׳ המשועבדים, וכן התעוררה תנועה פאן־סלאווית, וזו היתה נתונה להשפעת רוסיה. ב 1830 זכתה סֶרבּיה באוטונומיה וב 1882 בעצמאות; ב 1878 זכתה בולגריה באוטונומיה וב 1908 בעצמאות, ובעקבות מלה״ע I השתחררו כל העמים הס׳ משלטון עמים לא־ס׳. במלה״ע II שחררה בריה״מ את רוב העמים הס׳ מידי הגרמנים, ואחרי המלחמה הוקם משטר קומוניסטי בכל ארצות הס׳.

וע״ע אוקראינה, בולגריה, בוסניה, בֵּילורוסיה, וֶנדים, יוגוסלַוויה, מוֹנטֶנגרו, מַקֶדוניה, סלוֹבֶניה, סלוֹבַקיה, סֶרבּיה, פולניה, פַּן־סלַויות, צֶ׳כוסלובקיה, רוסיה.

S. H. Cross, *Slavic Civilization through the Ages*, 1948; L. I. Strakhovsky (ed.), *A Handbook of Slavic Studies*, 1949; R. Portal, *S.*, 1970; F. Dvornik, *The S. in European History and Civilization*, 1971; Harvard University Library (ed.), *Slavic History & Literatures*, I–IV, 1972.

יו. ר.

סְלַוֵיקוֹב (Славейков), שני סופרים בולגרים, אב ובנו.

ס׳, פֶּטקוֹ — Петко — (1828—1895), משורר, עתונאי ומדינאי. ס׳ היה ממעצבי הלשון הספרותית החדשה וחלוץ השירה הלירית בארצו. באֳספי־פולקלור (כגון Веселушка [„עליזה״], 1857) העלה על נס את המקורות העממיים הסלאוויים בכלל, והבולגריים בפרט. במאמרי ביקורת בכה״ע הספרותיים והפוליטיים שייסד, ובקובץ־משליו, נקט עמדה ברורה נגד השעבוד המדיני לשלטון התורכי ונגד השעבוד הרוחני לכנסיה היוונית. ס׳ היה רַציונליסט פרגמַטי וחילוני, ברוח ההשכלה האירופית־מערבית. אחר שחרור ארצו לקח חלק פעיל בחיים המדיניים. כתב „אוטוביוגרפיה״, 1884.

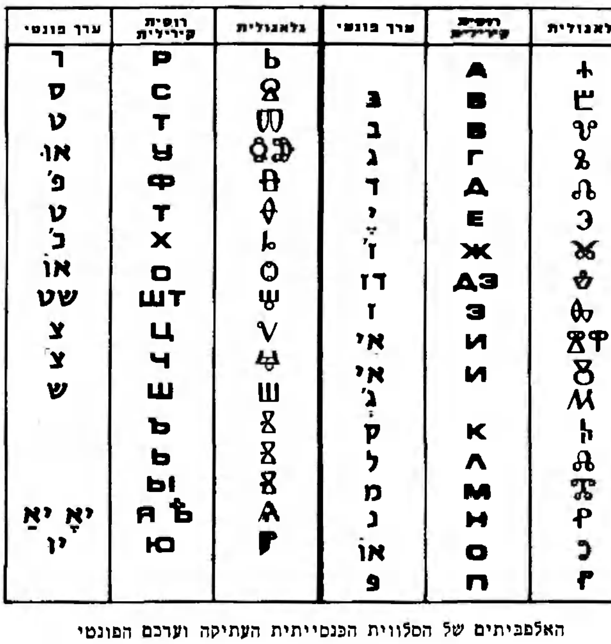
ס׳, פֶּנצ׳וֹ — Пенчо — (1866-1912), משורר ומבקר. ס׳ שהיה נכה מילדותו, התמסר לחקר הפולקלור ולהפצת תרבות־המערב בקרב עמו ורכש ידע רחב בספרות אירופה. ב 1908/9 היה מנהל התיאטרון הלאומי בסופיה. כעורכו של הירחון המודרני לספרות Мисьл („ההגות״), נקט עמדה סלאווֹפילית ודֶמוקרטית־רַדיקלית. השקפתו האידֵאליסטית־הוּמַניסטית עוצבה בהשפעת הוגי־הדעות והמשוררים

הגרמנים (ניצשה, היִנה, גַתה) והסופרים הרוסים. קסם מיוחד לאותם משיריו הליריים השאובים ממקורות עממיים. יצירתו הגדולה, השיר האֶפּי על ההתקוממות ב 1876, Кръваве Песни („שירי הדם"), 1911, נשאר בלתי־גמור. ס' הרבה לתרגם מיצירות הספרות האנגלית, הצרפתית, הגרמנית והרוסית.

A. Ivanoff, *German Influences in the Work of Penčo S.*, 1940; П, Русев, История на Българската литература, 1957; C. Manning – R. Smal-Stocki, *The History of Modern Bulgarian Literature*, 1960.

סְלָוִית כְּנֵסִיָּתִית עַתִּיקָה

(סכ"ע; אנג' Old Church Slavonic; רוס' Древне церковнославянский), ביסודה ניב סלאווי דרומי (מַקדוני) של העיר סאלוניקי וסביבתה במחציתה השניה של המאה ה 9. ללשון זו תורגמו ספרים ליטורגיים (בעיקר ארבעת האֶוונגליונים, ספר תהילים וקטעים שונים מן התנ"ך [פְּריקוֹפּוֹת בלעז] וכו') בידי שני האחים היוונים מסאלוניקי, קוֹנסטנטינוס (שנקרא לאחר־מכן קירילוֹס [ע"ע]) ומֶתוֹדיוס, ותל־מידיהם; התרגום נעשה בקשר לשליחותם המיסיונרית למוראוויה (בשנת 863) מטעם הקיסר הביזאנטי מיכאל, לבקשת הנסיך המוראווי רוסטיסלאו. השם סכ"ע מגדיר בדיוק את תפקידה של לשון זו והוא יותר נכון מן השמות הקודמים „בולגרית עתיקה" או „סלאווית עתיקה". סכ"ע משמשת מאז ומתמיד כלשון הפולחן של הסלאווים השייכים לכנסיה המזרחית (הפּראבּוֹסלאווית) וכן היתה ללשון הספרות וללשון המדע של רוב הסלאווים הפּראבּוֹסלאווים עד לסוף המאה ה 18 (גם ברומניה עד למאה ה 17) ועקבותיה של הסהכה"ע ניכרים עד היום הזה בלשון הספרותית הרוסית והבולגרית. חשיבותה של סכ"ע היא גם בכך, שבה נכתבה ל ר א ש ו נ ה לשון סלאווית (כה"י בסכ"ע הם מן המאה ה 10 וה 11, אולם אלה הם העתקים של כה"י מן המאה ה 9 שלא נשתמרו), כמה מאות שנים לפני כל יתר הלשונות הסלאוויות. על־כן מציגה סכ"ע לשון סלאווית, הקרובה ביותר ללשון הסלאווית הקדומה שניתן לשחזרה על סמך הלשונות הקיימות היום (ע"ע סְלָוִיוֹת, לשונות), ובכך חשיבותה לחקר הלשו־נות הסלאוויות ואף כחומר השוואה לחקר הלשונות ההדו־אירופיות (ע"ע). כן נודעת חשיבות תרבותית מיוחדת לשני האלפביתים (הגלאגוליטי של כה"י הקדומים והקירילי של המאוחרים יותר [ע"ע כתב, עמ' 1099, מס' 6 ועמ' 1103]) בהם נכתבו כה"י בסכ"ע. ה„קאנון" של ספרות סכ"ע כולל בעיקר את ארבעת האֶוונגליונים (שנשתמרו בקודכסים שונים כגון הזוגראפנסי, המאריני, האסמאני

האלפביתים של הסלווית הכנסייתית העתיקה וערכם הפונטי

[נרכש בירושלים במחצית המאה ה 18] ואחרים); התרגום הסלאווי העתיק של ספר תהילים, הנמצא עד היום בספריית מנזר קתרינה הקדושה בסיני; אוסף תפילות (Euchologium Sinaiticum); חיי „קדושים" (Codex Suprasliensis) ועוד כמה כת"י קטנים יותר.

חקר לשון סכ"ע החל לפני 150 שנה (בספרו של י. דוֹברוֹבסקי Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, 1822) ומאז קיימת ספרות מקצועית עשירה בנושא זה. חשיבות־מה נודעת לחקר הטכסטים בסכ"ע גם לחוקרי הספרות הגנוסטית והחיצונית, כי בסכ"ע נשתמרו תרגומים (מטכסטים ביוונית ובסורית) שמקורם לא הגיע לידנו.

V. Jagic, *Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache*, 1913; F. Zagiba, *Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter*, 155—217, 1971.

מ. אל.

סָלוֹמוֹן, יוֹאֵל משֶׁה

(1838, ירושלים — 1912, שם), מאישי היישוב הישן בירושלים (ע"ע, עמ' 321—333), ממייסדי פתח־תקוה (ע"ע) ומבוני העתונות העברית בארץ. בן למשפחה מיוחסת, מעליית תלמידי הגר"א. למד בישיבות ירושלים ואח"כ בליטא. בקניגסברג למד מלאכת הדפוס ובשובו לירושלים פתח בה, עם שותפים, בית דפוס, שהתחרה בדפוסו של י. ב"ק (ע"ע). בתרכ"ג הוציא את העתון העברי הראשון בא"י — „הלבנון", בעריכת יחיאל ברי"ל (ע"ע) ובהשתתפותו, אך בשל מלשינות נסגר העתון כעבור שנה (ע"ע א"י, עמ' 1058). ס' חתר להשוואת מעמד העדה האשכנזית בפני השלטונות לזה של העדה הספרדית, ולפיוס בין המתנגדים לחסידים בעיר. כן פעל להרחבת התחומים: ב 1869 היה ממייסדי שכונת „נחלת שבעה" (ע"ע ירושלים, עמ' 325) והשתתף בהקמתן של שכונת „מאה שערים" ואחרות. היה פעיל גם ב„חברת ישוב א"י", ששאפה לרכוש אדמה חקלאית ביהודה. ב 1873 אסף כספים בחו"ל להרחבת ביה"ח „ביקור חולים". ב 1877 הוציא את העתון „יהודה וירושלים", שהטיף להיאחזות חקלאית. ב 1878 הצטרף למ־ייסדי „פתח תקוה", ואח"כ נמנה עם מקימי יהוד. לאחר 7 שנים בכפר חזר לירושלים והמשיך בפעולה לטובת מוסדות היישוב הישן. ס' חיבר גם שירים לעת מצוא, שי"ל ב„גנזי ירושלים", תרצ"ז, ע"י י. גרייבסקי. דפוס ס' פועל בירושלים עד היום, וצאצאי המשפחה פעילים בחיי העיר.

י. יערי־פולסקין, ספר היובל לפתח־תקוה, פ"א—צ"ו, תרפ"ט; הנ"ל, חולמים ולוחמים, 47—52, תש"ו[2]; י. טריואקס–א. שטיינמן (עורכים), ספר מאה שנה, 151—162, 1938; מ. סלומון, שלשה דורות ביישוב, א'—ג', תשי"ב; ג. קרסל [מהדיר], מבוא ל„יהודה וירושלים", עתונו של ר' י. מ. ס', תשט"ז; ב. גת, היישוב היהודי בארץ ישראל (מפתח בערכו), תשכ"ג; ש. הלוי, הספרים העבריים שנדפסו בירו־שלים, 12—19, תשכ"ג.

י. ס.

סָלוֹמוֹנְז, סֶר דֵיוִיד

— Sir David Salomons — (1797, לונדון — 1873), בנקאי וראש־העיר היהודי הראשון של לונדון. משפחתו תפסה מקום נכבד בחיי הכספים והמסחר. ב 1823 היה ס' לחבר הבורסה. ב 1834 נתמנה מַבטח בלוידס (ע"ע). היה שותף בייסוד „בנק לונדון ווֶסטמינסטר" (אח"כ „בנק־וסטמינסטר") ב 1832 — מהיהודים הבודדים שנטלו חלק בפיתוח הבנקאות בברי־טניה. לחם למען שוויון־זכויות ליהודים בשלטון הכללי והמקומי. ב 1835 נתמנה שֶריף של לונדון, וב 1847 — חבר מועצת־העיר (Alderman). בשני המקרים נדרשה תחיקה מיוחדת שתאפשר לו להישבע אמונים כיהודי; ב 1851 נבחר לפרלמנט, אך נאלץ להתי־פטר בגלל סירובו להישבע „באמונתו האמיתית של נוצרי". ב 1855/6 היה ראש־העיר. ב 1858 תוקן הנוסח גם בפרלמנט, וב 1859 חזר וכיהן שם עד מותו. התעניין בבעיות החברה בכלל ובסעד ליהודים, והיה פעיל ב„ועד שליחי הקהילות". פעמיים מילא את מקומו של משה מונטיפיורי כנשיא הוועד. ב 1869 זכה בתואר האצולה Baronet.

A.M. Hyamson, *D.S.*, 1939.

סְלוֹן, סר הַנְז — Sir Hans Sloane — (1660—1753), רופא, חוקר־טבע ואספן־צמחים בריטי. ס׳ למד רפואה בלונדון וקיבל תואר ד״ר לרפואה באוניברסיטת אוראן בצרפת. ב 1684 נבחר כחבר בחברה המלכותית (ע״ע), בזכות אוסף הצמחים הגדול שהביא עמו מצרפת. ב 1687 נסע לג׳מיקה כרופא ושם אסף למעלה מ 800 זני צמחים בלתי ידועים בזמנו. צמחים אלה פורסמו על ידו בקאטלוג לאטיני גדול. ב 1693 נתמנה מזכיר החברה המלכותית ובמשך כ 20 שנים ערך את פרסומיה. ב 1719 נבחר כנשיא אגודת הרופאים וב־1722 נתמנה לרופא הראשי של הצבא. לאחר מות ניוטון (1727) נבחר במקומו כנשיא החברה המלכותית. ס׳ היה רופאם הפרטי של המלכה אן ושל ג׳ורג׳ II. הוא שכלל את השימוש בכינין ופיתח את הרכבת האבעבועות. עם פרישתו (1741) התמסר לטיפוח אָספו הגדול וספרייתו העשירה, שכללה גם 12 כ״י עבריים עתיקים. אוסף זה, שהוריש לציבור, היה הבסיס לאָספי המוזיאון הבריטי.

סַלוֶנְדִי, יַעֲקֹב אַרְיֵה (אדולף) (1837, ואג־נוישטאטל [סלור־בקיה] — 1914, קארלסרוהה), רב, מראשוני חיבת ציון, מגדולי המְעַשים לצדקה במערב אירופה. למד אצל ר׳ אברהם סופר (ע״ע) בפרֶשבורג, ולימים עבר לביהמ״ד לרבנים בבְרֶסלאו ולאוניברסיטה שם. לאחר קבלת תואר ד״ר מאוניברסיטת וינה, נתמנה, ב 1864, לרבנות העיר בְרֶנט בפרוסיה ומ 1865 ישב בדירקהיים, וכיהן כרב מחוזי ל 30 קהילות בפראנקנטאל שבבאוואריה. ב 1910 עבר לבית בתו בקארלסרוהֶ. עשה למען החינוך המסָרתי ועמד נגד הרפורמה שראשיה רדפוהו כל חייו. ס׳ נתפרסם כמארגן פעולות עזרה לתפוצות נזקקות. תחילה אסף כספים למען יהודי רוסיה, פרס ועוד, ומ 1877 למען א״י. את שמות המנדבים ואת הסכומים שנתקבלו פרסם ברשימות מיוחדות בצירוף ידיעות על המתרחש בא״י, ובייחוד במושבות החדשות, שהיו חומר הסברתי־תעמולתי מצוין. במשך 30 שנה הוציא כ 1,200 רשימות, שעשו הרבה לחיזוק תנועת חיבת ציון במערב אירופה, ובייחוד בגרמניה. בוועידת קאטוביץ נבחר כחבר־כבוד בוועד המרכזי של חובבי ציון.

ע. ב. פוזנר, הרב ד״ר י. א. ס׳ ז״ל ופעולותיו למען א״י (בתוך: א. אלמאליה [עורך] „חמדת ימים", קובץ לזכרו של מרן ח. ח. מדיני), תש״ו.

סְלוֹנִים (Слоним), עיר במחוז גרודנו, במערב בֵּילוֹרוסיה, בריה״מ. 17,500 תוש׳ (1959). שוכנת בעמק נהר שצַ׳רה (יובל הנֵימן).

התעודה הקדומה ליישוב י ה ו ד י ם בס׳ היא מ 1519, אבל, כנראה, ישבו בה עוד קודם. ב 1623 נזכרת ס׳ בפנקס ועד מדינת ליטא (ע״ע ועדי ארצות) כמשתייכת ל„גליל בריסק". מאז 1626 הפכה לקהילה עצמאית ואח״כ הוקם „גליל ס׳". אז כיהן ברבנותה ר׳ משה לימא (ע״ע). ב 1642 נחנך בה ביכ״נ מפואר. הקהילה הגיעה לפריחה בהיות ס׳ מרכז מינהלי, מקום מושב חֶסים הפולני (1631—1685), וימי־השוק השנתיים. המסחר בתבואה ובעצים, וכן מבשל־השיכר, היו אז ברובם בידי יהודים. ב 1766 ישבו בס׳ 1,150 יהודים. ב 1815 נוסדה בס׳ אחת הישיבות המרכזיות בליטא. אע״פ שהקהילה נחשבה למבצרם של המתנגדים ונודעה ברבניה, בהם ר׳ יהושע אייזיק שפירא (ר׳ „אייזל חריף"), יסד בה ר׳ אברהם וינברג, באמצע המאה ה 19, שושלת אדמו״רות. בתקופה זו היו בס׳ 5,700 יהודים. ב 1897 היו בה 11,500 יהודים, וב 1921 — 10,500 (80% מכלל האוכלוסיה). ב 1920 נכללה ס׳ בתחום פולניה העצמאית. הקהילה היתה מהמפותחות בקהילות המדינה מבחינת חיי הציבור, התרבות והעתונות, ובה תנועה ציונית וחלוצית חזקה. ב 1931 היו בס׳ כ 8,500 יהודים (53%). עם הכיבוש הסובייטי התרכזו בס׳ אלפי פליטים יהודים מפולניה המערבית. ב 1940 הוגלו כ 1,000 מהם לרוסיה. עם הכיבוש הנאצי (יוני 1941) הוקם גֶטו והחלו ה„אַקציות"; ב 29.6.42 חוסל הגטו ונרצחו כ 10,000 יהודים. כ 300 יהודים שנותרו נרצחו ביום הכיפורים 1942. פליטים מס׳ לקחו חלק פעיל בתנועת הפרטיזנים ביערות הסביבה. אין ידיעות על המצב כיום.

ז. רבינוביץ, החסידות הליטאית, 138—143, תשכ״א; ק. ליכטנשטיין — י. רבינוביץ (עורכים), פנקס ס׳, א—ב, תשכ״ב; נ. קאַנטאָראָוויטש, די יידישע זווידערשטאַנד־באַוועגונג אין פוילן, 78—95, 1967.

י. ס.

סְלוֹנִימסְקִי, אַנְטוֹנִי — Antoni Słonimski — (נו׳ 1895), משורר, מַספר ומְבַקר פולני, ממוצא יהודי. ס׳, נכדו של חיים זליג ס׳ (ע״ע), נולד נוצרי, לאחר שאביו המיר את דתו. ב 1920 היה ממייסדי קבוצת ה„סקאמאנדר", יחד עם יוליַן טובים (ע״ע פולניה, ספרות). ב 1924—1939 השתתף בקביעות בכה״ע הספרותי Wiadomości literackie („ידיעות ספרותיות"). ב 1939 נמלט מפולניה והתיישב בלונדון. ב 1951 שב לארצו. — ס׳ פרסם יותר מ 40 ספרים, בהם רוֹמָנים ומחזות; אולם עיקר כוחו בשירה ובפליטון. בפליטונים, כביצירותיו האחרות, היה לוחם אמיץ בְרֵאקציה, לאומנות, מיליטאריזם והפליות למיניהן, למען חופש, שלום וסוציאליזם. שירתו של ס׳ היא שירה לירית־סֶקְפטית, נוגה ומרירה (Popiół i wiatr [„אפר ורוח"], 1942). חריפותו הסאטירית באה לידי ביטוי במאמריו, שנכתבו על מיגוון עשיר של נושאים, וסייעו, במשך כ 15 שנה, לעיצוב השקפותיה הפוליטיות והחברתיות של שכבה אינטֶלקטוּאלית מתקדמת רחבה בפולניה.

לאחר מסע במזרח וביקור בא״י, הביע ס׳ את התפעלותו מתחיית הארץ ואת הקרע שבלבו — בין „שתי המולדות". בקובץ־השירים Droga na Wschód („הדרך למזרח"), 1924, קונן „על שנולדתי במקום שאינו רוצה לקבלני...". ברבים משיריו באה לידי ביטוי זיקתו אל העם היהודי, בגולה (Elegja miasteczek żydowskich [„אֶלֶגיית העיירות היהודיות"]) ובישראל. — על סבו, על אביו (וגם על אברהם שטֶרן [ע״ע]) למְדים מתוך Wspomnienia Warszawskie („זכרונות מוורשה"), 1957. — ארבעה „שירי־מסע" של ס׳ תורגמו לעברית ע״י י. ליכטנבום: „גבעות עולם", תש״ה.

י. ורשביאק, מעל גדות הויסלה, א׳, 118/9, תרפ״ט; A. Kowalczykowa, *Liryki S.go, 1918–1935*, 1967.

י. א. ק.

סְלוֹנִימסְקִי, חַיִּים זֶלִיג (= חז״ס; 1810, ביאליסטוק — 1904, ורשה), סופר ומלומד עברי; מייסד עתון „הצפירה" ועורכו הראשון. קיבל חינוך מסָרתי־תורני, אך מנעוריו גילה נטיה ללימודי המתמטיקה והפיסיקה, שאליהם התוודע לראשונה מספרים עבריים נושנים. בן 18 למד גרמנית, ובעזרתה הרחיב את השׂכלתו. בן 24 חיבר ספר־לימוד למתמטיקה, „מוסדי חכמה" (וילנה, 1834), שכלל גם אלגברה, וב 1835 הדפיס ספר פופולרי באסטרונומיה, בשם „כוכבא דשביט", לרגל הופעת השביט ע״ש אדמונד הַלִי (ע״ע). ספרו „תולדות השמים" (ורשה, תקצ״ח) עורר פולמוס ממושך, בשל השקפותיו על חקר הלוח העברי ועל טעויות שחלו בו, לדעתו. את השקפותיו אלה בירר לראשונה בפרוטרוט ב„יסודי העיבור" (ורשה, תרי״ג), שיצא לאור שוב, בתיקונים ושכלולים שונים, ב 1865 וב 1883. ספרו „יסודי חכמת השעור" (ז׳יטומיר, תרכ״ו) כלל את כל חלקי המתמטיקה האלמנטרית, תוך שימוש במונחים עבריים עתיקים „או שיש להם דומה בדברי חז״ל", וכן במונחים חדשים. מלבד הוראת המדעים עסק ס׳ במדע שימושי, והמציא — בין השאר — מכונת־חישוב, שזיכתה אותו ב 1844 בפרס האקדמיה הרוסית למדעים, ושיטה לשליחה סימולטָנית של 4 מברקים בחוט־טלגרף אחד. ס׳ ביקר בגרמניה ונפגש עם מלומדיה, וא. הומבולט (ע״ע) הציגו בפני מלך פרוסיה (1858); ס׳ פרסם לכבוד המאורע את הספר „אות זכרון" (ברלין, 1858). ב 1862 יסד ס׳ את שבועון „הצפירה", להפיץ את ידיעת הטבע והמתמטיקה בין יהודי רוסיה. בשנותיו הראשונות הוקדש השבועון ברובו למדע פופולרי, ונכתב ע״י ס׳ וחבר עוזרים. כעבור כמה חדשים נתמנה ס׳ מפקח על

ביהמ"ד לרבנים בז'יטומיר (ע"ע בתי מדרש לרבנים, עמ' 993/4) וצנזור עברי בדרום-רוסיה, והעתון חדל להופיע. ב 1873 נסגר ביהמ"ד ואז חידש ס' את „הצפירה", תחילה בברלין ואח"כ (מ 1875) בוורשה. העתון נערך ברוח ההשכלה המתונה, והגיש את חידושי המדע בצורה הקרובה לרוח הדת ובלא להתפלמס בדת. העתון רכש את אמונם של המונים מכל החוגים, ופירושיו של ס' לסוגיות בתל-מוד, שהבנתן קשורה במתמטיקה ובאסטרונומיה, באו גם בש"ס שבדפוס ז'יטומיר. שני קבצים של מאמריו ראו אור, בשם „מאמרי חכמה" (ורשה, תרנ"א—תרנ"ד). ב 1886 הפך ה„צפירה" לעתון יומי; ס' המשיך להשתתף בו, אך נ. סוקולוב (ע"ע) היה העורך למעשה. ספר אחד כתב ס' בנושא ש„אחר הטבע": „מציאות הנפש וקיומה חוץ לגוף" (ורשה, תרי"ב). ס' היה הראשון שפעל להפצת המדע בין היהודים בקנה-מדה נרחב, ועשה זאת באופן שיטתי למעלה מיובל שנים, ובשפה העברית. מרבית ספריו יצאו בכמה מהדורות. בניו השתמדו, ומנכדיו תפסו מקום נכבד בספרות הרוסית והפולנית. ביניהם — המשורר הפולני החשוב אנטוני ס' (ע"ע).

נ. סוקולוב, אישים, ב', 72—91, תרצ"ה; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ד' (מפתח, בערכו), תשי"ד[2]; א. א. עקביא, חז"ס (שנתון „דבר"), תשט"ו; הנ"ל, חז"ס, ח. י. בורנשטיין, פ. שפי־רא (ארשת, ה'), תשל"ב; ח. ר. רבינוביץ [מהדיר], אגרות ח. ז. ס' (ארשת, ד'), תשכ"ו; נ. בן־מנחם, שתי אגרות נוספות של ח. ז. ס' (שם), תשכ"ו.

י. ס.

סַלוֹנִיקִי, ע"ע תֶּסַלוֹנִיקִי.

סַלוּסְטִיוּס קְרִיסְפּוּס, גָיוּס — Gaius Sallustius Crispus

(86—35 [?] לפסה"נ), היסטוריון רומי. מוצאו ממשפחה פְּלֶבֵּאִית באַמִיטֶרנוּם, היה ב 52 טריבון והתנגד לקיקרו ולמילו בן סיעתו, והודח ב 50 מהסנאט בטענה שהוא הולל, אך למעשה, כנראה, בשל השתייכותו לפופולארים. הוא עבר למחנהו של קיסר, השתתף לצדו במלחמת האזרחים, מונה ב 45 למושל הפרובינקיה אפריקה, ובכסף שצבר מעושק תושביה בנה בית מפואר ברומא וסביבו גנים נפלאים (horti Sallustiani), ופרש שמה לכתיבת היסטוריה.

שתי מונוגרפיות חשובות נשתמרו ממנו: De coniuratione Catilinae („קשר קאטילינה") ו Bellum Jugurthinum („המלחמה ביוגורתה"). בהן מובעת דעתו, שמאז כיבוש קרת-חדשת הושחתו המידות של השכבות השליטות ברומא, ודבר זה מצעיד אותה למפלתה. ס' הצטיין בכושר-חדירה מעמיק ובחיפוש אחר שרשיהן של תופעות היסטוריות, והוא נחשב לאחד מגדולי ההיסטוריונים הרומיים. סיגנונו נחשב למעולה ביותר ומצטיין במתח דרמתי, רבגוניות, ארכאיזציה ואנטיתיזות קצרות וקולעות. כבר בתקופה העתיקה העריצוהו וחיקוהו, וטקיטוס (ע"ע) הושפע ממנו. שתי המונוגרפיות (יחד עם קטעים שנשתמרו מ Historiae של ס') תור־גמו לעבר' בידי ש. דבורצקי (1968; עם מבוא מאת ח. וירשובסקי).

K. Büchner, *S.*, 1960; D. C. Earl, *The Political Thought of S.*, 1961; R. Syme, *S.*, 1964.

סְלוּצְק (Слуцк), עיר באוֹבלאסט (פלך) מינסק, ברפובליקה הבילורוסית הסובייטית; מספר תושביה כ 20,000. בסוף

המאה ה 13 נכבשה ס' ע"י נסיכי ליטא; בחלוקה השניה של פולניה (1793) עברה לרוסיה.

על יהודים בס' ידוע מ 1583. בכינוס הראשון של ועד מדינת ליטא (ע"ע ועדי הארצות) ב 1623 נקבע, שס' כפופה לקהילת בריסק (ע"ע ברסט-ליטובסק). משהתפתחה הקהילה, הוכרה, בכנס הוועד ב 1691, כעצמאית וכבעלת סמכות על ישובי-הסביבה. מאז נמנתה ס' עם 5 הקהילות הראשיות שלחו נציגים לוועד מדינת ליטא, עד לפירוקו ב 1761, במושבו האחרון בס'. ב 1766 היו רשומים בקהל-ס' 1,577 יהודים. הנסיכים לבית ראדזיוויל העניקו ליהודי ס' זכויות והגנה מפני הכנסיה והעירונים. ס' היתה ממרכזי המאבק בחסידות (ע"ע) מראשיתה, ונשארה תמיד מבצר של „מתנגדים". במאה ה 19 הפכה ס' לעיר קטנה, שעיקר פרנסתה על גידול ירקות ופירות. ב 1897 נמנו בעיר כ 10,250 יהודים (77% מכלל התושבים). מרבניה הנודעים: י. ב. סולוביצ'יק, י. ד. רידב"ז וא. ז. מלצר (ע' ערכיהם). האחרון יסד ב 1897 ישיבה גדולה בס'. בס' נתחנכו כמה מבוני הספרות העברית החדשה (י. כהן, י. ד. ברקוביץ, י. נ. שמחוני, א. א. ליסיצקי [ע' ערכיהם]) וממטיפי חיבת-ציון (צ. דיינוב וצ. ה. מַסלִינסקי [ע"ע]). המשטר הסובייטי חיסל את מוסדות הקהילה, והישיבה עברה לקֶלֶצְק. נפתחו בת"ס ממשלתיים, ביידית, שהתקיימו עד סוף שנות ה 30. ב 1926 נמנו בס' 8,358 יהודים (53% מכלל התושבים). הגרמנים רצחו את רובם ב 1941, והשרידים נכלאו בגטו; הגטו חוסל ב 8.11.42—3. חָדשיים אח"כ נרצחו גם היהודים „המועי־לים".

ש. דובנוב (עורך), פנקס המדינה (מפתח, בערכו) תרפ"ה; א. ליי־סיצקי, אלה תולדות אדם, 12—59, 1949; נ. נחמני — נ. חיניץ (עורכים), פנקס ס' ובנותיה, תשכ"ב.

י. ס.

סְלוּצְקִי, אַבְרָהָם־יַעֲקֹב (1861, נובגורוד-סיבֶרסקי [רוסיה] — 1918, שם), סופר ועסקן ציוני. למד בישיבה במיאסטיסלַב,

ורכש בעצמו השכלה כללית. מ 1822 החל לכתוב בעיתונות היהודית — בעברית, יידית ורוסית. ב 1886—1888 עבד במערכת „המליץ" בפטרבורג, ובהשפעתו היה „המליץ" לבטאונם של „חובבי-ציון". מאמריו נכתבו בסיגנון קל וברור, ועסקו בעיקר בבעיות חיבת-ציון ויישוב א"י. ס' השתדל למשוך את החרדים לרעיונות חיבת-ציון, והוציא בעריכתו את הקובץ „שיבת-ציון" — מכתבי רבנים נודעים למען ישוב הארץ (תרנ"ב; תר"ס[2]). הצטרף לתנועה הציונית מרא־שיתה, והשתתף בקונגרסים הראשונים. ב 1902 ייסד, יחד עם הרב י. י. רינס (ע"ע), את סיעת המזרחי (ע"ע), ובוועידת ציוני רוסיה במינסק (1902) עמל לפייס בין המחנות בענייני דת ותרבות. בקונ־גרס ה 6 (1903) הצביע ס' נגד הצעת אוגנדה, וע"כ פרש מסיעתו. נהרג בפרעות של חיילי הצבא האדום.

ש. ל. ציטרון, רשימות לתולדות העתונות העברית (העולם, ח', גל' ט"ז—י"ח), תרע"ד; הנ"ל, א. י. ס' („מעת לעת", ד'/ה', 48—54), תרע"ח.

סֶלֶוּקוֹס (Σέλευκος), שמם של 4 מלכים מַקֶדונים במזרח בתקופה ההֶלֶניסטית.

1) ס' I ניקטור (מלך ב 306—281 לפסה"נ), מייסד שושלת הסֶלֶוּקִים (ע"ע). ס' היה קצין בצבא אלכסנדר הגדול, הצטייז במלח־מות בהודו, ואחרי מות אלכסנדר השתתף ברצח פֶּרדִיקַס (ע"ע), מושל המזרח. ב 321 מינוהו מפקדי הצבא למושל בבל, אך ב 316 הדיחו אנטיגונוס (ע"ע) מונופתלמוס וס' נמלט לתלמי מושל מצרים. אחרי מפלת דֶמֶטריוס (ע"ע) פוליורקֶטֶס, בנו של אנטיגונוס, בקרב עזה (312) נתן תלמי לס' גדוד קטן, ובעזרתו השתלט ס' שנית על בבל; מאז מנו הוא וצאצאיו את מנין השנים („מניין השטרות", מאחד בדיוס [אוקטובר] 312 לפסה"נ). בשנים שאח"כ השתלט ס' על כל איראן, נלחם בהודו וקיבל משם פילי מלחמה; בקרב המכריע נגד אנטיגונוס, באיפסוס (301), מילאו פילים אלה תפקיד מכריע ואנטיגונוס נהרג. סוריה נפלה בידי ס', ואחרי נצחונו על ליסימכוס, שליט אסיה הקטנה ומוקדון, כבש גם את אסיה הקטנה (281), אך בעָברו לאירופה נרצח בידי בנו המודח של תלמי, שביקש להשתלט על מוקדון.

ס' היה מארגן מוכשר, והניח את היסוד למינהל ממלכת הסֶלֶוּקִים ולמדיניות העיור, ובין הערים הרבות שבנה — אנטיוכיה וסֶלֶוּקיה (ע' ערכיהן). שלא כשאר הקצינים הגבוהים של אלכסנדר לא גירש ס' את אשתו הפרסית, אַפַּמֶה, ובכך ביטא את השאיפה למיזוג המזרח והמערב. במותו ירשו בנו אנטיוכוס (ע"ע). — וע"ע דיאדוכים; הֶלֶניזם, עמ' 565—568.

2) ס׳ II קַלִּינִיקוֹס (מלך ב 247—226), בנו של אנטיוכוס II (ע״ע) מאשתו הראשונה, לָאוֹדִיקֵי, רצח, בעלותו למלוכה, את אמו החורגת בְּרֵנִיקֵי, אחות תלמי III (ע״ע), והדבר גרם לחידוש המלחמה בין הסלֶוקים לתלמיים (246—241). במלחמה זו הוכו הסלֶוקים קשה ובעקבותיה מרד בס׳ אחיו, אנטיוכוס הִיֶּרַכְּס; בַּקטריה ופַרתיה נהיו עצמאיות; באסיה הקטנה אבדה קַפּדוקיה.

3) ס׳ III סוֹטֵר (מלך ב 226—223), בנו של 2); לחם באַטַּלוֹס I (ע״ע), מייסד ממלכת פֶּרגַמון, ובמהלך המלחמה נרצח, בנסיבות שאינן ברורות. במותו ירשו אחיו, אנטיוכוס III (ע״ע).

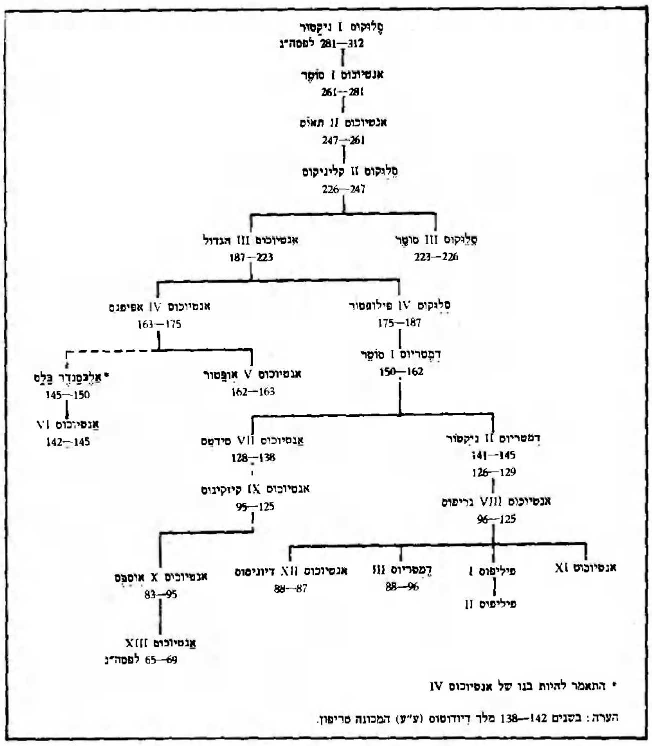
4) ס׳ IV פילוֹפַּטוֹר (187—175), בנו של אנטיוכוס III; ס׳ מילא אחר תנאי חוזה השלום עם רומא, בעקבות מפלת אביו במלחמה עמה (188), דבר שהכביד על האוצר. הוא קיים יחסי ידידות ושווי משקל עם פיליפוס V מוקדון ועם התלמיים, ובכך שילב את ממלכתו במערכת ידידי רומא במזרח. — על יחסו ליהודה ע״ע א״י, עמ׳ 335/6. במותו ירשו אחיו, אנטיוכוס IV (ע״ע) אֶפִּיפָנֵס.
מ.

סְלֶוקְיָה (Σελεύκεια), שמן של ערים רבות שיסדו מלכים מבית סֶלֶוקוס (ע״ע). 5 מהן באסיה הקטנה, 2 בסוריה, 2 בא״י ו 3 בארם-נהרים. החשובה שבהן היתה ס׳ ע״נ חידקל, שסֶלֶוקוס I בנאה לבירת מלכותו. ס׳ היתה מהגדולות בערי המזרח, ובצד יוונים ובבלים ישבו בה גם יהודים רבים. ב 164 נהרסה בידי אַוִידִיוּס קַסִיוּס (ע״ע מַרקוס אַורליוס, עמ׳ 500), וחורבנה ציין את קץ ההלניזם בבבל.

בא״י היו: ס׳-אבילה — אחת מערי הדֶּקָפּוֹלִיס (ע״ע), וס׳ — במרכז רמת-הגולן.

J. Dobiáš, *S. sur l'Euphrate* (Syria, VI), 1925; V. Tscherikower, *Die hellenistischen Städtegründungen*, 1927.

סְלֶוקִים (Σελευκίδαι), שושלת מלכים הֶלֶניסטית ששלטה כ 240 שנה בחלקים של ממלכת אלכסנדר הגדול. נקראה ע״ש מייסדה, סֶלֶוקוס (ע״ע) I. ממלכת הס׳ היתה הגדולה בכל הממלכות ההלניסטיות, מהים האֶגאי ועד האינדוס, אך הפחות מגובשת בהן. כבר בימי אנטיוכוס I (281—261 לפסה״נ) אבדו חלקים ממנה, ובימי סֶלֶוקוס II (247—226) התפרקה כליל והצטמצמה בסוריה וארם-נהרים. אנטיוכוס III (223—187) שיקם את רובה ואף

אילן-היוחסין של הסלֶוקים

כבש את א״י, אך בנסותו להשיב לידיו את אסיה-הקטנה נתקל בהתנגדות רומא, וזו, יחד עם קואליציה של כל אויבי הס׳ מסביב, הביסה אותו. מאז החלה שקיעת הממלכה. במות אנטיוכוס IV אֶפִּיפָנֵס (163) החלה התפרקותה, וזו הוחשה עקב מלחמות אזרחים בין תובעים שונים לכתר. אחרי מות אנטיוכוס VII סִידֶטֵס (128) הצטמצמה הממלכה לסוריה. טיגרן I (ע״ע) מלך ארמניה חיסל למעשה את השושלת (83), אף שהיא חזרה ושלטה זמן קצר אחרי נפילתו, עד שפומפיוס הדיח את אחרוני הס׳, אנטיוכוס XIII ופיליפוס II. וע״ע סוריה, עמ׳ 605; על תולדות הממלכה, מבנה ואירגונה — ע״ע הֶלֶניזם, עמ׳ 565—586.

E. R. Bevan, *The House of S.*, I-II, 1902; A Bouche-Leclercq, *Histoire des S.*, I-II, 1913/14; E. Bikerman, *Institutions des S.*, 1938.

ד. אש.

סְלוּשְׁץ, נָחוּם (1871, סמורגון [ליד וילנה] — 1969, גדרה), חוקר וסופר. גדל באודסה, והיה פעיל כציוני מדיני-מעשי, וממתנגדי אחד-העם (ע״ע). ס׳ הרבה לכתוב בשביל העתונות העברית ברוסיה ובא״י, וזמן-מה (1897) ערך עתון יהודי-רוסי באודסה. ב 1891 (וכן ב 1896) ביקר בא״י מטעם הוועד האודסאי למען א״י. ב 1896 נסע לז׳נווה ללמוד ספרות קלסית וצרפתית, והיה ממייסדי הפדרציה הציונית השוויצית. ס׳ היה מתומכיו של הרצל, אך בעקבות תכנית אוגנדה (ע״ע) הצטרף זמנית לטריטוריאליסטים (ע״ע טריטוריאליזם) ויצא לבדוק את אפשרויות ההתיישבות בטרי-פולי שבקירנאיקה. מז׳נווה עבר ס׳ לפאריס ולמד בסורבון ספרות צרפתית ושפות שמיות. ב 1904 הורה במחלקה החדשה לשפה ולספ-רות עברית שהוקמה בסורבון. ב 1906—1914 ערך מסעות-מחקר לצפון-אפריקה לשם בדיקת כתובות פֵניקיות ויווניות, ואז חקר גם את קורות קהילות ישראל שם. במלה״ע I פעל להשגת תמיכת צרפת בהצהרת-בלפור, ובאותו עניין ביקר גם באה״ב. ב 1919 השתקע בא״י; היה ממחדשי „החברה לחקירת א״י״ וערך את פרסומיה; ניהל חפירות ארכאולוגיות בטבריה, וגילה את ביהכ״נ העתיק של חמת („החפירות בחמת של טבריה״, תרפ״א). כן חפר בסביבת „יד-אבשלום״ בירושלים והחל בחפירות בעבר-הירדן („עבר הירדן״, א׳—ב׳, תרצ״ג). ס׳ היה מחבר פורה ורבגוני. ב 1902 פרסם את ספרו הראשון Renaissance de la littérature hebraïque, 1743—1885 („תחיית הספרות העברית, 1743—1885״), וכמה שנים אח״כ פרסם ספרי-מחקר בשירה העברית: La Poésie lyrique hebraïque contemporaine („השירה הלירית העברית בזמננו״), 1911, וספרים (בצרפתית) על ד. פרישמן (1914) ועל שירתו העברית של דון יהודה אברבנאל (1928). בין פרסומיו מתקופה זו גם תרגומים לעברית מן הספרות הצרפתית והאיטלקית. תוצאות מחקריו בארכאו-לוגיה ובהיסטוריה של יהודי צפון-אפריקה נכללו בספרים: Etude sur l'histoire des juifs et du judaisme au Maroc („מחקרים בתולדות היהודים והיהדות במרוקו״), I—II, 1906; „נפוצות ישראל באפריקה הצפונית״ (תש״ז); „אוצר הכתובות הפֵניקיות״ (תש״ב), וכן כתב ספרים בצרפתית על „היהודים והפניקים״ ו„היהודים והבר-ברים״ (1908/9). ס׳ היה הראשון שגילה את מציאותם, עברם ותרבותם של „יהודי-המערות״ שבהרי-האטלס. מאלפים גם יומני מסעותיו הרבים: „מסע במצרים״ (תרס״ז); „באיי הים״ (תרע״ט); Travels in North-Africa („מסעות בצפון-אפריקה״), 1927; „ספר המסעות״ (תרצ״ח), ועוד. כן כתב ספר על האנוסים בפורטוגל (תרצ״ב).
מ.

סְלֶזְיָנִים (Salesians), אגודה דתית (ע״ש פרנסואה דל סל [François de Sales]), שנוסדה ע״י ג׳. בוסקו, בטורינו, ב 1859 כדי לחנך נערים עניים ולהסמיכם לכמורה. בוסקו החל את מפעלו החינוכי עוד ב 1845 כשכינס נערים בכתות ערב במטרה להילחם בדעות ובמגמות האנטי-דתיות שרווחו באותה תקופה. הא-

גודה שיסד יחד עם צוות מורים החלה לפעול ולחיות ע"פ תקנון שהוא חיברו. פעילותה החינוכית התרכזה בבת"ס תיכונים או טכניים, במכונים לאמנות ובמרכזי תרבות ובידור שקמו ליד הכנסיות. ב 1872 יסד בוסקו מוסד דומה לחינוך נערות, הידוע בכינויו ה„אחיות הסלזיאניות". ההכרה האפיפיורית (1864) ואישור התקנון (1874) הביאו מיד להרחבת פעילותה החינוכית והמיסיונרית של האגודה מחוץ לאיטליה: באירופה, ברחבי אמריקה הדרומית ובמזרח הרחוק. ב 1963 פעלה האגודה ב 71 ארצות ומנתה 24,000 חברים. בישראל הקימה האגודה בי"ס יסודי ומרכז בידור בירושלים; בת"ס טכניים לנערים (נוצרים ומוסלמים כאחד) בבית-לחם ובנצרת; המכון הבי"ל לתאו־לוגיה בקרמיזאן, ליד בית-ג'אלה, הוא המוסד הסלזיאני החשוב ביותר בארץ. במכון שנוסד בשנות ה 80 של המאה שעברה מושם דגש מיוחד גם על לימודי המקרא, שפות שמיות וארכאולוגיה מקראית, והוא חלק מן האוניברסיטה הסלזיאנית ברומא.

E. Ceria, *The Salesian Society*, 1955.

סַלַזַר, אַנְטוֹנְיוֹ דֶה אוֹלִיוֵאִירָה — Antonio de Oliveira Salazar — (1889—1970), רודן פורטוגל. ס' נולד למשפחת איכרים, למד בסמינר לכמרים ואח"כ באוניברסיטת קואימברה, וב־1918 נהיה לפרופסור לכלכלת-המדינה באותה אוניברסיטה. ב 1921 היה שנה אחת ציר בפרלמנט מטעם המפלגה הקתולית. כשהוקמה רודנות ב 1926 מונה ס' לשר האוצר, אך כעבור 5 ימים התפטר, בגלל האנדר־למוסיה בממשל, וב 1928 נאות לקבל שנית תפקיד זה רק אחרי שניתנו לו סמכויות רחבות להנהגת רפורמות מקיפות. ב 1932 נהיה ס' לרה"מ, ולמעשה — לרודן. משאל עם שנערך ב 1933 אישר את חוקת ס', ולפיה אורגנה פורטוגל כמדינה קורפורטי־ווית (ע"ע פשיזם; איטליה, עמ' 756), והוקם משטר של מפלגה אחת. ס' ייצב את כלכלת פורטוגל תוך הקפ־אתה. משטרו נשען על תמיכת הכנ־סיה הקתולית, המשטרה והצבא. פעילות האופוזיציה הותרה, אם כי בגבולות מצומצמים ביותר. משטרו הרודני הצטיין בהעדר הרטוריקה, הדמגוגיה וההמפכנות שבתנועות טוטליטאריות מודרניות. — במלחמת האזרחים בספרד תמך ס' בפרנקו (ע"ע); במלה"ע II שמר על ניטרליות ארצו, אך נתן בסיסים לאה"ב באיי האזורים (1943), וב 1949 צירף את ארצו לנאט"ו (ע"ע). הוא פעל לדיכוי מרידות בקיסרות הקולוניאלית באפריקה.

אנטוניו סלזר (סוכנות בר-דוד)

ס', שרודנותו היתה הממושכת ביותר באירופה בעת החדשה, היה רווק, חי חיים צנועים והתרחק מכל פרסומת. וע"ע פורטוגל, היס־טוריה.

P. Sérant, *S. et son Temps*, 1961; J.P. d'Assac, *S.*, 1967.

אה. א.

סַלְט, אַ־ (السلط), בירת מחוז בלקא בממלכת-ירדן, כ 23,000 תוש' (1971), מהם כשליש נוצרים. ס' שוכנת באיזור פורה, עשיר במים ובעל אקלים נוח, בגובה של 900 מ', במרחק 29 ק"מ צפונית-מערבית לעמאן. ס' משמשת צומת חשוב של כבישים לעמאן, ירושלים ושכם; שוק לכל הסביבה; מרכז לגידול ענבים וייצור צימוקים. בקרבתה מרבצי פוספאטים וקאולין.

ס' היא, כנראה, יורשתה של העיר גדור, מתקופת בית שני, ששימשה תחנה בהדלקת המשואות המודיעות על קידוש החודש (ר"ה כ"ג, ע"ב), ושמה נשתמר בתל ג'דור, עין ג'דור ונבי ג'דור הסמוכים לס'. מהתקופה הביזאנטית (ראשית המאה ה 6) נודעה בשם ס', אולי מ Saltus (מלאט' „הר מיוער", וגם „דומינה ממשל־תית"), והיתה מושב הגמון. בתקופת הצלבנים היתה מעוז מוסלמי ושרידי המבצר שחודש ע"י ביברס (ע"ע) נשתמרו. בימי התורכים היתה העיר היחידה שנותרה בעבה"י. בספטמבר 1918 השתתפו גדודים עבריים (ע"ע) שבצבא הבריטי בכיבושה.

סַלְטִיקוֹב, מִיכַאִיל — Михаил Салтыков; פסידונים: **שְׁצֶ'דְרִין** [Щедрин]; ידוע בשם ס'-שצ'דרין — (1826, ספאס-אוגול [מחוז טוֶר] — 1889, פטרבורג), סופר רוסי, מראשי האסכולה הראדיקאלית-חברתית בספרות הרוסית, שבטאונה היה כה"ע Современника („בן-הדור") ואחר סגירתו — כה"ע Отечественных записок („רשומות-מולדת"). בתקופה מסו־ימת של חייו היה קשור גם לחוג הסוציאליסטים „האוטופיים", חסידי פוריה (ע"ע). ב 1848 הוכרח לעזוב את משרתו הממשלתית והוגלה לויאטקה, בצפון רוסיה (מקום גלותו של א. הרצן [ע"ע] בשעתו), בתגובה על פרסום סיפורים סאטיריים-ביקרתיים. 8 השנים שבילה במקום גלותו היו מכריעות לגבי יצירתו: ממגעיו עם השחי־תות הפקידותית בפרובינציה שאב את רוב החומר לכתיבתו. ב־1858—1862 שימש במשרות ממשלתיות רמות, בריאזאן ובטוֶר. — Губернские очерки (מסות מן המחוז"), 1857; История одного города („סיפורה של עיר"), 1869/70; Помпадуры и Помпадурши („פומפאדורים ופומפאדורות"), 1869/70, מציגות ביורוקראטיה בממדיה המדהימים. ביצירתו הגדולה, הרומן האוטו־ביוגרפי בחלקו, Господа Головлёвы („משפחת גולובליוב"), 1880, מתוארת משפחת-אצילים מתפוררת, על רדיפת-הבצע, השקר, העמדת-הפנים, האכזריות והניוון של בניה. ס' כתב, בין השאר, אגדות סאטיריות (1880—1885), נוסח-איסופוס, על אספקטים שלי־ליים בחברה.

במסות הסאטיריות של ס', המהוות את רוב יצירתו, ניכר המעבר מן השעשוע הקל אל הגרוטסקה המעוררת תיעוב; עם זאת, בולטת בכולן אהבתו העמוקה לעם הרוסי.

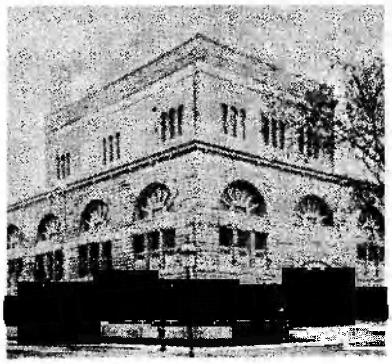
K. Sanine, *S.-Chtchedrine, sa vie et ses œuvres*, 1955; A. Бушмин, Сатира Салтыкова-Щедрина, 1959; A. Турков, Салтыков-Щедрин, 1964.

ל. קל.

סַלִיוַן, סר אַרְתַר סִימוֹר — Sir Arthur Seymour Sullivan — (1842, לונדון — 1900, שם). מלחין אנגלי, בנו של מנצח תזמורת כלי-נשיפה. היה הראשון שזכה במלגה ע"ש מנדלסון, שאפשרה את לימודיו באקדמיה המלכותית בלונדון ולאחר מכן בקונסרווטוריון בלייפציג, שם למד אצל טובי המוסיקאים הגרמניים של התקופה. עם שובו ללונדון החל עוסק בהלחנה ועד מהרה מצא את דרכו בתחום האופרה הקומית, או האופרטה. בשנת 1871 הלחין את האופרה הראשונה שלו לתמליל של ההומוריסט ויליים ש. גילברט (ע"ע), ובכך החלה תקופה ארוכה של פעילות משותפת ביניהם, שבמהלכה חיברו ארבע-עשרה אופרטות, ביניהן „המיקאדו", „שייטי הגונדולות" ו„שודדי הים מפנזאנס". בשנת 1875 ניסה האמרגן ריצ'ארד ד'אוילי קארט (Richard d'Oyly Carte) לקדם את עסקי השעשועים בלונדון ע"י הקמת אגודה להפקת אופרטות של גילברט וס' באולם ה„אופרה קומיק". ב 1881 הפך קארט את האגודה לתיא־טרון פרטי באולם שכונה על-ידיו „סאבוי", ובכך טבע את המונח „אופרת סאבוי". ס' היה מייצגה המובהק של האופרטה באנגליה הוויקטוריאנית, ופעילותו בתחום זה מקבילה לפעילותם של יוהן שטראוס הבן (ע"ע) בווינה ושל ז'ק אופנבך (ע"ע) בפאריס.

L. Baily, *The Gilbert and S. Book*, 1956².

סַלִיוַן, לוּאִיס הֶנְרִי — Louis Henri Sullivan — (1856—1924), ארדיכל ותאורטיקן-ארדיכלות אמריקני. ס' למד באה"ב ובפאריס (1874). ב 1879 הצטרף אל הארדיכל דנקמר אדלר

בית־הכנסת „אנשי מעריב", בשיקאגו
(סליוון ואדלר, 1890/1)

(ע"ע), היה שותף פעיל שלו בשנים 1881—1895. פ. ל. רייט (ע"ע) נמנה עם תלמידיו. — ס' היה ממבשרי הסיגנון החדיש בארדיכלות, שבא לידי ביטוי בבניין־המשרדים רב־הקומות וגורד־השחקים, בעל שלד־הפלדה. תרומתו החשובה היתה עיצוב „הקליפה" של בניינים אלה, בזיקה מופגנת לשלד הפנימי. בחיבורו Kindergarten Chats on Architecture, Education and Democracy („שיחת פעוטות על ארדיכלות, חינוך ודמוקראטיה"), 1901, תבע אמנם ס' להחרים, זמנית לפחות, את העיטור, כנוגד את הפונקציה של הבניין, אעפ"כ נשאר נאמן לו עד סוף ימיו והשתמש בו כחלק בלתי נפרד של הבניין, ואף נטה לסלסל בו עד כדי התקרבות אל „האמנות החדשה" (Art Nouveau). מבנייניו החשובים: „בניין האודיטוריום", שיקאגו (1886—1889); בניין Wainwright, סינט לואיס (1890); „בניין־התחבורה" (Transportation Building; 1893), לתערוכה העולמית בשיקאגו (ר' תמ': כר' ז', עמ' 150). ב 1899—1904 עיצב בשיקאגו את בניין בית־המסחר הגדול Carson Pirie Scott. כמו־כן עוצב בידי ס', יחד עם אדלר, בניין בית־הכנסת „אנשי מעריב", בשיקאגו, ב 1890/1. — מבין כתביו: The Autobiography of an Idea („האוטוביוגראפיה של רעיון"), 1924.

A. Bush-Brown, *L. S.*, 1960; H. Morrison, *L. S.*, 1962[2].

א. רו.

סְלִיחוֹת, פיוטים ותפלות (ע"ע) של וִדוּי (ע"ע) חטאים ובקשת סליחה ורחמים מאת ה'. הסליחה על חטא (ע"ע, עמ' 277/8) היא ממדותיו של ה' (שמ' לב, יד; במ' יד, יז—כ, ועוד), ונביאים ומלכים התפללו על הסליחה (עמ' ז, ב; דנ' ט; מל"א ח, לו; תה' כה, יא). ברכה מיוחדת שתכנה בקשת סליחה נתקנה בתפלת י"ח ונהגו לשלב בה את סדר הס', אך אח"כ קבעו את מקומו אחרי תפילת י"ח. גרעינו של הסדר הם פסוקי „13 מדות" (שמ' לד, ה—ז), ודבר זה נזכר לראשונה בתדבא"ז (כ"ג). לגרעין זה (ר"ה י"ז, ע"ב; ועוד) צורפו אח"כ פסוקים מתאימים אחרים, בעיקר של ימי תענית. ס' נאמרות בד"כ בימי שני וחמישי, אך רק בציבור. הגאונים קבעו מעמד מיוחד לאמירת ס' ב„עשרת ימי תשובה" שבין ראש השנה ויום כפור, ובימיהם נתגבשה מסגרת נוסח הס'. מאוחר יותר נתפשט המנהג באשכנז גם לשבוע שחל בו ר"ה (ולפעמים גם לשבוע שלפניו) ובקהילות המזרח — מכ"ה, או אף מא', באלול. מהמאה ה 9 שולבו בין פסוקי הס' פיוטים, שנכתבו בנפרד ונאמרו לפי בחירת החזן. פיוטי הס', שנכתבו ע"י פייטנים מפורסמים ובעלי הלכה גדולים במשך כ 700 שנה, מהווים ענף פורה ביותר וותיק מאוד בספרות הפיוט העברי — ועל כך ע"ע פיוט. במאה ה 15 חולקו פיוטי הס' באשכנז לימים השונים ושולבו בהם גם פיוטים מקומיים, וכך נוצרו מנהגים רבים. מועדים קבועים אחרים שאומרים בהם סדר ס' ארוך ומפויט הם ימי התענית (ע"ע) לסוגיהם (השו' משנ' תע' ב', א—ד), אולם כיום מקובלות בעיקר הס' הקשורות בימים הנוראים, שאמירתן בציבור, בנוסח קבוע ובנעימה קבועה, מציינת את כניסתם של „ימי הדין".

המסגרת הקבועה לסדר הס' ל„ימים הנוראים" כוללת בחלקה הראשון אמירת „אשרי" ו„תהלה לדוד", חצי קדיש, לקט פסוקי מקרא, 13 מדות ופתיחה להן („אל ארך אפים"). החלק השני מורכב מפיוטי ס' כנ"ל, שלפניהם פסוקים אחדים ואחריהם 13 מדות עם הפתיחה „אל מלך יושב על כסא רחמים". החלק השלישי פותח בלקט פסוקי רחמים וגאולה, ממשיך בוידוי ומסיים בכמה ליטאניות („עננו", „אל רחום שמך" וכו') ובתחנון. בכל מעמד ס' משולב לפחות פיוט אחד שיש לו פזמון חוזר, והוא נקרא לסירוגין ע"י החזן והקהל.

הס' נדפסו פעמים רבות מאוד, כמנהגי המקומות השונים, ועם פירושים שונים, ארוכים או קצרים. הפירוש הקדום ביותר הוא זה שנכתב במאה הי"ג כנספח לפירוש שבמחזור נירנברג (עדיין לא נדפס). גם פרשנות הפיוט ביה"ב טיפלה בס', ובידנו נמצא כעת ספר „ערוגת הבושם" לר' אברהם בר' עזריאל, שיצא לאור במהדורה בקרתית ע"י א. א. אורבך (א'—ד'; תרצ"ט—תשכ"ה). הפירוש האחרון והנפוץ ביותר בספרי הס' (נוסח אשכנז) הוא „מטה לוי" לר' אהרן בר' יחיאל מיכל ממיכיילישוק (לראשונה: תקפ"ו). בתשכ"ה נתפרסמה ע"י ד. גולדשמידט מהדורה מדעית של סדר הס' בשני ספרים, האחד „כמנהג ליטא" והאחר „כמנהג פולין", עם מבוא ופירוש מלא.

יע. או.

סְלִיטֶר, קְלָאוּס — Claus (Claes) Sluter (1340/50 ?, הארלם — 1406 ?, דיז'ון), פַּסל בן ארצות־השפלה. ס' פעל בבריסל החל ב 1379/80, אך יצירות ראשונות אלה אבדו, כפי הנראה. ב 1385 הצטרף לסדנתו של הפסל ז'אן דה מארויל (Marville) בדיז'ון ואחרי מותו של זה, ב 1389, ירש את מקומו כפסל ראשי לפיליפ האמיץ, דוכס בורגונדיה. יצירתו הגדולה הראשונה, שבה התחיל, כפי הנראה, קודמו, ב 1385/6, היה עיטורו של שער המנזר הקארתוסי שאנמול (Champmol) שעל־יד דיז'ון, בפסליהם של הדוכס ואשתו, פטרוניהם הקדושים והבתולה עם בנה (1391—1396/7). היצירה הגדולה השניה, „באר־משה", היא כולה של ס'; זהו עיטור פיסולי מעל לפתח באר המנזר הנ"ל, המורכב משׁשׁה פסלים בגודל טבעי של „נביאי הברית הישנה", — משה, דוד, דניאל, זכריה, ירמיהו, ישעיהו, ומ„מעמד הגלגלתא" אשר בו שרד רק חלק מהצלוב (1395; היום במוזיאון דיז'ון). מפעלו האחרון של ס' היה קבר הדוכס (התחיל בביצועו קודמו, ב 1384, והשלימו יורשו, קלאוס דה וֶרְוֶה [Werve], ב 1410/11). בבסיס הקבר, מתחת לדמותו השוכבת של הדוכס, מתוארת פמליית האבלים שהפכה להיות נוסחה מקובלת בפיסול הקבורה הבורגונדי. — ס' נמנה עם גדולי הפסלים של אירופה הצפונית בדורו. פסליו סוטים ממסורת הסיגנון הגותי המאוחר: הם מצטיינים בסיגנונם האישי, במבנה מלא ומוצק, בראליזם מודגש, מעמיק וחודר, ומבשרים את אמנותם של ציירי ארצות־השפלה בשליש השני של המאה ה 15.

G. Troescher, *C. S. und die burgundische Plastik um die Wende des XIV. Jahrhunderts*, I–II, 1932; A. Liebreich, *C. S.*, 1936; H. David, *C. S.*, 1951.

ק. סליטר: באר־משה

סַלַיִּם, חֻקִּים, ע״ע פְּרַנְקִים.

סָלִים (سليم). שמם של 3 שֻׁלטאנים עותמנים. 1) ס׳ I יַוּוז („האכזר־הנערץ״; 1470—1520, שלט מ 1512), עלה לשלטון בהדיחו את אביו, בּאיַזיד II (ע״ע). ס׳ שאף להכניע תחתיו את המעצמות המוסלמיות השכנות, הצַפַוִים־השיעים בפרס והמַמלוּכים (ע״ע) במצרים וסוריה. בראשית מלכותו ערך טבח בשיעים שבתורכיה ואסר רבבות מהם. ב 1514 יצא למלחמה בפרס, הביס את אסמאעיל שאה וכבש את תַּבריז הבירה. אולם הוא פינה את פרס, וכבש את אזורי הכּורדים ואת הנסיכות התורכמנית ד׳ו־אל־קַדר (בפרת העילי), שהיתה מדינת־חיץ בין העותמנים לממלוּכים; ב 1516 יצא למלחמה בממלוּכים, ניצחם בקרב ליד מַרג׳־דאבּק (מצפון לחַלב) וכבש את סוריה וא״י. בראשית 1517 חצה את סיני, הביס שנית את הממלוכים ליד רידאניה וכבש את קאהיר. סוריה ומצרים היו לפרובינציות של העותמנים. שליט חג׳אז, ברכאת II, וחַ׳יר, הבֵּי של אלג׳יריה, הביעו את כניעתם לס׳ ונאמנותם לו, והשלטאן קיבל את התואר „משרת המקומות הקדושים״ (حارس الحرمان الشرافان). — אין יסוד לדעה, כאילו נטל ס׳ לעצמו את תואר הח׳ליף מידי אחרון הח׳ליפים העבּאסים.

יחסו של ס׳ ליהודים היה טוב, בעיקר לגולי־ספרד שהתיישבו בממלכתו, ונראה שיחס זה נבע במידה רבה מתרומת היהודים לפיתוח נשק חם, שבאמצעותו ניצח ס׳ את הפרסים והממלוּכים. רופאיו הפרטיים היו יוסף המוֹן ובנו יצחק המוֹן (ע״ע).

2) ס׳ II מֶסט („ההולל״; 1524—1574, שלט מ 1566), בנו של סֻלֵימאן I. ס׳ היה עצלן, הולל ושיכור, ובימיו גדלה מאוד השפעת ההרמון. ס׳ מיעט להתערב בענייני השלטון, ויזם רק את המלחמה בוֶנֶציה לכיבוש קפריסין (1570/1). בעקבות הכיבוש נחל צי העותמנים מפלה חמורה בקרב לֶפַּנטוֹ (ע״ע), ומעמדם בים התיכון נפגע, אך העותמנים חזרו וכבשו את תוניסיה מידי הספרדים (1574).

ענייני השלטון היו בידי הווזיר הגדול מוחמד סוקולי. הוא ביסס את שליטת העותמנים בתימן ובפתח ים־סוף; דבר לא יצא מתָּכניותיו לכרות תעלה לקַשר ים זה עם הים התיכון ותעלה בין הוולגה לדון (כדי לתקוף את פרס מהים הכספי). תכנית אחרונה זו סוכּלה בידי הרוסים, שהדפו את העותמנים מאַסטרַחַן. בימי ס׳ היתה השפעה רבה לדון יוסף נשיא (ע״ע), ויוסף המוֹן (ע״ע [3]) היה רופא השלטאן.

3) ס׳ III (1761—1808; שלט 1789—1807), בנו של מֻצטַפא III (ע״ע), עלה לשלטון במות דודו עבד־אל־חמיד I, בעיצומה של המלחמה באוסטריה ורוסיה. העותמנים נחלו מפלות כבדות במלחמה ובשלום יאסי (1792) הכירו בדנֶיסטר בגבולם עם רוסיה. השלום אפשר לס׳, ראשון השֻׁלטאנים המתַקנים, להגשים את תכניותיו לתיקון המדינה. הוא נהג זהירות, וביקש מראשי המדינה הצעות לתיקון המצב; רובם המליצו לשוב לסדרי־השלטון בימי הזוהר של הקיסרות. ס׳ החל לפעול תוך גיבוש הכוחות המעטים שנטו לתיקונים: הוא הנהיג תיקונים במנהל, בעיקר בענייני־הכספים, והחרים אחוזות רבות מבּעלים שלא מילאו את חובותיהם הצבאיות. עיקר תיקוניו היו בתחום הצבאי, ובהם דבק השם שניתן לתיקוניו, „נִזאם ג׳דיד״ (הארגון החדש). ס׳ גייס קצינים זרים, בעיקר צרפתים, והחל להקים יחידות־צבא חדשות במתכונת אירופית. אנשי הדת והכוחות המסָרתיים בצבא, כגון הַיֶניצֶ׳רים (ע״ע), התנגדו לתיקוניו בכל תוקף. בינתיים תמו ימי השלום, עם פלישת נפוליון בונאפארט למצרים (1798), וס׳ נאלץ להיעזר בבריטים בהגנת עכו ובמלחמה במצרים, וברוסים — במלחמה נגד הצרפתים באיים היוניים (ע״ע). ב 1804 פתחו הסֶרבּים במרד, ואחריהם מרדו נסיכויות הדאנובּה, וב 1806 נתחדשה המלחמה נגד רוסיה.

המשכת התיקונים בצבא הצריכה גיוס כל משאבי הכלכלה והטלת מסים כבדים. דבר זה חיזק את ידי המתנגדים לתיקונים. ב 1807 זכה ס׳ בנצחונות מחוץ, בסלקו את צי בריטניה מים מַרמַרה ובנצחו את הבריטים שפלשו למצרים; אעפ״כ פרץ מרד נגדו, ולמרות נכונותו להסתלק מכל תיקוניו, הודח, בעזרת השֵׁיח׳ אל־אִסלאם. הוא נעצר בארמון, וב 1808, כשניסו תומכיו להחזירו לשלטון, נרצח בפקודת מֻצטפא IV (ע״ע).

S. J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III: 1789–1807*, 1971.

אר. שמ.

סֻלֵימַאן (سليمان), שמם של כמה שלטאנים עוֹתמנים. הראשון בהם, בנו של בּאיַזיד I (ע״ע), ששלט ב 1403—1411 ונוצח בידי אחיו מֻחמד I (ע״ע), אינו נחשב לחוקי.

1) ס׳ I (או II) קאנוּני („המחוקק״) או (בפי האירופים) „המפואר״ (1496—1566; שלט מ 1520), מגדולי השֻׁלטאנים העותמנים ושליט קיסרותם בשיאה. ס׳ היה בנו היחיד של סָלים I. ימי־שלטונו הארוכים היו רצופים מלחמות, וס׳ ערך 13 מסעות, 10 באירופה ו 3 במזרח. ב 1521 כבש את בֶּלגראד, וב 1522 כבש את רוֹדוס מידי היוהניטים (ע״ע). בקרב מוֹהַץ׳ (29.8.1526) הביס ס׳ כליל את ההונגרים, ומלכם, לַיוֹש II (ע״ע), נספה. כשהכריזו ההונגרים את פֶרדינַנד I (ע״ע) מבּית־האבּסבורג למלכם, עלה ס׳ על וינה (1529), אך לא הצליח לכָבשה. המערכה עם אוסטריה נמשכה לסירוגין כל ימי ס׳. צפון הונגריה ומערבה נשארו בידי ההאבּסבורגים; מרכזה היה בידי

סֻלֵימאן I, המחוקק

התורכים, וטרַנסילוַוניה היתה לנסיכות־חסות שלהם. במזרח ניהל ס׳ מלחמות בפרסים וכבש מידם את סביבות אֶרזורוּם, מזרח אסיה הקטנה, סביבות ימת־ואן, עראק וחופיו המערביים של המפרץ הפרסי. ב 1555 נחתם שלום אַמַסיה בין העותמנים לפרסים, ובו הוכרו כיבושים אלה. הים השחור הפך כמעט לַיַּמה תורכית, עם כיבוש שטחים בקווקאז וכיבוש השטח שבין הדנֶיסטר לדנֶיפֶּר, בצפון־מערב ים זה. גם בים־סוף ובערב הרחיב ס׳ את שטחי הקיסרות, כבש מאחזים בחופי מזרח־אפריקה ושטחים נרחבים בסודאן, אך במאבק הימי עם הפורטוגלים באוקיאנוס ההודי ובמפרץ הפרסי ניצחו הפורטוגלים ושלטו בנקודות־מפתח במזרח־אפריקה, דרום־ערב והמפרץ הפרסי. סחר התבלין מהמזרח לאירופה עבר אחרי נצחון הפורטוגלים סביב כֵּף התקווה הטובה, וכלכלת מצרים וסוריה נפגעה מכך. בים התיכון התחזק מאוד כוחם הימי של העותמנים, עם כיבוש רוֹדוֹס, הידוק הקשרים עם שודדי־הים בצפון־אפריקה ושילובם בצי העותמני והשתלטות התורכים על לוב. ב 1538 ניצח האדמיראל העותמני ח׳יר (ע״ע) אל־דין בַּרבַּרוֹסה בקרב פְּרֶוֶזה (Preveza; לא הרחק מקורפוּ) את ציי וֶנֶציה, מדינת־האפיפיור, ספרד, פורטוגל ואבירי־מלטה, בפיקודו של אַנדרֵאה דוֹריה (ע״ע). מסע הספרדים לכיבוש האי ג׳רבה נהדף (1560), אך נסיון העותמנים לכבוש את מלטה נכשל (1565).

ס׳ ניצל לטובתו את המאבקים באירופה, במיוחד את המאבק בין צרפת להאבּסבּורגים, וב 1534/5 חתם על הסכם עם פְרַנסוּא I מלך צרפת, ולפיו ניתנו זכויות מיוחדות לנתיני צרפת בתורכיה ולנתיני הקיסרות העותמנית בצרפת. — וע״ע קַפּיטוּלַציות.

במדיניות־הפנים שקד ס׳ על ענייני־חקיקה וּפרסם קֹבצי חוקים

כתובת מ־1538 מעל שער יפו בירושלים המוקדשת לסלימאן I (צילום ו. בראון)

(קאנון נאמה), וכך קנה לו את כינויו „המחוקק". חוקים אלה עסקו במינהל, ובכלל זה המינהל המשפטי־חינוכי האס־לאמי והסדרת ענייני השיטה הפאודאלית העות־מנית. הוא הקיף עצמו במשפטנים, משוררים וארדיכלים, כגון מימאר סינאן, גדול הארדיכלים התורכים, ופאר מלכותו ונדיבותו הקנו לו, בפי האירופים, את הכינוי Il magnifico („המפואר"). אנדראה נאוגרו, בן ונציה, אמר על ס', שמימיו לא עשה עוול, אם אך היו כל העובדות ידועות לו. אולם בימיו החלו מתגלים סימני־התפוררות בממשל: ס' התרחק מישיבות „הדיואן" (מועצת־השלטון); גברה השפעת ההרמון, ואשתו האהובה, רוקסלאנה, הרבתה בתככים, ושנים מבני ס', מוצטפא ובאיזיד, מרדו בו והוצאו להורג; ובמיוחד, הונהגה שיטת האלתזאם — החכרת המסים והמכסים, וזו הפכה במהרה לעושק הנתינים, בייחוד האיכרים.

ימי מלכותו של ס' היו תקופת־זוהר גם ליהודים. ס' נעזר בהם, כגון בדון יוסף נשיא (ע"ע), שלו העניק ס' את טבריה. ב־1537—1541 תיקן ס' את חומות ירושלים ושעריה ושיפצם, שיקם את המצודה („מגדל־דוד") ותיקן והרחיב את אמת־המים מבריכות־שלמה לעיר. רוקסלאנה אשתו בנתה בירושלים מוסדות־צדקה לתלמידי המדרסות. — וע"ע א"י, עמ' 486—488; ירושלים, עמ' 270/71.

R. B. Merriman, *S. the Magnificent*, 1944.

2) ס' II (או III; 1642—1691, שלט ב־1687), ירש את אחיו מחמד IV (ע"ע). ס' לא יכול היה להשתלט על בעיותיה החמורות של הקיסרות, בעקבות המפלות הקשות שהנחילו לה האוסטרים, והמהומות הפנימיות, ובכלל זה מרד היניצ'רים, שפרצו כתוצאה ממפלות אלו. הוא מינה את מצטפא קפרילי (ע"ע) לווזיר גדול, והעניק לו סמכויות מלאות להתגבר על המשבר. הווזיר הגדול הנהיג תיקונים רבים במינהל, בצבא ובמעמד הנתינים הנוצרים, חיזק את הקיסרות, וב־1690 נכבשה בלגרד חזרה מידי האוסטרים.

אר. שמ.

סֶלִין, לוּאִי פֶרְדִינַן — Louis Ferdinand Celine; פסידונים של לואי פרדינן אוגיסט דטוש [Destouches] — (1894, קורבוואה [ליד פאריס] — 1961, פאריס), סופר צרפתי. ס', בן למשפחה עניה, בתום לימודיו בביה"ס היסודי היה לשוליה. ב־1912 התנדב לשירות צבאי ונפצע ב־1914. ב־1924 הוסמך לרפואה. בעת כיבושה של צרפת תמך בשיתוף־פעולה עם הגרמנים; הוא ברח לגרמניה ב־1944, ואח"כ לדניה, ושם נאסר למשך 18 חדשים. בצרפת נדון, שלא בפניו, לשנת־מאסר אחת על בגידה. ב־1951 שב לארצו. — הרומאן Voyage au bout de la nuit („מסע לקץ הלילה"), 1932, שהוא תעודה חברתית יותר מאשר רומאן, עורר רגשות תדהמה והזדעזעות, אך גם התפעלות. בסיפור רווי האנושיות מחלחלים חיי־הדלות והעוני, בעולם של יאוש, כיעור ואופל, המענה והמעוונה, ו־„המתקדם יותר ויותר לתוך הלילה". הוא חודר, בכנות הקרובה לציניות, לשפל ישות האדם, לתוך עולם שורץ יצורים, שבו אין עוד מקום לרגשות, עולם שקיומו נעלם עד כה מתודעת בני־האדם. — ב־1936 הופיע ספרו השני, מעין רומאן אוטוביוגראפי, Mort à crédit („מות בהקפה"). המציאות ההיסטורית שעליה הוא מתבסס, משנה צורה והופכת לסיפור דמיוני, שהוא לגבי ס' אמיתי מן המציאות עצמה. — הרומאנים שכתב אחרי מלה"ע II רמתם נמוכה משני ספריו הראשונים.

סרטר (ע"ע) ואחרים הושפעו מן הטכניקה של כתיבתו, מלשונו, המיוחדת לו: סיגנון נמרץ, תקיף ופוגע.

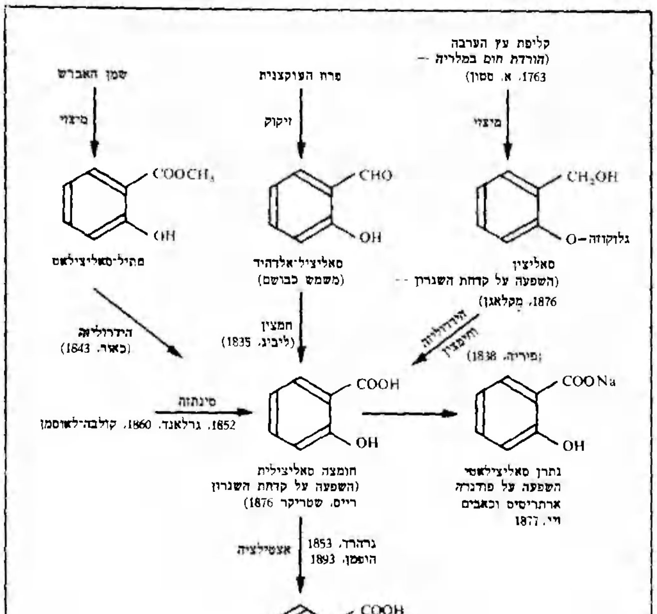
האנטישמיות החריפה של ס', שהיא תופעה החורגת מתחומו הספרותי, באה לידי ביטוי במספר יצירותיו ומהווה חלק מראיית־העולם שלו — ראיית השנאה והתיעוב.

R. Poulet, *Entretiens familiers avec L. F. C.*, 1962; P. Vandromme, L. F. C., 1963; D. de Roux, *La mort de L. F. C.*, 1966.

ז'. א. ד.

סָלִיצִילִית, חֻמְצָה (מ salix = ערבה), חומצה אורגנית אַרומטית — אורתו־הידרוכסי חומצה בֶנזואית. גבישים קטנים לבנים, מסיסים במקצת במים (גר' אחד נמס ב־460 מ"ל מים קרים וב־15 מ"ל מים רותחים) ומסיסים היטב בכוהל אֶצטון ואֶתר. נקודת התכה 157°—159°; בחימום מהיר מתפרקת ח"ס לפֶנול ול־CO_2. ח"ס נקיה מצויה בטבע בפרחי העוקצנית (Spiraea) ואֶסטרים ונגזרות שלה מצויים בצמחים רבים — בעיקר באַברש (מֶתיל־סאליצילאט) ובקליפת עץ הערבה (סאליצין). בתעשיה מכינים ח"ס על ידי הפעלת CO_2 בלחץ על פֶנולאט הנתרן. שימושי ח"ס: חומר שימור למזונות (אסור בכמה ארצות), הכנת סאליצילאטים, ייצור חמרי צבע וכרֵאֶגֶנט מעבדה. אולם, עיקר חשיבותה של ח"ס, ובייחוד של נגזרותיה, — בפעילותן הפיסיולוגית ומכאן שימושן הרפואי. ח"ס עצמה משמשת כחומר מונע דלקת ואַנטיסֶפטי לשימוש מקומי והיא נכללת (בריכוז 2%—20%) בכוהל רפואי, משחות, אבקות וכד'.

מנגזרותיה חשוב ביותר האַספירין (אצטיל — ח"ס) — התרופה הנצרכת ביותר בעולם. ייצור האספירין בשנות השישים בארה"ב בלבד הגיע לב־15,000 טון בשנה. הוא משמש להרגעת כאבים, להורדת חום ולדיכוי תופעות דלקתיות, בעיקר רֶאומטיות. מחקרים שנערכו כדי להבהיר את דרכי פעילותו של האספירין בגוף הביאו למספר הנחות: 1) היותו כֶלאט (ע"ע כימיה, עמ' 752)

תולדות החומצה הסליצילית ושימושיה

הקושר ומנטרל המרים מזיקים. 2) פעילותו כאַנטַגוניסט לחמרים כגון בְּראדיקינין המשתחררים מן הרקמות בדומה להיסטמין (ע"ע) במצבי דחק שונים. 3) מיתון פעילותם של פרוסטאגלאנדינים — הורמונים רקמתיים המשתתפים, בין השאר, בתהליכי דלקת. לגבי פעילותו בדיכוי דלקת התברר כי השפעתו כהשפעת סאליצילאטים אחרים, כלומר הוא משפיע לאחר הידרוליזה והפיכה לח"ס, אולם יחד עם זאת הוברר שפעילויות אחרות שלו כגון הרגעת כאבים מחייבות השארות המולקולה כמות שהיא. — מאחר שהאספירין הוא חומצי, הריהו גורם לפעמים לחומציות-יתר של הקיבה ולנזק, ולכן משתמשים לעתים במלחי נתרן וסידן שלו, או מערבים אותו בבופרים — כדי למנוע תופעה זו. בין הנגזרות האחרות של ח"ס המשמשות ברפואה: מתיל-סאליצילאט, לשאיפה — להקלת נזלת — ולמריחה כנגד כאבים ראומטיים; סאליצין, שהוא גליקוזיד של כוהל סאליצילי, כחומר-הרגעה; סאליציל-אניליד, כתרופה מקומית למחלות פטרייתיות של העור.

מנ. ר.

סַלְיֶרִי, אַנְטוֹנְיוֹ — Antonio Salieri — (1750, לֶנְיַנוֹ — 1825, וינה), מלחין, יליד איטליה. הגיע לווינה ב 1766. ב 1770 הלחין את האופרה הקומית הראשונה שלו. ב 1774 מונה מלחין-החצר של הקיסר יוזף, וב 1788 — מנצח-החצר. בשנים 1766—1790 היה מנהל האופרה. ס' הלחין אופרות רבות בשביל בתי-האופרה של וֶנֶציה, מילאנו, רומא, וינה, שֶנבּרוּן, פאריס וטריֶסטה — לתמלילים איטלקיים, גרמניים וצרפתיים. החל ב 1804 כתב בעיקר מוסיקה כנסייתית וכְלייית. ס' עסק הרבה בהוראה (מתלמידיו — בטהובן, שוברט וליסט) ותרם להקמת הקונסֶרווטוריון בווינה (1817). ס' זכור גם עקב התככים שזמם נגד מוצרט בחצר הקיסר.

סֻלָּם, במוסיקה, ע"ע **טונים, מַעֲרכות הַ־**, עמ' 470—473.

סֻלָּם, שָׂרָה קוֹפְּיוֹ — Sara Coppio Sullam — (1592, וֶנֶציה — 1641, שם), משוררת יהודית איטלקית. ס' היתה בת למשפחה אמידה שתמכה בר' יהודה אריה מוֹדֶנה (ע"ע). ב 1614 נישאה ליעקב ס', מנכבדי קהילת ונציה, וביתה היה בית-ועד למלומדים יהודים ונוצרים. — ס' נתפרסמה בשל הסונֶטות והמכתבים שהחליפה (בשנים 1618—1622) עם האציל-המשורר בן ג'נובה, אַנסאלדו צֶ'בה (Cebà). התכתבות זו, שהיתה בעלת אופי ספרותי מובהק — מעין משחק-אהבה אפלטוני בטעם התקופה — התחילה לאחר שצ'בה פרסם, ב 1615 וב 1616, את הפואמה „המלכה אסתר". ס' שיבחה אותו על בחירת הנושא ואף הצהירה על אהבתה הרוחנית אליו. בתשובותיו הילל צ'בה את המשוררת ש„על-אף היותה יהודיה" גילתה בכתיבתה חינוך הומאניסטי מושלם וטוהר-נפש. אולם כוונתו העיקרית היתה להביאה לידי שמד. ערב מותו פרסם את המכתבים ואת השירים שכתב אל ס' (Lettere di Ansaldo Cebà, scritte a S. C. S. 53 e dedicate a Marc Antonio Doria, 1623). בפרסום זה הושמטו מכתביה של ס', אולי מפחד התערבות האינקוויזיציה. — ב 1621 נכתב נגד ס' כתב-פלסתר, בידי באלדאסאר בוניפאצ'ו, על-שום היותה כופרת באמונת נצחיות-הנפש. ס' השיבה במניפֶסט פומבי חריף, שופע חוש-הומור, ובשתי סונטות. — ר' יהודה אריה מודֶנה הקדיש לס' את העיבוד האיטלקי של הטרגדיה „אסתר", פרי עטו של שלמה אוסקָה (Usque). הוא אף חיבר את הציון שעל מצבתה. קובץ סונטות שלה פורסם ב 1887.

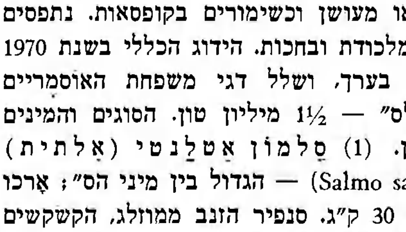
M. Levy, *S. C. S., Lebensbild einer jüdischen italienischen Dichterin aus dem siebzehnten Jahrhundert*, 1862; M. Soave, *S. C. S.*, 1864; E. David, *S. C. S., une heroïne juive au XVIIe siecle*, 1877; F. Kobler (ed.), *A Treasury of Jewish Letters*, II, 436–448, 1954; C. Roth, *The Jews in the Renaissance*, 57/8, 1959.

י. ב. ס.

סַלְמוֹן בֶּן יְרֻחָם (910[?], בגדאד או א"י — 960[?], חַלֶב), חכם קראי. בנעוריו למד במצרים. ב 940 לערך השתקע בירושלים והצטרף לחבורת אבלי ציון (ע"ע). בסוף ימיו עבר לחלב, ובמאה ה 15 היה עדיין קברו שם ידוע. האגדה הקראית, לפיה היה רס"ג תלמידו של ס', מופרכת, כיוון שרס"ג היה זקן ממנו ומת כ 20 שנה לפניו, אולם השנאה האישית הגדולה ביניהם, שנתבטאה בפולמוסו של ס', מרמזת כי השניים התנגשו פנים אל פנים. חיבורו העיקרי, ספר „מלחמות ה'", פולמוס אנטי-רבני חריף, כתוב בחרוזים, ומכוון נגד רס"ג אישית, נכתב ערבית ועברית, אך נשתמר רק בנוסח העברי (י"ל ע"י י. דוידזון, תרצ"ד). ס' פירש (בערבית) אחדים מספרי התנ"ך (פירושו לרות פורסם בספר-הזכרון לפוזננסקי, תרפ"ז, וחלקים מפירושו לתהלים ולאיכה — ב JQR, 1944 ו 1956). ס' התנגד בתוקף לכל התעסקות בפילוסופיה. כתביו מגלים בקיאות בגאוגרפיה של א"י ובטופוגרפיה של ירושלים.

ש. פינסקער, לקוטי קדמוניות (מפתח, בערכו), תר"ך; י. דודזון, מבוא לספר „מלחמות ה'", תרצ"ד; S. Poznanski, *The Karaite Literary Opponents of Saadiah Gaon*, 12–14, 1908; J. Mann, *Texts and Studies*, II (ind., s.v.), 1935; L. Nemoy, *Karaite Anthology*, 69–82, 1952; Z. Ankori, *Karaites in Byzantium* (ind., s.v.), 1959; G. Vajda, *Deux Commentaires Karaites sur l'Ecclesiaste*, 1971.

סַלְמוֹנִיִּים (Salmonidae), משפחת דגים פרימיטיוית מסדרת הסַרדינאים. גופם מוארך, עגלגל ושרירי; בכל הסנפירים קרניים רכות בלבד; סנפיר-הגב הראשון קצר; מאחוריו סנפיר שומני קטן חסר קרניים. סנפירי הגחון באמצע הגוף מתחת לסנפיר הגב; הפה גדול; השיניים מפותחות; שלפוחית השחיה פתוחה אל הוושט. השחלה חסרת צינור הטלה והביצים נפרשות אל חלל הגוף. ישנם הבדלים מורפולוגיים בין זכרים לנקבות, בפרט בעונת הרביה. הס" הם דגי מים מתוקים ונודדים לים באזורים קרירים של כדה"א הצפוני. מתרבים רק במים מתוקים וחוזרים להטיל כמעט תמיד למקומות הטלה שבהם נולדו, וע"ע דג, עמ' 915—916. בשרם טעים מאוד וחשיבותם רבה לדיג מסחרי, לדיג ספורט ולמדגה. הם משווקים במצב טרי, קפוא או מעושן וכשימורים בקופסאות. נתפסים ברשתות זימים, רשתות מלכודת ובחכות. הידוג הכללי בשנת 1970 הגיע לחצי מיליון טון בערך, ושלל דגי משפחת האוסמֵריים (Osmeridae) הקרובה לס" — 1½ מיליון טון. הסוגים והמינים החשובים: הסוג סלמון. (1) סַלְמוֹן אַטְלַנְטִי (אַלְתִית) (Salmo salar [Atlantic salmon]) — הגדול בין מיני הס"; אָרכו עד 1 מ' ומשקלו — עד 30 ק"ג. סנפיר הזנב ממוזלג, הקשקשים גדולים יחסית. צבעו בים שונה מזה שבמים מתוקים; בים גבו כספי-כחול-ירוק וגחונו לבן; במים מתוקים נעלם הברק הכספי וגופו מקבל צבע ירוק או חום מעורב באדום עם כתמים כהים גדולים. לצעירים צבעים אחרים. חי לאורך החופים על מסד היבשת בעמקים שאינם עולים על 120 מ'. נפוץ לאורך חופי אמריקה-הצפונית, מגרֶנלנד עד לניו יורק; באירופה מנורווגיה עד לפורטוגל. מצוי בים הלבן ובים הבלטי, אולם אינו מגיע לים התיכון. הסלמון הוא דג נודד; הבוגרים יורדים לים לחפש את מזונם למשך שנים אחדות (1—4), אולם לשם הטלה עולים לנהרות. למטרה זו הם עוברים לעתים מרחקים של אלפי קילומטרים בים ובמעלה הנהרות. בנדידותיו מסוגל הסלמון לקפוץ מעבר למפלי מים בגובה של 4 מ'. הוא אינו ניזון בתקופה זו אלא משתמש במלאי השומן שצבר בזמן שהייתו בים. נדידת הבוגרים בנהרות מתקיימת בכל חָדשי השנה. ההטלה בחדשי הסתיו, החורף או האביב, בהתאם לאיזור ובטמפרטורות מ 0° עד 6°. הנקבה חופרת בקרקעית הנהר גומה שעמקה 15—

אלתית (Salmo salar)

30 ס"מ ומטילה בה את הביצים, ואלה מופרות מייד ע"י הזכר המלַווה אותה. מספר הביצים 6,000—30,000, בהתאם לגודל הדג. אחרי ההטלה חוזרת הנקבה לים, והזכר נשאר באיזור ההטלה וממשיך בהפריות נוספות. יש נקבות המצליחות לחזור פעם שניה או פעם שלישית להטלה. הזכרים מתים אחר גמר ההפריות. קוטר הביצה כ 6—7 מ"מ. התפתחות הסלמון אורכת כחצי שנה (ור' תמ' בע' דג, עמ' 915—916). הצעירים, הבוקעים על קרקעית הנהר, ניזונים מזחלי חרקים, סרטנים ודגים קטנים. הם נשארים במים מתוקים 1—5 שנים לפני נדידתם לים, הנעשית בעיקר באביב ומוקדם בקיץ. הידוג בשנת 1970 — כ 13 אלף טון.

(2) טרוטה קשתית (Salmo gairdneri [rainbow trout]): גוף הטרוטה מוארך, גבוה, פחוס־צדדים. הראש קצר יחסית, הלסת העליונה נגמרת מתחת לקצה האחורי של העין. הקשקשים ציקלואי־דיים, בשורות אלכסוניות מעל קו־הצד. צבע גבה הוא כחול־מתכתי; בגחון ובצדדים הצבע כספי. פס ורוד או אדום לאורך צד הגוף (מכאן שמה) בולט במיוחד אצל זכרים בזמן הייחום. אורך גופה עד 1.10 מ', ומשקלה 16 ק"ג. מולדתה מקַליפורניה עד לאַלסקה. ההטלה כמו בסלמון האטלנטי. קיימות גם אוכלוסיות של טרוטות באגמים ונהרות שחיים כל ימיהם במים מתוקים. טרוטה קשתית נוחה לגידול בבריכות וגדֵלה מהר על מזון מלאכותי. נעשו נסיונות אחדים לגדלה בארץ. לאחרונה מגדלים אותה במשק דן. הביצים מיובאות מאיטליה בחדשים פברואר—אפריל ואחרי עונת גידול של כ ¾ שנה בערך מגיעים הדגים למשקל ממוצע של כ 200 ג'. היבול של שנת 1971 — 30.6 טון.

(3) טרוטה חומה (Salmo trutta [brown trout]): מוצאה מאירופה, אולם הועברה גם למקומות אחרים. מתרבה במים מתוקים העשירים בחמצן, בהם טמפרטורה נמוכה מ 10°. תפוצתה: אירופה הצפונית והמרכזית (גם צפון־איטליה), והרי־האטלס בצפון־אפריקה. במקומות רבים מגדלים אותה בבריכות ובמדגרות מיוחדות.

הסוג סלומון פציפי (Oncorhynchus [Pacific salmon]) נבדל מסלומון אטלנטי בגופו הגבוה יותר ולסתותיו האנקוליות; סנפיר השת ארוך יותר ובעל 13—19 קרנים רכות; נפוץ בנהרות אמריקה ואסיה הצפונית. ידוע בנדידותיו לאוקיאנוס השקט לחפש מזון, אולם חוזר למים מתוקים לשם הטלה. הסוג כולל 6 מינים; חשיבותו לדיג רבה מאוד והידוג של 1970 הגיע ל 400,000 טון בערך.

G. V. Nikolskii, *Special Ichthyology*, 1961[2]; A. Wheeler, *The Fishes of the British Isles and North West Europe*, 1969.

א. ב. ט.

סַלָמִיס, קְרַב־ (Σαλαμίς), שמה של ההתנגשות הימית, שהכריעה את תוצאות מלחמות יון—פרס. אירעה בסוף ספטמבר 480 לפסה"נ במצר ס', שהוא פתחו המזרחי של מפרץ אֶלֶוּסִיס (ע"ע), מערבית לאתונה. באשר לרקע הקרב ע"ע מלחמות יון—פרס, עמ' 646—648.

תֶמיסטוקלס (ע"ע) אילץ את הפרסים לתקוף בשני ראשים לעבר פתח מֵצר ס', כשהאי פסיטאלֵייה מפריד ביניהם. משעברו את האי, בהפליגם במקביל, תוך אי־סדר מסוים, נאלצו הפרסים לפנות 90° מערבה כדי להיכנס לתוך מצר ס' גופו, ש־רחבו, בין יבשת אַטיקה לאי ס', היה פחות מ 2 ק"מ. היוונים עשו עצמם נסוגים, ומשנוכחו שה־פרסים באים אחריהם בדחיסות ובערבוביה גד־לה והולכת, חזרו על עקבותיהם. בהיות להם

קרב־סלמיס

עדיפות מספרית בתוך המצר עצמו, בלמו את החלוץ הפרסי, ואחר החלו הולמים במרכז הפרסי מאגפו הדרומי. אניות הפרסים תוכננו להיצמד לאניות האויב ולהנחית על סיפוניהן חיילים, והן היו מסור־בלות וכבדות־תנועה. אניות היוונים לעומתן היו קלות יותר, מהירות ובעלות כושר־תמרון. הן היו מצוידות ב„אילי־נגיחה" בחרטומיהן, שבאמצעותם „גילחו" את משוטי האויב, נטלו ממנו את ניידותו, ואחר הטביעוהו בנגיחה. אבדות הפרסים בקרָב היו קשות, ורוחם נשברה. התוצאות של ק"ס היו מכריעות; הצי הפרסי שוב לא הופיע במימי יוון. ק"ס נחשב בין הגורליים בהיסטוריה, שכן מנע היאחזות מעצמה אסיאנית גדולה ביבשת אירופה.

סַלָמַנְדְרוֹת, כינוי למשפחות אחדות מסדרת הזנביים (בעלי זנב) במחלקת הדוחיים (ע"ע). הס" דומות בצורתן החיצונית ללטאות (ע"ע), אך נבדלות מהן בעורן העירום. מהמשפחות הידועות יותר: (1) ס"־ענק (Cryptebrachidae), אחת המשפחות הפרמי־טיוויות, עמה נמנים: ס' של המיסיסיפי (Cryptobranchus allega-niensis) — באה"ב, וסלמנדרת־ענק — ביפאן, הגדולה בכל הדוחיים (ע"ע, עמ' 112). גופה מגובשש, ראשה גדול, רגליה קצרות וזנבה לחוץ בצדדים. מבלה כל חייה במים. משכנה בפלגים הזורמים בהרים. מטילה 70—80 ביצים גדולות (6 מ"מ) בתוך סרט מַקפי הנדבק לסלעים. הזכר מפרה אותן ושומר עליהן. הס' מאריכה ימים יותר מכל הדוחיים (60 שנה). היא ניצודה בשל בשרה הטעים.

(2) אמביסטומיים (Ambystomidae), מפורסמים בשל הנאוטניה המופיעה אצל האכסולוטל (ע"ע וע"ע גלגול, עמ' 747). (3) סלמנדריים (ע"ע). (4) ס" חסרות־ריאות (Pletho-dontidae), המשפחה הגדולה בסדרה; כוללת 26 סוגים; איזור תפוצ־צתם אמריקה. מפורסמים בהיעדר ריאות, ונושמים דרך העור בלבד, אע"פ שמרביתם שוכני־יבשה מוחלטים; הם יולדי־חיים או מטילים את הביצים במקומות לחים. מינים אחדים הם בעלי זנב מַאחז ולשון משתרבבת כלשון הזיקית. סוג אחד — סלמנדרת המערות (Spelerpes), מצוי באירופה (איטליה). שוכנת במערות לחות בהרים.

סַלַמַנְדְרִיִּים (Salamandridae), משפחת חוליתנים, מסדרת הזנ־ביים במחלקת הדוחיים (ע"ע), הרבגונית והנפוצה ביותר. עמהם נמנים 15 סוגים, הנפוצים באסיה, אירופה, אפריקה הצפונית ואמריקה, בין קווי־הרוחב 25°—60°, חוץ ממדבריות. מהסימנים האפ־יניים להם: שתי שורות של שיניים בעצם־המחרשה לאורך החך; בעמוד השדרה חוליות קעורות מאחור. הזימים קיימים רק בראשנים. הפרימיטיוויים שבהם גדולים במידתם, עורם מחוספס, זיזי־הגב גבוהים והצלעות ארוכות. בס" 2 קבוצות: 1. קבוצה, שבוגריה חיים על היבשה בלבד, ונכנסים למים לשם רביה. 2. טריטונים (ע"ע טריטון), המבלים חלק או רוב זמנם במים. מכל קבוצה קיים מין אחד בארץ. (1) מינים חשובים: סלמנדרה מצויה או כתומה (Salamandra salamandra); ארכה 26 ס"מ; צבעה שחור עם כתמים כתומים. גופה משוכבד. רגליה מגושמות וזנבה מעוגל, בעָרפה שתי בלוטות־ארס. שוכנת־הרים (בכרמל, בגליל המערבי והעליון), בסביבת מים זורמים. פעילה בלילה. טרפה: שלשולים וחרקים. למים היא נכנסת רק לשם רביה. משריצה 30—40 ראשנים. מיד לאחר ההשרצה חלה ההפריה. אורך חייה עד 25 שנים. קרובה לזו, אך קטנה ממנה, היא סלמנדרה שחורה (S. atra); אָרכה 15 ס"מ; צבעה שחור. שוכנת הרים גבוהים באירופה. יולדת רק 2 ולדות מפותחים, המסוגלים להתקיים מיד על היבשה.

(2) טריטונים. בארץ מצוי טריטון הפסים (Triturus vittatus); אָרכו 10 ס"מ. גבו אפור־חום וגחונו כתום. עם התחלת הגשמים הוא מופיע בנחלים ובשלוליות. הזכר עוטה לבוש כלולות; צבעו מבריק יותר ולאורך גבו וזנבו מופיעה כרבולת. הוא מפריש תיק־זרע שהנקבה קולטת אותו בשפתי־הביב. הנקבה מטילה עשרות

ביצים, כל ביצה לתוך עלה — שהיא מקפלת אותו. הראשנים, כבוג־רים, ניזונים מבע״ח שבמים. בסוף האביב הם חודרים לאדמה לשנת־קיץ. אורך־החיים — עד 25 שנים. הטריטון מצוי בשפלת־החוף ובעמקים, אך הוא הולך ונכחד. הסוג כולל מינים רבים באירופה. סוג שני, שמגדלים בארץ לשם ניסויים, הוא **טריטון ספרדי** (Pleurodeles waltl); אָרכו — עד 23 ס״מ; צבעו אפור־חום. הוא נוח לגידול ומתרבה בקלות בשבי.

תמונות: כרך ו׳, עמ׳ 216—217; כרך י״ב, לוח צבעוני בין העמ׳ 120—121.

E. T. B. Francis, *The Anatomy of the Salamander*, 1934; F. Angel, *Vie et mœurs des Amphibiens*, 1947; D. M. Cochran, *Living Amphibians of the World*, 1961; H. Steinitz, *Triturus vittatus (Jenyns), Geogr. Distribution and Taxonomic Subdivision* (Is. Jl. of Zool., XIV), 1965.

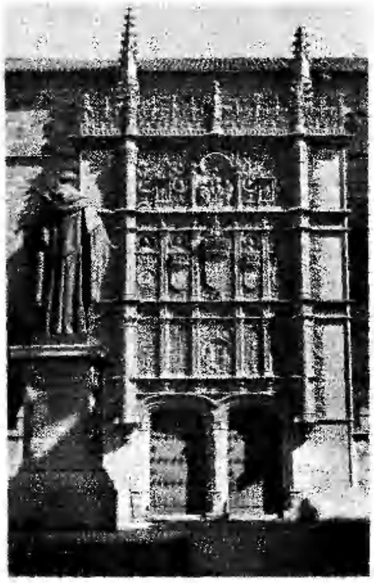
מ. דו.

סַלַמַנְקָה (Salamanca), עיר בקסטיליה הישנה, מערב ספרד, 115,000 תוש׳ (1970).

ס׳ שוכנת על הגדה הצפונית של נהר טורמֶס (יובל הדורוֹ [ע״ע]) והיא משמשת מרכז שיווק לאיזור חקלאי וצומת תחבורה לכבישים ומס״ב המחברים את מערב ספרד עם פורטוגל המרכזית והצפונית. ס׳ נודעת בבתיה העתיקים והיפים, הבנויים בעיקר אבן־חול צהובה ומשופעים בפיתוחי־אבן ובפסלים. אלו הוקמו במאות 12—17 ובעיקר עקב פריחת **האוניברסיטה** שמשכה תלמידים ומלומדים מכל רחבי אירופה. האוניברסיטה היא הוותיקה ביותר בספרד (נוסדה במאה ה 13), ומסונפת לה ספריה גדולה ועתיקה, שבה אוסף חשוב של כ״י. בס׳ מספר רב של כנסיות ושתי קתדרלות. הקתדרלה הישנה בנויה בסיגנון רומאני מאוחר (מאות 11—13), הקתדרלה „החדשה" בנויה בסיגנון גותי מאוחר (נבנתה במאות 17—18). הכיכר המרכזית, פלַסה מֵיוֹר, היא מן המפורסמות בספרד. הבניינים הסוגרים עליה מכל עבריה בנויים בסיגנון הבארוק הספרדי הגדוש עיטורים וקישוטים.

היסטוריה. שרידים ארכאולוגיים שנחשפו בס׳ מעידים על מצודה במקום לפני 1,000 לפסה״נ. חניבעל כבש את סַלְמַנטיקה, ואח״כ היתה בשלטון הרומאים. במאה ה 6, לכל המאוחר, היתה ס׳ למושב הגמון. ב 712 כבשוה הערבים, ובמאות 10—11 נאבקו עליה הנוצרים והערבים. היא יושבה שנית בנוצרים אחרי כיבוש טוֹלֵדו מידי המוסלמים (1085). חשיבות העיר עלתה עם יסוד האוניברסיטה בה, מהראשונות באירופה. זו מילאה תפקיד ראשון במעלה בתולדות התרבות בספרד, בדומה לשל הסורבון בפאריס ואוֹכּספורד וקֵימבריג׳ באנגליה. בראשיתה התפרסמה האוניברסיטה בלימוד משפטים, ולא בלימוד תאולוגיה, ואח״כ נחשבה למבצר קתולי־שמרני, והליברלים שאפו לצמצם את השפעתה. זו הורגשה גם מחוץ לספרד, במיוחד באירלנד, שרבים מבניה למדו ב„קולג׳ האירי" הישועי שבאוניברסיטה. לשיא פריחתה הגיעה ס׳ במאה ה 16. במאה ה 17 החלה ס׳ שוקעת. ב 1808—1812 היתה בשלטון כיבוש של הצרפתים. בעקבות קרב ס׳ (1812) נטשוה הצרפתים, אך לפני נסיגתם הרסו חלק מהעיר שבו היו מבנים רבים של האוניברסיטה. רק ב 1835 נהיתה אוניברסיטת ס׳ לחילונית. במלחמת האזרחים בספרד (1936—1939) היתה ס׳ מעוז של פראנקו.

מראשית התיישבותם, בתקופת השלטון הנוצרי, נמצאה שכונת **היהודים** ליד המבצר הישן. בראשית המאה ה 13 ניתן להם שוויון־זכויות מלא בחסות ובמשפט. ב 1285 הוטל על הקהילה תשלום 1,800 מַרבדי לצרכי המלחמה. ב 1335 אסרה המועצה על נוצרים (ומאורים) לקבל סיוע רפואי מיהודי ולשרת בבתי יהודים; וכן נאסר על יהודים לשכור בתים בשכנות לכנסיות ולבתי קברות נוצריים. בסוף המאה ה 14 שימש בס׳ ר׳ מנחם בן חיים הארוך (נפטר 1425) כרבה של הקהילה. בגזירות קנ״א החזיקו יהודי ס׳ בדתם, אך בשנים 1411/2 התנצר רוב הקהילה בהשפעתו של וִיסֶנטה פֶּרֶר (ע״ע). ב 1413 העניק

האוניברסיטה בסלמנקה
(המשרד להסברה ותיירות)

חואן II לאוניברסיטת ס׳ את ביהמ״ד של ס׳ וחצ־רותיו. הקהילה התאו־ששה, כנראה, במשך ה־מאה ה 15, אך במקום מס שנתי בסך 14,740 מרבדי, שילמה ב 1439 1,200 מרבדי בלבד. ב־1456 הואשמה הקהילה ברצח ילד נוצרי, אך ה־מלך אֶנריקה IV התערב בעוד מועד ויהודי העיר ניצלו. באותה עת חי בס׳ ר׳ אברהם זכות (ע״ע).

ב 1492 רבים היו הא־נוסים בס׳, וידועים גם אנוסים שהלכו לשם כדי לשוב לצור מחצבתם. ל־אחר הגירוש המשיכה אוניברסיטת ס׳ להיות מרכז ללימודים עבריים, ובה נתרכזו במאה ה 16 טובי משכיליה של ספרד, שעסקו במקרא ובמקצועות סמוכים.

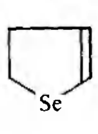
י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, מפתח, תשי״ט[2]; F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, II (Reg., s. v.), 1936.

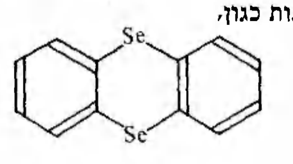
ש. שט.-אה. א.-ח. ב.

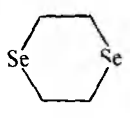
סֶלֶן (Selenium), יסוד כימי מתכתי למחצה, שסימנו Se, השייך לקבוצה VIA של המערכת המחזורית, ומקומו בין הגָפרית לטֶלוּר. מספרו הסידורי 34, משקלו האטומי 78.96 — תערובת של שישה איזוטופים טבעיים יציבים (ר׳ להלן). כמו הגָפרית והטֶלור מצוי ס׳ בצורות אלוטרופיות שונות: א) אמורפית — אבקה אדומה (צפיפותה 4.25 גר׳/סמ״ק) העוברת בטמפרטורה של 40°-50° לצורה זגוגיתית שחורה (צפיפותה 4.28 גר׳/סמ״ק), נקודת התכה 150°-200° ונקודת רתיחה 648.9°. ב) גבישית — מונוקלינית (α או β) והֶכסאגוֹנלית, שהיא הצורה היציבה ביותר של ס׳; צבעה אפור, צפיפותה 4.79 גר׳/סמ״ק; נקודת־התכתה 217°, ונקודת־הרתיחה 685°. ס׳ הוא מוליך למחצה (ע״ע מוליכים למחצה) ובעל תכונות פוטו־אֶלֶקטריות מובהקות — אור בעצמה של 100 נר־רגל מעורר בו כוח־אלקטרו־מניע בשיעור של 0.3—0.4 וולט.

ס׳ נתגלה ב 1817 ע״י בֶּרצֶליוּס (ע״ע); הוא הוכיח, כי היסוד, שבודד שנה קודם לכן ממשקע שנותר לאחר שימוש בגפרית ממכרות נחושת, אינו טלור, אלא ס׳. מאחר שהשם טלור נגזר מן השם הלא־טיני לאדמה tellus, כינה ברצליוס את היסוד החדש סֶלֶניוּם (מיוו׳: σελήνη = ירח).

כימיה. ידועות שתי תחמוצות של ס׳, SeO_2 ו Se_2O_3, היוצרות עם מים את החומצות H_2SeO_3 — החומצה הסֶלֶנית, ו H_2SeO_4 — החומצה הסֶלֶנִית. החומצה הסלנית היא חומצה חלשה שמלחיה הם הסֶלֶניטים ואילו החומצה הסלנית היא חומצה חזקה ובעלת תכונות מחמצנות; מלחיה הם הסֶלֶנָטים. תגובת ס׳ עם מימן בטמפרטורה גבוהה נותנת את הגז הרעיל H_2Se; עם הַלוֹגֵנים מתקבלים הַלוֹ־גֶנידים, כגון $SeCl_4$, ועם מתכות שונות מתקבלים סלנידים, כגון Na_2Se. ידוע מספר רב של תרכובות אורגניות המכילות ס׳, כגון: $RSeH$, R_2SeO, R_nSeX_{4-n} ($X =$ הַלוֹגֵן, $n = 1-4$), וכן תרכו־בות ציקליות רבות כגון,

שימושים: רוב הס׳ מתקבל כיום כתוצר־לוואי בתהליכי ניקוי אלקטרוליטיים של נחושת. שימושיו מבוססים בעיקר על תכונותיו החשמליות (ר׳ לעיל), המנוצלות לבניית תאים פוטו־אלקטריים ומיישרי־זרם שונים. בתעשיית־הפלדה משמש הס׳ לשיפור תכונות הפלדה. בתעשיית הזכוכית משמש ס׳ לביטול הגוון הירוק בזכוכית המכילה ברזל וכן לצביעתה בגוון אדום ע״י הוספת CdSe. בתעשיית הגומי משמש ס׳ לזירוז תהליך הגיפור ולשיפור התכונות המכניות של הגומי. בכימיה האורגנית משמש ס׳ כקטליזטור בסוגי ריאקציות רבות (הידרוגנציות, איזומריזציות וכו׳). SeO_2 משמש כמחמצן. $SeOCl_2$ משמש כממס לשרפים שונים וכממס בורר לתחמוצות של מתכות נדירות. לס׳ ותרכובותיו שימושים נוספים — בצילום, כתוספות לשמני־סיכה, כריאגנט לזיהוי כספית ועוד.

ביוכימיה. לתרכובות הס׳ השפעה רעלית. השפעה זו נובעת מכך שס׳ מחליף את מקום הגפרית בחומצות האמיניות ציסטאין ומתיונין ומשבש בכך את מבנה החלבונים והאנזימים בתא החי. הרעלת ס׳ נגרמת ע״י אכילת צמחים שגדלו על קרקע עשירה בס׳, ומסוכנת לבע״ח ולאדם. בעיה זו קיימת באזורים שונים בעולם בעיקר במרכז אה״ב ודרום־מערבה.

מאידך־גיסא כמות קטנה של ס׳, בצורת סלנוציסטין, חיונית, כנראה, לפעילותו התקינה של הגוף. הכמות הדרושה קטנה מ 1% של הכמות הרעילה המזערית.

מינרלוגיה. ס׳ הוא יסוד נדיר, וריכוזו הממוצע בקרום כדה״א הוא 0.09 חלקים למיליון בלבד. לס׳ 6 איזוטופים, שנפיצותם היחסית היא:

Se74	=	0.87%	Se78	=	23.52%
Se76	=	9.02%	Se80	=	49.82%
Se77	=	7.58%	Se82	=	9.19%

ס׳ הוא יסוד כלקופילי מובהק, המחליף את הגפרית (ע״ע) במינרלים סולפידיים, בעיקר באלה המצויים בטמפרטורה גבוהה. היחס הכמותי S : Se בסלעים מאגמתיים הוא כ 1 : 6,000 ובסולפידים המאגמתתיים כ 1 : 10,000. מינרלים עצמאיים של ס׳ הם נדירים, וברובם הם סלנידים של מתכות כבדות כגון: Ni, Fe, Bi, Pb, Hg, Ag, Cu. ס׳ מופיע בטבע גם במצב אלמנטרי והוא מרוכז בגפרית וולקנית עד כדי 5%.

בעוד שס׳ עוקב אחרי גפרית במחזור המאגמתי, נפרדים שני היסודות זה מזה במחזור הסדימנטרי; גפרית מתחמצנת ל SO_4^{2-}, אך פוטנציאל החמצון של ס׳ גבוה יותר והוא נשאר בתמיסות הבליה בצורת היון Se^{2-}. ה Se^{2-} שבים נספח אל ההידרוליזטים (ע״ע חרסית), ובמידה גדולה יותר — אל האוכסידטים, ובעיקר אל פקעות־המנגן (ע״ע). ריכוז הס׳ במי הים הוא רק 0.0004 גרם/טון, והיחס S : Se הוא 1 : 250,000; במינרלי־התאדות יחס זה אף קטן מ־1 : 500,000. הרחקה זו של הס׳ ממי הים הוא תהליך חשוב, מאחר שיסוד זה הוא רעיל (ר׳ לעיל).

N. V. Sidgwick, *The Chemical Elements and Their Compounds*, I-II, 1950; European S.-Tellurium Committee, *Recent Advances in S. Physics*, 1965; K. W. Bagnall, *The Chemistry of S., Tellurium and Polonium*, 1966; W. C. Cooper (ed.), *The Physics of S. and Tellurium*, 1969.

שא. פ.-י. ב.

סלן, פאול — Paul Celan; שמו הספרותי של פאול אנצ׳ל [Antschel] — (1920, צ׳רנוביץ — 1970 [התאבד], פאריס), משורר יהודי, בשפה הגרמנית. ס׳ התחיל ללמוד רפואה, אך בפרוץ מלה״ע II נכלא במחנה־ריכוז גרמני ברומניה; הוא שוחרר ב 1943. ב 1948 השתקע בפאריס. סמוך למותו ביקר בישראל. הוא זכה בכמה פרסים לספרות (פרס ביכנר, 1960). - ס׳ התפרסם בעיקר עם הוצאת קובץ שיריו השני, Mohn und Gedächtnis („פרג וזכרון״), 1952, ובו שירו הנודע, Todesfuge („פוגת המוות״). המוטיוו היהודי מלווה את כל שיריו, הראשונים מהם טבועים במיוחד בחותם חווית השואה. שירתו הלירית, הקרובה ברוחה לסיר־ריאליזם הצרפתי, משופעת בתמונות רבות־רושם, שהושגו בלשון אסוציאטיווית ובצירופים בלתי־שיגרתיים ומפתיעים. בתפיסתו את דרכי־ההבעה חל שינוי הדרגתי: מן הצורה הארוכה אל התמציתית, מן המובן אל המעורפל והחמקני.

B. Allemann, *P. C., Die Niemandrose* (Neue Deutsche Rundschau, LXXV), 1964; S. S. Prawer, *P. C.* (In: B. Keith-Smith [ed.], Essays on Contemporary German Literature), 1969.

סלנט, יוסף זונדל (1786, סלנט [ליטא] — 1866, ירושלים), מחוללה הרוחני של תנועת המוסר (ע״ע). תלמיד מובהק לר׳ חיים מוולוז׳ין (ע״ע) ור׳ עקיבא איגר (ע״ע). בסירובו לקבל עליו אצטלת רבנות — לבוש היה תמיד כאחד מפשוטי־עם — התפרנס בדוחק ממסחר זעיר, ואת רוב היום הקדיש לתורה. ב 1837 התיישב בירושלים, וכאן ראו בו הכל „מרא דאתרא״, אך משבא לירושלים חתנו ר׳ שמואל סלנט (ע״ע) העביר אליו תפקיד זה. אף שעסק הרבה בצרכי־ציבור, סירב להתפרנס מכך והקים לו בית־מלאכה לחומץ. טוב־לבו וקפדנותו המופלגת במצוות שבין אדם לחברו ובין אדם למקום, היו לאגדה, ובאישיותו השפיע הרבה על תלמידו ישראל סלנטר (ע״ע), מייסד תנועת המוסר.

א. ריבלין, הצדיק ר׳ י. ז. מס׳ ורבותיו, תרפ״ז; א. ל. פרומקין - א. ריבלין, תולדות חכמי ירושלם, ג׳, 220—221, תרפ״ט; ד. כ״ץ. תנועת המוסר, א׳, 94—136, תשי״ח[3].

סלנט, שמואל (1816, ע״י ביאליסטוק — 1909, ירושלים), רב ופוסק מפורסם. בן 7 נתייתם מאביו, שהיה רב בכמה עיירות בליטא, ונשלח ללמוד בווילנה ואח״כ בסלנט. בן 13 נשא אשה והוסמך לרבנות ע״י כמה גדולי הדור. לאחר 3 שנים התגרש, נשא את בתו של ר׳ יוסף זונדל סלנט (ע״ע), והמשיך את לימודיו בביתו. ב 1838 הלך לישיבת וולוז׳ין, והחליף מכתבים עם ר׳ ישראל (ע״ע) משקלוב בא״י. ב 1840 חלה בשחפת ומשיעצו לו הרופאים לעבור לאקלים חם, יצא לא״י. כמה חדשים התעכב בקושטא, שם נפגש עם משה מונטיפיורי (ע״ע) ונקשרה ביניהם ידידות ממושכת. בירושלים נתמנה (ב 1841) „מורה־הוראה״ לעדה האשכנזית, ו־היה עד מהרה לאישיות מרכזית ב־ירושלים. פעל רבות להתפתחות העדה האשכנזית בירושלים (ע״ע, עמ׳ 327/8), הצליח להשכין שלום בין סיעות יריבות בה והשווה את מעמדה אצל השלטונות לזו של העדה הספרדית. ב 1848—1851 יצא לערי ליטא ופולניה לגייס כספים לטובת ירושלים, וב 1860 נסע להולנד, גרמניה ואנגליה להשוות את חלק האשכנזים בתרומות לחלקם של הספרדים. מ 1878 ועד פטירתו כיהן רשמית כרבם של האשכנזים בירושלים. היה ממייסדי ישיבת „עץ חיים״, שהיתה למוסד טיפוחיו, ויוזם הוועד הכללי „כנסת ישראל״, שאיחד את כל ה„כוללים״ בירושלים תחת הנהגה משותפת (וע״ע חלוקה). ס׳ עודד ייסוד שכונות יהודיות מחוץ לחומת־ירושלים, היה מתון ביחסו להשכלה ולציונות, ועשה להמעטת החיכוכים בין היישוב הישן לחדש. צידד בלימוד עברית וערבית בת״ת, התנגד להטלת חרם על יהודים ואף ביטל את החרם שהכריזו הקנאים על בית מדרשו של רי״מ פינס. עיקר גדולתו בשיעור־קומתו כפוסק, בכוח הכרעתו ובנטייתו להקל. קצת מחידושיו נמצאים בקבצים „תורת ציון״, „תורה אור״, „תבונה״ (של ר׳ ישראל סלנטר [ע״ע]).

שמואל סלנט (אוסף־שבדרון בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

נ. נ. סלנט, ספר זכרון רבינו ש. ס׳, תר״פ; א. ל. פרומקין - א. ריבלין, תולדות חכמי ירושלם, ג׳ (מפתח בערכו), תרפ״ט; ד. נ. ברינקר

(עורך), אוצר החסד קרן שמואל, ת"ש; א. יערי, שלוחי א"י (מפתח בערכו), תשי"א; י. ל. הכהן מימון, מדי חודש בחדשו, ד', 70—76, תשי"ח; [עירית ירושלים, מחלקת החינוך], ר' ש. ס' — סימפוזיון, תשכ"ט.

ג. ב־י.

סַלַנְטֶר (ליפקין), יִשְׂרָאֵל

סַלַנְטֶר (ליפקין), יִשְׂרָאֵל (1810, ז'אגארה [ליטא] — 1883, קֶניגסבֶּרג), מייסדה של תנועת־המוסר. אביו היה רב ב־גולדינגן [לאטוויה] ובטֶלז, בעל הגהות „בן אריה" על הש"ס. כבן 12 נסע ללמוד בישיבה בסַלַנט שבליטא ועל־שם עיירה זו כינויו. שם נתפרסם כמופלג בתלמוד, וגדולי הדור הפליגו בשבחו. לאחר נישו־איו בסלנט, המשיך ללמוד בישיבתה, ושם נפגש עם יוסף זונדל סלנט (ע"ע) שעשה עליו רושם עז. מאז ראהו כרבו המובהק והחל נוהג בדרכיו. כדי שלא להתבלט נמנע מפלפולים בתלמוד ואף סירב לקבל את רבנות בריסק, החשובה בקהילות ליטא. בהשפעת רבו פנה ללימוד ספרי מוסר, אבל היסס הרבה בבחירת דרכו. בחיפושיו אחר הדרך הנכונה להשפעה על הציבור — עיקר מגמתו בחייו — חשב לעסוק במגידות, בהשגחה בישיבה וכד', ותקופה קצרה היה ראש ישיבה בווילנה. במשך הזמן החל דורש ברבים בדרך שיטת המוסר כפי שנתגבשה על ידו. לדרשותיו נהרו המונים; מתוכם הקים קבוצות של לומדי מוסר, ומשנתגבשו קבע להם מקום מיוחד, שקראו „בית המוסר", בו השמיע את שיחותיו. כן דאג להההדרה מחודשת של ספרי־מוסר שונים. אישיותו המוסרית נתבלטה במגפת החולירע, שפרצה בווילנה ב 1843. ס' עמד בראש פעולות ההצלה המסוכנות ופקד לעשות הכל ע"י יהודים דווקא, משום מצוות פיקוח־נפש. מטעם זה הורה לאכול אז ביום הכפורים, ובעצמו עלה על הבמה ועשה כן — מעשה רב, שהדהד הרבה בספרות התקופה. ב 1848 סירב לעמוד בראש ביהמ"ד לרבנים בווילנה (ע"ע בתי מדרש לרבנים, עמ' 991—993), וכתוצאה מהלחץ הממשלתי שהופעל עליו בעניין זה עבר לקובנה והקים בה ישיבה ברוח המוסר. בישיבה למדו עד 150 תלמידים, ורבים מהם היו לגדולי הרבנים בליטא. בקובנה קמו גם מתנגדים לשיטתו. ב 1857 עבר במפתיע לגרמניה; תחילה שהה בהלבּרשטאט ואח"כ בקניגסברג — שם כינס תלמידים מן האוניבר־סיטה והרצה בפניהם על ענייני יהדות. ב 1860 עבר למֶמֶל, שבה היתה השפעתו חזקה. שם גם הו"ל את הירחון „תבונה" (הופיעו 12 חוברות) להפצת תורה ומוסר, בהשתתפות גדולי רבני ליטא. נדד בגרמניה והגיע לערים טילזיט, ברלין, פרנקפורט ועוד, וקשר המכתבים שלו מתקופה זו עם תלמידיו בליטא הוא החומר העיקרי שנשתמר על טיב שיטתו המוסרית. ב 1877 הקים „כולל לאברכים" בקובנה, שבעקבותיו קמו אחרים, בערים שונות, והשפעתם על החינוך התורני היתה רבה מאוד. גם תלמידיו הקימו ישיבות גדולות, שתורת המוסר היתה בהם יסוד עיקרי. ב 1880 יצא לחיזוק היהדות בצרפת. אף שסבל קשות, בשל דחקותו, לא זז מפעלו, וכשנתיים ישב בפאריס. אח"כ ביקר זמן קצר ברוסיה, וחזר לקניגסברג בסוף 1882.

מלבד תורת המוסר שלו, היה ס' מהפכני ברעיונותיו לחיזוק היהדות. הוא הציע לחבר מילון ארמי—עברי להבנת התלמוד, וכן תרגום התלמוד לעברית ולשפות אירופיות, הדפסת התלמוד בכרך אחד ולימודו באוניברסיטאות ותרגום ספרות דתית לרוסית.

ס' הותיר אחריו מאמרים ומכתבים אחדים בענייני הלכה ומוסר, מהם נודעת ביותר „אגרת־המוסר" (תרי"ח, ואח"כ עשרות פעמים). כמה ממאמריו ב„תבונה" כונסו בשם „אמרי־בינה" (תרל"ח), ואחדות מדרשותיו נרשמו ע"י תלמידיו ונדפסו בשם „אבן ישראל" (תרמ"ג). 22 ממכתביו במוסר לוקטו ע"י תלמידו ר' יצחק בלֶזֶר (ע"ע), שהדפיסם בשם „אור ישראל" (תר"ס). דברים בהלכה כונסו בספר „חוט המשולש" (תרס"ד). עיקר השפעתו היתה באישיותו ובאמ־צעות תלמידיו ותלמידי־תלמידיו, שהפיצו את תנועת־המוסר, אשר הטביעה את חותמה על רוב הישיבות שבנוסח ליטא.

וע"ע חנוך, עמ' 689; מוסר, תנועת ה־.

ש. רוזנפלד, ר"י ס', תרע"א; ד. כ"ץ, תנועת המוסר, א', תשי"ב[2]; י. קרניאלי, רבי ישראל ליפקין מסלנט ושיטת המוסר שלו (סיני, נ"א), תשכ"ב; מ. פכטר, מבוא לכתבי ר"י ס', 7—68, תשל"ג; L. Ginzberg, *Students, Scholars and Saints*, 145—194, 1928; K. Rosen, *R. I. S. and the Musar Movement*, 1945; M. G. Glenn, *I. S.*, 1953.

יצ. אל.

סַלְעִית, ע"ע קִיכְלִיִּים.

סַלְעִית, ע"ע קִיכְלִיִּים.

סְלֶפוֹגְט, מַכְּס

סְלֶפוֹגְט, מַכְּס — Max Slevogt — (1868—1932), צייר וגרפיקאי גרמני. ס' למד באקדמיה של מינכן (1885—1889), ערך מסעות בפאריס, בהולנד ובאיטליה, אך רוב ימיו עשה בברלין. ב 1896 התחיל משתתף בכה"ע Jugend ו Simplicissimus. מ 1917 היה חבר האקדמיה של ברלין. — ראשית יצירתו של ס' היתה ציורי דיוקנים, טבע דומם ומעמדות היסטוריים. בתקופה זו היה נתון להשפעתו של הצייר הרֵאַליסטי לִיבּל (ע"ע), עד אשר נכנע, ב 1907, לקסמי האימפרֶסיוניזם הצרפתי. האור שימש מכאן ואילך תפקיד חשוב בציורי־הנוף שלו. סיגנונו של ס' מצטיין במשיכות־מכחול סמיכות ודינאמיות ובגישה ישירה ואף מקורית. מבין יצירותיו הנודעות ביותר בציור: „שלומית" (1895); „הזמר ד'אנדראדה בתפ־קיד דון חואן" (1902/3; ר' תמ', כר' י"ב, עמ' 184); והפרֶסקוֹ „גלגלתא" (1932; בכנסיית לודוויגסהאפן). — בסיגנונו הגרפי של ס' ניכרת השפעתם של דלַקרואה, דומיֶה ומֶנצֶל (ע' ערכיהם). הוא אִיֵר, בין השאר, את „האיליאס" (1907), את „חליל הקסם" של מוצארט (1918/9), את „פאוסט" של גֶתה (1925—1927). — ציוריו של ס' מוצגים בגאלֶריה הלאומית בברלין, בגאלריה הממלכתית במינכן ובמוזיאונים אחרים בגרמניה.

A. Rümann, *Verzeichnis der Graphik von M. S. in Büchern und Mappenwerken*, 1936; J. Guthmann, *Goldene Frucht*, 1955.

סֶלֶק

סֶלֶק (Beta vulgaris), צמח תרבותי דו־שנתי ממשפחת הסלקיים (ע"ע). אחד מצמחי המאכל החשובים בעולם.

בעונת הגידול הראשונה יוצר הצמח אֶשרוֹש מעובה, המתפתח מחלקו העליון של השורש השפּוּדי ומתַּת־הפסיג, וגבעול קצר ורחב (כותרת) המצוי בחלקו העליון של האשרוש. העלים גדולים ורחבים ונישאים מהכותרת. בעונת הגידול השניה מתארך הגבעול ומסתעף ונושא את התפרחות. בַּתפרחת פרחים קטנים מרובים, אשר להם עטיף ירקרק מאוחה למצעית שטוחה ובה ביצית יחידה. הפרחים אנדרוגיניים וערוכים בקבוצות, אולם ההפריה זרה, כי המאבקים מבשילים לפני העליים. ההאבקה נעשית ע"י הרוח. לאחר ההבשלה מתאחים כמה פרחים שכנים והמצעיות שלהם מתקשות יחד. נוצר „צבר" — יחידת־הריבוי של הצמח — המכיל לרוב 2—5 זרעים.

צורת־הבר של מין זה נפוצה בשדות המזרע בא"י כעשב־רע. ממיינים את זני התרבות של הס' ל 4 קבוצות עיקריות: (1) ס' המספוא, המצטיין באשרושים גדולים מאוד. שימושם העיקרי כמזון לבהמות. (2) ס' הסוכר — אשרושיו חזקים ומעמיקים. גֻדלו בינוני; לאָרכּוֹ של האֶשרוש שתי שורות שרשים צדדיים, הצומחים מתוך שני השקעים שבו; צבעם לבן, והם עשירים בסוכר. שימושם העיקרי בתעשיית הסכר (ע"ע). (3) ס' הגינה (ס' מצרי, או ס' אדום) — אשרושיו קטנים ואדומים ומשמשים למאכל האדם. (4) ס' העלים, אשר עליו משמשים למאכל אדם. הוא ידוע כגידול תרבּותי כבר מהתקופה הפרהיסטורית, ואילו את (3) מגדלים כאלפיים שנה. — מקום־מוצאם של זני־התרבות איננו ידוע בבירור, אך החלו לגדלם באיזור הים־התיכון. את (1) החלו לגדל באירופה ביה"ב.

הס' בישראל. ס' הגינה ידוע בארץ מראשית ההתיישבות החקלאית. שטחי גידולו בשנים האחרונות 3,000—4,000 דונם וייצורו מסתכם בכ 5,000 טון בשנה. גם ס' המספוא גידול ותיק למדי

בישראל, ושטחי גידולו בשנים האחרונות משתרעים על 17,000—19,000 דונם בשנה, ואילו שטחי ס' הסוכר הגיעו ל 46,000 דונם בשנת 1969/70.

וע"ע ירקות.

א. מ.

סַלְקִיִּים (Chenopodiaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים מפורדי עלי כותרת, נמנית עם סדרת כפופי העובר (Centrospermae); כוללת כ 100 סוגים ובהם כ 1,500 מינים, ברובם צמחי־מְלֵחוֹת (ע"ע) וצמחים רוּדֶרַליים, הנפוצים בכל העולם, בריכוז הגבוה ביותר באזורים היבשים, בערבות, במדבריות ולאורך החופים. הס" הם עשבים חד־ ורב־שנתיים או שיחים; מיעוטם עצים; חלק בשרניים, בעלי גבעולים מפריקים ועלים דמויי קשקשים. הפרחים קטנים, אנדרוגיניים, בעלי נטיה לחד־מיניות, ערוכים כבודדים או בתפרחות צפופות; העטיף חסר, או בן 2—5 עלי־עטיף עשבוניים, פחות או יותר חֲפשיים, המסייעים להפצת הפרי הבשל ע"י הרוח. מספר האבקנים כמספר עלי־העטיף; השחלה עלית, בת 2—5 עלי־שחלה מאוחים וצלקות כמספרם; לעתים עלי־השחלה מעורים בעטיף; השחלה בת מגורה אחת ויש לה ביצית יחידה בבסיסה. הפרי נפתח או בלתי נפתח; העובר כפוף כקשת מסביב לאֶנדוספרם. בסוגים שבהם האֶנדוספרם חסר יש לעובר פסיגים סליליים. הס" מכילים אַלקלואידים וספונינים (ע' ערכיהם); הם אוגרי אוכסלט הסידן בצורות שונות. חָמרי הצבע שלהם הם בֵּתא־ציאנינים (β-cyanin). כמזון משמשים מיני סלק (ע"ע) ותרד הגנה; כצמחי רפואה — מיני כף־אווז ופרקן עשבוני. בישראל גדלים בר כ 60 מינים מתוך 24 סוגים. כמה מהם חשובים כמרכיבי חברות במְלֵחוֹת: מיני אֲכָם (ע"ע, ור' תמ' שם), בן־מלח מכחיל ושיחני ופרקן עשבוני; בבתי־גידול רוּדֶרַליים: מיני כף־אווז ומלוח; במדבר — מיני מלחית, חמדה, יַפְרוּק (ר' תמ', כרך ו', עמ' 182) וכְנוּלִיאה ערבית (וע"ע מדבר, עמ' 187).

י. שני־פ. ג. זולמן, האפקט ההיפוגליקמי של המלוח הקיפח (טבע וארץ, יד), תשל"ב; R. Hegnauer, *Chemotaxonomie der Pflanzen*, III, 1964; H. Melchior, *A. Englers Syllabus der Pflanzen-Familien*, II, 1964[12]; M. Zohary, *Flora Palaestina*, I, 1966.

ק. ח.

סַלְקִינְסוֹן, יִצְחָק אֶדוּאַרְד (1820, שקלוב — 1883, וינה), מתרגם עברי מתקופת ההשכלה, יהודי מומר. גדל באווירת דלות בבית אביו הדיין בשקלוב, ובגיל 17 יצא למוֹהילֶב להכשיר עצמו להוראה. מאימת ה„חטיפה" לצבא עבר להתגורר בכפר, ובעי־דודו של אחד ממשכילי קישינֶב הגיע לווילנה והתאכסן אצל אחד ממשכילי העיר, אצלו למד דקדוק, תנ"ך וגרמנית, והחל לראשונה במלאכת התרגום — מערכה ראשונה של Kabale und Liebe לשילר („נכלים ואהבה"). בדרכו לאה"ב להשתלם לרבנות, עבר את גרמניה והתעכב בלונדון, ושם ניצלו אנשי המיסיון את קשייו הכלכליים ואת בדידותו. ב 1849 המיר את דתו, נכנס לבי"ס של המיסיון, ומשם לאקדמיה התאולוגית באֶדינבּוּרו. ב 1856 נתמנה לפסטור פרֶסביטריאני בגלאזגו. ב 1876 נשלח כמיסיונר לווינה. גם אשתו היתה מומרת. ס' ראה עצמו כיהודי על אף נצרותו וחשב את הנצרות לחלק מיהדותו. הוא האמין שהעברית צריכה לתפוס את מקומה של הרומית בנצרות. מתרגומיו: „ויגרש את האדם", 1871, תרגום של Paradise Lost לג'. מילטון. תרגום „הברית החדשה" ראה אור רק לאחר מותו, 1883; כן תרגם מיצירות שייקספיר: Othello („איתיאל הכושי") ו Romeo and Juliet („רם ויעל"). לשני אלה נכתבו הקדמות בידי פרץ סמולנסקין (ע"ע), שס' היה מבאי ביתו.

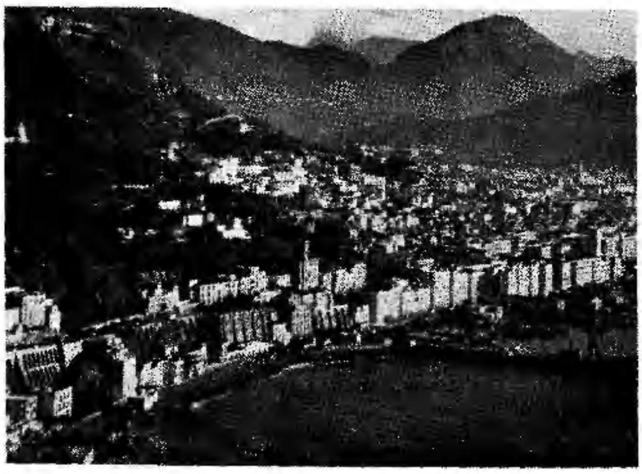
ס' היה מן המתרגמים המוכשרים והפיוטיים שבתקופת ההשכלה. את מלאכת התרגום עשה מתוך רגש אחריות רב, והיה נאמן לטכסט ולרוחו ולשפה העברית ולרוחה כאחת. לשונו תנ"כית פיוטית ובכל זאת מדויקת, ותחושתו הלשונית מעודנת וקשובה. לא כל תרגומיו הגיעו לידינו.

י. כהן, י. א. זלקינסון (כתבים, ב': שער ההבחנות, 197—287), תשכ"ב.

א. כג.

סָלֶרְנוֹ (Salerno), עיר־נמל במחוז קמפניה (ע"ע), בדרום־איטליה; 153,900 תוש' (1971); צומת־תחבורה, על האוטוסטראדה רומא—סיציליה.

ס' שוכנת בחופו הצפוני של מפרץ ס' (הים הטירני) שמדרום לנַפּוֹלִי. יש בה תעשיה המעבדת את התוצרת החקלאית של הסביבה. מייצרים כותנה ומזונות (גבינה ועוד). העיר העתיקה, על

סלרנו: מראה מן האויר של העיר והנמל (פוטו — אניט)

רחובותיה המפותלים, משתרעת במורד גבעה שבפסגתה מבצר מיה"ב. העיר החדשה נבנתה ברובה לאחר מלה"ע II בפעולת שיקום מקיפה. חלק זה נמצא בין העיר העתיקה ובין הים שלחופו טיילת וגנים. בס' העתיקה כמה שרידים מתקופת רומי ומיה"ב. הבנין המפואר ביותר בס' היא הקָתדרלה ע"ש מַתי „הקדוש" שראשיתה ב 845; היא שופצה ב 1076, 1768 ו 1945. בה קבורים, לפי המסורת הנוצרית, שרידי השליח מַתי, וכן קבור שם גרגוריוס VII (ע"ע). בקתדרלה שולבו 28 עמודים קורינתיים קדומים שהובאו מפֶּסטוּם, ושערי ברונזה שנוצקו בקונסטנטינופול. גילופי השנהב שבה הם מהמאה ה 9, והמוזאיקות — מתקופת הנורמאנים.

סאלֶרנוּם הקדומה נוסדה ע"י האֶטרוסקים או ע"י היוונים. ב 197 לפסה"נ הפכה רומית. ביה"ב נכבשה ע"י הגוֹתים, הלַנגוֹבַּרדים והנוֹרמנים, והיתה מעוזו של רוֹבֶּר (ע"ע) גיסקַר. בה קם ביה"ס הראשון לרפואה באירופה של יה"ב, שהגיע לשיאו במאות ה 10—13 (נסגר ב 1812). אח"כ השתייכה לממלכת סיציליה. ב 9.9.1943 נחת במפרץ ס' הצבא האמריקני, בראשית הפלישה לאיטליה. העיר ניזוקה מאוד, אך שוקמה, והיא מתרחבת לאחרונה, ונמלה מתפתח.

כתובת רומית על גבי מצבה יהודית מהמאה ה 3/4 נמצאה בס'. בין מייסדי ביה"ס המפורסם לרפואה בס' (נוסד ב 800 לערך) היה גם רופא יהודי. על יהודים בס' יש עדות מ 872, ורובע יהודי נזכר ב 1005. בנימין מטודלה מצא בס' ב 1159 כ 600 יהודים, ביניהם כמה מלומדים. ברדיפות נגד יהודי דרום איטליה ב 1290—1294 אולצו 150 משפחות יהודיות להתנצר. ב 1485 שהה בס' כמה חדשים ר' עבדיה (ע"ע) מברטינורו, בדרכו לא"י. הקהילה חדלה להתקיים עם גירוש היהודים ב 1510.

פ. בט.-פ. פ.-אר. ט.

סַלַשִׁי, פֶרֶנְץ — Ferenc Szálasi — (1897—1946), מדינאי פאשיסטי הונגרי. בן המעמד הבינוני, קתולי אדוק וקצין מקצועי, לחם במלה"ע I.

ס' החל בפעילותו המדינית עוד בעת שירותו בצבא בשנות

העשרים, ונתגלה כלאומני וכאנטישמי קיצוני. ב 1935 פרש מהצבא, ולאחר־מכן איחד כמה ארגונים שוביניסטיים־אנטישמיים קטנים במסגרת מפלגת „צלב־החץ" (ע"ש סמלה). המפלגה גדלה לקראת סוף שנות השלושים, זכתה בתמיכה גרמניה הנאצית ואף ביצעה פעולות אלימות נגד יהודים. תפיסותיה הלאומניות והאנטישמיות גובשו ע"י ס' בשני חיבורים. ככל שנתמשכה מלה"ע II, כן הלך וגבר אמון הגרמנים בו, וב 15.10.1944 הכריחו את עוצר־המדינה, הורטי (ע"ע), למנות את ס' לרה"מ; אח"כ הוכרז ל„מנהיג־האומה".

כשעלה ס' לשלטון, כבר היה רוב שטחה של הונגריה בידי צבא בריה"מ, אך הוא המשיך לתמוך בעקביות בגרמנים והביא חורבן על מולדתו. בסוף 1944 נטש את בודפשט, אך המשיך להילחם בצד הגרמנים. לבסוף ברח לגרמניה, נשבה ע"י האמריקנים, הוסגר להונגריה והוצא להורג (1946).

שלטון־האימים של ס' עלה לאלפי יהודים בגטו־בודפשט בחייהם. הוא היה אחראי ל„מצעד־המוות" החרפי של יהודי הונגריה לעבר וינה, וסירב להפסיקו אפילו בלחץ נציג־האפיפיור.

A. Kussinszky (ed.), *A S. per*, 1945; J. Levai, *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*, 1948; R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 552–554, 1961; A. Rozsnyoi, *A. S. puccs*, 1962; M. Lackó, *Arrow-Cross Men, National-Socialists*, 1969.

סַמָּאֵל (ס׳) וְלִילִית (ל׳), שֵׁדים מרכזיים בדֵמונולוגיה היהודית.

ס' הוא שמו העיקרי של השטן (ע"ע) ביהדות מתקופת האמוראים ואילך. מקור השם בספר חנוך הכושי (ע"ע), ברשימת ראשי המלאכים שמרדו באל. הנוסחאות היווניות מדברות על Σαμμανή (סַמָּנָה) או Σεμίελ (סֶמיאל). לפי עדותו של אירֶניאוס (ע"ע) היה לנחש אצל האופיטים (ע"ע גנוסיס, עמ' 48) שם כפול: מיכאל ו Σεμιελ. הנוסח היווני של ספר חנוך אצל סינקֶלוס הביזאנטיני הוא Σαμιήλ (סַמיאל) — כמשמעות המקורית של השם, מלשון סמי או סומא (= עיוור). גירסה שלישית נשמרה בספר ברוך היוָני (ע"ע) ד', ט' (מתקופת התנאים), ולפיה הכשיל המלאך Σαμουῆλ (סמואל) את אדם הראשון, וע"כ נתקלל ונהפך לשטן. ובפרק ט' שם נאמר, שס' לבש בשעת־מעשה צורת נחש — רעיון שטושטש בנוסחאות האגדתיות המאוחרות בתלמוד. באַפוקליפסה „עלית ישעיהו" (ע"ע), נזכרים בֶליאַר (= בליעל) וס' ככינויים נרדפים לשטן, וס' נזכר בין מלאכי־הדין בחזיונות הסיבילות (II, 215). חז"ל סברו, שס' נמצא מחוץ למערכת צבאות־המרכבה. הגנוסטיקאים קיבלו את השם ס' ממסורת יהודית, ובכמה מספריהם נקרא ס' „האֵל העיוור", וגם מסורות כנסייתיות שמרו בתקופה זו על ס' כשם השטן, וידעו שהוא עיוור. כראש־השֹטנים הוא נזכר בספר „צוואת שלמה", שעיקרו עיבוד נוצרי שטחי של טֶכסט דמונולוגי יהודי מתקופה זו. גם סמיאל, „השד הממונה על העיוורון" הנזכר בכתבי המנדעים (ע"ע), הוא גלגול של ס'. אצל חז"ל נזכר השם לראשונה בדברי ר' יוסי (התנא ? שמו"ר י"ח, ה') ש„מיכאל וס' עומדים לפני השכינה" כנראה כסניגור וקטיגור (והשו' סוטה י', ע"ב). ר' חמא (ע"ע) בר חנינא היה, כנראה, הראשון שזיהה את ס' עם שרו של עשו (שהש"ר ג', ו'; והשו' תנחומא וישלח, ח'). מפליא הוא, כי בקטע ממדרש „ילמדנו" (בכ"י; לשמות יד, כה), דוחף ס' את אופן מרכבותיו של מחנה מצרים לאחוריהם (ור' „תורה שלמה" שם). כשמו של מלאך המות (ע"ע) נמצא ס' לראשונה בתרגום יונתן לברא' ג, ו, וכך הוא מופיע לעתים קרובות באגדה המאוחרת. בדב"ר (י"א, ו') הוא נקרא „ס' הרשע ראש כל השטנים", והכינוי ס' הרשע חוזר בקביעות בהיכלות (ע"ע) רבתי, פ"ה. בספר חנוך העברי (י"ד, ב') הוא „שׂר המשטינים" ו„גדול מכל מלכויות שבמרום", ואילו בפרק ו', כ"ו—ס' אינו אלא „שר של רומי". ס' הוא מנהיג מרידת המלאכים (פרדר"א י"ג—י"ד) ולפני נפילתו היה מקומו למעלה מהחיות והשרפים. יוחסו לו (שם) כמה תפקידים: הוא ממונה על כל אומות העולם, אבל אין לו כוח על ישראל אלא ביום הכיפורים, והשעיר לעזאזל נתפרש כשוחד לס' (פ' מ"ו). הוא שרכב על הנחש בשעת החטא והוא שהסתתר בעגל הזהב (פ' מ"ה). המלחמה בינו לבין מיכאל (ע"ע), שׂרם של ישראל, תיגמר רק לעתיד לבוא, ואז יימסר לישראל באזיקי ברזל (בראשית רבתי [מהד' אלבק], 166/7; והשו' „בית המדרש" של יעלינעק, ח"ג, 66 ואילך). אצל האחים יצחק ויעקב כהן, ממקובלי ספרד באמצע המאה ה 13, עדיין ניכר הד האֶטימולוגיה הקדומה וס' נקרא „שר סומא". אצלם נמצא לראשונה כי ס' ול' מהווים זוג בממלכת הטומאה (ר' להלן). האטימולוגיה השגורה בספרות המאוחרת: המלאך שהביא סם המוות לעולם, התפשטה רק בתקופה זאת. במקורות שהיו לעיני האחים הנ"ל היו מסורות סותרות על תפקידי ס' ועל מלחמתו עם אשמדאי, שנהפך שם לשרו של ישמעאל. לפי דעה אחת היו לס' שתי כלות (ר' תרביץ, ט"ז, 198/9, תש"ה), דעה המופיעה גם בתיקוני זוהר. ס' פוזל, הוא בעל צבעים כהים (ז"ח, לא, ד) ויש לו קרניים (תיקוני זוהר בז"ח, קא, ג). סיעתו של ס', מחנותיו ומרכבותיו, נזכרו בזוהר (ח"ב, קי"א, ב'; ח"ג, כ"ט, א'). דרגות שונות, שכולן נקראו ס', ידועות לבעל תיקוני זוהר (בקטע שנדפס בגוף הזוהר ח"א כ"ט, א'): „אית ס' ואית ס' ולא כולהו שויין". השבעות על ס' מצויות הרבה בספרות המאגית והקבלה המעשית. במאה ה 15 נתפתחה בספרד שיטה, שלפיה ראשי השטנים הם ס', נציגו של אדום, ואמון מְנוֹא משנהו, נציגו של ישמעאל, ועל הורדתם בידי ר' יוסף (ע"ע) דֶילה־רֵינה מסופר הרבה. האר"י נהג שלא לבטא את שמו של השטן, וע"כ נתפשט המנהג לקרוא אותו בדיבור: „הסמ"ך מ"ם".

לילית מקורה בדֶמונולוגיה הבבלית המכירה רוחות — משני המינים — מסוג ה„ליליות" (ללא קשר אטימולוגי עם המלה „לילה"), הפועלים כ„מזיקים". ה„אַרדַת ליליתא", למשל, מתחברת לזכרים, ו„לאמאשתו" מסכנת את היולדת וילדיה. כתובת עברית (או כנענית) בצפון סוריה, מהמאה ה 8 לפסה"נ, משביעה „למעופפת בחדרי חושך: עבור, פעם פעם (מהר מהר) ללי[ת ?]". במקרא נזכרת ל' רק בישע' (לד, יד) בין חיות הטרף והרוחות העתידות להחריב את הארץ ב„יום־ה'". בתלמוד נזכרים עדיין הלילין הבבליים כסוג של שֵדים זכרים, ללא תפקיד מוגדר, ולעומתם נזכרת ל' כשֵדה בעלת פני אשה, שערות ארוכות וכנפיים (עיר' ק', ע"ב; נדה כ"ד, ע"ב), המסכנת את הישן יחידי בבית (שבת קנ"א, ע"ב). הורמיז השד הוא מבניה (ב"ב ע"ג, ע"א). אין יסוד לזהותה עם השדה אגרת בת מחלת (ע"ע). בתלמוד אין לל' תפקיד של חונקת ילדים ומסכנת יולדות.

קמיע „לילית אסורה בזיקים", לשמירה ליולדת; פרס — המאה ה 19. הרישום שבמרכז הקמיע — אשה בסוף הריונה (מוזיאון ישראל)

בספרות המדרשית נתרחבה האגדה על אדם הראשון שפרש מאשתו אחרי שנקנסה עליהם מיתה, והעמיד שדים ולילין, ש„מצאה אותו ל' ששמה פיזנאי וילדה ממנו שידים ולילין", ובכורם היה שמו אגרימס (ע' „הגורן" ט', 66—68, 1914; דביר, א', 138, 1923). צאצאיה ממלאים את העולם. ב„אלפביתא דבן סירא" (ע"ע בן סירא, א"ב), שמתקופת הגאונים, מבוססות קמיעות נגד ל' באגדה מסובכת שעיקרה הוא מציאותה של „חוה ראשונה", שנוצרה

יחד עם אדם הראשון, מן האדמה, ולא רצתה לוותר על שיווי־זכויותיה. כאן ניכר הרצון לחזור ולקשור את ס' עם המסורת הקדומה על תפקידיה כהורגת תינוקות ומסכנת יולדות. לאגדה זו יש מקבילות רבות בספרות הנוצרית, הביזאנטית והמאוחרת, ובדמונולוגיה הערבית, ול' קרויה בהן בשמות רבים. בהשבעות יהודיות בארמית־בבלית, מלפני הא"ב דבן סירא, כבר נקבעה דמותה של ל' כחונקת התינוקות. במדרש מאוחר (במ"ר, ט"ז, ט"ו) נוסף, ש„ל', כשאינה מוצאת בנים נולדים, הופכת [מתנפלת] על בניה היא", בדומה ללאמאשתו הבבלית.

גם בקבלה ממלאה ל' שני תפקידים עיקריים: חונקת ילדים (בזוהר משמשת בתפקיד זה לפעמים נעמה) ומפתה גברים ומתעברת מהוצאת זרע לבטלה, וכך יולדת בנים דמוניים לאין מספר לכל אדם. כאן היא עומדת בראש מחנה עצום המתחלק אתה בתפקיד זה. היא מכונה „הזונה", „הרשעה", „האוולת", „השחורה" (ר' זוהר ח"א, י"ד, ע"ב, נ"ד, ע"ב; ח"ב, צ"ו, ע"א, קי"א, ע"א; ח"ג, י"ט, ע"א, ע"ו, ע"ב), והיא אחת מ 4 אמות השדים, לצד אגרת, מחלת ונעמה. החידוש בקבלה — לראשונה אצל יצחק בן יעקב הכהן ותלמידו משה מבורגוס — הוא תפיסתה כבת זוגו הקבועה של ס', כמלכת הסטרא אחרא, הממלאה בעולם הקליפות את התפקיד שהשכינה ממלאה בקדושה, וממילא שולטת על כל דבר טומאה. אח"כ (בתיקוני זוהר) גובשה הדעה שיש דרגות שונות של ל', פנימיות וחיצוניות, וישנה ל' סבתא, אשתו של ס', ול' זעירתא, אשתו של אשמדאי (ע"ע). נפוץ מאוד הזיהוי של ל' עם מלכת שבא, ויש לו הסתעפויות רבות בפולקלור היהודי; מקורו הראשון — בתרגום לאיוב (א, טו).

קמיעות נגד ל', לשמירה על היולדת, נפוצים ביותר. צורותיהם הקדומות נמצאו בארמית, בילקוטו של מונטגומרי (ר' ביבל'). הנוסח העברי הראשון נמצא בא"ב דבן סירא, ולפיו יש לרשום בקמיע שמות 3 מלאכים המתגברים על ל' ולצייר את דמותם. קמיעות בתבנית זו גם נדפסו מן המאה ה 18 ואילך. לפי ספר „שימוש תהי־לים" (מתקופת הגאונים) כתבו בקמיע את מזמור קכ"ו (או קכ"א) ואת שמות 3 המלאכים, ובארצות־המזרח השתמשו בקמיעות, שצוירה בהם ל' עצמה, „האסורה באזיקים". סיפור אליהו ול', שנכלל במהדורה השניה של ספר „סוד ה'" לדוד לידא (ע"ע), נמצא ברוב הקמיעות המאוחרים.

ג. שלום, בקורת על ספרו של H. A. Winkler, Salomo und die Karina (ק"ס, י', 68—73), תרצ"ג/ד; הנ"ל, למעשה ר' יוסף דילה ריינה (ציון [סדרה שניה], ה'), תרצ"ג; הנ"ל, פרקים חדשים מענייני אשמדאי ולילית (תרביץ, י"ט), תש"ח; ר. מרגליות, מלאכי עליון, 248—270, תש"ה; א. א. אורבך, חז"ל — פרקי אמונות ודעות (מפתח בערכו), תשל"א[2]; M. Schwab, *Vocabulaire de l'angelologie*, (s. v. *Sama'el*), 1897; J. Montgomery, *Aramic Incantation Texts from Nippur*, 1913; J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition* (Index s. v.), 1939.

ג. ש.

סַמְבּוֹר (Самбор), עיר במחוז לבוב, אוקראינה, בריה"מ. סופחה לפולניה ב 1349; 1772—1918 בשלטון אוסטריה; 1918—1939 שוב בשלטון פולניה.

יהודים הגיעו לס' במאה ה 15; מהם סחרו במלח ואחרים חכרו מס. ב 1542 קיבלו העירונים פריווילגיה מלכותית, שאושרה מחדש ב 1551, לפיה הועברו היהודים לפרוור בליך. באמצע המאה ה 17 ניסו לגרשם אף מבליך, אבל נמנעו מכך תמורת תשלום, בערבות קהילת פשמישל (1682). ב 1725 נתן אוגוסטוס II רשות ליהודים להתיישב באיזור ולזכות להגנת המבצר, וכן לסחור בלי הפרעות ולקיים מוסדות דתיים. פריווילגיה זו אושרה שוב ע"י אוגוסטוס III ב 1740. הרשות לבנות ביכ"נ ניתנה רשמית ב 1763. בניין מפואר זה עמד על תלו עד מלה"ע II. ב 1762 היו בס' 510 יהודים. בשלהי המאה ה 18 התקיים בית דפוס בס', שהתמחה בהדפסת לוחות שנה. בשנת 1790 צומצם הרובע היהודי. ב 1900 היו בס' כ 3,070 יהודים (48% מכלל האוכלוסיה), רובם בעלי מלאכה וחנוונים. כל משך המאה ה 19 היתה לחסידות השפעה רבה בקהילה. בראשית המאה ה 20 עמד יהודי בראשות העיר, ואז נוסד שם בי"ס יהודי למסחר, שהוכר ע"י הממשלה; כן היה בס' בי"ח יהודי. בין שתי מלה"ע פעלו בס' בת"ס של „תרבות" ו„בית יעקב". מפלגות וארגונים ציוניים מילאו תפקיד נכבד בחיי הקהילה. במפקד 1931 נמנו בעיר 6,038 יהודים, ומעריכים את מספרם ב 1939 ב 8,000.

עם פרוץ מלה"ע II באו פליטים רבים מן המערב. בתקופה הסובייטית (1939—1941) פוזרו מוסדות הקהילה, שותקו החיים הציבוריים, ועל בתהכ"נ הוטלו מסים כבדים. בקיץ 1940 גורשו מאות לרוסיה. ב 1.7.41 נכבשה ס' בידי הגרמנים ומיד נרצחו כ 100 יהודים ע"י האוקראינים. בחורף 1941/2 נשלחו הגברים למחנות עבודה. במארס 1942 הוקם גטו אזורי בבליך. עד 22.10.42 נשלחו 9,000 יהודים למחנה־ההשמדה בלז'ץ. ב 1.12.42 חוסל הגטו. בראשית 1943 הוחל באקציות חיסול, וב 9.7.43 חוסלה הקהילה. באוגוסט 1944, עם הכיבוש הסובייטי, נמצאו בס' כמה עשרות יהודים בלבד.

מ.

סַ(מְ)בַּטְיוֹן, נהר אגדי („מושך אבנים" [ב"ר י"א, ו']) השובת בשבת, ומכאן שמו. אמיתת קיומו נחשבה כמוכחת, עד כי לדעת רבי עקיבא — ממנו עדות למנוחת שבת (סנה' ס"ה, ע"ב). אל מעבר לס' הוגלה חלק מעשרת השבטים (ירו' סנה' י', ה'; ת"י לשמ' לד, י). הרמב"ן (בפירושו לדב' לב, כו) מזהה אותו עם הנהר גוזן (ע"ע). לפי יוסף בן מתתיהו (מלה"י ז', ה', א') ראה טיטוס את הנהר בין סוריה ללבנון: „ויש לו תכונה נפלאה... הוא נעלם ששה ימים... אולם ביום השביעי הוא שולח את מימיו שנית...". לפי פליניוס (His. Nat. 31 : 18) לא יכלו עשרת השבטים לחזור למולדתם משום שלא יכלו לעבור את הנהר בחול, אלא בשבת, כאשר הדבר אסור ע"פ ההלכה. לפי סיפור אלדד הדני (ע"ע) גולל הנהר — הנמצא בסודאן או בחבש — אבנים וחול בלבד במשך השבוע, ובשבת הוא נח, ענן שורה עליו ואין לגשת אליו. ביה"ב נתקבלו האיתור והסיפור של אלדד, והם חוזרים בפיהם של מחפשי עשרת השבטים עד העת החדשה. המאוחרים בהם מדברים על הס' גם סמוך לים הכספי ובהודו. במאה ה 19 טען נוסע מא"י במכתב מהודו, כי הס' נמצא בסין. — וע"ע עשרת השבטים.

סַמְבָּרִי, יוֹסֵף (1640, אלכסנדריה — 1703, שם), היסטוריון עברי. נודע בכינויו קטאיה (קתאי), תלמידם של ר' חנניה ברהון ור' אברהם אלכסנדרוני. עיקר פרסומו — ספרו „דברי יוסף", חלק ב' מחיבור היסטוריוגרפי, שחלקו הראשון („דברי חכמים" — עד רבנן סבוראי) לא נשתמר. הספר מתחיל מאמצע המאה ה 6 ומגיע עד 1672, ועוסק בעיקר בקהילות מצרים בתקופות הממלוכית והעות־מאנית. יש בו ידיעות חשובות על צאצאי הרמב"ם ועל הנגידות במצרים, ונשתמרו בו ידיעות רבות על חכמי ספרד, צפון אפריקה וארצות הים־התיכון (בייחוד מצרים), על ראשי האסלאם ועל שליטי ערב השונים. מקורותיו: אברהם זכות, שלמה אבן וירגה, יוסף הכהן, אליהו קפסלי (ע' ערכיהם) ואחרים, לצד מקורות ערביים — בעיקר כתביו של אל מקריזי (ע"ע). מחיבורו מתבררת התנגדותו החריפה לשבתי צבי, שבוודאי הכירו מקרוב במצרים, אך הדפים המתייחסים לשבתי צבי ולתנועתו הושמטו משני כתה"י שבידינו. מסיבה זו אין הוא מזכיר את דוד קונפורטי (ע"ע), בן זמנו, שאהד את השבתאות. גם קונפורטי, בספרו הכרונוגרפי „קורא הדורות", אינו מזכיר את ס', משום שלא היה גדול בתורה. ס' היה ממעריצי ר' יצחק לוריא (ע"ע) וכלל בחיבורו נוסח שלם של ס' „תולדות האר"י" וכן את סיפור יוסף (ע"ע) דילה רינה. לעתים צירף סיפורים שונים ובלבל פרשיות. קטעים מ„דברי יוסף" נדפסו בספר „מאורעות עולם" (אזמיר, תקט"ז), וקטעים נוספים נדפסו ע"י א. נויבואר (ר' ביבל'),

א. ברלינר (פרנקפורט דמיין, 1896), וו. י. פישל (ר' ביבל'). חיבורו „פורת יוסף", על חסרות ויתרות ועייני מסורה בתורה, נמצא בכ"י.

א. נויבויאר, סדר החכמים וקורות הימים, א', 115—162, 1887; ו. י. פישל, פרק מתוך הכרוניקה „דברי יוסף" של ס' (ציון, ה'), ת"ש; ג. שלום, שבתי צבי (מפתח, בערכו), תשי"ז; א. אשתור, קוים לדמותה של הקהילה היהודית במצרים בימי הבינים (ציון, ל'), תשכ"ה; מ. בניהו, ספר תולדות האר"י, 15—18, 120, תשכ"ז; ח. ז. הירשברג, על בעל דברי יוסף בן דורו של בעל קורא הדורות ויחסו למצוות יישוב א"י (א"י, י'), תשל"א; א. דוד, לסיומה של הנגידות במצרים ולתולדותיו של אברהם די קאשטרי (תרביץ, מ"א), תשל"ב; M. Schreiner, *Bemerkungen zur Chronik des J. b. I. S.* (Z. D. M. G., XLV), 1891.

אב. ד.

סַמוֹאָה, אִיֵּי־ (Samoa Islands), קבוצת איים בפולינֶזיה (ע"ע), באוקיאנוס השקט.

האיים הם שיאי רכס געשי תת־ימי שכיוונו ממזרח למערב; נופם הררי ומבותר מאוד. פנים האיים הגדולים מכוסה לָבה בזלתית צעירה וטרשית, שמקורה בהרי־געש גבוהים (עד 1,850 מ'); ב 1905 התפרץ הר־געש בסאוואיאי וגרם נזקים רבים. ברצועות־החוף היתה הלבה הקדומה לאדמה פוריה. החופים מוקפים שוניות קוראלים. אקלים האיים טרופי, משופע בגשמים (נתונים — ע"ע אוקיאניה, עמ' 141/2). בחדשים מאי—נובמבר שכיחות סופות־הוריקן.

רוב אוכלוסי האיים הם פולינֶזים יושבי־כפרים. מניחים שמקור הפולינזים בס', ושפתם היא העתיקה שבין הלשונות הפולינזיות. רוב התושבים נוצרים. המבנה החברתי מאופיין בריבוד מובהק של קבוצות־שְאֵרוּת ומערכת מורכבת של מנהיגים מקומיים, העומדים בראש המשפחות המורחבות. שיעור גידול־האוכלוסין הוא גבוה, ונאמד ב 3%—4 בשנה. בגלל מיעוט הקרקע הראויה לעיבוד, נוצר לחץ של אוכלוסיית־יתר, בעיקר בס' המזרחית.

מבחינה מדינית נחלקים האיים ל 2 חטיבות: ס' ה מ ע ר ב י ת (מערבה לקו־האורך 171° מערב) היא מדינה עצמאית (ר' להלן). שטחה 2,841 קמ"ר, ובה 157,000 תוש' (1970). היא כוללת 2 איים גדולים: אופולו (95,400 תוש') — שבו נמצאת הבירה והנמל הראשי אפיה (25,000 תוש') — וסאוואיאי (36,200 תוש'), וכמה איים קטנים, חלקם בלתי־מיושבים. התושבים מתקיימים על חקלאות, שעיקרה סיפוק הצרכים המקומיים. מגדלים דקל־הקוקוס, קקאו, בננות, ירקות ופירות שונים.

ס' ה מ ז ר ח י ת, ממזרח לקו־האורך 171° מערב, היא שטח־חסות אמריקני. שטחה 197 קמ"ר, ובה 28,000 תוש'. היא כוללת 7 איים קטנים; הגדול שבהם — טוטואילה (25,360 תוש'), ובו הבירה פאנגו פאנגו (2,300 תוש') ובסיס־צי אמריקני. בקבוצה נכללים גם איי־האַטולים (ע"ע אטול) רוז וסוֶנס. התושבים עוסקים בחקלאות ומייצאים קופרה ודגים משומרים.

G. Irwin, *S.*, 1965; J. W. Davidson, *S. Mo S.*, 1968; R. A. Derrick, *Economy of Western S.*, 1968.

ה י ס ט ו ר י ה. לפני שהאירופים גילו את ס' לא היה שלטון מרכזי על כל איה, פרט לתקופה קצרה סמוך ל 1500, במלכותו של סַלַמסינה. נראה שהאירופי הראשון שהגיע לס' היה יקוב רוֹגֶפֶן (Roggeveen), שביקר שם ב־1722. במחצית השניה של המאה ה 19 ניטש מאבק על השליטה בס' והשתתפו בו אה"ב, גרמניה ובריטניה, ובתחילת 1889 כמעט שגרם מאבק זה למלחמה בין גרמניה לאה"ב; הסכסוך יושב בהסכם, שחילק את ס' בין שתי המעצמות: אה"ב קיבלה את האיים ממזרח לקו־האורך 171°, וגרמניה — את האיים שממערבו. בתחילת מלה"ע I כבשו הניוזילנדים את ס' המערבית; ב 1920 נמסר חלק זה במאנדאט לניו־זילנד וב 1946 נהיה לשטח־נאמנות. בינואר 1962 נהיתה ס' לעצמאית, חֲבֵרה בחבר־העמים, ובראשה „ראש־מדינה" לכל החיים. לפי החוקה, ייבחרו „ראשי־המדינה" בעתיד, במות „ראש־המדינה" הנוכחי, ל 5 שנים בלבד.

ס' המזרחית היא, מאז 1957, טריטוריה של אה"ב, ששר־הפנים אחראי לה. נוכחות אנשי־צבא אמריקנים באיים מאז מלה"ע II והזרמת הון רב שמה פוררו כמעט לחלוטין את מבנה החברה המסורתית. בס' המזרחית מועצה מחוקקת בת 2 בתים. במשאל־עם ב 1961 דחו התושבים את ההצעה להצטרף לס' המערבית עם קבלת עצמאותה, והעדיפו לשמור על קשריהם עם אה"ב.

ס. פל. - דן ס.

סַמוּאֶל (סֶמְיוּאֶל), הֶרְבֶּרְט לוּאִיס, לורד — Herbert Louis, Viscount Samuel — (1870 — 1963), מדינאי והוגה־דעות יהודי־אנגלי. בן למשפחה יהודית מיוחסת ואמידה; סיים בהצטיינות לימוד מדעי־המדינה וכלכלה באוניברסיטת אוכספורד. מגיל צעיר היה חבר פעיל במפלגה הליברלית, ומטעמה נבחר לפרלמנט ב 1902, ותרם הרבה לגיבוש מצעה הסוציאלי־המתֻקן. ב 1906—1916 מילא תפקידים ממשלתיים שונים, והיה החבר היהודי הראשון בממשלת אנגליה, כצ'נסלר של דוכסות לַנקֶסטר (1909). ב 1916 היה שר־הפנים. ב 1920 הוענק לו תואר אצולה („סֶר") וב 1920—1925 היה הנציב העליון הבריטי הראשון בא"י (ר' להלן). בתום שירותו נתמנה יו"ר הוועדה המלכותית לבעיות תעשיית הפחם (1925), ונעשה לדמות הפעילה הבולטת ביותר של המפלגה הליברלית, שאת ירידתה ניסה לעצור עד שהפסיד את מושבו בפרלמנט (1935). ב 1931/32 שוב היה שר־הפנים. ב 1937 נכנס לבית־הלורדים בתואר „וייקאונט ס' מהר הכרמל וטוכּסטֶת" (חלק של ליוורפול) (Viscount Samuel of Mount Carmel and Toxteth). ב 1944—1955 היה מנהיג הליברלים בבית הלורדים.

ס' נודע בין ידידיו ויריביו בְּיָשרו המופלג, בתבונתו, בנטייתו לתווך ולפשר, ובכישוריו המִנהליים. בצד פעילותו המדינית עסק בפילוסופיה ובתורת־המידות, ואף כתב כמה ספרים בשטחים אלה (ר' להלן). במשך שנים רבות (מ 1931) היה יו"ר „החברה הפילוסופית המלכותית".

ס' היה יהודי גאה, וכבר ב 1914 נעשה ציוני, שכן גרס, בניגוד ליהודים בריטיים רבים, שיישוב א"י יהיה לטובת אנגליה והיהודים גם יחד. בתזכיר מיוחד (1915) הציע את רעיון הבית הלאומי לאישים שונים ולרה"מ אסקוית (ע"ע). בהשתמשו במעמדו הרם סייע לוייצמן להשיג את הצהרת בלפור (ע"ע), למרות התנגדותו העיקשת של קרובו, א.ס. מונטגיו (ע"ע). מינויו של ס' לנציב עליון — המושל היהודי הראשון בא"י מאז אגריפס I — עורר התלהבות בכל העולם היהודי, שציפה למימוש מיידי של „הבית הלאומי". ברם, עד מהרה נתבלטו הן תכונתו הטבעית של ס' „לראות את שני הצדדים", והן מגמתו לנהוג בעיקר כנציג מדיניות בריטניה במזה"ת — תפקיד שבו לא היה לו נסיון. את היישוב היהודי, שברובו היה ממוצא מזרח־אירופי, לא הבין, וכן לא העריך נכונה את המֶנטאליות הערבית. עוזריו, מקצתם ניסו לנהוג באוביקטיוויות נוכח בעיות הארץ, ורובם היו אנטי־ציונים מובהקים, שרידי האדמיניסטרציה הצבאית שקדמה לכהונת ס'. וכך נרשמו שנות כהונתו של ס', שאיש לא פקפק בכנותו, כראשית תקופת פיוס הערבים. ס' נהג ברכות בפורעים הערבים ב 1921, חנן את אמין אל־חוסיני (ע"ע חֻסיני), ומינהו למופתי ירושלים. בלחץ הערבים הפסיק את העליה, ובכך יצר תקדים לנציבים שבאו אחריו.

הרברט סמואל (הסוכנות היהודית, שירות הצילומים)

עקרון ויסות העליה היהודית

לא״י ע״פ „כושר הקליטה הכלכלי״ (Absorptive Capacity) הונהג ע״י ס׳. בתקופת שלטונו הופרד עבה״י מא״י ונעשה אמירות ערבית. עם כל זאת, בתקופת שלטונו גדל היישוב היהודי והתבסס, תל-אביב נהיתה עיר, התפתחה כלכלת א״י ונמחקו אותות מלה״ע I.

לוַעדת פיל (ע״ע) הציע להגביל את האוכלוסיה היהודית בא״י ואת שטחי התיישבותה. ל„ספר הלבן״ של 1939 התנגד, וביקר את מדיניות בֶּוין (ע״ע). לאחר עליית היטלר בגרמניה עשה ס׳ רבות לקליטת פליטים באנגליה ולהצלת ילדים יהודים, כן תמך באוניבר־סיטה העברית. את הקמת מדינת-ישראל קיבל בהסתייגות-מה, אך ביקר בה בערוב ימיו. יורש תוארו הוא בנו אֶ ד ו ו י ן ס׳ (נו׳ 1898), שהשתקע בארץ.

מספרי ס׳: Liberalism, its Principles and Proposals („ליברי־ליזם, עקרונותיו והצעותיו״), 1902; Philosophy and the Ordinary Man („הפילוסופיה והאדם הפשוט״), 1932; Practical Ethics („אתיקה מעשית״), 1935; Memoirs („זכרונות״), 1945; In Search of Reality („החיפוש אחר המציאות״), 1957. ארכיון ה. ס׳ נמצא בגנזך מדינת ישראל. — וע״ע א״י, עמ׳ 533/5, ותמ׳ שם.

ש. ל. קירשנבוים, נציבותו של ה. ס׳ בא״י (מולד, כ׳), תשכ״ב; J. Bowle, *Viscount S.*, 1957; L. Stein, *H. S.*, 1963; N. Bentwich, *H. S's. Religious Beliefs*, 1967; E. Kedourie, *The Chatham House Version*, 52–81, 1970; E. Samuel, *A Lifetime in Jerusalem*, 1970; J. Friedman, *The Question of Palestine, 1914–1918*, 1973.

ו. ד. ל.

סְמוֹטְרִיצְקִי, מֶלֶטִי — Мелетий Смотрицкий — (1578 [?] — 1633), פולמוסן דתי בכנסיה המזרחית בפולניה ומחבר דקדוק סלאווי. בנו של רקטור האַקדמיה הפרבוסלאווית באוֹסטרוֹג, שנוסדה ע״י הנסיך קונסטאנטין אוסטרוגסקי. החל ב 1608 השתתף בספרות הפולמוסית — בלשון פולנית ורוסית-כנסייתית — נגד האוניאטים (ע״ע ברסט-ליטובסק, עמ׳ 901). ב 1620 נתמנה לארכיבישוף הפראבוסלאווי של פולוצק. ב 1623—1624 ערך מסע לקושטא ולא״י, ופרסם (1628) חוברת על מסעו לארצות-המזרח בשם: Apologia peregrinatiey do krajów wschodnich przez mię, M.S. roku P. 1623 y 24 („הגנת המסע לארצות המזרח שנערך על-ידי, מ. ס׳, בשנת 1623 ו 24״). החוברת הוחרמה ע״י הסי־נוד הפראבוסלאווי בקייב, וס׳ הואשם בבגידה; מאז הפך בגלוי לתו־עמלן למען האוניה (ע״ע אוניאַטים). את שנותיו האחרונות בילה במנזר האוניאטי בדֶרמן. מספריו הפולמוסיים בזכות הכנסיה הפראַ־בוסלאווית יש להזכיר: Ἀντιγραφή albo odpowiedź na script uszczypliwy przeciwko ludziom starożytney religiey graeckiey („אנטיגרַפה או תשובה על כתב-פלסתר מציק נגד אנשי הדת העתיקה היוונית״; 1608), וכן תרגום של ספר פולמוסי ידוע להגנת הכנסיה האורתודוכסית, שיצא-לאור בפסֶודונים „טֶאוֹפיל אורטולוג״: Θρῆνος to iest lament jedyney św. powszechney apostolskiey wschodniey cerkwie („טְרֶנוס הוא קינה של הכנסיה היחידה, הקדושה, הכללית, האַפּוסטולית, המזרחית״; 1610) — לספר זה ענו מגיני הקתוליות בפולניה, פ. סקַרגה (ע״ע) ואחרים.

חשיבות רבה נועדה לדקדוק הסלאווי שחיבר ס׳ והוא: Грамматіка славенския правилное синтагма...., 1619; ספר דקדוק זה, שנדפס מחדש כ 10 פעמים (המהדורה האח־רונה ב 1782 במוסקווה) — ערכו רב כחוליה חשובה להתפתחות הבלשנות הסלאווית הטרום-מדעית ולהתהוות הלשונות הלאומיות של הסלאווים השייכים לכנסיה המזרחית. בספר גם פרקים על תורת השירה הסלאווית.

Українськи письменники: Біо-Бібліографічний Словник, I, 547—554, 1960; Bibliografia literatury polskiej, Nowy Korbut, 3, 255—258, 1965[4].

מ. אל.

סְמוֹיְדִים, ע״ע נֶנֶצִים.

סְמוֹלֶט, טוֹבִּיאַס ג׳וֹרג׳ — Tobias George Smollett — (1721—1771), סופר סקוטי. ס׳ הצטרף ב 1739 לצי הבריטי כעוזר לרופא. בשובו ב 1744, התיישב בלונדון, וב 1750 הוסמך כרופא. — להכרה בכשרונו הספרותי זכה ב 1748, עם פרסום הרומאן הראשון שלו, The Adventures of Roderick Random („הרפתקותיו של רודריק רַנדוֹם״). מסע בצרפת סיפק לו את החומר לרומאן הבא, The Adventures of Peregrine Pickle („הרפתקותיו של פֶּרֶגרין פיקל״), 1751. גולת הכותרת של יצירתו, הרומאן The Expedition of Humphry Clinker („מסעו של האמפרי קלינקר״), 1771, המבוסס על סיורו באנגליה ובסקוטלנד, מורכב מיומן-מסעות וממכתבים, ונותן ביטוי הומוריסטי להשקפות מנוגדות על אורח-חייהם של בני-דורו, בשיטה הפיקארֶסקית של לֶסַז׳ (ע״ע). כמו-כן ניכרת בכתיבתו השפעתם של סויפט (ע״ע) ודֶפוֹ (ע״ע). — ס׳ חיבר גם מחזות, ספר על תולדות אנגליה (1757/8), ותרגם את יצירותיהם של לסאז׳, של סֶרוואנטס ושל וולטֶר. — תרומתו של ס׳ לרומאן מתבטאת בעיצוב דמויות שהן מעין קאריקאטורות ספרותיות, שופעות חיים ואינדיווידוּאַליות (דיקנז הושפע מדרך זו במידה ניכרת); במתן ביטוי לחיים האינ־טֶלקטואַליים של תקופתו; במיזוג התיאור הרֵאַליסטי והסאטירה — למראה סכלותם, אכזריותם ואנוכיותם של בני-אדם.

L. M. Knapp, *T. S., Doctor of Men and Manners*, 1949; R. Alter, *Rogue's Progress: Studies in the Picaresque Novel*, 1964.

סְמוֹלֶנְסְק (Смоленск), עיר ומרכז מינהלי של מחוז (אובלַסט) ס׳, במערב הרפובליקה הפֶדֶרטיווית הרוסית, 231,000 תוש׳ (1970).

ס׳ שוכנת על שתי גדות נהר דנֶיפֶּר, במרחק 420 ק״מ דרומית־מערבית למוסקווה. היא נמצאת בצומת תחבורה היסטורי של דרכים ארציות ובין-לאומיות. נתיבי-שיט פנימיים מובילים מסביבתה לשלו־שה ימים (הבלטי, השחור והכספי), ונוסף לנמל-הנהר מתמקדים בה חמישה קַווי מס״ב וכבישים ראשיים, ביניהם האוטוסטרָדה מוסקווה—מינסק—ורשה.

התעשיה נשענת על עיבוד התוצרת החקלאית של המחוז וכוללת גם תעשיית-מכונות מתפתחת. מוצריה העיקריים: אריגי-פשתן, חלקי מכוניות וטרקטורים, בגדים, נעליים, מזונות, מכשירי חשמל, מוצרי עץ וחָמרי בניה.

בס׳ 4 מוסדות השכלה גבוהה, מוזיאון ו 2 תיאטרונים. ס׳ היא מן היפות בערי רוסיה, משופעת בגנים וסביבתה מרהיבת-עין. במלה״ע II נהרסו כ 90% מבתיה ונפגעו רוב עתיקותיה. לאחר מכן נבנתה מחדש כעיר מודרנית שבמרכזה בולטים בניינים היסטוריים משוחזרים, בהם שתי כנסיות מהמאה ה 12 וקָתֶדרָלה מהמאה ה 17.

ה י ס ט ו ר י ה. ס׳ נזכרת לראשונה ב 882 לסה״נ והיתה מרכז מסחרי משגשג בזכות מצבה הגאוגרפי. ביה״ב היתה ס׳ סלע מחלוקת בין שליטי מוסקווה, ליטא ופולניה ועברה מיד ליד לעתים קרובות. ס׳ נכבשה סופית ע״י רוסיה ב 1654.

ב 16/17.8.1812 ניצח נפוליון, בדרכו למוסקווה, את הרוסים בפיו־קוד בארקלַי דֶה טולי ליד ס׳, והעיר הועלתה באש ע״י הצרפתים. ברם, בדיוק כעבור שלושה חדשים הובסו ליד ס׳ הצרפתים הנסוגים ממוסקווה ע״י קוטוזוב, שזכה מאז בכינוי „סמולנסקי״. במלה״ע II, ב 1941, התנהלו סביב העיר קרבות עזים בין הגייסות הגרמנים בפיקוד פון בוק שניסו להתקדם למוסקווה, לבין הרוסים בפיקוד טימושֶנקו. העיר עצמה אמנם נכבשה ב 16.7.1941, ועד סוף אוגוסט איבדו הרוסים בסביבתה יותר מ 150,000 איש. אך העיכוב מנע בעד הגרמנים מלהבקיע למוסקווה לפני החורף. ס׳ שוחררה ע״י הרוסים ב 25.9.1943.

M. Feinsod, *S. under Soviet Rule*, 1958.

3 חוכרי־מכס יהודים בס׳ נזכרים ב 1489. משפחה לפולניה אסר זיגמונט III על ישיבת יהודים בתוכה, ואעפ״כ נזכרים כ 80 יהודים בס׳ ב 1616 (שו״ת „בית חדש״ לר׳ יואל סרקיס [ע״ע]). משנכבשה בידי הרוסים נדרשו היהודים להמיר את דתם, והמסרבים — מקצתם נהרגו ומקצתם הוגלו לפנים רוסיה. סוחרים יהודים מליטא ביקרו בס׳ גם אח״כ, אולם רק בראשית המאה ה 18 נתחדש בה ישוב יהודי, שעסק במסחר ובחכירות. בעקבות פנייתם של העירוניים ב 1722 אל הסינוד, כי יגורשו היהודים מפלך ס׳ על שהם „מנהלים תעמולה דתית״, ניתנה ב 1727 הוראה לגרש את ברוך בן ליב (ע״ע ווזניצין) וכמה מחבריו מפלך ס׳, אך באותה שנה יצאה פקודת גירוש מלכותית על כל יהודי רוסיה. למעשה לא נתבטל יישובם, ומ״מ כבר ב 1731 הותר לסוחרים יהודים לשוב לס׳. ס׳ לא נכללה בתחום המושב היהודי (1791), ובמשך המאה ה 19 ישבו בס׳ רק יהודים שהיו זכאים לשבת מחוץ לתחום. ב 1897 נמנו בעיר 4,650 יהודים (10% מכלל התושבים) ובמחוז כולו 11,185. ב 1922 החרימו הסובייטים את ביהכ״נ הגדול של ס׳. ב 1926 נמנו בס׳ 12,880 יהודים (16%). ב 1929 הועבר מהומל לס׳ ה„טכניקום הפדגוגי היהודי״ מיסודה של היבסקציה (ע״ע). גטו נאצי הוקם בעיר באוגוסט 1941, וביוני—יולי 1942 נרצחו כ 2,000 יהודים. בשנות ה 60 המאוחרות ישבו בס׳ כ 5,000 יהודים.

מ. אשראוויטש, שטעט און שטעטלעך אין אוקראינע, ב׳, 213—225, 1948.

ג. שמ. – פ. פ. – י. ס.

סְמוֹלֶנְסְקִין, פֶּרֶץ (1840 או 1842, מונאסטירשצ׳ינה [רוסיה הלבנה] — 1885, מיראן [אוסטריה]; ב 1952 הועברו עצמותיו לא״י), סופר עברי, ממבשרי התנועה הלאומית העברית. כ 5 שנים למד בישיבה בשקלוב („שכולה״ בסיפוריו), ושם למד גם רוסית וגרמנית ונתוודע לספרי ה„השכלה״. כשנתיים נמצא במחיצת חב״ד (ע״ע) בליובאוויץ („צבוע־אל״) ובוויטבסק, וכשנה נדד כדרשן בערי רוסיה הדרומית. ב 1862—1867 התגורר באודסה, לימד עברית בבתי־עשירים, השתלם בשפות ובמדעים והתרועע עם משכילי־העיר. אז החל בכתיבה: כתבות ב„המליץ״; הקונטרס „ביקורת תהיה״ (תרכ״ז) — על עיבודו העברי של מ. לטריס (ע״ע) את „פאוסט״; „הגמול״ — עיבוד סיפורו של ל. הרצברג־פרנקל (ע״ע) על השתתפות היהודים במרד הפולני של 1863. ב 1867 עבר בגרמניה ואוסטריה ונפגש עם רבנים, חוקרים ועסקנים, אורתודוכסים ורפורמים. לבסוף השתקע בווינה, כמנהל מחלקה עברית בבית־דפוס גדול. ב 1874 יצא לעמוד על מצב היהודים ברומניה ודיווח על כך לחברת כל ישראל חברים (ע״ע).

עיקר פָּעלו ב 18 שנותיו בווינה היה הירחון העברי החשוב „השחר״, שהוא הוציאו בעמל רב. הוא הִרבה במסעות באירופה לשם מימון העתון, ומילא חלק ניכר ממנו בעטו. 12 כרכי „השחר״ כוללים את מיטב יצירותיו שלו ושל טובי הסופרים דאז, בהם: י. ל. גורדון, מ. ל. לילינבלום, מ. ד. ברנדשטטר, ד. כהנא, ש. רובין, א. בן־יהודה (ע׳ ערכיהם) ועוד. „השחר״ נפוץ בעיקר ברוסיה, והשפעתו על קוראי עברית היתה מכרעת. ב 1878 הוציא גם שבועון עממי בשם „המביט״, ובעצמו כתב את חלקו המדיני והפֻליטוניסטי, שבו נכלל גם סיפורו המפורסם „יללת הרוח״ (שתורגם לכמה שפות). ב 1881 בא לרוסיה לאסוף מנויים להוצאת כתביו, ונתקבל בהתלהבות ע״י המשכילים, ובייחוד ע״י הנוער הלאומי, שהושפע ממנו ביותר. אלה הגישו לו עט־זהב ועליו חרות הפסוק: „ופדויי ה׳ ישובון ובאו ציון ברִנה״ (ישע׳ לה, י; נא, יא) — וזאת לפני התעוררות תנועת „חבת־ציון״ (ע״ע) ברוסיה. ס׳ הצטרף לתנועה עם הקמתה, ופנה לחברת כי״ח לעשות כן. היה גם בין מייסדי אגודת הסטודנטים הלאומית „קדימה״ בווינה, ובסיפורו „נקם ברית״ תיאר את המשבר הרוחני בקרב הנוער המשכיל והנוטה להתבוללות, בהשפעת הפרעות.

יצירתו מתחלקת לפרוזה סיפורית ולפובליציסטיקה, ותוכנה שאוב מנסיון חייו. הגדול בסיפוריו הוא „התועה בדרכי החיים״, ש 4 חלקיו פורשים יריעת חיי יהודים על כל שכבותיהם בדורו. גיבור הסיפור, יוסף היתום, נודד ומספר על הרפתקאותיו. בח״א מתוארים ה„חדר״ והקנאות הדתית בעיירה; בח״ב — הישיבה, החטיפות לצבא והמעבר ל„השכלה״; בח״ג — החסידים (בצבעים שליליים ביותר), ובח״ד — ביקורת על חיי היהודים במערב־אירופה, על ה„השכלה״ ועל הרפורמה. ב„שמחת חנף״ מיוצגים שני טיפוסי משכילים, על רקע חיי המורים העברים באודסה („אשדות״); האחד קל־דעת ורודף־תענוגות, והאחר — מהרהר בגורל עמו וחותר להיטיבו. הסיפור גדוש שיחות פילוסופיות, רובן סביב יצירות גתה, שיקספיר ואחרים. „קבורת חמור״ הוא הטוב והמגובש בסיפורי ס׳, ויסודו במעשה שהיה בשקלוב. משכיל קל־דעת נרדף באכזריות ע״י בני־עירו הקנאים, המפרידים בינו לבין אשתו. הוא הולך מדחי אל דחי והופך מלשין. ראשי־הקהל שוכרים רוצח להָרגו, הוא נקבר „קבורת חמור״ ואשתו ממירה את דתה. ב„גאון ושבר״ מתוארים טיפוסי משכילים יהודים ממערב אירופה, במסגרת קובץ של 10 סיפורים מפי 10 מהגרים שנקלעו לאניה המפליגה לאמריקה. „גמול ישרים״ חוזר לתקופת המרד הפולני, ומתואר בו מצבו הקשה של הלוחם היהודי בקרב לוחמים בני עם זר ועוין, תוך העלאה על נס של המשכיל המקדיש את כשרונותיו לעזרת בני־עמו. הרקע לרומן הגדול והאחרון של ס׳, „הירושה״, הוא יהדות רומניה והעיר אודסה. ס׳ מוקיע את רדיפת הבצע והתענוגות שהיתה אפיינית, לדעתו, שם, במסגרת סיפור מעשה מסובך ורצוף הרפתקאות ומעשי־אהבים. סיפוריו נכתבו רובם בחפזון, לצרכי „השחר״, והם לוקים בעלילה מסובכת ומלאכותית, באריכות יתרה ובמגמתיות גלויה, ומלווים בהטפה ובהתפלספות רבה. סיגנונם העברי מליצי, אף שהתאים לקורא העברי של אז ולצרכיו. ס׳ נחשב בזמנו למסַפר החשוב ביותר בספרות העברית המקורית. נעשו נסיונות, שלא עלו יפה, לקצר ולעבד את סיפוריו. עיקר חשיבותם של סיפוריו — בהיותם חוליה בשרשרת הרומן הרֵאליסטי העברי מחיי ההווה, שראשיתה „עיט צבוע״ של מאפו.

ערך היסטורי נכבד לפעולתו של ס׳ כפובליציסט. בשנים בהן הגיעה ההשכלה למשבר פנימי, שנתבטא ביאוש גמור של נושאיה מקיומה של ספרות ותרבות עברית ובהתבוללות מרצון, בישר ס׳ את עליית שחרה של הלאומיות העברית החדשה. ס׳ הושפע מכתביהם של נ. קרוכמל, ש. ד. לוצַטו, ש. י. רַפּפורט ומ. הֶס (ע׳ ערכיהם) — ראשי הזרם הלאומי־רומנטי בהשכלה העברית, והוא שהשמיע את דעותיהם — בתחום זה — ברמה. כבר במאמרו הראשון ב„השחר״, קבע ס׳ כמטרה לאומית: „להגדיל את תפארת שׂפת עֵבר״, ולעומת המתבוללים קרא: „נהיה ככל הגוים, להוקיר את שפתנו וכבוד עמנו״. הלאומיות במשנתו פירושה מכלול הערכים הרוחניים המתבטאים ביצירה העברית לתקופותיה (מאמריו הגדולים „עם עולם״ [„השחר״, ג׳] — ביקורת על הרפורמה, ו„עת לטעת״ [שם, ו׳, ח׳, ט׳] — ביקורת ה„משׂכילות״ הישנה, מבית־מדרשו של מֶנדלסזון, שלפיה היהודים הם כת דתית, שקיומה תלוי בשמירת מצוות־הדת בלבד). הרפואה למכת האומה היא לא בהעברתה לחקלאות ולעבודת־כפים, אלא בהקמת בת״ס לרבנים ולמורים ברוסיה ובמערב־אירופה, שיקימו מנהיגים חדשים שיחזקו את רוח העם. דעותיו אלה הרחיקו מעליו משכילים רבים ואת כלל החוגים החרדיים, אך התפשטו אט־אט בקרב הנוער, ובייחוד בין אלה שפרשו מהישיבות, אך נרתעו מן האנטי־לאומיות של ה„משכילים״ הקיצוניים.

לאחר פרעות 1881 העמיד ס׳ את רעיון ישוב א״י במרכז הפעולה הלאומית, וקרא — ב 25 מאמרים שנדפסו בכרכים האחרונים של „השחר״ — לכוון את ההגירה היהודית לא״י, אף אם ישא המאמץ פרי לאחר מאות שנים. הוא הזהיר שאם לא יפעלו במהירות, יפרוק העם הערבי את עול התורכים ולא יוותר על א״י לטובת היהודים.

כן הזהיר שהאנטישמיות הגוברת תביא תוך מאה שנה כליה על יהודי אירופה. מאמריו הם שהכשירו רבים מן המשכילים לרעיונות „חיבת ציון״; רבים מרעיונותיו מצאו ביטוי ספרותי משוכלל יותר אצל אחד-העם ותלמידיו דור לאחר-מכן.

השקפת עולמו של ס׳ רחוקה היתה מגיבוש, והוא הושפע על נקלה ממאורעות שונים בזירה היהודית במזרח-אירופה ובמערבה. מדתיות קנאית עבר למשכילות קיצונית, ואח״כ נתגבשה בו ביקורת לאומית על ההשכלה. תפיסת היהדות שלו היתה, בהשפעת הס, לאומית, אבל לא במשמעות פוליטית אלא כאורח-חיים, שהדת היא ביטויה. מכאן ביקרתו על הרפורמה, שלא רק התנגדה ללאומיות היהודית, אלא ניסתה לתקן במישרין את הדת. לדעתו יש לחולל שינוי בחיים הלאומיים, וכתוצאה יבוא השינוי בדת; ובזה הקדים את אחד-העם. גם לרעיון שיבת-ציון לא בא מיד. לכתחילה האמין בתחיה לאומית יהודית בגולה, ושיבת-ציון כתכנית ממשית שבתה את לבו רק משנתאכזב מפעולת כי״ח ובהשפעת פרעות 1881/2. אבל גם אז לא העריך את הקפו של המפעל והקשיים המדיניים הרתיעוהו מייד כשנתגלו. הוא חשב תמיד בלהט ובמושגים מיידיים, ותגובותיו עושות לא אחת רושם נחפז ושטחי. חשיבותו הגדולה כפובליציסט, בהיותו משקף נאמנה שינויי הלכי-רוח אפייניים לזמנו ומגבשם לדפוסים של תגובה חברתית. רבת-חשיבות היתה גם הט-רנספורמציה של רעיונות שנתגבשו ביהדות מערב-אירופה ללשונם ולסיגנון-מחשבתם של המשכילים העברים במזרח.

קבצי-כתביו יצאו כמה פעמים (תרמ״ז—תרנ״א; תרס״ד—תרס״ה [ההוצאה השלמה ביותר]), וכן יצא אוסף-מאמריו, ב 4 כר׳ (תרפ״ה—תרפ״ו).

ר. בריינין, פ. בן משה ס׳, חייו וספריו, תרנ״ו; הנ״ל, ס׳ בתור מספר (בתוך: כל כתבי בריינין, א׳, 83—126, תרפ״ג); מ. ב. ה. הכהן, מערב עד ערב, 186—227, תרס״ד; מ. קליינמאן, דמויות וקומות, 88—104, 1928; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ה׳, 15—267, תש״ט; ש. ברימן [עורך], ספר ס׳, תשי״ב; פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ב׳, 213—237, 314—315, תשי״ג; י. פיכמן, אלופי ההשכלה, 207—282, תשי״ג; ד. ויינפלד, מבוא ל„קבורת המור״, 7—37, תשכ״ט; מ. גלבוע, מקטיגוריה לסני-גוריה? (תרביץ, מ״א), תשל״ב; D. Patterson, *The Hebrew Novel in Czarist Russia*, 1964.

י. ס.

סמוס (Σάμος; תורכית: Susam-Adasi), אי יווני בדרום-מזרח הים האגאי, שייך לאיים הספוראדיים. שטחו 468 קמ״ר, והוא המשך להרי חוף אנאטוליה, ומופרד מהיבשת התורכית ע״י מיצר, שרחבו פחות מ 2 ק״מ; שיאו: קרקי (1,440 מ׳). אקלימו נוח; עשיר במים ופורה. מפורסם בשל יינותיו ומגדלים בו טבק, זיתים וכותנה. מצויים בו אוצרות-טבע בלתי-מנוצלים (בדיל, כסף, ברזל ושיש). מייצר סיגריות. הבירה: ואתי — כ 6,000 תוש׳ (אומדן 1971). מהווה, יחד עם האיים הסמוכים איקאריה ופורני, מחוז, ששטחו 745 קמ״ר ובו כ 53,000 תוש׳ (אומדן 1971).

בסוף האלף ה 2 לפסה״נ התיישבו בס׳ יונים (ע״ע יונים, יוניה). בני ס׳ הרבו להקים מושבות, בהן פרינתוס שבפרופונטיס (ים מרמרה), זנקלה (מסינה, ע״ע) שבסיציליה ודיקיארכיה (פוצואולי) שבקמפניה. בני ס׳ היו מהיוונים הראשונים שהגיעו לאוקיאנוס. ס׳ פרחה בימי הטירן פוליקרטס (ע״ע; 540—522 בערך), היתה אז כוח ימי, פוארה בבנייני ציבור. חיו בה איסופוס, אנקראון ופיתגורס (ע׳ ערכיהם). אחרי מות פוליקרטס השתעבדה ס׳ לפרסים. היא השתתפה במרד היונים (499—494), וב 479 הצטרפה לברית האטית-דלית (ע״ע יוז, עמ׳ 442) ושמרה על מידה רבה של עצמאות. ב 440 מרדה באתונאים, הוכנעה, אחרי מצור ממושך, בידי פריקלס (ע״ע), והורדה לדרגת משלמת-מס. אולם במלחמת הפלופונסוס היתה מעוז של האתונאים, וכן השתתפה בברית הימית השניה, בהנהגת אתונה, במאה ה 4. בתקופה ההלניסטית ירדה ס׳, עקב עליית רודוס. במאה ה 3 היתה בשלטון התלמיים, ואח״כ בשלטון הסלוקים; ב 189 סיפחוה הרומיים לפרגמון (ע״ע) וב 133 נכללה עמה בפרובינקיה „אסיה״. כעונש על מרידותיה ברומי (132, 88), נשלל שלטונה העצמי, אך הוחזר לה במאה ה 1 לסה״נ. היא היתה בשלטון ביזאנטיון, ואחרי כיבוש קושטא בידי הצלבנים (1204) עברה לשלטון משפחות מג׳נובה. ב 1566 כבשוה התורכים, ואלבנים רבים התיישבו בה. בני ס׳ הצטיינו במלחמת העצמאות של יוון (1821—1829), אך בתום המלחמה הוח-זרה ס׳ לתורכיה. מ 1835 נהנתה ממשל עצמי כמעט מלא, בראשות „נסיך ס׳״ שהכיר בסוזרניות של השולטאן. ב 1913 סופח האי ליוון.

פ. פ. - ד. אש.

סמוראי, כינוי לבני מעמד-הלוחמים ביפן (ע״ע, עמ׳ 132/3). על ארחות-חייו וערכיו, ועל השפעת הס״ על תרבות יפן — ע״ע בושידו (כרך-מילואים).

סמוריים (Mustelidae), יונקים; המשפחה השניה בגדלה בסדרת הטורפים (ע״ע; כ 30 סוגים), אך ראשונה בצורותיה המגוונות ובמקומות חיותה. בני-משפחה זו קטנים. הקטן ביניהם הוא ח מ ו ס ז ו ט י (Mustela rixosa) באה״ב ובקנדה שארכו כ 18 ס״מ, והגדולה — ל ו ט ר ת - ה י ם (ע״ע לוטרות). צבעי הס׳ שונים: חד-גוניים, מוכתמים, או מפוספסים; ברבים מהם הגב בהיר מן הגחון, בניגוד לשאר היונקים. הפרוה, בד״כ, רכה. הגוף שלוח או משוכבד; החרטום קצר; הרגלים קצרות, הולכי כפות למחצה או בשלמות. 5 אצבעות בכל רגל. הזנב קצר, בינוני או ארוך עד אורך-הגוף. הסימן המיוחד להם — צמצום מספר הטוחנות $\frac{1}{1-2}$. אפרכסות-האזניים קטנות. כל החושים מפותחים, במיוחד חוש הריח. בולשים אחר טרפם. במינים רבים קיימות בלוטות ליד פי-הטבעת, המפרישות ריח מבאיש — להגנה מפני אויב. במינים אלה קיימים צבעי אזהרה (בואש). הס׳ חסרי מעי-אטום כמו קרוביהם הדובים והדביבונים. רובם שוכני עצים, סבך וערבות, ומיעוטם תת-קרקעיים ושוכני מים. מזונם בעיקר מן החי, אך יש בהם גם אוכלי-כל. ההריון הפעיל אורך כחדשיים. ברבים מהם יש הפסקה בהריון והוא נמשך עד ל 10 חדשים (גירית). תפוצתם כמעט כל-עולמית (חוץ מהאיים: אוסטרליה, מדגסקר, ניו-זילנד ועוד). ידועים מאובנים, החל מהאולי-גוקן התחתון, באירופה, באסיה ובאמריקה.

המשפחה כוללת 5 תת-משפחות: 1) ס מ ו ר י ם, היא הגדולה שבהן, כוללת 12 סוגים, ותפוצתה כל-עולמית—כשל המשפחה. הגוף שלוח וגמיש. הזנב בינוני עד ארוך. הפרוה רכה. שיני-השסע חדות ושתי טוחנות קיימות בלסת התחתונה. רובם שוכני עצים וסבך, אך מהם גם שוכני קרקע. ניזונים מן החי ובחלקם גם מפירות. מינים רבים בקבוצה זו מפורסמים בשל פרוותם הרכה והיקרה. סוגים ידועים הם: ד ל ק (Martes) הכולל 8 מינים שתפוצתם אירופה, אסיה ואמריקה, בעיקר בצפון. מין אחד בארץ: ד ל ק מ צ ו י (M. foina). אורך-גופו 45 ס״מ וזנבו 24 ס״מ. צבעו חום-כהה, כתם לבן בחזהו; שוכן-יערות. מזונו: עופות, מכרסמים ופירות; תפוצתו: אירופה ואסיה הדרומית. בארץ-ישראל היה נפוץ בעבר בהרי יהודה והכרמל. כיום נמצא בגליל העליון. יש המזהים אותו עם חולדת-הסניים הנזכרת בספ-רות חז״ל (כלאים ח׳, ה׳); ד ל ק ה א ר נ י ם (M. martes) החי ב-אירופה; ה צ ב ל (M. zibelina), הנמצא היום בצפון אסיה בלבד, ועוד מינים אחדים בצפון אסיה ובצפון אמריקה, הידועים בשל פרוותם היקרה, ומשום-כך כמעט נכחדו. ח מ ו ס (Mustela), סוג דומה לדלק, אך נבדל ממנו בהעדר

ציור 1. דלק-הארנים (Martes martes)

המלתעה הIV; עמו נמנים 15 מינים, שתפוצתם כל־עולמית. מינים חשובים: חמוס גמדי (M. nivalis) הקטן בטורפים בעולם הישן. אורך גופו 21 ס"מ וזנבו 6 ס"מ. גבו חום וגחונו לבן. ער, זריז ופעיל גם ביום. שוכן יערות, שדות וגם ביישובי בני אדם. טרפו העיקרי: מכרסמים שהוא צד בחָדרו למאורותיהם. תפוצתו נרחבת: אירופה, צפון־אפריקה, דרך מצרים ולבנון, עד יַפאן. טריסטרַם (ע"ע) מצא אותו באיזור התבור (1888). בזמן העתיק היו מגדלים אותו לציד מכרסמים עד שהחתול ירש את מקומו. יתכן שהוא זהה עם החולדה הנזכרת בתלמוד (חולין נ"ב, ע"ב); הֶרמין (M. erminea), הידוע בשל פרוותו היקרה. צבעו חום בקיץ ולבן בחורף, רק קצה הזנב נשאר תמיד שחור. תפוצתו: צפון אירופה וצ־פון אסיה; חָרפָּן (M. lutreola), הידוע גם בשמות ויזון ומינק. תפוצתו: צפון אי־רופה, אה"ב וקנ־דה. מגדלים אותו גם בארץ (בגליל

ציור 2. הרמין (Mustela erminea)

העליון), בשל פרוותו היקרה; חמוס בּוֹאש (M. putorius), נפוץ באירופה ובאסיה עד ללבנון. מצוי זן לבן מבוית שמשתמשים בו לציד מכרסמים; סוג אחר ובו המין סַמוּר (Vormela pere-gusna), הטורף הקטן ביותר בארץ, נפוץ בכל האזורים, בעיקר בחמים יותר. אורך גופו 35 ס"מ וזנבו 15 ס"מ. צבעו חום שחור מנומר בלבן וצהוב — צבעי־אזהרה, הקשורים גם בבלוטה המפרישה ריח מבאיש בשעת סכנה. אורח־חייו כשל יתר בני קבוצתו.

2) בּוֹאשים, החיים באמריקה (ע"ע בואש, ור' תמונות שם). 3) גירית, הכוללות 6 סוגים; תפוצתם: אירופה, אסיה ואמריקה;

ציור 3. גירית־דבש (Mellivora capensis). לפניה שיירי מזונה

מין אחד בארץ (ע"ע גירית ותמ' שם). 4) גירית־הדבש (Meli-vora capensis), תת־משפחה, שבה מין יחיד; דומה בצורתה לגירית, אך בשיניה היא דומה לסמורים. אורך גופה 80 ס"מ וזנבה 25 ס"מ. גבה חום־אפור וגחונה שחום. חפרנית כמו הגירית. מחבבת זחלי־דבורים ודבש. גם בהריונה דומה לגירית. תפוצתה מדרום־אפריקה עד הודו. נמצאת בכל הארץ אך נדירה. 5) לוטרות — ע"ע.

מ. דו.

סַמוֹתְרַקִי (Σαμοθρᾴκη), אי ביוון, בצפון־מזרח הים האגאי, מול חופי תראקיה, ובו כ 5,100 תוש' (1971). יושביו הראשונים היו, כנראה, ממוצא תראקי; במאה ה 7 לפסה"נ התיישבו בו יונים ממיקַלֶה וסאמוס (שמו הוסבר כצירוף של סאמוס ותראקיה). — במאה ה 5 שלט על רצועה ארוכה בחוף תראקיה והיה חבר בברית האטית—דלית, ובמאה ה 4 היה חבר בברית הימית השניה של אתונה. במאות 3—2 שלטו בו התלמיים ב־עיקר.

בשלטון רומא היתה ס' עיר חָפשית. בחלוקת הקיסרות ב־395 נכללה בחלק המזרחי (בי־זאנטיון). במאות ה 13—15 שלטו בה בני ג'נובה, וב 1456 כבשוה התורכים. ב 1913 סו־פחה ליוון.

בס' נערכו חפירות שיט־תיות. נחשפו בה שרידי מקדש הכבירים (אֵלי הפריון הפרי־גיים), מהמאה ה 6 לפסה"נ, מבנים הֶלֶניסטיים (רוטונדה של אַרסינוֹאֵ, אשת תלמי II, ופרופילַיון של תלמי), והיא ידועה בתולדות־האמנות בעי־קר בגלל פסל ניקֵי אֵלת־הנצחון המכונפת, כנראה מתחילת המאה ה 2 לפסה"נ (כיום — בלובר).

פסל ניקי מסמותרקי (הלובר, פארים)

P. W. & K. Lehmann (eds.), *S. Excavations*, I–IV, 1958–1969.

סַמֶטֶה (furuncle), דלקת חריפה ומוגלתית של העור — בתוך זקיק־השערה, הרקמות שסביבו ובלוטות החֵלֶב. את הס' גורם חיידק הסטפילוקוקוס הזהוב, המצוי על פני העור, כאשר הוא חודר לתוכו עקב פציעות קטנות או שריטות. מזיהום החיידק מתפתחת תפיחות אדומה ורגישה, וכעבור כמה ימים נוצרת במרכזה נקודה לבנה ומתוכה יוצאת המוגלה. לאחר שיצאה המוגלה מתחיל תהליך הריפוי הנמשך כ 10 ימים, עד להתהוות צלקת קטנה. הס' עשויה להופיע בכל מקום על פני העור, אך עפ"ר היא מתפתחת בעור הצוואר, בתי־השחי, הפנים, העכוזים והגפיים. כאשר כמה ס"מ מת־אחדות, נוצרת גחלית (ע"ע). בתגובה לס' עלולה להתפתח דלקת של כלי הלימפה (lymphangitis), המנקזים את המקום, והתנפחות קשרי הלימפה. לעתים נדירות יכול להתפתח אלח דם (septicemia). ס' המתפתחת על פני עור השפה העליונה או האף מסוכנת, מאחר שהחיידקים עלולים לחדור לתוך הוורידים הקרובים, ומשם לסינוסים הוורידיים של קרומי המוח הקשים, ולגרום לפקקת (sinus throm-bosis), ולעתים גם לדלקת קרומי המוח. כאשר ההיגיינה של העור לקויה, או כאשר ההתנגדות הכללית לזיהומים ירודה, עלולות להתפתח ס"מ מרובות בזו אחר זו, והתופעה קרויה סַמֶטֶת (furuncu-losis).

R. L. Sutton, *Diseases of the Skin*, 1956[11].

סְמֶטַנָה, בֶּדְז'יךְ (פְרֶדְרִיק) — Bedrich (Frederick) Sme-tana — (1824, ליטוֹמיסל [Litomysl], בּוֹהֶמיה — 1884, פראג), מלחין צ'כי. כשרונו המוסיקלי התגלה בהיותו ילד, ובהיותו בן 5 כבר ניגן ברביעיית מיתרים. בגיל 6 הופיע לראשונה כפסנתרן, ובגיל 8 הלחין קבוצת מחולות. בהיותו בן 20 קיבל משרת מורה למוסיקה בבית הרוזן טוּן (Thun), והחל להקדיש זמן רב להלחנה. ב 1848 עזב את בית טון וב 1849 יסד קונסֶרווטוריון פרטי בפראג. תמיכה ועידוד קיבל מידידיו, ביניהם ליסט (ע"ע) וקלארה שומאן, שביקרוהו בפראג. תמיכתו בשאיפות הלאומיות של עמו החשידה אותו בעיני השלטון האוסטרי; כצ'כים רבים אחרים, עזב את מולדתו כדי להתפרנס ולפעול כאדם חפשי. חמש שנים (1856—1861) שירת כמנצח בגֶטֶבּוֹרג שבשוודיה, שם כתב את הפוֹאֶמות הסימ־

פוניות „ריצ'רד השלישי", „המחנה של ואלנשטין", ו„האקון יארל" (Hakon Jarl), בהשראת ליסט. פואמות אלו הן מיצירותיו הספורות שאינן עוסקות בנושאים צ'כיים לאומיים.

מרבית יצירותיו מעוגנות בנוף ובהיסטוריה הצ'כיים. חנוכת האופרה הלאומית הצ'כית בפראג (1862) עוררה פעילות מוסיקלית לאומית, שהגיעה לשיאה באופרות של ס', ששב אז לארצו. האופרה הראשונה, „הבראנדנבורגים בבוהמיה" (1863), התקבלה בהתלהבות רבה, ו„הכלה המכורה" (1863—66) זכתה להצלחה בין־לאומית, שטרם דעכה; גיבור האופרה „דאליבור" (1865—67) הוא המנהיג והגיבור הלאומי של העם הצ'כי; ו„ליבושה" (1869—72) היא המייסדת של פראג. מהאופרות האחרות שהלחין: „שתי האלמנות" (1874), „הנשיקה" (1875—76), „הסוד" (1877—78) ו„חומת השטן" (1881—82).

ב 1882 החל ס' לסבול מהפרעות בשמיעה ובמערכת העצבים. בעקבות התקפות ממושכות של דיכאון נאלץ, ב 1884, להפסיק את עיסוקיו המוסיקליים, ואושפז בבי"ח לחולי־נפש, שם מת זמן קצר אח"כ.

מיצירותיו התזמרתיות של ס' מוכר ביותר המחזור „מולדתי" (Ma Vlast, 1874—79) — 6 פואמות סימפוניות המבוססות על נושאים מן ההיסטוריה הצ'כית, ביניהן „ולטאווה". מיצירותיו הקאמריות מוכרות שלישיית פסנתר ושתי רביעיות־מיתרים (הראשונה מוכרת בשם „מתולדות חיי"). ס' הלחין יצירות רבות לפסנתר, מהן מוכרים המחולות הצ'כיים.

ב 1909 נוסדה בפראג חברה ע"ש ס', המטפלת בארכיונו ובמוזיאון הנושא את שמו. רביעיית־מיתרים ע"ש ס' נוסדה בפראג ב־1943.

Z. Nejedly, *F. S.*, I-IV, 1924—1933; B. Large, *S.*, 1970; J. C. Clapham, *S.*, 1972.

יו. בו.

סְמַטְס, יַן כְּרִיסְטִיַּן — Jan Christiaan Smuts — (1870—1950),

מדינאי, מצביא והוגה־דעות דרום־אפריקני, ממקימי אפריקה־הדרומית ומעצביה. אביו היה ממוצא הולנדי־הוגנוטי, וחבר הפרלמנט של ארץ־הכף. ס' למד בוויקטוריה קולג' שבסטלנבוס ואח"כ בקימבריג', ומורו, פ.ו. מיטלנד (ע"ע), תיארו כתלמיד המבריק ביותר שהיה לו אי־פעם. ב 1895 שב ס' לאה"ד, היה עו"ד וכתב גם בעתונים. הוא תמך ברודז (ע"ע), שחתר לשיתוף פעולה בין הבריטים לבורים, אך פשיטת ג'ימסון (ע"ע) לטרנסוואל ערערה את אמונתו בשיתוף פעולה זה; ב 1897 עבר ס' לטרנסוואל וב 1898 מונה לפרקליט המדינה, והיה יועצו של הנשיא קרוגר במו"מ עם מילנר (ע' ערכיהם) וחתר להסכמה בין הצדדים. במלחמת אה"ד הצטיין ס' כמפקד „קומאנדו" (כוח נייד) של הבורים, והתפרסם בפעולות הגריליה הנועזות שלו בתוך ארץ־הכף הבריטית. הוא היה בין החותמים על הסכם־השלום (31.5.1902).

ב 1904 יסד ס' יחד עם בותה (ע"ע) את „מפלגת העם" (Het Volk) שחתרה לשיתוף פעולה בין הבריטים לבורים. ס' מילא תפקיד מרכזי במו"מ עם ממשלת בריטניה על מתן מימשל עצמי לטרנסוואל, וכשקמה הממשלה הראשונה בחבל, בראשות בותה (1907), נהיה ס' לשר בה. לזכותו יש לזקוף, במידה רבה, את איחוד מושבות דרום־אפריקה במסגרת „ברית אה"ד" (Union of South Africa), וניסוח חוקת הברית כדומיניון בריטי (1910). בממשלה הראשונה של אה"ד היה בותה רה"מ וס' — שר שהחזיק בכמה תיקים, בהם תיקי הפנים וההגנה. ב 1914 חתם על ההסכם עם

יַן כריסטיַן סמטס

גנדהי (ע"ע, עמ' 994) ולפיו בוטלו כמה חוקים שפגעו בהודים שבאה"ד. אותה שנה הצטרפה אה"ד למלה"ע I לצד בריטניה, וס' דיכא את המרד האנטי־בריטי בהנהגת וט (ע"ע). ב 1915 פקד על כוח שהשתתף בכיבוש אפריקה הדרומית־מערבית הגרמנית, ב 1916 עמד, כרב־אלוף של צבא בריטניה (לפטננט־ג'נרל), בראש הגיס הקיסרי שנשלח לכבוש את אפריקה המזרחית הגרמנית (טנגנייקה; ע"ע, עמ' 817). הוא מילא תפקיד חשוב בארגון חיל־האוויר הבריטי ואח"כ היה ממעצבי חבר־הלאמים (ע"ע), השתתף בוועידת השלום בפאריס והתנגד לפיצויים שהוטלו על גרמניה.

באוגוסט 1919 מת בותה וס' נהיה לרה"מ תחתיו. ממשלתו עמדה מול אופוזיציה מצד רבים מהבורים, שהסתייגו מס' עקב פעילותו הרבה בענייני חבר־העמים, וכן מצד הפועלים האירופים. ב 1920 הקים ס' את „מפלגת האיחוד", שדגלה בקשרים הדוקים עם בריטניה ובתיקונים מתונים לטובת הצבעונים והכושים. אך בבחירות ב 1924 ניצחו „הלאומיים" בהנהגת הרצוג (ע"ע) וס' עבר לאופוזיציה; הדבר איפשר לו להתפנות לכתיבת ספר בפילוסופיה: Holism and Evolution („הוליזם והתפתחות"), 1928. על משנתו הפילוסופית — ע"ע הוליזם.

בעקבות השפל בכלכלה קמה ב 1933 ממשלת קואליציה, ס' נהיה לסגנו של הרצוג, והשנים הקימו את „המפלגה המאוחדת". אולם בפרוץ מלה"ע II התפלגה המפלגה, ס' נהיה לרה"מ והכריז מלחמה על גרמניה (5.9.1939). בעת המלחמה היה ס' מפקד עליון של צבאות אה"ד, וב 1941 הועלה לדרגת פילד־מרשל בצבא בריטניה. ב 1945 ייצג את ארצו בוועידת היסוד של האו"ם בסן־פראנסיסקו.

מחוץ לארצו נחשב ס' לאחד המדינאים הבולטים ביותר של דורו, ולא היה מנהיג דרום־אפריקני שזכה לאותה מידה של השפעה כמותו, אך באה"ד עצמה גברה הביקורת על מדיניותו הפרו־בריטית. בבחירות במאי 1948 נוצחה מפלגתו ו„הלאומיים" עלו לשלטון. וע"ע אה"ד, עמ' 396—402.

ס' היה מידידי הציונות, סייע בקבלת ההחלטה על הצהרת בלפור, וב 1928 שקל אם לקבל הצעה להיות נציב־עליון בא"י. הוא מתח ביקורת על מדיניות בריטניה בעניין העליה לא"י, וכן על חוקי ההגירה בארצו, שהגבילו כניסת יהודים אליה (1930). ב 1947 הורה לנציג אה"ד באו"ם להצביע בעד הקמת מדינה יהודית, והכיר בישראל מיד עם הקמתה. קיבוץ רמת יוחנן נושא את שמו (יאן).

ו. יערי־פולסקין, פלדמרשל ס', תש"א; ח. ויצמן, מסה ומעש, תש"ט; ל. שטיין, מסד למדינת ישראל (מפתח בערכו), 1962; H. C. Armstrong, *Grey Steel, J. C. S.*, 1937; F. S. Crafford, *J. S.*, 1947; J. C. S. (בנו), *J. C. S.*, 1952; W. K. Hancock, *S.: The Sanguine Years, 1870—1919*, 1962; id., *S.: The Fields of Force, 1919—1950*, 1968.

מ.

סֶמְיוּאֶלְסוֹן, פּוֹל אֶנְתּוֹנִי — Paul Anthony Samuelson —

(נו' 1915, גרי [אינדיאנה]), כלכלן אמריקני. בוגר אוניברסיטת שיקאגו ובעל דוקטורט מאוניברסיטת הארוורד. ב 1940 הצטרף לצוות המדעי של המכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס (M.I.T.) ומשמש בו כפרופסור לכלכלה. שימש לעתים כיועץ לגופים כלכליים בממשל האמריקני ולמכון המחקר רנד (Rand Corporation). ס' חבר באקדמיה הבריטית ובאקדמיה האמריקנית למדעים והיה נשיא החברה הכלכלית הבי"ל (International Economic Association).

תרומתו למדעי־הכלכלה היא בתחומים רבים: מחקר, הוראה, כלכלה וחברה של יום־יום.

בתחום המחקר החלה פעילותו הענפה בעבודת הדוקטורט שלו שנכתבה ב 1937 (פורסמה ב 1947 בהרחבה בשם „יסודות הניתוח הכלכלי" [Foundations of Economic Analysis]). בספר זה מצויה אחת מתרומותיו החשובות למדע הכלכלה: ניתוח מתמטי — הראשון מסוגו בספרות — של התנאים ליציבות שיווי המשקל של מערכת כלכלית (ע"ע מחירים, תורת ה־). ס' פיתח גם את „עקרון ההקבלה"

(Correspondence Principle), שלפיו ניתן ללמוד מתנאי־קיומה של יציבות גם את תכונות הסטטיקה ההשוואתית של המערכת כולה.

עבודתו המדעית של ס׳ סוכמה בשורה ארוכה של מאמרים שכונסו בשלושה כרכים: The Collected Scientific Papers of P.A.S. ed. by J.E. Stiglitz (I–II) — R.C. Merton (III), 1966—1972 — יותר מ־200 מאמרים, שנכתבו בתקופה 1937—1971. תחומי מחקרו המדעי של ס׳ עוסקים במסחר בין־לאומי, בתורת ההון, בניתוח ובתכנון ליניאריים, בתורת הרווחה, במימון הציבורי ובשאלות מתמטיות שהתעוררו עקב דיוניו בתאוריה הכלכלית.

חלק ממאמרים אלה הם מאמרי מופת בכלכלה. ביניהם מאמרו המפורסם על „גישת ההעדפה הנגלית" (revealed preference) לתאוריה של הביקוש, בעזרתה משחרר ס׳ את תורת הביקוש מכל הנחה לגבי פונקציות תועלת, שלא ניתן לצפותן; ומאמרו המהפכני על משפט השוואת מחירי גורמי־הייצור (factor-price equalization theorem) כתוצאה ממסחר בין־לאומי חפשי.

מתחילת דרכו עוסק ס׳ בניתוח ובפיתוח תאוריית ההון. בשנים האחרונות עוסק ס׳ בבעיות של יעילות בין־זמנית (intertemporal efficiency) ובתוואי האופטימלי של צבירת הון במשק צומח (שביטוי אחר לכך הוא משפט ה־turnpike, שהוא היה ראשון מנסחיו).

ס׳ השאיר את רישומו בתחום ההוראה של מדע־הכלכלה בעיקר בגלל ספר הלימוד שלו Economics: An Introductory Analysis 1948 (1973[9]), שתורגם לשפות רבות (עבר׳: תורת הכלכלה, 1961), נפוץ במיליוני עתקים ועזר להפיץ ידע כלכלי מודרני לרבבות סטודנטים ברחבי העולם. ס׳ עדכן ספר זה מדי שנים מספר, הוסיף לו פרקים בנושאים כלכליים וחברתיים וכך עשהו פופולארי, בלא לגרוע ממדעיותו.

ככלכלן של חיי היום־יום, משמיע ס׳ את דעותיו בנושאי הכלכלה של אה"ב והעולם, באמצעות מאמרים בעתונות המקצועית וההמונית, בייעוץ בלתי רשמי לרשויות ובנטילת חלק פעיל בדיונים ציבוריים על בעיות המשק.

על פעילויותיו אלה, ובמיוחד בתחום המחקר, הוענק לו פרס־נובל לכלכלה ב־1970.

ד. פטינקין, פ. א. ס׳: חתן פרס נובל בכלכלה ל־1970 (רבעון לכלכלה, 68), 1971; K. J. Arrow, *S. Collected* (Jl. Pol. Econ., LXXV), 1967.

ד. פט.

סֵמְיוֹטִיקָה (מיוו׳ σημειωτικός — מתבונן בסימנים; אנג׳ semiotic(s); צרפ׳ sém(é)iologie; sém(é)iotique), התורה העוסקת בהחלפת שדרים מכל סוג, ומערכת־הסימנים המונחת ביסודם. התופעה הסמיוטית (ס־ת) החשובה ביותר היא הלשון האנושית ובה עוסקת הבלשנות (ע"ע), שאפשר לראות בה ענף של האנתרופוס׳ (ר׳ להלן); בתוך הבלשנות — הסמנטיקה (ע"ע) עוסקת בנושא העברת המשמעות באמצעות הכלים הדקדוקיים והמילוניים של הלשון. הס׳ מסתעפת לשני ענפים עיקריים: (1) האנתרופוס׳ עוסקת בכל־מיני שדרים אנושיים, מלבד הלשון, כגון נוסחות מדעיות, תווים מסחריים, צופנים, סימני־איתות, תמרורים ועוד. גם האמנות היא מערכת ס־ת. (2) הזואוס׳ עוסקת בשדרים המוחלפים בין בע"ח, כגון קופים, דבורים, תנים. יש סוגי־שדרים שהם מקרי־גבול, כגון אלה המוחלפים בין חיות ומאלפיהן, בהמות והנוהגים בהן. (וע"ע דבור; זואוסוציולוגיה, עמ׳ 676; חי, חיה, בעל־חיים, עמ׳ 308/10).

את תחילתו של מדע־הס׳ אפשר לראות בכתבי אריסטו, „קאטגוריות" ו„על הפירוש" (ע"ע אריסטוטלס, עמ׳ 842; הגיון, תורת ה־, עמ׳ 354/5). אצלו בא גם השימוש במונח σημεῖον לציון סימן במובן זה. הסטואיקנים (ע"ע סטואה, סטואיקנים) הרחיבו את הדיון לתחום פילוסופי שלם הכולל את תורת־ההגיון ואת תורת־ההכרה; הם כינו את תורת הסימנים ἡ σημειωτική. לפיתוחה של הס׳ תרמו גם הספקנים (ע"ע סכסטוס אמפיריקוס). ביה"ב פותחה תאוריית־סימנים מקיפה scientia sermocinalis, שכללה דקדוק, לוגיקה ורטוריקה. השם semiotic הופיע בסוף המאה ה־17 בכתבי ג׳ון לוק (ע"ע, עמ׳ 533, 537). הוא הכריז ב„מסה על שכל האדם" (IV, 158, 21, 4) שתורת־הס׳ „עניינה לדון בטיבם של הסימנים, שהמוח נזקק להם להבנת דברים, או להעברת ידיעת הדברים לאחרים". ליבניץ (ע"ע ור׳ השקפותיו בכיוון זה בעמ׳ 690; ע"ע הגיון, תורת ה־, עמ׳ 360) הקדיש את תשומת־לבו העיקרית בס׳ למחקר תחבירי של תבניות הסימנים. הוא ראה אפילו ב־calculus (חשבון דיפרנציאלי ואינטגראלי) חלק מתורת־סימנים חובקת זרועות־עולם ודוגמה לפוריותה של הס׳. הוא הגה רעיונות על מערכת־סימנים אוניוורסאלית (characteristica universalis). מייסדיה העיקריים של הס׳ המודרנית היו הפילוסוף האמריקני צ׳.ס. פירס (Peirce; 1839—1914), פ. דה סוסיר ול.ט. ילמסלו (ע׳ ערכיהם), וכן צ׳. ו. מוריס (ע"ע סמנטיקה, עמ׳ 131). הפיתוח העיקרי של מדע הס׳ חל בעשורים האחרונים, והמונח „זואוס׳" הופיע רק ב־1963.

יש המשייכים לס׳ את הסימפטומאטולוגיה הרפואית; את התקשורת (קומוניקציה) התרפוטית בין רופא לחולה; את האנדוס׳, היינו השדרים של מערכות קיברנטיקה (ע"ע) בתוך הגוף (כגון הצופן הגנטי), ועוד. פרופסור פ. ש. רוטשילד מהאוניברסיטה העברית גילה ע"י חקירת המוח, שאפשר להסביר את תהליכי החיים כתהליכים של סימון, והציע (1962) את השם ביוס׳ בשביל מדע, שיסגל את שיטות הס׳ לגבי מערכות־תקשורת נתונות בחי. הוא הראה בשורה של עבודות את הפוריות של דרכי הס׳ להבנת תהליכי החיים.

גליון של „הספרות" (כרך ג׳, מס׳ 3—4), 1972, הוקדש בעיקרו למדע הס׳, ור׳ שם ביבל׳ מפורטת.

מ.

סֶמְיוֹנוֹב, נִיקוֹלַי נִיקוֹלָיֶוִיץ׳ — Н. Н. Семёнов — (נו׳ 1896), כימאי פיסיקלי רוסי. למד פיסיקה באוניברסיטת פטרוגרד (כיום לנינגרד). לאחר הסמכתו המשיך לעבוד במכונים שונים בלנינגרד וב־1928 נתמנה פרופסור וחבר נספח באקדמיה למדעים של בריה"מ. ב־1944 הקים את המחלקה לחקר הקינטיקה של תגובות כימיות ליד אוניברסיטת מוסקווה ונתמנה למנהלה. את מחקריו בקינטיקה של תגובות כימיות החל בחקירת חמצון הזרחן ב־1924. אחר כך ניסח את התאוריה המטפלת בקינטיקה של תגובות שרשרת מסועפת, אותה תיאר בספרו „קינטיקה כימית ותגובות שרשרת". תאוריה זו חלה על תגובות המתרחשות תוך כדי התפוצצות, והיא הסבירה לראשונה את דרך התרחשותן. ב־1956 קיבל ס׳, יחד עם הינשלווד (ע"ע), את פרס־נובל לכימיה על מחקריו במנגנוני תגובות כימיות.

סְמִיטִיץ׳, גְּדַלְיָה, שד"ר מירושלים. הגיע לירושלים ב־1700, בקבוצת העולים שבראשות ר׳ יהודה (ה)חסיד (ע"ע). כעבור מספר שנים נשלח כשד"ר למערב אירופה מטעם הקהילה האשכנזית, ושם פרסם את ספרו „שאלו שלום ירושלים" (ברלין, תע"ו), בשבחה של א"י, שהוא מספרי התעמולה המצוינים שיצאו מעטו של שליח א"י. בספר מתוארים עליית ר׳ יהודה החסיד וחבורתו, בואם לירושלים ומותו של ר׳ יהודה, רכישת חצר ה„חורבה" ופגעי המסים, סחיטת הכספים וגזירות השלטונות. כן מתוארים חיי היום־יום בירושלים, המקומות הקדושים והתפילות ליד הכותל המערבי. הוא מדגיש את התנגדותו לשבתאות, וכותב כי אחיו משה סילק את השבתאים מתוך החבורה. לא נודע אם חזר משליחותו. אחיו, שעלה אתו, צורף ב־1702 לסגל ההוראה בישיבת ר׳ אברהם רוויגו בירושלים, ואח"כ יצא אף הוא בשליחות.

א. יערי, מסעות א"י, 323—368, תש"ו; הנ"ל, שלוחי א"י (מפתח, בערכו), תשי"א.

סְמִיכָה, העלאת חכם לדרגת „רבי" והרשאתו להורות באיסור והתר ולדון דיני ממונות וקנסות (סנ' י"ג, ע"ב). בתלמוד הירושלמי משמש המונח „מינוי" (סנ', א', ב'). הס' נעשית ע"י 3 אנשים, שלפחות אחד מהם „סמוך" בעצמו. השתלשלות הס' מתוארת כך: „בראשונה היה כל אחד ואחד ממנה את תלמידיו... חזרו וחלקו כבוד לבית הזה (בית הנשיא) ואמרו: בי"ד שמינה שלא לדעת הנשיא אין מינויו מינוי, נשיא שמינה שלא לדעת בי"ד מינויו מינוי. חזרו והתקינו שלא יהא הנשיא ממנה אלא מדעת בי"ד" (שם). אין ס' בחו"ל (סנ' י"ד, ע"א; ירו' ביכ' ג', ג') ומשום כך אין אמוראי בבל בעלי תואר „רבי". חכמי בבל היו, ע"כ, כפופים לחכמי א"י בקביעת המועדים (ע"ע לוח, עמ' 341/2), בדיני קנסות (ע"ע נזיקין, עמ' 1023) ובדיני ממונות שאינם רגילים. דיני ממונות רגילים או ש„יש בהם חסרון־כיס", דנו בהם חכמי חו"ל כ„שליחים של חכמי א"י" (גיט' פ"ח, ע"ב; ב"ק פ"ד, ע"ב; ועוד). זכות־הס' של א"י — ושל מוסד הנשיאות שבה — הוכרה ע"י הכל, אולם עם התבססות התורה ולימודה בישיבות בבל הגדולות מאמצע המאה ה 3 ואילך, והירידה המקבילה בחכמת התורה בא"י, התעוררו מחלוקות קשות בשאלות של עקיפת „זכות" זו ע"י ס' בבבל בידי חכמים שהוסמכו מחכמי א"י, וע"י חכמים א"יים שעקרו לבבל וסמכו שם; חכמי א"י פסלו חוקיותה של מגמה זו, וחכמי בבל נטו לקיימה. — וע"ע חנינא, עמ' 708. הס' הופכת את בית הדין ל„מומחה", והיות ביה"ד מומחה וסמוך הוא תנאי הכרחי לסמכותו לכפות ולענוש, מעיקר הדין. ביטול הס' בא"י, שחל, כנראה, באמצע המאה ה 4 (ע"ע הלל III), הביא עמו ממילא שינוי־ערכים כללי ברמתם של בתי־הדין, שפעלו בדרך־כלל (בדיני ממונות) כ„בתי־דין של הדיוטות" — מושג קדום כשלעצמו (ע"ע משפט עברי, עמ' 685/6). מן המקורות ברור שס' — פרט לדיני קנסות — נהגה גם בישיבות בבל ואחריהן בישיבות הגאונים (ר' תשובת ר"ש בן עלי [תרביץ, א', ב', 82, תר"ץ]), ודעות שונות נאמרו בעניין זה (ר' ביבל'), וכן בשאלה שלא הוכרעה אם היתה הס' במקורה, בתקופותיה הראשונות, בידים ממש, או בקריאת שם בלבד (ר' סנ' י"ד, ע"א וירו' שם), כלומר: במינוי, וכיום נוטים לחשוב כדעה השניה.

דעת הרמב"ם היא ש„אם הסכימו כל החכמים שבא"י למנות דיינים ולסמוך אותם, הרי אלו סמוכים, ויש להם לדון דיני קנסות ויש להם לסמוך לאחרים" (הלכות סנ' ד', י"א), אך הוסיף: „והדבר צריך הכרע" (שם). נסיון נודע לחדש את הס' בא"י, על יסוד דברים אלו, נעשה בידי רבי יעקב בירב (ע"ע) בצפת במחצית הראשונה של המאה ה 16, והדבר עורר מחלוקת סוערת (ע"ע חביב, ר' לוי אבן־). וע"ע סנהדרין; רבנות.

ח. י. בורנשטיין, משפט הס' וקורותיה („התקופה", ד', 394—426), תרע"ט; א. אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, 114 ואילך, תש"א; ח. אלבעק, ס' ומינוי ובית דין (ציון, ח'), תש"ג; י. כץ, מחלוקת הס' בין רבי יעקב בירב והרלב"ח (ציון, ט"ז), תשי"א; מ. ברויאר, הס' האשכנזית (ציון, ל"ג), תשכ"ח; מ. בר, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, 106—117, תש"ל; W. Bacher, *Zur Gesch. der Ordination* (MGWJ, XXXVIII), 1894; J. Neumann, *S.* (*Ordination*), 1950.

לענייני סמיכה ותארים אוניברסיטאיים, ע"ע אוניורסיטה, עמ' 927; דוקטור. לעניין סמיכה לכהונה נוצרית, ע"ע סַקרמֶנט.

מ.

סְמִילַנְסְקִי, משֶׁה (1874, טֶלֶפִּינוֹ [פלך קייב] — 1953, ת"א), סופר עברי, מראשוני האיכרים בא"י. בן למשפחת חקלאים באוקראינה. עלה לא"י ב 1890, והיה ממייסדי חדרה. ב 1893 התיישב ברחובות. ראה עצמו כתלמידו של אחד־העם. מאז 1898 כתב על בעיות היישוב החקלאי בארץ בעתונות היהודית ברוסיה („הצפירה", „המליץ", „השילוח" ועוד), ואח"כ השתתף בעתון „הפועל הצעיר" (בחתימת „חוג'ה מוסה") וכתב סיפורים על הווי האכרים הערבים והבדואים בארץ — חידוש רב בספרות העברית אז. המניע לכתיבת סיפורים אלה היה אהבתו את ההווי העממי של האיכרים. יחס זה לערבים עלה בקנה אחד עם תפיסתו הציונית: שיבה לחיים טבעיים אידֵאליים שאותם מצא בכפר הערבי. יש גם מכנה משותף בין סיפוריו על חיי הערבים לסיפוריו על חיי היישוב. גם בתפיסה המדינית שלו שאף ס' למצוא לשון משותפת עם הערבים, להחזיר את היהודים לעבודת אדמה ולהקים אחווה בין היהודים והערבים. ס' גם מתח ביקורת על זרותם של העולים החדשים להווי הארץ — בה תלה את אי־ההבנה בין העמים. סיפוריו אלה נכתבו במגמה חינוכית ברורה בכיוון הזה. כתב גם סיפורים מחיי היישוב היהודי המתחדש בארץ, בעלי נימה לאומית־חלוצית לצד תוכן אנושי כללי: סערות נפש־האדם, אהבותיה, אכזבותיה ותהפוכות גורלה. במלה"ע I עמד ס' בראש „התאחדות המושבות ביהודה". ב 1918 התנדב לגדוד העברי; אח"כ היה ממייסדי „התאחדות האיכרים", עמד בראשה וערך את עתונה „בוסתנאי" (1929—1939). היה פעיל בארגונים להתקרבות יהודית—ערבית, ודגל בעבודה מעורבת יהודית—ערבית. מתוך שדגל בעידוד המשק הפרטי נודע בשנות ה 20 וה 30 כיריב חשוב של הסתדרות העובדים העברים בא"י (ע"ע) וזאת על רקע קרבתו לחוגי תנועת העבודה בארץ בראשיתה. ב 1936 השתתף במו"מ סודי ובלתי־רשמי עם מנהיגים ערבים על גורלה של א"י. ב 1937 תמך בתכנית פיל לחלוקת א"י ומתוך כך נתקרב שוב לחוגי תנועת־העבודה ונעשה לתומך נלהב במשק לאומי. הִרבה לכתוב בעתונות (בייחוד ב„הארץ"), ומאמריו מצטיינים בבהירות, בהגיון, ברגש לוהט ובסיגנון מבריק. ראה עצמו כקרוב בדעותיו המדיניות לח. וייצמן והתנגד למאבק עם הבריטים בשנות ה 40. התמסר לסיפור תולדות היישוב העברי החקלאי. ערך את הספרים „רחובות" (תש"י) ו„נס ציונה" (1953). כתב „פרקים בתולדות הישוב", א'—ו' (תרצ"ט—תש"ו; ובתוספות — תש"ך), וכוח ביטוי רב ניכר ברשימות זכרונותיו על חלוצי העליות הראשונה והשניה בספריו „משפחת האדמה", א'—ד' (תש"ג—תשי"ג). בשנותיו האחרונות כתב סדרה אוטוביוגרפית: „בשדות אוקראינה", „בערבה", „בין כרמי יהודה", „בצל הפרדסים", „תקומה ושואה" ו„חבלי לידה". חלק מכתביו קובץ ב„כתבי מ. ס'", א'—י"ב (תרצ"ד—תרצ"ז).

ד. ס', עם בני דורי, 212—216, תש"ב; י. פיכמן, בטרם אביב, 102—125, תשי"ט; א. כהן, ישראל והעולם הערבי (מפתח בערכו), 1964.

י. ס.

סַמִּים מְשַׁכְּרִים (ס"מ), ע"ע התמכרות; הזיה; אופיום; אלקלואידים; בֶּנזדרין; ברביטור; הֲלוּצינוֹגֵנים (מֶסקאלין; החומצה הליסֶארגית [L.S.D.]; פסילוציבין; איבוגדין); חשיש; מורפין (כולל: קודאין; תבאין; הֶרואין; נאלורפין); פסיכופרמקולוגיה; קוקאין.

לקיחת ס"מ היא דפוס של התנהגות חברתית. משך לקיחת ס"מ ותוצאות השימוש בהם תלויים במידה רבה הן בנורמות חברתיות והן בקווי האופי העיקריים של המשתמשים בהם.

היעדים המבוקשים ע"י המשתמשים בס"מ שונים: מרגוע מכאב, מעייפות או מדאגה, חגיגת אירוע חברתי וכן הרצון לעבור חוויה מיסטית או אחרת — טיעון המובא ע"י המצדיקים לקיחת ס"מ.

ס"מ, כגון מריחואנה או חשיש, מקובלים בחברה מסוימת כמרכיב הכרחי בהתערות חברתית, משמשים בטקסים דתיים בחברה אחרת, ואסורים ע"פ החוק בחברה שלישית. אין עדות לכך, שחברות מסוימות מתייחסות באהדה ללקיחת ס"מ, והמעמד הניתן למתמכר לס"מ שונה בכל חברה. באה"ב מוגדר המתמכר לס"מ כפושע, בעוד שבמרבית ארצות אירופה הוא נחשב לאומלל, שבעייתו העיקרית היא פסיכולוגית ורפואית.

בחברות מוסלמיות רבות היה שימוש ניכר באופיום וחשיש,

למרות שהקראן אוסר את השימוש בהם, אולם הפרשנות המוסלמית המסרתית צמצמה את האיסור למשקאות חריפים בלבד.

ההקף המלא של המתמכרים לס״מ כיום ידוע רק בקווים כלליים, כי החזקת ס״מ היא בלתי חוקית במרבית הארצות. בארצות המערב הוכח כי באוכלוסיית המתמכרים ישנה נציגות ניכרת לאנשי רפואה ולסטודנטים. מלבד עובדה זו ידוע יחסית מעט על אוכלוסיית המשתמשים בס״מ.

מחקרים שנעשו באה״ב בתקופה שלאחר מלה״ע II מלמדים כי ההתמכרות לס״מ נפוצה במיוחד באזורי־מגורים נחשלים, שהיתה בהם נטיה בולטת לסטיות חברתיות ועבריינות. תת־התרבות שנוצרה באותן שכונות היתה עוינת ומנוגדת לנורמות המקובלות בכלל החברה. מעקב שנעשה אחרי אורח־החיים של מתמכרים לס״מ גילה שוני בולט בדפוסי התנהגות בינם לבין אוכלוסיה רגילה של המעמד הבינוני וכן שוני, אם כי פחות, בינם לבין קבוצה אחרת מאותו רקע חברתי שאינה מתמכרת לס״מ. הוכח, כי המתמכרים נוטים לפסימיות מחד גיסא, ולמרדנות ולדחיית הערכים המקובלים של המעמד הבינוני מאידך; המתמכרים באים עפ״ר ממשפחות המשוללות דמות־האב, החסרות חמימות משפחתית מקובלת והנעדרות ערכים חברתיים מוגדרים.

בגלל העליה התלולה במספר המתמכרים לס״מ, הוקמו מוסדות המייצגים את זרועות הממשל השונות שמטרתם להסביר ולפעול נגד התפשטות השימוש בהם, במיוחד בין בני־נוער. נסיונות לגמילה מס״מ נעשו רק במסגרת בת״ח לחולי־נפש, ע״פ פנייתם של המכורים לס״מ או ע״פ צו בימ״ש. ואולם אין בכך כדי לענות על הצרכים הגדלים והולכים. רק 2% מכלל המתמכרים נגמלים לגמרי אגב טיפול בשיטות הגמילה המקובלות. הלחימה בייצרני ס״מ וסוחריהם מרוכזות בידי אינטרפול (המשטרה [ע״ע, עמ׳ 602/3] הבין־לאומית) בתמיכת המדינות שהשימוש של ס״מ נפוץ בהן. מאמצים אחרים, שלא בתחום החקיקה הבין־לאומית הם, למשל, נסיונותיה של אה״ב לפצות בכסף איכרים בתורכיה ובמקומות אחרים, המגדלים חמרי־גלם לס״מ, על־מנת שיפסיקו את גידולם.

ב י ש ר א ל. עד מלחמת ששת הימים היה השימוש בחשיש ובשאר הסה״מ תופעה שולית ומוגבלת בהקפה. השתמשו בחשיש חלק מבני המיעוטים, יהודים שהתמכרו לו עוד בארצות מוצאם ואנשי העולם התחתון. רוב הנזקקים לס״מ נמנו עם קבוצת הגילים 30—50 ובמידה רבה היתה הקבלה בין מעשני חשיש לבין רקע חברתי משפחתי ותרבותי ירוד. מאז מלחמת ששת הימים חלה עליה תלולה מאוד בהקף השימוש בס״מ; עלתה כמות החומר שנתפס וגדל מספר המעשנים שנתמכרו לס״מ. נהגי השימוש בס״מ חדרו לשכבות חדשות והתפשטו בקרב צעירים. העליה בשימוש נובעת ממציאות ס״מ בכמויות גדולות בארץ ובמחיר נמוך כתוצאה משינוי הגבולות בעקבות המלחמה ובהשפעת מרד הנוער בעולם המערבי, שאחד ממאפייניו הוא השימוש בס״מ.

מ ש פ ט. מאז תחילת המאה הנוכחית ביקשו מדינות רבות לשתף פעולה, כדי להבטיח אספקה נאותה של ס״מ למטרות ריפוי ומחקר, וכדי למנוע שימוש לרעה בהם. ביזמת אה״ב, התכנסה למטרה זו ועדת האופיום בשאנגהאי ב1909, בהשתתפות 13 מדינות, וב1912 נחתמה בהאג האמנה הבין־לאומית הראשונה בעניין זה. מאז נחתמו עוד אמנות ופרוטוקולים רבים בנושא זה, רובם ביזמת חבר־הלאומים או האו״ם. עד שנות השבעים טיפלו האמנות בשלושה סוגים עיקריים של ס״מ: קבוצת האופיום־מורפין, המופקת מפרג, קבוצת הקוקאין, העשויה מעלי שיח־הקוקא, וקבוצת הקנבוס־מריחואנה — החשיש. לעומת־זאת מטפלת האמנה משנת 1971 בס״מ סינתטיים כגון ברביטוראטים, סמי הרגעה, .L.S.D.

האמנה החשובה ביותר בעניין ס״מ לא־סינתטיים היא „האמנה היחידה על סמים נרקוטיים״ (Single Convention on Narcotic Drugs) מ1961. האמנה מחלקת את הסה״מ לארבעה סוגים ומטילה על כל אחד מן הסוגים הללו כללי פיקוח שונים. רשימת הסה״מ הנתונים לפיקוח ניתנת לשינוי. הפיקוח מסור בידי שני גופים: הוועדה לס״מ (Commission on Narcotic Drugs) המסונפת למועצה הכלכלית והסוציאלית של האו״ם, והמועצה לפיקוח בין־לאומי על ס״מ (International Narcotics Control Board) המטפלת בעיקר בפיקוח על ביצוע הוראות האמנות (אך אמצעי הפיקוח העומדים לרשותה אינם מספיקים). המדינות חייבות למסור למועצה מדי שנה בשנה מראש אומדן של כמות הסה״מ שתזדקקנה להם, הודעה על הכמויות הנמצאות ברשותן, ונתונים סטטיסטיים על הייצור, הצריכה וההחרמות. למעשה מטילה האמנה את מרבית תפקידי הפיקוח על המדינות עצמן, בין־היתר ע״י הטלת ענשים כבדים, בהתאם לתחיקתן הפנימית, על המשתמשים לרעה בס״מ, והגבלות על הסחר בס״מ והחזקתם (באירן מוטל עונש מוות על מי שמורשע בעבירה הקשורה בייצור ובסחר של ס״מ).

ב1972 נעשה נסיון להרחיב את סמכויות הפיקוח הישירות של המועצה, אך פרוטוקול זה עדיין אינו בתוקף.

ב1971 נחתמה בווינה אמנה (שטרם נכנסה אף היא לתוקף) בדבר פיקוח על ס״מ סינתטיים (United Nations Convention on Psychotropic Substances) אשר עיקר מטרתה הוא להחיל את הדינים הקיימים לגבי ס״מ גם על סמים אלה. באותה שנה הקים האו״ם קרן מיוחדת למלחמה בשימוש לרעה בס״מ.

המשפט ב י ש ר א ל בנושא הסה״מ נקבע בפקודת הסמים המסוכנים מ1936, האוסרת על יבוא, יצוא, עיבוד, הספקה, ייצור, סחר, החזקה ושימוש בס״מ. בתי המשפט בישראל נוטים להחמיר בענשים הן של סוחרי ס״מ והן של המשתמשים בהם. ענשי מאסר של 5 שנים ויותר הוטלו על העבריינים.

B. A. Renborg, *International Drug Control*, 1943; *International Control of Narcotic Drugs* (U. N. Publ.), 1965; S. O'Callaghan, *The Drug Traffic*, 1967; I. G. Waddell, *International Narcotics Control* (American Journal of International Law, LXIV), 1970.

א. ב.־ז. – ר. לפ.

סמינסקי, אלעזר — Lazare Saminsky — (1882—1959), מלחין אמריקני, יליד רוסיה, יהודי. למד מתמטיקה ופילוסופיה בלנינגרד (אז פטרבורג) והלחנה אצל רימסקי־קורסקוב (ע״ע). היגר לניו־יורק ב1923 ומונה מדריך מוסיקה בביהכ״נ הרפורמי „עמנו־אל״ ב1924. במשרה זו כיהן עד מותו. ביצירותיו מתגלה שטף מלודי רומנטי בצד הרמוניות חדשניות. הלחין, בין היתר, 5 סימפוניות (האחרונה מכונה „ירושלים, עירם של שלמה ושל ישו״) ופרקי תפילה למקהלה לתמליל עברי. ס׳ עסק אף בניצוח על מקהלות והרבה להרצות ולכתוב בשביל כתבי־עת באה״ב ובאירופה. מספריו: Music of our Day („המוסיקה של ימינו״), 1932, Music of the Ghetto and the Bible („המוסיקה של הגטו ושל התנ״ך״), 1934.

D. de Paoli et al., *L. S., Composer and Civic Worker*, 1930.

סמיסלוב, וסילי — Василий Смыслов — (נו׳ 1921, מוסקווה), מגדולי השחמטאים בעולם. בן 15 היה לאלוף־הנוער של בריה״מ וכבן 17 כבש, בצורה דרמתית, את אליפות מוסקווה, בהכותו יריבים מנוסים, בכללם רבי־אמנים, וזכה לתואר אמן; אח״כ — רב־אמן; פעמיים — אלוף בריה״מ. ב„קרב הכתר״ (1948) על אליפות העולם, אחר מות אליוכין (ע״ע), תפס את המקום השני, לאחר בוטביניק (ע״ע, כר׳ מילואים). ב1954 סיים בתיקו (12:12) דוקרב עם בוטביניק על אליפות העולם, ב1957 כבש ממנו את התואר, אך ב1958 הכהו בוטביניק בדוקרב גומלין. משחקו מצטיין בשילוב בלתי־מצוי של כושר תחבולני מעולה והבנה עמדתית דקה. ס׳ עוסק במוסיקה, והוא בוגר הקונסרווטוריון של מוסקווה.

סְמִית, אָדָם — Adam Smith — (1723, קֶרקַלדי [סקוטלנד] — 1790, אדינבורו), כלכלן סקוטי, מייסד מדע הכלכלה המו־דרני. למד באוניברסיטות גלאזגו ואוכספורד. ב 1751—1763 היה פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת גלאזגו. ב 1764—1766 היה בן־לוויתו של הדוכס מבאקלו (Duke of Buccleuch), בנו של טאונזנד (ע"ע), במסעותיו באירופה, שם פגש את טירגו וקֶנֶה (ע' ערכיהם) והושפע מהפיסיוקרטים (ע"ע). ב 1778 חזר לסקוטלנד כנציב הממונה על המכס ובילה את שארית ימיו, עטור תהילה, באדינבורו. לפני מותו ציוה לשרוף את כל כה"י שלו, ולא נותרו בידינו אלא מעט הספרים והפרסומים שראו אור בימיו.

עיקר פרסומו של ס' בשל ספרו המונומנטלי An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations ("חקירה בטיב עושר העמים וסיבותיו"; נודע בשם המקוצר: "עושר הע־מים"), 1776, שנחשב לאבן היסוד של הספרות הכלכלית הקלאסית ושימש מורה־דרך לדורות הכלכלנים שבאו אחריו. הספר זכה, בזמנו, לפרסום ולהשפעה בהיותו כתוב בפשטות ובענייניות ומשום שדן בבעיות שהעסיקו את בני דורו: המשטר הקולוניאלי, המֶרקַנ־טיליזם (ע"ע), משטרן של חברות הסחר הגדולות, מסים ועבודה. חשיבות יתרה נודעה לספר בהיותו הראשון שבו רוכזו רעיונותיהם של הכלכלנים והמדינאים בני דורו של ס' וקודמיו.

ב"עושר העמים" חקר ס' את המֵכָניזם החברתי המביא לכלל הרמוניה את פעילותם של הפרטים במשק, אע"פ שכל אחד פועל לטובתו והמשק מספק לכל המשתתפים בו את מבוקשם. לצורך דיון זה הניח ס' הנחות מציאותיות לגבי אָפיו של האדם הפועל במשק: בפעילותו הוא מחפש את התועלת האישית שלו; הוא מעדיף להיטיב לזולתו; יש בו יצר טבעי לחירות, לבעלות על רכוש ולמסחר. במסגרת הנחות אלה מגדיר ס' את תכלית הפעילות הכלכלית כשאיפה לשיפור מצבו החָמרי של הפרט.

מקור עֲשרה של האומה, לפי סברת ס', ב"עבודתה השנתית" — שהיא סה"כ עבודת הפרטים במשק הנאלצים לעבוד כדי להיטיב לעצמם. העבודה היא אפוא המקור הבלעדי של העושר. פריונה יגדל אם תתנהל ע"פ עקרונות של חלוקת עבודה והתמחות. על עקרונות אלה משתית ס' את תורתו. חשיבות נוספת לחלוקת העבודה בכך, שכל פועל שעוסק בפעולה אחת נעשה מיומן בה, ונחסך זמן כשאין מעבר מפעולה לפעולה, ובדרך־הטבע, מתוך נסיונו הרב של הפועל הוא משכלל את תהליך עבודתו. אך זו גם סיבה לטמטומו של העובד שנעשה סגור בד' אמותיו. חלוקת העבודה מאפשרת ומצריכה ח ל י פ י ן בין הסחורות המיוצרות. החליפין כרוכים בש־אלת ערכיהם ה י ח ס י י ם של הסחורות המוחלפות; מכאן הגיע ס' לדיון בתורת הערך ובתורת המחירים, בשאלות של שׂכר הוגן, ברוו־חים ובִרֶנטה, בתורת הכספים והריבית ובהצבר ההון; כל אלה הפכו ליסודות ולנקודות־מוצא בתאוריה הכלכלית הקלאסית, שבאה אחריו.

בתחום המסחר טען ס' שהמערכת הכלכלית המושתתת על האינטרסים האישיים של הפרטים במערכת מגיעה לשיווי־משקל יציב בעזרת "יד נעלמה" שקיימת בטבע והיא שמקצה באופן אופטי־מלי את גורמי הייצור בין ענפי המשק השונים בתנאי רווח ושכר אחידים ובמחירים השווים, בטווח הארוך, לעלות הייצור. ביסוד תפיסה זו הניח ס' התחרות משוכללת בין גורמי הייצור ובין הצר־כנים, וניידות מלאה של גורמי הייצור. אולם, ס' ידע שמצב זה אינו רֵאָלי — כי ניגודי אינטרסים בין היצרנים, מוֹנוֹפּולים וחוקים מפלים אינם מאפשרים פעולות חָפשיות בשוק. עם ביטולם של אלה, טען ס', יתוקנו חלק מהליקויים הקיימים והשוק יגיע למצב האופטימלי של ניידות והתחרות מושלמות.

בתחומים בהם חירות כלכלית אינה פותרת את בעיות אי־הצדק החברתי ויתר ס' על החופש הכלכלי למען תיקונים סוציאליים. לפי־כך היה מוכן לקבל את פעולות הממשלה (אף שהיא נוגדת את החופש הכלכלי המיוחל) ויעד לה תחומי־פעולה נרחבים אף לפי מושגים מודרניים.

ס' נחשב לנביא הליברליזם הכלכלי גם משום שהגן על הסחר הבין־לאומי בדחותו את השיטה המֶרקַנטיליסטית בשל להיטותה אחר צבירת מתכות יקרות ומאזן מסחרי חיובי ובשל העדפתה את הפעילות המסחרית, שנחשבה בעיניו כבלתי־יצרנית; הוא נטה לצד הפיסיוקרטים שהעדיפו משק כמעט אוטַרקי, מבוסס על עבודה. אולם, ס' היה רֵאָליסט והבין ש"בטחון עדיף על שפע" ולכן הסכים עם קיומם של "חוקי השיט" המרקנטיליסטיים משום הגנתם מפני יבוא מתחרה, והשאירם כחריגים במערכת הכלכלית התקינה.

השפעתו של ס' כבר היתה עצומה בימיו, אך עיקרה בבסיס שהִקנה לכלכלנים שבאו בעקבותיו. אולם, ס' כתב על חברה חקלאית ולא חזה את בוא התיעוש, אף שהאסכולה הליברלית של תקופת המהפכה התעשיינית ראתה בו אב רוחני. כחניך הרַציונאליזם הסקו־טי האמין ס' שהפרט איננו פועל לפי מאוויו בלבד אלא לפי הכללים של סדר טבעי נתון, אולם, במעשיותו התאים עקרונות קשוחים לחיי היום־יום.

עד היום לא נכתב ספר במדע הכלכלה שהשפעתו כה רבה כספרו של ס' "עושר האומות".

כתביו האחרים שראו אור: Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms ("הרצאות על צדק, משטרה, הכנסה וצבא") — סיכום הרצאותיו של ס' שניתנו ב 1763 באוניברסיטת גלאזגו ונכתבו ע"י תלמידו וראו אור ב 1896; Theory of Moral Sentiments ("תאוריית הרגשות המוסריים"), 1759. מהדורה מקובצת של כתביו, ב 5 כרכים, הו"ל ע"י D. Stewart, 1963^2.

וע"ע כלכלה: תולדות המחשבה הכלכלית, עמ' 861.

ש. ז'יד - ש. ריסט, תולדות המשנות הכלכליות א—ב (מפתח בערכו), תשי"א; J. Rae, *Life of A.S.*, 1895; *J.M. Clark* (ed.), *A.S. 1776—1926*, 1928; W.R. Scott, *A.S. as Student and Professor*, 1937; J.A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (Index s. v.), 1954; E. Roll, *History of Economic Thought* (Ind. s. v.), 1956^3 (עבר': תולדות המחשבה הכלכלית, תשכ"ו); R. Koebner, *A.S. and the Industrial Revolution* (Economic History Review, XI), 1958/9; C.R. Fay, *The World of A.S.*, 1960; A. Gray, *A.S.*, 1968.

י. דו.

סְמִית, ג'וֹזֶף — Joseph Smith — (1805, שָׁרוֹן [מדינת וֶרמוֹנט] — 1844, קַרתֵיג' [אילינוֹי]), מייסד עדת המורמונים (ע"ע) ונשיאה הראשון. מצעירותו נתגלה כאדם בעל רגש דתי עמוק שטען לחזיונות אלוהיים. ב 1823, בהיותו בן 17 בלבד, גילה לו, לפי עדותו, מלאך אלוהים (הקרוי בפיו מוֹרוֹני) את דבר קיומם של לוחות הזהב המתארים את האינדיאנים כצאצאי בני ישראל שהפליגו בדרך הים לאמריקה. לאחר גילוי לוחות הזהב בקרבת העיר פַּלמִירָה (מדינת ניו יורק), תירגם ס' בסיועם של 6 מעתיקים את תוכן הלוחות מ"מצרית מתוקנת", בעזרת "אורים ותומים" (שנתגלו אף הם במ־קום); עם השלמת המלאכה פרסם, ב 1830, את "ספר מורמון" (Book of Mormon), שנתקדש בעיני כת המורמונים כבשורה נצחית וכאחד ממקורות האמונה. באותה שנה (1830) יסד בפאייֶטה (מדינת ניו יורק) את כנסיית המורמונים בשם Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints ("כנסיית ישו המשיח של קדושי אחרית הימים") שייחודה לדעתו בשיבה לאמונה הנוצרית המקורית. ייסוד העדה עורר התנגדות ציבורית גדולה, בעיקר על רקע השוני הפוליטי והדתי־חברתי. אף כי דבר ה"התגלות" של ס', בעניין הֶתֵר הפוליגמיה, לא פורסם ברבים אלא 8 שנים לאחר מותו (1852), ידוע כי קיים ריבוי נשים. מפאת יחסה העוין של האוכלוסיה, נאלצה העדה לעקור מניו יורק לאוהיו, למיזורי ואח"כ לאילינוי. ב 1844 הגיעה התפרצות אלימה זו לשיאה עם הרצחו של ס' ע"י המון אנטי־מורמוני נסער, אשר פרץ לבית־הכלא, שבו נעצר ס'. — בין כתביו האחרים A Book

of Commandments for the Governments of the Church of Christ („ספר המצוות לניהול כנסיית ישו"), 1833; Doctrine and Covenants of the Church of the Latter-Day Saints („תורה ובריתות של כנסיית קדושי אחרית הימים"), 1935.

F. M. Brodie, *No Man Knows My Mistory: The Life of J. S.*, 1945; T. F. O'Dea, *The Mormons*, 1958; P. L. Barbour, *The Three Worlds of Coplain J. S.*, 1964.

צ. בר.

סְמִית, ג'וֹרג' — George Smith — (1840—1876), מזרחן אנגלי, מיוצרי מדע האשורולוגיה (ע"ע, כר' מילואים, עמ' 606). בן דלת-העם; מקצועו היה הכנת תחריטים לשטרות-כסף. בהמלצתו של סר הנרי רולינסון (ע"ע) הורשה לעיין בלוחות אשוריים במוזיאון הבריטי ולמד בעצמו לפענח את כתב-היתדות. במרוצת הזמן נתמנה עוזר במחלקה האשורית של המוזיאון. הלוחות שפענח מספריית אשורבניפל (ע"ע) זרו אור חדש על תולדות מסופוטמיה, שליטיה, ספרותה ודתה. במיוחד התפרסם בגילוי סיפור המבול ממקור אכדי שמצא בלוח XI של עלילות גלגמש (ע"ע). התגלית עוררה עניין ציבורי רב בחקר האשורולוגיה (1872), והוא נשלח לחפור בנינוה מטעם העתון „דיילי טלגראף" (1873). ב 1874 וב 1876 המשיך, בשליחות המוזיאון הבריטי, לחשוף את ספרייתו של אשורבניפל, בהשלימו את גילויי א. ה. לֵיַרד (ע"ע) והוֹרמוזד רַסאם. במסע האחרון חלה ומת בחֲלב.

גדולתו של ס' בפענוח תעודות, ובכך עלה על מרבית האשורו-לוגים בדורו. בין השאר אף פענח את הכתב הקיפרי וקבע את אפיו הסילאבי. ס' הניח יסוד למהדורה ביקורתית של כתובות תגלת-פלאסר III, סנחריב ואשורבניפל, ובספרו The Assyrian Eponym Canon, 1875, קבע את יסודות הכרונולוגיה האשורית באלף הראשון, שעיקריהם עומדים עד היום. כתביו האחרים: Assyrian Discoveries („תגליות אשור"), 1875; History of Babylonia, 1877; Assyria, 1890[2].

E. A. W. Budge, *The Rise and Progress of Assyriology*, 1925.

סְמִית, ג'וֹרג' אָדָם — Sir George Adam Smith — (1856—1942), סקוטי, חוקר בתחומי המקרא ותולדות א"י. את השכלתו רכש באֶדינבּוּרוֹ, טיבּינגן ולייפציג, וערך מסעות בא"י, סוריה ומצרים. ב 1892 נתמנה פרופסור לעברית ולמקרא ב Free Church College בגלאזגו, ובשנים 1909/35 עמד בראש אוניברסיטת אֲבֶּרדין. לפרסום זכה בעיקר בזכות ספרו The Historical Geography of the Holy Land („הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ הקודש"), 1894, שי"ל ב 25 מהדורות. בחיבור זה העלה בצורה שיטתית את השפעת הגורמים הגאוגרפיים על התרחשויות היסטו-ריות, אך לעתים ניכרת בו הפלגה, תוך המיית-לב. בין ספריו האח-רים: Atlas of the Historical Geography of the Holy Land („אטלס לגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ הקודש"), 1915; Jerusalem: the Topography, Economics and History from the Earliest Times to A. D. 70 („ירושלים — טופוגרפיה, כלכלה והיסטוריה מימי-קדם עד שנת 70 לסה"נ"), 1907/8. כן חיבר פירו-שים לדברים, ירמיהו ותרי-עשר.

סְמִית, וִילְיָם — William Smith — (1769—1839), גאולוג אנגלי. הוא קבע לראשונה את סדר שכבות-הסלעים באנגליה וע"י כך הניח יסודות למדע הסטרַטיגרַפיה (ע"ע). כונה „אבי הגאו-לוגיה האנגלית", ונחשב כמניח יסוד הגאולוגיה כמדע.

את השכלתו רכש בלימוד עצמי. התחיל לעבוד כמודד-עוזר ובגיל 25 הוסמך כמודד ומהנדס מכרות ומים. לרגל עבודתו נדד לאָרכה ולרָחבה של אנגליה וצבר ידיעות רבות על טיבם, תפוצתם ושיכובם של הסלעים. מתוך כך גילה, כי המאובנים למיניהם, הכלולים בסל-עים, מיוחדים לכל קבוצה של שכבות לפי סדר התהוותן ויכולים על-כן לשמש כסימני-הכר לזיהוי שכבות ואף לקביעת גילן היחסי. תגלית זו קידמה הרבה את התפתחותה של הגאולוגיה. את פרסום תורתו דחה זמן רב, ומסר את עיקריה ב„לוח השכבות" (Table of the Strata, 1800), שהועתק ביד בכמה העתקים והיה עובר בחוג מצומצם של מעוניינים. רק ב 1915 סיכם את תוצאות מחקרו במפה גאולוגית של אנגליה.

סְמִית, סר וִילְיָם סִידְנִי — Sir William Sidney Smith — (1764—1840), מפַקד-צי אנגלי; הצטרף לצי המלכותי בגיל 13; קצין מ 1780. שירת בפיקוד הוד (ע"ע) ורודני בקרבות בים הקאריבי ב 1781/2. התנדב לצי השוודי והצטיין במלחמה נגד רוסיה (1790). בשליחות הוד שרף ב 1793 אניות ומִתקנים בבסיס הצרפתי בטולון; בהעזה נדירה פרץ — למטרות מודיעין — לנמל בְרֶסט, וב 1796 חדר לנמל סֶן, אך נשבה בחֲזרו. לאחר שנתיים ברח משִׁביו בפאריס, ונתקבל כגיבור באנגליה.

בפעולתו אח"כ במזרח הימה"ת התבלט בעצמאותו, שעוררה עליו את חמת מפקדיו. במארס—מאי 1799 עמד בראש שייטת קטנה בחוף א"י, ומעל סיפון אניית-המערכה „טיגר" (Tigre; 80 תותחים) ניהל, בתמיכת ג'זאר (ע"ע) פחה, את הגנת עכו (ע' כרך ו', עמ' 497/8) בפני נפוליון. בפיקודו נתפשו 7 אניות צרפתיות שהובילו תותחי-מצור לעכו. אניותיו הפגיזו קשה את הגייסות הצרים וחיפו על הבאת תגבורות תורכיות בדרך הים. בכך הכשיל ס' את מצור עכו וגרם לנסיגת הצרפתים למצרים. למעשה, ס' היה האיש שחסם בפני נפוליון את הדרך למזרח, ובכך שינה את מהלך ההיסטוריה. הוא קיבל את תודת הפרלמנט האנגלי ומענק כספי גדול.

ב 1801 השתתף ס' בנחיתה האנגלית באבוקיר (מצרים) ונפצע. הוא נבחר לפרלמנט, אך חזר לשירות. ב 1804 הפגיז בְרַקֶטות שייטת-נחיתה צרפתית בשפך הריין. כתת-אדמירל (מ 1805) הפגיז את הצרפתים בגֶבּוֹלון (בחוף התעלה), חדר לבסיסים בנאפולי, והנחית חיילים בחוף קאלאבריה (דרום-איטליה). ב 1807 הבקיע דרך הדַר-דָנֶלים לקושטא, אך השׂגיו בטלו בגלל היסוסי מפקדו, דאקוֹרת. ב 1808 הטיל הסגר על ליסבון; הוא הכריח את משפחת המלוכה של פורטוגל לנטוש את ארצה והובילה לברזיל. ב 1810 נעשה סגן-אדמירל, ואחר פעל כסגן-מפקד עליון בימה"ת. בקרב וטרלו (ע"ע) השתתף כלוחם-רגלי. בשל סכסוכיו הבלתי-פוסקים עם עמיתיו, מפקדים ודיפלומטים, נעשה אדמירל רק ב 1821. ב 1830 נהיה גם לגנרל בצבא-הנחתים. לבסוף השתקע בצרפת ושם מת. ס' היה שחצן ותיאטרלי, אך בעל יוזמה ואומץ בלתי-רגילים.

J. Barrow, *The Life and Correspondence of Admiral Sir W. S. S.*, I-II, 1848; R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant* (Index, s. v.), 1952.

פ. פ.

סְמִיתְסוֹן, ג'יימז — James Smithson — (1765—1829), מדען אנגלי ומייסד המכון הסמיתסוני בוושינגטון, אה"ב. ס' היה בנו הבלתי-חוקי של דוכס נורתמברלנד, למד באוכספורד ופרסם מאמרים בכימיה ומינרלוגיה. ס' הוריש את כספו לאחיינו וקבע שבמקרה שהאחרון ימות ללא יורשים יועבר הכסף לידי ממשלת אה"ב להקמת מכון מדעי. התרומה היתה בסיס למכון הסמיתסוני (המה"ס) (Smithsonian Institution; ע"ע מוזאון, עמ' 407). מכון זה נוסד ב 1846 וכולל מכוני מחקר רבים וחשובים במדעי הטבע, החברה והאמנות ומצפה כוכבים. למה"ס שייך גם המוזיאון הלאומי האמריקני המתחלק למדורים אחדים: הנדסה, תולדות התעופה, מדעי הטבע, אמנות, היסטוריה צבאית ועוד.

המה"ס מנוהל ע"י חבר נאמנים שעמו נמנים נשיא אה"ב וסגנו, חברי ממשלה, השופט העליון, שלושה סנאטורים, שלושה חברי בית הנבחרים ושישה אזרחים נבחרים.

פעילויותיו הראשונות החשובות של המה"ס היו איסוף צמחים

ובעלי חיים ממערב אה״ב והגדרתם. איחוד שיטות חיזוי מזג-האוויר וארגונן והדפסת פרסומים וכת״ע מדעיים שמטרתם חילופי מידע בין-לאומיים. המה״ס מפרסם 13 פרסומים חשובים בשטחים שונים.

S. P. Langley, *Biogr. Sketch of J. S.*, 1914; G. Gurney, *The S. J.*, 1964; P. H. Ochser, *The S. J.*, 1970.

סֶמְנוֹב, נִיקוֹלַי נִיקוֹלַיֶוִיץ', ע״ע סֶמְיוֹנוֹב, נִיקוֹלַי נִיקוֹלַיֶוִיץ'.

סֶמַנְטִיקָה (מיוו' σῆμα „סימן" ["sign"]) בבלשנות (ע״ע, עמ' 971), חקירתה של המשמעות. בַּמונח, במובנו זה, השתמש לראשונה הבלשן הצרפתי מִישֶׁל בְּרֵאָל (ר' ביבל') ב1883. ס' מכוונת בדרך-כלל למחקר של משמעויות-המלים, אולם יש שהיא עוסקת גם במשמעות של יסודות לשוניים, שמקומם מעל או מתחת לדרג המלים: נטיות, סיומות (suffixes), קבוצות תחביריות, משפטים טפלים, משפטים שלמים, וכיו״ב. חוץ מהבלשנות משמש המונח לציון מקצוע פילוסופי: אותו תחום של תורת-הסימנים, שבו נחקרים היחסים שבין הסימנים ובין העצמים שעבורם הם באים. חשובי הדוגלים בגישה זאת הם ר. קַרְנַפּ (ר' להלן, עמ' 133/4), הגורס שבעיות פילוסופיות הן ביסודן בעיות בתחום הלשון ושיש לחקור כיצד סימנים קשורים לעצמים שהם מתארים, וצ'. ו. מוריס (Charles W. Morris), מחבר Foundations of the Theory of Signs („יסודות התאוריה של סימנים", 1935) ו Signs About Signs About Signs („סימנים על סימנים על סימנים", 1948/9). קיים אף מקצוע, המכונה „ס' כללית", שענייננו השימוש ללא הבחנה בהפשטות וביישומים מוטעים אחרים של הלשון, כדעת החוקרים. היסוד לתחום הזה הונח ע״י א. קוז'יבסקי (Alfred Korzybski, 1879—1950), שהשתמש במונח ס' כציון לחקר הדרכים הרבות שבהן משפיעות משמעויותיהם של מלים וסמלים אחרים על תגובות בני אדם לסביבתם ותגובת איש לרעהו. הבעיות שהוצגו על ידו נידונו ע״י ס. צֵ'יס (Stuart Chase) בספרו The Tyranny of Words („עריצותן של מלים", 1938), ומוסיפות להעסיק את ס. האיאקאוה (Samuel Hayakawa), שחיבר מספר ספרים בענייני לשון, ביניהם Language, Meaning and Maturity („לשון, משמעות ובגרות", 1954).

בעיית יסוד בכל מחקר בתחום הס' היא מושג המשמעות. נוהגות שתי גישות: (1) השיטה האנליטית (כוונתית [referential], סימונית [denotational]) מנסה לפרק את המשמעות למרכיביה. כך מבחינים אוגדֶן וריצ'ארדז (ר' ביבל') בשלושה אלמנטים: „סמל" (symbol), „מחשבה" (thought), או „כוונה" (reference), ו„מְכֻוָּן" (referent) — או כדי להשתמש במונחים פשוטים יותר: „שם" ([name] המלה המדוברת והכתובה), „מובן" ([sense] המידע המועבר ע״י השם), וה„דבר" ([thing] התופעה שאליה מתייחסים). „משמעות" עשויה, אם כן, להיות מוגדרת כיחס הדדי בין שם למובן, יחס המאפשר להם להזכיר זה את זה. (2) השיטה הביצועית (operational) או ההֶקשרית (contextual) מתעניינת יותר בשאלה, כיצד פועלת המשמעות מאשר בשאלה מה היא. שיטה זו נוטה להקנות מעמד שווה למשמעות ולשימוש, או לכללים שעליהם מושתת השימוש. בהתאם לנוסחה הידועה של וִיטְגֶנְשְׁטַיְן (ע״ע), „משמעות של מלה הִנָּהּ שימושה בשפה". היו גם נסיונות „למדוד" את משמעותן של מלים בכך שביקשו ממרואיינים לְמַקֵּם אותן בסולם מדורג במקום הנראה להם כמתאים; אח״כ הוזנו התוצאות למחשב כדי לקבוע את המשמעות הכללית ביותר של כל מונח.

ס' בלשנית מתחלקת לשתי קבוצות עיקריות בהתאם להתרכזותה במלה הבודדת או ביחסים שבין המלים (ס' מבנית; וע״ע בלשנות, עמ' 971—972). לכל ענף יש מרכיב תיאורי ומרכיב היסטורי (ע״ע בלשנות, עמ' 976). הס' התיאורית של מלים נפרדות מבחינה בין מצבים סמנטיים פשוטים, בהם מדובר בשם אחד ובמובן אחד, ובין דגמים מסובכים יותר. חקר מצבים סמנטיים פשוטים מעורר שלוש בעיות מרכזיות:

(1) „מוטיווציה": טיב היחסים שבין שם לבין מובן. מלים מסוימות חסרות מוטיווציה, הן „אטומות" (opaque), בלי שום קשר בין צורתן לבין משמעותן (לדוגמה: סֵפֶר, לכתוב, כָּחול); אחרות שקופות, תוצאות מוטיווציה (motivated) אם בלבושן ההגאי (מונחים אונוֹמטוֹפּיאיים: רשרוש, לדוגמה) אם במבנן הדקדוקי (שחק—ן = שחקן) ואם בהתבססותן על מטאפורה או על כל דימוי אחר (אדם ש נ ו ן). (2) „מעורפלות, סתמיות": הגורמים השונים המביאים לחוסר דיוק במשמעות. (3) „טונים עיליים" (overtones): הוראות-לוואי (קונוטאציות) רגשיות; קשר למערכת-צלילים (רֶגיסטר) מסוימת, לרובד חברתי מסוים או לרמת-דיבור מסוימת.

מצבים סמנטיים מסובכים נוצרים כאשר שם אחד מתקשר ליותר ממובן אחד. קיימים שני טיפוסים מרכזיים, אף כי אין ביניהם סייג ברור: (1) מלה אחת בעלת מובנים מספר („פוֹלִיסֶמְיה"); לדוגמה: י ד כחלק-גוף, קת, ידית, או מצבת-זכרון; הועלתה השערה, כי ככל שמרבים להשתמש במלה, נוטה היא להרבות מובנים, וכי קיים אפילו מיתאם בין שני הגורמים (George Zipf). (2) שתי מלים או יותר שהן זהות בצורתן. לסוג זה שלושה סעיפים: מלים שביטוין זהה, אך איותן שונה („הוֹמוֹפוֹנים": צו — צב; קרע, כרה [לפי ההיגוי המערבי]); מלים שאיותן דומה, אך ביטוין שונה („הוֹמוֹגרָפים": רצו [מלעיל] — רצו [מלרע]); מלים שגם ביטוין וגם איותן זהים („הומונימים": צר — צר). הדו-משמעות וההתנגשויות הנובעות ממצבים כגון אלה כבר נחקרו בהרחבה, בפרט בתחום הגאוגרפיה הלשונית.

הס' ההיסטורית של מלים בודדות עוסקת בהֶבֵּטים שונים של שינויי-משמעות. שינויים אלה סווגו על-פי שלושה עקרונות: (1) סיווג לוגי: השוואה של הקֶפֶי-המשמעות לפני השינוי ולאחריו, כדי להיווכח בהתרחבותו, בצמצומו, בפישוטו או בהעברתו של המובן. (2) סיווג גנטי: תיאור הגורמים (לשוניים, היסטוריים, חברתיים, פסיכולוגיים, כאלה שמקורם בהשפעת שפה זרה, וכיו״ב) אשר בכוחם להביא לשינוי משמעות. (3) סיווג פסיכולוגי: ניתוח של סמיכויות-המושגים (אסוציאציות) העומדות מאחורי שינויי-המשמעות. אסוציאציות אלו יש שהן מתייחסות לשמות עצמם או למובנם, ויש שהן מתבססות על דמיון או על מגע. מכאן שנוצרים ארבעה דגמים עיקריים: (א) דמיון-המובנים (מֶטאפורה); (ב) מגע-המובנים (מֶטוֹנימיה); (ג) דמיון-השמות; (ד) מגע-השמות. קיימים גם שינויים מורכבים שיש בהם כמה סוגים של אסוציאציה. מבין הדגמים השונים של תהליכים סמנטיים, יוחסה שימת-לב מיוחדת למֶטאפורה, לטאבו ולפגימת-המובן (שינוי-מובן „לפגם").

הס' המבנית מעוניינת ביחסים שבין מלים ובארגונו הכללי של אוצר-המלים. בתחום מסובך זה נרשמו הֶשֵּׂגים בשלושה מישורים: ביחס למלים נפרדות, לשטחים מושגיים (קוֹנצֶפּטוּאליים) ולמבנהו של אוצר-המלים בכלל.

(1) במישור המלה הבודדת נחקרו הן ע״י בלשנים הן ע״י פסיכולוגים „התחומים האֲסוציאטיוויים" המקיפים כל מונח. כל מלה מצויה בתוך רשת אסוציאטיווית המקשרת אותה אל מונחים אחרים בעלי קִרבה צורנית, משמעותית, או שתיהן. כך מתקשר ק ר א, מבחינת הצורה, עם ההומופון שלו ק ר ה; מבחינת המשמעות, הוא קשור למושגים כ ת ב, ס פ ר, נ י י ר, וכו'; ומשתי הבחינות (צורה ומשמעות) הוא מקורב למלים השייכות לאותה משפחה, כגון ק ר י י ן, ק ר י א, ק ר י א ה. בכוחן של סמיכויות אלו לשנות את צורתן או את משמעותן של המלים האמורות. יסוד חשוב בתחומים אסוציאטיוויים אלה הוא ה„קולוקאציות", כל' הצירוף הרגיל שאליו עשויות מלים להיקלע.

(2) שטחים מושגיים מסוימים מאורגנים ב„שדות מילוניים", כפי שנהוג לכנותם: מִגזרים מלוכדים ביותר של אוצר-המלים בהן

שטח מסוים של הנסיון האנושי מנותח, ממוין ומאורגן במבנה בדרך מיוחדת. המשקפת סולם-דרגות של ערכים והשקפת-עולם מסוימת. עד עתה נחקרו השדות המילוניים הנוגעים לצבעים, למונחים של קרבת-משפחה, לתארים שכליים, אסתטיים, מסרתיים, וכו׳. נבחנו גם הקשרים הלוגיים בין המלים במערכת כזאת: נרדפות (סינונימיה), סתירה (incompatibility), ניגוד (אנטונימיה), שעבוד (subordina-tion), וכו׳ (John Lyons); נחקרו גם הבטים סוציולוגיים של השדות המילוניים, ובמיוחד תפקידן של „מלות-המפתח”, המתמצתות את האידאלים השולטים בקבוצת-דוברים נתונה (G. Matoré).

(3) בדרג של אוצר-המלים בכלל, ניסו חוקרי-ס׳ השייכים לאס-כולה המבנית לבנות מערכת כללית של מושגים; אחת השיטות מחלקת את אוצרות-המלים לשלושה תחומים: העולם, האדם, האדם והעולם. לכל תחום כמה גזרות (Hallig-Wartburg). אחרים פיתחו שיטות שונות של „ניתוח למרכיבים” (componential analysis), המיועדות לפרק את המשמעות למרכיביה הקטנים ביותר. במסגרת הדקדוק הטרנספורמטיווי-גנרטיווי של נועם צ׳ומסקי, מפרקים ג׳. כ״ץ וג׳. פודור (Fodor) את המשמעות לשורה של מרכיבים הקרויים „סמנים סמנטיים” (semantic markers), אם הם מופיעים במקומות אחרים באוצר-המלים, ו„מבחינים סמנטיים” (semantic distinguish-ers) אם לאו. משמעותו של ילד, למשל, כוללת את הסמנים „חי”, „שייך לגזע אנוש”, „צעיר”, „זכר”; ילדה — אותם הסמנים כשׁ-„נקבה” בא במקום „זכר”. שיטה זו שימושית להסרת דו-משמעות. חוקרי ס׳ אירופיים (Pottier, Greimas) ניסו אף לזהות יסודות סמנטיים קטנים ביותר, וקראו להם semes. במידה שיסודות אלה ניתנים לסיווג מטבעם, הם נקראים classemes.

לכל מישור של ס׳ מבנית יש גם מימד היסטורי; לדוגמה: היו נסיונות מעניינים להשוות את מבנהו של אותו שדה סמנטי בתקו-פות שונות. בשנים האחרונות אף עסקו במידה מסוימת בחקר ה-„אוניוורסלים” הסמנטיים, כלומר יסודות ועקרונות כלליים העומדים מאחורי שינויים סמנטיים (כגון מטאפורות מקבילות).

המחקר הסמנטי, אשר סבל זמן-מה מהשפעתה הפורמליסטית ביותר של הבלשנות המבנית באה״ב, רשם לזכותו בשנים האחרונות השגים רבי-רושם, בין השאר בעקבות הדגש המיוחד שהושם על המשמעות בדקדוק הטרנספורמטיווי-גנרטיווי, והודות להתעניינות הפילוסופית בבעיות המשמעות. בתחום של הבלשנות יש גם לס׳ קשרים עם מקצועות שכנים, כגון עם הפסיכולוגיה, עם הסוציולוגיה, עם האנתרופולוגיה, עם תולדות-התרבות, עם תורת-הסיגנון, ועוד. כיום עולה כוחה של הס׳ בין תחומי הבלשנות, כשׂשימת-הלב מת-רכזת בבעיות תיאוריות ובמיוחד במבניות. — וע״ע סטרוקטורליזם; סמיוטיקה.

לבעיות הסמנטיות של הלשון העברית, ע״ע עברית, לשון.

M. Bréal, *Essai de S.*, 1897; C. K. Ogden – I. A. Richards, *The Meaning of Meaning*, 1923, 1949[10]; S. Ullmann, *The Principles of S.*, 1959[2]; id., *S., An Introduction to the Science of Meaning*, 1962; A. J. Greimas, *S. structurale*, 1966; U. Weinreich, *Explorations in Semantic Theory* (in T. A. Sebeok [ed.], Current Trends in Linguistics, III), 1966; D. D. Steinberg – L. A. Jakobovits (eds), *S.*, 1971; J. J. Katz, *Semantic Theory*, 1972.

ס. א.

ס׳ לוגית עוסקת ביחסי כינוי, ציון, משמעות ורמיזה שבין סימנים לבין מסומנים (בעוד ששני ענפי הסמיוטיקה [ע״ע] האחרים, הפרגמטיקה והתחביר, עוסקים — האחד ביחסים המשולשים שבין הסימנים, המשתמשים בסימנים והמסומנים, והאחר — ביחסים שבין הסימנים לבין עצמם). קרנפ (ע״ע; ור׳ להלן, ביבל׳) מבחין בין ס׳ תיאורית, העוסקת בחקר שפות טבעיות, לבין ס׳ טהורה, שענייננה שפות מוצרנות. טרסקי (ע״ע; ור׳ להלן, ביבל׳), מייסדה של הס׳ הלוגית, הראה כי שפה שבה ניתן להגדיר את מושג האמת של פסוקיה אינה חפה מסתירה, וכי את התורה הסמאנטית של שפה מוצרנת חפה מסתירה (שפת-המושא) ניתן לנסח רק בשפה עשירה יותר באופן מהותי (המטא-שפה הסמאנטית); את התורה הסמאנטית של המטא-שפה (ההופכת לשפת-מושא) — במטא-מטא-שפה, וכן הלאה. במטא-שפה של מערכת סמאנטית $\mathcal{S}$ (שפת-המושא) ישנם כללים לקביעה חד-ערכית של ערך-האמת לכל פסוק בשפת-המושא (ע״ע הגיון, תורה ה־, עמ׳ 364/5), בך שמתקיים תנאי-ההלימה האדקוואטיות), „$\mathbf{A}$ נכון ב $\mathcal{S}$ אם ורק אם פ״, כאשר $\mathbf{A}$ הוא סמל תיאורי-מבני של פ. לדוגמה: אם שפת-המושא כוללת את המשתנה x, את הקבועים הלוגיים $\exists$ (כמת ישי), $\sim$ ו $\wedge$, את הפרדיקאטים החד-מקומיים G (שפירושו היות גבר) ו H (שפירושו היות נשוי) ואת סימני-העזר ׳,׳,(,) (ר׳ שם, עמ׳ 364/7), אזי פסוק-שקילות מתאים במטא-שפה הוא —

׳$\exists x(Gx \wedge \sim Hx)$׳ נכון ב $\mathcal{S}$ אם ורק אם ישנו גבר שאינו נשוי.

תרומתו של טארסקי להגדרת מושג-האמת במערכות מוצרנות היא בהתייחסותו למושג הכללי יותר, אמיתות בדגם (מודל), כאשר דגם הוא חלק מעולם אפשרי. דגם של תחשיב-פרדיקאטים מסדר ראשון (ר׳ שם), למשל, הוא הזוג הסדור $<D, R>$, כאשר D הוא מחלקה לא-ריקה כלשהי (מחלקת ערכי המשתנים של $\mathcal{S}$), ו R הוא פונקציה שמתאימה איבר, או קבוצות סדורות של איברים, ב D לכל קבוע תיאורי ב $\mathcal{S}$.

אומרים כי העצם a מספק את הנוסחה $\varnothing$ המכילה משתנה אחד ויחיד, אם ורק אם בהצבת שמו של a במקום המשתנה בנוסחה $\varnothing$ מתקבל פסוק אמיתי. מושג הסיפוק מוחל גם על n-יות סדורות של עצמים המספקות נוסחאות עם n משתנים, וגם על דגמים; ואז ניתן להגדיר: פסוק σ של $\mathcal{S}$ הוא אמיתי בדגם $<D, R>$, אם כל התאמת ערכים מעל D מספקת את σ ב $<D, R>$. מכאן — פסוק אמיתי-לוגית הוא פסוק שהוא אמיתי בכל דגם. פסוקים המת-ייחסים לשפת-מושא מוצרנת והניתנים להוכחה במטא-שפה נקראים מטא-תאורמות. בעקבות מחקריו הסמאנטיים של טארסקי התפתח ענף חדש של הלוגיקה המתמטית — תורת-הדגמים (model theory).

פסוקים ב $\mathcal{S}$ מסוג $\forall x(Fx \to \sim Hx)$ (שפירושו, למשל, שכל רווק אינו נשוי) אינם נכונים-לוגית (באשר אינם נכונים בכל דגם) ואינם נכונים-עובדתית. אמיתותם נובעת ממשמעותם. על-מנת להשׁ-לים את המבנה של מערכות סמאנטיות הציע קארנאפ להוסיף דרישות-משמעות (meaning postulates), המציינות יחסי-משמעות בין הפרדיקאטים התיאוריים של המערכת. ואז, דגם ל $\mathcal{S}$ הוא קביל (admissible), אם ורק אם כל דרישות-המשמעות של $\mathcal{S}$ אמיתיות בו. לתורתו זו של קארנאפ קמו עוררים, ביניהם קוין (W. V. Quine), שלדעתם אי-אפשר להבחין באופן משמעותי בין טענות עובדתיות לטענות לא-עובדתיות.

בס׳ של ימינו נהוג להבחין בין תורת-הכינוי (או האכסטנציה) מחד-גיסא, לבין תורת-המשמעות (האינטנציה) מאידך גיסא, הבחנה שמקורותיה עוד בלוגיקה הסטואית. למשל, האכסטנציה של שם-העצם הכולל „שולחן” היא מחלקת השולחנות, בעוד שהאינטנציה היא התכונה של ״היות שולחן״, שהיא משותפת לכל השולחנות (ולפי תפיסות חדשות מסויימות — הפונקציה שמתאימה לכל עולם אפשרי את השולחנות שבאותו עולם).

על האנטינומיות הסמאנטיות ועל הפאראדוכסים הסמאנטיים — ר׳ ספרו של בר-הלל (ר׳ להלן, ביבל׳), עמ׳ 13—42.

וע״ע הגיון, תורת ה־; מדע, פילוסופיית המדע; פרגה; רסל.

ש. ה. ברגמן, מבוא לתורת ההגיון, תשי״ג; י. בר-הלל, הגיון, לשון ושיטה, 1970; R. Carnap, *Introduction to S.*, 1948; id., *Meaning and Necessity*, 1956[2]; A. Tarski, *Logic, S., Metamathematics*, 1956; M. V. Quine, *From Logical Point of View*, 1961[2]; S. A. Kripke, *Semantical Considerations on Modal Logic* (Acta Philosophica Fennica, 16), 1963.

א. חנ.

סַמְנִיוּם (Samnium), איזור הררי באַפֶּנינים, בדרום-איטליה, לאורך שפלת-קאמפאניה. תושביו הקדומים, הסַמניטים (ס"ם), נמנו עם דוברי ניבים אוסקיים (ע"ע אוסקים). ישוביהם הכפריים שב-ראשי-ההרים היו מבוצרים, והס"ם ירדו מהם לעמקים ולשפלות שבצד הים לעונות-המרעה, ויש שהיו מתנחלים בשפלה ומפתחים חקלאות של קבע. הגירתם היתה מלווה טקס הקדשת בכורות-האביב של האדם והחי (ver sacrum). הס"ם שהתיישבו בקאמפאניה הת-עדנו והתיַוונו, בהשפעת ערי היוונים והאֶטרוסקים.

הס"ם היו מאורגנים בקהילה שבטית, שכללה כמה „עמים", והידועים בהם היו הקַרַקֶנים, הקאודינים, ההירפינים והפֶּנטרים. לכל „עם" (touto) היה מרכז מבוצר, ובו התכנסו לבחירת מנהיג (meddix) לשעת הצורך. הס"ם ההרריים היו עם לוחם, פרימיטיווי ואכזר, ומהם למדו הרומאים את השימוש בכמה כלי-נשק (המגן וחנית-ההטלה) ומשחקי-לודרים. אֵלם הראשי היה מארס, וממנו נגזר שמם הפיוטי מַמֶרטינים. — ב 354 לפסה"נ כרתו הס"ם ברית עם רומא, כעבור זמן-מה פרצו מלחמות קשות וממושכות ביניהם (343—341; 327—304; 298—290). למרות מפלתם הקשה בקרב ב„מעבר הקאו-דיני" (321), ניצחו בסופו של דבר הרומאים והשתלטו על כל ס'. ב 268 הוקמה מושבה לאטינית, בֶּנֶוֶנטוּם, במקומו של מרכז חשוב לס"ם, שנקרא מַלֶוֶנטוּם (ע"ע בנוונטו). במלחמת הרומאים בפירוס ובחניבעל (ע"ע) מרדו הס"ם והצטרפו לאויבי רומא, וכן עמדו הס"ם בראש בעלי-הברית האיטלקים במלחמתם ברומאים ב 91—88 לפסה"נ. בתום המלחמה זכו הס"ם באזרחות רומית, אולם סולה (ע"ע) חיסלם ע"י השמדה פיסית והגליה לצפון איטליה. שרידיהם התבוללו כליל ברומאים, אך עוד ביה"ב נתכנה דוכס בֶּנֶוונטו בתואר dux Sam-nitium.

E. T. Salmon, *S. and the Samnites*, 1967.

ד. אש.

סַמְנִיִּים, ע"ע סַאמְאַנִים.

סַמְנֶר, ג'ימְז בֶּצ'ֶלֶר — James Batcheller Sumner — (1887—1955),

ביוכימאי אמריקני. למד באוניברסיטת הארוורד. ב 1929 נתמנה פרופסור בביה"ס לרפואה של אוניברסיטת קורנֶל. ב 1947 הוקמה בקורנל מחלקה לחקר האֶנזימים וס' ניהלה עד לפרישתו. עבודותיו העיקריות הן בשטח הכימיה של האֶנזימים. האופי הכימי של האֶנזימים היה נתון במחלוקת בין מחייבי אפיָם החלבוני לשולליו. ס' הצליח לבודד בצורה גבישית את האֶנזים אוּרֵיאָזָה, המפרק שתנן, והוכיח מעל לכל ספק כי אנזים זה הוא חלבון. מחקר זה, שמסקנותיו עמדו בסתירה להשקפותיהם של כימאים מפורסמים כוילשטטר (ע"ע), הצעיד קדימה את מחקר האנזימים. ב 1937 הצליח לגבש אנזים נוסף קאטאלָז. ב 1950—1952 היה מעורכי ספר מקיף על אנזימים Enzymes: Chemistry and Mechanism of Action („אֶנזימים, הכימיה והמנגנון של פעילותם"). ב 1946 הוענק לס' פרס-נובל, יחד עם ג'. ה. נורתרופ וו. מ. סטנלי (ע' ערכיהם), על גילוי האפשרות לגיבוש אנזימים.

סַמְנֶר, וִילְיָם גְרֵיאַם — William Graham Sumner — (1840—1910),

כלכלן וסוציולוג אמריקני. ס' למד באוניברסיטאות ייל, ז'נווה, גֶטינגן ואוכספורד. שימש ככומר עד למינויו לפרופסור למדע מדינה ולכלכלה בייל (1872).

ככלכלן ומדינאי ייצג בצורה קיצונית את ה laissez faire (ע"ע ליברליזם, עמ' 702) ואת הדַרוִיניזם (ע"ע, עמ' 117/8) החברתי, התנגד לאיגודים מקצועיים, לחקיקה סוציאלית ולכל התערבות ממשלתית בחיי הכלכלה, וראה בהם סילוף חוקי ההצע והביקוש. מסותיו הידועות בתחום זה הן What Social Classes Owe to Each Other („מה חייבים מעמדות חברתיים זה לזה"), 1883, ו The Absurd Efforts to Make the World Over („המאמצים האבסורדיים לשנות את העולם מיסודו"), 1894.

מ 1890 התמסר בעיקר לסוציולוגיה. בהשפעת תורת ספנסר אסף מידע אנתרופולוגי רב על מוצאם והתפתחותם של המוסדות החב-רתיים בכל החברות האנושיות. עבודה זו פורסמה רק 17 שנה לאחר מותו ע"י תלמידו וחברו לעבודה — א. ג'. קֶלֶר. עד להופעתו התיישן החומר התיאורי שלו, ונדחה בסיסו העיוני, שלפיו מוסדות חברתיים מתפתחים בצורה קווית ממצב של פשטות למצב של מורכבות הולכת וגדלה. אולם הרעיון של איסוף מידע השוואתי על מוסדות בכל החברות האנושיות המשיך להתפתח והיה לשיטה מקובלת במחקר האַנתרופולוגיה והסוציולוגיה. — ס' וקֶלֶר פרסמו, ב 1927, את הספר The Science of Society („מדע החברה"), ב 4 כרכים.

ספרו רב ההשפעה, Folkways („דרכי העם"), 1906, מכיל את עיקר רעיונותיו הסוציולוגיים של ס', לפיהם מהוות „דרכי העם" יחידות בסיסיות של ההתנהגות החברתית, המקבילות ל„הרגלים" בהתנהגות היחיד. הן נוצרות עקב סיפוק צרכי יסוד חברתיים (קיום, הגנה, אהבה וכיו"ב) והופכות לקבועות כתוצאה מחזרה עליהן. חלקן הופך למנהגים (mores) בעלי תוקף מוסרי ולחוקים ומתגבש ל„מוסדות", היינו לתפיסות שיטתיות של תחומי חיים חשובים (דת, משפחה וכו'). המוסדות מעצבים את ההתנהגות החברתית בהתאם לתפיסות האלה, מתפתחים לפי ההגיון הפנימי שלהם והופכים מטרה לעצמם במקום מטרתם המקורית של סיפוק צרכי היסוד החברתיים.

A. G. Keller, *Reminiscences (Mainly Personal) of W. G. S.*, 1933; M. R. Davie, *W. G. S.*, 1963.

י. ב.-ד.

סַמְרִיּוּם, ע"ע עֲפָרוֹת נְדִירוֹת.

סַמָרִיִּים (Juncaceae), משפחה קטנה של צמחים חד-פסיגיים דמויי דגניים או גומאיים, הנמנית עם סדרת השושניים (Lili-florae); כוללת 8 סוגים ובהם כ 300 מינים של עשבים, ברובם רב-שנתיים, בעלי קנה שורש; מעטים חד שנתיים ורק בסוג יחיד שיחים נמוכים. הס" נפוצים בעיקר בכל האזורים הקרים והממוזגים. פרחי הס" לרוב קטנים, פרוטרוגיניים ומואבקים ע"י הרוח; ערוכים בתפרחות (מַכבֵּד, אשכול-סוכך או קרקפת), לעתים רחוקות פרחים בודדים; עלי העטיף חפשיים, לרוב עשבוניים, ערוכים בדור אחד או בשניים; האבקנים בשני דורים של 3 בכל אחד; השחלה עילית, בת 3 עלי שחלה מאוחים היוצרים חלל יחיד או 3 מגורות; הפרי

סמר חד (Juncus acutus): 1. קנה-שורש; 2. גבעול ובראשו פרחים ערוכים בתפרחות; 3. פרח; 4. פרי — הלקט; 5. זרע בעל זנבות; 6. תפרחת סמר קרקפתי (J. capitalus)

הלקט. לרוב נחשבים הס" למשפחה המקשרת בין השושניים מזה והדגניים והגומאיים מזה; אולם לפי מחקרים חדשים, בעיקר ציטו־לוגיים ואנטומיים, קיימת קרבה גדולה בין הס" והגומאיים. בס" 2 סוגים מרובי־מינים: סמר (Juncus) ולוזולה (Luzula); האחרון הוא אובייקט למחקרים ציטולוגיים בגלל הברומוסומים הפוליצנ־טריים שבתאיו. הס" בעלי ערך כלכלי מועט; משמשים לעתים למרעה בחקלאות פרימיטיווית ולחומר גלם לקליעת מחצלות, סלים וכד'. בישראל מיוצגים הס" — בבתי־גידול לחים — ע"י 8 מינים של הסוג סמר.

G. H. M. Lawrence, *Taxonomy of Vascular Plants*, 1951; A. Engler, *Syllabus der Pflanzenfamilien*, II, 1964[12]; V. Grant, *Plant Speciation*, 1971.

סמרסט, אדוורד סימור דוכס — Edward Seymour Duke of Somerset — (1500[?]—1552), מושל אנגליה. ס' נולד למשפחה מהאצולה הנמוכה, אך רבת יחס, והיה מאנשי־חצרו של הנרי VIII. ב 1536 נשא המלך לאשה את ג'ין, אחות ס'. מנישואין אלה נולד יורש העצר, אדוורד VI. ס' הועלה לדרגת רוזן, קיבל משרות בשלטון, ובמות הנרי היה האיש החזק במועצת העוצרים בשם בן אחותו הקטין, ונבחר למושל אנגליה (Protector [מגן]), והועלה לדרגת דוכס ס'. למעשה היה ס' בעל סמכויות של מלך — פרט לתואר.

ס' ביטל את כל חוקי הכפירה והבגידה, התיר ויכוח חפשי בענייני דת, אך בסופו של דבר ראה צורך להכריע בשאלות דת; ב 1549 פורסם „חוק האחידות" (Act of Uniformity) הראשון בענייני דת, והונהג סידור תפילה אחיד (Common Prayer Book), שהיה מעין פשרה בין הקתולים לפרוטסטנטים, אך נטה לפרוטסטנטיות הרבה יותר מהנוסח שקבעה אח"כ אליזבת I (ע"ע אנגליקניות, עמ' 316). פשרה זו הכעיסה את הפרוטסטנטים הקיצונים ואת הקתולים כאחד. ס' נכשל בנסיונו למנוע את „הגידור" (enclosure) — הפיכת האחוזות לשטחי מרעה ונישול איכרים מהן. אויביו במועצת המלך הדיחוהו (1549), וכעבור יותר משנתיים הוצא להורג באשמת בגידה.

סמרקנד (Самарканд), עיר ומרכז מנהלי של פלך (אובלסט) ס' ברפובליקה האוזבקית, בריה"מ. 267,000 תוש' (1970).

ס' שוכנת בעמקו הפורה של נהר זרוושאן, בצומת דרכים היס־טוריות („דרך המשי") שכיום נפגשים בו קו מס"ב קרסנובודסק—טשקנט וכביש טשקנט—טרמז (גבול אפגניסטן); בסביבתה מגדלים בשלחין כותנה, מטעים וכרמים. ס' היא מרכז תעשייתי שני בחשי־בותו באוזבקיסטן אחרי טשקנט (ע"ע), המעבד את התוצרת החק־לאית; ענפים חשובים — טוויית משי ואריגתו, ייצור כותנה, בגדים ונעליים, עיבוד טבק, תה ועורות. כן מייצרים חלקי טרקטורים ומכוניות, מכונות קולנוע ודשנים.

בס' 2 אוניברסיטאות (19,500 תלמידים ב 1970) ומוסדות אחרים לחינוך גבוה (חקלאות, רפואה ומסחר), תיאטרונים אוזבקי ורוסי, קונסרוואטוריון למוסיקה ומוזיאון לתולדות התרבות והאמנות האוז־בקית.

בעיר העתיקה נותרו כמה מבנים ומונומנטים חשובים ומפוארים של אמנות אסלאמית. הנודע בהם הוא המאוסוליאון של תימור לנג (ר' להלן), שנבנה ב 1404 (תמ': ר' כרך ה', עמ' 745).

א מ נ ו ת. במאות ה 14 וה 15 היתה ס' אחת הערים המפוארות בעולם המוסלמי. תימור לנג הזמין לבירתו את מיטב הבנאים ובעלי־המלאכה מן הארצות שכבש, ובעיקר מפרס, ואלה עשו גם לפיתוח האמנויות הדקורטיוויות, בתחומי הקראמיקה, הטכסטיל, התכשיטים, שטיחים, עבודות עץ ואבן. בתקופה זו הגיע לרמה גבוהה גם הציור וממנו שאבו מאוחר יותר אסכולות־הציור בפרס ובהודו (ציורי־קיר לא שרדו ומעידות עליהם תעודות בל־בד). — מן המבנים ששרדו: קבוצה של 16 בנייני־קבורה, ה ש א ה ־ א י ־ ז י נ ד ה, מהמאות ה 14—15, מעל קב־רות בני משפחת השליט, מן הטיפוס של אולם מכוסה כיפה עם שער מו־נומנטאלי, מעוטרים אריחים בטרקוטה מזוגגת ובפסיפסים. כיכר הריגיסטן מו־קפת שלושה בנייני פאר של מדרסות מהמאות ה 15 וה־16; החשוב שבבנ־יינים אלה, המקו־שט כולו ערבסקה צבעונית עשירה, נבנה ע"י אולוג בג, ב 1417—1420. המאוסוליאון של תימור לנג עולה בעצמת פשטותו, במבנהו ובעי־טוריו על כל בנייני הקבר בתרבות האסלאם. זהו מבנה אוקטאגונלי מבחוץ ומרובע מבפנים שנבנה מלבנים שרופות; כיפתו הגבוהה עשויה רצועות־רצועות ומכוסה אריחים כחולים. — מהמיניאטורות בכ"י נשתמר רק מעט; הן נאמנות למסורת המיניאטורה הפר־סית, אך מחדשות בתפיסת החלל היוצרת רושם כמעט פרספקטיווי.

„הקבר הסיני" בשאה־אי־זינדה, סמרקנד

M. Hrbas – E. Knobloch, *The Art of Central Asia*, 1965.

ג. שמ. – י. שפ.

ה י ס ט ו ר י ה. ס', מהעתיקות שבערי אסיה התיכונה, נקראה תחילה מרקנדה והיתה בירת סוגדיאנה העתיקה (ע"ע וע"ע בוכרה, עמ' 770/2). ב 329 כבש אותה אלכסנדר מוקדון, אח"כ היתה כלולה בממלכת בקטריה (ע"ע) ובשלטונם של שבטים תורכים. ב 712 כבשוה הערבים, והיא פרחה בשלטון הסאמאנים (ע"ע). ב 1220 כבשוה המונגולים והרסוה. היא נבנתה מחדש, ובמחצית השניה של המאה ה 14 פרקה את עול המונגולים והיתה בירת קיסרות תימור לנג (ע"ע). תימור לנג פיארה במבנים נאים, ובימיו היתה ס' מרכז התרבות והסחר החשוב ביותר באסיה התיכונה. ב 1500 כבשוה האוזבקים, ואלה העבירו את בירתם לבוכרה. ס' נידלדלה מאוד מחמת פשיטות נוודים וצבאות פרס, ובמאה ה 18 שקעה כליל. ב 1868 כבשוה הרוסים, עשאוה לבירת חבל וב 1888 חיברוה לרשת מסה"ב. ב 1924—1930 היתה בירת אוזבקיסטן.

בנימין מטודלה (ע"ע) תיאר את ק ה י ל ת ס', מפי השמועה, כבת 50,000 (!) יהודים, עשירה ורבת־תורה. הקהילה נחרבה, כנראה, בעת כיבוש העיר ע"י באבא מהמט ח'אן (1598), ואח"ב סבלו היהודים מלחץ המוסלמים הקנאים. ב 1843 נמסר ליהודים שטח מיוחד לשכונתם ובראשם עמד נשיא שאושר ע"י האמיר של בוכרה. עם הכיבוש הרוסי (1868) הוטב מצבם וב 1887 נמנו בס' 3,792 יהודים, רובם בוכרים. עם חיבורה לרשת מסה"ב (1888) התיישבו בס' יהודים מרוסיה, שמילאו תפקיד חשוב בפיתוח המסחר. משהת־גברה הגירת יהודים מתחומי אמירות בוכרה ומרוסיה, גילו השל־טונות התנגדות, והיקשו על קליטת המהגרים. ב 1907 נמנו בס' 5,266 יהודים. ב 1917 התחזקה בס' התנועה הציונית, ששימשה גורם מאחד בין העדות; הוקמו בית־עם וגימנסיה עברית. סניף יהודי־בוכרי של המפלגה הקומוניסטית נאבק שנים מספר ביבסקציה

(ע"ע) על זכות היהודים המקומיים לקיים בי"ס עברי, אולם עד 1933 נסגרו 15 מבתהכ"נ. ב 1935 נמנו בס' 9,832 יהודים־בוכרים, ו 95% מהם התגוררו ברובע היהודי. בביה"ס היהודי, ששפתו היתה תאג'יכית, למדו למעלה מ 1,400 ילדים. במלה"ע II הגיעו לס' פליטים יהודים ממערב בריה"מ. בסוף שנות ה 60 נמנו בס' כ 15,000 יהודים (רובם בוכרים, יושבי הרובע היהודי) ולהם ביכ"נ אחד.

י. בן־צבי, יהודי בוכארה בדורות האחרונים (העבר, א'), תשי"ג; א. בן עמי, בין הפטיש והמגל, תשכ"ה.

אה. א.־י. ס.

סֵן (Seine), הנהר השלישי בארכו בצרפת — 776 ק"מ. שטח גליל־ניקוזו כ 75,000 קמ"ר.

מקור הנהר ברמת־לַנגר (Langres), צפונית־מערבית לדיז'ון (ע"ע) שבמזרח־צרפת, בגובה 470 מ' מעל פני־הים. מהרמה הנמצאת בצפון בורגונדיה (ע"ע) זורם הס' צפונה־מערבה, דרך דרום שמפניה (ע"ע), איל דה פרַנס (ע"ע), הוא אגן פאריס, וחוצה את נורמַנדי (ע"ע). הס' נשפך לתעלה האנגלית (מיצר לה־מאנש), מדרום לנמל לֶה־אַור (ע"ע), בשפך שרחבו 9 ק"מ. שיפוע האפיק מתון, ומפאריס עד השפך יוצר הנהר נפתולים גדולים. יובליו העיקריים הם מַרן (ע"ע) ויון (ע"ע). הס' כשיר לשיט לאורך 560 ק"מ, ומן העיר רואן (ע"ע) משמש אניות־אוקיאנוס. מערכת־סכרים מווסתת את הזרימה בחלקו העילי, ותעלות מקשרות את הנהר ויובליו עם רשת מערכות־השיט של נהרות צרפת ואירופה המערבית.

הנהר נקרא ע"י הרומים סֶקוואנה (Sequana, ממקור ליגורי או קֶלטי) ושימש בימי־קדם עורק־תחבורה ראשי. כיום מתנהלת עליו תנועת־מטענים ענפה — בחלק שמפאריס עד נמל לֶה־אַור, מהגדולים בנמלי־אירופה והשני בגָדלו בצרפת.

סְנָאִים (Sciuromorpha), תת־סדרת בע"ח, הפרימיטיווית בסדרת המכרסמים (ע"ע) — לפי סימני הגולגולת והשיניים. רוב הס' מצטיינים בגולגולת בה הפירצה האינפרה־אורביטַלית מצומצמת. שריר־המַלעס אינו מפותח: חלקו האחד, השטחי, עובר מזָווית הלסת לגולגולת בחזית ארובת העין וחלקו השני עובר ממרכז הלסת אל קשת העול. שיני הלחי רבות ומגובששות. לרוב הס' 2 מלתעות עליונות בכל צד של הלסת ומלתעה אחת תחתונה. נוסחת שיניהם היא:

$$\frac{1.0.2(1).3}{1.0\ .1\ .3}$$

הלסתות התחתונות חָפשיות, והן מחוברות ע"י גיד אֶלַסטי, שמאחוריו שריר רָחבי, המאַפשר תנועה ביניהן. רובם הגדול של הס' הם שוכני־עצים.

הס' מתחלקים ל 7 משפחות. (1) העיקרית שבהן והידועה היא משפחת הסנאיים (Sciuridae), תפוצתם כלל־עולמית פרט לאוסטרליה, מַדגסקר, גינֵאה החדשה וניו זילנד. הם שוכני־עצים, ומיעוטם קרקעיים בלבד. ברגליהם הקדמיות 4 אצבעות, באחוריות — 5, הטפרים חדים וארוכים. רבים מהם משמיעים קולות אזעקה וקשר. מזונם בעיקר צמחי (בלוטי־אלון, אגוזים, זרעים, פטריות, ניצנים וקליפות עצים) אך הם אוכלים גם בע"ח (חרקים וביצי ציפורים). סנאיים אחדים נוהגים לאגור מזון במחסנים. כושר־התנועה של שני חלקי הלסת התחתונה מאפשר לחלק מהם לפצח אגוזים בטכניקת־מנוף מיוחדת: הם מכרסמים חור קטן בקליפת האגוז, מכניסים לתוכו את זוג החותכות ומפשקים אותם והאגוז

סנאי אירופי
(Sciurus vulgaris)

נבקע. לרבים מהם כיסי לחיים פנימיים המשמשים להעברת מזון.

המשפחה מונה כ 42 סוגים, ומתחלקת לשתי תת־משפחות:

(א) Sciurinae; אליה שייכים סנָאי־העצים וסנאי־האדמה, הפעילים ביום.

סנאי־עצים. מידתם — מגודל עכבר (Nannusciurus) עד גודל חתול (Ratufa); הם שוכני עצים ובונים לעצמם קינים מוזרדים בין הענפים. לקרקע הם יורדים בעיקר לאיסוף מזון. חלקם הגדול הם בעלי צבעים שונים והם מבחינים בצבעים, בניגוד למרבית קבוצות היונקים. הסוג הידוע ביותר — סנאי (Sciurus), זנבו ארוך ושעיר, ומשמש כהגה בקפיצה. בשעת אכילה ומנוחה הזנב מופשל על גבו. לכמה מינים ציציות שיער ארוך בקצות האפרכסות, כגון בסנאי האירופי (S. vulgaris), הנפוץ באירואסיה. מינים אחרים הם חסרי ציציות־שער כגון הסנאי־הזהוב (S. anomalus), הנפוץ במזרח הים־התיכון: סוריה, עיראק, תורכיה, פרס וטרנסקאוקז. בארץ הוא מצוי במורדות המיוערים של החרמון, והיה נפוץ בעבר ממערב לירדן. סנאי אמריקני (S. carolinensis), צבעו אפור; נפוץ במזרח אה"ב; באנגליה, שאליה הובא ב1876, הוא הולך ומתפשט ומצוי חָפשי בכל הגינות הציבוריות של לונדון. הסנאי הגדול יבעל הצבעים הבולטים ביותר הוא הרַטופה (Ratufa), הנפוץ באסיה המזרחית־דרומית. שוכן־עצים מובהק; לעתים הוא תולה עצמו בעת האכילה ברגליו האחוריות, ובקדמיות הוא מטפל במזונו.

סנאי־אדמה רבים חיים במושבות — במחילות באדמה, כגון מרמיטה (ע"ע), מרמיטה כלבית (Cynomys) או בני הסוג סוסליק (Citellus) הכולל כ 50 מינים באמריקה הצפונית ואירואסיה. לרבים זנב קצר (מַרמיטה, סוסליק) ולאחדים זנב ארוך (Tamias, Xerus). באחדים מסנאי־האדמה קיימת תרדמת חורף מופסקת, כגון בTamias, או רצופה במשך חדשים רבים, כגון במרמיטה. במינים אחדים, החיים באזורים מדבריים, קיימת תרדמת קיץ, כגון במינים מהסוגים סוסליק ומרמיטה כלבית. בחלק מהם נמשכת תרדמת הקיץ ועוברת ללא הפסקה לתרדמת חורף.

(ב) תת־משפחת סנאים מעופפים (Petauristinae); מצויים בעיקר באסיה הדרומית־מזרחית, אך גם באירופה ובאמריקה הצפונית. הם נעים גם ע"י דאיה: קפל־עור מחבר את הרגליים הקדמיות לאחוריות ומשמש בעת פרישתו ככנפיים לדאיה ולגלישה מעץ לעץ, עד למרחק עשרות מ'. רובם ליליים.

(2) עכברי־השק (Geomyidae). משפחת ס' החיים באמריקה הצפונית. תת־קרקעיים. רגליהם וזנבם קצרים, אפרכסותיהם ועיניהם קטנות. החותכות ארוכות וחורגות החוצה מן השפתיים הסגורות. כיסי הלחיים חיצוניים, מרופדים בפרווה, ונפתחים החוצה סמוך לזווית הפה. (3) עכברי־הקנגורו (Heteromyidae). נפוצים באמריקה. כיסי הלחיים חיצוניים. מינים אחדים מהם דומים לגֶרבילים (עכברי־ריצה) ולַירבועים (ע"ע) של העולם הישן. (4) בּוֹנִים (Castoridae), ע"ע בונה; (5) אנומאלוריים (Anomaluridae), שבה סוג יחיד: אנומאלור (Anomalurus); מצוי באפריקה הטרופית. בדומה לס' המעופפים מצויד גם הוא בקרומי־דאיה, אך אצלו הם נתמכים ע"י קנה סחוסי; (6) פדטיים (Pedetidae), שבה סוג יחיד: פדט (Pedetes); מצוי באפריקה הדרומית, דומה בצורתו לירבוע, אך מידתו כשל ארנבת; (7) אפלודוניים (Aplodontidae), שבה סוג יחיד: אפלודון (Aplodontia); הוא המכרסם הפרימיטיווי ביותר, בן זמננו. חי במערב אה"ב. בולט בעיקר במבנה הפשוט של שרירי המלעס.

מוצאם של הס': בתת־סדרת ס' ידועה משפחה פוסילית Ischyromyidae. היא נחשבת כקבוצת־ביניים בין סדרת הארנבאים לסדרת המכרסמים. בני המשפחה חיו החל באאוקן התחתון ועד לאוליגוקן. ממשפחת הס' ידועים סנאי־האדמה החל במיוקן, בעוד שסנאי־העצים קדומים יותר וידועים לפחות כבר מהאוליגוקן.

ור׳ תמונות בערך מכרסמים, עמ׳ 507/8.

א. צ׳רנוב, התפתחות הפאונה של המכרסמים בפליסטוקן העליון של א״י, 1965; ור׳ ביבל׳ בערך מכרסמים.

ז. צ.־ר.

סַן אַנְטוֹנְיוֹ (San Antonio), עיר בדרום־מרכז טֶכְּסַס, אה״ב, על גבול מכסיקו; 654,200 תוש׳ (1970), בס״א־רבתי 864,000 תוש׳.

ס״א יושבת לרגלי רמת אֶדוארדז, בגובה 218 מ׳ מעל־פני הים, על נתיבי־התחבורה הראשיים — כביש, מס״ב ונתיב־אוויר — שבין מכסיקו לאה״ב. מעת יסודה נודעה לה חשיבות צבאית רבה, וכיום מקיפים אותה בסיסי חיל־האוויר האמריקני. מתקני התחזוקה והאס־פקה של בסיסים אלו מהווים את מקור התעסוקה העיקרי של העיר. ס״א היא מרכז כלכלי לאיזור נרחב של חקלאות ומרעה, ומרכז חשוב לסחר בבע״ח. התעשיה מייצרת מטוסים, מוצרי־מתכת שונים, רהי־טים, סוללות, בגדים ומזונות. התיירות מהווה גורם חשוב בכלכלת העיר: כ 2 מיליון איש פוקדים את ס״א מדי שנה; נקודת המשיכה העיקרית האַלאמו (Alamo) — „מקדש החירות הטכסני" שבמרכז העיר (ע״ע טכסס, עמ׳ 724). נהר ס״א המתפתל דרך העיר מַקנה לה יופי רב. בס״א 3 אוניברסיטאות, ובהן למדו ב 1971 11,282 תלמידים.

כ 40% מתושבי העיר הם ממוצא לאטינו־אמריקני וכ 7% — כושים. ב 1971 היו בס״א 6,250 יהודים.

C. Ramsdell, *S. A.: A Historical and Political Guide*, 1959.

סַנְבַלַּט (אכדית: Sin uballiṭ = [האל] סין נתן חיים), שמם של 3 נציבים (פחות) פרסיים בשומרון. ס׳ 1 (נח׳ ב, י, יט; ג, לג; ד, א ואילך) נודע כמתנגד העיקרי לבניית חומת ירושלים ע״י נחמיה (ע״ע א״י, עמ׳ 318—320). שמו וכינויו („החֹרֹנִי") מרמזים אולי על מוצאו מהעיר חרן, מרכז פולחנו של אל הירח סין. שמות בניו, דליה ושלמיה, והתחתנותו במשפחת הכה״ג בירושלים, מעידים שהיה מהשומרונים שקיבלו עליהם את אמונת אלוהי ישראל. ס׳ נכנס לתפקידו סמוך לבואו של נחמיה, ועדיין אינו נזכר בכתב השטנה ששלחו לארתחשׁשתא (ע״ע) פקידים בשומרון (עז׳ ד, ז). משהושלמה החומה, העליל ס׳ על נחמיה, שהוא מורד במלכות, ואף שכר נביא־שקר להפחידו (נח׳ ו, ה—ז; י—יד). לבסוף הצליח, כנר־אה, נחמיה לגרש מירושלים את חתנו של ס׳, נכד הכה״ג (נח׳ יג, כח). במכתב של יהודי יב (ע״ע) אל פחת יהודה (משנת 408 לפסה״נ) נזכרת פניה בעניין מסוים אל „דליה ושלמיה בני ס׳ פחת שמרין" — עדות למעמדו הרשמי. — וע״ע טוביה, בית־.

שמו של ס׳ ה 2 עולה מתוך קבוצת פאפירוסים ארמיים משומרון, מן התאריכים 375—335 לפסה״נ; טביעת חותם על אחת התעודות היא של „[...] יהו בן [סנא] בלט פחת שמרן". מסמך אחר, מ 354, נכתב „קדם [ח]נניה פחת שמרין". נראה שחנניה ירש את התפקיד מס׳ ה 2 אביו והורישו, ע״פ מינוי של דריוש, לבנו ס׳ ה 3. זה השיא את בתו למנשה אחי הכה״ג בירושלים, ומינה את חתנו לכהן במקדש שבנה על הר גריזים לאחר כיבוש הארץ ע״י אלכסנדר הגדול (קדה״י י״א, ז—ח׳).

מ. צ. סגל, נישואי בן כהן גדול עם בת ס׳ ובנין מקדש גריזים (ספר אסף), תשי״ג; א. צ׳ריקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית (מפתח, בערכו), תשכ״ג; F. M. Cross, *The Discovery of the Samaria Papyri* (Biblical Archeologist, XXVI), 1963; id., *Aspects of Samaritan and Jewish History in Late Persian and Hellenistic Times* (Harvard Theological Review, LIX), 1966.

סַן־בֶּרְנָר, מַעַבְרֵי־ (Saint-Bernard), שני מעברים בהרי האלפים, ע״ש ברנאר „הקדוש" מאאוֹסטה (שפעל במאה ה 10).

1. מס״ב „הקטן", בגובה 2,188 מ׳, בין עמק נהר איזֶר בצרפת לעמק דורה־בּאלטֶאה, באיטליה. בשיאו — בית־הארחה, שהוקם ע״י ברנאר הקדוש. ייתכן שבמעבר זה עבר חניבעל (ע״ע) ב 218 לפסה״נ.

2. מס״ב „הגדול", בגובה 2,472 מ׳, מקשר בין עמק הרוֹן שב־שוויץ לבין אאוסטה שבאיטליה. בשיאו — בית־הארחה, שהוקם ע״י ברנאר הקדוש, המפורסם בגידול „כלבי־ס״ב" (ע״ע כלב־הבית, עמ׳ 814—816). ב 1964 הושלמה מתחת למעבר מנהרה (5.9 ק״מ) בה עוברים כביש וצינור־נפט.

מס״ב „הגדול" שימש לרומים דרך להֶלווטיה (שוויץ) וגאליה (צרפת). בשיאו הוקמו אז בית־מחסה וכן מקדש, ששרידיו נש־תמרו. ביה״ב היה עורק ראשי מהצפון לאיטליה. ב 1800 עברו בו נפוליון וחייליו.

סֶנְגוֹר, לֶאוֹפּוֹלְד סֶדַר — Léopold Sédar Senghor — (נו׳ 1906), מדינאי סֶנֶגאלי ומשורר צרפתי. ס׳ למד בסורבון בפאריס ואח״כ לימד בצרפת יוונית ולאטינית, ומאוחר יותר — שפות וספרויות אפריקניות. הוא התפרסם כמשורר בצרפתית וכהוגה דעות אפריקני, וסביב תפיסתו את „הכושיות" (ר׳ להלן) קמה בפא־ריס אסכולה של סופרים אפריקנים, שכתבו צרפתית וראו עצמם נציגי אפריקה הכושית ותרבותה.

ב 1945 היה ס׳ נציג סנגאל באסיפה המכוננת בצרפת וב 1946–1958 היה חבר האסיפה הלאומית בפאריס ועמד בראש הצי־רים האפריקנים בבית. ב 1959 השתתף בהקמת הפדרציה של מאלי בין ארצו לסודאן הצרפתית. עם פרישת סנגל (ע״ע) מהפדרציה (ספטמ־בר 1960) היה ס׳ לנשיא ארצו, ומ 1970 הוענקו לו סמכויות מעין־רודניות. מדיניותו היא פרו־מערבית ומדגישה את הקשרים עם צרפת. ס׳ ביקר בישראל, ובנובמבר 1971 השתתף במשלחת נשיאים מטעם הארגון לאחדות אפריקה, שביקרה במזה״ת כדי לתווך בין ישראל למצרים; עמדתו כלפי ישראל היתה נוחה, אך אח״כ הוקשחה, בלחץ הערבים על האפריקנים, ובמלחמת יום־הכיפורים ניתק את היחסים עמה.

ס׳ גילם, יותר מכל משורר אפריקני אחר, את בעיות איש הרוח האפריקני בדורו: החיפוש אחר נשמת העבר, הערנות למתרחש בעולם והקמת מדינה מודרנית. הוא ביקש להן פתרון בהתעלות על הניגודים ע״י הבאתם לזהות אחת: השיבה למקורות ושילובם בציוויי השעה; חידוש המיתוסים הקדומים בלא לדחות את תרבות המערב. מכאן הזהות בין המולדת לבין המסורת והעבר, בין המשורר לבין המכשף, בין הרוח לבין החומר. ס׳ טבע את המונח „נוכחות אפריקנית" (Présence africaine), ויחד עם המשורר הכושי אֶמֶה סֶזֶר (Aime Césaire), ממַרטיניק, פיתח את מושג „הכושיות" (Négritude).

הלִיריקה של ס׳ מאופיינת ב„אנימיזם מיסטי". מקבצי שיריו: Chants d'ombre („שירים לנַאֶט"), 1919; Chants pour Naett („שירי צל"), 1945; Nocturnes („נוקטורנות"), 1961. בתרגום עברי י״ל „טוטם, קובץ שירים", תשכ״ה, וכן פורסמו כמה משיריו בלקט „אפריקה המתעוררת: מבחר שירים", תשכ״ב. — ס׳ זכה בפרסים רבים, בהם הפרס הבין־לאומי הגדול לשירה (Grand Prix international de poésie), 1963.

S. O. Mezu, *L. S. S. et la défense et illustration de la civilisation noire*, 1968; I. L. Markovitz, *L. S.S. and the Politics of Négritude*, 1969; E. Milcent, *L. S. S. et la naissance de l'Afrique moderne*, 1969; J. L. Hymans, *L. S. S., an Intellectual Biography*, 1972.

מי. בר. – מ. ביל.

סַן־גַל (צרפ׳ Saint-Gall; גרמ׳ Sankt Gallen [זַנקט גַלֶן]), בירת קנטון ס״ג (2,016 קמ״ר, 384,500 תוש׳ ב 1970), בצפון־מזרח שוויץ. 81,600 תוש׳ (1970). תושבי העיר מתפרנסים מתעשיה מסרתית של טכסטיל, תחרה ורקמה. ביה״ס הגבוה למסחר בס״ג הוא יחיד בשוויץ.

מרכז העיר ס״ג שומר על צביונו העתיק ובתיו בנויים בסיגנון

סן־גל: הקאתדראלה (משרד־התיירות של שוויץ)

הגותי, הרנסנס והבארוק. גרעין העיר הוא מנזר שנוסד ב 614 ע"י נזיר אירי בשם גאלוס (מכאן שם העיר והקנטון). המנזר הורחב לגוש־מבנים גדול, שנוהל ע"י מסדר הבנדיקטינים.

אמנות. במאות ה 9–11 היתה ס"ג מרכז לחיי־תרבות. התכנית המקורית של מנזרה, המצויה כיום בספריית המנזר, הוכנה ב 820—830. תכנית זו שימשה מהתקופה הקארולינגית ואילך אבטיפוס למנזרים בנדיקטיניים: היא כללה כנסיה בצורת בסיליקה וקלויסטר (חצר־הטיולים של הנזירים), מוקפים בניינים לשימושם של הנזירים, בת"ס, מקום מושבו של אב־המנזר ובית־הארחה. כיום מצויה על יסודותיה של הבסיליקה הקארולינגית קאתדראלה (Stiftskirche) שנבנתה בסיגנון הרוקוקו (1755—1766). אולם־התווך המרכזי, והרוטונדה (מבנה עגול) שבתוכו, נבנו ע"פ תכניתו של פטר תומב (P. Thumb). תבליטי־סטוקו מעטרים את חזית הרוטונדה ופרסקים מעשי־ידיו של כריסטיאן ונצינגר — את הקירות הפנימיים. הפסלים שבחזית המזרחית של הקאתדראלה נעשו בידי י. א. פויכטמאיר. ספריית הקאתדראלה נבנתה בסיגנון הרוקוקו, בשנים 1758—1767, ובה אחד האספים החשובים של כ"י איריים, קארולינגיים ורומאניים וכריכות־שנהב לספרים. — בס' שרדו מבנים חילוניים האפיינים למאות ה 17 וה 18, ובהם חלונות דו־קומתיים מעוטרים פסלים. המוזיאון לאמנות כולל אוסף קטן של ציור שוויצי.

J. Duft - P. Meyer, *The Irish Miniatures in the Abbey Library of S. G.*, 1954; K. J. Conant, *Carolingian and Romanesque Architecture 800—1200*, 1959; J. Duft, *Studien zum S. G. Klosterplan*, 1962; A. Knoepeli, *Die restaurierte Kathedrale S. G.*, 1968.

י. קר - י. שפ.

יהודים נזכרים לראשונה בתעודה מ 1268. ב 23.2.1349, בתקופת המוות השחור, הועלו היהודים על המוקד, או גורשו. במאה ה 19 הותר ליהודים לחזור לס"ג, והם הקימו בה ביכ"נ (1881). ב 1919 הגיעו אליה פליטים יהודים ממזרח־אירופה והקימו בה קהילה נפרדת. ב 1938 הגיעו פליטים מגרמניה ואוסטריה. בשנים 1939—1944 התרכזו בס"ג, במסגרת „עליית־הנוער", ילדים פליטים, בדרכם לא"י. ב 1944 הובאו לס"ג 1,350 יהודים (מרביתם מהונגריה) מברגן־בלזן (ע"ע מחנות רכוז) וב 1945 הובאו 1,200 מטרזין (ע"ע; עמ' 965).

ב 1959 הוקמה בס"ג קהילה מאוחדת, וזו מנתה ב 1969 כ 100 חברים.

L. Brandt, *Chronik ...... der Israelitischen Kultusgemeinde S. G. zu ihren 50 jaehrigen Jubilaeum*, 1913; L. Rothschild, *Im Strom der Zeit*, 1963.

סֶנֶגַל (Sénégal), רפובליקה במערב־אפריקה, לחוף האוקיאנוס האטלנטי. שטחה 196,192 קמ"ר, ובה 4,02 מיליון תושׁ' (אומדן 1971). גַמביה מהווה מובלעת צרה וארוכה בס' ומפרידה בין איזור קַזַמַנס שבדרום לבין יתר המדינה (מפה: ר' כרך־מילואים, עמ' 333).

ס' היא ארץ של מישורים, בעיקר שלישוניים ומתקופות מאוחרות יותר. המישורים נמוכים בד"כ מ 100 מ' ובעלי נוף גבנוני חדגוני. פני השטח מכוסים משקעי חרסית, חוליות או קרקעות לַטריט אשר מידת שטיפותן גבוהה ביותר בדרום. בצפון מצויות מִלחות. באגן נהר־קזמנס שבדרום מבותר המישור ע"י יובלי הנהר. רק בשולי המדינה, במזרח, מתרוממים פני השטח אל הרי בַּמבּוּק הסוגרים על הרמה הקריסטאלינית שעיקרה מֵעבר לגבול, במאלי. הרמה בנויה סלעי־תהום וסלעים קדם־קמבריים. בדרום־מזרח מתרוממת רמת פוטה גַ'לון הגינֵאית, אף היא קדם־קמברית, אך בנויה אבן־חול ודולֵריטים. במזרח המדינה ובצפונה עובר נהר סנגל (ע"ע) בפשט־הצפה רחב, ולאָרכו עובר הגבול עם מאוריטניה ומאלי.

לאורך החוף יש חוליות נודדות שכיוונן מדרום־מערב לצפון־מזרח. חצי־האי הכף הירק (ע"ע) והאי גורה נוצרו בפעילות געשית. חצי־האי סוגר על נמל דקר (ע"ע) — הנמל הטוב ביותר במערב אפריקה. מדרום לדקאר נקטע קו החוף ע"י שפכי נהרות רדודים ושטחי ביצות.

מבחינה אקלימית ס' היא ארץ מעבר בין מדבר פֶרלוֹ שבצפון ואיזור היער הטרופי בקזמנס שבדרום, כשבתווך — סַוואנת־עשב. כמות המשקעים נעה בין 350 מ"מ בצפון ל 1,500 מ"מ בדרום. העונה הלחה נמשכת בצפון מיוני עד אוקטובר, ובדרום — ממאי עד דצמבר.

רוב אוכלוסי ס' הם עמים ושבטים כושים. היולוף (או וולוף) גבוהי־הקומה הם הקבוצה הגדולה ביותר. הם יושבים בעיקר במערב ושפתם משמשת יחד עם הצרפתית כשפה רשמית של ס'. רובם מוסלמים. הקבוצות האחרות הן: סֶרֶר, פולאני (פולבה, ע"ע) — חלקם רועים־נַוודים וחלקם התיישבו בקזמנס, טוקולור, דיולה, מאלינקה וסאראקולה. כמה רבבות אירופים, רובם צרפתים, יושבים בערים. האוכלוסיה מרוכזת במערב המדינה ובדרומה ורוב השטח דליל־אוכלוסין ביותר. דקר (ע"ע, ותמ' שם), הבירה והנמל הראשי, מונה 693,000 תושׁ' (1970); בעיר קאולאק 96,000 תושׁ'; בתִיס — 91,000.

כלכלתה של ס' מבוססת על גידול אגוזי־אדמה (800 אלף טון, 1970). עיקר היצוא בטנים ומוצריהם ופוספאטים. הדיג מספק חָמרי־גלם לתעשיית־חוף ענפה, בעיקר לצריכה פנימית וליצוא לשכנותיה של ס'. בס' כ 14,000 ק"מ דרכים (מרביתן דרכי עפר) וכ 1,240 ק"מ מס"ב. נמל התעופה של דקאר משמש תחנת־ביניים חשובה בין אירופה לדרום־אמריקה.

H. Deschamps, *Le S. et la Gambie*, 1964; H. Ernst, *S.*, 1965; P. Pelissier, *Les Paysans du S.*, 1966.

ר. בנ.

היסטוריה. מהמאה ה 7 החלו ערבים וּבְרבְּרים לבוא לתחומה של ס' והתערבו בכושים המקומיים. במאה ה 9 קמה בס' ממלכת טוקולור או טוקורור הכושית. באי על נהר ס' צמחה במאה ה 11 תנועת המראבטון (ע"ע), והאִסלאם פשט בקרב הטוקולור ושבטים אחרים. ס' היתה חלק מממלכות גנה ומאלי הקדומות (ע"ע אפריקה [כרך־מילואים, עמ' 354]), ובמאות ה־14-17 קמה באיזור אימפריית־יולוף שהיתה מורכבת מ 6 ממלכות.

סנגל: חגיגה של בני שבט באסארי — בדרום־מזרח המדינה (או"ם)

ב 1444 הגיעו הפורטוגלים לס' ואחריהם ההולנדים והצרפתים. ב 1624 נוסדה חברת סחר צרפ־

תית לפיתוח הקשרים עם ס׳. ב 1635 הגיעו לס׳ מיסיונרים צרפתים, וב 1659 יסדו הצרפתים את תחנת המסחר הקבועה הראשונה, סַן־לואי, בשפך הס׳, והחלו להוציא מהאיזור תבלין, גומי־ערביקום, שנהב ועבדים. בהדרגה העמיקו הצרפתים לחדור לפנים הארץ והקימו בה עוד תחנות סחר קבועות. סן־לואי עצמה היתה עיר שצרפתים, כושים ומולאטים ישבו בה, ושם החלו הצרפתים את מדיניותם הקולוניאלית, של טימוע הילידים בתרבות צרפת.

ב 1809, בעת המלחמה בנפוליון, כבשו הבריטים את סן־לואי מידי הצרפתים. הם החזירוה אחרי מפלת נפוליון. באמצע המאה ה 19 החל כיבושה השיטתי של הארץ בידי הצרפתים: הוקמו גדודי פרשים (ספאהים — Spahis) אפריקנים וגדודי רגלים מעבדים משוחררים, ובימי המושל פֶדֶרְבּ (L. L. C. Faidherbe; 1854—1865) נכבשה הארץ כולה והיתה לבסיס לקיסרות הקולוניאלית האדירה שהקימו הצרפתים באפריקה המערבית. בירתה של קיסרות זו היתה סן־לואי, ומ 1904 — דקאר, שהצרפתים פיתחוה מאוד. 4 ערים (סן־לואי, גוֹרֶה [Gorée], דקאר וריפִיסְק [Rufisque]), היו בעלות ממשל עצמי, ולתושביהן ניתנה אזרחות צרפתית. ב 1946 ניתן לס׳ ייצוג באסיפה הלאומית הצרפתית „כטריטוריה מעֵבר לים" של „האיחוד הצרפתי" (Union française). ב 1958 אישר משאל עם בס׳ את חברותה ב„חבר העמים הצרפתי" שהוקם אותה שנה. ס׳ התאחדה עם סודאן הצרפתית לפדרציה שנקראה מלי (ע״ע), ובתחילת 1960 ניתנה לפדרציה עצמאות, אך בספטמבר אותה שנה התפוררה, וס׳ פרשה ממנה והיתה למדינה עצמאית, חברה בחבר העמים הצרפתי. נשיאה, ל. סנגור (ע״ע) ריכז בידיו סמכויות שלטון נרחבות. ב 1966 הוקם בס׳ משטר של מפלגה אחת, וב 1970 אישר משאל־עם מתן סמכויות רודניות־כמעט לסנגור. ס׳ היא מהמדינות האפריקניות המתונות, דבר שהשתקף גם ביחסה לישראל, אולם במלחמת יום־הכיפורים ניתקה את יחסיה עם ישראל.

M. Growder, *S., a Study in French Assimilation Policy*, 1962; D.-G. Lavroff, *La République du S.*, 1966.

מ׳. בר.

סֶנֶגָל (Sénégal), נהר במערב־אפריקה. ארכו 1,100 ק״מ ואגן־היקוותו משתרע על 441,000 קמ״ר. מקור יובליו הראשיים, בַּפִינג ובַּקוֹי, ברמת פוּטָה־גַ׳לון שבגינאה. הם מתאחדים בבַּפוּלַבֶּה שבמאלי. לרוב ארכו מהווה הנהר גבול בין מאלי לסנגל בדרום ובין מאוריטניה לסנגל בצפון־מערב. הס׳ נשפך לאוקיאנוס האט־לאנטי ליד סַן־לואי שבצפון סנגל. במרחק 300 ק״מ מהשפך מת־פלג הנהר לאפיקי־משנה ותעלות. שרטון־חול ברוחב 400 מ׳ דוחה את השפך דרומה. — משטר הזרימה של הס׳ הוא בעל אופי עונתי מובהק. בעונת־הגיאות (יולי—דצמבר) גואים מי־הנהר ומציפים עד 25 ק״מ משני צדדיו. בתקופה זו כשיר הס׳ לשיט של ספינות בנפח 1,000 טון עד לֵקֶז (975 ק״מ מהשפך). בעונה היבשה חודרים מי־הים עד למרחק 450 ק״מ.

סַנְגַלּוֹ (Sangallo), משפחת ארדיכלים איטלקית מפירנצה. מבָּניה:

1) גּ׳וּלְיַנוֹ דָּה ס׳ — Giuliano da S. — (1445—1516), מגדולי הממשיכים בדרכו של ברונלסקי (ע״ע) בטוסקאנה. ס׳ בנה את החווילה המפורסמת שבפוגּ׳וֹ אַה קאיאנוֹ (Poggio a Caiano) בסביבת פירנצה, עבור לורֶנצו דה מֶדיצ׳י, ב 1483/5 (ע״ע חוילה). בכנסיית סאנטה מאריה דֶלֶה קארצֶ׳רי, בפראטוֹ (1485), פיתח ס׳ את סיגנון מבניו המרכזיים של ברונלסקי, ובכך קבע ציון־דרך חשוב בהתפתחות הארדיכלות בטוסקאנה. פיתוח אחר, מקורי לא פחות, של סיגנון ברונלסקי, היא הלשכה האוקטאגונאלית של כנסיית סאנטוֹ ספיריטוֹ בפירנצה (1489) והאטריום שלה. ארמון־גונדי בפי־רנצה (1490/94) הוא דוגמה מעולה של ארדיכלות אזרחית בסיגנון הרנסאנס. ב 1514 הגיש ס׳ תכנית לבניינה המחודש של כנסיית סאן פייטרו.

2) אַנְטוֹנְיוֹ דָּה ס׳ — Antonio da S. — (1455—1534), אחיו של (1). יצירת־המופת של ס׳ היא כנסיית סאנטוֹ ביאג׳וֹ (Biagio) במוֹנטֶפּולצ׳אנו (1519—1529; הושלמה 1545); זהו מבנה מרכזני בעל כיפה ושני מגדלים (שרק אחד מהם הושלם), המייצג את סיגנון הרנסאנס בשיאו והמהווה פיתוח של הכנסיה בפראטו (ר׳ לעיל).

3) אַנְטוֹנְיוֹ דָּה ס׳ (הצעיר) — Antonio da S., il Giovane — (1483—1546), אחיינם של (1) ו(2). ראש הזרם הארדיכלי של הרנסאנס בשיא פריחתו ברומא וארדיכל רשמי של הווטיקן, מ 1516 עד מותו. יצירתו המוקדמת, הכנסיה סאנטה מאריה די לוֹרֶטוֹ, ברומא (1507), השפיעה על רבים מהמבנים הכנסייתיים החשובים במחצה השניה של המאה ה 16. מבנה־הפאר שלו הוא ארמון־פארנֶזֶה ברומא (מ 1534 לערך עד מותו; הושלם בידי מיכלאנג׳לו ואחרים), אשר שימש אבטיפוס למבני הארמון המונומנטלי ברומא עד ראשית המאה ה 20. באחרית ימיו הגיש ס׳ תכנית משלו להשלמת מבנה כנסיית סאן פייטרו, אולם היא לא בוצעה (נשתמרו רישום ומודל־עץ).

G. Clausse, *Les S.*, I-III, 1900—02; G. Marchini, *G. da S.*, 1942; G. Giovannoni, *A. da S., il Giovane*, I-II, 1959.

א. רו.

סֶנְגֶר, פְרֶדְרִיק — Frederick Sanger — (נו׳ 1918), ביוכימאי אנגלי. למד בקימבריג׳, ובה קיבל את תואר הדוקטור ב 1943. מחקריו הביאו עמהם הֶשֵׂגים חלוציים בתחום קביעת המבנה הראשוני של החלבונים. בעיה זו — מציאת מקומן של החומצות האמיניות בשרשרת החלבונית — היתה אחד המכשולים העיקריים בהבנת התכונות המורכבות של החלבונים. ב 1945 גילה ס׳ כי דיניטרופלואוֹרוֹבֶנְזֶן (2,4 dinitrofluorobenzene) מתקשר רק לקצה אחד של השרשרת החלבונית, ובכך הוא מאפשר לקבוע את החומצה האחרונה בשרשרת הנחקרת. הפעלת החומר הזה על חלקי השרשרת ושבירה נוספת ע״י הידרוליזה חומצית ובאמצעים אֶנזימטיים, אפשרו לקבוע, מקץ 10 שנות מחקר, את מבנה האינסולין (ע״ע, כר׳ מילואים). לאחר מחקר זה נבדק גם מבנן של עוד מולקולות חלבון, וכיום נהוגות אף שיטות של אנליזה אוטומטית (ע״ע פרוטאינים). כמו־כן שימש המחקר הזה יסוד לסינתזה של האינסולין ב 1964. בתחילת שנות החמישים זכה ס׳ בכמה פרסים חשובים, ונבחר לחבר בחברה המלכותית. ב 1958 הוענק לו פרס נובל לכימיה על עבודתו בחקר מבנה החלבונים, ובעיקר האינסולין.

E. Farber, *Nobel Prize Winners in Chemistry*, 1963[2].

סֶנֶד, אַלֶכְּסַנְדֶר (נו׳ 1921, ולוצלאווק [פולניה]) (ו)**יוֹנַת** (נו׳ 1926, צ׳נסטוחובה [פולניה]), משפחת־סופרים. ב 1934 עלה א. ס׳ עם הוריו לא״י. לאחר הכשרה בקיבוצים גינוסר ותל־יוסף הצ־טרף ב 1939 לקיבוץ רביבים — מראשוני ההתנחלות בנגב. ב 1945 היה ממארגני ההעפלה מאירופה. כיום הוא עורך את הוצאת הספרים של הקיבוץ המאוחד. אשתו, יונת, עברה בפרוץ המלחמה לוורשה, ולמדה בגימנסיה שנתקיימה שם במחתרת, בגטו. בין מוריה היה י. קצנלסון (ע״ע). לאחר המלחמה הצטרפה לתנועת „דרור" וערכה את בטאונה. ב 1946 למדה ספרות באוניברסיטת ז׳נווה. ב 1948 עלתה ארצה, ומאז היא חֲברת קיבוץ רביבים. בני הזוג ס׳ כותבים במשותף. יצי־רתם יונקת ישירות מן הספרות האירופית של דורנו ותורמת בכך גוון חדש בספרות העברית. מספריהם: „אדמה ללא צל" (תשי״א) — על קבוצת מתנחלים ראשונים בנגב (פרס מ. אוסישקין, 1951), „הכתה החמישית" (תשט״ו), „בין החיים ובין המתים" (תשכ״ד; פרס י. ח. ברנר, 1965) — רומן ראליסטי, המתאר לבטיו של נוער יהודי מתבגר בפולניה בין קומוניזם לציונות, על רקע התגברות הפשיזם והאנטישמיות ערב מלה״ע II ובתקופת השואה. חלקו של הספר

הזה („ימיהם הפרוצים לרוח"; פרס־חולון ע"ש ח. קוגל, 1959) מצטיין בתיאור הטיפוסים ובעיצוב הארכיטקטוני, והוא מן היצירות המעולות בספרות העברית הצעירה. בתשכ"ט הופיע ספרם של א. וי. ס' „הנסיון הנוסף" — סיפור אהבתה וכמיהתה של אשה פרטיזנית לילד.

א. שביד, הישג ספרותי בשל, על „ימיהם הפרוצים לרוח", (משא, 4/1959); הנ"ל, ספרות השואה כביטוי של חיי ההווה (מן היסוד, 18/9/64); י. קנז, כורח הבחירה (משא, 14/4/64).

סַנְד, ז'וֹרְז' — George Sand; פסֶדוֹנים של אוֹרוֹר דִיפֶּן, בארוֹנית דִידְוַן [Aurore Dupin, baronne Dudevant] — (1804, פאריס — 1876, נואן [מחוז אֶנדר]), סופרת צרפתית. ס' התייחסה, מצד אביה, לאצולה רמה, ומצד אמה היתה בת פשוטי־העם. ניגוד זה שבמוצאה יכול לשמש הסבר לחלק מן המניעים למרידתה בחברה, לסגידתה לאהבה, לאידֵאליזציה של העם, לפנייתה לסוציאליזם ההומניטארי, לקומוניזם האֶוַנגֶלִי של ימי 1848. בגיל 18 נישאה, אך נישואיה לא עלו יפה והיא נפרדה מבעלה באורח חוקי ב 1836. ב 1831 באה לפאריס, אל אהובה, הסופר ז'יל סנדו (J. Sandeau). הרפתקותיה הסנטימנטליות הרבות של ס' עוררו הדים נרחבים. על יחסיה עם דה מיסה (ע"ע), שהייתם המפורסמת בוונציה והפרידה שבאה אחריה, נכתבו ספרי הסבר ופירוש רבים; הם גם שימשו נושא ליצירתה Elle et lui („היא והוא"), 1859. בהשפעתו של ידידה הרפובליקני הנלהב, מישל דה בורז', התחילה לוקחת חלק בחיים הפוליטיים. מפורסמים ביותר היו יחסיה עם שוֹפּן (ע"ע): עמו התוודעה אל מאיורקה, וכתוצאה מטיולם באי זה נכתב ספרה Un hiver à Majorque („חורף במאיורקה"), 1841.

יצירת ס' מונה יותר מ 120 כר'. את הרומנים, אשר מספרם מגיע לכ 70, אפשר לחלק לארבעה סוגים: א) רומנים על האהבה (Indiana [1832]; Valentine [1832]; Lélia [1833]; Jacques [1834]; Mauprat [1837]; ועוד); ב) רומנים בעלי השראה סוֹציאליסטית (Consuelo [1842/3]; La Comtesse de Rudolstadt [„הרוזנת דה רידולסטאט"], 1843/4; Le Péché de Monsieur Antoine [„פשעו של מר אנטואן"], 1846; ועוד); ג) רומנים שרקעם כפרי, המצטיינים ברעננות מיוחדת (Jeanne [1844]; La Petite Fadette [עבר': „פדיטה הקטנה", תש"י], 1849; François le Champi [1848]; ועוד); ד) סיפורי הרפתקות (Jean de la Roche [1860]; Le Marquis de Villemer [1861]; Mademoiselle la Quintinie [1863]; ועוד). ס' חיברה גם מחזות.

חיבוריה הפוליטיים המגמתיים היו בעלי השפעה במאורעות 1848. את זכרונותיה העלתה ב Lettres d'un voyageur („מכתבי נוסע"), 1834—1836; Histoire de ma vie („תולדות חיי"), 1854/5; Journal intime („יומן אינטימי"), פורסם ב 1926.

ס' זכתה בהצלחה רבה למן סיפוריה הראשונים. בדמיונה הפורה, בסיגנונה הטבעי, הקרוב לסיגנונו של ז'.־ז'. רוסו ששימש לה מופת, השכילה להעמיד את גיבוריה במצבים דרמתיים ובמסגרת מציאותית. עם זאת, כתיבתה שופעת אידאליזם ואהדה לאנושות.

מעטים הסופרים שאישיותם וכתיבתם עוררו סערת־רוחות כה עזה. ס' היתה נערצת ומושמצת, מורמת על נס ומושפלת, ובכך יש עדות לעניין ולרגשות שמעוררת יצירתה.

הכרותה עם הרבה אישים מפורסמים סיפקה לה חומר עשיר למכתביה, הכתובים בסיגנון אֶפיסטוֹלרי מזהיר (Correspondance complète, בעריכת G. Lubin, I—VI, 1964—1969).

א. מורואה, לילה: תולדות חייה של ז. ס', תשט"ז; W. Karenine, *G. S.*, I-IV. 1899—1928; L. Vincent, *G. S. et le Berry*, I-II, 1919; M. Silver, *J. Sandeau*, 1936; A. Maurois, *Lélia; ou, la vie de G. S.*, 1953; P. Salomon, *G. S.*, 1953; Th. Marix-Spire, *Les Romantiques et la musique*, 1955; A. Poli, *L'Italie dans la vie et dans l'œuvre de G. S.*, 1960; G. Colin, *Bibliographie des premières publications des romans de G. S.*, 1965; G. Lubin, *G. S. et Berry*, 1967; L. Cellier (ed.), *Hommage à G. S.*, 1969.

ז. ל.

סִנְדְבַּאד (ערב' سندباد, סורית סִנְדבַּאן, יוונית Συντίπα [סִנטִיפַּה]), שם הגיבור בשתי מחרוזות סיפורים הכלולות ב„אלף לילה ולילה" (ע"ע).

1. מסעות ס' המלח. גרעין המחרוזת ערבי ונוצר כנראה בחוגי המספרים הבגדאדיים במאות ה 8 וה 9, ועליו נוספו בתקופה מאוחרת חלקים שניכרת בהם השפעה מצרית. עיקר המעשה: הסבל הבגדאדי ס' שומע מפי ס' המלח סיפורים של שבעה מסעות מופלאים בארצות רחוקות. סיפורים אלה משקפים את ההוַי של מסעות הסוחרים במרחבי האוקיאנוס ההודי.

2. סיפורי שבעת הווזירים על שחיתות נשים. מקור המחרוזת, כנראה, פרסי־פַּהלְוִי, והיא נתחברה בסוף המאה ה 8. גירסתה הערבית היתה קיימת לכל המאוחר באמצע המאה ה 9. במשך יה"ב תורגמה בשינויים לסורית (וממנה ליוונית), לעברית (כנראה במאה ה 13) — בשם „משלי סֶנדבאר (או סנדבר) החכם" (נדפסה כמה פעמים, החל ב 1516) וללשונות אירופיות. הגירסה הערבית, הכלולה ב„אלף לילה ולילה", מאוחרת מרוב התרגומים הנ"ל.

אלף לילה ולילה (תרגם: י. י. ריבלין), יח, 1968; B. E. Perry, *The Origin of the Book of Sindbad* (Fabula, III), 1960; M. Epstein (ed.), *Tales of Sendbar*, משלי סנדבר, בעברית ובאנגלית; הסברים (באנגלית), 1967.

סַנְדְבֶּרְג, קַרְל — Carl Sandburg — (1878—1967), סופר אמריקני. ס' היה בן למשפחת מהגרים שוודית. בימי נעוריו שלח ידו בעבודות רבות ושונות. ב 1898—1902 למד בקולג' בעיר מולדתו גילזברג. בתום תקופה זו הקדיש את זמנו לעבודה עתונאית, כתיבת שירים ואיסוף חומר לחיבורו הגדול על אברהם לינק(ול)ן. ב 1916 פרסם את ספר שיריו Chicago Poems („שירי שיקאגו"), שמקובל להעריכו כספרו הטוב ביותר. יצירתו Abraham Lincoln: The Prairie Years („אברהם לינק(ול)ן: ימי הערבה"), 1926, ו A. L.: The War Years („א. ל.: שנות המלחמה"), 1939, זכתה בפרס פוליצר להיסטוריה (1940). פרי התעניינותו בפולקלור האמריקני הוא קובץ שירי־העם והבאלאדות The American Songbag („ילקוט השירה האמריקנית"), 1927, ושיר־ההלל The People, Yes („העם, כן"), 1936. Always the Young Strangers („תמיד הזרים הצעירים"), 1953, הוא אוטוביוגרפיה על פרק מוקדם בחייו. — שירתו של ס' כתובה במסורת הפופוליסטית וחלק מיסודותיה נשאבו מיצירתו של ויטמן (ע"ע). הוא כתב, בחרוזים חָפשיים לרוב, על ארצו, על הזוהמה של הערים, על יופי, בלשון מתובלת בניבים מפי האיש הפשוט, ובנימה מיוחדת — אָפיינית לאדם האמריקני. מיטב יצירתו מצטיינת בעָצמה וברגישות. — ס' זכה בפרסים רבים על יצירתו (בהם פרס־פוליצר לשירה [1951] על Complete Poems [„כל שיריו"], 1950).

קרל סנדברג

H. Durnell, *The America of C. S.*, 1963; R. Crowder, *C. S.*, 1964.

סַנְדוֹמִיז' (Sandomierz, רוס' Сандомир), עיר במרכז פולניה. מן הקהילות הקדומות בה. יהודים התיישבו בס' בראשית המאה ה 13. בסוף המאה ה 15 ניהלו תושבי ס' מאבק נגד הסוחרים היהודים בעיר, ורבים נאלצו לעָזבה; ב 1550 ישבו בס' 40 יהודים משלמי־מס. בראשית המאה ה 17 נבנה שם ביכ"נ, ו 16 בתים היו אז בבעלות יהודית. במרוצת המלחמה עם שוודיה (1655/56) נטבחו רוב

יהודי העיר והנותרים גורשו. ב1658 אִפשר המלך ליהודים לשוב לס' ולסחור בה. זכות זו אושרה שוב ע"י המלכים ב1674 וב1745. מאבק העירונים נגד יהודי ס' נתמך ע"י הכמורה הקתולית המקומית והביא לעלילות דם בשנים 1698, 1710, 1748. ב1765 היו בס' 430 יהודים משלמי מס־גולגולת, ובבעלותם היו 30 בתים. תחת השלטון האוסטרי (1795—1809) הוסרו ההגבלות מבעלי־מלאכה יהודים, ונפתח בי"ס יהודי־גרמני. ב1827 ישבו בס' 800 יהודים (23% מכלל האוכלוסיה), ב1897 — 2,164 (33%), וב1939 כ2,500.

תקופת השואה. עם כיבושה של ס' ע"י הצבא הגרמני, ב15 בספטמבר 1939, נערכו בה פרעות, ובהן נהרגו יהודים. ב1942 גורשו לס' כ2,000 מיהודי הסביבה. ב29 באוקטובר 1942 נשלחו כ3,200 יהודים מס' למחנה ההשמדה בלז'יץ. לאחר שאלפי יהודים ברחו ליערות וארגנו יחידות־גריליה, הוציאו הגרמנים צו ב10 בנובמבר 1942, ובו הבטיחו בטחון פיסי לאלה שיֵצאו מן היערות. רבים חזרו. כ6,000 רוכזו בגטו ס', וזה חוסל ב10 בינואר 1943 ורוב יושביו נשלחו לטרבלינקה (ע"ע). 700 נותרו בחיים, והם נשלחו למחנות־כפיה, האחד מהם — בס'. רוב יושביו נרצחו ב1944.

י. הלפרין, פנקס ועד ארבע ארצות (מפתח בערכו), 1945; L. Rotoczny, *Przewodnik po Sandomierzu*, 1910.

סֶן דְיֵאגוֹ (San Diego), עיר־נמל בדרום־מערב קליפורניה, אה"ב; כ10 ק"מ מגבול מכסיקו. 696,770 תוש' (1970), בס"ד־רבתי 1,221,000 תוש'.

ס"ד העיר מקיפה את מפרץ ס"ד הגדול והסגור שבו נמצאים בסיסים גדולים מאוד של צי אה"ב וחיל הנחתים שלה וכן נמל מסחרי. האחרון משמש בעיקר כנמל־עגינה לאניות המפליגות מתעלת פנמה צפונה באוקיאנוס השקט. הקמת הבסיסים והמספנות במחצית הראשונה של המאה הביאו לגידול העיר. שיעור הגידול עלה מאוד מ1950 (334,390 תוש') ואילך (אוכלוסיית העיר הוכפלה תוך שני עשורים), כשהורחב הבסיס הכלכלי עם התפתחות תעשיה עתירת־מדע — אלקטרוניקה, אווירונאוטיקה ואסטרונאוטיקה. האקלים היבש והנוח במשך כל השנה עודד את ענף התיירות ובס"ד קם מרכז לספורט ימי ונמל יאכטות.

בס"ד 2 אוניברסיטאות ושלוחה של אוניברסיטת קליפורניה (ס"ה 8,450 תלמידים ב1970), מכון נודע לאוקיאנוגרפיה ומכון לביולוגיה. גן החיות העירוני הוא מהגדולים בעולם.

R. F. Pourade, *The History of S. D.*, I–II, 1960/61; A. C. Fisher, *S. D. California's Plymouth Rock* (NGM, 136), 1969.

יהודי ראשון התיישב בס"ד ב1850. ב1888 הוקמה רשמית קהילה מאורגנת, רפורמית, בשם „בית ישראל", וכעבור שנה נבנה ביכ"נ. ב1905 הוקם ביכ"נ אורתודוכסי, „תפארת ישראל", ולידו ת"ת. בשנות ה30 קמו מוסדות צדקה שונים ובשנות ה40 — סניפים של „בני ברית", מרכז קהילתי ומושב זקנים. הקהילה גדלה מאוד בשנות מלה"ע II ולאחריה. כיום יש בס"ד 7 בתכ"נ, בי"ס יומי עברי, מספר ת"ת והתארגנות יהודית וציונית ענפה. ב1968 היו בס"ד כ11,000 יהודים.

סַנְדָלִית, ע"ע רִיסָנִיּוֹת.

סֶן־דֶנִי, מִנְזַר־ (Saint-Denis), מנזר בנדיקטיני היסטורי, במרכז הפרוור ס"ד בצפון־פאריס; נוסד במאה ה7, במקום שלפי המסורת נקבר המארטיר דיוניסיוס הקדוש (ע"ע; מכאן שמו של המקום). המנזר נחשב לקדום ולחשוב שבמנזרי פאריס, בייחוד בשל היותו מקום קבורה של מלכי צרפת, ותולדותיו קשורות בתולדות מלכי צרפת, שהיו בין הנדבנים הגדולים שתרמו להאדרת המנזר: המלכים הקארולינגיים, פֶּפִּין הגוץ וקארל הגדול, בנו אגפים שונים במנזר. גם המלכים הקאפֶּטינגים שמרו על קשר הדוק עם המנזר ונסתייעו בעצתו של אב־המנזר סיז'ה (ע"ע) שתקופה מסוימת (1147—1149) שימש כעוצר בעת שהמלך לואי VII (ע"ע) יצא למסע הצלב השני. לסיז'ה חלק מכריע בפיתוח החקלאי ובתנופה המשקית של המנזר ובתקופת כהונתו נבנתה הכנסיה המפוארת המגלמת את יסודות הסיגנון הגותי הקדום. בזכות צורתה הארכיטקטונית, קישוטיה וזגוגיותיה הצבעוניות נחשבה לפנינה אמנותית יקרה. במנזר ס"ד צמחה גם מסורת חשובה של כתיבת היסטוריה, ו„הכרוניקה של ס"ד", אשר נרשמה ע"י הנזירים מן המאה ה8, היא מקור ראשוני לחקר תולדות המנזר, הכנסיה וממלכת צרפת. במרוצת הדורות נוספו לס"ד בניינים ואגפים חדשים: במאה ה13 חודש בסיגנון הגותי; במאה ה14 נבנו קפלות מרשימות; במאה ה16 נהרס חלק מן המבנים של המאה ה13 ובמקומם הוקמו אחרים בהשראת הסיגנון הקלאסי. מנזר ס"ד סבל ונפגע בעקבות המלחמות הרבות. במיוחד סבל ממלחמות הדת בצרפת במאות ה16 וה17; בתקופת המהפכה הצרפתית נשדד ונהרס בחלקו, כשההמון פתח וחילל את קברות המלכים, אך הוא שוקם באמצע המאה ה19 בראשותו של הארדיכל ויולה־לה־דיק (ע"ע). כיום משמש המקום כאתר לאומי מוגן. בחפירות הארכאולוגיות הממושכות, שנערכו במקום, נתגלו ב1957 יסודותיה של כנסיית המנזר אשר נבנתה ב630 ע"י דאגוברט. ממצאים מרובינגיים ואחרים שנתגלו במהלך החפירות משוכנים במוזיאון להיסטוריה ולאמנות (נבנה ב1902) המצוי בקרבת המנזר.

E. Panofsky (ed.), *Abbot Suger on the Abbey of St. D. and Its Art Treasures*, 1946; J. Formigé, *L'Abbaye royale de St. D.: Recherches nouvelles*, 1960; A. Lapeyre, *Des Façades occidentales de S. D.*, 1960; S. M. Crosby, *The Plan of the Western Bays of Suger's New Church at S. D.* (Jour. of the Soc. of Arch. Hist., XXVII, 39–43), 1968; id., *Carolingian Pavement at S. D., Preliminary Report* (Gesta, IX, 1, 42–45), 1970; id., *The Apostle Bas-Relief at S. D.*, 1972.

י. לו.

סַנְדְרַר, בְּלֶז — Blaise Cendrars; פסֵודונים של פְרֶדְרִיק סוֹסֶה [Frédéric Sauser] — (1887—1961), משורר ומספר שוויצי, בשפה הצרפתית. ס' יצא בגיל צעיר לתור בעולם — בסיביר, במזרח ובאמריקה. במלה"ע I נפצע וזרועו נקטעה. הוא תיאר באמנות וברגש את חייו עשירי ההרפתקות והסכנות. ס' כתב שירים (Le Panama ou les Aventures de mes sept oncles [„פאנאמה או הרפתקות שבעת דודַי"], 1918; רומאנים (Dan Yack, 1929; Bourlinguer [„לנוע ולנוד"], 1948); סיפורים קצרים, מסות, ספרי זכרונות. — עם ג. אפולינר, שעליו השפיע, ומ. ז'קוֹב (ע' ערכיהם), ס' היה מחלוצי השירה הצרפתית המודרנית, ופתח בפניה דרכים חדשות הן בתמאטיקה ובדימוי והן בלשון ובטכניקה. כל כתביו: Oeuvres complètes, I—VIII, 1947—1965.

L. Parrot, *B. C.*, 1948; J. Buhler, *B. C.*, 1960; J. C. Lovey, *Situation de B. C.*, 1965.

סֻנָּה (سنة = מנהג, נוהג או הרגל), מושג בעל משמעות מיוחדת בענייני חוק ודת באסלאם (ע"ע, עמ' 967). ראשיתו נעוצה בהשקפותיהם של שבטי הערבים הפגאניים שראו בתקנות ובמנהגים של אבותיהם חוק בל יעבור, ולפיכך קשתה על אנשי מכּה קבלת בשורתו של מחמד (ע"ע). אולם המושג הועתק אל האסלאם, כשאת מקומם של האבות תופסים מחמד וחבריו. בקראן מופיעה הס' בשני ביטויים עיקריים: „סֻנת אל־אַוַּלין" — „הס' של הקדמונים" (סורה ח', ל"ט ועוד) ו„סנת אללה" — „הס' של אלהים" (סורה י"ז, ע"ט ועוד), וזאת בהוראה ספציפית של העונש שנהג אללה להטיל על עמים קדמונים שהתייחסו בחוסר אמונה לנביאיהם. אולם במסורת המוסלמית שלאחר הקראן, בחַדית' (ע"ע), מופיעה הס' בצביונה הקדום; כאן מובנה דרכו של מחמד בתור דוגמה לאורח חיים; במרוצת הזמן ניתוספה למסגרת זו גם הס' של חבריו והס' הפכה להיות מכלול המנהגים והדעות של עדת האסלאם הקדומה ואי לזאת נחשבה לפירוש המוסמך ביותר של כל דברי הקראן.

הס׳ נמסרת בהדית׳ בצורת סיפור, מסורת או מאמר, המובא מפי מחמד או אחד ממקורביו, באמצעות שושלת מוסרים, ששמעו את הדברים זה מפי זה. במידה שהטילו ספק במהימנות המוסרים, עסקו חכמי האסלאם עוד בתקופה הקדומה בניפוי חומר הס׳ הרב שנצ־טבר, במסגרת הביקורת הכללית של ספרות החדית׳. המחקר המ־ערבי המודרני מטיל ספק ברבים מדברי הס׳ שמגמתיות כלשהי ניכרת בהם. הואיל והס׳ מקודשת על המוסלמים, הרי כל דבר שאינו מזדהה עמה לחלוטין הוא בבחינת „בִּדְעה״ — חידוש בלתי רצוי, שאין לנהוג לפיו. אולם הואיל ונסיבות משתנות של זמן ומקום תבעו הכנסת שינויים בהלכות האסלאם, עסקו חכמי הדת במרוצת הדורות בדיונים לצורך התרתן של „בִּדעות״ שונות, והיו מהן ש־הפכו לס׳.

היחס שבין הס׳ לקראן היווה תמיד בעיה לחכמי האסלאם. בקראן עצמו יש רמזים לחשיבות הס׳ של מחמד. בחדית׳ ניתן עפ״ר לקראן ולס׳ מעמד שווה, כשהס׳ משלימה את הקראן ומשמשת מקור חשוב לפסיקת הלכה; אולם יש המעמידים את הס׳ מעל הקראן, ואפילו מתקנים על פיה את הקראן. למוסלמים הדבקים בס׳ בענייני אמונה ופולחן ניתן השם „אַהְל א־סֻנה ואל־גַ׳מאעה״ („אנשי הס׳ וההסכמה״), או בקיצור „אהל א־סנה״. שם זה בא להבליט במיוחד את הניגוד שבין האורתודוכסיה לבין השיעה (ע״ע). לאמיתו של דבר אין השיעים כופרים בס׳, אולם כחסידי משפחת מחמד, הם חולקים לפעמים על שושלות המוסרים של דברי הס׳ בחדית׳; בדרך כלל הם מסתמכים על ספרי החדית׳ של כלל העדה במידה שתוכן הדב־רים אינו סותר את מגמותיהם, אם כי יש להם גם ספרות ס׳ עשירה המיוחדת רק להם.

י. י. גולדציהר, הרצאות על האיסלאם, תשי״א.

אב. שׁ.

סְנֶה, העץ (או השיח) שמתוכו התגלה ה׳ למשה „בלבת אש״, בהר האלהים, כשלהפתעתו „הסנה בֹּער באש והסנה איננו אֻכל״ (שמ׳ ג, א—ה). לס׳ המקראי הוצעו זיהויים רבים, כגון העץ הקוצני הנפוץ בנחלי המדבר, השיזף (ע״ע) המצוי (Zizyphus spina-christi), הקרוי בערבית כבמצרית נַבְּס (نبس) ואכן, בכתובת קדומה שנת־גלתה בסיני נזכר „האל ספדו השוכן בתוך נבס״ (השו׳ „שֹׁכְנִי סנה״ [דב׳ לג, טז]). ואפשר שהוא אחד ממיני השִׁטה (ע״ע) הנפוצים בסיני, או הט־פיל המטפס שלה, הרנוג השטים (Loranthus acaciae; וע״ע הרנוגיים), שהוא בעל פרחים ופירות אדומים, ועשוי, מרחוק, ליצור אשליה של בעי־רה. אחרים זיהו את הס׳ עם הכַּסיה המדברית (Cassia obovata), הקרויה בערבית סַנא. צמח זה נמוך מאוד, וכבר העירו חז״ל שהשרה הקב״ה את שכינתו על הס׳ משום שהוא נמוך משאר אילנות (שבת ס״ז, ע״א); ברם, הכּסיה אינה „אילן״, אלא צמח חד־שנתי. לנזירים במנזר סַנטה קַתרינה שתי מסורות בזיהוי הס׳: השיח קַרְקַשׁ צהוב (Colutea istria), שלו פרחים צהובים זוהרים ותרמילים נפוחים, או השיח פטל (ע״ע) קדוש (Rubus sanguineus [sanctus]).

פטל קדוש
(מן הזיהויים המוצעים לסנה)

לזיהוי האחרון יש סימוכין בספרות חז״ל. פירותיו, האדומים בתחילה ומשחירים בסוף, הם ענבי ס׳ (ירו׳ מעש׳ א׳, ג׳). לדבריהם: „מה הס׳ הזה גדל בגינה ובנהר, כך ישראל הם, בעולם הזה ובעולם הבא״. „מה הס׳ הזה גדל על כל מים כך ישראל אינן גדלין אלא בזכות התורה שנקראת מים״. שיח זה מצמיח ענפים דקים וארוכים בעלי קוצים דוקרניים, כמאמרם: „מה הס׳ הזה עושין אותו גדר לגנות — כך ישראל [גדר] לעולם״. קוציו מיוחדים בכך „שכולן כפופין למטה״. פירותיו השחורים מתוקים וטובים לאכילה, ברם, הבא לקטוף אותם „מכניס ידו לתוכו ואינו מרגיש, וכשהוא מוציאה, מסתרטת; כך, כשירדו ישראל למצרים לא הכירה בהן בריה, וכשיצאו יצאו באותות ובמופתים״. העוף — „נכנס לתוכו אינו מרגיש, וכשהוא יוצא — כנפיו מתמרטות״. הפרחים, הוורודים כמין ורדים קטנים, הביאו לקביעה ש„הס׳ עושה קוצים ועושה ורדים״. עליו מורכבים מ 3—5 עלעלים, ובכך ראו רמז לשלושת האבות ולמשה ואהרון (שמו״ר ב׳, ט׳; שהש״ר א׳, ר׳). מפוקפק הוא הקשר האטימולוגי בין השם סיני לבין הס׳.

י. פליקס, עולם הצומח המקראי, 110—112, 1968²; I. Löw, *Die Flora der Juden*, III, 1924.

י. פל.

סְנֶה (קְלֵינבוים), **משֶׁה,** (1909, רַדזין [פולניה] — 1972, ירושלים), מדינאי ופובליציסט. בן למשפחת משׂכילים חובבי־ציון. למד רפואה באוניברסיטת ורשה וב 1930 נבחר ליו״ר הסתדרות הסטודנטים הציוניים בוורשה „ירדניה״. הוא התקרב למנהיג הציוני י. גרינבוים (ע״ע); ב־1932 נכנס לועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולניה, ול־אחר כשנתיים היה ליו״ר שלו. ב 1933 נתמנה לעורך השבועון היהודי־פולני „אופיניה״ („דעה״), וב 1935 — לעורך המדיני של העיתון היומי רב־התפוצה „היי־ינט״. באותה שנה הוסמך לרופא. היה ציר לקונגרס הציוני ה 18, ומהקונגרס ה 19 היה חבר הועה״פ של ההסתדרות הציונית ונמנה, לצד גרינבוים, עם ראשי סיעת הרַדיקלים, שהיוותה אופוזיציה להנהגתו של וייצמן והאשימה אותו בפשרנות כלפי ממשלת המנדט. ב 1939 שירת כקצין בצבא הפולני, ועם נפילת פולניה הצליח להמלט לא״י. ביוני 1940 צורף למפקדה הארצית של ההגנה, וב 1941—1946 שימש כראשה (רמ״א). ב 1943—1948 היה חבר הוועד הלאומי מטעם הציונים הכלליים, ומ 1945 חבר הנהלת הסוכנות. ס׳ השפיע על עיצוב דמותה ודרכה של ה„הגנה״ בתקופת משבר היחסים עם השלטון הבריטי (ע״ע א״י, עמ׳ 560—561) ועם הארגונים הפורשים (ע״ע הגנה, עמ׳ 406). ב 1945 נמנה, כנציג „ההגנה״, עם ראשי „תנועת המרי העברי״ (ע״ע הגנה, עמ׳ 401). ב„שבת השחורה״ (יוני 1946) התחמק ממעצר ויצא לפאריס, לייצג שם את עמדתו במליאת ההנהלה הציונית — בעד המשך המאבק בבריטים — שסתרה את דרישתו של וייצמן בעניין זה. משלא נתקבלה דעתו, התפטר מתפקידו כרמ״א, נבחר מחדש להנהלה הציונית וקיבל את ראשות המחלקה המדינית לאירופה (גיוס תמיכה בהקמת המדינה) וראשות המחלקה לעליה ב׳. ב 1947 חל מפנה שמאלי בדעותיו, ובסופה של אותה שנה התפטר מהנהלת הסוכנות, על רקע ויכוח בשאלת האוריינטציה הבין־לאומית של ההנהגה הציונית. בינואר 1948 השתתף בוועידת־היסוד של מפלגת הפועלים המאוחדת (ע״ע), נבחר להנהגתה ולמערכת בטאונה „על המשמר״. מאז הכנסת הראשונה ועד לפטירתו (פרט לכנסת השישית) היה חבר־כנסת. ב 1953, בעקבות משפטי־פראג, פרש והקים את „מפלגת השמאל הסוציאליסטי בישראל״, שהתאחדה ב־אוקטובר 1954 עם המפלגה הקומוניסטית הישראלית (ע״ע). בספרו „סיכומים בשאלה הלאומית לאור המארכסיזם־לניניזם״, 1954, ניסה

משה סנה
(לשכת העתונות הממשלתית)

לבסס את השינוי בהשקפותיו הפוליטיות. לאחר הצטרפותו למק"י, היה חבר הלשכה הפוליטית שלה, עורך בטאונה „קול העם" ויו"ר סיעתה בכנסת. ב־1965 מילא ס' תפקיד מרכזי במפנה הלאומי שחל במק"י, עם התפלגות רק"ח. במלחמת ששת הימים ובעקבותיה התמסר לפעולת הסברה ענפה, בארץ ובחו"ל, לביסוס צדקתה של ישראל ולכינון שלום על בסיס של פשרה והדדיות. ס' פרסם מאות מאמרים בעתונות היהודית הפולנית ואח"כ בעתונות הישראלית ובכ"ע רבים בארץ ובחו"ל. בצוואתו הביע חרטה על שלילתו הטוטַלית את הציונות ללא צידוק עיוני או מעשי, ותבע מאבק נמרץ בגישה האסימילַטורית של השמאל העולמי.

יע. ל. - יא. צ.

סַנְהֶדְרִין (יונ' Συνέδριον), הגוף הדתי, השיפוטי והפוליטי העליון בא"י בתקופה הרומית. נראה שמבחינה היסטורית קשורה פעילותה של הס' עם שקיעתו של מוסד כנסת הגדולה (ע"ע), אולם בשאלות מהותה, טיבה ותפקידיה של הס' קיימות סתירות גדולות במקורות. אצל יוסף בן מתתיהו ובברית החדשה הס' היא בעיקרה מועצה פוליטית ושיפוטית בראשותו של המושל — המלך או הכה"ג, — ואילו מהמקורות התַנאיים מצטיירת הס' „הגדולה" (ר' להלן) כגוף מחוקק בעל אופי דתי מובהק, הפועל לעתים רחוקות בלבד כבי"ד (כגון בנביא שקר או בכה"ג), ובראשה נשיא (ע"ע) ואב בי"ד.

איזכור ראשון של ס' הוא אצל יוסף בן מתתיהו, המספר שבשנת 57 לפסה"נ חילק גַבִּיניוס את א"י (ע"ע, עמ' 352—355) ל־5 „סנהדראות" (קדה"י י"ד, ה', ד'; מלה"י א', ח', ה'), וכאן ודאי שהכוונה לגוף פוליטי, כי הרומאים לא התערבו בחיי הדת של ארצות כיבושם. התיאור הבא קשור בהורקנוס, האתנַרך של יהודה, כנשיא הס' ששפטה את הורדוס (ע"ע, עמ' 929; קדה"י י"ד, ט', ז'); כשנתמלך, כינס הורדוס את הס' לשפוט את הורקנוס על מעשה זה (שם ט"ו, ו', ב'). ועוד מזכיר יוסף (שם ט"ז, א', א') ס' מורכבת מפקידים רומאים, שהוקמה בסוריה כדי לשפוט את בניו של הורדוס. הכה"ג הצדוקי חנן כינס את חברי הס' לשפוט את אחי ישו, וחכמי הפרושים טענו בפני המושל הרומאי כי לא היתה סמכות לחנן לעשות כן ללא אישורו של המושל ודרשו את סילוקו של חנן (שם כ', ט', א'). ס' זו היתה בוודאי צדוקית בהרכבה, ואין ספק כי סילוקו של חנן ע"י אגריפס II נועד לפייס את הפרושים. הס' שזומנה ע"י אגריפס II להרשות למשוררים הלויים לשרת בבגדי בד, בדומה לכהנים, היתה, כנראה, פרושית, והתנגדותו של יוסף להחלטה זו מייצגת את השקפת הכהונה הצדוקית (שם כ', ט', ו'). יוסף עצמו קיבל את משרתו כמפקד עליון מן הס' (חיי יוסף, 62), כשהוא מכנה אותה גם בשם Κοινον (שם 190, 309) ומתארה כאספת ראשי העם בירושלים (שם 28). הברית החדשה מתארת 3 משפטים, כנראה במקומות נפרדים, בפני ס' שהכה"ג יושב בראשה. ישו (ע"ע, עמ' 420) נשפט בליל פסח (או בלילה שלפניו) בארמון הכה"ג; תלמידיו — פטר ויוחנן הזבדי — נחקרו, בשעות־הערב, בירושלים („מעשי השליחים" IV, 3—6); ובמקרה של פאולוס נצטוו הכה"ג וכל הס' להופיע בחצר הנציב (שם XXII, 25—30).

לעומת כל זאת מתארים המקורות התַנאיים את הס' כאספת־חכמים, שמקומה הקבוע בלשכת הגזית (ר' להלן) והיא מתכנסת לדון באיסור והיתר יום יום, אך לעולם לא בלילה, ולא בשבת, בחג ובערבי חג (תוספ' סנ' ז', א' ועוד). הס' היא הסמכות העליונה בהלכה, בענייני איסור והיתר, ודעות המיעוט — אף בתוכה — בטלות, ו„זקן ממרה" דינו מיתה. הס' דנה גם בעניינים כייחוסי כהנים (ע"ע יוחסין, עמ' 360—363) ונזכרים מקרים אקטואליים שונים (בדיני פאה ומקוואות) שנשלחו ללשכת הגזית (פאה ב', ו'; עד' ז', ד'). לס' זו (של 71) סמכות בלעדית לדון שבט שלם, נביא שקר או כה"ג. היא לבדה מחליטה על הכרזת מלחמת־רשות (ע"ע מלחמה, עמ' 643/4), על הוספת שטחים לירושלים (ולמקדש), על מינוי ס' קטנות ועל הכרזת עיר נידחת (סנ' א', ה'). מתפקידיה הבלעדיים האחרים: שריפת פרה אדומה, הכרזת זקן ממרה ובחירת מלך וכה"ג (תוספ' שם ג', ד'). טקסי השקאת הסוטה (ע"ע אִשות, עמ' 384/5) ועגלה ערופה (משנ' סוטה ט', א'; תוספ' סנ' ג', ד'; וע"ע רצח) נערכים בהשגחתה. יש להניח כי אכן נהגו תפקידים אלו בפועל בתקופת הבית: שמעון החשמונאי נתמנה לכה"ג ונשיא ע"י האספה הגדולה של כהנים וראשי העָם (חשמ"א י"ד, כ"ז), ויונתן החשמונאי התייעץ עם זקני העם, לפני שהגביה את חומות ירושלים והקים את הסוללה הגדולה בין המצודה לעיר, אף שלא נועץ בם בשאלת הקמת הריסות העיר וחומותיה והקמת חומות המגן (שם י"ב, ל"ה—ל"ו; והשו' גם משנ' שבו' ב', ב').

המקורות התנאיים מציגים את הס' כמורכבת מחכמי הפרושים ובראשה נשיא ואב בי"ד, ואילו המקורות היווניים מוסרים, כי בדרך כלל עמד המלך או הכה"ג בראשה. שמעיה ופוליון (= שמעיה ואבטליון [או: שמאי והלל]), ושמעון בן גמליאל — אצל יוסף בן מתתיהו — ורבן גמליאל I — במעשי השליחים — נזכרים כחברים חשובים של הס', אך המקורות התנאיים מתייחסים אליהם כאל ראשי הס'. ולא עוד אלא שבמעשי השליחים מתוארת הס' כמורכבת מצדוקים ופרושים באחד.

3 גישות עקרוניות קיימות בין החוקרים בפתרון סתירות אלו, ולכל אחת מן הגישות כמה וכמה ואריאנטים. יש החושבים שהיתה ס' אחת — גוף פוליטי, דתי ושיפוטי הגבוה ביותר. ס' זו — יש הסבורים כי הכה"ג היה בה היו"ר, ויש סבורים שהיה זה הנשיא הפרושי — אף כי לעתים קרובות תפסו השליטים החילוניים את התפקיד. שיטה אחת מחלקת את התפקידים בין הכה"ג, שהיה הנשיא, ואב ביה"ד שהיה פרושי. לדעת ג. אלון (ר' ביבל') היתה ס' אחת זו מורכבת מצדוקים ופרושים, שכיהנו ע"פ תור. לגישה זו משותפת התפיסה היסודית שתיתכן רק ס' אחת בעיר, אך למעשה יכולה המלה „ס'" לציין כל מועצה — של השליט, של פקידות גבוהה, של בעלי ברית צבאית וכד'. גישה שניה גורסת שבירושלים היו 3 ס' קטנות בנות 23 איש, של פרושים, כהנים ומיוחסים, כל אחת בעלת תפקיד שונה. אספת 3 הס' הללו, בראשות נשיא ואב"ד, הָוותה את הס' הגדולה בת 71 איש. מבנה כזה משתקף גם בתוספתא (חג' ב', ט'; סנ' ז', א') ובירושלמי (סנ' א', ז'), אך יש לשער, כי הוא דמיוני בלבד. יש לציין, שמקורות אלו — בניגוד לתלמוד הבבלי (סנ' פ"ח, ע"ב) — מדברים על בתי דין קטנים של 3 חכמים בלבד — אף שאין קוראים אותם ס" אלא „בתי־דינין של שלושה". הגישה השלישית טוענת, כי היו שני גופים עליונים (ס") בירושלים, האחד פוליטי והאחר דתי, אלא שיש אומרים שהגוף הדתי נקרא „בי"ד הגדול שבלשכת הגזית", והשימוש במושג ס' לגביו אינו מדויק, ולדעת אחרים אין הוכחה שהס' הפוליטית כוּנתה „גדולה", ולדעתם ההפרדה בין הסמכות הפוליטית והדתית נבעה מכך שהתפיסה הפוליטית של הס' לא נתקבלה על דעתם של הורקנוס ואריסטובלוס, ואחריהם לא ביקשוה גם הורדוס והכה"ג, שנתמנו ע"י הרומאים. ראיות רבות, וראיות שכנגד, הובאו לכל שיטה, אך הסבר משביע־רצון ומקובל על הכל אינו קיים עדיין.

לאחר חורבן הבית הוקמה שנית הס' ביבנה, ובראשותו של הנשיא היתה למוסד הפוליטי היהודי הגבוה ביותר באימפריה הרומית. אחר מרד בר־כוכבא נדדה הס' לגליל. בראשונה נתאספה באושא (ע"ע) ולאחר מכן ביבנה (ע"ע) ושוב עברה לאושא וממנה לשפרעם הקרובה (ר"ה ל"א, ע"ב; אך השו' המקורות המקבילים במדרשים), ובתקופת יהודה הנשיא ישבה בבית־שערים ובציפורי, ולבסוף בטבריה. הרומאים חדלו, כנראה, להכיר בס' כאשר ביטלו את הנשיאות (ע"ע הלל III).

ה. מנ.

ב ה ל כ ה. המצווה למנות רשות שופטת עליונה, שמושבה יהיה ב„מקום אשר יבחר ה׳" מפורשת בתורה (דב׳ ז, ח—י). חברים בה „הכהנים הלויים" ו„השופט" ויש לפנות אליה „כי יפלא ממך דבר למשפט". יהושפט מלך יהודה העמיד „שופטים בארץ, בכל ערי יהודה הבצורות" ובירושלים העמיד „מן הלוים והכהנים ומראשי האבות לישראל למשפט ה׳ ולריב" (דה"ב, יט, ד—יא), ברוח המצווה המפורשת בספר דברים. ח ז " ל (המקורות מרוכזים בעיקר במשנה, בתוספתא, בבבלי ובירושלמי למסכת סנ׳, פרקים א׳, ג׳, ובמדרשי ההלכה לפרשת שופטים) דרשו מן הכתוב בדברים (טז, יח): „שממנים בי"ד לכל ישראל", וכן „שממנים בי"ד לכל עיר ועיר...", „בכל פלך ופלך". לפי ההלכה, „בי"ד... אע"פ שאין בו כהנים ולויים, כשר" — ובלבד שהיו חבריו מן „המשיאין לכהונה" (ע"ע יוחסין). חז"ל מתארים 3 בת"ד שהיו בירושלים בזמן הבית, ושישבו בסביבת המקדש: בית-דין של 71 (או: 70) יושב בלשכת-הגזית, ושני בת"ד של 23 (או של שלושה), האחד יושב על פתח הר-הבית והאחר על פתח-העזרה. כיו"ב היו „שאר בת"ד של 23 בכל עיירות ישראל"; אם ידעו — ידעו, ואם לא — באים לזה שעל פתח הר-הבית; אם לא נענו שם, באו לזה שעל פתח העזרה. אינסטנציה אחרונה היתה זו שבלשכת הגזית, ואלה „אם שמעו, אמרו להם; ואם לאו, עומדים למנין" (כלו׳, קובעים לפי רוב דעות). בי"ד זה שבלשכת הגזית היה „בי"ד הגדול — שממנו יוצאת תורה לכל ישראל" ובתה"ד שבערים היו כפופים לו ומתמנים על-ידו. מבתה"ד שבערים היו הדיי־נים מועלים אל בתה"ד הגדולים הנ"ל שבירושלים. לבי"ד של 23 ראויה עיר שיש בה לפחות 120 (או: 230) איש, ובי"ד כזה מוסמך לדון גם בדיני-נפשות; ביה"ד של 71 מוסמך היה לדון בעניינים הנוגעים לציבור בכללו. עם חדירת ההשפעה היוונית לא"י במחציתה השניה של תקופת הבית השני, נתאזרח הכינוי היווני ס׳ (= מועצה, התוועדות) לבתה"ד הללו. בי"ד של 71 נקרא ס׳ „גדולה", ושל 23 ס׳ „קטנה", וחז"ל השתמשו בכינויים הללו גם לגבי בת"ד שקדמו לתקופה היוונית.

ע"פ חז"ל, ראשיתו של ביה"ד הגדול בישראל בימי משה, שכינס ע"פ מצוַת ה׳ 70 איש „מזקני ישראל" (במ׳ יא, טז—יז): 70 איש — „ומשה על גביהן", הרי 71. לדעת ר׳ יהודה, לא נמנה משה עצמו מכלל חברי ביה"ד, וע"כ אין ס׳ „גדולה" אלא של 70. אף מינוי בת"ד של 23 — ראשיתו, לדעת חז"ל, בימי משה, שע"פ עצת יתרו חותנו העמיד סנהדראות קטנות לשבטים. חברי ס׳ צריכים להיות סמוכים (ע"ע סמיכה), יודעים בחכמות ובלשונות, ובעלי תואר והדר. „אין מושיבין בסנהדרין זקן וסריס ומי שאין לו בנים [משום שאין בהם רחמים] ור׳ יהודה מוסיף: אף אכזרי" (סנ׳ ל"ו, ע"ב). פעולת הס׳ מתוארת כך: „ס׳ היתה כחצי גורן עגולה, כדי שיהיו רואין זה את זה. ושני סופרי-הדיינין עומדים לפניהם, אחד מימין ואחד משמאל... ר׳ יהודה אומר: 3... ו 3 שורות של ת"ח יושבים לפניהן. כל אחד ואחד מכיר את מקומו" (משנ׳ סנ׳ שם; תוספ׳ שם ח׳, א׳—ב׳; ועוד). בראש הס׳ הגדולה עמד הנשיא; ומשנהו היה נקרא „אב-בית-דין" (ע"ע זוגות). נראה כי היה גם שלישי בדרגתו, שהיה נקרא חכם (ע"ע), והיו נוהגי-כבוד מיוחדים לכל אחד מהם (תוספ׳ סנ׳ ז׳, ח׳—ח׳, ב׳; ירוש׳ שם א׳, ד׳; הוריות י"ג, ע"ב). נזכר גם ה„מופלא" (הוריות א׳, ד׳; ירוש׳ שם א׳, ב׳; בבלי שם ד׳, ע"ב, ועוד) ותפקידו אינו ברור. היו שפירשו, כי ה„מופלא" הוא הנשיא, ולדעת אחרים הוא אב ביה"ד, אך יש שהמובן הוא חכם סתם מחכמי ביה"ד. נראה כי עכ"פ לאחר החורבן שימשה הס׳ גם כ„ישיבה", ותלמידים רבים למדו תורה מפי חכמיה (ידים, ג׳, ה׳; ירוש׳ ברכ׳ ד׳, א׳; בבלי שם כ"ז, ע"ב—כ"ח, ע"א), ומצינו בהקשר עם הס׳ גם את התואר „ראש-הישיבה" (כת׳ ק"ג, ע"ב; והשו׳ ברכ׳ כ"ז, ע"ב).

שאלת ח י ד ו ש ה ס׳ בזמן הזה מעוגנת בדעת הרמב"ם „שאם הסכימו כל החכמים שבארץ-ישראל למנות דיינים ולסמוך אותם הרי אלו סמוכים... ויש להם לסמוך אחרים. א"כ למה היו החכמים מצטערין על הס׳... לפי שישראל מפוזרין וא"א שיסכימו כולם... והדבר צריך הכרע" (הל׳ ס׳ ד׳, י"א). דיונים תאורטיים בשאלת חידוש הס׳ בימינו הועלו בפומבי לא פעם: י. מ. הובשה, „מאמר להחזקת היהדות", פיטרקוב, תרע"א; א. ל. פרידמאן, „למען ציון", ניו-יורק, תרע"א; א. דיינארד, „ארכת בת עמי", סינט לואיס, תר"פ; צ. מקובקי, „ואשיבה שופטיך", ת"א, תרצ"ח; וכן א. י. הכהן קוק („משפט כהן", ירושלים, תרצ"ז) וא. י. הרצוג („תורת האהל", ירו־שלים, תש"ח), רבניה הראשיים של א"י. לאחר הקמת מדינת-ישראל, ועם התגלות הפער הרב שבין דרישות הדת מחד והמדינה מאידך, הוצע להקים את מוסד הס׳ כגוף דתי עליון ליהדות העולם, שמושבו יהיה במדינת-ישראל, וייבחר על דעת רוב החכמים ויהיה מוסמך לפתור את הבעיות בצורה המחייבת את הכל. מראשי תומכי הצעה זו היה שר הדתות הראשון של מדינת-ישראל, הרב י. ל. מימון (ע"ע), אולם ההתנגדות לה היתה עזה ומקיפה עד כדי הורדתה מעל סדר היום.

על הס׳ של נפוליון — ע"ע אֶמַנציפציה, עמ׳ 80—85.

י. רייפמאן, ס׳, תרמ"ח; א. שליט, המשטר הרומאי בארץ-ישראל, תרצ"ז; ח. טשרנוביץ, תולדות ההלכה, ד׳, 215—261, תש"י; י. ל. הכהן מימון, חידוש הס׳, תשי"א; ג. אלון, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, ב׳ (מפתח בערכו), תשכ"א[2]; ש. ב. הוניג, ס׳ גדולה, תשכ"א; ל. פינקלשטיין, ברייתא דבית דין של לשכת הגזית (HUCA, XXXII), 1961; א. א. אורבך, מעמד והנהגה בעולמם של חכמי א"י (דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ב, 4), תשכ"ה; הנ"ל, ס׳ של כ"ג ומיתות בי"ד (ספר הקונגרס העולמי למדעי היהדות), בדפוס; הנ"ל, מיהודה לגליל (ספר זכרון לי. פרידמן), בדפיס; ח. ה. כהן, משפטו ומותו של ישו הנוצרי, תשכ"ח; ח. ד. מנטל, מחקרים בתולדות הס׳, תשכ"ט; D. Hoffmann, *Der oberste Gerichtshof in der Stadt des Heiligthums* (Jahres-Bericht d. Rabbiner-Seminars), 1878; A. Buechler, *Das S. in Jerusalem*, 1902.

מ. - י. ת.

סְנוֹ, סֶר צֶ׳רְלְז פֶּרְסִי — Sir Charles Percy Snow — (נו׳ 1905)

, סופר ומדען אנגלי. ס׳ למד פיסיקה באוניברסיטות לֶסטר וקיימבריג׳. בשנות מלה"ע II היה ממונה על סגל המדענים שבשירות הממשלה. ב 1957 הוענק לו תואר אבירות, ב 1964 — תואר בארון. — את מעמדו בעולם הספרות קנה בזכות סדרה בת 11 הרומאנים הנקראת, ע"ש הראשון בסדרה, Strangers and Brothers („זרים ואחים"), 1940—1970. אנשי המקצועות החָפשיים, אָפְיָם ומניעיהם, הפסיכולוגיים והמוסריים, נתונים כאן לניתוח מדוקדק. הסדרה כולה, המרשימה בהֶקפה, היא בבחינת חוות-דעת על יחסי-הכוחות בחברה מאורגנת, והיא משקפת את רקע חייהם ובעיותיהם של מעצבי דמות החברה בתקופת האטום. — מאמרו של ס׳ The Two Cultures and the Scientific Revolution („שתי התרבויות והמהפכה המדעית"), 1960 (הרצאה בקיימבריג׳, 1959), מוסיף לשמש גם היום נושא לפולמוס. ס׳ עומד על הפער העמוק שבין שתי התרבויות, תרבות-הספרות ותרבות-המדע: בה בשעה שתרבות-הספרות בת-זמננו היא מוגבלת, בעלת דרך חשיבה מיושנת, תרבות-המדע חוזה תקופת-זוהר חדשה לעתיד החברה האנושית. אפשרויות ההתקשרות בין אנשי שתי התרבויות הולכות ופוחתות; ס׳ הציע שינויי-גישה לקירובן והותקף בחריפות.

J. Thale, *C. P. S.*, 1964.

סְנוּאוּק הוּרְכְרוֹנְיֶה, כְּרִיסְטְיָן — Christiaan Snouck Hurgronje — (1857—1936)

, מזרחן הולנדי. למד תֵאולוגיה בליידן. ב 1880 פרסם מחקר על הפולחן במכה Het Mekkaansche Feest („החג של מכה"). בעקבות נסיעה למכה, בשם מוסווה, ב 1885, פרסם שני כר׳ על העיר (Mekka) ב 1888—1889. ב 1889 נתמנה למשרה בממשלת איי הודו ההולנדית (כיום אינדונֶזיה), ושהה שם כיועץ ממשלתי עד שחזר למולדתו ב 1906 ונתמנה מרצה למשפט מוסלמי בליידן. באותו זמן שימש יועץ ממשלת הולנד „לענייני איי

"הודו והערבים". בליידן יצאו לו מוניטין כאחד מאבות מדע האסלאם המודרני. ס"ה פרש ממשרתו באוניברסיטה ב 1927. בין ספריו החשובים: De Atjèhers ("תושבי אצ'ה" [צפון־סומאטרה]), שני כר', 1893/4. ב 1923/7 הו"ל אוסף כתביו, ב 6 כר', Verspreide Geschriften ("כתבים מפוזרים"). תרומותיו החשובות של ס"ה היו בשטח דת האסלאם והמשפט המוסלמי.

G. H. Bousquet – J. Schacht (eds.), *Selected Works of C. S. H.*, 1957; J. J. Waardenburg, *L'Islam dans le miroir de l'occident*, 1963².

סְנוֹדְן, פִילִיפ, רוזן — Philip Snowden, Viscount of Ickornshaw — (1864—1937), מדינאי בריטי. ס' נולד למשפחה דלה, למד בבי"ס יסודי בלבד, היה פקיד עד שתאונה שיתקה חלקית את רגליו. הוא החל לעסוק בעתונאות, היה מהמטיפים הנלהבים ביותר לסוציאליזם וב 1906 נבחר לפרלמנט מטעם מפלגת העבודה הבלתי־תלויה. ס' התנגד להשתתפות בריטניה במלה"ע I וב 1918 איבד את מקומו בפרלמנט. ב 1922 חזר ונבחר לבית, והיה שר האוצר בממשלות הלֵיבור ב 1924 וב 1929—1931. ב 1931 הוענק לו תואר אצולה. ס' שאף לאזן את התקציב ע"י קיצוץ בהוצאות, סירב בעת המשבר הגדול בכלכלה שפרץ ב 1929 להגדיל את הוצאות הממשלה כדי לספק עבודה למובטלים, וב 1931 אף תמך בקיצוץ ההקצבות להם. דבר זה גרם לקרע בליבור, וס', יחד עם רה"מ ר. מקדונלד (ע"ע), גורשו מהמפלגה. ס' היה „לורד שומר החותם" בממשלה הלאומית בראשות מקדונלד עד 1932, התפטר בגלל התנגדותו לסטיה מעקרון הסחר החפשי, ופרש מהמדיניות. אוטוביוגרפיה שלו י"ל ב 1934.

C. Cross, *Ph. S.*, 1966.

סְנוֹילְסְקִי, קַרְל — Carl Snoilsky — (1841—1903), משורר שוודי. ס' היה בן למשפחת־אצילים עתיקה ושימש בתפקידים שונים במשרד־החוץ השוודי. ב 1876 נבחר לחבר האקדמיה. בבקשו להינתק מן החברה שגדל בה, יצא מארצו ב 1879, שהה בצרפת הדרומית, באיטליה ובגרמניה, ורק כ 10 שנים לפני מותו שב למולדתו. — ס' כתב על נושאים היסטוריים, לאומיים וחברתיים בנסיון מפורש „לדבר, בסיגנון בהיר, אל ההמונים". אולם נושאי שירתו היו מורכבים מדי, והעיצוב האמנותי היה אֶלֶגאנטי ומעודן מדי. למרות התעניינותו בהלכי־הרוח של זמנו — דורם של איבסן, סטרינדברג וברַנדֶס — לא הצליח ס' לבטא אותם. הוא לא השתחרר מנטיות שמרניות, קלאסיציסטיות ואנטיקוואריות. — שיריו (Samleda dikter) יצאו־לאור, ב 5 כר', ב 1903/4.

סִנּוּן, הפרדה בין עיקר לטפל, שמעורבבים זה בזה; ובמובן מצומצם — הרחקת המוצקים מחזורם, ע"י הזרמת התערובת דרך מחיצה, שעוצרת את הגרגירים, אך מעבירה את הנוזל. לגבי שיטות ס' נוזלים — ע"ע מים, עמ' 235; אוסמוזה; דיאַליזה; צנטריפוגה.

חשיבות מיוחדת יש לס' אוויר כדי להפיק ממנו גרגירי חומר יקר־ערך, או כדי לנקותו מחמרים רעילים או מזיקים, ואז משתמשים במסננת עשויה חומר סופח, כפחם.

לס' בעולם החי — ע"ע ממברנות ביולוגיות; כליה. לס' אלקטרוני וחשמלי — ע"ע רדיו; שפופרת אלקטרונית. לס' אופטי — ע"ע אור, אבזורפציה של־; ספקטרום וספקטרוסקופיה; פוטומטריה; צבע. לס' אקוסטי — ע"ע אקוסטיקה ארכיטקטונית; רעש ומניעתו. לס' מידע — ע"ע חשוב, מכונת־; תקשרת.

סְנוּנִיתִיִּים (Hirundinidae), משפחת עופות מסדרת צִפֳּרֵי־שיר (ע"ע), אך בעלת התפתחות דומה לזו של הסיסיים (ע"ע) — בצורת־הגוף, בגודל, בצבע ובדרך השגת המזון. המשפחה כוללת כ 20 סוגים ובהם 75 מינים, שתפוצתם העיקרית באפריקה ובאמריקה. מינים אחדים הם קוסמופוליטיים שדוגרים אף באַלַסקה ובסיביר. לרוב הס" גב שחור־מתכתי. כנפיהם ארוכות ומחודדות בקצותן ושטחן גדול מאוד. כושרם האווירובאטי רב במיוחד: באמצעות זנבם הממזולג הם מבצעים תפניות חדות ופתאומיות. זנבם המיוחד הפך למושג מושאל לשם פרפר — „זנב־סנונית", או לשם ציפור — „סנונית־ים". מַקורם קטן וחלש, אך מִפתח הפה רחב ומגיע עד לקו העין. הס" ניזונים מחרקים קטנטנים מעופפים כגון זבובונים, יתושים וכיו"ב, שהם צדים באוויר בפה פעור המפריש הרבה ריר. גם השתיה נעשית לרוב תוך כדי תעופה בגלישה מעל למִקווי מים. לעתים רחוקות הם נוחתים על פני הקרקע, וזאת כדי לאסוף חמרים לבניית הקן.

רגליהם אינן מותאמות להליכה, אלא לאחיזה; הרגליים קצרות וחלשות, אך הטפרים חזקים ואנקוליים. הטופר האחורי קצר מהקדמיים (בניגוד לשאר ציפורי־שיר). הס" מתעופפים בלהקות ורבים מקננים במושבות. מקום הקן וכן צורתו אפייניים לכל מין ומין. הדגירה נעשית במקומות אפלוליים ומוגנים כמו חורים בעצים, כוכים, סדקי־סלעים, מבנים ומחילות־עפר שהם חופרים. יש הבונים את קִנם מבוץ; הבוץ לקנים מובא בפיהם, נלוש ברוק ומחוזק בשרשים, קש או שיער. לקנים אלה תבנית אַרכיטקטונית משוכללת וקבועה: רבע־כדור, פתוח מלמעלה וצמוד לקיר (סנונית הרפתות); צורת כד כדורי, בעל פתח צר כלפי מעלה (סנונית הערים); דמוי כד בעל צוואר ארוך חצוי לאֹרכו, הצמוד לתקרה של מערה או של מבנה (סנונית המערות). הביצים מוטלות על מצע של נוצות ועשב רך. צורתן מוארכת, וככל שהאפלה גדולה בקן — צבען לבן יותר. משך הדגירה 13—15 יום. הגוזלים שוהים בקן 3—4 שבועות — כמעט זמן כפול משל ציפורי־שיר הדוגרות בקנים חשופים. הס" הדוגרים באזורים הקרים והממוזגים נאלצים לנדוד דרומה עם בוא החורף. העופות מצפון אירופה חורפים באפריקה; אלה מקנדה ואַלַסקה מגיעים גם עד לארגנטינה, הַיינו למרחק של כ 10,000 ק"מ. דרך נדידתם זו עושים הס" גם באביב, בשובם אל אותו איזור ואף לאותו קן, שבו דגרו בקיץ שחלף.

שירת הס" היא רק ציוצים גרוניים; אף־על־פי־כן מועדי־שובם הקבועים באביב, וקרבתם ונאמנותם למקומות־יישוב, הפכום לסמל הבשורה וההתחדשות, המתבטא בפולקלור, בספרות ובשירה (ר' „אל הציפור" לח. נ. ביאליק). בארץ 5 מינים, השייכים ל 3 סוגים: כוכית ([סנונית הגדות] Riparia riparia) חופרת מחילות בעומק של 1 מ'. מקננת בכל אירופה ועוברת את הארץ בנדודיה לאפריקה וממנה. ניכרת בזנב הקדוד ובפס החום בחזה. סנונית הערים (Delichon urbica) ניכרת בעַל־שת ובבטן לבנים; רגליה מכוסות נוצות. היא בונה את קנה מבוץ על פני צוקים ועל חומות במקומות יישוב. נמצאה דוגרת בבתים בגולן. הסוג Hirundo כולל בארץ 3 מינים: סנונית הרפתות (H. rustica) ניכרת בזנבה הארוך והממוזלג. עוברת־אורח ודוגרת. הקן בנוי מבוֹץ דבוק לקירות במרפסות ורפתות; סנונית המערות (H. daurica)) נבדלת מקודמתה בעורף הכתום ובעל־שת הלבן. בונה את קנה במערות ובתוך בתים. מקייצת בארץ; סנונית הסלעים המדברית (H. obsoleta) אפורה לגמרי, עם כתמים לבנים בקצה הזנב הקצר. יציבה במדבר יהודה ובנגב. הזן הצפוני עובר־אורח.

א. תורן, קינון סנונית המערות באדמית (טבע וארץ, ז'), תשכ"ה; R. B. Sharpe – C. W. Wyatt, *A Monograph of the H.*, 1885–1894; E. Hosking – C. Newberry, *The Swallow*, 1946; R. Meinertzhagen, *Birds of Arabia*, 1954.

אר. אב.

סְנוּסִי (سنوسي), מִסדר צופי (ע"ע צופיות), בעל מטרות דתיות, מדיניות וצבאיות, שקיבל את שמו ממייסדו מֻחמד אִבן עַלִי א־סנוסי (1791—1859), יליד אלג'יריה. לאחר שהתוודע במשך שנים למסדר ה„ח'אדריה" בארצו ול„טִיבּיה" בפאס, עבר למכה (1830—1834) והתקרב לחוגי ה„ח'אדריה־אִדריסיה" בראשותו של אחמד אבן אִדריס אל־פאסי. במות אל־פאסי, נתפלג המסדר, וא־סנוסי נעשה

מנהיג של פלג אחד. ב 1837 הקים את ה„זאוויה" (= מנזר דרווישי) הראשונה שלו על יד מכה. בעקבות התנגדות לשיטתו יצא את חג׳אז והקים „זאוויות" אחדות בקירנאיקה. החשובה שבהן היתה בגַע׳בּוּב והאיזור הפך כעין מדינה עצמאית קטנה. במות מייסדו כבר שלט המסדר במערב חצי האי ערב ובצפון אפריקה ומהים התיכון עד אפריקה המשוונית.

עיקר עקרונות הס׳ הוא החזרת הטוהר הראשוני של האסלאם. המסדר דורש ציות מוחלט לאל ולנביאו, מֻחמד. הוא אוסר משקאות כהליים, מוסיקה, ריקודים, שירה ועישון טבק. ברם, הס׳ אינם סגפ־נים במידה קיצונית. מייסד המסדר ויורשיו אסרו לקבץ נדבות ותי־עבו חיי עצלות. הם דרשו עבודה עצמית, עודדו התיישבות חקלאית וטיפחו את המסחר. לשיטתם, אסור למוסלמי לגור בשום איזור שבו אין האסלאם שולט. אנשי המסדר הרבו להטיף לג׳האד (מלחמת מצווה) בנוצרים אם כי לא פתחו במלחמה בצרפתים ובאיטלקים עד שהותקפו ראשונה.

בנו־בכורו של מייסד התנועה, אַחמד אל־מַהדי (1844—1902), המשיך להפיץ את רעיונותיו בג׳עבּוּב אולם ב 1895 העתיק את ה־מרכז לכֻּפרה בדרום וב 1899 העבירו לקֻרו (גורו שבצ׳אד), שם התנגש בצרפתים שהתפשטו צפונה מאיזור הקונגו. באותה התקופה היו לס׳ כ 140 „זאוויות" במקומות בעלי חשיבות מסחרית או מדי־נית ואלו שימשו מרכזים תרבותיים. במות אל־מהדי עברה ההנהגה לבן־אחיו אחמד א־שַּׁריף (1873—1933) שקבע שוב את מרכזו בכפרה וקיבל אוטונומיה מהשלטונות העותמניים. ב 1902—1912 נלחם בצרפתים, וב 1912—1918 באיטלקים, שהשתלטו על קירנאיקה (ע"ע לוב). בהשפעה גרמנית ותורכית התקיפו הס׳ את הבריטים (בעלי ברית האיטלקים) במצרים ב 1915—1916, אולם נהדפו. ב 1917 הכירו הבריטים והאיטלקים במֻחמד אִדריס א־סנוסי, בנו בכורו של אל־מהדי, כמנהיג הס׳. מאז שלטו הס׳ כמעט בכל קירנאיקה, ברם ב־1932 שוב הצליחו האיטלקים להשתלט על כל קירנאיקה; המסדר נאסר ורכושו הוחרם. בתקופת מלה"ע II נלחם מחמד אדריס באי־טלקים ועם הכרזת עצמאותה של לוב, הוכתר למלך, אולם תפקידו היה רק פוליטי, ואילו ראשות המסדר הושמטה מידו. ב 1969 הודח בידי כת צבאית בראשות של מֻעַמר קַד׳אפי (ע"ע).

E. E. Evans Pritchard, *The S. of Cyrenaica*, 1949; M. Khadduri, *Modern Libya, A Study in Political Development*, 1963.

מ. טנ.

סַנ־ וסֶרֶ(ת), ע"ע מִצְרַיִם, עמ׳ 169.

סְנוֹרִי סְטוּרְלוּסוֹן — Snorri Sturluson — (1179—1241),

סופר ומדינאי איסלנדי. ס׳ קיבל חינוך אריסטוקרטי שנת־מזגו בו מיטב הידע האירופי של זמנו עם המסורות הנורדיות. ב 1218 הפליג לנורווגיה ושהה, עד 1220, בחצרו של היארל (= אציל רם־מעלה בנורווגיה) בארדארסון. ב 1235 פרצה מלחמת־אזרחים באיס־לנד וס׳ ברח ב 1237 לנורווגיה. הוא שב למולדתו, לאחר שהסתכסך עם המלך הוקון IV, וזה רדפו וביקש להחזירו לנורווגיה או לְהָרגו; ב 1241 נרצח ס׳ בביתו בידי אויביו. — בכתיבה עסק ס׳, כפי הנראה, בשנים השקטות בין 1222 ל 1235. יצירות מרכזיות בספרות האיס־לנדית העתיקה מיוחסות לו: ה„אֶדה (ע"ע) המאוחרת"; Heims-kringla („מחזור־העולם"); ולדעת גדול חוקרי ס׳ בדורנו, סיגורדור נורדאל, גם שתי הסאגות, Egilsaga Skallagrimsonar („הסאגה על אגיל בן גרים הקרח") ו Ólafs saga helga („הסאגה על אולף [ע"ע] הקדוש"). — חלקה הראשון של ה„אדה המאוחרת" עוסק במי־תולוגיה הנורדית הקדומה; זהו מקור כמעט בלעדי לכמה מן המיתו־סים המפורסמים. שאר שני החלקים הם תיאור טכניקות שיריות קדו־מות וניתוח מתודי של לשון השירה למען דור של משוררים שכבר רווחו בו מוסכמות ספרותיות חדשות. — „מחזור־העולם" מורכב מפרקים על תולדות מלכי נורווגיה. ראשיתו הוא מעין המשך לחלק המיתולוגי ב„אדה", ואילו יתר החלקים הם כמעט היסטוריוגרפיים. מקום נכבד בספר ל„סאגה על אולאף הקדוש", וע"כ סבורים החוק־רים שנכתבה מלכתחילה בנפרד. — על מקורות שונים ומנוגדים בנה ס׳ את „הסאגה על אֶגיל בן גרים הקרח" — רוֹמַן, אשר גיבורו (שס׳ עצמו נמנה עם צאצאיו מצד אמו) הוא בעל אופי רב־צדדי ומתפתח: איסלנדי חזק ומהיר־חימה, המשתתף בקרבות והרפתקות, מסתכסך עם הכל ומציל לא אחת את חייו הודות לפקחותו וכשרון השירה שלו. הרומן נחשב ליצירת־מופת בספרות המערב.

E. Sveinsson, *The Age of the Sturlungs*, 1953; F. Paasche, *Norges og Islands litteratur*, 1957; S. Einarsson, *A History of Icelandic Literature*, 1957; id., *Íslenzk bokmenntasaga 814—1960*, 1961.

א. א.־ז.

סֶן־ז׳וֹן פֶּרְס — Saint-John Perse; פסידונים של אַלֶכּסִי סֶן־לֶזֶ׳ה לֶזֶ׳ה [Alexis Saint-Léger Léger] — (נו׳ 1887, גוואדֶלוּפּ),

משורר ודיפלומאט צרפתי. התחיל בקאריירה מדינית ב 1914, עלה במהירות בסולם הדרגות, עד שנתמנה מזכיר כללי של משרד־החוץ הצרפתי. בתפקידו זה היה אחד ממעצבי המדיניות הצרפתית בשנים שבין מלחמות העולם. כמתנגד מושבע של גרמניה הנאצית, הודח מתפקידיו ב 1940, עזב את צרפת והתיישב באה"ב והקדיש מאז את זמנו לשירה. ב 1960 זכה בפרס־נובל לספרות. — ס׳ פִּרסם כבר בצרפת כמה קֻבצי־שירה בעלי נימה אוטוביוגראפית (Éloges [„שירי־תהלה"], 1911; Anabase [„אנאבאסיס"], 1924; ועוד), על יסודות־הטבע, המרחב, התנועה — נושאים מרכזיים ביצירתו כולה, ובדרך הכתיבה המיוחדת לו: שילוב הארמוני של „מוֹדֶרניות" התיאור ו„קלאסיות" המשקל. במלוא כוחו התגלה ס׳ בשיריו מימי גלותו: Exil („גלות"), 1942; Pluies („גשמים"), 1943; Neiges („שלגים"), 1944; Vents („רוחות"), 1946; Amers („תמרורי־ים"), 1957; Chronique („כרוניקה"), 1960; Oiseaux („ציפרים"), 1962. — ס׳, המרוחק מכל אסכולה ספרותית, על גבול הזרמים המודר־ניסטיים, העניק לשירה הצרפתית מימד חדש, בשלבו לִיריוּת מקורית בנימת המֶשב האֶפִּי, אשר נדמה כי נעלמה מהשירה המערבית. השמחה וההלל הן הנימה השלטת בשירתו. — יצירתו תורגמה לב 15 שפות.

R. Caillois, *Poétique de S.*, 1954; M. Parent, *S. et quelques devanciers*, 1960; A. Bosquet, *S.*, 1960²; J. Charpier, *S.*, 1962; A. Knodel, *S.*, 1966; E. Noulet, *Le Ton de la poésie de S.*, 1969.

סֶן־ז׳וּסְט, לוּאִי אַנְטוּאַן לֵאוֹן — Louis Antoine Léon Saint-Just — (1767, דֶסִיז [Decize] — 1794, פאריס),

מהפכן צרפתי. ס׳ למד משפטים בְּרֶנס. בראשית המהפכה הצרפתית נהיה למפקד גדוד ב„משמר הלאומי", התיידד עם רוֹבֶּספּיר והיה לבן־חסותו, ובספטמבר 1792 נבחר לקונוונסיון. בנאומו הראשון צידד בהריגת המלך, מטעמים מהפכניים ולא מטעמי החוקה, שאותה שלל. ב 10.7.93 נבחר ס׳ ל„ועד לשלום הציבור", שהיה הגוף המרכזי במדינה (ע"ע [ה]מהפכה [ה]צרפתית, עמ׳ 355), וב 10.10.93 הכריז בשם הוועד: „הממשלה הזמנית תהיה מהפכנית עד לבוא השלום" — כל׳, החוקה המהפכנית השניה, שעדיין לא נכנסה לְתָקפָה, הושעתה. ס׳ נשלח לחזית לפקח על פעולות הצבא, איים במשפטי־בגידה על מפקדים שייכשלו, ושליחותו זו הצליחה — תחילה בצבא הָרֵינוס ואח"כ בצבא הצפון.

ב 19.2.1794 נבחר ס׳ ליו"ר הקונוונסיון. יחד עם קוּתוֹן היה יד ימינו של רובספיר בהשלטת הטֶרור, ומילא תפקיד מרכזי בהריגת אֶבֶּר (ע"ע [כר׳ מיל׳]) ותומכיו ודַנטון (ע"ע) ואנשיו. עם הדחת רוֹבּספּיר ב 9 בתֶרמידור (27.7.74) הוצא גם ס׳ אל מחוץ לחוק ולמחרת נערף.

כרובספיר, האמין ס׳, שעל המהפכה להשתית את הרפובליקה על הצדק והשלמות (vertu), ולוּ במחיר הפעלת טֶרור, וכי בכוחם של

מוסדות הרפובליקה לצמצם את השרירות האנושית. — נאומיו וכתביו י"ל ב 1908, בעריכת וֶלָה (Ch. Vellay).

י. טלמון, ראשיתה של הדימוקרטיה הטוטאליטרית, 150—163, תשט"ו; A. Ollivier, *S.-J. et la force de choses*, 1954.

סַן זֶ'רְמֶן, רוזן — Comte de Saint Germain — (1707[?]—1784), הרפתקן מסתורי שמוצאו לוט בערפל. י"א שהיה יהודי ממוצא פורטוגלי וי"א שהיה בן מחוץ-לנישואין למשפחת-המלוכה בספרד. שמו האמיתי אינו ידוע. ס' ניחן בכשרונות מגוונים כמוסיקאי, כימאי, צייר, בלשן ואיש שיחה מבריק. זכרונו האגדי היה לשם-דבר והוא נודע בעיסוקו בחכמת-הנסתר. ב 1740 הוצג בחצר לואי XV, הרשים את המלך ואת פילגשו, מַדַם פומפדור, ונהיה לאיש חסותם. זמן-מה שהה באנגליה, ואח"כ הופיע בהודו כאיש-אמונו של ר. קלַיו (ע"ע). ב 1757 בערך חזר לצרפת, ולואי שלחו ליצור מגע עם אנגליה, אויבתה של צרפת (פברואר 1760), אולם שר-החוץ שואזל (ע"ע) התנגד לפעילות זאת, וס' נאלץ למצוא מקלט — תחילה באנגליה ואח"כ ברוסיה. שם השתתף בקשר, שהסתיים ברצח הצאר פיוטר III (1762). אח"כ שהה ס' בפרוסיה ובאיטליה, וסיים את חייו בדוכסות שלזויג-הולשטיין. אחד מתלמידיו בחכמת-הנסתר היה אלסנדרו קַליוסטרו (A. Cagliostro).

G. R. Preedy, *The Courtly Charlatan, the Enigmatic C. de S.G.*, 1942.

סַן חוּאַן (San Juan), בירת האי פּוּאֶרטוֹ ריקוֹ (ע"ע) ונמלו הראשי; 444,950 תוש' (1970), בס"ח-רבתי 794,700 תוש' (אומדן 1971).

ס"ח שוכנת במישור-החוף האטלַנטי, בצפון-מזרח פּוּארטוֹ ריקוֹ. העיר העתיקה (מהמאה ה 16) הוקמה ע"י הספרדים כעיר-נמל מבוצרת, על שני איים קטנים המחוברים לאי בסוללה צרה. העיר החדשה שמחוץ לחומות התפתחה רק מראשית המאה ה 20 ובעיקר מ 1950 והיא משתרעת על 120 קמ"ר. ס"ח היא המוקד הכלכלי והתרבותי של פואֶרטוֹ ריקוֹ. הנמל הגדול והמוגן מצויד במתקנים מודרניים ומשרת כ ⅔ מתנועת מטעני היבוא והיצוא של האי. כן פועל בס"ח נמל-תעופה חשוב. מפעלי החרושת הרבים מייצרים כלי מתכת, מזונות (סוכר, רום), טכסטיל וטבק. לאחרונה מתפתח ענף התיירות. האוניברסיטה של פוארטו ריקו נמצאת בס"ח (37,840 סטודנטים ב 1970) ובין המכונים הקשורים אליה — בי"ס לרפואה טרופית.

T. Caplow – S. Stryker – S. E. Wallace, *The Urban Ambience, A Study of S. J.*, 1964.

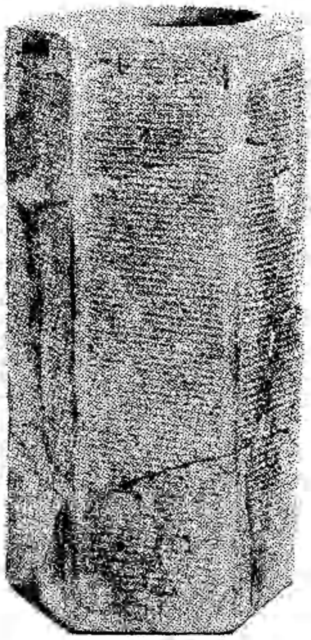
סן חואן: מראה כללי. בקדמת התמונה — המצודה אל מורו (לשכת-הועידות בס"ח)

סַן חוֹסֶה (San Jose), בירת קוסטה ריקה והגדולה בעריה; 205,650 תוש' (1970). ס"ח שוכנת במרכז המדינה, ברמה התיכונה הפוריה, המגדלת קפה, קנה-סוכר וקקאו. סמוך לעיר עוברת האוטוסטראדה הפַן-אמריקנית. כבישים ומס"ב מחברים אותה עם חופי האוקיאנוס השקט והים הקריבי. בקרבת העיר נמצא נמל-התעופה הבין-לאומי של המדינה. ס"ח היא המרכז המסחרי והתעשייתי של קוסטה ריקה. מייצרים בה מזונות, משקאות, מוצרי טכסטיל ועור, ורהיטים.

בעיר נמצאים האוניברסיטה הלאומית (14,940 תלמידים ב 1970) ובי"ס לרפואה, המוזיאון והתיאטרון הלאומיים, מושב הבישוף ויתר המוסדות הלאומיים.

בס"ח גר רובן המכריע של 300 משפחות י ה ו ד י קוסטה ריקה. רובם באו לשם בין 1929—1940. קיימים בעיר סניפי ארגונים ציוניים ועבריים וביכ"נ אחד. בביה"ס היהודי המקומי לומדים כ 200 ילדים. בס"ח מופיע הירחון של איגוד הקהילות היהודיות באמריקה התיכונה.

סַנְחֵרִיב, מלך אשור (ע"ע, עמ' 368/9 ור' תמ' שם) במשך 24 שנים (704—681 לפסה"נ), בנו של סַרגון (ע"ע) II ואביו של אסרחדון (ע"ע). פירוש השם (באכדית: Sin-aḫḫe-eriba) הוא „(האל) סין נתן לי (בן) תמורת האחים (שנפטרו)". שלטונו של ס' חל בתקופת שיא כוחה הצבאי והשפעתה המדינית של אשור. מבַּיִת יש לציין בתקופת שלטונו את שיקומה של נינוה (ע"ע), שהיתה בירת אשור מימי ס' ועד לנפילת האימפריה (612), ואת ההתעניינות הרבה בבניה ובאמנות (ר' תמ', כר' י"ב, עמ' 352; כר' כ"ב, עמ' 588). בחלק ניכר מתקופת שלטונו היה על ס' לעמוד בפני איומים ומרידות בדרום, במיוחד מצד הבבלים והעילמים. בקרב עקוב מדם בחַלוּלֶה שעל הדיאלה (692/1) התנגשו צבאות ס' עם צבאות עילם ובבל. נצחון מלא הושג רק ב 689, כשתקף ס' את בבל, שנותרה ללא הגנת העילמים. בבל נהרסה עד היסוד והוצפה במי הפרת. ממלחמותיו במערב נודע ביותר מסע המלחמה נגד חזקיהו מלך יהודה

מנסרת-חרס בכתב-יתדות, המתארת, בין-השאר, את מסעו של סנחריב ליהודה
(מוזיאון ישראל — צילם ז. רדובן)

(תמ': ע"ע ארץ ישראל, עמ' 293/4). פרשה זו ידועה הן מתוך האנאלים שלו (ר' ביבל') והן מתוך שלושה מקורות מקראיים (מל"ב יח, יג—יט; ישע' לו, א—לז, לח; דה"ב לב, א—כג). לעומת מפלתו המתוארת במקרא נאמר במקורות האשוריים כי הגלה מיהודה 200,150 נפש, ואת חזקיהו „סגר בעירו ירושלים כציפור בכלוב". כן נמסר על מס כבד שנשלח מיהודה לנינוה (701). ניגוד זה אין ליישב ע"י ההנחה שס' ערך יותר ממסע אחד במערב אלא יש לייחסו לעיצוב מגמתי של העובדות ע"י שני הצדדים. סביר כי ס' נקרא חזרה בדחיפות, ונאלץ לכן להסיר את המצור מעל ירושלים, ואילו חזקיהו נאלץ למרות זאת להיכנע למרותו. לפי המקרא והמסורת הבבלית נרצח ס' בידי בנו או בניו. אך המקורות האשוריים עוברים על כך בשתיקה. ההזכרה המפורשת היחידה על דבר מותו באה כלאחר-יד בקטע מתוך האנאלים של נכדו אשורבניפל (ע"ע), ואינה מבהירה את השאלה מי רצח את ס' ובשל מה נרצח.

ח. תדמור, חטאו של סרגון (ארץ-ישראל, ה'), תשי"ט; D. D. Luckenbill, *The Annals of S.*, 1924; W. W. Hallo, *From Qarqar to Carchemish* (The Biblical Archaeologist, XXIII), 1960; J. B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 1955²; id., *Supplementary Texts and Pictures*, 1969.

ד. ב. ו.

סֶנְט־אֶגְזִיפֶּרִי, אַנְטוּאַן דֶה — Antoine de Saint-Exupéry — (1900—1944), סופר וטייס צרפתי. ס"א הצטרף, ב 1942, לכוחות הלוחמים של צרפת החפשית בצפון-אפריקה ועקבותיו נעלמו ב 1944, בעת מבצע אווירי. חיי-הסכנה שחי כטייס וכאיש-פעולה, מסירות-לבו כידיד ואצילות-נפשו מהווים יסוד ליצירתו, הכתובה בסיגנון בהיר ומרוכז, והמוקדשת בעיקרה לנושאים של גבורה, חֵרות ואחווה למין האנושי. Vol de nuit („טיסת-לילה"; עבר' 1946), 1931, הוא סיפור השר את שירת המטוס, את שיכרון המרחבים, את יפי הטבע ואת האושר וה-סיפוק שבמילוי החובה מתוך הכרה פנימית מלאה. Terre des hommes („ארצו של אדם"; עבר' 1950), 1939, ש-הוכתר בפרס האקדמיה הצרפתית, הוא האפופיה של האדם המו-דרני. Pilote de guerre („טייס-מלחמה"), 1942, מספר על טיסת-סיור מעל לשמי אַראס ב 1940. ב 1943 פרסם ס"א בניו-יורק את סיפורו הדמיוני Le Petit Prince („הנסיך הקטן"; עבר' תשי"ב), ואת Lettre à un otage („מכתב אל בן-ערובה"). ב Citadelle („מצודה"; קובץ-הרהורים שנתפרסם אחר מותו, 1948) וב Carnets („פנקסי-רשימות"), 1953, מובעת פילוסופיה אנטי-אינטלקטואליס-טית, המעלה על נס ערכי-מוסר ואחווה עמוקה לזולת. בשל עקרונות אלה שימש ס"א מופת לרבים, ובכך מוסברת יוקרתו, בייחוד בקרב בני-הנעורים.

„הנסיך הקטן" של א. דה סנט-אגזיפרי; צויר בידי המחבר

R. M. Albères, *S. E.*, 1946; *Confluence*, 1947 (חוברת מיוחדת המוקדשת לס"א); L. Werth, *La Vie de S.-E.*, 1949; R. Rumbold — M. Stewart, *The Winged Life: a Portrait of A. de S.-E., Poet and Airman*, 1953; L. Estang, *S.-E., par lui-même*, 1956; J. Kessel, *S. E.*, 1965; J.-C. Ibert, *S. E.*, 1966².

א. ב.—ש.

סֶנְט אוֹלְבֶּנְז (Saint Albans), מרכז כנסייתי עתיק בהרטפורדשיר (ע"ע) שבדרום אנגליה, 50,000 תוש'. ס"א בנויה במקומה של וֶרוּלַמיוּם הקלטית, שהיתה מהערים החשובות בבריטניה הרומית, וקרויה ע"ש של אַלבָּנוּס, הראשון בבריטניה שמת על קידוש הנצרות

קתדרלת סנט אולבנז (השגרירות הבריטית)

(303). כבר בתקופה הסאכּסונית קמו כנסיות ומנזר במקום קבורתו. כנסיית-המנזר (הקתדרלה) הנוכחית נבנתה ב 1077, שופצה פעמים רבות, והיא מהמבנים הארדיכליים המפורסמים ביותר באנגליה. אולם התָוֶך של הקתדרלה הוא הארוך ביותר בכל המבנים הגותיים בעולם — 88 מ'.

כבר בתקופה הסאכּסונית היה גדול כוחם של אבות המנזר, ומל-כים ורוזנים ביקרו בקביעות בס"א. במנזר נקראה הטיוטה הראשונה של „המַגנָה כַּרטה" (ע"ע). אסכולה של היסטוריונים, כגון א. נֶקַם ומַתֵאוּס מפריס (ע' ערכיהם) היתה קשורה בס"א. ליד ס"א ניטשו שני קרבות ב„מלחמת הוורדים" בין בית יורק לבית לנקסטר (ע' ערכיהם). ס"א שקעה בסוף יה"ב.

Royal Commission on Historical Monuments, *Guide to S.A. Abbey*, 1952.

סֶנְט־אֶוְרֶמוֹן, שַׁרְל דֶה מַרְגֶטֶל דֶה סֶן־דְנִי דֶה — Charles de Marguetel de Saint-Denis, Seigneur de Saint-Évremond — (1610—1703), סופר צרפתי. ס"א בחר בקריירה צבאית וב 1651 נתמנה פֶּלדמַרשַל; אולם בשל דעותיו הבלתי תלו-יות נאלץ לעזוב את צרפת; ב 1662 התיישב ישיבת-קבע באנגליה. — בצרפת הספיק ס"א לחבר מספר סאטירות תוססות — על אנשי-עט, צבא ודת. חיבוריו משנות גלותו כוללים, בין השאר, את המסה ההיס-טורית המבשרת את מונטסקיה, Réflexions sur les divers génies du peuple romain („עיונים על גילויי הגניוס השונים בעם הרומי"), 1663. בחלק ממסותיו, ובייחוד במכתביו, מתגלה ס"א כמבקר-ספרות מקורי ומעודן, בעל גישה חדשה לתולדות הספרות; זכותו בהבלטת הקשר האמיץ הקיים בין יצירה ספרותית לבין מציאות התקופה בה היא נוצרה. ס"א, איש-האצולה בעל ההשכלה המקיפה, הדעות החָפשיות בשאלות דת ומוסר, ובעל השיחה המבריק, מצא בכתיבה כר נרחב לשעשועי רוחו הנוצצת, הסקפטית והסאטירית. חיבוריו, הקצרים לרוב, נושאים את חותם גלותו: סיגנון כתיבתו לא חרג, למעשה, מסיגנון תקופת לואי XIV, ואילו דרך מחשבתו, המקורית, העצמאית והפתוחה להשפעות זרות, מבשרת את המאה ה 18.

M.-P. Lafargue, *S.-É., ou le Petrone du XVIIe siècle*, 1945; M. T. Barnwell, *Les Idées morales et critiques des S. E.*, 1957; Q. M. Hope, *S.-É.; the Honnete Homme as Critic*, 1962.

סֶנְט־אֶטְיֶן (Saint-Etienne), עיר תעשיה ובירת דפַרטמַן לוּאַר (ע"ע), בדרום-מזרחה של צרפת המרכזית, כ 50 ק"מ מדרום-מערב לליון. 216,000 תוש' (1968), עם אגד-הערים סביבה — 331,414 תוש'.

ס"א נמצאת באגן פנימי, באיזור של מכרות פחם עשירים, בשו-לַיים הצפון-מזרחיים של מַסיוו סנטראל (המסיוו המרכזי). באגן ס"א מפיקים יותר מ 3 מיליון טון פחם לשנה. בסביבת העיר יישובי כורים רבים והפחם מהווה בסיס לתעשיה מֶטאלורגית ענִיפה. ס"א היא מרכז-תעשיה מהגדולים בצרפת; מפעלי-הפלדה שלה מפיקים כ ⅓ מתפוקת הפלדה הלאומית. כן מייצרים מוצרי-מתכת, מכונות, חמרים פלַסטיים, מוצרי-משי, מטוסים, חלקי-מכוניות וחלקי-גשרים.

סֶנְט־בֶו, שַׁרְל אוֹגִיסְטֶן — Charles Augustin Sainte-Beuve — (1804, בּוּלוֹן-סיר-מֶר — 1869, פאריס), מבקר-ספרות ומשורר צרפתי. ס"ב הקדיש שנים רבות להתמחות בלימודים קלא-סיים וזמן-מה היה גם סטודנט לרפואה (1823). בתום לימודיו היה למבקר בכה"ע החדש בעל-ההשפעה Le Globe, ולאחר זמן, בכתבי-העת Revue de Paris ו Revue des Deux Mondes. הוא היה מקורב לחוגם של משוררי הרומאנטיקה, הוּגוֹ (ע"ע) ודה ויניי (ע"ע). ב 1844 נבחר לחבר האקדמיה, ומ 1865 היה חבר הסֶנַט.

מבין יצירותיו המוקדמות של ס"ב: Tableau historique et critique de la poésie française au XVIe siècle („סקירה היסטו-רית וביקָרתית על השירה הצרפתית במאה ה 16"), 1828, שהיה

לציון־דרך חשוב בגיבוש התנועה הרומאנטית; קיבץ שירים ליריים, אישיים מאוד, Vie, poésies et pensées de Joseph Delorme ("חייו, שיריו והגיגיו של ז'וזף דלורם"), 1829; ורומאן אוטוביוגראפי־למחצה, Volupté ("תאווה"), 1834, שהוא ניתוח חשפני של נפשו המיוסרת בעקבות פרשת אהבתו עם אשת ויקטור הוגו. — ס"ב כבש את עולמו כמבקר בעל תורה ביקרתית מגובשת וכאמן התיאור של דיוקנים ספרותיים. הרצאותיו באוניברסיטות השונות כונסו בקובץ־המחקרים Port-Royal (1840—1859), שבו ניתן תיאור מושלם ומעמיק של מוסד דתי־רוחני זה. יצירתו הביקרתית העיקרית של ס"ב מרוכזת בסדרה ארוכה של קבצי מאמרים ומסות, הדנים ב 300 שנה של פעילות ספרותית בצרפת: Critiques et portraits littéraires ("ביקורות ודיוקנים ספרותיים"), 1836—1839; Portraits de femmes ("דיוקני נשים"), 1844; Portraits contemporains ("דיוקנים בני־זמננו"), 1846; וכמו־כן ב 15 הכר' Causeries du Lundi ("שיחות ימי ב'"), 1851—1862, וב 13 הכר' Nouveaux Lundis ("ימי ב' החדשים"), 1863—1870.

ס"ב הביא למפנה מכריע בביקורת הספרות, בבקשו לדון ביצירה מכל זווית־הראיה: הביוגראפית, ההיסטורית, הפסיכולוגית, הצורנית. בעקבות התפתחות המדעים בתקופתו, התחיל מתרחק מן התנועה הרומאנטית וביקש להשתית את הניתוח האסתטי על יסוד מדעי־ביקרתי מוצק ככל האפשר, להעדיף אבחנה והבנה של ישות הסופר ומהות היצירה על־פני שיפוט ערכי, ולשחרר את הביקורת מן הגישה האימפרסיוניסטית. פרסומיו הרבים, שקובצו בכ 70 כר', תרמו רבות לעיצוב הטעם הספרותי של בני־דורו ומהווים אבני־יסוד בביקורת הצרפתית החדשה.

מכתביו של ס"ב (Correspondance générale) מתפרסמים החל ב 1935 (עד 1970 — 16 כר').

L. Séché, *S.-B.*, I–II, 1904[4]; G. Michaut, *S.-B.*, 1921; J. Bonnerot, *Bibliographie de l'oeuvre de S.-B.*, I–III, 1937–1952; M. Allem, *Portrait de S.-B.*, 1954; H. Nicolson, *S.-B.*, 1957; A. G. Lehmann, *S.-B.: a Portrait of the Critic, 1804–42*, 1962; R. Fayolle, *S.-B. et le XVIIIe siècle*, 1972.

מ. ל.

סנט־גיורגיי, אלברט — Albert Szent-Györgyi — (נו' 1893), ביוכימאי אמריקני ממוצא הונגרי. למד באוניברסיטת בודפשט וקיבל תואר ד"ר לרפואה ב 1917. עסק במחקר רפואי במכון למחלות טרופיות בהמבורג, עבר להולנד ועסק בפארמאקולוגיה. בשל התעניינותו בכימיה עבר לאוניברסיטת קימבריג' באנגליה, שם קיבל תואר Ph. D. בכימיה ב 1927. ב 1930 חזר להונגריה, וב־1947 השתקע באה"ב. ס"ג פרסם מחקרים בתחומים רבים — אנאטומיה, פארמאקולוגיה, בקטריולוגיה, כימיה, ביוכימיה ואף מכניקת־הקוואנטים. אך עיקר השגיו הם בתחום הביוכימיה. הוא תרם להבהרת מנגנוני החמצון הביולוגי (ע"ע) וגילה, תוך כדי מחקר בתהליכי חמצון בצמחים, את החומצה האסקורבית — ויטמין C, ועל־כך הוענק לו פרס נובל לרפואה ופיסיולוגיה ב 1937. במחקריו על פעולת השרירים גילה את האקטין והוכיח כי קומפלכס של אקטין ומיוזין (ע"ע שריר) מתכווץ כשמוסיפים לו ATP (ע"ע אדנוזין).

סנטה אנה, אנטוניו לופס דה — Antonio López de Santa Anna — (1794—1876), איש־צבא ומדינאי מכסיקני. בהיותו בן 16 הצטרף ס"א לצבא הקולוניאלי הספרדי, השתתף בהתקוממות, שבה פרקה ארצו את עול ספרד (1821), ואח"כ עמד בראש המרידה, שבה הודח הקיסר אגוסטין דה איטורבידה (ע"ע). ב 1833 נבחר לנשיא, וב 1834 כונן משטר־רודנות ריכוזי. כינון משטר זה גרם להתמרדות המתיישבים האמריקנים בטכסס (ע"ע, עמ' 723/4). ס"א נוצח בידי המורדים בקרב סן־ג'סינטו (San Jacinto), נשבה (1836) ושוחרר אחרי שהכיר בעצמאות טכסס; אולם במכסיקו קמה ממשלה חדשה, והיא הדיחה את ס"א ודחתה את הכרתו בעצמאות טכסס.

ב 1838 חזר ס"א לפעילותו, בהדפו את הצרפתים שנחתו בסנטה־קרוס. במערכה זו איבד רגל; פופולאריותו גדלה, וב 1841 חזר לשלטון וכונן שוב משטר־רודנות. ב 1845 הודח בהפיכה, אך ב 1846 הוחזר לשלטון כדי ללחום באה"ב (ע"ע, עמ' 173/4), שיקם בכשרון את הצבא וניהל קרבות שקולים, אך נסוג פתאום והפקיר את מכסיקו־העיר (1847). הוא סירב לעשות שלום, ולפיכך הודח והוגלה. ב 1853—1855 היה שוב רודן, ושלטונו אופיין בבזבוז וחוסר־יעילות. הוא הודח בידי חוארס (ע"ע).

F. C. Hanighen, *S.*, 1934; R. F. Munoz, *S.*, 1936.

סנטה פה (Santa Fe), בירת מחוז ס"פ (133,007 קמ"ר, 2,140,000 תוש' ב 1970) במזרח ארגנטינה. מספר תושביה 260,000.

ס"פ שוכנת על הגדה המערבית של נהר פרנה (ע"ע) סמוך למקום בו נשפך אליו יובלו סאלאדו. גמל־הנהר של ס"פ מאפשר (מ 1911) כניסת אניות־ים עד העיר. ממנה וצפונה מתנהלת התחבורה בכלי־שיט קטנים יותר, בכבישים ובמס"ב. ס"פ היא מרכז שיווק ונמל־מוצא חשוב לחלק מחבל־הפמפס — איזור חקלאי נרחב המצטיין בעשרו. בעיר פועלת תעשיה שעיקרה עיבוד התוצרת החקלאית: ייצור מגוון רחב של מזונות ועיבוד עורות, עץ ומוצריו. יש בה 2 אוניברסיטאות, ובהן כ 17,000 תלמידים (1970).

ב 1888—1889 באו המהגרים היהודים הראשונים לעיר ס"פ ונוסדו 2 מושבות חקלאיות בפרובינציה. רבים מהמהגרים זנחו את החקלאות ועברו לרוכלות ולמסחר בבקר ובתוצרת חקלאית והתיישבו בערים. ב 1970 נאמד מספר היהודים בעיר ס"פ בכ 6,000; כ 15,000 — ברוסריו (ע"ע), ו 10 קהילות אחרות מסונפות לוועד־הקהילות של הפרובינציה. בעיר ס"פ מקיימים הציונים וה"פרוגרסיביים" מוסדות חברתיים וחינוכיים נפרדים; כן קיימים 3 קואופרטיווים לאשראי, 3 בתי־כנסת ובית־ספר.

סנטה פי (Santa Fe), בירת מדינת ניו־מכסיקו (ע"ע), אה"ב, 41,170 תוש' (1970). ס"פ שוכנת לרגלי השלוחות הדרומיות של הרי סנגרי די קריסטו שפסגותיהם מכוסות שלג. נהר ס"פ — יובל הריו גרנד — חוצה את העיר. רבים מבתי ס"פ שטוחי־הגגות בנויים לבני־חומר בסיגנון הפואבלו של האינדיאנים. כדי לשמור את ייחודה הארדיכלי של העיר, מוסדות הציבור השונים נבנו אף הם בסיגנון זה. כמחצית מתושבי־העיר הם ממוצא ספרדי, וכן מצויים בה, ובעיקר בסביבתה, אינדיאנים. בשל אפיה המיוחד והאקלים החם והיבש מתבססת כלכלת העיר על תיירות ונופש. ס"פ היא מרכז חשוב לחקר ארכאולוגי, אנתרופולוגי ואתנולוגי. מבין המוזיאונים חשוב במיוחד המוזיאון המוקדש לריכוז ולחקר כלי־הפולחן של שבטי נאוואהו. במרחק 55 ק"מ צפונית־מערבית לעיר נמצאות מעבדות לוס־אלאמוס לחקר הגרעין, בהן נוצרה פצצת האטום הראשונה.

בס"פ נמצאים 260 יהודים.

סנטה קטרינה (Santa Catarina), מדינה בדרום־ברזיל לחופי האוקיאנוס האטלאנטי. שטחה 95,985 קמ"ר ובה 2,911,480 תוש' (1970). רוב שטחה של ס"ק רמה הררית המתנשאת בתלילות רבה מעל מישור החוף הצר שבמזרחה; הרמה משתפלת במתינות מערבה, ומנוקזת ע"י יובליו הרבים והחתורים של נהר פרנה (ע"ע). ברמה יערות של עצים נשירים ועצי־אורן וכן ערבות־דגניים. באיזור זה ובאי ס"ק (500 קמ"ר) הסמוך לחוף התיישבו האירופים לראשונה במאה ה 17. איזור החוף החם והגשום, שבו יערות־עד טרופיים, יושב מאוחר יותר, במחצית השניה של המאה ה 19, ע"י גרמנים. כן התיישבו בס"ק פולנים ואיטלקים. ס"ק היא מדינה חקלאית בעיקרה ומגדלת תירס, חיטה, תפוחי־אדמה, טבק, אורז, קנה־סוכר, ירקות ופירות. כן נפוץ גידול בע"ח, בעיקר בקר. התעשיה מתבססת על עיבוד התוצרת החקלאית: מייצרים שימורי ירקות ופירות, בשר, משקאות וכן מוצרי טכסטיל. מהיערות מפיקים עץ. באיזור

החוף הדרומי כורים פחם. הבירה פלוריאנופוליס (126,000 תוש' [1967]) שוכנת באי המבוצר ס"ק והיא גם המרכז המסחרי והתעשייתי הראשי.

סַנְטָה קְרוּס, אַנְדְּרֶס, ע"ע בּוֹלִיוְיָה, עמ' 819.

סַנְטוֹ דוֹמִינְגוֹ (Santo Domingo), בירת הרפובליקה הדומיניקנית (ע"ע) והגדולה בעריה; 671,400 תוש' (1970).

ס"ד נמצאת בחוף הדרומי של האי היספניולה (ע"ע), על הגדה המערבית של שפך הנהר הקטן אוסאמה. מנמלה עמוק־המים מייצאים סוכר, קפה, קקאו — עיקר יצוא המדינה. ס"ד היא המרכז המסחרי והתעשייתי הראשי במדינה. ענפי־התעשיה העיקריים הם זיקוק סוכר, ייצור רום, עיבוד עורות וייצור טכסטילים ומוצרי צריכה אחרים.

ס"ד היתה ישוב הקבע האירופי הראשון בעולם החדש (1496) ועד לכיבוש מכסיקו ופרו שימשה כבירת השטח שבשלטון ספרד. בה הוקמה (1538) האוניברסיטה הראשונה מעֵבר לים (ב 1970 — 3,840 תלמידים). מרכז העיר שומר עדיין על אָפיו הספרדי. העיר נהרסה בחלקה ב 1930 בסופה עזה ושוקמה אח"כ. מאז מלה"ע II התפתחה במהירות ואוכלוסייתה גדלה עד 1970 יותר מפי 4. בשנים 1936—1961 נקראה סיודאד טרוחיו (Trujillo). בס"ד מתגוררים כ 80 יהודים.

סַנְטוֹס (Santos), עיר־נמל בברזיל, לחוף האוקיאנוס האַטלנטי, 79 ק"מ מדרום־מזרח לסאו פאולו (ע"ע); 254,000 תוש' (1962). שוכנת באי סאו ויסנטי, המופרד מהיבשה ע"י תעלת־גיאות. לֵידה נבנה (מ 1859) הנמל המוֹדרני עמוק־המים, שהוא השני בחשיבותו בברזיל ונמל יצוא הקפה הגדול בעולם (500,000—780,000 טון בשנה). תנועת המטענים — כ 3 מיליון טון בשנה — כוללת גם יצוא כותנה, סוכר, בננות ובקר. העיר נוסדה ב 1543, אולם התפתחה רק במחצית השניה של המאה ה 19, כשהיתה לשוק־הקפה הגדול בעולם; עיקר גידולה חל לאחר יבוש הביצות שבסביבתה בראשית המאה ה 20.

סַנְטִיָגוֹ (Santiago), בירת צ'ילֶה והעיר הרביעית בגָדלה באמריקה הדרומית; 2,586,000 תוש' (1970).

ס' נמצאת במרכז המדינה, בעמק־האורך הפורה שבין הרי האנדים לבין רכסי החוף ובמרחק 190 ק"מ מנמלה וַלפּאראיסו (ע"ע). העיר השוכנת על גדות נהר מַפּוצ'ו בגובה 500 מ' מעל־פני הים, מפורסמת באקלימה הבריא וביפי אתרה. ממזרח נשקפות פסגות האַנדים המכוסות שלג ובצפון־מזרח העיר מתנשא ההר סאן כּריסטוֹבַּל, החולש על נופה.

למרות רעשי־אדמה תכופים ושטפונות הנהר (שאפיקו מתועל עתה), התפתחה ס' בהתמדה מאז יסודה, ובקצב מזורז מסוף המאה ה 19. העיר מתוכננת במערך ריבועים ומשתרעת על שטח גדול (כ 200 קמ"ר) משום הגבלת גובה המבנים ל 12 קומות. במרכז העיר נמצא הגרעין ההיסטורי — בכיכר־הנשק, ולידה הקָתדרלה (הוקמה ב 1619 ומאז שוקמה פעמים רבות), ארמון־הבישוף ובית־העיריה. בסמוך נמצא המרכז המינהלי מסביב לכיכר העצמאות ובו בנייני הממשלה וארמון הנשיא.

ס' היא מרכז המסחר והשיווק הראשי של צ'ילה ומייצרים בה כ 60% מכלל תפוקת החרושת הלאומית. חשיבות רבה ביותר לייצור טכסטיל, מתכות (ברזל ופלדה), נייר, כימיקלים ועורות. איזור התעשיה נמצא במערב העיר.

בס' נמצאים האוניברסיטה הלאומית (נוס' 1843; 51,000 תלמידים ב 1970); האוניברסיטה הקתולית (11,900 תלמידים); האוניברסיטה הטכנית (10,000 תלמידים); האקדמיה הצבאית ומוסדות־תרבות רבים אחרים.

היסטוריה. ס' נוסדה ב 1541 בידי פ. וַלדיויה (ע"ע). בתקופת השלטון הספרדי היתה מרכז שלטוני (Audiencia; ע"ע אמריקה, עמ' 183) של צ'ילה, וב1818 נהיתה לבירת צ'ילה העצמאית. היא נהרסה פעמים מספר ברעשים (1609, 1684, 1779, 1783). מאז 1651 היא מושב ארכיהגמון.

יהודים. ב1906 הוקם בס' מניין ראשון, וב1909 — ארגון יהודי ראשון. ב 1919 נוסדה פֶּדֶרַציה ציונית, שנועדה גם לייצג את יהדות צ'ילה בפני השלטונות ולהיאבק באנטישמיות הגואה. בס' 6 בתכ"נ במסגרת של 4 קהילות. הוותיקות הן האשכנזית (1930) והספרדית (1935); עקב רדיפות הנאצים, הגיעו יהודים מגרמניה ומהונגריה והקימו קהילות נפרדות. לאחר מלה"ע II התרחבו המוסדות היהודיים. ב 1952 הוקם המרכז הקהילתי, וכן הוקמו גן ילדים, סמינר למורים ו 3 בת"ס יומיים ובהם כ 1,500 תלמידים, ונוסדו 3 עיתונים (ביידית, בספרדית ובגרמנית).

מספר היהודים בס' כ 30,000, שהם כ 90% מיהודי צ'ילה.

אפ. א.-מ.

סַנְטִיָגוֹ דֶה קוּבָּה (Santiago de Cuba), העיר השניה בגָדלה בקוּבה (ע"ע); 259,600 תוש' (אומדן 1968). שוכנת בדרום־מזרח האי, לחופו של מפרץ סגור ומוגן, המחובר לים הקאריבי במיצר צר ומפותל. למרות אקלימה החם והלח (טמפרטורה ממוצעת 31° בקיץ ו־28° בחורף) ורעשים שכיחים, התפתחה העיר הודות לנמל שדרכו מייצאים את התוצרת החקלאית של הסביבה — סוכר, רום, טבק, פולי קקאו, וכן נחושת, ברזל ומנגן הנִכרים בהרים שבצפון־המזרח.

בסד"ק מפעלים לעיבוד סוכר, רום, בתי זיקוק לנפט וכן בתח"ר לייצור טכסטיל. יש בה מבנים רבים מהמאות ה 16—17, בהם קתדרלה ומצודה הבנויה על צוק סלע בפתח הנמל שבדרום.

היסטוריה. ס' נוסדה ב 1514 בידי דִיֶגוֹ וֶלַסְקֶס, מושלה הספרדי הראשון של קובה, וראש־העיר הראשון שלה היה א. קוֹרטֶס (ע"ע). באמצע המאה ה 17 גדלה מאוד, עם התיישבותם של ספרדים שנמלטו אליה מג'מייקה בעקבות כיבוש האי בידי האנגלים. בתחילת המאה ה 19 נמלטו אליה צרפתים רבים שגורשו מהאיטי. במלחמת ספרד—אה"ב (1898) ניטש ליד חופה קרב ימי מכריע, והעיר נכנעה לאמריקנים. ב 26.7.1953 נכשל פידֶל קַסטרו (ע"ע) בנסיונו לתקוף מחנה צבאי בס', נתפס ונאסר, ומכאן שם תנועתו אח"כ, „תנועת 26 ביולי". הוא כבש את ס' עם נצחונו הסופי ב־1.1.1959.

סַנְטִיָגוֹ דֶה קוֹמפּוֹסְטֶלָה (Santiago de Compostela), עיר בגַליסיה (ע"ע) שבצפון־מערב ספרד; 67,000 תוש' (1969). סד"ק היא מרכז של מסחר ותעשיה קלה לאיזור חקלאי מהפוריים בספרד, אולם עיקר חשיבותה ופרסומה כמוקד לצליינות נוצרית. מקור קדושת סד"ק באמונה שבה קבורה גופת השליח יעקב (ע"ע) ה„זקן" — שהוצא להורג בירושלים, ובאתר העריפה, ברובע הארמני, עומדת כנסיה הנושאת את שמו ובה מאתרים גם את קברו — ואשר שרידיו הועברו לסד"ק באורח־נס. גילוי שרידיו במחצית הראשונה של המאה ה 9 ע"י כומר שאור כוכב הדריכו למקום (מכאן השם Campus Stellae = שדה הכוכב) היה מִפנה בתולדות ספרד הנוצרית ושימש תמריץ ל„רֶקוֹנקיסטה" מידי המוסלמים. אַלפוֹנסו III (ע"ע) בנה בסד"ק כנסיה, וסביבה צמחה עד מהרה עיר שאליה העביר ההגמון את מושבו. ב 997 הוחרבה סד"ק בפשיטות אל־מַנצור (ע"ע) ורק ב 1075 הוחל בבניית הקאתֶדרלה הרומאנֶסקית הנוכחית (הושלמה ב 1211); בשעריה תבליטים עשירים וקישוטים מאוחרים בסיגנון הבארוק (תמ': ר' כרך י', עמ' 878). ב 1120 הועלתה סד"ק לדרגת ארכיהגמונות ונעשתה מקום עליה לרגל לצליינים רבים מרחבי אירופה, כשקדושתה נופלת רק מזו של רומא. ב 1161 הוקם

בה מְסדר אבירי סד"ק, מן המסדרים החשובים בספרד ביה"ב, להגנת עולי הרגל. בסד"ק אוניברסיטה שנוסדה בראשית המאה ה 16, אכ־סניה מפוארת לצליינים מאותה תקופה, הסמוכה לקאתדרלה וכן אנדרטאות רבות בסיגנון הבארוק (וע"ע ספרד, עמ' 339, 345).

יהודים נמנעו מלשבת בסד"ק, משום ייחודה בנצרות.

E. R. Labande, *Recherches sur les Pèlerins dans l'Europe des XIe et XIIe siècles* (Cahiers de civilisation médiévale, I), 1958); T. D. Kendrick, *St. James in Spain*, 1960; M. Chamoso Lamas, *S. d. C.*, 1961; Y. Bottineau, *Les Chemins de Saint-Jacques*, 1964.

ש. שט.

סַנְטִילְיָנָה, אִינְיִיגוֹ לוֹפֶּס דֶה מֶנְדוֹסָה, מרקיז דה־ — Inigo López de Mendoza, marqués de Santillana — (1398—1458), משורר ספרדי. ס', תלמידם הרוחני של דַנְטֶה (ע"ע) ושל פֶּטרַרקה (ע"ע), היה הראשון שחיבר סוֹנֶטים בספרד וסלל את הדרך להשפעה האיטלקית בספרות הספרדית. בעקבות הערצתו את שירתו של הַפייטן היהודי בן־עירו, סַנטוב (שם־טוב) דה קריוֹן, התחיל מחבר שירים ליריים קצרים וכמו־כן שירים בסיגנון העממי־מסרתי מסוג ה decires וה serranillas; הודות להם היה למשורר בעל־שם. ס' לא כתב הרבה, אבל יצירתו באה בשלב חשוב של התגבשות השירה הלירית בספרד (וע"ע ארדוטיאל, דון שם טוב).

R. Lapesa, *La obra literaria del Marques de S.*, 1957.

סַנְטַיָנָה, ג'וֹרג' — George Santayana (שמו המקורי: Jorge Ruiz de S. y Borrais) — (1863—1952), פילוסוף, משורר וחוקר־ספרות אמריקני, ממוצא ספרדי. אמו נפרדה מאביו, היגרה לבוסטון, אה"ב, וס' הועבר אליה מספרד בגיל 8. למד באוניברסיטת הארוורד, וקיבל, אחרי השתלמות באירופה, תואר דוקטור (1889). שימש מורה בהארוורד עד 1912, כשקבלת ירושה איפשרה לו לפרוֹש ולהתמסר להגות ולכתיבה. הוא עבר לאירופה ושהה בצרפת, אנגליה ואיטליה. במלה"ע II ביקש מחסה ברומא במנזר ונשאר שם עד מותו.

יצירותיו הראשונות היו בתחום הספרות: Sonnets and Other Verses („סוֹנֶטים ושירים אחרים"), 1894; The Sense of Beauty („חוש היופי"), 1896 — מסה על בעיות האסתטיקה (ע"ע, עמ' 96); A Hermit of Carmel („מתבודד על הכרמל"), 1901 — שירים; Three Philosophical Poets („שלושה משוררים־פילוסופים"), 1910 — מַסות על לוקרֶטיוּס, דאנטה וגֶתה.

מכלול הגוּתוֹ בא למלוא פיתוחו בעיקר בחיבוריו: Scepticism and Animal Faith („ספקנות ואמונה אנימאלית" [= של בעלי־חיים]), 1923; The Realms of Being („ממלכות ההוויה"), I - IV, 1927—1940. לפי השקפתו אין האדם יכול לקיים לאורך ימים גישה ספקנית קיצונית אל המציאות; שהרי האינסטינקט הטבוע בנו כופה עלינו להאמין בקיומו של התחום בו אנו פועלים, דהַיינו לקבל את העולם הנתפס בחושינו כשריר וקיים. ברם, למציאות האובייקטיווית שתי פנים: האחת ישותית והאחרת מהותית (ע"ע אה"ב, ספרות, עמ' 126). הראשונה מוכרת לנו כמכלול דברים והתרחשויות בחלל ובזמן (הנקראים בלשונו: substances או matter). האחרת היא ממלכת המהויות (universals; essences), המוצאת אמנם את ביטויה בהכּרותינו הפרטיות, אך עיקר משמעותה שרוי מֵעֵבר לאַקט הכּרתי פרטי זה או אחר. ס' ממיין את סממני המציאות בהתאם ליסודות השזורים בתוך יריעתה הרחבה, הכוללת את הטבע בקצה האחד ואת הרוח במשנהו. הטבע כמושג, לדעת ס', הוא מכלול פעולות והגבות הדרושות לקיומנו. — מושג הרוח, פירושו: התעלות הגותית מעל ליסודות הפעולה לרמה של התבוננות בערכים הנצחיים. האמת לפי ס' היא מעין מקום מפגש בין היסודות הישותי והמהותי שבה־וויתנו המורכבת; האמת היא מעין הדגמת המהות הנצחית בתוך הישות החולפת, ניצולה של המהות למען הצורך הפעלתני של ישותנו ברגע מסוים ובמקום מסוים. גם האמנות וחוויית היפה הן מזיגה שמקורה בשילוב היסוד הפעלתני והיסוד העיוני (קונטֶמפּלא־טיווי). האמנות משמשת מורה־דרך המעלה את הרוח מרמת הפעל־תנות המעשית, האנימלית, אל ההתבוננות בערכי־הנצח.

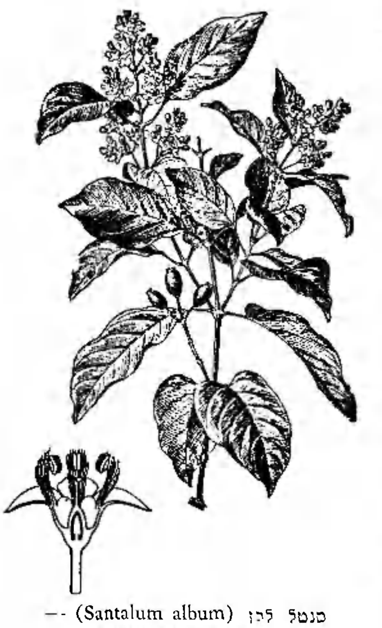
ס' היה תופעה מיוחדת בעולם התרבות האנגלו־סאכסית, וזיקתו אל הבעיות הפילוסופיות שונה לחלוטין מזו של הוגי־דעות שהתחנכו על המסורת הפרוטסטנטית. שליטתו המוחלטת בלשון האנגלית, סיגנונו החי והציורי, ורקעו התרבותי הספרדי־קתולי והאצילי תור־מים לשיעור קומתו של ס' כהוגה וכסופר.

חלק מיצירתו הענפה של ס' י"ל ב 15 כר', 1936—1940. ספרו Egotism in German Philosophy („אנוכיות בפילוסופיה הגרמ־נית"), משנת 1916, הו"ל מחדש ע"י ס' ב 1940, בשם The German Mind („הרוח הגרמנית"); ונכללה בו ביקורת על הנאציזם. זכרונותיו Persons and Places („אנשים ומקומות"), I–III, י"ל ב 1944—1953, מכתביו י"ל ב 1955.

J. Duron, *La Pensée de G. S.*, 1950; P. A. Schilpp (ed.), *The Philosophy of G. S.*, 1951[2]; W. Arnett, *S. and the Sense of Beauty*, 1957; R. Butler, *The Mind of S.*, 1968[2].

א. גר.

סַנְטָלִיִּים (Santalaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים מסדרת חסנ־טלניים; כוללת 350 סוגים וכ 400 מינים, הנפוצים בעיקר באזורים טרופיים וממוזגים יבשים. הס" הם עצים, שי־חים או עשבים, ברובם טפי־לים־למחצה. העלים פשוטים, מסורגים, לעתים נגדיים; הפרחים קטנים, אנדרוגיניים או חד־מיניים, בעלי 3—6 עלי־עטיף כותרתיים או גבי־עוניים; 3—6 אבקנים מעו־רים בבסיסם בעלי־העטיף. השחלה תחתית, בעלת מגו־רה אחת; הביציות חסרות לעתים מעטה, ומהן נוצרים זרעים חסרי־קליפה. הפרי חד־זרעי, דמוי אגוזית או ענבה. הס" קרובים למשפחת ההרנוגיים (ע"ע). בישראל מיוצגים הס' ע"י 2 סוגים: שבטן (Osyris) ובו מין אחד וחלוקה (Thesium) ובו 2 מינים, כולם טפילים־למחצה וקשורים לשָׁרשי צמחים. לס" ערך כלכלי מועט ביותר, פרט ל Santalum album, מאיי הסונדה שבאוקיאנוס ההודי, שממנו מפיקים עץ ריחני (Sandalwood) ושמן המשמש בתעשיית־בשמים. — וע"ע טפילות, עמ' 881.

סנטל לבן (Santalum album) — ענף ולצידו פרח בחתך־אורך

H. Melchior (ed.), *A. Engler's Syllabus der Pflanzenfamilien*, II, 1964[12]; M. Zohary, *Flora Palaestina*, I, 1966.

סַנְטַנְדֶר (Santander), עיר־נמל בצפון ספרד, בחוף מפרץ ביס־קאיה. כ 140,400 תוש' (1969). נמל־ס' הוא השער הראשי של ספרד לאוקיאנוס האטלנטי הצפוני, ודרכו מייצאים מזונות, מת־כות וכימיקלים. בס' מספנות ותעשיית מתכת, כימיקלים המתבססים על מרבצי־מלח סמוכים ומפעלי־מזון (שימורים, דגים, בירה, מחלבות). בגלל חופה היפה ואקלימה הנוח היא מפורסמת כמקום קיט. בקרבת העיר נמצאת מערת אַלטַמירה, שבקירותיה ציורים מהתקופה הפרֶ־היסטורית. בס' קָתֶדרָלה בסיגנון גותי מהמאה ה 12, גלריה לאמנות ומוזיאון. חלקה העתיק של העיר נשרף ב 1941 ונמצא בתהליך שיקום.

סֶנְט־קְלֶר דֶוִיל, אַנְרִי אֶטְיֵן — Henri Etienne Sainte-Claire Deville — (1818—1881), כימאי צרפתי. נולד באיי הודו המערבית, שם היה אביו קונסול צרפת. נשלח לצרפת לרכוש השכלה, ובהשפעתו של טנאר (L. J. Thenard) נמשך למדע. לאחר קבלת תארים ברפואה ובמדעים, נתמנה פרופסור לכימיה באוניברסיטת בזאנסון (Besançon) שבצרפת. ב־1853 ירש את מקומו של דומה (J. B. A. Domas) כפרופסור בסורבון. עבודותיו העיקריות הן בתחום הכימיה האי־אורגנית, אך היה אחד הראשונים שהכינו את הטולואן (ע"ע טולואול). מ־1850 עבד על שיטת וֶלֶר (ע"ע) להפקת אלומיניום ושיכללה ע"י שימוש בנתרן, במקום אשלגן, לדחיית אלומיניום מתרכובותיו. כן הפיק לראשונה חנקן חמש־חמצני והוכיח שהוא אלמימה של חומצה חנקנית; חקר את המטאלורגיה של פלטינה וכן את תכונות המגנזיום והצורן.

סַנְכוּנְיָאתוֹן, ע"ע פִילוֹן מִגְּבַל.

סְנֶל וַן רוֹיֶן (סְנֶלְיוּס, וִילֶבְּרוֹרְדוּס) — Snell van Rojen — (1580 [1591?] לֵידֶן — 1626, שם), מתמטיקאי ואסטרונום הולנדי. מ־1613 היה פרופסור למתמטיקה באוניברסיטת עיר־מולדתו, משרה בה החזיק קודם לכן אביו רודולף. ס' נודע בעיקר בתרומתו לאופטיקה (חוקי־ס' [ע"ע אופטיקה, עמ' 55/6; אור]), בתיאור מהלכה של קרן־אור במעברה בין תווכים בעלי גורמי־שבירה שונים, ובעבודותיו באסטרונומיה. בשטח אחרון זה נתפרסמה שיטתו למדידת מרחקים על־פני כדה"א, שיטה המתוארת בספרו Eratosthenes Batavus („ארטוסתנס [ע"ע] הבאטאווי"), 1617. כך, למשל, קבע את המרחק לאורך מעגל גדול בין שתי נקודות־תצפית — באלקמאר (Alkmaar) ובברגן־אופ־סום (Bergen op Zoom) — ל־55,100 טואז (= 107.41 ק"מ).

סַן־מוֹרִיץ (צרפ' Saint-Moritz; גרמ' Sankt Moritz), עיר מרפא ונופש בקַנטון גראובינדֶן (ע"ע), — בעמק אֶנגַדין (ע"ע) שברכס אנגדין העילי, בדרום־מזרח שוויץ. העיר, בת 5,200 תושבים (1972), שוכנת בגובה של 1,838 מ' על גדות ימת ס"מ. מדרום לימה מעיין־מרפא בגובה של 1,760 מ'. בגלל גבהה, הנמצא מעל למפלס העננים, היא נהנית ממזג־אוויר בהיר ומשמש הרפית. ליד ס"מ פותחו אתרי־סקי. ס"מ היא מערי הנופש הידועות ביותר בשוויץ ומסוגלת לקלוט כ־10,000 מבקרים ביום. בעזרת רכבות־כבלים ומעליות־סקי מרובות אפשר להגיע ממנה אל ההרים שבסביבתה. בקרבתה נמצא שדה־תעופה.

סַנְמִיכֶלִי, מִיכֶּלֶה — Michele Sanmicheli — (1484—1559), ארדיכל איטלקי. ס' פעל ברומא, החל ב־1500 בערך, בחוגו של אנטוניו דה סַנגַלו (ע"ע), והושפע מבְּרַמַנטֶה, רפאל ופרוצ'י (ע' ערכיהם). ב־1509—1527 פעל באורוויֶיטו ובסביבתה (בין היתר, בתכנון השלמת חזית הקתדרלה, 1510—1524). ב־1527 התיישב בוורונה והקדיש את מרבית פעילותו לארדיכלות צבאית בשירות הרפובליקה הוונציאנית. שערי וֶרונה המבוצרים הם דוגמות נהדרות של צירוף הפגנת חוסן עם עיטור ארדיכלי קלאסי ברוח הרֶנֶסאנס המאוחר. ארמונותיו בוורונה, שתוכננו כולם, ע"פ המשוער, בשנות ה־30, מתרחקים הדרגתית מן התקדימים של בראמאנטה ורפאל. המאוחר שבארמונותיו, ואחד היפים בארמונות הרנסאנס בוונציה, הוא ה„פאלאצו גרימאני" על „התעלה הגדולה" (בנייתו התחילה ב־1556 בקירוב והושלמה אחר מותו של ס'). — מבנייניו הכנסייתיים: ה„קאפלה פֶּלֶגריני" בכנסיית סאן בֶּרנארדינו בוורונה (1529 ואילך), השואבת השראתה מן הפנתיאון.

סנמיכלי: „השער החדש" בוורונה

E. Langenskiöld, *M. S., the Architect of Verona*, 1938; P. Gazzola (ed.), *M. S.* (cat.), 1960.

סַן־מַרְטִין, חוֹסֶה דֶה — Jose de San Martin — (1778—1850), מדינאי ומצביא דרום־אמריקני, גיבורה הלאומי של ארגנטינה. אביו היה פקיד גבוה בשירות הכתר הספרדי. בהיותו בן 9 נשלח ס' למדריד וקיבל חינוך צבאי, המשיך לשרת בצבא ועלה לדרגת סגן־אלוף. ב־1812 חזר לבואֶנוס־איירס והצטרף לקבוצה שדרשה עצמאות מיידית מספרד. ב־1814 מונה למפקד הצבא שנועד לכבוש את בוליוויה של היום ואח"כ מונה למושל במערב, באיזור האנדים, ומשם התכונן לכבוש את צ'ילה ולהגיע למרכז שלטון ספרד שבלימה דרך הים, ולא במישרין, כפי שתִכנן בֶּלגרנו (ע"ע). ב־1817 חצה ס' את האנדים והביס את צבא ספרד בצ'ילה בקרב צַ'קבוקו. ב־1818 נכנס לסנטיאגו דה צ'ילה בעזרת ב. או'היגינס (ע"ע), ניצח את הספרדים על גדות הנהר מאיפו, ובכך השלים את שחרור צ'ילה. ב־1820 הפליג מצ'ילה, נחת מדרום ללימה עם 4,500 חיילים. המשנה־למלך בפרו פינה את לימה ללא קרב, וס' הכריז על עצמאות פרו (1821). צבאו של ס' היה קטן מדי והוא לא הצליח להשלים את כיבוש פרו. כתוצאה מפגישתו עם בוליוַר (ע"ע) ב־26.7.1822, משך ס' ידיו מכיבוש פרו, וכעבור זמן קצר חזר לארגנטינה כאזרח פשוט. ס' היה אציל נפש, שתקן ונקי מאנוכיות, ודגל במשטר מלוכני־חוקתי. ב־1824 גלה מרצונו לצרפת, ובילה שם בעוני את שארית ימיו. ב־1880 הועברו עצמותיו לקתדרלה של בואֶנוס־איירס.

B. Mitre, *Historia de S. M. y de la Emancipacion Sud-americana*, I–IV, 1940[3]; R. Rojas, *S. M., Knight of the Andes*, 1945; J. C. Metford, *S. M. the Liberator*, 1950.

סַן־מַרְטֵן, לוּאִי קְלוֹד דֶה — Louis Claude de Saint-Martin — (1743, אמבואז — 1803, אולני [ליד פאריס]), מיסטיקן צרפתי; על חיבוריו חתם בשם Le Philosophe inconnu („ההוגה הלא־נודע"). מוצאו ממשפחה אצילית, קיבל חינוך דתי, שימש כ־קצין־צבא. ב־1768, כשיחידתו שהתה בבורדו, פגש את הקבליסט הנוצרי, ממוצא אנוסים פורטוגליים, מרטינש פאשקוואליש (Martinez Pasqualis; 1727—1774), מחבר הספר Traite de la reintégration des êtres dans leurs propriétés, vertus et puissances spirituelles et divines („מסה על השבתם של היצורים אל תכונותיהם, מעלותיהם וכישוריהם הרוחניים והאלוהיים"), ובהשפעתו התוודע אל חכמת הנסתר הדתית. הוא הושפע עמוקות גם מרעיונותיהם של י. בֶּמֶה וע. סְוֶדנבורג (ע' ערכיהם). ב־1771 עזב את הצבא והתמסר להפצת תורותיו המיסטיות. בספרו Des Erreurs et de la vérité ou les hommes rappelés au principe universel de la science („על הטעויות והאמת, או השבת האדם אל העיקרון הכללי של המדע"), 1775, יצא נגד החמרנות שפשתה בחברה הצרפתית. הספר הוקע ע"י הכמורה, אך זכה להצלחה. תורתו על אחדות האל והאדם סוכמה בספרו Tableau naturel des rapports qui existent entre Dieu, l'homme et l'univers („תמונה טבעית של היחסים בין האלהים, האדם והיקום"), 1782. סייר בגרמניה, אנגליה, שוויץ ואיטליה, השתקע בסטראזבור (1788), והוסיף לעשות נפשות ל־תורותיו. חסידיו נקראו מַרטיניסטים (על שמו וע"ש מורו, מַרטינש). במהפכה ראה עונש מהשמים על חטאי המונרכיה והכנסיה והאמין בבואה של כנסיה מטוהרת ע"י הזעזועים. נאסר, אך שוחרר עם הדחת רובספיר וב־1794 הוגלה לאמבואז. ס"מ היה ממפתחי התאוסופיה (ע"ע) וממבשרי הרגשנות הרומנטית. וע"ע בַּלזַק, עמ' 844.

R. Adamou, *L. C. de S.-M. et le martinisme*, 1946; A. E. Waite, *Unknown Philosopher: L. C. de S.-M.*, 1970.

א. בו.

סַן מָרִינוֹ (San Marino), רֶפּוּבּליקה זעירה בצפון־מרכז איטליה, 61 קמ״ר, 19,000 תוש׳ (אומדן 1972).

ס״מ נמצאת במרחק 22 ק״מ מעיר־הנמל רימיני שלחוף הים האדרייתי. שטחה משתרע על מדרונו המזרחי של הר טיטאנו (שיאו

סן מרינו

738 מ׳) במזרח הרי האַפֶּנינים (ע״ע) הטוסקו־אמיליאניים. על 3 מפסגות־ההר בנויות מצודות מבוּצרות, ומסביב לפסגה הצפונית שוכנת העיר ס״מ, הבירה, המוקפת חומה, ובה כ 4,500 תוש׳.

מרבית התושבים מתקיימים על חקלאות. יש מעט בתח״ר (ל־טכסטיל ועוד) והרבה בתי־מלאכה למזכרות לתיירים. הדפסת בולים ומכירתם מהוות מקור הכנסה חשוב משום הביקוש הרב להם ברחבי העולם. התיירות התפתחה בעיקר ב 20 השנים האחרונות, במקביל לפיתוח אתרי־הקיט על חוף הים האדרייתי הסמוך. מספר התיירים הפוקדים את ס״מ עולה על 2 מיליונים בשנה.

היסטוריה. לפי האגדה יסד סתת את ס״מ, כנראה במאה ה 4. הידיעה המוסמכת הקדומה ביותר היא מ 885, ומזכירה את אב־המנזר שם. במאה ה 10 נתקבל בס״מ המשפט הלַנגוֹבּארדי, ובאותה מאה הוקמה הטירה במקום. במאה ה 11 היתה ס״מ לקומונה (ע״ע) חָפשית, ובראש השלטון עמדו „קונסולים". בתחילת המאה ה 15 נמסר השלטון למועצה הגדולה, בת 60 חברים, ש ⅓ מחבריה אצילים, ⅓ בורגנים ו ⅓ איכרים. משטר זה נשאר ביסודו עד ימינו. — נעשו מספר נסיונות לכבוש את ס״מ, בייחוד מצד האפיפיורות; ב 1740 הכירו האפיפיורים בעצמאות ס״מ; ב 1797 הכיר בה נאפוליון I, וקונגרס וינה אישר אותה. כשקמה ממלכת איטליה באה ס״מ בחסותה (1862), אולם במלה״ע II הכריזה ס״מ על ניטראליות. אחרי המלחמה שלטה בס״מ קואליציה של הקומוניסטים והסוציאליסטים השמאליים. ב 1957 פרצה „מהפכה" ללא שפיכות דמים, וקואליציה אנטי־קומוניסטית השתלטה על המדינה.

פ. בט.

סַן נַזֶר (Saint Nazaire), עיר־נמל וריכוז תעשייתי במערב־צרפת, בשפך הלואר (ע״ע), כ 50 ק״מ מנַנט (ע״ע). בעיר ובבנותיה כ 115,000 תושבים (אומדן 1972). ס״נ היא המרכז הצרפתי החשוב ביותר לבניית אניות סוחר ומלחמה גדולות; מייצרת פלדה, מטוסים, מוצרים כימיים ושימורי מזונות, ומעסיקה עשרות אלפי עובדים. משמשת גם נמל דיג ומוצא לסחר נרחב עם מרכז אמריקה ודרומה.

ייתכן שס״נ באה במקום המעגן הגאלי־רומי קורבילו, אך נשארה נמל־דייגים עד אמצע המאה ה 19. משנתקשו אניות גדולות לעלות בנהר לואר, הפכה לנמל קדמי של נאנט, ואחר כך באה במקומה. מ 1857 הוקמו בה אגני־נמל מלאכותיים עצומים, סגורים בשערים כלפי הים. במלה״ע II הפכה לבסיס־הצוללות הגרמני החשוב ביותר בצרפת. הופצצה ללא־הרף, וב 27/28.3.1942 היתה מטרה לפשיטה בריטית עקובה מדם, שנסתיימה בפיצוץ שערי הנמל ומתקניו. הגר־מנים היו נצורים בה מאוגוסט 1944 עד מאי 1945, והעיר נחרסה כליל. מאז שוקמה ויופתה.

L. Phillips, *Im Schatten der Tirpitz: Der britische Handstreich auf St. N.*, 1971.

סַן נִיקַנְדְרוֹ (San Nicandro), עיירה בדרום־איטליה ליד העיר בָּרי (ע״ע). נתפרסמה לאחר ש 23 משפחות־איכרים התגיירו בה, בהשפעת חברם־נביאם דונָטו מַנדוציו, שהחל להטיף לתורת־משה ב 1930 בערך. הקבוצה התגיירה למרות הפצרות הכמורה המקו־מית, שידולי הרבנות ברומא ואיומי פקידיו של מוסוליני ואחריהם הגרמנים. גיורם הוכר רשמית ב 1944, וב 1949 עלתה הקבוצה לישר־אל והצטרפה למושב עלמה. עקב מריבות משפחתיות התפלגה הקבוצה והתפזרה ב 3 מושבי־עובדים.

פ. א. לפיד, הנביא מס״נ, 1953; E. Cassin, *S. N., histoire d'une conversion*, 1957.

סַן סֶבַּסְטְיַן (San Sebastián; בבַּסקית: Donostia או Izurum), עיר־נמל בצפון־מזרח ספרד, 17 ק״מ מגבולה עם צרפת. 161,000 תוש׳ (1969).

ס״ס שוכנת בשפך נהר אורוּמֵאה למפרץ ביסקאיה. העיר העתיקה והנמל בנויים על מיצר־יבשה החודר לים ובקצהו גבעה שבפסגתה מבצר מהמאה ה 16. רוב הבתים הוקמו לאחר הריסת העיר בידי הבריטים והפורטוגלים ב 1813 (ע״ע ספרד, היסטוריה). העיר החדשה משתרעת משני צדי שפך־הנהר. בס״ס התפתחה תעשיה שענפיה העיקריים הם שימורי־דגים, כימיקלים, מוצרי־מתכת ומזונות. נמל־הדיג נמצא בפרוור פאסאכֶס, כ 5 ק״מ ממזרח לעיר. בס״ס קיים מוזי־און, שבו — בין היתר — מוצגים חשובים רבים, הקשורים באֶתנולוגיה של הבַּסקים (ע״ע). מוזיאון אחר מוקדש לאוקיאנוגרפיה וימאות.

ס״ס היא עיר־נופש ידועה. בחוף המפורץ הרבה מקומות־רחצה טובים. מסוף המאה ה 19 ועד ביטול המלוכה בספרד שימשה מושב־קיץ של בית המלוכה.

סֶנְסוּאַלִיזְם (sensualism; באנג׳ גם sensationalism), שיטה בפילוסופיה (ע״ע הכרה), שלפיה כל ידיעותינו מושגות באמצעות החושים (ע״ע, עמ׳ 223). ניגודיו הם האַפריוריזם (ע״ע אַפריורי) והרַציונליזם. — ביוון העתיקה דגלו בס׳ סופיסטים (ע״ע), כפרוטגורס (ע״ע), שטען, כי כל הכרה שהאדם משיג באמ־צעות החושים, היא אמיתית — לגבי אותו אדם באותו מקום ובאותו הזמן. אפלטון מתח ביקורת חריפה על תורה זו, בהצביעו על חוסר־היציבות של החוויות החושניות, המתהוות, משתנות וחולפות. אריסטו, שביקש להפריך את תורת פרוטאגורס, הכניס גורם של שיפוט ובירירה בפעולת התפיסה וכמעט שהגיע להבחנה בין חושניות (sensation) ותפיסה (perception).

בפילוסופיה של יה״ב לא היתה בעיית הס׳ מרכזית. חשיבותו של אוגוסטינוס (ע״ע) בכך, שטען, כי אין לדבר על תחושות אמיתיות או כוזבות — תארים שיש ליחס להערכות בלבד. תומאס מאַקווינו הלך בעקבות אריסטו, אבל הטעים, כי תפיסת הצורה החושנית היא דימוי של אוֹבּייקטים חיצוניים. להכרה שלנו, טען, הכשרון לפשט את התכונות האוניברסליות ולהשתמש בהן לקביעת הערכות כלליות. לפיכך עומדים החושים וההכרה בקשר הדדי: Nihil est in intellectu quod non prius in sensu („אין דבר בהכרתנו שלא היה מקודם בחושינו").

בעת החדשה בלטו הקשיים הכרוכים בס׳ בוויכוח סביב משנת קוֹפֶּרניקוס (ע״ע). חידושו המהפכני לא נבע מגילוי עובדות חושניות חדשות, שהרי קופרניקוס לא ראה דבר חדש בשמים, שתלמי לא ראה כבר בזמנו. ההתנגדות החזקה למשנה החדשה נבעה בחלקה מן הסתירה שבה היא עומדת ביחס למה שחושינו מלמ־דים אותנו.

במשנות האֶמפיריסטיות (ע״ע אֶמפיריזם) של המאה ה 17 וה 18

(כגון של לוק, ברקלי, יום [ע' ערכיהם]) — שהס' הוא מגוון וצורה מיוחדת שלהן — מצויים יסודות מובהקים של הס'. בתקופת ההשכלה בצרפת היה קונדיק (ע"ע) המייצג המובהק של הס' הקיצוני; הוא ביקש להשתית על התחושה בלבד לא רק את ההכרה, אלא את כל חיי הנפש של האדם.

קנט (ע"ע) ניסה לאזן את התרומות שהתחושה והשכל תורמים להכרתנו, וטען כי הנסיון עצמו מתאפשר בעזרת ההכרה האפריורית. מיל (ע"ע), שחונך ברוח האמפיריזם האנגלי, שלל את האפשרות של הכרה אפריורית וטען, כי אף המשפטים המתמטיים אינם אלא הכללות של רשמי החושים. גם הפוזיטיביזם (ע"ע) מיסודו של קונט (Comte; ע"ע) ראה בנסיון־החושים את המקור להכרתנו המדעית; מך (ע"ע) טען, כי "העולם הראלי" הוא צירוף של חוויות החושים, שאינן חומר אמפירי בלבד, וצידד בכך, שהמדע חייב לבררו, כדי להגיע לכלל "נסיון טהור".

בדורות האחרונים נתחדש בקרב אנשי המדע הוויכוח על היסודות ההכרתיים של המדע. "החוג הווינאי" (ע"ע מדע, עמ' 320) בראשות שליק (ע"ע) דגל בפוזיטיביזם באופן עקיב יותר מאשר מאך. אולם פיסיקאים דגולים של הדור האחרון, כגון פלנק (ע"ע), מייסד תורת הקוונטים (ע"ע), ואיינשטין (ע"ע), יוצר תורת היחסות (ע"ע), יצאו נגד הפוזיטיביזם. פלאנק הטעים, כי "הנתונים המקוטעים של הנסיון לעולם לא יתנו לנו מדע אמיתי — ללא התערבות הרוח והתבונה". טיעון מדעי נוסף נגד הס', מקורו בחוסר־הדיוק של תצפיותינו ומדידותינו, לפי הפיסיקה החדישה: הערכים המספריים של התוצאות "תועים" בתוך גבולות מסויימים, ולפיכך אין בכוח תחושתנו ללמדנו איזה ערך הוא "אמיתי" (וע"ע מדע, עמ' 308—322).

ש. ה. ברגמן, מבוא לתורת־ההכרה, תשל"ג[2]; D. W. Hamlyn, *Sensation and Perception*, 1961.

ג. פ.

סַנְסוֹבִינוֹ, אַנְדְרֵאָה — Andrea Sansovino; כינויו של אנדראה קונטוצ'י (Contucci) — (1467 או 1470, מונטה סאן סאוינו — 1529, שם), פסל וארדיכל איטלקי. ס' למד פיסול בנעוריו, לפי ואזארי, אצל פוליולו. לפי אותו מקור פעל בפורטוגל, בעיקר בליסבון, במשך 9 שנים (החל ב 1491), אך אין יודעים דבר על מפעליו שם. יצירתו המתועדת הראשונה היא הקבוצה הפיסולית העשויה שיש, "טבילת ישו" (1502—1505), שס' השאיר אותה בלתי גמורה (הושלמה בידי וינצ'נצו דאנטי). היא הוצבה מעל השער המזרחי של הבאפטיסטריום בפירנצה רק אחר מות האמן. שתי מצבות־הקבורה התאומות, שהקים ברומא (S. Maria del Popolo) לקרדינלים אסקאניו ספורצה וג'ירולאמו באסו דלה רוברה (1505—1509), הן דוגמות מרשימות של מצבת־הקבורה המונומנטאלית בסיגנון הרנסאנס המפותח בשיאו. יצירה חשובה אחרת היא הקבוצה הפיסולית "הבתולה, חנה הקדושה וישו הקטן", בכנסיית אגוסטינו הקדוש (1512). מסוף 1512 עד 1527 ניהל ס' בלורטו (ע"ע) את מפעלי העיטור הפיסולי של "הבית הקדוש" (Santa Casa) ועיטר את המונומנט המעניין הזה בתבליטיו, יחד עם אמנים אחרים.

G. H. Huntely, *A. S., Sculptor and Architect of the Italian Renaissance*, 1935; J. Pope-Hennessy, *An Introduction to Italian Sculpture*, III: *Italian Higher Renaissance and Baroque Sculpture*, 1963.

סַנְסוֹבִינוֹ, יָקוֹפּוֹ טַטִּי — Iacopo Tatti Sansovino — (1486, פירנצה — 1570, ונציה), ארדיכל ופסל איטלקי, תלמידו של אנדראה ס' (ע"ע), ומכאן כינויו ס'. ב 1505 עבר, יחד עם מורו, לרומא ופעל בסיגנון שהיה קרוב לסיגנונו של אנדראה. נטיותיו הקלאסיציסטיות הרחיקוהו ממיכלאנג'לו והוא התקרב לחוגים של רפאל וברמנטה (ע"ע). ב 1511 שב לפירנצה והוזמן לפסל את דמות יעקב הקדוש בדואומו (הושלם 1518). לאחר כשלון נסיונו להשתתף בעיצוב חזית כנסיית סאן לורנצו (1517) בשל התנגדותו של מיכלאנג'לו, שב לרומא (1518) והוסיף גם שם להתחרות במיכלאנג'לו כארדיכל (הפרויקט של כנסיית San Giovanni dei Fiorentini). ב 1529 נתמנה "מנהל העבודות" בבניין כנסיית סאן מארקו והשתקע בוונציה. בעיר זו, בה נתקבל כארדיכל ופסל של אבות־העיר, היה ס' נציגו המובהק של הרנסאנס בשיאו. יצירותיו הגדולות בוונציה הן: ארמון הספריה והמטבעה שלידו (1537—1554); תבליטי־אבן ופסלי־ברונזה המעטרים את בסיסו של "מגדל־הפעמונים" (Loggetta; 1537—1540; 1545); דלת־הברונזה המפוסלת של לשכת־הקאתדראלה ופסלי־האוואנגליסטים על מעקה המזבח הראשי (החל ב 1553). יצירתו המרהיבה בארמון־הדוג'ים היא עיטור קירות החצר הפנימית, המדרגות ושני הפסלים הענקיים: נפטון ומארס. ס' תכנן גם את ארמון קורנר ב"תעלה הגדולה" (1533) ועיצב את חזית כנסיית ג'וליאנו הקדוש (1553).

H. R. Weihrauch, *Studien zum bildnerischen Werke des J. S.*, 1935; G. Mariacher, *Il S.*, 1962.

סֶן־סִימוֹן, לוּאִי דֶה רוּבְרוּאָ, דוכס — Louis de Rouvroy, Duc de Saint Simon — (1675—1755), סופר והיסטוריון צרפתי. בן האצולה הגבוהה, סנדקו היה לואי XIV. שירת כקצין אך התפטר מהצבא (1702), בהעדר קידום, ובכך העלה את חמת המלך.

ס"ס התיידד עם פיליפ II, דוכס אורלאן (ע"ע), שנעשה עוצר המלוכה. כתוצאה מקשריו, מונה ס"ס ב 1715 חבר במועצת־העוצרים, וזכה להשפעה כנציג חוגי־החצר. מ 1721 היה שגריר במדריד, ועשה למען אירוסי לואי XV עם האינפאנטה הספרדית. מ 1723 הסתגר בארמונו ועסק בכתיבה ובגנאלוגיה — כשעל שנותיו המאוחרות מעיבים מות אשתו וילדיו.

את פרסומו כ"טאקיטוס הצרפתי" קנה לו ס"ס ב"זכרונות" (Mémoirs) שחיבר, שהתבססו על יומניו שניהל משנתו ה 19 במשך 29 שנה (1694—1723). בכתיבתו היה ס"ס חד־צדדי מאוד; הוא ביקר בחריפות את לואי XIV ואת שלטונו האבסולוטי ושלל את צמצום זכויות האצולה. עובדותיו לא נופו, הרצאתו היתה חסרת סדר ותיאוריו לא הבדילו בין עיקר לטפל. אך כתיבתו היתה מלאת להט, וסיגנונו החי והשנון נשאר קריא עד היום. כתביו מהווים מקור לא אכזב לתולדות דורו. בשל התנגדות החצר לא פורסמו כתביו בחייו, והופיעו לראשונה רק ב 1829/30. אז זכו בהצלחה ניכרת ואחרי־כן הופיעו מהדורות נוספות.

H. de Montherlant, *S.S.*, 1948; F. R. Bastide, *S.S., par lui-même*, 1961; E. d'Astier, *Sur S.S.*, 1962.

סֶן־סִימוֹן, קְלוֹד אַנְרִי, רוזן — Claude Henri Comte de Saint-Simon — (1760—1825), הוגה־דעות חברתי צרפתי. ס' נולד למשפחת אצילים שהתייחסה לשארלמן (קרל הגדול) והיה קרוב של הדוכס ל. ס' (ע"ע). ס' התנדב לצבא של לפיט (ע"ע) במלחמת־העצמאות האמריקנית, הצטיין במלחמה, נפצע ונשבה, ובהשתחררו, ערך מסעות באירופה. בפרוץ המהפכה חזר לצרפת, ויתר על זכויות־האצולה, התעשר מספסרות בקרקעות, במיוחד בנכסי הכנסיה שהופקעו, ובתקופת הטרור נאסר לשנה. לאחר שחרורו חי חיי מותרות והחזיק "סאלון" מפואר, שאליו הזמין אנשי־רוח. הוא בזבז את הונו והתרושש, וב 25 שנותיו האחרונות כלכלוהו כמה אנשי־חסד.

ס' הקדיש עצמו להגות, בעיקר בתחומי החברה. רק בסוף ימיו נוצר סביבו חוג תלמידים. מזכירו היה א. תירי (ע"ע), ואחריו א. קונט (ע"ע). אחרי יותר מ 6 שנות עבודה משותפת נפרדו ס' וקונט ברוגז, בגלל ריב מר בדבר מקוריות הגותו של קונט. אין ספק שקונט קיבל הרבה מס', אולם ס' לא היה איש המחשבה המסודרת והמדעית, ואת השיטה הפילוסופית של הפוזיטיביזם יש לזקוף

לזכות קונט. — ס׳ פירסם חוברות וספרים וערך כתבי־עת. בין פר־סומיו: De la réorganisation de la société européenne („על ארגון החברה האירופית מחדש״), 1814, שי״ל בעת הקונגרס בווינה, ובו התווה ס׳ (בשיתוף עם א. תיירי) תָכנית לפֵדֶרַציה של מדינות אירופה, תוך שמירת עצמאותן הלאומית, כדי למנוע מלחמות. ב־1816–1818 ערך ס׳ את כה״ע L'Industrie („התעשיה״); ב1819/20 — L'Organisateur („המארגן״) וב1821/2 — Du système industriel („על השיטה התעשיינית״). בשנותיו האחרונות פרסם ס׳ את שני הספרים: Catéchisme des industriels („עקרונות לתעשיינים״), 1823/4, ו Nouvaeu christianisme („הנצרות החדשה״), 1825.

ס׳ האמין שתקופתו היא תקופת ביקורת הרסנית, והכוחות הפעי־לים העיקריים בה מולידים התפוררות חברתית, כמוכח מהמהפכה בצרפת. תקופה זו הכרחית כדי לנתץ את כל העומד בדרכה של הקדמה; אולם יש לתכנן תכניות לכינון סדר חברתי חדש, מושתת על התאגדות כלל־עולמית. בניגוד לסדר הישן, הפֵאודלי־תאולוגי, יהיה הסדר החדש תעשייני־מדעי (ס׳ הוא שטבע את המלה „תע־שייני״). בסדר עולם חדש זה לא תהיינה מלחמות. בחברה החדשה יצטרכו הכל לעבוד, בטלה תיחשב לחטא, וכל אחד יקבל שכר ע״פ הֶשֵׂגיו.

ס׳ סבר, שאת תיקוניו יש להנהיג בדרכי שלום, ע״י שכנוע ולא ע״י אלימות. הוא לא פנה אל ההמונים אלא למעמדות השליטים ולמלך צרפת לואי XVIII. בראש החברה החדשה שרצה לכונן שאף ס׳ להעמיד מדענים, שבידיהם תהיה ההנהגה הרוחנית.

לפני־כן סבר ס׳ שהנצרות מילאה תפקיד היסטורי חשוב, אולם תפקיד זה נשלם, ושוב אין צורך בה. בספרו האחרון „הנצרות החדשה״, ניסה ס׳ להתאים את עיקרי הנצרות לצרכי החברה התעשיינית החדשה. היסוד האלוהי היחיד בנצרות הוא, לדעת ס׳, הצו של „ואהבת לרעך כמוך״ (ס׳ סבר, שמקורו בדברי ישו: מתי XXII, 39). על־סמך עיקרון זה פיתח ס׳ את עיקרה של „הנצרות החדשה״, והוא שהחברה חייבת להיות מאורגנת בצורה מועילה ביותר למספר הרב ביותר של אנשים. הבריות חייבים להציב להם למטרה, בכל מעשיהם ופעולותיהם, להיטיב בלי דיחוי ובמידה מושלמת ככל האפשר, את קיומם הפיסי והמוסרי של בני־המעמד הגדול ביותר.

הסן־סימוניסטים. אחרי מות ס׳ הפיצו תלמידיו, הסן־סימוניסטים את תורתו, פיתחוה והרחיבוה ושמו בה דגשים משלהם. בין הבולטים בהם יש לציין את ב. פ. אַנפַנטַן וסנט־אַמַן בַּזַר (ע׳ ערכיהם) ואת היהודי או. רודריגז. הסן־סימוניסטים פרסמו שבועון, Le Producteur („המייצר״), ערכו אסיפות פומביות והרצאות ו־שלחו שליחים להפצת תורתם בכל רחבי צרפת וכן בגרמניה ואנגליה. תורה זו, הסן־סימוניזם (ס״ס) שונה בנקודות רבות מתורת ס׳: כך מתחו הסן־סימוניסטים ביקורת קטלנית על הקניין הפרטי והע־ברתו „העיוורת״ בירושה. הם דרשו לבטל את הקניין הפרטי, הן מנימוקים של צדק חברתי והן מנימוקים של תועלת כלכלית, כדי שאפשר יהיה לנצלו להגדלת הייצור לטובת הכלל. ס׳ עצמו דרש אמנם לבטל זכויות יתרות של מעמד ומוצא, וציין שהקניין הפרטי אינו קדוש, אך לא דרש בפירוש לבטלו. בכך הפכו הסן־סימוניסטים לסוציאליסטים, ותורתם דגלה בקולֶקטיוויזם.

במהרה הפך הס״ס למעין דת חדשה, כנסיה ש„כוהניה״ הגדולים היו אנפנטן ובזר. אנפנטן החל במהרה, כהמשך להטפתו לשוויון ולקניין משותף וכן לשחרור האשה, לדגול בשיתוף בנשים, באהבה חָפשית ובהתנגדות ל„רודנות הנישואין״. הכת הגיעה לשיא גָדלה אחרי מהפכת יולי 1830, שהעלתה למלוכה את לואי־פיליפ (ע״ע). באותה עת היו בה כ 40,000 חברים. סוציאליסטים רבים הצטרפו לסן־סימוניסטים, ביניהם פ. לֶרו (ע״ע). אולם במהרה נתגלע קרע בין אנפנטן לבזר בשאלת שיתוף בנשים, ובזר פרש מהתנועה. אנפנטן עבר עם חלק מתלמידיו לאחוזתו בנילמוֹנטאן, ושם הגשימו הסן־סימוניסטים את השקפותיהם. אולם במאי 1832 אסרום השל־טונות באשמת הקמתה של אגודה ללא רשיון, והאגודה פורקה.

השפעת הס״ס ניכרה גם על אנשים כגון לֶסֶפּס (ע״ע), שכרה את תעלת־סואֶץ, והיַזמים היהודים יעקב־אֶמיל ויצחק פֶּריר (Péreire), שהאמינו בתפקיד ההומניטארי והמשיחי־כמעט של הייצור והעלאת רמת המחיה. הס״ס השפיע על הסוציאליסטים, ובכללם מַרכס ואֶנגלס, על הכלכלנים ג׳.ס. מיל, רודבֶרטוס ופרֶטו, על היסטוריונים כגון קַרלַיל ומישלֶה, על מדינאים כגון ביסמַרק ומַציני, ועל סופרים ומשוררים כגון ז׳. סַנד וה. הַינה (ע׳ ערכיהם).

בקרב הסן־סימוניסטים היו כמה יהודים, דבר המציין את ראשית השתתפותם הבולטת של יהודים בתנועות רַדיקליות ומהפכניות. אַנטישמים, ואף יריבי הסן־סימוניסטים במחנה הרַדיקלי, הצביעו על יסוד יהודי זה. הסן־סימוניסטים הכירו לא רק בהשתתפות יהודים בתנועתם, אלא שס׳ עצמו זיהה את חזונו עם מלכות המשיח היהודית.

ש. ז׳יד – ש. ריסט, תולדות המשנות הכלכליות, א׳, 146—164, תשי״א; א. זילברנר, הסוציאליזם המערבי ושאלת היהודים, 58—63, 1955; ג. ד. ה. קול, תולדות המחשבה הסוציאליסטית, א, 36—55, תשט״ז; בר־טוביה, כתבים נבחרים, א, 81—107, תשכ״ד; י. טלמון, המשיחיות המדינית, תשכ״ה; M. Leroy, *La Vie véritable du comte de S.-S.*, 1925; S. Charlety, *Historie du S.-Simonisme*, 1931; Z. Szajkowski, *The Jewish S.-Simonians and Socialist Anti-Semitism in France* (J.S.S., IX), 1947; F. A. Hayek, *The Counter Revolution of Science*, 1952; M. Dondo, *The French Faust*, 1955; F. E. Manuel, *The New World of H. S. S.*, 1956; G. G. Iggers, *The Cult of Authority*, 1958; M. Graetz, *Un initiative S.-Simonienne pour l'emancipation des Juifs* (REJ, CXXIX), 1970.

ג. פ. – א. ז.

סֶן סִירַן, אַב־מִנְזָר שֶׁל (שמו: זַ׳ן דיוֶרזִ׳יֶה דֶה אורַן) — Saint Cyran; Jean Duvergier de Hauranne

(1581—1643), תאולוג צרפתי, ממנסחי היַנסֶניזם (ע״ע). בתקופת־לימודיו התיידד עם ק. ינסן (ע״ע) ויחד עמו נמשך אח״כ אחר התאולוגיה האַוגוסטינית, שאותה העדיף עפ״נ הסכולסטיקה המקובלת. מגמת ס״ס היתה להביא לרפורמה קתולית ע״פ העקרונות של אוגוסטינוס (ע״ע) בתקוה להביס את הפרוטסטנטיזם בנשקו הוא. ב 1620 נתמנה אב מנזר ס״ס ומ 1623 בפאריס עמד בקשרים הדוקים עם היאנס־ניסטים בפור רואיאל, ונעשה יועצם הרוחני (1633). בתפקיד זה, שנודעה לו חשיבות דתית עצומה, היה לאחת הדמויות המרכזיות בניסוח התאולוגי של רעיונות היאנסיזם ובהפצתם. בשל השפעתו הרבה שנראתה מסוכנת בעיני רישליה (ע״ע) נאסר ובכלא כתב את הספרים: Lettres chrétiennes et spirituelles („אגרות נוצריות ורוחניות״), 1645, ו Théologie familière („תאולוגיה עממית״), 1642. ס״ס שוחרר רק לאחר מות רישֶׁלְיֶה (1643) ומת לאחר כמה חדשים.

J. Orcibal, *J. Duvergier de Hauranne*, I–II, 1947–48; id., *S.-C. et le Jansénisme*, 1961.

סַן סַלְוָדוֹר (San Salvador), בירת אל־סלוודור והגדולה בעריה, 358,900 תוש׳ (1970). שוכנת בעמק לאס אמאקאס, בגובה

של כ 650 מ׳ מעפ״נ הים ולמרגלות הר הגעש ס״ס (1,950 מ׳). העיר מחוברת בכביש לנמלה לה לִיבֶּרטַד הנמצא במרחק 38 ק״מ ממנה, וכן בכבישים ובמס״ב ליתר חלקי־המדינה. ס״ס היא המרכז המסחרי והתעשייתי של המדינה. התעשיה עוסקת בייצור מוצרי צריכה. משום רעשי־אדמה הפוקדים את האיזור תוכננה העיר ברחבות: המבנים נמוכים וביניהם שטחים פתוחים. במאה ה 20, ובמיוחד לאחר מלה״ע II, הוקמו בה בניינים מפוארים. ביניהם הבית הלבן — מושב הנשיא, 2 אוניברסיטאות (5,220 תלמידים ב 1970), האקדמיה למדעים ומצפה כוכבים. בס״ס גנים ציבוריים נרחבים וגן בוטאני.

סֶן־סַנְס, (שַׁרְל) קַמִיל — (Charles) Camille Saint-Saens — (1835, פאריס — 1921, אלג'יר), מלחין, פסנתרן ונגן־אורגן צרפתי. מילדותו גילה כשרונות מוסיקאליים נדירים ודחף בלתי־נדלה לעבודה. בגיל 11 הופיע ברסיטל באולם פליל, וב 1851 החל לומד תורת ההלחנה אצל ז'ק הלוי (ע"ע). ב 1852 נכשל לראשונה בתחרות „פרס רומא", אך זכה בפרס ראשון בתחרות של האגודה ע"ש צציליה הקדושה בפאריס. ב 1853 החל מנגן באורגן בכנסיות, ותוך שלוש שנים השלים הלחנתן של יצירות רבות, בהן שתי סימפוניות. ב 1861 החל מלמד נגינה בפסנתר בבית־הספר למוסיקה ע"ש נידרמאייר, ובין תלמידיו היו המלחינים פורה ומסז'ה. במשרה זו החזיק 4 שנים. כל אותה עת הלחין ללא לאות, ושמו נודע כפסנתרן שנגינתו בעלת שלמות צורנית וטכנית, אך חסרת מתח רגשי.

ב 1864 נכשל שנית בתחרות „פרס רומא", וזמן קצר לאחר מכן החל מלחין לבמה. מ 13 האופרות שהלחין מוכרת ביותר „שמשון ודלילה" (1877); „הנסיכה הצהובה" (1872) מוכרת פחות, ואילו היתר נשכחו.

תמיכתו באמנות החדישה עוררה חשדות, למרות שס' עצמו נשאר מעוגן במסורת המוסיקאלית שממנה בא. יצירותיו החדשות זכו להצלחה. מאלה מוכרות היום ארבע הפואמות הסימפוניות שהלחין לפי דוגמתו של ליסט — „כישורה של אומפלה" (1871), „פאתון" (1873), „מחול המות" (1874); ו„נעורי הרקולס" (1877). ב 1871 ביקר לראשונה בלונדון וב 1875 החל בסדרת מסעות ברחבי אירופה. זכה בעיטורים ובאותות כבוד רבים.

מיצירותיו לכלי־סולו ולתזמורת מוכרים חמשת הקונצ'רטים לפסנתר, האחרון משלושת הקונצ'רטים וה„רונדו קאפריצ'וזו" לכינור, וכן הראשון משני הקונצ'רטים לצ'לו; מיצירותיו התזמורתיות מוכרות הסימפוניה השלישית (לתזמורת, אורגן ושני פסנתרים) והפנטסיה הזואולוגית „קרנוול החיות", שהיא המפורסמת ביצירותיו. ס' הלחין יצירות רבות, ברבות מן הצורות, ולרוב ההרכבים שהיו מקובלים בזמנו — החל ביצירות מקהלתיות רחבות ממדים וכלה במספר רב של שירים לקול יחיד וקטעים לפסנתר, אולם יצירות אלה נשכחו ברובן. נוסף ליצירותיו המוסיקליות, כתב ספר־שירים, מספר פארסות וכן פרקי זכרונות ומאמרים בנושאים מדעיים שונים.

J. Harding, *S.-S. and His Circle*, 1965.

א. ת.

סַנְסְקְרִט (samskrtam; sanskrt או sanskrit), אחת הלשונות ההדו־אירניות (ע"ע). ס' ממלאת תפקיד מרכזי בתרבות הודו (ע"ע הדו: לשונות; ספרות; דתות).

חלק מהבלשנים המודרניים מחיל את המונח ס' גם על הודית (לשון הודוה [ע"ע הדו, עמ' 486—487]), בעוד שאחרים מייחדים אותו לס' ה„קלאסית" (ר' להלן), ולדידם המונח הכולל לשני שלבי הלשון הוא „הודית עתיקה"; אחרים מכנים בשם „הודית עתיקה" את הוודית בלבד. פאניני (ע"ע דקדוקית, חשיבה, עמ' 27—28) בתארו את הס' התייחס גם לתופעות וֵדיות.

הוודית קדומה מן הס' הקלאסית ומייצגת ניב של הפנג'אב בצפון־מערב הודו. בשלביה המאוחרים מתרבים אזכורים גאוגרפיים וצורות לשוניות המעידים על השפעת ניב של עמק־הגנגס התיכון, שעליו מבוססת הס' הקלאסית. בהיעדר כל עדויות היסטוריות ישירות בספרות ההודית הקדומה, לא ניתן לקבוע מסגרת כרונולוגית להתפתחות הלשונית אלא בדרך ההשערה. המעבר מוודית לס' חל במאות האחרונות שלפני הספירה, ואילו הקדומים שבהימנונות הוודיים נתחברו כנראה כאלף שנה לפני־כן. ניתוח משקל ההימנונות מוכיח, שנוסחם הקדום שופץ במועד מאוחר, כדי להתאימו לכללי הס' הקלאסית.

באפוסים מהאבהארטה וראמאינה (ע"ע הדו, עמ' 473, 487/8) עדיין ניכרות תופעות ארכאיות. ביצירות שנתחברו בס' לאחר־מכן משתקפת הלשון המתוארת ע"י פאניני (מהמאה ה 4 לפסה"נ[?]) עם השלמותיהם של מדקדקים עד למאה ה 2 לפסה"נ. חיבוריהם של אלה ופירושיהם הרבים מהווים עד ימינו „שולחן ערוך" של כללי דקדוק הס'.

בעוד שהס' בהיותה לשון־הפולחן, שומרה בקפדנות ע"י הבראהמנים (ע"ע הדו, עמ' 470—471) ואומצה ע"י שליטים הינדואים, נמשכה תוך כך התפתחות הניבים המדוברים לצדה (פראקרט [prakrtam]). כללי המדקדקים הגנו בהצלחה על הס' מפני השפעת ניבים אלה בתחום הפונולוגיה והמורפולוגיה, אך לא מנעו חדירה בתחומים המילוני והתחבירי הן מצד הפראקרט והן מצד לשונות ממוצא שונה, דרווידיות ואחרות. השפעות כאלו כבר ניכרות בוודית, שלה ולפראקרט מספר תופעות פונולוגיות משותפות.

מעמד מיוחד יש ל„ס'־הכלאיים הבודהיסטית" (Buddhist Hybrid Sanskrit) מהמאות הראשונות לסה"נ, שבה השפעת הפראקרט מרחיקת־לכת גם בתחום המורפולוגי.

על תכונותיה הפונולוגיות והמורפולוגיות של הס' — ע"ע הדו־אירניות, לשונות. בתחום התחבירי מאפיין את הס' שימוש נרחב בשמות־עצם ושמות־תואר מורכבים, שהוא מתכונותיהן של לשונות הדו־אירופיות (ע"ע, עמ' 579). היחסים בין איברי־ההרכבים הוא מסוגים שונים, כגון maharaja (maha „גדול" + raja „שליט") = „שליט גדול", bhagavadgītā (bhagavat „מבורך" + gītā „שירה") = „שירת המבורך", mahatman (maha „גדול" + ātman „נפש") = „(מי) שנפשו גדולה, גדל־נפש", gantukamas (kama „תשוקה" + gantus „הליכה") = „(מי) שתשוקתו היא הליכה, רוצה ללכת, בר־צותו ללכת". הרכבים אלה, שכל אחד מהם עשוי מצדו להוות איבר בהרכב גדול יותר (ומספר האיברים בשם מורכב עשוי לעתים להגיע לכדי עשרה), ממלאים בס' במידה רבה את מקומם של משפטים טפלים, המשועבדים בד"כ ע"י מלות־חיבור משעבדות או כינויי־זיקה.

הס' נכתבת בכל הכתבים ההודיים, ובייחוד בדוואנאגארי (Devanāgari; ור' טבלה בע' כתב, עמ' 1099, מס' 35), המשמש גם להינדי ולמספר לשונות הודיות אחרות של ימינו (ע"ע הדו, עמ' 486). אותיותיה נכתבות משמאל לימין, כשכל אחת מהן מייצגת עיצור או צרור־עיצורים, לבד מתנועה בתחילת המשפט (רק בדפוסים שבדורנו הונהגה הפרדה חלקית בין המלים). תנועת a קצרה שלאחר העיצור או הצרור אינה נכתבת; שאר התנועות מובעות בסימנים מעל האותיות, מתחתיהן או בצידן, כדרך הניקוד העברי. סדר הא"ב הוא לפי עקרונות פונטיים; בראשו התנועות התחיליות ואחריהן העיצורים הבודדים, בהתאם למקומות־החיתוך (הצרורות נכתבים בסימנים מורכבים, שאינם כלולים בסדר הא"ב). דרגת־התאמתו הגבוהה של הכתב למערכת־ההגאים של הס' (ברמה של פונמות, ולעתים אף של אפני־מימוש בלתי־מהותיים [ע"ע בלשנות, עמ' 961, 972—973]) וארגונו הפונטי הם הישג מרשים של הבלשנות ההודית הקדומה.

A. A. Macdonell, *Vedic Grammar*, 1916; L. Renou, *Grammaire de la langue vedique*, 1952; id., *Grammaire s.*, 1961[2]; F. Edgerton (ed.), *Buddhist Hybrid S. Grammar and Dictionary*, I-II, 1953; H. M. Lambert, *Introduction to the Devanagari Script*, 1953; A. Thumb – R. Hauschild, *Handbuch des S.*, 1953-58[3]; J. Bloch – A. Master, *Indo-Aryan from the Vedas to Modern Times*, 1965; T. Burrow, *The S. Language*, 1973[3].

ש. מג.

סֶן פָּאוּלוּ, ע"ע **סָאוּ פָּאוּלוּ**.

סֶן־פְּיֶר, אַנְרִי בֶּרְנַרְדֶן דה — Henri Bernardin de Saint-Pierre — (1737—1814), סופר צרפתי. ס"פ, שהיה מהנדס, מילא משרות צבאיות שונות בגרמניה, מלטה, הולנד ורוסיה. ב 1768

נתמנה מהנדס באי מאוריציוס; ישיבתו באי, שנמשכה שנתיים, היתה מקור ההשראה העיקרי לכתיבת יצירותיו. בשובו לצרפת התיידד עם ז'. ז'. רוסו (ע"ע) והיה, יחד עמו, ממבשרי התנועה הרומַנטית. השגותיו על הקשר המהותי בין האדם ובין הטבע, על היסוד הטוב של האדם והשחתתו בתוך החברה, מובעות ב Études de la nature („מסות על הטבע"), 1784. בצורה סיפורית המחיש ס"פ את השגותיו אלה ביצירתו המפורסמת ביותר, הרומן Paul et Virginie („פול ווירז'יני"), 1787. התיאורים האֶכּסוֹטיים העשירים של האי ותמימות אהבתם של זוג הנאהבים מצאו הד בלבו של קהל שביקש להגיב על השכלתנות היבֵשה של האֶנציקלוֹפֶּדיסטים (ע"ע).

M. Souriau, *B. de S., d'apres ses manuscrits*, 1905; J.-J. Simon, *B. de S., ou le triomphe de Flore*, 1967.

סֶן פְּרֶנְסִיסְקוֹ (San Francisco), עיר־נמל במערב קליפורניה, אה"ב; 715,650 תוש' (1970).

העיר ממוקמת בקצהו הצפוני של חצי־האי הסוגר ממערב על מפרץ ס"פ הגדול. בצפונו — מֵצר שער הזהב המחבר את המפרץ עם האוקיאנוס השקט. במפרץ כמה איים; הנודעים בהם — יֶרבה בואנה, המחובר לס"פ במנהרה תת־ימית הגדולה בסוגה בעולם (ארכה 165 מ'; וע"ע מנהרה), והאי אֶלְקַטְרַז, ששימש בית־כלא פֶּדֶרָלי מבוצר. בתחום העיר גבעות רבות, מהן נשקפים מראות מרהיבי־עין. הגבעה הגבוהה ביותר היא טְוין פיקס — 285 מ'. העיר ס"פ משתרעת על 115.5 קמ"ר. היא לבו של איזור המפרץ המעוּיר, המונה כ 4.6 מיליון תוש'. בין ערי המטרופולין: עיר־הנמל אוקלנד (ע"ע) והעיר האוניברסיטאית בֶּרקלי. כמה גשרים מחברים את ס"פ עם חלקי המטרופולין שמעבר למפרץ. החשובים הם גשר המפרץ וגשר שער הזהב, שהוא הגשר התלוי השני בארכו בעולם (1,280 מ'). מערכת־התחבורה היעילה והמהירה מסייעת לתהליך הפרוור סביב ס"פ וירידת מספר תושבי העיר־גופא בשנים האח־רונות. מספר היוממים הוא כ 200,000 וכמחציתם עוברים את גשר־המפרץ.

האיזור נתון לפעילות סֵיסמית ניכרת (ע"ע קָליפורניה). ב 1906 נהרסה ס"פ ברעש־אדמה קטלני ובשריפה שפרצה בעקבותיו.

כלכלתה המשגשגת של העיר מתבססת על מסחר, בעיקר ימי, וקִרבה למקורות־גלם: עורף חקלאי עשיר, בארות־נפט, עצים ואוצ־רות־טבע אחרים. הנמל הטבעי המעולה משרת את רוב תנועת סחר־החוץ של אה"ב בחוף האוקיאנוס השקט. ב 1970 עברו דרכו 3.7 מיליון טון מטענים. ס"פ היא נמל־אם לצי ספינות־דיג. סמוך לנמל נמצ־אים בתי־זיקוק לנפט ומספנות. בין ענפי התעשיה החשובים: ייצור מזונות ומוצרי־מתכת, דפוס והוצאה־לאור. לס"פ עמדת־בכורה במערב אה"ב בתחום הכ־ספים, בעיקר בעסקי־ביטוח ובנקאות. היא מושבם של „בנק אוף אמריקה", הגדול באה"ב, ושל הבורסה בחוף המערבי. בס"פ אוניברסיטה ושלוחה של אוניברסיטת קליפורניה (סה"כ כ 40,000 תלמידים), מכון לאָמנויות ומוסדות אחרים להשכלה.

ס"פ התפרסמה בשל ארדיכלות מגוּונת ואוכלוסיה מעורבת וססגונית. כמחצית התושבים הם ממוצא זר. בולטים הסינים, שכאן ריכוזם הגדול ביותר, חוץ מהמזרח הרחוק. כ 100,000 מהם יושבים בצַ'ינַטאוּן (עיר הסינים). מספר הכושים כ 75,000 נפש והיפאנים כ 12,000, המתרכזים בניהוֹנמאצ'י („עיר היפאנים"). ריכוזי תושבים אלה נמצאים בצפון־העיר ובצפון־מערבה. גם האיטלקים מהווים קבוצה גדולה, אך רק חלקם יושב באיזור מוגדר — הרובע הלאטיני בחוף הצפוני, שבו גרים גם אמנים. האווירה המיוחדת של העיר, יָפיה ואפשרויות הקיט והנופש הרבות הגלומות בה, מהווים מוקד־משיכה לכ 2 מיליון תיירים בשנה.

O. Lewis, *S. F. Mission to Metropolis*, 1966; H. Caen – D. Kingman, *S. F.*, 1967; H. Gilliam, *Between the Devil and the Deep Blue Bay; the Struggle to Save S. F. Bay*, 1969.

ב. קר.

היסטוריה. ראשיתה של ס"פ מצודה ספרדית, ובה הוקם המיסיון על שם פרנציסקוס הקדוש. ב 1822 נכללה בְּמֶכסיקו, וב 1846 סופחה לאה"ב (ע"ע, עמ' 174). בהלת הזהב ב 1848/9 גרמה לגידול עצום של היישוב, והתושבים נטלו את החוק לידיהם, כדי להילחם בפשיעה ובאלימות.

פתיחת תעלת פנמה ב 1914 הביאה לשגשוג נרחב של העיר. ב 1945 נערכה בס"פ ועידת היסוד של האֻמות המאֻחדות (ע"ע, עמ' 917).

יהודים מעטים ישבו בס"פ לפני 1849. ב„בהלת הזהב" הגיעו יהודים רבים כרוכלים, ומיעוטם פנה לגידול ירקות ועופות; ארגון של איכרים יהודים עדיין קיים ליד ס"פ. ב 1850 התארגנו קהילות „שארית ישראל" (יוצאי פולניה ואנגליה) ו„עדת עמנואל" (יוצאי גרמניה), ונוסדו ארגוני צדקה וסעד. רבה של „עדת עמנואל", ג'וליוס אֶקמן (J. Eckmann), שהתפטר אח"כ מכהונתו בהתנגדו לכיוון הרפורמי, הו"ל את השבועון היהודי הראשון במערב אה"ב The Gleaner („המלקט"). במפנה המאה ה 20 התיישבו בס"פ יהודים אורתודוכסים ממזרח אירופה ויסדו מוסדות צדקה ובתכ"נ משלהם. כיום נמצאים בס"פ 13 קהילות מכל הזרמים, וקיימים בה בין השאר מרכזים קהילתיים יהודיים, בי"ח, בית אבות ופדרציה של מוסדות צדקה. ס"פ היא מרכז למוסדות חינוך עבריים וארגונים יהודיים וציוניים. בס"פ כ 73,000 יהודים (ועוד כ 20,000 באיזור המטרופולין). המחיצות שהיו קיימות בין יוצאי גרמניה ובין יוצאי מזרח אירופה טושטשו לגמרי והיהודים מתבלטים בכל שטחי הכלכלה, העתונאות, המשפט והאמנות.

י. ט. נעמני, נפילים במערב, 1968; M. A. Meyer, *Western Jewry*, 1916; M. M. Zarchin, *Glimpses of Jewish Life in S. F.*, 1964².

סן פרנסיסקו: מראה מן האוויר; למעלה משמאל — גשר שער הזהב, מימין — גשר־המפרץ (לשכת־התיירות בסן פרנסיסקו)

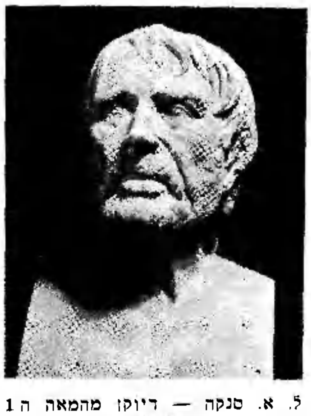
סַנַצַרוֹ, יַקוֹפּוֹ — Jacopo Sannazzaro — (1456—1530), משורר, הומניסט ופילולוג איטלקי. ס׳ היה בן־אצילים. ב1474 נקשר אל חוג ההומניסטים שהתרכזו סביב ג׳וֹבַנִי פּוֹנטַנוֹ (ע״ע). הוא חיבר, בלאטינית, שירי־דייגים, מכתמים ואֶלֶגיות לפי האידֵאלים של התנועה ההומניסטית: הבעת הרגשות ותיאור העולם הדמיוני באמצעות החיקוי של השירה הקלאסית, אגב שימוש קפדני במתכונותיה הלשוניות ובדפוסיה הסיגנוניים. ביצירתו, הכתובה איטלקית, Arcadia (1480—1485; י״ל לראשונה בשלמות ב1504; וע״ע ארקדיה), שימשו לו חרוזי המשוררים הרומים הפאסטוראליים כלי עדין ומלוטש לציור חיי־הטבע ולהבעת כמיהתו לעולם של שלווה אידילית. „ארקדיה״ ייצגה את טעמה הפיוטי של המאה ה16, בהחדירה אל הדגמים הקלאסיים הקבועים רעננות ורגישות. היא שימשה אבטיפוס למספר אין־סופי של שירי־רועים בספרויות אירופה. עם מחקיה הרבים נמנו סֶרוַנטֶס, ספֶּנסר ולוֹפֶּה דה וֶגה (ע׳ ערכיהם).

G. Folena, *La crisi linguistica del Quattrocento e l'Arcadia di J. S.*, 1952; M. Corti, *Il codice bucolico e l'Arcadia di J. S.* (Strumenti critici, VI, 141–67), 1968.

סֶנֶקָה, לוּקִיוּס אַנֵיוּס — Lucius Annaeus Seneca — (4 לפסה״נ — 65), פילוסוף ומחבר־מחזות רומי; בנו של ל.(מ.)א. ס׳ „הנואם״ או „הזקן״ (ע״ע לטינית, ספרות, עמ׳ 643). המשורר לוּקָנוּס (ע״ע) היה בן־אחיו של ס׳.

ס׳ נולד בקורדובה שבספרד, חי מילדותו ברומא ושם למד רֵטוריקה ופילוסופיה והיה לחסיד הסטואה (ע״ע, עמ׳ 677). בראשית שלטונו של קַליגולה כבר נודע כנואם ומחזאי, ובשל קנאתו של הקיסר כמעט שהוצא להורג. קיבל משרה בחצרו של קלאודיוס, אך ב41 הוגלה לקורסיקה באשמת ניאוף עם אחות קליגולה. כעבור 8 שנים נקרא לשוב, בהשתדלותה של יוּליה אַגריפּינה (ע״ע), ומונה, עם בּוּרוּס (ע״ע), למחנך נירון (ע״ע). בעלות נירון לכס הקיסרות נעשו שני מחנכיו ליועצים בעלי השפעה ממתנת. במות בורוס עורער מעמד ס׳ והוא פרש לדרום־איטליה ושם עסק בחיבוריו. אולם בעת גילוי הקשר של פּיסוֹ הוחשד גם ס׳ ונצטווה לשלוח יד בנפשו. הוא עשה כן, לפי סיפורו של טַקיטוס, בשלוות־נפש גמורה התואמת את הגותו הסטואית, שלה הטיף אך לא תמיד הצליח לקיימה כהלכה (השו׳ דבריו בע׳ השארות־הנפש, עמ׳ 466).

רק חלק מכתביו נשתמר. 10 ספרי־פּ ר וֹ ז ה משלו כוּנוּ בכינוי המטעה Dialogi, אע״פ שלא נכתבו בצורת דו־שיח. שמם מעיד על תכנם, כגון De constantia sapientis („על יציבות החכם״), De tranquillitate animi („על שלוות הנפש״), De brevitate vitae („על קוצר החיים״). במסתו שהופנתה אל נירון בראשית שלטונו, De clementia („על הנדיבות״), בא ללמד ששליט חייב להיות רחמן. בין שאר כתביו — חיבור סאטירי על ההאלהה (ע״ע, עמ׳ 310) של קלאודיוס, Apocolocyntosis („הדילוע״, כל׳ הפיכה לדלעת).

5. א. סנקה — דיוקן מהמאה ה1 לסה״נ
(המוזיאון הקאפיטוליני ברומא)

פרק מיוחד קובעים לעצמם 124 „מכתבי המוסר״ (Epistulae morales) הדנים בבעיות מוסר מנקודת־מבט אנושית ובחוסר דוגמתיות (ציטאטות: ע״ע אלטרואיזם). איגרות אלו היו מקובלות על סופרים נוצרים מוקדמים, ובזכותן רָווחה ביה״ב הדעה שס׳ היה נוצרי והתכתב עם בן־דורו פאולוס הקדוש. ס׳ חיבר גם 7 ספרים על „בעיות הטבע״ (Naturales quaestiones), חקירות־טבע מנקודת־מבט סטואית. יצירותיו הן מקור חשוב להכרת הסטואה בצורתה המאוחרת, האֶקלֶקטית, ומשמשים בהן לקח של נסיון אנושי, מסקנות של השכל הישר והטפות מוסר. על סיגנונו, ע״ע לטינית, ספרות, עמ׳ 643/4. איגרותיו תורגמו לראשונה לעברית ע״י יהודה בריאל (ע״ע). רבות מיצירות הפרוזה של ס׳ תורגמו ע״י א. קמינקא (ר׳ ביבל׳).

יצירותיו הפיוטיות העיקריות הן 9 ט ר ג ד י ו ת, כולן על נושאים מיתולוגיים (למשל: ע״ע היפוליטוס; הרקלס, עמ׳ 424; טרויה, עמ׳ 922) והן נועדו לקריאה ולא להצגה (ע״ע דרמה, עמ׳ 182, 184; טרגדיה, עמ׳ 902). אלו הטרגדיות היחידות שהיו ידועות באירופה ביה״ב, ועיקר השפעתן מתקופת הרנסאנס ואילך (ע״ע ג׳ירלדי; גרניה).

המחזה הנודע ביותר של ס׳ הוא Medea (ע״ע מדיאה). דמות הגיבורה בטרגדיה זו שונה ממדיאה, בת־התמותה הנבגדת, שבמחזהו של אוריפידס (ע״ע, עמ׳ 273); היא מכשפה דמיונית, על־אנושית, הרוצה להיפטר מבעלה האנושי כדי לשוב להוויתה האלהית. טרגדיה זו שימשה השראה ל„מדיאה״ (Medée) של ז׳אן דה לה פֶּריז (J. de La Péruse; 1529—1554), וגם ל„מדיאה״ של פ. קורנֵי (ע״ע), שבה שולבו קטעי תרגומים מס׳. הושפעו ממנו גם קטיל מֶנדֶס (ע״ע; במחזהו .M, 1898) ואנוּי (ע״ע, כר׳ מילואים; .M, 1946). בישראל הוצגה „מדיאה״ של ס׳ ע״י התיאטרון הקאמרי (1971).

ס׳ ו ה י ה ו ד י ם. במאה ה1 לסה״נ עוררה התפשטותם של מנהגי היהודים באימפריה הרומית תרעומת בלב רומאים רבים, וס׳ ביניהם (ע״ע הורטיוס, עמ׳ 954/5; טקיטוס, עמ׳ 889; יובנליס, עמ׳ 288/9; מַרטִיַליס; פֶּטרוֹניוס; פֶּרסיוס). במכתב צ״ה גינה ס׳ הדלקת נרות־שבת „מפני שהאלים אינם צריכים לאורה ולאנשים לא נעים העשן״. לפי עדותו של אוגוסטינוס (Civ. D. VI, 11; וע״ע אנטישמיות, עמ׳ 499; גר, עמ׳ 177; ור׳ [לפי הביבל׳] קמינקא (2), א, עמ׳ XIV–XV; (3), עמ׳ 188—189), הטיל ס׳ דופי בשמירת השבת וטען שבגללה מפסידים היהודים בעצלות את החלק השביעי של חייהם וניזוקים בשל הזנחת מעשים נחוצים. סיכום הקטע מפי ס׳ היה לשם־דבר: „כה הצליחו מעשי האומה הפושעת ההיא, שהתקבלה בכל העולם והמנוצחים כפו את חוקיהם על המנצחים״. ור׳ דיונו של קמינקא: „המוסר שבספרי ס׳ והמוסר היהודי״, (4), עמ׳ 359—369.

תרגומי א. קמינקא: (1) מכתבי מוסר, א—ב, ת״ש—תש״ב; (2) שיחות פילוסופיות, א—ב, תש״ג—תש״ה; (3) מחקרי הטבע; שבעה ספרים לפוליביוס במות אחיו, תש״ו; (4) כתבים נבחרים, תשכ״ב; י. קלצקין, משנת ראשונים, קעט—קפה, תרפ״ה; ש. סמבורסקי, חוקות שמים וארץ: הקוסמוס של היוונים, 204/5, תשי״ד; ג. אלקשי, אוצר פתגמים וניבים לטיניים (מפתח בערכו), 1959; ק. טאקיטוס, ספרי השנים (מפתח בערכו), תשכ״ב; מ. רוזלאר, אמו של ס׳ (דורון, ח״י מחקרים מוגשים ליום הולדת הששים לפרופ׳ ב״צ כ״ץ, 155—164), תשכ״ז; נ. שפיגל, ס׳, האיש ומשנתו, תשל״ד; C. Marchesi, *S.*, 1920; M. Pohlenz, *Die Stoa*, I–II, 1955–59; C. Rambaux, *Le Mythe de Medee d'Euripide a Anouilh ou l'originalite psychologique de la Medee de S.* (Latomus, XXXI), 1972.

י. ג. ל.-מ.

סַנְקְטוֹרְיוּס, סַנְקְטוֹרְיוּס — Sanctorius Sanctorius (איט׳ Santorio) — (1561—1636), רופא וממציא איטלקי, מראשוני הגישה הכמותית ברפואה ובביולוגיה. ס׳ גמר את חוק לימודיו בפדובה ב1587 ובגלל פרסומו הרב הוזמן לשרת כרופא החצר בפולניה, ושהה שם 14 שנה. בשובו התמנה פרופסור לרפואה עיונית בפדובה. בניסויים שנמשכו 30 שנה חקר את מאזן הנוזלים בגוף, לשם כך בנה מאזנים מחוברים לשולחן וכסא ושקל בקפדנות כל מאכל ומשקה שנקלט וכל הפרשה שיצאה מהגוף. בעזרת מאזנים אלה חקר את השפעות הסביבה והמצב הנפשי על מאזן המים, וכך גילה ומדד את ההזעה הסמויה. ניסוי מפורסם זה הוא תחילת המחקר בחלוף־החמרים (ע״ע). ס׳ חקר גם את חום הגוף, ולשם־כך המציא תֶרמוֹמֶטר; כן המציא מכשיר לספירת פעימות הדופק ומַד־לחות.

תוצאות ניסוייו בהוצאה הסמויה מופיעות בספרו Ars... de statica medicina („אמנות... הרפואה המשקלית [או: ...העומדת על בסיס מוצק]"), 1614. ספרו זה של ס' זכה ל31 מהדורות בלאטינית ול14 תרגומים. כל כתביו מכונסים ב4 כר', ונציה, 1660.

H. E. Sigerist, *Grosse Aerzte*, 1954³; R. H. Major, *A History of Medicine*, 484–488, 1954.

סֶן־קֶנְטֶן (Saint-Quentin), עיר תעשיה במחוז אֶן (Aisne), בצפון מזרח צרפת. שוכנת ע"נ סום ותעלת ס"ק. 64,000 תוש' (1968). — ס"ק ירשה את מקום היישוב הגאלי־רומי Augusta Viromanduorum, ואח"כ נקראה ע"ש קווינטינוס „הקדוש" שנהרג בה ב287. ב1080 קיבלה זכויות עיר. היתה בירת רוזנות וֶרמאנדוּאָ, ונודעה בתעשיית־האריגים שבה. ב1871 הביסו שם הגרמנים את הצרפתים. במלה"ע I, מאוגוסט 1914 עד ספטמבר 1918, היתה מעוז גרמני ונהרסה כמעט כליל. באוקטובר 1918 התנהל סביבה קרב ס"ק, בו הבקיעו הבריטים את המערך הגרמני, דבר שגרם לסיום המלחמה.

סַנְקְצְיָה, במשפט הבין־לאומי. ס' משפטית היא תגובה על מעשה בלתי־חוקי, ומטרתה תיקון המצב ע"י לחץ או כפיה. הס' מאפיינת את הכלל המשפטי ומבדילה אותו מסדרים נורמאטי־ ויים אחרים (כגון המוסר, הנוהג, הנימוס) במשפט הפנימי. הסמכות להטיל ס" מצויה בידי רשויות המדינה. בחברה הבין־לאומית לא היתה קיימת, עד להקמת חבר־הלאֻמים (ע"ע), רשות מרכזית מוס־ מכת להטיל ס", והן הופעלו ע"י המדינות השונות לפי שיקול דעתן וכוחן הפיסי. בסעיף 16 לספר־הברית של חבר־הלאומים נקבע, כי מדינה היוצאת למלחמה בניגוד להתחייבויותיה הבין־לאומיות יראו אותה כאילו ביצעה מעשה מלחמה נגד כל יתר המדינות־החברות, והן ינתקו מייד את קשריהן עם אותה מדינה. הוראות אלה לא זכו להפעלה יעילה, בעיקר משום שהקהיליה הבין־לאומית עוד לא היתה בשלה להגשמתן. החלטות חבר־הלאומים בדבר הטלת ס" על איטליה בגלל פלישתה לחבש ב1935 לא קוימו בשל רתיעתן של מדינות רבות (בראשן בריטניה וצרפת) לפעול נגד מוסוליני.

בפרק השביעי למגילת האו"ם (ע"ע אֻמות מאֻחדות) הוסמכה מועצת־הבטחון להמליץ, או להחליט באופן המחייב את כל המדינות, על הטלת ס", שאינן כרוכות בשימוש בכוח (כגון בתחום הכלכלה והתקשורת) ואף על ס" שיש בהן שימוש בכוח, כאשר קיים, לדעת המועצה, איום על השלום, הפרת השלום או מעשה תוקפנות. הצבעה במועצת הבטחון בדבר הטלת ס" כפופה לזכות הווטו של החברות הקבועות של המועצה (אה"ב, בריה"מ, בריטניה, צרפת וסין). בנובמבר 1950 קבעה העצרת, בהחלטתה הנודעת בדבר „הפ־ עולה המשותפת למען השלום", שהיא מוסמכת להמליץ על הטלת ס" במקרה שקיים איום על השלום, הפרת השלום או מעשה תו־ קפנות, וזאת כאשר מועצת־הבטחון משותקת, בשל הפעלת זכות־הווטו על־ידי חברה קבועה. כבר קודם לכן, ביוני 1950, המליצה מועצת הבטחון (בהיעדרה של בריה"מ) על מתן סיוע לדרום קוריאה לשם הדיפת ההתקפה המזוינת של צפון קוריאה. למטרה זו הועמד הגנרל דַגלס מַקאַרתּר (ע"ע) בראש היחידות של מדינות שונות, שנלחמו תחת דגל האו"ם לצִדה של דרום־קוריאה.

בנובמבר 1962 המליצה העצרת על הטלת ס" כלכליות נגד דרום אפריקה בשל מדיניות האפליה הגזעית שלה (ע"ע אפריקה הדרומית, רפובליקה, כרך המילואים, עמ' 368) וחזרה על המלצה זו פעמים אחדות. בדצמבר 1966 קיבלה מועצת הבטחון החלטה מחייבת בדבר הטלת ס" כלכליות על רודֶזיה, מאחר שהמשטר ששרר בה היווה איום על השלום הבין־לאומי (ס" אלו הורחבו ע"י החלטות מאוחרות יותר של מועצת־הבטחון במאי 1968 ובמארס 1970). הס" האלה לא השיגו את מטרתן, בעיקר משום שההחלטות בדבר הטלתן אינן מבוצעות בצורה מלאה ויעילה ע"י יתר המדינות.

לפי שעה טרם פיתחה הקהיליה הבי"ל מנגנון יעיל להטלת ס" משפטיות. גם פסקי־הדין של בית־הדין הבינלאֻמי (ע"ע) בהאג אינם ניתנים לאכיפה על מדינה סרבנית אלא אם ובמידה שמועצת הבטחון ראתה לנכון להורות על כך (ר' סעיף 94 למגילת האו"ם).

H. Kelsen, *S. in International Law under the Charter of the United Nations* (Iowa Law Review, XXXI, 499), 1946; J. L. Kunz, *S. in International Law* (American Journal of International Law, LIV), 1960; International Conference on Economic Sanctions against South Africa, London, *Sanctions Against South Africa*, 1964; M. S. McDougal – W. M. Reisman, *Rhodesia and the United Nations: the Lawfulness of International Concern* (ibid., LXII, 1), 1968.

ד. לפ.

סַן־רֶמוֹ (סַנרֶמוֹ — Sanremo), עיר־נופש בחוף הריוויֶרה המער־ בית של איטליה. 62,200 תוש' (1971).

ועידת סן־רמו. ב26.4.1920—19 נערכה בס"ר ועידה של מדינות ה„הסכמה" במלה"ע I, בהמשך לפגישה שנערכה ב־ 12—23.2.1920 בלונדון לדיון על חוזה־השלום עם תורכיה. בוועידת ס"ר השתתפו ראשי ממשלות בריטניה, צרפת, איטליה ויוון, ונציגי יַפַּן ובלגיה.

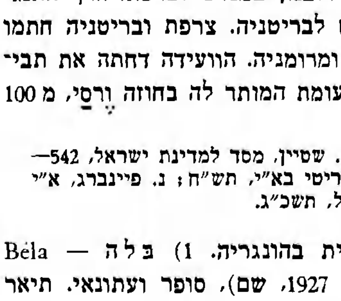
ב24.4.1920 החליטה הוועידה למסור לבריטניה במַנדַט את השלטון על א"י כולה. למחרת החליטה הוועידה לכלול במנדט את הצהרת־בלפור (ע"ע), ולהטיל על בריטניה, כמעצמה המנדטורית, את האחריות להגשמת ההצהרה. הכללתה של הצהרת בלפור בתנאי המנדט נעשתה בלחץ בריטניה, מול הסתייגויות שהיו לצרפתים. בוועידה היו גם ח. ויצמן, נ. סוקולוב וה. סמואל (ע' ערכיהם). לורד א. ג'. בלפור (ע"ע), שב1919 פרש מתפקיד שר החוץ, הוזמן אליה להתייעצויות. וע"ע א"י, עמ' 529.

ועידת ס"ר מסרה את סוריה ולבנון במנדט לצרפת, חרף התנג־ דות הערבים, ואת עִראק במנדט לבריטניה. צרפת ובריטניה חתמו ביניהן על הסכם נפט מהמזה"ת ומרומניה. הוועידה דחתה את תבי־ עת גרמניה להכפיל את צבאה לעוצמת המותר לה בחוזה וֶרסַי, מ100 אלף ל200 אלף.

ח. ויצמן, מסה ומעש, תש"ט²; ל. שטיין, מסד למדינת ישראל, 542—551, 1962; ב. יוסף, השלטון הבריטי בא"י, תש"ח; נ. פיינברג, א"י בתקופת המאנדאט ומדינת ישראל, תשכ"ג.

סֶנֶשׁ (Szenes), משפחה יהודית בהונגריה. 1) **בּלה** — Béla — (1894, בודפשט — 1927, שם), סופר ועתונאי. תיאר את חיי החברה בבודפשט ברומָנים ומחזות הומוריסטיים, שהוצגו בתיאטראות העיר. הרומן לנוער „צ'יבי" תורגם לעברית בידי א. המאירי, תש"י. 2) **אַנדוֹר** — Andor — (1899, בודפשט — 1935, שם), משורר הונגרי. דודנו של (1). סיים לימודי משפטים, ערך כ"ע לענייני תיאטרון, ובין 2 מלה"ע היה בעל טור בשבועון Szinházi Élet (חיי התיאטרון); כתב ותרגם תמלילים לאוֹפֶּרֶטוֹת שהוצגו בהונגריה. 3) **איואן** — Ivan — (נו' 1924, בודפשט), סופר ומלחין. בנו של (2). כתב מחזות מוסיקליים ותמלילים לסרטים. בשנים 1948—1961 היה מנהל אמנותי בתיאטרוני בודפשט.

4) **חנה** (1921, בודפשט — 7.11.1944, שם [עצמותיה נטמנו בהר־הרצל בירושלים, 1950]), צנחנית א"יית ומשוררת. בתו של (1). נתייתמה מאביה בילדותה, ובגיל צעיר פנתה לציונות. ב־ 1939 עלתה לא"י, למדה ב־ ביה"ס החקלאי בנהלל ואח"כ הצטרפה לקיבוץ שדות־ים. ב1943 נמנתה עם הצנחנים, שנועדו להושיט עזרה ליהודי אירופה (ע"ע הגנה, עמ' 405; הונגריה, עמ' 870; א"י, עמ' 559), במרס 1944 הוצנחה ב־

המצבה על קברה של חנה סנש בהר־הרצל (שירות־הצילומים של הסוכנות היהודית)

יוגוסלוויה ושהתה עם הפרטיזנים של טיטו. ב 7 ביוני חצתה את גבול הונגריה, נתפסה ע״י משמר הגבול ההונגרי, נחקרה בעינויים קשים ונידונה למוות; הוצאה להורג בחצר־הכלא בבודפשט ע״י כיתת־יורים. מגיל 13 כתבה יומן וגם שירים עבריים. שירה האחרון, „אשרי הגפרור", נכתב בכלא־בודפשט. כתבה גם מחזה על חיי הקיבוץ „הכנור" (תש״ו). נוסף על ערכו הספרותי יש ליומנה ערך דוקומנטרי — תיאור דרכה של בת־טובים ממשפחה מתבוללת בהונגריה לציונות. דמותה משמשת סמל למסירות והקרבה. סיפור חייה הומחז בידי א. מגד (ח. ס׳, תשי״ח) והוצג בתיאטרון „הבימה". על שמה קרוי הקיבוץ „יד חנה" ממערב לטול־כרם.

י. פלגי, רוח גדולה באה, תש״ח[2]; נ. ברסלבסקי (עורך), ח. ס׳, חייה, שליחותה ומותה, 1966[10]; א. בצר, הצנחנית שלא שבה, תשכ״ט; A. Masters, *The Summer that Bled; the Biogr. of H.S.*, 1972.

יה. מ.

סַסֶטָּה — Sassetta; כינויו של סטֶפָנוֹ די ג׳ובני (Stefano di Giovanni) — (1392/1400[?]—1450), צייר איטלקי. יצירתו המוקדמת ביותר של ס׳, שנשתמרה בשלמותה, הוא „מזבח המאדונה של השלג", 1430/2 (אוסף קונטיני — בונאקוסי, פירנצה), ובה סימנים להשפעת חידושיהם של ציירי פירנצה (מָזַצ׳ו, ליפי; ע׳ ערכיהם). תמונות־המזבח שצוירו עבור כנסיית פראנציסקוס הקדוש בבּוֹרגוֹ סאן סֶפּוֹלקרו (1437—1444) הן יצירות־המופת שלו: הלוח המרכזי (אוסף בֶּרנסון, סֶטיניאנוֹ) מצטיין בהוד מוֹנוּמֶנטלי; בשמונה התמונות מחיי הקדוש שעיטרו את אגפי המזבח (שבע מהן — בגאלריה הלאומית, לונדון, ובמוזיאון קוֹנדֶה, שאנטִיי) גוברת הנטיה לקצב חינני ברוח הסיגנון הגוֹתי הבי״ל. — ס׳ נמנה עם חשובי האמנים של אסכולת סִינָה (ע״ע). על־אף החידושים המעניינים שבציוריו, כגון תיאורים נטורליסטיים של שמים, שהם ראשונים בסוגם, מהוה אמנותו דוגמה אפיינית לשמרנותה של אסכולה זו. ס׳ קשור במורשת המאה ה 14 ובסיגנון הגותי הבי״ל האֶלֶגַנטי.

ססטה: מחיי פרנציסקוס הקדוש. קטע מתמונות־המזבח (מוזיאון קונדה, שאנטיי)

J. Pope-Hennessy, *S.*, 1939; E. Carli, *S. e il Maestro dell'Osservanza*, 1957.

סֶסִיל (Cecil), אחת ממשפחות האצולה רמות־היחש ביותר באנגליה. שני ענפיה, רוזני אֶכּסֶטר ורוזני סוֹלזבּרי (Exeter; Salisbury), מוצאם משני בניו של אבי־המשפחה, ויליָם ס׳ לורד בֶּרלי (ע״ע). — מבניה:

1) רוּבֶּרט ס׳ (1563—1612), בנו השני של בֶּרלי, ומצד אמו בן־דודו של פְרַנסיס בֵּיקון (ע״ע). ס׳ היה גיבן, קטן־קומה וחלוש; למד בקיימבריג׳, וב 1584 נבחר לפרלמנט. אביו שיתפו בעבודתו כמזכיר־המדינה, וב 1596 נהיה ס׳ עצמו למזכיר־המדינה של אליזבת. הוא היה אויבם של סר וולטר רולי ורוזן אֶסֶכּס (ע׳ ערכיהם), ומילא תפקיד מרכזי בהעמדת אסכּס לדין ובשפיטתו למיתה. ס׳ הבטיח את העברת המלוכה בצורה סדירה לג׳ימז I (ע״ע), והלה השאירו על כנו כמזכיר־המדינה, וב 1605 העניק לו תואר רוזן סולזברי. ב 1604 חתם ס׳ על הסכם־שלום עם ספרד. לימים נודע, שס׳ קיבל כסף מהספרדים — דבר שהיה מקובל אז, ושלא השפיע על מדיניותו. — בין צאצאיו היו רוברט ס׳ רוזן סולזברי (ע״ע), ר״מ בריטניה.

P. M. Handower, *The Second C.*, 1959.

2) רוברט ס׳ (1864—1958), בנו של רה״מ סולזברי. ב 1906 נבחר לפרלמנט מטעם השמרנים, ובמלה״ע I היה סגן שר־החוץ ושר לענייני ההסגר הימי. אחרי המלחמה הקדיש עצמו לכינון חבר־הלאומים ולביצורו, סייע בחיבור תקנון החבר ותכופות ייצג את ארצו בדיוניו. ב 1923 הוענק לו תואר רוזן צֶ׳לווּד (Chelwood). ב 1924—1927 השתתף בממשלת בולדוין וייצג את ארצו בדיונים על פירוק־נשק בז׳נֶוָה; ס׳ התפטר מהממשלה, כשנתברר לו, שמדיניותה בשאלה זו נוגדת את השקפותיו. אח״כ היה נשיא האגודה למען חבר־הלאומים. ב 1937 קיבל את פרס־נובל לשלום.

א. בו.

סַסֶכְּס (Sussex), מחוז היסטורי בדרום־אנגליה. גובל בקֶנט, במזרח ובצפון־מזרח, בסארי (Surrey) בצפון, בהֶמשיר (Hampshire) במערב, ובתעלת לה־מאנש בדרום. מאז 1888 מחולק לשנים: א) ס׳ המזרחי, 2,134 קמ״ר, 736,000 תוש׳ (1969), ובירתו לואס (Lewes); ב) ס׳ המערבי, 1,640 קמ״ר, 470,000 תוש׳ (אומדן 1969), ובירתו צ׳יצ׳סטר (Chichester). מחוז ס׳ הוא ארץ גבעות ומישורים אלוביאליים, המתמשכים מצפון־מערב לדרום־מזרח. בדרום משתרעות גבעות הדאונז (Downs) הפוריות, בצפון מקומן של גבעות הוילד (Weald) המיוערות (שיאן: 250 מ׳), העושות את ס׳ למחוז המיוער ביותר באנגליה, וביניהן בקעת־ס׳. לס׳ יותר ימי־שמש מאשר לכל מחוז אחר. שטחי המרעה רבים. מוצרי החקלאות, בקר, עופות, פירות וירקות משווקים בלונדון השכנה; במחוז אין כמעט תעשיה. בשל קרבתו לבירה, הופכות ערי־המחוז, ביניהן ניוּהֵיוֶן (נמל), איסטבֶּרן, בְּרַיטן (Brighton), וגם וֶרתינג, לפרוורי־מגורים של לונדון.

סַסָנִים, שמה של שושלת מלכי פרס ששלטה מ 224—226 לסה״נ עד 651. היא קרויה ע״ש אבי המשפחה, סַסָן, ומוצאה היה מאסתַּקְהַר הסמוכה לפֶּרסֶפּוֹליס, שבה היתה קשורה בפולחן האש.

ב 224 מרד אַרְדַשִׁיר, נכד ססן, בּאַרטַבָּן IV (ע״ע), ניצחו ובכך בא הקץ על ממלכת פרתיה (ע״ע). ב 226 נהיה ארדשיר למלך פרס המחודשת. זו התבססה על דת זַרַתוּשטרה (ע״ע כדת המדינה, על שלטון ריכוזי חזק, כנגד הביזוריות של הפרתים, ועל שאיפה מודעת לשוב לעברה האַחֲימֶני של פרס (ע״ע אַחֲמֶנִידִים). בירת הממלכה היתה קְטֶסִיפוֹן (ע״ע אקטסיפון).

עליית הס׳ למלוכה, שלטונם החזק וארגונה המחודש של הממלכה חיזקו את פרס ונתחדשו המלחמות עם רומא. שדה־מערכה מרכזי היתה ארמניה. יורשו של ארדשיר, שַׁפּוּר I (241—272), ניצח ושבה את הקיסר וָלֶרְיָנוּס (ע״ע; 260). המאבק בין הס׳ לרומא וליורשתה ביזאנטיון נמשך עד 387, כשהוסכם על חלוקת ארמניה ביניהן.

קערת־כסף ססנית, המתארת את המלך כצייד — המאה ה 5 (The Metropol. Mus. of Art; Fletcher Fund, 1934)

ב 502 הודש המאבק עם ביזאנטיון. כוסרוֹ I (ע״ע; 531—579) הגיע עד הרי קַווקַז והים השחור. לשיא התפשטותה הגיעה ממלכת הס׳ בימי כוסרו II (ע״ע; 591—628): הוא כבש את ירו־

שלים (614; ע"ע, עמ' 281; ור' כר' ו', עמ' 434), את מצרים (619) וכמעט את כל אסיה הקטנה, אך לבסוף הביסו הקיסר הֵרַקליוס (ע"ע), וכל כיבושיו אבדו. מאבק זה החליש מאוד את ממלכת הס'. ב635 נוצח יַזדגֶרד III (ע"ע; 632—651) בקרב קאדסיה בידי הערבים בפיקודו של סעד בן אבו וַקאץ, וב642 נוצח בנֶהאוֶנד וממלכת הס' נכבשה בידיהם. וע"ע פרס, היסטוריה.

אמנות הס' שאפה לחזור לאמנות האַחימֶנים, ומצויים בה יסודות מאמנות אשור, בבל ופרס הקדומות. בתבליטי סלע מתואר מלך המקבל את שרביט המלוכה מידי האל ובקערות כסף מתואר פעמים רבות המלך כצייד. וע"ע פרס, אמנות.

ססס"ר, ע"ע מועָצות, בְּרית הַ־.

סַסְקֶצ'וון (Saskatchewan), פרובינציה בדרום-מרכז קנדה. שטחה 651,900 קמ"ר ומהם תפוסים 13% ע"י גופי-מים. 928,000 תוש' (אומדן 1971). נקראת ע"ש נהר ס', שמובן שמו בשפת בני-קרי האינדיאנים, „מהיר זרימה" או „מים קוצפים גדולים".

ס' היא המרכזית בין 3 פרובינציות-הפְּרֶריות (= כרי-אחו) של קנדה, בין מֶניטובה במזרח ואַלבֶּרטה במערב. מבחינת המבנה נכלל ⅓ הפרובינציה, בצפון, במסיוו הקנדי הבנוי סלעים קדם-קַמבריים. בתחום זה שטחים נרחבים של ביצות וימות שנתהוו ברביעון ע"י תנועת הקרחונים. היערות המרובים מתדלדלים בצפון המזרח לרצועת-טונדרה. ⅔ משטח הפרובינציה — המרכז והדרום — הם חלק מהמישורים הגדולים של אמריקה הצפונית — הפְּרֶריות. מבחינה גאולוגית בנוי האיזור סלעי-משקע, בעיקר אבן-חול מהקרטיקון. הקרקע עמוקה ופוריה ורוב האיזור משמש לחקלאות. רובה של ס' מתנקז למפרץ הַדסון ורק צפון-המערב מתנקז לעבר ים הקרח הצפוני. נהר ס' חוצה אותה במהלכו ממערב (מקורותיו בהרי-הסלעים) למזרח, ובתחומי מֶניטובה הוא נשפך לימת ויניפֶּג (ע"ע).

האַקלים יבשתי. החורף ממושך וקר; הטמפרטורה הממו-צעת בינואר היא $-18°$ בדרום ו $-29°$ בצפון. הקיץ קצר וחם; הטמפרטורה הממוצעת ביולי 16°—18°. המשקעים המעטים, 270 מ"מ בשנה בצפון ו440 מ"מ בדרום, יורדים בעונת הגידול (הקיץ) הנמשכת 80—100 יום.

האוכלוסיה מאופיינת בשיעור נמוך יחסית (כ40%) של צאצאי אנגלו-סכסים. בולטים יסודות סקנדינוויים, גרמניים, סלא-וויים, צרפתיים ואינדיאניים; מספר האינדיאנים ב1961 — 30,630 נפש ורובם יושבים בשמורות. התושבים מרוכזים בדרום. הערים החשובות הן: הבירה רֶגַ'ינה (143,000 תוש' [1970]), סַסקַטוּן (129,270 תוש') ומוּס ג'וֹ (33,500 תוש'). — כ2,500 יהודים יושבים בס'.

כלכלה. בסוף המאה ה19 התחילו לגדל תבואות במישורים הגדולים, והחקלאות היתה לבסיס הכלכלי של האיזור. הגידול הראשי הוא חיטה, ותפוקתה בס' — ⅔ מכלל תפוקת החיטה הלאומית. גידולים נוספים הם: שיבולת-שועל, שעורה, שיפון ופשתן. במרכז נהוג משק מעורב הכולל בע"ח: בקר (2.2 מיל' ראש ב1970), כבשים ולול. כמחצית שטחה של ס' מכוסה יערות עצי-מחטים ועצים נשירים שונים, שרק מעטים מנוצלים. לאחר מלח"ע II נתגלו אוצרות-טבע רבים, אולם רק בשנים האחרונות השתווה חלקם בכלכלה לחלקה של החקלאות. באיזור סלעי-המשקע בדרום מפיקים נפט וגז טבעי, אשלגן, פחם ומלח. בּמַסיוו שבצפון כורים מתכות: נחושת, אבץ, אורַניום, זהב, כסף, קַדמיום ועוד. ס' היא הפרובינציה היחידה בקנדה שבה מפיקים הֶליום. ענפי התעשיה העיקריים הם: עיבוד עץ, זיקוק נפט, עיבוד דגים ופרוות.

S. F. Olson, *The Lonely Land*, 1961; E. A. McCourt, *S.*, 1968.

ס. פל.

סַעַד, או „רְוָחָה חֶבְרָתִית" (Social Welfare). „רווחה חברתית" (ר"ח), במובנה הרחב, כוללת את פעולותיהם של מוסדות וארגונים חברתיים, המכונים מערכות-רווחה, שתפקידם לספק צרכים חברתיים לבני-אדם שאינם מסוגלים להשיגם בכוחות עצמם.

היסוד המוסרי. כל מערכת-רווחה היא ביטוי ליחסי-גומלין מו-סריים בין בני-אדם לבין עצמם ולבין הקהילה והחברה, שבהן הם חיים. ליסוד המוסרי שרשים עמוקים בכל חברה אנושית על רקע דתי וערכי. היסוד המוסרי מבטא את החובה להגיש עזרה לאנשים במצבי-מצוקה. בתקופות קודמות היה יסוד זה קשור במצוות הצדקה האישית או ברעיון של חילופי-מתנות בין בני-אדם. בחברה המו-דרנית מוצא היסוד המוסרי את ביטויו בצורה מוסדית מאורגנת במערכת הרה"ח, הממלאת כאן אותו תפקיד של ליכוד חברתי ושיפור-יחסים בתוך הקהילה, כפי שעשתה זאת בעָבר הצדקה האישית.

יסוד החלוקה-מחדש של ההכנסה. הנחת כל מערכת-רווחה מודר-נית היא, כי מגמת החלוקה-מחדש של ההכנסה צריכה להיות העברת המשאבים מן הקבוצות האמידות באוכלוסיה אל הקבוצות העניות והמבוססות פחות בתוכה. הדגשת הכיוון הזה קיבלה דחיפה חזקה בתקופה שלאחר מלה"ע II, בעקבות השינויים הפוליטיים והחברתיים שהתחוללו במרבית ארצות-העולם, והוא מבטא את הרצון להביא לשוויוניות-יתר בחברה בת-זמננו.

יסוד החליפין ללא גמול. מערכת הרה"ח אינה פועלת על-פי הכללים של השוק הכלכלי החָפשי, ואין חלים עליה המנגנונים של רוח והפסד המארגנים את הפעילות הכלכלית. העקרון שעל-פיו פועלת מערכת-הרווחה אינו מלווה גמול כספי ישיר. ההעברה החד-צדדית של משאבים במערכת-הרווחה מבטאת את הקשרים הלא-כלכליים ביחסים בין בני-אדם ואת ההתחייבות ההדדית ביניהם לבין עצמם וביניהם לחברה לשמור ולקדם את תנאי-החיים של האוכלוסיה.

כל מערכת ר"ח, כמו מוסדות חברתיים אחרים, פועלת בתנאים של משאבים מוגבלים. מערכת-הרווחה חייבת איפוא לקבוע עקרונות הקצאה לא-כלכליים, כדי לווסת את השירותים שהיא מגישה. בכוחם של עקרונות הקצאה לא-כלכליים אלה, דוגמת מבחן-אמצעים (Means Test) או שיקול מקצועי, לעצב את אָפיה של מערכת הרה"ח. טיבם של עקרונות-ההקצאה הללו ניתן להערכה לפי מידת פגיעתם בהרגשת הזכות שיש לאדם לקבל שירות שתמורתו אין הוא מחזיר גמול כספי ישיר, ובהתאם למידת הבושה או הנחיתות (Stigma), שהם מטילים במקבל השירות.

מדינת-ס' או מדינת-רווחה (Welfare State).

המושג „מדינת-ס'" הופיע לראשונה בראשית שנות ה40 והוא בא לסמל את הניגוד בין מדינת-הרווחה של העולם הדֶמוקרַטי לבין מדינת-הכוח של גרמניה הנאצית. המושג הפך לפופולרי רק בראשית שנות ה50, כאשר התחילו להשתמש בו כדי לתאר את הרפורמות החברתיות שהנהיגה באנגליה ממשלת-הלייבּוֹר בתקופת שלטונה לאחר מלה"ע II. הפרסום הרב שניתן למושג בתקופה ההיא קבע את המשמעות שמייחסים לו עד ימינו. במשך הזמן הפך לחלק בלתי-נפרד של החיים הפוליטיים של תקופתנו. אי לזאת, תָכנו גמיש ומשתמשים בו במובנים שונים למטרות פוליטיות שונות. לא ניתן לדבר על דגם אידֵאלי או הגדרה מדויקת של מדינת-ס'. כל מדינה יכולה לבחור בדרכים משלה, ובשיטות שונות, כדי להשיג את היעדים החברתיים שהציבה לעצמה בתחום הרווחה.

הגדרה מקובלת על רבים של מדינת-ס' היא זו של הסוציולוג האנגלי מארק אֵיבּרַמז (M. Abrams), הקובעת שזוהי מדינה הפועלת באופן מכוון כדי לשנות את תוצאות המשחק של הכוחות הכלכליים, כדי להשיג חלוקה שוויונית יותר של ההכנסה הלאומית. שינוי זה מופעל בשלושה מישורים: (א) ע"י הבטחת הכנסה מינימלית בסי-

סית לכל פרט ומשפחה, ללא קשר לערכם הכלכלי של עבודתם או רכושם; (ב) ע״י צמצום התנודות בהכנסה האינדיווידואלית במשך הזמן, וזאת — ע״י הבטחת זרימה קבועה פחות או יותר של הכנסת המשפחה. הדבר נעשה ע״י דאגה לתעסוקה מלאה והבטחת הכנסה בתקופות־משבר, כאשר האדם, מסיבות כלשהן, איננו פעיל פעילות כלכלית במשק. (ג) ע״י צמצום מידת אי־השוויון בין האנשים בנקודת זמן נתונה. הכוונה בעיקר לשימוש במדיניות המיסוי והתקציב הממשלתי להקטנת ההכנסה של בעלי הכנסות גבוהות ולהגדלת ההכנסה של קבוצות חלשות באוכלוסיה, אם ע״י תמיכות ו/או תשלום ישיר של גימלאות, ואם ע״י צורות אחרות של התערבות קיבוצית.

כיום מקובלת הדעה, כי יעדי מדינת־הס׳ בתחום הרווחה אינם מצטמצמים עוד בהקלת העוני והמצוקה הכלכלית בלבד, ועליהם להביא לסיפוק שאיפות רחבות יותר של שוויון, צדק חברתי ורמת־חיים עולה. במקום השאיפה להבטחת מינימום כלכלי, כפי שהיה מקובל בעבר, מדובר על הבטחת תנאי־חיים מיטביים לכלל האוכלוסיה. הנחה מרחיקת־לכת יותר גורסת, כי יעדי מדינת־הס׳ הם השולטים בימינו על מערכת החיים הכלכליים באותן המדינות שאימצו יעדים אלה. ניתן להניח כי מדינת־הס׳ עדיין נתונה בתהליך של התהוות וגיבוש.

למרות ההסכמה הרבה הקיימת ליעדיה הכלכליים של מדינת־הס׳, הרי היא עדיין בבחינת תופעה השנויה במחלוקת: עיקר הביקורת על מדינת־הס׳ מתמצה בטיעון, שהתערבות מדינת־הס׳, בהקף ובעָצמה רבים, בתחומי־החיים השונים פוגעת בהכרח בחירותו של האדם ומובילה לאָבדנה ולשעבודו. טיעון זה קיבל חיזוק נוסף מהגילויים הטוטאליטריים בתקופתנו, אולם השפיע אך במעט על הזרמים העיקריים של המחשבה הפוליטית והחברתית של ימינו, התומכים ברובם בעקרונותיה של מדינת־הס׳.

שירותי־רווחה (שירותים סוציאליים; Social Services). שירותי־הרווחה במובנם הרחב כוללים את שירותי החינוך, הבריאות, השיכון, השירותים להבטחת הכנסה למיניהם והשירותים לטיפול סוציאלי־אישי. השירותים להבטחת הכנסה כוללים בתוכם את שירותי הביטוח (הסוציאלי או הלאומי), שירותי־הס׳ (או הסיוע הציבורי) ואת שירותי־הרווחה הנלווים לעבודה (או הזכויות הסוציאליות הקשורות בעבודה). במובנם המצומצם שירותי הרווחה הם אלה המעניקים שירותי־ס׳ בטיפול סוציאלי־אישי, במסגרת העבודה הסוציאלית.

מטרתם של שירותי־הס׳ בטיפול סוציאלי־אישי היא להבטיח הכנסה לשם קיומם של הפרטים והמשפחות שיכָלתם להשיג הכנסה כזאת נפגעה עקב מחלה, נכות וכדומה, או הופסקה, במקרה של זקנה, או שטרם הגיעה לכלל בשלות, אצל ילדים ונוער. מטרת שירות־הס׳ מוגבלת בהקפה והיא מיועדת לספק הכנסה מינימלית כדי למנוע עוני ומצוקה כלכלית מאותן קבוצות באוכלוסיה שאינן יכולות להשיג הכנסה לקיומן באמצעות פעילות כלכלית רגילה, ושאינן מוגנות אף ע״י אחד מהשירותים האחרים להבטחת הכנסה. שירותי־הס׳ ממלאים על־כן תפקיד משלים ביחס ליתר שירותי־הרווחה הפועלים בחברה.

העיקרון המנחה את פעולת שירותי־הס׳ הוא הנזקקות, כלו׳, לשירות זה זכאים רק אנשים שאין להם הכנסה לקיום ושאינם יכולים להשיג הכנסה כזאת בכוחות עצמם, מסיבות שנראות סבירות ותואמות את ערכי החברה. נזקקות האנשים נקבעת ע״פ בדיקת־אמצעים אינדיווידואלית (Means Test). השירות ממומן מן התקציב הרגיל של השלטון המרכזי או השלטון המקומי, או מצירוף של שניהם.

עקרון הנזקקות ובדיקת־האמצעים המאפיינים את שירותי־הס׳ מבדילים באופן ברור ביניהם ובין שירותי־הרווחה האחרים. הגמלה שהנזקק זכאי לה משירותי־הס׳ ניתנת ברמה של מינימום הכרחי לקיום. מינימום זה הופך להיות למעשה הכנסת־המכסימום שהנזקק זכאי לה, כי הוא אינו רשאי לצרף לגמלת־הסעד כל הכנסה נוספת ולשפר עי״כ את רמת־חייו. לפי עקרון הנזקקות, השגת הכנסה נוספת מעל לגובה של מכסת־הס׳ שוללת את הזכות לגמלה. התוצאה היא — שוויוניות רבה בין כל מקבלי גמלאות־ס׳, אבל ברמה נמוכה של מינימום לקיום.

עבודה סוציאלית היא מקצוע הממלא שני תפקידים עיקריים: 1. ארגון אספקת שירותי־הרווחה לאנשים ולקבוצות־אוכלוסיה הנתונות במצוקה; 2. שימוש כמכשיר לטיפול סוציאלי־אישי באנשים ובמשפחות הנתונים במצבים של מצוקה וחוסר־הסתגלות.

ראשיתה של העבודה הסוציאלית באגודת ארגוני־הצדקה (Charity Organizations Society), שהתפתחה באנגליה, ולאחר־מכן בא״ב, במחצית השניה של המאה ה 19. תנועה זו חיפשה מענה לבעיות המצוקה והעוני של קבוצות גדולות באוכלוסיה, תוך השפע היחסי של החברה הוויקטוריאנית. המטרה הראשונית של אגודת ארגוני־הצדקה היתה להכניס סדר בפעולת ארגוני־הצדקה הרבים, ליעל את פעולותיהם ולבסס את מתן הצדקה כאמצעי לחיזוק האופי האינדיווידואלי של האדם הנתון במצוקה, כדי לעודד אותו לעצמאות ולהעלות את מעמדו המוסרי. כדי להשיג מטרה זו, ראתה אגודת ארגוני־הצדקה את מוקד־פעולתה באדם עצמו ולא בחברה הסובבת אותו, ולשם־כך פיתחה טֶכניקה של טיפול באדם כפרט, הידועה כ־Casework. טכניקה זו התבססה על שיטת הראיון האישי, ביקורי־בית, דיון על המקרה האינדיווידואלי ועבודה אישית עם היחיד. מגמתה של עבודה טיפולית זו היתה בעיקרה לסייע לאדם להסתגל למציאות החברתית הסובבת אותו, בלא לנסות לשנות סביבה זו עצמה. הטיפול באדם כפרט, שהתחיל כתוצר־לוואי של עבודת אגודת ארגוני־הצדקה, התפתח במשך הזמן למקצוע העבודה הסוציאלית המודרנית. המקצוע החדש ביטל באופן הדרגתי את הרעיונות השמרניים שהיו נחלת האינדיווידואליזם של המאה ה 19, אשר התעלמו מהתנאים החברתיים בתוכם האדם חי. מאז ראשית המאה הנוכחית החלה העבודה הסוציאלית לבסס את עקרונותיה על מידע תֵאורֶטי, שנשאב ממדעי ההתנהגות והחברה, ופיתחה שורה של שיטות טיפוליות על בסיס מידע זה. העבודה הסוציאלית קלטה בתוכה גם כמה זרמים רעיוניים חשובים שהיא מיזגה בתוך עקרונותיה. ביניהם בולטים הזרם המדגיש את ההערכה של כבוד־האדם במסגרת המשימה החברתית של המקצוע, והזרם הרַדיקלי שהִנחה את המשימה המקצועית לפעול למען רֶפורמה חברתית ושינוי תנאי־החיים של קבוצות־אוכלוסיה חלשות.

ההשפעה החזקה ביותר על העבודה הסוציאלית, החל בשנות מלה״ע I ועד לשנות ה 40 המאוחרות, היתה לתורתו של פרויד (ע״ע) ותלמידיו. השפעה זו היתה חזקה ביותר בא״ב ובמידה פחותה באנגליה ובארצות־אירופה אחרות. כתוצאה מכך חלה במקצוע העבודה הסוציאלית תפנית חדה, והוא התחיל להסתכל על המשימה המקצועית באפיקים פסיכולוגיים. התאוריה הפסיכואנליטית הביאה למקצוע לא רק מושגים חדשים אלא גם דרכי־מחשבה וטכניקות־טיפול חדשות לעזרת בני־אדם במצוקה. עיקר ההתעניינות המקצועית הועבר ליחידה המשפחתית, לחשיבותה של המשפחה, לאדם כפרט בתוכה, לתפקידה של המשפחה בגיבוש אישיותו של האדם בשנות־חייו הראשונות, לצדדים הרגשיים בתפקיד החברתי של האדם ולחיפוש פתרונות לבעיות האדם במצוקה — במישור האינטרה־פסיכי. בהצטמצמות זו היה כמובן חוסר ראִיה מַספקת של הגורמים החברתיים, הכלכליים והסביבתיים, שקובעים את תנאי־חייו של האדם.

בימינו משתחררת העבודה הסוציאלית מההדגשה המופרזת של הצדדים הפסיכולוגיים בתפקודו של האדם, והיא רואה את משימתה

להתערב, הן במישור האישי־אינדיווידואלי והן במישור הרחב יותר של הקבוצה, הקהילה והחברה כולה. מטרת ההתערבות הטיפולית היא — לסייע לאדם שאינו מסוגל לנהל את חייו באופן תקין ולעזור לו להשתמש בדרך יעילה יותר במשאביו העצמיים, כמו כישוריו הטבעיים והידע והמיומנויות שבידו, וכן להיעזר לפי־הצורך במשאבים שיכול הוא לקבל מהכלל במסגרת שירותי־הרווחה. בנוסף לטיפול האישי־אינדיווידואלי ממלאת העבודה הסוציאלית בתהליך זה תפקיד של מתווך בין האדם במצוקה ובין הקהילה הרחבה, והיא מארגנת את מתן השירותים לאנשים ולקבוצות באוכלוסיה הזקוקים להם. להתערבות הטיפולית והמתווכת של העבודה הסוציאלית השפעה מרפאת ומתקנת על האנשים הנזקקים לשירותיה וכן על המערכת החברתית כולה. השפעה מתקנת זו משרתת את הצרכים המשותפים של היחיד והחברה ומסייעת בכך לתפקוד תקין של המבנה החברתי.

ארבע הן השיטות הטיפוליות העיקריות של העבודה הסוציאלית: (1) הטיפול בפרט (Social Casework) — בה מתמקדת ההתערבות במקרה, כלומר, הפרט או המשפחה הנתונים במצוקה, מתוך מגמה לסייע להם בבעיות־ההסתגלות האישיות והחברתיות; (2) העבודה הקבוצתית (Social Group Work) — מוקד ההתערבות בשיטה זו היא הקבוצה הקטנה שבאמצעותה ובתוכה נעשה נסיון מכוון להגיש סיוע ולהביא לידי שינוי בפרטים השונים המשתתפים בקבוצה; (3) העבודה הקהילתית (Community Organization) — בשיטה זו ההתערבות היא במישור הקהילה והמגמה היא לסייע לקהילה לזהות את צרכיה החברתיים, לקבוע את היעדים שלה ואת סדרי־העדיפות לגבי סיפוק צרכים אלה ולסייע לה בגיוס ובארגון משאבים פנימיים וחיצוניים לפעולה קולקטיווית; (4) הפעולה החברתית (Social Action) — מכוונת למערכת הרה"ח כולה, כדי להשפיע על השינויים החלים בה וכדי להתאימה לצרכים חברתיים משתנים של בני־אדם בחברה. נוסף לשיטות הללו משתמשת העבודה הסוציאלית גם בשיטות־מנהל, באמצעים ארגוניים ובמחקר כאמצעים לקידום משימותיה.

שטחי־הפעולה של העבודה הסוציאלית הם רבים ומתרחבים בהתמדה בחברה בת־זמננו. העבודה הסוציאלית פועלת במסגרת שירותי־הס' (הסיוע הציבורי), השירותים לרווחת הילד והשירותים לתיקון העבריין הצעיר והמבוגר, וכן במסגרת של מוסדות ילדים ונוער, בעבודה מונעת בבת"ס, בשירותי־בריאות למיניהם, במוסדות לבריאות־הנפש, בשירותי שיקום מקצועי ובשירותי פיתוח קהילתי. בכל שטחי הפעולה האלה נעשית העבודה הסוציאלית במסגרת של ארגונים ציבוריים וממשלתיים או במסגרת ארגונים הבנויים על בסיס התנדבות, שלא לשם רווחים. בתקופה האחרונה הופיעו לראשונה ניצנים של עבודה סוציאלית פרטית, כלומר, מסגרת שבה מציעים עובדים סוציאליים את שירותם המקצועי בתשלום לאנשים הזקוקים והמעוניינים להשתמש בשירות זה.

M. Abrams, *Social Surveys and Social Action*, 1951; R. M. Titmuss, *Essays on the Welfare State*, 1958; H. L. Wilensky – C. N. Lebeaux, *Industrial Society and Social Welfare*, 1958; G. Myrdal, *Beyond the Welfare State*, 1960; id., *Commitment to Welfare*, 1968; K. Woodroofe, *From Charity to Social Work in England and the U.S.*, 1962; R. Pinker, *Social Theory and Social Policy*, 1971.

שירותי־הס' בישראל ממלאים שני תפקידים עיקריים במסגרת הרחבה יותר של שירותי־הרווחה. האחד — בהבטחת הכנסה מינימלית לקיום ליחידים ולמשפחות הנמצאים במצוקה כלכלית; והשני — בסיוע לאנשים ולמשפחות במצוקה, באמצעות הטיפול הסוציאלי, להשתלב בחיי החברה. הטיפול הסוציאלי נעשה בידי עובדים סוציאליים מקצועיים.

שירותי־הס' בישראל, המופעלים ע"י השלטון המרכזי והמקומי, ניתנו לראשונה במסגרת המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי, מ 1931. כראש־המחלקה הראשון נתמנתה בזמנו הנריאטה סולד (ע"ע). הדחיה בטיפול המאורגן בבעיות־המצוקה נבעה במידה רבה מן הרתיעה של התנועה הציונית בכלל, ושל החלק הפועלי בתוכה בפרט, מפני התייחסות לבעיות אלה. הגשת סיוע לנזקקים עמדה בסתירה לאידאולוגיה השלטת של היישוב שראה את תיקון מצבו של הפרט אך ורק במסגרת מטרותיו הקיבוציות — עבודה יצרנית ובניין הארץ.

במסגרת המחלקה הוקמו ב 1932 לשכות־הס' הראשונות בארץ והן הופעלו ליד ועדי־הקהילה המקומיים. בתל־אביב הופעלו הלשכות ע"י המחלקה לעבודה סוציאלית שבמסגרת העיריה. עם הקמת המדינה הוקם משרד־הס' של ממשלת ישראל, והוא קיבל על עצמו את האחריות לפעולותיה של המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי וכן לפעולות־חס' המצומצמות של ממשלת המנדט, שאורגנו לראשונה בשנות ה 40.

במחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי נקבע העיקרון, שיש לשלב את הגשת הסיוע הכלכלי לאוכלוסיה הנזקקת עם הטיפול הסוציאלי האישי במשפחות במצוקה. עקרון נוסף חיה, שהשירות יופעל ע"י עובדים סוציאליים מקצועיים בלבד. עקרונות אלה המשיכו ברובם לכוון את פעולת שירותי־הס' בישראל במשך כל התקופה, והם בוטאו בחקיקת חוק שירותי־הס', תשי"ח—1958, ובמדיניות המכוונת של משרד־הס' בשנות ה 60 וה 70 להפוך את השירות למכשיר למניעת מצוקה כלכלית וחברתית בקרב קבוצות שונות של האוכלוסיה בישראל.

ע"פ החוק מוטלת האחריות להפעלת שירותי־הס' בישראל על הרשויות המקומיות. אך, למעשה משותפת אחריות זו עם השלטון המרכזי, באמצעות משרד־הס', — בתחום ההפעלה ובתחום הכספי. בתחום ההפעלה ניתנו בידי שר־הס' ומשרד־הס' סמכויות פיקוח והכוונה של פעולות לשכות־הס' בארץ. בתחום הכספי משתתף משרד־הס' בצורה ניכרת במימון פעולות־הס' של הרשויות המקומיות, ושיעור־השתתפותו מכסה בממוצע כ 70% מכלל ההוצאות לס' של הרשויות המקומיות.

מנקודת־ראותו של האזרח אין עדיין בישראל זכות ישירה ואינדיווידואלית של נזקק לקבל ס'. הזכות לס', בצורתה כיום, היא זכות עקיפה בלבד הנגזרת מן החובה שהוטלה על הרשויות המקומיות לקיים לשכות־ס' ולהגיש ס' לנזקקים.

הפעולות העיקריות של שירותי־הס' בתחום הטיפול הסוציאלי מבוצעות במסגרות הבאות: השירותים לרווחת הילד, הכוללים טיפול בילד בחיק המשפחה, סיוע לסידור ילדים בפעוטונים, מעונות־יום, אצל משפחות אומנות ובמוסדות לילדים ולנוער, טיפול באימוץ ילדים והכנת נוער קשה־הסתגלות לחיי עבודה וחברה; השירותים לנוער העבריין, הכוללים את הפעולות למניעת עבריינות בין קטינים, הבטחת השגחה והגנה על קטינים הנתונים לסכנה של עבריינות וכן טיפול משקם בעבריין הצעיר; השירותים למפגר, הכוללים פעולות אבחון, הדרכה, קיום מעונות־יום לפעולות חינוכיות טיפוליות ותעסוקתיות וכן החזקת המפגרים במוסדות מתאימים; השירותים לזקנים, הכוללים פיתוח שירותי בריאות, בילוי־זמן, תעסוקה, תזונה וטיפול מוסדי עבור הקשיש בקהילה; השירותים לשיקום סוציאלי, הכוללים את פעולות־הסיוע הנדרשות כדי לאפשר לנכה ולמוגבל בכושר לעבודה להיקלט בעבודה שכירה, בעיסוקים עצמאיים או בתעסוקה מוגנת; השירותים הקהילתיים, הכוללים את מכלול הפעולות לארגונם, ביסוסם ושיפורם של חיי־הקהילה.

במשך השנים חל גידול נרחב בהקף הפעולה של שירותי־חס'. גידול זה חל בחלקו בעקבות גידול האכלוסיה, ובעיקרו — בגלל המודעות הגדולה יותר לבעיות המצוקה האישית והחברתית של קבוצות שונות באוכלוסיה הישראלית. ב 1972 פעלו בישראל 180 לשכות־ס'. מספר המשפחות שהיו בטיפול הגיע ל 135 אלף, שחם

17% מכלל המשפחות בישראל. בשנים האחרונות חל שיפור ב־שירותי־הס', שבא לידי ביטוי בהגדלת מכסות התמיכה הכלכלית ובהעמקת הטיפול האישי הסוציאלי במשפחות־המצוקה.

ליד שירותי־הס', המופעלים ע"י השלטון המרכזי והמקומי, פועלת בישראל מערכת עֲנֵפָה של שירותים סוציאליים, המופעלים ע"י ארגונים ציבוריים, כגון הסוכנות היהודית והסתדרות־העובדים הכל־לית, וכן שירותים המוגשים ע"י ארגונים מתנדבים ומוסדות צדקה למיניהם. וע"ע צדקה.

משפחות בטיפול לשכות־הסעד בישראל בשנים 1960/61—1971/72

שנת־תקציב	ס"ה משפחות בישראל	ס"ה משפחות בטיפול לשכות־הסעד	המשפחות שבטיפול ב % מכלל המשפחות בישראל
1960/61	549,000	96,695	17.6
1965/66	653,900	116,383	17.8
1970/71	765,800	129,939	17.0
1971/72	787,900	134,915	17.1

מקורות: א. השנתון הסטטיסטי לישראל 1965, מס' 16, ו 1972, מס' 23; ב. הרבעון הסטטיסטי, הוצאת המחלקה למחקר של משרד־הסעד.

המשפחות בטיפול לשכות־הסעד בשנים נבחרות — לפי סוגי העזרה

השנה	משפחות בטיפול לשכות הסעד	סיוע כלכלי		עזרה חמרית אחרת		טיפול ללא עזרה חמרית	
		מספרים	ב %	מספרים	ב %	מספרים	ב %
1960/61	96,695	26,918	27.8	30,824	31.9	38,953	40.3
1966/67	121,102	34,352	28.4	47,807	39.5	38,943	32.2
1969/70	126,150	26,946	21.4	55,288	43.8	43,916	34.8
1970/71	129,939	25,411	19.6	62,938	48.4	41,590	32.0
1971/72	134,915	28,037	20.8	66,719	49.5	40,159	29.8

מקורות: הרבעון הסטטיסטי, הוצאת המחלקה למחקר של משרד־הסעד.

שעורי תמיכת־סעד לחודש בישראל, בשנים 1961—1972

שנה	שכר חודשי ממוצע לשכיר (בל"י)	נתמך בודד		זוג נתמכים		משפחה נתמכת של 4 נפשות	
		סכום התמיכה בל"י	ב % מהשכר הממוצע	סכום התמיכה בל"י	ב % מהשכר הממוצע	סכום התמיכה בל"י	ב % מהשכר הממוצע
1961	275	21	7.6	33	12.0	60	21.8
1962	317	23	7.3	35	11.1	60	18.9
1963	354	27	7.6	40	11.3	72	20.8
1964	406	43	10.6	64	15.8	104	25.6
1965	477	61	12.8	95	19.9	140	29.4
1966	568	61	10.7	95	16.7	140	24.6
1967	570	71	12.5	110	19.3	162	28.4
1968	595	71	11.9	110	18.5	162	27.2
1969	631	71	11.3	110	17.4	162	25.7
1970	688	90	13.1	141	20.5	209	30.4
1971	801	115	14.4	180	22.5	280	35.0
1972	917	130	14.2	203	22.1	320	34.9

מקורות: א. לגבי השכר החדשי — הנתונים לשנים 1961—1971 לקוחים מהשנתון הסטטיסטי לישראל, 1972, מס' 23; הנתון לשנת 1972 הוא אומדן שהתקבל מהמוסד לביטוח לאומי.
ב. הנתונים על שעורי תמיכת־סעד לקוחים מהתקנון לענייני סעד של משרד הסעד.

אב. דו.

סַעְדִי (הכינוי של מֻשרִף א(ל)־דין אִבן מֻצְלִח א(ל)־דין — سعدي — 1184[?]—1292), משורר וסופר פרסי. למד במדרסה (ע"ע) נט'אמיה (נזאמיה) שבבגדאד והיה תלמידו של עבד אל־קאדר אל־ג'ילאני (ע"ע). בעקבות פלישות המונגולים, יצא מעיר מולדתו, שיראז, והרבה לנדוד בצפון אפריקה, מרכז אסיה והודו. כשחזר לשיראז, כבר היה זקן. שתי יצירותיו הגדולות הן בוסתאן („גן

העמוד השני של הבוסתאן והגולסתאן לסעדי — כת"י משנת 1568

עצי־פרי"; 1257), וגולִסתאן („גן ורדים"; 1258), שהוקדשו למושל שיראז.

בוסתאן כולו כתוב בשירה ומכיל מספר רב של סיפורים קצרים וזכרונות ממסעותיו, וכן פתגמים ומשלים, הבאים ללמד את הקורא את ערכי הצדק, החופש, הצניעות, ההסתפקות במועט, ההת־נהגות היאה לצופים (ע"ע צופיות) וכיו"ב.

גוּלִסתאן כתוב בפרוזה ומקושט במספר רב של שירים קצ־רים. סיגנון הספר היה דוגמה ומופת לכל סופרי פרס עד ימינו. בו מנסה ס' להטיף מוסר לכל שכבות־העם וללמדן למצוא את שביל־הזהב ואת דרך ההצלחה בחיים. גישתו נעה בין פרגמאטיזם ובין אידֵאליזם אלטרואיסטי. לדעתו, שקר היכול להביא בעקבותיו שלום עדיף לפעמים על אמת היכולה לגרום מלחמה. שירתו עומדת בשורה אחת עם שירת חאפז (ע"ע).

מ. א. פורועי (M. A. Furughi) הוציא ב 1938 מהדורה יפה של הבוסתאן והגולסתאן.

H. Massé, *Biographie de S.*, 1919; id., *Essai sur le Poete S.*, 1919; A. J. Arberry *Classical Persian Literature*, 1958; Р. Алиев, Саади и его "Гулистан", 1958.

סַעֲדְיָה, בן יוסף, **גָּאוֹן** (882, דִלאץ [מחוז פַּיוּם, מצרים] — 942, בַּגְדַד), הדמות היהודית המרכזית בתקופת הגאונים (ע"ע).

ביוגרפיה, עמ' 196; ספרות רבנית, עמ' 198; מפעלו הלשוני, עמ' 199; פיוט, עמ' 201; פילוסופיה, עמ' 201; מלחמתו בקראים, עמ' 204.

מעטות הידיעות על משפחתו ותקופת בחרותו. לדברי מתנגדיו לא היה אביו ת"ח, גורש ממצרים (אין הסיבה נמסרת) ומת ביפו, אך רב שרירא (ע"ע) גאון באיגרתו (מהד' לוין, עמ' 117) מזכירו בתואר־כבוד רגיל. הסופר מַסעודי (ע"ע) כותב, כי בהיות רס"ג

בא״י — שנת־בואו לשם והסיבות ליציאתו ממצרים אינן ידועות — למד אצל המדקדק והפילוסוף עלי בן יהודה הנזיר (= אבו כתיר יחיא בן זכריה הסופר) מטבריה (בין השנים 915—920); אבל, כבר במצרים כתב שני ספרים — ספר „האגרון" (ר' להלן, עמ' 200) וספר „אלרד עלי ענן" (ר' להלן, עמ' 205) — והחליף מכתבים עם יצחק ישראלי (ע״ע) מקירואן. ב 921 שהה זמן קצר בחלב, ומשם המשיך לבגדד. ב 922 התייצב רס״ג לצד גאוני בבל וראשי הקהל שם, בראש המאבק המר נגד אהרן בן־מאיר (ע״ע), גאון ישיבת ירושלים, בדבר נסיונו לשנות מהמקובל בקביעתם של החגים, החדשים וסדרי הלוח (ע״ע, עמ' 342). בן־מאיר טען לזכותה המסרתית הבלבדית של א״י בנושא זה, אך נסתבך בחישובי הלוח, ורס״ג, עוד בהיותו בחלב, ניסה — לשוא — להעמידו על טעותו. ב 922 הגיע רס״ג לבגדד, נתמנה לראש־כלה — בישיבת־פומבדיתא, כנראה — וליכד סביב עמדתו את כל הגורמים היריבים שבמקום: ראש־הגולה וראשי ישיבת־פומבדיתא, שהיתה מפולגת אז בין רב מבשר ורב כהן צדק, והסב נצחון מוחלט בוויכוח לצד בבל וחכמיה. ע״פ בקשת חכמי בבל, כתב רס״ג את תולדות הוויכוח ב„ספר הזכרון" (שרידים ממנו נדפסו ע״י בורנשטיין; ר' ביבל'), בנוסח של מגילה, בפסוקים ובטעמים, וקראו אותו בציבור באלול 922. כן כתב את „ספר המועדים" — באותו עניין, ומאז נחשב רס״ג לסמכות הגדולה בקביעת הלוח.

לאחר שוך הוויכוח התמסר רס״ג לעבודה ספרותית. אישיותו וכשרונותיו משכו אליו רבים, ביניהם מחשובי בגדד, כסהל בן נטירא, סוחר עשיר ומקורב לשלטון. אותה עת היתה ישיבת סורא (ע״ע) במצב קשה, וכבודה ירד. ראש־הגולה דוד בן זכאי (ע״ע), שהחליט להמשיך ולקיים את הישיבה, הציע את רס״ג לראשותה. רוב הגאונים באו מחוג־משפחות מצומצם, ומינוי רס״ג לגאון (אביב 928) היה מעשה מהפכני, מה עוד שהיה זר ובלי קשרים מספיקים. ואע״פ שראש־הגולה הוזהר, שרס״ג „אינו מתיירא מאדם בעולם ואינו מסביר פנים לשום אדם בעולם, מפני רוב חכמתו... ויראת חטאו" (א. נויבאואר, „סדר החכמים וקורות הימים", ב', 80), הכריעו מעלותיו בעד מינויו. נצחונו על בן־מאיר וחיבוריו נגד כופרים כחיוי הבלכי (ע״ע) ונגד הקראים (ר' להלן, עמ' 204) הוכיחו ידענות רבה בתחומים מגוונים, אומץ־לב ומסירות לתורה, וראש־הגולה נטה לראות בו משקל־נגד לכהן־צדק ראש ישיבת־פומבדיתא, והשביעו שיציית לו ולא יתחבר עם מתנגדיו (ר' א. א. הרכבי, „זכרון לראשונים", I, 5, 232). עם קבלת התפקיד הריץ רס״ג מכתבים לקהילות היהודיות „קורטובה, אלווירה, לוסינה... וכל ערי ישראל אשר סביבותיה" (ספר הקבלה [מהד' ג. ד. כהן], 59, 1967) ואחרות, כנראה בבקשת עזרה לישיבה. חשובים במיוחד הם שני המכתבים שכתב ליהודי מצרים מולדתו, מייד עם התמנותו (ר' ביבל'), ובהם הוא מכבדם מכבודו, משפיע עליהם אזהרות ותוכחות־מוסר בכוח־סמכות רב, מבטיח סיוע רב בחצר הח'ליף, ומבקש מהם תמיכה בישיבה ושמירה על קשר עמו, כדי שיוכר כמנהיג היהדות כולה. רס״ג אסף אליו את תלמידי־הישיבה שעברו לפומבדיתא בשפלה של סורא, והחזיר לישיבה את זוהרה שמלפנים.

נראה שלאחר זמן נתפתחה מתיחות בין רס״ג לראש־הגולה, שהרי אחרת קשה להבין כיצד עוררה תקרית אחת ויכוח מר וקשה ביניהם. ע״פ נתן הבבלי (נויבאואר, שם, 80/1) סרב רס״ג לאשר, כשנתיים לאחר מינויו, צוואה שהיתה בה טובת־הנאה רבה לראש־הגולה — גם לאחר שראש ישיבת־פומבדיתא, כהן צדק, נתן את חתימתו — בטענה שהיא נוגדת את ההלכה; להפצרות בנו של ראש־הגולה השיב: „לא תכירו פנים במשפט" (דב' א, יז). דוד בן זכאי נידה — בהסכמת ראשי פומבדיתא — את רס״ג, הסירו מכהונתו ומינה אחר במקומו, ורס״ג מצדו נידה את ראש־הגולה, ומינה במקומו את יאשיה אחיו. דברי נתן הבבלי ש„כל עשירי בבל ותלמידי הישיבות וחשובי־המקום היו עם רס״ג לעזור אותו בכוח ממונם ובהסברת־פנים אצל המלך ושריו ויועציו" (נויבאואר, שם, 80) מופרזים, והוא עצמו מספר שאהרן (ע״ע) בן יוסף הכהן סרג'אדה וכן ראש ישיבת־פומבדיתא סייעו לראש־הגולה. עד 932 היתה ידו של רס״ג על העליונה, ואז כתב את הגירסה הראשונה של „ספר הגלוי" בעברית (ר' א. א. הרכבי, „זכרון לראשונים", II, 5, 133—235), השופע בטחון עצמי. הספר נכתב כנגד ראש־הגולה, אולם שולבו בו גם „שערים" כלליים, ביניהם על הנבואה ועל מסורת המשנה והתלמוד, ביאור עיקרי המצוות, ענייני הקץ, ועוד. אף ספר זה מפוסק לפסוקים ומוטעם. משעלה הח'ליף אל־קאהר (932—934) לשלטון, הכריע כספו של אהרן סרג'אדה, שהתייצב בראש מתנגדי רס״ג, את הוויכוח. הסבות לשנאתו העמוקה של סרג'אדה אינן ידועות, וייתכן, ששאף לגאונות (שאותה השיג רק ב 943), ואולי נפגע מגאוותו של רס״ג; מ״מ פגיעותיו ברס״ג היו קשות משל דוד בן זכאי וכהן צדק, והוא פרסם מחברת־גידופים נגד רס״ג, כתשובה ל„ספר הגלוי". רס״ג נאלץ לוותר על הגאונות ולמצוא מקלט במשך 4 שנים (או יותר). בתקופה זו כתב את „אמונות ודעות" (ר' להלן, עמ' 201, 204), ואת הגירסה השניה, בערבית, של „ספר הגלוי", עם הקדמה ארוכה. ע״פ סיפור נתן הבבלי (ר' נויבאואר, שם, 81/2) השלימו ביניהם רס״ג ור' אהרן סרג'אדה ב 937, ורס״ג הזר לגאונות סורא, אע״פ שדוד בן זכאי עדיין כיהן כראש־גולה, וראש־הישיבה שנתמנה במקומו המשיך לקבל את משכורתו. שנותיו האחרונות של רס״ג היו שנות־שלווה, ובהן קיים יחסים טובים עם ראש־הגולה, וגידל את בנו, לאחר מותו של דוד ב 940.

לרס״ג היו שני בנים: שארית, שהיה תלמיד בסורא כאשר נתמנה אביו לגאונות שם, ב 928, ודוסא, שהיה גאון ישיבת־סורא בשנים 1013—1017, לאחר מותו של רב שמואל בן הפני (ע״ע). רס״ג מת עליו בצעירותו ודוסא האריך ימים למעלה מ 80 שנה. ידועות כמה תשובות ממנו בהלכה, בערבית ובעברית. באחת מהן כלולה הגנה על שיטת רב האי גאון בסוגיה אחת בהלכה מפני התקפותיו של רבי שמואל הנגיד. הוא שכתב את המכתב הנודע לר' חסדאי (ע״ע) אבן שפרוט, ע״פ בקשתו, בדבר חיי אביו וספריו. דברי־הלכה ממנו מצוטטים אצל הראשונים.

ד. כהנא, ספר לתולדות רס״ג, תרנ״ב; ש. בירנפילד, רס״ג, תרנ״ב; ח. י. בורנשטיין, מחלוקת רס״ג ובן־מאיר בקביעת שנות ד״א תרפ״ב—תרפ״ד, תרס״ד; ש. א. פוזננסקי, רב דוסא ברב ס״ג (הגרן, ו'), תרס״ו; ד. רוול, אגרת רס״ג (דביר, א'), תרפ״ג; י. נ. אפשטיין, אגרת רס״ג הראשונה (שם); ב. מ. לוין, כתאב ראש הישיבה אלפיומי ז״ל (גנזי קדם, ב'), תרפ״ג; א. מרמורשטיין, לתולדות רס״ג, תרפ״ז; צ. ברושי, רס״ג, חייו, משנתו ומפעלו, 1942; מ. ד. קסוטו, על מה נחלקו רס״ג ובן־מאיר? (י. ל. הכהן פישמן [עורך], ספר רס״ג), תש״ג; א. הילנדר, ס' בן יוסף גאון סורא, תשי״ח; מ. צוקר, על תרגום רס״ג לתורה, תשי״ט; ש. אברמסון, אגרת רס״ג לקהל מצרים (בתוך „במרכזים ובתפוצות"), תשכ״ה; ש. ביאלובלוצקי, רס״ג (בתוך: „אם למסורת"), 1971; S. K. Mirsky, *R. S. G.*, 1912; M. Malter, *Life and Works of S. G.*, 1921; S. Baron, *S. Communal Activities* (in: PAAJR, S. Anniversary Vol.), 1943; A. Marx, *R. S. G.*, (in: L. Finkelstein [ed.], R. S. G.), 1944; L. M. Klaperman, *The Scholar-Fighter*, 1961.

א. ש. הל.

רס״ג הוא אבי הספרות הרבנית, במובנו המלא של המונח. מפעלו משוקע עדיין ברובו בכ״י, בעיקר בגניזה (ע״ע), ואף מה שנתגלה טרם רוכז ועובד. חלקו הגדול והחשוב של המפעל הם המונוגרפיות המקיפות לרוב דיני־ממונות, ולקצת מדיני טומאה וטהרה, נידה, שחיטה, טריפות, עריות, מועדים וקידוש־החודש. לכל נושא — חיבור לעצמו: מתנה, מקח וממכר, ירושה וכד'. המבנה סיסטמטי במובהק: לכל חיבור הקדמה מפורטת וחלוקה לפרקים ולפרקי־משנה. כל עניין פותח בהגדרה קצרה, ואחריה פרטי־פרטים וראיות מהתלמוד — פרט לס' הירושות, שאין בו הראיות; אפשר שכך נהג בתחילה, או שבידנו נוסח מקוצר. ספריו היוו מהפכה גמורה ביחס לספרי הלכות גדולות (ע״ע) והלכות פסוקות (ע״ע),

שאין בהם שום מבנה קודיפיקטורי. רס"ג היה הראשון שכתב דברי-הלכה בלשון הערבית, שתפסה בזמנו את מקום הארמית כשפת-דיבור עיקרית של יהודי בבל. השפעתו הרבה על הגאונים שלאחריו אינה ניכרת בהשקפה ראשונה, משום דרכם שלא להזכיר שמות קודמיהם.

בפאריס, 1897, כונסו ונדפסו ע"י י. מילר: ספר הירושות, ספר תרי"ג מצוות, פירוש י"ג מדות, וכמה תשובות וליקוטי-דברים משלו. ספר תרי"ג מצוות חזר ונדפס, עם פירוש מקיף ביותר של הרב י. פ. פרלא (א'—ג', ווארשא, תרע"ד/ז). קטעים מ„ספר השטרות" פרסם ש. אסף בתרביץ ט' (תרצ"ח) ובספר רס"ג (תש"ג); „פירוש רס"ג לברכות" (ירושלים, תרס"ח, ועוד), אינו שלו, אף שידוע, כי פירש את כל המלים הקשות שבמשנה (ר' להלן, עמ' 200/201). דברי-הלכה רבים נשתמרו בסידור רס"ג (ר' להלן). קטעים מכללי-התלמוד שלו (כנראה חלק מס' „מבוא לתלמוד") נדפסו מתוך כת"י של „כללי הש"ס" לר' בצלאל אשכנזי (ע"ע), בספר-היובל לד. צ. הופמן (תרע"ד).

דרכו של רס"ג בהבנת הסוגיות התלמודיות ומדרשי חז"ל עצמאית ומקורית, ובוודאי שקשה לומר שהיא הדרך הסלולה לגאוני בבל שלפניו ושלאחריו. נראה שנטה לפרש משניות שלא כדרך התלמוד הבבלי בכל מקום. אם בהשפעתן של נוסחאות ושל פרשנות התלמוד הירושלמי, שהכיר רס"ג בא"י ובמצרים, ואם בהשפעת השקפתו הכללית על האפשרויות הפרשניות (ר' „אוצר הגאונים" לכתובות, עמ' 310). כ"כ ודאי שכמה כללי-הלכה בבליים לא נתקבלו אצלו. כתוצאה מכך נמצאים בדבריו חידושי-הלכה מרובים לגבי המקובל. רבים מהם צוינו בספר „ההשגות" (ניו יורק, תשט"ו; ור' „סיני", נ"ז—נ"ח) שכתב נגדו ר' מבשר בן ניסי, איש בגדאד, שהכיל ביקורת מפורטת על כמה מחיבוריו ועל „טעויות" שלו בהלכה, בפרשנות, בפילוסופיה וכד'. מבקר אחר היה ר' שמואל בן חפני (ע"ע). בפולמוסיו עם הקראים (ר' להלן, עמ' 204) חידש, למשל, שקידוש החודש ע"פ חשבון קדם לקידוש ע"פ ראיה, ונמסר למשה מסיני עם שיטת הדחיות (ע"ע לוח, עמ' 341, 345—348). שיטה זו נוגדת לעשרות מקומות בתלמוד, לכאורה. וחכמים כרב האי גאון והרמב"ם (בפירושו למשנ' ר"ה, ב', ו') סבורים, שאמר כך רק מטעמים פולמוסיים; אולם ניתן להוכיח כי בא"י נתקיימה אמנם תפיסה כזו.

מ. צוקר [מהדיר], השגות על רס"ג מאת ר' מבשר בן נסי הלוי איש בגדאד, מבוא, תשט"ו.

י. ת.

מפעלו הלשוני. רס"ג נחשב למדקדק העברי הראשון, ואברהם אבן-עזרא (ע"ע) העמידו בראש רשימת „זקני לשון-הקודש" (בפתיחה לס' מאזניים). ב„כתב אללגה" (ספרי הלשון, „כתב צחות לשון הקודש" בתרגומו של דונש) העמיד רס"ג לראשונה את הדקדוק כמקצוע עצמאי, שאינו עוד כלי לשמירת נוסח המקרא ודקדוקי המסורה בלבד. הוא העמיד את לשון המקרא על כללים, והציע הדרכה מעשית לכתיבה נכונה, בהכירו בדלות ידיעת העברית, „כי נלעג לשון בארצות שביינו" (בהקדמה ל„אגרון"). ללשונו העשירה ומרובת-החידושים של רס"ג זיקה אמיצה לתורתו הבלשנית, וכתביו העבריים, עם כתביו על הדקדוק העברי (שרובם נכתבו ערבית), מהווים את מפעלו הלשוני. עניינה העיקרי של „צחות הלשון" (كتب اللغة) הוא כללי הלשון המשובחת, אך המונח רומז (ע"י קרבת הצליל) לفصيحة, הלשון הנכונה. לשון צחה משתמשת בכל אוצר-הלשון הידוע, אך אינה מסתפקת בצורות הנתונות, אלא גוזרת ויוצרת צורות חדשות, בלא לחרוג מגדרי ההקש המותר, ובלא לחדש במשקלים שאינם פורים. רס"ג גזר בכל מערכת-הפועל — בניינים וצורות, לרבות שמות-פעולה ומפעלים, מתוך שקיבל את דעת המדקדקים הערבים מאסכולת-בצרה, שהמקור קודם לפועל, ושראוי ע"כ „לשוב" מכל פועל נתון לצורות-המקור שלו. דוגמות לשמות-הפעולה שגזר רס"ג: צִפְיון (דאגה), גְוַע, כֶּפֶשׂ, מגלעת (ריב), מַאֲגֻדֶת (אגודה), מַעֲצָל (עצלות), שְׂטֵמָה, טפיפה, ועוד, אך לא גזר במשקלים זולתם, כמשקל פעלות (הרווח בפיוט), וכמשקלי-התואר: קָטֵל, קְטֵל, קַטְלָן, ועוד, שהרי אינם הֶקְשיים. במקום הִרבה לגזור בצורות-הבינוני, היאות להבעת תכונות ותארים. עוד העשיר את צורות-הלשון ב3 אופנים, שהשינוי בהם סיגנוני-צורני ולא סֵמַנטי: המשקלים המתחלפים — העברת מלה ממשקל למשקל (‚עריס' מ‚עריסה', על דרך חילופי גליל — גלילה, במקרא); הפיאור — הרחבת מלים בהקש להרחבה במקרא (‚דותת' [= צוה] מ‚דת'; ‚אֵימימה' מ‚אימים', ועוד); החיסור — הדומה עקרונית לפיאור, אלא שכאן משמיטים מאותיות המלה (‚מַעַל' מ‚מעלה', ‚עט' מ‚עטה', ‚תחי' מ‚תחיה', וכיו"ב). הצורות החדשות אינן מעמידות גוני-משמעות נוספים, ומעשירות עושר צורני בלבד. גם בשיטת „הכינויים" שבפיוט (ע"ע) יש גלגולים ומעתקי משמעות: כִּמסון (= סוד; גם ככינוי לתורה), מִסקורת (סקירה, כינוי לבית המקדש), ועוד. חידושי לשון של ממש חידש רס"ג רק בתרגומי-שאילה של מונחים מ-ערבית: אגרון (= מילון), יסוד (= הצורה היסודית של מלה), העתיק (= תרגם), ועוד מעטים.

ריבוי חילופי-הצורה מצוי בכל כתביו (ובעיקר ב„אזהרות" ובפרק האחרון שב„אשא משלי"), פרט ל„בקשותיו השתיים", שעליהן אמר ראב"ע (בפירושו לקה' ה, א) ש„לא חיבר מחבר כמות הן", ואף שיש בהן מעט מלשון-חכמים ומחידושי-צורה, יכול הוא לומר שהן „על לשון המקרא ודקדוק הלשון", כי אין בלשונן שינויי-צורה, כינויים וחידות. מחמת מיעוט הפיוטים בסידורו, ושיבוץ אחדים מהם אגב התנצלות (קנ"ו, רנ"א, ר"פ, רפ"ט), ועקב השוני המהותי בין לשון פיוטיו ללשון בקשותיו, היו שסברו כי בבואו לבבל הושפע מיחס המקום אל הפיוט הא"י, ומשך ידו מהפיוטים (תרביץ, ט"ז, 59, י"ח, 343). אך באמת מקור השינוי בטעם ספרותי דתי: ע"י הבקשות מבקש אדם להתקרב לרבו (סידור, מ"ו) ולכן חובה להבינן, מה שאין כן בפיוטים, וע"כ אין הלשון הקשה מעכבת בהם (סידור, קנ"ו).

השקפתו הבלשנית של רס"ג מתגלה בחיבוריו שלהלן:

ה„אגרון" (ירושלים, תשכ"ט; מהדורה ביקורתית, בידי נ. אלוני), הוא המִלון (ע"ע, עמ' 567) העברי הראשון על סדר הא"ב. בחלק א' אוסף מלים נרחב, גם מלשון-חכמים; הן מוצעות בצורתן היסודית, הפעלים מוצגים בצורת-המקור שלהם, או בשם מופשט (שמחה, גֶלֶשׁ). לתועלת המשורר יש בו הרבה „צימודים שלמים", הַיינו מלים (ולא שרשים) בנות הוראות שונות (אֵד, סַף, סֶלֶד, ועוד), וערכים מחודשי-צורה מכוח הֶקש (אֵבֶב, כֶּפֶשׁ, אֶבֶךְ, ועוד), לשימוש הלשון הצחה. בח"ב (שלא שרד, אך תוכנו ידוע) נערכו המלים לפי האות האחרונה, לתועלת החריזה. בהקדמה העברית מוינו המלים ל‚יסוד' (הצורה היסודית) ול‚תוספת' (מלה שיצאה מן ה‚יסוד'). לאותיות המוספות ליסוד — בתפקידי הטיית-הפועל, כינויי-שמות וצירוף מליות (וְאָמַר וכיו"ב) — קבע סימן-זכרון (האובים כשתלן).

מ„ספר צחות הלשון" שכלל 12 שערים, נתפרסמו עד כה 3: פרק ב': הפיאור והחיסור, פרק ג': הנטיה, ופרק ה': התנועות. 7 או 8 פרקים סיכם סקוס (ר' להלן, ביבל') לפי כתב-יד; תוכנם של שני פרקים משוער.

את נטיית הפעלים והשמות תיאר לפי השינויים בצורת-היסוד; ‚יחן', למשל, נגזר מ‚מחנה', ו‚יחפץ' מ‚חפץ'. המושג ‚שורש' אינו משמש בתיאוריו, ובכך קרוב הוא לשיטת בן-אשר (ע"ע, עמ' 43), שגם לו אין המושג ידוע. את תורתו הלשונית יישם רס"ג בפירושיו הלשוניים למקרא, לצד תרגומו.

ב„פתרון 70 מלים בודדות" ביאר את המלים „שאין להן רֵעַ" במקרא, בהסתייעו בהכרח בלשון-חכמים, וכך שירת „מילון משווה" זה גם במלחמתו בקראים (ר' להלן), שהכירו, כי מטרתו להודיע „הצטרכות בני אדם אל לשון המשנה" (הקראי יפת בן עלי [ע"ע]). ידוע, שחיבר מילון למלים קשות שבמשנה, ופורסמו קטעים המיר-

חסים לו (לשוננו י״ח, כ״ב), אלא שאין השיוך ודאי (לשוננו י״ט). רס״ג ראה בלשון-חכמים המשך טבעי ללשון המקרא, ומה שמצוי בה בלבד — אך מקרה הוא. ב„אגרון״ המליץ על מלים מלשון-חכמים לשימוש המשורר, ואף בלשונו הוא, שעיקרה לשון-המקרא, יש מלשון-חכמים. ברם, ב„ספר צחות הלשון״ אין היא זוכה לדיון דקדוקי, ואין ממנה דוגמה כלשהי. — ענייני לשון, ניקוד וסיגנון כלולים גם בפירושו לספר יצירה (ע״ע, עמ׳ 195).

רס״ג הכיר את כתבי המדקדקים הערבים, והביא מהם מונחים ועניינים. אע״פ שבין שיטתו לזו של המדקדקים העברים בספרד יש מרחק מהותי, קיבלו ממנו, כנראה, את סידור הא״ב במילון, את ההשקפה על קדימת המקור (השם) לפועל וכן מתן סימן-זכרון לסוגי האותיות. קיימת קִרבה מיוחדת בין שיטתו לשיטה האָפיינית, ואף הבלעדית, של המדקדקים הקראים (הדסי, אלפאסי, אבו אלפרג הרון).

השימוש במלים ערביות קרובות-צליל בתרגום המקרא מגלה את דעתו על קרבת הלשונות. יונה אבן ג׳נאח הסיק מכך שרס״ג למד מהגלוי בערבית על הסתום בעברית, אולם ההשוואות הבודדות אצל רס״ג אינן מפורשות אלא עקיפות, טיפולוגיות, ויש שהן מדגישות דווקא את ההבדלים. ההשפעה הערבית על לשון של רס״ג היא בעצם החידוש בצורות-המקור המגוונות, ובמשקל הסגולי בפרט, אולם לשונו כמעט נקיה משימושי-הלשון המשוערבים בעברית של יה״ב.

לשונו מרובת חידושי-התצורה קרובה ללשון-הפיוט, אך במפעלו הלשוני מסתמנת ראשית מתן „גבול״ לעשיה הקשית המרובה, מתייצבת זיקת הכותב להלכות-הדקדוק, והלשון ניתנת בעול המושג „צחות-הלשון״. בכך בישׂר רס״ג את מעמד הלשון העברית בשירת ספרד, אע״פ שהלשון הצחה והתורות הדקדוקיות עצמן נשתנו בה שינוי עמוק.

ב״ז בכר, נצני הדקדוק, 42—65, תרפ״ז; ח. ילון, דברי לשון בסידור רס״ג (קובץ רס״ג), תש״ג; ש. אברמסון, לשון רס״ג ב„אשא משלי״ (שם), תש״ג; הנ״ל, מילון המשנה לרס״ג (לשוננו, י״ט), תשי״ד; הנ״ל, לפיוטים בסידור רס״ג (סיני, נ״ט), תשכ״ו; ד. ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, 30—40, תש״ה; ע. בן־עזרא, חידושי מילים של רס״ג (חורב, ח׳—י׳), תש״ד—ח; הנ״ל לשונו של רס״ג (ספר י. אלפנבין), תשכ״ג; ז. בן־חיים, תורת התנועות לרס״ג (לשוננו, י״ח), תשי״ג; מ. זולאי, האסכולה הפייטנית של רס״ג, תשכ״ד; נ. אלוני [מהדיר], האגרון מאת רס״ג, מבוא תשכ״ט; ד. טנא ([ביקורת על הנ״ל]: ק״ס, מ״ז), תשל״ב; א. גולדנברג, עיונים באגרון (לשוננו, ל״ז), תשל״ג; S. L. Skoss, *S. Gaon, The Earliest Hebrew Grammarian*, 1955.

אס. ג.

מפעלו העיקרי של רס״ג ב פ י ו ט הוא הסִדור (ע״ע, עמ׳ 441) המפורסם שלו. ידועות ביותר ב„בקשות״ שלו (ר׳ לעיל, עמ׳ 200), והרמב״ם נשאל אם אדם חייב לעמוד בשעת אמירתן (שו״ת הרמב״ם, „מקיצי נרדמים״, י״ד). הן תורגמו גם לערבית ונפוצו הרבה. נדפסו גם „הושענות״ (ע״ע) ו„שיר על האותיות״ שלו. מ. זולאי (ע״ע) העלה מהגניזה הרבה מפיוטיו, והוא מתגלה כפייטן פורה. כיום ידוע שרס״ג חיבר גם „קרובות״ (לתפילת י״ח), סליחות, קינות ושירי-הגות. ב„תוכחה״ שלו „אם לפי בהרך״ הבליע רעיונות פילוסופיים המצויים בספרו „אמונות ודעות״ (ר׳ להלן, עמ׳ 204), ושכמותם מצויים גם ב„בקשות״ שלו ובהימנון „ברכי נפשי״ לתפילת יום-כיפור. הוא הראשון שחיבר שירים כאלה, ובכך שימש דוגמה לפייטני ספרד: שלמה אבן גבירול, יהודה הלוי ואחרים.

פ י ל ו ס ו פ י ה. „האמונות והדעות״ (או״ד), חיבורו הפילוסופי הראשי, הוא החיבור הפילוסופי הראשון של יהודי מיה״ב שהגיע לידנו בשלמות, ונוהגים לפתוח בו את תולדות הפילוסופיה היהודית ביה״ב. לספר זה יש לצרף גם את פירושו לספר יצירה (ע״ע) והקדמותיו לספרי-המקרא. או״ד נכתב ערבית, תורגם לעברית ע״י ר׳ יהודה אבן תיבון במאה ה12, וזכה להשפעה רבה (ר׳ להלן). רס״ג נמנה על הכלאם (ע״ע) המועתזילי (ע״ע מֻעתזִלה), אך הושפע גם מרעיונות אריסטוטליים ואפלטוניים. מוצא שיטתו הם דברי-תורה, שבכתב ושבע״פ, ומאמציו מכוונים לחיפוש הוכחות שכליות לאמונותיה. המניע לספר היתה המבוכה בעם בגלל ריבוי הכיתות והדעות הכופרניות בזמנו (ר׳ להלן, עמ׳ 205), ומכאן סיגנונו הפולמוסי.

אימות התורה בשכל היא מצוה, אבל טעמה רק להנצל מספק ולהשיב לאפיקורוס, ואין בעיון השכלי תכלית עליונה, ולא כש״כ שאינו זהה עם עבודת-האל. אין רס״ג מכיר גם תהום של אמת מֶטפיסית מיוחדת לפילוסופיה. אמנם, קשרים סיבתיים ומושגים כלליים הם פעולה עצמאית של השכל, אבל כל מושאי ידיעתנו הם גופים, לרבות הנפש (ע״ע, עמ׳ 312), שהיא גוף דק מאוד. רק האל הוא יש רוחני, שמציאותו מוכחת כסיבת הגופים, ומתוך-כך אנו יודעים שהוא היש האחרון, אבל אותו עצמו לא נשיג. ה„חכמה״ שמחשיב רס״ג היא חכמת-המעשה, הנותנת לאדם שלטון בטבע, ואין רס״ג מייחס ערך תכליתי לידיעת האמת. מבחינת השיקולים העיוניים המובעים, אין בצדו הפילוסופי-מקצועי של הספר תרומה בעלת ערך. מקוריותו וחשיבותו כרוכים בקביעה הראשונה של היחס בין ההתגלות (ע״ע, עמ׳ 622/3) הנבואית והמחקר השכלי, ובעריכה מגובשת של רעיונות מקראיים ומדרשיים לכדי משנה סדורה של היהדות. הנקודות שצִיין הן הנקודות שבהן התלבטה ההגות היהודית בדורות שלאחריו.

הנחתו היסודית של רס״ג היא שקיימת התאמה בין הנבואה — שהוכחה לעם כולו בנסים — לבין מסקנות השכל. רס״ג מבחין 3 מקורות-ידיעה: החושים, האינטואיציה וההגיון. ידיעת החושים היא וַדאית וכמוהם השכל האינטואיטיווי, המכיר אַכּסיומות ומבחין בין טוב לרע. אולם, רוב ידיעותינו באות מהמקור השלישי, וממנו הטעויות והספקות, שהרי לא נוכל לעולם לבטוח לגמרי במסקנותינו — שמא היה שכל עדיף משלנו מפריך אותן. וַדאות גמורה נשיג ע״י מקור רביעי, מיוחד לבעלי-הדת, והוא ההגדה הנאמנה, המסורת, המדברת בשם הסמכות המוחלטת. היא מוסרת מה שנתגלה לנביאים בדיבור ישר או בחזון מוחש — באמצעות הכבוֹד (ע״ע, עמ׳ 543/4) הנברא, ונתאַמת לעם ע״י נסים בדוקים; ובמובן זה היא נשענת על מקור-הדעת הראשי. המסורת עצמה נבחנת ע״י מהימנות מוסריה, רציפותה, אחידותה וההסכמה הכללית עליה, ועדיפה על כולן מסורת ישראל, בגלל פומביות מעמד הר-סיני. תפקידה של ההתגלות ללמד את מי שאינו מסוגל למחקר, וליתן ודאות החלטית למסקנות השכל. מאחר שלא תיתכן סתירה בין ההתגלות ומסקנות ההֶקש, עלינו לסרב לנביא המורה דברים המתנגדים לשכל (וכוונתו, בעיקר, לנצרות), אפילו הביא מופת. דברי נביאינו המתנגדים לשכל, כגון דימויי ההגשמה (ע״ע, עמ׳ 427), יש לראותם כסיבוּר האוזן, שמקורה בחולשת הלשון האנושית, שנוצרה מעיקרה לבטא נסיון חושני. רק בבחינה שכלית נעמוד על כוונת התורה, ורק ע״פ התורה נדע מה שאין השכל יכול להשיג מעצמו: ודאות גמורה וידיעת פרטי המעשים בעבודת-האל. כלומר: רק ע״י שימוש בשני המקורות בצורה קומפלֶמנטרית נוכל להבין את האחד ולבטוח בשני.

ההנחה ביסוד שיטת רס״ג היא חידוש העולם יש מאין. התחיל רס״ג במה שהתחילה התורה, ושב ופיתח את מחשבותיו ברוח מקראית מובהקת. על-יסוד חידוש-העולם הוכיח את מציאות האל ואת אחדותו. מהות האל היא למעלה מהשגתנו, אך מתוך עיון בפעולת הבריאה אנו מסיקים שורה של תארים: שהוא חי, יכול, חכם ורוצה. ריבוי זה של תארים הוא פועל-יוצא מהמגבלה של לשוננו, שאין בה מלה אחת לציון אחדותי של כל המשמעויות הללו. החידוש מן האין מלמד שפעֻלה-ה׳ הוא חסד מוחלט. למשפט זה חשיבות עיקרית, מפני שעגונים בו שני אספקטים הֲפכיים, לכאורה, המשתלבים במשנת רס״ג לכל אָרכה: האספקט התֵאוצֶנטרי — הבריאה תלויה באל אישי וחייבת לו ציות מוחלט והודיה, והאנתרוֹפוֹצנטרי — כוונת האל להיטיב לברואיו בכל, במעשיו ובמצוותיו, והעולם

נוצר בשביל האדם שימשול בו (כהבנת המקרא). יתרון האדם בחכמת־המעשה, המקנה לו שלטון בטבע, ולצורך זה ניתנה נפשו בגוף. תכלית המעשים גם היא כפולה: צורך ההצלחה והאושר בעוה״ז ובעוה״ב, וצורך עבודת־ה׳. השניים מתיישבים יחד מפני שבקשת האושר נתפסת — קודם לראייתה כנטיה אנושית טבעית — כחובה על האדם לפני אלוהיו שבראו לטוב לו, ומפני שגם המצוות, המוטלות על האדם כביטוי של ציות, נועדו לזכותו בחלק לעוה״ב. הטרחה והסבל — סיבתם בכך שטוב־אמת הוא רק זה, שאדם זוכה בו ע״י מעשים שהוא אחראי עליהם, ע״י ההזדמנות „לממש את עצמו״. האדם בן־בית בשני העולמות, ועליו לרצות להאריך שהותו בזה, כדי לזכות ליתרון חלקו בבא. כיוון שהנפש היא גוף — אף כי אורי ודק — מציינים גן־עדן וגיהינום מקומות מסוימים, שהנפש יכולה לשכון בהם ממש, ו„שכר ועונש״ הם כאב והנאה, שאינם נבדלים מהידוע בעולמנו אלא בעָצמה ובטהרה. רס״ג מתנגד לפרישות קיצונית, המבטלת יישובו של עולם. הוא מדגיש שהאדם חפשי בבחירתו. את הסתירה שבין הידיעה והבחירה (ע״ע בחירה, עמ׳ 151/2) הוא מתרץ בסתם, שידיעת האל איננה מגבילה את חירות האדם. הקושי המציק לרס״ג בסוגיה זו הוא: כיצד ייתכן שהאל יסכים למעשים המנוגדים לרצונו? כיצד יקוים הצדק בעולם, אם יכול האדם לבחור ברע לזולתו? אולם כיוון שהחסד הגמור מחייב את הנחת חופש־הבחירה לאדם, יש לראות גם בזה את שלמות חסדו של האל, ובעיית הצדק נפתרת, בעיקר, באיזון נכון שבין הסבל בעוה״ז והגמול בעוה״ב. רעיון הגמול תופס מקום חשוב במשנתו. הצדק האלוהי מחייב, לדעתו, גמול שקול על כל המעשים, ועל סבל הקשור באמונה.

באסכתולוגיה של רס״ג נועדה תחיית־המתים — הכרוכה אצלו בימות־המשיח קודם לעוה״ב — לגמול לצדיקים על סבלם בגלות; ע״כ יזכו הם, ואלה שחזרו בתשובה וסבלו בגלות, לשוב לתחיה בגופותיהם ולקבל גמולם הארצי, אך לא אלה שנולדו בימות־המשיח. רק אז יגיע תור העוה״ב שאין בו אלא הנאת הנפשות מזיו השכינה.

תורת־המוסר וההנהגה הדתית של רס״ג היא אוטונומית מזה והֶטֶרונומית מזה, ומשַקפת גם היא כפילות אָפיינית לתפיסה המקראית. מקור ההבחנה בין טוב לרע הוא, כאמור לעיל (עמ׳ 202), השכל האינטואיטיווי. מן המשפט הכללי שהכאב רע וההנאה טובה מסיק רס״ג שמעשה הגורם כאב הוא רע, גם אם יש מי שנהנה ממנו. עד כאן האספֶּקט האוטונומי. מצד שני, עצם הכרת־החובה אינה מספיקה, והכרחי שמחוקק חכם יצווה עליה — וזאת עושה התורה. יתר על כן, ידיעת כלל־ההתנהגות אפשרית רק ע״י פירוט תנאיו, דרכי ענישה עליו וכד׳, שאינם נובעים באורח דֶדוקטיווי מן הכלל השכלי. בתחום עבודת־האל דרוש מחוקק חכם שיצווה חוקים ואדם חכם שיציית להם, אבל החוקים עצמם צריכים להינתן כגזרת הרצון האלוהי. אלו הן המצוות השמעיות (ע״ע מצוה, עמ׳ 116), שאלמלא שמענון בסיני לא נתחייבנו בהן, אף שיש תועלת משנית גם בהן, משום כוונת האל להיטיב בכל.

השפעת רס״ג בהגות היהודית של יה״ב היתה רחבה ורבת־פנים, בזכות סמכותו כבעל־הלכה גדול. יש להבחין בין שתי מסורות עיקריות, האחת בהגות ספרד, והשניה ביהדות צרפת ואשכנז. הראשונה, שכלתנית בעיקרה, קיבלה את משנתו מכלי ראשון ומהתרגום המדויק של ר׳ יהודה אבן תיבון, ושימשה כנקודת מוצא למשנותיהם של ר׳ בחיי אבן פקודה, ר׳ יוסף אבן צדיק ור׳ משה אבן עזרא (ע׳ ערכיהם) — המערבים כַלאם (ע״ע) עם נֵאוֹ־אפלטוניות (ע״ע) — וכמרכיב במשנתו הביקורתית של ר׳ יהודה הלוי (ע״ע) כלפי הפילוסופיה, ובמשנות אריסטוטליות כשל ר׳ אברהם אבן דאוד (ע״ע) ואפילו הרמב״ם (ע״ע משה בן מימון, עמ׳ 548—558). הרמב״ם חלק עליו בחריפות, והשפעתו במאה ה 13/4 דחקה את השפעת רס״ג. במפנה המאות ה 14/5 שוב נתחזקה השפעתו, עם התגבשות זרם שכלתני־שמרני (למשל אצל ר׳ יוסף אלבו [ע״ע]). המסורת השניה הכירה את משנתו בעיקר ע״פ פַרַפרַזה עברית פיוטית אנונימית של ספר או״ד והפירוש לספר־יצירה, שקיבל בה חשיבות מיוחדת, ועשתה אותו מקור להשקפת־עולמה של חסידות־אשכנז (ע״ע), בייחוד בגיבושה של תורת־הכבוד והאֶסכתולוגיה. השפעה רבה היתה לרס״ג גם על הספרות התאולוגית של הקראים (ע״ע), שהתמודדו עם משנתו. כיוון ששמרו אמונים לאסכולת הכלאם, נשארו בגבולות מושגיו ומונחיו וממילא גם הושפעו מדעותיו.

בראשית תקופת ההשכלה שימשה משנתו כבסיס להשקפה דתית שמרנית המתיישבת עם מדע ופילוסופיה, וכשיטה שכלתנית החותרת להשפיע על חיי־המעשה, בעיני משכילים כישראל זַמוֹשץ׳, נ. ה. וַיזל ואפילו משה מנדלסזון (ע׳ ערכיהם). כיום מהווה משנת רס״ג מרכיב חשוב בתיאור המקובל של מסורת המחשבה היהודית המסָרתית.

א. שב.

ספר או״ד נדפס לראשונה, ע״פ תרגומו של יהודה אבן תיבון, בקושטא שכ״ב, ואח״כ כמה וכמה פעמים, בתוספת ביאורים שונים ובלעדיהם. יש לציין את פירושו של ל. בן זאב (ע״ע; ברלין תקמ״ט) ושל ד. סלוצקי (לייפציג תרכ״ד, ועוד). המקור הערבי (באותיות ערביות) נדפס ע״י ב. לאנדאוֶאר (לַידן, 1880). תיקונים ע״פ המקור הערבי, מאת א. בן־ישראל, נדפסו בירושלים, תש״ה, ותיקונים נוספים כאלה — ע״י ב. קלאר, בתרביץ, י״ב, תש״א (= „עיונים ומחקרים״ שלו, עמ׳ 220—242). מאמר תחיית המתים י״ל ע״י ב. ז. בכר, מתוך כ״י, בספר־היובל למ. שטיינשניידר, „תהלה למשה״, 1896. המאמר השמיני על „הפדות והפורקן״ (וגם בשם: „הפדות והגאולה״) זכה לעשרות רבות של מהדורות נפרדות. תרגום חדש, לעברית מודרנית, מתוך כמה כ״י, הוציא לאור י. קאפח, עם מבוא, הערות ומפתחות (ירושלים, תש״ל). לדעתו היו כמה „מהדורות״ לספר, ומהדורתו משקפת את האחרונה.

ספר או״ד תורגם לגרמנית בידי י. פירסט (לייפציג, 1845) ופ. בלוך (מינכן, 1879), ולאנגלית בידי ש. רוזנבלט (ניו־הייבן, 1948), ובמהדורה מקוצרת בידי א. אלטמן (אוקספורד, 1946).

מ. ווינר, הראציונאליסמוס הפרימיטיבי בפילוסופיה הדתית של ר״ס (דביר, ב׳), תרפ״ג; י. י. גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, 62—73, תשי״א; י. אפרת, הפילוסופיה היהודית ביה״ב, 83—182, תשכ״ה; ש. ב. אורבאך, עמודי המחשבה הישראלית, א׳, תשל״א[2]; J. Guttmann, *Die Religionsphil. des S.*, 1882; D. Rau, *Die Ethik R. S.s* (MGWJ, LV–LVI), 1911/12; S. Horovitz, *Über die Bekanntschaft S.s mit der griechischen Skepsis* (in: Judaica Fetschrift zu H. Cohens Jub.), 1912; D. Neumark, *S.'s Phil.* (in: Essays in Jewish Phil.), 1929; H. Wolfson, *The Double Faith Theory in Clement, S., Averroes and St. Thomas and its Origin in Aristotle and the Stoics* (JQR, XXXIII), 1942/43; I. Efros, *S.'s Theory of Knowledge* (ibid.), 1942/3; A. Heschel, *The Quest for Certainty in S.'s Phil.* (ibid.), 1942/3; id., *Reason and Revelation in S.'s Phil.* (ibid., XXXIV), 1943/44; A. Altmann (ed.), *Three Jewish Philosophers,* 1960; G. Vajda, *Autour dela theorie de la connaissance chez S.* (REJ, CXXVI), 1967.

מלחמתו בקראים. החוקרים נחלקו מאוד בהערכת הֶקפה וחשיבותה של מלחמת רס״ג בקראים, מתפיסתה כגולת־כותרת למפעל חייו — תוך הערכה מחודשת של מלחמת הכיתות בישראל ביה״ב — ועד דחיקתה לקרן־זווית, כמשנית בחשיבותה לגבי מאמציו בביצור עמדתה של הגאונות בבבל — ומעמדו האישי בפרט — ובמלחמה כנגד הנצרות, האִסלאם וזרמים אגנוֹסטיים שונים. העוּבדות העולות מכל המקורות הידועים הן: א. רס״ג היה הראשון שייחד חיבורים שלמים נגד הקראים; ב. אחריו לא קם עוד חכם בישראל שכה הִרבה להתעסק בשאלה זו; ג. אופי מלחמתו הוא ספרותי מובהק; ד. פגיעתו בהם קשה, והוא הרבני הביניימי המצוטט והמותקף ביותר בכתביהם, מזמנו (קִרקִסַני, סלמון בן ירֹחם [ע׳ ערכיהם]) ועד סוף

יה"ב (אליהו בשיצי [ע"ע]). עובדה זו מבטלת גם את טענת הקראי סַהל (ע"ע) בן מצליח שרס"ג שמר את פולמוסו בחוג תלמידיו.

במחצית הראשונה של המאה ה 10 עוד היה הפולמוס הבין־דתי במזרח בשיאו: הנצרות והאִסלאם, כיתות שונות בהן בינן לבין עצמן, מונותֶאיסטים מול בעלי דתות איראניות והודיות, אסכולות פילוסופיות־הלניסטיות — לצד הנצרות, או האסלאם, וכנגדן — וזרמים מיסטיים וגנוסטיים שונים. פולמוסים אלה הותירו ספרות עצומה בהקפה, וגם כל הספרות הדתית בת־הזמן טבועה בחותמם. תסיסה זו התסיסה כִתות גם ביהדות, והשפיעה על ספרותה. גם ספרי רס"ג מושפעים בסיגנון ובתוכן מספרות הפולמוס בת הזמן. בתקופה ההיא התפתחה הקראות, וקהילות קראיות נוסדו בבבל ובסוריה, בירושלים (ע"ע, עמ' 297; וע"ע אבלי ציון) — סמוך לשנת 900, ע"י דניאל אלקומסי — ובמצרים. שם הכירם רס"ג מצעירותו, ושם כנראה כתב אחד מחיבוריו נגד ענן (ע"ע; ור' להלן). הספרות הקראית, בעיקר בהלכה ובפרשנות־המקרא, התרחבה, ומ„כתאב אלאנואר" של קר־קסאני משתקפת פעילות הלכית ענפה קודם לזמן רס"ג. תגובת גאוני בבל וא"י היתה חלשה, וכמעט דבר לא עמד נגד התנופה הקראית.

רס"ג ראה את הסכנה שבהשפעת אנשים שיצאו למעשה מתחומי היהדות, כגון חיוי הבלכי (ע"ע), ואִתם התווכח על עיקרי־אמונה, כבריאת העולם ומציאות הבורא, תורה שבכתב ותוקפה, וכד'. ויכּוחו עם הקראים נסב על עניינים אחרים, אך לא פחות חשובים לקיום היהדות המסָרתית. נוסף לחיבורים פולמוסיים מיוחדים, מובלעים ויכוּחים אלה במכלול יצירתו, בסיגנון ספרות התקופה, לעתים בפירוש ולעתים בפחות מרמז, ואף בחיבורים „ניטרַליים" לכאורה, הבאים לבנות שיטה חיובית, שתוכל לעמוד כנגד כל התקפה. מהם חשובים במיוחד תרגומו ופירושו לתורה (ע"ע מקרא, עמ' 304/5), שנכתבו בסוף חייו, בהם לא חסך שום הזדמנות לסתור תורת הקראים, בעיקר בתחום ההלכה, ואף סטה לעתים, לשם כך, מדרשות חז"ל (כגון ברא' א, יד). גם בס' „האמונות והדעות" יש עקבות פולמוס בקראים, בעיקר בקביעת „ההגדה הנאמנת" (המסורת) כמקור־דעת, ובמתן מעמד שווה למקראות ולדברי חז"ל (למעלה מ 50 מובאות) כאס־מכתא לדעותיו. גם פעולתו בתחום הלשון העברית (ר' לעיל, עמ' 199—201) מגמתה להוכיח את חשיבותה של לשון חז"ל ומסָרתם להבנת לשון המקרא.

חיבוריו המיוחדים נגד הקראים מתחלקים לשני סוגים: על נושאים, ונגד אישים וכתביהם. בסוג הראשון: 1. „כִתאב אלתַמייז" (ספר ההכרה, ההבחנה); רוב שרידיו דנים בענייני לוח (ע"ע), אך נראה שהקיף את רוב המחלוקת עם הקראים. נכתב בשנת ד' תרפ"ז (927). 2. „תַחציל אלשַראיע אלסַמעִיה" (מקור המצוות השמעיות) או: „אבטאל אלקיאס פי אלשראיע אלסמעיה" (ביטול ההקש ב־מצוות השמעיות), שבו דחה את השימוש הקראי המופרז, מענן ואילך, במידת ההֶקש לפירוש התורה, והשתדל לבסס תָקפה של תושבע"פ. רוב הקטעים הידועים כלולים ב„כתאב אלאנואר" לקר־קסאני. בסוג השני: 1. „אשא משלי", סתירה מחורזת של כל עיקרי משנתו של ענן — היחס לחכמים, הלכות שבת, לוח ועיבור, טומאה וסידור־התפילה. נתחבר גם הוא, כנראה, ב 927. חלק גדול מהחיבור שרד ונתפרסם. — „אלרַד עַלי ענן" (התשובה על ענן), המצוטט בספרות, מתכוון, בד"כ ל„אשא משלי" (המובא בשמו העברי ע"י סלמון בן ירוחם). 2. „אלכשף" (הגילוי), בו גילה את סיפור מרד ענן בחכמים על שלא בחרו בו לראש־גולה, ונסיונותיו להתקרב למוסלמים. נראה שרס"ג כתבו בצעירותו, והוא גם המקור לסיפור זה. 3. „אלרַד עַלי אבן סאקַוַיה" (או סאקויַה), התשובה על אבן סאקויה. מאוחר לכל אלה. כוונתו לסתור את טענותיו של קראי בשם זה, שזהותו לא נתבררה, ושאת טענותיו אפשר לשער רק מתוך ספרו זה של רס"ג, ששׂרד בחלקו הגדול. אין בספר חידושים רבים, ולדברי רס"ג לא העלה אבן סאקויה טענות חדשות. חלקו עיוני: תוקף תושבע"פ ושאלות בנושא הייחוד וההגשמה, וחלקו הלכתי: דיני שבת, לוח, חלב, עריות וטומאת נידה ובעל־קרי. 4. „אלרַד עַלי אלמֻתַחאמִל" (סתירת טענות המתנפל), כנראה על טענות חוזרות של אבן סאקויה. החלק שנשתמר דן בעיקר בשאלת הגישה אל דברי־חכמים.

במקורות נזכרים עוד חיבורים, שזהותם לא נתבררה, ואפשר שכמה מהם הם אנטי־קראיים.

על פעולתו של רס"ג בפרשנות המקרא ובתרגומו לערבית, ע"ע מקרא, עמ' 304/5, 314/5.

מ. צוקר, נגד מי כתב רס"ג את הפיוט אשא משלי (תרביץ, כ"ז), תש"ח; הנ"ל, על תרגום רס"ג לתורה, תשי"ט; הנ"ל, קטעים מכתאב תחציל אלשראיע אלסמעיה לרס"ג (תרביץ, מ"א), תשל"ב. H. Malter, *S. Gaon*, 260—268, 380—384, 398—402, 1921.

חג. ב.

סַעִיד, נוּרִי אַ(ל) – نوري ألسعيد — (1888—1958), מדינאי עִראקי. ס' נולד למשפחה מוסלמית־סונית בבגדאד, למד במכללה צבאית בקושטא, היה קצין בצבא העות'מאני, ובמלה"ע I ערק לצבא „המרד הערבי" של השריף חֻסין ובניו עבדאללה ופַיצַל (ע"ע האשֶם, בית־). מאז היה ס' קשור בהאשְמים ובתכנית להקים, בתמיכת בריטניה, פֶדֶרַציה ערבית ב„סהרון הפורה" בראשות בית־האשם.

ס' היה מקברניטי עראק מהקמתה והבולט במדינאיה. ב 1922—1924 היה רמטכ"ל, ב 1926—1928 שר־ההגנה, ואח"כ היה פעמים רבות רה"מ ותכופות החזיק גם בתיקי החוץ וההגנה. בכהונתו הראשונה כרה"מ (1930—1932) הבטיח, במו"מ עם בריטניה, את עצמאות ארצו (1932), אך הזכויות שקיבלה בריטניה בחוזה־העצמאות בת־חומי צבא, כלכלה ודיפלומטיה עוררו התנגדות רבה מצד הלאומנים, וס', שנחשב מאז ל„פרו־בריטי", התפטר. בסוף 1938 חזר לראשות הממשלה בהפיכה־למחצה ובברית עם סיעת קצינים, ומאז ועד מותו היה 12 פעמים רה"מ. ב 1940 התפטר, ובימי שלטונו של רשיד עאלי אל־כילאני האנטי־בריטי גלה מעראק; הוא חזר עם כיבוש עראק בידי הבריטים (מאי 1941; ע"ע מלה"ע II, עמ' 691/2), נהיה שוב לרה"מ ולמסמל משטר ההאשמים. ב 1942 הציע שתוקם „סוריה רבה", שתכלול את לבנון, א"י ועבה"י, ובה תהיה אוטונומיה מקומית ליהודי א"י ולמארונים בלבנון, וכן תוקם פדרציה של „הסהרון הפורה" בין סוריה מאוחדת זו ובין עראק. תכנית זו, שהגשמתה היתה מגבירה את כוח שושלת ההאשמים ומגבשת ב„סהרון הפורה" גוף ערבי חזק מול מצרים, נחשבה לאנטי־מצרית ונכשלה. ב 1955 היה ס' ארדיכל הצטרפותה של עראק ל„ברית בגדאד" (ר' כרך־מילואים, עמ' 940/1), ושוב ראתה בו מצרים יריב ושונא. בענייני־פנים היה ס' שמרן מובהק ולא טיפח פרלמנטריזם ודמוקרטיה. ב 1958 היה ס' רה"מ של הפדרציה העראקית־ירדנית קצרת־הימים (שהוקמה כנגד האיחוד המצרי־סורי). כמסמל המימסד ההאשמי, הפרו־בריטי והימני־שמרני, נרצח ס' בהפיכה הצבאית של 14.7.1958. וע"ע עראק, היסטוריה.

Lord C. B. Birdwood, *N. as-S.; a Study in Arab Leadership*, 1959; W. J. Gallman, *Iraq under General N.; My Recollections*, 1964.

י. שמ.

סַעֶפֶת, ע"ע דֶרְמַטולוֹגְיָה, עמ' 194, 197.

סְפַאקְס (صفاقس), עיר־נמל, השניה בגדלה בתוניס, כ 100,000 תוש' (1969). שוכנת במרכז המדינה לחוף מפרץ גאבֶּס ומשמשת מרכז מסחרי ומינהלי לכל האיזור. לס' עורף חקלאי עשיר (בעיקר כרמי זיתים) ובקִרבתה מצויים מרבצי הפוספטים הגדולים של איזור העיר גַפסה. דרך הנמל מייצאים בעיקר פוספַטים, שמן זית, שקדים, תמרים וספוֹגי־ים.

העיר בנויה מרובע עתיק המוקף חומה ובו מסגד מהמאה ה 9

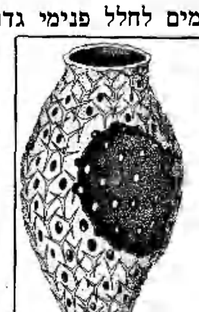
ומרבעים מודרניים בעלי אופי אירופי. ס׳ מקושרת בכבישים ומסילות־ברזל עם כל חלקי תוניס.

היסטוריה. בס׳ נותרו שרידים מעטים של 2 ערים רומיות, תפרורה ותיני (Thaenae, Taparura). במאה ה 9 היתה בשלטון האג־לביים (ע״ע), ופרחו בה תעשיית סדינים, דיג ומסחר. במאה ה 10 היתה מרכז לגידול זיתים וליצוא שמן משובח. בסוף המאה ה 11 פלשו לאיזור בנו־הילאל הבדוים והחריבוהו. במאות ה 17—18 נבנו בס׳ רוב הבתים הפרטיים והדתיים המפארים אותה וניטעו רוב הגנים סביבה. ב 1881 הפציצוה אניות צרפת עד שנכנעה. במלה״ע II היה נמל ס׳ בסיס חשוב לאיטלקים ולגרמנים, והעיר הופצצה ונחרבה כמעט לחלוטין. באפריל 1943 כבשוה הבריטים.

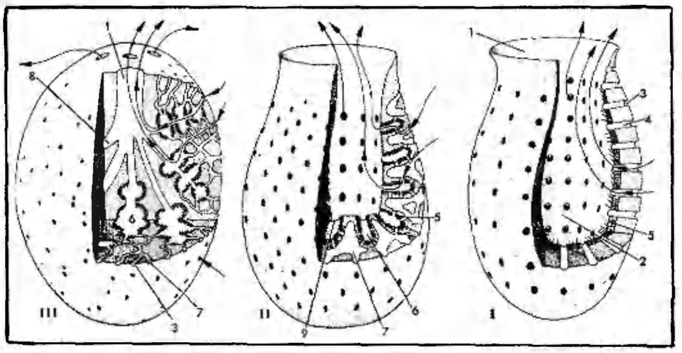
יהודים ישבו בס׳ מיה״ב ובאמצע המאה ה 19 היו בה כ 150 משפחות משגשגות שעסקו בסחר סיטוני וישבו ברובע נפרד. ב 1956 היו בה 3,168 יהודים, וב 1967 — כמחציתם.

ספוגיים (Porifera, מלאט׳ porus = חור; ferre = לשאת), מערכת בע״ח פרימיטיוויים רב־תאיים, קבועי־מקום, הנפוצים על קרקעיות כל הימים ובכל העמקים. מינים מועטים מאכלסים מי אגמים ונחלים. הס״ מונים כ 5,000 מינים. פרט ליוצאים־מן־הכלל, חיים כולם במושבות. לגוף הס״ צורות שונות: בד״כ, הם כדוריים או נראים כגוש חסר־צורה, אך יש גם דמויי צינור או משפך וכיו״ב. במינים מועטים הגוף גלילי ובעל סימטריה רדיאלית, אך לרוב הוא בלתי־רגולרי. יש ס״ המתפתחים כקרומים על פני עצמים שונים במים, ויש כאלה ששולחים שלוחות מוארכות לתוך המים, ואף מסתעפים לכעין שיחים. קטרם נע בין 1 מ״מ עד לכ 2 מ׳. ס״ רבים הם בעלי צבע אפור או חום; אחרים הם בעלי צבעים עזים, כגון אדום, כתום, צהוב, סגול או כחול. במסחר ידועים ספוגי־הרחצה (ר׳ להלן). מבחינה התפתחותית מייצגים הס״ ענף מיוחד בין בעה״ח הרב־תאיים, בהיותם שונים מאוד בתכונותיהם מכל יתר הרב־תאיים. גופם מאורגן על רמה תאית, ללא רקמות קבועות או איברים, והם חסרים פה ומערכת־עצבים. החמצן והמזון הדרושים לקיומם (בקטריות ומיקרואורגניזמים אחרים, או חלקיקים אורגניים זעירים), נקלטים על־ידיהם מן המים, המוזרמים בקביעות ובאופן פעיל דרך גופם.

צורת־הגוף הפשוטה ביותר של הס״ היא כעין גליל או בד קטן, שבסיסו צמוד לקרקע המים ובקצהו האחר יש פתח־הפליטה הקרוי אוסקולום. בדופן הגוף מצויים נקבים זעירים מאוד, שדרכם חודרים המים לחלל פנימי גדול במרכז הגוף; המים נפלטים החוצה דרך האוסקולום. גוף הס״ עשוי שתי שכבות תאים (המופרדות ע״י שכבת־ביניים — המזנכימה): (1) שכבה חיצונית — האפידרמיס, המפולשת ע״י נקבים זעירים — עשויה תאים שטוחים; (2) שכבה פנימית — המרפדת את חלל המים המרכזי — בנויה בחלקה מתאים גליליים מיוחדים, הקרויים כואנוציטים. כל תא כזה נושא שוטון אחד, שבסיסו עטור בשלוחות פלסמתיות עדינות, המתלכדות לכעין משפך או צווארון. תנועת שוטוני הכואנוציטים היא המזרימה ללא הרף את המים. המזון, המגיע עם המים, נלכד ע״י התאים הבונים את דפנות דרכי־המים (בעיקר ע״י הכואנוציטים). פחמן דו חמצני וחמרי־הפרשה אחרים מורחקים עם המים, הנפלטים דרך האוסקולום; שכבת־הביניים, המזנכימה, עשויה בעיקר מחומר מקפתי (מסוגליאה), ומצויים בה תאים אמבואידיים ולרוב גם סיבי־תמיכה ומחטי־שלד.

ציור 1. ספוג גירי פשוט — ממחלקת Calcarea (לפי הקל): חלק מהדופן־הגוף הוסר

ציור 2. מבנה סכמתי של צורות טיפוסיות של ספוגים: I. אסקון; II. סיקון; III. ליאוקון
1. אוסקולום; 2. חלל מרכזי פנימי; 3. נקבובית חיצונית; 4. תעלית־מים אינ־טראצלולארית; 5. שכבה פנימית (גאסטראלית); 6. חלל־מים פנימי; 7. תעלית־כניסה; 8. תעלית־יציאה; 9. נקבובית פנימית

לתאים האמבואידיים יש כושר־תנועה רב, והם משמשים כמקשרים בין חלקיו השונים של הגוף. תאים אלה מסוגלים לבצע תפקידים שונים, לפי הצורך. הם קולטים את המזון מהכואנוציטים ומעכלים אותו; מעבירים את המזון ואת חמרי־ההפרשה ממקום למקום ומשמשים כמחסנים של חמרי־תשמורת. חלק מתאים אלה מפריש סיבים או מחטי־שלד, ואחרים יוצרים תאי־רביה. לתאים אמבואידיים מוארכים מסוימים יש כושר להתכווץ, והם פועלים בדומה לתאי־שריר. הם מצויים בעיקר מסביב לתעליות־המים ולפתחי־הפליטה. ע״י התכווצותם הם מסוגלים להצר את מעברי־המים ולווסת את הזרימה דרך הגוף. נראה שחלק גדול מהתאים האמבואידיים איננו עובר דיפרנציאציה ומסוגל להתפתח לכל טיפוס של תא הקיים בס״. כך, למשל, ידוע שתאים אמבואידיים הפכו לתאי־אפידרמיס ולכואנוציטים; ולהפך, לעתים שוקעים תאי־אפדרמיס לתוך המסוגליאה והופכים שם לתאים אמבואידיים.

צורת הספוג שתוארה לעיל, הנקראת אסקון, איננה נפוצה, ובמרבית הס״ חלות התקפלויות של דופן־הגוף ועי״כ גדל השטח המרופד בתאים כואנוציטיים, בלא להגדיל בהרבה את הנפח. בצורה המשוכללת ביותר — צורת הליאוקון, שהיא גם הנפוצה ביותר, מתפצלת ומסתעפת מאוד המערכת של התעליות והחללים.

שלד הס״ עשוי מחטים או סיבים דקים. המחטים בנויות מחומר מינרלי: גיר (= סידן פחמני) או צורן, והסיבים — מחומר אורגני־קרני: ספונגין. המחטים הן רבגוניות בצורתן; יש פשוטות, בעלות ציר אחד, ויש מרובות־צירים (3—4, 6); האחרונות נוצרות ע״י פעולה משותפת של כמה תאים. כך הדבר גם ביצירת סיב הספונגין. צורת המחטים אפיינית לכל קבוצת ס״, והיא משמשת סימן יפה במיונם (ר׳ להלן). הספונגין בונה את השלד בדרכים שונות: הוא משמש כמלט, המאחד את המחטים, בסיבים, שבהם שקועות מחטים, או כשלד קרני חסר־מחטים. במקרים מועטים הס״ הם חסרי כל שלד.

הס״ הם חסרי מערכת־עצבים. גירוי של חלק מהגוף נקלט ע״י התאים המגורים ומתפשט באיטיות מהתא לטווח קצר בלבד. תגובת הס״ מתבטאת בהתכווצותם של פתחי־הפליטה שבקרבת החלק המגורה. לס״ כושר־רגנרציה גדול. יתר על כן, ניתן לפרק ס״ לתאים נפרדים, ע״י העברתם, בלחץ, דרך רשת־משי עדינה (או ע״י שרייתם במי־ים מלאכותיים, החסרים יוני סידן ומגנזיום), בלא שהתאים המבודדים יאבדו את חיוניותם; התאים מתלכדים לצברי־תאים, ובתנאים נוחים הם מתפתחים לספוג שלם.

רביית הס״ נעשית בשתי דרכים: אל־מינית ומינית. הרביה האל־מינית נעשית ע״י הנצה. במינים שונים של ס״ מצטופפים יחד תאים אמבואידיים במזנכימה ומתארגנים לכעין ספוג זעיר. ספוג זה גדל, לרוב בצורת שלוחה אל השטח החיצוני של ספוג־האם. לבסוף ניתקת השלוחה ונצמדת באופן עצמאי אל המצע. בספוגי מים מתוקים, וכן

במינים מסוימים של ס' ימיים, יש גופי־קיימא (= גְמולות), הנוצרים גם הם ע"י הצטופפותם של תאים אמבואידיים שאוגרים חָמרי־תשמורת. מסביב לצבר־התאית נוצרת, בד"כ, קופסית של חומר קרני ושל מחטי־שלד. גוף הקיימא מסוגל להתקיים גם בתקופה ארוכה של יובש, או של תנאי־טמפרטורה בלתי נוחים. משום־כך, אף אם מתנוון או מת ספוג־האם, מובטח קיומו של המין. כשהתנאים מש־תפרים, עוברים התאים שבגוף הקיימא ממצב של תרדמה לפעילות, ולאחר שיצאו מתוך הקופסית הם מתרבים ע"י חלוקה ומתארגנים למבנה של ספוג חדש. רביה מינית: הס" הם בד"כ הֶרמַפרוֹדיטים, ותאי־זרע וביצים מתפתחים בגופו של אותו ספוג. תאי־הרביה נוצרים מתאים אמבואידיים. תאי־זרע, בעלי שוטון, נפלטים החוצה למים, חודרים לגופם של ס' אחרים, ומַפרים את תאי־הביצה הבשלים. מהביצה המופרית מתפתח זחל זעיר, המצויד בשו־טונים. הזחל יוצא אל המים ושוחה במשך זמן קצר, עד שהוא נצמד לקרקעית (ע"ע גלגול, עמ' 742). עד להפיכתו לספוג בוגר, עובר הזחל התפתחות השונה לחלוטין מביתר בעה"ח הרב־תאיים.

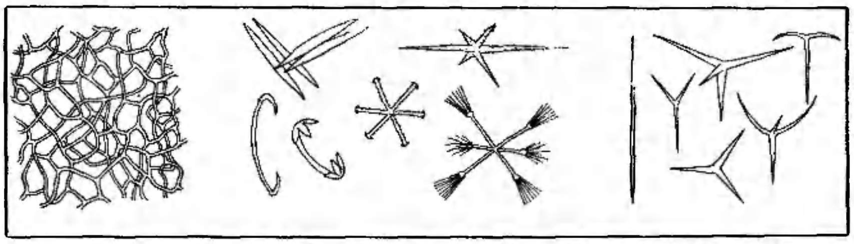
מערכת הס" נחלקת ל 4 (לפי שיטה אחרת — ל 3) מחלקות: (1) Calcarea, הס" הגיריים, שמחטי־שלדם עשויות גיר קַלציטי. כולם ימיים ומצויים בעיקר במים רדודים. בחוף הים־תיכוני של ישראל נפוץ הסוג Clathrina, שצורתו כעין רשת של צינורות דקיקים ומסועפים, המתלכדים לגוש. (2) Hexactinellida, הס" הזכו־כיתיים, שמַחטי־שלדם עשויות חומר צורני, והן בעלות 6 קרניים, המאורגנות בשלושה מישורים ניצבים; לעתים קרובות מתלכדות המחטים ויוצרות רשת מוצקה. רובם חיים בעומק רב בים. (3) Demo-spongiae, ס" ששלדם עשוי צורן — אך אינו בעל 6 קרניים כמו ב(2) — או עשוי סיבי־ספונגין; במינים רבים קיים שילוב של סיבי־ספונגין ומחטים צורניות. מרבית מיני־הס" נמנים עם מחלקה זאת, כגון הס" הקודחים, ממשפחת ה Clionidae, שקודחים בקונ־כיות, באלמוגים ובסלעי־גיר ימיים, וספוגי־המים המתוקים, שעליהם נמנה גם הסוג Nudospongilla, המצוי מתחת לאבנים בכינרת. ספוגי־חרחצה, הנמנים עם הסוג Spongia, משתייכים אף הם למח־לקה זו. (4) Sclerospongiae, ס" ששלדם עשוי מחטי־צוֹרן וסיבי־תמיכה מחומר אורגני, ונוסף עליהם — משקע גירי אֲרגוניטי, היוצר גושים דמויי־אלמוגים. הם נפוצים בימים הטרופיים — בתוך מערות של שוניות־האַלמוגים.

בעבר נחשבו הס" בצמחים, ורק החל במחצית המאה ה 19 קבעו את השתייכותם לעולם־החי. הס" הם מערכת עתיקה מאוד, ומאובניה נתגלו בשכבות הקדומות־ביותר של הקַמבריום. בגלל המבנה הפשוט שלהם וכמה מתכונותיהם יוצאות־הדופן, מקובל כיום לראות בס" קבוצה שהתפתחה באופן בלתי־תלוי וללא קשר עם קבוצות אחרות של הרב־תאיים. את מוצאם רואים בחד־תאיים קדומים מקבוצת השוֹטוניות (ע"ע), שלתאיהם צווארון פְּלַסמתי מסביב לבסיס השוֹטון והם דומים בכך לכוֹאנוציטים שבספוג.

המסחר בספוגים. בתקופת יוון העתיקה כבר ידע האדם לנצל את שלדם של ספוגים מהסוג -Spon gia, העשוי רשת סמיכה של סיבי־ספונגין, לרחיצה ולניקוי. דליית הספו־גים (מוצר־לוואי ב־דיג של דגים וסרט־נים) נעשית ע"י רשת או מכמורת, או בעז־

ציור 4. גמולה: מימין — מראה מבחוץ; משמאל — חתך לאורך: 1. פתח הגמולה; 2. שכבת מחטי־השלד

ציור 3. שלד של ספוג: מחטים וסיבים; מימין ובאמצע — מחטים — הראשונות עשויות מגיר והאחרות מצורן; משמאל — רשת של סיבי ספונגין בספוג־רחצה

רת חכות ארוכות־יד. במקומות סלעיים — דלייתם נעשית ע"י צו־ללים; במים רדודים (כגון, במפרץ־מכסיקו) — בעזרת צלצלים או קִלשונים מיוחדים, תוך שיט בסירות. הכנת הספוגים הטבעיים למסחר נעשית בדרך זו: לאחר דליית הספוגים, מייבשים אותם; שעות־מספר אח"כ שורים אותם שוב במים, כדי להרקיב את החומר האורגני, ומייבשים אותם שנית על חבלים. אח"כ חובטים אותם בפטישי־עץ או דורכים עליהם, כדי לפורר את שרידי החומר האורגני ולרכך את השלד. לאחר שטיפה וניקוי, חותכים את השלד לקטעים בגדלים שונים המוכנים בצורה זו למכירה. זוהי דרך־ההכנה המקובלת ביוון ובקפריסין. במקרים של ירידה באספקתם, מרבים אותם ע"י ניצול תכונות הרגנרציה (ר' לעיל). ערכם של ספוגי־הרחצה הטבעיים ירד לאחרונה, בגלל תעשיית הספוגים הסינתטיים. למרות זאת, עדיין ממ־שיכים דייגים בחופי תורכיה, יוון, איטליה ופלורידה (אה"ב) לשלות מן הים מאות טונות לשנה של ספוגי־רחצה ולעבדם למכירה. אורך־חייו של ספוג־רחצה טבעי מגיע עד ל 50 שנה (וע"ע דיג, עמ' 342 ור' שם מפות, עמ' 347—348).

L. H. Hyman, *The Invertebrates*, I, 1940; P. A. Meglitsch, *Invertebrate Zoology*, 1967; M. Florkin – B. T. Scheer (eds.), *Chemical Zoology*, II, 1968; W. D. Hartman – T. F. Goreau, *Jamaican Coralline Sponges; Their Morphology, Ecology and Fossil Relatives* (Symp. Zool. Soc. London, XXV), 1970.

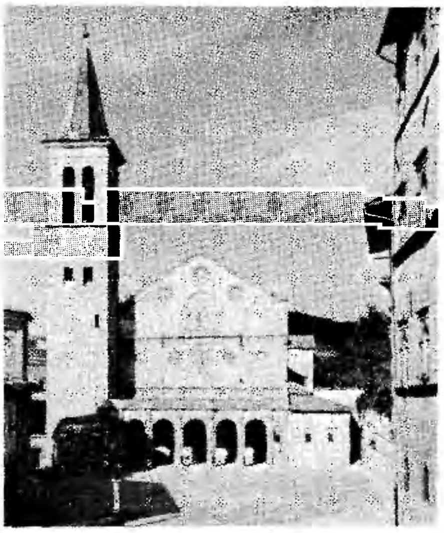
מ. צו.

סַפּוֹטִיים (Sapotaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים טרופיים הכוללת כ 50 סוגים וכ 800 מינים. הצמחים ברובם מעוצים, בעלי עלים גלדניים, פשוטים ותמימים, ומכילים מיץ חלבי דמוי־שרף. הפרחים אַנדרוגיניים, נכונים, בודדים או בקבוצות — בחיקי העלים או על ענפים בוגרים. הגביע לרוב בעל 4—6 עלים. הכותרת מאוחת־עלים ולעתים קרובות נושאת תוספות כעין אונות. מספר אונותיה כמספר עלי הגביע או כמספרם הכפול. מספר האבקנים כמספר אונות הכותרת. לעתים, מצויים גם אבקנים מנוונים — סטַמי־נודים. השחלה עֶלית. הפרי ענבה. לרבים מהס' ערך כלכלי.

אחד מעצי הפרי החשובים הוא הצמח סַפּוֹדילה עֲרָבָה (Achras sapota), הנפוץ באמריקה התיכונה. העץ הוא ירוק־עד בעל עלים תמימים וחלקים. פריו ענבה בשרנית מתוקה בעלת קליפה חומה הקרויה ספודילה. קָטרו — כ 5—10 ס"מ ולו צורת כד או ביצה. זרעיו שחורים. חומר רירי המופק ממובילי המיץ החלבי של הגזע מהווה בסיס עיקרי בתעשיית גומי לעיסה. העֵצה אדומה, קשה מאוד, ומאריכה ימים.

ס' אחרים בעלי ערך כלכלי הם: בני הסוגים פַּלַקיון (Palaquium) ופאיֶנה (Payena), שמהם מפיקים את הגוּטַפֶּרצ'ה (ע"ע); עץ־הברזל (Sideroxylon), בעל עצה צפופה וקשה במיוחד, שעצתו משמשת לייצור רהיטים ומכשירים מיוחדים; הַקָלוֹקַרפּוּם (-Calocar pum mammosum [Lucuma mammosa]), עץ פרי נפוץ באמריקה התיכונה, שפירותיו ידועים בשם סַפּוטה.

סְפּוֹלֶטוֹ (Spoleto, רומית Spoletium), עיר במחוז פֶּרוּג'ה, חבל אומבריה, איטליה, כ 15,000 תוש' (1971); ועם פרבריה כ 39,000 תוש'. ס' מפורסמת באתריה ההיסטוריים ומשמשת אחד ממרכזי התיירים הראשיים של אומבריה. מהתקופה הרומית נשתמרו

ספולטו: הקתדרלה (משרד־התיירות האיטלקי; צילום: אניט, רומא)

בה שרידי חומה שנבנתה במאה ה 5 לפסה"נ ושוחזרה בתקופת האימפר־יה; שרידים מן ה־פורום הרומי (היא הפיאצה־דל־מרקא־טו המודרנית) ובו קשת דרוסוס [ע"ע (2)] וגרמניקוס (ע"ע); מקדש רו־מי, תיאטרון ואמ־פיתיאטרון.

העיר העתיקה שוכנת על גבעה ובפסגתה מתנשאת ה"רוקה" (-La Roc ca = "סלע"), היא המצודה, שנבנתה (1362—1370) לחשמן אלבּוֹרנוֹס (ע"ע), ע"י האר־דיכל מַטיאוֹ גַטאפּוֹנה. בסמוך לה נשתמר גשר (פּוֹנטֶה־דֶלה־טורי) שתוכנן, כנראה, ע"י אותו ארדיכל.

הקדומה בכנסיות ס' היא סאן־סאלוואטוֹרֶה (מאות 4—6), הנמ־צאת מחוץ לחומות והחשובה בהן היא הקָתֶדראלה שנבנתה במאה ה 12 ושופצה במאה ה 17. בקַפֶּלה, מימין לכניסה, מחזור פְרסקים, המתאר את חיי אֵם ישו, שצויר ע"י פיליפו ליפי (ע"ע), בשנים 1467—1469, וציורים של פינטוריקיו ואניבַּלֶה קַראצ'י.

כנסיות אחרות הן: כנסיית הקדושים יוחנן ופאולוס (מאה ה 11); כנסיית סאן ג'ורג'ו מַג'ורה (מגדל הפעמונים והמבנה התחתון נבנו בסוף המאה ה 11) ובה פרסקים מהמאות ה 12—15; הכנסיה חודשה במאה ה 20. כנסיית סאן־פייֶטרוֹ נבנתה במאה ה 13 על שרידי כנסיה מהמאה ה 5.

כ ל כ ל ה. ס' היא מרכז לשיווק התוצרת החקלאית של סביבתה ובה מפעלי תעשיה לשימורי מזון, שמן זית, טכסטיל ומוצרי עור. העיר מחוברת במס"ב וכבישים עם הערים הגדולות: רומא, פֶּרוּג'ה, טרני ואנקיונה שלחוף הים האדריאתי.

ס. פל. - י. שפ.

ה י ס ט ו ר י ה. ספולֶטיום העתיקה היתה יישוב של האומברים (ע"ע). ב 241 לפסה"נ נחיתה לקולוניה רומית, וב 217 עמדה בהצלחה מול חניבעל, שניסה לכבשה. היא סבלה מאוד במלחמה בין רומא לבין בעלי בריתה האיטלקים (91—89 לפסה"נ). אחרי מלחמה זו ניתן לה מעמד של מוניקיפיום והיא חוברה לְוִיאָה פְלַמיניה, הכביש מרומא לצפון. במאה ה 4 לסה"נ נהיתה למושב הגמון.

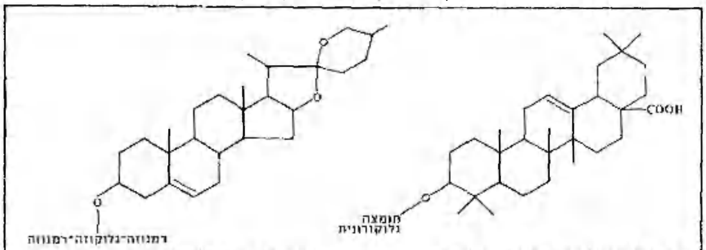
ב 571 הקימו הלַנגוֹבַּרדים (ע"ע) את דוכסות ס', שהשתרעה על פני מזרחה של איטליה המרכזית. ב 774 באה ס' תחת שלטונו של קרל הגדול. לשיא כוחה הגיעה דוכסות ס' בסוף המאה ה 9, כששֹנַים מדוכסיה, גוִידוֹ ולַמבֶּרטו, היו מלכי איטליה. בעת המאבק בין האפיפיורים לקיסרים תמכה ס' לרוב באפיפיורים, וב 1155 נהרסה בידי פרידריך I בַּרבַרוֹסה. ב 1198 סופחה למדינת האפיפיור, שטחה צומצם ומאז לא שבה לגדולתה הקודמת. מאבקים עזים התנהלו בה בין הגוֹלפים לגִיבֶּלינים (ע"ע) עד שב 1354 השקיטה אלבּוֹרנוֹס. סמוך ל 1500 מונתה לוּקרֶציה בּוֹרג'ה (ע"ע) למושלת ס'. ב 1814 חזרה ס' למדינת הכנסיה, וב 1860 סופחה לאיטליה המאוחדת.

י ה ו ד י ם. ב 1298 עברה לס' משפחת דה פּוֹמיס מרומא, ובה ישבו הרופאים דוד דה פומיס (1525—1588) ומשה עמרם אלט־נו (ע"ע). ב 1569 גורשו יהודי ס' בפקודת פיוס V. כמה מהמגורשים חזרו אליה לזמן קצר בימי סיכסטוס V (ע"ע; 1587). בס' כנסיה הקרויה עדיין סן גרֶגוֹריו דֶלה סינַגוגה (של ביהכ"נ).

G. Angelini-Rota, *S. e il suo territorio*, 1920; C. Pietrangeli, *S.*, 1939; A. Romboldi et al., *Immagini e memorie di S.*, 1963.

א. כו.

סַפּוֹנִינִים (ס"נ) **וסַפּוֹגֶנִינִים** (ס"ג) (מלאט': sapo = סבון), קבוצת גליקוזידים (ע"ע) צמחיים, שתכונותיהם האָפייניות הן הורדת מתח־פנים (ע"ע) והקצפת תמיסות מימיות. המרכיב האַגלוקוני של הס"נ הוא ס"ג. עם הס"ג נמנים סְטרואידים בעלי שני גשרי חמצן בשרשרת הצדדית, וטריטרפֶּנוֹאידים. בס"נ קשור ההידרוכסיל בעמדה 3 של הס"ג לשייר סוכרי המונה עד שש יחי־דות סוכר. שכיחות הס"נ בטבע רבה, ובמיוחד עשירים בהם צמחי הבורית, בחלקיהם השונים (שרשים, קליפת־העץ, עלים, פירות ועוד). תכולת הס"נ ומבנם משתנים בצמחים שונים עם הגיל, עונות השנה והשלבים השונים של הפריחה ונשירת הפרי. ס"נ מורזים ספיגת מים ונביטה בצמחים כגון אפונה ועגבניה, כנראה בשל היותם חמרים פעילי שטח. הזרקת ס"נ לבעלי דם הם גוררת תמס דם. לעומת זאת, בהיקלטם דרך הפה אינם רעילים, כנראה משום שאינם נספגים דרך המעי. תמציות צמחים המכילים ס"נ נכללו, עקב כך, ברעלי חצים של ילידי אפריקה ואמריקה הדרומית, ובימי הביניים נוצלו גם באירופה, בטקסי „דין־שמים" (ע"ע). רעילותם לבעלי דם

ספונין טריטֶרפֶּנוֹאידי: חומצה אוֹלֶאָנוֹאית — ספונין סטרואידי: דיוסצין

קר רבה, ובשל־כך משתמשים בהם בדיג. בתעשיה הם משמשים כמקציפים לשטיפת בדים עדינים, וכמחליבים בשאמפו ודֶטֶרגֶנטים. ד י ג י ט ו נ י ן, ספונין סטרואידי, יוצר תאגידים 1:1 עם β 3 — הי־דרוכסי סטרואידים, כגון כולסטרול (ע"ע), ומשמש לבידודם. מהספו־גנין ד י ו ס ג ֶ נ י ן, המופק מצמח הדיוסקוֹריאה (ע"ע טַמוּסיים), שבו הוא מופיע כספונין דיוסצין, ניתן ליצור בשיטות כימיות הורמונים של קליפת יתרת הכליה והורמוני מין, ביניהם המשמשים לייצור גלולות למניעת הריון. פרוֹגֶסטֶרוֹן, שהופק בעבר משחלות ונמכר (1945) ב 80 דולאר לגרם, מיוצר כיום מדיוסגנין ומחירו (1969) 13 סנט לגרם. מפרוגסטרון ניתן לקבל חומר מוצא זול להפקת קוֹרטיזוֹן, ע"י חיידק המקבע OH — בעמדה 11 (ע"ע יתרת הכליה). וע"ע הפרשה פנימית; טרפנים; סטרואידים וסטרולים, עמ' 731; ספינגדיים.

א. י. מ.

סְפֶּוּסִיפּוֹס — Σπεύσιππος — (בערך 407—339 לפסה"נ), פילוסוף יווני, בן־אחותו של אפלטון ומ 347 — יורשו בהנ־הגת האקדמיה (ע"ע, עמ' 515). מינויו לראש האקדמה הביא לפרישת אריסטו (ע"ע אריסטוטלס, עמ' 837). במותו ירשו כּסֶנוֹקרַטֵס (ע"ע). מיצירותיו שרדו קטעים בלבד. אריסטו הושפע ממנו וראה בו אחד ממעצבי דמותה של האקדמיה.

ס' סבר, כהֶגֶל אח"כ, שניתן להגדיר דבר־מה רק אם ידוע כל שיש לדעת, הואיל ותפקידה של ההגדרה הוא להבחין בין נושאה לבין כל דבר אחר. לדעתו, אפשר להגדיר סוג עי"כ שמאבחנים, במקובץ, את התכונות המשותפות לו ולסוגים אחרים, ולא לשום סוג מלבדם. השקפה זו היתה, כנראה, ביסוד ספרו Ὅμοια ("דברים דומים"), שבו קיבץ מידע רב על מיני צמחים ובע"ח. ס' טיפל רבות בשמות שְוֵוי־צליל שיש להם מובנים שונים, בשמות נרדפים

(συνώνυμα; ὁμώνυμα) וכיו"ב; הוא העמיק בכך יותר מאַריסטו ומחקריו מַקנים לו מקום של כבוד בתולדות הלוגיקה.

הוא חקר גם במתמטיקה הפיתאגורית ודחה את תורתו של אפלטון ביחס לאידאות־מִספרים. ס' כפר בכך, שהמספרים הם יסוד כל דבר, אך קיבל שהנפש היא ישות מתמטית (ע"ע יוָנית, לשון ותרבות, עמ' 603).

P. Lang, *De Speusippi Academici Scriptis*, 1911; H. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy*, 1944; id.. *The Riddle of the Early Academy*, 1962²; P. Merlan, *From Platonism to Neoplatonism*, 1960².

סְפּוֹרַדִיים, אִיִּים (Σπόραδες, „המפוזרים"), קבוצת איים בים האגאי, השייכים ליוון. הס' הדרומיים ידועים בשם דוֹדֶקַנֶס (ע"ע), והשם ס' מתייחס לקבוצה הצפונית השוכנת מול חוף חבל תֶּסַליה מצפון לאי אֶוִיה. לס' שייכים כ 70 איים, אך פחות מעשרה מיושבים. האיים הגדולים הם: סקירוֹס (209 קמ"ר, 2,900 תוש' [1961]), סקוֹפֶּלוֹס (92 קמ"ר, 6,600 תוש'), אלוֹניסוֹס (92 קמ"ר, 1,300 תוש') וסקיאתוֹס (62 קמ"ר, 3,200 תוש'). מבחינה גאולוגית מהווים האיים המשך של חצי האי מַגְנֶסיה ובנויים צפחות קריסטאליניות ואבני־גיר. בכמה מהם נשתמרו יערות. האיים נמצאים מחוץ לדרכי השיט ושומרים על כלכלה מסָרתית של מטעים, גידול בע"ח ודיג. לאחרונה החלה להתפתח במקום תיירות ובעקבותיה הוכנס שירות סדיר של אניות בין היבשה לאיים.

סַפּוֹרוֹ (Sapporo), בירת האי הוֹקַאידוֹ, הצפוני שבאיי יַפַּן; מקומה בדרום־מערב האי, קרוב למפרץ אוטארו. יש בה 1,010,000 תוש' (1970); משמשת צומת לתחבורה יבשתית ואווירית. מצטיינת בתכנונה הנאה והמרווח, ובה רכבת תחתית, מהחדישות ביפן. בס' אוניברסיטת הוקאידו, מכון חקלאי ומוזיאון. בעיר, המשמשת מרכז כלכלי לאי הוקאידו, תעשיה ניכרת ומגוונת המייצרת מוצרי גומי, טכסטילים, מזון ומשקאות, ומעבדת מוצרי חקלאות (עצים, פשתן, קנבוס).

ס' נוסדה ב 1870 כמרכז לפיתוח האי הוקאידו. בפברואר 1972 התנהלו בס' משחקי־חורף אולימפיים.

סְפּוֹרְט (אנג' Sport, מלאט': desportare = יציאה מחוץ לעיר, דרך שעריה, למטרות אימונים או בידור).

מושג הס', במובנו הרחב, מתייחס לכל פעולה, משחק או בילוי, המבוצעים ע"י היחיד, בד"כ, בשעות הפנאי (ע"ע), שקיימים בהם יסודות תחרותיים. יסודות אלה יכולים לבוא לידי ביטוי בהתמודדות אישית של האדם עם עצמו, תוך נסיון לשפר השג הנמדד בזמן, מרחק או כמות, או בדרגת־הביצוע; בהתמודדות של אדם כנגד אדם, או בני־אדם, אחרים, כנגד גורמים טבעיים, או כנגד בעלי־חיים; או התמודדות של קבוצת־אנשים (שנַיים ויותר) כנגד קבוצת־אנשים, או קבוצות־אנשים, אחרות, תוך מגמה להגיע להשׂגים כלשהם, שיקבעו זכיה בהתמודדות. במובנו הצר (בארצות דוברות אנגלית — Athletic Sports), מתייחס המושג לפעולה, משחק או בילוי, המבוסס על תנועות־גוף או מיומנויות־גוף יסודיות או מורכבות.

על הס' ב ע ו ל ם ה ע ת י ק ו ב י ה" ב — ע"ע התאַבקות; התאגרפות; התעמלות; מרוץ; משחקים אולימפיים, עמ' 591.

תקופת ה ר נ ס נ ס ו ה ר פ ו ר מ צ י ה החזירו את העניין של החברה האירופית בפעילות הגופנית והספורטיווית. פילוסופים שונים, בעיקר באיטליה, צרפת ואנגליה, הטיפו לחידוש הפעילות הגופנית של האדם, וגרמו להתפתחות חדשה של תרבות־הגוף. בעקבותיהם קמו מורים בגרמניה, שוויץ ושוודיה, שהחדירו פעילות גופנית למסגרות חינוכיות של ארצותיהם, והפכו את הפעילות הגופנית והעניין בה לנחלת שכבות רחבות. במקביל להתפתחות זו ביבשת־אירופה, חלה באנגליה התפתחות בעלת כיוון שונה, המבוסס על הס' והמשחק. התפתחות זו מקורה במסורת האהדה למשחק בכל השכבות באנגליה. הס' באנגליה כלל את כל ענפי האתלטיקה הקלה, האיגרוף, השיט, הציד, הדיג ומשחקי־כדור שונים. פעולות־הס' התחילו בעיקר בשכבות אריסטוקרטיות ובבתי־ספר פרטיים והתפשטו בקרב האוכלוסיה העירונית, שגדלה בעקבות המהפכה התעשיינית, באמצעות בתי־הספר הציבוריים. — מן הראוי לציין, שמשחקי־הס' באנגליה צמחו על אותה קרקע שפיתחה את עקרונות המשטר הדמוקרטי, ואמנם רוב המשחקים הושתתו על עקרונות דמוקרטיים, כמו ממשל עצמי, חופש־בחירה, שיתוף אגב משחק, וכיו"ב.

עד ראשית המאה ה 20 פעלו השיטות השוודית, הגרמנית והאנגלית בנפרד, אך מאז חלה מזיגה של המשחק, הס' וההתעמלות ברוב ארצות העולם, וכך הפכה הפעילות הספורטיווית לנחלת הכל. המשחקים האולימפיים, שחודשו ב 1896, היוו גורם מרכזי מדרבן להתפתחותו של הס' במאה ה 20.

מ ה ו ת ה ס' כ י ו ם. מלה"ע I גרמה להתפתחות נוספת של הס', בהצביעה על הקשר שבין פעילות ספורטיווית וכושרו הגופני של היחיד. השתתפות המונית בפעילויות־ס' קיבלה מאותו מועד עידוד של ממשלות וארגונים ברוב ארצות העולם. גורם מעודד נוסף בא לידי ביטוי בשימוש בס' לפיתוח תעשיית־ס' מיוחדת, הקשורה בייצור ציוד ומכשירים, וכן בהתפתחות ס' ייצוגי וראוותני, כולל שימוש המוני באמצעי־הקשר ההמוניים. מכאן החלה התפתחותו של ה ס' ה מ א ו ר ג ן, ב ת ו ך ה מ ד י נ ו ת ו ב י ן ה מ ד י נ ו ת.

לביסוסו המדעי של הס' מסייעים כיום תחומים מדעיים רבים, כגון האַנטומיה והפיסיולוגיה, שעל בסיסן נוצר מדע הביומֵכָניקה, המנתח את הפוטנציאל של התנועה הגופנית והאפשרויות לשיפורה. כמו־כן מסייעות הביוכימיה, הפסיכולוגיה והסוציולוגיה לחקר תהליכים שונים הקשורים בפעילותו הגופנית־תחרותית של האדם.

הס' הוא חלק חשוב מפעילויות־הלמידה של החינוך הגופני. הוראת החינוך הגופני מבוססת כיום במידה רבה על נטייתו של הילד לתנועה גופנית, למשחקים ולהתמודדות, ובכך מהווה הס' מנוף חינוכי רב־ערך ואמצעי חשוב לעיצוב אופיו של הילד.

מגמת התפתחותו של הס' היא לחתור להתפתחותו הגופנית, הנפשית והחברתית של היחיד, ולשמש כפעילות הולמת במסגרת שעות הפנאי.

וע"ע התעמלות; כדור, משחקי־; כדורגל; משחקים אולימפיים.

מ י ו ן ה ס' לסוגיו: עם התפתחות התֵּאוריה של העיסוק בס', הסתעף הס' עצמו לענפים שונים באפיים ובמהותם:

א. ס' ח י נ ו כ י (Educational S.) — משמש בתהליך החינוך לעיצוב גופו ואָפיו של התלמיד, כפרט ובמרכיב בקבוצה.

ב. ס'־נ ו פ ש (Recreational S.) — מדגיש את עצם העיסוק העממי בס' ומחשיב פחות את רמת ההֶשגים ואת יסוד התַּחרות.

ג. ס' י י צ ו ג י ־ ת ח ר ו ת י ח ו ב ב נ י (Competitive S.) — מדגיש את יסוד התַּחרות בס'; עוסקים בו בעיקר אנשים בעלי כישורים גבוהים, המקדישים זמן ומרץ לשיפור הֶשׂגיהם.

ד. ס' ר א ו ו ת נ י ־ מ ק צ ו ע נ י (Professional S.) — כמו המ' הייצוגי־תחרותי מדגיש ענף זה את יסוד התַּחרות, אולם העיסוק בו הפך לעיסוק העיקרי (לעתים — היחיד) של המתחרה, ומגמתו להביא את ההשׂגים לרמה גבוהה ביותר, בשמשו אף מקור־הכנסה לספורטאי (הן מתַחרויות והן מפרסומת).

כיום קשה ההבחנה בין ס' ייצוגי־תחרותי לבין ס' מקצועני, שכן השגים ברמה גבוהה דורשים מהספורטאי יתר מאמץ והקדשת־זמן, ובכך הופך הספורטאי החובב למקצוען למעשה, שהתמחותו המקצועית רבה ו„פיצויו" החָמרי גדול. אע"פ שלעתים אין הגדרת החובבנות ברורה, ולכאורה עוסק הספורטאי בס' רק להנאתו, הרי היסוד התחרותי החריף (בייחוד מאז חידוש המשחקים האולימפיים

ב־1896) מביא לעתים לגיוס ספורטאים, חובבים לכאורה, במטרה להביא לנצחון המדינה, הקבוצה או הארגון, תמורת „פיצוי" המרי.

במסגרת המאמצים מסוג זה לא נמנעו אפילו מן השימוש ב„סמי־מרץ", או משיתוף גברים מחופשים בתחרויות לנשים. ע"מ לצמצם תופעות אלה, מוגבלת התחרות ע"י מערכת של ערכים, כללים ותקנות (כיום קיימת אחידות במערכת כמעט בעולם כולו — ר' להלן, ארגון הס'). הגבלות אלו, וההנחה שהעיסוק בס' הוא רצוני, מביאות לידי קיומה של תחרות חיובית בדרך של „הגינות ספורטיווית" (sportsmanship). עקרונותיה הם: הגינות בפעולה הספורטיווית, צייתנות לתקנות המשחק, המנעות מניצול יתרון בלתי־הוגן במשחק, אדיבות ונימוס כלפי המתחרה, צניעות בעת נצחון וקבלת הפסד ברוח טובה.

פ י ר ו ט ע נ פ י ה ס':

1. התעמלות (ע"ע) ספורטיווית — כולל ענפי התעמלות חפשית והתעמלות באמצעות מכשירים, בעיקר: מתח, מקבילים, טבעות, סוס.

2. אתלטיקה קלה — כולל את ענפי הריצה, ההליכה, הקפיצה, הזריקות וההטלות (פירוט — ר' טבלה).

3. אתלטיקה כבדה — כולל התאבקות, התאגרפות (ע' ערכיהם) והרמת משקולות.

4. ס' הרכיבה (ע"ע סוס) והמרוצים (ע"ע מרוץ) — כולל רכיבה על סוסים, אופניים ואופנועים ומרוץ מכוניות.

5. ס'־חורף — כולל סקי (ע"ע), החלקה על קרח (ע"ע), בוב (ע"ע קרח), והוקי על קרח (ע"ע הוקי).

6. ס'־מים — כולל תחרויות־ס' המבוצעות במים: שחיה (ע"ע) — בסיגנונות שונים, חתירה בסירות ובדוגיות, שיט במפרשיות ובסירות־מנוע, משחק בכדור־מים (ע"ע כדור, משחקי־, עמ' 571), קפיצות למים, גלישה בסקי־מים (ע"ע סקי), „רכיבה" על גלים (surfing), צלילות.

7. ס'־אויר — כולל דאיה (ע"ע דאון), טיסה וצניחה.

8. קרב־חמש חדיש — תחרות אישית בקליעה באקדח, בשחיה, בסיוף, ברכיבה ובריצת־שדה.

9. משחקים — משחקי כדור (ע"ע); משחקי מחבט (ע"ע טניס, טניס־שלחן), סקווש, נוצית; משחקי חבטה — כדור־בסיס (ע"ע כדור, משחקי־, עמ' 570), הוקי (ע"ע), פולו, קריקט וגולף (ע"ע), כדור־קיר (עם מחבט ובלעדיו); משחקים בכדור־עץ — כדורת (ע"ע כדור, משחקי־, עמ' 571), ביליארד וקרוקט.

10. ס'־מגן — קרב פנים אל פנים, כג'ודו (ע"ע ג'ו־ג'יטסו) וקראטה, סיוף (ע"ע), קליעה למטרה (בחץ וקשת, באקדח וברובה).

11. ס' שימושי — מחנאות, צופיות (ע"ע), טיולים ברגל.

12. אלפיניזם — טיפוס על הרים.

13. ס'־מאבק בין אדם לחיה — ציד, דיג, מלחמת־שוורים.

א ר ג ו ן ה ס'. הס' מאורגן במסגרות בתוך המדינות ובמסגרות בינלאומיות. התאחדויות לס' מארגנות את פעילות הס' במדינות; חלקן כוללניות, המאגדות בתוכן ענפי־ס' שונים במסגרת אחת, וחלקן ענפיות, המארגנות את הפעילות של ענף־ס' מסוים. ההתאחדויות שבמדינות מאוגדות, בד"כ, בהתאחדויות בי"ל, הפועלות כהתאחדויות ענפיות. במסגרת הארגונית הבי"ל תופס מקום בעל חשיבות רבה הוועד האולימפי הבי"ל, שאליו מסונפים ועדים אולימפיים ארציים, והוא מקיים קשרים עם ההתאחדויות הענפיות.

בענפי־הס' השונים (פרט לכדורגל, לטניס ולטניס־שולחן) מכירות ההתאחדויות הבי"ל בזכותם של ספורטאים ליטול חלק בתחרויות רק בהיותם חובבים; לצורך הבחנה זו של „חובב" ניסחו הוועד האולימפי הבי"ל וההתאחדויות הענפיות הבי"ל תקנוני־חובבות.

תקנונים אלה עומדים, לעתים קרובות, בסתירה לשאיפותיהם של הספורטאים למצות את מלוא יכולתם ולהצטיין וכן לאינטרסים של המדינות בטיפוח ספורטאי הייצוג שלהם מטעמים של יוקרה לאומית. מסיבה זו התפתחה מקצוענות מוסווית (כדוגמת ספורטאי אירופה המזרחית).

בארגון הס' ראוי גם לציין מופעי־ס' (לחובבים ולמקצוענים) שהפכו לשם־דבר (דוגמת וימבלדון בטניס; אסקוט במרוצי־סוסים; „הפרס הגדול" [Grand Prix] במרוצי־מכוניות, הגביע העולמי בכדורגל, אליפויות־העולם באיגרוף, ועוד).

עם זאת קיימות התאחדויות לס' מקצועני — בעיקר על בסיס לאומי — בענפים: אגרוף, האבקות, מרוצי אופניים, אופנועים, מכוניות וסוסים ומלחמות שוורים. קיימות גם להקות ס' מקצועני למופעי־בידור תחרותיים על רמה גבוהה (בטניס, בכדורסל, בהתעמלות ואקרובטיקה).

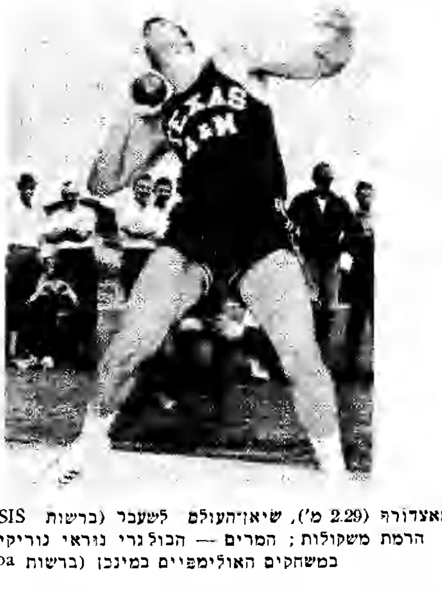
בשלהי המאה ה־19 הוקמו מספר מועדונים והתאחדויות־ס' של י ה ו ד י ם באירופה (על התפתחותם, על הקמת ארגון „מכבי" ועל המכביות — ע"ע „מכבי").

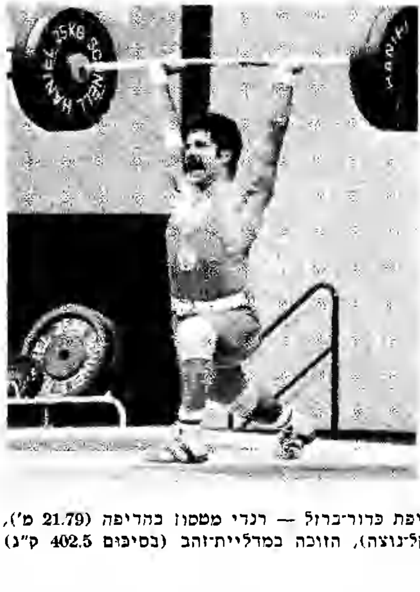
בין ארגוני הס' ב י ש ר א ל בולטים:

„מכבי ישראל" (ע"ע מכבי; נוסד ב־1912).

מרכז־הס' „בית"ר" (נוסד ב־1924 ליד התנועה הרביזיוניסטית); מארגן פעילויות בעיקר בכדורגל, בכדורסל, באיגרוף ובטניס־שולחן.

מימין לשמאל: קפיצה לגובה; הקופץ — פאט מאצדורף (2.29 מ'), שיאן־העולם לשעבר (ברשות USIS); הדיפת כדור־ברזל — רנדי מטסון בהדיפה (21.79 מ'), שבה נקבע השיא העולמי (ברשות USIS); הרמת משקולות; המרים — הבולגרי נוראי נוריקיאן (במשקל־נוצה), הזוכה במדליית־זהב (בסיכום 402.5 ק"ג) במשחקים האולימפיים במינכן (ברשות dpa)

המקצוע	שיא עולמי		שיא ישראלי		השנה
	אתלטיקה קלה — גברים				
ריצות					
100 מטר	היינס, ר. סמית, גרין, הארט, רובינסון, ארה״ב	9.9	ט. פרקש מ. רוזינס	10.5	1966 1967
200 מטר	ת. סמית, ארה״ב, קורי, ג׳מאיקה	19.8	ד. טבק, ע. גרוז׳ינובסקי	21 8	1952 1960
400 מטר	אֻוואנס, ארה״ב	43.8	ש. ניצני, ע. גרוז׳ינובסקי	47.9	1963 1966
800 מטר	סנאל, ניו־זילנד ; רובל, אוסטרליה, ווט׳ל, ארה״ב	1 : 44.3	י. פנטילט	1:51.3	1967
1000 מטר	קמפל, גר׳ מע׳, מיי, גר׳ מז׳	2 : 16.2	י. פנטילט	2:26.1	1967
1500 מטר	ראיין, ארה״ב	3 : 33.1	י. וישניצר	3:43.3	1969
2000 מטר	ז׳אני, צרפת	4 : 56.2	נ. פנטילט	5:26.2	1971
3000 מטר	פוטמנס, בלגיה	7 : 37.6	י. וישניצר	8:09.4	1972
5000 מטר	פוטמנס, בלגיה	13 : 13.0	י. וישניצר	14:13.2	1972
10,000 מטר	וירן, פינלנד	27 : 38.4	י. וישניצר	29:45.8	1972
110 מ׳ מסוכות	לאואר, גרמניה המערבית	13.2	י. לוי	15.8	1960
200 מ׳ מסוכות	לאואר, גרמניה המערבית	22.5	י. לבקוביץ	25.7	1972
400 מ׳ מסוכות	אקיאי בואה, אוגנדה	47.8	ע. גינדין	56.5	1966
3000 מ׳ מכשולים	יירדרוד, שוודיה	8 : 20.8	ח. צברי	9:24.6	1964
קפיצות					
גובה	מאטצדורף, ארה״ב	2.29	י. לובין	1.94	1971
מוט	סיגרן, ארה״ב	5.63	י. לוי	3.72	1962
רוחק	בימון, ארה״ב	8.90	ר. קושניר	7.43	1961
משולשת	סאנייב, ברה״מ	17.44	ז. דייס	15.14	1963
זריקות					
כדור־ברזל	מייטסון, ארה״ב	21.78	א. גונסובניק	16.28	1970
דיסקוס	סילווסטר, ארה״ב, ברוק, שוודיה	68.40	ג. אריאל	52.78	1964
פטיש	שמידט, גרמניה המערבית	76.40	מ. יעקובי	57.08	1968
כידון	לוסיס, ברה״מ	93.80	י. סיגורה	71.18	1972
קרב עשר	אבילוב, ברה״מ	8454	ע. ארן	5819	1968
הליכות					
3000 מטר	—		ש. לדני	13:35.4	1969
5000 מטר	—		ש. לדני	23:35.2	1971
10,000 מטר	—		ש. לדני	47:44.0	1970
שעה			ר. פלג	11,900	1971
20,000 מטר	רימן, פרנקל, גרמניה מע׳	1 : 25 : 19.4	ש. לדני	1:42:24.8	1970
50,000 מטר	סולדטנקו, ברה״מ	4 : 03 : 42.6	ש. לדני	4:29:09.0	1968
מירוצי שליחים					
4×100 מ׳	ארצות־הברית	38.2	נבחרת ישראל	42.1	1964
4×200 מ׳	איטליה	1 : 21.1	״הפועל״ רמת־גן	1:31.5	1972
4×400 מ׳	ארצות־הברית	2 : 56.1	נבחרת ישראל	3:21.4	1962
4×800 מ׳	גרמניה־המערבית	7 : 08.6	״מכבי״ ת״א	7:50.8	1971
4×1500 מ׳	צרפת	14 : 49.0	״הפועל״ עמק־חפר	16:19.6	1972
	אתלטיקה קלה — נשים				
ריצות					
60 מטר	קתברט, אוסטרליה, בוצ׳קרובה, ברה״מ	7.2	א. שחמורוב־רוט	7.3	1972
100 מטר	טאייאס, ארה״ב צ׳י־צ׳נג, טאייוואן	11.0	א. שחמורוב	11.5	1971
200 מטר	צ׳י־צ׳נג, טאייוואן	22.4	א. שחמורוב	23.9	1971
400 מטר	נאפוויל, גרמניה המערבית	1 : 58.5	א. בלס	54.9	1971
800 מטר	פאלק, גרמניה המערבית	1 : 58.5	ח. שזיפי	2:06.5	1971
1500 מטר	בראגינה, ברה״מ	4 : 01.4	ח. שזיפי	4:25.0	1972
100 מ׳ מסוכות	ארהארד, גרמניה המערבית	12.5	א. שחמורוב	13.2	1972
200 מ׳ מסוכות	קילבורן־ראיין, אוסטרליה	25.7	—		
זריקות					
כדור־ברזל	צ׳יז׳ובה, ברה״מ	21.03	א. חצרוני	13.02	1960
דיסקוס	מניס, רומניה	67.32	ל. דניאל	45.44	1970
כידון	פוקס, גרמניה המזרחית	65.06	ק. פלום	44.68	1969
קפיצות					
גובה	בלאגוייבה, בולגריה	1.94	א. אברמוביץ	1.72	1972
רוחק	רוזנדאל, גרמניה המערבית	6.84	א. שחמורוב	6.14	1971
קרב־חמש	פיטרס, בריטניה	4801	א. שחמורוב	4233	1971
מירוצי שליחות					
4×100 מ׳	ארצות־הברית, גרמניה מע׳	42.8	נבחרת ישראל	47.9	1969
4×200 מ׳	בריטניה	1 : 33.8	״הפועל רמת־גן	1:48.9	1971
4×400 מ׳	גרמניה המזרחית	3 : 23.0	״מכבי״ תל־אביב	4:03.2	1972
4×800 מ׳	גרמניה המערבית	8 : 16.8	״הפועל״ חיפה (800×3)	8:01.2	1972
	שחיה — גברים				
חפשי					
100 מטר	שפיץ, ארה״ב	51.2	י. סמואל	55.8	1972
200 מטר	שפיץ, ארה״ב	1 : 52.8	מ. גרטל	2 : 03.9	1968
400 מטר	קרמפהולץ, ארה״ב	4 : 00.1	מ. גרטל	4 : 24.5	1968
800 מטר	קופר, אוסטרליה	8 : 23.8	מ. גרטל	9 : 41.5	1968
1000 מטר	—		מ. גרטל	12 : 11.4	1970
1500 מטר	ברטון, ארה״ב	15 : 52.6	מ. גרטל	18 : 20.0	1970
4×100 מסר	ארצות־הברית	3 : 26.4	נבחרת ישראל	3 : 49.3	1969
4×200 מטר	ארצות־הברית	7 : 35.8	נבחרת ישראל	8 : 25.5	1972

המקצוע	שיא עולמי		שיא ישראלי		השנה
פרפר					
100 מטר	שפיץ, ארה״ב	54.3	א. מלמד	59.1	1969
200 מטר	שפיץ, ארה״ב	2 : 00.7	א. מלמד	2 : 12.7	1969
חזה					
100 מטר	טאגוצ׳י, יפאן	1 : 04.9	י. קנדה	1 : 10.9	1972
200 מטר	הנקן, ארה״ב	2 : 21.5	י. קנדה	2 : 37.6	1970
גב					
100 מטר	מאתאֶס, גרמניה המזרחית	56.3	י. יעקובי	1 : 04.7	1971
200 מטר	מאתאֶס, גרמניה המזרחית	2 : 02.8	י. יעקובי	2 : 23.7	1971
מעורב					
200 מטר	לרסון, שוודיה	2 : 07.2	דן שטרן	2 : 21.1	1972
400 מטר	הול, ארה״ב	4 : 30.8	דן שטרן	5 : 02.8	1972
4×100 מ׳	ארצות־הברית	3 : 48.2	נבחרת ישראל	4 : 13.0	1972
	שחיה — נשים				
חפשי					
100 מטר	גולד, אוסטרליה	58.5	ד. זאלץ	1 : 04.0	1968
200 מטר	גולד, אוסטרליה	2 : 03.6	ד. זאלץ	2 : 21.0	1967
400 מטר	גולד, אוסטרליה	4 : 19.0	א. טוביס	4 : 58.9	1968
800 מטר	רותהאמר, ארה״ב	8 : 53.7	ד. לימור	10 : 08.5	1972
1500 מטר	גולד, אוסטרליה	17 : 00.6	—		
4×100 מטר	ארצות־הברית	3 : 55.2	נבחרת ישראל	4 : 27.8	1971
4×200 מטר	ארצות־הברית	8 : 28.2	—		
פרפר					
100 מטר	אאוקי, יפאן	1 : 03.3	ד. זאלץ	1 : 09.8	1970
200 מטר	מו, ארה״ב	2 : 15.6	ד. זאלץ	2 : 42.2	1969
חזה					
100 מטר	קאר, ארה״ב	1 : 13.6	ש. ניר	1 : 19.9	1972
200 מטר	בול, ארה״ב	2 : 38.5	ש. ניר	2 : 51.9	1972
גב					
100 מטר	מיואר, דרום אפריקה	1 : 05.6	א. טוביס	1 : 12.8	1969
200 מסר	בילוס, ארה״ב	2 : 19.2	א. טובים	2 : 41.1	1969
מעורב					
200 מטר	גולד, אוסטרליה	2 : 23.1	א. טוביס	2 : 35.6	1968
400 מטר	ניל, אוסטרליה	5 : 03.0	א. טוביס	5 : 34.6	1968
4×100 מטר	ארצות־הברית	4 : 20.7	נבחרת ישראל	4 : 55.1	1969
	הרמת משקולות				
זבוב					
עד 52 ק״ג					
הנפה	אאונג, בורמה	105	י. גורוביץ	70	
דחיפה	גנאטוב, ברה״מ, דופטיס, אינדונזיה	132.5	מ. קובילו	90	
תרנגול					
עד 56 ק״ג					
הנפה	מיקי, יפאן	115	זאב פרידמן ז״ל	102.5	
דחיפה	נאטירי, אירן	150	זאב פרידמן ז״ל	125	
נוצה					
עד 60 ק״ג					
הנפה	מיאקה, יפאן	125.5	זאב פרידמן ז״ל	101	
דחיפה	נוריקאן, בולגריה	157.5	זאב פרידמן ז״ל	126	
קל					
עד 67.5 ק״ג					
הנפה	באשאנובסקי, פולין	137.5	ש. חיים	108	
דחיפה	קירז׳אנוב, ברה״מ	177.5	א. מנדל	136	
בינוני					
עד 75 ק״ג					
הנפה	טרבולסי, לוב	146	יוסף רומנו ז״ל	125	
דחיפה	קורנצוב, ברה״מ	187.5	יוסף רומנו ז״ל	160	
בינוני־כבד					
עד 82.5 ק״ג					
הנפה	ריגרט, ברה״מ	160	דוד ברגר ז״ל	127.5	
דחיפה	ריגרט, ברה״מ	201	דוד ברגר ז״ל	175	
תת־כבד					
עד 90 ק״ג					
הנפה	ריגרט, ברה״מ	167	דוד ברגר ז״ל	128.5	
דחיפה	קולוטוב, ברה״מ	210.5	דוד ברגר ז״ל	162.5	
כבד					
עד 110 ק״ג					
הנפה	פירבושין, ברה״מ	175.5	ע. ברנה	127.5	
דחיפה	טלטס, ברה״מ	222.5	ע. חודרוג	160	
על־כבד					
מעל 110 ק״ג					
הנפה	אלכסייב, ברה״מ	180	ע. חודרוג	120	
דחיפה	אלכסייב, ברה״מ	237.5	ע. חודרוג	150	

שיאי־עולם ושיאי־ישראל — ליום 1 בינואר 1973

התאגדות „הפועל" (התאגדות ס׳־הפועלים [הוקמה ב 1926]; ע"ע הסתדרות, עמ׳ 55/6); אגודה זו, הגדולה בארץ, מקיפה את כל ענפי הס׳. מדי כמה שנים מארגנת האגודה את „כינוס הפועל" — תחרויות לספורטאים מישראל ולאורחים מחו"ל.

איגוד „אליצור" (הוקם ב 1939) — לספורטאים דתיים; עיסוקו בעיקר בענפי הכדורגל, כדורסל, כדורעף, כדוריד, טניס־שולחן, אתלטיקה קלה ושחיה.

„אס"א" — איגוד ס׳ אקדמאי (הוקם ב 1953); חברים בו תלמידי כל המכללות ובתי־המדרש למורים לחינוך גופני. איגוד זה מייצג את ישראל במפגשים בי"ל של סטודנטים ומקיף כמעט את כל ענפי־הס׳.

ב 1931 הוקמה, ע"י „מכבי", ה„התאחדות לס׳ בישראל". ב 1951 הצטרף אליה גם „הפועל", ולאחר־מכן הצטרפו שאר ארגוני הס׳ במדינה. קיימות התאגדויות ענפיות בכדורסל, בכדורגל, בטניס ובענפים שלא התפתחו במסגרת ההתאחדות לס׳ (ג׳ודו, קַראטה, צלילה תת־מימית וכד׳). הוועד האולימפי בישראל (נוסד ב 1933) מסונף לוועד האולימפי הבי"ל, והחל בפעולתו ב 1952 (ע"ע משחקים אולימפיים, עמ׳ 596/7).

בהשוואה להשׂגים בינלאומיים, רמת הס׳ הישראלי היא בד"כ למטה מבינונית, ברוב ענפי־הס׳. עם זאת זכו בודדים וקבוצות בענפים שונים להשׂגים בולטים גם בקנה־מידה בינלאומי. בעיקר יש לציין את השׂגי נבחרות הכדורגל הישראלי למבוגרים ולנערים, שזכו פעמים אחדות בהשגים בולטים במסגרת יבשת־אסיה, וכן השׂגי נבחרת־ישראל בכדורגל, שזכתה להגיע לשלב־משחקים מת־קדם במשחקים האולימפיים במכסיקו ב 1968, והגביע העולמי במכ־סיקו ב 1970. בכדורסל זכתה נבחרת ישראל להשגים טובים בעיקר במסגרת יבשת־אירופה בתחרויות של נבחרות לאומיות ושל קבוצות אלופות; באתלטיקה קלה זכו אתלטים ישראליים אחדים במדליות זהב, כסף וארד במשחקי־אסיה שונים; בשיט זכה צוות ישראלי באליפות־העולם בשיט מפרשיות לזוגות, ושייטים ישראליים שונים בולטים מפעם לפעם בתחרויות בינלאומיות בענף־ס׳ זה. הס׳ הישראלי ספג מהלומה אכזרית כשנרצחו במינכן 11 מבכירי הס׳ הישׂראלי, שייצגו שם את ישראל במשחקים האולימפיים (5.9.1972).

מאמצע שנות ה 50 התפתחו מפעלי־ס׳ עממיים (גם לאורחים מחו"ל): הצליחה העממית של הכנרת; צעדת 3(4) הימים; מרוץ־התבור ומשחים וצעדות מקומיים ואזוריים. מ 1961 פועלת — במסגרת משרד החינוך והתרבות — רשות הס׳ והחינוך הגופני, שמסייעת לפיתוח הפעילות הספורטיווית ולפיתוח מתקני־ס׳, הכשרת ספורט־אים ומאמנים וכיו"ב. כמו־כן הולכת ומתפתחת הפעלת מספר גובר והולך של אזרחים בפעילויות־ס׳ מגוונות באמצעות מדורי־ס׳ ברשויות המקומיות והאזוריות, ובאמצעות מרכזים שכונתיים וקהילתיים, ציבוריים ופרטיים — לתרבות, נוער וס׳. קיים בארץ מרכז לחינוך גופני, „מכון־וינגייט (בנתניה; נוסד ב 1953; החל לפעול ב 1957), המכשיר מורים לחינוך גופני ולמאמנים במקצועות שונים, וכן 3 בתמ"ד נוספים למורים לחינוך גופני.

וע"ע „מכבי"; מרוץ, עמ׳ 386, 388, 389—390; משחקים אולימ־פיים, עמ׳ 596/7.

י. אבירם ואחרים, אנציקלופדיה לס׳ ולתרבות הגוף, א׳—ב׳, תשי"ט; A. J. Butler, *S. in Classic Times*, 1930; P. Cummings (ed.), *The Dictionary of S.*, 1949; C. Harvey (ed.), *Encyclopaedia of S.*, 1959; R. Caillois, *Man, Play, and Games*, 1961; J. Kieran – A. Daley, *The Story of the Olympic Games*, 1961[2]; A. V. Sapora – E. D. Mitchell, *The Theory of Play and Recreation*, 1961[3]; P. C. McIntosh, *S. in Society*, 1963; F. G. Menke, *The Encycl. of S.*, 1963[3]; J. L. Pratt – J. Benagh (eds.), *The Official Encycl. of S.*, 1964; Internat. Council of S. and Physical Education, *Internat. Research in S. and Phys. Educ.*, 1964; C. W. Hackensmith, *Hist. of Phys. Educ.*, 1966; H. S. Slusher, *Man, S., and Existence, A Critical Analysis*, 1967; Comm. on Instit. Cooperation, *Aspects of Contemporary S. Sociology*, 1968; E. F. Ziegler, *Problems in the Hist. and Philos. of Phys. Educ. and S.*, 1968; P. Weiss, *S. — A Philos. Inquiry*, 1971; V. Thomas, *Science and S.*, 1971.

ה. רס.

סְפוֹרְנוֹ, עֹבַדְיָה (1470 לערך, צ׳סֶנה — 1550 לערך, בולוניה), רב, פרשן־מקרא ורופא. על אביו, יעקב, אין בידנו פרטים. בתמיכת אחיו, חננאל, למד ברומא רפואה, פילוסופיה, פילולוגיה ומתמטיקה, ובו 1498—1500 היה שם מורו לעברית של רויכלין (ע"ע). ב 1524 עדיין ישב ברומא, וב 1525 התיישב בבולוניה והשתתף שם בייסוד הדפוס העברי; היה דיין אצל ר׳ אברהם בן משה הכהן (ע"ע, עמ׳ 313), חמיו של יוסף הכהן (ע"ע), יסד בי"ד ועמד בראשו עד מותו, ופעל לארגון הקהילה. רבני איטליה פנו אליו בשאלות, וגם ר׳ מאיר קצנלבוגן (ע"ע) מביא מפסקיו, ומזכירו בכבוד מופלג (שו"ת מהר"ם מפדובה, מ"ח—מ"ט). השכלתו המגוונת משתקפת בספריו: „אור עמים" (בולוניה, רצ"ז) — נסיון פילוסופי לסתור דעות של אריסטו הסותרות את עיקרי היהדות, תוך שימוש ביסודות תורתו של אריסטו עצמו. את ספרו זה תרגם ללטינית (שם, ש"ח) והקדישו לאַנרי II מלך צרפת; פירוש לפרקי אבות (נדפס במחזור כמנהג רומא; בולוניה, ש׳—ש"א); תרגום 8 היסודות של אֶוקלידס; דקדוק עברי; שו"ת וחיבורים קטנים שונים (לא נדפסו). עיקר פרסו־מו — כפרשן־המקרא; ספריו במקצוע זה נדפסו כולם לאחר מותו: לתורה, שה"ש וקהלת (וניציאה, שכ"ז), תהלים (שם, שמ"ו), איוב (בשם „משפט צדק"; שם, שמ"ט), יונה, חבקוק וזכריה (בתוך „לקוטי שושנים"; שם, שס"ב). כל פירושיו חזרו ונדפסו בתוך מקראות גדולות: „קהילות משה" (אמשטרדם, תפ"ד—תפ"ז).

בדרך־כלל מפרש ס׳ לפי הפשט, אך לעתים, כבפרשת הבריאה, הוא נכנס לחקירות ע"פ השקפות המדע בזמנו; ס׳ נמנע מלפרש בדרך הסוד. לענייני לשון הקדיש תשומת־לב מעטה, וכן נדירים אצלו ביאורים היסטוריים וזיהויים גאוגרפיים. משתקפת השכלתו הרפואית (כגון: בראׄ מג, כז, ובהסבר טעמי המצוות). אלגוריה מצויה בפירושו לשה"ש ולקהלת ואף בפרשנותו לתורה (במצוות פרה אדומה ועוד). אין הוא מציג את הקשיים, אלא משלב את פתרונם בהרצאתו הקצרה. ס׳ מרבה להדגיש את הקשר הספרותי בין חלקי־פסוקים ולהצביע על כפילויות. הוא מחפש את מניעי המעשים, ולעתים ראייתו חדה (בראׄ לט, יט). ס׳ מסתייע הרבה במאמרי חז"ל, אך מעט בהבאת אגדות היסטוריות. בפירושיו רווחים רעיונות הומניסטיים — על אהבת־האדם שבהם. ההבדל בין ישראל לעמים הוא כמותי בלבד (שמ׳ יט, ה): „חסידי אומות־העולם יקרים אצלי בלי ספק" (שם), ו„כל המין האנושי סגולה" (דב׳ לג, ג). לפירוש התורה הקדים מבוא: „כוונת התורה", בו הוא דן במבנה ובטעמי מצוותיה. בסוף הספר נמצאים „מפתחות" לענייני הספר, אך משמעותם ויחסם לתוכנו הממשי של הספר אינם ברורים.

י. א. וולגמוט, הערכת האדם בפירוש ס׳ לספר בראשית (ספר זכרון לש. ס. מאיר), תשט"ז; י. ולק, ר׳ ע. ס׳ הפרשן ההומניסט (ספר ד. ניגר), תשי"ט (כולל ביבל׳); י. לאראש, אגרות מר׳ ע. ס׳ (סיני, ס"ב), תשכ"ח; א. י. גולדראט, על ה„מפתח" לס׳ — ומשמעותו (מוריה, ג׳), תשל"ב; E. Finkel, *R. O. S. als Exeget*, 1896.

אב. גר.

סְפוֹרְצָה (Sforza), משפחת אצילים איטלקית, שליטי מילנו ב־מאות ה 15—16. מוצאה ממחוז רומאניה (אֶמיליה) שבמרכז איטליה; שמה בא לה ממייסדה, מוציו אַטֶנדולו (Muzio Attendolo; 1369—1424), שכונה ספורצה בשל כוחו הרב. מוציו היה „קונדו־טיֶרה" (ע"ע קונדוטירי), בשירותם של כמה אדונים, וזכה בנחלאות ובתארים ברומאניה ובנאפולי.

בנו אלֶסַנדרו (1409—1473) היה גם הוא קונדוטירה, וב 1445

ב. לואיני: לודוביקו ספורצה — טירת ספורצה במילאנו

השתלט על פסארו והיא היתה לנחלה לו ולביתו עד 1512, כשכבש אותה האפיפיור יוליוס II.

בן אחר של מוציו, פרנצ׳סקו (1466—1401), אף הוא קונדוטירה, שלט זמן מה על אנקונה, גורש ממנה ועבר לשירותו של פיליפו מריה, דוכס מילנו מבית ויסקונטי (ע״ע, עמ׳ 246). ב־1447 מת פיליפו מריה ללא יורשים זכרים, ותושבי העיר חידשו את משטר הקומונה (ע״ע). אולם שאר שטחי הדוכסות סירבו לקבל את מרות הבירה, תמכו בס׳, שאשתו היתה בתו היחידה של פיליפו מריה, וב 1450 כבש פרנצ׳סקו את מילנו ונהיה לדוכסה, אף שלא זכה בהכרה רשמית מהסוזרן שלו, הקיסר פרידריך III. הוא כרת ברית עם פירנצה וצרפת, הבטיח יציבות בדוכסות ובצפון איטליה, ושלטון העריצות שלו, ברוח נסיכי הרנסאנס, היה נאור. את מילנו פיאר בבנייני־ציבור, ולחצרו הזמין מלומדים, בהם יוונים שנמלטו מקושטא אחרי כיבושה בידי התורכים, כגון קונסטנטינוס לסקריס (ע״ע [2]). — פרנצ׳סקו אישר את זכויות יהודי מילנו והתנגד לתביעת האפיפיור פיוס II להטיל עליהם מס כדי לממן מסע־צלב.

בנו, גלאצו מריה, היה דוכס ב 1466—1476. הוא נרצח בידי קושרים שקיוו להחזיר את משטר הרפובליקה, אך העם היה נאמן לבית ס׳, וג׳ן גלאצו (Gian Galeazo), בנו של גלאצו מריה, ירשו. ג׳ן היה איש חלש, ולמעשה שלט דודו, לודוביקו איל מורו, בן פרנצ׳סקו. הוא היה פטרונם של אמנים, עשה את חצרו למרכז מפואר לתרבות הרנסאנס, וזמן מה הסתופף בה לאונרדו דה וינצ׳י. שאיפתו של לודוביקו להדיח כליל את בן אחיו ולהיות לדוכס תחתיו גרמה שיסייע לפלישת שרל VIII מלך צרפת לאיטליה, וכך לחמו ב 75 השנים שאח״כ צרפתים וספרדים על אדמתה ושעבדוה (ע״ע איטליה, עמ׳ 736/7). ב 1494 מונה לודביקו לדוכס מטעם הקיסר, אך ב 1499 הודח בידי לואי XII. — ב 1489 גירש לודוביקו את היהודים מהדוכסות, אך כעבור זמן קצר התיר להם לשוב אליה, פרט לעיר מילנו גופא.

מסימילינו בן לודוביקו הוחזר לשלטון בתמיכת השווייצים, אויבי הצרפתים, ושלט 3 שנים (1512—1515), עד שפרנסוא I הביס את בעלי־בריתו. אחרי מפלת הצרפתים ב 1522 שלט אחיו, פרנצ׳סקו II. במותו ב 1535 נכרת ענף זה של בית ס׳.

הרוזן קרלו ס׳ (1872—1952), צאצא של בן צעיר של פרנצ׳סקו I, היה ב 1921/2 שר החוץ של איטליה ואח״כ שגריר בפאריס. הוא הלך בגולה בגלל התנגדותו למשטר הפאשיסטי. אחרי כניעת איטליה חזר ס׳ לארצו, וב 1947—1951 שוב היה שר החוץ. — וע״ע מילנו.

F. Malaguzzi Valeri, *La corte di Lodovico il Moro*, I–IV. 1913-1923; G. Franciosi, *Gli S.*, 1932; S. Simonsohn, *Un privilegio di Francesco II S. agli Ebrei del Ducato di Milano* (בתוך: ספר־זכרון לשלמה ס. מאיר), 1956.

אה. א.

ספור קצר, נובלה

ספור קצר, נובלה (איטל׳ novella, חדשות), סוג ספרותי, בפרוזה, בעל הקף מצומצם, המציג אירוע יחיד, או סיטואציה יחידה ודמויות ספורות, לעומת הרומן, שסימני־ההכר שלו הם בד״כ האירוע ההתפתחותי הממושך והמערכת החברתית המסועפת או שלל הדמויות; אין בסה״ק התפתחות הדרגתית של אופי בהשפעת מאורעות החיים, אלא גילוי מרוכז של אופי לאור אירוע אחד מסוים או בלחץ מצב משברי: מכאן, שהסה״ק מצטיין בדחיסות וחסכנות באמצעים, באחידות האפקט (המתאפשרת בשל קיצורו), בשימוש מרובה בסמלים לשם פריצת המסגרת המצומצמת, ובמקביל לכך — בצביון „מיקרוקוסמי״ המקרין משמעות מעבר למסגרת זו. תודעת־הצורה, הנובעת מן הדחיסות והריכוז, אף היא ממאפייניו של הסה״ק. בניגוד לרומן, אין הסה״ק מקבל עליו את חוקיות הזמן הזורם, אלא יש בו משום „מאבק כנגד הזמן, סירוב להניח לזמן להטיל עליו את מקצביו. הוא חותר לנקודת־עמדה, למעין מרכז־עלילה שממנו ניתן להשקיף על העבר והעתיד״ (פרנק או׳קונור).

שרשיו של הסה״ק במסורת־שבע״פ המשותפת לכל העמים (המלה האנגלית tale והמלה הצרפתית conte מצביעות על מקור זה שבע״פ). הוא כבר מופיע, בצורות שונות, בספרויות העולם העתיק: בהודו (פניצ׳טנטרה, ע״ע הדו, ספרויות, עמ׳ 489), במצרים, ביוון (הרודוטוס), ברומי (פטרוניוס, אפוליאוס [ע״ע]), וכן בתנ״ך (מגילת רות). למן יה״ב נחלקו תולדותיו של הסה״ק לשתי חטיבות: א) יה״ב והרנסאנס; ב) המאות ה19 וה20. — כבר באגדות חיי־הקדושים, באספי־המשלים (exempla) וברומאנסים־בחרוזים של יה״ב מצויים יסודות של הסה״ק. אבל ראשיתו בקובץ 100 הסיפורים הקצרים, ה Novellino, שנערך במאה ה 13 בידי מחבר עלום־שם, בן פירנצה (ע״ע איטליה, ספרות, עמ׳ 772). לשיאה הגיעה הנובלה האיטלקית במאה ה 14, ב„דקאמרון״ של בוקצ׳ו (ע״ע), שהעמיד לו תלמידים רבים, מהם פרנקו סקטי, מטאו בנדלו ומרגריט מאנגולם (ע׳ ערכיהם). גם „סיפורי קנטרברי״, בחרוזים, מאת ג׳פרי צ׳וסר, יכולים להיחשב כיצירת־מופת בסוג הסה״ק בתקופת הרנסאנס, שאפיו לרוב מוסרני או סאטירי, והוא מצטיין, בניגוד לסה״ק המודרני, בהצגת דברים סדירה. מעצבו הגדול של הסה״ק בספרד היה סרונטס (ע״ע), שחיבר את הקובץ „סיפורים לדוגמה״. — לאחר שבמשך המאות ה 17 וה 18 נדחק הסה״ק לקרן־זווית, נולד מחדש כסוג ספרותי עצמאי במאה ה־19, אם בהשפעת הרומאנטיקה, בעלת הזיקה לאגדי ולמקוטע, שמצאה את ביטויה בצורות המצומצמות של הסה״ק יותר מאשר ברומאן האפי, ואם בהשפעת העיתונות, בעיקר האמריקנית, שנזקקה לסה״ק לבידור קוראיה. בראשיתו עמד הסה״ק המודרני בסימן האגדי, החלומי והשטני (לודויג טיק, א. ת. א. הופמן), או המחריד וה„מותח״ (א. א. פו); הודגשו בו היסוד היוצא־דופן, התפנית המפתיעה והאפקט הרגשי האחיד על הקורא. אולם דגש זה ביוצא־הדופן נתחלף בתפיסה של הסה״ק כ„נתח־חיים״ ראליסטי, ובמקום האפקט בא הגילוי התמאטי. האירוע ש„לא נשמע כמוהו״ (לפי הגדרתו של גתה, Gespräche mit Eckermann [„שיחות עם אקרמאן״], 1827), נתחלף בעלילה יומיומית, והדראמה הפיסית — בדראמה נפשית, עד למחיקתה המוחלטת של העלילה בכמה מסיפורי צ׳חוב, למשל. שלא כנובלה של הרנסאנס, נזקק הסה״ק המודרני לצורה חפשית המוכתבת ע״פ החומר, ולעתים קרובות אין הוא פותח בהצגת דברים סדירה, כי אם באמצע המעשה. אחדותו אינה נוצרת עוד בהכרה מכוח העלילה אלא מכוח הדמות, הנושא, הלך־הנפש ואפילו הסיגנון. — ברוסיה שימש הסה״ק מצע ויסוד לרומאן, וגדולי מחברי הרומאנים, גוגול, טורגניב, טולסטוי, כתבו גם סיפורים קצרים. בספרות הרוסית הגיעה הצורה לשיאה בסיפורי צ׳כוב, אבי הסיפור המודרני „חסר העלילה״, הנמנע מסכמאטיות עלילתית בנוסח מחקיו של מופאסאן ושואף לגילוי האופי המופנם. — באה״ב נחשב סיפורו המפורסם של ושינגטון ארוינג (ע״ע), „ריפ ון וינקל״ (1819—1820), הסה״ק האמריקני הראשון. מורשתו הגותית של פו מתמזגת בסה״ק האמריקני עם „סיפורי־הכזבים״ (tall tale) וצבע־המקום האזורי. עם מחברי הסה״ק באה״ב נמנים: נתניאל הותורן, א.א. פו, הרמן מלויל, הנרי ג׳ימז, ו.ס. פורטר (או. הנרי), ארנסט המינגוי, ויליס פוקנר, וילים סרוין. בספרות הכתובה גרמנית חל מעבר מן הפאנטאסטי נוסח טיק והופמן (ר׳ לעיל), לראליזם פסיכולוגי שניכר כבר אצל היינריך פון

קליסט, והגיע לשיאו ביצירתם של גוטפריד קלר, קונרד פרדיננד מיאר, ארתור שניצלר ותומס מן; ואילו פרנץ קפקה היתווה דרך למשל המטאפיסי האנטי-פסיכולוגי. — בצרפת התחילה המסורת המפוארת של הסה"ק ביצירתם הראליסטית, המנוגדת לרומאנטיקה הגרמנית ולגותיקה האמריקנית בנות אותו הדור, של פרוספר מרימה ואונורה דה בלזק, ונמשכה בסיפורי גיסטו פלובר. סיפוריו התמציתיים והמפתיעים של גי דה מופסן הם מן המצויינים בסוגם. — באנגליה נעשה הסה"ק כלי-ביטוי חשוב רק במאה ה 20, בידי ג'וזף קונרד, ד.ה. לורנס וג'יימז ג'ויס. במיוחד התמסרו לצורה ספרותית זו ר. קיפלינג, קתרין מנספילד וסמרסט מוהם; כמו-כן הצטיינו בה מבין המספרים האירים: ליאם או'פלהרטי ופרנק או'קונור. גדול מחברי הסה"ק באיטליה במאה ה 20 היה לואיג'י פירנדלו.

ל' גולדברג, אמנות הסיפור; עיונים בצורות הסיפור הקצר ובתולדותיו, 1963; H. E. Bates, *The Modern Short Story*, 1941; F. O'Conor, *The Lonely Voice: a Study of the Short Story*, 1963, K. K. Polheim, *Novellentheorie und Novellenforschung*, 1965; R. J. Kilchenmann, *Die Kurzgeschichte, Formen und Entwicklung*, 1967; B. v. Wiese, *Novelle*, 1969[4]; D. Locicero, *Novellentheorie, the Practicality of the Theoretical*, 1970.

ש. זנ.

סַפַּחַת, ע"ע עור, מחלות.

סֶפְּטֶמְבֶּר (September), החודש התשיעי בלוח המקובל אצל העמים הנוצרים, בן 30 יום. בלוח העברי מקבילים לו החדשים אלול — תשרי.

לפי שמו (בלאט' septem = 7), היה ס' החודש השביעי בשנה הרומאית הקדומה שתחילתה חלה במארס. בלוח היוליני (ע"ע לוח, עמ' 340) נעשה ס' החודש התשיעי; לפי המסורת כבר היה כך בתקופתו של המלך נומה פומפיליוס.

בס' חל שוויון הימים והלילות, ואחריו מתחיל הסתיו (בסביבת ה 23). ביום השני הראשון של החודש חוגגים באה"ב ובקנדה את „יום-העבודה" (Labor Day). ברוב ארצות חצי כדה"א הצפוני מתחילה שנת הלימודים בס'.

סְפִיחָה, ע"ע אַדְזוֹרְפְּצְיָה.

סַפִּינְדִּיִּים (Sapindaceae), משפחת צמחים טרופיים הקרובה מבחינה טכסונומית למשפחת האדריים (ע"ע אדר) ולמשפחת מרבה-החלב. משפחת הס' משתייכת לסדרת צמחים בעלת שם זהה. המשפחה כוללת כ 150 סוגים ולמעלה מ 1,500 מינים, שרובם — עצים, שיחים או מטפסים. העלים תמימים או מנוצים. הפרחים חד- או דו-מיניים (הפעילים במקרים רבים כחד-מיניים). התפרחות דמויות אשכול. לפרחים 4—5 עלי גביע; מספר עלי הכותרת במינים אחדים הוא 5, אך במינים רבים הם חסרים. האבקנים מסודרים, בד"כ, ב 2 דורים בני 5 אבקנים. במינים רבים חסר חלק מהאבקנים. השחלה עילית, בנויה מעלה אחד, והיא בעלת מספר מגורות. למרבית המינים שרף חלבי.

כמה סוגים של הס' הם עצי פרי חשובים. מביניהם: הליצ'י הסיני (Litchi chinensis); עץ בעל עלים מנוצים שארכם עד כ 15 ס"מ. העלעלים מוארכים ומחודדים בקצותם. הפרחים לבנבנים, בעלי עלי גביע וחסרי עלי כותרת, והם ערוכים במכבדים ארוכים. השחלה בעלת 2—3 מגורות. הפרי בית גלעין בעל קליפה אדומה המכוסה גבשושיות; קוטרו כ 3 ס"מ. מעטה הזרע הבשרני והרך (האריל) נאכל מן הצמח הטרי בעוד הזרעים עצמם נאכלים קלויים. — מינים אחרים, כסטדמניית הברזל (Stadmannia sideroxylon), מספקים עץ משובח. רבים מצמחי המשפחה, ובמיוחד פירות הסבונן (Sapindus), מכילים אלקלואידים וגליקוזידים. הספונין (ע"ע) הנפוץ ברבים מהם הוא טריטרפן (ע"ע טרפנים) ומשום כך ידועה המשפחה בשם משפחת עצי הסבון. בעלים של צמחי הסוג פאוליניה (Paullinia cupana) מצוי ריכוז ניכר של האלקלואידים קפאין ותיאוברומין.

כמה צמחי נוי מהס' נפוצים בא"י, ביניהם צמח הגדרות הדודונאה הדביקה (Dodonaea viscosa). זהו שיח בעל עלים פשוטים ודביקים שהגיעו לא"י מאמריקה הצפונית והמרכזית. הפרחים קטנים, ירקרקים. הפרי הוא הלקט קרומי בעל 3 כנפיים וארכו כ 2 ס"מ.

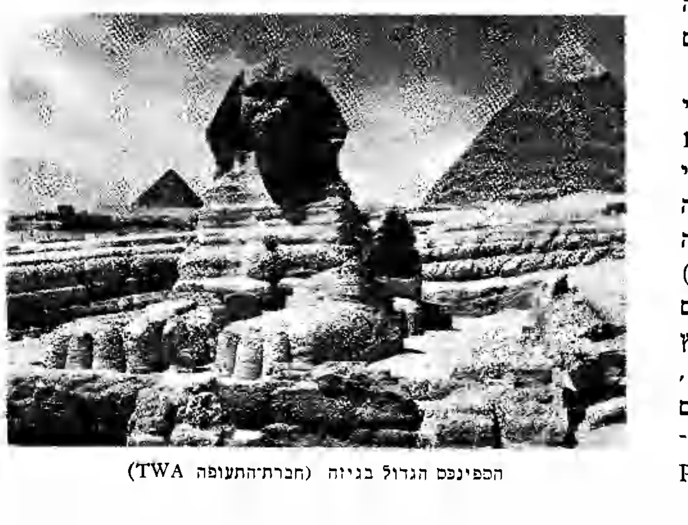
י. וי.

סְפִינָה, ע"ע סְפָנוּת.

סְפִינָה (אֶסְפִּינָה), אַלְפוֹנְסוֹ דֶה — Alfonso de Spina (Espina) — (המחצית השניה של המאה ה 15), פרנציסקני מיוזמי הקמת האינקוויזיציה בספרד. ס', שיש סברה כי היה מזרע האנוסים, שימש כהן-מוודה של מלך קסטיליה, אנריקה IV (1454—1474), ורקטור אוניברסיטת סלמנקה; בספרו Fortalitium fidei, contra Judeos, Saracenos et alios christianae fidei inimicos („מבצר האמונה כנגד היהודים, המוסלמים ואויבי הדת הנוצרית"), 1460, יצא חוצץ נגד מינים, יהודים ומוסלמים, כשעיקר התקפתו מכוונת נגד היהדות. ס' השתמש בטיעונים אנטי-יהודיים של אבנר (ע"ע) מבורגוס, ריימונדוס מרטיני ואחרים, וחזר על עלילות הדם וחילול לחם הקודש. כן גינה את נסיונות האנוסים לשמור את מצוות היהדות ובמיוחד את המילה, שהוגדרה על ידו כ„מינות" (haeresis) וכנוגדת את עקרונות הנצרות. ס' תיאר בפרוטרוט את סדרי עבודתה של האינקוויזיציה וחתר להקמתה בספרד; בין היתר העלה את גירוש היהודים מאנגליה כדוגמה שיש לחקותה. ב 1461 הסית בהטפותיו את ההמונים נגד האנוסים והביא ע"י כך להקמת אינקוויזיציה בטולדו (ע"ע ספרד, יהודים, עמ' 392).

י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, 385—390, תשי"ט[2]; ח. ביינארט, אנוסים בדין האינקוויזיציה, תשכ"ה.

סְפִינְכְּס (יוו' Σφίγξ. ממצרית ssp-ʻnh „פסל חי"), יצור מיתולוגי בעל גוף-אריה וראש-אדם. הס' נפוץ בדת ובאמנות של מצרים העתיקה, ומכאן הגיע לתרבויות המזרח התיכון ואירופה. במצרים משמש הס' לרוב כסמל המלך, שכוחו הושווה לכוח האריה. החל בממלכה הקדומה מצויים ס", לרוב זכרים אבל לעתים גם נקבות, בתנוחת רביצה. המפורסם ביותר הוא הס' העצום של המלך חפרן ליד הפירמידה שלו בגיזה. נוסף על הדגם החובש מצנפת מלכותית מופיע, מהממלכה התיכונה ואילך, גם „ס'-הרעמה", שבו עוטרת רעמת-אריה את פני-האדם. בתבליטים מצויים ס" בצעידה, או בדריכה על אויבים. במיתולוגיה המצרית סימל הס' את אלי האופק, דמויי הארי, המולידים מדי בוקר את השמש, וכן נתפס, לעתים, כאל-השמש רע או כאמון (במקרה זה יש לס' ראש-איל). שתי בחינות נוספות של הסמליות המיתולוגית עשויות להבהיר צורות של הס' במזה"ת וביוון: 1) אריות, כסמלי התחיה, מקשטים במצרים את המטה, את הכסא ואת הכס המלכותיים. 2) לס' הנקבה,

הספינכס הגדול בגיזה (חברת-התעופה TWA)

בדמות המלכה, תסרוקת האלה התחור. נראה שס׳ בדמות־נקבה נתפס כשתי פנים של האלה חתחור, הן כדמות הרגועה של אלת השיר והאהבה, והן כסמל כוהות־ההרס ב־טבע.

כרוב־שנהב משומרון — המאה ה 6 לפסה״נ (מוזיאון־ישראל, מחלקת־העתיקות)

אחרי הופעת הס׳, ב־דרך בלתי־ידועה, באור ובאכד כבר באלף ה 3 לפסה״נ, הוא מגיע, ב־2000 לערך, לגבל (תחום השפעת הפרעונים), ומ־כאן הוא מתפשט, באמ־צעות יחסי־גומלין רב־גוניים בין העמים, וב־סיגולים מקומיים, לסוריה, בבל, וכרתים, ומאוחר יותר — לארץ החתים, אשור ויוון. משותף לצורות האלה זוג כנפיים, הנוספות לס׳ בסוריה — מן־הסתם בהשפעה מסופוטמית. גם כסאות המלוכה הפניקיים באלף ה 1 מורכבים מאותם ס״ מכונפים, אולי בהשפעת כסאות־המלוכה המצריים הנישאים ע״ג אריות. ייתכן שדמויות־הכרובים במקרא (השו׳ שמ׳ כה׳ יח—כב; יחז׳ י) הם ס״ מעין אלה.

הסיגנון הבין־לאומי שנוצר במזה״ת במאות ה 9 וה 8 לפסה״נ, ושביטויו בעיקר באמנות הזעירה (שנהבים וכלי־ברונזה של נמרוד, שנהבי שומרון), הגיע ליוון במאה ה 7, ונקלט באמנות היוונית בתקופת „התמזרחותה״. כך נקלט גם הס׳, מכונף, ולרוב בצורת נקבה, הן כעיטור לכדים וכלי־נשק, הן כמצבות־קבר. התפתחותו הסיגנונית מן הצורות המזרחיות לצורות יווניות קלאסיות מובהקות, לעתים של אשה יפה ביותר, מקבילה להתפתחות הסברו המיתולוגי ע״י היוונים: תחילה הוא נתפס כדמות אכזרית, בעלת אופי שדי (בסיפור על אוידיפוס [ע״ע]), הקוטלת את הנכשלים בפתרון חידתה. אח״כ היא נהפכת למלאך החכם של הצדק האלוהי.

לאמנות האסלאם חדר הס׳ מפרס, כהמשך ישיר לדגמים באמנות האיראנית, שנבעו מהצד האשורי של הסיגנון הבין־לאומי הנ״ל. כאן שימש הס׳ כעיטור לכדים ולאריגים, וכמרכיב בארדיכלות. הופעתו לעתים ליד השמש מלמדת על סמליות סולרית, הקשורה לתחיה, בהתאם למוצאו האיראני ולמקורותיו הקדומים יותר (ר׳ לעיל).

דמותו ופשרו של הס׳ באמנות המערבית מושפעים מנסיונות חוזרים ונשנים להבין את התרבות המצרית. במאה ה 12 וה 13 כבר נוצרו ברומא דגמים של ס״ ע״פ דוגמות מקוריות שנשתמרו שם (ס״ אלה, בעלי המצנפת המלכותית המצרית, מופיעים בארדיכלות הרומנסקית בצד ס״ מכונפים וממין נקבה, שהגיעו לכאן, מן הסתם, דרך האמנות האסלאמית). שטיחים מעוטרים מן המאה ה 16 מורים על נסיון לשלב את הס׳, בסיגנון משועבד לטעם הזמן, במוטיוים אחרים ממוצא מצרי. במיוחד חביב הס׳ על המאה ה 18. הוא מופיע בצורה הממוצנפת, ע״פ הדגמים הרומיים הנ״ל. הן צורתו והן פשרו — סמל השתיקה וההתרחקות מהזמן ומהחולף — מעידים על תפיסה נכונה של גורמים חשובים בתרבות המצרית, אשר נתאפשרה, עוד לפני פענוח ההירוגליפים, ע״י רפרודוקציות טובות של אוצרותיה האמנותיים.

W. F. Albright, *What Were the Cherubim?* (The Bibl. Archaeol. Reader, I), 1961; H. Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 1952; A. Dessenne, *Le S., Etude iconographique*, I, 1957; G. Posener, *A Dictionary of Egyptian Civilization* (ind., s.v.), 1962; E. Baer, *S. and Harpies in Medieval Islamic Art*, 1965; S. Morenz, *Die Begegnung Europas mit Agypten*, 1969²; H. Goedicke, *The Story of the Herdsman* (Chronique d'Egypte, XLV), 1970.

א. ג.־ש.

ספינת־אויר, כלי־טיס קל מן האוויר, ולמעשה — כדור פורח (ע״ע) ממונע, בעל גוף אווירודינמי, משטחי־ייצוב (כנפונים) ואמצעים לשליטה על גובה הטיסה וכיוונה; בעבר שימשה לתעבורה וכיום בעיקר למטרות צבאיות. על ס״א פועל כוח־עילוי סטאטי, לפי חוק ארכימדס (ע״ע נוזל, עמ׳ 926), שניתן לשינוי ע״י השלכת נטל (להקלה) או עיבוי־מים (להכבדה), וכוח־עילוי דינמי, עקב תנועתה דרך האוויר (ע״ע הידרודינמיקה, עמ׳ 87). ס״א מנופחת בגז הליום, שאינו דליק, המסוגל להרים כ $\frac{1}{2}$ ק״ג למ״ק. המעטפת עשויה לרוב מבד, אך מתרבה השימוש בחמרים פלסטיים ואריגים סינתטיים (ע״ע פולימרים). חרטום סה״א מחוזק נגד מעיכה מלחץ־האוויר בשעת הטיסה. ס״א נוחתת על מסלול או נקשרת לתורן, כשהיא מרחפת. מבחינים ב 3 סוגי ספינות אוויר: (א) בעלות גוף רך (סא״ר); (ב) גוף נוקשה־למחצה; (ג) גוף נוקשה. בסא״ר מורכב הגוף ממספר תאים, עשויים חומר גמיש, שניפוחם ללחץ מתאים מקנה לגוף את צורתו. שני תאים (ballonet) ניתנים לניפוח בשעת הטיסה, כדי להעלות את הלחץ הפנימי בעת צורך. ירידת הלחץ החיצוני מאוזנת ע״י פליטת גז. צי אה״ב השתמש בסא״ר ללוחמה נגד צוללות במלה״ע II ובמלחמת־קוריאה. כיום משתתפות סא״ר במערכת אתראת המכ״ם של אה״ב. שדרית קשה, לאורך תחתית המעטפת, מסייעת בשמירת הצורה בס״א נוקשות־למחצה. בס״א נוקשה נשמרת הצורה ע״י שלד, וכונסי־אוויר משווים את הלחץ בתאים הפנימיים עם הלחץ החיצוני.

היסטוריה. מאז המצאת הכדור הפורח ניסו רבים לבנות ס״א. רק ב 1851 בנה ז׳יפאר (H. J. Giffard) מנוע־קיטור קל וחזק למדי, שהותקן ב 1852 בס״א (שארכה היה כ 44 מ׳ וקטרה כ 12 מ׳). ס״א זאת המריאה מההיפודרום בפאריס וטסה במהירות של 6 קשר. הנליין (P. Haenlein) הטיס ב 1872 ס״א עם מנוע שריפה פנימית. בדלק (הגזי) השתמש לניפוח המעטפת. האחים טיסנדריה (Tissan-drier) היו הראשונים שהשתמשו במנוע חשמלי (1883). רנאר ו־קרבס (Ch. Renard, A. C. Krebs) בנו ס״א עם מנוע חשמלי, שב 1884 טסה במסלול מעגלי, שארכו כ 8 ק״מ, וחזרה למקום המ־ראתה. ב 1897 בנה דוד שוורץ את סה״א הנוקשה הראשונה, בעלת גוף מאלומיניום, שהיתה גם סה״א הראשונה עם מנוע־בנזין. הצפלין הראשון (LZ-1) — ס״א נוקשה, שתוכננה ע״י הרוזן צפלין (ע״ע) — הוטס ב 1900. ארכו היה 128 מ׳ וקטרו — 11.5 מ׳; היה לו שלד־אלומיניום והתאים הפנימיים, שהיו עשויים בד־גומי, מולאו במימן. מתחת למעטפה חוברו שתי „קרוניות״, ובכל אחת מהן היה מנוע מחובר ל 2 מדחפים. משקולת מחליקה, שבאמצעותה הורד החרטום או הורם, שלטה על גובה הטיסה. מהירות הטיסה היתה כ 32 קמ״ש. ב 1918 כבר נבנו צפלינים בנפח של כ 68,000 מ״ק; מהירותם היתה כ 130 קמ״ש ותקרת־הרום שלהם — מעל ל 6,000 מ׳. ה„קרונית״ שלהם ניתנה להנמכה, באופן שהצופה, או המפציץ, שישב בה נמצא מתחת לעננים, בזמן שגוף סה״א נמצא מעליהם. ב־1924 חצה הצפלין „לוס אנג׳לס״ את האוקיאנוס האטלנטי. ב 1929 ביקר צפלין בא״י ועורר התרג־שות רבה. באותה שנה הקיף אקנר (H. Eckener) את העולם ב 20 יום, 4 שעות ו 14 דקות. ב 1937 התלקחה ה„הינדנבורג״

ספינת־אוויר מסוג ZPN-1 בנחיתתה בשדה־התעופה אקרון, אוהיו (צילום חיל־הים של אה״ב)

(אָרכה — 245 מ׳) בשעת נחיתתה בניו-ג׳רזי, ו 36 נוסעיה נספו. אחרי אסון זה עברו לשימוש בהליום גם בצפלינים. במלה״ע II נפסקה בניית ס״א נוקשות והפעלתן. ב 1944 חצתה לראשונה סא״ר את האוקיאנוס האטלנטי. ב 1957 שברה סא״ר את שיא השהיה באוויר ללא תדלוק (264 שעות ו 14 דקות) ואת שיא מרחק-הטיסה (15,200 ק״מ). לסא״ר הגדולה-ביותר (הסוג ZPG-3W, נבנתה ב-1958) נפח של כ 42,500 מ״ק.

ע. בן גוריון, תולדות התעופה בעולם, א׳—ב׳, תש״ך; H. R. Cox – T. S. Collins, *Airship Design* (in: Handbook of Aeronautics), 1931; U. S. Navy, *Airship Operations in World War* II, 1946; J. Leasor, *Millionth Chance: The Story of the R. 101*, 1958.

יא. ש.

סְפִּיק, ג׳וֹן הֶנִינְג — John Hanning Speke — (1827—1864), מגלה ארצות אנגלי. היה קצין שוחר הרפתקאות. ביקר עם ר.פ. בֶּרטון (ע״ע) בסומאליה ונפצע שם (1855). ב 1856 הצטרף שוב אל ברטון במסע במזרח-אפריקה ויחד אתו גילה את יַמת טַנגַ-נייקה (ע״ע). שניהם חלו בדרך, אך ס׳ המשיך לבדו צפונה וגילה את ימת ויקטוריה (ע״ע) בקיץ 1858. משחזר ללונדון וטען כי גילה את מקור הנילוס (ע״ע), נתקל באי-אמון, גם מצד ברטון. ב 1864 חזר עם ג׳ימז גרנט למזרח-אפריקה, גילה את מפלי-ריפּוֹן (Ripon) ב-מוצא הנילוס מִימת ויקטוריה, והוכיח כי אמנם מקור הנהר בִימה זו. היה הלבן הראשון באוּגַנדה (ע״ע). נהרג בתאונה באנגליה. כתביו: Journal of the Discovery of the Source of the Nile („יומן של גילוי מקור הנילוס״), 1863; What led to the Discovery of the Source of the Nile („מה הביא לגילוי מקור הנילוס״), 1864.

סַפִּיר (sapphire), אבן-טובה (ע״ע אבנים טובות), אחד מסוגי המִינֶרל קוֹרוּנד (ע״ע), שנוסחתו Al_2O_3. לס׳ גבישים הבולטים בצבעיהם היפים, לרוב כחול עד אינדיגו, הנובעים מנוכחות כמויות קטנות של ברזל וטיטן בתוך הגביש. ידועים גם ס״ בצבעים רבים אחרים. גבישיהם הם פירמידליים, רומבוהדריים, לוחיים או דמויי-חבית, ושכיחים בהם תאומים פוליסינתֶטיים (ע״ע גביש). לס׳ ברק זגוגי עד ברק יהלום; לעתים הוא עשיר בטמינות (inclusions) זעירות, המקנות לו ברק של משי. חללים קטנים מוארכים הנמצאים בתוך ס״ רבים גורמים להחזרת האור בצורת קרני כוכבים, תופעה הידועה בשם אַסטֶריזם. בס״ רבים קיים דיכרואיזם — שינוי הצבע בהתאם לכיווני האור ותכונותיו. צבעי הס׳ משתנים בהקרנה או בחימום.

הס״ הם מרכיבים נדירים של סלעים מאגמתיים (סיאניט, פֶּגמטיט [ע׳ ערכיהם], סלעים בסיסיים), או של סלעים מֶטאמורפיים, בעיקר צפחות או סלעים קרבּוֹנָטיים.

הס׳ מופק בעיקר ממִרבצים קלאסטיים משניים (חולות וחלוקי נחלים) בדרום-מזרח אסיה, באוסטרליה, בהודו, במַדַגסקר, בדרום-אפריקה, בבריה״מ ובאה״ב. משנת 1902 קיימת תעשיה של ס״ ורובינים (ע״ע) סינתֶטיים. הפקתם מבוססת על התכת אבקת Al_2O_3 בלהבת מימן-חמצן ב 2,100°. הטובים ביניהם נמכרים כאבני חן, אך רובם משמשים במבנה של שעונים ומכשירי-מדידה עדינים, וכן כחומר השחזה (ע״ע) וכמחטים בגרַמופונים (ע״ע).

סַפִּיר, משפחה של חוקרים ואנשי-ציבור בא״י. — מבניה:

1) **יעקב הלוי** (1822, אושמיאני [בֶּילוֹרוּסיה] — 1885, ירושלים), ת״ח וחוקר המסורה (ע״ע), נוסע ומחדש הקשר ההיסטורי עם יהדות תימן. ב 1832 עלה לצפת עם הוריו, שהיו מעדת הפרושים, ושם נתייתם. ב 1837 נמלט לירושלים (ע״ע, עמ׳ 322) ולמד בישיבותיה, במיוחד אצל ר׳ י״ז סלנט (ע״ע). רכש ידיעה בערבית, וכנראה גם בגרמנית. בתפקידו כמזכיר עדת הפרושים חיבר שירי-תהילה לנכבדים שביקרו בארץ, ונתפרסם קובץ שיריו לכבוד מ. מונטיפיורי („כנף רננים״; ירושלים, תר״ס). מאמרים רבים הדפיס ב„הלבנון״, שהו״ל חתנו י. ברי״ל (ע״ע). במכתב (מ 1853) מתאר ס׳ 2 כ״י, תלמודי ומקראי, שנמצאו בירושלים, ורושם שינויי-נוסחאות לדוגמה. במכתב ניכרת היטב נטייתו לחקר המסורת ולבדיקת כ״י, ונרמזים בו גם מסעות בא״י. סיפור-מסע ראשון שלו פורסם ב 1854 ב„שומר ציון הנאמן״. ב 1859 נשלח כשד״ר להודו ולאוסטרליה. בהגיעו למצרים, נשלל ממנו רוב כספו, והוא הפליג, תוך סיכון רב, עם עולי-רגל מוסלמים לג׳דה, ומשם המשיך לחודידה. אהבת-אמת נקשרה בינו לבין יהודי פנים-תימן, ובשובו מאוסטרליה ב 1863, ליקט בעֵדֶן חומר נוסף עליהם. את עיקר פרסומו קנה בספרו „אבן ספיר״ — תאור מסעו. ספרו נדפס ע״י חברת מקיצי-נרדמים (ע״ע; א׳—ב׳, 1866—1874), והביא לראשונה את בשורת יהודי תימן למערב. תיאורו מפורט, חי ושוטף, ומשוב-צים בו פיוטים לא נודעים ממשוררי תימן. ס׳ כלל בספר את מחקרו החשוב „כתר תורה״, על „כתר חלב״ (ע״ע מקרא, עמ׳ 294/5), על סמך עדות-ראיה של ר׳ יעקב מלוצין — הראשון שבדק את הכתר ממראה-עיניים. כן נכללו בספר חקירות על כ״י ישנים אחרים של המקרא במצרים, חלב, תימן וקראקא. בחלק ב׳ של ספרו התקיף ס׳ את פירקוביץ (ע״ע) על זיופיו, וטרח להוכיח כי אהרן בן אשר (ע״ע) היה רבני ולא קראי. ליקוט העניינים הנוגעים לתימן, בשם „מסע תימן״, פירסם א. יערי (תש״ה). ס׳ יצא עוד פעמיים (1865; 1873) בשליחות לצפון אפריקה ולאירופה. ב 1873 שלח לתימן את „אגרת תימן השנית״ (ווילנא, תרל״ג), לעודדם במלחמתם במשיח-שקר שקם בתוכם. ס׳ זכה לראות בראשית עלייתם המאורגנת של התימנים לירושלים, ב 1882. ידועה תשובה ארוכה ממנו „עדות ביהוסף״ (מגנצא, תרל״ד) — על עזבון השר נסים שמאמא. ס׳ היה גם מחלוצי חקר הפלשים (ע״ע). בשנותיו האחרונות התמסר לייסוד פתח-תקוה. על שמו נקרא היישוב „אבן ספיר״ בהרי יהודה (נוסד 1950).

י. י. ריבלין, ר׳ י. ס׳ (מאזנים, י״א), ת״ש—תש״א; א. יערי, שלוחי א״י, 820—822, תשי״א; אם המושבות פתח-תקוה, 141—145, תשי״ג; א. ר. מלאכי, איגרת רי״ס אל ר׳ שאול זעליג הכהן (ארשת ה׳), תשל״ב.

2) **אליהו** (1869, ירושלים — 1911, יפו), איש חינוך וסופר; נכדו של (1). עסק בחקר העברית, הערבית וידיעת א״י. ב 1887 התיישב בפתח-תקוה, וב 1889 החל להורות „עברית בעברית״. הנ-הלת ביה״ס בפתח-תקוה, שהעריצה את לשון צרפת ותרבותה, הת-נגדה לכך, וכן התנגדו לכך ההורים, מחסידי ה„חדר״ הירושלמי. יחיד היה בידיעתו את חוקי המסים, הקרקעות והירושה, וב 1900 עבר לעבוד בפקידות יק״א (ע״ע) בסידור ענייני קרקעות. שיא הצלחתו היה סידור תעודות-קניין וקביעת גבולות לאדמת סג׳רה (אילניה). מ 1904 עד מותו עבד כמנהל סניף יפו של בנק אנגלו-פלשתינא (אפ״ק), והיה אחד מ 3 היהודים שעל שמם נרשמה אדמת תל-אביב. ספרו „הארץ״, היה הלֶכסיקון השלם היחיד של שמות יישובים היסטוריים וחדשים בא״י עד הופעת ספרו של י. פרס (ע״ע), ומפת הקיר של א״י, שחיבר קיפרט בגרמנית ועובדה על ידו בעברית, היתה עד 1930 בשימוש בתה״ס והמשרדים. רבים ממאמריו הופיעו בכ״ע.

מ. בן הלל הכהן, ס׳ האיש וס׳ הסופר (בתוך „קבץ מכתבי א. ס׳ ז״ל״), תרע״ג.

3) **יוסף** (1902—1972), בנו של (2), מדינאי ישראלי. למד בביהמ״ד למורים בירושלים; ב 1921 השתתף בהגנה על פתח-תקוה. שקד על פיתוח ענף ההדרים בא״י ולצורך זה למד בחו״ל. ב 1928 נבחר לוועד הפועל של „התאחדות האכרים בישראל״ (ע״ע), והיה פעיל בארגונים כלכליים אחרים של הגוש ה„אזרחי״. ב 1939 נבחר למנהל „פרדס סינדיקאט״, איגוד מגדלי פרי הדר. בשנים 1940—1951 היה ראש עיריית פתח-תקוה ותרם רבות לפיתוחה. ב 1941 נמנה עם מייסדי „האיחוד האזרחי״ והיה אחד מנציגיו ב„ועד-

הבטחון" („ועדת הי"ח"), שנועד לפקח על ענייני הבטחון בארץ. התנגד לפרישת „האיחוד האזרחי" מה„הגנה". היה מראשי ה„ציונים הכלליים" (אח"כ — המפלגה הליברלית), וב 1957 נבחר ליו"ר הנהלת המפלגה. בתפקידים אלה שאף לאחד את ה„ימין" הפוליטי בישראל במפלגה אחת, תחילה עם ה„פרוגרסיווים" (הליברלים העצמאיים) ואח"כ עם תנועת ה„חרות" (ע"ע). מ 1949 עד מותו היה חבר כנסת מטעם מפלגת ה„ציונים הכלליים", המפלגה הליברלית וגוש חירות־ליברלים (גח"ל). ב 1952—1955 היה ס' שר התחבורה ומ 1967 — שר ללא תיק בממשלת האיחוד־הלאומי (ע"ע מלחמת ששת הימים, עמ' 724). ב 1969/70 היה שר המסחר והתעשיה. נפטר באוסטרליה בהיותו חבר משלחת הכנסת שביקרה שם.

ס' נתברך בכושר הנהגה ובכושר ניתוח וניסוח שבאו לידי ביטוי בעיקר בענייני משק וכלכלה. מאמריו בנושאים אלה פזורים בכתבי־עת שונים.

מ.

סַפִּיר, אֶדְוַרְד — Edward Sapir — (1884, לאוּאֶנבּוּרג, גרמניה — 1939, ניוּ־הֵיוֶן, אה"ב), מראשי האסכולה הבלשנית־אנתרופולוגית האמריקנית, יהודי.

למד בלשנות טֶוטונית באוניברסיטת קולומביה ופנה, בהשפעת פרנץ בעז (ע"ע), לחקר אנתרופולוגי־תרבותי, על בסיס בלשני, של האינדיאנים בצפון־אמריקה. מ 1925 פרופסור לאֲנתרופולוגיה ולבלשנות כללית באוניברסיטאות שיקגו וייל. הנסיון לקבץ את לשונות האינדיאנים ל„משפחות" העמיק בס' את ההכרה ששוני במבנה לשונות משקף שוני של תרבות ושל אישיות „פסיכולוגית" ומבנה קונצֶפטוּאֶלי. בניתוח הבלשני ראה כלי לחשיפת מערכות תרבותיות, חברתיות ודתיות. רוב חיבוריו מוקדשים לנושאים אלה, וחלקם לניתוח מושגים בעלי דרגת הפשטה מרובה (כגון Grading: A Study in Semantics [„קביעת דירוגים: עיון בתורת־המשמעות"]; Totality [„כוללות"]). השקפותיו על מהות הלשון ומסקנותיו על קטגוריות־חשיבה אנושיות אוחדו בספרו Language: An Introduction to the Study of Speech („הלשון: מבוא לחקר השפה"). ס' חיבר גם מחקרים בבלשנות פורמאלית והשוואתית „קלאסית" — בתחומי הודו־אירופית, חיתית, יידית, עברית ושמית צפונית־מערבית.

D. G. Mandelbaum (ed.), *Selected Writings of E. S. in Language, Culture and Personality* (כולל ביבל'), 1949; C. F. Voegelin, *E. S.* (in: Th. A. Sebeok [ed.], *Portraits of Linguists*, II, 1966.

סַפִּיר, אַנְדְּרֵי — Andre Spire — (1868, נַנסי — 1966, פאריס), משורר צרפתי ומנהיג ציוני.

בן למשפחה יהודית עתיקה בלוֹרֶן, למד משפטים ומ 1894 הועסק במשרות חשובות בשירות הממשלה, תחילה בתחום המשפטי, ואח"כ במשרד העבודה ובמשרד החקלאות (עד 1926). לאחר פרשת דרֵיפוס הפך ס' ממתבולל לתומך של תנועת־התחיה הלאומית־יהודית. אִרגן את ה Association des jeunes juifs („האיגוד של צעירים יהודים") — לעזרת המהגרים היהודים לצרפת. ב 1918 יסד את הליגה לידידי הציונות; ב 1919 יִצג את ציוני צרפת בוועידת־השלום בפאריס; ב 1920 השתתף במשלחת הציונית לא"י. לאחר חילוקי־דעות עם וייצמן פרש מפעילותו בהסתדרות הציונית, ומ 1932 היה פעיל בקונגרס היהודי העולמי. בימי מלה"ע II מצא מקלט באה"ב. ס' נודע כמנהיג תנועת־התחיה היהודית בספרות הצרפתית של המאה ה 20, וכן כתאורטיקן־ספרות וכמשורר בעל צורות חדשניות. שיריו שופעים רגש והומור ומטיפים לחופש וצדק. באוסף־שיריו העיקרי Poèmes juifs („שירים יהודיים"), 1919; 1959[2], מצליף ס' במתבוללים וקורא להתעוררות יהודית. Samaël (1921) הוא חיזיון דרָמתי על הטוב והרע ועל גורל האדם. בין סיפוריו: Le Rabbin et la sirène („הרבי והסירנה"), 1931. מסותיו חדורות חוש־הביקורת כונסו ב Quelques Juifs et demi-Juifs („כמה יהודים וחצאי־יהודים"), 1928־.

S. Burnshaw, *A. S. and his Poetry*, 1933; P. Aubrey, *Milieux Juifs de la France contemporaine*, 1962; P. Jamati, *A. S.*, (כולל ביבל'), 1962; P. Moldaver, *La Technique poetique d'A. S.*, 1966.

סַפִּיר, מוֹרִיץ (מֹשֶׁה) גוֹטְלִיבּ — Moritz (Moses) Gottlieb Saphir — (1795, לובאשבֶרני [ליד בודאפשט] — 1858, באדֶן [ליד וינה]), סופר ומבקר אוסטרי, יהודי משומד.

ס' היה בן למשפחה יהודית דתית ולמד בישיבות פרשבורג ופראג. כתוצאה מן המפגש עם התרבות הגרמנית נטש את לימודי־הקודש. ב 1823 הוזמן לווינה ע"י אדולף בוירלֶה (Bäuerle), עורכו של כ"ע לענייני תאטרון. בזכות שנינותו וההוּמור שלו היה מקובל ביותר בחוגי־העילית; אולם מאמריו הסאטיריים החריפים־נשכניים רכשו לו גם אויבים רבים והוא הוכרח לעזוב את וינה (1825), ואח"כ גם את ברֶלין ואת מינכֶן. ב 1832 המיר את דתו (לפרוטסטנטיות). שב לווינה ב 1834 ויסד שם את כה"ע Der Humorist (1837—1858). חיצי־ביקרתו ומשחקי לשונו השנונה לא היו עוד מופנים כלפי השלטון, כי אם כלפי חולשות ופגמים של בני־אדם. בתקופה זו הגיעה השפעתו לשיאה. — כתביו של ס' כוללים פֶליטונים, מאמרי־ביקורת על ספרות ותאטרון, מסות, שירים הוּמוריסטיים וסאטיריים, סיפורים, קוֹמֶדיות, מערכונים. כל כתביו פורסמו ב 26 כרכים, 1886—1888.

S. Kösterich, *S.s Prosastil*, 1934; W. Hainschink, *Die witzige Kritik*, 1950.

סַפִּיר (קוזלובסקי), פִּנְחָס (נו' 1907, סובאלקי [פולניה]), מדינאי ישראלי.

ס' למד בסמינר למורים בווארשה, הצטרף להכשרה של „החלוץ", וב 1929 עלה לא"י. הוא התיישב בכפר־סבא, עבד בפרדסיה, והיה ממייסדי „מכון־המים" ו„קופת־מלוה" במקום. ב 1937—1947 היה סגנו של ל. אשכול (ע"ע) ב„חברת־המים" (אח"כ „מקורות"). בתחילת מלחמת העצמאות היה ב„ועדת־הנגב", שהכינה את יישובי הדרום למלחמה; עם פרוץ מלחמת־העצמאות, היה חבר במטכ"ל ובאוגוסט 1948 נשלח לאירופה לעסוק ברכש. ב 1949 מינהו בן־גוריון למנכ"ל משרד־הבטחון, במקום אשכול, שנהיה לראש מחלקת־ההתיישבות בסוכנות היהודית. ב 1951—1953 היה ממונה על הפיתוח במשרדי החקלאות והאוצר ומונה לנציב־המים הראשון בישראל. ב 1953 מינהו אשכול למנכ"ל משרד־האוצר.

בנובמבר 1955 נהיה ס' לשר המסחר והתעשיה. ביוני 1963, כשנהיה אשכול לרה"מ, קיבל ס' גם את תיק האוצר, אך החזיק עוד שנתיים גם בתיק המסחר והתעשיה, עד יוני 1965. באוגוסט 1968, עם בחירתו למזכיר מפלגת־העבודה, התפטר מתפקיד שר־האוצר, ונשאר בממשלה כשר בלי תיק. בדצמבר 1969 סיים את תפקידו כמזכיר מפלגת־העבודה, חזר להיות שר־האוצר, ובספטמבר 1970—מארס 1972 היה גם שר המסחר והתעשיה.

ס' מילא תפקיד מרכזי בכלכלת ישראל ובמיוחד בתיעושה, והשפיע הרבה על התפתחות חברתה. הוא פעל למשיכת הון וידע לתעשיה, ולהפיכתה למקור־פרנסה עיקרי לביסוס יישובי הפיתוח ע"י תיעושם. הוא עודד את הקמתן של תעשיות־יצוא, חתר להשתלבות ישראל במערכת־הסחר של הקהיליה הכלכלית האירופית ולהרחבת ההסכמים עם גוף זה, ולשם השתלבותה של ישראל בסחר הבין־לאומי צמצם את ההגנה על הייצור המקומי מפני יבוא מתחרה. כשר־האוצר סייע בהקמת חברות־השקעה ציבוריות ופרטיות, ודאג להגדיל את יתרות מט"ח ולהשיג מלוות ומענקים מחו"ל. ס' מילא תפקיד חשוב בגיוס השתתפותם של יהודי־התפוצות בביצור מדינת־ישראל וכלכלתה, הוא פעל להקמת מוסדות־חינוך והרחבתם, וחשובה היא תרומתו לביסוס החינוך הגבוה במדינה. כן פעל ס' להרחבת שירותי־הרווחה כדי לצמצם את פער החברה בישראל. למטרה זו גייס כספים מחוץ לתקציבי מוסדות־הציבור המיועדים לקידום החינוך,

הבריאות והדיור, פעולה שעוררה ויכוח ציבורי, אולם נעשתה בידי־עתם של ועדת־הכספים של הכנסת ושל מבקר־המדינה. כשגברו לחצים אינפלאציוניים, העדיף ס׳, משיקולים כלכליים וחברתיים גם יחד, תעסוקה מלאה וצמיחה מואצת של הכלכלה, ולו במחיר אינפלאציה. יחד עם זה, השתדל ס׳, אולם לא תמיד בהצלחה, לבלום את האינפלאציה ע״י ריסון המחירים, הרווחים והשׂכר. הוויכוח על השכר גרם להתנגשויות בינו לבין מזכיר הסתדרות־העובדים, יצחק בן־אהרון.

פנחס ספיר

משנות ה 60 ניכרת השפעתו של ס׳ גם בתחומים מדיניים ומפלגתיים. בתקופת „הפרשה״ נטה ס׳ לצד תומכי פ. לבון (ע״ע), ובעת הפילוג במפלגתו, מפא״י, בעקבות „הפרשה״, היה מתומכיו הראשיים של אשכול וניהל את מסע־הבחירות של המערך ב 1965 (ע״ע א״י [כרך־מילואים, עמ׳ 534/5]). ס׳ נהיה לאישיות מרכזית במפלגת־העבודה, ירש את גולדה מאיר כמזכיר־המפלגה (אוגוסט 1968 — דצמבר 1969), ובמות אשכול (26.2.1969), הביא למינויה לרה״מ. כיום נחשב ס׳ כאחד המדינאים החשובים של ישראל ובעל מקום מרכזי במערך.

ס׳ נחשב לאחד מראשי „היונים״, והתנגד ליצירת עובדות בשטחי יהודה, שומרון, רצועת־עזה וצפון־סיני. הוא הביע דעתו נגד הקמתה של מסגרת מדינית — ע״י הכללת שטחים מאוכלסים ערבים — שבה יעמוד בסכנה צביונה של ישראל כמדינה יהודית.

ע. מ.־ח.

סְפִירָה (אנג׳ era, מלאט׳ aera — ספרה); מונח המציין שיטת רישום כרונולוגית של שנים. ס׳ מתחילה תמיד מתאריך נתון או מוסכם הנקרא תקופה (epoch). הס׳ התפתחה יחד עם תודעת הזמן (ע״ע) של האדם, והיא מקיפה פרק זמן מוגדר בתולדות האנושות, הנבדל מאחרים ע״י משמעות מיוחדת — דתית, היסטורית, מדינית, תרבותית וכד׳. השימוש בס׳ רב בהיסטוריוגרפיה (ע״ע) ובדת.

מסיבות היסטוריות, ביניהן — השפעתן המדינית, הצבאית והכלכלית של מדינות אירופה הנוצריות על ייצוב העולם המודרני, נפוץ כיום בכל חלקי תבל השימוש ב ס פ י ר ת ה נ ו צ ר י ם, שניתן לציינה כס׳ ה„רגילה״. ס׳ זו היא פרי הגותו של דיוניסיוס העָנו (ע״ע) במאה ה 6, ומבוססת על חישוב־לאחור של השנים עד לתאריך הולדתו של ישו, מייסד הנצרות, בשנת 1 לסה״נ. לימים נסתבר, בעקבות חישובים מדויקים יותר, שישו נולד מספר שנים קודם תאריך הלידה שיוחס לו, היינו או בשנת 6/7 או בשנת 4 לפסה״נ. עם זאת נשארה סה״נ הס׳ המקובלת ביותר בשימוש יומיומי בעידן הנוכחי.

להלן, מבחר (ע״פ סדר א״ב) של ס״ חשובות.

1) הס׳ מ א ז ה ו ל ד ת א ב ר ה ם א ב י נ ו. זוהי ס׳ נוצרית־דתית, שהונהגה ע״י אב־הכנסיה אֶוזֶביוס (ע״ע) במאה ה 4 לסה״נ. תאריך המוצא שלה: 2017 לפסה״נ; 2) הס׳ לפי א ו ל י מ פ י א ד ו ת מבוססת על מניין המשחקים האולימפיים, שהתקיימו ביוון אחת ל 4 שנים מאז 776 לפסה״נ. היתה מקובלת מאוד בעולם היווני עד למאה ה 4 לסה״נ; 3) הס׳ ה ב ו ד ה א י ת. תאריכה הקובע היא שנת־מותו של בודהא (ע״ע) ב 544 לפסה״נ. נפוצה בדרומה ובדרום־מזרחה של אסיה; 4) הס׳ לפי בּ ר ו ס ו ס מבוססת על כתביו וחישוביו של הכוהן הבבלי ברוסוס (ע״ע), מהמאה ה 3 לפסה״נ. תחילתה התייחסה לבריאת העולם לפי מסורת הבבלים. היתה נפוצה מאוד בעולם הקדום; 5) ס״ נוצריות מ ב ר י א ת ה ע ו ל ם: א) ספירת אלכסנדריה: לפיה חלה בריאת העולם בשנת 5493 לפסה״נ. היתה בשימוש הכנסיה הקופטית במשך זמן רב; ב) ספירת אַנטיוכיה: קבעה את בריאת העולם בשנת 4490 לפסה״נ. היתה בשימוש העדות הנוצריות הקדומות בסוריה; ג) ספירת קונסטאנטינופוליס (ביזאנטיון) קבעה את הבריאה בשנת 5508 (ור׳ להלן, עמ׳ 234). עדיין משמשת בכמה מפלגי הנצרות המזרחית; ד) ספירת הארכיהגמון אַשֶר: הונהגה ב 1650 ע״י ג׳ון אשר (Ussher), ארכיהגמון אנגליקני באירלנד. הלה חישב כי בריאת העולם חלה בשנת 4004 לפסה״נ. ספירתו היתה מקובלת מאוד בבריטניה, והופיעה בשולי „נוסח המלך ג׳ימז״ של כתבי־הקודש; 6) הס׳ ה ג ר ג ו ֹ ר י א נ י ת קרויה ע״ש האפיפיור גרגוריוס XIII (ע״ע; וע״ע לוח, עמ׳ 349). 7) הס׳ ע״ש ד י ו ק ל ט י ַ נ ו ּ ס (ע״ע). מוצאה בעליית קיסר רומי זה לשלטון בשנת 284 לסה״נ. נקראת גם „ספירת המארטירים״ (הקדושים), בשל רדיפת הנוצרים ע״י קיסר זה. נהוגה עדיין בחבש ובין הקופטים במצרים; 8) ה ס׳ ה ה ו ד י ת הונהגה ע״י המלך סאליוואהאנה (Salivahana), וראשיתה בשנת 78 לסה״נ. עדיין נהוגה, בנוסח מתוקן, ברחבי הודו. מלבדה התקיימו בהודו גם ס״ אחרות; 9) הס׳ ה י ו ל י א נ י ת נקראה ע״ש יוליוס קיסר (ע״ע; וע״ע לוח, עמ׳ 340, ור׳ להלן, הס׳ הרומית); 10) הס׳ ה י ַ פ א נ י ת. השנה הקובעת בה: 660 לפסה״נ, שנת עליית קיסר יפאן הראשון, ג׳ימו, לשלטון. עדיין בשימוש; 11) הס׳ של ה מ ה פ כ ה ה צ ר פ ת י ת היתה בשימוש בצרפת בין התאריכים 22.9.1792—1.1.1806; 12) הס׳ ה מ ו ס ל מ י ת הונהגה בימי הח׳ליף עמר (ע״ע) ותאריכה הקובע הוא שנת 622 לסה״נ, שנת ה„הג׳רה״ (היינו „הגירה״), ז״א, בריחת מֻחַמד (ע״ע) ממכה למדינה. ס׳ זו נהוגה ברחבי העולם המוסלמי. גם היהודים והנוצרים בארצות האסלאם השתמשו בה; 13) הס׳ של ה מ ַ י ה היתה אחת הס״ של אמריקה התיכונה. מחישובים נסתבר כי התאריך ההתחלי בה היה שנת 3641 לפסה״נ; 14) הס׳ של מַ נֶ ת ו ֹ ן המצרי היתה מבוססת על תולדות מצרים, שנכתבו ע״י הכהן מנתון (ע״ע) במאה ה 3 לפסה״נ. זוהי אחת הנודעות בס״, המסייעת לקביעת שושלות ומאורעות במצרים (ע״ע מצרים, עמ׳ 160) הקדומה; 15) הס׳ ע״ש נ ְ ב ו נ א צ ר. ראשיתה ב 747 לפסה״נ, משעלה מלך בבלי זה לשלטון. בימי קדם שימשה ס׳ זו במשך זמן רב כלי־עזר לתוכנים; 16) הס׳ ה ס י נ י ת הראשונה. התאריך הקובע שלה היה שנת 2227 לפסה״נ, בימי שלטון הקיסר האגדי יאאו (Yao). לסין היו גם כמה ספירות שושלתיות; 17) הס׳ ה ס ל ו ק י ת החלה בשנת 312 לפסה״נ, עם כיבוש בבל ע״י סֶלֶוקוס I (ע״ע). היתה בשימוש רב וארוך במערב־אסיה, וכן בין היהודים (ר׳ להלן); 18) הס׳ ה ס פ ר ד י ת החלה בשנת 38 לפסה״נ, בנסיבות שעדיין לא הוברר. היתה נהוגה בחצי־האי האיברי עד 1422, ואז סיגלה לעצמה גם פורטוגל את הס׳ הנוצרית המקובלת; 19) הס׳ ה פ ר ס י ת (הפַרתית) היתה המשך הס׳ הסלוקית (ר׳ לעיל), והחלה ב 248 לפסה״נ בראשית מלכות המלך הפַרתי אַרשַק I (ע״ע אַרשַקיים). תאריכה הקובע השני היה ב 632, בעת עלייתו לשלטון של המלך הסאסאני האחרון יזדגרד (ע״ע). עדיין ידועה באיראן, ובין בני דת פַרסי בהודו; 20) הס׳ ה פ ַ ש י ס ט י ת היתה נהוגה בשנות שלטונו של מוסוליני (ע״ע), 1922—1943. היתה בשימוש בצד הס׳ הנוצרית המקובלת; 21) הס׳ ה ר ו מ י ת. מניינה נמשך משנת יסוד העיר רומי ב 753 לפסה״נ (לפי חישוב ההיסטוריון ורו [ע״ע]). היתה מהחשובות בין הס״ בעולם הקדום. בס׳ זו נהגו לצרף למספר השנה את המלים Ab urbe condita („מאז יסוד העיר״). החָדשים שבס׳ זו שימשו בסיס לס׳ היוליאנית.

מלבד הס״ שנמנו לעיל, נודעו בחלקי תבל שונים ובזמנים שונים, עוד הרבה ס״ אחרות, מהן מקומיות, מהן מוגבלות מבחינת זמן השימוש. ביניהן היו ס״ שהתבססו על מחזורים אסטרונומיים (במצרים, בהודו, באמריקה התיכונה), על עליית שליטים ושושלות

(בסין, בפרס ובממלכות רבות אחרות), על קרבות (פארסאלוס, אק־טיום בעולם העתיק), על כיבושים, אבדן העצמאות או השגתה (בערים ובפרובינציות בימי רומי בקשר עם פעילותם של פומפיוס ואוגוסטוס), ועל מועדי־הכהונות של נבחרי־ציבור (ארכונים, קונסו־לים וכו'), ואפילו על ביקור שליט (אדרינוס קיסר באתונה בשנת 126). ס" מקומיות לרוב היו נהוגות בסוריה ובא"י בימי רומי, ביניהן הס" של ערי הדקאפוליס, של ערי החוף אנטיוכיה, לאודיקיאה, טריפוליס, גבל, בירות, צור, צידון, עכו, עזה, והס" של בית־שאן, בית־גוברין, ועוד. וע"ע כרונולוגיה.

F. Rühl, *Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit*, 1897; F.K. Ginzel, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, I–III, 1906–14; W. Kubitschek, *Grundriss der antiken Zeitrechnung*, 1928; V. Grumel, *La Chronologie*, 1958; E.J. Bickerman, *Chronology of the Ancient World*, 1968.

ס. אי. – פ. פ.

יהודים. רמז מעורפל למצווה לספור „ליציאת מצרים" יש אולי בפסוק „למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים" (דב' טז, ג). מ"מ זוהי הס' היחידית המצויה בתורה: „ברית בין הבתרים" (ברא' טו, יג), מתן תורה (שמ' יט, א), הנדודים במדבר (במד' ט, א) מתוארכים כך. אע"פ שיציאת־מצרים (ע"ע) היתה ביום ט"ו בניסן, נמנית שנת־היציאה מתחילתו של חודש זה (שמ' יב, ב). התאריך היחיד, מחוץ לתורה, לס' זו, מתייחס להקמת מקדש שלמה (מל"א ו, א): „בשמונים שנה וארבע מאות שנה לצאת בני ישראל מארץ מצרים".

הס' המקובלת ביותר עד לימי התלמוד היתה „למלכים". במקרא תוארכו מלכי יהודה למניין מלכי ישראל, ולהפך, אולם אין לדעת אם תחילת הס' חפפה את זמן העליה לשלטון, או שהיה זה תמיד, כהנחת התלמוד, באחד בניסן שלפני ההמלכה.

ס' לגלות בבל („לגלותנו") מצוי בעיקר בספר יחזקאל (ע"ע) — המתחיל את המניין עם גלות יהויכין (ע"ע) (597 לפסה"נ — יחז' מ, א) — אך נרמז גם בספרים אחרים ובמגילות מדבר־יהודה (ע"ע). נראה שראשיתו של מניין זה בי' בניסן 597 (תאריך ההגליה המצוי גם בתעודה בבלית), והתואם כנראה את „ראש השנה בעשור לחודש" (יחז' מ, א).

לפי המסורת היהודית נסתיימה גלות בבל כעבור 70 שנה, ואז, כנראה, מתחילה הס' „לבניין הבית", הנזכרת במשנה (גיט' ח', ה': „כתב... לבנין הבית, לחורבן הבית...") ובתלמוד (ע"ז ט', ע"א), ועדיין היא מתועדת במאה ה11 (מדרש „לקח טוב"). ע"פ המכילתא (בחדש, פ"א) המניין ל„בנין הבית" ו„לחורבן הבית" (ר' להלן) התייחס גם לבית ראשון, ואפשר שגם במשנה הנ"ל הכוונה לבית ראשון. ב„סדר עולם" (ע"ע) מתוארך „בנין הבית" למרבה התמיהה 34 שנים לפני מניין השטרות (ר' להלן).

המקרא מצווה על מניין שמיטין ויובלות (ויק' כה, א—יג). לפי חז"ל (ערכין י"ב, ע"ב) הוחל בס' זו בשנה ה55 ליציאת מצרים והיא נהגה עד חורבן בית ראשון (16 יובלות ו2 שמיטות), אולם אין עדות אם, או כיצד, חושבו מחזורי היובל, וחז"ל — והמחקר החדש — נחלקו בשאלה האם מחזור זה הוא בן 49 או 50 שנה. ספר היובלות (ע"ע) (נ', ד') קובע את בואם של ישראל לא"י בסוף היובל ה50.

עדויות רבות מצויות על מחזורי השמיטה בימי בית שני. זה הוא הבסיס לחישובי דניאל (ט, כב—כז), ולו תפקיד מרכזי בלוח כיתות מדבר יהודה. מקומה המרכזי של ס' זו בולט מנקיטת המספר 70 כמשך גלות בבל (ירמ' כט, י; דה"ב לו, כא; והשו' ויק' כו, לד—לה). שאלה היא אם חלו השמיטות הידועות לנו בשנים 163/4 לפסה"נ ו68/9 לסה"נ, או, כמסתבר יותר, בשנים 162/3 ו69/70. אחרי החורבן התפשט הנוהג לציין את השנה לשמיטה ע"ג מצבות ובמסמכים, ונוהג זה נשתמר, חלקית, עד למאה ה15. התאריך מת־קבל ע"י חילוק השנה „לבריאה" (ר' להלן) ב7. לשם חישובים הנוגעים לימי בית שני ולתקופת התלמוד יש להוסיף שנה אחת למניין „לבריאת העולם" לפני החילוק. לפי „לוח השמיטה" מתחילה השנה תמיד בא' בתשרי.

המניין הסלוקי ידוע כמניין „להפסקת הנבואה", „למלכות יוונים", „לשטרות", או „לאלכסנדרוס". ס' זו נכנסה לשימוש בא"י לראשונה ב200 לפסה"נ לערך. בוטלה ע"י שמעון החשמונאי ב142, אולם נשארה מקובלת בין חלק מיהודי המזרח קרוב ל2,000 שנה. השימוש בו פוחת בהדרגה אחרי שנת 1000 לסה"נ, עם עליית השימוש בס' „לבריאת העולם", אילם הוא נמצא במסמכי הגניזה גם במאה ה13, וגם הרמב"ם השתמש בו. התימנים דבקו בו עד לאחרונה. המניין מתייחס לפלישתו השניה של סלוקוס לבבל באוגוסט של 312 לפסה"נ, אולם בערים שונות במזה"ת רווחו נהגים שונים באשר לתאריך המדויק, ובמקורות יהודיים יש עדות לשני נהגים: זה ששנתו הראשונה א' בתשרי 312 — כ"ט באלול 311, והאחר ששנתו הראשונה א' בניסן 311 — כ"ט באדר 310. בד"כ השתמשו היהודים (להבדיל מהנכרים — שחדשיהם היו מקבילים לחדשים היהודיים) בבבל (וכן תושבי צור) במניין א' ויהודי ירושלים במנין ב'. לפי ספר חשמ"א (א, י) עלה אנטיוכוס ה4 לשלטון ב137 לשטרות, והוא ע"פ מניין ב', שהרי אנטיוכוס הומלך בכסלו של 175 לפסה"נ, ואילו על שימוש במניין א' מעידה כתובת מדורה־אורופוס (ע"ע), שבה נזכרת שנת 2 לקיסר פיליפוס הערבי (ע"ע; פברואר 245–פברואר 246 לסה"נ, שנת 556 לשטרות). טרם נפתרה השאלה אם כך נהגו יהודי בבל גם בימי בית שני, או שמנו אז מניסן 311, כלוח הבבלי בכללו (שׁשוחזר בדייקנות רבה). ביסוד המחלוקת שבין ר' אליעזר ור' יהושע בשאלה אם נברא העולם בניסן או בתשרי (ר"ה י', ע"ב) מונח אולי ההבדל בין מניין שטרות א' וב'. בא"י נהגו שני המניינים. ההלכה התנגדה להם, כשם שהתנגדה למנות „לשום מלכות" שעברה מן העולם (גיט' ח', ה'), אף שלדברי „סדר עולם" (ל'): „בגולה (בבבל) כותבים בשטרות למנין יוונים" וראשיתו של זה בתשרי. יש לציין כי הצדוקים התנגדו למניין לשנות המלכים, שאינו „עברי", והיה זה אחד ממחלוקותיהם עם הפרושים (ידים ד', ח').

„בשנת שבעים ומאה (למניין שטרות) הוסר עול הגוים מישראל, ויחל עם ישראל לכתוב בספרים ובשטרות ,בשנת אחת לשמעון הכהן הגדול ושר הצבא ונשיא היהודים'" (חשמ"א י"ג, מ"א—מ"ב); כלומר, בניסן 142 לפסה"נ הוחל למנות לשמעון ובוטל מניין שטרות. במגילת תענית (לג' תשרי) נזכר מניין דומה ליוחנן הורקנוס („שנת כך וכך ליוחנן כ"ג לאל עליון"; והשו' ר"ה י"ח, ע"ב), שחכמים ביטלוהו כדי שלא לחלל את שם ה' בשימוש חולין. חלוקות הדעות אם היה זה מניין „לחרות", או שנתכוון להחזיר בבואה של הנוהג העתיק של „מניין למלכים".

סופרים יהודיים הלניסטים וסופרי קומראן מנו „מאדם". לפי דמטריוס ואופולמוס (ע"ע) חי אדם 3569 שנים לפני יציאת מצרים, כ1100 שנה יותר מהמקובל במסורת ישראל. מסרתו של יוסף בן מתתיהו דומה אף היא. מסורות אלו מבוססות על הגנאלוגיה של „מאדם עד אברהם" בנוסחי תרגום ה70. אין עדות שמניין זה שימש גם בתעודות, אולם הוא שימש בסיס לחישוב הביזאנטי (עד למאה ה14) המקובל „לבריאה" — שהיתה על־פיו ב21 מארס 5508 לפסה"נ ואח"כ (מהמאה ה7 ואילך) שונה תאריכה ל1 בספטמבר 5509 (והשו' לעיל, עמ' 232).

מנהיגי המרד הגדול (66—73) קבעו מניין חדש, „לגאולת ישראל" (או „לחרות ישראל"), ומונחים אלה שימשו גם במרד בר־כוכבא (132—135). מטבעות המרד הגדול כוללות משנה א' עד ה', והאחרונות הוטבעו בירושלים בין ניסן לאב 70. באזורים רחוקים יותר שימש כנראה מניין זה עד לשנת ח', אם כי לא נמצאה עדות

אחרי שנת ו׳. ממרד בר־כוכבא נמצאו מטבעות מהשנים א׳ וב׳ וכן מטבעות „לחרות ירושלים" ללא ציון שנה, שהוטבעו כנראה בשנת ג׳. מצויים פפירוסים משנים ג׳ וד׳. הוכח שהמניינים הנ"ל נמנים מא׳ בניסן.

לפי יוסף בן מתתיהו שרפו הרומאים את המקדש ב 8 לחודש (26 באוגוסט לערך; לפי חז"ל בט׳ באב של שנת 70), ומכאן מתחיל מניין „ל ח ו ר ב ן". לפי המשנה (גיט׳, שם) גם מניין זה אינו כשר, אולם ב„סדר עולם" (ל׳), נאמר גם פה במפורש: „מכאן והלאה צא וחשוב לחורבן הבית". על שימוש נרחב במניין זה מעידות מצבות בא"י מהמאות ה 4—5, ובאיטליה — מהמאה ה 9. במקורות ספרותיים נדיר השימוש במניין זה אחרי המאה ה 13. כתובות מצוער מתאמות את התאריך לחורבן עם מחזור השמיטה אולם בחוסר עקביות, וכ"כ קיים הפרש של שנה בין המניין לחורבן והמניין לבריאה במצבות מונוסה. יש מסבירים זאת בכך, שהמניין „לחורבן" מתחיל בט׳ באב, כפי שאכן נוהגים התימנים (לפי הק־ ראים — בי׳ באב; וחשו׳ יחז׳ מ, א).

המניין „ל ב ר י א ת ה ע ו ל ם" (וגם: ליצירה) משקף התפתחות חדשה, אף שייתכן שהוא צאצא של המניין „לאדם". הופעתו מאוחרת למדי. ושתי ההתייחסויות הקדומות אליו הן משנת 300 לסה"נ לערך, והשתמשו בו חכמים לציון הקץ: אחרי שנת 4231 לבריאת העולם (469/70 לסה"נ; ע"ז ט׳, ע"ב) או 4291 (529/30 לסה"נ; סנ׳ צ"ז, ע"ב). תיעוד קדום נמצא בכתובת־פסיפס = שזמנה בין המאות ה 5—7 — מסוסיה (ע"ע), אלא שנשתמר בה הציון „ארבעת אל־ פי[ם]" בלבד (ההמשך הרוס). נראה שתחילת שימושו של המניין הזה הוא בא"י. השימוש הקדום ביותר בו בחו"ל הוא בכתובות ע"ג מצבות מונוסה מהמאה ה 9. לאחר שנת 1000 התפשטה ס׳ זו ודחקה בהדרגה את כל האחרות. הרמב"ם (הל׳ גירושין א׳, כ"ז) מכשיר גם את השימוש במניין שטרות, אולם בטוש"ע (אה"ע קכ"ז) הוגבל השימוש בגיטין לספירת הבריאה. לא ידוע מי החל בס׳ זו, אולם הבסיס לחישוביה ברור: הכרונולוגיה של „סדר עולם" + המניינים היהודיים החשובים האחרים, כדלקמן:

מבריאת העולם עד יציאת מצרים (ולא עד בכלל)	2448 שנים
מיציאת מצרים עד לראשית מניין שטרות "	1000 "
מראשית מניין שטרות עד לחורבן בית שני "	380 "
	3828 שנים

למייסד השיטה (בסביבות 4000 לבריאה = 240 לסה"נ) לא היה עניין לחזור ולתארך את העבר, ואת שיטתו הועיד כנראה לשימוש בעתיד, במיוחד לחישובי קץ. כרונוגרפים שהשתמשו במניין „לברי־ אה" לתיארוך העבר לא תמיד הכירו את הבסיס למניין, וע"כ נכשלו ב„תרגומם". לפי יסוד השיטה — שנת א׳ לחורבן = 381 „לשטרות" = 3829 „לבריאה", אולם מלומדים שונים תיארכו בטעות שנה זו כ 3828 לבריאת העולם. באשר לחישוב שווי־הערך לפי הלוח היול־ יאני (ר׳ לעיל): לתאריכים שאחרי שנת 1000 לסה"נ מדויק למדי הפרש של 3760/61 שנה ב„תרגום" ממניין למניין, אולם לפני כן — כפי שמעיד רס"ג — הניחו יהודי בבל כי שנת א׳ לבריאה = 3759/60 לפסה"נ ואילו יהודי א"י הניחו שהיא 3760/61 לפסה"נ. להסברת סטיה זו הוצעו ביה"ב, וכיום, הסברים מסובכים, התולים את הסיבה לסטיה בכך שאדם הראשון נברא בא׳ בתשרי, וקדמו לו חמשת ימי בריאה, שדינם כשנה. אולם, באמת מקורה בכך שבכל המניינים היהודיים, פרט למניין שטרות א׳ שנהג בבבל, מתחילה השנה בא׳ בניסן, וזאת בניגוד לנוהג המקומי, שלפיו נחשבת השנה החדשה מא׳ בתשרי (ר׳ לעיל, עמ׳ 234). בגלל מוצאו הא"י היה גם המניין לבריאה מבוסס במקורו על שנה שראשיתה בא׳ בניסן. אי־שם בין 500—750 לסה"נ עברו גם יהודי א"י והסביבה לחישוב השנים מא׳ בתשרי, כמנהג יהודי בבל, ואת חצי השנה „עיגלו" בהוסיפם שנה אחת למניין הבריאה המקובל. נסיבות מעבר זה עדיין סתומות. לתוספת השנה למניין הבריאה החדש היו תוצאות נוספות: חלה „תזוזה" לאחור של שנה לגבי מחזורי השמיטה, ויהודי בבל איבדו את אימונם בלוח של יהודי המערב.

ח.י. בורנשטיין, תאריכי ישראל (התקופה, ח׳—ט׳), תר"פ—א; צ.ה. יפה, קורות חשבון העבור, תרצ"א; א.א. עקביא (עורך), סדרי זמנים בדברי ימי ישראל, 1943; הנ"ל, הלוח ושמושו בכרונולוגיא, תשי"ג; J. Finegan, *Handbook of Biblical Chronology*, 1964; B. Z. Wacholder, *The Calendar of Sabbatical Cycles During the Second Temple and the Early Rabbinic Period* (HUCA 44), 1973.

ב. וח.

סְפִירוֹת, מונח־יסוד בתורת הקבלה (ע"ע). נטבע לראשונה בספר יצירה (ע"ע), אשר תיאר באמצעותו את עשרת המספרים (או הספרות) „האידאליים", שקדמו לבריאת העולם. ממקורותיה הראשונים של הקבלה ואילך השתמשו המקובלים במונח זה במש־ מעויות רחבות הרבה יותר, ואצלם הוא מציין את 10 השלבים של האצילות הנובעים מן ה„אין־סוף" ומהווים יחד את תחום ההתגלות האלוהית על כל תאריו של האלוהים. כל ספירה מצביעה על אספקט אחד של האל בהופעתו כבורא, ומהווה עולם שלם של אור אלוהי בשלשלת ההוויה. 10 הס׳ יחד מהוות את עץ חס׳, ונתפסות כאחדות דינמית אשר בה מתגלה פעילותו של האל. לדוקטרינה של הס׳ — ע"ע קבלה.

סְפִּירִיטוּאֶל(ז) ((Spiritual[s]), שם כללי לשירי־עם, בעלי תוכן דתי, המקובלים באה"ב. למעשה נכללים במושג זה שלושה סוגים של שירי־עם: הס" „הלבנים", הס" הכושיים ושירי־האמונה.

ה ס" „ה ל ב נ י ם" (White Spirituals) — ראשיתם בפעילותם של מחדשי־הדת ומתקניה במאה ה 18, שכינו את עצמם „המאורות החדשים" (The New Lights). הם ביטלו את שירת־המזמורים המקובלת בכנסיות ומילאו את מקומם בפיוטים מוצרי דורם, שטרם „הוכתמו" בשימוש כנסייתי ממוסד. לשירים אלה הותאמו נעימות עממיות. עד סוף המאה ה 18 נכתבו כ 800 שירים מסוג זה. בראשית המאה ה 19 הוחל הנוהג של זמרה בצוותא בעת מפגשים חברתיים, תחילה במחנות־חחלוצים שבספר המערבי (שהיה אז בלב קנטאקי), ואח"כ ברחבי־המדינה. את השירים המוכרים שרו אנשי־ הקהילה כולם, ואילו שירים מוכרים פחות שר זמר בודד, והקהל הצטרף בפזמון, שהיה שאול פעמים רבות משיר אחר, מוכר יותר. אופן־זמרה זה ושירים אלה, שהועברו ממקום למקום כמסורות חיות ורק מעטים מהם הועלו אז על הכתב, נמצאים ביסוד רבים משירי־ העם האמריקניים ומצורות־הזמרה האמריקניות העממיות, ומהווים את מרבית הס" „הלבנים". ב 1815 הוחל בפרסום השירים בכתב, ומעשרות רבות של קבצים, שיצאו לאור בחמישים השנים שלאחר־ מכן, משמשים עדיין שלושה את מטרתם הראשונה. המפורסם בין אלה הוא „הנבל הקדוש" (The Sacred Harp, 1844), המשמש קהילות בכחצי־תריסר מדינות באה"ב. התפתחות הערים הגדולות במחצית השניה של המאה ה 19 הביאה לחידוש המוסיקה הכנסייתית המקובלת, ואילו הס" „הלבנים" נדחקו לאזורים כפריים מרוחקים. בשנות ה 20 של המאה ה 20 החלה התעניינות מחודשת בס" ה„לב־ נים" ורבים מהם נדפסו מחדש.

ה ס" ה כ ו ש י י ם (Negro Spirituals). — עד למלחמת־האזרחים גילו המוסיקאים עניין מועט בזמרתם של העבדים הכושים. ב 1861 יצאה משלחת צפונית, בראשותו של וו. פ. אלן (W. F. Allen) לפורט־רויאל כדי לחקור את שיריהם של הכושים; ב 1862 יצא בדפוס לראשונה ס׳ כושי („זרום, ירדן, זרום" — Roll, Jordan, Roll); ב 1867 הוציאו חברי המשלחת את פרי־סיורם בספר־הס" הראשון, „שירי־עבדים מאה"ב" (Slave Songs of the United States). בעקבות פרסום הספר החלה התעניינות רבה בשירי־הכושים, התענ־ יינות שטרם פגה. בשנות ה 70 של המאה ה 19 החלו מתארגנות

קבוצות של זמרים כושים, שהפיצו את השירים ברחבי המדינה. שנים רבות היתה מקובלת הסברה כי הלחנים מקורם אפריקני. ה. א. קרבּיל (H. E. Krehbiel) הסיק ממחקריו (1914), שאת הלחנים חיברו הכושים באה"ב. מחקרים מאוחרים יותר בשירי־העם האמרי־קנים גילו, שלמעלה ממחצית הס" הכושים מבוססים על ס" „לבנים", בשינויי מלים או לחן. השינויים העיקריים: קיצור הבתים הארוכים, שימוש בסולמות בעלי מספר קטן יותר של טונים ושימוש מועט יותר במודוס המינורי. הס" הכושיים מצטיינים בשימוש חָפשי בחומר המילולי והמוסיקאלי. הוא־הדין לגבי זַמרים שונים, המפרשים שיר אחד, וכך גם לגבי ביצועים שונים של זַמר אחד. תוכן השירים דתי, ומקובלת התייחסות לחיי היומיום, גם כן באור דתי.

שירי־האמונה (Gospel Songs) — מקורם בצורך, שהור־גש במחצית השניה של המאה ה19, לגשר בין הזמרה הדתית הכנסייתית המסרתית לבין הס" „הלבנים" והכושיים. בניגוד לאלה האחרונים, הרי את שירי־האמונה פייטו והלחינו אנשי־מקצוע ש־הקפידו על המבנה ההרמוני, ולא רק על המבנה המלודי, וצירפו ליוויים כליים. הכתיבה הפוליפונית דורשת מקצועיות רבה יותר בהשמעה מאשר בשני סוגי הס" האחרים, ולפיכך תפוצתם של שירי־האמונה קטנה יותר. המפורסם בין מחברי שירי־האמונה ומ־אספיהם הוא אי.ד. סנקי (I. D. Sankey).

G. P. Jackson, *White and Negro S.*, 1944; G. Chase, *America's Music, From The Pilgrims To The Present*, 1955; E. Southern, *The Music of Black Americans*, 1971.

א. חנ.

סְפִּירִיטוּאַלִיזְם (spiritualism), 1. בפילוסופיה, השקפה מֶטאפי־סית הגורסת שהממשות היא רוחנית ותבונית במהותה (πνεῦμα, νοῦς, λόγος, reason — רוח, נוס, לוגוס, תבונה) ואילו הממשות החמרית היא תוצאה או תופעה של הרוח. לפיכך נחשב הס' מושג נרדף ל„אידיאליזם" (ע"ע), וניגודו הוא ה„מטריאליזם" (ע"ע).

2. מושג מקובל בהקשר דתי וכנסייתי (ecclesia spiritualis [כנסיית הרוח]) — בניגוד לכנסיה הגלויה, והוא מטעים את השפעתה הישירה של „רוח הקודש" ואת תורת הבשורה ע"ש יוחנן, שהאלוהים הוא ה„רוח".

3. המושג מצוי גם בפילוסופיה הצרפתית של המאה ה19, בייחוד במשנתם של מן (ע"ע) דה בירן ושל ז'אן גאספאר פליכס ראוויסון (Jean Gaspar Felix Ravaisson), והוא בא לציין את מכלול הכוחות הפנימיים, ובייחוד הכוחות הרַציונליים של האדם.

4. מונח מקובל בארצות דוברות אנגלית לציון האמונה ברוחות ובמגע עמן. ע"ע ספיריטיזם.

סְפִּירִיטוּאָלִים (Franciscan Spirituals), ע"ע פְּרַנְצִיסְקָנִים; וע"ע נצרות, עמ' 345.

סְפִּירִיטִיזְם (spiritism), אמונה ברוחות ובאפשרות של תקשורת עם עולם הרוחות והנסיון המעשי בסיאנסים (seances ["ישיבות"]) להגיע לידי מגע כזה באמצעות „מתווך" (medium), הנחשב לבעל סגולות לקיום קשר אמצעי עם רוחות נפטרים. להצ־דקת תפיסתו והשקפותיו נדרש הס' לקיומן של תופעות פאראפסי־כולוגיות (ע"ע פרפסיכולוגיה) כגון: טֶלֶפַּתְיה, ראיית הנסתר, ראיית הנולד ועוד. ראשיתו של הס' המודרני (האמונה בעולם הרוחות כשלעצמה עתיקה ומקובלת היתה בפרס, סין, יוון ומצרים) באה"ב ב 1848 כאשר „רוח" ענתה בנקישות על שאלות שונות שהוצגו לה. עד מהרה נפוצו גילויים דומים ברחבי אה"ב; תנועת הס' רכשה לה אלפי חסידים, בייחוד בקרב אלה שבצערם על מות יקיריהם ביקשו נחמה באמונה, שהם יכולים לקיים עמם מגע, וראו בס' הוכחה להישארות נפשות הנפטרים. מאה"ב עברה ההתעניינות בס' לארצות אירופה, במיוחד אנגליה, צרפת וגרמניה. כתוצאה מביקורת של גילויים שונים שנתגלו בסיאנסים ונסיונות הונאה ואחיזת עיניים שנתקבלו ע"י מאמינים כתופעות אמיתיות, נוסדו אגודות שונות ל„מחקר פסיכי" [Society for Psychical Research (בלונדון); American Society for Psychical Research (אה"ב); Institut Métaphysique (צרפת)] שנטלו על עצמן לבחון את אמיתות התופ־עות ולחקרן באמצעות שיטות מדעיות אובייקטיוויות. פאראפסיכו־לוגים רציניים דוחים את התאוריה על הס', המסבירה את התופעות הללו כנגרמות ע"י רוחות מעולם אחר, ומצביעים על הסכנות הצפו־יות למאמיניה מבחינת ההיגינה הנפשית.

תופעות רבות ניתנות כיום לביאור על דרך הפסיכולוגיה ושוב אינן נזקקות להשערה על קיום „עולם הרוחות". ק. ג. יונג (ע"ע) טען כי התופעות האוקולטיות שוכנות באישיות „המתווך", וטענה זו חזרה והועלתה שוב ושוב בעשרות השנים האחרונות. יש להניח כי מדובר בהטלה החוצה של חוויותיו ונסיונותיו של „המתווך" הנזקק לחברת אנשים כדי לבטאם במלים. אם כי לפעמים אף הוגי דעות נודעים הודו בקיומן של תופעות ספיריטיסטיות, לא הוכח הדבר בראיות מדעיות.

א. ציטלין, המציאות האחרת, תשל"ג[2]; C. G. Jung, *Zur Psychologie und Pathologie sogenannter occulter Phaenomene*, 1902; R. Sudre, *Treatise on Parapsychology*, 1960; F. W. H. Myers, *Human Personality and its Survival of Bodily Death*, I–II, 1961; E. Mattiesen, *Das persönliche Überleben des Todes*, I–III, 1962[2]; S. Edmonds, *S.*, 1968; J. A. Pike, *The Other Side*, 1969; W. H. C. Tenhaeff, *Telepathy & Clairvoyance: View on Some Little Investigated Capabilities of Man*, 1972; A. Ford, *Life Beyond Death*, 1972.

חי. ב.

סְפִּירְמַן, צִ'רְלְז אֶדְווֹרְד — Charles Edward Spearman — (1863—1945), פסיכולוג אנגלי. בהשפעתו נעשתה המחלקה לפסיכולוגיה של אוניברסיטת לונדון מרכז עולמי לסטטיסטיקה פסיכולוגית, בעיקר במחקר המְשכל. ע"ס חישובי מִתאמים (קור־לציות) בנה את תורת שני הגורמים (two factor theory) הקיימים בהתנהגותו השכלית של האדם (ע"ע אינטליגנציה, עמ' 936). בכך תרם תרומה חשובה לניתוח גורמים (factor analysis) בתחום הַמְשכל, העמדות ועוד.

בין חיבוריו The Nature of Intelligence and the Principles of Cognition („טיב המשכל ועקרונות ההכרה"), 1927[2]; The Abilities of Man: Their Nature and Measurement (כשרי האדם: טיבם ומדידתם), 1932[2]; Psychology Down the Ages („הפסיכו־לוגיה במהלך הדורות"), 2 כר', 1937.

C. A. Murchison (ed.), *A History of Psychology in Autobiography*, I, 299–333, 1930; J. C. Flugel, *C. E. S.* (Brit. J. Psychol., XXXVII, 1946.

סְפְּלוּלִיִּים (Asaraceae או Aristolochiaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים, מסדרת הספלולניים, הכוללת 7 סוגים וכ 600 מינים של עשבים או שיחים, רבים מהם מטפסים, הנפוצים בעיקר באזורים טרופיים וסובטרופיים. בעלי עלים פשוטים; עלי העטיף לרוב מאוחים ובולטים בגֹדלם, ולעתים בצורותיהם המוזרות; המאב־קים 6, 12, או רבים, לעִתים קרובות מעורים בעמוד־העלי ויוצרים עמודון מרכזי (gynostemium). השחלה תחתית; עלי השחלה (4—6) מאוחים, או כמעט לגמרי מפורדים (בסוג Saruma והקרובים לו). יש הנוהגים לשייך את הס' לסדרות הקרובות לרַנליים או למַגנוליים (הפרימיטיוויות מבין סדרות הדו־פסיגיים), לפי עלי־השחלה המפו־רדים בכמה מן הסוגים. אם כי דעה זאת מסתייעת גם בהימצאותן של תרכובות כימיות משותפות, הרי לס' תכונות נגזרות רבות, כמו שחלה תחתית, קיום עמודון מרכזי, פיתוח צורות־פרח מיוחדות המותאמות להאבקה, המצביעות על היות הס' משפחה מתקדמת. הגדול מבין הסוגים של הס' הוא הספלול (Aristolochia) המונה כ 400 מינים; כן כלול בס' ה Asarum המונה כ 100 מינים. בישראל

מיוצגים הס׳ ע״י 4 מינים של הסוג ספלול. ערכם הכלכלי של הס׳ קטן ביותר: כמה מיני ספלול משמשים כצמחי־נוי, ומינים מסוימים מכל הסוגים משמשים ברפואה העממית, בעיקר באמריקה הדרומית.

סְפְּלִיט (Split, איט׳ Spalato), עיר־נמל ברפובליקה הקרואטית, יוגוסלוויה; 151,900 תוש׳ (1971). מיקומה בחלק המרכזי של חוף הים האדריאתי וקשריה התחבורתיים הנוחים עם פנים־המדינה תרמו רבות להתפתחותה הכלכלית. ס׳ משמשת מרכז מסחרי

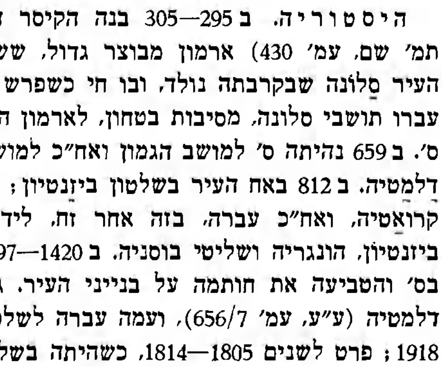
ספליט: הנמל

ומינהלי ראשי לחבל דלמטיה (ע״ע) ויש בה מפעלי תעשיה לייצור מלט, אלומיניום, בניית אניות, מוצרים כימיים וטכסטיל. הנמל טבעי, עמוק־מים ונחשב לשני בגדלו ביוגוסלוויה (אחרי רייקה) מבחינת הקף המטענים. מוצרי היצוא העיקריים הם: מלט, שיש ומוצרי־עץ. ס׳ היא מרכז לתיירות ונופש.

ס׳ צמחה במאה ה 7 סביב ארמון הקיסר דיוקלטינוס (ר׳ להלן). בנייני הארמון המוקפים חומות כוללים מאוסולאום של הקיסר, שהפך לקתדרלה במאה ה 7, ומקדש יופיטר, המשמש בית־טבילה. בקרבת הארמון מצויות כנסיות רבות (מאות 15—17). ס׳ מחוברת בכבישים עם רוב חלקי המדינה ובמס״ב עם הצפון. בקרבתה שדה תעופה.

היסטוריה. ב 295—305 בנה הקיסר דיוקלטינוס (ע״ע ור׳ תמ׳ שם, עמ׳ 430) ארמון מבוצר גדול, ששטחו כ 30 דונם, ליד העיר סלונה שבקרבתה נולד, ובו חי כשפרש מהשלטון. במאה ה 7 עברו תושבי סלונה, מסיבות בטחון, לארמון המבוצר, וסביבו צמחה ס׳. ב 659 נהיתה ס׳ למושב הגמון ואח״כ למושב ארכיהגמון של כל דלמטיה. ב 812 באה העיר בשלטון ביזנטיון; ב 1069 עברה לשלטון קרואטיה, ואח״כ עברה, בזה אחר זה, לידי הנורמאנים, ונציה, ביזנטיון, הונגריה ושליטי בוסניה. ב 1420—1797 שוב שלטה ונציה בס׳ והטביעה את חותמה על בנייני העיר. גורלה היה כגורל כל דלמטיה (ע״ע, עמ׳ 656/7), ועמה עברה לשלטון אוסטריה (1797—1918; פרט לשנים 1805—1814, כשהיתה בשלטון נפוליון), וב 1918 נכללה ביוגוסלוויה. ב 1941 נתפסה בידי צבא איטליה, אך בתום המלחמה שבה ליוגוסלוויה.

י. רו.

מצבה משנת 1883 בבית־הקברות היהודי בספליט (התאחדות הקהילות היהודיות, בלגרד)

קהילה יהודית התקיימה בס׳ (אי־שפלטירא במקורותינו) מראשית התפתחות המקום. בתעודות מ 1397 מוזכר ביכ״נ; מצבות הקבורה הראשונות הן מ 1573. הקהילה גדלה עם בואם של גולי ספרד ופורטוגל, ואח״כ הגיעו יהודים גם מהטריטוריות העותמניות שבבלקן. שתי הקבוצות התמזגו מאוחר יותר לקהילה ספרדית אחת. היו גם כמה משפחות אשכנזיות. יהודי ס׳ היו ברובם סוחרים, רופאים וחייטים, והשלטונות הוונציאניים הגנו עליהם מפני האינקוויזיציה. ב 1592 היה לדניאל רודריגז חלק מכריע בפיתוח הנמל החפשי בס׳ ויהודים הצטיינו בסחר שבין תורכיה לוונציה. סוחרים יהודים מן האימפריה העותמנית שהתיישבו בס׳ נפטרו ממסים שונים, והובטחה להם הגנה. בעת התקפה תורכית ב 1657 הגנו היהודים על מגדל, שנודע אח״כ בשם Posto degl'Ebrei. בראשית המאה ה 18 היו כמה נסיונות, שנכשלו, לנשל את היהודים מסחר המזון ומחייטות. הגזרות שנגזרו בוונציה ב 1738 הוחלו גם על ס׳, ביניהן: הקמת הגטו וכפיית אות־הקלון. בשל ירידתה הכללית של ונציה בשלהי המאה ה 18 ברחו מס׳ משפחות יהודיות רבות, וב 1796 נותרו בס׳ 173 יהודים. המשטר הצרפתי ביטל את הגטו והעניק ליהודים שוויון זכויות מלא. ב 1814 הוגבלה האמנציפציה ע״י השלטון האוסטרי, והיא הוענקה שוב ב 1873. במחצית המאה ה 19 עברו משפחות רבות לאיטליה; בשלהי המאה הגיעו פליטים יהודים מבוסניה.

ב 1941 נמצאו בס׳ 400 יהודים, ביניהם פליטים. הצבא האיטלקי מנע את השמדת היהודים. ביוני 1942 שדד המון את ביהכ״נ, משרדי הקהילה ובתי־יהודים. בלחץ הגרמנים נכלאו פליטים במחנות הסגר איטלקיים באיים הדלמטיים. ב 1943, לפני כניסת הגרמנים לעיר הצטרפו כמה מאות יהודים לפרטיזנים. היתר, $\frac{2}{3}$ מיהודי ס׳, נספו במחנות סימיסטה (Sajmiste), שליד בלגרד, ובישנובק (Jasenovak) — ב 11 במארס 1944. ב 1947 נמצאו בס׳ 163 יהודים, וב 1970 — 120.

G. Novak, *Zidovi u Splitu*, 1920.

ד. פו.

סְפַּלַנְצָנִי, לַצָּרוֹ — Lazzaro Spallanzani — (1729—1799), פיסיולוג איטלקי, מחשובי חוקרי הטבע במאה ה 18. למד משפטים בבולוניה, אבל פנה למדעי הטבע וכיהן כפרופסור ללוגיקה ומטאפיסיקה ואח״כ למדעי־הטבע באוניברסיטות של מודנה ופאוויה.

ס׳ סתר את התאוריה המקובלת בימיו של התהוות ספונטנית של בע״ח (1763—1768), בהרחיבו את עבודת פ. רדי (ע״ע), שכבר הפריך את התאוריה לגבי יצורים נמוכים. בפיסיולוגיה של מחזור הדם (ע״ע) הוכיח ס׳ כי תנועת הדם, הנגרמת ע״י האימפולס מן הלב, נמשכת עד להסתעפויות האחרונות של העורקים; הוא מדד את מהירות תנועת הדם, את הרחבת קוטר צינורות הדם בזמן התכווצות הלב, ועוד. — וע״ע ביולוגיה, עמ׳ 337/8.

A. Castiglioni, *A History of Medicine*, 1947[2]; F. Grondona, *Dagli esperimenti di L. S. sulla digestione, etc.* (Physis, XIII), 1971.

סְפֶּנְדֶר, סְטִיוְן — Stephen Spender — (נו׳ 1909), משורר ומבקר אנגלי. נתחנך באוכספורד והזדהה עם הקומוניזם. ס׳ שואף להכניס חיות חדשה לצורת השירה ולתכניה. מעייניו נתונים בעיקר לאנדרולומוסיה החברתית והתרבותית. שירתו משקפת את המתחים והלחצים הפוליטיים של תקופתו. הוא יוצא מההנחה ששירת האמונה חשובה משירת האישיות. „אמונה" זו אינה חייבת להיות פוליטית, אם גם יחסו למלחמת האזרחים הספרדית (1936—1939) היה בעקביות שמאלני. אחרי מלה״ע II ס׳ זנח את הקומוניזם ואימץ גישה הומנית, לא דוגמטית. יחד עם סיריל קונולי (Cyril Connolly) יסד את כה״ע Horizon („אופק"). בשנים 1953—1966 היה אחד מעורכי כה״ע Encounter („פגישה").

עם ספרי השירה שפרסם נמנים: Nine Entertainments („תשעה בידורים"), 1928; Twenty Poems („עשרים שירים"), 1930; The Still Centre („המרכז הדומם"), 1939; Ruins and Visions („חר־

בות וחזונות"), 1942; Poems of Dedication ("שירי התמסרות"), 1946. ספרי הביקורת שלו הם: The Destructive Element ("היסוד ההרסני"), 1935; The Creative Element ("היסוד היוצר"), 1953; The Making of a Poem ("יצירת שיר"), 1955; The Struggle of the Modern ("מאבק האדם המודרני"), 1963.

ס' חיבר גם ספר אוטוביוגרפי: World within World ("עולם בתוך עולם"), 1951. ב 1938 כתב מחזה מחורז Trial of a Judge ("משפטו של שופט"). — וע"ע אנגלית, ספרות (כרך־מילואים), עמ' 273.

סְפֶנוֹדוֹן (Sphenodon), ע"ע טוּאַטָרָה.

סַפָּנוּת וּכְלֵי שַׁיִט. כלי שיט (כ"ש) — כלי צף שנועד להעביר אנשים ומשא על פני גופי־מים. ספנות (ס') — הענף בפעילות האנושית העוסק בכ"ש והקשור בהם. בין כה"ש: סירה — בד"כ כ"ש קטן ופתוח; ספינה (ספ') — בד"כ כ"ש גדול, בעל סיפון; אניה (א') — ספ' גדולה, בד"כ להפלגה בים.

I. תולדות הס' — ימיהן כימי תרבות האדם. תכופות קדמה הס' אף למרעה ולחקלאות, ויחד עמהם מילאה תפקיד מכריע בהתפתחות התרבות ובעיצובה. כל חברה אנושית שהתפתחה בסמוך למים גילתה שעץ צף עליהם, ולפני שיצר האדם כלי־חרס למד לבנות כלי־שיט (כ"ש) — גזע־עץ חלול או דוברה. כ"ש פרימיטיוויים שימשו לו לדיג, לתחבורה ולהובלה. כמה חברות פרימיטיוויות לא פנו לעיסוק במרעה ובחקלאות, אלא הגיעו לתלות מוחלטת בדיג, שהצריך פיתוח כ"ש. האסקימואים (ע"ע) התפשטו על־פני מרחב עצום, הודות לכ"ש פשוטים למדי וידיעה מדוקדקת של השטח, זרמי־הים, הרוחות ותנאי הס' האחרים באזורם. על השגיהם המפתיעים של הפולינזים — ע"ע פולינזיה; ור' להלן, עמ' 245.

פיתוח כה"ש עד למלוא שכלולם — מקורו דווקא באותן חברות שפנו גם למרעה, לחקלאות ולמלאכה, והס' שימשה אותן למטרות של תחבורה ותובלה. התובלה הימית היא החסכונית והיעילה ביותר: בוצית, שארכה 10 מ', הובילה מטען, שמשקלו 3½ טונות, ודרושים 70 אנשים, שילכו יום ולילה ללא־הפסק, וכ"א מהם ישא 50 ק"ג, כדי להעביר מטען זה. היעילות גדלה אם מוסיפים מפרש פשוט. בימי הקיסרות הרומית היה מחיר ההובלה של מטען תבואה בים מקצה הקיסרות עד קצה שווה למחיר הובלתו ביבשה למרחק של 120 ק"מ.

יתרונה הרב של התובלה הימית, שנשמר עד ימינו, גרם שהס' מילאה תפקיד חשוב ביותר בהתפתחות הסחר, ועמו — בהתפתחות של תעשיה ושל חיי עיר ותרבותה. היא הרחיבה את האופק הגאוגרפי, ורוב התגליות הן השגיה, שהומרצו מטעמי סחר וסקרנות. היא גם העבירה השגי־תרבות, ערכי־תרבות ורעיונות מחברה לחברה. — וע"ע אמריקה, עמ' 175—181; אפריקה, עמ' 347—352; אסיה, עמ' 906—916; אוסטרליה, עמ' 1009—1010; אנטארקטיס, עמ' 376—378; ארקטיס, עמ' 303—310.

לס' נמשכו יסודות שהתקשו להשתלב במסגרות המקובלות של החברה, ושקסמו להם חיי נדודים והרפתקאות. בכך נתנה להם הס' פורקן מועיל, שחררה את החברה מיסודות מערערים־בכוח ותרמה ליציבותה. מצד שני נוצר בנמלים, מרכזיהם של יורדי־הים, הווי, שהצטיין באחידותו בכל החברות ובכל הזמנים, ושגבל לפעמים בעולם־התחתון. עולמה הגברי של הס', על צדדיו השונים, הוליד ספרות־של־ים ושירת־ים, מהומרוס ועד לה. מלויל, ג'. קונרד וג'. לונדון (ע' ערכיהם), ובימינו — נ. מונסרט, א. מקלין, א. מ. פורסטר וס. ס. פורסטר.

היו הוגים, כגון א. ת. מהן (ע"ע), שהדגישו את הקשר בין משטר מדיני לבין עיסוק בס': חברה שהס' אפיינה אותה לא נטתה למשטר של עריצות, והחירות כובדה בה גם אם היה השלטון בה עובר בירושה, או מוגבל לאריסטוקרטים ולפטריצים שבין אזרחיה.

כמה מהשפעותיה של הס' על החברה ברורות, ולעומתן אין הסבר מניח את הדעת מדוע פנו חברות מסוימות לס' ופיתחוה יותר מאחרות: עד למאה ה 16 לא הצטיינו בני בריטניה האיית כיורדי־ים, וגם אח"כ מילאה הס' תפקיד קטן־יחסית בסקוטלנד האיית והמפורצת הרבה יותר מאנגליה. הקיסרות הרומית, שים מרכזי קישר בין חלקיה השונים ושיש המתארים אותה כהתאגדות של ערים, בעיקר ערי־חוף, הוקמה בידי אומה שלא הצטיינה בס'. כל ימיה של הקיסרות היו יוונים, סורים וזרים אחרים מפעילי הס', החיונית לקיומה. הונדלים (ע"ע), לעומתם, שהיו עד לנדודיהם אומה יבשתית, הפכו תוך שנים מספר להתיישבותם בצפון־אפריקה למעצמה ימית אדירה, ו 100 שנים שלטו במערב הימה"ת. כמוהם הצטיינו גם הערבים בתחום הס' תוך זמן קצר בלבד להשתלטותם על המזה"ת.

לרוב התרכזה הס' בכל חברה באזורים מסרתיים: בספרד עסקו בה הבסקים והקטלונים, בצרפת — בעיקר הברטונים, באה"ב — בני ניו־אינגלנד, באנגליה — בני פלימות, בריסטול והל, בגרמניה — בני המבורג, ברמן וליבק. פעמים שאומה שלא הצטיינה בס' נזקקה לשירותם של בני אומה אחרת: הפניקים היה ספניהם של האשורים והפרסים, והיוונים היו זמן רב ספניהם של התורכים. צוותי־ספינות הם גם בימינו בעלי אופי רב־לאומי.

ראשית הס' בימה"ת ובמזה"ת. אין אנו יודעים באלו כ"ש הגיעו לפני 9,000 שנה המתיישבים הראשונים, בני תרבות מסוליתית, לכמה מאיי הים־האגאי, ובאלו כ"ש הגיעו, 1,000 שנה אח"כ, בני תרבות נאוליתית לכרתים ולקפריסין — השג ראוי לציון בתחום הס' בים האגאי, הסוער גם בקיץ. ידיעותינו הראשונות הן על כ"ש ממסופוטמיה וממצרים. נראה שבשני המקומות החל השיט בנהרות ומשם התפשט למפרצי־ים, לבין איים ולאורך החופים.

במסופוטמיה נבנו כה"ש הראשונים מעורות, ובמצרים מקני־גומא. דגם־חומר של אניית־מפרש הקדום ביותר שהגיע לידנו נתגלה בקבר בארידו (ע"ע). התעלות שנכרו במצרים ובמסופוטמיה למטרות־השקיה שימשו גם למעבר כה"ש הרבים, שהיו אמצעי התחבורה והתובלה הכמעט־יחידים למרחקים ארוכים ובינוניים, והרבו להשתמש בהם גם למרחקים קצרים. חאתשפסות (ע"ע) מלכת מצרים הסיעה במורד הנילוס את שני האובליסקים הענקיים, שאחד מהם עודנו ניצב בכרנך, ומשקל שניהם יחדיו היה 700 טונות. במסופוטמיה היה שיעור המועסקים בס' גבוה, וחלק מהיבוא מחו"ל היה מורכב מחמרי־בניין לספינות — כופר, זפת, שלחין ובמיוחד עצים. באלף השלישי לפסה"נ כבר הפליגו ספינות במפרץ הפרסי, ואולי אף — עד לנמלים בג'וגרט, ובמעלה האינדוס עד להרפה (Harappa) שעל נהר ראווי (Ravi).

השיט הימי של המצרים היה מוגבל, בד"כ, לחופי מזרח הימה"ת, אף שהם הפליגו גם בים־סוף ובאוקיאנוס ההודי, ואף חפרו תעלה מהדלתא לים־סוף (ע"ע סואץ, עמ' 460). כבר במאה ה 25 לפסה"נ שלח פרעה סחו־רע צי לארץ פונט, העשירה בבשמים, בחוף סומליה.

ב 3500—1500 לפסה"נ שלטו בימה"ת אנשי־כרתים, הראשונים שניתן לתאר את חברתם ומדינתם כימיות. הם הפליגו בכל מזרח הימה"ת, הים האגאי, בים האדריאטי — עד דלמטיה שבצפון, ובמערב — עד סיציליה ומלטה. בקווים קבועים, כגון בקו שבין כרתים למצרים, העזו ספניהם להפליג בקו ישר, הרחק מהחוף.

אחרי חורבנה של התרבות המינואית בכרתים (באמצע האלף ה 2 לפסה"נ) עלתה חשיבותה של ס' הפניקים, בחוף לבנון וסוריה, ובמיוחד של צור וצידון. בכה"ש המשוכללים יותר שהיו להם הפליגו ספניהם הנועזים למרחקים. סחרו בכל הימה"ת, יסדו בחופיו תחנות־

מסחר ומושבות (וע״ע ים־תיכון, עמ׳ 905/6, ושם מפה), ואף מעֵבר לימה״ת, בגָדֵר (גדס, קדיס) ובמוגַדוֹר (גדר, מגדול, מגדל ?) שבחוף האטלנטי של ספרד ושל מַרוקו. הפֶניקים הפליגו גם להודו, תחילה מהנמלים במפרץ הפרסי ואח״ב, יחד עם צי־ישראל, מעציון־גבר. סמוך ל 600 לפסה״נ יצאה ספינה של הפניקים במצוות פרעה נכה לאורך ים־סוף, וכעבור 3 שנים חזרה דרך הימה״ת. סַפּנֶיה העידו כי ראו את השמש מצהירה בצפון וכי בדרום הרחוק חל החורף בעונת־הקיץ של הימה״ת — משמע שהקיפו את אפריקה. יערות־הלבנון סיפקו לפניקים עצים לבניית כ״ש גדולים, יפים להפלגות ארוכות („אניות תרשיש״).

כעם ימי, ששכן ליד מדינות יבשתיות גדולות וחזקות ממנו, שיתפו הפניקים פעולה עם שכניהם, התנזרו בד״כ משאיפות הת־רחבות ביבשה והיו ספניהם של שכניהם — ישראל בימי שלמה ואחאב, מצרים, אַשור, ולבסוף פרס. בהדרגה עמדו הפניקים מול התחרות גוברת מצד היוונים, במיוחד האִיונים. אולם עוד במאה ה 6 לפסה״נ עלו הפניקים על מתחריהם, ופרעוני מצרים השתמשו בהם לצִים, וביוונים — לצבאם. מושבות היוונים ברחבי המזה״ת נועדו לחקלאות, ורובן לא התפתחו למרכזי סחר, ואילו מושבות הפניקים נועדו מעיקרן למסחר. כששקע כוח הפניקים המשיכו מושבותיהם להתפתח, ובראשן קַרת־חֲדשת. ס׳ בני קרת־חדשת היתה בעיקרה במערב הימה״ת ומעֵבר לו; הם הפליגו לאפריקה המערבית והמַשוו־נית ויסדו בחופיה מושבות (ע״ע חַנו), וסחרו עם איי בריטניה וסקַנדינַוויה. הם חקרו את האוקיאנוס האַטלַנטי, התיישבו באיי האַזורים, ויש סוברים שהגיעו לאמריקה. שמירה על „סודות המק־צוע״ מאפיינת את הס׳ בכללה, ובני קרת־חדשת סגרו את מצרי־גיבּרַלטַר וטיבעו כל כ״ש זר שהפליג מעֵבר להם, כדי למנוע תחרות מצד יריבים.

יריבים אלה היו בעיקר היוונים, שהים מילא מקום מרכזי בתר־בותם (מסע־הארגונאוטים, האודיסֶאה). תחילה גברו על התחרותם של הפניקים בים האגאי עצמו; בים־מַרמַרה ובים השחור לא היו להם מתחרים, ועם שקיעת הפניקים שלטה ס׳־היוונים גם במזרח הימה״ת, אע״פ שהפניקים נהנו מתמיכת הפרסים. בין היוונים עסקו בס׳ האִיונים שבמערב אסיה הקטנה, תושבי־האיים וכמה ערים ביבשת־יוון. בד״כ התבססו משטרים דמוקרטיים באותן ממדינות־יוון שהס׳ התפתחה בהן, ובאַתונה, שבה היה שיעורם באוכלוסיה גבוה מאוד, היו העוסקים בס׳ משענת בטוחה לדמוקרטים: ב 411, כש־השתלטו האוליגרכים על אתונה, החזירו הימאים את המשטר הדמו־קרטי על כנו. היוונים לא היו ספנים נועזים כפניקים, אך ידיעותינו עליהם רבות יותר, כי נשמרו ספרי־מסע ותיאור־חופים (περίπλους) של נוסעים וספנים יוונים. ביניהם היו פיתאס (ע״ע) ממסיליה, שהגיע לבריטניה ולתולה (Θούλη), המזוהה כנורווגיה, איסלנד או שֶטלנד, ונֶאַרכוס, האדמירל של אלכסנדר הגדול, שהפליג משפך האינדוס למפרץ הפרסי.

בימי בית־תלמי חידשה מצרים את שליטתה בים־סוף. ספינות ההודים הגיעו עד עדן, פרקו שם את סחורתן, וספינות המצרים טענון והמשיכו משם צפונה, דרך ים־סוף, והלאה דרך תעלה חדשה שכּרו התלמיים מים זה לנילוס.

במערב הימה״ת פעלו גם האֶטרוסקים, אם כי בתחום מצומצם למדי. הים הטירֶני קרוי על שמם, ונראה שבו היתה להם הֶגמוניה, אך יש עדויות שספינות האטרוסקים הגיעו גם לדרום־גַליה ולספרד.

שכני האֶטרוסקים מדרום, הרומאים, לא הצטיינו בס׳, ורק באמצע המאה ה 3 לפסה״נ, אחרי שכבר היו למעצמה גדולה ששלטה על כל איטליה, החלו לבנות צי. יורדי־הים שלהם היו לרוב בני עמים אחרים, והכתובות, ובמיוחד מצבות־הקבורה ששרדו באוסטיה, נמלה הגדול של רומא, מעידות שתושבי־העיר היו ברובם דוברי־יוונית. ברוֶנה ובמיסנום, בסיסי הצי הקיסרי, מרובות בעיקר מצבות־קבורה של מצרים. חשיבותה של הס׳ התבלטה עוד יותר עם התרחבות האימפֶריה, שכן השליטה בים היתה תנאי הכרחי לשמירת הקיסרות, באֶפשרה להעביר צבא במהירות ממקום למקום, ובהבטיחה דרכי־מסחר, שהיו חיוניות לכלכלת הקיסרות. אספקת התבואה לרומא באה מסיציליה ואח״כ ממצרים ומצפון־אפריקה, והסחר בין חלקיה השונים של הקיסרות גדל לממדים שלא היה להם תקדים. סחר זה התנהל בעיקרו דרך הימה״ת, עורק־החיים של הקיסרות. בשל הנפח הגדול של הסחר, נבנו ספינות ענקיות, שתפוסתן אלפי טונות. הובלת תבואה בכ״ש גדולים היתה כדאית יותר מבקטנים, והובלת משאות כבדים — גושי שיש וגרניט, שנחשבו להכרחיים לפיאור הערים — היתה אפשרית בכ״ש גדולים בלבד. אלה הצריכו הרחבת הנמלים ובניית מִתקנים מיוחדים בהם. בנמלים הגדולים נפרקו הסחורות ורובן הוטענו בכ״ש קטנים, שהפליגו במעלה הנהרות, ובשל קטנם אף יכלו להרחיק בהם עד סמוך למקורותיהם.

בקו־הס׳ החשוב ביותר, מאלכּסנדריה של מצרים לאוסטיה, הפ־ליגו בקיץ גם בלב־ים, ונסיעה מהירה נמשכה 9 ימים. אולם רוב חדשי־השנה הפליגו לאורך החוף, והנסיעה נמשכה זמן רב יותר, ואף היתה פגיעה להתקפות מצד שודדי־ים. הרומאים השקיעו מאמץ רב בדיכוי תופעה זו, ורוב הזמן היתה הס׳ בימה״ת בטוחה מפניה יותר מבכל עת אחרת עד למאה ה 19. ואולם בעתות של התרופפות השלטון המרכזי בקיסרות, מלחמות־אזרחים או מרידות (כגון המרד הגדול ביהודה) חזר שוד־הים לאיים על הס׳. במאה ה 3 שיבשו שודדי־ים פרנקים וגוֹתים את הס׳ בימה״ת. התלות הגוֹברת בס׳ הגדילה את הפגיעות לשיבושים אלה.

ארגון הס׳ בקיסרות היה מסועף ביותר: היו סוכנים לביטוח ימי, חברות למימון הפלגות, והחוק הגדיר ברור את זכויותיהם של בעלי־הספינות, בעלי־המטען והנוסעים, ואת חלקו של כל אחד מהמש־תתפים באניה ברווחיה ובהפסדיה. המשפט הימי הרומי התבסס על חוקי־הים של רודוס (ע״ע ביזנטיון, עמ׳ 378), וקווי־היסוד שלו עברו, דרך המשפט הימי של ברית ההנזה ואנגליה, למשפט הימי המודרני (ע״ע ימי, משפט).

בימי שלטון רומא לא התרחב האופק הגאוגרפי בהרבה. הגילוי

ספינות העולם העתיק. מימין לשמאל: ספינת־מפרש מצרית מגומא — ציור בקבר מצרי (סוף האלף השלישי לפסה״נ); אחת הספינות הצידוניות שברחו מפני סנחריב (701 לפסה״נ); ספינת־סחר רומית (תחריט מקבר בפומפיי)

החשוב ביותר היה עונתיות המונסונים באוקיאנוס ההודי, שגילה היווני היפלוס (ע"ע) שנסחף להודו. גילוי זה פתח את דרך המסחר הימית להודו, ולא לאורך החוף אלא בלב־ים. רומא וסין, שסחרן התנהל דרך „נתיב המשי" המפורסם באסיה המרכזית (ע"ע סין, עמ' 860), ביקשו שתיהן למצוא נתיב אחר, כדי לעקוף את פרתיה, שנטלה דמי־מעבר גבוהים ותכופות לחמה ברומאים ושיבשה את הסחר, אולם גם הסחר הימי בין רומא לסין לא התנהל במישרין אלא בעקיפין, דרך הודו.

ר א ש י ת ה ס' ב מ ז ר ח ה ר ח ו ק. הס' בהודו היא מהקדומות בעולם, ותחילתה בנהר האינדוס ובדלתא שלו. בימי שושלת מאוריה (321—184 לפסה"נ) התפתחה ס' זו במהירות, וכה"ש של ההודים הפליגו למלקה ואינדונזיה במזרח, ולפרס וחופי אפריקה המזרחית — במערב. שליטתם באוקיאנוס הקרוי על שמם היתה ללא עוררין יותר מ 1,000 שנים. כה"ש עוברי־הימים של ההודים היו, כמובן, גדולים, ונמסר, שהגדולים שבהם יכלו להסיע 700 נפש על אספקתן לחצי־שנה.

סין היתה אף היא, במידה רבה, קיסרות המושתתת על דרכי יבשה ומים, אלא שדרכי־המים שלה היו בעיקרן הנהרות והתעלות הרבות שנכרו בה (ע"ע סין, עמ' 864/5), ורק בחלקם היו נתיבי־ים, לאורך החופים. אע"פ שכה"ש שלהם היו מצוינים, ואמצעי־הניווט שלהם משופרים, פיתחו הסינים במידה מעטה־יחסית את הס' ביניהם לבין ארצות אחרות, והשאירוה במידה רבה בידי בני עמים אחרים. הס' בסין לא מיצתה אפוא את מלוא יכלתה לא בשל סיבות טכניות, אלא מפאת גורמים של תרבות ומסורת.

לעומתם, הגיעו המלאים וקרוביהם הפולינזים להשגים מרשימים בכ"ש קטנים ופשוטים בהרבה משל הסינים. נתיב־הס' בין סין להודו עבר במצרי־מלקה, וספינות המלאים מילאו תפקיד חשוב בס' זו. כבר באלף הראשון לפסה"נ התישבו מלאים באיי־הים בדרום־מזרח אסיה, ובמרוצת־הזמן התפשטו על־פני כל האוקיאנוס ההודי, והתיישבו מהפיליפינים ועד למדגסקר, ויחד עם ההודים שלטו באוקיאנוס זה. הפולינזים פעלו באוקיאנוס השקט. כבר במאה ה 5 יישבו יוצאי־טאהיטי את איי־הוויי, וקשרי־ס' התקיימו בין שתי קבוצות האיים.

ה ס' מ ה ת ק ו פ ה ה ב י ז נ ט י ת. במאות ה 4—5 הזניחו קיסרי־רומא את הצי, ודבר זה הקל על הברברים את חדירתם לתחומי הקיסרות ואת השתלטותם על מערבה. ב 439 כבשו הוונדלים, בהנהגת מלכם גיסריך (ע"ע), את קרת־חדשת, בנו צי ונהיו לשליטים בכיפה בכל מערב הימה"ת. סיציליה, סרדיניה, קורסיקה והאיים הבלאריים נפלו בידיהם. אולם ההגמוניה הימית של הוונדלים שימשה במידה רבה לשוד־ים ולפשיטות בכל חופי אירופה בימה"ת, ומבחינה זו שיבשה את הס' הסדירה.

מרכז הפעילות של הס' היתה ביזנטיון. יוסטיניינוס קיסר (527—565) בנה צי חדש, כבש את קרת־חדשת, סיפח את ממלכת הוונדלים, ובעזרת הצי השתלט על איטליה ודרום־מזרח ספרד. הימה"ת חזר להיות, לזמן קצר, למעין ימה פנימית של הקיסרות. כה"ש של הביזנטים היו קטנים בהרבה מכה"ש של הרומאים, לפי שנפח המסחר הצטמצם. צבאות ביזנטיון היו קטנים מצבאות רומא, והובלת תבואה מאלכסנדריה לקושטא לא הצריכה כ"ש גדולים כבתקופה הקודמת. כ"ש הגדול ביותר, המתואר במקורות מהמאות ה 6—7, היה בעל תפוסה של 300 טונות. שוד־חים, שהיה נפוץ הרבה יותר מבימי הרומאים, גרם שדאגו לבנות ספינות שמהירותן רבה, ואלו היו קטנות.

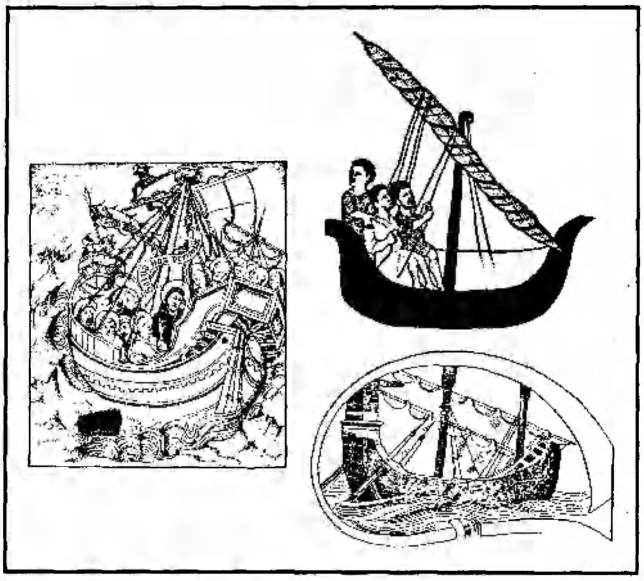
תוך זמן קצר מאוד אחרי שפרצו מהמדבר וכבשו את המזה"ת, הקימו הערבים צי אדיר והפכו ליורדי־ים ראשונים במעלה. כבר ב 655 ניצחו בקרב ימי את הביזנטים, בהשתמשם בתכסיס מיוחד במינו: הם קשרו את כה"ש שלהם בשלשלאות, כדי שאי־אפשר יהיה לפרוץ את קו־החזית שלהם. כבר ב 671 צר צי של הערבים על קושטא, והעיר ניצלה רק ע"י שימוש ב„אש יוונית" (ע"ע מלחמה, עמ' 633). אולם במערב חימה"ת לא עמד כל כוח ממשי מול הערבים, בייחוד אחרי שב 823—828 כבשו את כרתים ומנעו מביזנטיון את האפשרות להגן על נחלותיה במערב. סיציליה, סרדיניה, דרום־איטליה, הבלארים וכל חופה המזרחי של ספרד היו בידיהם, וכן כל חופו הדרומי של הימה"ת. הס' הלא־ערבית נעלמה שם כמעט כליל.

ס' הערבים היתה הגדולה ביותר בהקפה הגאוגרפי מכל שידע העולם עד אז. כה"ש שלהם הפליגו באוקיאנוס האטלנטי — בחופי פורטוגל ומערב־אפריקה — בימה"ת, בים־השחור, בים־סוף, במפרץ הפרסי ובאוקיאנוס ההודי. הם ירשו מהרומאים והביזנטים את נתיב המונסונים מאפריקה להודו, ובהדרגה ירשו את מתחריהם באוקיאנוס זה, ההודים והמלאים; הם הפליגו לאורך חופיה המזרחיים של אפריקה לשפך הזמבזי ולמדגסקר, ובמזרח הגיעו למלקה, לאינדונזיה (ע"ע, עמ' 892) ועד לדרום־סין. מושבה גדולה של ערבים, פרסים ויהודים היתה בקנטון, מרכז הסחר הימי בין המזה"ת והודו לבין סין (ע"ע, עמ' 869).

גם הסינים עצמם החלו נוטלים חלק גדל והולך בקשרי־הס' עם חו"ל. במאה ה 9 הגיעו כה"ש שלהם לפרס, בהפלגות לאורך החוף. במאה ה 13 בנו המונגולים, שליטי־סין, צי חזק, כבשו את מלאיה, סומטרה וחופי מזרח־הודו, ורק סערה עזה, שטיבעה את צים, סיכלה את נסיונם לכבוש את יפן (ע"ע, עמ' 129). מדינת־איים זו לא הצטיינה בס', וכה"ש של היפנים נועדו לדיג, לס' בין איי־יפן לבין עצמם, וכן לשוד־ים בחופי־סין. בסוף המאה ה 16 הקימו היפנים צי, אך ב 1597 הושמד צים בקרב עם הקוראנים — עם שהצטיין בתחום הס' ונטל חלק נכבד בסחר הימי עם סין. במאה ה 15 הגיעו ספינות־סין למרחק הגדול ביותר, ובנצלם את עליונותם המוחלטת בנווטות ובהנדסת אניות, הפליגו צייהם למיצר הורמוז, לעדן ולחופי־אפריקה — עד למוגדישו. מבחינה טכנית יכלו הסינים להשתלט על כל מרחבי האוקיאנוס ההודי, אך לא היה להם עניין בכך — אולי מפאת אפיה „הסגור" של סין, שלא חשה בצורך לקיים קשרים עם חו"ל אלא במידה מצומצמת מאוד. עד סוף המאה ה 15 הוסיפו אפוא הערבים להיות אדוני האוקיאנוס ההודי.

קשרי־ס' מיוחדים במינם היו בין עולם האסלאם לבין סקנדינוויה והים הבלטי. אלה התנהלו באמצעות הויקינגים (ע"ע), שהפליגו בנתיב הדווינה־הוולגה ובנתיב הניווה־הוולחוב־הדניפר, גררו את כה"ש בקטעי־היבשה, ואח"כ חזרו להשתמש בהם ככ"ש של ים בים־הכספי ובים־השחור (ע"ע וריגים). ס' הוויקינגים בצפון ובמערב היתה עוד יותר נועזת: הם הפליגו לכל ארצות מערב־אירופה — לפשיטות־שוד, לסחר ולהתיישבות, השתלטו על תחומים נרחבים בשפך־הלואר (נורמנדי), במזרח־אנגליה, באירלנד, צפון־סקוטלנד ואיי־הצפון (ההברידים, שטלנד ואורקני), גילו את איסלנד וגרנלנד, יישבום וקיימו קשרי־ס' סדירים עמהם, וסמוך לשנת 1000 הגיעו לווינלנד שבצפון־אמריקה וזמן־מה קיימו קשרי־ס' עמה (ע"ע ליף אריקסון). כל תרבותם של הוויקינגים וארחות חייהם היו טבועים בחותם הס'.

ס' י מ י ־ ה ב י נ י י ם. בסוף המאה ה 10 ובמאה ה 11 איבדו הערבים את ההגמוניה הימית שלהם במערב הימה"ת, ועלתה חשיבות הס' של מדינות נוצריות, בעיקר איטליה (ונציה, ג'נובה ופיזה) ואח"כ גם צרפת וקטלוניה (מרסי, ברצלונה). הס' של ערים אלו קיבלה תמריץ גדול והתפשטה גם למזרח הימה"ת במסעי־הצלב. שלטון הצלבנים בא"י, בסוריה ובקפריסין לא היה מתאפשר בלי הס' של ערים אלו. בעקבות מסע־הצלב הרביעי (1204) קמו אימפריות ימיות של ונציה (ע"ע, עמ' 423/4 [מפה]) ושל ג'נובה (ע"ע, עמ' 31/2 [מפה]), ובמאות ה 13—15 היתה גם קטלוניה־ארגון אימפריה ימית גדולה (ע"ע ספרד, עמ' 356).

ספינות מהתקופה הביזנטית ומימי־הביניים: מימין למעלה — סירה ביזנטית, בעלת מפרש לאטיני (המאה ה 9). מימין למטה — ספינה איטלקית, בעלת 2 תרנים, צריח אחורי וחרטום מוגבה (המאה ה 12). משמאל — ספינה צפונית (קאראק), בעלת צריחי תורן, חרטום וירכתיים והגה חריש (המאה ה 15)

העברת ההגמוניה בימה"ת מהערבים לערים אלו היתה הרבה יותר ממעבר גרידא מיד ליד. הימה"ת, שבעת ההגמוניה של הערבים היה חיץ בין ארצות־האסלאם לארצות־הנוצרים, חזר להיות למגשר ומקשר. ערי הנוצרים, ובעיקר ונציה, קיימו קשרי־ס' לא רק בין מדינות הנוצרים לבין עצמן, אלא אף עם ארצות האסלאם, ובראשן מצרים.

הערבים הפיקו אף הם תועלת מפעילות הס' של ערי־הנוצרים, לפי שבאמצעותה נפתחו שוקי־אירופה לתוצרתם ולסחורות דרום־מזרח אסיה. בים־סוף ובאוקיאנוס ההודי נמשכה ההגמוניה של ס'־הערבים. ואולם ככל ששקעה ס'־הערבים בימה"ת וירדה יכלתם להתמודד בים עם הנוצרים, כן פנו יותר ויותר לשוד־ים. דבר זה חל בעיקר על ארצות צפון־אפריקה, שלא היו מסופים לסחר עם מזרח אסיה ודרום־מזרחה. דרך מלחמה זו בנוצרים היתה גם עיסוק ששכרו בצדו, ובמאה ה 16 היו ארצות צפון־אפריקה — לוב, תוניסיה ואלז'יריה („חוף הברברים") — למדינות של שודדי־ים, ועיקר הכנסתן באה להן מתקיפת אניות, ופעמים אף מפשיטה על חופים. פעילות זו של ארצות צפון־אפריקה השתלבה בחלקה במאבק בין תורכיה לבין ספרד וונציה על הימה"ת (ע"ע ח'יר אלדין ברברוסה; לפנטו). ספרד ופורטוגל, ואח"כ הולנד, אנגליה ואף אה"ב, שלחו פעמים־מספר משלחות־עונשין נגד מדינות־השוד, אך בד"כ נהגה כל מדינה ימית לפצות את מדינות־השוד בתשלומי־כסף קבועים, לבל יתנכלו לכה"ש שלה. ב 1818 החליטה הוועידה באכן (ע"ע [ה]ברית [ה]קדושה, עמ' 752) לשים קץ לשוד־ים זה, ועם כיבוש אלז'יר בידי הצרפתים (1830) סולק הפגע.

במימי־הצפון שלטו, כאמור, הוויקינגים, הודות לעוז־רוחם, נסיונם בס' וכה"ש הטובים שלהם; כ"ש, שנבנה כדוגמת כ"ש ויקינגי שנתגלה בגוקסטד (Gokstad), חצה את האוקיאנוס האטלנטי ב 27 יום. הם גם היו היחידים שהפליגו, במתכוון, בלב־ים, ולא לאורך־ההוף בלבד. הס' בצפון־אירופה נועדה לדיג לא פחות מאשר להובלה ולהסעה, לפי שהדגים היו מצרך חיוני באירופה הקתולית של יה"ב, שהבשר היה אסור בה בצום הגדול (Lent) ובימי שישי. בהדרגה התפתחה ס' ענפה בערי ארצות־השפלה, בגרמניה ובים הבלטי. ערי־הס' היו מעוניינות בהבטחת הסחר והס', בין השאר מפני שודדי־ים שהיו מרובים גם בצפון (כגון האחים הויטליים [ע"ע]), ולמטרה זו כרתו את ברית „הנזה" (ע"ע). בים הצפוני ובים הבלטי שלטה ס' ההנזה עד תחילת המאה ה 16.

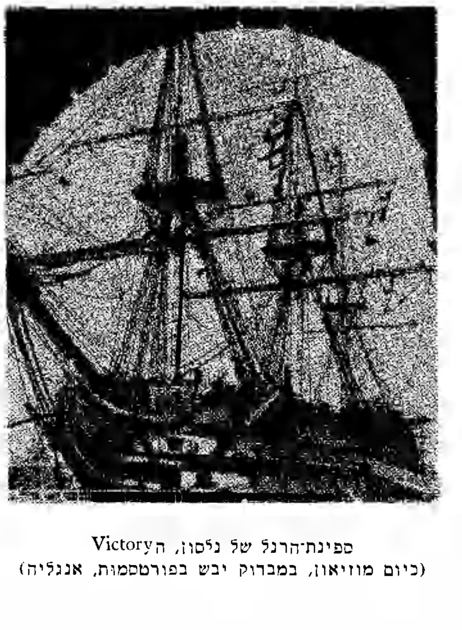
הס' בעת החדשה. פורטוגל, במפגש תרבות הים האיטלקית—קטלונית עם תרבות־הים הצפונית, היתה לאומה ימית מובהקת. כשוכנת לחוף האוקיאנוס האטלנטי, שעדיין לא היה נודע, ולא הרחק מאפריקה, נהיתה פורטוגל הראשונה שריכזה — כמדינה — מאמצים לפיתוח הס' ולהרחבת אופקה הגאוגרפי. במאה ה 15 התפתחו בפורטוגל מדעי־הים (ע"ע הנריקה הספן), ומגלים פורטוגלים גילו איים באוקיאנוס האטלנטי, הפליגו לאורך חופי אפריקה המערבית, וב 1488 הגיעו לכף התקוה הטובה (ע"ע דיאש, ברתולומאו). ב 1498 הקיפו את אפריקה והגיעו להודו (ע"ע וסקו דה גמה).

גילוי זה חולל שינוי עצום בס'. הימה"ת חדל להיות נתיב־הסחר היחיד להודו ולמזרח, וירד משקלה היחסי — אם־כי לא המוחלט — של הס' בו. באוקיאנוס ההודי נהיו הפורטוגלים לשליטים בכיפה, וטיאטאו מפניהם את ס' הערבים, וזו ירדה מאוד ובחלקה עברה — בדומה למה שקרה בשעתו בימה"ת — לעיסוק בשוד־ים, בעיקר בחופי ערב הדרומית. נזקו של שוד־ים זה היה פחות באשר בימה"ת, לפי שבד"כ לא פגע בספינות שהפליגו בלב האוקיאנוס. גם הוא דוכא במאה ה 19.

הפורטוגלים הקימו קיסרות ימית אדירה לאורך כל חופי אפריקה והאוקיאנוס ההודי, עם מאחזים בחופי־סין ובדרום־יפן. הקפה של קיסרות זו היה הגדול ביותר שידע העולם עד אז, אך לא שטחה, כי הפורטוגלים הסתפקו בשליטה על אזורי־חוף ועל איים. אלה היו דרושים להם, לפי שההפלגה בנתיבים כה ארוכים הצריכה תחנות־אספקה לספינות, וכן מעגנים בטוחים מפני אויבים למיניהם.

לעוצמת פורטוגל, שהספינות שלה הולידו קיסרות, מצאה ספרד את עצמה כמעט במקרה שולטת על קיסרות מעבר לים, וכתוצאה מכך פיתחה ס'. ספניה של ספרד היו הקטלונים והבסקים, ולא הקסטילים, שדווקא הם שזכו בקיסרות מעבר לים, כתוצאה מגילוי אמריקה ב 1492, בידי קולומבוס, בן־ג'נובה, וממסעי־תגליות אחרים, כגון של מגלן (ע"ע) הפורטוגלי, שמסעו הקיף את העולם כולו.

יש סוברים שכבר במאה ה 14 הפליגו ספנים פורטוגלים לחופי אמריקה לדיג הקוד, אך שמרו זאת בסוד. כ 40—50 שנה אחרי גילוי אמריקה נהיה האוקיאנוס האטלנטי לנתיב־ס' מרכזי, ובמרוצת־הזמן נהיה לראשון במעלה, והימה"ת ירד למקום השני. אחרי שב 1494 הסכימו ספרד ופורטוגל, בוועידת טורדסיליאס, לחלק ביניהן את הארצות שנתגלו, וברזיל נפלה בחלקה של פורטוגל, ושאר אמריקה — בחלקה של ספרד (ע"ע אמריקה, עמ' 178), ביקשה ספרד למנוע מספינות של עמים אחרים מהגיע לאמריקה. קנאותם של הקסטילים היתה כה גדולה, עד שלא התירו אפילו לבני ארגון ונאווארה — ובהם הקטלונים ו־חלק גדול מהבסקים — לסחור עם אמריקה, וריכזו סחר זה ב„בית־המו"מ" (casa de contratación) של סוויליה, ואולם ס'־ספרד לא יכלה לעמוד במשימה האדירה של קיום הקשר הסדיר עם אמריקה באורח לבדי, תוך סיכול נסיונות מצד מדינות אחרות ליהנות אף הן מקשרים אלה. אנגליה וצרפת היו הראשונות ש־

ספינת־הדגל של נלסון, הVictory
(כיום מוזיאון, במבדוק יבש בפורטסמות, אנגליה)

קראו תגר על המונופולין הספרדי לס׳ עם אמריקה, ואח״כ הצטרפה אליהן הולנד, שעד שנות ה 60 של המאה ה 16 היתה בשלטון ספרד. כיוון שהספרדים החרימו כ״ש זרים שתפסו במימי אמריקה ואסרו את צוותיהם, פנו ספני 3 ארצות אלו לשוד־הים.

שוד ימי זה התנהל בד״כ בלא שממשלותיהן של 3 מדינות אלו יפעלו למניעתו, ופעמים אף בעידודן של ממשלות אלו. גדולי ימאֵיה של אנגליה במאה ה 16, כגון דריק, הוקינז ורלי (ע׳ ערכיהם) עסקו בשוד־ים, שכּוּון נגד הספרדים במימי אמריקה ובנתיבי־הס׳ אליה. ההולנדים עסקו בשוד־ים כחלק ממלחמתם לשחרור לאומי (ע״ע גויזים). כה״ש של שודדי־הים היו חלק חשוב מציי אנגליה והולנד. רק בימי קרלוס III (1759—1788) התירה ספרד לספינות של מדינות זרות לסחור עם מושבותיה. בינתיים התבססו שודדי־ים, בני עמים שונים, בים הקריבי, והאי טורטוגה, השייך כיום לונזואלה, היה מרכזם. בתחילת המאה ה 18 דוכאו שודדי־ים אלה, שכונו בוקנירים (ע״ע).

בצד המאבק עם הספרדים ניסו האנגלים והצרפתים לגלות נתיבי ס׳ חדשים. הצרפתים פנו לצפון־אמריקה, לאגן הסינט לורנס, לאיזור הימות הגדולות והמיסיסיפי־מיזורי. האנגלים פנו דרומה וצפונה משם: לחוף המזרחי של אה״ב של היום — מזה, ולחיפוש „מעבר צפוני־מערבי״ (Northwest passage) לסין — מזה. במקביל לכך חיפשו גם „מעבר צפוני־מזרחי״ (Northeast passage), מצפון ל־רוסיה ולסיביר, ואגב כך גילה ריצ׳רד צ׳נסלר את הדרך לארכאנ־גלסק (1553) ונפתח נתיב־ס׳ בין אנגליה לרוסיה. — „המעבר הצפוני־מערבי״ נתגלה רק ב 1850/3, ורק ב 1969 נעשה נסיון להש־תמש בו כנתיב־ס׳; הנסיון הצליח מבחינה טכנית, ומכלית בת 120 אלף טונות עברה בו, אך הוברר שאינו כדאי מבחינה כלכלית. „המעבר הצפוני־מזרחי״ נתגלה כולו רק ב 1879, ורק ב 1967, בעק־בות מלחמת ששת הימים וחסימתה של תעלת־סואץ, החלו משתמשים בו בחדשי־הקיץ כנתיב־ס׳, בהצלחה כלכלית ניכרת.

ס׳ האנגלים, ההולנדים והצרפתים פעלה גם בימה״ת ובאוקיאנוס ההודי. באוקיאנוס ההודי עלתה הס׳ של מדינות אלו על חשבון פורטוגל, ששקעה בעקבות סיפוחה לספרד (1580—1640). יותר מכולם היטיבו ההולנדים לנצל את שקיעת פורטוגל, וירשו את עמדותיה בברזיל, כף התקוה הטובה, צילון, מלקה ואינדונזיה, וכן קשרו קשרי ס׳ עם יפן; תחנת־המסחר של ההולנדים באי דשימה היתה קשר־הסחר היחיד של יפן אחרי הסתגרותה (ע״ע יפן, עמ׳ 133). בחיפושיהם אחרי שווקים ונתיבי־ס׳ חדשים גילוי יורדי־ים הולנדים את אוסטרליה וניו־זילנד בדרום ואת שפיצברגן בצפון.

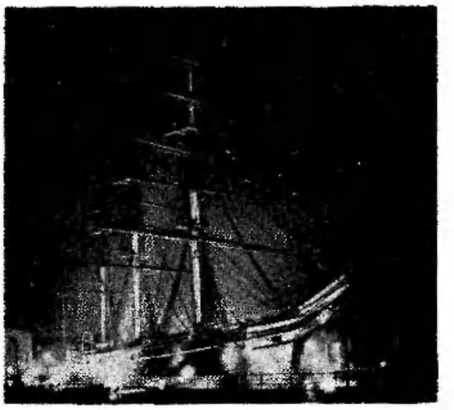
רוב המאה ה 17 תפסה ס׳־הולנד את המקום הראשון במעלה. ההולנדים דגלו ב„ים פתוח״, כל׳, התנגדו לתביעתן של מדינות לשליטה על מים סמוכים להן ששימשו למעבר מים אל ים (ע״ע ה. גרוטיוס). עמדה זו של ההולנדים נבעה מכך, שהדנים במזרח סגרו את הכניסה לים הבלטי ודרשו דמי־מעבר מכ״ש זרים, והאנ־גלים במערב טענו לריבונות במצרי למנש וסינט ג׳ורג׳, והדבר הפריע לס׳־הולנד.

במאבקם עם ההולנדים החריפו האנגלים את „חוקי־השיט״ (Navigation Acts). ס׳ ראויה לשמה — להבדיל מס׳־דיג — התפתחה באנגליה מאוחר, יחסית, משניתן היה להניח לגבי מדינת־איים מפותחת, ואת תחילתה ניתן לראות במסעו של ג׳. קבוט (ע״ע), בשירות סוחרי־בריסטול, לניו־פאונדלנד (1497). ואולם בסיסה של ס׳ זו היה איתן, כי האנגלים יכלו, יותר מהאחרים, לא רק להוביל סחורות אלא גם לספקן מתוצרת עצמם. מלכי אנגליה ביקשו לעודד את פיתוח הס׳, וכבר ב 1381 נחקק „חוק־שיט״, שהתיר לסחור עם אנגליה רק בספינות אנגליות או ספינות ארץ המוצא או היעד של הסחורות. ב 1652 הוחמרו חוקים אלה והוחלו גם על מושבות־אנגליה. „חוקי־השיט״ והמאבק על „הים הפתוח״ היו מהגורמים העיקריים למלחמות בין אנגליה להולנד במאה ה 17. הפעלת חוקי־השיט עוררה תרעומת גם במושבות־אנגליה באמריקה, אך אחרי התקוממותן והקמת אה״ב נחקקו חוקים כאלה גם במדינה החדשה (וע״ע סלדן).

חלק גדול מהס׳ הופעל בידי חברות בעלות זכיון לסחר, כגון „חברות הודו המזרחית״ השונות, „חברות מוסקובי״ — בנתיב הס׳ עם רוסיה, ו„חברות הלוונט״ — בנתיבי הס׳ בימה״ת. החשובות בהן היו „חברות הודו המזרחית״ — של אנגליה, של הולנד ושל צרפת — שהקימו תחילה תחנות־מסחר ונמלים, והאנגלית וההולנדית התפתחו לאימפריות אדירות (ע״ע הדו המזרחית, חברת). בקווי־הס׳ של חברות הודו המזרחית פעלו כה״ש הגדולים והמשוכללים ביותר. כה״ש שפעלו בקווי „חברות הלוונט״ היו קטנים יותר. לצרפת היה יתרון בימה״ת, כמדינה השוכנת לחוף ים זה, וכן הודות למערכת התעלות שנכרו בה במאה ה 17 ובהן יכלו כ״ש לעבור מהאוקיאנוס האטלנטי לימה״ת. ואולם צרפת לא מיצתה יתרון זה, ויורדי־הים העיקריים שלה, הברטונים, הקדישו את מיטב מאמציהם לס׳ האוק־יאנית, כגון עם קנדה דרך הסינט־לורנס (ראה לעיל, עמ׳ 249), ולס׳־הדיג. במאה ה 16 עדיין היתה לוונציה הגמוניה בס׳ בימה״ת. תורכיה, אויבתה של ונציה, עודדה את קשרי־הס׳ עם צרפת ואנגליה, ובמיוחד עם הולנד, ומתחילת המאה ה 17 נהיתה אזמיר למסוף של קשרי־ס׳ אלה, שנטלו את הבכורה מוונציה. „חברות הלוונט״ סחרו גם עם הודו והמזרח: חלק מהמסחר עם ארצות אלו הוסיף להתנהל דרך המפרץ הפרסי ומשם במעלה הפרת, ואח״כ, דרך חלב, לנמלי סוריה, וחלק התנהל דרך ים־סוף עד לסואץ, ומשם דרך היבשה לנמלי הימה״ת. חלק זעיר מסחר זה התנהל, כנראה, אפילו בקו עקבה—עזה: ב 1970 נתגלו ליד אופירה שברי ספינה ערבית, שטבעה בתחילת המאה ה 17. הס׳ בימה״ת סבלה משוד־הים של „הקורסרים״ שבלוב, תוניסיה ואלז׳יריה, וכן גם משודדי־הים של מלטה (ע״ע יוהניטים), שתקפו בעיקר ספינות של התורכים, ובכך מיזגו גם הם מלחמת־מצוה בכופרים עם עיסוק שפרנסתו בצדו. בספינות של הוונציאנים והצרפתים עדיין היו מלחים ששרתו בעל־כרחם, כחלק מריצוי־עונש. באנגליה היו מלחי ספינות־הסוחר בני־חורין, אך בצי־המלחמה שירתו בעל־כרחם מלחים, שנתפסו בידי כנופיות מטעם השלטונות (press gangs). בימי מלחמה נהגו ספינות המלחמה לעצור ספינות־סוחר ולתפוס חלק ממלחיהן לשירותן.

אמסטרדם ולונדון היו המרכזים העסקיים של הס׳ המתרחבת, ופרחו בהן שירותי בנקאות וביטוח. הביטוח היה ידוע כבר בימי חמורבי (ע״ע), הוא פותח בידי הפניקים ובני־רודוס, חודש בערי־הס׳ האיטלקיות (ע״ע בטוח, עמ׳ 192/3), ובסוף המאה ה 17 הגיע למלוא־שכלולו עם התארגנותו של „לויד׳ס (ע״ע) מלונדון״. עם התרחבות הסחר והקמת נציגויות בריטיות ברחבי־תבל השתנה ארגון הס׳. במקום החברות הגדולות, בעלות מונופולין על קו מסוים, קמו חברות קטנות רבות. ב 1813 איבדה חברת הודו המזרחית את המונופולין שלה. בתחילת המאה ה 18 עדיין היו רוב הסוחרים בעלי־הספינות, אך בסופה כבר היתה הפרדה בין חברות־ס׳ לבין חברות־מסחר, וב 1788 הוקם איגוד בעלי־הספינות הראשון.

הס׳ שובשה מאוד במלחמות המהפכה הצרפתית ונפוליון. אחרי המלחמה נהיתה צרפת, שהס׳ שלה ירדה, יחסית, כבר לפני מלחמות אלו, תלויה יותר ויותר בס׳ של נורווגיה ושל הולנד. ס׳־נורווגיה נהיתה, יחסית לתושבי ארץ זו, לגדולה שבעולם, ושירתה צרכי ארצות אחרות. עלתה גם הס׳ של אה״ב, שהתרכזה בעיקר בידי בני ניו־אינגלנד. השיפורים בכה״ש, שהוכנסו במאה ה 19, נבעו במידה רבה מהתחרות בין הבריטים לאמריקנים. אחרי השתחררות המושבות האמריקניות סגרה בריטניה את נמליה ונמלי־מושבותיה בפני ספינות האמריקנים, ואלה מצאו פיצוי בקווים „הניטרליים״. פיתוח ספינות מהירות במלחמת 1812 הקנה לאמריקנים מונופולין בקווי הנוסעים והדואר הטרנסאטלנטיים, ובכלל זה הקווים מבריטניה, וכמות המטען

הספינה האחרונה מסוג קליפר, ה Cutty Sark (כיום מוזיאון, במבדוק יבש בגריניץ׳, אנגליה). ציפוי־הנחושת של קועי־הספינה נועד להגן על העץ מתולעים ומצדפים ולהמעיט את החיכוך

שנשאו כה״ש של האמריקנים התקרבה לזו של הבריטים. גילוי הזהב בקליפורניה (1848), שהביא לידי פיתוח „ה־קליפר״, וביטול חוקי־השיט בבריטניה ב 1849, הגדילו את כושר־התחרות של האמריקנים מול הבריטים. התפתחה ביניהם גם תחרות־מהירות. מלחמת־האזרחים באה״ב והתפשטותה מערבה גרמו לירידה בס׳ האמריקנית, והשליטה בים חזרה לידי הבריטים.

הס׳ המודרנית. אוצרות־הפחם בבריטניה ותעשיית־הפלדה המפותחת שם עזרו בהאדרת הצי הבריטי, עד שב 1880 היתה תפוסת הצי הממונע הבריטי יותר מפי 2 מתפוסת כל הציים הממונעים האחרים. בסוף המאה ה 19 היתה כמחצית התפוסה העולמית (כ 22 מיליון טונה) בידי הבריטים; אה״ב ונורווגיה תפסו את המקומות השני והשלישי. בסוף המאה ה 19 חלה התפתחות מזורזת בס׳ של גרמניה ושל יפן.

המעבר מספינות־מפרש לאניות־קיטור היה הדרגתי ובשנות ה 80 של המאה הקודמת עדיין היתה תפוסת שני הסוגים שווה — כ 11 מיליון טונה לכל סוג. המעבר לאניות־קיטור בקווים הארוכים התעכב, בגלל המחסור בתחנות־תדלוק ובגלל החשש שהפחם והעשן יקלקלו מטענים. גם תנאי־המגורים של הנוסעים היו ירודים יותר באניות־קיטור מאשר בספינות־מפרש. רק הקביעות במועדי הפלגתן והגעתן משכה אליהן נוסעים. פתיחת תעלת־סואץ (ע״ע) — שמפרשיות נאלצו להגרר דרכה — והקמת תחנות־תדלוק (בעדן, למשל), היו הגורם העיקרי לדעיכת ספינות־המפרש. כריתה של תעלת־סואץ הגדילה מאוד את חשיבותו של נתיב־הס׳ בימה״ת ובים־סוף: זו נפגעה מסגירתה השניה ב 1967 (הראשונה היתה ב 1956/7, בעקבות מלחמת סיני), וכ״ש חזרו להקיף את אפריקה במסעם מהמזרח לאירופה. פתיחתה של תעלת פנמה (ע״ע) המריצה את הס׳ בין חלקי־אמריקה לבין עצמם וכן ביניהם לבין אירופה ומזרח־אסיה.

המעבר לאניות־הקיטור גרר שינויים בארגון הס׳. חברות קטנות המשיכו לעסוק בס׳־נוד, אולם הקווים הקבועים (נמלי־יעד ולוחזמנים קבועים מראש) הצריכו מנגנון גדל והולך, והביאו להתאחדותן של חברות קטנות ולתחרות עזה בין החברות הגדולות, שבעקבותיה הוקמה שיטת ה„קונפרנס״ (איגוד בעלי־אניות). ב 1840 התחילו להפליג ספינות־הקיטור של חברת British & American Royal Mail Steam Packet (כיום חברת Cunard) בקו הנוסעים והדואר הטרנסאטלנטי, וב 1855 הצליחה החברה לזכות במונופולין בקו זה. ה„קונפרנס״ הראשון הוקם ב 1875, בקו אנגליה—כלכתה. מטרתו היתה לקבוע מחיר אחיד ולהסדיר את השירות ואת תדירות ההפלגות. בעקבות ביטול „חוקי־השיט״ המגבילים הבריטיים ב 1849, הוכר חופש־השיט בימים כעקרון בי״ל (וע״ע ימי, משפט). התחרות החפשית אפשרה למדינות ימיות רבות, ובהן קטנות כגון נורווגיה, להקים צי־סחר גדול.

עד לאמצע המאה ה 19 הפליג כל קברניט במסלול שבחר ע״ס נסיונו האישי. רק לקראת מלחמת־האזרחים באה״ב פרסם מ. פ. מאורי (Maury) לראשונה אטלס לנווט (Pilot Charts) והוראות־שיט (Sailing Directions), שהדריכו קברניטים בבחירת הדרך המהירה ביותר בין נמלים שונים (בעיקר בצפון האוקיאנוס האטלנטי), תוך התחשבות ברוחות, בזרמים ובגאות־ושפל. ספרים רבים מסוג זה מתפרסמים כיום, לאזורי־עולם שונים ובשמות שונים. קיימים כיום מוסדות המספקים שירותי־מחשב לתכנון מסלול מיטבי של אניות; את המסלול מעדכנים תוך כדי הפלגה, למשל, ע״פ מזג האוויר. המדריך הראשון אִפשר חסכון שנתי של 2 מיליוני ליש״ט לצי האמריקני, ו 10 מיליונים — לבריטי. כבר ב 1855 הומלץ בהוראות־השיט לקבוע נתיבים נפרדים להפלגה מזרחה ומערבה באוקיאנוס האטלנטי הצפוני. הגדלת מספר כה״ש ומהירותם הכריחו את חברות הס׳ לקבל המלצות כאלה, ואמנה בעניין זה נחתמה ב 1898. עם ריבוי ההפלגות באוקיאנוס האטלנטי הצפוני רבו האסונות. כל אסון ימי הביא בעקבותיו הסכמים בי״ל במטרה למנוע הישנות אסון מאותו סוג. אסונות מפורסמים: טביעת ה„ארקטיק״, שהתנגשה עם ה„וסטה״ (1854) — מאז חויבו כ״ש לשאת אורות־ניווט (ירוק בצד־ימין, אדום בצד־שמאל) ופורסמו הוראות־השיט; טביעת ה„אטלנטיק״, שעלתה על סלעי־חוף (1873) — מאז הוחמרו הדרישות בידע־הַנווטות מקציניי־ים; טביעת ה„טיטאניק״, שהתנגשה עם הר־קרח (1912; מתוך 2,224 נוסעים ואנשי־צוות נספו 1,513) — זו גרמה להקמת „הוועדה הבי״ל הראשונה לבטיחות־החיים בים״ (1914). הוועדה החליטה להזיז עונתית את קווי־הס׳, בהתאם לכמות הקרחונים, קראה לכל הברות־הס׳ להצטרף לאמנת קווי־השיט, חייבה לשאת ציוד־הצלה מספיק בכ״ש, קבעה סימנים מוסכמים לקריאה לעזרה והקימה „סיור־קרח בי״ל״; ההתנגשות בין ה„אנדריאה דוריה״ לבין ה„סטוקהולם״ (1956) — הבהירה שאין לסמוך על ציוד אֶלקטרוני בלבד. אסונות מפורסמים פחות תרמו לקביעת כללים נוספים להבטחת השיט — חוקי דרך, חוקי רישוי וביטוח (ר׳ להלן, עמ׳ 275, 278), כללי־טעינה (איסור לערבב סוגי־מטען הגורמים להתלקחות, ככותנה ושמן, למשל) ועוד. ולמרות כל זאת, עדיין רבים האסונות בים (כל שנה טובעים ונהרסים כ 350 כ״ש בתאונות שונות).

שתי מלה״ע — השפעתן היתה דומה: בניית אניות מזורזת בתקופת־המלחמה, כדי לספק את צרכי־המלחמה ולפצות על אָבדן כה״ש (בעלות־הברית בלבד איבדו 6,604 כ״ש אזרחיים, שתפוסתם 12.85 מיליון טון, במלה״ע I, ו 4,787 כ״ש אזרחיים, שתפוסתם 21.20 מיליון טון, במלה״ע II); עודף כ״ש ומשבר בענף־הס׳ — מיד אחרי המלחמה, והתאוששות אטית אח״כ.

עד תחילת המאה ה 19 עסקה הס׳ תמיד — פרט לימי הקיסרות הרומית — בהובלת מטענים שנפחם קטן ומחירם גבוה; משנות ה 40 של המאה ה 19 החלה הס׳ לעסוק יותר ויותר בהובלת מטענים רבי־נפח — כגון תבואה, פחם ועצים — למרחקים ארוכים, טראנסאוקיאניים. צפון־מערב אירופה המתועש קיבל את תבואתו מצפון אמריקה ודרומה, או מנמלי הים־השחור של רוסיה, דרך הימה״ת. ב 1875 נבנתה אניית־הקירור הראשונה, והוחל בהובלת בשר, תוצרת־חלב ובננות בקווים טראנסאוקיאניים — מארגנטינה, אורוגווי, אוסטרליה וניו־זילנד לבריטניה.

הגדלת הסחר הימי היתה איטית עד 1950, אך בין 1950 ל־1971 גדל הסחר הימי העולמי כמעט פי 5 והצי העולמי התרחב כמעט פי 3. מקור הפער בין התרחבות הסחר לבין התרחבות הצי הוא בהגדלת מהירות־האניות ויעילות־השינוע בנמלים.

הגדלת הכמויות של כל סוג סחורה אִפשרה הבחנה הולכת־וגדלה בין סוגי כה״ש. אם בעבר הובילה כל אניה נוסעים ומטענים מכל הסוגים, החלו להבחין לא רק בין אניות נוסעים ומטען, כי־אם בין אניות לסוגי־המטען השונים — בעיקר למטען נוזל ולמטען יבש. גם הובלת מטען יבש עוברת לאניות מיוחדות, בעיקר אניות־צובר למטענים בתפזורת (ור׳ להלן, עמ׳ 253/4, 270).

הקשיים בשינוע יחידות-הובלה קטנות והוצאות-השינוע הגדולות, בעיקר בארצות המפותחות (באה"ב גבוהות הוצאות-השינוע מהוצ־אות ההובלה הימית) הניעו, בשנות ה 50 וה 60, את בעלי-האניות לחפש אחרי שיטות יעילות-יותר. הפתרון נמצא בהאחדת המטענים, במשטחים ובעיקר במכולות (containers). השינוע במכולות מחייב התארגנות מיוחדת בנמל (ע"ע). באניות-משא רגילות משנעים, בד"כ, 700—1,000 טון ביממה, ואילו באניית-מכולה ענקיות משנעים 20,000 טון ביממה ויותר, והן אינן מתעכבות בנמל יותר מיום או יומיים. אנית-משא רגילה עם כמות מטענים דומה היתה מתעכבת בנמל כחודש. מספר אניות-המכולה הנמצאות בבניה גדול. אניות חד-מטעניות אחרות, שהתפתחו בשנות ה 50, הן אניות להובלת גז נוזל (מקורר ל -160°) ולהובלת כימיקלים (משנות ה 60); אניות אלה הן בין היקרות בעולם. גם מספר אניות-הקירור גדל והולך, כדי לספק את הדרישה הגדלה לבשר, ירקות ופירות.

צ י - ה נ ו ס ע י ם התפתח מאוד בשנים 1860—1960. הגירת מיליונים לאמריקה, אוסטרליה וניו-זילנד, והסעת תיירים, חיילים ואנשי-עסקים גרמו לבנית אניות-נוסעים רבות, גדולות ומהירות. בריטניה, אה"ב, צרפת וגרמניה התחרו על היוקרה של אניית-הנוסעים המהירה ביותר, תחרות שמשכה את לב הציבור. אניות-הפאר הפליגו בעיקר בין אירופה לאה"ב — הקו הרווחי היחיד עבורן — וזאת שעברה את הדרך בזמן הקצר-ביותר זכתה ב"סרט הכחול" (ור' טבלה, להלן, תולדות כה"ש). החברות האמריקניות הדגישו מהירות, הבריטיות — גודל, והגרמניות — נוחות. ב 1957 הוסעו באניות יותר ממיליון נוסעים בין אירופה לאה"ב. עקב הפעלת מטוסי-נוסעים סילוניים במחיר מתחרה באניות, הצטמצם, משנות ה 60, ענף-ס' זה. תפוסת צי-הנוסעים ירדה, מכ 12 מיליון טון ב 1930, ל 10 מיליון טון ב 1963, ול 3 מיליון טון ב 1971. ס' הנוסעים עברה, בעיקר משנות ה 60, לענף הפלגות-הטיולים (cruises) שבהן מודגשים הנו־חות והפאר, על חשבון הגודל והמהירות, ובקווים קצרים — למעבו־רות. נסיון להתגבר על המשבר, ע"י בניית אניות מעורבות לנוסעים ולמשא („ציון" של צים, למשל), לא הוכיח את עצמו.

ה ו ב ל ה י מ י ת ש ל מ ט ע נ י - צ ו ב ר ע י ק ר י י ם

(במיליוני טון)

שנה	סה"כ	עפרות	פחם	גרעינים
1955	155	60	52	43
1962	208	102	53	53
1971	420	252	98	70

העליה העצומה בביקוש לנפט, והמרחקים הגדולים שיש להעבירו בים, חייבו מציאת אמצעי-תובלה יעילים. כבר בראשית המאה ה 20 התחילו להוביל נפט ב מ כ ל י ו ת (במקום חביות). לשיטה ואת נחוצות מערכות אכסון ושנוע מיוחדות בין שדות-הנפט, הנמלים והאניות. תפוסת צי-המכליות עלתה מ 11.5 מיליון טונה ב 1939 ל 110.7 מיליון טונה ב 1973. בשנות ה 60 גדלה ההובלה הימית של נפט במהי־רות, ובסוף העשור הובל יותר נפט, לפי משקל, מאשר כל יתר סוגי-המטען יחד. עד שנות ה 60 בנו בעיקר מכליות, שמעמסן פחות מ 60,000 טון, בגלל הגבלת העומק בתעלת-סואץ. אחרי סגירת התעלה ב 1967 נתברר כי זול יותר להעביר ¼ מיליון טון ומעלה בהפלגה אחת סביב אפריקה מאשר במספר הפלגות דרך התעלה. מעמס רוב המכליות, שנבנו מ 1967, עולה על 200,000 טון.

בסוף שנות ה 50, עם התרחבות הובלת המטענים ב צ ו ב ר, נבנו אניות מיוחדות למטענים אלו. מתקני-שאיבה או מנופי-ענק משנעים עשרות אלפי טון מטען בתפזורת ביממה. שינוע מהיר כזה הצדיק בניית אניות-צובר גדולות, שבנייתן ותפעולן זולים, לטון מעמס, מאשר באניות קטנות. תפוסת צי אניות-הצובר, שהיתה פחות מ 5 מיליון טון בסוף שנות ה 50, הגיעה ל 43.1 מיליון טון ב 1971. בשנות ה 60 האחרונות התפתח סוג-אניות חדש (ore, bulk, oil = OBO), שמסוגל להוביל נפט ומטען בצובר. יפן היא גורם עיקרי בהרחבת ס'-הצובר, משום שהתעשיה היפנית תלויה ביבוא עפרות ופחם. גם תעשיית-הפלדה באירופה ובצפון-אמריקה זקוקה במידה גדלה והולכת לעפרות מעבר-לים, עקב דלדול המכרות באזורי-התעשיה.

בין 1914 ל 1971 חלו שינויים ניכרים בגדלם היחסי של ציי המדינות השונות. ב 1914 היו אנגליה, אה"ב וגרמניה המעצמות הימיות הגדולות. אחרי כל מל"ע גדל צי אה"ב, כתוצאה מבניה מזורזת בזמן המלחמה, כשיתר הציים סבלו אבידות גדולות. יפן, נוסף לגידול הצי, פיתחה גם תעשית-מספנות, ובשנות ה 60 בנתה יותר ממחצית הטונז' העולמי. תפוסת הצי האנגלי אמנם גדלה, אך חלקה היחסי ירד, מ 40% מהצי העולמי ב 1941 — ל 11% ב 1971. גידול הצי הסובייטי מאמצע שנות ה 60 הוא ביטוי לרצונה ליהפך למעצמה ימית. ב 1914 היה בידי „מדינות אחרות" (ר' סוף הטבלה) כ 4% של הצי העולמי, ב 1920 — כ 12%; מ 1949 עד ימינו (1973) מדביק גידול ציי „המדינות האחרות" את הגידול העולמי ועומד על כ 21%. גידול זה מבטא את רצונן של מדינות מתפתחות לקיים צי-סחר בדגלן הן. 55.7 מיליון טונות התפוסה של ציי המדינות האלה היו מפוזרות ב 1973 בין 127 מדינות.

צ י י - ה ס ח ר ל פ י ד ג ל י ם ע י ק ר י י ם

תפוסה במיליון טונה (ברוטו)

(1973 — מ 7.5 מיליון טונה ומעלה)

המדינה	השנה 1914	1920	1949	1971	1.3.1973 (בסוגריים: מכליות)	מספר האניות (1973) (בסוגריים: מכליות)
סה"כ בעולם	45.3	54.4	82.5	247.2	(110.8) 259.8	(6.401) 30.027
1. ליבריה	—	—	0.047	38.5	(25.7) 43.9	(801) 2.179
2. יפן	1.7	2.9	1.5	30.5	(13.0) 32.9	(1.148) 4.396
3. הממלכה המאוחדת	21.0	20.5	22.0	27.3	(14.1) 28.5	(601) 2.136
4. נורווגיה	2.5	2.2	4.9	21.7	(11.8) 23.3	(450) 1.447
5. יוון	0.8	0.5	1.3	13.0	(6.0) 18.0	(304) 1.972
6. אה"ב	5.4	16	27.7	16.2	(4.8) 13.6	(335) 1.332
7. בריה"מ	0.8	0.5	2.1	16.1	(4.0) 12.3	(479) 2.439
8. איטליה	4.1	2.1	2.4	8.1	(3.8) 8.2	(379) 1,069
9. פנמה	—	—	—	6.2	(4.6) 8.1	(231) 1,120
10. גרמניה המערבית	5.1	0.4	0.3	8.6	(1.7) 7.8	(133) 1,640
11. צרפת	1.9	2.9	3.0	7.0	(4.6) 7.5	(158) 538
מדינות אחרות	2.0	6.4	17.25	54.0	(16.7) 55.7	(1.382) 9.759
מתוכן ישראל	—	—	0.0061	0.6	0.7	84

ה ס פ נ ו ת ו ה ת ע ב ו ר ה ה י מ י ת ב י מ י נ ו. ב 1973 הפליג הצי הגדול ביותר תחת דגל ליבריה, הנחשב לדגל-נוחות, כדגל פנמה. בעלי-א" באה"ב ובאירופה משתמשים בדגלים אלה בשל השחרור ממס-הכנסה והאפשרות להעסיק, בזול, ימאים ממדינות מתפתחות. מקומה השני של יפן מבטא את עצמתה הכלכלית. הצי הנורווגי, במקום הרביעי, פועל בעיקר בסחר הבי"ל, בלי קשר עם הסחר הנור־ווגי. ישראל היא במקום ה 38 בטבלת הדגלים.

א ר ג ו ן ה ה ו ב ל ה ה י מ י ת. בימי שלום יכולות א" כל המ־דינות להפליג בכל הימים בלא הגבלות. עקרון זה של ח ו פ ש - ה י מ י ם עלול להביא לתחרות הרסנית בין בעלי-הא". בעיקר עלו־לות להפגע חברות הפועלות בקווים קבועים. איגודי בעלי-הא" (קונפרנסים; מספרם כיום מאות), שהוקמו כדי להלחם בתחרות הפרועה, השיגו הודות להתארגנותם עמדת-כוח לגבי המשתמשים וקבעו מחירי-הובלה לפי ראות עיניהם. פעולות חקיקה בארצות שונות, בעיקר באה"ב, מגבילות את חופש הקונפרנסים בקביעת מחירים ותנאים. בשנות ה 60 התחילו המשתמשים בהובלה-ימית בארצות שונות להתאגד, כדי שיוכלו להתמודד עם הקונפרנסים. המדינות המתפתחות, שלרובן אין צי-סוחר, ביקשו מהאו"ם לפעול נגד ניצולן ע"י הקונפרנסים. פעולות אלו מביאות לחתימת הסכמים בין הקונפרנסים לבין איגודי המשתמשים.

בניגוד לארגון ס'-הקווים בקונפרנסים, קיים שוק חפשי בהובלת נוד (tramp), בעיקר של נפט וצובר. קיימות בורסות (החשובות — בלונדון ובניו-יורק) שבהן נערכים חוזי-ההובלה. המחירים בבורסות אלה נקבעים לפי היצע וביקוש, ומשתנים כדי מאות אחוזים, לעתים קרובות. מחירי ההובלה בקונפרנסים בד"כ יציבים-יחסית.

מדינות שונות (אה"ב, למשל, וגם מדינות באסיה ואפריקה), הפעילו חוקים או תקנות כדי להבטיח לא" בדגלן חלק מסוים ממטעני

הסחר הימי הבין־לאומי
במיליארד טון־ק"מ

סוג המטען	1962	1971
סה"כ	4.356	11.130
דלק גלמי	1.650	6.120
מוצרי נפט	650	770
עפרות ברזל	314	1.100
גרעינים	272	370
פחם	170	470
השאר	1.300	2.300

התפתחות הסחר הימי
ותפוסת צי־הסחר
(מיליון טון; בסוגריים — נפט במכליות)

שנה	סחר ימי עולמי		צי הסחר העולמי	
1912	300		40.5	
1937	490	(105)	65.2	(11.1)
1950	550	(225)	84.5	(17.1)
1960	1090	(520)	179.6	(41.3)
1971	2550	(1280)	247.2	(97.4)

הסחר־הימי שלהן. תקנות־מגן כאלה עוזרות אמנם לצי מתפתח, או לצי שאינו עומד בתחרות במחירים עם ציי העולם — אולם פוגעות בחופש הסחר הבי"ל ובסופו של דבר גוררות מחירי־הובלה גבוהים־יותר מאלה שבשוק החָפשי. צי לאומי מבטיח הובלה גם בשעת־חירום, וחברות ס' לאומיות יכולות גם להשפיע, כחברות בקונפרנסים, על רמה סבירה של תעריפי־הובלה עבור הסחר הימי של מדינתן.

הוותיקה והמפורסמת בין **חברות הסיווג** (ר' להלן, עמ' 266/7) היא חברת לויד'ס בלונדון, שהוקמה ב־1760 (ע"ע לויד'ס; לויד'ס מלונדון) חברות סיווג אחרות: Bureau Veritas (צרפת, נוסדה ב־1828), American Bureau of Shipping (אה"ב), Registro Italiano (איטליה), De Norske Veritas (נורווגיה), Germanischer Lloyd (גרמניה), ועוד. נוסף על ספר־הרישום השנתי, מפרסמות חברות אלה תקנות לבניית כ"ש ומנועים ועוסקות בפיקוח על בנייתם ועל אַחזקתם (ור' להלן, מספנה).

אחדות מחברות הסיווג מוסמכות ע"י ממשלות לספק תעודות תפוסה וכד', בהתאם לאמנת לונדון לקווי־העומס (1966) ולאמנה הבינלאומית לבטיחות בים. תעודה מטעם חברת סיווג היא תנאי ל**ביטוח** הא' והמטען, ובלעדיה קשה לכה"ש לקחת חלק בסחר הימי. כדי לתת תוקף לתעודת־הסיווג נמצא כה"ש בפיקוח שוטף של חברות הסיווג ונבדק לפחות אחת ל־4—5 שנים.

האופי הבי"ל של הסחר הימי מחייב חתימת **הסכמים** וחוזים בי"ל. נהוג ששתי מדינות חותמות חוזים הדדיים, המשחררים כ"ש של כל אחת מהן מתשלום מסים בנמלי האחרת. הסכמים שעליהם חתומות מדינות רבות הם: ההסכם להצלת־חיים בים (1952); הסכמים למעבר חָפשי בתעלות סואץ, פַּנמה וקיל; הסכם כללי של נמלים; הסכמים בנוגע לחוקי־דרך בַּימים; חוקי מדידת אניות וקווי־עומס אחידים, והסכמי־בטיחות. קיימים הסכמים בעניינים משפטיים־כלכליים, כגון הסכמים בנוגע לשטר מטען; בנוגע לחוק שעבוד א' (כולל הוצאה לפועל בחו"ל); תקנות בדבר השוואת נזיקין וכו'. הוקמו ארגונים רבים לשיתוף פעולה בס' הבי"ל, רובם בחסות האו"ם. ארגונים אלה יוזמים ומכינים הסכמים ומפקחים עליהם. החשוב ביניהם הוא IMCO (International Maritime Consulative Organization), המפעיל ועדה לבטיחות בים, היוזמת הסכמים לתקני־בטיחות בסוגי כה"ש השונים.

קווי ספנות. ברוב ימי תבל אין מסלולים מחייבים, אולם

קווי הספנות העקריים, 1970
לפי סוג המטען (במיליון טון)

ד ל ק

מוצא \ יעד	סה"כ	מערב־אירופה	יפן	אה"ב
סה"כ	1.263.0	643.5	211.3	170.0
המזרח התיכון	631.5	309.0	173.0	8.8
צפון אפריקה	231.8	220.5	2.0	3.8
הקריבים	172.3	1.3	26.5	106.0

ע פ ר ו ת ־ ב ר ז ל

מוצא \ יעד	סה"כ	מערב־אירופה	יפן	אה"ב
סה"כ	247.1	102.1	105.4	28.6
איסטרליה	41.4	36.6	3.8	0.6
מערב אפריקה	39.4	6.2	29.5	2.0
סקנדינוויה	31.2	0.4	29.1	0.2

פ ח ם

מוצא \ יעד	סה"כ	יפן	השוק המשותף	סקנדינוויה
סה"כ	101.2	50.3	32.9	8.2
אה"ב	47.5	25.0	15.3	0.8
איסטרליה	17.3	16.5	0.6	0.0
פילין	14.7	0.9	6.2	5.7

ד ג נ י ם

מוצא \ יעד	סה"כ	המזרח הרחוק	מערב־אירופה	הים התיכון
סה"כ	73.2	21.3	17.0	10.3
אה"ב	29.7	9.8	7.3	2.5
קנדה	13.8	4.0	3.8	0.8
אוסטרליה	8.5	4.5	1.6	0.0

קיוים חשובים אחרים: פוספאטים, ממרוקו לאירופה המערבית (5.1 מיליון טון); בוקסיט, מג'מאיקה לאה"ב (9.9), סוכר, מקובה לבריה"מ (3.0); עץ, מקנדה לאה"ב (כ־3.1); סויה, מאה"ב למערב אירופה (3.6); גבס, מקנדה לאה"ב (כ־4); ניקל, מקלדוניה החדשה ליפן (4.0); גרוטאות ברזל, מאה"ב ליפן (4.7); נפט, ממערב אפריקה למערב אירופה (44.3) ומבריה"מ למערב אירופה (39.5); עפרות־ברזל מהודו ליפן (16.5) ומוונזואלה לאה"ב (13.2); דגנים, מארגנטינה לים התיכון (4.3).
קיוים שבהם הובלו פחות מ־5% מאותו סוג מטען, או שהמטען שהובל פחות מ־3 מיליון טון — הוזנחו.

באזורים שונים (בצפון האוקיאנוס האטלנטי, בגלל עומס התנועה שם, ובים הצפוני, בגלל סכנת מוקשים מימי מלה"ע II, למשל) נקבעו מסלולים מוגדרים. קוי הס' החוצים את האוקיאנוס האטלנטי מופרדים לתנועה מזרחה ולתנועה מערבה, ומותווים כך שלא יעברו באזורי קרחונים. „סיור־הקרח הבי"ל" מופעל כיום במטוסים ומפעיל בעת הצורך בוקעות־קרח.

ספינה נורמאנית ברקמה של בַּיה (ע"ע; 1080 בערך) — עדיין דומה לספינה פניקית

תעלות הס' החשובות ביותר לסחר הבי"ל כיום הן: תעלת פנמה (ע"ע), בה עברו, בפברואר 1972, כ־9.3 מיליוני טון מטען (הסוגים החשובים: כ־1.25 מיליון טון דגנים וכ־1.08 מיליון טון פחם, מהאו־קיאנוס האטלנטי לשקט, וב־1.4 מיליון טון נפט, בשני הכיוונים); תעלת קיל (ע"ע) — בה עברו, ב־1972, 48,173 אלפי טון מטענים; ועד שנת 1967, תעלת סואֶץ (ע"ע, עמ' 461) — 274 מיליון טון, מרביתו דלק (1966).

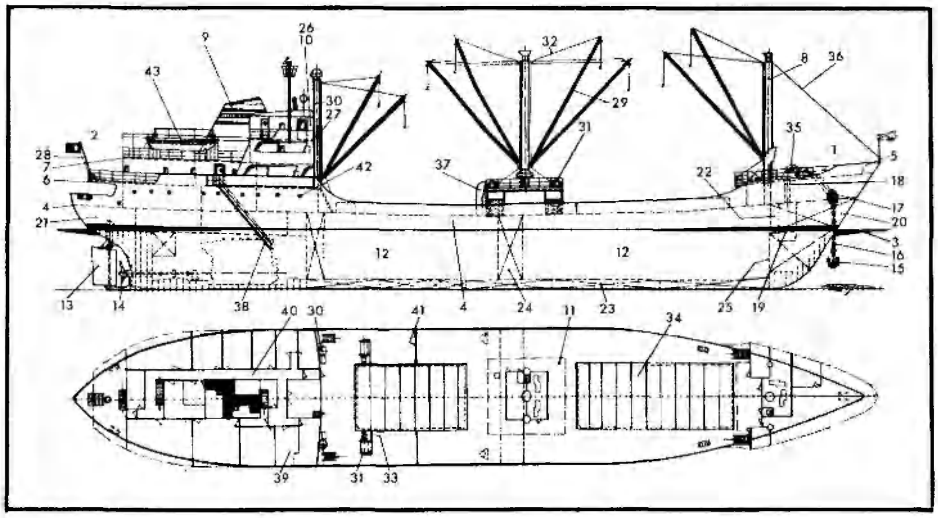
הסחר הבין־לאומי בים, 1969

המדינה	המטען ששונע בנמליה (במיליוני טון)					תפוסת האניות שהגיעו לנמ־ליה (באלפי טונות רשומות נטו)
		מטען יבש		נפט		
	סה"כ	נטען	נפרק	נטען	נפרק	
סה"ב	4.577	1.037	1.026	1.271	1.244	
אה"ב	462	178	125	4	156	177,860
יפן	411	40	204	1	166	180,646
בריטניה	233	31	74	14	115	130,496
הולנד	220	27	89	20	83	113,610
איטליה	215	11	52	22	131	113,662
ונזואלה	203	21	4	178	—	93,555
צרפת	170	17	35	8	110	96,608
איראן	155	1	3	155	—	?
לוב	151	—	3	148	—	4,381
כוויית	151	—	2	149	—	?

1. „נטען" ו„נפרק" שונים מיצוא ויבוא, בגלל סחר־המעבר. 2. הטבלה אינה כוללת סחר בי"ל בנהרות, וסחר פנים־ארצי. 3. המדינות הבאות אחרי אלה שברשימה, לפי כמות המטענים, הן: קנדה, גרמניה המערבית, ערב הסעודית, בריה"מ, אוסטרליה, בלגיה, האַנטילים ההולנדיים וכו'; הפעלת צינור אילת—אשקלון העלתה את חשיבותה של ישראל ובטבלת 1973 תופשת ישראל מקום נכבד. 4. יש לציין שבסינגפור (ע"ע), שמשמשת נמל הצטיידות, עברו אניות, שתפוסתן הכוללת — 129.3 מיליוני טונה.

אה. א. - נ. ו. - יא. ש.

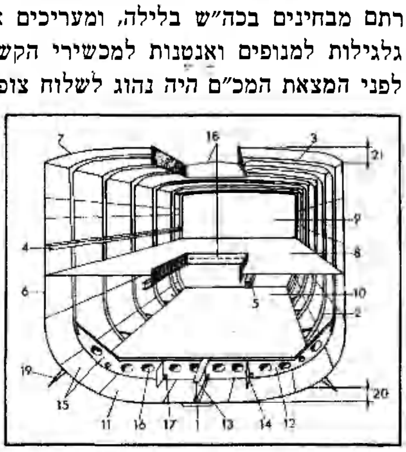
II. **מבנה כה"ש.** לכל כ"ש גוף, שצורתו ההידרודינַמית מקֵלה על תנועת כה"ש. צורה זאת נקבעה ע"ס נסיון שנצבר במשך הדורות. הגוף בנוי לעמוד בלחץ החיצוני של המים, בלחץ הפנימי של משקל כה"ש ובמאמצים שונים (ר' להלן, חוזק כ"ש). כ"כ חייב הגוף להיות אטום למים, לפחות בחלקו השקוע. חלקיו העיקריים של גוף כה"ש: א) **השדרית** — פס עבה וחזק, העובר במרכז הקרקעית, לאורך מישור הסימֶטריה של כה"ש, מהחרטום ועד לירכתיים. במפרשיות נמשכת לפעמים השדרית, כלוח אנכי הבולט מתחת לקרקעית הסירה. לוח זה (ה„חרב") מפחית את טרידת (סחיפת) הסירה הצדה בהש־פעת הרוח. ב) **הצלעות** מחוברות לשדרית, במישורים ניצבים למישור הסִימֶטריה, ומשלימות את **השלד החיצוני** של כה"ש. השדרית והצלעות עשויות בד"כ עץ או פלדה, לפי גודל כה"ש. ג) **הדפנות** בנויות בד"כ מלוחות והן אוטמות את הגוף. שלושה

מבט כללי על אניית מטען כללי, מהצד ומלמעלה: 1. חרטום; 2. ירכתיים; 3. קו־המים; 4. סיפון ראשי; 5. סיפון בית־הקדמה; 6. סיפון בית־האחרה; 7. סיפון הסירות; 8. תורן; 9. מעשנה (ארובה); 10. בית־ההגה; 11. בית־הסיפון; 12. ספנה; 13. הגה; 14. מדחף; 15. עוגן; 16. שרשרת העוגן; 17. צינור העוגן; 18. צינור המכנס; 19. בית־השרשרת; 20. צור קדמי; 21. צור אחורי; 22. מיכל צור; 23. מיכל שפין תחתיות; 24. מיכל עמוק; 25. מחיצת התנגשות; 26. גשר הפיקוד; 27. גשר עילי; 28. מוט הרגל; 29. דריק; 30. עמודי רריק; 31. כננת; 32. מתלה; 33. תוף צר; 34. מכסה הכווה; 35. כננת העוגן; 36. סמור; 37. ברדס המאוורר; 38. סולם הבב; 39. תא; 40. מסדרון; 41. אנף; 42. אשקף; 43. סירת הצלה

מרכיבים אלה מספיקים לבניית כ"ש פשוט — סירה, למשל מסוג הקָנו (canoe). כדי לחזק את השלד מחוברות הצלעות, עם המקבילות להן באותו דופן, באמצעות מ ב ר י ח י ם ועם המקבילות להן בדופן השני באמצעות ק ו ר ו ת, התומכות את הסיפון (כשהוא מצוי). ד) ה ס י פ ו ן משלים את אטימת הגוף. בכ"ש גדולים יכולים להיות מספר סיפונים. בכ"ש גדולים הסיפון רחב והקורות נתמכות בעמודים. כה"ש הקטן ביותר, הסַפון כולו, הוא הקאיאק (סירת האסקימו). ה) בכ"ש גדולים יותר מוסיפים מ ח י צ ו ת, המחזקות את הגוף ומחלקות אותו למספר מדורים, מחסנים או מכלים. תפקיד המחיצות גם למנוע הצפת כה"ש במקרה פגיעה או התפשטות אש ממחסן אחד לשני. המדור הקדמי, בין החרטום למחיצה הקדמית (צוֹר קדמי), משמש, בד"כ, להחסנת מי־שתיה וציוד, מפני שצורתו אינה נוחה להחסנת סחורות. בכ"ש, שארכם עולה על 50 מ', התחתית לעתים כפולה.

ברוב כה"ש קיימים מבנים על הגוף: א) ת ר נ י ם, ששימשו לנשיאת ה מ פ ר ש י ם, משמשים כיום לנשיאת אורות־ניווט (בעזרתם מבחינים בכה"ש בלילה, ומעריכים את גָדלם), אורות־עבודה, גלגילות למנופים ואנטנות למכשירי הקשר והגילוי (מכ"ם, ע"ע). לפני המצאת המכ"ם היה נהוג לשלוח צופה לראש התורן, שם ישב ב„קן העורב". חבלים המחוברים לתרנים משמשים להנפת דגלים ונסים, כולל נסי־איתות. בסירות ניתן בד"כ התורן לפירוק. ב) מ ב נ י ם ע י ל י י ם משמשים בכ"ש, הגדולים יותר מסירות, למגורים, למקום־החסנה נוסף ולמטרות תצפית וניווט. ה ג ש ר, או גשר־הפיקוד, נמצא במקום גבוה וקדמי ובו שולחן מפות, מכשירי הניווט, הקשר והגילוי, גלגל ההגה ו־

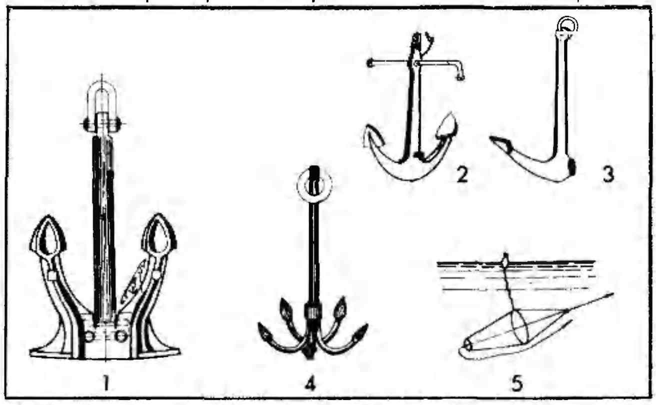

מבט סכֵמתי לתוך אניה באיזור הספנה: 1. שדרית; 2. צלע; 3. קורה; 4. מבריח; 5. עוב; 6. לוחות הדפונה; 7. סיפון ראשי; 8. סיפון ביניים; 9. מחיצה אטומה; 10. תחתית הספנה; 11. תחתית; 12. אסקופה; 13. שררון מרכזי; 14. שררון צדי; 15. שיפולַים; 16. חור הקלה; 17. זחיל (ניקוז); 18. כווה; 19. סנפיר; 20. מעלה־התחתית; 21. קימרה

איזור תצפית (שמופרד בכ"ש גדולים, בעיקר כדי שהתאורה המלאכותית לא תפריע לצופה). לצדי הגשר נמצאים בד"כ אורות ניווט, אדום — בצד שמאל וירוק — מימין. ה א ר ו ב ה (המַעשנה) משמשת בכ"ש חדישים גם להחסנה.

מִתקנים בתוך הגוף: א) ה מ נ ו ע נמצא נמוך, ככל האפשר, משיקולי יציבות. בד"כ בונים אותו סמוך לאמצע האורך של כה"ש. בכ"ש קלים המנוע הוא חיצוני [outboard]; בכ"ש מהירים, בהם רוצים שהחרטום יתרומם, ובכ"ש בהם המטען מאַזן את משקל המנוע (מכליות, א"-צובר) — המנוע בירכתיים. למכונת קיטור (כיום בעיקר טורבינות) סמוך ד ו ד קיטור, שנמצא מתחת לארובה. הדוד, כיום, אינו אלא מערכת צינורות, תופים, שסתומים ועוד, וכן מבער לשריפת הדלק (נוזלי, לרוב). הולך וגדל מספר כה"ש בעלי כור אטומי. ב) מ כ ל י ם, לדלק ולמים, נמצאים בד"כ סמוך לקרקעית כה"ש, למשל בתחתית הכפולה. לשיפור היציבות (ר' להלן) משתמשים במספר מכלים קטנים במקום מיכל גדול אחד. (ג) מ ח ס נ י ם למטען (כולל מכלים) תופשים את רוב נפח הגוף. צורתם וגודלם מותאמים לסוג המטען. לספנת מטען יבש יש פתח עליון (כַּווה) דרכו פורקים וטוענים. מטען נוזלי נשאב מהמכלים במערכת צינורות. בצידי רצפת המחסנים נמצאים ה ש י פ ו ל י י ם, בהם מתרכזת הפסולת, בעיקר הנוזלית (במכליות וכד' אין שיפוליים).

מִתקנים חיצוניים: א) ה ע ו ג ן נמצא לרוב בחרטום כה"ש ומחובר אליו בשרשרת המשתלשלת דרך צינור המַכנס. מעדיפים לעגון במקום שהעוגן יוכל לאחוז היטב בקרקעית, אך גם יהיה קל לשחררו. הסוגים המקובלים כיום בכ"ש קטנים: עוגן האדמירליות, עוגן נעיצה („חתול") ועוגן חד־זרועי, בהם הציפּורן נאחזת בקרקע; עגנים אלה קשורים לרוב בחבל. בכ"ש גדולים נפוץ במיוחד העוגן בכפות נעות („פטנט") המתאים לכל סוג קרקע. מעלים אותו בכננת העוגן. עיקר העיגון בא ממשקל השרשרת (העשוי להגיע לעשרות טונות) ותפקיד העוגן למנוע גרירת השרשרת עפ"נ קרקע הים. הורדת העוגן והעלאתו מצריכות תמרון כדי למנוע הסתבכות השרשרת. בכ"ש קטנים משתמשים גם בעוגן צף, כשעומק המים גדול מדי בשביל עוגן רגיל; עיקר תפקידו לשמור את

עגנים: 1. בכפות נעות (עוגן פטנט); 2. בעל מטה (עוגן האדמירליות); 3. חד־זרועי; 4. נעיצה („חתול"); 5. צף (החבל הימני מחובר לסירה, השמאלי משמש לשחרור שמן)

חרטום כה"ש מול הגלים, אך הוא גם ממעיט את השפעתה של הרוח. לעתים נרתק כה"ש למצופים המחוברים לקרקע הים. ב) **מנופי** כה"ש הם בד"כ דריקים (ע"ע הרמה, מתקני-, ותמ', עמ' 296) בצירוף מערכת כבלים וכננות. המנופים יכולים להגיע גם לתוך המחסנים וגם לרציף, והם מוצבים, מטעמי חוזק כה"ש, מעל המחיצות. ג) **המדחף** נמצא בירכתי האניה, קדימה מלוח ההגה. המדחף עשוי, או מצופה, מתכת רכה (למשל פליז), משיקולים שונים, אם כי זרמי-החשמל הנוצרים אז במי-המלח גורמים לאיכולה. גל המדחף, המחבר את המדחף עם המנוע, עובר בחלקו במים. בתוך גוף הא' הוא עובר במנהרה, שגבהה 1—1½ מ', המאפשרת שימון מסביו. בכ"ש חדישים, המיועדים לביצות, המדחף הוא בורג חלזוני (ע"ע פרקי-מכונה) הנמשך לאורך כל קרקעית כה"ש, ש„זוחל" על פני הבוץ; יעילות מדחף זה במים קטנה יותר. ד) **ההגה** מורכב ממספר חלקים: 1) לוח-ההגה, הפועל על המים וגורם לסיבוב כה"ש, נמצא במים, מתחת לירכתיים. 2) מכונת-ההגה, המסובבת את ציר ההגה, נמצאת בתוך הא' מעל לוח ההגה. 3) גלגל-ההגה, אותו מפעיל ההגאי, נמצא במבנה הגשר. בסירות מחובר ציר ההגה לידית (tiller) וההגאי, היושב בירכתיים, מפעיל אותה בידיו. ה) **קשר פנימי**. מערכת רמקולים וטלפונים מחליפה כיום את צינורות הקול, שהיו מקובלים בעבר, לתקשורת בין הגשר לבין שאר חלקי כה"ש. בגלל הרעש בחדר המכונה מועברות לשם ההוראות מהגשר על שינויי מהירות (סיבובי מדחף) באמצעי-קשר חזותיים („טלגרף"). בכ"ש חדישים נשלטת המכונה ישירות מהגשר. ו) **ציוד הצלה**. על כל כ"ש יש גלגלי-הצלה, סירות-הצלה ומתקני-כיבוי, שסוגם וכמותם נקבעים בחוק. נוסף לברזי כיבוי-אש מצויות בכ"ש חדישים מערכות כיבוי אוטומטיות ומערכות לגילוי עשן או חום. סירות ההצלה, שלפחות אחת מהן בעלת מנוע, מחוברות על דוויתים (מנופים מיוחדים) כדי שאפשר יהיה להורידן למים במהירות. גם הציוד הנמצא בתוכן קבוע בחוק. הסירות מסודרות באופן כזה, שניתן להגיע אליהן במהירות. ז) **הצופר**, שפועל בד"כ בכוח הקיטור או בלחץ-אוויר, משמש בעיקר להודעות תימרון ולאזהרה בעת ערפל. הצופר נמצא במקום גבוה (לרוב על הארובה), כדי שקולו לא יופרע ע"י מבני כה"ש. ח) **הכבש** הרגיל צמוד לדופן כה"ש, והוא מועלה ומורד בעזרת מנוף מיוחד שמפעילים אותו, עפ"ר, ביד. בכ"ש מיוחדים (מעבורות, א" על-רד [ע"ע גמל, עמ' 211] ונחתות, למשל), ישנו כבש רחב וחזק יותר, שהוא לרוב חלק מהדופן, המשמש למעבר כלי-רכב.

רב-החובל הוא המפקד האחראי לכל **הצוות**. הוא אחראי כלפי הבעלים לשלמות כה"ש והמטען וליעילות הפעלתו של כה"ש. הוא האחראי לשמירת החוקים (ר' להלן, מעמד משפטי), גם אם מצויים בעלי-סמכות אחרים בא'. צוותי כ"ש משתייכים לשלוש מחלקות עיקריות: א) **מחלקת הסיפון** כוללת את קציני-הסיפון, רב-המלחים והמלחים. קציני-הסיפון מופקדים בים על המשמרות בגשר-הפיקוד ומתפקידיהם ניווטו של כה"ש ושמירה על בטחונו. אחריותם היא כלפי רב-החובל. בד"כ מתחלפות המשמרות בים כל 4 שעות. נוסף לכך אחראי כל קצין לנושא מסוים. הקצין הראשון, למשל, אחראי להטענה. קציני-הסיפון עולים בדרגה לאחר ותק בים (הקבוע בחוק) ולאחר שעמדו בבחינות-הסמכה. רב-המלחים אחראי לפעולות השגרה של המלחים. לפעולות אחרות (הטענה, עגינה וכד') אחראים הקצינים. ב) **מחלקת המכונה** כוללת את קציני-המכונה, המכונאים, המסיקים, המשמנים ועוד. אחראי לה קצין-המכונה הראשי. ג) ל**מחלקת השירותים** — הקטנה במחלקות ברוב כה"ש — אחראי הכלכל הראשי, המטפל בתשלומים השונים ובציוד השירותים. מחלקה זאת היא הגדולה ביותר בא"-נוסעים, ובאלה היא כוללת טבחים, מגישים ושרתים. קצין-האלחוט מסופח למחלקת הסיפון וקצין-החשמל שייך למחלקת המכונה. בכ"ש מיוחדים נמצאים בעלי תפקידים מיוחדים; לדוגמה: מומחי צלילה וחילוץ — בספ"-חילוץ, אנשי-מדע — בספ"-מחקר, ועוד. נוטים כיום לבנות א" חצי-אוטומטיות, שצוותן קטן יותר, אך מורכב מעובדים יותר מומחים.

תולדות כה"ש: כה"ש מוגדרים ככ"ש מאז עמדו בוניהם על הצורך בייצובם. בגזע העץ החלול מושגת היציבות ע"י הנמכת מרכז-הכובד; בדוברה — ע"י הרוחב הגדול של קו-המים; בסירות צרות יותר נוסף מוט-איזון (אנג' outrigger). והשו' לעיל, עמ' 241.

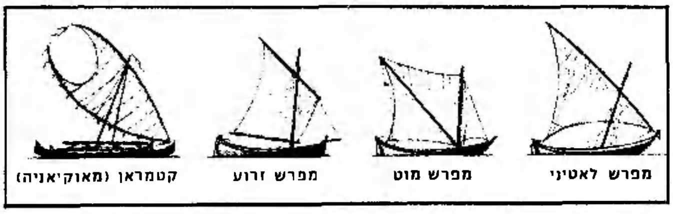
כה"ש הראשונים שימשו להעברת סחורות, ותכלית זאת קבעה את גודלם וצורתם. לבניית כ"ש שימשו קני-גומא במצרים, קליפות עץ באירופה ועורות במסופוטמיה, ולהנעה — זרם-חמים או כפות הידים והרגלים. רק בתקופה מאוחרת יותר הומצא המשוט, המנצל את כוח-התגובה של המים (ע"ע מכניקה, עמ' 437). כבר בזמן קדום ביותר נתגלו, בדרך הנסיון, חוקי הידרודינמיקה הקובעים שנוח לבנות את כה"ש באופן שארכו יהא גדול מרחבו. לדוגמה: בתיבתו של נח (ובספינתו של אותנפישתים, בעלילות גילגמש) היה האורך גדול פי 6 מהרוחב — יחס דומה לזה שבא" חדישות. ההגה היה משוט גדול יותר שהוצב בירכתי הספ' (בד"כ בצד ימין, לנוחות הפעלתו ע"י ההגאי). מאוחר יותר נבנו ספ" בעלות 2, ואף 3, משוטי-הגה. גם במבנה כה"ש חלו שיפורים, וכבר בתקופות הפרהיסטוריות נוספו להם חיזוקי-מבנה, סיפונים, חרטום מחודד, ארגזים להחסנת ציוד וסחורה ומקום למספר חותרים. כבר אז הומצא העוגן ופותחו שיטות לאיטום כה"ש (למשל ע"י מריחתו בגופר).

המצרים היו הראשונים שציידו ספ" בתורן ובמפרש (3000 לפסה"נ) וספ"-הגומא שלהם חצו ימים (השו' ישע' יח, ב). בימינו הוכיח תור היירדאל, בספינתו „רע II", שניתן אף לחצות אוקיאנוס בספינת-גומא. מוצא כה"ש המצרים מהרפסודה: חבילות קני-הגומא נקשרו בחבלים והמטען הונח על סיפון מיוחד. המצרים השתמשו במפרש-רוחב, שניצל רק רוח מלאה או גבית (עד 45° מכיוון הירכתיים). גם בארצות אחרות היה המפרש הראשון רוחבי (גם ה„קון טיקי" [ע"ע דוברה] צויידה במפרש רוחב). שיפורים המיוחסים למצרים: בניית כ"ש מלוחות-עץ, שינויים בצורת ידית משוט-ההגה (אנג' tiller), תאים לקברניט ולנוסעים, ועוד. בימי רעמסס III (ראשית המאה ה12 לפסה"נ) היו ספ"-המלחמה מצוידות באיל-ניגוח ממתכת. בזמן הממלכה התיכונה (2133—1786 לפסה"נ) הגיע אורך הס" המצריות לכ60 מ' וצוותן לכ120 איש, אולם מבנה א"-הים שלהם נשאר כמבנה ספ"-הנילוס.

שיפורים חשובים במבנה כה"ש נעשו ע"י **הפניקים** וקודמיהם באזור. כה"ש שלהם היה בסיס להתפתחות כה"ש — עד ימינו. כה"ש של בני כרתים (בתקופה המינואית) היו העתק כמעט מדויק של כה"ש הפניקיים; האשורים והבבלים השתמשו בכ"ש (ובצוותים) פניקיים; כה"ש של ממלכות ישראל ויהודה, ובחלקו המערבי של הים-התיכון — של בני קרת-חדשת, התבססו גם הם על המבנה הפניקי, ואפילו כה"ש של שבטי-הצפון (הויקינגים) דומים לספ" הצידוניות המהירות.

תחילתה של הספ' הפניקית בגזע-עץ חלול. מבנה זה התפתח לשידרית, צלעות ותומכי סיפונים — שהקנו לספ' הפניקית כושר-ים מעולה (ר' לעיל: תולדות הס') והיו עיקר התרומה הפניקית להתפתחות כה"ש. מבנה משוכלל זה בא במהרה במקום הספ" שהתפתחו מן הרפסודה. הפניקים אף הוסיפו שורת משוטים שניה; שינו את צורת החרטום והירכתיים (החרטום המוגבה והמצועצע היה גם נקודת תצפית והירכתיים המוגבהות הגנו מפני גלים עוקבים).

שני הסוגים העיקריים של ספ" הפניקים היו אניות הסחר — מפרשית עגולה ורחבת בטן — ואנית-המלחמה — דקת גיזרה, מונעת במשוטים ומהירה מאוד. עד ימינו נשאר הבדל עקרוני בבניית שני סוגים אלה. מאז ועד עתה מנוצלים חידושים החוסכים כוח-אדם — קודם בא"-סחר ושיפורים במהירות וכד' — בא"-מלחמה.

סוגים שונים של מפרשי־אורך

היוונים מצאו דרך להקנות לספינותיהם יותר משני טורי משוטים. אורך ספינת־קרב יוונית בימי הומרוס היה כ 40 מ׳. מהירות הספ׳ נוצלה לניגוח ספינת האויב והטבעתה, אולם לא אחת התפרקה הספ׳ הנוגחת עצמה מעָצמת־המכה. הרומאים הוסיפו לספ״־הקרב גשר־פלישה בחרטום. ספ״ המשוט (galea בשפת יה״ב) שאָרכן הגיע לכ 50 מ׳, נשארו בשימוש צבאי עד 1717 (ע״ע מלחמה, עמ׳ 612/3).

היוונים המשיכו לשכלל את מבנה א״ המפרש והתגברו בין השאר על בעיית קודחת־הספינות (ע״ע עץ; צדפה) — דבר שהאנ־גלים וההולנדים הגיעו אליו רק בסוף המאה ה 18. הרומאים היו, כנראה, הראשונים שהוסיפו מפרש בחרטום („חלוץ״); מפרש משולש (רָחבי) בראש התורן והעזו לצאת לים ללא משוטים כלל. הרומאים החלו לבנות כ״ש ע״פ דוגמת ספ׳ מקרת־חדשת ועד ימי אוגוסטוס היו ברשותם רק ספ״ מסוג כזה. בתקופת האימפֶריה, אחרי שהתגברו על שודדי־הים, התחילו לבנות ספ״ גדולות. משרידי אחת מספ״־העינוגים של הקיסר קאליגולה מתברר שאָרכה הגיע לכ 140 מ׳ ועָמקה (מסיפון לשדרית) לב 16 מ׳. תפוסתה עלתה, כנראה, על 20,000 טונה! ספ״־המלחמה בימי מרקוס אנטוניוס היו גדולות מאלה של מלחמת קרים, והשתוו כנראה לגדולות בספינותיו של נלסון בקרב טראפאלגאר. ספ״־הסחר, בגודל מקביל, היו בעלות ירכתיים מורמות מאוד, כדי להתגבר על גלים הבאים מאחור. מבנה ירכתיים זה נשאר עד התקופה האֶליזַבֶּתנית, למרות שמאז המצאת המפרש הלאטיני (ר׳ להלן) לא היה בו צורך.

בראשית יה״ב נבדלו שיטות הבניה של הספ״ לשני ענפים: ספ״ הים־התיכון וספ״ הים־הצפוני. הוִיקינגים (ע״ע ותמ׳ שם) — מראשוני הספנים בים־הצפוני — חידשו במבנה הספ׳ והנהגתה. הם הושיבו את הצופה בראש התורן, למשל, וחיברו את לוחות הדופן בצורה שונה מזאת של הפניקים והיוונים. אורך ספינותיהם היה כ 25 מ׳.

הגה הירכתיים היה מהחידושים הבולטים של יה״ב. מקורו בסין ודרך ביזנטיון והים התיכון נכנס לשימוש (בסוף המאה ה 12) במערב אירופה. לקראת מסעי־הצלב התארכו הספ״ ונוספו להן צריחי־לחימה, בחרטום ובירכתיים. נוסף למפרשים חזרו וציידו אותן במשוטים. במאה ה 13, עם התרחבות הסחר־הימי ותחילת מסעות־הגילויים, בנתה ברית הַנזה (ע״ע) א״ גדולות, רחבות ועגולות־בטן, בעלות מבנים עיליים גבוהים בחרטום ובירכתיים, ששימשו למגורים וכן כצריחי־לחימה. כ״ש אָפייני לאותה תקופה הוא הקוגה (Kogge). מבנים־עיליים כאלו קיימים בכ״ש עד ימינו. טי־פוס כ״ש זה התפשט במהרה ונעשה הטיפוס הנפוץ מהים־הבַלטי ועד ספרד ופורטוגל.

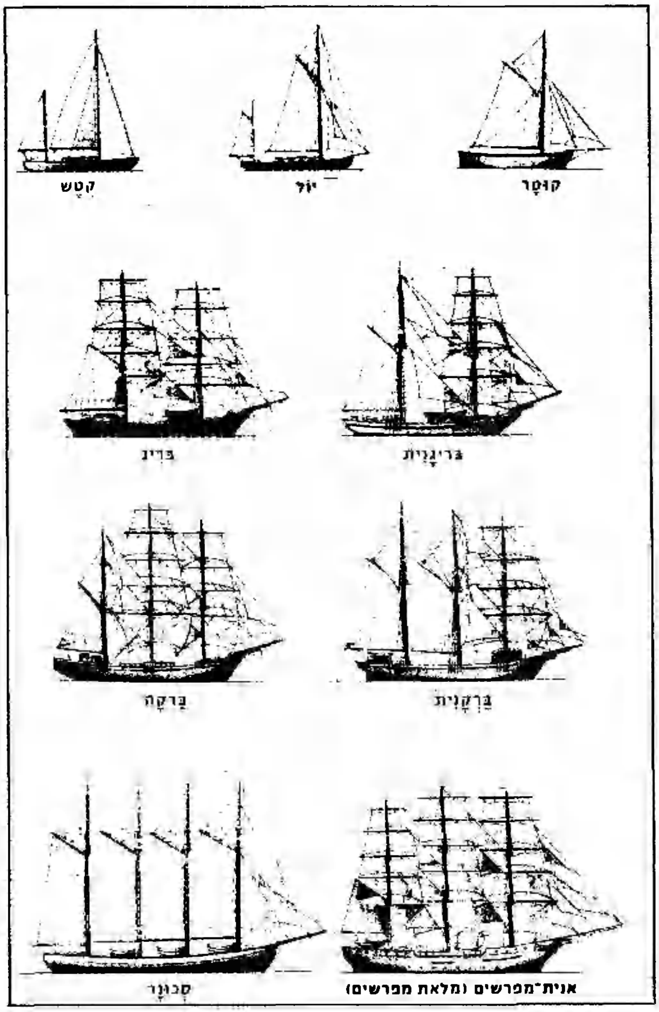
מפרשי־אורך: 2—1. חלוץ ראשון ושני; 3. תוסף קדמי; 4. מפרש־גף עלי; 5. מפרש־גף ראשי

בים־התיכון, באותה עת (תקופת הפריחה של וֶנציה וג׳נובה), המ־שיכו להשתמש בכה״ש הארוכים והצרים. כאן הומצא מפרש־האורך המשולש (מפרש לאטיני) ונמצא הפתרון להפעלת הגה־הירכתיים ע״י העברת מוט־ההגה דרך חור בירכתי כה״ש, ישר לידי ההגאי. מפרשי־האורך וה„חרב״ (centerboard; לוח הנמשך מהשדרית כלפי מטה והמתנגד להסטת הספ׳ הצידה) איפשרו לכה״ש לפַּקם (אנג׳ tack) נגד הרוח. במאה ה 13 היו לספ״ הים־התיכון 2 תרנים, שעל כל אחד מפרש, ולאחר מכן — 3 ו 4 תרנים, בד״כ בגבהים שונים. במשך הזמן התמעט השימוש בכה״ש הארוכים והצרים ולקראת סוף המאה ה 16 הם שימשו ככ״ש מלחמתיים בלבד, בעוד שספ״־הסחר נבנו ע״פ הדוגמה המקובלת בחוף האַטלַנטי.

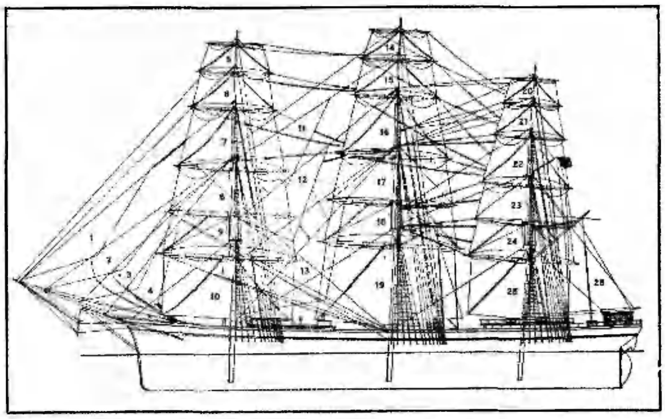
חידושים ושיפורים בספ״ עברו מהים־התיכון לים־הצפוני ולהפך עד שנמזגו המבנים השונים בספ״ פורטוגל (ר׳ לעיל, תולדות הס׳). כך למשל נבנו הספ״ האטלַנטיות עם 2 תרנים ומפרשי־אורך, ובמאה ה 14 כבר היו ספ״ בעלות 3 תרנים ומספר מפרשים. באותה תקופה חלו השיפורים בנַוטות (ע״ע) והוקצה מבנה מיוחד לניווט — הגשר.

במאות ה 16—17 לא חל שינוי במבנה ספ״־המפרש, אלא בגֹדלן בלבד (נפח ואורך, מספר התרנים, מספר המפרשים, שטחם הכולל וכד׳). המבנה שנתיצב באותה תקופה, ושניתן לקרוא לו „המבנה־האַטלנטי״, פותח בספרד, פורטוגל ובריטאן, והוא שילוב כל המוצלח בספ״ הים־התיכון ובכה״ש של הצפון.

מהמאה ה 17 נעזרו בחישובים מתמאטיים לשיפור מבנה כה״ש (למשל, מבנה הירכתיים ומערכות־המפרשים). ב 1629 פרסם יוזף פורטנבאך את הספר המקצועי הראשון על הנדסת ספ״. באותה מאה נבנתה הצוללת (ע״ע) המוצלחת הראשונה ע״י ההולנדי קור־

ספינות־מפרש — מבחינים בין הסוגים לפי מספר התרנים, ארכם היחסי, סוג המפרשים ומספרם על כל תורן. לדוגמה: במפרשיות תלת־תורניות, שבהן כל המפרשים רחביים, הספינה נקראת מלאת־מפרשים; כשבתורן האחורי יש מפרשי־אורך — ברקה; כשרק בתורן הקדמי יש מפרשי־רוחב — ברקנית; וכשבכל התרנים יש מפרשי־אורך — סכונר

המפרשים בספינה מלאת-מפרשים: 1—4. חלוצים — רביעי עד ראשון; 11—13. תוספים — מרקיע, עליון, עילי; 5—10. קדמי מרקיע, — עליון, — עלעילי, — עילי שני, — עילי ראשון, קדמי; 14—19. ראשי מרקיע, — עליון, וכו'; 20—25. אחורי מרקיע, — עליון, וכו'; 26. מאסף (דלתא)

נליוס דרבל (ב 1620). ספ"-הסחר הרגילות לא גדלו כמעט (ההדחק המקובל — 200 טון). לעומתן, הגיע הדחק הספ" של חברות הודו-המזרחית עד מעל 600 טון.

בסוף המאה ה 17 קטנו והלכו הצריחים בחרטום ובירכתיים, צלעות-הס" התחזקו ועובי-הדפנות גדל. במאה ה 18 חלה התרבות עצומה בסוגי המפרשיות וציודן. הסכונר, למשל, היתה בתחילה דו-תרנית (כשהקדמי קצר יותר), אך מאוחר יותר היתה הסכונר המקובלת תלת-תרנית, ונבנו גם בעלות מספר תרנים רב (עד 7, ב„תומאס ו. לוסן").

ב 1705 השתמשו לראשונה באנגליה (אולי מעט קודם לכן ב-צרפת) בגלגל-הגה, במקום בידית. תוך שימוש בחוק המנוף (2 גלגלים שוני-קוטר), איפשר הגלגל להפעיל את ההגה ע"י הגאי אחד או שניים בלבד, במקום קבוצת מלחים או מערכת גלגילות לייצוב ידית ההגה, בעיקר נגד מכות-הגלים.

במאה ה 14 הוחל בציוד א"-המלחמה בתותחים. למן המאה

ציוני דרך בהתפתחות כלי שיט במאה ה19

השנה	מבנה	הנעה	הסגים	הערות: האיש והאניה
1802		גלגל-כפות		ויליאם סיימינגטון: „שרלוט דונדאס": בסקוטלנד
1807			הוכחת יתרון-המנוע	„קלרמונט": רוברט פולטון, מנועים ע"י בולטון ווט (ע"ע)
1808	כבלי ברזל			
1809		אנית-ים ממונעת		„פניקס": מהובוקן לפילדלפיה
1811	שרשרות עוגן		בי"ס לאדריכלות ספ"; חצייה ממונעת של מיצר לאמאנש	הוקם בפורטסמות, אנגליה; „אליז"
1816	גוררת			בתמז. להוצאת א"-מלחמה מהנמל
1819	ספינה מברזל. חלקים מפלדה		חציית האטלנטיק	בצרפת, ספינה קטנה. „סאוואנה", 85 שעות במנועים מתוך 29 יום
1821	אנית-מלחמה מברזל			„ארון מאנבי"
1822			אנגליה—צ'ילי במנוע	„רייזינג סטאר", בעלת גלגל כפות פנימי
1825			אנגליה—הודו במנוע	„אנטרפרייז"
1827			קו קבע רוטרדם—אנטילים	„קוראסאו": 28 יום כפעם הראשונה
1833	קליפר			„אן מק-קים"
1834		מעבה		סמיואל הול
1836		מדחף		במקביל: פרנסיס סמית באנגליה וג'ון אריקסון בשודיה
1839		אניות מדחף		„ארכימדס" לפי סמית; „רוברט פ. סטוקטן" לפי אריקסון
1844		ללא מפרש		„ק.א.ד." (Q.E.D.); התורן האחורי שימש כמעשנה
1849	מעבורת לרכבת			„לוויתן", בסקוטלנד
1850	גוררת	מדחף		אה"ב
1852	בלי סידור למפרשים			„ג'ון באוז"
1854		ניצול חוזר לקיטור		„בראנדון"
1862	ספינה מפלדה	דו-מדחפית	קרב בין אניות ברזל	„מרימאק", 4630 טון לפני הציפוי; „מוניטור", 987 טון רזי; צריח-תותח מסתובב; „פלורה"; „באנשי", באנגליה
1863	מכלים לנפט			„רמזי", באנגליה
1865			הנחת הכבל הטרנסאטלנטי	„גרייט איסטרן"
1869			פתיחת תעלת סואץ	
1871	בוקעת-קרח; אנית-פאר; אנית-מלחמה ללא מפרשים			„אייסברכר", ברוסיה; „אושיאניק"; חברת „וייט סטאר"; „דוואסטיישן"; 2 מדחפים, 12 קשר
1875	גוררת	תלת מדחפית		אנגליה
1877	אנית פלדה; כמרת ממונעת			„איריס"; „מסנג'ר"
1879	מיכלית ממונעת			על הוולגה
1886	מיכלית חדישה			„גליקאוף": מנועים בירכתיים
1894		טורבינות		„טורביניה", מהירות מעל 34 קשר

ה 16 היה מקומם המקובל לאורך הדפנות והירכתיים (כשהם יורים מעל המעקה, ובשלב מאוחר יותר דרך צהרים מיוחדים בדופן). בד"כ לא ניתנו התותחים לכיוונון נפרד, אלא שכה"ש הפנה את צידו אל האויב, והמטח (באנג' broadside) נורה, עפ"ר, ברגע שבו הסיפון היה אופקי. טלטולי-הספ' מנעו דיוק בפגיעה. במפרשיות, מתחילת המאה ה 16, כבר היו יותר מ 140 תותחים. במאה ה 17 הושלמה ההפרדה בין א"-סחר וא"-מלחמה, והמעצמות הימיות מחזיקות מאז צי-מלחמה (ע"ע) נפרד. האנגלים היו הראשונים שעברו משיטת הלחימה הרומית (כיבוש ספינת-האויב) לשיטה החדישה (פגיעה ע"י ירי מרחוק), כלו' — שינו את יעוד כה"ש מנושא-גייסות לנושא-תותחים, והתאימו לכך את כה"ש. בקרב ה„ארמדה" (ע"ע) למשל, בשתי א" אפייניות, התחלק הצוות אצל הספרדים („סאן-מרטין"): 300 חיילים ו 177 ימאים (שנחשבו למשרתי החיילים), ואצל האנ-גלים („ארק-רויאל"): 300 ימאים (שגם נלחמו) ו 125 חיילים (שנח-שבו לנוסעים, ולא לאדוני-הספ').

ספ"-המלחמה המקובלות היו הקורוטה — תלת-תרנית קלה, בת 20 תותחים, בד"כ על סיפון אחד; הפריגטה — תלת-תרנית, בת 100 תותחים ומעלה, בד"כ על 2 סיפונים; ואנית-הקו בעלת 3 סיפוני-תותחים ויותר (וע"ע מלחמה, מלחמת-ים). ארכן של ספ"-מלחמה מעץ הוגבל ע"י משקל התותחים, שגרם לעיוות המבנה בים גלי. ב 1852 הושקה ה„דוכס מולינגטון", אחת מא"-המלחמה מעץ הגדולות ביותר. היו עליה 131 תותחים, ארכה היה כ 73 מ', והדחקה היה 3771 טון. למרות שנבנתה כמפרשית, צוידה גם במכונות (של 700 כ"ס).

במאה ה 19 הגיעה ספינת-המפרש לפריחה ובה אף הודחה מגדו-לתה. במשך המאה התנהלו במקביל מספר „מהפכות" בכה"ש: המעבר מעץ לברזל, ממפרשים למנועים, מגלגל-כפות למדחף וכו'. כן התחילו להתחשב בחוקי ההידרודינמיקה (ע"ע) בבניית כ"ש, ולבחון מודל של כ"ש חדש בבריכת-ניסויים, לפני בנייתו (לראשונה ב 1870, בערך, ע"י ו. פראוד [W. Froude]).

בספ"-הסחר היתה ה„קליפר" שיא-השכלול. ספ' מרובות-תרנים ומהירות אלה נבנו במיוחד לשם הפלגה בקווים ארוכים (לסין, לאוסטרליה ומסביב ליבשת אמריקה). חרטומן הבולט קדימה (ולא מעוגל כלפי-מעלה) נועד בעצם לעקוף חוקי מסוי, אך למעשה הוסיף על מהירותן, שהיתה מדהימה לגבי מפרשיות. ה„לייטנינג" האמרי-קנית רשמה 436 מיל-ימי ביממה (מעל 18 קשר בממוצע). אורך ה„קאטי סארק" (Cutty Sark) — שהיתה מאחרונות הקליפרים ומ-המהירות בהן — 64.7 מ', רחבה 11 מ' ותפוסתה 921 טונה. היא בנויה עץ-טיק וחלקה התחתון מצופה פחי-נחושת (תמ': ר' לעיל, עמ' 251).

בתחילה ציפו בברזל בעיקר א" קטנות, לשם חסכון בעץ. ספ"-מלחמה צופו בברזל רק אחרי קרב סינופ (1853), בו הושמד צי תורכי ע"י הרוסים, שהשתמשו בפגזים נפיצים. כשנכנסה לשימוש הפלדה התחילו לבנות א"-סחר גדולות יותר. הרעיון להנעת כ"ש בקיטור צץ כבר במאה ה 17, אולם כה"ש הראשון שהונע במכונת-קיטור היה סירה, שהושטה על נהר הסן ב 1775, ע"י ז'ק פרייה (Périer). ב 1783 הונע כ"ש (בן 182 טון) במעלה הנהר סאון (בצרפת), ע"י מרקיז ז'יפרואה ד'אבאן (d'Abbans). ב 1787 השיט האמריקני ג'ימז ראמסי (Rumsey) סירה על הפוטומק, שנעה במהירות 4 קשר באמצעות משאבה (סילון), וג'ימז פיץ' (Fitch) בנה סירה עם משו-טים ממונעים. יצוין שרוב החידושים הטכניים במאות ה 16 — עד אמצע 19 — מקורם בצרפת, אך היא לא השכילה לנצלם לפיתוח ספנותה.

ה„גרייט בריטן" היתה הא' הגדולה הראשונה שבבנייתה הש-תמשו בכל השיכלולים. היא נבנתה כולה מברזל, והונעה באמצעות מדחף שהופעל ע"י מכונת קיטור (בת 4 גלילים) וכן ע"י מפרשים

על גבי 6 תרנים. תפוסתה היתה 3,270 טונה ומהירותה — 11 קשר. ב-1846 הצליחה לעמוד בפני סערה ליד חופי אירלנד בלי להשבר, דבר שסכנע סופית את חוגי הס' ביתרונות השכלולים. ה„גרייט איסטרן", שהושקה ב-1858, הונעה ע"י מפרשים בשטח של 5,500 מ"ר (על 6 תרנים), גלגל-כפות בכל צד ומדחף בירכתיים. מהירותה היתה 15 קשר והיה בה מקום ל-4,000 נוסעים. היא היתה חלוצת הכשלונות הכלכליים בענף ס' הנוסעים. ב-1860 השתמשו לראשונה במכונת-קיטור להנעת ההגה. המִתקן המוצלח הראשון נבנה רק ב-1867, והוצב על ה„גרייט איסטרן". גלגל-כפות נמצא כיום בשימוש רק בספ"-נהר (ע"ע מיסיסיפי, ותמ' שם). הסכונֵר „פרויסן" (Preussen), שהושקה ב-1902, היתה הגדולה במפרשיות. היא היתה בנויה פלדה, בעלת 5 תרנים, ושטח מפרשיה עלה על 4,600 מ"ר (השתמשו בה בקיטור להפעלת מנופי-המפרשים וגלגילותיהם).

במאה ה-20 רבו השיפורים בכה"ש. הטורבינה, מנוע הדיזל והמנוע החשמלי דחקו את רגלי בוכנת-הקיטור. יעילות המנועים והמעבר לדלק נוזלי איפשרו הקטנת מספר הדוודים ולא" חדישות יש בד"כ ארובה יחידה, והולך וגדל מספר האניות ללא ארובה. למרות שלמנוע דיזל אין צורך בארובה, דרשה דעת-הקהל בנית ארובה בכל א', וא"-נוסעים שנבנו ללא ארובה נכשלו מבחינה כל-כלית. ביטול השימוש במפרשים איפשר הקטנת מספר התרנים ובניית מבנים-עיליים גדולים במקומם, בעיקר למגורים.

את לוחות הפלדה היה נהוג לסמרר עד 1916, שאז נוסה לראשונה הריתוך בבניית א'. השמדת כ"ש רבים ע"י צוללות במלה"ע II והצורך בשיטות בניה מהירות זירזו את המעבר לריתוך.

מחידושי הזמן האחרון: טורבינת גז, מנוע אטומי ומנוע סילון ימי — בהנעה; בפיקוד ובהיגוי — הפעלה בכוח-אדם מצומצם ואוטומאציה; ספינות עָל-יָרֵד [ro-ro], רחפת, סנפירית וכד' (ר' להלן, סוגי כ"ש) — במבנה; היגוי הידרולי וחשמלי — לשיפור מתקני-העזר; ציוד אלקטרוני — לקשר ולנווטות.

בין הנסיונות המעניינים שבוצעו במאה ה-20, אך לא זכו להצלחה ניכרת, ראויים לציון: הנעת כ"ש ע"י גלילים מסתובבים (ב-1922 הוכח שגליל מסתובב, שבראשו דיסקה שהרַדיוס שלה גדול מרדיוס הגליל, מנצל את כוח הרוח פי 10 יותר ממפרש); בניית כ"ש מבֶּטון, בעיקר במלה"ע II.

כה"ש במזרח הרחוק לא השפיעו על מבנה כה"ש במערב. הסינים בנו כ"ש בתקופה מוקדמת-יותר, אולם התפתחות כה"ש בסין נעצרה (לפני כ-2000 שנה) כשהגיעו לרמה של סוף יה"ב באירופה. הג'ונקה והסמפאן — ספ" שטוחות, בעלות חרב ומפרשים מרובעים, מורכבים בד"כ על מסגרות-במבוק — דומות היום לאחיותיהן מהמאות הראשונות לסה"נ (אם כי בחלקן מותקן כיום מנוע-עזר). גם ספ"-משוטים ארוכות ומהירות בנו בסין בתקופה מקבילה לתקופה הפניקית. בהודו הורגשה השפעה מצרית וערבית חזקה ומבנה ספ" ההודים לא היה שונה בהרבה מהספ" המקובלות בים-סוף בכל תקופה. באיי האוקיאנוס השקט היו נהוגות סירות בעלות מוט איזון, מקביל לסירה ובמרחק מה ממנה.

מושגים. הסיפון הראשי. אם יש לא' יותר מסיפון אחד רצוף לכל אָרכה, יש לקבוע איזהו הסיפון הראשי — העליון או אחד הסיפונים האחרים. מהסיפון הראשי נמדדים גדלים שונים בכה"ש. קו-עומס (load line). לפי אמנת לונדון, 1966 (שהחליפה אמנה מ-1930), חובה לסמן על דפנות א", באמצע אָרכן, את סימן קַו-העומס (ע"ע ס. פלימסול). לסימן זה אסור להמצא מתחת לפני-המים בזמן הפלגה מהנמל. בא"-סחר, העומס המירבי המותר מביא את קו-העומס עד פני-המים. מטרת התקנה למנוע סיכון הצוות או הנוסעים. חישובים, המפורטים באמנה, קובעים את המרחק (בֶּלֶט; freeboard) מקו-העומס אל הסיפון הראשי. הבלט מבטיח לא' עודף בכושר-הציפה. אורך הא' הוא הגורם החשוב בקביעת הבלט. המבנים

ציוני דרך בהתפתחות כלי-שיט במאה ה-20

השנה	מבנה	הנעה	השנים	הערות: האיש והאניה
1905—1898	סנפיריות			פורלאניני, באיטליה
1903		חשמל		„ואנדאל", בים הכספי; הופק בגנרטור דיזל
1906	31.938 טונה	(טורבינות)	„הסרט-הכחול"	„מאורטניה": חברת קנארד. שיאה — 29 קשר, 1926, בדרכה להציל אניה טובעת „וולקאנוס"
1910		דיזל		
1912	51.969 טונה 277 מ' אורך		תעלת פנמה	„ברנגאריה": חברת המבורג—אמריקה „פאטרלנד": חברת המבורג—אמריקה
1918	סנפירית		שיא מהירות	א. ג. בל וקייסי בולדוין
1920	ריתוך בלבד			„סאלאגר"
1922		גלילים סובבים		אנטון פלטנר; „בוקאו"
1924		מנוע סקוט-סטיל		„דוליוס"
1926		קיטור בלחץ גבוה		„קינג ג'ורג' V": כ-29 אטמוספרות
1928			„הסרט-הכחול"	„ברמן"
1929			„הסרט-הכחול"	„אירופה"
1932	83.423 טונה, + 300 מ' אורך	(טורבו-חשמל)	„הסרט-הכחול"	„נורמנדי": 31.2 קשר
1938	83.673 טונה	181.700 כ"ס	„הסרט-הכחול"	„קוין מרי": 31.7 קשר „קוין אליזבט": הגדולה באניות הנוסעים
1947		טורבינת גאז		ספינת תותחים בריטית, תלת-מדחפית
1952			„הסרט-הכחול"	„יונייטד סטייטס": 35.6 קשר
1955	סנפירית	מנוע אטומי		הצוללת האמריקנית „נוטילוס" ספינת הסיור האמריקנית „היי פוינט"
1958	צוללת הידרו-דינמית		שיא מהירות תת-מימית	הצוללת האמריקנית „אלבקור"
1959		מנוע אטומי		בוקעת-הקרח הסובייטית „לניך" אנית-הסחר האמריקאנית „סאוואנה"
			הואיי—אנגליה	„נוטילוס": תחת כיפת הקרח בקוטב
		סילון מים		המשחתת האמריקנית „וייטק"

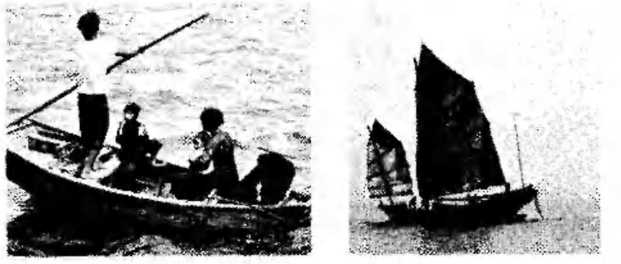
האטומים למים הנמצאים מעל הסיפון הראשי והמוסיפים כושר-ציפה, וגורמים אחרים המוסיפים לבטיחות-הא' בפני טביעה, מקטינים את הבלט הדרוש. לרוב מסומנים קווי-עומס שונים למים מתוקים, מלוחים, בחורף ובקיץ, ועוד. השוקע הוא המרחק מקו-המים לשדרית. דחי (הֶדְחֵק, displacement) — משקל כה"ש, כשהוא עמוס; לפי חוק אַרכִימֶדֵס, גם משקל המים שהוא דוחה (והשו' להלן, עמ' 272). הדחי חשוב לתכנון כל כ"ש, ומשמש להשוואת א"-מלחמה. יחידת הדחי: טון (מטרי = 1000 ק"ג, או אנגלי = 1016 ק"ג [long ton]). מעמס (תסבולת; dead weight): הדחי פחות המשקל העצמי. המעמס כולל את משקל המטען, הדלק, מים מתוקים לשתיה או לרחצה, הנוסעים והצוות וחפציהם, המזון וכד'. המשקל העצמי כולל, מלבד משקל הא', מכונותיה וציודה, גם חלפים, שמן סיכה, מים מתוקים לדודי-הקיטור וכד'. המעמס הוא גודל יסודי בתכנון א"-משא, ומשמש להשוואתן. יחידת המעמס: טון. התפוסה ברוטו (gross tonnage): נפח הא' הנמצא מתחת לסיפון הראשי, בתוספת הנפח שמעל לסיפון הראשי, המיועד למטען; למעט: נפח המשמש להובלת נטל (ר' להלן), נפח הנמצא בתוך התחתית הכפולה ונפח המיועד למכונת-ההגה. התפוסה ברוטו משמשת להשוואת גודל, בעיקר של א"-נוסעים (בהן המעמס חסר משמעות). גודל זה משמש למרבית הנתונים על ציי-סחר ועל הקף הבניה. התפוסה נטו: התפוסה ברוטו פחות נפחם של המדורים המשמשים למיקום המכונה, לדלק לצרכי הא', למגורי הצוות, לניווט וכד'. התפוסה נטו משמשת מודד לתשלום מסי-נמל וכד', וחשובה להשוואת גודלן של מכליות. יחידת התפוסה היא הטונה (מלאט' tunna = חבית, יחידת התפוסה בעבר): נפח של 100 רגל מעוקבת או בערך 2.83 מ"ק. התפוסה מחושבת לפי נוסחאות שונות. ההבדלים ביניהן — קטנים. נטל (ballast) — משקל כבד בתחתית כה"ש, להגדלת יציבותו. הנטל נפוץ בספ"-מפרש, בהן שטח המפרשים גדול. אם היציבות ונוחות-השיט אינן מספקות, כשהא' שטה ריקה (למשל, במכלית), מציפים מדורים, המיועדים לכך, במי-ים.

סוגי כ"ש. חברות הביטוח דורשות מכה"ש להירשם בחברת סיווג. חברות אלה מפרסמות ספרי-רישום של כה"ש הרשומים אצלן, ע"פ א"ב של שמותיהן. חברת לויד'ס מפרסמת את כל כה"ש הרשומים בעולם. הרישום כולל את סוג כה"ש, מידותיו, שנת בנייתו, סיווג בטיחותו, רמת אחזקתו ועוד (ר' לעיל, עמ' 255).

הסוגים העיקריים של כה"ש. 1. סירות. א. מפרשיות (ר'

לעיל) משמשות כיום בעיקר לשעשועים (יאכטאות) וספורט (סוגים שונים, המסווגים לפי אורך הסירה, מספר התרנים ומספר המפרשים ושטחם).

ב. סירות חתירה: 1. בהן חותרים במשוטי־כַּפות (paddles), כגון הקָנוּ, הקאיאק, ה„חסקה" וסירות איי האוקיאנוס השקט. 2. בהן חותרים במשוטים (oars). בדינגית ובגונדולה המשוט נמצא בירכ־

כלי שיט חסרי מנוע: מימין — ג'ונקה; משמאל — דינגית (לשכת המוריעין הממשלתית, הונג קונג)

תיים ומשמש גם כהגה. בדוגית ובבוצית אוחז כל חותר בשני משוטים, אחד מכל צד. ההיגוי מתבצע ע"י הפעלה שונה של המשוטים משני צדי הסירה. בלויתנית ובסירת המרוץ (longboat) יושבים לרוב החותרים זה אחרי זה, והמשוטים (אחד לחותר) פשוטים לימין ולשמאל לסרוגין. בחתירת־כפות יושבים החותרים כשפניהם קדימה. בחתירת־משוטים פני החותרים אחורה, ורק ההגאי יושב ופניו קדימה. על סירות חתירה רבות ניתן להרכיב גם מפרש.

ג. סירות מנוע: לקטנות שבהן (למשל, סירות־הגומי המת־נפחות) יש מנוע ניתק, אותו מחברים בירכתי־הסירה (outboard). מנוע זה משמש גם כהגה. בין הסירות בעלות־מנוע־קבוע נפוצה האילפה (launch), המשמשת להסעה בתוך הנמל. מנועים מיוחדים קיימים בסירות־מירוץ סילוניות ובסירות־הביצה הנפוצות בפלורידה (מדחפים הפועלים באוויר, מעל גוף הסירה, בגלל רדידות המים וריבוי העצמים השקועים בעומק קטן).

2. ארבות, אסדות, רפסודות, דוברות — ע"ע דוברה.

3. ספ' וא" מסווגות באופנים שונים: א. לפי יעוד: א" מלחמה (ע"ע, עמ' 612—620), א" סחר וספ" לתפקידים מיוחדים. לא" הסחר סוגים רבים: אניית־נוסעים, משאית־רגילה, א' מעורבת (נוסעים ומשא), מכלית, מובלת עפרות, מובלת צובר, מובלת פחם, מובלת צד"ע (צובר, דלק ועפרות; OBO), ספינת־נהר, אניית האגמים הגדולים, מובלת פירות, מובלת עצים, ספינת־דיג ועוד. מסוגי הספ" המיוחדות: בוקעת־קרח, גוררת, חפרת, אנית כבל, ספינת חילוץ, ספינת כיבוי, אניית־חולים, ספינת סקר, אניית הספקה, ספקת מים, מעבורת ועוד. בין סוגי ספ"־הדיג: ספינת מכמורת, ציידת לוויתנים, אניית קירור ושימור, ביח"ר לעיבוד לוויתנים, אניית־אם ועוד. מכ־ליות מסווגות למכליות כימיקלים ומכליות דלק. המשאיות הרגילות — לנושאת מטען כללי, מובלת־מכולות, אניית על־רד (גלנוע), אניית־קירור, נושאת ארבות. ב. לפי אופי ההפלגה: אניית־קו (liner), שמפליגה בקו קבוע ובמועדים קבועים; ואניית־נוד (tramp), שמס־לולה נקבע בכל נמל מחדש. א"־נוסעים מפליגות רוב השנה בקווים קבועים ומבצעות בעונות התיירות סיורים, שמועדיהם ומסלוליהם נקבעים ע"י סוכנויות־התיירות. א"־חופים מוגבלות בגלל גודלן ו־חוזקן לקרבת החוף. ג. לפי הכוח המניע: אניית קיטור (בוכנות; סימונה המקובל: S. S.); אניית מנוע (דיזל; M. V.); אניית טורבינה (קיטור או גז; T. S. S.); בעלת מנוע אטומי ובעלת מנוע חשמלי (עם גנרטור דיזל או טורבינה). ד. לפי התקן ההנע: אניית משוטה (גלגל־כַּפות); אניית־מדחף (חד־מדחפת, דו־מדחפת וכו'); אניית רוטורים וכו'. ה. לפי צורת המבנה: א' משוות־סיפון (לה סיפון עליון רצוף, הנמשך מהחרטום לירכתיים); אניית סיפון־אחרה מוגבה; ספ' שטוחת תחתית; קאטאמראן; רחפת; סנפירית. לפי צורת המבנים העיליים: טיפוס שלושת האיים (3 מבנים עליים — בחרטום, באמצע ובירכתיים), מבנה אחורי בלבד, ועוד.

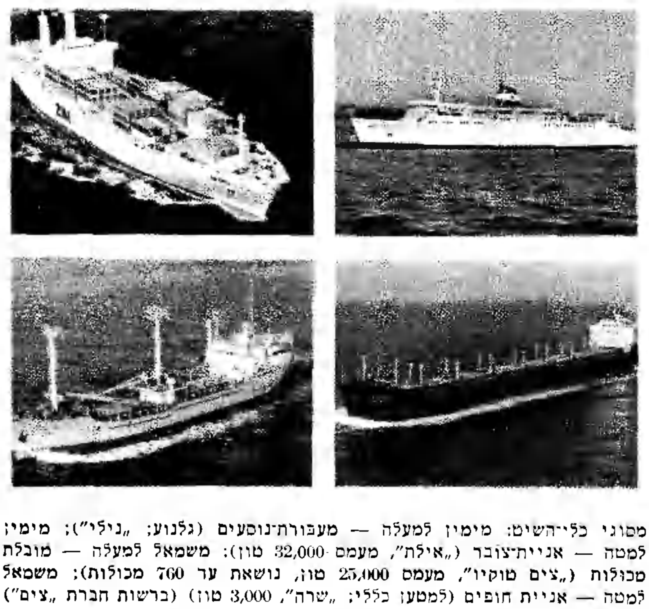
תיאור סוגי כה"ש החשובים. אניית־נוסעים משמשת כמלון (ע"ע) צף המספק גם שירותי בידור: אולמות קולנוע, בריכות שחיה, סיפוני משחקים, ספריות וכו'. א"־נוסעים מיוצבות, לנוחות הנוסעים, ע"י סנפירי שיפוליים הנמשכים לאורך הא', משני צדי הקר־קעית, ומגדילים את התנגדות־המים לתנועת הטלטול. בא"־נוסעים רבות מוסיפים סנפירים ניידים (מייצבים הידרודינמיים), שגורמים להקטנת הטלטול בזמן סערה. יש שמחברים הגאי־איזון לגי־רוסקופ (ע"ע) המודד את מידת הטלטול ומטה בהתאם את ההגאים. בשיטה החדישה ביותר מעבירה משאבה, שמופעלת ע"י הגירוסקופ, מים בין מכלים משני צדי האניה, להפחתת הטלטול. החוק מחייב א"־נוסעים באמצעי־בטיחות מיוחדים. א" הנוסעים הגדולות ביותר נבנו עבור הקווים הטרנס־אטלנטיים.

אחדות מהגדולות באניות־הנוסעים

שם האניה	דגל	שנת בניה	אורך (מ')	תפוסה (טונה)	הספק המכונות (כ"ס)	מהירות (קשר)
קווין מרי	בריטניה	1934	311	81,235	160,000	32
יונייטד סטייטס	אה"ב	1951	305	53,324	165,000	36
רוטרדם	הולנד	1958	228	38,645	35,000	20
פראנס	צרפת	1962	315	66,000	175,000	33

אחרי מלה"ע II הופסקה בניית א"־ענק לנוסעים, שהחלו סובלות הפסדים. ה„יונייטד סטייטס" נבנתה משיקולים אסטרטגיים. ה„רוטר־דם" מכוונת לנוסעים המפליגים להנאתם; מהירותה נמוכה ודי לה בהספק מנועים קטן; הכנסותיה מכסות כמעט את הוצאות תפעולה. „פראנס" (הארוכה יותר מכל אניית־נוסעים שקדמה לה) נבנתה עם עלות הגנרל דה־גול לשלטון ונועדה להאדיר את שם צרפת, על אף ההפסדים הרבים הכרוכים בהפעלתה. בישראל הסיקו את המסקנות ממצב דברים זה וב 1967 נמכרה אניית־הנוסעים הגדולה „שלום", שנבנתה ב 1964. בקווים הקצרים, למשל בימה"ת, פועלות עדיין א"־נוסעים קטנות יותר ברווחיות.

אניית־הנוסעים מאופיינת ע"י מבנה עילי ארוך מאוד, חלונות רבים (גם בגוף האניה, מתחת לסיפון העליון), ויחס אורך — לרוחב גבוה (9—8), יחסית לשאר כה"ש. מעמס אניית נוסעים אינו מגיע, בד"כ, אף לרבע התפוסה ברוטו.

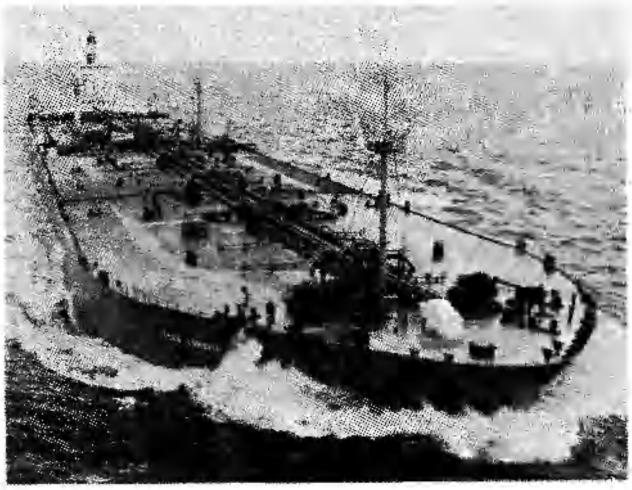

מסוגי כלי־השיט: מימין למעלה — מעבורת־נוסעים (גלנוע; „נילי"); מימין למטה — אניית־צובר („אילת", מעמס 32,000 טון); משמאל למעלה — מובלת מכולות („צים טוקיו", מעמס 25,000 טון, נושאת עד 760 מכולות); משמאל למטה — אניית חופים (למטען כללי; „שרה", 3,000 טון) (ברשות חברת „צים")

במעבורות, המשמשות בקווים קצרים, מועטים סידורי־הנוחיות. ניתן להעלות עליהן כלי־רכב, ולהמשיך מיד בנסיעה כשמגיעים לנמל היעד. המעבורות קטנות, יחסית, ותפוסתן אינה עולה, בד"כ, על 5,000 טונה. קיימות גם מעבורות לרכבות.

אנית משא מעבירה מטענים יבשים או חביות נוזלים. המעמס של משאיות רגילות 10,000—15,000 טון. המהירות הרווחית של כל סוגי המשאיות — 16 קשר בקירוב. מבחינת מראה חיצוני מאופיינות המשאיות ע"י מנופיהן. משאיות קטנות מחולקות ע"י מחיצות אטומות לארבעה מדורים, מהחרטום לירכתיים: צוֹר קדמי (forepeak), סַפנה (מחסן; hold), חדר־המכונות, צוֹר אחורי (afterpeak). בא" גדולות מספר הספנות 6 ויותר. במשאיות רבות יש מתחת לסיפון העליון סיפוני־ביניים, להקלה על סידור המטען. המרחק בין הסיפונים אינו עולה בד"כ על 2.5 מ'. כשמובילים מטען קל שנפחו גדול אפשר לבחור סיפון ביניים כסיפון ראשי (בהגבלות רבות). תפוסתה של הא' קטֵנה עי"כ והיא משלמת פחות מסים. באניות־משא רבות דומה המעמס בגדלו לתפוסה ברוטו. טעינת הא' נעשית דרך פתחים גדולים (כַּוות) בסיפונים, הנמצאים זה מעל זה. לעתים קרובות רוחב הכווה גדול יותר ממחצית רוחב־הא'. בים הפתוח חייבות הכוות להסגר בצורה אטומה למים. הטעינה עצמה נעשית לרוב בעזרת מנופי־הנמל. למשאיות מותר להסיע עד 12 נוסעים בשכר בלי שיחולו עליהן הכללים המחייבים א"־נוסעים. משאיות רגילות עדיין תופסות את המקום הראשון בין הא" להובלת מטען יבש והן מובילות את רוב המטענים הכלליים.

במובלת־המכולות מותאמת צורת הספנות למכולות, שמידותיהן תקניות (מכולה גדולה: 40×8×8 רגל, ומעמסה עד 40 טון). המנופים מועטים או חסרים, כי מכולות משנעים באמצעות עגורני־הגשר של הנמל. למובלת־מכולות גדולה ה„איבל טאסמן", מעמס של 33,200 טון. לנושאת־הארבות אין ספנות. הארכות טעונות עליה עם משאן. הן נפרקות מכה"ש קרוב לנמל ואחרות, שמוצאן בנמל, נטענות במקומן. הארבות נגררות אל הנמל וממנו והא' ממשיכה בדרכה בלי להמתין במקום. מעמסה של ה„אקאדיה פוֹרֶסט", לדוגמה, הוא 43,517 טון. ספינת־חופים (coaster) שטה בין נמלים קרובים זה לזה ואינה מתרחקת בד"כ מהחוף. ס' החופים מפותחת בעיקר תחת דגל הולנד. התפתח טיפוס מיוחד של ספ"־חופים, שלחלק מהן מעמס העולה על 1,000 טון, העובדות לפעמים גם בקווי האוקיאנוס האטלנטי. בספ"־חופים גוזלת המנהרה של גל־המדחף נפח רב ונהוג לבנותן עם סיפון־אַחרה מוגבה. הן נראות כבעלות מבנה אחורי בלבד. א' מעורבת למשא ולנוסעים מסיעה מעל 12 נוסעים. מהירותה עולה על 20 קשר. א' כזאת מאופיינת ע"י מבנים־עיליים

מכלית ענק: ה Esso Cambria. ארכה 347.8 מ', מעמסה 249,952 טון, מהירות שיוטה 16 קשר (ברשות חברת אסו)

גדולים־יחסית. א' קירור מובילה פירות, בייחוד בננות, ומוצרים מקוררים אחרים. המחסנים מקוררים לטמפרטורה המונעת הבשלת הפרי. מהירותה 16—23 קשר. בגלל אמצעי הבידוד נשאר נפח קטן למטען והא' בולטת הרבה מעל המים. במשאיות רבות מקוררים מדורים בודדים להעברת בשר וכד'. א" גלנוע (עַל־רַד) למשאות יכולות להוביל מכולות, משטחים, משאיות עמוסות ומכוניות. המטענים משונעים דרך פתחים בירכתיים או בחרטום, כשהם עמוסים על משאיות או על משטחים בעלי גלגלים.

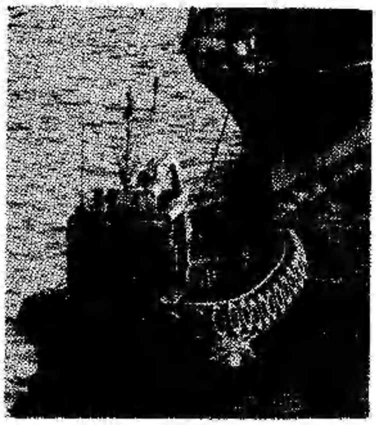
המכלית מובילה מטענים נוזלים, ובעיקר נֵפט (ע"ע) גָלמי. יש מכליות להובלת בנזין, יין, זפת נוזלית וגָפרית נוזלית (בחימום) ועוד. המכלית היא הגדולה בא" ימינו, ומעמס „ניסקי מארו" (Nisseki Maru), לדוגמה, 372,400 טון; תפוסתה 184,855 טונה; ארכה 347 מ', רחבה 54.6 מ' ושקעה 27 מ'. יחסי־המידות בה אפייניים למכליות: הן הרחבות בין כה"ש (ארכן פי 6.8—6.5 מרחבן) ומעמסן, בד"כ, פי 2 מתפוסתן. במכלית נמצא חדר־המכונות בירכתיים, לפניו — חדר־המשאבות (לטעינה ולפריקה), חלל ריק, ובכ 80% מן האורך הכללי מדורי המטען והנטל. חלק הא' המיועד למטען מחולק לארכו ע"י 2 או 3 מחיצות אטומות. המרחק בין מחיצות־הרוחב חייב להיות פחות מ 1/5 אורך־הא'. בא" שבהן 2 מחיצות אורך יש אפוא 12 מדורי־מטען אטומים. על הסיפון בולטים רשת צנורות טעינה ופריקה ופתחי המדורים. מטעמי־יציבות נהוג למלא ולרוקן כל מיכל עד תומו, ולא למלא חלקית מספר מכלים. בגלל הבלט הקטן מסוכנת התנועה על סיפון המכלית בשעת סערה, ולכן בנוי מעליו גשר־מעבר, המוביל מהחרטום אל מבנה־הירכתיים. המכליות מאופיינות בגָדלן, בגשר־המעבר ובהעדר מנופים. מפאת ריחוק גשר־הפיקוד מהחרטום, נעזרות מכליות גדולות בשעת תמרון במצלמת טלוויזיה המוצבת בחרטום. בגלל זמן־השטעון הקצר יחסית של המכליות (כ 24 שעות), בגלל ריחוק נמלי־הדלק ממקומות יישוב ובזכות גָדלן העצום וריווחיותן, נהנים אנשי הצוות מתנאי־מגורים נוחים מאוד. לכל איש־צוות תא משלו ובמכליות רבות מצויה בריכת־שחיה.

מובלות צובר (תפזורת), בעיקר להובלת עפרות ומטעני פחם או תבואה. גם בא" אלה נמצא חדר־המכונות בירכתיים ולעתים קרובות אין כל מבנה מעל אמצע הסיפון. מספר הספנות גדול, לרוב אי־זוגי. כשמובילה הא' עפרות, שמשקלן הסגולי גדול, טוענים רק חלק מהספנות — מלאה וריקה לסירוגין. עי"כ עולה מרכז־הכובד ונמנעת יציבות־יתר. לא" מסוג זה מתקני־טעינה מצומצמים והן תלויות במתקני הנמל. לא" צובר גדולות מעמס מעל 100,000 טון. הדמיון במבנה בין אניית־צובר ומכליות, מאפשר בניית א" מעורבות (OBO), כמו ה„טיבטן" (Tibetan), שמעמסה 150,835 טון.

ספ" דיג. ליעילות הדיג דרוש סוג־ספ" מיוחד לכל מין דגים. הקטנות ביותר שוהות בים פחות מיממה בכל הפלגה ושללן מגיע טרי לנמל. אחרות עוסקות בדיג כשבועיים הרחק מנמל המוצא. את השלל מקפיאים, מולחים, או מקיימים בבריכות. הקפאה עמוקה של השלל נעשית לרוב באניית־אֵם, שבה ציוד לניקוי הדגים והקפאתם, בעוד שהדיג עצמו נעשה ע"י ספ"־בת. במקומות רבים (גם בארץ) מושכים בלילה את נחילי הדגים אל הספ' בעזרת פנסים חזקים. קיימים גם מכשירים לגילוי נחילי־דגים באמצעות הדים־חוזרים, שדומים למַדי־עומק (ע"ע נַוטות) ולמכשירים לגילוי צוללות. טיפוס מיוחד של ס"־דיג הוא הכַּמרת שמהירות שיוטה גדולה יחסית לארכה (15 קשר, 50—60 מטר), ועָצמת מנועיה מנוצלת גם לגרירת המכמורת. את הטונות (ע"ע) דגים בחכות ולכן ירכתי הס' לדַיג־הטונה נמוכות, ובהקפן עומדים הדייגים ומחזיקים את חכותיהם. היפאנים מפתחים, משנות ה 50, את צי צַיד הלויתנים (ע"ע, עמ' 420/1) שלהם. בכל העולם נפוצות עדיין סירות־דיג פרימיטיוויות.

גוררות. א) גוררות־ים משמשות להעברת א" שכושר

הנעתן נפגע או עדיין לא הותקן וכ"ש ללא הנעה עצמית (בעיקר מבדוקים ורפסודות לקידוח נפט) וכד'. לגוררות־ים מנוע בעל הספק גדול, עד אלפי כ"ס. הן מצוידות גם בציוד־הצלה מיוחד המאפשר להם לעזור לא" במצוקה. ב) ס פ " ־ ג ר ר ל נ ה ר משמשות לגרירת דוברות וספ"־נהר חסרות־מנוע. בנהרות הגרירה רווחית יותר מהנעה עצמית. גרירת מספר גדול של אֲרבות ע"י ספינת־גרר אחת מאפשרת גמישות רבה בתפעול. לאחרונה נפוצה יותר הדחיפה, בעיקר של דוברות, המשפרת את ניצולת־המנוע. ג) בגלל תנאי־התמרון הקשים בנמלים, לא תמיד יכולות א" גדולות להגיע לרציף, או לעזוב אותו, בכוחות עצמן. הן נעזרות אז ב ג ו ר ר ו ת ־ ה נ מ ל, שלהן כושר־תמרון רב — הן מסוגלות לעצור, או לשנות כיוון, במהירות רבה.

גוררת בנמל הקישון (מספנות ישראל, חיפה. צלם ש. ערר)

ס נ פ י ר י ת (hydrofoil), כ"ש מהיר (מעל 30 קשר), המשמש להובלת נוסעים באזורים שבהם התחבורה במכוניות בלתי־נוחה. לדוגמה — בחופי נורווגיה המפורצים וההרריים. מערכות ההנעה וההגוי קשורות בסנפירי הירכתיים (מערכת סנפירים נוספת מצויה בקדמת הגוף). עם הגדלת המהירות גדל כוח העילוי על הסנפירים (ע"ע הידרודינמיקה, עמ' 87) ובמהירות־סף אָפיינית הוא מאזן את משקל הסנפירית; גופה, בעל צורה אווירודינמית יעילה, מתרומם מעל לפני המים ורק הסנפירים שקועים, במלואם או בחלקם. ההתנגדות הגדולה ביותר להתקדמות הסנפירית נוצרת ע"י הקאוויטאציה והמערבלים (ר' להלן, עמ' 273) שיוצרים הסנפירים; אולם, תכנונים חדישים (מבנה ראש־גרזן) מאפשרים, בסנפיריות נסיוניות, מהירות של 80 קשר ומעלה. הן נבנות בעיקר מאלומיניום (משקל נמוך), בניגוד לכ"ש אחרים ובדומה למטוסים. הסנפיריות נמצאות בשימוש משנות ה 50, אך הן עדיין בשלבי־פיתוח, וקיימות עדיין בעיות, בעיקר של יציבות, לאורך הסנפירית ולרחבה. סנפיריות מונעות בעיקר בטורבינות־גז.

ה ר ח פ ת (hovercraft) אינה כ"ש מבחינת המבנה וההנעה, אלא רק מבחינת התפעול. משתמשים כיום ברחפות־צבא ובמעבורות־רחפות. הריחוף מושג ע"י זרמי־אוויר, שמוזרקים בצורה וכיוון מחושבים היטב, אל מתחת לגוף הרהפת. הרחפת מונעת ע"י מדחפים או מנועי־סילון.

III. ת כ נ ו ן כ " ש ו ב נ י י ת ם. לפני התכנון יש להתחשב בנתוני היסוד: סוג כה"ש, גדלו, טווח הנסיעה והמהירות, צורת ההנע וסוג הדלק. חשובים גם: הדגל שישא כה"ש — משום שהחוקים המתווים את התכנון שונים ממדינה למדינה; מרחב־המים שבו יפליג כה"ש (אגמים, נהרות או ימים); רוחב התעלות (במקרה שעליו לחצות תעלות); גודל המימשים (ע"ע נמל, עמ' 215) ואפשרויות השירות העומדים לרשות החברה; חוקי הביטוח ותעריפיו; הצוות: ככל שהנע־הא' חדיש יותר — דרוש צוות מומחה יותר, אך קטן יותר. בתכנון א"־מלחמה מתחשבים גם: בסוג השריון וכמותו; סוג כלי־הנשק וחלוקתם; מחסנים לתחמושת וכד'. אה"כ נקבעת

צי הסחר בעולם (1971) לפי סוגי האניות
(מיליון טונה תפוסה)

סה"כ	247.3
מכליות לדלק	96.2
אניות משא רגילות	71.9
אניות צובר ועפרות	43.1
אניות מעורבות (OBO)	10.5
ספינות דיג	9.0
אניות נוסעים	3.0
אניות מכולה	2.7
אניות להובלת גז נוזל	1.6
אניות להובלת כימיקלים בנוזל	0.6
אניות מחקר	0.3
שונות	8.4

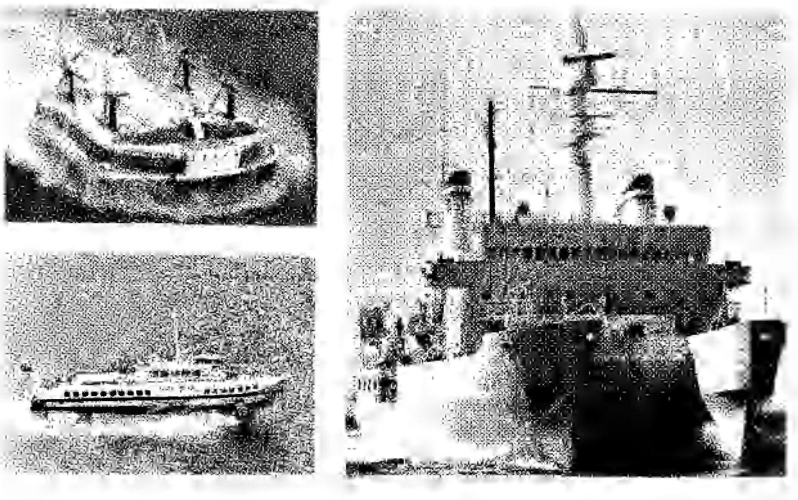
הצורה החיצונית של הגוף, כדי שכה"ש יצוף, יהיה יציב, קל להנעה ולהיגוי, חזק ובטוח.

צ י פ ה. כל כ"ש צף בזכות כוח ה ע י ל ו י, הנקבע לפי עקרון ארכימֶדס (ע"ע נוזל, עמ' 926). כאשר כ"ש צף בשיווי־משקל, שווה הדחי למשקלו (פרט לסנפירית, ר' לעיל, עמ' 271; והשו' עמ' 266). נקודת־האחיזה של כוח־הכובד נקראת מרכז־הכובד (ע"ע מכניקה, עמ' 439), ונקודת האחיזה של כוח־העילוי — מרכז־הציפה, והוא למעשה מרכז הנפח השקוע במים. מקום מרכז־הכובד מחושב לפי צורת גוף כה"ש וחלוקת המשקלים בו. מקום מרכז־הציפה תלוי בצורת־הגוף בלבד.

י צ י ב ו ת. כ"ש נמצא בשיווי־משקל יציב כשמרכז־הכובד נמצא מתחת למרכז הציפה. כאשר כ"ש, בגלל סיבה חיצונית, עוזב את מצב שיווי־המשקל ונוטה על צדו, זז מרכז־הציפה ממישור הסימטריה של הגוף, לכיוון הצד ששקע. מרכז־הכובד, לעומת זאת, נשאר בד"כ במקומו. כשזרוע־המומנט־המייצב (המרחק בין קווי הפעולה של כוח־הכובד וכוח העילוי) חיובית, כלו' כל זמן שקו הפעולה של כוח־העילוי קרוב־יותר לדופן ששקעה מקו הפעולה של המשקל, כה"ש יציב. כשהזרוע שלילית, כה"ש אינו יציב ונוטה להתהפך. ככל שמרכז הכובד נמוך יותר — גדולה יותר היציבות. לכל מצב טעינה ניתן לחשב זווית קריטית. נטיית כה"ש בזווית גדולה ממנה תגרום להתהפכותו.

קווי הפעולה של כוח־הציפה בזוויות שונות עוברות בקירוב דרך נקודה המכונה מרכז הנטיה (metacentre). נקודה זאת גבוהה ממרכז הציפה. תכנון הא', וגם צורת העמסתה, חייבים להשאיר את מרכז הכובד מתחת למרכז הנטיה. המרחק ביניהם נקרא גובה מטאצנטרי. בא"־סחר המפליגות בים רצוי גובה מטאצנטרי בן 50—70 ס"מ.

בגלל הרוח והגלים אין הא' נשארת בשיווי־משקל. נוסף לתנועתה

מחידושי העת האחרונה: מימין — קאטאמראן (אניית המחקר ההידרוגראפי Hayes) (צילום חיל־הים של אה"ב); משמאל למעלה — רחפת (ה Sure, מקו רמזגייט—קלה) (לשכת המודיעין הממשלתית, לונדון); משמאל למטה — סנפירית (מקו הונקונג—מקאו) (לשכת המודיעין הממשלתית, הונג קונג)

קדימה היא מבצעת תנועות, שהחשובות בהן הן הטלטול (rolling; תנועה סיבובית סביב ציר־האורך של הא'), הנדנוד (pitching; תנועה סיבובית סביב ציר־הרוחב של הא'), ההתרוממות (heaving; תנועה במקביל לציר־הגובה של הא') והסבסוב (yawing; תנועה סיבובית סביב ציר אנכי). תדירות הטלטול ותאוצתו עולות עם גידול הגובה של מרכז הנטיה, והתנודות החזקות גורמות נזק למטען ואי־נוהות לנוסעים (יציבות־יתר). מסיבה זאת אסור להגדיל יציבות כ"ש ללא הגבלה. בא"־נוסעים גובה מרכז הנטיה קטן, ומשפרים את היציבות בעזרת מייצבים. בא"־מלחמה נוחות הצוות אינה חשובה ומתכננים אותן עם יציבות־יתר, בכדי שישמשו בסיס ירי טוב. סוג המטען וצורת ההעמסה משפיעים על היציבות. נוזלים, בעלי פנים חפשיים, זורמים מצד לצד בזמן טלטולים ומרכז הכובד מוזז לכיוון הטלטול. לכן מעדיפים לא להשאיר בא" מכלים מלאים־חלקית.

על כ"ש הנע במים פועל כוח הידרודינמי הנקרא **התנגדות**, שכיוונו הפוך לכיוון התנועה. גודל הכוח תלוי בממדי הגוף ובמהירותו. אי־אפשר לחשב מראש את ההתנגדות. מקובל להעריכה ע"ס ניסוי בדגם מוקטן, ולפירוש תוצאות הניסוי משתמשים בחוקי דימוי (ע"ע ממד, עמ' 800—802).

מרכיבי ההתנגדות: א. **חיכוך פנימי** של המים, הנובע משיפוע מהירות הזרימה עם ההתרחקות מהא". כוח זה אינו זהה במקרי זרימה שכבתית וטורבולנטית (ע"ע צמיגות; פרפור; הידרוליקה [דיאגרמת מודי], עמ' 117). ב. **יצירת גלים**. קיימות שתי נקודות, אחת בקצה הגוף הקדמי ואחת בקצהו האחורי, בהן מהירות־הזרימה ביחס לגוף היא 0 (נקודות סטגנאציה). הלחץ בנקודות אלה גדול יותר מלחץ הסביבה ובקרבת פני־המים יוצרים הבדלי־לחצים אלו גלים, כשהרכס במקום הלחץ הגבוה. יצירת גלי־החרטום וגלי־הירכתיים דורשת אנרגיה הנגזלת מכוח המנוע. ג. **יצירת מערבלים** בקרבת הירכתיים (השובל), בהם מהירויות־הזרימה גדולות יותר, גוזלת כוח נוסף. ד. התנגדות **האוויר**. ה. התנגדות **בליטות**. ו. התנגדות **הקאוויטאציה** — יצירת חללים במים עקב תנועה מהירה מאוד דרכם. התנגדות זאת חשובה רק בתכנון סנפיריות ומדחפים. וע"ע הידרודינמיקה, עמ' 86—88; הידרוליקה, עמ' 116—119.

הקטנת ההתנגדות. את התנגדות המערבלים ניתן להקטין ע"י תכנון צורת הירכתיים. התנגדות החיכוך תלויה בחספוס פני כה"ש, לכן חשוב לשמור על נקיונם. התנגדות החיכוך נתונה ע"י נוסחת הקירוב $R_f = fsv^a$ (f — מקדם החיכוך, ע"ע הידרוליקה; s — שטח המגע עם המים; v — המהירות; a — נע בין 1.87, לכלים קצרים, וב 1.8, לכלים ארוכים מאוד). את התנגדות יצירת־הגלים אפשר להקטין בבחירה נוחה של יחס בין מהירות לאורך, וגם ע"י מבנה מיוחד של החרטום (למשל: Bulb-Nose). אורך־הגלים מתכונתי לריבוע מהירות־הגוף, $\lambda = 2\pi v^2/g$. אם אורך כה"ש L הוא כפולה אי־זוגית של $\lambda/2$, נוצרת התאבכות (ע"ע) הורסת בין גלי־החרטום וגלי־הירכתיים, שמקטינה את ההתנגדות. ישנן מספר מהירויות „נוחות" לכל אורך נתון, ומהירות „נוחה" גבולית, בה $L=\lambda/2$, שהיא מתכונתית לשורש הריבועי של אורך כה"ש. כ"ש קטנים ומהירים, כגון טרפדות וסירות שעשועים, נמצאים הרבה מעבר לגבול זה. לעומתם, במכליות ענק, שארכן עולה על 250 מ' ומהירותן כ 16 קשר, התנגדות יצירת־הגלים קטנה מאוד. להתנגדות הגלים אין נוסחה מדויקת, אולם ההתנגדות גדלה בערך עם v^5. במהירויות קטנות חשובה יותר התנגדות החיכוך, אולם החל ממהירות מסוימת, התלויה בממדי כה"ש, חשובה יותר התנגדות הגלים. לכן כ"ש קלאסיים מהירים הם צרים וארוכים. בכ"ש חדישים מתכננים צורות גוף שונות (קאטאמרן, סנפירית, חרטום מחודד מאוד בפני־המים, קרקעית שטוחה ועוד) כדי להקטין את התנגדות הגלים. צוללות, בעומק שיוט מספיק, אינן יוצרות גלים, אך שטח־המגע שלהן עם המים גדול, יחסית לנפחן. משום כך חשוב יותר להקנות לצוללות צורה הידרודינמית מאשר צורה מונעת גלים. במהירויות קטנות התנגדות המים קטנה ביותר. מכלית טעונה המפליגה במהירות 16 קשר ומפסיקה את פעולת מדחפיה תמשיך בתנועתה קילומטרים רבים לפני שתיעצר.

הנעה. אחרי שנקבעה ההתנגדות, קובעים את גודל הכוח המניע, את מספר המדחפים ואת צורתם. גודל הכוח המניע נקבע בעיקר (פרט לא"־מלחמה) על פי שיקולים כלכליים. בכ"ש מהיר מאוד תופס המנוע מקום רב על חשבון הנפח המיועד למשא ולנוסעים. המנוע (ע"ע) המקובל הוא טורבינה (ע"ע) בא" גדולות, ומנוע שריפה פנימית בכ"ש קטנים. מנועי שריפה פנימית קלים ויעילים ממנועי־קיטור, ואין צורך בדוודים עבורם. בכ"ש קלים מאוד משתמשים במנועי־בנזין, ובכ"ש כבדים יותר (כיום, בכ"ש שמעמסם עד 150,000 טון) — במנועי דיזל. לרוב העברת הכוח מהמנוע לגל־המדחף ישירה, אולם אז מוגבל כושר־התמרון. בכ"ש רבים הזקוקים לכושר־תמרון טוב מפעיל המנוע גנרטור (ע"ע), שמספק זרם למנוע חשמלי והוא המסובב את הגל. המנועים רבי ההספק ביותר נמצאים בנושאות־מטוסים. לדוגמה, ב„קונסטליישן" של אה"ב (דחי — 80,800 טון, אורך — 327, מ', רוחב סיפון ההמראה — 76 מ') 4 טורבינות מייצרות חשמל למנועים המספקים 280,000 כ"ס (כ 21 מגוואט) לגל־המדחף. להשוואה — תחנת הכוח באשדוד מספקת 225 מגוואט.

כשנעשית ההנעה ע"י כוח חיצוני (כגון רוח או ספינת גרר) ובמהירות קבועה, שווה כוח־ההנעה להתנגדות. כשההנעה עצמית, למשל ע"י מדחף, יש צורך בכוח גדול מן ההתנגדות, אפילו במהירות קבועה, מאחר שהמדחף הודף מים אחורה, וזרימה זאת צורכת כוח נוסף. המניע המקובל ביותר הוא **המדחף הבורגי**, המותקן בירכתי כה"ש. במדחף הבורגי מתקבל כוח־עילוי הידרודינמי על להבי המדחף הדוחף את הא' קדימה (וע"ע מטוס, עמ' 81, ותמ' שם). הכוח שמפעיל המדחף מתכונתי למהירות הסיבוב ולצפיפות הזורם. צפיפות המים גדולה מצפיפות האוויר, ולכן מסתובבים מדחפי אניה לאט יותר ממדחפי מטוס. הם גם רחבים יותר.

המדחף צריך להתגבר על עוד גורמים, המנויים להלן (ולכן הכוח, שעל המנוע לספק למדחף, גדול תמיד מכוח־ההנע שזה מייצר): א. כוח־משיקי הגורם לסיבוב המים; ב. צמיגות המים סביב המדחף; ג. ירידת הלחץ ברווח שבין המדחף לירכתי כה"ש; ד. מהירות לא אידאלית של להבי־המדחף, יחסית למים, בגלל זרימה לא הומוגנית של המים סביב הירכתיים. ה. הקאוויטאציה, הגורמת ליצירת בועות, מפחיתה את יעילות המדחף ומוסיפה אף לאיכול מתכת־המדחף. גם למדחף נערכים ניסויי דגם.

המדחף מתוכנן לניצולת מירבית במהירות מסוימת של כה"ש. כ"ש שעבודתם מחייבת שיוט במהירויות שונות (ספ"־דיג, גוררות וכד') משתמשים, לפעמים, במדחפים בעלי פסיעה משתנה (ע"ע מטוס, עמ' 82). לעתים יש לכה"ש מספר מדחפים, כדי להמנע ממהירות־סיבוב גבוהה מדי. המדחפים עוזרים אז בתמרון כה"ש. מדחף בודד מפעיל בעת סיבובו כוח, שמסובב את כה"ש, ויש לאזנו ע"י הטיה קלה של לוח־ההגה. כשיש מספר מדחפים, מסתובבים המדחפים המנוגדים במגמות הפוכות, כדי לבטל כוח זה. המדחפים השונים מחוברים עפ"ר למנועים נפרדים.

מתקן **ההיגוי** המקובל ביותר הוא לוח בירכתי כה"ש, שמישורו נמצא במישור הסימטריה ושניתן לסיבוב על ציר אנכי. עם סיבובו יוצא ההגה ממישור הסימטריה (ומכיוון הזרימה) ויוצר אתו זווית. נוצר כוח־עילוי הידרודינמי — כוח־ההגה — שכיוונו מנוגד לכיוון הטיית ההגה. המים יוצרים כוחות־תגובה, שהשיקול שלהם עובר דרך נקודה (מרכז־הלחץ) הנמצאת בקרבת אמצע־האורך של כה"ש. צמד הכוחות (ע"ע מכניקה, עמ' 439) מסובב את כה"ש כך שחרטומו יפנה לכיוון הטיית ההגה.

כ״ש מטיפוסים שונים דורשים תכונות־היגוי שונות. בא״־משא התפקיד העיקרי של ההגה הוא לשמור על שיוט בקו ישר, ולתקן סטיות הנגרמות ע״י כוחות חיצוניים, כגון רוח או גלים. בגוררות דרוש שינוי מהיר של הכיוון. בא״־מלחמה חשובות שתי התכונות. בכדי להגדיל את יעילות ההגה ולהקטין את ההתנגדות בכיוון תנועת כה״ש, מקנים ללוח־ההגה חתך הידרודינמי. לשם יעילות, על לוח ההגה להיות שקוע כולו במים.

בכ״ש בעלי מספר מדחפים זוגי והגה יחיד, נמצא ציר ההגה בקצהו הקדמי של ההגה. בכ״ש בעלי מספר מדחפים אי־זוגי, מחובר ההגה למבנה מיוחד (מסגרת ההגה) וציר־ההגה ממוקם בין קצהו הקדמי ואמצע ארכו. כאשר כ״ש גדול דורש כושר־תמרון העולה על המקובל (למשל מעבורת) מוסיפים הגה בחרטום. לפעמים מש־תמשים במדחף־הגה, שציר הסיבוב שלו מאונך למישור הסימטריה, המפעיל על החרטום כוח־צד נוסף. לוח ההגה מופעל בכ״ש גדולים ע״י מ כ ו נ ת ה ה ג ה שהיא בכ״ש חדישים — הידרולית, ובאחרים — מכנית. סיבוב גלגל־ההגה מועבר אל מכונת־ההגה באמצעות סרוו־מכניזם (ע״ע). בכ״ש חדישים קיים גם „הגאי אוטומטי״ — מכשיר חשמלי המשווה את כיוון חרטום הא׳ לכיוון שנקבע ומפעיל את ההגה לתיקון הסטיות.

תורת ח ו ז ק ה א״ מאפשרת בחירה נכונה של ממדי החלקים, כדי שיתקבל כ״ש שיעמוד בכל העמסים הצפויים ולא ישבר, אך יהיה גם קל במשקלו וזול לייצור. הגורם החשוב ביותר, לגבי חוזק כה״ש, הוא מומנט־ההתנגדות של הגוף. לצורך חישובו מניחים שגוף כה״ש מתנהג בדומה לקורה, שפועלים עליה מאמצי כפיפה (ע״ע חוזק המרים, עמ׳ 254/5). במיוחד חשובים המאמצים בסיפון הא׳ ובתחתיתה. מומנט־ההתנגדות של חתך־הרחב מוכתב לא״־סחר ע״י חברות הסיווג. במים שקטים נוצרים מאמצי־כיפוף עקב התפלגות לא־אחידה של המשקל ושל כוח־העילוי ההידרוסטטי, והם ניתנים לחישוב. הגלים יוצרים מאמצים נוספים, שמחושבים בנוסחה שמ־ביאה בחשבון את המאמצים: א) במים שקטים; ב) ברכיבה על גל, שארכו כאורך כה״ש ושיאו באמצע כה״ש; ג) ברכיבה על זוג־גלים, ששיאיהם בדיוק בקצות כה״ש. המאמץ המותר נקבע לפי החוזק לקריעה או לפי מאמץ הכניעה (שם, עמ׳ 248—250) של המתכת שממנה נבנה כה״ש. למאמצים אלה מצטרפים מאמצים מקומיים: לחץ־המים על דפנות כה״ש ועל תחתיתו, עומס המטענים, משקל המ־כונות וכד׳. ע״ס כל המאמצים קובעים את גודל הצלעות וצורתן ועובי הלוחות.

בעיות חוזק מיוחדות מתעוררות במקומות של אי־רציפות במבנה כה״ש. לא אחת נשברה א׳ בגלל סדק שנפרץ בפינת אחת הכוות. מאמצים מתרכזים גם בקצות המבנים העיליים. עמסים גדולים־במיוחד פועלים על החלק הקדמי של תחתית כה״ש, עקב הנדנוד: כשהחרטום יוצא כולו מהמים, מלווה חזרתו מכה אדירה, עד כדי 100 טון למ״ר. חוזק החרטום חשוב במיוחד בבוקעות־קרח.

תנודות של גוף כה״ש או של חלקיו מסכנות לעתים את המבנה, בגלל התעיפות המתכת. נמנעים מתהודה (ע״ע) ע״י שינוי תדירות העמסים (למשל, שינוי מספר סיבובי־המדחף) או שינוי התדירות העצמית (שינוי האורך או מומנט ההתמדה) של החלקים המתנודדים. מקדמי הבטחון לחלקים השונים נקבעים ע״י חברות הסיווג.

החוקים ל ב ט י ח ו ת כ״ש נקבעים לרוב לפי האמנה הבי״ל לבטיחות חיים בים. האמנה הראשונה נוסחה ב־1914, בעקבות טביעתה של ה„טיטאניק״ (Titanic), שנחשבה „בלתי ניתנת לטביעה״. דרי־שות החוק, שנקבעו ע״פ האמנות לבטיחות (1914, 1929, 1948, 1960) חמורות במיוחד לגבי א׳־נוסעים. החוקים קובעים את מספר המקומות בסירות ההצלה; מספר המחיצות האטומות (מספר מדורי ההצפה ומדור־השריפה); ציוד כיבוי־האש וציוד הניווט והקשר. בא״־משא נקבע מספר המחיצות ע״י חברות־הסיווג. האמנה ממליצה על שימוש בח־מרים לא־דליקים ובציוד אוטומטי לכיבוי (והשו׳ לעיל, תולדות הס׳).

IV. כ״ש בונים ומתקנים ב מ ס פ נ ה. מספנות בד״כ מתמחות בבניה בחומר אחד (פלדה, עץ או חמרים פלסטיים; עדיין אין התמחות בבניה באלומיניום). מספנות שמתמחות בסוג מסוים הן עפ״ר קטנות (עד 50 עובדים) והגדולות (אלפי עובדים קבועים) בונות סוגים שונים של כ״ש. מספנות לא״־פלדה (גם מספנות ישראל) מנצלות את ציודן לבניית מבנים גדולים שאינם כ״ש (גשרים, מתקנים לקידוח תת־ימי, מבדוקים צפים ועוד). בד״כ נבנות א״־סחר ביחידות ולא בסדרות. כ״ש קטנים (סירות מחמרים פלסטיים; ס״־דיג; כ״ש מלחמתיים קטנים) מיוצרים בסדרות, בדגמים סטנדרדיים. דוגמה לבניה בסדרות היא בניית א״ ה„ליברטי״ באה״ב בשנות מלה״ע II. מאות א״ נבנו לפי תכנית אחידה, בעשרות מפעלים. קטעי־מבנה גדו־לים נבנו במפעלים (שאינם מספנות) המרוחקים מאות ק״מ מהחוף, והועברו אל המספנות באמצעות תחבורה יבשתית. מהנחת הקטע הראשון על המדרון ועד ההשקה עברו 35 יום, לעומת קרוב לשנה, בשנות ה־50. מטיפוס זה נבנו יותר א״ מאשר מכל טיפוס אחר, והיתה תקופת־מה, לאחר המלחמה, שמספר הא״ מטיפוס ליברטי עלה על מספר כל שאר הטיפוסים גם־יחד.

ס ד ר ה ע ב ו ד ה: חברת ס׳ מבקשת ממספנה ה צ ע ת מ ח י ר ע״ס נתוני־יסוד, כגון: תפקיד, מעמס, מהירות, עומק־מים מירבי בנמלי העגינה, מספר הנוסעים; לפעמים מפורטים גם הממדים הראשיים של כה״ש והספק המנוע.

ה ת כ נ ו ן ה מ ו ק ד ם של הא׳ כולל הערכות של כמויות חמרי הגלם, הציוד ושעות העבודה הדרושות לבניה. המחיר המוצע תלוי לרוב בתנאי־השוק, יותר מבהוצאות הייצור האמיתיות. הצעת המס־פנה כוללת גם את התאריך המשוער לגמר הבניה. משרד התכנון של המספנה חייב אפוא להעריך נכונה את עובי־הלוחות וממדי־הקורות כבר בשלב התכנון הראשוני ולהזמינם. ב ח ו ז ה ־ ה י י צ ו ר תכנית כללית של כה״ש, בה מפורטים הממדים הראשיים, המעמס, סוג מתקן ההנעה, המהירות שיש להשיג בשיוט הניסוי, מתקני ההרמה, סוג שכבות הצבע ומספרן ועוד.

ה ב נ י ה. בניית כ״ש מעץ כמעט שלא השתנתה במשך הדורות. א״־עץ דולפות, ולכן ציפו אותן ציפוי חיצוני וציפוי פנימי, ואילו בין הציפויים הוכנס בד״כ בד אטום למים. לעתים הוסיפו ציפוי נחושת לשיפור האטימות. בכ״ש מעץ גמרו בתחילה את השלד (שדרית, צלעות וכד׳) ורק אח״כ הוסיפו את הציפויים.

שלבי הבניה בפלדה: שרטוט וחיתוך החלקים; הרכבת חלקי־מבנה יסודיים בבית־המלאכה; הרכבה סופית של גוף הא׳; השקה; התקנות.

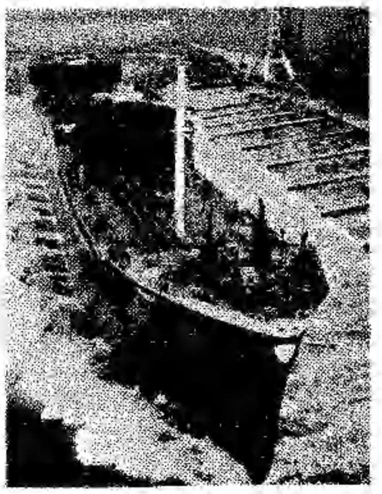

בניית אניה: הנחת השדרית ולוחות הקרקעית במספנה. משמאל — אניה נוספת בשלבי־בניה מתקדמים. אניות אלה יושקו לאורך (משרד התיירות הסקוטי)

את הפלדה המוזמנת מנקים מחלודה לפני התחלת הייצור ומצפים אותה בצבע מגן. נהוג לשרטט את החלקים של מבנה כה"ש בגדלם הטבעי על רצפת עץ ענקית באולמות הסימון, ולהכין מהשרטוטים תדמיות־עץ, המשמשות לסימון קווי החיתוך על המתכת. בשיטת הסימון האופטי, מוקרנות שקופיות (בהקטנה 1:100) של קווי החיתוך, על המתכת. בשיטה החדישה ביותר נחתכת הפלדה אוטומטית, בעזרת מחשבים אלקטרוניים. לאחר החתוך (ע"ע, עמ' 242) מכופפים את הלוחות והקורות באמצעות מכונות ערגול ומכבשים, מכניים או הידרוליים, ללא חימום. חלקים מסובכים (למשל, הצלעות) מכופפים במפחה לאחר ליבונם. חיבור חלקי הפלדה זה לזה נעשה בעבר ע"י סמרור, ואילו כיום מרתכים את רוב החלקים בקשת חשמלית. תפרים ארוכים וישרים נעשים במכונות־ריתוך אוטומטיות. תפרים מסובכים נעשים בריתוך־יד. מחסרונות הסמרור: מבנה כבד ומגושם, הפח נחלש והחיבור אינו אטום לחלוטין. יתרונות הריתוך: קלות ופשטות העבודה, מהירותה ומחירה הזול; מכשיר־הריתוך משמש גם לחיתוך צלעות ואין צורך לכופפן; אין צורך בחפיפת שולי־הלוחות ונחסכים חומר (ומסמרות) ועבודה (בייחוד בקדיחה של עשרות־אלפי החורים); המחבר אטום. חסרונותיו: התעוותות החלקים המרותכים־יחד, עקב החימום המקומי בשעת הריתוך; בקיע, שנוצר ממאמץ־יתר בזמן הריתיך, יכול להתפשט (בתפרים מסומררים התפשטותו נעצרת בשפת הלוח). משתמשים לכן בשיטה מעורבת: האניה בנויה בריתוך, ובחיבורים חשובים, למשל בין הדופן לסיפון, עושים תפר מסומרר, לעצירת בקיעים. במספנות חדישות נהוג לרתך בתחילה קטעים צרים (משקלם עד 400 טון) כשהם מונחים על הרצפה ולהרכיבם אח"כ במעומד. בשיטה זאת נמצא כה"ש על המסילה רק זמן קצר.

ההרכבה הסופית של גוף הא' נעשית בד"כ תחת כיפת־השמים על גבי מדרון בטון, שממנו תושק הא' מאוחר יותר, או בתוך מבדוק יבש (ע"ע נמל, עמ' 215). אחת הפעולות החשובות והעדינות, לאחר שלב ההרכבה אך לפני ההשקה, היא מיקום גל־המדחף והרכבת המדחף.

בבניה על מדרון נהוגות שתי צורות ה ש ק ה, לאורך (מקובלת־יותר) ולרוחב. אל תחתית כה"ש, המשופעת במקביל למדרון, מחברים בשני צדי כה"ש, בהשקת־א ו ר ך, מגלשי־עץ (בד"ב שניים), שארכם כמעט כאורך כה"ש. מגלשים אלה עומדים על מרזבים משופעים שמשוחים בחומר סיכה, או מסבי־גלילים (ביפאן). הקצוות התחתונים של המרזבים נמצאים מתחת לפני המים ורחוקים במידה מספקת משפת־המים. עם סיום הרכבת המגלשים מסירים, אחת אחת, את התמיכות המחזיקות את כה"ש. ברגעים האחרונים לפני ההשקה מונע את הגלישה הדק, ועם שחרורו מתחיל כה"ש לגלוש, כשירכתיו קדימה. כה"ש נעצר באמצעות השלכת עגנים, ובעזרת חבלים, הנמתחים ונקרעים תוך כדי גלישה. במספנות, שנמצאות לחופי נהרות צרים, או תעלות, נעשית ההשקה ל ר ו ח ב. במקרה זה משתמשים במספר גדול של מגלשים, המורכבים במאונך למישור־הסימטריה של כה"ש.

בניית אניה: השקה לרוחב של אניה כמעט גמורה. הארובה, למשל, עריין לא הותקנה במקומה המיועד בירכתיים (בעומק התמונה)

ההשקה היא רגע הרה־סכנות בתהליך הייצור, אך מחזה מרהיב־עין (במיוחד השקה לרוחב). הרכבת רוב הציוד, המיכון (כולל המנוע) והריהוט וכן עבודות נגרות וחשמל נעשות לאחר ההשקה. לפני שיוט הנסיון מספינים את כה"ש על מבדוק, לשם צביעה אחרונה. ש י ו ט ה נ ס י ו ן נעשה לפני מסירת הא' לקונה ובמהלכו בודקים התאמת ביצועי כה"ש (המהירות, הספק המנוע, פעולת המדחף וההגה וכד') לחוזה ולדרישות איכות מקובלות. כל שלבי התכנון והבניה נמצאים עפ"ר בפיקוח חברות סיווג.

בסוף שנות ה60 עלה כושר ה ת פ ו ק ה של מספנות־העולם בהרבה על הביקוש. מספנות רבות נתמכות ע"י ממשלותיהן. מספנות המתמחות בבניית יאכטאות וסירות נהנות מגיאות. „מ ס פ נ ו ת י ש ר א ל" הוקמה ב1961 ומאז בנתה כ"ש קטנים, יחסית. בישראל בונים גם סירות (גם מפיברגלס).

בנית אניות־סחר בעולם

(אלפי טונות ברוטו שהושקו; בסוגרים מכליות)

המדינה	1934	1953		1971		דירוג
סה"כ	955	5,095	(2,862)	24,860	(10,424)	
יפאן	152	557	(328)	11,992	(5,007)	1
שוודיה	50	485	(368)	1,837	(1,251)	2
גרמניה (המערבית — 71,53)	74	818	(330)	1,649	(380)	3
הממלכה המאוחדת	458	1,317	(762)	1,239	(369)	4
צרפת	16	235	(139)	1,112	(717)	5
אה"ב	16	528	(340)	482	(213)	14

V. ה מ ע מ ד ה מ ש פ ט י ש ל א". כל מדינה רשאית לקבוע את התנאים אשר לפיהם היא מרשה לא' לשאת את דגלה. רשות זו, הקשורה ברישום הא' בהתאם לחוקי המדינה, מקנה לא' „אזרחות" (nationality) של אותה מדינה ומחילה עליה את חוקיה. יש מדינות הדורשות, כתנאי רישום, שהבעלות על הא' תהיה בידי המדינה עצמה או בידי אזרחיה או חברות הרשומות בה; מדינות אחרות מרשות לא" להרשם ולשאת את דגלן ואפילו הבעלות עליהן נמצאת באופן חלקי או כולל בידי זרים. א' שאינה רשאית לשאת את דגלה של שום מדינה אינה נהנית מן הזכויות המגיעות כרגיל לא".

א"־סחר בלב־ים נתונות לסמכות השיפוט הייחודית של מדינת־הדגל שלהן וקברניט־הא' מייצג סמכות זו. ואולם כשהן נכנסות למים הטריטוריאליים (ע"ע ימי, משפט) של מדינה אחרת, אף כי סדריהן הפנימיים כפופים לחוקי מדינתן, הן נמצאות, במידה ידועה, בתחום שיפוטה של המדינה החופית, ושלטונותיה רשאים להפעיל את סמכות שיפוטם לגביה כשירצו בכך. לפי הנוהג המקובל ברוב מדינות יבשת אירופה אין המדינה ההופית מתערבת במעשים שנעשים על סיפון א' זרה הנמצאת במימיה הטריטוריאליים ושאינם מפריעים את שלום המדינה החופית, אלא אם נתבקשה ע"י קברניט הא' (או ב"כ בעליה או מדינתה) לעשות כן. מאידך קובע הנוהג האנגלי־אמריקני (ואמנת ז'נווה, 1958, בהגבלות מסוימות) שיפוט מלא של המדינה החופית על א" סחר זרות, אפילו כשהן רק עוברות דרך המים הטריטוריאליים.

א"־מלחמה וכן האנשים והחפצים שעליהן כפופים לחוקיה של מדינת הדגל שלהן אפילו כאשר הן נמצאות במים הטריטוריאליים של מדינה אחרת. אולם אנשי הצוות של א" כאלה שעברו עבירה נגד החוק המקומי בשהותם על החוף יועמדו לדין בפני בתהמ"ש של המדינה החופית.

א" בבעלות המדינה הפועלות בשירות מינהלי (משטרה, מכס, הנהלת נמלים וחופים, שירות הבריאות, מחקר מדעי, א"־ליווי של צי־המלחמה וכו') מצבן דומה למצבן של א"־מלחמה. בדורנו נתרבו המקרים של א" בבעלות המדינה שעיקר ייעודן במסחר והובלה; א" כאלה תופסות כעין עמדת־ביניים בין א"־מלחמה וא"־סחר.

וע"ע: משפט בינלאמי; ימי, משפט; מלחמה, עמ' 639; הסגר ימי; מלקוח ימי; בטוח, עמ' 188; שד־ים.

יא. ש. – א. שת. – ח. גר. – מ.

VI. יהודים. כה"ש הראשון הנזכר במקרא הוא תיבת נח (ע"ע). בתורה אין זכר נוסף לפעילות ימית, ולא ברור אם נתגשמו ברכות יעקב ומשה לשבט זבולון בהקשר זה (בראי מט, יג; דב' לג, יט). בתקופת ההתנחלות מוזכרים שבטי אשר ודן שישבו לחוף הים (יהו' יט, כד—כט, מו; שופ' ה, יז) ונתקלו בקשיים. ידיעות על ס' ישראלית יש רק מימי שלמה שהקים צי במפרץ אילת בסיוע מומחים צורים (מל"א ט, כו—כח; דה"ב ח, יז—יח), במטרה לפתח את הסחר עם מזרח אפריקה וחצי האי ערב. נסיונו של יהושפט (ע"ע) לבנות צי דומה נכשל, „כי נשברו אניות בעציון גבר" (מל"א כב, מט; דה"ב כ, לו—לז). יהושפט דחה גם את הצעת אחזיה (ע"ע) לשיתוף פעולה. במקרא מספר רב של מושגים הקשורים בס': חובלים, מלחים, תופשי משוט (יחז' כז, כז—כט; יונה א, ה—ו); אנית שיט (ישע' לג, כא); אני תרשיש (מל"א י, כב); כלי גמא (ישע' יח, ב). הספ' (מאכדית Sapinatu) נזכרת רק פעם אחת (יונה, שם). נזכרים במקרא גם חלקי כ"ש: לוחותים (יחז' כז, ה); תורן (שם; ישע' לג, כג); משוטים (יחז' שם, ו), נס (ישע' שם; יחז' שם, ז); ירכתי הספינה (יונה א, ה); ראש חבל (מש' כג, לד) קרש (סיפון; יחז' שם, ו), מפרש (שם, ז). בתהלים (קז, כג—ל) יש תיאור סערה הפוקדת את יורדי הים, וכן מרובים שם הדימויים הלשוניים מהווי ימאים (מב, ח; סה, ח; פט, י; צג, ד; ועוד). מעובדות אלה עולה שבתקופת־המקרא היו הים והס' מוכרים היטב בישראל.

לאחר כיבוש יפו (ע"ע) ע"י שמעון החשמונאי נעשתה הנמל העיקרי ביהודה במשך למעלה מ 100 שנה. פומפיוס לחם קשות עד שהצליח לדכא את „שודדי־הים" היהודים שהתבססו שם והתנכלו לס' הרומית. הורדוס פיתח את קיסריה ונמלה, אך הפקיד את השליטה בעיר בידי היוונים; כוונתו לעזור לאנטוניוס בקרב אקטיום סוכלה ע"י קלאופטרה. הורדוס התגאה בציו הגדול ועיטר מטבע בנושאי ס'. באלכסנדריה (ע"ע) היו יהודים אנשי־ים ובעלי־א" ובפרעות אנטי־יהודיות ב 38 לסה"נ הועלו באש א"־משא יהודיות. א" יהודיות השתתפו במרד הגדול נגד הרומאים והסבו להם אבדות רבות; הצי הישראלי הושמד מול יפו (67 לסה"נ), בעיקר מחמת סערה, ועל גדלו ניתן ללמוד מכך שמספר הגופות שנפלטו מהים, מלבד אלה שנהרגו על החוף, הגיע ל 4,200 (יוסף, מלה"י, ט', ב'—ד'), קרבות ימיים התנהלו גם בכינרת (שם, ג', י', א'). בשלל שהוצג בתהלוכת הנצחון של אספסינוס ברומי היו „א" רבות" (טקיטוס, היסטוריות, ז', ג'-ו'). מטבעות הנצחון הרומיות נשאו את הכתובת Victoria Navalis. במרד נגד טריינוס (ע"ע; 115—117 לספה"נ), שהתפשט בעיקר בקירני, מצרים וקפריסין התנהלו הקרבות גם בים. ס' היתה נפוצה בין היהודים בתקופת המשנה והתלמוד, בנהרות בבל ובימים; המקצוע נחשב לנכבד, ובתלמוד הבבלי ישנם למעלה מ 200 מושגים טכניים של ס'. מאותה תקופה רבים האיורים בנושאי ים (קברי בית־שערים, לדוגמה). בתקופה הביזנטית והערבית היו בנמלי הימה"ת יהודים שעסקו במקצועות שונים הקשורים בס' ובסחר ימי. בסוף המאה ה 4 היו באלכסנדריה יהודים שנמנו על ה navicularii (בעלי א"). אוגוסטינוס וחירונימוס מסרו על פגישות עם יהודים יורדי־ים והבישוף סינסיוס מקירני (תחילת המאה ה 5) כתב סאטירה על חוויותיו בא' בעלת צוות יהודי שהפליגה מאלכסנדריה לקורינתוס: לדבריו הושארה הא' לנפשה בעת סערה, בערב שבת. לקראת סוף המאה ה 7 חדלו יהודים מלעסוק בשיט, כנראה מסיבות דתיות וחברתיות, אולם הוסיפו לעסוק בסחר־ימי ובמדעים היימיים. בערי הימה"ת ביה"ב היה הרובע היהודי לעתים באיזור הנמל וניתן להניח שפרנסתם של יהודים רבים היתה קשורה בסחר הימי.

מהתקופה המוסלמית יש (במיוחד מ„הגניזה" של קהיר) עדויות רבות על שותפות של יהודים בא" — כלומר: במשאן. הרמב"ם בתשובותיו מבחין בין כמה צורות של מימון מסחר־ימי, שהתנהל בעיקר בא" בבעלות גויים, אם כי בנימין מטודלה מספר על בעלי־א" יהודים בצור. בסוף המאה ה 11 היתה חיפה מאוכלסת יהודים לרוב, והיתה בה מספנה. ראויה לציון פעילותם המסחרית של יהודי תימן ועדן בדרך הים להודו.

יהודי חצי האי האיברי תרמו רבות להתפתחות הנווטות ביה"ב המאוחרים. הם תרמו לפיתוחם ולשכלולם של מכשירי ניווט (ע"ע אסטרונומיה, עמ' 813—821; אצטרולב). לוי בן גרשון (ע"ע) המציא קוואדראנט משוכלל („מקל יעקב"), שהיה בשימוש כ 400 שנה והיה בעצמו שכלול של "Quadrans Judaicus" של יעקב בן מכיר. „הלוחות האלפונסיים" הוכנו בידי קבוצת אסטרונומים בראשות חזן ביה"כ בטולדו בחצר אלפונסו מלך ארגון באמצע המאה ה 13. במיורקה יוצרו מכשירי ס' בידי יהודים, ומציירי המפות הידועים בה היו אברהם קרשקש (נפ' 1387) ובנו יהודה, שהשלים ציור מפת העולם והיה למנהל המרכז לס' בסגרש, פורטוגל. ר' אברהם בן שמואל זכות (ע"ע) התוכן של מלכי פורטוגל, בנה את האצטרולב הראשון מנחושת, חיבר לוחות אסטרונומיים (בהם השתמש קולומבוס במסעותיו), ויעץ לווסקו דה גמה. יהודים לקחו חלק גם במסעות הגילויים הגדולים.

גירוש היהודים מספרד, פורטוגל, סיציליה ונאפולי, אשר בוצע בדרך הים, גרם לקליטתם בנמלי האימפריה העות'מאנית ואח"ב בערי הנמל של צפון אירופה והמושבות. רבים בפזורה הספרדית התקיימו מן הסחר הימי ותרמו לפיתוחו כעדות בני התקופה.

רבבות יהודים התיישבו בקושטא, סלוניקי ואיזמיר וערי נמל אחרות. בסלוניקי וקושטא היו צאצאיהם ספנים ובעלי סירות עד מלה"ע II. בסלוניקי היתה הסווארות כולה בידי יהודים. רבים מהסווארים האלה עלו לא"י והיו אבות הסווארות הישראלית. יהודי צפון אפריקה התבלטו בסחר הימי (וכנראה גם בצד הכלכלי של השוד הימי) במאות ה 16—18. יהודים היו בין מפקדי צי מרוקו ובאלג'יר היו הם בעלי הברות הס' העיקריות. גם יהודי תוניס וג'רבה עסקו בסחר ושוד ימי, יחד עם הקורסארים. קווי הס' המסחריים בין צפון אפריקה לבין הולנד ואנגליה נוסדו ופותחו ע"י יהודים. ברוב ערי הנמל של הים הצפוני והאוקיאנוס האטלנטי נאסרה התיישבותם של יהודים, ותקופה ארוכה הסתירו האנוסים שבאו לשם את יהדותם. באלטונה (גרמניה) השתתפו יהודים פורטוגלים במספנות, פיתחו את המסחר עם גרנלנד והיו יזמים בציד הלוויתנים; יהודים פורטוגלים נמשכו אל גליקשטט, שם הוצעה להם הזכות לעסוק בבניין־א", עיסוק שנאסר עליהם בערי ההנזה. יהודי אמסטרדם, משפחות פורטדו וגרדיס (ע' ערכיהם; חלוצי הסחר עם קנדה בבורדו) וסוהרים ובעלי א" בליוורנו תרמו לפיתוח קווי־סחר־ימי ולכלכלת עריהם. בצפון אמריקה היו יהודים קשורים בסחר הימי בין אירופה לבין מושבות אנגליה והולנד ובמיוחד נודעו בכך משפחות לופז וטורו (ע' ערכיהם). מיכאל וברנרד גרץ (Gratz), מניו־יורק, סיפקו ציוד ליורדי־ים במלחמת העצמאות האמריקנית. במלחמה זו, ובמלחמת 1812—1814 הצטיינו כמה רבי־חובלים יהודיים שעסקו בפריצת ההסגר ובשוד ימי נגד האנגלים.

במאות ה 19 וה 20 חזרו יהודים לפעילות ימית ענפה מחוץ לסחר הימי. משפחת דה פאס (De Pass), למשל, באפריקה הדרומית, עסקה, בין יתר פעילויותיה הימיות, גם בתיקון א". אלברט בלין (ע"ע) שכלל את שירותי חברת הא" „המבורג—אמריקה" שבבעלותו. משפחת קונסטמן (Kunstmann) משטטין הפעילה את חברת הס' הגדולה ביותר בפרוסיה המזרחית. ברוסיה עזרו יהודים לפתח את ס' הנהרות: דוד ס. מרגולין ארגן חברה שהיו בבעלותה 62 ספ"־קיטור על נהר הדניפר ובשנות ה 1880 בנה ג. פוליק צי מכליות שהפליגו מן הים הכספי לוולגה. חברת לויד האוסטרית נתארגנה בעזרת

יהודים איטלקים מטריסטה; יהודי טריסטה היו פעילים מאוד בביטוח הימי ובחברות ס' איטלקיות.

הס' בישראל. עם חידוש ההתיישבות בארץ פנו רוב העולים לחקלאות. רק ב 1921 ניסה סוחר מתל-אביב, עקיבא ליפשיץ, להקים חברת-ס'. הספ' „החלוץ", בת 250 טון, שבנתה עבורו מספנה ערבית בחיפה, נקלעה לסערה בהפלגת הבכורה ונופצה אל סלעי יפו. ב 1924 קנו יהודים את אניית הנוסעים האמריקנית „הנשיא ארתור" (בת 15,000 טונה), וב 1925 השיטו אותה כשעליה מונף הדגל הכחול-לבן לצד הדגל האמריקני. ארוע זה גרם להתעוררות בנושא הס' בא"י. ב 1924 הוקמה אגודת צופיים וב 1928 הוקמו המדור הימי של „הפועל" ואגודת יורדי ים „זבולון". עם גידול הסחר-הימי של א"י החליטו ב 1926 שלטונות המנדט להפוך את חיפה לנמל העיקרי. נמל-חיפה החדש נפתח רשמית ב 1932. בשנים הבאות ניסו פעמים מספר להקים חברות ס' ארץ-ישראליות (אפילו בים-סוף), אולם רובן נכשלו מבחינה כלכלית או מחמת חוסר ידע. ב 1934 הוקם בצ'יווי-טווקיה (איטליה) בי"ס ימי של תנועת „ביתר", צמוד לביה"ס הימי הממלכתי שם. בי"ס זה נסגר ב 1938. ב 1934 נחקק חוק-הדגל ע"י ממשלת המנדט הבריטי, והא' „הר-ציון" (בת 2,500 טון), של „חברת הס' א"י לויד", היתה הראשונה שהניפה את הדגל החדש. במלה"ע II הוחרמה הא' ע"י הצבא הבריטי וטובעה ע"י צוללת גרמנית ב 1940. ב 1934 הוקמה גם „חברת-הס' עתיד", שפעלה, מאוחר יותר, במסגרת עליה-ב'. בין השנים 1933—1935 עלו לארץ עובדי-נמל רבים מסלוניקי. ב 1936 הוקם הנמל העברי הראשון, בת"א, בגלל חסימת נמל יפו ע"י הערבים. ב 1937 הוחלט על הקמת אגודה ארץ-ישראלית לענייני ימאות, שעם קום המדינה נקראה „חבל ימי לישראל". באותו זמן הקים החבל הימי, בסיוע הסוכנות היהודית, בי"ס-ימי שהיה צמוד לטכניון. ב 1954 הפך ל„ביה"ס לקציני-ים" ועבר לעכו. בת"ס נוספים הוקמו במבואות-ים, ב 1949, להכשרת דייגים וימאים, ובאשדוד, ב 1963, להכשרת חניכי-ימאות. החבל הימי יזם גם את הקמתה של חברת „צים", ב 1945, שהיא כיום הגדולה בחברות הס' בארץ. במלה"ע II שרתו כ 1,200 ממתנדבי א"י בצי הבריטי (כשליש מהם נפלו במלחמה), שם רכשו הכשרה-ימית. ספ" המעפילים (ע"ע עליה) הקנו הכשרה ימית לימאים נוספים (ביניהם אנשי פל"ים [ע"ע פלמ"ח]), ועם קום המדינה היו בארץ ימאים שיכלו להפעיל את צי-הסחר, חיל-הים והנמלים.

סגירת דרכי היבשה ע"י ארצות ערב עם קום המדינה, האיום על סגירת דרכי-הים בסואץ ובמפרץ אילת והרצון להשתחרר מתלות בס' זרה עם גידול סחר-החוץ גרמו לפיתוח הס' בארץ, שיצא אל הפועל באמצעות הסכם השילומים. הצי תחת דגל ישראל עלה מ 4 א" (בתפוסה כוללת של 6.100 טונה) ב 1948 ל 29 א" (168,200 טונה) ב 1954, מתוכן 4 א"-נוסעים ו 25 א" למטען כללי. על התפתחות הס' והנמלים בא"י עד שנות ה 60 — ע"ע ארץ-ישראל, עמ" 966—979, וכרך מילואים, עמ' 483/4.

אחרי מלחמת ששת הימים הונח צינור הנפט והוקם „גשר יבשתי" המקשר את מפרץ אילת עם הימה"ת. חשיבותו של צינור הנפט בסחר-הנפט העולמי גדלה-והולכת, והוא מתוכנן להעברת 60 מיליון טון לשנה. עמו גדלה חשיבות נמלי הנפט של ישראל וענף המכליות שלה. להתפתחותם של נמלי ישראל, ע"ע נמל, עמ' 211/2 (טבלה).

הצי בדגל ישראל (31.12.1971)

סוג האניה	מספר האניות	תפוסה (טונה)	מעמס (טון)
סה"כ	79	630.147	915,275
נוסעים	2	14,296	2,570
משא (מטען כללי)	51	230,349	316,376
משא (קירור)	10	75,128	88,762
צובר	15	307,087	503,151
מכולות	1	3,287	4,416

א" ישראליות רבות (בעיקר מכליות, בגלל החרם הערבי) מפליגות תחת דגלים זרים, לרוב דגלי נוחות. מעמס הצי בבעלות ישראלית, שרשום בדגל זר, הגיע ב 1972 ל 2.56 מיליון טון.

צי הסחר בבעלות ישראלית*
(דצמבר 1972)

סוג האניות	מספר האניות	תפוסה (טונה)	מעמס (טון)
סה"כ	114	1,983.004	3,425,303
מתוכן:			
מכליות	27	1,070,460	2,040,097
צובר	19	508,333	912,787
א"-משא	48	206,649	280,260
מכולות	4	104,096	99,200
נוסעים	2	14,296	2,023
דייג	3	2,700	1,298

* אניות-ים, שיותר מ 50% מהבעלות עליהן בידיים ישראליות.

רוב הסחר-הימי הישראלי מובל ע"י א" ישראליות, ומעסיק כ ⅔ מהצי הישראלי. השליש הנוסף מוביל מטענים בין נמלים זרים. ס' הנוסעים הישראלית, שהביאה ארצה למעלה ממיליון עולים מיד אחרי קום המדינה, הצטמצמה ב 1971 לשתי מעבורות, הפועלות בימה"ת.

חברות-הספנות הישראליות העיקריות
(אניות בדגל ישראל בלבד; 1971)

שם החברה	מספר האניות	תפוסה (טונה)	מעמס (טון)
צים	43	315,214	445,267
אל-ים	14	224,542	360,532
החברה הימית להובלת פרי	8	65,712	77,920

לכל אחת מהחברות העיקריות א" רבות בדגלים זרים, חברת „צים", בה שותפים ממשלת ישראל, הסתדרות העובדים, הסוכנות היהודית והון פרטי, מקיימת קווי-משאות קבועים מישראל ואליה, וכן קווים קבועים בלי קשר עם ישראל, בעיקר בין יפאן לאה"ב ולאפריקה. חברת „אל-ים" פועלת בעיקר בס'-הנוד, ולה צי גדול של א"-צובר ומכליות. בסחר הימי הישראלי פועלות אניותיה בעיקר ביבוא גרעינים מאה"ב וביצוא אשלג לאירופה ואמריקה. „החברה הימית להובלת פרי" התמחתה בא"-קירור, שרובן פועלות בסחר הבי"ל, הן בקווים קבועים והן בשוק הנוד. היא מקיימת גם קו להובלה בקירור בין אמריקה הדרומית לישראל ומשתתפת בהובלת פרי הדר מישראל. יש לה צי גדול של א"-קירור ומכליות המניפות דגל זר. הנפח המקורר בצי שבדגל ישראלי הגיע ב 1.3.1973 ל 120.7 אלפי מ"ק, מתוך 8.2 מיליון מ"ק נפח מקורר בצי העולמי, וישראל תופסת את המקום ה 15 בשטח זה.

צוותי אניות צי-הסחר הישראלי
(בכל הדגלים; ספטמבר 1972)

תפקיד	סה"כ	ישראלים	זרים
סה"כ	3,645	2,277	1,368
קצינים	1,109	670	439
דרוגים	1,444	798	646
עובדי משק	823	596	227
שונים	269	213	56

המחסור בימאים ישראליים נובע מהגידול המהיר של הצי הישראלי, ממיעוט הקשר בין עם ישראל לים במאות השנים האחרונות ומחוסר הרצון של הישראלי להינתק ממשפחתו לתקופות ארוכות. ב 1971 הוקמה, ע"י משרד התחבורה וחברות הס', רשות להכשרת כוח-אדם ימי. בישראל פועלים שלושה בת"ס ימיים (בעכו, במבואות ים ובאשדוד) ומגמות ימיות בבת"ס אחרים.

הקווים העיקריים לישראל וממנה, 1970

(באלפי טון מטען, למעט דלק)

נמל המוצא	כמות המטען	נמל היעד	כמות המטען
יבוא		**יצוא**	
סה"כ	4,261.5	סה"כ	3,333.0
היוסטון, אה"ב	504.9	אנטוורפן, בלגיה	275.5
דסטרהן, אה"ב	268.9	קונסטנצה, רומניה	247.1
קורפוס קריסטי, אה"ב	261.3	רוטרדם, הולנד	230.7
קונסטנצה, רומניה	229.3	קופר, יוגוסלוויה	130.3
אנטוורפן, בלגיה	147.5	המבורג, גרמניה	122.6
רוטרדם, הולנד	114.2	טריאֶסטה, איטליה	96.6

ה. וס. – נ. ו. – מ.

כללי: האקדמיה ללשון העברית, מילון למונחי הימאות, תש"ל; C. E. McDowell – H. M. Gibbs, *Ocean Transportation*, 1954; A. S. Svendsen, *Sea Transport and Shipping Economics*, 1958²; *Fernley and Egers Review*, 1971; *Lloyd's Register of Shipping*, 1973; O.C.D.E., *Maritime Transport*, 1973.

תולדות הספנות: צ. הרמן, עמים, ימים, אניות, 1962; A. Koester, *Das Antike Seewesen*, 1923; C. Singer et al. (eds.) *A History of Technology*, 1954–58; C. E. Gibson, *The Story of the Ship from the Earliest Days to the Present*, 1958; P. Barjot – J. Savant, *Histoire mondiale de la marine*, 1961; F. C. Lane, *Venice and History*, 1966; J. Jobe (ed.) *The Great Age of Sail*, 1967; D. Phillips-Birt, *A History of Seamanship*, 1971.

מבנה אניות וסוגיהן, תכנונן ובנייתן: A. C. Hardy, *Merchant Ship Types*, 1924; H. E. Russel – L. B. Chapman (eds.), *Principles of Naval Architecture*, I–II, 1941; W. P. A. Van Lommern, *Resistance, Propulsion and Steering of Ships*, 1948; J. C. Arkenbout-Schokker – E. M. Neuerburg – E. J. Vossnack, *The Design of Merchant Ships*, 1953; D. Arnott (ed.), *Design and Construction of Steel Merchant Ships*, 1955; J. O. Traung (ed.), *Fishing Boats of the World*, 1955; G. C. Manning, *The Theory and Technique of Ship Design*, 1956; B. V. Korvin-Kroukovsky, *Theory of Seakeeping*, 1961.

יהדות וישראל: ר. פטאי, הספנות העברית, 1938; י. קלוזנר, הימאות העברית הקדומה והחדשה (,ים, I'), תש"ו; נ. סלושץ, ספר הים, תש"ח; המוזיאון הימי חיפה, ספונים, א, תשכ"ז; א. בשן, הקורסארים והברברים וקשריהם עם היהודים באגן המערבי של הים התיכון במאות הט"ז—י"ח (בתוך: קובץ הרצאות שהושמעו בכנס השנים־עשר לעיון בהיסטוריה), תשכ"ח; ש. טולקובסקי, יהודים יורדי־ים, תש"ל; מ. שש, ספר הים, תש"ל; מ. פרג (עורך), הים במקרא, תשל"א; H. I. Bloom, *The Economic Activities of the Jews of Amsterdam*, 1937; H. Kellenbenz, *Sephardim an der unteren Elbe*, 1958; S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I–II, 1967–71.

סְפֶּנְסֶר, אֶדְמוּנְד — Edmund Spenser — (1552, לונדון — 1599, שם),

גדול המשוררים האנגלים בראשית תקופת־הרנסאנס. ס' היה בן המעמד הבינוני ורכש השכלה רחבה באוני־ברסיטת קימבריג'. פה גילה נטיה לשירה ועסק בכתיבה ובתרגומים לעת מצוא. מ1580 שימש מזכיר אצל הלורד גריי, נציג בריטניה באירלנד. ס' למד לאהוב ארץ זו, ונופה והווייתה ניכרים היטב בשירתו. ב1594 נשא את אֶליזבת בויל (Elizabeth Boyle) לאשה. אהבתו אליה מתוארת בסוֹנֶטוֹת ובשיר־נישואין. לאחר שדידת אחוזתו (1598), בעקבות מרידה, חזר לאנגליה. קברו — ב Westminster Abbey, ליד קברו של צ'וֹסר.

ס' היה משורר פורה ורבגוני. החשובות ביצירותיו: The Shepheardes Calender („לוח הרועים"), 1579 — קובץ של 12 אקלוגוֹת (ע"ע). המשורר, בדמותו של רועה צעיר, משוחח עם חבריו על נושאים המתאימים להרגשה שמַשרה עונת־השנה על מצב־רוחו. החידוש העיקרי ביצירה זו הוא בצורות השירתיות המגוונות, בחריזה המקורית ובשיבה ללשון האנגלית הארכאית. Mother Hubberds Tale („סיפור אמא הַבֶּרד") מתאר את התככים הפוליטיים בחצר־המלוכה; Muiopotmos הוא שיר־גבורה לגלגני, המתאר בסיגנון קליל את איבת העכביש אכול הקנאה לפרפר התמים והמקסים, הנופל ברשתו; ארבעה שירי־הַלֵל (Hymns) ליופי ולאהבה; קובץ סוֹנֶטוֹת (Amoretti), המתארות את חיזורו אחר מי שעתידה להיות אשתו. כאן משתלבים פילוסופיה נאו־אפלטונית ומוסר פרוטסטנטי המעלה על נס את הנישואין כמצוַת־האל; שיר־הנישואין (Epithalamion), אשר, להבדיל משירי־נישואין אחרים, מתאר את הנישואין מתוך צפיה לברית־הנישואין שעתידה להיכרת, ושיר שכתב לכבוד אירושין (Prothalamion), הם משירי־האהבה היפים בשירה האנגלית. Colin Clouts Come Home Again („קולין קלאוטס חוזר הביתה"), הוא אלגוריה פסטוראלית, המתארת ביקור של הרועה קולין, הוא ס., בחצר־המלוכה, ודנה בסתירות בין ערכי־השירה לערכי־החצר.

גולת הכותרת של יצירותיו היא האפוס הרומנטי האלגורי הגדול The Faerie Queene („מלכת הפיות"; עבר': ספורים מארץ הפ־לאות, תרפ"ח), יצירת מופת בספרות האנגלית. ב 1589/90 יצאו לאור שלושת הספרים הראשונים, ושלושה אחרים ראו אור ב 1596. עם מותו נשארה היצירה בלתי־גמורה. קטעים מספר שביעי י"ל אחר מותו (1609). כל ספר מספרי־האפוס כולל 12 שירים (cantos), ובכל שיר יש בממוצע 50 בתים. ה„בית הספנסרי" (Spenserian stanza), בן תשע השורות, המשופע מלודיות ורווי יופי, שימש מקור־השראה למשוררים מאוחרים יותר. המטרה המוצהרת של יצירתו זו היא — ללמד לאצילים מוסר ודרך־ארץ. כדי שייהנו הקוראים וגם ילמדו, בחר בארתור ובאביריו כגיבורי יצירתו, בשל ריחוקם ההיסטורי, ובשל אצילותם, גבורתם וכמיהתם לשלמות מוס־רית. החוט המקשר בין שבעת ספרי־האפוס הוא מלכת־הפיות, דמות אידאלית ומושלמת המסמלת — בתור מחמאה — את המלכה אֶליז־בת; המלכה מטילה על האבירים שורת משימות, שהם מבצעים בזו אחר זו. הנמשל — חיי־האדם, הרצופים מאבקים בלתי־פוסקים. העיקר בחיים הוא הכמיהה לשלמות, אף כי השלמות עצמה אינה ניתנת להשגה. השקפותיו של ס' הן סינתזה של רוח ההומאניזם של הרנסאנס והרוח הנוצרית־פוריטנית של התקופה. אך בספר השביעי נראה, שס' לא יכול להשלים עם הסינתזה הזאת, ולא מצא במחזוריות הטבע ניחומים על היות האדם בן־תמותה. בדרך־כתיבתו את האפוס הושפע אמנם ס' מן האפוסים הקלאסיים והאיטל־קיים, אך גם בהיותו מושפע מוורגיליוס, אֲריוסטו ואחרים, הוא מעבד את המוטיווים בדרך המקורית שלו.

בימיו נחשב ס' כמשורר גדול, בשל דמיונו העשיר, לשונו היפה ותכנה המוסרי של שירתו. כלל יצירתו זכה להערכה חדשה במאה ה 20. המשוררים שבאו אחריו ניזונו מן הערכים הצורניים ומן התוכן של חיבוריו, ובצדק כינוּהו „משורר־המשוררים".

ש. זנדבנק, אנתולוגיה אנגלית, 55—65, תשל"ג; J. C. Smith – E. De Selincourt (eds.), *The Poetical Works of E. S.*, 1912; E. Greenlaw – C. G. Osgood – E. M. Padelford (eds.), *The Works of E. S., A Variorum Edition*, I–XI, 1932–1949; W. R. Mueller (ed.), *Spenser's Critics*, 1959; W. F. McNeir – G. F. Provost, *Annotated Bibliography of E. S., 1937–1960*, 1962; W. Nelson, *The Poetry of E. S.*, 1963.

ק. כ.

סְפֶּנְסֶר, הֶרְבֶּרְט — Herbert Spencer — (דארבי, 1820 — ברייטון, 1903),

פילוסוף אנגלי בעל השפעה רבה על חיי הרוח והמדע במחצית השניה של המאה ה 19, שביקש ליישם את תורת ההתפתחות (ע"ע) לכל תחומי הידיעה. ס' היה אוֹטודידאקט ונטה תחילה למדעי הטבע. בנעוריו (1837—1841) שימש כמהנדס מס"ב, אך הנטיה הפובליציסטית והצורך להביע את דעותיו בכתב גברו עליו; ב1848 נתמנה עורך־משנה של כתה"ע „אֶקונוֹמיסט" ותרם לו בקביעות מפרי עטו. בשנים 1860—1893 שקד על פיתוח שיטה פילוסופית — „הפילוסופיה הסינתטית" — שבעזרתה קיווה למצוא הסבר כולל לכל תופעות העולם והמדע, במסגרת תכנית זו של־הגשמתה הקדיש את כל הונו ואף הסתייע בכמה אישים מאה"ב. פרסם ס' סדרה של 10 כר': First Principles („עיקרי יסוד"), 1862; Principles of Biology („עקרונות הביולוגיה"), 2 כר', 1864/7; Principles of Psychology („עקרונות הפסיכולוגיה"),

מהד׳ ב׳ (ר׳ להלן), 2 כר׳, 1870/2; Principles of Sociology („עקרונות תורת־החברה״), 3 כר׳, 1876/96; Principles of Morality (עבר׳: „יסודי תורת המידות״, תרפ״ה), 2 כר׳, 1879/93.

ס׳ שלל את האפשרות להכיר את היסוד המוחלט של המציאות. לדידו ההכרה האנושית מוגבלת להכרת התופעות הנקבעות ע״י המגמה הכללית של תהליך ההתפתחות מן הפשוט אל המורכב יותר. ס׳ ביקש להתחקות אחרי העקרונות שבעזרתם ניתן להבין את מכלול נסיונותינו בהינת שלימות אחידה, אך מודרגת. ס׳ תוחם כמה תחומי מציאות שכל אחד מהם מהווה מדרגה בתהליך ההתפתחות מן הדומם דרך החי כיחידה וכלה באורגניזם המורכב — חברת האדם. מושג ההתפתחות במשנתו הוא מרכזי להסבר עקרון ההתרחשות ופירושו — יחסי גומלין מתמידים בין חומר לתנועה. בניסוח רעיון ההת־פתחות קדם ס׳ לדרוין (ע״ע) ושיווה לרעיון זה כיוון למרקיסטי יותר (ע״ע למרק) הגורס הצטברות תכונות זעירות תוך כדי התפתחות ארוכת מועד ושימורן כיסודות תורשתיים. הפסיכולוגיה של ס׳ מבוססת על עקרון ההסתכלות הפנימית (אינטרוספקציה) ועניינה חקר הגירויים והתגובות. ספרו Principles of Psychology (מהד׳ א׳ — 1855; חשובה במיוחד מהדורה ב׳ — ר׳ לעיל) השפיע עמוקות על הפסיכולוגיה המודרנית בהחדרת מושגים כמלחמת הקיום, השתמרות המחוננים, הברירה הטבעית ועוד. החיים, לדעת ס׳, הם הסתגלות רציפה של תנאים פנימיים לתנאים חיצוניים, ולפיכך תלויים חיי היחיד בהסתגלותו לסביבתו, אלא שהסתגלות היחיד והתנהגותו נעשות מורכבות יותר ככל שהאורגניזם שלו מורכב יותר.

החברה האנושית, לדעת ס׳, היא רק התפתחות נוספת ופועל יוצא של התהוות האורגניזם המורכב — האדם. בחברת האדם מתעלה הדאגה הביולוגית של ההורים לצאצאיהם מעבר ליחידות הקטנות, למען המשך קיומן של קבוצות, שבהן היחידים קשורים זה לזה בקשרי אינטרסים שונים. ס׳ מבחין בשני טיפוסי חברה: חברת כפיה בעלת מבנה של ארגון צבאי הנוטלת מן הפרט כל יזמה חפשית ומושלת בו ע״י צווים ופקודות; חברה חפשית, תעשייתית, בעלת התארגנות חפשית הפועלת ע״פ שיתוף פעולה מתוך רצון. רק חברה תעשייתית מבטיחה את שגשוגו של האינדיווידואליזם הקיצוני ועי״כ את קדמת האנושות. תורת המידות של ס׳ היא נסיון לפשר בין זכויות הפרט לבין טובת הכלל. המוסר עצמו כפוף לחוק הכללי של ההתפתחות, שמגמתו חישול עמידתו של הפרט מול כפיה, תוך שמירה על הומוגניות מסוימת של החברה. פועל יוצא של תורת המידות הן דעותיו של ס׳ על החינוך. גישתו התועלתנית השפיעה על רעיונותיו הפדגוגיים ומשום כך התנגד לרוח הומניסטית בחינוך; ס׳ העלה את חשיבותם המחנכת של מדעי־הטבע ושל הכרת המציאות החיצונית. בחיבורו Essays on Education („מסות על חינוך״), 1861, התנגד ס׳ לכל שיטת כפיה ואילוף בהוראה ולענשים הנובעים מסמכות המחנך בלבד. העונש חייב להיות מסקנה טבעית ובלתי נמנעת מן המעשה הבלתי־רצוי עצמו. מבחינה דידאקטית קבע ס׳ 3 עקרונות התקדמות: א) מן הפשוט אל המורכב; ב) מן הבלתי־ודאי אל הוודאי; ג) מן המוחשי אל המופשט ומן הנסיוני־קונקרטי אל הרציונלי־כללי.

שיטתו הפילוסופית של ס׳ היתה מרשימה בהקפה והיה בה מענה טוב יותר מכל מערכת מחשבה אחרת להשקפת העולם של המחצית השניה של המאה ה 19. האוטוביוגרפיה שלו (Autobiography) הופיעה אחרי מותו ב 1904. כל כתביו (Works) י״ל ב 19 כר׳, 1966/7.

ש. ל. גורדון, ה. ס׳, תרס״ז; י. טהאן, ה. ס׳, תר״ע; W. H. Hudson, *An Introduction to the Philosophy of H. S.*, 1904[2]; B. P. Bowne, *Kant and S.*, 1912; A. E. Taylor, *H. S.*, 1928; J. Rumney, *H. S.'s Sociology*, 1934; R. C. K. Ensor, *Some Reflections on H. S.'s Doctrine*, 1946; H. E. Barnes, *H. S. and the Evolutionary Defense of Individualism*, 1948; A. M. Kazamias (ed.), *H. S. on Education*, 1966; J. D. Reel, *H. S.: The Evolution of a Sociologist*, 1971.

א. גר. - ח. א.

סְפֶּנְסֶר, סר סְטֶנְלִי — Sir Stanley Spencer — (1891—1959), צייר אנגלי. ס׳ למד בביה״ס לאמנויות היפות ע״ש סליד בלונדון (1908—1912). הוא תיאר, תוך תפיסה אֶפית־מונומנטלית, בעיוותים והדגשות, בסיגנון אישי ובלתי־תלוי במסורות, סיפורים מקראיים ותמונות מן הברית החדשה, על רקע כפר מולדתו („המו־לד״, 1912). במעט ציורי־הנוף שלו סיגנונו פחות אישי, שאוב מן הסיגנון הקדם־רפאלי בעל האופי הראליסטי השקט. חוויית שהותו במקדוניה בימי מלה״ע I משתקפת בסדרת הפרסקים הדקוראטיוויים (1926—1932) על קירות הקאפלה בבורקלר (Burghclere), המפשיר — עדות לדתיותו העמוקה. גם יצירתו המאוחרת דתית ביסודה. ב 1959 הוענק לו תואר־אבירות.

G. Spencer, *S.S.*, 1961; G. Behrend, *S.S. at Burghclere*, 1965.

סַפְּפוֹ (Σαπφω; בניב האיולי: Ψάπφω), משוררת לירית יוונית, חיה במפנה המאות 6/7 לפסה״נ. היתה בת האי לֶסבוס (ע״ע), ששם פעל באותה תקופה המשורר אַלקיוס (ע״ע; ר׳ שם תמ׳ מסר־תית של שניהם).

על חייה יש ידיעות מעטות. היתה, כנראה, בת למשפחה בעלת־עמדה, וכתוצאה מהתהפוכות הפוליטיות שעברו על לסבוס, גלתה בנעוריה לסיציליה. בחזרה למיטילני שבלסבוס, קיבצה אליה חבורה של נערות בנות־טובים, וחיבתה כלפיהן משתקפת בשיריה (מכאן התגלגל, בצדק או שלא בצדק, הכינוי לֶסביות). היא נישאה, לפי מה שנמסר, לקֶרקילאס וילדה בת, קלֵיס.

ס׳ חיברה אודות, הימנונים, אלֶגיות ושירי־חתונה. משיריה הרבים נשתמר רק מעט וגם זה ברובו בצורה מקוטעת. שיריה מדברים אל לב הקורא, הודות לשפתם הפשוטה, אך רבת־הקסם, האיולית (ע״ע יונית, לשון, עמ׳ 529) המיוחדת המתנגנת שלהם ולרגשותיה הכנים והעדינים המשתקפים בהם. תיאוריה ודימוייה, כגון „היקינתון שנרמס ברגלי הרועים״, בלתי נשכחים (וע״ע אנתולוגיה; ארוס; יונית, ספרות, עמ׳ 551).

ס׳ נחשבה כבר בתקופה העתיקה למשוררת ראשונה במעלה. אלקאיוס פנה אליה במלים: „ס׳ הזכה, יפת המחלפות והשחוק״ (תרגום א. קמינקא) — ואילו אפלטון כינה אותה באחת האפיגרמות שלו „המוזה העשירית״. שיריה הטביעו את רישומם על משוררים קלאסיים וחדשים. גם משקלי שירתה (ביניהם המשקל „הסאפפי״) מצאו מחקים (ע״ע משקל, עמ׳ 704; הורטיוס, עמ׳ 955; קטולוס).

שירי ס׳ תורגמו לעברית בידי א. קמינקא וב. בן־שלום; תרגומיהם כלולים ברומן הביוגרפי של מרגוט קלאוזנר, ס׳ מלֶסבוס (1945), תרגומים נוספים: ב. בנשלום, גזית ב׳ (תרצ״ד), חוב׳ ד׳, 16; שם, חוב׳ ז׳, 38; ש. דיקמן, משירת יוון ורומי (תשכ״ו).

U. v. Wilamowitz-Moellendorff, *S. u. Simonides*, 1913; H. Rüdiger, *S., Ihr Ruf u. Ruhm bei der Nachwelt*, 1933; D. L. Page, *S. and Alcaeus*, 1955; C. M. Bowra, *Greek Lyric Poetry*, 1961[2]; W. Barnstone, *S., Lyrics in the Original Greek with Translations*, 1965; H. Saake, *Zur Kunst S.-s*, 1971.

ש. שב.

סְפֶּצְיָה, לָה (La Spezia), עיר נמל ובירת מחוז ל״ס בחבל ליגוריה שבאיטליה. 128,652 תוש׳ (1969). שוכנת לחוף מפרץ ג׳נובה. רכס הרים גבוה המפריד בין העיר לפנים המדינה מונע גישה נוחה לנמל ולפיכך אין הוא משמש כנמל יצוא אלא כבסיס ימי צבאי לצי האיטלקי. מפעלי התעשיה החשובים קשורים לנמל והם: מפעלי בניה של אניות, בתי־יציקה ובתי־זיקוק לנפט.

במלה״ע II נהרסה ל״ס בהפצצות בעלות־הברית, אך אח״כ שוקמה כעיר־תעשיה מודרנית.

באפריל 1946 נעצרה בנמלה ספינת מעפילים ונוהל מאבק על שחרורה, שהיה כרוך בשביתות־רעב של כמה מראשי היישוב, עד שהסכימו הבריטים לשחררה.

ספק (ספיקא), בהלכה. בענייני אסור והתר (ע"ע) הכלל הוא: „ס' דאורייתא — לחומרא; ס' דרבנן — לקולא" (שבת ל"ד, ע"א; ביצה ג', ע"ב; ועוד; וע"ע הלכה, עמ' 504/5), שמתחילה לא החילו החכמים את איסורם אלא במצב של ודאי. לגבי ס' „דאורייתא" נחלקו דעות הראשונים: יש סוברים שפרט לאיסורי כרת (ע"ע) — שבהם חייבה תורה אשם תלוי — החכמים הם שאסרו ס', כלו' שס' דאורייתא לחומרא — מדרבנן (השו' רמב"ם הל' כלאים י', כ"ז, והשגת הראב"ד שם, ותשובות הרמב"ם [מהד' בלאו], עמ' 576; ועוד), ויש דעה שהחומרא היא „מדאורייתא" (השו' רש"י קיד' ע"ג, ע"א, ד"ה ואיבעית אימא, ועוד). יוצא מן הכלל ס' ממזר (ע"ע), שלדעת חלק מהתנאים אינו ממזר מדאורייתא אלא מדרבנן, וכן הלכה. לאידך — ספק סוטה (ע"ע אשות, עמ' 384/5) עשה בה הכתוב ס' כוודאי (סוטה כ"ח, ע"א; ור' תוס' שם, ד"ה מה ת"ל; ועוד). כלל יסודי בס' של איסור — שיהא לס' בסיס במציאות, וס' ספקולאטיווי אינו כלום. לכן אין חוששים, למשל, שמא קבור מת מזמן קדום תחת ביתו של כהן, וכד'. לאידך כל ס' שאפשר לבררו אין דנים בו דיני ס'.

מצב של ספק-ספיקא (ס"ס) — כלו', אם נכריע לצד הס' המטה לאיסור יתהווה ס' חדש, ואילו אם נכריע לצד השני יהא הדבר מותר בהחלט — מותר גם בדאורייתא (כת' י"ד, ע"א, ועוד; רמב"ם, הל' איסורי ביאה, י"ט, כ"ג). בס"ס נאמרו כללים רבים, ונכתב הרבה בעניינו; ר', למשל, כללי ס"ס של הש"ך (יו"ד, סוף סי' ק"י).

בס" שבדיני ממונות מרובות ביותר הדעות במשנה, בתלמודים ובספרי הפוסקים, והכללים והפרטים משתנים מאוד לפי נסיבות המקרים. שתי הדעות העיקריות שנויות בראש מסכת ב"מ: לפי האחת „יחלוקו", ולפי השניה — „המוציא מחבירו עליו הראיה". יש דעה שבס' במציאות ההלכה היא „יחלוקו" ובס' בדין „המוציא מחבירו", ויש דעה הפוכה; אך למעשה נפסק „המוציא מחבירו עליו הראיה" כמעט בכל מקרה, והנכס נשאר בידי מי שמחזיק בו כרגע. בהתאם לזה הוא הכלל בתלמוד: „ספיקא דממונא לקולא" (לנתבע). כשאין מחזיק בנכס, או כשאין אחד הצדדים מביא ראיה לטענותיו, יוכרע הס' לפעמים ע"פ החלטת הדיינים („שודא דדייני" — עי' כת' פ"ה, ע"ב; ועוד), או ע"פ הכלל: „כל דאלים גבר" (ב"ב ל"ד, ע"ב). טענת „ברי" מול טענת „שמא" — „ברי עדיף" בד"ב (כת' י"ב, ע"ב; ועוד). דומה לכך הוא הכלל באיסור וחתר „אין ס' מוציא מידי ודאי" (פס' ט', ע"א; ועוד), המשמש גם לקולא. יש מקרים שבהם נקבע, שהחפץ היה „מונח עד שיבוא אליהו". קושי הלכתי רב כרוך בבירור גדרי החזקה (ע"ע), שהמוציא ממנה „עליו הראיה", ובהלכות „תפיסה" ע"י אחד הצדדים במקרי ס'. דיונים ממצים בס" בד"כ נמצאים בספר „שב שמעתתא" של הרב אריה (ע"ע) ליב בן יוסף הכהן, ב„קונטרס הספיקות" של אחיו ובספרים רבים אחרים.

„ס' נפשות להקל", ולכן אין לחייב מיתה אלא מתוך ודאות מוחלטת (וע"ע ענשין, דיני־). על יסוד כלל זה נדחות כל מצוות התורה (מלבד יוצאות מן ה[illegible]ל) ים מפני ס' פיקוח־נפש (עי' יומא פ"ג, ע"א—פ"ה, ע"ב; ועי' [illegible]; וע"ע קדוש-השם), ואדרבא, יש להקפיד בכך ולהימנע מכל מעשה שיש בו ס' סכנה לחיים. ע"כ אמרו: „ס' סכנתא לחומרא" (חול' ט', ע"ב).

בענייני טמאה וטהרה (ע"ע), הכלל הוא: „דבר שיש בו דעת לישאל („כגון אדם או טהרות שהיה אדם עסוק בהם בשעה שנולד הספק" — רש"י) — ברשות היחיד ספיקו טמא, ברשות הרבים ספיקו טהור; ושאין בו דעת לישאל, בין ברשות היחיד בין ברשות הרבים ספיקו טהור" (סוטה כ"ח, ע"ב)

מ.

ספק, פול־אנרי — Paul-Henri Spaak — (1899—1972), מדינאי בלגי. בנו של סופר ומחזאי; סבו ודודו היו ממנהיגי המפלגה הליברלית. ס' למד משפטים בבריסל, ב1932 נבחר לפרלמנט מטעם הסוציאליסטים, וב-1935, עם הצטרפות מפלגתו לממשלה, נהיה לשר התחבורה והתקשורת. בדומה לדה־מן (ע"ע) נטש ס' את דעותיו השמאליות והתבלט כאחד מראשי האגף הימני במפלגה. ב1936—1938 היה שר החוץ, נטה לפיוס גרמניה של היטלר ולהסתלקות ממדיניות „הבטחון הקיבוצי", והגשים את פרישת בלגיה מחוזה לוקרנו (ע"ע). מדיניותו האוהדת לפרנקו בעת מלחמת האזרחים בספרד עוררה התנגדות רבה במפלגתו, ונשיאה, א. ונדרולדה (ע"ע), פרש ממנה במחאה. אחרי התפטרות דודו, פ. א. ז'נסון, מראשות הממשלה, נהיה ס' לרה"מ — הסוציאליסט הראשון בתפקיד זה בבלגיה (מאי 1938 — פברואר 1939).

פול־אנרי ספאק

בספטמבר 1939 נהיה ס' שנית לשר-החוץ והמשיך במאמציו להימנע מקשרים עם בעלות-הברית במלחמתן בהיטלר, אך ב10.5.40 פלשו הגרמנים לבלגיה, וכעבור 18 יום נכנע המלך לאופולד III; ס' הלך בגולה ללונדון, המשיך להיות שר-החוץ בממשלה הגולה שם, וכפר בחוקיות מעשהו של המלך. מכאן ואילך פעל ס' להקמתם של גופי שותפות אירופיים ובין-לאומיים. כבר בלונדון מילא תפקיד מרכזי בהקמת בנלוכס (ע"ע). ב1944, עם שחרור בלגיה, חזרה הממשלה לבריסל, ובתפקידו כשר-החוץ ייצג את ארצו באו"ם והיה נשיאה הראשון של העצרת (1946). ב1947—1949 שוב היה רה"מ, וחתם על הצטרפות ארצו לברית הצפון אטלנטית (ע"ע נאט"ו). ב1949—1951 היה יו"ר מועצת אירופה ואח"כ היה נשיא „מאגר הפחם והפלדה של אירופה" (*Communauté européenne du charbon et de l'acier*) — גרעינו של השוק האירופי המשותף. ב1954/7 היה ס' שוב שר-החוץ, וב1957—1961 — מזכיר נאט"ו. אח"כ היה סגן ראש ממשלת בלגיה, וב1965 פרש מהמדיניות. — ס' תמך בציונות ועמדתו לישראל היתה אוהדת. בעת כהונתו כרה"מ ושר-החוץ הצביעה ארצו בעד הקמתה של מדינה יהודית.

ס' היה המדינאי הבלגי הנודע ביותר בעת החדשה, ותרם להעלאת משקלה של ארצו בארגוני-השותפות האירופיים.

אה. א.

ספקטור, יצחק אלחנן (1817, סמוך לגרודנה — 1896, קובנה), פוסק חשוב בדורו, מחובבי ציון. למד אצל הרבנים אליהו שיק ובנימין דיסקין. כיהן כרב בזאוולין (1837/9), בארסה (עד 1846), נשויז (עד 1854), נובוגרודוק (עד 1864) ובקובנה — עד פטירתו. בקובנה הגיע פרסומו לשיא, שאלות הופנו אליו מכל תפוצות ישראל, והוא נחשב לאחד מגדולי המשיבים בדורו, לצד ר' יוסף שאול נתנזון (ע"ע). החזיק בכלל של „כוחא דהיתרא עדיף", ובייחוד עשה להתרת עגונות; מ158 תשובות בעגינות, פסק רק ב3 לאיסור. בקובנה הקים ס' „כולל" להכשרת רבנים, ובמאבק ממושך השיג את שחרור המלמדים מחובת הבחינה ברוסית (1893), ביטול הגזירה על הוראת התלמוד בחדרים (1895), רשיון לקהילות להקים מטבחים כשרים לחיילים יהודים שבסביבתן, ויחד עם ד"ר דמבו — ביטול איסור השחיטה (ע"ע) היהודית ברוסיה. בשנות הרעב בליטא (1867/9) הפעיל קשרים עם אישים ומוסדות במערב אירופה לטובת הנפגעים, ובכך הפך כתובת לקהילות, למשפחות ולבודדים מוכי גורל בכל מושבות ישראל.

משום קשריו עם חוג רחב של רבנים, עסקנים ואילי-הון ברוסיה ובמערב-אירופה, היה ס' הרב היחיד שהוזמן לכנס המנהיגים היהודים בפטרבורג, בראשות הבארון גינצבורג (1881), לדיון במצב היהודים

יצחק אלחנן ספקטור
(ליתוגראפיה של ה. שטרוק)

אחר הפרעות והגזירות. אחרי ה־כנס שיגר לדוד אשר, מזכיר הקהי־לה היהודית בלונדון, תיאור מפורט של המצב וביקש להזעיק את דעת הקהל בעולם. קונטרס זה תורגם לגרמנית, הופץ גם בארצות אחרות והביא לתגובות נרחבות באנגליה, צרפת, איטליה ואה"ב. ס' השתתף גם בכנסים הבאים בפטרסבורג, וגם הפיץ תיאורי־מצב נוספים מדי פעם. עם גידול ההגירה מרוסיה נתן יד להכוונת המהגרים לא"י, ותמיכתו בתנועת חבת ציון (ע"ע) תרמה להגברת משקלה. בוועידתה ב 1887 נבחר פה אחד ל„גבאי", אך סירב לקבל את המינוי בשל מעמדו הרשמי. רק אחרי שאושרה התנועה ע"י השלטונות (1890), פרסם את דעתו בגלוי „כי גדולה מאד מצוות ישוב א"י — וברוך שהחיינו... שזכינו בדורנו לראות זה בעינינו". במחלוקת שהסעירה את הרוחות בדבר קיום השמיטה בא"י, נמנה ס' עם המתירים — ע"י מכירת הקרקעות לנכרים, ועל ההתר שפרסם („דבר השמיטה", ירושלים, תרמ"ט) מסתמכים עד היום. האיסור שהוציא על אתרוגי קורפו עזר להחדרת אתרוגי א"י לשוק. ס' נערץ גם בחוגי המשכילים, אשר בחרוהו לוועד „מפיצי ההשכלה" (ע"ע).

לעיקר פרסומו בעולם התורה הגיע ע"י ספריו, המצטיינים בעומק העיון ובבקיאות רבה, והנלמדים בישיבות עד היום. ואלו הם: „באר יצחק" — שו"ת (קניגסברג, תרי"ט); „נחל יצחק" — על שו"ע חו"מ (א'—ב'; ווילנה, תרל"ב—תרמ"ד); „עין יצחק" — שו"ת (א'—ב'; שם, תרמ"ט—תרנ"ה); „עץ פרי" — על מעלת לימוד התורה (ווילנה, תרמ"א). על שמו הוקמו מוסדות תורה, והחשוב שבהם: ישיבת רבי יצחק אלחנן בניו יורק. וע"ע ליפשיץ, יעקב.

י. ליפשיץ, ספר תולדות יצחק, תרנ"ז; הנ"ל, זכרון יעקב, א'—ג' (מקומות שונים), 1924—1930; י. ניסנבוים, הדת והתחיה הלאומית, תר"פ; י. ל. הכהן מימון, למען ציון לא אחשה, א', תשי"ד; א. שימאף, ר' א. ס', תשכ"א.

ג. ב.־י.

סֶפֶּקְטְרוּם וּסְפֶּקְטְרוֹסְקוֹפְּיָה.

ספקטרום (ס'; מלאט' spec-trum — מראה), בפיסיקה — ההתפלגות, בעיקר של גלים אלקטרומגנטיים, כפונקציה של אורך־הגל; בהכללה — כל התפלגות (לדוגמה: הס' הפוליטי). ספקטרוסקופיה (ס־ה [מיוו' σκοπειν — לראות]) — מדידת הס'. מכשיר המדידה של הס' — הספקטרומטר (ס"מ) — נקרא ספקטרוסקופ (ס"ס) אם המדידה חזותית, וספקטרו־גרף (ס"ג), אם המדידה נרשמת, למשל, באמצעות צילום.

היסטוריה. הראשון שחקר את הפרדת האור הלבן למרכיבים היה ניוטון (ע"ע), והוא גם האיש שקרא לתמונה הצבעונית בשם ס'. את התחום האינפרא־אדום גילה הרשל (ע"ע) ב 1800, בחקרו את ס' החום של השמש. ב 1801 גילה ריטר (J. W. Ritter) את האולטרא־סגול. את הקשר בין צבע לאורך־גל הסביר ת. ינג (ע"ע). פראונהופר (ע"ע) גילה את ס'־הבליעה ובנה את הסריג האופטי הראשון. קירכהוף (ע"ע) קישר, ב 1859, בין קווי־הבליעה וקווי־הפליטה שבס', ויחד עם בונזן (ע"ע) ביצע אנליזה כימית ראשונה של השמש לפי הס' שלה (1861). מאז ועד היום זוהו רבבות קווי־ס' עם חמרים שונים, ומהנסיונות להסביר קווים אלה צמחו תורת האטום (ע"ע) המודרנית ותורת הקוואנטים (ע"ע קונטים, תורת ה־). וע"ע אור; אלקטרון; נפיצה; פוטון.

על ס־ה של חלקיקים — ע"ע חלקיקים אלמנטריים; ספקטרומטר־מסות; רדיואקטיויות. על הס' האקוסטי — ע"ע אקוסטיקה, עמ' 560/2. על ס'־מערבלים — ע"ע פרפור. על ס־ה לא־תהודתית, שבה האנרגיה של החלקיק המפוזר שונה מזאת של החלקיק הפוגע — ע"ע פזור.

סוגי הס'. הס־ה החשובה ביותר היא של הקרינה האלקטרו־מגנטית (ר' ציור). לכל הגלים האלקטרומגנטיים קיים הקשר הבא בין אורך הגל, λ, תדירות הגל, ν, ומהירות האור (ע"ע), c:

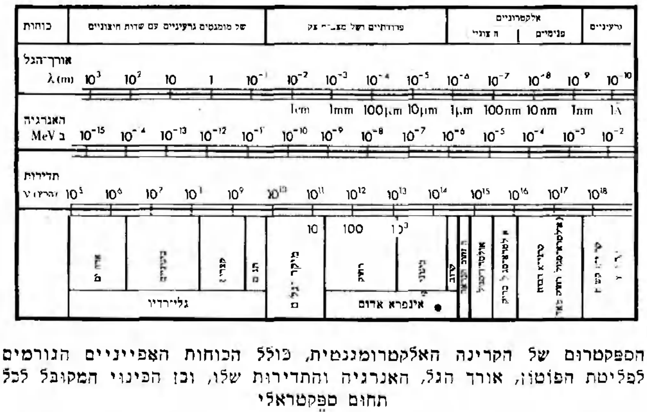
$$\lambda\nu = c \qquad (1)$$

קשר נוסף מתקיים, לפי תורת הקוואנטים, בין התדירות לאנרגיה, E, של הפוטון:

$$E = h\nu \qquad (2)$$

(h הוא קבוע פלנק [ע"ע]).

כל גוף מחומם מקרין בס' רציף. צורת הס' הרציף תלויה בטמ־פרטורה של הגוף, ואם אין תופעות נוספות, מתקבל עקום המכונה „קרינת גוף שחור" (ע"ע בולצמן; ו. וין; קרינה). נוסף לס' הרציף מבחינים עפ"ר בקווים בדידים — ס'־הפליטה — הנגרמים ע"י מעבר מערכת פיסיקלית לרמת אנרגיה נמוכה יותר ופליטת עודף האנרגיה בצורת פוטון. ס'־הפליטה אפייני לחומר הפולט (היסודות הכימיים) ולמצבו (גז, אטומים, פרודות, גביש, וכיו"ב). ניתן לקבל את ס'־הפליטה בלבד ע"י עירור החומר ללא חימום (למשל, ע"י התפרקות חשמלית דרך גז; וע"ע נורה, עמ' 984/5). הימצאות חומר בין מקור־הקרינה והצופה יוצרת סוג ס' שלישי — ס'־בליעה. קווי־הבליעה מופיעים בס"מ כקווים שחורים על רקע הקרינה הבהירה. הם נוצרים ע"י מעבר מערכת פיסיקלית לרמה גבוהה יותר, ואורך הגל שלהם זהה עם אורך גל של קו הפליטה המתאים לאותו מעבר. אורך הגל של קווי־הס' תלוי גם בגורמים חיצוניים, כגון מהירות הדגם (אפקט דופלר [ע"ע]), שדות מגנטיים חיצוניים, כוחות כבידה (ע"ע יחסות, תורת ה־) וכיו"ב. עצמתו של קו תלויה בעיקר בסיכויי־המעבר ובריכוז החומר. הס' של גופים שמימיים (השמש, או כוכבים [ע"ע]) מורכב עפ"ר מכל שלושת הסוגים גם יחד.

הספקטרום של הקרינה האלקטרומגנטית, כולל הכוחות האפייניים הגורמים לפליטת הפוטון, אורך הגל, האנרגיה והתדירות שלו, וכן הכינוי המקובל לכל תחום ספקטראלי

הס־ה עוסקת בעיקר במדידת קווי־הס', ונחלקת לניסויי פלי־טה ולניסויי בליעה. באטומים נמדד עפ"ר ס'־הפליטה (במצב הגזי); בפרודות, לעומת זאת, נמדד לרוב ס'־הבליעה, כי הפרודות עלולות להתפרק בזמן עירורן. לעתים נמדדת גם צורת הקו עצמו (ור' להלן). בכל ניסוי בס־ה נחוצים, מלבד הס"מ, גם מקור קרינה וגלאי.

מקור הקרינה. בניסויי פליטה מקור הקרינה הוא החומר הנבדק עצמו. יש עניין, אפוא, בקווי הפליטה שלו ולא בס' הרציף. שיטת העירור של החומר תלויה באורך־הגל שבו מתבצעת המדידה, באמצעות הכוחות הפועלים המתאימים לאורך־גל זה. שפופרות־הת־פרקות יעילות בכל התחום של האור הנראה ובאולטרא־סגל (ע"ע), עד ארכי־גל של כ 1100 Å. גם הזרקת תמיסה לתוך להבה היא יעילה בתחום האור הנראה וסביבתו, וכן משתמשים בקשת חשמלית. באטו־מים מיוננים פעמים רבות — הכוחות הפועלים על האלקטרונים חז־קים בהרבה מאשר באטומים ניטרליים. ארכי־הגל שהם פולטים יהיו קצרים בהתאמה — בתחום קרני־X. עירור האטומים מתבצע ע"י ניצוצות רבי־עצמה. הפצצת מתכות באלומות אלקטרונים רבי־

אנרגיה גורמת לפליטת קרני־X „קשות״. קרינה זאת מכילה קווים צרים, האָפייניים למתכת, וכן רצף של תדירויות. קרני־γ נפלטות מגרעינים, וקשורות במעברים בין רמות האנרגיה שלהם (ע״ע אָטומי, גרעין; רדיואקטיויות).

מקורות הקרינה באינפראָדם (ע״ע) הם עפ״ר מוטות מחוממים, או גז־פרודות מחומם (לטמפ׳ של מאות מעלות). גם כאן יעילות שפופרות־התפרקות שונות (אחדות — עד האינפרא־אדום הרחוק). לאינפרא־אדום חשובים סוגי לֵיזר (ע״ע) ומיזר שעצמתם מקלה על ביצוע המדידות ודיוקם רב. בגלים הארוכים יותר קשה מאוד מדידת ס׳־חפליטה, בשל עָצמתם הקטנה של הקווים.

בניסויי ב ל י ע ה מקור הקרינה נפרד מהדגם הנמדד, ושואפים שיַקרין בס׳ רציף, לפחות בתחום שבו מתבצעת המדידה. באור הנראה נפוץ השימוש בנורת־להט (ע״ע נורה, עמ׳ 984, ושם ציור), או בגוש פחמן מלוהט. עם פיתוח הלייזר פנו חוקרי־הס׳ גם למקורות חזקים ומדויקים אלה, בעיקר לייזר־הצבען (dye), הניתן לכוונון. באָרכי־גל קצרים יותר משתמשים, משנות ה60, בקרינה הנפלטת מאלקטרונים מואצים, למשל בסינכרוטרון (ע״ע מאיצי־חלקיקים, עמ׳ 58). מקור זה אינו נייד ויש לבצע את הניסויים סביב המאיץ.

הפצצת מתכות באלקטרונים רבי־עצמה גורמת, כאמור, גם לפלי־טת ס׳־רציף של קרני־X „קשות״.

מקור הקרינה הרציפה באינפרא־אדום הוא עפ״ר מוט מתכת מחומם, אולם יש לזכור שעָצמת הקרינה של „גוף שחור״ נמוכה יותר באָרכי־גל ארוכים, דבר המקשה על המדידות. במיקרו־גלים משתמשים לרוב בקלַיסטרון (ע״ע שפופרת אלקטרונית), שאורך־הגל המשודר ממנו ניתן לשינוי, בתחום צר. כדי לכסות תחום רחב, יש להשתמש במספר קלייסטרונים. בתחילת שנות ה70 נמצאו בשי־מוש קלייסטרונים ששידרו גלים שאָרכם מ6 מ״מ ומעלה. בגלי־רדיו משתמשים בסליל־השראה, שדרכו מוזרם זרם־חילופין בתדירות הרצויה (ע״ע אלקטרומגנטיות; רדיו).

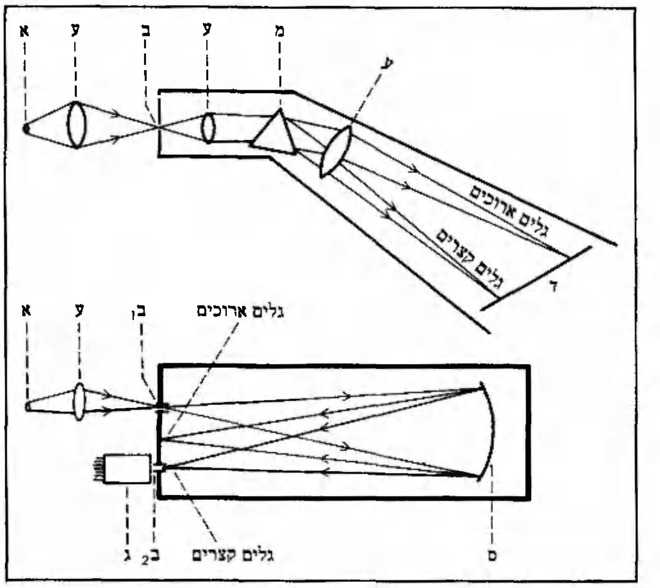
ס׳ „טבעיים״ מתקבלים ממקורות אסטרוֹנומיים — השמש, הכוכ־בים, ערפיליות, מרכז הגלַכסיה וכד׳. מקורות אלה קורנים בכל תחום הס׳ האלקטרוֹמגנטי, מגלי רדיו (ע״ע רדיואסטרוֹנוֹמיה) ועד קרני־γ (ע״ע קרינה קוסמית). הבעיה בס׳ אלה היא שהם מורכבים מס׳ רציף, ס׳־בליעה וס׳־פליטה כאחת.

ה ס פ ק ט ר ו מ ט ר בורר את אָרכי־הגל, או התדירויות, שבהם מתבצעת המדידה. נוסף על הקופסה, שבה פתחים (חריצים) לכניסת האור וליציאתו ומערכת עדשות, קיים במכשיר ה ב ו ר ר עצמו. הבוררים המקובלים הם מ נ ס ר ה אופטית, המפרידה בין אָרכי־הגל השונים באמצעות נפיצה (ע״ע), ו ס ר י ג אופטי, המפריד באמצעות התאבכות (ע״ע). בשני המקרים פוגעת אלומת־אור בבורר, וזה מסיט כל אורך־גל לכיוון שונה (ר׳ ציור, וכן תמ׳ צבעוניות).

החמרים, שמהם עשוי הבורר, וכן מבנהו הטכני (למשל, המרחק בין סדקי הסריג), מותאמים לאָרכי־הגל שבהם מתבצעת המדידה. בד״כ הבורר נפרד מהמקור, אך יש מקורות שתדירותם ניתנת לווי־סות (לייזר הצבען, למשל). תחום פעולתם של הסריגים רחב מאוד (מקרני־X ועד האינפרא־אדום הרחוק) ויש לדאוג רק לכך שרוחב הסדקים יהיה מסדר־גודל של אורך־הגל; באָרכי־גל קצרים במיוחד (קרני־X „קשות״) משמש כסריג סידור האטומים בגביש (ע״ע ו. ברג; גביש; לאוה; קריסטַלוֹגרפיה).

בקרני־γ משמש לברירת אורך־הגל כ ו ש ר ־ ה ח ד י ר ה של הקרניים, המתכונתי לאנרגיה שלהן. עָביה של שכבת חומר מכויל (לדוגמה: חמרן), הבולעת את מחצית הקרינה, הוא קנה־המידה לאורך־הגל. במיקרו־גלים ובגלי רדיו משתמשים במַדי־גל, המודדים באופן ישיר את התדירות (מעגלים אלקטרוניים מסוגלים לעקוב אחרי תדירויות עד כ10^{10} הֶרץ).

שיטה מדויקת יותר ממדידה ישירה של העָצמה היא מדידת שינוי

ספקטרוסקופים אופטיים. למעלה: ספקטרוגרף־מנסרה; למטה: ספקטרומטר־סריג.
א — מקור הקרינה; ב — מִפתח; ג — גַלאי; ד — לוח־צילום; מ — מנסרה;
ס — סריג; ע — עדשה

העָצמה עם שינוי אורך־הגל (הנגזרת של העצמה). בשיטה זאת מתַבטא מקום שיא עצמת הפליטה, או הבליעה, בהתאפסות עקומת הנגזרת.

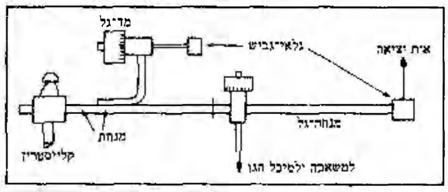
ס״מ פוּריה (ע״ע) מודד את העצמה לא לפי אורך־הגל, ויש צורך לחשב את צורת הס׳ באופן מתמטי (ע״י טרַנספורם פוּריֶה). האינ־טרפֶרומטר (ע״ע) של מייכלסון הוא, למעשה, מסוגי ס״מ־פוּריה.

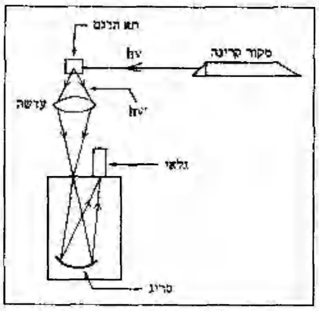
ה גַ ל א י. בתחום האור הנראה נמדדת עצמת־הקרינה עפ״ר באמצעות גלאי־פוטואלקטרי, בד״כ מכפילוֹר (ע״ע פוטוֹמטריה). לוח ה צ י ל וּ ם (וכן תחליבים פוטוגרפיים) רגיש לקרינה בתחום נרחב של הס׳ — מהאינפרא־אדום הקרוב עד קרני־X וקרני־γ. באָרכי־גל קצרים משתמשים במכפיל־אלקטרוֹנים (הדומה, עקרונית, למכפילוֹר, אולם אין צורך להתקין בו חומר מיוחד הבולע אור ופולט אלקטרו־נים, כי מרבית המתכות עושות כך כשמפציצים אותן בקרני־X). קרני־X קשות וקרני־γ מגלים גם באמצעות מוֹנים, דומים לאלה המשמשים במחקר הקרינה הגרעינית (וע״ע גַיגר, מוֹנה־, לדוגמה). מונה נצנוצים (scintillations) מורכב מגביש, הפולט פולס־אור כאשר פוטון רב־אָנרגיה עובר דרכו, ומגלאי פוטוֹאלקטרי, הקולט נצנוצים אלה.

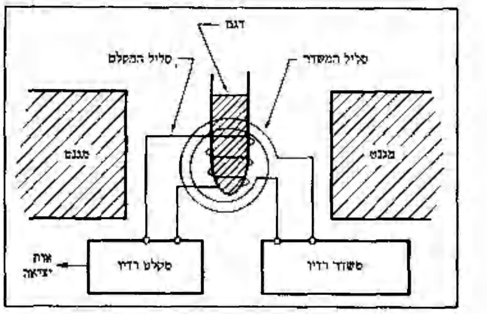
קרינה אינפרא־אדומה, שהיא למעשה חום, נמדדת בתרמומטר (ע״ע). סוגים רבים של תרמומטרים (צמד חומני, בולוֹמטר, גבישים רגישים לקרינה, חמרים פוטוֹ־מוֹליכים, ועוד) יעילים, כ״א בתחום־גלים מיוחד לו. במיקרוֹ־גלים משתמשים לרוב בדיסקית של צוֹרן, שפּנֶיה עובדו וחוברו לתיל טונגסטן דמוי־קפיץ. גלאי זה הופך את השדה המתנוֹדד לזרם ישר שעָצמתו מתכונתית לעצמת הקרינה.

ה מ כ ש ו ר ו ש י ק ו ל י ם מ ע ש י י ם. בס״סים בעלי סריג או מנסרה ניתן הבורר לסיבוב, כדי להפנות אָרכי־גל שונים אל חריץ היציאה. בס״ג מצלם אין צורך בשיטה זאת, מפני שכל אָרכי־הגל משחירים את לוח־הצילום, באותה עת, במקומות שונים.

בתחום הגלים הקצרים מ2000Å בולע החמצן את רוב הקרינה. בתחום זה של הס׳ מרוקנים, אפוא, המכשירים מאוויר. ס־ה אַסטרוֹנוֹמית בגלים קצרים מתבצעת מעל האַטמוֹספירה (בטילים, לוויינים וכד׳). באָרכי־גל קצרים עוד יותר הופכים כל החמרים לאטוּמים (הזכוכית שקופה מהאינפרא־אדום הקרוב ועד 3000Å, קוארץ — עד 1800A, סידן פלוּאורי — עד 1300Å ומגנזיום פלוּאוֹרי וליתיום פלוּאוֹרי — עד 1100Å; באָרכי־גל קצרים מ1100Å כל

ספקטרומטרים. מימין — ספקטרומטר־גאז במיקרו־גלים; באמצע — ספקטרומטר לפיזור ראמאן (באמצעות סריג); ν — תדירות האור המוקרן, ν' — תדירות האור המפוזר; משמאל — ספקטרומטר־תמ"ג, בעל סליל כפול

החמרים אטומים). ניסויים ספקטרוסקופיים נעשים אפוא קשים יותר ככל שאורך־הגל קצר יותר.

באינפרא־אדום הרחוק מפריעה הבליעה באדי־מים ויש לייבש היטב את המכשיר. בתחום המיקרו־גלים וגלי־הרדיו קל לבצע מדידות מדויקות מאוד (עד $1:10^6$), גם בגלל דיוק המכשירים וגם בגלל רוחב־הקו הקטן (בגז בלחץ נמוך — פחות מ 50 קילוהרץ, ור' להלן). בתחום זה משתמשים בעיקר בשיטת „אִפנון המהירות" שבה משנים באופן מחזורי את תדירות הקלייסטרון, ומודדים את הנגזרת של עצמת־הבליעה. מיקרו־גלים מתקדמים ביעילות בתוך צינורות מתכת (מַנחי־גלים), שחתכם עפ"ר מלבני וממדיהם נקבעים לפי אורך הגל. בתוך מנחי־הגלים נמצאים מַנחתים, כדי להמנע מתופעות רוויה, הנפוצות בעצמות־השידור המקובלות (עצמת השידור של קלייסטרון נמדדת במיליוואטים). בזמן רוויה הדגם קולט את כל כמות הקרינה שהוא מסוגל לקלוט, וחוקי הבליעה, כגון חוק בֶר (ע"ע אור, אבזור־פציה של), אינם מתקיימים. הדגם הגזי מוחדר לצינור. בניסויים רבים בתחום־גלים זה נוח יותר לשנות את הכוח החיצוני (למשל, השדה המגנטי) מאשר את התדירות, כי בצורה זאת אין צורך לשנות את מבנה המכשיר הפנימי.

בניסויי תהודת ספין אלקטרוני (ESR; ר' להלן) מחדירים נוזל או גז לחלל־תהודה: תא שממדיו תואמים את אורך־הגל. חלל־התהודה מונח בין קטבי האלקטרומגנט המייצר את השדה המגנטי. בניסויי תהודה מגנטית גרעינית (NMR; ר' להלן) מושם הדגם (מוצק או נוזלי) בתוך סליל־השראה במעגל חשמלי. לסליל מסופק זרם־חילופין בתדירות־רדיו. בתהודה נבלעת הקרינה ע"י הפרוטונים שבדגם. מקובלות שתי שיטות מדידה: בשיטת „הסליל היחיד" מודדים את ירידת המתח במעגל החשמלי של הסליל; בשיטת „הסליל הכפול" מושרה, בזמן תהודה, מתח בסליל משני (סליל המקלט), ומתח זה הוא הנמדד.

התאוריה הספקטרוסקופית. הס' של גז אטומים נובע ממעברים בין רמות־האנרגיה האלקטרוניות (ע"ע אטום, עמ' 484). על פיצול הקווים שמקורם במעברים אלה כתוצאה מהשפעת שדה מגנטי חיצוני — ע"ע זֶמָן, פיטר. פיצול אחר — הפיצול העל־דק — נובע מהשפעת הגרעין (ר' להלן, וע"ע אטומי, גרעין). הס' של פרודות מורכב הרבה יותר מזה של אטומים. כל „קו" מורכב בעצמו מקווים סמוכים זה לזה ולעתים רק המעטפת הכללית של קווים צפופים ניתנת למדידה. מקור־הקווים הנוספים הוא ב„דרגות־החופש" הנוספות בפרודה לעומת האטום (ע"ע תרמודינמיקה) שהן: הסיבוב (רוטאציה) והתנודה (ויבראציה). רמת־אֶנרגיה בפרודה ניתנת לפירוק כדלקמן:

$$E = E_{el} + E_{vib} + E_{rot} \quad (3)$$

כאשר E_{el} הוא הרמה האלקטרונית, E_{vib} — אנרגיית התנודה ו E_{rot} אנרגיית הסיבוב. הס' מורכב מקווים שנוצרים בזמן המעברים בין רמות פרודתיות שונות. בין הרמות האלקטרוניות הרווחים הם הגדולים ביותר (כ 30,000 לס"מ — צפיפות המתאימה לאורך גל של כ 3000Å); כל רמה אלקטרונית מתפצלת לרמות־תנודה (רמות ויברוניות) שהמרחקים ביניהן קטנים יותר, בשיעור של לפחות פי 10. לפעמים מתפצלת רמה ויברונית פעם נוספת לרמות סיבוב, שהמרחקים ביניהן קטנים עוד יותר, בכסדר־גודל או שני סדרי־גודל בהשוואה למרחקים בין הרמות הוויברוניות. בפרודה דו־אטומית מחוברים שני האטומים ב„קשר כימי". לקשר זה תכונות קפיציות וניתן לאפיינו ע"י קבוע־חכוּת k. בהסטים קטנים משיווי־המשקל מתקיים חוק הוק (ע"ע), כל', הכוח המחזיר מתכונתי להסט וכיוונו הפוך:

$$f = -kx \quad (4)$$

כל מערכת המקיימת חוק זה נקראת אוסצילַטוֹר (ע"ע) הַרמוֹני. רמות האנרגיה במערכת כזאת נתונות בנוסחה (5) (ר' להלן), כאשר ν_0 הוא התדירות האפיינית של האוסצילטור, הנקבעת לפי קבוע־הקפיץ ומַסת האוסצילטור. v — המספר הקוואנטי של התנודה — הוא מספר שלם. המרחק בין רמות־תנודה שכנות קבוע — $h\nu_0$. בטמפרטורת החדר נמצאות הפרודות ברובן ברמת היסוד $v=0$ ודרושה אנרגיה $h\nu_0$ כדי לעוררן לרמה גבוהה יותר. פרודות רב־אטומיות ניתנות לתיאור כצירוף של 3N—6 (3N—5 בפרודות קוויות) אוסצילטורים הרמוניים בלתי־תלויים, שלכל אחד מהם רמות אנרגיה לפי משוואה (5). כללי־ברירה מחייבים מעברים, שבהם v משתנה ביחידה ויחד עם זה משתנה מומֶנט־הדיפול (החשמלי, בד"כ). יש לציין כי לפרודות דו־אטומיות הוֹמוֹפּוֹלָריוֹת (אותו אטום בשני הקצוות) אין ס' באינפרא־אדום. הס' המתייחס למעברים ויבראציוניים טהורים נמצא בעיקר באינפרא־אדום הקרוב. התדירויות באינפרא־אדום הרחוק מתאימות לתנודות נמוכות־אנרגיה ולמעברי־רוטציה. רמות הסיבוב לרוטור צפיד, למשל לפרודה קווית צפידה, נתונות בנוסחה (6).

$$E_{vib} = h\nu_0(v + ½) \quad (5)$$

$$E_{rot} = \frac{h^2}{8\pi^2 I} J(J+1) = BJ(J+1) \quad (6)$$

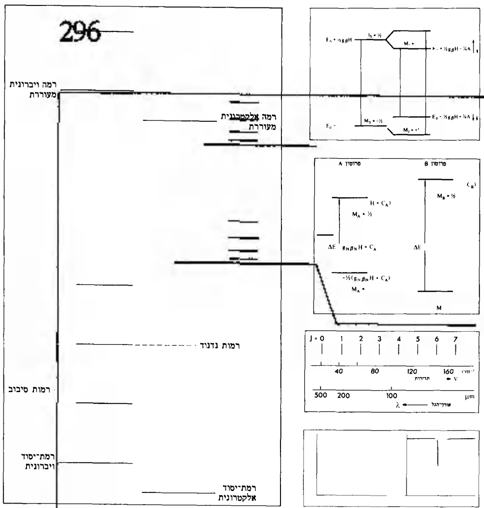
$$\Delta E_{rot} = h\nu_{rot} = 2B(J+1) \quad (7)$$

הגודל B מכונה „קבוע הרוטציה"; I הוא מומנט ההתמדה של הפרודה (ע"ע מכניקה, עמ' 440), ו J — המספר הקוואנטי של הרמה. כללי הברירה למעברים הנגרמים ע"י פוטונים — מחייבים שינוי J ביחידה, אם לפרודה יש מומנט־דיפול (על כלל־הברירה באפקט ראמאן ע"ע פזור). פרודות בעלות מרכז־סימטריה אינן בולעות, אם־כן, באינפרא־אדום הרחוק. שינויי J ב 1 + יוצרים מערכת קווי־בליעה שהפרשי־האנרגיה היוצרים אותם נתונים בנוסחה (7), כאשר הסימן Δ מציין הפרש; J מציין את הרמה המקורית של הפרודה, והמרחקים בין קווי הס' הם 2B.

על הקשר בין קרינה ופרודות, ר' גם בע' פוטוכימיה.

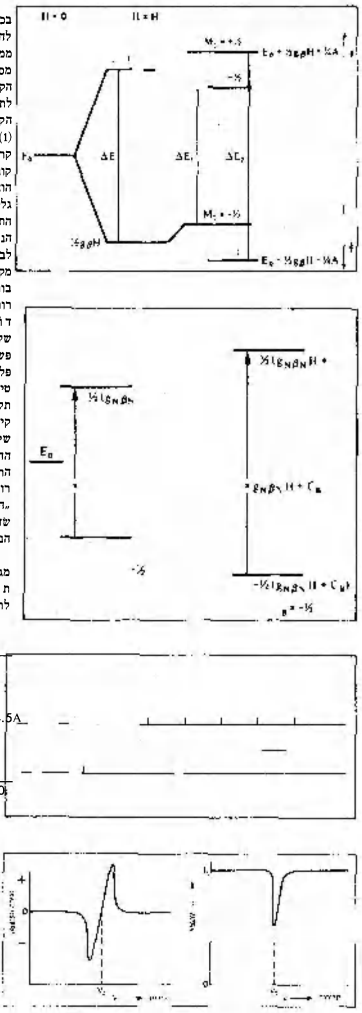
בפרודות מורכבות יותר נוסחת רמות האנרגיה מסובכת יותר (כך, למשל, יש להביא בחשבון את שלושת מומנטי־ההתמדה הראשיים ביחס לצירי אֶליפסואיד־ההתמדה).

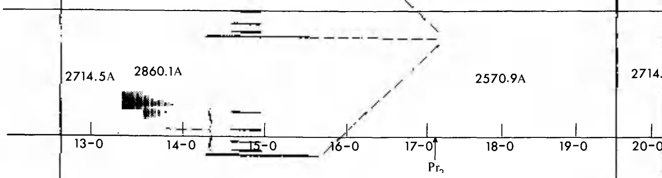
צורת קווי־הס׳. עם הגידול בכושר־ההפרדה של הס״מ ניתן היה להבחין, שאף לקווי־הס׳, הנובעים ממעברים בין רמות בדידות, רוחב מסוים. רוחב זה נוצר מסיבות רבות, הקשורות הן למקור הקרינה, והן לתכונות התווך הבולע והמפזר את הקרינה. הסיבות העיקריות הן: (1) הרוחב הטבעי, הנובע מעיקרון אי־הוודאות של הייזנברג (ע״ע קונטים, תורת ה־). הרוחב הטבעי הוא בשיעור של כ 10^{-4} הרץ במיקרו־גלים, ועולה עם החזקה השלישית של התדירות. (2) התרחבות־לחץ, הנובעת מהתנגשויות בין הפרודות לבין עצמן, ושיעורה עולה, בלחצים מקובלים, על 25 קילוהרץ. להתרחבות זו התפלגות־לורנץ, סביב התדירות המקורית של הקו. (3) התרחבות דופלר, שמקורה בתנועה היחסית של חלקיקי התווך ביחס לכיוון התפשטות הקרינה. להתרחבות זו התפלגות גאוס (נורמלית; ע״ע סטטיסטיקה). מאחר שמהירות החלקיקים תלויה בטמפרטורה (ובמשקל החלקיקים), משתנה, עם הטמפרטורה, גם שיעור התרחבות הקו. בטמפרטורת החדר מגיעה ההתרחבות לכ 40 קילוהרץ במיקרו־גלים, ועולה עם התדירות. התרחבויות נוספות הן, לדוגמה, „התרחבות רוויה" — כאשר צפיפות שדה־הקרינה עולה על שיעור מסוים; „התרחבות אפנון"; התרחבות הנובעת מאי־יציבות של מקור הקרינה וכיו״ב.

רמות־אנרגיה וצורת הספקטרום. משמאל: מערכת רמות ויברוניות בפרודה ופיצולן; מימין, למעלה: רמות־האנרגיה של הספין של אלקטרון בודד בשדה מגנטי חיצוני H· ושם — מימין: רמות הפיצול העל־דק עקב ספין גרעיני $I = \frac{1}{2}$. החיצים מציינים את כיווני הספין האלקטרוני (חץ ארוך) והספין הגרעיני (חץ קצר); שני מלמעלה: רמות־האנרגיה של שני פרוטונים לא־אקוויוואלנטיים בשדה מגנטי H, בהעדר אינטראקציה ספין־ספין ($I = 0$); שלישי מלמעלה: סכמה של רמות־הסיבוב הטהורות בפרודת HCl (באינפרא־אדום הרחוק); למטה: קו־בליעה, כפי שמתקבל ממרידה ישירה של העצמה (מימין) ובשיטת האפנון בזרם־חילופין (משמאל)

חקר המעברים בין רמות־האֶנרגיה של חמרים פרמגנטיים (ע״ע מגנטיות, עמ׳ 6—164), לרוב יונים, בשדה מגנטי, נעשה באמצעות תהודת ספין אֶלקטרוני (ESR). הקווים המתאימים שייכים לתחום המיקרו־גלים. חלקיק פרמגנטי הוא חלקיק בעל מומנט מגנטי, או נוהג כמגנט, מיקרוסקופי — כתוצאה מכך, שיש לו אֶלקטרון הנמצא בודד ברמת־האֶנרגיה שלו (בניגוד למצב הרגיל, שבו מסתדרים האֶלקטרונים זוג לכל רמה, בצורה שהמומנט המגנטי מתבטל). מצב זה אָפייני למקרה שמספר האֶלקטרונים הכללי הוא אי־זוגי, שאז המומנט המגנטי הכללי הוא זה של אלקטרון בודד. המספר הקוואנטי s, המציין את הספין (ע״ע קונטים, תורת ה־) של אֶלקטרון

הספקטרום המורכב (תנודה וסיבוב) של פרודת נפרית (גאזית) S_2; מסומן המקום של תחילת כל סדרת־קווים (מספר קוואנטי של סיבוב $J = 0$, מספר קוואנטי שונה של תנודה, לדוגמה: הראשון — $v = 7$

בודד, הוא ½. בהשפעת שדה מגנטי חיצוני, H, מתכוון האלקטרון באחד משני הכיוונים: עם כיוון השדה, או מנוגד לו. לשני המצבים מיחסים מספר קוואנטי m_s שהוא $+\frac{1}{2}$ או $-\frac{1}{2}$, בהתאמה, והתיקון ברמת-האֶנרגיה, עקב השדה המגנטי, ניתן ע״י נוסחה (8). הפרש-האֶנרגיה בין הרמות ניתן, אם-כן, ע״י נוסחה (9). g הוא „קבוע הפיצול הספקטרוסקופי״, וערכו 2.0030 עבור ספין של אֶלקטרון חפשי; β הוא מנגטון-בוהר (ע״ע מגנטיות, עמ׳ 164). תדירות הגל הנבלע ניתנת, אפוא, בנוסחה (10), ובשדות מגנטיים ניתנים להשׂגה (סביב 3 קילוגאוס) נמצאת התדירות בתחום המיקרוֹ-גלים, במיוחד פס X (סביב 37.5 מ״מ). תופעה זאת נקראת גם תהודה אֶלקטרונית פרמגנטית (EPR).

$$\delta E = m_S g \beta H \qquad (8)$$

$$\Delta E = g \beta H \qquad (9)$$

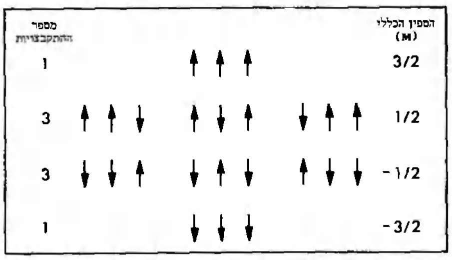
$$\nu = \frac{g \beta H}{h} \qquad (10)$$

$$E = E_0 + m_S g \beta H + A m_S m_I \qquad (11)$$

$$\Delta E = g \beta H \; ; \; \Delta E_1 = g \beta H - \tfrac{1}{2} A \; ; \; \Delta E_2 = g \beta H + \tfrac{1}{2} A \Rightarrow \Delta E_2 - \Delta E_1 = A \qquad (12)$$

במחקרים רבים, המבוצעים על מוצקים, מדידת ν כוללת את מדידת קבוע הפיצול הספקטרוסקופי g. גודל זה מספק מידע על השפעת הגביש על היון הפרמגנטי הנבדק — בהיותו מידה לשדה החשמלי הגבישי הפנימי, הנגרם ע״י יתר היונים שבו. במחקרים רבים נבחנת אינטראקציה נוספת עם גרעין היון, הנקראת „אינטר-אַקציה על-דקה של הגרעין (Nuclear Hyperfine Interaction). התיקון לאֶנרגיה, שהיא גורמת, ניתנת ע״י $A m_s m_I$, כאשר m_I הוא המספר הקוואנטי של הספין המגנטי הגרעיני, האנלוגי ל m_s (ר׳ להלן); A הוא מקדם הצימוד העל-דק. האנרגיה הכללית ניתנת, אפוא, ע״י נוסחה (11).

הצימוד העל-דק ניתן לתיאור כאינטראַקציה בין המומנטים המג-נטיים (המיקרוסקופיים) של האֶלקטרון ושל הגרעין, ואילו הקבוע A מודד את עצמת האינטראקציה הזאת. כאשר שני מומנטים מגנטיים מקבילים — האנרגיה גבוהה יותר. כללי-הברירה ב ESR הם: $\Delta m_I = 0; \Delta m_s = \pm 1$. כללי-ברירה אלה מובילים למעבר ΔE, בהעדר האינטראַקציה הגרעינית העל-דקה, ולמעברים ΔE_1, ΔE_2, כאשר אינטראקציות כאלה נכללות (ר׳ נוסחה [12]); כל׳ A שווה למרווח האֶנרגיה בין הרמות העל-דקות, והוא אינו תלוי בשדה המגנטי (נוסף על היותו מודד לעצמת הצימוד בין הספינים של האֶלקטרון והגרעין [ר׳ לעיל], משמש A גם מודד לצפיפות המטען בגרעין התלויה באלקטרון הבל-תי-מזווג).

ההתקבצויות השונות של שלושה גרעינים זהים (לדוגמה, מימני ־מתיל CH_3, שלכל אחד מהם ספין ½). עָצמת הקו הקשור למעבר בין הרמות תלויה במספר ההתקבצויות

הס-ה בתדירויות-רדיו עוסקת, בעיקר, בתהודה מגנטית גר-עינית (תמ״ג; Nuclear Magnetic Resonance — NMR). מדידות תמ״ג דומות מאוד ביסודן לניסויים של ESR, פרט לכך, שבראשונות נבדקות רמות-האֶנרגיה של ספין-הגרעין בשדה מגנטי. לגרעינים רבים יש „ספין גרעיני״ עם מומנט מגנטי, אולם נמוך הרבה ביחס למומנטים של האֶלקטרון: לפרוטון (גרעין המימן) יש ספין גרעיני בשיעור $I = \frac{1}{2}$, וערך המומנט המגנטי קטן בכ 1800 פעמים מזה של האֶלקטרון. יחס זה נובע מיחס המסות של שני החלקיקים.

בדומה למגנטון של בוהר, יש, אפוא, גם „מגנטון גרעיני״, הקטן מקודמו. המומנט המגנטי הגרעיני מתכוון אף הוא במקביל או אנטי-מקביל לשדה מגנטי חיצוני H, וכיווני המומנט מאופיינים ע״י המספר הקוואנטי של הספין הגרעיני המגנטי m_I, המקבל את הערכים $+\frac{1}{2}$ ו $-\frac{1}{2}$. התיקון לאֶנרגיה, הנגרם ע״י השדה המגנטי, ניתן ע״י $m_I g_N \beta_N H$. כאשר g_N הוא מקדם הפיצול הגרעיני. הבדל-האֶנרגיה ΔE בין שני המצבים האפשריים של הפרוטון בשדה הוא $g_N \beta_N H$. תנאי לתהודה במעבר בין הרמה הנמוכה $E_o - \frac{1}{2} g_N \beta_N H$ לרמה הגבוהה $E_o + \frac{1}{2} g_N \beta_N H$, המלווה בבליעת פוטון בתדירות ν, ניתן, איפוא, ע״י נוסחה (13):

$$h\nu = g_N \beta_N H \qquad (13)$$

מכיוון שערך המגנטון הגרעיני β_N קטן בשיעור של כ 1/1800 מערך המגנטון של בוהר, תהיה תדירות-התהודה נמוכה בשיעור זה ביחס לתדירות-התהודה של ספין-האֶלקטרון. כתוצאה מכך, הס-ה של תמ״ג נעזרת בתדירויות נמוכות הרבה (או אֳרכי גל ארוכים): 100 מגהרץ (כ 3 מ׳). — על צורת הס׳ של מוצקים ומבנה הפסים — ע״ע מוצק, מצב; מוליכים למחצה.

שימושים. הס-ה מהווה מכשיר אנליטי חשוב, בהיותה האמ-צעי היחיד כמעט למדוד כוחות ברמה המיקרוסקופית. כאמור, קשור אורך-הגל של קו בהפרשים בין רמות-אנרגיה. ידיעת כל קווי-הס׳ נותנת את מערכת רמות-האנרגיה במערכת הנידונה ומאפשרת את זיהויה. עד שנות ה 70 של המאה ה 20 זוהו רבבות קווי-ס׳, למשל, כשייכים ליסודות ולאיזוטופים שונים, בדרגות-יינון שונות.

הס-ה בתחומי האור הנראה והאולטרא-סגול (הקשורה ברמות-האנרגיה של אלקטרונים) משמשת בעיקר לזיהוי המרים לא-ידועים, לדוגמה: בבקרת-טוהַר (purity control) של תרופות. מתוך עצמתם היחסית של קווי ס׳ שונים ניתן ללמוד, למשל, על הריכוז של היונים השונים הפולטים אותם.

מתוך רמת-התנודה בפרודות ניתן ללמוד על „קבועי-הכוח״, ומתוכם — על הכוחות המחזיקים את הפרודה ומתנגדים לעיוותה (ע״י מתיחת הקשרים הבין-אַטומיים או כיפופם). מתוך רמות-הסיבוב ניתן ללמוד על מומנטי-ההתמדה (ע״ע מכניקה) של הפרודה, ומכאן — על המרחקים הבין-אטומיים והזוויות ביניהם, כשמסות האטומים ידועות. השימושיות של הס-ה באינפרא-אדום הרחוק מוגבלת למספר פרודות קטן, מפני שקבועי-הסיבוב של רוב הפרודות הרב-אַטומיות כה קטנים, שהקווים אינם כלל באינפרא-אדום. מסיבה זאת היה ערך רב לפיתוח הס-ה של מיקרו-גלים. את כללי-הברירה, המונעים מעברים בין רמות-אנרגיה בפרודות הומופולריות (אותו סוג אטום), עוקפים באמצעות הס-ה הלא-תהודתית (ע״ע פזור), שכללי-הברירה שלה שונים. על כוחות-הצימוד (הקשורים לספין האלקטרוני או הגרעיני) לומדים בעיקר באמצעות שיטות-התהודה: תהודת ספין אֶלקטרוני ותהודה מגנטית גרעינית. על מבנה הגביש לומדים בעיקר מס׳ קרני-X, ועל כוחות גרעיניים — באמצעות הס-ה של קרני-γ; ור׳ ציור עמ׳ 290.

באסטרונומיה קיימת הבעייה, שהדגם אינו בשליטת החוקר. חס׳, המורכב מס׳ רציף, ס׳-בליעה וס׳-פליטה, מלמד גם על הרכב החומר וגם על התנאים הפיסיקליים בסביבתו. אולם, יש להזהר בייחוס קו ספקטראלי מסוים למקור אֶסטרונומי מסוים, מאחר שחלק מהס׳ נוצר, וחלק מושפע, בדרך בין הכוכב למכשיר.

בעת האחרונה פותחו שיטות, שלפיהן נערכות מדידות־ס׳ בהפ־רשי־זמן של כ־10^{-12} שניות, ובעזרתן ניתן לעקוב אחר התפתחותן של ראקציות כימיות ושינויי הרכב־החומר עם הזמן (וע״ע פוטו־כימיה).

ר״ד לוין, ס״ה מולקולרית מהי ? (מדע י״ז, 1) 1972/3 ; G. Herzberg, *Atomic Spectra and Atomic Structure*, 1937; id., *Infrared and Raman Spectra*, 1945; id., *Molecular Spectra and Molecular Structure*, I-II, 1950; id., *Electronic Spectra and Electronic Structure of Polyatomic Molecules*, 1966; D. J. E. Ingram, *Spectroscopy at Radio and Microwave Frequencies*, 1955; E. R. Andrew, *Nuclear Magnetic Resonance*, 1955; M. Born, *Atomic Physics*, 1962[7]; G. M. Barrow, *Introduction to Molecular Spectroscopy*, 1962; A. Carrington – A. D. McLachlan, *Introduction to Magnetic Resonance*, 1967; H. A. Szymanski (ed.), *Raman Spectroscopy*, 1967; E. F. H. Brittain – W. O. George – C. H. J. Wells, *Introduction to Molecular Spectroscopy*, 1970; E. M. Burbidge – C. R. Lynds, *The Absorption Lines of Quasi-Stellar Objects* (Scient. Amer. CCXXIII, Dec.), 1970; M. R. Boots – R. J. Gillespie, *Laser Raman Spectroscopy* (Endeavor, XXIX, 89–93), 1970; K. Siegbahn, *Electron Spectroscopy — a New Way of Looking into Matter* (Endeavor, XXXII), 1973.

מ.

ספקטרומטר־מסות, מכשיר מדידה פיסיקאלי. בסה״מ מופרדים יונים (ע״ע) ע״פ מסתם, ונמדדת עצמת זרמם; ב ס פ ק ט ר ו ־ ג ר ף ־ מ ס ו ת גילוי היונים נעשה באמצעות לוח־צילום. כל אחד משני המכשירים עשוי להקרא גם בשם ס פ ק ט ר ו ס ק ו פ ־ מ ס ו ת. לס״מ שלושה חלקים עיקריים: מקור־יונים, בורר־מסות וגלאי. במקור־היונים יוצרים יונים מאטומים או מולקולות ניטראליות, ע״י יינון (בד״כ, הרחקת אלקטרון אחד) באמצעים שונים, כגון: הפצצה באלקטרונים, התפרקות חשמלית, הפעלת מתח גבוה והפצצה בפו־טונים.

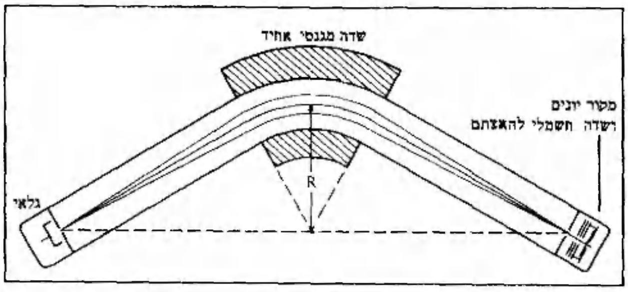
ניתן להבחין בין שתי שיטות יסודיות לברירת המסה:

(א) תנועת יונים בשדה מגנטי. יון בעל מסה m ומטען e מואץ בשדה חשמלי, בעל מפל־מתח קבוע V, ולאחר־מכן, בהיותו נתון להשפעת שדה מגנטי H, הוא נע במסלול מעגלי. רדיוס העקמומיות, R, של מסלול זה מקיים את המשוואה: $\frac{m}{e} = R\cdot H^2/2V$.

(ב) הפעלת שדה חשמלי משתנה באופן מחזורי. היון מואץ למשך זמן קצר בשדה חשמלי בעל מפל־מתח V; המהירות המושגת על־ידיו, v, תלויה במסתו: $eV=\frac{1}{2}mv^2$. — וע״ע מאיצי חלקיקים. שתי השיטות מאפשרות את הבחנתם בגלאי של יונים בעלי מסות שונות, כל׳, מדידת ספקטרום של מסות. בשיטה הראשונה נעשית ההבחנה ע״י, ששומרים על R ו V קבועים ומשנים ברציפות את H — עצמת השדה המגנטי; ובשיטה השניה שומרים, למשל, על מרחק קבוע עד הגלאי, וזמן־המעוף שונה עבור יונים במסות שונות. בשיטה הראשונה, לשדה המגנטי תפקיד נוסף, והוא מיקוד האלומה של יונים במסה מסוימת, היוצאת מתבדרת ממקור היונים (ר׳ ציור).

תחום המחקר בפיסיקה ובכימיה, שבו משתמשים בס״מ — ס פ ק ט ר ו ס ק ו פ י י ת ־ ה מ ס ו ת — עוסק בשטחים הבאים: גילוי איזוטופים (ע״ע איזוטופ) של היסודות והפרדה ביניהם; קביעת השכיחות והמסה המדויקת של איזוטופים; מדידת חוזק הקשרים במולקולות; חקר המבנה של מולקולות; קביעת שיווי־המשקל והמהירות של תגובות כימיות; וכן שימושים אנליטיים בגאולוגיה, ביולוגיה, ביוכימיה ורפואה. כיום מתרבה השימוש בסה״מ בצמוד עם מכשירים אחרים, כגון כרומטוגרף־גז (ע״ע כרומטוגרפיה).

ה י ס ט ו ר י ה. ספקטרוסקופיית־המסות החלה ב־1886, כאשר א. גולדשטין (ע״ע) גילה אלומות של יונים חיוביים בנסיונות הת־פרקות חשמלית בגז. ב־1910 הפריד ג׳. תומסון (ע״ע) את היונים לראשונה, ע״פ היחס מסה/מטען (m/e), ע״ס ניסויים של י. וין (ע״ע), שבוצעו כבר ב־1898. וין הראה שניתן להטות אלומה יונית

ספקטרומטר־מסות בעל מיקוד יחיד וזווית־הטיה בת 60°: ההפרדה והמיקוד מתבצעים באמצעות שדה מגנטי

בשדה מגנטי ושיונים במסה נמוכה יוטו במידה רבה יותר מאשר יונים במסה גבוהה, במידה שהאנרגיה הקינטית של כל היונים זהה. תומסון גילה באמצעות הספקטרוסקופ שלו, כי נאון טבעי הוא תערובת של שני איזוטופים. ב־1918 פיתחו א. י. דמסטר (A. J. Dempster) ופ. ו. אסטון (ע״ע), באופן בלתי־תלוי, שני ס״מ, מבוססים על ברירת מסה בשדה מגנטי, שבהם מוקדה האלומה מחדש לתמונה מוגדרת בגלאי. מכשירים אלה מהווים את הבסיס למכשירים המודרניים של היום. סה״מ של דמסטר הוא הראשון מהסוג של „מיקוד יחיד", ואילו אסטון ביצע לראשונה מיקוד על המהירויות, כל׳, יונים בעלי אותה מסה ואותו כיוון, הנעים במהירות שונה, ממוקדים באותה נקודה בגלאי.

בשנים 1935/6 פיתחו דמסטר, ק. ת. ביינברידג׳ (K. T. Bain-bridge) וג׳. מטאוך (J. Mattauch), מכשירים בעלי „מיקוד כפול", הן על הכיוונים והן על המהירויות. עי״כ עלה במידה ניכרת כושרו של סה״מ להפריד בין שני יונים בעלי מסות קרובות, כך שניתן להפריד אף בין יונים השונים זה מזה במסתם בחלק אחד מתוך 750,000.

בשנים 1948—1959 פותחו מכשירים שונים, המבוססים על עקרון השדה החשמלי המשתנה באופן מחזורי, בתדירות הרדיו (RF), וביניהם: מכשירי זמן־המעוף, האומגטרון, סה״מ הקוואדרופולי ועוד. וע״ע ספקטרום וספקטרוסקופיה.

F. H. Field – J. L. Franklin, *Electron Impact Phenomena and the Properties of Gaseous Ions*, 1957; Institute of Petroleum, *Advances in Mass Spectrometry*, I-VI, 1959–65; R. I. Reed (ed.), *Mass Spectrometry*, 1965; R. W. Kiser, *Introduction to Mass Spectrometry and Its Applications*, 1965.

ח. לי.

ספקנות (scepticism), עמדה פילוסופית ביקרתית המטילה ספק עקרוני באפשרות קיומה של אמת מוחלטת ובאפשרות ידי־עתה. ניגודה של הס׳ הוא הדוגמטיזם (ע״ע דוגמטיזם ובקרת). הס׳ כבר היתה מקובלת ביוון העתיקה, בייחוד בקרב הסופיסטים (ע״ע), אך נציגיה המובהקים, שהפכו את הס׳ ליסוד הגותי ולעיקרון מתודולוגי, הם: פירון (ע״ע) מאליס, ששלל אפשרות של ידיעת אובייקטיווית וטען שדעות סובייקטיוויות בלבד הן באפשר; ראשי האקדמיה האתונאית המאוחרת: ארקסילאוס (315—240 לפסה״נ) וקרנאדס (213—128 לפסה״נ; ע״ע יונית, לשון ותרבות: פילוסופיה, עמ׳ 608/9), בעלי עקרון־ההסתברות; הספקנים המאוחרים מאסכולת אינזידמוס מאלכסנדריה, שהראו, ע״י רשימות של τρόποι („ארחות"), דהיינו דרכי הנמקה, כי אין מנוס מן הס׳; וסכסטוס (ע״ע) אמפי־ריקוס, ההיסטוריון של הס׳ העתיקה שחי במאה ה־3 לפסה״נ. שקיעת הס׳ כבר הסתמנה בתחילת התקופה ההלניסטית, ועם התפשטות הנצרות ברחבי האימפריה הרומית נדחתה.

א ו ג ו ס ט י נ ו ס (ע״ע) אמנם נתפס בנעוריו לס׳, אך השתחרר ממנה ונוכח לדעת, כפי שהדבר משתקף בחיבורו Contra Academicos („נגד אנשי האקדמיה"), שבו הוא התפלמס עם אלה שדגלו בס׳, כי ניתן להתגבר על הס׳ באמצעות ההתגלות האלוהית והאמונה.

באותה הדרך מן הס' אל האמונה הלך המלומד התאולוג המוסלמי ג ז א ל י (ע"ע), וממנו למד י ה ו ד ה ה ל ו י (ע"ע) להתייחס בס' לשיטה פילוסופית-רציונליסטית, תוך זיהוי פילוסופיה עם עמדה רציונליסטית.

הס' זכתה לתחיה בתקופת הרנסנס, עם גילוי הכתבים הספקניים היווניים, והיא השפיעה על התפתחות ההגות המודרנית ועל כיוון החקירה.

כמתווי הדרך של הס' החדשה במאה ה 16 נחשבים מונטן (ע"ע) ופרנסקו סנצ'ס (F. Sánchez ; 1552—1623). בספרו Quod nihil scitur („כי אין לדעת מאומה"), 1581, הגיע סנצ'ס, בן למשפחת אנוסים, למסקנה כי דווקא מפני שאין בכוחנו להשיג את האמת השלמה, עלינו לנסות, ולחזור ולנסות, לרכוש לנו בדרך הנסיון ידיעות ואפילו — בלתי-שלמות. באותן שנים נתפרסמו ה Essais („מסות") של מונטן (1580), ובמסה Apologie de Raimond Sebond („אפולו־גיה של רמון סבון") הציג את רעיונות הס' הקיצונית ושלל בביטויים חריפים את ערכה של חכמת האדם בפילוסופיה ובמדע, בדת ובמוסר, בהעירו — בכנות או שלא בכנות — כי לאל בלבד האמת. בזכות השפעתו הרבה של מונטן דבקו יסודות הס' בהשקפות הוגי-הדעות הבולטים של התקופה, כגון מרסן וגסנדי (ע' ערכיהם). גסנדי טען, כי אמנם אין לנו דרך לחדור בחקירותינו אל תוך „הדברים כשלעצמם", אולם אין הדבר צריך למנוע את המחקר האמפירי של הטבע, וכדרך של ס' קונסטרוקטיווית הציע את חידוש התורה האטומיסטית העתיקה.

דקרט (ע"ע), שצמח באווירת הס' של התקופה, ביקש לשבור אותה מבפנים וטען, שאפשר להתגבר על הספק ולמצוא בסיס ודאי לידיעה במשפט ה Cogito המפורסם: „אני חושב ובכן אני קיים". מתפיסה בלתי-אמצעית של אמת זו, כתפיסה „ברורה ומובחנת", הגיע דקארט לקריטריון האמת, לאמור, כי כל דבר שנתפס בבירירות כזאת — אמת הוא, וממנו גזר את הוכחת מציאותם של האל ושל העצמים שמהם יש לנו „אידאות" ברורות ומובחנות. אף שרוב המשכילים בתקופתו סברו כי דקארט הצליח בשיטה זו לנצח את הס', קיו אחרים שפקפקו ביכלתו של עקרון ה Cogito להבחין בין אמת וכזב. מרסן, גסנדי ואח"כ הישועי פיר-דניאל איאה (P. D. Huet ; 1630—1721) טענו כי דקארט אף הרחיב את הקף הס' לאין שיעור. מלברנש (ע"ע) ערער על ההנחה הקרטזיאנית, שאפשר ללמוד מן האידאות שבשׂכ־לנו על הדברים שבעולם ה„ראלי", מפני שהיא מניחה הקבלה (קונ־פורמיות) בין „הדברים הראליים" והאידאות שלנו, והרי הקבלה או השפעה זו בין הגוף והנפש אינה ודאית כלל. פסקל (ע"ע) אף הוא הודה בחומרתו של משבר הס', והרחיק לכת עד כדי הטלת ספק אפילו בוודאותה של הגאומטריה, מפני שאין בכוחנו להוכיח את מושכלותיה הראשונים. הדרך היחידה, לדעתו, להתגבר על הס' היא האמונה בהתגלות האל וההכרה ביסוד הבלתי-רציונלי של ידיעותינו. את הס' של המאה ה 17 ייצג פיר ביל (ע"ע), בחיבורו העיקרי Dictionnaire historique et critique („מילון היסטורי וביקרתי"), I—II, 1695—1697, בו מתח ביקורת על טענות דוגמטיות של הפילוסופיה, המטאפיסיקה והדת. י ו ם (ע"ע) נתן תמיכה מחודשת לס'; בניתוחו את תהליכי הכרתנו, ובייחוד בביקרתו לחוק-הסיבתיות (ע"ע סבה, סבתיות), שעליו מושתתים לכאורה כל המדעים הנסיוניים, השמיט מהם את היסוד הרציונלי. עם כל זה אין יום מצדד בס' הקיצונית; הוא מבליט את הסתירה שבשלילת תוקף חשיבתנו ההגיונית בעזרת נימוקי ההגיון. הס' של יום היא „הס' המתונה", שמטילה עלינו להיות זהירים בהנחותינו ובמסקנותינו ולהגביל את חקירותינו לתחומים המתאימים לכושר-התפיסה המצומ־צם של השכל. למרות עמדתו המתונה של יום, הבליטו רבים את הצד הספקני שבהגותו וביקשו לסתור את ביקרתו על חוק הסיבתיות. אולם לדעת שלמה מימון (ע"ע) לא הצליח אפילו ק נ ט (ע"ע) לפתור את הבעיה שהעלה יום. את פתרונה היא מצאה בהמרה עקרונית של החוקיות הסיבתית בחוקיות של ההסתברות, תהליך שהגיע לסיומו בהתפתחות הפיסיקה של ימינו (ע"ע הסתברות, עמ' 922).

הוגי הדעות ואנשי המדע שלעיניהם התחוללה במאות ה 19 וה 20 התקדמות עצומה של המדע והטכנולוגיה, היו, בד"כ, רחוקים מן הס' הקיצונית. היו הוגי-דעות ואנשי מדע שקבעו גבולות להכרה האנושית; ביניהם ע. קנט, ב„ביקורת התבונה הטהורה" (חוצ' עברית, עמ' 21), א. די-בואה-רימון (ע"ע), בהרצאתו (1872): „על גבולות הכרת הטבע". ואולם בטעות כונו השקפות אלה ס'. הס' שהשפעתה ניכרת גם בימינו היא הס' המתונה, הדורשת מן החוקר עמדה ביקר־תית כלפי הנחותיו וכלפי התוקף של תוצאות מחקריו, ועי"כ היא משאירה פתח לתיקונים ולהתפתחות המדע.

ג. פרוידנברג, הסתברות ואינדוקציה לאור הפיסיקה החדשה (עיון, ד'), תשי"ד; א. שמואלי, מישל דה מונטין — ס' ורציונליזם (בתוך: אנשי הרנסנס, ב'), תשי"ד; פ. האזרחי, על הס', תשכ"ו; R. Richter, *Der S. in der Philosophie*, I–II, 1904–1908; G. Santayana, *S. and Animal Faith*, 1923; B. Russell, *Sceptical Essays*, 1928; M. M. Pattrick, *The Greek Sceptics*, 1929; L. Robin, *Pyrrhon et les Sceptiques grecs*, 1944; E. Husserl, *Idee zu einer reinen Phaenomenologie* (Par. 79), (Gesammelte Werke, III–V), 1950–1952; R. H. Popkin, *The Sceptical Crisis and the Rise of Modern Philosophy* (Review of Metaphysics, VII), 1953/54; id., *The History of S. from Erasmus to Descartes*, 1964[2].

ג. פ.

סֵפֶר

ספר (לפנים: דף כתיבה, מסמך), מסכת או סדרת מסכות הכתובות או המודפסות על מספר דפים מנייר, או מחומר אחר, המחוברים יחד בחלקם האחורי ומבורכים בכריכה. גם תכנו של ס' נקרא ס'. כתבי-יד קדומים (מיה"ב) נחשבים לס" כשהם כתובים על גליונות נייר או קלף ודומיהם המחוברים ומבורכים יחד (codex). לפני השימוש בס" בצורתם היום היו נכתבים על פפירוס, קלף, עור, נייר או קליפת עץ בעמודים שחוברו יחד בצורת מגילות (יונ' βιβλίον; לאט' liber) או הושחלו על חוטים או צירים. פרטים נוספים על ס", הכנתם, צורתם ושימושם — ר' להלן; והשו' ס' ביהדות, בהמשך הערך.

ה ו צ א ה - ל א ו ר ש ל ס פ ר י ם (מו"לות [מ']). לפי אחת ההגדרות, המו"ל הוא אדם שמלאכתו פרסום יצירות רוחניות בכמויות גדולות, שאותן הוא מציע לציבור לרכישה. לפי הגדרה אחרת, המו"ל הוא אדם, או גוף מסחרי, או גוף מדעי, שעיסוקם בשיווק ס". לפי הגדרה שלישית, אולי הטובה ביותר, המ' היא בחי־רתו, הדפסתו והפצתו המסחרית של חומר כתוב. מבחינה זו שייכת אף העתונות לעסקי מ', ועל כך — ע"ע עתונות. המ' קדמה הן להמ־צאת הדפוס, והן להמצאת הנייר, אך בתקופה הנוכחית היא תלויה בשניהם. מתולדות המ' מסתבר כי היה קשר בינה לבין ההעתקה, הדפוס, הכריכה והסחר בס", עד שבתקופות מסוימות קשה להפריד ביניהם; וע"ע דפוס; ספריה.

ב ת ק ו פ ה ה ק ל א ס י ת כבר רווח סחר מסועף בס". בעת המלחמה הפלופונסית (ע"ע) היו באתונה מו"לים (βιβλιοπῶλαι), שפרסמו ס" וסחרו בהם. מכתבי כסנופון (ע"ע) למדים כי הסחר בס" הסתעף בכל העולם התרבותי. ברומא היתה המ' חשובה עוד יותר מאשר ביוון, והדבר ידוע ממכתבי קיקרו לאטיקוס (ע' ערכיהם), שהיה מגדולי המו"לים המקצועיים. בימי אוגוסטוס נתפרסמו, בין מו"לים אחרים, האחים סוסיוס (Sosius). הפקת הס" התנהלה בד"כ באולמות גדולים, בידי 20—30 כתבים (librarii) — לעתים עבדים מאומנים — שרשמו את היצירה מפי מקריא. כך הוצאו-לאור יצירות בכ 20—30 עתקים. כורכים (glutinatores) הדביקו את העמודים והפכום למגילות. למו"לים ולסוחרי-הס" היו סניפים בחלקי הקיסרות השונים, וחנויות-ס" (tabernae librariae) פעלו במקומות רבים.

ב א י ר ו פ ה ש ל י ה " ב. ביה"ב היתה הדרישה לחומר כתוב מועטת. רבים מהמנזרים קיימו חדרי-כתיבה (scriptoria), שעסקו בהעתקת כ"י ובקישוטים, ואם אין לומר שהמנזרים עסקו במ', הרי

העתיקו ס״ במספרים שעלו על צרכיהם ואת אלה החליפו בס״ מהחוץ. משהחלו מתפתחות אוניברסיטאות, ומשהלך ורב משקלן של הערים ועלה הביקוש לס״, נפתחו בשלהי יה״ב חדרי־כתיבה שפעלו על בסיס מסחרי מובהק. בחדרים אלה הועתקו ס״ בכמויות ניכרות, ובעלי העסק היו במידה רבה מו״לים. לאלה קראו בד״כ stationarii (אנג׳ stationers), והם פעלו, מהמאה ה 13, באיטליה ואח״כ בצרפת, באנגליה ובגרמניה. בצד אלה נודעו בערים החשובות גם כורכים, יצרני קלף וכיו״ב.

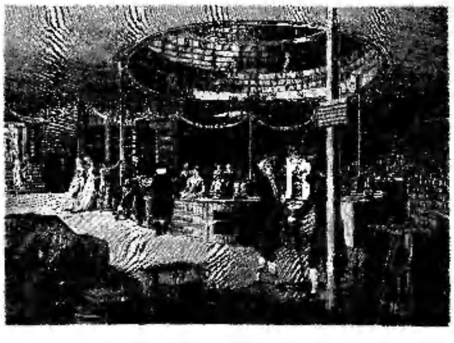
המצאת אותיות־הדפוס היצוקות המיטלטלות, ע״י גוטנברג (ע״ע), ופיתוח הדפוס המודרני בעקבותיה הביאו להתפתחות מ׳ במתכונתה הידועה כיום. במשך תקופות ארוכות היתה זהות בין המו״לים, המדפיסים וסוחרי הס״. ראשית הדפוס היתה בעיר מאינץ שבגרמניה ב 1445. בין 1460 ל 1470 נוסדו בתי־דפוס בשטראסבורג, סוביאקו (Subiaco, ליד רומא), רומא, ונציה, באזל, פאריס ואוטרכט. עד שנת 1500 הופעלה המצאת גוטנברג ב 247 מקומות באירופה, והודפסו כ 40,000 כותרים (= ספרים בעלי כותרת זהה) שונים, בכמה מיליוני עתקים.

את סיכום פעילות המ׳ **בעת החדשה** אפשר לתת רק בקווים כלליים, ורק במדינות מספר. אחר מלה״ע II התפתחה המ׳ לא רק במדינות הגדולות, כגון בריטניה, צרפת, גרמניה המערבית, איטליה, ספרד ואה״ב, אלא גם במדינות קטנות, כגון הולנד, ארצות סקנדינוויה וישראל, ונסתבר כי דווקא במדינות קטנות נודעת לפרסום ס״ וליבואם חשיבות רבה במיוחד, בלא יחס לאוכלוסייתן. אפיינית לארצות „המערב״ הדפסת ספרי־כיס זולים במהדורות עצומות, מגמה שהחלה ב 1936, משקמה באנגליה הוצאת „פנגווין״ (Penguin) המפורסמת. גם ריבוים של המו״לים וחריגתם מתחומי ארצותיהם אפייניים למ׳ המערבית.

בגרמניה. בעקבות המצאתו של גוטנברג התפתחו המ׳ והסחר בס״ לראשונה בגרמניה. לאחר תקופה ארוכה שבה היתה, למעשה, זהות בין מדפיסים, מו״לים וסוחרי־ס״, החלו מתבלטות בעיותיהן הטכניות המיוחדות של המדפיסים, ואלה נעשו בעלי מקצוע נפרד. מאז ראשית המאה ה 19 לערך חלה הפרדה גם בין המו״לים לבין סוחרי־הס״, להוציא אחדים; אך נשאר שיתוף הדוק בין שני המקצועות, ועד היום נוהגים מו״לים גרמנים להפיץ את תפוקתם רק באמצעות סוחרי־הס״. את ענייניהם המשותפים של המו״לים וסוחרי־הס״ ייצג משנת 1825 „איחוד המו״לים וסוחרי־הס״ הגרמני״. בגרמניה המערבית היו פעילים ב 1973 כ 2,500 מו״לים, שפרסמו אותה שנה יותר מ 40,000 ס״, ובכך העמידו את גרמניה המערבית במקום ה 3 בעולם ההוצאה לאור. חשיבות המ׳ הגרמנית מודגמת גם ע״י ממדי היצוא שלה: כ 386 מיליון מרק ב 1973. בגרמניה המזרחית פעילים כ 60 מו״לים, המפרסמים בממוצע כ 6,000 כותרים לשנה. יריד־הס״ השנתי המתקיים בפרנקפורט שבמערב־גרמניה הוא המפגש הבין־לאומי הגדול ביותר מסוגו בעולם, ולאחרונה השתתפו בו כ 3,600 מו״לים מ 60 ארצות.

תולדות המ׳ **בצרפת** קשורות קשר הדוק באוניברסיטת פאריס, ה„סורבון״. ב 1470 העניקה הסורבון את הרשיון הראשון בצרפת להדפסת ס״, ובסוף המאה ה 15 עסקו בהדפסת ס״ כ 40 בתי־דפוס ומו״לים ברחבי המדינה. המ׳ הגיעה לשיאה במאה ה 18 ותפוקתה תרמה למעמדה של צרפת כמעצמה תרבותית בכירה. מראשית המאה ה 16 פעלו בצרפת „סינדיקאטים״ (איגודים) של מו״לים וסוחרי־ס״, בהשראתם ובהשפעתם של השלטונות. בשמו של איגוד המו״לים הצרפתים היום, „הסינדיקאט הלאומי להוצאה לאור״ (Syndicat national de l'edition), שהוא בלתי־תלוי, מהדהדת השפעת הממשל מתקופות קודמות.

גם בצרפת מו״לים רבים מאוד, המוציאים לאור כ 20,000 ס״ לשנה. אפייני הניגוד בין הס״ הרגילים, והם הרוב, הכרוכים בנייר או בקרטון, לבין מהדורות־הפאר, המצומצמות יחסית, של ס״ נבחרים, בעיקר ספרי אמנות. לאחרונה ניכרת ירידה במעמד המ׳ בצרפת בשל עליית חשיבותה של השפה האנגלית כשפת קריאה בעולם.

חנות ספרים בלונדון (סוף המאה ה18)

ראשית המ׳ **האנגלית** בהופעת קכסטון (ע״ע) ב 1476. בשל פעילותו ניכרה באנגליה במשך תקופה ארוכה זהות אישית בין המדפיס, המו״ל ומוכר־הס״. רק מראשית המאה ה 19 לערך החלו המדפיסים ללכת בדרכים משלהם. לעומת זאת אפייני לבריטניה קיום המ׳ וסחר הס״ במסגרת חברה אחת. כבר ב 1534 (1557 ?) קמה באנגליה גילדת מפיצי הס״ — Stationers Company — משותפת למדפיסים, מו״לים וסוחרים, שהיה לה מונופולין על הענקת רשיונות להפצת חומר מודפס. זכויותיה הופעלו בקפדנות עד לפרסום „חוק זכויות היוצרים״ (Copyright Law) ב 1842. עם גידול מספר הקוראים באנגליה, מהמאה ה 18 ואילך, חלה עליה רבה במשקל המו״לים במדינה, לעומת המדפיסים, ונוסדו כמה חברות להוצאה לאור הקיימות עד היום. כיום מונים בבריטניה הגדולה כ 2,000 מו״לים, המוציאים לאור בממוצע כ 30,000 ס״ בשנה. כ 45% מכלל תפוקת הס״ מיועדים ליצוא, והדבר משקף את קשריה העולמיים המסרתיים של המ׳ הבריטית וכן את התפשטותה של האנגלית כשפה בין־לאומית (השו׳ לעיל: הוצאת „פנגווין״).

בספרד. הדפוס הובא לספרד מגרמניה ב 1470—1477 לערך, ובשל צרכי האימפריה הספרדית המתרחבת הגיעה הדפסת ס״ והפצתם לממדים ניכרים במהרה. עם זאת סבלה המ׳ הספרדית מצנזורה ממשלתית וכנסייתית. מתחילתה של תקופת חופש יחסי, ב 1833 (עליית איסבלה II), התפתחה המ׳, ומלבד מדריד, הבירה, הפכה גם ברצלונה מוקד להוצאה לאור עד ימינו. מספר הכותרים הרואים אור בספרד מדי שנה נאמד ב 15,000. „המכון הלאומי של הספר הספרדי״ משמש כארגון־גג מקצועי, ויש לו השפעה על מדיניות הממשלה בשטח התרבות.

משקל המ׳ הספרדית מושפע מההקף הגדול של היצוא, והשגיה לא הוגבלו ע״י צמיחת מו״לים מקומיים באמריקה הלאטינית (ר׳ להלן).

ברוסיה ובבריה״מ. ב 1564 פרסם המדפיס והמו״ל איוון פיודורוב את הס׳ המודפס הראשון ברוסיה. אולם תולדות המ׳ בשלטון הצארים היו רצף של מגבלות ממשלתיות. בשלהי המאה ה 19, ובראשית המאה הנוכחית, היתה מלאכת פרסום הס״ ברוסיה קשה מאוד, ומספר הקוראים היה מצומצם.

מצב המ׳ ברוסיה השתנה מיסודו אחרי ההפיכה הבולשוויקית באוקטובר 1917. לראשונה מומשה בבריה״מ התפישה בדבר הפקת חומר מודפס והפצתו במסגרת פיקוח ממשלתי ובבעלות ציבורית. בעקבות הנסיון שנצטבר במשך יותר מ 50 שנה הפכה המ׳ הסובייטית דוגמה לכל העולם הסוציאליסטי. בכך קמה מול עולם הספר הליברלי והאינדיווידואליסטי במערב צורה חדשה של מ׳ מטעם השלטונות. לעובדה זו עשויה להיות השפעה על ה„עולם השלישי״.

כיום נפוצה ידיעת קרוא וכתוב במידה שווה בבריה״מ כבעולם המערבי, ומספר הפרסומים בתחום השלטון הסובייטי גדל מהתחלות מזערות לתפוקה שנתית של כ 80,000 כותרים (ספרים וספרונים). עובדה זו מעמידה את בריה״מ בראש כל הארצות המפיקות ס״ (והשו׳ טבלה להלן, עמ׳ 308).

כל מערכת ההוצאה לאור הסובייטית כפופה באמצעות „הוועדה להדפסה ולמ' " להנחיותיו המדיניות והכלכליות של הממשל. מגמרתיה של הפקת הס" במדינה כולה מתוכננות מראש לטווח ארוך, בהתאם לדרישות „תכניות החומש". לבחינות כלכליות יש השלכות ניכרות על תכניות ההוצאה לאור.

בבריה"מ פועלים כ 250 מו"לים ממשלתיים, המתמחים בד"כ בנושאים מוגדרים מיוחדים לכ"א. המכירה מסתייעת בקיטלוג־מראש, לשנה, של כל הס" המתוכננים. קיטלוג זה מהווה בסיס להזמנות מראש ע"י חנויות הס" ברחבי המדינה, שאף הן ממשלתיות. ניתן לומר כי בבריה"מ פועלת שיטה כל־כוללת לתכנון, הדפסה והפצה של הס", על כל יתרונותיה וחסרונותיה. נראה שלא ב„מערב" ולא ב„מזרח" נמצא פתרון אידאלי לכל בעיות המ'.

קשרי המ' הסובייטית עם ארצות־חוץ כפופים לחברה ממשלתית השולטת בכל יצוא הס" וכתה"ע. עד 1973 העיבה על קשרי בריה"מ עם ארצות־חוץ העובדה כי הממשל לא חתם על האמנות הבינ־לאומיות שהסדירו את זכויות היוצרים, והמו"לים הסובייטים ראו עצמם חפשיים להעתיק ולהפיץ יצירות של אזרחי־חוץ (במקורן ובתרגום), בלא מגבלות ותמורה. מובן, שגם הצד השני נהג כך ביחס ליצירות של אזרחים רוסים. בריה"מ הצטרפה לאמנות הנ"ל במאי 1973.

באמריקה הלאטינית. כששים שנה לאחר הפעלת הדפוס בספרד (ר' לעיל), הובאה אמנות הדפוס גם למושבות באמריקה הלאטינית. ב 1535 יצא לאור במכסיקו הס' הראשון ביבשת אמריקה. ב 1584 הופיע הס' הראשון בפרו, אולם במשך שנים רבות סופקו מרבית הס" שנדרשו במושבות — ע"י ארץ־האם שממנה כבר הובאו „מצונזרים". מ' עצמאית חשובה החלה מתפתחת במושבות ספרד רק במאה ה 18, כמובן בפיקוח הצנזורה. בפרגוואי הוחל בהדפסת ס" ב 1700, בארגנטינה ב 1766 ובצ'ילה ב 1776. בברזיל, שהיתה מושבה פורטוגלית, החל לפעול הדפוס הראשון — לפי השערה — בשנת 1700.

עד לשחרור אמריקה המרכזית והדרומית במרוצת המאה ה 19 היתה שם המ' מבוקרת ע"י השלטונות. גם לאחר השגת עצמאותן, היו המדינות החדשות תלויות באספקת הס" מארץ־האם לשעבר, אף כי הפקתן העצמית גדלה.

שינוי גדול במ' של אמריקה הלאטינית חל רק כתוצאה ממלחמת־האזרחים בספרד (1936/9), כאשר היגרו מדענים, סופרים ומו"לים רבים דוברי ספרדית לאמריקה הדרומית, והגיעו שם להשפעה רבה בשטח ההוצאה לאור. הדבר ניכר במיוחד במכסיקו ובארגנטינה וכן בצ'ילה. לאחר שנות ה 40 התפתחה שם מ' פורחת ויצואה הגיע להשגים ניכרים, למרות ההתחרות של ספרד. לאחרונה ניכר שגשוג גם בהדפסת ס" פורטוגליים בברזיל.

באמריקה הצפונית. אמנות הדפוס, ההוצאה לאור והסחר בס" כבר היו חשובים בראשית ההתיישבות האנגלית ביבשת צפון־אמריקה, שכן המתיישבים הצטיינו בדעות מדיניות ודתיות עצמאיות ששאפו לתת להן פרסום. בשים לב למרחקים העצומים שחצצו בין היישובים בעולם החדש, לא היה מתחרה לחומר המודפס, הניתן לטלטול בקלות, בהפצת רעיונות חדשים. מכאן שהפצת הס' היתה חשובה יותר לאין ערוך באמריקה הצפונית, שלא ידעה שלטון ריכוזי מעיק וצנזורה, מאשר באמריקה הלאטינית.

המדפיס והמו"ל הראשון בצפון אמריקה היה סטיוון די (Daye), שהוציא לאור ס' תהילים (Bay Psalm Book) בקימבריג', מסצ'וסטס, ב 1640. לקראת סוף המאה ה 17 התפתח מרכז חשוב למ' בפילדלפיה, ובשלהי המאה ה 18 כבר פעלו בתי־דפוס ומו"לים ב 24 מקומות באה"ב דאז. היתה זו התפתחות מרשימה, כיוון שהתפשטותה העיק־רית של אה"ב, מבחינת שטחים ואוכלוסיה, החלה רק בדורות שלאחר־מכן. המ' המודרנית באה"ב גדלה במקביל לתיעוש המדינה ולגידול צרכיה התרבותיים, ומוקדה היה לראשונה בבוסטון, שם עדיין פעילים מו"לים רבים וחשובים. במרוצת הזמן הפכה ניו־יורק למרכז המ' באה"ב.

כיום מפיקים המו"לים באה"ב קרוב ל 80,000 כותרים לשנה. כל תפוקת המ', למעט 8% (בממוצע) המיועדים ליצוא, נמכרת באה"ב גופא. אחוז יצוא הס" מכלל התפוקה הוא קטן בהרבה מאשר באנגליה, אך מבחינת שוויו עולה היצוא בהרבה על היצוא האנגלי. חלק ניכר מהספרים נמכר לקנדה השכנה, שבה מוגבל הקף המ'. ספרים מדעיים, טכניים ומקצועיים אחרים מהווים חלק ניכר מתפוקת המ' באה"ב. תפקיד חשוב מאוד בהכנסות המ' הצפון־אמריקנית ממלאים „ספרי הכיס" (pocket books) הזולים, המופיעים, בעקבות הוצאת „פנגווין" האנגלית (ר' לעיל), במהדורות של רבבות, ואפילו מאות אלפי עתקים. כן ממלאות תפקיד נכבד במ' האמריקנית „אגודות הספרים" (Book Clubs), שחבריהן מתחייבים לקנות מספר ס" מסוים מבין מבחר שהחברה מפיצה במחיר מוזל. מספר הס" שאגודות אלו מוציאות־לאור, לבדן או בשיתוף עם מו"לים, גדול מאוד.

המ' באה"ב אופיינה בשנים האחרונות באיחוד חברות מ' במס־גרות ריכוזיות, ושכיחה רכישת חברות מ' ע"י גורמים מסחריים וגם תעשייתיים, הרוצים לגוון את עסקיהם. מו"לים רבים שמרכזם באה"ב רכשו חברות מ' באירופה, ובמיוחד בבריטניה.

באוסטרליה ובניו־זילנד. המו"ל הראשון באוסטרליה היה ג'ורג' יוז (Hughes) שהקים בסידני דפוס קטן ב 1796. ברם, המ' באוסטרליה נשארה במסגרת מצומצמת וראשית התפתחותה חלה במלה"ע II. בדור האחרון הגיעה המ' באוסטרליה למעמד עצמאי, והיא מפיקה כ 5,000 כותרים לשנה. עם זאת, רב עדיין מספר הס" המיובאים מאנגליה ומאה"ב. בניו־זילנד נפתח בית־הדפוס הראשון ב 1835 ע"י מיסיונרים נוצרים שרצו להפיץ את כתבי־הקודש בשפת הילידים המאורים.

בסין וביפאן. לראשית הדפוס בסין — ע"ע דפוס, עמ' 948/9, ור' תמ' שם. מכיוון שצורת ה„הדפסה" הסינית ע"י „החתמת" כתובות על משי או נייר הפכה להפקה על בסיס מסחרי, ייתכן שניתן לראות בה את ראשית המ' במדינה זו. הדפסה בכמויות ניכרות ע"י מו"לים מסחריים ולצרכי מכר היתה נהוגה בסין מראשית יה"ב. במאה ה 10 כבר פעלו בסין פקידים שמחובתם היה להדפיס תיאורי תולדותיהן של שושלות מלוכה קודמות.

אמנות הדפוס המכני המשוכלל, בצורתה האירופית, הופעלה בסין רק במאה ה 19, וברבע האחרון של המאה קמו, לראשונה בנקינג ובפקינג, ואח"כ גם בשנגהי, מו"לים במובן המודרני. מעמד המ' בסין הקומוניסטית דהיום אינו ברור. עד ל„מהפכת התרבות" (ע"ע סין, עמ' 895—896) של אמצע שנות ה 60 פורסמו, לצורך יצוא, ס" רבים בעלי איכות גבוהה, במיוחד בשטחי הגאוגרפיה, האתנו־גרפיה והאמנות. לאחר־מכן התרכזו הסינים, כנראה, בסיפוק צרכי השוק הפנימי הגדול, בעיקר בתחום פרסומים מקצועיים וחינוכיים. המ' בסין, דוגמת ארצות קומוניסטיות אחרות, כפופה למרות ממשל־תית. גם קשרי־החוץ של המו"לים מתנהלים דרך סוכנות ממשלתית.

גם בסין הלאומנית (ע"ע פורמוזה) קיים ייצור ס" ניכר, ומרכז המ' הוא בבירה, טיפי. קצת מהמו"לים נהגו לעסוק בפרסום יצירות ללא רשות מחבריהן.

לאחר שהיפאנים סיגלו לעצמם (במאות ה 4—5) את הכתב הסיני, וכן את הכתיבה על נייר, למדו משכניהם גם את אמנות ההדפסה באמצעות משטחי־עץ שבהם נחרטו כתובות. מהמאה ה 8 שרדו כמה קמיעות בודהיסטיים יפאניים שהם מפריטי הדפוס הקדו־מים ביותר שנשתמרו בעולם. קמיעות אלה הופקו לכאורה ע"י מו"לים מקצועיים בכמויות גדולות. מבחינה אסתטית הגיעה כבר הכסילוגרפיה (ההדפסה מבלוקים של עץ) היפאנית לשיא השלמות

בסוף המאה ה 10. מרכזי המ' היו, כנראה, המנזרים הגדולים בנארה ובקיוטו. תהליך הדפוס בסימני־דפוס מיטלטלים הובא ליפאן מסין — דרך קוריאה — כנראה בסוף המאה ה 16. אותה עת החלו פועלים ביפאן, כמדפיסים בשיטות אירופיות וכמו"לים, גם המיסיונרים הישועים. מתקופת אֶדו (Edo, Jedo), שנמשכה מ 1600 בערך ועד 1867, ידועים ביפאן כ 1,200 מו"לים ומדפיסים. וע"ע יפן, עמ' 101—102 ; 119—120.

מאמצע המאה ה 19 ואילך, שעה שנפוצו ביפאן טכניקות־דפוס מודרניות, ניכרה במ' המקומית השפעה מערבית חזקה. לאחר מלה"ע II הפכה יפאן לאחד ממרכזי המ' היעילים בעולם כולו, והתפוקה השנתית מגיעה כעת בממוצע לכ 30,000 כותרים. מספר ההוצאות לאור רב מאוד. אָפייני ליפאן הוא מספר הס" הלועזיים, אנגליים בעיקר, המודפסים בתחומיה.

בארצות אסיה האחרות. מדינה בעלת מסורת של דפוס ומ' מהעתיקות באסיה היא, למרבה התמהון, קוריאה הנידחת, שהושפעה, כנראה, מסין שכנתה. פריט הדפוס הקדום ביותר הידוע בעולם כיום הוא דפוס־עץ קוריאני מראשית המאה ה 8. בדרום־קוריאה הופיעו לאחרונה בממוצע כ 6,000 כותרים לשנה. על תפוקת צפון־קוריאה אין ידיעות.

גם הודו שייכת לארצות שבהן נפוץ הכתב בתקופות קדומות, אך עדיין אין פרטים מוסמכים ביחס לייצור הנייר והפעלת הדפוס בתחומיה. ראשית הדפוס המודרני — והמ' — בהודו היתה בשנת 1556, שעה שהוציאו לאור הנזירים הישועים את ספרם הראשון בעיר גואה. השפעת הכובשים האנגלים בשטח ההוצאה בהודו היתה רבה מאוד מהמאה ה 18 ואילך, ותרמה להפיכת השפה האנגלית ללשונם המשותפת של כל עממי הודו. גם כיום עדיין ניכר מספר הס" האנגליים במ' ההודית, אך רוב הפרסומים הם בהינדית. מספר הכותרים המופיעים מדי שנה הוא כ 15,000.

בבורמה היו המדפיסים והמו"לים הראשונים מיסיונרים שהוציאו לאור את ספריהם גם בשפה הבורמית. בצילון הודפס הס' הראשון ב 1737 ע"י ההולנדים. באינדונזיה פתחו ההולנדים בית־דפוס ראשון ב 1668. בנמל מַקאו, בחוף סין, הוציאו לאור הישועים ב 1584 ס' סיני בשיטת הכסילוגרפיה (ר' לעיל) וכעבור 4 שנים הופיע שם ס' לאטיני ראשון בשיטת הדפוס האירופית. בסיאם הו"ל הספר הראשון ב 1836.

במזרח־התיכון. לתולדות פרסום ס" בקדמת־אסיה — ע"ע דפוס, עמ' 968—969.

באפריקה. יש סברה, כי היו מו"לים במצרים שעסקו בהדפסות־עץ כבר בתקופת הצלבנים. בתי־דפוס לפי דוגמה אירופית הופעלו לראשונה ביבשת אפריקה ע"י מו"לים יהודים שישבו בפס ובקהיר באמצע המאה ה16. מעט מאוד ידוע על דפוס ומ' ביתר חלקי אפריקה. ב 1796 הופיעו ס" ראשונים בקייפטאון שבדרום־אפריקה. ב 1798 ייסד נפוליון, לצורך פרסום עצמי ולהפצת הידע שנאסף ע"י אנשיו, בית הוצאה לאור ובית־דפוס במצרים. בהשפעתם קמו לאחר־מכן הוצאת „בולאק" המפורסמת ובית־הדפוס שלה בקהיר, שעשו רבות להפצת הספר הערבי. במשך המאה ה 19 נוסדו בתי־דפוס והוצאות לאור ע"י מיסיונרים נוצרים ברבות מהמושבות האירופיות באפריקה. אלה עשו עבודה רבה בשטח הדפסת מילונים, ספרי דקדוק וכתבי־קודש בשפות המקומיות, ורבות מהן זכו בדרך זו לגיבוש ראשוני בכתב. עם חיסול השלטון הקולוניאלי בשנות ה 60 רבו ההוצאות־לאור במדינות החדשות, ולהן חלק במאמצים להפיץ ידיעת קרוא וכתוב ולהגביר את הכרת המסורות המקומיות. מרכזי הס' העיקריים עדיין מצויים בדרום־אפריקה (בשפות בורית ואנגלית) ובצפון־אפריקה (בערבית), אך ניכרת התפתחות גם במערב־אפריקה (בצרפתית) ובמזרחה (באנגלית). דרבון רב להרחבת הדפוס והמ' באפריקה ניתן ע"י ארגון „אונסקו" (ע"ע) בקונגרסים שהוקדשו לנושאים אלה, אשר נתקיימו ב 1968 באקרה, בירת גאנה, וב 1972 — בקהיר.

רוכל־ספרים יהודי באלג'יר
(תחריט מהמאה ה 19)

המ' העולמית: נתונים סטטיסטיים. פרטים ביחס לתפוקת המ' בעולם מצויים בשנתון הסטטיסטי של „אונסקו", וכן בפרסומים ספרניים מקצועיים המופיעים באה"ב ובאירופה. נתונים ביחס לתרגומים משפות זרות שפורסמו בעולם מצויים ב„מפתח התרגומים" (Index translationum), בהוצאת „אונסקו". ע"פ נתוני „אונסקו" מסתבר (ר' טבלה), כי אירופה ואמריקה, שבהן יושבים כ 34% מאוכלוסיית העולם, הפיקו יחד 77.1% מהכותרים שיצאו לאור בעולם ב 1971.

ארגוני מ'. מאז 1896 קיים „איחוד חמו"לים חבין־לאומי" (International Publishers Association; I.P.A.), העורך דיונים בבחינות הבין־לאומיות של המ' ודואג להסרת המגבלות על פרסום חפשי. כן משתדל ארגון זה לקרב אליו מו"לים בארצות הגוש המזרחי. במקביל קיימת „הקהיליה הבין־לאומית של התאחדויות סוחרי־הספרים" (International Community of Booksellers Associations; I.C.B.A.), שגם היא דוגלת בחופש המ' ובסחר חפשי בספרים. במדינות של הגוש המזרחי אין גוף־מו"לים בין־ארצי, אך מתקיימות ועידות התורמות לשיתוף הפעולה במ' בארצות אלו. ארגון „אונסקו" זכה להשפעה ניכרת על התפתחות המ' ברחבי העולם, והוא דואג לקידום המ' בארצות מתפתחות. „אונסקו" אף עוסק בעצמו בפרסום חומר מודפס, ועתונו „אשנב לעולם" מופיע גם בעברית.

הפקת ספרים בעולם ב1971

(ע"פ שנתון „אונסקו")

חבל־עולם	% מאוכלוסיית העולם	הכותרים שפורסמו		
		מספר מעוגל	ממוצע למיליון תוש'	%מהתפוקה העולמית
אירופה	19.9	292,000	*475	60.0
אמריקה	14.1	83,000	299	17.1
אסיה	55.9	100,000	51	20.5
אפריקה	9.6	8,000	24	1.6
אוסטרליה וניו־זילנד	0.5	4,000	216	0.8
ס"ה	100.0	487,000	140	100.0

* אינו כולל את בריה"מ: 319 כותרים למיליון תושבים.

יבוא ספרים בעולם ב1971

(ע"פ חישובים לא רשמיים)

חבל־עולם	היבוא	
	במיליוני דולרים	ב %
אירופה	328.1	48.9
אמריקה	238.2	35.5
אסיה	30.4	4.5
אפריקה	17.6	2.6
אוסטרליה וניו־זילנד	57.3	8.5
ס"ה	671.6	100.0

F. G. Kenyon, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, 1951[2]; H. Widmann, *Geschichte des Buchhandels vom Altertum biz zur Gegenwart*, 1952; S. H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, 1955; Chin Tang Lo, *The Evolution of Chinese Books*,

1960; P. Bohigas Balaguer, *El libro espanol*, 1962: G. H. Putnam, *Books and their Makers during the Middle Ages*, 1896-97, reprint 1962; W. Schubert, *Das Buch bei den Griechen und Romern*, 1962³; L. S. Thompson, *Printing in Colonial Spain*, 1962; H. J. Martin, *Histoire du livre*, I-II, 1964; S. Taubert, *Bibliopola*, I-II, 1966; id., *The Book Trade of the World*, I, 1972: D' H. Borchhard, *Australia: The Spread of Printing*, 1969, F. Macmillan, *New Zealand; The Spread of Printing*, 1969; D. E. Rhodes, *India, Pakistan, Ceylon, Burma and Thailand: The Spread of Printing*, 1969; A. H. Smith, *South Africa: The Spread of Printing*, 1971; J. Tebbel, *A History of the U.S. Book Publishing*, I, 1972; R. Myers, *The British Book Trade from Caxton to the Present Day*, 1973.

ז. ט.

במקרא, ס' הוא כל טכסט כתוב, כנראה בקירבה ל Shipru האכדית (= אגרת [ע"ע], ואולי מלשון ספירה — וע"ע סופר): איגרות (וע"ע לכיש, עמ' 888/9), מסמכים משפטיים („ס' כריתות", „ס' המקנה"), רשימות, זכרונות (מלאכי ג, טז), חטיבות ספרותיות („ס' הברית", „ס' התורה"), וס' שנזכרו בשמותיהם (ע"ע מקרא, עמ' 286); ובמובן מושאל: „ס' החיים" (תה' סט, כט; והשו' שמ' לב, לב). תעודות וכדומה נכתבו על חמרים שונים (ע"ע כתובות; כתיבה, עמ' 1110—1112), אולם טכסטים ספרותיים נכתבו בעיקר על קלף, או פפירוס, מגולל (השו': „ונגלו כס' השמים" [ישע' לד, ד]). הכתוב: „לא ימוש ס' התורה הזה מפיך" (יהו' א, ה) מכוון לתוכן הס', ומכאן — „יודע [לקרוא] ס'" (ישע' כט, יא).

אין בידנו ס" מימי בית ראשון — התיאור היחיד של כתיבה בס' נמצא בירמיהו (לו) — אך נראה שבעיקר דמו לס" המקובלים בימי בית שני. מקורותינו לתקופה זו מפורטים יותר: תעודות יב (ע"ע), המגילות ממדבר-יהודה (ע"ע, עמ' 199—204), אגרת אריסטיאס (ע"ע; קע"ו ואילך), ודברי חז"ל, ובעיקר כללי ההלכה, המהווים, קרוב לוודאי, גיבוש סופי של מנהגי הסופרים במשך דורות רבים. מכל אלה עולה כי הס' בישראל היה אז מגילה, עשויה מעור-בהמה — וייתכן שכך היה גם בימי בית ראשון — בעוד שבמצרים ובשאר הארצות ההלניסטיות השתמשו בפפירוס. בבית-הכנסת משמשות מגילות הקלף עד היום לקריאת התורה ומגילת אסתר, ולפי כמה מנהגים גם לקריאת ההפטרות ויתר המגילות. רק בשלהי תקופת האמוראים הונהג השימוש בס' הכרוך (מִצְחַף) למטרות לימוד, וכאלה הם הקדומים שבכה"י המנוקדים של המקרא (ע"ע, עמ' 249). יריעות הקלף, שעפ"ר נכתבו רק על צדן האחד, חוברו בחוטי-פשתן (כבמדבר יהודה), או בגידים (עי' ירו' מג' ע"א, ד'; בבלי שם י"ט, ע"א) למגילה. המגילה שבחזון יחזקאל (ב, י) היתה כתובה פנים ואחור, אך חז"ל העירו על כך: „והלא (אף) קלי הדעת וההדיוטות כותבים כן, ומה ת"ל? פנים בעוה"ז ואחור לעוה"ב" (ספרי במ' קג), וא"כ בזמנם לא כתבו כך הסופרים. שטחי הכתב מכונים במקרא „דלתות" (ירמ' לו, כג), ובלשון-חז"ל — דפים (או: עמודים = columnae). המונח דלת מקורו בנוהג לכתוב על לוחות-עץ (נראה ש„דלת" במכתבי לכיש [מס' 4, שו' 3] היא דף של פפירוס). בין הדפים, מעליהם ומתחתיהם, נהגו להשאיר שטח ריק, הוא הגליון, שבשיעוריו נאמרו דעות שונות (ירו' מג' ע"א, ד'). במגילת „מלחמת בני אור בבני חושך" הגליון העליון הוא 30 מ"מ ובין דף לדף כ 20 מ"מ, אולם במגילת ישעיהו א', למשל, הגליון העליון הוא 22 מ"מ, הגליון התחתון, 25—30 מ"מ, ו 11—15 מ"מ בין דף לדף. היריעה היא „מבת 3 דפין ועד בת 8 דפין... ולא ירבה בדפין, מפני שנראה אגרת, ולא ימעט בדפין, מפני שעיניו משוטטות, אלא כגון ,למשפחותיהם' ג' פעמים" (כ 30 אותיות בשורה; מנח' ל', ע"א). במגילות מדבר-יהודה קיימים הבדלים ניכרים ברוחב הדפים אף בין דפי מגילה אחת. בד"כ הדפים רחבים (עד כ 100 אותיות בשורה), ומספר השורות בדף 20—40, לפי גובה המגילה וגודל הכתב. מספר השורות בדפי מגילה מסוימת שווה כמעט תמיד. נהגו לסרגל בקווים אנכיים את גבולות השטח הכתוב, בשרטוט ללא דיו, וכך נהגו גם רוב סופרי מדבר-יהודה, אך בקומראן נתגלו ס" שלא סורגלו, וכן סרגול בדיו אדומה. נהגו לרווח בין הפרשיות, מתיבה ועד כדי שורה שלמה, וכשהעתיק במגילה אחת יותר מס' אחד, השאיר הסופר ביניהם שורות אחדות. חז"ל קבעו „מלוא ארבע שיטין" בין חומש לחומש וג' שיטין בתרי-עשר, כדי למנוע פיצול ס"ת לחומשים וס' תרי-עשר לספרי הנביאים הבודדים. בסוף הס' הותירו את היריעה חלקה, להגנת הכתב ולגלילת הס', פרט לס"ת, שהיה נגלל לאמצעיתו וע"כ השאירו יריעה חלקה גם בראשו (ב"ב י"ד, ע"א). בס' העברי הקדום לא נכתבו שום סימנים בגופו (לפיסוק, להבלטה וכד'), אך סופרי מגילות מדבר יהודה רשמו מימין לשורות שבהן מתחיל עניין חדש — בין אם היה רווח בגוף הכתוב ובין אם לאו — קווים מאוזנים קצרים בעלי כיפוף בצד אחד. תיקוני הגהה, בידי „מגיהים" מקצועיים (כת' ק"ו, ע"א), נעשו עפ"ר ע"י „תליה" בין השיטין, אך גם בשוליים. לפעמים ניתנים חילופי-גירסאות. ביטול תיבות נעשה ע"י גירוד בסכין, מחיה במים, ניקוד האותיות המיותרות מלמעלה ו/או מלמטה (שרידי מנהג זה נשתמרו במקרא [ע"ע, עמ' 290]), מתיחת קו דרך הטעון ביטול או משיכת קולמוס ע"ג הטעות. את הס" עטפו במטפחות (תוספ' מג' ג', ב'), ואת הס" העטופים נתנו בכדי חרס או בתיבות עץ. גלילת הס" סביב מקלות נועדה גם היא לשמירתם, אך נראה שנוהג זה מאוחר. כרגיל השתמשו רק בעמוד אחד, אבל לתורה היו עושים שניים (ב"ב שם).

יע. או.

בתקופת התנאים והאמוראים עוד היתה ה„ספריה" העברית שביד הציבור (או: יחידיו) מצומצמת למדי, ביחס למה שנעשה מקובל לאחר התפשטות התלמוד הבבלי בתקופת הגאונים (ע"ע). — על התלמוד הירושלמי — ע"ע. עיקרה היה: ספרי המקרא, נפרדים ליחידותיהם הספרותיות, תרגומים ארמיים לכמה מספרי המקרא (ע"ע מקרא, עמ' 301/2), ספרים חיצונים (ע"ע), ספרי הלכה — שלא היו מצויים אלא בידי יחידים (ר' עזרא IV, יד, כא—מג), ובמידה מועטה יותר — ספרי אגדה (ע"ע). על מגילות מדבר-יהודה, ע"ע. ר' חיא (ע"ע) כבר עיין „בכל ס' תחלים אגדה" (ירו' כל' ט', ד') — אף שבידנו אין ס' אגדה שעריכתו קודמת למאה ה 4. ר' יוחנן אמר: „ברית כרותה היא, הלומד אגדה מתוך הס' לא במהרה הוא משכח" (ירו' בר' ה', א'), והוא וריש לקיש חברו היו מעיינים בכל שבת ב„ספרי דאגדתא" (גיט' ס', ע"א). ס" אלה נחשבו בין „הדברים העשויים להשאיל ולהשכיר" (ב"מ קט"ז, ע"א). דברי הלכה של תורה שבע"פ (ע"ע) לא הועלו על ס', בוודאי לא בטפסים רבים, והשאלה הפשוטה: מתי נכתבה המשנה? אין לה תשובה חד-משמעית. וע"ע משנה, עמ' 645. הפצתו של ס' בתקופה העתיקה נעשה ע"י הפקדתו של נוסח-אב במקום שמור, מעין ארכיון, כדי שאפשר יהיה לאַמת על פיו את נוסחות ההעתקה (ר' דב"ר ט', ט'; פסדר"ב [בובר] קצ"ו, ע"ב; ועוד), ומן המקורות ברור שלא נעשה כך ביחס לס' המשנה, עד לזמן רבי יהודה הנשיא (ע"ע) שאחריו נעשה כן. בכל בית מדרש השתמשו החכמים ברשימות („מגילות סתרים": שבת ו', ע"ב; ב"מ צ"ב, ע"א) ובפנקסים פרטיים — אך לא מחייבים — של הלכות, וסמכות „תנא" של ביהמ"ד היתה כשל ס' „מוסמך" (ע"ע משנה, שם). בין כך ובין כך היה מספר הטפסים מועט, אפילו של ספרי המקרא, ועוד רב חסדא אמר על הכתוב „הון ועושר בביתו וצדקתו עומדת לעד" (תה' קיב, ג) — „זה הכותב תנ"ך ומשאילן לאחרים" (כת' נ', ע"א). גם סדור (ע"ע) של תפילה לא היה מצוי הרבה, מפני שהיו מתפללין בע"פ או בדרך של „ענייה" (חזרה על משפטים מפי החזן, אמירת „אמן" וכד') ויציאת ידי חובה ע"י תפילתם של בקיאים (ע"ע תפלות וברכות). גם מעט הסידורים שנמצאו, לא ברצון חכמים היו, שאמרו „כותבי ברכות כשורפי תורה; ומעשה באחד שהיה כותב ברכות ואמרו עליו לפני ר' ישמעאל, והלך ר' ישמעאל לבדקו... הרגיש בו, נטל טומוס [= כרך, מיור] של ברכות

ונתנו לתוך ספל של מים" (תוספ' שבת י"ג, ד'; ור' „תוספתא כפשוטה" שם). מיעוט השימוש בס", ואפילו בספר־תורה (ע"ע) — מלבד חיובי הקריאה בו — ניכר היטב גם מדרכי החינוך וההוראה שהיו מקובלות אז (ע"ע חנוך, עמ' 676/8), אף שהמקום בו למדו התלמידים נקרא כבר במשנה בשם „בית־ס'" (כת' ב', י'). ספרי חול אינם נזכרים כמעט במקורות (השו' ידים ד', ר': „ספרי המירס", ונראה שהכוונה להומרוס [ע"ע, עמ' 807; ור' ש. ליברמן, יוונית ויוונות בא"י, 229—235]), פרט ל„ס' רפואות", שהיה ספר־שימוש ו„נגנז" (פס' ד', ט'). כן נזכרו ספרי „המינים" והאֶונגליון (ע"ע), שהיו נדונים לשריפה. „ס" סתם הנזכרים במשנה, בכל מקום, הם ספרי תורה, בניגוד לתפילין ולמזוזות הקרויות בשמן (מג' א', ח'; מו"ק ג', ד', ועוד הרבה).

ההפצה הממשית של הס' העברי, המקורי והמבורך, קשורה בפעולתם הפרשנית־אינטנסיווית של ה ג א ו נ י ם לתלמוד הבבלי, שנכתבה לבקשתם של יהודי הפזורה שנתקשו בהבנתו. נלוותה לפרשנותם גם ספרות של תשובות — קצרות בתחילה, וארוכות ומפורטות יותר אח"ב — לשאלות מעשיות בכל תחומי ההלכה והחיים. בידי השואלים נצטרפו תשובות הגאונים, ופירושיהם לתלמוד, ל„קונטרסים", שנאספו ונכרכו יחד לפי נושא משותף, לפי בעלות המשיב או לפי כל מכנה משותף אפשרי אחר. קונטרסים אלה, רבים מהם גדולים בהקף ובכמות, היו הס" העבריים הראשונים — לפחות במובן הטכני של המונח — שנפוצו בהמון. נעשו מהם העתקות מרובות, בבבל עצמה, בתחנות מעבר הדואר (בעיקר במצריס) בדרכם לשואלים (בעיקר מצפון אפריקה וספרד), ואצל מקבלי התשובות, ומהעתקות אלו נעשו העתקות אחרות לרוב. לכל „קונטרס" כזה צורף בד"כ מפתח עניינים", ופעמים שרד בידנו המפתח בלבד, שבעזרתו אנו יכולים לשחזר כיום את הרכבם המקורי של קונטרסים עתיקים ע"פ שרידי העתקותיהם הנמצאים בגניזה (ע"ע) ובספרות הנדפסת.

הראשון שכתב ס" בעלי תכנית ומבנה קבועים מראש, ובהקף רחב — ס" במשמעות המודרנית של המלה — היה רב סעדיה (ע"ע) גאון. מספר ספריו — בתחום מגוון ביותר של נושאים — מגיע לעשרות. הוא גם הראשון שכתב על נושאים יהודיים בלשון הערבית. ביטוי ספרותי למהפכה שהכניס רס"ג בהתפתחות הס' העברי, הן הקדמותיו לכל הספרים שכתב. והוא הראשון שכתב „הקדמה" לס' עברי. יש לציין ס" אחרים שקדמו לרס"ג, אף שאינם ס" במובן המלא של המלה כפי שהוא אצל רס"ג: ס' שאלתות דרב אחא משבחא וספרי הלכות גדולות והלכות פסוקות (ע' ערכיהם). סידור־התפילה הראשון, בצירוף הלכותיו, לוקט אף הוא, לראשונה, בזמן הגאונים, ע"י רב עמרם (ע"ע) גאון, בתשובה לבקשה מיושבי לוסנה שבספרד. מהם והלאה נתפשט הס' העברי בכל חלקי הגולה, ובמשך מאות השנים שלאחר רס"ג חוברו ס" עבריים למאות ולאלפים בכל מדינה ומדינה, ובכל מקצוע אפשרי, וס" רבים מתקופות אלו הגיעו לידנו אך ורק בשרידים, במובאות, או מתוך עדויות בלבד. בגניזה נשתמרו רשימות ס" רבות, שנכתבו ע"י בעלי הס", מעתיקי ס" וסוחרי ם", ומהם אנו למדים על ס" רבים שאבדו, על תפוצתם היחסית של ס" עבריים שונים, על דרך כריכתם, שמירתם, מחיריהם וכד'. לרשימות־ס" אלו חשיבות היסטורית וספרותית רבה מאוד. גם באשכנז היו הס" הראשונים כתובים בצורת „קונטרס" קצר, על גליון התלמוד או בהתייחס אליו.

התופעה התרבותית העיקרית הקשורה בהתפתחות הס' העברי בתקופות אלו, היא החלת דין הקדושה — שנאמר במקורו על ספרי המקרא — על כל ס' עברי, שנכתב באותיות עבריות. הלכות ומנהגים רבים קשורים בכבוד הס': אסור לזרקו או להניחו הפוך, אין לשבת על כסא שמונח עליו ס', אין לעשות בו שום שימוש אחר מלבד קריאה בו, ועוד הרבה. ס' שבָּלה גונזים אותו בביהכ"נ ולאחר זמן קוברים את כל הגניזה באדמה (ע"ע גניזה). רבים מן המנהגים שנהגו בכתיבת ס"ת, הועברו לס" אחרים — משום היותם כתובים באלף־בית העברי שכל אותיותיו קדושות. חכמים זירזו על כריכתם שתהא נאה וחזקה, וכן על מצוות השאלת ספרים—שחיו יקרים מאוד — ותיקנו תקנות שונות לתועלת הכלל, כגון ה„חרס" (מהמאה ה 11) שאין לעקל ס' על שום חוב שבעולם (פרט למלמד־תינוקות שמותר לו לעקל את ספרי הלימוד שהורה מתוכם). בשאלות אחרות נחלקו חכמים, כגון אם מותר לשואל להעתיק ס' השאול אצלו — שיש בכך משום „גניבת חידושים" והורדת ערכו הכספי של הס', לעומת התועלת שבהפצת הלימוד בו. מקום מיוחד תפסה מצוות השאלת ם" אצל חסידי אשכנז (ע"ע חסידות אשכנז), שהפקיעו כמעט לגמרי את הבעלות המוחלטת מס", וראו בבעל הס' בעל־פיקדון בלבד, שותף למחצה בס' — השייך באמת למי שלומד בו — והמתחלק עמו בשכר מצוות לימוד תורה. בכל דור היו עשירים, מגדולי ישראל, שהעמידו הון רב לרכישת ס" לספרייתם הפרטית, ולשכר מעתיקים שהושיבו במיוחד להעתיקם ולשלחם חינם לבתי־אולפנא ולמקומות ישוב מרוחקים שאין בהם ס". מהם נתפרסמו במאה ה11, בספרד, ר' חסדאי (ע"ע) אבן שפרוט, ר' שמואל (ע"ע) הנגיד וחכמים רבים אחרים.

„הוצאה לאור" של ס" ב י ה " ב, פירושה המעשי היה, בד"ב, מסירת הס' ע"י מחברו לידי תלמידיו שיעתיקוהו ויפיצוהו, ומשום שהיו תלמידיו — היו העתקותיהם מוסמכות. לאחר שלב זה אי־אפשר היה לתקן דבר בס' משום שהעתקותיו כבר נתפזרו לכל רוח, ובבעיה זו נתחבטו המחברים בכל דור. ר' יצחק אלפסי (ע"ע) „ציוה לתקן" בספרים, ותלמידיו עשו כן והשתדלו להעביר את התיקונים דרך שלשלת ההעתקה שבה עברו הספרים. בדורות מאוחרים יותר נשתרש הנוהג של פרסום „מהדורא בתרא" לס', ופעמים שנוסחים שונים אלו הגיעו אלינו בשלמותם זה לצד זה, שכל אחד היה כס' אחר לעומת זה שקדם לו, מעֵין מה שעשה ר' ישעיה דה טרַני (ע"ע). פעמים הרבה נתערבבו הגירסאות זו בזו, במיוחד כאשר שתי הגירסאות היו קצרות בלשונן והשינויים שביניהן קצרים וחריפים, והנוסח „שלנו" מורכב מן המקור ותיקוניו עד לבלי חכר.

ב 600 שנות כתיבת ס" עבריים, מאמצע תקופת הגאונים עד המצאת הדפוס (ע"ע), היו כל הס" כתובים ביד, ואם נשתמרו בידנו עד היוס, הרי קרה הדבר הודות לגניזה ולספריות, הציבוריות והפרטיות, של נכרים ושל יהודים, ששקדו על איסופם ושמירתם של הס". ועל כך ע"ע ספריה.

ש. אסף, עַם הס' והס' („באהלי יעקב"), תש"ג; הנ"ל, תקופת הגאונים וספרותה, קל"ג—ר"י, תשט"ו; ש. אברמסון, מתשובות הגאונים (סיני, ספר היובל), תשי"ח; א. יערי, השאלת ס" (בתוך „מהקרי ספר"), תשי"ח; מ. שטיינשניידר (עבר': י. אלדד; השלמות והערות: א.מ. הברמן), הרצאות על כ"י עבריים (ארשת, ד'), תשכ"ו; נ. אלוני, ארבע רשימות ס" מהמאה הי"ב (ק"ס, מ"ג), תשכ"ח; מ. בית אריה, תכונות קודיקולוגיות בבחגים פאליאוגרפיים בכ"י עבריים מיה"ב (שם, מ"ה), תש"ל; L. Low, *Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden*, 1870–1871.

י. ת.

מ ו ל ו " ת י ה ו ד י ת. עד להקמתם של בתי־הדפוס העבריים הגדולים בפולניה, בשליש הראשון של המאה ה 19 (ר' להלן, 314), היתה המו"לות (מ') העברית בידי המחברים או המדפיסים, הכל לפי הס', זכויותיו ותנאי מימונו. הבדל עקרוני נתקיים כל השנים בין חיבורים חדשים לספרי־קודש קלאסיים — סידורים, ספרי המקרא והתלמוד, וספרי הפוסקים העיקריים: הרי"ף, הטור, הרמב"ם, וכד' — שאין עליהם זכויות־יוצרים. ספרי קודש אלה היוו למעשה את רוב הס" העבריים שנדפסו ב 70 שנות הדפוס הראשונות, והיֻזמים הבלעדיים למלאכת־מ' זו היו המדפיסים עצמם. הדפסתם, שהיתה יקרה, היתה חַפשית ונתונה לתחרות מסחרית. המדפיסים־המו"לים הראשונים שנתפרסמו בענף זה היו: בומבֶרג ויושטיניאן בויניציאה (שלא היו מבני־ברית) ובני שונצינו (ע"ע), בתחילת אותה מאה, שפעלו באיטליה ובארצות המזרח.

כריכת־עור, עם עיטור מודפס, של מחזור מפירנצה, 1635 (ברשות ביהס"פ הלאומי והאוניברסיטאי)

עם השתכללות מלאכת הדפוס נתגבשה ההכרה, כי למדפיסים, שהשקיעו כסף, זמן ומאמץ בק־ביעת מתכונת חדשה (בעיצוב ובעימוד) לספרי הקודש הגדולים, מגיעה זכות־יוצרים על המתכונת שקבעו; אולם לכלל מתן גושפנקא חוקית ממשית מצד ההלכה (ו/או מצד המלכות) לא הגיעו המדפיסים אלא סמוך למאה ה 19. על רקע זה נתחוללו אז מריבות גדולות בין מדפיסים־מו"לים גדולים, שטענו לגזילת זכות "המתכונת (בעיקר ביחס לתלמוד). המריבה הגדולה הראשונה על רקע זה נתרחשה כבר באמצע המאה ה 16, בין בתי הדפוס של בומברג ויושטיניאן, וכתוצאתה הוכתה מכה קשה כל מלאכת הדפוס העברי באיטליה ובטלה כ 10 שנים — נוסף לשריפת התלמוד וספרים עבריים רבים אחרים, בעקבות הלשנות ומסירות שהיו כרוכות בפרשה זו.

החיבורים החדשים נהנו מהברה בזכויות־היוצר כמעט מראשית הדפוס, והדבר נתבטא ב„הסכמות" שנלוו לס". הסכמות אלו גדרו ב„חרם" (ע"ע) שלא להסיג את גבול המחבר או המדפיס. כשמימן המדפיס את ההדפסה היתה ההסכמה שומרת גם על זכותו, וקוצבת לו זמן מסוים (כ 5—10 שנים בממוצע) שבו אסור לזר (כולל המחבר עצמו) לחזור ולהדפיס את הס' — אלא א"כ יכלה המלאי מדפוסו, והוצאותיו יכוסו. הסכמה כזו, ולזמן קצר, ניתנה לעתים גם להגנת הדפסתם של ספרי הלכה שמחבריהם חיו בעבר הקרוב, או הרחוק יותר, אם כה"י ששימש להדפסה נקנה ע"י המדפיס מאת המחזיק בו. כשהדפיס המחבר את ספרו על חשבונו, דאג הוא להסכמותיו ולהבטחת זכויותיו (ולפעמים גם זכויות יורשיו).

מחברים רבים הדפיסו ספריהם על חשבונם, אם מכסף המצוי ברשותם, אם ע"י קיבוץ תרומות למטרה זו לפני ההדפסה, ולעתים נדפס הס', ואף נמכר, גליון אחר גליון, עם השגת המימון. דרך אחרת היתה של החתמה לתשלום הכסף מראש. את שמות החתומים האלה („פרענאָמעראנטן") נהגו להדפיס בתקופות מאוחרות, בייחוד בפולניה ובמזרח־אירופה, ברשימה מיוחדת בסוף הס', לכבוד החותמים והס' כאחד. ס" רבים נדפסו בעזרתם של עשירים מקומיים, והם נזכרים לשבח על כך בהקדמות המחברים. בית הדפוס של משפחת נשיא (ע"ע), סמוך לקושטא, פעל כגוף מֻצנאטי, והביא לדפוס על חשבונו ס" עבריים חשובים של חכמים מבני הזמן והמ־קום. מנשה בן ישראל (ע"ע), שחיבר ס" רבים, ייסד דפוס מסחרי לשם הדפסת ספריו, ובו נדפסו גם ס" רבים אחרים. מדפוס זה נשתמר קטלוג מכירות (הראשון מסוגו שנשתמר בידינו), וממנו אפשר ללמוד גם על מחירי הס" ועל דרכי הפצתם. על מחירי ס" אפשר לעמוד גם מתוך רשימות קדומות שונות מהגניזה — ר' ק"ס ט"ו, 237, תרצ"ח/ט; י"ח, 272, תש"א/ב; ל"ו, 389, תשכ"א. כמות העתקים שנדפסה ב„מהדורה" לא עלתה, בד"כ, על 1,000. ארגון של הפצה לא היה קיים כלל עד המאה ה 19. ס" רבים וחשובים לא נודעו, לעתים קרובות, מעבר לעיר (או לארץ) הדפסתם, לפעמים במשך שנים רבות. — בהתכתבותם של חכמי ישראל בארצות שונות חוזרת ועולה הבקשה לעזור ולהיעזר במידע על ס" שנדפסו ועל דרכי רכישתם. מצב זה נתקיים עוד בתקופת ההשכלה, ואף לאחריה. אפשר שאת ארגון ההפצה הראשון בעולם הס' היהודי הקימה חברת מקיצי נרדמים (ע"ע), שפעלה בדרך של חברים מנויים, המתחייבים לרכוש ספרים שעתידים להתפרסם, תמורת דמי־חבר שנתיים. דרך דומה, של החתמת מנויים מראש, נקטה משפחת ראָם (קרי: רום), לשם הדפסת הש"ס הגדול בווילנא, ב 1880—1884.

י. ת.

במזרח אירופה נבדלה המ' רק בהדרגה מתעשיית הדפוס העברי. מדפיסים גדולים, כמו ראם (ע"ע) בווילנא, ערכו חוזים מקיפים עם מחברים פופולאריים כא. מ. דיק (ע"ע) וק. שולמן, ורק אחריהם החלו גם סוחרי ס" חשובים לעסוק במ': א. צוקרמן וא. י. שַפירו בוורשה, ש. פין בווילנא, י. גינצבורג בבוברויסק וח. רבניצק באודסה. בעלי עתונים, חברות מדעיות ומצאנטים הוציאו לאור חיבורים מכ"י. מאמצע המאה ה 19 פעלו בערים הגדו־לות, בעיקר בוורשה ובלבוב, בתי דפוס עבריים גדולים, שניתן לראות בעבודתם גם מעין מ', אף שעיקר יזמתם היתה בהוצאה לאור של ספרי קודש קלאסיים. חידוש במ' היה בתבנית הגדולה, המפוארת והמשוכללת בעשרות „נושאי־כלים", שנתנו המו"לים לס" מבוקשים אלה, והם החזיקו בעצמם „זכויות־יוצר" לגבי התבניות. הם גם ארגנו מערכת הפצה בקנה־מידה גדול. מו"ל ראשון מסוג זה יש לראות אולי במדפיסים למשפחת שפירא (ע"ע) שפעלו בסלאוויטה, בעיקר בשליש הראשון של המאה ה 19. אחריהם יש לציין את ארגלבְרַנד וגולדמן בוורשה, ואת בַלַבַּן ומֶנקיש בלבוב. בית ההוצאה הבלתי־מסחרי הראשון, „אחיאסף", נוסד בוורשה ב 1892 ביזמת בני־משה (ע"ע) ובהכוונת אחד־העם (ע"ע). החברה פעלה עד 1923, והוציאה חיבורים מודרניים במדעי היהדות, ספרות לנוער, השנתון „לוח אחיאסף" וכה"ע „השלוח" ו„הדור". ב 1895 הקים א. בן־אביגדור (ע"ע), ממייסדי „אחיאסף", את חברת „תושיה", שהרחיבה את פעילו־תה גם לספרות עברית יפה מקורית ומתורגמת, ולחיבורים במדעי הטבע והחברה וספרי לימוד לבת"ס. בווילנא, 1901, הקים ש. שרברק הוצאה לאור שנשאה את שמו. גולת הכותרת של מפעלו היא הוצאת המקרא עם הפירוש הפופולארי „מקרא מפורש". במטרה לקדם את הספרות העברית המקורית הקים י. פ. לחובר (ע"ע) את חברת „ספרות" בוורשה, 1908, וב 1910 החל ב. קלצקין בווילנא להוציא ס" מדעיים וספרות מקורית ומתורגמת ביידית. ב 1901 יסדו ח. נ. ביאליק, ש. בן־ציון וי. ח. רבניצקי (ע' ערכיהם) את הוצאת „מוריה" באודסה, לקידום הספרות העברית הקלאסית וספרי לימוד, ואת הוצאת „תורגמן" — למפעלי תרגום לעברית.

מלה"ע I הביאה למשבר במ' היהודית ברוסיה, שהוחמר בשל הפקודה מ 1915 שאסרה על הדפסה בעברית. לאחר מהפכת מארס 1917 הוקמו שני בתי־הוצאה עבריים במוסקווה: של שטיבל, בהנהלתו של ד. פרישמן (ע"ע), לתרגום ספרות קלאסית עולמית לעברית, והוצאת „אמנות" (של ש. פרסיץ). גם „מוריה" חידשה את פעילותה. לאחר מהפכת אוקטובר חדלה כל פעילות והמ"ולים עברו לערים אחרות באירופה, אה"ב וא"י. אברהם יוסף שטיבל (1884—1946) העביר את הוצאתו לוורשה ואח"כ לברלין ולאה"ב (שם הו"ל את הירחון „מקלט"). עם ירידת מצבו הכלכלי העביר את הוצאתו וכתבי־היד שבידו לנ. טברמקי בתל־אביב. ב 1938 חידש את פעילותו המו"לית בוורשה וערב פרוץ מלה"ע II עבר לאה"ב, שם חידש את הוצאתו. בתחילת המשטר הסובייטי המשיכו מספר הוצאות יידיות פרטיות בפעולתן, אך נבלעו במהרה ע"י החברה הממשלתית „דער עמעס" (האמת) במוסקווה. המ' הממשל־תית באוקראינה ובבילורוסיה הוציאה מדי שנה מאות ספרים ביידית, אך עם פרוץ מלה"ע II צומצם גם יבול זה, וחדל לחלוטין עם מאסרם והוצאתם להורג של הסופרים היהודים בשנים 1948—1952. מאז 1958 הופיעו בבריה"מ ס" בודדים ביידית.

בין שתי מלה"ע היו ורשה ווילנא מרכזי המ' בפולניה. בוורשה פעלה הוצאת „צֶנטרַל" (המרכז) — איחוד של כמה מו"לים — והוצאת „שטיבל" הוציאה את „התקופה" ומאות ס". „קולטור ליגע", שנוסדה ב 1921, הוציאה את מיטב הספרות היידית ואת

„דברי ימי עם עולם" של דובנוב (ע"ע). בין המו"לים האחרים: א. גיטלין, ס. גולדפרב, קצנלבוגן, ארמקראוס, פרוינד (פשמישל) והאחים לוין-אפשטיין — שהחלו בהוצאת ספרות דתית ב 1880, ועמה הוציאו גם ספרות יפה בעברית וביידית. גם מפלגות פוליטיות וחברות מדעיות (כגון ייוו"א [ע"ע]) קיימו מ' עגיפה. לאחר מלה"ע II הוציאה חברה ממשלתית בפיקוח יהודי-קומוניסטי בשם „דאס יידישע בוך" (הס' היהודי) מספר מחקרים חשובים על השואה.

מרכז אירופה ומערבה. המרכז הראשון של מ' יהודית (רובה לא-עברית) במובן המודרני של המלה, היה בגרמניה, ונתקיים שם זמן ממושך. ראשון היה ב. ז. חידהים (ע"ע) — ואחריו מ. לרברגר-ברדלהיים, שההדירו ספרי מקרא, תפילה, דקדוק ומסורה מצוינים. בתחילת המאה ה 19 התפתחו חנויות-ס" יהודיות בערים הגדולות והפכו לחברות-מ'. ב 1828 התמחה קאופמן בלייפציג במ' של מוסיקה לבתכ"נ. את המ' היהודית הגדולה ביותר בגרמניה, במשך 3 דורות, הקים י. קאופמן בפרנקפורט ב 1832, וב 1899 „בלע" את חברת לרברגר. מספר חברות קמו בברלין במרוצת המאה ה 19, כמו אשר ושו"ת, שקשרו את מפעלן עם פיתוח הביבליוגרפיה (ע"ע) העברית. אלה החזיקו מעמד כמה עשרות שנים בלבד. יש לציין עוד את בתי ההוצאה של מ. פופלאור (נוסד 1860) וס. בועז (נוסד 1863). כל אלה עסקו במ' של ס" „קלאסיים", בעיקר, בקנה-מידה גדול ובהידור מקצועי, וכמותם היו בתי ההוצאה של מונש בקרוטושין (1835—1910) ושל צירנדורפר בפיורדא.

במאה ה20 היתה ההוצאה המפורסמת ביותר בברלין ה Jüdischer Verlag שפרסמה ספרות ציונית וספרים בעברית ויידית במקור ובתרגום. חברה זו התקשרה בחוזים עם מחברים, מתרגמים וכד' ולא הצטמצמה במ' של ספרות קלאסית. ריכוזם של אנשי-רוח יהודיים ממזרח אירופה בברלין בין שתי מלה"ע הביא לתחיית התרבות היהודית, וחמ' היהודית פרחה מאוד. ב 1919 נוסדו ה-Welt-Verlag וה Philo Verlag שהיו בבעלות קהילתית-מרכזית — שלחמו באנטישמיות הגואה, אבל הקיפו גם תחום נרחב של תרבות יהודית, כולל עתונות (Der Morgen) וכה"ע Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland, ה Akademie Verlag פעל כענף של „האקדמיה למדעי היהודות" (Akademie für die Wissenschaft des Judentums). הוצאת „אשכול" הו"ל את האנציקלופדיה (ע"ע, עמ' 647) יודאיקה בגרמנית (10 כר') ובעברית (2 כר'), וספרים חשובים אחרים כ„אוצר המונחים הפילוסופיים" של י. קלצקין (ע"ע). חברות פרטיות חשובות היו של זלמן שוקן וראובן מס בברלין — מאוחר יותר עבר מס לירושלים ושוקן פתח סניפים בישראל ובאה"ב — הוצ' חרמון האורתודוכסית, ה Jüdischer Verlag הנ"ל וחברת שונצינו (ע"ע). כמה מו"לים פעלו בגרמניה במעבר; „דביר", „מוריה" ו„שטיבל" פעלו בגרמניה בדרכן ממזרח-אירופה לא"י ולאה"ב. הוצאת „אמנות", שהוקמה במוסקווה ב 1917 ע"י ז. זלטופולסקי ובתו ש. פרסיץ, עברה לאודסה ב 1918, לפרנקפורט — ב 1920 ולת"א — ב 1925. חברות אחרות היו „חורב", שהוציאה טכסטים רבניים בתבנית מוקטנת, „יבנה", „עינות" ו„יובל" (שהתמחתה במוסיקה יהודית).

בווינה פעלו המו"לים בנימין הרץ, ר. לויט ויוסף שלזינגר, שייסד את החברה שלו ב 1858 — מאוחר יותר הקים גם סניף בבודפשט — והיה למו"ל הגדול ביותר של ספרי תפילה. בליוורנו היה פעיל ביותר, בשנים 1838—1939, בית ההוצאה של בילפורטי, שסיפק ספרי תפילות מכל הסוגים ובכל הנוסחים, בשביל איטליה, צפון-אפריקה והמזרח הקרוב והרחוק.

מ.

באה"ב. ב 1845 יסד י. ליסר (ע"ע) את ה American Jewish Publication Society, שהוציא 14 ס" והתמוטט בעקבות שריפה. חברת Bloch Publishing Company נוסדה בסינסינטי ב 1854 ע"י י. מ. ויז (ע"ע) ואדוארד בלוך במטרה להו"ל ס" בנושאים יהודיים. מ 1901 פועלת החברה בניו-יורק. ה Hebrew Publishing Company החל בפעולתו ב 1883 בניו-יורק, ע"י יוסף ל. ורבלובסקי וכמה שותפים. ב 1970 נרשמו למעלה מאלף ס" בקטלוג החברה. בית ההוצאה החשוב השלישי הוא ה Jewish Publication Society, שנוסד בפילדלפיה ב 1888 והוציא פרסומים חשובים מאוד, ביניהם תרגומים סטנדרטיים לתנ"ך (1917; 1963). גם ארגונים יהודיים כלליים, לאומיים ודתיים עסקו במו"לות יהודית; מהם יצוינו: Union of American Hebrew Congregations („איחוד הקהילות העבריות באמריקה" [רפורמים]), הוצאת „הסנה הבוער" של התנועה הקונסרוטיבית, ה Union of Orthodox Jewish Congregations of America („איחוד הקהילות האורתודוכסיות באמריקה"), תנועת חב"ד (ע"ע) וה Reconstructionist Press של הזרם הרקונסטרוקציוניסטי. הוצאת „הרצל" מו"ל ספרי ציונות קלאסיים ושנתונים ציוניים. בני ברית (ע"ע), והליגה נגד השמצה שלידה, מעסיקה מו"ל כללי להוצאת פרסומיה. הירחון Commentary, שהוועדה היהודית האמריקנית (American Jewish Committee) נטלה אותו תחת חסותה, מפעיל הוצאת ס" משלו. מו"לים פעילים אחרים הם „פרדס", גופים ציוניים, דפוסים אוניברסיטאיים (דרופסי קולג'; H.U.C.; J.T.S.; ישיבה יוניברסיטי; ברנדייס) וה National Jewish Welfare Board. הוצאות ציבוריות אלה ורבות אחרות ריפו את ידי המו"לים הפרטיים, וע"כ החזיקו אלה גם בתי-מסחר לס" מהוצאות שונות. מהם: בית ברמן (1920), „כתב" (1924), Furrow Press (1933), הוצ' שוקן (מאז 1945) ועוד. מההוצאות הפרטיות האחרות המתמחות ביהדות יש לציין את פלדהיים ו„דפוס חרמון". ההוצאה המבוססת של האחים שולזינגר אף היא מדפיסה ס" רבים, ונתפרסמה במיוחד במהדורות התלמוד והרמב"ם המפוארות והמשוכללות.

של. ק.

בארץ ישראל, כבשאר הארצות, היתה המו"לות, עד תחילת המאה ה 20, בידי מדפיסים (ע"ע דפוס, עמ' 962—967). בשנים 1832—1840 היתה צפת עיר הדפוס של א"י. במחצית השניה של המאה ה 19 הפכה ירושלים למרכז להדפסת ספרי קודש בארץ. עד 1900 עסקו יותר מתריסר מדפיסים ירושלמיים בהדפסת ס" וכתבי-עת בעברית ואלה שימשו בעת ובעונה אחת גם מו"לים וגם מוכרי ס" (כגון רבי ישראל בק, מיכל הכהן, יואל משה סלומון ויחיאל בריל ועוד). במ' במובנה המודרני החלה מפלגת הפועל הצעיר שהקימה את הוצאת „לעם" ב 1908 וכן יסדה את הוצאת „הארץ והעבודה" (1913). אחד מראשוני המו"לים בארץ היה אברהם משה לונץ (ע"ע). מלה"ע I פגעה פגיעה קשה במ' ורק בשנות העשרים נעשתה גורם כלכלי בארץ. ב 1924 עברה הוצאת „דביר", בראשותם של ח. נ. ביאליק וש. רבניצקי (בשותפות עם ש. לוין), לארץ, ונתנה דחיפה גדולה למקצוע. „דביר" פרסמה את כתביו של ביאליק, והוציאה לאור קלאסיקה מגוונת, ע"פ בחירתו של ביאליק ובעריכתו. ב 1925 עלתה לא"י שושנה פרסיץ והעלתה עמה את הוצאת „אמנות" (ר' לעיל, עמ' 315) שהו"ל ספרים לילדים ברמה גבוהה; לשם כך אף הקימה ההוצאה בית-דפוס מיוחד. גורם חשוב בהעברת מרכז המ' בשנות ה 20 מפולניה לארץ היה ארגון ההפצה של „מוריה", שהוקם ע"י מאיר וברכה פיליפובצקי (פלאי) — בתחילה בשותפות עם „דביר" — והפיץ את ספרי „אמנות" והוצאות אחרות בכל העולם היהודי, החל בפולניה דרך בגדד ועד אה"ב. ב 1925 קמה הוצאת „מצפה" ע"י מ. נוימן, י. צ'צ'יק וש. שרברק, שעסקה בעיקר בתרגום מספרות העולם, אך הוציאה גם ס" מקוריים. בסוף שנת 1926 היו בארץ 23 הוצאות ספרים. ב 1931 הוקמה ע"י ברכה פלאי, אליה הצטרף אח"כ בעלה מאיר, הוצאת ס" „מסדה", שתחילת פעולתה היתה הוצאת אנציקלופדיה כללית „מסדה" ואנציקלופדיה „נעורים". לאחר מלה"ע II התפתחה „מסדה" להוצאת הספרים הגדולה בא"י: הקימה 10 חברות-בת, בית-דפוס משוכלל

והוציאה למעלה מ 1,500 כותרים ב 178 מיליון עתקים (1973). מפעלה הגדול הוא „אנציקלופדיה העברית", בהנהלת א. פלאי. ב 1932 הקים י. אורנשטיין את הוצאת „יבנה", שמפעלה העיקרי הוא הדפסת המקרא, מפורש ע"י הרטום (פירוש ע"פ שיטת קאסוטו) ומדרש רבה מנוקד ומפורש ע"י ר. מירקין. ב 1933 החלה חברת „אחיאסף" להוציא ספרים בירושלים, וכעת פועלת חברה זו בת"א ומוציאה ספרי־לימוד, מילונים וספרי־ילדים. בו בזמן קמה הוצאת „קרית ספר" ע"י ש. סיון, שמפעלה העיקרי הוא המילון העברי של א. אבן־שושן. בשנת 1940 קמה, ע"י מ. שפיצר, — שתרם רבות לשיפור צורתו של הס' העברי — הוצאת־ספרים „תרשיש" וב 1949, ע"י אורלינסקי, הוצאת „עמיחי" ע"ש בנו שנפל במלחמת השחרור. התנועות הקיבוציות הקימו מ' משלהם: „ספרית פועלים" של הקיבוץ הארצי; „הקיבוץ המאוחד" (שניהם: 1939); „עם עובד" של ההסתדרות (1942); הוצ' י. ל. פרץ (1957) והוצאת „המנורה" (1958). שתי האחרונות מתמחות בספרות יידית.

מן המו"לים האחרים (לפי סדר א"ב), רובם בתל־אביב ומקצתם בירושלים ובחיפה: „אוצר המורה" (1951); „אחיעבר" (1929); „אל"ף" (1956); „אשכול" (1947); „בית לוחמי הגיטאות" (1970); ברונפמן (1948); ברלוי (1921) — משחקים; „דביר" (1924) — ספרות יפה, הקלאסיקה של הספרות העברית החדשה, מילונים וספרי אמנות; „דבר" (1925) — ספרות יפה, עיון ומחקר; „הדר" (1950); זימזון (1946); זלקוביץ (1951); זק (1930); טברסקי (1927); „יזרעאל" (1933); „יסוד" (1950); „כרטא" (1958) — אטלסים ומפות; לוין אפשטיין (1934) — ספרי קודש, מחזורים וסידורי תפילה; מזרחי (1951); „מחברות לספרות" (1939) — ספרות יה"ב וספרי שירה; ראובן מס (1927 בברלין, מ 1933 בירושלים) — ספרי מדע פופולארי, ספרות יפה וחכמת ישראל; ניומן (1944); סטימצקי (1934) — אלבומים וספרי שימוש; „ספרית השדה" (1920); „עם הספר" (1955) מוציאה את הרבעון „קשת"; „עקד" (1959) — שירה מקורית ומתורגמת; צ'ציק (1944); ב. צ'ריקובר (1963); קורן (1962) — תנ"ך באות חדשה ובסידור חדש; „קרני" (1951); שוקן (מ 1938 בישראל); י. שרברק (1944); ש. שרברק (1951); „תרבות וחינוך" (1956), ואחרים.

מו"לות חשובה נעשית בידי חברות ציבוריות. הגדולות שבהן — „מוסד ביאליק", שנוסד בירושלים ע"י ההסתדרות הציונית העולמית ב 1935, ומפרסומיה החשובים: ה„אנציקלופדיה המקראית" (6 כר' עד 1971), „אנציקלופדיה חינוכית" (5 כר'; 1959—1969), אטלס ארץ ישראל, ועשרות ספרי יסוד במדעי היהדות ובתרגום ספרי־מופת מתרבות העולם, ביניהם סדרה של ס" קלאסיים יוונים ולאטיניים בתרגום עברי. מפעל חשוב הוא סדרת „דורות" — אַנתולוגיות מכל תחומי היהדות בכריכה קלה. „מוסד הרב קוק" נוסד ב 1937, ע"י י. ל. הכהן מימון (ע"ע) בירושלים, בתמיכת הסוכנות היהודית וארגון המזרחי. ההוצאה מתרכזת בספרות תורנית מקורית ומחקרים תור־ניים, ומו"ל גם ירחון מדעי־תורני בשם „סיני" (מ 1938).

ב 1929 נוסדה הוצאת ס" ע"י האוניברסיטה העברית בירושלים, ולאחר מותו של מאגנס (ע"ע) הוסבה על שמו. היא מוציאה ספרי־עיון, ספרי־לימוד וספרי־עזר לתלמידים, מפרי עטם של מורי האוניברסיטה וחוקרים אחרים, ספרי־מופת בפילוסופיה, במקור ובתרגום, ואת כתה"ע „תרביץ", „קרית ספר", „אשכולות", „יובל", Scripta Hierosolymita-na ו Textus. עד 1974 הוציאה 750 ס", מהם שזכו לכמה מהדורות.

הוצאה לאור של משרד הבטחון נוסדה בת"א, 1959, ומוציאה ספרי חינוך ומדע וסיפורים קצרים לחיילים. רוב המו"לים בישראל חברים ב„איגוד המו"לים הישראליים", שנוסד ב 1939, הדואג לעניינים המקצועיים ולהספקת חמרי־גלם לחבריו. הוצאות רבות משתתפות בהוצאת „יחדיו", המפרסמת ס" במשותף.

ב 1959 הוקמה ע"י אלכסנדר פלאי הוצאת „מסדה־פֶּרס" (חברת־

ירידֿהספרים הבין־לאומי בירושלים, 1973

בת של „מסדה") במטרה להוציא לאור ס" בשפות לועזיות, שיוכנו בארץ כקופרודוקציה. החברה הוציאה למעלה מ 300 כותרים ב 17 שפות, ומפעליה החשובים הם: „אטלס ירושלים" (1973) ו„האנצי־קלופדיה לארכיאולוגיה". הוצאת „כתר" קשורה במפעל תרגומי מדע לישראל (1959), שנוסד כחברה ממשלתית ונמכר ב 1969 לבעלים פרטיים. מפעלה העיקרי — האנציקלופדיה Judaica החדשה (1971). ב 1969 החלה לפעול בירושלים חברת־בת של „הוצאת וידנפלד את ניקולסון". החברה מפיצה בחו"ל ספרי מקור ישראליים וס" מתור־גמים לעברית.

התפתחות הוצאת הספרים בישראל מראשית חמאה

השנה	1908	1920	1932	1951	1971
מספר הכותרים	4	45	635	1,000	3,368

עד לייסוד ביהח"ר לנייר „חדרה" ב 1955, היה כל הנייר מיובא מחו"ל. בשנות ה 60—70 היתה התקדמות רבה באמצעי הייצור במו"לות (דפוס וכריכה). כ"כ קמו הוצאות ס" לקופרודוקציה. — מפעלי דפוס פלאי, שנוסדו ע"י יצחק ברש, ובתי־הדפוס של לוין־אפשטיין, יפת ואחרים נמצאים במחוז תל־אביב; דפוס „כתר", דפוס מרכז, דפוס ירושלים, דפוס סיון, דפוס ר"ח הכהן, דפוס אחוה, והמדפיס הממשלתי מרוכזים בירושלים. משנות ה 60 המוקדמות החלו הוצאות הס" לפעול בשותפות עם חברות בחו"ל. יריד הס" הבין־לאומי מתקיים בירושלים אחת לשנתיים מאז 1963. „המרכז ליצוא הדפוס והס' הישראלי" מסייע להוצאות למצוא שווקים חדשים, ומוציא קטלוג משותף בשם „ספרים מישראל". מאז 1970 הוא גם מוציא רבעון אנגלי Israel Book World. הרבעון „עולם הדפוס" עוסק בענייני טכניקה ותרבות. ב 1971 פרסמו בישראל 3,368 כותרים, ב 9,180,000 עתקים, דהיינו 1,120 כותרים למיליון תושב. ישראל היא מן הראשונות בעולם מבחינה זאת (השו' לעיל, עמ' 308: טבלה ובה נתוני הפקה עולמית של כותרים); המחזור הכספי של המ' בישראל בשנה זו היה 165 מיליון ל"י; מתוך זה הסתכם היצוא (ס" עבריים ולועזיים) ב 9.6 מיליון דולר (= כ 48 מיליון ל"י). בהוצאה לאור עסקו ישירות אותה שנה 2,800 איש. נוסף על כך — 6,800 בתעשיית הדפוס. לישראל יבוא ניכר של ס" מארצות שונות ובשפות שונות. בשנת 1971 הסתכם היבוא ב 1.5 מיליון דולר (החלק ה 20 של יבוא הס" באסיה כולה), ובשנת 1972 — בלמעלה מ 2 מיליון דולר. ישראל חתומה על אמנת פירֶנצה לזרימה חפשית של ס" ואין להטיל על יבואם מכס יבוא.

י. פוגרבינסקי, לתולדות המו"לות העברית (הס' העברי, 9—10), תשי"א—תשי"ב; א. לוינסון, תולדות יהודי ורשה, 306—310, 1953; ש. שרברק, זכרונות, תשט"ו; ה. שמרוק (עורך), פרסומים יהודיים בבריה"מ, 1917—1960, תשכ"א; א. מ. הברמן, הס' העברי בהתפת־

חותו, תשכ״ה; י. אוליצקי, אמנות הדפוס, 1973; F. Kapp – J. Goldfriedrich (eds.), *Geschichte des deutschen Buchhandels,* I–IV, 1886–1923; C. Roth, *The Jews in the Renaissance,* 165–188, 1959; S. H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing,* 1961[2]; S. Kaznelson (ed.), *Juden im deutschen Kulturbereich,* 131–146, 1962.

יש. ס. – ח. תו.

ספר (באכדית Sippar), עיר במסופוטמיה, ששרידיה נמצאו בתל אבו הבה, צפונית לבבל. ס׳ היא מהערים העתיקות ביותר של ארץ הפרת והחידקל, ולפי המסורת המסופוטמית נוסדה „לפני המבול״. מיקומה הגאוגרפי באיזור שבו הפרת והחידקל מתקרבים זה לזה העניקו לס׳ מעמד כעיר המפתח השולטת על הכניסה לצפון ארץ בבל. מכאן אף מעמדה כאחד ממרכזי המסחר הגדולים של מסופוטמיה וכמקום המפגש בין היישוב העירוני הצפוף שמדרום לה ובין הנוודים והנוודים־למחצה שמצפונה. אחד מרבעי העיר אף כונה בשם „ס׳ אמננום״, ע״ש שבטי האמננים, השמיים־המערביים, שחדרו למסופוטמיה בראשית האלף השני לפסה״נ והתנחלו סמוך לס׳. בעיקר התפרסמה ס׳ כעיר המקודשת לשמש — אל השמש והמשפט — אחד האלים הראשיים של מסופוטמיה, שמקדשו א־בברה (E-Babbarra) נחשב לאחד ממרכזי הקודש של ארץ בבל. בימי השושלת I של בבל (ע״ע בבל, עמ׳ 539) היתה ס׳ לשניה בחשיבותה בערי־המדינה, אחרי בבל העיר, ופולחן שמש היה שם, למעשה, נפוץ יותר מאשר פולחן מרודך אלהי בבל (ע״ע בל). האסטלה, שעליה חקוקים חוקי חמורבי, הוצבה, במקורה, במקדש שמש בס׳. בתקופת האימפריה האשורית נהנתה ס׳ מפריווילגיות מיוחדות, המכונות בבבלית kidinnutu או zakkutu (היינו „זכות״), ואזרחיה שוחררו ממסים ושירות בצבא. ס׳ שבה לגדולתה בימי ממלכת בבל החדשה (626—539 לפסה״נ), שמלכיה נבוכדנאצר (ע״ע), ובעיקר נבונאיד (ע״ע), שיקמו את מקדש א־בברה ושכללוהו. ב539 נכבשה ס׳, ללא קרב, בידי כורש מלך פרס והמשיכה להתקיים כעיר־מקדש בכל התקופה ההלניסטית.

ס׳ לא נחפרה חפירות ארכאולוגיות שיטתיות, אך נתגלו בה, בסוף המאה ה19, למעלה מ60,000 לוחות בכתב היתדות, ברובם שטרות ותעודות מינהליות. זהו ארכיון התעודות הגדול ביותר שנתגלה עד כה במסופוטמיה, הנוסך אור על תולדותיה ומוסדותיה של עיר בבלית מרכזית, מן החשובות שבערי בבל.

ס׳ אינה נזכרת במפורש במקרא, אך יש סבורים שזוהי ספרוים שממנה הובאו גולים לשומרון, לאחר כיבושה בידי מלך אשור (מל״ב יז, כד).

ח. תדמור, עיר המקדש ועיר המלוכה בבבל ובאשור (העיר והקהילה — קובץ־הרצאות בכנס ה12 לעיון בהיסטוריה), תשכ״ח; A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia,* 1964; id., *A New Look at the Structure of Mesopotamian Society* (JESHO, X, 1–16), 1967; W. W. Hallo, *Antedeluvian Cities* (J. C. S., XXIII, 57–67), 1970.

ח. ת.

רב ספרא, מאמוראי בבל בדור ה3—4 (ראשית המאה ה4 לסה״נ). נסע מדי פעם לא״י (פס׳ נ״ב, ע״ב; ב״ק ק״ד, ע״ב), כנראה בענייני מסחר (ב״מ ל״א, ע״ב; ב״ב קמ״ד, ע״א), והביא לבבל ממסורות א״י הקדומות (ברכ׳ ס״ג, ע״א) ומפסקי הלכותיה (חו׳ ק״י, ע״ב). במקורות א״י לא נזכר שמו. בבבלי הוא נזכר כמה פעמים בהקשר עם ר׳ אבהו (ע״ע) — שאמר עליו ש„אדם גדול״ הוא (ע״ז ד׳, ע״א) — ועם אחרים מחכמי א״י (שבת קמ״ה, ע״ב; גיט׳ כ״ט, ע״ב). רבא קראו „גברא רבה״ (ב״ב קמ״ד, ע״א), ורבה — שניהם בבליים — קראו „חברין״ (= חברנו; שבת קכ״ד, ע״ב). עליו אמרו: „,ודובר אמת בלבבו׳ (תה׳ טו, ב) — כגון ר״ס״ (מכות כ״ד, ע״א), וסיפרו עליו מעשים רבי־רושם (חו׳ צ״ד, ע״ב; שבת קי״ט, ע״א; מו״ק י״ב, ע״א; ור׳ רש״י מכות כ״ד, ע״א). כשנפטר ר״ס הורה אביי לקרוע עליו, משום ש„כל יום הלכותיו בפינו בבית־המדרש״ (מו״ק כ״ה, ע״א).

א. היימאן, ספר תולדות תנאים ואמוראים, ג׳, בערכן, תר״ע.

ספרא וספרי, מדרשי־הלכה לחומשים ויקרא, במדבר ודברים; קבצי ברייתות (מיצירת התנאים), שנלקטו וסודרו ע״י מסדרים שונים. כולם מדרשים מבארים, ההולכים ודורשים את החומש פרק פרק ופסוק פסוק, ופעמים הרבה אף כל מלה שבפסוק. לשונם עברית מטיפוס לשון חכמים (ומצויות בהם גם מלים יווניות). הואיל וככל שאר מדרשי־ההלכה שבידנו, לא היו ידועים, כנראה, לתלמודים (לירושלמי ולבבלי), נערכו לא לפני סוף המאה הרביעית לסה״נ, כנראה, בא״י (לדעת אלבק [ר׳ ביבל׳]; על דעות אחרות — ר׳ להלן).

א. ספרא (= „[ה]ספר״), לחומש ויקרא. במונח ס׳ השתמשו אמוראים ככינוי לברייתות, המכילות הלכות, שנלמדו מדרשות כתובים שבויקרא (עיר׳ צ״ו, ע״ב), ואף במשמעות של קובץ ברייתות בהלכה סתם (מג׳ כ״ח, ע״ב, ועוד; והשו׳ ברכ׳ י״א, ע״ב: „ס׳ דבי רב״). אמוראי א״י כינו קובץ ברייתות, המכילות הלכות, שנלמדו מדרשות כתובים (שבויקרא, כנראה), בשם: „תורת כוהנים״ (יבמ׳ ע״ב, ע״ב); אולם לא נראה, שהכוונה לס׳ שבידנו, המכונה בפי גאוני בבל והראשונים: „ס׳ דבי רב״, או, בקיצור, „ס׳״, וכן: „תורת כוהנים״, שהוא גם כינויו בכ״י.

חלוקת הס׳ המקורית היתה לתשעה „דיבורים״ (או „מגילות״; „פרקים״): נדבה, או ויקרא (ויק׳ א, א — ג, יז); חובה, או נפש (ד, א — ה, כו); צו (ו, א — ז, לח); שרצים (י, ח — יב, ח); נגעים (יב, ט—יג, נט); מצורע (יד, א—טו, לג); אחרי־מות (קדושים) [טז, א — כ, כז]; אמור (כא, א — כד, כג), סיני (כה, א — כז, לד). הדיבורים נחלקו לפרשיות, הפרשיות לפרקים והפרקים להלכות, אולם חלוקה עניינית זו נשתבשה במשך הדורות; וכך נוספו (ע׳ להלן) מכילתא דמילואים ומכילתא דעריות; שתי מגילות חולקו לשתיים (אחרי־מות וקדושים; בהר סיני ובחוקותי) בהשפעת חלוקת הפרשיות של קריאת־התורה, ואילו סופה של מגילת מצורע נפרד ממנה והיה למגילת זבים. גם חלוקת הפרשיות לפרקים שובשה ובדפוסים ניתנים ציוני הפרקים בצורה מטעה. כספר ויקרא, שרובו ככולו חוקים ומצוות, אף הס׳ כמעט כולו הלכה ורק זעיר פה זעיר שם יש גם דברי אגדה. אעפ״כ יש מדרשותיו המפתיעות בסיגנונן החי והמלבב, כגון הדיאלוג הדרמתי והציורי בין טבול־יום לכוהן (צו, פרק י״ז, א׳—ד׳).

לפי שיטת ד״צ הופמן (ע״ע) בדבר חלוקת כל מדרשי־ההלכה לשני סוגים, שייך הס׳ לבית־מדרשו של רבי עקיבא. וגם לדעת אלבק, המערער על המשמעות שנתן הופמן לעובדות שגילה, שייך עכ״פ הס׳ לסוג ב׳ של מדרשי־ההלכה (ובתוכו הוא מהווה, יחד עם ספרי זוטא, הקרוב לו ביותר, תת־סוג מיוחד). הן מאמרו של ר׳ יוחנן: „סתם ס׳ רבי יהודה״ (עיר׳ צ״ו, ע״ב) הן הכינוי „ס׳ דבי רב״ (עי׳ לעיל) אינם מתכוונים לס׳ שלנו ואין מהם ראיה בדבר עורכו. אף אין הוכחה, שר׳ חייא סידר את הס׳ שלנו (אע״פ שנראה, שליקט מדרש מקביל לויקרא).

מצויות בס׳ קצת הוספות, שאינן שייכות לסוג ב׳, אלא לסוג א׳ של מדרשי־ההלכה. בתוך אחרי־מות (קדושים) נוספה „מכילתא דעריות״ (אחרי־מות י״ג, ג׳—ט״ו; קדושים ט׳, א׳—ו׳; י״א, א׳—י״ב, י״ד), החסרה בדפוס ראשון, ואילו בכ״י (וטיקן, אסמני 66) נמצאת היא בהעלם אחד, כחטיבה בפני עצמה (מהד׳ פינקלשטיין, ש״ע—שפ״ז), שמינוחה אפייני לגמרי לסוג ב׳ של מדרשי־ההלכה. כיוצא בה נוספה בין צו לשרצים „מכילתא דמילואים״ (לויקרא ח, א — י, ז), שיש בה עצמה הוספה מאוחרת (מילואים, שמיני, י״ז—כ״ח), החסרה בכ״י וטיקן (וחשו׳ פי׳ הראב״ד, שם, כ״ט: „זה המדרש פנים אחרים הוא והוא שלם יותר מהראשון״). מלבד אלו יש עוד הוספות קטנות.

הס׳ נדפס לראשונה בקושטא, כנראה בשנת רפ״ג, ואח״כ בוונציה, ש״ה, ומאז שוב פעמים הרבה. הס׳ זכה לפירושים שונים. מהדורה

טובה, בצירוף פי' הראב"ד, ובלוויית מבוא והערות, ערך א"ה וייס (ווינה, תרכ"ב). מהדורה מדעית, ע"פ ב"י, ובלוויית חילופי גירסאות והערות, החל להכין ר' מאיר איש שלום, ומה שהספיק, רוב מגילת נדבה בלבד, נדפס לאחר מותו (ברסלאו, תרע"ה). הס' נשתמר בכמה כ"י קדומים, ובתוכם כ"י וטיקן הנ"ל, מן המאה ה 10 לסה"נ, כנראה (נדפס, בלוויית מבוא, ע"י א"א פינקלשטיין [ניו יורק, תשי"ז]) וכ"י וטיקן, אסמני 31, משנת 1073 לסה"נ.

ב. **ספרי** (= ספרים), שמם של מדרשי־הלכה לבמדבר ודברים. במונח ס' השתמשו אמוראים ככינוי לקובץ ברייתות בהלכה (מג' כ"ח, ע"ב), ואף לקובץ ברייתות, המכילות הלכות, שנלמדו מדרשות כתובים (שבדברים [סנ' פ"ה, ע"ב — פ"ו, ע"א; והשו' ב"ב קכ"ד, ע"ב], או שבויקרא [יומא ע"ד, ע"א]). גאוני בבל וקצת מראשוני צרפת ואשכנז מכנים בשם ס' את המכילתא (או המכילתות) לשמות, את ס' לבמדבר וס' לדברים גם יחד. אולם קצת מחכמי צפון־אפריקה, ובעקבותיהם רוב חכמי יה"ב, ייחדו כינוי זה רק לס' לבמדבר (= ס"ב) וס' לדברים (= ס"ד) בלבד.

1. **ספרי לבמדבר** מכיל דרשות לבמדבר, פרקים ה—יב; טו; יח—יט; כה, א — יג; כו, נב — לא, כד; לד, ט—לד. הואיל ופרשיות אלו כוללות עניינים סיפוריים, יש אף בס"ב, מלבד הלכה, גם הרבה אגדה. חלוקתו הקדומה של ס"ב היתה, כנראה, למסכות ענייניות, שנחלקו לפרשיות ולהלכות (או ברייתות). הן בכ"י הן בדפוס הראשון יש שרידים לחלוקה זו, שלאחר זמן עברה מן העולם ותחתיה באה חלוקה לפיסקאות, שהיא רובה לפי הפסוקים, אך אינה מתחשבת כלל בחלוקה לפרשיות של קה"ת (לפי מנהג בבל, המקובל כיום בכל ישראל). וכך, דרך משל, כוללת פיסקא קל"א דרשות לבלק ולראשית פנחס גם יחד.

בניגוד לצונץ, שעדיין חשב את ס"ב וס"ד למדרש אחד, חש ז. פרנקל בהבדל שביניהם. הופמן, שיצר את השיטה בדבר חלוקת כל מדרשי־ההלכה לשני סוגים, הוכיח, שיש כאן שני מדרשים, השייכים לשני הסוגים השונים. לשיטתו ס"ב הוא מבית־מדרשו של ר' ישמעאל. לדעת אלבק, המערער על תפיסת הופמן, שייך עכ"פ ס"ב לסוג א' של מדרשי־החלכה. בדבר שאלת העריכה — ר' לעיל, עמ' 320.

ס"ב נדפס לראשונה יחד עם ס"ד בוונציה, ש"ה, ומאז חזרו ונדפסו פעמים הרבה. ס"ב זכה לכמה פירושים. מהדורה מדעית מעולה, ע"פ כ"י ודפ"ר, בלוויית מבוא, חילופי גירסאות והערות, חו"ל ח"ש הורוויץ (לייפציג, תרע"ז).

2. **ספרי לדברים** מכיל דרשות לדברים, פרקים א, א—ל; ג, כא — ד, א; ו, ד—ט; יא, י — כו, טו; לא, יד; לב, א ואילך. הואיל והפרשיות הסיפוריות מהוות כמחצית ספר דברים, אין חלקה של האגדה נופל מזה של ההלכה בס"ד. שרידים מעטים לחלוקתו הקדומה של ס"ד, שהיתה כזו של ס"ב, נשתמרו בכ"י, אולם אין לה זכר בדפוסים. אף היא עברה מן העולם ותחתיה באה חלוקה לפס־קאות כמו בס"ב.

על ההבחנה בין ס"ב לס"ד ראה לעיל (1). לפי תפיסת ד"צ הופמן שייך ס"ד לדבי ר' עקיבא, ולפי אלבק הוא עכ"פ מסוג ב' של מדרשי־ההלכה, ובתוכו מהווה הוא, יחד עם מכילתא דרשב"י, שהוא קרוב לה ביותר, תת־סוג מיוחד.

מאמרו של ר' יוחנן: „סתם ס' רבי שמעון" (סנ' פ"ו, ע"א), המוסב על ברייתא סתמית, המכילה מדרש־הלכה לכתוב מדברים (שם פ"ה, ע"ב), אינו מתכוון לס"ד שלפנינו (שהרי ברייתא זו עצמה חסירה בס"ד שלנו), ובוודאי לא לס"ב. אף אין ראייה לסברת הופמן, שר' יוחנן סידר את ס"ד.

פסקאות ל"א—נ"ד (ולדעת חוקרים הרבה אף פסקאות א'—ל' וכן ש"ז—שנ"ז) אינן מעיקר הס"ד, שכן מן המינוח שלהן מוכח, שהן שייכות למדרש מסוג א' של מדרשי־ההלכה, ונוספו בתוך הס"ד. על כך מוכיחה אף ההקבלה בינו לבין קטעי מדרש תנאים לדברים מסוג א', שאבד מן העולם ורק שרידים מעטים ממנו נמצאו בגניזה. מלבד עוד הוספות מעטות, מוכח, שעיקרו של ס"ד הוא אחיד, גם מתוך הרמיזות המצויות בו ממקום למקום. על דפוס ראשון ע' לעיל, עמ' 321.

ס"ד זכה לכמה פירושים. מהדורה מדעית, ע"פ כ"י ודפוס ראשון, בלוויית חילופי גירסאות והערות, החל להכין ח"ש הורוויץ; לאחר מותו, תוך שימוש בחומר שהספיק הורוויץ להכין, הו"ל א"א פינקל־שטיין מהדורה מדעית (ברלין, תרצ"ד—ת"ש [המהדורה הופיעה חוברות חוברות, והאחרונות נדפסו בברלין לאחר פרוץ מלחמת־העולם השניה ונשמדו רובן ע"י הנאצים; הדפסה שניה, ניו־יורק, תשכ"ט]). במהדורה זו מביא פינקלשטיין פעמים הרבה נוסח אקלקטי ולעתים אף מגיה מן הסברה נגד כל כ"י ודפ"ר.

3. **ספרי זוטא** (ס"ז) מכונה בספרות יה"ב: „ספרי"; „ברייתא דס'"; „ס' ירושלמי"; „ס' קטן"; ס"ז (או „ס' זוטים"); „ס' של פנים אחרים"; „ס' של פנים שני"; „מדרש פנים אחרים של וישלחו"; „מדרש ס' וידבר בפנים אחרים של וישלחו"; „וישלחו זוטא"; „מדרש שני בפנים אחרים" (לבמדבר). הכינויים הללו באו רובם כדי להבחין בינו לבין ס"ב.

ס"ז, שהובא הרבה ע"י חכמי יה"ב, אבד ברבות השנים מן העולם, עד שהחלו להתגלות קטעים ממנו בגניזה. קטע אחד פירסם ש"ז שכטר (JQR, [O. S.] VI [1894], 656—663). אח"כ פירסם קניגס־ברגר את המדרש, מלוקט מתוך ילקוט שמעוני, מדרש הגדול, ועוד (תרס"ז). אותה שעה פירסם אף ח"ש הורוויץ את ס"ז (MGWJ L-LIV [1906—1910]; הוצאה מיוחדת, 1910; בתוך „ס' על ספר במדבר וס"ז", תרע"ז), במהדורה מדעית, בלוויית מבוא והערות וחילופי גירסאות (מלוקט ממקורות שונים, בצירוף קטע הגניזה הנ"ל). הורוויץ היה זהיר והבחין היטב בין קטעים ודאיים, כגון אלו שבילקוט שמעוני, שציין למקורותיו, לבין קטעים מסופקים, כגון אלו שבמדרש הגדול, שלא ציין למקורותיו ואף לא הביאם כלשונם. אח"כ פירסם י"נ אפשטיין עוד קטע גדול מכ"י (תרביץ א'/א' [תר"ץ], 46—78). עדיין לא ברור מה היה הקפו המלא של ס"ז. דומה, שכמו ס"ב, החל אף ס"ז בבמדבר ה, א, ההלכה הראשונה בספר, ונסתיים בבמדבר לה, לד. חלוקתו המקורית היתה, כנראה, למסכות ענייניות, שנחלקו לפרשיות (החלוקה לפרשיות נשתמרה בקטעים שבכ"י). ס"ז עיקרו היתה הלכה, אך היו בו גם דרשות באגדה.

בס"ז מצויות הלכות הרבה, ומהן תמוהות, שלא נשתמרו בשום מקור אחר. אף יש בו הלכות, החולקות על אלו שבמשנה. יש מן המיוחד בלשונו, בסיגנון ובטרמינולוגיה. נזכרים בו תנאים הרבה שאינם ידועים משום מקום אחר, ולעומת זאת לא נזכרו בו ר' נתן ורבי. מצויות בו ידיעות היסטוריות חשובות. לפי הופמן שייך ס"ז לבית־מדרשו של ר' עקיבא; לפי אלבק הוא עכ"פ מסוג ב' של מדרשי־ההלכה, ובו מהווה הוא תת־סוג מיוחד יחד עם הספרא. לעומת זאת ביקשו חוקרים אחרים לגלות לא רק את מקורותיו (הכל מודים, שיש בו הרבה משל ר' אליעזר בן יעקב, ר' שמעון ובנו ר' אלעזר), אלא אף את מסדרו, בזמן קדום יותר. לעומת אפשטיין, שניסה להוכיח, שס"ז סודר בגליל, הצביע ליברמן על זיקתו ההדוקה לחכמי לוד, עם שהוא מסכים עם אפשטיין, ולו רק כהשערה, שהמ־סדר היה בר־קפרא. לדעתו קדום ס"ז הרבה לכל שאר מדרשי־ההלכה.

ח"ש הורוויץ, ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא, XV–XXI, תרע"ז; י"נ אפשטיין, ס"ז, פר' פרה (תרביץ, א') תר"ץ; הנ"ל, מעין תשובה (שם, ג'), תרצ"ב; הנ"ל, [ביקורת על מהדורת פינקלשטיין של ס"ד], (שם, ח'), תרצ"ז; הנ"ל, מבואות לספרות התנאים, 546—548, 588—724, 741—746, תשי"ז; ש. ליברמן, [ביקורת על מהדורת פינקלשטיין של ס"ד], (ק"ס, י"ד), תרצ"ז/ח; הנ"ל, ספרי זוטא, תשכ"ח; י"ט ל. צונץ – ח. אלבק, הדרשות בישראל (מפתח בערכו), תש"ז; א"א פינ־קלשטיין, תורת כהנים ע"פ כ"י רומי, א'—ע"ז, תשי"ז; ח. אלבק, מבוא לתלמודים, א', 79—143, תשכ"ט; N. Brüll, *Der kleine Sifre* (in:

Jubelschrift H. Graetz), 1887; D. Hoffmann, *Zur Einleitung in die halachischen Midraschim*, 1888; Ch. Albeck, *Untersuchungen über die halakischen Midraschim*, 1927; id., *Zu den neueren Ausgaben halachischer Midraschim*, (MGWJ, LXXV), 1931.

מ. ד. ה.

ספרד (ספרדית España), מדינה בחצי־האי הפירנאי (האיברי), בדרום־מערב אירופה. שטחה 504,782 קמ"ר, כולל האיים הבלאריים בימה"ת, האיים הקנריים באוקיאנוס האטלנטי, סאוטה, מליליה (ע"ע) וכמה איים קטנים בחופי צפון־אפריקה. שטחה של ס' בלי האיים — 492,592 קמ"ר — הוא מרבית שטחו של חצי־האי. ס' היא (לאחר צרפת) הארץ השניה בגודל שטחה באירופה. מספר תושביה — 34,320,000 נפש (אומדן 1971). שכנותיה הן פורטוגל במערב צרפת ואנדורה בצפון והמושבה הבריטית גיברלטר בדרום. קו החוף של ס', שארכו 3,100 ק"מ, ישר בד"כ. במזרח ס' ובדרום־מזרחה משתרע הימה"ת; בצפון, בצפון־מערב ובדרום־מערב — האוקיאנוס האטלנטי.

טריפה שבדרום ס' (רוחב גאוגרפי 36° צפון) היא הנקודה הדרומית ביותר באירופה, ובינה לבין אפריקה מפריד מיצר גיברלטר (רחבו המזערי 14 ק"מ).

ג א ו ל ו ג י ה. חצי־האי האיברי מיוסד, כנראה, על סלעים קדם־קמבריים פלאוזואיים שקומטו לאחרונה באורוגנזה (ע"ע) ההרצינית שבסוף הפלאוזואיקון ואשר לתוכם חדרו בתקופה זו מחדרים גראניטיים נרחבים. סלעים אלה חשופים בשטח הנרחב של המסטה (Meseta), בעיקר במערבה, מגליסיה שבצפון־מערב עד לעמק גואדלקיוויר בדרום. המסטה בנויה סלעים קריסטליניים, בעיקר גראניטים, וביניהם סלעים מקומטים, מטמורפיים בחלקם. בצפון נמצא האגן הקרבוני־פרמי של אסטוריה ובו מכרות פחם. אגן קרבוני שני מצוי מצפון לקורדובה שבדרום. גושי קימוט הרציני נוספים נמצאים במרכז הרי הפירנאים בצפון־מזרח ס' ובשולי הקורדילירה הבטית מדרום לגרנדה בדרום־המזרח.

בחלקו הצפוני של חצי־האי יש אגנים ובהם סלעי משקע צעירים, מסוזואיים וקנוזואיים. סלעי־משקע שלישוניים עבים מכסים את שלושת אגני הנהרות אברו (סרגוסה, לרידה), טאח'ו (מדריד, טולדו) ודורו (ויאדוליד, בורגוס). אגן הטאח'ו ואגן הדורו נפרדים מאגן האברו ע"י שרשרת הרי הקמטים האיברית. שרשרת זו משתרעת מולנסיה שבחוף הימה"ת בכיוון צפון־מערב ומתחברת אל הרי קנטבריה שעל חוף מפרץ ביסקאיה. הרי קנטבריה בנויים סלעים קרטיקוניים מקומטים ובהרים האיבריים נחשפים סלעים מגילי הטריאס, יורה וקרטיקון.

בשוליים הצפון־מזרחיים של חצי־האי האיברי מתנשאים הרי הפירנאים, שהחלו להיווצר בקימוט ההרציני וקומטו שנית בקימוט האלפיני. שרשרת הרים זו הולכת ומתרחבת כלפי מערב, ובלב חלקה המזרחי מתגלים הסלעים הקדומים יותר (קדם־קמבריון, פלאוזואיקון מקומט ומטמורפי). קימוט אלפיני נוסף הוא זה של הקורדילירות הבטית והתת־בטית הנמצאות בדרום מזרח ס' מדרום לאגן נהר גואדלקיוויר. אלו בנויות סלעים מסוזואיים וקנוזואיים מקומטים, ובשוליים הדרומיים נמצא גוש הרים הרציני. געשות שלישונית נמצאת בכמה מקומות לאורך חוף הימה"ת.

מרבצים כלכליים כוללים מכרות פ ח ם חשובים ועפרות ב ר ז ל באסטוריה שבצפון. אלה מספקים חומר למפעלי־הפלדה בבילבאו ואווידו. במכרות שמצפון לעמק גואדלקיוויר מופקים מרבצים סולפידיים של נחושת, עופרת, אבץ, כסף, בדיל וגפרית. המרבצים

ספרד: מראה העיר קאדיס בדרום־מערב המדינה
(משרד־התיירות של ספרד)

הפיריטיים של ריו טינטו (מחוז ולוה) הם הגדולים מסוגם בעולם וכרו בהר זהב ונחושת מאז התקופה הפניקית. תרשיש שבמקרא מתיחס, כנראה, לאיזור זה. ס' מצטיינת בתפוקת כספית גדולה. ור' להלן, כלכלה.

ג א ו ג ר פ י ה פ י ס י ת. מבחינים בס' בין 2 חטיבות יסודיות: המסטה ואזורי השוליים. ה מ ס ט ה היא רמה נרחבת שיש בה חלקים צחיחים וחשופים. היא תופסת את פנים חצי־האי הפירנאי ורוב שטח ס'. גבהה הממוצע 600—750 מ'. למעשה מורכבת המסטה משתי רמות — ק ס ט י ל י ה ה י ש נ ה בדרום ובמזרח וק ס ט י ל י ה ה ח ד ש ה בצפון ובמערב. בין שתי הקסטיליות מפרידים כמה גושי הרים: סירה דה גודלופה והרי טולדו בדרום וסירה דה גודרמה בצפון. משום גבהם היחסי הרב של ההרים — שיאיהם מתנשאים מעל 2,000 מ' — פעלה בהם בפלייסטוקן סחיפה קרחונית. ברמות מכוסים הסלעים הקריסטליניים סלעי־משקע שלישוניים: אבן־חול, גיר, חוור וחרסית. הנוף רמתי אחיד, מאופק עד אופק. קסטיליה הישנה היא ארץ של מישורים נטויים במתינות ושל רבדות שפני שטחן סחופים — פנפלין. לעתים מצוי עיצוב קארסטי. בקסטיליה החדשה יש יותר שרידים של סלעי־משקע לא־עמידים מאשר בקסטיליה הישנה. עיצוב הנוף צחיח במקומות רבים, ואפייניים לו עמודים שנתהוו כתוצאה מסחיפה רוחית, הרי־טבלה („מסות"), בתרונות („בדלנדז") ונחלים חתורים. רמת קסטיליה החדשה נוטה במתינות מערבה ומתמזגת עם רמת אסטרמדורה (ע"ע) הנמשכת מעבר לגבול עם פורטוגל. חלקה הדרומי — איזור לה מאנצ'ה — הוא המישור הצחיח הנרחב ביותר בס'. סירה מורנה — טור הרים שגבהו 1,370—1,800 מ' ומרובים בו ההורסטים (מסות מועתקות ומורמות) — מהווה את שוליה הדרומיים של המסטה.

אזורי־השוליים של ס', המקיפים את המסטה, כוללים גושי־הרים שקומטו בתקופות שונות ושקעים גדולים — אגני הסדימנטציה של הנהרות הגדולים.

בצפון ס' נמשכים ממזרח למערב ה פ י ר נ א י ם (ע"ע) והמשכם המערבי — הרי קנטבריה. הפירנאים מהווים רכס רצוף חסר־מעברים נוחים על גבול ס' — צרפת. הגבוהה בפסגותיו — פיקו דה אנטו, 3,404 מ'. ההרים יוצרים מדרון תלול לצד צפון — בעיקר בפירנאים, ומודרג יותר לכוון דרום. יש בהרים צניפות, אך קטנות בהרבה מאלה שבאלפים. הנוף המבותר עוצב בחלקים גדולים ע"י הקרחון הפלייסטוקני, אולם הסחיפה הנהרית חתרה עמוק ברכס הפירנאים. בביסקאיה המשתרעת בין שני טורי ההרים פני השטח מעוגלים ומתונים יותר. בגליסיה (ע"ע) שבמערב מהווים העתקים גורם שליט בעיצוב הנוף. קו החוף מפורץ והים חודר לעמקי־נהרות קדומים (חוף ריאס). מדרום לפירנאים נמצאים הרי ק ט ל ו נ י ה (ע"ע) הסוגרים על אגן

ספרד: טוסה דה מר (קטלוניה) בחוף הצפוני־מזרחי (משרד התיירות של ספרד)

האברו ודוחים את אפיק הנהר דרומה, תוך יצירת קניונים עמוקים וצרים. קרוב לחוף בנויים ההרים בעיקר גראניט, וחלקם ה־פנימי — גיר יוראסי ובו מחצבים גראניטיים. מדרום לאגן האברו, במזרח ס׳, מתמשכים הרי איבריה שקומטו באוליגוקן־פליוקן. זוהי סדרת רכסים מקבי־לים וגושים מורמים ומו־עתקים, סחופים ביותר, שבולטים בהם יסודות הר־ציניים וסלעים פלאוזואיים ומסוזואיים.

אנדלוסיה (ע״ע), בדרומה של ס׳, רובה הררית — הקורדילירות הבטית (בדרום) והתת־בטית (בצפון). בקע טקטוני הנמשך ממערב למז־רח (בו עובר הכביש לגרנדה) מפריד ביניהם. בגוש סירה נוואדה בדרום מתנשאת פסגת מולסן (Mulhacén), 3,481 מ׳, הגבוהה ביותר בס׳. מס־פר עמקים חוצים את הרכסים ומפחיתים את אחידותם ורציפותם. לכן אין הרים אלה מהווים מחסום כה חמור לתחבורה כמו הפירנאים.

מישור אנדלוסיה בדרום־מערב ס׳ הוא המישור היחיד בס׳ הסמוך לים. מבחינת מבנהו הינו בקע טקטוני הבנוי גיר מיוקני ופליוקני. בעבר הגאולוגי היה מכוסה ים, לכן יש בו משקעים ימיים הנסחפים בקלות ע״י נהר גואדלקיוויר ויובליו. במזרחו מרובות תופעות הקארסט, אלא ששם האקלים שחון ולכן התפתחו בו נופים של בתרונות וחתרורים.

הידרוגרפיה. מוצא מרבית נהרות ס׳ ברמות המרכזיות, ופרשת המים הארצית נמצאת בחלק המזרחי של חצי־האי. לכן נש־פכים כמעט כל הנהרות הגדולים לאוקיאנוס האטלנטי, לבד מנהר אברו הנשפך לימה״ת. שיפוע אפיקי הנהרות דורו, גודינה וטחו (ע׳ ערכיהם), מתון ברמות, אך גדל במערב. באיזור־המעבר בין הרמה לבין החוף (גבול ס׳—פורטוגל) יש מספר רב של קניונים, אשדות־נהר ומפלים. בתחום ס׳ אין הנהרות טובים לשיט, פרט לגואדלקיוויר בדרום ס׳, ובו מהלכות ספינות עד קורדובה.

נוסף לנהרות הגדולים יש מספר רב של נהרות ונחלים קטנים, שאפיקיהם התורים מאוד, היורדים משולי המסטה אל הים. נחלים אלה מובילים בעונה הגשומה כמות עצומה של מים. כן קיימים אזורים בעלי ניקוז פנימי או ניקוז בלתי מוגדר, ושל מליחות, ביצות או אזורים בעלי ניקוז תת־קרקעי קארסטי.

משטר הזרימה של הנהרות בס׳ מאופיין בהבדלים גדולים מאוד בין השפל הקיצי לבין הגאות באביב ובסתיו — ההבדלים בנחלים ההרריים הם פי 500—10,000 בעונה הגשומה לעומת השחונה. כמות המים השנתית אינה גדולה בנהרות ס׳ בהשוואה לנהרות בעלי אגן ניקוז דומה ביתר אזורי אירופה.

חשיבות רבה נודעת לנהרות ס׳ להשקיה במשקי הגננות — ה„אוארטס״. הפוטנציאל ההידרו־חשמלי העצום מנוצל רק בחלקו הקטן.

אקלימה של ס׳ ים־תיכוני ביסודו, אולם קיים בו מגוון רב של טיפוסים משום גדלו של חצי־האי, ההשפעות הרמתיות ומציאותם של הרים וע״פ מידת הקרבה לאוקיאנוס. באזורים נרחבים, המקבלים משקעים כל־שנתיים, עולה כמות המשקעים באביב, בקיץ ובסתיו על כמות החורף. מאידך יש בפנים חצי־האי שטחים צחיחים שאקלימם ערבתי־מדברי יותר מאשר ים־תיכוני.

בקיץ נמצאת מרבית ס׳, פרט לצפון ולצפון־מערב, תחת השפעת רמת הלחץ הסובטרופית. בחורף משפיעים אפיקים ברומטריים שמרכזם נמצא יותר צפונה, באיזור האטלנטי. אולם תנאים מקומיים מעוותים דגם זה. הטמפ׳ הנמוכה בחורף ברמה הפנימית של ס׳ יוצרת תנאי לחץ גבוהים יחסית המונעים ירידת משקעים במסטה ומפצלים את מהלך השקעים הברומטריים לשני מסלולים — צפוני ודרומי. מדרום־מזרח, מכיוון אפריקה, מנשבות בעונה זו רו־חות שחונות, ואילו בעמקי הרמה, ובעיקר באגן האברו, נושבות רוחות עזות, קרות מאוד ויבשות — המיסטרל.

בקיץ קורה לעתים, כי רכס ברומטרי מאיי האזורים משתלט על ס׳. הרוחות היורדות מן הפירנאים ומהרי קנטבריה מונעות אף הן התהוות עננים. מידת־החום בפנים הארץ גבוהה ונוצר ערפל ואובך קיצי, הקרוי קלינה.

המשקעים מרובים יחסית ברצועה צרה בצפון ס׳ ובמערבה: הממוצע עולה על 1,000 מ״מ בשנה, והערכים המירביים הם 2,000—3,000 מ״מ בשנה. יתר ס׳ שחונה הרבה יותר, והכמות הממו־צעת מגיעה ל 400—700 מ״מ בשנה. האזורים ההרריים מקבלים כמויות גשם הרבה יותר גדולות, ואילו האגנים הפנימיים והחוף הדרומי־מזרחי — 200—300 מ״מ בלבד לשנה. אלה הם האזורים בעלי ההפרש הגדול ביותר באירופה במאזן שבין כמות משקעים לבין כמות התנדפות אפשרית.

שלג יורד בחורף במחצית הצפונית של חצי־האי, ולעתים גם בחלק הדרומי (פרט לחוף הימה״ת), אם כי בצורה קלה בלבד. במסטה יש 10—30 ימי שלג בשנה, ובפירנאים עד 250.

כתוצאה מכל הגורמים הנ״ל מבחינים בס׳ ב 3 אזורים אקלימיים: 1) איזור אטלנטי לח, הכולל את הפירנאים, אסטוריה וגליסיה. המש־קעים מרובים במשך כל השנה, החורף ממוזג יחסית והקיץ חם. 2) האיזור הפנימי, שבו הבדלי טמפ׳ קיצוניים (ההפרש המירבי שנמדד הוא 70° צלזיוס) — קר מאוד בחורף וחם מאוד בקיץ. כמות המשקעים גדולה בהרים ובינונית ברמות, ועיקרה יורד באביב ובסתיו. הקיץ יבש יחסית. 3) חופי הימה״ת מרגלי הפירנאים בצפון ועד אנדלוסיה בדרום־מערב. המשקעים יורדים רק בחורף, כמותם פחותה מאשר ביתר אזורי ס׳; החורף אינו קר במיוחד, הקיץ חם, גם אם הים ממתן במקצת את הטמפרטורות.

מקום	מידת־חום ממוצעת (C°)		משקעים שנתייב (מ״מ)
	ינואר	יולי	
סנטנדר (חוף אטלנטי צפוני)	7	19	1,200
ואיאדוליד (צפון מרכז ס׳)	4	19	340
מדריד (מרכז ס׳)	10	29 (אוגוסט)	240
ברצלונה (חוף הימה״ת)	8	23	550
ולנסיה (חוף הימה״ת)	11	24	410

J. Terrero, *Geografía de E.*, 1958; R. Way, *A Geography of S. and Portugal*, 1962; H. Lautensach, *Iberische Halbinsel*, 1964; D. S. Walker, *The Mediterranean Lands*, 1965[3]; W. B. Fisher — H. Bowen-Jones, *S.*, 1966.

ש. שס.–ר. פר.

הצומח בחצי־האי האיברי (לרבות פורטוגל) מצטיין בעושר מינים בהשוואה ליתר חלקי אירופה. גדול מספר הצמחים הרב־שנתיים; כשליש מהם מעוצים וביניהם שיחים וחצאי־שיח רבים, ביחוד מהלטמיים, המתנניים ומתוך שבט הרתמיים (משפחת הפרפ־רניים) — קבוצות שהן מפותחות כאן הרבה יותר מאשר ביתר היבשת האירופית.

כ ¾ משטחו של חצי־האי שייכים לאיזור הים־התיכוני, ורק רצו־עה צרה בצפון ובצפון־מערב נמנית עם האיזור האירו־סיבירי. תחומי צומח ירוק־העד והיער משיר־העלים תואמים את הגבולות הפיטו־גאוגרפיים, אך בכל חבל בולטת רב־גוניות בטיפוסי הצומח ובצמ־חיה, הקשורה בשוני האקלימי, התבליטי והאדפי (קרקעי).

שילוב תחלופת מינים בוני־נוף מצפון לדרום וממערב למזרח מביא לשוני צמחי מובהק בין צפון־מערב, המאוכלס יער משיר־עלים ובתת־אברשים — תצורות הקרובות לאלו של אירלנד —, ובין דרום־מזרח, המתאפיין בגריגה ובתה של שיחים ובני־שיח (ובהם תרבויות של עץ התמר), המזכירות את שולי הרי האטלס. תחלופה זו מדגימה את מצבו של חצי־האי כגשר מעבר בין מערב־אירופה וצפון־אפריקה.

לרב־גוניות הצמחיה תרמו גם התהפוכות בתקופת הרביעון (בפלוויאל). על כך מעידים צמחים רליקטיים צפוניים המצויים במקומות מבודדים בהרים, ועד לדרום הקיצוני באדמות ביצתיות. מאידך, באינטרגלציאלים החמים יותר היתה כאן חדירה פונטית לאורך שרשרות ההרים.

השמדת הצומח הטבעי, בייחוד היער, ע"י האדם, שהיא כאן עתיקת יומין במיוחד, הביאה לשינויים מרחיקי לכת לא רק בטיפוס הצומח והרכבו אלא גם באספקט הפיטוגאוגרפי שלו, וצמחים ים־תיכוניים רבים תפסו את מקומם של האירו־סיביריים.

ברצועה האירו־סיבירית, בצפון וצפון־מערב, הקלימכס (ע"ע יער, עמ' 44) הוא של יער אלונים משירי־עלים. מבחינים לפי טיפוסי הצומח ב3 גלילות: 1) גליל צפון־לוזיטני (בעיקר גליסיה), שהוא תחת השפעה אטלנטית חזקה, ושולט בו אלון־הקיץ (Quercus robur); מלוויו העיקריים הם: אולקס אירופי (Ulex europaeus), אלון־החורף (Q. petraea), רתמה מגלית וערמון אכיל. באזורים בעלי אקלים יבשתי יותר הקלימכס הוא של האלון הפירנאי (Q. pyrenaica), המלווה רתמה רב־פרחית. תת־היער מצטיין באברשיים רבים ובראשם הקלונה המצויה. 2) בגליל הצפון־איברי (מלאון עד לנוורה), שהוא באפיו יותר תיכון־אירופי וצפון אטלנטי, שולט האלון השעיר (Q. pubescens), עץ משיר, המציין את חגורת הספר בין האיזור הים־תיכוני והאירו־סיבירי. לידו מופיע האשור היערי (Fagus sylvatica) ובמדרגות נמוכות גם האלון הירוק (Q. ilex). 3) גליל פירנאי (הכולל גם את המדרגה ההררית של נוורה וארגון) מתאפיין ביערות מחטניים של אשוח לבן (Abies alba) ואורן היערות, ואילו יער האלונים (בייחוד של האלון השעיר) מצוי בעיקר בדרומו של הגליל.

על אף שטחו הגדול של החבל הים־תיכוני מבחינים בו רק 5 גלילות: 1) גליל דרום־לוזיטני (בעיקר בפורטוגל) שבו שולט יער ירוק־עד־קשה־עלים של אלון לוזיטני (Q. lusitanica). מלוויו העיקריים הם: אדר (Acer monspessulanum) ותצורת שיחים וחצאי־שיח של רתמות ואברשים. בדרומו של הגליל מופיעה חגורה של זית־חרוב. בתת־היער מורגשת השפעה מרכז־אירופית. 2) גליל מרכז־איברי, הוא איזור הקלימכס של האלון הירוק, אם כי זה כמעט נעלם וערבה ומלחות הן רובו של הגליל. הדעות נחלקו, אם נוצרה הערבה בעקבות הריסת הצומח הטבעי ע"י האדם או אם אפשר לראותה כצומח ראשוני. לאחרונה נוטים החוקרים להניח, שלפחות חלקו של שטח הערבה מעולם לא היה מסוגל מבחינה אקלימית לקיים צומח עצי. 3) גליל בטי־ריפני, גליל קטן משני צדי גיברלטר, בו שולט האלון הקנארי ואלון־השעם, ובמקומות נמוכים יותר האלון הירוק ואלת המסטיק ולידם חגורת זית וחרוב. 4) גליל דרום־מזרח איברי־בלארי, שהוא בין העשירים במינים בכל האיזור הים־תיכוני ובעל אופי ים־תיכוני בכל דרגות הגובה. הקלימכס הוא של האלון הירוק, וגם פה מתבלטת תצורת הזית והחרוב. כן מגיע כאן להתפתחות רבה המרופס הנמוך (ממשפחת הדקליים). הריסת היער חזקה כאן ביותר. 5) גליל קטלוני־פרובנסאלי המהווה מעבר לנוף של דרום צרפת מחמת התבלטות מקומית של האלון השעיר. הקלימכס גם כאן של האלון הירוק, אך כיום שכיחים אלון־השעם, אורן־ירושלים ומיני ערער.

ברובו של החבל הים־תיכוני, בעיקר במקום שנהרס היער, מפרתחים מאוד החורש והגריגה, המהווים סבך בלתי חדיר. בתצורה זו השולטת כיום בולטים האלון — Q. coccifera, השפתניים והחלטמיים, המכסים שטחים רחבי־ידיים.

W. Ludi (ed.), *Die Pflanzenwelt Spaniens*, 1956; H. Lautensach, *Iberische Halbinsel*, 1964.

א. פ.

החי. הפאונה של ס' רב־גונית ובה מינים רבים. בדומה לישראל, המשמשת מעבר לאפריקה במזרח הימה"ת, ס' משמשת מעבר במערב הימה"ת (נדידת חסידות ועופות אחרים ממערב אירופה דרך גיברלטר).

ס' מחולקת לשני חלקים מבחינת הפאונה: 1) בצפון — בס' הלחה בין קטלוניה לגליסיה המזרחית — החי דומה לזה של יערות מרכז אירופה. כאן מצויים מאוכלי־החרקים: החדף האירופי (Sorex araneus), שני המינים של חדף־המים (Neomys) והחפרפרת (Talpa); מהעטלפים — הרמשן (Nyctalus), עטלף־חרומף (Barbastella); מהמכרסמים — רוב הנמנמניים ונברן אדמדם (Clethrionomys); מהטורפים הדב החום, החרמין (Mustela erminea), החמוס הגמד (Mustela nivalis) והנמרון (Felis lynx); וממעלי הגרה — אייל הכרמל, היחמור (Dama dama), האייל האציל (Cervus elaphus) וצפיר האלפים (Rupicapra rupicapra). לגבי רובם ס' היא גבולם הדרומי. והוא הדין ביחס לעופות: הקולימבוס (Colymbus), חרטומן היערות, הרגלי, שכוי הענק (Tetrad urogallus) ועקב החורף. — כל אלה יציבים, וס' גבולם הדרומי.

2) בס' השחונה, בדרום ובמזרח, הפאונה היא של ערבה ונמנים עמה בע"ח אפריקניים רבים: קיפוד אלג'ירי (Erinaceus algirus), פרספים, כנפון, מינים שתפוצתם באזורים חמים. לעומת הסמוריים הצפונים נמצאים כאן הגחן והנמיה ממשפחת הגחניים, שס' היא משכנם היחיד באירופה, וכן מקאק גיברלטר (Macaca sylvana), הקוף היחיד באירופה. בעופות בולט הדבר עוד יותר. ס' היא קו הגבול הצפוני לטורניכס (Turnix sylvatica; עוף אפריקני), לפורפוריה, לכרון, לקטה חדת־זנב ולקטה הגדולה, שתיהן אפריקניות. ס' מהווה את גבולם הצפוני של כל העופות אוכלי הנבלות המצויים באירופה: הנשר, העזניה השחורה, הפרס והרחם וכן העיט הנצי המצוי והשלך. הדאה (Elanus caeruleus), שתפוצתה בצפון־אפריקה, חדרה גם היא לס'. רבים גם העופות החורפים בה, כגון חופמים, חופיות, ביצניות, עגורנים, ינשופי השדות, עיטי החורף ועוד. בשל הפירנאים המהווים מחסום לחצי־האי — קיימים בס' גם מינים אנדמיים: דסמן הפירנאים (Galemys pyrenaicus), נברן איברי (Pitymys duodecimcostatus) ועוד. ס' עשירה בזוחלים יותר מכל ארצות אירופה, וביניהם מינים אפריקניים רבים: זיקית, טבען (Blanus cinereus), לטאה ספירית (Lacerta lepida), הגדולה בלטאות אירופה, נחושית, לטאת־החולות (Psammodromus algirus), שנונית (Acanthodactylus erythrurus) ועוד. מבין הנחשים: תלום־קשקשים, שלון, כרכן (Elaphe). קיימים גם מינים אנדמיים כמו הלטאה Algyroides marchi. מבין חדו־חיים כדאי לציין את הטריטון הספרדי (Pleurodeles waltl), הנפוץ רק בס' ובמרוקו. מגדלים אותו בכל העולם וגם בא"י כחיית־נוי וניסוי. הפאונה של פורטוגל דומה לזו שבס'.

מ. דו.

אוכלוסיה ודמוגרפיה. במפקד המהימן הראשון (1768/9) שנערך בס' ובאייה נמנו 9,309,804 נפש. במפקד שנערך ב 1900 נמנו 18,618,086 נפש. עד 1930 גדלה האוכלוסיה בכ 25%, ובשיעור דומה (כ 10%) בעשור 1930/40 למרות האבידות במלחמת האזרחים (ר' להלן, היסטוריה, עמ' 378). בשנות ה 40 ירד שיעור הגידול ל 8%, וב 1950 נמנו 27,976,755 תוש'. גידול של 10% חל

בשנות ה 50, וב 1960 נמנו 30,903,137 נפש. הגידול המחיר בשנות ה 60 אוזן ע״י הגירה גדולת־ממדים מס׳ לארצות מתועשות של השוק המשותף. ב 1960 שהו 400,000 ספרדים בקביעות בצרפת, בלגיה, גרמניה ואמריקה־הדרומית. רוב היוצאים לחו״ל הם כוח עבודה: גברים בני 15—44 שנה החוזרים לס׳ לאחר תקופות־עבודתם. שיעור החוזרים ב 1970 היה 13,160 ומספר היוצאים הסתכם באותה שנה ב 114,430 נפש. ב 1971 היו בס׳ 34,320,000 תוש׳.

ב 1900 היה שיעור הילודה 34.8 ל 1,000 והתמותה 28.9. שיעורים גבוהים אלו ירדו בהדרגה וב 1960 עמדו על 21.8 ילודים ל 1,000 ו 8.8 נפטרים. מגמת הירידה נמשכה, וב 1970 היו 19.8 ילודים ל 1,000 ו 8.6 נפטרים. אנדלוסיה ואֶסטרמדורה מאופיינות בשיעורי־ילודה גבוהים מהממוצע הארצי ואילו שיעורי־התמותה נמוכים ממנו. לעומת זאת בקסטיליה הישנה, אראגון וקטלוניה — שיעורי התמותה גבוהים מהממוצע הארצי ושיעורי הילודה נמוכים ממנו.

למרות שיעורי־ילודה גבוהים יחסית באזורים הכפריים הפנימיים מתמעטת אוכלוסייתם משום שילוב גורמי התמותה והעיור. תוחלת־החיים שהיתה 34 שנה בממוצע ב 1900 עלתה ב 1969 ל 69. ב 1900 היו רק 5.3% מכלל האוכלוסין מעל לגיל 65 וב 1960 עלה חלקם ל 8.1%.

ע י ו ר. ב 1900 ישבו בערים בנות 150,000 תוש׳ ומעלה רק 9% מכלל האוכלוסין וב 1960 26.2%, אך 43% גרו באותה שנה ביישובים המסווגים כעירוניים. צמיחת הערים — בירות המחוזות הקטנים יותר — על־חשבון ירידת מספר אוכלוסי היישובים האחרים היא הביטוי העיקרי של תהליך העיור. אך בהשוואה ליתר מדינות אירופה, קטנה יחסית האוכלוסיה העירונית בס׳.

הערים הגדולות נמצאות כולן, פרט למדריד, באזורי־השוליים והחופים. ריכוז זה משקף את תפרושת האוכלוסין הבלתי־אחידה. צפיפות האוכלוסין הממוצעת ב 1970 היתה 60.4 נפש לקמ״ר, אולם צפיפותם באזורים נרחבים בפנים המֶסֶטה קטנה מ 20 נפש. הערים הגדולות הן: הבירה מדריד — 3,121,000 תוש׳ (1970); ברצלונה — 1,742,000; ולנסיה — 648,000; סוויליה — 546,000; סרגוסה — 469,000; בילבאו — 406,000; מלגה — 361,000. אוכלוסיית 28 ערים נוספות עולה על 100,000. והשו׳ להלן, היסטוריה, עמ׳ 363, 373.

א ת נ ו ל ו ג י ה. אוכלוסיית ס׳ מגוונת. מבחינה אתנולוגית ה־ספרדים הם טיפוס ים־תיכוני (ע״ע אירופה, עמ׳ 119) ממקור איברי (ע״ע איברים). כללית הם נחלקים ל 5 קבוצות אֶתניות, שייחודן התרבותי ניכר עד היום. הקבוצה הגדולה ביותר הם ה ק ס ט י ל י א־נ י ם. תרבותם היא הנפוצה ביותר בס׳, ובתולדות הארץ נודעת לה חשיבות רבה. לשונם (ע״ע ספרדית, לשון וספרות) היא השפה הרשמית במדינה. בני א נ ד ל ו ס י ה (ע״ע) דומים במוצאם לקס־טיליאנים ודוברים אף הם ספרדית; אולם הם קלטו השפעות מוּריות, הניכרות, בין היתר, בצבע עורם הכהה יותר שעינו כעין הזית. בתחומי אנדלוסיה חיים צ ו ע נ י ם (ע״ע) יושבי־מערות. הצוענים שונים מיתר בני ס׳. מקורם בהודו הצפונית, ומשערים שבנדודיהם במאה ה 15 הגיעו לס׳ והתיישבו בה. הם גרים במחוז גרנדה, במור־דות סאקרוֹ מונטה, שבו נוצרה אמנות הפלאמנקוֹ (השו׳ להלן, מו־סיקה), ובגואדיש (Guadix). בקרב בני ג ל י ס י ה (ע״ע) מורגשת ביותר השפעה קלטית (ע״ע אירופה, עמ׳ 140). ניבם דומה לפורטו־גלית. טקסיהם הדתיים בוללים שרידים של פולחן־האבות, ואת מילוא הירח חוגגים בזמר ובמחול. התא המשפחתי מרוכז סביב יחידת הקרקע. היחידות מפוצלות מאוד כתוצאה מחוקי הירושה המקומיים. ה ק ט ל וֹ נ י ם תושבי המזרח מדברים בעיקר קאטאלנית, הדומה לפרוֹבנסאלית הרווחת בצרפת הדרומית.

ה ב ס ק י ם (ע״ע) נבדלים מכל שאר הקבוצות האֶתניות, ומו־צאם ומקור תרבותם לוטים בערפל. הם הקדומים שבתושבי חצי־האי ושפתם — אֶוּסקרה (ע״ע בסקית, לשון) עתיקה מאוד; ⅔ מהבסקים באירו־פה (המונים כמיל־יון נפש) חיים בס׳, בעיקר באי־זור הסמוך למפרץ ביסקיה (ע״ע). ב־משך מאות שנים היו מהגרים ממו־לדתם וע״כ נשאר מספרם יציב. —

ספרד: ממראות „השבוע הקדוש" בסוויליה
(משרד התיירות של ספרד)

הנצרות הקתולית היא ד ת המדינה. נמנים עמה רוב התושבים, פרט ל־מיעוט קטן של פרוטסטנטים — (26,000) ומיעוט זעיר של יהודים. השפעת הקתוליות עמוקה ביותר בכל תחומי החיים. כל החגיגות והטקסים הם בעלי גוון דתי. נישואים אזרחיים מותרים רק למעט הלא־קתולים.

W. B. Fisher – H. Bowen-Jones, *S.: An Introductory Geography*, 1966; H. Myhill, *The Spanish Pyrenees*, 1966; V. Valenti, *La Peninsule Iberique*, 1968; J. Gottman, *A Geography of Europe*, 1969[4].

די. פ.

ח י נ ו ך. כתוצאת נצחונו של פראנקו (ר׳ להלן, עמ׳ 378) מטפח החינוך בס׳ נאמנות למשטר ולמנהיגיו, וזאת באווירה קתולית מוב־הקת ובעזרת כמרים־מורים מרובים. ההשקעה בחינוך הגיעה ב 1964 רק לכדי 2.8% מן ההכנסה הלאומית. רמת החינוך נמוכה והקפו מצומצם יחסית. למרות התרחבותו של ביה״ס היסודי משנות ה 50, למדו בו ב 1963 רק 67% מגילאי חינוך חובה, וב 1960 עמדה האנאל־פביתיות (ע״ע) על 14.24% מכלל האוכלוסיה מעל גיל 10. עבודת החינוך וההוראה מתנהלת ברוח סמכותנית ובדרכים שאפיינו את החינוך השמרני „הישן". לימוד בנים ובנות יחד מצוי רק בכפרים קטנים, שאין בהם די ילדים למוסדות נפרדים. — השפעתו של ביה״ס הספרדי ניכרת עד היום ברבות ממדינות אמריקה הלאטינית.

קיים חינוך חובה חינם עד גיל 12. לאחר ביה״ס הקדם־יסודי (עד גיל 6) וביה״ס היסודי השש־שנתי יש 2 מסלולי לימודים מקבי־לים זה לזה: בי״ס משלים, שהוא כעין מוסד קדם־מקצועי לכלל הילדים עד גיל 15, ובי״ס תיכון שש־שנתי לנבחרים. בשנות הלימוד האחרונות הוא מסתעף לכמה מגמות: מכינה לאוניברסיטה (יש בה שנת לימוד נוספת), בת״ס מקצועיים ומוסדות להכשרת מורים. ב 1967/68 היו בס׳ 118,786 בת״ס יסודיים ולמדו בהם 4,179,000 תלמידים. באותה שנה היו בה 3,748 בת״ס תיכונים שבהם למדו 1,089,100 תלמידים. ב 96 המרכזים לחינוך גבוה למדו 150,000 תלמידים, וב 18 האוניברסיטות (החשובות שבהן במדריד, ברצלונה, גרנדה, סוויליה, ולנסיה, וליאדוליד, סלמנקה וסרגוסה) למדו ב־1971/72 177,723 תלמידים. קיימים גם 2 בת״ס טכניים וחקלאיים גבוהים. גם באוניברסיטות מופעלת זכות הכנסיה הקתולית לפקח על החינוך בצורת הוראת דת כמקצוע חובה בכל הפקולטות וכחובה להיבחן בקטכיזם הקתולי.

מ ו ס ד ו ת מ ח ק ר. המועצה למחקר מדעי (Consejo Superior de Investigaciones Cientificas [C.S.I.C.]) מְכוונת, מְתאמת ומפ־קחת על כל העבודה המדעית הנעשית באוניברסיטות ובמוסדות המחקר השונים. מועצה זאת מורכבת מ 8 מחלקות (patronatos)

הכוללות את ענפי המדע השונים והשוקדות על קשרי־מדע עם חו״ל. המחלקות החשובות: המחלקה למדעי הרוח, לכלכלה ולמדעי החברה והמשפט (Patronato "Marcelino Menéndez Pelayo") הכוללת אף את המכון העוסק בחקר היהודים, בעיקר יהדות ספרד, וכן בחקר המזה״ת (Instituto de Estudios Hebraicos, Sefardies y de Oriente Próximo "Benito Arias Montano"); בטאונו הוא כתה״ע Sefarad; המחלקה למדעי החקלאות והטבע (Patronato "Alonso de Herrera"); המחלקה למדעי הטבע המדויקים (Patronato "Alfonso El Sabio"); המחלקה למדעים טכניים (Patronato "Juan de la Cierva"); המחלקה לגאוגרפיה, פולקלור, היסטוריה וכו׳ של ס׳ (Patronato "Jose María Quadrado"). בס׳ יש מספר מצפי כוכבים.

ב 1967 היו בס׳ כ 18,800 מדענים, מתוכם עסקו כ 2% במחקר מדעני וכ 3,450 היו טכנאים. כ 70% מתקציבי המחקר ממומנים ע״י הממשלה, ובמוסדותיה מבוצע עיקר המחקר.

ח. א.-מ.

כוחות מזוינים. מצבה הגאוגרפי של ס׳ מקנה לה חשיבות אסטרטגית בולטת, כעין מוצב קדמי דרומי־מערבי של יבשת־אירופה וכשליטה על נתיבי־הים למערב־אירופה ולימה״ת. הכוחות המזוינים של ס׳ חזקים יחסית, ולה גם תעשיה צבאית, המייצרת אניות, מטוסים ונשק קל ובינוני. עם זאת תלויה המדינה במידה רבה באה״ב במה שנוגע להגנתה. מאז 1953 קיים הסכם צבאי בין ס׳ לאה״ב, שחודש לאחרונה ב 1970 למשך 5 שנים, ולפיו מספקת אה״ב ציוד ומלוות תמורת הרשות לקיים בס׳ בסיסים.

הכוחות המזוינים של ס׳ מנו ב 1972 כ 301,000 איש, וביניהם כ 40,000 קצינים וכ 500 גנרלים. בצד שירות בהתנדבות קיים שירות־חובה ל 16—24 חדשים. תקציב הבטחון מסתכם ב 879 מיל׳ דולר (1972) שהם 1.8% מן התל״ג. „המשמר האזרחי״ מהווה כוח חצי־צבאי ובו כ 65,000 איש.

כוחות־היבשה כוללים כ 220,000 איש, המאורגנים ב 9 פיקודים טריטוריאליים. קיימות בצבא־היבשה: דיוויזית־שריון אחת, 2 דיוויזיות חי״ר ו 2 דיוויזיות הרריות, וכן 16 חטיבות עצמאיות: 12 חטיבות חי״ר; חטיבת־פרשים משוריינת; חטיבה מוטסת וחטיבת־צנחנים; יש לס׳ גם „לגיון־זרים״. הציוד הכבד (טנקים, תותחים מתנייעים, נגמ״שים ותותחים) — רובו מתוצרת אה״ב. יש גם גדוד טילי־נ״מ „הוק״.

כוחות־האוויר כוללים כ 200 מטוסים מבצעיים, המופעלים ע״י 33,500 איש. בין המטוסים 36 מדגם „פאנטום״, 30 „מיראז׳ III״ ו 125 מפציצי־קרב. רוב המטוסים, מדגם אמריקני ומדגם מקומי מיושן, מורכבים בס׳. יש לס׳ גם כ 160 מטוסי תובלה וקשר וכן מסוקים.

כוחות־הים כוללים 47,500 איש. האניות בחלקן מיושנות; ביניהן: נושאת־מסוקים, סיירת ישנה מאוד, 21 פריגאטות, צוללות ומגוון של אניות־משמר קלות, שולות־מוקשים ונחתות. קיימת יחידת מסוקים נ״צ. מעבר־לים משרתים 44,000 איש: 6,000 באיים הבאלאריים; 9,000 במליליה; 10,000 בסחרה הספרדית; 8,000 בסאוטה ו 8,000 באיים הקנריים.

בס׳ משרתים כ 10,000 חיילים אמריקנים, רובם במסגרת חיל־האוויר ה 16 של אה״ב. לרשותם שדות־תעופה בסאראגוֹסה (בצפון), בטוריח׳וֹן (ליד מדריד) ובמורון (ליד סוויליה). כל אלה קשורים בצינור־נפט עם נמל רוטה (ליד קאדיס), שהוא בסיס לצוללות־טילים אטומיות של אה״ב.

פ. פ.

חוקה ומשטר. ס׳ היא להלכה מלוכה. למעשה היא מדינה אוטוריטרית בשלטון רודן, פ. פראנקו, שהוא „מנהיג״ (קאודיליו) ס׳, ראש המדינה, מפקד עליון של הכוחות המזוינים וראש „התנועה הלאומית״ (הפַלַנְחֶה, שהיא המפלגה החוקית היחידה. היא גם השולטת למעשה בסינדיקטים של עובדים ומעבידים — ההתארגנות החוקית היחידה של הפועלים). עד יוני 1973 היה פראנקו גם רה״מ. וראה להלן, היסטוריה, עמ׳ 378.

ב 1966 אישר „הקוֹרטס״ (פרלמנט) פה אחד את „החוק האורגני״, שאיחד חוקים חוקתיים קודמים, והכניס בהם ליברליזציה מסוימת. משאל עם אישר את החוקה החדשה ברוב של 96%. חוקה זו הפרידה בין תפקיד ראש המדינה לתפקיד רה״מ.

ראש המדינה (jefe del Estado) הוא פראנקו, וישמש בתפקיד זה כל ימי חייו. הוא אחראי „בפני אלהים והאומה״, והוא ממנה את רה״מ, את נשיא הקורטס ואת „נושאי המשרות הרמות האחרים״; הוא גם בוחר ביורשו, שיהיה המלך או עוצר. מלך ייבחר מקרב בני משפחת המלוכה בס׳, שיהיה „ספרדי, קתולי ונאמן לעקרונות התנועה הלאומית״. — לתפקיד זה בחר פראנקו את דון חואן קרלוס, נכדו של המלך האחרון אלפונסו XIII (ראה להלן, היסטוריה, עמ׳ 371), אך החוקה מאפשרת לראש־המדינה לחזור בו מבחירתו, גם אם זו אושרה בקורטס.

מוסדות השלטון בס׳ מתאפיינים בכך שע״פ החוקה הם בוחרים למעשה זה את זה. בעלי תפקידים רמים הם, אוטומטית, חברים במוסדות אלה.

הקורטס, שהוא למעשה גוף מייעץ, מורכב מ 470 בעלי־תפקידים (שרים, שופטים, נציגי הסינדיקטים, הערים ורשויות מקומיות, אוניברסיטאות, לשכות מסחר ועוד), ומ 100 נבחרים, 2 מכל מחוז; זכות בחירה שמורה לראשי משפחות בלבד, גברים או נשים.

בראש הרשות המבצעת עומד ראש־המדינה. הוא ממנה את רה״מ מבין 3 מועמדים שמציעה „מועצת הממלכה״, וכהונתו היא ל 5 שנים — אך ראש המדינה רשאי להדיחו לפני תום כהונתו.

ב„מועצת הממלכה״ 16 חברים. נשיאה הוא נשיא הקורטס, וחבריה האחרים הם איש הכנסיה הבכיר ביותר בקורטס, מפקדי הצבא, הצי, חיל־האוויר ואלוף מהמטכ״ל, נשיא ביהמ״ש העליון, ועוד 10 חברי קורטס מקרב נציגי הסינדיקטים, השלטון המקומי, „המשפחות״ (כל׳, הנבחרים בידי ראשי־משפחה), הרקטורים של האוניברסיטאות והסינדיקטים של עובדים ומעבידים. על מועצה זו לסייע לראש המדינה בתחומי פעולתו הלבדיים.

הקתוליות היא דת המדינה, אך החוקה מכירה בחופש הדת. חירות זו מוגשמת, במידה רבה, גם למעשה. החוקה מבטיחה מידה ניכרת של חופש ביטוי ומניעת מאסר שרירותי, אך חירויות אלו אינן מוגשמות למעשה.

המשפט הספרדי מקורו במשפט הרומי. במהלך התפתחותו קלט לתוכו יסודות שונים מהמשפט הגרמני והכנסייתי. ניכרת בו גם השפעתו של קודכס נפוליון (ע״ע, עמ׳ 257). המשפט האזרחי בספרד קובץ בשנת 1889. המשפט הפלילי קובץ לראשונה בשנת 1822. בתיקונים לחוק הפלילי משנת 1948 נכללו ענשים על פגיעה בדת הקתולית.

מערכת בתי המשפט. בית המשפט העליון (Tribunal Supremo) מקום מושבו במדריד; נשיאו ממונה ע״י הממשלה וביהמ״ש פועל ב 6 הרכבים הדנים בתחומים שונים, ובכל הרכב שופטים אחרים. הוא דן בערעורים על החלטותיהם של בתהמ״ש האזוריים העליונים (Audiencias Territoriales) העוסקים בעניינים אזרחיים ופליליים, ומושבם בבירותיהם של 15 המחוזות המינהליים של המדינה. כן קיימים כ 50 בתמ״ש מחוזיים (Audiencias Provinciales) העוסקים בעיקר בעניינים פליליים, ומאז 1968 — אף בעניינים אזרחיים.

כמו־כן קיימים בתמ״ש בערכאה ראשונה שתפקידם לשמוע משפטים אזרחיים חשובים ולהכין אישומים במשפטים פליליים

(Juzgados de Prima Instancia e Instrucción). עניינים אזרחיים פעוטים מובאים בפני בתמ"ש מוניציפליים (Juzgados Municipales).
מ.

ספרד: חקלאות וצומח

כ ל כ ל ת ה של ס' מאופיינת בתשתית כלכלית שעדיין לא נתייצבה; במערכת כספים ובנקאות שמרנית; בחוסר איזון בהתפתחות האזורים השונים; בקשיחות רבה ביחסי־עבודה ובמחסור בהון להשקעות. ההכנסה הלאומית לנפש (1972) כ 1,400 דולר — מן הנמוכות באירופה.

לפיגורה של כלכלת ס' מרכיבים פסיכולוגיים, שמקורם בדעיכתה המהירה של אימפריה כלכלית גדולה — והיסטוריים, בני־ימינו, הנובעים מבידודה וניתוקה הכלכלי של ס' מאירופה — החל בשנות ה 30 של המאה הזאת. בתחילת שנות ה 60 התעוררו חוגים כלכליים שלחצו לחיסול הפער בין כלכלת ס' לבין ההתעצמות הכלכלית של אירופה המערבית. אז הוחל במודרניזציה בחקלאות ובתעשיה ובנסיונות לקיים קשרים הדוקים עם השוק המשותף.

כ ו ח ־ ה ע ב ו ד ה בס' מנה (1971) כ 13 מיליון עובדים (כ38% מסה"כ האוכלוסיה); מהם מועסקים בחקלאות כ28% (לעומת 36% ב 1964), בתעשיה ובמכרות 27% (25% ב 1964), במסחר ובשירותים 44% (37% ב 1964). שיעור האבטלה נמוך (1.5%); ספרדים רבים עובדים בחו"ל (בעיקר באירופה המערבית) ומעבירים לס' כ 800 מיליון דולר בשנה (1972). תהליכי המודרניזציה והתיעוש גורמים להגדלת שיעור המועסקים בתעשיה, במסחר ובשירותים ומצמצמים את שיעור המועסקים בחקלאות.

ה ח ק ל א ו ת בס' תורמת לתוצר הגלמי כ 13% (24% בתחילת שנות ה 60). בגלל תלות יתרה של החקלאות באקלים והתארגנות איטית למיכון ולמודרניזציה מתפתח המגזר באיטיות. היצוא החקלאי גדל בקצב איטי יותר מיצואם של שאר ענפי המשק, וחלקו בערך היצוא יורד בהתמדה (כ 36% ב 1972, לעומת למעלה מ 50% עד 1966). מעבדים כ 75% מכלל הקרקעות; כ ⅔ מהאדמות המעובדות הן בבעלותם של האיכרים המעבדים אותן, יתרתן מעובדת ע"י אריסים. במטעים (cortijos) באיזור אנדלוסיה עובדים חקלאים שכירים חסרי־קרקע. המשקים החקלאיים מגוונים מבחינת דרגת המיכון: מקצתם משתמשים בציוד חדיש, ומקצתם מעבדים את הקרקע בעבודת שרירים ובע"ח. — הגידול העיקרי של ס' הוא חיטה (על כ 3.7 מיליון הקטר), בעיקר באזורי אראגון, קסטיליה העתיקה, אנדלוסיה ואסטרמדורה. תירס (590,000 הקטר) מגדלים באזורי ואלנסיה, אנדלוסיה וסוויליה. זיתים (2.1 מיליון הקטר) מגדלים בעיקר באזורים הדרומיים של הרי קנטבריה. תפוקת הזיתים של ס' היא כ 28% מהתפוקה בעולם (מקום שני בעולם בהפקתם; מקום ראשון בייצור שמן־זית). כרמים מכסים כ 1.6 מיליון הקטר בעיקר בדרום־ס'. הדרים מגדלים במערב חצי־האי ובדרומו. ירקות (בצל, עגבניות וכו') מגדלים בעיקר באזורי ואלנסיה ומורסיה (Murcia).

עצי־השעם הנטועים מספקים כשליש מתפוקת השעם בעולם (כ־70,000 טון בשנה), וס' היא השניה בין יצואני השעם. עם הגידולים החקלאיים נמנים גם כותנה, סלק־סוכר ועץ־הערמון. כבשים ועזים מגדלים באזורי אנדלוסיה וקסטיליה החדשה. משק־החלב מבוסס בעיקר על חלב־עזים. לאורך החוף הצפוני נידוגות כמויות גדולות של סרדינים, טונה ובקלה. ס' מייצרת שימורי־דגים (בעיקר סרדינים ובקלה) בכ 700 מפעלים קטנים ומיושנים, בעלי כושר־ייצור של 400 מיליון קופסות בשנה.

כ 22% משטחה של ס' מכוסים יערות, ואעפ"כ מייבאת ס' עצים. נסיונות לייעור מחודש נתקלו בקשיים במיוחד באזורי המרעה החפשי של הצאן.

תפוקת מוצרי החקלאות ומשק בעה"ח בספרד

המוצר	היחידה	1961/65 (ממוצע שנתי)	1970
חיטה	אלפי טונות	4,365	3,985
שעורה	" "	1,959	3,129
תירס	" "	1,101	1,859
תפוחי־אדמה	" "	4,496	4,390
עגבניות	" "	1,300	1,398
בצל	" "	854	964
פרי־הדר	" "	1,894	2,278
ענבים	" "	4,233	3,946
זיתים	" "	1,774	1,765
דגה	" "	1,215	1,497
חזירים	" ראשים	5,659	6,915
כבשים	" "	20,729	18,729
עזים	" "	2,714	2,570
בקר	" "	3,670	4,288

ה ת ע ש י ה תורמת לתוצר המקומי הגלמי כ 27%. מאז תחילת שנות ה 60 גדל הייצור התעשייתי ב 11% בממוצע בשנה. ההתקדמות המהירה ביותר היתה בענפי המתכת, ציוד לתחבורה (מכוניות וספינות), כימיקלים, הלבשה והנעלה. עד 1953 היתה התפתחות המגזר אטית ובאותה שנה הושגה רק רמת הייצור של 1937, אע"פ שס' לא השתתפה במלה"ע II. בשנות ה 60 וה 70 הושם דגש בפיתוח התעשיה, ובתחילת שנות ה 70 הושקעו בה כ 31% מכלל ההשקעות במשק. כ7% מכלל ההשקעות באותן שנים באו מחו"ל וכוונו בעיקר לענף הכימיקלים. בשנות ה 50 הוחל בייצור תחליפי־יבוא והצלחת היצוא הביאה לעידוד התעשיה באמצעות השקעות והטבות וגם ע"י מיזוג מפעלים קטנים ומיושנים, עד כדי אכיפת המיזוג בכוח־החוק. מדיניות זו זכתה להצלחה בענפי ייצור הפחם, הברזל, הפלדה והמספנות (מקום רביעי בעולם בייצור, ב 1971 היו לס' הזמנות ל 365 ספינות בנפח של 5.25 מיליון טון). אולם בהעדר תשתית תעשייתית מודרנית ומחמת ליקויים במערכת האשראי הציבורי לפיתוח (ב 1971 בוצעו רק 45% מההשקעות המתוכננות), אין קצב ההתפתחות של

ת פ ו ק ת ע נ פ י ־ ה ת ע ש י ה ו ה מ כ ר ו ת ב ס פ ר ד

המוצר	היחידה	1962/66 (ממוצע שנתי)	1970
פחם	אלפי טונות	15,389	13,582
עפרות־ברזל	" "	(*)6,036	6,995
גפרית	" "	1,050	1,242
כספית	" "	2,290	1,570
מלט	" "	8,688	16,536
ברזל גלמי	" "	2,150	4,165
פלדה גלמית	" "	3,060	7,394
מלח	" "	1,775	2,080
סוכר	" "	530	887
יין	" הקטוליטר	26,291	25,006
בירה	" "	6,602	12,307
חשמל	מליון קו"ש	(*)22,905	55,901
צמיגים	אלפים	2,730	8,880
מכוניות	"	(*)120	543
כלי־שיט	אלפי טונות נפח	(*)125	926

(*) 1962

התעשיה משביע־רצון. חשיבות ניכרת לענף־הבניה, המעסיק כ 12% מהמועסקים במשק ותורם 8% לתל"ג.

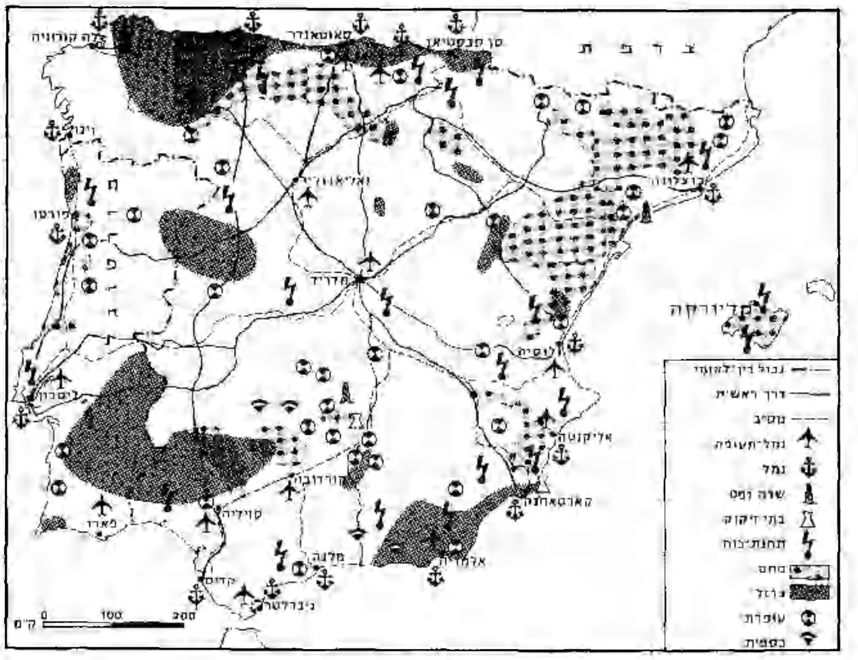
מאז 1941 פועל „המכון הלאומי לתעשיה", שהוא המכשיר העיקרי לפיתוח התעשיה. ב 1970 היו בבעלותו 74 מפעלי־תעשיה, שתרמו כ 7% לייצור התעשייתי. לאחרונה נתונה פעילות המכון לביקורת קשה, בעיקר — בטענה שהוא נעדר גמישות במדיניות־ההשקעה.

מ ח צ ב י ה העיקריים של ס' הם פחם (שחשיבותו לצרכי ייצור־אנרגיה יורדת בהתמדה) ועפרות־ברזל. רזרבות עפרות־הברזל של ס' נאמדות בכ 750 מיליון טון. תכניות פיתוח המחצבים מתייחסות בעיקר למכרות־הברזל, ומטרתן — הגדלת כושר־הייצור לכ 10 מיליון טון בשנה. מחצית מעפרות־הברזל הן בעלת תכולת־ברזל נמוכה הטעונה ריכוז. מרבצים גדולים יחסית של נחושת, עפרות ברזל ובדיל נתגלו (בסוף שנות ה 60 ובתחילת שנות ה 70) ע"י חברות מקומיות וזרות. ב 1972 הוחל בניצול שדה־נפט שנתגלה בחוף טאראגונה והוקמו בתי־זיקוק חדשים. עתודות הנפט המוכרות של ס' (1970) נאמדות ב 14 מיליון טון. ס' (יחד עם איטליה) היא מפיקת הכספית העיקרית בעולם, והמכרה של אַלמדן הוא מכרה־הכספית הגדול בעולם. אשלגן מופק באגנים שמדרום לפירנאים. והשו' לעיל, גאולוגיה.

א נ ר ג י י ת ־ ח ש מ ל מיוצרת בס' ממקורות תרמיים (50% מהתפוקה) והידרו־חשמליים (50%) (והשו' לעיל, עמ' 325). ההשקעות מופנות לאחרונה להקמת תחנות־הכוח תרמיות (מזוט). שיווק החשמל נעשה בעיקר ע"י חברות פרטיות וחברות שבבעלות „מכון התעשיה". תכניות הפיתוח בעשור הנוכחי (1971—1980) מכוונות להנהגת ריכוזיות וייעול בענף, תוך ניצול הרשת הקיימת, והפעלת תעריפים כלכליים רווחיים. בס' תחנות־כוח גרעיניות מועטות, שחשיבותן זעומה.

ד ר כ י ־ ה ת ח ב ו ר ה בס' הן מן המיושנות באירופה. בס' כ־139,000 ק"מ דרכים; 26% מהם מכוסי אַספַלט (מהם כ 150 ק"מ כבישים מהירים) עליהם נעות כ 2 מיליון מכוניות נוסעים וכ־700,000 מכוניות מסחריות. כ 17,000 ק"מ מס"ב (על כ 3,900 ק"מ מהן רכבות מונעות בחשמל), מרביתן בבעלותה של רשות־הרכבות הלאומית ואינן רווחיות. עיקר הובלת המשאות נעשה במשאיות בחברות רבות (כ 270,000) ובלתי־יעילות ואורך חיי הרכב קצר ביותר. — לס' צי מסחרי בנפח של כ 4 מיליון טון (1971; 2 מיליון טון ב 1963), שגדל במהירות רבה. כשליש מתנועת המטענים הפנימית מבוצעת ע"י צי החופים. הנמלים העיקריים: ברצלונה, בילבאו, ולנסיה, סוויליה, סַנטַנדֶר, קדיס ואַלחֶ'סיראס; דרכם עוברים כ 60% מהמטענים, והם מנוהלים ע"י רשות אוטונומית. בס' כ 350 חברות־ספנות, אולם רק ל 15% מהן אניות בנפח כולל שעולה על 5,000 טון. התחבורה האווירית התרחבה במהירות בשנות ה 60. בנמלי־האוויר עברו (1969) כ 17.5 מיליון נוסעים. בס' 32 שדות־תעופה בי"ל; העיקריים — במדריד, ברצלונה, סוויליה, פלמה־דה־מיורקה, לאס פאלמס, מלגה, ולנסיה וטֶנֶריפֶה. לס' חברת־תעופה בי"ל („איבריה").

ה ת י י ר ו ת לס' (בעיקר מאירופה המערבית) התרחבה במהירות (7.5 מיליון תיירים ב 1961, 25 מיליון — ב 1973), והכניסה כ 1.5 מיליארד דולר במט"ח (כשליש מההכנסות במט"ח בחשבון הסחורות והשירותים). השקעות גדולות מופנות לפיתוח אתרי־

ספרד: מחצבים, תחנות־כוח ותחבורה

תיירות, מלונות ואתרי־קמפינג. מפורסם חוף־הרחצה קוסטה ברווה (Costa Brava) בצפון־מזרח ס', באיזור מפרץ־רוסאס (Rosas).

למגזר הציבורי תפקיד מרכזי, אך לא מכריע. ריכוז הסמכויות הפיננסיות והפיסקליות בתוך הסקטור חורג בעצמתו, וחשיבותו ניכרת בעיקר בתחום ההשקעות (דרך החברות שבבעלותו ובשליטתו) ובאשראי (לחברות פרטיות).

ס ח ר ־ ה ח ו ץ של ס' מאופיין בגרעון מתמיד וניכר בחשבון הסחורות, שכוסה בחלקו ע"י ההכנסות מהתיירות ומהעברות של עובדים ספרדים בחו"ל. יצוא הסחורות גדל (מ 1964) בשיעור שנתי ממוצע של 18% (23% ב 1971/2), כשגדל בו חלק מוצרי־ההשקעה ומוצרים מוגמרים בני־קיימא. מוצרי־היצוא העיקריים: מכונות (20% מערך היצוא), פירות (בעיקר הדרים; 11%), ירקות (7%), שמנים צמחיים (6%), כימיקלים (5%) וספינות (5%). ביצוא הפירות ס' מתחרה בישראל, והסכמיה עם השוק המשותף מעניקים לה יתרון מה בתחום זה. התפתחות מהירה ביותר חלה ביצוא שירותים (לרבות תיירות) וביבוא הון לזמן ארוך. רכישות נדל"נ ע"י זרים (400 מיליון דולר ב 1972), בעיקר ע"י השקעה בתיירות, הביאו לגידול ניכר, מן המהירים בעולם, ברזרוות מטה"ח של ס', שהגיעו לכדי 5.3 מיליארד דולר (סוף 1972), בעוד שחובה החיצוני של ס' הסתכם (בסוף 1971) בכ 1.6 מיליארד דולר. — יבוא המוצרים גדל (מ 1961) בשיעור שנתי ממוצע של 20% והוא כולל בעיקר: מזון, מוצרי בע"ח, מספוא, גרעיני־שמן, מכונות, מכוניות, כימיקלים ותרופות. קשרי־הסחר העיקריים של ס' בתחום היצוא (1970): השוק המשותף (36% מערך היצוא), אה"ב (14%), הממלכה המאוחדת (9%); בתחום היבוא: השוק המשותף (33%), אה"ב (19%), הממלכה המאוחדת (7%). היצוא לפורטוגל מסתכם בכ 0.5%; לפיכך נראה, שבחצי־האי האיברי אין כל מגמה לאיחוד כלכלי.

מאזן־התשלומים של ספרד (במיליוני דולרים)

	1938	1958	1965	1970
יבוא	152	872	3,004	4,715
יצוא	98	486	967	2,387
גרעון	54	386	2,037	2,328

ס' ו ה ש ו ק ה מ ש ו ת ף. ב 1962 ביקשה ס' הסכם־התקשרות עם השוק המשותף במעמד של חברה נלווית. הסכם־סחר, שנכנס לתוקפו,

אחרי מו"מ ממושך, בסוף 1970, העניק לס' (ולשוק) מעמד מועדף, בעיקר במוצרי-תעשיה. ההסכם קובע צמצום פרוגרסיווי של מגבלות הסחר בין שני הצדדים עד לחיסולן המוחלט ב 1977. הוסכם שית־קיימו דיונים על התקשרות הדוקה יותר לשוק. בתחילת 1972 נפתח מו"מ חדש, אשר יסוכם כשתיקבע במוסדות השוק המדיניות הכוללת לגבי מדינות אגן הים התיכון.

„הבנק של ס'" (Banco de España) משמש מאז 1874 כבנק מרכזי. בס' בנקים מסחריים בבעלות ציבורית ובנקים פרטיים מקו־מיים וזרים.

ה מ ט ב ע: פֶּסֶטָה, המחולקת ל 100 סנטימוֹס. מסוף 1971 הנהיגה ס' שער-חליפין נייד לדולר (בגבולות 4.5%), ובפברואר 1973 היה שער-הקניה לדולר 56.7 פסטות, ושער-המכירה — 59.3 פסטות.

IBRD, *The Economic Development of S.*, 1963; OECD, *S., Economic Survey*, 1972.

ד. גנ.

ל ש ו ן ו ס פ ר ו ת, ע"ע ספרדית, לשון וספרות.

א מ נ ו ת. מעמדה הגאוגרפי ומורשתה ההיסטורית של ס' הקנו לה מסורת אמנותית מיוחדת במינה. ס', המערבית בארצות-אירופה, היא גם מדינה ים-תיכונית מובהקת. גלי-הפלישות של בני-המזרח, ובייחוד הפלישות המוסלמיות (ר' להלן, היסטוריה, עמ' 349) הטביעו חותמם על תולדות אמנותה. במקביל להם חדרו לחצי-האי האיברי תרבויות מערביות שדחקו, ולבסוף ניצחו, את התרבות הערבית, אך יָרשו הרבה ממסרתה האמנותית. עשרה וגאון אמניה הביאו לעולם, אחר גיבושה של ממלכת ס' הנוצרית והפיכתה למעצמה גדולה, יצירות-מופת בתחומים ובסיגנונות שונים המתחרים במיטב היצירות של שאר עמי אירופה המערבית; אעפ"כ נשארה ס' לרוב בשולי ההתפתחויות האמנותיות של אירופה.

אוצר ציורי-המערות ה פ ר ה י ס ט ו ר י י ם היפים ביותר באירו־פה מצוי במערת אַלְטַמירה שבצפונה של ס' (ע"ע פרהיסטוריה, אמנות). בשלהי התקופה הפרהיסטורית, בראשית האלף ה 1 לפסה"נ, היו בס' תרבויות אֶתניות שונות — קֶלְטִיוֹת ואִיבֶּרִיוֹת — שהותירו אוצרות תכשיטי זהב מעודנים. מהפֵּניקים והיוונים שרדו יצירות-אמנות בעיקר באזורי החוף המזרחי והדרומי. יצירת-המופת של התרבות האיברית (ע"ע איבריה) הוא פסל „הגברת מֶאֶלְצֶ'ה" (המאה ה 4[?] לפסה"נ, פראדו, מדריד; תמ': כר' ב', עמ' 614).

בתקופת ה ש ל ט ו ן ה ר ו מ י נבנו בס' כמה יצירות ארדיכליות מעולות, כגון הגשר על נהר טאחו בַּאלקנטרה (106 לסה"נ); האמפי־תאטרון בּמֶרידה (הושלם 18 לפסה"נ); אמת-המים של סגוֹביה (ע"ע). פסיפסים, סרקוֹפגים ופסלים, בעיקר דיוקנים, שיובאו בחלקם מרומא, משלימים את תמונת הפעילות הרומית בשדה האמנות. כ"כ נשתמרו מספר יצירות-פיסול בנוסח הרומי המאוחר מתקופת הנצרות הקדומה.

פלישות ה ו ו י ז י ג ו ת י ם במאה ה 5 הביאו עמן אמנות חדשה ששימשה שלב מוקדם בעליית האמנות הנוצרית בצפון-ס'. הארדי־כלות הכנסייתית הוויזיגוֹתית, שפרחה בס' במאה ה 7, היתה מקבילה לשלב המרוֹבינגי בהתפתחות הבניה הכנסייתית בצרפת. היא לוותה, כבלוֹמבארדיה, עיטורים „ברבריים" אפייניים. — אמנות-הצורפות היתה מפותחת אף היא אצל הוויזיגוֹתים. עבודות-הצורפות, רובן מן המאה ה 7, כללו כדים קטנים, מחתות, קערות-מנחה, מעניינים במיוחד הכתרים והצלבים שנמצאו בְּגוּרַסַר, על-יד טולדו, ובטוֹרֶדוֹנ־ח'ימֶנוֹ, על-יד חַ'אֶן (כיום במוזיאוני מדריד, פאריס, ברצלונה, קוֹרדוֹבה).

הפלישה ה מ ו ס ל מ י ת ב 711 היתה מאורע מכריע בתולדות אמנות ס'. ההשפעה המוסלמית ניכרת בתרבות ובאמנות הספרדית כמעט עד סוף המאה ה 17, ואפשר אף מאוחר יותר. יצירות-האמנות שנוצרו בתקופת שלטון המוסלמים בס' מהוות את אחד הפרקים המפוארים שבאמנות האסלאם. סיגנון העיטור האסלאמי (ע"ע אסלא־מית, אמנות; ארדיכלות באסלאם; מסגד) הגיע בס' לשיאו ביצירות הארדיכלות — במסגדים ובארמונות. תבליטי הסטוקו העדי־נים, השימוש המגוון בקשתות ובצלעות, בתבליטים סבוכים ועדינים ובזיגוג צבעוני, שימשו מקורות השראה לארדיכלות הנוצרית מאות שנים אחר הדיפת המוסלמים. — המרכז החשוב הראשון של ארדי־כלות מוסלמית בס' היתה קורדוֹבה (ע"ע). המסגד הגדול (780—787) מדהים בחללו האוורירי, בעשרות קשתותיו ועמודיו ובכיפותיו בעלות דגמי הצלעות דמויי-הכוכב. המִחראב המפואר (נבנה 965—968 בקי־רוב) מעוטר תבליטי-סטוקוֹ בקיר-הכניסה ובו מבוא של „קשת־פרסה" (כנראה, מורשת הוויזיגוֹתים, שקיבלוה מהרומאים). יסודות אלה הפכו נכס צאן-ברזל של הארדיכלות האסלאמית. — הצריח (Giralda) של המסגד בסוויליה (ע"ע; היום הקתדרלה) הוא דוגמה לסיגנונה הארכיטקטוני החמור של כת מֻוַחדון (ע"ע). — גרנדה (ע"ע) שימשה, מאמצע המאה ה 13 ועד שלהי המאה ה 15, מפלט לאמנים שברחו מפני הכובש הנוצרי. שליטי גרנדה הצטיינו בבניית ארמונות וחווילות בעלי סיגנון עדין ושברירי במיוחד; המפורסם והמפואר שבארמונותיה הוא האלהמברה (ע"ע).

נוצרים, שכונו „מ ס ת ע ר ב י ם" (ע"ע), פעלו בהשראת הסיגנון הערבי ובחסות השלטון המוסלמי, במסגרת יצירות-אמנות נוצריות: כנסיות, ציורי כנסיות וכי"י מעוטרים. מסוף המאה ה 8 עד שלהי המאה ה 10 היו מרכזיו החשובים של סיגנון-כלאיים זה בצפונה של ס' ובמרכזה; אחרי-כן חלו קשרי-גומלין בינו ובין הסיגנון הרומאני. „קשת פרסת-הסוס" והנטיה למבנה חיצוני פשוט, מעוטר תבליטים שטוחים ועדינים, הם קווים אפייניים לסיגנון המוסתערבי בארדי־כלות. מרכז חשוב של האמנות המוסתערבית היתה מלכות לֶאוֹן (כנסיית סאן מיגֶל דֶה לה אֶסקאלאדה, ליד לאון, המאה ה 10). בכה"י המעוטרים בסיגנון המוסתערבי הגיעה לשיאה אמנות האילוּמינציה (ע"ע, וע"ע מיניאטורה) הספרדית (והשו' להלן, מוסיקה, עמ' 344).

ההשפעה הערבית הוסיפה להיות חזקה גם אחר כיבושה ההדרגתי של הארץ בידי ה נ ו צ ר י ם. הסיגנון העיטורי, ה מ ו ד ֶ ח ' א ר (mudéjar), ששאב את השראתו ממסורת העיטור המוסלמי, התבטא בעיקר בארדיכלות, והחזיק מעמד בס', על תופעותיו השונות, עד המאה ה 16; השפעתו השתלבה בסיגנונות הנוצריים ששלטו בזה אחר זה בס'. יצירה אָפיינית, בה שולטים המוֹטיווים המוסלמיים, היא הקאפֶּלה המלכותית שנבנתה במאה ה 13 במסגד קוֹרדוֹבה. מרכזי מודח'אר אחרים היו סאמוֹרה, סַלַמַנקה וטולדו. שני בתחכ"נ של יהודי טולדו, שנבנו במאות ה 13—ה 14 ושהפכו לכנסיות (Santa María la Blanca וכן El Tránsito; תמ' ר' להלן, עמ' 388), הם נציגים מובהקים של סיגנון זה, יחד עם ביהכ"נ בקורדוֹבה (השו' תמ', עמ' 385). לשיא פריחתו הגיע ה־מודח'אר בַּארא־גוניה, בשילוב עיטורי קראמיקה מזוגגת צבעונית (אזולחוֹס [ע"ע]), כדוגמת המגדל של כנסיית אל סאלוואדור בטרו־אל (בראשית ה־מאה ה 13).

ספרד: שער כנסיית סן ברטולומה בלוגרוניו (מאות 13—14).

במלכות אסטו־ריה הנוצרית ש־בצפון-ס' התפת־חה במאה ה 9

ארדיכלות בעלת אופי עצמאי. אחד המבנים המוקדמים והידועים, שאין לו אח במקוריות ובמצב ההישמרות בין מבני אותה התקופה בצרפת ובגרמניה, הוא ארמון נאראנקו, על־יד אווידו (כנסיית הארמון מ848).

ספרד: הולדת ישו. פרט מחזית המזבח בכנסיית בטסה, המאה ה13.
(ברשות המוזיאון לאמנות עתיקה, ברצלונה)

התפשטותו של הסיגנון הרומאני בס' ציינה את הצטרפותה של ארץ זו למכלול הארדיכלות הנוצרית האירופית. גורם חשוב בהפצת סיגנון זה בצפון היוו מסדרי־הנזירים ובעיקר המסדר הבנדיקטיני, שמרכזו החזק בקליני השפיע על סיגנון מנזרי־המסדר שרבים מהם נבנו לאורך נתיבי עולי־הרגל לסנטיגו (ע"ע, ור' להלן, עמ' 345) דה קומפוסטלה. רק מאוחר יותר, בעקבות השחרור מן השלטון המוסלמי, התפשט הסיגנון הרומאני גם למרכז. יצירות־המופת הארכיטקטוניות בסיגנון זה שאליהן נלווה, בעיקר במאה ה12, עיטור פיסולי מעולה, הן: כנסיית סאן איסידורו („פנתיאון המלכים", 1054—1067), בלאון; הקתדרלה (המאות ה11—12) בסאנטיגו דה קומפוסטלה, שפסלים רבים מקשטים את שעריה הבנויים בסיגנון הרומאני המאוחר; כנסיית ויסנטה הקדוש באווילה (1109[?] ואילך); הקתדרלה הישנה בסלמנקה (1152 — ראשית המאה ה13); חצר המנזר סנטו דומינגו דה סילוס, ליד בורגוס, שנבנתה במאות ה11—12 בסיגנון הרומאני וקושטה בפסלים באותו סיגנון; כנסיית סן ברטולומה בלוגרוניו (ר' תמ' בעמ' קודם). — יצירות־פיסול אפייניות לסיגנון זה הן דמויות הצלוב המגולפות בעץ. — הציור הרומאני הספרדי הוא מהשגיה הגדולים של אמנותה. מרכז חשוב של ציורי־קיר וחזיתות־מזבחות היתה קטלוניה. חלק ניכר מן היצירות הוסר מעל־גבי הקירות והמזבחות ומוצג במוזיאוני ברצלונה וויק (Vich). ב„פנתיאון המלכים" בלאון (כנסיית סאן איסידורו) נשתמר מחזור ציורי־פרסקו רומאני, שהוא אחד היפים ביותר באיזור (1164—1188).

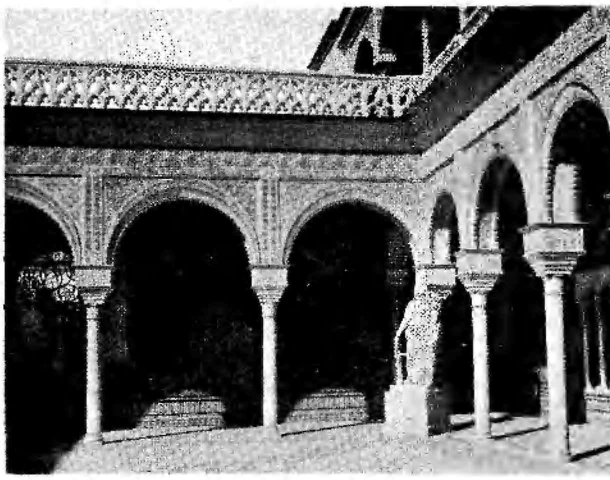
הארדיכלות הגותית (ע"ע גותיקה) בס' מהווה אחת התרומות החשובות לבניה הכנסייתית ביה"ב. ראשיתה בשלהי המאה ה12 ובעיקר — במאה ה13, והיא לא חדלה להשפיע, בייחוד בתכנית הקרקע ובקמרונות, עד המאה 16, ולעתים אף מאוחר יותר. הידוק הקשרים עם צרפת במאה ה13 סייע ליבוא אמנים וארדיכלים מארץ זו והשפיע על אפיו של הסיגנון הגותי בס'. גם ארדיכלים מגרמניה ואמנים מארצות־השפלה תרמו להתפתחותו של סיגנון זה. מבין הקתדרלות הגותיות הגדולות: קתדרלת בורגוס (1222 ואילך); טולדו (1226 ואילך); לאון (המאה ה13); ברצלונה (1248 ואילך). „שער הסארמנטאל" בקתדרלה של בורגוס ו„שער הבתולה הלבנה" בקתדרלה של לאון הן דוגמות אפייניות לרמתו ולשפעו של העיטור הפיסולי בקתדרלות הגותיות בס' (וע"ע בורגוס; לאון, ושם תמ').
תחום אפייני של הפיסול הגותי המאוחר בס' הן מצבות־הקבורה. הראליזם המעודן של הסיגנון הפראנקו־פלמי במאה ה15 סייע להתפתחותה של מסורת פיסולית זו (מצבת־הקבורה של מארטין ואסקס דה ארקה, בקתדרלת סיגואנסה [Sigüenza], 1486 ואילך). — חיל דה סילואה (Siloe), ממוצא פלמי, היה אחד היוצרים המרכזיים בפיסול הספרדי ברבע האחרון של המאה ה15. הוא פיסל בבהט מצבות־קבורה מפוארות ועשירות־פרטים וכ"כ השתתף ב„רטאבלוס", עיטורי כותל־המזבח, שהצטיינו בשפע דחוס של פריטים פיסוליים ושהיו אפייניים לאמנות הכנסייתית הספרדית במאות ה15 וה16. ה„רטאבלוס" בקתדרלת טולדו (1498—1504) הם מן העשירים והמורכבים מתקופה זו. הנטיה לכיסוי משטחים גדולים בשפע של עיטורים, הגם שסיגנונם היה גותי, היה המשך השפעתו של המודח'אר. השפעת מסורת זו ניכרת גם בסיגנון הארכיטקטוני של „תקופת המלכה איסבל" בקסטיליה — עיבוד מעודן של הסיגנון הגותי המאוחר (כנסיית מנזר סאן פאבלו בוואליאדוליד, 1485—1499). — הארדיכלות הצבאית של המאה ה15 הגיעה לשיאה בטירות, כגון זו שבקוקה, במחוז סגוביה (תמ': כר' ג', 153/4).

הציור הספרדי במאה ה13, שממנו נשתמרו בעיקר אילומינאציות בכ"י, טבוע בחותם השפעת הסיגנון הגותי הצרפתי. ניכרת בו הנטייה לסיגנון קווי־עיטורי, רדוד מן הצרפתי, ולסולם־צבעים בהיר ועדין. דוגמה אפיינית ומפורסמת הם „המזמורים לבתולה מרים" של אלפונסו X (ר' עמ' 344/5, ושם תמ'; ר' עוד עמ' 354), שהגיעו אלינו במספר עתקים. ציורי־המזבח של התקופה, שדוגמות מעולות מהם מצויות במוזיאון ויק, פיתחו את מסורת הציור הקטלני בצפון, והן מהוות, בהתפתחות הציור הספרדי, שלב מקביל לזה של הסיגנון האיטלקי באותה תקופה, אם כי נוקשה ושמרני ממנו. יותר מבמיניאטורות ניכרת כאן עדיין גם השפעת מסורת הציור הביזאנטי, כשהיא מעורבת בסיגנון הרומאני.

הציור במאות ה14 וה15 המשיך לספוג השפעות מהסיגנון הגותי הצרפתי, בעיקר באמצעות איורי־כה"י הצרפתיים, ומן הציור האיטלקי. בראשית המאה ה15 נתחזקו ההשפעות האיטלקיות ע"י בואם של אמנים מאיטליה. ההשפעות הפלמיות נתמזגו במסורת הסיגנון הגותי החצרני „הבין־לאומי" של ראשית המאה ה15, שמייצגו בס' היה לואיס בוראסה (Borrassá; 1360—1426). נציג מובהק של ההשפעה האיטלקית במאה ה15 היה ברנרדו מארטורל (1415[?]—1452). השפעת הציור הפלמי בן המאה ה15 הגיעה לשיאה ב„מזבח

ספרד: פנים הקתדרלה של בורגוס. נבנתה 1222 ואילך
(משרד־התיירות של ספרד)

ספרד: חצר פנימית של בית פילטוס, סוויליה, המאה ה 16

היועצים" בברצלונה (1445), מעשה־ידי לואיס דאלמאו, שמקור השראתו היה המזבח הגנטי של האחים ון איק (ע"ע). יצירת המופת של התקופה היא „מזבח גאורגיוס הקדוש" של חימה אוגט (Huguete; 1414—1492) שבמוזיאון ברצלונה. אולם מרבית יצירות הציור הספרדי של המאה ה 15 נופלות ברמתן מבנות דורן בפלאנדריה ובאיטליה. נציג מאוחר של הסיגנון ההיספאני־פלאמי הוא פרננדו גליגו (Gallego; 1460[?]—1506[?]), שפעל בעיקר בסלמנקה. נציג חשוב של הסיגנון הפלמי בס' ברבע האחרון של המאה ה 15 היה פדרו ברוגטה (ע"ע).

בראשית המאה ה 16 התחילו חודרים לתוך הסיגנון הגותי יסודות צורניים של הרנסאנס הקלאסי מאיטליה. תופעה מיוחדת לעיטור הארכיטקטוני של תקופת־מעבר זו, המשלבת את מסורת „הלוהב" (flamboyant) הגותי המאוחר בנטיה המסרתית לרקמה עיטורית דחוסה, שהיא מורשת המודח'אר, היה הסיגנון ה„פלא־טרסקי" (plateresque; מ platero, צורף); כינוי זה מרמז לעיטור העדין והסבוך המכסה את כתלי הבניינים וחזיתותיהם (בית־החולים סאנטה קרוס בטולדו שתוכנן ב 1504 ע"י אנריקה דה אגאס). עיטור זה שמר על אפיו המיוחד גם כאשר הושתת על טהרת המוטיווים של האורנאמנטיקה של הרנסאנס, כגון ה„גרוטסקות" למיניהן. אך כבר בכמה ארמונות שנבנו בשלהי המאה ה 15 ניכרת השפעת הרנסאנס האיטלקי. כנסיות גדולות, שנבנו בראשית המאה ה 16 בסיגנון הגותי המאוחר, המהול לעתים במוטיווים פלאטרסקיים וגם במוטיווים של הרנסאנס, הן הקתדרלה החדשה של סלמנקה (1513 ואילך) והקתדרלה של סגוביה (1525). תערובת מעניינת של סיג־נונות מתגלה ב„בית־פילאטוס" בסוויליה, שבו עמודים קלאסיים נושאים קשתות מאוריות (ר' תמ').

עם היותה למעצמה אירופית ועם הידוק קשריה הבין־לאומיים, הוגברה זרימת האמנים האיטלקים לס', וניתנה עדיפות לסיגנון הרנסאנס הקלאסי בארדיכלות ובפיסול המונומנטלי (וע"ע אלהמברה). הארדיכלות הקלאסית בס' חגגה את נצחונה במפעל הבניה העצום של „המנזר המלכותי" ע"ש לאורנציוס הקדוש באס־קוריל (ע"ע).

במחצית הראשונה של המאה ה 16 פעלו בס' כמה מטובי פסליה, בעיצוב ספסלי־המקהל עשירי־התבליטים של הכנסיות: בקתדרלה בברצלונה (1518), מעשה־ידי בארטולומה אורדוניס (Ordoñez); בקתדרלה של טולדו (1539—1545), מעשה־ידי אלונסו ברוגטה (ע"ע) ופליפה ביגארני (Bigarny); במצבות־קבורה מפוסלות, כגון זו של חואנה המטורפת ופליפה בקאפלה המלכותית בגרנדה (1519 לערך), מאת בארטולומה אורדוניס. השפעת הראליזם המעודן של פלאנדריה וצרפת הוסיפה להיות גורם מכריע בכל היצירות האלה, תוך עירוב מוטיווים השואבים את השראתם מן הרנסאנס האיטלקי, אם כי לעתים קרובות גברה בהן הנטיה המסרתית לעיטור בנוסח הפלאטרסקי. מסורת זו הגיעה לשיאה בעיטורים הפיסוליים עמוסי־הפרטים, כדוגמת מחיצת־המקהל בקתדרלה של לאון (1543—1603).

אל זרם ההשפעה האיטלקית בפיסול הצטרפו אמנים איטלקים, שהתיישבו בס' או עבדו עבור חצר־המלכות. השפעת הרנסאנס המאוחר ניכרת גם ביצירתו של חואן דה חוני (יליד צרפת, פעל בס' 1533—1577) שפסליו הפוליכרומיים (בעץ) בישרו את הראליזם המלודרמתי האפייני לפיסול הדתי הספרדי במאה ה 17 (ר' תמ').

בציור של המאה ה 16 נאבקו שרידי השפעות הסיגנון הפלמי בהשפעה האיטלקית הגוברת. קארל V ופליפה II היו מעריצים גדולים של טיציאן ושל אמנים איטלקים אחרים שהובאו מאיטליה לקישוט האסקוריל; באופן זה גברה השפעת המניריזם (ע"ע) הפלורנטיני והרומאי, שנציגה המובהק בס' היה פדרו דה קאמפאניה (1503—1580). מזיגה מוזרה של שתי ההשפעות נראית ביצירתו המקורית של לואיס מוראלס, „האלוהי" (מת 1586), מייצגו של המאנייריזם הספרדי כשהוא מהול במיסטיציזם דתי אכספרסיווי המבשר את זה של אל גרקו (ע"ע). יצירתו של אל גרקו, החותם את התקופה, מהווה את הביטוי הנאמן ביותר של המיסטיקה הדתית הספרדית, כ"כ צעד חשוב לקראת סיגנון הברוק (ע"ע).

המאה ה 17 היתה תור־הזהב של הציור הספרדי. פראנסיסקו ריבאלטה (1565—1628) הושפע מסיגנונו של קרוג'ו (ע"ע), והשפיע, מצדו, עם קרוג'ו, על יצירתו של ריברה (ע"ע), מייצגו המובהק של הסיגנון האור־צל הדרמתי. מעל לכל ציירי הדור מיתמרת דמותו של ולסקס (ע"ע), אחד המושלמים שבאמני אירופה, אמן הנימה האנושית, הממשח העדין והרך, הצורה, הצבע והאור. סיגנונו המאו־פק והאכסטאטי כאחד של סורברן (ע"ע), וכן סיגנונו הסנטימנטלי של מוריליו (ע"ע), החותם את תור־הזהב של ציור־הבארוק הספרדי, מהווים ניגוד מוחלט לאמנותו של ולאסקס. — הפיסול הכנסייתי הפוליכרומי היה תופעה טיפוסית לבארוק הספרדי. מפסליה הבולטים של התקופה: פדרו דה מנה (1628—1688), מנואל פרירה (Pereira; מת 1683), חואן מרטינס מונטניס (ע"ע).

לארדיכלות־הבארוק בס' היה אופי מיוחד: בעוד שהחלל הפנימי של הכנסיות מן המאות ה 17—18 היה מפותח לעתים לא פחות מזה שבכנסיות איטליה וצרפת, נטו הארדיכלים לפשט את המבנה החיצוני עד כדי „קופסה" שטוחת־קירות (כנראה, מורשת הארדי־כלות האסלאמית). לעומת זאת, חזרה וגברה הנטיה להעמיס על חזיתות־הכנסיות, ואף בפנים שלהן, שפע של עיטורים שלא היו

חואן דה חוני: הקבורה (The Entombment), קטע (1541—1544)
(ברשות מוזיאון פרובינסיאל, ולירוליד, ספרד)

א. גאודי אי קורנט: פרט מהכנסיה ע"ש „המשפחה הקדושה" בברצלונה. הוחל בבנייתו ב 1882 (משרד התיירות בספרד)

אלא גלגוליהם הבארוקיים של עיטורי המודח'אר והפלאטרסק ופסלי ה„רטאבלוס" של המאות הקודמות. במחצית הראשונה של המאה ה 17 הטביעו יורשיו של חואן דה הררה (ע"ע) את חותם סיגנונם, האיטלקי־קלאסי במקורו, על הארדיכלות בס'. הקפלה ע"ש איזידורוס הקדוש בכנסיית אַנדרֶס הקדוש במדריד (הושלמה 1669; הארדיכל: פֶּדרו דה לה טורה [Torre]) היא דוגמה אפיינית לניגוד שבין העיצוב הפשוט והחמור של החוץ והפאר של תבליטי־הפנים. נציגים אפייניים של תקופת־השיא בארדיכלות־הבארוק הספרדי הם בני משפחת צ'וריגֶרה (Churriguera): סיגנונם המיוחד, ה„צ'וריגֶרֶסקי", מצטיין בפיתוח קיצוני של היסודות העיטוריים בבניין. מרשימה בתיאטרליות ובשפע האפקטים קפֶלת ה transparente בקתדרלה של טולדו (1721—1732; בוצעה בידי נארסיסו טומֶה).

יבוא מחודש של ארדיכלים איטלקים לחצר־המלכות הביא עמו גל של קלאסיציזם שקול ומאוזן שהתבטא בארדיכלות הארמו־נות המלכותיים. פיליפו יוברה (ע"ע) הועסק בתכנונו המוקדם של ארמון־המלכות במדריד (1735), ג'ובני בטיסטה סקטי (Sacchetti; 1700—1764) האיטלקי ביצע את תכנונו הסופי של הארמון (1738 ואילך). נציגו של הקלאסיציזם הספרדי היה ונטורה רודריגס (Rodríguez; 1717—1785). שירת־הברבור של הקלאסיציזם הספרדי בארדיכלות־הארמון הוא מוזיאון הפראדו, בתכנונו של חואן דה וילאנואֶוה (1785—1787). — העיטורים שעיטרו את תקרות אולמי הארמונות המפוארים אפיינו את אמנות־הציור של תקופה זו. ציירי־הם באו לעתים קרובות מחוץ לס' — מצרפת, מאיטליה וגם מבוהמיה (ג'. ב. טיפולו [ע"ע], א. ר. מנגס [ע"ע], לואי־מישֶל ואן לו [Loo; 1707—1771]). עם שקיעתה של תקופה זו נזדקרה דמותו הבודדת של גאון — פרנסיסקו גויה (ע"ע); סיגנונו עז־ההבעה היה ניגוד גמור לכל מורשת הרוקוקו והקלאסיציזם של המאה ה 18 ופתח, זמן רב לפני אמני צרפת, את העידן המודרני בציור (ור' תמ' להלן, היסטוריה, עמ' 368, ותמונת צבע, שם).

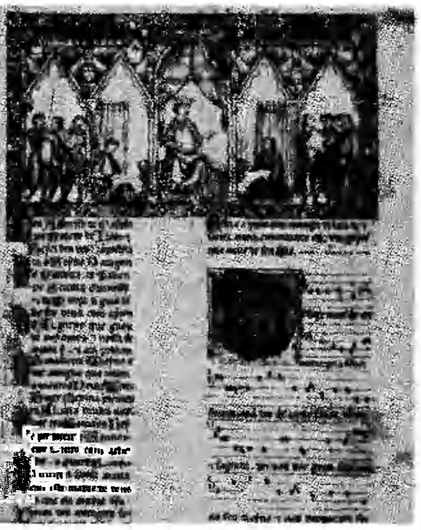
תרומתה החשובה היחידה של ס' לארדיכלות של המאה ה 19 היתה יצירתו הפנטסטית של אנטוניו גאודי אי קורנט (Gaudi y Cornet; 1852—1926); בניניו מהווים את הנוסחה המרשימה ביותר של „האמנות החדשה" (Art nouveau [ר' תמ' לעיל, וגם כרך ט', עמ' 918]). רק בראשית המאה ה 20 קם לס' שוב אמן גדול, והפעם מתחום הציור, הוא פבלו פיקסו (ע"ע); אולם השפעתו בס' היתה אפסית. הוא הדין לגבי חואַן גריס, חואן מירו וסלוודור דלי (ע' ערכיהם). הידוק הקשרים המחודש עם מדינות המערב משנות ה 50 ואילך מעודד פעילות אמנותית, בעיקר בשטח הציור והפיסול. בתחום הארדיכלות נשארה ס' במעמד נחות יחסית.

M. Gomez-Moreno, *Iglesias mozarabes*, I–II, 1919; id., *El arte romanico espanol*, 1934; G. G. King, *Pre-Romanesque Charches of S.*, 1924; id., *Mudejar*, 1927; G. Weise, *Spanische Plastik aus sieben Jahrhunderten*, I–IV, 1925–39; id., *Studien zur spanischen Architektur der Spätgotik*. 1933; id., *Die spanischen Hallenkirchen der Spätgotik und der Renaissance*, 1953; id., *Die spanische Plastik der Renaissance und des Frühbarock*, 1956; A. K. Porter, *Spanish Romanesque Sculpture*, I–II, 1928; C. R. Post, *A History of Spanish Painting*, I–XII, 1930–1941; M. E. Gomez-Moreno, *Breve Historia de la escultura espanola*, 1935; E. Harris, *Spanish Painting*, 1938; W. Weisbach, *Spanish Baroque Art*, 1941; J. Gudiol y Ricart, *Spanish Painting*, 1941; O. Hagen, *Patterns and Principles of Spanish Art*, 1943[2] J. Camon Aznar, *La arquitectura plateresca*, I–II, 1945; *Ars Hispaniae: historia del arte hispánico*, 1946; F. Zamora Lucas – E. Ponce de Leon, *Bibliografia espanola de arquitectura (1526–1850)*, 1947; J. Lassaigne, *La Peinture espagnole*, I–II, 1952; J. M. de Azcarate (ed.), *Monumentos espanoles. Catalogo de los declarados historico-artísticos*, I–III, 1953/4[2]; G. Kubler – M. Soria, *Art and Architecture in S. and Portugal and their American Dominions, 1500 to 1800*, 1959 (הדפסה חדשה, 1969); J. M. Pita Andrade, *Treasures of S.*, 1967; P. de Palol – M. Hirmer, *Early Medieval Art in S.*, 1967.

א. רו.

מוסיקה. עדות ראשונה למוסיקה בס' מצויה בציורי־מערות של ריקודים, המשולבים בהפקת קולות ובליווי כליי. מן המאה ה 4 לסה"נ שרדו עדויותיהם של אורוזיוס (ע"ע), תלמידו של אוגוס־טינוס, של היארונימוס ושל הנזירה אֶתריה (Aetheria), שיומן מסעותיה במקומות הקדושים כולל פרטים רבים מסדרי הפולחן הנוצרי בס'. איזידור (ע"ע, ושם שֵם ספרו) מסוויליה תרם במאה ה 7 לעיצוב התאוריה המוסיקלית של תקופתו, בעיקר בכר' 3, 6 ו 7 של ספרו.

ביטוי מוסיקלי מובהק ראשון של ס' הנוצרית הוא השיר הפולחני הוויזיגותי (ר' להלן, עמ' 348). שלב חשוב בשירה הליטורגית המוקדמת בס' הוא הלחן המוסתערבי (ע"ע מסתערבים; והשו' לעיל, אמנות, עמ' 338). בתקופה זו התפתח כתב־נומות מיוחד לסיגנון האיברי־ערבי, המוכר ככתיבה מוסתערבית. כתב זה אינו נעזר בקווים ולפיכך הוא קשה מאוד לפענוח; עד עתה פוענחו רק 21 נעי־מות כתובות בכתב זה, ע"ס העתקים מאוחרים ומוגדרים יותר. הליטורגיה המוסתערבית פסקה (פרט למנזרים ספו־רים) בהדרגה במח־צית השניה של ה־מאה ה 11, כשהוח־לט ברומא לאחד את מזמורי־הכנסיה באירופה המערבית כולה, ופינתה את מקומה ללחן הגר־גוריאני, שמקורו ברומא.

ספרד: הדף הראשון מהאוסף Cantigas de Santa María. בחלקו העליון נראה אלפונסו X, המכתיב את השירים לשני לבלרים, משמאלו מכוונים הנגנים את כליהם ומימינו לומדים הזמרים את תפקידיהם. כ"י מן המאה ה 13 (ספריית האסקוריאל, מדריד)

בנפרד מן המו־סיקה הכנסייתית התפתחה ביה"ב גם המוסיקה הלא־לי־טורגית, בעיקר ב־

פרנסיסקו גויה: התקפת הממלוכים ([פרשים מצריים בצבא נפוליון], 2 במאי 1808), 1814 (מוזיאון הפראדו, מדריד)

(לערך: ספרד)

צורת השיר העממי, לפיוטים בעלי תוכן דתי, עממי (ואף מיסטי). מוכר ביותר הוא האוסף Cantigas de Santa María, שהלחין וליקט אלפונסו X (ע"ע) („המלומד"; ור' תמונה, והשו' לעיל, עמ' 340, ולהלן, עמ' 354), ובו 423 מנגינות לקול אחד.

שירת הטרובדורים (ע"ע, וע"ע מוסיקה, עמ' 542) ראשיתה בס', בשיריהם של ברנאר דה ונטאדור (ונטאדורן), מארקאברי ופיר וידאל. במאה ה12 התפתחה אסכולה לטיפוח השירה הרב-קולית במנזר של סנטיגו (ע"ע, ור' לעיל, עמ' 339) דה-קומפוסטלה, מקום מפגש לעולי-רגל מרחבי אירופה.

מן הרנסאנס המוקדם נשתמר אוסף-הלחנים Cancionero del Palacio, ובו כ460 יצירות רב-קוליות, פרי-עטם של מלחינים ספרדיים, ביניהם פרננדו דה לה טורה (F. de la Torre) וחואן אורדה (J. Urrede), בני-זמנם של דיפי (ע"ע), אוקגם (ע"ע, עמ' 109) ואוברכט (ע"ע). באותה תקופה החלה להתפתח צורת ה„וילאנסיקו" (villancico), שיר חילוני עממי, המקביל לפרוטולה האיטלקית (ע"ע איטליה, עמ' 791), אך בעל סיגנון עצמאי וברוח של נעימות ספרדיות עממיות. התאורטיקנים החשובים של ראשית המאה ה16 הם ראמוס דה-פַּרֵיאה (R. de Pareia), שעסק בין היתר בסיגנון הפוגאלי, וחואן דה-אספינוסה (J. de Espinosa), שהיה פעיל בטולדו ועסק בתורת השירה הגרגוריאנית. לעבודות עיוניות אלה ואחרות חלק חשוב בפריחת המוסיקה בס' במאה ה16, פריחה שהשלכותיה הגיעו עד לצרפת ולאיטליה. אחדים ממלחיני האסכולה הרומית של המאה ה16 היו ספרדים, או תלמידיהם יוצאי ארצות-השפלה. החשוב בין אלה הוא כריסטובל דה מוראלס (C. de Morales, 1500—1553), שיצירותיו למקהלה א־קפֶּלה מהוות את חוליית-הגישור בין ז'וסקן (ע"ע) דה פרה לפלסטרינה (ע"ע). במחצית השניה של המאה ה16 בולטים באסכולה זו טומאס לואיס דה ויקטוריה (T. L. de Victoria, 1540[?]—1611), שסיגנונו קרוב לזה של פלסטרינה, ופרנסיסקו גררו (F. Guerrero, 1527—1599), תלמידו של מוראלס, השומר יותר על המסורת הנהוגה בקתדרלות הספרדיות, בצרפו ליצירותיו כלים דוגמת קרנות, טרומבונים, בסונים, חלילים ואף חמת-חלילים.

הכתיבה התאורטית המסועפת בנושאים מוסיקאליים מקורה, במידה רבה, בקתדרות למוסיקה, שהיו באוניברסיטות רבות בס'. חשובים ספרו של דיֶגו אורטיס (D. Ortiz), Tratado de glosas (1553), שבו ניתנת תורת האלתור הסלסולי (ר' להלן) על מוטיווים נתונים; הספר Declaración de instrumentos musicales של חואן ברמודו (J. Bermudo), 1555, ובו תורת כלי-הנגינה; וספרו של האורח האיטלקי דומֶינקו פֶּיטרו צ'רוֹנה (D. P. Cerone), שי"ל בנאפולי (אז ספרדית) ב1613, El melopeo y Maestro, ופורטו בו אפני הנגינה.

במסורת הנגינה בעוגב ניתן להבחין בתקופה זו בשלושה שלבים: לראשון (1520—1580) אפייניים עיבודים לעוגב מיצירות קוליות א־קאפלה של ז'וסקן דה פרה ואחרים, בתוספת סלסולים (glosas) ועיטורים אחרים. מחשובי המלחינים בתקופה זו — חואן דה קבסון (J. de Cabezon), טומס דה סנטה מריה (T. de Santa María) ודיגו אורטיס (ר' לעיל); בשלב השני (1580—1640) פותחו צורות הפנטזיה, הטיֶנטו (tiento, עיבוד כליי של המוטֶטה) והווריאציה; המלחין החשוב בשלב השלישי (1640—1720) הוא חואן קאבאנילֵיס (Cabanilles, מת 1712) שהלחין, בין השאר, טוקאטות רבות. עם תלמידיו תם תור-הזהב של העוגב בס'.

בס' הדרומית התפתחה אמנות הנגינה בלאוטה מאז הכיבוש הערבי, ומאוחר יותר הוחלפה זו בגיטרה-ויואלה (vihuela) ובגיטרה (ע"ע). שבעה ספרי-טבולטורה, ששרדו מאמצע המאה ה16, מכילים כ700 חיבורים לגיטרה, מהם עיבודי מוטטות ומהם לחנים מקוריים. גדול המלחינים לגיטרה בתקופה זו הוא לואיס מילאן (L. Milán, 1500 [?] — 1561). בצד קובץ יצירותיו, El Maestro, חשוב גם הקובץ Delphin de Música מאת נארוואאס (L. Narvaéz).

במאה ה17 התפתחו בס' הכתיבה לצ'מבלו והאופרטה העממית, הסרסואלה (zarzuela), שנדחתה מאוחר יותר מפני האופרה האיטלקית. במאה ה18 שהו האיטלקים ד. סקרלטי (ע"ע) ופַרינֶלי (מגדולי הזמרים בדורו) זמן רב בס', בעוד מלחינים ספרדים רבים, ביניהם ויסנטה מרטין אי סולר (V. Martín y Soler, 1756—1806), שהו באיטליה. הרומנטיקה המוקדמת כמעט שאינה מיוצגת בס'. חואן אריאגה (J. Arriaga, 1806—1826) מת בפאריס בטרם מלאו לו 20, אך היצירות שהותיר מעידות על כשרון מוסיקלי רב. את מסורת הכתיבה לגיטרה מייצגים במאה ה19 פרננדו סור (F. Sor, נו' 1784) ופרנסיסקו טארֵגה (F. Tárrega, 1854—1909).

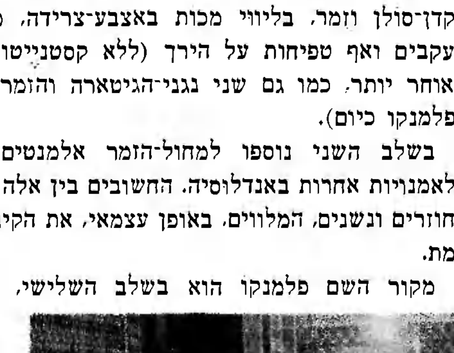
במחצית השניה של המאה ה19 חלה התעוררות מחודשת של המוסיקה בס', שמייצגיה החשובים הם אלבניס וגרנדוס (ע' ערכיהם). התעוררות הנמשכת במאה ה20, ביצירתיהם של מנואל דה-פַיָה (M. De Falla, 1876—1946), חואקין טורינה (J. Turina, 1882—1949) ואחרים, המשלבים יסודות עממיים בטכניקות-הלחנה מתקדמות. המקצבים והסולמות האפייניים למוסיקה הספרדית העממית חדרו אף לאלו מיצירותיהם שאינן בעלות גוון עממי מפורש. ארבעה ספרי המחולות הספרדיים וכן „נעימות הצוענים", שהלחין הכנר-הוירטואוז סרסטה (ע"ע), הם מן היצירות הפופולריות ביותר שנכתבו לכינור. גם מלחינים רבים שאינם ספרדים הושפעו מן המקצבים והלחנים הספרדיים ושילבו אותם ביצירותיהם (ביניהם רימסקי-קורסקוב, ביזה, שַבריה, דֶביסי ורוֶל). המלחין החשוב בדור הצעיר יותר הוא ארנסטו א. הלפטר (E. Halffter, נו' 1905).

מן המוסיקולוגים הספרדים חשובים פליפה פדרל (F. Pedrell, 1841—1922) שהוציא לאור את אוצרות המוסיקה העתיקה של ס' בשמונה כרכים, ואיחיניו אַנגלֶס (H. Anglés, 1888—1969), מגדולי המוסיקולוגים בדורו. גדול אָמני הגיטרה הספרדית בימינו הוא אנדרֵס סגוביה (A. Segovia, נו' 1893). מבין המוסיקאים-המבצעים ילידי ספרד מוכר ביותר פבלו קסלס (ע"ע).

המוסיקה העממית. מבין המחולות העממיים ואפני הזמר העממי הספרדיים מוכרים הסרדנה (Sardana; קטלוניה), הדנסה פרימה (La Danza Prima; אסטוריה), הבולרו, הסוויליאנה, הסֶגווידילה, ההוטה, הפַנדנגו, ומוכר מכולם, ואף אפייני מכולם, הפלמנקו (Flamenco; מקור השם אינו ברור) האנדלוסי, שמקורותיו שונים ומגוונים וראשיתו בשירים הרצ'יטאטיוויים המקוננים של „הזמר העמוק" (cante fondo), המוכרים עוד מיה"ב. בהתפתחות הפלמנקו ניתן להבחין בשלושה שלבים: בראשון ביצעו את השירים רקדן-סולן וזמר, בליווי מכות באצבע-צרידה, מחיאות-כף, הקשה בעקבים ואף טפיחות על הירך (ללא קסטנייטות ותופים, שנוספו מאוחר יותר, כמו גם שני נגני-הגיטארה והזמר הנוסף האפייניים לפלמנקו כיום).

בשלב השני נוספו למחול-הזמר אלמנטים ערביים-מאוריים, כלאמנויות אחרות באנדלוסיה. החשובים בין אלה הם מקצבי-הריקוד החוזרים ונשנים, המלווים, באופן עצמאי, את הקינה המזומרת-מדוקלמת.

מקור השם פלמנקו הוא בשלב השלישי, המתמקד בתקופה הרומאנטית, ובו אימצו הצוענים האנדלוסים את ה-מחול-הזמר והמי-רו את הפיוטים המקוריים בפיו-טים רגשיים וא-רוטיים, שינוי ה-מתבטא אף בתנו-עותיו הווירטואוז-

ספרד: ריקוד פלמנקו, מלווה בנגינה בגיטרה ובמחיאות-כפיים (משרד-התיירות של ספרד)

זיות של הרקדן, שמאז סוף המאה ה 19 נוהג לחולל על במה מוגבהת. לאחרונה רבו גם עיבודי הג'אז לנעימות הפלמנקו (והשו' לעיל, עמ' 329).

על שירי הזמר העמוק — ר' לעיל, עמ' 346, וע"ע גרסיאה לורקה.

המוסיקה באמריקה הדרומית. כיבוש ארצות אמריקה הדרומית מקביל לתור-הזהב של המוסיקה בס' — המוסיקה הכנסייתית הפוליפונית (cancionero; מוראלס ואחרים), הווילאנסיקו, הרומאנ־סה, הבלאדה (מילאן) והמוסיקה הכלייה (אורטיס, קבסון ואחרים).

נזירים פרנציסקניים הקימו בי"ס למוסיקה אירופית במכסיקו כבר ב 1524, ובו לימדו אינדיאנים תושבי-המקום להעתיק תווים ולשיר במקהלת-הכנסיה. פעלם הוא הבסיס לאספים החשובים של מיסות ומוטטות מאת מלחינים ספרדיים-מכסיקניים. ספר-התווים המודפס הראשון במכסיקו הוא מ 1556 (מכונת-הדפוס הובאה במיוחד מס'), ועד 1600 נדפסו 7 ספרים של מוסיקה כנסייתית. אספים רבים של כ"י מן המאה ה 17 טרם נחקרו.

בלימה, בירת פרו, הלחין חואן דיאס (J. Diez, 1650 בקירוב) מוסיקה לליווי מחזותיו של קלדרון, שהוצגו בתיאטרון המקומי.

השפעתה של ארץ-האם, ס', נמשכת במאות ה 18 (קומדיות) וה 19 (סרסואלות). רבים משירי-העם הספרדיים זכו להנצחה דווקא ביצירותיהם של מלחינים בני מכסיקו וארגנטינה.

במאה ה 19 הוחל בחקירה שיטתית של מסורות המוסיקה המקו־מיות, והמלחינים החלו משלבים אלמנטים מקומיים ביצירותיהם. סיגנונות ההלחנה רבים ומגוונים, בהתאם לאפיה של המוסיקה העמ־מית באזורים השונים, ולהרכב החברתי. אדולפו סלסר (ר' ביבל') כתב: „נראה שהטנגו של קדיס (ספרד), כשהוא מעורב בהשפעות אפריקניות וקובאניות, מונח ביסודה של כל המוסיקה הדרום-אמרי־קנית".

מן המלחינים הבולטים באמריקה הדרומית בדור האחרון: א. וילה־לובוס (ע"ע), ברזיל; חוליאן אגירה (J. Aguirre), מלחין וחוקר־פולקלור, אלברטו חינסטרה (A. Ginastera) וחואן קרלוס פס (J. C. Paz) — ארגנטינה; אנריקה סורו (E. Soro) ואומברטו איינדה (A. Allende) — צ'ילה; סילווסטרה רוואלטס (S. Revuel-tas) וקרלוס צ'וויס (C. Chávez) — מכסיקו.

N. Slonimsky, *Music of Latin America*, 1945; A. Salazar, *La Música en España*, 1953; M. Dolmetsch, *Dances of S. and Italy from 1400 to 1600*, 1954; J. Subira – A. E. Cherbulicz, *Musikgeschichte von Spanien, Portugal, Lateinamerika*, 1957; G. Chase, *The Musik of S.*, 1959²; R. M. Stevenson, *Spanish Music in the Age of Columbus*, 1960; id., *Spanish Cathedral Music in the Golden Age*, 1961.

א. ג.-ק.

היסטוריה. על הפרהיסטוריה של ס' — ע"ע איבריה.

על תולדות ס' עד לכיבושה בידי רומא — ע"ע איברים.

עם יציאת צבא קרת חדשת מס' (206 לפסה"נ) היה בידי רומא איזור החוף המזרחי והדרומי בלבד, עד לשפך הגואדיאנה. את החוף המזרחי, בימה"ת, ארגנו הרומאים בפרובינקיה „ס' הקרובה" (Hispania Citerior) סביב איזור התיישבותם של היוונים בצפון, ומרכזה טרקו (טרגונה); את החוף הדרומי ארגנו בפרובינקיה „ס' הרחוקה" (Hispania Ulterior), סביב תרשיש (Tartessos), ומר־כזיה קורדובה והיספליס (סוויליה).

כיבוש פנים הארץ ארך כ 70 שנה, והשתתפו בו טובי המצביאים ובהם קטו הזקן, טיבריוס גרקכוס וסקיפיו אמיליונוס (ע' ערכיהם). ב 139 נכנעו הלוזיטנים שישבו בפורטוגל של היום, אחרי שנרצח מנהיגם ויריאתוס. הקלטיברים שבצפון-מרכז ס' המשיכו במאבקם, אך ב 133 נפלה בירתם נומנטיה בידי סקיפיו אחרי מצור ממושך והתאבדות המונים בעקבותיו. במאה ה 1 לפסה"נ היתה ס' זירת קרבות במלחמות האזרחים ברומא. סרטוריוס (ע"ע) ניסה להפוך את ס' לבסיס נגד סולה ויורשיו, נהנה מתמיכתם של בני הארץ שהושפעו מתרבות רומא, והפיץ בס' תרבות יוונית-רומית. ב 72 לפסה"נ הובס בידי פומפיוס. במלחמת האזרחים בין פומפיוס לקיסר היתה ס' מעוז של תומכי פומפיוס, עד שקיסר גבר עליהם בקרב מונדה (45). אוגוסטוס השלים את כיבוש חצי-האי, עם הכנעת האס־טורים והקנטברים (26—19).

מ 133 לפסה"נ נוהלו שתי הפרובינקיות ע"פ חוקה מיוחדת. על החקלאים הוטל מס בשיעור $\frac{1}{5}$ מהיבול, והמדינה ניצלה את המכרות באמצעות חוכרים. ב 170 לפסה"נ כבר קיבלה העיר קרתיה (מול גיברלטר) זכויות לטיניות, ואחרי 138 התיישבו חיילים משוחררים בולנטיה (ולנסיה). קיסר החל בהענקת אזרחות רומית לספרדים ביד רחבה, וכן הקים בס' מושבות. אוגוסטוס ארגן מחדש את השלטון הרומי בס': הדרום השליו, שהרומניזציה העמיקה לחדור בו, אורגן כפרובינקיה של הסנאט, בלי צבא, ובירתו קורדובה; במערב הוקמה הפרובינקיה לוזיטניה ובירתה אמריטה אוגוסטה (מרידה), ובמזרח הפרובינקיה ס' של טרקו (Hispania Tarraconensis). שתי האחרו־נות היו בשלטון לגטים מטעם הקיסר, ולהם 3 לגיונות. בימי אוגוס־טוס היתה התיישבות רומית רבת-ממדים בס', נוסדו בה ערים רבות (אמריטה אוגוסטה, אסטוריקה אוגוסטה [אסטורגה], קיסראוגוסטה [סרגוסה], איטליקה, ועוד), ויותר מ 50 ערים קיבלו זכויות אזרח; אספסינוס העניק לס' כולה זכויות לטיניות. ב 68 נהיה מושל ס', גלבה, לקיסר, והקיסרים טרינוס, אדריאנוס ותאודוסיוס I נולדו באי־טליקה שבס'. אנשי מדע וסופרים לטינים דגולים באו מס', בהם סנקה, לוקנוס, קולומלה, קווינטיליאנוס ומרטיליס (ע' ערכיהם). ס' עברה רומניזציה עמוקה ושפתה היא הקרובה ביותר ללטינית.

ב 200 השנים הראשונות לסה"נ פרחה ס', ויצואה כלל יין, שמן, חיטים, צמר ופלדה. שרידים ארכאולוגיים מעידים על פריחת הערים (כגון טרקו, אמריטה ואיטליקה; אמת-המים בסגוביה [ע"ע]). — הנצרות התפשטה בס' עד שהיתה במאה ה 4 לדת הארץ. בין אישיה החשובים היו הוסיוס ואורוזיוס (ע' ערכיהם). ס' היתה בד"כ מעוז לאורתודוכסיה, אך בה צמחה גם הכפירה של פריסקילינוס (ע"ע).

A. Schulten (ed), *Numantia*, I–IV, 1914–31; id., *Tartessos*, 1922; id. – P. Bosch (eds.), *Fontes Hispaniae antiquae*, 1922–40; F. Albertini, *Les Divisions administratives de l'E. romaine*, 1923; R. Menéndez Pidal (ed.), *Historia de E.*, II, *E. romana*, 1935.

ד. אש.

ס' הוויזיגותית. ב 406 פרצו שבטי הסובים, הונדלים (ע"ע) והאלנים (ע"ע) את גבול הקיסרות הרומית על גדות הרינוס, וב 409 פלשו לס' וכבשוה. ב 415—418 פלשו הוויזיגותים לס', היכו את האלנים והונדלים וגרשום (שמם של הונדלים נשתמר בשם [ו]אנד־לוסיה). הסובים נדחקו לצפון ס' ולצפון-מערבה.

300 שנה התקיימה ממלכת הוויזיגותים (ע"ע, עמ' 68/9). מספר הפולשים היה קטן, ורובם התיישבו בקסטיליה הישנה. עיקר הקושי בימי שלטונם היה בהבדלי התרבות והדת בין הכובשים לנכבשים: הוויזיגותים היו אריאנים (ע"ע אריוס) והנכבשים ההיספאנו־רומים — קתולים; בסופו של דבר התבוללו הכובשים בנכבשים, עברו לדבר בשפתם וב 587 עברו המלך רקארד I (Reccared; 586—601) ושריו לקתוליות. שני העמים התמזגו לעם אחד, וס' נהיתה למדינה אחת: עד אמצע המאה ה 6 היה דרום-מערב גאליה מרכז ממלכתם של הוויזיגותים, ובירתם היתה בטולוז ואח"כ בנרבון; ב 507 נוצחו בקרב וויה (Vouillé) בידי כלוביס (ע"ע), ובעקבות כך כבשו הפרנקים את נחלאותיהם בגאליה והוויזיגותים העבירו את בירתם לטולדו. ב 585 השלים המלך לאוביגילד (Leovigild; 568—586) את כיבוש חצי-האי האיברי, בספחו את ממלכת הסובים בצפון.

האומה החדשה שקמה בס' היתה בעלת אופי „רומאני" מובהק, „הרומית" ביותר במשטרה, חוקיה ולשונה מכל ממלכות הברברים במערב, והנוצרית-קתולית הקנאית ביותר. לכמורה היתה השפעה רבה על הכתר, דבר שהתבטא גם ברדיפות וגזירות שמד על היהו־

דים (ראה להלן, עמ׳ 381). במאה ה 7 נחלשה המלוכה עם עליית כוחה של האצולה, ובמקום תורשתית היתה לנבחרת. מ.

הכיבוש המוסלמי. ב 710 פרץ מרד בממלכת הוויזיגותים ורודריק (רודריגו) דוכס אנדלוסיה תפס את המלוכה. יריביו פנו לעזרת המוסלמים בצפון־אפריקה, וב 711 שלח המושל שם, מוסא אבן נציר, לס׳ את טארק אבן זיאד (ע״ע) בראש 7,000 ברברים (ע״ע). טארק עבר את הים ליד ההר הקרוי על שמו (גיברלטר, ע״ע, עמ׳ 633) וב 19.7.711 הביס את רודריק בקרב ליד אגם ח׳נדה (Janda) מדרום לח׳רס (Xerez) דה לה פרונטרה, כבש את קורדובה ובסוף אותה שנה כבש את טולדו. ב 712 פלש גם מוסא אבן נציר עם 12,000 ערבים למערב אנדלוסיה, כבש את סוויליה ומרידה והת־אחד עם טארק. ב 713/4 כבשו המוסלמים את הצפון — ארגון, קטלוניה ורוב המחוזות בצפון־מערב ס׳. לפולשים סייעו אצילים רבים ממתנגדי רודריק וכן יהודי ס׳; אהדתן של שכבות עממיות רחבות היתה אף היא נתונה לכובשים.

ב 718 חצו המוסלמים את הפירנאים, פלשו לגאליה עד שנבלמו בידי שרל מרטל (ע״ע) בקרב פואטיה (732), ובעקבות גרושם מנרבון (751) בידי פפן „הגוץ״ (ע״ע) נסוגו מדרום לפירנאים. את החוף הצפוני של חצי־האי לא כבשו המוסלמים מעולם, וכבר ב 718 קמה שם ממלכת אסטוריה (ע״ע). מייסדה, המלך פליו (Pelayo), חיכה ב 722 את המוסלמים בקרב קובדונגה. יורשו, אל־פונסו I (ע״ע, עמ׳ 736), שחרר גם את רוב גליסיה (ע״ע), ומאמצע המאה ה 8 שלטו הנוצרים בכל השטח שמצפון לדוארו. במפנה המאה ה 8—9 קמה באיזור פמפלונה עוד ממלכה נוצרית, שאח״כ נקראה נורה (ע״ע), ומזרחה משם כבש קרל הגדול את ברצלונה (801), יסד בה את „המרקה הספרדית״ ואף זו הפכה אח״כ לרוזנות עצמאית (ראה להלן, עמ׳ 351). כך קמו 3 מרכזי כוח נוצריים בס׳.

ס׳ המוסלמית. ב 45 השנים הראשונות אחרי הכיבוש שלטו בס׳ „מושלים״ (ואלי, בריבוי ולאת), וחילופיהם התכופים פגעו במאמצים לכונן מנהל תקין. מסוכן לשלטון התקין היה גם המאבק בין היסודות השונים שבקרב המוסלמים, הברברים מזה והערבים מזה, וכן בין איגודי השבטים הערבים קיס וימן (ע״ע ערבים). בימי המושל עקבה (734—741) פרץ מרד גדול של הברברים; המרד דוכא, וכוח הברברים ירד גם בעקבות הבצורת ב 750, כשרבים מהמתיישבים הברברים בצפון ס׳ חזרו לצפון אפריקה. אח״כ פרץ מאבק עקוב מדם בקרב הערבים.

ב 755 הגיע לס׳ עבד א(ל)־רחמאן (ע״ע), נכדו של הח׳ליף האמיי השאם אבן עבד אל־מלך (ע״ע), שניצל מהטבח שעשו העבאסים באמיים. בסיוע הימנים, שיחסם לתושבי ס׳ הנוצרים והיהודים היה נוח משל הקיסים, תפס עבד א(ל)־רחמאן את השל־טון בקורדובה, בירת ס׳ המוס־למית, וכונן אמי־רות עצמאית (756). עבד א(ל)־רחמאן היה שליט תקיף, דיכא מרי־דות וביסס את משטר המדינה והחברה. מהגרים רבים שהגיעו מ־המזרח חיזקו את

ספרד המוסלמית והנוצרית בתחילת המאה ה 9
(שמות המקומות בספרד המוסלמית הם בערבית; בסוגרים — השמות המודרניים)

היסוד הערבי, וההתאסלמות רבתה. אע״פ שנשמר חיץ בין המוס[ע]־רבים (ע״ע מסתערבים) וה„מולדון״ (בני־תערובת) לבין הערבים. בנו של עבד א(ל)־רחמאן, השאם I (ע״ע [1]; 788—796) השליט בס׳ את האסכולה המאלכית (ע״ע מאלך אבן אנס) ובכך נמנעו מריבות דתיות בס׳. הוא פשט על ממלכות הנוצרים בצפון, אך לא סיפחן. בנו, אל חכם I (ע״ע; 796—822) נאבק קשה עם מורדים, ובימיו פלש קרל הגדול לס׳ והקים בברצלונה את המרקה — גרעינה של קטלוניה לעתיד. ימי בנו, עבד א(ל)־רחמאן II (822—852), היו ימי זוהר לס׳ האמיית: הוא בנה בניינים רבים, הזמין אמנים ואנשי רוח מהמזרח וקירב את חכמי הדת. דברים אלה התאפשרו עקב גידול הכנסות האוצר, וס׳ היתה אז אחת המדינות העשירות באיזור ימה״ת.

בימי בנו, מחמד I (852—886), ונכדו, אלמנד׳ר (886—888) בא השגשוג אל קיצו, והממלכה התפוררה מחמת התעוררות הבדלנות וניגודי הקבוצות האתניות והדתיות. המולדון קמו נגד שלטון האצו־לה הערבית והקימו נסיכויות משלהם. מסוכן במיוחד היה המרד בדרום אנדלוסיה בראשות עמר בן חפצון, מצביא מוכשר, שהשתלט על אזורים סמוכים לבירה. הוא היה אויב בנפש לערבים והתנצר. מושבו היה במבצר בובסטרו. בימי האמיר עבדאללה (888—912), אחיו ויורשו של אלמנד׳ר, נמשכה התפוררות הממלכה וקמו עוד נסיכויות עצמאיות־למעשה; המלחמות ביניהן ומעשי השוד שנתלוו ללחימה פגעו מאוד בכלכלת הארץ.

עבד א(ל)־רחמאן III (ע״ע; 912—961), נכדו של עבדאללה, איחד מחדש את הממלכה ועשאה למעצמה חזקה ועשירה ביותר. ב 929 הכריז עצמו לח׳ליף. ימי שלטונו הארוכים היו תקופת זוהר לס׳ המוסלמית. הוא ערך מסעות מלחמה לממלכות הנוצרים בצפון, ב 924 כבש את פמפלונה בירת נורה, אך כדרך האמיים לא סיפח שטחים מצפון לדוארו ולפיכך לא היו לנצחונותיו תוצאות בנות קיימא. עבד א(ל)רחמאן נאבק גם עם הפאטמים בצפון אפריקה, אולם לבסוף גברו אלה, ובידיו נותרו רק סבטה וטנג׳ה (ע״ע סאוטה; טנג׳יר) שאותן כבש. הבטחון והיציבות המדינית אפשרו פריחת הכלכלה, בייחוד תעשיית הבדים והמשי, וקשרי הסחר עם מדינות אחרות התהדקו. עבד א(ל)־רחמאן חתר לקרב את היסודות האתניים והדתיים השונים, והלא־מוסלמים, שמספרם היה רב ובאזורים כפריים רבים היו רוב התושבים, לא נפגעו מקנאים מוסלמיים. אך המשרות הגבוהות נשמרו לאצולה הערבית.

בימי אל־חכם II (ע״ע; 961—976) נמשכה הפריחה, וכן נמשכו הפשיטות לצפון והמאבק עם הפאטמים במארוקו. אחריו הומלך בנו השאם II (ע״ע [2]; 976—1013), שהיה קטין ולמעשה שלטו הווזי־רים. הווזיר הראשי (חאג׳ב) הראשון היה אל־מצחפי ואח״כ אל־מנצור (ע״ע). חצי־יובל שנים שלט אל־מנצור שלטון בלי מצרים, זכה בנצחונות מזהירים על הנוצרים, כבש את ברצלונה והרס את המקדש הלאומי של הנוצרים בסנטיגו דה קומפוסטלה (ע״ע), אבל אף הוא לא סיפח שטחים. הוא גייס גדודי ברברים רבים מצפון־אפריקה לצבאו, ועשה את ממלכת קורדובה למעצמה הגדולה שבמערב.

במות אל־מנצור (1002), ירש בנו עבד אל־מלך את משרת החאג׳ב והמשיך במדיניות אביו. אך ב 1008 הרעילו אחיו עבד א(ל)־רחמאן ותפס את משרתו, ומאז החלה התמוטטות הממלכה ופיצולה. עבד א(ל)־רחמאן נשא עיניו גם לכס הח׳ליפות, עורר התנגדות בקרב שכבות נרחבות, וב 1009 נרצח גם הוא. החלה סדרת הפיכות של נסיכים אמיים, והם קראו לעזרתם ברברים ואף שליטים נוצ־רים מהצפון. הגורם העיקרי להתערערות הח׳ליפות היו הניגודים הפנימיים בה והשאיפות המנוגדות של קבוצות שונות: הברברים ששירתו בצבא אל־מנצור היו בעלי השפעה רבה, ומעמדם עורר התנגדות מצד האצולה הערבית והמולדון; בימי עבד א(ל)־רחמאן III ואל־מנצור התעשרו מאוד המעמדות הגבוהים ומעמדות הביניים, וכנגדם קם בערים הגדולות, ובמיוחד בקורדובה הבירה, פרולטריון ממורמר שהיה נכון לתמוך במורדים למיניהם. ב 1010—1013 צרו

הברברים על קורדובה, כבשוה והמליכו עליה את הנסיך האמיי שבו תמכו, אך עם כיבוש העיר וסיום מלחמת האזרחים בא הקץ גם על אחדות ס׳ המוסלמית.

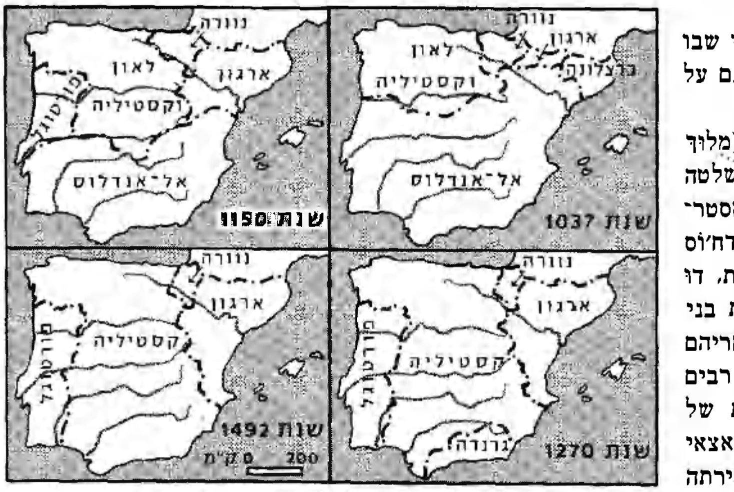
במקומה של הממלכה האמיית באו „מלכי הפרובינציות" (מלוּךְ א(ל)־טַוַאִיף). סוויליה נהיתה לבירת מדינה רחבת ידים שבה שלטה שושלת בני עבאד הערבית (1023—1091); במרכז פורטוגל ואסטרמדורה קמה ממלכה של שושלת ברברית, אשר בירתה בדח׳וס (1022—1094); טולדו נהיתה אף היא לבירת שושלת ברברית, דו א(ל)־נוּן, ששלטה ברוב המסטה (ע׳ לעיל, עמ׳ 324); שושלת בני תג׳יב הערבית שלטה באגן האברו וסביבתו (1017—1039). אחריהם עלו לשלטון בני הוד. ממלכתם שגשגה ומשכה מהגרים רבים מדרום ס׳ ודרום צרפת. בחוף המזרחי קמו מספר נסיכויות של ערבים ו„סלאווים" (מוסלמים ממוצא צפוני): בוולנסיה מלכו צאצאי אל־מנצור (1021—1065); מצפון לה היתה נסיכות „סלאווית" שבירתה טורטוסה, ומדרום לה נסיכות „סלאווית" שבירתה דיניה. זו הפכה, בשלטון מג׳אהד (1009—1044) למעצמה ימית ומסחרית חשובה. אלמריה (ע״ע) היתה בירת ממלכה, תחילה בשלטון „סלאווים" (1012—1041) ואח״כ בשלטון ענף של בני תג׳יב (1041—1091). בגרנדה מלכו בני זירי הברברים (1012—1090), ובמלגה ואלח׳סיראס ענפים של בני חמוד הברברים, שטענו לח׳ליפות אחרי שב 1031 בא הקץ לח׳ליפות האמיים בקורדובה. ב 1057/8 סופחו מלגה ואלח׳סיראס לממלכת סוויליה. בקורדובה שלטו תחילה בני חמוד, ואח״כ הוקמה בה כעין רפובליקה (1031), ובראשה עמדה משפחת בנו ג׳הוַר. היו עוד נסיכויות קטנות בכל חלקי ס׳ המוסלמית. א. אש.

הָרֶקוֹנְקִיסְטָה. הָאַלְמְרָאבִּטוּן וְהָאַלְמֻוַחִּדוּן. ממלכות הנוצרים שבצפון היו נחשלות לאין ערוך מממלכת האמיים. הן היו נתונות במלחמת־תמיד במוסלמים, אך עם זאת הושפעו מאוד מהם, בייחוד באמצעות מוס(ע)רבים (ע״ע מסתערבים) שעברו מממלכת קורדובה לממלכות הצפון. מאבקים ניטשו גם בין הנוצרים לבין עצמם, וכן נפגעה אסטוריה מהתקפות הנורמנים (ע״ע) ונַוַרה מהתקפות הקרולינגים (ע״ע רולן, שירת־).

דברי ימיהן של ממלכות הנוצרים במאות הראשונות אחרי פלישת המוסלמים לוטים בערפל. רוזנות ברצלונה נהיתה לגרעינה של קטלוניה, ובסוף המאה ה 10 השתחררה מהסוזרניות של צרפת. היא ונורה הושפעו מהפאודליות האירופית ואח״כ התפתחו בהן, במיוחד בקטלוניה, חיי עיר דוגמת אירופה המערבית. קטלוניה מצאה את ייעודה בים, היא היתה „האירופית" שבמדינות ס׳, והשפעת הערבים, ששלטו בה כ 100 שנה בלבד, היתה בה הקטנה ביותר (והשו׳ לעיל, עמ׳ 349).

גרעינה של ס׳ שלעתיד היתה אסטוריה המנותקת, ששליטיה ראו עצמם יורשי הוויזיגותים. במאה ה 9 ניצלו את חולשת המוסלמים ויורשי אלפונסו I השלימו את כיבוש לֵאוֹן. בתחילת המאה ה 10 הועברה הבירה מאווידו (ע״ע) ללאון, ושם המלכות הוסב לאסטוריה־לאון. אח״כ החלה התפשטות גם ברמה הצפונית, וב 884 הוקמה בורגוֹס (ע״ע). איזור ספר זה היה נתון להתקפות מתמידות מצד המוסלמים, ולפיכך הוקמו בו מצודות רבות, ומכאן שמו קסטיליה (= ארץ המצודות).

כדי ליישב את השטחים החדשים מסר הכתר אדמות למנהיגים שהתחייבו לאכלסן; כדי שיוכלו לעמוד בהתחייבותם להקים יישובים (repoblaciones) הבטיחו מנהיגים אלה למתיישבים חירות ותנאים נוחים, וכך נוצרו תנאים שגרמו, מוקדם יחסית, להעלמות הצמיתות. גם הערים התפתחו מוקדם בשטחים החדשים וזכו בכתבי־זכויות (fueros). רוח עצמאית של אנשי־ספר ובעלי־נחלאות קטנות ולוחמים גאים אפיינה את קסטיליה וגרמה להיבדלותה מלאון: בעוד שבלאון נהג החוק הוויזיגותי הישן, נהגו שופטי קסטיליה ע״פ המשפט המנהגי המקומי, כפי שהתפתח בתנאי־הספר החדשים. פֶּרנַן

הרקונקיסטה

גונסַלס, רוזן קסטיליה ב 932—970, נהיה למעשה לשליט עצמאי.

מדינות הנוצרים בס׳ סבלו מכך שהמלכים הורישו את ממלכתם ליותר מבן אחד וגרמו למלחמות ולפיצול. כך אירע גם כשסנצ׳ו III, מלך נַוַרה ב 1004—1035, איחד בשלטונו את כל ס׳ הנוצרית: במותו חולקה ממלכתו בין 4 בניו; קסטיליה נהיתה לממלכה, וכמוה גם ארגון (ע״ע, עמ׳ 635).

ב 1037 סיפח פֶרנַנדוֹ I מלך קסטיליה (1035—1065) את לאון לארצו. הוא ניצל את הפירוד בקרב המוסלמים, הרחיב את ממלכתו עד לטאח׳ו ולמונדגו, ו„מלכי הפרובינציות" של טולדו, בדח׳וס וסוויליה העלו לו מס. בסוף מלכותו פורסמה הכרזת האפיפיור, שלפיה המלחמה במוסלמים בס׳ היא מלחמת מצווה; היסוד הדתי ב„רקוני־קיסטה" (Reconquista = „הכיבוש מחדש" בידי הנוצרים) קיבל בכך חיזוק רב, ו„הכיבוש מחדש" קיבל משמעות של ,מסע־צלב׳.

במות פרננדו I שוב חולקה הממלכה בין בניו, ופרצו מלחמות אזרחים. הממלכה אוחדה שוב בידי אלפונסו VI (1072—1109; ע״ע); אלפונסו חידש בתנופה רבה את המלחמה במוסלמים, וב 1085 כבש את טולדו, בירתם העתיקה של הוויזיגותים, והעביר אליה את בירתו מבורגוס.

כיבוש טולדו היה מפנה בתולדות ס׳. מאזן הכוחות נע באופן ברור לטובת הנוצרים, ונראה היה שבקרוב יכבשו את כל חצי־האי. בלחץ הציבור, ובמיוחד התאולוגים, ביקשו השליטים המוסלמים, אחר היסוסים רבים, את עזרת יוסף (ע״ע) אבן תאשפין, שליט המראבטון (ע״ע) הברברים בצפון אפריקה ובמערבה. היסוסיהם נבעו מחששם, המוצדק, שהוא ידיחם. יוסף בא לס׳ עם צבא גדול, ואלפונסו VI, שצר על סרגוסה, יצא נגדו; בקרב סלאקה (Zalaca) שליד בדח׳וס נוצחו הנוצרים (23.10.1086), איבדו רבים מכיבושיהם, אך טולדו נשארה בידיהם. יוסף חזר למרוקו, והקסטילים חידשו את התקפותיהם; ב 1090 חזר יוסף לס׳ והחל לספח את נסיכויות המוסלמים לממלכתו הגדולה.

פעולתו ההפכפכנית של רודריגו דיאס, המכונה אל־סיד (ע״ע), בולטת על רקע הקיטוב בין המוסלמים לנוצרים. אל־סיד הקסטילי שירת את מלכי סרגוסה המוסלמים, אח״כ השתלט על ולנסיה והחזיק בה נגד תושביה המוסלמים והמְרָאבִטוּן כאחד. אחרי מות ה„סיד" כבשו המראבטון גם את ולנסיה (1102), וב 1110 השלימו את השתלטותם על מדינות המוסלמים עם סיפוח סרגוסה. המראבטון ייצבו את תחום השלטון המוסלמי והעניקו לו מידה רבה של בטחון. דרום ס׳ ומזרחה נהיו למוסלמיות ממש, כי הברברים כמעט הכחידו את הנצרות. שלטון אנשי־הדת הטביע חותמו על חיי ס׳ המוסלמית. רדיפות המוס(ע)רבים ובריחת רבים מהם לס׳ הנוצרית פגעו בתרבותה של ס׳ המוסלמית ותרמו להעברת מורשתה לממלכות הנוצרים ומשם לאירופה כולה.

תוך כ־50 שנה איבדו המראבטון את להטם הדתי, נהיו מתונים יותר, שלטונם נפגע מחמת מרידות רבות וחידוש מתקפת הרקונ־קיסטה. ב־1146 פלשו לס׳ המוחדון (ע״ע), ועד 1172 השלימו אלה את כיבוש ס׳ המוסלמית. רק באיים הבלאריים (ע״ע) נשארה ממלכה מוסלמית עצמאית. המוחדון היו קיצונים מהמראבטון, ובעוד שאלו פגעו בנוצרים בלבד, פגעו המוחדון גם ביהודים. השליטים הברברים החדשים פגעו אפילו במוסלמים ערבים, וס׳ המוסלמית נחיתה לארץ שבשלטון מרוקו.

הרקונקיסטה התחדשה ביזמתה של ממלכת ארגון, לפי שקסטיליה נחלשה מאוד בימי שלטון המלכה אורקה (ע״ע; 1109—1126). אלפונסו I (ע״ע [עמ׳ 744]; 1104—1134) כבש את סרגוסה (1118) והכפיל את שטח ממלכתו, בספחו אליה שטחים מדרום לאֶבּרו, עד טרואל. ב־1137 הושאה יורשת העצר הקטינה, פֶּטרוֹנִלָה, לרמוֹן בֶּרֶנגֶר IV, רוזן ברצלונה, וכך אוחדו ארגון וקטלוניה. הקטלנים, ובייחוד בני ברצלונה, השפיעו השפעה מכרעת על המדינה החדשה. האינטרסים שלהם היו מסחריים וים־תיכוניים, והאיחוד עם ארגון נתן להם הגנה מפני כוחה העולה של קסטיליה.

גם במערב נוצר כוח חזק נפרד מקסטיליה. ב־1095 מסר אל־פונסו VI מלך קסטיליה לבתו טֶרֶסָה ולבעלה אֶנריקֶה מבורגונדיה את רוזנות פורטוגל, שכללה את השטחים במערב מדרום לנהר מיניו, וב־1143 הוכרה עצמאותה כממלכה נפרדת.

קסטיליה חידשה את מלחמות הרקונקיסטה שלה בימי אלפונ־סו VII (ע״ע; 1126—1157). אולם מלחמותיו, שבהן כבש אפילו את קורדובה, נסתיימו בלא כלום, כי המוחדון כבשו שנית את השטחים שנפלו בידיו. ב־1147 כבשו הפורטוגלים את ליסבון, בסיוע צלבנים שהיו בדרכם לא״י. מאורע חשוב היה ייסודו של מסדר אבירים־לוחמים קַלַטרַווָה (1156). תוך 15 שנה נוסדו עוד שני מסדרים של אבירים־לוחמים, אַלקַנטַרָה וסַנטִיַגוֹ. תביעת הקסטילים להגמוניה בס׳ הנוצרית התבטאה בתואר „קיסר ס׳״ שנטל אלפונסו לעצמו. הוא הכיר בצורך להעביר את מורשת תרבות המוסלמים, עשה את טולדו למרכז של תרבות ומשך אליה יהודים שנמלטו מרדיפות המוחדון ותרגמו לקסטילית וללאטינית יצירות מעברית, ערבית ויוונית. דרך ס׳ עברו השגי תרבות אלה לשאר ארצות מערב אירופה, ולטולדו נהרו מבקשי תורה מצרפת, גרמניה ואנגליה. לפני מותו חילק אלפונסו את ממלכתו בין בניו, ולאון נפרדה מקסטיליה.

ממלכת המוחדון הגיעה לשיא כוחה בימי אבו יוסף יעקוב (1184—1199). הוא הנחיל למוסלמים בס׳ את נצחונם הגדול האחרון על הנוצרים, בהביסו את צבא קסטיליה באַלַרְח׳וֹס (1195). ב־1196/7 ערך אבו יוסף שני מסעות דרך מחוזות אסטרמדורה, טולדו וגואדלח׳רה (Guadalajara). בנו, א(ל)־נאצר (1199—1214), השלים את השתל־טות המוחדון על ס׳ המוסלמית בספחו את האיים הבלאריים (1202). אולם ב־16.7.1212 ניגף צבאו כליל בקרב לַס נַוַס דה טולוסה מידי קואליציה של קסטיליה, ארגון ונווַרה, שהתלכדו ביזמת האפיפיור אינוצנטיוס III במסע־צלב נגד המוסלמים. קרב זה היה המוחץ ביו־תר בין קרבות הרקונקיסטה. כוח המוחדון התמוטט, וכרסום שלטונם במרוקו בידי בנו מרין (ע״ע) שם קץ לתקוות המוסלמים בס׳ להחזיק מעמד בעזרתה של ממלכה צפון־אפריקנית אדירה. ארגון, קסטיליה ופורטוגל הגדילו את תחום שלטונן לעבר דרום על חשבון המוסלמים. ב־1236 נפלה קורדובה בידי הקסטילים, ב־1246 — חַאֶן, ב־1248 — סוויליה, ב־1250 — קאדיס וב־1263—1266 — קַרתַחֶנַה ומורסיה. באמצע המאה ה־13 כבר השלימו ארגון ופורטוגל את חלקן ברקונקיסטה: אַרגון — בכבשה את האיים הבלאריים (1229—1235), ולנסיה (1238) ודֶיניה (1245); פורטוגל — בכבשה את אלגרוֶה. למוסלמים לא נותרה בס׳ אלא ממלכת גרנדה (ע״ע, עמ׳ 602/3). היא התקיימה עוד כ־250 שנה, בהישענה חליפות על מרוקו וקסטיליה תוך כרסום מתמיד בה מצד הקסטילים.

במאות השנים הראשונות לקיומה היתה ס׳ המוסלמית ממלכה הטרוגנית ששגשגה עקב מדיניותה הסובלנית והעובדה שמולה עמדו ממלכות קטנות ונחשלות; פריחתה באה אל קיצה משפרצו הניגודים בין הרכיבים האתניים, הדתיים והמעמדיים השונים בה. מול הס־תערות הנוצרים מצפון הצטרכה לסיוע מצפון־אפריקה; בסיוע המראבטון והמוחדון נבלמה זמנית הסתערות הנוצרים, והושגה מידה רבה של אחידות — במחיר אי־סובלנות ושקיעת תרבות. מול כוחם הגובר של הנוצרים, ששוב לא נחשלו אחריהם, לא יכלו המוסלמים להחזיק מעמד.

קסטיליה וארגון. במאות ה־12—13 התגבשו 3 היחידות הלאומיות הגדולות של הנוצרים בחצי־האי האיברי, קסטיליה, ארגון ופורטוגל. בעקבות כך התפשטו גם 3 השפות העיקריות, קסטילית, קטלנית ופורטוגלית־גליסית, היו לשפות־ספרות ולשפות־המדינה, והחלו מנשלות את הניבים הרומאניים של הדרום. על פורטוגל — ע״ע.

קסטיליה וארגון היו שתיהן הטרוגניות בהרכבן הלאומי, הדתי והמעמדי, והטרוגניות זו גברה ככל שרבו השטחים שנפלו בידיהם במלחמות הרקונקיסטה. כ״א משתי הממלכות התפתחה בדרך נפרדת משלה, אך שתיהן סבלו ממלחמות אזרחים תכופות, לרוב בין טוענים שונים לכתר או בימי קטינותו של מלך חדש, והרקע החברתי היה מאבק האצולה עם המלוכה. במאבק זה תמכו הערים במלכים, והכנ־סיה באצילים. במאבקים אלה השתתפו גם כוחות מבחוץ.

קסטיליה היתה עירונית במידה רבה מאוד, ובמאות ה־12—13 ניתנו כ־600 כתבי־זכויות (ר׳ עמ׳ 351) ליישוביה העירוניים. כתבי־הזכויות לא היו שווים, ויצרו הבדלים בין עיר למשנָה. משקלן הרב של הערים והישענות המלכים על תמיכתן במאבקיהם עם האצולה גרמו, שמוקדם יחסית ניתן לערים ייצוג ב„קוֹרטֶס״ — אסיפת־מעמדות שהתפתחה מ„מועצת המלך (curia regis) הקדומה. לראשונה ניתן ייצוג זה לעירונים דווקא בלאון השמרנית, בשל סכסוך שושלתי (1188). ב־1230 ירש פרננדו III מלך קסטיליה גם את לאון, ובכך אוחדו שתי ממלכות אלו סופית. הוקם „קורטס״ מאוחד של קסטיליה ולאון, ובו ניתן ייצוג גם לעירוני קסטיליה, והוכר העקרון ש„הקור־טס״ הוא הגוף המוסמך לאשר הטלת מסים. כוחן של הערים גדל ע״י התלכדותן המזוינת ב„אחוות״ (ע״ע הרמנדד).

מתן אחוזות גדולות (לטיפונדיות) בדרום המאוכלס מוסלמים יצר שכבה של אצולה רמה (ricos hombres). בצדם היו האידלגוֹס (hidalgos) — אנשי האצולה הנמוכה. דורות רבים היה עיסוקם של האצילים במלחמה במוסלמים, ובתמורה זכו בשלל או באדמות. משנסתיימה תנופת הרקונקיסטה היו רבים מבני אצולה שחצנית זו נכונים להמשיך בעיסוקם גם נגד שאינם־מוסלמים, ונכונות זו הופנתה תכופות נגד הכתר, משאך חששו שהכתר עומד להצר את מעמדם. במסדרים הצבאיים התלכדו האינטרסים של האצולה והכ־נסיה, והם צברו רכוש עצום. כוח האצולה גדל בעתות מאבק בין טוענים שונים לכתר וקטינותם של מלכים. הכתר נאלץ להעניק לתומכיו „חסדים״ (mercedes), באדמות ובמשרות תורשתיות.

אלפונסו X „המלומד״ (ע״ע; 1252—1284), פעל רבות בתחום התרבות והחקיקה ופרסם ספר חוקים (Las siete partidas). הוא נכשל במאמציו לקבוע דרך חוקית מסודרת לירושת הכתר ולצמצם בכך את כוח האצולה. האצילים התנגדו להכתרתו לקיסר גרמניה (ע״ע, עמ׳ 427), כי לא רצו בהאדרת יוקרתו שתגדיל את כוחו; ב־1270—1275 מרדו בו, בהנהגת נוניו דה לַרָה, בדָרשם לבטל מסים שהוטלו עליהם. לבסוף סייעו לבנו השני, סנצ׳ו, להדיחו, כי אלפונסו ביקש להוריש את הכתר ליורשי בכורו המת. הדחה זו ערערה מאוד את סמכות הכתר (על מזמוריו, ר׳ לעיל, עמ׳ 340, 344/5 [תמ׳]).

סנצ׳ו IV (1284—1295) נלחם באחייניו, אלפונסו דה לה סרדה (de la Cerda); במותו בלמה אלמנתו, מריה דה מולינה, את הת־

מלכי ספרד במאות ה11—15

ברצלונה וקטלוניה		ארגון		קסטיליה		לאון	
רמון ברנגר I	(1035—1076)	רמירו I	(1035—1063)	פרננדו I	(1035—1065)		(1037—1065)
רמון ברנגר II	(1076—1082)	סנצ'ו I	(1063—1094)	סנצ'ו II	(1065—1072)		
		פדרו I	(1094—1104)	אלפונסו VI	(1072—1109)		(1065—1109)
ברנגר רמון II	(1076—1097)	אלפונסו I	(1104—1134)	אורקה	(1109—1126)		(1109—1126)
רמון ברנגר III	(1097—1131)	רמירו II	(1134—1137)	אלפונסו VII	(1126—1157)		(1126—1157)
רמון ברנגר IV	(1131—1162) +	פטרונלה	(1137—1164)			פרננדו II	(1157—1188)
— — — — — —		— — — — — —		סנצ'ו III	(1157—1158)		
		אלפונסו II	(1162—1196)	אלפונסו VIII	(1158—1214)		
		פדרו II	(1196—1213)			אלפונסו IX	(1188—1230)
				אנריקה I	(1214—1217)		
		חימה I	(1213—1276)	פרננדו III	(1217—1252)		(1230—1252)
		פדרו III	(1276—1285)	— — — — — —		— — — — — —	
		אלפונסו III	(1285—1291)	אלפונסו X	(1252—1284)		
		חימה II	(1291—1327)	סנצ'ו IV	(1284—1295)		
		אלפונסו IV	(1327—1336)	פרננדו IV	(1295—1312)		
		פדרו IV	(1336—1387)	אלפונסו XI	(1312—1350)		
		חואן I	(1387—1395)	פדרו I	(1350—1369)		
		מרטין I	(1395—1410)	אנריקה II	(1369—1379)		
		(—)	(1410—1412)	חואן I	(1379—1390)		
		פרדננדו I	(1412—1416)	אנריקה III	(1390—1406)		
		אלפונסו V	(1416—1458)	חואן II	(1406—1454)		
		הואן II	(1458—1479)	אנריקה IV	(1454—1474)		
		פרננדו II	(1479—1516) +	איסבל I	(1474—1504)		
		(פרננדו V — בקסטיליה)					
		— — — — — —		— — — — — —			

מקרא: + — נישואין; — — — — — איחוד מדינות; (—) — אין מלך.

פורדות הממלכה בהגינה על הכתר בימי קטינותם של בנה, פרננדו IV (1295—1312) ונכדה, אלפונסו XI (ע"ע; 1312—1350). מלחמות האזרחים בקסטיליה הפיחו בלב המוסלמים תקווה לחידוש ימי זהרם; גרנדה קראה לעזרת בנו מרין במרוקו, ואלה הביסו את צי הקסטילים וכבשו מחדש את גיברלטר, שנפלה בידי קסטיליה ב1310. ארגון ופורטוגל נחלצו לעזרת קסטיליה, המרוקנים נוצחו ע"נ סַלדו (1340), בקרב שבו השתמשו לראשונה בתותחים.

מלחמת האזרחים החמורה ביותר ניטשה בין פדרו I, „האכזר" (1350—1369), לבין אחיו החורג אֶנריקה מטרַסטַמָרה. מלחמה זו היתה יותר ממאבק שושלתי: פדרו נשען על תמיכת הבורגנים וטרסטמרה על תמיכת האצולה. מלחמה זו השתלבה במלחמת מאה השנים (ע"ע, עמ' 712/3): צרפת וארגון תמכו בטרסטמרה, ואנגליה ופורטוגל באחיו, המלך פדרו. ב1367 ניצח אֶדוורד (ע"ע) „הנסיך השחור" את הצרפתים בקרב נחֶ'רה (Najera) ושבה את מצביאם די גקלן (ע"ע), אך אדוורד פרש מהמערכה, וב1369 ניצח טרסטמרה את פדרו, הרגו ונהיה למלך (1369—1379). המלחמה נמשכה עוד שנים רבות: ג'ון מגונט (ע"ע [כרך מילואים]) אחיו של „הנסיך השחור" וחתנו של פדרו, תבע לעצמו את כתר קסטיליה. ב1372 טיבעו הקסטילים בלַה־רושֶל (La Rochelle) את צי האנגלים, וב־1375 עשו שלום עם ארגון. הם ניסו לכבוש את פורטוגל, אך ב1385 נוצחו בידי הפורטוגלים והאנגלים בקרב אַלז'וברוטה (Aljubarrota) ועצמאות פורטוגל מול קסטיליה הובטחה. ג'ון מגונט פלש לגליסיה; המאבק עם הפולשים האנגלים קיבל צביון לאומי, והיה כרוך בגיוס כללי. המלך, חואן I (ע"ע; 1379—1390), קרא לעזרת העירונים, וב5 שנות מלכותו האחרונות כינס 4 פעמים את הקורטס; לעירונים היתה נציגות שווה במועצת המלך, והם ביקרו את חשבונותיו, שמעו את הסבריו ואף סירבו להקציב לו כסף. — ההתעוררות הלאומית אפשרה להדוף את האנגלים (1387).

האצולה והכמורה התחזקו שוב בימי קטינותו של אנריקה III (ע"ע [כרך מילואים]; 1390—1406) ויורשיו, חואן II (ע"ע; 1406—1454) ואנריקה IV (ע"ע [כרך מילואים]; 1454—1474). איש אמונו של חואן II, אלורו דה לונה (ע"ע) ניצח את האצילים, אך כעבור זמן מה הסירו המלך מתפקידו, ושוב השתררה אנרכיה.

אַרַגון הקדימה מכמה בחינות את קסטיליה. התפשטותה בחצי־האי האיבּרי הסתיימה באמצע המאה ה13: אלפונסו II (ע"ע [עמ' 744/5]; 1162—1196) ובנו פדרו II (1196—1213) שלטו גם על פרובנס שבדרום צרפת. פדרו נוצח ונהרג בקרב עם סימון דה מונפור (ע"ע, עמ' 515 [1]), ובכך בא הקץ לשלטון הקטַלנים מצפון לפירנאים. בנו, חימה I (ע"ע; 1213—1276) השלים את כיבוש ארגון מידי המוסלמים, והפנה את ארצו לעבר הים: הוא כבש את האיים הבַּלֵאריים ושיגר „קונסולים" להגנת סוחרי ארצו. ברצלונה היתה למרכז סחר ראשון במעלה, התחרתה בוֶנציה ובגֶ'נובה, ו„ספר חוקי הים" שלה (El Libro del Consolat de Mar, היה הבסיס לחוק הספנות הבי"ל. בנו של חימה, פדרו III (1276—1285) נבחר למלך סיציליה שמרדה בשרל מאנז'ו (ע"ע); דבר זה סיבכו במלחמה עם האפיפיור ועם צרפת, אך סיציליה נשארה בשלטון שושלת מארגון, ובימי חימה II (ע"ע; 1291—1327) נכבשה גם סרדיניה (1324). „הגדוד הקטלני" (Gran Compañia) בפיקודו של רוז'ה דה פלור שהוזמן מטעם אנדרוניקוס II, קיסר ביזנטיון, להלחם בבית אנז'ו, השתלט על דוכסות אתונה, הקים בה שושלת קטַלנית וזו שלטה בה כ75 שנה (1311—1386), בחסות עקיפה של ארגון ולבסוף בחסותה הישירה.

פדרו III ואלפונסו III (1285—1291) נאלצו לוותר ויתורים רבים לאצולה. במאבק בין הכתר לבין האצולה תמכו הקטַלנים דרך קבע במלכיהם; פדרו IV (1336—1387) ניצח את האצילים, ושלטון הכתר בארגון התבסס הרבה יותר מבקסטיליה. בארגון היו 3 גופי „קורטס": של קטלוניה, של ולנסיה ושל ארגון המקורית. הקורטס של ארגון המקורית היה שונה מהאחרים בהיותו מורכב מ4 מעמדות ולא, כמקובל, מ3: האצולה נחלקה לרמה ולנמוכה.

בסוף המאה ה14 איבדה ארגון את סרדיניה ואתונה, אך ב1435 ירש אלפונסו V (ע"ע; 1416—1458) את סיציליה מקרובי משפחתו, ואחרי מאבק השתלט גם על נאפולי. שנים מספר לפני כן חל שינוי במאזן הכוחות בארגון: ב1410 מת מרטין I, אחרון המלכים מבית ברצלונה־ארגון, בלי שהשאיר צאצאים. ב1412 בחרה ועדה משותפת של קטלוניה, ארגון וולנסיה, נסיך קסטילי למלך, פרננדו I (1412—1416). בחירה זו נעשתה נגד דעת הקטַלנים, שלא רצו בבן קסטיליה, ומאורע זה מציין את שקיעת ההגמוניה הקטלנית בארגון.

בעקבות הרקונקיסטה גדל מספר הלא־נוצרים שבשלטון קסטיליה וארגון. רבים מהמתאסלמים חזרו לנצרות, אף ששמרו זמן רב על פולחן משלהם ושרידיו נשארו עד היום. המלכים הגנו על מוסלמים

ויהודים מפני קנאות ההמון. עד 1391 היה ליהודי ס׳ מעמד שכמותו לא היה להם בכל ארץ אחרת (ראה להלן, עמ׳ 388). מוסלמים רבים היו לצמיתים באחוזות בדרום, ובארגון נכבשו רבים מהם לעבדים, אך במרוצת המאה ה 15 נעלמה העבדות. מוסלמים רבים עברו לגרנדה ולצפון־אפריקה. הבדלים בין נוצרים לבין מתנצרים וצאצאיהם נתקיימו זמן מה, והמתח בין שני יסודות אלה, המציין את סוף המאה ה 14 והמאה ה 15, ערער את מדיניות הסובלנות הדתית ואת מעמד היהודים והמוסלמים.

א. אש. - מ.

איחוד ס׳. האנרכיה בקסטיליה הגיעה לשיאה במאבק על הכתר בין חואנה, שלא ברור היה אם היא בת אנריקה IV „חסר כוח־הגבראי״, לבין איסבל אחותו. חואנה נישאה לאפונסו V (Afonso) מלך פורטוגל, ואיסבל — לפרננדו, מלך סיציליה ויורש כתר ארגון. המאבק על הכתר עתיד היה לקבוע, אם תתאחד קסטיליה עם ארגון או עם פורטוגל. ב 1479 ניצח פרננדו את אפונסו בקרב טורו, וכך הובטחו מלוכת איסבל (ע״ע איזבל) ואיחוד קסטיליה עם ארגון.

שטחה של קסטיליה היה כ 380,000 קמ״ר ושל ארגון כ 100,000 קמ״ר. מספר תושבי קסטיליה היה פי 6—7 ממספר תושבי ארגון, כי באותה עת היתה צפיפות התושבים בקסטיליה רבה יותר מבארגון, ורק במאה ה 17 נחיתה דלילת תושבים ממנה. בממלכת ארגון היתה לרוב הבכורה לקטלנית, אך בשפה זו דיברו בני קטלוניה, ולנסיה והבלארים, ואילו בארגון המקורית דיברו ניב קסטילי. עם האיחוד הדינסטי בין קסטיליה לארגון התקרבה ארגון המקורית לקסטיליה וקטלוניה נמצאה מבודדת. המלך, פרננדו (ע״ע; 1479—1516), היה קסטילי, יותר מארגוני. איחוד ס׳ הביא לקסטיליזציה של הארץ, אף שבלחץ סוחרי ג׳נובה בקסטיליה לא הוקם איחוד מכס.

אף שאיסבל נחשבה למלכת קסטיליה ופרננדו למלך ארגון, התערב פרננדו בענייני קסטיליה. הוקמה מועצה עליונה לענייני ארגון, קטלוניה ולנסיה, ונקבע שמושבה לא יהיה באחד מ 3 חלקים אלה של ארגון אלא בחצר המלוכה — בכל מקום שבו ימצא המלך; כיוון שהוסכם, שאין פרננדו רשאי לצאת מקסטיליה בלי רשות מאיסבל, ישבה המועצה בקסטיליה. מדיניות הריכוזיות בקסטיליה חתרה להקים ממשל אבסולוטי ולהכניע למרות הכתר את האצולה, המסדרים הצבאיים והערים.

הקשיים שבפניהם עמדו „המלכים הקתולים״ (תואר שנתן ה־אפיפיור, אלכסנדר VI, לפרננדו ואיסבל) היו עצומים: כ 85% מהתושבים חיו איכרים, שעיבדו אדמות ש⅓ מהן היו רכוש הכתר, ⅓ רכוש הכנסיה ו⅓ רכוש האצילים. 100—500 רבי־אצולה ורבי־כנסיה בקסטיליה ריכזו בידיהם רכוש רב ועצמה צבאית ומדינית אדירה ותכופות מרדו במלכות. מיגור עצמתם דרש הקמת כוח מלכותי סדיר.

מיד אחרי הנצחון בקרב טורו אוחדו כוחות העירונים לצבא „האחווה הקדושה״ (ע״ע הרמנדד). ל„אחווה״ ניתנו סמכויות ל־שיפוט מהיר ולהבטחת הסדר באזורים הכפריים; מבצרי אצילים נותצו, המלכים עודדום לנטוש את אחוזותיהם, שבהן שלטו כמעין־מלכים, לעבור לחצר המלוכה ולזכות שם בכיבודים ובמשרות; את בני האצילים עודד פרננדו להתגייס למשמר־הארמון שהקים. עצמתם המדינית של האצילים צומצמה מ 1480, עם הקמתם של מיניסטריונים קבוצתיים („מועצות המלך״; Consejos Real), שבהם ניתן רוב למשפטנים.

שליטת הכתר על הערים גדלה באמצעות המפקחים (-corregi dores). הדבר פגע באוטונומיה של הערים, שהיתה מבוססת על fueros (ר׳ לעיל, עמ׳ 351, 354) ממינים שונים, אך בסופו של דבר היה האבסולוטיזם לתועלת למעמד הבינוני.

חשובה במיוחד היתה השתלטות הכתר על שלושת המסדרים הצבאיים: משמת אחד מראשי־המסדר השפיעה איסבל על האפיפיור למנות תחתיו את בעלה פרננדו. קונקורדט שנחתם ב 1481 הגדיל מאוד את שליטת הכתר על מינויים בכנסיה. הארכיהגמון של טולדו, חימנס (ע״ע) דה סיסנרוס, הנהיג רפורמה רחבה בכנסיה בס׳, היחידה שהונהגה בהקף כזה לפני לותר. הוא הכריח את אנשי הכמורה לשמור על תקנות עתיקות ולוותר על זכויות־יתר. במיוחד פעל לתיקון מסדר הפרנציסקנים, שאליו השתייך. הצורך בתיקונים וההתנגדות הרבה לתיקוניו מוכחים מכך, שיותר מ 400 נזירים העדיפו לעבור לצפון אפריקה ולהתאסלם ובלבד שלא להכנע לתי־קוני חימנס. תיקונים אלה, וכן דאגתו להחדרת השכלה שהתבטאה בייסוד סמינריונים ובהם אוניברסיטת אלקלה דה אנרס (ע״ע), הפיחו רוח חדשה בכנסיה, ותרמו אח״כ לבלימת הרפורמאציה בס׳ ולהפיכת ס׳ למעוז לקתוליות ולקונטרךפורמציה.

לבלימת הרפורמציה תרמה לא פחות האינקויזיציה (ע״ע). היא הוקמה בס׳ ב 1481 כמוסד של הממלכה, והיתה הגוף המשותף היחיד לארגון ולקסטיליה. תחילה כוונה נגד היהודים האנוסים, אח״כ נגד המוסלמים שהתנצרו ולבסוף נגד כל החשודים בכפירה, והיתה לאבן נגף לחופש מחשבה ויצירה. פעולת האינקויזיציה נגד האנוסים הובילה בסופו של דבר לגירוש היהודים, במטרה למנוע את קשריהם עם האנוסים (1492; וע׳ להלן, יהודים, עמ׳ 392).

אותה שנה, ב 2.10.1492, הושלם כיבוש גרנדה, שארך יותר מ 10 שנים. בכך הושלמה הרקונקיסטה, שמילאה תפקיד כה רב בעיצובה של ס׳ ובגיבושה מבחינה לאומית ודתית. למוסלמים בגרנדה הובטח חופש דתי, אך ההבטחה הופרה בהדרגה, וב 1502 הועמדו גם הם בפני הברירה בין גירוש להמרה. שלא כיהודים העדיפו רובם להמיר את דתם והצטרפו למעמד המומרים ממוצא מוסלמי, המוריסקים (moriscos). להלכה, לפחות, היתה ס׳ לארץ שכל תושביה נוצרים קתולים.

המאורע החשוב ביותר לגבי אירופה כולה באותה עת היה גילוי אמריקה בידי קולומבוס. עברו שנים מספר עד שהשפעתו של גילוי זה החלה נותנת אותותיה על ס׳, ועושר עצום ולא צפוי זרם לארץ העניה יחסית. על כיבושה של אמריקה, חלוקתה והממשל בה ע״ע אמריקה, עמ׳ 176—185. ההתעשרות הפתאומית של ס׳, שבאה לא כתוצאה מגידול הייצור, עתידה היתה להוליד בעיות חמורות בכלכלה. מבחינתן של מדינות הכתר הספרדי חשוב לציין, שאמריקה נחשבה לשטח שלטונה של קסטיליה, ובני ארגון לא יכלו לסחור עמה. כל המסחר עם אמריקה רוכז ב„בית המשא־ומתן״ (Casa de contratación) שחוקם ב 1503 בסוויליה (וע״ע ספנות, עמ׳ 248).

במרוצת הזמן החל לשמש הכסף, שבא לס׳ ממושבותיה באמריקה, למימון מלחמותיה באירופה לצורך שמירת נחלאות מלכיה שם. פרננדו II היה מלך סיציליה עוד לפני שירש את כתר ארגון. כשכבש שרל VIII מלך צרפת את ממלכת נפולי (ע״ע, עמ׳ 251) פרצה מלחמה בין ס׳ לצרפת, וזו עתידה היתה להמשך 65 שנה (1494—1559) עד שנסתיימה בנצחון ס׳ (ע״ע איטליה, עמ׳ 736/7). נצחונות מצביאו, גונסלו (ע״ע) פרננדס דה קורדובה, הידוע בכינויו „המפקד הגדול״ (El Gran Capitán), הקנו לחי״ר הספרדי את שמו הגדול כצבא הטוב ביותר באירופה והבטיחו את נפולי לפרננדו. ב 1512 כבש פרננדו את נוורה (ע״ע) ובכך הושלם איחוד ס׳.

ב 1504 מתה איסבל, ואצילי קסטיליה בחרו למלך את פליפה I „היפה״ (ע״ע) מבית הבסבורג, בעלה של חואנה המטורפת (ע״ע), בת איסבל ופרננדו; איחוד ס׳ עמד בסכנה, אך כעבור שנתיים מת פליפה, ופרננדו היה לשליט יחיד של ארגון וקסטיליה גם יחד.

שלטון ההבסבורגים (1516—1700). ב 1516 מת פרננדו ונכדו, קרלוס I, בנם של חואנה ופליפה, ירשו. ב 1519 ירש קרלוס מסבו השני, הקיסר מכסימילין I (ע״ע). את נחלאות ההבסבורגים, ואח״כ נבחר לקיסר גרמניה בתואר קרל V. שטחי שלטונו באירופה כללו איפוא את ס׳ וחלקים נרחבים באיטליה, את אוסטריה ואת

ארצות־השפלה העשירות. לכך נוספו השטחים באמריקה שעליהם כבר השתלטו הספרדים, ויותר מהם — אותם שטחים שסיפחו „הכובשים" (*conquistadores*), ובראשם קורטס, פיסרו ואלמגרו (ע' ערכיהם); במלכותו של קרלוס השתלטה ס' על כל אמריקה המרכזית, רוב אמריקה הדרומית (פרט לברזיל), וכל חופה המערבי של היבשת, מדרום קליפורניה עד צ'ילה, היה ברשותה. וע"ע אמ־ריקה, עמ' 179—185.

בסיס הכוח העיקרי של אימפריה אדירה זו היתה ס'. בעלותו למלוכה היה קרלוס, יליד גנט וחניך תרבות צרפת, זר לס'; ככל שהזקין כן היה קרלוס ליותר „ספרדי". בראשית שלטונו נתעוררו קשיים, הן בגלל אי ידיעתו את השפה הקסטילינית, הן מחמת הכעס והעלבון על מינוי פלמים שחצנים למשרות רמות, והן מפאת ההת־נגדות לשאיפותיו הקיסריות. שנים מספר הוסחה דעתו של קרלוס מענייני ס' והיתה נתונה לענייני גרמניה וארצות־השפלה, אך הספר־דים נדרשו לממן את כל אלה.

ב 1520—1522 שהה קרלוס בגרמניה. בצאתו הקימו ערי קסטיליה, בהנהגת טולדו, ממשלה מהפכנית, והאצילים לא נקפו אצבע להצלת העוצר ההולנדי אדריאן (אח"כ האפיפיור אדריאנוס VI, ע"ע). במק־ביל למרד־הערים (*comuneros*) בקסטיליה פרץ בולנסיה ובמליורקה מרד של בעלי מלאכה (הח'רמניאס [germanías]), אלא שהוא הופנה גם נגד האצילים; משפנו גם „הקומונרוס" נגד האצולה, התלכדו האצילים והביסו את צבא המורדים, בהנהגת חואן פדיליה (Padilla), בקרב ויללר (Villalar; 1521), וכעבור זמן מה דוכאו גם הח'ר־מניאס.

כוח המלוכה הושב על כנו בידי האצולה, אך מאז גברה יד הכתר גם על האצילים עצמם, כי אחרי דיכוי המרד היה ה„קורטס" מאשר ללא עירעור את הקצבת הכספים שדרש הכתר, ועי"ז אפשר היה להקים צבא קבע. האצילים התנגדו בהצלחה לנסיון הכתר לחייב גם אותם בתשלום מסים, אך מאז לא זימנם קרלוס I ל„קורטס". המסים הוטלו איפוא רק על שכם המעמדות שתרמו לפיתוח הכלכלה ולא על בעלי־יכולת שלא תרמו לפיתוחה. מסורת המלחמה במוסלמים גרמה, שאצילי קסטיליה נטו עוד פחות מאצילי שאר מדינות אירופה לעסוק בפעילות כלכלית, ולא פיתחו את האחוזות שבהן השקיעו את כספם. דבר זה תרם לפיגור כלכלתה של ס'. ואולם המאבק בן מאות השנים בין הכתר לאצולה הסתיים למעשה: האצילים האמונים על מסורת המלחמה בכופרים ראו בקרלוס, שלחם בתורכים ובפרו־טסטנטים, את מנהיגם, ומצאו סיפוק וכבוד בשרותו בארצות שלטונו האחרות של קרלוס — באמריקה, באיטליה ואף בגרמניה ובארצות־השפלה, כך שלאצולה היה עניין בגדולת מלכם, והאימפריה שלו היתה יותר ויותר לאימפריה של ס'. אולם בס' גופא נזהר קרלוס שלא לתת לרבי האצולה משרות שלטון חשובות.

שלושת אויביו הגדולים של קרלוס היו התורכים, הצרפתים והפרוטסטנטים בגרמניה. מבחינתה של ס' חשובות היו המלחמות נגד צרפת וכן נגד תורכיה בזירת הימה"ת. ב 1525 ניצח קרלוס את הצרפתים בפויה ושבה את המלך פרנסואה I; ס' השתלטה על מילנו וטוסקנה; זמן קצר אחרי מות קרלוס נחתם חוזה שלום (1559) והוכרה עליונות ס' באיטליה. המאבק עם תורכיה היה על השליטה במרכז הימה"ת, והוא לא הוכרע כל ימי קרלוס. מפקד שודדי הים ח'יר א(ל)־דין (ע"ע), שהשתלט על אלג'יר, הכיר במרות השולטאן העות'מאני, וחיזק בכך את כוח תורכיה במערב הימה"ת. ב 1535 כבש קרלוס את תוניס, אך נסיונו לכבוש את אלג'יר נכשל (1541).

המאבק עם תורכיה התנהל במידה רבה בים. ביבשה אורגן צבא ס' ביחידה סטנדרדית, הקרויה טרסיו (tercio), בת 3,000 חיילים מאורג־נים ב 12 פלוגות בנות 250 איש כ"א, ובה רומי־רומח, סייפים ויורים בארקבוסים (רובים של אותם ימים). הלוחמים היו מתנדבים, אומנו היטב, ויותר מ 100 שנה שמר חיה"ר הספרדי על עדיפותו באירופה.

היה גידול תלול בהכנסות ממשלוחי הכסף מהמכרות באמריקה (ממיליון ורבע דוקטים בשנה ב 1526 ל 5 מיליונים ב 1544, ואחרי גילוי המכרות העשירים בפוטוסי [Potosí] ב 1545 — עד 42 מיליון ב 1591). העברת הכסף מאמריקה לא היתה כרוכה בגידול הייצור בס', ולכן גרמה לאינפלציה, פגעה בייצור הצמר, העלתה את מחיר האדמות ועמה את דמי האריסות, ולפיכך נטשו איכרים רבים את אדמותיהם. הדבר גרם להרחבת הלטיפונדיות בס' ולהגירת ספרדים רבים לאמריקה: עד 1550 היגרו שמה כ 150 אלף נפש. המשרות הרמות בשטחי שלטונה של ס' באמריקה היו שמורות לבני קסטיליה. המהגרים היו כמעט כולם רווקים, ונשאו להם נשים אינדיאניות.

ההכנסות מהמשלוחים מאמריקה, שמ 1553 הגיעו בשיירות דו־שנתיות (flotas y galeones), לא כיסו את הוצאותיו של קרלוס, ולא הספיקו גם ההכנסות מהמסים, שהחשוב בהם היה האלקבלה (Alca-bala; מס קניות שהוחכר לערים). הכתר הנפיק איפוא שטרי־חוב (juros) נושאי ריבית גבוהה, וכן שעבד נכסים, ובהם אף משלוחי כסף מאמריקה, להלוואות מבעלי הון גרמנים ובני־ג'נובה.

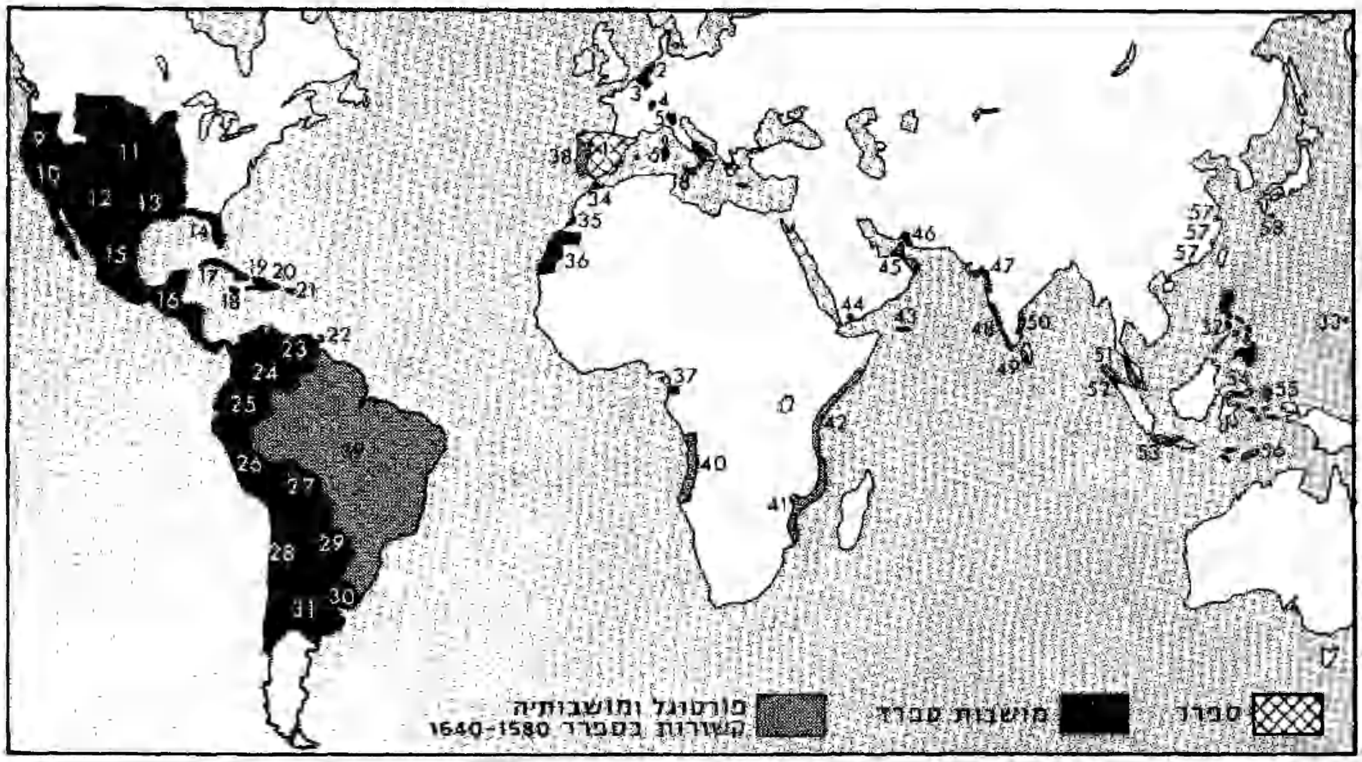
ב 1555 מסר קרלוס את אוסטריה והקיסרות לאחיו, פרדיננד I, ואת ס' ומושבותיה וכן את איטליה וארצות־השפלה מסר לבנו פליפה II (ע"ע; 1556—1598). כבר ב 1557 נאלץ פליפה להפסיק את תשלום הריבית, ופשיטת־רגל של אוצר הממלכה היתה מאז לתופעה חוזרת ונשנית — למרות גידול ההכנסות מאמריקה ומסים חדשים, בהם היטל על מזונות.

קשייה הכספיים של ס' נבעו במידה רבה מהצורך לממן מלחמות רבות, ואחרי שב 1559 נחתם חוזה שלום עם צרפת הזדהו מלחמות אלו כמעט כליל עם המאבק למען הנצרות והקתוליות. פליפה גילם באישיותו את הנטיה לכפות אורתודוכסיה דתית ולהתנגד לפתיחות ליברלית. ב 1558 נתגלו תאי פרוטסטנטים בסוויליה ובוליַדוליד, ובתגובה הודק רסן הפיקוח הדתי: נגזרה מיתה על מיַבאֵי ספרים מחו"ל; הורחב „האינדכס" (ע"ע, עמ' 917) ונכללו בו גם ספרי קתולים, כגון ארסמוס; נאסרה יציאת סטודנטים לאוניברסיטאות מחוץ לס', והגמון של טולדו נאסר באשמת כפירה בכלא האינקוי־זיציה. חוסר־הסובלנות הדתית דחף את המוריסקוס בגרנדה למרד (1568), הוא דוכא והמוריסקוס פוזרו בקבוצות קטנות בפנים הארץ. המרד בארצות־השפלה (ע"ע, עמ' 284—286) נבע אף הוא במידה רבה מסיבות דתיות, ואי־נכונותו של פליפה להשלים עם פרוטס־טנטים מנע אפשרות להסדר; בסופו של דבר איבדה ס' את ארצות־השפלה הצפוניות (כיום — הולנד) אך החזיקה בדרומיות (כיום — בלגיה).

המורדים בארצות־השפלה חשפו את חולשת ס' באוקיאנוס. הם נעזרו באנגליה הפרוטסטנטית, שימאיה עסקו בשוד־ים ופגעו בשל־טון ס' באמריקה ובאניותיה בלב ים. הכנעת אנגליה היתה לאינטרס לאומי ודתי גם יחד: ב 20.5.1588 הפליגה למטרה זו ה„ארמדה" (ע"ע); תבוסתה (31.7—8.8.1588) לא שינתה את יחסי הכוחות שינוי מהותי: צי ס' שוקם, ואנגליה הוסיפה להיות השליטה בים הצפוני. וע"ע ממלכה מאחדת, עמ' 882.

שנתיים אח"ב ניסה פליפה להגן על הקתוליות בצרפת ושלח את מצביאו, דוכס פרמה, להלחם נגד אנרי IV (ע"ע, וע"ע הוגנוטים, עמ' 657/8). הקתוליות אמנם ניצחה בצרפת, כי אנרי IV עבר לדת זו, אך הוא איחד את הצרפתים במלחמה בס' (1595—1598). בשנת חייו האחרונה חתם פליפה על חוזה שלום עם צרפת, ולפיו הוחזר המצב שלפני המלחמה.

ס' בזבזה את הונה ואת העושר שבא לה מאמריקה על מאמציה לדכא את הפרוטסטנטיות; היא לא הצליחה לדכאה, אך בלמה אותה. היא הוסיפה להיות המעצמה הראשונה במעלה באירופה. במלחמתה בתורכים זכתה ס', בברית עם ונציה והאפיפיור, בנצחון

האימפריה הספרדית:

1. ספרד

בשלטון ספרד באירופה:

2. הולנד 1516—1581
3. בלגיה 1516—1713
4. פרנש קונטה 1516—1678
5. מילנו 1535—1713
6. סרדיניה 1326—1713
7. נפולי 1504—1713
8. סיציליה 1504—1713

בשלטון ספרד בצפון אמריקה:

9. אורגון 1775—1821
10. קליפורניה 1542—1821
11. לואיזיאנה 1763—1800
12. אריזונה וניו־מכסיקו 1539—1821
13. טכסס 1539—1821
14. פלורידה 1513—1763
1783—1821

בשלטון ספרד באמריקה המרכזית:

15. מכסיקו 1519/21—1821
16. אמריקה המרכזית 1509—1821
17. קובה 1511—1898
18. ג׳מיקה 1509—1655
19. האיטי 1501—1697
20. סנטו־דומינגו 1496—1795
1809—1821
1861—1865
21. פוארטו־ריקו 1508—1898
22. טרינידד 1498—1783

בשלטון ספרד בדרום אמריקה:

23. ונזואלה 1567—1819
24. קולומביה 1536—1819
25. אקודור 1531—1830
26. פרו 1531—1821
27. בוליוויה 1531—1825
28. צ׳ילה 1541—1818
29. פרגוי 1537—1811
30. אורוגוי 1536—1814
31. ארגנטינה 1536—1810

במזרח הרחוק:

32. הפיליפינים 1564—1898
33. גואם 1696—1898

באפריקה:

34. מרוקו הספרדית 1912—1956
35. איפני 1860—1969
36. סהרה הספרדית 1912
37. גינאה הספרדית 1885—1968

פורטוגל ומושבותיה:
(בשלטון ספרד: 1580—1640)

38. פורטוגל

באמריקה:

39. ברזיל

באפריקה:

40. אנגולה
41. מוזמביק
42. אפריקה המזרחית

באסיה:

43. סוקוטרה
44. עדן
45. מסקט
46. בנדר עבאס והורמוז
47. בומבי וצפון־מערב הודו
48. חוף מלבר
49. צילון
50. דרום־מזרח הודו
51. מלקה
52. סומטרה
53. יווה
54. סלבס
55. איי מולוקה
56. טימור
57. מקאו, צ׳נג־צ׳או, נינגפו
58. טנגשימה

מזהיר בקרב הימי בלפנטו (ע״ע; 7.10.1571). ב1580 הגשימה ס׳ את שאיפתה לאיחוד כל חצי־האי האיברי כשהשתלט פליפה II גם על פורטוגל; תחילה קידמו האצולה, הישועים והפקידות בפורטוגל בברכה את האיחוד, אך במרוצת הזמן נהיה שנוא, העמיק את השנאה בין הקסטיליַנים לפורטוגלים, והתקיים 60 שנה בלבד.

בהשתלטו על פורטוגל עברו לידי פליפה גם מושבותיה הנרחבות בברזיל, באפריקה, ברחבי האוקיאנוס ההודי ובים סין. לקיסרות אדירה זו, „שבה לא שקעה השמש״, נוספו גם איי הפיליפינים, שנכבשו בימיו ונקראו על שמו. מיסיונרים, נזירים, תאולוגים ולוחמים ספרדים הפיצו את הקתוליות ואת השפה הספרדית בכל מושבות ס׳ באמריקה ובפיליפינים, ותרבות ס׳ הגיעה לשיא פריחתה.

בסוף ימי פליפה III (ע״ע, 1598—1621) החלו ההכנסות מאמריקה לרדת עקב הידלדלות המכרות, ותוך 60 שנה ירדו ל$^{1}/_{10}$ בלבד מהשיא שבסוף ימי פליפה II. כלכלת ס׳ נפגעה עם גירושם של 300 אלף המוריסקוס (1609), ובמיוחד נפגעו ולנסיה וארגון, שרבים מחקלאיהן היו מוריסקוס. הפער הגדול בין הכנסות האוצר להוצאותיו לא כוסה במסים, וב1599 נאלץ פליפה III להנפיק מטבעות נחושת (vellón), דבר זה החריף את האינפלציה, והאוצר לא נפטר משיעבוד הכנסות, ובהן האוצרות מאמריקה, למלווים בריבית גבוהה. משבר הכספים והכלכלה החריף את פער המעמדות, לפי שהאצילים הוסיפו להיות פטורים מתשלום חלק מהמסים, ובעולם נשאו בעיקר המוני העם והיסודות שתרמו לפיתוח המשק. זהות האינטרסים בין

השלטון לבין האצולה גדלה, כי פליפה III מסר את רסן השלטון לידידו, דוכס לרמה, ועי״ז ירד כוחם של נושאי התפקידים הביורו־קרטים ועלה כוחם של ידידים וידידי־ידידים (validos). עלתה גם השפעת האצילים, ובייחוד „הגדולים" (grandes). גידול פער המעמדות הגביר את תופעות השוד, הנוודות והקבצנות.

במדיניות החוץ חתר פליפה III להימנעות ממלחמות ומההוצאות הכרוכות בהן. עשה שלום עם אנגליה (1604), הסכים להפוגה של 12 שנה עם הולנד (1609) ושיפר את היחסים עם צרפת.

מלכותו של פליפה IV (ע״ע; 1621—1665) היתה תקופת שקיעה תלולה. גם פליפה IV נשען על „ידיד", דוכס אוליורס (ע״ע אולי־ורז), שנהג במרץ רב ונעזר בוועדות מצומצמות ולא במנגנון הממשלה המסורבל. אוליורס רצה בתיקונים מבית, ונראה שסבר כי לחץ מלחמתי יקל את הנהגתם. לפיכך התערב במלחמת 30 השנה בגרמניה וב 1621 חידש את המלחמה בהולנדים. ההולנדים פגעו בספנות ס׳ וכבשו חלק מברזיל, אך ביבשה ניצח, כרגיל, חיה״ר הספרדי. צרפת, שחששה מהתחזקות ס׳, סיבכה אותה ב„מלחמת הירושה של מנטובה" (ע״ע מלחמת שלושים־השנה, עמ׳ 720), והמועמד של הצרפתים ניצח במאבק. אחרי נצחונם הגדול האחרון של הספרדים על השוודים בנרדלינגן (1634) יצאה צרפת במישרין למלחמה בס׳. ב 21.10.1639 השמידו ההולנדים את צי ס׳ בקרב דאונז (The Downs) במימי אנגליה הניטרלית, וב 19.5.1643 הביסו ה־צרפתים את חיה״ר הספרדי ברוקרוא (Rocroi) ואגדת הטרסיוס נופצה.

אוליורס ביקש לאחד את כל ממלכות הכתר הספרדי, אך מדיניות זו עוררה התנגדות עזה בקטלוניה ובפורטוגל. ב 1640 פרץ שם מרד. צרפת הכירה בעצמאות קטלוניה בחסותה, אך ב 1652 נכנעה ברצלונה והמרד דוכא. לעומת זאת לא הצליחו הספרדים לדכא את המרד בפור־טוגאל, נוצחו בקרבות ב 1663/5 ואחרי מות פליפה הכירו בעצמאותה. ב 1647 מרדה גם נפולי, בהנהגתו של מסנילו, אך ב 1648 דוכא המרד. במלחמה נגד צרפת נוצחו שוב הספרדים בקרב לנס (Lens; 1648), וב 1655 הצטרפו האנגלים לצרפתים, כבשו את ג׳מייקה, תפסו פעמיים את שיירות האוצר (1656/7) וב 14.6.1658 ניצחו הצרפתים והאנגלים את הספרדים ב„קרב החוליות" ליד דנקרק (ע״ע) והעיר עברה לידי האנגלים. ב 1659 נחתם „שלום הפירנאים" ובו ויתרה ס׳ על רוסיון ונקבע גבולה הסופי עם צרפת. בתו של פליפה מריה־תרזיה נישאה ללואי XIV מלך צרפת.

ס׳ סבלה מאפיסת כוחות. אוכלוסייתה ירדה, כמשוער, מ 8½ מיליונים ב 1590 ל 7 מיליונים ב 1680. בעיקר הידלדלה רמת קסטי־ליה. ב 1635—1659 נהרגו, ע״פ האומדן, כ 20 אלף איש בשנה בקרבות, ולכך נוספו חללי המגפות הרבות ב 1596—1602, 1630—1632, 1647—1652 ו 1677—1683. לירידת האוכלוסין תרם גם גירוש המוריסקוס. שדות הוברו לפי שהאיכרים נמלטו מפני גובי מסים ושכר־קרקע ועברו לערים טפיליות, כגון מדריד. סוחרים ותעשיינים נטשו את מקצועותיהם מחמת האינפלציה והשאיפה לאצילות הבזה למלאכה. כך נידלדלו בורגוס מייצאת הצמר וטולדו וסגוביה מייצרות הבדים, ואולי אף בילבאו, מרכז חרושת־הברזל והספנות. היזמה בעסקים היתה כמעט כולה בידי תושבים זרים ומשקיעים מצפון אירופה. המסחר עם אמריקה ירד פלאים, מחמת גידול היישוב הספרדי שם, שפיתח את המלאכה והתעשיה במקום, וכן מחמת ההברחה. מספרם של אנשי הכמורה גדל במאה ה 17 מ 100 אלף ל ¼ מיליון; 140 אלף אידלגוס (ר׳ לעיל, עמ׳ 354) בקסטיליה חיו בדוחק והיו ביניהם קבצנים ואפילו עובדי עבודת־כפיים; במלכותו של פליפה IV הוכפל העול על משלמי־המסים וגדל מאוד מספר המובטלים הנוודים ועמהם האלימות והשוד. הנהנים היחידים היו רבי־האצולה, ואחרי מות פליפה IV היו אלה לכת השלטת.

קרלוס II (ע״ע; 1665—1700) היה חולני, מפגר ומופרע, ומלך בלי שימשול. על השלטון נאבקו קרובי משפחתו וב 1677 תפסוהו רבי האצולה. לואי XIV מלך צרפת ניצל את חולשת ס׳, תקף אותה 3 פעמים (1667/8; 1672—1678; 1689—1697) וקרע ממנה שטחים בפלנדריה; רק בתמיכת הולנד ואנגליה נמנעו מס׳ מפלות ואבדן שטחים רבים יותר. בסוף ימי קרלוס חשוך־הבנים הפכה שאלת ירו־שתו למרכז הפעילות הדיפלומטית באירופה, ובאוקטובר 1699 חתמו צרפת, אנגליה והולנד על הסכם לחלוקת נחלאות הכתר הספרדי בין שני הטוענים העיקריים לירושה, יורש העצר הצרפתי והארכידוכס קרל מהבסבורג. קרלוס II לא רצה בחלוקת ממלכתו, ובצוואתו הוריש את כולה לפיליפ מאנז׳ו, בנו השני של יורש־העצר הצרפתי, בתנאי שהיא לא תאוחד עם כתר אחר. כעבור שבועות מספר מת קרלוס.

מ.

הבורבונים הראשונים. בסוף 1700 עלה פיליפ מאנז׳ו על כסא ס׳ כפליפה V (ע״ע). נלוו אליו יועצים צרפתים. צבא צרפתי נשלח לארצות־השפלה הספרדיות וצרפת קיבלה זכויות־סחר במושבות ס׳. מול האיום של צרפת וס׳ מאוחדות קמה „הברית הגדולה", ובראשה אנגליה, הולנד ואוסטריה, ופרצה מלחמת הירשה הספרדית (ע״ע).

ס׳ עצמה היתה לזירת קרב. „הברית הגדולה" שאפה להמליך על ס׳ את הארכידוכס קרל. ב 1704 כבשו האנגלים את גיברלטר, וב 1705 פלשו מבסיסם בפורטוגל, שהצטרפה גם היא לברית, לאסטרמדורה ולאנדלוסיה, ובאותה שנה נחתו „האימפריאלים" (האוסטרים) ברא־שות קרל בברצלונה, והקטלנים עברו לצידם; ב 1706 וב 1710 נפלה מדריד בידי בעלות־הברית, אך בשתי הפעמים גורשו משם בעקבות מפלותיהן באלמנסה (Almanza; 1707) ובבריאואגה (Brihuega) ווילה ויסיוסה (Villa Viciosa; 1710), ומעמדו של פליפה, שנשען על הקסטילים, התבסס; ב 1711 נהיה קרל לקיסר גרמניה (ע״ע קרל VI) ובריטניה והולנד לא היו עוד מעוניינות בהמלכתו על ס׳ ובחידוש ממלכת קרל V (קרלוס I). ב 1713/4 נחתמו הסכמי השלום באוטרכט (ע״ע) ורשטט (Rastatt): פליפה הוכר כמלך ס׳, אולם מילנו, חלק מטוסקנה וארצות־השפלה נמסרו לאוסטרים, סיציליה — לסוויה, גיברלטר ומנורקה — לבריטניה, וכן ניתנה לה „אסינטו" (ע״ע) — זכות למכור 4,800 עבדים כושים בשנה למושבות ס׳.

בשלטון הבורבונים הונהגו רפורמות מבית וחלו שינויים במדי־ניות החוץ. המאפיין העיקרי את מדיניות החוץ היה שיתוף הפעולה בין שתי ממלכות הבורבונים, צרפת וס׳, אף שבעת שלטונו של העוצר פיליפ מאורלאן (ע״ע) בצרפת שררה מתיחות רבה בין שתי המדינות. את מדיניות החוץ של ס׳ ניהל החשמן ג׳. אלברוני (ע״ע) בתמיכת המלכה השאפתנית והנמרצת, איסבל פרנזה (Farnese), אשתו השניה של פליפה V. מאמצי ס׳ לחזור ולהשתלט על איטליה ואייה סיבכוה במלחמה עם „ברית ה 4" — צרפת, אוסטריה, ברי־טניה והולנד (1718). הצרפתים פלשו לס׳, וב 1720 הסתלקה ס׳ מתביעותיה באיטליה תמורת הבטחת אוסטריה להוריש את פרמה, פיצ׳נצה וטוסקנה לקרלוס, בן פליפה ואיסבל. אלברוני הודח, יחסי ס׳ עם המעצמות ובעיקר עם צרפת, שופרו מאוד, וב 1731 קיבל קרלוס את פרמה ופיצ׳נצה. ב 1733 נחתם „הסכם המשפחה" בין צרפת לס׳, וס׳ הצטרפה לצרפת ב„מלחמת הירושה הפולנית" נגד אוסטריה (1733—1738). בסופה ויתר קרלוס על פרמה ופיצ׳נצה וקיבל בתמורה את נפולי וסיציליה. ב 1739 פרצה מלחמה בין ס׳ לבריטניה („המל־חמה על אזנו של ג׳נקינז", ע״ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 892/3), בעק־בות מאמצי ס׳ לסכל הברחות של סוחרי בריטניה. ב 1740 התמזגה מלחמה זו ב„מלחמת הירשה האוסטרית" (ע״ע) ובה לחמה ס׳ לצד צרפת נגד בריטניה ואוסטריה; בשלום אכן ניתנו פרמה, פיצ׳נצה וגוסטלה (Guastala) לפליפה, בנם השני של איסבל ופליפה V. בתחילת „מלחמת שבע השנים" (ע״ע; 1756—1763) כבשה ס׳ את

מנורקה, אך בסופה כבשו ממנה הבריטים את קובה והפיליפינים; אלה הוחזרו לה בשלום פאריס (1763), אך היא נאלצה להחזיר את מנורקה וכן מסרה לבריטים את פלורידה; לואיזינה (ע״ע) נמסרה לה מידי צרפת. ב 1779 הצטרפה ס׳ לצרפת ולהולנד במלחמתן בבריטים בעת מלחמת העצמאות האמריקנית, ובשלום וֶרסי (1783) הוחזרו לה מנורקה ופלורידה, אך מאמציה הגדולים לכבוש את גיברלטר עלו בתוהו.

במדיניות הפנים הנהיגו הבורבונים תיקונים רבים בתחום המוסדי־מינהלי. הם שמו קץ לחלוקת ס׳ לממלכות (reinos), וריכזו את סמכויות השלטון במועצת המדינה של קסטיליה. הדבר נעשה ע״י ביטול הזכויות של כמה מהיחידות השונות. במרוצת מלחמת הירושה הספרדית ובעקבותיה בוטלו „פואֶרוס״ (ר׳ עמ׳ 351, 354) של ולנסיה וארגון (1707), מיורקה (1715) וקטלוניה (1716), וב 1782, כשחזרה מֶנורקה לשלטון ס׳, בוטלו גם ה„פואֶרוס״ שלה. גם מוסדות ה„קורטס״ הנפרדים בוטלו, וכן משרות המשנים־למלך והוקמו תחתם ממשלים כלליים אזוריים (capitanías generales), והמושלים האזוריים עמדו גם בראש רשות השיפוט המייעצת (audiencia). ב 1749 הוחלפה שיטה זו באחרת, והארץ חולקה לאזורי כלכלה־ומינהל דוגמת צרפת (intendencias), דבר שכבר הונהג בקטלוניה ב 1718. ב 1714 הוקמה מועצת קבינט בס׳, דוגמת בריטניה, וב 1783 נהיתה זו ל„מועצת המדינה״ הכל־יכולה. ב 1714—1720 הוקמו המיניסטריונים השונים.

במאה ה 18 חדרו לשכות „הבונים החפשים״ להנהגת ס׳ ולחיי תרבותה, ובלטו שרים מתַקנים שהיו „בונים חפשים״, ביניהם: ארנדה (ע״ע), חֲרוֹנימו גרימַלדי (1720—1786), קמפומַנֵס (1723—1802), פלורידַבלַנקה (1729—1808) וחובלינוס (ע״ע). שרים אלה קשורים בתיקונים בתחומי המינהל, הכלכלה והחינוך, כגון ביטול היטלים על הסחר עם המושבות, עריכת מפקדי תושבים, עידוד ההתיישבות באזורים נחשלים, ביטול מחיצות בין המחוזות והקמת רשת תחבורה אחידה.

הכתר צמצם גם את כוח הכנסיה. קשריה ההדוקים של ס׳ עם צרפת סייעו במרוצת המאה ה 18 לחדירת השפעות בעלות אופי חילוני בתחומי התרבות והרוח. כבר בתחילת מלכותו של פליפה פרץ סכסוך בין הכתר לבין האפיפיור, והחריפה הביקורת על זכויות־היֶתר של הכמורה. אוֹרי (Orry), השר הצרפתי של פליפה, נכשל אמנם בנסיונו לחייב את הכנסיה בתשלום מסים, אך בקרב הכמורה עצמה נתגלעו חילוקי דעות, והיא התפלגה לאולטרמונטנים (תומכי האפיפיור; ע״ע אולטרמונטניזם) ולרֶגַליסטים (תומכי הכתר). קבוצה שלישית, שליַמים כונתה ינסניסטית (ע״ע ינסניזם), ניסתה למזג רגליזם ורוח ההשכלה עם דבקות עמוקה בכנסיה. תופעה זו היתה מיוחדת לס׳. ב 1753 נחתם קונקורדט בין פרננדו VI (1746—1759), יורשו של פליפה V, לבין האפיפיור, ובו הוכרה שליטת הכתר במינהל הכנסיה (Patronato real).

יורשו של פרננדו היה אחיו־החורג קרלוס III (1759—1788). בעלותו למלוכה ויתר לטובת בנו פרדיננדו על ממלכתו באיטליה (נאפולי וסיציליה). קרלוס III נחשב לנציג מובהק של האבסולוטיזם הנאור (ע״ע [כרך מילואים]), קיצץ את השפעת הכנסיה, במיוחד באוניברסיטאות, וב 1767 גירש מס׳ וממושבותיה את הישועים. ימי מלכותו נחשבים לתחילתה של הקידמה בס׳, אף שאין להגזים בהשגיו.

במלכותו של קרלוס III הגיעה ס׳ לשיא התפשטותה באמריקה. בשלום פאריס (1763) מסרה, כאמור, את פלורידה לבריטניה, אך קיבלה מצרפת את השטח העצום של לואיזיאנה, וב 1783 הוחזרה לה פלורידה. ב 1769 הוחל במאמץ להתפשט בחוף הצפוני־מערבי (קליפורניה, אורגון ואף קולאמביה הבריטית של היום). גם בארגונה של אמריקה הספרדית חלו שינויים: ב 1767 מונה משנה־למלך על חבל לה־פלַטה, שנקרע מהמשנה־למלך של פרו, וחבל לה־פלטה כלל את ארגנטינה, אורוּגוַי, פָּרַגוַי ובוליוויה של היום; ב 1776 אורגנה צפון מכסיקו כיחידה מינהלית נפרדת — וזו כללה את שטחי ס׳ בתחום אה״ב של ימינו.

השינויים הגדולים ביותר לגבי מושבות ס׳ היו, כאמור, ביטול ההגבלות וההטלים על הסחר עמהן, וכן גירוש הישועים, שמילאו תפקיד גדול יחסית במושבות, במיוחד בפרגוי (ע״ע).

במאה ה 18 גדל מספר התושבים בס׳ — דבר נדיר בתולדות ארץ זו, שאוכלוסייתה לא גדלה, כמשוער, מאז התקופה הרומית. ב 1724 נאמד מספר התושבים ב 7½ מיליונים, ב 1750 — ב 8 מיליונים; במפקד הראשון ב 1768/9 נמנו 9.3 מיליונים, ובמפקד ב 1797 — 10½ מיליונים.

בכמה מחוזות גדל מספר התושבים פי שנים: בין 1720 ל 1787 גדל מספר התושבים (באלפים) בארץ הבסקים מ 175 ל 350, באסטוריאס — מ 150 ל 360, בגליסיה מ 600 ל 1,140 ובקטלוניה מ 400 ל 800. אנדלוסיה, מורסיה וארגון גדלו אף הן בשיעור דומה, אך המחוזות הקסטיליים „ההיסטוריים״, קסטיליה הישנה ולאון, קפאו מבחינה דמוגרפית כשם שקפאו מבחינות אחרות. דרום־מרכז ס׳ ודרומה היו מיושבים בדלילות ונעשו מאמצים ליישבם. למטרה זו עודדו הגירת זרים — פלָמים, אירים וגרמנים מחבל הסודטים — אך התיישבותם לא עלתה יפה, מחמת קשיי ארגון והשרשת זרים בס׳. לעומת זאת הצליחה התיישבות צרפתים בס׳, ומספר המהגרים מצרפת במאה ה 18 נאמד ב 60,000—80,000. ההגירה מס׳ למושבותיה היתה מתונה — כ 50,000 במרוצת המאה כולה, רובם חקלאים ומשרתות.

הערים גדלו באטיות: מספר תושבי מדריד גדל מ 130,000 ב 1723 ל 167,000 ב 1797. לעומת זאת גדלה ברצלונה מ 35,000 (1717) ל 111,000 (1787), עקב שגשוג קטלוניה. בסוויליה, ולנסיה וגרנדה היו בסוף המאה 100,000 תושבים, וב 3 אחרות, קדיס, מלגה וסרגוסה, כ 50,000; שאר ערי ס׳, ובהן ערים היסטוריות חשובות (בורגוס, סלמנקה, טולדו וסגוביה) היו עיירות לכל דבר. ור׳ לעיל, אוכלוסיה ודמוגרפיה.

הגידול הדמוגרפי התאפשר עקב התפתחויות בכלכלה, במיוחד שיפור התחבורה ואמצעי ההובלה. תעשיית המתכת התפתחה בארץ הבסקים ותעשיית הכותנה בקטלוניה, והסחר גדל עם ביטול ההגבלות עליו, כך שבעשור שבין 1778 ל 1788 גדל היקף הספנות מס׳ למושבותיה פי 7. ב 1765 הוקמה בארץ הבסקים האגודה הראשונה בס׳ לחקר הכלכלה הלאומית, והממשלה עודדה ארגונים מעין אלה כשם שתמכה, כל המאה ה 18, בהקמת אקדמיות; החקלאות לא התפתחה, וס׳ סבלה גם מכך שרק ¼ מתושביה נמנו עם כוח העבודה הפעיל, ו ¾ היו תלויים או פאסיביים: קרלוס III ניסה, ללא הצלחה רבה, לשרש את מסורת הבוז שרחשו האידלגוס לעבודה (ר׳ לעיל, עמ׳ 363).

אחרי מות קרלוס הומלך בנו, קרלוס IV (1788—1808), שהיה מוגבל ונעדר כוח רצון, ובמקומו שלט מאהב המלכה, מ. דה גודוי (ע״ע). ס׳ נסחפה למלחמות המהפכה הצרפתית ונפוליון. ב 1793 הצטרפה לקואליציה הראשונה נגד צרפת, נוצחה וב 1795 חתמה על שלום באזל ומסרה לצרפתים את סנטו־דומינגו. ב 1796 נהיתה ס׳ לבעלת בריתה של צרפת, אך ב 1797 נוצח צי ס׳ וצרפת בידי הבריטים בקרב סינט וינסנט והאנגלים כבשו את טרינידד. ב 1800 מסרה ס׳ לצרפתים את לואיזינה (ע״ע), וב 1801 פלשה, בפקודת נפוליון, לפורטוגל. ב 1805 הובס צי ס׳ וצרפת בקרב טרפלגר (ע״ע). ב 1807 הסכימו ס׳ וצרפת לחלק את פורטוגל. הצרפתים כבשו את פורטוגל ואגב כך תפסו גם את צפון ס׳ ובכלל זה פמפלונה וברצלונה. מצביאו של נפוליון, ז׳. מירה (ע״ע), נע לעבר מדריד, והמלך וחצרו נמלטו מהבירה, בדרכם לדרום־אמריקה. אולם בהגיעם לארנח׳ואס (Aran-juez) פרצה התקוממות עממית, שכוונה בעיקר נגד גודוי, וקרלוס נאלץ להתפטר מהמלוכה (19.3.1808); בנו, פרננדו VII, אויבו של

גודוי, נהיה למלך. הוא חזר למדריד — אך היא היתה כבושה בידי מירה. קרלוס התחרט על התפטרותו וביקש מנפוליון להחזירו למלוכה; הלה זימן את האב והבן לעיר ביון (ע״ע), אילץ את פרננדו להתפטר לטובת אביו, ואח״כ אילץ את קרלוס להתפטר לטובת ז׳וזף בונפרטה (ע״ע, עמ׳ 890/1), אחי הקיסר; קרלוס ופרננדו הוחזקו בצרפת.

ס׳ בעת החדשה: מלחמת העצמאות. כשנודע על הדחת פרננדו פרצה במדריד התקוממות עממית נגד הצרפתים (dos de Mayo ;2.5.1808). כך החלה „מלחמת העצמאות" (על זוועות המלחמה, ר׳ תמ״ של גויה בסמוך, בכר׳ י, עמ׳ 356 ותמ׳ צבע בכרך זה).

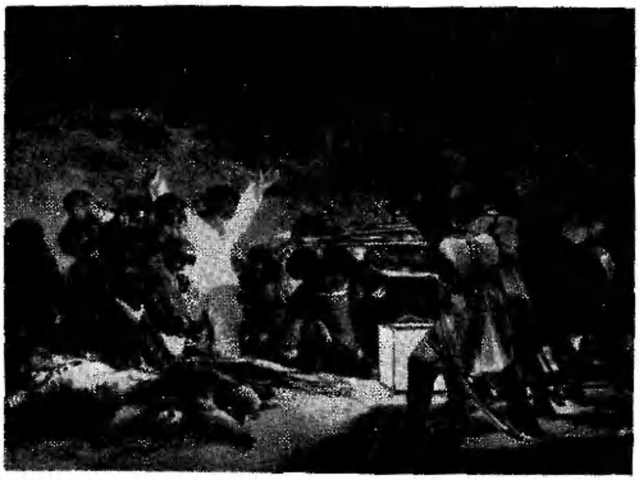
הצרפתים השתלטו במהרה על מדריד, אך בכל רחבי ס׳ קמו „חונטות" (juntas = מועצות) ואירגוני מיל־ציה והגנה מקומית. בד״כ דאגה כל „חונטה" לאזורה בלבד, תכופות תוך גילויי בדלנות ובמקרים מספר אף תוך גילויי איבה לאזורים סמוכים, אך כעבור זמן מה הוקמה „חונטה מרכזית" בארנח׳ואס. הספרדים הדפו את הגנרל דיפון (Dupont) מוַלנסיה, ובבַילֶן (Bailén) אילצוהו להיכנע עם כל צבאו (יולי 1808). ז׳וזף בונפרטה ברח ממדריד, והעיר שוחררה. נפוליון בכבודו ובעצמו בא לס׳, כבש שנית את מדריד, וה„חונטה המרכזית" עברה לסוויליה, ואחרי שהעיר נפלה בידי המרשל סולט, עברה לקדיס (1810).

הספרדים לא יכלו לעמוד בשדה־הקרב מול הצרפתים, אולם הם גילו כושר רב מאוד בלְחמה זעירה, והם שהמציאו אז את מושג הגריליה (ע״ע, עמ׳ 333/4). במלחמה בס׳ שארכה 6 שנים הסבו הכוחות הספרדים לצרפתים אבידות עצומות (כ 400,000 איש). את המלחמה הסדירה ניהלו הבריטים, בפיקודו של וֶלזלי (אח״כ — דוכס ולינגטון, ע״ע). הצלחות ולינגטון נתאפשרו כיוון שלוחמי הגריליה הספרדים ריתקו את רוב הצבא הצרפתי. עד 1813 השלים ולינגטון את גירוש הצרפתים מס׳.

ה„חונטה" זימנה „קורטס", וזה התכנס בקדיס בספטמבר 1810. רוב חבריו היו נציגי המעמד השלישי (הבורגנות), חדורי רעיונות השוויון של המהפכה הצרפתית, והשתתפו בו גם נציגים של מושבות ס׳, מקרב אלה שישבו אז בקדיס. במהרה נחלקו הנציגים לדורשי תיקונים, שכונו „ליברלים" (liberales; מכאן השם ליברלים, שפשט אח״כ גם מחוץ לס׳), ולתומכי המלוכה האבסולוטית, שכונו „נכנעים" (serviles). ידם של ה„ליברלים" היתה על העליונה ובהשפעתם נוסחה החוקה הראשונה לס׳ ואושרה בקורטס ב 19.3.1812. החוקה קבעה שס׳ תהיה מלוכה חוקתית, בעלת „קורטס" של בית אחד שבפניו יהיו השרים אחראים, ומושבות ס׳ יהיו חלק מס׳. החוקה ביטלה את זכויות־היתר המעמדיות, קבעה משפט אחיד לכל הארץ, הנהיגה חינוך חילוני, גירשה את המסדרים הדתיים, ביטלה את האינקוויזיציה והבטיחה חופש העיתונות, אך לא חירות דתית.

חוקת 1812 היתה מופת של ליברליות, ועתידה היתה להשפיע מאוד על חיי המדינה בס׳, אך לא מבחינת הגשמתה המעשית אלא כשאיפה או כסלע־מחלוקת רעיוני, מדיני וחברתי מרכזי. כמה מסעיפיה לא ניתנו כלל להגשמה, כגון הסעיף שהפך את המושבות לחלק מס׳. הוא אושר במטרה למנוע את פרישת המושבות, אך מטרה זו לא הושגה.

המושבות באמריקה ניצלו את המצב בס׳, ומועצות הערים והשלטון המקומי הכריזו שהם מקור הריבונות המקומית. במהרה התאגדו מועצות אלו, — בד״כ במסגרת אזורית רחבה, שחפפה את חלוקת המושבות ל 4 מלכויות־משנה — והכריזו על אוטונומיה שלהן ועל שוויון זכויות להן ולשאר מחוזות ס׳; שלטונות קדיס שלחו צבא לדכא את המרידות, אך מאמצים אלה, שנמשכו גם אחרי שובו של פרננדו VII למלוכה, עלו בתוהו. איטורבידה במכסיקו, בוליור בוֶנזואלה, קולומביה, אקוַדור, פֶּרו ובוליויה, סן־מרטין בארגנטינה ואו׳היגינס בצ׳ילה (ע׳ ערכיהם) גירשו את הספרדים מכל מושבותיהם

פרנסיסקו גויה: ההוצאות להורג במדריד ב 3.5.1808
(ברשות מוזיאון „פראדו", מדריד)

ביבשת אמריקה (פלורידה נתפסה בידי אה״ב), ולס׳ נותרו באמריקה רק איים בים הקריבי (קובה, פוארטו־ריקו). וע״ע אמריקה, עמ׳ 186—189.

בעיה חוקתית אחרת היתה מעמד המלך. החוקה הצהירה על קדושת אישיותו ועל איסור לפגוע בו — ולא ברור היה מה יקרה אם יסרב פרננדו להישבע אמונים לחוקה המגבילה את סמכויותיו. החולשה העיקרית של החוקה היתה נעוצה בכך שהעם — הריבון החדש — היה נבער ברובו, נתון להשפעת הכנסיה ולא תמך בחוקה. הכנסיה זכתה בפופולריות רבה במלחמה, עקב תמיכתה במאבק הלאומי.

הראקציה והחוקה. פרננדו VII חזר לס׳ עם התמוטטותו של נפוליון (24.3.1814). הוא נתקבל בהתלהבות עצומה — וראשית מעשהו היה לבטל את החוקה ולאסור את מנהיגי הליברלים (מאי 1814). המשטר הישן הוחזר על כנו, ואפילו האינקוויזיציה חודשה. הדיכוי המחודש גרם שפרצו מרידות רבות, ובתחילת 1820 מסר מפקד קדיס, רייֶגוֹ, „הכרזה" (pronunciamiento) למען החוקה, והתקוממויות בחלקים אחרים של ס׳ אילצו את פרננדו להישבע לה אמונים. הוא כונן משטר ליברלי, וביולי 1820 התכנס „הקורטס". המשטר הליברלי ארך 3 שנים. הוא אופיין בהעדר יציבות, לפי שלא נהנה מתמיכה עממית. הליברלים התפלגו למתונים (moderados) ולקיצונים (exaltados), ורבים התאכזבו מהמשטר. באפריל 1823 פלש דוכס אנגולם (ע״ע [ב׳]) לס׳ בראש צבא צרפתי („100,000 בניו של לואי הקדוש"). פלישה זו, ע״פ החלטת „הברית הקדושה", החזירה לפרננדו את כל סמכויותיו. החוקה בוטלה, הישועים הוחזרו לס׳ והוקפאו הוראות החוק לחלוקת אדמות לאיכרים זעירים.

באחרית ימיו של פרננדו חלה התעוררות של בדלנות אזורית בס׳, וזו היתה בתחילתה בעלת אופי שמרני־דתי. היא ניכרה בקטלוניה, ארגון, ולנסיה וארץ הבסקים. יורש־העצר, קרלוס, אחיו של פרננדו חשוך־הצאצאים, אהד נטיות אלו. אולם ב 1829 נולדה לפרננדו בת, איסַבֶּל; ב 1833 מת פרננדו, ואלמנתו העוצרת, מריה קריסטינה, מצאה משען לזכות בתה למלוכה דווקא בליברלים.

דון קרלוס הסתמך על חוק מ 1713, שלפיו אין בת יורשת, ונטל לעצמו את התואר קרלוס V. תומכיו נמצאו בארץ הבסקים, קטלוניה וארגון, בייחוד באזורים הכפריים שם. המלחמה הקרליסטית (1833—1839) היתה מלחמת האזרחים הראשונה בס׳ מאז מרד „הקומוּנֶרוס" במאה ה 16. בדומה למלחמת האזרחים בס׳ 100 שנה אח״כ השתתף בה לגיון זרים, מורכב ממתנדבים מבריטניה. פילוג בשורות הקרליסטים גרם למפלתם הסופית, אולם גם הליברלים היו חלוקים בדעותיהם. חוקת 1834 היתה ליברלית פחות מחוקת 1812, בהתירה

לממשלה לפזר את הקורטס, בן שני הבתים, והיא עוררה התנגדות מצד הליברלים הקיצונים, שנתכנו מאז „פרוגרסיווים". כדי לממן את המלחמה אסרו שוב את מסדר הישועים, סגרו את המנזרים הקטנים והפקיעו את רכושם. חואן אלורס מנדיסבל (Mendizábal) בן למשפחה יהודית שהתנצרה, שהיה ב 1835/6 רה"מ של ממשלת פרוגרסיווים, הפקיע את כל רכוש הכנסיה פרט לרכוש המיועד לחינוך ולסיעוד. הרפורמה האגררית הצפויה ממכירת רכוש הכנסיה לא התגשמה, כי יד האיכרים הזעירים לא השיגה לקנות אדמות אלו, אולם נוצרה שכבה של בעלי־רכוש ולהם אינטרס־מוקנה ליברלי, אנטי־כנסייתי.

בתום המלחמה ניסתה העוצרת מריה קריסטינה להחזיר לכתר סמכויות שנלקחו ממנו. הדבר גרם לתפיסת השלטון בידי הגנרל ב. אספרטרו (ע"ע), גיבור המלחמה הקרליסטית שאהד את הפרוגרסיווים, ומריה קריסטינה פרשה מתפקידה ויצאה מס' (1840). אספרטרו היה לעוצר ושלט למעשה כרודן, הראשון בסדרת רודנים צבאיים בס'. תוך זמן קצר פרצו מרידות של תומכי קריסטינה, וב 1843 הודח אספרטרו בהפיכה, איסבל II, בת ה 13, הוכרזה לבגירה והומלכה, אך למעשה שלט רודן צבאי אחר, הגנראל נרואס (Narváez). כל ימי מלכותה של איסבל II נמשך המאבק בין המתונים לבין הפרוגרסיווים. המתונים נשענו על המעמד הבינוני בערים שבמרכז הארץ ובצפונה וכן על חלק גדול מהקצונה הבכירה; הפרוגרסיווים נהנו מתמיכת האינטליגנציה הקטלנית ויסודות אנטי־קלריקליים למיניהם, בהם הכפריים בדרום ס'. אבן־הבוחן של שני המחנות היתה עמדתם כלפי רכוש הכנסיה שהופקע: חרף התנגדותם של המתונים אשר ראו בכנסיה חלק אינטגרלי של החברה הספרדית, דרשו הפרוגרסיווים להמשיך במכירת נכסי הכנסיה, בהתאם להוראות החוק.

נרואס אהד תחילה את המתונים וכעבור זמן מה נטה יותר ויותר לשמרנים. חידש את היחסים עם האפיפיור, שנותקו בימי אספרטרו, וב 1849 שלח צבא לסייע לפיוס IX לחזור לרומא (ע"ע כנסיה, מדינת ה־, עמ' 927). ב 1851 נחתם קונקורדט חדש עם הוותיקן, ובו נקבע שהקתוליות היא הדת היחידה בס', החינוך הועמד בפיקוח הכנסיה, ניתנו לה מענקים והוכרה זכותה להחזיק ברכוש.

ב 1854 פרצה מהפכה, והשלטון עבר לידי הגנרל ל. אודונל (ע"ע) ולידי אספרטרו, שחזר לס'. אספרטרו ייצג את הליברלים הקיצונים ואודונל את המרכז. אספרטרו הורחק במהרה, ואודונל דיכא את הפרוגרסיווים. הוא גילה, לראשונה אחרי תקופה ממושכת, פעילות בתחומי החוץ, ניצח במלחמה את מרוקו (1859/60) וכבש את תטואן, וב 1861 סיפח את סנטו דומינגו. הרפתקאות אלו עלו בדם רב, וב 1865 חזרה סנטו דומינגו ופרקה מעליה את עול ס'. ב 1864—1866 הסתבכה ס' במלחמה עם פרו, צ'ילה (ע' ערכיהן), אקודור ובוליויה; בסופה הכירה ס' בעצמאות מושבותיה לשעבר.

ב 1863 הודח אודונל, נרואס שלט שוב כרודן־למעשה, ודיכא מהומות סטודנטים — הראשונות שהעידו על התערבות סטודנטים במדיניות — שפרצו משנחשף נסיון של איסבל להתעשר על חשבון האוצר המרושש. נרואס התפטר ואודונל חזר לשלטון. השניים מתו ב 1866/7. הסלידה מהמלכה הנימפומנית גדלה משמינתה לשר את אחד ממאהביה, שחקן איטלקי. ב 18.9.1868 מרד הצי, הצבא הצטרף לו ואיסבל נמלטה לצרפת.

ה ר פ ו ב ל י ק ה ו ה ר ס ט ו ר צ י ה. בדומה למה שקרה ב 1808, כשנותרה ס' ללא מלך, קמו „חונטות" ברחבי הארץ למלא את הריק המדיני, ואלו הכבידו מאוד על הממשלה הזמנית שבראשות הגנרלים סרנו (Serrano) ופרים (Prim). רפובליקניות ורגיונליזם היו לאחד. מלוכנים לא רצו להמליך את אלפונסו, בנה התינוק של איסבל, מחשש מעוצרות מחודשת, ולפיכך התחזקו שוב הקרליסטים. הממשלה המרכזית ביטלה חוקים ראקציוניים ושוב אסרה את מסדר הישועים ומסדרים אחרים.

אסיפה מכוננת שהתכנסה ב 1869 קיבלה חוקה חדשה, ולפיה תהיה ס' למלוכה חוקתית, והעוצר סרנו ורה"מ החלו בחיפושים אחר „מלך דמוקרטי". מועמדותו של לאופולד מבית הוהנצולרן־זיגמארינגן נפלה, אך היתה בעקיפין העילה לפרוץ מלחמת גרמניה־צרפת ב 1870/1 (ע"ע ביסמרק, עמ' 485; נפוליון III, עמ' 267). אספרטרו דחה את הכתר, ולבסוף הסכים אמדאו, בנו של ויטוריו אמנואלה II מלך איטליה, לקבל את המלוכה (16.11.1870).

בהגיע אמדאו I לס' נרצח פרים, תומכו העיקרי. מעשי אלימות אחרים באו בעקבותיו, והקרליסטים חידשו את המלחמה למען „קרלוס VII", כפי שכונה הטוען לכתר החדש. בפברואר 1873 התפטר אמדאו, יצא מס', והקורטס הכריז על רפובליקה.

שנתיים סוערות התקיימה הרפובליקה, ואפילו חוקה חדשה לא אושרה, בהעדר הסכמה על עקרונותיה: עקרון אחד הוכר, והוא העקרון הפדרליסטי. אחד ממבשרי הרעיון הפדרלי היה פי אי מרגל (Pi y Margall), שרצה להקים פדרציה של ס' ומרכיביה יחיו קסטיליה, ארץ הבסקים, קטלוניה ומחוזות הדרום. אולם במקומות רבים התפתחה תנועה קיצונית יותר, „קנטונלית", שדגלה בכמעט־עצמאות של המחוזות. בסוף דצמבר 1874 פרצה הפיכה צבאית נגד הרפובליקה, ובתחילת 1875 חזר בנה בן ה 17 של איסבל, אלפונסו XII (ע"ע).

שנה אח"כ הסתיימה המלחמה הקרליסטית השניה, וב 1878 נסתיים מרד בן 10 שנים בקובה. חיסול המלחמה הקרליסטית והמרד בקובה גם יחד נעשה בדרכי פשרה ופיוס. הארץ עיפה מתהפוכות וערגה ליציבות. חוקת 1876 החזיקה מעמד זמן רב יותר מכל חוקה אחרת — 47 שנה. גם החוקה ביטאה פשרה בין מגמות ליברליות לשמרניות: זכות הבחירה הוגבלה למשלמי מסים בלבד — אך חברי הסנט היו בחלקם נבחרים; לא ניתנה הכרה לשאינם־קתולים, אך נקבעה סובלנות כלפיהם. הכנסיה פויסה בהגדלת התקציב המיועד לה ובביטול נישואין אזרחיים. שמרנים וליברלים התחלפו בשלטון בצורה פחות או יותר מסודרת.

ב 40 השנים שאחרי מות פרננדו VII (1833) חלו שינויים עמוקים בכלכלת ס', ובמיוחד התפתחו התחבורה, הבנקאות והמכרות. בין 1848, כשנסללה מסה"ב הראשונה בס', ל 1875, סללו 19,000 ק"מ. הדבר נעשה בהון זר, בייחוד של הבנקאים היהודים הצרפתים פריר (Péreire) ורוטשילד. מסה"ב איחדו למעשה, לראשונה בתולדותיה, את ס'. בהון בלגי ובריטי פותחו מכרות ברזל, גפרית ונחושת באסטוריאס, בארץ הבסקים ובמקומות אחרים. גם המסחר התפתח, וזאת חרף החלפה תכופה של המטבע (בין 1853 ל 1869 — 4 פעמים). המטבע האחרון, הפסטה, הוצמד, להלכה לכסף, אך הכסף הוצמד, ע"פ קביעה שרירותית, לזהב; דבר זה גרם לבריחת זהב מס' לחו"ל, ולייצוב המטבע נעזרו במלוות מחו"ל, דבר שאפשר השתתפות רבה של הון זר במפעלי כלכלה בס'.

מבחינה אזורית צוינה כלכלת ס' בריכוז תעשיית הכותנה בקטלוניה, המתכת — בארץ הבסקים, וגידול חיטים בקסטיליה ואנדלוסיה. לכך יש להוסיף את ייצור היין, השמן ותוצרות המכרות. המדיניות בתחום הכלכלה צוינה בפרוטקציוניזם, דבר שסייע להצבר ההון בקטלוניה ולהגדלת משקלו של חבל זה בכלכלת ס' ובמדיניותה.

הליברליזם הספרדי אכזב שכבות רחבות בחברה, לפי שהבחירות לקורטס זויפו תכופות בידי „בוסים" (Caciques) שקנו את קולות האיכרים. בסוף שנות ה 60 הופיעה תנועה חדשה, האנרכיזם (ע"ע), וזו התפשטה במהרה בקרב האיכרים חסרי האדמות שבמורסיה ואנדלוסיה ובקרב פועלי הטכסטיל בקטלוניה, שרבים מהם היגרו שמה מהדרום. האנרכיזם קיבל „אופי ספרדי", עד שבמרוצת הזמן הפך למעין יצירה מקורית ולא שתילה מבחוץ. הוא קיבל אופי של מעין

דת, מיסטית כמעט, שהבטיחה הקמת חברה צודקת של שווים עלי אדמות. הנהיה אחר האנרכיזם בס' מתפרשת לעתים כתגובה של מנודי החברה, המבקשים לקרב את „תור הזהב"; בכך דמה האנרכיזם לקתוליות, המבקשת גם היא לטפח בלב המאמין תקוות לשלום־הנפש ולשוויון מוחלט — אלא שהאנרכיזם רצה להשיג זאת בעולם הזה. האנרכיסטים הצטיינו בחוסר סובלנות, באי־נכונות לפשרה, בשלילת כל שיתוף־פעולה עם הממשלה באשר היא ממשלה ואף בהתנגדות לשיתוף פעולה עם תנועות פועלים אחרות. התפקיד המרכזי שמילא האנרכיזם בס' ב־70 השנים שאח"כ הוליד הסברים שהדגישו את הקשר האורגני בין התורה האנרכיסטית לבין „אישיות הספרדי": מרדן, לא ניתן לאירגון ממושך, שונא תלות, עוול ואי־צדק ממושך, משתלהב ונכון להקריב את נפשו. גם התפשטות האנרכיזם היתה אזורית — בקטלוניה ובדרום; בקסטיליה התפשט הסוציאליזם המרכסיסטי.

ימי מלכותו של אלפונסו XII היו ימי שלווה מבחינה חיצונית בלבד: כבר ב־1871 יצאו האנרכיסטים למלחמה בבורגנות ב„פעולה ישירה", שהתבטאה בשביתות ובמעשי אלימות. רציחות פוליטיות היו נשק מקובל בידיהם. מעשים אלה גררו פעולות דיכוי, מאסרים, משפטים צבאיים מהירים, ותכופות נסתיימו אלה בהוצאת הפעילים להורג.

אלפונסו XIII (ע"ע; 1886—1931) נולד חצי שנה אחר מות אביו, ועד 1902 היתה אמו, מריה קריסטינה, עוצרת. בימי עוצרותה שלטו חליפות הליברלים והשמרנים. ב־1890 ניתנה זכות בחירה כללית לכל הגברים.

אותה עת גברה השפעתם של „האפריקניסטים", שביקשו להתפשט באפריקה, וריו דה אורו סופחה (1886). אולם ב־1894 הנחילו שבטי הריף מפלה משפילה לצבא ס' במרוקו הספרדית. שנה אח"כ פרצה מרידה בקובה, והמורדים נהנו מאהדת אה"ב. ב־15.2.1898 התפוצצה הסיירת האמריקנית „מין" בנמל האוואנה בנסיבות שלא הובהרו, ו־260 מאנשיה נהרגו. פרצה מלחמה בין ס' לאה"ב (25.4.1898), צי ס' הושמד במפרץ מנילה, וב־10.12.1898 נחתם שלום פריס ובו ויתרה ס' על קובה, פוארטו־ריקו, הפיליפינים וגואם. בכך בא הקץ על קיסרות ס' מחוץ לאפריקה.

המפלה הולידה דור של פרשנים ומבקרי ההיסטוריה של ס', שביקשו לנתח את הסיבות להדרדרות מולדתם. הבולטים ביניהם היו מיגל די אונמונו, פידל מננדס, אסוהין, פיו ברוחה, חסינטו בנוונטה, בלסקו איבניז ורמירו דה מאסטו (ע' ערכיהם). פעילות מסאים, סופרים, מחזאים, היסטוריונים והוגים מדיניים אלה, שנתכנו „הדור של 1898", הביאה לידי התחדשות אינטלקטואלית של ס'.

שימת הלב הופנתה ל„בעיית החברה" (La cuestion social). אנדלוסיה ומורסיה סבלו מבעיה אגררית חמורה — קיומן של אחוזות גדולות מזה ואיכרים ללא אדמה מזה, ובעיה זו החריפה בעקבות מכירתם של קרקעות שהופקעו מהכנסיה. הצפון סבל מבעיות האפייניות לשלבים הראשונים של תיעוש ביחסי מעבידים ועובדים, שרבים מהם היו בני אנדלוסיה ומורסיה שהיגרו צפונה. האוצר המרושש, בייחוד בעקבות מלחמת 1898, הטיל מסים כבדים על קטלוניה, והדבר חיזק את הנטיות הבדלניות שם. במקביל להתעצמותם של איגודי עובדים בחקלאות ובתעשיה ושל תנועות חברתיות שמאליות גברה אותה עת נטיית האנרכיסטים ל„פעולה ישירה". נטיה זו רווחה גם בארצות אחרות, ובין חלליה היו נשיאי אה"ב וצרפת, מקינלי וקרנו, אומברטו מלך איטליה ואליזבת קיסרית אוסטריה.

ב־1892 פרצו מהומות בס', והשלטון הטיל את האחריות להן על ארגון מחתרת אנרכיסטי, „היד השחורה" (La mano negra), אך קיומו לא הובהר עד היום. ב־1897 נרצח בידי אנרכיסט קנובס דל קסטיליו וב־1912 קנלחס (Canalejas) — שניהם מדינאים שהיו ראשי־ממשלה.

ב־1907 עלה לשלטון אנטוניו מאורה (Maura; 1853—1925), בן למשפחה מה„שואטס" (אנוסי מיורקה, ע"ע) שהיה מנהיג השמרנים ודבק בקתוליות. הוא דגל „במהפכה מלמעלה", ביקש לשבור את כוח „הבוסים" ולחולל עי"ז שינוי בממשל המקומי, חוקק חוק חינוך חובה והקים בת"ד לעבודה. מאורה רצה גם להרחיב את שלטון ס' במרוקו, בהתאם להסכם עם צרפת שנחתם ב־1904 (ע"ע מרוקו, עמ' 400). משנקראו אנשי מילואים לשירות במרוקו פרצה בברצלונה שביתה כללית, כי בחובת השירות הצבאי נשאו דווקא עניים. מברצלונה פשטה השביתה לערים אחרות בקטלוניה, קיבלה אופי של מרידה, ו„בשבוע הטרגי" (Semana Trágica; 26—31.7.1909) נשרפו מנזרים ונטבחו כמרים ונזירים, עד שהצבא, בפיקוד הגנרל וילר (ע"ע), דיכא באכזריות רבה את המרד. בעקבות הדיכוי הומתו פעילי הסינדיקליסטים, ובמיוחד סערו הרוחות — גם מחוץ לס' — עקב המתתו של המחנך פרנסיסקו פֵרֵר גוארדיה (Ferrer Guardia), שלא ניתנה לו זכות ערעור על הרשעתו בבימ"ש צבאי.

התפקיד שמילא הצבא בדיכוי המהומות בקטלוניה שיקף את מעמדו החדש, ככוח מדיני ימני. רגישותו של הצבא לביקורת גברה מאוד אחרי המפלה במלחמת 1898, ובלחצו נמסר ב־1906 לבתי־משפט צבאיים השיפוט בכל פגיעה בצבא מצד אזרחים. התוצאה המיידית של המתת פרר היתה נפילת ממשלת מאורה. הליברלים עלו לשלטון, בהנהגת קנלחס, ואסרו להקים מסדרים דתיים חדשים. הטילו מס על מפעלים שברשות הכנסיה והתירו פולחן דתי של לא־קתולים. אחרי שנרצח קנלחס חזרו השמרנים לשלטון.

במלה"ע I היתה ס' ניטרלית, וכלכלתה שגשגה בגלל הזמנות של מעצמות „ההסכמה". הדבר אפשר לס' לסלק כמעט את כל החוב הלאומי, לבסס את המטבע, לחדש את התעשיה ולהרחיבה. אולם המשטר נעדר יציבות. קטלוניה נהנתה ממידה מסוימת של ממשל עצמי, בתוקף „חוק הקהילות" (mancomunidad) שנחקק ב־1914, אך הקטלנים דרשו אוטונומיה מלאה; בצבא נוסדו, לראשונה מאז 1808, לשכות מחתרתיות (Juntas de Defensa), ושלא כבונים החפשים של ראשית המאה ה־19 היו לחונטות אלו נטיות טוטליטריות, אנטי־פרלמנטריות ואנטי־פועליות. המלך, אלפונסו XIII, פעל לא כבורר אלא כגורם אינטרסנטי, ונשען יותר ויותר על הצבא. הדי המהפכה ברוסיה ב־1917 הגבירו את ציפיות השמאל, ושביתות כלליות שיתקו את הארץ. אותה שנה התחלפו הממשלות 4 פעמים. קץ המלחמה לא הפסיק תופעות אלו: האנרכיסטים־הסינדיקליסטים המשיכו להתחזק, בברצלונה פרצה התנגשות גלויה בין הרשות האזרחית לבין הצבא, ב־1921 נרצח רה"מ וב־1923 ארכיהגמון. הקטלנים החריפו את מאבקם, ב־1922 קמה בקרבם תנועה שדרשה להפוך את ס' לפדרציה כתנאי להישארות קטלוניה במסגרת המדינה, וב־1923 הוקמה חזית מאוחדת בין הלאומנים הקטלנים ללאומנים הבסקים. ס', שסכנת התפוררות ריחפה עליה, נחלה כשלון גם מחוץ: ב־1921 הנחילו שבטי הריף תבוסה לספרדים בקרב אנואל (Anual) — המפלה החמורה ביותר של צבא ס' בעת החדשה. כל כיבושי ס' במרוקו מאז 1909 אבדו לה. המפקד במרוקו, פֵרננדס סילוֶסטרה, התאבד, והממשלה נפלה. מאורה, שחזר לשלטון, מינה ועדת חקירה שתבדוק את סיבות הכשלון, אך החונטות בצבא האשימו את ה„קורטס" באחריות למפלה. ממשלת מאורה נפלה, וכמותה ממשלת יורשו. בבחירות ב־1923 התחזקו הסוציאליסטים, שעמדו בתוקף על כך שהחקירה תתנהל. כעבור 4 חדשים פרצה מרידה צבאית, במטרה למנוע את פרסום דו"ח הוועדה. הגנרל פרימו דה ריורה (ע"ע) תפס את השלטון, בתמיכת החונטות והמלך, והקים „דירקטוריון" צבאי (13.9.1923).

המפלגות נאסרו, הקורטס פוזר והמשטר הפרלמנטרי בא אל קיצו. כ־6½ שנים שלט פרימו דה ריוֶרה כרודן. משטרו דגל ב„הנהגה טכנית", תפיסה שרווחה אחרי השתלטות הפשיסטים

באיטליה. הוא זכה בהשגים רבים: התקציב אוזן — דבר שהתאפשר עם הנהגת מס הכנסה, ועם הנצחון על המורדים במרוקו שבהנהגת עבד אל־כּרים (ע"ע); הוקמו איגודי עובדים ומעבידים (קורפּו־רציות) דוגמת איטליה הפשיסטית ונעשו עבודות ציבוריות מרשימות, בהן „רשות צרכני האֶברו" שעתידה היתה לשמש דוגמה לרשות עמק טנסי (ע"ע). הבטחת בסיס פוליטי איתן למשטר לא הצליחה: הוקמה מפלגת שלטון וב 1927 הוקמה אף „אסיפה לאומית עליונה", אך אלה לא הבטיחו את שלטון פרימו דה ריורה. המשכילים שנאוהו, והקטַלנים התנגדו לו, לפי שביטל את הממשל העצמי שהוענק ב mancomunidad. משענו העיקרי של פרימו דה ריוורה היה הצבא, ותמיכתו החלה דועכת, בייחוד משנפגעה ס' במשבר של 1929 והפֶּסֶטה התערערה. בתחילת 1930 התפטר פרימו דה ריוורה ויצא לפאריס. השלטון הועבר לידי הגנרל דַמַסו בֵּרֶנגֶר (Berenguer).

מאז הרפובליקה הראשונה עד נפילת פרימו דה ריוורה (1873—1930) גדל מספר התושבים מ 16 ל 23½ מיליון, כתוצאה מעליית הגידול הטבעי הנקי. הילודה היתה גבוהה ביותר בקסטיליה ובארגון ונמוכה ביותר בקטלוניה, אך חלקן של קסטיליה הישנה, לאוֹן וארגון בכלל האוכלוסיה ירד וחלקן של קטלוניה וארץ הבסקים עלה, לפי שהן משכו אליהן מהגרים. ירידת קסטיליה הישנה היתה יכולה להיות תלולה יותר אלמלא גידולו של איזור מדריד־רבה. העיור התקדם באיטיות, ובפרוס המאה ה 20 ישבו עדיין 51% מהספרדים ביישובים בני 5,000 נפש ומטה, 40% — בישובים בני 5,000—150,000 נפש, ורק 9% בערים בנות 150 אלף ומעלה. מדריד וברצלונה לבדן היו ב 1900 בנות יותר מחצי מיליון נפש וב 1930 — בנות מיליון. איטיות העיור נבעה גם מההגירה מס', בייחוד לארגנטינה ולאורוגואי; ב 1850—1930 היגרו מס' יותר מ 4½ מיליון נפש. ור' לעיל, אוכלוסיה ודמוגרפיה.

מבנה החברה השתנה והתגוון: אותו חלק של האוכלוסיה, שתואר בראשית המאה ה 19 כ„לא פעיל" מבחינה כלכלית, ירד — אנשי הכנסיה והאצולה. לעומת זאת גדלו המעמד הבינוני ומעמדות העובדים. אלה האחרונים היוו 85% מכלל התושבים. המעמדות העולים חתרו להסדרים חדשים בחברה, טובים יותר לגביהם. כך התגוונה גם הקשת הפוליטית, ובצד השמרנים והליברלים הופיעו שתי תנועות שמאליות, האנרכיסטים והסוציאליסטים. לכל אחת משתים אלו היתה הסתדרות עובדים משלה, כאמור היו האנרכיסטים חזקים בעיקר בקטלוניה ובאנדלוסיה, והסוציאליסטים בקסטיליה ובארץ הבסקים. הסוציאליסטים עשו הרבה להפצת תרבות בקרב מנודי החברה, והתפרסמו ב„בתי העם" שהקימו כמעט בכל כפר, שכָּללו ספריות, אולמי קריאה והרצאות. מפלגתם היתה למופת של כבוד עצמי וצניעות כמעט „קלווינית" בחיי המשפחה והחברה של אנשיה. היא היתה פעילה בחיי הפרלמנט, בעוד שהאנרכו־סינדיקליסטים לא השתתפו בבחירות, לפי ששללו את עצם קיומה של המדינה.

כל אותה עת התחזקו התנועות הבדלניות בקטלוניה, בארץ הבסקים ובנוורה. בקטלוניה נאבקו האנרכו־סינדיקליסטים עם הבדלנים, שהיו אנשי הימין, ורק בעקבות ביטול ה mancomunidad בידי פרימו דה ריוורה פשטה הבדלנות גם בקרב המעמדות הנמוכים וקמה תנועה בדלנית שמאלית. בארץ הבסקים ובנוורה נהנתה תמיד הבדלנות מתמיכת הכנסיה, ובשני אזורים אלה היתה לכנסיה אחיזה חזקה יותר מבכל מקום אחר; לעומת זה היתה אחיזתה בקטלוניה ובאנדלוסיה כה רופפת, עד שמנואל אסניה (ע"ע אזניח) אמר, שס' חדלה להיות ארץ קתולית.

ה ר פ ו ב ל י ק ה ה ש נ י ה. ברנגר התחייב להחזיר את המשטר הפרלמנטרי, ועם זאת ביקש להציל את המלוכה. המלך נאשם בפיזור הקורטס ב 1923 ובהסכמה לרודנות פרימו דה ריוורה. באוגוסט 1930 נחתם „הסכם סַן־סֶבַּסטיאן" בין כמה מפלגות — הסוציאליסטים, הרדיקלים, מפלגות קטלוניה וחלק מהליברלים והשמרנים — בדבר הקמת הרפובליקה. באפריל 1931 נערכו בחירות לרשויות המקומיות. תוצאותיהן הסופיות לא פורסמו, אך תוצאות ראשונות הראו, שמועמדי „ההסכם" ניצחו בערים הגדולות, בקטלוניה, בארץ הבסקים ובדרום. יומיים אח"כ (14.4.1931) יצא אלפונסו XIII מן הארץ בלי להתפטר. „ועדה מהפכנית" של נציגי „ההסכם" הכריזה על רפובליקה.

התפרצות אנטי קלריקלית נלוותה להכרזת הרפובליקה, וכנסיות ומנזרים הועלו באש. הדבר בא בתגובה על איגרת־רועים נגד המשטר שפרסם ראש הכנסיה בס' החשמן סֶגוּרה. בבחירות ב 28.6.1931 זכתה ברית השמאל ב 315 מ 466 המושבים בקורטס. החוקה החדשה ביטלה את מעמד הקתוליות כדת המדינה וכן ביטלה נישואין דתיים וזכויות־יתר של הכנסיה. היא הגדירה את ס' כ„רפובליקה דמוקרטית של עובדים מכל המעמדות", ביטלה תארי אצולה, הגדירה את הרכוש כ„פונקציה חברתית" המיועדת לשרת אינטרסים של החברה והסכימה שיוקמו אזורים אוטונומיים. למחרת אישור החוקה נבחרו אַלְקָלָה סַמוֹרה (Alcalá Zamora) לנשיא, ומנוּאֶל אסניה לרה"מ.

כבר ב 1932 אושר „התקנון הקטלני" במשאל עם, וקטלוניה זכתה בממשל עצמי נרחב (Generalitat). אל"מ מסיה (Macia) עמד בראש הממשלה הקטַלנית, ובמותו (1933) ירשו לואיס קומפַּניס (L. Companys y Jover). הקמת ה„חֶ'נֶרָליטַט" בקטלוניה הגבירה את מאמצי הבסקים לזכות בממשל עצמי, וב 1936 התגשמה שאיפתם. אפילו בגליסיה, שהתנועה הלאומית בה היתה בעלת אופי ספרותי־תרבותי, התעוררה דרישה לממשל עצמי.

מתן ממשל עצמי לקטלוניה לא הביא שקט שם, כי האנרכו־סינדיקליסטים המשיכו בפעילות נגד השלטון — הפעם נגד הח'נרליטט. רקע לכך היה השפל בכלכלה העולמית, שגרם לירידת תפוקתה של תעשיית ס' ב 15%—20% ולירידת כוח הקניה של הפסטה ב ⅓. ממשלת אסניה לא הצליחה להגשים את הרפורמה האגררית שבה דגלה, ונשקפה לה סכנה מהצבא, בגלל ביטול סמכויות השיפוט הצבאי לגבי אזרחים ופיטורי קצינים בהמוניהם. האכזבה מממשלת אסניה העלתה את קרן הימין. קמה „ברית מפלגות הימין" (Ceda) בהנהגת חיל רוֹבלֶס (Gil Robles), שרצה להפוך את „הברית" למעין מפלגה דמו־נוצרית. בבחירות ב 1933 זכה הימין ב 207 מושבים, המרכז ב 167 והשמאל ב 99 בלבד; קמה ממשלת קואליציה של הימין והמרכז בראשות אַלֶחַ'נדרוֹ לֶרוּ (Lerroux), מנהיג הרפובליקנים הימניים.

המפנה ימינה השתקף גם בהקמתה של תנועה ימנית קיצונית, קרובה לפשיזם באיטליה, היא „הפַלַנחֶ'ה" (Falange Española Tradicionalista), בהנהגת ח'וֹסֶה אַנטוניו פרימו דה ריוורה, בנו של הרודן. אנשי הפלנח'ה לבשו חולצות כחולות ועסקו באימונים צבאיים, ועם זאת היו קרובים ל„בולשוויקים הלאומיים" של המפלגה הנאצית בגרמניה, בהנהגת גרגור שטרסר (ע"ע). מאמציהם להתקרב לעובדים נכשלו, בגלל אי־הצלחתם להתחרות בסוציאליסטים ובאנרכיסטים ובגלל מוצאם האצילי של מנהיגיהם וקשריהם עם צמרת הכנסיה והצבא. בניגוד לנאצים בגרמניה ולפשיסטים באיטליה היה היסוד הקתולי חזק בפשיזם בס'.

ממשלת לרו שיפרה את היחסים עם הכנסיה והקפיאה את התכניות לרפורמה אגררית. פרצו מרידות בקטלוניה ובאסטוריאס (אוקטובר 1934); הן דוכאו, הממשל העצמי של קטלוניה בוטל ובאסטוריאס נהרגו אלפים בעת דיכוי „הרפובליקה הסוציאליסטית" שם ורבים נאסרו. ב 1935 נפלה ממשלת לרו וממשלות החלו מתחלפות במהירות. בהעדר יציבות הכריז הנשיא סמורה על בחירות חדשות.

בבחירות ב 16.2.1936 ניצחה „חזית עממית", נוסח צרפת, של

מפלגות השמאל והאוטונומיסטים הקטלנים והבסקים את „הגוש הלאומי" הימני. השמאל זכה ב 256 מושבים, הימין ב 165, והמרכז נשחק וזכה ב 52. ממשלת „החזית", בראשות אסניה, חננה את מורדי אסטוריאס וקטלוניה, והחזירה לקטלוניה את ממשלה העצמי, אך חילוקי דעות שררו בשאלה אם להרחיב או לקצץ את האוטונומיה של קטלוניה, וכן אם להעניק ממשל עצמי לבסקים הקלריקלים.

הדעות נחלקו גם בשאלה, אם להפוך את ס' ל„רפובליקה עממית". במאי נבחר אסניה לנשיא, ולרה"מ נבחר קסרס קירוגה (Quiroga), מנהיג האוטונומיסטים הגליסיים. ברחבי הארץ השתררה אנרכיה: מנזרים וכנסיות נשרפו ואנשי כנסיה נרצחו, איכרים תפסו אדמות בלי להמתין להגשמת הרפורמה הקרקעית, שביתות תכפו ורציחות פוליטיות מימין ומשמאל הפכו למעשים של יומיום. בתגובה על רצח סגן קומוניסטי בז'נדרמריה במדריד בידי אנשי הפלנח'ה נרצח המנהיג הימני ח'וסה קלוו סוטלו, שר אוצר בימי פרימו דה ריוורה (13.6.1936). רצח זה שימש אות למרד.

מלחמת האזרחים. ב 17.7.1936 מרד הצבא במרוקו נגד הממשלה ותוך יומיים הקיף המרד את כל ס'. ארגוני העובדים דרשו מהממשלה לתת נשק „לעם", כל' למיליציות של אירגוני העובדים. קסרס קירוגה סירב לעשות זאת והתפטר; יורשו, ח'וסה ח'ירל, מילא את דרישת העובדים (19.7.1936). המיליציות דיכאו את המרד הצבאי בקטלוניה ובמקומות אחרים, ותפסו את מקום הצבא המאומן; בצי פרקו החיילים את נשקם של הקצינים המורדים, הוציאום להורג ורוב הצי נשאר נאמן לממשלה. גנרל גודד, שהיה אמור להשתלט על ברצלונה, נשבה והומת. וכך קרה שבמקום שהצבא יתפוס במהרה את השלטון בכל המדינה החלה מלחמת אזרחים, שעתידה היתה להימשך שנתיים ו 8 חדשים.

הנצחון עתיד היה להיות לצד שיארגן במהירות רבה יותר את ממשלו וצבאו, ושתובטח לו אספקה צבאית רבה וסדירה מחוץ. בכל הדברים הללו עלה מחנה המורדים על מחנה הממשלה.

המורדים, שקראו לעצמם „לאומנים" ולמרידתם „התנועה הלאומית", נתמכו מצד קבוצות שהיו חלוקות ביניהן לבין עצמן — הפלנח'יסטים על סיעותיהם השונות, „המסרתיים" הקרליסטים בנוורה, שארגנו מיליציה לוחמת משלהם (Requetes), המלוכנים וה־Ceda. אולם משקלו של הצבא היה בתנאי המלחמה גדול משל כל אחת מסיעות אלו, ואחרי מות הגנרל גודד שנתפס בברצלונה והגנרל סנח'ורח'ו (Sanjurjo) בתאונת מטוס, נשאר גנרל פ. פרנקו (ע"ע) ללא יריבים; הוא היה מפקד הצבא במרוקו, המאומן והמאורגן שבצבאות הלאומנים. „החונטה להגנה לאומית" — הגוף העליון של המורדים שהוקם בבורגיס — בחרה בפרנקו ל„ראש המדינה" (1.10.1936), ובאפריל 1937 מוזגו שתי המפלגות העיקריות שתמכו במורדים, הפלנח'ה ו„המסרתיים"; שאר המפלגות פורקו. פרנקו הודיע, שמטרתו היא להקים בס' משטר טוטליטרי.

מחנה הרפובליקנים היה מגוון ורב־ניגודים לאין ערוך ממחנה הלאומנים, והמאבקים הפנימיים בקרב הרפובליקנים החלישום ותרמו למפלתם. ב 4.9.1936 הקים המנהיג הסוציאליסטי פ. לרגו קבלירו (Largo Caballero) ממשלת קואליציה רחבה, ובנובמבר הורחבה הקואליציה עד שהקיפה כמעט את כל הכוחות הפוליטיים, לרבות הבסקים — שבאוקטובר זכו באוטונומיה נוסח קטלוניה — הקומוניסטים ואפילו האנרכו־סינדיקליסטים. ע"י צירופם לממשלה ומיסודם ביקש קבלירו לבלום את המהפכה החברתית שפרצה במקביל לפרוץ מלחמת האזרחים, ושהתבטאה בחלוקת האחוזות ובפעולות לקולקטיוויזציה, וכן בהתפרצות עזה נגד הכנסיה ואנשיה; בכל רחבי ס' הרפובליקנית, פרט לארץ הבסקים, נאסר פולחן דתי בפומבי.

הצטרפות האנרכו־סינדיקליסטים לממשלה, בניגוד לתפיסתם שלא לשתף פעולה עם השלטון, נעשתה מתוך הכרה בחומרת השעה,

חייל רפובליקני נופל בהתקפה על קורדובה ב 1936 (צלם ר. קאפה)

אך גרמה מבוכה בשורותיהם. כנגדם התחזקו מאוד הקומוניסטים, שב 1931 הגיע מספרם ל 1,000 בלבד וב 1937 — ל ¼ מיליון. הדמות הבולטת ביניהם היתה דולורס איברורי (Ibarruri), התועמלנית, שכונתה La Pasionaria („הלוהטת"). כוחם של הקומוניסטים היה בליכודם ובעובדה שעיקר הסיוע מחו"ל בא מבריה"מ וממתנדבים ששיעור הקומוניסטים ביניהם היה גבוה (ר' להלן). כיוון שהקומוניסטים לא נחשדו ב„רוויזיוניזם" ופשרנות בענייני כלכלה וחברה יכלו דווקא הם לדרוש גיוס כל המשק למאמץ המלחמה, ודחיית פתרונן של בעיות חברה וכלכלה לאחר הנצחון, וכן יכלו לדגול בשיתוף פעולה מלא והדוק עם הרפובליקנים הבורגנים. הם נאבקו דווקא עם מתנגדיהם משמאל, מפלגת P.O.U.M. (Partido Obrero de Unificacion Marxista) הטרוצקיסטית, ובתחילת מאי 1937 התנהלה בברצלונה מלחמת אזרחים בתוך מלחמת אזרחים, ובה דוכא P.O.U.M. בידי הקומוניסטים שהפעילו כוחות ממשלה. רה"מ קבלירו התנגד לדרישת הקומוניסטים לאסור את ה.P.O.U.M., והדבר גרם לנפילת ממשלתו ולכינון ממשלה חדשה, בראשות הסוציאליסט הימני ח'ואן נגרין (Negrin), שהתנגד ל„מהפכה בעת מלחמה", ולשר הבטחון נתמנה אינדלסיו פרייטו (Prieto), יריבו הסוציאליסטי של קבלירו (17.5.37). תומכי קבלירו הסוציאליסטים פרשו מהקואליציה, ועמהם האנרכו־סינדיקליסטים, שאהדתם היתה נתונה ל־P.O.U.M. נגד הקומוניסטים.

כוחם של הקומוניסטים נשען במידה רבה על קומיסרים פוליטיים בצבא — דבר שהונהג כדי להבטיח את נאמנותו — ושאותם החדירו הקומוניסטים והשתמשו בהם גם למטרות תעמולה. בפרוץ המרד עברו 90% מיחידות הצבא למורדים, ועמהן יותר מ 90% מהקצינים וכ 100% מהמש"קים. מיליציות שקיבלו נשק מהממשלה סיכלו, כאמור, את תכנית המורדים להשתלט במהרה על כל הארץ, אולם המלחמה הצריכה הקמת צבא מאורגן, ולרגו קבלירו פיזר את המיליציות והקים צבא ממושמע ומדורג בדרגות ובו הבדלי שכר בין דרגה לדרגה. בארגון צבא מסודר תמכו הקומוניסטים, בעוד שהאנרכו־סינדיקליסטים התנגדו לו. לפיכך נמצאו קומוניסטים בעמדות מפתח בצבא.

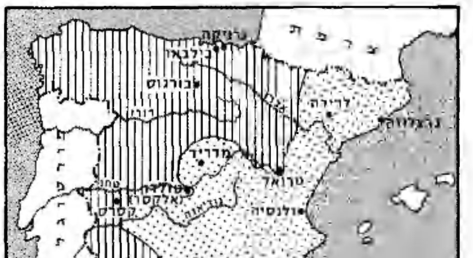
למחרת פרוץ המרד פנתה ממשלת הרפובליקה לצרפת, שגם בה שלטה „חזית עממית" בראשות ל. בלום (ע"ע), בבקשה לספק לה נשק. בלחצה של בריטניה השמרנית הפסיקה צרפת את משלוחי הנשק לרפובליקנים; ביזמת צרפת הוקמה „הוועדה לאי־התערבות", בהשתתפות 27 מדינות ובה השתתפו גם גרמניה ואיטליה הפאשיסטיות, וזו נועדה למנוע אספקת נשק לשני הצדדים. אולם מתחילת המלחמה סייעו גרמניה ואיטליה ללאומנים. נוסף על נשק ותחמושת

שלחו האיטלקים גם חיילים — 40,000 מתנדבים פשיסטים, והגרמנים שלחו את „לגיון קונדור" — 8 טייסות שהבטיחו שליטה של הלאומנים באוויר. בשורות הלאומנים לחמו גם רבבות פורטוגלים. הרפובליקה נאלצה להישען על אספקה מבריה"מ וכן באו משם מומחים צבאיים. בתמורה נדרשה ס' להפקיד את אוצר המדינה, בשווי של כ 450 מיליון ליש"ט זהב, בבריה"מ. הסיוע מבריה"מ הותנה גם בהשפעה מדינית: .P.O.U.M חוסל פיסית, בידי הקומוניסטים ובלי התערבות מצד נגרין ופרייטו, ע"פ דרישת בריה"מ.

מלחמת האזרחים בס' עוררה הד עצום בכל ארצות אירופה ואמריקה, ונתלו בה משמעויות כל־אירופיות ועולמיות מפליגות. היא נצטיירה כמאבק של הפשיזם עם מתנגדיו — דמוקרטים, סוציאליסטים וקומוניסטים. כיוון שאותה עת היתה ס' המקום היחיד שבו התנהל מאבק כזה, רווחה ההרגשה כאילו שם ייחרץ גורל המאבק. לפיכך נענו רבים לפניית הקומאינטֶרן (האינטרנציונל הקומוניסטי), שבאה ביזמת מנהיג הקומוניסטים בצרפת מ. תוֹרֶז, להתנדב ל„בריגדות בין־לאומיות" לעזרת הרפובליקנים. בסה"ב התנדבו כ 40,000 איש. הם אורגנו ביחידות של כ 1,000 איש, על בסיס לשוני או לאומי. במיוחד היו רבים הצרפתים, וכן הגרמנים והאיטלקים — אנטי־נאצים ואנטי־פשיסטים שהיגרו ממולדתם. שיעור היהודים בין המתנדבים היה גבוה ביותר, ביניהם גם כמה עשרות מתנדבים מא"י. בכלל המתנדבים לבריגדות נמצאו סופרים, משוררים ואנשי־רוח, והם ואחרים תארו את המלחמה ביצירותיהם (ל. ארגון, ב. ברכט, א. ארנבורג, ז'. ברננוס, א. מלרו, א. קסטלר, ס. ספנדר, ג'. אורול, א. המינגוי [ע' ערכיהם] ועוד). יצירות אלו ואחרות (כגון ציורו של פ. פיקסו „גֶרניקה" [ע"ע אכספרסיוניזם, עמ' 295/6]) וכן שירי הבריגדות הצטרפו ליצירת חוויה־של־תקופה ומיתוס סביב המלחמה.

לבריגדות התנדבו רבים שאינם־קומוניסטים, אך ההנהגה היתה בידי הקומוניסטים. בראשה עמד אנדרֶה מַרטי, מארגן המרידה בצי צרפת במלה"ע I, ולידו שני איטלקים, לואיג'י לונגו — שהיה אח"כ מזכיר המפלגה הקומוניסטית באיטליה — וג'וזֶפה דה ויטוריו. בין המתנדבים לבריגדות היו י. טיטו, פ. טוליטי (ע' ערכיהם), ואחרים שעתידים היו למלא תפקידים ראשונים במעלה.

מבחינה צבאית היתה היזמה נתונה רוב הזמן בידי הלאומנים. סמוך לפרוץ המרידה הועברו יחידות ממרוקו לס'. השׂגן החשוב הראשון היה כיבוש בַּדַח'וס (15.8.1936), שיצר רציפות טריטוריאלית בין שטחיהם בדרום לשטחיהם בצפון. ב 27.9.36 כבשו את טולדו, ובכך שחררו את כוחותיהם שהיו חֳדשים נצורים באַלְקַסַר (מצודה) של העיר — אחת מפרשות הגבורה בגרסת הלאומנים. ב 6.11.36 תקפו הלאומנים את מדריד. הממשלה עברה לוַלנסיה, ובעיר הוקמה מועצת הגנה בראשות הגנרל מיַאחָ'ה (Miaja). ב 8.11 הגיעו יחידות הבריגדה הבין־לאומית לבירה ומילאו תפקיד חשוב בבלימת הלאומנים. דבר זה הגביר את השפעת הקומוניסטים בבירה. ב 8.2.37 נפלה מלגה בידי הלאומנים וב 8.3 פתחו האיטלקים שבמחנה פרנקו במתקפה בחזית הגואדַלַחַ'רה, אך כעבור ימים מספר נוצחו בידי הרפובליקנים. באפריל פתחו הלאומנים במתקפה בצפון, מטוסיהם (מלגיון קונדור הגרמני) הפציצו את גֶרניקה והחריבוה (ע"ע בסקים, עמ' 243, ור' לעיל), ב 18.6 נפלה בידיהם בילבאו בירת הבסקים ובאוקטובר נשלם כיבוש הצפון.

מלחמת האזרחים בספרד

פרנקו עמד לפתוח במתקפה במדריד, אך הרפובליקנים הפתיעוהו וב 4.12 תקפו בחזית אַרַגון וכעבור חודש כבשו את טֶרוּאֶל (9.1.38). ב 22.2 נפלה טרואל שנית בידי הלאומנים, ב 3.4 נפלה לֶרידה וב 15.4 כבשו את וינַרוס שבחוף הימה"ת וקרעו את הרפובליקה לשנים. הממשלה, שכבר ב 31.10.37 עברה מוַלנסיה לברצלונה, מינתה את מיאח'ה למושל, צבאי ואזרחי כאחד, של החלק הדרומי.

ספרד: מצבת הזכרון לחללי מלחמת האזרחים בבית הקברות ב„עמק הנופלים" Valle de los caidos
(משרד התיירות של ספרד)

מיליוני פליטים הצטופפו בשטחיה המצטמקים של הרפובליקה, והימצאותה של הממשלה בברצלונה יצרה חיכוכים בלתי־פוסקים בינה לבין החֶ'נֶרַליטַט (ר' עמ' 374). במאי 1938 הגיש נגרין הצעות שלום, אך פרנקו דרש כניעה בלי תנאי. ב 26.7 פתחו הרפובליקנים במתקפתם האחרונה על האֶברו, חצו את הנהר ובלמו את הלאומנים עד נובמבר. ב 23.12 תקפו הלאומנים בקטלוניה, והרפובליקנים המותשים והרעבים־למחצה התמוטטו, וב 26.1.39 נפלה ברצלונה. בין ¼ מיליון הפליטים שנהרו לגבול צרפת היו הנשיא אסניה, ועמו קומפניס ואגירה (Aguirre), נשיאי קטלוניה והבסקים. נגרין חזר למדריד, אך ב 5.3 הודח בהפיכה צבאית והוקמה מועצת הגנה, מורכבת מכל המפלגות פרט לקומוניסטים, בראשות הגנראל מיאח'ה. המועצה החליטה לשאת ולתת על שלום; הקומוניסטים ותומכי נגרין התמרדו (7.3) ופרצה מלחמת אזרחים בתוך מלחמת אזרחים שארכה 6 ימים; המרד דוכא, נגרין נמלט לפאריס והצי הסגיר עצמו לצרפתים; פרנקו התנגד למו"מ ודרש כניעה ללא תנאי, וב 28.3 נכנעה מדריד אחרי שחברי המועצה נמלטו לחו"ל.

במלחמת האזרחים נהרגו כ 500—700 אלף נפש ו 300 אלף נמלטו לחו"ל. המלחמה הצטיינה באכזריותה: כ 100,000 איש הוצאו להורג, ובין המומתים היו אנשי רוח ראשונים במעלה — כגון גרסיאה (ע"ע) לורקה, שנהרג, כנראה, בידי הלאומנים, ומאֶסטו (ע"ע), שנהרג בידי הרפובליקנים. כמעט כל קציני הצבא הרפובליקני שנשבו הוצאו להורג; החיילים הועמדו למשפט, רובם שוחררו, 9,000 הוצאו להורג ורבים נידונו למאסר. עד היום (1973) כלואים רבים מנידוני המשפטים ב 1939/40.

ר ו ד נ ו ת פ ר נ ק ו. ס' הגיעה לאפיסת־כוחות מוחלטת וכמהה ליציבות ולסדר, כמעט בכל מחיר. פרנקו מילא תקווה זו, ושלטונו היה הארוך והיציב מכל שידעה ס' מאז המלחמה בנפוליון. דבר זה הושג לא ע"י פיוס יריביו אלא ע"י דיכוּיָם המוחלט. האוטונומיה לקטלוניה ולבסקים בוטלה, והתנועות הבדלניות וכל המפלגות, פרט לפלנח'ה, נאסרו. „הקאודיליו" („המנהיג") החזיר לבעלי האחוזות את אדמותיהם, פיזר את האיגודים המקצועיים והקים תחתם, בנוסח הפשיסטי, קורפורציות וסינדיקטים למעבידים ועובדים. החינוך קיבל צביון דתי כדי להחזיר את הספרדים לכנסיה, הגירושין

נאסרו ולישועים הוחזרו נכסיהם וזכויות-היתר שלהם. פרנקו תמרן בזריזות בין הכוחות שתמכו בו — הצבא, המפלגה והכנסיה — וכן הסתייע בטכנוקרטים, בייחוד בתחומי הכלכלה. משהחלו כפות המאזנים במלה"ע II נוטות נגד „הציר" החל פרנקו למתן את האופי הטוטליטרי של משטרו, לתארו כ„דמוקרטיה אורגנית", ולבלום את השפעת הפלנח'ה. ה„קורטס" חודש, אך חבריו היו פונקציונרים ולא נבחרים. חוקת 1945 קבעה שס' היא מלוכה, אך ללא מלך, ופרנקו הוכרז לעוצר; „חוק הירושה" משנת 1947 קבע, שלמלוכה יעלה אדם, שפרנקו יבחר בו מבית המלוכה הקודם ושיישבע אמונים לחוקה; בסוף 1954 הסכים פרנקו שדון ח'ואן קרלוס, נכדו של אלפונסו XIII, יהיה המועמד למלוכה.

חדשים מספר אחרי תום מלחמת האזרחים פרצה מלה"ע II. פרנקו הכריז על ניטראליות, ואחרי הצטרפות איטליה למלחמה הכריז שס' היא „צד בלתי לוחם". הוא אהד את ה„ציר", וניצל את ההזדמנות להשתלט על טנג'ר (ע"ע, עמ' 820), אולם לא נתפתה להיטלר, בפגישתם באַנדִי (Hendaye) שבגבול צרפת, להתחייב להילחם בבריטניה (23.10.40). כשפלשו הגרמנים לבריה"מ התיר פרנקו משלוח מתנדבים למלחמה ברוסיה („הדיוויזיה הכחולה"). אולם אחרי פלישת בעלות-הברית לצפון אפריקה הדיח מתפקיד שר-החוץ את גיסו הפרו-גרמני, ר. סֶרנוֹ סוּנְיֶר (Suñer), שנחשב לשני לו במעלה, וחזר בהדרגה לניטראליות. ב 1944 הגבילה ס', בלחץ אה"ב, את יצוא חמרי המלחמה לגרמניה, אך אחרי המלחמה נתנה מקלט לנאצים ולתומכיהם מכל אירופה.

המנצחים החרימו את ס', הוקיעו את משטרה וקראו לנתק את היחסים עמה. התערבות צבאית או לחץ לשינוי המשטר נמנעו בשל חילוקי דעות בין בריה"מ, שרצתה להשליט בה את „החזית העממית", לבין אה"ב ובריטניה, שרצו בהחזרת כל התנועות המדיניות שהיו קיימות לפני 1936. אולם ס' בודדה, ורק פורטוגל וארגנטינה קיימו עמה קשרים. במאמציה לפרוץ מבידודה ביקשה ס' את ידידות ישראל עם הקמתה, אולם זו דחתה אותה וס' הפנתה את מאמציה לעבר הערבים וכן למדינות אמריקה הלטינית ולימים נקטה עמדה אנטי-ישראלית עקיבה. החרם המדיני על ס' החטיא את מטרתו, ומעמדו הפנימי של פרנקו התחזק, בשל התנגדות להתערבות מחוץ.

„המלחמה הקרה" בין המזרח למערב אפשרה לס' לצאת מבידודה. ב 1950 החלה להתקבל לסוכנויות האו"ם וב 1955 לארגון האו"ם גופו. ב 1953 הסכימה עם אה"ב למסור בסיסי ים ואוויר לברית הצפון-אטלנטית, וב 1970 התקשרה עם השוק האירופי המשותף. בשנות ה 60 חלה נורמליזציה גם ביחסיה עם ארצות מזרח אירופה והיא חתמה על הסכמי סחר עמהן. ב 1972 חתמה אף על הסכם סחר עם בריה"מ, תוך עקיפת הבעיה הסבוכה של האוצר הספרדי שהרפובליקנים הפקידוהו בבריה"מ. רק יוגוסלויה שבשלטון טיטו, שלחם בשורות הבריגדות, המשיכה להכיר בממשלה הרפובליקנית הגולה, שמאז 1946 מושבה במכסיקו — המדינה השניה המכירה בה.

את טנג'ר החזירה ס' אחרי מלה"ע II; באפריל 1956 ויתרה ס' על שטח החסות במרוקו לטובת מרוקו העצמאית, ונותרו לה בצפון אפריקה מאחזים מעטים (סֶאוּטה, מֶלִיליה ועוד). ב 1968 העניקה ס' עצמאות לגינֶאה הספרדית וב 1969 מסרה את איפני (Ifni) למרוקו.

כלכלת ס', שניזקה מאוד במלחמת האזרחים, סבלה מקשיי מלה"ע II, ואח"כ פקדו את הארץ בצורות. היא לא נכללה בתכנית מרשל (ע"ע) ונמנע ממנה אשראי ממקורות חוץ. משיצאה מבידודה המדיני החל שגשוג בכלכלתה. התיירות הזרימה כסף רב לארץ, ובתעשיה חלה מודרניזציה רבה. אעפ"ב נהרו המוני ספרדים לארצות השוק האירופי המשותף למצוא בהן עבודה. המודרניזציה והשגשוג בכלכלה חיזקו את מעמד הטכנוקרטים והחלישו את הפלנח'יסטים והשמרנים למיניהם. הם גם גרמו להתחדשות מאבקי פועלים ושביתות, ועמהן התחדשה גם תנועת הבדלנות של הבסקים, וזו החלה בסוף שנות ה 60 בפעולות מחתרת נגד המשטר. ב 9.6.1973 ויתר פרנקו על תפקיד רה"מ ומסרו לשמרני הקיצוני לואיס קררה בלנקו, ובכך מינהו למעשה ליורשו; בסוף 1973 נרצח קַרֶרה בלַנקו בידי אנשי המחתרת הבסקית, ותחתיו נתמנה קרלוס אַריאס נַווארו. וראה לעיל, חוקה, עמ' 331.

רבעון ביבליוגראפי מופיע מ 1953: *Indice Historico espanol*; R. Dozy, *Histoire des musulmans d'E.*, I–III, 1932[2]; E. Levi-Provencal, *Histoire de l'E. musulmane*, I–III, 1950–1953; R. T. Davies, *The Golden Century of S., 1501–1621*, 1956; id., *S. in Decline, 1621–1700*, 1957; S. de Madariaga, *S.*, 1958; G. Brenan, *The Spanish Labyrinth*, 1960[2]; J. Vicens Vives, *Historia de E. y America*, I–V, 1961[2]; id., *An Economic History of S.*, 1969; C. Sanchez-Albornoz, *E.*. I–II, 1962[2]; R. M. Smith, *S.*, 1965; H. Thomas, *The Spanish Civil War*, 1965[2]; R. Carr, *S.: 1808–1939*, 1966; W. C. Atkinson, *A History of S. and Portugal*, 1970; R. A. Robinson, *The Origins of Franco's S.*, 1970; G. Hills, *S.*, 1970; H. V. Livermore, *The Origins of S. and Portugal*, 1971.

פ. מנ.

יהודים. תו"י בס' מתייחדות לעצמן משאר גלויות-ישראל ביה"ב בשלושה תחומים: (1) בפריחה תרבותית מקיפה — תורנית, עברית וכללית, בממדים חסרי דוגמה ובפרק זמן ארוך. (2) במבנה חברתי-כלכלי מיוחד, בו עסקו היהודים במלאכות ובמקצועות חפשיים, יותר מאשר בארצות אחרות. (3) באוטונומיה יהודית (ע"ע) רחבה, בעלת כוח כפיית-בי"ד בכל שלבי השיפוט והענישה. היישוב בספרד, שתחילתו, כנראה, לפני חורבן בית שני, ראשיתו מצערה, ופריחתו קשורה בכיבוש ס' ע"י המוסלמים ובכינון שלטון עצמאי שם, שהיה מנותק מן החליפות בבגדאד. הגורמים העיקריים לפריחה היו: (א) מצבם המיוחד של היהודים, שהחזיקו בדת „ניטרלית" במדינה חצויה ומפולגת בין שליטים נוצרים ומוסלמים, שלחמו אלו באלו שנים רבות, וע"כ נהנו היהודים מאמונם של השליטים — כל שליט בגבולו; (ב) האקלים התרבותי המעודן, שבא עם האסלאם ושאִפשר הפריה רבה של כשרון-היצירה העברי; (ג) העתקת הנוהג המוסלמי של החזקת „משוררי-חסות" ע"י שרים ופטרונים; (ד) הדרישה הגוברת לתרגומי-מדע מיוונית ומלאטינית לערבית, ומערבית ללאטינית, שאנשי-הביניים בביצועה היו יהודים; (ה) תחייתו של המשפט העברי (ע"ע) בס', כתוצאה מחדירתם — מצפון-אפריקה — של ספרי הפסיקה והפרשנות הקלאסיים, הראשונים מסוגם בספרות-ישראל, של ר' יצחק אלפסי (ע"ע) ור' חננאל בן חושיאל (ע"ע), וסיכומם המזהיר בספר-הפסקים של הרמב"ם, יוצא-ס'; (ו) בידודה של יהדות-ס' (עד לאמצע המאה ה 13) מיהדות צרפת ואשכנז, המחמירה והנוטה להתבודדות ולפרישות ואף לסגפנות.

לשיא שגשוגה הכלכלי, החברתי והתרבותי הגיעה יהדות-ס' במאות ה 11—12. רוב ימי המאה ה 13 היה עדיין מצבה איתן, אולם על תכני תרבותה עברו אז שינויים חשובים: המרכיב התורני-רבני נתחזק במידה רבה, כתוצאה מפעולתו של ר' משה בן נחמן (ע"ע, עמ' 566/7), המרכיב הפילוסופי נעשה יותר ויותר שנוי במחלוקת סוערת (ע"ע משה בן מימון, עמ' 554/5, 558—560), ונקלט מרכיב חדש: הקבלה (ע"ע). במאה ה 14 החלה הירידה במצב היהודים, עם התגברות הקנאות הדתית הנוצרית, שהביאה עמה רדיפות והצרת צעדי היהודים. במאה זו נתגברו הוויכוחים הדתיים ורבו המומרים. תהליך ממושך ומעמיק זה — שתפס את רוב המאה ה 14 — סימן את מה שעתיד היה להתחולל במאה ה 15, מאת-השנים האחרונה של יהדות-ס'. השנים 1391—1492 רצופות — בהפסקות קטנות ומקומיות — גזירות, עלילות, מעשי-שמד ופרעות, שהביאו את יהדות-ס' עד למשבר הפיזי והרוחני הסופי. שיאו של המשבר בגירוש הטוטאלי של היהודים מס', שהיה — כמו עצם שגשוגם שם בימים מקדם — מאורע חסר-תקדים בתו"י, ובמעשי-ההמרה הרבים שאירעו אז. במאת-השנים ההיא הצטמצמה הפעילות התרבותית בעיקר לתחומי הפילוסופיה וההלכה, אך בתחומים אלה היתה הפעילות אינטנסיווית

מאוד. בתחום ההלכה המשיכה פעילות זו את קיומה ע״י מגורשי ס׳ בכל ארצות-תפוצתם.

ייסוד האינקוויזיציה (ע״ע) בס׳ ב 1480 מציין מפנה חד בהתעניינותה, שעד אז התרכזה במלחמה במינות נוצרית, ומאז — בעיקר ביהודים. בשנותיה הראשונות, שהן שנות-השיא בפעולתה, הפילה האינקוויזיציה אלפי חללים יהודים. במקומות אחדים התארגנו יהודים לשם התנגדות אקטיווית, ודבר זה הירבה קרבנות ומקדשי השם ברבים. פעולת האינקוויזיציה היתה יסודית ואימתנית, ועוד באמצע המאה ה 16 חיו האנוסים (ע״ע) תחת שלטון הטרור; אעפ״כ ידועה דבקותם של האנוסים בכמה מצוות במסירות-נפש רבה. מתקופה זו הוצרכה האינקוויזיציה בס׳ להקדיש תשומת-לב לאנוסים שבאו לס׳ מפורטוגל, שבה הוקמה האינקוויזיציה ב 1536. פעילות רבה וממושכה גילתה האינקוויזיציה במיורקה (ע״ע) ובמושבות ס׳ ופורטוגל באמריקה — עד המאה ה 18.

לאחר 1492 תו״י בס׳ הן תולדות האנוסים. אלה יצרו לעצמם מסגרות חשאיות של חיים-בסתר כיהודים, אולם ניתן לומר, כי נשארו ביהדותם — או שבו אליה — רק אלה שהיגרו מס׳. עם גירוש ספרד עברו כ 60% מהמגורשים לפורטוגל, 25% עברו לצפון-אפריקה ומשם התפזרו בעיקר בארצות האימפריה העות׳מנית ומעט באיטליה ובעוד ארצות. החל באמצע המאה ה 16, לאחר הקמת האינקוויזיציה בפורטוגל ואיחוד מדינה זו עם ס׳, חזרו לס׳ רבים מאנוסי פורטוגל, שראו בס׳ ארץ-מוצא להגירה לחו״ל: תחילה, בעיקר, אל המרכזים היהודיים הפורחים באימפריה העות׳מנית, ומאוחר יותר לארצות-השפלה, אנגליה ועוד. באמסטרדם, למשל, החלו האנוסים להסיר את מסווה הנצרות רק בסוף המאה ה 16. אלה שהיגרו (עד למאה ה 18 למושבות ס׳ ופורטוגל באמריקה נאלצו להשאר באניסותם. מהגרים אלה לא היו מעטים שם, ובעיר הבירה של מכסיקו (ע״ע, עמ׳ 491), למשל, היו באמצע המאה ה 16 יותר אנוסים מקתולים (לפי הערכה). גלי-ההגירה מס׳ היו גדולים, ובמשך המאה ה 16 יצאו מס׳ רוב האנוסים. אלה העמידו מתוכם אנשי צבא, מדינה וכספים לרוב, וכן אנשי-רוח מפורסמים. כמאתיים שנה לאחר הגירוש, היוו קבוצות האנוסים במערב-אירופה ובאמריקה שכבה מיוחדת במינה בקרב האוכלוסיה היהודית, ורמתם הכללית, פרט לתחום הספרות התלמודית והרבנית, היתה גבוהה יותר בחומר (קשרי מסחר, דיפלומטיה בינלאומית, מעורבות פוליטית-אזרחית) וברוח (ספרות — משלהם ולצרכיהם — בלשונות הסביבה, בפורטוגלית ובספרדית, תרגומים, יחוסים משפחתיים ועוד). מציאות חברתית זו היא שאפשרה את קיומו המפואר של גוש יהדות-ס׳, שיוצאיו — למשפחותיהם — נמנים עם המשפחות היהודיות המיוחסות עד היום.

א. ראשית היישוב והשלטון הוויזיגותי. אזכורים — אצל יוסף בן מתתיהו (מלה״י ז׳, ג׳, ג׳), בברית החדשה (איגרת אל הרומיים, XVI, 24, 28), במשנה (ב״ב ג׳, ב׳), בתלמוד (יבמ׳ ס״ג, ע״א; נדה ל׳, ע״ב) ובמדרשים (ויק״ר ג׳, ו׳; כ״ט, ג׳) — מלמדים, שראשית היישוב היהודי בס׳ („אספמיא״; בספרות חז״ל מציינת המלה לפעמים את אפמיאה [ע״ע]), בימי שלטון רומי שם, כנראה: קודם חורבן בית שני, אך לפי מסורות קדומות (ת״י לעובדיה כ), תחילת היישוב בס׳ בראשית ימי בית שני. גם מצבות ס׳ הן מהקדומות באירופה. ישוב זה עיקרו וראשיתו בערי החוף המזרחי ובמרכזי השלטון הרומי, כגון: טרגונה, טורטוסה, לוסנה, קורדובה, מרידה (ע׳ ערכיהן) ואדרה. מדיוני הכנסיה באלווירה בתחילת המאה ה 4 עולה קיומו של יישוב יהודי בדרום-ס׳, שעסק בחקלאות וקיים מגע הדוק עם האוכלוסיה הנוצרית. נתונים דמוגרפיים ראשונים — על האי מנורקה (ע״ע) — הם מראשית המאה ה 5.

הוויזיגותים (ע״ע) הכירו בתחילה באזרחותם הרומית של יהודי-ס׳, ואע״פ שלהחלטות הסינוד בעיר אגדי (Agde) שבדרום-צרפת (ב 506) היתה השפעה גדולה בס׳, חל מפנה במצב יהודי-ס׳ רק משנעשה רֶקַארֶד (ר׳ לעיל, עמ׳ 348) מאריאני לקתולי (587). נאסר עליהם לתפוס משרות ציבוריות, שבאמצעותן יכלו לענוש נוצרים, נאסרו נישואי-תערובת וגיור עבדים והחזקתם. ב 613 כפה עליהם המלך סיסבוט המרה או גירוש, ורבים נמלטו לצפון-אפריקה. יש כרוניסטים הקושרים זאת עם מעשה הרקליוס (ע״ע, עמ׳ 419—420) קיסר ביזאנטיון, שבשנת 610 התמרדו נגדו היהודים באנטיוכיה וב 614 סייעו לפרסים לכבוש מידיו את ירושלים. ב 627—630 יצא גם קיסר זה בגזירות-שמד חמורות נגד יהודי ממלכתו. בכנס הכנסיה בטולדו ב 633, שהיה נתון להשראתו של איזידור (ע״ע) מסביליה, נאסר על יהודים מומרים להעיד נגד נוצרים ולתפוס משרות שיש בהן משום סמכויות שיפוטיות על נוצרים; היתה זו חקיקה מסוג חדש, שעתידה היתה לשמש בסיס לחוקה אנטי-אנוסית במאות ה 13 וה 15, ולעורר ויכוח נוקב על מקומם של האנוסים בחברה הנוצרית (ר׳ להלן, עמ׳ 391). סעיפים אחרים מלמדים גם הם על תוקף מלחמתם של הכנסיה והשלטון בציבור היהודי, הן זה שנשאר נאמן לדת-אבותיו, וככל הנראה מצא מקלט באחוזות האצולה שממוצא איברו-רומי, והן זה שנאנס ויצא מכלל-ישראל. אין לדעת מה הביא לאותו קו נוקשה, שהיה ליסוד היחס של השלטון הוויזיגותי כלפי המיעוט היהודי. כל שליט חויב להישבע, בעונש נידוי וחרם, שלא יתמוך ביהודים. אעפ״כ, משום חולשת השלטון, לא היה בכוחו לקיים קו זה, וכל שליט שב והתמודד עם הבעיה. בוועידת הכנסיה ב 656 נאסר על כמרים והגמונים למכור עבדים נוצרים ליהודים או לעובדי-אלילים. יש לייחס משקל גם לידיעה, שיהודים וגם אנוסים השתתפו במרידה במלך ומבה (Wamba), שלאחר דיכויה באכזריות גדולה, גורשו יהודי נרבון. במפנה המאות ה 8/7 הגיעו הגזירות לשיא. ב 694 הכריזה מועצת-הכנסיה בטולדו שכל היהודים הם עבדי הנוצרים, ושילדיהם יימסרו לחינוך נוצרי ויחותנו עם לא-יהודים (מגזירה זו נפטרו רק יהודי מחוז סֶפְּטימַניה). לראשונה הואשמו יהודים בקשרים עם המוסלמים שבצפון-אפריקה — כנראה, כחיפוי על קשרי אצילים שונים עם הכובשים העתידים — והאשמה זו עתידה היתה לשמש בהיסטוריוגרפיה הספרדית המאוחרת כלי לתעמולה אנטי-יהודית.

ב. „תור-הזהב״: שלטון האסלאם וראשית ההתעוררות הנוצרית.

מבחינת התרבות היהודית, „תור-הזהב״ בס׳, כלו׳, המאות ה 11—12, משמעו אינטגרציה אורגנית של מרכיבי תרבות-עֵבֶר ותרבות-ערב ומרכיבי קודש וחול בבניין התרבות העברית, כשכל אחד מן המרכיבים, כשלעצמו, נמצא ברמת-התפתחות גבוהה. המיזוג המוצלח, חסר התקדים וחסר ההמשך, של יצירה פוריה בתחומי ההלכה והפילוסופיה, שירת-הקודש ושירת-החול (מליטורגיה ועד לשירי-חשק), תורה שבכתב (כולל פילולוגיה ודקדוק) ותורה שבע״פ, תרבות לאומית מקורית היונקת, עם זאת, גם מתרבות הסביבה הערבית; תהליך זה התבצע על רקע „ממוזג״ של נהנתנות-חצר לצד ההכרח המלאה, ובפועל, בגדרי ההלכה ותביעותיה. רבים, וביניהם היסטוריונים והוגי-דעות, ראו בתקופה זו דוגמה וסמל לפוטנציאל הטמון ב„יהדות במיטבה״, תוך הדגשת ההכרח בסובלנות דתית, שהיא בלבד מאפשרת מתן-ביטוי לפוטנציאל זה.

מעט מאוד ידוע על היהודים בראשית השלטון המוסלמי. כבר בראשית הכיבוש (ר׳ לעיל, עמ׳ 349) הפקידו המוסלמים בייד יהודים מבצרים לשמירה. כך אירע בטולדו וככל הנראה, בעוד מקומות. ברור שקיימו לגביהם את חוקי-האסלאם, שהיו קבועים באזורי-שלטונם של הערבים. היישוב היהודי באל-אַנְדַלוּס (כפי שנקראה ס׳ בפיהם) היה מיסודו עירוני. מרכזיו נמצאו בעיקר בדרום, כשקורוֹבה משמשת, החל ב 717, כבירת-השלטון, ובצפון — סרגוסה וברצלוֹנה

(האחרונה חזרה להיות נוצרית בראשית המאה ה 9). השלטון המוסלמי, שקם בס׳ ב 755, היה בלתי־תלוי בח׳ליפות בבגדאד, יצר מציאות מדינית חדשה ועיצב מדיניות־פנים כלפי הנוצרים והיהודים. בסיפור על בואו של נטרונאי גאון (ע״ע) לס׳, בשנות ה 70 של המאה ה 8, קשורה המסורת על התחלת לימוד התורה בס׳ ועל זיקתה לבבל. גם באגדת „ארבעת השבויים״ (ע״ע משה בן חנוך) נועד מקום לס׳. במאה ה 9 התגייר הכומר בודו (ע״ע), שהגיע לסרגוסה מחצרו של המלך לואי I (ע״ע) „החסיד״. הוא קיים ויכוח עם צאצא־מומרים, פבלו אלווארוס, שהֵדיו נשמעים בחיבורו של אמולו (Amulo), הגמון לאון, „נגד היהודים״. הוא גם ביקש מעבד א־רחמאן II לכפות על הנוצרים את האסלאם או את היהדות, והנוצרים פנו לקארל הקרח שיסייע בהסגרתו של הגר. בקורדובה קמה תנועת כפירה בנצרות, ולאסיפת־כמרים ב 862 הוזמנו יהודים ומוסלמים להכריע בעניינים שבדוגמה הנוצרית.

אותם ימים התחזקה ההגירה היהודית לצפון, ועמה הנצו הקהילות היהודיות הראשונות בלאון (León), סהגון (Sahagún), סיאה (Cia), ואח״כ בקאסטרוֹחֶריס (Castrojeriz), והונח היסוד ליישובם במלכות הנוצרית של לאון, נוורה וקסטיליה. יהודים אלה היו בעלי שׂדות וכרמים ומהם עסקו בפועל בחקלאות.

לא ידוע כיצד נתעלה ר׳ חסדאי (ע״ע) אבן שפרוט בחצר הח׳ליף בקרודוֹבה במאה ה 10, וכיצד היה לאיש־אמונו של עבד א־רחמאן III, לממונה על סחר־החוץ, ליועץ ליחסי־חוץ — ובתוקף מעמדו הרם, גם לראש העדה היהודית. ניתן לראות בו מנהיג לאומה כולה, משום התערבותו אצל הֶלֶני, בתו של הקיסר הביזאנטי רומנוס I לְקאפֵּנוס, לטובת קהילה אחת בדרום־איטליה, ויצירת הקשר עם הכוזרים (ע״ע), ולא פחות מזה — על שום מעשיו למען היצירה הרוחנית המקורית בעברית. אותו זמן ניסה ר׳ יצחק ישראלי (ע״ע) לטעת את הנֵאו־אפלטוֹניזם בין יהודי ס׳ (והוא מהראשונים שעשה להפצת הפילוסופיה בעולם הנוצרי). היו אלה ימי הגירה יהודית גדולה אל חצי־האי כולו. במאה ה 11 תפסו יהודים תפקידים חשובים באמירויות המוסלמיות ובמרכזי השלטון הנוצרי. הם הלכו לצפון הנוצרי לשבת „בינות זאבים״, כדברי משה אבן־עזרא (ע״ע), שנתכוון בכך לריחוקם מהציוויליזציה המעודנת של הדרום. קסטיליה „הישנה״ ונוורה משכו אליהן יהודים, ורבים נמצאו בראשית המאה בבּוּרגוס ובלאון, שבה נתגלו בית־קברות ומסמכים המלמדים על ישוב יהודי חקלאי. יהודי לאון מנו „למניין ליאון״, ובעיר היה מבצר יהודי (castrum Judaeorum). החלה מתגבשת לאיטה התיישבות יהודית, מבוססת על פריווילגיות בנוסח של פוּאֶרוס (ר׳ להלן, עמ׳ 385), שנתנו שליטים נוצרים למתיישבים היהודים, שזכו להערכתם ולאמונם. ברוזנות ברצלונה, שכבר מראשית המאה ה 10 נעשתה איזור־ספר נגד האסלאם, היו ליהודים שׂדות וכרמים, שעשו בהם עסקות ולא בגדר של סחר, אלא כחלק ממערכת קיומם על עבודת־האדמה. הבעלות על הקרקעות היתה מלאה (allodium), בחכירה או באריסות. העברות נעשו גם בין יהודים למוסדות־כנסיה, ופעמים השטרות עבריים או החתימות בעברית. בברצלונה נקבע מעמד היהודים על יסוד ספרי המנהגים הקדומים (usatges), ופריווילגיות שניכרת בהן השפעה קרולינגית. נקבעו סדרי הגנה על היהודים, והשליט נזכר כמגינם וכנותן־חסותם; הושוותה גם חובת ההוכחה במשפט בין יהודים לנוצרים. מכאן שכבר אז נקבע מעמדם המשפטי כתלות מיוחדת במינה, שאין כמותה באירופה. חוקים דומים נקבעו בנוורה, לאון וקסטיליה. כאן גבה השר (comes) את הקנס על הריגת יהודי, שהיה גבוה מהרגיל, עד למחיר הכופר של אביר או של כומר. ב 1035 פרצו תושבי קאסטרוֹחריס לאחד מבתי־המלך סמוך לבּוּרגוֹס, והרגו 4 מפקידיו ו 60 יהודים, מתוך נסיון להתנגד להתיישבות יהודית על אדמת־המלך, התיישבות שהיתה נאמנה עליו וייצגה את האינטרסים ההתיישבותיים שלו באזורים החדשים. התיישבות זו התבטאה ביישובי כפרים יהודיים (villa nova de Judaeis) ונתקיימה כשיטה גם בארגון ובנוורה (השו׳ לעיל, עמ׳ 351).

בצד הקהילה החזקה בטולדוֹ, שבה נודעו משפחות ותיקות כאבן־שושן ואבן־נחמיאס, נתבססה גם קהילה קראית חזקה. יהודי העיר עמדו בקשרים עם יהודי א״י ותמכו בעֲנִייה. בצפון היתה סרגוסה מהגדולות בקהילות ס׳ כולה. רבים מיהודֶיה עסקו בעיבוד עורות ובדים, ובסביבתה החזיקו שׂדות וכרמים. כן סחרו עם ברצלונה ודרום־צרפת. היו בה גם ת״ח, משׂכילים ורופאים. מיהודי־החצר יש להזכיר את יקותיאל אבן־חסאן (ע״ע). דיין סרגוסה היה ר׳ דוד ב״ר סעדיה, ומחכמיה האחרים: משה אבן ג׳יקטילה, יהודה אבן חיוג׳, יונה אבן־ג׳נאח ובחיי בן יוסף אבן פקודה (ע׳ ערכיהם). כאן עוצבה דמותו של שלמה אבן גבירול (ע״ע) שהגיע אליה בילדותו.

מנהיג יהדות ס׳ המוסלמית במאה ה 11 היה ר׳ שמואל הנגיד (ע״ע), שבזכותו נתייחדה גרנדה היהודית. הוא הגיע למלגה ב 1013, כפליט מקורדובה, ועד מהרה מצא את מקומו בחצר האמיר, וראה עצמו שליח־ההשגחה ודברה של היהדות. פטירתו ב 1056 והריגת בנו יהוסף (ע״ע) ב 1066 מציינות את סוף גדולתה של גרנדה היהודית, אעפ״כ פעל בה עד שנת 1090 משה אבן־עזרא (ע״ע). בלוסנה (ע״ע), סויליה (ע״ע) ודֶניה (Denia) היו ג״כ חכמים נודעים, ביניהם ברוך ויצחק אלבליה (ע״ע) ור׳ יצחק אלפסי (ע״ע). מהמחצית השניה של המאה ה 11 החלו האמירויות המוסלמיות שבדרום, שהיו מפולגות ומפוצלות, להיכנע לפני אלפונסו VI, מלך קסטיליה, ולהעלות לו מס. בימי־מהומה אלה רבו הבורחים צפונה, ויהודים בכללם. אלפונסו שלח את היהודי אבן שאליב לסוויליה, לגבות את מס־האמירות, וזה נתפס ע״י האמיר ונצלב. כנקמה החריב אלפונסו VI שטחים ניכרים באמירות; הדבר עשה רושם רב על יהודי־ס׳.

ב 1085 נכבשה טולדוֹ (ע״ע) ע״י הנוצרים. ההבטחות למוסלמים לא קוימו, אך יהודי־העיר נשארו בשכונתם, שבה נמצא מבצר־היהודים. יוסף (ע״ע) הנשיא (בן פרוציאל) עמד ליהודי גוַדלחרה (ע״ע), כשנכבשה בידי אלפונסו, סייע ליהודי הדרום בהתיישבותם בקסטיליה והביא לחיסול הקָראות שם. הוא אחד היהודים הראשונים בס׳ הנוצרית, שנודע בתארו ובתפקידו כראש העדה היהודית בכל מלכות־קסטיליה. בן־אחותו, שמואל, נרצח בטולדו בידי נוצרים (ע״ע יהודה הלוי, עמ׳ 86).

פלישת ה מֻ ר א בִ ט ו ן (ע״ע) המיטה שואה גדולה על יהדות ס׳ המוסלמית. קהילת לוסנה, שבה ישב ר׳ יוסף מגש (ע״ע), פדתה עצמה מגזירת־שמד. בס׳ הנוצרית הורע מצב היהודים רק בימי אלפונסו VII, כשנתקוממו נגדו טולדו, בורגוס ומלכות־לאון. יהודים רבים נפגעו, ואלפונסו נאלץ לוותר לפורעים על תשלום הכופר. הוא חידש גזירות מימי הוויזיגותים, במיוחד בענייני תפיסת משרות שיפוטיות על נוצרים, אך גם בימיו קבעו הצרכים הרֵאליים את היחס ליהודים.

ברוזנות־ברצלונה ובמלכות־ארגון יש לציין את ועידת הכנסיה בגירונה (= ח׳רונה [1078]), שביקשה לחייב יהודים, שרכשו קרקע מידי נוצרים, לשלם לכנסיה את המעשׂר הקבוע; אלא שהמציאות הקדימה כאן את הכנסיה. מעמד היהודים כגורם מיישב מהימן וקשור בקרקע באזורי־הספר היה מבוסס, כאן ובס׳ כולה, שהלכה ונכבשה מחדש ע״י הנוצרים. הואסקה (ע״ע) נכבשה ב 1096, ומסמכים ראשונים מספרים על עיסוק יהודי העיר בחקלאות, מסחר ומלאכה. על טודלה (ע״ע) היהודית ידוע מהמאה ה 10. היא נכבשה בידי הנוצרים ב 1115, ע״פ חוזה־כניעה מיוחד במינו, שהבטיח זכויות רבות למוסלמים. בין היתר, נאסר על היהודים לקנות שבויי־מלחמה מוסלמים ולקבל משׂרות שיפוט על מוסלמים, אולם הותר ליהודים שברחו לשוב, ובתיהם הוחזרו להם. גם כאן בולט תפקידם ההתיישבותי באיזור־ספר במערכת השלטון הנוצרי. בטודלה נולדו ר׳ יהודה הלוי ור׳ אברהם אבן־עזרא, וממנה יצא למסעיו בנימין מטודלה (ע׳

ערכיהם). סרגוסה נכבשה ב 1118, והיהודים נשארו בשכונתם. בשי־רות הכובש פעל יהודי בשם אלעזר, שלַיָמים עבר לשירותו של רוזן ברצלונה, רמון ברנגר IV (ר׳ לעיל, עמ׳ 353). בשירותו של רמון ברנגר III פעל כגזבר ששת בן שלמה פרפט ה„נשיא", כנראה ראש יהדות הרוזנות. כזה היה גם מעמדו של ר׳ אברהם (ע"ע) בר חיא הנשיא. ראויים להיזכר גם יהודה ב"ר יצחק ורופא־המלך אברהם אלפכים.

פלישת המֻוחדוּן (ע"ע) ב 1146 הביאה חורבן גדול על היהודים, ורבים נאנסו להמיר דתם, ולימים פעלו להפלת השלטון. אחרים ברחו לצפון הנוצרי ולצפון־אַפריקה, ביניהם משפחת הרמב"ם.

ב 1148/9 נכבשו טורטוסה ולרידה, ואף שביסוד חוזה־הכניעה הועמד חוזה־טודלה, שוב לא ניתן משקל לסעיפיו „היהודיים". ליהו־דים שיבואו להתיישב באזורי־ספר אלה הובטח פטור ממסים למספר שנים, ושלמוסלמי לא תהא סמכות־שיפוט עליהם. בטורטוסה נתגלה בעניין זה פער בין רצון הכתר לבין שאיפת ראשי־העיר להגבלת זכויות היהודים. בלרידה נמצא גורם מיישב חדש, הטמפלרים (ע"ע), אלא שאף הם נסתייעו בסוכנים יהודים. יצוין במיוחד יחיא בן דוד ממונסון, היהודי הראשון שזכה לתואר באילי (baiulus). עיקר שירותו בימי אַלפוֹנסוֹ II מאַרגון (1162—1196).

בין השלטון הנוצרי לציבור היהודי החלה להתפתח מערכת־יחסים משפטית „כפולה": הפריווילגיות המקומיות, כמתכונתן באי־רופה המערבית מאז המאה ה 9, והפואֶרוס, אספי החוקים, המנהגים והכללים — שבתוכם גם כללים ביחס ליהודים. יש להדגיש שלא היתה סתירה בין השנים, ובפואֶרו אף פורש בבירור היחס הישיר בין הכתר ליהודים, שכן הפואֶרו ביטא למעשה יחס משפטי של שוויון בין חלקי־האוכלוסיה, שהכתר הכיר בקיומם (ובו הוכרה, למשל, השבועה היהודית המיוחדת והמשפילה — שהכילה קללות נמרצות ועונשים קשים, — שהוטלה על היהודים באירופה מראשית יה"ב). על דרך זו מתפרשים תנאי הקיום היהודי בס׳ הנוצרית; תנאים גאוֹפוליטיים קבעו את דרך העתקת הפואֶרוס ממקום למקום, ויש שהועתקו כלשונם, או שחלותם נקבעה בפשטות. מנקודת־ראות יהודית קבע הפואֶרו, נוסף למערכת־היחסים עם השלטון, גם זו שעם החברה הלא־יהודית (והשו׳ לעיל, עמ׳ 351, 353).

ג. תחילת הירידה: התגבשותן של מלכויות אר־גון וקסטיליה. במאה ה 13 נקבעו דפוסי המדינה הנוצרית בס׳ ביחס ליישוביה היהודיים. מבחינה תרבותית נשתנה מעט הנוף: גדל כוחה של תורה שבע"פ, שלימודה פשט אז ביותר, נתקיים פולמוס הרמב"ם והחלה התפשטות הקבלה. שלושה זרמים רוחניים אלה הטביעו את חותמם על יהדות־ס׳, על פלגיה ושכבותיה: ספרות תורנית בנוסח המיוחד של יהודי־ס׳ (ר׳ להלן, עמ׳ 397); הפילו־סופיה היהודית, שינקה הן מאוצרות העולם הקלאסי הן מן ההתפת־חות המיוחדת של עולם־האסלאם, תוך נסיון למצוא דרך בין המסורת ובין תורת־ההג־יון; ותורת־הסוד העיונית, שהמשי־כה ופיתחה את הזרם העתיק של המיסטיקה, המת־מודד עם בעיות של בריאה, קיום וגאולה: לקראת סוף המאה נתח־בר בס׳ הספר ה־המרכזי לתורת־הסוד, ספר הזהר (ע"ע), ואז פעל

טבלה: כתובת בעברית בביהכ"נ בקורדובה, ה 1315: „מקדש מעט ונוה תעודה שכללו יצחק מחב בן הגביר אפרים ורוה שנת שבעים וחמש כן שעה אל וחיש לבנות ירושלים" (צילם: ד. קרויאנקר, ירושלים)

שם אחד מראשי העוסקים בחכמה זו, משה (ע"ע) בן שם טוב דה לאון.

על ארגון הטביע חותמו חימה I (ע"ע), ועל מלכות קסטיליה ולאון — פרננדו III ואלפונסו X. חַימה I חידש את מסעות הרֶקונקיסטה (ר׳ לעיל, עמ׳ 351), וקרא ליהודים ממרסיי ומצפון־אפריקה להתיישב במלכותו; יהודים רבים יצאו בעקבות כובשי האיים הבאלֵאריים (1229—1235) וולנסיה (1238), וזכו בקרקעות ובשחרור זמני ממס. יהודים שותפו במינהל המלכותי והשפעתם היתה רבה. כמה יהודים ניהלו את נכסיו הפרטיים של חימה, והוא שיקם גם את קהילת פרפינין (ע"ע). ממקורבי־המלכות אז היו: ר׳ משה בן נחמן, בני משפחת אלקוֹנסטנטיני (ע"ע) ודון יהודה בן לביא די לה קַבַלֶריה. ראשיתם כמתורגמנים או ספקים וסופם — שהקימו שושלת של תקיפים, רבי־מדינה וראשי־ציבור, שעמדו לקהילות ישראל בכל בעיותיהן. לידם פעלו רבנים ופוסקים מפורסמים כר׳ שלמה בן אדרת, ר׳ אהרן בן יוסף הלוי, ר׳ נסים בן ראובן גרונדי, ר׳ יום־טוב בן אברהם אַשבילי (ע׳ ערכיהם) ואחרים (ר׳ להלן, עמ׳ 397). לצד ספרי הרמב"ם, ששימשו אבן־פינה להגותם של המש־כילים באותם הימים, החלה הקבלה (ע"ע) להתפשט בחוגים רחבים.

בשנות ה 60 של המאה ה 13 החלה מסתמנת ירידה במצב היהודים בארגון בהשפעת הכנסיה וכתוצאה מאוחרת של הוועידה הלטראנית הרביעית ב 1215. ראשי הציבור לא יכלו לעצור תהליך זה. עוד ב 1228 העמיד חימה I את גובה הריבית המותרת ליהודים על זו המקובלת אצל סוחרי פירנצה הנוצרים. כן פסל את השבועה היהודית — שנוסחה המיוחד וטקסיה היו לשם־דבר בס׳ — מלשמש ראַיה בדין, ואסר על יהודים לשמש בפקידות המדינה. בימיו אירעה עלילת־הדם (ע"ע) הראשונה בס׳, הוכנסה לאַרגון האינקוויזיציה, והיהודים נתחייבו באות־הקלון (ע"ע). ב 1263 השתתף בפועל בווי־כוח, שנתקיים בברצלונה, בין המומר פַבלו כריסטיאַני לבין ר׳ משה בן נחמן (ע"ע, עמ׳ 565). מצד אחד קירב חימה I את היהודים לטובת המדינה, כמוסבר לעיל, ומאידך הגבילם ברוח גזירות הכנסיה. כל ימיו שימשו שתי הגישות כאחת (ואין לחלקן לזמנים). בימי בנו, פדרוֹ III, ניתן ביטוי־יתר ללחץ האנטי־יהודי, אך גם הוא נאלץ עוד להעזר ביהודים במינהל, והראליזם הפוליטי הוא שהנחה אותו. ברא־שית ימיו פרסם רימונדוס (ע"ע) מרטיני את ספרו האנטי־יהודי „פגיון האמונה", שהגביר את הקנאות הדתית. פעל אז גם המטיף רמון לול (ע"ע לוּלוּס), שביקש לעשות נפשות לנצרות. אז חלה גם עלייתם המסחררת — הן בהשפעה בחצר־המלך והן בעיצוב ובהנהגה של חיי־היהודים — של משה אַלקוֹנסטנטיני מסרגוֹסה, של משפחת אבי רבאליה מגרונה ובברצלונה ושל משפחות אחרות. בסוף ימיו הרחיק המלך את משפחת אבי רַבאליה מכל השפעה. בימי אלפונסו III נצטמק כוחן של המשפחות הללו; השפעת היהדות בחצר־המלכות ירדה וזו של העירונים, האצולה והכמורה גברה על היהודים. פרננדו III מקסטיליה כבש את מרבית ערי אַנדלוסיה. כיבוש מורסיה הביא לפריצת קסטיליה אל הימה"ת, ומאז היתה פעולת הרקונקיסטה (הכיבוש מחדש) כולה בידי מלכות־קסטיליה. מאמציהן של ארגון וקטלוניה הושקעו מאז בפיתוח מושבות־סחר באגן המזרחי של הימה"ת. בפעולה זו לא שותפו היהודים, ורק באזורי־הספר, שכבשה קסטיליה במורסיה ובסוויליה היו ליהודים נחלות. במסע־הכיבוש של אַלפינסוֹ X לתחום שפכוֹ של הגואדל־קיוויר שבאַנדלוסיה המערבית, שקבע את הגבול עם ס׳ המוסלמית ל 200 שנה, לא היה עוד ליהודים תפקיד מיישב, אך חלקם במס המיוחד למסע היה כבד. האפיפיור גרגוריוס IX השתדל אצל פרננדו III, בעצם ימי־הכיבוש, שיחמיר עם יהודי־קסטיליה ע"פ קו הכנסיה (איסור ריבית, אות־הקלון וכיו"ב), אולם צרכי כיבוש אנדלוסיה מנעו זאת, ורק אלפונסו (ע"ע, עמ׳ 741/2) אחריו החל במימוש הדרישה, וזאת אע"פ שיהודים השתתפו בכיבוש — כקשתים (ballesteros), צופים וכיו"ב, וניתנו להם נחלות בשטחים. שכונות

היהודים בקסטיליה הופרדו, נאסרה עבודת נשים נוצריות בבתי־יהודים, ונקבעו בללי־לבוש ליהודים, שרק המלך עצמו רשאי לפטור מהם. ב 1268 נוספו חוקים שנגעו ליהודים. אלפונסו פרסם את אוסף־החוקים הכולל למלכות־קסטיליה (ר׳ לעיל, עמ׳ 354), שחלקו השביעי (האחרון) עוסק כולו ביהודים. עם כל הגבלותיו, השתדל החוק גם להגן על היהודים, ולא היה בו שום דבר העלול לפגוע באוטונומיה היהודית (ע״ע; ור׳ להלן, עמ׳ 393). בתפקידי־חצר עוד שימשו יהודים כר׳ טודרוס אבולעפיה (ע״ע) ושלמה אבן־צדיק, הוא דון סוליימה, הארי שבחבורת חצרני־קסטיליה, שהיו ראשי־הקהל; בימי אלפונסו X עלה דון סוליימה להיות גובה־מסים עליון במלכות ושליח דיפלומטי. גם בנו, יצחק, הלך בדרכו, אך ב 1279 נחשד בתמיכה בסנצ׳ו, יורש העצר שמרד באביו, ונתלה.

בימי אלפונסו X הגיעה טולדו לשיא בפעילות תרבותית. עוד במאה ה 11 נתרכזו בה מתרגמים יהודים וערבים, שתירגמו ללטינית בצוותא, באמצעות הלשון הרומאנסית המדוברת, יצירות פילוסופיות רבות, כ„מקור חיים" לר׳ שלמה אבן גבירול. הקוראן תורגם באמצע המאה ה 12. במאות ה 13/14 היתה עברית לשון־הביניים בתרגומים. גם ברצלונה היתה מרכז דומה, אם כי בקנה־מידה קטן. הפעילות הרוחנית במאה ה 13 עיקרה בפילוסופיה ובפולמוס הרמב״ם (ע״ע משה בן מימון, עמ׳ 558/9), ועל כך ע״ע פילוסופיה; קבלה; הלכה; ור׳ להלן, עמ׳ 397.

ד. המאה ה 14 והגזירות הגדולות. המאה ה 14 היתה תקופה של הגבלות בתנאי־הקיום של היהודים, כשנפסקו אתגרי הרקונקיסטה. בארגון הניח חימה II את היסודות לקו „היהודי" למשך כל המאה, שעיקרו קיום זכויותיהם — במידה שלא נָגדו את דרך הכנסיה, הגנה על מוסדותיהם והפצת הנצרות ביניהם בדרכי־שכנוע. פעילות זו הביאה לתסיסה אנטי־יהודית, והמלך נתבע לעמוד נגדה. אעפ״כ פתח את ס׳ בפני מגורשי צרפת (1306), וב 1320 פעל במרץ נגד מסע הרועים (ע״ע מסעי־הצלב, עמ׳ 1122), שהחלו לפגוע בקהילות שבצפון מלכותו. כך נהגו גם אלפונסו IV ופדרו IV. בימי פדרו הוכתה ס׳ במגיפה השחורה, והחורבן, שבא על הקהילות בעקבותיה (ע״ע דבר, עמ׳ 874/5), ערער את המשך קיומן. פדרו הקים משרה חדשה של נציב לענייני היהודים, אך היא נתבטלה עד מהרה. גם עובדת שלטונו הממושך לא הועילה לקומם את ההריסות, כשם שלא הועילו החצרנים היהודים, שפעלו בחצרו: אלעזר פרנסם של יהודי ולנסיה, ר׳ חסדאי קרשקש (אביו־זקנו של הפילוסוף הנודע), בני משפחת קַבַּלֶריה, ובעיקר דון וידאל מסרגוסה. ב 1354 נכשל נסיון להקים ועד כל־ארצי ליהדות־ס׳. לקראת סוף המאה דרך כוכבם של חכמים גדולים, שבגורלם נפל להיות עדים לחורבן יהדות ס׳: ר׳ יצחק בר ששת, ר׳ חסדאי קרשקש ור׳ שמעון בן צמח דוראן (ע׳ ערכיהם).

בתחילת המאה ה 14 עמדה קסטיליה בסימן התקפת הכמורה על השפעת היהודים בהנהגת המלכות. דון יוסף די אֶסיחה היה חצרנו של אלפונסו XI, אלמושְׁריף (חוכר־מסים) עליון במדינה וחבר מועצת־המדינה המצומצמת. בסוף שנות ה 20 קבעה את דרכו המדינית כלפי גרנדה המוסלמית, שבמסגרתה ביקש מהמלך לאסור כל יצוא סחורות אליה. יריבו בקו זה היה שמואל אבן־וקאר (ע״ע), שמשפחתו זכתה להערכה מצד המלכות ומצד היהודים. בתקופה זו הגיע לקסטיליה ר׳ אשר בן יחיאל (ע״ע), והביא עמו את מסורת הלימוד והשקפת־העולם של יהדות אשכנז. משפחתו השתרשה בס׳ ומילאה בה תפקידים ראשונים במעלה (ר׳ להלן, עמ׳ 398).

בראשית המאה השתמד אבנר (ע״ע) מבורגוס, שיצא בקצף נגד התלמוד, חיבר ספרי־תעמולה לשמד בעברית, ואף הציע לפרוע ביהודים, כדי לכפותם לשמד. זעזוע אחר בא בעקבות פלישתם של מרוקאים לגיברלטר, בשליש הראשון למאה ה 14 (ע״ע מרין בנו; מרוקו, עמ׳ 399). הוצע אז לגרש את היהודים מטעמים בטחוניים,

ספרד: פנים ביהכ״נ „אל טראנסיטו", טולדו, בסיגנון המודח׳אר

ואע״פ שב 1340 נוצח הפולש, נותר הרושם של תעמולת־הזוועה, שהיהודי הוא אלמנט זר ובלתי־מהימן. אותה עת ביקש אלפונסו XI להנהיג רפורמה בפרנסות היהודים: אסר עליהם את הריבית והתיר להם רכישת קרקעות — הוכחה אפשרית לאחיזתם בקרקע — ועיבודן, בצפון, באיזור הנהר דורו, אולי כדי להרחיקם מדרום המלכות. לא ידוע כיצד נתגשמה תכנית זו, אך ב 1351 דרש הקורטס את ביטולה. — בין אנשי־הרוח שפעלו בתקופה זו היה הסופר והפייטן שם טוב ארדוטיאל (ע״ע).

פדרו I החל לפעול לשיקום הקהילות מתוצאות המגיפה השחורה (ר׳ עמ׳ קודם). לידו פעל במרץ סוכנו העליון שמואל הלוי מטולדו (הוא בנה בטולדו [ע״ע] ביכ״נ, שנקרא על שמו), אך ב 1360/1 נאסר לפתע ומת. בשנות ה 60 פרצה מלחמה בין האחים פדרו ואֶנריקה, וכל צד פגע ביהודים, אֶנריקה בצפון ופדרו בדרום. אנריקה תבע מקהילות בורגוס, טולדו וקואֶנקה מיליון מַרְוֶדִי מכל אחת, ולא — יימכרו לעבדות, והקהילות נאלצו למכור הכל — עד לעטרות ספרי־התורה — ואף כך לא היו עומדות בנטל בלא עזרתן של קהילות אחרות. טולדו מנתה אז כ 300 בתי־אב, ובורגוס — כ 150. ברוב הקהילות היו 50 עד 100 בתי־אב. אֶנריקה העלה לראשונה סיסמת־תעמולה של שחרור הארץ „מעול היהודים", והבטיח להרחיקם מכל השפעה במלכות. עם נצחונו נשכחו דברים אלה, ושוב נמצאו חצרנים יהודים, אך הקהילות לא התאוששו. בימי חואן I בטלה זכותם לדון דיני־נפשות, נאסר עליהם למול את עבדיהם המוסלמים והטַטָרים, ולומר את ברכת המינים (ע״ע, עמ׳ 311). התעמולה האנטי־יהודית נתעודדה במיוחד ממעשיו של פֶראנט מרטינס (Martínez), הארכידיַקון של אסיח׳ה, שהחרים בתכ״נ בסוויליה (1378) והעמיד את השלטון בפני עובדות גמורות. ר׳ מאיר אַלגואדש (ע״ע), מראשי יהדות קסטיליה, מת בסגוביה על קידוש־השם. בעקבות תעמולתו של ויסנטה פרר (ע״ע) המירו דתם שלמה הלוי, רבה של בורגוס, ושמואל אברבנאל (ע״ע), מגדולי החצרנים. ר׳ מנחם בן זרח (ע״ע) והמקובל האלמוני בספר „הקנה והפליאה" פנו בקריאה נואשת לגדולי האומה שבס׳ לתקן דרכיהם ולמנוע הידרדרות פנימית.

בפרעות, שהחלו בסוויליה ביום 4.6.1391, נפתחה הרעה לס׳ כולה. קשה לקבוע קו גאוגרפי ברור לסדר מעבר הפרעות, התנאים היו בשלים בכל מקום, השתתפו בהן כמרים ואצילים, טובי העיר ותושביה, כפריים, אספסוף, חיילים ומלחים זרים. ניצלו רק מעט מקהילות־ס׳, וביניהן — פרפיניאן, שניתן להן מחסה במבצרים, או שחיילי־המלך ואצילים יצאו להגנתן. ב 9 ביולי נפגעה ולנסיה במלכות־ארגון. נסיונו של מלך־ארגון להגן על יהודיו נכשל, אך הימצאו בסרגוסה סייע לקהילה זו. מיהדות מיורקה (ע״ע) המפוארת לא נשאר זכר: רבים קידשו את השם, אחרים השתמדו, או ברחו לצפון־אפריקה — לאלג׳יריה בעיקר. באוגוסט חרבה קהילת־ברצלונה, ושוב לא התאוששה, משום התנגדותה של העיר לישיבת

יהודים בספרד
אה הי"ד
ת היהודים בספרד הנוצרית
קנה המידה
לה־קורוניה
אובידו
ליאון
אסטורגה
בורגוס
ויסוריה
בראגה
סאמורה
ולֵיאדוליד
אופורטו
מדינה־דיל־קמפו
סלמנקה
לדסמה
סיאודד־רודריגו
סגוביה
גואדלחארה
מדריד
הואטה
טולידו
טלבירה־דה־לה־ריינה
קואימברה
אלקנטרה
בילמונטי
באדאחוס
מרידה
וילה־ריאל (סיאוד)
איבורה
אנדוחאר
קורדובה
סביליה
גרנדה
אנטקירה
חרס־די־לה־פרונטירה
גיברלטאר
הואסקה
מונטקלוש
יסרגוסה
דארוקה
אלקניס
טורטוסה
טרגונה
טרואל
קסטליון־די־לה־פלאנה
בוריאנה
ואלנסיה
אליקנטי
מורסיה
קרתג'ינה
"כרטא" – אמנון סופרמן

יהודים בה. בסרגוסה אסף ר' חסדאי קרשקש כסף לשכירת צבא שיגן על היהודים. המלך עצמו יצא, בסוף 1391, למסע ארגעה, ופתח בכל מקום במו"מ על סדרי הסליחה לאוכלוסיה ועל גובה הקנסות, אך משלא שולמו למועד — נמחלו. רק בנוורה לא היו פרעות ניכרות, ויהודים מקסטיליה נשאו ונתנו על התיישבות שם. כשליש מיהודי־ס' קידש את השם, כשליש השתמד וכשליש שרד.

שיקום הקהילות היה תלוי בנכונות מצד השלטון והאוכלוסיה. ב 1394 הגיעו למיורקה 150 משפחות מפורטוגל והוענקו להן זכויות כלמתיישבים הראשונים במקום, אך כעבור 40 שנה בלבד הקיץ הקץ על יישוב זה, שהעמיד חכמים ואנשי־ציבור, וכן קרטוגרפים, שיסדו באי אסכולה מקצועית חשובה. בארגון פעל ר' חסדאי קרשקש ליישובן מחדש של ולנסיה, מורווידרו (Murviedro) ובוריאנה, אך ברצלונה לא שוקמה. יהודים ואנוסים החלו לצאת מס', כשמגמת־פניהם מזרחה ולא"י. השלטון ביקש לחצוץ בין האנוסים לאחיהם היהודים, שנהגו כלפיהם לפי הכלל „ישראל, אף על פי שחטא, ישראל הוא", וב 1393 ציווה חואן I מארגון על הפרדת מגוריהם. בעיית ההפרדה במגורים עמדה בעינה כל המאה ה 15, משום שנבצר מהשלטונות להשליטה כרצונם.

ה. מקנ"א עד רנ"ב. המאה ה 15 עומדת כולה בסימן מאבק דתי וחברתי בין הציבור הנוצרי לבין האנוסים. היהודים שלא השתמדו ניסו לשקם עצמם, והשלטון נקט כלפיהם מדיניות ברוח עקרונות הכנסיה. מומרים, שהנודעים בהם פבלו די סנטה מריה ויהושע הלורקי (ע"ע), פעלו במרץ בקרב היהודים, כדי לשכנעם, במכתבי־פולמוס, המבוססים על פרשנות המקורות, וכיו"ב, להמיר את דתם. ב 1408 נאסר על היהודים לעסוק בחכירות, בשירותי־חצר, באדמיניסטרציה של המדינה ובכל משרה שיפוטית על נוצרים. ב 1412 נקבעו, בהשראת פבלו די סנטה מריה, „חוקי ואליאדוליד", שנועדו להצר את רגלי היהודים; אלא שהמדינה, למען ענייניה שלה, נאלצה להקל בהם. בארגון פעל נגד היהדות האנטי־אפיפיור בנדיקטוס XIII שעוד ב 1375, בהיותו הגמון, קיים ויכוח עם ר' שם־טוב אבן שפרוט. בעצת יהושע הלורקי קיים (1413/4) את ויכוח טורטוסה (ע"ע) עם גדולי יהדות־ארגון — החמור בוויכוחים בין היהדות והנצרות. בעקבותיו נתערערו שרידי הקהילות, ורבים הלכו לטורטוסה והשתמדו שם. ב„ספר העיקרים" לר' יוסף אלבו (ע"ע), מחשובי המתווכחים שם, ניכרים עקבות ההתבוננות בוויכוח ובתוצאותיו. ר' שלמה אלעמי (ע"ע), ב„אגרת מוסר", חיפש את יסוד הרעה בדרכיה של האומה, ור' שם־טוב אבן שם טוב, ב„ספר האמונות", תלה את שורש הרעה בפילוסופיה. ב 1432 זימן „רב־החצר", אברהם בנבנשתי (ע"ע), בעיר ואליאדוליד, את ראשי יהדות קסטיליה לדון בקביעת תקנות לחידוש חיי הציבור, שעיקרן „הצנע־לכת". ב 5 שערים של תקנות, כתובים בשילוב עברית וספרדית — כפי השגור אז ביהדות־ס' — הוסדרו סדרי לימוד וחינוך, סדרי ביה"ד, המיסוי, ארגון הקהל, האמצעים נגד מלשינים והצניעות בלבוש. נסיון־התאוששות אחרון זה נכשל, משום חולשתן הפנימית של הקהילות והתנאים הכלליים בימי חואן II מלך קסטיליה.

לקראת אמצע המאה קיבלה בעיית האנוסים במלכות זו מפנה חד. כשני דורות עמדו אנוסי־ס' כ„חברת־ביניים", שמכלל ישראל יצאה ואל הנצרות לא באה. מעטים בלבד חדרו אל החברה הנוצרית; רובם ראו את מצבם כעניין זמני בלבד, ומבחינה זו יש לראותם כחלק מהציבור היהודי, שממנו נותקו באסון שפקד את כלל היהדות. בראשית 1449 פרצו פרעות באנוסים של טולדו, בעקבות פעולתם של גובי־מס אנוסים, ורבים נהרגו. משם פשטו הפרעות לסיודד ראל (ע"ע). עם שוך הפרעות העמיד פדרו סרמיינטו 14 אנוסים בטולדו למשפט אינקוויזיציה, על שתפסו משרות שיפוטיות על נוצרים. פסק־הדין, שנאחז בחוק הוויזיגותי (ר' לעיל, עמ' 382), קבע במפורש, שהאיסור חל גם על האנוסים. נתעורר ויכוח, שבו השתתפו צאצאי אנוסים ומומרים מכובדים, שחדרו אל החברה הנוצרית; נכתבו תזכירים בעד האנוסים ונגדם. בספר מיוחד שלל חואן דה טורקמדה (ע"ע) כל בסיס משפטי מפעולת סרמינטו ואנשיו. הוא השפיע על האפיפיור ניקולאוס V לפרסם בולה, שעיקרה — תכנית לקרב את בני האנוסים ולהקל את תהליך חינוכם, לקראת השתלבותם בנצרות. משנות ה 60 התווכחו בנושא זה רבי־מדינה וגדולי־כמורה, עד שגברה יד האינקוויזיציה. נוצרה אז גם ספרות סאטירית על חיי האנוסים וחוסר אמונתם הנוצרית. בקסטיליה נפוצה התכתבות מזויפת על עצה ששאל צ'אמורו, „ראש־קהילת יהודי טולדו" מיוסף, „ראש־קהילת קושטא", מה יעשו יהודי טולדו כדי להרוס את הנצרות. מכתב זה נתחבר ללא ספק לאחר נפילת קושטא ב 1453, שעוררה תקוות משיחיות, שהדיהן עולים מתיקי האינקוויזיציה עד סוף המאה ה 15. כתבים אלה שימשו מכשיר־תעמולה עצום, והסוג הספרותי כולו, שנפוץ בס' עד סמוך לגירוש, יצר דעת־קהל עוינת ליהודים ולאנוסים כאחד.

בראשית שנות ה 60 חיבר הפרנציסקני, כנראה ממוצא יהודי, אלפונסו דה ספינה (ע"ע) את „מבצר האמונה" (Fortalicium fidei) — מספרי האינקונבולה (ע"ע) — שבו העלה לראשונה תכניות מגובשות לטיפול באנוסים וביהודים ביד חזקה, באמצעות אינקוויזיציה. הוא טען שאם אנגליה וצרפת השכילו להתקיים בלא יהודים זמן כה רב, אף ס' תוכל לעשות כן; גישה זו קרמה עור וגידים בימי המלכים הקתוליים בהשפעת טומס דה טורקמדה (ע"ע). דה ספינה היה מהראשונים שמנו מצוות שאנוסים מקיימים אותן, ותיאוריו משקפים את המציאות.

ב 1474 עלו פרננדו ואיסבל, שנישאו ב 1469, על כסא־המלכות והחל איחוד קסטיליה וארגון. אברהם סניור, שעתיד היה להתמנות ל„רב־החצר", היה נציגה של איסבל במו"מ עם נציגו של פרננדו, אלונסו דה לה קבלריה. אלונסו, שעתיד היה למלא תפקידים מכריעים בארגון, היה נצר למשפחה הנודעת מסרגוסה. געגועיו ליהדות היו רבים, והאינקוויזיציה ביקשה להעמידו לדין. בשנות שלטונם הראשונות פרץ מרד בקסטיליה, על רקע התביעה לאיחוד עם פורטוגל, וייתכן שפרעות 1467 ו 1474 באנוסי סיודד ראל, קורדובה וטולדו, ופרעות 1473 באנוסי סוויליה, הן שדחפו יהודים ואנוסים כאחד להשתתף במרד־נפל זה (ר' לעיל, עמ' 357).

בהתגבשות דרכה של המלכות המאוחדת כמדינה שלכל תושביה תהא אמונה אחת, הנצרות, היתה לטורקמדה השפעה מכרעת. בקו המדיני־דתי של טורקמדה היו 3 שלבים: פתרון שאלת־האנוסים, כיבוש גרנדה וגירוש היהודים. לשם כך נאלץ השלטון להכשיר את דעת־הקהל ולהכין לעצמו בעלי־ברית: חוגי־הכמורה, ההרמנדד (ע"ע; ר' לעיל, שם), חלק מהאצולה וגילדת־המסטה (מגדלי בקר וצאן [ר' לעיל, עמ' 324]), שנתקיימה מאז המאה ה 13. כצעד ראשון הוקמה האינקוויזיציה. ב 1477 נתבקשה הסכמת האפיפיור סיכסטוס IV, שנתקבלה ב 1478, והאינקוויזיטורים הראשונים נתמנו ב 1480. ראשית פעולתה בסוויליה (1481) ואח"כ בקורדובה (1482), סיודד ראל (1483) וכיו"ב. הפרשי־הזמן מלמדים על לבטים ועל הצורך להרגיל את הציבור לרעיון, שקם גוף, שאע"פ שמטרתו המוצהרת דתית, הוא מכשיר פוליטי בידי הכתר לפתרון בעיות פנימיות במדינה המאוחדת — מוסד־המדינה הפוליטי הראשון באירופה. משנקבעה דרכו וטורקמדה נתמנה ראשו, ניגש השלטון לקדם את הקמת המדינה הלאומית. ב 1484 נפתחה המלחמה בגרנדה, שלקראתה שילמו הקהילות מס גבוה מ 1474. ב 1483 ציווה השלטון, על דעת האינקוויזיציה, על גירוש יהודי אנדלוסיה, בטענה שיש להפרידם לגמרי מהאנוסים. ב 1486 ציוותה האינקוויזיציה על גירוש יהודי סרגוסה ואלבראסין (Albarracín), ופרננדו עצמו ביקש מטורקמדה לדחות גירוש זה (והוא נתבצע למעשה). שרדו שני כתבים מחוגו של טורקמדה, שנכתבו ב 1488. האחד, פרי־עטו של האינקוויזיטור בסגו־

ביה, דן בדרך קיום־המצוות בידי האנוסים, והמסקנות המתבקשות. בהקדמת הספר מוערך טורקמדה כמי שהופקד „על הגויים ועל הממלכות לנתוש ולנתוץ ולהאביד ולהרוס, לבנות ולנטוע" (ירמ׳ א, י). הספר השני, „ספר האלבוראיק" (ע"ש סוסתו של מוהמד), דן בבגידתם של האנוסים ובצביעותם. לאחר הופעת הספרים, העלילה האינקוויזיציה על כמה אנוסים ויהודים — שרצחו ילד נוצרי ושעסקו בכשפים להביא כליה על הנצרות ומוסדותיה („משפט לה גוארדיה"). האינקוויזיציה ביקשה — אך לא הצליחה — לשרבב לעניין גם את „רב־החצר", אברהם סניור, איש־אמונה של המלכה, שמינתה אותו (1488) לגזבר ההרמנדד, משרה נוצרית בלעדית. ב 1491 נידלדל מעמדם של היהודים בחצר־המלכות והגיע לשפל רב. חכירות־המס הגדולות רוכזו כולם בידי קבוצה מצומצמת, שרובה המכריע היו נוצרים או אנוסים נאמנים.

ג י ר ו ש ס פ ר ד. ב 1492 נכבשה גרנדה (ר׳ לעיל, עמ׳ 358) ונחתם צו־הגירוש. פרסומו נתעכב עד סוף אפריל, ובזמן זה ניסו דון יצחק אברבנאל ואברהם סניור לבטלו. הצו תלה את הקולר ביהודים, על שמנעו מהאנוסים את הקלטותם בחברה הספרדית, לאחר שנכשלו נסיונות ההפרדה, ואף הרחקת היהודים מאנדלוסיה לא הועילה. הדעת נותנת, שאכן זוהי הסיבה העיקרית לגירוש, על רקע המדיניות הלאומית הנ"ל, וכי לא היה מניע כלכלי לגירוש. אדרבה, סביבות שלמות נתרוקנו מאוכלוסיה יהודית ניכרת, ונגרם משבר חברתי, ציבורי וכלכלי, שלא במהרה התגברו עליו. הצו קבע את פרטי היציאה ודרכי הסדרתה, וברי היה למנסחיו, שהיהודים אכן יֵצאו. הכמורה וראשי־הערים השפיעו עליהם להמיר דתם ולהישאר, אך רבני־ישראל עמדו על יציאה, שנתפסה להם כיציאת־מצרים המעותדת לנסים. הזמן המוגבל הביא לחפזון בחיסול הרכוש הפרטי ולירידת מחירו, אך היו שהצליחו להבריח את רכושם לחו"ל. הרכוש הציבורי שהוחרם נמסר לרוב לעיריות, ומהן נמסר להקמת מנזרים וכנסיות. בתי־הקברות הפכו לשדות־מרעה, לאחר שנעקרו המצבות. לאחר יציאת היהודים נתפרסם צו, שתָקפו היה ל 4 שנים, שכל מי שיחזור וימיר דתו — רכושו יוחזר לו. הבטחה זו השפיעה במיוחד בקרב היוצאים לפורטוגל.

בז׳ באב רנ"ב (31 ביולי 1492), סמוך לתאריך חורבן שני בתי־המקדש, עזבו אחרוני היהודים את ס׳. לפי חישובים שונים וכרוניקות בנות־הזמן, גורשו כ 200,000 נפש, מהם עברו כ 120,000 לפורטוגל, שנתנה להם מקלט ל 8 חדשים במחיר 8 קרוזיירוס לנפש. כ 50,000 עברו לצפון־אפריקה; מספר קטן הלך לנוורה, למדינת־האפיפיור באַווינון ולאיטליה; רבים נדדו לאימפריה התורכית. דון יצחק אברבנאל יצא עוד בסוף מאי מנמל־ולנסיה לנאפולי, ולאחר שוויתר למלכים על חובם, הותר לו להוציא את רכושו. אברהם סניור וחתנו מאיר מלמד השתמדו, והמלכות ראתה בדבר נצחון הנצרות על היהדות.

ו. א ר ג ו ן ה ק ה י ל ו ת ב מ א ו ת ה 12 — 15. יסודו של ארגון זה בתקופה המוסלמית, ופרטיו אינם ניתנים לתאור כרונולוגי מדויק. ההבדלים בדרכי־התארגנות קשורים יותר ביחידות הגֵאוגרפיות־פוליטיות של ס׳ מאשר בהתפתחויות ההיסטוריות בתוך כל יחידה כזו. ס׳ נתייחדה בסדרים מיוסדים על אוטונומיה יהודית (ע"ע) רחבת־הקף, שלא נודעה דוגמתה. אלה זכו מדי פעם באישור הכתר, שגם נתן יד לניהולם התקין.

בס׳ לא נתקיימו ארגונים כל־ארציים. כארגון מחוזי יש לראות את ה„קולקטה" (Collecta), שהיתה מורכבת מקהילה ראשית אחת ומכמה עיירות וכפרים סמוכים לה, שנקבעו ע"י הכתר לצרכי מס. לעתים חייבה הקהילה הראשית את הסמוכים לה לקבל את כל תקנותיה, אך יש שמשמעתה הוגבלה לענייני מס בלבד. בכך נתאפשר לקהילות הקטנות לחסות בצלן של הגדולות, ואלה — שבהן נתקיימו חיים יהודיים שלמים — יכלו לפקח על הנעשה בעיירות ובכפרים.

הנהגת הקהילות הושתתה על המוסד העתיק של „שבעה טובי־העיר". בס׳, ובמיוחד בארגון, יש לראות את המספר המוגדל של חברי „העצה", או המועצה, כהרחבת המסגרת — בהשפעת הדוגמה של העיר הספרדית. בזאת באו לידי ביטוי השפעות פרטיקולריסטיות־מקומיות, כדברי הרשב"א: „מנהג המקומות בעניינים אלה אינו שווה בכל, לפי שיש מקומות שכל ענייניהם נוהגים ע"פ עצת זקניהם ובעלי־עצתם, ויש מקומות שאפילו הרבים אינן רשאין לעשות דבר בלתי עצת כל הקהל ובהסכמת הכל, ויש מקומות שממַנין עליהם אנשים שיתנהגו על־פיהם בכל ענייניהם הכלליים והם אפיטרופסין עליהם" (שו"ת ג׳, שצ"ד). גוף מורחב זה בא להוסיף על מוסדות־הקהל הקיימים ולהפכם ייצוגיים יותר. לא היה בכך לשנות את אופי המשטר הציבורי היהודי, שהמשפחות בעלות הנכסים וההשפעה נשאו בעיקר בעול של ההנהגה, בחיותן מעין אוליגַרכיה, שהדאגה לכלל מוטלת עליה.

בארגון התחלקה הקהילה בתקופה מאוחרת ביחס — כדוגמת העיר — ל 3 מעמדות: „גדולים", „בינוניים" ו„קטנים". בסוף המאה ה 13 נמצאה בברצלונה „עצה" קבועה, בת 25 חברים שווים בתפקידם. בתחילת המאה ה 14 נתגבשה בה „מועצת־30", כדוגמת „מועצת־100" של העיר, נוסף על 7 ה„נאמנים", שניהלו בפועל את הקהילה. ה 30 נתחלקו לפי ה„מעמדות" הנ"ל, 10 לכל מעמד. סדרי המועצה נקבעו ב 1327 ואושרו ע"י המלך. מועצה זו מינתה את כל נושאי־המשרות: נאמנים, דיינים, רואי־חשבונות וגבאי־צדקה, וקבעה את דרכי גביית־המס, תיקון התקנות ומינוי גופים „אד־הוק". הנאמנים הם שהזמינו את חברי־המועצה לישיבות, ואף קנסו את המאחרים והנעדרים. הנאמנים והדיינים בחרו אחת ל 3 שנים, בהצבעת־רוב, את חברי־המועצה, אלא שפעולת הנאמנים הותנתה בהסכמת המועצה. ב 1386 הונהגה חוקה חדשה, ולפיה הורכבה המועצה מנכבדי־הקהל, סוחרים ובעלי־מלאכה — גם זאת כנוהג העיר. הורכבה מועצה מצומצמת, מבאי־כוח מכל מעמד, ואליהם צורפו 3 הנאמנים. אף שהנאמנים נבחרו מ 3 המעמדות, קופחו בעלי־המלאכה לטובת הנכבדים והסוחרים. בכל שנה הוחלפו 10 חברי־מועצה.

בגירונה פעלו לאחר הדֶבֶר שתי מועצות, בנות 20 ו 16 חבר. נקבעה גם מועצה בת 23 חבר, מהם 2 מה„קילקטה" של גירונה. 16 חברים נתמנו לכל ימי־חייהם, הם או אחד מבני־משפחתם שנמנו בשמותיהם, ושאר המקומות נשמרו ל 15 חברי־מועצה, שישבו בה כל אחד 3 שנים בלבד. גוף של בוחרים, מעין אֶלקטוראט, מינה מדי שנה 3 נאמנים וגזבר, והברי־המועצה עצמם הורשו להיות נאמנים. גובֵה־המס נבחר מבין קטני פורעי־המס, ואסור היה לו להיות מקרובי־משפחה של הנאמנים; הוא נהנה ממשכורת שנתית קבועה.

בסרגוסה פרץ ויכוח פומבי, כבר באמצע המאה ה 13, בשאלה אם להעריך את המס ע"י פוסקים־שמאים מבין גדולי פורעי־המס, או ע"ס הצהרה אישית. קטני פורעי־המס התארגנו ב„כת־החבורה". הכתר, שאליו פנו הצדדים להכרעה, נענה תחילה ל„כת החבורה" ואח"כ חזר בו. בסדרי־ההנהגה לא נבדלה סרגוסה משאר מלכות־אראגון.

בקסטיליה היתה ההנהגה בידי „מועצה סגורה" (Concejo cerrado) של המשפחות המיוחסות. גם משטר זה זכה להכרת הכתר. מקום חשוב נודע ל„מעיינים", כנראה חברי־מועצה, שפיקחו על ענייני־הקהל עם הדיינים. הם שנתכנסו בוליאדוליד ב 1432 וקבעו תקנות לכל יהדות קסטיליה. בראש הקהילות עמדו „מוקדמין", שהם ה„נאמנים" שבאַרגון. ייזכר גם ה„בדין", מעין שוטר, אך אין לדעת אם היה יהודי. „ברורי־עבירות" הוא מוסד קטַלני טיפוסי, שתפקידו היה לפקח על המוסר, וחבריו היו רשאים לתבוע לדין אנשים על עבירות. לדיני־ממונות פעלו „ברורי־תביעות". ראשי־הציבור היו ה„נשיא" ו„רב־החצר", ואלה הוכרו ע"י השלטון. תפקיד הנשיא

אינו ברור, אך „רב-החצר" הוגדר בקסטיליה כשופט-ערעורים עליון ופוסק בשאלות-מס. לעתים היה הוא חוכר המס היהודי כולו. נושא-המשרה לא היה בהכרח בעל-סמיכה, והכתר מינהו על-שום זכויותיו המיוחדות; ופסק הרשב"א (שו"ת המיוחסות לרמב"ן, רמ"ח): „מי שאינו רב אלא מצד המלכות ...קונסין המבייש [אותו] לפי מה שהוא, ודווקא שמביישו במעשה, אבל בדברים לא". תפקידו היה לייצג את הציבור כחצרן-שתדלן, וע"כ היתה השפעתו רבה מאוד. אין הוא המנהיג, מורה-ההוראה, אלא פונקציונר במינהל-המלכות, שהעדה היהודית היא תחום עיסוקו. בארגון לא נמצא „רב-חצר", ואף שהרשב"א ור' חסדאי קרשקש נתמנו גם ע"י הכתר לשופטים עליונים ולבוררים לעניינים קבועים, אין הם בגדר זה כלל.

מקום מיוחד במינו נועד לרב, שכוחו נבע מסמכותו האישית והמוסרית. רבים ומפורסמים בכל הגולה היו רבני-ס' (ר' להלן, עמ' 397), והם שהקימו, עם הדיינים, מערכות-דין עצמאיות ומקבילות לכלליות. בכוחם היה אף לדון דיני נפשות — ברשיון המלכות (שו"ת הרא"ש ק"ז, ח', ועוד הרבה). אף נמצא שבת"ד של דיינים-הדיוטות האפילו ברמתם הנמוכה על מערכת-הדין היהודית המסרתית (וע"ע משפט עברי, עמ' 684).

ס' היהודית נודעה ב„תקנות" שלה, כדברי הריב"ש: „כל קהל וקהל בהורמנא דמלכא עושין תקנותיהן ומסיעין [= כופין] על קיצתן" (שו"ת, רע"ב). תקנות אלה הסדירו את חובות היחיד כלפי הציבור, בין אדם לחבירו — כולל הפעלת דיני-נפשות ברשות השלטון — ובין אדם למקום, ובעיקר קבעו לפרטיהם את הסידורים הכספיים הקשורים בחובות הנישואים. נתקיימו ארגונים לעזרה וסיוע הדדי, למעשי-חסד ולתפילה: „ביקור חולים", „מלביש ערומים", „רודפי צדק", „ליל אשמורות" בסרגוסה, „כת הקברים" בהואסקה, ורבים כיו"ב. כך היה גם בציבור הנוצרי, ולימים גם בין האנוסים. לא נודעו בס' חברות לפדיון-שבויים ולהכנסת-כלה.

ז. לאחר הגירוש. צו הגירוש הטיל עונש-מוות על יהודי שישוב לס'. עם הזמן הגיעו יהודים לס', ואין שום יסוד להניח שיהודים הטילו חרם על השבים. בתקנות „המעמד" בלונדון, במאה ה 18, נמצא איסור על צאצאי-אנוסים, שיצאו מס' וחזרו ליהדות, לנסוע לשם, ומסיבות ברורות מאליהן. את התקופה שלאחר הגירוש יש לחלק כלהלן: 1. עד לאיחוד ס' עם פורטוגל (1580); 2. עד אמצע המאה ה 18 בקירוב. 3. עד לביטולה הסופי של האינקוויזיציה (1834). 4. עד למלה"ע II. 5. ביטולו הגמור של צו-הגירוש ב 1968.

1. האנוסים (ע"ע) בדורות הראשונים יצרו לעצמם מסגרות להזדהות יהודית בכוח ידיעתם את מסורת ישראל, איש איש כפי כוחו. ב 1500/1 הקיפה התעוררות משיחית את האנוסים בס', ומהם שהחלו להתנבא על ייחודם של האנוסים שמתו על קידוש-השם, ועל עליה לא"י. האינקוויזיציה עקרה תופעה זו עד מהרה. התעוררות יהודית נגרמה ע"י שהותו בס' ובפורטוגל של דוד הראובני (ע"ע), שנהרג, כנראה, בידי האינקוויזיציה בבדחוס. כל העת עזבו אנוסים את ס' — על-אף האיסור המפורש — והצטרפו לקהילות ישראל במרכזיהן החדשים; מהמפורסמים ביותר: יוסף נשיא ושלמה מלכו (ע' ערכיהם). האנוסים שיצאו לאמריקה המשיכו לחיות כאנוסים (ע"ע מכסיקו, עמ' 491; פרו, יהודים; ור' להלן, עמ' 409).

2. עם הקמת האינקוויזיציה בפורטוגל (1536) באו לס' פליטים לא מעט, אך ההגירה קיבלה ממדים גדולים לאחר איחוד המדינות (1580). ס' הפכה ארץ-מעבר לאנוסים שיצאו לצרפת ויסדו בה מרכזים, שבבוא העת הפכו לקהילות יהודיות. במיוחד רבו ההולכים לאמסטרדם (ע"ע) בסוף המאה ה 16, ואז הוקמה שורה של מרכזי אנוסים בערי חוף ונמל בצרפת ובבלגיה של ימינו. רבים היו דברים לאומתם, כמנשה בן ישראל (ע"ע), יצחק פרנאנדו קארדוסו ואחרים. בולטת השכלתם היהודית ומהירות-היקלטותם בין היהודים. היוצאים קיימו קשרים מסחריים חשאיים עם קרוביהם בס', והזרימו ידע יהודי רב. מהם אף באה יזמה לפעילויות מדיניות וצבאיות נגד ס'. יהודים הגיעו לס' לפרקי-זמן שונים, במסוות שונים, ומהם נתפסו ע"י האינקוויזיציה והשתמדו.

יעקב קאנסינו, שנמצא במדריד כבר ב 1625, ניהל ב 1641 מו"מ עם הרוזן-הדוכס (conde-duque) אוליוורס (ר' לעיל, עמ' 363) על שיבת יהודים לס' — המו"מ הראשון מסוגו. עמו פעל, כנראה, מנואל לופס פריירה, אנוס, רואה-חשבונות של מועצת-הסחר בס'. התכנית הוכשלה ע"י מועצת האינקוויזיציה, שציוותה (1643) למנוע ירידה לוולנסיה של יהודים שבאו מצפון-אפריקה. תיקי האינקוויזיציה מספרים על הליכת יהודים לס', ועל חיים יהודיים שם. במפנה שנות ה 30 הרעישה שורה של משפטי אינקוויזיציה את יהודי ארצות-השפלה. האפיל עליה מעשהו של נוצרי גמור, לופי דה וירה, מועמד לקתדרה עברית באוניברסיטת סלמנקה, שבגיל צעיר נתפס ליהדות והחל מפיץ אותה ברבים. הוא מל עצמו בכלא, והביך בטיעונו המשפטי את כל מוסד האינקוויזיציה. הוא נשרף ב 1642 בשם יהודה המאמין (Juda el Creyente).

בימי קרלוס II (1665—1700) נעשה נסיון שני להחזיר יהודים לס', הפעם ביזמת אחד השרים, מנואל דה לירה, שנתכוון ליישבם במושבות-ס' — לשם פיתוחן. נראה ששיבת היהודים לאנגליה ועליית-כוחה של הולנד היו המניעים העיקריים לתכנית זו, אך היא נדחתה ע"י המלכות.

3. במאה ה 18 החלה התיישבות יהודית בגיברלטר (ע"ע, עמ' 635). מעט יהודים ישבו במנורקה, בתקופה הקצרה שאנגליה שלטה בה. ירידת כוחה של האינקוויזיציה במאה ה 18 לא הביאה עמה פדות, וזרם האנוסים אף פחת. ב 1797 ניסה שר בחצרו של קרלוס IV לפעול לביטול צו-הגירוש, מתוך מגמה שסוחרים יהודים מהולנד יקימו מרכזי מסחר ותעשיה בקאדיס, בסוויליה ובנמלים אחרים, אלא שהמלך חשש מצעד זה, ולא עוד אלא שב 1802 שב וחידש את הצו. יש להדגיש שכל תכניות-השיבה דנו רק בשיבת יהודים ספרדים.

4. יהודים ראשונים הגיעו לסוויליה לאחר ביקורו של משה מונטיפיורי (ע"ע) בשנות ה 60 של המאה ה 19, והם באו מצפון-אפריקה לאחר עלילת-הדם במרוקו. התיישבותם סמוכה לימי הרפובליקה הראשונה ולחוקה של 1869. רה"מ אמיליו קסטלאר אף הכריז לראשונה על פתיחת שערי-המדינה ליהודים, ובכך בוטל צו-הגירוש. בשנות ה 70 הוענק לעדה שטח-קבורה. דמות הקהילה הראשונה במדריד, בשנות ה 60, אינה ברורה, וידוע שחבריה היו בעלי נתינות צרפתית ואנגלית. לאחר פרעות 1881 ברוסיה הציעה ס' ליהודים להתיישב בה, ושגרירה בקושטא נצטווה לטפל בהגירה זו, שיצאה דרך אודסה וקושטא. אך לאלה שימשה ס' ארץ-מעבר בלבד. ב 1886 נוסד במדריד „מרכז ספרדי להגירת ישראלים", שפעל זמן קצר. באותם ימים עורר הרופא הסנטור אנחל פולידו אי פרנגדס את העניין ב„ספרדים ללא מולדת", וזירז להתעניין בם ובלשונם — הלדינו (ע"ע), ובתרבותם. במלה"ע I הגיעו לס' פליטים, שגורשו מא"י ע"י התורכים. ב 1915 יסד אלפונסו XIII קתדרה שניה למדעי-היהדות באוניברסיטת מדריד (ע"ע), וא. ש. יהודה (ע"ע) נתמנה להורות בה. אז ישב בס' מכס נורדאו (ע"ע); היישוב היה קטן. ב 1917 ניתנה רשות לאיגנאסיו באואר להקים ביכ"נ ראשון במדריד. ב 1924 נתפרסם צו שהעניק אזרחות ספרדית לכל אדם ממוצא ספרדי (בארצות-הבלקן במיוחד), מה שהציל יהודים רבים בימי מלה"ע II. בימי הרפובליקה (1931—1936) הגיעו לס' פליטים מגרמניה. בימי מלחמת-האזרחים (1936—1939) לחמו יהודים רבים לצד הרפובליקה, אך היו גם יהודים מצפון-אפריקה שלחמו לצד הגנרל פראנקו. עם התבססות שלטונו של הגנרל בימי מלה"ע II באו פליטים יהודים לס', שפתחה את שעריה לניצולי הבלקן, ואף פעלה לשחרור יהודים ממוצא ספרדי ממחנות-ההשמדה. כן קלטה ס' פליטים מצרפת ומארצות-השפלה. חלקם הוכנס זמנית למחנה במירנדה דה אברו,

עד להגירתם מס׳. הג׳וינט (ע״ע) קיים פליטים אלה. ב 1941 נוסד במדריד ובברצלונה „המכון על שם בניטו אריאס מונטנו (ע״ע) לחקר היהדות והמזרח הקרוב״, שמייסדיו היו הפרופיסורים מיליאס־ואליקרוסה וקַנטירה־בורגוס. מכון זה יסד את הדו־שנתון „ספרד״ ופיתח פעילות מדעית ענפה (ר׳ לעיל, עמ׳ 331 וחשו׳ להלן).

5. עם תום מלה״ע II חידשה קבוצה של תושבים ותיקים וחדשים את הקהילה, ויסדה ביכ״נ במדריד. במקביל נתחדשה הקהילה בברצלונה, שהיתה הגדולה בין השתיים, והחזיקה רב ושוחט. מרבית חברי קהילת־מדריד היו אשכנזים, ובברצלונה נתקיימו שני מניינים, אשכנזי וספרדי, ושחיטה כשרה. הקהילות קיימו קשרים הדוקים עם גיברלטר, וניזונו גם משירותי הקהילות בטנג׳ר, סאוטה, מליליה ותטואן (ע׳ ערכיהם). מהמחצית ה 2 של שנות ה 50 החלו להשתקע בס׳ יהודים רבים מצפון־אפריקה, והקהילה במדריד פיתחה מרכז גדול. בברצלונה נבנה ביהכ״נ החדש הראשון בס׳. ב 1959 נתקיימה בספריה הלאומית שבמדריד תערוכת תרבות של היהדות הספרדית, ונוסד המכון לחקר היהדות הספרדית ליד מכון אריאס מונטאנו. קהילת־מדריד יסדה בי״ס יהודי ראשון ובנתה מרכז קהילתי. ב 1963 נוסדה במדריד האגודה לידידות נוצרית־יהודית, שפיתחה פעולה נגד האנטישמיות. ב 1964 נתקיים בס׳ הסימפוזיון הראשון על נושא יהדות־ס׳ בחסות המועצה המדעית העליונה, ובצו של פראנקו הוקם מוזיאון לתרבות יהודי־ס׳ בביהכ״נ בטולדו; יהודי־ס׳ הקימו ועד מרכזי של הקהילות הגדולות: מדריד, ברצלונה, מליליה, תטואן וסאוטה. ב 1968 הכיר השלטון רשמית בארגון הקהילתי היהודי, והוכרה מחדש חוקת 1869, שביטלה בפועל את צו־הגירוש. לס׳ הגיעו פליטים ממצרים לאחר מלחמת ששת הימים. נוצרו קהילות חדשות בערים מלגה, טורמולינוס, מרבליה, גרנדה, סוויליה, ולנסיה, באיים הקנריים (שם לא ישבו יהודים מעולם), בפלמה ועוד. ל־קהילת־מדריד יש ביטאון („הקשר״) בספרדית; כן קיימת בה תנועת־צופים יהודית. כיום יושבים בס׳ כ 10,000 יהודים.

הנסיונות לקיים יחסים דיפלומטיים רשמיים בין ס׳ לישראל עדיין לא עלו יפה, וקיימים רק קשרי תרבות, מדע ומסחר.

ח. ב.

ח. ספרד כמרכז תורני. ס׳ היתה במשך מאות שנים מרכז תורני ראשון במעלה, לצדו של המרכז בצרפת־אשכנז — על־אף השוני הרב בסגולותיהם ובייהודם של שני המרכזים, בכמות ובאיכות. על תחילת לימוד־התורה בס׳ אין ידיעה ברורה. פרקוי בן בבוי (ע״ע; במפנה המאות 8/9) מדבר על „בתי־מדרשות״ בס׳ שלמדו בהם „יומם ולילה״, ושמואל הנגיד (ע״ע) מתאר ג״כ בתמ״ד קדומים כאלו, שהלימוד בהם נתרכז בשבתות. סידור רב עמרם (ע״ע) גאון ותָכנן של איגרות גאונים (ע״ע) שנשלחו לס׳ במשך המאות 9—10 מלמדות על מציאותם של ת״ח שם, בייחוד בעיר לוסנה (ע״ע), אך לא ידועה יצירה תורנית בס׳, בהקף ראוי לשמו, לפני מחצית המאה ה 11. עוד במאה ה 12 היה לימוד־התורה בס׳ נחלת קבוצות־עלית של ת״ח בלבד — אף שמספרם לא היה מועט, ובתוכם גם גדולי המדקדקים והמשוררים, וחוגי המעיינים בדברי השיר והמליצה — שמשוקע בהם, באמנות רבה, חומר רבני רב. צירוף זה של „תורה וחכמה״, שלא היה מוכּר באשכנז, הוא גם עיקר תוכנו ועניינו של „תור־הזהב״ הספרדי המפורסם. בין המון־העם היתה קיימת בורות, המצטיירת היטב משו״ת הרי״ף (ע״ע אלפסי, ר׳ יצחק), למשל, ובגללה התנהלה פעולתו של המשפט העברי (ע״ע, עמ׳ 685/6) האוטונומי בס׳ בעיקר באמצעות בת״ד של הדיוטות, מחוסר ת״ח במספר מספיק, וע״פ תקנות מקומיות קבועות ולא ע״פ עיקר הדין. כך גם דעתו של אברהם אבן־דאוד (ע״ע) ב„ספר הקבלה״ שלו, אף שיש בכלל דבריו מגמתיות מסוימת, ועלילת־הסיפור אצלו צריכה בדיקה. מהחכמים הקדומים יש להזכיר את ר׳ דוד, מראשית המאה ה 9, שר׳ משה גאון־סורא כתב עליו ש„הר גבוה היה ומתגבר כארי במלחמתה של תורה״ (שו״ת הגאונים לש. אסף, א׳, סי׳ כ״ג) ור׳ אלעזר (ע״ע) חורגא, מאמצע המאה ה 9, התלמודי הראשון באירופה שנשתמרו ממנו הוראות ופסקים.

ר׳ משה בן חנוך וחנוך (ע׳ ערכיהם) בנו ייסדו מרכז תורני עצמאי בס׳, שהחל מנתק את קשריו ההדוקים עם גאונות־בבל, מקור־יניקתו העיקרי עד אז. ר׳ משה (נפ׳ 965) חי בימיו של ר׳ חסדאי (ע״ע) אבן שפרוט, שפעולתו מציינת את תחילת ימי התרבות העברית בס׳. בתקופה זו נתפרסמו בתורה יוסף אבן־אביתור (ע״ע) ושמואל הנגיד, שעמו מתחילה להיווצר בס׳ ספרות תורנית. מספרי הנגיד: „הלכתא גברוואתא״ (שרידיו לוקטו בידי מ. מרגליות, ירושלים, תשכ״ב) ו„מבוא התלמוד״, הספרים התורניים הראשונים שנכתבו על אדמת־ס׳. העדויות הספרותיות מוכיחות כי הספרות הרבנית בס׳ של המאות ה 11/12 היתה רחבה, אך אבדה ברובה הגדול. מבין המפעלים הספרותיים שאבדו: ספריהם של ר׳ יצחק ור׳ ברוך אלבליה (ע״ע), ורוב חלקי הפירוש לתלמוד של ר׳ יוסף אבן מגש (ע״ע מגש) ור׳ מאיר הלוי אבולעפיה (ע״ע).

עד אמצע המאה ה 13 לא נתקיימו קשרים תורניים בין ס׳ ו־אשכנז־צרפת, ותורת־ס׳ לא נודעה שם כלל, למעט ספרו של ר׳ יצחק אלפסי (הרי״ף), שרוב ימיו חי בצפון־אפריקה, ובשנותיו האחרונות עבר לס׳. ומאידך, המפעל האשכנזי־צרפתי הגדול של התוספות (ע״ע) לא הוכר בס׳ כלל עד סוף המאה ה 12, ולא היכה בה שרשים עד לפעולתו של רבי משה בן נחמן (ע״ע, עמ׳ 566/7), 50 שנה מאוחר יותר. לימודם של הספרדים עיקרו היה במסכתות הנהוגות בזמן הזה ולשם קביעת הלכה למעשה, לפרטי פרטיה, ולא לשם הגיה ופלפול בתורה כמצוה „לשמה״. ע״כ גם עסקו הרבה בגירסות ובנוסחות, שהיו בידם כמורשת מן הגאונים, ובבעיות של מתודולוגיה תלמודית פסיקתית. רוב היצירה התורנית בס׳ שהגיעה לידנו, עד לתקופת הרמב״ן, עניינה בפסיקה ממש, או בפרשנות המכוונת למטרה זו: „הלכתא גברוואתא״ לר׳ שמואל הנגיד, „הלכות כלולות״ לר׳ יצחק אבן־גיאת, ספר „העתים״ לר׳ יהודה בן ברזלי הברצלוני, ספר הרי״ף, וספריו של ר׳ יצחק אלברצלוני (ע׳ ערכיהם). בפרשנות מדגים נטיה זו בעיקר ספר „פרטי פרטים״ („יד רמה״) לר׳ מאיר הלוי אבולעפיה. ר׳ יוסף אבן מגש, תלמידו המובהק של הרי״ף, העמיד תלמידים במספר רב יותר מרבו, אולם גם בימיו היה מרכז התורה העיקרי בישיבתו שבלוסנה (ע״ע), ומשם נפוצו תלמידיו, כתלמידי הרי״ף לפניו, לכל ס׳. ספק אם הופעתו של הרי״ף בס׳, בסוף המאה ה 11, שינתה באופן ניכר את מסורת ההלכה שם, אולם נראה כי ממנו והלאה קיימת בס׳, עד לרמב״ן, אסכולה אחת בלבד: שלו ושל תלמידיו אחריו. אפשר שר׳ יהודה בן ברזלי, איש־ברצלונה, משקף אסכולה אחרת, בעקבות ר׳ יצחק אבן־גיאת, אולם אף הוא עומד תחת השפעתו העצומה של הרי״ף.

בשליש הראשון של המאה ה 12 הוקם לראשונה קשר תורני בין ס׳ לבין פרובאנס, ע״י ר׳ יוסף אבן מגש, ורק מאה שנה לאחר־מכן הוקם הקשר עם תורת־אשכנז, בידי ר׳ יונה (ע״ע) גירונדי והרמב״ן, שלמדו אצל בעלי התוספות. הרמב״ן הוא אבי האסכולה הפרשנית הספרדית החדשה לתלמוד, שנודעה לה השפעה מכרעת על לימוד התורה עד היום. ב„חידושיו״ מיזג הרמב״ן את שיטת התוספות עם שפע המסורות, הקבלות, הגירסות והחידושים של קדמוני ס׳, והביא להפצת לימוד־התורה בקרב שכבות רחבות. תלמידיו הגדולים הם ר׳ שלמה אבן אדרת, ר׳ אהרן הלוי מברצלונה, ר׳ יום טוב אישבילי ורבנו נסים גירונדי (ע׳ ערכיהם), שספריהם ופירושיהם לתלמוד נלמדים בכל ישיבה עד היום הזה. מבחינה היסטורית הם שסללו את הדרך בפני ר׳ אשר בן יחיאל (ע״ע; הרא״ש), שברח מאשכנז לספרד במפנה המאות ה 13—14. הרא״ש התאקלם בס׳ בקלות מפתיעה והוא, בניו ונכדיו, נתקבלו ל„מרי דאתרא״ בטולדו, ובס׳ כולה, למרות היותם „זרים״ שם מבחינת המסורות המקומיות, והלימוד

ב„תוספות הרא"ש" לתלמוד תפס מקום מרכזי בס'. לולא מפעלם של הרמב"ן ותלמידיו לא היתה תופעה שכזו אפשרית.

יעקב בן אשר (ע"ע) כתב בס' את ספר ה„טורים", מפעל־הפסיקה הגדול והמשוכלל מסוגו עד ימיו. בשלמותו התכנית והספרותית האפיל הספר על מפעלי־פסיקה אחרים, קטנים בהקפם, שנתחברו בס' באותה תקופה: ספר „אהל מועד" לר' שמואל בר' משולם מגרונדה (א'—ב', ירושלים, תר"ם—תר"ס), ספר „תולדות אדם וחוה" וספר „מישרים" (קושטא, רע"ט) לר' ירחם בן משלם (ע"ע), ושני ספרים מצומצמים יותר בהקפם ובתכנם — ספרו של ר' דוד אבודרהם (ע"ע) וספר „צדה לדרך" לר' מנחם בן זרח (ע"ע).

למן גזירות קנ"א עד הגירוש מתמעטות הידיעות על מצב לימוד־התורה בס'. מבין גדולי־התורה שנמלטו מס' ב 1391 יש להזכיר בעיקר את ר' יצחק בן ששת (ע"ע). ברור מהמקורות כי אף בדור הגירוש עצמו היו בס' גדולי־תורה מן המעלה הראשונה, ביניהם ר' יצחק אָבוהב, ר' יצחק די לאון, ר' יצחק קנפנטון, ר' יצחק בנבנשתי ואחרים. בתקופה זו חזרה התורה להיות מצויה בין שכבות־עלית מצומצמות, ובדרך־כלל חזר הלימוד לנוהג שלפני הרמב"ן. בתקופה זו שוב מתרבה העיסוק בכללי־התלמוד, שכמותו נודע באשכנז מעט בלבד.

על שירת ס' — ע"ע עברית, ספרות, עמ' 675; על ספרות הקבלה — ע"ע קבלה.

י. ת.

ה. שירמן, מלחמות שמואל הנגיד (ציון, א'), תרצ"ו; י. בער, המצב הפוליטי של יהודי ספרד בדורו של ר' יהודה הלוי (שם) תרצ"ו; הנ"ל, טודרוס בן יהודה הלוי וזמנו (שם, ב'), תרצ"ז; הנ"ל, הרקע ההיסטורי של ה„רעיא מהימנא" (ציון, ה'), ת"ש; הנ"ל, תולדות היהודים בס' הנוצרית (כולל ביבל'), תשי"ט[2]; א. אשתור, קורות היהודים בס' המוסלמית, א'—ב', תש"ך—תשכ"ו; ב. דינור, ישראל בגולה, א' (ג'), 103—220, תשכ"א[2]; הנ"ל, תנועת עליה מס' לא"י אחרי גזירת קנ"א (ציון, ל"ב), תשכ"ז; ח. ביינארט, אגרון עברי מס' מן המאה הט"ו (ספונות, ה'), תשכ"א; הנ"ל, אנוסים בדין האינקויזיציה, תשכ"ה; הנ"ל, דמותה של החצרנות היהודית בס' (בתוך: „קבוצות עלית וקבוצות מנהיגות"), תשכ"ז; הנ"ל, היישוב היהודי החדש בס', רקע, מציאות והערכה, תשכ"ט; E. H. Lindo, *The History of the Jews of Spain and Portugal*, 1848; J. Amador de los Rios, *Historia social, politica y religiosa de los Judíos de Espana y Portugal*, I-III, 1875/6; R. Cansinos-Assens, *España y los Judîos Espanoles*, 1919; id., *Los Judíos en Sefarad*, 1950; I. Epstein, *The "Responsa" of R. Solomon B. Adreth of Barcelona (1235–1310) as a Source of History of Spain*, 1925; J. F. Baer, *Die Juden in christlichen Spanien*, I–II, 1929–1936; A. A. Neuman, *The Jews in Spain*, I–II, 1942; N. Robinson, *Spain of Franco and its Policies Towards the Jews*, 1953; H. Beinart, *¿Cuando llegaron los Judíos a Espana?* (Estudios, 3), 1961; id., *Hispano-Jewish Society*, (Journal of World History, I), 1968/9, J. Caro-Baroja, *Los Judíos en la Espana moderna y contemporanea*, I-III, 1962; F. Cantera Burgos, *Christian Spain* (in: C. Roth (ed.), *The World History of the Jewish People: The Dark Ages*), 1966; *The Sephardi Heritage*, 1971.

סְפָרַדִּית, לָשׁוֹן (ו)סִפְרוּת.

הלשון הס' היא לשון רומאנית (ע"ע רומניות, לשונות), המדוברת בפי כ 160 מיליון נפש בספרד, באמריקה הדרומית והתיכונה, במכסיקו ובמקומות אחרים בעולם (כגון אה"ב), ואחת הלשונות הרשמיות של האו"ם. במשך 800 שנה, כמעט ללא הפסק, היא לשונה של ספרות חשובה. הס' מדוברת גם בפי יהודים יוצאי־ספרד (ע"ע לדינו). מוצא הס' מלַטינית (ע"ע) מקומית, שהתפתחה בספרד הרומאנית (ע"ע ספרד, היסטוריה, עמ' 348) במשך 600—700 שנה. שכנותיה הקרובות הן פורטוגלית (ע"ע) וקטַלָנית. גאליסאית, המדוברת בצפון־מערב חצי־האי האיברי היא ניב פורטוגלי בעל יסודות ספרדיים רבים, וכן קיימים ניבים באיזור שפך הנהר לה־פלטה בארגנטינה ובשטחי גבולה עם ברזיל המגלים מעבר מס' לפורטוגלית. מבחינה פונטית, דקדוקית ומילונית — קטַלָנית אינה נמנית עם הניבים הספרדיים, היא קרובה לפרובַנ־סַלית, וחסידיה מטפחים את עצמאותה הלשונית ותחיית ספרותה.

הואיל וספרד נכבשה בראשית תקופת התפשטותה של רומא, קיימות בשפה תכונות ארכאיות, בעיקר באוצר המלים. יש בה גם יסודות המשותפים עם הרומאנית המרוחקת (לאט' formosus, ס' hermoso, רומאנית frumos „יפה", בעוד שהאיטלקית והצרפתית גוזרות את המלה מלאט' bellus), דבר המתיישב עם ההשקפה, שחידושים שהתהוו ברומא לא הגיעו לאזורים המרוחקים של האימ־פריה. אולם ס' אינה לגמרי לשון אַרכאית ומגלה גם חידושים בתחום הפישוט והחיסכון, במיוחד במבנה הגאי ובנטיות הפעלים. מלבד היסודות של הלטינית הפרובינציאלית השפיעו על ס' כל מיני לחצים חיצוניים ע"י סימביוזה, סחר, מסעות, כיבושים והתיישבות. ניתן לעמוד בצורה ברורה על תת־הרבדים (סובסטראטים) השונים בס', על תוספות מלשונות אחרות ועל הרכבות של יסודות שמיים וטֶוּ־טוניים. המלאי השמי של המילון הספרדי כולל מאות מלים ממקורות ערביים, בעיקר שמות־עצם (כגון azucena „חבצלת", ערב' السوسان; yeso או algez „גבס", ערב' الجبس), ומאות שמות־עצם, פעלים ומלות־יחס הפותחים ב al, המשקף את תווית היידוע הערבית ال- (כגון falagar או halagar „ללטף", ערב' حلق „להחליק"; hasta במקורו „עד", ערב' حتى). ראויים לציון מספר חיקויים סמנטיים של שימושי לשון כגון infante „ילוד > נסיך", כחיקוי ל ولد „ילד"). בין הביטויים המועטים מעברית יש להזכיר malsín ו-mazalado (= ביש מזל). תת־רבדים אחרים הם מיוונית מאוחרת, צרפתית עתיקה, פרובנסאלית עתיקה, איטלקית וכן מלים אמריקניות מקומיות. את הבעיות המרובות שמתעוררות ביחס לניבים הספרדיים ניתן להסביר בעובדה שבתקופת הרקונקיסטה (ע"ע ספרד, היסטוריה, עמ' 351) התחילה לשונם של הקסטיליאנים מסביבות בורגוס, שהיו תקיפים במיוחד, לדחוק את רגלי הלשון השכנה במערב, אַסטוּרוֹ־לאוֹנית, וכן את שכנתה במזרח, נווארוֹ־אראגוֹנית. כיבושן של טולדו ודרום־ספרד הביא לידי קליטת גרעינים מסוימים של נוצרים שחיו קודם־לכן תחת שלטון מוסלמי (מסתערבים [ע"ע]) וכן גרעינים של דוברי ערבית מע׳רבית (ע"ע ערבית [למשל, מלגה וגרנדה]). אולם תפקידה של הקסטיליאנית נשאר מרכזי עד כדי כך שהיא עד היום שם נרדף לס'. אַנדַלוּסית היא אפוא בעצם קַסטיליא־נית שהורכבה על תשתית של מסתערב ומע׳רבי, בתוספת קטנה של מלים צוענִיות. קיימת באנדלוסית כעין הרפיה, בעיקר באבדן נרחב של עיצורים סופיים, בניטרול הניגוד בין /l/ ו /r/ במצבים מסוי־ימים ובין /s/ ו /ϑ/. הס' האנדולוסית, בעיקר בצורה שרווחה בסוויליה, מונחת ביסוד הס' האמריקנית. בסוף המאה ה 15 היו הניבים העתיקים של הס' במלוא פריחתם; מאז הצטמק שטחם בעקבות נסיגה מתמדת לאזורים כפריים.

הפונולוגיה. הס' מאופיינת ע"י שליטתה של מערכת תנו־עות פשוטה ואיתנה שכמעט ולא השתנתה מאז 1100 בערך. לחמש התנועות a, e, i, o, u חסרות וריאנטות מבחינת האורך ודרגת הפתיחה. תכיפות ה a בולטת. בין הדיפתונגים חשובים בעיקר ie ו ué והן ממלאות תפקיד במורפופונמיקה: hierro „ברזל" לעומת herréro „חרש־ברזל"; puédo „אני יכול" לעומת podémos „אנחנו יכולים".

מערכת העיצורים מסובכת יותר. מלבד n במספר מצומצם של מלים (כגון en-negr-ecer = להשחיר), אין בלשון עיצורים מוארכים לאחר קיצור התנועה הקודמת. מבחינה זאת מטעה הכתיב: ה rr — באמצע המלה וה r בראשית המלה כרוכות בקסטיליאנית תקנית בהרעדה מחומשת של קצה הלשון, אולם במספר ניבים מחוץ לספרד יש הוגים — r — בחלק הקדמי של הפה ואת ה r וה rr — בחלקו האחורי. מלבד זה, ll מבוטאות בפי דוברים שמרנים כ[l] חפית (כגון llano „מישור"; sello „כלב ים"). בין דוברים מתקדמים כ [j], ובאיזור בואנוס־אירס כ [ž]; אולם בשום מקום לא כ [l] מוארכת. וכן cc — (כגון lección = שיעור) מקבילה ל /ks/ או /kϑ/ — לפי האיזור.

סותמים אטומים כגון k, t, p, הגויים באותה צורה הן בראשית המלה והן באמצעה ונמצאים בסוף המלה רק במלים זרות. לסותמים צליליים g, d, b, דירוג דק יותר. בראשית המלה ובאמצע אחרי l ו n הן סותמים לא־מנושפים מלאים ובין תנועות הם נהפכים לחוככים [β,ð,γ] (השו' abogado „עורך דין"); בסוף המלה מופיעה רק / d / בצורת [ð], אלא אם כן היא נעלמת כליל וכהשלמה מוארכת לתנועה שלפניה, כגון ([uste[d „אתה").

בס' המודרנית קיימת הפונמה / s / רק בצורה אטומה. אולם בלשון יה"ב הועמדה / s / לעומת / z / וכן היה קיים ניגוד בין / š /, שנכתבה ב x (כגון coxo „חיגר") ו / ž /, שנכתבה ב j או ב g לפני תנועות קדמיות (כגון cojo „אני קוטף"). במאה ה 16 פינו שתי הפונמות האלה את מקומן ל / s / ואח"כ הפכה הפונמה החכיתית־קדמית / X / לווילונית, המאפיינת את הס' בצורה בולטת, הואיל והיא אינה קיימת ברוב הלשונות הקרובות. הס' הקדומה מנתה בין הפונמות שלה שני מחוככים ç /$\frac{t}{\check{s}}$/ ו z /$\frac{d}{\check{z}}$/ כגון במלים çumo „מיץ" ו gozo „עינוג", שהוחלפו ב / s / אחרי 1500. הניבים הספרדיים־יהודיים מבוססים על המערכת העשירה של השורקים של הס' העתיקה.

ה מ ב נ ה. מבחינות הנטיות, דרכי הגזירה, ההרכבה והתחביר נחשבת ס' ללשון רומאנית שמרנית שהתרחקה במאות שנות התהוותה באטיות מהדגם של הלטינית המאוחרת, והשתלשלותה, הניתנת להסתכלות אחרי שנת 1100 בערך, היתה אטית עוד יותר. מבחינה טיפולוגית דומה הדקדוק הספרדי יותר למבנים של פורטוגלית, קטלנית, פרובנסאלית עתיקה, צרפתית עתיקה, איטלקית ורומאנית מאשר למבנה של הצרפתית החדשה. אולם, לא כצרפתית עתיקה ורומאנית, בס' לא נתגלו שום עקבות של מערכת שמנית בעלת שתי יחסות. מאידך, בכינויי הגוף קיימות יחסות הנומינאנטיווס, הגניטיווס והדאטיווס וניתן היה לציין גם את יחסת האקוסאטיווס (él „הוא"; le „לו"; lo „אותו"), והיתה גם נטיה לצורת הדאטיווס לפלוש לתחומו של האקוסאטיווס (¿a quién? „מי?" וכן „למי?"; כ"כ, בספרד (ולא באמריקות) עומד המבנה le veo „אני רואה אותו [אדם]" לעומת lo veo („אני רואה אותו [דבר]"). בס' המודרנית הורחבה הפלישה הזאת לשמות ברוב היחסות, בעיקר יחד עם התווית המיידעת: veo al padre („אני רואה את האב").

המינים הבסיסיים הם זכר ונקבה, אולם בין כינויי הגוף נשמר הסתמי הלטיני העתיק. הריבוי נעשה לפי הדוגמות: niño — niños, inglés — ingleses, martes (ללא שינוי). התנועה a — מציינת את מין הנקבה, בשמות: vendedor-a („מוכרת"), בשמות־עצם שהם גם שמות־תואר tentador-a („מפתה"), ופחות בעקביות בשמות־תואר טהורים: bueno — buena („טוב").

מלבד צורות אוטונומיות־למחצה כגון המקור (ב ‎-ar, -er, -ir‏), שם הפעולה (‎-ndo‏), בינוני הפעול (בעיקר ב ‎-ado, -ido‏), שאריות של בינוני־הפועל (ב ‎-ente‏, כגון pudiente „עשיר" מ poder „יכול") והציווי, מבוססות הנטיות על מערכת זמנים מלוכדת היטב (פשוטים או מורכבים עם הפועל haber) ועל דרכים אינדיקאטיווס וסוביונקטיווס; המבנה „החוזר" (רפלכסיווי) הבנוי בעזרת הכינוי החוזר se כמעט דחק את רגליו של הסביל ומשמש גם כמקביל למלה הצרפתית on או הגרמ' man (se habla español = מדברים ס').

הס' הקלאסית והס' העתיקה עדיין משתמשות בצאצאי שני זמנים לטיניים שתחומיהם טושטשו ברוב הלשונות הקרובות, צורת „עבר לעבר" באינדיקאטיווס המסתיימת ב ‎-ra‏ כגון fuera „אני, הוא היה (עבר של עבר)" והעתיד בסוביונקטיווס המסתיים ב ‎-re‏, כגון fuere (quando), כלומר „(כאשר) אהיה (ביום מן הימים)" (אנגלית "when I [some day] am..."). כיום כמעט נעלמה צורת ‎-re‏, אולם מקבילתה ב ‎-ra‏ עדיין קיימת והפכה ליריבה בעלת משקל של העבר בסוביונקטיווס ב ‎-se‏, כגון fuera = fuese. שתי הצורות ניתנות למעשה להחלפה בימינו.

H. Keniston, *Spanish Syntax List*, 1937; id., *Manual de gramatica historica española*, 1968[13]; T. Navarro Tomas, *Estudios de fonología española*, 1946; id., *Manual de pronuciacion española*, 1965[12]; S. Fernandez Ramírez, *Gramatica española*. 1951; V. García Hoz, *Vocabulario usual, vocabulario comun, y vocabulario fundamental*, 1953; J. Corominas, *Diccionario crítico etimologico de la lengua castellana*, I–IV, 1954–57; R. Menendez Pidal, *Orígenes del espanol*, 1956[4]; R. Lapesa, *Historia de la lengua española*, 1959[5]; E. Alarcos Llorach, *Fonologia española*, 1968[4].

יע. מ.

ס פ ר ו ת. ראשיתה של הספרות הס' במאה ה 12. שש תקופות עיקריות מציינות את שלבי התפתחותה: ת ק ו פ ת י ה " ב, עד שלהי המאה ה 15, ובסוגים ספרותיים מסוימים אף עד שלהי המאה ה 16; ת ק ו פ ת ה ר נ ס א נ ס, שהיתה קצרה ובלתי־משמעותית — בהשוואה לתקופה המקבילה בספרויות הרומאניות האחרות; ת ו ר ־ ה ז ה ב, שהשתרע על כ 150 שנה, מאמצע המאה ה 16 עד סוף המאה ה 17; ה ת ק ו פ ה ה ר ו מ נ ט י ת, אף היא חשובה ועשירה פחות מזו שביתר ארצות אירופה המערבית; ה ד ו ר ש ל 98 (ר' לעיל, עמ' 371) מסוף המאה ה 19 עד ראשית המאה ה 20; ה ד ו ר של 27, דור מחדשי הספרות הס' שתנופתו נקטעה במלחמת האזרחים.

ש י ר ה. א) ש י ר ה אֶ פ י ת: המאורעות ההיסטוריים של המאות ה 10 וה 11, במיוחד בממלכה הנוצרית של קסטיליה בשעת עימותה עם שכניה המוסלמים, עיצבו את הדמויות ואת סיפורי־הגבורה ששימשו את הזמרים הנודדים (juglares) במזמוריהם האֶפיים (cantares). שירים אֶפיים אלה שהתגבשו, כנראה, בראשית המאה ה 12, נשתמרו בד"כ רק במסגרת כרוניקות מאוחרות יותר או במקוטע במסגרת רומאנסות. שריד מופתי של מסורת אֶפית זו הוא ה Cantar de Mío Cid (ע"ע סיד, אל) המעיד על אֶפים ההיסטורי הקרוב למציאות של השירים האֶפיים, וזאת על־אף היסודות הפיוטיים־הבדויים והגוזמות הרבות. כותבי הכרוניקות, בשפה הלאטינית במאות ה 12 וה 13, ובשפה הס' החל במאה ה 13, השתמשו בהם בצד המקורות הערביים (Primera crónica general, 1289; Secunda crónica general, 1344). לעומת העיצוב הצורני הבלתי־סדיר של אסכולה אֶפית־עממית זו (mester de juglaría) התגבשה, במאה ה 13, אסכולה אֶפית־למדנית, ע"י משוררים מאנשי־הכמורה (mester de clerecía). שתי פואֶמות חשובות מציינות אסכולה זו: Poema de Fernan González („פואמת פרנאן גונסאלס") ו Libro de Alexandre („ספר אלכסנדר"), שתיהן מ 1250 בקירוב. אך השירה האֶפית קלטה בתוכה יסודות אגדיים ופולקלוריים רבים, ניסוחים מעודכנים על־פי הטעם והאָפנה, ונתפוררה במרוצת הזמן לעשרות ומאות סיפורים אפיזודיים; אלה היו קרובים יותר לאגדה מאשר למציאות, ומתוכם עוצב אוסף עממי של באלאדות או רומאנסות, ה„רומאנסֶרו" — אשר ראשית התפתחותו חלה במאה ה 14. מלבד הרומאנסות ה„היסטוריות" התפתחו סוגים חדשים: „רומאנסות ליריות"; „רומאנסות־חזית" (המאה ה 15; על רקע מלחמות־גרנָדה); „רומאנסות מֻוריות" — חזיונות פיוטיים על חיי המורים בגרנָדה; „רומאנסות ביבליות". סוג פיוטי זה אומץ ופותח ע"י משוררים כגון לוֹפֶּה דֶה וֶגה, גונגורה (ר' להלן), וכונה „רומאנסות אמנותיות"; הן נכללו באוסף הגדול Romancero general, בתחילת המאה ה 17. דמויותיה של השירה האֶפית ומעלליהן זכו גם לגלגולים דרמתיים רבים ב„תור־הזהב", בראש וראשונה אצל לופה דה וגה. במאה ה 18 נדחקה הרומאנסה לקרן־זווית, אך בהשפעת התנועה הרומנטית שבה וכבשה לה מקום מרכזי בספרות (ע"ע מצ'דו; גרסיאה־לורקה). גם בקרב תושבי אמריקה הלאטינית ובקהילות היהודיות של יוצאי־ספרד זכו הרומאנסות לפופולריות רבה.

בתחום השירה האֶפית נודעת חשיבות לפואמה בעלת האופי

האַלֶגורי, Las trescientas („ה 300”), שנכתבה, בהשראת לוקנוס (ע״ע), בידי חואן דה מֶנה (1411—1456); ל„אפופיאה האוסטרית” (La Austriada ; 1584), מאת חואן רופו, על מעלליו של דון חואן ב־אוסטריה נגד התורכים; ול„אפוס על הארַאוּקנים” (La Araucana), מאת אלונסו דה ארסיליה (ע״ע), על מאבק שבט צ׳ליאני נגד הכובש הספרדי.

ב. השירה הלירית, בראשיתה לא נכתבה בלשון הקסטיליינית כי אם בשני ניבים חשובים של הלשון הס׳, הניב המוסערבי (ע״ע מסתערבים), באיזור אנדלוסיה, והניב הגאליגו־פורטוגלי, באיזור גאליסיה. באשר לניב הראשון, משוררים ערבים ועברים (ר׳ יהודה הלוי, אבן עזרא) השתמשו בשלהי המאה ה 11 ובמאה ה 12 בפזמון עממי רומאני־ערבי כסיומת (חרג׳ה) לשיר־איזור כתוב בסיגנון קלאסי (מֻוַשַּׁח). סיומות אלה (פוענחו לראשונה ע״י החוקר הישראלי ש. שטרן; בעקבותיו נתגלו ופוענחו חרג׳ות נוספות ע״י גרסיה גומֶס וח. שירמן) מהוות את העדויות הקדומות ביותר לשירה לירית בלשון רומאנית כלשהי; נושאה הבלעדי של שירה זו הוא האהבה. בניב השני נתחברו שירים רבים, חלקם בהשפעת השירה הערבית (cántigas de amigo, שירי הידיד או האהוב), חלקם בהשראת שירי הטרובדורים (ע״ע) הפרובאנסליים (cántigas de amor, שירי־אהבה); באותו ניב חיבר גם אלפונסו X (ע״ע, עמ׳ 739, ור׳ לעיל, עמ׳ 345) את קֹבצו הפיוטי לתחילתה של אם ישו.

ראשית התפתחותה של השירה הלירית בניב הקסטיליֵיני — שהפך לאחר מכן ללשון הרשמית של ס׳ — חלה בראשית המאה ה 13, עם המשורר גונסלו דה ברסאו (ע״ע), ופריחתה — במאה ה 14, בשירתו של חואן רואיס (ע״ע). באותה תקופה חיבר בס׳ שם טוב ארדוטיאל (ע״ע) את יצירתו הפיוטית „משלי־מוסר”. על חדירת ההשפעה האיטלקית במאה ה 15 מעידים ה„קאנסיונרו” של באֵנה (ע״ע) וה Cancionero de Stuniga — שני מאספים הכוללים שירים מאת פייטנים ידועים ואלמונים. — לוֹפֶּס דה מֶנדוסה (1398—1458) היה הראשון שחיבר, כתלמידם של דנטה ושל פֶּטרַרקה, סוּנֶטוֹת בלשון הס׳; אולם לתהילה זכה בגין שיריו הקצרים בסיגנון העממי־מסרתי. עם אחרוני המשוררים של יה״ב נמנה חורחֶה מאנריקה (1440[?]—1479), שנודע בשל שיריו על מות אביו (Coplas a la muerte del Maestre Don Rodrigo).

למרות התנגדותם של משוררים שמרנים התחילה חדירתה העמוקה של הליריקה האיטלקית אל השירה הס׳ בראשית המאה ה 16, הודות לחואן בוסקן (ע״ע) וגרסילסו (ע״ע) דה לה וגה, ולצדם, בצורה, בסיגנון ובתכנים שונים — פֶרנאנדו דה אֶררה (1534—1597), לואיס פונסה דה לאון (ע״ע) וחואן דה לה קרוס (1542—1591); שני האחרונים תרמו גם להתהוותה של השירה המיסטית בספרד.

תור־הזהב של ספרות ס׳ נפתח ע״י לואיס דה גונגורה (ע״ע), הפייטן שהביא את השירה לעיצוב צורני מופתי. הוא היה אבי סיגנון הבארוק בס׳ שנודע בשם cultismo או culteranismo (ע״ע מניריזם). לעומת זרם סיגנוני אחר, ה conceptismo, שבו הצטיין קודו (ע״ע). לופה דה וגה (ע״ע), לעומתם, חיבר שירים בכל הסיגנונות והצורות שהיו רווחים בדורו.

בתום תור־הזהב ניכרה שקיעה ממושכת בשירה הלירית ורק משוררים מעטים התעלו מעל לבינוניות, לא במאה ה 18 בלבד, כי אם גם במאה ה 19. בתקופה הרומנטית בלטו אספרונסדה (ע״ע), אַנחֶל סאוֶדרה דה ריוואס (1791—1865; ר׳ להלן, מחזאות) וסוריליה (1817—1893). השירה הלירית שבה ופרחה בדור של 98, עם אונמונו, דריאו, מצ׳דו, ובראש וראשונה — חואן רמון חימנס (ע׳ ערכיהם), שהשפעתו היתה מכרעת על הדור של 27. דור זה הצמיח שורה ארוכה של פייטנים ליריים ויצר „תור־זהב” חדש בשירה הס׳: פדריקו גרסיאה־לורקה, חורחה גילין (ע׳ ערכיהם), רפאל אלברטי, חררדו דיגו־סנדויה, ויסנטה אַלשנדרה (ע׳ ערכיהם, כרך־מיל׳), פדרו סאלינאס (1891—1951), לואיס סֶרנוּדה (נו׳ 1904), ועוד. ממשיכיהם אחר מלחמת האזרחים, המשוררים מיגל אֶרנאנדס (Hernández ; 1910—1942), ל. פ. ויונקו־ברגמין (ע״ע, כרך־מיל׳), לואיס רוסאלס (Rosales ; נו׳ 1910), חוסה איֶירו (Hierro ; נו׳ 1921), בלאס דה אוֹטֶרו (Otero ; נו׳ 1916), דיוניסיו רידרוּאֶחו (Ridruejo ; נו׳ 1912), גבריאל סלאיה (Celaya ; נו׳ 1911).

פרוזה היסטורית. השימוש בניבים הספרדיים במקום השפה הלאטינית גדל והלך משלהי המאה ה 12. בתחילה השתמשו בניבים אלה בתרגומים של כתבי הקודש (Biblias romanceadas) שנעשו בחצרו של אלפונסו X (ע״ע, עמ׳ 740); מאוחר יותר — בכרוניקות, ובמיוחד בהיסטוריה העולמית (General estoria) שנתחברה בתמיכתו של אותו מלך; גם בתולדותיהם של בתי־המלוכה (בידי פדרו לוֹפס [ע״ע] דה אילה) השתמשו בניבים הספרדיים. פריחת הפרוזה ההיסטורית ציינה את המאה ה 15: פֶּרֶס דה גוסמאן (1376—1460), מחבר ה Generaciones y semblanzas („דורות ודמויות”) — ביוגרפיות ודיוקנים של מלכים ונכבדים; אֶרנאנדו דל פולגאר (1436—1493) שכתב לו מעין המשך ב Claros varones de Castilla („אנשי־האצולה של קסטיליה”), 1486 וב Crónica de los senores Reyes Católicos don Fernando y doña Isabel („תולדות המלכים הקתוליים פרנאנדו ואיסבל”), 1468—1490. במאות ה 16 וה 17 רבו התיאורים של „היסטוריה חיה”, מהם: „תולדות אמיתיות של כיבוש ס׳ החדשה”, מאת דיאס (ע״ע) דל קסטיליו (פורסם אחר מותו, 1632); „מלחמת גרנדה”, מאת אורטאדו דה מנדוסה (פורסם אחר מותו, 1627); „פירושים מלכותיים על מוצאם של האינקה שמלכו בפרו, על עבודת־האלילים שלהם, על חוקיהם ומשטרם בימי שלום ובימי מלחמה” (1609), של אל אינקה גרסילסו (ע״ע) דה לה וגה; ועוד. עם ייסודה של האקדמיה להיסטוריה (1735) הפכה כתיבת ההיסטוריה מסוג ספרותי ליצירה מדעית־ביקרתית.

התפתחותה של הפרוזה ההגותית התחילה, לאמיתו של דבר, עם ייסוד האוניברסיטה באַלקָלה דֶה אֶנַרֶס (1498) ובהשפעת הרנסאנס האיטלקי, עם תרגום יצירותיהם של אברבנאל (ע״ע) וקסטיליונה (ע״ע), וכן בהשראת כתביו של ארסמוס (ע״ע). בעיות חברה, מוסר ודת היוו את מרבית הנושאים של פרוזה זו במאות ה 16 וה 17, ביצירותיהם של גֶורה, לויולה, לואיס דה גרנדה, לואיס פונסה דה לאון, טרסה דה חסוס, חואן דה לה קרוס (ע׳ ערכיהם). ההגות הסטואיציסטית משתקפת בכתבי פרנסיסקו דה קֶודו (ר׳ עמ׳ 403, 405). מאז המאה ה 18 נתרבו והלכו בפרוזה ההגותית, מלבד הנושאים הקודמים, מסות על הישות הס׳, על מהות ההיסטוריה הס׳ ועל נפתוליה של הנפש הס׳ — בחיבוריהם של אנח׳ל גניוט, אונמונו, אסורין, רמירו דה מאסטו, אורטגה אי גסט, סלודור דה מדריגה (ע׳ ערכיהם).

סיפורת (סוגים, צורות, זרמים). ראשיתה של הסיפורת הס׳ בסדרה של תרגומים ועיבודים מלשונות אחרות: בראשית המאה ה 12 הופיעו, תחילה בלאטינית, אח״כ בס׳, סיפוריו ומשליו המזרחיים של היהודי המומר פטרוס אַלפונסי (משה הספרדי) ב־Disciplina clericalis. במאה ה 13 תורגמו מערבית „כַלילה וְדמנה” (1251), „ספר התחבולות” (1253), ועוד. דוגמה ראשונה של סיפורת קסטיליינית מקורית היא חיבורו של חואן מנואל (ע״ע), „ספר פטרוניו או הרוזן לוקאנור”, מן המחצית הראשונה של המאה ה 14.

מן המאה ה 15 ואילך פרחה הסיפורת על סוגיה וצורותיה השונים. סיפורת רֶאַליסטית וסאטירית: בהשפעת בוקַצ׳ו כתב (ב 1438) מרטינס דה טולדו (ע״ע) את יצירתו „העורב או דחיית האהבה החילונית”; פרננדו דה רוחס (ע״ע) חיבר את La Celestina, (עבר׳: תשכ״ג), יצירת המופת של התקופה שהשפיעה על הרומן במאה ה 16 (בין היתר, על „דורותיאה” של לופה דה וגה). —

סיפורת אבירית: הרומן האבירי הראשון, El Caballero Cifar („האביר סיפאר"), נתחבר במאה ה13, אך יצא לאור, בעילום־שם, רק ב1512. הסיפורת האבירית התחילה משגשגת באיחור של כמאתיים שנה לעומת זו של צרפת ואיטליה. יצירת־המופת בסוג סיפורי זה הוא הרומן „אמדיס [ע"ע] דה גאולה", הידוע לנו בגירסתו של גארסי רודריגס דה מונטאלוו, משנת 1508, אך נתחבר למעשה כמאה שנה קודם לכן; נכתבו לו המשכים רבים — סיפורים על בנו ונכדו של אמדיס — וגם אלה היו בין הספרים הנקראים ביותר באותה תקופה. בסוף המאה ה16 התחילה שקיעתו של הרומן האבירי, ו„דון קיחוטה" של סרוונטס סייע לחיסולו. — סיפורת סנטימנטלית: בהשפעת הסיפורת האבירית והסיפורת האיטל־קית התפתח, החל במאה ה15, הרומן הסנטימנטלי, ובמרכזו נושאי האהבה וההרפתקות: Ell siervo libre de amor („העבד החפשי מאהבה"), 1430, של חואן רודריגס דל פדרון; La Cárcel de amor („כלא אהבה"), 1492, של דייגו דה סן פדרו; Historia de los amores de Clareo y Florisea („תולדות אהבתם של קלאריו ופלור־ריסיאה"), 1552, מאת נוּנְיֶס דה רֵינוֹסו (Nunez de Reinoso); Selva de aventuras („יער ההרפתקאות"), 1565, של חֵרונימו קונטרֶראס. לסוג זה נמצא המשך אצל לופה דה וגה, ב„עולה־הרגל במולדתו" (1604) ואצל סרוַנטס (ע"ע), ב Persiles y Sigismunda (1616). — סיפורת פאסטוראלית: בעקבות הרומן הסנטי־מנטלי ובהשפעת האיטלקים ניכרה בטעם הקהל נטיה לעבר הרומן האידילי. היצירה הגדולה והמפורסמת ביותר בסוג ספרותי זה היא יצירתו של חורחה דה מונטמיור (ע"ע), „שבעת הספרים של דיאנה" (1559); בעקבותיו הלכו סרוונטס (Galatea, 1585) ולופה דה וגה (Arcadia, 1598). — סיפורת פיקארֶסקית: סוג ספרותי זה היה ייחודי לספרד במשך תקופה ארוכה והשפיע רבות על סרוונטס ועל סופרים לא־ספרדיים. במסגרתו מגובשת ראיית־עולם שהיא הסרת אשליות אך מובעת באמצעים בדהניים־גרוטֶסקיים, מצד אחד, ובאבחונים סאטיריים חריפים, מצד שני. גיבורו, דמות מן העם, בדרך כלל, מספר את הרפתקותיו ובאמצעותן מתאר את המציאות החברתית שבה הוא שרוי ונאבק על קיומו. הסיפורת הפיקארסקית התחילה עם היצירה „לאסריליו איש טורמֶס" (1554; עבר': חיי לאסריליו איש טורמס, תשי"א); בעקבותיו נתחברו סיפורים פיקא־רסקיים רבים, מהם: Guzmán de Alfarache (1599, 1604), מאת מ. אלמן (ע"ע); La Picara Justina (1605), של לופס דה אוּבֶּדה; „חייו של נושא־הכלים מרקוס דה אוֹבּרגוֹן" (1618), מאת ויסנטה אספינל (ע"ע, כר' מיל'); El buscón („הנוכל"), 1626, מאת קֶוֶדוֹ (ר' לעיל, עמ' 403, 404) הוא אחד הרומנים המעולים שנכתבו בסוג זה במאה ה17. „השד הצולע" (1641), של ולס (ע"ע) דה גורה הוא סוג אלגורי יותר, והשפעתו היתה רבה על הצרפתי לֶסָז' (ע"ע); רומן אלגורי אחר מתקופה זו הוא „המבקר" של ב. גרסין (ע"ע).

מלבד תרומתו להתפתחות הסיפור הקצר, פתח סרוונטס תקופה חדשה בתחום הסיפורת ועיצב את הרומן המודרני הראשון, „דון קיחוטה דה לה מנצ'ה". אחריו שקעה הסיפורת הס' במשך כ200 שנה ונתחדשה עם הרומנטיקה — ברומנים ההיסטוריים שנכ־תבו בהשפעת וולטר סקוט ובתיאורים ההומוריסטיים־סאטיריים של טיפוסי־אדם ומנהגים (costumbrismo). כמו־כן התפתחה אחרי 1848 הסיפורת האזורית (regionalismo), ובעקבותיה חדרו לספרד הזרמים הרֵאליסטי והנַטורליסטי; מבין נציגיהם יש לציין את בניטו פרס גלדוס, אמיליה פרדוֹ בסן, ויסנטה בלסקו איבניז (ע' ערכיהם). כל סופרי הדור של 98 ניסו את כוחם בכתיבת סיפורים קצרים או רומנים, אך מספרם לא היה גדול; בלטו: פ. ברוחה, ג. מירוֹ פרר, ר. פרס דה אילה (ע' ערכיהם), קונצ'ה אספינה (1877—1955). גם הדור של 27 לא היה מבורך במספרים גדולים; ואילו אחרי מלחמת האזרחים ניתנה תנופה חדשה לסיפורת בידי שורה ארוכה של מספ־רים מחוננים: קאמילו חוסה סלה (Cela; נו' 1916), מיגל דליבס (Delibes; נו' 1920), כרמן לאפורט (Laforet; נו' 1921), חואן גויטיסולו (Goytisolo; נו' 1932), אנה מאריה מאטוטה (Matute; נו' 1926), חואן ארבּוֹ (Arbó; נו' 1902); ועוד. מבין המספרים הגולים בעקבות מלחמת האזרחים: מכס אוב (ר' להלן, עמ' 410), רמון סנדר (Sender; נו' 1902), ארטורו בארֶאה (Barea; נו' 1897).

מחזאות. על קיומן של ספרות דרמתית ופעילות תיאטרונית ביה"ב ניתן ללמוד מעדויות בלבד; מחזות לא נשתמרו. מן המאה ה13 שרד קטע מתוך מחזה ליטורגי, Auto de los Reyes Magos, על שלושת המלכים שהלכו אל ישו. בדומה לארצות האחרות של אירופה המערבית, אולם, כפי הנראה, בצורה מפותחת פחות (בגלל גורמים שהיו קשורים בכיבוש המוסלמי הממושך), ידעה ספרד אותו סוג של מחזאות דתית שהיתה בשלבה הראשון חלק אינטגרלי של המיסה ושל החגים הגדולים, ומאוחר יותר — תיאטרון ממשי על נושאים דתיים בלתי תלויים בתפילה (ע"ע תאטרון). עם זאת, פיתח התיאטרון הספרדי כבר בשלהי המאה ה13 סוג דרמתי מיוחד, שהגיע לשגשוגו האמיתי רק בתור־הזהב, ה Auto Sacramental; זהו מחזה אַלֶגורי במערכה אחת הבא לפאר את האוכריסטיה ביום החג „קורפוס כריסטי". מתוך רמזים לפעילות קומית־גרוטֶסקית (juegos de escarnio, משחקי־קלס) ליד הכנסיות ובככרות־השוק ניתן לנחש את קיומו של תיאטרון חילוני. במאה ה15 נראו הניצנים הראשונים של ספרות דרמתית אמנותית, במחזותיהם הד־דתיים של ג. מנריקה (ע"ע) ולוקאס פֶרנאנדס (1474[?]—1542). במקביל לכך התחילה התפתחותו של התיאטרון החילוני, עם חואן דל אנסינה (ע"ע), שתיאר, במסגרת של מחזות־רועים, את נפתוליה של הנפש האוהבת. „הסלסטינה" של פרננדוֹ דה רוחס (ר' לעיל, סיפורת), הנקראת גם „טרגיקומדיה של קאליסטו ומֶליבֵּיאה", שימ־שה אבן־יסוד בהתפתחות המחזאות החילונית ברנסאנס, למרות היותה יצירה סיפורית, שרק צורתה דו־שיח דרמתי. טורס נארוֹ (ע"ע) היה הראשון שניסה להבליט את ההבחנה בין מחזה ראליסטי (comedia a noticia) המטפל בביקורת החברה והמי־דות, ובין מחזה דמיוני (comedia a fantasia) המתאר את ההתנגשות בין האהבה והכבוד (כפי שעשה זאת, מאוחר יותר, לופה דה וגה). טורס נארו היה גם הראשון שחילק את המחזה ל5 מערכות (jornadas) ושעיצב את דמותו של המשרת־הליצן (ה־gracioso) — דמות חשובה ביותר בתיאטרון של תור־הזהב. ז'יל ויסנ־טה (ע"ע), מחזאי פורטוגלי שכתב גם ס', המשיך במסורת המחזאות הדתית, אך תרם גם לתיאטרון החילוני בעיבודו הדרמתי של הרומן האבירי „אמדיס דה גאולה" (ר' לעיל). בראשית המאה ה16 הונהגה בספרד הצגתה של יצירה דרמתית מצומצמת, בצדו של מחזה גדול; זו היתה לעתים לסוג דרמתי עצמאי ונשא את השמות entremés (מנת־ביניים), paso (מעבר), sainete (מערכון). המחזאי לופה (ע"ע) דה רואדה, שהצעיד במאה ה16 את התיאטרון צעד גדול קדימה, ב pasos המקוריים והמעניינים שלו, פתח את שלב התיאטרון המקצועי בספרד. על הלהקות והרכבן, ועל סיגנון הצגותיהן, סיפר שחקן של להקתו, אגוסטין רוחאס (Rojas), בספרו El viaje entre-tenido („המסע המבדר"), 1630. חואן דה לה קוואה (Cueva; 1543[?]—1610) העלה על הבימה מחזות על נושאים מן התקופה העתיקה ומן הרוֹמנסרו המסרתי. מבין המחזאים האחרים, שפעלו ערב תור־הזהב, יצוינו: חוּאן דה טימונדה (Timoneda; מת 1583); א. רֵי דה ארטיֶידה (Rey de Artieda; 1549—1613), מחבר Los amantes de Teruel („האוהבים מטרואל"), 1541 (הטרגדיה מבוססת על אגדה ס'; הנושא אומץ גם ע"י טירסו דה מולינה, חואן פרס דה מוֹנטַלבן, חואן אוֹהֶניוֹ הַרצנבּוש; ר' להלן); קריסטובל דה ויִרוּאֶס (Virués; 1550—1609); סרוונטס. — תור־הזהב היה תקופת פריחתה הגדולה של המחזאות הס', הן בתחום התיאטרון הדתי והן בקומדיה

החילונית. שלושת המחזאים של התקופה, השונים זה מזה מבחינת תפישתם הבימתית וסיגנון כתיבתם, היו לופה דה וגה, טירסו דה מולינה וקלדרון דה לה ברקה (ע' ערכיהם); מחזותיהם, יותר מאלף יצירות בשפה פיוטית, הוצגו בכל אזורי ספרד ושלטו על הבימה שליטה בלעדית במשך כמאה שנה. מלבדם יצוינו: ג. דה קסטרו אי בֶּלְוִיס (Castro y Bellvís; 1569—1631), ולס (ע"ע) דה גוֶרה, אלרקון אי מנדוסה (ע"ע), רוֹחַס סוֹריליה (Rojas Zorrilla; 1607—1648), אגוסטין מוֹרֶטוֹ (Moreto; 1618—1669), מירה דה אָמֶסקואה (Mira de Amescua; 1574—1644), חואן פרס דה מוֹנטלבן (ע"ע), ח.ב. דיאמאנטה (1625—1687). במשך המאה ה 18 ניסו מחזאים לחקות את התיאטרון הצרפתי, ובמיוחד את קורני ואת מולייר, אך מלבד מורטין (ע"ע), בד"כ בלא הצלחה; אחרים ביקשו להתאים לרוח הזמן את מחזותיהם של ענקי תור-הזהב. בין המחזאים הבינו־ניים של תקופה זו נתעלו במחזות בודדים מעל לממוצע אַנטוניו דה סָמורה (Zamora; 1660[?]—1728), גרסיאה (ע"ע) דה לה אואר־טה, במחזהו „רחל" (1778), רמון דה לה קרוס (de la Cruz; 1731—1794) שהתמחה בסוג המינורי של מערכונים (sainetes). בתקופת הרומנטיקה ניכרה התעוררות חדשה בתיאטרון הספרדי, עם העלאת נושאים כמרד נגד החברה, אהבה טרגית, — תוך שילוב פרוזה ושירה, טרגיות וגרוטסקה. מבין המחזות המפורסמים של התקופה: La conjuración de Venecia („קשר ונציה"), 1834, של מארטינס דה לה רוֹסה (1787—1862); Macías של מ.ח. דה לָרה (ע"ע); Don Álvaro (1835) של א.ס. דה ריוַס (ר' לעיל, שירה לירית); „האוהבים מטרואל" של ח.א. הרצנבוש (ע"ע); Don Juan Tenorio (1844) של חוסה סוריליה אי מורל (1817—1893). הפופו־לריות הרבה של המלודרמה המוסיקלית (zarzuela) ושל המערכונים הקומיים גרמה לפחיתת ההתעניינות במחזאות רצינית. אחרי הדרמה הרומנטית ביקשו מחזאים לשוב אל הטיפול בבעיות אקטואליות, בצורה ובסיגנון ראליסטיים יותר; בתחום ביקורת המידות, ברטון (ע"ע) דה לוס אררוס; בתחום הקומדיה הראליסטית והמוסרית, מנואל טַמַיו אי באוס (1829—1898) ואַדֶלַרדו לופס דה אַיָלָה (1828—1879); בתחום המחזה הרעיוני, בניטו פרס גָלדוס (1843—1920); בתחום המלודרמה המלוטשת והמסוגננת, חוסה אצ'גרי (ע"ע) ותלמידו א. סֶלֶיס אי אַנחֶל (Sellés y Ángel; 1842—1926); בתחום הקומדיה הרצינית והקומדיה הטרקלינית, גדול המחזאים הספרדיים של דור-המעבר אל המחזאות המודרנית, חסינטו בנוֶנטה (ע"ע). — לאחר דורות רבים של השפעות זרות, התחילה מסתמנת בתיאטרון הספרדי, עם הדור של 98, הנטיה לשוב אל המחזאות הפיוטית האוטו־כתונית, אל הרומנסֶרו המסרתי, אל הטרגדיה הלירית. בראשית המאה ה 20 בלטו אונמונו ור.מ. דל וליה אינקלן (ע' ערכיהם). החשובים שבמחזאי הדור של 27: גרסיאה-לורקה (ע"ע), רפאל אלברטי (ע"ע), אלחַנדרו קַסונה (נו' 1903; מייסדו של העתון הסאטירי החשוב La Codorniz). בצד אלה, אך בתחום המחזה הפסיכולוגי-חברתי והמחזה הרעיוני, יש לציין את ח'ואקין קאלוו סוֹטֶלוֹ (נו' 1903), את בואירו ואליֶח'ו (Vallejo; נו' 1916); ואחרי מלחמת האזרחים, את אלפונסו סאסטרה (נו' 1926). לעומת הסי־פורת, שהתחילה מתאוששת בתום מלה"ע II, אין בתיאטרון הספרדי סימני התאוששות דומים.

A. Morel-Fatio, *La Comedie espagnole du XVIIe siecle*, 1923²; J. Fitzmaurice-Kelly, *A New History of Spanish Literature*, 1926; A. F. Bell, *Contemporary Spanish Literature*, 1926; J. P. W. Crawford, *Spanish Drama before Lope de Vega*, 1937²; R. Cansino Assene, *Los judios en la literatura espanola*, 1937; E. A. Peers, *A History of the Romantic Movement in Spain*, I-II, 1940; S. de Madariaga, *Spain*, 1942; J. B. Trend, *The Civilization of Spain*, 1944; J. Hurtado – A. Gonzalez Palencia, *Historia de la literatura española*, 1949⁶; A. Valbuena Prat, *Historia de la literatura dramatica espanola*, 1950²; id., *Historia del teatro español*, 1956; id., *Historia de la literatura espanola*, I–IV, 1968; L. Pfandl, *Historia de la literatura española nacional en la Edad de Oro*, 1952²; B. W. Wardropper, *Introducción al teatro religioso del Siglo de Oro*, 1953; J. L. Alborg, *Hora actual de la novela espanola*, 1958; E. de Nora, *La novela espanola contemporanea*, I-III, 1958; G. T. Northup, *An Introduction to Spanish Literature*, 1960³; M. Lamana, *Literatura de posguerra*. 1961; J. García Lopez, *Historia de la literatura española*, 1965⁹; P. Gil Casado, *La novela social espanola, 1942–68*, 1968.

מ. ל.

ספרות ספרדית-אמריקנית (לספרויות יבשות אמריקה בלשונות המקומיות שאינן ספרדיות, ע"ע פרה-קולומבינית, ספרות).

ראשיתה של הספרות בלשון הס' ביבשת האמריקנית היתה יצי־רתם של הכובשים והמתנחלים, של המפקדים והנזירים; תיאורי מסעותיהם וכיבושיהם, ויכוחים והשגות על הכיבוש ומשמעותו, סיפורים על תרבותם של הנכבשים. יצירות אלה מהוות חלק בלתי־נפרד מן הספרות הס'.

בראשית המאה ה 17 התחילה לצמוח ולהתפתח ספרות מקומית שביקשה לחקות, בהשפעת הקשרים ההדוקים עם ספרד, את הסופרים הגדולים של „תור-הזהב". הפעילות העיקרית היתה מרוכזת בחצרותיהם של השליטים במכסיקו ובלימה, בירת פרו, ומאוחר יותר — באוניברסיטאות. בפרו בלטו ההיסטוריון והמחזאי פדרו דה פֶּרַלטה בַּרנואֵוו (Peralta Barnuevo; 1663—1743) והסופר וההיסטוריון גרסילסו (ע"ע) דה לה וגה, אל אינקה; במכסיקו — המשוררת המיסטית והמחזאית, הנזירה ח'ואנה אינֶס דה לה קרוס (1651—1695). בראשית המאה ה 18 התחילה חדירת השפעתה של התרבות הצרפתית ליבשת, וזאת למרות הפיקוח הספרדי החמור; רעיונותיהם של הוגי-הדעות הצרפתים הזינו את מחשבתם הספרותית והמדינית של השואפים לשחרור מן העול הספרדי, המבקשים עצ־מאות לארצותיהם: במכסיקו, ח'וֹסֶה ח'ואקין דה ליסַרדי (1776—1827), מייסד העתון El Pensador Mexicano („ההוגה המכסיקני") ומחבר הרומן הפיקארֶסקי El periquillo sarniento („התוכי המגו־רה"), 1816; באקוואדור, המשורר האפי והסאטירי ח'וסה ח'ואקין אולמדו (Olmedo; 1780—1847); בוונצואלה, הסופר והמדינאי אנדרס בליו (ע"ע); בקובה, המשורר ח'וסה מריה דה אֶרֶדיה אי קַמפוֹסַנוֹ. מחשבתו הרציונאליסטית, אך השמרנית, של אנדרס בליו שלטה שליטה מכרעת על רובה של היבשת בתקופה, גיבוש עצ־מאותן של המדינות השונות; השפעתו הוגבלה עם חזונו הפאן־קולומביאני של סימון בוליור (ע"ע) ונדחקה בפני הרעיונות החדשים שפרחו בריו דה לה פלאטה ובמכסיקו, שני הקטבים החדשים של חיי-התרבות ביבשת.

בארגנטינה, המיתוס החדש של הפאמפה והגאוצ'ו עוצב בצורות ובהבטים שונים בכתביהם של אֶסטֶבַן אֶצֶ'וֶריה (Echeverría; 1805—1851), פאוסטינו סרמיינטו (Sarmiento; 1811—1888), ח.ב. אלברדי (ע"ע), ובמיוחד ביצירת-המופת הפיוטית של הספרות הגאוצ'סקית, „מארטין פיירו", מאת ח. ארננדס (ע"ע). במכסיקו, בזרם הרציונא־ליסטי-פוזיטיוויסטי, שלט הסופר איגנסיו רָמירֶס (Ramírez; 1818—1879), סולל-הדרך אל ה costumbrismo (ר' לעיל, עמ' 405), שהיה לסוג ספרותי דומיננטי בספרות המכסיקנית, תוך התאמה למציאות הסביבתית; במחצית השניה של המאה ה 19, תקופת פרי־חתו העיקרית של ה„קוסטומבריסמו", נציגו המובהק היה איגנסיו מַנואל אַלטַמירָנו (1834—1893). השפעתם של אז'ן סי ואלכסנדר דימה ניכרת בכתביהם של מנואל פאינו (Payno; 1810—1894) וריוָה פַּלַסיו (1832—1896); בתקופה זו פנה הרומן אל החומר ההיסטורי וטיפל בראש וראשונה בבעיה האינדיאנית, כגון סיפוריו של מנואל דה חֶסוס גַלוַן (1834—1911), מַסנטו דומינגו.

הדרך לשירה המודרנית נסללה בידי המשורר בן ניק־רגואה, פליכס רובן דריאו (ע"ע), ראש האסכולה ה„מודרניסטית"; ולצדו, גוטיירס נַח'רה (Gutiérrez Nájera; 1859—1895) ואַנריקה

גוֹנסאלֶס מַרטינֶס (1871—1952), שניהם מכסיקנים, כמו־כן המשורר הקובני ח'וסה מרטי (ע"ע). מבין המשוררים הגדולים שבאו בעקבו־תיהם: גבריאלה מיסטרל ופבלוֹ נרוּדה (ע' ערכיהם; נרודה מת ב 1973) מצ'ילה; ניקולס גיליֶן מקובה, ח'ואנה דה איברבורו מאורוג־וואי (ע' ערכיהם [כרך־מיל']), ח'ורח'ה לואיס בורח'ס (ע"ע [כרך־מיל'], ור' להלן) מארגנטינה; אוקטַויוֹ פַּס (נו' 1914) ממכסיקו.

לעומת המחזאות שנשארה על רמה לוקאלית ולא הצמיחה מחזאי בעל שיעור־קומה בין־לאומי, כבשה והלכה ה ס י פ ו ר ת של אמריקה הלאטינית מקום נכבד ביותר, ייחודי ורב־עניין, בספרות של המאה ה 20. הקווים העיקריים המאפיינים סיפורת זו, הם: רֵאליזם חברתי, מיתוסים ואגדות של המסורת המקומית, תודעה של שייכות, עימות בין התרבות האוטוכטונית הקדומה ובין התרבות החדשה, כתיבה לוחמת, אנטי־קולוניאליזם, השפעת הזרמים הסיגנוניים של הסיפורת המערבית (סיר־ראליזם, זרם־התודעה), פרוזה לירית עתירת־דימויים. מראשית המאה עד שנות ה 50 קמה שורה ארוכה של מספרים, בעלי שיעור־קומה בין־לאומי, מהם: סופר המהפכה המכסיקנית, מריאנו אֲסוּאֶלה (Azuela; 1873—1952), שנתפרסם בספרו Los de abajo („אלה מלמטה"), 1915; הקולומביאנים ח'וסה אֶוסטסיו ריוֵרה (1889—1928), מחבר הרומן La vorágine („המערבולת"), 1924, וח'ורח'ה איסקס (Isaacs; 1837—1895), מחבר María (1867); הוֶנזואלי רומוּלוֹ גליגוס (ע"ע); הסופר בן אקוודור ח'ורחה איקאסה (Icaza; נו' 1906), מחבר Huasipungo (1934); הפרואני סירוֹ אַלֶגריה (נו' 1909; El mundo es ancho y ajeno [עבר' „גדול וזר הוא העולם", 1946], 1941); בן־גווטמלה, בעל פרס־נובל מיגל אנח'ל אסטוריאס (El senor presidente) [עבר': „כבוד הנשיא", תשל"א], 1946; Hombrez de maiz [„אנשי התירס"], 1949; Viento fuerte [„רוח עזה"], 1950); הארגנטינאי ח'. ל. בורח'ס (ע"ע [כרך־מיל']; כתב גם על נושאים יהודיים וקיבל את פרס ירושלים ב 1971), בעל ייחוד משלו ושונה מן המספרים האחרים, שהשפיע השפעה עמוקה על דור הסופרים הצעירים. — מבין המספרים החשובים של שנות ה 50 ואילך, אשר יצירותיהם תורגמו ללשונות זרות: אליחוֹ קארפנטייר (Carpentier; נו' 1904) מקובה; קרלוס פוּאֶנטֶס (Fuentes; נו' 1929) ממכסיקו; גבריאל גארסיה מַרקֶס (García Márquez; נו' 1928) מקולומביה, מחבר הרומן Cien anos de soledad (עבר': „מאה שנים של בדידות", תשל"ב), 1967.

P. Henríquez Uhena, *Literary Currents in Hispanic America*, 1945; C. Aubrun, *Histoire des lettres hispano-américaines*, 1954; L. A. Sanchez, *Repertorio bibliografico de la literatura latino-americana*, I–III, 1955–62; F. Alegría, *Historia de la novela hispanoamericana*, 1966[3]; J. Franco, *The Modern Culture of Latin America*, 1967; L. Harss – B. Dohmann, *Into the Mainstream: Conversations with Latin American Writers*, 1967; G. De Torre, *Claves de la literatura hispanoamericana*, 1968[2]; R. Grossmann, *Geschichte und Probleme der latein-amerikanischen Literatur*, 1969; C. Fuentes, *La Nueva novela hispanoamericana*, 1969.

מ. ל.

אנוסים ויהודים בספרות הספרדית־אמריקנית. במשך המאות ה 16 וה 17 היגרו סופרים רבים ממוצא אנוסים מספרד ופורטוגל ליבשת החדשה בתקווה למצוא יתר חירות. אנוסים נחשבו למתורבתים שבחברה האמריקנית. מן הראשונים היה לואיס דה קארוואח'אל אל מוסו (Carvajal el Moso; 1566—1596), משורר ממשפחה מיוחסת במכסיקו ששב ליהדות ונשרף (ע"ע מכסיקו, עמ' 491). מהביבליוגרפים האמריקניים הראשונים היה אנטוניוֹ דה לאון פינלוֹ (León Pinelo; 1596—1660) איש פרו.

במאה ה 19 נעלמה תרבות האנוסים ומעטים בלבד מן הסופרים הלאטינו־אמריקנים היו מוּדעים למוצאם היהודי. בוונזואלה נודעה המשוררת אביגיל לוֹסאנוֹ (Abigail Lozano; 1821—1866) וכן המשורר לוֹפֶּס פוֹנסֶקה (Lopez Fonseca; 1853—1935); ידוע עוד ההיסטוריון והמדיני הפרגואי אפרים קרדוסו (Efrain Cardozo; נו' 1906). ח'ורח'ה איסאקס (ר' לעיל) היה בנו של יהודי אנגלי שהמיר דתו.

במאה ה 20 החלו ליטול חלק בספרות גם סופרים יהודים בני מהגרים מאירופה. אלברטו גרשונוף (Gerchuonoff; 1884—1950), מחבר Los gauchos judíos („הגאוצ'ו היהודים"), 1908/10, היה יליד מושבת חקלאים יהודית בארגנטינה. קארלוס משה גרינברג (1903—1968) נודע בזכות יצירתו Mester de Judería („סיפור מהגטו"), 1940. מאכס אוּב (נו' 1903, פאריס), משורר, מספר ומחזאי ספרדי ואח"כ מכסיקני, פליט מלחמת האזרחים בספרד וניצול מחנות הריכוז הנאציים, תיאר בטרגדיה שלו San Juan (1943) את גורלם של פליטים יהודים.

R. A. Arrieta (ed.), *Historia de la literatura argentina*, I–VI (ור' ביבל' שם), 1958–1960.

סְפָרָה, סימן המציין מספר. כשם שהדיבור קדם לכתב, קדמה גם פעולת המניה לרישום הס'. עדות היסטורית ראשונה לכ־תיבת ס' היא ממצרים, מן השושלת ה 1 (בערך 3100 לפסה"נ). עדויות מאוחרות יותר הן מארם־נהריים (האלף ה 3 לפסה"נ) ומכר־תים (המאה ה 12 לפסה"נ). עדויות כתובות ראשונות בהודו ובסין הן מן המאה ה 3 לפסה"נ.

רישום ספרות במקומות שונים ובזמנים שונים: א — כתב־היתדות, בבל; ב — כתב־החרטומים, מצרים; ג — הכתב ההיארטי, מצרים; ד — הכתב היווני הקדום (גימטריה); ה — ספרות רומיות; ו — כתב המאיה; ז — הכתב הלאומי העתיק, סין; ח — ספרות יפאניות; ט — כתב ההינדו, הודו; י — סנסקרט, הודו; יא — הכתב הסורי; יב — ספרות ערביות; יג — ספרות הודיות־ערביות ראשונות באירופה (ספרד, 976; האפס, שהיה מוכר, אינו מיוצג בכתב־היד); יד — הספרות ההודיות־ערביות הנפוצות בעולם

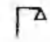
רישום הס' הקדום ביותר היה בעזרת קווים — מאונכים (באגן הימה"ת ובאיזור הסהר־הפורה) או מאוזנים (במזרח הרחוק) — והוא שימש, ככל הנראה, בסחר־חליפין. קרוב לוודאי שהסימנים = ו = הם מקור הס' ההודיות־הערביות (ר' להלן) המתאימות. הצורך ברישום מספרים גדולים הביא לשימוש בסימנים מיוחדים בשביל קבוצות של מספרים — ארבעה (הודו), חמישה (רומא), עשרה ועוד — שבעזרתם ניתן לפשט את הכתיבה. בכתב־היתדות הבבלי (ע"ע יתדות, כתב ה־) היו ס' שונות ל 1 ול 10 (ר' טבלה); למעשה ציינה האחת 1×60^n והאחרת 10×60^n (השיטה הסֶכְּסַגֶסימַלית, ע"ע אריתמטיקה, עמ' 889). כתיבת הספרות היתה משמאל לימין, וכך למשל —

$=70\ (=1\times1\times60^1+1\times10\times60^0)$ | $=150\ (=2\times1\times60^1+3\times10\times60^0)$

בכתב המצרי הקדום, כתב-החרטומים, היו ס״ שונות לחזקות של 10, ובמאוחר יותר (בכתב ההיארטי) נוספו ס״ מיוחדות ל 8,7,6,5 ו 9.

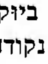
סימני-אצבעות למספרים שונים, מהמאה ה 16

השפעתם של המצרים והפניקים ניכרת בכרתים, וגם שם המספר הראשון שזכה לציון שאינו קו הוא 10. מאוחר יותר ציינו היוונים מספרים אחרים (5, 10, 100, 1000) באותיות הראשונות של שמותיהם, שריד לנוהג קדום יותר — כתיבת השם כולו. היחידות צוינו בקווים אנכיים. הונהגו גם קיצורים, וכך, למשל, ציין הסימן את המספר (10 × 5 =) 50, באשר Π = ΠΕΝΤΕ = 5 ‏Δ = ΔΕΚΑ = 10. שיטה זו נזכרת בכתביו של הרודינוס (ע״ע), ולכן נקראות הס״ הללו — ס״ הרודיאניות. ביוון היתה נהוגה גם שיטת הגימטריה (ע״ע): 27 אותיות (על 24 אותיות הא״ב היווני נוספו 3 אותיות משפות זרות, ר׳ דוגמה בטבלה) ציינו את 9 היחידות, 9 עשרות ו 9 מאות. שיטת הגימטריה נהגה גם בכתב העברי ובכתב הסורי.

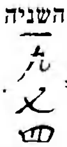
הס״ הרומיות היו המקובלות ביותר באירופה עד לסוף יה״ב, ומשמשות עד היום בשטחים שונים, אך לא במתמטיקה. הצורך לזכור רק ששה סימנים —

I = 1, V = 5, X = 10, L = 50, C = 100, [וקודם לכן ϕ] 1000 = M —

הקלות בביצוען של פעולות אריתמטיות אלמנטריות והקלות שבפירוש המספר מהס״ הכתובות — כל אלה תרמו לנפיצותה של השיטה. מאידך גיסא, הצורך ברישום מספר רב של ס״ הקשה על ביצוע הפעולות, בייחוד במספרים גדולים. צמצום מספר הס״ הדרושות לייצוג מספרים גדולים הושג ע״י קביעת ערך הס׳ לפי מקומה בשורה — שיטת הפוזיציה (ע״ע אריתמטיקה, עמ׳ 885/7, ור׳ להלן). ניסויים ראשונים לקביעת שורת ס״, שערכן נקבע לפי מקומן, כבר נעשו בבבל (ר׳ לעיל) וברומא, אולם בני המיה (ע״ע) ביוקטן היו הראשונים שביססו את כתב-הס״ שלהם על שיטה זו: נקודה ציינה יחידה, וקו אופקי — את הספרה 5. הבסיסים היו 20 ו 360 (ר׳ שם, עמ׳ 133/4), וכך

 $= 19 \times 360 + 13 \times 20 + 13 \times 1 = 7{,}113$

לסינים שלוש מערכות של ס״ — הלאומית העתיקה, הלאומית החדשה והמסחרית — וכולן נכתבות במאונך. מאלה רק השניה נכתבת בשיטת הפוזיציה בשיטה העשרונית. לדוגמה —

 =1974

בסנסקרט ובערבית 10 סימנים מיוחדים לס״, השונים מסימניה האחרים של השפה. מערכות ס״ שבהן 10 סימנים (למספרים מ 0 עד 9) מכונות „מערכות-ס״ מתמטיות בשל השימוש הנרחב שלהן במתמטיקה. מערכת-הס״ המקובלת עלינו היום מקורה, ככל הנראה, בהודו. לצורתן הסופית של הס״ תרמו אף הפרסים, הערבים והמצרים, ומכאן שמה המקובל של המערכת — ההודית-ערבית. מרבית הס״ כבר נמצאות בכתובות הודיות מן המאות ה 3 וה 2 לפסה״נ, אולם בלא האפס, שבלעדיו אין שיטת-הפוזיציה אפשרית (ע״ע אפס). עדות כתובה ראשונה הכוללת את האפס היא מן המאה ה 9 לסה״נ. עדויות ערביות ראשונות לשימוש בס״ ההודיות-ערביות הן מן המאה ה 7, ואילו באירופה ידוע על שימוש בשיטה זו החל במאה ה 10 (בספרד; ר׳ טבלה).

ציון מספרים בעזרת סימני-אצבעות מקורו במניה פשוטה, והוא משמש עוד היום, בבורסות-כספים ובשווקים (ר׳ ציור).

F. Cajori, *A History of Mathematical Notations*, 1928; O. Ore, *Number Theory and its History*, 1948.

א. חנ.

בפולקלור ובדת. מאז הגיע האדם לרמת-תרבות שאפשרה לו להשתמש במספרים (ובס״ לאחר מכן), ייחס להם משמעות סמלית רבה בחייו, וגם הקשרים מאגיים-דתיים עם סדרי העולם הגשמי והעל-גשמי. האמונה במשמעותם הנסתרת ובכוחותיהם של ס״ ומספרים נפוצה ברוב התקופות, ברוב חלקי תבל וברוב העמים והדתות, והשפיעה גם על תורות פילוסופיות. דוגמה לכך יכולה לשמש תורת פיתגורס (ע״ע). השלכות אמונה זו ניכרות עד היום בחיי האדם, תהא רמת תרבותו אשר תהא. במיוחד יוחסה משמעות למספרים הנמוכים, אך גם למספרים הגבוהים נודעה חשיבות אזוטרית. מספרים בלתי-זוגיים נחשבו בד״כ „חיוביים״ ואילו הזוגיים נחשבו, אם-כי לא תמיד, „שליליים״.

ל 1 נודעה מקדמת-דנא משמעות חיובית כסמל הגבריות (גם בשל דימויה הפאלי), כסמל היקום, הכוליות והשלמות, ומאוחר יותר — כסמל האלוהות הבלתי-ניתנת לחלוקה. ה 2 נחשבה בד״כ שלילית וסימלה את האשה, המתחלקת לשתים בלידתה. אך בכמה חלקי תבל (דרום-אמריקה, דרום-אפריקה, וכן אוסטרליה, יפן ופינלנד) נחשבו ה 2, וכפולותיה 4, 6, 8, 16, ל„טובות״. אחד המספרים החשובים ביותר בחיי האנושות הוא 3, שביטוי החזותי הוא המשולש. הוא ביטא את רצף הקיום האנושי (אב, אם, ולד), ו„טריאדות״ (שילושים) מקודשות של דמויות מיתולוגיות נודעו מאזורים מרוחקים זה מזה, כמו בבל (איא, אנלל, אנו; סין, שמש, אשתר), הודו (ברהמה, שיווה, וישנו), מצרים (אוסיריס, איסיס, הורוס) צפון-הים-התיכון (3 הכאריטות/גראציות וכיו״ב) וצפון-אירופה (נורנות) וכן השילוש הקדוש (Trinity) המשמש עקרון האמונה הנוצרית. ה 3 חשובה בפילוסופיה (תזה, אנטי תזה, סינתזה), ובקוסמולוגיה (עולם עליון, גשמי, תחתון) והיא שלובה באגדות ובסיפורים על 3 גיבורים (3 אחים, שלושת האבות, ועוד), באמרות ובנהגי יום-יום (ע״ע מגן דוד). ל 4 נודעו הקשרים קוסמיים (עונות, רוחות, כנפות-הארץ). חשיבות רבה נודעה ל 5, כאחד המרכיבים של השיטה העשרונית שיסודה מספר האצבעות של האדם), וגם — כמסמלת את היד המורמת כמגן מפני מזיקים. ביטויה החזותי של ה 5 הוא המחומש, הידוע מאז כבעל תכונות מאגיות ומשמש עד היום כסמל נפוץ (בעולם הקומוניסטי כולו, בדגליהם של אה״ב, בין הבונים החפשים); מספר התפילות היומיומיות של המוסלמים הוא 5. חשיבות ה 6 — בהיותה מחצית הבסיס של השיטה התריסרית. ה 7, כמוה כ 3, היא בעלת רקע עתיק מאוד, שכן איצטגניני המזרח הקרוב הקדום ביססו את חישוביהם על אורך השבוע ועל תנועות „7 כוכבי הלכת״ (ובתוכם שמש וירח). מכאן 7 רקיעים, מדורי גהינום, פלאי-עולם, שבועות, בנים וכיו״ב; וכן שנת השמיטה וקני המנורה. ל 9 משמעות מיסטית כ 3 × 3 וכמספר חדשי-ההריון; על השבעות ולחשים חזרו 9 פעמים; 9 היה מספר המוזות ביוון. ל 10, בסיס השיטה העשרונית, היתה חשיבות כבר בימי-קדם (10 גיבורים, שופטים, ערים וכו׳), והשימוש בה עדיין הולך וגדל בחיי יום-יום של העולם המודרני. ה 10 מצאה את ביטויה בדברות, במעשרות ובקישוטי המקדש. ה 12, בסיס שיטת-החישוב התריסרית הקדומה גם היא מהמספרים החשובים ביותר והיא מופיעה בצירופים מגוונים (מ 12

האלים של היוונים והרומאים, הטיטאנים, החוקים, המזלות, החדשים, והשליחים עד ל12 המצביאים של נפוליון, חלוקת מעות ל12 פרוטות. 12 השבטים נתנו למספר שימוש פולחני נרחב. ה13, כמוה כ11, ׳נחשבת מאז ל„שלילית״, (אין לחלקן למספרים שלמים), וב„סעודה האחרונה״ של ישו היו נוכחים 13 איש, וביניהם יהודה איש־קריות. מאידך־גיסא ביהדות: י״ג עיקרים, שנות בר־מצווה. משמעויות שונות נודעו במשך הדורות גם למספרים גבוהים יחסית, כגון 40 (שנות דור ודור המדבר, ימי המבול, משה, ע״ע הר־סיני, רעיו של מוחמד), 70, 77, 99, 108 הקדוש לבודהיסטים, 666 (סמל דמות האנטי־כריסטוס בנצרות) וכו׳.

היהודים לא השתמשו בס״ (עד המאה ה12 — בספרד), אלא באותיות האלפבית ובצירופיהן, לציון מספרים. במקרא צוינו המספרים במלים. בתקופת בית שני נפוץ — בעקבות הדוגמה היוונית — השימוש באותיות בעלות ערך מספרי.

F. C. Anders, *Die Zahl in Mystik und Glauben*, 1935.

מ. ו.

סֵפֶר הַיָּשָׁר

סֵפֶר הַיָּשָׁר, חיבור אנונימי, כנראה מהמאה ה13, מספרי המוסר הפופולריים ביה״ב (נדפס לראשונה בוונציה ש״ו, ומאז פעמים רבות). יוחס בטעות לרבנו יעקב (ע״ע) תם, שכתב ספר הלכה בשם זה, וכמה כ״י מיחסים אותו לחכם בשם זרחיה היווני. אחרים שיערו שמחברו הוא ר׳ יונה גירונדי (ע״ע), אולם ההבדל בהשקפות אינו מאפשר הנחה זו. סיגנון הספר ולשונו תואמים לספרות הפילוסופית־מוסרית של המאה ה13, והמחבר משתמש במיוחד בתפיסות ובמונחים אריסטוטליים. עם זאת סוטה הספר מהזרם המרכזי המקובל של תורת־מידות זו בכמה רעיונות עיקריים, ובמידה כה גדולה, עד כי כמה מלומדים שיערו, שהמחבר היה מקובל שלא רצה לגלות את מלוא אמונתו המיסטית. כמה רעיונות דומים לאלה של תורת־המידות של חסידות־אשכנז (ע״ע) במאה ה13, ובמיוחד ל„ספר החיים״ שנכתב ע״י אחד מחסידי אשלנז. רוב הרעיונות הבלתי שגרתיים נמצאים בחלקו הראשון של החיבור, המתאר את בריאת העולם ומסביר מדוע נבראו הרשעים עם הצדיקים. יתר החיבור דן בצורה המקובלת בנושאים העיקריים של תורת־המידות היהודית: אהבת ה׳ ויראתו, תשובה, תפילה ומעשים טובים. בכמה מהדורות ישנם שינויים בסידור הפרקים ואף בתוכן, ועדיין לא נדפסה מהדורה ביקרתית.

י. מ. טולידאנו, דברים אהדים בחכמת ישראל (הצפה לחכמת ישראל, י״א), תרפ״ז; י. תשבי, משנת הזהר, ב׳, תרנ״ז—תרנ״ח, תשכ״א.
G. Scholem, *Ursprung und Anfänge der Kabbala*, 94—96, 1962.

סְפָרְוַיִם

סְפָרְוַיִם, ע״ע סְפַר.

סִפְרוּת, מַדַּע הַ־

סִפְרוּת, מַדַּע הַ־, מדע שמושאו הס׳ היפה. מה״ס יוצא מהנחות־היסוד הכלליות ומן המתודות של המדעים — בעיקר של מדעי החברה והרוח — ובונה הנחות ומתודות מיוחדות לעצמו. הוא קשור בעיקר למדעי האסתטיקה, הסמיוטיקה והבלשנות (ע׳ ערכיהם), אבל גם לסוציולוגיה, לפסיכולוגיה, לאנתרופולוגיה של התרבות, וכן לתורת־האינפורמציה ולמתמטיקה. חלק ניכר מן השאלות שנשאלו במשך מאות שנים ע״י ביקורת־הספרות (ע״ע בקרת), כגון אופי הס׳, ייחודה, מבנה, התפתחותה, מקומה בתרבות ובחברה, ורבים ממושגיה וממונחיה, נתקבלו במה״ס, אבל הועמדו בפרספקטיוות שונות וחדשות. מה״ס דורש,

טבלה 1

יחסי מדע־הספרות אל מדעים ומקצועות אחרים

„מקצועות־גג״: פילוסופיה של המדע, סמיוטיקה [+ מתמטיקה]		
↓ מדע־הספרות ↓		
מדעים שכנים רלוואנטיים	**מקצועות מיושמים „מדעיים למחצה״**	**מקצועות־תפעיים („לא מדעיים״)**
בלשנות (כולל סמנטיקה)	הוראת ספרות	ביקורת־ספרות
אסתטיקה	הוראת תרגום ספרותי	(מסה, רצנזיה, מונוגראפיה, וכו׳)
תולדות התרבות והרוח	עריכה ספרותית	כתיבה יוצרת
סוציולוגיה, אנתרופולוגיה של התרבות	[כתיבה יוצרת ?]	
פסיכולוגיה		
היסטוריה		
מדע־התקשורת		

בניגוד לביקורת־הס׳, גישה תיאורית ולא נורמאטיווית, ניסוח של קביעות הניתנות לאימות, או להפרכה, ותאוריה עקיבה הנבנית על מושגים מפורשים וחסכניים. בעוד שמטרתו של מדע־הס׳ לפתח התבוננות מקיפה, רציונאלית ו„מדעית״, מבקשות ביקורת־הס׳ והפדגוגיה הספרותית להסביר, לשכנע, לחנך ולהשפיע על הנורמות של הכתיבה, הקבלה וההכרה של יצירות־ס׳.

מה״ס כולל מספר רב של ענפים ותחומים התלויים זה בזה.

הסוציולוגיה של הס׳ היא ביסודה ענף של הסוציולוגיה הכללית, ההולך ומתפתח באחרונה למדע־ביניים, הודות לשיתוף־הפעולה המתהדק עם מה״ס עצמו. הסוציולוגיה של הס׳ עוסקת בניתוח קהלי־קוראים (לפי מעמד, גיל, השכלה, מין), שיעורי הזיקקות לקריאה, דרכי הפצת הס׳, דרכי השתלטות של נורמות ספרותיות, התהודה הספרותית, הפונקציות החברתיות של הס׳ (בפוליטיקה ובכלכלה, כמפיצה של אידאולוגיות ו/או סטראוטיפים; ובכלל זה, היחס למשטר, הצנזורה), מקומה של הס׳ בתולדות התרבות והרוח, ועוד.

טבלה 2

יחסי מדע־הספרות אל מדעי־ביניים ומקצועות־עזר

מדעי־ביניים	התחומים המרכזיים של מדע־הספרות	מקצועות עזר
סוציולוגיה של הספרות		סכסטולוגיה ביבליוגרפיה ביוגרפיה
סוציו־ / פסיכולוגיה של הספרות / פסיכו־ →	פואטיקה תאורטית ותיאורית	

עם זאת מתפתח באחרונה ענף חדש יחסית, הסוציופואטיקה, המציג שאלות שהן בתחומו הבלעדי של מה״ס („מהי ההשלכה של פורמאט מסוים [כגון פורמאט שלושת הכרכים של רומן באנגליה בשליש הראשון של המאה ה19] על הקומפוזיציה של היצירה?״). ענף זה מנצל את האספקט הסוציולוגי כדי לבדוק את הרכב הס׳ עצמה.

הפסיכולוגיה של הס׳ היא ענף של הפסיכולוגיה הכללית ביסודה, וחלק מתחום הפסיכולוגיה של האמנויות. היא עוסקת ביציר־רתיות אצל הסופר, בדרכי קליטה של היצירה והפונקציות הפסיכולוגיות שלה (הנאה, סיפוק צרכים נפשיים מסוימים). תחום זה עודנו מוזנח למדי מבחינת מדע־הס׳.

גם כאן הולך ומתפתח ענף פנימי יותר למה״ס, הפסיכופואטיקה, העוסק בעיקר בקורלאציות בין תופעות ספרותיות ובין דרכי קליטתן ופיענוחן (ובהכרח מקיים זיקה לפסיכו־בלשנות). הפסיכו־פואטיקה מהווה, לדעת מספר חוקרים, תנאי הכרחי להתפתחות מדעית תקינה של הפואטיקה (ר׳ להלן) על תחומיה. זיקתן של הפסיכולוגיה של הס׳ ושל הפסיכו־פואטיקה היא לפסיכולוגיה הניסויית גרידא, והן בודקות מנגנונים בסיסיים של יצירה וקליטה, אך אין להן זיקה, עניין או יומרה כלשהם „להסביר״ את „העולם המעוצב״.

הטכסטולוגיה (ביקורת הטכסט) היא מקצוע עתיק שמטרתו לקבוע, בוודאות מירבית, את נוסחו המדויק והמהימן של טכסט מסוים; לשם כך פותחו מתודות ענפות ומגוונות, כגון השוואת כ״י ודפוסים או שחזור ע״פ עקרונות שונים (וע״ע פלאוגרפיה), כמו־כן טכניקות שונות של ההדרה (צורות הבאת־הטכסט ורישום המידע הטכסטולוגי). אם טכסט מסוים נכתב ותוקן בידי הסופר פעמים אחדות, קובעת הטכסטולוגיה נוסח־אב, ורושמת באפאראט מיוחד את השינויים, החילופים והתוספות, לרבות השגיאות (של העתקה או של דפוס). הטכסטולוגיה היא תנאי ראשוני לכל נסיון בעל יומרות־של־חומרה לניתוח טכסט. השינויים המתגלים מלמדים על תהליך היצירה, על התפתחותו של סופר, ואף של דור.

הביבליוגרפיה (ע״ע) של ס׳, איסוף מידע ביבליוגרפי,

א) על חיבורים ספרותיים; ב) על חיבורים עיוניים על ס׳ (ביקורת ומחקר). הביבליוגרפיה התקינה ביותר היא זו הממוינת (לפי נושאים; ובעקרונות מצטלבים), המוערת (בתוספת תמצית קצרה של תוכן כל פריט וכל מידע הקשור בו), והממופתחת.

הביוגרפיה (ע״ע) של ס׳, חקר חייהם של סופרים ושל אנשים הקשורים בפעילות הספרותית. מקצוע זה היה מקובל ביותר בביקורת־הס׳ המסרתית; על־אף צמצום חשיבותו במה״ס, הוא מוסיף להיות בו גורם חשוב למדי: א) מה״ס מבקש לאסוף מידע על האנשים היוצרים את הס׳ — מידע שהוא הכרחי לסוציולוגיה של הס׳, לפסיכולוגיה של הס׳, לתולדות הס׳ (ר׳ להלן), ואף לטכסטולוגיה; ב) אין מה״ס מסלק את הזיקה בין היוצר ובין היצירה אלא תובע בדיקה חמורה של זיקה זו. בניתוח של טכסטים ספרותיים עשוי מידע ביוגרפי לשמש עדות, או עדות־עזר.

טבלה 3

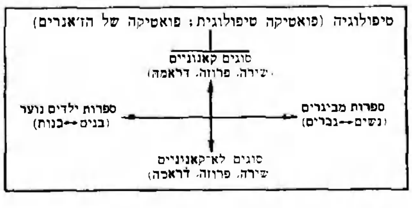
תחומיו המרכזיים של מדע הספרות

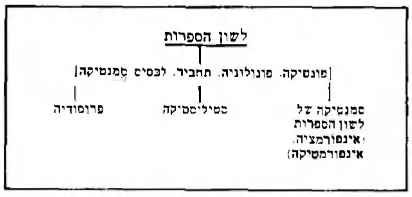
התחום המרכזי של מה״ס הוא הפואטיקה, המקצוע המתאר והמסביר באופן שיטתי תופעות ספרותיות. הפואטיקה התאורטית היא התאוריה של הס׳, המנסחת את החוקיות („חוקים") שעל־פיה נוהגת יצירת־ס׳ בהקשיה השונים. הפואטיקה התאורטית יוצאת, בדומה לכל תאוריה מדעית, מתוך השערות מסוימות, מנסחת קביעות באופן שיטתי ועקיב, ושואפת להסברים („חוקים") פשוטים וחסכניים. אולם המדע דורש גם בדיקה של מושא ההתבוננות, כדי לנסות לאמת, להפריך, לשנות ו/או לתקן את קביעותיו. פעילות מחקרית־בדיקתית זו מכונה פואטיקה תיאורית והיא, בדומה לכל פעילות מחקרית במדעים, בודקת תופעות ספרותיות בהתאם להיפותזות של הפואטיקה התאורטית, ובוחנת אם ההיפותזות אמנם מספקות או שמא טעונות הן תיקון (על שיטות־מחקר — ר׳ להלן). רוב מדעני־הס׳ דורשים קשר הדוק בין שני ענפים אלה של הפואטיקה.

הענף המרכזי של הפואטיקה הוא הפואטיקה הכללית, המציגה שאלות „כלליות" על הס׳ והשואפת לנסח את החוקים הבסיסיים של הס׳ בלא הבחנות מפורטות וממוינות; אך בעיקר מבקשת היא לנסח את יסודות החוקיות של היצירה הספרותית בשני צירי־חיתוך משלימים זה את זה: בציר המערכת הספרותית (הפרדיגמטיקה) ובציר הטכסט (הסינטגמטיקה, הרצף). התפיסה היסודית של דיכוטומיה זו היא שכל טכסט ספרותי מחייב, למען יצירתו או קליטתו, אינוונטאר של איברים פוטנציאליים היכולים להשתלב בטכסט, ואשר ערכיהם (תפקידיהם, משמעויותיהם) מוגדרים וידועים לכל כותב/קורא ס׳ (כמו לכל דובר/קולט לשון). במלים אחרות: אם אין הכותב/הקורא מכיר את „הצופן הספרותי" המספק לו ידיעות מראש באופן דומה לזה שמספקת לו ידיעת הצופן הלשוני, אין הוא יכול לפענח (לקלוט, להבין) שום טכסט. תופעות המוכרות כ„מוטיווים ספרותיים", „מוסכמות", „מטבעות־לשון" בס׳, „סטראוטיפים" של אידאות ושל בני־אדם, שייכות למערכת, ל„צופן", ומזוהות ע״י כל סופר/קורא. עם זאת, אין ידיעת המערכת מספקת לשם ייצורו־פיענוחו של טכסט במלואו: על הכותב/הקורא לדעת חוקים נוספים, כגון: הפונקציה של סדר האיברים בטכסט, ועוד.

טבלה 4

טבלה 5

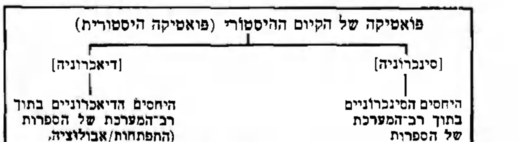
הפואטיקה הטיפולוגית יוצאת מן ההנחה שלטכסטים ספרותיים ואריאציות מגוונות, וע״כ יש לתארם ולהסבירם במושגים של טפוסים או סוגים. היא מבקשת לתאר ולהסביר כל טיפוס ספרותי בפני עצמו, ובזיקה לטיפוסים אחרים. עקרונות הטיפולוגיה שונים ומצטלבים. הטריכוטומיה המסרתית (שירה — פרוזה — דרמה) מצטלבת עם הדיכוטומיה של הס׳ (קנוני — לא־קנוני; ר׳ להלן, תולדות מה״ס), וכן עם החלוקה לפי סוגי הקהל. הטריכוטומיה המסרתית מקובלת למדי; הדיכוטומיה רווחת פחות ממנה: היא מייצגת את הניגוד בין מה שנהוג לקרוא „ס׳ יפה" ובין מה שנהוג לקרוא „ס׳ זולה", או „מסחרית", „פופולרית", „בידורית".

הסמנטיקה (ע״ע) של לשון הס׳, ענף העוסק במבנה המשמעות ביצירה הספרותית. חוקרים רבים של מדע־הס׳ דנים בשאלות הסמנטיקה במושגים של אינפורמציה איכותית ו/או כמותית. המושג „אינפורמציה איכותית" פירושו „מכלול המשמעויות לסוגיהן". לפי ה„אינפורמציה הכמותית" — „כמות האינפורמציה היא היחס הכמותי בתוך מבע של אינפורמציה חדשה ובלתי צפויה מראש".

הסטיליסטיקה של לשון הס׳, שהיא מקצוע קדום ביותר, שרויה עדיין בערפול. נושאה, באופן כללי: הווריאציות בתחום הלשון ביצירה הספרותית ותפקידיהן. התופעות הטכסטואליות המתייחסות לכך נתפסות כסיגנון של הטכסט. לפי גישה זו נכללו אמנם בסטיליסטיקה גם חלקים ניכרים מן הסמנטיקה של לשון הס׳. בסיס יעיל ביותר לסטיליסטיקה ניתן לראות מנקודת־המבט של הרטוריקה (ע״ע) — דרכי ההשפעה והשכנוע, או האמצעים היוצרים עמדות אצל היוצר/הקולט של טכסטים, לשוניים ואחרים. הסטיליסטיקה עוסקת, לפיכך, בפונקציות הרטוריות של הווריאציות הלשוניות, בין שהן נובעות מסוג אינפורמציה מסוים או מארגון צורני (כגון התופעות הפרוסודיות, ר׳ להלן). הסטיליסטיקה הספרותית נשענת על הסטיליסטיקה הכללית, אך מפתחת סוגי שאלות המיוחדות ללשון הס׳.

הפרוסודיה (ע״ע) שהיא, על סעיפיה השונים, אחד הענפים המפותחים ביותר של מדע־הס׳, עוסקת בארגונים הצורניים השונים של לשון הס׳: משקל, מקצב, אינטונאציה, מצלול, השורה השירית, החרוז, הקשר בין „יחידת־השורה" בשירה ובין „יחידת־התחביר" — מבחינת חפיפה או חריגה של הגבולות ועוד.

טבלה 6

הפואטיקה ההיסטורית עוסקת במכלול הבעיות הכרוכות בעובדה שהס׳ היא מושא היסטורי, בדומה לכל המושאים של מדעי־האדם. ס׳ נתפסת כרב־מערכת (מערכת של הרבה מערכות), שבכל נקודה בזמן מתקיימות בה תופעות המוכרות ע״ס התכונות המבחינות אותן. כאשר החתך הוא סינכרוני, השאלות הן מסוג: מהם הטיפוסים הדומיננטיים; מהן הנורמות הספרותיות — והחוץ־ספרותיות — הדומיננטיות. כאשר החתך הוא דיאכרוני, מוצגות

אותן השאלות בתוספת מימד ה ה ש ת נ ו ת: מתי פוסקת דומיננטיות של נורמות מסוימות ועולות במקומן נורמות חדשות; מהם החוקים הכלליים של ההתפתחות הספרותית וההתניות המיוחדות בכל ס'.

לצורך הבהרת היחסים בין מערכות שונות — נוסף על תיאוריהם ברב־מערכת ספרותית אחת — קמה הפוֶאטיקה ההיסטורית ההשוואתית, המכונה בד"כ ס' ה ש ו ו א ת י ת. ס" לאומיות, וכן העובדות החוץ־ספרותיות המתנות אותן, אינן חיות בבידוד ומן הראוי לבדוק, כיצד התרחשו מגעים בין ס" שונות; איזו השפעה היתה להם על העובדות הפנים־ספרותיות והסוציו־ספרותיות הנזכרות; מה היו דרכי הקליטה של נורמות „מיובאות" ואיך ווסתו ע"י המצב של רב־המערכת הקולטת. הס' ההשוואתית פותחה במערב, אך התפתחותה היתה איטית משום שלא היתה משולבת בתוך הפרספקטיווה של מדע־הס'.

„רב־מערכת נקיה", ז"א ס' לאומית חד־טריטוריאלית וחד־לשונית, איננה מצב הכרחי של כל ס' בכל התקופות. לעתים נוצרת „רב־מערכת" ספרותית „אחת", שהיא בכל זאת רב־טריטוריאלית ודו־(רב־) לשונית או רב־טריטוריאלית וחד־לשונית.

אחד האספקטים של הפוֶאטיקה ההיסטורית הוא ה ה י ס ט ו ר י ה ש ל ה ס', אשר בכתיבתה הכרח להתייחס אל כ ל המושאים הנתונים. בלא פוֶאטיקה היסטורית תקינה תישאר ההיסטוריה של הס' עיסוק הרושם מידע כרונולוגי ביו־ביבליוגרפי על סופרים „מוכרים" ועל רקע היסטורי של פעילותם בתוספת ניתוחים של כמה מיצירותיהם.

ולבסוף, תחום מרכזי של מדע־הס' הוא ה א י נ ט ר פ ר ט א צ י ה: פירוש והסבר שיטתיים ומבוקרים של ה י צ י ר ה ה א ח ת כשלם, כתופעה חד־פעמית, כביכול. האינטרפרטאציה היא יסוד לכל הבנה ספרותית המבקשת להתבסס על „העובדות הספרותיות", ותנאי הכרחי לפיתוחה של הפוֶאטיקה לענפיה.

ש י ט ו ת ־ ה מ ח ק ר במה"ס מוכתבות ע"י מושאי־המחקר; ה־פוֶאטיקה התאורטית משמשת בכל תחום הן כלי המייצר הנחות־עבודה והן כלי־מבקר, השופט ומפרש את הממצאים. באופן כללי ניצב מה"ס בפני אותן הבעיות שבפניהן ניצבים רוב מדעי־האדם ביחס לשיטות, כאשר הבידוד של המושאים אינו מאפשר אלא בתחומים מצומצמים בלבד טיפול מתמטי של ממש, מאותו סוג שהיה אבן־הפינה לקידומם של מדעי־הטבע. היום אפשר לראות את המחקר המעשי במה"ס כפעילות מגוונת המוכתבת ע"י הצרכים השונים. להבהרת המושא הנחקר תנוצל כל טכניקה אפשרית: החל בשיטות של ספקולאציה שבהן הניתוח נעשה ע"י הצעות השראתיות של הסברים, הצגתם לביקורת והכרעה ביניהם ע"י עימות, כלומר שיקלול ההסברים זה לעומת זה, לפי הלוגיקה של המדע; וכלה בשיטות אֶמפיריות בנוסח הבדיקות הסטאטיסטיות־מתמטיות (בפרוסודיה, בסטיליסטיקה), ניסויים בהשתתפות נבחנים, או הצגת ממצאים זה לעומת זה המתקשרים לעובדות שונות, בטכניקה של השוואה (כגון השוואת קורפוס פרוסודי אחד לחברו [בדרך סטאטיסטית]). כל תחום־עזר ושיטותיו המדוקדקות (בטכסטולוגיה: השוואת טכסטים, שחזור מקומות לקויים או חסרים, טכניקות של רישום אפאראט); כמו־כן יש שיטות למחקר בתחומי־הביניים, כגון סוציולוגיה או פסיכולוגיה של הס' שבהם מתחייב שימוש בדרכי־הבדיקה הרווחות במדעים אלה (ניסויים, שאלונים, דרכי איסוף נתונים ועיבודם).

שיטות־מחקר שהן אֶמפיריות גרידא, שאינן מודרכות מ ר א ש ואינן מבוקרות בדיעבד ע"י תאוריה, שאינן מתחשבות בטכסונומיה (חלוקה שיטתית לתחומי־מחקר ושקילת הקשרים ביניהם) של מושאי־המדע, אינן כשרות מנקודת־השקפתו של מה"ס. כשרות הן כל השיטות המודרכות והמבוקרות ע"י השיקולים של המקצוע; ושיקולי המקצוע של מה"ס נובעים ממבנהו.

ת ו ל ד ו ת מ ה " ס. מה"ס הוא פרי תהליך ממושך של מאות שנות חשיבה בתחומי הפילוסופיה, האֶסתטיקה, ההיסטוריה והפילולוגיה. ואפשר, אולי, אף לומר, שמה"ס, כפי שתואר כאן, הוא צאצא ישיר של ביקורת־הס'.

התחלותיו של מה"ס היו ברוסיה, עם האסכולה המכונה „הפורמאליזם הרוסי", שפעלה בשנים 1915—1930 ודוכאה בידי השלטון הסטאליני. אסכולה זו היתה הראשונה שביססה דרישה ברורה למ"ס אוטונומי — לעומת ערב־רב של דיסציפלינות. היא קבעה את מסגרת שאלותיו, הציגה את הטכסונומיה המגוונת ביותר הידועה עד כה, וניסתה ליצור יחסי־גומלין בין פואטיקה של טכסט אחד ובין פואטיקה היסטורית בחתכיה השונים, הספרותיים והחוץ־ספרותיים. היא פיתחה את הטיפול בלשון הס', בעיקר בתחום הפרוסודיה, הרחיבה את הקף המושא של מה"ס גם על־פני הס' הלא־קאנונית, והבחינה למעשה גם בין מ"ס עיוני ובין מ"ס „מיושם". נוסף על כך הקימה אסכולה זו מוסדות לקידום המחקר, שהחשוב בהם היה המכון לחקר אמנות המלה בלנינגרד (פעל ברוח האסכולה בשנים 1920—1930 בערך), וכן סדרות פרסומים. עם דיכויו של „הפורמאליזם" ברוסיה, צמחה אסכולה של מה"ס בפראג, בצמידות הדוקה ל„חוג הבלשני של פראג", שעמו נמנו גם כמה מפליטי האסכולה ברוסיה (רומן יעקובסון, ע"ע). אסכולה זו, הידועה בשם „הסטרוקטוראליזם הצ'כי", פיתחה, עידנה וביססה חלק ניכר מן התזות של הפורמאליזם, הרחיבה את היריעה הסמיוטית בעבודות שהציגו את הקשר בין פעילות ספרותית מילולית לפעילויות אמנותיות לא־מילוליות (ריקוד, מוסיקה), ביקשה לפתח את תחומי הפוֶאטיקה ההיסטורית והגיעה להשגים רבים בפרוסודיה ובסטיליסטיקה. לפעילות האסכולה הושם קץ במלה"ע II. באותן שנים היתה גם בפולניה קבוצה לא מבוטלת של חוקרים, שקיימו קשר הדוק עם חבריהם בחו"ל, תוך קבלת השפעות מן הפילוסופיה של הוסרל (ע"ע).

לעומת התפתחות זו באירופה המזרחית, היתה התפתחותו של מה"ס במערב איטית. רוב קבוצות־החוקרים במערב ראו עצמן כממשיכות של ביקורת־הס'. עם זאת הושגו השגים ניכרים בגרמניה, באנגליה ובאה"ב. בגרמניה התבלטו החוקרים אוסקר ולצל (ע"ע), לאו שפיצר (1887—1960), קארל פוסלר (Vossler; 1872—1949), אֶריך אוארבך (1892—1957). האסכולה האנגלו־אמריקנית New Criticism („ביקורת חדשה"), שקמה בראשית המאה ה 20, לא ראתה עצמה כעוסקת במובהק ב„מה"ס", אלא בביקורת שיטתית ותכליתית יותר ממה שהיה מצוי לפניה.

בימי מלה"ע II ואחריה הצליחו להגיע למערב פליטים מן המזרח, שהביאו עמם מעמדות מה"ס בארצות מוצאם. בראשית שנות ה 50 צמחה באה"ב „אסכולת שיקאגו" שביקשה לתקן את עיקר העיוותים של „הביקורת החדשה"; בצרפת ובאיטליה התחילה נטיה למיזוג מסורות ביקרתיות מוכרות עם השפעות של מה"ס הסטרוקטורו־פורמאליסטי והענפים החדשים במדעי־האדם (בלשנות גנראטיווית, אנתרופולוגיה סטרוקטוראלית, נאו־מרכסיזם). נטיה זו התעצמה ביותר מאז שנות ה 60, בגרמניה, איטליה, צרפת וארצות־סקנדינוויה, בשל העיסוק המתחדש במה"ס, בעיקר בבריה"מ: חודש הרבה מן הזיקה לסטרוקטורו־פורמאליזם, בתוספת נסיונות חדשים — בכיוון הסמיוטיקה, האנתרופולוגיקה של התרבות, המתמטיקה ותורת האינפורמציה.

מה"ס התבסס היום במידות שונות ברוב העולם המערבי. ריכוזי החוקרים בתחום זה לענפיו הם כיום במזרח־אירופה, בגרמניה, בצרפת, בסקנדינוויה, באיטליה ובישראל.

וע"ע אודה; אירוניה; אלגוריה; אלגיה; אנקדוטה; אפוס; אפיזודה; בורלסקה; גרוטסקה; דיאלוג; דרמה; טרגדיה; מכתם; מניריזם; סונט; ספור קצר ונובלה; פולקלור; פיוט; פרוזה (כולל, בין השאר, גם דיון על מסות, ספרי־מסעות, מכתבים כצורה ספרותית); קומדיה; רומן; שירה, וכן ר' הפרקים על הס' שבערכים הדנים על מדינות ועמים.

לזיוף ספרותי — ע"ע זיוף, עמ' 752.

ב. הרושובסקי, על תחומי מה"ס (הספרות, א'), תשכ"ח/ט; א. אבן־זהר, ראשי פרקים לתיאוריה של הטקסט הספרותי (שם, ג'), תשל"א/ב; Ю. Тынянов, Проблема стихотворного языка, 1924, Б. Томашевский, Теория литературы, 1925; O. Walzel, *Gehalt und Gestalt*, 1927; P. v. Tieghem, *Tendances nouvelles en histoire litteraire*, 1930; R. Wellek – A. Warren, *Theory of Literature*, 1949; (עברי': תורת הספרות, תשכ"ז); E. Staiger, *Grundbegriffe der Poetik*, 1951²; R. S. Crane, *The Languages of Criticism and the Structure of Poetry*, 1953; M. C. Beardsley, *Aesthetics: Problems in the Philosophy of Criticism*, 1958; W. Kayser, *Das sprachliche Kunstwerk*, 1959⁴; R. Escarpit, *Sociologie de la Litterature*, 1960²; В. Виноградов, Стилистика, Теория поэтической речи. Поэтика, 1963; R. Wellek, *Concepts of Criticism*, 1963; G. von Wilpert, *Sachwörterbuch der Literatur*, 1964⁴; V. Zirmunskij, *Introduction to Metrics*, 1965; H. Kreuzer (ed.), *Mathematik und Dichtung*, 1965; V. Elrich, *Russian Formalism*, 1965²; M. Riffaterre, *Essais de stylistique structurale*, 1971; J. Ihwe, *Linguistik in der Literaturwissenschaft*, 1972; J. Lotman, *Vorlesungen zu einer strukturalen Poetik*, 1972; id., *Die Struktur des künstlerischen Textes* 1972; O. Ducrot – T. Todorov, *Dictionnaire encyclopedique des sciences du langage*, 1972.

א. א־ז.

ספרות ועתונות לילדים.

ספרות ועתונות לילדים. המושג ספרות־ילדים (ס"י) מקיף את כל היצירות הספרותיות המתאימות, בנושאיהן, בתכנן ובסיגנונן, לילד (עד גיל 14). מרביתן, בעיקר אותן שנתחברו בעת החדשה, כוונו מראש לקורא הצעיר, אך יצירות רבות, שלא כוונו לגיל מסוים, „אומצו" ע"י הילדים או עובדו למענם: סיפורי תנ"ך, משלים ואגדות, רומנים וסיפורי־הרפתקות („רובינסון קרוזו" לדפו, „מסעות גוליבר" לסוויפט, „אהבת־ציון" למאפו).

נושאי סה"י ורמתה. היצירות המכוונות לבני הגיל הרך הן, בדרך־כלל, סיפורים קצרים ופשוטים על נושאים קרובים, וכן חרוזי־ילדות בעלי צליל ריתמי־מוסיקלי. לבני 5 ומעלה מיתוספות אגדות ומעשיות דמיוניות, ואח"כ גם סיפורים על ארצות וזמנים רחוקים. בגיל ה„רובינסונאדה" (8—12) להוטים רוב הבנים אחר סיפורי־הרפתקות; בנות מעדיפות בגיל זה לרוב סיפורים בעלי סממן רגשי („סיפורי־משפחה"). בגיל 12—14 מתחילה ההתעניינות גם בספרי מידע ועיון.

סה"י כוללת כמעט את כל הענפים הספרותיים: יצירות־פולקלור, מיתוסים, סיפורים לסוגיהם השונים, שירים, מחזות, ביוגרפיות, ספרי־מדע ואנציקלופדיות, מקראות ועוד. הקריטריון העיקרי הוא היסוד העלילתי, כשהוא מוטעם יותר מאשר היסוד התיאורי, או ההגותי. הפדגוגים הועידו לסה"י כמה תפקידים, והראשון בהם — הקניית חוויה רגשית, שיש בה כדי סיפוק יצר הסקרנות. על ס"י טובה להעניק לקורא הצעיר גם ערכים אנושיים, חינוכיים ולימודיים, להעשיר את אוצרו הלשוני; לפתח את טעמו ואת דמיונו; להציג לפניו גיבורים שיזדהה עמם, או ישאף להידמות אליהם; להעניק לו מנסיון־החיים של המבוגר.

בארצות רבות ניטש ויכוח בין אנשי חינוך וספרות, אם סה"י חייבת להיות מחנכת בעיקרה או בעלת ערכים ספרותיים טהורים. במשך מאות שנים היתה מגמתה של סה"י חינוכית בעיקרה; היצירות שכוונו, או הותאמו, לילדים, נלמדו במרבית הארצות בבתי־הספר, אם לצורך שינון ולימוד הלשון, ואם להקניית ערכים דתיים, מוסריים, לאומיים וכלל־אנושיים. גם בסוף המאה ה19 ובראשית המאה ה20, לאחר שחרגה מן התחום החינוכי וכבר נחשבה ענף ספרותי, הוסיפו מרבית הסופרים להציג לקוראים הצעירים עולם „ורוד", תוך הימנעות מכוונת מהעלאת שאלות־מין, בעיות־חברה וכיו"ב. רק ממלה"ע II, בקירוב, נסתמנה בסה"י מגמה מציאותית מובהקת, וניתן למצוא בה יצירות, המתארות, למשל, משפחה הרוסה („אורה הכפולה" לאריך קסטנר), נושאי־מין („תינוק בא לעולם"), סיפורים על נושאי השואה ועוד.

צביון לאומי מובהק שלט בסה"י במשך מאה שנים ויותר. אגדות־העם הבליטו את אופי האומה. עלילת־הסיפור התרחשה, לרוב, בארץ־מגוריו של הסופר: הסיפורים האנגליים של אידית נזביט (1858—1924), „הלב" הפאטריוטי של א. דה אמיצ'יס (ע"ע) האיטלקי, „מסע הפלאים של נילס הולגרסן" לסלמה לגרלף (ע"ע), ההרפתקאות הצרפתיות של א. דודה (ע"ע). רק אחרי מלה"ע II נסתמן צביון כללי יותר בסה"י: בסיפוריהם של אלנור פארג'ן (Farjeon; 1881—1965) האנגלית, מרסל אמה (ע"ע [כרך־מיל']) הצרפתי, עודד בורלא הישראלי. כן ניכרת לאחרונה בסה"י, בהשפעת ספרות המבוגרים, נטיה למודרניזציה, הן בנושאים והן באמצעי־הביטוי: בסיפורים רבים נופלות המחיצות בין המציאות והדמיון, ובשירה הולכת ונשברת המתכונת הקלאסית של מקצב וחרוז.

כל סוג בסה"י סיגנון מיוחד לו. האגדות מצטיינות בסיגנון תמציתי, שמשפטיו קצרים ולשונו דרמתית; עם זאת מאפיינת אותן החזרה האהובה על בני הגיל הרך. את סיפורי־המשפחה מאפיין הסיגנון הרגשני, המתקתק. סיפורי־ההרפתקות מצטיינים, מעצם טיבם, בסיגנון דינאמי רווי־מתח. סיגנון פיוטי צלול מאפיין יצירות כאגדות אנדרסן או „הנסיך הקטן" לסנט־אגזיפרי (ע"ע).

התמורות הטבעיות המהירות החלות בלשון משפיעות על סה"י במידה רבה יותר מאשר על הספרות למבוגרים. ילדים נרתעים לעתים קרובות מקריאת ספרים מלפני דור ויותר, שכן סיגנונם נראה בעיניהם מליצי, מוזר או ארכאי.

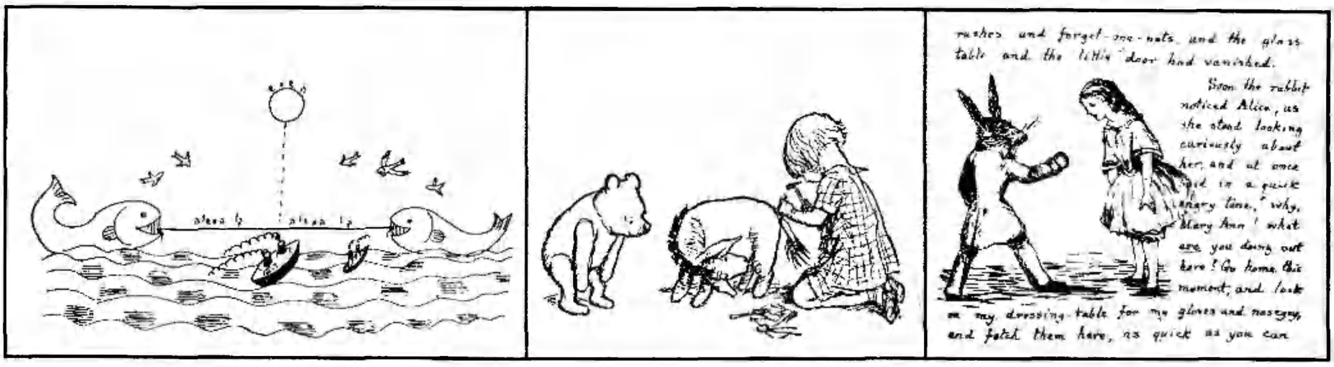
ל. גולדברג, ס"י (אנציקל' חינוכית, ב', 949—964, והביבל'), תשי"ט; מ. רגב, ס"י, תשכ"ח; מ. דשא, חינוך לקריאה טובה, תשכ"ט; מ. רות, ס' לגיל הרך, תשכ"ט; P. Hazard, *Les Livres, les enfants et les hommes*, 1932; A. T. Eaton, *Reading with Children*, 1940; L. H. Smith, *The Unreluctant Years*, 1953; R. Bamberger, *Jugendlektüre*, 1955; L. Santucci, *La letteratura infantile*. 1958; V. Haviland, *Children's Literature*, 1966.

ראשיתה של סה"י מעוגנת ביצירות הספרותיות הקדומות, שנתחברו ב„שנות־ילדותה" של האנושות והחופפות במידה רבה בנושאיהן, במבנן ובסיגנונן את הקריטריונים של יצירה לילד. אותם משלי־מוסר ומשלי־שועלים, סיפורי־אלים ואגדות אפיות, שעברו בתחילה בע"פ והועלו אח"כ על הכתב, שימשו ומשמשים מקור לא־אכזב לסופרי הילדים.

היצירה הקדומה ביותר, שכוונה במפורש לילד, והגיעה לידנו, היא הפאפירוס „חוקי פתח־חתפ" (2,600 לפסה"נ), ובו משלי־מוסר לבן הטוב. עם היצירות הקדומות האחרות הנחשבות היום — במקור או בעיבוד — כס"י, נמנים: עלילות־גלגמש (ע"ע); סיפורי „ראמאיאנה" ו„כלילה ודמנה" (ע"ע); סיפורי אלף לילה ולילה (ע"ע); המיתולוגיה היוונית; וכמובן — חלק מסיפורי התנ"ך.

ביה"ב היו מנזרי מסדר־הבנדיקטינים מרכזי־חינוך לסביבותיהם. הנזירים אספו, העתיקו והצילו מכליה מאות יצירות קלאסיות, מהן בעלות ערך רב לס"י. הבנדיקטינים היו מן הראשונים שהכירו בחשיבותם של ספרים לילדים, ואלה הועתקו בכתב קליגרפי ואוירו. — כן נתחברו ביה"ב יצירות עממיות רבות הנקראות, במקורן ובעיבודים מאוחרים, ע"י ילדים עד ימינו: „שירת רולן" הצרפתית; באובולף וסיפורי המלך ארתור האנגליים; אדה האיסלנדית; הקובץ הלאטיני „גסטה רומנורום"; „סיפורי קנטרברי" מאת צ'וסר (ע' ערכיהם).

לאחר המצאת הדפוס נפוצו באירופה — ואח"כ באמריקה — מאות חוברות של מעשיות־עם, שנודעו מאוחר יותר בכינוי „ספרי סדקית" (chapbooks). המדפיס האנגלי הראשון, וילים קכסטון (ע"ע), והבאים אחריו, הפיקו והפיצו שפע של מעשיות מקוריות, מעובדות ומתורגמות, כ„רינקה השועל" ו„ג'ק קוטל־הענק". ספרונים אלה נקראו גם ע"י ילדים. הספר המודפס הראשון שכוון במפורש לילדים, יצא־לאור באנגליה באמצע המאה ה16, ונקרא „ספר־קרן" (hornbook). היו אלה דפים מודפסים שהודבקו על לוח־עץ קטן

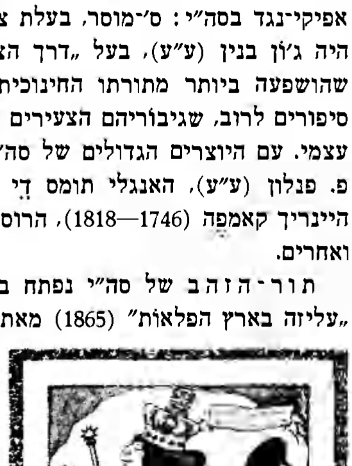
מימין לשמאל: כתב־יד מקורי מן הספר „עליזה בארץ הפלאות" מאת ל. קרול, מאויר בידי המחבר (המוזיאון הבריטי); ציור מתוך „פו הדוב" לא. א. מילן, מאויר בידי א. ה. שפרד; ציור מתוך „בארץ לובנגולו מלך זולו", מסופר ומצויר בידי נ. גוטמן („הוצאת מסדה")

וצופו חומר קרני; הם הכילו חומר קריאה ושינון למתחילים, ומז־כירים בצורתם ובתכנם את „לוחות אלף־בית" ואת ספרי „חינוך קטן" העבריים.

בעת החדשה התרכזה תחילה סה"י, בארצות רבות, בליקוט מעשיות־העם וכתיבתן בלשון נעימה. יוצר מסורת מעשיות־העם לילדים הוא האיטלקי ג'. בזילה (ע"ע), וספרו, „פנטאמרון — מעשיית־המעשיות או שעשוע הפעוטים" (1634/6), מכיל את הנוסח הכתוב הראשון של „החתול במגפים", „היפהפיה הנרדמת" ועוד. בעקבותיו הלכו הצרפתי שרל פֶּרו (1628—1703), בעל „סיפורי אמא אווזה" (1697); הגרמנים האחים גרים (ע"ע); הרוסי א. נ. אפנסייב (1826—1871); הנורווגים י. מו (ע"ע) ופטר כריסטן אַסבּירנסן (1812—1885), ואחרים. עבודת־כינוס זו, שהקיפה את רוב אֲרצות־התרבות, הוכיחה כי אגדת־העם, המשעשעת את ילדי העולם, מקורה אחד, והשוני הוא בעיקר בניסוח.

בתגובה על התפשטות ס'־האגדה, שעיקרה הנאה, נוצרו שני אפיקי־נגד בסה"י: ס'־מוסר, בעלת צביון דתי מובהק, שנושא־דברה היה ג'ון בנין (ע"ע), בעל „דרך הצליין" (1678); וס' דידאקטית, שהושפעה ביותר מתורתו החינוכית של רוסו (ע"ע), ובה נוצרו סיפורים לרוב, שגיבוריהם הצעירים לומדים את תורת־החיים מנסיון עצמי. עם היוצרים הגדולים של סה"י הדידאקטית נמנים: הצרפתי פ. פנלון (ע"ע), האנגלי תומס דֶי (1748—1789), הגרמני יואַכים היינריך קאמפֶּה (1746—1818), הרוסי ק. ד. אושינסקי (1824—1870) ואחרים.

תור־הזהב של סה"י נפתח באמצע המאה ה19, עם הופעת „עליזה בארץ הפלאות" (1865) מאת ל. קרול (ע"ע). ספר זה, הנחשב בעיני רבים ליצירה המעולה ביותר לילדים, בישׂר את הופעתה של ס"י אמנותית, נעדרת יומרות חינוכיות ומוסר־השׂכל, שנועדה להעניק חוויה לקורא. מאז קמו בכל ארץ סופרים בעלי שיעור־קומה, שיצירותיהם לילדים תורגמו ללשונות רבות והיו לנכס ספרותי כלל־עולמי: משורר־האגדה הדני ה. כ. אנדרסן (ע"ע); הצרפתי אֶקטור מאלו (Malot; 1830—1907), מחבר „באין משפחה"; השוויצית יוהאנה ספירי (Spyri; 1827—1901), מחברת „הידי"; האיטלקים קארלו קולודי (לורנציני; 1826—1890), מחבר „פינוקיו", ודה אמיצ'יס (ע"ע), מחבר „חלב"; השוודית סלמה לגרלף (ע"ע), מחברת „מסע הפלאים"; האמריקנים ל. מ. אֲלקוט (ע"ע) ומרק טוין (ע"ע); הגרמנים ו. האוף (ע"ע) וו. בוש (ע"ע); הפולני ה. סינקויץ' (ע"ע); הרוסים פ. פ. יֶרשוב (1815—1869) ול. טולסטוי — שחיבר 630 סיפורי־ילדים; האנגלים ר. ל. סטיונסון (ע"ע), ר. קיפלינג (ע"ע), אלן אלכסנדר מילן (Milne; 1882—1956), מחבר „פו הדב", ועוד רבים אחרים.

כרזה ליום ספר־הילד הבין־לאומי (2 באפריל, יום־הולדתו של ה. כ. אנדרסן) מצוירת בידי מוריס סנדק (1971)

לפופולריות רבה בקרב נערים בכל הארצות זכו תמיד ה„רובינ־סונאדות" וסיפורי־ההרפתקות של ג'. פ. קופר (ע"ע) ומין ריד (Mayne Reid; 1818—1883), של קרל מאי (ע"ע); של יוצר סיפורי המדע הדמיוני הצרפתי ז'יל ורן (ע"ע) ואחרים. בקרב הנערות נודעת פופולריות רבה ל„סיפורי־המשפחה" המתקתקים־סנטימנטליים של הרוזנת הצרפתית דה סגיר (Ségur; 1799—1874), הרוסיה ל. צ'ר־סקאיה (1876—1935), האנגלו־אמריקנית פ. א. ה. ברנט (ע"ע). טיבם ורמתם של ספרים אלה שנויים במחלוקת.

עם שכלול טכניקת־ההדפסה בשנים שלאחר מלה"ע II, הפכה סה"י ל„תעשיה המונית". המחיצות הלאומיות בסה"י התחילו מיטש־טשות, וב1953 נוסדה בציריך המועצה הבין־לאומית למען ספרי ילדים (International Board on Books for Young People — IBBY). ב1956 יסד ה IBBY את פרס־אנדרסן, המוענק אחת לשנתיים; עם מקבלי־הפרס נמנים אֱריך קסטנר (ע"ע), הנחשב גדול סופרי־הילדים בדורנו, ומוריס סנדק (סופר וצייר) מאה"ב.

א. אופק, עולם צעיר; אנציקל' לס"י, 1970; F. J. H. Darton, *Children's Books in England*, 1932; M. H. Arbuthnot, *Children and Books*, 1957; C. Bravo-Villasante, *Historia de la literatura infantil española*, 1963²; H. L. Köster, *Gesch. der deutschen Jugendlit.*, 1968; A. Pellowski, *The World of Children's Lit.*, 1968; B. Hürlimann, *Europäische Kinderbücher in drei Jahrhunderten*, 1968; C. Meigs et al., *A Critical Hist. of Children's Lit.*, 1969².

עתוני־ילדים — שבועונים, דו־שבועונים או ירחונים בעלי צביון ספרותי־עתונאי, שנועדו לילדים עד גיל 15. עתון־הילדים מביא במדוריו חומר ספרותי ועתונאי, מדעי ובידורי. רוב עתוני־הילדים בעולם הם בעלי מתכונת אחידה, פחות או יותר: יש בהם סיפורים ושירים, מדורים לחדשות ולחידושים, לספרים, מופעים ותחביבים, לחידות ושעשועים, ליצירות־ילדים וכיו"ב. עתוני־הילדים סייעו במידה ניכרת לגידולה של סה"י.

עתון־הילדים הראשון בעולם י"ל באנגליה ב1752 ע"י ג'ון ניוּברי (Newbery), המו"ל הראשון של ספרי־ילדים; The Lilliputian Magazine היה ירחון קטן־תבנית, שהכיל סיפורים ושירים, פרקי־היסטוריה ומשלי־מוסר, חידות והלצות, ושימש אב־טיפוס לעתוני־ילדים אחריו: בגרמניה — Der Kinderfreund („ידיד־הילדים"), שבועון, שנוסד ב1775 ע"י כריסטיאן פליכס וייסה; בצרפת —

L'Ami des enfants („ידיד-הילדים"), ירחון ספרותי, שנוסד ב 1782 ע"י ארנו ברקן (Berquin) (מהדורה מקבילה י"ל גם באנגליה); ברוסיה — Детское чтение для сердца и разума („קריאת-ילדים ללב ולשכל"), שבועון, שנוסד ב 1785 ע"י נ. א. נוביקוב (ע"ע) והפיץ את רעיונות ההשכלה; באה"ב — Children's Magazine („מאסף לילדים"), 1789.

רובם של אלפי כה"ע שי"ל בארצות אירופה ואמריקה (באנגליה הופיעו במאה ה 19 כ 400) לא זכו להצלחה גדולה. לאריכות-ימים זכה הירחון האנגלי The Child's Companion („חבר-הילד", 1824—1932), שמגמתו היתה דתית. לרמה גבוהה ביותר הגיע הירחון Aunt Judy's Magazine („מאספה של הדודה ג'ודי", 1866—1885), אף הוא אנגלי, שבו נדפסו מיצירות ה. כ. אנדרסן, ל. קרול וסופרים נודעים אחרים. — שבועון-הילדים האמריקני, The Youth's Companion („חבר-הנוער"; 1827—1929), הקפיד לפרסם ספרות מעולה של מיטב סופרי-הדור, והרחיק מבין דפיו כל תיאורי-אלימות ומעשים שליליים אחרים.

לרמה גבוהה ביותר הגיעו אותם עתוני-ילדים שנערכו בידי סופרים. הם שיתפו בעתוניהם מספרים ומשוררים וסייעו לשגשוגה של סה"י. הסופרת האמריקנית מ. מ. דוג' (Dodge; מחברת „מחליקים של כסף") ערכה בשלהי המאה ה 19 (מ 1873) את השבועון St. Nicholas, שבו נדפסו מיצירותיהם של ל. מ. אלקוט, ר. קיפלינג ועוד. המשורר הסרבי יובאן זמאי יובנוביץ' היה עורכו של עתון-הילדים Neven („פרחי מעגל"; 1880—1891; 1898—1902); הסופר השוודי הליברלי קארל אנטון וטרברי (Wetterbergh) ערך עתון-ילדים חשוב, Linnea (1860—1870), שהוציא למרחב את סה"י של ארצו; עתון-הילדים היפני „אקאי טורי" („הציפור האדומה", 1918—1936), בעריכתו של הסופר מ. סוזוקי, פתח תקופה חדשה בסה"י היפנית. עתון-ילדים מיוחד במינו נערך ע"י הסופר-המחנך היהודי-פולני י. קורצ'ק (ע"ע), Mały Przegląd („סקירה קטנה"; 1920—1929), שהיה כלי-ביטוי אינטימי לעולם הילד, מחשבותיו ותחושותיו. — עתוני-ילדים אחדים שימשו בימת-פרסום ראשונה ליצירות קלאסיות בסה"י.

לאחר מלה"ע II חלה ירידה תלולה בפופולריות ובתפוצה של עתוני-הילדים ברוב ארצות-העולם. את מקומם תפסו בארצות-המערב שבועוני „קומיקס", שעיקרם — סיפורים מצויירים על נושאי אלימות. מבין העתונים המעטים בעלי הרמה: Jack and Jill באנגליה, Highlights באה"ב; Billiken בארגנטינה, Мурзилка בבריה"מ, سندباد („סינדבאד") במצרים.

O. Hild, *Die Jugendzeitschrift*, 1905; R. Rollington, *A Brief History of Boys' Journals*, 1913; S. A. Egoff, *Children's Periodicals of the 19th Century*, 1951; P. Fouilhé, *Journaux d'enfants*, 1955.

סה"י היהודית — תחילתה ביצירות דידקטיות-מוסריות שהלמו את צרכי-השעה, והמשכה — תור-פריחה בעל השגים ספרותיים, אמנותיים ולשוניים ניכרים. שלא כרגיל, נכתבה סה"י היהודית בכמה לשונות: עברית, יידית, לאדינו ולשון כל מדינה ומדינה. למרביתה היה צביון לאומי מובהק: עיבודים מן המקרא וסיפורים היסטוריים או דתיים וכיו"ב. יצירות אלו נועדו לעורר גאווה לאומית בלב הילד, ובמקומות רבים היתה להן השפעה ניכרת.

ניצניה של ס"י עברית הופיעו כבר בסוף המאה ה 19, בטרם החייאת השפה. סופרים אלה כתבו בלשון שלא היתה שפת-אמם, וסיגנונם מלאכותי ומוזר בעיני הקורא כיום. בסיפורים אלה דיברו הילדים בלשון מקראית נמלצת, דבר שהקשה על הזדהות הילד הקורא. בעיה זו נמשכה זמן ניכר, ורק סופרי-הילדים ילידי-הארץ השכילו להיגמל בהדרגה מפגם זה, וגיבוריהם מדברים בשפת-ילדים פשוטה וטבעית המתובלת בעת הצורך גם ב„סלנג".

עם יסוד בתה"ס היהודיים המתוקנים (ע"ע השכלה, עמ' 543—549) הופיעו מקראות עבריות ראשונות לילדים: הראשונה, „אבטליון" (ברלין, 1790), חוברה ע"י א. וולפסזון-הלה (ע"ע); „בית-הספר — מסילת-הלימוד" (1802), לי"ל בן-זאב (ע"ע), הכילה את שירי-הילדים העבריים הראשונים. שני קבצים ראשונים של סיפורי-ילדים קצרים הם: „טל ילדות" (ברסלאו, תקצ"ה) לש"ז רשקוב, ו„מקוה ישראל" (ליוורנו, תרי"א) לי. קושטא. דוד זאמושץ מברסלאו פרסם כ 20 ספרי-ילדים, ביניהם מחזה: „החרוץ והעצל" (תקע"ז) ותרגום-עיבוד של „רובינסון קרוזו". כל אלה היו בבחינת נסיונות ראשונים.

אבי סה"י העברית החדשה הוא א. מאפו (ע"ע). ספרו „אהבת-ציון", „נכבש" ע"י הקוראים הצעירים ואף עובד למענם, ובמקראה שלו „אמון פדגוג" (1867) הובלע הסיפור הגדול הראשון לילד העברי, „בית חנן". בהשפעתו הופיעו עד סוף המאה ה 19 עשרות סיפורים היסטוריים לנוער — מתורגמים, מעובדים ואח"כ גם מקוריים; „עמק הארזים" לג. אגילר (ע"ע), סיפורי מ. להמן (ע"ע) ול. פיליפסון, „זכרונות לבית דוד" לרקנדורף-פרידברג ועוד. ספרות זו ינקה מן המקורות, ולא מן ההווה, והשפיעה על התעוררות הרגש הלאומי והחיבה לציון בקרב הנוער. ב 1887 הופיע בווארשה קובץ-האגדות המעולה של ז. יעבץ (ע"ע) „שיחות מני קדם" — ספר-הילדים העברי הראשון בעל רמה אמנותית. אז הוציא א. מ. פיורקא מגראיוו (1853—1933) סדרה ראשונה של ס"י בעברית („למקרא ולשעשועים") וערך את שבועון-הילדים העברי הראשון „גן-שעשועים".

תנופה לסה"י נתנו הוצאות-הספרים, והגדילה לעשות הוצאת „תושיה", שהוקמה ב 1896 ע"י א. ל. בן-אביגדור (ע"ע), ותוך שנים מועטות הו"ל כ 800 ספרים וחוברות בסדרות שונות, בהם ה„שיחות" לי. שטינברג (ע"ע), „כל אגדות ישראל" לי. ב. לבנר (ע"ע), הקבצים הראשונים של שירי-ילדים עבריים מאת א. לובושיצקי, ומיצירותיהם של ז. שניאור, י. פיכמן, ש. ל. גורדון, י. קצנלסון (ע' ערכיהם) ועוד. י. ח. טביוב (ע"ע) היה הראשון שנתן לילד העברי „סיפורי שעשועים המבדחים את הלב" (ר' להלן), וח. נ. ביאליק (ע"ע) חיבר שירי-קונדסות ראשונים בעברית; בהוצאתו, „מוריה" (1902), הו"ל ספרי-ילדים מעולים, וכן עשתה גם הוצאת „אמנות".

סה"י העברית הטבעית — ראשיתה בא"י. ב 1887 הוציאו א. בן-יהודה וד. ילין (ע' ערכיהם) את ספר-הילדים הראשון בארץ, „מקרא לילדי בני ישראל". הפורה בסופרי סה"י בארץ היה י. גור-גרזובסקי (ע"ע), שחיבר כ 90 ספרים, מקוריים ומתורגמים, והעניק לילד ממיטב הספרות הקלאסית. אחר מלה"ע I גדלה סה"י העברית בקצב שאין כמעט דוגמתו בעולם; קמו בא"י סופרים שראו בס"י את עיקר יעודם, וראשון להם היה לוין קיפניס. בשנות ה 30 קמה משמרת חדשה, שהראליזם מאפיין את דרכה: א. שמאלי הנציח את השומרים והחלוצים; צ. לבנה-ליברמן תיאר את הווי ילדי-הכפר; י. חורגין (ע"ע) כתב על גבורת ילדי העבר; נ. גוטמן (ע"ע [כרך-מילי]) — שהוא גם המאייר הראשון בא"י — חיבר סיפורים מעולים רוויים חכמת-חיים והומור אופטימי, וימימה טשרנוביץ-אבידר סיפרה על הווי היומיום של ילדים. בשירת-הילדים השתלטה נימה לירית, ממוזגת מציאות ודמיון. מצטיינים שירי מ. ילן-שטקליס, זאב (1900—1968), ל. גולדברג (ע"ע), פ. ברגשטין (1908—1950), ז. גלעד, א. פינקר-פלד-עמיר ואחרים. הומור שובב, מהול הברקות-לשון, מאפיין את שירי-הילדים של נ. אלתרמן וא. שלונסקי (ע' ערכיהם).

במדינת-ישראל צמח דור סופרים, שנופי ילדותם בעיר ובכפר בא"י; מהם הכותבים גם לילדים (ס. יזהר, מ. שמיר, נ. שחם, ב. תמוז ואחרים), ומהם לילדים בלבד. לאחר מלחמת-העצמאות רבתה ספרות הרפתקנית לנוער (כסדרת „חסמבה" לי. מוסנזון, שזכתה לחיקויים רבים וגרועים), מהם טובים, מאת מ. תלמי, ע. אריכא, ג. אקסלרד ואחרים. סיפורת „נוסטאלגית" לילדים, המתארת את הווי הדור הקודם, כתבו מ. בן-שאול, נ. יונתן, י. ביבר וי. לרמן. ב. אורן, ע. בצר

עתוני־ילדים עברים

	שם העתון	מקום ההופעה	שנות־ההופעה	העורכים	התדירות	הערות
1.	עולם קטן	ירושלים	1893	א. בן־יהודה, י. גור, ד. יודלביץ	ירחון	עת״י עברי ראשון, יצאו 7 גליונות
2.	גן־שעשועים	ליק (רוסיה)	1900—1899	א״מ פיורקו	שבועון	מגמה שמרנית
3.	עולם קטן	ורשה (וינה)	1905—1901	א״ל בן־אביגדור ושל״ג	שבועון	מצויר. הוצ׳ „תושיה״
4.	הנעורים	ורשה (קרקוב)	1905—1904	א״ל בן־אביגדור ושל״ג	ירחון	הוצ׳ „תושיה״
5.	החיים והטבע	וילנה	1906—1905	י״ב לבנר	שבועון	הוצ׳ „הזמן״
6.	היהודי הקטן		1906		ירחון	הוצ׳ „נערים דוברי עברית״
7.	לבני הנעורים	גראיוו (רוסיה)	1907	א״מ פיורקו	ירחון	ספרותי־מדעי
8.	העברי הקטן	ירושלים	1908	א. בן־יהודה	שבועון	יצאו 3 גליונות
9.	החבר	וילנה (ריגה)	1910—1908	י״ח טביוב	יומי (אח״כ שבועון)	נסיון יחיד לעת״י יומי (ר׳ תמ׳, עמ׳ 427)
10.	הפרחים	לוגאנסק (רוסיה)	1914—1908	י״ב לבנר	שבועון	
11.	השחר	ורשה	1911	מ. קרינסקי ומ. בן־אליעזר	שבועון	הצטיין בהידור
12.	בן־שחר	ורשה	1911	מ. קרינסקי ומ. בן־אליעזר	שבועון	הוספה ל„השחר״
13.	מולדת	יפו—ירושלים	1928—1911	ש. בן־ציון, ח. הררי, דב קמחי, י. פיכמן ועוד	ירחון	יצא בהפסקות
14.	שחרות	ניו יורק	1921—1915	צ. שארפשטיין	ירחון	עם „קרן־זוית לקטנים״
15.	שתילים	מוסקבה	1918—1917	מ. בן־אליעזר	דו־שבועון	עת״י עברי בבריה״מ
16.	הגן	ירושלים	1919	מ. מבש״ן	ירחון	יצאו 2 גליונות
17.	צפרירים	לודז׳	1920—1919	י. שוויגר וי״א הנדלזלץ	דו־שבועון	הוצ׳ „בית עם״
18.	כרמנו	לבוב	1920	מ. חרטינר		
19.	הארץ	ירושלים	1921	י. פיכמן וק״י סילמן	שבועון	יצאו 25 גליונות
20.	אלומות	ירושלים	1923—1922	אברהם סולודר	דו־שבועון	
21.	שבלים	ורשה	1922	א״ל יעקבוביץ וא. צייטלין	דו־שבועון	הוצ׳ „תרבות״
22.	הכוכב	ורשה ועוד	1929—1923	אהרן לובושיצקי	ירחון, אח״כ שבועון	יצא בהפסקות
23.	עדן	ניו יורק	1925—1924	דניאל פרסקי	ירחון	
24.	בן־כוכב	ורשה	1927—1925	אהרן לובושיצקי	ירחון	יצא בהפסקות
25.	בן־ארצי	תל־אביב	1926—1925	מ. בן־אליעזר	שבועון	הוצ׳ „הארץ״
26.	עולם־הילדים	ירושלים	1927—1926	אברהם סולודר	דו־שבועון	מגוון במדוריו
27.	בן־הדור	ניו־יורק	1927	ד. פרסקי וצ. שארפשטיין	ירחון	הוצ׳ ההסת׳ העברית
28.	אשכולות	קישינב	1931—1927	זלמן רוזנטל	ירחון	
29.	הציר	תל־אביב	1928	אהרן פישקין	שבועון	יצאו 3 גליונות
30.	עתון קטן	ורשה	1928	ירחמיאל וינגרטן	שבועון	נכתב בחלקו הגדול ע״י ילדים
31.	נוער	ניו־יורק	1930	צבי שארפשטיין	ירחון	הוצ׳ הסת׳ המורים
32.	עתוננו	ירושלים (ת״א)	1937—1932	א. אבן־שושן, ג. אמיתי, י. רזניק	דו־שבועון (מ 1935: שבועון)	תבנית גדולה
33.	עתוננו לקטנים	ירושלים (ת״א)	1937—1933	א. אבן־שושן, ג. אמיתי, י. רזניק	כנ״ל	תבנית קטנה
34.	ילדותנו	וילנה	1934		ירחון(?)	הוצ׳ „חורב״
35.	הדואר לנוער	ניו־יורק	1958—1934	ד. פרסקי, ש. רובינשטין	דו־שבועון	תוספת ל„הדואר״
36.	בוסתנאי לנוער	תל־אביב	1938—1934	יעקב חורגין	שבועון	תוספת ל„בוסתנאי״
37.	אוירון	ורשה	1935	יצחק ברקוביץ	שבועון	יצאו 22 גליונות
38.	דבר לילדים	תל־אביב	—1936	י. יציב, ב. חבס, זאב, ש. טנאי א. תלמי, א. אופק, ש. מלצר	שבועון (1931—1936: ירחון)	הוצ׳ „דבר״
39.	הניצנים	ירושלים	1936	צ. הרכבי, א. אלינר	שבועון	הוצ׳ „בני־עקיבא״
40.	עולמי	ורשה	1939—1936	א. אינדלמן וש. רוזנהוק	דו־שבועון	הוצ׳ „תרבות״
41.	עולמי הקטן	ורשה	1939—1936	א. אינדלמן וש. רוזנהוק	דו־שבועון	תבנית בינונית
42.	עולמי הקטנטן	ורשה	1939—1936	א. אינדלמן וש. רוזנהוק	דו־שבועון	תבנית קטנה
43.	הבקר לילדים	תל־אביב	1948—1944	יעקב חורגין	שבועון	הוצ׳ „הבוקר״
44.	משמר לילדים	תל־אביב	1947	מ. אמתי, ב. טנא, ש. ניצן	שבועון	הוצ׳ „על המשמר״
45.	הצופה לילדים	תל־אביב	1966—1947	ב. צביאלי, ש. רז	שבועון	הוצ׳ „הצופה״
46.	הארץ שלנו	תל־אביב	—1952	מ. קשתן, ב. תמוז, י. אשמן	שבועון	הוצ׳ „הארץ״
47.	אצבעוני	תל־אביב	—1954	מיכאל שיר	דו־שבועון	לגיל הרך
48.	אורות קטנים	ירושלים	1959—1957	לאה גולדברג	דו־ירחון	לילדי הגולה
49.	שי לטף	תל־אביב	1959—1958	א. תלמי, א. אופק	דו־שבועון	לגיל הרך
50.	חבר	בואנוס־אירס	1958	ש. צסלר	ירחון	יידית ועברית
51.	אביב	ירושלים	1960—1959	א. טירקל	ירחון	הוצ׳ קק״ל
52.	עולם חדש*	ניו־יורק	—1961	א. אינדלמן, א. וולק	ירחון	
53.	שלום	בואנוס־אירס	—1964	ש. צסלר	ירחון	יידית ועברית
54.	נוער	ג׳רבה (תוניס)	—1966	כלפון מאזיג	ירחון	נדפס בהקטוגרף
55.	ילדוני	תל־אביב	—1970	יהודה שיף	ירחון	לגיל הרך
56.	חבריה	תל־אביב	1973—1971	יוסי גמזו	שבועון	הוצ׳ מ. מזרחי
57.	סלעית	תל־אביב	—1973	ארנון מגן	ירחון	מוקדש לטבע

* הופיע זמן־מה גם במהדורה דרום־אפריקאית בשם „ברקאי — לילד ולנער״

עתון „החבר" (לאחר שהפך לשבועון)

וד. עומר הגיעו להשגים בסיפורת ביוגרפית לילדים, מחיי חלוצים וגיבורים בא"י. צביון מודרני הכניסו לשירת־הילדים ע. הלל, ע. בורלא ונ. זרחי. בעשור האחרון הגיעה סה"י הישראלית להשגים נכבדים גם בהדפסה האסתטית. מדי־שנה ניתנים 4 פרסים לס"י (ע"ש י. יציב, י. למדן, א. רבינוביץ וזאב).

ס"י יידית — מבשריה הן יצירות־הפולקלור: מעשיות, שירי־ערש וכיו"ב, שהגיעו כמסורת שבע"פ. הסיפור „דאס מעסערל" („האולר", 1888) לשלום עליכם (ע"ע) מציין את ראשיתה של סה"י היידית המודפסת, ואבות הספרות היידית (ע"ע, עמ' 800 ואילך) החדשה הם גם יוצרי סה"י שלה. בין שתי מלה"ע שגשגה ס"י זו, ובמרכזי היהדות הגדולים הופיעו מאות ספרי־ילדים וכ"ע מרובים. ספרות זו הצטיינה בנימתה העממית והאופטימית. בפולין יצרו ק. מולודובסקה (ע"ע), מ. ברודרזון, ק. ליס, ל. אוליצקי; ברומניה — א. שטיינברג; בבריה"מ — ל. קוויטקו, י. דאברושין, א. קיפניס, דער נסתר, רחל בוימוואל ועוד; באה"ב — מ. לייב, י. מארק, נ. גרוס ואחרים. בתקופת־השואה נוצרו בכמה גטאות שירי־ערש יהודיים, ונותרו בידנו פרקי־זכרונות של ילדים יהודים מאותה תקופה. לאחר השואה מתרכזת סה"י היידית בעיקר באה"ב.

עתונות־ילדים יהודית. עתון־ילדים ראשון היה הירחון הלאומי־דתי Le Foyer Israélite („המעון הישראלי"; פאריס, 1862—5), בעריכת י. לוי. אחריהם הופיעו Young Israel („ישראל הצעיר"; ניו־יורק, 1871—1902), בעריכת ל. שנבל; Die Taube („היונה"; בודפשט, 1876) בעריכת י.ד. באק ועוד. מהמאוחרים יותר יש לציין את הירחון World Over („עולם ומלואו", ניו־יורק 1939 ואילך), בעריכת מ. אפשטיין. עתון־הילדים העברי הראשון, „עולם קטן", יצא בירושלים, 1893, לילדי העליה הראשונה, בעריכת א. בן־יהודה, י. גרזובסקי־גור וד. יודלביץ'. העתון נאבק בלבטי־שפה וציבור־קוראים, ולאחר 7 גליונות, גם הם לא בסדירות, פסקה הופעתו. אח"כ התרכזה עתונות־הילדים העברית במזרח־אירופה. עד מלה"ע I יצאו שם 10 עתוני־ילדים, ביניהם השבועון המצויר „עולם קטן", שהצטיין בחומר עשיר ובהדפסה אסתטית וזכה לפופולריות רבה. נסיון ללא תקדים עשה י.ח. טביוב, שהוציא עתון־ילדים יומי, „החבר" (וילנה, 1908), בו ניתנו במשך 5 חדשים, לצד החומר הספרותי, גם חדשות ו„שיחות". פעילות רבה גילו גם י.ב. לבנר (ע"ע) ומ. בן־אליעזר, שערך בתקופות שונות 4 עתוני־ילדים, ביניהם את „שתילים" במוסקווה שלאחר המהפכה. אחר מלה"ע I יצאו באה"ב 6 עתוני־ילדים, בניקוד ובשפה קלה, אך לא זכו לאריכות־ימים. בעריכתם עסקו צ. שארפשטיין וד. פרסקי. כיום יוצא בניו־יורק הירחון המהודר „עולם חדש", — עתון־הילדים העברי היחיד בגולה — שתפוצתו ניכרת. משנות ה20 נתרכזה עתה"י העברית בא"י. א. סולודר הוציא את „אלומות" (1922) ו„עולם הילדים" (1926); וחבורת מורים התמידה (1932—1937) בעריכת העתונים המשובחים „עתוננו" ו„עתוננו לקטנים". ב1936 נוסד, בסיוע הסתדרות העובדים, השבועון „דבר לילדים", שסימן את שגשוגה של עתה"י העברית. העתונים ריכזו סביבם את טובי היוצרים לילדים וניסו לשלב הגשת חומר ספרותי וחומר עתונאי — היפה לשעתו בלבד. כיום (1974) יוצאים בת"א עוד שני שבועוני־ילדים: „משמר לילדים" ו„הארץ שלנו", ושני דו־שבועונים לגיל הרך — „אצבעוני" ו„ילדוני". מבטאוני־התלמידים ועתוני־הנוער יצוין דו־השבועון „חברנו", בטאון תלמידי ביה"ס „תחכמוני" בירושלים, שהופיע 30 שנה (1920 ואילך), בעריכת מ. מיכאלי, ונדפס ע"י התלמידים. להשגים ספרותיים ניכרים הגיעו: „במעלה", עתון הנוער העובד; „על החומה", בטאון „השומר הצעיר"; ו„זרעים", בטאון תנועת „בני־עקיבא".

עתוני־ילדים ביידית, פרט למקרה בודד, היו ירחונים, שלא זכו לאריכות־ימים. נסיון ראשון נעשה בבריה"מ (קייב 1919; „שרעטעלעך" (גמדוניים"), בעריכת מ. קאץ, אך הופיע גליון אחד בלבד. עוד 5 עתוני־ילדים יידיים יצאו בבריה"מ, כולם ע"י גופים קומוניסטיים. בפרוץ מלה"ע II עלה הכורת על האחרון שבהם — „אקטיאבערל" (קייב, 1930—1939). עתון־ילדים מעולה היה הדו־שבועון „גרינינקע ביימעלעך" („עצים ירקרקים"), בעריכת ש. בוסטומסקי ופ. הלפרין (וילנה, 1927—1934). „קינדער זשורנאל" („עתון ילדים"), יו"ל מאז 1920 בניו־יורק, ע"י המוסד החינוכי ע"ש שלום עליכם, ותכנו ספרותי בעיקרו. פעילות בתחום זה היתה גם בבואנוס איירס, שם הופיע 20 שנה ויותר הירחון היפה „ארגענטינער ביימעלעך", בעריכתו של ז. מאזור. מאז 1964 מופיע שם ירחון דו־לשוני (עברית ויידית) לילדים — „שלום".

א. יערי, עתונות וקבצים [לילדים] (ספר־היובל של הסתדרות המורים), 1928; צ. שארפשטיין, יוצרי סה"י שלנו, תש"ז; ח"ש קאזדאן, 35 יאר יידישע קינדערליטעראטור (שול פנקס), 1948; א. אופק, ראשיתה של סה"י העברית (משוכפל), תש"ך; ג. ברגסון, שלושה דורות בסה"י העברית, תשכ"ו; ח. ויזל, ספרי קריאה לילדים, תשל"א.

א. אופ.

סְפַּרְטָה (Σπάρτη), עיר ביוון בחבל לקוניה (ע"ע) שבפלופונסוס.

שרידים מעטים בלבד מעידים על ישוב קדם־דורי, פרט לקראמיקה מיקנית על גבעת האקרופוליס. סימנים ברורים מעידים שהיה מרכז מיקני בגבעת תֶרַפְּנֶה, בגדה השמאלית של נהר אֶורוטס, ובאמיקלי. הומרוס, המכנה את המקום גם לקדימון, מתאר את ס' המיקנית, של ה„אכיאים", בירת מנלאוס בעל הלני (ע"ע). בסוף האלף ה2 לפסה"נ הגיעו לעמק האורוטס הדורים (ע"ע) והתיישבו בשפלה סביב גבעת תרפנה ולרגלי הרי טאיגטוס. נראה, שהתושבים ה„אכיאים" הקודמים עברו בחלקם לאיזור ההררי והיו ל„פְּריאויקים" („השוכנים סביב", ע"ע יון, עמ' 460), וחלקם שועבדו לצמיתים באזורי התנחלות הדורים והיו להלוטים (ע"ע). יש סוברים שהמרכז המיקני שבתרפנה, המזוהה עם לקדימון הקדם־דורית, לא נהרס ושליטיו שותפו בממשל ושמשותפות זו צמחה בס' המלוכה הכפולה.

רק במאה ה8 לפסה"נ התאחדו הכפרים שבעמק האֶורוטס לפוליס, אך הוסיפו לשבת פרזות, בלי חומה, בלי שווקים ומקומות־ציבור — כמקובל בערי יוון. אולם מבחינה ארגונית היתה ס' פוליס: ההנהגה הצבאית היתה בידי שני מלכים, שנבחרו מקרב שתי משפחות (אגיאדים ואֶוריפונטידים); לידם היו מועצה (גרוסיה) של 28 זקנים, שנבחרו מבני 60 ומעלה, וכנס־לוחמים (אַפֶּלה), שזומן במועדים קבועים לאשר או לדחות בתשואות את הצעות הגרוסיה. חבר האזרחים, ה„ספרטיאטים" היו בעלי נחלות בעמק האֶורוטס ובהן עבדו החלוטים כדי לקיים את הספרטיאטים ולאפשר להם לעסוק בצרכי המדינה והמלחמה. הספרטיאטים נחלקו לשבטים ול„אובות" (ὠβή; מסגרות־ביניים בין השבט לבין המשפחה), וסעדו בקבוצות של כ15 איש במטבחים משותפים (סיסיטיות), כדרך הלוחמים במחנה. מי שהתרושש ואיבד את ההכנסות מנחלתו, בטלה חברותו בסיסיטיות ועמה זכות האזרח, והוא ירד לשכבת „הנחותים" (ὑπομείονες) שהיו מעין פרולטריון הקרוב להלוטים ולפריאויקים יותר מלספרטיאטים. מקרב השכבות המקופחות יצאו מהגרים בסוף המאה ה8, שיישבו את טרס (טרנטום) שבדרום־איטליה. סיסיטיות היו גם בכרתים, ואפשר שהיה זה מוסד שבטי־דורי שקדם לייסוד הפוליס; הוא הדין לגבי כנס הלוחמים. כנגדם נראה שהמועצה והארגון השבטי היו פרי רפורמה מתוכננת. בתקופה הקלאסית ייחסו את

לוחם ספרטני — ברונזה, המאה ה 6 לפסה"נ (מוזיאון וודסוורת אתנאום, קונטיקט, אה"ר)

כל יסודות המשטר בס' לחקיקתו של ליקורגוס (ע"ע).

שלב מכריע בתולדות ס' היו המלחמות נגד מסניה (ע"ע) במאה ה 7, שבהן התפשט שלטון ס' מערבה, מעבר להרי הטאיגטוס, ו־המסנים הפכו לצמיתים, בדומה להלוטים שבלקו־ניה. מסופר על שתי מל־חמות, שכ"א ארכה 20 שנה. בעקבותיהן נשתנה כליל ארגונה הפנימי של ס' ומעמדה המדיני. שירי אלקמן (ע"ע) במחצית ה־שניה של המאה ה 7 מת־ארים קריה עליזה וחוללת, המתמכרת לאמנות, לריי־קוד ולמשתאות ככל עיר יוונית אריסטוקרטית באו־תה עת. ואילו שירי טירטיוס (ע"ע) בתקופת המלחמה המסנית השניה בסוף המאה ה 7 הם שירי לכת צבאיים ובהם דברי עידוד ללוחמים. בחפירות הוכח שאחרי 600 בקירוב נידלדל ייצור החרושת המקומי, וקשרי הסחר של ס' עם חו"ל פסקו כמעט כליל. ס' לא נטלה חלק בתהליך הכללי שהעלה את משק הכספים, ולא יצקה אלא מטבעות גסים מברזל. שינוי רדיקלי זה משתקף במסורת על איסור השימוש בכסף וזהב, שהספרטנים ייחסו לליקורגוס. המאמץ הצבאי העצום והכוננות המתמדת מפני מסנים והלוטים כאחד, הפכו את ס' למעין מחנה צבא סגור. אותה עת הופיע מוסד מדיני חדש, האפורים (ע"ע אפור), 5 אזרחים שנבחרו בכנס־הלוחמים לפקח על החוקה וביצועה. אז גם הונחו היסודות לחינוך הספרטני המפורסם, שכוון למטרה אחת בלבד: גיבוש תכונות גוף ונפש של אזרח לוחם. פותחו כוח גופני, סבילות, הסתפקות במועט, צניעות, משמעת, דיבור קצר (לקוני), ובעיקר, ביטול שאיפות הפרט מפני צרכי הכלל. בני 6—20 גדלו בקבוצות־גיל, בהשגחת מחנכים מטעם המדינה, והושם דגש על החינוך הגופני ועל אימון בנשק (ע"ע חנוך, עמ' 629).

במאה ה 6 משלה ס', המחושלת כקריית לוחמים, על הפלופונסוס: בלקוניה ומסניה משלה במישרין, ובשאר המקומות באמצעות „הברית הפלופונסית" (ע"ע יון, עמ' 440). קרוב ל 200 שנה היתה לס', באמצעות „הברית", הגמוניה ביוון. היא עמדה במערכה נגד הפרסים, התמודדה עם האימפריה האטית־דלית מייסודה של אתונה וניצחה אותה (ע"ע פלופונסית, מלחמה), ויותר מ 30 שנה (405—371) שלטה ביוון בלי מתחרה רצינית, אך גדולתה כאימפריה הולידה משבר חברתי ומדיני עמוק. בהפכה לבירת אימפריה ימית פתוחה, חדרו לעיירה השמרנית ערכים זרים, ובהם תאוות הכסף ורדיפת השלטון. מסוף המאה ה 5 נאבקו בס' חדשנים בשמרנים. ב 397 נת־גלה קשר למיגור המשטר, ובו השתתפו גם הלוטים ופריאויקים (קשר קינדון). אותה עת הותר לספרטנים להעביר את נחלותיהם לאחרים, וכתוצאה מכך נתרכזו הקרקעות בידי מעטים, ורבים נושלו ואיבדו את זכויות האזרח; בשנות ה 70 של המאה ה 4 ירד מספר בעלי הקרקעות לכ 1,000 וכעבור כ 100 שנה ל 700. את מקום המיליציה האזרחית תפסו שכירי חרב. שינויים אלה החלישו את ס' וב 371 הביסו התיבנים את הספרטנים בלוקטרה (ע"ע); שלטונם בפלופו־נסוס חוסל וס' הפכה לעיירה חסרת חשיבות מדינית.

בתקופה ההלניסטית ניסתה ס' להיבנות מן התחרות בין מקדוניה לבין בית־תלמי ולא הצטרפה לבריתות הכל־יווניות (ע"ע אכיאים, עמ' 265). המשבר החברתי גרם למהפכה ממושכת. ב 243 הציע המלך אגיס IV לחלק מחדש את הקרקעות ל 4,500 אזרחים ול 15,000 פריי־אויקים, להכריז על שמיטת חובות ולחדש את החינוך המסרתי ואורח החיים ה„ליקורגי". נסיונו נכשל, אך ב 227 הגשים את עיקרי התכנית הזאת המלך קלאומנס III, והוא גם ביטל את משרת האפורים. לרפורמה קמו אויבים מבית, והם נעזרו בברית האכיאית ובמקדוניה. ב 222 נוצח קלאומנס בידי המקדונים בקרב סלסיה וברח מס'. ברפורמה המשיך נביס (ע"ע; 207—192), ששחרר מספר רב של הלוטים כדי להפכם ללוחמים בעלי נחלות וזכויות אזרח. הפעם דיכאו הרומאים את ס'. ב 188 בוטלה „חוקת ליקורגוס" וס' צורפה לברית האכיאית. בשלטון רומא צומצם שטח ס' וערי הפריאויקים אורגנו ב„ברית הלקונים החפשיים"; ס' נחשבה לבעלת־ברית של רומא, וכלכלתה שגשגה. היא הפכה למרכז תיירות עם צמיחת מיתוס על ס' האידאלית מימים עברו; רבים באו לחזות בחגיה ובתהלוכותיה וללמוד את הפולקלור שלה — שריד עלוב לתרבות עתיקה ושורשית. פלישות ההרולים (ע"ע; 267 לסה"נ) והוויזיגותים (ע"ע; 395) החריבו את ס'. מאז היתה לעיירה קטנה, ספרטי שמה (כ 12,000 תוש', 1971), והיא היום בירת מחוז לקוניה.

תוקידידס התנבא, ש„אם תחרב עיר הלאקדימונים ויישארו בה רק בתי המקדש ויסודות בנייניה הציבוריים, יטילו הדורות הבאים ספק רב, אם כתהילתה כן היתה עצמתה" (א', 10). בכל־זאת הפכה עיירת פרזות כפרית זו לסמל לאורח חיים, לערכים של גבורה, לרוח לחימה ופטריוטיות, לפשטות הדיבור והמעשה. בימי שקיעה וניוון המידות בעת העתיקה, ובתקופה המודרנית (בעיקר מימי המהפכה הצרפתית ואילך), היתה אידאליזציה של ס', ובצדה של ס'־של־מטה הפכה ס'־של־מעלה לחלום אוטופי, שאותו העלו על נס תנועות אריסטוקרטיות וצבאיות מזה, וזרמים סוציאליסטיים ונטוריסטיים מזה. בימינו שימש „חזון ס'" (Le mirage spartiate) פעם כאידאל של חברה שוויונית ופוריטנית, ופעם — כמדינה של „גזע־אדונים". כסמל של אידאל תרבותי תופסת ס' מקום־כבוד בצידן של ערים כירושלים, אתונה, רומא וז'נווה.

א. פוקס, רעיון השוויון בתוכניותיהם של אגיס וקליאומנס (אשכולות, ד), תשכ"ב; ב. שימרון, מניעי המהפכה הספרטנית (דורון לפרופ' בנציון כ"ץ), תשכ"ז; S. (P-W, RE, II Reihe, VI Halbb.), 1929; F. Ollier, *Le Mirage spartiate*, I–II, 1933–43; K. M. T. Chrimes, *Ancient S.*, 1949; A. H. M. Jones, *S.*, 1967; W. G. J. Forrest, *A History of S., 950–192 B. C.*, 1968; E. Rawson, *The Spartan Tradition in European Thought*, 1969; P. Oliva, *S. and her Social Problems*, 1971; B. Shimron, *Late S.*, 1972.

ד. אש.

יהודים. ע"פ ספר חשמונאים א' (ע"ע), שלח אריוס מלך ס' מכתב ידידות אל הכה"ג חוניו II (ע"ע), ובו הודעה כי: „נמצא בכתב על בני ס' והיהודים כי אחים הם וכי הם מזרע אברהם"; ע"כ הציע אריוס כריתת־ברית בין שני העמים (חשמ"א, י"ב, כ'—כ"ג; וחשו' קדה"י י"ד, י', כ"ג). מקור אפשרי לייחוס זה בפי אנשי ס' הוא ספרו של הקטיאוס מאבדירה (ע"ע) „על היהודים". ע"פ ספר חשמ"א נתמשכה חליפת המכתבים בין ס' ויהודה, ויונתן החשמונאי שיגר איגרת־ידידות לס', „לקיים ולחדש אתם את האהבה" — על־יסוד אגרת־הברית של אריוס לחוניו. העניין נזכר בהרחבה, ובשינוי פרטים, גם אצל יוסף (קדה"י י"ג, ה', ח'). מחלוקת היא בין החוקרים אם תעודות אלו אותנטיות הן או פרי הדמיון. עדות מסייעת נמצאת בספר חשמונאים ב' (ה', ט') המספר כי יסון (ע"ע) הכה"ג נמלט לס' „יען אשר הם קרובים אל עמו". בידנו אין שום ידיעה על ישוב יהודי בס' עד למאה ה 10 לסה"נ. מאז נזכרים יהודים בס' בכמה מקורות ספרותיים, במשך כל יה"ב והעת החדשה, עד למהפכה היוונית (1821—1829) שבמהלכה השמידו האלבנים את הקהילה בס'.

י. גוטמן, הספרות היהודית־ההלניסטית, 108—111, תשי"ח; מ. שטרן (מתרגם ועורך), התעודות למרד החשמונאים, תשכ"ח.

ספרטקוס — Spartacus — (מת 71 לפסה"נ), מנהיג מרד עבדים ברומא. ס' היה לודר ממוצא תרקי. ב־73 נמלט עם כמה מחבריו מבי"ס ללודרים בקפואה, מצא מקלט בהר הווזוב, ובמהרה נקבצו אליו המוני עבדים ואף קצת שכירים מהלטיפונדיות בקמפניה ודרום איטליה, מיעוטם תרקים ורובם גאלים וגרמנים, וחילו הגיע ל־120,000. עמיתו הגלי קריכסוס (Crixus) פרש ממנו עם חלק מהגלים, אעפ"כ היכה ס' 3 צבאות רומיים שנשלחו נגדו, ופרץ צפונה במטרה לצאת מאיטליה ולהחזיר את אנשיו לארצות מוצאם. אולם העבדים המורדים העדיפו לעסוק בשוד באיטליה, ולפיכך נע ס' חזרה דרומה, היכה עוד שני צבאות רומיים, הגיע ללוקניה ורצה לעבור לסיציליה. מ. ליקיניוס קרסוס (ע"ע), שהופקד על דיכוי המרד, מנע את המעבר לאי, דחק את ס' למערב ה„מגף" של איטליה, ניצחו בקרב וס' נפל חלל. המורדים שנכנעו נצלבו בהמוניהם לאורך ויאה אפיה, ושרידיהם הוכו בידי פומפיוס שחזר מספרד (71 לפסה"נ).

מרד ס' השתלב בהיערכות אנטי־רומית גדולה שבה חברו גם שודדי הימה"ת, צבאות סרטוריוס בספרד ומתרדת בפונטוס (ע' ערכיהם). וע"ע עבדות, עמ' 581/2.

ס' היה לאגדה, גם אויביו הכירו בגבורתו ובתבונתו, ונכונות ההקרבה של המורדים היתה לשם דבר. כבר בימי קדם נחשב מרד ס' למלחמת העבדים הגדולה ביותר. אולם אין כל אחיזה במציאות לנסיונות שנעשו בדורות האחרונים להציג את ס' כמהפכן „סוציאליסטי", כפי שעשה מרכס, ומתוך כך קראו ר. לוכסמבורג וק. ליבקנכט (ע' ערכיהם) לתנועתם „ברית־ס'". ס' שאף לחופש ולבריחה מבית העבדים, אך לא היתה לו אידאולוגיה של שחרור האדם. — דמותו של ס' שימשה נושא למספרים רבים, בהם האוארד פסט, א. קסטלר ועוד.

מרד ס', מקורות (תרגום ומבוא מאת צ. יעבץ), תשי"ז; A. W. Mischulin, *S. — Abriss der Geschichte des grossen Sklavenaufstandes*, 1952; J. Vogt, *Struktur der antiken Sklavenkriege*, 1957; J. P. Brisson, *S.*, 1959.

ד. אש.

ספרי, ספרי זוטא, ע"ע ספרא וספרי.

ספריה, ספרנות. ספריה (ס') היא אוסף מאורגן של חומר כתוב (כתבי־יד), או מודפס (ספרים, עתונים, רפרודוקציות ומפות), ושל כלים להעברת מידע, כגון תקליטים, סרטים, תצלומים וכיו"ב, המאוחסנים בצורה המקילה על הציבור לגשת אליהם, כדי שיהיה בידו להוסיף ידע וליהנות. ספרנות (סנ') היא מונח המציין את כלל ההליכים המופעלים לניהול ס", וכן המיומנות לכך.

סוגי ס". משימתן העיקרית של הס" היא להעמיד את אוצרותיהן לשימוש הדורשים. רובן משאילות את מרבית החומר שברשותן, אך יש ס" רבות, שאוצרותיהן פתוחים רק לעיון בתוך הס" גופן. יש ס" האוספות גם חומר ארכיוני (וע"ע ארכיון).

א) **ס" לאומיות.** תפקיד הס' הלאומית של מדינה הוא לאסוף, לאחסן ולארגן לשימוש כל סוגי מידע הרואים אור במדינה, לרבות מידע על תולדות העם באותה מדינה ועל קבוצותיה האתניות והדתיות. כן עליה לאסוף כל מידע הנוגע לאותה מדינה והמופיע מחוץ לגבולותיה וחומר ביחס לפלגים האתניים של אותה מדינה, המתגוררים מחוץ לגבולותיה. בד"כ עורכת הס' הלאומית, ואף מפרסמת, את הביבליוגרפיה (ע"ע) הלאומית של ארצה, כלומר, רשימה הכוללת סיכום היצירה הרוחנית של העם, שאותו מייצגת הס'. יחד עם זה, רוב הס" הלאומיות אינן מצטמצמות בריכוז החומר הנוגע לתולדות המדינה והלאום או הלאומים, שיש להן זיקה אליהם, אלא מרכזות חומר על מכלול היצירה הספרותית, האמנותית והמדעית של העולם.

ראשיתן של הס" הלאומיות, להבדיל מארכיונים ומאספים של מנזרים, אוניברסיטות ואישים פרטיים, במאה ה־18. ה„מוזיאון הבריטי", הנחשב לס' לאומית, נוסד ב־1753, ו„הס' הלאומית" הצרפתית נוסדה בימי המהפכה.

יש מדינות שבהן קיימות ס" אחדות הנחשבות ל„לאומיות", כגון איטליה ובריטניה, או מקיימות ס" לאומיות למקצועות מסוימים, כגון הס' הלאומית לחקלאות באה"ב. מסיבות היסטוריות או טכניות ומקומיות, יש שס' לאומית משמשת גם כס' אוניברסיטאית, כגון בישראל, בגרמניה המזרחית ובנורווגיה. הס' האפוסטולית הווטיקנית, שענייינה בעיקר בתאולוגיה, משמשת כס' לאומית של מדינת־הוותיקן.

ב) **ס" של מוסדות להשכלה גבוהה** (אוניברסיטות, מכונים מדעיים ומוזיאונים). עם התפתחות האוניברסיטות מיה"ב ואילך, קמו גם ס" לשימוש הסגל והתלמידים (ר' להלן: תולדות הס"). הס' היא בד"כ כלי־השרת העיקרי של כל מוסד להשכלה גבוהה, ובלעדיה אין לקיימו על רמה נאותה. ס' מסוג זה דואגת לרכישתו של החומר הדרוש ללימוד ולמחקר; יש אוניברסיטות המקיימות ס" מיוחדות לתלמידי שנות־הלימוד הראשונות, ואלה רוכשות עשרות עותקים של ספרי־לימוד. לרוב הס" האוניברסיטאיות אוסף מרכזי ומספר ס" מחלקתיות. תקציב הס', במסגרת הכללית של המוסד, נע בד"כ בין 3% ל־10%.

מכיוון שלא כל האוניברסיטות או מכוני־המחקר יכולים לרכוש את כל החומר הדרוש, התפתח שיתוף־פעולה ביניהם, ע"י שהוטלה רכישה במקצועות מוגדרים על מוסדות מסוימים, ואלה קשורים ביניהם ע"י השאלה בין־ספרייתית והכנת קטלוגים מאוחדים לנושאים מיוחדים.

ג) **ס" מיוחדות.** התפתחות המדע והטכנולוגיה במאה ה־20 הביאו לריכוז אנשי־מחקר וטכנולוגים בענפים מיוחדים של מקצועם, ולעתים — בחלקים ספציפיים של ענף מיוחד. הדבר חייב הקמת ס" מיוחדות, שמתפקידן לאסוף חומר בנושאים מוגדרים, ומספרן ומשקלן של אלו הולך ורב בעשורים האחרונים. גם מספר ס" ציבוריות (ר' להלן) הקימו אספים מקיפים בנושאים מיוחדים, כגון מוסיקה, אמנות, גאוגרפיה, חינוך, רפואה וכיו"ב, המשוכנים לעתים בבניינים מיוחדים, וגם אותם יש לראות כס" מיוחדות. הס" המיוחדות דואגות לא רק לאיסוף החומר, אלא גם לעיבודו — לשימושם המיידי של המעוניינים (בייחוד בשטח מדעי־הטבע), וזאת ע"י עריכת מפתחות ותמצות מאמרים של כת"ע, כדי לעדכן את החוקרים בהקדם האפשרי בחידושים האחרונים בשטחיהם. הרבה ס" מסוג זה משתמשות באמצעי מיכון, כולל מחשבים, המשמשים לאגירת נתונים.

ד) **ס" בת"ס ודומיהן.** רק במאה ה־20 התפשטה ההכרה בדבר הצורך בס" ליד בת"ס, יסודיים ותיכונים, וכן ליד בתמ"ד למורים, לשימוש התלמידים והמחנכים גם יחד. ס" כאלה נפוצות כיום מאוד, ולעתים קרובות משתפות הנהלותיהן פעולה עם הס" הציבוריות המקומיות. כמה מהס" של בתמ"ד למורים נחשבות לס" מיוחדות, בשל ריבוי החומר החינוכי שבהן.

ה) **ס" ציבוריות.** ס" אלה, כמסתבר משמן, מיועדות לשימוש הקהל הרחב, ומשימתן — לספק את הצרכים התרבותיים של בני גילים שונים ושל רמות־השכלה שונות. בכך שונות הס" הציבוריות מס" אחרות, המשרתות בד"כ קהל־קוראים מסוים, ברמה מוגדרת. סוג זה של ס" התפתח לאחר שידיעת קרוא וכתוב הפכה נחלת רוב הציבור, ועיקר התפתחותו החל במאה ה־19 והגיע לשיא במאה ה־20.

הס׳ הציבורית ממומנת בעיקר ע״י הרשויות המקומיות, בסיוע השלטון המרכזי. בהרבה מקומות הוקמו ס״ ציבוריות ע״י גופים מתנדבים (איגודי־עובדים, רשויות דתיות, מועדונים, מסדרים חברתיים), והן נועדות או לציבור כולו או לחלקים ממנו. ס׳ מסוג זה פתוחה לכל הגילים ובה מדורים נפרדים לספרות יפה ולמדע, וכן מדורים לבני הגילים השונים. ס׳ ציבורית מקיימת לעתים קרובות שירותי־עזר להשכלת העם, כגון תקליטיה, הרצאות, תערוכות, חוגים, הצגות והדרכה בשטחים מגוונים. ס״ ציבוריות רבות מפעילות סניפים, ומשתדלות להגיע גם ליישובים קטנים, או מרוחקים, ע״י ס״ ניידות. השירות ניתן חינם או בתשלום סמלי קטן.

כל הס״ הציבוריות (כמוהן כסוגי ס״ אחרים) חייבות לתאם את מועדי פתיחתן לצרכי קוראיהן. ישנן ס״, בייחוד באה״ב, הפתוחות למעשה במשך כל השנה (להוציא חגים) עד 16 שעות ביממה, 6½ ימים בשבוע.

הליכי הסג׳. רכישה. ס׳ רוכשת בד״כ את אוצרותיה ע״י: א) קניה; ב) מתנות וירושות; ג) חילופי חומר. לגבי ס״ לאומיות וממשלתיות בארצות רבות קיים „חוק טפסי־חובה״, המחייב כל מו״ל במדינה לשלוח להן מספר עותקים מפרסומיו. בד״כ רוכשת ס׳ את אוצרותיה לפי עקרונות מנחים הנקבעים לפי צרכי ציבור הקוראים. לאחרונה החלו להתפתח מרכזי־רכישה, הקונים ספרים במרוכז, בעיקר בשביל הס״ הציבוריות.

מיון וקיטלוג. מאז ומתמיד ניסו ס״ לארגן את אוצרותיהן בצורה שתקל על הציבור את השימוש בהם ע״י מיונם לפי נושאים וע״י הכנת קטלוגים. מיון הספרים הנרכשים מסור לשיקוליהם של הספרנים. ועד לפני זמן לא רב היתה כל ס׳ מסדרת את אוצרותיה לפי צרכיה היא. ברם, משהתרחבו פעולותיהן, חיפשו הס״ שיטת מיון אחידה ויעילה, שתהא מקובלת על רובן. בארצות רבות, כולל ישראל, נתקבל „המיון העשרוני״ (Decimal Classification), של האמריקני מלוויל דיואי (M. Dewey; 1851—1931), אשר יזם את השיטה ב1876, והמהדורה המתוקנת ה19 נתפרסמה ב1972. שיטת דיואי חילקה את כל החומר העשוי להשתייך לס׳ כלשהו ל10 נושאים עיקריים: 0 — ספרים כלליים (אנציקלופדיות, מילונים, כ״ע וכיו״ב); 1) — פילוסופיה; 2 — דת; 3 — מדעי־החברה; 4 — בלשנות; 5 — מדע טהור; 6 — מדע שימושי; 7 — אמנות; 8 — ספרות; 9 — היסטוריה. נושאים כוללים אלה ניתן לחלק לתת־נושאים ע״י תוספת ספרות (עד 6 ויותר) ומספריהם נקבעים לעתים מזומנות. כיום נפוצה מעין שיטת־דיואי מתוקנת: הספרים ממוינים לפי דיואי, אך סידורם מתבצע לפי סדר רכישתם, ולהזמנת ספרים משתמשים ב„מספר הרץ״ שניתן להם. הספרים בס״ בעלות „מדף פתוח״ (Open Shelf), מסודרים בד״כ או לפי שיטת דיואי או לפי נושאים. יש ארצות שהנהיגו יתר פירוט במסגרת שיטת־דיואי, בתחומי הנושאים הנוגעים להן במיוחד. כך, למשל, הרחיבו ס״ יהודיות את השיטה בנושאים הנוגעים לדת ישראל, לתולדותיו ולספרותו ע״י השימוש בשיטת ג. שלום (ע״ע). בס״ שבישראל מדורים מיוחדים הנוגעים לתולדות א״י, ואלה מצטיינים בריבוי פרטים מעבר למקובל בארצות אחרות. ס״ טכנולוגיות ומיוחדות רבות הרחיבו את שיטת דיואי לצרכיהן המיוחדים ע״י שיטת Universal Decimal Classification. נפוצה מאוד גם שיטת „ספריית הקונגרס״ שבוושינגטון, וכן קיימות שיטת בליס, שיטת ראנגאנאתן ועוד.

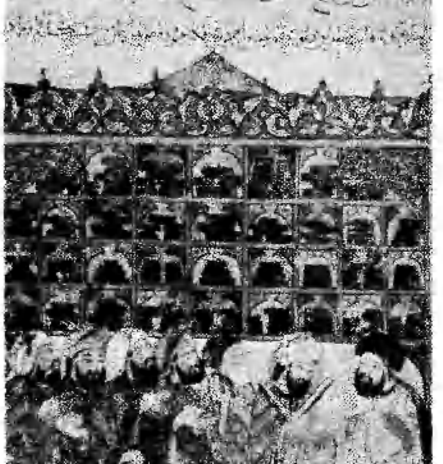
הקטלוג, שבלעדיו אין תכלית במיון המדוקדק ביותר, משמש כרשימת תכולתם של אספי כל ס׳, והוא מסודר לפי מתכונת המשמשת לקורא מורה־דרך בחומר המצוי. יש קטלוגים בצורה של ספרים מודפסים (ר׳ להלן), אולם ברוב הס״ מופעלים קטלוגים בצורת כרטיסים הערוכים במגרות. שיטת הכרטיסים הזאת הונהגה ב1902 ב„ספריית הקונגרס״ של אה״ב. יש שהקיטלוג נעשה במרוכז למען כמה ס״ — מטעמי חסכון. הרבה ס״ קונות לצרכיהן כרטיסי־קטלוג מודפסים של „ספריית הקונגרס״.

קטלוג משוכלל מכיל בכ״א מכרטיסיו: שם המחבר (או העורך), שם הספר, שם המו״ל (או הדפוס), מקום ההופעה, תאריך ההופעה וכן מספר העמודים ותבנית הספר (לפעמים כולל כרטיס הקטלוג גם הערה תמציתית בדבר תוכן הספר). חשוב במיוחד „סימן הספר״ (או: „סיגנאטורה״; Call Number), המצוי בראש כל כרטיס והמציין את מקום הספר באוצרות הס׳ ובאמצעותו מתאפשרת הזמנתו.

יש קטלוגים המסודרים בצורת מילונים (Dictionary Catalogues), הכוללים במסגרת אחת גם מחברים וגם נושאים וכן שמות ספרים — הכל רשום לפי א״ב אחד, אך בד״כ משתמשים בקטלוגים נפרדים: לפי שמות מחברים ומוסדות, או לפי נושאים. הרבה מאוד קטלוגים נערכים לפי הנחיות ארגון הספרנים באה״ב (American Library Association) או לפי כללי „ספריית הקונגרס״. הקטלוגים המפורסמים בעולם, המשמשים לא רק להזמנת הספרים, אלא גם לחקר ביבליוגרפי, הם: הקטלוג של „ספריית הקונגרס״ בוושינגטון, הכולל, למעשה, את כל הספרים המתפרסמים כיום בעולם; קטלוג „המוזיאון הבריטי״, בלונדון; קטלוג הס׳ הממלכתית הפרוסית לשעבר בברלין; קטלוג ה„ס׳ הלאומית״ בפאריס. קטלוגים אלה נדפסים גם בצורת ספרים המצויים בהרבה ס״ גדולות. כרכי השלמה מתפרסמים לעתים מזומנות.

אחסון ספרים והשאלתם. מיון הספרים וקיטלוגם מאפשרים את אחסנתם במקום קבוע ואת שימושם והחזרתם ללא דיחוי. ספרים מוחזקים במדפי הס׳ או לפי שיטת „המדף הפתוח״, הנהוגה בס״ חדישות רבות, כולל כמה מהגדולות באה״ב, או במחסנים סגורים, כנהוג בס״ ותיקות, שאספיהן נתגבשו במאה ה19 או לפני־כן. ה„מדף הפתוח״ נותן לקוראים גישה ישירה לספרים ומאפשר בדיקה מהירה של המצוי ללא תלות בספרנים. שתי השיטות גם יחד מאפשרות השאלת ספרים לפי כרטיס־קורא, ולפיהן נרשמים גם השואל וגם החומר ששאל. כפי שכבר הוזכר, יש ס״ שאינן משאילות ספרים בכלל ומרשות רק עיון במקום. ההשאלה מתנהלת לפי שיטות שונות, ומטרתה פיקוח על המלאי המצוי או המושאל. ספרים נדירים וחלקי־סדרות (כגון כת״ע) — אין משאילים בד״כ. ספרים שאולים חייבים לחזור לס׳ תוך זמן קצוב.

כתבי־יד. ס״ רבות, ובייחוד הגדולות שביניהן, אוספות מלבד חומר מודפס גם כת״י עתיקים וגם כת״י מאוחרים יותר בעלי חשיבות היסטורית, ספרותית וכד׳. אספי־כת״י גדולים במיוחד, וחשובים לחוקרים, מצויים בס״ ותיקות, כגון אוכספורד וקמבריג׳, וכן בספרית הווטיקן, בה שמורים יותר מ *60,000* פריטים בכתב. גם הס״ הלאומיות שואפות לאסיף כת״י, החשובים לתולדות המדינות שאותן הן משרתות. כת״י אינם מושאלים, ואם יש להם דרישה, מצלמים אותם לשימוש החוקרים. כל הפריטים שבכתב מקוטלגים בקטלוגים מיוחדים, ושמורים בקפדנות יתרה. כת״י חשובים במיוחד ונדירים מצולמים בסרטים, כדי לשמור על עותק נוסף למקרה אבדן המקור בשרפה, במלחמה וכד׳.

ספריה מוסלמית על מדפיה וקוראיה — מתוך כ״י המקאמות של אל־חרירי מהמאה ה13 (הספריה הלאומית, פאריס)

אולמי קריאה. ברוב הס"ס ברחבי העולם קיימים אולמי־קריאה, מהם גדולים מאוד ובהם מאות מקומות ישיבה (כגון בס' הלאומית בפאריס). אולמות אלה משמשים לעיון בספרים שאין להוציאם מהס' בשל נדירותם או מפני שאין הס' משאילה ספרים (כגון המוזיאון הבריטי). באולמות אלה מרוכזים בד"כ גם ספרי־יעץ (Reference Books) למיניהם, שאינם ניתנים להשאלה, וכן מצויים בהם ספרי יסוד בנושאים שונים, שהביקוש להם רב במיוחד. לאולמות אלה מובאים הספרים שהוזמנו מהמחסנים. יש גם אולמות־קריאה קטנים מיוחדים — למוסיקה, למפות וכד'. בס"ס חדישות, הפועלות לפי שיטת המדף הפתוח (ואין להן מחסנים), מהווים עפ"ר אולם הקריאה ושטח המדפים חטיבה אחת. גם בס"ס אלה מצויים מדפים לספרי־יעץ, שאותם אין משאילים. קיימות גם ס"ס־מדף־פתוח, בעיקר באה"ב, החסרות לגמרי אולמות־קריאה, ובהן פזורים כסאות ושולחנות־קריאה בין המדפים. באולמות־הקריאה מושם דגש מיוחד על תאורה, אוורור ונוחות־הישיבה של הקוראים. יש אולמות־קריאה שצמודים להם תאי־עיון קטנים בשביל חוקרים.

צילום. גם הס' הגדולה והעשירה ביותר לא תוכל לספק את כל דרישות הקוראים. לעתים חסר חומר נדיר, או המלאי המצוי אין עותקיו מספיקים. לכן מרבות ס"ס לצלם את החומר הנדרש, לשימוש עצמי או למשלוח, ומקיימות מעבדות־צילום, מהן משוכללות ביותר. בכל ס' גדולה עומדות לרשות הקוראים מכונות־צילום מסוג Xerox ומכונות־קריאה לסרטי־מיקרו.

כריכה. לס"ס רבות כריכיות משלהן, שכן ספרים נקרעים מרוב שימוש, ויש הזקוקים לטיפול בהעדר כריכה קשה או בשל כריכה בלתי־מתאימה לשימוש נרחב. לעתים משקמים גם עמודים יחידים שמתפוררים. כ"כ נכרכות חוברות בודדות של כת"ע לכרכים שנתיים.

פרסומים. ס"ס גדולות נוהגות לעמוד בקשר עם קוראיהן באמצעות פרסומים המתארים את פעולותיהן, ו/או דנים בסוגיות המעניינות את הס' והקוראים כאחד. כ"כ יש ס"ס (בעיקר מיוחדות) המפרסמות למען קוראיהן רשימות ביבליוגרפיות בנושאים נבחרים, מפתחות של חידושים ותמציות של מאמרים מדעיים וטכנולוגיים. רוב הס"ס הלאומיות מוציאות לאור כת"ע ביבליוגרפיים בשטח הלאומי המיוחד שהוא בתחום אחריותן.

מיכון. גידול מחזור הספרים הנרכשים, הנמסרים להשאלה, והדורשים מעקב, וכן גידול חוג הקוראים לממדים גדולים מאוד, וגם דרישות מינהליות מסתעפות, חייבו שילוב מחשבים בפעולת הס"ס, וחלקם במכלול הסנ' הולך וגדל.

פעולות השלמה. מגמת הס"ס היום היא לקרב את הקוראים לחומר העומד לרשותן ולהפכן למרכזים תרבותיים לבני כל הגילים. הדבר נעשה ע"י תצוגות ספרים, תערוכות אמנות, עריכת הרצאות וקיום חוגים בנושאים שונים, בעיקר לנוער.

שיתוף־פעולה בין־ספרייתי. היות שכיום גדל ללא תקדים מספר הפרסומים הרואים אור (ע"ע ספר) אין הס"ס מסוגלות לרכוש את כל החומר הנדרש ע"י הקוראים ועליהן להיעזר אלו באלו — ברמה הלאומית, וגם ברמה בי"ל. שיתוף־הפעולה ביניהן, שהתפתח ביזמת ארגון אונסקו (ע"ע), שליד האו"ם, הביא להקמת מרכזים לביבליוגרפיה, הכנת קטלוגים מאוחדים ועריכת מפתחות כוללים בנושאים שונים. פעולות אלה אפשרו השאלות בין־ספרייתיות של ספרים ותצלומי ספרים בממדים גדולים מאוד, לאומיים ובי"ל. בכמה מדינות הוקמו מחסנים לספרים שהשימוש בהם מועט, לחילופים ולרכישה מרוכזת. קיים גם תכנון משותף ברוב הנושאים הקשורים בס"ס. הפעולות הביבליוגרפיות ופעולות הרכישה של ס"ס נעזרות במידה רבה במו"לים פרטיים, המתמחים בהוצאת קטלוגים מסחריים משלהם, כגון Books in Print (ספרים בהדפסה) ומפתחות „מצטברים" (Cumulative Indexes), המסכמים פרסומים חדשים בתדירות רבה.

מבני ס' וציודן. הס"ס הוותיקות מוקמו בד"כ בבניינים, שעם היותם מפוארים, שימשו בעיקר לאחסון ספרים לשימוש סוגי קוראים מוגבלים, ללא התחשבות בצרכי ציבור רחב. אולם בעשורים האחרונים הלכה והתבלטה המגמה להקים מבנים שתוכננו במיוחד למטרות ספרייתיות. גדלו של מבנה הס' החדיש תלוי במספר הספרים שעליו להכיל (ובהתחשבות בגידול נוסף), בשירותים המתוכננים ובמספר מקומות הישיבה החזוי; כן עליו להתאים לאקלים ולצרכי ילדים, נכים וזקנים.

הכשרת ספרנים. במאה ה17 כבר כתב ג. נודה (ע"ע) מעין מדריך לספרנים, אך רק במאה ה20 נתפשטה ההכרה כי הסנ' היא מקצוע. כיום מתחלקים עובדי הס"ס לכמה סוגים: א) פקידים ועובדים טכניים; ב) ספרנים בדרג בינוני, שהוכשרו בקורסים לסנ'; ג) ספרנים אקדמאיים בעלי השכלה גבוהה. אלה האחרונים מקבלים בד"כ את הכשרתם בבת"ס מיוחדים לסנ', הקיימים עפ"ר ליד אוניברסיטאות ומקנים תארים מתקדמים במקצוע. ארגון אונסקו עושה רבות להכשרת ספרנים, בעיקר במדינות מתפתחות.

ארגוני ספרנים. בזמן החדש הוקמו ארגוני ספרנים, שמגמתם דאגה למצבו החמרי של הספרן, דאגה למקצוע הסנ' תוך הדגשת נוהלי־עבודה משופרים, איחוד שיטות וקיום מפגשים בי"ל. ארגונים אלה שייכים למוסד־הגג (International Federation of Library Associations [I.F.L.A.]), הפועל בשיתוף עם אונסקו.

תולדות הס"ס מראשיתן עד סוף יה"ב. הס"ס הקדומות ביותר היו בד"כ מצורפות למקדשים והן אספו כתבים מקודשים ותעודות משפטיות, ולא היה הבדל ביניהן לבין ארכיונים (ע"ע ארכיון). הס"ס הראשונות נתקיימו בשומר, בבבל ובאשור. אחסנה מקצועית היתה ידועה כבר בתקופה שלאחר שנת 1000 לפסה"נ, בימיו של סרגון II (ע"ע). אשורבניפל (ע"ע) זכור כיוזם הס' בנינווה שהיתה הגדולה בזמנה וכללה כ 3,000 לוחות, והיתה פתוחה למלומדים, מסודרת לפי נושאים ובעלת מעין קטלוג או תיאור ביבליוגרפי. באוגרית (ע"ע) היתה ס' גדולה ליד המקדש המקומי בשלהי האלף ה2 לפסה"נ. גם במצרים היו ס"ס, אך רובן שימשו רק לצרכים רשמיים ולא היו פתוחות לקהל. כן היו ס"ס לחתים (בבוגאזקוי [ע"ע]) ולכרתים (בקנוסוס).

ייתכן שבאתונה פעלה מעין ס' ציבורית כבר במאה ה6 לפסה"נ. מ"מ, התקיימו ביוון ס"ס פרטיות, ומימי פריקלס ידוע על מסחר בספרים. ספרייתו הפרטית של אריסטו נודעה לתהילה.

עצם המונח „ביבליותקה", המציין — בשינויים קלים — את המושג „ס'" בכמה שפות אירופיות, מקורו ביוונית העתיקה, ומשמעותו „מקום הנחת ספרים". ס"ס נתקיימו בסמירנה וכן בפֶּרגַמון, העיר שנתנה את שמה לפרגאמנט (קלף), ובספרייתה היו 200,000 מגילות. הס' המפורסמת ביותר היתה באלכסנדריה (ע"ע, עמ' 678/9); היא שוכנה בשני בניינים מיוחדים, ובשיאה הכילה, כמסופר, כ 700,000 מגילות. הסופר קאלימאכוס חיבר מעין קטלוג לס' זו, שהגיע ל 120 מגילות. רובה נשרפה בשנת 47 לפסה"נ, ובנייניה העיקריים נהרסו ב 272. שרידיה האחרונים הושמדו ב 391.

ברומא התפתחו, בצד הס"ס שבמקדשים גם ס"ס פרטיות, מהן שהכילו 20,000—60,000 מגילות. במלחמותיהם נהגו הרומאים לקחת ס"ס כשלל. הס' הציבורית הראשונה ברומא נפתחה ב 39 לפסה"נ. אוגוסטוס ייסד שתי ס"ס, וגם הבאים אחריו הקימו אספי ספרים. אספסיינוס קישט את הס' הציבורית שייסד ב„מקדש השלום" (בשנת 71) בשלל שהביא מירושלים הכבושה.

ראשית תקופת יה"ב אופיינה ע"י המעבר ממגילות־הפפירוס לכתיבה על קלף ולעיצוב הספרים בצורת „קודכסים" (Codices; גליונות־קלף מחוברים בצורת ספר). ה„טיהור" הנוצרי של חומר אלילי הותיר את הס"ס במרכז אירופה ובמערבה דלות יחסית. ס"ס נתקיימו ליד כנסיות חשובות, אך בעיקר צמחו ליד המנזרים והכילו

ספריה טיפוסית מתקופת־הבארוק — במנזר סן־גל (משרד התיירות השוויצית)

בד"כ כתבי־קודש, ספרי־תפילה וכתבי אבות־הכנסיה. בין המנזרים בעלי ס" היו: מונטה קאסינו ובוביו באיטליה, פולדה בגרמניה, סן־גל (ע"ע) בשוויץ וארמה (Armagh) באירלנד. לעומת זאת נשתמרו בקיסרות ביזאנטיון, ובעיקר בקונסטנטינופול, אוצרות ספרותיים רבים, והס' שנוסדה ע"י קונסטנטינוס הגדול התקיימה עד הכיבוש התורכי (1453).

משהלכה ונחלשה הקיסרות הביזאנטית, עמד בראשיתו באירופה עידן האוניברסיטאות, ולידן נוסדו ס". ממדיהן של הס" האלה היו מוגבלים, ולספריית ה„סורבון" בפאריס היו ב 1280 רק כ 1,000 ספרים. ברם, ברבות הימים נתרבו ס" אלה ונתרחבו. מפאת יוקר הספרים הכתובים ביד, נהגו לקשור אותם למקומם בשלשלאות־ברזל, כפי שהיה נהוג, למשל, באוכספורד ובקימבריג'. מיה"ב נודעו גם ס" פרטיות, בעיקר של שליטים, כקרל הגדול, הקיסר פרידריך II ולואי IX, מלך צרפת. הס' של מלכי נאפולי הפכה, לאחר כמה דורות, לאחת הס" הלאומיות באיטליה.

בעולם האסלאם, להבדיל מהעולם הנוצרי, לא נודעה שנאה עיוורת לידע שנצבר ע"י דורות עובדי אלילים, וס" המוסלמים שמרו במידה ניכרת על המורשת התרבותית של העולם הקדום בשטח הפילוסופיה והמדע. ס" נתקיימו בדמשק ובבגדאד (בה היו בשיאה כ 30 ס"), בקהיר ובבוכרה. כן פעלו ס" בפרס ובספרד המוסלמית. גם מדע הסנ' זכה לתשומת־לב, ומחמד א־נדים פרסם ב 987 מפתח למדעים, שהכיל ביבליוגרפיה של הספרות הערבית בענפי־המדע השונים. רבות מס" האסלאם נהרסו ע"י המונגולים.

ת ו ל ד ו ת ה ס" ב ע ת ה ח ד ש ה. ת ק ו פ ת ה ר נ ס א נ ס. הס" של תקופה זו נבדלו מן הס" של יה"ב שקדמו להן, משום שיוזמיהן ומקימיהן דגלו בתפישה, כי רצוי שס' תהיה פתוחה גם בפני הקהל הרחב. הרבה אסְפי־ספרים פרטיים נוסדו בתקופה זו כתחביב, ביניהם אלה של פטררקה, פיקו דלה מירנדולה ובוקצ'ו (ע' ערכיהם). בשטח הקמת ס" פעלו רבות הנסיכים מבית מדיצ'י, והאפיפיור ניקולאוס V הקים את האוסף הנקרא היום ספריית־הווטיקן. ס' זו נפתחה לציבור ע"י הספרן פלאטינה (1421—1481) בשנת 1475, בערך, והדבר היה מאורע מרכזי בתולדות הסנ' (וע"ע וטיקן, עמ' 37).

אולם־הקריאה במוזיאון הבריטי ב־1857

המצאת הדפוס (ע"ע) תרמה רבות להפצת הספר, וגרמה במשך הזמן לתמורות מהפכניות בשטח הס" והסנ', שהוצבו בפני אתגרים חדשים. ספרים שנפוצו לפני כן רק בעשרות עתקים בכ"י, הודפסו מכאן ואילך במאות ואה"ב — באלפי עתקים, ועל הס' הוטל להשתלט על מבול של חומר מודפס.

ה ר פ ו ר מ צ י ה ו ה מ א ו ת ה 16 — 17. המלחמות הדתיות באירופה גרעו מחשיבותן של הס" הכנסייתיות, ומנזרים רבים נסגרו ואוצרות ספריותיהם פוזרו. במקומן פרחו הס" הפרטיות (מהן אצרו עד 30,000 כרך) ואספי האוניברסיטאות. בתקופה זו קמו הס" של בית פוגר באוגסבורג ושל הקרדינל מזרן בפאריס, שהיוו את הבסיס לס" ציבוריות מפורסמות. הדרישה לספרים רבתה בציבור עד־כדי־כך, שהיה הכרח בקיום ירידי־ספרים מיוחדים, למשל בפראנקפורט ע"נ מין.

ת ק ו פ ת ה ה ש כ ל ה. במאה ה 18 נודעו ס" פרטיות גדולות ויקרות, שהחשובה שבהן היתה אולי זו של החשמן הפולני יוזף אנדז'י זאלוסקי (1702—1774), שהכילה כ 400,000 פריטים, וביניהם כ 20,000 כ"י. ס' זו נלקחה ע"י הרוסים ושימשה יסוד לס' המלכותית בפטרבורג. מלבד אלה הלכו וגדלו הס" האוניברסיטאיות. הונהגו הליכי מיון וקיטלוג שיטתיים, אע"פ שהרבה ספרנים לקו עדיין בידע ספרני מוגבל. הפילוסוף ליבניץ היה הספרן של דוכס בראונשווייג, וקבע כללים לחובותיו של ספרן, וכן ערך קטלוג אלפביתי לס".

במאה ה 18 הגיעה הס' המלכותית בפאריס לכ 80,000 כרכים, וכ 16,000 כ"י (1719). ב 1731 ייסד ב. פרנקלין ס' מסחרית למנויים קבועים בפילדלפיה.

ה מ ה פ כ ה ה צ ר פ ת י ת. ב 1789 הולאמו בצרפת ס" הכנסיה, והוחרמו אספי מהגרים. מספר הספרים שהופקעו מבעליהם נאמד ב 8 מיליון. חלה התפתחות רבה בס' הלאומית (קודם הס' המלכותית) בפאריס. נקבע, שיש למסור לה „טפסי־חובה", כדי שכל פרסום שיופיע בצרפת יימצא באוצרותיה.

מ ה מ א ה ה 19 ע ד ה י ו ם.

ב 1800 נוסדה ספריית הקונגרס (Library of Congress) בוושינגטון, וב 1814 מנתה כ 3,000 כרך. ב 1962 היו בה 41 מיליון פריטים (ספרים, כ"י, תצלומים, מפות, תקליטים ודומיהם). המאה ה 19 אופיינה ע"י התפתחות רבה, במיוחד בתחום הס" הציבוריות, המדעיות והמיוחדות למיניהן. הכשרת הספרנים הורחבה. נקבעו כללים לעבודת הס" וב 1837 קבע סר אנתוני פאניצי (1797—1879) כללים מדויקים לפעולות הקיטלוג של המוזיאון הבריטי, ובעקבותיו הלכה הס' הלאומית של צרפת.

ה ס" ה צ י ב ו ר י ו ת טופחו במיוחד באה"ב, באנגליה ובסקנדינוויה. לקידום ס" אלה נחקקו חוקים (באה"ב ב 1849, באנגליה ב־1850) שהסמיכו מועצות מקומיות להטיל מסים לצורך הקמת ס" ציבוריות. ב 1889 פעלו באנגליה 153 ס" ציבוריות ומספרן גדל ל 360 ב 1900. ב 1962 היו באנגליה 548 ס" שהפעילו כ 40,000 נקודות־השאלה והקיפו כ 75 מיל' כרך. מספר ההשאלות הגיע לכ 450 מיל' לשנה. בבריה"מ פעלו ב 1966, עד כמה שידוע, קרוב ל 200,000 ס" ציבוריות קטנות וגדולות. חוקי־ס" נחקקו ברוב המדינות המפותחות, וגם בישראל הוגשה הצעה מתאימה לכנסת.

ה ס" ה א ו נ י ב ר ס י ט א י ו ת הפכו במאה ה 19 מצבורי־ידע עיקריים בכל שטחי התרבות. במאה ה 18 כבר הגדיר כריסטין גוטלוב היינה (Heyne; 1729—1812) באוניברסיטת גטינגן (גרמניה) את כללי הרכישה, המיון והקיטלוג, בשביל ס" של מוסדות להשכלה גבוהה; פעילותו הפכה את ספריית גטינגן לשם־דבר בסנ' למשך

יותר מ 100 שנה. ספריית אוניברסיטת הרורד (ע״ע) התפתחה לאחת הס״ הגדולות בעולם, ובה כיום כ 8 מיליון כרך.

המאה ה 20, שהיתה לעידן הטכנולוגיה, הפכה גם לעידן של ס״ מיוחדות (ר׳ לעיל, עמ׳ 432). חיוניות הס״ ליד בת״ס ברמותיהם השונות הוכרה ע״י מחנכים רבים במשך המאה ה 20.

אף בס״ הכנסייתיות חלה התפתחות, הודות להשפעת ספריית הוותיקן, הידועה בפרסומים בעלי ערך מדעי רב. ס׳ זו גם מקיימת בי״ס לסנ׳ המכשיר עובדים לס״ של הכנסיה.

ס״ יהודיות ואספים יהודיים בס״ כלליות. יש להניח כי כבר בימי-קדם התקיימו אספי-ספרים יהודיים. בספר מקבים ב׳ (ב׳, י״ג—י״ד) יש רמז ברור לס״ בימי נחמיה ובימי יהודה המכבי. ידוע כי בס׳ הגדולה באלכסנדריה נמצאו ספרים בעלי תוכן יהודי. סביר להניח, שהיו קיימות ס״ גם ליד הישיבות הגדולות בבבל, ואין ספק כי לומדיהן השתמשו במקורות כתובים בדיוניהם.

גילוי „הגניזה״ (ע״ע) בקהיר הצביע על מציאות ס״ יהודיות פרטיות במצרים של יה״ב. ידוע כי בקהיר עצמה נתקיימו במאה ה 12 ארבע ס״, מהן השתייכו 2 לסוחרים יהודים. אספי-ספרים נודעו גם במקומות אחרים, ועם האספנים נמנו הרופא אברהם בן הלל (במאה ה 12), דויד די אֶסטֶלָה, רופא בצרפת (במאה ה 14) ויהודה מוסקוני, רופא במאיורקה (במאה ה 14). ידועה מכולן היתה ספרייתו של יהודה אבן תיבון (במאה ה 12), שכלל בצוואתו המפורסמת לבנו גם הוראות לשמירת ספרים ולסידורם, אך מהתקופה שעד למאה ה 18 נותרו רק ידיעות מוסמכות מועטות על ס״ יהודיות.

בתקופת הרנסאנס גברה התעניינות המלומדים הנוצרים בנושאים יהודיים, ועם הס״ שהכילו ספרים עבריים וספרים במקצוע היהדות נמנו הס״ של רויכלין (ע״ע), פיקו דלה מיראנדולה, ושל א. וידמאנשטאט (1506—1557).

בראשית העת החדשה הוקמו ס״ מיוחדות ליד בתכ״נ ובתמ״ד וכן בתלמודי-תורה. לעתים הוקצבו לס״ אלה חדרים מיוחדים. אחת הס״ הידועות מבין אלה היתה באמסטרדם.

עיקר התפתחות הס״ היהודיות חלה במאה ה 19, אם כי כבר בסוף המאה ה 18 נודע על ס׳ „קהילתית״, במובנה המודרני, במאנטובה שבאיטליה. בעקבות הקהילות האיטלקיות הלכו קהילות בארצות אחרות: ברלין, המבורג, ברסלאו, מינכן, וינה, ציריך, פראג, ורשה ווילנה.

ס״ ליד בתכ״נ התפתחו בעיקר באה״ב, שבה הלך והפך ביהכ״נ למוקד חברתי ותרבותי יהודי. תנופה לייסודן של ס״ חשובות נתנו גם בתמ״ד לרבנים בארצות שונות. הראשונה מסוג זה היתה בפאדובה (איטליה), ואחריה נוסדו כאלה בפירנצה וברומא. אח״כ נוסדו ס״ מסוג זה גם בלונדון, פאריס, אמסטרדם, ברסלאו (שהצטיינה באוסף עשיר במיוחד), ברלין, וינה ובודפשט. במאה ה 20, ובעיקר אחרי השואה, עלו בחשיבותן הס״ שליד בתהמ״ד לרבנים שבאה״ב (כגון הסמינריון התאולוגי היהודי בניו-יורק). גם חברות מדעיות וארגונים ציבוריים יהודים פיתחו ס״ חשובות; ביניהן: הס׳ של חברת כי״ח בפאריס, „ספריית וינר״ בלונדון, ס׳ ייווא (ע״ע) בניו-יורק ובבואנוס-איירס והארכיון הציוני בניו-יורק.

בס׳ לאומיות או אוניברסיטאיות רבות קיימים אספים חשובים של ספרים עבריים וספרי יודאיקה, כגון במוזיאון הבריטי, באוניברסיטות אוכספורד (בס׳ הבודליאנית) וקימבריג׳, באמסטרדם („הרוזנטליאנה״), בקופנהגן („הסימונסניאנה״), במוסקווה, בלנינגרד, בפאריס ועוד. ספריית הקונגרס בוושינגטון, וכן מספר ניכר של ס״ אוניברסיטאיות באה״ב, רוכשות בשיטתיות כל פרסום המופיע בישראל. הרבה ס״ ציבוריות, למשל באה״ב (ניו-יורק, בוסטון וכו׳), אך גם בגרמניה (פרנקפורט), מכילות אספים מיוחדים של ספרים בנושאים יהודיים.

בתקופת השואה בזזו הנאצים את רוב הס״ הפרטיות, המדעיות, והציבוריות של יהודי אירופה, והספרים השדודים נועדו לשמש כס׳ של „המכון לחקר הבעיה היהודית״ (Institut zur Erforschung der Judenfrage), שאותו עמד א. רוזנברג להקים בפרנקפורט. משנכנסו צבאות בעלות-הברית לגרמניה גילו מאות אלפים מספרים אלה, והם חולקו בין הס״ היהודיות בא״י ובגולה.

אולם-הקריאה הכללי בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (מחלקת יחסי-ציבור של האוניברסיטה העברית)

ס״ וסנ׳ בא״י ובמדינת-ישראל (השלמה לנאמר בכרך ו׳, עמ׳ 1047-1051). בתרכ״ז (1867) הוקמה בירושלים ס׳ קטנה, לשימוש קומץ המשכילים בישוב דאז, ע״י ד״ר אלברט כהן, בא-כוחו של בית-רוטשילד. עד סוף המאה נוסדו עוד שתי ס״: „בית-עקד אברבנאל״ (1884; כיום בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים) והס׳ הציבורית ע״ש ספיר בפתח-תקוה.

עד קום המדינה היתה התפתחות הס״ בא״י אטית למדי, ורובן נוסדו ביזמה פרטית, או כחלק מפעולות התרבות של איגודים והסתדרויות שונים. בשטח זה פעל רבות המרכז לתרבות של הסתדרות העובדים, שהקים ס״ רבות בהתיישבות העובדת וליד מועצות הפועלים.

מאז 1948 חלה בארץ התקדמות רבה בהתפתחותן של הס״ לסוגיהן (נתונים סטאטיסטיים — ר׳ טבלה בסוף הערך). התרחבות החינוך על כל שלביו, התפתחות השלטון המרכזי והמקומי, צרכי המחקר של מוסדות רבים, וכן פיתוח החקלאות והתעשיה, חייבו הקמת ס״ מדעיות, ציבוריות, מיוחדות וכיו״ב, או הרחבת ס״ קיימות, ברוב היישובים בארץ.

ס״ אוניברסיטאיות. כמסתבר משמה (הנהוג מ 1925), ממלאת הס׳ הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים, הגדולה בס״ במדינת-ישראל, שני תפקידים מקבילים: כס׳ לאומית היא אוספת כל דברי הדפוס וכה״י הנוגעים בצורה כלשהי בעם ישראל ובא״י, ואוצרותיה פתוחים לשימוש הציבור בכלל, וכן לשימושם של מוסדות חינוך ומחקר אחרים בישראל; כס׳ אוניברסיטאית היא משרתת את הסגל המדעי ואת תלמידי המוסד. בתפקידה זה רכישת ספרים על-ידה היא יותר סלקטיווית: עליה לספק במלואם את צרכי החוקרים והתלמידים, אך עם זאת, בהתחשב בפרסומים הרבים הנדפסים בעולם (ע״ע ספר), עליה לרכוש רק ספרים בעלי איכות מוכחת. הס׳ הלאומית והאוניברסיטאית שבירושלים מכילה יותר מ 2 מיליון ספרים (כולל ס״ החוגים והפקולטות), והיא חתומה על יותר מ 17,000 תקופונים. ברשותה יותר מ 10,000 כ״י (עבריים ולועזיים), ויותר מ 200 „אינקונאבולות״ (ע״ע אינקונבולה), היינו דפוסים ראשונים מהתקופה שעד 1500. ברשותה אספים מיוחדים רבים ויקרים, ביניהם אוסף האוטוגרפים והפורטרטים של א. שבדרון, אוסף מפות, תצלומים וכו׳. ליד הס׳ הלאומית קיים גם מכון לצילומי כ״י יהודיים, שמגמתו לרכז עתקים של כל כה״י הפזורים ברחבי העולם. עד עתה צולמו כמחצית מבין 60,000 כה״י היהודיים הידועים בעולם.

בישראל עוד 6 ס״ ברמה אוניברסיטאית: בטכניון, במכון וייצמן ובאוניברסיטאות בר-אילן, הנגב, חיפה ות״א, ומספר ספריהן הכולל מגיע לכ 4 מיליון ויותר.

ביזמת משרד-האוצר הוקמה ועדה מתמדת של הס׳ הלאומית

והס״ האוניברסיטאיות האחרות, וזו מפתחת שיתוף־פעולה בינ־ספרייתי ומבצעת פרוייקטים ארציים. ביזמתה מתנהלת כיום, בעזרת מחשב, הדפסת הקטלוג של הס׳ הלאומית בצורת סרט, לשימושן של כל הס״ האחרות בישראל. אחרי־כן יודפס קטלוג זה, בצורת סדרת ספרים, גם לשימוש הציבור הרחב. הקטלוג יכלול את כל הפריטים המודפסים המצויים בס׳ הלאומית, בעברית ובלועזית, לרבות ערבית. פרוייקט זה ממומן בעזרת אוצר המדינה. ליד הס׳ הלאומית קיים מכון ביבליוגרפי, ששותפים בו משרד־החינוך והסוכ־נות היהודית. כן פועל לידה גם ביה״ס לסנ׳ של האוניברסיטה העברית. מ 1924 יו״ל על־ידה הרבעון הביבליוגרפי קרית־ספר, שנוסד ע״י ש. ה. ברגמן (ע״ע) וחיים פיק — החשוב בשטחו בעולם היהודי. רבעון זה רושם את כל החומר הנדפס בישראל, כל הפרסומים העבריים והיהודיים הנדפסים בחו״ל וכל המאמרים המופיעים בכל שפות העולם בשטח היהדות. כן מכיל הוא ביקורת ומאמרים.

ס״ מיוחדות מרובות קיימות בישראל: ס״ משרדי־ממשלה וחברות ממשלתיות, ספריית הכנסת, ספריית הסוכנות (הארכיון הציוני), ס״ המוזיאונים השונים (מוזיאון ישראל, אגף העתיקות — מוזיאון רוקפלר), וס״ מדעיות מגוונות (כגון ספריית שוקן וספריית מוסד הרב קוק, שתיהן בירושלים, וספריית הרמב״ם בת״א). כן קיימות בארץ ס״ של אגודות מקצועיות, בתח״ר, מוסדות כלכליים, וכו׳. ב 1968/69 פעלו בארץ כ 300 ס״ כאלה שהכילו כ 3 מיליון ספרים. לסוג זה משתייכות גם ס״ מוסלמיות (ס״ ח׳אלידיה והוקף בירושלים) וס״ נוצריות, מהן חשובות ביותר (כגון הס׳ הארמנית, ספריית הפרנציסקנים וספריית הדומיניקנים, כולן בירושלים). רובן פועלות בשטח החקר התאולוגי, חקר המקרא, חקר א״י, וכד׳. לסוג זה של ס״ שייכים גם האספים התורניים הקיימים ליד ישיבות, בתכ״נ, מועצות דתיות ודומיהן. ור׳ רשימת הס״ העיקריות ביש־ראל — להלן, בסוף הערך.

ס״ בת״ס. ב 1967/68 היו קיימות, ליד 1,542 בת״ס יסודיים, 979 ס״, ובהן יותר מ 1.4 מיליון ספר. אותה שנה פעלו ליד 515 בת״ס על־יסודיים 301 ס״, ולהן 1.4 מיליון כרך.

הספריות העיקריות בעולם (1972)

שם הספריה	המקום	מספר הכרכים (אומדן)
ספרית הקונגרס	וושינגטון, אה״ב	16,000,000
ספרית לנין	מוסקווה, בריה״מ	25,000,000
ספרית אוניברסיטת הארוואַרד	קימבריג׳, אה״ב	8,300,000
ספרית סלטיקוב־שצ׳דרין	לנינגרד, בריה״מ	7,500,000
הספריה הלאומית	פאריס, צרפת	7,000,000
המוזיאון הבריטי	לונדון, בריטניה	7,000,000
הספריה הממלכתית הגרמנית	ברלין, גרמניה (המזרחית)	5,000,000
הספריה הלאומית	פקינג, סין	4,400,000
הספריה הלאומית	פירנצה, איטליה	4,000,000
ספרית האוניברסיטה	לייפציג, גרמניה המזרחית	3,360,000
הספריה הגרמנית	ניו־יורק, אה״ב	3,200,000
הספריה הציבורית	טוקיו, יפן	3,100,000
ספרית האוניברסיטה	אוסלו, נורווגיה	3,000,000
הספריה הבאווארית הממלכתית	מינכן, גרמניה המערבית	2,500,000
הספריה הלאומית	מדריד, ספרד	2,175,000
הספריה הלאומית והאוניברסיטאית	ירושלים, ישראל	2,000,000

ס״ ציבוריות. ב 1968 פעלו בישובים יהודים 611 „נקודות־שירות״ (השאלה) במסגרת 441 יחידות מינהליות (ס״ וסניפיהן), והן הקיפו תחום שבו אוכלוסיה של כ 2.3 מיליון תוש׳, היינו רובה המכריע של אוכלוסיית ישראל (בגבולות 1967). מבין 611 נקודות־השירות פעלו 209 בערים וביישובים עירוניים והיתר ביישובים כפריים. בין הס״ הציבוריות, 7 הן ס״ אזוריות, שכ״א משרתת 10 ישובים ויותר. מספר הכרכים בס״ הציבוריות הגיע ב 1968 ל 3.3 מיליון. מספר הקוראים היה כ 227,000, מהם כ 42.7% בגיל עד 13 שנה. הגורמים החשובים ששקדו על פיתוח הס״ הציבוריות בישראל הם: א) היחידה לס״ שליד משרד החינוך והתרבות; ב) מרכז־ההדרכה לס״ ציבוריות, המשותף למשרד החינוך, לארגון ספרני ישראל ולביה״ס לסנ׳ שליד האוניברסיטה העברית; ג) המרכז לתר־בות של הסתדרות העובדים; ד) „יד אדמונד ג׳יימז דה רוטשילד״; ה) נציגויות זרות וגופים כגון „המועצה הבריטית״, „חברת דנטה אליגיירי״, ועוד.

הספריות העיקריות בישראל (1973)

שם הספריה ומקומה	מספר הכרכים	הערות
ירושלים		
הספריה הלאומית והאוניברסיטאית	2,000,000	10,000 כ״י; 200 דפוסים ראשונים; 17,000 תקו־פונים; אספים; מעב־דות; ס״ מחלקתיות
הספריה העירונית	250,000	14 סניפים; ס״ ניידות
ספרית הכנסת	150,000	פרסומי הממשלה ואו״ם ופרסומים כלליים
ספרית ההסתדרות	93,000	3 סניפים
ספרית הארכיון הציוני	62,000	כ״י; אספים; תצלומים
ספרית האפטריארכיה הארמנית	60,000	3,800 כ״י; 360 תקופונים
ספרית מוסד הרב קוק	60,000	כ״י
ספרית מכון שוקן	55,000	כ״י; פוטוסטאטים
ספרית מוזיאון ישראל	50,000	
ספרית היכל שלמה	50,000	
ספרית המכון הביבלי הצרפתי	50,000	
ספרית יד הרב הרצוג	50,000	
ספרית משרד המשפטים	50,000	19 סניפים
אגף־העתיקות במוזיאון רוקפלר	45,000	
ספרית יד ושם	40,000	
ספרית המועצה הבריטית	31,000	2 סניפים
ספרית האפטריארכיה הלאטינית	30,000	
האקדמיה למוסיקה ע״ש רובין	30,000	
ספרית בני־בדית	25,000	
ספרית י.מ.ק.א.	25,000	2 סניפים
ספרית משרד החוץ	25,000	300 תקופונים
ספרית המחלקה לסטטיסטיקה	25,000	
ספרית „האבות הלבנים״ (סינט אן)	16,000	
ספרית בית־הדין הגבוה לצדק	15,000	
ספרית מרכז התרבות של אה״ב	12,500	95 תקופונים
ספרית הוקף	10,000	1,000 כ״י
ספרית המכון הביבלי הפרנציסקני	10,000	
ביה״ס האמריקני לחקר המזרח	10,000	
ספרית ישיבת עץ־חיים	10,000	
המכון התנ״כי האפיפיורי (ישועים)	9,500	
ספרית מנזר רטיסבון	8,000	
ספרית ח׳לידייה	5,000	בעיקר כ״י
תל־אביב		
ספרית אוניברסיטת ת״א	350,000	5,000 תקופונים; אספים
הספריה העירונית	350,000	11 סניפים
מכון התקנים	130,000	כולל פירסומים רבים
ספרית המועצה הבריטית	60,000	
ספרית ביה״ס למוסיקה „עמלי״	45,000	15,000 תקליטים
ספרית סמינר הקבוצים	42,000	
ספרית הרמב״ם	40,000	
הספריה החקלאית	32,000	
ספרית מרכז התרבות של אה״ב	32,000	125 תקופונים
אגודת האינג׳ינרים והארכיטקטים	20,000	300 תקופונים
ספרית מוזיאון ת״א	11,000	
ספרית „מוזיאון הארץ״	5,000	
חיפה		
ספרית אוניברסיטת חיפה	210,000	
ספרית בית פבזנר	165,000	
ספרית הטכניון	160,000	5,500 תקופונים
ספרית „בורוכוב״	100,000	24 סניפים
ספרית המוזיאון לאמנות חדשה	70,000	
ספרית המועצה הבריטית	5,000	
ספרית המוזיאון לאמנות יפנית	2,000	
רמת־גן		
ספרית האוניברסיטה „בר־אילן״	200,000	3,000 תקופונים; כ״י; אספים
הספריה העירונית	160,000	9 סניפים
באר־שבע		
ספרית אוניברסיטת הנגב	180,000	2,400 תקופונים; אספים

בפתח־תקוה, ברחובות ובקרית־גת 100,000 כר׳ בכ״א; בבית־דגן 85,000; בבית־אלפא, בנתניה ובלוד 60,000 כר׳ בכ״א; בדגניה ובנס־ציונה 50,000 בכ״א; בנהריה, בעזתה, בעכו ובכפר־גלעדי 30,000 בכ״א.

מספר הספרנים בישראל הגיע ב1971 ליותר מ1,500, רובם מאורגנים בארגון ספרני ישראל (אס"י) שהוקם ב1952 בהש־ראת מנהל הס' הלאומית דאז, פרופ' ק. וורמן. בארגון קיימות חטיבות, לפי סוגי הס", והוא מסונף ל I.F.L.A. (ר' לעיל, עמ' 436). בת"ס לסנ' פועלים ליד האוניברסיטות בירושלים ובחיפה ומעניקים תואר „ספרן מוסמך". אס"י מכשיר ספרנים בדרגות־ביניים. ותעודו־תיו מוכרות ע"י נציבות שירות המדינה. מספר הפרסומים העבריים בסנ' הוא ניכר; ביניהם „יד לקורא", תקופון מקצועי מרכזי.

וע"ע ארכיון; דפוס; מלון ומלונאות; ספר.

א. יערי, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, תש"ב; א. הסל, תולדות הס" (כולל ביבל'), 1962; מ. צ. ברקאי, דו"ח פעולות הארגון [אס"י] בין כנס לכנס (1962—1969), 1969; הנ"ל, קווים לתולדות אס"י, (יד לקורא, י"ב), תשל"ב; ש. שונמי, על ס" וספרנות, תשכ"ב; ק. י. גולן, הס' הציבורית בישראל, תש"ל; על התפתחויות שוטפות — ר' „יד לקורא", כר' א'—ט"ו, וכן „שנתון־הממשלה"; C. Wormann, *The Scientific Libraries in Israel* (in: Unesco Bulletin for Libraries, I), 1954; A. Esdaile, *National Libraries of the World*, 1957[2]; F. Milkau (ed.), *Geschichte der Bibliotheken* (Vol. III in: Handbuch der Bibliothekwissenschaft), 1957; J. Fraenkel (ed.), *Guide to the Jewish Libraries of the World*, 1959; T. Landau (ed.), *Encyclopaedia of Librarianship*, 1966[3]; E. V. Corbett, *An Introduction to Librarianship*, 1966[2]; E. D. Johnson, *A History of Libraries in the Western World*, 1970[2]; *World of Learning, 1972–73*, I–II, 1972[23].

מ. צ. ב.

סְפָרִים חִיצוֹנִים, שם (ר' משנ' סנ' י', א'), המציין שתי חטיבות־ספרים נפרדות, אפוקריפה (א') פסוּדוֹאפיגרפה (פ') מימי הבית השני ולאחריו, הנבדלות בתכנן, בתפיסתן ובגלגולן ההיסטורי. הא' היא קבוצת הספרים שאינה במקרא המסרתי ובד"כ (פרט לבן־סירא [ע"ע]) אף לא נזכרה בספרות התלמודית, אך נתקדשה ונכללה ב„קנון" הקתולי והיווני־אורתודוכסי (ע"ע מקרא, עמ' 286), וניתרגמה בתרגום־השבעים ובוולגטה. הכנסיות הפרוטסטנטיות ביטלו בד"כ קדושת ספרים אלו, אך השלימו עם קריאתם כספרים שמחוץ לקנון. לעומתם, רק בודדים מספרי הפ' מקודשים בכנסיה המזרחית, ובייחוד החבשית). הא' הם בד"כ ספרי היסטוריה ומוסר (אנונימיים), ואילו הפ' רובם ספרי־מסתורין, מיוחסים לקדמונים, העוסקים בסודות הבריאה ובגורל הרע והטוב, ברוח הגנוֹסיס (ע"ע), והמצוינים במוסר סגפני ובהלכה מחמירה.

ספרי הא' הם: עזרא ה1 (לפי מיון אחר: עזרא ה3 [לעזרא שהוא „ה1" ולנחמיה שהוא „ה2"); טוביה; יהודית; חכמת שלמה; אגרת ירמיה (ע' ערכיהם); אגרת ברוך (ר' כרך ט, עמ' 503/6); שיר שלושת הילדים הקדושים; סיפור שושנה; בל (ע"ע, עמ' 725/6) והתנין; תפילת מנשה; חשמונאים א' וב' (ע"ע חשמונאים, ספרי־). בוולגטה נדפס, כרגיל בסוף, גם חזון עזרא, או עזרא ה2 [או ה4]). לספרי הפ' אין מנין. אבות הכנסיה מביאים רשימות שונות, אך ספק אם נדע את מספרם: עזרא ה4 (יב, מו) מדבר על 70 (לבד מכ"ד ספרי תנ"ך). חנוך הסלאווי (ע"ע, עמ' 698) מדבר על 366 ספר, וממערות מדבר־יהודה (ע"ע) נודעו באחרונה ס"ח רבים שלא היו ידועים קודם משום מקור. החשוב ביותר הוא, אולי, ספר חנוך (ע"ע, עמ' 695—698), וקרוב לו ביותר הוא ספר (ה)יובלות (ע"ע). קטנים יותר הם הספרים: עלית ישעיהו (ע"ע), עלית משה (ע"ע, עמ' 530), סיפור אדם וחוה ו„צוואות בני יעקב" (שהוא ספר מוסר חשוב). מלבדם נתקיימה שורה של ספרים שיוחסו לאדם, למך, אברהם, יוסף, אלדד, משה, אליהו, שלמה, זכריה ועזרא. הסה"ח הם מרכיב חשוב בבעיה הסבוכה של חתימת המקרא, תהליכיה וזמנה, ועל כך ע"ע מקרא, עמ' 286—288.

עוד בתקופה הפרסית (שלה יש לייחס את הספרים טוביה, יהודית ועוד), ויותר מזה — מאז בוא היוונים, נתקיימה בא"י פעילות ספרו־תית, בייחוד בתחום החכמה והמוסר. עם עליית החשמונאים (ע"ע חשמונאי, בית־) קמה גם ספרות היסטורית. כך נוצרו ספרי הא'. הצד השווה שבהם שעניינם כלל ישראל ואין הם מכירים שום הת־פלגות כתתית. זו חלה בראשית ימי החשמונאים (קדמוניות י"ג, ה', ט'), ועמה התחילו להופיע ספרי הפ', שנתחברו עד לתקופת החרבן (דברי פילון על ספרי התרפוטים הולמים יפה גם את ספרי עדת קומראן). ספרי הא' עוסקים, בעיקר, במלחמה באלילות, ולפי אמונתם נחתמה הנבואה (יהודית י"א, י"ז), אך הפ' האמינו, שהנבואה פועלת גם בזמנם, אולם מכיוון שפורמלית הוחזקה הנבואה (ע"ע, עמ' 807—809) כחתומה, יוחסו הדברים לקדמונים, או נכתבו כ„פש־רים" (= פתרונות) לכתובים סתומים, התולים את המאורע הנרמז באחרית הימים (ע"ע, עמ' 446—455) — שהיא, לדעתם, הזמן שבו חיו הם. החוזה האַפוקליפטי קורא ב„לוחות השמים" ומגלה את תכנם בספרו (בפיו של קדמון). מתוך כך שניהם עוסקים הרבה בשאלת המשיח (ע"ע, עמ' 615/6). — על ההבדלים בין ספרי הא' והפ' בשאלת השארות הנפש — ע"ע, עמ' 452/3; בשאלת ההשגחה — ע"ע, עמ' 476/7, ובשאלת ההתגלות — ע"ע, עמ' 621/2. ספרי הפ' היו אפוא מתחילתם כתתיים, ורבים מהם באו מחוגי האיסיים (ע"ע). החשבת נבואות אלו והפצתן בשעות משבר מדיני (כבימי הורקנוס ובימי הפרוקורטורים), הניעו את חכמי הפרושים לחצוץ ברורות בין כתבי־הקודש ומה שמחוץ להם — אפילו ספרים שהיו חשובים בעיניהם, כבן סירא. — אך למרות שהרחיקום במידה שווה, התמיד ההבדל הישן בין ספרים כלל־ישראליים לבין ספרים כתתיים, והבדלה זו עברה גם לכנסיה, שפרט למקרים בודדים הרחיקה מעליה את הפ'. הכנסיות נבדלו רק ביחסן הרשמי לא'. הכנסיה המזרחית מונה במקרא 22 ספרים (ולפעמים כוללים בירמיה גם את ספר ברוך ואגרת ירמיה), ואילו את „הספרים האחרים" (τάδε λοιπα) מעמידים כ„חיצונים" (Ἔξω δὲ τουτων; Ἐκτὸς δὲ τούτων) או כ„גנוזים" ו„מוכ־חשים" (Ἀπόκρυφα ὅσα ἀντιλέγονται, Ἀντιλεγόμενα), אך הכנסיה הלאטינית נתנה, כרגיל, את ספרי הא' בסוף המקרא ובלא הב־חנה. היארוֹנימוס תרגם גם את אלה ולפי עדות אוגוּסטינוס ואחרים, היו ספרי הא' מקובלים על רוב הכנסיות הלאטיניות. בהשפעת אוגוסטינוס נתקבלו אלה רשמית לתוך כתבי־הקודש ע"י ועידות הכנסיה בהיפוֹ (392) ובקרתגו (397). לא כן ביחס לפ'. אוגוסטינוס מדבר בחשד על חנוך, ובקטלוג של 60 הספרים (המקרא והברית החדשה) מזכירים אותם כחטיבה נפרדת לגמרי; ע"כ גם אבדו אלה לגמרי כעבור זמן. וע"ע אפוקליפטיקה; מדבר יהודה, כת ומגלות, עמ' 201/2.

י. מ. ג.

בספרות התלמודית אין זכר כמעט לתוכן הסה"ח, אך ר' ספור חנה ושבעת בניה (ע"ע), ויש עניינים רבים במדרשים — סיפורים, רעיונות ומשלים — שכמותם נמצאים בסה"ח (ע"ע אגדה). הסה"ח זכו לתחיה ספרותית מחודשת ביה"ב, בעיקר מבחינת תכנם. ידועים כמה נוסחים — מקוצרים מאוד — של סיפורי טוביה ויהודית, ונת־פרסמה מגלת אנטיוכוס (ע"ע), המכילה כמה מן הקטעים המפור־סמים יותר של ספרי חשמונאים. החומר הסיפורי, התאולוגי והקוס־מולוגי שבסה"ח שב אל הספרות העברית בתקופת כיבושי האסלאם. החיבור הראשון שהשתמש בחומר זה הוא פרקי דרבי אליעזר, המספר את תוכן ספר בראשית תוך שימוש בחומר מן המדרשים ומן הסה"ח. במאה ה11/2 שולב חומר מן הסה"ח אל ליקוטי מדרשים שנערכו אז בפרובאנס, ונתפרסם בתחום זה מפעלו של רבי משה הדרשן (ע"ע). קיים יחס גם בין הפסיקתא (ע"ע) רבתי כ"ו ועזרא (ע"ע) הרביעי. רק בתקופת הרנסאנס באו חכמי ישראל במגע ישיר עם הסה"ח. עזריה מן האדֻמים (ע"ע) תרגם לעברית את אגרת אריס־טאס (ע"ע), ובראשית המאה ה16 תורגמו הסה"ח לעברית, אלא שנשתכחו, עד שנתגלו שוב לאחרונה (בכ"י). בתקופת־ההשכלה החלה פעולה בעלת משקל לתרגום הסה"ח, ונטלו בה חלק ג. ה. ויזל (ע"ע) — שהיה הראשון — י. ל. בן־זאב (ע"ע), ש. פלסנר,

י. ז. פרנקל — שהוציא את הא׳ בשם „כתובים אחרונים", תק"ץ — ואחרים. מפעל מדעי מקיף, ראשון ושלם, עם מבוא והערות, נעשה בעריכתו של א. כהנא (ע"ע), בעזרת צוות של ת"ח ומלומדים, ולאחרונה הופיעה מהדורה חדשה ע"י א. הרטום (תשי"ט—תשכ"ז). המהדורה המדעית השלמה והמתוקנת של הסה"ח היא: H .R. Charles, Apocrypha and Pseudo-epigrapha, I—II, 1913 ; 1963/6².

י. מ. גרינץ, אנשי „היחד" — איסיים — בית (א) סין (סיני, ל"ב), תשי"ג ; הנ"ל, הספרות העברית בתקופת־פרס (ספר היובל לרבי ח. אלבק), תשכ"ג ; מ. צ. סגל, ספר בן־סירא השלם, מבוא, 1—69, תשי"ט² ; י. ל. ביאלר, מן הגנזים, ב׳, תשכ"ט ; E. Kautzsch (ed.), *Die Apokryphen u. Pseudepigraphen des A. T.*, 1900; C. C. Torrey, *The Apocryphal Literature; a Brief Introduction*, 1945.

סֶפֶּרִיס, יוֹרְגוֹס — Γιωργος Σεφερης: שמו הספרותי של גאורגיוס (קרי: יְאוֹרְיִיאוֹס) סֶפֶּרִיאַדִיס [Γεώργιος Σεφεριάδης] — (1900—1971), משורר ודיפלומט יווני, גדול הסופרים „בני 1930" (ע"ע יונית, ספרות, עמ׳ 564).

נולד בסמירנה (איזמיר) בתורכיה, בא עם משפחתו ליוון (1914), לפאריס (1918) ושם למד משפטים. אחרי השתלמות באנגלית נתקבל לשירות משרד־החוץ היווני (1926). מ 1938 היה ראש מחלקת העתונות וההסברה, ובתפקידו זה הוקיע את פלישת הגרמנים (6.4.1941). פעל בשירות ממשלתו בגלותה ; היה שגריר בלבנון, סוריה, ירדן ועראק (1953/6). ב 1957, בעת הדיון בשאלת קפריסין, היה חבר במשלחת יוון לאו"ם, ועד פרישתו (1962) — שגריר בלונדון.

בתקופת לימודיו התוודע אל מגמות השירה שרווחו בצרפת (סימבּוֹליזם, סיר־ראליזם [ע׳ ערכיהם] והושפע במיוחד מוַלרי, רנבּוֹ ולפוֹרג (ע׳ ערכיהם). השפעת ת. ס. אליוֹט (ע"ע) הרחיבה את אָפקי שירתו.

ספרוֹ הראשון Ἡ στροφή („מפנה"), 1931, פרש יריעה של שירה לירית עמוסת סמליות, משוללת צעצועי־לשון, שוברת מסורת. משיריו הבאים: Τὸ μυθιστόρημα („סיפור מיתי"), 1935 ; Κίχλη („קיכלי"), 1947. היה מתרגם מעולה של שירת העולם (Ἀντι-γραφές — „העתקות", 1965), וטבע גירסה יוונית רעננה ורגישה של שה"ש. מסותיו (כגון Δοκιμες, 1944, קהיר) השפיעו על ספרות דורו. זכה לפרסים ספרותיים בארצו ומחוצה לה והיה היווני הראשון שקיבל את פרס נוֹבל (לספרות, 1963). שיריו תורגמו לשפות רבות ; לעבר׳ בידי ש. הלקין (גיאורגוס ס׳, שירים, תשל"ג [בליווי הערות]), לאנג׳: Collected Poems 1924—1955, 1971.

P. Sherrard, *The Marble Threshing Floor*. 1956; Chr. Enzensberger (ed.), *G. S. Poesie* (טכסט בצירוף תרגום גרמני), 1962; C. A. Trypanis (ed.), *The Penguin Book of Greek Verse* (בצירוף תרגום אנגלי), 1971.

ש. שב.

סְפֶּרַנְסְקִי, מִיכָאִיל מִיכָאִילוֹבִיץ׳ — Михаил Михайлович Сперанский — (1772—1839), מדינאי רוסי. אביו היה כומר כפרי, וס׳ למד בסמינריון תאולוגי, ואח"כ לימד בו. ב 1797 נכנס לשירות המדינה, ובמחצית הראשונה, „הליבּרלית", של מלכות הצאר אלכסנדר I (ע"ע) פולוביץ׳ מילא תפקידים מרכזיים במשרד־הפנים, השתתף בפגישת הצאר עם נפוליון בארפורט (1808), וב־1809—1812 היה השר הראשי והאיש רב ההשפעה ביותר ברוסיה.

ס׳ תיקן וייעל את המינהל, ושאף לשנות את כל מבנה החברה והמדינה: לשחרר את האיכרים מצמיתותם, להנהיג רפורמה אגררית, ובמיוחד — להפוך את רוסיה לממלכה חוקתית. אולם מכל הצעותיו לכונן רשות מחוקקת נבחרת (ע"ע דומה), ומועצת־ממלכה אחראית בפניה, נתקבלה רק ההצעה להקים מועצת־ממלכה — אך תלויה בקיסר ולא ברשות מחוקקת, שכלל לא הוקמה.

תכניותיו של ס׳ עוררו התנגדות רבה בקרב האצולה והכמורה, וכמה מהם האשימוהו בבגידה ובהתקשרות עם נפוליון. אלכסנדר לא האמין להאשמות ; אעפ"כ החל עוין את המגמות הליברליות של ס׳, וערב פלישת נפוליון לרוסיה הדיח את ס׳ והגלהו (מארס 1812). ב 1816 הוחזר ס׳ לשירות־המדינה ונתמנה מושל פנזה, וב 1819 מונה למושל סיביר. ב 1821 הוחזר לפטרבורג, ומונה לחבר במועצת־הממלכה. במלכות ניקולי I היה ס׳ אחראי לעריכת אוסף חוקי רוסיה. זמן קצר לפני מותו הוענק לו תואר רוזן.

ב 1802, בהיותו במשרד־הפנים, מונה ס׳ למזכיר „הוועד לתיקון היהודים". הוא דגל בביטול כל ההגבלות על היהודים, וכן התנגד לנסיונות ל„תקנם" מגבוה, בדרכי־כפיה או בשיטות של אפוטרופסות, באָמרו שביטול כל האיסורים על היהודים והענקת חופש מירבי להם יבשילו בקרבם התפתחויות פנימיות רצויות. אך דעותיו לא נתקבלו.

M. Raeff, *M. S.*, 1957.

י. לו.

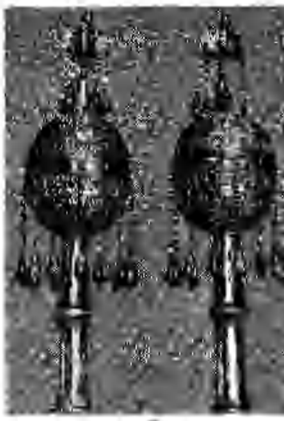
סֵפֶר־תוֹרָה, חמישה חומשי־תורה כתובים על קלף, כהלכתם, משמש בעיקר לקריאה בציבור בימים שיוחדו לכך (ע"ע תפלה). הלכות קפדניות קובעות כל פרט לגבי חמרי־הכתיבה (סוגי הקלף והדיו והכנתם) ומכשיריה (קנה, נוצה וכיו"ב). עשיית ס"ת, חמריו ומכשיריו, כתיבתו, ובמיוחד כתיבת „שם המפורש", חייבים להיות „לשמה", שהעוסק בדבר יאמר בפה שמעשהו לשם מצוות ס"ת. 20 דברים פוסלים ס"ת, אֲפילו בדיעבד, ואחרים נאמרו להידור־מצוה, וע"כ נדרשת מומחיות מקצועית עיונית ומעשית לכתיבת ס"ת. בעל מלאכה זו הוא הסופר (ע"ע, עמ׳ 549/50). לפני הכתיבה משרטטים (בחריטה) את השורות ושני קווים אנכיים — לציון ה„גליון". ההלכה לא קבעה את מספר יריעות־הקלף בס"ת, ומספר ה„דפים" (טורים) בכל יריעה (פרט לאחרונה) הוא מ 3 עד 8. אורך השורה — 30 אותיות, אך לא נקבע מספר השורות ב„דף". מתחילת המאה ה 19 רווח הדגם של 248 טורים בני 42 שורות. הסופר חייב להעתיק מן הכתב, ולמטרה זו משמש ספר „תיקון סופרים", שבו הנוסח מוגה היטב, ומצוינים בו כל פרטי הכתיבה: „פתוחות" ו„סתומות", מלים מנוקדות וכו׳. ס"ת נכתב בכתב אשורי (ע"ע עברי, כתב), ולו שני סיגנונות עיקריים: אשכנזי וספרדי. אסור שתגע אות בחברתה, ויש לתת רווח בין המלים, בין השורות, ויותר — בין הפרשיות, וכן שוליים מכל הצדדים. בין החומשים מותירים 4 שורות ריקות. האותיות ד, ח, ל, ק, ר, ת, ם מורחבות, לפעמים, להשלמת השורה. את ראשי האותיות שעטנזג"ץ מעטרים ב 3 תגין („כתרים") ואת האותיות ב, ד, ק, ח, י, ה — בתג אחד, משמאל. היריעות נתפרות בגידי בהמה טהורה. את ראש המגילה וסופה מחברים ל„עצי־חיים" — ג"כ בעזרת גידים.

הלכות כתיבת ס"ת מורכבות מאוד ופרטיהן מרובים. ספרות „מקצועית" ענפה נכתבה בהלכה על נושא זה. החיבור הקדום ביותר הוא „מסכת ספר תורה", מן ה„מסכתות הקטנות" (ע"ע תלמוד בבלי), שנכתבו בראשית תקופת הגאונים (ע"ע). גם בחיבור קדום אחר, שנדפס בשם „הלכות ספר תורה" (אוֹכספוֹרד, 1897), מצוי חומר מראשית תקופת הגאונים. מאוחר יותר כתב רבנו יעקב (ע"ע) תם הלכות ס"ת (נדפסו ב„גנזי ירושלים", א׳, תרנ"ו), ובמיוחד נתפרסם ספר „ברוך שאמר" (לאחרונה: ירושלים, תש"ל) לר׳ שמשון ב"ר אלעזר, בן המאה ה 14. מן הדורות האחרונים יש לציין את „קסת הסופר" לר׳ שלמה גנצפריד (ע"ע).

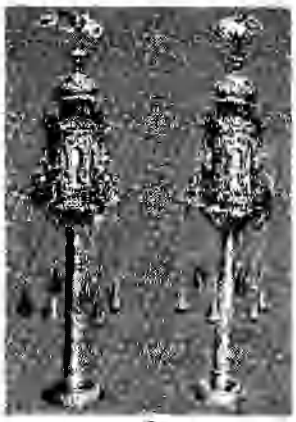
ס"ת הוא ה„חפץ" המקודש ביותר בישראל. אין מניחים עליו מאומה, אין להניחו „ערום" — ללא המעיל העוטף אותו — כשאין קוראים בו, ואין לנגוע בקלף. עומדים בפני ס"ת, אוחזים אותו ביד ימין ונושקים את עטיפתו. אסור למכור ס"ת אלא לצורך נישואין, תלמוד־תורה ופדיון שבויים (מג׳ כ"ז, ע"א). אם נפל ס"ת קובעים צום, ואם נשרף קורעים עליו כעל מת (מו"ק כ"ה, ע"א). ס"ת שנפסל קוברים אותו בכלי חרס סמוך לת"ח (מג׳ כ"ו, ע"ב). אין לטלטל ס"ת שלא לצורך, ואין להעבירו ממקום למקום אלא אם

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

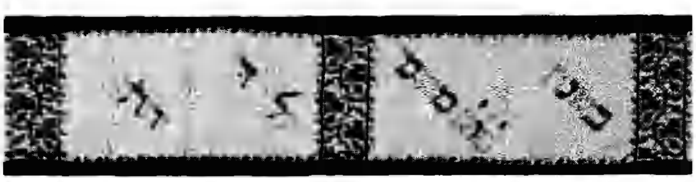
12

13

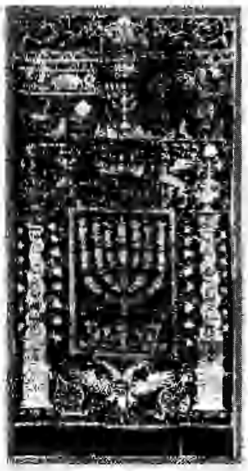
14

15

16

17

1. יד לס״ת — תוניס; המאה ה 19. 2. רימונים לס״ת — פרס, כסף מקשה; המאה ה 19. 3. רימונים לס״ת — אנקונה, כסף; המאה ה 18. 4. רימונים לס״ת — נירנברג (גרמניה), כסף והזהבה חלקית; המאה ה 18. 5. טס לס״ת — מרכז־אירופה, כסף; המאה ה 18. 6. טס לס״ת — מודנה, כסף; המאה ה 18. 7. עטרה לס״ת — סן דניאל דל פריאולי, כסף, המאה ה 18. 8. כתר לס״ת — זאמושץ (פולניה), כסף מוזהב; המאה ה 18. 9. תיק לס״ת — פרס, לבד על עץ, עיטור כסף; המאה ה 19. 10. מעיל לס״ת — מרוקו, רקמת חוטי־כסף מוזהבים על סטין כותנה; 1926. 11. מעיל לס״ת — טנג׳יר, רקמת־זהב על בד; המאה ה 19. 12. מעיל לס״ת — גרמניה, קטיפה ורקמת חוטים צבעוניים וזהב; 1747. 13. תיק לס״ת — צפון־אפריקה, כסף מקשה; 1847. 14. חיתול לס״ת — (קטע) גרמניה, פשתן מצויר; 1792. 15. חיתול לס״ת — (קטע) איטליה(?), רקמת חוטי־משי על פשתן; 1602. 16. מעיל לס״ת — בוסקוביץ (מוראוויה), קטיפה רקומה בחוטי כסף וזהב; 1741. 17. כפורת ופרוכת — גרמניה הדרומית, קטיפה רקומה חוטי זהב וכסף (ע״י יעקב קופל גאנז), המאה ה 18. (1, 2, 13, 14: משכן לאמנות, עין־חרוד — צילם ז. עפרון; 3, 6, 7 — ביה״כ האיטליאני, ירושלים; 4, 8, 9, 10, 15 — מוזיאון־ישראל, ירושלים; 5, 16 — המוזיאון היהודי, פראג; 11, 12 — מוזיאון ע״ש וולפסון, היכל שלמה, ירושלים — צילם ד. חריס; 17 — המוזיאון היהודי ניו־יורק)

יקראו בו 3 פעמים לפחות. מצות־עשה על כל איש מישראל לכתוב ס״ת לעצמו (סנ׳ כ״א, ע״ב), וכל המגיה בס״ת אפילו אות אחת — הריהו כאילו כתבו (מנ׳ ל׳, ע״א). — על מצוותו המיוחדת של המלך, ע״ע מלוכה, עמ׳ 556.

מ נ ה ג י ם. בגמר כתיבתו של ס״ת עורכים „סיום״ חגיגי. כדי לזכות את הרבים בחלק בכתיבה, מותיר הסופר כמה שורות פנויות או אותיות „חלולות״, והקהל משלימן. ס״ת מוכנס לארון־הקדש (ע״ע) ברוב־עם ונערכת סעודת־מצוה (שהש״ר א׳, ט׳). מנהג הוא שמי שאין לו בנים כותב ס״ת.

יע. או.

א מ נ ו ת י ה ו ד י ת. קישוטים לס״ת תפאורתיים ופונקציונאליים, בהתאם לתרבות הסביבה, נזכרים בתקופת התלמוד (שבת קל״ג, ע״ב: „לכרכו בשיראין נאין״), אך לפי ציורים מרומא, מהמאות 1—4 לספה״נ, היה ס״ת שם בלי קישוטים או עצי־חיים. „תיק הספר״, הנזכר במשנה (שבת ט״ז, א׳), נשתמר אולי, בתבנית זו, אצל יהודי תימן והשומרונים בשכם: עשוי עץ, משושה או גלילי, ומצוי בקישוט פרחוני, או עשוי פח, נחושת וכסף־פיליגרן; נפתח על צירים ונסגר באבזם. בכורדיסטן נהוג תיק־עץ מרובע, מקושט כסף. למן המאה ה 10 העלו בפרס, בבל ובוכארה, כתר־כיפה על התיק הגלילי. אח״כ עבר המנהג לכורדיסטן, סוריה, א״י וספרד, ובמאה ה 14 — לסיציליה ולעדות הספרדים בבלקן. לשמירת ס״ת בתיק עטפוהו בתימן במפה מבד, ובכורדיסטן — במעילים מקושטים במטבעות ונרתיקי־קמיעות. באיטליה נהגו לעטוף ס״ת במפה רקומה, חיתול־משי ומעיל. תפוצות אשכנז כורכות באבנט צר מתחת למעיל (ר׳ להלן). בגרמניה היתה מסורת מיוחדת לחיתול ס״ת במפה של ברית־מילה, גזורה ל 4 יריעות שוות ותפורה לרצועה (הקדומות — מהמאה ה 16). על המפה רקום בחוטי משי או כסף, ומצויר בטמפרה (החל במאה ה 19), באותיות מעוטרות, שם הנימול והתאריך — בנוסח מיוחד. עד ל 1938 היו בקהילת וורמס 600 חיתולים כאלה, הקדומים — משנת 1570.

ה מ ע י ל לסה״ת עשוי משי או ברוקט ומעוטר כסף. באשכנז ידועים מעילים לס״ת מהמאה ה 10. המעיל פתוח למטה, ולו שני פתחים מלמעלה, לעצי־החיים. רקומים עליו בחוטי כסף וזהב כתובות־הקדשה וקישוטים פיגורטיוויים: חיות, כלי־המקדש, ולאחרונה — מגן דוד. קישוטים יהודיים עממיים מופיעים במזרח־אירופה גם בכפורות ובפרוכות. בקישוט המעילים באיטליה (לראשונה — במאה ה 13) ובקהל הספרדי־פורטוגלי, קדם סיגנון הרנסאנס לסיגנון הבארוק. ע צ י ־ ה ח י י ם — בתימן, פרס, בבל וכורדיסטן, הם חלקים ופשוטים; במגרב חרטו בעץ, בחלקו העליון, כמגדל מתנשא; ביה״ב בגרמניה, ובמאה 17/8 באיטליה, ציפום כסף. עצי־החיים והצלחות לגלילת ס״ת, מגולפים בעץ או מחוטבים בשנהב ובכסף, בצורות שונות ועם כתובות הקדשה סביב לצלחת.

ה ר י מ ו נ י ם (השו׳ שמ׳ כח, לג; מל״א ז, יח), הקדומים בין קישוטי ס״ת, נזכרים בפוסטאט ב 1187. צורתם משתנה ממקום למקום, ואף לאחד מהם (פרט לאיטליה במאה ה 18) אין צורה של רימון ממש. בתימן הם צנועים בעיצובם, יצוקים פליז, מלוטשים כצריח רב־צלעות, רם וצר, וניצבים במאונך על התיק. בבבל וסביבותיה, בסוריה וא״י ואצל עדות־המזרח — מהמאה ה 14 בקירוב, הם עשויים פח־כסף עם קישוטים מסולסלים, מלאכת מִקשה, בצורת שני חצאי־כדור מחוברים, עם תליוני־שרשרות סביב, נעוצים על זיזים בולטים לצדי כתר־הכפה. בספרד, סמוך ל 1400, נקראו „תפוחים״, וכנראה כך היתה צורתם. אצל הספרדים בבלקן נשתמרה צורת אצטרובל משובץ כולו בליטות בריקוע־כסף. במאות ה 14—15 עיצובם כמגדל מרובע עשוי כסף־פיליגרן (קמַרטָה, סיציליה), כמגדלון משושה עם חלונות קרועים, עשוי כסף־מקשה (ספרד, מהמאה 15 וכמגדלון דומה — עם כיפה ופעמונים בחלונות, ג״כ כסף־מקשה (סלוניקי, מהמאה ה 18). רימוני־מגדלים, בעלי שלוש קומות ויותר, עם פעמונים בחלונות, נפוצו במאה ה 18 אצל הספרדים־פורטוגלים בהולנד ובאנגליה, והתפתחו באיטליה במאה ה 17/8 למגדלי־פאר אגדיים.

כ ת ר ־ ת ו ר ה היה קיים בבבל ובמצרים במאות ה 10—12, אך צורתו אינה ברורה; הוא התחדש רק במאה ה 17/8, בעיקר בתפוצות אשכנז. הוא עשוי כסף, לעתים מוזהב או משובץ אבנים, בנוי קשתות כחצי־כדור, קשור בחישוק, ככתר־מלכות ממזרח־אירופה, פשוט בגרמניה, מפואר (עד לשלוש קומות) ומקושט בפולניה; באיטליה, בהולנד ובאנגליה — בתבנית קטנה. — י ד לקריאת התורה — מוט קצר, ובקצהו צורת כף־יד עם אצבע פשוטה; בראשה טבעת בשביל שרשרת — לתלותה על סה״ת. תפקידה — להראות את הכתוב לבעל־הקריאה, והיא מסורת עתיקה. בתימן עשאוה פליז או כסף, בתוניס — פח־כסף או מגולפת בעץ. במקדמות אלה, וכן במרוקו, ובספרד ואיטליה עד למאה ה 15, היתה היד נעדרת קישוטים. באיטליה ואצל הפורטוגלים במאה ה 18/9 עשאוה כסף או זהב משובץ אבנים מחוטבות בשנהב ואלמוג, בסיגנון הבארוק, ובמרכז־אירופה נהגו לקשטה בצורות חיות: אריה, צבי, נשר ויונה — לפעמים משולבות עם הדס. — ט ס — לוח־כסף, לפעמים מוזהב ומשובץ אבנים, תלוי בשרשרת על ס״ת, ונעשה לציין ספר מיוחד. בטסים קדומים מצויה לוחית, הניתנת להחלפה, לסימון יום־חג או שבת מיוחדת. לראשונה — בגרמניה בסוף המאה ה 15, אך נפוץ שם רק החל מהמאה ה 18; נתקבל גם אצל יהודי איטליה. בגרמניה צורתו כמעט מרובעת, עם קישוט פרחוני, רקוע בכסף; בפולניה ומזרח־אירופה, במאה ה18, צורתו כתבנית דלתות ארון־קודש מפואר, עם קישוטי־חיות בנוסח עממי. (ר׳ תמ״, עמ׳ 447/8, ותמ׳ צבעונית בכרך זה).

ז. ע.

סֶצְ׳וַן, ע״ע סוּצֶ׳וַן.

סֶצֶ׳נוֹב, אִיוַן מִיכָאִילוֹבִיץ׳ — Иван Михайлович Сеченов — (1829—1905), פיסיולוג רוסי, חוקר הפעילות החשמלית של המוח. גמר את לימודי הרפואה במוסקווה ב 1856. השתלם בגרמניה אצל ה. הלמהולץ, א. די־בואה־רימון וק. פ. ו. לודויג (ע׳ ערכיהם). ב 1860 נתמנה פרופסור־משנה לפיסיולוגיה באקדמיה הרפואית־כירורגית בפטרבורג; בשנים 1870—1891 היה פרופסור באוניברסיטות אודסה, פטרבורג ומוסקווה.

מחקרו על קיום „מרכז הבליעה״ במוח הצפרדע ועל פעולתו כמעכב את הרפלכסים של חוט־השדרה, פורסם ב 1863. בספרו העיקרי Рефлексы головного мозга („הרפלכסים של המוח״), 1866, ביטא את גישתו לפסיכולוגיה מנקודת ראות אורגנית־מטריאליסטית. השפעתו של ס׳ על הפיסיולוגיה ברוסיה הודגשה במיוחד ע״י פולוב (ע״ע), אשר בתגלית הרפלכסים המותנים ראה את עצמו כממשיך דרכו של ס׳. את התופעות הביו־חשמליות הריתמיות במערכת העצבים המרכזית תיאר ס׳ ב 1881.

M. A. B. Brazier, *A History of the Electrical Activity of the Brain*, 1961.

סֶצֶ׳נְיִי — Széchenyi — משפחת־אצולה הונגרית. מבניה:

1) אישטוַן ס׳ — István — (1791—1860), מדינאי וסופר הונגרי. ס׳ היה קצין במלחמות נגד נפוליון, סייר במדינות מערב אירופה והושפע מפיתוחן הכלכלי וממוסדותיהן הפוליטיים. בספרים שכתב הציע ס׳ תיקונים בחברה ובכלכלה, ובכלל זה הטבת מצב האיכרים ושיפור החקלאות. ס׳ פעל להקמת האקדמיה ההונגרית למדעים, להכשרת הדנובה לשיט אניות־קיטור ולבניית גשר בבודפשט. הוא התנגד לניתוק הונגריה מאוסטריה, ולפיכך התנגד לקושוט (ע״ע); היה שר תחבורה בממשלתו של בטיני (ע״ע), והתפטר ממנה משום שהיא שאפה לעצמאות מלאה. הוא לקה במחלת רוח

והתאבד. — ס' התנגד למתן שוויון זכויות ליהודי הונגריה, והאנטי־שמים הסתייעו בכתביו ובנאומיו.

נ. קצבורג, אנטישמיות בהונגריה, 25—28, תשכ״ט; G. Barany, *I. Sz. and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841*, 1968.

2) אֶדֶן — Ödön — (1839—1922), מדינאי תורכי, בנו של (1). ס' ארגן שירותי כבאות בבודפשט ובקושטא. ב 1874 עבר לתורכיה לצמיתות, התקרב לעבד אלחמיד II (ע״ע), ומונה לשלישו.

ס' סייע להרצל במאמציו להשגת „צ'רטר" להתיישבות בא״י תמורת מלוות לתורכיה, שיָקלו על קשייה הכספיים. ס' הסכים להגיש לשולטאן סקירה מפורטת ששלח לו הרצל על תכניתו. ראש ממשלת־אוסטריה, ארנסט פון קֶרבֶּר, ביקש מס', לפי פניית הרצל, שיאפשר ליהודים נרדפים ברומניה להכנס לתורכיה.

ב. ז. הרצל, ספרי הימים, א—ו, תרפ״ח—פ״ט.

סַקָּארָה, ע״ע מִצְרַיִם, עמ' 165—167, 207.

סֶקְוֹיָה (Sequoia), סוג עצים, מהענקים שבממלכת הצמחים, ממשפחת הטכסודיים שבמחלקת המחטניים (ע״ע, עמ' 995). לסוג זה מין יחיד S. sempervirens, המכסה שטחי יער גדולים בצפיפות רבה בהרי ה־סמוקי של קליפורניה ה־צפונית. נחשב לעץ יער בעל ערך תעשייתי רב. בתקופות הקרטיקון וה־שלישון נמנו עם סוג זה מינים אחדים שהיו נפו־צים גם בחלקים אחרים של אמריקה הצפונית וכן באסיה ובאירופה. מין אחד היה גדל בביצות של אירופה והוא מקור הפחם החום הנכרה שם היום. לפנים היו משייכים גם את הסוג Sequoiadendron לס'. סוג זה כולל מין יחיד S. gigantea המגיע לגיל של 2,000 שנה. הוא זכה לכינוי „הענק שבממלכת הצמחים", אם כי הוא מגיע לגובה של 100 מ' בלבד, ויש גבוהים ממנו; מתוך הטבעות השנתיות שבגזעו ניתן לעקוב אחרי שינויי האקלים שחלו באיזור גידולו במשך התקופות (וע״ע עץ). ממין זה נותר רק מספר מוגבל של עצים, בעיקר בהרי סיארה־נוואדה שבקליפורניה. במקום גידולו מוצאים גם עצים מאובנים בני מינו.

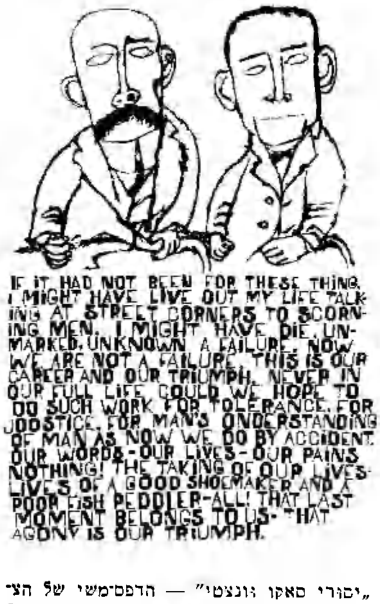
סקויה ענקית

סַקּוֹ־וַנְצֶטִי, מִשְׁפַּט־, משפט־רצח, שנערך ב1920—1927 במדינת מסצ'וסטס שבאה״ב, ועורר מחלוקת ציבורית עזה. הסנדלר ניקולה סאקו (Sacco) וסוחר הדגים בארטולוֹמֵאוֹ ואנצטי (Vanzetti) שהיגרו ב 1908 מאיטליה לאה״ב ונודעו בהשקפותיהם האנרכיסטיות, נאשמו ברצח למטרות שוד והורשעו. הרשעתם התבססה בעיקר על זיהוי של עדי־ראיה ועל עדות־שקר שמסרו הנאשמים ביום מאסרם על מעשיהם ביום הרצח. ההגנה הביאה ראיות מרובות שהנאשמים לא היו במקום הרצח וטענה, שהנאשמים שיקרו בעדותם מחשש שיוגלו עקב דעותיהם האנרכיסטיות.

ליברלים באה״ב ואירופה, בהם מסריק, אינשטין וא. פרנס (ע' ערכיהם) דרשו משפט מחודש, בנימוק שאין ראָיות מספיקות להאשמה. רווחה סברה, שהשקפותיהם האנרכיסטיות של הנאשמים עיוותו את דינם של השופטים, אך דעת־הקהל במסצ'וסטס דחתה התערבות זאת.

ב 1925 העיד נידון למוות על רצח, שהוא היה חבר בכנופיה שביצעה את הרצח והנאשמים חפים מפשע, אך עדותו נדחתה בטענה שנבעה מרצונו להקל את גזר דינו או לדחותו. ב 9.2.1927 נידונו ס' וו' למיתה.

נוכח הסערה שהתחוללה בהיוודע גזר הדין, מינה מושל מסצ'וסטס ועדת חקירה כדי לחקור את הליכי המשפט. הוועדה לא מצאה פגם בהליכי המשפט. עד המתתם (23.8.1927) לא הודו ס' וו' באשמתם. הוויכוח בשאלה, אם היה משפטם הוגן או לא, נמשך, והחשש שהיה עיוות דין הגביר את הדרישה לביטול עונש המוות.

„יסורי סאקו ונצטי" — הדפס־משי של הצייר בן שאן, 1958 (בכתובת קטע ממכתב של ונצטי, מן הכלא, אל בנו)

N. D. Baker et al. (eds.), *The S.–V. Case*, 1928/9; H. B. Ehrmann, *The Untried Case: The S.–V. Case and the Morelli Gang*, 1933; F. Frankfurter, *The Case of S. and V.*, 1954²; R. P. Weeks (ed.), *Commonwealth Versus S. and V.*, 1958.

א. לי.

סְקוֹט, סר ג'וֹרְג' גִּילְבֶּרְט — Sir George Gilbert Scott — (1811—1878), ארדיכל אנגלי. ס' זכה ב 1844 במכרז לבניית כנסיית ניקולאי בהאמבורג, ובתכנית זו, כבכל יצירתו, נתן ביטוי לזיקתו לסיגנון הגותי. הוא שחזר, וגם בנה, מבנים כנסייתיים באנגליה, שמספרם מגיע למאות. מבנייניו האזרחיים בלונדון: תחנת הרכבת סינט פנקרס (St. Pancras; 1865) ומצבת־הזכרון לנסיך אלברט בהייד פארק (1862—1872). את בנייני הממשלה בויטהול הוכרח לתכנן, בניגוד לרצונו, בסיגנון הרנסאנס (1861). בספרו Remarks on Secular and Domestic Architecture („הערות על ארדיכלות חילונית וביתית"), 1854, שיבח את האפשרויות הצפונות בסיגנון הגותי האהוב עליו. ספרו האוטוביוגרפי, Personal and Professional Recollections („זכרונות מחיי הפרטיים והמקצועיים"), הוצא־לאור אחר מותו, ב 1879. — ס' נמנה עם הארדיכלים הפוריים והמקובלים שבדורו. סיגנונו אפייני לאקלקטיציזם של דור ה„תחיות" הסיגנוניות למיניהן. — ב 1872 הוענק לו תואר אבירות.

K. Clark, *The Gothic Revival*, 1962³.

סְקוֹט, סר וֹולְטֶר — Sir Walter Scott — (1771—1832), סופר סקוטי, מחברם של רומנים, שירים, דברי ביקורת וביוגרפיות, מן היוצרים המפורסמים בספרות האנגלית. ס' היה בנו של עו״ד מאדינבּוּרוֹ. היה צולע כתוצאה ממחלת ילדות. מנעוריו ספג את הסיפורים והבלדות של הספר הסקוטי (ע״ע בלדה, עמ' 787). ס' למד משפטים, אולם עסק אך מעט בפרקליטות, שכן עיקר מעייניו היו נתונים לספרות יה״ב ולספרות הרומנטית החדשה של גרמניה. ראשית דרכו בספרות היתה ב 1802/3, עם פרסום The Minstrelsy of the Scottish Border („שירת הספר הסקוטי" [ע״ע מנסטרל, מינסטרל]), שכלל אוסף בלדות שליקט בעצמו, מסות על נושאים ספרותיים והיסטוריים וחיקויי־בלדות שחיבר הוא או שחיברו ידידיו. אחד מחיקויי הבלדות שלו נדפס בספר נפרד בשם The Lay of the Last Minstrel („הלי [שיר סיפורי] של הזמר הנודד האחרון"),

1805. הספר זכה מיד להצלחה מרובה ובעקבותיו פרסם ס' את Marmion (1808) ו The Lady of the Lake („גבירת האגם", 1810). הפופולריות שלו התחילה שוקעת לאחר שפרסם בירון (ע"ע) שירה בתחום דומה, וס' פנה לכתיבת רומנים. ב 1814 פרסם את Waverly, בעילום-שם הן משום שרצה ליצור אווירת מסתורין מסביב ליצירה והן משום שלא רצה לפגוע במעמדו כעו"ד, שכבר הספיק להתבסס. בכספי רווחיו קנה אחוזה באבוטספורד (Abbotsford). מאז ועד מותו פרסם 27 רומנים שהעלו אותו לדרגת המספר העממי הפופולרי ביותר בבריטניה.

להערכה מיוחדת זכו הספרים: The Heart of Midlothian („לב מידלותיאן", 1818), ע"פ כינויו של בית-סוהר באדינבורו. עניינו התפרעות בבית-הסוהר ב 1736, הריגת מספר אזרחים ע"י מפקד המשמר העירוני, שנתלה אח"כ ע"י ההמון, והאשמת שתי אחיות ברצח שלא ביצעו. Old Mortality („בן-התמותה הזקן", 1816), ע"פ כינויו של סקוטי אחד, רוברט פטרסן, שעבר לארכה ולרחבה של סקוטלנד לקראת סוף המאה ה 18 וניקה ותיקן את קבריהם של בני הכת הדתית של הקאמֶרונים שאחזו בנשק במאה ה 17 כדי להגן על דעותיהם. הספר רצוף אנקדוטות על מלחמת הדת הזאת. Rob Roy (1817) מתאר את התקופה לפני מרד היעקוביטים ב 1715. הגיבור, רוב רוֹי מקגרגוֹר, ספק פושע ספק איש-חסד, נלחם בבני-בליעל הרוצים לנשל את פרנסיס אוֹסבּוֹלדיסטוֹן (Osbaldistone) מירושת אביו. ב The Legend of Montrose („אגדת מונטרוז", 1819) מתאר ס' את התקוממות בני רמת-סקוטלנד בראשותו של רוזן מונטרוז נגד כת ה Covenanters ב 1644, למען צ'רלז I מלך אנגליה; משולב בו סיפור אהבה על רקע רצח אכזרי. Quentin Durward (עבר': „קונטין דורורד", תשכ"ה, „האביר מהררי סקוט-לנד", א—ב, 1966), 1823, דן בלואי XI, מלך צרפת, במלחמתו באויבו, שארל הנועז מבורגונדיה, ובנסיונותיו להמריד את תושבי לייז' בשארל. קונטין דרוואַרד הוא סקוטי צעיר, שהצטרף לקשתי לואי ומתנסה בהרפתקאות. ס' פרסם גם שני ספרים בעלי רקע אוטוביוגרפי. ב 1816 י"ל The Antiquary („סוחר העתיקות") וב 1824 הופיע Redgauntlet, העוסק בנסיונותיו הכושלים של הנסיך צ'רלז אֶדוֹאַרד להשתלט על אנגליה; רדגונטלט היה מנהיג תנועתו. יצאו לו גם מוניטין כעורך: ב 1808 פרסם מהדורה ביקרתית של כתבי דריידן וב 1814 של סויפט (ע' ערכיהם) וכתב הקדמות ל Lives of the Novelists („חיי מחברי-הרומנים", 1825).

ספרו הנודע ביותר Ivanhoe (עבר' איבנהו, תרע"ב, תש"ז), 1819, עוסק באנגליה של יה"ב ובין גיבוריו דמויות יהודיות — יצחק ובתו רבקה — וכן צלבנים שחזרו מארץ הקודש. אירועי הרומן מתרחשים על רקע האיבה בין הסאכסונים ובין הנורמנים — כשהראשונים מנסים להחזיר לעצמם את השליטה באנגליה — והידידות בין ריצ'ארד לב-הארי והאציל הסאכסוני איבנהו שהצטרף למסע הצלב. כן מתוארת בו האהבה הנכזבת בין רבקה לאיבנהו. ב Talisman (עבר': „טליסמאַ", תר"ץ; „הקמיע", 1968, 1971), 1825, מתאר ס' את הקנאה בין מנהיגי הצלבנים בא"י ואת ריפוי ריצ'ארד לב-הארי ממחלה ע"י צלאח א(ל)-דין באמצעות קמיע. עם יצירותיו האחרונות נמנים Life of Napoleon („חיי נפוליון"), 1827, ואחד מטובי סיפוריו The Two Drovers („שני הרועים"), 1827. בשנים 1829/32 הופיעו מהדורות שלמות של שיריו והרומנים שלו בצירוף הקדמות והערות אוטוביוגרפיות והיסטוריות. אשתו היתה צרפתיה ונולדו להם 4 בנים. הוא מת באבוטספורד. בעלה של נכדתו, ג'. ג. לוקהארט (ר' ביבל'), פרסם תולדות חייו; זוהי אחת הביוגרפיות החשובות בספרות האנגלית.

ס' היה מייסד הרומן ההיסטורי ועיקר הצלחתו בתחום זה. הוא היה דמות-מעבר — ספק ראליסטן שמרני, בן המאה שבה התבגר, וספק רומנטיקן, בן התקופה שבה יצר. היתה לו השפעה ניכרת בתקופה הוויקטוריאנית. כמחבר רומנים, היה בראש וראשונה מספר. כשהתחילו סופרים ומבקרים בסוף המאה ה 19 לייחס חשיבות רבה לצורה, ירדו המוניטין שלו לשפל, אך הוא מוסיף לזכות בהערכה, בשל רבות מהנפשות המשניות (בעיקר הדמויות ההומוריסטיות) ביצירותיו, בשל יכלתו ליצור סצנות מעין-אפיות על יריעות נרחבות ובשל ראייתו החדה שהבחינה בהשפעת הזמן והמקום על האדם.

בעברית יצאו גם: „שודד הים", תשט"ז; „בת הנסיך הנועזת" תשי"ט; „תרופת הפלאים", תשכ"ד.

J. G. Lockhart, *Memoirs of the Life of W. S.*, I–VII, 1837–1838; D. Philipson, *Jew in English Fiction*, 70–87, 1911; W. L. Renwick, (ed.), *Sir W. S. Lectures, 1940–48*, 1950; A. M. Clarke, *Sir W. S.*, 1969.

מי. קו. - מ.

סְקוֹט, וִינְפִילְד — Winfield Scott — (1786—1866), מצביא

אמריקני. התמחה כעו"ד, אך הצטרף לצבא אה"ב ב 1808. במלחמת אה"ב נגד אנגליה (1812—1814), הצטיין בהעזתו. הוא נשבה, שוחרר, נפצע פעמים אחדות, ובסוף המלחמה עלה לדרגת גנרל וקיבל מדליית-זהב מהקונגרס. בשנות ה 30 היה מפקד בפעולות שונות נגד האינדיאנים. מ 1841 עד 1861 היה מפקד ראשי של צבא-אה"ב. לשיא פרסומו הגיע ב 1847, בעת מלחמת אה"ב במכסיקו. הוא נחת בנמל וֶרַקְרוּס וכבשו, ואח"כ הביס את המכסיקנים בכמה קרבות ולבסוף כבש את הבירה, מכסיקו-העיר (14.9.1847). אף שהיה ידוע בסגידתו לגינונים צבאיים, שהצחיקו את בני-דורו, הפך לגיבור עממי. ב 1839 וב 1848 הוזכר כמועמד אפשרי לנשיאות, ובבחירות לנשיאות ב 1852 היה מועמד מפלגת ה„ויגים", אך נוצח ע"י פ. פירס. ס' המשיך בהצלחה בתפקידיו כמפקד ראשי של הצבא עד לפרוץ מלחמת-האזרחים באה"ב, שעה שנאלץ, בשל גילו, למסור את תפקידו לגנרל מק-קֶלֶאן.

A. D. H. Smith, *Old Fuss and Feathers; the Life and Exploits of Lt.-General W. S.*, 1937.

סְקוֹט, צ'רְלְז פְּרֶסְטְוִיץ' — Charles Prestwich Scott —

(1846—1932), עורך אנגלי, אוהד הציונות. ס' היה תלמיד מצטיין באוכספורד ומ 1872 עורך העתון הליברלי רב-ההשפעה Manchester Guardian; מ 1905 היה גם בעליו. "C.P.", כפי שס' נודע לקוראיו, העלה את רמת העתון הפרובינציאלי לבעל חשיבות לאומית ולמליץ תקיף של רעיונות מדיניים רדיקליים. ס' היה חבר פרלמנט מטעם המפלגה הליברלית (1895—1906) ומקורב לראשי הנהגתה, במיוחד ללויד ג'ורג', ידידו. כשהיה לויד ג'ורג' לר"מ (ב 1916) העמיד ס' את קשריו לעזרת חיים וייצמן, וסייע לו בקבלת הצהרת בלפור (ע"ע). כן תמך ס' בתכנית הלגיון העברי במלה"ע I. ס' פרש מעריכת „מנצ'סטר גרדיאן" ב 1929.

ח. וייצמן, מסה ומעש (מפתח, בערכו), תש"ט; L. Stein, *The Balfour Declaration*, 131-6, 1961 (עבר': מסד למדינת ישראל, 1962); T. Wilson (ed.), *The Political Diary of C.P.S.*, 1970; D. Ayerst, *The Manchester Guardian*, 1971.

סְקוֹט, רוֹבֶּרְט פוֹקֶן — Robert Falcon Scott — (1868—1912),

קצין צי בריטי וחוקר היבשת האנטארקטית (ע"ע אנטארקטיס).

שירת בצי הבריטי מ 1881. ב 1899 התיידד עם סר ק. ר. מארקם (1830—1916) נשיא „החברה הגאוגרפית המלכותית" ונתמנה ראש המשלחת של החברה (ושל „החברה המלכותית") שיצאה לחקור באיזור הקוטב הדרומי, באניה „דיסקאוורי" (Discovery). כמנהיג מטבעו ובעל כישורים מדעיים הצליח מאוד במסעו עתיר-התוצאות, שנתמשך בשנים 1901—1904. אח"כ חזר לתפקידיו בצי.

הצלחותיו של שֶקְלְטוֹן, חברו במסעו הראשון באנטארקטיס, דרבנו את ס' לצאת למסע שני, כדי להגיע לקוטב הדרומי עצמו. בקיץ 1910 הפליג שוב, ובמאמץ רב אמנם הגיע לקוטב הדרומי ב 17.1.1912,

ברם, שם גילה כי הנורווגי אמונדסן (ע״ע) הקדימו במקום בחודש בקירוב. בדרכו חזרה נספה ס׳, עם 4 מחבריו, בסופת-שלג. גופתו, יומניו ומדגמיו המדעיים נמצאו כעבור זמן.

ס׳ החוקר והמגלה האמיץ, שהקריב חייו במשימתו, נעשה גיבור לאומי באנגליה. אנייתו „דיסקאוורי״, נשמרת בלונדון כ„נכס האו־מה״. את מסעו הראשון תיאר ב2 כר׳, The Voyage of the Discovery („מסע הדיסקאוורי״), 1905. יומניו, ב2 כר׳, S.'s last Expedition („המשלחת האחרונה של ס׳״) פורסמו ב1913.

A. Cherry-Garrard, *The Worst Journey in the World, Antarctic, 1910–1913*, I–II, 1922; E. Mountevans. *South with S.*, 1948[2]; id., *Man of the White South; the Story of Captain S.*, 1958.

סְקוֹטְלַנְד (Scotland), ארץ בחלק הצפוני של בריטניה. מבחינה מינהלית נכללים בס׳ גם 186 איים, בהם איי ההברידים, אורקני ושטלנד (ע׳ ערכיהם) בצפון. שטח ס׳ עם האיים הוא 78,772 קמ״ר, ובו 5,227,700 תוש׳ (1971). למפות — ע״ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 846, 848, 849.

גאוגרפיה פיסית, עמ׳ 455 ; אקלים, עמ׳ 455 ; צומח וחי, ע״ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 821—822 ; אוכלוסיה, עמ׳ 456 ; חינוך, ע״ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 825 ; דת, עמ׳ 456 ; משטר, ע״ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 830 ; משפט, עמ׳ 458 ; כלכלה, ע״ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 842 ; ספרות, עמ׳ 459 ; היסטוריה, עמ׳ 461 ; יהודים, עמ׳ 466.

ג א ו ג ר פ י ה פ י ס י ת. גבול ס׳ עם אנגליה נמשך ממפרץ סולְוֵי צפונה-מזרחה דרך גבעות צ׳וויוט (Cheviot) לשפך נהר טויד (Tweed) לים הצפוני. ס׳ היא רמה הררית בעלת מבנה מסובך למדי. היא חלק מהקימוט הקאלֶדוֹני שרוסק בפעולת עיתוק ושבירה וגולף ע״י פעולת הקרחונים. לאורך קווי ההעתק שקעו עמקים. אלו והעמקים הקרחוניים הצרים והארוכים נקראים גלנים (glens). בקצו־תיהם יש פיורדים, החודרים עמוק לפנים הארץ ומכונים פרת (firth: זרוע-ים צרה). בעמקים יש ימות קרחוניות המכונות לוך (loch: ימה). החוף מבותר ביותר ועשיר באיים, בעיקר במערב. ניתן לחלק את ס׳ לאזורים הטבעיים הבאים: (1) צפון-מערב ס׳ והאיים שמול החוף: איזור הררי טרשי וחשוף בנוי סלעים קדם-קמבריים ומט־מורפיים. לאורך החוף במערב יש אזורים המכוסים לבה שלישונית, בעיקר באי סקי (Skye). הגבוהה בפסגות בֶּן ויוויס — 1,045 מ׳. רק בצפון-המזרח יש שפלות של אבן-חול דוונית. היישוב דליל ביותר. בין (1) ל (2) מפריד גלן מור (או הגלן הגדול) — שקע טקטוני צר ועמוק החוצה את האי מדרום-מערב לצפון-מזרח. יש בו כמה ימות שהגדולה בהן לוך נֶס. הגלן מסתיים בצפון-מזרח במפרץ מרי (Moray) ובדרום-מערב במפרץ לורן.

(2) הרי גרֶמפִּין — החלק הרחב ביותר של ס׳ — בנוי בעיקר צפחות, אבן-חול וגראניט. כמה גושי-גראניט ענקיים מתנשאים בו — והם הפסגות הגבוהות ביותר בבריטניה — בן נוויס (1,343 מ׳) ובן מקדואי ([Macdhui] 1,310 מ׳). גם כאן נמצאות שפלות רק בצפון-המזרח.

(3) ס׳ המרכזית היא בקע גדול, המוגבל במתלולי-העתקים, ובו מערכת סבוכה של רמות בזלת, גבעות מסוזואיות ובקעות המחוברות זל״ז במעברים נוחים. זרועות-ים צרות וארוכות חודרות עמוק ליבשה לאורך שפכני הנהרות החשובים קליד (Clyde) במערב, טי (Tay) ופורת (Forth) במזרח. כאן נמצא קשר-התחבורה הנוח ביותר בין החוף האטלנטי לחוף הים הצפוני. באיזור יש מרבצי-פחם, ואדמותיו פוריות; כ3/4 מאוכלוסי ס׳ יושבים בו.

(4) גבעות (או הרי) צ׳וויוט הם רמה בנויה סלעים סילוריים המהווה מבחינה טקטונית חוליית-ביניים בין הרי ס׳ בצפון להרי פנאין האנגליים בדרום. על-אף הגובה הנמוך יחסית (350 מ׳ בממו־צע) קשה התעבורה באיזור, ומעטים בו השטחים המעובדים.

ה אַ ק ל י ם מצטיין בטמפרטורות נמוכות ובמשקעים מעטים (נתונים — ע״ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 819—820, ושם מפות וטבלה).

סקוטלנד: טירת ארקהרט לחוף לוך נס (לשכת-התיירות)

האקלים אינו נוח לחקלאות. רק בחלקים הדרומיים והנמוכים יש יערות ועיקרם ניטע לאחר מלה״ע II. שטח היערות מקיף עתה כ 4.5 מיליון דונם.

י. קר.

ה צ ו מ ח ו ה ח י — ע״ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 821—822.

א ו כ ל ו ס י ה. מקורם האתנוגרפי של תושבי ס׳ מעורב, אך ההגירה הפנימית ונישואי התערובת מחו במאות האחרונות הרבה מהייחודים העתיקים. אמצעי-התקשורת הביאו בזמננו לאחידות בתרבות ובאורח-החיים. הבדלים מסוימים קיימים עדיין בין תושבי־ההר (Highlanders) (במרכז ובצפון) לבין תושבי-השפלות (במזרח ובדרום). בין הראשונים נפוצה בעבר הגלית (ע״ע) כלשון-דיבור, אולם כיום (1971) מצטמצם מספר דובריה לכ 60,000 נפש, רובם במערב ובאיים. האנגלית, לשון יושבי השפלות, תופסת והולכת את מקום הגלית גם בקרב יושבי-ההר.

ב 200 השנים האחרונות חלה ה ג י ר ה מס׳ שהקיפה יותר מ 2 מיליון נפש (מהם 1.4 מיליון מאז 1900). שום ארץ אירופית לא איבדה חלק כה גדול מאוכלוסיה. עם זאת הגיעו מהגרים לס׳ וחלקם שומר על ייחודם האֶתני. עמהם נמנים אירים (רומים קתולים בדתם), אנגלים, איטלקים, פולנים, אסיאנים ומהגרים מאיי הודו-המערבית. הגירה פנימית מהאזורים חהרריים-כפריים לערים שבשפלות הבי־אה לריכוז ¾ מכלל האוכלוסין בס׳ המרכזית, וכאן גם נמצאות הערים הגדולות. בגלזגו (ע״ע) 897,000 תוש׳ (1971) והיא מרכזו של אגד-הערים קלידסיד (Clydeside) שבו 1,802,000 תוש׳. בבירה אֶדינבּוֹרו (ע״ע אדינבורג) 453,000 תוש׳. אברדין (ע״ע) שוכנת בחוף המזרחי ובה 182,000 תוש׳. בדנדי (ע״ע) 182,000 תוש׳.

A. C. O'Dell – K. Walton, *The Highlands and Islands of S.*, 1962.

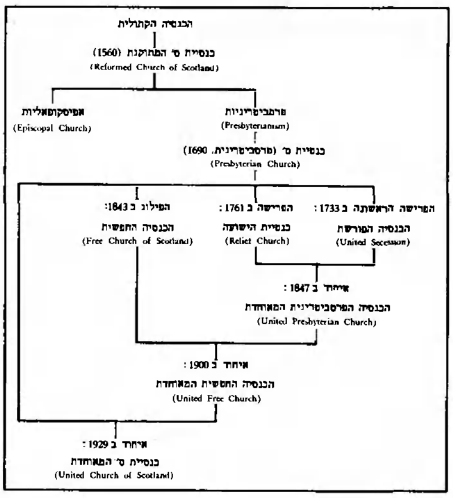
ח י נ ו ך — ע״ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 825.

ד ת. כנסיית ס׳ ביה״ב אופיינה במאמצים התכופים לקיים את עצמאותה מול תביעות העליונות של הארכיבישופויות האנגליות, קנטרברי ויורק. את עצמאותה ניסתה לקיים באמצעות ועידות-כנסיה

סקוטלנד: טירת אדינבורו (לשכת התיירות)

פילוגים ואיחודים בכנסיית ס'

מחוזיות קבועות, קליטתם של מסדרי האביונים במאה ה-13 והקמתן של ארכיבישופויות בסנט אֶנדרוז (1472) וגלזגו (1492). על רקע זה בולט גם חלקה הלאומי של כנסיית ס' במלחמות התכופות של ס' עם אנגליה (ר' להלן, היסטוריה, עמ' 461). גם על כנסיית ס' עבר שלב של הידרדרות שהוביל לרפורמציה ולניתוק כנסיית ס' באמצע המאה ה 16 מן הכנסיה הקתולית. שרשיו של ניתוק זה נעוצים בתקופת הלולארדים הסקוטיים, פרשני תורת ויקליף (ע"ע), ואח"כ בגל הפרוטסטנטי הלותרני. רק מאוחר יותר גברה השפעתה של הפרוטסטנטיות הקלוויניסטית ובהנהגתו של ג'ון נוֹכּס (ע"ע) פרצה המהפכה (1560) שביססה את הפרוטסטנטיות — דת-המדינה — על קווי-אופי פרסביטריאניים (ע"ע פרסביטריניזם, ור' להלן, עמ' 464).

ההתנגדות לתנועת-הרפורמציה בס' היתה מצומצמת, והקתוליות עצמה נעדרה חשיבות ניכרת עד לשלהי המאה ה 17, כאשר, כתוצאה מפעילות מיסיונרית, שמקורה היה באירלנד וביבשת, נתבססה הקתוליות במערב-המדינה ובצפון-מזרחה, אולם היא לא זכתה להתעצמות מיוחדת עד אחרי 1840. אז שינתה הגירה קתולית גדולה מאירלנד והריבוי הטבעי הגדול בקרב המהגרים את המאזן והקתולים היוו כ 15% מכלל האוכלוסיה.

אולם גם הרפורמה החמורה, הפרסביטריאנית, שמגמתה ביטול ההיראַרכיה בכנסיה, כדי לנהלה ע"י זקני-העדה ווַעידות-כנסיה אזוריות, נתקלה בהתנגדות המלוכה, ולפיכך נתקיימו שתי מגמות בכנסיית ס': הפרסביטריאניות, שנאבקה על הכרתה, והאֶפיסקופליות, שנהנתה מתמיכת המלוכה. רק לאחר שהפרסביטריאניות הוכרה רשמית כדת המדינה (1690) בעקבות "המהפכה המהוללה" באנגליה והכרת הפרלמנט הסקוטי בווילים מאורניה (ר' להלן, עמ' 464), נוצרה כנסיה אֶ פ י ס ק ו פ ל י ת נפרדת, שמנתה כ 2% מכלל האוכלוסיה. כנסיה זו שמרה אמנם על אי-תלותה, אך נשארה בקשר עם כנסיית אנגליה. במאה ה 18 סבלה כנסיית ס' ממגמות סותרות ופילוגים רבים. מחלוקת קשה נפלה בשאלת הגזרה הקדומה (ע"ע) בין התפיסה הקלוויניסטית החמורה ובין מגמות ליברליות יותר שגבלו לפעמים ברציוֹנליזם או בדאיזם. בעיה אחרת שהסעירה את הכנסיה היתה שאלת יחסי מדינה-כנסיה; בעוד שחלק הודה בסמכותו העליונה של הפרלמנט, טענו אחרים לעצמאותה המוחלטת של הכנסיה. הפרישה הראשונה חלה ב 1733, אך אפילו בתוך אותו פלג פרסביטריאני לא נעלמו ההבדלים המדיניים והתאולוגיים, וכתוצאה מכך נתפצל ל 4 חלקים. הפרישה השניה ב 1761 הקימה את "כנסיית-הישועה" (Relief Church), ואילו בפילוג ב 1843 נטש כשליש של הכמרים את כנסיית ס' וייסד את "הכנסיה החפשית" (Free Church). מלבד פרישות אלה בקרב הפרסביטריאנים חלו פילוגים גם בקרב הקונגרגציוֹנליסטים, המתודיסטים והבפטיסטים. במאה ה19 נסתמנה מגמה לאיחוד בקרב הכנסיות הפרסביטריאניות הפורשות. הדבר החל ב 1820 באיחודם של כמה מן הפורשים; ב 1847 קלטה ה"כנסיה החפשית" את הפורשים מן הפילוגים הקודמים וב 1900 התאחדו "הכנסיה הפרסביטריאנית המאוחדת" ו"הכנסיה החפשית" והקימו את "הכנסיה החפשית המאוחדת" (United Free Church) שמספר כמריה היה גדול מזה של כנסיית ס'. אח"כ נעשו הסדרים כדי לשחרר את כנסיית ס' מהפיקוח ומהמרות הפרלמנטריים, וב 1929 נתאחדו "הכנסיה החפשית המאוחדת" עם "כנסיית ס'" בהקמת "כנסיית ס' המאוחדת", וכמעט כל הפרסביטריאנים (25% מכלל האוכלוסיה) הם חברים בעלי זכויות בכנסיה אחת. מצויות גם כתות פרסביטריאניות קטנות שסירבו להצטרף לאיחוד ושומרות על עצמאותן הנפרדת. לאחר האיחוד של 1929 באה כנסיית ס' במגע עם כנסיית אנגליה, ואף שלא הוצעה כל תכנית איחוד ביניהן, נשמרים יחסי ידידות וקיימת מידה רבה של שיתוף פעולה ביחס ל"כנסיה האֶפיסקופלית הסקוטית".

ד ת ו ת ב ס ק ו ט ל נ ד (1969)

הכנסיה	מספר המאמינים	מספר הקהילות
כנסיות ס' המאוחדת	1,180,000*	2,100
הכנסיה האפיסקופלית	90,000*	363
הכנסיה הקתולית-רומית	800,000	450

* בוגרים בלבד.

J. Dowden, *The Medieval Church in S.*, 1910; A. B. Scott, *The Rise and Relations of the Church of S.*, 1932; J. R. Fleming, *A History of the Church in S., 1843–1929*, I–II, 1927–1933; M. B. Macgregor, *The Sources and Literature of Scottish Church History*, 1934; G. Donaldson, *The Scottish Reformation*, 1960.

ג. ד.

מ ש ט ר — ע"ע ממלכה מאחדת, עמ' 830.

מ ש פ ט. תולדות המשפט הסקוטי נחלקות ל 3 תקופות. בראשונה (עד 1532), הידועה כתקופה הפאודלית, התפתחו בעיקר עקרונות המשפט הפאודלי והמשפט המקבל (ע"ע), במיוחד בענייני קרקעות. התקופה השניה ידועה כקלאסית, ובה ניכרת השפעתו של המשפט הרומי והכנסייתי, במיוחד בדיני חיובים (ע"ע). התקופה השלישית, הידועה כמודרנית, תחילתה ב 1707 עם חקיקת דבר האיחוד בין ס' לאנגליה, מעשה שהביא לעליית השפעתו של המשפט האנגלי (ע"ע ממלכה מאחדת, משפט) ולהפחתת השפעתו של המשפט הרומי.

מקורות המשפט הסקוטי הם: (1) חקיקה; (2) כתבי משפטנים; (3) תקדימים; (4) מנהגים; (5) דיני יושר (ע"ע).

עד 1707 היה לס' בית מחוקקים משלה; אח"כ הוחלו בס' מעשי החקיקה של הפרלמנט האנגלי. בתהמ"ש מפעילים דיני יושר כדי לגמש את נוקשות החוק כשהם מוצאים לנכון לעשות כן. לביהמ"ש העליון בס' סמכות הנקראת Mobile officium ומשמעותה כי ביהמ"ש רשאי להמתיק חומרת החוק או לא להפעילו כלל במקרה מסוים. בשנים האחרונות נבדקת האפשרות לרפורמה כללית במשפט הסקוטי.

בתהמ"ש הסקוטיים העיקריים הם: (1) Court of Session; (2) High Court of Justiciary; (3) Sheriff Court; (4) Police Court; (5) Justice of the Peace; (6) Land Court.

ה Court of Session מורכב מ 15 שופטים, המתמנים ע"י הכתר והוא יושב בקביעות באדינבורו. תחום שיפוטו במשפטים אזרחיים, בדרגה ראשונה ובדרגת ערעור. על החלטותיו של בימ"ש זה ניתן לערער לפני בית-הלורדים במקום-מושבו בלונדון.

השופטים המכהנים ב Court of Session משמשים גם בביהמ"ש הנקרא High Court of Justiciary שבראשו עומד ה Lord Justice General. תחום שיפוטו של בימ"ש זה הוא פלילי. בדרגה הראשונה יושב בדין שופט בימ"ש זה עם חבר משבעים (ע"ע) המונה 15 חברים. משפטים אלה נשמעים ברחבי ס' ושופטי ביהמ"ש סובבים ממקום למקום לצורך זה. 3 שופטים מבימ"ש זה מהווים ערכאת ערעור סופית.

שופטי ה Sheriff Court מתמנים ע״י הכתר; תחום סמכותו עניינים אזרחיים בלא הגבלת סכום התביעה, פרט לתחומים המסורים ל Court of Session. בימ״ש זה דן גם בעניינים פליליים, שאינם חמורים ושאינם מצויים בתחום סמכותו הייחודית של ה High Court of Justiciary, העונש המירבי שיכול ה Sheriff Court להטיל הוא שנתיים מאסר. במשפטים אזרחיים יושב השופט עם חבר־מושבעים בן 7 חברים; במשפטים פליליים מורכב חבר־המושבעים מ 15 איש. החלטות המושבעים מתקבלות ברוב דעות. הממונה על התביעה בס׳ הוא ה Lord Advocate. כל הליך פלילי מנוהל על ידיו באמ־צעות עוזריו, ה Solicitor General ו 4 עורכי־דין, הנקראים Advocate Deputy. כ״כ הוא ממנה ל Sheriff Court תובעים, הנקראים Procu-rators Fiscal, שמתפקידם לחקור עבירות פליליות, מיתות פתאומיות וחשודות ושריפות. — פרט לחריגים מעטים אין החוק מאפשר לגורם פרטי לנהל משפט פלילי.

בס׳ פועלים שופטי שלום (Justices of the Peace) שאינם אנשי מקצוע. הם מתמנים ע״י הממשלה ויש להם סמכות לדון בעבירות הקשורות בהפרת הסדר הציבורי ועבירות קלות ערך. כ״כ מוסמכים שופטי השלום לדון בתביעות אזרחיות קטנות.

בערים הגדולות קיימים בתמ״ש הנקראים Police Courts. סמ־כותם מקבילה לזו של שופטי השלום אלא שיושב בדין שופט מקצועי.

כן קיים בס׳ בימ״ש לקרקעות (Land Court), ובפניו נדונים מחלוקות וסכסוכים בין בעלי קרקעות וחוכרים. — בס׳ פועלים 2 סוגי עורכי־דין (ע״ע עורך־דין): advocates ו solicitors. הרא־שונים רשאים להופיע בפני בתהמ״ש הגבוהים ומהם מתמנים שופ־טיהם. — קיים הסדר חוקי למתן סעד משפטי למעוטי־יכולת בתחום האזרחי והפלילי.

J. L. Wark et al. (eds.), *Green's Encyclopaedia of the Laws of S.*, 1926–33[3]; T. B. Smith, *S.: The Development of its Laws and Constitution* (British Commonwealth Series, XI), 1955; W. M. Gloag – R. C. Henderson, *Introduction of the Law of S.*, 1956[6]; D. M. Walker, *The Scottish Legal System*, 1963[2].

צ. ע. ב.

כלכלה — ע״ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 842.

ספרות. הספרות הסקוטית הכתובה גלית, אשר שרשיה נעו־צים בתרבות האירית, היתה מאז ומתמיד נחלת מעטים (ע״ע גלית, לשון). הלשון האנגלית שרווחה בס׳ ביה״ב היתה זהה עם לשונם של מחוזותיה הצפוניים של אנגליה. התבדלותה של ס׳ מאנגליה לאחר מלחמת־העצמאות במאה ה 13 ובראשית המאה ה 14 צמצמה את השפעת הלשון האנגלית ובמקומה חדרו ללשון המדוברת יסודות גליים, סקנדינוויים, צרפתיים ולאטיניים; הדיבור האנגלי הצפוני שקלט את ההשפעות האלה היה לשפת ה סקוטס (Scots) — שפתם של הסקוטים ביה״ב המאוחרים. בעקבות המאורעות הפוליטיים של 1603 (ר׳ להלן, היסטוריה), פינתה הסקוטס את מקומה לאנגלית, שהיתה ללשון הספרות הסקוטית. עם זאת לא נעלמה הסקוטס כליל; במאה ה 18 וגם במאה ה 20 נעשו נסיונות, מוצלחים בחלקם, להחי־יותה. הספרות הסקוטית הנסקרת להלן היא ספרות כתובה סקוטס בתקופה שלפני 1600, וספרות כתובה אנגלית, או צירוף של אנגלית וסקוטס, מ 1600 ואילך.

היצירה הסקוטית החשובה ביותר שנשתיירה מיה״ב (המאה ה 14) היא האֶפּוֹס הלאומי The Bruce של ג׳ון ברבור (ע״ע) — היסטוריה כתובה שירה, דוגמת שירת־הגבורה האבירית של צרפת ביה״ב.

שיר־האהבה (The Kingis Quair) „ספר־המלך", הכתוב בסיגנון הנמלץ של התקופה, מיוחס למלך ג׳ימז I (1394—1437) שחיברו, כפי המשוער, בעת שביו באנגליה, בהשפעתו הניכרת של צ׳וסר (ע״ע). פרק הזמן שבין ראשית המאה ה 15 וראשית המאה ה 16 נחשב תור־הזהב של הספרות הסקוטית. אחת הדמויות הבולטות של תקופה זו היה ר. הנריסון (ע״ע); שירו „צוואתה של קרסידה" (1593; המשך ליצירתו של צ׳וסר „טרוילוס וקרסידה"), הוא שיר־תוכחה, המעיד על נוקשות ורוך חליפות — רוך האפייני לרוח העם והעתיד להתפתח לסנטימנטליות בשירה הסקוטית. משורר העיר בעל שיעור הקומה היחיד בתקופה זו היה ו. דנבר (ע״ע), הדינאמי, בעל ההומור נוסח ראבלה, בעל השנינות הסאטירית והמעוף הדמיוני. ג. דגלס (ע״ע), הצעיר שבמשוררי תור־הזהב, היה המשורר הבריטי הראשון שהטבע שימש לו נושא ולא רקע בלבד.

המאורעות שקבעו את גורל הספרות הכתובה סקוטס היו עלייתו של ג׳ימז VI לכסא מלכות בריטניה הגדולה ואירלנד כג׳ימז I (ע״ע), ב 1603, העברת החצר ללונדון והתפשטות ההשפעה האנגלית שנת־מכה בפופולריות של הגרסה האנגלית של כתבי־הקודש. יצירותיהם של המשוררים הגדולים הלכו ונשתכחו, נשתררה מבוכה תרבותית ומתוכה צמחה ועלתה שירת הבלדות של חבל־הספר. ויליאם דרמונד (Drummond; 1585—1649) היה המשורר החשוב הראשון בן התרבות הסקוטית והלשון האנגלית.

הפרוזה המקומית הגיעה למלוא התפתחותה רק במאה ה 16, עם פרסום חיבורו של ג׳. נוכס (ע״ע), „תולדות הרפורמציה בסקוט־לנד" (1586). אחד הספרים המעניינים מתקופה זו שנכתב סקוטס ותורגם לאנגלית, הוא ה Basilicon Doron (1599) של ג׳ימז VI, המורה לבנו פרק בעיקרי אמנות השלטון. הפרוזה הסקוטית של המאה ה 17 היא בעיקרה פרוזה אנגלית. הכתיבה, בהגיעה לרמה ספרותית, בפולמוס או בתרגום, התקרבה יותר ויותר לאמות־המידה של האנגלית הדרומית.

ממבשרי **התנועה הרומנטית** באירופה היו ג׳. מקפרסון (ע״ע) והמשורר ג׳ימז תומסון (1700—1748), מחבר השיר המפורסם הכתוב אנגלית, The Seasons („עונות השנה"), 1730. בתקופה זו עצמה נוצרה תנועת התנגדות בספרות עקב האיחוד הפרלמנטרי הבלתי־אהוד של 1707, וקמה התעניינות מחודשת במסורת הסקוטס המקומית. משוררים כרוברט פרגסון (Fergusson; 1750—1774) ור. ברנז (ע״ע) סירבו להיכנע ללחץ האנגלית; הם הצילו אמנם את הסקוטס מדעיכה, אבל לא היה בכוחם להעלותה לרמה הספרותית שלפני האיחוד ונשארו בדפוסים העממיים גם כאשר מטרתם היתה ספרותית. ברנז כינס את כל הפלגים של המסורת העממית העתיקה, אך לא הוסיף עליה דבר. כמשורר כפר מובהק לא עסק בחיי העיר. יוקרתו והשפעתו הפריעו לספרות הסקוטית במשך תקופה ארוכה להדביק את קצב־החיים השונה שחדר לס׳ עם המהפכה התע־שייתית.

וולטר סקוט (ע״ע) שלט בספרות הסקוטית במשך 30 השנים הראשונות של המאה ה 19. מציאות תקופתו משתקפת ברומנים, בהם לשון סקוטס משמשת בפי דמויותיו הצנועות או האֶקסצנטריות, ואילו הלשון האנגלית — בפי גיבוריו המרכזיים.

עם עלייתה לשלטון של המלכה ויקטוריה (1837) נסתמנה ירידה של תקופה חשובה בספרות הסקוטית. סופר יליד־ס׳ בעל שיעור־קומה כתומס קרליל (ע״ע) ישב בלונדון, כתב אנגלית ונושאי הת־עניינותו לא היו סקוטיים מובהקים; ר. ל. סטיונסון (ע״ע) דבק רק לקראת סוף ימיו במסורת מכורתו. — **אידאליזציה של חיי הכפר השלווים וסנטימנטליות** בלי מצרים אפיינו את אסכולת־הרומן Kailyard שקמה במחצית השניה של המאה ה 19 ואשר עמה נמנו יאן מקלרן (Maclaren, פסודונים של ג׳ון ווטסון; 1850—1907); סמיואל רתרפורד קרוקט (Crockett; 1860—1914); ג׳. מ. ברי (ע״ע). בשעה של רפיון במצב־התרבות הסקוטית, הופיעו שתי יצירות שהכניסו רוח חדשה במסורת: סטיונסון חיבר לפני מותו (1894) רומן הנוגע בשרשי מסורת הסקוטס, בלדה של חבל־הספר, „סכר הֶרמיסטון"; ג׳ורג׳ דגלס בראון (1869—1902) הנחית מכה

ניצחת על אסכולת Kailyard ברומן The House with the Green Shutters („הבית בעל התריסים הירוקים"), 1901.

במסורת, שהעלתה ניצנים חדשים בסוף המאה ה 19, חלה פריחה אמיתית עם פרוץ מלה"ע I, ובראש וראשונה בתחום השירה. קבוצת משוררים, ובתוכה צ'רלז מרי (Murray; 1864—1941) וויולט ג'יקוב (Jacob; 1863—1946) חידשו את השימוש הישיר בסקוטס. ג'ימז לואיס ספנס (Spence; 1874—1955) היה הראשון שניסה את כוחו בכתיבת שירה בסקוטס מודרנית המחושלת במלים ובצורות שנחשבו מיושנות. אולם היה זה ה. מקדירמיד (ע"ע) שסיפק לתנועה המודרנית את חומר הנפץ האינטלקטואלי והפוליטי והעלה שוב את לשון הסקוטס לרמה ספרותית גבוהה. הוא משתמש בכל המשאבים של השפה ושואף לסינתזה במקום שזה זמן רב שררה התפוררות. — בתחום ה ר ו מ ן, סיפוריו הפיקארסקיים השנונים ובעלי הדמיון של א. לינקליטר (ע"ע) מעידים על מקוריות; ניל מילר גַן (Gunn; נו' 1891) מתבלט בתיאוריו הנוקבים של חיי חקלאים ודייגים צעירים; לואיס גרסיק גיבּוֹן (Gibbon; 1901—1935) ביקש לשלב לשון אנ־גלית תיאורית עשירה בלשון סקוטס מדוברת. — אפשר ש מ ח ז ו־תיו של ג'ימז ברידי (Bridie; 1888—1951), על עלילותיהם הקונ־ונציונליות והדיאלוגים השנונים, הם הראשונים בתולדות המחזאות הסקוטית המבשרים דרמה בעלת חיות.

שני כתה"ע הגדולים שי"ל בס', ה Blackwood's Magazine (נוסד 1817) וה Edinburgh Review (1802—1929), השפיעו בשעתם הש־פעה ניכרת על כתה"ע הבריטים. וע"ע אנגלית, ספרות (כר' מילואים).

J. H. Millar, *Scottish Prose of the 17th and 18th Centuries*, 1912; G. G. Smith, *Scottish Literature*, 1919; J. Speirs, *The Scots Literary Tradition*, 1940; J. Kinsley (ed.), *Scottish Poetry*, 1955; K. Wittig, *The Scottish Tradition in Literature*, 1958; D. Craig, *Scottish Literature and the Scottish People, 1680–1830*, 1961.

ש. רה.

ה י ס ט ו ר י ה. ממצאים ארכאולוגיים מעידים על יישובי אדם מתקופת האבן התיכונה. באמצע האלף ה 1 לפסה"נ התיישבו בס' קלטים שידעו לעבד ברזל, והתיישבותם מציינת את התפשטות דפוסי השבטיות הקלטית, האפייניים למאות השנים שאח"ב.

ב 43 לסה"נ פלשו הרומאים לבריטניה וכבשוה, פרט לס', ולהגנה מפני התקפות שבטי הקלדונים תושבי ס' נבנו ה„לימס" (ע"ע) של אדריאנוס וה„לימס" של אנטונינוס פיוס (ע"ע ממלכה מאחדת, עמ' 868/9, ושם מפה). הרומאים ערכו מסעי נקם בקלדונים, והיישובים בס' באותה עת התאפיינו במיקומם בראשי גבעות מבוצרים.

סופרים רומאים בסוף תקופת הקיסרות מדברים על שבטי פיקטים וסקוטים. הפיקטים ישבו באזורי ההרים, והסקוטים, שבאו מאירלנד, התיישבו בארגיל. לשני יסודות אלה נוספו אח"כ אחרים: בריטים שנדחקו מפני הפולשים האנגלו־סאכסונים מצאו מקלט בסתרתקליד (Strathclyde) שבדרום־מערב, והאנגלים כבשו את לותין שבדרום־מזרח ס' (על הפיקטים, ע"ע ממלכה מאחדת, עמ' 814).

ממלכת ס' צמחה מ 4 יסודות אלה, בתוספת יסוד חמישי, הסקנדי־נווים, שהתיישבו בצפון ובמערב בעקבות התקפותיהם של הויקינגים (ע"ע) במאות ה 8—9. תחום התיישבותם של הסקנדינווים הקיף את איי אורקני, שֶטלנד, וֶסטרן אַיְלֶנדז, קיתנס (Caithness) וסֶדֶ'רלנד, וכן האי מן.

ב 844 קמה ממלכת אַלבה מאיחוד ממלכות הפיקטים והסקוטים בהנהגתו של קֶנֶת מֶקאַלפין, מלך דלריאדה (Dalriada) הסקוטית. ממלכת לותין האנגלית נותקה ממלכות האנגלו־סאכסונים בדרום עם התיישבות הסקנדינווים בצפון אנגליה, וב 1016 או 1018 נכבשה בידי מלקום II (1005—1034) וסופחה לאלבה. נכדו ויורשו של מלקום, דנקן (ע"ע) ירש את המלוכה גם בסתרתקליד, וב 1034 נהיה למלך הראשון של ס' המאוחדת, פרט לשטחי הסקנדינווים.

הנצרות החלה לחדור לס' מבריטניה הרומית, במפנה המאה ה 4, אולם עיקר התנצרותה של הארץ היתה פעולת מיסיונרים אירים, אחרי התיישבותו של קולומבה „הקדוש" (ע"ע) באי איוֹנה (Iona) ב 563. נצרותה של ס' היתה נוסח אירלנד: ארגון הכנסיה היה מושתת על מנזרים ולא על חלוקה טריטוריאלית לדיוקסות ברא־שותם של הגמונים.

הכנסיה הקלטית התקיימה בס' מאות שנים: בית־המלוכה היה סקוטי, כל', ממוצא אירי, ולשונם הגלית של הסקוטים וארגונם החב־רתי השבטי פשטו גם בקרב הפיקטים, ובמאה ה 11 החלו חודרים גם מדרום לפורת ולקליד. אולם בלותין התנגשו השפעות קלטיות אלו בהשפעות שחדרו מהדרום, מממלכת אנגליה החזקה יותר.

ב 1057 עלה למלוכה מלקום III קנמוֹר (Canmore), בנו של דנקן, אחרי שהביס בעזרת האנגלים את מקבת, רוצחו של דנקן שתפס את המלוכה. בימי מלקום חדרה השפעה מאנגליה, ותרמו לכך גולים שנמלטו מפני וילים הכובש, אחרי כיבוש הארץ בידי הנור־מנים (1066). אשתו של מלקום, מרגרט „הקדושה", היתה מבית המלוכה האנגלו־סאכסוני, פעלה הרבה להנהגת תיקונים בכנסיית ס' והסתייעה בכמרים מאנגליה. דבר זה החיש את התקרבותה של כנסיית ס' לכנסיה הרומית. תהליך האנגליזציה נמשך בימי אדגר בן מלקום (1097—1107) ובימי אחיו, אלכסנדר I (ע"ע [עמ' 618]; 1107—1124) ודויד I (ע"ע; 1124—1153). אנגלים, נורמנים ופלמים תפסו עמדות מפתח בס', ומוסדות החברה נהיו דומים למוסדותיה של אנגליה הפאודלית. דבר זה בולט במיוחד בדרום־מזרח, ולותין המושפעת מאנגליה היתה בסיס כוחם של בני מלקום ומרגרט. בימי דויד I הושלם ארגונה של הכנסיה בדיוקסות, כמתכונת הכנסיה הרומית, חדרו המסדרים הדתיים שהיו קיימים ביבשת אירופה, סדרי השלטון והמשפט הותאמו לנוהג האנגלי־נורמני והדרום אורגן במבנה פאודלי. אצילים מצפון צרפת שהיגרו לאנגליה הוזמנו לקבל אחוזות בס', בהם משפחות ברוס, בליול, סטיוארט ופיץ־אלן, ואלה היו משענתם העקרית של המלכים.

מלחמות תכופות התנהלו עם אנגליה, ומלכי ס' נאלצו פעמים רבות להכיר בריבונות עליונה של מלכי אנגליה. נמשכו המלחמות גם נגד ממלכת הסקנדינווים בצפון: וילים „האריה" (1165—1214) כבש מידיהם את קיתנס וסד'רלנד ורק האיים נשארו בשלטונם. נכדו, אלכסנדר III (ע"ע [עמ' 619]; 1249—1286), ניצח ב 1263 את הנור־ווגים וב 1266 קנה מידיהם את האי מן ואת ההברידים. איי שטלנד ואורקני עדיין נשארו בידי הסקנדינווים, וב 1472 מסרם כריסטין I מדנמרק לחתנו, ג'ימז III (ע' ערכיהם).

במות אלכסנדר III בלי יורש זכר ישיר הגיע „תור הזהב" של ס' אל קיצו. היורשת היתה מרגרט, נכדתו בת ה 3 של אלכסנדר; אדוורד I (ע"ע) מלך אנגליה הציע להשיאה לבנו, כדי לאחד את שתי הארצות. ב 1290 מתה מרגרט, ואדוורד נתבקש להיות הבורר בין שני הטוענים לכתר, רוברט ברוס וג'ון בליול (ע' ערכיהם), שניהם מצאצאי דויד I. אדוורד הודיע, שאין הוא רואה עצמו בורר אלא שופט המוסמך לפסוק, וזאת משום שבעבר הכירו מלכי ס' בריבונות העליונה של מלכי אנגליה, ומינה את ג'ון בליול למעין מלך־ואסאל שלו, עמד בתוקף על כך שהלה ימלא את חובותיו כוואסאל ואף דרש מבליול ואציליו לשרת בצבאו הנלחם בצרפת. בליול המרה את פי אדוורד וכרת ברית עם צרפת (1295), וברית זו התקיימה כ 300 שנה. בתגובה פלש אדוורד לס', הדיח את בליול והכריז עצמו למלך ס' (1296).

כיבוש הארץ בידי האנגלים גרם להתעוררות לאומית אדירה. ב 1297 פרצה מרידה, בהנהגתו של וילים וולס (ע"ע) והחלה מלחמת שחרור ממושכת. וולס ניצח את האנגלים בסטרלינג בריג' (Stirling Bridge), גרשם מס' ונהיה לעוצר בשם ג'ון בליול, אך ב 1305 נשבה וולס והומת באשמת בגידה. ב 1306 התחדשה המרידה, בהנהגת

רוברט ברוס, נכדו של הטוען לכתר ב 1290. הוא הכתיר עצמו למלך, וב 1314 הביס את האנגלים בבנוקברן (Bannockburn) ושחרר את ס׳; אולם רק ב 1328 הכירה אנגליה בעצמאותה.

המלחמות עם אנגליה נמשכו, בהפסקות, עוד כ 250 שנה. אולם רק בשנות ה 30 של המאה ה 14 נשקפה סכנה ממשית לעצמאות ס׳, כשהאנגלים תמכו באדוורד בליול, בנו של המלך ג׳ון, והלה הדיח זמנית את דיויד II (ע״ע, עמ׳ 199), בנו הקטין של רוברט ברוס, ומלך תחתיו (1332). ב 1341 חזר דיויד לשלטון, בסיועה של צרפת שלחמה אז באנגלים (ע״ע מלחמת מאה השנים). ב 1346 פלש דיויד לאנגליה, נוצח ונשבה, ורק ב 1357 שוחרר, אחרי שנפדה בכופר רב. הדבר הצריך מיסוי גבוה ותרם לייצוג קבוע של העירונים בפרלמנט.

הפרלמנט בס׳ התפתח לאסיפה של פאודלים תקיפים, בעיקר בגלל חולשת הכתר. במות דיויד, ללא בן זכר, נסבה המלוכה לבית סטיוארט (ע״ע), וזמן רב עבר עד שהאצילים הסוררים התייחסו לסטיוארטים יותר מאשר לראשונים בין שווים. ראשון הסטיוארטים, רוברט II (1371–1390), היה קשיש; בנו, רוברט III (1390–1406), היה רפה-רוח ורפה-ידיים, וכל שבעת המלכים האחרים מבית סטיוארט, עד לאיחוד ס׳ עם אנגליה, עלו למלוכה בהיותם קטינים, ועד שהגיעו לפרקם שלטו עוצרים-אצילים. גם בעת שבייתו הארוכה של ג׳ימז I שלטו עוצרים (1406—1424). הוא נרצח בידי האצילים (1437), ונכדו, ג׳ימז III (1460—1488), נהרג בקרב עמהם; ג׳ימז II (1437—1460), ג׳מז IV (1488—1513) וג׳ימז V (ע׳ ערכיהם; 1513—1542) נהרגו כולם בקרב עם האנגלים. כוחה של האצולה גדל גם מחמת תחייתה של השבטיות הגלית והידלדלות הארץ במלחמות השחרור ובמלחמות האחרות נגד האנגלים. גם כוח הכנסיה גדל על חשבון הכתר, והערים לא התפתחו.

במאה ה 15 חלה התאוששות מסוימת, בעת ההפוגות במלחמות עם אנגליה. ג׳ימז I חיזק את סמכות הכתר מול האצולה והכנסיה, וג׳מז IV הכניע כמעט את כל הארץ לשלטון המרכזי. הוא חתם על שלום-עולמים עם אנגליה ונשא לאשה את מרגרט, בת הנרי VII, מלך אנגליה; אולם אח״כ חזר למדיניות המסרתית של ברית עם צרפת, פלש לאנגליה, נוצח ונהרג בקרב פלוֹדֶן (1513). ההתאוששות ניכרה גם בתחומי התרבות. נוסדו 3 אוניברסיטאות — סינט אנדרוז (1411), גלזגוֹ (1451) ואברדין (1494) — ונבנו הרבה כנסיות יפות. אותה עת פרחה גם ספרות רבת-עצמה בניב העממי (ר׳ לעיל, ספרות, עמ׳ 459). אולם למרות שס׳ ואנגליה נטלו שתיהן חלק ביצירתה של הספרות האנגלית, הושפעו הסקוטים מתרבותה של יבשת אירו־פה, בגלל בריתם המדינית עם צרפת ואיבתם לאנגליה. המשפט והמוסדות התפתחו תכופות במתכונת יבשת אירופה ולא במתכונתה של אנגליה.

ג׳ימז V (1513—1542) הידק את קשריו עם צרפת ונשא לאשה תחילה את בת פרנסואה I ואח״כ את מרי מבית גיז (ע״ע). אולם אותה עת היתה בס׳ סיעה שנטתה אחר אנגליה, והיא הזדהתה עם הנטיות לרפורמציה בכנסיה של ס׳. כשם שהקתוליות הזדהתה עם ההישענות המסרתית על צרפת. ב 1542 נוצח ג׳ימז V בידי דודו, הנרי VIII מלך אנגליה, בקרב סוֹלוֵי מוֹס (Solway Moss), וכעבור ימים מספר מת. בתו התינוקת, מרי סטיוארט (ע״ע), חונכה בצרפת, ואמה העוצרת המשיכה בקו הפרו-צרפתי הקתולי; היא רדפה את הדוגלים ברפורמציה וכמה מהם מתו על קידוש אמונתם. אולם בהנהגת נוֹכס גאתה הפרוטסטנטיות והיתה לדת-המדינה (ר׳ לעיל, עמ׳ 457).

ב 1561 חזרה מרי לס׳, וחרף היותה צרפתיה למחצה וקתולית בדתה היו יחסיה טובים עם הפרוטסטנטים המתונים. אולם נישואיה ללורד דרנלי (Darnley), שעמד מיד אחריה בתור לירושת כתר אנ־גליה, לא היו מקובלים בעם. כשנרצח דרנלי ומרי נישאה לחשוד ברצח, רוזן בותוֶל, פרצה מרידה. מרי ברחה לאנגליה ובנה ג׳ימז VI (ע״ע) הוכרז למלך (1567).

ס׳ סבלה שוב מאי-יציבות בשלטון העוצרים. עד שב 1583 נטל ג׳ימז את השלטון לידיו וחיזק את הכתר בנצלו את הניגודים בקרב האצולה ואת היריבות בינה לבין הכנסיה. מדיניותו נטתה לאנגליה, וב 1603 ירש גם את כתר אנגליה כג׳ימז I, ושליטתו בס׳ התחזקה כתוצאה מהיוקרה ומהמשאבים שהיו לו כמלך אנגליה. הוא קנה את לב האצילים באשרו את בעלותם על נכסי כנסיה שהופקעו בעת הרפורמציה, השליט חוק וסדר בספר, בס׳ העלית ובאיים, והשלום בארץ אפשר את פריחת התרבות.

מאבק חמור התנהל בשאלת מבנה הכנסיה. בהשפעת רפורמטורים ששהו בז׳נווה הקלווינית קמה תנועה שדרשה לבטל את היסוד האפיסקופלי, כל׳, שלא יהיו הגמונים ומדרג כנסייתי אלא הכמרים כולם יהיו שווים במעמדם; כך שבכנסיה ישלטו זקני-העדה (פרס־ביטרים) וועידות אזוריות וכלליות (ע״ע פרסביטריניזם; ור׳ לעיל, דת). המלך ג׳ימז סלד מהפרסביטריאניות, שלא תאמה את גישתו האבסולוטיסטית. ב 1592 אישר הפרלמנט חוקה פרסביטריאנית לכנ־סיה, אך ב 1610 החזיר ג׳ימז את ההגמונים למעמדם והכפיף שנית את הכנסיה לכתר ולפרלמנט. „5 עיקרי האמונה של פֶּרת׳״, שאושרו ב 1618, נתנו ביסוס דתי למעמד ההגמונים והנהיגו פולחן טקסי יותר — דבר שעורר התנגדות רבה.

צ׳רלז I (ע״ע) גדל והתחנך באנגליה ולא היטיב להכיר את ס׳; הוא הרחיק מעליו את נתיניו במיסוי ללא תקדים ובפגיעה בפרלמנט של ס׳; הרגיז את האצילים באיימו ליטול מהם את הכנסותיהם מנכסי הכנסיה ובקדמו הגמונים בסולם המדיני ועורר התנגדות לאומית ופרוטסטנטית בנסיונו להתאים את כנסיית ס׳ למסגרת הכנסיה של אנגליה. צעד אחרון זה נעשה ב 1637, כשצ׳רלז ניסה לכפות בס׳ את סידור-התפילה של הארכיהגמון ו. לוֹד (ע״ע). בתגו־בה התלכדו הסקוטים ב„ברית לאומית״ (Covenant), הסירו את ההגמונים והחזירו את הפרסביטריאניות (1638); זו היתה לדת רובם עד היום הזה. נסיון צ׳רלז לדכא את המרד נכשל, והסקוטים פלשו לצפון אנגליה והתקבלו בה באהדה (1639—1641). פלישתם היתה הפתיחה למלחמת האזרחים באנגליה. ב 1643 הצטרפו הסקו־טים לצד הפרלמנט האנגלי במלחמתו במלך, תמורת הבטחה להנהיג את הפרסביטריאניות גם באנגליה. משהובהר לסקוטים שההבטחה לא תוגשם, עקב נצחון „הבלתי תלויים״ (Independents) ששנאו את האפיסקופליות והפרסביטריאניות בשווה, עברו הסקוטים למחנה המלך, תמורת הבטחה להנהיג את הפרסביטריאניות לתקופת נסיון של 3 שנים (1647). הם ניגפו בקרב פְּרֶסטון (1648), אך כשהוצא צ׳רלז I להורג (1649) הכריזו על בנו כמלך צ׳רלז II (ע״ע). קרומול ניצח את הסקוטים, סיפח את ס׳, ונציגיה ישבו בפרלמנט בלונדון.

ב 1660 הוחזרה המלוכה על כנה, בטל האיחוד בין ס׳ לאנגליה, ההגמונים הושבו למעמדם והפרסביטריאנים נרדפו. הסקוטים קידמו בברכה את ויליִם מאורניה (ע״ע ויליִם III) והמליכוהו תחת ג׳ימז II (1688). באותה „מהפכה מהוללה״ נהיה הפרלמנט הסקוטי לגוף בעל סמכויות דומות לאלה של הפרלמנט האנגלי, והפרסביטריאניות היתה לדת המדינה (1690).

איחוד ס׳ ואנגליה בכתר אחד היה יעיל כל עוד היה הכתר בעל סמכויות רחבות יותר משל הפרלמנטים בשתי ארצות אלו. עם גידול סמכויות הפרלמנטים בעקבות „המהפכה המהוללה״ של 1688/9 פרצו חיכוכים בין אנגליה לס׳. במאמציהם להרחיב את סחרם הקימו הסקוטים חברת סחר עם המזרח הרחוק וניסו לכבוש לעצמם מושבה בדרין (Darien) שליד פנמה, בשטח שהיה שייך לספרדים. כמעט שפרצה מלחמה עם ספרד, והכתר מצא עצמו מולך על שתי מדינות בעלות אינטרסים כלכליים שונים ומדיניות חוץ מנוגדת. נסיון הסקו־

טים בדרין נכשל. הם האשימו את האנגלים באחריות לכך, והיחסים בין ס' לאנגליה נעכרו; ב 1703/4, בימי המלכה אן, איים הפרלמנט הסקוטי לבטל את האיחוד האישי עם אנגליה, אך בסופו של דבר ניצחו המצדדים באיחוד. ב 1707 נחקק „חוק האיחוד" (Act of Union) ולפיו נהיו ס' ואנגליה למדינה אחת, בעלת פרלמנט וממשלה משותפים. עם זאת הובטח המעמד המיוחד של הפרסביטריאניות בס' וכן מערכת המשפט והחוק המיוחדים לה.

עוד עשרות שנים ניטש בס' מאבק בין תומכי האיחוד עם אנגליה, שתמכו במלכים מבית האנובר, לבין המצדדים בהחזרת הסטיוארטים ובס' עצמאית. התמיכה בסטיוארטים היתה חזקה בעיקר בס' העילית והיא שסייעה ב 1715 ל„טוען־לכתר הזקן" (Old Pretender), ג'ימז בנו של ג'ימז II, וב 1745/6 — לבנו, צ'רלז אדוורד, „ה„טוען־לכתר הצעיר". שתי מרידות אלו של היעקוביטים (תומכי ג'ימז [Jacobus]) דוכאו, ובעקבות דיכוי המרידה השניה, אחרי קרב קלודן (Culloden) חיסלה הממשלה את משטר בתי־האבות (clans), הבסיס להתמרדויות החוזרות ונשנות בס' העילית. פעולה זו התנהלה באכזריות רבה, ותוצאותיה החברתיות המיידיות היו חמורות, לפי שהאדמות בס' העילית היו בבעלותם של ראשי בתי־האבות, ואלה עברו לגידול צאן ונישלו את בני חסותם לשעבר מאדמתם. הדבר גרם להגירת סקוטים רבים, בייחוד לצפון אמריקה.

אולם לשפלת ס' הביא האיחוד עם אנגליה שגשוג כלכלי, ומארץ של חקלאות ודיג, שעיקר יצואה היה מורכב מחמרי גלם — צמר, עורות ודגים — הפכה ס' לארץ מתועשת. גלזגו היתה למרכז הסחר בטבק שגודל במושבות אנגליה באמריקה. כשנהיו המושבות לעצמאיות נפגע ענף זה, ולפיכך פותח ענף הכותנה, ומשנות ה 30 של המאה ה 19 התפתחה תעשיה כבדה שהתבססה על מרבצי הפחם והברזל של ס'. עד פרוץ מלה"ע I התפתחה התעשיה כמעט בלי הפסקה, והשוק למוצרי מספנותיה של ס' ומפעלי הקטרים שלה היה עולמי.

לשגשוג הכלכלה נלוותה פריחת תרבות ללא תקדים, וב 100 השנים שאחרי האיחוד פעלו בס' הכלכלן א. סמית, הפילוסוף ד. יום, הסופרים והמשוררים ר. ברנז, ו. סקוט, ר. ל. סטיונסון (ע' ערכיהם, ור' לעיל, ספרות) ואחרים. משנעלמה ס' הישנה, החלו הסקוטים מגלים געגועים רומנטיים עליה.

במאה ה 18 מילאו הסקוטים תפקיד קטן במדיניות בריטניה, אך במאה ה 19, ובמיוחד אחרי התיקון בחוק הבחירות ב 1832, מילאו תפקיד גדול, יחסית למספרם. ס' היתה מעוז של הליברלים, ותכופות שלטה מפלגה זו הודות לתמיכת ס' חרף כשלונה באנגליה. במאה ה 20 גדל כוחה של מפלגת העבודה בס'. תרמו לכך קשיי הכלכלה, במיוחד בין שתי מלחמות העולם: תעשיותיה של ס' היו מיושנות מדי ולא מגוונות, והאבטלה בה היתה אז גבוהה מאוד. כתוצאה מכך הואצה ההגירה מס', שמאז הבצורת ב 1846 היתה גבוהה למדי: 2 מיליונים היגרו מס' ב 1846—1965, וב 1921—1931 בלבד היגרו ממנה 400,000 נפש — וגרמו לירידה במספר התושבים. לעומת זה היגרו לס' אירים רבים, בייחוד בשנות ה 40 של המאה ה 19 ואילך, וכתוצאה מכך גדל מספר הקתולים בה והגיע לכ 15%.

בשנות ה 30 של המאה ה 20 הוחל בהקמת תעשיות חדשות בס' ובגיוונן, ומלה"ע II החישה את התאוששות כלכלתה, אך האבטלה בס' עודנה גבוהה מאשר באנגליה. מבחינה מדינית הוקם ב 1885 מיניסטריון מיוחד לס', ועניני הפנים, הבריאות, החקלאות והחינוך של ס' מנוהלים באֶדינבורו ולא בלונדון. תלונות על הזנחה מצד הממשלה המרכזית גרמו להתעוררותה של לאומיות סקוטית, וזו נהנית מתמיכה רחבה בציבור, אך משקלה הפוליטי אפסי. — וע"ע ממלכה מאחדת, היסטוריה.

R. Rait – G. S. Pryde, *S.*, 1954²; R. L. Mackie, *A Short History of S.*, 1962²; W. C. Dickinson, *S. from the Earliest Times to 1603*, 1965²; G. S. Pryde, *S. from 1603 to the Present Day*, 1962.

ג. ד.

יהודים בודדים שביקשו זכויות מסחר ומגורים באֶדינבורו נזכרו ב 1691, ושם נוסדה הקהילה הראשונה בס' ב 1816. זמן קצר לאחריה נוסדה קהילה בגלזגו. ההגירה מאירופה המזרחית במפנה המאה ה 20 הביאה עמה מתיישבים יהודים גם לס'. ב 1971 ישבו בס' 15,000 יהודים, מהם 13,400 בגלזגו ו 1,400 באדינבורו.

A. Levy, *The Origins of Scottish Jewry*, 1959.

סְקוּטַרִי ע"ע שְׁקוֹדֶר.

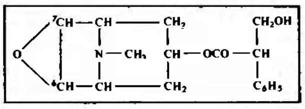
סֶקְוִיל־וֶסְט, וִיקְטוֹרְיָה מֶרִי — Victoria Mary Sackville-West

(1892—1962), משוררת וסופרת אנגלית. בעלה היה הרולד ניקולסון (1886—1968), ששירת במשרד החוץ הבריטי, פרסם מאמרי ביקורת וחיבר מספר ביוגרפיות ספרותיות והיסטוריות. יחד חיברו את הספר Passenger to Teheran („נוסע לטהראן"), 1926, על שנותיהם באיראן. בספר Orchard and Vineyard („מטע וכרם"), 1921, ובפואמה The Land („הארץ"), 1926, באה לידי ביטוי הזדהותה עם החיים במולדתה. עם יצירותיה בפרוזה נמנים רומנים וכן הערכות על אנדרו מרול וז'ן ד'ארק (ע' ערכיהם). השפעתה על סופרים אחרים — במיוחד על ורג'יניה וולף (ע"ע) — עולה על השגיה שלה.

N. Nicolson, *Portrait of a Marriage*, 1973.

סְקוֹפּוֹלַמִין (scopolamine, hyoscine)

, אלקלואיד (ע"ע) המופק מצמחי הסולניים (ע"ע). הס' הוא אסטר של חומצה טרופית והבסיס האורגני סקופין:

הס' נבדל מהאַלקליאיד אַטרופין (ע"ע) רק בקיום קשר חמצני בין הפחמנים 6 ו 7, ודומה לו בתכונות פיסיקליות וכימיות רבות. בניגוד לאַטרופין, המופיע כתערובת רצֵמית, מצוי הס' בצמחים בקונפיגורציה בעלת פעילות אופטית l (ע"ע אופטית, פעילות, עמ' 65).

הס', כאַטרופין, גורם לדיכוי מערכת־העצבים הפאראסימפתית ומערכת־העצבים המרכזית (ע"ע עצבים, מערכת), ומכאן רעילותו ושימושו הרפואי. הס' שימש למטרות רפואיות כבר את שבטי ההינדו העתיקים. ביה"ב השתמשו בו כרעל בעל פעילות מתמשכת. הס' משמש לטיפול במחלת פרקינסון (ע"ע) וב„מחלת־נסיעה" (motion sickness). ס' הנלקח עם מורפין (ע"ע) גורם למצב של הרגעה ואבדן זכרון, וזו הסיבה לשימוש בתערובת זו בשעת לידה. נגזרת הס' השימושית ביותר ברפואה היא ס'־הידרוברומיד.

הס' הוא הפעיל והרעיל ביותר בין אַלקלואידי הבלדונה (ע"ע), כנראה בגלל חדירתו המהירה יותר למקום פעולתו. מקרי־מוות מאלקלואידים אלה הם נדירים ומתרחשים בעיקר בהרעלות בלדונה אצל ילדים.

סְקוֹפְּיֶה (Skopje)

, בירת מקדוניה (ע"ע), דרום יוגוסלוויה. שוכנת על שתי גדות נהר וַרדַר, בתוך איזור חקלאי פורה ובה 312,000 תוש' (1971). ס' היא המרכז התעשייתי התרבותי הראשי של מקדוניה ובה מפעלי תעשיה לברזל ופלדה, מוצרים כימיים, טכסטיל ומזון. הגרעין העתיק של העיר שוכן בגדה הצפונית של הנהר ורוב בנייניו העתיקים הם מהתקופה התורכית (מאה 15). הבולטים ביותר הם המסגדים של מיסטפה פחה והשולטאן מוראט II, חמאם דאוד פחה (המשמש מוזיאון לאמנות) וח'אן קורשומלי. הרבעים המודרניים התפתחו בגדה הדרומית של הנהר. שני חלקי העיר מחוברים ע"י מספר גשרים וביניהם גשר מהמאה ה 15

שנבנה על יסודות גשר רומי. ב 26.7.1963 נהרסו רוב חלקי העיר ברעש אדמה ו 2,000 מתושביה נהרגו. קיימת מגמה לשקם את מרכז העיר בצורתו המקורית ואילו שאר הרבעים מתוכננים לבניה בסיג־נון מודרני. אחרי הרעש הוקמו 17 רבעי מגורים ארעיים בפרוורי העיר.

בס׳ נמצאים בית הפרלמנט המקדוני, תאטרון לאומי ואוניבר־סיטת ס׳ שנוסדה ב 1949 ובה 20,500 תלמידים (1972).

ס׳ היא צומת כבישים ראשי לדרום יוגוסלוויה ודרכה עוברת מס״ב מבלגרד לתסלוניקי (יוון). בקרבתה שדה התעופה.

סְקוֹפַּס (Σκόπας), פסל יווני יליד פארוס שחי במחצית הראשונה של המאה ה 4 לפסה״נ. ס׳ היה אחד הנציגים הדגולים של הסיגנון הקלאסי המאוחר (ע״ע אמנות, עמ׳ 35); הצ־טיין במיוחד בהבלטת מצבי־התרגשות חזקים, כגון צער, יאוש, טירוף־הדעת. את האפקטים השיג ע״י כך ששיווה לפ־סליו ראש נטוי הצדה, עיניים שקועות, פה פעור ותנועות פאתטיות. מעשה ידיו היו התבליטים במקדש אתני בטֶ־גֵאה ובכותל המזרחי של המאוסוליון בהליקרנסוס (ע״ע, עמ׳ 797/8, ושם תמונות). השתתף בקישוט הארטמיסיון באפסוס (ע״ע, עמ׳ 255). לס׳ מייחסים את הפסלים „מֵינאדה משתוללת״ (ע״ע דיוניסוס) ו„מֶלֵאַגרוס״, שנשתמרו ב־העתקים רומיים. קרוב לוודאי שהיצי־רה הפיסולית „ניובי (ע״ע) וילדיה״ היא מידי ס׳. וע״ע ארס; היפנוס.

„מינארה משתוללת״ (העתק רומי)

K. A. Neugebauer, *Studien über S.*, 1913; P. E. Arias, *S.*, 1952.

סַקֶטִי, פְרַנְקוֹ — Franco Sacchetti — (1330—1400), סופר איטלקי. ס׳ היה בן למשפחת סוחרים מפירנצה. כתב שירים היתוליים ומוסיקליים־עדינים (Il libro delle rime [„ספר החרו־זים"], 1363). יצירתו הנודעת ביותר, Il Trecentonovelle („300 הסיפורים הקצרים״), 1385—1396, שמהם נשתמרו 223 בלבד, מהווה את אוסף הסיפורים השני בחשיבותו בספרות האיטלקית אחר ה„דקאמרון״ של בוקצ׳ו (ע״ע). חלק מהחומר לסיפורים נשאב מן המסורות הסיפוריות שקדמו לו, אך לרוב מצא ס׳ השראה בהווי עירו, בהתרחשויות הקטנות והמבדחות בחוצות פירנצה ובשווקיה. גדולתו של ס׳ בתיאור הקאריקאטורי הנמרץ של הנפשות, אך הוא לא הגיע למתח הדרמתי, להתעמקות הפסיכולוגית ולפרובלמטיקה השכלתנית של סיפורי בוקצ׳ו. — חמישה מן הסיפורים הם בעלי נושא יהודי. לס׳ שימשו היהודים מטרה ללעג ולבוז והם מופיעים בדמות המסרתית של המלווה בריבית, הסוחר או המכשף.

L. Caretti, *Saggio sul S.*, 1951; B. Curato, *Lettura del S.*, 1966.

סְקִי (ski, מנורווגית skith = קרש), מגלשיים להליכה ולגלישה על שלג. הס׳ התפתח כאמצעי־תעבורה ע״י תושבי אזורים מכוסי שלג כבד. יש רואים את מולדת הס׳ בהרי־אלטאי. באי הנור־ווגי רודוי (Rodoy) נמצאו ציורי מערות מלפני 4,000—5,000 שנה, המתארים ציידים ולוחמים על ס׳. זוג מגלשי־הס׳ העתיקים בעולם מוצגים בסטוקהולם, וגילם כ 5,000 שנה. מגלשיים מוזכרים גם באפוס הפיני קאלוואלה ובמקורות אחרים. המגלשיים הראשונים נעשו, כנראה, מעצמות בע״ח גדולים, ואח״כ — מלוחות־עץ מעובדים, ועליהם מורכבים פסי־מתכת לחיזוקם ולחיבור הנעליים אליהם.

בקרב על אוסלו (1200) בין הנורווגים לשוודים השתמשו הנור־ווגים בגולשים כתצפיתנים. שוודיה הקימה יחידת גולשים במלחמתה בדנמרק (1521). ב 1733 הוקמו יחידות גולשים בצבא נורווגיה. ב 1767 נערכו לראשונה תחרויות בגלישה ובהחלקה לחיילים בצבא נורווגיה. התחרות הפתוחה הראשונה נערכה ב 1843 בטרומזה (Tromsø) ובמקביל נערכו תחרויות באמריקה הצפונית — לשם הובא הס׳ ע״י מהגרים נורווגיים בתחילת המאה ה 19. משנת 1875 התפתחה אסכולת ספורט המגלשיים במחוז טלמארקן (-Telemar ken). מקובל לראות בסונדרה נורדהיים (Sondre Nordheim) את אבי ספורט הס׳. במלה״ע II הרבו להסתייע בגולשים, בעיקר בסקנ־דינוויה ובאלפים.

כיום מבחינים בשלושה סוגים של מגלשי־ס׳: מגלשי הקפיצה הרחבים, מגלשי הגלישה הרגילים ומגלשי העקלתון (סלאלום) שראשם כפוף פחות כדי לאפשר גלישה מהירה יותר. אורך המגל־שיים נקבע לפי גובה הגולש (אורך המגלשיים = גובה + אורך הזרוע והאמה) והם מחוברים ברצועות עור לנעלי־ס׳, המהודקות בין פסי מתכת מיוחדים המורכבים על המגלשיים. להתקדמות ואיזון הגולש משמשים גם מוטות מיוחדים.

הס׳ מחולק לתחרותי ולא־תחרותי — לטיולים ולבילוי. הס׳ הלא־תחרותי נמצא כמעט בכל מקום שמצוי בו שלג. יש אתרי־ס׳ מפור־סמים, שבהם ניתן לגלוש כמעט בכל ימות־השנה (באירופה — בעיקר באלפים).

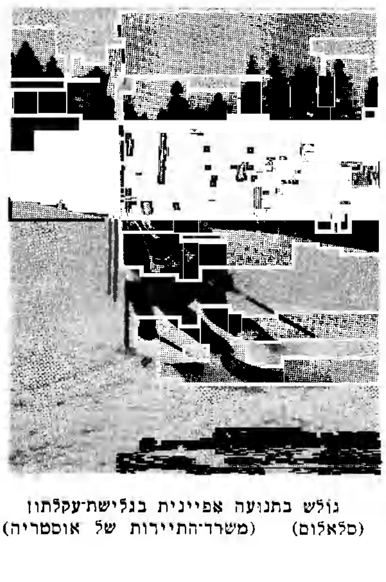
בס׳ התחרותי — שמוצאו בנורווגיה — פותחו טכניקות גלישה ופניות; מרתקות במיוחד הגלישות במורד: גלישה מהירה במורדו של הר — ומנצח בה המתחרה המהיר ביותר. בין הגלישות במורד מפורסמת ביותר גלישת־עקלתון (סלאלום) שבה צריך הגולש לעבור דרך מספר רב של „שערים״ רצופים. מקובלת גם גלישת עקלתון־ענק, שבה מוגדל המרחק ומספר השערים רב יותר. התחרות הרא־שונה בגלישת עקלתון נערכה בשוויץ — בעיר מירן (Mürren), ב 1922, ביזמת האנגלי ארנולד לון (Lunn). מאז 1924 נכלל הס׳ במסגרת המשחקים האולימפיים (ע״ע, עמ׳ 592, 595).

באליפויות העולם מתחרים הגולשים במקצועות הס׳ הצפוניים והאלפיניים. המקצועות הצפוניים לגברים: גלישה במישור (-cross country s.) ל 15, ל 30 ול 50 ק״מ; מרוץ שליחים 4 × 10 ק״מ; קפיצה ממקפצה (ל 70 מטר ול 90 מטר) ו„שילוב צפוני״, הכולל גלישה ל 15 ק״מ וקפיצה ממקפצה ל 70 מטר. כתחרות בפני עצמה מתקיימת „טיסת מגלשיים״ ממקפצה ל 120 מטר. המקצועות הצפו־ניים לנשים: גלישה ל 5 ול 10 ק״מ ומרוץ שליחות 4 × 5 ק״מ.

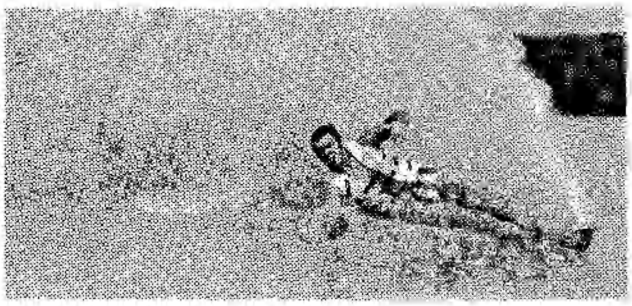
המקצועות האלפיניים לגברים ולנשים: גלישה במורד, גלישת עקלתון וגלישת עקלתון־ענק וכן „שילוב אלפיני״, הכולל חישוב ההשגים ב 2 ה־מקצועות (גלישה במורד ועקלתון).

מאז 1924 קיימת הת־אחדות בי״ל לגלישה (-Féderation Internatio nale de Ski [F.I.S.]), הכוללת (1972) 48 מדי־נות ו 8 מיליון חברים.

ס׳ - מ י ם: גלישה ב־מגלשיים על־פני המים, כשהגולש נגרר, בעזרת

גולש בתנועה אפיינית בגלישת־עקלתון (סלאלום) (משרד־התיירות של אוסטריה)

הגולש מייק סוידרהו (אה"ב), אלוף־העולם בסקיימים (1969) (ברשות USIS)

כבל, אחרי סירת מנוע. מפורסמות תחרויות בגלישה מהירה ובגלישת עקלתון. בשנים האחרונות רווח ס'־המים בכל חופי הרחצה בעולם והוא משמש יותר לבילוי מאשר לתחרות.

ע. ג.־מ.

סֶקִי, אַנְג'לוֹ — Angelo Secchi — (1818, רג'ו אמיליה [Reggio Emilia], איטליה — 1878, רומא), אסטרופיסיקאי איטלקי. ס' נתחנך כיישועי (החל ב־1833) ולאחר סיום לימודיו נתמנה מרצה לפיסיקה ולמתמטיקה ב־Collegio Romano שברומא (1839). ב־1848, כתוצאה מגירוש היישועים מאיטליה, עבר לאה"ב — לאוניברסיטת ג'ורג'טאון שבוושינגטון, אולם ב־1850 חזר להורות ברומא. ס' שימש כמנהל המצפה של הווטיקן, ובו ביצע את עיקר עבודותיו בנושאי הספקטרוסקופיה הכוכבית (ע"ע כוכבים, עמ' 660), כאחד מראשוני החוקרים בשטח זה ובנושאי המגנטיות של כדה"א והמטאורולוגיה (ע' ערכיהם). מהשגיו החשובים: מיון הכוכבים לארבע קבוצות ספקטרליות: 1) כוכבים דמויי סיריוס (שבספקטרום שלהם קווי־מימן חזקים); 2) דמויי שמש; 3) דמויי α בהרקולס; 4) כוכבי פחמן. מיון זה היווה בסיס למיון הספקטרלי המפורט יותר הנהוג כיום. — ס' תרם תרומה מדעית לפיסיקה של השמש, והיה מן הצופים הבולטים בכוכבים כפולים (ע"ע כוכבים, עמ' 671/3) ובכוכב־הלכת מאדים.

מחיבוריו: Catalogo delle stelle di cui è determinato lo spettro luminoso („קטלוג הכוכבים שספקטרום האור שלהם הוגדר"), 1867; Le Soleil („השמש"), 1860; Le Stelle („הכוכבים"), 1877.

סַקִי, אַנְדְּרֵאָה — Andrea Sacchi — (1599—1661), צייר איטלקי. ס' קיבל את השראתו המוקדמת ממורו פרנצ'סקו אלבני (ע"ע), ואח"כ מעמיתו של זה באסכולת בולוניה, לודוביקו קרצ'י. הוא זכה בחסותה של משפחת־האצולה ברבריני אשר על תקרת אולם ארמונה ברומא צייר, ב־1629—1633, את „החכמה האלוהית"; בציורו זה משתלבת הקומפוזיציה האחידה והאורגנית בנוסח המרוכך של הקלאסיציזם האקדמי, האפייני לס'. — ס' היה נציגו המובהק של הזרם הקלאסיציסטי בתקופת שיא הבארוק ברומא. בהגינו על רעיונותיו הגיע לידי פולמוס חריף עם הצייר והארדיכל פיטרו דה קורטונה (1596—1669), נציגו של הבארוק במלוא תנופתו.

H. Posse, *Der römische Maler A. S.*, 1925; C. Refice, *A. S. disegnatore* (Commentari, I), 1950.

סְקַיְבוֹלָה — Scaevola — שם־לוואי לחלק מבית מוקיה (Mucia), משפחת אצולה פלבאית ברומא. מבניה: 1) גיוס מוקיוס, דמות אגדית שהומצאה להסברת שם־הלוואי, שפורש מלשון scaevus (איטר יד־ימינו): גיוס מוקיוס, מספרת האגדה, נכשל בנסיונו לרצוח את פורסנה, מצביא האטרוסקים שצר על רומא (508 לפסה"נ). גיוס העניש עצמו בשימו את יד ימינו באש עד שנאכלה כליל. פורסנה התרשם מהמעשה, שחרר את גיוס, הסיר את המצור והשלים עם רומא.

2) פובליוס מוקיוס, היה קונסול ב־133 לפסה"נ ומיועצי טיבריוס גרקכוס (ע"ע) בהכנת חוק הקרקעות. ב־130—115 היה כהן גדול (Pontifex Maximus), ופעל בפרסום רשימות הכהנים הגדולים (annales Maximi) ב־80 כרך — מקור חשוב לדורות של אנליסטים רומיים. נחשב לאחד ממניחי היסוד למשפט האזרחי הרומי.

3) קוינטוס מוקיוס (מת 88 לפסה"נ), משפטן ומורה. היה פרטור בפרובינקיה אסיה ובתום כהונתו נתבע לדין באשמת עיוותים במינהל וזכה בדינו. ב־117 היה קונסול. ב־88 תמך במריוס, בעל נכדתו, והתנגד לסולה (ע' ערכיהם). קיקרו היה מתלמידיו והזכירו בחיבוריו.

4) קוינטוס מוקיוס (מת 82), בנו של 2). היה ממתנגדי סטורנינוס (ע"ע). ב־95 היה קונסול וחוקק חוק לשלילת אזרחותם של איטלקים שהתיישבו ברומא. מ־89 עד מותו היה כהן־גדול. הוא נהרג בידי אנשי מריוס במלחמת האזרחים ביניהם לבין סולה. גם הוא נודע כמשפטן ומורה, ערך פרסום שיטתי של מערכת המשפט האזרחי ב־18 כרכים וכתב חיבור על הגדרות משפטיות (Liber singularis ὅρων).

5) קווינטוס קרווידיוס (המאה ה־2 לסה"נ) לא היה מבית מוקיה. הוא היה מגדולי המשפטנים בדורו, יועץ משפטי לקיסר מרקוס אורליוס ומורו של פאולוס (ע"ע) יוליוס. יוחסו לו 20 ספרי „שאלות" (quaestiones), 6 ספרי „תשובות" (responsa) ו־40 ספרים על סדרי־המשפט (digesta), אך י"א שחלק מספרים אלה אינם שלו. הוא השיב על שאילתות משפטיות, שהפנו אליו תושבי פרובינקיות מזרחיות דוברי יוונית, וייתכן שתשובותיו הושפעו מחוקי המשפט ההלניסטי.

F. Schulz, *History of Roman Legal Science*, 1946.

ד. אש.

סְקִידֶרִי, מַדְלֶן דֶה — Madeleine de Scudéry — (1607—1701), מספרת צרפתית, בעלת אחד הטרקלינים הספרותיים המפורסמים ביותר בפאריס, בשנים 1652—1700. ס' חיברה יחד עם אחיה, המשורר והמחזאי ז'ורז' דה ס' (Georges de S.; 1601—1667), שני רומנים ארוכים: Artamène ou le Grand Cyrus („ארטאמן או כורש הגדול"), 1649—1653, ו־Clélie, histoire romaine („קלילי, סיפור רומאי"), 1654—1660, המתארים את החברה בת־זמנם במסווה של סיפור היסטורי. האהבה האצילה והמעודנת, נושאם המרכזי של הרומנים, מתוארת בסיגנון המצועצע והמליצי, המצוחצח והמלאכותי של חובבי הטעם הטרקליני (la préciosité), נושא לעגו וזעמו של מוליר (ע"ע). סיפוריה של ס' נמנים עם הסוג הספרותי roman à clef („רומן־צופן", הניתן לפיענוח באמצעות „מפתח"). — הקובץ „שיחות" (Conversations; 1680—1692), ובהן Conversations morales („שיחות־מוסר"), 1686, משמשות, בדקותן הפסיכולוגית, חומר לחקר החברה הצרפתית ותרבותה במאה ה־17.

C. Aragonnès, *M. de S., Reine du Tendre*, 1934; G. Mongredien, *M. de S. et son salon*, 1946.

סְקִילָה וְכָרִיבְּדִיס (Σκύλλα, Χαρυβδις), מפלצות־ים אגדיות, שלפי מסורות המיתולוגיה היוונית־רומית שכנו זו מול זו וסיכנו את הספינים שעברו ביניהן: ס' חטפה ובלעה בני־אדם (כך עשתה גם ל־6 מעמיתי אודיסוס [ע"ע]), ואילו כ' גמעה וירקה מים ויצרה מערבולות שטיבעו אניות. על נסיבות הפיכתן מנשים למפלצות רווחו אגדות שונות. בתקופה העתיקה (תוקידידס; סטרבון [ע' ערכיהם]) נהגו לכנות „ס' וכ'" צוק מסוכן ומערבולת במיצר מסינה (ע"ע, וע"ע ים תיכון, עמ' 905) ושמה של ס' — Scilla (שילה) נקרא גם בימינו על כף, הבולט לתוך המיצר, בחופה של דרום־איטליה.

פסיפס, המתאר, בין השאר, את סקילה (למטה משמאל) ואת אנייתו של אוריסאוס (ברשות מוזיאון־הווטיקן ברומא)

שתי סכנות, שאדם שרוי בתוכן בלא אפשרות להיחלץ מזו או מזו, נמשלות בלשונות אירופה (למן אוגוסטינוס [In Johan. Evang. 36,9]) לס׳ וכ׳. גוטיה (ע״ע) משטיון ב„אלכסנדראיס" שלו (V. 301) טבע על כך חרוז נודע Incidis in Scyllam, cupiens vitare Charybdim („תיקלע אל ס׳, ברצותך לחמוק מכ׳") — בדומה לנאמר בעמוס ה, יט: „כאשר ינוס איש מפני הארי ופגעו הדב".

על סכנות אגדיות דומות שארבו לספנים, ע״ע ארגונאוטים, עמ׳ 650/1; סירנות.

ג. אלקושי, אוצר פתגמים וניבים לטיניים, 189—190, 1959.

סְקִיפִּיו — Scipio — משפחה פטריקית רומית מבית־האב קורנליה, שמילאה תפקיד ראשון במעלה במלחמות הפוניות ובהבטחת ההגמוניה של רומא בימח״ת.

ב 1870 נתגלו ליד ויאה אפיה קברות בית ס׳, ובהם גלוסקמות ועליהן כתובות. הגלוסקמה העתיקה ביותר היא של לוקיוס קורנליוס ברבטוס ס׳, קונסול ב 298. החשובים בבני ס׳ היו:

1) ל ו ק י ו ס ק ו ר נ ֶ ל י ו ס, בנו של ברבטוס. קונסול ב 259. יצא במלחמה הפונית הראשונה בראש הצי הרומי החדש וכבש את קורסיקה, אך לא הצליח לכבוש את סרדיניה. ב 258 היה קנסור.

2) גְנַיוס קורנליוס קַלווּס, בנו של (1). ב 222 היה קונסול, ניצח את האינסוברים בגליה קיסאלפינה וכבש את בירתם מדיולנום (מילנו). ב 218 יצא לספרד, ניצח את בני קרת חדשת ליד שפך האֶברו (217), ואת עזרוּבעל, אחי חניבעל, ניצח באיבֶּרה שליד האֶברו (215). ב 212 כבש, יחד עם אחיו פובליוס (3), את סגוּנטום. ב 211 נפלו שניהם בקרב ליד קרת חדשת־של־ספרד (קרטח׳נה של היום).

3) פובליוס קורנליוס, אחיו של (2). ב 218 היה קונסול, יצא לדרום גליה לבלום שם את חניבעל במסעו, אך אחר להגיע שמה וחזר לצפון איטליה. הוא הובס ונפצע בקרב ליד טיקינוּם — ההת־נגשות הראשונה בין חניבעל לרומיים. הקונסול השני, סֶמפּרוֹניוס, הצטרף אליו, ושניהם נחלו מפלה מוחצת בקרב טרֶביה (דצמ. 218). ב 217—211 היה פרוקונסול בספרד והשתתף במערכות יחד עם אחיו, ועמו נפל בקרב.

4) פובליוס קורנליוס ס׳ אפריקנוס מיור (236—183), מגדולי המצביאים הרומיים. אביו היה (3), ונאמר שס׳ הציל את אביו בקרב טיקינוּם. ב 216 היה טריבּוּן צבאי וארגן את שרידי הצבא שהובס בקרב־קני. ב 210 מסרה לו אסיפת־העם פיקוד פרוקונסולרי בספרד — מעשה ללא תקדים, לא רק בשל גילו הצעיר אלא בשל חיותו חסר־משׂרה. ס׳ כבש את קרת חדשת־של־ספרד (209), הביס בבא־קולה את עזרוּבעל אחי חניבעל (208), וב 206 השלים את גירוש בני קרת חדשת מספרד. במערכות אלו אימן את הצבא, הנהיג תיקונים בהיערכות הלגיונות ובחימושם, וגילה תושיה טקטית רבה. ב 205 היה קונסול ויצא לסיציליה, למרות התנגדות יריביו ובראשם פביוס (ע״ע) קונקטטור. הוא גם כבש מידי חניבעל את לוקרי שב־דרום־איטליה. ב 204—201 היה פרוקונסול, נחת באפריקה וניהל את המערכה המכרעת על אדמת קרת חדשת. ב 202 ניצח את חניבעל בקרב זמה (ע״ע) ובכך סיים את המלחמה הפונית השניה בנצחון רומא ושם קץ לגדולת קרת חדשת (201).

ס׳ נקרא מאז בתואר „אפריקנוס" ותפס מקום ראשון ברומא. ב 199 היה קנסור, ומאותה שנה היה גם ראשון הסנאטורים (princeps senatus — הסנאטור הבכיר, הנשאל בכל דיון לדעתו לפני שנשאלים האחרים). ב 194 שוב היה קונסול, ולחם להכנעתה הסופית של גליה קיסאלפינה. ב 193 היה בורר בסכסוך גבול בין קרת חדשת לבין מסיניסה (ע״ע). ב 190, כשמונה אחיו לוקיוס (5) למפקד במלחמה נגד אנטיוכוס III (ע״ע) וס׳ עצמו עדיין לא יכול היה להבחר שוב לקונסול, נהיה ללגאט של אחיו. הוא נשא ונתן עם אנטיוכוס, והלה שיחרר בלי כופר את לוקיוס, בנו השבוי של ס׳, והחזירו לאביו. בקרב מגנסיה, שבו הוכה אנטיוכוס III, לא נטל ס׳ חלק מפאת מחלה.

בגלל נצחונותיו המזהירים נגד גדול אויביה של רומא היה ס׳ לאגדה. בפיקודו התפתח הצבא ונתארגן במבנה שהלם את תנאי השעה. נצחונותיו הקנו לרומא מעמד של מעצמה ים־תיכונית. אולם שאיפתו לשררה, השפעתו האישית הגדולה, והחסד שנטה לבני־משפחתו ולתלויים בה בהבטיחו להם משרות שלטון — תכונה שאפיינה את כל האריסטוקרטיה הרומית — הקימו לו אויבים רבים. במיוחד התנגדו לו השמרנים, בראשותו של קטו (ע״ע) הזקן, בגלל גינוניו ההלניסטיים, נטייתו לחידושים ותמיכתו בהחדרת תרבות יוון לרומא. ביזמתו של קטו נערך „משפט הסקיפיונים" — תביעה מאחיו לוקיוס (5) לדו״ח כספי על חלק מכסף־העונשים ששילם אנטיוכוס. מבחינה ציבורית כוונה ההאשמה לערער את מעמדו של ס׳. ס׳ הגיב בקרעו בסנאט בפומבי את ספרי־החשבונות של אחיו, במחווה גאה המכריזה שאחיו אינו צריך להשיב על ההאשמה; כשהעלו הטריבונים את ההאשמה באסיפת־העם הזכירם ס׳, שרק הודות לנצחונו במלחמה נשארו בחיים. אולם קטו לא הת־רשם ממחוות אלו, וכשהיה קנסור (184) חידש את ההתקפה על אחי ס׳ וביזמתו נעצר הלה; השערוריה של מעצר בן משפחת ס׳ נסתיימה רק כשהטיל הטריבון סמפרוניוס גרקכוס „וטו" על המשך ההליכים. אולם ס׳ נעלב, גלה מרצונו מרומא ומת ממורמר בליטרנום.

סקיפיו אפריקנוס מיור
(המוזיאון הקפיטוליני ברומא)

5) לוקיוס קורנליוס ס׳ אסיטי־קוס, היה קצין בצבא אחיו (4), ולגאט שלו בספרד (207/6), ב־סיציליה (205) ובאפריקה (204—202). ב 193 היה, כפרטור, מושל סיציליה. ב 191 היה קצין בצבא והקונסול גלבריו שלחם באנטיו־כוס III והלה שלחו לרומא לבשר על הנצחון בקרב בתרמופילי. ב 190 היה קונסול, חתם על שבי־תת־נשק עם ברית האיטולים והֵ־ביס את אנטיוכוס במגנסיה (189). בשובו נערכה לו תהלוכת נצחון (טריומפוס). בשל ההתנגדות לא־

חיו הוגשה נגדו תביעה משפטית באשמת נטילת חלק מכסף־הענושים ששילם אנטיוכוס, וס' הורד ממעמדו וכמעט נאסר. וראה לעיל, 4).

6) פובליוס קורנליוס ס' נסיקה קורקולום, נכדו של (2). ב 168 היה טריבון צבאי והצטיין במירדף אחרי פֶּרסֶוס מלך מוקדון, שהובס בקרב פידנה, ובפשיטות לאיליריה. בחירתו לקונסול ב 162 בוטלה מפאת אי־סדרים. ב 165 היה קנסור וב 155 קונסול. הוא כבש את דלמיניום, בירת דלמטיה, ובכך סיים את המלחמה שם וזכה בתהלוכת נצחון. ב 152 היה בורר בסכסוך גבול בין קרת חדשת למסיניסה, ואילץ את מסיניסה לוותר על חלק מהשטח שנטל לעצמו. ב 147 נהיה לראשון הסנאטורים. הוא התנגד לדרישת קטו הזקן להרוס את קרת חדשת, וטען שלשמירת המתח המוסרי בקרבה זקוקה רומא לאויבים.

7) פובליוס קורנליוס ס' אפריקנוס מינוֹר אֵמיליינוס, בנו של ל. אימיליוס פאוּלוּס (ע"ע). ב 168 לחם בקרב פידנה בפיקודו של אביו נגד פרסוס מלך מוקדון. הוא אומץ לבן לפובליוס ס', בנו של (4), ונקרא בשם אביו־מאמצו. ב 151 היה טריבון צבאי בספרד, וב 150 ניסה, לשווא, לתווך בסכסוך בין קרת חדשת למסיניסה. ב 149/8 היה טריבון צבאי והצטיין במצור על קרת חדשת, ובמות מסיניסה חילק בין יורשיו את ממלכת נומידיה (ע"ע). ב 147 נבחר, למרות גילו הצעיר, לקונסול. הוא כבש את קרת חדשת, הרס את העיר (146) ומסופר שבכה על חורבותיה. את הנותרים בחיים בעיר כבש לעבדים וארגן במקום את הפרוֹבינקיה „אפריקה". נערכה לו תהלוכת נצחון מפוארת והוענק לו תואר „אפריקנוס".

ב 142 היה ס' קנסור וב 140—139 יצא לשליחויות דיפלומטיות במזרח. ב 134 היה קונסול בשנית, השתתף במצור על נוּמַנטיה שבספרד והיה פרוקונסול כשנכבעה העיר (133; ע"ע איבריה, עמ' 615). הוא הרס את נומנטיה, זכה בתהלוכת נצחון ונוסף לו התואר „נומנטינוס".

ס' חזר לרומא אחרי שנהרג גיסו, טיבריוס סמפרוניוס גרקכוס (ע"ע) — שהיה בן בתו של (4) — והביע הסתייגות מפגיעה אלימה בנהלי החוקה. הוא התנגד להצעה לאפשר בחירת טריבוּנים בשנית, וניסה לעכב את חלוקת האדמות ע"פ החוק שחוקק טיבריוס גרקכוס. יום לפני שעמד לנאום נגד החוקים האגרריים מת (129); הועלו חשדות שנרצח או התאבד.

ס' מיזג באישיותו את רוח השמרנות הרומית עם הגישה הנאורה של בעל תרבות הלניסטית, כשרון מנהיגות צבאית עם מדיניות סנאטוריאלית מסרתית. הוא היה האישיות המרכזית ב„חוג הסקיפיונים", שהיה פטרונם של סופרים, משוררים, פילוסופים והיסטוריונים, ומילא תפקיד חשוב בחיי הרוח ברומא ובהחדרת תרבות יוון.

8) פובליוס קורנליוס ס' נסיקה סֶרַפיו, בנם של (6) ושל בתו של (4). ב 138 היה קונסול, הסתכסך עם הטריבּונים ונאסר. הוא היה אויב מושבע של תנועת הרפורמות של הגרקכים, וכשביקש בן־דודו, טיבריוס גרקכוס, להיבחר שנית לטריבון, פעל בכוח וגרם להריגת טיבריוס ומאות תומכיו (133). בגלל דבר זה הורחק מרומא ונשלח לפרגמון, שמלכה האחרון, אטלוס III (ע"ע), הורישה לרומא. בהיותו בפרגמון (132) מת.

ב. ה. לידל הארט, ס. אפריקנוס הגדול מנפוליון, תשכ"ד; W. Schur, *S. Africanus u. die Begründung der romischen Weltherrschaft*, 1927; R. M. Haywood, *Studies on S. Africanus*, 1933; R. M. Brown, *Study of the Scipionic Circle*, 1934; K. Bilz, *Die Politik des P. Cornelius S. Aemilianus*, 1935; P. Grimal, *Le siecle des S.'s*, 1953; A. E. Astin, *S. Aemilianus*, 1967; H. H. Scullard, *S. Africanus: Soldier and Politician*, 1970.

ד. אש.

סְקִיָפַּרֶלִי, ג'וֹבַנִי וִירְגִ'ינְיוֹ — Giovanni Virginio Schiaparelli — (1835, סאוויליאנו [פיאמונטה] — 1910, מילאנו), אסטרונום איטלקי. ס' למד באוניברסיטת טוֹרינו (1850—1854) וב 1856 עבר לברלין ללמוד אסטרונומיה במחיצתו של י. פ. אנקה (ע"ע). ב 1859 נתמנה כאחראי לתצפיות במצפה פולקובו (רוסיה) ושנה אח"כ עבר לתפקיד דומה במצפה ברֶרה (Brera) במילאנו, ובשנים 1862—1900 ניהל את המצפה.

ס' נודע כאסטרונום וכמתמטיקאי בעל יכולת רבה. עבודתו החשובה הראשונה קשורה בתגלית של האסטרואיד (ע"ע אסטרואידים) הֶספֶריה (1861), וב 1866 חישב את מסלוליהם המדויקים של מטאורים (לדוגמה, הפֶרסֵאידים) ושביטים (כגון Comet III) והראה את הקשר ביניהם. הוא צפה בכוכבים כפולים (ע"ע כוכבים, עמ' 671) ואת תוצאות תצפיותיו ומדידותיו בקשר להם סיכם בשני כרכים. עיקר פרסומו בא לו ממחקריו על כוכבי הלכת הארציים: כוכב חמה, נגה ומאדים (ע' ערכיהם). ב 1877 צפה בסימנים מיוחדים על־פני המאדים (הוא כינה אותם: „תעלות"), ש„צורתם ההנדסית" המסודרת לא הופרכה אלא בסוף שנות ה 60 של המאה ה 20, למרות שאסטרונומים רבים לא האמינו בקיומם גם קודם־לכן. ס' אף גילה, שכוכבי־הלכת נוגה וכוכב־חמה סובבים סביב צירם, נוסף על תנועתם סביב השמש. עם זאת טעה ס' בקביעת מהירויות הסיבוב (ע"ע כוכבי לכת, עמ' 642). לאחר פרישתו מהמצפה ערך מחקר על ראשית האסטרונומיה ע"פ התנ"ך ומקורות בבליים, שפורסם בספרו L'Astronomia nell'Antico Testamento („האסטרונומיה בתנ"ך"), 1903.

סְקִיתִים, סְקִיתִיָה (ס־ה). לשם ס' (ביוו' Σκυθαι) משמעויות אחדות:

(א) במשמעות המצומצמת — המקובלת אצל הסופרים הקלאסיים ובמחקר ההיסטורי בן זמננו — הוא שם עם, או אגד־שבטים, ממוצא א י ר נ י, שישב בערבות דרום־רוסיה ולחופי הים השחור, ואורח־חייו תואר בפירוט רב בידי הרוֹדוֹטוס (ספר IV, 1—142). במאות 4—2 לפסה"נ נתקיימה באיזור זה ממלכת הס'. ארץ ס־ה, במובנה המצומצם, השתרעה בזרמם התחתון של הנהרות בוג ודניפר ולחופיו הצפוניים של ים־אזוב. לפי מסורת אחרת אצל הרודוטוס, היא כללה את כל האיזור שבין הנהרות דון ודנובה.

(ב) במשמעות הרחבה, המופיעה אף היא אצל הסופרים הקלאסיים, מכונות כל הארצות שמצפון ומצפון־מזרח לים־אזוב — ובכלל זה מרחביה הבלתי־נודעים של אסיה התיכונה — בשם „ארץ ס־ה" ותושביהן הנודדים נקראים בלשון כוללת „ס'". במשמעות זאת מקובל המושג ס' במחקר הארכאולוגי בן זמננו, והוא משמש כינוי כללי לשבטים הנודדים, פרשים, שחיו בערבות רוסיה, דרום־סיביר, אלטאי ואסיה התיכונה באלף הראשון לפסה"נ. המשותף ל„ס'", או לעמים אלה, הוא: (1) סיגנון אמנותי, הידוע בשם „סיגנון־החיות" (Animal Style; ר' להלן, ושם תמ'); (2) שיטת־קבורה מתחת לתל־קבורה מלאכותי (קורגן). „ס'" במשמעות ארכאולוגית כוללים אפוא הן את הסקים (Saka בפרסית) שבצפון־אירן, והמאסאגטים, הן את שבטי אלטאי ודרום־סיביר, והן את הס' האירופיים, ובכלל זה: האלנים (ע"ע), הגֶלוֹנים, המֶאוֹטים ואף את הסרמטים (ע"ע). גם מבחינה לשונית היתה קרבה רבה בין עמים ושבטים אלה, ועד כמה שידוע, השתייכו לשונותיהם לענף האירני הקדום (ע"ע הדו־אירניות, לשונות, עמ' 581).

ה י ס ט ו ר י ה. יש סבורים שמוצאם של הס' האירופיים בערבות דרום־סיביר ואסיה התיכונה, ויש סבורים, שהם היו, למן האלף השני, היישוב האוטוכתוני של דרום־רוסיה וצפון־קווקז, בעיקר בחבל קובן.

הרודוטוס מספר, שקדמו להם הקימרים (ע"ע) ושהס' כבשו את ארצם והתנחלו בה. — הידיעות הראשונות על הס' הן מכתובות אסרחדון מלך אשור (681—669 לפסה"נ), המספרות, שהאשורים לחמו בקימרים ובס' מצפון ומצפון־מערב לאשור. הס' הגיעו לגבולות אשור מצפון לקווקז. הם עברו לאורך חופו המזרחי של הים הכספי,

ובדרכם פגעו קשה בממלכת אררט (ע"ע). שמם באשורית Ishguza, ובמקרא — אשכנז (ע"ע). מקום־ריכוזם היה ממזרח לאגם־אורמיה, סמוך לארץ מַני. לחץ הס' היה כבד, עד שאסרחדון כרת עמם ברית, ואף נתן את בתו לאשה למנהיג הס' Partatua (הוא פרוֹטוֹתיאַס אצל הרודוטוס, I, 103). ממלכת אשכנז נזכרת לצד ממלכות אררט ומני בנבואת ירמיהו (נא, כז) נגד בבל, אך קטע זה הוא, כנראה, מובאה מתוך נבואה קדומה יותר, המכוונת במקורה נגד אשור. לפי מסורת, שמביא הרודוטוס (I, 103—106), פלשו הס', לאחר חורבן נינוה, לסוריה וא"י והגיעו עד גבול מצרים. בשובם שדדו את מקדש אפרודיטה באשקלון וכפו את ההגמוניה שלהם על אסיה למשך 28 שנים. מסורת זו מוקשה מבחינות שונות, ואין לה עדיין אישור ממקורות בני־התקופה.

הנבואות על האויב מצפון שבפי ירמיה (ד, ו; ו, יא; יג, כ) הן תיאורי־פורענות כלליים ואין בהן כל ראיה לפלישה של ס' לא"י בסוף המאה ה7. אף השם סקיתופוליס — שמה ההלניסטי של בית־שאן — אינו ראיה לפלישת הס' לארץ. מתברר (כדעת אבי־יונה), שבית־שאן נקראה כך על שם שכירי־הצבא הס', שהושיבו שם המלכים לבית תלמי.

משערים שהס' שהתיישבו בצפון־מערב אירן במאה ה6 נמצאו תחת שלטונם של בני מדי, ולאחר־מכן נכללו בתחום הסטרפיה ה15 של ממלכת־פרס האח'מנית.

הסקא שבכתובות מלכי־פרס מתחלקים ל„סקים שמעבר לים" — הם הס' האירופיים, — ו„סקים שמעבר לסוגדיאנה" — סמוך לימת־ארל. סימן־ההכר שלהם היה הכובע הגבוה המחודד בקצהו (על שמו נקראו בפרסית Tigrahauda, היינו „חובשי כובע־חד"). נגדם נלחם דריוש I בראשית מלכותו. מאוחר יותר (בשנת 513) ערך דריוש מסע־מלחמה נגד הס' האירופיים. במסע זה — שתואר בידי הרודוטוס והיסטוריונים אחרים — עבר דריוש את הבוספורוס ואת הדנובה, על־גבי גשרים שהקים, ושדד את ארץ הס' (היא סקודרא = מקדוניה ותרקיה). הס' נסוגו מפניו, כשהם משאירים אחריהם אדמה חרוכה.

מכאן ואילך ידועים מן המקורות רק הס' האירופיים. הרודוטוס מבחין בהם שלושה סוגים: ס' עובדי־אדמה, ס' רועים וס' נודדים (= רוכבי־סוסים) הם „הס' המלכותיים" (כינוים העצמי של אלה היה סקולוטים). הערים היווניות שלחופי הים השחור: אולביה (ע"ע), טאנאיס, כרסינוסוס — עמדו עמם בקשרי־מסחר הדוקים.

בראש אגד שבטי־הס' עמדו מלכים. במאה ה4 נלחצו הס' מן המזרח ע"י הסרמטים, וכתוצאה מכך לחצו על המקדונים שמעבר לדנובה. בשנת 339 היכה פיליפוס מלך מוקדון את מלכם אטיאוס, והס' נסוגו. בלחץ הסרמטים, נסוגו הס' בסוף המאה ה3 לקרים, ושם הקימו ממלכה, שבירתה היתה נאפוליס (סמוך לסימפרופול). הס' שעבדו את הערים היווניות בחופי הים־השחור, ולהגנתן בא מתרדת (ע"ע) הVI מלך פונטוס, שהשתלט על ס־ה.

עם כיבוש פונטוס ובוספורוס בידי הרומאים התחזקה לזמן־מה ממלכת־הס' בקרים, אך קצה בא במאה ה2 לסה"נ בעת פלישת הגותים (ע"ע). שרידי הס' עוד המשיכו להתקיים עד לפלישת ההונים (ע"ע), ולבסוף נבלעו בשבטים הסלוויים בתקופת נדידת־העמים (ע"ע). ההונגרים מונים את הס' בין האבות האגדיים של אומתם.

לשון הס' האירופיים שרדה בשמות־העצם הפרטיים במסורת היוונית ובשמותיהם של כמה מקומות. לשון זו, המשתייכת על האירנית העתיקה, נשתמרה בלשון האוסטים (ע"ע) בימינו, ובעזרתה אפשר לעקוב אחרי המגע שבין לשון הס' לבין הלשונות הסלוויות והגרמניות הקדומות.

ח. ת.

התרבות החמרית והאמנות. תרבותם של הס' האירופיים ואמנותם משולבות במכלול הרחב של אמנות עמי־הערבה של מרחבי אירופה המזרחית והדרומית ושל אסיה התיכונה. היא מיוצגת בעיקר ע"י הממצאים שנתגלו בתלי־קבורה (קורגנים) של מלכים ואצילים, שבתוכם שמורה גופת השליט על חצרו: נשים, משרתים, סוסים, כלי־נשק, כלי־בית ותכשיטים. הקורגן בנוי חדרי־קבורה, עשויים קורות־עץ, המכוסים ערמות אבנים ועפר. אזורי הקורגנים הידועים ביותר בדרום־רוסיה הם על הדניפר התחתון ובחבל־קובן. ביניהם ראויים לציון מיוחד הקורגן המלכותי הגדול של צ'רטומליק (גבהו 20 מ' והקפו כ300 מ') וכן הקורגנים של אלכסנדרופול, סולוכה וקמינסקאיה על הדניפר, קוסטרומסקאיה וקלרמס בחבל־קובן וקול־אובה בקרים. בכל אלה נתגלו כלי זהב וכסף מפוארים, מעוטרים בדמויות מעולם החי והצומח ובתיאורי־הווי של ס' בימי שלום ומלחמה.

כד זהב מתוך קבר סקיתי, שנחשף ב1969 באוקרינה הדרומית

תוך המגע של הס' עם הערים היווניות בקרים והתרבות ההלניסטית באסיה נוצר הסיגנון הסקיתי־הלני. בקורגנים נתגלו כלי־נשק, האפיינים לס': חרב קצרה („החרב הסקיתית"), אשפת־חצים, לרוב מעוטרת זהב, ראשי־חצים מטיפוס מיוחד (בעלי זיז בבסיס־החץ), שריון־קשקשים, קסדות ואביזרי־רתמה שונים.

חשיבות מיוחדת נודעת לקורגנים של פזיריק (Пазырык) שבחבל־אלטאי, בדרום־סיביר, שבהם נשתמרו ללא פגם, בשכבות־הקרח, הגופות הקבורות ומנחות־הקבורה. גופות השליט — מן הטיפוס המונגולי — ואשתו — מן הטיפוס האירופי — נמצאו הנוטות ועמם סוסיהם. סבורים שזו קבורה של שליט סרמטי, או בן עם אחר הקרוב לס' וחמשתייך מבחינה ארכאולוגית אל המכלול „הסקיתי". במיוחד חשובים השטיחים ועבודות־האפליקציה בלבד ועור, שנשתמרו בקברים אלה בצבעיהם הססגוניים המקוריים. — באמנות של ממצאי פזיריק ניכרת השפעתה של אמנות פרס האח'מנית ובמקום האלמנטים היווניים, האפיינים לאמנותם של הס' האירופיים, ניכרת כאן השפעת אמנותה של סין.

אייל ב„סיגנון החיות" מהקורגן של קוסטרומסקייה

טיפוסי לאמנות הסקיתית ולאמנות העמים הנודדים הקרובים לס' הוא „סיגנון החיות", מונח שטבע לראשונה רוסטובצב (ר' ביבל'). סיגנון זה מתייחד בשימוש נרחב במוטיווים של בעלי־חיים: אילים, צבאים, ראשי־ציפורים ודמויות דמיוניות משולבות. כל אלה שימשו בעיטור כלי־נשק, תכשיטים, רתמות־סוסים וכלי־פולחן. גוף החיה הותאם לצורה החפץ. תפיסה נטורליסטית באה בצד תפיסה דמיונית, המשלבת בצפיפות דמויות רבות ככל שאפשר. סיגנון זה אינו מיוחד רק לס' במשמעות המצומצמת, אלא הוא משותף לכל העמים הנודדים של אירופה ואסיה, למן סקנדינוויה והונגריה במערב, ועד אירן, סיביר וסין במזרח, וברור שלא הס' בלבד היו יוצריו או נושאיו של סיגנון זה.

מ. ת.

M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, 1922; id., *The Animal Style in South Russia and China*, 1929; С.И. — Н.М. Руденко, Искусство Скифов Алтая, 1949; T. Talbot Rice,

The S.s, 1958²; Е. И. Крупнов, Древняя История Северного Кавказа, 1960; В. И. Абаев, Скифо-Европейские Изоглоссы, 1965; E. D. Phillips, *The Royal Hordes*, 1965; А. П. Смирнов, Скифы, 1966; K. Jettmar, *Art of the Steppes*, 1967; M. I. Artamonov, *Treasures from Scythian Tombs*, 1969; Б. Н. Граков, Скифы, 1971.

סְקַלְדִים, ע״ע נוֹרְוֶגְיָה, עמ׳ 998/9.

סְקֶלְטוֹן, ג׳וֹן — John Skelton — (1460[?]—1529), משורר אנגלי, רטוריקן בעל מוניטין ואיש כנסיה. ס׳ התחנך באוניברסיטות אוכספורד וקימבריג׳, שהכתירוהו בתואר Poet Laureate (= משורר מצטיין). הוא היה מורו של הנרי VIII ושימש רקטור־הקהילה בדיס (Diss).

מבין שיריו שנותרו ראויים לציון: אלגוריה The Garlande of Laurell („זר דפנה"), וסאטירות על חיי החצר The Bowge of Court), ועל השחיתות והבערות של אנשי כנסיה, Why Come Ye not to Court („מדוע לא תבוא לחצר") ו Colin Clout. מחזהו האלגורי Magnyfycence („פאר"), עיקר מוסרו חילוני. יצירותיו שנונות, מקצבן תוסס ורוח רבליזית (ע״ע רבלה) נושבת מהן.

קרנו של ס׳ עלתה מחדש במאה הנוכחית, ומשוררים כאודן (ע״ע) וגרייבס שאבו השראה ממנו.

A. Dyce (ed.), *The Poetical Works of John Skelton*, I–II, 1843; P. M. Green, *J. S.*, 1960; A. R. Heisermann, *S. and Satire*, 1961; S. E. Fish (ed.), *J. S.'s Poetry*, 1965; N. C. Carpenter, *J. S.*, 1967.

סְקַלִיגֶר, יוּלִיוּס צֵיזָר — Julius Caesar Scaliger — (1484, ריווה [איטליה הצפונית] — 1558, אז׳ן [צרפת הדרומית־מערבית]), משורר, חוקר התרבות הקלאסית, חוקר־טבע (בוטניקה וזואולוגיה) ורופא.

ס׳ טען למוצא אצילי, ממשפחת דלה־סקלה (ע״ע; מכאן שמו הלאט׳ ס׳) ששלטה בוורונה (ע״ע) במאות ה13—14, אך על כך נמצאו עוררים כבר בתקופתו. בנעוריו פנה לעיסוקים שונים (ביניהם צבאיים) וב1525 התיישב באז׳ן (Agen) ושם שימש רופאו של בישוף. הוליד 15 ילדים, שהעשירי בהם הוא יוסףוס יוסטוס ס׳ (ע״ע). ס׳ נודע בידיעותיו הרבות והרחבות, אך גם ביומרנותו.

יצירותיו העיקריות: Oratio pro Cicerone contra Erasmum („נאום למען קיקרו, נגד ארסמוס", 1531) — התקפה על Ciceronianus של ארסמוס (ע״ע, עמ׳ 1034); De plantis („על הצמחים", 1556) — בעקבות ספר שיוחס לאריסטו; De causis linguae Latinae („על יסודות השפה הלאט׳, 1540) — נסיון מעניין לסקירת הדקדוק הלאטיני, לפני היווצרות הפילולוגיה המשווה. בספרו Poetice („פואטיקה", פורסם לאחר מותו, 1561) עמד על כללי הרטוריקה והפואטיקה היוונית־רומית.

V. Hall, Jr., *Life of J. C. S. (1484–1558)*, 1950.

סְקַלִיגֶר, יוֹסֵפוּס יוּסְטוּס — Josephus Justus Scaliger — (1540, אז׳ן [צרפת] — 1609, לידן [הולנד]), מלומד צרפתי, חוקר התרבות הקלאסית, משורר ומתרגם, מייסד הכרונולוגיה (ע״ע, עמ׳ 1038) המדעית החדישה. מאביו, יוליוס ציזר ס׳ (ע״ע), שהיה גם מחנכו בתרבות הקלאסית, ירש את כשרונותיו ואת יומרנותו.

כבר בגיל צעיר הצטיין בלימוד שפות: את כל הומרוס שינן בע״פ ב3 שבועות, את כל המשוררים היווניים ב3 חדשים ואת כל הספרות היוונית בשנתיים. ס׳ ידע 13 שפות, ביניהן עברית, ארמית וערבית. חיבר שירים ותרגומי שירה בלאט׳ וביוו׳ קלאסית.

ס׳ בילה זמן רב במסעות ועד אנגליה וסקוטלנד הגיע. בתקופת מסעותיו נעשה פרוטסטנט ובעקבות זאת, ב1572, בשנת ליל־ברתלמי (ע״ע), עזב את צרפת. במשך שנתיים הרצה באוניברסיטת ז׳נווה וב1593 נתמנה פרופסור באוניברסיטת לידן. שם ריכז חוג תלמידים והיה פוסק־הלכה של העולם המדעי.

עבודתו המדעית החשובה ביותר נעשתה בתחום הכרונולוגיה. ספריו על נושא זה: De emendatione temporum („על תיקון תאריכים"), 1583; Thesaurus temporum („אוצר התאריכים"), 1609. ס׳ הו״ל ופירש סופרים לאטיניים.

הוא התמצא גם בענייני היהדות וב Elenchus Trihaeresii Nicolai Serarii („השגות על ,ספר שלוש הכיתות׳ של ניקולאוס סראריוס"), 1605, כתב על הפרושים, הצדוקים והאיסיים. קיים יחסים טובים עם מלומדים יהודים, העריכם ושוחח אתם עברית.

J. Bernays, *J. J. S.*, 1855; M. Pattison, *Essays*, I–II, 1889.

סֶקְלֶר, צְבִי הֶרְשׁ — Harry Sackler — (נו׳ 1883, גליציה), מספר ומחזאי בעברית, ביידית ובאנגלית. ס׳ היגר לאה״ב ב1902. סיים חוק־לימודיו במשפטים. ב1917—1955 שימש מזכיר ה„קהילה" בניו־יורק ובתפקידים שונים בהסתדרות הציונית, במוסדות החינוך היהודי וב„ג׳וינט".

ס׳ הוא בעל תפיסה היסטורית וכחומר ליצירותיו משמשים לו בעיקר מאורעות ודמויות מתולדות עם ישראל. הוא מעצב את גיבורי ישראל בעוז־רוחם ובתמימותם. ממחזותיו העבריים: „רחב" (הוצג ע״י „הבימה"); „יוסי מן יוקרת"; „משיח — נוסח אמריקה" (על מרדכי עמנואל נח); „קטורת באף השטן" ועוד. כן כתב על חיי המהגרים היהודים באה״ב. מיטב יצירתו, Festival at Meron (1935) נכתבה תחילה באנגלית ותורגמה אח״כ לעברית („הילולא דמירון", תשכ״ג); זהו רומן מימי בר כוכבא, הדמות המרכזית בו היא — שמעון בר־יוחאי. משאר כתביו: „ספר המחזות", תש״ד; וביידית „דראמען" (4 כר׳, 1925—1928); סיפוריו העבריים כונסו בחלקם ב„הקשת בענן" (תש״ח); „וספור הכוכבים" (תשכ״א); „בין ארץ ושמים" (1964); „סוף פסוק" (סיפור אוטוביוגרפי, תשכ״ו).

א. זילברשלג, צ. ס׳ (בצרון 9, 249—256), 1943/4; א. אפשטיין, סופרים עברים באמריקה, ב׳, תשי״ג; מ. ריבולוב, עם הכד אל המבוע, 1950, 221—230.

סְקַנְדִיוּם (scandium), יסוד כימי מתכתי שסימנו Sc, מספרו האטומי 21 ומשקלו האטומי 44.956. לס׳ איזוטופ יציב אחד, ^{45}Sc, ששכיחותו הטבעית היא 100%, ו10 איזוטופים מלאכותיים, במספרי מסה 40—44, 46—50. הקונפיגורציה האלקטרונית שלו היא $1s^22s^22p^63s^23p^63d^14s^2$ והוא מתכת מעבר מקבוצה IIIA במערכה המחזורית (ע״ע יסודות כימיים).

ס׳ היה אחד היסודות שקיומם נחזה בשנת 1871 ע״י מנדלייב, והוא קרא לו אֶקאבורון. הוא התגלה 8 שנים לאחר מכן במינרלים גאדוליניט ואוֹכסֶניט. גילוי היסוד עורר עניין מדעי רב עקב הדמיון המפתיע בין תחזית מנדלייב ליסוד שהתגלה.

הס׳ הוא יסוד נדיר בקוסמוס ועל פני כדה״א (7 חלקי מיליון בקרום כדה״א) למרות משקלו האטומי הנמוך. ריכוז זה אינו מספיק ליצירת מינרלים עצמאיים של ס׳ עד לשלב הפגמטיטי, שבו מופיע תורטוֶייטיט $Sc_2Si_2O_7$. למרות דמיונו הכימי של הס׳ לעפרות־הנדירות (ע״ע), אין דמיון רב ביניהם במחזור הגאוכימי בגלל הבדל ניכר בגודל היון. עם זאת, מצוי הס׳ במינרלים של איטריום, בעיקר בסקנדינוויה (ומכאן שמו), וכן במינרלים של בדיל וטונגסטן. כן הוא מצוי בתוצרי פיצוח אטומי. המתכת מופקת בחיזור תרמי של ס׳ — הלידים, בעיקר ScF_3, ע״י מתכות אלקליות או מתכות אלקליות־עפרוריות.

הס׳ ניתך ב1.539°, רותח ב2.832°, ומשקלו הסגולי 2.989 בגביש הכסגונלי בעל אריזה צפופה. ה כ י מ י ה של הס׳ דומה מאוד לזו של יסודות העפרות הנדירות התלת־ערכיים והוא מופיע במצב חמצון +3 בלבד. הרדיוס היוני של Sc^{3+} הוא 0.68Å. הוא בסיס חלש יותר מהיונים האנלוגים של העפרות הנדירות, ונוטה יותר ליצור קומפלכסים. Sc^{3+} הוא פאראמגנטי. הס׳ מגיב בקלות עם

חומצות, אך אינו נתקף במהירות ע״י מים. תרכובותיו הנפוצות הן $ScCl_3$, Sc_2O_3, $ScBr_3$, $Sc_2(SO_4)_3$, $Sc_2(CO_3)_3$.

שימושי הס׳ מועטים, למרות צפיפותו הנמוכה ונקודת התכתו הגבוהה. לאחר אקטיווציה בכור אטומי פולט הס׳ קרינת גמא בשעור של 1 MeV (זמן מחצית חיים 85 יום), והס׳ יכול אפוא להתחרות מבחינה זו באיזוטופ הקובלט (ע״ע) ^{60}Co.

ב.־צ. ו.־י. ב.

סְקַנְדִּינַוְיָה (Scandinavia), איזור בצפון־אירופה.

במובן גאוגרפי מצומצם — ח צ י ־ ה א י ס׳ — שבו המדינות נורווגיה ושוודיה — משתרע בכיוון צפון־מזרח—דרום־מערב ומופרד מהיבשת ע״י המפרץ הבותני והים הבלטי (ע״ע) במזרחו. מצרי קַטֶגַט וסְקָגֶרַק מפרידים בין חצי־האי לדנמרק בדרומו, והים הצפוני — בינו לבין בריטניה. במובן גאולוגי נכללת בס׳ גם פינלנד־פֶנוסקאנדיה. מבחינה אתנולוגית ותרבותית כוללים בס׳, נוסף לארצות הנזכרות, גם את דנמרק ואיסלנד, ויש המרחיבים את התחום לאיים סולבר וגרנלנד (ע׳ ערכיהם), המופרדים מחצי־האי ס׳ ע״י אוקיאנוס הקרח הצפוני ושלוחותיו. על בסיס לשוני — פינלנד אינה נכללת בס׳. משערים, שמקור השם ס׳ בשפה נורס העתיקה (ע״ע נורוגיה, לשון, עמ׳ 990), אך פירושו אינו ברור, וכן השימוש בו. לאחר מלה״ע I החל נוהג המונח נ ו ר ד ן (Norden), שמשמעותו „צפון״, בלשונות הסקנדינוויות והוא כולל את הארצות דנמרק, פינלנד, איסלנד, נורווגיה ושוודיה.

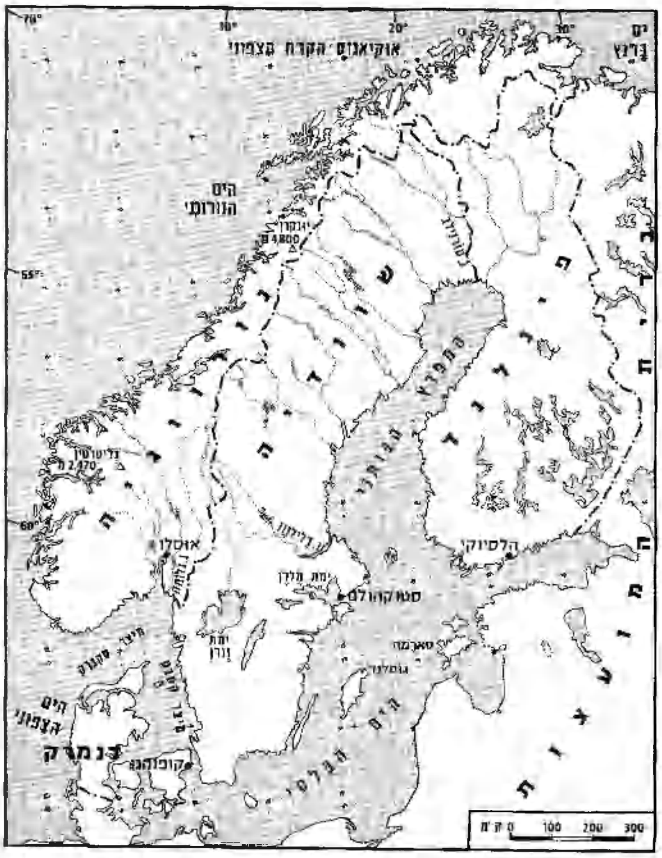
גאוגרפיה, עמ׳ 479; גאולוגיה, עמ׳ 479; אקלים, עמ׳ 481; צומח, עמ׳ 481; חי, עמ׳ 483; אוכלוסיה, עמ׳ 485; פרהיסטוריה, עמ׳ 485; דת ומיתולוגיה, עמ׳ 488; אמנות, עמ׳ 489; לשונות, עמ׳ 492.

ג א ו ל ו ג י ה. החלק העתיק ביותר של ס׳ הוא ה מ ס י ו ו ה פ נ ו ס ק א נ ד י (הבלטי), שגיל הסלעים העתיקים ביותר בו הוא 2,600 מיליון שנה. הוא מורכב מסלעים קריסטליניים קדם־קמבריים, שעברו כמה שלבים של קימוט אורוגני והם הבונים את פינלנד כולה, את רובה של שוודיה ואת נורווגיה הדרומית. הסלעים הטיפוסיים הם גרניטים, גניסים וצפחות, וכן סלעים אחרים שעברו גיבוש מחדש, וביניהם גם סלעים אינטרוזיוויים. במקומות רבים ניכרים בתצורות אלה מחצבים חשובים: בצרי־נחושת וטיטן־ברזל בפינלנד, בצרי־ברזל ועופרת־אבץ במרכז־שוודיה ובצפונה, ובצרי טיטן ומוליבדן בדרום־נורווגיה.

בשולי שרשרות־ההרים הקדם־קמבריים, החוצות את חצי־האי ס׳ לאָרכו, הושקעו סלעי־משקע ובהם אָפקי טיליטים, המעידים על תקופת קרחונים בקדם־קמבריון.

בפלֵאוזואיקון הקדום (קמבריון, אורדוביקון וסילור) הציף הים שטחים נרחבים בדנמרק, נורווגיה ושוודיה. בתקופה זאת היוו נורווגיה וצפון־מערב שוודיה גאוסינקלינה, שבה הצטבר טור עבה של סלעי־משקע. לקראת סוף הסילור חל ה ק י מ ו ט ה ק ל ד ו נ י — בגאוסינקלינה ונוצרו ש ר ש ר ו ת ־ ה ה ר י ם של ס׳. התנועות הטקטוניות לוו פעילות געשית רבה. מזמן שנוצרה שרשרת ההרים היא נתינה לסחיפה מתמדת, אולם עדיין היא אחד הקווים הטופוגרפיים הבולטים של ס׳. במקומות מספר ניכרים בה מחצבים סולפידיים ובצרי־ברזל.

בראשית הפרם חל קימוט־הרים נרחב באירופה, פרט לס׳, ובה נוצר הפיורד של אוסלו, שהוא שקע טקטוני; שקע זה נתמלא בחלקו טור עבה של סלעים געשיים ואינטרוזיוויים ומעט משקעים פרמיים. במשך הפרם המאוחר היוותה דנמרק חלק של הים הצפון־אירופי, ששקעו בו גירים, דולומיטים, אַנהידריט ומלחים. משקעים אלה נמצאים כעת בעומק של כמה ק״מ, אך במקומות מספר בצפון־דנמרק יצר המלח כיפות דיאפיריות, שחדרו דרך סלעי־המשקע הצעירים יותר עד למרחק של כמה מאות מ׳ בלבד מפני השטח; מלח זה מנוצל עתה.

מדינות סקנדינוויה

במשך תקופת הטריאס, היורה, הקרֵטיקון והשלישון היו דנמרק, דרום־שוודיה ואדן־היבשה הסקנדינווי חלק מאגן־ההשקעה הרחב של צפון־אירופה, בעוד שבחלקיה האחרים של ס׳ נמשכה סחיפה נמרצת. משקעים ימיים ואגמיים מתקופות אלה יוצרים בדנמרק ובדרום־שוודיה טור־סלעים, שעביו כמה ק״מ. בצוקים חופיים רבים בדנמרק נחשפים היום סלעים, בעיקר מחלקו העליון של טור זה: קירטון לבן וגירים מהקרטיקון, וחרסיות דיאטומיות מהשלישון, המופיעות בחליפין עם שכבות אפר געשי. חלקה הדרומי של שוודיה והאי הדני בורנהולם, הנמצאים בשולי המסיוו הקדם־קמברי, נפגעו ע״י פעולת שבירה חריפה ונוצרה בהם הורסטים בפרם ובשלישון.

בפליסטוקן (ע״ע) התפשטו מעטי־קרח יבשתיים ארבע פעמים מס׳ המרכזית; שלושת הראשונים כיסו את ס׳ כולה, ואילו האחרון הגיע רק עד דרום־מערב דנמרק, וכמה קבוצות־הרים בנורווגיה בלטו מעליו בדמות נונאטאקים.

הקרחונים והנהרות שנוצרו ממי־המגינה שלהם סחפו והשקיעו; הצורות הסחיפתיות ניכרות בכל מקום שבו פני־השטח הקדם־פליסטוקניים חשופים. המשקעים הם בעיקר טיל (till) קרחוני חולי ואבני בצפון ס׳ ובמרכזה, וחרסיות, ובחלקם קרבונטים, בדרום־שוודיה ובדנמרק. משקעים נהריים — חלוקים ממוינים היטב, חולות וחרסיות — מכסים שטחים קטנים יותר, כגון מישורי־הצפה, אגני־נהרות ואסקרים. סלעי־המשקע מהתקופות הבין־קרחוניות הם בעיקר משקעים אגמיים, שתפוצתם מצומצמת. בדנמרק הושקעו גם חולות וחרסיות ימיים.

הפשרת מעטה־הקרח האחרון התחילה לפני כ 15,000 שנה וגרמה לעליית פני־הים; ומאידך, הביא כבדו של מעטה־הקרח להשתפלות קרום כדה״א. כתוצאה מכך, הוצפו שטחים נרחבים לאורך חופי ס׳ ועמקי־הנהרות החתורים בהם ע״י הים, והושקעו בהם חולות וחרסיות

ימיים. עם הפשרת הקרח הת־חילה עליה אטית של קרום כדה"א (ע"ע איזוסטזה). איזון גרוויטטיווי זה של הקרום, שעדיין נמשך, הגיע לשיאו בחופי שוודיה הצפונית, שב־הם מידת־הרמתה של היבשת לגבי פני־הים, שהם עצמם עלו באותה תקופה, הוא כ 300 מ'.

התנועה היחסית הנוכחית באיזור זה מתבטאת בכס"מ אחד לשנה, ושיעורה קטן דרומה. לאורך קו, החוצה את דנמרק מצפון־מערב לדרום־מזרח, שיעור העליה היחסית הוא אפס, ובדרום־דנמרק מור־גשת כעת אף ירידה אטית של קרום כדה"א.

הטמפרטורה והמשקעים בתחנות טיפוסיות בסקנדינוויה

המקום	רוחב (צפוני)	אורך (מזרחי)	הגובה מעל פני הים (מטר)	הטמפרטורה הממוצעת (°C)				טמפ' שנתית ממוצעת (°C)	משקעים בשנה בממוצע (מ"מ)
	גאוגרפי			ינואר	אפריל	יולי	אוקטובר		
טרומסה (נור')	69°39′	18°57′	114	−3.5	0.3	12.4	3.0	2.9	994
קארסואנדו (שווד')	68°27′	22°30′	327	−14.0	−3.6	13.7	−1.6	−1.5	380
סודאנקילה (פינ')	64°17′	26°39′	178	−13.5	−2.1	14.7	−0.5	−0.4	508
קאיאני (פינ')	64°17′	27°41′	134	−10.6	0.3	16.1	2.1	1.9	563
טרונהים (נור')	63°25′	10°27′	133	3.4	3.2	14.4	5.1	4.9	857
אסטארסאנד (שווד')	63°10′	14°40′	328	−8.4	1.2	14.7	3.8	2.9	532
ואסה (פינ')	63°03′	21°46′	6	−7.3	1.3	16.2	3.8	3.5	532
הרנסאנד (שווד')	62°28′	17°57′	8	−6.4	2.1	16.4	5.0	4.4	697
ברגן (נור')	60°24′	5°19′	44	1.5	5.8	15.0	8.3	7.8	1958
אוסלו (נור')	59°56′	10°44′	96	−4.7	4.8	17.3	5.9	5.9	740
סטוקהולם (שווד')	59°21′	18°04′	44	−2.9	4.4	17.8	7.1	6.6	555
גטבורג (שווד')	57°42′	11°58′	31	−1.1	5.6	17.0	8.8	7.6	670
קופנהאגן (דנ')	55°41′	12°33′	9	0.1	6.6	17.8	9.3	8.5	601
פאנה (דנ')	55°27′	8°24′	3	0.6	6.5	16.7	9.6	8.4	727

נור' = נורווגיה; שווד' = שוודיה; פינ' = פינלנד; דנ' = דנמרק

ל ק ר ח ו נ י ם היתה השפעה ניכרת על העיצוב ה מ ו ר פ ו ל ו ג י של חצי־האי ס'. בולט ההבדל הטופוגרפי בין האיזור הפנימי: רמה סחופה, חשופה ולוחית (fjeld) — לבין החופים משופעי הפיורדים: עמקים רחבים ועמוקים, החתורים בין מורדות תלולים. מול החוף יש איים רבים. בהרים הגבוהים של חצי־האי מצויים קרחונים. למערכות־הניקוז אופי קרחוני מובהק: הנהרות קצרים, ויש בהם עמקים תלויים רבים; יש מספר עצום של ימות־קרחונים ולעתים אין פרשת־מים מוגדרות בין אגני־הנהרות. ביצות נפוצות בכל ס', ובעיקר — בעונת־הקיץ — בטונדרה שבצפון. הפוטנציאל ההידרו־חשמלי הרב הוא מאוצרות־הטבע העיקריים, אך רק חלקו מנוצל.

O. Holtedahl (ed.), *Geology of Norway*, 1960; K. Rankama (ed.), *The Precambrian*, I, 1963; id. (ed.), *The Quaternary*, I, 1965.

פ. ג.־פ. – מ.

ה א ק ל י ם בס' מושפע מהרוחב הגאוגרפי (מעל 55° צפון). ימי־החורף קצרים, וצפונית מחוג־קוטב אין השמש זורחת כלל במשך חלק מהחורף. ימי־הקיץ ארוכים ומלאי אור. משקעים יורדים במשך כל השנה, והסתיו גשום ביותר. רוחות־הקבע הדרום־מערביות, הנושאות עמן אוויר חמים ולח, מגיעות ללא הפרעה טופוגרפית לדנמרק ולדרום־שוודיה. צפון־שוודיה ופינלנד נמצאים בצל הרי־נורווגיה, והאקלים שם יבשתי יותר. לאיזור זה מגיעים לעתים קרובות גושי־אוויר יבשתיים וקרים מכיוון בריה"מ, ואלה גורמים לתקופות של קרה. שכיחות גושי־אוויר אלה ועצמתם קובעות את השינויים השנתיים באקלים של אותו איזור. חופי נורווגיה המערביים נהנים מהשפעת הזרם הצפון־אטלנטי. הנמלים חפשיים מקרח בחורף, והטמפרטורות שם גבוהות בכ 5° מבמקומות מקבילים בחופיה האחרים של ס' (השו' בטבלה, למשל את ברגן לאוסלו וסטוקהולם). צירוף רוחות־הקבע החמימות והלחות עם המבנה ההררי גורם לירידת־משקעים מוגברת באיזור זה (ור' בטבלה). צפונית לחוג־הקוטב רואים בלילות חשוכים רבים את זהר־הקטב (ע"ע).

צ ו מ ח. מבחינה ביוגאוגרפית מכלילים לרוב את נורווגיה, שוודיה ופינלנד בתוך חטיבה אחת והיא החטיבה הפנוסקנדינאווית. מבחינה פיטוגאוגרפית שייכת חטיבה זו ל 3 אזורים: הארקטי, הבוראלי והמרכז־אירופי. משלושתם הגדול ביותר בשטחו הוא האיזור הבוראלי. איזור זה אינו אחיד, לא מבחינה אקלימית ולא מבחינה ביוגראפית. האקלים הולך והופך יבשתי במידה שמתקדמים מהחוף האטלנטי כלפי מזרח, וכן משתנה האקלים התרמי במידה שמת־קדמים מדרום לצפון. הצמחיה דלה מאוד ומספר מיניה (כ 1,200) הולך וקטן עם ההתקדמות מזרחה וצפונה. הסיבות לדלות זו הן: (א) התנאים האקולוגיים הקיצוניים, המתבטאים בצמיחה קצרה ומידת־חום נמוכה מהרגיל. (ב) קרקעות חמוצות וטובעניות, שבהן יכולים להתקיים צמחים יחידי־סגולה בלבד. ועוד סיבה לא מבוטלת לדלות — האירועים ההיסטוריים שחלו באיזור זה וברוב השטחים של חצי כדה"א הצפוני: בעוד אשר בעידן הקרטיקון ובראשית התקופה השלישונית שררה באירופה הצפונית פלורה עשירה יחסית, הרי עם ירידת הטמפרטורה, שהתחילה כבר באוליגוקן והלכה וגברה עד לפליסטוקן (ועד בכלל), התחילו מינים רבים להגר דרומה או לכלות מהשטח. בנדידת רבדי־הקרח בפליסטוקן עד לאירופה המר־כזית הושמד חלק גדול של הפלורה הצפון־אירופית. רק בפוסגלא־ציאל (העידן הבתר־קרחוני), כאשר נסוגו רבדי־הקרח לצפון הקיצוני ולפסגות ההרים עקב השתפרות תנאי־האקלים, התחילה הצמחיה הטרום־קרחונית לשוב ולהתפשט בצפון. בזמן המועט יחסית לא היה סיפק בידי הצמחיה להגיע לעשרה הראשוני.

דלות הצמחיה של האיזור הבוראלי בולטת בצמחיית העץ. המינים העיקריים הם: אורן־היערות (Pinus sylvestris), האשוחית הגבוהה (Picea abies = P. excelsa) השדר היבלתי (Betula verrucosa). מעברו המערבי והדרומי של החבל, בחבל האטלנטי והמרכז־אירופי של החטיבה הפנוסקנדינווית, מצויים מיני עצים נוספים, כגון אלון, אשור, טיליה, אדר ואחרים.

עם כל דלותה של הצמחיה, גדול מספר חברות־הצמחים, משום שכל שינוי ברוחב הגאוגרפי ואף באורך הגאוגרפי וכן גם הבדלים במבנה־הקרקע מביאים עמהם שינויים ניכרים בהרכבן של חברות־הצומח. לא פחות משפיע הגובה שמעל לפני־הים, שהרי היער מוגבל לגובה מסוים, ותחום־הגובה של היער משתנה במידה שמתקדמים צפונה. תצורות־הצומח העיקריות הן:

א) ה י ע ר, שהוא התופעה השולטת ביותר בנוף הצמחי הסקנ־דינווי, והוא לא רק שולט, אלא גם משגשג ומשמש מקור חשוב ביותר בהכנסה הלאומית של הארצות האלו. למרות דלות המינים (בעיקר האורן והאשוחית) המצויים כאן הבחינו חוקרים סקנדינוויים בעשרות טיפוסי יער, ע"ס מלוויו העשבוניים, שמציאותם או העדרם תלויים במידה רבה באופי הקרקע. ב נ ו ר ו ו ג י ה בנוי היער מהאו־רן והאשוחית המלווים שכבה צפופה של עשבים ובני־שיח ובהם שולטת בייחוד בתת־האברשים של קלונה (Calluna) ווקציניום (Vaccinium). במדרגה גבוהה יותר של ההר מוחלף היער המחטני בתערובת של יער וחורש של האורן והשדר (B. obovata), שמכילה

גם עשבים רבים, ביניהם את האֲקוניטון (Aconitum), הנורית ומינים רבים ארקטיים או סובארקטיים. תצורה זאת מגיעה עד לגובה של 900—1,000 מ׳. מעל למדרגה זו אין היער יכול להתקיים, והוא מוחלף בשיחיה (shrubbery) של שדר ננסי (B. nana) וערער ננסי (Juniperus nana). שניים אלה בולטים מתוך בתת-אברשים צפופה, שבה שולטים באי-כוח הסוגים Rubus, Azalea, Dryas, Cassiope ואחרים. במדרגה שמעל לאחרונה אין כמעט צומח שיחי. כאן משתרעים הפילדים של נורווגיה, המתמשכים ברציפות אל האיזור הארקטי, והצומח הוא טונדרה ארקטית אלפינית, שמספר מיניה דל ביותר. — מרמה זו יורדים מזרחה ל ש ו ו ד י ה, שהיא הארץ העשירה ביותר ביער-המחטניים באירופה. שטחי-יער של אורן ואשוחית בונים את כל הנוף השוודי והם מופסקים ברקעי ביצות-כבול. יער זה מלווה ברובו בשדר השׂעיר (B. pubescens), והוא מסתיים בצפון ביער-שדרים נמוך. — ב פ י נ ל נ ד נמשך יער זה במלוא עצמתו. שטח היער מכסה כ 73% של שטח המדינה כולה. גם כאן מופסק היער לפרקים ע״י ביצות, ביצות-כבול, בתות-אברשים, אחווים (meadows) ושיחיות של שדרים נמוכים. דרומה לקו 60 מתחיל יער זה לקלוט אל תוכו יסודות מרכז-אירופיים, ולאט לאט נוצרים שטחי יער מעורב של עצי-מחט (המינים הנ״ל) ושל עצי-עלים של האלון (Quercus robur), האשור (Fagus sylvatica), האלנוס (Alnus), האֶדר (Acer), האִלסָר (Corylus) ועוד. כלפי דרום נמשך היער עד לאירופה המרכזית.

ב) ב י צ ו ת - כ ב ו ל. שטחים עצומים בפנוסקנדינוויה תפוסים ע״י ביצות-כבול, המצויות בשפע גם במרכזי היער הגדול (ע״ע כבול). בהתאם להרכב הקרקע, אין הביצות האלה יכולות לאכסן אלא מינים מועטים. למרות ענים מצויות בביצות-הכבול עשׂרות חברות-צמחים. הן מכילות עשׂבים, דגניים, טחבים, גמאים ומעט מאוד בני-שיח. הסוגים השולטים הם: Polytrichum, Scheuchzeria, כריך (Carex), כבולית (Sphagnum). מהחזזיות שופעים הסוגים Cladonia ו Cetraria (מינים רבים). מבני-השיח מצויים Empetrum, Calluna, Vaccinium.

ג) בָּ ת ו ת - אֲ ב ר ש י ם. אלה הן בתות של בני-שיח ירוקי-עד לרוב, שרובם שייכים למשפחת האברשיים (ע״ע). לקיומן הן דורשות קרקע חמוץ, אך לא טובעני, ומבחינה אקלימית — אקלים מתון. אקלים כזה מצוי לאורך החוף המערבי של אירופה וגם בנורווגיה האַטלנטית ובאיים הבריטיים.

ד) ט ו נ ד ר ה. צפונה לאיזור היערות המחטניים ואחר חגורת-מעבר של יער-טונדרה, שבה משתרעים שטחים חסרי יער, שעצים בודדים פזורים בהם ברווחים גדולים, מתחילה הטונדרה (ע״ע, ור׳ תמונות שם) האין-סופית המגיעה לצפון עד למדבריות-הקרח. באדמה תחוחה שולטים כאן באי-כוח של Erigeron, Taraxacum ואחרים; באדמה טרשית שולטים באי-כוח של Dryas, Anemone, Saxifraga ועוד; במַקערים, המתגלים עם המסת השלג, מצויים באי-כוח של Caltha arctica, Ranunculus nivalis, Pleuropogon sabinii; בגדות-פלגים — Rumex ועוד; בביצות — Comarum, Hippuris ועוד. בין הצמחים המאַפיינים את נוף הטונדרה בכלל ייזכרו מינים ננסיים של ערבה, שגדלם אינו עולה על 20 ס״מ: השדר הננסי, הכבולית ועוד.

הספקטרום הביולוגי של הטונדרה מראה: 1—2% של חד-שנתיים; כ 15% של גאופיטים, 52% של עשבים רב-שנתיים וכ 27% של בני-שיח.

H. Walter, *Die Vegetation der Erde*, II, 1968.

מ. ז.

ה ח י. מכלול בעה״ח של ס׳ נמנה, מבחינת הרכבו הטכסונומי, עם תת-החבל האירו-סיבירי של הפלאוֹארקטיקה. בס׳ נכללים חלקים של שלוש מהמערכות האֶקולוגיות-נופיות של תת-חבל זה: הטונדרה הארקטית וההררית, היער הבוראלי המחטני (טַיגה) והיער המעורב והנשיר. בניגוד למצב בצמחים, לגבי תפוצתם של בעה״ח, התחומים בין יחידות אלה אינם מובהקים, וניתן להבחין בשני קיבוצים אֲקו-לוגיים של בע״ח בלבד — של הטונדרה ושל היער. בתחום היער חל מעבר הדרגתי מקיבוץ, שבו שולט היסוד המרכז-אירופי של היער הנשיר בדרומן של שוודיה ונורווגיה, לקיבוץ, שבו שולט היסוד הבוראלי של היער המחטני בלפלנד ובגבול הטונדרה. מפאת אָפיה, מהווה ס׳, כחלקים אחרים של האזורים הממוזג-קר והארקטי, מרחב אֲקולוגי שולי יחסית, ולכן הפאונה שלה דלה ומבנה המערכות האֶקולוגיות בה פשוט.

ב ט ו נ ד ר ה. צמחיית הטונדרה חסרת-העצים ודלת צמחי-זרע משמשת לפרנסת מספר בע״ח, שמהם אָפייניים שני מיני למינג (ע״ע): האחד — למינג הטונדרה, והשני — הלמינג הארקטי (Dicrostonyx torquatus), החי בטונדרה הארקטית ומצוי בפאה הצפון-מזרחית של נורווגיה. אוכלי-צמחים אחרים, המאַפיינים את הטונדרה, הם ברובם חיות היער המחטני הצפוני, שהשתלבו בטונ-דרה, או כאלה הניידות עונתית בין היער ובין הטונדרה. עם אלה האחרונות נמנה איל-הצפון (ע״ע, ור׳ תמ׳ שם), שכיום הוא בע״ח מאולף-למחצה בס׳. ארנבת-השלג (Lepus timidus) גם היא אינה מוגבלת לטונדרה, אך יציבה בה, וכן השְׂכוִי הסקנדינווי (Lagopus lagopus) ושכוי-השלג (L. mutus) מאפיינים גם את הטונדרה וגם את היער המחטני. עופות אחרים אוכלי-צמחים לרוב גם הם אינם יציבים, ונודדים בעונת-החורף דרומה, ביניהם הגִבתון הלפלנדי (Calcarius lapponicus) וגבתון-השלג (Plectrophenax nivalis) וכן הברבור השר (Cygnus cygnus) ואווז-האחו (Anser fablis). טורפים האפייניים במיוחד לטונדרה הם: שועל-השלג (Alopex lagopus), שמספריו בס׳ פחתו בהרבה מחמת פרוותו היקרה, ולילית-השלג (Nyctea scandica). טורפים אחרים, כגון הגרגרן (Gulo gulo) והזאב שעדיין מצוי בצפון ס׳, חודרים לטונדרה דרך קבע מאיזור-היער, בעוד שהעקב שעיר-הרגל (Buteo lagopus) רק מקנן שם בקיץ.

ב י ע ר. הרכב הפאונה של היער בס׳ עשיר בהרבה מזה של הטונדרה, אך גם סבל יותר מפגיעתו של האדם; לכן נתמעטו במספר פרטיהם כמה מהמינים האָפייניים ליער ונדחקו לחבלים הבלתי-מיושבים. אנדמיים ביער המחטני הם: האייל הקורא (Alces alces), למינג-היער (Myopus schisticolo) שכוי-היער (Tetrastes bonasia) והשׂכוי הענק (Tetrao urogallus). בעלי תפוצה נרחבת ביער הפלאוארקטי בכללו הם הסנאי ועופות שונים, כגון הקיכלי, הנקר (Picus), הקוקיה, הנחליאלי, החופְמי, החרטומן והברווז. בד-רום — בתחומי היער הנשיר והמעורב — מופיעים גם האייל האציל (Cervus elaphus), האיילה (Capreolus capreolus) והקורא האי-רופי (Perdix perdix). הטורפים כוללים כמה מינים אֲנדמיים ליער המחטני, כגון דְלק-הארנים (Martes martes), אך בעיקר נפוצים מאוד: הזאב, השועל המצוי, הדוב החום והשונָר (Felis lynx) ועדיין ניתן לפגשם בצפון-ס׳ וכן הבואש, החָמוס הגמדי (M. nivalis) ההֶרמין (M. erminea) והלוטרה, ובדרום — הגירית. בדרום גובר גם מספרם של הזוחלים היחידים החודרים לס׳ — הלטאה הממליטה (Lacerta vivipara) והצפע האירופי (Vipera berus).

ב מ ק ו ו י - ה מ י ם. דגי המים המתוקים של ס׳ משתייכים לשני תשליבים — הארקטי, שתפוצתו בנהרות האגן האַרקטי (נהרות חופי נורווגיה), והאירו-סיבירי, שתפוצתו בנהרות האגן הבלטי ובאג-מיו. בתשליב האַרקטי כלולים רק דגי מים מתוקים שוליים ומשניים, שהם עצמם, או מרבית בני-משפחתם, מסוגלים לחיות גם במי-ים ואף מבלים בהם חלק מחייהם, כגון האִלתית (Salmo salar), שיבוט נוגה (Eleginus navaga) והצלופח האירופי. בתשליב השני מצטר-פים אל אלה גם דגי מים מתוקים ראשוניים, כגון דקרון-הנחלים

(Perca fluviatilis) וזאב־המים (Exox luscius), ממרכיבי היסוד האירו־סיבירי, או השפמנון האירופי (Silurus glanis), העכנית (Aspius aspius) והקראסי (Carassius carassius), ממרכיבי היסוד הפונטי, הדרומי יותר, וכן גם דגי מים מתוקים משניים, כגון הטרוטה והשמך (Salvelinus lepechini).

W. C. Allee – K. P. Schmidt (eds.), *Ecological Animal Geography*, 1951²; G. de Lattin, *Grundriss der Zoogeographie*, 1967.

עמ. ב.

אוכלוסיה. אנתרופולוגים פיסיים מבחינים ב־3 טיפוסי־גזע ראשיים בס׳: (1) רוב הסקנדינווים שייכים לגזע הנורדי, המאופיין בקומה גבוהה, גוף דק־גזרה ורחב־כתפים ושיעור פיגמנ־טציה נמוך: השיער בהיר וחלק, העיניים כחולות, הפנים צרים והגולגולת מוארכת. נציגיו הבולטים ביותר של טיפוס זה מצויים במרכז־שוודיה; (2) הטיפוס הפיני (או הבלטי המזרחי), קומתו נמוכה, ראשו קצר, פניו רחבים והפיגמנטציה שלו כהה; (3) הלפים (ע״ע לפלנד), שמקורם מונגולי, כנראה.

פרט לקבוצה האחרונה רב המשותף בין תושבי ס׳ באורח החיים והתרבות, בתחומי הכלכלה והמדיניות. הדת השלטת — הנצרות הלו־תרנית — היא דת־המדינה בכל ארצות ס׳, ובכולן קיים חופש־דת גמור. בס׳ נפוצים מנהגים רבים, שמקורם בדתות הפאגאניות, שנהגו עד חדירת הנצרות. הכנסיות המסרתיות מעוטרות בדרקונים וסמלים מיתולוגיים־פאגאניים אחרים.

לעומת יתר חלקי אירופה, מיושבת ס׳ בדלילות, אולם בהשוואה לאזורי־עולם אחרים ברוחב גאוגרפי זהה, ס׳ היא המיושבת ביותר. רוב התושבים מרוכזים בדרום ולאורך החופים. האזורים התת־קטבים דלילי־אוכלוסין ביותר, משום מגבלות הסובב: קפיאת הקרקע בחורף הארוך והקר מקשה ביותר על הקמת רשת־תחבורה ומבנים. בקיץ מתהוות באזורים אלו ביצות נרחבות. מרבית התושבים כאן הם לאפים. חלק ניכר מהאוכלוסין בדרום יושב בערים, המשמשות כנמלים ומרכזים תעשייתיים גדולים. מדינות ס׳ מצטיינות ברמת־חיים גבוהה וברווחה. גם תוחלת־החיים היא מהגבוהות בעולם (בשוודיה 71.8 שנה לגברים, 76.5 שנה לנשים [1967]).

ור׳ להלן: לשונות; וע״ע טוטונים, שודיה, נורוגיה, פינלנד, דנ־מרק, איסלנד.

I. Hammond, *S.*, 1963; R. Millward, *Scandinavian Lands*, 1964; A. Søme (ed.), *A Geography of Norden*, 1968²; E. Fodor (ed.), *S.*, 1969.

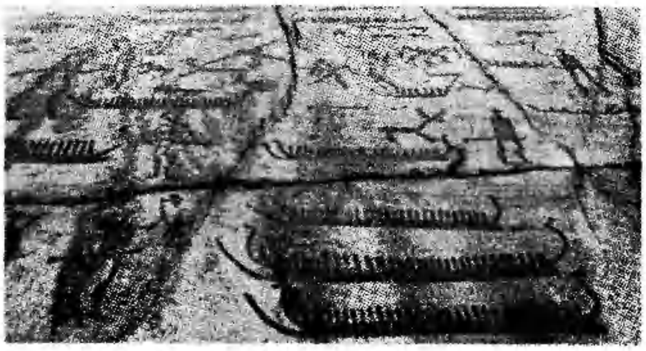
ר. בנ.

פרהיסטוריה. האדם התיישב בס׳ רק אחרי נסיגת הקרחונים בסוף תקופת־הקרח האחרונה (האלף ה־9 לפסה״נ), אף שישנן ראיות לכך, שבדרום (דרום־מערב דנמרק) ישב האדם כבר בתקופות הבין־קרחוניות. ראשוני המתיישבים היו נוודים, שבטים קטנים, שחיו על ציד ודיג.

במפנה האלף ה־5—4 לפסה״נ הוחל בייצור מזונות, כתוצאה מהשפעות שמקורן במזה״ת ובדרום־מערב אירופה. גידלו מיני חיטה ושעורה וכן כבשים, עזים, בקר וחזירים. ייצור המזונות התפשט במהרה מדנמרק לשאר חלקי ס׳ עד מצפון לקו אוסלו—סטוקהולם, ולקראת סוף האלף ה־2 לפסה״נ הגיע עד למעלת־הרוחב 66° בפינ־לנד. בדרום־מערב ס׳ היו כמה אזורים קטנים, שכלכלתם היתה חק־לאית בעיקרה, וכנגדם היו בצפון־המזרח אזורים, שייצור המזון לא חדר אליהם. הגבול הצפוני של ייצור־המזון התקדם ונסוג חליפות.

בסוף האלף ה־2 לפסה״נ פשט השימוש בסוס. הביות החשוב האחרון בצפון היה של אייל־הצפון — במאה ה־14 לסה״נ היה מבוית, אך ייתכן שביותו קדם לכך. בסוף האלף ה־1 לפסה״נ הוחל בגידול עוד מיני דגנים, כגון שיבולת־שועל ושיפון.

חשיבות רבה מאוד להתפתחות הכלכלה נודעה להופעת צורות מקומיות שונות של כלכלה מעורבת, המושתתת על ייצור־מזון ועל

סקנדינוויה: אמנות פרהיסטורית באבן ליד אדרולה, שוודיה — האלף השני לפסה״נ (ברשות SAS)

איסוף מזון. דבר זה אירע, ככל הנראה, ברוב אזורי־הביניים הנר־חבים בין הדרום, שכלכלתו היתה בעיקרה כלכלת ייצור־מזון, לבין הצפון, שעיקר כלכלתו על איסוף מזון.

הכריה עסקה בעיקר בחציבת אבנים, ונתגלו מחצבות קדומות בדנמרק, נורווגיה ופינלנד. המתכות שהשתמשו בהן לראשונה — נחושת, ואח״כ ברונזה, קצת זהב, ולבסוף כסף — יובאו מחו״ל, כגון מאזורי הקארפאטים ואיי־בריטניה. תושבי ס׳ הצטיינו בעיבוד ברונזה (מאמצע האלף ה־2 לפסה״נ). על עיבוד הברונזה יודעים אנו בעיקר בדרום החקלאי, שבו נחשפו מטמונים ואוצרות־קבר, אולם גם בצפון נתגלו תבניות־יציקה. חפצי־ברונזה מ־1500—500 לפסה״נ מעידים על מגעים עם חו״ל שהיו לבני הדרום והמזרח, ואם לא התנהל מסחר ממש, הרי פעל אז מכניזם כלכלי אחר.

מאמצע האלף ה־1 לפסה״נ החלה תקופת־הברזל, וייצור הכלים יכול היה להתבסס על אספקה מקומית של חמרי־גלם, אף שהאבן הוסיפה להיות חשובה, בעיקר בצפון.

החברה שעדיין היתה לא־עירונית, החלה מקבלת השפעות עירו־ניות וגדלה חשיבותם של המגעים עם אזורי הים־התיכון. מוצרי הפרובינקיות של רומא, כגון ברונזה וזכוכית, הובאו לצפון. נתגלו מטמוני־מטבעות של דינרים מכסף ואח״ב של סולידים מזהב, במיוחד בדרום־ס׳. המגע עם תרבות בעלת־כתב השפיע על יצירת אלפבית מקומי, הוא כתב הרונים (ע״ע). בתחום האמנות ניכרה חדירתו של הקישוט בדמויות בעלי־חיים.

במאות ה־8—9 החלו מגעים בין ס׳ לאזורים עירוניים בתחום הח׳ליפות המוסלמית. מוצרי הח׳ליפות נתגלו בס׳ בכמויות גדולות בהרבה מאלו של מוצרי הקיסרות הרומית שבתקופה שלפני־כן. מקום חשוב בין מוצרים אלה תופס הכסף, במטבעות או בצורות אחרות. בשוודיה לבדה נתגלו כ־50,000 מטבעות כאלה. נתגלו גם חפצים מאזורים מזרחיים יותר: משי מסין ופסלוני־בודהא מהודו.

זמן קצר אחרי שהחלו מגעים בין ס׳ לח׳ליפות ולמזרח התפתחו מגעים גם בין ס׳ למערב־אירופה, ונוצרו קשרים בין מקומות מסו־ימים בס׳ לבין ערים בממלכת־הקרולינגים, באנגליה ובאירלנד. על מגעים אלה מלמדים מטמוני־כסף, ממצאים שנתגלו בקברים וביישו־בים, וכן השפעות בתחום האמנות המונומנטלית וכתובות־זכרון בכתב־רוני, שמקורו אינו ברור (ע״ע כתב, עמ׳ 1103). המגעים עם העולם הערבי מזה ועם מערב־אירופה מזה התנהלו במסחר ובפשי־טות־שוד כאחד.

השפעת המגעים עם מערב־אירופה חדרה עד למקומות מרוחקים, יחסית, בצפון — במיוחד לאורך חופי נורווגיה, ואולם גם בצפון־מזרח, דהיינו, בצפון־שוודיה ובצפון־פינלנד. מגעים אלה הביאו עמהם את הנצרות (דרך מוסדות כנסייתיים במערב־גרמניה ובאיי־בריטניה), שעתידה היתה לעצב במידה כה מכרעת את תרבויות בני־ס׳.

בס׳ גופא התקדם העיור באיטיות רבה ובממדים צנועים, והחלו

להווצר יישובים בעלי חשיבות מרכזית: הלגה (Helgö), שליד סטוקהולם, היתה מרכז ייצור ויבוא כל האלף ה 1 לסה"נ, ונתגלו בה מקומות־קבורה מונומנטליים, ומרכזים כאלה היו גם ילינג (Jellinge) בדנמרק, בורה (Borre) בדרום־נורווגיה וגמלה אופסלה בשוודיה. במאה ה 9 החלו לקום יישובים קטנים אך עירוניים יותר, מהם שהיו מקומות־שוק עונתיים ומהם שהיו נמלי־מסחר. ביניהם היו: היתבו־הדבי (Haithabu-Hedeby), בתחום גרמניה המערבית של היום, סמוך לגבול דנמרק, שתוארה אצל הנוסע הערבי אל־טרטושי, קאופנג (Kaupang) בדרום־נורווגיה, בירקה (Björkö) ליד סטוקהולם, וטיורי (Tiuri), מצודת־ההר שבדרום־מזרח פינלנד (כיום בבריה"מ). ידיעותינו מתעשרות בחפירות חדשות הנמשכות והולכות (כגון החפירות באֶקטורפ [Eketorp] ובוסטרגרן־פאויקן [Västergarn-Paviken] שבאיי אֶלנד וגוטלנד שבים הבלטי).

אין בידנו ידיעות ברורות על מבנה החברה ואירגונה. בדרום, במיוחד בדנמרק, היו מאז תחילת האלף ה 2 לפסה"נ חברות כפריות, ומפורסמת בהן היא גרנטופט (Grøntoft) שביוטלנד, מתחילת סה"נ. ההבדלים בין ממצאי הקברים השונים מעידים על ריבוד חברתי, והוא משתקף בשיאו בקברי הספינות בנורווגיה במאה ה 9 (במיוחד באוסברג [Oseberg]). תופעה אחרת היא הנטיה הגוברת למלחמה מאורגנת, במיוחד בדנמרק מהמאה ה 3 לפסה"נ ואילך. בערך במאה ה 8 לסה"נ החל ארגון מדיני בס', וקמו מדינות, ולהן מטבעות משלהן, בדנמרק, נורווגיה ושוודיה, אך לא בפינלנד.

ס' של היום מחולקת, מבחינה לשונית, לדוברי שפות הודו־אירופיות (ר' להלן) ולדוברי שפות אורליות (פינית, לפית־סמה [Same]). טבעי, איפוא, שמבקשים לזהות את אבותיהן של קבוצות אלו — או של קבוצות אחרות — בין תושביה הקדומים של ס'. ואכן בכמה מקומות בס' מצויות עדויות ארכאולוגיות לרציפות האוכלוסיה מאז המאה ה 1 לפסה"נ, ויש עדות לכך אף מאז תחילת האלף ה 2 לפסה"נ. ייתכן, שניתן להסיק מכאן אף על רציפות לשונית. אולם אפשר גם שאירעו פלישות מבחוץ. לגבי התקופה שלפני האלף ה 2 לפסה"נ מציינים חוקרים רבים פלישות נאוליתיות שונות. לגבי פינלנד מקובל להניח, שהיתה בה רציפות־אוכלוסיה מאז המאה ה 1 לפסה"נ ואף מוקדם יותר. לגבי הלפים שבצפון־נורווגיה, שוודיה ופינלנד (והחלקים הסמוכים בבריה"מ) חלוקות הדעות, מקצה אל קצה, בין הסבורים שפלישתם לס' אירעה באלף ה 1 לפסה"נ לבין הסבורים שזו אירעה הרבה לפני כן.

מושבם הקדום של כמה משבטי־הגרמנים היה בתחומי ס' — בדרום־שוודיה, בדנמרק ובאיים הסמוכים. שמם של הגותים (ע"ע) השתמר באי גוטלנד, וכן בתארו של מלך שוודיה („מלך השוודים והגותים"); הבורגונדים ישבו באי בור(גו)נ(דאר)הולם; היוטים ישבו ביוטלנד, ושם ישבו גם הונדלים (ע"ע). בס' ישבו גם הלנגובּרדים (ע"ע) — אף הם, אולי בגוטלנד. על הגירתם מס' — ע"ע טוטונים, עמ' 368; נדידת העמים. במאה ה 9 התיישבו באיסלנד ובאיי פרה (Faerö) מהגרים רבים מס', במיוחד מנורווגיה, וכ 100 שנה אח"כ המשיך זרם הגירה זה את דרכו לגרנלנד, מצא שם את התושבים המקומיים שקדמו להם בהרבה, החזיק מעמד כ 500 שנה ואח"כ נעלם — עד שחודש במאה ה 18. אשר לנסיון ההתיישבות בניו־פאנדלנד — הדבר עדיין צריך עיון.

במאות ה 8—11 פשט גל של פלישות ונדידות מס' למערב ולמזרח גם יחד. בני ס' התיישבו בנורמאנדי שבצרפת, בצפון־מזרח אנגליה (הדינלו [Danelaw]), באירלנד ובסקוטלנד ואייה (ע"ע ויקינגים; נורמנים). במזרח התיישבו בני־ס' בנובגורוד ובקייב (ע"ע רוסיה) והיו לשכירים בצבא־ביזנטיון (ע"ע וריגים). מפעלי־התיישבות אלה, השונים בהקפם ובאפים, סופם שהסתיימו בהתבוללות המתיישבים ביישוב המקומי, ורק באיסלנד ובאיי־פרה נשתמר האופי הסקנדינווי של התיישבויות אלה מהתקופה הקרויה „ויקינגית".

וע"ע איסלנד; גרנלנד; דנמרק; נורוגיה; פינלנד; שודיה (בכולם — בפרק על ההיסטוריה).

O. Klidt-Jensen, *Denmark before the Vikings*, 1957; M. Stenberger, *Sweden*, 1962; C. A. Moberg, *Northern Europe* (in: R. J. Braindwood – G. R. Willey [eds.], *Courses toward Urban Life*, 1962; A. Hagen, *Norway*, 1967; E. Kivikoski, *Finland*, 1967; D. M. Wilson, *The Vikings and their Origins*, 1970.

ק. א. מ.

המקורות לידיעת הדת הקדומה והמיתולוגיה של ס' דלים יחסית, ופרט לכמה שרידים ארכאולוגיים — גם מאוחרים, מהמאה ה 9 לסה"נ ואילך. המקורות הספרותיים העיקריים הם: שירי ה„אֶדה (ע"ע) הקדומה" וה„אדה המאוחרת" בפרוזה; שירת החצר של ה„סקאלדים" וה„סאגה", אגדות הגיבורים של ארצות הצפון. חומר מיתולוגי חשוב יש גם בפרקים הראשונים של „דברי ימי הדנים" מאת סכסו (ע"ע). אע"פ שרוב המקורות האלה נוצרו באיסלנד (ע"ע, עמ' 49—50), עבדו שם רק למקצת מן האלים הנזכרים בסיפורי המיתולוגיה. תור (Thor [גרמ' Donar]), היה האל העיקרי באיסלנד ובנורווגיה, ואילו בשוודיה ובדניה נפוץ היה מאוד פולחנם של האל פרי ואחותו פריה (Frey, Freya). המיתולוגיה הסקנדינווית אפשר שהיתה משותפת לכל הטֶוטונים (ע"ע, עמ' 371), כולל הגרמנים (ע"ע גרמנית, תרבות, עמ' 556, 598; והשו' אנגלית, ספרות [כרך מילואים, עמ' 253]; באובולף).

בימים הקדומים מקובל היה פולחנם של רוחות־מתים וכוחות־טבע וכן של עצמים בטבע; מכאן חלה התפתחות לאמונה באלים המייצגים או מסמלים את כוחות־הטבע. כך, למשל, סמלו של האל תור — הברק, המופק, לפי סיפורי העלילה המיתולוגית, מפטישו. על האלים הקדומים ביותר לא נשארו סיפורים רבים, אך שמותיהם נשתמרו בצורות שונות, כגון בכינויים עתיקים: כך שמו של האל הקדום טיר (Tyr) נשמר באנג' Tuesday (והשו' Wednesday ע"ש Woden [אודין], Thursday ע"ש תור, Friday ע"ש פרֶיָה (או פריג אשת אודין). שלושת האלים המרכזיים המייצגים שלושה יסודות מיתולוגיים הם אודין (ע"ע) — שלטון, תור — כוח, פריי — פריון. יש המבחינים במיתולוגיה הסקנדינאווית חותם של השפעות מאַסיה הקטנה כגון באלת הפריון והאהבה פרֶיה (ר' לעיל, והשו' אפרודיטי [ע"ע] במיתולוגיה היוונית). מאידך גיסא, אפשר להבחין באלים המשותפים לתרבויות הודו־אירופיות שונות, כגון אלוהויות האש שמקבילות להן ניכרות בדתות הודו ובמיתוסים שלה (ע"ע אגני).

את האלים המוכרים מן הכתובים אפשר למיין לקבוצות שונות: דובר בקבוצת aesir שהיא הקבוצה הבכירה ו vanir, שעמה נמנים פריי ופריה. ב„אדה המאוחרת" מופיעים האלים כקבוצת חצר מאורגנת שבראשה אודין. בנו בלדר (ע"ע) הוא דמות של המתייסר על לא־עוול בכפו. יש הרואים בעיצוב דמותו סימנים של השפעות נוצריות. לעומתו לוקי (Loki), הרשע הערמומי, המביא צרות על עולם האלים, הוא מזרע הענקים (ר' להלן), אך גם בעל ברית של אודין עצמו. לוקי, הגורם למותו של בלדר, נכבל, כעונש, אל הסלע, קשור במעי בנו שהומת לעיניו (והשו' ענשו של פרומתוס [ע"ע] ע"פ המיתולוגיה היוונית).

האלות הן בד"כ דמויות חיוורות. נמנות עמהן פריג אשת אודין, שהיא גם אלת פריון, פרייה (ר' לעיל), הל (Hel), אלת הגיהנום וסיף (Sif), אשת תור, ששערות הזהב שלה נראות לבני־אדם בקמה הזהובה. דמויות נשים מיוחדות הן הולקיריות (ע"ע) החורצות את גורל הלוחמים בשדה הקרב לחיים ולמוות ואוספות בפקודת אודין את הגיבורים שנקטלו ומובילות אותם לולהלה (ע"ע, וע"ע עדן, גן־). דמויות נשים חשובות אחרות הן 3 נורנות (השו' 3 מוירות [ע"ע] במיתולוגיה היוונית) הממונות על הגורל. הגורל שולט בכל האלים ואלה אין בכוחם למנוע את שקיעת האלים (ר' להלן), אע"פ שהיא צפויה וידועה להם מראש.

במיתוס הסקנדינווי כמה סיפורי בריאה. ע"פ אחד מהם היו קיימים בתחילה תהום (Ginnungap), גיהנום של קרח (Niflheim) בצפון וגיהנום של אש (Musspellheim) בדרום. יסודות אלה עתידים למלא תפקיד גם בשקיעת האלים האפוקליפטית (Ragnarök). ממיזוג הקרח והאש נברא תחילה הענק Ymir, שהוליד את הענקים, יריביהם העיקריים של האלים, וכן את בני האדם. מגוף הענק נבראה הארץ ומראשו הרקיע. ע"פ גרסה אחרת נברא העולם מביצה קוסמית, כמו בסיפור הבריאה במיתולוגיה הפינית. הקוסמולוגיה הסקנדינווית מתארת עולם שבתחתיתו הגיהנום, ובו מולכת הל. מעל לגיהנום מצוייה הארץ (Midgard), משכן בני האדם, המוקפת ים ובו שוחה נחש-העולם, שזנבו אחוז בין שיניו. את הים מקיפים ההרים הגבוהים של Jotunheim — מקום משכן הענקים. מעל לארץ נמצא מקום מגוריהם של האלים Asgard, ואילו במרכז העולם מצוי העץ הקוסמי Yggdrasill, השולח את שרשיו לכל אחד משלושת מדורי תבל.

מרבית הסיפורים המיתולוגיים מתארים את יחסי האיבה והעוינות שבין האלים לענקים. היריבות ניטשת, עפ"ר, על נשים, על מקסמים ומכשירי פלא, כגון פטישו של תור, עדי מופלא, סוס פלא, חרב אדירה. המקום המרכזי שתופסים האלים הגבריים במיתולוגיה וכן הסיפורים העוסקים באיבה, קרבות-ביניים וחטיפות מצביעים על כך שהמיתולוגיה הסקנדינווית היא מיתולוגיה אפיינית לחברת-לוחמים.

B. Branston, *Gods of the North*, 1955; J. de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte*, I-II (כולל ביבל'), 1956-7^{2}; E. Turville-Petre, *Myth and Religion of the North*, 1964; H. R. Ellis Davidson, *Gods and Myths of Northern Europe*, 1964.

ג. ח.-ר.

אמנות. במאה ה5 לסה"נ היתה בס' אמנות עיטורית ברמה גבוהה ביותר, בעלת מוטיווים מופשטים של בעלי-חיים לרוב. למרות ההשפעות מן החוץ, ובמיוחד של הנצרות שהשפעתה חלה בארצות-ס' מאוחר יותר מאשר ברוב ארצות-אירופה, שמרו ארצות ס' על תפיסה אמנותית עצמאית משלהן: הצורות המסרתיות המפותלות של בעלי-החיים — נושאם העיקרי של ציורי-הסלעים בתקופה הפרהיסטורית — נשארו היסוד המכריע בעיטור. אוצר גדול המעיד על עשרה של האמנות בתקופה זו, במיוחד בפיתוחי-עץ ובמלאכת-אריגה, נתגלה בספינה הוויקינגית (מן המאה ה9), באוסברג (Oseberg), נורווגיה. לאחר „שלב-אוסברג", נוהגים לחלק את האמנות **הקדם-רומאנית** בס', לפי סיגנונותיה השונים: סיגנון בורה (Borre), שבו שלטו מוטיווים של בעלי-חיים; סיגנון ילינג (Jellinge), ובו מוטיווים של בעלי-חיים גדולים יותר ושל צמחים; והמשכו, סיגנון רינגריקה (Ringerike). בסיגנון אורנס (Ur-nes), שנקרא לפי פיתוחי-העץ בשער שרד (מ 1050—1080 בקירוב) בכנסיית-העץ העתיקה באורנס שבסוגן (Sogn; נורווגיה), היה מוטיוו בעלי-החיים למאבק סמלי בין החיות. סיגנון זה התערב, בהדרגה, בסיגנון הרומאני. הכנסיות ברחבי ס' נבנו בתקופה זו מקורות-עץ, מאונכות

סקנדינוויה: אמנות רונית — אבן מעוטרת וצבועה; במרכז — דמותו של ישו; אבן ילינג, דנמרק — המאה ה10

ומאוזנות (Stavkirke), והצטיינו, לעתים, בעיטורי-פנים עשירים. בנורווגיה הגיע מספרן, בצורותיהן השונות, למאות; 25 מהן שרדו. למצבות-קברים שימשו לוחות-אבן גדולים, מקושטים בצורות של חיות, צמחים ובני-אדם ונושאים כתובות רוניות. המצבה שנמצאה בדינה (Dynna), נורווגיה (כיום במוזיאון העתיקות באוניברסיטת אוסלו), מקורה ב1050 בקירוב; גבהה 3 מ' ומתוארים בה שלושת המגים ומקום-הולדתו של ישו.

הסיגנון **הרומאני**, שדחק קמעה את הסיגנונות הלאומיים המסרתיים, שלט באמנות ס' כמעט במשך המאה ה12 כולה ובראשית המאה ה13. סיגנון זה, עם ההשפעות הברורות שהושפע מאמנויות אנגליה, צרפת, גרמניה ולומבארדיה, הצליח לשמור על צביון מקומי מיוחד. מרכז חשוב לאמנות מקומית מקורית בתקופה זו שימש האי גוטלנד. **בארדיכלות** הכנסייתית, הוקמו כנסיות-אבן במקומן של כנסיות-העץ, ברוב אזורי-ס', פרט לנורווגיה שבה המשיכו במשך תקופה ארוכה בבניית כנסיות-עץ. בתחילה ביטאו כנסיות-האבן השפעה שבאה מן האיים הבריטיים לס' המערבית, מצד אחד, ומגרמניה הצפונית לדנמרק ולשוודיה, מצד שני. במרוצת הזמן רפתה ההשפעה האנגלית בבניה הכנסייתית, ובמקומה ניכרה השפעתם של סאכסוניה ושל חבל-הריינוס. קתדרלת לונד, בשוודיה, היא אחת הגדולות בקתדרלות הרומאניות שבס'. גם בבניה האזרחית, בטירות ובמבצרים, נתן הסיגנון הרומאני את אותותיו בביצורי-האבן, שבאו במקומם של מבני-העץ. חומות מבוצרות הוקמו במאה ה13 במקום מבצרים קיימים. עושר רב בעיטור **הפיסולי** מציין את הכנסיות. תבליטים בעלי מוטיווים של חיות אגדיות, מפלצות ומחזות מן הביבליה, קישטו את בריכות-הטבילה (כגון יצירתו של האומן הֶגוַלד השוודי, מן המאה ה12, בכנסיית אֶטלהם). — עיטורי-הקיר של הכנסיות הרומאניות כללו שטיחי-קיר (בכנסיית אורהוגדאל [Over-hoggdal], שוודיה), וציורי-קיר (בעיקר בכנסיות דנמרק ושוודיה).

עם **המבנים הגותיים** המובהקים בס' נמנות קתדרלת לינקפינג (Linköping), שוודיה, שבנייתה התחילה בראשית המאה ה13; קתדרלת אופסלה (ע"ע); קתדרלת טורקו (ע"ע) בפינלנד. סיגנון פשוט וקודר במקצת מציין את מנזר-וַדסטֶנה, שהוקם ב-1380—1430 לערך, ביזמתה של הקדושה בריגיטה (ע"ע). — אמנות **הפיסול** באבן בראשית התקופה הגותית לא היתה מפותחת ביותר בס'. לעומת זאת, נתגלה אוצר גדול של פסלי-מזבח עשויים עץ — בהשפעה אנגלית חזקה בנורווגיה, ובהשפעה גרמנית בשוודיה. גם אחרי 1300 הוסיפו באופלנד ובגוטלנד שבשוודיה לפסל בעץ, בסיגנון גותי „לוהב". בפסלי-האבן הגדולים, בדמות קדושים ושליחים, שבחזית המערבית של קתדרלת טרונהם (Trondheim), נורווגיה, הגיע הפיסול הגותי בס', בהשפעה צרפתית מובהקת, לשיאו. ההשפעה הגרמנית, ובמיוחד זו של העיר ליבק, היתה ההשפעה השלטת באמנות הפיסול בס' במשך כל המאה ה15 (פסל-העץ של גאורג הקדוש בכנסיית ניקולאוס הקדוש, סטוקהולם [1489], מעשה ידיו של האמן הגרמני ברנט נוטקה [1440 ?—1509]). — הסיגנון הגותי **בציור** בא לידי ביטוי בציורי חזיתות-המזבחות, ביחוד בנורווגיה (ברגן, טרונהם, אוסלו), במאות ה13 וה14; בציורי-תקרה (בכנסיית-העץ באוֹל [Ål], נורווגיה, המאה ה13; כיום במוזיאון-העתיקות של אוניברסיטת-אוסלו); בציורי-קיר, בעלי מגמה ראַליסטית, מן המאה ה15 וה16, בשוודיה ובפינלנד.

בעקבות מגמת החילון בתקופת **הרנסאנס** ובעקבות הרפורמאציה, הגיעו לס', ע"פ הזמנת מלכי שוודיה ודניה, אמנים רבים, בעיקר מגרמניה ומפלנדריה. אחת הטירות המפוארות שהוקמה בתקופה זו (1545—1620) בשוודיה, היא טירת-ודסטנה. במאה ה17 נוצרו שעריה עשירי-הפיתוחים של העיר העתיקה בסטוקהולם, ובית-האצילים (Riddarhus), שהוא דוגמה אפיינית לסיגנון הפאלאדיאני של ארצות-השפלה. עם ארדיכלי בית-המלוכה והאצולה בשוודיה

נמנו ניקודמוס טסין (ע"ע) ובנו. בנורווגיה, בניינים אָפייניים לתקופה זו הם המבצרים, כגון כריסטיאנסטן בטרונהס ומבצר קונגסוינגר. יצירות פיתוח-עץ, עם דגמי-אקנתוס בארוקיים על-גבי מזבחות ובמות-ההטפה, אָפייניות לאמנות הנורווגית של התקופה.

סקנדינוויה: עיצוב בזכוכית — אמנות שוודית מודרנית

לסיגנון-הרוקוקו שוותה נימה אינטימית בנורווגיה, והדר מאופק בשוודיה; בשוודיה עבר סיגנון זה עד מהרה לנאוקלסיציזם. צייר-הדיוקנים אלכסנדר רוסלין (1718—1793), צייר-המיניאטורות פטר אדולף הַל (1739—1793), צייר-הנוף אֶליאס מרטין (1739—1818), הפסל יוהן טוביאס סֶרגֶל (1740—1814), נמנו עם אמניה הנודעים של שוודיה בימי מלכותו של גוסטו III.

מרכז לציירי ס' באמצע המאה ה19, תקופת הלאומיות הרומנטית, שימשה העיר הגרמנית דיסלדורף. מבין ציירים אלה בלטו הנורווגים יוהן כריסטיאן דל (Dahl; 1788—1857), צייר הפיורדים; אדולף טידֶמַנד (1814—1876), מתאר חיי-האיכרים; הנס גודֶה (1825—1903), צייר אגדות-העם.

קווי-האופי המיוחדים לכל ארץ מארצות-ס' והשוני ביניהן נעשו מודגשים יותר בתקופה זו. היסוד הרגשי באמנות שלט בעיקר בנורווגיה, ביצירותיהם של הציירים כריסטיאן קרוג (Krohg; 1852—1925), אריק ורנשול (Werenskiold; 1855—1938) ואדוורד מונק (ע"ע), ושל הפסל גוסטו ויגלן (ע"ע). גדול במיוחד היה מספרם של ציירי-הקיר בארץ זו: הנריק סרנסן (1882—1962), פר קרוג (Krohg; 1889—1956), אוגה סטורסטין (נו' 1900).

סיגנון לאומי מובהק מציין את ציורי אגדות קאלוואלה הפיניות (1866—1901) בידי גלן-קללה (ע"ע); כמו-כן את התיאורים האֶכּספרסיוניסטיים מחיי-האיכרים של טיקו סלינֶן (1879—1951). חשובים מבין פסליה של פינלנד בתקופה החדשה היו הנס אוטרה (Autere; 1886—1967) ווינה אלטונן (Wäinö Aaltonen; 1894—1966).

מבין יצירות הציור והפיסול הרב-גוניות בשוודיה במחצית השניה של המאה ה19 ובמחצית הראשונה של המאה ה20: ציוריו שופעי-הרגש של אֶרנסט יוספסון (ע"ע); מראות-הפנים החביבים, המבוצעים בסיגנון קווי, של קרל לרסון (Larsson; 1853—1919); ציוריו ותחריטיו האימפרסיוניסטיים של אנדרס סורן (Zorn; 1860—1920); פסליו של קרל מילֶס (1875—1955). ברור היורת (Hjorth; 1894—1968) ייצג בפסליו את התנועה ששאפה לעבר הפרימיטיווי ושפינתה את מקומה עד-מהרה לתפיסה אינטלקטואלית.

האמנות החדשה מצאה את נציגה בארדיכל הפיני אֶליאל סרינן (Saarinen; 1873—1950), בייחוד בבנייניו הראשונים. סיגנונו השפיע גם על בניין הצעירים הנוצרים בירושלים. שילוב מעניין של סיגנונות-בניה שונים מציין את בית-העיריה בסטוקהולם, יצירתו של הארדיכל השוודי רגנר אסטברי (Ragnar Östberg; 1866—1945).

מגמת התיפקודיות בולטת בבנייניהם של הארדיכל הפיני אלור אלטו (Aalto; נו' 1898), ושל הארדיכלים השוודים אריק גונר אספלונד (1885—1940), סון מרקליוס (נו' 1889) וסיגורד לורנץ (Lewerentz; נו' 1885). אותה מגמה הנחתה גם את עיצוב הריהוט וכלי-הבית בדנמרק, שוודיה ופינלנד (ע"ע עצוב המוצר). בתעשיית-הזכוכית נודעו בתי-החרושת השוודיים באורפורס ובקוסטה, אך את רמתם השיגו בהדרגה בתי-חרושת פיניים. בשוודיה ובפינלנד מפותחת תעשיית-הקראמיקה. — וע"ע דנמרק, אמנות.

A. Lindblom, *La Peinture gothique en Suède et en Norvège*, 1916; C. Laurin – E. Hannover – J. P. Thiis, *Scandinavian Art*, 1922; P. Lespinasse, *Les Artistes suedois en France au XVIIIe siècle*, 1929; T. D. Kendrick, *Late Saxon and Viking Art*, 1949; E. Alnaes et al. (eds.), *Norwegian Architecture Throughout the Ages*, 1950; E. and C. Newenschwander, *Finnish Architecture and Alvar Aalto*, 1954; G. E. K. Smith, *Sweden Builds*, 1957²; G. Kavli, *Norwegian Architecture, Past and Present*, 1958; T. Paulsson, *Scandinavian Architecture*, 1958; I. Rácz – R. Pylkkanen, *Art Treasures of Medieval Finland*, 1961; M. Blindheim, *Norwegian Romanesque Decorative Sculpture, 1090–1210*, 1965; id., *The Stave Church Paintings*, 1965; J. M. Richards, *A Guide to Finnish Architecture*, 1966; D. M. Wilson – O. Klindt-Jensen, *Viking Art*, 1966; P. Anker – A. Andersson, *L'Art scandinave*, I-II, 1968/9.

מ.

לשונות ס' הן דנית (המדוברת בדנמרק ובכמה אזורים בגרמניה הצפונית), פרואית (באיי פרו), איסלנדית (באיסלנד ובגרנלנד), נורוגית (ע"ע) ושודית (ע"ע), המדוברת בשוודיה, בחלקי אֶסטוניה ובין מהגרים שוודים באה"ב. לשונות ס' מהוות את הענף הצפוני של הלשונות הטוטוניות (ע"ע).

עדותן הקדומה ביותר היא לשון הכתובות הרוניות (ע"ע רונות) המתועדת ע"י כ 150 כתובות החל במאה השניה לסה"נ. נראה שהרונות התהוו בשטח טֶוטוני דרומי והתפשטו מיוטלנד צפונה, מזרחה ודרומה ולבסוף מערבה. בתקופה ההיא עדיין לא היתה לשונה של יוטלנד נפרדת מטווטונית מערבית. הפרדה זו התהוותה סמוך לנהר אידר לאחר שנעלמו ה j וה w התחליות ולאחר שבאו הוּנדים במקום היוטים.

בלשונות הסקנדינוויות הקדומות כלולות סקנדינווית עתיקה (כל הניבים הסקנדינוויים בשנות 700—1400 לסה"נ), איסלנדית עתיקה, נורווגית עתיקה (לפי עדותן של כ 4,000 כתובות רוניות מאוחרות הכתובות באלפבית של 16 אותיות וכן ע"פ מסמכים שנכתבו בכתב לטיני אחרי ניצור סקנדינוויה) וצפונית עתיקה (הלשון הספרותית של נורווגיה ואיסלנד).

תופעות פונולוגיות המאפיינות את הלשונות הסקנדינוויות: א) נשירת תנועות בלתי-מוטעמות: horn „קרן" (לעומת horna באנגלית עתיקה); gestr „אורח" (לעומת gastir באנגלית עתיקה); ב) תיאום הגאים (Umlaut) כגון: gestr (לעומת gastir [e במקום a]); ג) נשירת עיצורים תחיליים: ar „שנה" (לעומת jer באנגלית עתיקה); ד) „רוטאציזם" (היווצרות r מ s) סופי: mir „לי" (בדומה ל mir בגרמנית, אך לעומת mis בגוטית).

תופעות נטייה משותפות ללשונות ס': (א) גניטיווס-הריבוי: daga „של הימים": (כמו באנגלית העתיקה, לעומת dage בגוטית); (ב) אקוסאטיווס הריבוי: hana „את התרנגולות" (לעומת hanans בגוטית).

לספרויות — ע"ע איסלנד, עמ' 49—50; דנמרק, עמ' 907—910; נורוגיה, עמ' 998—1001, ושודיה, ספרות.

A. Noreen, *Geschichte der nordischen Sprachen*, 1913³; E. Schwarz, *Goten, Nordgermanen, Angelsachsen*, 1951; M. Adamus, *Mutual Relations Between Nordic and Other Germanic Dialects*, 1962; A. Heusler, *Altisländisches Elementarbuch*, 1965⁶.

פ. שר.

סְקַנְדֶּרְבֶּג (באלבנית Gjergj — Skanderbeg, Skënderbeu — (Kastrioti) — (1403—1468), גיבורה הלאומי של אלבניה. ס' היה בן למשפחת קאסטריוטי, ממוצא סרבי, ששלטה במבצר קרויה (Krujë) באלבניה, ושמו בנעוריו היה גיורגי. בהיותו בן 11 נמסר לתורכים כבן-ערובה, חונך בדת האסלאם ואח"ב שירת בצבא השולטאן ובמינהלו; השתתף במלחמות נגד ונציה ונגד הסרבים,

חיה מושל מחוז (סנג'ק), ונקרא איסכנדר-בג (בי) — שם שהאלבנים שיבשוהו לס'.

ב 1443, בעת מלחמתו בינוש הונידי (ע"ע) מנהיג ההונגרים, נודע לס' על מרד שפרץ באלבניה נגד התורכים. ס' עבר לאלבניה, השתלט על קרויה, חזר לנצרות וקרא לראשי בתי-האב האלבנים להתלכד סביבו במלחמתו בתורכים. ליגה אלבנית שקמה ביזמתו מינתה אותו למפקד עליון. מאז ועד מותו נאבק ס' עם התורכים בראש צבא האיכרים החפשים שלו.

ב 1450 יצא השולטאן, מורד II (ע"ע), בכבודו ובעצמו להכניע את ס', אך לוחמת הגריליה של ס' אילצה אותו להסיר את המצור מעל קרויה, וס' היה לגיבור העולם הנוצרי כולו במאבקו עם ה-תורכים. ונציה, האפיפיור וממלכת נפולי נתנו לס' כספים להמשך מלחמתו, והוא הדף צבאות רבים ששלח השולטאן מחמד II (ע"ע). ב 1461 חתם השולטאן על הסכם שביתת נשק ל 10 שנים, והכיר בעצמאות אלבניה ואפירוס. אולם בעקבות קריאתו של האפיפיור פיוס II למסע-צלב נגד התורכים והמלחמה שפרצה ביניהם לבין ונציה חידש ס' את מאבקו. במהרה מצא עצמו נעזב מבעלי-בריתו, וב 1466 שוב היתה קרויה נצורה בידי השולטאן. מחמד II נאלץ להסיר את המצור וס' יצא לרומא לרכוש את תמיכת האפיפיור פאולוס II. בדרכו שמה מת. על חייו ופעלו מספרים שירי עם ואגדות של האלבנים והסלאווים הדרומיים.

F. S. Noli, *G. S. C.*, 1947; A. Bryer, *S.* (Hist. Today, XII, 426–434), 1962; E. A. Licho, *G. K. S.*, 1968; N. Drizari, *S.*, 1968.

יו. ר.

סֶקֶר, הֶרִי — Harry Sacher — (1881, לונדון — 1971, שם), עורך, עו"ד ומנהיג ציוני. למד באוניברסיטאות לונדון, אוכספורד, ברלין ופאריס, וקיבל תואר במשפטים ב 1909. ב 1905—1909, 1915—1919 היה מעורכי ה Manchester Guardian ועסק ב-פרשנות מדינית. הצטרף לחוג הציוני במנצ'סטר, שח. וייצמן עמד בראשו, ועשה הרבה לקירוב עתונו לעניין הציוני בימי הצהרת בלפור. עלה לארץ ב 1920 ועסק בפרקליטות. ב 1927—1929 היה חבר ההנהלה הציונית בירושלים וב 1929—1931 חבר בהנהלת הסוכ-נות היהודית בירושלים ובלונדון. בעדותו לפני ועדת שו (Shaw), שבאה לחקור לסיבות פרעות תרפ"ט (1929), ניסח את מגמת הציונות ביחס לערבים: „אין רצוננו לשלוט על אחרים, אבל איננו רוצים שאחרים ישלטו עלינו". ב 1930 חזר ס' לאנגליה, וב 1932—1962 היה מנהל החברה של שרשרת חנויות כל-בו „מרכס (גיסו) וספנסר". ב 1933 היה פעיל ביישובם של פליטים יהודים מגרמניה, עמד בראש מגביות, נמנה עם חבר-הנאמנים של האוניברסיטה העב-רית, תרם לשם הענקת מלגות באי"י והיה פעיל בתנועה הציונית באנגליה.

ס' ערך עתונים יהודיים-ציוניים ופרסם ספרים, מהם: Israel; the Establishment of a State („ישראל: הקמתה של מדינה"), 1952; „מסות ציוניות", תשכ"א. על שמו קרוי גן עירוני גדול בירושלים.

ח. ויצמן, מסה ומעש (מפתח בערכו), תש"ט; F. H. Kisch, *Palestine Diary*, 1938 (עבר', תרצ"ט).

סְקַרְגָה, פִּיוֹטְר — Piotr Skarga — (1536—1612), תאולוג קתולי פולני. היה חניך הישועים, רכש השכלה רחבה בקראקוב, וינה ורומא; בשובו לפולניה הורה בבת"ס ישועיים ונודע כמטיף ופולמוסן. ב 1579 נתמנה לרקטור האקדמיה הישועית, שנוסדה אז בווילנה. ס' לחם בחריפות בפרוטסטנטים ובפורשים אחרים מן הכנסיה הקתולית. ספרו: O jedności Kościoła Bożego („על האחדות של כנסיית האל"), 1577, סלל למעשה את הדרך ל„אוניה של בּרסט-ליטובסק" (ע"ע) מ 1596, שהביאה לאיחוד הרותנים האורתודוכסים בפולניה עם הכנסיה הקתולית-רומית. ל„ברית" זו מוקדש גם ספרו Synod Brzeski („הסינוד של ברסט"), 1597. בשנים 1588—1612 שימש כמטיף בחצרו של המלך הפולני זיגמונט III (ע"ע), וניצל את השפעתו ויוקרתו להאדרת הכנסיה הפולנית: הקים מוסדות חינוך וצדקה לטיפול בנוער ובחולים, ויסד בנק מיוחד לתמיכה בעניים. בין ספריו החשובים Zywoty Swiętych („חיי הקדושים"), 1579, שזכה למהדורות רבות ואף תורגם ללשונות אח-רות; Kazania sejmowe („דרשות בסיים"), 1597, דרשות שבהן נתעלה ס' לדרגת מטיף-מוכיח ולשונן נחשבת לאחד השיאים של הפרוזה הפולנית בתקופת הרנסנס.

בספריו התבטאה גם נטייתו האנטישמית, בייחוד הטענה כי היהודים משתמשים בדם נוצרי בטקסיהם הדתיים. שנאתו התהומית ליהודים, והשפעתו כאיש חצר-המלוכה, ליבו התפרעויות נגד יהודי פולניה ועודדו את הרשויות לערוך משפטי עלילת-דם וחילול לחם-הקודש בשנות ה 90 של המאה ה 16. כתביו: Pisma wszystkie, I—V, 1923—1930.

ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, ו', 174/5, תש"ה; A. Berga, *Un Prédicateur de la Cour de la Pologne sous Sigismond III: P. S.*, 1916; M. Balaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu*, I, 1931; G. M. Godden, *P. S. Priest and Patriot*, 1947; J. Tazbir, *P. S.*, 1962.

מ. אל.

סַקְרוֹבּוֹסְקוֹ, יוֹהַנֶס דֶה (Johannes de Sacrobosco), מתמטיקאי ואסטרונום אנגלי (סקוטי?) במאה ה 13; נקרא גם ג'ון הוליווד (או הליפכס), על-שם עיר-הולדתו. חי, כנראה, שנים אחדות במנזר ניסדיל בהוליווד (סקוטלנד), ואח"ב עבר לפריס, ושם למד באוניברסיטה ונתמנה לפרופסור למתמטיקה ולאסטרונומיה (1250 בקירוב) על-סמך עבודותיו בנושאים אלה. ס' היה מראשוני העוסקים במתמטיקה באוניברסיטה זו.

עבודתו החשובה ביותר היא Tractatus de Sphaera („מסכת על הכדור"), ספר בן ארבעה חלקים, שהיה ספר שימושי באסטרונומיה ובקוסמוגרפיה עד המאה ה 17. ס' קיבל את הדעה, שהארץ היא מרכז למערכת-השמש, וכוכבי-הלכת נעים במעגלים סביבה. הוא פירט בספרו את תנועת המערכת, את אופי פני הארץ ואת אופי הגרמים השמיימיים, ע"פ שיטות הלקוחות מן המתמטיקה, האסטרונומיה, המטפיסיקה והמגיה. במאות ה 13—16 נכתבו „פירושים" (Commentaries) רבים לספר זה, שהיו למעשה תעתיקים של הספר בתוספת הסברים ודיונים על הנאמר בו. את ה„פירוש" הראשון כתב רוברטוס אנגליקוס ב 1271.

מספריו האחרים של ס': De Algorismo („על האלגוריזם") — במתמטיקה; Computus („חישוב"), עוסק במגיה ומסביר את הש-פעת הירח על נוזלי הגוף והמוח וכן נותן הוראות-שימוש לתרופות שונות.

R. Chambers, *A Biographical Dictionary of Eminent Scotsmen*, III, 1835; L. Thorndike (ed.), *The 'Sphere' of S. and its Commentators*, 1949.

סְקַרוֹן, פּוֹל — Paul Scarron — (1610—1660), סופר צרפתי. ס' הוסמך לכמורה בגיל 19, אך עבר במהרה לחיי מופקר. בגיל 30 שותק וגופו עוות. ב 1652 נשא לאשה את פ. דה מנטנון (ע"ע). היה בעל לשון שנונה וחריפה, לגלגן מריר וסארקאסטי, שחיצי לעגו הופנו כלפי הכל וכלפי עצמו, וביתו היה למקום-מפגש של סופרים קומיים ופורקי-עול. — מחזותיו, תשעה במספר, כתובים בסיגנון הפארסה המפולפלת (Jodelet, ou le maître valet [„ז'ודלה או המשרת הראשי"], 1645). בגירסתו הקומית של הפואמה האפית „אנאיס" מאת ורגיליוס (ע"ע), Le Virgile travesti („ורגיליוס המחופש"), 1648—1652, היה ס' לאמן הפארודיה והבורלסקה (ע"ע). על כשרונו כמספר מעיד סיפורו הבלתי-גמור Le Roman comique („הרומן הקומי"), 1651 (חלק א'), 1657 (חלק ב'), המתאר, בנימה

פיקארסקית, את חייהם של שחקנים נודדים. דוגמה לספרו שימש „המסע חמבדר" של רוח'ס (ע"ע). יצירות ס', בדומה לקומדיות של מוליר (ע"ע) אחריו, הכילו מחאה כנגד האצולה ואָפנת התצ־טעצעות של באי הטרקלינים.

E. Magne, *S. et son milieu*, 1924[2]; N. F. Phelps, *The Queen's Invalid; a Biography of P. S.*, 1951.

סַקֶרִי, ג'וֹבַנִּי ג'ירוֹלַמוֹ — Giovanni Girolamo Saccheri — (1733—1667), מתמטיקאי איטלקי, חבר מסדר־הישועים ומורה למתמטיקה, לוגיקה, מטפיסיקה ותאולוגיה בבת"ס של המסדר, בעיקר בטורינו, פאוויה (גם באוניברסיטה) ומילאנו. בספרו החשוב Euclides ab omni naevo vindicatus („אוקלידס מטוהר מכל דופי"), 1733, שהוצא מהגניזה ופורסם ע"י בלטרמי ב 1889, ניסה ס' להוכיח את האכסיומה החמישית של אוקלידס (ע"ע) בדרך־השלילה ופיתח את רוב העקרונות המשמשים בסיס לגאומטריות לא־אוקלידיות (ע"ע גאומטריה לא־אוקלידית).

מכתביו האחרים של ס' Quaesita geometrica (שאלות גאומט־ריות"), 1693; Logica demonstrativa („תורת־הגיון מבוארת"), 1701; Neostatica („סטטיקה חדשה"), 1708 ומאמרים תאולוגיים.

G. Vailati, *Di un'opera dimenticata del G. G. S.*, 1903; R. Bonola, *La Geometria non-euclidea*, 1906.

סְקְרִיבּ, אוֹז'ן — Eugène Scribe — (1861—1791), מחזאי צרפתי. ס' חיבר, לעתים בשיתוף עם אחרים, כ 400 יצירות: מהן יותר מ 200 קומדיות מסוגים שונים (וודוילים [ע"ע]; קומדיות בעי־לות עלילה סבוכה [comédie d'intrigue]) ויותר מ 100 תמלילי אופרות ואופרטות. למרות שמחזותיו אינם מצטיינים בסיגנונם, אפיון דמויותיהם ותשתית רעיונותיהם, זכו לפופולריות רבה בהטיבם לספק את טעמו של המעמד הבינוני. כאמן ההפתעות הבימתיות ו„המחזה הבנוי היטב" השפעתו מכרעת על מחזאים כאוז'יי, דימה הבן וסרדו (ע' ערכיהם); מכתביו האחרונים היו שבישרו את ראשית יצירתם של איבסן ושל שו (ע' ערכיהם). מבין מחזותיו הידועים ביותר: Bertrand et Raton („ברטראן וראטון"), 1833; La Juive („היהו־דיה"), 1835; Une chaîne („שרשרת"), 1841; Adrienne Lecouv-reur (1849; הטרגדיה היחידה ביצירתו). — ס' לא אימץ את רעיונות בני דורו, סופרי הרומנטיקה; הוא הקדיש עצמו למסורת הקומית, במיוחד לקומדיה הקלילה, ובה תיאר את החברה בת זמנו. מחזותיו בישרו את התיאטרון החברתי־רעיוני של תנועת הראליזם. — ס' נבחר לאקדמיה הצרפתית ב 1834. כל כתביו (Oeuvres complètes) י"ל ב 76 כרכים, 1874—1885.

N. C. Arvin, *E. S. and the French Theatre, 1815–60*, 1924; S. S. Stanton, *Shaw's Debt to S.* (Publication of Modern Language Association of America, LXXVI), 1961.

סְקְרְיַבִּין, אַלֶכְּסַנְדֶר נִיקוֹלַיֶיוִיץ' — А. Н. Скрябин — (1872, מוסקווה — 1915, שם), מלחין ופסנתרן רוסי. למד באקדמיה צבאית, אך זנח את ענייני הצבא והתמסר למוסיקה. ב 1892 זכה במדליית זהב בקונסרווטוריון של מוסקווה. עם תום לימודיו סייר בארצות אירופה וזכה להצלחה כפסנתרן וכמלחין. לאחר שובו למוסקווה הקדיש את כל זמנו להלחנה. יצירותיו הראשונות — כולן לפסנתר ורובן, להוציא 3 סונטות קצרות — מושפעות משופן ומליסט (ע' ערכיהם). „התנועה המודרניסטית" הרוסית, שביסודה רעיונות דתיים פילוסופיים ואסתטיים מעורפלים, ושהשפיעה על אמנים רבים, לא פסחה על ס'. מאמציו כוונו מעתה לאפיקים מיסטיים, שתכליתם יצירה שתאחד את האמנויות השונות לכדי חוויה דתית אחת. לתכלית זו עיצב ס' מערכת הרמוניות חדשה, „סינתטית", שביסודה מרווח של 4 (במקום מרווח ה 3 המקובל) והכוללת את המרווחים 13, 7 — מוקטן ו 9 — מוגדל. מערכת זו עומדת ביסוד יצירותיו, החל בסונטה הרביעית לפסנתר והמשך ב 3 סימפוניות, „הפואמה של האכסטזה" ו„פרומתאוס: הפואמה של האש". רקע רעיוני זה הוא שמעמיד את ס' כמלחין יוצא־דופן בין המלחינים של ראשית המאה, ללא ממשיכי דרך. דעיכת התנועה גרמה אף למלחין וליצירותיו, שזיקתן אליה עמוקה כל כך, להישכח מעט.

ס' היה אמן הצורה הקצרה, ויצירותיו הרבות לפסנתר זכו להכ־רה, אולם יצירותיו המאוחרות, על העושר הרב הטמון בהן, טרם נחקרו כהלכה.

A. F. Hull, *A Great Russian Tone-Poet, S.*, 1920[2]; F. Bowers, *S.*, I–II, 1969.

סְקַרְלַטִּי (Scarlatti) שני מלחינים איטלקיים, אב ובנו.

(1) **אַלֶסַנְדְרוֹ ס'** — Alessandro S. — (1660, פאלרמו — 1725, נאפולי), מחשובי היוצרים של האופרה האיטלקית בתקופת הבארוק. את פעילותו המוסיקלית החל כ„מַאֶסטרו די־קַפֶּלָה" בנאַ־פולי ב 1685. ב 1702 עבר לרומא, שם התוודע לקורלי (ע"ע) והש־תתף עמו בפעילות של האקדמיה הארקדית. בשנת 1708 חזר למשרתו בנאפולי. ס' חיבר למעלה מ 80 אופרות, כמחציתן שרדו עד ימינו, וכן מספר רב של קנטטות, סֶרֶנָדות ואורַטוריות. ס' נמנה עם חשובי מעצביה של האופרה־סריה בסיגנון הבֶל־קַנטו (ע"ע אופרה; מוסיקה, עמ' 558). כ"כ הלחין אופרה קומית אחת בניב הנאפוליטני, Il trionfo dell'onore („נצחון הכבוד"), 1718. ס' היה ממעצביה של הפתיחה האיטלקית, היא הסינפוניה (ע"ע סימפוניה) ופיתח אותה ליצירה תזמרתית בעלת חטיבות אחדות; בכך תרם להתפתחותה של הסימפוניה הקלאסית.

E. J. Dent, *A. S.: His Life and Work*, 1960.

(2) **דוֹמֶנִיקוֹ ס'** — Domenico S. — (1685, נאפולי — 1757, מדריד), בנו של (1). לאחר תקופה קצרה של פעילות בפי־רנצה וברומא קיבל ס' בשנת 1719 את משרת ה„מַאֶסטרו די־קפלה" בחצרו של מלך פורטוגל, ושימש אף כמורה למוסיקה של הנסיכה מאריה־ברברה. לאחר נישואיה של זו ליורש־העצר הספרדי הצטרף אליה והתיישב במדריד, שם פעל עד ליום מותו. בתקופת פעילותו המוקדמת באיטליה חיבר ס' מוסיקה כנסייתית וכתריסר אופרות, אולם תרומתו הגדולה כיוצר מתרכזת בתחום המוסיקה לצ'מבלו. ס' היה מגדולי הנגנים בצ'מבלו, כלי שהגיע בתקופתו לשיא שכלולו, ומאות יצירותיו לכלי זה מנצלות בשלמות את מכלול האפשרויות. רוב הסונטות לצ'מבלו של ס' הן יצירות חד־פרקיות, רובן בצורה זוגית (ע"ע סונטה), המקיפות מכלול עשיר של סיגנונות ודרכי ארגון צורני פנימי. חלקן מבוסס על פיתוח מוטיווים זעירים, ע"פ מסורת המוסיקה הכליית של הבארוק, ובחלקן ישנו כבר ארגון של משפטים מוסיקליים ארוכים, המבשר את התגבשות צורת הסונטָה הקלאסית. הסונטות מגלות גם שפה הרמונית עשירה, נועזת ורבת הפתעות. הסונטות של ס' י"ל בשנת 1906, ב 10 כרכים, ע"י הפסנתרן אַלֶסַנדרו לונגו (A. Longo), שערך גם קטלוג מלא שלהן. הדפסה חדשה של יצירותיו למקלדת, — R. Kirkpatrick (ed.), D. S., I-XVIII, 1971.

R. Kirkpatrick, *D. S.*, 1968.

י. היר.

סְקְרַם, אַמַלְיָה — Amalie Skram — (1905—1846), סופרת נורווגית. ס' הרבתה בנסיעות בשנות נישואיה הראשונים (1865—1878) לקברניט. אחר משברים קשים התגרשה מבעלה ונישאה בשנית, ב 1884, לסופר הדני אֶריק ס' (1847—1923). היא נטלה חלק בפולמוסים הספרותיים של תקופתה וכתבה מאמרי־ביקורת על רוב הסופרים החשובים של ארצות־סקנדינוויה. את ספרה הראשון, Constance Ring, פרסמה ב 1885. רומן זה נתקבל כ„מוש־חת" בחוגי־הבורגנות, אך זכה בביקורת אוהדת בחוגים רדיקליים. יצירתה הגדולה, הנמנית עם יצירות־המופת של הנטורליזם הנורווגי,

היא Hellemyrsfolket („אנשי הלמיר"), I–IV, 1887—1898. ס' כתבה גם סיפורים קצרים, ספרי־ילדים ומחזות.

A. H. Winsnes, *Norges litteratur fra 1880-årene til første verdens-krig*, 1961; I. A. GLøersen, *Min faster A. S.*, 1965.

סַקְרָמֶנְט (לאט' Sacramentum), מושג מרכזי בתאולוגיה ובפולחן של הנצרות. משמעותה המקורית של המלה היתה ,שבועה' (מלשון sacer — קדוש), ובעיקר שבועת־האמונים של החייל הרומי, אך בנצרות הקדומה — מאז טרטולינוס (ע"ע) — השתמשו בה כתרגום למונח היווני μυστήριον — היינו הסמלים והעשיות הקדו־שות של הדת הנוצרית (ע"ע מיסטריות). אוגוסטינוס (ע"ע) הגדיר את הס' כ„צורה נראית־לעין של החסד האלוהי הבלתי־נראה". תחילה שימש המונח במשמעות רחבה מאוד, אך במרוצת הזמן נתייחד למספר מצומצם של מעשי פולחן, אשר, לפי תורת הכנסיה, כוננו ע"י ישו עצמו ומכאן כוחם המיוחד. רק במאה ה 12 התחילו למנות ולפרט את מספר הס" ובוועידת־פירנצה (1439—1442), שדנה באיחוד עם הכנסיה היוונית, נקבע רשמית מספרם כשבעה. מעמד מיוחד יש לשני הס" העיקריים: הטבילה (ע"ע; Baptismus), כלו' הצטרפות הנטבל לכנסיה והכשרתו ליהנות מחסד־אל, והאו־כריסטיה (Eucharistia) או הסעודה הקדושה (Cena domini), היינו הפיכת הלחם והיין לבשרו ודמו של ישו בטקס ה„מיסה" (ע"ע; וע"ע אגפי; טרנססובסטנציציה). שני ס" אלה מקובלים על רוב הכנסיות הפרוטסטנטיות. אולם נוסף על אלה מכירה הכנסיה הרומית־קתולית, ולמעשה גם הכנסיה האורתודוכסית־מזרחית, ב 5 ס" נוספים: האישוש (Confirmatio) — סמיכת כפיים ומשיחת הרך הנולד בשמן־הקודש כדי לחזקו באמונה; חרטה (Paenitentia), הכוללת ודוי (ע"ע) של החוטא על חטאיו בפני הכוהן המוודה והתרת עוונותיו תוך הטלת עונש־כפרה; משיחה אחרונה (Extrema unctio) של חולים אנושים לפני מותם — שיש בה, לפי האמונה, כדי להבריא את הגוף; הסמכה לכהונה (Ordinatio) — ס' שבאמצעותו מופקדות בידי הכוהן (או הדיאקון) סמכויות כנסייתיות. ס' ההסמכה מוענק ע"י הגמון הפועל כבא־כוחו של ישו וכיורשם של השליחים, ועי"ב נשמרת הרציפות ההיסטורית של העברת סמכויות מימי השליחים עצמם. באופן מסרתי נוהגים להסמיך ביום א', והמוסמכים החדשים נוטלים חלק בסעודה הקדושה לצד ההגמון המסמיך. ס' הנישואין (Matrimonium) — המעניק ערך מקודש ונצחי להתקשרות בין שני בני הזוג בדומה להתקשרות הסמלית בין ישו לכנסיה. על מהות הס' ודרכי פעולתו חלוקים התאולוגים ויש דעות שונות בכנסיות השונות.

הוויכוח הקתולי־פרוטסטנטי בהבנת מהות ה„אות" הסקרמנטלי משקף גוני־גונים של אינטרפרטציות אפשריות. הקטכיזמוס מהיי־דלברג קובע שהס" הם „אותות וחותמות" של הישועה, ואילו בסעיף 25 של 39 עיקרי האמונה של הכנסיה האנגלית נאמר בפירוש שהם אינם סתם „סימנים... אלא עדים נאמנים ואותות פועלים של החסד". הוויכוח עם הרפורמציה הביא לידי ניסוחים דוגמתיים מפליגים בהחלטות ועידת־טרנטו (1545—1563). הקויקרים (ע"ע) ו„חיל־הישועה" (ע"ע) שוללים כל ס' וטוענים שהחסד האלוהי אינו ניתן להעברה באמצעים חמריים וע"י מעשי־פולחן.

ביסוד תורת הס" של יה"ב מונחת הדעה שהחסד האלוהי, הרוחני במהותו, נמשך אל נשמת המאמינים ע"י ה„צינור" של מציאות חמרית או מעשה חמרי — הלחם והיין, מי־הטבילה, השמעת נוסחה של מחילת־עוונות וכיו"ב. הענקת החסד הסקרמנטלי היא אפוא אי־רוע אובייקטיווי ולא עניין של הרגשות סובייקטיוויות. היא אינה תלויה בקדושתו האישית של הכוהן המבצע (ובלבד שהטקס נעשה בצורה הנכונה ובכוונה לבצעו כהלכה), אם כי השפעתה מותנית בנכונותו של המקבל לזכות בחסד האלוהי השופע אל נשמתו. חיי הכנסיה הם אפוא לא רק עניין של אמונות ודעות וקיום מצוות או כללי מוסר, אלא ממשותם של החיים הסקרמנטליים, שמפכים בתוכה ושבני־הכנסיה זוכים להם. יש בין הס" כאלה המטביעים חותמם לת־מיד, וע"כ הם חד־פעמיים ואי־אפשר לחזור עליהם (הטבילה, האישוש וההסמכה לכהונה). הס" (מלבד ס' הטבילה) דורשים כוהן מוסמך לשם ביצועם. מכאן חשיבותה של הכהונה, ומרכזיותה של בעיית ההסמכה החוקית בחיי הכנסיות וביחסים הבין־כנסייתיים האקומניים.

O. C. Quick, *The Christian S.*, 1932[2]; F. Delekat, *Die heiligen S.e und die Ordnungen der Kirche*, 1940; M. H. Shepherd, *The Worship of the Church*, 1952; M. M. Philipon, *The S.s in the Christian Life*, 1954; D. M. Baillie, *The Theology of the S.s and other Papers*, 37—124, 1957; P. F. Fransen, *Faith and the S.s*, 1958; K. Rahner, *The Church and the S.s*. 1963[2].

צ. ו.

סַקְרָמֶנְטוֹ (Sacramento), בירת קליפורניה (ע"ע), 254,410 תוש' (1970). ס' שוכנת בשפך נהר אמריקן לנהר ס', 135 ק"מ צפונית מזרחית לסן פרנסיסקו. היא מרכז מסחרי לאיזור חקלאי פורה — העמק שבין סיארה נוואדה במזרח ורכס הרי החוף במערב. עיקר תעשיית העיר עיבוד התוצרת החקלאית ושימור מזונות. סביבת ס' עשירה במשאבים טבעיים — עץ, מחצבים, נפט וגז, ומים המספקים כוח הידרו־חשמלי. כל אלו משמשים את צרכי העיר ותעשיותיה. בסיס חיל־האוויר האמריקני הוא גורם חשוב בכלכלת ס'. האקלים הנוח ויפי הנוף עודדו פיתוח התיירות.

ראשית היישוב היהודי בס' היתה ב 1849, בשעת „בהלת הזהב" (ע"ע קליפורניה, יהודים). בס' כ 4,800 יהודים (1971) ושני בתכ"נ.

סַר, חֶבֶל הַ־ (גרמ': Saarland [זארלאנד]), מדינה במערב הרפו־בליקה הפדרלית הגרמנית, על גבול צרפת ולוכסמבורג; 2,567 קמ"ר, 1,122,000 תוש' (1971). החבל מהווה חלק מהרמות ההרציניות, המנוקזות ע"י נהר־הרינוס ויובליו. במרכזו רכס בנוי סלעים מתקופת הקרבון, המשתרע מדרום־מערב לצפון־מזרח ובו מרבצי־פחם, שהם הבסיס הכלכלי של האיזור. המכרות הם בעומק של 600 מ' בממוצע, אך יש גם מנהרות בעומק של 1,500 מ'. התפוקה ב 1972 היתה 10.6 מיליון טון (10% מכלל התפוקה בגרמניה). עמק נהר־ס', יובל נהר־מוזל (ע"ע), חוצה את הרכס ומשמש ציר־תחבורה מרכזי של החבל. לארכו התפתחה תעשיה של ברזל ופלדה; 5 מפעלים גדולים ייצרו 4.99 מיליון טון פלדה ומוצריה ב 1972 (11% מכלל התפוקה בגרמניה). בהצטלבותו של ציר־תחבורה זה בציר הנמשך מצרפת מערבה שוכנת סרבריקן (ע"ע), בירת החבל.

40% מן האוכלוסיה העובדת מועסקת בכריית פחם ובייצור ברזל; תעשיות אחרות הן כימיקלים, קרמיקה וזכוכית. האוכלוסיה, ש 3/4 ממנה הם קתולים, גרה בחלקה ביישובים קטנים מפוזרים. שליש השטח מיוער וחציו מעובד עיבוד חקלאי; הענפים העיקריים הם תפוחי־אדמה ותוצרת חלב.

היסטוריה. ב 1793 כבשו צבאות צרפת המהפכנית את הס'. אחרי מפלת נפוליון (1815) קיבלה פרוסיה 3/4 מהשטח, ובאוואריה — 1/4. במאה ה 19 נעשה הס' מרכז לתעשיית ברזל ופלדה.

שבועיים אחרי תום מלה"ע I נכנס צבא צרפת לחבל־הס', בהתאם להסכם שביתת־הנשק. הצרפתים דרשו לעצמם את החבל כולו, מטעמי היסטוריה, בטחון וכלכלה; וילסון, נשיא אה"ב, תמך בעמדת גרמניה, שטענה לזכות הגדרה עצמית של התושבים. כפשרה הוסכם, שהמכרות בס' יימסרו לצרפת, כפיצוי על הריסת מכרות בצפון־צרפת בעת המלחמה וכחלק מהפיצויים שישלמו הגרמנים. החבל נמסר ל 15 שנים לנאמנות חבר־הלאומים, עד שייערך משאל־עם, שיקבע את עתידו. ב 1920—1935 שלטה בס' ועדת־מימשל מטעם החבר, ובה 5 חברים: צרפתי (יו"ר), תושב הס', בלגי, דני וקנדי; למעשה שלטו שם הצרפתים. הם ניסו לטשטש את הלאומיות הגרמנית ע"י

שימוש בתואר „איש הס'" (Saarlander) בתעודות רשמיות והחדרת חינוך צרפתי, וכן פעלו להפוך את הס' לחלק מצרפת מבחינת המכס והמטבע והחזיקו בידיהם את כוחות הצבא והמשטרה במקום.

ב 1926 הסכימו צרפת וגרמניה להנהיג הקלות בסחר בין הס' לגרמניה, ואותה שנה מונה קנדי ליו"ר ועדת־המימשל והופג המתח בין הוועדה לתושבים. ב 1930 פינה צבא־צרפת את הס'. אחרי עליית היטלר לשלטון בגרמניה גדל כוח הנאצים בס'. ב 13.1.1935 נערך משאל־העם, בפיקוח כוח משטרה בין־לאומי — מאנגליה, איטליה, שוודיה והולנד. כ 91% הצביעו בעד היספחות לגרמניה וכ 9% הצ־ביעו בעד שמירה על הסטאטוס־קוו, והדבר תואר כנצחון להיטלר (ע"ע גרמניה, עמ' 474). הס' סופח לגרמניה, והמכרות נקנו מידי צרפת.

אחרי מלה"ע II היה הס' בשלטון כיבוש צרפתי ושוב ניסו הצרפתים לנתק את הס' מגרמניה ולקשרו לצרפת. ב 1947 נערכו בחירות לאסיפה מקומית, ובהן ניצחה מפלגת־העם הנוצרית שבהנ־הגת יוהנס הופמן, מתנגדם של הנאצים ב 1935. האסיפה המקומית הסכימה לאוטונומיה של הס' ולאיחוד מכס ומטבע עם צרפת. הופמן נהיה לרה"מ של הס'. ב 1950 החכירה ממשלתו את מכרות־הס' לצרפת ל 50 שנה.

הלאומנים הגרמנים תקפו את ממשלת הופמן, אך בבחירות ב1952 חזרה מפלגתו וניצחה ברוב גדול. הצלחתו נבעה משיקומה המהיר של כלכלת הס', אך משהחלה כלכלת גרמניה המערבית לשגשג, גבר כוח הלאומנים, שדרשו סיפוח לגרמניה. ב 1954 הסכימו צרפת וגרמניה להעביר את הס' מפיקוחה של צרפת לפיקוח „האיחוד המערב־אירופי" (ע"ע אירופה [כרך־מילואים], עמ' 175), והועידו ל 1955 משאל־עם בס' לאישור התכנית. הלאומנים הגרמנים התנגדו לאירופיזציה של הס', ומשאל־העם דחה אותה (23.10.1955) ברוב של ⅔. הופמן התפטר, וב 1956 הסכימה צרפת להחזיר את הס' לגרמניה. ב 1.1.1957 היה הס' ל„מדינה" ברפובליקה הפדרלית ה־גרמנית.

W. R. Bischopp, *The S. Controversy*, 1923; S. Osborne, *The S. Question*, 1923; O. Andres, *Die Saarfrage*, 1928; B. T. Reynolds, *The S. and the Franco-German Problem*, 1934; F. M. Russell, *The S.: Battelground and Pawn*, 1951; H. Hirsch, *Die S. von Genf*, 1954; J. Hoffman, *Das Ziel war Europa; Der Weg der S. von 1945 bis 1955*, 1963.

י. קר.־מ. צ׳.

סֶרַאוֹ, מַטִילְדֶה — Matilde Serao — (1856—1927), מספרת ועתונאית איטלקית. ס' פרסמה בראשית דרכה הספרותית סיפורים קצרים. מ 1882 ייסדה, יחד עם בעלה, העתונאי אֵדוּאַרדוֹ סקארפוֹליוֹ (Scarfoglio), שורה של עתונים, תחילה ברומא, אח"כ בנפולי: Corriere di Roma; Corriere di Napoli; Il Mattino; Il Giorno. היה זה נסיון ראשון באיטליה בתחום העתונות היומית. — הרומנים של ס', אשר מספרם עולה על 50, מצטיינים בתיאור נטורליסטי ואידאליסטי של דמויות מן העם, על רקע סביבתן. מבין יצירותיה: Fantasia, 1883; La balerina („הרקדנית"), 1899.

B. Croce, *La letteratura della nuova Italia*, III, 32–72, 1929³.

סֶרְבּוֹ־קְרוֹאַטִית, לָשׁוֹן וְסִפְרוּת. הלשון הס"ק היא לשונם של תושבי סרביה, קרוֹאטיה, בוסניה־הרצגובינה ומונטנגרו וכן של חלקים אחרים של יוגוסלויה (ע"ע) — למעלה מ 12,000,000 נפש — והלשון השניה של כ 5 מיליון תושבים אחרים של המדינה; יש דוברי ס"ק גם ברומניה, הונגריה, איטליה אוסטריה ואה"ב. היא נמנית עם הלשונות הסלויות (ע"ע) הדרומיות. המונח ס"ק מתאר את אחידותה של הלשון הנכתבת בשני מיני כתב: הסרבים, שהם בני הדת האורתודוכסית, משתמשים בכתב הקירילי, והקרואטים, שהם קתולים, כותבים אותה בכתב הלאטיני.

הס"ק כוללת מספר ניבים, ששניים מהם מוכרים כתקניים בממשלה, במערכת החינוך ובספרות; הללו נבדלים זה מזה בהתפתחותה של תנועה מסוימת, כגון במלים mesto, mjesto („מקום"); sêno, sijeno („שחת"). הראשון — לשונם של רוב בני סרביה, לרבות בלגרד, והממשלה הסרבית, ורוב הסופרים הסרביים משתמשים בה. השני רווח בדרום־יוגוסלוויה ובמערבה וכל הסופרים הקרואטיים כותבים בה. על יסוד תכונות האקצנטואציה שלה ובזכות מיעוט יחסי בצירופי־עיצורים נחשבת הס"ק כ„מוסיקלית" שבין הלשונות הסל־וויות.

בשנות ה 30 של המאה ה 19 נתקבל הניב השטוקאבי (מהמלה što — „איך?") כלשונם הספרותית של הסרבים והקרואטים. בכל זאת מוסיפים סופרים ומלומדים קרואטים לגרוס קיום ספרותי נפרד של לשון קרואטית והם מדגישים את הצורות המיוחדות ומתעלמים מהצורות המשותפות. אעפ"כ ברור, שברוב היצירות הספרותיות עולה המשותף הלשוני על המפריד.

D. Subotić – N. Forbes, *Serbian Grammar*, 1926²; B. Unbegaun, *Les Debuts de la langue litteraire chez les Serbes*, 1935.

ג. ר. נ.־מ.

הספרות העממית הס"ק היא נחלת המסורת שבעל־פה, שנמסרה ממחוז אחד למשנהו, בפי משוררים־כנרים („גוסלא־רים"). הקרבה הלשונית והגורל ההיסטורי הדומה הקלו על נדידת המוטיווים ברחבי התחום של הס"ק — מכאן שהספרות העממית משותפת לשני העמים, שלא כספרות האמנותית. וע"ע סרביה, ספ־רות; קרואטיה.

שירים, סיפורים ופתגמים עממיים בכ"י נשתמרו כבר מן המאה ה 12. שירים אותנטיים רבים לוקטו בידי פטאר הקטורוביץ', ב־Ribanje i ribarsko prigovaranje („דייג וסיפורי הדייגים"), 1556. כ"י ארלאנגן (1733) מכיל כ 200 פריטים. גם העתונאי וחוקר־הטבע האיטלקי אַלבּרטוֹ פוֹרטיס („מסעות בדאלמאטיה", 1774) ומשורר־הרומנטיקה הצרפתי מרימה (ע"ע) ליקטו שירי־עם בס"ק. האיסוף היסודי הממוין והמפורש הוא מפעלו של ווק קרדז'יץ' (ע"ע), בסיועו של ה„גוסלאר" פיליפ וישניץ' (1765—1835).

השירים הם שירים לירִיים — שירי אהבה, חתונה, חג והשבעה (אלה האחרונים שומרים על יסודות פאגאניים מובהקים) — ושירים אֶפיים, „ביתיים" והרואיים. לסוג הביתי יש לייחס שירי עלילות־אהבים והווי־המשפחה (כגון הבלדה Hasanaginica [„אשת חסאן־אגה"]). שירי עלילות־הגבורה משקפים את אחרית מאבקה של הממלכה הפאודלית הסרבית (מחרוזת־השירים על בן המלך מארקו ועל קוסוֹבוֹ; (עבר': ש. טשרניחובסקי, ב„האפוס הסרבי", 1938). שירי עלילות ההידוקים (ע"ע) והאוסקוקים מגשרים בין אירועי החורבן בשדה־הקרב קוסובו (1389) ובין שירי־המרד בימי קארא־דיורדיה (1804). — הפרוזה כוללת משלים, אגדות: אֶטיולוגיות — על הבריאה; טוֹפוֹנוֹמיוֹת — על שמות המקומות; אפוֹנימיות — על שמות הגיבורים; פתגמים וסיפורים בידוריים.

הספרות העממית הס"ק נחשבת אחת העשירות, האותנטיות, ה־מרשימות והמגוונות בסוגה ושימשה חומר־השראה למשוררים וסו־פרים רבים בכל אומות אירופה. בשל סיגנונה המיוחד (נוסחות קבועות לביטוי תכנים מסרתיים), הדומה לסיגנונה של השירה ההו־מרית, זכתה השירה העממית הס"ק להתעניינות מדעית מרובה.

V. S. Karadzić, *Srpske narodne pjesme i pripovjetke*, 1814—1836; Matica hrvatska, *Hrvatske narodne pjesme*, 1898–1966; G. R. Noyes – L. Bacon (eds.), *Heroic Ballads of Serbia*, 1913; F. S. Krauss, *Tausend Sagen und Märchen der Südslaven*, 1914; H. Rootham, *Kossovo, Heroic Songs of the Serbs*, 1920; D. H. Low, *The Ballads of Marko Kraljević*, 1922; D. P. Subotić, *Yugoslav Popular Ballads*, 1932; G. Gesemann (ed.), *Helden, Hirten, Hajduken*, 1935; A. B. Lord (ed.), *S. C. Heroic Songs*, I. 1954.

י. לו.

סֶרְבִּיָּה (Srbija), רפובליקה במזרח יוגוסלויה (ע"ע). שטחה 88,361 קמ"ר ובה 8,436,000 תוש' (1971). ס' כוללת בתוכה את החבלים האוטונומיים (ר' שם, עמ' 299—300): וויוודינה, בצפון (1,950,000 תוש'), וקוסובו־מטוכיה, בדרום (1,245,000 תוש').

ס' היא ארץ הררית, מלבד מישורי וויוודינה, המהווים חלק מאגן הדנובה. המישורים מכוסים משקע ימי שלישוני, וכן חומר רביעוני אלוביאלי ולס, ומנוקזים ע"י הנהרות הגדולים דנובה, דראווה, סאווה וטיסה. הרי מרכז־ס' ודרומה שייכים למערכת הרי־רוֹדוֹפּה (ר' שם, עמ' 293) ובנויים סלעים קריסטליניים ומטאמורפיים. הם מאופיינים בגושי־הרים בודדים, המתנשאים לגובה של 1,000 מ' — 2,000 מ', וביניהם רמות בגובה 300—900 מ'. ההרים במזרח שייכים לקשת הקרפטית־בלקנית ודרכם עוברת הדנובה בגיאיות ומפערים, שהמ־פורסם בהם הוא „שער־הברזל", והיא יוצרת את קו־הגבול בין יוגו־סלוויה לרומניה. הרי־המערב שייכים לשולי האַלפים הדינאריים. האיזור ההררי מכוסה יער ומנוקז ע"י הנהרות מוֹרוה (ע"ע), איבר וטימוק. כ 75% מאוכלוסי ס' הם סרבים, הנמנים עם קבוצת הסלווים הדרומיים. השאר הם אלבנים והונגרים.

ס' היא ארץ חקלאית בעיקרה (כ 47% מכוח־העבודה עוסקים בחקלאות), אך התעשיה והכריה מתפתחות בה בקצב מהיר. כ 200,000 מתושבי־ס' עובדים מחוץ לגבולותיה, בעיקר במערב גרמניה. הגידולים החקלאיים העיקריים הם תירס, חיטה, תפוחי־אדמה, שזי־פים, קנה־סוכר וטבק. משק־החי כולל בקר, חזירים, כבשים ועופות. יש חשיבות רבה לדיג בנהרות. ס' עשירה באוצרות־טבע, בעיקר נפט וגז טבעי, פחם, נחושת, עופרת, אבץ אנטימוני וברזל. הנהרות מספקים כוח הידרו־חשמלי רב. כ 15% מכוח־העבודה עוסקים בכריה ובתעשיה, שענפיה העיקריים הם ייצור מכונות, מכוניות ומוצרי־מתכת, וכן הנדסה וחשמל, טכסטיל, מזון וטבק; יש בה גם בתי־זיקוק לנפט.

בירת ס' היא בלגרד (ע"ע) — 770,140 תוש' (1971). בעיר השניה בגדלה, נובי־סד (ע"ע) — 141,700 תוש'. קו מסה"ב הטרנס־אירופית עובר מזגרב לבלגרד ומשם מתפצל לשאר חלקי ס'. נתיבי־השיט החשובים הם של הנהרות דנובה, סאווה וטיסה.

F. E. I. Hamilton, *Yugoslavia, Patterns of Economic Activity*, 1968 (ור' ביבל' לע' יוגוסלויה, עמ' 302).

ק. י.

ס פ ר ו ת. הספרות בלשון הסרבו־קרואַטית (ע"ע) התפתחה מראשיתה לפי חטיבותיה הלאומיות והמחוזיות: הסרבית, הקרוֹאַטית, המוֹנטנגרית, הבוֹסנית. עד שנות ה 30 של המאה ה 19 גם הלשון הסרבו־קרוֹאַטית לא היתה אחידה; ובאשר להבדלים האָפייניים בתוכן, במסורת ובצורה, אלה קיימים מראשיתן של הספרות הסרבית ושל הספרות הקרוֹאַטית עד ימינו. לעומת זאת, בולטת קרבתן של ספרויות המונטנגרים ושל עדות בוסניה והרצגובינה לספרות ה־סרבית.

ראשיתה של הספרות הסרבית־מונטנגרית בגרסות הסרביות לכתבי־הקודש מבית־מדרשם של השליחים קירילוֹס ומתוֹדיוֹס (ע"ע). השירה של התקופה, מסוף המאה ה 12, היתה קשורה ב פ ו ל ח ן ו ב כ נ ס י ה (חיי הקדושים, קינות, תהילות, הודיות). היו תרגומים הרבה, מורשה משותפת של אירופה כולה ביה"ב: על מלחמת טרויה, אלכסנדר הגדול, אפוקריפים, חיבורים אפוֹקליפטיים ועוד. בס' של מלכי שושלת נמאניה שׂגשׂגה ה ס פ ר ו ת ה כ נ ס י י ת י ת ו ה ה י ס ט ו ר י ת על תולדות חייהם של המלכים ושל הארכיהגמונים הסרבים. המחברים היו הארכיהגמון הסרבי הראשון, קדושם הלאומי הגדול של הסרבים, סאוה (1175—1235); טאודוסיה (סוף המאה ה 13); הארכיהגמון דאנילו II (1270 ?—1337), אבי ההיסטוריוֹגרפיה השיטתית. אחרית המאבק בעות'מאנים וחורבן המלוכה משתקפים ביצירותיהם של הפטריארך דאנילו III (1350 ?—1396), המושל סטפאן לזרויץ' (1377 ?—1427) ועוד. יצירתו של הפאטריארך וה־סופר פאיסיה (Pajsije; מת 1647) מעידה על המרטירים תחת השל־טון התורכי.

בסוף ה מ א ה ה 17 עבר מוקד היצירה לוויוודינה. כאן, בצד הלשון הסלווית העתיקה, הופיעה ההשפעה הרוסית (יובאן ראייץ' [Rajić; 1726—1801]; זכריה אורפלין [Orfelin; 1726—1785]). ד. אוברדוביץ' (ע"ע), מבקר החברה בת זמנו, תקף את הדעות הקדומות ואת האמונות התפלות, הדגיש את הצורך בחינוך כללי, בהרחבת האפקים, „בכיוון המערב", ובשימוש ב ל ש ו ן - ה ע ם. יובאן סטריה פופוביץ' (1806—1856) חיבר שורה של קוֹמדיות חברתיות עוקצניות המשקפות את ייסורי צמיחת הבורגנות והאינטליגנציה בסביבה חקלאית. תגליתו הגדולה של ווק ס. קרדז'יץ' (ע"ע) היתה לשון־העם ודקדוקה, כמכשיר נאות ומשוכלל ליצירה ספרותית. מאבקו בסלווית העתיקה והרוסית־הכנסייתית זכה אמנם לעידוד מסויג מצד שלטונות־אוסטריה, אך גם לחרם בלתי־מסויג מצד הכנסיה השלטת והחוגים השמרניים. סופרים דגולים מבני דורו הב־טיחו את נצחונה של לשון העם על לשון הספרות.

על היסודות שהונחו ע"י גדולי המתקנים התפתחה, למן 1850, ספרות מגוונת ועשירה, המשקפת את הבעיות הלאומיות והחברתיות של עמי־יוגוסלוויה. ספרות זו, שהיתה לאומית ורוֹמנטית עד למח־צית המאה ה 19, ראליסטית וביקרתית בסופה, התחילה מתקרבת במאה ה 20 יותר ויותר אל הספרויות האירופיות, על זרמיהן.

שרידי התרבות ההרואית־פטריארכאלית השתקפו בתפיסתו בענ־ייני חברה ומוסר של שליט מונטנגרו, הסופר פטר פטרוביץ' ניגוש (ע"ע) — דמות מעניינת ביותר בתקופתו. — לאחר שנות ה 50 היתה השירה הסוג הספרותי המועדף והמשוררים היו רבים: דורה יאקשיץ' (Jakšić; 1832—1878), משורר התחיה הלאומית; יובאן־זמאי יוֹבאנוֹביץ' (1833—1904), אשף כל צורות היצירה השירית; לאזה קוֹסטיץ' (1841—1910), מבשר הבוהמה הסרבית.

ראשיתו של ה ר א ל י ז ם נעוצה באכזבות שאפיינו את הלך־הרוחות נוכח הפקרתם של הסרבים ע"י בית־האבסבורג. חוגי־האינטלקטואלים הפנו את ביקורותיהם ואת מאבקיהם אל המישור החברתי ופתחו את השערים לאידאולוגיות סוציאליסטיות. בראש התנועה הזאת עמד סוטוזאר מרקוביץ' (1846—1875), שלמד בשוויץ וברוסיה, שם בא במגע עם הפילוסופיה המאטריאליסטית. בספריו ובמאמריו נאבק ברומנטיזם בהטעימו כי תפיסה זו אינה תואמת את המציאות הסרבית. מבין הסופרים שנטו לראליזם: יאשה איג־ניאטוביץ' (Ignjatović; 1824—1889); לאזה לזרויץ' (1851—1890) וב. סטאנקוביץ' (ר' להלן). הספרות הזאת נשענה על הגותם של ס. מרקוביץ' ויוֹבאן סקרליץ' (Skerlić; 1877—1914). באותו אפיק זרמה הסאטירה הפוליטית של ראדויה דוֹמאנוביץ' (1873—1908). סימו מאטאבולי (Matavulj; 1852—1908) וסטוואן סרמאץ (Sremac; 1855—1906) ייצגו את בדיחות־הדעת הביקרתית על רקע עממי־פיטורסקי. מספר בולט במיוחד, לפני מלה"ע I ובשנים הראשונות שלאחריה, היה בוריסו סטאנקוֹביץ' (1876—1927), ששיקף ביצירתו את התפתחות החברה למן מסגרתה הפטריארכאלית עד המודרנית. מחזותיו של בראניסלו נושיץ' (Nušić; 1864—1938) מעידים על התסכול והערבוביה שפקדו את כל שכבות החברה הסרבית מסוף המאה הקודמת עד ערב מלה"ע II. דמיונו הפורה בעיצוב הדמויות ופיתוח העלילות משתלב עם שליטה מירבית בטכניקה בימתית והבעה אמנותית. — משוררי המאה ה 20: אלקסה שאנטיץ' (Šantić; 1868—1924), יובאן דוציץ' (Dučić 1874—1943), מילאן ראקיץ' (1876—1938), השמיעו צלילים ב ר ו ח ה ס י מ ב ו ל י ז ם ה־צ ר פ ת י, אך אין כשירה הזאת לעדות על גורלו הטרגי של העם במלחמותיו רוויות־הדם.

ה ס פ ר ו ת ה ס ר ב י ת ה ח ד ש ה מגוונת ביותר ומתקשרת עם

הזרמים הגדולים באירופה. נושא השואה בכלל, והשואה היהודית בפרט, מוסיף להיות נושא מקובל על סופרי ס׳. המלחמה הפרטיזנית, המאבק לשחרור מן העול הנאצי והשתתת הרפובליקה על יסודות חדשים, מעסיקים חלק ניכר של הסופרים, אך ברוב התחומים עולה כוחה של הגישה הביקרתית על זה של שירת התהילה. בשנות ה 60 הושמעה לעתים נימה ביקרתית מרה גם בנושאים אקטואליים. — מבין סופריה של ס׳ בתקופה החדשה בולטים: איוו אנדריץ׳ (ע״ע), בעל פרס-נובל (1961), המקיף בסיפוריו את כל עדות בוסניה, ובהן היהודים — אשכנזים וספרדים; המשוררת והמספרת דסנקה מקסימוביץ׳ (נו׳ 1898); המשורר והמספר אוסקר דויצ׳ו (Davičo; נו׳ 1909); מחברי הרומנים מיכאילו לַליץ׳ (נו׳ 1914) ודובריצה צ׳וסיץ׳ (Čosić; נו׳ 1921); המשורר וסקו פופה (נו׳ 1922); המשורר, המספר והמחזאי מיודרג פולוביץ׳ (נו׳ 1928); מחבר הרומנים מיודרג בולטוביץ׳ (נו׳ 1930). — יצחק סמוקובליה (Samokovlija; 1899—1955), המזועז לעתים, המעמיק תמיד, נמנה עם המתארים הגדולים של חיי הפרולטריון היהודי בתקופתנו (סיפרו Nosač Samuel [„הסבל שמואל״], 1946; מחזותיו Hanka, 1931; Plava Jevrejka [„היהודיה הבהירה״], 1932; בתרגום עברי י״ל: „10 סיפורים״, 1969). ז׳אק קונפינו (נו׳ 1892) ההומוריסטן מציג את יהודיי ס׳ תוך המחשת האופטימיות המפוכחת כתכונתם העיקרית.

וע״ע סרבו-קרואטית, לשון וספרות.

G. Gesemann, *Die serbo-kroatische Literatur*, 1930; P. Popović, *La Littérature yougoslave*, 1931; M. Savković, *La Littérature yougoslave moderne*, 1936; A. Barac, *A History of Yugoslav Literature*, 1955; A. Kadić, *Contemporary Serbian Literature*, 1964.

יצ. ג.

א מ נ ו ת. אמנותם של הסלווים שישבו באיזור יוגוסלאוויה של היום היתה נתונה בראשיתה להשפעתן של שתי תרבויות גדולות: זו של אירופה המערבית וזו של ביזנטיון. הראשונה שלטה על חלקם המערבי של הבלקנים, השניה — על חלקם המזרחי. הפרדה זו קיבלה משמעות ברורה החל במאה ה 11, לאחר הפילוג הסופי בין הכנסיות הקתולית והאורתודוכסית. מ ס ו ר ו ת ב י ז נ ט י ו ת חזקות (כנסיית סופיה הקדושה באוכרידה, המאה ה 11; כנסיית פאנטאליימון הקדוש בנרזי, המאה ה 12) היו גורם מכריע במהלך התפתחותה של האמנות באיזור המזרחי. באיזור זה הקימו הסרבים בימי שושלת נמאניה, החל בסוף המאה ה 12, מבני-שיש, ובהם אולמי-תווך נושאי כיפות, מעוטרים עטורים עשירים סביב החלונות והשערים. מיזוג של יסודות סיגנון ארמניים (כיפה דמוית חרוט) ורומאניים מתגלה ב„כנסיית-הבתולה״ בסטודניצה (סוף המאה ה 12), שהיא דוגמה מעניינת לבנייני אסכולת „ר א ש ק ה״ (ר׳ תמ׳ בסמוך, וע״ע ארמניה, עמ׳ 982 ותמ״ בין עמ׳ 984/5). במאה ה 13, עם צ י י ר י - ה פ ר ס ק י ם הגדולים של המנזרים והכנסיות (מנזרי סטודניצה, 1209; מילשוה, 1235 בקירוב; כנסיית השליח הקדוש בפץ׳, 1250 בקירוב; מנזר מוראצ׳ה, 1252; כנסיית השילוש בסופוצ׳אני, 1264 בקירוב), קמה בס׳ אסכולת-ציור לאומית, שטיפחה את היצירה המונומנטלית הערוכה בחומרה, וחזרה, עם עיצוב הצורה המוצקת, אל ה מ ס ו ר ת ה ה ל נ י ס ט י ת.

ברמתו של הציור חלה ירידה הדרגתית לקראת סוף המאה. אשר לתפיסה והסיגנון, ניכרה התקרבות בכל צורות-האמנות — בארדיכלות, בציורי-הקיר, בציורי-האיקונין ובמיניאטורות — אל רעיונות ה ר נ ס א נ ס ש ל ה פ ל י א ו ל ו ג י ם (ע״ע ביזנטיון, עמ׳ 407). יצירות-הציור מימי מלכותו של מילוטין (ראשית המאה ה 14) מעידות לראשונה על נטיח ליצור תחושת-מרחב, על עיצוב פלסטי לפי עקרון האור-צל, על צימצום הקומפוזיציה והגדלת מספר הדמויות בה (הפרסקים בכנסיית בוגורודיצה ליוישקה שבפריזן, 1307; בכנסיית המלך בסטודניצה, 1314; במנזר של סטארו נאגוריצ׳ינו, 1317; במנזר של גראצ׳אניצה, 1321). באמצע המאה ה 14 נעלם

סרביה: כנסיית-הבתולה בסטודניצה (סוף המאה ה 12)

סיגנון-הפאליאולוגים; ציורי מנזר דצ׳אני (1350 בערך) הם מעשיי ידי „ה צ י י ר י ם ה י ו ו נ י ם״ הנודדים. — בעקבות הכיבושים התורכיים ב מ ח צ י ת ה ש נ י ה ש ל ה מ א ה ה 14 (ר׳ להלן, עמ׳ 505) עבר המרכז צפונה, אל עמק נהר מוראווה. בתקופה אחרונה זו של עצמאות לאומית צמחה בס׳ אמנות ארדיכלית ציורית, שהבניה באבן ובלבנה לסירוגין היו מסימניה האָפייניים. כמו-כן התפתחה אמנות-פיסול מקורית: שנים-שלושה יסודות שזורים בדמויות בע״ח ובני-אדם. בציור, בעל הנימה הפיוטית והאינטימית, שלט הקו העדין. על ראשיתו של ס י ג נ ו ן „מ ו ר א ו ו י״ זה מעיד בניין מנזר ראוואניצה (1380 בערך); מימושו המעודן ביותר של סיגנון זה הם המנזרים בקאלניץ׳ ובמאנאסיה, על יצירות-האמנות שבתוכם (מתחילת המאה ה 15).

תקופת הכיבוש התורכי היתה תקופת קיפאון ביצירה האמנותית באיזור כולו. עם חדירת ה ב א ר ו ק במאה ה 18 קמה התעוררות בקרב הציירים: טאודור קראצ׳ון (Kracun; מת 1781); טאודור צשליאר (Cesljar; 1746—1793); יעקב אורפלין (Orfelin; מת 1804). ב מ א ה ה 19, באמצעות בת״ס לאמנות ואקדמיות באיטליה, בווינה ובמינכן, נוצר קשר עם ציירי המערב וכתוצאה מכך נמצאו כל הזרמים העיקריים של הציור המערבי מיוצגים בציור של איזור-הבלקנים בכלל, ושל ס׳ בפרט: ה ז ר ם ה ק ל א ס י — ביצירותיהם של ויקוסלו קאראס (1821—1858) ופאולה דיורקוביץ׳ (1772—1830); סיגנון ה ב י ד ר מ י א ר — ביצירתו של קונסטאנטין דאניל (1798—1873); ו ה ז ר ם ה ר ו מ נ ט י — בציוריהם של נובאק ראדוניץ׳ (1826—1890) ודיורה יאקשיץ׳ (Jaksic; 1832—1878). תפקיד חשוב בעיצוב ה ת פ י ס ה ה ר א ל י ס ט י ת בסוף המאה ה 19 היה למרכז-האמנות במינכן (דיורדיה קרסטיץ׳ [Krstić; 1851—1907]; ניקולה מאשיץ׳ [1852—1907]). חותמו של ה ז ר ם ה א י מ פ ר ס י ו נ י ס ט י ניכר באמנות הסרבית בראשית המאה ה 20; רישומן של אסכולות-מינכן הצטלב כאן עם הלכי-הרוח הצרפתיים באמנות ויצרו תפיסה מסובכת למדי של האימפרסיוניזם, המשתקפת בציוריהם של נאדז׳דה פטרוביץ׳ (1873—1915) ומילאן מילאנוביץ׳ (1876—1946).

על התקופה שלאחר מלה״ע I — ע״ע יוגוסלויה, עמ׳ 315—317. — וע״ע קרואטית, אמנות.

G. Millet, *L'Ancien art serbe*, 1919; N. L. Okune, *Monumenta artis serbicae*, I–IV, 1928–32; V. Petković, *La Peinture serbe du moyen age*, I–II, 1932–34; S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, 1950; id., Мајстори старог српског сликарства, 1955; R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, 1963; R. Hamann – Mac-Lean – H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, 1963; A. Deroko, *Spomenici arhitekture IX–XVIII veka u Jugoslaviji*, 1964.

ל. ס.

היסטוריה. במאות ה 6—7 חדרו שבטי סרבים סלווים לדרום מערב הבלקן ולחופי דלמטיה. כל בית־אב התיישב בתחום משלו, שנקרא ז׳ופה או ז׳ופאניה (חבל) וראשו נקרא ז׳ופאן (župan). מאבקים ומריבות־תמיד ניטשו בין הז׳ופאנים במאות הראשונות להתיישבות הסרבים בארצם. במאבקים אלה נכרכו גם המדינות סביב ס׳ — ביזנטיון, בולגריה, הונגריה ונציה. רוב הז׳ופאנים הכירו בריבונות ביזנטיון וסייעו לה במלחמותיה בבולגרים. למאבק המדיני בס׳ נלווה גם מאבק של השפעות אורתודוכסיות מביזנטיון עם השפעות קתוליות מוונציה והונגריה. בסוף המאה ה 9 פשטה בין הסרבים הנצרות האורתודוכסית, שהפיצוה תלמידי קירילוס ומתודיוס.

במלחמות הממושכות ורבות התהפוכות בין הז׳ופאניות על הבכו־רה היתה תחילה ההגמוניה לנסיכות דוקלה, שנקראה אח״כ זטה (כיום מונטנגרו, ע״ע, עמ׳ 496), ובמאה ה 11 שלטה זטה על רשקה (Raška) ועל בוסניה. בסוף המאה ה 11 השתחררה רשקה משלטון זטה, אך באמצע המאה ה 12 הכירה בריבונותה של ביזנטיון.

ב 1170 מינה קיסר ביזנטיון מנואל I (ע״ע) את סטפן נמניה (Nemanja) ל„ז׳ופאן גדול" של רשקה. במות מנואל השתחרר סטפן מתלותו בביזנטיון. הוא איחד כמעט את כל חבלי ס׳, עודד את המסחר ויסד כנסיות ומנזרים רבים. בתמיכתו באורתודוכסיה רדף את הבוגומילים (ע״ע), והם מצאו מקלט בבוסניה. התמוטטות ביזנטיון במסע הצלב הרביעי (1204) אפשרה את עליית משקלה של ס׳.

ב 1217 הכיר האפיפיור הונוריוס III בסטפן נמניה II כמלך ס׳; אחיו, סוה, שאח״כ הוכרז ל„קדוש", היה ב 1219 לארכיהגמון הסרבי הראשון כשהכיר בו האפטריארך היווני בניקאה כראש כנסיה סרבית עצמאית, „אוטוקפלית" (ע״ע נצרות, עמ׳ 347). הכרה זו באה בנסיון לבלום את השפעתה הגוברת של הקתוליות. ב 1222 הוכתר סטפן נמניה II שנית בידי אחיו בכתר שנשלח מניקאה, והדבר סימל את השיבה לאוריינטציה המזרחית. חשיבותה של ס׳ גדלה עוד עם חורבן בולגריה בידי הטטארים (ע״ע בולגריה, עמ׳ 792), ובימי אורוש I (Uroš; 1243—1276) היתה ס׳ כוח מרכזי בבלקן, וקיבלה, בהסכם עם ראגוזה (ע״ע דוברובניק) מוצא לים. אולם ההונגרים לחצו על ס׳ מצפון, וב 1254 נהיו לסוזרנים של בוסניה והרצגובינה, ועם חידושה של ביזנטיון (1261) הורגש לחץ גם מצדה. אשתו של אורוש היתה בת בלדואין II (ע״ע), אחרון הקיסרים הלאטיניים בקושטא, ואורוש התקשר עם שרל מאנז׳ו (ע״ע) מלך סיציליה ונפולי, שתבע לעצמו את כתר קיסר קושטא. במלכות מילוטין (1282—1321) בן אורוש התפשטה ס׳ על חשבון ביזנטיון, סיפחה את צפון מקדוניה ובכלל זה את סקופיה, וכלכלת הארץ שגשגה. בנו, סטפן דֶצ׳נסקי (1322—1331), הביס ב 1330 את הבול־גרים והביזנטים בקרב וֶלבוז׳ד, הדפם מעמק הוַרדַר, וס׳ נהיתה למעצמה הגדולה ביותר בבלקן.

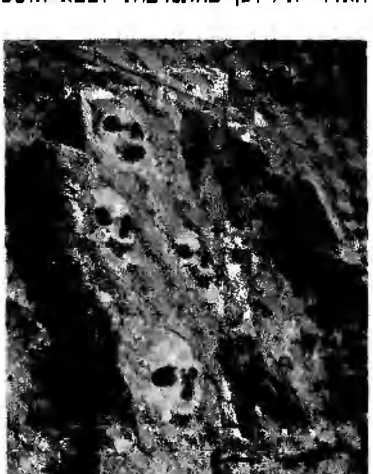
ממלכת ס׳ של יה״ב הגיעה לשיא כוחה ופריחתה במלכותו של סטפן (ע״ע) דושן. בעת שלטונו כללה ס׳ את בוסניה, מונטנגרו, מקדוניה (פרט לסלוניקי), אלבניה וכמעט כל יוון, עד למפרץ קורינתוס. דומה היה שהיא תירש את קיסרות ביזנטיון, וסטפן הכתיר עצמו ל„צאר הסרבים, היוונים, הבולגרים והאלבנים" (1346) והקים אפטריארכיה נפרדת לכנסיית ס׳. ב 1354 פרסם קודכס חוקים, המעיד שתרבותה של ס׳ באותה עת לא פיגרה בהרבה אחרי המדינות המפותחות ביותר באירופה.

בימי אורוש (1356—1371), בנו החלש של סטפן, התפרקה הקיס־רות הגדולה, והדבר הקל על התורכים להשתלט על חלקיה. ב 26.9.1371 הנחילו התורכים תבוסה מוחצת לסרבים של מקדוניה בקרב על המאריצה, ווקשין מלך מקדוניה נפל בקרב וארצו נכבשה. אותה עת מת אורוש, שושלת נמניה נכרתה, והנסיך לזר נהיה למלך של ס׳ מקוצצת, שלא כללה את מקדוניה, צפון יוון ואלבניה, ואף מונטנגרו נקרעה ממנה. המעצמה החזקה באיזור היתה באותה עת בוסניה (ע״ע, עמ׳ 910), בהנהגת מלכה טורטקו (Tvrtko). לזר הקים ליגה של עמי הבלקן נגד התורכים, ובה השתתף גם טורטקו. ב 15.6.1389 נשמד צבא ס׳ ובעלי בריתה בקרב קוסובו ולזר נשבה ונערף.

בנו של לזר, סטפן, נהיה לווסל של התורכים. הוא קיבל מקיסר ביזנטיון תואר „דספוט", ומבירתו בלגרד שלט על ס׳ מקוצצת, שכללה בעיקר את צפון הארץ. ב 1427 מת בלי בנים, ואחיינו, דיורדיה (גאורגיוס) בְרַנקוביץ׳, ירשו. הוא התקשר עם ינוש הונידי (ע״ע), שליט הונגריה, כדי להשתחרר מהתורכים, וויתר על בלגרד לטובת הונגריה. בתגובה כבשו התורכים את הבירה החדשה סמדרוו (1439). דיורדיה קרא לעזרת ההונגרים, והונידי שחרר את ס׳ (1443). דיורדיה עשה שלום נפרד עם השולטן, הוכר שוב כדספוט ווסאל, ולא השתתף בהמשך המאבק של הונידי עם התורכים. דבר זה תרם לתבוסת קואליציה נוצרית, בהנהגת הונידי, בקרב וארנה (1444), ולמפלת ההונגרים בקרב קוסובו השני (1448). כעבור שנים מספר השלים השולטן מחמד II את כיבוש ס׳ והפכה לפחוה של תורכיה (1459), והאפטריארכיה הסרבית בוטלה. מונטנגרו ההררית לבדה שמרה על עצמאותה.

350 שנות השעבוד לתורכים גרמו לנסיגה בתחומי הכלכלה, החברה והתרבות. האריסטוקרטיה הסרבית הישנה חוסלה, והשליטים המוסלמים היוו מעמד נפרד מה„רעָיה" (האוכלוסיה הנוצרית המשו־עבדת); הערים נידלדלו, המסחר שקע ונתפס בידי בני ראגוזה ואח״כ גם בידי יהודים גולי ספרד, והסרבים נשארו עם של איכרים, צמיתים לבעלי אחוזות תורכים. התורכים הנהיגו, כבארצות אחרות של הנוצרים, את „מס הדם" — מכסת ילדים שנלקחו לחיל־היניצ׳רים (ע״ע) ולהרמונות השולטן ורבי השלטון. המוני סרבים היגרו צפונה, כדי להמלט מהדיכוי בידי התורכים; גדולה במיוחד היתה ההגירה ב 1690, כשגבר דיכוי זה בעקבות כשלון מסעם של התורכים לכיבוש וינה. המהגרים התיישבו באזורי הספר של דרום הונגריה (ע״ע וויוודינה; בנט) וקיבלו אדמות, אוטונומיה דתית ומשׂרות בצבא ובשירות המדינה.

ב 1557 חודשה האפטריארכיה העצמאית של ס׳, ביזמת הווזיר הגדול מחמוד פחה, סרבי שהתאסלם ומינה את אחיו לאפטריארך. הכנסיה הסרבית נהיתה למוקד המאויים הלאומיים. מאויים אלה מצאו ביטוי גם במרידות תכופות ובמאבק לא־סדיר, מצד כנופיות הידוקים (ע״ע [ב׳]), שפעלו בהרים, ואוסקוקים, שפעלו בים האדרייתי, וכן בהתנדבות לצבא אוסטריה. ב 1718—1739 היה חלק מס׳ בידי ההאבסבורגים, אך בחוזה בלגראד חזר לשלטון תורכיה. ב 1766 ביטלו התורכים את ה־אפטריארכיה הסרבית, וכנסיית ס׳ הוכפפה שוב לאפטריארך של קושטא.

סרביה: מגדל צ׳לה קולה, סמוך לניש; לתוך קיר־המגדל שיבצו התורכים ראשים של סרבים, שנפלו בקרב קמניצה ב 1809

תיקוניו של השולטאן סלים III (ע״ע) גרמו למרד היניצ׳רים בס׳. הם רצחו את הפחה (1801) ועריצותם, מעשי האימים והטבח שלהם ושרירותם גרמו להתקוממות, בהנ־הגת דיורדיה „השחור" (ע״ע קרדיורדיה). הוא לחם ביניצ׳רים, להלכה

כנאמן לשולטאן, הביסם (1805), ואח"כ פנה גם נגד הצבאות הנאמנים לשולטאן וגירשם מכל פחות בלגרד. קרדיורדיה החל לארגן ממשל עצמאי, כינס סקופשטינה (פרלמנט), פנה לעזרת אוסטריה ורוסיה, ומאבקו נגד התורכים השתלב במלחמת רוסיה—תורכיה, 1807—1812. בשלום בוקרסט ב 1812 הוכרה האוטונומיה של ס' וזכותה של רוסיה להתערב למענה, אך הוחזרו חילות־מצב תורכיים. בנסיכות ס' האוטונומית החלה תחיה תרבותית־לאומית, סביב „המדרשה הגדולה" בבלגרד שהקים ד. אוברדוביץ (ע"ע). פלישת נפוליון לרוסיה אפשרה לתורכים לכבוש שנית את ס', וקרדיורדיה נמלט לחו"ל (1813), אולם כעבור שנתיים פרץ מרד כללי בהנהגת מילוש אוברנוביץ' (ע"ע). ב 1817 הכירה תורכיה במילוש כנסיך ס' ואוטונומיה רחבה ניתנה לארץ. מילוש גרם לרציחת קרדיורדיה, שחזר אותה שנה לס', ובכך החלה איבת־דמים ממושכת בין בית אוברנוביץ' לבין בית קרדיורדיה.

3 בעיות מרכזיות עמדו בפני ס' המחודשת: הרחבת האוטונומיה עד כדי עצמאות מלאה; שחרורה של כל ס' וכל השטחים המיושבים סרבים, ואף ריכוז כל הסלווים הדרומיים במדינה מאוחדת בהנהגתה; הבטחת יציבות מבית ופיתוח הארץ. שתי הבעיות הראשונות גרמו להסתבכותה של ס' במאבקי חוץ, ובכך גם הפריעו לפתרון הבעיה השלישית.

ס' החדשה השתרעה בתחילה על שטח של כ 25 אלף קמ"ר בלבד — פחות מ ⅓ שטחה של הרפובליקה הסרבית הסוציאליסטית בתחומי יוגוסלוויה המודרנית, וזאת בלי לכלול שטחים אחרים מיושבים בסרבים או שלאומנים סרבים ראו אותם כחלק מארצם (בוסניה, מונטנגרו, מקדוניה). הגשמת המאוויים הלאומיים של הסרבים, בייחוד בהקפם המלא (חלום „ס' הגדולה") היתה כרוכה בהסתכסכות לא רק עם התורכים, האוסטרים וההונגרים, אלא גם עם שכניה הקטנים של ס' בבלקן (הבולגרים, היוונים ואח"כ גם האלבנים). אך השאיפה הראשונה להרחבת האוטונומיה עד כדי עצמאות מלאה היתה מכוונת נגד תורכיה לבדה.

בשלום אדריאנופול (1829) ניתנה הכרה בין־לאומית לאוטונומיה של ס', בערבות רוסיה. ב 1830 הוגבל חיל־המצב התורכי לערים הראשיות וב 1833 מסרה תורכיה לס' עוד שטחים בדרומה ובמערבה. שלום פאריס (1856), שסיים את מלחמת קרים, נתן לאוטונומיה של ס' ערבות של כ ל המעצמות הגדולות ולא של רוסיה לבדה. ב 1867 נאלצה תורכיה, בלחץ המעצמות, לפנות את חילות המצב שלה מכל ס'. ב 1875 פרץ מרד נגד התורכים בבוסניה (ע"ע, עמ' 911) והרצגובינה. בלחץ דעת הקהל נאלצה ממשלת ס' לצאת למלחמה נגד תורכיה (30.6.1876) וכעבור יומיים הצטרפה אליה מונטנגרו. תחילה ניגפו הסרבים, וב 1.3.1877 חתמו על הסכם שלום עם תורכיה. בשלב המכריע של מלחמת תורכיה—רוסיה (1877/8) היתה ס' ניטרלית ורק אחרי נצחון הרוסים הצטרפה לצדם; לפיכך הסתייגו הרוסים מס', הבטיחו בשלום סן־סטפנו (3.3.1878) את עצמאותה, אך מנעו ממנה התרחבות טריטוריאלית ומסרו את מקדוניה לבולגריה. קונגרס ברלין (ע"ע, עמ' 778/9) קבע, בהשפעת אוסטריה־הונגריה, שס' תהיה עצמאית, וסיפח אליה את צפון מקדוניה שנקרעה מבולגריה. בעקבות כך התרחקה ס' מרוסיה, הסתכסכה גם עם בולגריה, ונשארו לה תביעות מתורכיה וכן מאוסטריה־הונגריה, שהשתלטה על בוסניה־הרצגובינה. אך אל אוסטריה־הונגריה התקשרה ס' בכל־זאת, וב 1881 חתמה על הסכם סודי עמה שעשאה כמעט למדינת־חסות של ההאבסבורגים. כשהתאחדה רומליה המזרחית עם בולגריה (ע"ע, עמ' 794), הכריזה ס' מלחמה על הבולגרים (13.11.1885), אך הובסה תוך ימים מספר ורק בהתערבות אוסטריה־הונגריה ניצלה מפלישה.

מבחינה פנימית חלה התפתחות רבה בס' אחרי השתחררותה מהתורכים. האחוזות הגדולות צומצמו או פורקו, הצמיתים השתחררו והסרבים היו לעם של איכרים עצמאיים. הוקמו בת"ס ומוסדות תרבות אחרים, בהם אקדמיה למדעים (1841) ואוניברסיטה בבלגרד (1844). אולם לא היתה יציבות מדינית, בשל מאבק תמיד בין האוליגארכיה של הסנאט לבין הנסיכים, ואח"כ בין סיעות באסיפה הלאומית (סקופשטינה), וכן בין בית אוברנוביץ' לבית קרדיורדיה. תורכיה, רוסיה ואוסטריה בחשו במריבות אלה. ב 1839 התפטר הנסיך מילוש אוברנוביץ', במחאה נגד החוקה שנכפתה עליו. כעבור 3 שנים התפטר גם בנו מיכאיל, ואלכסנדר, בנו של קרדיורדיה, נבחר לנסיך (1842). אלכסנדר היה פרו־האבסבורגי, וב 1858 הודח בהשפעת רוסיה, ומילוש חזר לשלטון. במותו ב 1860 שוב נהיה בנו מיכאיל לנסיך, הנהיג מודרניזציה במינהל ובצבא (ע"ע אוברנוביץ', עמ' 634/5), והגביל את סמכות הסנאט. אחרי הרצחו בידי תומכי קרדיורדיה (1868) נהיה בן דודו, מילוש, לנסיך, וב 1882 הוכתר למלך. ב 1889 הנהיג חוקה ליברלית וחופש עתונות, וכעבור חדשים מספר התפטר, מחמת סכסוכים במשפחתו. בנו אלכסנדר ביטל את החוקה הליברלית, ועריצותו השניאה אותו מאוד על עמו. ב 10.6.1903 נרצח אלכסנדר בהפיכת קצינים צעירים ובא הקץ על שושלת אוברנוביץ'. תחתיו הומלך פטאר I, בנו של אלכסנדר קרדיורדיוויץ' וחוקת 1889 הוחזרה על כנה.

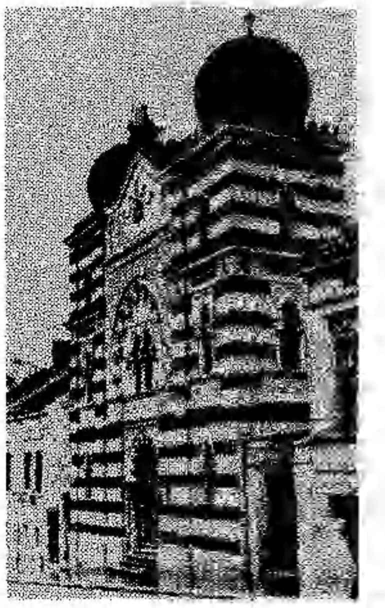
השלטון בימי פטאר היה בידי הרדיקלים, בהנהגת נ. פשיץ' (ע"ע), והם נטו להשען על רוסיה, שהיתה פופולרית בס'. היחסים עם אוסטריה הוחרפו, במיוחד ב„מלחמת החזירים" ב 1905—1907 — מלחמת תעריפים שפגעה ביצוא החזירים לאוסטריה. המשבר הגיע לשיאו עם סיפוח בוסניה והרצגובינה לאוסטריה־הונגריה (7.10.1908), ורק בלחץ מעצמות „ההסכמה" ואיטליה הכירה ס' בסיפוח. בעקבות משבר זה צמחו אגודות לאומניות קיצוניות, שדגלו באיחוד כל הסלווים הדרומיים בהנהגת ס', והחשובות בהן היו „אומלדינה" („תחיית הנוער") והאירגון הטרוריסטי „היד השחורה" (Crna Ruka).

ב 1912 הצטרפה ס' לליגת הבלקן, ובאוקטובר הכריזה עם בעלות בריתה מלחמה על תורכיה (ע"ע בלקן, מלחמות ה־). אחרי הנצחון פרצו סכסוכים בין בולגריה לשאר מדינות הליגה, וגרמו למלחמת הבלקן השניה (29 יוני — 30 יולי 1913) ובולגריה נוצחה. בעקבות שתי מלחמות אלו הוכפל שטחה של ס', והיא סיפחה כמחצית ממקדוניה וחלק גדול מנובי באזאר ו„ס' הישנה", אך נשלל ממנה מוצא לים עם כינונה של אלבניה (ע"ע, עמ' 363), ביזמת איטליה ואוסטריה־הונגריה, שרצו לבלום את ס'. ארגון „היד השחורה" יזם את רצח יורש העצר ההאבסבורגי פרנץ פרדיננד בסריבו (28.6.1914). אוסטריה־הונגריה ביקשה לנצל את הדבר כעילה לפגוע בעצמאות ס', והדבר גרם למלה"ע I (ע"ע, עמ' 652; 654/5).

בתחילת המלחמה הדפה ס' בהצלחה את צבא אוסטריה־הונגריה, אך עם הצטרפות בולגריה למלחמה ושיגור צבא גרמני נכבשה ס' (אוקטובר—נובמבר 1915), וממשלתה ושרידי צבאה עברו לקורפו. אבדותיה במלחמה היו כבדות, והארץ ניזקה מאוד בתקופת הכיבוש. ב 20.7.1917 פורסמה „הצהרת קורפו", בעקבות הסכם בין „הוועד היוגוסלווי" שנוסד בלונדון לבין ממשלת ס', ובו דרישה לאיחוד כל הסלווים הדרומיים שבשלטון אוסטריה־הונגריה עם ס'. עם התמוטטות אוסטריה־הונגריה הכריז קונגרס לאומי בזאגרב על האיחוד ואסיפה לאומית במונטנגרו החליטה על הצטרפותה אליו; ב 1.12.1918 קמה מלכות יוגוסלויה (ע"ע).

C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I-II, 1911—1918; H. W. V. Temperley, *History of S.*, 1917; B. Haumant, *La Formation de la Yougoslavie*, 1930.

יו. ר. – י. לו.

בית-הכנסת „בית ישראל" בבלגרד — נבנה ב 1908 ונחרב ע"י הנאצים ב 1944 (התאחדות הקהילות היהודיות, בלגרד)

יהודים הגיעו לס', כנראה, מיוון בעקבות הלגיונות הרומיים. במאה ה 2 לסה"נ היה ישוב יהודי בסטובי. משבאה ס' תחת שלטון ביזנטיון (395), הוחמר מצב היהודים, אבל, עקב רדיפות, הוסיפו מהגרים להגיע, ביניהם גם ממקדוניה. אין פרטים רבים על חיי היהודים בס' ביה"ב. ב 1090 ידוע הפרשן טוביה בן אליעזר (ע"ע) מקוסטור (קסטוריה), שהיה עד למסע-הצלב I. בנימין (ע"ע) בן יונה מטודלה (במאה ה 12) מזכיר את השפעתם של היהודים על תושבי המקום. מראשית קיומן של הנסיכויות הסרביות נשמר זכרם של היהודים, ובאגרת השליט סטפן דושן מוזכרים „עמק היהודים" ו„פרשת-המים היהודית" (1337). אבל אין הוכחות לקיומם של ישובים יהודים גדולים. ראשוני יהודי ספרד הגיעו לס' במאה ה 14. לימים באו אליה גם פליטים מהונגריה ומאוסטריה, ומאז נתקיימו בערי ס' שתי קהילות נפרדות: ספרדית ואשכנזית. רוב יהודי ס' התרכזו החל בתקופה התורכית ברובע היהודי („יהליה") בבלגרד (ע"ע, עמ' 183). ישובים יהודים היו גם בביטולה (ע"ע) ובסקופיה (ע"ע). התסיסה השבתאית פקדה גם את יהודי ס'. בסקופיה פעל חיא נחמיה חיון (ע"ע), ובה נקבר נתן העזתי (ע"ע). בתנאי המלחמות בין תורכיה לאוסטריה, הקנאות הנוצרית המקומית ומרידות הסרבים, הוחמר מצב יהודי ס'. ב 1807 נוסדה קהילה יהודית בת 280 איש בזמון (ע"ע), ע"י פליטים מבלגרד. בתקופת שלטונו של מילוש אוברנוביץ הוטב מצב היהודים, ומהם הגיעו לצמרת המנהלית, אבל אלכסנדר קרדיורדוויץ', שתמך בתביעות הסוחרים הסרבים, ביטל ב 1842 את זכויותיהם. בפקודה מ 1856 נאסר על היהודים לשבת בערי-השדה; אז היו בס' כ 2,000 יהודים, מחציתם בבלגרד. גם הנסיך מיכאל אוברנוביץ נכנע ללחצים האנטישמיים של המשכילים והסוחרים, שראו ביהודים גורם מתחרה. ב 1861 פורסמה פקודת-גירוש על 60 משפחות יהודיות מערי-השדה, רובן משאבאץ, וב 1865 נערכו בעיר זו פרעות. תביעת המעצמות לביטול ההפליה נגד היהודים נדחתה. רק ב 1888 העניקה ס' שוויון-זכויות ליהודים, וזאת ע"פ התחייבותה בקונגרס ברלין 1878 (ע"ע אמנציפציה, עמ' 99). מעתה השתתפו היהודים בצבא ובחיי-הציבור. התנועה הציונית, שקמה בשלהי המאה ה 19 (ע"ע אלקלעי, ר' יהודה שלמה חי), עצרה בעד הדהירה להתבוללות. בשנים 1837—1904 נדפסו ספרים בעברית ובלאדינו בבית-הדפוס הממלכתי (ע"ע בלגרד, עמ' 784). ב 1895 ישבו בס' 5,100 יהודים. רבים מהם השתתפו במלחמות הבלקן (ע"ע) ובמלה"ע I. על תולדות יהודי ס' ממלה"ע I — ע"ע יוגוסלויה, יהודים; בלגרד, יהודים.

ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א'—ו', תרס"ח—תש"ה; נ. מ. גלבר, שאלת היהודים לפני הקונגרס הברליני בשנת 1878 (ציון, ח'), תש"ג; י. אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, א', תשל"א; י. לוינגר, לוחמים יהודים בצבאות ס' ויוגוסלביה (הלוחם היהודי בצבאות העולם, ג'), 1974; I. Loeb, *La Situation des Israelites en Tourquie, en S. et en Roumanie*, 1877.

י. לו.

סַרְבְּרִיקֶן (קרי: זרבריקן; Saarbrücken), בירת חבל הסר, (ע"ע) שבמערב הרפובליקה הפדרלית הגרמנית. 127,600 תוש' (1971). שוכנת בצומת דרכים חשוב, במקום בו חוצה הנהר סאר את רכס הפחם של סארלאנד, בסמוך לגבול צרפת. ס' משמשת מרכז לאיזור תעשייתי חשוב שהתפתח על בסיס הפחם, ובתוך העיר נמצא מפעל פלדה גדול. בעיר מייצרים מכונות, כלי-רכב, מוצרי-חשמל ומתכת וכן יש בה מפעלים רבים של תעשיה קלה.

ס' נוסדה ב 1321 לרגלי טירה. התרחבותה העיקרית חלה במאה ה 18. רוב הבניינים הציבוריים נבנו בתקופה זו בסיגנון הבארוק: כנסיה, בניין-העיריה, ארמון ואוניברסיטה (8,530 תלמידים ב 1972). היום מתפשט תחום העיר לאורך עמק הנהר ויוצר למעשה אגד-ערים המגיע עד סארלואי (Saarlouis) ודילינגן, ערי תעשיית פלדה השוכנות כ 20 ק"מ צפונית-מערבית מגרעין העיר.

סַרְגוֹן (באכדית Sarru-ken), שמם של מלך-אכד ושל שנים מ-מלכי-אשור. ממשמעותו של השם, „המלך החוקי", נראה שנושאיו אולי לא הגיעו לכס-המלוכה בדרך חוקית.

(1) ס' מלך אכד (2334—2279 לפסה"נ), מייסדה של ממלכת אכד (ע"ע). לפי מסורת בבלית מאוחרת נולד ס' בסתר לאשה ממעמד נחות, ואמו שׂמה אותו בתיבת-גומא והניחה אותו בנהר פרת. הילד נמצא ע"י גנן, והוא שגידלו, והאלה אשתר, שבעיניה מצא חן, עשתה אותו למלך אכד ולכובש גדול (על ממלכת ס' ע"ע בבל, עמ' 538).

(2) ס' I מלך אשור (1850 לפסה"נ לערך), נזכר בארכיוני המושבות המסחריות שהקימו האשורים בקפדוקיה שבאסיה הקטנה.

(3) ס' II, מגדולי מלכיה של האימפריה האשורית (722—705 לפסה"נ), ידוע היטב מתוך כתובות מלכותיות וחומר ארכיוני מימי שלטונו, ונזכר במקרא (ישע' כ'). ס' לא עלה למלוכה לפי סדר הירושה, אך יש להניח שהיה ממשפחת השושלת המולכת. הוא האשים את קודמו שלמנאסר V בפגיעה בעיר-הקודש אשור ובשלילת זכויות-יתר ממנה. לפי האנאלים שלו, אפיינו את ימי-מלכותו מסעות-המלחמה התדירים והקרבות הגדולים שניהל, ובראשם המסע והקרב לכיבושן של ממלכות סוריה וא"י, שמרדו במות שלמנאסר V ב 722; ייחס לעצמו את כיבוש שומרון, לעומת-זאת מייחס המקרא את הכיבוש לשלמנאסר (מל"ב יז, ג—ו; יח, ט—י), ונראה שאמנם כך היה. ס' זקף לזכותו נצחון זה של קודמו, כדי לעטר את שנת-מלכותו הראשונה (721), שנעדרה נצחונות דרמתיים אחרים, בהשג נכבד בשדה-הקרב. מסתבר שמסע-מלחמתו הראשון, שבו הגלה את בני שומרון לאשור, אירע רק בשנת-מלכותו השניה (720). בהמשך מלכותו אכן ערך ס' מסעות-מלחמה למערב, והגיע לגבול מצרים (716 לפסה"נ). בצפון נלחם ס' בממלכת אוררטו (ע"ע אררט, עמ' 320), שבעבר חסמה עורקי-מסחר חשובים של אשור, ובעיקר נודע מסעו לאררט בשנת-מלכותו השמינית (714), שבו הגיע לבירת אררט ושדד את עריה המקודשות. ס' התפרסם בכך, שהפגין אהדה יתירה לבבל ולתרבותה. בראשית מלכות ס' כבש מרדך בלאדן (ע"ע) הכשדי, בעזרת מלך עילם, את בבל ומלך בה, אך בשנת-מלכותו ה 12 (710) עלה בידי ס' לשים קץ לשלטונו. אחרי שהכניע את הכשדים יריביו, נכנס לבבל העיר ואף השתתף בחג רה"ש כמלך בבלי לכל

סרגון II
(תבליט שנתגלה בח'רסאבאד)

דבר („אחז את ידי בל"). בעוד שמושבם של המלכים שקדמו לס', החל באשורנצרפל (ע"ע), היה בעיר הקדושה כלח (ע"ע), ראה ס' עצמו, כנראה, פותח תקופה חדשה, ובנה לעצמו בירה חדשה מעיקרה, היא דור־שרכאן (ע"ע ח'רסאבאד). אלא שבעיר זו, על ארמונה המפואר (שנחשף בחפירות בידי בוטה [ע"ע]), לא זכה ס' ליהנות זמן רב; היא שימשה בירת־אשור רק שלוש שנים (707—705). ס' נהרג בקרב עם שבט בלתי־ידוע, כנראה באסיה הקטנה, וגופתו לא נקברה בקבר מלכים (ואולי על כך נרמז בישע' יד, יט).

ה. תדמור, חטאו של ס' (ארץ־ישראל ה', 150—163), תשי"ט; הנ"ל, קטעי אסטילה של ס' מלך אשור מחפירות אשדוד (שם, ח', 241—245), תשכ"ז; א. א. ספייזר (עורך), בשחר הציביליזציה (מפתח, בערכו), תשכ"ז; F. Thureau-Dangin, *Une relation de la huitieme campagne de S.*, 1914; A. G. Lie, *The Inscriptions of S. II, King of Assyria* (Annals, I), 1928; H. Tadmor, *The Campaigns of S. II of Assyria* (Journ. of Cuneiform Studies 12, 22–40, 77–100), 1958.

ד. ב. ו.

סַרָגוֹסָה (Zaragoza), בירת מחוז ס', העיר הראשית בארגון (ע"ע); 395,300 תוש' (1970). מחוז ס': 17,194 קמ"ר; 760,200 תוש'.

ס' שוכנת על הגדה הדרומית של נהר אֶברו (ע"ע) סמוך לשפך יובלו גלינו. היא צומת־תחבורה ארצי לכבישים ולמס"ב, המחברים אותה עם מדריד וברצלונה ועם צרפת וארץ־הבסקים, ולדרכי־מים (הנהר והתעלה המלכותית). ס' מרכזת את שיווק התוצרת החקלאית של האיזור, שבעמקיו מגדלים חיטה, שעורה, ירקות, סלק־סוכר וכן בקר וצאן. אחר מלה"ע II הוקמו בה מפעלי־תעשיה רבים, המעבדים את התוצרת החקלאית ואת מחצבי הליגניט, עפרות־הברזל והמנגן של הסביבה. מפעל הידרו־חשמלי בהרי־הפירנאים שבצפון מספק לס' חשמל. בס' מייצרים, בין היתר, מכונות, ציוד חשמלי, ציוד למס"ב, מזונות, כימיקלים, מוצרי־טכסטיל ומרכיבים בה מכוניות.

ס' היא מרכז־תרבות ויש בה אוניברסיטה, שנוסדה ב 1474 (ב 1972 למדו בה 7,600 תלמידים); בי"ס לאמנות; סמינר תאולוגי; מוזיאון; תיאטרון ואקדמיה צבאית. היא משמשת מושב הארכיבישוף של ארגון.

העיר העתיקה בדרום סמוכה לנהר. שאותו חוצים גשר מהמאה ה 15 ושני גשרים חדשים.

A. M. Navarro Ferrer, *Geografía urbana de Z.*, 1962.

א מ נ ו ת. שרידים של החומה הרומית מצויים עדיין בס'. הארמון של השליטים המוסלמים (Aljafería), שנבנה במאה ה 11 בידי אומנים מקורדובה ואמנות־העיטור של קורדובה ניכרת בו היטב, הוגדל ושונה בתקופת השלטון הנוצרי. בעיר שתי קתדרלות: האחת — לה סאו (La Seo; 1119—1520), מבנה גותי מטיפוס קאטאלאני, ששמר על כמה יסודות רומאנסקיים מן המאה ה 12; בתוכו מזבח מפואר מן המאה ה 15. הקתדרלה האחרת של ס', Nuestra Señora del Pilar, נבנתה במחצית השניה של המאה ה 17, לפי תכנונו של חארדיכל פרנסיסקו חררה (ע"ע); זהו מבנה בארוקי עצום־ממדים, המכיל יצירות־אמנות, כגון פרסקים של גויה (ע"ע), ומזבח מרכזי מפואר, יצירתו של הפסל דמיאן פורמנט (מת 1541), מראשית המאה ה 16. במנזר הקארתוזיאני שמחוץ לס' (Aula Dei) — פרסקים של גויה משנת 1774. המוזיאון האזורי לאמנויות היפות מכיל מוצגים איבריים ומוסלמיים, ציורים ופסלים מתקופות יה"ב, הרנסאנס והמאה ה 17, ודיוקנים, שצוירו בידי גויה.

ה י ס ט ו ר י ה. שמה של ס' נגזר מקיסראוגוסטה (Caesarau-gusta), הקולוניה שיסד אוגוסטוס קיסר. זו נתפתחה למרכז הצבאי והמסחרי החשוב ביותר בעמק האֶברו, ובאמצע המאה ה 3 כבר היתה מושב הגמון נוצרי. ב 713 כבשוה הערבים ושלטו בה עד 1118. אל „סיד" (ע"ע), גיבורה הלאומי של ספרד, פעל בשירות שליטה המוסלמי של העיר. ב 1118 כבשה אלפונסו I (ע"ע) מארגון מידי האלמראבטון (ע"ע). היא נהיתה לבירת ארגון והגיעה לשיא שגשוגה, אך עם איחוד ספרד, בסוף המאה ה 15, ירדה חשיבותה.

במלחמת־השחרור של ספרד נגד נפוליון נתפרסמה ס', כשעמדה בגבורה במצור ממושך (1808—1809), בהנהגת חוסה דה פלפוכס (Palafox), עד שנכנעה; 50—60 אלף מתושביה מתו במצור ו ⅓ מבנייניה נהרסו. במלחמת־האזרחים בספרד השתלטו עליה הלאומנים בתחילת מרידתם (יולי 1936).

ש. שט. – י. שפ. – מ.

י ה ו ד י ם ישבו בס' מימי השלטון הרומי המאוחר, ושכונתם נמצאה, מימי השלטון המוסלמי, בתוך חומות העיר הרומית. הקהילה היהודית היתה גדולה, ואנשיה עסקו במסחר ובתעשיית עורות, בגדים ונעלים. ב 839 התגייר בס' הכומר הפראנקי א. בודו (ע"ע). במאה ה 11 פעלו בס' כמה מגדולי יהדות־ספרד, ביניהם: יונה אבן ג'נאח, שלמה אבן גבירול, יוסף אבן חסדאי, משה הכהן אבן ג'יקטלה, ר' בחיי אבן פקודה (ע' ערכיהם) ואחרים. במאה ה 12 התגורר בה, כנראה, במשך זמן מסוים, משה אבן־עזרא (ע"ע).

משנכבשה ס' בידי אלפונסו I, נתן הכובש הנוצרי פריווילגיות ליהודים, ובמיוחד למקורבים, משפחות בנבנשתי (ע"ע) ואבן־פקודה, שמהם נבחרו אז מנהיגי־הקהל. המשיכו בכך פדרו II וחימה I (ע"ע); בימיהם התבלטו בני משפחות קבלריה ואלקונסטנטיני (ע"ע); בחתימתם של בני משפחות אלה, ועמהם בני משפחת בנבנשתי, נצטרפה קהילת־ס' אל החרם, שהטילו קהילות אוֹאֶסקה, מונסון, קלטיוד ולרידה על ר' שלמה ממונפלייה וחבריו, על שהחרימו את הלימוד בספרי הרמב"ם. חימה I העניק לקהילה זכויות שיפוט עצמי, בחירת השופט ע"פ דתו של הנתבע לדין, שחרור אסירים יהודים בשבת, ועוד. מהעיסוקים החשובים של יהודי־ס' היתה מלאכת הבגדים. ה„דראפרוס" (draperos), כפי שנקראו, הם שיסדו למעשה את המסחר העירוני כולו. חנויותיהם נמצאו בשכונה היהודית ומחוצה לה, וחם העסיקו גם נוצרים בטווית בדים ובאריגה. אחריהם בחשיבות היו בעלי־המלאכה — מכל הסוגים. היו בקהילה גם בעלי שדות וכרמים, שהעסיקו שכירי־יום ועבדים. זה היה מבנה הקהילה עד לימי הגירוש.

ב 1250 נפוצה בס' עלילת־הדם הראשונה על אדמת־ספרד, שבעקבותיה התפתחה הסתה נגד היהודים. קהילת־ס' היתה מהגדולות שבמלכות, ולעתים אף עלתה על קהילות טולדו וברצלונה. מאבקם של בני המעמדות הגבוהים בעיר על ההנהגה מצא את ביטויו ב 1264 בהתנגדותם של בני המעמדות הנמוכים לצורת גביית־המס וייצוג־הקהילה. מריבות הנהגת־הקהילה הגיעו מדי פעם להכרעת הכתר, ומעשי־אלימות בקהל־ס' נודעו לגנאי בכל ספרד. בס' נפצע ר' יום טוב בן אברהם אשבילי (ע"ע), על שמסר למלך חוות־דעת שלילית בעניין שנגע לחנהגת־הקהל.

ב 1294 נפוצה בס' שמועה, שיהודים רצחו ילד נוצרי, אולם לאחר שנמצא הילד, גינה המלך חימה II (ע"ע) את מנהיגי־העיר על התנהגותם. לאחר שהקהילה שקעה בחובות וגברו אי־סדרים בהנהגתה, נעשה ב 1331 נסיון לשקם אותה ע"י תקנות־מס חדשות נגד מעלימי־נכסים, אך ללא הצלחה. למעשה, כמעט שחרבה הקהילה על־שום ריבוי חובותיה לסילוק ההטלים והקנסות, שהמלכות הטילה עליה חדשים לבקרים. המגיפה השחורה פגעה קשה בקהילת־ס' ו־נותרה ממנה בקושי חמישיתה. מקום ראשון בהנהגת קהילת־ס' חזרו ותפסו בני משפחת די לה קבלריה. במשפחה זו קשורה העליה התרבותית והכללית, שחלה בס' בראשית שנות ה 60 של המאה ה 14. הגדול במשפחה היה בנבנשתי די לח קבלריה, שביתו בס' היה מרכז לתרבות עברית, והוא חתם בעברית על שטרי־המלכות. בנבנשתי ואחיו עמדו בקשרי ידידות עם הרב נסים (ע"ע) גרונדי והרב יצחק בן ששת (ע"ע), שהגיע לס' ב 1372/3 ופעל בה 13 שנה. שו"ת, שהשאיר הריב"ש, מלמדות על דרכם של יהודי ס', שלא הניחה דעתו. משנות ה 70 פסקו, כנראה, בני קבלריה להתעניין בנעשה בקהילתם. בשל הנהלה לקויה וטובות־הנאה של המיוחסים, עלו

חובות הקהל בראשית שנות ה 80 ל 200,000 סולידי. ב 1386 החל הקהל לשלם את חובותיו, ור׳ חסדאי קרשקש (ע״ע), שעבר אז לגור בס׳, הרבה לעשות להעמדת הקהל על תיקונו. כל אותן שנים המשיכו כמה מיהודיי־ס׳ לפעול למען המלכות.

ס׳ ניצלה מגזירות קנ״א הודות לשהותו של המלך בעיר. באפריל 1392 הודה חואן I לראשות־העיר על ההגנה שנתנה לקהילה, והורה להרוג את המסיתים לפרעות. פעולת שיקום הקהילות יצאה עתה מס׳ והיא נמשכה עד ראשית המאה ה 15. הגדילו לעשות ר׳ חסדאי קרשקש ור׳ משה אבן עבאס. ב 1362 קבע ר׳ חסדאי קרש־קש, בהסכמת השלטון, תקנות לקהילת־ס׳. ב 1399 שינתה המלכה, ע״פ בקשת הקהל, תקנות אלה, במגמה לצמצם את מידת האוטורי־טטיוויות של ר׳ חסדאי. לאחר מותם של קרשקש ובנבנשתי, עלה על כס הרבנות ר׳ זרחיה (ע״ע) הלוי, ולצדו פעלו ר׳ מתתיהו היצהרי ור׳ משה אבן עבאס.

ימים קשים באו לקהילת־ס׳ בימי ויכוח טורטוסה (ע״ע). שליחיה לוויכוח היו ר׳ זרחיה הלוי ור׳ מתתיהו היצהרי, ועמהם יצא השתדלן והמשורר וידל בן שלמה בנבנשת (ע״ע). הקהילה היתה במצוקה גדולה בעת הוויכוח ונתבעו ממנה סכומי־מס גדולים. תוצאות הוויכוח לא פסחו גם על קהילה זו. כמה מבני משפחת קבלריה המירו את דתם, והמרתו של וידל, שהיה משורר עברי ומראשי־היהדות בראשית הוויכוח, עוררה הדים רבים. עמו השתמד מורו שלמה דה פיארה. המומרים נתבקשו ע״י המלכות לצאת משכונתם, מחשש השפעה יהודית, ויהודי השכונה נצטוו לשלם להם את שווי בתיהם; משפחות רבות נקרעו והתפלגו. ב 1445 הופיע ויסנטה פרר (ע״ע) בס׳, ולאחר דרשותיו רבו הפגיעות ביהודיי־ס׳, והמלך נקט אמצעים להגנתם. קהילת־ס׳ מנתה באותם ימים, ועד לימי הגירוש, כ 200 ראשי בתי־אבות, ואע״פ שקלטה פליטים יהודים במשך כל המאה, נידלדלה הקהילה ולא נמצאו לה מנהיגים ראויים לשמם. הנהגת־הקהילה נתרכזה בידיהם של בעלי־המלאכה, שלא היו בקיאים אמנם בענייני הנהגה, אך היו משלומי אמוני ישראל. נוכח מצב זה של הקהילה ניסה אלפונסו V להקל על היהודים (1417), והטיל על ה„מרינו" (שופט) של ס׳ ועל וידל די לה קבלריה שיסדירו את ענייני הנהגת־הקהילה. הוא אף התיר ליהודים להתגונן מפני דרשות המומרים; ציווה להחזיר להם, כלשאר יהודי המלכות (1419), את ספרי־התלמוד ובתי־הכנסת; הסדיר את ענייני הירושה במשפחות מעורבות, ועוד. אך על־אף נסיונות ההתאוששות וסיוע הכתר לכך, המשיכו יהודים בייאושם להמיר את דתם. לפי אומדן זהיר, התנצרו בשנים 1420—1430 כ 200 איש בשנה. ב 1429 פרצה בס׳ מגיפה, שנמשכה בהפסקות קצרות עד ל 1448, והוסיפה עוד קשיים לקיומה של הקהילה המ־דולדלת. ב 1457 העניק אלפונסו לקהילה שורה של הקלות כספיות, ומשירש פרנאנדו את כתר־ארגון ב 1479, הורה לדאוג לקיום הוראות־המלכות בענייני היהודים ולעשות למען הגנתם. ב 1486 נענה המלך לבקשתו של טורקמדה (ע״ע) לגרש את היהודים מס׳. מסתבר שצו זה לא בוצע, שכן צו־הגירוש נתפרסם בס׳ ב 29 באפריל 1492. ב 28 ביוני נמסרה השכונה היהודית למועצת־העיר. בסמוך לגירוש התנצרה משפחת אבן א־רבי, שאבותיה נמנו עם מנהיגי הקהל.

ב 10 במאי 1484 נתקיים בס׳ האוטו דה פה הראשון ובו נשרפו 4 אנוסים. גדולי אנוסי ס׳ התערבו ע״י נישואים באצולה (בכלל זה גם עם בית־המלכות), וכלל אנוסי העיר קיימו מגע הדוק עם האוכלוסיה הנוצרית. ב 14 בספטמבר 1484 נרצח בקתדרלה אחד האינקוויזיטורים. עדת האנוסים ועמה היהודים, עמדו בסכנת הרג כללי, אלא שפקידי העיר והמלכות דיכאו את המהומות בראשיתן. בדצמבר 1485 שב ביה״ד לפעול בכל חומר־הדין. מכאן ואילך נתקיימו מדי חודש אוטו דה פה, ואנוסים רבים עלו על המוקד. ע״פ רשימה, שנערכה, ככל הנראה, במאה ה 17, נידונו עד לראשית המאה ה 16 למעלה מ 600 איש.

י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, (מפתח בערכו), תשי״ט[2]; א. אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, א׳—ב׳ (מפתח בערכו), תש״ך—כ״ו; הנ״ל, מספר היהודים בספרד המוסלמית (ציון, כה), תשכ״ג; ח. ביינארט, אגרון עברי מספרד מן המאה הט״ו (ספונות, ה), תשכ״א; F. Baer, *Studien zur Gesch. der Juden im Konigreich Aragonien*, 1913; id., *Die Juden im christlichen Spanien*, I–II (*index, s.v.*), 1929—1936; G. Tilander, *Documento deconocido de la alyama de Z. del ano 1331*, 1958.

ח. ב.

סָרַגַט, ג׳וּזֶפֶּה — Giuseppe Saragat — (נו׳ 1898, טורינו), מדינאי איטלקי. היה פקיד בנק בטורינו, הצטרף למפלגה הסוציאליסטית וב 1925 נבחר להנהלתה. שנה אח״כ גלה ממולדתו מפני המשטר הפשיסטי, חי בווינה ואח״כ בצרפת, וב 1943 חזר לאיטליה. ב 1944 היה שר בממשלת בונומי וב 1946/7 יו״ר האסיפה המכוננת.

ס׳ התנגד לחזית משותפת עם הקומוניסטים, שקמה ביזמת פ. נני (ע״ע), וב 1947 פרש מהמפלגה הסוציאליסטית והקים מפלגת פועלים חדשה, וזו נקראה (מ 1949) „המפלגה הסוציאל־דמוקרטית האיטל־קית". מפלגה זו, שחשיבותה עלתה בהרבה על כוחה הפרלמנטרי, השתתפה ברוב הקואליציות הממשלתיות. ב 1947—1964 היה ס׳ תכופות חבר הממשלה — סגן רה״מ, שר צי־הסוחר ולבסוף שר־החוץ. ב 1964—1971 היה נשיא איטליה — הסוציאליסט הראשון שכיהן בתפקיד זה. ס׳ התייחס באהדה לישראל וב 1962 ביקר בה.

סֶרְגִּיּוּס (Sergius), שמם של 4 אפיפיורים.

ס׳ I „הקדוש" (אפיפיור 687—701). נולד בפאלרמו למשפחה מאנטיוכיה. שימש בכהונות שונות ברומא. נבחר לאפיפיור אחרי מאבק קשה ונאלץ לשלם כופר־ויתור לאכסארך הביזאנטי כדי שיאשר את בחירתו. ס׳ הסתכסך עם ביזאנטיון בגלל סירובו לאשר את החלטות ועידת טרולו (692), אשר ביקשה להעניק לקונסטאנ־טינופול מעמד שווה למעמדה של רומא. בשל כך ניסה יוסטיניינוס II לשבותו, אך הדבר נמנע בהתערבות אזרחי רומא.

ס׳ II (אפיפיור 844—847). בן למשפחת אצולה רומאית, נבחר כיורשו של גרגוריוס IV. מאחר שהקדשתו נעשתה בלי הסכמת הקיסר לותר I (ע״ע), והיתה זו הפרת ההסכם Constitutio Romana (משנת 824), נשלח אליו בן הקיסר, לודויג II (ע״ע) כדי להענישו. ס׳ הגיע לידי הסדר עם לודויג וב 844 המליכו למלך הלומבארדים. בימי כהונתו נשדדה רומא בידי פולשים מוסלמים (846) וס׳ הואשם בהזנחת ביצורי העיר.

ס׳ III (אפיפיור 904—911), בן למשפחה רומאית; ניסה ללא הצלחה ב 897 לתפוס את כס האפיפיורות. ב 904 נבחר לאפיפיורות בסיועם של נסיך ספולטו והאצולה הרומאית. תמיכת ס׳ בנישואי הקיסר הביזאנטי לאו VI בפעם הרביעית החלישו את יוקרת האפי־פיורות בכנסיה המזרחית ויריביו האשימוהו בניהול חיי הוללות (הוא נחשב לאבי האפיפיור יוחנן XI). ס׳ הקים מחדש, ליד הלאטרן, את הקתדרלה „סן ג׳ובאני", שנהרסה ברעש אדמה.

ס׳ IV (פטרוס בוקאפורצ׳י; אפיפיור 1009—1012). התקדם בדרגות הכהונה הכנסייתית בזכות אדיקותו הרבה וקרבתו לנזירים. מ 1004 בישוף אלבאנו. ב 1009 נבחר לאפיפיור כיורשו של יוחנן XVIII. מייחסים לו קול קורא לצאת למסע־צלב נגד המוס־למים וכן את שיגור תוספת filioque („ומן הבן") לנוסח עיקרי האמונה של ניקיאה אל פאטריארך קונסטאנטינופול (ע״ע נצרות, עמ׳ 343; דוגמה, עמ׳ 50) — תוספת שעוררה מחלוקת תאולוגית בין כנסיות המזרח והמערב ולבסוף הביאה לפילוגן (ע״ע סכיזמה).

A. Fliche – V. Martin (eds.), *Histoire de l'église depuis les origines jusqu'a nos jours*, VII, 1942; A. Giysztor, *The Genesis of the Crusades: The Encyclical of S. IV (1009–1012)* (Medievalia et Humanistica, V, 3–23; VI, 3–34), 1948–1950.

י. לו.

סַרְגֶ'נְט, ג'וֹן סִינְגֶר — John Singer Sargent — (1856—1925), צייר אמריקני. ס' למד ציור באקדמיה לאמנויות היפות בפירנצה (1870—1873); לימודיו בפאריס, החל ב 1874, אצל צייר־הדיוקנים שארל דיראן (1837—1917) השפיעו על עיצוב הטכניקה הדייקנית, המלוטשת, של ממשחי־מכחולו, טכניקה המבוססת על זו של ולסקס וקורבה והמושפעת ממנה (ע' ערכיהם). בעקבות סערת הביקורת שעוררה תמונתו הנועזת „הגברת X" (או „הגברת גוטרו"; 1884; המוזיאון המטרופוליטני, ניו יורק), עזב את פאריס וקבע את מושבו בלונדון. בדיוקניו פיתח סיגנון אלגאנטי־מרשים ונתפרסם כצייר־דיוקנים של החברה הגבוהה, האנגלית והאמריקנית. ב 1910 לערך, כאשר מספר דיוקניו הגיע ל 400 ויותר, פנה לציורי־נוף בצבעי־מים. יצירותיו המפורסמות כוללות את דיוקניהם של הנרי ג'ימז, ר.ל. סטיונסון, ת. רוזוולט, ו. וילסון, אלן טרי (בתפקיד לידי מקבת).

C. M. Mount, *J. S. S., a Biography,* 1955; D. F. Hoopes, *The Private World of J. S. S.,* 1966; R. Ormond, *J. S. S.,* 1970.

סַרְדוּ, וִיקְטוֹרְיֶן — Victorien Sardou — (1831—1908), מחזאי צרפתי. ס' כתב, לעתים בשיתוף עם אחרים, כ 60 מחזות, ברוב הסוגים הדרמתיים: וודוילים, מלודרמות, דרמות, מחזות־ראווה היסטוריים רבי־משתתפים, קומדיות מוסיקליות ואופרות. מחזותיו, שהשפעתו של סקריב (ע"ע) ניכרת בהם, זכו להצלחה רבה ביותר בזמנו, על־אף היותם שטחיים למדי. הוא היה איש־תיאטרון מובהק, שביים חלק ניכר ממחזותיו, בחר את שחקניו ופיקח על הקמת התפאורות, שדיוק ראליסטי ופאר רב אפיינו אותן. מיצירותיו העיקריות: Nos intimes („ידידינו"), 1861; Divorçons („הבה נתגרש"), 1880; Madame Sans-Gêne („גברת חסרת־בושה"), 1893. פוצ'יני הלחין, ב 1900, את מחזהו של ס', „לה טוסקה" (1887); כן הולחנו מחזות אחרים משלו. השחקנית שרה ברנר (ע"ע) שיחקה בתפקידים ראשיים רבים, שכתב למענה ס'. — בעת משפט דרייפוס נקט ס' עמדה מוצהרת ותקיפה נגד המעלילים. — ב 1877 נבחר לאקדמיה הצרפתית.

G. Mouly, *Vie prodigieuse de V. S.,* 1931; G. Mikola, *Zur dramatischen Technik von S.,* 1967.

סַרְדִינָאִים (Clupeiformes), סדרת דגים, מהפרימיטיוויות ביותר שבין דגי־הגרם (ע"ע דג, דגים, עמ' 905—908) הכליל־גרמיים (Teleostei), הנפוצים בכל העולם ובכל האזורים. הסדרה עשירת מינים וכוללת 4 משפחות. סימניה האפייניים הם: גוף מוארך; קשקשים בד"כ ציקלואידיים; ראש ערום; קו־הצד חסר. סנפירי־הגחון קבועים מאחורי סנפירי־החזה, ומספר קרניהם עולה על 6. הסנפירים נתמכים ע"י קרניים רכות, מסועפות ופרוקות. שלפוחית־השחיה גדולה ופתוחה אל הוושט והיא באה במגע עם האוזן. הגולגולת רחבה; בשוליים העליונים של הפה עצם קדמת־הלסת ועצם־הלסת.

הס' הופיעו והתפשטו בקרטיקון. חשיבותם רבה לדיג והם מהווים כ ⅓ של השלל העולמי. בארץ מיוצגות 3 משפחות:

(1) ס ר ד י נ י י ם, ובה 2 תת־משפחות: א) טריתות (ע"ע); ב) דוסמרים (dussumierinae), הדומים ל א), אולם נבדלים מהם בגופם העגלגל ובחוסר קשקשים משוננים לאורך הגחון. כולם דגים קטנים, שארכם אינו עולה על 15 ס"מ. תפוצתם באוקיאנוס ההודי ובאוקיאנוס השקט. תת־משפחה זו מיוצגת בארץ ע"י 4 מינים: דוסמר (שם, עמ' 1015). אטרומאוס (Etrumeus teres), דומה לקודמו, אולם ארכו עשוי להגיע ל 35 ס"מ. שיניו קטנות; ניכר בסנפיר־הגב, שהוא ארוך וקבוע לפני סנפיר־הגחון. תפוצתו באזורים טרופיים; נפוץ באילת, ופרט אחד התגלה בחוף הים־תיכוני של הארץ. ידוע כדג מסחרי אם כי באזורנו אין לו חשיבות מסחרית. שני מינים של עדינון (Spratelloides gracilis; S. delicatulus), נפוצים באוקיאנוס ההודי והשקט, ומופיעים בלהקות במים רדודים באילת ולאורך חופי סיני. ארכם אינו עולה על 10 ס"מ. אין להם כל חשיבות לדיג, אולם חלקם רב בשרשרת האקולוגית במזון של דגים אחרים.

(2) עפיאניים (Engraulidae), משפחת דגים קטנה. קרובים ל(1), אך נבדלים מהם בפיהם, שהוא גדול ותחתי. חיים בעיקר בקרקעית־הים, באזורים טרופיים וסובטרופיים. למינים אחדים חשיבות רבה לדיג; השלל השנתי של העפיאן הפרוביאני (Engraulis ringens) מגיע ל 10 מיליון טון. בימה"ת נפוץ העפיאן אנשובי (Engraulis encrasicolus).

(3) ד ו ר א ב י י ם (Chirocentridae), מיוצגים בארץ ע"י דוראב (Chirocentrus dorab), דג גדול שארכו מגיע לעתים ל 3 מ'. גופו ארוך ופחוס־צדדים. פיו גדול ומצויד בשנים חזקות וחדות. חי בעיקר במעמקים. נפוץ באוקיאנוס ההודי השקט ונמצא באילת.

א. בן־טוביה, הביולוגיה של הטרית הדקה ובירור סיסטמטי של קבוצת הטריתות בחוף ים התיכון של ישראל (עלון מקצועי לדייגים, 7—8), תשט"ז; G. V. Nikolskii, *Special Ichthyology,* 1961[2]; P. H. Greenwood – D. E. Rosen – S. H. Weitzman – G. S. Myers, *Phyletic Studies of Teleostean Fishes with a Provisional Classification of Living Forms* (Bull. American Mus. Nat. Hist., 131: 4), 1966.

א. ב. ס.

סַרְדִינְיָה (Sardegna), האי השני בגדלו בימה"ת. שטחו עם האיים שמול חופיו — 24,090 קמ"ר ויחד הם איזור אוטונומי איטלקי. 1,468,740 תוש' (1971). מבין האיים יצוין קפרירה בצפון, שבו קבור גריבלדי (ע"ע).

ס' נמצאת באגן המערבי של הימה"ת בין הים הטירני המפריד בינה לבין חח"א האפניני שבמזרח והים הבלארי שממערבה. בצפון מפריד מיצר בוניפצ'ו בין ס' לאי הצרפתי קורסיקה. ס' וקורסיקה הם שרידי „היבשת הטירנית" — גוש קימוט הרציאני שרוסק בשלישון בפעילות טקטונית שהתבטאה בשבירה ועיתוק. מסלע פאלאוזואי (בעיקר גרניט וסלעים קריסטאליניים) נחשף ב ⅔ משטח האי, ובמיוחד במזרחו. במערב מכוסה המסד לעתים סלעי־משקע מסוזואיים וקנוזואיים, ובצפון־המערב — סלעי־געש. מבחינה מורפולוגית שליטים בתבליט ס' רמות ופני־שטח סחופים המצטיינים בביתור המקנה להם לפעמים אופי הררי או גבעי. במרכז־המזרח מתנשאים הרי ג'נרג'נטו הגראניטיים, שפסגתם — 1,834 מ' — היא הגבוהה באי. רוב המישורים נמצאים סמוך לחופים; הגדול שבמישורים, אגן קאמפידאנו, חוצה את דרום־מערב האי.

א ו כ ל ו ס י ה. ס' מאופיינת בצפיפות אוכלוסין נמוכה יחסית לאיטליה (61 נפש לקמ"ר) ובהעדר ריכוזים עירוניים ניכריים; תורמים לכך המבנה הטופוגרפי שאינו מאפשר תחבורה נוחה באזורים הפנימיים וכלכלה בלתי מפותחת. לגורמים ההיסטוריים והאנושיים היתה השפעה ניכרת מאוד; אוכלוסיית ס' היתה נתונה בכל הדורות בבידוד אתני. מאז ימי שלטון רומא, כשהיתה ס' מקור להספקת עבדים, עד המאה ה־18, הלכה אוכלוסיית האי והתמעטה. שודדים, מגיפות ובצורות חוזרות ונשנות פגעו קשה באוכלוסיה. גידול אוכלוסיית ס' החל עם שלטון בית סא־

כנסיית סן פיטרו די סורה (המאה ה 12) בפורוטה שבצפון־סרדיניה
(משרד־התיירות האיטלקי — פוטו אניט, רומא)

וויה. ב 1751 היו בס' 360.000 תוש' בלבד, וב 1821 כבר היו 470,000 נפש. שיעור הגידול גבר בשנים שלאחר־מכן, בעיקר במאה ה 20, והאוכלוסיה, שמנתה ב 1861 — 588,000 תוש' הוכפלה תוך 90 שנה, וב 1951 הגיעה ל 1,365,000 נפש. רוב האוכלוסין יושבים בכפרים. בירת־האי, ק א ל י א ר י (224,500 תוש' [1971]), שוכנת בדרומו ומשמשת גם כנמל הראשי. בעיר השניה, סאסארי, 107,200 תוש'.

כ ל כ ל ת ס' מתבססת על חקלאות ודיג הנהוגים בשיטות נחשלות, ולאחרונה על קיט ברמה גבוהה. השטח המתאים לעיבוד מצומצם וחלקו עדיין מפוצל בין לטיפונדיות, שהרפורמה הקרקעית מבקשת לבטלן, וחלקות קטנות. כמחצית השטח משמש למרעה.

בס' כורים עופרת, אבץ, כסף, קדמיום, אנטימון, מוליבדן, מלח ועוד. התעשיה מצומצמת והממשלה עושה להרחבתה.

A. Mori, *S.*, 1966; I. Guadagna, *S.*, 1967.

פ. בט.

פ ר ה י ס ט ו ר י ה. תושבי ס' המקוריים, הסארדים, היו, כנראה, ממוצא ליגורי, והיו נתונים מתקופות קדומות מאוד להשפעות חיצוניות, באמצעות סוחרים וכובשים, שנחתו בחופיהם, כדי לנצל את משאבי האי במתכות. הסארדים עצמם, רועים, חקלאים ולוחמים, נתרכזו בעיקר בהרי מרכז האי. ייתכן, שהשרדן, הנזכרים בין „גויי־הים" (ע"ע א"י, עמ' 266, מצרים, עמ' 177), שפלשו למצרים במאה ה 13 לפסה"נ, היו סארדים.

בס' נתגלו שרידים רבים מתקופת האבן המאוחרת, מערות־קברים גדולות ודולמנים. התרבות המקומית היחידה שהתפתחה באי, לפני שגברו בו באלף ה 1 לפסה"נ השפעות בני קרת־חדשת ורומי, היתה תרבות ה„נוראגי" (Nuraghi), שפרחה בערך בתקופה 1,500—500 לפסה"נ. הנוראגי הם מגדלי־אבן, דמויי חרוט־קטום, גבהם 10—20 מ' ובהם שני חדרים בשתי קומות קשורות במדרגות. הם בנויים אבני־מידות בלתי־מסותתות. נשתמרו שרידיהם של אלפי מבנים כאלה, הבולטים מאוד בנוף ס'. באשר לייעודם, חלוקות הדעות: ייתכן ששימשו כמקלטים מבוצרים בעת חירום, או כמרכזים של ישובי־בקתות, ואפשר שהיו קשורים בפולחן כלשהו. בתקופות מאוחרות, מכל מקום, שימשו למגורים. שרידי מקדשים בנויים על בארות, אולי פולחניות, מיוחדים לס'. באי נתגלו ממצאים רבים עשויים ברזל.

M. Pallotino, *La S. nuragica*. 1954; G. Lilliu, *La civiltà dei Sardi dal Neolitico all' etù dei Nuraghi*, 1963; M. Guido, *S.*, 1964.

ה י ס ט ו ר י ה. הפניקים הקימו תחנות־מסחר ומושבות בחופי ס', וסיכלו נסיונות של היוונים להתיישב באי. סמוך ל 500 לפסה"נ כבשו בני קרת־חדשת את האי, והתושבים הקודמים נדחקו לאזורי ההרים. בעת מרידת שכירי קרת־חדשת, אחרי המלחמה הפונית הראשונה, ניצלה רומא את ההזדמנות וכבשה את האי (238). התושבים מרדו תכופות ברומאים, ואלה שלטו בהם ביד קשה, ובכל ס' לא היתה אפילו עיר חפשית אחת. בגלל ביצותיה, אקלימה הגרוע והליסטים המרובים בה היתה ס' ארץ גזירה לגולים ולא שגשגה בשלטון רומא.

ב 455 נכבשה ס' בידי הונדלים (ע"ע), ובשלטונם נהנתה מפריחת תרבות, לפי שהוונדלים הגלו אליה הגמונים מצפון אפריקה. ב 534 נכבשה בידי המצביא הביזנטי בליסריוס (ע"ע). במאה ה 8 סבל האי מאוד מפשיטות הסרקנים הערבים, ולפיכך ביקשו התושבים את חסות הקיסר לואי „החסיד" (ע"ע; 815). אולם הערבים לא נהדפו כליל, והתושבים נאבקו עמהם בהנהגת „שופטים" (Giudici) בארבע „השופטויות" (Giudicati) שהיו באי סמוך לשנת 1000 (קליארי, אַרבוראָה, טורס וגלורה). „השופטויות" הפכו במרוצת הזמן למעין נסיכויות עצמאיות, וכהונת השופט היתה לתורשתית.

ב 1015/6 הדפו פיזה וג'נובה במשותף פלישה ערבית, ואח"כ החל מאבק ממושך ביניהן על השליטה באי, בהסתייען ב„שופטים" המקומיים. האפיפיורים תמכו בד"כ בפיזה, והקיסרים — בג'נובה. צפון האי ומערבו היו ברובם בתחום השפעתה של ג'נובה, ודרום האי ומזרחו בתחום השפעתה של פיזה. אנציו, בנו שלא־מהנישואין של הקיסר פרידריך II, התחתן במשפחת „שופטים" וב 1241 העניק לו אביו תואר „מלך ס'", אך ב 1249 נשבה אנציו בידי בני בולוניה. ב 1284 ניצחה ג'נובה את פיזה בקרב מלוריה והשתלטה על רוב האי, אולם האפיפיור בוניפציוס VIII העניק את ס' לחימה II (ע"ע) מלך ארגון, ואחר מאבק ממושך כבשו הארגונים, בעזרת התושבים, את האי מידי בני ג'נובה ופיזה כאחד (1326).

ה„שופטים" מרדו פעמים מספר בארגונים, עד שדוכאו כליל. ב 1421 הונהגה מערכת חוקים חדשה באי, ומ 1478 שלט בס' משנה־למלך מטעם ספרד ו„קורטס" (אסיפת־מעמדות) התכנס אחת ל 10 שנים. בשלטון הארגונים והספרדים הדלדלה ס', והמסים הכבידו מאוד עליה.

בשלום אוטרכט (1713) שסיים את מלחמת הירושה הספרדית נמסרה ס' לאוסטריה, אך כעבור 7 שנים ויתרו האוסטרים עליה תמורת סיציליה ומסרוה לויטוריו אמדאו II מבית סוויה (ע"ע). הלה נטל לעצמו את התואר „מלך ס'", אך הבירה נשארה בטורינו שביבשת איטליה. הוא ובנו, קרלו אמנואלה (1730—1773), ריסנו את האצולה והשתלטו על הכנסיה, וס' שגשגה בשלטונם. ויטוריו אמדאו III (1773—1796) הצטרף לאוסטריה במלחמתה בצרפת המהפכנית; הצרפתים תקפו את ס', אך תושבי האי הדפום (1793), ואח"כ תבעו מהמלך להעניק להם זכויות מיוחדות; סירובו גרם למרד (1794—1796). ב 1799, עם כיבוש נחלאות בית סוויה ביבשת־איטליה (פימונטה), נמלט קרלו אמנואלה IV לס'. אחרי מפלת נפוליון חזר המלך ויטוריו אמנואלה I לטורינו (1814).

ב 1836 ביטל קרלו אלברטו (1831—1849) את השיפוט הפאודלי וההטלים הפאודליים, וב 1847 איחד את ס' עם שאר נחלאותיו ביבשת איטליה בפרלמנט משותף בטורינו, ומשרת המשנה־למלך בס' בוטלה. עם איחוד איטליה (1861) היתה ס' לחלק ממנה. במלה"ע II היה האי בסיס צבאי לאיטלקים ולגרמנים, הופצץ קשה בידי בעלות־הברית, ובספטמבר 1943, עם כניעת איטליה, גירשו האיטלקים את הגרמנים ואפשרו לבעלות־הברית להתבסס בו. ב 1948 הוענק לס' מעמד של מחוז אוטונומי, וכוננו בה אסיפה מקומית נבחרת וועד־פועל (giunta regionale). הממשל העצמי של ס' מצומצם בהקפו משל סיציליה. מאז כינונו התפתחה מאוד כלכלת האי, והבערות נעלמה כמעט כליל.

R. Carta-Raspi, *Breve Storia di S.*, 1950.

פ. פ. - ר. שפ.

ידיעה ראשונה על י ה ו ד י ם בס' היא משנת 19 לסה"נ, כאשר הגלה הקיסר טיבריוס 4,000 צעירים יהודים מרומא לאי. כתובות יהודיות מהתקופה הקלאסית נמצאו בסן אנטיוקו. כמצב היהודים ביתר חלקי האימפריה הרומית, הורע מצבם עם נצחון הנצרות. מהמאה ה 7 ועד 1430 היה מצבם טוב, אף שאירעו פרעות באוריסטאנו ובמחוז אַרבוראה, שהסתיימו בגירוש היהודים ממקומות אלה. התיישבות היהודים באיגלסיאס נאסרה זמנית לאחר 1327. במאה הראשונה של שלטון ארגון (1326) הוענקו להם פריווילגיות חדשות, במיוחד באלגרו. קהילות גדולות ומשגשגות היו גם בססרי וקליארי. יהודים רבים הגיעו לס' מספרד. מ 1430 הורעו התנאים, ואלה התבטאו בגזירת הטלאי (מלבד באלגרו), באיסור לסחור בימי־חג של נוצרים ובאיסור להעסיק נוצרים; כן נאסר על יהודים נוספים להתיישב באי. ב 1485 הוכרו היהודים כ„עבדי האוצר" והובאו תחת שיפוטו של פקיד מלכותי. ב 1492 נאלצו היהודים לעזוב את ס'; רבים מהם התיישבו זמנית בנפולי, אחרים עברו לצפון־אפריקה ולתורכיה ואחדים המירו את דתם ונשארו בס'. ידועה משפחת קרקסונה שמילאה במשך זמן־מה תפקיד נכבד בחייה הציבוריים של ס'. ביה"ד של האינקוויזיציה הוקם בס' ב 1492 והיה פעיל מספר שנים. במאה

ה 19 התיישבו יהודים בודדים באי, לרוב באופן זמני, וכאלה מצויים שם גם כיום. ב 1931 הכליל החוק האיטלקי את יהודי ס' בתחום שיפוטה של הקהילה היהודית ברומא.

L. Falchi, *Gli Ebrei nella storia e nella poesia popolare dei S.*, 1934; id., *La Dominazione ebraica in S.*, 1936.

סַרְדִּינִים, ע"ע טְרִיתוֹת.

סַרְדִּס (יו': Σάρδεις; לאט': Sardes, Sardis), בירת הממלכה העתיקה לוד (ע"ע). על סמך כתובת דו־לשונית לודית־ארמית סוברים ששמה הלודי היה ספרד; שמה הפרסי היה ספרדה. מזהים אותה עם ספרד שבעובדיה כ ("וגלת ירושלם אשר בספרד").

ס' שכנה בעמק־ההרמוֹס (היום: גדיז), כ 70 ק"מ ממזרח לסמירנה (איזמיר), לרגלי גבעה בצורה, בצומת דרכים מערי מערב־אסיה היווניות אל פנים אנטוליה. בחפירות נתגלו כתובות, מקדש לאלה קיבלה (Cybele), קברות וגם קברו המפואר של אליאטס מלך לוד (610—560 לפסה"נ). ס' היתה מרכז לחרושת ואומנויות, והיוונים למדו מהמטבעה שבס' את השימוש במטבע.

ב 546 לפסה"נ כבשו הפרסים את ס' ועשאוה לבירת פחוה במערב אסיה הקטנה. ב 498 כבשוה המורדים האיונים ושרפוה. בסוף המאה ה 5 ובמאה ה 4 לפסה"נ התערבו הפחות הפרסים שבס' בענייני יוון. ס' היתה עיר חשובה בממלכת אנטיגונוס מונופתלמוס (ע"ע) ובממלכת הסלוקים (ע"ע), ומ 189 לפסה"נ — בממלכת פרגמון. עם הפיכתה של פרגמון לפרובינקיה רומית (133) היתה ס' למרכז למועצת תושבים אזורית. דיוקלטינוס קיסר עשאה לבירת הפרובינקיה לידיה. היא היתה בשלטון הביזאנטים עד 1306, כשכבשוה התורכים. שמה נזכר לאחרונה בקשר לכיבושה בידי תימור לנג ב 1402.

י ה ו ד י ם. לפי כתובת לודית־ארמית נמצאה קהילה יהודית בס' בתקופה הפרסית. ב 213/215 לפסה"נ הביא אנטיוכוס III (ע"ע, עמ' 449) מתיישבים יהודים ממסופוטמיה לס'. בתקופה הרומית נהנתה הקהילה מזכויות רבות (יוסף, קדמ' XIV, 259—261). ב 1962 חשף א. רמז' (Ramage) בס' ביכ"נ גדול ומהודר (120 × 18 מ') — הגדול בבתהכ"נ הקדומים שנשתמרו — המעיד על עמדה המרכזי של הקהילה. אולם התפילה הכיל כאלף מקומות. לביהכ"נ סטיו, מזרקה, עיטורי־פסיפס מעודנים ו 181 מנורות משיש ומברונזה; הקירות היו מצופים שיש. נמצאו גם 80 כתובות של תורמים, ביוונית, רובן מן המאה ה 3 לסה"נ ואחדות בעברית. הקהילה התקיימה, כנראה, עד ראשית המאה ה 7.

ג. הנפמן, ביהכ"נ העתיק בס' (דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהודות, א'), תשכ"ז; G. M. A. Hanfmann, *S. und Lydien*, 1960; L. Robert. *Nouvelles inscriptions de S.*, 1964.

מ.

סֶרָה, ז'וֹרְז' — Georges Seurat — (1859, פאריס — 1891, שם), צייר צרפתי. ס' למד ב 1878—1880 ב Ecole des Beaux-Arts בפאריס. בעקבות התאוריות של המדענים מ. א. שורל (Chevreul), א. נ. רוד (Rood), ש. אנרי, ה. הלמהולץ (ע"ע, עמ' 551) ושל א. דלקרואה (ע"פ איגרותיו), פיתח שורה של מתוות בעפרון, שבהן ביקש להמחיש את חוק ניגודי־הגוונים לא באורח אמפירי כבאימפרסיוניזם (ע"ע), אלא באורח שיטתי ומדעי. חיפושיו אלה הובילוהו ליצירת התפיסה הנאו־אימפרסיוניסטית, שסביבה התלכדו במהרה אמנים צעירים (סיניק [ע"ע], ואחרים), ולפרק זמן קצר — אף האמן האימפרסיוניסטי פיסרו (ע"ע).

בקומפוזיציה הגדולה הראשונה שצייר ס' בצבעי־שמן, "רחצה" (1884; גאלריה טיט, לונדון), כבר ניכרים עקרונות שיטת ניגודי־הגוונים, כשהם מבוצעים בטכניקת "מגע המכחול המחולק" — טכניקה שזיכתה אותו ואת חבריו בכינוי "פוֹאנטיליסטים" (pointil-listes). ב 1886 הוצגה בתערוכה האימפרסיוניסטית האחרונה תמונתו הנודעת ביותר, "יום א' של קיץ בגראנד ז'אט" (מוזיאון שיקאגו),

ז'. סרה: "יום א' של קיץ בגראנד ז'אט", 1884—1886 (Art Institute of Chicago)

ובה צוירו מגעי־המכחול הזעירים והצפופים במאמץ שכלתני ובקפדנות רבה, כדי ליצור הרמוניה צבעונית שלמה, המעלה על הדעת אפקטים המצויים באמנות שטיח־הקיר. ס' הכין מתוות רבות שבהן ביקש לפתור את בעיית שילובם המושלם של הצבעים העמומים והבהירים, של הגוונים ה"חמים" וה"קרים", של המשטחים ושל הקווים.

ס' השאיר יצירות מעטות. הן מצויות כיום במוזיאון האימפרסיוניסטי, Jeu de paume, לובר ("הקרקס", ציור לא־גמור, 1891); בגלריה טיט ובמכון קורטו ("נערה מתאפרת", 1889/90), לונדון; במוזיאון לאמנות מודרנית בני־יורק; ועוד.

C. M. de Hauke, *S. et son œuvre*, I–II, 1961/2; R. L. Herbert, *S.'s Drawings* 1962; W. I. Homer, *S. and the Science of Painting*, 1964; J. Russel, *S.*, 1965; R. Fry – A. Blunt, *S.*, 1965; P. Gourthion, *G. S.*, 1968.

י. פ.

סְרוּג, יִשְׂרָאֵל, מקובל ממצרים, פעל במפנה המאות ה 16—17. מוצאו, כנראה, ממשפחה של ת"ח במצרים. אפשר שס' הכיר את ר' יצחק לוריא (ע"ע) במצרים, ושם שמע אולי את תורתו וראה את התנהגותו ע"פ הקבלה, ואע"פ שלא היה מתלמידי האר"י בצפת, טען אח"כ שהוא מתלמידיו העיקריים. אעפ"כ, בכתביו (ר' להלן) לא כינהו מעולם בשם "מורי", אלא "הרב ז"ל" וכד'. לס' היתה גישה לכתביהם של כמה מתלמידי האר"י: ר' חיים ויטל (ע"ע), ר' משה יונה ור' יוסף אבן טבול, ומתוכם בנה גירסה חדשה של תורת האר"י, שעיקר ייחודה בתוספות עיוניות חשובות משלו. אין יודעים פרטים על מעשיו בין השנים 1570—1593, אך ברור כי בשנת 1580 בילה זמן־מה בצפת. רוב הפרסומים הראשונים של תורת האר"י הם לפי נוסחו של ס', נוסח שהיתה לו השפעה מעמיקה, אף שתכנו הותקף כ"לא מקורי" ע"י כמה מקובלים. בין 1594 ל 1600 הפיץ באיטליה את תורת האר"י שלו ויסד אסכולה חשובה של מקובלים שקיבלו את נוסחו כמקורי, ביניהם מנחם עזריה מפאנו, יצחק פאנו ואהרן (ע"ע) ברכיה ממודנה. כמה כ"י שנכתבו בין השנים 1597—1604 מכילים סיכומים של תורותיו, מפיו ומתוך כתבים שהביא עמו. לדברי ר' יהודה אריה ממודנה (ע"ע) היו דרשותיו בוונציה טבועות בחותם פילוסופי עז, ולדבריו טען ס', שהוא יכול לפעול נפלאות ולהכיר גלגולי נשמותיהם של האנשים עמם נפגש. לאחר שעזב את איטליה שהה זמן־מה ברגוזה ובסלוניקי (לפני 1604). קשה להניח שס' זהה עם "החסיד המפורסם" ישראל ס', שנפטר בצפת ב 1602 והשאיר עזבון כתבי־האר"י בידי בתו, אשר נישאה אח"כ למקובל המפורסם ר' שלימיל דרזניץ, בעל "שבחי האר"י". ישנן עדויות שס' שהה זמן־מה בפולניה, לאחר 1600, אך האגדה העממית הקדימה את שהותו שם ועשתה אותו למורו בקבלה של ר' שלמה לוריא (ע"ע).

4 מחיבוריו של ס' נדפסו. ספר „לימודי אצילות", שיוחס בטעות לר' חיים ויטל (מונקץ, תרנ"ז), מכיל את הנוסח של ס' לתורת האר"י בעניין „הצמצום" — השונה מאוד משאר הנוסחים — ופירושו לחלק „ספרא דצניעותא" שבספר הזוהר. מסורותיו בדבר גלגולי נשמותיהם של אישים מקראיים ותלמודיים שונים נתפרסמו, בחלקם, בשמו של ר' מנחם עזריה מפאנו (פראג, תמ"ח). פירוש של ס' ל3 זמירות-שבת של האר"י נדפסו לראשונה בספר „תיקוני שבת", דפוס אלעקסניץ, תקכ"ז.

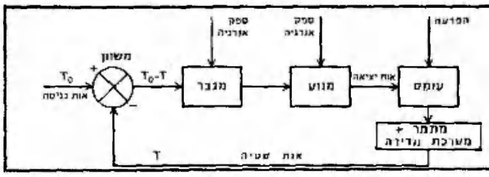
ג. שלום, י. ס' — תלמיד האר"י? (ציון, ה'), ת"ש; ד. תמר, על ר' י. ס' (שם, י"ט), תשי"ד.

ג. ש.

סֶרְווֹמֶכַנִיזְם, מערכת הפעלה ובקרה במעגל סגור (closed loop), המאפשרת ביצוע פעולה ברמת אנרגיה גבוהה בתגובה לאות כניסה (input signal) חלש. מתפקידי הס': שמירה על מצב או על סדר פעולות מוכתב; שחרור המפעיל מעבודות שדורשות מאמץ גופני ותשומת-לב מתמדת; שליטה ממרחק, בלחיצה על כפתור או ע"י סיבוב ידית; הגנה על המפעיל מפני מתח גבוה, קרינה רדיואקטיווית, גזים מסוכנים, חום וכו'. הס' הוא אבן-יסוד בבנייתו של אוטומטון (ע"ע; וע"ע אוטומטיזציה, כר' מילואים). מאפיינים את הס' מהירות תגובה; יציבות; רגישות להפרעות (שינויים) בעומס; תצרוכת אנרגיה קטנה ויכולת לבצע את הפעולה הנדרשת גם במקרים של הפרעה ניכרת בביצוע, בעזרת מערכת המדידה והמשוון (ר' להלן).

מערכות הס' נפוצות ביותר וממלאות תפקידים בכל תחומי הטכנולוגיה המודרנית, מהפשוטים (פיקוח על פעולת מעליות, פתיחה אוטומטית של דלתות וסגירתן, מילוי מים וויסות החום בהסקה [ע"ע] מרכזית, ועוד), ועד המתוחכמים ביותר כהפעלת חלליות ע"י אותות-פקודה מהקרקע. לפי תפקידיהן מסווגות מערכות הס' לשתי קבוצות עיקריות: (א) מערכות המווסתות אוטומטית ערכים שונים זה אחר זה. לדוגמה: במקדחה אוטומטית הקודחת חורים במקומות שונים זה אחר זה, או בתותח נגד מטוסים העוקב אחרי כיוון אנטנת המכ"ם. (ב) מערכות השומרות על קביעותו של ערך נתון. לדוגמה: במדחס המספק אוויר בלחץ קבוע.

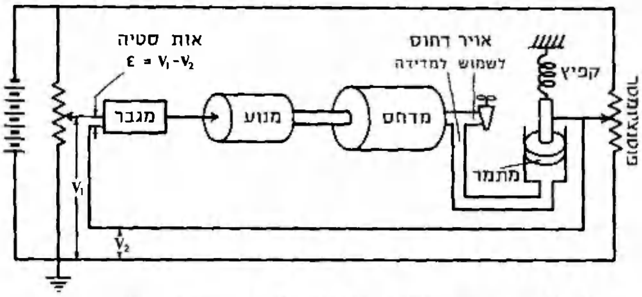
מבנה הס': (א) משוון: משווה בין אות-הכניסה לאות-הסטיה, ושולח אות-הפעלה. אות-הכניסה יכול להיות מתח או זרם חשמלי, לחץ של נוזל או של גז, תנועה מכנית, לחץ מכני או טמפרטורה.

חלקי הסרוומכניזם

(ב) מגבר: מגביר את האות המגיע מהמשוון לעצמה שתפעיל את המנוע בצורה מבוקרת. (ג) מנוע (ע"ע): יוצר אנרגיה קינטית מבוקרת, בעצמה שנקבעת ע"י האות מהמגבר. (ד) עומס: צרכן האנרגיה. אות היציאה מופיע תמיד כתנועה מכנית (סיבוב ציר או הזזת חלקים מכניים). (ה) מערכת מדידה: מודדת את הביצוע ומייצרת אות-סטיה. אפשר למדוד את ביצועי העומס (מקום, מצב, לחץ, זרם, טמפרטורה, עצמת אור וכו') או את מצב גל-המנוע (מקומו הזוויתי, מהירותו או תאוצתו). דיוק מערכת-הס' תלוי בעיקר בדיוק מערכת-המדידה, ביציבותה ובמהירות התגובה שלה. לעתים מודדים את גודל הסטיה, למשל ב„טייס אוטומטי", המסיט את הגה המטוס בזווית התלויה בסטיית המטוס מכיוונו. במקרים אחרים מודדים רק את כיוון הסטיה, למשל בתרמוסטט בו המעגל נסגר רק אם הטמפרטורה הגיעה לערך רצוי. מערכת המדידה מורכבת לרוב ממגבֵּר וממתמֵר (transducer; מתקן המודד תופעה פיסיקלית אחת במושגים של תופעה פיסיקלית אחרת; לדוגמה: אזניה [ע"ע]).

סוגי מתמרים במערכות ס': (א) התנגדות משתנה. המקובל בסוג זה הוא הפוטנציומטר: תזוזה מכנית משנה מיקומו של מגע חשמלי ע"פ נגד וגורמת לשינוי במערכת-המדידה. ישנם נגדים שערכם תלוי במתיחות המכנית. ניתן לקבל מידע, למשל, על לחץ-העבודה במכבש הידרולי ע"י חיבור נגד כזה לגוף המכבש. (ב) השראה משתנה. מורכב לרוב מ3 סלילים שדרכם נע מוט מגנטי.

תיאור סכמתי של סרוומכניזם, המשמש לקביעת לחץ-האוויר היוצא ממדחס

הסליל הראשוני אמצעי; 2 הסלילים המשניים זהים ומחוברים הפוך זה לזה. כשהמוט נמצא במרכז, שווה המתח המושרה ב2 הסלילים המשניים וסכום המתחים מתאפס. הזזת המוט מהמרכז מפרה את האיזון — והמתח על זוג הסלילים המשניים אינו מתאפס.

סוגי הס': (א) במערכת אלקטרומכנית אות הכניסה ואות הסטיה חשמליים, במתח-חילופין או במתח-ישר. המגבר הוא אלקטרוני או ממסר חשמלי וגם המשוון הוא אלקטרוני או חשמלי. המנוע יכול להיות מנוע חשמלי רגיל, בזרם ישר או בזרם חילופין, או מנוע בעל תכונות מיוחדות. מהמנוע נדרשת תגובה מהירה, חזקה ומדויקת, אך עליו להיות קטן ככל האפשר. הסימן או המופע של אות-הסטיה חייב להיות שלילי לעומת אות-הכניסה. במקרים של מתח-חילופין חייבת תדירות הגל הנושא להיות גבוהה בהרבה מתדירות השינויים של המערכת. מכשיר המדידה הוא חשמלי, אלקטרוני או מכני (שגם הוא חייב לתת, בסופו של דבר, אות חשמלי) ויכול להיות מפסק מכני, מפסק תרמי או מתמר, ההופך תזוזה מכנית לאות חשמלי. (ב) במערכת הידרולית (ע"ע הידרוליות, מכונות) התנועה המכנית מתקבלת ממנוע הידרולי. במקרים רבים מורכבות מערכות הידרוליות ממערכת אלקטרומכנית וממנוע הידרולי. במקרים אחרים מוחלף המנוע ההידרולי בברז אלקטרומכני והכוח הדרוש לתנועה מסופק ממערכת נפרדת, בעלת לחץ קבוע. קיימות מערכות ס' שבהן כל המרכיבים הידרוליים, כולל המגבר. משתמשים בהן כשדרושה עצמה גדולה או כשקיימת סכנת פיצוץ עקב ניצוצות חשמליים. (ג) במערכת פנאומטית התנועה המכנית מתקבלת ממנוע פנאומטי (ע"ע כלי-עבודה, עמ' 837). פרט לשימוש בלחץ-אוויר במקום בנוזל, דומות מערכות פנאומטיות למערכות הידרוליות.

היסטוריה. הס' הראשון נבנה ע"י ה. פוטר (H. Fotter), שמצא דרך לפתוח ולסגור את השסתומים במכונת קיטור בעזרת חוטים. ב1775 המציא וט (ע"ע) וסת-מהירות אוטומטי, שהתבסס על הכוח הצנטריפוגלי, ושהיה הס' האוטומטי הראשון. המאמר המדעי הראשון הדן בווסתים נכתב ע"י מכסול (ע"ע) ב1868. ממציאים שונים פתרו בעיות שונות בוויסות האוטומטי של מנועי שריפה פנימית ומנועי חשמל, אך רק בשנות ה30 נמצא כי לכל הפתרונות מבנה יסודי משותף, וע"ע קיברנטיקה.

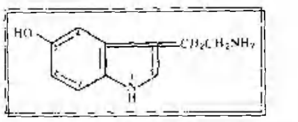
J. C. West, *Textbook of Servomechanisms*, 1953; V. H. Morris, *Control Engineering*, 1969.

אש. פו.

סְרוֹט (צֶ׳רנְיַק), נַתַלִי — Nathalie Sarraute (Cherniak) (נו׳ 1900, איוונובו-ווזנסנסק [רוסיה]), מספרת צרפתית, ממוצא יהודי. ס׳ גדלה וחונכה בפאריס. מקוריותה נתגלתה כבר בספרה הראשון, Tropismes, 1939, בו חשפה „חלקיק של מציאות בלתי-ידועה עד כה": תנודות נפשיות במצב של התהוות, אשר טרם הגיעו לפני-ההכרה וטרם התגבשו במלים. פעימות תת-קרקעיות אלה, המשותפות לכל בני-אנוש, מלוות את מעשינו („תת-מעשה") או את שיחתנו („תת-שיחה"). לפעילות זו מעבר לפני-השטח מקום מרכזי בכל הרומנים של ס׳. היא משתמשת, בנסיונה לתרגם למלים עולם בלתי-מוגדר וטרום-הגיוני זה, בסיגנון עשיר-גוונים וגמיש. נוהגים לשייך את כתיבתה לזרם „הרומן החדש" (ע״ע צרפתית, ספרות): כסופרי זרם זה, כופרת אף היא בחשיבות העלילה ועיצוב-הדמויות. מספריה: Portrait d'un inconnu („דיוקנו של אלמוני"), 1948; Martereau, 1953; Le Planetarium, 1959; Les Fruits d'or („פירות הזהב"), 1963 (זכה בפרס בינלאומי לספרות ב 1964); Vous les entendez? („השומעים אתם אותם?"), 1971. השקפותיה על אמנות הרומן באות לידי ביטוי בקובץ-המסות L'ere du soupçon („עידן החשד"), 1956. — לעברית תורגם „הפלנטריום", תשל״א.

A. Robbe-Grillet, *Pour un nouveau roman*, 1963; M. Cranaki – Y. Belaval, *N. S.*, 1965; M. Tison Braun, *N. S. ou la recherche de l'authenticité*, 1971.

סֵרוֹטוֹנִין (serotonin, 5-Hydroxy tryptamine), אמין (ע״ע אמינים) ביוגני בעל פעילות פיסיולוגית. כבר כ 100 שנה ידוע כי סרום מדם קרוש יכול לכווץ כלי דם (ואזוקונסטריקטור), אך רק ב 1949 הוכח שהס׳, המשתחרר מטסיות הדם בעת הקרישה, הוא החומר האחראי לכך (ע״ע דם, עמ׳ 717; מחזור-הדם, עמ׳ 983/4). הס׳ הוא נגזרת של אינדול (ע״ע).

בדומה להיסטמין (ע״ע), מצוי הס׳ בחי (בני אדם, דגים, דו-חיים, ציפורים, סוגי ארס שונים, ועוד) ובצומח (עצי-פרי — בננה, שזיף, אננס וסוגי אגוזים). בגופו של אדם מבוגר 5—10 מ״ג ס׳, מהם 90% במעי, והיתר בעיקר בטסיות הדם ובמוח.

פעילותו העיקרית של הס׳ היא גירוי עצבים וכיווץ שרירים חלקים, ומתבטאת בכלי הדם, במערכת הנשימה, במעיים ובמוח. פעולתו הישירה על כלי-הדם היא כיווץ, ומכאן שמותיו: „ואזוטונין" (לטינית: vas = כלי; tonus = מתיחה) ו„סרוטונין" (serum = נוזל-הדם).

הביוסינתזה של הס׳ נעשית מן החומצה האמינית טריפטופן (ע״ע אמיניות, חמצות) ברקמות בהן הוא מצוי. תהליכי ההיווצרות והפירוק של הס׳ במעי ובמוח הם רצופים (זמן מחצית החיים במעי הוא מספר שעות, ובמוח — דקות אחדות).

מספר תרופות הפועלות על מערכת העצבים המרכזית, בדומה לחומר ההלוצינוגני LSD (ע״ע הלוצינוגנים), קרובות במבנן לס׳ ומהוות אנטגוניסטים לפעולתו.

סֶרְוֶטוּס, מִיכָאֵל (סֶרְוֵטוֹ, מִיגֶל) — Michael Servetus (Miguel Serveto) — (1511, וילאנואווה — 1553, ז׳נווה), תאולוג אנטי-טריניטארי ורופא, ספרדי. למד משפטים ותאולוגיה בסרגוסה ובטולוז. נפגש עם מלנכתון (ע״ע) ותאולוגים פרוטסטנטיים אחרים והושפע מדעותיהם. אגב חקר המקרא (ס׳ ידע עברית והשתתף בעריכתו מחדש של תרגום המקרא ע״י פאניני) הגיע לכלל השקפה הנוגדת את הדוגמה הנוצרית המקובלת בדבר ה„שילוש הקדוש". בספרו De Trinitatis erroribus libri VII („7 ספרים בדבר טעויות השילוש"), 1531, טען שתורה זו, בייחוד עניין אלוהותו של ישו, מוטעית. לפי סברה אחת, פעל מתוך רצון כן לנצר את היהודים, שתורת-השילוש היתה מכשול לקירובם לנצרות. הספר עורר ביקורת חריפה מצד תאולוגים פרוטסטנטים וקתולים, וס׳ נאלץ לנוס לפאריס, ושם החל בדרך חדשה של רופא וחוקר מדעי-הטבע. ספרו היחיד המוקדש לענייני-רפואה, Syruporum universa ratio („מידת המרקחות"), 1537, נתפרסם אמנם כשידיעותיו עוד לא בשלו, אך הספר מעיד על התעניינותו הרבה ברפואה, בבוטניקה ובאנטומיה. ב 1538 השלים ס׳ את לימודי הרפואה, ועסק בה שנים רבות, בשירותו של הארכיבישוף מויאן (Vienne). תרומתו הגדולה לרפואה, שנתפרסמה בספרו התאולוגי העיקרי (ר׳ להלן), הוא תיאור מעבר הדם בריאות (pulmonary transit), וע״כ הוא נחשב בספרות הרפואית כמפלס-הדרך לתגלית מחזור-הדם הריאתי (ע״ע מחזור-הדם, עמ׳ 987; אנטומיה, עמ׳ 400). באותן השנים המשיך ס׳ לעסוק בחקירותיו התאולוגיות בעניין השילוש, התנגד להטבלת התינוקות והרבה להתכתב בנושאים אלה עם קלוין (ע״ע). קלווין, שדחה את השקפותיו האנטי-טריניטאריות, האשימו בהיזקקות יתרה לפרשני-מקרא יהודיים, או לפרשנים נוצרים ששאבו ממקורות יהודיים כגון ניקולאוס דה לירה (ע״ע), ובפולמוס נוקב הטיח כנגדו כוונה ל„יהד" (judaizare). ב 1553 הופיע, בעילום-שם, חיבורו המרכזי Christianismi restitutio („שיקום הנצרות"), שבו כפר ס׳ מחדש בשילוש, וראה את שלושת ה„פרצופים" (personae) כצורות שונות שבהן הופיע העקרון האחד — רוח-האלוהים. זהותו של מחבר-הספר הובאה לידיעת האינקוויזיציה, וס׳ נאסר, אך הצליח להימלט לז׳נווה, ושם הועמד לדין ע״י קלווין, נמצא אשם בכפירה והועלה על המוקד — מעשה שהטיל את המחנה הפרוטסטנטי לתוך מחלוקת גדולה (וע״ע אוניטרים; סוֹצִינוּס, סוציניים).

ח. ה. בן-ששון, היהודים מול הריפורמציה, תש״ל; C. Bouvier, *La Question M. S.*, 1908; P. Cavard, *Le Procès de M. S. a Vienne*, 1953; J. F. Fulton, *M. S. humanist and martyr*, 1953; R. H. Bainton, *Hunted Heretic; The Life and Death of M. S.*, 1953; J. O. Leibowitz, *Annotations of the Biblical Aspects of Fulton's S.* (Jl. Hist. Med. X), 1955; S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XIII, 1969.

יה. ל. - צ. בר.

סֶרְוִיוּס טוּלִיוּס (Servius Tullius), מלך רומא, ע״פ המסורת — השישי בשבעת מלכיה. בכרונולוגיה המסרתית שנתקבלה בימי אוגוסטוס נקבע, שמלך ב 578—535 לפסה״נ. ס׳ נולד, ע״פ האגדה, בבית טרקויניוס (ע״ע), מלך רומא, לשפחה, שמוצאה מקורניקולום שבלאטיום; הקיסר קלאודיוס הכיר גירסה אטרוסקית, שלדבריה היה ס׳ מצביא אטרוסקי, ושמו האמיתי מכסטרנה, שהשתלט על רומא ומלך בה. ציורי-קיר מהמאה ה 4 לפסה״נ מעידים, שגירסה זו היתה ידועה ברומא הקדומה, והיא תואמת את ההשקפה המקובלת שאחרוני המלכים ברומא היו כובשים אטרוסקים.

ס׳ הוא דמות היסטורית לכל דבר, ויש יסוד מציאותי למסורת שקשרה בו מפעלי בניה וארגון מדיני, שבעקבותם הפכה רומא מקבוצת כפרים מאוחדים לעיר-מדינה במתכונת אטרוסקית. ע״פ המסורת ארגן ס׳ את חבר האזרחים לפי שומת רכושם (census), וחילקו ל 4 רבעים עירוניים („שבטים" [tribus]), ארגן את הצבא ב„מאות" (קנטוריות) ובמקביל כונן אסיפת-לוחמים (comitia centuriata), ובה ניתן יתרון לבעלי השומה הגבוהה. הוא בנה סוללה סביב רומא (אינה זהה עם זו הקרויה „חומת-ס׳", מהמאה ה 4 לפסה״נ, ששרידיה נשתמרו עד היום) והקים מקדש לדיאנה על גבעת אונטינוס, דבר שהפך את רומא למרכז פולחני. — יש הרואים בתקופת ס׳ את תור-הזהב של רומא האטרוסקית.

H. Last, *The Servian Reforms* (Jl. of Roman Stud., XXXV), 1945; A. Alföldi, *Early Rome and the Latins*, 1965.

סָרוֹיָן, וִילְיָם — William Saroyan — (נו׳ 1908), סופר אמריקני. בן למהגרים ארמנים, הרבה ס׳ לתאר חיי אמריקנים ממוצא ארמני בעיירות חקלאיות באה״ב. מלבד זה כתב יצירות רבות על נושאים אחרים. כתביו המפורסמים ביותר הם קבצי הסיפורים הקצ-

רים The Daring Young Man on the Flying Trapeze („הצעיר הנועז על הטרפז המעופף"). 1934 ו My Name is Aram („שמי ארם"), 1940; הרומן The Human Comedy („הקומדיה האנושית"; עבר': תש"ו), 1943, והמחזה The Time of Your Life („חוויית חייך") 1939, שזכה בפרסים לדרמה. ב 1963 פרסם אוטוביוגרפיה: Not Dying („איני מת"). ס' פרסם גם קובץ על הפולקלור הארמני: Saroyan's Fables („סיפורי ס'"), 1941, ובלט: The Great American Goof („השלומיאל האמריקני הגדול"), שהוצג לראשונה בניו־יורק ב 1940. — ביצירותיו הראשונות ניכרת נטיה לסנטימנטליות. סיפורי ס' שופעים אהבת הבריות, והוא מתאר אנשים מכל שדרות־החברה בפתוס ואופטימיזם, המהולים לעתים בהומור מר. סיגנונו אימפרסיוניסטי ופשוט בתכלית, ובסיפוריו הארמניים הרבה לכתוב מתוך נקודת השקפתו של נער.

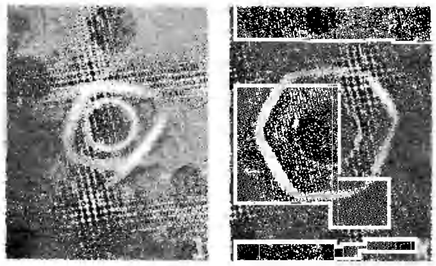
מלבד „הקומדיה האנושית" תורגמו לעברית: „התחרים השחורים", 1947; „מבחר ספורים", תש"ז; „מאורעותיו של וסלי ג'קסון", תש"י; „כתבי ויליאם סארויאן", 1954; „ואחד בלב", 1959.

R. Floan, *W. S.*, 1966; C. Angoff, *The Tone of the Twenties and Other Essays, 203–8*, 1966.

סַרְוַל, יַעֲקֹב רְפָאֵל (1707[?], ונציה — 1782, מנטובה), רב, משורר ומוסיקאי. מוצא משפחתו מגרמניה. ב 1752 הוזמן לשמש ברבנות מנטובה. עמד לימינו של ר' יעקב עמדן (ע"ע) במחלוקתו עם ר' יהונתן איבשיץ (ע"ע). ס' נודע בהשכלתו הכללית. עמד בקשר עם המלומד האנגלי קניקוט (Kennicott) בענייני פילולוגיה מקראית והתפלמס עם עוה"ד האנטישמי בנדטי (Benedetti), מחבר Della Religione e del giuramento degli Ebrei („על הדת והשבועה של העברים"), 1772, בספרו Lettera Apologetica („כתב התגוננות"), 1775. תרגם מאנגלית לעברית את האורטוריה „אסתר" של ג.פ. הנדל (ע"ע), כנראה לבקשת יהודים מאנגליה ומהולנד שאצלם ביקר. זהו אחד התרגומים הפיוטיים הראשונים מאנגלית לעברית במשקל חפשי משוחרר ממסורת היתדות. תרגם לאיטלקית את „פרקי אבות" (עם ר' שמעון קאלימאני; ויניצאה, 1729), את ספר „חובות הלבבות" ופיוטים שונים ממחזור ספרד. כתב „קינת סופדים" (מנטובה, תקל"ו), לזכר אסון שפקד את קהילת מנטובה. את מסעו לאנגליה והולנד בשנות ה 60 וה 70 תיאר בספרו Viaggi in Olanda („מסעות בהולנד") ויניציאה, 1807.

ח. שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה, ת"א—ת"ז, תרצ"ד; הנ"ל, התיאטרון והמוסיקה בשכונות היהודים באיטליה (ציון, כ"ט), תשכ"ד; מ. גורלי, תרגום עברי של האורטוריה „אסתר" מאת ג. פ. הנדל (תצליל, ב'), תשכ"ב; ש. סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, א'—ב' (מפתח בערכו), תשכ"ג—תשכ"ה; C. Roth, *History of the Jews in Venice, 341–343*, 1930.

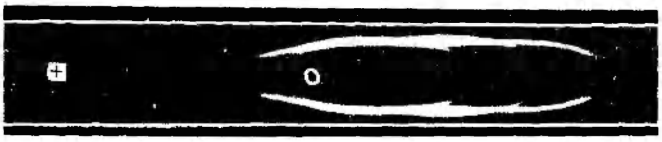
סֶרוֹלוֹגְיָה, ענף של הביולוגיה והרפואה, שעניינו חקר נסיוב־הדם, ובעיקר תגובות נוגדנים (ע"ע) עם האנטיגנים המתאימים. השיטות הסרולוגיות (ש"ס) פותחו מלכתחילה כעזר באבחנת סוגי־דם, וכן מחלות זיהומיות וגורמיהן, ובקביעת דרגת חסון (ע"ע) במקרי־מחלה. אולם, מאחר שהמערכת החיסונית בגוף בע"ח יוצרת נוגדנים כנגד כל אנטיגן זר — ולאו דווקא פאתוגני — המוחדר לגופם, ובשל הספציפיות הגבוהה בתגובת נוגדנים אלה, משמשות כיום ש"ס גם למטרות נוספות: ברפואה משפטית — לקביעת אבהות (ע"ע דם, סוגי־, עמ' 733) ולזיהוי משטרתי ע"י שימוש בדם, זרע וכיו"ב; ובביוכימיה אנליטית — לשם זיהוי ואפיון חלבונים, פוליסוכרים וליפידים, שמבנם אינו ידוע. כן מאפשרות ש"ס קביעת קרבה פילוגנטית בין מינים שונים של בע"ח ובין זנים שונים של אותו מין. למטרות אלה מזריקים את האנטיגן הנבדק לגופן של חיות־ניסוי, כגון ארנבות ושפנונים, ובודקים את תגובתם של הנוגדנים הנוצרים עם אנטיגנים קרובים: זהות בתגובה הסרולוגית מוכיחה זהות בין האנטיגנים. דיוקן של ש"ס רב, וחלקן מאפשר קביעה וזיהוי של

ציור 1. דיפוזיה באגר־אגר: הנוגדן מוכנס לנקב המרכזי והאנטיגנים לצדדיים. א. התאמה בין האנטיגנים; ב. אי־התאמה, הניכרת בהצטלבות קווי־ההשקעה

כמויות זעירות ביותר של חומר — עד לפחות מחלק המיליון של גרם.

מספר רב של ש"ס מקובל במעבדה. אך מבחינה עקרונית מיוּעדות פולן לגילוי התגובה בין הנוגדן לאנטיגן. — העיקריות בהן: (א) שיטות־השקעה. לאחר היצמדות הנוגדנים לאנטיגנים נוצר לרוב משקע או תרחיף פתיתי (ע"ע אגלוטינציה). היווצרות המשקע וכמותו מאפשרות קביעה איכותית וכמותית של התגובה. לשם הגדלת הדיוק, מסמנים לעתים את הנוגדן באיזוטופ רדיו־אקטיווי של יוד וקובעים את כמות המשקע לפי עצמת הקרינה. אנליזה מדויקת של מרכיבי האנטיגן אפשרית ע"י ביצוע תגובת ההשקעה לאחר דיפוזיה במקפא של אגר־אגר (ע"ע), המפריד בין המרכיבים השונים. הפרדה מירבית ניתנת ע"י שימוש בשדה חשמלי (ר' ציור 2). (ב) קשירת משלים (ע"ע). מאחר שפעולת המשלים תלויה בהיווצרות קומפלכס אנטיגן־נוגדן, היא מאפשרת גילוי מציאותו של קומפלכס זה. השיטה המקובלת מבוססת על הכנת שתי מערכות־תגובה: (1) אנטיגן בלתי־מזוהה ונוגדן מזהה (או להפך); (2) כדוריות־דם אדומות ונוגדן להן. מערכת (2) משמשת לגילוי מציאותו של משלים חפשי, הגורם בה להמוליזה (ע"ע דם, עמ' 711). אם מערכת (1) תואמת, נוצר קומפלכס והמשלים נקשר אליו ומנוטרל, ואז לא תגרום הוספת מערכת (2) להמוליזה; אם מערכת (1)

ציור 2. הפרדה בשדה חשמלי (אימונואלקטרופורזה): נסיוב־אדם הוכנס לנקב המרכזי והופרד ע"י מתח השמלי לאורך טבלת האגד; בתעלות הושמו נוגדנים לנסיוב זה

אינה תואמת, נשאר המשלים המוסף אליה חפשי, ותיגרם המוליזה לאחר הוספת מערכת (2). המוליזה זו ניתנת לקביעה כמותית. מבחן קשירת משלים רגיש ביותר ומשמש, בין השאר, לאבחנת עגבת (ע"ע). (ג) שיטות ביולוגיות, כגון נטרול פעילות חיידקים ובקטריופגים ע"י נוגדן מתאים. שיטות אלה הן לעתים המדויקות ביותר מבין השה"ס. (ד) איתור מקומם של נוגדנים או אנטיגנים ברקמה, ע"י שימוש בנוגדנים פלואורסצנטיים או נוגדנים המכילים פריטין (לשימוש במיקרוסקופ אלקטרוני).

וע"ע אימונולוגיה; מיקרוביולוגיה; נגיף, עמ' 853.

מנ. ר.

סֶרְוַנְטֶס סַאוֶדְרָה, מִיגֶל דֶה — Miguel de Cervantes Saavedra — (1547, אלקלה דה אנרס — 1616, מדריד), מחזאי ומספר ספרדי. ס' היה בן של רוקח־מנתח נודד. משפחתו דלת־האמצעים נדדה על־פני ספרד כולה, עד שנשתקעה במאדריד. ב־1560. ס' שירת כחייל בארצות־השפלה, הצטרף ללגיון הספרדי באיטליה וחלם על תהילה. מן הקרב הימי נגד התורכים בלפאנטו, ב 1571, אשר בו הצטיין בגבורתו, שב פצוע בחזהו וזרועו השמאלית

משותקת. אעפ"כ השתתף גם ב1573 בקרב בתוניס. בדרכו חזרה מקרב זה, ב1575, נפל בשבי שודדי־ים מאלג'יר, ושוחרר ב1580. בשובו לספרד התחיל כותב מחזות וסיפורים, בבקשו תהילה ספרותית ורווח כספי שיקל על מצוקתו. מתוך 20 המחזות ויותר שחיבר בתקופה של 3 שנים ושלא זכו לעלות על הבימה, נשתמרו רק שנים: Los tratos de Argel ("חיים באלג'יר") והטרגדיה La Numancia. ב1584 נשא לאשה בת־איכרים, עבר לסוויליה ופירנס בדוחק רב את בני־ביתו הרבים, ביניהם שתי אחיות, אחיינית, בת שנולדה לו (לפני נישואיו) מאשה אחרת. ב1588 נתמנה פקיד אחראי לגיוס אמצעים למען "הצי הבלתי־מנוצח", תר בתפקידו זה את כל אנדא־לוסיה, הסתבך, שלא באשמתו, וישב שלוש פעמים בכלא (1592, 1597, 1602). בימי שבתו בכלא ושהותו בסוויליה הכיר מקרוב טיפוסים מן העולם התחתון, ואלה, בדומה לחוויותיו באלג'יר, שימשו לו מאוחר יותר חומר לסיפוריו ולמחזותיו. כאן התחיל מעצב גם את דמותו של "אביר־היגון", דון־קיחוטה, האידיאליסט בעל־החלומות אשר המציאות טופחת על פניו. ב1604, שבע אכזבות וכשלונות, בלא שם ותהילה, מזדקן ותשוש, מסר לדפוס את הרומן "דון־קיחוטה". הספר זכה לפרסום רב ולחמש מהדורות תוך שנה אחת; עם זאת, עורר את לעגם האכזרי של אנשי־הרוח והסופרים, ביניהם לופה דה וגה (ע"ע). ב1614 הופיע המשך ל"דון קיחוטה", פרי עטו של יריב (כנראה, אחד ממקורבי לופה דה וגה), שאימץ לעצמו את הפסודונים אלונסו פרננדס דה אוליינדה (Avellaneda). הזייפן וזיופו שימשו לס' המתנקם חומר בחיבור ההמשך שיצא לאור ב1615. בשנים 1608—1616 חיבר ס' את מיטב יצירתו בסיפורת ובמחזאות: Novelas ejemplares ("סיפורים לדוגמה"); Ocho comedias y ocho entremeses ("שמונה קומדיות ושמונה מערכונים").

עוד בחייו של ס' התחילו לתרגם את "דון קיחוטה" לצרפתית ולאנגלית, אולם ההצלחה הספרותית לא הביאה פתרון לבעיותיו הכלכליות, וביום מותו (שהוא גם יום מותו של שיקספיר) היה מעצבם של הסיפור הקצר ושל הרומן המודרניים עני וחסר־כל כבשחר נעוריו.

מחזותיו של ס' מתחלקים לסוגים אחדים: א) הטרגדיה "נומאנסיה", על נושא היסטורי הדומה לסיפור מצדה; ב) קומדיות רומאנסקיות, על רקע העימות בין הנוצרים ובין האיסלאם; ג) קומדיות אופי ומידות; ד) מערכונים (entremeses), בסיגנון הפארסה.

א) הטרגדיה "נומאנסיה", המבקשת לפאר את ספרד, היא יצירה אֶפית בלא עלילה סבוכה, אך בעלת עצמה טרגית, בדומה ל"פרסים" של אֶיסכילוס (ע"ע). — טרגדיה זו שבה אל הבימה הספרדית ב1808, בבטאה את ההתנגדות לצבאות נפוליון; כ"כ עובדה מחדש להצגה בידי ר. אלברטי (ע"ע כר' מיל') ב1937, כאשר במקום הרומים מופיעים פשיסטים.

ב) המחזות הרומאנסקיים, "חיים באלג'יר", ונוסחו החדש והמושלם יותר, Los baños de Argel ("בתי־הכלא באלג'יר"); La gran sultana ("השולטנית הגדולה"); El gallardo español ("הספרדי הנועז"), מתארים את חיי הנוצרים בשבי המוסלמים, תוך הדגשת רגשותיהם הלאומיים והדתיים של בני ספרד. מחזות אלה בנויים, לפי צו האפנה, על עלילת־אהבה כפולה, וכוללים יסודות אוטוביוגרפיים. בשנים מהם, "בתי־הכלא באלג'יר" ו"השולטנית הגדולה", סצנות בעלות נימה אנטישמית, בהן משמש היהודי דמות קומית גרוטסקית, בהתאם לעיצוב הסטראוטיפי של יה"ב.

ג) הקומדיה El rufián dichoso ("הפוחז המאושר") נתחברה על סמך סיפור היסטורי מאמצע המאה ה16; במרכזה, נושא הבחירה החפשית, של האדם הפועל למען האלוהים או נגדו. כריסטובל דה לוגו, פוחז ומופקר, שולט על העולם התחתון בסוויליה, אולם אינו רואה עוד אתגר בעשיית הרע; הוא בוחר להיות ראש וראשון

פיקאסו: דון קיחוטה (ליתוגרפיה, 1955)

בעשיית הטוב: כדי לגאול נשמתה של אשה מופקרת מעביר הוא לזכותה את מצוותיו ומקבל על עצמו את העונש הצפוי על חטאיה. דרמה מיסטית זו שימשה, בלא ספק, מקור למחזהו של סר־טר (ע"ע), "השטן והאל". — בקומדיה Pedro de Urdemalas ("פדרו רוקם המזימות"), מעוצבת דמות של שחקן עליון, הלובש צורה ופושט צורה, אשר לגביו העולם הוא בימה והוא — המנצח על המשחק; זהו טיפוס השייך לפולקלור, כטיל אוילנשפיגל. היצירה כוללת גם ביקורת על מוס־כמות תאטרליות והיא מבשרת סוג תאטרוני שעתיד היה להתפתח בעקבות פירנדלו (ע"ע).

ד) בדרך כלל, לא הצליח ס' במחזותיו הגדולים לעצב דמויות ועלילות של ממש; לעומת זאת, השכיל לנצל את המערכון, את צורתו התמציתית והמרוכזת (כמו, במקביל, את הסיפור הקצר), ליצירת קומדיות קטנות, על גבול ההומורסקה והפארסה. הטיפוסים המצויים בהם הם בעל זקן ואשתו הצעירה, ראש־המועצה התם והטיפש, הסטודנט הערמומי, השכנה השדכנית־המתווכת, הכומר הפטפטן, האיכר התמים. מבין המערכונים המעולים: El rufián viudo ("הפוחז האלמן"); El juez de los divorcios ("שופט הגירושין"); ומעל לכל — El retablo de las maravillas ("בימת הפלאים") — אחד הגילגולים המוקדמים של נושא "בגדי המלך": זוג נוכלים מציג חזיונות מופלאים, אולם אין מומרים או ממזרים מסוגלים, כביכול לראותם; אין איש מבין הצופים מעז, כמובן, לומר את האמת. המערכון זכה לעיבודים מודרניים שונים.

ס' התחיל בכתיבת מחזותיו בראשית התגבשותו של התאטרון הספרדי (ע"ע לופה דה רואֶדה; ספרדית, ספרות). למרות נסיונותיו הרבים בתחום המחזאות, היה המחזאי הפחות מוצג בדורו. במאה ה19 נתעוררה התעניינות חדשה ביצירתו הדרמתית, בה מעוצבים נושאים וצורות שהובנו במלואם רק בעת החדשה.

בתחום הסיפורת התחיל ס' את דרכו בכתיבת רומן פאסטוראלי ע"פ האָפנה (ע"ע ספרדית, ספרות, עמ' 405), La Galatea (1585). סוג סיפורי זה שהיה מורכב מוואריאציות על נושאים ספרותיים מסרתיים (האהבה, הטבע, היופי הנשי, הרגשות המעודנים, סיגנון הדיבור המצוחצח, החיים האידיליים של הרועים), בדומה לספרי־האבירים, שלט בטעם הקהל במשך כל המאה ה16. יצירתו של ס' התאימה עצמה לקווים המוסכמים ואין בה חידוש כלשהו מבחינה תכנית־צורנית. מאוחר יותר עתיד היה ס' עצמו ללעוג לאפנה זו ולהחשיב סוג סיפורי זה כמלאכותי, חסר־אמת ומרוחק מן החיים. עם זאת, לא השתחרר ממנו כליל ואף שילב אותו בתוך "דון קיחוטה". הרומן Los trabajos de Persiles y Sigismunda ("ייסוריהם של פרסילס וסיגיסמונדה"), 1617, הוא מעין המשך ופיתוח של הסוג הפאסטוראלי; יש לשער כי רומן זה לא נתחבר בסוף ימיו של ס' וכי היה שמור עמו זמן רב.

לעומת חוסר המקוריות של רומנים אלה, מצטיין ס' בתחום הסיפור הקצר, שהוא היה ממעצביו החשובים ביותר בספרות מערב־אירופה. הקובץ "סיפורים לדוגמה" (= "סיפורים מבדרים מהם ניתן ללמוד שיעור מועיל", כדברי ס') כולל 12 סיפורים. עיקר עניינם של חלק מסיפורים אלה הוא בעצם סיפור־העלילה — בדרך כלל, על הרפתקות־אהבה (El amante liberal ["האוהב הליברלי"]; La fuerza de la sangre ["כוח הדם"]); באחרים מודגש עיצוב הצורה הסיפורית וריבוי זוויות־הראיה על אותו נושא (La gitanilla

["הצועניה"]; Rinconete y Cortadillo; ובמיוחד El licenciado vidriera [עבר׳: איש הזכוכית, תשי״א]) — לסיפור אחרון זה קירבה תמאטית ל„דון קיחוטה". — בסיפורים אחרים מקבוצה שניה זו משתקפות אבחנותיו המדוקדקות של ס׳ על החברה בסביבתו, ובמיוחד על סוויליה. סיפורים אלה ממשיכים בקו הסיפורת הפיקארסקית (ע״ע ספרדית, ספרות, עמ׳ 405).

ביצירתו הגאונית Don Quijote de la Mancha („דון קיחוטה דה לה מנצ׳ה") נסך ס׳ בצורה מושלמת חלומותיה של ממלכת ספרד ואכזבותיה, חלומותיו הוא ואכזבותיו, וכן עיקר השגותיו של ההוגה ארסמוס (ע״ע) על חכמת הכסיל והבלי החכמה, בספרו „שבח הכסילות". ספר זה, יחד עם „איש החצר" של בלדסרה קסטיליונה (ע״ע), Censura de la locura humana y excelencias de ellas („ביקורת על השיגעון האנושי ועל מעלותיו הטובות"), 1598, מאת חרונימו דה מונדראגון (Mondragón) וסיפורים אפיים-קומיים כ„אורלאנדו המטורף" של אריוסטו (ע״ע), היוו, כנראה, חומר-רקע ל„דון קיחוטה". לרומן זה, שכוונתו המוצהרת היתה לשים ללעג ולקלס את ספרי האבירות, שווּ משמעויות עמוקות יותר כאשר ס׳ הרחיב, תוך כדי כתיבה, את היריעה, ונתן ביטוי להכרת הכישלון שלו כאידאליסט ובעל-חלומות. בדמותו של דון קיחוטה עיצב את הפרסוניפיקאציה האנושית ביותר של השיגעון כמפלט אחרון לרעיונות הצדק, האמת והגבורה; בה במידה שלעג לשגעון האבירות של גיבורו (תוצאה של קריאת רומנים הממלאים את מקומה של הוויה מציאותית), הביע גם את אכזבתו מן העולם ומן התקופה בה חי; העולם הספרותי-דמיוני אינו משכיח את המציאות האכזרית. שגעונו של דון קיחוטה הוא אמצעי ספרותי שאיפשר למחבר להביע בצורה מבדרת ומשעשעת את השקפת-עולמו הפסימית והנוגה, כמעשה הליצן על בימת התאטרון, ולומר: העולם הנו תאטרון וחלום, ספינת-שוטים ההולכת לאבדנה, ורק הראיה ההומוריסטית והאמונה בחיי-הנפש יכולות להושיע את האדם מן היאוש המוחלט. — לצדו של דון קיחוטה עיצב ס׳ את דמותו של סנצ׳ו פנסה ואין אפשרות להפריד בין השנים: הם משלימים זה את זה כמו החלום והמציאות, החומר והרוח, הדמיון והתחושה, הפריצה אל העתיד והעגינה בהווה, וכמו הגוף והנפש. מן החלק הראשון של הרומן אל החלק השני שלו נוצר תהליך מיוחד במינו: „דונקיחוטיזאציה" של סנצ׳ו ו„סאנצ׳יזאציה" של דון קיחוטה (כדברי מדריגה [ע״ע] אי רוחו); אין זה קיים בלי זה ואין קיחוטה קיים בלא שגעונו: ברגע שבינתו שבה אליו גוסס הוא והולך, וכאשר תמה אשלייתו תמו גם חייו.

בין שני חלקי היצירה יש הבדלים חשובים, הן מבחינת המבנה והצורה, והן מבחינת עיצוב הדמויות ומשמעותן. בחלק א׳ המבנה הוא מעגלי (דון קיחוטה יוצא להרפתקות ושב לביתו פעמיים); הצורה היא בארוקית (שרבוב סיפורים מסיגים שונים בתוך העלילה המרכזית); הדמויות אינן מתפתחות ביותר; ספרות-האבירים ניכרת ברקע וניתנות עילות מרובות לצחוק. בחלק ב׳ המבנה הוא ליניארי (הסיפור אינו נפסק ע״י מעשיות משובצות); הצורה קלאסית; הדמויות מתפתחות במהלך הסיפור; הצחוק הפך לחיוך עצוב במקצת. דומה כי צורות אלו באו להמחיש את דברי ס׳ ברומן: המאורעות וההתנסויות של האדם סובבים במעגל כמו גלגל הזמן והעונות, ורק החיים אצים קדימה לאינסוף בלא תקווה כי ישובו בעולם הזה. ממלכתו האמיתית של האדם, של הכסיל-החכם, אינה בעולם הזה.

בדורו, ועד לרומנטיקה, נתקבל „דון קיחוטה" כספר עממי ומצחיק. הרומנטיקונים ראו בו אחד הספרים המעמיקים ביותר שנתחברו אי-פעם, בעל משמעות אוניוורסלית, ועם זאת מודרני בצורתו. ואכן, „דון קיחוטה", שזכה להיתרגם למאה לשונות, השפיע השפעה מכרעת על שורה ארוכה של מספרים, מהם: וולטר, סטנדל, בלזק, פלובר, דודה — בצרפת; טורגניב, גוגול, דוסטויבסקי — ברוסיה; בטלר, סויפט, פילדינג, סטרן, סמולט, דיקנז — באנגליה; מלויל, מרק טוין — באה״ב; אונמונו — בספרד; פירנדלו — באיטליה; ועוד. ע״פ הספר נתחברו מספר אופרות וסרטים. ציירים מפורסמים איירו את היצירה וציירו את דמותו של דון קיחוטה: דומיה, דורה, פיקסו (ר׳ עמ׳ 526), דלי; ובישראל — מרסל ינקו.

ב1956 יצאה המהדורה ה10 של כל כתביו בעריכת A. Valbuena Prat. תרגומו העברי המקוצר של ח. נ. ביאליק, „דון קישוט, איש למנשא", תרע״ב, נתחבר בלשון מקראית; תרגום עברי מלא נעשה ע״י נ. אגמון-ביסטריצקי, „ההידלגו החריף דון קיחוטה מן למנצ׳ה", א׳—ב׳, 1958. הוא גם חיבר מחזה מקורי על גיבורו של ס׳: „דון קיחוטה", 1960.

א. שמואלי, ס׳, דמותו ויצירתו, תשי״ג; ב. קורצווייל, מסכת הרומן, 183—199, תשי״ג; A. Castro, *El Pensamiento de C.*, 1925; M. de Unamuno, *Vida de D. Quijote y Sancho*, 1928[3], 1964[13]; J. Casalduero, *Sentido y forma de las Novelas ejemplares*, 1943; id., *Sentido y forma del Quijote*. 1949; *id., Sentido y forma del teatro de C.*, 1951; A. Flores – M. J. Bernardete (eds.), *C. across the Centuries*, 1947; R. Marrast, *M. de C.*, 1957; S. de Madariaga, *Don Quixote*, 1961[3]; E. C. Riley, *C.'s Theory of the Novel*, 1962; G. B. Palacín Iglesias, *En torno al "Quijote"*, 1965[2]; J. Ortega y Gasset, *Meditaciones del Quijote*, 1970[8].

מ. ל.

סֵרוּס, כריתה או הרס של בלוטות-המין (ע״ע מין, עמ׳ 270—275) באדם או בבע״ה. מאחר שלבלוטות-המין תפקיד כפול — הנבת תאי-התרבות (תאי-זרע בזכר וביציות בנקבה) ויצירת ההורמונים האחראים לסימני-המין המשניים, פוגע הס׳ גם בפוריות הפרט, וגורם לעיקורו, וגם משפיע לרעה על התנהגותו המינית הכללית. לשם פגיעה בשני תפקודים אלה חייב הס׳ להיות זוגי (בשני האשכים שבזכר ובשתי השחלות שבנקבה). תוצאות הס׳ תלויות בגיל שבו בוצע. ככל שהס׳ מבוצע בגיל רך יותר יהיו אותותיו ניכרים יותר בפרט, בגלל העדר ההורמונים המיוצרים ע״י בלוטות-המין. באמצעות טיפול בתכשירי הורמונים ניתן לגרום להופעה של סימני-המין המשניים, שלא התפתחו בגלל ס׳ מוקדם, אך פוריות הפרט המסורס אובדת ואין להחזירה.

ס׳ ניתן לביצוע ע״י כריתת הבלוטות, ע״י חשיפתן לקרינה מיוננת, או ע״י ניתוחים שאין בהם כריתת האיברים מהגוף, אך גורמים לניוונם. ס׳ יכול להגרם גם ע״י פגיעה חיצונית או תאונה הגורמת לנזק רקמתי לבלוטות.

האדם הכיר מימי-קדם את הקשר בין איברי ההתרבות (לפחות לגבי האשכים) לבין תיפקודם בפוריות ועמד על אפשרות עיקורם של יונקים, ביניהם — האדם, ע״י כריתת האשך; וזאת בגלל מיקומם של האשכים בגוף היונקים, מחוץ לחלל-הבטן. בתרבויות אנושיות שונות, כנראה באופן בלתי-תלוי זה בזה, הוכרה האפשרות של ביצוע מכוון של הס׳ הן של בני-אדם, והן של חיות-בית. ס׳ בחיות-בית הוכר כבר בימי קדם כאמצעי נוח לביטול תשוקתה המינית של החיה הזכרית, לצורך ניצולה הטוב יותר לעבודה חקלאית (פר סריס = שור). ברומא היה מקובל ס׳ של עבדים. מאחר שס׳ נערים בגיל רך מבטל את שינוי הקול הילדותי לקול גברי בתקופת ההתבגרות, נהגו לסרס נערים בעלי קול-זמרה ערב, כדי שישמרו על קולם הילדותי. מנהג זה נפסל ע״י הכנסיה הקתולית והאפיפיור קלמנט XVI אסר ב1770 ביצוע ס׳ בנערים לשם שימור קולם הערב במקהלות. ס׳ היה מקובל בתקופות שונות גם כאמצעי להענשה. וע״ע רביה.

י. שט.

במזרח הקדמון היתה הסריסות דרג של שררה או פקידות (חשו׳ „ויקצף פרעה על שני סריסיו" — „פרעה קצף על עבדיו" [ברא׳ מ, ב—מא, י]; „שרי יהודה ושרי ירושלים הסריסים והכהנים" [ירמ׳ לד, יט; ור׳ עוד ברא׳ לז, לו; שמ״א ח, טו; מל״ב כד, יב]). מקור התואר סריס ב sha-rêshu האכדי, קיצורו של sha-rêsh-sharri, כל׳,

„אשר לראש המלך״. בממלכת־אשור התואר הוא shut-rêshi. נראה שנושאי התואר סורסו. לא ברור אם ניתן לפרש סריס במקרא כפשוטו, שסורס, או אם היה זה תואר לשר בחצר־המלך, שהושאל מן האכדית. אונקלוס מתרגם סריס — „רב״. יונתן (ע״ע) מתרגם „רב״ (ברא׳ שם; שמ״א שם; ועוד), ו„סריסא״ (ישע׳ נו, ג—ד), אולם פעמים (מל״א כב, ט; מל״ב ט, לב; ירמ׳ נב, כה; ועוד) הוא משתמש במלה „גוזאה״, שמשמעה משרת החדרים הפנימיים. בנוסח הסורי של בן־סירא (כ, ג) תורגם סריס „מהימן״ (= נאמן). בתרגום ה70 ס׳ הוא עפ״ר εὐνοῦχος (= סריס ממש), אך גם „שומר־המיטה״ (בדומה לגוזאה). לגבי פוטיפר סריס־פרעה (בר׳ לז, לו) תרגמו σπάδων (= סריס ממש [כחז״ל]), וכן „והיו סריסים בהיכל מלך בבל״ (מל״ב כ, יח; ישע׳ לט, ז) תרגמו „ויסרסו אותם״. בכתובים אחרים (ירמ׳ לד, יט; דהי״א כח, א) תורגם סריס „מושל״.

רב־סריס (מל״ב יח, יז) נמנה עם הפקידות הגבוהה ביותר בממלכת אשור (rab-sha-rêshu). עדות לקיומה של משרה זו גם בממלכת הבבלית החדשה — בירמ׳ לט, ג, יג, „שר־הסריסים״, החוזר ונזכר בדנ׳ א. זהה, כנראה, לאשפנז רב־הסריסים (שם, ג).

ב1100 לפסה״נ נזכר ס׳ בתולדות הרפואה הסינית, תחילה — כעונש על פשע, ואח״כ היו שביקשו ס׳ מרצון כאמצעי להשגת כהונות חשובות בתור סריסים בחצר הקיסר. ס׳ נהוג בקרב תושבי מרכז אלג׳יריה, בין אנשי הבג׳ה במצרים, הבאגירמי בצ׳אד, הבושמנים וההוטנטוטים בדרום־אפריקה וכן באוסטרליה ובמיקרונזיה. ס׳ מטעמים דתיים (לשם פרישה מתאוות־מין) היה מקובל בתקופות שונות של הנצרות, בהסתמך על הכתוב בברית החדשה (מתי XIX, 12). כך היה אוריגנס (ע״ע) סריס מרצון. במאה ה3 התפתחה כת של סריסים מרצון — הוואלסים, שסירסו אף את אורחיהם, בהאמינם שזאת הדרך לאמונה שלמה. ברוסיה היה הס׳ מקובל בקרב כת הסקופציס, שהופיעה לראשונה במאה ה18. רוב הפטריארכים בקונסטנטינופול היו סריסים. מעמד הסריס בכל התקופות היה תוצאת המנהג של ס׳ ילדים שנמכרו לעבדות. בגלל הבטחון המלא של השליטים בסריסים, הם הגיעו למעמד מדיני גבוה בסין — בתקופות שונות, וכן בפרס, ברומא ובביזנטיון. כן מינו אותם לתפקידי פיקוד צבאי; יועצים סריסים מילאו תפקיד חשוב באסלאם בתקופת בית עבאס, וס׳ לשם שירות בהרמון מקובל באסלאם גם בעת החדשה.

ת. תדמור — מ. תדמור, חותם בל־אשרד, שר הארמון (ידיעות, ל״א), תשכ״ז.

ב ה ל כ ה. הס׳ אסור מדין־תורה הן באדם והן בבהמה, חיה ועוף. איסורו נדרש מפרשת המומים הפוסלים בקר וצאן להקרבה, שעמהם נמנים: „מעוך וכתות ונתוק וכרות״ (ויק׳ כב, כד) — מומים שבאיברי־המין (ספרא אמור, ז׳; בכו׳ ל״ט, ע״ב, ועוד) — ונאמר על זה: „ובארצכם לא תעשו״ (ויק׳ שם); ולא רק בא״י, אלא „בכל מקום שאתם״; „בארצכם״ נדרש — לרבות איסור ס׳ בכל בע״ח, אף שאין ראויים לקרבן, ושהס׳ אסור באדם (ספרא, שם; שבת ק״י, ע״ב; חג׳ י״ד, ע״ב). האיסור הוא גם בעקיפין, ע״י שתיית „כוס־עקרין״ (משקה הגורם לעיקור; משנ׳ שבת י״ד, ג׳; בבלי שם, ק״י, ע״א—קי״א, ע״א; תוספ׳ יב׳ ח׳, ד׳), אלא שס׳ ישיר עונשו מלקות, והאחר — „מכת־מרדות״ בלבד (ר׳ רמב״ם, הל׳ איסורי ביאה, ט״ז, י׳—י״ב; שו״ע אה״ע, ה׳, י״א—י״ג). לדעת ר׳ יהודה „המסרס את הנקבות פטור״ (תוספ׳ שם) ממלקות, אך לכתחילה אסור; וכן הלכה. אולם גם לכתחילה: „האשה רשאה לשתות כוס־עקרין, שלא תלד״ (תוספ׳ שם; יבמ׳ ס״ה, ע״ב; לפי ההלכה, שהאשה פטורה ממצות פריה ורביה). יש דעה שהס׳ נאסר גם לבן־נח (ע״ע), ואסור לישראל לומר לנכרי לסרס בהמה עבורו (ב״מ צ׳, ע״א—ע״ב).

מי שנסתרס ע״י פגיעה מהחוץ — למעט מי שנולד כך ואפשר למעט גם מי שחלה, — הריהו באיסור של „לא יבא פצוע־דכא וכרות שפכה בקהל ה׳ ״ (דב׳ כג, ב) ואינו רשאי לשאת אלא גיורת, שפחה כנענית שנשתחררה (ע״ע עבדות, עמ׳ 584) או ספק־ממזרת (ולפי דעה אחרת, גם ממזרת ודאית; משנ׳ יב׳, פרק ח׳; תוספ׳ שם; שו״ע אה״ע ה׳, א׳—י׳). מי שנולד בנו סריס (או שנסתרס) לא יצא אביו ידי מצוות פריה ורביה (תוספ׳ שם; יב׳ ס״ב, ע״ב).

יע. או. - מנ. ר. - מ.

סַרַוַק

סַרַוַק (Sarawak), מדינה בפדרציה של מלזיה (ע״ע ושם מפה). שטחה 125,205 קמ״ר, ומספר תושביה 977,500 נפש (1970).

ס׳ משתרעת בצפון האי בּוֹרנאוֹ (ע״ע) ושולטאנות ברוני (ע״ע), ומהווה מובלעת בצפון המדינה. לאורך החוף הישר יחסית משתרע מישור רחב, נמוך ושטוח, נתון להצפות ומשופע בנהרות ובביצות־מנגרובים. העדר מוחלט של נמלים טובים וחשיפת החוף לרוחות המונסון הצפוני־מזרחי, מקשים ביותר על הספנות. דרומה למישור־החוף יש רצועת גבעות שלישוניות, שקרקעותיהן עקרות. אלו מתרוממות בהדרגה פנימה, אל הרכסים המבותרים המכוסים יער טרופי צפוף ורצוף. הגבול עם קלימנטאן (אינדונזיה) עובר בחלקו לאורך רכס קאפואס.

א ו כ ל ו ס י י ת ס׳ מגוונת מבחינה אתנית: לאורך החוף יושבים מלאים (ע״ע) העוסקים בחקלאות מסרתית, בדיג ובאיסוף תוצרי־יער. הסינים (31% מכלל התושבים) יושבים במישור־החוף — כבעלי־מלאכה, סוחרים ומשווקים, ובאיזור הגבעות הם מגדלים פלפל בחקלאות־נוודים. בגבעות יושבים גם דיקים (ע״ע), המגדלים למחייתם אורז וסאגו. הגידול המשקי העיקרי הוא קאוצ׳וק, ותלקות קטנות של עץ מצויות ברוב האזורים. תכניות פיתוח ממשלתיות מנסות להחליף גידול זה שיבוליו מועטים בגידולים אחרים.

הערים הן ק ו צ׳ י נ ג, הבירה והנמל הראשי (63,500 תוש׳), סיבּוּ (30,000 תוש׳), ומירי — מרכז שדות־הנפט של ס׳ (13,500 תוש׳).

H. Law, *S.: Its Inhabitants & Production*, 1968; J. C. Jackson, *S.: A Geographical Survey of a Developing State*, 1970.

ה י ס ט ו ר י ה. עד המאה ה19 היתה ס׳ חלק משולטאנות ברוני. ב1841 קיבל ג׳ימז ברוק (ע״ע) את ס׳ ונהיה לראג׳ה שלה. ברוק כונן ממשל יעיל, דיכא את העבדות וציד הגולגלות, וכן, בסיוע צי בריטניה, את שודדי הים. הוא הקים מועצה מייעצת, מורכבת רובה מילידים ומיעוטה מאירופים. אה״ב ובריטניה הכירו בעצמאות ס׳, וב1888 קיבלה בריטניה עליה את ניהול ענייני החוץ של ס׳, אך התחייבה שלא להתערב בענייניה הפנימיים.

ב1868 ירש צ׳ארלז ברוק את השלטון בס׳ מדודו ג׳ימז, משל עד 1917 ואחריו משל בנו צ׳ארלז וינר ברוק. במלה״ע II היתה ס׳ כבושה בידי היפאנים (1941—1945). ב1946 מסר צ׳. ו. ברוק את ס׳ לכתר הבריטי כמושבה, ומ1963 היא חלק ממלזיה (ע״ע).

S. Runciman, *The White Rajahs*, 1960; J. Rawlins, *S.: 1839-1963*, 1965; Lee Yong Leng, *S.*, 1970.

ג׳. סמ. - אה. א.

סֶרְז׳יפֶּה

סֶרְז׳יפֶּה (Sergipe), הקטנה במדינות ברזיל; שטחה — 21,994 קמ״ר, מספר תושביה 901,620 (1970). ס׳ משתרעת בצפון־מזרח ברזיל, בין חוף האוקיאנוס האטלנטי ונהר סאו־פרנסיסקו. איזור החוף של ס׳ נמוך ושטוח; אקלימו טרופי־מונסוני ובו יער טרופי צפוף. באיזור זה, התופס כ ⅓ משטח המדינה, מתרכזת רוב אוכלוסייתה. האיזור הפנימי הוא רמה נמוכה, המשובצת הרי־בדד. הרמה מתרוממת במתינות מצד איזור החוף שבמזרח, וכלפי נהר סאו־פרנסיסקו היא יורדת בתלילות. האקלים באיזור זה ערבתי; צמחייתו מעורבת — שיחים ועצים נמוכים — והוא מנוקז, ע״י נהרות קצרים רבים, לעבר האוקיאנוס האטלנטי.

הכלכלה מושתתת על החקלאות. באיזור החוף: קנה־סוכר, תירס, טבק, כותנה, קטניות וחסווה — משמשים לצרכי קיום, שיווק ועיבוד תעשייתי; באיזור הפנימי: גידול בקר; ובשפך הנהר סאו־פרנסיסקו: אורז. הקף התעשיה מצומצם, ועיקרה זיקוק־סוכר וייצור

טכסטיל ומזונות. על מפלי פאולו־אפונסו (בבאהאיה), עתירי הפוטנ־ציאל ההידרו־חשמלי, מוקם מפעל־כוח גדול, ובעזרתו מנסים להרחיב את התעשיה. רוב התושבים הם בני ילידים וכושים. הערים מעטות, הבירה א ר א ק א ז׳ ו (Aracaju; 187,000 תוש׳) נמצאת סמוך לחוף.

סַרְטָבָא (אלכסנדריון), מבצר חשמונאי על צוק נישא לרגלי הרי שומרון הצופה מגובה של כ 730 מ׳ אל עמק הירדן התיכון מול גשר דמיה (ע"ע אדם, עמ׳ 535). נראה שהמקום נבנה ע"י אלכסנדר ינאי ונקרא על שמו. ב 63 לפסה"נ נכנע כאן אריסטו־בולוס II לפומפיוס; אלכסנדר בן אריסטובולוס חזר וביצר את ס׳. גביניוס (ע"ע) הרס את המצודה, ופרורס, אחי הורדוס, חזר וביצרה. בס׳ כלא הורדוס את מרים אשתו וכאן קבר את אלכסנדר ואריסטו־בולוס בניו שהומתו בפקודתו, אצל עצמות אלכסנדר אבי אמם. בס׳ נקברו, כנראה, גם אחרים מבני החשמונאים. ס׳ אינה נזכרת בקשר למרד הגדול ברומאים. ס׳ היתה אחת החוליות בקשר האיתות, כשמסרו באמצעות משׂואות על „קידוש החודש" (ר"ה ב׳, ד׳ ותוספ׳ ב׳, ב׳). במקום, הידוע כ„קרן ס׳", נתגלו שרידי המבצר וחלק ממתקניו, כולל אמת־מים ובורות־מאגר.

סַרְטוֹ, אַנְדְרֶאָה דֶל, ע"ע אַנְדְרֶאָה דֶל סַרְטוֹ.

סַרָטוֹב (Саратов), בירת מחוז (אובלסט) ס׳, ברפובליקה הפדי־רטיווית הרוסית, בריה"מ. 790,000 תוש׳ (1972).

ס׳ שוכנת על הגדה המערבית של הוולגה ולה נמל־נהר חשוב. היא מרכז תעשייתי וצומת מס"ב, מן החשובים ביותר בעמק הוולגה התחתי. התעשיה מייצרת בעיקר מכונות, מכונות לעיבוד מתכת, ציוד לבתח"ר, מכשירי־חשמל וכיו"ב. בסביבת ס׳ מצויים שדות נפט וגז טבעי עשירים, ועל בסיסם הוקמו תחנות־חשמל תרמיות, בתי־זיקוק ומפעלים כימיים לייצור חמרים סינתטיים, צבעים ודשנים. בס׳ מייצרים זכוכית (גדול המפעלים בבריה"מ), מזונות, מוצרי־עץ ורהיטים, חמרי בניה ומוצרי תעשיה קלה רבים. ס׳ מספקת כמויות עצומות של גז טבעי למרכזים העירוניים הגדולים בבריה"מ האירו־פית, כולל מוסקווה וגורקי. בקרבת ס׳ מוקמת על הוולגה תחנת־כוח הידרו־חשמלית (בכושר ייצור של מיליון ק"ו) ומפעל תשלובת כימי.

ס׳ היא ממרכזי ההשכלה העיקריים באיזור הוולגה. בה אוניבר־סיטה (נוס׳ ב 1909, 10,000 תלמידים ב 1972), בת"ס גבוהים ומכוני מחקר שונים, קונסרווטוריון, תיאטרונים ומוזיאונים. חלקה המרכזי והעתיק של העיר בנוי על מדרגת־נהר, עליה סוגרים ממערב גבעות צהבהבות־אפורות (מכאן מקור שמה הטטרי: סרי — צהוב, טאו — הר). על מורדות הגבעות התפשטו רבעי־מגורים חדשים. מול ס׳, על הגדה המזרחית של הוולגה, נמצאת העיר אנגלס.

י ה ו ד י ם. פלך ס׳ היה עד המהפכה מחוץ לתחום־המושב היהודי. ברבע השני של המאה ה 19 קמה בס׳ קהילה קטנה מורכבת מחיילים יהודים (כ 44), ששירתו בעיר, ועליהם נוספו, על־אף האיסור, גם יהודים אחרים. באביב 1853 הואשמו 3 מיהודי ס׳ ברצח 2 ילדים נוצרים לצרכי פולחן; בכך התעוררה שוב שאלת „עלילות־הדם" (ע"ע) שהעסיקה את השלטונות מאז עלילת הדם בוליז׳ (1823—1835). הנאשמים נידונו לעבודת פרך. במחצית השניה של המאה ה 19 התיישבו בס׳ יהודים בעלי זכות ישיבה מחוץ לתחום־המושב. ב 1897 נמנו 1,460 יהודים (1.1% מכלל התושבים). באוקטובר 1905 התחוללו גם בס׳ פרעות, ובהן נהרגו כמה יהודים. במלה"ע I מצאו מקלט בס׳ פליטים רבים מאיזור החזית. ב 1919—1921 התקיימה בס׳ קבוצת הכשרה של ה„חלוץ" בשם „משמר הוולגה". ב 1926 נמנו בס׳ 6,717 יהודים (3.1% מכלל התושבים). בסוף שנות ה 60 נאמדה האוכלוסיה היהודית בס׳ ב 15,000 נפש ובה ביכ"נ אחד.

פ. ראגולין, מגילת ס׳ („מאסף", א׳), תרס"ב; א. אהרני, ביה"ס העברי בס׳ (העבר, ס׳), תשכ"ב/כ"ג.

ג. שמ. - י. ס.

סֶרְטוֹרְיוּס, קְוִינְטוּס — Quintus Sertorius — (מת 72 לפסה"נ), מצביא רומי. ס׳ נולד בנורסיה למשפחה מכובדת ממעמד הפרשים. ב 105—102 לחם בפיקודו של מריוס (ע"ע) בקימברים ובטוטונים. ב 97—92 היה טריבון צבאי בספרד והצטיין במלחמה בקלטיברים וב 90 היה קוסטור בגליה קיסלפינה וגייס כוחות למל־חמה באיטלקים המתמרדים. סולה (ע"ע) הכשיל את בחירתו לטרי־בון; ב 88, כשהשתלט סולה על רומא, נמלט ס׳, וב 87 השתתף בכיבוש רומא בידי תומכי מריוס. ב 83 היה פרטור והשתתף בהגנה על איטליה מפני סולה שחזר ממלחמתו במתרדת, ועם נצחון סולה נמלט ל„ספרד הקרובה", שלמושלה נתמנה לפני מפלת סיעתו. סולה שלח צבא להילחם בו וס׳ נמלט למוריטניה שבצפון־אפריקה, אך ב 81—80 חזר לספרד, ע"פ בקשת הלוזיטנים (יושבי פורטוגל ומערב ספרד של היום), ובצבאו, שהיה מורכב מרומיים תושבי ספרד, לוזיטנים ואפריקנים, היכה כמה צבאות שנשלחו נגדו. הוא קנה את לב הספרדים במנהיגותו ואומץ לבו, וכן בהקלות ממסים ובביטול השכנת חיילים בבתיהם. המתיישבים הרומיים תמכו בו לפי שהוא ציידם בנשק ותיכנן מפעלים לצרכי הצבא והצי. באוסקה (כיום אואסקה) הקים סנאט מקומי, וכן מוסד לחינוכם של אצילי השבטים האיברים ברוח תרבות יוון ורומא.

כדי לעמוד מול הצבאות ששלח השלטון המרכזי נגדו ניסה ס׳ להתקשר עם שודדי־הים ועם מתרדת, והיו לו תומכים אף ברומא; אולם בהדרגה גבר לחצם של שני הצבאות שלחמו בו, בפיקוד מטלוס, ובעיקר — פומפיוס. קרנו ירדה, וב 72 נרצח בידי קציניו ובראשם פרפרנה.

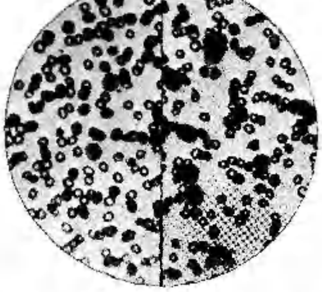
ס׳ היה מגדולי המצביאים הרומיים ורב־אמן בלחמת גרילה. כיום מתארים אותו הספרדים כמבטא נטיה לאומית־בדלנית בספרד, אך נכון יותר לראות בו אחד המצביאים הרומיים — כגון סולה, קיסר וגלבה — שביקשו להשתמש בפרובינקיה כלשהי כקרש קפיצה להשתלטות על רומא.

A. Schulten, *S.*, 1926; H. Berve, *S.*, (Hermes, LXIV), 1929; P. Treves, *S.* (Athenaeum, N. S. X), 1932.

ד. אש.

סַרְטָן, גדול (ע"ע) ממאיר, שמקורו בצמיחה מעוותת של רקמות־הגוף ושמאופין בהתרבות בלתי־מווסתת ובלתי־מבוקרת של תאי־הרקמה, העדר התבגרותם מבחינת המבנה והפעילות, ויכלתם לצמות גם מחוץ לתחומים של רקמת־האם, בתוך הרקמות השונות של החי. ענף הרפואה והביולוגיה העוסק במחלת־הס׳ נקרא אונקו־לוגיה.

מ י ו ן ה מ ח ל ה. במיון הפשוט ביותר מבדילים בין שני סוגי־ס׳: (1) קארצינומה, שמקורו בתאי־ציפוי, כגון תאי־העור, תאי־הרירית ובלוטות ההפרשה החיצונית והפנימית (ע"ע היסטולוגיה). (2) סארקומה, שמקורו ברקמות החיבוריות והמזנכימליות: עצ־מות, גידים, חסחוס, קשרי־הלימפה וכיו"ב.

שינוי תמונת־הדם כתוצאה מלאוקמיה: משמאל, דם בריא — שני תאים לבנים נורמליים בתוך מספר רב של תאי־דם אדומים; מימין, דם מחולה־לאוקמיה — מספר התאים הלבנים גדל פי־5 וצורתם בלתי־בשלה

קיימים גם כינויים מיוחדים לסוגי־ס׳ שונים כגון: מלאנומה (melanoma) ממאירה, שמקורה בנקודות־החן השחורות; מיאֶ־לומה (myeloma) ופלסמוציטו־מה (plasmocytoma) ברקמת מוח העצמות, ולאוקמיה (leu-kemia), שמקורה ברקמה היו־צרת את התאים הלבנים שבדם. הכינוי בלאסטומה מתייחס לס׳ מערכת־העצבים כגון: רטינו־

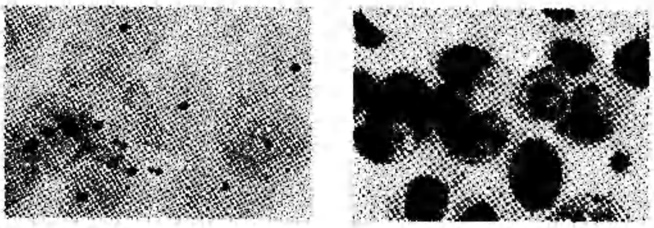
בלאסטומה — של רשתית־העין; מדולובלאסטומה, המתייחסת לת־אים קמאים של המוח; נורובלאסטומה, הקשורה לתאים קמאים של העצבים הסימפאתיים (ע"ע עצבים).

התרבות והתפשטות. בגוף הבריא מתרבים התאים אך ורק במסגרת המבנה האנטומי של האיברים והרקמות. נוסף לכך, קיימת דרגה גבוהה של התמחות של תאי הרקמות השונות, והתאים המבוגרים של כל רקמה בנויים ומתפקדים בצורה האפיינית לרקמה זו. התאים הסרטניים שונים משתי בחינות אלה מן התא הנורמלי; הם מתרבים בצורה מהירה בלתי־פוסקת ובלתי־מבוקרת, והם אינם בשלים, כלומר, אינם מתפקדים במסגרת הרקמה שבה הם נמצאים. רמה זו של אי־בגרות שונה מס' לס', ובמידה שתאי־הס' מבוגרים פחות, הס' ממאיר יותר. יש ס", שרקמתם נראית כה מבוגרת, עד שאין להבדיל, במיקרוסקופ, בינה לבין הרקמה שבה נוצרה. דבר זה שכיח בס'־בלוטות ולפעמים גם בס" אחרים; ויש ס" שמידת בגרותם כה נמוכה, עד כי לא ניתן להכיר את מקורם.

תכונה נוספת של תא־הס' היא הניידות שלו. התאים ניתקים מכלל רקמת־הס' ויכולים לנוע בתוך זרם נוזלי־הגוף, הדם והלימפה (ע"ע). בהיותם בעלי יכולת להתרבות מחוץ לתחומם, יוצרים תאים אלה מושבות, המכונות שלוחות או גרורות, באיברים וברקמות מרוחקים; המדובר באיברים כגון ריאות, מוח, כבד ועוד. עקב זה, מאבדים איברים אלה את כשרם הפיזיולוגי. בזרם הלימפה מגיעים תאי־הס' בראשונה לקשרי־הלימפה. קשרים אלה מהווים מחסום בפני התקדמותם של התאים, אבל אינם יכולים למנוע את שגשוגם בתוכם. כאן מתפתחת מושבה, שממנה עוברים תאי־הס' לקשרי־הלימפה השכנים ולרחוקים יותר. התפתחות הס' בקשר־הלימפה הורסת אותו, והס' יכול לפרוץ את הקשר החוסם בעדו ולצמוח ברקמות הסובבות את הקשר. מכאן יכול הס', שוב, להמשיך להיזרע בדרך הזרם הלימפתי וזרם־הדם לכל הרקמות. יש ס", שממאירותם היא בעיקר מקומית; לדוגמה, ס' צוואר־הרחם וס'־החלחולת. אחרים מתפזרים בעיקר בדרך הלימפה; לדוגמה, ס'־העור וס'־הלשון. אחרים מתפזרים בעיקר דרך זרם הדם, כגון סארקומות עצם וסארקומות של רקמת־השומן. ס'־השד מתפשט במהירות גם בדרך הלימפה וגם בדרך הדם.

עדיין לא ידוע מהו השינוי היסודי, העיקרי והראשוני, המעניק לתא הס' את התכונות של צמיחה בלתי־מבוקרת, ניידות, העדר התבגרות, ואוטונומיה של צמיחה מחוץ לתחום. טבעי הדבר, שמאמצים כבירים הושקעו לפתור את התעלומה, אולם עד כה לא נמצא פתרון. ידע רב נאסף אודות חיי התא הסרטני, אולם, עד כה, טרם עלה בידי החוקרים לגלות תכונות ביוכימיות מיוחדות ומובהקות לתא כזה, שאינן מצויות בתא התקין. מכל הידוע לנו נראה שההפיכה הסרטנית של התא היא תוצאה של ליקוי בצופן הכרומוסומאלי של התא, דהיינו, בחומר ה DNA, שהוא נושא התכונות התורשתיות. מהות השינוי עדיין אינה ידועה לנו.

המלחמה בס'. (א) מניעת המחלה: דרך למניעת מחלת־הס' אינה ידועה, פרט למקרים בודדים. שבהם גורם המחלה ידוע, כגון ס" תעשיתיים, שלגבי השימוש בגורמיהם נחקקו תקנות המחייבות הגנה על העובד (ר' להלן, מחקר הס'; מסרטנים כימיים). — ידועים כמה גורמים לס" מסוימים: כעישון העלול לגרום לס'־הריאות; ס'־הטוויים, שנגרם ע"י שמן סיכה; ס' איברי־המין, הקשור בערלה; וייתכן שיתגלו גורמים נוספים, כגון גורמים תזונתיים והיגייניים, שיאפשרו הקטנת הסיכוי לחלות בעוד סוגי־ס'. כבר ידועים גורמים המזהמים את האוכל, כגון האפלטוכסין, שייתכן כי הוא הגורם לס'־הכבד, הנפוץ בקרב תושבי אפריקה. אפשר שס'־הקיבה, השכיח באיסלנד וביפן, קשור גם הוא בהרגלי־מזון. ס'־הוושט, המצוי בשוודיה, קשור כנראה, בתזונה לקויה ובחוסר ויטאמינים. ס' צוואר־הרחם קשור, כנראה, בעגבת ובהיגיינה אישית לקויה. ס'־

התמרה סרטנית: מימין — תאי צוואר־הרחם נורמליים; משמאל — תאים סרטניים מאותו מקור

הקיבה פחת לאחרונה, כנראה, בגלל השתפרות הרגלי־התזונה.

(ב) אבחנה מוקדמת: צמיחת הס' מתחילה בצורה מקומית ומן האתר הראשוני היא מתפשטת לכל הגוף. אם מצליחים להרחיק את הס' בשלבו המוקדם, המקומי, אפשר להשיג ריפוי שלם. את דרגת התפשטות הס' מציינים במספרים מ 1 עד 4. דרגה 1: ס' מקומי — שלב מוקדם, שבו, מבחינה אנטומית, מצויה הרקמה הסרטנית רק ברקמת־האם — באיבר הגידול ההתחלתי; ס" בשלב זה ניתנים לעתים קרובות לריפוי שלם. דרגה 2: ס', ששלח את גרורותיו לקשרי־הלימפה הסמוכים לאיבר הנגוע (קשרי־לימפה אזוריים); ס' זה ניתן לפעמים לריפוי. דרגה 3: ס', שגרורותיו הגיעו לקשרי־לימפה מרוחקים, הקשורים בקשרי־הלימפה האזוריים; לרוב אין לרפאו. דרגה 4: ס', שנזרע בכל הגוף דרך מחזור־הדם, ובמקרה זה הוא יכול לצמוח בכל אתר ואתר בגוף; ס' זה אינו ניתן לריפוי. — בדרגה המוקדמת של קיומו בגוף, נעדר הס' סימפטומים העלולים לעורר תשומת־לבו של החולה. משום־כך, בדיקות חוזרות לעתים מזומנות אצל רופא המכיר את החולה יוצרות תנאים מתאימים לאבחנה בשלב מוקדם. סימני־המחלה תלויים בד"כ באיבר שבו מתפתחת המחלה: בפה — כיב; בקנה — צרידות; בריאות — שיעול; בקיבה — הפרעות בעיכול; ברחם — הפרשה, וכיו"ב. כאב וירידה במשקל הם לרוב סימנים מאוחרים יותר.

בארצות רבות בעולם קיימות אגודות למלחמה בס', שבהן חברים רופאים, חוקרים ואנשי־ציבור, שמטרתן היא ליצור תנאים שיאפשרו את הדברת המחלה ע"י: (א) הפצת ידע בציבור, אודות המחלה, מניעתה ואבחנתה, בעיקר — אבחנה מוקדמת. (ב) הקמת תחנות לגילוי מוקדם של המחלה, המאפשרות ביצוע בדיקות חוזרות לאנשים בריאים ולאנשים החשודים במחלה. (ג) שיקום חולה־הס'. (ד) עידוד מחקר המיועד להרבות ידע על המחלה, למצוא דרכים יעילות לגילויה המוקדם ולגלות תרופות שתדברנה את הס'. — האגודה למלחמה בס' בישראל מטפלת אף היא בכל השטחים האלה.

הטיפול בס'. אבחנה מוקדמת היא תנאי יסודי לטיפול יעיל. שיטות־הטיפול הקיימות הן: (1) ניתוחית; (2) רדיולוגית; (3) כימית.

הטיפול הניתוחי מיועד, בעיקרו, לשלבים המוקדמים של המחלה. למען הצלחת הניתוח, הכרחי שהגוש הסרטני יכרת יחד עם עטיפה של רקמה בריאה, הסמוכה לגידול ועוטפת אותו. ניתוח כזה מאפשר ריפוי שלם למרבית החולים, שמחלתם היא בשלב מוקדם ומקומי. במצבים מסוימים אפשר גם לכרות ס', שגרורותיו נשתלו בבלוטות האזוריות, בתנאי שיתבצע ניתוח לפי הכללים הדרושים, כלו', הוצאת הגידול הסרטני וגרורותיו ברציפות, בגוש אחד ללא קיצוץ לחתיכות. במקרים של ס' בעל גרורות מפוזרות בגוף, אין טעם בניתוח נרחב, הגורם לנכות חמורה.

הכירורגיה התקדמה מאוד בתקופה האחרונה. ניתוחים, שנראו בעבר כבלתי־אפשריים, מתבצעים היום ללא סיכון רב. אפשר כיום לכרות גידולי־ריאה, לסלק גידולי־מוח ולהוציא חלקי כבד, וכל זאת — בהצלחה גדולה, ולעתים קרובות למדי משיגים תוצאות המצדיקות את הסיכון. לפעמים מבצעים ניתוח לשם הקלה, במקרים שהס' אינו ניתן להוצאה, כגון, כריתת גידולי־מעיים — למניעת

סתימתם; סילוק גידול ממערכת-העצבים — למניעת כאבים; וכריתת גידולים — לשם הפסקת שטפי-דם וכיבים גדולים מזוהמים.

הטיפול הרדיולוגי (ע"ע קרינה; רדיולוגיה). יכלתן של קרני-X ושל קרינה רדיואקטיווית להשמיד גידולים כבר נתגלתה בסוף המאה ה 19, ומאז התפתח ושוכלל הטיפול הרדיולוגי בס'. פעולת הקרינה על התא החי מביאה לעצירת צמיחתו ואף למותו. הידע השימושי התפתח בראשיתו באופן נסיוני, וכיום הגיע לדיוק ושכלול רב. עיקר ההשפעה היא בפגיעה במנגנון-החלוקה של התא; על-כן, רקמות, שבהן התרבות התאים גדולה, פגיעות יותר מרקמות, שבהן קצב ההתרבות הוא קטן. רגישות מנגנון-החלוקה של התא לקרינה אינו הגורם היחיד והבלעדי המביא למותו של התא, אבל הוא המכריע בשרשרת הפגיעות הרדיוביולוגיות המביאות למות התאים.

הגידולים נבדלים אלו מאלו ברגישותם לקרינה, ואף בתוך אותה רקמה גידולית נמצאים תאים רגישים יותר ורגישים פחות. תוצאות הטיפול הרדיוביולוגי תלויות ברגישותם של התאים לקרינה, אך גורמים נוספים, ביניהם מבנה רקמת-התמך ואספקת-הדם, חשובים בקביעת התוצאות הסופיות של הטיפול הרדיולוגי. בקרינה אפשר להשתמש כאמצעי מרפא וגם למטרות הקלה. במקרים של חולי ס' מתקדם, משמש טיפול זה להקלת כאבים ולהארכת החיים. כאמצעי מרפא מאפשרת הקרינה טיפול בהרבה חולי-ס', שאי-אפשר לנתחם. קיימים גם ס", שאפשר לנתחם, אך עדיף בהם הטיפול הרדיולוגי, כגון ס' צוואר-הרחם. בהחלטה על טיפול קרינתי יש להתחשב בגורמים הבאים: רגישות הגידול לקרינה, אפשרות חלוקת הקרינה באופן שווה על כל הגידול, קיום שוליים סבירים של רקמה בריאה וסיכויי החלמת הרקמה מפגעי-הקרינה.

סוגי הטיפול בקרינה הם: (א) רגיל, שימוש בקרינת-רנטגן רגילה, המופקת במתח של כ 200 אלף וולט. טיפול זה היה מקובל עד לשנות ה 50 של המאה. קרינת-רנטגן שימשה להקרנת גידולים מבחוץ. כיום הצטמצם השימוש בה ומעדיפים להשתמש בקרינה במתח רם (ר' להלן) לטיפול בכל ס', הנמצא מתחת לשטח-העור.

(ב) מתח רם, קרינה המופקת במתח של כמיליון וולט ומעלה (כולל טיפול בקובלט [ע"ע] 60), במאיצים לינאריים, במתח של כ 4 מיליון וולט, ובבטאטרונים, במתח של כ 20 מיליון וולט, ליצירת קרן-אלקטרונים; התחילו להשתמש בה בעשור האחרון. קרן-אלקטרונים זו ניתנת לכיוון לעומק הרצוי, מבחינה אנטומית של הגידול, ללא פגיעה יתרה ברקמות הבריאות. משום-כך נעשים נסיונות לנצל אלקטרונים גם לשם ריסון גידולים שטחיים, וגם לטיפול בגידולים השוכנים בעומק הגוף. (ג) רדיואיזוטופים (ע"ע איזוטופים). בראשית הנהגת הטיפול בקרינה שימש בעיקר רדיום (ע"ע) כמקור. כיום משתמשים בו רק לטיפול מקומי, תוך מגע ישיר עם הגידול. כיום רב השימוש באיזוטופים אחרים, כגון קובלט 60, איזוטופים של צזיום, אירידיום, טנטלום. שימוש מיוחד נעשה באיזוטופים המתרכזים באיזור-הגידול, כתוצאה מחילוף-החמרים, ומשפיעים עליו ישירות, כגון, זרחן 32 — לטיפול בלאוקמיה (עצמות), יוד 131 — לטיפול בס' בלוטת-התריס. מאחר שבמקרים

יחידת-הקרנה סובבת. מקור הקרינה: קובלט 60, עצמתו מקבילה לקרינת-X המופקת במתח של 3 מיליון וולט (החברה האמריקנית למלחמה בסרטן)

מסוימים שווים שני סוגי-הטיפול המקובלים: הכירורגי והרדיולוגי, מבחינת יעילותם והצלחותיהם, מכריעים שיקולים משניים, כגון גיל, מחלות אחרות, נכות יחסית, ואפילו שיקולים קוסמטיים. יש מקרים, שבהם הטיפול הכירורגי חייב להשתלב בטיפול הרדיולוגי, הקודם לטיפול הכירורגי או הבא אחריו.

הטיפול הכימי. עד שנות ה 50 של מאה זו טיפלו בהצלחה בסוגי-לאוקמיה מיוחדים במלחי-ארסן. בראשית מלה"ע II הוברר כי גז-החרדל (ע"ע חרדל, גז) מסוגל לדכא את התרבות התאים שברקמה הלימפואידית בגוף. תצפית זו הולידה מחקר מקיף, ונבדקה השפעתם של כ 250 אלף חמרים שונים על גידולים בעכברים. למעלה מ 300 חמרים שונים נבדקו באופן קליני כדי לעמוד על השפעתם על מחלת-הס'. ערכם של חמרים אלה רב בטיפול מקל. במקרים שבהם אין הטיפול הכירורגי או הרדיולוגי יכול לעזור, פועלים חמרים אלה להקלת הסבל. קיים רק סוג אחד של ס', הקרוי כוריו-קרצינומה, גידול סרטני, שמקורו בשליה ושגרורותיו צומחות בגוף-האם, המתרפא כליל ע"י טיפול כימי. וזאת משום שגידול זה אינו ראשוני בגוף האשה, אלא ס' שחדר לגופה מגוף אחר — השליה של העובר. בהיות מבנהו הגנטי שונה מזה של האשה המאכסנת אותו, קל לפגום בו, ולפיכך יכול הטיפול הכימי לגבור על המחלה.

החמרים הכימיים המשמשים לטיפול בס' מתחלקים לקבוצות הבאות: (1) גורמי אלקילציה. עם קבוצה זו נמנים גז-החרדל ונגזרותיו, כגון אנדוקסן; טיוטפה ואחרים. (2) אנטי-מטבוליטים. אלה חמרים הדומים במבנם הכימי לוויטאמינים, פורינים ומרכיבים אחרים, הדרושים לפעולה תקינה של הגוף, אך אינם זהים להם. משום-כך עשויים הם להיכנס לחילוף-החמרים של התא ולפגום בפעילותו. פגיעתם גבוהה יותר בתאים הגדלים ומתרבים במהירות — תאי-הס'. לרוב הם פוגעים בסינתזה של חומצות-הגרעין. (3) אלקלואידים (ע"ע). אלה משתקים את מנגנון התחלקות התא ופוגעים ביכלתו לבצע סינתזה של חלבונים וחומצות-גרעין תקינות. עם קבוצה זו נמנים אקטינומיצין D, מיטומיצין ועוד. (4) הורמונים. הורמוני-המין של הזכר (טסטוסטרון), אסטרוגנים של האשה והורמונים סטרואידיים של יותרת-הכליה משפיעים באופן סגולי רק על סוגים מסוימים של ס", כגון ס' השד והשחלה, או גידולים של רקמות הדם והלימפה.

מחקר. מחקר הס' שואף לגלות את הגורמים המחוללים את המחלה, ולמצוא שיטות יעילות לאבחנתה המוקדמת ואמצעים יעילים להדברתה. הס' מהווה את אחת הבעיות הרפואיות הקשות ביותר, ומחקר המחלה תלוי בהשגים המדעיים בשטחי-מדע רבים ושונים. שטחי מחקר הס' העיקריים הם: (1) אפידמיולוגיה של המחלה; (2) חמרים כימיים מסרטנים; (3) נגיפים מחוללי ס'; (4) תופעות חיסוניות במחלה; (5) קרינה; (6) כימותרפיה.

(1) אפידמיולוגיה. הס' מצוי בכל סוגי בע"ח, וכן בצמחים, שבהם קיימות שאתות במבנה הדומה לזה של מחלות סרטניות. כמעט כל סוגי הס' הידועים באדם מצויים גם בחיות-בר ובחיות-בית. אצל חולדות-בר שכיחה הלאוקמיה. בין עכברי-בר שכיח ס' של בלוטות-החלב וגם גידולים בריאות. ניתן לגדל גזעים טהורים של עכברים, שבהם שכיח סוג מסוים של גידול ממאיר, כגון ס'-השד או לאוקמיה. בין הקופים נדירים הגידולים הממאירים. הסיכוי לחלות בס' גדל עם הגיל. יש ארצות, שבהן קיים רישום חובה של התחלואה הסרטנית, כמו במדינת ניו-יורק ובדנמרק. בארצנו קיים, במשרד-הבריאות, רישום מרכזי של התחלואה הסרטנית. רישום זה אינו חובה, אך הוא מקיף ביותר. כל בתי-החולים והמעבדות הפתולוגיות מספקות למרכז זה את המידע הדרוש.

המחלות הממאירות מצויות אצל כל בני-האדם, ללא הבדל מקום וגזע, אולם קיימים הבדלים בין אוכלוסיה לאוכלוסיה בהרכב ובסוג של הס" המצויים. עדיין לא ידוע, באיזו מידה הבדלים אלה יסודם

גנטי, או סביבתי ותזונתי. כך שכיח ביותר ס׳־הקיבה באיסלנד, סקנ־דינוויה ויפן; ס׳־הכבד בדרום־אפריקה ובמערבה; ס׳־הלוע בסין; ס׳ כיס־השתן במצרים; ס׳ צוואר־הרחם באנגליה ובאה״ב; ס׳ איברי־המין — בגברים שלא נימולו — נפוץ בעיקר בדרום־מזרח אסיה. לעומת־זה נדיר ס׳־השד ביפן וס׳־העור — אצל כושים.

תחלואה סרטנית בישראל
(השיעור ל 100,000)

סוג־הסרטן (מקומו בגוף־האדם)	גברים	נשים
כל המקרים	200.5	220.1
שפה	3.8	1.0
פה, לוע, בלוטת־רוק	2.3	1.0
ושט	3.0	2.0
קיבה	22.5	14.1
מעי גס	8.9	10.8
חלחולת	6.1	6.7
כיס־מרה, דרכי־מרה	2.5	6.9
כבד (ראשוני)	1.8	—
כבד (משני)	2.0	2.3
לבלב	7.1	4.9
קנה־דיבור	6.6	—
שד	1.2	46.8
ערמונית	10.2	—
אשך	1.4	—
צוואר־רחם	—	5.5
גוף־רחם	—	9.0
שחלה	—	10.9
איברי־מין אחרים של נשים	—	1.5
כליה	5.3	3.5
כיס־שתן	9.8	2.2
מלנומה (בעור)	2.2	2.9
עור	33.6	30.2
עיניים	1.1	1.0
מוח, מערכת העצבים	9.8	9.1
בלוטת־התריס	1.8	4.1
עצם	1.2	—
רקמה חיבורית	2.5	2.4
לימפוסרקומה	8.3	5.5
מחלה ע״ש הוג׳קין	2.7	2.1
מיאלומה	1.8	1.8
לאוקמיה	8.4	6.6

ת ו ר ש ה. בניגוד לבעלי־חיים, שבהם הצליחו לגדל גזעים טהו־רים — הומוזיגוטיים, שבהם מתפתחים סוגים מסוימים של ס׳, הרי אוכלוסיות בני־האדם הן הטרוגניות. משום־כך אין עדות ודאית של תורשה גנטית. בכל־זאת אין ספק שקיימים בבני־אדם סוגים שונים של מחלות טרום־סרטניות, בעלות אופי תורשתי מובהק, כגון: קסרו־דרמה פיגמנטוזה, רטינובלאסטומה של רשתית־העין ופוליפוזיס של המעיים. כל אלה עלולים לפתח שגשוג של ס׳. גם ס׳־השד, ס׳־הרחם ואולי אף הלאוקמיה מתפתחים על רקע גנטי תורשתי.

ג ו ר מ י ם ס ב י ב ת י י ם. הורמוני־הייחום (אסטרוגנים), הנפר־שים מבלוטות־המין של החיה, או אלה שהוחדרו לגוף החיה מבחוץ, מעודדים התפתחות ס׳ בבלוטות־חלב, באשכים ובירירית־הרחם. כריתת השחלות מונעת הופעת ס׳ בלוטות־החלב. הזרקת הורמון־הייחום לעכברים זכרים גוררת אחריה הופעת ס׳ בשרידי בלוטת־החלב שלהם. לגיל החיה יש השפעה מכרעת בתגובה ההורמונלית. גורי־עכברים רגישים יותר לגירוי הורמונאלי מאשר המבוגרים.

בד״כ אפשר להקטין את התחלואה הסרטנית בחיות־ניסוי ע״י הקטנת כמות המזון. חיות מבודדות בכלובים עלולות יותר לחלות בס׳ מאשר אלה הדרות יחד בצפיפות.

אצל כל בע״ח נודעת חשיבות רבה לגורמים מסרטנים העלולים לזהם את המזון. אפלטוכסין, שמקורו בפטריה בשם אספרגילוס פלאבוס, הצומחת על בטנים ותבואות, גורם, כנראה, לס׳־הכבד בחיות ובבני־האדם. משערים, שהאפלטוכסין, המזהם את מזונותיהם של הילידים בארצות אפריקה, הוא הסיבה לריבוי ס׳־הכבד. ביפן נמצא, שאורז, שהזדהם בעובש פניציליום איסלנדיקום, גורם לצמיחה סרטנית בכבד של חולדות. עישון מופרז גורם לס׳־הסימפונות. תנאים היגיניים ירודים תורמים, כנראה, לריבוי הצמיחה הסרטנית בצוואר־הרחם. לעתים, תחליפים למזונות, כגון ציקלמטים (ע״ע סכרין) ואחרים, עלולים לעודד צמיחה סרטנית, אם השימוש בהם מופרז.

(2) ח מ ר י ם כ י מ י י ם מ ס ר ט נ י ם. פחמימנים פוליציקליים: לפני כ 200 שנה שיער רופא אנגלי, פרסיוול פוט (Percival Pott), שס׳ כיס־האשכים, השכיח אצל מנקי־הארובות, נגרם ע״י פיח־הפחם. היה זה הס׳ „המקצועי" הראשון שנתגלה. ס׳־הפרפין תואר אצל עובדים במכונות־טויה, ששומנו בשמן־סיכה פרפיני. הגורם להיווצ־רות סוג זה של ס׳ התגלה רק במאה הנוכחית. החוקרים היפניים ימגיווה ואיצ׳יקווה (Yamagiwa; Ichikawa) הצליחו, ב 1915, לגרום לס׳ באזנו של שפן, ע״י מריחה ממושכת של עור־האוזן בעטרן (ע״ע) הפחם. בשנות השלושים הצליח קנווי (Kennaway) לבודד מתוך עטרן זה את החומר 3,4 בנזפירין (3,4 Benzpyren), שבכמו־יות זעירות ביותר מסוגל להפוך את תאי־העור לתאים סרטניים. בזריקה תת־עורית יוצר חומר זה סארקומות. עוד קודם־לכן עלה בידי חוקר זה לסנתז חומר פחמימני בשם 1,2 בנזאנתרצן (1,2 Ben-zanthracen), שכוחו רב ביצירת ס׳־עור. מבנה שני החמרים דומה. לאחר־מכן סנתזו שני החוקרים מספר רב של מסרטנים כימיים, הבנויים לפי אותה מתכונת כימית. אחד הפעילים בהם הוא המתיל־כילנתרן, שניתן לסנתז גם מתוך מלחי־המרה. בעזרת חמרים אלה אפשר להביא לצמיחה סרטנית במקרים רבים.

בקרב עובדים בתעשיית צבעי אנילין (ע״ע), שכיח ס׳ כיס־השתן. בחיפוש אחר הגורם, נמצא החומר 2־נפתילאמין שהזרקתו התת־עורית גורמת לגידולים סרטניים בכיס־השתן של כלבים. כשמאכילים עכברים וחולדות בצבעי אזו (ע״ע), כגון, אמינואזוטולואן או די־מתיל־אמינו־אזו־בנזן, מתפתחת ברוב החיות שחמת־הכבד, ואחריה — צמיחה סרטנית. חמרים כגון הניטרוזאמין הם מסרטנים בעלי עצמה ניכרת, ונושאים בחובם סכנה לעובדים בתעשיות שונות. רשימת החמרים, שזוהו כמסוכנים, ארוכה למדי ותוקנו תקנות להגן על האוכלוסיה מפניהם.

(3) נ ג י פ י ם (ע״ע נגיף, עמ׳ 852/3). בראשית המאה רווחה הדעה שחיידקים עלולים להיות הגורם המסרטן. אולם, דעה זו היתה משוללת־יסוד ולא נתאשרה בניסויים מעבדתיים בחיות. בשנת 1908 הצליחו אלרמן ובנג (Ellerman; Bang) להעביר, בעזרת תסנין שהיה חפשי מתאי־ס׳, לאוקמיה מתרנגולות חולות לבריאות. בשנת 1910 עלה בידו של ראוס (Rous) להוכיח קיום נגיפים מסרטנים ע״י העברת סארקומה מתרנגולת, בעזרת תסנין של רקמה סרטנית, חפשי מתאי־ס׳. בשנת 1933 הוכיח שופ (Shope), שנגיף, המצמיח פפילומות בארנבות־בר, גורם להתהוות ס׳, כשהוא מועבר לארנבת־הבית. גרוס (Gross) הוכיח בשנת 1951 אפשרות של העברת לאו־קמיה בעזרת נגיפים מעכבר לעכבר. בתקופה שבין 1951—1953 גילו גרוס וחוקרים אחרים את נגיף הפוליומה, המסוגל לעודד צמיחה סרטנית ברקמות שונות ובאיברים שונים של עכברים ובע״ח אחרים ממשפחת המכרסמים. כיום ידועים נגיפים רבים, הגורמים גידולים שפירים וממאירים.

עניין רב נודע לתגלית של אֶדי, בורמן, ברקלי ויאנג (Eddy; Borman; Berkeley; Young) בשנת 1961, שהנגיף SV40, המצוי אצל קופים ממשפחת רזוס (ע״ע מקקים), גורם ס׳ באוגרים. פעולה מסרטנת באוגרים נודעת לנגיפי־אדנו מזנים מסוימים, המצויים אצל בני־אדם. ברור למדי כיום, שהנגיפים המסרטנים אינם נמנים עם קבוצה אחת של נגיפים, אלא עם קבוצות שונות. מקרה אחד ברור בדבר גידול נגיפים אצל בני־האדם ידוע מזמן — זוהי היבלת המי־דבקת של הידיים. בשנת 1958 בידד ברקיט (Burkitt) מגידול מסוג הלימפוסארקומה, הנמצא באיזור הפנים אצל ילדים כושים, באזורים

רבים באפריקה, נגיפים, שכפי הנראה, הם הגורם המסרטן. גידולים דומים נמצאו גם באוכלוסיות אחרות. בשנים האחרונות נתגלו נגיפים, שהם, כנראה, גורמי-ס׳ בחלבן של נשים באה״ב, שבמשפחותיהן אירעה מחלת-ס׳-השד. נגיפים דומים נמצאו אצל נשים מהעדה הפרסית בהודו, שבהן מצוי שיעור גבוה של ס׳-השד. נגיפים חשודים נמצאים גם בס׳ צוואר-הרחם ובס״ מסוימים של הגרון. בכל המקרים האלה אין עדיין ודאות, שנגיפים הם הגורם הבלעדי לס׳ בבני-אדם. בחיות-ניסוי הוכח, במקרים אחדים, שגורמים מסרטנים אחרים, כגון קרינה וחמרים כימיים, פועלים באופן עקיף, ע״י שחרור נגיפים גורמי-ס׳, שהם, למעשה, הגורם המסרטן במישרין.

(4) **תופעות חיסוניות**. הקשר בין המנגנון החיסוני ובין הס׳ הוא מיוחד במינו. מאחר שתאי-הס׳ הם ביסודם תאי הגוף עצמו, עלולה התפתחות של תנגודת להם, ע״י מנגנון-החיסון של הגוף, להוות בעיה של חיסון עצמי (ע״ע חסון, עמ׳ 745). מאידך, עצם קיומו של תא סרטני, שאינו כפוף למגבלות ההתרבות של תאי-הגוף ולאופי המיוחד של הרקמה שבה הוא נמצא, מצביע על שוני יסודי מסוים במבנהו. סביר, ששוני כזה יספיק כדי לאפשר אבחנה של תא-הס׳ כ„זר״ לגוף. נסיונות לטיפול בס׳ ע״י שיטות-חיסון נערכו מאז הונהגו שיטות אלה במחלות זיהומיות, אולם רק בעשרים השנים האחרונות חל מפנה בשטח זה, כאשר הוכח שגידולים מסוימים גורמים ליצירת נוגדנים, בשעה שהם מועברים מגופו של בעל-חיים אחד למשנהו מאותו מין. כן הוכח קיומו של חיסון, באמצעות לימפוציטים בדם ההקפי של בני-האדם, כנגד שורה של גידולים, בהם: נאורובלאסטומה, ס׳ כיס-השתן, ס׳ המעי הגס, וגם המלאנומה. נמצאו גם גידולים, כגון הסארקומה על-שם בּרקיט, שאפשר לרסנם לתקופות ארוכות, ואולי אף לרפאם במספר מקרים. הצלחה זו הוסברה, שמנגנון החיסון קיים בעיקר כדי לדכא צמיחה סרטנית. הסברה זהו גם ההסבר להצלחת הריפוי של הכוריוקרצינומה (ר׳ לעיל) שהיא גידול, שמקורו ברקמות הביצה של העובר ברחם-האם. לגבי האם, האנטיגן הזר הוא המרכיב האבהי בגוף-העובר.

בסוף שנות ה 60 ובתחילת שנות ה 70 הגיעו חוקרים רבים לסברה, שמנגנון החיסון קיים בעיקר כדי לדכא צמיחה סרטנית. הסברה אומרת שתאי-ס׳ נולדים ומתים תדיר כשהמנגנון החיסוני אחראי לחיסולם. לפיכך מתאפשרת הצמיחה הסרטנית בתנאים שמנגנון זה מאבד מכוחו מסיבות רבות ושונות, כגון גיל-הזקנה, שבו נחלש כללית מנגנון-החיסון.

טיפול בס׳ בשיטות-חיסון. (א) חיסון פעיל, ע״י יצירת תרכיב, המחסן את החולה בפני מחלתו. התרכיב יכול להיות: תאי-ס׳ כמות שהם, תמציות הרקמה הסרטנית, אנטיגנים, העצורים בתוך הרקמה הסרטנית והוצאו מתוכה ע״י שיטות כימיות. שיטות אלה נוסו מראשית המאה הנוכחית וטרם הוכתרו בהצלחה. (ב) חיסון סביל, ע״י הזרקת נסיובים נגד גידולים. ייתכן שנסיובים אלה מצויים אצל חולים שנרפאו ממחלת-הס׳. תוצאות שיטה זו אינן ברורות והן שנויות במחלוקת. גם הזרקת נסיובים, שפותחו בבעלי-חיים, בדומה לנסיובים לטיפול במחלות זיהומיות, עדיין לא הוכיחה את יעילותה. (ג) חיסון ע״י העברת לימפוציטים, שעברו ריגוש נגד גידול מסוים. תאים אלה אפשר להעביר מאדם לחברו, או מבע״ח שחוסן בפני ס׳ לאדם חולה-ס׳. שיטה זו עלולה לגרום לתגובות חיסוניות, המכוונות לא רק נגד הגידול, אלא גם נגד החולה הנושא את הגידול — תופעה הידועה כ„תגובת השתל נגד המאכסן״. יכולת התאים הלימפואידים לזהות חומר ביולוגי זר לגביהם וליצור נוגדנים כנגדו עשויה לפעול דווקא נגד הרקמות התקינות של החולה, שעה שנועדו מלכתחילה לתקוף רק את הרקמות הסרטניות. (ד) חיסון בלתי-ספציפי, ע״י עידוד מנגנון החיסון הקיים בגוף. גורמים ביולוגיים שונים מסוגלים לעודד באופן בלתי-ספציפי את המנגנון החיסוני, כגון החידק .B.C.G המשמש לחיסון בפני שחפת. נסיונות שעשו בעזרת תרכיב זה בחולי לאוקמיה, שקיבלו גם טיפול כימי, האריכו את חייהם יחסית לחולים שקיבלו את הטיפול הכימי בלבד. כן נוסו חיידקים אחרים, ואף תרכיבים הידועים ביכלתם לעורר תגובה חיסונית כללית חזקה. המגרעת בשיטות אלה היא העובדה, שככל שמוסיפים ומזריקים חומר מסוים, נוצרים נוגדנים כנגדו, ואז ינוטרל לפני שיספיק להפעיל את המנגנון החיסוני בצורה משמעותית. — השימוש בנסיובים נגד ס״ אינו חד-משמעותי. במקרים מסוימים הוכח, שנסיובים עלולים לעודד את צמיחתו של הגידול, במקום לדכאו. הנסיוב הנגדי אמנם נקשר לגידול, אך, במקום לכלות אותו, הוא מעניק לו מעטה-הגנה, שדרכו אין התאים הלימפואידים ההורסים מסוגלים לפעול.

(5) **קרינה** (ע״ע) **מייננת**. הקרינה האלקטרומגנטית כוללת אֶרכי-גל, הנקלטים ופוגעים במולקולות חיוניות לתא החי וגורמים לשינוי התנהגותו של התא עד כדי הפיכתו לתא סרטני. הקרינה האולטרה-סגולה, המצויה באור-השמש, יש בכוחה לגרום לצמיחה סרטנית בעור החשוף לקרינה זו. נפגעים בעיקר בעלי עור בהיר, הנמצאים הרבה בשמש, ובעלי מקצועות כגון ימאים ואיכרים.

קרינה באֶרכי-גל קצרים מן האולטרה-סגול כגון קרני X (רנטגן), קרינת גאמא וחלקיקי-אטומים (אֶלקטרונים, פרוטונים) הנפלטים מחמרים רדיו-אקטיוויים גורמות לשינויים דראסטיים במבנה החמרים ברקמות ועלולות לגרום לתגובה סרטנית. הואיל וקרינה זו מסוגלת לחדור גם למעמקי-הגוף, היא עלולה לעורר צמיחה סרטנית גם ברקמות התת-עוריות ובאיברים הפנימיים.

בשנים הראשונות לאחר גילוי קרני X (1896) כבר נתגלו סרטני-עור אצל עובדים שהיו חשופים לקרינה, ביניהם רופאים שנפלו קרבן לעבודתם. ס׳ בעצמות נתגלה אצל עובדים בתעשיית-השעונים לרגל השימוש בצבע זוהר, המבוסס על מלחי-רדיום, לצביעת לוחות-השעון. נמצא גם, שעובדי-מכרות בצ׳כיה נגועים בס׳-הריאות, מחמת החמרים הרדיואקטיוויים המצויים במכרות. רמת התחלואה בלאוקמיה היתה גבוהה במיוחד אצל ניצולי הפצצה האטומית בהירושימה ובנגאסאקי. בעיית יצירת הס׳ ע״י קרינה מייננת חשובה, לאור ריבוי השימוש באיזוטופים רדיואקטיוויים בכל שטחי המדע והטכנולוגיה, ובמיוחד, לאור השימוש בדלק גרעיני כמקור לאנרגיה בעתיד. אך יש לדעת, שבד-בבד עם ריבוי השימוש בקרינה, גדל הידע באשר לאמצעי ההתגוננות מפניה. פרט לתאונות מקריות, אין כיום סיכון ממשי לעובדים, הודות לאמצעי הגנה ובקרה בשעת כל שימוש בקרינה.

(6) **כימותרפיה** (ר׳ לעיל, עמ׳ 538).

תולדות המחלה. עקבות גידול ס׳ נמצאו בלסתו של האדם מקנם (Kanam), מתקופת הפליסטוקן (לפני כמיליון שנה). מחלת-הס׳ כבר מוזכרת במאה ה 16 לפסה״נ, בפפירוס ע״ש אברס (ע״ע). במקרא (ויק׳, פרק יג), הוטל על הכהן לאבחן בין שאת שהיא צרעת לבין שאת שאינה צרעת. נראה, שהמדובר גם במקרים של סרטני-עור ושחפת-עור. את השם ס׳ (καρκίνωμα) טבע הרופא היווני היפוקרטס (ע״ע) בהתייחסות לגידול ממאיר בשד-האשה. גידול זה, בשלביו המתקדמים, יש לו צורה של גוש-בשר בעל זרועות של רקמה ממאירה, המשתלחות לתוך השד, בצורה המזכירה ס׳. כינוי זה גרם לבלבול-מושגים, משום דימוי הס׳ ליצור טפילי טורף, החודר לגוף-החולה, צומח ומתרבה בו. נוצרו אפילו דימויים של ס׳ ממין זכר, הגדל וצומח במקום, וס׳ ממין נקבה, הזורעת מושבות בחלקי-גוף אחרים. הקדמונים ידעו לטפל בס׳ ע״י ניתוחים או צריבת הגידול בברזל מלובן. טיפולים אלה היו יעילים לעתים, בעיקר בשלב מוקדם, ממוקם וחיצוני, במיוחד בעור ובשד. היפוקרטס טיפל בס׳ ע״י צריבה בברזל מלובן. קלסוס (Celsus [30 לפסה״נ — 38 לסה״נ]) ידע לכרות את ס׳-השד.

ביה״ב הכירו סוגים שונים של מחלת-הס׳ ולמדו לאבחן את המחלה ביתר דיוק. גם בתקופה זו נהגו לנתח ס׳ והיו משלימים את

הניתוח ע״י צריבת פצע הניתוח במשחות צורבות של ארסן, שיטה שהיתה מקובלת גם במאה הנוכחית. סוורינוס (Severinus; 1580—1656) היה, כנראה, המנתח הראשון, שהנהיג את כריתת קשרי-הלימפה בבית-השחי במקרים של ס׳-השד. במאה ה18 למדו לזהות צורות פתולוגיות רבות של המחלה. המחקר השטחי הראשון בס׳ היה עבודתו של פיריל (Peyrille; 1735—1804), שהוגשה לאקדמיה של ליון כתשובה לשאלה מהו ס׳.

בראשית המאה ה19 הסבירו החוקרים את מקורה של המחלה לפי תורת הבלסטמה — כעין קריש דמי, הנוצר עקב תזונת-יתר. קריש זה מתארגן במשך הזמן התארגנות רקמתית סרטנית. לדעה זו נמצאה מתנגדים, ובראשם וירכוב (ע״ע וירכו), שמימרתו omnis cellula e cellula est („כל תא הוא מתא״), הניחה את היסוד להיס-טוגנוזה של הרקמות וגם של מחלת-הס׳. ידיעת מבנהו ההיסטולוגי של הס׳ קשורה בשכלול המיקרוסקופ, שאפשר הסתכלות ברקמות-הס׳ השונות והבדלה ביניהן, לפי צורת התאים ולפי סידורם ברקמות.

במחצית השניה של המאה ה19 רווחו דעות רבות על התהוות הס׳ ואחדות מהן התקרבו לאמת. קונהיים (Conheim; 1888) הביע דעה, שמקור הס׳ בתא התקין, אך בד״כ זהו תא עוברי, המנותק מהרקמה המקורית, ובבדידותו הוא משתחרר ממנגנון הוויסות והבק-רה של הצמיחה התקינה.

בסוף המאה ה19 ובראשית המאה ה20 חלה התקדמות גדולה בכיבוש המחלה, הן בשטח הטיפול הרפואי והן בשטח המחקר. ב1896 הצליח ביטסון (Beatson) לדכא את צמיחתן של גרורות אצל אשה חולת ס׳-השד ע״י כריתת השחלות. במרוצת המאה הנוכחית התעשר הטיפול הרפואי ע״י הנהגת הטיפול הרדיולוגי והכימותראפי, עם התקדמות הכירורגיה, שוכללו שיטות ניתוח הס׳.

חקר הס׳ המעבדתי התחיל כאשר הצליחו להעביר גידול ממאיר מחי אל חי. נובינסקי (Novinski) העביר גידול סרטני מכלב אל כלב ב1880; מאוחר יותר עלה בידי הנאו (Hanau) להעביר גידו-לים בחולדות. התקדמות רבה הושגה כשהצליחו, במחצית הראשונה של המאה ה20, בגידול עכברים וחולדות בני גזעים טהורים, שאפשרו חקירת הגורם הגנטי בס׳.

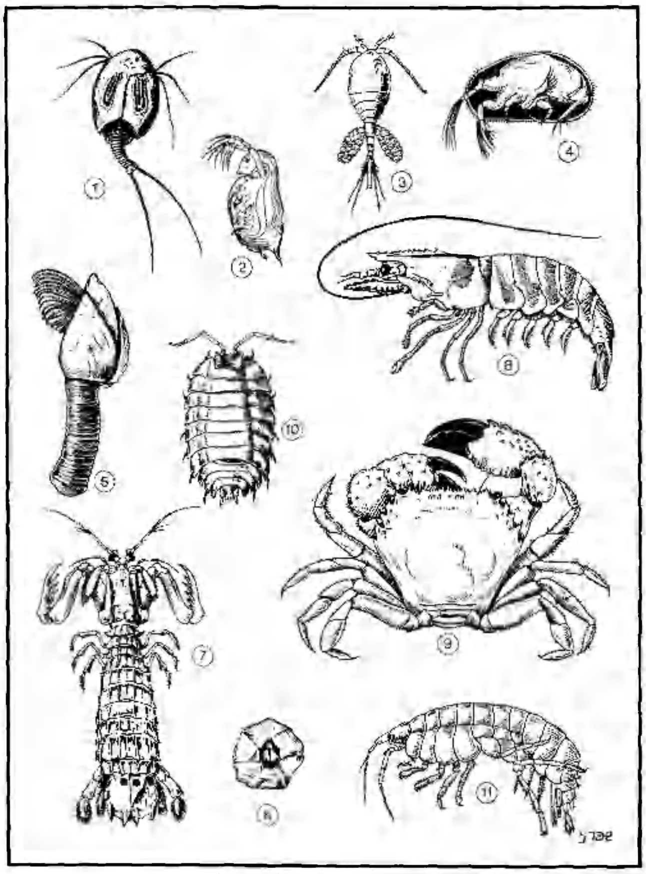
בשנת 1913 הצליח קלינה (Clunet) לעורר צמיחת סארקומה אצל חולדות, שנחשפו לקרינה ממושכת של קרני X — הס׳ הראשון מעשה ידי-אדם. מאוחר יותר נמצא כי ס׳-ריאות אצל הכורים במכרות-אורניום ביאכימוב (Jachymov) שבצ׳כיה נגרם ע״י שיירים רדיו-אקטיוויים של האורניום. בשנת 1911 מצא ראוס נגיף (ר׳ לעיל) הגורם סארקומות בתרנגולות. חוקר בשם לקסן (Laccassagne; 1932) הצליח לגרום ס׳ בעכברים ע״י מתן הורמונים אסטרוגניים. בשנות ה30 גילו קנווי וחבריו את (ר׳ לעיל) השפעתם המסרטנת של פחמימנים פוליציקליים. בשנות ה30 וה40 חקר היגינז (Higgins) את הקשר בין סרטני-הערמונית לבין הורמוני-המין טסטוסטרון ואסטרוגנים.

V. Richards, *Cancer — The Wayward Cell: Its Origins, Nature and Treatment*, 1972; H. M. Temin, *RNA — Directed on a Synthesis* (Scientific American, 226), 1972.

אב. הו.

סַרְטָנִים (Crustacea), מחלקת בע״ח חסרי-חוליות במערכת פרוקי-רגלים (ע״ע), הכוללת כ40,000 מינים ויותר, ביניהם הגדולים מבין פרוקי-הרגלים. רוב הס״ שוכניים ומיעוטם חיים במים מתוקים. ס״ יבשתיים אמיתיים מצויים בסדרת שווי-הרגלים (Isopoda). ב4 תת-מחלקות מצויים מינים שעברו לחיי טפילות.

מחלקת הס״ נחלקת ל8 תת-מחלקות. מבין אלה הידועות ביותר: 1) זימרגליים (Branchiopoda); 2) צדפוניות (Ostracoda); 3) שטרגליים (Copepoda); 4) זיפרגליים (Cirripedia); 5) סרט-נים עילאיים (Malacostraca). בעבר כללו את כל הס״, מלבד הס״ העילאיים, בתת-מחלקה של ס״ ירודים — Entomostraca. למונח

ציור 1. כרטנים שונים: 1. סרטן-התרים (Triops), 50 מ״מ (גודל טבעי); 2. דפניה (Daphnia), 4 מ״מ (1, 2 — מזימרגליים); 3. ציקלופס (Cyclops), 2 מ״מ (משטרגליים); 4. צדפונית (Heterocypris), 3 מ״מ (מצדפניות); 5. ברווזי-ים (Lepas), 50 מ״מ; 6. בלוטי-ים (Chthamalus), 10 מ״מ (5, 6 — מזיפרגליים); 7. סרטן גמל-שלמה (Squilla), 180 מ״מ (מטרפרגליים); 8. פנאוו (Penaeus), 150 מ״מ; 9. סרטן-סלעים (Eriphia), 100 מ״מ (8, 9 — ממעשירי-רגליים); 10. טחבית (Oniscus), 15 מ״מ (משווי-רגליים); 11. קפזרגל (Gammarus), 15 מ״מ (מקפזרגליים)

זה אין כיום ערך סיסטמתי. בס״ העילאיים נכללות 12 סדרות, מהן: שווי-רגלים (Isopoda); קפזרגליים (Amphipoda); טרפרגליים (Stomatopoda) ומעשירי-רגלים (Decapoda).

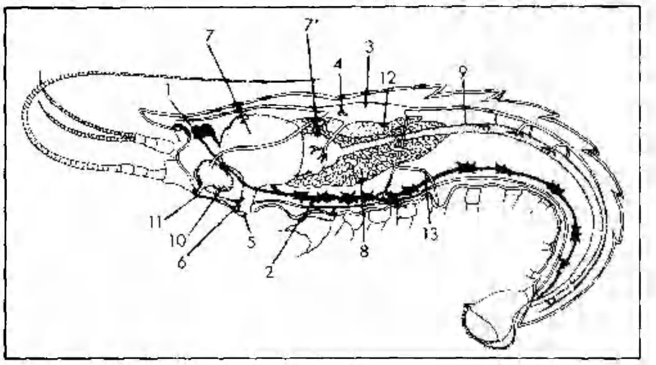
גודל הס״: במספר קבוצות (שטרגליים, צדפוניות ועוד) מצויים מינים אשר אורך גופם פחות מ1 מ״מ. הגדולים מבין הס״ מצויים בין מעשירי-הרגלים ואורך גופם מגיע ל60 ס״מ (לא כולל המחושים). בס׳-הענק מיפאן Macrocheira kaempferi (מעשירי-רגלים, קצרי-בטן), המרחק בין קצות הצבתות, כשהן פרושות לצד-דים, מגיע ל3 מ׳.

מבנה: גוף הס״ מחולק לפרקים. מספרם מ10 עד 50. רק בתת-מחלקת ס״ עילאיים מספר הפרקים קבוע בכל המינים והוא 19 (במינים ראשוניים אחדים — 20). בחלק מן הס״ הטפילים לא ניכרת עוד חלוקה לפרקים. פרקי הגוף ערוכים ב3 קבוצות: (1) פרקי ראש; (2) פרקי חזה; (3) פרקי בטן. האבחנה בין פרקי החזה והבטן נעשית על סמך צורות הגפיים המחוברים לפרקים אלה.

ראש המובדל מן החזה, כפי שמצוי בפרוקי רגליים אחרים, נדיר יחסית. לרוב מתמזג הראש עם פרקי חזה ונוצר ראש-חזה (cephalo-thorax).

בס״ רבים מצוי כפל עור מיוחד, קרפכס (carapax) המתפתח מהקצה האחורי של הראש וחופה על החזה. במינים שונים הוא עוטה את כל הגוף או את רובו (מינים של זימרגליים, צדפוניות וזיפרגליים). הקרפכס משמש להגנה ולצדו הפנימי גם תפקיד בנשימה (ר׳ להלן).

בצורות הראשוניות נושא כל פרק בגוף זוג גפיים פרוקים. תכו-

ציור 2. מבנה כללי של סרטנים עילאיים (סכמה): 1. מוח; 2. שרשרת־עצבים גחונית; 3. לב; 4. פתח כניסה ללב; 5. פה; 6. ושט; 7. קיבה קדמית; 7[1]. קיבה אחורית; 8. תוספתן (hepato-pancreas); 9. מעי; 10. בלוטת־ההפרשה; 11. פתח־יציאה של בלוטת־ההפרשה; 12. אשך; 13. צינור־מין

פות חלה הפחתה במספר זוגות הגפיים לעומת מספר פרקי הגוף, ובמקרים קיצוניים, אצל טפילים מסוימים, הגפיים חסרים לגמרי. לגפיים צורות שונות ביותר. בראש מצויות שתי קבוצות גפיים: 2 זוגות מחושים, הקבועים בקדמת הראש, לפני פתח הפה. תפקידם בתחושה מכנית וכימית. 3 זוגות גפי־פה הקבועים בסמוך לפתח הפה, מאחוריו. אלה הן לסתות המשמשות להחזקת מזון והכנסתו אל הפה, ויש שתפקידן בפירורו המכני. גפי הגו משמשים כרגיל לתנועה, אך ידועים גם תפקידים נוספים: נשימה (עפ״ר ע״י בלי־טות־זימים מיוחדות על הרגל); לכידת מזון או סינונו; רביה ועוד.

כ י ס ו י ה ג ו ף: גוף הס״, כולל הגפיים, עוטה שלד חיצוני עשוי כיטין (chitin). לעתים מחוזק השלד ע״י גיר וכך נוצר השריון הקשה של רבים מן הס״ העילאיים. היות שהכיסוי הקשה מאפשר גידול מוגבל של הגוף, הס״ מתנשלים מדי פעם. הנשלים רבים בס״ צעירים, והם הולכים ומתמעטים, או אף נפסקים לחלוטין, בס״ בוגרים. אך יש ס״ המוסיפים להתנשל, שלא כמו החרקים, גם כבוגרים.

צ ב ע ה ס״ הוא ממקורות שונים. לעתים קרובות נמצא הצבע מומס או בצורת גרגירים בתוך השלד החיצוני, ולעתים הוא נמצא בשכבת התאים הסמוכה אל השלד החיצוני. במקרים רבים ישנם תאים מיוחדים נושאי צבע הקבועים ברקמת החיבור מתחת לעור. במינים קטנים ושקופים, יש שהצבע נקבע ע״י טיפות־שומן צבעו־ניות או ע״י תכנו של צינור העיכול.

ב מ ע ר כ ת ה ע י כ ו ל 3 חלקים: מעי קדמי, מעי אמצעי ומעי סופי. בס״ רבים מותאם המעי הקדמי לטחינת מזון וסינונו. הטחינה נעשית בעזרת שיניים כיטיניות והסינון בעזרת מערכת זיפים הערו־כים כרשתות. התאמות כאלה חסרות אצל ס״ הניזונים ממזון זעיר כגון תאי־אצות ועוד. המעי האמצעי מאופיין אצל ס״ רבים ע״י תוספ־תנים גדולים המסתעפים מחלקו הקדמי של המעי האמצעי (hepato-pancreas). לתוספתנים אלה תפקיד נכבד בפירוק הכימי של המזון וספיגתו. כ״כ אוגרים התוספתנים שומן, גליקוגן ולעתים סידן.

בתפקידי ה פ ר ש ה פועלים תאים מיוחדים (פאגוציטים ונפרו־ציטים), המצויים בנוזל־הגוף ובתאי־הדופן של תוספתני המעי האמ־צעי. בס״ רבים מצויים איברי־הפרשה מיוחדים — בלוטות הנפתחות החוצה. ליד בסיס זוג המחושים השני — בלוטה אנטנאלית — או ליד בסיס הלסת התחתונה השניה — בלוטה מכסילארית. רק לעתים רחוקות נמצאים שני איברי־ההפרשה אלה באותו המין, אך יש שבדרגת זחל פועל איבר אחד ובשלב הבוגר האיבר השני. אצל סרטני מים מתוקים איברי ההפרשה גדולים עפ״ר ומיתוסף להם תפקיד של ויסות משק המלחים (osmoregulation). הרחקת הפסולת מחילוף־חמרים נעשית גם דרך אזורי־הגוף, שבהם מצוי עור דק, ובמיוחד הזימים. אצל ס״ מסוימים הוכח, שקיימים מנגנונים המאפ־שרים קליטת מלחים והפרשתם ישר דרך העור.

ל נ ש י מ ה משמשים בד״כ זימים — תוספתנים מיוחדים של הגפיים, בעיקר של גפי־החזה. רק לעתים רחוקות משתתפים גפי־הבטן בנשימה. בקבוצות רבות של ס״ משמש גם צדו הפנימי של הקרפכס (ר׳ לעיל: מבנה) כאיבר נשימה. שווי־רגלים אחדים פיתחו איברי נשימה המותאמים לחיים ביבשה, בדומה לאלה של החרקים. בס״ קטנים (שטרגליים, צדפוניות) אין איברי נשימה מיוחדים, והנשימה נעשית דרך כל עור הגוף.

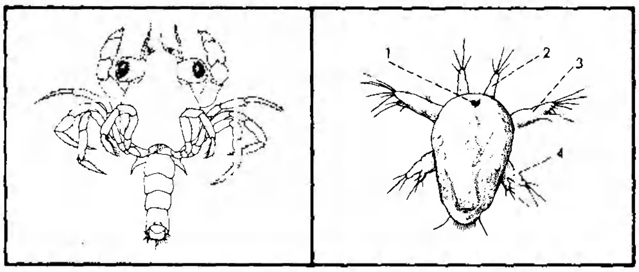
במידה שנמצא פיגמנט נשימה, הוא עפ״ר המוציאנין (ע״ע) ורק לעתים רחוקות (מספר זימרגליים) — המוגלובין (ע״ע, עמ׳ 743). חמרים אלה אינם מרוכזים בתאי־דם מיוחדים.

מ ע ר כ ת - ד ם: לב שרירי, שתפקידו הזרמת הדם, מצוי במרבית הס״ (מלבד מינים רבים בשטרגליים, צדפוניות וטפילים מסוימים). צורתו הראשונית היא צינור ארוך, העובר לכל אורך הגוף, מעל לצינור־העיכול. בס״ רבים צינור זה קצר יותר ומרוכז בעיקר באיזור הנשימה. ללב פתחים צדדיים לקליטת הדם, ופתחים, קדמי ואחורי, להוצאת הדם. בס״ רבים אין צינורות־דם נוסף על הלב; בס״ העיל־איים מצויים עורקים בהמשך קדמי ואחורי של הלב. בכל המקרים מערכת־הדם פתוחה ונוזל־הדם מתפזר מן הלב, או מן העורקים, אל אגמימים שבחלל הגוף. לאחר חילוף־החמרים מתרכז הדם הבא מהאיברים השונים בצד הגחוני, עובר את איברי הנשימה במידה שיש כאלה, ונאסף חזרה אל הלב.

בדומה לפרוקי־רגליים אחרים, מ ע ר כ ת ה ע צ ב י ם ה מ ר כ ־ ז י ת עשויה גנגליון קדמי על־לועי הקרוי גם „מוח" ושרשרת גנגליונים בצד הגחוני של הגוף. הגנגליונים קשורים ביניהם ברצו־עות עצבים. קיימת נטיה לריכוז ומיזוג הגנגליונים, ורק במקרים מעטים יש גנגליונים נפרדים לאורך כל הגוף. ברוב הס״ הגנגליונים של פרק הלסת העליונה ופרקי הלסתות התחתונות התמזגו לגנגליון תת־לועי. ע״י צירוף גנגליונים נוספים של הגו נוצר לעתים גנגליון גחוני גדול, וזה כולל, במקרים קיצוניים, את כל הגנגליונים הגחו־ניים. מערכת עצבים סימפתית קשורה אל הלב, המעי והשרירים.

ה ו ר מ ו נ י ע צ ב י ם: בדומה לפרוקי־רגלים אחרים, פועלת מערכת העצבים לא רק באמצעות שלוחות עצבים, אלא גם בדרך של הפרשת המרים (הורמונים), שמשפיעים על איברים שונים בגוף ועל חילוף החמרים. ידוע עד עתה על השפעתם של הורמונים אלה על שינויי הצבע ועל תהליך ההתנשלות אצל מעשירי־רגלים.

ח ו ש י ם: הראש נושא זוג עיניים מורכבות, ובמספר קבוצות הן נישאות על גבעולים. על מבנה העיניים ע״ע חרקים, עמ׳ 86 ור׳ שם ציור. לעתים מצויה עין שלישית במבנה פשוט יותר; במקרים מסוימים של זחלי ס״, וגם בבוגרים, העין הפשוטה היא העין היחידה. זיפי חישה, בעלי מבנה שונה, מכסים את שני זוגות המחושים ואזורים אחרים של הגוף. מהם המשמשים לתחושה מכאנית כגון מישוש, אבחון זרם או לחץ מים, ואחרים המשמשים לתחושה כימית. נמצאים גם איברים מיוחדים לשמירת שיווי משקל ואצל מספר מינים — איברים להשמעת קול.

ציור 3. דרגות שונות של לדוות בסרטנים. מימין — דרגה לדוולית ראשונה בציקלופס (Cyclops): 1. עין של נאופליוס; 2—3. זוגות מחושים; 4. זוג לסתות עליונות; משמאל — דרגת megalops במעשירי־רגלים

רביה: המינים (זכר ונקבה) בד"כ נפרדים. הס" מטילים ביצים. בלוטות־המין (שחלות ואשכים) זוגיות, אך לעתים הן מתמזגות לשחלה יחידה או אשך יחיד. מקומן מעל לצינור העיכול. לבלוטות — צינורות־מוצא הנפתחים החוצה במקומות שונים בגוף. מלבד תפקידם להוצאת תאי המין, יש להם תפקידים נוספים: צינור־הביצים מפריש לעתים חומר דביק, העוטף את הביצים וקושר אותן יחד. הביצים מוטלות כגוש או הן מודבקות אל גפי הנקבה. צינור הזרע של הזכר מפריש חומר ליצירת תיק נושא תאי־זרע — ספרמטופור. העברת תאי הזרע או הספרמטופורים אל הנקבה נעשה לעתים ע"י איבר־הזדווגות מיוחד (בחלק מן הזיפרגליים, זימרגליים וצדפוניות) או ע"י גפיים מיוחדים המותאמים לכך. הביצים נישאות עפ"ר ע"י הנקבה עד להתבקעותן. ההתפתחות היא ע"י גלגול דרך דרגות־זחלים שונות שצורתן שונה מאוד, בד"כ, מצורת הס' הבוגר (ע"ע גלגול, עמ' 744). דרגת הזחל המוקדמת ביותר הבוקעת מן הביצה היא דרגת זחל־הנאופליוס בעל 3 זוגות גפיים בלבד. יש שמהביצים בוקעים זחלים בשלבים מפותחים יותר ובמקרים מיוחדים אין שלבי זחל חפשיים ומן הביצה בוקע ס' הדומה בצורתו לבוגר. תופעה זאת ידועה במיוחד בס" שהסתגלו לחיים במים מתוקים או לחיי יבשה. הזחלים משילים מדי פעם את שלדם החיצוני, דבר המאפשר, מלבד הגידול, גם את שינויי הצורה ההכרחיים.

מקום חיותם של הס" ואורח חייהם רב־גוניים ביותר. רובם שוכנים בימים, אך יש החיים במים מתוקים ויש גם החיים ביבשה. יש שוהים, יש מרחפים (פלנקטון) ואחרים המהלכים על הקרקעית. הס" הימיים מצויים בעמקים שונים עד לעומק של 10,000 מ', ס" במים מתוקים עד לגובה של 4,000 מ' מעל פני־הים, ובכל צורות מקווי־המים: אגמים, נהרות, שלוליות־גשמים זמניות ומקווי־מים בתוך מערות. ס", בעיקר משווי־רגלים, חיים, עפ"ר, במקומות לחים (טחביות וכדוריות), אך גם במדבריות בארץ, בני הסוג Hemilepistus). מרבית הס" חיים חפשית, אך יש הצמודים בדרך קבע למצעים ואחרים החיים חיי־שותפות, או טפילות, עם בע"ח אחרים. קבועי־המקום נמנים עם הזיפרגליים, בלוטי־ים וברווזוני־ים). רבים מבין מיני בלוטי־הים צמדים לסלעים באיזור הגאות והשפל בחוף־הים, וגם לאורך חופי הארץ הם שכיחים מאוד, כגון מיני בלוטי־הים (Balanus) ובלוטון־הים (Chthamalus) בחוף הימה"ת ו Tetraclita — בחוף ים־סוף (ע"ע, עמ' 900, ור' שם תמ'). אחרים צמודים באופן קבוע לגופם של בע"ח שונים: לצבי־ים, ללוויתנים וגם לס" אחרים. ברווזוני־ים שונים נוטים יותר להצמד לעצמים צפים כגון: גזרי עץ, אצות צפות.

מספר ס" חיים חיי־שיתוף עם בע"ח אחרים: ידועים בני הסוג Pinnotheres (מעשירי־רגלים) הקרוי „שומר צדפות". הנקבה שלהם חיה בתוך חלל הגלימה של צדפות בעוד שהזכר נע חפשית מצדפה לצדפה. בשנים האחרונות נתגלתה שותפות מעניינת בין ס" מסדרת מעשירי־רגלים לבין דגים: דגים שונים באים לס" אלה לשם ניקוים מטפילים וכיו"ב. יש ס" שחודרים, בלא חשש של פגיעה, אף לחלל־הזימים וחלל־הפה של הדגים. בין הס" הידועים כמנקים נמצא גם המין Stenopus hispidus המצוי בחוף אילת. על מקרים נוספים של חיי שותפות בס" — ע"ע סימביוזה, ור' שם תמ' בעמ' 793/4.

גם מקרים של טפילות (ע"ע) מצויים בין ס". במינים הטפיליים עובר הגוף לעתים שינויי צורה, ובמקרים קיצוניים (מיני זיפרגליים ושטרגליים) צורת הס' נהיית דמויית־שק חסר פרקים וגפיים, שאינה דומה כלל לצורה האפיינית לס". מינים אלה ניתן לשייך לס" רק ע"פ זחליהם שצורתם דומה לזו של זחלי ס" אחרים.

בהתאם לרבגוניותם של הס" גם טיב **מזונם** וצורת קבלתו שונים מאוד: יש המסננים מזון מיקרוסקופי, כגון אצות חד־תאיות, מן המים; יש הניזונים מרקב ויש מצמחים או מפגרים. כן מצויים ביניהם טורפים וטפילים מוצצים.

ס" בא"י: בחופי הימה"ת וים־סוף ובמקווי־מים מתוקים — חיים מאות מינים השייכים לקבוצות העיקריות של המחלקה. להלן דוגמות אפייניות מסדרת מעשירי־רגלים. הסרטן העיור (Typhlocaris galilaea), חי אך ורק במעיין תת־קרקעי בטבחה שליד ים־כינרת. באגמים, נחלים ובבריכות־דגים בולט ס' הנחלים (Potamon potamios) העוזב לעתים את המים ויכול להמצא במרחק ניכר מהם. ס' החול (Ocypode) שוכן במחילות שהוא חופר בחופים החוליים מעל לקו המים. למרות היותו יבשתי למחצה, קשור סוג זה לים, משום שהתפתחות הזחלים מתקיימת רק שם. מין אחד של הסוג הזה מצוי בחוף הימה"ת, (O. cursor), ומין שני (O. saraton) — בחוף ים־סוף. בשלוליות הגשמים מצויים במיוחד, מלבד המינים הקטנים של שטרגליים וצדפוניות, מיני הזימרגליים (Branchinecta; Branchipus; Streptocephalus); מצויים גם סרטני־התריס (סוגים Lepidurus ו Triops). וע"ע א"י, עמ' 201—202, 206, ור' שם תמונות.

מבחינה זואוגאוגרפית ניתן לשייך, באופן כללי, את הס" המצויים לאורך חופי א"י לשני אזורים גדולים ושונים: (1) חופי הימה"ת — השייכים לאיזור הכולל את הימה"ת ואת חופי האוקיאנוס האטלנטי המזרחי (חופי אירופה ומערב־אפריקה); (2) חופי ים־סוף השייכים לאזורים הטרופיים של מימי ים־סוף, האוקיאנוס ההודי והאוקיאנוס השקט המערבי. באילת מצויים מינים, שתפוצתם מגיעה עד לאוסטרליה, האיים הפולינזיים, איי הוואי ויפאן הדרומית. מאז פתיחת תעלת סואץ המקשרת בין שני האזורים האלה, החלה נדידתם של בע"ח מאיזור לאיזור. בעיקר ניכרת חדירתם של מיני־ס" מים־סוף לאגן המזרחי של הימה"ת וכיום הם מהווים חלק בלתי נפרד של הפאונה הים־תיכונית של הארץ. לעומת זאת, ידוע מעט על הנדידה מימה"ת לים־סוף.

מוצא: הס" הם מחלקה קדומה, שהופיעה כבר בתקופת הקמבריון. מוצאם וקשריהם לקבוצות אחרות בפרוקי־רגלים אינם ברורים.

חשיבות כלכלית: ס" מסדרת מעשירי־רגלים משמשים מאכל לבני־אדם (ע"פ ההלכה הס" הם שרץ המים ואסורים באכילה, ר' ויק' יא, י); בשנים האחרונות חוקרים את אפשרויות הגידול, בעיקר של מיני Penaeidae בבריכות. ביפאן גידולים אלה נכנסו לשלבים מסחריים. בישראל ניצודים ס" לאורך החופים, זה 15 שנים. השלל השנתי מגיע ל30—50 טון (וע"ע דיג, עמ' 345). כן יש למיני ס" שונים חשיבות רבה בשרשרת־המזון, בשמשם מקור־מזון חשוב לבע"ח אחרים.

י. מרגולין, זואולוגיה, א', תשכ"ח[2]; T. H. Waterman (ed.), *The Physiology of Crustacea*, II, 1960–1961; J. Green, *A Biology of Crustacea*, 1961; P. A. Meglitsch, *Invertebrate Zoology*, 1967; R. D. Barnes, *Invertebrate Zoology*, 1968[2]; A. Kaestner, *Lehrbuch der speziellen Zoologie*, I, 1972.

חנ. ל.

סרטר, ז'ן־פול — Jean-Paul Sartre — (נו' 1905, פאריס),

פילוסוף וסופר צרפתי, ממייצגיו החשובים ביותר של האכסיסטנציליזם (ע"ע), אשר דוחה את הראציונליזם והתאיזם המסורתיים, ומבליט את עובדת **הקיום האנושי** כקודמת לכל מהות וערך. למד פילוסופיה בצרפת, והשתלם אח"כ בגרמניה, שם התוודע לתורותיהם של הוסרל (ע"ע), אבי הפנומנולוגיה, והידגר (ע"ע). במלה"ע II נפל בשבי הגרמנים. לאחר שחרורו, פעל במחתרת יחד עם אנשי־רוח צרפתיים אחרים. רעיונותיו השמאלניים קירבו את ס' לקומוניזם, למרות שלא הזדהה עם מפלגה זאת. בשנים האחרונ־

ז'ן־פול סרטר

נות מקדיש ס׳ רוב זמנו לפעילות פוליטית (בעלת אופי שמאלני קיצוני) ועתונאית. ב 1964 סירב לקבל פרס נובל לספרות שהוענק לו.

יצירותיו הראשונות של ס׳ — La Transcendance de L'Égo (עבר׳: „הטרנסצנדנציה של האני... גוף ונפש", תשכ"ח), 1936, L'Imaginaire („הדמיוני"), 1940 — שמוטבע בהן חותמם של הוסרל והיידגר — נושאות אופי פנומנולוגי־תיאורי ומהוות תרומה לתחום הפסיכולוגיה הפילוסופית. ס׳ טוען ש„האני" נבדל מן התודעה הטרנסצנדנטלית, איננו מתמצה באינטואיציה ישירה, ונמצא, בניגוד להשקפתו של הוסרל, מעבר לתודעה, דהיינו, בעולם. הנסיון, לדעתו, הוא מקוטב: מצד אחד, ה ת ו ד ע ה הטהורה, המכוננת ומעניקה משמעות, ומצד שני ה ע ו ל ם, שהוא הקורלט הטרנסצנדנטלי של פעילות התודעה.

יצירתו הפילוסופית החשובה ביותר של ס׳ היא L'Etre et le Néant („היש והאין"), 1943, שהיה לביטוי הקלאסי של האכסיסטנציאליזם ונודעה לו השפעה עצומה על השקפת עולמו של דור שלם. יצירתו זו, שניכרת בה השפעתו של היידגר ע"פ ספרו Sein und Zeit („היש והזמן"), מדגישה את התפקיד הפעיל של התודעה כמכוננת את העולם. האונטולוגיה של ס׳ בספר זה היא תיאורית באפיה (בהתאם למתודה הפנומנולוגית של הוסרל) ומסבירה את הנסיון האנושי לאור שני המושגים המרכזיים: „יש" ו„אין".

ה„יש", בחינת תופעה, מופיע בפני התודעה, אך איננו ניתן למיצוי ע"י התופעה, שכן הדברים, האובייקטים (objets), אינם ניתנים בשלמות לתודעה, ומשום כך הם מכונים „טרנסצנדנטיים" (מעבר לתודעה) וטרנספנומנליים (מעבר לתופעה). את התודעה מכנה ס׳ „יש בשביל עצמו" (L'Etre-pour-Soi) והיא מאופיינת ע"י פעילותה האינטנציונלית המעניקה משמעות; ואילו האובייקטים, הדברים, מוגדרים כ„יש כשלעצמו" (L'Etre-en-Soi) ומאופיינים ע"י אי יכלתם להתייחס לעצמם; הדברים ישנם, ותו לא, ואילו היש בעל התודעה (האדם) מסוגל לשאול ולשלול; ושלילה זו מניחה כתנאי לאפשרותה בסיס אונטי — ה„אין". ס׳ מתאר את ה„אין" כמדיום שבו מצוי ה„יש", והתודעה כאילו משליכה את ה„יש" אל ה„אין" ובפעילותו המנתקת היא יוצרת מעין „חור" בתוך ה„יש כשלעצמו". התודעה התופסת את המציאות כאפשרות, ואת עצמה כגשר בין האפשרי והמציאותי, היא גם המציינת את חירות האדם, באשר היא מבטאת את מעמדו של האדם כשונה מן העולם וכחורג מכל שרשרת סיבתית. מצבו של האדם אינו קובע את מעשיו באורח דטרמיניסטי. האדם המחונן בתודעה בוחר באופן חפשי הן את האמצעים והן את המטרות למעשיו. האדם בוחר מתוך חופש מוחלט, החסר הצדקה ראציונלית (מאחר שהוא חורג מן השרשרת הסיבתית של עולם־הטבע, ואינו ניתן להסבר על ידי המניעים הקודמים למעשה); הוא יוצר את עצמו ואת עולמו. חירות אין־סופית זו, המדמה את האדם לאלוהים, היא אשר גורמת להרגשות חרדה (angoisse), ייאוש ואשמה, שעליה כבר עמד קירקגור; זהו עול כבד שעל האדם לשאת. האדם שואף להימלט מחירותו ולחשוב את עצמו כתוצר ההיקבעות, אך נסיון זה נועד לכישלון, משום שעצם שלילת החירות מניחה הודאה בה. האדם, לפי התורה האכסיסטנציאליסטית, חייב לקבל על עצמו את חירותו, לשאת את עולה ולהודות שהוא המקור המוחלט למעשיו והיחיד האחראי להם. האדם הוא יצור של ניגודים, המשתדל בעת ובעונה אחת להיהפך לדבר מן הדברים (ולהימנע מאחריות למעשיו) ולשמור על מעמדו כמשקיף חפשי. מיזוג פאראדוכסלי זה של ה„יש כשלעצמו" ושל ה„יש בשביל עצמו" הוא המאפיין את השאיפה האנושית, הנועדת, בגלל הסתירה שבה, לכישלון. הסתירה נעוצה בכך שהאדם הוא חפשי ואחראי למעשיו, אך אינו שולט בקיומו, שהוא עובדה נתונה, איראציונלית ומקרית.

תורה המנוגדת בעיקרה לאינדיווידואליזם הקיצוני של כתביו האכסיסטנציאליסטיים מציג ס׳ בחיבורו הבלתי מושלם Critique de la Raison Dialectique („ביקורת התבונה הדיאלקטית"), 1960. בספר זה טוען ס׳ שהחירות המוסרית האמיתית אינה חסרת ערך וכיוון, אלא חייבת להיות מופנית אל העתיד, שיתגשם רק כאשר יבואו הניגודים הדיאלקטיים לקיצם. אך אע"פ שהדבר נוגד את תורתו המוקדמת, אין ס׳ נוקט בתורה מטריאליסטית או דטרמיניסטית קיצונית נוסח מארכס: אמנם הוא מכיר בכך כי ה„מחסור" (גורם חמרי גרידא) הוא אשר מניע את בני האדם במהלך ההיסטוריה, אך לדעתו, אין עובדה זו מקבלת את מלוא משמעותה אלא במסגרת מפעל אנושי מודע.

י. פליישמן, הפילוסופיה האכסיסטנציאלית של ז׳. פ. ס׳ (עיון, א׳), תש"ט; ג. לוקאץ׳, אכסיסטנציאליזם או מארכסיזם, תשי"א; א. סגל, חירות והכרח בשיטת ס׳ (עיון, ט"ז), תשכ"ה; מ. סקואלה, האני והתודעה בפרספקטיבות מתחרות (בין הוסרל לס׳ המוקדם) (עיון, כ"ב), תשל"ב; מ. ברינקר, לבטי האסתטיקה של ס׳ (בתוך: ז׳. פ. ס׳, מבחר כתבים, א), תשל"ב; R. Cambell, *J. P. S., ou une littérature philosophique*, 1947[3]; I. Murdoch, *S., Romantic Rationalist*, 1953; P. Foulquié, *L'Existentialisme*, 1958[10]; R. M. Albérès, *J. P. S.*, 1960[5]; R. D. Laing – D. G. Cooper, *Reason and Violence; a Decade of S.'s Philosophy, 1950–1960*, 1964; M. Warnock, *The Philosophy of S.*, 1965; F. Jeanson, *Le Problème moral et la pensée de S.*, 1965[2].

פ. אפ.

ס׳ ה ס ו פ ר. השקפותיו הפילוסופיות של ס׳ לא נודעו ברבים עד שהתחיל לתרגמן לשפה מוחשית יותר, במחזות, רומנים, מסות ספרותיות, מאמרים ותסריטים קולנועיים. מסתו, L'Existentialisme est un humanisme („האכסיסטנציאליזם הנו הומאניזם"), 1946, היתה למעין שולחן־ערוך מקוצר של שיטתו הפילוסופית. יצירותיו הסיפוריות הוסיפו פירוש על העקרונות המופשטים של תורתו על ישות האדם, החירות, התודעה, האותנטיות, המצפון הרע: La Nausée („הבחילה"), 1938; Le Mur („החומה"), 1939; הטטראלוגיה הסיפורית (הבלתי גמורה עד כה), Les Chemins de la liberté („דרכי החירות"), I—III, 1945—1949. יצירה זו, שמאורעותיה מתרחשים ב 1938, בתקופת הסכם מינכן ובשעת כניעתה של צרפת, מתארת בני־אדם המגשימים, או המבזבזים, את חירותם להשגת קיום אותנטי. מבחינת הטכניקה הסיפורית ניכרת השפעתם של המינגוי ושל ג׳ון דוס פסוס.

בנסיונו להמחיש את נושאי החירות, האחריות, הגבורה, מוגות־הלב, המעש או חוסר־המעש של האדם במצוקה, מצא ס׳ במחזאות כלי־ביטוי מתאים הרבה יותר מאשר בסיפורת. מבנה מחזותיו מבוסס על סדרה של מצבי־גבול המבליטים את ישותו האותנטית של הגיבור. מחזותיו, למרות היותם רעיוניים ודיאלקטיים, עוצבו בצורה דרמתית־תאטרונית מובהקת וזכו בכל העולם להצלחה בימתית. מביניהם: Les Mouches (עבר׳: „הזבובים", 1968), 1943, על אורסטס ואלקטרה, תוך השלכות ברורות לכיבוש הגרמני; Huis-clos („בדלתיים סגורות"), 1944; Morts sans sépulture („מתים ללא קבורה"), 1946, על אנשי־מחתרת ומשתפי־פעולה; La Putain respectueuse („הזונה המכובדת"), 1946, על אפליית הכושים באה"ב; Les Mains sales („הידים המלוכלכות"), 1948, על המהפכן בעל ייסורי־המצפון, או איש־הרוח הבורגני ההסס מול העיקרון „המטרה מקדשת את האמצעים"; Le Diable et le Bon Dieu („השטן והאל"), 1951, על בדידותו של האדם האדון לגורלו בעולם הסר־אל (בהשפעת מחזהו של סרונטס [ע"ע], „הפוחז המאושר"); Les Séquestrés d'Altona („נידוני אלטונה"), 1960.

בחיבורים המנתחים ניתוח מדוקדק את חייהם ויצירותיהם של סופרים צרפתים, יישם ס׳ את השקפותיו בתחום הפסיכואנליזה הספרותית (היצירה כתהליך פסיכואנליטי של מחברה), המסתמכת על ניתוח היסטורי־חברתי: Baudelaire (1947); Saint Genet, comédien et martyr („ז׳נה הקדוש, שחקן ומעונה"), 1952; L'Idiot de la famille: G. Flaubert, de 1821 à 1857 („האידיוט של המשפחה:

ג. פלובר, 1821—1857"), I—III, 1971/2. כ"כ נודעת חשיבות למסה Qu'est-ce que la littérature (עבר': „ספרות מהי", תשכ"ז), 1948, ולקבצי המאמרים Situations („מצבים"), I—IX, 1947—1972. השקפותיו החברתיות והפוליטיות של ס' באות לידי ביטוי במסות, וכן במאמרים הרבים, שפרסם מאז 1945 בכה"ע הפילוסופי־ספרותי Les Temps modernes, שייסד יחד עם סימון דה בובואר, מרלו־פונטי (ע' ערכיהם) ואחרים. בפנותו אל השאלה היהודית במסתו Réflexions sur la question juive („הרהורים על השאלה היהודית"), 1946, הציג את דמותו של האדם האנטישמי ואילו באנטישמיות ראה את תסביכו של הלא־יהודי הירא מפני עצמו ומפני תודעתו.

ס' הציע טמיעה גמורה כפתרון לבעיית היהודים, אולם כתב ימים ספורים לפני קום המדינה שמאחר שדבר זה לא יקרה עד שתקום חברה ללא מעמדות, „יש לשמוח על ייסודה של מדינת ישראל עצמאית שתעניק תוקף של חוק לתקוותיהם ומאבקיהם של היהודים על פני העולם כולו". במאמר ב„על המשמר" ב1966 כתב ס' שיהודי שאינו מסתיר את צביונו המיוחד כיהודי („יהודי אותנטי") אינו מחויב לעלות לישראל. לאחר מלחמת ששת הימים השמיע ס' דברי הסתייגות, „הנצחון הוא נצחון של קרב בלבד" ואינו מועיל לבטחון ישראל. לגבי הסכסוך עם הערבים הוא טוען שהצדק מחולק בין שני הצדדים. באפריל 1966 פרסם ס' הוצאה מיוחדת של Les Temps modernes, ובה נתן מקום לאנשים בעלי־שם, כ20 יהודים וכ20 ערבים, להביע את דעותיהם על הסכסוך. בהיותו תמיד בצד הנרדפים, השתתף ב1971 בעצרת למען יהודי בריה"מ ונאם נאום חריף על „נידוני לנינגרד" והאנטישמיות בבריה"מ.

יצירותיו של ס' זכו לתפוצה רבה בעולם. אך גם לביקורת פולמוסית הן בחוגים הקאתוליים והן בחוגים המארכסיסטיים. השפעתן היתה מכרעת בעיצוב זרמים בפילוסופיה, בספרות ובביקורת העת החדשה.

לעברית תורגמו מכתביו הספרותיים, נוסף על הנ"ל: „שני ספורים", 1945; „אינטימיות", 1954, תשכ"ז; „המלים", תשכ"ז; „מבחר כתבים", א—ב, תשל"ב.

י. פליישמן, היהדות לאור הפילוסופיה האכסיסטנציאלית (עיון, ב'), תשי"ב; פ. ז'אנסון, ס' בראי יצירתו, 1969; ז. לוי, השאלה היהודית בת־פיסתו של ס' (בתוך: שפינוזה ומושג היהדות), תשל"ב; G. J. Prince, *Metaphysique et technique dans l'œuvre romanesque de S.*, 1968; M. Contat – M. Rybalka, *Les Ecrits de S.; Chronologie, bibliographie commentee*, 1970; B. Suhl, *J. P. S.: The Philosopher as a Literary Critic*, 1970; J. H. MacMahon, *Human-Being, The World of J. P. S.*, 1971; Ph. Thody, *S.: A Biographical Introduction*, 1971.

מ. ל.

סַרִי, הֶנְרִי הוֹאַרְד, דֻּכָּס מִ־ Henry Howard, Earl of — Surrey — (1517 ?—1547), משורר, בחצר הנרי VIII מלך אנגליה. בן למשפחת אצולה, השתתף במספר מלחמות בשירות המלך. גאוותו ולשונו החריפה נוצלו ע"י אויביו לטפול עליו עלילות בגידה, וס' הועלה לגרדום.

השגו העיקרי — בגיבוש הסונטה, שאומצה ע"י סידני ושיקספיר (ע' ערכיהם, וע"ע סונט). מבנה זה (הסונטה „האנגלית" או „השיקספירית") כולל 3 בתים בני 4 שורות כ"א (quatrains) וצמד שורות (couplet) לסיום. בסונטות־האהבה שלו משלב ס' תיאורי־טבע שהם פרי התבוננות רגישה וחדה בנוף האנגלי ונושאים הלקוחים מן העולם הקלאסי. הן מצטיינות במבנה מלוטש ובלשון מעודנת ותמציתית. ס' היה הראשון שהשתמש ב„שורות בלתי מתחרזות" (blank verse) לתרגום שירה אפית (חלקים מאנאיס לוורגיליוס) ובכך הראה אפשרות לכתיבת אֶפּוֹס גם באנגלית, אולם סיגנונו לוקה במלאכותיות.

מרבית שיריו פורסמו ב1557, בלקט של ריצ'רד טוטל (Tottel's Miscellany). לאחר הופעת שיריו בעריכת פדלפורד (F. M. Padel-ford; 1920, 1928) גדלה חשיבותו וכיום מוכר ס' (יחד עם ויאט [ע"ע]) כאחד מחלוצי שירת־הרנסנס האנגלית.

E. Casady, *H. H., Earl of S.*, 1938.

סַרַיֶבוֹ (Sarajevo), בירת הרפובליקה בוסניה־הרצגובינה (מדינה בפדרציה של יוגוסלוויה). שוכנת במעלה נהר מיליצקה, בגובה של 538 מ' מעפה"י; מוקפת הרים. 244,000 תוש' (1971): מוסלמים, נוצרים וקהילה יהודית קטנה. ס' היא מקום מושב הארכיבישוף הרומי־קתולי, המטרופוליט האורתודוכסי והמועצה המוסלמית העליונה ביוגוסלוויה.

הגרעין העתיק של העיר נבנה בתקופה התורכית. במרכזו כיכר השוק, ובה יותר ממאה מסגדים; החשוב ביניהם: מסגד חוסרף בג, מהמאה ה16. כ"כ יש בה קתדרלה רומית קתולית (1889) וקתדרלה אורתודוכסית (1882).

ס' היא מרכז תעשייתי חשוב, שבו מייצרים ומעבדים מכונות, מכשירים אֶלקטרוניים, כימיקלים, טכסטילים, שטיחים וטבק. בעיר מספר מוזיאונים, ביניהם מוזיאון לאומי, וכן אוניברסיטה, שנוסדה ב1946 ולומדים בה 16,629 תלמידים (1972).

היסטוריה. ב1262 בנו ההונגרים מבצר בס' וכינוהו בוסנאוואר (מבצר בוסנה). ב1480 כבשוה התורכים וכינוה בוסנה־סַרַי (מכאן שמה הנוכחי). במאה ה16 שגשגה העיר ונבנו רבים מבנייניה וממסגדיה. במאות 16/18 נהרסה ס' פעמים מספר בשריפות. מ1850 ס' היא מרכז מינהלי תורכי של בוסניה והרצגובינה. ב1878 עברה לשלטון אוסטריה, היתה למרכז התנועה הלאומית הסרבית ובה נרצח הארכידוכס פרנץ פרדיננד (ע"ע מלה"ע I, עמ' 652). ב1918 נהיתה ס' לחלק מיוגוסלוויה. במלה"ע II היתה בשלטון קרואטיה ואחרי המלחמה חזרה ליוגוסלוויה (וע"ע בוסניה והרצגובינה; יוגוסלויה; סרביה).

סָרִיג (Lattice), במתמטיקה, הוא כל מערכת המורכבת מקבוצת איברים כלשהם, A, ומסדר חלקי (ע"ע קבוצות, תורת ה־), $\leqq$, בין איברי A, המקיים 2 דרישות נוספות: (1) לכל שני איברים a, b בA ישנו בA איבר (יחיד), שהוא החסם העליון של a וb ומסומן $c=a \cup b$ (c חסם עליון אומר כי $a \leqq c$, $b \leqq c$, ולכל איבר d של A, אם $a \leqq d$ וגם $b \leqq d$, אזי $c \leqq d$); (2) לכל שני איברים a, b בA ישנו בA איבר c (יחיד) שהוא החסם התחתון של a וb (מוגדר בצורה דומה) ומסומן $c=a \cap b$. בכל ס' מתקיימים השוויונות הבאים:

(1)	$a \cap b = b \cap a$	$a \cup b = b \cup a$
(2)	$(a \cap b) \cap c = a \cap (b \cap c)$	$(a \cup b) \cup c = a \cup (b \cup c)$
(3)	$a \cap a = a$	$a \cup a = a$
(4)	$a \cap (a \cup b) = a$	$a \cup (a \cap b) = a$

יתר על כן, ניתן להסתכל על ס' כעל קבוצת־איברים A, שבה מוגדרות שתי פעולות, $\cup$ ו$\cap$, ומתקיימים בה השוויונות הללו, ואזי נקבל את הסדר החלקי, אם נגדיר את היחס $\leq$ בצורה הבאה: $a \leqq b$, אם $a \cup b = b$ (החסם העליון), או $a \cap b = a$ (החסם התחתון). לדוגמה: קבוצת הנקודות, הישרים והמישורים במרחב, כש$a \leqq b$ פירושו "a מוכל בb", או קבוצת המספרים הטבעיים, כאשר $a \leq b$ מובנו "b מחלק את a". כאן $a \cup b$ הוא המחלק המשותף הגדול ביותר ו$a \cap b$ הוא הכפולה המשותפת הקטנה ביותר של a וb.

דרישות נוספות יוצרות ס"ים מיוחדים, דוגמת הס' הדיסטריבוטיווי, שבו מתקיים השוויון $a \cap (b \cup c) = (a \cap b) \cup (a \cap c)$.

צ'. פירס (ע"ע) היה הראשון שהשתמש בס", ב1880, לשם חקירת המבנה הלוגי של קבוצות של טענות מתמטיות. אלגברות בוליאניות (ע"ע בול, ג'ורג'), שהן סוג מיוחד של ס", מופיעות כבר ב1847, בהקשר דומה. ר. דדקינד (ע"ע) עמד על חשיבותם של הס" במתמטיקה בכלל, ואילו אמי נטר (ע"ע) הדגישה את חשיבותם באלגברה. תורת־הס" משמשת גם נושא למחקרים ולעבודות — כענף מתמטי נפרד.

במתמטיקה מופיע גם המושג של ס'־נקודות — קבוצות נקודות

במישור או במרחב, המוגדרות בדרכים מיוחדות. לס׳-נקודות חשי־בות רבה בטיפול הגאומטרי במספרים (ע״ע מספרים, תורת ה־).

על ס׳ באופטיקה — ע״ע התאבכות: ספקטרום וספקטרוסקופיה; על ס׳ בגבישים — ע״ע גביש; קריסטלוגרפיה.

G. Birkhoff, *L. Theory*, 1948; R. P. Dilwortz (ed.), *L. Theory*, 1961.

ח. גי.

סְרִי־לַנְקָה, ע״ע צֵילוֹן.

סְרִינַגַר (Srinagar), בירת מדינת קשמיר (ע״ע) וג׳אמו. 403,600 תוש׳ (1971).

ס׳ שוכנת על שתי גדות נהר ג׳לום החוצה את עמק קשמיר הפורה, בגובה 1,600 מ׳ מעפה״י. רשת תעלות-מים מבתרת את העיר. מצפון וממזרח נשקפות עליה פסגות הרי ההימלאיה המושלגות. ס׳ משופעת במסגדים ומקדשים הינדואים יפים. בעיקר מפורסם המסגד הגדול שסמוכה לו האוניברסיטה של קשמיר (11,330 תלמיד ב־1972). כלכלת העיר מושתתת על תעשיות מסרתיות: אריגת שטי־חים, בדים וצמר וייצור תכשיטים וכלי עץ.

סַרְמַטִים (יוו׳ Σαυρομάται, Σαρμάται, לאט׳ Sarmatae), עם קדום בדרום רוסיה האירופית. נראה שהס׳ היו אגד שבטים, והעיקרי שבהם היה, בדומה לסקיתים (ע״ע) ולקימרים שקדמו להם, ממוצא איראני מאסיה המרכזית, ושפתו קרובה לשפת הסקיתים. במאה ה 6 לפסה״נ פרצו הס׳ ממערב לאוראל, השתלטו בהדרגה על השטח שבין האוראל לדון, ובמאה ה 4 חצו את הדון ולחצו על הסקיתים, ובמאה ה 2 השתלטו על ארצם. בהדרגה השתר־עה „סרמטיה״ על כל השטח שמהים הכספי ועד לוויסלה, אף שהת־גוררו בו גם עמים שלא קיבלו את מרות הס׳. הס׳ גם לא ניסו להשתלט על הערים היווניות שלחוף הים-השחור. בימי נירון קיסר פלשו למסיה התחתית (בבולגריה של היום), אך נהדפו (62/3 לסה״נ). מאז היוו איום מתמיד על הקיסרות ופלשו לעתים לתחומיה באיזור הדנובה, פעמים יחד עם עמים אחרים כגון המרקומנים הגרמנים. במאה ה 3 לסה״נ השתעבדו רובם לגותים (ע״ע) והשתתפו בפשיטותיהם לתחומי הקיסרות. קיצם בא מידי ההונים (ע״ע; סוף המאה ה 4). חלקם התבולל בהונים, חלקם בסלווים שבאיזור הדניפר, וחלקם נס מערבה עד שבמאה ה 6 נעלם זכרם.

רוב הזמן היו הס׳ נוודים, ורק במרוצת-הזמן החל חלק מהם לעבור לחקלאות. הם היו פרשים מצוינים, הנהיגו חידושים ברתמות ובאוכף והיו מהראשונים שהשתמשו בדרבן ובמשוורות. הם לא היו קשתים כסקיתים, אלא לחמו ברמחים וחרבות ארוכים, כאבירי יה״ב אחריהם, ועטו שריון כבד על עצמם ועל סוסיהם הגדולים.

הס׳ נבדלו מהסקיתים גם בכך, שעבדו את האש ולא את אלי־הטבע, ושוני יסודי ביניהם היה במעמד האשה: נשי הס׳ נהנו משוויון מלא, ונראה שעד תקופה מאוחרת למדי שׂרר בקרבם משטר מטריארכלי. נשי הס׳ השתתפו במלחמות, ויש סוברים שאגדות היוונים על האמזונות (ע״ע) מבוססות על עלילות המלחמה של נשי הס׳. בחפירות נחשפו קברי נשים ובהם נשק שהוטמן עמהן.

שרידי אמנות הס׳ בקבריהם מעידים על דרגה גבוהה של אמנות-מתכת וכן קדרות מפותחת. אמנות הס׳ הצטיינה בצבעוניותה ובעי־טוריה הגאומטריים.

„סרמטיה״ היה כינוי פיוטי לפולניה בפיהם של כמה משוררים פולניים. האידאולוגיה של אצילי-פולניה במאות ה 17—18, שדגלה בשמירת זכויות-היתר שלהם והסתייגה מהשפעתה של תרבות-המערב, כונתה „סרמטיזם״.

T. Sulmirski, *The Forgotten S.* (in: E. Bacon [ed.], *Vanished Civilizations*), 1963; J. Harmatta, *Studies in the Hist. and Language of the Sarmatians* (Acta Univ. de Attila József nominatae, Acta Antiqua et Archaeol., XIII), 1970.

מ.

סַרְמִיֶנְטוֹ, דוֹמִינְגוֹ פַאוּסְטִינוֹ — Domingo Faustino Sarmiento — (1811—1888), מדינאי, סופר ומחנך ארגנטיני. בצעירותו לחם בשורות „האוניטרים״ נגד „הפדרליסטים״ (ע״ע ארגנטינה, עמ׳ 680), ובימי רודנותו של רוסס (ע״ע) גלה לצ׳ילה (1839—1852). שם עסק בכתיבה ובעתונאות, הקים בתי-ספר והש־תתף בפעילותם של גולים ארגנטינים נגד רוסאס. ב 1845 פרסם את ספרו Facundo, ביוגרפיה של אויבו, „הקאודיליו״ (מנהיג מקומי) פקונדו קירוגה (Quiroga), ולמעשה — מחקר חברתי-מדיני-תרבותי. ס׳ טען בספרו, שיציבותה המדינית של ארגנטינה והתפתחות חברתה וכלכלתה יושגו אם תצליח החברה העירונית להחדיר את תרבות אירופה לאזורים הכפריים.

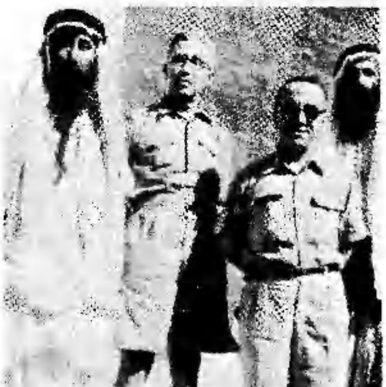
ב 1852 השתתף ס׳ בקרב מונטה קסרוס, שבו הובס רוסאס. ס׳ נתמנה לאחראי לרשת החינוך בבואנוס-אירס, ואח״כ היה מושל מחוז, שגריר בצ׳ילה, בפרו ולבסוף באה״ב. בעת שהותו בוושינגטון נבחר לנשיא ארגנטינה (1868).

ב 6 שנות נשיאותו שקד ס׳ בעיקר על הרחבת רשת-החינוך והעמקתה, ונודע כ„נשיא המורה״. הוא גם עודד את ההגירה מאירו־פה, פיתח את רשת-התחבורה ודיכא את האינדיאנים בפטגוניה. בתום כהונתו (1874) היה סנאטור, שר-הפנים, ושוב ממונה על החינוך בבואנוס-אירס. כל כתביו, ב 53 כר׳, י״ל ב 1885—1909.

A. W. Bunkley, *The Life of S.*, 1952; P. Verdevoye, *D. F. S.*, 1963.

סַרְנַטָה, ע״ע הֹדּוּ, עמ׳ 506, 507.

סֶרֶנִי, אֶנְצוֹ חַיִּים (1905, רומא — 1944, דכאו), חלוץ ומחנך, שליח ציוני. בן למשפחה יהודית-איטלקית מיוחסת (אביו היה רופא המלך) ומושרשת בתרבות איטליה. נתוודע לציונות בגיל 16 ולימים החל לפעול בקרב הנוער היהודי באיטליה בהשראת דן (דנטה) לטס ומשה בילינסון (ע׳ ערכיהם). היה מזכיר חוג ה„עבודה״ שנוסד בראשית 1922. ס׳ היה הרוח החיה בכינוס הנוער היהודי האיטלקי בליוורנו (1924) והטיף לפתרון הבעיה היהודית בדרך של פרולטריזציה של העם היהודי בא״י. באותה שנה קיבל תואר ד״ר לפילוסופיה ע״ס מחקרו על ספר טוביה (ע״ע). בפברואר 1927 עלה לא״י ונעשה לחלוץ היהודי-האיטלקי הראשון. היה פועל שכיר בפרדס ברחובות וב 1928 נמנה עם מייסדי קיבוץ גבעת-ברנר. ב 1931/32, ערב עליית הנאצים לשלטון, היה בשליחות בגרמניה ופעל לחיזוק תנועות הנוער הציוני. ב 1933/34 חזר לגרמניה ופעל בה בה„העברה״ של הון יהודי ובארגון עליית ה־נוער. ב 1935 היה ציר בקונגרס הציוני הי״ט. בעת מאורעות 1936 הת־בלט בהשקפתו הפציפיס־טית ונהג לצאת לשמירה בלי רובה בידו. ב־1936/37 עשה בשליחות באה״ב לחידוש תנועת ה„חלוץ״. בפרוץ מלה״ע II התגייס לצבא הבריטי. ב 1940/1 עסק בתעמולה אנטי-פאשיסטית במצ־רים, באמצעות הרדיו, בעריכת העתון „קוריארה ד׳איטליה״ ובביקוריו ב־מחנות השבויים האיטל־קים. בנובמבר 1941 נאסר בידי המשטרה ה־

סרני (השני מימין) בעראק — עם יהודים מקומיים (ארכיון גבעת-ברנר)

מצרית. בהשראת שירות-הביון הבריטי ושוחרר אחר שביתת-רעב של 10 ימים. ב 1942 יצא בשליחות לעראק והשתתף בארגון תנועת ה„חלוץ" במחתרת ובהכשרת הנוער היהודי להגנה עצמית ולהעפלה לא"י. ב 1943 חזר לא"י ופעל בהכשרת קבוצות הצנחנים של ה„הגנה", שנועדו לפעול מעבר לקווי-האויב בשליחות בעלות-הברית ולמען הצלת יהודים בשטחי הכיבוש הנאצי. במאי 1944 הוצנח ס' מעבר לקווי-האויב בצפון איטליה, הרחק מתחום היעד ונפל בשבי הגרמנים. לאחר חקירות הועבר למחנה הריכוז בדכאו והוצא להורג (ב' כסלו, תש"ה, 18 בנובמבר 1944). כתביו: „תולדות הפאשיזם האיטלקי", תשי"א; „האביב הקדוש" (קובץ יומנים, מכתבים, מאמרים), תש"ל[2]; ס' השתתף בעריכת Jews and Arabs in Palestine, יחד עם ר. אשרי, 1936. על שמו נקראים יער סמוך למבוא מודיעין, בית התרבות בגבעת ברנר וקיבוץ נצר-סרני, סמוך לנס-ציונה.

עדה ס' (לבית אסקרלי [נו' 1905]), רעייתו, עלתה עמו לא"י ולוותה אותו ברבות משליחויותיו. פעלה רבות במסגרת „עליה ב'", ריכוז שרידי השואה באיטליה ואירגון העפלתם לא"י. בשנים 1959—1968 פעלה, ברומא, למען יהודי ברית המועצות.

כ. קסטלבולונזי, מבוא ל„האביב הקדוש", תש"ל[2]; א. מילאנו-ש. א. נכון-ד. קארפי (עורכים), ספר זכרון לח. א. ס' (כולל רשימת כתביו והערכות לדמותו), תשל"א; ספר תולדות ההגנה, ג' (מפתח בערכו), 1972; ר. בונדי, השליח — חייו ומותו של א. ס', תשל"ג; C. Urquhart-P. L. Brent, *A Hero of Our Times*, 1967.

כ. ק.

סַרַסָטֶה, פַּבְּלוֹ — Pablo Sarasate — (1844, פמפלונה [ספרד] — 1908, ביאריץ [צרפת]), כנר ומלחין ספרדי. בהיותו ילד נשלח ללמוד בקונסרווטוריון בפאריס ובגיל 14 כבר החל בקריירה של אמן בי"ל. נגינתו הצטיינה באינטונאציה נקיה, טכניקה מושלמת וצליל מלא. ס' ניגן, בשני כינורות הסטראדיוואריוס שהיו לו, בכל רחבי אירופה ואמריקה. מהיצירות שהרבה לנגן — הקונצ'רטות של סן-סנס, ללו (הקדיש לס' את הקונצ'רטו הראשון שלו לכינור) ומ. ברוך (ע' ערכיהם; הקדיש לס' את הקונצ'רטו השני ואת הפנטסיה הסקוטית).

מיצירותיו של ס' — רומאנסות, פנטסיות ועיבודים של ריקודים ושירי-עם ספרדיים. בכל היצירות והעיבודים הדגיש את המרכיב הווירטואוזי. מיצירותיו מוכרים „ח'וטה אראגונזה" וארבעה קבצים של מחולות ספרדיים, ומוכרות מכל — „נעימות-הצוענים".

J. Altadill, *Memorias de S.*, 1909; A. Sagardia, *P. S.*, 1956.

סַרְעֶפֶת, ע"ע נְשִׁימָה, עמ' 386.

סֶרְף־בֶּר, נַפְתָּלִי הֶרְץ (1726, מדלסהיים [אלזס] — 1793, סטרזבור), ממקדמי האמנציפציה בצרפת. ס' התעשר מאוד כספק צבאי, והשקיע מאמצים רבים, בכסף ובהשפעה, לשיפור מצב היהודים באלזס. ב 1775 זכה לאזרחות צרפתית על שירותיו למדינה. אז הקים כמה בתח"ר גדולים, בהם העסיק פועלים יהודים, מתוך מגמה להסב את עיסוקם ממסחר זעיר למלאכת-כפיים, בהשפעת רעיונות ההשכלה. ב 1780 פנה ס' למנדלסזון (ע"ע, עמ' 959) שיסייע בידו במאמציו לטובת יהודי אלזס, והוא הפנהו אל דום (ע"ע), שכלל את תזכירו של ס' בחיבורו. ס' דאג לתרגום ספרו של דום לצרפתית, ובעקבותיו נתמנתה ועדה שדיווחה למלך לואי XVI על מצב היהודים, והביאה לביטול מס הגולגולת היהודי. ס' נאסר לשנה כחשוד באהדת המלוכה, בתקופת שלטון הטרור. גיסו היה ר' דוד זינצהים (ע"ע).

בנו, תאודור, היה קצין בצבא נפוליון (ר' תמ' של תו-ספר שלו, עם סמל המשפחה, בכרך ג', עמ' 291).

א. הרצברג, תנועת ההשכלה והיהודים בצרפת (מפתח בערכו), תשל"א; R. Levylier, *Notes et documents concernant la famille Cerf Berr*, I-IV, 1902—1906; M. Ginsburger, *Cerf Berr et son epoque*, 1908; R. Neher-Bernheim, *Note sur la date exacte de la mort de Cerfberr de Medelsheim* (REJ, בדפוס).

סִרְפָּדִיִּים (Urticaceae), משפחת צמחים דו-פסיגיים מסדרת הסרפדנים (Urticales), המכילה נוסף לס' גם את משפחות התותיים (Moraceae) והמישיים (Ulmaceae); כוללת כ 40 סוגים ומעל ל 700 מינים, הנפוצים עפ"ג כל כדה"א, בעיקר באזורים הטרופיים. הס' הם ברובם עשבים, ומיעוטם צמחים מעוצים, בעלי עלים פשוטים מלווים לרוב בעלי לואי. פרחי הס' מואבקים ע"י הרוח, קטנים מאוד וחסרי צבעים בולטים, לרוב חד-מיניים וערוכים בתפרחות; עלי העטיף לרוב 4—5, פחות או יותר מפורדים; מספר האבקנים כמספר עלי העטיף. בניצן סלולים האבקנים פנימה כקפיץ ומתיישרים בבת-אחת עם פתיחת הפרח; עלה-שחלה יחיד, הפרי אֱגוזית או בית גלעין, הזרעים בעלי אֶנדוספרם. הסוגים מרובי המינים הם: Elatostome (360) ו Pilea (200). בשבט יחיד מתוך 5 השבטים של הס' — Urticeae — שערות חד-תאיות צורבות, הידועות בעיקר מן הסוג סרפד (Urtica). השערות הצורבות מחדירות נוזל המכיל היסטמין (ע"ע) ואצטיל-כולין (ע"ע) לתוך העור בעזרת חוד מוקשה בצורן לאחר שקצהו של התא, העשוי כגולה עדינה, נושר ע"י מגע (וראה ציור, ע' בלוטות, עמ' 812). ערכם הכלכלי של הס' אינו רב; סיבים ניתן להפיק בעיקר מ Boehmeria nivea (רָמִיָּה) ומיני סרפד, בעיקר U. cannabina. סיבי הרָמִיָּה הם מן החזקים בסיבי הצמחים, אך שימושם מצומצם בגלל קשיי הפקה ותכונות מסוימות המקשות על עיבודם. בישראל מיוצגים הס' ע"י 4 מינים של הסוג סרפד, המאכלסים בעיקר מקומות נטושים; 3 מינים של כתלית (Parietaria) שהם צמחי סלעים וצמח מדברי Forskaolae tenacissima.

סרפד הכדורים (Urtica pilulifera). ענף פורח ולידו זרע

הסרפד נזכר במקרא (ישע' נה, יג) וזיהויו כמקובל בעברית החדשה.

א. פאהן, אנטומיה של הצמח, תשכ"ב; H. Melchior (ed.), *Engler's Syllabus der Pflanzenfamilien*. II, 1964[12]; M. Zohary, *Flora Palaestina*, I, 1966.

ק. ח.

סִרְפֶּדֶת (urticaria), מחלת-עור אלרגית (ע"ע אלרגיה), המתבטאת בגרד חזק, האדמת העור והופעת בועיות. במקרים קשים מלוות תופעות אלה בהתנפחות הלוע ודרכי-הנשימה העליונים עד כדי חנק.

הגורמים לס' רבים ושונים. יש שהס' מופיעה כתוצאה מרגישות למאכלים מסוימים (בעיקר ביצים, דגים וצדפות, אגוזים ופירות). גם תרופות שונות, נשיכות חרקים וזריקות נסיוב עלולות לגרום לס'. סימני הס' עלולים להופיע לפעמים לאחר חשיפה לכמויות זעירות של הגורם ולפעמים — רק לאחר חשיפה ממושכת. הס' נעלמת לרוב מעצמה תוך 1—7 ימים, והטיפול הוא, איפוא, הטבתי בלבד. תכשירים אַנטי-היסטאמיניים (ע"ע היסטמין) ותכשירי קורטיזון מקילים בהרבה את הסבל. תרופות מסוימות, כגון אספירין, מחמירות את המצב. במקרים של קשיים בנשימה — יש לנקוט לעתים אמצעי-חירום, כגון פתיחת הקנה והנשמת חמצן. אם ללוקה בס' ידוע גורם המחלה אצלו, יתרחק ממנו.

סֶרָפִימוֹבִיץ', אַלֶכְּסַנְדֶר – Александер Серафимович — פסודונים של אלכסנדר סרפימוביץ' פופוב [Попов] — (1863—1949), סופר רוסי. ס', בנו של קצין קוזאקי, ...ד באוניבר-

סיטת פטרבורג ובילה, מ־1887, שלוש שנים בגלות בצפונה של רוסיה בשל פעילות מהפכנית. אחרי־כן היה מקורב לחוגו של גורקי (ע"ע). יצירותיו התחילו להתפרסם ב־1889. בסיפוריו הראשונים, הליריים־דינאמיים, הציג את האדם בעבודתו, על רקע הנוף הצפוני. בסיפורים וברומנים שכתב אחרי מהפכת 1905 תיאר את חיי הפועלים (Город в землей ["עיר בערבה"], 1912). הרומן Железный поток ("זרם־הברזל"), 1924, המתאר, במגמתיות נטורליסטית, את מלחמת־האזרחים ברוסיה מנקודת ראותו של הקומוניסט, נחשב בספרות בריה"מ דוגמה קלאסית של הראליזם הסוציאליסטי.

В. Вешнев, С. как художник слова, 1924; Н. Фотов, А. С., 1927; В. Куриленков, А. С., 1950.

סַרַפִּיס (מצרית Wsjr-Hp; יוו' Σάραπις, Ὀσεραπις; לאט' Serapis), אלוהי העיר אלכסנדריה והממלכה התלמית במצרים, שפולחנו התפשט בכל העולם ההלניסטי־רומי. ס' הוא מיזוגם של אסיר (ע"ע [כרך־מיל']) וחפ (ע"ע); זוהה עם הדס, הליוס וזוס (ע"ע, עמ' 723). נתכנה זוס־ס' ובזיהויו הזה תיאר אותו הפסל בריאכסיס (ע"ע): ראש הפסל, הדומה לראש זוס, נושא סל עטור שיבלים, סמל הפוריות, שאוסיר וכן הדס היו מעניקים אותה. לדעת רוב החוקרים, תלמי I (ע"ע; תחילת המאה ה־3 לפסה"נ) הגה את ס', במגמה לקרב את נתיניו המצריים והיווניים אלו אל אלו, אך יהיה נכון יותר לראות בו יציר הסינקרטיזם (ע"ע) שרווח במצרים מאז ומקדם ונתחזק בתקופה ההלניסטית; תפקידם של תלמי ושל מנתון (ע"ע) יועצו היה להשלים רשמית את זיהוי ס' עם אלוהי יוון.

ס' היה אל מרפא (פעל בחלומות של ריפוי), אל אוראקולום, (מעניק חזיונות שבהקיץ), אך עיקר חשיבותו היה בכך שבתור אדון־השאול שלט בגורל והעניק חיי־נצח. יכולת זו הנחילה לו תפוצה בכל העולם העתיק (ע"ע יונית, לשון ותרבות, עמ' 543). ס', ורעייתו איסיס (ע"ע), אומצו ע"י פולחן המיסתורין היווני (ע"ע מיסטריות) ושיוו לו עומק וחשיבות חדשים: לקרבה לאלוהות בעוד האדם חי, נוספה עתה גם תקווה לחיי־עולם. וע"ע מצרים, דת ופנתאון, עמ' 222.

בשם סרפיון (Σαραπεῖον) קראו היוונים למקדשי אוסיריס במצרים, שמספרם כ־42 לפי מספר הגלילות. חשיבות מיוחדת נודעה למקדש הקדום של ס' במף (ע"ע), שניתוספו לו היכלות יווניים. המקדש של ס' באלכסנדריה (ע"ע, עמ' 678) היה בעל אופי יווני טהור; נוסד, כנראה, ע"י אלכסנדר מוקדון והורחב בזמן תלמי III. בספרייתו נשתמר, לפי המסורת, עותק של תרגום השבעים. אחרי הריסתו במרד היהודי בזמן טראיאנוס (115/7) התקיים, בשחזור רומי, עד החרבתו בידי נוצרים, ב־391 לסה"נ. על יחס היהודים לס', ע"ע א"י, עמ' 410.

H. Bonnet, *Reallexikon der Agyptischen Religionsgeschichte*, s. v., 1952; P. M. Fraser, *Two Studies on the Cult of S. in the Hellenistic World* (Opuscula Atheniensia, III, 1960; id., *Current Problems Concerning the Early History of the Cult of S.* (ibid., VII), 1967; C. B. Welles, *The Discovery of S. and the Foundation of Alexandria* (Historia, XI), 1962; L. Vidman, *Isis und S. bei den Griechen und Romern*, 1970.

א. ג.־ש.

סֶרְפֶּנְטִין, שני מינרלים דומים, מקבוצת הפילוסיליקטים (ע"ע סיליקטים): אנטיגוריט, המתגבש בגבישים לוחיים, וכריזוטיל, שגבישיו סיביים. שניהם דו־שכביים, טרי־אוקטאהדרליים ונוסחתם: $Mg_6Si_4O_{10}(OH)_8$. הכריזוטיל הוא אחד מסוגי האזבסט (ע"ע) החשובים. קשיותם של שני המינרלים משתנה מ־2 עד 4, צפיפותם היא 2.4—2.6, צבעם לרוב ירוק או גם צהבהב או אפור. לאנטיגוריט ברק שמנוני או שעוותי, ולכריזוטיל ברק דמוי משי. שני המינרלים נוצרים בתהליכים מטאמורפיים ממינרלים אחרים עשירים במגנזיום כגון אוליבין (ע"ע) או אנסטטיט (ע"ע פירוכסן).

בשם ס' קרוי גם סלע המורכב בעיקרו מן המינרלים הנ"ל. צבעו לרוב ירוק כהה עד כמעט שחור; לס' משובח צבע צהבהב בהיר עד ירוק תפוחים. בסלע ס' מצויים עורקים לבנים של מגנזיט (ע"ע מגנזיום). צורתם המתפתלת של עורקים אלה נתנה לסלע, ולמינרלים המרכיבים אותו, את שמם (מלאט' serpens = נחש). ס" מופיעים בעיקר בגרעינים של הרים אורוגניים. באגן הימה"ת עוברת רצועה של ס' מיוגוסלוויה דרך יוון, קפריסין (הר טרודוס), תורכיה ואיראן. כ"כ מופיע ס' במדבר המזרחי של מצרים ובערב הסעודית.

הסלע ס' מנוצל מאז תקופת הפרעונים למטרות קישוט, במיוחד לפיסול (Verde Antique).

סַרַצֶנִים, סַרַקֶנִים, כינוי לערבים בפי הנוצרים ביה"ב, שהוחל גם על מוסלמים אחרים, במיוחד תורכים. המלה ס' מצויה כבר בספרות היוונית של המאה ה־1 לסה"נ (Σαρακηνοί), ככינוי ליושבי אזור סרקנה (Σαρακηνη), המשתרע, לדברי תלמי מאלכסנדריה (ע"ע), בצפון־סיני, או מדרום לארץ הנבטים (ע"ע). היתה סברה, שהמלה ס' נגזרה מהמלה הערבית شرق (מזרח, קדם). אבות־הכנסיה וההיסטוריונים הביזאנטים (פרוקופיוס) ציינו במלה ס' גם שבטים ערבים אחרים.

אוזביוס (ע"ע), בהיסטוריה הכללית שלו (ע"פ תרגומו של היארונימוס [ע"ע]), מדבר על ס' כעל "בני־הגר", הישמעאלים, שנטלו לעצמם תואר של "בני־שרה" (ס'). יואנס (ע"ע) מדמשק אף הוא קושר את הכינוי ס' בשרה, אך בצורה אחרת, וגוזר את השם מ־Σαρρας κενοι — הישמעאלים בני הגר, "ששולחו בחוסר כל ע"י שרה".

השם ס', ככינוי לערבים, מצוי פעמים רבות גם במקורות עבריים, בצורות סרקי, סרקיי, סרקיא, סרקאה וסרקאי (כגון, בתרגום ירושלמי [א'] לבראי' לז, כה: ארחת ישמעאלים = סיעה דסרקיין). השימוש במלה זו הוא במקורות ארץ־ישראליים בלבד (כגון בילק"ש בלק, תשע"א, בשם מדרש ילמדנו, ובתלמוד ירושלמי), ורק פעם אחת בלבד בבבלי, בנדרים (נ', ע"א) — ש"לשונו משונה" והסיפור המובא בו הוא ארץ־ישראלי, ולפיכך יתכן שהובא בלשונו המקורית. נראה אפוא שיהודי א"י השתמשו במלה ס' בהשפעת הסביבה הנוצרית. ר' ב. מוספיא (ע"ע) גם מסביר את פירושה ע"פ הסברו של היארונימוס.

סִרְקִיס (סָרְקִיס), יוֹאֵל (1561, לובלין — 1640, קראקוב), מגדולי הפוסקים האשכנזים שלאחר הרמ"א (ע"ע איסרלש, משה). שימש ברבנות ולאדווה, בלז, בריסק וקראקוב, בה נבחר לאב"ד ור"מ ב־1619. רבים מתלמידיו היו ממנהיגי הדור בפולניה, ביניהם חתנו דוד (ע"ע) בן שמואל הלוי בעל "טורי־זהב". חיבורו העיקרי הוא "בית חדש" (= ב"ח, שהיה לכינויו הרגיל), פירוש מקיף לספר ה"טור" של ר' יעקב (ע"ע) בן אשר, לצדו של הפירוש הארוך והמפורסם "בית יוסף", לר' יוסף קארו, ותוך מחלוקות וניגודים עמו. ס' הוא מאחרוני המתנגדים לקבלתו של ספר השו"ע כ"פוסק אחרון" — עובדה שהיתה כבר מושלמת בזמנו — ואפשר שבפירושו הנרחב ל"טור" התכוון לאפשר את הפיכת ה"טור" לספר הפסיקה בה"א הידיעה, במקום ה"שולחן ערוך". ס' "בית חדש" עורר חילוקי־דעות רבים בעולם ההלכה, גם משום שרבים בו, יחסית, פסקים חריגים לקולה, אך גדולתו בהלכה ניכרת לעין־כל והספר נדפס כאחד מ"נושאי־כליו" העיקריים של הטור, ברוב מהדורותיו. אף שהתנגד לפילוסופיה ודבק בקבלה, דחה ס' כמה מנהגים שיסודם בקבלה שנגדו, לדעתו, את המקורות ההלכתיים. נתפרסמו שו"ת ב"ח (פפד"מ, תנ"ז); ושו"ת ב"ח החדשות (קארעץ, תקמ"ה), וכמה מתשובותיו כלולות בספר "שו"ת גאוני בתראי" (טורקא, תקכ"ד), מפעל מפורסם בספרות התורנית הוא הגהות הב"ח לתלמוד, שנעשו ע"פ השוואת נוסחים שונים שבדפוס. לצורך הגהותיו לא נעזר בכ"י, והרבה לתקן גרסאות מסברה, כדרך שעשה ר' שלמה לוריא (ע"ע) לפניו. ההגהות

נדפסו תחילה כספר לעצמו (ורשה, תקפ״ד), ומשם נעתקו על הגליון ברוב הוצאות התלמוד הבבלי. ס׳ הגיה גם את התוספות והרא״ש, וכן חיבר פירוש דרשני על מגילת רות בשם „משיב נפש״ (לובלין, שע״ז).

ש. ק. מירסקי, ר׳ י. ס׳ בעל הב״ח („חורב״, ו׳), תש״ב; מ. קוסובר, ר׳ י. ס׳ („בצרון״, י״ד), תש״ו; ח. טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ג׳, 122—126, תש״ח; י. תא־שמע, לקוטות ביבליוגראפיות (שנה בשנה, [ח׳], 270/1), תשכ״ז.

מ.

סֶשֶׁנְז, רוֹג׳ר — Roger Sessions — (נו׳ 1896 ניו־יורק), מלחין אמריקני. מורו החשוב ביותר היה בלוך (ע״ע), ובחסותו החל אף להורות בקליוולנד ב 1921. בשנים 1945—1952 שימש ס׳ כפרופסור למוסיקה באוניברסיטה של קליפורניה ובשנים 1953—1965 באוניברסיטה של פרינסטון. יצירותיו הדיסוננטיות קשות למאזין בגלל המרקם הריתמי וההרמוני הסמיך והמורכבות הקונטר־פונקטית, שחשיבותם רבה מזו של המרכיב המלודי. ס׳ השפיע רבות על תלמידים ומלחינים, הן ביצירותיו והן בכתביו, העוסקים בת־אוריה המוסיקאלית ובחינוך למוסיקה.

מיצירותיו: 2 אופרות, 4 סימפוניות, קונצ׳רטו לכינור ויצירות קאמריות.

סֶתִי I, II, ע״ע מִצְרַיִם, עמ׳ 174—176.

סֶתֶר (סטרומינסקי), **מָרְדְּכַי** (נו׳ 1916, נובורוסיסק), מלחין יש־ראלי. עלה ארצה ב 1926. היה תלמידם של פ. דיקה (ע״ע) ונדיה בולנז׳ה בפאריס (1932/7), ולאחר מכן הורה באקדמיה למוסיקה (עכשיו ע״ש רובין) בתל־אביב. השפיע רבות על מלחינים מהדור הצעיר יותר. ביצירותיו מגלה ס׳ גישה אישית לשילוב חומר מוסיקלי מסרתי (לרוב ספרדי ותימני) ודרכי הבעה חדשות המס־תמכות, בין היתר, על המוסיקה האירופית מיה״ב.

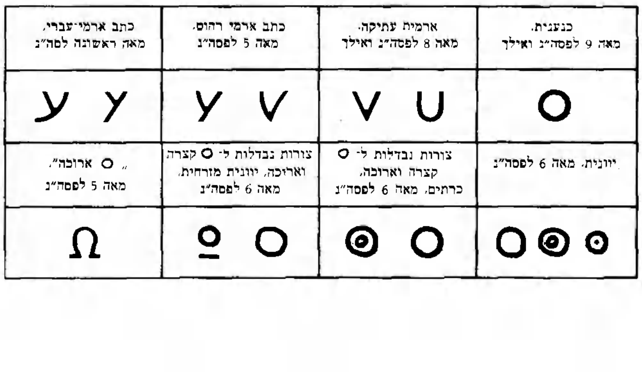
מיצירותיו החשובות: „קנטאטה לשבת״ (לסולנים, מקהלה ותזמו־רת כלי־קשת, 1944); „ריצ׳רקאר״ (לכינור, ויולה, צ׳לו ולהקת כלי־קשת), שהוצג גם כבאלט, דוגמת יצירות אחרות מפרי־עטו; „תיקון־חצות״ (אורטוריה לזמר־טנור, מקהלה ותזמורת, תמליל מאת מ. טביב [ע״ע]; זיכתה את המלחין בפרס־איטליה למשדר־רדיו מצטיין [1962] ובפרס־ישראל [1965]); „מוסיקה 1970״. נוסף על אלה — יצירות למקהלה ויצירות קאמריות.

סַתֶרְלֶנְד ע״ע סַדֶ׳רְלֶנְד.

ע

ע (עין) האות. **ע** עברית מתאימה לשתי פונמות שמיות, שהבחנה נקיה ביניהן, וביניהן לבין שאר ההגאים, שמורה בערבית: **ע** (ع [ʕ] נשוף לועי, בד"ב קולי), לעומת **ע'** (غ – g = [γ] — נשוף גרוני רועד, קולי). הבחנה זו עדיין נתקיימה בדיבור העברי בימי המקרא כיוצא מתעתיקי שמות (בעיקר ליוונית ולמצרית), כגון Γάζα (עזה, השו' غزة) לעומת Ἡσαῦ (עֵשָׂו). ההבחנה ניטשטשה, כנראה, במעבר מלשון המקרא ללשון הבתר־מקראית — וכן בלהגים צפוניים־מערביים־שמיים הקרובים לעברית — כשאבד החיתוך העיצורי בכלל במימוש ה **ע**, וקיומו ניכר רק בעקבות שהשאיר בגוני התנועות הסובבות אותו (השו' קורֵא — קורֵעַ; יֵאָסֵר — יֵעָשֶׂה; כֶּלֶא — קֶלַע). הפונמה **ע** בארמית מקבילה גם ל **צ** (ע"ע) העברית ול ض הערבית (ארעא — ארץ — ارض).

מקומה הרגיל של ה **ע** בא"ב אחרי **ס** (אך ר' איכה, פרקים ב, ד (והשו' א) שם נתחלף (בתחילת הפסוקים) הסדר: פ-ע), וערכה המספרי 70. דומה שהחיתוך העיצורי של **ע** בקרב העדות שבמרחב הערבי הוא פרי התבוללות בסביבה ולא שריד היסטורי; בדומה גם הגייתה כ ng או n בעדות מסוימות. מבחינת המימוש שבהיגוי, מעידה אפוא כתיבת **ע** (שהפכה בכך ל„אם־קריאה") — בשלב־ההתפתחות האחרון — בעיקרה על נוכחות גוון תנועתי מסוים (העשוי להיות שונה מלהג אחד לחברו). כך בפונית חדשה **ע** = e (בדומה לאכדית: bēlum „בעל"): ע ל נ י ם = אֵלֹנים, „אלים"; פֵּ עַ ר = פ א ר (ל **ע**

המשמשת כ e ביידית אין, כמובן, קשר היסטורי לכך). על רקע זה יש להבין את סיגול ה **ע** לערך התנועתי [O] ביוונית, אם כי לא ידוע להג כנעני שבו השתקפה **ע** בדיוק בתנועה כזאת. תחילה שימשה לכל תנועות O, עד שבחלק מהניבים היווניים הומצא סימן מובחן (ꝺ, לאחר־מכן Ω) לסימון הגוון חפתוח־ארוך יותר של O (ע"ע יונית, עמ' 530). בשימוש האירופי של האות **ע** התייצב יישומה לתנועה O, עם מודיפיקציות מסוימות לסימון תנועה מרכזית־מעוגלת יותר (תחילה תוך צירוף עם e ל œ לאחר מכן גם ö ו ø בערכים הגאיים שונים, לפי הלשונות הנוגעות בדבר).

א. ג־ל – ח. ר.

עַבַּאס (عباس), שמם של 3 שאהים בפרס, משושלת הַצַּפַוִים.

החשוב שבהם: ע' I, „הגדול" (1571—1629; שאה ב 1587—1629). הוא הומלך תחת אביו, שאה מֻחמד, שהודח במרידה של מֻרשד קולי, ממנהיגי הקיזילבאשים — בני שבטים תורכמֶנים ששירתו בצבא.

ע' היה בן 16, ומרשד קולי היה השליט למעשה. ע' החליט שלפני סילוק סכנת האויבים הסונים מחוץ — העות'מאנים ממערב והאוזבקים ממזרח — יש לסלק את הקיזילבאשים התקיפים. לפיכך עשה שלום עם תורכיה (1589/90), ובו ויתר על שטחים נרחבים — אזרביג'אן, גרוזיה וחלק גדול מכורדיסטן ומלוריסטן.

ע' פנה לארגון צבא חדש, מורכב מ„גֻלאם" (עבדים) — גדודים שגויסו מקרב שבויים צֶ'רקסים וגרוזינים שהתאסלמו — דוגמת היניצ'רים (ע"ע) בתורכיה — שנטלו שכרם במישרין מאוצר־המלוכה והיו נאמנים לו ולא למנהיגים שבטיים. בארגון הצבא החדש, באימונו ובחימושו במוסקטים ובתותחים סייע לו הרפתקן אנגלי, רוברט שֶׁרלי (Sherley). בעזרת צבא זה הדיח את מרשד קולי ודיכא מרד של מנהיגי הקיזילבאשים.

ב 1598/9 הנחיל לאוזבקים תבוסה קשה בקרב־הראת, שחרר מידיהם את הראת ואת משהד והשליט במֶרוְ ובאַסתַראבאד אמירים אוזבקים עושי דברו. ב 1603/4 חידש את המלחמה בעות'מאנים, הביסם בסיס שליד תבריז (1605/6), כבש את אזרביג'אן וגרוזיה, וב 1623/4 כבש את בגדאד ודיארבכיר. לפני כן, ב 1622, כבש מידי

הפורטוגלים את האי הורמוז, בסיוע הצי של חברת הודו המזרחית האנגלית, וגמל לחברה בזכויות-סחר בנמל גַמרו, ששמו הוסב לבַנדַר עבאס, ע״ש ע׳. שגריר אנגלי ראשון הגיע לפרס, וע׳ ניסה לקשור קשרים גם עם מדינות אחרות באירופה, שרצו בחיזוקה של פרס לשם בלימת התורכים. נזירים קתולים הורשו לפעול בפרס באין מפריע.

ע׳ פעל לייעול המינהל ולריכוזו, עודד את המסחר ובנה דרכים, גשרים וחניוני-שיירות. הוא פיאר את אספהאן, בירתו החדשה, ושקד על טיפוח צביונה הדתי של המלוכה ע״י דאגתו למוסדות דת. באָפיו היה אכזר, והרג וסימא כמה מבני משפחתו.

בתחילת מלכותו גילה ע׳ סובלנות כלפי היהודים, וביזמתו תורגם ספר-תהלים לפרסית. בסוף ימיו גזר עליהם לחבוש כובע מיוחד, הטיל איסור על ספרים עבריים ורדף את יהודי אספהאן.

וע״ע פרס: היסטוריה, יהודים.

אה. א.

עַבָּאסִים

(بنو العباس), שושלת-ח׳ליפים מוסלמית ב 750—1258.

הע׳ היו ענף של השיעה, שהתייחס לעבאס, דודו של מחמד. אחד מראשיהם קיבל זכות ירושה גם לגבי ענף שיעי אחר, של מחמד, בנם של עלי (ע״ע) ושל אשתו השניה אל-חַנַפִיה: בימי הח׳ליפים האמיים לא היתה השיעה מרוכזת באורח בלבדי סביב צאצאי עלי מאשתו פאטמה בת מחמד, והע׳ היו אפוא ענף לגיטימי לחלוטין. מנהיגם, האמאם, הסתתר באל-חֻמַימה שממזרח לים-המלח, ושליחיו פעלו בדרום-עראק — ממרכזם שבכופה.

ב 720 החלו מרכזים את פעולתם בח׳ראסאן, לפי שקטנים היו הסיכויים לחולל מרידה בעראק, הסמוכה לדמשק והמוחזקת ביד-ברזל בידי צבא האמיים. רשת התועמלנים (דַעְוָה), שהקימו שם, הצליחה מאוד: המַוָאלי (המוסלמים הלא-ערבים), המרובים שם, רגנו על אפליות במיסוי נגדם ועל אפשרויות לקידום חברתי וכלכלי מעטות יותר ללא-ערבים במדינה האַמיית, שלערבים היתה בה הב-כורה. כמתאסלמים-מקרוב, ולפיכך קַנָאים יותר לדתם החדשה, זעמו המואלי במיוחד על שמשטר האמיים סר מדרך האסלאם הקדום, ובמקום תֵאוקרטיה (ח׳לאפה) מכוּנן הוא מדינה „ככל הגויים״, המושפעת בנוהגיה מהממלכות הקדם-מוסלמיות (מֻלְכּ). המואלי לא התרשמו במיוחד מהתביעות השושלתיות של הע׳, כצאצאי עלי, שהאמיים גזלו ממנו את השלטון, אולם תביעות אלו מצאו הד רב בקרב התושבים הערבים בח׳ראסאן, ובמיוחד בקרב בני פדרציית השבטים הדרומיים (כַּלְבּ, יַמַן), שקבלו על הישענותם של האמיים על פדרציית הצפוניים (מֻצַ׳ר, קַיְס).

תועמלנם המוכשר של הע׳, אַבּוּ מֻסְלִם, אסף צבא גדול, מורכב בעיקר מאיכרים מח׳ראסאן, וב 747 הרים את נס המרד. 3 שנים ארכה המלחמה בין הע׳ לאמיים; הע׳ ניצלו את המאבק של קיס עם ימן ואת החיכוכים השושלתיים בין ענפים שונים של האמיים. ב 750 הביסו הע׳ את האמיים בקרב על נהר הזאב הגדול, ואחרון האמיים, מַרְוָאן II (ע״ע) נמלט מצרימה ונהרג שם. הע׳ השתלטו על כל ממלכת-האמיים, פרט לספרד, שבה הוקמה מדינה אמיית, ולַמַעְ׳רֶב, ששליטתם בו היתה נומינלית בלבד. האמאם אבו אל-עבאס א(ל)-סַפָּאח עלה על כס-הח׳ליפות.

עליית הע׳ לשלטון היתה יותר מחילופי שושלות, וניתן לראותה כמהפכה. אולם, במהפכנים אחרים שעלו לשלטון, נאלצו גם הע׳ לוותר על עקרונות המהפכה, ובחרו בסוניות האורתודוכסית, לאכ-זבתם של רבים מתומכיהם. אבו מֻסלם, וכן רבים מראשי המהפכה, הוצאו להורג. הע׳ נתנו אמנם למואלי שוויון בהזדמנויות בתחומי הכלכלה והחברה, ופרסים הגיעו לעמדות-מפתח בשלטון, כגון שושלת הווזירים הברמכיים (ע״ע), אולם הח׳ליפות נשארה שמורה לערבים בלבד ושפת השלטון הוסיפה להיות ערבית. חלקם של ערבים בעילית החברה והשלטון נשאר מכריע עד לעליית כוחם של גדודי הממלוכים התורכים (מ 836 ואילך) ושל השושלות הפר-סיות (ע״ע סאמאנים).

תוצאה ישירה ראשונה של נצחון הע׳ היתה העברת מרכזה של הח׳ליפות מסוריה, מעוז האמיים בעל המסורת הביזאנטית, לעראק, בעלת המסורת הפרסית-ססנית. תחילה עברה הבירה לאל-האשמִיה שליד כופה, ואח״כ (762) לבגדאד. בכך החלה ההגמוניה המדינית, הכלכלית והתרבותית של עראק והיא נתקיימה מאות שנים. האסלאם „נע מזרחה״, נשען יותר על חלקיה המזרחיים של הממלכה ועל מסורותיהם הססניות.

הע׳ גילו עניין רב יותר באסלאם, ובשלטונם — ובמידה רבה ביזמתם — נערכו הוויכוחים הדוקטרינליים בין המֻעתַזִלה (ע״ע) ליריביה. הח׳ליף אל-מַאמוּן (ע״ע; 813—833) ניסה להשליט את המעתזלה, אך בימי אלמֻתַוַכִּל (847—861) ניצחו יריביה. ויכוחים אלה הביאו לידי ניסוח סופי של עיקרי-האמונה. במקביל נתגבשו, בסיוע הח׳ליפים, 4 אסכולות-ההלכה (מַד׳הַבּ; [ע״ע אסלאם, עמ׳ 968]) המוכרות בסוניות. הע׳ לא הפסיקו את תהליך הביורוקרטיזציה והמדרוג של השלטון ואף האיצוהו, אלא שדפוסים והשפעות ביזאנ-טיות הומרו, כאמור, בססניות. מעמד הח׳ליף נתעלה עוד יותר, ותארו, „ח׳ליפַת רַסוּל אללה״ (מ״מ שליח האל) הוחלף בתואר „ח׳ליפת אללה״ (מ״מ האל) או אף „ט׳ל אללה עַלָא אל-ארד׳״ (צל האל עלי אדמות). הטקס המורכב של החצר, שנתגבש ב„עיר העגולה״ (אל-מדינה אל-מֻדַוַּרַה) שבה שכנו הח׳ליף, פמלייתו והמינהל, ומוסד החאג׳ב (הפקיד המאפשר גישה לח׳ליף) — כל אלה היו רק חלק מגילויי ההסתגרות מהמוני העם. השפעתם של חכמי-הדת היתה רבה בתחומי הדוקטרינה, אך מוגבלת בעיצוב המדינה: הפקה (המשפט המוסלמי) אינו עוסק בענייני מינהל וביחסים שבין שולט לנשלט, וגם בתחומים שבהם עוסק הפקה לא היתה עצמאותו רבה, לפי שהח׳ליף, או מושליו, הם שמינו קאדים, הדיחום ונתנו להם את שכרם. לח׳ליף היו גם סמכויות שיפוט, שאינן תלויות במנגנון הקאדים ובחוקי הפקה: שיפוט בענייני מסחר ומוסר ציבורי — באמצעות המֻחתַסִב; שיפוט מהיר בעניינים דחופים של שמירת הסדר הציבורי — באמצעות ראש-המשטרה (שֻרטַה), וכן סמכות הח׳ליף לשבת בדין כבג״ץ, בעיקר בקובלנות על עושק מידי פקידיו (אַלנַט׳ר פי אל-מַט׳אלִם).

בתחום התרבות יש לציין את משקלם הגדול של לא-ערבים ביצירה התרבותית המוסלמית, שהתרכזה בחצר הע׳ בבגדאד ובחצ-רות מושליהם, דבר שעיצב את אָפיו של האסלאם כתרבות פלורא-ליסטית, לפחות מבחינה אתנית.

ממלכת-הע׳ היתה בשיא-כוחה ב 100 שנותיה הראשונות. באמצע המאה ה 9 התרופפה סמכות הח׳ליפים, וגדל כוחם של מנהיגי הצבא, ולמעשה נהיו מנהיגים אלה לעצמאים במחוזותיהם. מ 945 נהיתה שליטתם של הע׳ נומינלית בלבד, ואפילו בבגדאד גופא שלטו למעשה שושלות חילוניות, אך מעמדם הרוחני, כח׳ליפים, הוכר בארצות-האסלאם, פרט לספרד ופרט למדינות שבשלטון המֻוַחִדון (ע״ע) והשיעים (כגון הפאטמים). מעמדם של הע׳ כח׳ליפים רוחניים התבצר במידה כה רבה, עד שאחרי כיבוש בגדאד בידי המונגולים ב 1258 מינה השולטאן ביברס (ע״ע) את אל-מֻנתַצִר מבית-הע׳ לח׳ליף בקהיר, וצאצאיו החזיקו בתואר זה עד כיבוש מצרים בידי העות׳מאנים ב 1517. — וע״ע ח׳ליף, עמ׳ 495/6.

ע. ס.

ביבל׳, ר׳ עראק, היסטוריה.

עֶבֶד, עֲבָדִים, ע״ע עַבְדוּת.

עַבְד אַל-חַמִיד

(عبد الحميد; Abdülhamid), שמם של שני שולטאנים עות׳מאנים.

1) ע׳ I (1725—1789, שולטאן מ 1774), בנו של אחמד III. חדשים מספר אחר עלותו לשלטון חתם על חוזה-שלום עם רוסיה

בקיצ׳יק קינרג׳י, ששם קץ למלחמה שבה פתח אחיו, מצטפא (ע״ע). שלום זה היה מפנה בתולדות תורכיה, ובו איבדה את איזור ים־אזוב וקרים, ורוסיה הוכרה כאפוטרופוס של הנוצרים האורתודוכסים בקיסרות העות׳מאנית. האוסטרים ניצלו את חולשת תורכיה וב 1775 סיפחו את בוקובינה. ע׳ גם נאלץ לדכא מושלים מתמרדים, כגון ד׳אהר (ע״ע) אלעמר והממלוכים שבעראק ובמצרים. נוכח תכניותיה של רוסיה להקים, בעזרת אוסטריה, מדינת־חסות נוצרית ביוון, ערך ע׳ טבח מחריד ביוונים בפלופונסוס וב 1787 חידש את המלחמה ברוסיה ובאוסטריה. התורכים היכו את האוסטרים, אך הרוסים כבשו את מבצר אוצ׳קוב, ובהגיע אליו הידיעה על המפלה, מת ע׳.

עבד אל־חמיד II

2) ע׳ II ‏(1842—1918 ; שולטאן 1876—1909), בנו של עבד אל־מג׳יד. ע׳ עלה לשלטון אחרי שאחיו, מורד V (ע״ע), הודח ביזמת „העות׳מאנים הצעירים״, ובהשפעתם פרסם את החוקה הראשונה של הקיסרות העות׳מאנית (23.12.1876). דבר זה גם נויצד להבטיח את תמיכתן של מעצמות־המערב נגד רוסיה בוועידה, שנפתחה אותו יום בקושטא, במאמץ לפתור את בעיות הבלקן ולמנוע מלחמה בין בריטניה ותורכיה לבין רוסיה. ב 19.3.1877 התכנס, לראשונה בהיסטוריה העות׳מאנית והמוסלמית, פרלמנט, אך ב 14.2.1878 פיזרו ע׳, ובכך ביטא את התנגדותו לרעיונות הליבראליים והחוקתיים של „העות׳מאנים הצעירים״ ומנהיגי התנזימאת (תנועת־התיקונים). אולם ע׳ המשיך בתיקונים שיכלו, לדעתו, לחזק את הקיסרות ולבצר את מעמדו. הוא טיפח את החינוך לדרגיו, בעיקר החינוך המקצועי והגבוה, ייעל את מערכת־המשפט, ופעל להקים משטר ריכוזי, אבסולוטי ועריץ. כדי להקל על השליטה מהמרכז הרחיב את רשת הטלגרף ומסה״ב למחוזות, הנהיג צנזורה חמורה על עתונים וחומר מודפס אחר, והפעיל רשתות ריגול והלשנה, באמצעות המשטרה החשאית, שנועדו להגביל את חירויות האזרח ולדכא תנועות לאומיות.

לביצור קיסרותו השתמש ע׳ באסלאם ובתעמולה כל־אסלאמית לטפח את נאמנות נתיניו המוסלמים מבית, ולהשפיע על מוסלמים מחוץ לקיסרות. לפיכך הבליט את מעמדו כח׳ליף המוסלמים (תואר שקודמיו השאירוהו רדום) והורה לבנות את מסה״ב החג׳אזית (ע״ע א״י, עמ׳ 522, 618) כדי להקל על צליינים להגיע למקומות הקדושים לאסלאם. הוא קירב מוסלמים לא־תורכים, בהעניקו משרות בכירות לנכבדים ערבים, בהקימו יחידות־פרשים מקרב הכורדים, ובתתו מקלט ואדמות לפליטים צ׳רקסים בסוריה, עבה״י וא״י. ע׳ הכביד ידו על לא־מוסלמים שהיו קשורים במעצמות זרות ושבקרבם פעלו תנועות־שחרור לאומיות. הוא דיכא באכזריות את הנוצרים במקדוניה ובכרתים, ובאמצע שנות ה 90 ערכו חייליו טבח איום בארמנים שבמזרח־אנאטוליה ; לפיכך כינוהו באירופה „השולטאן האדום״.

יחסיו עם מרבית מעצמות־אירופה היו עוינים. סמוך לעלייתו לשלטון פרצה מלחמה בין רוסיה לתורכיה (1877/8), ובשלום סן־סטפנו זכו הרוסים בוויתורים מרחיקי־לכת. בהתערבות המעצמות הוקטנו ויתורי תורכיה (ע״ע ברלין, קונגרס), ורוסיה זכתה בוויתורים טריטוריאליים קטנים בארמניה, אך אוסטריה זכתה בבוסניה (ע״ע) והרצגובינה, ובריטניה קיבלה את קפריסין, וב 1882 כבשה את מצרים, שהשתייכה באופן נומינלי לקיסרות העות׳מאנית. ב 1881 כבשה צרפת את תוניסיה.

מול מגמת הסיפוחים של מעצמות אלו, פנה ע׳ לעזרת גרמניה, וזו תמכה בו. אימנה את צבאו ופיתחה את כלכלת תורכיה — בעיקר מסה״ב.

ב 1908 חוללו „התורכים הצעירים״ הפיכה צבאית ואילצו את ע׳ להשיב על כנם את חוקת 1876 והפרלמנט. באפריל 1909 הדיח הפרלמנט את ע׳ מכסאו. תחילה הוגלה לסלוניקי, ואח״כ לארמון ליד הבוספורוס, ושם בילה את שארית חייו. — וע״ע תורכיה, היסטוריה.

יחסו של ע׳ לציונות היה שלילי. כבר ב 1882 אסרה ממשלתו עליית יהודים לא״י ומכירת קרקעות להם. ב 1891 הביע ע׳ חשש שעליית יהודים לא״י תביא לידי הקמת „ממשלה יהודית בירושלים״. הוא הציע ליישב מהגרים יהודים מרוסיה במזרח־אנטוליה, לחיזוק הגנת הגבול עם רוסיה ; הצעתו לא נתקבלה על דעת ממשלתו.

ב 1901 נפגש הרצל עם ע׳ והציע להתיר התיישבות יהודים בא״י ולתת לה מעמד של מחוז אוטונומי, תמורת סיוע כספי של התנועה הציונית לפרעון החוב הציבורי העות׳מאני. ב 1902 דחה ע׳ את ההצעה. — וע״ע הרצל, עמ׳ 388—394.

J. Haslip, *The Sultan; the Life of A.*, 1958.

מ. מע.

עַבְד אַל־כַּרִים, מֻחַמַּד אִבְּן, (אַל־חַ׳טַּאבִּי) — محمد بن عبد الكريم الخطابى — (1882—1963), מנהיג מרד שבטי־הריף

במרוקו (ע״ע, עמ׳ 401) בספרדים. ע׳ היה משבט בנו וריאגל, החזק שבשבטי הריף, למד בבי״ס ספרדי ואח״כ במוסדות חינוך מוסלמיים גבוהים. הוא ערך את המוסף הערבי של עתון ספרדי במליליה, והיה מזכיר לענייני השבטים אצל המושל הספרדי שם. ב 1919 החל לארגן את השבטים למרידה. במאי 1921 נחל נצחון מוחץ על הספרדים בקרב אנואל (Anual), ואלפי ספרדים, וביניהם מפקד־הצבא במרוקו, הגנראל סילוסטרה (Silvestre), נפלו בקרב (ע״ע ספרד, עמ׳ 372). 4 שנים שלט ע׳ בריף, פרט לערי החוף (סאוטה, מליליה, תטואן ואל־עראאש). הצרפתים חששו מהתפשטות ההתקוממות לתחום שלטונם והתקדמו צפונה, וע׳ יצא נגדם ואיים על פאס ; צבא צרפתי גדול, בפיקודו של פטן (ע״ע), שיתף פעולה עם צבא ספרדי, בפיקודו של פ. פרנקו (ע״ע), שנחת באליהוסימה. במאי 1926 הסגיר ע׳ עצמו לצרפתים והוגלה לראיניון. ב 1947 הוחזר לאירופה, אך כשעגנה אנייתו בפורט־סעיד, קיבל מקלט במצרים, וחי בה עד מותו.

W. B. Harris, *France, Spain and Rif*, 1927; P. Fontaine, *A. K.*, 1958; R. Furneaux, *A. K.*, 1967; D. S. Woolman, *Rebels in the Rif*, 1968.

עַבְּד אַלְלָּה אִבְּן אַ(ל)־זֻּבַּיר — عبدالله بن الزبير — (624, מדינה — 692, מכה), ח׳ליף נגדי.

אמו, אסמא, היתה בת הח׳ליף אבו־בכר (ע״ע). ע׳ התפרסם כגיבור מלחמה, אדוק במצוות וסגפן. בתקופת ח׳ליפות עת׳מאן היה חבר בוועדה שפיקחה על עריכתו הסופית של הקראן. אחרי רצח עת׳מאן (656) השתתף ב„מערכת הגמל״, לצד אביו ודודתו, עאישה. כשמת מעאויה (ע״ע) ובנו יזיד עלה לשלטון (680), סירב ע׳ פעם שניה, יחד עם מנהיגי אופוזיציה אחרים, להישבע לו אמונים וברח למכה. ב 683 הכריז ע׳ על עצמו ח׳ליף במכה וכעבור זמן קצר סרו למרותו (או למרות אחיו, המצביא מצעב) רוב המחוזות החשובים של הח׳ליפות. אולם תוך זמן קצר נשמטו משליטתו כל המחוזות בסוריה ובעראק ולבסוף נשארה בידי ע׳ חג׳אז בלבד. בתקופת שלטונו במכה בנה הח׳ליף עבד אל־מלך (ע״ע) את „כיפת הסלע״ בירושלים והוא הואשם

בכוונה להטות את העליה לרגל ממכה לירושלים. אחרי מצור ממושך והרעשה נכבשה מכה ע״י אל־חג׳אג׳, נציב עבד אל־מלך, וע׳ נהרג. הוא מסמל את הנסיון האחרון של האריסטוקרטיה של מכה לכונן תאוקרטיה מוסלמית שמרכזה בחג׳אז.

J. Wellhausen, *The Arab Kingdom and its Fall*, 1927; F. Gabrieli, *Muhammad and the Conquests of Islam*, 1968.

עַבְּדְאַלְלָה אִבְּן חֻסֵין, ע״ע הַאשִׁם, בֵּית־.

עַבְּד אַ(ל)־לַטִיף אַל־בַּגְדַאדִי — عبد اللطيف البغدادي

[כונה בתואר הכבוד מֻוַפַּק א(ל)־דין] — (1162—1231), מלומד ורופא. הוא קיבל בבגדד חינוך מעולה בכל ענפי המדעים המסרתיים של האסלאם. אח״כ התעמק במדעים המדויקים ועסק גם בפילוסופיה ובאלכימיה. זמן מה שימש מרצה במסגד הגדול בדמשק, ואח״כ נסע לקהיר ושם כתב „על מה שראה ושמע על ארץ מצרים" (אל־אִפַאדַה ואל־אִעְתִבַאר), תיאור החשוב להכרתה. הספר דן בצמחים, בתזונה של האוכלוסין, במחלות הנפוצות בה ובנושאים אחרים. הוא תורגם וי״ל עם הערות ע״י סילוסטר דה סאסי (Relation de l'Egypte par Abd al-Latif), פאריס, 1810. ע׳ השאיר יותר מתריסר חיבורים אחרים על נושאים רפואיים, בלשנות ערבית, שירה ותאולוגיה מוסלמית.

L. Leclerc, *Histoire de la medecine arabe*, II, 182, 1876.

עַבְּד אַל־מֶגִ׳יד — عبد المجيد; Abdülmecid — (1823—1861;

סולטאן מ1839), סולטאן עות׳מאני. בן 16 ירש את אביו, מחמוד II (ע״ע), בעת המשבר החמור ביותר, שפקד את הקיסרות העות׳מאנית בעקבות המפלה בקרב ניזיפ (נציבין) מידי מחמד (ע״ע) עלי. ע׳ זכה בתמיכת רוסיה, בריטניה ואוסטריה וּועידת לונדון החזירה לו את סוריה וא״י, כרתים, מכה ומדינה, תמורת הכרתו בשלטון מחמד עלי במצרים (1840). בתמיכת בריטניה וצרפת, התנגד ע׳ לתביעת רוסיה בסכסוך סביב כנסיית־המולד בבית־לחם (ע״ע ירושלים, עמ׳ 340), והדבר היה עילה למלחמת קרים (ע״ע; 1854—1856). בשלום־פאריס פורז הים־השחור כמעט כליל, ורוסיה ויתרה על תביעתה לאפוטרופסות על הנוצרים האורתודוכסים בקיס־רות העות׳מאנית. מהומות והתמרדויות אירעו במלכותו בכורדיסטן, בנסיכויות הדנובה, בבוסניה ובמיוחד בלבנון. צבא צרפתי כבש את לבנון (1860), והעניין הוסדר במתן אוטונומיה ללבנון (ע״ע סוריה, עמ׳ 613).

חשובה במיוחד היתה פעולתו של ע׳ בענייני־פנים, שבהם המשיך במדיניות אביו. חדשים מספר אחרי עלותו למלוכה העניק ע׳ שוויון־זכויות לבני כל הדתות בקיסרות, והצו בעניין זה נחשב למפנה, ומסמל את קץ המשטר התאוקרטי בתורכיה ותחילת המודרניזציה. ע׳ שקד על ייעול המינהל והצבא, על הרחבת רשת־החינוך ועל ייצוב המטבע („המג׳ידיה"). הליבראליזם שלו התבטא בסירובו להסגיר לאוסטריה את המורדים ההונגרים, ובראשם קושוט (ע״ע), וכן בגישתו ליהודים, שלמענם התערב בעת עלילת דמשק (ע״ע), ושגם הם זכו בשוויון־זכויות משפטי. — וע״ע תורכיה, היסטוריה.

M. Franco, *Essai sur l'hist. des Israelites de l'Emp. Ott.*, 143-160, 1897.

ה. וס.

עַבְּד אַל־מוּמִן אִבְּן עַלִי — عبد المؤمن بن علي — (מת

1163), מצביא ומושל בממלכת המוחדון (ע״ע). היה בן השבט הברברי כּוּמְיַה באיזור אוראן. מאז 1117 היה אחד מעוזריו המקורבים של אבן תומרת (ע״ע) ונתמנה ליורשו ע״פ צוואתו. במשך 30 שנות שלטונו (1133—1163) כבש את כל צפון אפריקה וספרד המוסלמית ויסד את ממלכת המוחידון. לאחר כינון ממלכתו התכנה בשם הח׳ליפי „אמיר אל־מאמנין". כעת נוטה דעת ההיסטוריונים לראות בו גם מחסל התנועה שהעלתה אותו לשלטון, ואמנם במקום העדה הדמוקרטית של ה„מוחדון" הראשונים כונן ע׳ שלטון של שושלת כדרך המלוכנית של ארצות המזרח.

בפקודתו הושמדו קהילות יהודיות שלמות בספרד ובצפון אפ־ריקה. ברוב המקומות שכבש העמיד ע׳ לפני היהודים את הברירה — התאסלמות או מוות (1138-1140). יהודים ששמעו על הצפוי להם ברחו. הוא הכביד את ידו במיוחד על יהודי אלג׳יריה ומרוקו (1146—1148), שהיתה מרכז שלטונו. במקרים רבים ציווה להעביר את היהודים על דתם באמצעות ויכוחים, ואם לא הצליח (סִגִ׳לְמַאסַה, 1140; תוניס, 1159—1160), ציווה להרגם. מאידך, במקומות מסר ימים בטריפוליטניה ובתוניסיה, בקצה תחום שלטונו של ע׳ במזרח, הרשה לשליטים המקומיים לרדת לחייהם של היהודים, אולם לא דרש שיתאסלמו. לעת זקנתו מיתן קצת את יחסו ליהודים ופקידיו לא החמירו בשמירת מצוות האסלאם עם יהודים שהוכרחו להתאסלם (ב1159, או בראשית 1160, עבר אבי הרמב״ם מספרד לפאס עם בני משפחתו).

ח. ז. הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א, 1965; ד. קורקוס, לאופי יחסם של שליטי האלמוהדון ליהודים (ציון, ל״ב), תשכ״ז; R. Le Tourneau, *The Almohad Movement in North Africa in the 12th and 13th Centuries*, 1969.

א. אש.

עַבְּד אַל־מַלִךְ אִבְּן מַרְוַאן — عبد الملك بن مروان —

(646 או 647, מדינה — 705, דמשק), הח׳ליף האמיי (ע״ע אמיה, בני־) החמישי (685—705). ע׳ עלה לשלטון בתקופה קשה לח׳ליפות. האיבה בין איגודי השבטים הערביים הצפוניים והדרומיים היתה בשיאה לאחר נצחון הדרומיים בקרב מַרג׳ ראהִט (684), בו נקבע המשך שלטון בני אמיה. ע׳ נאלץ להסכים לשביתת נשק עם הביזאנטים תמורת תשלום שנתי גדול כדי שיוכל לטפל במרידות שסיכנו את כסאו ואולי את המשך שליטת השושלת. ראשי המורדים היו עבד אללה בן א(ל)־זביר (ע״ע), אל־מח׳תאר א(ל)־תַ׳קפי ועַמר אבן סעיד אל־אשדק, בן דודו של ע׳. לשם דיכוי מרידתו של אבן א(ל)־זביר נאלצו חייליו לרגום את הכעבה באבני בליסטראות.

ע׳ תרם תרומה נכבדה להרמת קרנה של ירושלים בעיני המוס־למים ע״י הקמת בניין קבוע (קֻבַּת א(ל)־צַח׳רה — „כיפת הסלע") מעל הסלע, שעליו הניח מחמד, לפי המסורת, את כף רגלו בשעת עלייתו השמימה (אל־מִעְרַאג׳). ע׳ הואשם ע״י מתנגדיו בכך שכוונתו בבניית „כיפת הסלע" היתה הטיית העליה לרגל ממכה, שהיתה תחת שלטון אבן א(ל)־זביר, לירושלים. המחקר המודרני הוכיח שאין יסוד להאשמה זו.

ע׳ הסב את שפת המשרדים הממשלתיים מיוונית, סורית, קופטית ופרסית לערבית וטבע את מטבעות הזהב הראשונים באסלאם. הארמון בח׳רבת מפג׳ר (ע״ע ארץ ישראל, עמ׳ 1141 ור׳ תמ׳ שם, עמ׳ 444), נבנה ע״י בנו השאם (ע״ע).

ש. ד. גויטין, קדושתה של א״י בחסידות המוסלמית (ידיעות החברה לחקירת א״י ועתיקותיה, יב), תש״ו; ב. עירון, בית אמיה (בתוך: ח. לצרוס־יפה [עורכת], פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, 135—140), תשכ״ז; S. D. Goitein, *The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock* (Journal of the American Oriental Society, LXX), 1950; id., *The Sanctity of Jerusalem and Palestine in Early Islam* (in: Studies in Islamic History and Institutions, 135–148), 1966; Ph. Grierson, *The Monetary Reforms of 'Abd al-Malik* (Journal of the Economic and Social History of the Orient, III), 1960.

י. חס.

עַבְּד אַ(ל)־נַאצֶר, גַמַאל — جمال عبد الناصر — (15.1.1918,

אלכסנדריה — 28.9.1970, קהיר), נשיא מצרים. ע׳ היה הבכור במשפחת פלאחים מהכפר בַּנִוּ מֻר שבמחוז אַסיוט שעקרה לעיר. בהיותו בן 8 התייתם מאמו וידע נדודים עם אביו, פקיד־דואר זוטר שהועבר מסניף לסניף ברחבי הארץ, וכן פרידות זמניות

גמאל עבד א(ל)-נאצר (סוכנות בר־דוד, ת״א)

ממשפחתו. בהיותו תל־מיד כבר הנהיג בני נוער ונמשך להפגנות נגד ה־בריטים, ששלטו אז ב־מצרים. כך נוצרו מגעיו עם אנשי „מִצר אל־פַתאח" (מצרים הצעירה) הימנית הקיצונית, שקי־בלה השראה ואף מימון בחשאי מאיטליה הפא־שיסטית, וכן עם מפלגת ה„ופד" העממית, שעמדה בראש המאבק לעצמאות.

ב 1936 סיים ע' בי"ס תיכון בקהיר וב 1938 סיים את האקדמיה הצבאית והיה לקצין. הוא שירת בבסיס במחוז אסיוט ואח"כ בסודאן. ב 1941 נהיה למדריך באקדמיה הצבאית, וב 1948 השתלם והדריך בביה"ס לקציני מטה. אותה שנה השתתף, כמג"ד, במלחמה בישראל, נפצע קל בהתקפה על נגבה ואח"כ היה בכוח הנצור בכיס פלוג'ה (ע"ע א"י, עמ' 589) ובתוקף תפקידו בא במגע עם קצינים ישראלים. לימים ניסה ליטול לעצמו את הילתו של סיד טַהא, „הנמר הסודאני", מפקד כיס פלוג'ה הנצור. ב 1951 הועלה לדרגת סא"ל.

כלאומנים מצרים אחרים נפגע ע' עמוק מהשפלה, כשבפברואר 1942 כיתרו הבריטים את ארמון המלך פארוק ואילצוהו לפטר את הממשלה, שראוה כאנטי-בריטית, ולמנות ממשלה לרוחם (ע"ע מצרים, עמ' 202). ע' החל בארגון אגודת „הקצינים החפשים" החת־רנית, וב 10 השנים שאח"כ התבלט כמנהיג חתרן, זהיר, בעל כשרון ארגון ואופורטוניסט. ב 7.1.1952 התנקשו הקצינים החפשים, בהש־תתפותו של ע' ובהנהגתו, בחיי רב-אלוף חֻסין סירי עאמיר, חביב המלך ושנוא-נפשם של הקצינים. ע' תיאר התנקשות זו (בספרו „הפילוסופיה של המהפכה") תוך העלמת פרטים מאלפים — מזה, וחשיפה עצמית מדהימה — מזה. בהתנהגותו התמזגו כוח תוקפני, הימנעות מהסתכנות אישית וחרדה מתוצאות תוקפנותו. הוא לא יכול לעמוד בפני פיתויי היסוד התוקפני שבאפיו. לאחר ההתנקשות, בעודו מצפה לתוצאותיה ולעונש, שרוי היה בהלם מוחלט. גם בהז־דמנויות אחרות עתיד היה להימצא בהתמוטטות מעין זו, לאחר התפרצויות תוקפנות כושלות. ע' מסביר בספרו, שאין הוא בוחל ברצח, אלא אם ישנם שיקולים עניינים נגד השימוש בו.

ב 22.7.1952 תפסו „הקצינים החפשים" את השלטון בהפיכה. ע', ארדיכל ההפיכה, העדיף להישאר בצל ואפשר למ. נגיב (ע"ע), קצין בכיר מאוהדי „הקצינים החפשים", להופיע בפומבי כמנהיג ההפיכה. מיוני 1953 היה ע' שר הפנים וסגן ראש הממשלה. משהתבססה ההפיכה ונגיב החל צובר סמכויות ממשיות, נתגלע ריב גלוי בינו לבין ע', וב 25.2.1954 הודח נגיב; אולם כעבור ימים מספר הוחזר נגיב למעמדו, בלחצה של דעת-הקהל במצרים ובמיוחד בסודאן, שמצרים שאפה אז להתאחד עמה ושנגיב, הסודאני למחצה, היה מקובל בה מאוד. בהדרגה הערים ע' על יריבו: ב 17.4.1954 נהיה ע' לרה"מ, וב 14.11.1954 הודח נג'יב גם מהנשיאות. הדחה זו היתה קשורה בהתגברותו של ע' על יריביו מבית, המפלגות ו„האחים המוסלמים". מעמדו כמנהיג התבצר בעת התנקשות-נפל בחייו (26.10.1954), שייתכן שהיתה מבוימת, כשאמר: „אם יקרני מאומה תמשיך המהפכה לנוע, כי כל אחד מכם הוא גמאל ע'", ומאותה שעה נקבעה דמותו הכריסמתית בתודעה הלאומית.

באותם ימים הסכימו הבריטים להוציא את כוחותיהם מאיזור תעלת סואץ (19.10.1954). ע' החל פונה להגשמת חלומות הגדולה של מצרים מחוץ, שבה ראה את עיקר ייעודה וייעודו. באפריל 1955 השתתף בוועידת בנדונג (ע"ע, עמ' 73) והחל מסתופף במחיצתם של מנהיגי העולם השלישי. כך הוסיף מימד עולמי ליוקרתו, והתרחק מבריטניה ואה"ב, שביקשו לצרף את מצרים ל„ברית בגדאד" (ר' כרך מילואים, עמ' 940/1); משהקימוה בלי מצרים, בשל סירובה של זו, ראה ע' בברית בגדאד גוף אנטי-מצרי ונסיון לכתר את ארצו. מאז ועידת באנדונג התהדקו יחסי מצרים עם בריה"מ, ובה החלה להתרקם עסקת הנשק עמה, שכאשר נודע עליה ברבים (ספטמבר 1955) תוארה, לכסות-עיניים, כעסקה עם צ'כוסלובקיה, ובאזני המערב נאמר שגרמו לה ההתנגשויות בגבול ישראל (ע"ע א"י, עמ' 599—600).

ב 26.7.1956 הלאים ע' את תעלת-סואץ, בתגובה על הסתלקותה של אה"ב מהבטחתה לסייע בהקמתו של סכר אסואן (ע"ע ור' כרך מיל'). בכך הגיע לשיאו התגר שקרא ע' על המערב, והוא נתגלה כמדינאי היכול לתמרן והמוכן להמר, להעֵז ולהפתיע את יריביו. הוא גילם עמידה חדשה של הערבים בפני המעצמות ששלטו בהם עד לאחר מלה"ע II, ונטע בהם גאווה וכבוד עצמי חדשים. גל כביר של הערצה והתלהבות נשאהו אל-על בציבור המצרי ובעולם הערבי כולו. התמורה במעמדו בהנהגה השתקפה בערעור יחסי החברות והשוויון בקרב מועצת ההפיכה. כמה מחבריה הודחו, וסופה שהיא עצמה בטלה. ביוני 1956 נבחר ע' לנשיא בלי מתחרים, בקולו־תיהם של יותר מ 99.9% מהבוחרים.

הלאמת התעלה, הסיוע שנתן ע' למורדים באַלג'יריה וההתנגשו־יות בגבול ישראל גרמו למלחמת סואץ (ע"ע, עמ' 461/2). הצבא המצרי, שאמור היה לבטא את רוח מצרים המהפכנית החדשה, נחל תבוסה מוחצת במערכה (29.10.56—7.11.56), אך ע' הצליח לא רק לשמור על מעמדו ולהשיג השגים מדיניים לארצו, אלא אף לעצב מיתוס לאומי של עמידת-גבורה בהנהגתו מול תוקפנות בריטניה, צרפת וישראל הפולשות. אח"כ ניסה ע' לרכוב על גל האחדות הערבית הגואה, כדי לקדם את עניין הנהגתה של מצרים ב„מעגל הערבי" וההשתלטות על משאבי-הנפט שבו (בהתאם לתורת „שלושת המעגלים" של ייעוד מצרים ופעילותה המדינית, שפיתח בספרו „הפילוסופיה של המהפכה"). הוא הפעיל מנגנוני תעמולה וחתרנות גדולים וניצל את קסמו האישי למימוש חזון ההגמוניה המצרית בארצות-ערב, שבגלל משאבי-הנפט שלהן ומיקומן נתן להן ע' זכות קדימה בין „המעגלים". ע' גם נזקק יותר ויותר לסיסמות תיקון חברתי („סוציאליזם ערבי"), שראשיתן נעוצה ברפורמה קרקעית מ 1952 ובצעדי הלאמה מ 1956, שאבו לפגוע באינטרסים הזרים במצרים ולערער את מעמד יריביו בעלי הקרקעות.

ב 1958 היכה הגל „הנאצרי" (ר' להלן: נאצריזם) בלבנון וגרם בה למלחמת אזרחים (ע"ע לבנון, עמ' 167) וכן בעראק, שבה הת־מוטט המשטר ההאשמי (ע"ע האשם, בית-). זעזועים הורגשו גם בירדן ובארצות ערביות אחרות, אך להשג ממשי, אמנם זמני בלבד, זכה ע' רק בסוריה, שהתאחדה עם מצרים במסגרת הקע"ם (הקהיליה הערבית המאוחדת) מפברואר 1958 עד ספטמבר 1961; להלכה נתכוננה פדרציה גם עם תימן המלוכנית. התפרקות הקע"ם (ע"ע סוריה, עמ' 617) סימלה את ראשית נסיגתו של „הנאצריזם" ודעיכת כוכבו האישי של ע' בעולם הערבי. תהליך זה גבר במהלך המעורבות הארוכה והכושלת של צבא מצרים במלחמת-האזרחים בתימן (1962—1967; ע"ע מצרים, עמ' 205) והגיע למיצויו במלחמת ששת הימים. בעקבות המפלה הקשה במלחמה זו התפטר ע' (9.6.1967), אך הרחוב המצרי הפגין למען שובו ודבק במנהיגו למרות כשלונו. ברם זוהר „א(ל)-ראיס" (כך נודע בתארו הנשיאותי בקרב בני עמו) הועם מאוד במצרים ופג כמעט כליל מחוצה לה. קציני הצבא, ובראשם רעו האישי עבד אל-חכים עאמר, שהתנגדו לנסיונו של ע' להטיל עליהם את האחריות למפלה וביקשו להדיחו, סולקו. באביב 1969 פתח ע' ב„מלחמת התשה" נגד ישראל. זו נסתיימה ב 7.8.1970, ושבו־עות מספר אח"כ מת ע'. אֵבל גדול היה במצרים, ודרכו של ע' מוסיפה לשמש בה מופת ואמת-מידה. וע"ע מצרים, עמ' 203—206.

ערבים בלונדון; בטקס אבל לרגל מותו של נאצר (סוכנות בר־דוד, ת"א)

דורות רבים שלטו זרים במצרים עד שמורא השלטון וזרותו נתאחדו בתודעה המצרית. השגו הגדול של ע' היה בעקירת תופעה זו מקרבה. שרשיותו המצרית כשלעצמה היתה בחינת חידוש גדול ומרענן. יתר על כן, היות שבעיני עצמו כבעיני זולתו היה איש הייעוד, ידע ע' להנחיל לעם משועבד מדורי־דורות חזון של גדולה לאומית: „הקמת מעצמה אדירה שתהיה מסוגלת לקומם איזור זה ולתת בידיו תפקיד חיובי ומעשי לבניין עתיד האנושות". עיקר תרומתו לעמו היה בזקיפת הקומה המצרית וביצירת דימוי עצמי חדש. ע' טען לכתר מהפכנות, אך בטעמו ואורח־חייו היה זעיר־בורגני. עולמו ומושגיו היו מיושנים ובאנאליים. הוא ראה את עצמו, כעדותו הוא ב„פילוסופיה של המהפכה", כשחקן שההיסטוריה בחרה בו למלא תפקיד גדול ומלא גבורה. ע' נחן ברגישות רבה לטעם הזולת וידע להתאים עצמו אל התפקיד, הקהל והבימה. בני עמו וזרים הלכו שולל אחריו. מעטים המדינאים בדורנו שהשכילו כמוהו להשתמש באמצעי־התקשורת המודרניים. ע' לא היה דמוקרט, וכל הארגונים הייצוגיים שהקים בזה אחר זה נעדרו חיות. אך נראה שצדק בטענתו, כי היטיב לבטא את הרצון העמוק של ההמונים, הבלתי־מודע להם עצמם, ולהיות להם אב דואג ומבין היודע לצאת ולבוא לפניהם. הוא פרט, בדרכו המיוחדת, על נימים עמוקות בנפש בני עמו וצירף יסודות מודרניים עם מסורת השלטון באסלאם. הוא הוריש נכסים מועטים בני־קיימא בתחומי הכלכלה והחברה, המדיניות והארגון, וכבר בימיו החל מפעלו להתפרק. יתר על כן, הגאווה הלאומית שיצר, נשארה בימיו בלא „כיסוי" מקביל בהשגים של ממש, ומוסיפה להכביד על מצרים ועל דרכה, אך היתה בסיס לשאיפות הלאומיות גם אחרי מותו.

ע' חיסל את הקהילה היהודית במצרים, שהתקיימה יותר מ 2,500 שנה: מאסרים, מעצרים, החרמות־רכוש, דיכוי והסתה נגדם גרמו לרבבות יהודים להגר ממצרים, ובמותו נותרו בה מאות נפש בלבד. וע"ע מצרים, יהודים, עמ' 243/4.

אולם למרות קו מדיני זה של ע', ולמרות שלא בחל משימוש באנטישמיות והפיץ את „הפרוטוקולים של זקני ציון" (ע"ע זקני ציון), לא היה ע' עצמו נגוע באנטישמיות. בנעוריו התגורר בשכנות ליהודים, יצא ונכנס אצלם, הכיר את מנהגיהם, כיבדם והיה מיודד עמהם. באנטישמיות השתמש כנשק מדיני, בלי שילך אחריה שולל.

כתביו: „הפילוסופיה של המהפכה" (עבר': חיים ארביב ושלמה בוקאי), תשי"ט; נאומי ע' ב 1952—1959 נאספו ב 11 כרכי „ח'טב א(ל)־ראיס ג. ע'" (בסדרת „אח'תרנא לכ"), ונאומיו ב 1958—1960 בקבצי „מג'מועת ח'טב ותצריחאת וביאנאת א(ל)־ראיס ג. ע'".

ר. סנט ג'ון, הבוס, תשכ"ב; ז. לאקוטיר, נ' ויורשיו, תשל"ב; W. Wynn, *N. of Egypt*, 1959; J. Joesten, *N., The Rise to Power*, 1960; *A Abul-Fath, L'Affaire N.*, 1962; P. Mansfield, *N.*, 1969; R. H. Dekmejian, *Egypt under N.*, 1971; M. H. Heikal, *The Cairo Documents*, 1971; R. Stephens, *N.*, 1971.

„נאצריזם" (נ'). על שמו של ע' נקראה מגמה רעיונית בארצות ערביות, מעין גל עממי, שגאה בעיקר בסוף שנות ה 50, והתקיים גם בשנות ה 60. הנ' ביטא הערצה לע' ולדרכו הלאומית והמדינית לגבי האחדות הערבית, בעיצוב מדיניות בין־לאומית עצ־מאית („אי־הזדהות") ו„הסוציאליזם הערבי" (ע"ע, עמ' 574). הנ' לא התגבש בדפוסים ארגוניים או אידאולוגיים — להוציא רסיסים וסיעות פה ושם, בעיקר בסוריה; מן הנ' יצאה גם תנועת המחתרת „אל־קומיון אל־עַרַבּ" („הלאומנים הערבים"), שליָמים התגבשה מבחינה רעיונית תוך פניה גוברת לעבר השמאל הקיצוני והזדהתה עם ארגוני ההבלה הפלסטינים, ובמיוחד „החזית העממית לשחרור פלסטין". הנ' היה הלך רוח לאומי־מדיני יותר מאשר משנה רעיו־נית סדורה. ברחוב הערבי נאבק הנ' עם מפלגת ה„בעת'", שהיתה מגובשת יותר ממנו מבחינה ארגונית ואידאולוגית, אך נעדרה דמות מנהיג מרכזית. יש לראות בנ' הן את התורה הלאומית־מדינית הפראגמאטית של נאצר והן את צל הכאריזמה שהטילה אישיותו בדעת־הקהל הערבית מחוץ למצרים.

דו. א.

עַבְד אַל־עַזִיז — عبد العزيز ; Abdülaziz — (1830—1876), שולטאן מ 1861), שולטאן עות'מאני. ע' היה בנו של מח־מוד II ואחיו ויורשו של עבד אל־מג'יד (ע' ערכיהם). בשלטונו פרצו מרידות במונטנגרו (ע"ע, עמ' 497), בבוסניה־הרצגובינה (ע"ע, עמ' 911), בבולגריה (ע"ע, עמ' 913) ובכרתים (ע"ע, עמ' 1073) שלובו בידי שגריר רוסיה בקושטא, נ. איגנטיב (ע"ע), שהשפעתו היתה רבה על ע'. רוסיה ניצלה את מפלת צרפת במלחמתה עם פרוסיה, וב 1871 הודיעה על הסתלקותה מההגבלות על ציה בים־השחור, שנקבעו בשלום־פריס עם סיום מלחמת־קרים (1856).

חרף הקשיים מחוץ וההתקוממויות, נמשכה מדיניות התַנזִ'ימאת (תיקונים), שמייצגה הראשי היה מדחת (ע"ע) פאשא. בהשפעת צרפת אורגן המינהל מחדש, והוקמו גימנסיות ואוניברסיטה בקושטא; בסיוע של האנגלים אורגן הצי מחדש. נסיונות לתיקונים במערכת־הכספים לא הצליחו. הקשיים בהנהגת התיקונים, עקב המרידות והת־נגדות השמרנים, גרמו התמרמרות, וב 30.3.1876 הודח ע' בידי „העות'מאנים הצעירים" בהשתתפות מדחת פאשא; כעבור ימים מספר התאבד.

עַבְד אַל־עַ'נִי אַ(ל)־נַאבֻּלֻסִי — عبد الغني النابلسي — (1641, דמשק — 1731, שם), מיסטיקן, סופר וסייר ערבי. ע' נולד למשפחה של חכמי דת שאפעים. בתור צופי מגיל צעיר, הרבה בסיגופים ובהתבודדות. חיבר חיבורים על המיסטיקה האס־לאמית, בייחוד פירושים על שירתו של עמר אבן אל־פאריד ועל כתביהם של מיסטיקנים מוסלמים אחרים, כגון אבן אל עַרַבּי. אף הוא בעצמו כתב שירים שאותם קיבץ ב„דיואן אל־דַואוין" (= אוסף האספים). ע' הרבה לנסוע בכל ארצות המזרח, ואת תיאורי מסעותיו העלה על הכתב. בשנת 1689 ערך מסע בא"י. יומן־מסע זה (נדפס בקהיר, 1902) מעניין להכרת א"י ותושביה בסוף המאה ה 17. אלפרד פון קרמר (Kremer) פירסם אותו בגרמנית ב 1850 (Des Scheichs Abd-al-Ghanij en Nabolsis Reisen in Syrien, Aegypten und Hidschas).

C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, II, 345–348, 1902; II, 473–476, 1938; *Suppl.*, III, 1289, 1942.

עַבְד אַל־קַאדִר — عبد القادر — (1808—1883), לוחם חירות והוגה דעות אלג'ירי. ע' נולד במַסכּרה שבמערב־אלג'יריה למשפחה שְריפית, שמוצאה מהרי־הריף שבמרוקו. אביו היה ראש

מסדר צופי, קאדריה, ונתן לע׳ חינוך מוסלמי מסרתי. ב 1828/9 נטלו אביו עמו לעליה־לרגל למכה והפגישו עם אישים בולטים מקרב הצופים.

ב 5.7.1830 כבשו הצרפתים את אלג׳יר, אחרי שהיכו את כוחות התורכים באלג׳יריה, ובכך החל כיבוש הארץ בידי הצרפתים. ואולם תחילה גילו הצרפתים הססנות (ע״ע אלג׳יריה, עמ׳ 413), דבר שיצר חלל ריק ובו התחזק מעמד אביו של ע׳, והוא פתח במאבק עם הכובשים, וכעבור זמן קצר נהיה ע׳ עצמו למנהיג המאבק לחרותה של אלג׳יריה. ב 1832 השביעוהו שבטי הערבים בדרום־מערב הארץ למנהיג הג׳האד, והוא נטל לעצמו את התואר הח׳ליפי „אמיר המא־מינים״. בחורף 1836/7 נחל ע׳ מפלות מידי הצרפתים, ואעפ״כ השׂיג, בחוזה עמהם, הכרה בשלטונו ברובה של אלג׳יריה, פרט לערי־החוף, שנשארו בידי הצרפתים.

ב 1839 חידש ע׳ את מלחמתו בצרפתים, נחל מפלות, וב 1843 נמלט למרוקו. נוכחותו שם סיבכה את מרוקו במלחמה עם צרפת. המרוקנים נוצחו וגירשו את ע׳ מתחומם, והלה חזר לאלג׳יריה והת־ייצב בראש המרד המחודש בצרפתים (1846). בסוף 1847 נכנע ע׳ לצרפתים והוגלה עם משפחתו וכמה מנאמניו לצרפת. ב 1852 שוחרר ממעצרו, עבר לברוסה שבתורכיה ואח״כ לדמשק. ב 30 שנותיו האח־רונות כתב שירה והגות פילוסופית.

P. Azan, *L'Emir A.*, 1925; M. Emerit, *L'Algerie a l'epoque d'A.*, 1951.

עַבְד אַל־קַאדִר אַל־גִ׳ילַאנִי — عبد القادر الجيلاني —

(1166—1077), תאולוג מוסלמי, ממוצא פרסי. חי בבגדד. שימש כמורה וכמנהל של מדרסה (ע״ע) והיה משפטן מן האסכולה החנבלית (ע״ע אסלאם, עמ׳ 968), אולם גם נהה אחרי הצופיות (ע״ע) בלי לראות ניגוד בין שתי הגישות התאולוגיות. הטפותיו היו מפורסמות ונקבצו בשני קבצים. אל־פַּתח א(ל)־רַבַּאני („הנצחון האלוהי״) ופתוּח אל־עַ׳יב („גילויי הנסתרות״; תורגם לאנגלית ונדפס בלאהור [בלי תאריך]). גדולתו בתיאום בין הדת המסדירה את יחסי האדם עם אלוהים ע״י מערכת חוקים ובין חכמת הנסתר המוסלמית. ע׳ הגביל את הסגפנות ע״י הדגשת החובה שיש לאדם כלפי משפחתו וכלפי החברה. תלמידיו יסדו מסדר הקאדריה, אחד המסדרים הצופיים החשובים הקיימים עד היום בכל העולם המוסלמי וגם בא״י.

D. S. Margoliouth, *Contributions to the Biography of 'Abd al-Kadir of Jilan* (Jl. of the Royal Asiatic Soc., 267–310), 1907; C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, 560–563, 1943[2], Suppl. I, 777–779, 1937.

עַבְד אַ(ל)־רַחְמַאן (عبد الرحمان), שמם של 3 שליטים אֻמיים בספרד.

1) ע׳ I (731—788; שלט מ 756), מייסד אמירות קורדובה, נכדו של הח׳ליף חשאם (ע״ע) מבית אמיה. ע׳ נמלט מהטבח שערכו הע־באסים במשפחתו, הגיע לצפון־אפריקה וב 755 נחת בספרד, שבה התנהל מאבק על השלטון. בעזרת בני־חסות של האמיים השתלט ע׳ על הארץ וכונן בה ממלכה מוסלמית עצמאית, הראשונה שלא היתה כפופה לח׳ליפים, ועשה את קורדובה לבירתה. ע׳ היה שליט תקיף, וב 32 שנות שלטונו דיכא מרידות של תומכי העבאסים, של יסודות שהתאכזבו ממנו ואף של בני־משפחתו, וב 778 עמד מול פלישה קצרה של קרל הגדול לעמק־האֶבּרו. ע׳ השאיר אחריו ממלכה, שהש־תרעה בכל ספרד מדרום לדוּאֶרו, מאוחדת בשלטון תקיף, הנשען על צבא חזק.

2) ע׳ II (792—852; שלט מ 822), בנו של אל־חכם I (ע״ע חכם, אל־). ימי שלטונו היו רצופים מרידות (מרד טולדו, מרד הברברים בדרום ומלחמות בין שבטי קיס לימן במזרח־ספרד) ופשיטות נורמנים. ממלכות הנוצרים בצפון התחזקו, למרות פלישות ע׳ לשטחיהן. אעפ״כ התפתחה בימיו התרבות המוסלמית־ספרדית. ע׳ הקים בנייני־פאר, ארמונות ומסגדים, הזמין אמנים ואנשי־רוח מה־מזרח, קירב את התאולוגים והגדיל את השפעתם. בחצרו הנהיג ע׳ נימוסים וטקסים מפוארים, בנוסח הח׳ליפים בבגדאד.

3) ע׳ III (889—961; שלט מ 912), גדול שליטיה המוסלמים של ספרד. כשירש ע׳ את סבו עבדאללה, היתה ספרד המוסלמית נתונה במצב של התפוררות, ורוב הפרובינציות פירקו את עול הא־מיים שבקורדובה והיו לנסיכויות עצמאיות. 20 שנה לחם ע׳ במור־דים, עד שהכניע את כולם ואיחד שוב את ספרד המוסלמית. ב 929 נטל לעצמו גם תואר ח׳ליף — האמיי הראשון בספרד שהוכתר בתואר זה.

ע׳ ערך מסעי־מלחמה רבים ומוצלחים נגד הנוצרים שבצפון חצי האי, אך ב 939 נחל מפלה. למרות זאת, היתה ספרד המוסלמית מעצ־מה אדירה בים־התיכון ובמערב־אירופה. ע׳ נאבק גם עם הפאטמים (ע״ע) שבצפון־אפריקה והחזיק גם בסבטה ובטנג׳ה (סאוטה וטנג׳יר). בימיו היתה ספרד המוסלמית אף ממלכה עשירה, הכנסות האוצר היו גדולות, התרבות פרחה בה, היא נהנתה מיציבות השלטון והלא־מוסלמים נהנו מחסות השלטון הסובלני של ע׳, שחתר לקרב את היסודות השונים בארץ.

R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, I-II, (ind. s.v.), 1932[2]; E. Levi-Provencal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, I-III, (ind. s.v.), 1950—1953.

א. אש.

עֶבֶד־ה׳, ע״ע יְשַׁעְיָהוּ, עמ׳ 480—482.

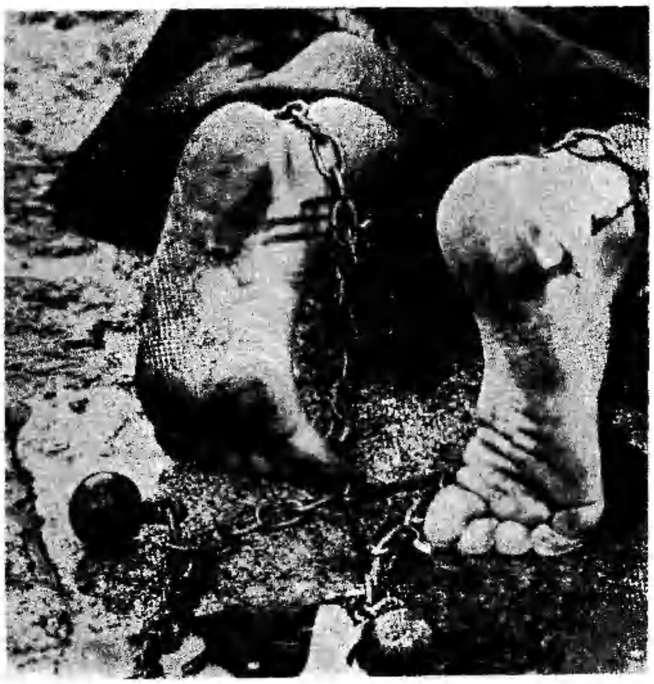
עַבְדֻה, מֻחַמַּד ע״ע מֻחַמַּד עַבְדֻה.

עַבְדוּת (לאט׳ servitus; אנג׳ slavery; צרפ׳ esclavage).

הגדרות ובחינות סוציולוגיות וחוקיות.

ע׳: מצב חברתי שבו משועבדים אדם או קבוצות בני־אדם כקניין אישי לאדם אחר או לקבוצות בני־אדם אחרים. העבד הוא אדם המשועבד אישית בבחינת קניין לאחר או לאחרים. הפיכתו של אדם חפשי ואדון לעצמו לעבד עלולה להיות תוצאה של נסיבות שונות: 1) שביה במלחמה (שכנראה היתה במידה רבה מקור הע׳ בראשיתה); 2) גניבת אדם (לצרכי ניצולו כאובייקט מסחרי או מיני); 3) הכרעה משפטית (שעבוד כעונש, או בשל חוב); 4) מכירה עצמית (מסיבות כלכליות); 5) סיבות דתיות (שעבוד פגאנים); 6) לידה (להורים עבדים) וכו׳. שחרור העבד מע׳ הושג במקרים מסוימים: בשל מניעים הומאניטריים של בעליו; משישלם לאדוניו פיצוי מתאים לערכו המסחרי כקניין; ע״י מלחמה; או מסיבות כלכליות, שכן המשוחרר (בעיקר בימי קדם) נשאר קשור לאדוניו והיה חייב לו שירותים כלשהם, בלי שבעליו לשעבר היה חייב במחייתו. אָפייני לע׳ בכל הדורות היה צמצום הזכויות החוקיות של העבד או ביטולן המוחלט, שכן הגנה חוקית עשויה היתה להגביל את השימוש בעבד כאובייקט לניצול. ברם, במסגרת הע׳ חיו קיימות דרגות שונות של איבוד חירות האדם והפיכתו לקניין, ואלה היו תלויות בתרבותה, נהגיה וחוקיה של החברה שבמסגרתה נתקיימה הע׳, וכן בעיסוקיו של העבד. העבדים הכושים באה״ב במאה ה 19 היו חסרי זכויות כלשהן, אך העבדים הממלוכים (ר׳ להלן: אסלאם) במזה״ת של יה״ב נהנו, יחסית, מזכויות רבות.

יש להניח כי הע׳ היתה כמעט פועל־יוצא של הפעילות הכלכלית בחברה שבמסגרתה נתקיימה. חברות של ציידים ואוספי־מזון, שחיו בתנאי צפיפות קטנה וצרכיהן היו מינימליים, לא נזקקו לע׳. עם זאת קרה שחברות כאלה שבו נשים משכניהן במגמה להעבידן, אך

נשים אלה נטמעו אח"כ בין שוביהן ע"י נישואין. תופעת הע' היתה אָפיינית בעיקר לחברות היושבות על אדמותיהן והמבוססות על חקלאות היוצרת עדפים. הע' היתה אָפיינית עוד יותר לחברות עירוניות בעלות משטר מדיני ריכוזי.

העבד היה בד"כ זר בחברה ששעבדה אותו, אלא אם נדון לע' ע"י חברתו, נולד במסגרת חברתו, או בחר בע' מרצונו כדי לזכות בטובת הנאה. במשך כל הדורות היו מלחמות מקור לא־אכזב לעבדים שנשבו או שניתנו למנצחים כמס־עובד. בניהם של עבדים, או אפילו של הורה אחד שהיה עבד, גדלו כעבדים. סחר־העבדים ניזון, שלא בעתות מלחמה, מציד־אדם, בייחוד מבני קבוצות אתניות חלשות, או נחשלות, והביא רווחים רבים לשודדים ולסוחרים. במאה ה 19 הפך ציד הכושים ביבשת אפריקה (ר' להלן), לשם מכירתם באמריקה ובמזה"ת, לעובדה בעלת השלכות מדיניות.

להתפתחות כלכלת־השוק (market economy) בתקופה העתיקה נודעה השפעה ניכרת על מעמד הע'. בעוד שבמשך דורות רבים היה העבד חלק בלתי־נפרד ממשק־הבית של בעליו, או ממשק המוסד שבו שירת, הרי במסגרת כלכלת־השוק הפכו רוב העבדים לחלק נטול זהות בחיל־עבודה עצום, והיחס אליו הורע. מצבם של המוני העבדים, שהועסקו במכרות, וברומא בחוות גדולות (הלאטיפונדיות), היה רע לאין שיעור ממצב העבדים הביתיים. עבדים הועסקו גם בתפקידים מגוונים אחרים, כמורים, חיילים, לודרים, שוטרים, בנקאים, סוחרים וכיו"ב. השפחות הועבדו בבתי־בושת.

במשך דורות רבים נחשב העבד לקרבן של נסיבות אומללות, או ליצור נחות הראוי לשרת אחרים, ובע' לא ראו תופעה שלילית מעצם הוויתה. עבדים קיבלו בד"כ את מצבם בכניעה, והדבר מוכח ממספרן הקטן יחסית של מרידות עבדים כלליות. אמנם היו התמרדויות של עבדים יחידים, בשל אכזריות בעליהם, אך תופעות אלה דוכאו ביד קשה. גם הוגי התקופה העתיקה ראו בע' מצב טבעי. אריסטו סבר שע"פ טבעה מתחלקת האנושות לבני־חורין ולעבדים. במשך כל תקופה זו לא קם הוגה־דעות בעל משקל שהציע ביטול הע' כמוסד. אפילו עבדים מתמרדים לא הציעו את ביטולה אלא רצו מצדם לשעבד את אדוניהם. הע' היתה המוסד החברתי בעל הרציפות הרבה ביותר בתקופה העתיקה.

במאה ה 18 העלה רוסו (ע"ע) את בעיית הע' כתופעה חברתית, ושלל אותה מכל וכל. במאה ה 19 החלה התעניינות שיטתית של הוגים בע', והוטל ספק במוסריותה. במשך מרבית המאה עמד חקר הע' בסימן המאבק האֶוולוציוני. חסידי קיום הע', מקרב גורמים כנסייתיים ודתיים מתנגדי הדארוויניזם, נסתייעו בתפיסות מקראיות וצידדו בגישה, שעבדים כושים הם תת־אנושיים. במאה ה 20 נחלקו הדעות ביחס לע' בין האסכולה הלא־מרכסיסטית הרואה במוסד השעבוד רק אחת התופעות מבין רבות שאפיינו את העולם העתיק — לבין האסכולה המרכסיסטית שראתה את עצם הווייתה של החברה העתיקה מותנית בקיום הע'.

במישור המעשי, להבדילו משיקולים מופשטים ביחס לשלילת החופש האנושי, היתה להכרזה בדבר שוויון בני־אדם של המהפכה הצרפתית (1789) השפעה איטית אך מעמיקה להחלשת מוסד הע'. בריטניה ביטלה את הע' בשנת 1807, וב„קונגרס־וינה" (ע"ע וינה, קונגרס־) ב 1815 גונה סחר־העבדים בהצהרה משותפת של המעצמות. בעשורים שלאחר מכן נחתמו כמה הסכמים דו־צדדיים ורב־צדדיים (1841, 1879, 1885) בין מדינות אירופה לשיתוף פעולה נגד הע'. באחדים מההסכמים אף הוענקה למדינות הסמכות ההדדית לערוך חיפושים באניות בלב־ים במקרה שנחשדו בהובלת עבדים.

ברם, אם כי מזה 160 שנה משתפות המעצמות פעולה ביחס לדיכוי הע', וזו חדלה להתקיים להלכה במאה ה 20, הרי נאלצו בכ"ז גופים בין־לאומיים להמשיך במלחמתם בה ובצורותיה הבלתי־חוקיות החדשות, כגון הסחר־בנשים, במשך כל העשורים האחרונים. הצהרת האו"ם מ 1948 בדבר זכויות האדם משמשת בסיס לנידוי הע', אך קיימות גם אמנות מיוחדות, הדנות במיוחד במניעת שעבוד בני־אדם. ב 1926 הגדיר חבה"ל את מהות הע' כמצבו של אדם לגביו מופעלות כל הזכויות, או מקצתן, ה„נובעות מבעלות עליו", ובכך העניק גושפנקה רשמית להמשך קיום הע' באזורים שונים של העולם. אותה שנה נחתמה, בחסות חבה"ל, אמנה נגד הע', הכוללת התחייבות המדינות לחסל את הסחר בעבדים, למנוע הובלת עבדים במימיהן ובאניותיהן ולסייע זו לזו בביטול הע'. ב 1956 נחתמה בחסות האו"ם אמנה נוספת בדבר ביטול הע', הסחר בעבדים וחיסול מצבים הדומים לע', כגון התחייבות אדם להעמיד שירותיו לרשות נושה, אריסות בכפיה, השאת אשה נגד רצונה תמורת תשלום, העברת אשה לאחר בכפיה או בירושה, ניצול קטין לעבודה ע"י אפוטרופסו וכו'. כן נאסר שוב להעביר עבדים באניות (ובמטוסים) וגם השימוש בנמלים לצורך סחר בעבדים. כן נקבע כי עבד הנמלט לאניה של מדינה החתומה על האמנה יצא חפשי. אמנת ז'נווה מ 1958 בדבר חופש השיט כללה שוב רשות־חיפוש באניות בלב־ים למניעת הסעת עבדים. עם כל זאת, ראה האו"ם ב 1962 חובה לעצמו להביא בפני מליאתו החלטות שגינו את הע' הביתית שׂשרדה בארצות ערב, בדרום־מזרח אסיה ובאמריקה הדרומית, בצורת קניית נשים וילדים או הורשתם.

הגדרות הע' ע"י חבה"ל וארגון האו"ם מעלות את השאלה אם אמנם כלולים בהן סוגי השעבוד דלהלן: עבודות־כפיה; עבודות־לפי־חוזה (indentured labour); עבודות בתנאי חברה פאוֹדאליים (הקיימים עדיין בחלקי תבל שונים); יחסי פטרונים וקליאֶנטים (patron and client relations) וכד'. לפי ההגדרות הקיימות, סוגי שעבוד אלה אינם ע', שכן קרבנותיהם אינם קניינו של איש, ונותרו להם זכויות חוקיות, לפחות להלכה. מסובכת במיוחד בעיית העובדים עבודת פרך או כפיה בהתאם לחוק, כנהוג במדינות שונות באה"ב וברחבי בריה"מ, שכן את אלה ניתן להגדיר כעבדי המדינה, אם כי לא כעבדי איש פרטי. מכאן אפשר להסיק כי עדיין אין הגדרה כל־כוללת של המושג ע' שתתאים לצרכי החברה הנוכחית.

מספר העבדים בעולם נאמד ב 1968 ב 2 מיליון, רובם במזה"ת ובאפריקה, מקצתם בדרום־אסיה ובדרום־אמריקה. אין מספר זה כולל את הנדונים לעבודות־כפיה, למשל בבריה"מ.

מ. סו. – ז. רז. – ר. לפ.

במזרח הקדום ובמקרא מציינת הע׳ שעבוד לאדון, למלכות או למקדש, הרשאים לכפות על העבד לא רק עבודה אלא גם דרכי מחיה, קשרי משפחה ותנאי תלות. בכך, בעיקר, נבדלת הע׳ ממס ([עובד] ע״ע, עמ׳ 1079). לפיכך משמש השם ,עבד׳, בלשונות־הקדם כינוי לפקידים גבוהים — שהיו תלויים אישית במלך, והמושג ע׳ — כתואר לנאמנות ולקרבה („עבד ה׳״). קבצי החוקים של מסופוטמיה ושל ממלכת החתים, תעודות שונות מארצות הקדם (כולל סוריה וא״י), והמקרא, מלמדים הרבה על מעמד העבד. לעבדים לא היה תפקיד מכריע בכלכלה: בקרקעות המלכים עבדו גם אריסים וחוכרים, וארמונות ומקדשים נבנו בעיקר ע״י „מס עובד״; כך היה גם במצרים, שנודעה כ„בית עבדים״ (והשו׳ שמ׳ א, יא—יד). שם, כבמסופוטמיה, הועסקו עבדים, אצל בני המעמדות הגבוהים, בעבודות בית ובניהול רכוש (ר׳ ברא׳ לט, א—ו). במקדשי מסופוטמיה הועסקו עבדים גם בעבודות מקצועיות — אך מעיקרם היו אנשי המלאכה שם עובדים עצמאיים. לחלקה הקטן של הע׳ בכלכלת המזרח הקדום סיבות אחדות: מחיר העבדים הוכפל ושולש במסופוטמיה מהתקופה האכדית ועד לתקופה הבבלית החדשה (בתעודות מצריות נותרו רק הערות מעטות על נושא זה), הוצאות החזקת העבד ומשפחתו היו גבוהות לעומת שכרו של השכיר, עבודות הכפיה מטעם המלכות הספיקו לצרכיה, ובמסופוטמיה — באלף ה2 — היו ספקי העבודה — ה muškenum — שכבת העובדים הנחותה לעומת בני החורין, ובאלף ה1 — הגולים מארצות כבושות שהושיבה אשור בתחומיה. גם המבנה הכלכלי במזרח הקדום לא חייב ריכוז רב של כוח עבודה, מהעדר חטיבות כלכליות רבות הקף, כחרושת וכתחבורה הימית ביוון הקלאסית, וכלאטיפונדיות ברומא (ר׳ להלן, עמ׳ 580/1). אעפ״כ היתה הע׳ מרכיב יציב ורצוף בכלכלת המזרח הקדום, ומיסודות הסדר החברתי המקובל בו.

המקור העיקרי לעבדים היו תמיד שבויי־מלחמה או עמים כבושים. המונחים השומריים הקדומים לעבדים מתייחסים ל„בן נכר״. בתחילת ייסודה של ממלכת הת היתה, כנראה, ההשתלטות על העמים האוטוכתוניים מקור ראשוני לעבדים; במקרא מפורסמת פרשת הגבעונים (ע״ע). מקור אחר היה סחר העבדים, המפורש בכתובות מסופוטמיות ובתעודות מצריות (אולי נרמז אף ב2 ממכתבי אל־עמארנה), ושנוהל ברובו ע״י נודדי המדבר. במקרא נזכר שעבוד שבויי־מלחמה רק דרך אגב (במד׳ לא, כו—מז; דב׳ כ, י—יד; כא, י—יד; מל״ב ה, ב; דה״ב כח, ח, י—יב), אך יש בו ראיות נחרצות (מהיחידות בספרות הקדמונים) לסחר העבדים: צור סחרה עם עמי אסיה הקטנה „בנפש אדם״ (יחז׳ כז, יג; ור׳ עוד יואל ד, א—ח), ונראה שלכך, ולא לשבויי מלחמה, מתכוון עמוס בפשעי עזה וצור (א, ו—י). פרשת מכירת יוסף למצרים (ברא׳ לז, כה—לו) מעידה על נתיב של סחר־עבדים, הנרמז גם בתעודה מצרית מהמאה ה13 לפסה״נ, ובתורה משתקפת חשיבותה של מצרים כשוק־עבדים (דב׳ כח, סח). מקור אחר לעבדים היתה ההשתעבדות של בעלי־חוב, המשתקפת בחוקי המזרח הקדמון — בייחוד בחוקי חמורבי (ע״ע) — ואולי גם בתורה (השו׳ ויק׳ כה, לט), ומדוחק כלכלי היו גם הורים מוכרים מילדיהם לע׳ (מל״ב ד, א; נחמ׳ ה, א—ה). חוקי חמורבי, המגבילים את ע׳ הלווה ל3 שנים, והגבלות התורה על שעבודו של עבד עברי מלמדים שרבים היו העבדים־הלווים. תיאור מופלג של הפיכת המצרים לעבדים, מחמת מצוקה, מצוי בסיפור יוסף (ברא׳ מז, טו—כו).

אָספי החוקים של המזרח הקדום, וכן חוקי התורה, דנים בעיקר במעמד העבדים אצל יחידים. במקרא נשארו רמזים מעטים לעבדי מלכות, אך לפי משפט המלך (שמ״א ח, יא—יח) אין לדעת מה בינם לבין עובדי כפיה, כשם שניטשטש ההבדל בין מעמד העבד ו„מס עובד״ במלכות שלמה (מל״א ט, כא—כב). הגבעונים, שאפשר לציינם כעבדי־מקדש, היו עבדים גם לעדה כולה, וברבות הזמן — עבדי מלכות (יהו׳ ט, ח, יא, כא, כג, כז). את חציון עבדים לעמים המשועבדים לדוד (שמ״ב ח, ב, ו, יד; והשו׳ שמ״א יז, ח—ט) יש להבין ככינוי לתלות ולכפיפות (והשו׳ למשל ברא׳ כז, כט, מ).

העבד נחשב לקניין אדוניו וניתן למכירה ולחילופין; אעפ״ב זכה למידת הגנה בחברה. כזה היה גם מעמד השפחה, שנרכשה לעבודה ולהעמדת ילדים, עבדים לעתיד. עבדי המקדשים סומנו בסמלי האלים של מקדשיהם. במסופוטמיה קועקע שם אדוניו על ידו הימנית של עבד, ונזכרת גם תספורת מיוחדת. במצרים סומנו שבויי־מלחמה בכוויות אש, ועבדים פרטיים גולחו בצורה מיוחדת. לפי תעודות יב נכתבו שמות הבעלים על ידיהם של העבדים והשפחות. יש שרצו להשוות לכך את רציעת האוזן של העבד העברי (שמ׳ כא, ה—ו; דב׳ טו, טז—יז), ויש שהשוו לכך את חוק חמורבי (סעיף 282), שלפיו עבד האומר לאדוניו „לא אדוני אתה״, תיקצץ אזנו. אולם נראה שהתורה מתכוונת בכך לתת היכר בין עבד־עולם לעבד־ארעי, ולאו דווקא לעונש.

נחיתות מעמדו המשפטי של העבד — שבד״כ לא צוינו שם אביו וייחוסו — ברורה לחלוטין בחוקי חמורבי: איש הפוגע בעינו או השובר עצם מעצמותיו ישלם לבעליו (סעיפים 196—200), אך עבד המכה „איש בן איש״ — אזנו תיקצץ (שם, 205). התורה קובעת סכום קצוב, „30 שקלים״, עבור עבד ששור נגח אותו. ולפי שלא פורשה תחולת „עין תחת עין״ לגביו (שמ׳ כא, כד—לב; והשו׳ חמורבי 250—253), ברור שגם בישראל לא נהג הכלל של „מידה כנגד מידה״ בעבדים. גם בישראל נחשב הע׳ לקניין בעליו („כי כספו הוא״ — שם, כא), אך המשחית את עין עבדו (או אמתו), או המפיל את שינם, חייב לשלחם לחפשי. חיי העבד לא היו הפקר בישראל, אף שלא נתברר ענשו של ההורג עבדו („נקם ינקם״ — שם, כ). בדיני חמורבי נחשב העבד כקניין אדוניו גם לענייני נפשות, והממית עבד של זולתו — נותן לבעליו אחר תחתיו (219, 231), וכך גם בחוקי אשנונה (ע״ע).

אף בענייני נישואים נחשבו העבדים כקניין בעליהם, ושפחות נרכשו, כאמור, גם לשם העמדת ולדות שיהיו לעבדים. במסופוטמיה ובארץ חת מותר היה לעבדים, בהסכמת בעליהם, לשאת בנות־חורין ולהעמיד ולדות כמותן. אצל החתים היתה לעבד זכות יתירה, אפילו על אשתו החפשית, לגבי ילדיהם, אולם לגבי רכוש שרכשו במשותף — אדוניו ואלמנתו ירשו בשווה. אצל החתים, ניכרת גישה נוחה יותר גם בשאלת נישואי אָמה לבן־חורין ובענייני מוהר. במסופוטמיה שפחה שילדה לאדוניה בהסכמת הגבירה — אסור היה למכרה, וילדיה היו בני־חורין (חמורבי 146—148), כעניין ישמעאל (ע״ע) בן הגר (ע״ע), ובני בלהה וזלפה שפחות יעקב.

התורה מעמידה כסוג נבדל את העבד העברי, הנמכר ע״י בי״ד בגנבתו (שמ׳ כב, ב) או המוכר עצמו מחמת עניו (ויק׳ כה, לט), אך בפסוקים שונים קשה להכריע אם הכוונה לעבד עברי או נכרי. אכילת קרבן־הפסח ע״י עבד — המותנית במילה — מתייחסת לעבד נכרי, החובר באופן זה לעדה (שמ׳ יב, מג—מז). היתר אכילת קדשים ל„קנין כספו... ויליד ביתו״ של כהן מכוון לעבד נכרי (ויק׳ כב, יא), והוא הדין לגבי צירוף העבד לאכילת זבחים מסוימים ולשמחת החג (דב׳ יב, יח; ועוד). וביחס למנוחת השבת (שמ׳ כ, י; כג, יב) הנסמכת כולה לזכרון הע׳ במצרים (דב׳ ה, יד—טו). שחרור העבד העברי בשנה השביעית לעבדותו מתייחס, כראה, ללווה שנשתעבד. אם סירב להשתחרר בשנה זו, נרצע במרצע, והיה לעבד „עולם״. בס׳ שמות (כא, ד) מודגשת, בקשר לשחרור העבד, בעלות אדוניו על האשה שנתן לעבדו, ועל ילדיה, ואילו האמה — „לא תצא כצאת העבדים״ (שם, ז), אולם בס׳ דברים (טו, יב—יח) שווה דין האמת לדין העבד. מצוות ההענקה (ע״ע) לעבד עם שחרורו מנומקת בזכרון ע׳־מצרים, תוך הדגשת מעמד העבד כאח („אחיך העברי״). אין לדעת אם נתגשם בימי המקרא שחרור עבדים בשנה השביעית

או בשנת היובל (ויק' כה, לט—מו); פרטי חישוב שנות הע' ופדיית העבד לפני היובל (שם, נ—נב) משווים, אמנם, מימד ראלי לשחרור ביובל, אך אין אסמכתא לדבר במקורות, וגם הסיפור בס' ירמיהו (לד, ח—טז) על שילוח העבדים וכיבושם מחדש, ככל שהוא עדות מפורשת להערמה על קיום המצווה בשנה השביעית, אינו רומז כלל לקיום זיקה ליובל. גם מבחינת החוק גופו קשה להלום את מצוות השחרור ביובל — שהרי עקרונית כבר נשתחררו עבדים בשביעית, — אף שאפשר לפרש את מצוות יובל כחלה על עבדים שלא יצאו לחפשי בשנה השביעית, לצמצם בכך הקפה של מצווה זו, ולראות את ייחודה בתקפה המוחלט והמחייב לגבי כלל העבדים העבריים.

בדומה לכך יש לראות גם את עניין הסגרת עבד לאדוניו. בכל חוקי המזרח הקדום מודגשת חובה זו, ומפורשים ענשיהם — עד עונש־מוות — של המשתמטים ממנה. כבר חוקת אור־נַמו (ע"ע בבל, עמ' 554) דנה בכך. נראה שבנושא זה משקפים החוקים מציאות רצופה מהאלף ה 2 לפסה"נ, דבר הבא על ביטויו גם בסעיפי ההסגרה בחוזים בין עמים, כגון החוזה החתי־מצרי מהמאה ה 13 לפסה"נ. כנגד זה נאמר בתורה „לא תסגיר עבד אל אדניו... עמך ישב... לא תוננו" (דב' כג, טז—יז). ואם אמנם המדובר הוא בעבד נכרי, כפי שעולה מנימת הרחמים הטבועה בכתוב, אין להתעלם מהבחינה המוסרית של מצווה זו. מהמקרים המועטים במקרא שמסופר בהם על בריחת עבדים או על אפשרות הסגרתם (שמ"א כה, י; ל, טו; ובעיקר מל"א ב, לט), אין ראיה כי אזהרה זו לא קוימה למעשה.

גם בארצות המזרח הקדום ניכרת לפרקים התעוררות לראות בעבד, ובייחוד בלווה המשועבד, אדם הזכאי לשחרור: שחרור עבדים במסופוטמיה, לעתים בעת עליית מלכים חדשים למלוכה (andurarum = „דרור"); שחרור ע"פ אימוץ; פדיון עצמי של העבד והיתר לקיום רכוש וצבירת נכסים בידי העבד לצורך זה (כברומא בתקופת הקיסרות); פדיון שבויים בנכר. פרעה ואח־כע־רע (בוכחוריס, סוף המאה ה 8 לפסה"נ) ביטל את זכות המלווה לשעבד לווה שלא שילם חובו. ההקלות הללו, הנבדלות, למשל, מהיחס הקשה לעבדים ביוון לפני סולון וברומי הרפובליקנית, מעידות על מיעוט חשיבותה של הע' במזרח הקדום כגורם כלכלי, על העדר חיץ ברור בין עבדים לעובדים אחרים, ועל עצם מהותו של המשטר החברתי בהבדל מזה שביוון וברומא. מאידך לא קמו במזרח הקדום אנשים שערערו על עיוות הדין לגבי העבדים ותבעו בתוקף הגנה עליהם, כפי שהיה ביוון, ואולי דווקא בשל הבדלי הגישה הנ"ל.

העבד העברי נחשב לאח ושווה לבן־החורין בפני האל: „כי עבדי הם אשר הוצאתי אתם מארץ מצרים לא ימכרו ממכרת עבד... כי לי בני ישראל עבדים" (ויק' כה, מב, נה), אך לא עד כדי ביטול ע' העברי בכלל, אלא להגבלתה בזמן, ולאזהרה מפני רדיה בעבד העברי, שהיתה מקובלת, ללא ערעור, לגבי הנכרי (השו' שם, שם מג, מו). גם בדברי הנביאים אין תביעה לביטול הע', אף לא של עבדים עברים (השו' ירמ' לד, יג—טז). יחידאי במקרא דבר שוויונו של העבד, באשר הוא אדם, לבן החורין, בדברי איוב: „הלא בבטן עשני עשהו ויכננו ברחם אחד" (לא, טו), אך בהקשר הכתובים שם אין כל זכר לביטול הע' כשלעצמה, אלא מדובר בעשיית משפט לעבד ולאמה, ובחמלה על הדל, האלמנה והיתום (שם, יג—יד, טז—כב).

על פעולותיו של נחמיה בביטול החובות ושעבוד הגוף — ע"ע עזרא ונחמיה.

ש. י. טשרנא (עורך), חוקי חמורפי, תרפ"ג; ל. א. מאיר, ספר החוקים החתי (המשפט העברי, א), תרפ"ו; ג. שור (מתרגם), חקי אשור, תרצ"א; י. גוטמן, שעבוד גופו של אדם בחובותיו בתורת ישראל (ספר דינבורג), תש"ט; פ. ארצי, שני אוספים משפטיים חדשים מלפני תקופת ח'מורפי (ידיעות, ט"ז), תשי"א; מ. ד. קאסוטו, פרוש על ספר שמות, 184—193, תשי"ב, תשכ"ה; ר. ירון, המשפט של מסמכי יב, 49—53, תשכ"ב; א. פ. רייני, מבנה החברה באוגרית, תשכ"ז; A. T. Olmstead, *History of Assyria*, 518–541, 1923; I. Mendelsohn, *Legal Aspects of Slavery in Babylonia, Assyria and Palestine*, 1932; id., *Slavery in the Ancient Near East*, 1949; A. Bakir, *Slavery in Pharaonic Egypt*, 1952; R. North, *Sociology of the Biblical Jubilee*, 1954; G. Kehnscherper, *Die Stellung der Bibel und der alten christlichen Kirche zur Sklaverei*, 1957.

שמ. א.

ב י ו ו ן ו ר ו מ א. הע' היתה שכיחה ב י ו ו ן ה מ י ק נ י ת (ע"ע מינואית ומיקנית, תרבויות). בתעודות כתב־קווי ב' נזכרים עבדים ושפחות doer(-l)o[s]/r(-l)a בבעלות פרטית, עבדי המלך (wanak-)(a)tero [s] d. וגם עבדי האל/האלה (teojo d.). נראה שמקור העב־דים, ובעיקר השפחות, היה במלחמות, ובמידה מסוימת היו גם עבדים מגידול־בית ועבדי חוב. עבדי האל נהנו ממעמד עדיף, דומה לעתים למעמדם של פשוטי עם חפשיים. שירותם הצבאי של עבדי המלך מצביע על כך שמצבם היה נוח. הע' הפרטית היתה „פטריאַרכלית", הווי אומר, העבדים היו חלק ממשק ביתו של אדונם ועבדו אתו במלאכותיו. נזכרים עבדים חוכרי אדמות פרטיות וציבוריות, אך לא בעלי קרקעות.

עם ירידת התרבות המיקנית והופעת חברה בעלת מבנה פרימי־טיווי יותר (מאות 11—9 לפסה"נ), ירד משקלה של הע' כמקור לכוח־עבודה. ע"פ עדות האיליאס והאודיסיה יש אך שימוש מועט בעבדים (δμωες) לעבודות בית ובחקלאות, ואין כלל עבדים במלא־כה. רב יהסית היה מספר השפחות העוסקות בכל מלאכות הבית לצד גבירותיהן (למשל, Il., I, 29—31; Od., XXIV, 278—9) ואף חול־קות את מיטת אדוניהן. צאצאיהן היו בני־חורין. המלחמה היתה המקור העיקרי של השפחות (את הגברים נהגו להרוג בשעת כיבוש).

ביוון ה ק ל א ס י ת נחלקו העבדים ע"פ הבעלות: (1) עבדי־מקדש (ἱεροδουλοι); (2) עבדי־מדינה (δοῦλοι δημόσιοι); (3) עבדים בבעלות פרטית (δοῦλοι, ἀνδράποδα). מעמדם החברתי של העבדים נקבע ע"פ עיסוקיהם. עבדים שעסקו ברפואה, באומנויות, במסחר ובמלאכה וכיו"ב, גרו, בד"כ, מחוץ לבית אדוניהם ונתנו לו מקצת הכנסתם. עבדי־הבית שימשו משרתים, סבלים, מחנכים וכו'. מצבם של עבדי המכרות, כגון לאוריון באטיקה, היה תכופות קשה: אורך חייהם לא עלה, בד"כ, על 5 שנים.

מרידות העבדים לא היו נפוצות ביוון לפני תקופת השלטון הרומי. הצורה השכיחה של התנגדות מצד העבדים היתה הבריחה, בין היתר אל מקומות מקלט. בזמן המלחמה הפלופונסית (431—404 לפסה"נ) נמלטו מאתונה 20,000 עבדים (Thuc., VII. 27. 5), מרביתם בעלי־מלאכה. וע"ע יון, היסטוריה עתיקה, עמ' 457, 460/1; סולון; ספרטה.

במדינות ה ה ל נ י ס ט י ו ת היתה החקלאות בידי איכרות בעלת מעמד מיוחד, ומצב זה מנע חדירת הע' לתחום. הע' במתכונתה היוונית היתה נפוצה רק במרכזים עירוניים (כגון אלכסנדריה) וגידולם של אלה גרם לעליה ניכרת במספר העבדים. הקדשות (ἱεροδουλία), שכמעט לא היתה קיימת ביוון, היתה נפוצה במדינות ההלניסטיות כחלק מהמורשת המזרחית.

ר ו מ א. העדות הארכאולוגית מצביעה על קיום סוג מסוים של ע' כבר בחברה השבטית של התקופה הנאוליטית באיטליה. עם ייסודה של רומא בראשית תקופת הברזל (התאריך המסרתי 754/3 לפסה"נ) התהוו שם קבוצות־ביניים אחדות של עובדים התלויות באדוניהן, כגון plebs rustica בכפר, nexi (ר' להלן) ו clientes בעיר. קיומן צמצם את הצורך בעבדים (servi) של ממש. על מוצא העבדים מן האוכלוסיה המקומית הקדומה מצביע המנהג, המיוחס למלך סרויוס טוליוס (ע"ע), להפקיד נימוסי פולחן קדומים בידי עבדים (Dion. Hal., IV. 14.3).

לקראת סוף תקופת ה מ ל ו כ ה (509 לפסה"נ), נשתנה אופי הע' ברומא הן כתוצאה מן ההשפעה האטרוסקית, שבארצם היה נפוץ מאוד השימוש בעבדי בית (Diod. Sic., V. 40.3), והן כתוצאה

מהפיתוח המואץ של המלאכה והמסחר בתקופה זו. אז הפכו לראשונה שבויי מלחמה לעבדי ציבור (Dion. Hal., III. 49.3 ; 50.6 ; servi publici) ושבויים ניתנו לחיילים כעבדים פרטיים (Dion. Hal., IV. 50.4, servi privati). במאתיים השנים הראשונות של קיום הרפובליקה היה השעבוד בשל חובות (nexum) נקודת-מחלוקת מרכזית בין הפטריקים לפלבאים (Liv., II. 23). שעבוד זה היה מוחלט ולצמיתות, אם כי ה nexi — בניגוד לעבדים — שמרו על זכויותיהם האזרחיות במדינה (Liv., II. 24.6 ; VIII. 28.4).

קשריה ההולכים וגוברים של רומא עם העולם היווני והקרתגני (המאות 4—2 לפסה"נ), ומלחמותיה החיצוניות הבלתי פוסקות, הביאו להיווצרות דפוסי ע' חדשים. כל אוכלוסיהן של מדינות מסוימות נמכרו לע' (וע"ע גרוש, עמ' 289). במאה ה 2 עברו את שוק העבדים בדלוס (ע"ע, עמ' 633) כ 10,000 עבדים ליום. חטיפת עוברי-אורח קיבלה ממדים כאלו, שאפילו בסביבות העיר רומא נעלמו אנשים לתוך מחנות הכפיה לעבדים (ergastula). מספר העבדים הגיע לכ 40% (עד 3 מיליון) מכלל האוכלוסיה של איטליה במאות 2—1 לפסה"נ. אם כי העבד איבד, באופן רשמי, את כל זכויותיו כאזרח וכאדם, לרבות זכותו לעבוד את אלוהיו, החדירו עבדים אלה את אליהם המזרחיים לרומא. בעקבות שחרור (manu-missio) נרחב למדי של עבדים — תופעה בה נלחם המחוקק הרומי בלא הצלחה יתרה למן המאה ה 4 לפסה"נ (ע"ע אוצר, עמ' 107) שונה ההרכב האתני של הפלבס העירוני ברומא. עם ריבוי העבדים חל גם בקרבם ריבוד חברתי. העילית היו עבדי-בית (familia urbana) משכילים, יוונים עפ"ר, ששימשו רופאים, מזכירים, מורים, מחזאים, מוסיקאים, שחקנים וכו'. מחירם של אלו, ושל עבדים ילידי בית (vernae), היה הגבוה ביותר. עבדי הבית יכלו לקיים חיי משפחה. החל במאה ה 1 אסר החוק הפרדת ילדים מהוריהם בשעת מכירתם, ולעבדים מסוימים ניתן היה להחזיק ברכוש משלהם, דבר שהבטיח להם מעמד מסוים בתחום המשפט. מצבם של עבדי הבית הפשוטים, שעבדו בשירותים, היה גרוע בהרבה. מובאות דוגמות רבות, בעיקר בקומדיה, של ענשים אכזריים שהוטלו על עבדי בית. באחוזות הגדולות (latifundia), שמספרן היה רב בעיקר בסיציליה, דרום-איטליה ואֶטרוריה, נוצלה עבודת העבדים בקנה-מידה נרחב ובשיטות בלתי-אנושיות (ע' למשל: App., Bell. Civ., I. 7 ; Plut., Tib. Gr. 8) ורבים מהם מתו מתת-תזונה ותשישות (על הטיפול בעבדים חולים, ע"ע בית-חולים, עמ' 594). מכאן אחת הסיבות למרידות הגדולות — שבהן היה לעבדים לעתים חלק מכריע — שזעזעו את העולם הרומי-הלניסטי בין השנים 136—70 לפסה"נ (ע"ע ספרטקוס ; רומא, היסטוריה). לקח מרידות אלו, ולא מגמות הומניות, גרמו לחקיקה ששיפרה במידת-מה את מצב העבדים.

עם השלום הפנימי והחיצוני, שהביא עמו הפרינקיפאט, חלה עליה ניכרת במחירי העבדים. במאות ה 2—3 לסה"נ תפס בהדרגה הקולונאט (עיבוד ע"י חוכרים) את מקום הע' בחקלאות. הלך וגדל השימוש בעבדי ציבור לא רק בשירותים ציבוריים, כגון החזקת רשתות המים והביוב, אלא גם במשרות מזכירות ומינהל כספי, קיסרי ועירוני. עבדים ועבדים משוחררים (liberti) תפסו משרות נכבדות ביותר והתעשרו לא פעם ממשרותיהם.

אין, למעשה, ראיות להנחה הרווחת שהסטואה (ע"ע) המאוחרת או הנצרות הביאו להקלה ניכרת במצב העבדים. לאמיתו של דבר, חלה ירידה מתמדת במעמדם וזכויותיהם של בני חורין, לא רק מהמעמדות הנמוכים, ולקראת המעבר ליה"ב נטו להיטשטש הגבולות בין חפשי לעבד בשל השוואה כלפי-מטה (וע"ע אכר, עמ' 301/2 ור' להלן, הע' ביה"ב).

ד. בן גוריון, הע' בכתבי אפלטון (אשכולות, ב), תשי"ז ; ז. רובינזון, מלחמת אריסטוניקוס (ספר זכרון לפרופ' ב. כץ, עמ' 159—171), תשל"א ; P. P. Spranger, *Historische Untersuchungen zu den Sklavenfiguren des Plautus u. Terenz*, 1961; J. A. Lencman, *Die Sklaverei im myken, u. hom. Griechenland*, 1966; M. I. Finley, (ed.), *Slavery in Class. Antiquity*, 1968[2]; H. Bellen, *Studien zur Sklavenflucht im röm. Kaiserreich*, 1971; Z. Rubinsohn, *Was the Bellum Spartacium a Servile Insurrection* (Riv. di. Fil. XCIX), 1971; J. Vogt (ed.), *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, 1971.

ז. רו.

בתקופת הבית השני והתלמוד. בספרות ההלכה והאגדה, ובספרות החיצונית של סוף ימי בית שני, משוקע חומר רב על עבדים וע', בצורת הלכות, סיפורים, מעשים ומשלים. חומר זה מתייחס לעבדים עבריים וכנעניים גם יחד. הלכות אלו נתפתחו מן הפרקטיקה של חיי היום-יום ויש להן, כנראה, רקע ממשי. אף שנקבע בהלכה ש„אין עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג" (ער' כ"ט, ע"א), והיובל (ע"ע) בטל בימי בית ראשון (ספרא, בהר, ב', ג'; ועוד), נראה שבתקופת בית שני היו דיני היובל נוהגים בפועל (ר' ער' ט', ד' — לעניין בתי ערי-חומה). יש להבחין ב 3 שלבים היסטוריים לאורך התקופה, ועל פיהם יש למיין את המקורות מבחינת קדמותם: א. מזמן נחמיה עד מלחמות החשמונאים ; ב. מהחשמונאים עד החורבן ; ג. מהחורבן עד סוף המאה ה 4 לסה"נ.

לתקופה הראשונה — בה היו עבדים עבריים חלק מהשיטה הכלכלית — יש לייחס את ההלכות לפיהן ע' עברי האמור בתורה הוא רק „הנמכר בגנבתו", אבל המוכר עצמו אינו יוצא בשש ואינו נרצע, ולאידך אין רבו חייב בהענקה (ע"ע) ואינו יכול להשתמש בו להעמיד ולדות משפחה כנענית (ברייתא בקיד' י"ד, ע"ב ; והשו' מכילתא דר"י [הורוויץ — רבין], עמ' 253). ע"פ שיטה זו ניתן להבין גם את מקורו של דרך שחרור העבדים „בשטר" (קיד' ט"ז, ע"א), שאינו נזכר כלל במשנה, המכירה רק את השחרורים האוטומאטיים של שנה שביעית, יובל וגרעון כסף (פדיון עצמי). לשיטה זו — שכמה דרשות קדומות נאמרו נגדה (מכילתא דרשב"י [אפשטיין — מלמד], 159) — אין אחיזה בפשט המקרא ויש להניח כי היא ההלכה שנהגה אז במציאות. המצב הכלכלי הקשה — המתואר בנחמיה פרק ה' — העמיד יהודים רבים בפני ההכרח למכור את עצמם, או את ילדיהם, לעבדים, לאחר שמכרו קודם את נכסיהם בחובם. תיקונו של נחמיה (ע"ע עזרא ונחמיה) היה אקט חד-פעמי, וההצעה „בא ועשה עמי בחובך" (גיט' נ"ח, ע"א — על מעשה שלפני החורבן) יכולה היתה, לפעמים, להיראות כעצה טובה וסיוע. המכירה העצמית לא נתפסה אז כמעשה פגום אלא אם נעשתה שלא מתוך עוני: „מניין שאין אדם רשאי למכור עצמו ולהניח באפונדתו [= כיסו], ת"ל ,וכי ימוך — ונמכר', אינו נמכר אלא א"כ העני" (ספרא, בהר, ז', א'). חומרת האיסור להימכר לגוי, והרחבת מצוות הגאולה מידיו על כל אדם — ולאו דווקא קרובי משפחה (שם ח', ג'), כדי למנוע טמיעה דתית — הביאו גם לידי השתעבדותו של הגואל היהודי בנגאל (השו' ספרא, בהר, ט', א' ; קיד' ט"ו, ע"ב), והגדילו את הקפה של הע' הפנימית לבעלי האחוזות הגדולות. מדובר גם על משפחות שלמות שמכרו עצמן — למחייתן (ספרא בהר, ז', ג'). ההלכה נלחמה נגד מכירת בנות, שהיתה נפוצה, בצמצמה זכות זו לאב בלבד (ולא לאם, האלמנה: סוטה ג', ח'), ורק כשהיא קטנה ולא נערה. גם פסקו, שהיא יוצאת לחירות גם במיתת האדון ובהבאת סימני נערות (ירו' קיד' א', ב' ; ספרי דברים, קי"ח). עדות לשכיחותה של התופעה יש בתיאור שלבי הידלדלותו של אדם, בפי ר' יוסי בר' חנינא, שבו מכירת הבת עומדת אחרי מכירת הבית ולפני הלוואה בריבית (קיד' כ', ע"א). יוסף בן מתתיהו אומר — בניגוד להלכה — כי „מי שאין ביכלתו לשלם את הקנס [= ד' וה' על גניבת שור ושה, שחיטתם או מכירתם] יהא עבד לאלה שהגישוהו לדין" (קדה"י ד', ח', כ"ז), בעוד הוא עצמו מדבר על מכירת הגנב לצד שלישי (שם ט"ז, א', א'), וכנראה אם לא מצאו קונה לגנב נתנוהו כעבד עברי לבעל הגניבה. ההלכה שוללת מכירה לע' לתשלום קנס (מכילתא דרשב"י ; עמ' 192),

אולם, כנראה, לא נתקבלה למעשה. יוסף מדבר גם על מכירה לע׳ כעונש על חטא (קדה״י ג׳, י״ב, ג׳; והשו׳ תוספתא מכות א׳, א׳; ב״מ ע״ג, ע״ב), ומזכיר לגנאי חוק של הורדוס המלך לפיו היו מסגירים גנבים שגנבו במחתרת לע׳ נכרית ובחו״ל (קדה״י ט״ז, א׳, א׳). ניכר כי ההלכה הקדומה, וכן יוסף, משקפים תפיסה של מכירת הגנב לע׳, ע״י בי״ד, כעונש, ולפיכך הגנב נמכר תמיד לשש שנים, ללא קשר עם ערך הגנבה (מכילתא משפטים, י״ג), אולם בהלכה המאוחרת נתפסה המכירה כאמצעי לפיצוי הנגנב, וע״כ שנינו (שם) דעה אחרת: „בגניבתו — לא פחות ולא יותר״. היחסים בין האדון והע׳ הוגדרו כך: „אתה נוהג בו באחוה והוא נוהג בעצמו בע׳״(ספרא, בהר, ז׳, א׳). אין לדרוש מן העבד שירותים של בזיון, ואין להתעלל בו, ונחלקו הדעות אם מותר להסב את מקצועו. מותר להעבידו „בין ביום ובין בלילה״ (קיד׳ ט״ו, ע״א) וזמנו של העבד שייך כולו לאדון, וע״כ אדון שחבל בעבדו פטור מלשלם לו שבת (ב״ג ח׳, ג׳).

שינוי מכריע חל לאחר כיבושי החשמונאים, שהביאו לא״י שפע של שבויי מלחמה נכרים (מלה״י א׳, ד׳, ג׳). מאורע זה הביא לצמצומה של ע׳ ישראל ואולי אף לביטולה. בספר שושנה (ע״ע) מייחסים לגיבורה 500 עבדים, ויוסף מספר שבהלוויתו של הורדוס השתתפו 500 ילידי בית ועבדים משוחררים. ברור כי למשפחות העשירות, ובעיקר למשפחות הכהנים העשירות, היו עבדים רבים. עבדי כהנים עבדו גם בבית המקדש (ער׳ ב׳, ד׳; והשו׳ תוספ׳ מנ׳ י״ג, כ״א ועוד). עבדים כאלו עלו לגדולה, בחינת „עבד מלך מלך״ (שבו׳ מ״ז, ע״ב), ומהם שנטמעו בכהונה; המשנה מדברת על „כהנת שנתערב ולדה בוולד שפחתה״ (יב׳ י״א, ה׳; והשו׳ קיד׳ ע׳, ע״ב). עבדים של משפחות עשירות החזיקו רכוש משלהם (ספרי אמור, ה׳, א׳; יב׳ ס״ו, ע״א — על עבדים שקנו עבדים), ובשאלה ההלכתית אם „יש לעבד קניין בלי רבו״ ניכרות דעות שונות במקורות התנאיים (קיד׳ א׳, ג׳; תוספ׳ ב״ק י״א, א׳; פס׳ פ״ח, ע״ב; ועוד). גם ברומא, בה נשמר בקפדנות העקרון ש„מה שקנה עבד קנה רבו״, היו לעבדים הממונים על מינהל של מחוזות, או שעבדו כשכירים מחוץ לבית בעליהם, רכוש משלהם. היו שכתבו את כל נכסיהם לעבדיהם בלי שהתכוונו לשחררם, אך ההלכה קבעה שמעשה כזה גורר אחריו שחרור גמור (פאה ג׳, ח׳). לפי ההלכה אפשר לשחרר עבד באופן חלקי, למחצה ולשליש וכד׳, אם ע״י מעשה מפורש או בשותף ששחרר את חלקו. עבד כזה נעשה „חציו עבד וחציו בן חורין״ וכבר דנו ב״ש וב״ה בפרטי הלכותיו וסדר ההשתעבדות בו. במשפט הרומאי עבד כזה דינו כעבד גמור.

מתוך זכות הקניין בנכסים חייב העבד לשאת בנזקיו ולשלם מכספו (ב״ק ח׳, ד׳; והשו׳ ירו׳ תרו׳ ז׳, ג׳). בעניין זה נחלקו הצדוקים והפרושים. לדעת הצדוקים יש להטיל את האחריות למעשי העבד על רבו, וההלכה הפרושית באה להגן על האדון מפני יצר הנקמה של העבד (ידים ד׳, ז׳). הפרושים וגם הצדוקים לא הכירו בעונש מלקות לעבד במקרה כזה, כפי שהיה מקובל במשפט היווני, ובהשוותם את דינו לבן-חורין נבדלו הבדל יסודי מכל השיטות הידועות של המשפט ההלניסטי.

גישה זו נבעה מדין התורה שהעניש אדון שהוציא את עין עבדו או את שינו (ר׳ לעיל, עמ׳ 578). חכמים הרחיבו דין זה על כל „ראשי אברים שאינם חוזרים״ (מכילתא, משפטים, ט׳), וגם על המכה שלא בכוונה (תוספ׳ ב״ק ט׳, כ״ד). — דעת החולק (שם) משקפת את ההלכה המאוחרת שצמצמה את אפשרויות השחרור של עבד כנעני. החובל בעבד חייב ב 5 דברים (ב״ק ח׳, ד׳) כבבן-חורין, וישראל שהרג עבד בשוגג — גולה (מכות ח׳, ע״ב) ובמזיד — נהרג; וגם האדון בעצמו (מכילתא דר״י, משפטים, ו׳). שוויון זה לבן-חורין בכל הנוגע להגנה על חיי העבד אין לו דמיון במשפט היווני והרומאי.

ייחוד משפטי זה נבע גם ממצבו הדתי המיוחד של העבד שכניסתו לע׳ ישראל היתה קשורה במילה ובטבילה, והיה בה מעין גיור. פעולות אלו נעשו מיד (יב׳ מ״ח, ע״ב), וגם על כרחו של העבד (שם, ע״א), ולדעת ר׳ אליעזר אין אדם „רשאי לקיים עבדים ערלים״, והם מעכבים אותו מלאכול קרבן פסח (מכילתא בא, ט״ז). מכאן ואילך אין מגע העבד מנסך יין של ישראל (תוספ׳ ע״ז ג׳, י״א), הוא רשאי לאכול מתרומת אדוניו הכהן (יב׳ ע׳, ע״א), נחשב ל„אחיו במצוות״ של ישראל (ב״ק פ״ח, ע״א) וחייב במצוות כאשה (השו׳ בר׳ ג׳, ג׳). השתתפותם של עבדים בהבאת קרבן הפסח נתנסחה כהלכה כללית (פס׳ ח׳, ב׳). עבדים ושפחות כנענים שנשתחררו נעשו כישראלים לכל דבר, והיו ראויים להינשא לכל, ואף לכהנים (תוספ׳ קיד׳ ה׳, ב׳). אלה נטמעו בקלות בחברה היהודית שכן היו רגילים במצוות ובמנהגי ישראל. אעפ״כ היה מעמדו החברתי של העבד המשוחרר נמוך מזה של הגר (הור׳ ג׳, ח׳).

לאחר חורבן הבית ואבדן החרות המדינית, נתמעט כוח השלטון של האדם הישראלי על עבדיו הנכריים, והחכמים ניסו לתקן תקנות שיאפשרו להחזיק בהם כהלכה גם בתנאים החדשים. קשה היה להטיל על העבדים חובת מילה, וגם אנטונינוס פיוס שביטל את גזורות אדריאנוס על המילה (ע״ע, עמ׳ 194) אסר במפורש למול את העבדים. לתקופה זו מתייחסת מחלוקת רבי עקיבא — שהחזיק בהלכה הקדומה — ור׳ ישמעאל, שלפיו „מקיימין עבדים שאינם מולין״ (יב׳ מ״ח, ע״ב). מעין פשרה במחלוקת קשה זו מצינו בברייתא המתירה להחזיק בעבדים כאלו באופן זמני בלבד, לשנה אחת, שמא יתרצה למול (שם מ״ח, ע״ב). בכך נפרצה הפירצה לקחת עבדים ערלים „על מנת שלא למהלן״, ונאמר „איזהו עבד ערל שמותר לקיימו, זה שלקחו רבו על מנת שלא למולו״. נקבע גם כי אין למול עבד על כרחו (ר׳ שם מ״ח, ע״א). ר׳ ישמעאל התיר לשחרר עבדים בניגוד לר׳ עקיבא שאסר זאת (גיט׳ ל״ח, ע״ב) משום שלשיטתו מותר להחזיק רק בעבדים מולים, וע״כ מצווה לשמור עליהם. החשדנות כלפי עבדים ערלים היתה גדולה, ונקבע כי מגעם עושה יין נסך „עד שישתקע ע״ז מפיהם״ (ע״ז נ״ז, ע״א). ע״כ אסרו ללמדם תורה (כת׳ כ״ח, ע״א) ואמרו פתגם: „לית הימנותא בעבדי״ (ב״מ פ״ו, ע״ב; והשו׳ ירו׳ הור׳ ג׳, ט׳, בשם ר׳ יוחנן: „אל תאמין בעבד עד 16 דור״).

במאה ה 3, תחת שלטון הסורים (ע״ע), הוטב המצב המדיני והדתי בא״י ויש להניח כי ניתן ליהודים לקיים את דיניהם גם ביחס לעבדיהם (וע״ע אלכסנדר סורוס, עמ׳ 666). שינוי זה גרר אחריו יחס ליברלי יותר לשחרור עבדים, אך צורת השחרור הוגדרה יותר, מתוך שיקולים דתיים. נקבעה טבילה שניה, לגירות (יב׳ מ״ז, ע״ב) והשחרור נקשר בשטר-שחרור פורמלי, כדי לפרסם את דבר השחרור — שהכשיר לבוא בקהל ישראל — ולמנוע שחרורים פיקטיוויים וטשטוש-תחומים בין ע׳ לשחרור. המקורות מהמאה ה 3 מתארים את רוב דרכי השחרור שהיו מקובלים אז בסביבה, ומכירים בהם, אלא שנוסף עליהם הם דורשים גט שחרור, ומי שטרם קיבל שטר כזה הרי הוא „מעוכב גט שחרור״. לגורם הדתי נודעה השפעה גם על הסחר בעבדים, שהיה לחד-סטרי, משום האיסור למכור עבד לגוי ולחו״ל (גיט׳ ד׳, ו׳), שלא להפקיעו ממצוות. במקרה של מכירה כזו יצא העבד לחפשי מיד, בטרם קיבל הקונה את העבד והמוכר את כספו. כן תיקנו תקנות במגמה לצמצם את היקף שעבודו של העבד בחוב מצד רבו למלווים נכרים (תוספ׳ ע״ז ג׳, ט״ז). הוטלו קנסות גבוהים על המוכר עבדים לחו״ל (שם ג׳, י״ט; והשו׳ גיט׳ מ״ד, ע״א), וכדי למנוע הערמות אמרו שגם „עבד שברח לחו״ל אין רבו רשאי למכרו שם״ (תוספ׳ ע״ז ג׳, י״ח). לאידך, בתנאים הכלכליים הקשים ששררו במאה ה 3, קשה היה לבעלים לפרנס את עבדיהם, ומשום שגם לא יכלו למכרם אלא בזול, משום ההגבלה על מכירתם לחו״ל, נקבעה בראשית תקופת האמוראים הלכה שיכול

האדון לומר לעבד „עשה עמי ואיני זנך", ולכפות אותו שידאג למזו־נותיו לאחר שעות עבודתו. לפנייכן נודעה רק האפשרות של פרנסת העבד ע"י עצמו על חשבון זמנו של הבעלים — „צא מעשה ידיך במזונותיך" (ר' גיט' י"ב, י"א, ע"ב). בתקופה זו רבו העבדים הבורחים לחו"ל, והמקורות מרבים לדון בדרכי הסגרתם ופרטי דיניהם.

במאה ה4 אסר קונסטנטיוס על רכישת עבדים נוצרים — ואף עובדי אלילים — ע"י יהודים, וציווה להחרימם. רכישת עבד נוצרי הביאה לאיבוד יתר העבדים הנוצריים שנרכשו לפני כניסת החוק לתקפו. על מילת עבדים הוטל עונש מוות. אין ספק שעבדים בורחים יכלו למצוא מקלט נוח בצל הכנסיה. בתקופה זו אנו מוצאים שוב יהודים המוכרים עצמם לנכרים, וההלכה קבעה כללים רבים לפדיונם. בא"י נמצאים רק רמזים קלושים בתקופה זו למציאותו של עבד עברי ממש, הנמכר לישראל, אבל בבבל היה הדבר מקובל. יהודים שלא שילמו את מסי המלכות שועבדו ע"י חבריהם ששילמו את המס עבורם (ב"מ ע"ג, ע"ב), ולדעת רבא עבדים אלו זקוקים לגט שחרור (יב' מ"ו, ע"ו). כן היו משתעבדים בעבריינים על הדת (ב"מ שם). בבבל אין להסביר את החייאתה של הע' העברית בחוסר עבדים נכריים, שיש בידינו ידיעות מרובות על מציאותם שם (ב"ק צ"ז, ע"א; גיט' מ', ע"א; יב' מ"ו, ע"א) ויש לראות בדבר דרך של ענישה. שעבודם של חייבים במסי המלכות היה, כנראה, נפוץ בפרס הסאסאנית.

צ. הכהן (עבר': י. ש. פוקס), הע' ע"פ התורה והתלמוד, תרנ"ב; א. גילאק, קניינו של עבד כנעני ונכסיו המיוחדים לפי דיני התלמוד (תרביץ, א', ד'), תר"ץ; הנ"ל, החיק של הורדוס המלך על עונש הגנבים (בתוך: ספר קלוזנר), תרצ"ז; הנ"ל, תולדות המשפט בישראל בתקופת התלמוד, א.: החיוב ושעבודיו, תרצ"ט; א. ביכלר, הערות על מצבו הדתי של עבד כנעני במאה שלפני חורבן הבית ושלאחריו (in: Orient and Occident; Gaster Anniversary Vol.), 1936; י. אוסטרזצר, השחרור החלקי במשפט התלמוד (תרביץ, ח'), תרצ"ז; י. גוטמן, שעבוד גופו של אדם בחובותיו בתורת ישראל (בתוך: ספר דינבורג), תש"ט; ג. אלון, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, ב', 228/9, תשט"ז; א. א. אורבך, הלכות עבדים כמקור להיסטוריה החברתית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד (ציון, כ"ה), תש"ך; א. שליט, הורדוס המלך, 125—134, 418—435, תשכ"ד[3]; M. Mielziner, *Die Verhaltnisse der Sklaven bei den alten Hebraern*, 1859; J. Winter, *Die Stellung der Sklaven bei den Juden in rechtl. u. gesell. Beziehung nach talm. Quellen*, 1886; S. Rubin, *Das talmudische Recht, I: Die Sklaverei*, 1920; B. Cohen, *Civil Bondage in Jewish and Roman Law* (In: L. Ginzburg Jubilee Vol.), 1945.

מ.

הע' ב י ה " ב שוב לא הגיעה לאותה דרגת חשיבות שנודעה לה בעולם העתיק. אפשר להבחין בשתי מגמות מקבילות, ולעתים מנוגדות, האפייניות למרבית ארצות אירופה: א) קיום מוסד הע' וחיזוקו באמצעות מלחמות, כיבושים וסחר־עבדים. סחר־העבדים זכה לשגשוג ולפריחה בתקופות שונות — במיוחד בעת פלישת הברברים, במאות ה9—10 עם כיבוש העמים הסלוויים ע"י המדינות הגרמניות ובמאה ה13 עם חידוש סחר העבדים בארצות הימה"ת. ב) המרת הע' הקשה ותלותו המוחלטת של העבד והחלפתן בצמיתות, דהיינו, תלות באדון או באדמתו, תוך שירותים ומילוי חובות, שנעשתה אפיינית למשטר הפאודלי.

יה"ב ירשו את הע' מן הקיסרות הרומית המאוחרת כמוסד חברתי־כלכלי מקובל ומושרש במציאות היומיומית. ה נ צ ר ו ת אימצה את מוסדות המדינה והחברה כמות שהם, לא גינתה את הע', ולפי תפיסתה היה מוסד הע' ביטוי לסדר ולרצון האלוהי; פאולוס ראה בה מוסד חוקי שאין להתקומם נגדו (הראשונה אל־הקורינתיים VII, 17—25; אל האפסיים VI, 5—8), ואילו אבות הכנסיה הראשונים הרבו להגות בע' ובחירות כבמונחים אנאלוגיים לחטא וגאולה. אוגוסטינוס (ע"ע) הצדיק את הע' כעונש על החטא הקדמון (ע"ע), שהוא לדעתו הסיבה הראשונה לע'. בראשית דרכה פעלה הכנסיה להבטחת בעלות האדונים על עבדיהם ותיקנה תקנות שונות שתכ־ליתן לאסור הסתת עבדים נגד אדוניהם ולמנוע הפסד או אבדן עבדים שביקשו להימלט משירות הכנסיה.

אעפ"כ יש לזקוף לזכות הכנסיה הנוצרית את ההשפעה החיובית שהביאה לשיפור היחס כלפי העבד, להכרת ערכו כאדם, להדגשת זכויותיו ולהקלת תנאי הע'. יחס הוגן זה כלפי העבד הושג, בין היתר, ע"י ההכרה בזכות העבדים ליצור משפחה ולחיות בתוכה, ע"י תחיקה שאסרה העסקת עבדים בימי ראשון ובחגים נוצריים וכן ע"י מתן אפשרות להצטרף לשורות הכמורה (אחרי שחרור כדין). הנצרות, שהטעימה יותר את האידאל הרוחני וטיפחה את הרעיון שכל בני האדם שווים בפני האלוהים, עודדה גם מעשי חסד של שחרור עבדים או מתן אפשרות לקניית חירותם (ר' להלן). הטבה מסוימת בתנאי הע' כבר הסתמנה בקיסרות המאוחרת והיא חלה בו בזמן שהוגבלה חירותן של קבוצות חברתיות אחרות מטעמים כלכליים ומדיניים. מצד אחד דלדול מקורות הע' עם צמצום המל־חמות והאמרת מחירי העבדים כתוצאה מכך הפכו את עיבוד האחוזות הגדולות באמצעות המוני עבדים לבלתי רווחית. בעלי האחוזות העדיפו להחכיר את האדמה לאיכרים חפשיים (coloni) ואפילו לעבדים (חלקם משוחררים) אשר התעלו עי"כ לדרגה של מחזיקי קרקע התלויים באדון (servi casati). מצד שני סבלו הקולו־נים החפשים ממדיניות מיסוי חמורה וכובלת, שמתוך שביקשה להקפיא את הסדר החברתי והכלכלי הקיים ולהבטיח את השירותים, העדיפה להקריב את חירותם ולכבול אותם לקרקע כבעלי־חוב (adscripti glebae). מדיניות כזאת גם דחפה את הקולונים לבקש את חסותם והגנתם של בעלי־אחוזות מפני גובי מסים סחטנים ושכנים תוקפנים. תהליך זה — ובמיוחד מאז שלהי המאה ה4, כאשר נאסרה מכירת עבדים בנפרד מהקרקע — הביא לצמצום הפער בין עבד לבן־חורין ובמרוצת הזמן נטמעו הקולונים, החפשיים לכאורה, בקרב העבדים שלצדם עבדו באחוזות. הצמדת האיכרים לאדמה או לבעל הנחלה, שהונהגה מטעם המדינה, נוצלה אח"כ, בייחוד בתקופות של התפוררות הסמכות המרכזית, לתועלתם הפר־טית של בעלי־אחוזות תקיפים. צמיתות זו נעשתה אפיינית למרבית ארצות אירופה ביה"ב המוקדמים (צרפת, המדינות הגרמניות והקיסרות הביזאנטית) והשתלבה היטב במסגרת החקלאות הסניו־ריאלית. עי"כ נעשתה הצמיתות ערובה בידי בעלי הקרקע לקבלת תשלומי הרנטות ושירותי העבודה הסרוויליים מרבבות הצמיתים.

אולם ההתפתחות לקראת צמיתות, שהושגה תחילה במערב אירופה, לא הביאה בהכרח להיעלמותה המוחלטת של הע'. גם בארצות שבהן היתה התפתחות זו מהירה יחסית לא נעלמה הע' לפני המאה ה10, ושקיעתה מסתמנת רק עם הופעת המשטר הפאודלי. שתי הצורות, ע' וצמיתות, נתקיימו זו לצד זו בעת ובעונה אחת והשפיעו אחת על רעותה עד כדי כך שמשפטני יה"ב נטו לבלבל ביניהן ופירשו את צורות התלות האישית של תקופתם ע"פ דוגמת הע' העתיקה העוברת בירושה. גם המקורות הקארולינגיים, הנאמ־נים למונחים הרומיים, הוסיפו לכנות את הצמיתים serfs (servi=).

הע' נתקיימה בעיקר באותן ארצות שבהן נוצר מגע צבאי ומסחרי עם העולם הלא־נוצרי, בייחוד באיזור הימה"ת ובמרכז אירופה ובמזרחה. עם כיבוש העמים הסלווים במאה ה10, וחידוש מקורות האספקה של סחר־העבדים, הופיע מונח חדש לציון עבד: sclavus, שמשמעותו הראשונית — בן העם הסלווי. מונח זה במובן „עבד" נתקבל בגרמנית (Sklave) ובכמה שפות אירופיות אחרות (אנג' slave; צרפ' esclave; ספרד' esclavo). בגרמניה ציין המונח, תחילה, את המעמד הנמוך ביותר של הסלווים הנכבשים; אלה באו במקומה של שכבת העבדים המקורית שהספיקה בינתיים להתעלות למעמד של צמיתים בעלי חזקות קרקעיות. מושג זה חדר גם לספרד המוסלמית (ר' להלן, עמ' 588).

למעמד הע' ביה"ב הגיעו אנשים שנמצאו אשמים בהושטת עזרה ומתן מחסה לעבדים נמלטים. העבדים לא הורשו לשמש כעדים בבתי דין, לחתום על חוזי נישואין או להיות בעלי רכוש.

במידה שנהנו מהגנת החוק היה זה יותר לתועלת בעליהם שזכו עי"כ להגנה על רכושם ולפיצוי במקרה של מום או נזק שהוטלו בעבדיהם. קניינו היחיד של העבד היו חסכונותיו המעטים (-pe culium) שהורשה לצבור לצירך קניית חירותו. עבד יכול היה לזכות בחירותו ע"פ דבר אדוניו שהושמע בנוכחות עדים. לשחרור עבדים ביה"ב היו תכופות סיבות דתיות: אדון נוצרי ששכב על ערש־דווי נוהג היה לשחרר עבד כמעשה צדקה והסד כדי לזכות בכפרת עוונות. היו גם שחרורים מסיבות כלכליות: הכסף ששילם העבד תמורת חירותו הספיק לפעמים לקניית כמה עבדים, ומלבד זה נשמרו קשרי תלות הדוקים בין הפטרון לעבד, והפטרון סייע לו לפעמים בראשית דרכו החדשה. במקרים הנדירים שעבד משוחרר תבע את אדוניו הקודם לדין, הסתכן בהורדתו מחדש למעמד ע'.

להתרחבות ניכרת זכה סחר־העבדים עם חידוש המסחר הים־תיכוני ועם הצטרפותן של הרפובליקות האיטלקיות לענף רווחי זה. במאות ה13—14 היה ענף זה אחד המרכיבים העיקריים בסחרן של ג'נובה וונציה והגיע לשיאו עם ארגון שרשרת תחנות מסחריות באגן המזרחי של הימה"ת ובאיזור הים השחור. מפורסמות במיוחד היו התחנות בקרים, קונסטנטינופול, כרתים וקפריסין שבהן נקנו טטרים, ארמנים, סורים, סרבים ותורכים לא רק כעזרה למשק־בית ומלאכות אלא גם ככוח עבודה בחוות גדולות (קפריסין) לגידול כותנה וקנה־סוכר. בשל רווחיותו הגדולה של מסחר זה לא היססו ג'נובה וונציה, למרות התנגדות האפיפיורות ואיסורי הכנסיה, להיות ספקים ראשיים של עבדים וחמרי־גלם אסטרטגיים חיוניים למצרים הממלוכית. קשרי מסחר אלה היו במאה ה14 מכשול עיקרי לצירופן של הרפובליקות המסחריות לפעולה צבאית נוצרית משותפת נגד מצרים הממלוכית, ומרבית התכניות למסע־צלב, שהועלו אז, הטעימו את הצורך בהצבת חלוץ ימי להבטחת הסגר על מצרים ולניתוק הסחר בין מצרים ובין המעצמות המסחריות.

סחר־העבדים הים־תיכוני החל לשקוע ולהיעלם בעקבות כיבוש קונסטנטינופול (1453) בידי התורכים. ניתוק הים השחור, ששימש מאגר עיקרי לסחר־העבדים, גרם להאמרת מחירם. אע"פ ששודדי־ים המשיכו לספק כמות מוגבלת של עבדים, אין לראות בכך סחר־עבדים במלוא מובן המלה, שכן מטרת פעולותיהם היתה יותר להפעיל שיטה סחטנית של פדיון־שבויים ולא הרווח שבקניה ומכירה. מרכז סחר־העבדים הועתק אז לאגן המערבי של הים התיכון, ובמאות ה14—15 פנו ספרד ופורטוגל למקורות אספקה אחרים, בעיקר לע' שחורה שראשיתה בסחר מוסלמי בחופי צפון־אפריקה וסופה כיבוש חברות שבטים שחורים באפריקה המערבית ובאיי האוקיאנוס.

סוחר־עבדים במזרח הקרוב. עומדים למכירה עבדים כושים ושפחות לבנות; איור לספר של אל־חרירי, 1237 (הספריה הלאומית, פאריס)

L. Origo, *The Domestic Enemy: the Eastern Slaves in Tuscany in the 14th and 15th centuries,* (Speculum, XXX), 1955; C. Verlinden, *L'Esclavage dans l'Europe medievale,* 1955; id., *Esclavage medieval en Europe et esclavage colonial en Amérique* (in: Cahiers de l'Institut des Hautes Etudes d'Amérique Latine, 6), 1964; id., *The Beginnings of Modern Colonization,* 1970; A. S. Atiya, *Crusade, Commerce and Culture,* 1962; H. L. Adelson, *Medieval Commerce,* 1962; D. B. Davis, *The Problem of Slavery in Western Culture,* 1966.

צ. בר.

ב א ס ל א ם. אין האסלאם מבטל את הע' באופן עקרוני. הע' היתה בחברה הערבית מוסד מקובל, והדת החדשה באה לשפר את מצב העבדים ולהגביל את משטר הע'. מצב העבדים בעולם המוסלמי היה תמיד נוח בהרבה ממה שהיה ברומי הקדומה או באמריקה. בד"כ לא הועסקו העבדים בקבוצות גדולות בעבודות מפרכות ולא הוחזקו בצוותא בתנאים קשים ומבישים. השפחות הועסקו בעבודות בית ושימשו גם כפילגשים. היפות והמוכשרות שביניהן קיבלו שיעורים בזמרה ובנגינה כדי שתוכלנה לשעשע את אדוניהן. העבדים היו אף הם משרתים, כגון שומרי סף או כיו"ב, אולם רבים מהם עזרו לאדוניהם בעסקים, במלאכה ובמסחר. עבדים כאלה נשלחו גם בתור סוכנים אל ארצות אחרות כדי לבצע עסקות מסחריות ואף הורשו לעשות עסקים משלהם. ברי שעבדים אלה נהנו ממעמד מכובד. על עבדים־סריסים הוטלה שמירת הנשים. סריסים אלה היו בני גזעים ועמים שונים. סריסים שירתו גם בחצרות המלכים ורבים מהם עלו לדרגות גבוהות בהיירארכיה המדינית והצבאית. בחצר הח'ליפות האֻמיית בספרד נהנו ממעמד בכורה. מקצתם היו בני ספרד הצפונית (הנוצרית) ומקצתם בני ארצות שונות מעבר לפירנאים ומכאן שמם (צַקאלִבה = סלווים [השו' הכינוי הרווח באירופה הנוצרית; ר' לעיל]). נסיון להעסיק קבוצות גדולות של עבדים בחקלאות שנעשה במחצית השניה של המאה ה9 בדרום עראק נסתיים במרד עבדים כושים גדול שנמשך 14 שנה וגרם לשיתוק הכלכלה באיזור. המרד הזה (מרד הזנג' = בני מזרח אפריקה) ערער את יסודות השלטון העבאסי והחיש את התפוררות המלכות. אולם אף אחר דיכויו הועסקו לעתים עבדים בקבוצות גדולות בעבודות חקלאיות.

חשיבות מרובה נודעה בארצות המוסלמיות לגיוס עבדים לשירות צבאי. עבד כזה, שהיה בד"כ לבן, נקרא „ממלוך" (ע"ע ממלוכים), בניגוד לעבד כושי, שנקרא „עבד". כל שושלות הח'ליפים נהגו להקים גדודי ממלוכים, וכן נהגו הגזנווים, הזנג'ים והאיובים. הממלוכים נחשבו אמנם לעבדים בעיני התאולוגים־המשפטנים המוסלמים, ואלה ביטאו את דעתם לעתים באופן בוטה (ע"ע מצרים, עמ' 195—196). גם אחרי שהופלה מלכות הממלוכים ע"י העות'מאנים, הם מילאו תפקיד חשוב בארצות המזרח הקרוב, עד שחיסל אותם מחמד עלי (ע"ע) בתחילת המאה ה19. התורכים העות'מאנים עצמם הטילו על נתיניהם הנוצרים את החובה לספק להם צעירים מוכשרים לשירות צבאי. מוסד זה, שנקרא דושירמה, היה אפוא מעין מס עבדים.

הסחר בעבדים שגשג מאוד בארצות המוסלמיות. כמעט בכל עיר היה שוק עבדים, וערים, שהיו קרובות למקורות האספקה של סחר העבדים, שימשו כבורסות עבדים ממש. בין המרכזים של סחר־העבדים יש להזכיר במיוחד את הערים בצרה, סמרקנד וקורדובה. גם העיר פראג היתה במאה ה10 תחנה חשובה באספקת עבדים לארצות המוסלמיות. בימי הזוהר של שלטון הח'ליפים ועד סוף המאה ה10 היו מרבית העבדים סלווים, תורכים וכושים. הסלווים הובאו ע"י סוחרים ח'וארזמיים דרך פרס אל המזרח הקרוב או הגיעו לספרד המוסלמית ומשם אל צפון־אפריקה. התורכים באו מפרגאנה ומן האזורים הקרובים לה ואילו הכושים הובאו לצפון אפריקה ולמצרים בדרך השיירות. כושים סופקו גם ע"י ציידי עבדים לסוחרים ערביים במזרח־אפריקה ומשם הוסעו דרך הים אל נמלי ערב והמפרץ הפרסי. במשך זמן רב סופקו לארצות הח'ליפות

העבאסית סריסים מביזנטיון. אולם במאה ה 10 נפסק מסחר זה, ולפי דברי הסופרים הערביים בני התקופה ההיא, הובאו לשם מאז סריסים רבים מספרד. מספר הכושים, שרובם הועסקו בעבודות־בית ובשמירה, היה, כנראה, גדול ביותר. אף רוב השפחות שהועסקו בשירות בבית היו כושיות, אך היו ביניהן גם בנות גזעים ועמים אחרים.

במאות ה 9—10, כשעוד היה ההצע גדול מאוד, עלה עבד כ 20—30 דינארים. הביזנטים וגם שודדי־ים מוסלמיים דרשו בעד פדיון שבוי 33⅓ דינאר, ועוד בסוף המאה ה 11 נחשבו 30 דינארים בפרס ובעראק למחיר הסביר של עבד תורכי המוכשר לשירות צבאי. הגאוגרפים הערביים וסופרים אחרים נוקבים סכומים גדולים מאוד ששולמו במאות ה 9—10 תמורת שפחות יפות־תואר ששימשו גם בתור זמרות ומנגנות. שפחה שעשתה עבודות־בית עלתה פחות מן המחיר של גבר. בתקופה של מסעי־הצלב, כשהצטמצמה אספקת העבדים עקב הניצור של ארצות הסלווים, החלה עליית מחירי העבדים והשפחות בארצות המזרח־הקרוב. במאות ה 11—12 עלה עבד מבוגר ונבון כ 30—35 דינארים ואילו נער שעשה עבודות פשוטות וקשות (וציף) מ 10 עד 20. שפחה צעירה עלתה עד סוף המאה ה 11 במצרים ובסוריה כ 15—18 דינארים, במאה ה 12 כ 20 ובמאה ה 13 אף יותר. הואיל ובית קטן בעיר עלה כ 30—60 דינארים, נראה שמחירו של עבד היה כמחצית מחירו של בית. משום האספקה התדירה מארצות הכושים לא עלו מחירי העבדים בארצות האסלאם בתקופות שלאחר מסעי הצלב בדומה לעליה הניכרת של מחירי העבדים והשפחות בארצות אירופה. אולם מחירי העבדים שנקנו לשירות צבאי האמירו כתוצאת הקשיים בהשגתם.

ע״פ המחירים הגבוהים ששולמו בארצות המוסלמיות תמורת עבדים אפשר להסיק שהם היו רכוש יקר ונכבד. הן הקראן והן החדית׳ (ע׳ ערכיהם) מטילים על המוסלמים להתייחס לעבדים יחס נאה. לא חסר אף גינוי של החזקת עבדים שהם עצמם מוסלמים (או נהיו מוסלמים). במיוחד מרובים הפסוקים והאמרות המשבחים שחרור עבדים, וזה נחשב למעשה צדקה ומכפר על עוונות. אמנם החוק המוסלמי קובע לעבד מעמד נחות, הן בזכויותיו והן בחובותיו. אין העבד יכול לבוא בברית־נישואין עם בת־חורין ואף לשאת שפחה לא יוכל בלי רשות בעליו. העדות של עבד אינה מתקבלת ע״י בית דין מוסלמי. העבד אינו חייב בעליה לרגל למכּה ולא במלחמת הקודש (ג׳האד) וענשו על חטאים חמורים כניאוף ועלילת שקר קל משל בן־חורין (מחצית המלקות שמלקים בן־חורין). מאידך מבטיח החוק האסלאמי את זכויות השפחה שילדה לבעליה ואת זכויות בנה. השפחה אינה יכולה להימכר ובמות בעליה תצא לחפשי ואילו בנה חפשי מיד. העבד יכול לפדות את עצמו בתשלומים בשיעורים ומשעשה עם בעליו הסכם כזה ושילם את התשלום הראשון הוא זוכה במעמד ביניים.

במשך המאה ה 19 ובמחצית הראשונה של המאה ה 20 בוטלה העבדות ברוב הארצות המוסלמיות, עפ״ר בהדרגה. ביטול העבדות היה תוצאה של השפעת הציוויליזציה המערבית ושל לחץ המדינות הקולוניאליות שפעלו להפסקת סחר העבדים (ר׳ לעיל, עמ׳ 576). תוניסיה היתה המדינה המוסלמית הראשונה שביטלה את העבדות מרצונה היא, בשנת 1846. אפגניסטן ביטלה את העבדות ב 1923, עראק ב 1924, איראן ועבה״י ב 1929 ובחריין ב 1937. במרוקו (בימי שלטון צרפת) נאסר סחר־העבדים הפומבי ב 1922 ושוחררו העבדים שרצו בכך. יש לציין שהוגי־דעות מוסלמיים בני המאה ה 19—20 הביעו דעה שלילית על הע׳, שהיתה לדעתם ירושת משטר חברתי נחשל וטרום־אסלאמי; אולם הוהאבים בערב הסעודית רואים בע׳ מוסד מוסלמי שאין לבטלו.

א. אש.

ב א פ ר י ק ה. יבשת אפריקה כבר סיפקה עבדים למצרים בימים קדומים, ורובם הובאו, כנראה, מנוביה (כוש), ומקצתם מסודאן. בתקופת רומא היתה גם רצועת החוף של צפון־אפריקה מקור לעבדים. בראשית יה״ב הובאו עבדים כושים במספרים ניכרים ממזרח־אפריקה לעראק, והם שעוררו שם את מרד ה„זנג׳״ העקוב־מדם במאה ה 9. במאה ה 13 נודעו עבדים כושים ביבשת ספרד ובאי מיורקה, ובערך באותו זמן נמסר על מציאותם במצרים הממלוכית. ב 1440 החליפו סוחרים פורטוגליים במערב־אפריקה סוסים בעבדים, וייצאו אותם לחצי־האי האיברי. ב 1452 הרשה האפיפיור ניקולאוס V למלך פורטוגל לשעבד כושים כדי להעבירם לנצרות. הנתיבים היבשתיים של סוחרי־העבדים הערביים הובילו ממרכז־אפריקה ומסודאן לים האדום ולמצרים. עבדים ממזרח־אפריקה, היינו מהאי זנזיבר ומחופי היבשת שמולו, הובאו ע״י ספנים עומאניים לחצי־האי ערב ולאזורים גובלים בו. אך סחר זה, שנוהל במשך מאות שנים ע״י הערבים, לא זכה בתשומת־לב רבה בעולם החיצון.

שמה של אפריקה כמקור בלעדי לאספקת עבדים נתפרסם רק מ 1525 בערך, משנתגלה הצורך בידיים עובדות במטעים ובמכרות של יבשת אמריקה (ר׳ להלן), שבניצולה הוחל אז. סוחרי העבדים האירופיים הראשונים היו ספנים פורטוגליים שתרו את חופי אפריקה המערבית ופיתחו את נתיבי־השיט לספינות העבדים שהפליגו לדרום־אמריקה ולמרכזה. רצועת החוף לאורך מפרץ בנין, בין שפכי הנהרות ניג׳ר ווולטה, שנקראה אח״כ „חוף־העבדים״, הפכה מוקד לסחר בבני־אדם שמוצאם היה בפנים היבשת, אך היו גם מרכזים אחרים. בעקבות הפורטוגלים באו, במשך 300 שנה, צרפתים, ספרדים, הולנדים, דנים, אנגלים, ברנדנבורגים, ולבסוף גם אמריקנים. העבדים שנקנו חלף סחורות אירופיות (נשק, מוצרי ברזל, וכד׳) הוגלו לאמריקה במטענים דחוסים, ואחוזים גבוהים של השבויים מתו בדרכם בחנק וממגפות ויאוש. הרווח משיווק העבדים הושקע במוצרים טרופיים, תבלינים ורום, שהובאו למכירה לצפון־אמריקה או לאירופה, וכן בסחורות המבוקשות באפריקה, לשם חזרו האניות כדי לטעון מטען עבדים נוסף.

הסוחרים האירופיים הסתפקו בד״כ רק בהקמת מאחזים כלשהם בחוף הים, ולא חדרו כמעט לפנים היבשת הבלתי־ידועה שופעת המחלות והסכנות. את העבדים סיפקו שליטים כושיים מקומיים תמורת סחורות אירופיות, ובעיקר נשק חם שהקנה להם מעמד וכוח. עודף אוכלוסיה לא היה גורם בסחר העבדים. ברבות הימים הפכו עמים שלמים, כגון האשנטי ובני דהומי, את העיסוק באספקת עבדים למקור מחיה ראשוני, והרחיבו את שטחי שליטתם עד לחוף הים כדי שלא יזדקקו למתווכים. רבים מהעבדים שנמכרו ע״י אחיהם שחורי־העור היו שבויים, מהם רמי־מעלה בשבטיהם, שנשבו במלחמות הבלתי־פוסקות בין העממים השונים. אחרים, גברים, נשים וילדים, נדונו לע׳ ע״י שליטיהם הם, וע״י כוהניהם, בשל פשעים של מה־בכך נגד המימשל, או נגד המנהגים והדת. עבדים רבים נתפשו במשלחות־ציד שאורגנו נגד שבטים חלשים. כן נמכרו ילדים ע״י הוריהם, נשים סוטות ובעלי־חוב. כוחם של סוחרים לבנים בודדים, ואפילו כוחן של חברות־הסחר הגדולות, לא הספיקו מעולם לכפות על השליטים הכושים את מכירת סחורתם; אלה הפכו לספקים מרצונם למען בצע כסף. בעלי האניות שקיבלו את מטענם החי בחוף לא התעניינו כיצד והיכן נרכש.

באמצע המאה ה 17 היה כשליש מצי־הסוחר הבריטי עסוק בהובלת עבדים ליבשת אמריקה, כ 50,000 לשנה. בעקבות הרווחים שהפיקו בעלי־השררה הכושים עלה היצוא מאנגליה לאפריקה ב 400 אחוז בשנים 1730—1775. עוד בשנים 1830—1840 הוסעו בכפיה כ 400,000 כושים מאפריקה לברזיל. מספר העבדים שהובלו מאפריקה לאמריקה במשך כ 300 שנה נאמד, בהעדר מספרים מוסמכים, ב 15 מיליון. אין המספר כולל את מאות אלפי הכושים שמתו בדרך.

H. M. Stanley, *Slavery and the Slave Trade in Africa, 1893*, 1971; A. G. B. Fisher – H. J. Fisher, *Slavery and Muslim Society in Africa*, 1971; E. F. Berlioux, *The Slave Trade in Africa in 1872*, 1971.

פ. פ.

הענשתו של עבד כושי — ליתוגרפיה מהמאה ה19. על פיו של העבד נתון זמם, ועל צווארו — טבעת־ברזל, הני־תנת להידוק

בארצות אמריקה. הע' הונ־הגה באמריקה המרכזית, וברוב חלקי אמריקה הדרומית, במאות ה16—17 ע"י הכובשים הספרדים ששעבדו את הילידים, אף שכמה מארצותיהם היו בעלות תרבות מת־קדמת. ייזכר לטובה הכומר הדומי־ניקני הספרדי ברטולומה דה לאס קאסאס (1474—1566) שלחם מל־חמה עיקשת נגד שעבוד האינדיא־נים. בסורינאם ובקירסאו הונהגה הע' ע"י ההולנדים, ובאיי הודו המערבית ע"י הצרפתים (במאה ה־17) ע"י האנגלים. ברם, משנסתבר כי הילידים האינדיאנים אינם כשי־רים כעבדים, ומספרם הלך וקטן, שעה שהלכו ונתרבו צרכי הכלכלה בכוח־עבודה, הוחל ביבוא עבדים כושים מאפריקה (ר' לעיל) במס־פרים מפליגים. הע' היתה מעוגנת בחוק הספרדי והפורטוגלי, שהקנה לעבדים מעמד כלשהו במרבית אמריקה הלאטינית, הקל לעתים מעולם, וגם אפשר להם לפרקים לחיות במסגרת משטר מעין־פטרי־ארכלי. מצב זה הביא במאות ה17—18 לנישואי־תערובת רבים בין ילידים, עבדים כושים, ומתיישבים ספרדים ופורטוגלים. מראשית המאה ה19 טושטשו במידה רבה הבדלי הגזע במרכז־אמריקה ובדרו־מה, ועי"כ קרב קץ מוסד הע' עד שבטל סופית, לאחרונה בברזיל, בשלהי המאה. המהפכה הצרפתית תרמה לירידת הע' במושבות הצרפתיות, והיא חוסלה סופית, במרידת הכושי טוסן־לוברטיר (ע"ע) ויורשיו. האנגלים ביטלו את הע' בשטחיהם בראשית המאה ה19, ואחריהם ביטלוה ההולנדים. וע"ע אסינטו.

שונות היו תולדות הע' בצפון־אמריקה שבשלטון האנגלים, ששם לא הוכרה מעולם בחוק. הכושים הראשונים שבאו לורג'יניה מאפריקה היו רובם משרתים־לפי־חוזה (indentured servants) ש־השתחררו משעבודם כעבור 5—7 שנים, קיבלו אדמות והשתלבו באיכרות המקומית. ברם, מצב זה הלך ונשתנה מיסודו בשל המחסור המתמיד בידים עובדות. האפשרות לרכוש אדמות־בור הפכה לבעלי־קרקעות אנשים רבים, שבתנאים אחרים היו מתקיימים כבעלי־מלאכה עניים, או כפועלים חקלאיים שכירים חסרי־רכוש. הגירעון שנוצר באספקת עובדים חקלאיים נתמלא ע"י יבוא עבדים כושים מאפריקה, שמעמדם נתדרדר בשל נחשלותם, ובלחץ הנסיבות הכל־כליות. כך נתפתח, במושבות האנגליות באמריקה, מצב יוצא־דופן שהצמיח חברה חפשית, בעלת מסגרות מדיניות מתקדמות, הדוגלת, עם זאת, בשימוש בע' בקנה־מידה רחב מאוד. למעשה, לא החוק במושבות קבע מי הוא עבד אלא צבע העור.

השינויים החוקתיים והמדיניים שחלו באמריקה הצפונית לאחר ייסוד אה"ב לא השפיעו על מעמד הע', כיוון ש„האבות המייסדים" היו משוכנעים כי תגווע מאליה, וכך נמנע עימות עם הבעיה. ברם, מקימי אה"ב טעו בשיקוליהם, היות שב1793 הוכנס לשימוש מפרד הכותנה (cotton gin), שהצריך כוח עבודה רב ואותו סיפקו הכושים. כתוצאה מכך הלכה והתרכזה הע' במדינות הדרום, שגידלו כותנה, שעה שנעשתה בהדרגה, מסוף המאה ה18, בלתי־חוקית במדינות צפון־המזרח והצפון. בצפון־מערב של אה"ב כבר היתה הע' בלתי־חוקית מ1787.

החשיבות הגוברת של הע', איתו „המוסד המוזר" (peculiar insti-tution), ב„דרום", שעה שהלכה וחדלה להתקיים בצפון, הביאה לכמה משברים חמורים במרקם המדיני של אה"ב. פשרות, כגון „פשרת מיזורי" (ע"ע ארצות־הברית, עמ' 169), רק העמיקו את המשבר והורישוהו לדורות הבאים. ההכרח לקיים איזון בין מדינות אה"ב שבהן בטלה הע' לבין המדינות שבהן המשיכה להתקיים, וכן העדר הרצון להתמודד עם עקרון קיום הע' במסגרת חברה שנתכנתה „חפשית", גרמו למתיחות מחריפה באה"ב בכללה. לקראת אמצע המאה ה19 הלך והורע מצב העבדים הכושים בדרום, הן מבחינת מעמדם להלכה, כחסרי כל הגנה חוקית, והן למעשה, מבחינת קיומם הפיסי בחיי יומיום. בשל חשיבותה הכלכלית של הע' נעשתה הדרום הברה חקלאית מובהקת, שעה שבצפון התפתחה חברה מאוזנת מבו־ססת הן על תעשיה והן על חקלאות. ברם, ככל שהפכה הע' מוסד־קבע בדרום, כן גדל מספר מתנגדיה בצפון. ליבוי הניגודים בין הצפון לדרום הביא לידי מלחמת אזרחים, שפרצה בעיקר בשל בעיית הע'. הע' באה"ב בטלה ב1865, בתוקף התיקון ה13 לחוקת אה"ב. וע"ע ארצות־הברית, עמ' 174—176, 181—183.

קר. פ.

יהודים היו קשורים בסחר עבדים ובהחזקתם מראשית יה"ב ועד המאה ה19. כנצרות וכאסלאם לא אסרה גם היהדות את הע' או את סחר העבדים, וכמותן התנגדה רק לשעבוד מאמיניה לבני הדתות האחרות. המועמדים לע' היו פגאנים מארצות הצפון, ובעיקר מן הארצות הסלוויות, ושבויים בני כל הדתות. ביה"ב העסיקו יהודים, עבדים בבתיהם ובכרמיהם, הטבילום ליהדות ומלו אותם כמצוות ההלכה (ר' לעיל, עמ' 585), ולכך התנגדה הכנסיה בתוקף רב. סינודים בספרד הוויזיגותית ובגליה הפראנקית במאות 4—8, מחו לעתים קרובות — אך ללא הועיל — נגד שעבודם של נוצרים ליהודים, ודרשו אף את שחרורם של עבדים שהתנצרו בתקופת שעבודם. האפיפיור גרגוריוס (ע"ע) הגדול (590—604) גינה בחריפות יהודי שייבא מספר עבדים נוצרים מגליה לאיטליה. כיבוש ספרד ע"י המוסלמים (ר' לעיל, עמ' 588) יצר שוק עבדים חדש וגדול, בהיות העבד אחד מפריטי ה„מותרות" היחידים שיכלה אירופה הנוצרית לספק למוסלמים. המלך לואי (ע"ע) החסיד התיר ליהודים (ב 825—828 בע') לסחור בעבדים בגבולות האימפריה, ולהעבירם מהארצות הסלוויות דרך ממלכת הפרנקים לספרד. סחר זה גרם בראשית המאה ה9 להתנגשות בין היהודים לבין הארכיהגמון אגו־ברד (ע"ע), ששאף לנצר את העבדים, והאשים יהודים בגניבת ילדים נוצרים ומכירתם לע'. כן גינה את הסיוע הניתן לסוחרים אלה לגבות סכומי כסף מעבדים שנשתחררו לאחר שהתנצרו. בארצות הנוצריות היתה המלחמה בין הבעלים היהודי לבין השלטונות על נפש העבד — הלא נוצרי — קשה במיוחד ורווית־מתח, משום שחברו לה יחדיו 3 גורמים מנוגדים: השאיפה הנוצרית הבסיסית לרכוש נפשות לנצרות מכל השכבות ובכל מחיר, ההלכה היהודית שחייבה מילת העבדים וטבילתם, והגזירה על־פיה יש לשחרר כל עבד מיד עם התנצרותו. בארצות האסלאם, בהן לא היתה המגמה

מכירה פומבית של עבדים כושים בוורג'יניה (אה"ב), 1861

המיסיונרית כה חזקה, היתה החזקת עבדים, שאינם מוסלמים, בידי יהודים, קלה בהרבה.

אבן ח׳רדאדבה, גאוגרף ערבי מסוף המאה ה 9, מספר על סחר העבדים של ה„ראדאנים״ העוברים מפרנקוניה לסין, בים וביבשה, דרך הימה״ת, מצרים, סואץ, הים האדום והודו. הנוסע היהודי אברהם בן יעקב (ע״ע) מספר על סוחרי עבדים יהודים, לצד מוסלמים ותורכים, בפראג ב 970 לערך. הבישוף אדלברט (ע״ע) מפראג התפטר ב 988 לאחר שלא הצליח לשחרר קבוצת עבדים שנקנו ע״י סוחר יהודי. מתקופה זו החלו יהודים לכנות את אירופה המזרחית „ארץ כנען״ (= ארץ העבדים, ע״פברא׳ ט, כה). אין כל עדות שיהודים עסקו בסחר־העבדים בספרד הנוצרית, אבל עבדים הועסקו בה ע״י השכבה היהודית הגבוהה, במיוחד במיורקה. למן המאה ה 14 מתמעטים גם עבדים אלה.

היסטוריונים עד אמצע המאה ה 20 (כולל יהודים) לא הבחינו בין שאלת בעלותם של יהודים על עבדים לבין חלקם בסחר עבדים, וע״כ הוגזם תפקידם בסחר זה במידה רבה, אם במגמה להדגיש את חלקם בסחר ביה״ב המוקדמים או מתוך מניעים אנטישמיים, ומתוך התעלמות מן ההסכמה הכללית לע׳ בתקופות אלו.

בתשובות גאוני בבל יש ידיעות על עבדים במאות ה 9—11. ריבוי החומר מוכיח על מקומם החשוב במשק־הבית ובמסחר. תשו־בות מעטות בלבד מתייחסות לסחר עבדים. הותר להחזיק עבד נכרי בלא למולו, גם אם לא התנה העבד (ר׳ לעיל, עמ׳ 585), משום דין המלכות. שטרי מכירה ושחרור של עבדים נכנסו לשלושת ספרי השטרות החשובים: של רב סעדיה גאון, של רב האי ושל ר׳ יהודה הברצלוני — עדות לתפוצתם של העבדים. מקורות עבריים מ א י ר ו־פ ה ישנם מהמאה ה 11 לערך. באחת הכרוניקות על מסע־הצלב I נאמר על יהודי וורמישא ש„גם עבדים ושפחות נהרגו עמם על קידוש ה׳״. מאוחר יותר נקבע ע״י ר״ת כי: „כן נוהגין בארץ אשכנז שעבדים שקונין מן הגויים מיד שמלו וטבלו שותים עמהם״. בשו״ת הראשוניות נמצאות שאלות מגוונות בענייני עבדים, ובמחזור מנהג ספרד מן המאה ה 14 מצויה אף ברכת נישואין לעבדים.

ע״פ הגניזה (ע״ע) מתברר כי יהודי מ צ ר י ם במאות ה 11—13 לא עסקו בסחר עבדים, אבל עבדים הועסקו בשירותי משק בית ומסחר ופעמים ראו אותם כבני משפחה. בעיה חוזרת ונשנית היא בעיית גיורם, ופעמים גם בעיית יחסי הקרבה בין האדון ואמתו, והיו נוהגים לכלול בכתובה את התנאי שלא לקנות אמה בלי הסכמת האשה. בתקופה הפאטמית והאיובית התגיירו, כנראה, עבדים רבים. באימפריה ה ע ו ת׳ מ א נ י ת פרחה הע׳, ורוב המשפחות היהודיות העשירות העסיקו עבדים. אנוסים מספרד ופורטוגל הביאו עמם שפחות ועבדים לתורכיה, על אף התנגדות השלטונות להעסקתם. במלחמת קפריסין (1571) נדרשו סוחרי עבדים יהודים לשלם מס מיוחד, ובסוף המאה ה 16 תבע השלטאן מס מיהודים המחזיקים בעבדים. בארצות האסלאם נימולו וטבלו עבדי היהודים וע״י כך הורם מעמדם, היחס אליהם הוטב, והם זכו גם להגנת בתי־הדין.

ב א מ ר י ק ה היו יהודים בין סוחרי העבדים בברזיל ההולנדית (1630—1654). תקנות של הקהילות רֶסיפֶה ומאוריסיה (1648) הטילו מס מיוחד על כל עבד שקנה יהודי מחברת הודו המערבית, שהיתה בעלת המונופולין על יבוא עבדים לכל המושבות ההולנדיות באמריקה. סוחרי עבדים יהודים נמצאו בג׳מיקה עד ראשית המאה ה 19. באמריקה הצפונית עסקו יהודים ביבוא עבדים מאפריקה לאיי הודו המערבית, וב 1772 היו בבעלותם של אהרון לופז ויעקב רודרי־גז 8 אניות עבדים. אם כי יהודים בפילדלפיה ובניו־יורק היו פעילים בתנועה לביטול הע׳, המשיכו יהודים במדינות הדרום לסחור בעבדים עד סוף מלחמת האזרחים (ר׳ לעיל, עמ׳ 592). אולם יש לזכור כי ס״ה עסקי סחר העבדים של כל היהודים, לא נשתוו להקף עסקי העבדים של חברה לא־יהודית אחת: פְרנקלין וַארמפילד.

ש. אסף, עבדים וסחר עבדים אצל היהודים ביה״ב (ציון, ד), תרצ״ט; J. Mann, *The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History* (JQR N. S. X), 1919–20; B. Z. Wacholder, *The Halakah and the Proselyting of Slaves during the Gaonic Era* (Historia Judaica, XVIII), 1956; T. Oelsner, *Wilhelm Roscher's Theory of the Economic and Social Position of the Jews in the Middle Ages* (Yivo Annual of Jewish Social Studies, XII), 1958/9; B. Blumenkranz, *Juifs et Chretiens dans le monde occidental 430—1096*, 18—55, 190 ff., 1960; B. W. Korn, *Jews and Negro Slavery in the Old South*, 1961: D. B. Davis, *The Problem of Slavery in Western Culture*. 1966.

ט. א.

עֹבַדְיָה, הקצר בספרי המקרא: פרק אחד בן 21 פסוקים. הרביעי ב„תרי־עשר״ (החמישי — בין יואל ויונה — לפי תרגום השבעים), ואולי הוצב אחר עמוס בזיקה לעמוס ט, יב. תוכן נבואתו: עונשה של אדום על עמדו מנגד ביום בוא נכרים בשערי ירושלים. נוסף על חורבן אדום מתנבא ע׳ על בואו הקרוב של „יום ה׳ על כל הגויים״, ושכתוצאה ממנו „בהר ציון תהיה פליטה״, וישראל יירש שנית את נחלתו, „והיתה לה׳ המלוכה״. עניין רב יש בהקבלות שבין הפסוקים א—ט בע׳ לבין נבואת ירמיהו על אדום (ירמ׳ מט, ז—כב — והשו׳ סנ׳ פ״ט, ע״א). יש אומרים כי דברי ע׳ שולבו בירמיהו, ויש אומרים להיפך. לדעה שלישית, גם ירמיהו וגם ע׳ נזקקו לנבואה קדומה. לדעת רוב החוקרים, רציפות הדברים בע׳, והפתיחה הבאה אצלו בתחילת הנבואה (לעומת ירמיהו, שם באה הפתיחה באמצע הנבואה), מלמדים על מקוריותו של נוסח ע׳, אך מאידך לא נזכר כלל בנבואת ירמיהו יחסה של אדום ליהודה בעת החורבן, המונח ביסודם של הפסוקים א—ט בע׳. יש רואים בפסוקים טו—כא חיבור נפרד, נספח לנבואת ע׳, משום שהפסוקים א—יד עוסקים באדום ויתרם בכל העמים, ומשום שבחלק הראשון שולח ה׳ את העמים נגד אדום, ולפי החלק השני יענשו כל העמים, כולל אדום, ע״י ישראל. מיוחד גם הסיגנון השירי, הנמרץ והציורי של החלק הראשון. בכ״ז נראה שהספר אחד הוא, ועניינו הנבואה על אדום־עשו. בשני החלקים מופיע הביטוי „ביום ההוא״ האפייני בהקשר ליום ה׳. וכן המוטיוו של מידה כנגד מידה במשפט ה׳. לאחר יום ה׳ יחזור ישראל ויכבוש את אזורי הארץ שהשתלטו עליהם זרים, כולל הר עשו. סתומים הם הפסוקים בדבר גלויות צרפת וספרד. מסתבר שהנביא ע׳ היה מהנשארים בארץ בדור החורבן, אם כי לא מן הנמנע שהנבואה היא מתחילת ימי שיבת ציון.

לפי חז״ל (סנ׳ ל״ט, ע״ב) ע׳ הוא השר בממלכת אחאב „אשר על הבית״, ש„היה ירא את ה׳ מאד״, (מל״א יח, ג). נאמר עליו שהחביא מאה נביאים במערה — מפני חמת אחאב — (שם), והיה זן אותם מכספו (שמ״ר ל״א, ג׳), וכל כך הפליגו בשבחו, ש„גדול שנאמר בע׳ יותר ממה שנאמר באברהם״ (סנ׳ שם). לדעה אחת ע׳ גר אדומי היה (שם), ו„לפיכך כל נבואתו אינה אלא על אדום״ (מדה״ג ברא׳ כה, כח). לדעה אחרת היה מ„בני הנביאים״ ואשתו „צעקה אל אלישע״ לעזרה (מל״ב ד, א; תרגום שם). לפי הספר הנוצרי Vitae Prophetarum היה ע׳ מ(ארץ) שכם.

י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ד׳, 363—365, תש״ך[4]; ד. לייבל, הנחלה, היורשים והחלוקה בחזון ע׳ (בתוך: „עז לדוד״), תשכ״ד; ב״צ לוריא, ספר ע׳ ודברי הנביאים על אדום, תשל״ב; G. A. Beckham, *An Introduction to the Study of O.*, 1910; S. O. Isopescul, *Historisch-Kritische Einleitung zur Weissagung des Abdias* (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XXVII), 1913; W. Kornfeld, *Die jüdische Diaspora in Ab. 20* (Mélanges bibliques... A. Robert), 1957.

יע. או.

עַבְדֵי הָאוֹצָר, עַבְדֵי הַמֶּלֶךְ, ע״ע חָסוּת, יְהוּדִי־.

עֹבַדְיָה הַגֵּר, כומר נוצרי שנתגייר. נולד באופידו־לוקאנו שבאי־טליה, בשליש האחרון של המאה ה 11; בנו של אציל נורמני. הושפע מגיורו של אַנדריאס, הָארכיבישוף של בארי, ונתגייר, כתו־צאה מהתעוררות פנימית, ב 1102, שלוש שנים לאחר כיבוש ירושלים

בידי הצלבנים. ע׳ חיבר כמה חיבורים להוכחת אמיתת היהדות, ומסרם לראשי־הכנסיה; אולם הוא נכלא על־ידיהם. ע׳ הצליח להי־מלט, עבר לקונסטנטינופול ושם התחיל, כנראה, בלימודי־היהדות; אח״כ עבר לבגדד, חי בעוני ולמד עברית ומקרא. ב 1113 עבר לחלב וקיבל שם מכתב־המלצה מראש־הישיבה, ברוך בן יצחק. ב 1121 עלה לא״י ופגש בבניאס את משיח־הקשר הקראי שלמה הכהן (וע״ע משיחיות, תנועות, עמ׳ 623). משם ירד, דרך צור, למצרים והתיישב בפוסטאט. המקור העיקרי לידיעותינו על ע׳ הוא האוטוביוגרפיה שלו, „מגלת עובדיה״, הכתובה בסיגנון מקראי מעולה, שנמצאה בגניזה הקהירית קטעים קטעים. שרידי חיבוריו: כרוניקה (7 דפים), ספר־תפילה (1 דף), תווי־מוסיקה (3 דפים), פיוטים (1 דף), מכתב־ההמלצה של ברוך בן יצחק. חשובים ביותר הם רישומי הנומות שלו לפיוטי ביהכ״נ, הנחשבים לעתיקים ביותר ביהדות (ע״ע מו־סיקה, עמ׳ 591, ותמ׳ שם, עמ׳ 590). אחד מהם הוא העתק של לחן מסורתי, הנהוג היום בקהילות יהודיות מסוימות במזרח הקרוב; מחבריהם של הפיוטים אינם ידועים.

א. שייבר, קטע נוסף ממגילת ע׳ הגר הנורמנדי (ק״ס, ל׳), תשט״ו; הנ״ל, ע׳ הגר הנורמנדי הרושם הראשון של מנגינה יהודית (תרביץ, ל״ד), תשכ״ה; נ. גולב, גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה הי״א (ספונות, ח׳), תשכ״ד; נ. אלוני, מהמחזור לע׳ הגר מנורמנדיה (סיני, נ״ז), תשכ״ה; י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בא״י, א׳, 423—425, תשל״א[3]; צ. מלאכי, סוגיות בספרות העברית של יה״ב, 61—97, 1971, תשל״א; E. N. Adler, *O. le proselyte* (REJ, LXIX), 1919; J. Mann, *O., Proselyte normand converti au Judaisme et sa Meguilla* (ibid., LXXXIX), 1930; S. D. Goitein, *O., A Norman Proselyte* (JJS, IV), 1953; I. Adler, *Les Chants synagogaux notes au XIIe siecle (ca. 1103–1150), par Abdias, le proselyte normand* (Revue de Musicologie, LXI), 1965; M. Golb, *The Music of O. the Proselyte and his Conversion* (J. J. S., XVIII), 1967; A. Scheiber, *Ein aus arabischer Gefangenschaft befreiter christlicher Proselyte in Jerusalem* (HUCA, XXXIX), 1968.

יש. א. – א. שי.

עֹבַדְיָה מִבַּרְטִינוֹרוֹ (מאה 15, ברטינורו [צפון איטליה] — לפני 1516, ירושלים), רב ומנהיג, בן למשפחת ירא. מתל־

מידי ר׳ יוסף קולון (ע״ע). ברמ״ו (1485) יצא לירושלים, אליה הגיע בניסן רמ״ח (1488). בעברו בפלרמו שבסיציליה פעל להרמת מצב הקהילה, ושם הוצעה לו משרת דרשן קבוע, אך הוא סרב, ולאחר שהות קצרה במסינה הגיע למצרים, דרך רודוס. במצרים התיידד עם הנגיד ר׳ נתן הכהן שולל, וזה מינהו, לאחר בואו לירו־שלים, לראש הקהילה. קהילת ירושלים (ע״ע, עמ׳ 303/4) היתה אז בתקופת שפל, ומנתה כ 70 משפחות עניות. במשך כהונתו הצליח ללכד מחדש את היישוב, הגביר את לימוד התורה, תיקן תקנות ודאג לגיוס כספים מאיטליה ואכן, כעבור זמן קצר השתפר מצב היישוב. ב 1490 שהה זמן־מה בחברון, ובתחילת 1496 היה שוב בירושלים. ידועות שלוש אגרותיו, מהשנים 1488—1490, מירושלים ומחברון, לבני משפחתו באיטליה. יש בהן תיאור מפורט של מסעו לא״י, מנהגי הקהילות, בהן עבר בדרכו, וכן של מצב הקהילה בירו־שלים. אגרותיו נדפסו כמה פעמים, ולאחרונה אצל א. יערי (ר׳ ביבל׳). עיקר פרסומו בא לרע״ב מפירושו על המשנה, שסיימו בירושלים (נדפס לראשונה ויניציאה, ש״ט ומאז במרבית ההוצאות של המשנה [ע״ע, עמ׳ 648]). פירושו מבוסס על פירוש רש״י, ולעתים בלשונו ממש. סדרי זרעים וטהרות פירש ע״פ פירוש ר׳ שמשון משאנץ (ע״ע). כן הוסיף פסקי הלכה ע״פ הרמב״ם, ופעמים מפרש גם את המשנה על פיו. הפירוש זכה לתפוצה רבה בשל פשטותו ובהירותו, ושני פירושים חשובים נכתבו בעקבותיו: של ר׳ יו״ט ליפמן הלר ושל ר׳ שלמה עדני (ע׳ ערכיהם). חיבר פירוש גם לפירוש רש״י לתורה, בשם „עמר נקא״ (פיסא, תק״ע). בכ״י נותרו ממנו תפילות, פיוטים וחידושים לרמב״ם ולסמ״ג (ע״ע משה בן יעקב מקוצי). בן אחיו, שנקרא כשמו, כתב פירוש על מגילת רות (ויניציאה, שמ״ה, ועוד).

א. מרכס, האגרת השלישית של רע״ב (ספר השנה לא״י, ב׳—ג׳), תרפ״ד—ה; מ. ד. קאסוטו, מכתבי רע״ב (הצופה לחכמת ישראל, י׳), 1926; מ. הרטום, למכתבי רע״ב (יבנה, ג׳), תש״ב; ח. אלבק, מבוא למשנה, 249—252, תשי״ט; ז. וילנאי, מצבות קדש בא״י, תכ״ז—תכ״ח, תשכ״ג; א. יערי, אגרות א״י, 98—144, 542—543, 1971.

אב. ד.

עַבְדָן, ע״ע אַבַּאדַאן (כרך־מילואים).

עַבְדַת (Oboda; Ἐβόδα), עיר נבטית־רומית־ביזאנטית בנגב המרכזי, כנראה ע״ש מלך נבטי. ע׳ זוהתה ותוארה חלקית במאה ה 19 ובראשית המאה ה 20. ב 1958 נחפרה ע״י מ. אבי־יונה וא. נגב וב 1959/60 ע״י א. נגב. הממצא מלמד, שבמאה ה 3 לפסה״נ הקימו הנבטים בע׳ תחנת דרכים חשובה על נתיבי השיירות מפטרה ומאילת — המתמזגים בע׳ לדרך עזה — ומורה על חשיבות ע׳ בסחר ההודי־ערבי. תולדות היישוב בראשיתו אינן ברורות. בתחילת המאה ה 1 לסה״נ היה המקום עזוב, אולי בעקבות כיבושי אלכסנדר ינאי (ע״ע); לשיא פריחתה הגיעה ע׳ במחצית המאה ה 1 לסה״נ: מתקופה זו נחשפו קירות־תמך גדולים סביב זקפת סלע האקרופוליס, שני מגדלי שער ושרידים מהמקדש הגדול. העיר השתרעה עפ״נ צפונה של שלוחת ההר, ומצפון לע׳ נבנה — אז, כנראה — מחנה לצבא ששמר על דרכי השיירות. בע׳ פרחה תעשיית כלי חרס עדינים ודקים, ובית יוצר יחיד במינו נתגלה במזרח העיר. עם שקיעת הסחר הנבטי, סמוך לאמצע המאה, החלה ירידתה של ע׳, והיא נהרסה בעקבות חדירת שבטים ערביים חדשים לעבה״י המזרחי ולנגב. היישוב נת־חדש בסופה של אותה מאה, והמעבר לחקלאות הצריך הקמת סכרים לניצול מעט הגשם. לאחר הכיבוש הרומי (106) והפיכת נבטיה לפרובינקיה ערביה, הוסיפה ע׳ לפרוח עד 126 בקירוב.

באמצע המאה ה 3 החלו הרומאים לשלב את האיזור במערכת ההגנה של גבולם הדרומי, ועודדו הקמת יישובי חיילים משוחררים בעורף קווי־ההגנה, וגם בע׳. עשרות בתים בנויים היטב הוקמו לאורך שני רחובות קצרים. העיר היתה פרוזה, ובאקרופוליס הוקם מקדש לזאוס של ע׳ ולאפרודיטי. גם מערכת הקברים במדרון הדרומי־מערבי היא מתקופה זו. העדות האֶפיגרפית המאוחרת ביותר ליישוב זה היא מסוף המאה ה 3. היישוב נתחדש בראשית המאה ה 6, ואז הגיעה ע׳ (הביזאנטית) לממדיה הנרחבים ביותר. במקום המקדשים נבנו באקרופוליס מצודה גדולה, שתי כנסיות ומנזר. היישוב עצמו ירד למדרונות המערביים של ההר. יחידת־דיור כללה בית בנוי ומערה חצובה. בעמק המערבי נבנה בית מרחץ שניזון מבאר סמוכה. בתקופה זו נתקיימה ע׳ בעיקר על החקלאות, כעדות שרידי הסכרים, התעלות, מתקני איסוף המים, הגתות והיקבים.

עבדת — מראה מן האויר. 1. מגדל־שער נבטי; 2. סטיו נבטי; 3. שער נבטי; 4. מבוא ביזאנטי, 5. מצודה ביזאנטית; 6. הכנסיה הדרומית; 7. הכנסיה הצפונית (לשכת־העתונות הממשלתית)

סמוך ל 620 נפגעה העיר בפלישת הפרסים, ואז, כנראה, נהרסו המצודה והכנסיות. הכיבוש הערבי (636) מצא את ע׳ מדולדלת לגמרי, והעדר גמור של כלי חרס ערביים קדומים מלמד שאחרי אמצע המאה ה 7 פסק היישוב. ע׳ נושבה רק כשנתעורר צורך כלכלי או צבאי מיוחד, וקיומה היה מותנה בכמות גשמים מינימלית. — וע״ע נבטים.

א. נג.

עֲבוֹדָה. המושג, הגדרות ותכנים. ע׳ פירושה מאמץ־קבע קולקטיווי — גם כשמבוצע ע״י הפרטים בנבדל — הבא לקיים את החברה ולספק את צרכיה, בעיקר החמריים־שירותיים (וע״ע כלכלה). הע׳ קשורה בראשית הופעתו של האדם, והדבר מוכח ע״י גילוי כלי־ע׳ (מעצם, אבן ועץ) מתקופות קדומות ביותר. יתכן ש„יצר המשחק, הטבוע באדם, נמנה עם דחפי הע׳, אך תהליך הע׳ נפרד מהמשחק, החפשי באפיו, שעה שהיא נכפתה בידי החברה (השבט) לצורך השגת מטרות כלכליות מוגדרות ו„מועילות״. עם זאת, מצוי בע׳ הרצון החוזר לגלות בה סיפוק לשמה, נוסף על תוצאותיה הכלכליות. ע׳ הנעדרת כל סיפוק ויצירה לגבי הרוב הגדול של בני ההברה ובמשך תקופה ארוכה, חברה אנושית תתקשה להתקיים בה, בלא זעזועים חמורים. מצב מעין זה, הקרוי „ניכור״ בין האדם לעבודתו, מביא ל„התנכרות״ בין אדם לחברו. בחברות קדומות נארג תהליך הע׳, שהתבצע רובו בטבע, בחגים ובפולחנים דתיים־סוציאליים. ניתוק הע׳ משאר פעילויות חברתיות, האָפייני לתקופה התעשייתית, אינו נמנה עם חזיון הע׳ כשלעצמו, ויש לר־אותו כתופעה תקופתית. על ע׳ במכניקה, ע״ע, עמ׳ 444.

אף שהע׳ מוטלת על בני החברה ככפיה — לרוב עקיפה — אין החברה, או קיבוץ אנושי ניכר, יכולים להתקיים קיום תקין בלעדיה אפילו אין בה הכרח כלכלי. בטלה, אנוסה או מבוקשת, מבשילה תופעות של ניוון פיסיולוגי, הפרעות במערך העצבים, מחלות־נפש, אלימות ופשע (ע״ע עברינות). רבדים סוציאליים מסוימים עשויים להתאפיין ב„פעילות״ צרכנית בלבד, אך אינם יכולים להתמיד בכך בלי לרופף את מגעיהם עם כלל החברה ולפגוע במסגרותיה.

רגילים להבדיל בין ע׳ גופנית ורוחנית; בין ע׳ מנהלית למבצעת; היתה סברה שהתקדמות טכנולוגית מלווה ריבוי הע׳ הרוחנית (אינטלקטואלית) על חשבון הגופנית; וכן הבדילו בין ע׳ „פרודוק־טיווית״ ו„בלתי־פרודוקטיווית״. ואולם, אין ע׳ רוחנית־אינטלקטו־אלית־מנהלית שנעדרת מאמץ פיסיולוגי ושאינה מלווה תופעות עיי־פות אורגנית, ואילו עבודתם של חבורת ציידים פרימיטיווית כללה התמצאות אינטלקטואלית („רוחנית״) רבה יותר מזו הכלולה בעמל בביח״ר או במשרד מודרניים. עיסוקיהם של „אנשי הצווארון הלבן״ הם כרגיל הליכים אוטומטיים, או כמעט אוטומטיים, ואין בהם אלמנט רוחני מרובה יותר מאשר בעיסוקיו של הפועל החרשתי. מאידך גיסא, עבודתו הגופנית של החקלאי, המסרתי או המודרני, מחייבת ערנות והתמצאות. נכון יותר לומר, כי הגברת יעילותה של הע׳ באמצעות מכונות מקטינה את המאמץ הגלמי הממוצע („כוח סוס״) הנתבע מהעובד ומעבירה אותו לפעילות מכונתית. ההפרדה בין ע׳ מנהלית לע׳ מבצעת נראית כסימנה של חברה „מתקדמת״, המבוססת על משק טכנולוגי מורכב. אולם עדיין לא ניתן לקבוע, אם הפרדה זו היא מהותית ובלתי־נמנעת. הנסיונות בחברות מודרניות למזג ע׳ מבצעת ומנהלית, וכן ע׳ גופנית ומאמץ רוחני, אינם פוסקים. לפחות, במקרה אחד — בקבוץ (ע״ע) הישראלי — אין נסיון זה בגדר כשלון.

ההבדלה בין ע׳ יצרנית ל„ע׳ בלתי־יצרנית״, שהיתה מקובלת במאה ה 19 ובמחצית הראשונה של המאה ה 20 (וניכרה באידיאו־לוגיות סוציאליסטיות וציוניות), איבדה ממשמעותה בכלכלה המו־דרנית, הן משום ריבוי שיעורה וחשיבותה של הע׳ ה„שירותית״, והן משום טשטוש הגבולות בין „ייצור״ ו„שירות״. לא ברור מדוע יצרני פחות, או הכרתי פחות, עמלו של מורה, או של עובד תחבורה (עבו־דות „שירותיות״ מובהקות), מעמלו של פועל חרושת; גם לא ברור עם איזה סוג, יצרני או שירותי, נמנים עובדי המחשבים והתקשורת, או עובדי תחנות החשמל. מידת ההכרחיות והעדיפות של עובד אינה נקבעת ע״י הימנותו עם הע׳ ה„יצרנית״ או ה„בלתי־יצרנית״, כפי שהוגדרו בעבר.

התקדמותה של חברה נבחנה בעבר בריבוי פירותיו של מאמץ־ע׳ ממוצע הנמדד בזמן. במאה ה 19 ובמחצית הראשונה של המאה ה 20 סברו שיש חפיפה בין ייצור מירבי ו„רמתה״ של חברה. הנחה זו נתערערה, עקב הספק בזיהוי בין רמת־חיים אנושית ורמת־מחיה חמרית ובעקבות ממצאי חקירה על חברות שהגיעו לאיזון אנתרו־פולוגי וסוציאלי תוך ייצור מתון.

חל שינוי בעצם הבנת מטרתה של הע׳ כ„תהליך בין האדם ובין הטבע״. עד מחצית המאה ה 20 מקובל היה, שהע׳ נועדה לקיים את החברה האנושית, כשהיא מסתייעת בנתוניו המצויים של הטבע. עם דלדול משאבי־הטבע — לרבות מים וקרקע — בידי התיעוש המודרני (כולל חקלאי), ועם זיהומם בגלל הליכי ייצור וצריכה המוניים־תובעניים, התגלה הכרח להחזיר לטבע את שנגזל ממנו, הן במובן של כמויות והן במובן של איזונים ביולוגיים ומיקרו־ביולוגיים. הכלכלה המודרנית כוללת אפוא החזרת משאבים כמאמץ־קֶבע. האדם עובד לא רק כדי לקיים את עצמו ואת חברתו, אלא כדי לקיים את הטבע שבו הוא מעוגן. הדאגה האֶקולוגית מבטאת תמורה זו.

העבודה והערכתה בציוויליזציות ובתקופות שונות. משקלה הערכי של הע׳ (החקלאית בעיקרה) בחברות פרימיטיוויות שונות לא היה שווה. יש שהצמידו לה מעמד נחות והטילוה על נשים, שבויים ועבדים. שחרור הגברים ליעדי מלחמה (וציד) הגביר, אמנם, את כוח־תוקפנותו של השבט, אך לאורך־ימים גרמה חלוקת־ע׳ זו לעיכוב בהתפתחותה של החברה.

בחברה ההינדואית נקבעה הערכת הע׳ והעובדים ע״י משטר־הקאסטות (ע״ע הדו, עמ׳ 457—462). משטר זה הקשה על פיתוח כושר הע׳ במקצועות מרובים ועל העלאת משקלם של עיסוקים, שנחשבו נחותים לפני דורות רבים ובינתיים נעשו חשובים. תפיסת הע׳ ההינדואית תרמה להקפאתה המשקית והטכנולוגית של החברה ההודית ולבקע כלכלי וסוציאלי עמוק בתוכה, שאינו משתנה הרבה אף בימי השלטון ההודי המודרני, הרואה את עצמו כסוציאליסטי והנוקט הלאמות ורפורמות.

אחר לחלוטין מעמדה של הע׳ בחברות בודהאיות. הבודהיזם (ע״ע בודהא והבודהיזם) על אסכולותיו השונות — אינו מכיר במשטר הקאסטות; המצוות הדתיות והחברתיות אחידות לעדה כולה (להוציא מסדר הסַנגהָה, „הנזירים״). ערכה החיובי של הע׳ הגופנית מודגש ע״י הכנסתה למנזרים, בהם העבודה היא חלק מה־אימון הרוחני, רוויה כאילו במדיטציה (= התבוננות). בסין וביפן נקבע יחס חיובי לע׳ גם ע״פ תורותיהם של קונפוציוס, הטאו (ע׳ ערכיהם) והשינטו (ע״ע יפן, עמ׳ 79). מכאן ההערכה החיובית לחקלאות בסין, וטיפוח המלאכות ביפן על תוצאותיו האֶסתטיות והטכניות המפליגות. הסתגלותן המהירה של סין ויפן להשׂגי הטכנו־לוגיה המערבית משקפת הערכה זו.

הערכת הע׳ הגופנית בעולם המערבי העתיק (יוון ורומא) לא היתה גבוהה, והדבר חל גם על חברות דמוקרטיות כאתונה. רומא האימ־פריאלית ירשה גישה זו. ריבוי עבדים (ע״ע עבדות) בעולם העתיק (כולל אתונה הדמוקרטית), העמיק את מעמדה הנחות של הע׳ הגופ־נית. אריסטו ראה בעבדות מוסד הכרחי, ואת העבדים כינה „מכשירי ע׳ מדברים״. בקושי רב זכה האומן בעל־המקצוע למעמד ראוי.

התרבות המערבית העתיקה נבלמה תוך הסתירה בין השגי האזרחות וביזוי הע׳ הגופנית.

הנצרות הביאה לגילוי רחמים כלפי הדל והסובל (לאו־דווקא העובד) ותרמה לצמצום מוסד העבדות, אך לא העלתה את מעמדה של הע׳ הגופנית והשגורה; זו נחשבה כעונש על „החטא הקדמון" (ע"ע; והשו׳ בראש׳ ג, יז—יט, ור׳ להלן: מקרא). השקפה זו, על תוצאותיה החברתיות, אומצה ע"י תומס מאקוינו (ע"ע) והממסד הפיאודלי קלט אותה והעמיקה לצרכיו המעמדיים. שינוי בהערכת הע׳ חל בחברה הנוצרית־מערבית בשני שלבים. עם עליית הערים (המאות 12—13) פיתחו האיגודים של בעלי־המלאכה את הטכניקות של המלאכה, טיפחו את האומנות, העלו את תמורתן ורכשו מעמד מכובד לחבריהם, מוגן בכוח פוליטי־צבאי־עצמי. בשלב שני (המאות 16—17) ניתן לע׳, לרבות מסחר ובנקאות, טעם רוחני ע"י הפרוטסטנטיות, בפרט בזרמיה הקלוויניסטיים והפוריטניים. ע׳ שיטתית („מתודית") באה לשמש תחליף לנזירות נוצרית עבור כלל העדה ביה"ב, ואילו ההצלחה (החמרית) נתקבלה כסימן לזכיית הפרט ב„חסד" אלוהי. מכס ובר (ע"ע) וריצ׳רד טוני (ע"ע) ראו בפרוטסטנטיות ובפוריטניזם (ע׳ ערכיהם) גורמים ראשיים בהתפתחותו של המשק המערבי המודרני ובעלייתו של הקפיטליזם (ע"ע). עם זאת, נראתה הע׳ בתפיסה הפוריטנית כחובה ומאמץ מכביד; לא הובלט יסוד הסיפוק והשמחה שבה. גישה זו ניסה הכלכלן הצרפתי (הפרוטסטנטי) שרל ז׳יד (ע"ע): „ע׳ פירושה מאבק פנימי בנפש האדם ונצחונו על עצמו, ומכאן יסוד הקדושה בע׳".

דחף נוסף בהעלאת הערכתה של הע׳ ניתן ע"י הוגי הדעות הסוציאליסטיים — אואן, קבה, פוריה ומרכס (ע׳ ערכיהם). הסוציאליסטים הראשונים, שנקראו בפי ממשיכיהם „אוטופיסטים", תיארו את תהליך הע׳ בחברה כרווי משחק, יצירה וחוויית־חברות. מרכס נתן מעין ביסוס היסטוריוסופי לשחרור העבודה מקליפותיה: „החירות מתחילה... במקום בו חדלה ע׳ הנעשית בשל דחקות ותכלית חיצונית". בהקשר זה יש לראות את „תורת הערך" (הכלכלית) שלו. מרכס ניסה להוכיח, שערך המוצרים והשירותים נקבע ע"י כמות הע׳ „החברתית" הממוצעת הכלולה בהם, ואף הע׳ המקצועית־איכותית ניתן לחשבה ביחידות כמותיות. מכאן הוסקה מסקנה, שכל הכנסותיהם של המעמדות ה„בלתי־עובדים" אינם אלא „ערך עודף", הנחתך מפרי עבודתו של „מעמד הפועלים". תורת הערך של מרכס נדחתה ע"י הגות הכלכלית (ואף הוא עצמו ערערה בתיקוניו), אולם רבה תרומתה להעלאת ערכה של הע׳ ולדרבון החשבתם של העובדים, לרבות בלתי־מקצועיים ומקצועיים־למחצה. כן סייעו לכך המושגים המרכסיסטיים „הכרה מעמדית" ו„מאבק מעמדי" (ע"ע מרכסיזם, עמ׳ 467).

עקב התפתחות הלכי־הרוח הסוציאליים־ליברליים בחברה הקפיטליסטית ובדחף מאבקם של ארגוני השכירים והמפלגות הסוציאליסטיות בוצעו בעולם המערבי ובמדינות תעשייתיות מפותחות אחרות (יפן, למשל) סידורים תחיקתיים נרחבים להגנת העובדים השכירים ולביטוחם הממלכתי (ר׳ להלן, חוקי ע׳). גם במדינות הקומוניסטיות הוגשם תהליך זה. לראשונה, העלו הסידורים הסוציאליים את יוקרתו של העובד (כולל העובד הבלתי־מקצועי) ותרמו לדרבון בביצוע העבודה. בפרט חשובים, מבחינה זו, קיצור יום־העבודה וכפיית סידורי־בטיחות ובריאות. ברם, עקב הסתעפות הביטוחים, שבאו להקיף את מרבית רבדי־החיים בלא קשר עם טיב עבודתו של השכיר, נבלם הרצון להתקדמות מקצועית ולא רבתה שאיפתו לשפר את הליכי העבודה, קל־וחומר להשתתף בהנהלת המפעל. הצירוף של רמת־מחיה מבוטחת ושל פעילות מז־ערית בטווח המשקי הכולל החל לחתור תחת מעמדו החברתי־מוסרי של השכיר השגור.

יחסם של המוני השכירים לעבודה בחברה בת־ימינו הוא דו־ערכי. מצד אחד הם מתרעמים שהע׳ נעשית יותר ויותר אוטומטית ומופעלת בהכרעותיהם של הדרגים המנהליים, ואילו השכיר הממוצע הוא בבחינת „בורג". מצד שני, אין השכיר הממוצע נוטה להפריש מזמנו, ממרצו ומדאגתו לתכנון הליכי־ייצור ושיווק ושיפורם, ועי"כ הוא קובע את מעמדו בעבודה כ„בורג". אין הבדל לעניין זה בין שכירים במשק סוציאליסטי או קפיטליסטי, במפעלים ציבוריים או פרטיים. היוצאים מהכלל, דוגמת החקלאות והתחבורה השיתופית בישראל, מועטים. סימן אחר למשבר הפנימי במעמד השכירים והע׳ היא העברת תשומת־הלב של הציבור בחברות השפע מ„בעיית הפועלים" לבעיות ה„עוני" ו„ממסד העוני", כלומר לשכבות שאינן מוכשרות להיקלט במשק הטכנולוגי המפותח, או אינן נוטות לכך, ומבכרות בטלה (שלמה או חלקית) ותמיכה סוציאלית עפ"נ מאמץ־עבודה שיטתי. א. לי.

עבודה ועתות־פנאי. סוציולוגיה. במאה ה17 התפתחו שתי אידאולוגיות של ע׳: (1) בארצות הקתוליות, ובעיקר בנסיכויות האיטלקיות. עוצב הרעיון של הע׳ היוצרת, המהנה את היוצר. התגלמותו של רעיון זה הוא לאונרדו (ע"ע) דה וינצ׳י, אמן, סופר, מדען, ארדיכל ומהנדס; (2) תפיסה שונה עוצבה בהשפעת הרפורמציה הפרוטסטנטית. הע׳ הוגדרה ע"י לותר בתור „הבסיס והמפתח לחיים — הע׳ היא עבודת־אלוהים". לעומת איש־הרנסנס, הרב־מקצועי, המשלב ע׳ והנאה ואינו מבדיל בין פנאי ובין מלאכה, היה האידאל הפרוטסטנטי האדם החרוץ, החסכן, השואף להגדלת רכושו מתוך אמונה דתית ואינו עוסק בפעולות־הבל, כגון אמנות או בילוי. המהגרים הפרוטסטנטים העבירו את תפיסתם לאמריקה הצפונית, שם היוותה את היסוד החשוב ביותר של התרבות האמריקנית החדשה. ביטוי מהימן ל„דת־הע׳" האמריקנית נמצא בכתביו של בנג׳מין פרנקלין, ובמיוחד ב„לוחות־השנה של ריצ׳ארד העני" (Poor Richard's Almanac, 1732/57). במשך הזמן אבד הבסיס הדתי, והאידאולוגיה החילונית של הע׳ הפכה לחלק מהשקפת־העולם של החברות התעשייניות.

ג׳. לוק (ע"ע) ראה בע׳ את המקור לרכוש הפרטי ולרוב הטובין המשמשים את החברה. לפיו, מונע האדם לעבוד בשל שאיפתו לזכות בתגמולים חמריים. כמאה שנה אחרי לוק הניח אדם סמית (ע"ע) את יסודות הכלכלה המודרנית, שבה נתפסת הע׳ כמרכיב מרכזי של העושר הלאומי: ע"פ השקפתו נוצר מעגל, שבו הע׳ יוצרת עושר, והעושר מחזק את ההתמחות בע׳.

במאה ה19 התרחבה ההתעניינות בנושא והגישות של המאות הקודמות זכו לפיתוח חדשני ומורכב. תפיסות שונות של הע׳ שולבו בתורות השונות, היוו מוקד לתנועות חברתיות והיו למשתנה מרכזי בדגמים מדעיים של החברה. הקצב המהיר של ההתפתחות התעשייתית והגידול הדרמתי של כוח־האדם העירוני העלה את ערכה של הע׳. הוגי־דעות רבים התייחסו אליה כאל גורם מרכזי בחיי הפרט ובמבנה החברתי. יחד עם זה, תנאי־הע׳ הקשים של פועלי־התעשיה ורמת־החיים הנמוכה השוררת בשכונות־העוני של המרכזים התעשייתיים עוררו ביקורת חמורה כלפי המשטר והארגון היצרני החדש. באידאולוגיה הקפיטליסטית נחלש היסוד הדתי שאפיין את הקפיטליזם הפרוטסטנטי המוקדם והתחזקה הנטיה היצרנית־חמרנית, שביטויה המדעי כבר נמצא אצל לוק וסמית. בו בזמן קמו תנועות מחאה סוציאליסטיות ששללו את הקפיטליזם ואת שיטת־הייצור שהונהגה על־ידיו ושאפו לתקן את מצבן של השכבות העניות, תוך ביקוש דגמים של שיטות־ייצור עדיפות מבחינת רווחתו של העובד. בין הדגמים שהוצעו היו שנתבססו על שלילה מוחלטת של הייצור התעשייתי, ושיטות הייצור הטרום־תעשייתי הוצגו בהם כיסוד מתאים לחברה טובה; והיו דגמים אחרים, שהאמינו בפיתוח הטכנולוגיה וציפו לתקופה שבה תשחרר המכונה את האדם מעוני ומלחץ ע׳ קשה.

אידאל החברה הממוכנת. כנגד שתי הגישות, שלחמו במיכון ובייצור ההמוני וביקשו לעצב את החברה ע"פ דגמים טרום־תעשייתיים — האידאל של החיים הכפריים והאידאל של האומנות — צָפה קרל מרכס (ע"ע) חברה שלאחר התיעוש, שבה יאפשרו האוטומציה והייצור ההמוני את סיפוק צרכיהם של ההמונים בלא שיהיה עוד צורך בע' גופנית מפרכת ומשעממת.

סביב ציר הע' פיתח מרכס תאוריה מורכבת ורבת־הקף, שלפיה קובעת הע' ושיטת־ארגונה את עולמו של האדם באשר הוא מתנה את מודעותו, מעמדו ותנאי־חייו החמריים. שיטות־הייצור הן המעצבות את סדרי החברה ואת מוסדותיה וכתוצאה מכך — אף את תחומי הכוח, המוסר, האמנות, הדת והמדע. בכתבי מרכס ניתן גם למצוא את הביקורת החריפה ביותר על השלכותיו הפסיכו־חברתיות השליליות של המיכון ושל חלוקת הע' הקיצונית שבאה בעקבותיו. קווי הביקורת העיקריים משותפים לרבים מהוגי־הדעות של התקופה, אולם הניתוח השיטתי והשימוש במונח ניכור (-Entfrem dung, alienation) לציון המצב, מקורם בכתבי מרכס.

היחס המתנכר, לפי מרכס, נוצר כתוצאה מתהליך ע' שהוא הניגוד הגמור לעבודת האומן האידאלית. הע' מוכתבת ע"י המכונה, היא מפוצלת, מפרכת ומשעממת, אינה דורשת או מפתחת כושר או מיומנות ואינה מאפשרת ביטוי של עצמיות. המשמעת היא כפויה וחמורה ונוטלת מהפועל את השליטה על זמנו ועל קצב עבודתו. לכן נעשית הע' רק למען השכר, אינה מעניקה סיפוק ואין לה משמעות.

במאה ה20 מתרחבים ומתעמקים המחשבה והמחקר בנושא הע'. התפיסה הערכית של הע' והענקת מימד מוסרי לייצור, שאפיין תחילה את הארצות הפרוטסטנטיות, נלווה אל נסיונות התיעוש בארצות שבתרבותן המקורית נתפסה הע' כפעילות נחותה. לעתים משתלבת התפיסה החדשה במרקם התרבותי הישן — כמו ביפן — ולעתים נוצרות תנועות חדשות, הנושאות בחובן את בשורת היצרנות. שתי התנועות הגדולות של התקופה — המרכסיזם בנוסח הרוסי והמרכסיזם הסיני בנוסח של מאו (ע"ע) צה דונג — הן המשך חילוני של ערכים שהיו חלק ממערכת המחשבה הפרוטסטנטית והפכו לרעיונות־היסוד של התרבות היצרנית של המאה ה19. בשני טיפוסים אלה של משטרים מרכסיסטיים מודגש היחס החיובי לייצור התעשייתי המודרני. ביקרתו של מרכס על השפעות המיכון נחשבת כמופנית אך ורק לייצור במסגרת קפיטליסטית ואין היא נראית כמתייחסת למשטרים הקומוניסטיים. בבריה"מ ובסין פותחה כעין דת־ע' חילונית. היצרנות נערצת וסמליה, המכונה וארובות בתהח"ר, נעשים סמלים תרבותיים מרכזיים. השיטות להגברת הייצור והתמריצים ליתר־מאמץ הם חלק מהפעילות הממלכתית, ומרכיב חשוב באלה הוא הלחץ והתגמול החברתי. ה„סטאכנוביזם", התחרות הסוציאליסטית, אותות־הצטיינות הניתנים ל„גיבורי הע'" — אלה רק אחדים מהתמריצים החברתיים להגברת מניעיו של הפועל ליתר מאמץ.

בתרבות הע' של הארצות התעשייתיות של המערב ניתן להבחין עד עתה ב3 שלבים. (1) בתחילת המאה נמשכה המגמה היצרנית המולידה התעניינות מחקרית בע' האנושית ושילובה בתהליך היצרני־הטכנולוגי. בד בבד עם כיוון זה מתרחב העניין במושגי הפנאי והרווחה. בתחילה נע כל אחד ממושגים אלה במסלול נפרד. הרווחה הוגדרה עוד במאה הקודמת בעיקר כבעיה של „חליפין צודקים", השגת תמורה נאותה בעד ע' והבטחת תנאי־ע' אנושיים. (2) תלותו של המושג התרחבה אל תחומים מרוחקים יותר ממצב הע', הכוללים צדדים שונים של חייו של העובד — תאונות, מחלה, זקנה ואבטלה. (3) בין שתי מלה"ע התגבשה, בעיקר באנגליה ובארצות הסקנדינוויות, התפיסה של חברת רווחה. עקרון המוסר של הרווחה קובע, שלכל אדם זכות לקבל מהחברה את סיפוק צרכיו באופן בלתי־תלוי בהצלחתו בשוק הע'. עיקרון זה מקבל את ביטוייו המעשיים ביצירת מערכת של שירותים ותשלומים שאינם נלווים לשכרו של האדם או למעמדו כמועסק או עובד אלא למעמדו כאזרח.

המושג של הפנאי עובר במקביל תהליך של דמוקרטיזציה. הפנאי היה בעבר הזכות של העלית (ע"ע) והוא אף ממַאפיינן של השכבות העליונות. במידה שהוכרה זכותו של העובד לשעות ולימים של אי־עבודה, היתה ההצדקה לכך או דתית — שבת וחגים — או תועלתית: מתן מנוחה כדי לאסוף כוח להמשך הע'.

בחברות התעשייתיות המפותחות הביאה העליה ברמת־החיים להערכה גוברת של הפנאי ע"י כל השכבות. קיצור שבוע־הע' וההכנסה העולה הותירו זמן לפנאי ואמצעים ליהנות ממנו. המחקרים הכלכליים פיתחו דגם שבו הפנאי מהווה ערך בעל משקל רב. לפי דגם זה, היציאה לע' היא ויתור על פנאי, ויתור המותנה בהערכה הסובייקטיווית של התמורה הניתנת בעדו. סוציולוגים אמריקניים מצאו, ש„הגיבור היצרני" הנערץ ע"י הציבור הוחלף ב„גיבור הצריכה". אחרים מצאו, שעיקר עניינו של העובד אינו בעבודתו אלא במה שהוא עושה אחרי הע'.

בשנים האחרונות ניכרת נטיה לשלב את מושגי הרווחה, הפנאי והע'. 3 הנחות מאַפיינות את הגישות החדשות: (1) ההנחה שהע', מלבד היותה פעילות יצרנית הכרחית לקיומה של החברה, היא גם גורם חיובי לארגון חייו של האדם; (2) בשל כך, ע' בעלת משמעות ועניין היא חלק מצרכי הרווחה של כ"א; (3) הפנאי הוא חלק בלתי־נפרד של ארגון חיי־אדם ויש לצפות לקראת טשטוש הגבולות בין הע' והפנאי.

מפנה מחשבתי זה ניזון במידה מסוימת מהצרכים והאפשרויות החדשים הנובעים מהפיתוח הטכנולוגי האדיר של המאה. האוטומציה מצמצמת את המאמץ הפיסי הנדרש בע', חלקם של עובדי „צווארון לבן" ושירותים גדל ובמידה מסוימת מיטשטש הגבול בין המשרד והמפעל היצרני. השינויים הטכנולוגיים המהירים דורשים הכשרה מחודשת של בעלי עיסוקים שונים, היות שעיסוקים נעלמים במהירות וחדשים נוצרים.

מצב חדש זה והגישות המודרניות לפנאי ולרווחה הולידו שינויים בארגון הע', מהם כאלה שנתקבלו ברוב הארצות המתועשות ואחרים הנמצאים בשלבים נסיוניים במפעלים ומשרדים אחדים.

(1) דפוסים להסדר זמני־הע'. הכיוון הכללי נוטה לקיצור זמן הע', להארכת הפנאי ולהגשמת ההסדרים כדי להתאימם לצרכים המיוחדים של קבוצות ושל יחידים וכן כדי לצמצם את המשמעת השרירותית ואת הפיקוח הנוקשה. (א) קיצור שבוע־הע' — עוד בתחילת המאה נתקבל הרעיון של שבוע־ע' של ארבעים ושמונה שעות ומאז חל צמצום נוסף. ברוב הארצות המפותחות שבוע הע' הוא של חמישה ימים, ארבעים או ארבעים ושתיים שעות ע', אך במקרים מסוימים מספר שעות הע' הוא פחות מזה ובענפים יצרניים אחדים באה"ב הוסכם, או צפוי, שבוע של 36 שעות. התפתחות מגמה זו איטית יותר בארגונים המינהליים ובעיסוקים

תנאי עבודה במדינות שונות

המדינה	שעות עבודה לשבוע בתעשיה * 1962	1972	מדד שכר לשעת עבודה בתעשיה (1963 = 100) 1962	1972	עליית מחירים לצרכן — גידול שנתי ממוצע (1962—71) באחוזים	קיום (+) או אי־קיום (−) ביטוח מפני אבטלה (1969)	לנפגעי תאונות עבודה (1969)	ימי עבודה שאבדו בשביתות ל1000 עובדים — ממוצע לשנים 1958/68
אה"ב	40.4	40.9	97	154	3.3	+	+	1,060
אוסטריה	38.7	36.2	94	255	3.9	+	+	
אפריקה הדרומית	45.3	47.1	98	115	3.4	−	+	..
בריה"מ	40.3	40.4	98	142	−0.1	−	+	..
גואטמלה	45.0	46.3	98	119	0.6	—	+	..
גרמניה המערבית	44.7	42.9	93	207	3.1	+	+	25
דנמרק	40.2	37.7	93	237	6.2	+	+	404
יפן	45.8	43.5	90	383	6.5	+	+	318
ישראל	41.7	41.7	91	213	6.5	+	+	144
(ה)ממלכה המאוחדת	46.2[1]	43.6[1]	91[1]	249[1]	5.1	+	+	250
ניו־זילנד	40.2	39.9	98	200	4.2	+	+	152
סינגפור	47.8	49.4	98	100	1.3	—	+	..
צ'כוסלובקיה	48.1	43.5	100	139	0.2		..	
צרפת	46.2	44.4	92	217	4.6	+	+	282
קנדה	40.7	39.5	97	176	3.3	+	+	743

.. אין נתונים
[1] רק גברים
* ממוצע שנתי של שעות עבודה בפועל, בתשלום — לרבות שעות נוספות, כוננות וכו'

לוח העבודה במדינות שונות 1971/2

המדינה	סה״כ אוכלוסיה (אלפים)	סה״כ כוח עבודה (אלפים)	כוח עבודה כחלק מהאוכלוסיה (אחוזים)	חלוקת כוח העבודה לפי מינים (אחוזים)		חלוקת כוח העבודה לפי מגזרים באחוזים			אבטלה אחוזים מכוח העבודה
				גברים	נשים	חקלאות	תעשיה	שרותים	
אה״ב	207.601	86,929	41.9	63	37	4.2	32.4	62.7	5.9
ברזיל	93.204	29,545	31.7	79	21	44.2	17.8	32.9	..
בריה״מ	241,720	115,204	47.7	50	50	35.2 [1]	33.6 [1]	21.9	
גרמניה המערבית	61,181	26,802	43.8	64	36	8.2	48.9	42.5	0.8
דנמרק	4,953	2.409	48.6	61	39	10.7	36.9	50.9	3.7
הדו	547.950	183,605	33.5	81	19	72.9	11.4	14.5	2.5
הונגריה	10,316	5,001	48.5	59	41	24.6	45.1	30.0	
יוגוסלויה	20,335	8.816	43.4	64	36	56.9	22.0	16.5	6.7
יפן	104.690	51.780	49.5	61	39	19.1	34.0	45.5	1.2
ישראל	3.046	1.033	33.9	70	30	8.2	32.8	57.0	3.5
מכסיקו	44.225	13,014	27.0	81	19	39.2	22.9	31.1	
(ה)ממלכה המאוחדת	55.812	25.637	45.9	64	36	3.1	46.6	49.6	3.4
מצרים (²)	29.847	7.881	26.4	93	7	53.0	16.2	26.2	2.4 [3]
ניו זילנד	2.824	1.090	38.6	71	29	12.3	34.2	52.4	0.1
ספרד	34.033	12.865	37.8	75	25	29.2	37.2	33.6	1.5

.. אין נתונים
[1] 1959 [2] 1966 [3] 1970

חקלאית: לרבות יעור ודיג
תעשיה: לרבות מכרות, בינוי, גז, מים וחשמל
שירותים: לרבות מסחר, תובלה וכספים (צבא).

המקצועיים, הן בשל אופים השונה של תהליכי העבודה והצרכים, ולעתים בשל המחסור בכוח אדם מאומן. עם קיצור שבוע הע׳ משתנה קצב החיים, והחיים — במחציתם ע׳ למען פרנסה ואילו במחציתם נשארים בשליטתו של העובד. אמנם מחצית זו בשליטת העובד איננה זמן חפשי כולה וחלק ניכר ממנה נדרש כדי לנסוע לעבודה ולבידור, לטפל בעניינים המרובים הנוגעים לחייו של אדם בחברה מודרנית ולתחזוקת המגורים. רבים גם נוטים לקבל עבודה נוספת כדי להעלות את הכנסות המשפחה.

(ב) החופשות מתארכות ומתרבים העיסוקים, שבהם נהוג לתת חופשה אחת ארוכה, שבתון, כל כמה שנים. זכות זו החלה באוני־ברסיטות, אך היא עברה לעיסוקים אחרים ואף להסכמים קיבוציים של פועלי־תעשיה מסוימים (פועלי תעשיית־הפלדה באה״ב, למשל). לעתים מלווה חופשה זו בתכניות הכשרה, לימוד ופיתוח כלליים.

(ג) הגמשת יום־הע׳ (גר׳ Gleitzeit; אנג׳ flexible work time) הוא נסיון לתת בידי העובד מידה מסוימת של שליטה על תחילת יום הע׳ וסיומו. ראשית השיטה היא בהשהיה מדורגת של יום־הע׳ כדי להמנע מפקקי תנועה הנוצרים ע״י כלי־התחבורה הרבים, המו־בילים עובדים באותן שעות. מכאן צמח הרעיון של חלוקת יום הע׳ ל„זמן גרעין" נוקשה, בו חייבים הכל להיות במקום הע׳ וזמן גמיש הנותן חופש לעובד, תוך תיאום עם קבוצת הע׳, לבחור בתחילת יום ע׳ לפי נוחותו. שיטה זו, שפותחה לראשונה בחברת התעופה הגרמנית לופטהנזה, כבר נתקבלה במפעלים נוספים בארצות התעשייתיות ונעשים נסיונות להתאימה לתהליכי ע׳ מסוגים שונים.

(ד) הנטיה לגמישות ניכרת גם בנסיונות של התאמת שבוע־הע׳ לצרכיהן של קבוצות עובדים בעלי צרכים מיוחדים, כגון צעירים, נשים, קשישים. לעובדים צעירים ניתנת אפשרות לשלב עבודה בלימודים בצורות שונות: שיטת הכריך — יום או יומיים בשבוע ללימודים והיתר ימי־ע׳, יום־עבודה מקוצר והשעות הנותרות ללי־מודים; או לימוד ב„גושים" — תקופה מסוימת שכולה מוקדשת ללימודים ותקופות שלמות של ע׳. נשים עובדות, המעוניינות בעי־קר בתנאים נוחים למילוי תפקידן המשפחתי תוך המשך תפקידן התעסוקתי, זוכות לחופשות־לידה בתשלום וחופשות בלא תשלום, לפי בחירה, למספר חדשים. יש נשים נשואות, העוזבות את הע׳ לתקופה של שנים עד להשלמת משפחתן, ממשיכות בקשרן עם מקומות־עבודתן, ואלה דואגים לחידוש הכשרתן והחזרתן לעבודה. דפוס אחר הוא הע׳ החלקית בצורת יום־ע׳ מקוצר או שבוע ע׳ קצר. נעשו נסיונות של מסירת הע׳ לשתי נשים המתחלפות ביניהן לפי נוחותן. קיצור זמני־הע׳ וגמישות מועד היציאה לפנסיה הם שיטות להבטחת השימוש היעיל בכוח עבודתו של העובד הקשיש, ולהקטנת הפגיעה בו ע״י שינוי פתאומי מדי באורח־חייו.

(2) **תהליך הע׳ והמבנה הארגוני.** תכנונו של תהליך־ע׳ חייב להתחשב לא רק במוצר הסופי אלא גם בעובד, וגם בכלים ובחמרים שלהם הוא נזקק. במאה ה19 נטו לקבל את הצד החמרי והארגוני של תהליכי־הע׳ כבלתי־גמישים ולראות באדם את המרכיב הגמיש שיתאים את עצמו הן למכונה והן לסדרי־הע׳ הנקבעים מתוך שיקולים טכנולוגיים וכלכליים. דגמים של מערכות־עבודה, המותנים בהתאמה מירבית של העובד, חדרו גם לספרות המינהלית והארגונית של המאה העשרים. שתי דוגמות בולטות הן — תנועת הניהול המדעי לפי הגדרתו של פ. ו. טילור (ע״ע) והתאוריה של הארגונים הביורוקרטיים של מ. ובר (ע״ע).

מגמה אחרת מתייחסת אל העובד, על תכונותיו הגופניות, הנפ־שיות והחברתיות, כאל נתון בלתי־גמיש ושואף להתאמת הסביבה, הכלים והתהליך. לפי כיוון מחשבה זה במאזן העלויות יש לשלב בסעיפים את הפגיעה ברווחתו של העובד, התבלותו האנושית וה־רוחנית, וההפסדים החברתיים הנגרמים מאי־ניצול מלא של כשרו הרוחני של האדם. במידה רבה נסמכות מסקנות אלה על נתוני המחקר הפיסיולוגי, הפסיכולוגי והסוציולוגי, אולם הן ניזונות מגי־שות מחשבתיות מגוונות.

הגישה הפרגמטית־מינהלית מייצגת את נקודת הראות הייצ־רנית ותכלית הרפורמות המוצעות היא לתת בידי המנהל מכשירי־ניהול מתוחכמים, שיבטיחו יעול מירבי. גישה אחרת היא ריפויית ותכליתה להבטיח את שלמותו הגופנית והנפשית של האדם המו־דרני מתוך ההנחה ששביעות־רצון או סיפוק מע׳ הם מודדי רמת בריאותו. היבט קרוב לתפיסה הבריאותית, אך מתוך הדגש ערכי, היא הגישה ההומניטרית הדוגלת בזכותו של כל אדם לאושר ושבי־עות־רצון ומכאן הדאגה לכך שמקום־הע׳, שבו מבלה האדם זמן רב, יהווה מסגרת המעניקה הרגשה טובה. גישות נוספות מקורן בדאגה לחברה כולה ולקשרים שבין האדם לחברה. מושגים כגון „טיב החיים", „אינטגרציה חברתית", „הרמוניה" מציינים תמונה של החברה הטובה.

לכל הגישות הללו הנחות אחדות משותפות: (א) השכר אינו הגורם היחיד החשוב לעובד; (ב) היחסים בע׳ ותפקידו של העובד במרקם היחסים ובתהליך הייצור יש בכוחם להעניק סיפוק או לגרום לניכורו של העובד; (ג) על מקום־הע׳ לדאוג לרווחת עובדיו — מטעמים של כדאיות או של חובה מוסרית־חברתית; (ד) מורל (morale), הנמדד בשביעות־רצון, זיקה לע׳ וסיפוק, הוא כעין מד־חום למצב הרצוי; (ה) יש למצוא שיטות חדישות של תמריצים, של מבנה תהליך הע׳ וארגונה, למטרה זו כדאי להשקיע במחקר, בניסויים ובהעסקת אנשי־מקצוע שעיקר תפקידם הוא „תחזוקת כוח־האדם".

ביצועם המעשי של רעיונות אלה לבש ומוסיף ללבוש צורות שונות. הניהול המדעי ו„הנדסת־האנוש" כלולים במסגרת מחשבתית־הנדסית־מדעית שנושאה האדם. תנועות, כגון „דינמיקה קבוצתית", „יחסי אנוש", „תרפיה קבוצתית", מקורן בתאוריות פסיכולוגיות ופסיכו־חברתיות והאמצעים המוצעים נלקחו מתחומי הריפוי הנפשי והחברתי. שיטות ה„או־די" (organizational development) והסו־ציו־טכניקה פונות לתאוריות ארגוניות וחברתיות כדי לשאוב הצעות תיקון.

הרפורמות המוצעות הן בעיקר משני סוגים: (א) שינויים במבנה העיסוק כדי לצמצם את מגרעותיו של תהליך־הע׳ התעשייתי — או השירותי — שתוכנן ע״פ אותם עקרונות. שעמום, פיצול העבודה ליחידות חסרות־גיוון שאינן מצריכות מיומנות, משמעת נוקשה, קצב אחיד הנכפה ע״י המכונה, אלו הוגדרו כבר במאה ה19 כגור־מים שליליים. הרפורמות המוצעות מנסות להתגבר עליהם באמצעים כגון אלה: **תכנון חדש של העיסוק והעשרתו** (job redesign; job enlargement), כך שכל עובד יעסוק בפעולות מגוו־נות ובמידת־האפשר יראה את המוצר המוגמר או לפחות יהיה מודע למשמעותם של חלקי הפעולה שנעשים על ידו; **החלפת תפקי־דים בין העובדים** (rotation). אם אין אפשרות לתכנון חדש של העיסוק משנים את תכנית עבודתם של העובדים ואלה עוברים ממקום למקום. שיטה חדשנית היא זו של „יחידות־עיסוק" („מודו־

לים") ולפיה מוצע לשלם תמריץ לעובד, כדי שילמד יחידות עיסוק רבות ככל האפשר, ולהשתמש בהשקעה לימודית זו כדי להתגבר על העדרויות קידום ותחלופה.

(ב) סוג שני של רפורמות נוגע בעיקר לארגון הע', ותכליתן להבטיח לעובד יתר שליטה על עצמו, על קצב עבודתו וכן שיתופו בהכרעות הנוגעות למפעל. במסגרת זו פותחו שיטות של תקשורת במטרה להבטיח העברת מידע על המפעל לעובדים ומידע על עובדים, דעותיהם ורעיונותיהם למנהלת המפעל. גיבוש קבוצות־עצמאיות מכוון להפחתת הצורך בפיקוח ולהעברת האחריות לעובדים, מתוך הנחה שבתנאים כאלה יתפתחו קשרים חברתיים ותגדל זיקתם של העובדים למפעל ולע'. לסוג זה של חידושים יש לשייך את הנסיונות השונים לשיתוף העובדים בניהול, כגון: מועצות משותפות, או ייצוג העובדים בהנהלה. המינהל השיתופי היוגוסלווי וחוק הקודטרמינציה הגרמני (שיתוף עובדים בחבר־המנהלים של מפעלים גדולים) הם הניסויים בעלי ההקף הרחב ביותר, אך צורות של ניהול שתפני בהקף קטן יותר ניתן למצוא בארצות רבות, כגון הארצות הסקנדינוויות, במפעלי־ענק כמו זרוקס, מוטורולה ועוד, ובמועצות־הייצור במפעלים ישראליים.

(3) הקשר בין ע' ופרנסה. עקב תפיסות הרווחה, מתרופף במידה מסוימת הקשר הבלעדי בין תעסוקתו של האדם לבין פרנסתו. (א) ברוב הארצות התעשייתיות מתרבים התשלומים שלהם זכאי כל אזרח באופן בלתי־תלוי במעמדו התעסוקתי, כגון תגמוליזקנה, מענקי־משפחה, פיצויים ומענקים בעד נכות וכיו"ב. כמו־כן מתרבים השירותים, שאין לקנותם בכסף, המוענקים בצורה דומה לכל הסוגים האחרים של תשלומים הקשורים אמנם במעמדו של המקבל כ„עובד", אך אינם ניתנים תמורת ע'. כאלה הם תשלומי מחלה, פנסיה ע"פ שכר, דמי־אבטלה ותשלומים שונים, המוגדרים ביחד בתור „הטבות סוציאליות". כל אלה הם ביטויים להיענות לצרכי העובד מחוץ ליחסי החליפין של ע' תמורת שכר.

(ב) גם במערכת המצומצמת של התשלום בעד ע' ניכרת גישת ה„רווחה". עם העליה במספר המועסקים לעומת העצמאיים נוצרת ציפיה של עליה ברמת־החיים ע"י הגדלה מתמדת של השכר. שני כוחות נוגדים משפיעים בעקביות על הקשר בין הע' והשכר. מחד־גיסא, כחלק ממאבק על עמדה חברתית עולות דרישות של שמירה על הבדלי שכר בין העיסוקים השונים ובין דרגותיו השונות של אותו עיסוק. מאידך־גיסא, מתחזקת הנטיה השוויונית, ובארצות רבות מצטמצמים הפרשי השכר. בעיקר ניכרת הנטיה להשוואת שכר בין עובדי כפיים המכונים „עובדי הצווארון הכחול", לבין „עובדי הצווארון הלבן".

(ג) הזכות לע' ולהכנסה מע' היו חלק בלתי־נפרד של התפיסה הסוציאליסטית ולאחרונה חודרת דרישה זו לכל ארצות הרווחה. לעומת הגישה הקודמת של עקרון הבטחת ההכנסה מתרבים הקולות הדורשים להכיר בע' זכות הדומה לזכויות הרווחה האחרות. בקשר לכך נשמעות שתי דעות: האחת, הפסיכולוגית־ערכית, רואה בע' מרכיב חשוב לחיים משמעותיים, השניה היא כעין הסבר כלכלי ולפיה ע"י השקעת ע' רוכש העובד גם זכות קניין במקום עבודתו, על כן רשאי הוא להיות שותף להכרעות הנוגעות לקניין זה.

(ד) רעיון השיתוף הכלכלי לובש צורות נוספות ע"פ השיטות השונות של חלוקת רווחים בין העובדים, כגון תוספת שכר, חלוקת מניות, השקעה בחיסכון או שירותים מיוחדים. המאפיין את כל השיטות הללו הוא היותן קשורות להצלחה יצרנית ועל כן הן נתפסות לעתים כתמריצים כספיים לייצור מוגבר. אולם חשיבותן של אלה אינה בכוחן התמריצי, מה עוד שאין לכך הוכחה תאורטית או מחקרית, אלא בהחלשת הגבולות בין עמדת הבעלות ומעמד המועסקים. מגמות שונות אלו מובילות אל רעיונות המשמשים נושאים למחקר, לקבוצות חשיבה ולוועדות חקירה ממלכתיות ומצביעות על דגמים חדשים של ארגון הע' ושילובה במערכת החברתית והאנושית.

M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, 1930; W. Warner – J. O. Low, *The Social System of the Modern Factory*, 1947; W. C. Mills, *White Collar; The American Middle Classes*, 1951; E. Ginzberg et al., *Occupational Choice: An Approach to a General Theory*, 1951; R. Dubin, *Industrial Workers' World: A Study of the "Central Life Interests" of Industrial Workers* (Social Problems, III), 1955/8; R. M. Titmuss, *Essays on "The Welfare State"*, 1958; *Quotations from Chairman Mao-Tse-Tung*, 1960; G. Myrdal, *Beyond the Welfare State*, 1960; S. de Grazia, *Of Time Work and Leisure*, 1962; N. Anderson, *Dimensions of Work; The Sociology of a Work Culture*, 1964; R. Blanner, *Alienation and Freedom*, 1964; M. McLuhan, *Understanding Media: The Extension of Man*, 1964; M. Crozier, *The Bureaucratic Phenomenon*, 1964; K. F. H. Murrell, *Ergonomics*, 1965; M. Harrington, *The Accidental Century*, 1966 (**עבר': המהפכה שבאקראי, 1971**); A. McLean, *Mental Health and Work Organizations*, 1970; A. Touraine, *The Post Industrial Society*, 1971.

ר. ב.־י.

חוקי העבודה הם תחום המשפט העוסק ביחסי עובד ומעביד, רווחת העובד ובטיחות מקום עבודתו, תנאי עבודתו של העובד וכן ביחסי המעביד עם האיגודים המקצועיים, עמהם נמנים עובדיו.

עד המאה ה19 כמעט שלא היו קיימים חוקי ע'. באנגליה הוחל אותה שעה בחקיקת חוקים בהם נקבעו השכר ותנאי העבודה; אולם עיקרם היה להבטיח את התמדתם של העובדים במקום עבודתם ולמנוע את התארגנותם והתגבשותם לכוח קובע ביחסי עבודה. חוקים אחרים הסדירו את יחסי האומן וחניכיו, במגמה להגן על החניכים ולדאוג לחינוכם התקין ולקיומם. חוקי ע' מתקדמים נחקקו רק בעקבות „(ה)מהפכה התעשינית" (ע"ע) שכתוצאה ממנה נוצר מחנה גדול של עובדים שכירים. עם תחילתם של הליכי התיעוש עלה הצע העבודה על הביקוש, ועובדים הועסקו בתנאי ניצול שפגעו בשלומם ולעתים קרובות גם בחייהם. נפגעי העבודה נשארו בדרך כלל בלא עבודה ופיצוי כלשהם. קשיי החיים דחפו גם נשים וילדים להציע עצמם לעבודה מנצלת: שעות העבודה היו מרובות, התנאים היו קשים ומעל ליכלתם הפיסית של עובדים אלה והתמורה היתה זעומה. מגמת החקיקה החדשה היתה להגן על כלל העובדים — תחילה על החלשים, כנשים וילדים — ואח"כ על הכל.

„המשפט המקבל" (ע"ע) באנגליה לא הבחין בשוני במעמדם של עובד ומעביד ביחסי העבודה, אלא דגל בשוויון הכל בפני החוק; העובד והמעביד היו צדדים שווים וניתן חופש מלא לקבוע את תנאי התקשרותם. ביחסי העבודה היתה זאת הנחה מוטעית ותוצאותיה היו שליליות. כוחו הכלכלי העדיף של המעביד, מחד, וקשיי הקיום של העובד שהיה נתון בתנאי תחרות קשים, מאידך, לא הותירו ברירה לעובד אלא לקבל את תנאי המעביד. רק לאחר שחדרה לתודעת הציבור ההכרה באי־השוויון שבין צדדים אלה, העמיד עצמו החוק לצדם של החלשים במטרה לאזן את יחסי הכוחות.

במקביל לכך, לאחר שהסיר החוק את המגבלות על חופש התאגדותם של העובדים ונתן להם אפשרות להופיע כגוף בזירה הציבורית והמדינית, הביא כוחם המאורגן של העובדים לתמורה רצינית ביחסי העבודה. במקום ההתקשרות הנפרדת של מעביד עם עובד בא משא־ומתן קולקטיווי בין המעביד ובין נציגות מוסמכת של עובדים מאורגנים לשם כריתת הסכמים קיבוציים להסדרת הזכויות והחובות ההדדיות של עובדים ומעבידים; לכך נוספו חוקים שנועדו להבטיח לכלל העובדים, לרבות אלה שאינם מאורגנים, מינימום של תנאי עבודה משביעי־רצון והגנה על חייהם, שלומם ובריאותם בעבודה.

ישראל. חוקי הע' של המשפט העברי (ר' להלן) הם מן המתקדמים ביותר. דיני ע' שפותחו ע"י ההלכה צמחו דורות רבים לפני שאושרו חוקי ע' ע"י המדינות המתועשות המודרניות. הקמתה של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י (ע"ע) בשנת 1920 וייסודם של ארגוני עובדים אחרים (הסתדרות העובדים הלאומית, הסתדרות הפועל המזרחי, וכו') יצרו מכשיר לפיתוח יחסי ע'

קולקטיוויים ביישוב היהודי והביאו לחתימת הסכמי ע' עם המעבי־דים. רשת הסכמים אלה הקיפה את רוב העובדים היהודים. בחסות הסוכנות היהודית (ע"ע) הוקמו לשכות ע' כלליות משותפות לכלל ארגוני העובדים. בהסכמי הע' נדרשו המעבידים להזדקק להן לצורך העסקת עובדים. הלשכות הביאו לחלוקה צודקת של הע' המצויה בין דורשיה. הוקמו ועדי עובדים ברוב המפעלים במטרה להגן על העובדים, ובמיוחד כדי לשמור על מקומות הע' ולמנוע פיטורים שרירותיים ובלתי־ מוצדקים. בהסכמים הקיבוציים נקבעו, נוסף על זכויות וחובות מהותיות, גם דרכים ליישוב סכסוכים באמצעות מו"מ, תיווך ובוררות (ע"ע). בתקופת המנדט הבריטי נחקקו חוקי עבודה מעטים, ובעיקר כאלה שתאמו את רמת חייה של האוכלוסיה הערבית. לאחר שהוקמה ב1942 מחלקת הע' הממשלתית, נתקבלו מספר חוקים בתחום זה, וביניהם פקודת הפיצויים לעובדים משנת 1945 ופקודת בתהח"ר משנת 1946, שנשארה בתוקף — תוך הרחבת תחולתה — כששמה הוסב לפקודת הבטיחות בע'. תכליתם העיקרית של חוקים אלה היא להבטיח את בריאותם ורווחתם של העובדים בכל ענפי הע'.

עם הקמת מ ד י נ ת י ש ר א ל חלה תמורה מפליגה בתחום משפט הע', בייחוד בשטח החקיקה:

(1) הזכויות והחובות ההדדיות של העובד והמעביד עדיין מוס־דרות ברובן ע"פ דיני החוזים שמקורם במשפט המקובל האנגלי, בתוספת הוראות חוקי הע' המנדטוריים. הצעת חוק חוזי ע', משנת 1968, שתכליתה להסדיר את עיקרי הדברים המייחדים יחסי ע', טרם נתקבלה.

(2) בתחום יחסי הע' הקיבוציים נחקקו שני חוקים משלימים והם: חוק יישוב סכסוכי ע' וחוק הסכמים קיבוציים — שניהם משנת 1957. החוק הראשון מעמיד לרשות הצדדים בסכסוך ע' אמצעי תיווך ובוררות ממלכתיים והחוק השני מסדיר בצורה מקיפה את אופן עשייתו, תכנו, תקפו, הקפו והשפעתו של הסכם ע' קיבוצי. הסכם מסוג זה חל על כלל העובדים המועסקים במסגרתו, גם אם אינם משתייכים לארגון העובדים שהוא צד להסכם, ושר העבודה מוסמך, בתנאים מסוימים, אף להרחיב את תחולתו על סוגי עובדים ומעבידים נוספים שלא נכללו בו מלכתחילה.

(3) הכנסת גם חוקקה מספר חוקים המבטיחים, בין היתר, את הגבלת מסגרת הע' עד ל8 שעות ביום ו47 שעות בשבוע, איסור אפיית לילה, חופשה שנתית בשכר בשיעור של 14 עד 28 יום, הגנה על שלמות השכר ומניעת הלנתו, העסקת נשים ונוער בעבודות הולמות והכשרתם לע', שכר שווה לעובדת ולעובד, בטיחות בע', ארגון הע' וחלוקתה, תשלום פיצויי פיטורין וביטוח אבטלה.

(4) עובדים השובתים ממלאכתם אינם נחשבים למפרי הסכם. אין לנקוט נגדם סנקציה משפטית, פרט לאיסור על שביתה במשך תקופת תקפו של הסכם קיבוצי האוסר שביתה. ארגונים של עובדים או מעבידים, הגורמים או מעודדים שביתה או השבתה בניגוד להסכם מחייב, אינם נושאים באחריות בנזיקין (ע"ע) ונהנים מחסי־נות רחבה מאחריות לתשלום פיצויים על הפרת הסכם קיבוצי. הסנקציה המקובלת של תשלום פיצויים על הפרת חוזה (ע"ע) אינה קיימת לגבי הפרת הסכם קיבוצי ע"י ארגון עובדים או ארגון מעבידים, אלא במידה שהתחייבו על כך במפורש בהסכם קיבוצי כללי. מלבד הגבלות ואיסורים הנובעים מהדינים הפליליים, ההגבלה העיקרית על זכות השביתה וההשבתה הקיימת בחוק היא הדרישה שצד לסכסוך ע' יודיע לצד השני ולממונה הראשי על יחסי הע' במשרד העבודה לפחות 15 יום מראש, על קיומו של סכסוך ע' ועל כוונה לשבות או להשבית מפעל. שביתה, או השבתה, שלא נתקיימה לגביהן דרישה זו היא בלתי חוקית.

(5) בחוקים שונים פזורות הוראות מיוחדות באשר למעמדם ולזכויותיהם של ארגוני עובדים ומעבידים, כגון החובה המוטלת על שר העבודה להיוועץ בארגוני מעבידים ארציים יציגים ובארגון העובדים היציג ביותר (ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בישראל) בקשר להתקנת תקנות לביצועם של החוקים השונים. עד כה נרשמים ארגוני העובדים והמעבידים כאגודות — בהתאם לחוק העות'מאני על האגודות — או כחברות, ועניניהם הפנימיים מוס־דרים בחוקותיהם.

חוקי ההגנה על העובדים הם מוחלטים ואין להתנות עליהם ולוותר על תחולתם; אי־קיומם מצד המעביד מהווה עבירה פלילית שנענשים עליה (ע"ע משפט פלילי). החוקים העוסקים בתנאי ע' קובעים בד"כ תנאים מינימליים שחובה לקיימם, אבל אינם חוסמים את הדרך בפני קביעת תנאים מוסכמים, מקובלים או טובים יותר.

לעומת זה, פרט למקרים מיוחדים המוסדרים בחוק (כהחזרת חיילים משוחררים לע' והבטחת מקום ע' של חייל שנספה לאחד מבני משפחתו), אין בתהמ"ש נוהגים לצוות על החזרת עובד לעבו־דתו, הגם שפיטוריו היו שרירותיים, בלתי־מוצדקים ואף בניגוד להוראות חוזה הע'.

בשנת 1969 הוקם ע"פ חוק בי"ד מיוחד לע' ובו שתי ערכאות: בת"ד אזוריים ובי"ד ארצי. בי"ד זה פועל בהרכב של שופטים מקצועיים ונציגי ציבור הבאים משורות העובדים והמעבידים. לביה"ד לע' ניתנה סמכות שיפוט ייחודית בעניינים הקשורים בדיני ע' ע"פ חוקים שונים, ובייחוד בעניינים הנובעים מיחסי עבודה שבין עובד למעביד (להוציא תביעות נזיקין), מפעולתן של קופות גמל, מקיומם ופעולתם של ארגוני עובדים ביחסי עבודה, ומסכסוכים הנוגעים לקיומו, תחולתו, פירושו, ביצועו או הפרתו של הסכם קיבוצי ולכל עניין אחר הנובע ממנו. בביה"ד לע' מוזג גם ביה"ד לביטוח לאומי וכן הועברו אליו סמכויות שיפוט שונות של אישים וגופים שפעלו עד אז בשדה הע', כגון שר העבודה, הממונה על גביית השכר, ועדות ערעור. בעניינים פליליים ניתנה לביה"ד לע' סמכות מקבילה לזו של בתהמ"ש הרגילים לדון בעבירות על חוקי הע' ועל התקנות שהותקנו על פיהם.

מטרתו העיקרית של ביה"ד לע' היא להחדיר לתודעת העובדים והמעבידים את הצורך להזדקק בסכסוכי ע' בעלי אופי משפטי להי־ליכים משפטיים במקום לנקוט במאבקים מקצועיים מיותרים, וכן לעשות את התהליך המשפטי בענייני עבודה פשוט, מהיר וזול ככל שניתן. נימוק נוסף להקמתו של בי"ד זה הוא, כי ענף משפט הע' הוא מיוחד במינו. חשיבות רבה נודעת לו בחיי המשק והכלכלה של המדינה, והוא בנוי על עקרונות חברתיים מיוחדים; לכן מן הראוי שתהיה לו גם מערכת שפיטה משלו שתוכל לגבש ולפתח את הענף על יסודות מתאימים. שיתוף נציגי ציבור המעוניינים בעבודת ביה"ד נחשב לאמצעי חשוב להשגת מטרה זאת. היו שהטילו ספק בצורך הקמתו של בי"ד מיוחד זה, אך נראה שבזמן הקצר יחסית לקיומו הושגו רבות ממטרותיו. סדרי־הדין (ע"ע) הפשוטים והנוחים שהונ־הגו בו (אימות עובדות ע"י תצהירים כנהוג בביה"מ הגבוה לצדק) מבטיחים רבות, אם כי לא בכל המקומות ובכל המקרים הושג הקיצור הרצוי של תקופת ההתדיינות.

מדינת ישראל כחברה בארגון העבודה הבין־לאמי (ע"ע) הת־אימה את מרבית חוקי העבודה שלה לסטנדרדים שנקבעו ע"י הארגון באמנות־ע' בין לאומיות. היא גם אשררה חלק ניכר של אמנות אלה והפכה להיות צד להן.

C. Grunfeld, *Modern Trade Union-Law*, 1966; B. A. Hepple – P. O'Higgins, *Individual Employment Law; An Introduction*, 1971; id., *Public Employee Trade Unionism in the United Kingdom: The Legal Framework*, 1972; K. W. Wedderburn, *The Worker and the Law*, 1971[2].

צ. ב.

ב מ ש פ ט ה ע ב ר י. במקרא מפורשים שני דיני פועלים בלבד — משום השימוש המרובה בעבדים (ע"ע עבדות) — והם: „ביומו

תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש" (דב' כד, טו; והשו: „לא תלין פעֻלת שכיר אתך עד בקר", ויק' יט, יג), וזכותו של הפועל לאכול מפרי השדה בעת מלאכתו שם (דב' כג, כה—כו). לחז"ל שימשה גם ההלכה הליברלית-ביחס שבתורה לגבי עבד עברי מקור חשוב לקביעת דיני פועלים.

שכיר וקבלן. שכיר הוא הנשכר לזמן ידוע, וקבלן — למלאכה ידועה (החלוקה דומה במשפט הרומי: שכיר — locatio conductio operum; קבלן — locatio conductio operis). השכיר עסוק בשעות קבועות ואינו יכול להתבטל בהן, מה שאין כן הקבלן (ר' שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, סימן תע"ז) שאינו „עבד אלא לעצמו" (רש"י ב"מ ע"ז, ע"א, ד"ה שאני). הסכם שכירות מתקשר בדרכי הקנין (ע"ע) המקובלים, והקנין הטיפוסי לו הוא התחלת מלאכה (ב"מ ע"ו, ע"ב) או משיכת כלי-אומנות מידי העובד (ר' תוס' ב"מ מ"ח, ע"א, ד"ה והא). המעביד והפועל (י"א גם הקבלן) יכולים לחזור בהם אפילו בחצי היום (ר' ב"מ י', ע"א), ועל חיובי פיצויים — ר' להלן. הסכם ע' הוא אישי; מעביד ששכר פועל לעבוד בשדהו אינו יכול לכפותו לעבוד בשדה חבירו (תוספ' ב"מ ז', ו'), והפועל אינו רשאי להעמיד אחר במקומו (שו"ת מהרי"ט ח"ב, יו"ד, סי' נ'). פועל שנשכר סתם, רשאי המעביד להחליפו לכל מלאכה, אך לא אם נשכר למלאכה מסוימת. אם גמר מלאכתו לפני תום תקופת השכירות רשאי המעביד להעבידו למלאכה אחרת — שאינה כבידה ממנה; ברירה זו לא ניתנת לפועל. במקרה כזה הוא זכאי רק לשכר כפועל בטל (= מחצית השכר, תוספ' שם).

חיובים הדדיים. הפועל חייב לעשות מלאכתו באמונה, לציית למעבידו, לא להתבטל ולעבוד בכל כוחו (רמב"ם הל' שכירות י"ג, ז'). לכן אסור לו להרעיב עצמו או לעבוד ע' נוספת גם שלא בזמן עבודתו (תוספ' ב"מ ח', ב'). פועל שביטל מפסיד שכר זמן בטלתו וצפוי לפיטורין. המעביד חייב לשלם בזמן (ר' לעיל), ולהלכה „שכירות אינה משתלמת אלא בסוף" (ב"מ ס"ה, ע"א), אלא שהמנהג קובע למעשה (ר' מרדכי ב"ב סי' תס"ח). הלנת-שכר מתחילה 12 שעות לאחר זמן התשלום (משנה ב"מ קי"א, ע"א). תנאי לכך הוא תביעת הפועל (ספרא קדושים יט, יג), ושיהיה כסף מזומן ביד בעל הבית (ב"מ קי"ב, ע"א) או מטלטלין למוכרם בלא הפסד. מחלוקת ראשונים היא בשאלה אם יכול הפועל לתבוע דמי הרווחה הממון בשל הלנת שכר, ושמא הוא כריבית (או"ז ב"מ, סי' קפ"א). פועל המכחיש ששכרו שולם, קבעו חכמים תקנה שיהא נשבע ונוטל (שבו' מ"ה, ע"א). תקנה נוספת עשו לטובתו, שאף שאסרה התורה על המלווה להיכנס לבית הלווה למשכנו, התירו לשכיר לעשות כך (ב"מ קט"ו, ע"א). אין חיוב לזון את הפועל, אלא אם נהגו כך (משנה ב"מ פ"ג, ע"א). זכות הפועל לאכול ממה שהוא עושה (ר' לעיל) מוגבלת לעבודת שדה וכרם בלבד ולשעה שהוא עסוק במלאכתו (ב"מ פ"ז, ע"א), ואינה ניתנת להעברה (מע' ב', ז'). אסור להעביד מחוץ לשעות הע' הנהוגות במקום (משנה ב"מ פ"ג, ע"א). יום ע' מהנץ החמה ועד צאת הכוכבים נרמז בתהי־לים (קד, כב—כג) וידוע בתלמוד כיום ע' „מדאורייתא" (שם, ע"ב).

פיצויים. פשיעת העובד, אי-כשרו והתנהגותו שלא כהוגן — אף מחוץ לעבודתו — הן בלבד נתפסות כסיבות מוצדקות לפיטורין. אחרת חייב המעביד בפיצויים. התרשלות או אי-כושר העלולים לגרום נזק שאינו ניתן לתיקון, מאפשרים פיטורים בלא התראה (ב"מ ק"ט, ע"א). שיעור הפיצויים נקבע בברייתא (ב"מ ע"ו, ע"ב): „השוכר את האומנין... הלכו חמרים ולא מצאו תבואה, פועלין ומצאו שדה כשהיא לחה, נותן להן שכרן משלם (= מלוא השכר), אבל אינו דומה הבא טעון לבא ריקן, עושה מלאכה ליושב ובטל". כלומר: כיוון שהפועל התבטל ממלאכתו — והברייתא יוצאת מן ההנחה כי הפועל מעדיף שלא לעבוד ולקבל פחות, מאשר לעבוד ולקבל את מלוא שכרו — ממילא שכרו למעשה הוא כ„פועל בטל". יש אומרים שתשלום זה — מלא או חלקי — מותנה בכך שאין הפועל מוצא להשכיר עצמו במקום אחר (רמב"ן לב"מ שם). לדעת בעל ספר החינוך (מצוה תפ"ב) משלם המעביד גם פיצויי פיטורין, הנלמדים מדין הענקה (ע"ע) בעבד עברי, אולם גם הוא רואה בכך יותר חובה מוסרית מאשר משפטית. אעפ"כ אפשר שיש ב„לפנים משורת הדין" זו כדי להתממש בדיינים. פועל שחזר בו ב„דבר שאינו אבד", אלא שהמעביד מיהר ושכר פועלים אחרים בתוספת שכר, נחלקו תנאים אם מנכים משכר הפועל תוספת-שכר זו (ב"מ ע"ו, ע"ב), ורב פסק להלכה שמנכים מקבלן אך לא משכיר. ב„דבר האבד" מנכה המעביד משכרם או שהוא מטעה אותם: מבטיח להם תוספת כדי להניעם להמשיך בעבודתם, ואינו מקיים (שם). מעיקר הדין לא היה שיעור לגובה התוספת שהפועל אחראי לה, אך רב נחמן תיקן: „עד כדי שכרו" (ב"מ ע"ח, ע"א) המגיע לו עד חזרתו. במקרה שהיה משכון של הפועל בידי המעביד, אין תקנתו של רב נחמן תופסת.

חזר בו המעביד מחמת אונס, אינו חייב כלום. מאוחר יותר נקבע שבאונס כללי, מכת-מדינה וכד', משלם המעביד מלוא שכרו (רמ"א בשם המהר"ם, שו"ע חו"מ שכ"א, ג'). גם פועל שחזר בו מחמת אונס, אינו מפסיד מה שעשה אפילו בדבר האבד.

אחריות הדדית. פועל חייב באחריות לממון מעבידו כשומר שכר (ע"ע שומרים) (ב"מ פ', ע"ב; פ"ב, ע"ב), וע"כ הוא חייב אף באונס גמור (ר' תוס' ב"ק כ"ז, ע"ב), וגם מפסיד את שכרו (שם נ"ח, ע"א). סבלים שנתקלו ושברו את כלי-משאם, תיקן להם רבי מאיר שבועה שלא שברו בכוונה ופטרם מלשלם (ב"מ שם). את חומרת הדין ריככו האמוראים. במקרה הסבלים כנ"ל פסק להם רב גם את דמי השכירות (ב"מ פ"ג, ע"א), בנמקו את פסק דינו בפסוק „למען תלך בדרך טובים וארחות צדיקים תשמר" (משלי ב, כ). אחריותו של מעביד לנזקי עובד נובעת מהפרת הסכם הע' או מנהג המדינה, או מדיני נזיקין בכלל. אם העמיד עליו תוספת משא יותר מכפי המנהג או יותר מכפי ההסכם הוא חייב בנזקיו (תוספ' ב"מ ז', ה'), והוא הדין אם נגרמו נזקים לעובד מסיבת המעביד, שנתפס עם סחורה מזויפת וכד'. נזקים שנגרמו שלא בסיבת המעביד, פטור המעביד — „שעל שכרו עלה בכותל ונתלה באילן... ולפעמים שיפול וימות, ובכלל סכנת נפשו הכניס עצמו מחמת שכר" (שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, ב'). במקרים של מות הפועל, הטילו הפוסקים על המעביד לשלם פיצויים ליורשיו לפנים משורת הדין (שו"ת מהר"י ווייל, קכ"ה).

ש. ורהפטיג, דיני ע' במשפט העברי, תשכ"ט (כולל ביבל' מפורטת).

ש. ו.

המקרא רואה בע' את יעודו הראשון והמקורי של האדם, שלשם כך נברא — „לעבד את האדמה" (ברא' ב, ה), ומשנברא — מיד: „ויקח ה' אלהים את האדם ויניחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה" (שם, ב, טו). רושם קדושתה של הע' ניכר היטב מן ההתייחסות אל בריאת העולם כ„מלאכה" של הבורא, שממנה שבת ביום השביעי (שם ב, א—ג), ומכוחה נתחייבה גם שביתת האדם מכל ע' ביום זה (ע"ע שבת). אכן, עמל הע' וטרחה, והיותה נטל כבד בפועל על האדם, קללה היא שנתקלל בה לאחר שחטא ב„חטא הקדמון" (ע"ע). לאחר החטא וקללתו הפכה הע' ממעשה של קדושה לעשיה של חולין, לקיום צרכי היומיום בלבד, וכן הוא היחס אליה במקרא כולו, ועשיית ע' נאסרה בכל ימי חג (ע"ע), שהם ימי „מקרא קדש" ועשיותיהם לגבוה. המונח ע' במקרא מציין, בעיקר, עבודות אדמה ומשק-בית ועבודת-מס (ע"ע מס, עמ' 1079) לסוגיה, וכן שרותם של הכהנים והלויים במשכן ובמקדש.

חז"ל העריכו את הע' ואת האומנות בפרט, וקבעו ש„כשם שנצטוו ישראל על מצות-עשה של שבת, כך נצטוו על הע' בששת הימים" (מכילתא דרשב"י, יתרו יט); רבי יהודה ורבי שמעון אמרו:

„גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה" (נד׳ מ״ט, ע״ב), ו„תני דבי רבי ישמעאל: ׳ובחרת בחיים׳ זו אומנות" (ירו׳ פאה, א׳) והאב חייב ללמד את בנו אומנות ואם לא עשה כן, כאילו „מלמדו ליסטות" (קיד׳ כ״ט, ע״א). אעפ״כ העריכו יותר את העיסוק בתורה, ודרשו לקיים שניהם. על שיטתו הקיצונית של רשב״י שאמר: „אפשר אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה... תורה מה תהא עליה, אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, מלאכתן נעשית ע״י אחרים", אמר אביי: „הרבה עשו... כרשב״י ולא עלתה בידן" (ברכ׳ ל״ה, ע״ב). השאיפה היתה לעשות את התורה קבע ואת המלאכה ארעי, ובשם רבי יהודה ברבי אלעי מסרו כי „דורות האחרונים שעשו מלאכתם קבע ותורתם ארעי, זו וזו לא נתקיימה בידן" (שם). ההלכה פוטרת ת״ח מלהשתתף כע׳ המוטלת על בני־העיר (ר׳ שבת קי״ד, ע״א). מנהג של שררה הוא שלא לעבוד, וע״כ פטורים מכך פרנסי־הציבור, ואף אסורים בה „בפני שלושה" (קיד׳ ע׳, ע״א).

יש אומנויות נקיות ויש מאוסות והעולם צריך לכולן, אלא „אשרי מי שאומנותו בשם, אוי למי שאומנותו בורסי" (ב״ב ט״ז, ע״ב; והשו׳ פס׳ ס״ה, ע״א) ו„לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה" (קיד׳ פ״ב, ע״ב). לדעת רבי „אין לך אומנות שעוברת מן העולם" (קיד׳ פ״ב, ע״ב), ו„כל אחד ואחד יפה לו הקב״ה אומנותו בפניו" (ברכ׳ מ״ג, ע״ב). מלאכת־נשים בידי אנשים נחשבת למלאכה בזויה (קיד׳ פ״ב, ע״א; והשו׳ סוטה י״א, ע״ב). עם בעלי המלאכות המכובדות נמנו כותבי ספרים, שמלאכתם מלאכת שמים (עיר׳ י״ג, ע״א). חז״ל ראו בעין יפה אומנות העוברת מאב לבן, „שלא ישנה אדם מאומנותו ואומנות אבותיו" (ערכ׳ ט״ז, ע״ב), והיו אומנים ששמרו בקפדנות על סודות מקצועיים שקיבלו מאבותיהם.

על התחרות בין בעלי אומנויות מורה הפתגם „כל אומן שונא בן אומנתו" (ב״ר י״ט, ג׳) ורק החכם „אוהב בן אומנתו" (שם ל״ב, א׳, ור׳ ע״ז נ״ב, ע״א) ולא תשאל להתחרות בין מלמדים כי „קנאת סופרים תרבה חכמה" (ב״ב כ׳, ע״א).

מ.

העבודה בשיבת־ציון. בארצות הגלות, הושפעו היהודים ממעמדה הנחות של הע׳, שמקובל היה שם, בפרט בחברות מוסלמיות. כן נדחקו היהודים מהע׳ החקלאית, ובמאות השנים האחרונות נתרכזו בעסקי מסחר, תיווך ושירות ובעיסוקים פקידותיים ואינטלקטואליים־למחצה. בעלי המלאכה נראו כביטוי יחיד לע׳ גופנית בקהילה היהודית, ומעמדם בסולם היוקרה החברתית לא היה גבוה.

שיבת־ציון והתנועה הציונית בעקבותיה הביאו לשינוי הערכה, ובמשך הזמן לשינויים במציאות היהודית בא״י. שני גורמים נשתלבו כאן: (1) הע׳ הגופנית, „הפועלית", הודגשה כבסיס לבניין החברתי־לאומי, ואילו העדר מעמדות פועלים ואיכרים נראה אות לרפיפותו של המבנה הגלותי; (2) החקלאות היהודית הוערכה כתנאי לרכישתה המחודשת של א״י ולהקמת חברה יהודית בריאה בתוכה. מדעת ושלא מדעת נשתזרו בגישה זו גורמים דתיים־מסרתיים. מגמות אלו ניכרו בשיבת ציון מראשיתה, והם באו לביטוי מובלט בתנועת הע׳ הציונית, שהפכה הלכה ציונית למעשה נרחב, ע״י התיישבות חקלאית שיתופית והפניית רבבות עולים לענפי ע׳ מגוונים. שלב נוסף בהתפתחות זו היתה הכרת הע׳ — במיוחד הע׳ החקלאית במשקו של העובד — כערך בפני עצמו, תהליך המשריש את האדם בטבע, מפתח את חושיו, מגדיל את פתיחותו ומאזן את כוחותיו ויצריו. הע׳ הובנה כדרך ליצירה. הלכי־רוח אלה באו לביטוי בהגותו של א. ד. גורדון (ע״ע) שהוגדרה לאחר מכן כ„דת העבודה". זו ניסתה לשלב מחדש את חזיון העבודה בדת הישראלית, שהיא דרך־החיים היהודית. מנקודת־מוצא אחרת הגיע למסקנות דומות הראי״ה קוק (ע״ע).

לאחרונה ניכרו בא״י ערעורים על תפיסות הע׳ הציונית. עולים מארצות אסיה וצפון אפריקה הביאו אתם הערכת זלזול בע׳ גופנית. עולים מהמערב, שהתרגלו לעיסוקים אינטלקטואליים, פסודו־אינטלקטואליים ופקידותיים, מתקשים לראות יתרון במקצועות הכוללים מידה ניכרת של ע׳ פיסית. התפתחותה הטכנולוגית המהירה של ישראל העמידה בעיות חדשות ואתגרים בלתי־צפויים בפני יישום הע׳ הגופנית והשגרתית ומיזוגה בעמל אינטלקטואלי ויזום. כל זה נמצא בתהליך של התהוות.

א. לי.

עֲבוֹדָה, מִפְלְגוֹת־, ע״ע סוֹצְיַלִיסְטִיּוֹת, מִפְלָגוֹת.

על מפלגת־הליבור — ר׳ גם: ממלכה מאחדת, עמ׳ 901; הרדי, ג׳מז קיר; וב, סידני ג׳ימז ובאטריס; מקדונלד, רמזי; לסקי, הרולד יוסף; אטלי, קלמנט; וילסון, הרולד (כרך־מילואים); פביינים.

(הָ)עֲבוֹדָה, מִפְלֶגֶת־ (מפ״ה),

מפלגה ציונית־סוציאליסטית בישראל. מפ״ה הוקמה ב 21.1.1968 מאיחודן של מפא״י (ע״ע מפלגת פועלי א״י), רפ״י (רשימת פועלי ישראל) ואחדות־העבודה (ע״ע [כרך מילואים]). האיחוד היה מעין שיקום מפא״י המקורית, שב 1944 נפרדה ממנה אחה״ע וב 1965 רפ״י. בתוספת פועלי־ציון שמאל, שב 1946 התאחדו עם אחה״ע. ד. בן־גוריון לא רצה בהצטרפות מפלגתו, רפ״י, לאיחוד, אך לא פעל להכשילה; חלק מאנשי רפ״י לא הצטרף לאיחוד, הקים את „הרשימה הממלכתית", וזו זכתה ב 4 מושבים בכנסת השביעית. הרשימה לא החזיקה מעמד, מיעוטה הצטרף למפ״ה (1972) ורובה ל„ליכוד" (1973).

הקמתה של מפ״ה היתה סופו של תהליך ממושך. ב 1963 קרא י. בן־אהרן, מראשי אחה״ע, לאיחוד כל התנועות הציוניות־סוציאליסטיות. ב 1965 קם „מערך" משותף, בכנסת ובהסתדרות, של מפא״י ואחה״ע, דבר שקירב שתי מפלגות אלו. ערב מלחמת ששת הימים הודיע מזכיר רפ״י, ש. פרס, שלמען הקמתה של ממשלת ליכוד לאומי נכונה מפלגתו לשוב למפא״י. אחרי המלחמה החלו מגעים לאיחוד. על הצד הארגוני ניצח פ. ספיר (ע״ע). במפלגה המאוחדת נקבעה חלוקת כוחות ביחס של 57% לאנשי מפא״י לשעבר ו 21.5% לכל אחד משני השותפים האחרים. מזכירת מפא״י, ג. מאיר, נבחרה למזכירת מפ״ה, ולסגניה נבחרו מזכירי אחה״ע ורפ״י.

עם הקמתה היתה מפ״ה למפלגה הגדולה ביותר שהתקיימה אי־פעם בארץ. גדלה והעובדה שכל מרכיביה היו בשלטון בעת הקמתה תרמו לאָפיה המיוחד. להבדיל בינה לבין מפלגות־פועלים בארץ בעבר, מפ״ה איננה מפלגה רעיונית, אלא, בדומה למפלגות במערב, „מפלגת־בחירות", המתמודדת עם מפלגות אחרות על השלטון. לפיכך נודעת בה חשיבות רבה לאישים ולנאמנויות אישיות, מאבקים רעיוניים בקרבה כרוכים במאבקים אישיים ותכנה המדיני והרעיוני נקבע ע״פ המנהיגות השלטת בה.

בשנים הראשונות לקיומה — עד סמוך למלחמת יום־הכיפורים — היו חילוקי הדעות במפ״ה בשאלות שונות מזוהים, במידה רבה, עם המפלגות שיסדוה. המפלגות המתאחדות ממשיכות לפעול במפ״ה כחטיבות; הן בוחרות בנפרד את נציגיהן לממשלה, לכנסת ולגופים אחרים, מקפידות על איזון בחלוקת תפקידים ביניהן, וכל הפרה של איזון עוררה לרוב מחלוקת. כתוצאה מכך התחוללו משברים במפלגה, וביולי 1969 איימו יוצאי רפ״י לפלגה.

בתחומים מדיניים־רעיוניים חתרו יוצאי רפ״י להנהיג שיטת בחירות אזוריות לכנסת, ואישית — לרשויות המקומיות, ואנשי אחה״ע הסתייגו מכך; במרוצת הזמן נוצר מעין קונסנזוס במפ״ה, והרוב הגדול תומך בשינוי שיטת הבחירות לכנסת, אך לא לשיטה אזורית־רובית אלא לאזורית־יחסית. יוצאי אחה״ע חתרו לקרב את מפ״ם, עד לצירופה למפלגה, ויוצאי רפ״י הסתייגו מכך.

ב 19.1.1969 הוקם ה„מערך" בין מפ״ה לבין מפ״ם, למרות התנגדות רפ״י. חודש אח״כ מת רה״מ, לוי אשכול, וגולדה מאיר (שחצי

שנה לפני כן פרשה ממזכירות המפלגה ופ. ספיר נבחר תחתיה) נבחרה למועמדת המפלגה לראשות הממשלה. יוצאי רפ״י צידדו במועמדות מ. דיין. בבחירות להסתדרות ב 2.9.1969 ירד כוחן של מפלגות המערך מ 77.5% ל 62.1%, ובבחירות לכנסת השביעית (28.10.1969) ירד מספר חברי הכנסת שלהן מ 63 ל 56, מהם 49 חברי מפ״ה, ו 7 חברי מפ״ם. ואולם עם סיעות המיעוטים הקשורות במפ״ה והצטרפות פורש מהרשימה הממלכתית היו למערך 61 נציגים בכנסת השביעית ומפ״ה שמרה על שליטתה בממשלה ובהסתדרות. ספיר חזר להיות שר האוצר ואריה אליאב נבחר תחתיו למזכיר המפלגה (8.1.1970). ביוני 1971 נהיה ישראל ישעיהו למזכיר המפלגה וביוני 1972 — אהרן ידלין.

החטיבות במפ״ה מוסיפות להתקיים עד היום הזה (ראשית 1974), ואולם הזיהוי ביניהן לבין חילוקי הדעות בשאלות שונות קטן והולך מול היערכויות מדיניות ואישיות חדשות במפלגה. במקצת תרמה לכך עלייתם של אישים שהצטרפו למפ״ה כמפלגה מאוחדת ולא פעלו באחת מחטיבותיה לפני האיחוד. בלטו ביניהם קציני מילואים בכירים (ח. בר-לב, י. רבין, א. יריב). ואולם בעיקר תרמה לכך התחדדותם של חילוקי הדעות בשאלות עתידם של השטחים שנפלו בידי ישראל במלחמת ששת הימים, שגרמו למאבק של הנוטים לפשרות טריטוריאליות מרחיקות-לכת, שבז׳רגון הפוליטי נקראו „יונים״, עם המתנגדים לכך, שנקראו „ניצים״.

תחילה היו „הניצים״ מרובים בחטיבות רפ״י ואחה״ע, והנציגים המובהקים של „היונים״ באו מקרב חטיבת מפא״י (א. אבן, פ. ספיר, א. אליאב). בוועידה הראשונה של מפ״ה, שנערכה ערב הבחירות להסתדרות ולכנסת (אוגוסט 1969) נתגלעו חילוקי-דעות בניסוח סעיפי המצע בענייני השטחים שנפלו בידי ישראל ב 1967. הושגה נוסחת פשרה, „תורה שבע״פ״, מוסכמת אך לא מחייבת, על ההתנחלות בשטחים אלה ומקומה.

ביולי 1971 מת י. טבנקין (ע״ע), מנהיגה הרוחני של אחה״ע ומהדוגלים בשלמות א״י. אחרי מותו ניכרו חילוקי דעות באחה״ע: מול י. גלילי (ע״ע [כרך מילואים]), תלמידו של י. טבנקין, יצא מנהיג אחר של אחה״ע, י. בן-אהרן, בקריאה „היונית״ הקיצונית ביותר, לנסיגה אף ללא הסכם שלום. לעומת זאת התקרבה רה״מ, ג. מאיר, לעמדת „הניצים״. בקיץ 1973, ערב הבחירות להסתדרות ולכנסת, ניטש מאבק „הניצים״ עם „היונים״ במפ״ה על תכנית דיין להקים עיר-נמל, „ימית״, בפתחת רפיח. המאבק הסתיים למעשה בנצחון „הניצים״, עם אישור „מסמך גלילי״ במרכז המפלגה כמצע מפ״ה לפעולה בשטחים שנפלו בידי ישראל. בעקבות מלחמת יום-הכיפורים ערערו מצדדי הנסיגה על „מסמך גלילי״ ובכך גם על הנהגה „הניצית״ של המפלגה, בראשות מאיר-דיין-גלילי, שכנגדם — במיוחד נגד דיין — הטיחו האשמות ביחס למלחמה ומחדליה. מרכז-המפלגה אישר מסמך חדש, „י״ד העיקרים״, שכל צד פירשו כנצחונו, ואף לא הוברר אם הוא מבטל את „מסמך גלילי״ או אינו מבטלו.

מאבק אחר התנהל במפ״ה סביב דרך פעולתו של י. בן-אהרן, שב 1969—1973 היה מזכיר ההסתדרות. בן-אהרן ביקש לחזק את סמכות ההסתדרות, לבטל את הרושם כאילו היא מבצעת את מדיניות הממשלה החותרת להגדיל את ההשקעות והייצור אף על חשבון הפועלים, והטיף לשיבה לשוויוניות ולמאבק מקצועי. מולו התייצב פ. ספיר, אך ההיערכות במאבק זה גם היא לא היתה ע״פ החטיבות במפ״ה, ובן-אהרן נתמך ע״י מפ״ם, השותפת ל„מערך״, יותר מאשר ע״י חטיבתו.

המאבקים הפנימיים במפ״ה החלישו את כוחה. בבחירות לוועידה ה 12 של ההסתדרות (11.9.1973) קיבלו מפלגות ה„מערך״ 58% מקולות הבוחרים, ובעקבות כך התפטר בן-אהרן מתפקידו. בבחירות לכנסת השמינית (31.12.1973) זכה ה„מערך״ ב 39.2% בלבד מקולות הבוחרים — בשיעור שזכתה בו בשעתה (1959) מפא״י לבדה, בלי אחה״ע ומפ״ם — והוא קיבל 51 מושבים בבית, מהם 44 מושבים של מפ״ה. ואולם ה„מערך״, ובמרכזו מפ״ה, הוסיף להיות הגוש הפוליטי המרכזי.

א. דורון, מפ״ה, תשל״ג.

א. לי.

עֲבוֹדָה זָרָה, פולחן, בכל צורה שהיא, המכוון לכל מצוי או הוויה שבעולם, מלבד לה׳ אלהי ישראל (ע״ע אלהים, עמ׳ 436). המונח ע״ז לשון חכמים הוא (ר׳ להלן, עמ׳ 618), ואין **במקרא** ביטוי ממצה למלוא משמעותו. איסורה הוא מהמרכזיים שבמקרא, על כל „שכבותיו״ ו„מקורותיו״, והמאבק בה — נושא עיקרי בהיסטוריוגרפיה המקראית (ע״ע עם ישראל), וקנה-המידה להערכת האישים והתקופות. כל ההצלחות והכשלונות של עם ישראל קשורים, בהיסטוריוסופיה המקראית, ביחסו לע״ז — הנתפסת כבגידה במוחלט בה׳ ובהפרת בריתו. סוגיה זו היא הקו המבדיל את דת ישראל מכל דתות הקדם. אמנם גם בהן היו דתות שהכריזו על אלים מסוימים שהם „תועבות״ ו„שדים״ ואסור לעבוד להם — ואף הרסו את מקדשיהם ואת פסליהם — או שאסרו כל עבודת אלהים זרים מחוץ למסרתן, אבל אין אחת בהן שאסרה באופן טוטאלי פולחן אחר מכל סוג שהוא.

יש להבדיל בבירור בין איסור ע״ז כפולחן, לבין שאלת האמונה בקיומם של אלהי הע״ז. מסתבר שבימי המקרא לא עלה על דעת איש להכחיש מציאותם של רוחות המתים ושל מלאכי שמים וכד׳ — אף שפולחנם הוא ע״ז. שאלה קשה היא מה דעת המקרא על קיומם הממשי של אלהי הגויים (הבעל והאשרה, מרודך ואמון וכד׳). נראה שלפי תפישת המקרא אל שאין מכירים בקיומו („אלהים לא ידעום״ — דב׳ לב, יז; „לא ידעתי את ה׳״ שמ׳ ה, ב) אינו אל.

לפי סדר המקרא נזכר האיסור לראשונה בעשרת הדברות (ע״ע), הפותחים ב: „אנכי ה׳ אלהיך... לא יהיה לך אלהים אחרים על פני; לא תעשה לך פסל וכל תמונה... לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי ה׳ וכו׳״. עשרת הדברות הם תנאי הברית שנכרתה בין ה׳ וישראל עם יציאת מצרים (ע״ע), ושמכוחה נתחייב ישראל בנאמנות מוחלטת לה׳. ביטויים נרדפים ל„אלהים אחרים״ (או „אל אחר״ — שמ׳ לד, יד): אל נכר, אל זר, אלהי נכר הארץ, אלהי הגויים, אלהי העמים. אפשר ש„אחר״ ו„זר״ רומזים גם לדימוי הנפוץ במקרא של הברית הנ״ל עם ברית-נישואין, וע״ב ע״ז היא כזנות בוגדנית (ע׳ שמ׳ לד, טו—טז), ולזאת רומזת גם הלשון „אל קנא״ (השו׳ במד׳ ה, יד). הציווי „לא תעשה לך פסל״ כולל גם את העשוי לשם ה׳, כעגל הזהב (ר׳ להלן), ואפשר שסייעה לכך העובדה שבלשונות עמי-הקדם נקראו הפסלים, המסמלים את האל, ג״כ בשם אלהים, ונמצא שעבודת ה׳ בהקמת פסלים לשמו סותרת את עקרון ייחודו (וע״ע מונותאיזם).

איסור מיוחד הוטל על עבודת השעירים (ויק׳ יז), ונראה שאלה הם רוחות השוכנות בשדה ובמדבר. כוונתו המקורית של הפרק אינה ברורה, אך במקרא עצמו הובן העניין כמכוון לאיסור הבמות (ע״ע במה), ונוצרה ההשקפה שכל עבודה שנעשית מחוץ למקדש ה׳ המרכזי היא ע״ז (השו׳ יהו׳ כב; יחז׳ כ, כז ואילך). מכלל ה„אלהים אחרים״ פורט בשמו רק אליל המלך (ע״ע), שעבודתו נאסרה במיוחד. בספר דברים מודגש במיוחד האיסור לעבוד את השמש ואת הירח ואת כל צבא השמים, ומעניינת ההשוואה לדברי איוב, שבווידויו הגדול (פרק לא) נשבע שלא עבד ע״ז והוא מונה לה שתי צורות: „המונית״ — לפסלים של זהב (פסוק כד), ו„אצילה״, שוחרת יופי, לצבא השמים: „אם אראה אור כי יהל וירח יקר הלך, וַיִּפְת בסתר לבי ותשק ידי לפי, גם הוא עָוֹן פלילי כי כחשתי לאל ממעל״ (כו—כח). זו הפעם היחידה במקרא שנרמזת בו ההכרה, שיש ע״ז שמקורה אינו בבערות אלא ברגשות התפעלות מהוד השמים.

סייג לע״ז נתנה תורה בעוד הרבה מצוות. איסורים כגילוח הזקן וכתובת קעקע, והרבה מדיני טומאה וטהרה וקרבנות, קשורים בכך. הכישוף והדרישה אל המתים (ע״ע אוב וידעוני [כרך המלואים]) הם סעיף בע״ז, ובדומה נאסר לעבוד אף את ה׳ ע״פ מנהגי ע״ז (דב׳ יב, ל—לא); מסוג זה הם הקדֵשים והקדֵשות, המצבות והאשרות. התורה מצווה באזהרות נמרצות לבער את כל מקומות־הפולחן של הע״ז ואת כל סמליה. אלו מצטרפות בתורה אל הציווי להשמיד את עממי כנען, המנומק בסכנת הפיתוי לעבוד ע״ז כמותם. זהו גם הנימוק לאיסור להתחתן בהם. הדרישה להשמדתם מנומקת גם כעונש על תועבות ע״ז שלהם — בעיקר פולחני „זנות קדושה" וקרבנות אדם. נאסרה השבועה בשם האלילים, ואף הזכרת שמם סתם (שמות כג, יג), וע״כ שינו גם שמות פרטיים שיש בהם מרכיב אלילי: אשבעל (דהי״א ח, לג; ט, לט) = אישבשת (שמ״ב ב, ח ועוד הרבה); קרית בעל = קרית יערים (יהו׳ טו, ס; יח, יד).

לפי התפיסה שאיסור ע״ז מבוסס על הברית שלאחר יציאת מצרים (ר׳ לעיל), מסתבר שהגויים רשאים לעשות כן, ואכן יש כתובים העשויים להתפרש כאילו זה יעודם (דב׳ ד, יט; לב, ח—ט), ואולם בחזון הנבואי לאחרית הימים (ע״ע), כלול גם היעוד שכל העמים „יעבדו את ה׳ שכם אחד" (צפנ׳ ג ועוד). עוד מסתבר שלפני הברית לא תפס איסור זה, ואכן מתקבל גם הרושם שעד לתחילת ספר שמות נמנע המקרא מלרמוז לניגוד שבין עבודת ה׳ לע״ז (אך השו׳ ברא׳ לה, ב—ד). המצרים מתעבים לאכול עם העברים, אך אלה אינם מתבדלים מהמצרים, וכבוד הוא ליוסף ולמשה שהתחתנו במשפחות כהני ע״ז. מצויה גם תפיסה אחרת, לפיה ראשית הניגוד — עם אברהם (ע״ע), שה׳ לקחו מעם תרח אביו, עובד האלילים, והביאו לא״י כדי להפרישו מע״ז (יהו׳ כד), ואפשר שהסיפור על מלכי צדק (ע״ע) משמעו, שעובדי „אל עליון" הכנעני עברו, בהשפעת אברהם, לעבודת ה׳ שהוא באמת אל עליון, „קונה שמים וארץ" (ברא׳ יד, יח—כ). סיפור רחל והתרפים (ברא׳ לא, לד—לה) מלגלג על עבודת התרפים, שנגנבו וחוללו ע״י מושב אשה נדה (ע״ע). בסוף העניין כורתים לבן ויעקב ברית בשם „אלהי אברהם" — כמייצג את יעקב, „ואלהי נחור" — כמייצג את לבן, והם נכללים בכינוי „אלהי אביהם", אולם אפשר שסוף הכתוב: „וישבע יעקב בפחד יצחק" רומז לכך שיעקב נמנע מלהישבע באלהי נחור. מאַלֵף שאין התורה מספרת שבני ישראל עבדו ע״ז במצרים, ורק יחזקאל (כ) אומר כך. מס׳ יהושע (כד, יד) נראה שבמצרים עבדו ישראל לאלהי אבותיהם מעבר הנהר. במו״מ בין פרעה ומשה נרמז שעבודת ה׳ בזבחים עלולה להרגיז את המצרים, שהעריצו בע״ח כאלים (שמ׳ ח, כב). מהות השפטים שעשה ה׳ באלהי מצרים (שמ׳ יב, יב; דב׳ לג, ד) אינה ברורה.

הכשלון הראשון בע״ז חל 40 יום לאחר מעמד הר סיני (ע״ע, עמ׳ 962), בחטא עגל הזהב — שהיה מכוון לשם ה׳. הוא סתר את הציווי הכללי „לא תעשה לך פסל וכל תמונה", ובמיוחד את הציווי „אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשו לכם" (שמות כ, כ). נראה שסברו שהכוח האלהי ששרה על משה, ישרה על העגל, שיהיה מושב לאלהות, מעין תפקיד הכרובים (ע״ע) שעל ארון הברית, שלא רק שנחשבו לחוקיים אלא שעשייתם היא ממצוות התורה. אפשר פגמו של העגל שהוא חיה שבמציאות, שלא ככרובים שהם פרי הדמיון, ואפשרי אולי הסבר אחר; אך בעיקר ראויה לתשומת־לב העובדה, שהעגל נעבד בטקסים מסוימים ובפומבי, ואילו הכרובים היו בקודש הקודשים שלא שלטה בו עין.

כדמות העגל הזה היו גם העגלים שעשה ירבעם (ע״ע) בן נבט, שכינוים — פעם אחת — בתואר „אלהים אחרים" (מל״א יד, ט) נשמע כפליטת קולמוס בלהט הפולמוס. הכתוב עצמו שבס׳ מלכים מדגיש את הקשר בין העגלים, אלא שבחוגו של ירבעם ראו, כנראה, את מעשה העגל באור חיובי, וירבעם הוצג כמחדש מסורת עתיקה. העגל הועמד בדן, במקום שבו היה לפנים פסל מיכה (ע״ע, עמ׳ 168), שכהניו התייחסו על משה (ע״ע, עמ׳ 524). סיפור פסל מיכה כתוב בלגלוג עוין, אבל העובדה שכהניו התייחסו על משה, רומזת למסורת עתיקה, בעלת תפיסה משלה בעניין המותר והאסור בעשיית פסילים לשם ה׳. טשטוש הגבולות בעניין זה ניכר מעניין „נחש הנחשת" (במד׳ כא, ח—ט) שעשה משה במצוות ה׳, וחזקיהו מלך יהודה כיתתו כסמל של ע״ז (מל״ב יח, ד).

החטא הראשון של עבודת „אלהים אחרים" בתורה, הוא „בעל פעור", הקשור קשר סתום במקצת עם פרשת בלעם (ע״ע) הקוסם, ובו ע״ז באה בעקבות הזנות אל בנות מואב או מדין (במד׳ כה, א—ט). גם הושע מזכירו כחטא ראשון של ישראל, ואף שהוא מדבר הרבה כנגד העגל של ירבעם, אינו מזכיר את העגל שבמדבר. לפי ספרי נביאים ראשונים לא היתה ע״ז בישראל כל ימי יהושע והזקנים, ורק אח״כ באה ההתחתנות בעממי כנען והנהיה אחר אליליהם. תקופת השופטים (ע״ע) מתוארת בצורת מחזורים של ע״ז, שבעקבותיהם שילח ה׳ בישראל אויבים, שהניעום לזעוק לה׳ ולנטוש ע״ז, ואז שלח להם ה׳ מושיע ושופט; וכך חוזר חלילה כל ימי השופטים. בימי השופטים בא סיפור ראשון על ביעור ע״ז מישראל, במעשה גדעון (ע״ע). גדעון נקרא גם „ירבעל" ובנו נקרא „אבימלך", שניהם שמות אלילים, ואפשר שאף הקנאים לה׳ תפשו שמות אלה ככלליים לאלהים, כמו „אל" ו„אלהים". גדעון עצמו עשה מ„נזמי הזהב" „אפוד", שהיה „למכשול", והעניין דומה במקצת לעגל הזהב.

בראשית ס׳ שמואל כל ישראל נאמנים לה׳, ואפייני שבניגוד לתהלים (עח) אין ס׳ שמואל תולה את חורבן שלה (ע״ע) בחטא ע״ז. בפרק ז נזכרים לראשונה הבעלים והעשתרות, שהוסרו ע״פ דרישת שמואל. מכאן ואילך, עד סוף ימי דוד, אין זכר לע״ז. הסטיה הראשונה היתה באחרית ימי שלמה: הוא, שבנה את בית־המקדש, בנה גם במות לאלהי העמים השכנים, כנראה לתועלת נשיו הנכריות והסוחרים הזרים. בחטא זה תולה הכתוב את פילוג הממלכה בימי ירבעם. נראה שרק עמרי ואחאב הם שהכניסו לישראל ע״ז. הכתוב קורא לעגלים „חטאות ירבעם בן נבט", אבל גם בעשא שהשמיד את בית ירבעם המשיך בהם, וכן כל מלכי ישראל שבאו אחריו, שראו אותם כמסורת קדומה בישראל (ר׳ לעיל). הנסיון של בית עמרי להנהיג את עבודת הבעל נתקל בהתנגדות חריפה של הנביאים (ע״ע), ובראשם אליהו ואלישע, וכבר העיר ר׳ יהודה הלוי כי גם הם לא דיברו כלום נגד העגלים. הושע (ע״ע והשו׳ לעיל) הוא היחיד מנביאי הכתב שהטיף נגד העגלים. אחאב היה עובד גם את ה׳, ועניין הבעל נבע מהתחתנותו במלך צידון — משהו בדומה לשלמה. יהורם (ע״ע) בנו מיעט בכך, אך הדבר לא הועיל, ויהוא השמיד באכזריות את בית אחאב ועבודת הבעל מישראל; הושע מוכיח גם על עבודת הבעלים, על אף ההודעה שבספר מלכים כי יהוא השמיד את הבעל מישראל, ונראה שלמרות ההכרתה הרשמית התקיימו פולחנות לא־רשמיים (והשו׳ מל״ב יג, ו). בעמוס (ה, כו) יש רמז שגם אלילים אשוריים נקלטו בישראל בימי ירבעם בן יואש.

עם חורבן שומרון בטלו העגלים. הגויים שהתיישבו בין הישראלים הנותרים, צירפו את עבודת ה׳ אל עבודת אליליהם, אבל בשום פנים לא המשיכו במסורת שומרון. בימי שיבת ציון ביקשו להצטרף לבוני מקדש ירושלים, דבר בלתי אפשרי לו החזיקו בשיטת העגלים שבבית־אל ובדן שהתחרו בירושלים.

ביהודה המשיך רחבעם, ואחריו אביָם בנו, לקיים פולחנות נכר. אסא (ע״ע) כרת את „מפלצת האשרה", ויהושפט (ע״ע) בנו הלך בדרכו, אע״פ שהתחתן בבית אחאב. בימי בנו, יהורם, נתברר שאי־אפשר להפריד את המדיניות הדתית ממדיניות החוץ, והוא ואחזיה בנו, ניסו להנהיג ביהודה, את עבודת הבעל. המשיכה בכך עתליה (ע״ע), אם אחזיהו, אחרי מות בנה, וכך נמשכה עבודת הבעל ביהודה ב 7 שנים לאחר שהושמדה בשומרון בידי יהוא. יהוידע הכהן (ע״ע) נמד בראש המהפכה שהשמידה את הבעל מיהודה, ועל כסא המלוכה

עלה יהואש (ע״ע). 4 דורות רצופים: יהואש, אמציה, עוזיהו ויותם עשו „הישר בעיני ה׳". אחז (ע״ע) בנו עשה כ„תועבות הגויים", ובס׳ דה״י מיוחסת לו בפירוש עבודה לבעל ולאלהי ארם. בנו, חזקיהו (ע״ע), נחשב כמלך הצדיק למופת לאחר דוד; הוא הסיר את־הבמות... וכרת את האשרה וגם כיתת נחש הנחושת (ר׳ לעיל) אשר עשה משה (מל״ב יח, ג—ד). לעומת חזקיהו נחשב בנו מנשה (ע״ע) לרשע ביותר, ויש לזכור שחזקיהו פרק מעליו את עול אשור, ואילו מנשה חזר ונשתעבד לאשור. מנשה הכניס ע״ז אל המקדש („העמיד צלם בהיכל"), והנהיג את עבודת צבא השמים. לפי השקפה רווחת במקרא, נחתם החורבן בגלל חטאות מנשה. אמון המשיך בחטאות מנשה, אך יאשיהו (ע״ע) חולל מהפכה גמורה: השמיד ע״ז כליל והנהיג את עבודת ה׳ בטהרתה. גם אחרי מותו לא נתקיימה ע״ז בעם אלא שלא באישור המלכות (כפולחן „מלכת השמים" שירמיהו הטיף נגדו). על משמעות התיאור שביחזקאל (ח) נחלקו הדעות. — לאחר חורבן הבית נעלמת ע״ז מישראל, ולא חזרה עד המתייוונים בימי אנטיוכוס IV. לעומת זאת, בגולה נזכרת, לראשונה במקרא, התופעה של קדוש השם (ע״ע) ומסירת הנפש שלא לעבוד ע״ז (ע״ע חנניה, מישאל ועזריה). — ואולי דומה גם עניין מרדכי (ע״ע) במגילת אסתר. בתורה נזכרת קללה שהגולים יעבדו לע״ז (דב׳ כח, סד; שמ״א כו, יט). אבל אין רמז לחובת קידוש השם. גם מזמור מד בתהלים („אם שכחנו שם אלהינו ונפרש כפינו לאל זר") אינו רומז לכך, אלא לטבח אנטי יהודי („כי עליך הרגנו כל היום").

הפולמוס נגד ע״ז מעלה נימוקים רבים מגוונים, שכללם: הע״ז היא הפרת ברית, היא בגידה במסורת האבות (השו׳ דב׳ לב, יז), פולחנותיה מנוגדים למוסר ולרחמים וכל־כולה הבל ותוהו. פעמים רבות חוזר הלגלוג על האלילים שהם „עץ ואבן מעשי ידי אדם אשר לא יאכלון ולא יריחון" וכו׳. אין במקרא טענות כנגד הע״ז ואמונותיה כפי שהבינון עובדי האלילים בעצמם, ואין טענות כנגד המיתולוגיה האלילית. מכאן הסיק קויפמן (ר׳ ביבל׳) שבישראל לא היתה עבודת אלילים אמיתית מימות משה ואילך, וכל ע״ז שבספרי הנביאים אינה אלא עבודת פטישים, או פולחן אמונות טפלות של המונים ונשים. מסקנה זו קיצונית מאוד. עבודת הפסילים היא הנקודה החלשה והפגיעה שבעולמה של האלילות, וטבעי שההתקפות יהיו מכוונות אליה. מלבד זאת מכיר המקרא גם ע״ז מסוג אחר, כגון: צבא השמים (ר׳ לעיל, עמ׳ 614), וגם בוויכוח בין אליהו לנביאי הבעל יש רמז למיתולוגיה של הבעל: „כי שיח ושיג לו וכי דרך לו אולי ישן הוא ויקץ" (מל״א יח, כז); אין הכוונה כאן לפסל של הבעל, אלא לבעל עצמו, שעובדיו אמנם יחסו לו כדברים האלה. עיקר הוויכוח המקראי בנושא ע״ז הוא במישור המעשי: איזו עבודה מועילה לאדם? ירמיהו (מד) אומר שבגלל ע״ז בא החורבן, ומתנגדיו אומרים: החורבן בא דווקא בגלל שחדלנו ממנה. ויכוחים כאלה פזורים בכל המקרא. כשישראל בצרה, מחרפים הגויים „איה אלהיהם", וירמיהו לועג — „ואיה אלהיך אשר עשית לך" (ב). ישעיה „השני" טוען לאפסות אלילי בבל, שלא הצילוה מחורבן.

בעיה פתוחה היא אם היה תמיד גבול ברור בין אמונת ה׳ וע״ז או שמא היו זמנים, או חוגים סינקרטיסטיים (ע״ע סינקרטיזם) שמיזגו בין השנים. קויפמן הכחיש בתוקף מציאות כזו, אך הוא הפליג בזה על המידה. כמו שהיתה השקפה שונה אודות הציווי „לא תעשה לך פסל" (ר׳ לעיל, עמ׳ 614) אפשר שהיתה השקפה שונה על הציווי „לא תשתחוה לאל אחר", ובה דגלו, כנראה, אישים כאחאב שביקשו לשתף עבודת ה׳ עם עבודת אלהים אחרים.

י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, א—ד (כולל ביבל׳), תרצ״ז—תשט״ז; ח. מ. י. גבריהו, „אלהים אחרים" (בתוך: ספר ש. דים), תשי״ח; הנ״ל, קץ האלילות בחזון ובמציאות (בתוך: ספר ד. נייגר), תשי״ט; נ. רבן, ע״ז ופורענות בתורה (בתוך: ספר ש. דים), תשי״ח; C. H. Gordon, *Religion in the World of the O.T.* (בתוך: „זר לגבורות"; קובץ... מוגש לר׳ זלמן שזר), תשל״ג.

ע. ח.

המונח ע״ז נטבע ע״י חז״ל, והוא כולל בתוכו כל מה שיש לו קשר עם „אל זר" מלבד אלהי ישראל. מהוראתו הראשונה, כפולחן זר, יצא לציין את האלים עצמם, את פסיליהם ואת מנהגי עבודתם, ולמעשה מקיפות הלכות ע״ז את כל פרשת היחסים שבין יהודים לגויים. צוויים שבתורה נתפרשו לפרטי פרטיהם ונוספו עליהם גדרים וסייגים רבים, ומאידך הונהגו קולות מופלגות ביחס לאיסור „לא תעשה לך פסל וכל תמונה", ובהלכות ומנהגים הקשורים בקרבנות ובכלי־מקדש — המקבילים למנהגי הגויים וטקסיהם במקדשיהם. תופעות אלו משקפות מציאות חברתית והיסטורית של תקופות שונות. להלכות ע״ז הוקדשה מסכת בשם זה, במשנה, בתוספתא ובשני התלמודים.

לצד ההלכות מצויים סיפורים ודרשות, משלים ופתגמים הכוללים דברי פולמוס („ליצנותא דע״ז"; סנ׳ ס״ג, ע״ב), שמיעוטם המשך הפולמוס המקראי (למשל: ב״ר ל״ח, י״ג; דב״ר [מהד׳ ליברמן], עמ׳ 53, 56) ורובם מכוון נגד אמונות ופולחנים שרווחו בסביבתם (מש׳ ע״ז ד׳, ז׳) ושאותם היטיבו להכיר מתוך נסיונם (חולין ב׳, ח׳; ע״ז ג׳, ז׳; ועוד הרבה בבבלי ובירושלמי). לדברי התנא ר׳ יצחק: „אילו נפרט שמה של [כל] ע״ז לא ספקו להם כל עורות שבעולם" (ספרי דברים, מ״ג). העובד ע״ז חייב סקילה (סנ׳ ז׳, ד׳), וכל מה שמקובל כדרך עבודתה — אפילו בצורה מבוזית כגון: „הפוער עצמו לבעל פעור" ו„הזורק אבן למרקוליס" (ע״ע מרקוריוס) — בכלל האיסור (שם, מ״ו). 4 עבודות: השתחוויה, זביחה, הקטרה וניסוך, חייבים עליהם גם אם אין דרך עבודתה של אותה ע״ז בכך, מפני שהן מיוחדות לה׳ (משנה — ובבלי — שם; מכילתא משפטים, מסכתא נזיקין פ״ז), וכן האומר לאל כלשהו „אלי אתה" (משנה שם; ולפי התוספתא שם, י׳, ב׳: „אלי אתה הצילני" — כלשון בס׳ ישע׳ מד, יז). המנשק, המכבד, המרחץ והמלביש — כמקובל בפולחנים שונים — עובר בלאו (של ,לא תעבדם׳) בלבד. ע״ז נמנית כראשונה בין ג׳ עבירות שחייבים ליהרג ולא לעבור עליהן אפילו בצנעה (סנ׳ ע״ד, ע״א).

הלאו של ,לא תעשה לך פסל וכל תמונה׳ נתפס, לפחות מימי החשמונאים, בכל חומרתו ולא צומצם רק למטרות ע״ז (ר׳ חשמ״ב מ—מג). אמנות העיטור שנתגלתה בקברים שבסביבת ירושלים מהמאה ה 1 לפסה״נ, אפילו בבנייניו של הורדוס במצדה, משתמשת במוטיווים מעולם הצומח בלבד, למרות הופעתה של הארכיטקטורה ההלניסטית והרומית; בכך מתאשרת עדותם של סטראבון, וארו, טאקיטוס ופליניוס — שקבעו את העדר הצורות כקו אָפייני ליהודים — וכך הם גם דברי יוסף בן מתתיהו (מלה״י ב׳, י׳, ד׳; קדה״י ח׳, ז׳, ה׳). אעפ״כ אין להסיק על העדרן המוחלט של צורות בע״ח, וכבר נמסר בתוספתא כי „כל הפרצופות היו בירושלים חוץ מפרצוף אדם בלבד" (ע״ז ה׳, ב׳; ירו׳ שם ג׳, א׳; בבלי ר״ה כ״ד, ע״ב) ולאחרונה נמצא בחפירות שליד הר הבית כלי שחקוקה בו המלה „קרבן" וחרותות בו במהופך שתי דמויות של עופות, ובחפירות שעל הר ציון, בבניין משלהי ימי הבית, פרסקו מעוטר בדמויות ציפורים.

דברי הכתוב „אבד תאבדון את כל המקומות אשר עבדו שם הגוים ... ונתצתם את מזבחתם ושברתם את מצבתם... ופסילי אלהיהם תגדעון..." (דב׳ יב, ב—ג) הוגדרו אָמנם כמצוות עשה רק בתקופה מאוחרת (סנ׳ ד׳, ע״א; ר׳ ספרי דברים, ס״א; ירו׳ ע״ז ד׳, ד׳ ובבלי שם מ״ה, ע״ב) אבל קוימו למעשה מראשית ימי בית שני. יוסף מוסר בשם הקטיאוס (ע״ע) מאבדרה על יהודי בבל שסירבו להשתתף בבניין מקדש בֵּל ההרוס, כמצוות אלכסנדר הגדול, וקיבלו עליהם ייסורים קשים, ועל יהודי א״י שהרסו בתי מקדש ומזבחות, גם אם הוכרחו לשלם קנס לסאטראפים (נגד אפיון א׳, 192—193). נראה שכיבושי החשמונאים היו כרוכים בעקירת ע״ז ובהריסת מקדשיה, והמשנה קובעת ברכה מיוחדת לרואה מקום שנעקרה ממנו ע״ז (ברכ׳ ט׳, א׳). ברם, בימי הורדוס היו ערים רבות להלניסטיות והונהג

בהן פולחן אלים יווניים, שמיים, מצריים ורומיים. פילון מספר שיהודי יבנה ביקשו להרוס מזבח אלילי והקיסר פקד עליהם להתקין פסל יקר ומוזהב בבית המקדש (השליחות לגאיוס: 30, 201); אזהרתו של ר' יוחנן בן זכאי: „אל תבהל לסתור במות גויים שלא תבנה בידך, שלא תסתור של לבנים ויאמרו לך עשם של אבנים, של אבנים ויאמרו לך עשם של עץ" (מדרש תנאים, עמ' 58, אדר"נ נו"ב פב"א) היא, כנראה, פרי נסיון דומה. לברכה הנ"ל נצטרפה, מעתה, אחרת—לרואה ע"ז, ותפלה, „יהי רצון... שתיעקר ע"ז מארצינו ומכל מקומות ישראל" (תוספתא בר' ז', ב'; ור' ירו' שם ט', א').

ההלכה הקדומה על טומאת ע"ז (ע"ע טמאה וטהרה, עמ' 789) ניטל הרבה ממשמעותה המעשית אחר חורבן המקדש, אבל לעומת זאת עוררה אז בעיות חמורות ההלכה שאסרה בהנאה ע"ז ומשמשיה ותקרובת שלה (ע"ז ב', ג'; ג', א'—ד'; ד', ב'). ההלכה הדנה ב„עיר שיש בה ע"ז והיו בה חנויות מעוטרות" [לנוי ע"ז] ושאינן מעוטרות — מקורה במעשה שהיה בבית שאן (ע"ז א', ד'), ושאלת ההשתתפות בירידים קשורה במקומות כגון צור, עזה, עכו ובוטנה (ירו' שם). אומנים יהודים שעסקו בייצור כלי חרס וזכוכית ותכשיטי זהב וכסף נאלצו לעמוד בתחרות עם חבריהם הנכרים ולעטר במוטיווים המקובלים, וקשה היה גם להימנע ממלאכה לצרכי פולחן ע"ז ואף מעשיית פסילים ממש. חכמים התלבטו הרבה בפתרון בעיות אלה, שהתעוררו בין המאות 2—4 לסה"נ. התנודות מחומרא לקולא משקפות גישות והערכות שונות בשאלת מידת הסכנה הצפויה לדת במצב הנתון. ר' אליעזר, שחי בלוד בראשית המאה ה2, התיר עשיית תכשיטים שנועדו לצרכי ע"ז ומכירתם לנכרים (ע"ז א', ח'). תלמידו, ר' עקיבא, חלק על ר' ישמעאל ואמר שבניגוד לע"ז של נכרי — האסורה מיד — ע"ז „של ישראל אין אסורה עד שתיעבד", וכך נסתמה משנתנו (ע"ז ד', ד'), וכבר פירש אל נכון האמורא ריש לקיש (בירו' שם) שהמדובר ב„אומן שעושה למכור בשוק" וע"ב באומן נכרי אסורה מיד מכיוון שבוודאי עבדה, אבל אומן ישראל — שבוודאי לא עבדה — יכול למַכרה.

מציאות זו של סוחרים ואומנים יהודים שעסקו בעשיית צלמים ובבניית בסיליקות עולה יפה מן המקורות (ספרי דברים, שי"ח; שם, ש"ב; ב"מ קט"ו, ע"א: „שכר דיוקנאות" כדבר רגיל לצד שכר חַמָר ופונדקאי) ובכמה מהן מוכיחים האומנים עצמם את היתר מעשיהם ועוסקים ב„ליצנותא דע"ז". חכמים שהקלו בדבר לא ראו בו סכנה לאמונתם של אומנים אלה, כדברי תשובתו של ר' עקיבא לנכרי: „לבי ולבך ידע דע"ז לית ביה משֹשא" (ע"ז נ"ב ע"א; סנ' ס"ג, ע"ב והשו' שמ"ר מ"ג, ו'). ריש לקיש אומר שע"ז שנשתברה מאליה מותרת מפני שהנכרי אומר לעצמו: את עצמה לא הצילה — אותי תציל? (ע"ז מ"א, ע"ב). במפנה המאות 2/3 הכירו חז"ל נכרים שפקפקו בממשותם של הפסילים, מהם שהמשיכו לעבדם רק משום ש„מנהג אבותיהם בידם" (חולין י"ג, ע"ב) ומהם שראו בהם סמלים, או כלים, לדימונים הפועלים באמצעותם (ע"ז, שם).

המאמר: „כל המודה בע"ז כופר בכל התורה כולה, וכל הכופר בע"ז מודה בכל התורה כולה" (ספרי דברי, כ"ח) מניח סוג אנשים שאינם מקיימים את התורה כולה אבל כופרים בע"ז, וסוג אחר — המודים בתורה וגם בע"ז. שני הסוגים היו בין „יראי שמים" וגרים למחצה (ע"ע גר, עמ' 176/7). במאה ה3 רווחה דעה בין החכמים, שיצר הרע של ע"ז נעקר מישראל כבר בראשית ימי בית שני (יומא ס"ט, ע"ב; סנ' ס"ד, ע"א), וכך חשב כבר מחבר ספר יהודית (ע"ע; ח, יח).

נימוק זה, לפיו אין הע"ז מהווה סכנה ממשית עוד, והצידוק הכלכלי, נמצאים יחד באגדה על אומנים שטענו כלפי לקוחותיהם: „מה זו מועילה לך? לא רואה ולא שומעת, לא אוכלת ולא שותה לא מטיבה ולא מריעה ולא מדברת", ועל תשובת הקונה: „אם אין מועילה כלום את מה עבוד הכי?" השיבו: „בגין חיי" (ירו' בר' ט', ב'; ב"ב קי"א, ע"א). צירוף נימוקים זה פעל גם בקביעת הלכות שנגעו לציבור הצרכנים והסוחרים היהודים. סחר הגרוטאות העלה את שאלת גרוטאות כלי הפולחן, שנשאו צורות אלים ופסילים, שהתקינו מהן כלים חדשים (כלים י"א, ג'; תוספ' שם ב"מ, א', ג'). במשנה נקבע: „המוצא שברי צלמים, הרי אלו מותרין. מצא תבנית יד או תבנית רגל הרי אלו אסורין, מפני שכיוצא בהן נעבד" (ע"ז ג', ב'), והרקע המציאותי מפורש בתוספתא (ב', ג'): „הלוקח גרוטות מן הגויים ומצא בהן ע"ז, נוטלה ומשליכה, והשאר הרי זה מותר". „תבנית יד או רגל" פירש שמואל „כשעומדין על בסיסיהן", כלומר שהותקנו מלכתחילה כך. ואמנם ידוע לנו פולחן גפיים, בעיקר כאות תודה לאסקלפיוס (ע"ע). גרוטת ע"ז שלֵמה הותרה ג"כ, ע"י כך שהגוי המוכר „ביטל" אותה. רבי יהודה הנשיא הרחיב את גבולות ההיתר הזה (ע"ז ד', ד', ובבלי וירושלמי שם) וגם הקל בטיבו של הביטול. לדעת ר' מאיר הביטול הוא ע"י שמיעך צורתה „בקורנס". ור' שמעון סובר „אפילו דחאה וסטרה ונפלה". רבי הרחיק לכת ואמר שאם מכרה או משכנה בלבד, הרי זו בטלה. לדעת תלמידי רבי, במכירה לצורף ישראל „דברי הכל ביטל" (ע"ז נ"ג, ע"א, ירו' שם). בהיתר של ביטול נהגו גם חכמים הלכה למעשה, ואף בדרך פורמאלית ביותר, אך היו שהחמירו על עצמם בהיתר זה („איכא רבנן דפרשי"; ע"ז ב', ע"א) וגם מתחו ביקורת על דרך ההיתרים כולה. הם הדגישו גם את אפיו המוחלט של האיסור „לא תעשה לך פסל וכל תמונה", הכולל גם דמויות בהמה ועוף — שלא כדברי ר' אלעזר בר' צדוק, שכל הפרצופין מותרין חוץ מפרצוף אדם (ר' לעיל, עמ' 618) — וגם צורת חמה, לבנה וכוכבים — שלא כרבן גמליאל שהיתה לו דמות „צורות לבנות" (לצרכי קידוש החודש) בעלייתו (ר"ה ב', ח'). הם לא הבחינו גם בין צורה גלופה לאטומה, ושלא כתוספתא: „וטבעת שיש עליה ע"ז, בזמן שהיא בולטת אסורה בהנאה ואם אינה בולטת מותרת בהנאה" (ב', ב'). סיומה של הדרשה המכלילה את כל האיסורים הנ"ל הוא: „כל כך רדף הכתוב אחר יצר הרע שלא ליתן לו... א מ ת ל ת היתר" (מכילתא דר"י, בחודש, פ"י). אולם, את הכף לטובת ההיתרים הכריעה לא רק המציאות המשקית הנ"ל, אלא בעיקר העובדה שנכרים רבים השתמשו בפסיליהם וצורותיהם לנוי בעלמא, וכבר השיב רבן גמליאל על תמיהתו של גוי שראה אותו רוחץ במרחץ של אפרודיטי: „אין אומרים נעשה מרחץ נוי לאפרודיטי אלא אומרים נעשית אפרודיטי נוי למרחץ" (ע"ז ג', ד'). מאותו טעם לא מחה ר' יוחנן בידי המציירים על גבי כתלים, והוא הדין ר' אבין שיהודי זמנו ציירו בפסיפס (ירו' ע"ז ג', ב'). גם לגבי היתר זה נמצאה מחאה דומה בקרב כמה חכמים (מכילתא דרשב"י, עמ' 222). לציורים של נוי נתייחד מקום גם בבתי התפילה (ע"ז מ"ג, ע"ב) ובבתי הקברות. עם זה למדו האומנים מבעלי האגדה את דרשותיהם והתחילו לצייר על פיהן גם בבתהכ"נ (ע"ע דורא אירופוס; בית אלפא [מן המאה ה6]). בבית שערים (ע"ע) נמצאו קבריהם של חכמים שזכו לתואר ,קדושים', ולידם ארונות מעוטרים בתבליטי חיות ופרצופי אדם, ואף תבליטי מחזות מיתולוגיים; אין זה מן הנמנע כי אלה באו מבתי מלאכה של יהודים, ונמכרו ליהודים בלי לשנות את מתכונתם.

לעומת קולות אלה הרינו נתקלים באותה תקופה במגמת החמרה בכל הקשור לפולחן הקיסרים (ע"ז ג', א'). ייתכן שהורדת נשר הזהב הגדול שנעשה ע"י הורדוס מעל שער בית המקדש (קדה"י י"ז, ו, ב') וכן הריסת ארמונו של הורדוס (הטטרארכוס; חיי יוסף, י"ד), היו קשורים בפולחן הקיסר. מימי הקיסרים האנטונינים היה פולחן זה למעין דת של הכוח המדיני המוחלט. אנדרטות ואיקונין של קיסרים, שזוהו עם אלים שונים, לא היו צורות סתם, ואי־אפשר היה לומר שאין בהן ממש או להסתייע בהיתר של „ביטול". בין ימי אידיהם של גויים נמנים במשנה „יום הלידה והמיתה" של מלכים, וכן יום ה„קרטסים" — שהוא, כנראה, יום כיבוש מצרים בידי אוגוס־

טוס באחד באוגוסט — ולגביהם החמירו יותר מימי איד אחרים (ירו' ע"ז א', ב'; בבלי שם ו', ע"ב; ס"ד, ע"ב). נוסף על כך חששו חכמים מפני סכנה של התבוללות חברתית ולאומית שהיתה כרוכה בפולחן זה. אותם חכמים שהקלו בהלכות ע"ז ממש — משום שלא ראו בה סכנה — דרשו התרחקות גמורה מן הגויים, מנהגיהם ומעשיהם, מפחד הטמיעה והירידה המוסרית של שכחת התורה והמצוות. ולפיכך שנו: „ישראל שבחו"ל עובדי ע"ז. כיצד? גוי שעשה משתה לבנו והלך וזימן את כל היהודים היושבים בעירו אע"פ שהם אוכלין ושותים משלהן, ושמש שלהן עומד ומשמש עליהן, עובדי ע"ז הן, שנאמר ,וקרא לך ואכלת מזבחו'" (תוספ' ע"ז ד', ו'; בבלי שם ח', ע"א). וכך הדבר גם בראיה רֶטרוספֶקטיווית: „יודעין היו ישראל בע"ז שאין בה ממש, ולא עבדו ע"ז אלא להתיר להם עריות בפרהסיא" (סנ' ס"ג, ע"ב). ההתבדלות מן הגויים נת־בטאה באיסור למכור לגויים לא רק צרכי ע"ז אלא כל דבר היכול להקל על פריצת גדרי המוסר (ע"ז ב', א'; בבלי שם ט"ו, ע"ב; כ"ב, ע"ב). „סתם יינם", שאין ידוע אם נתנסך או לא נתנסך, נאסר בהנאה (ע"ז ב', ג'), ש„גזרו על פיתן ושמנן משום יינן, ועל יינן משום בנותיהם, ועל בנותיהם משום דבר אחר" (= ע"ז; שם ל"ו, ע"ב). גזירות אלו נגזרו בעליית חנניה בן חזקיה בן גרון (ע"ע), סמוך לחורבן הבית, בין שאר גזירות שכולן מכוונות היו להרחקה מן הגויים. משנתנו מבחינה בין יין לפת ושמן, שאין איסורם איסור הנאה (ע"ז ב', ו'). ר' יונתן אמר על איסור פת שהוא „מהלכות של עמעום" (ירו' שם), ור' יהודה נשיאה (ע"ע) ובית דינו התירו את השמן (תוספת במשנה הנ"ל) מפני שרוב הציבור לא קיבלו איסור זה עליהן (ירו' ע"ז ב', ט'; ובבלי שם ל"ה, ע"ב). לעומת זאת נשאר איסור סתם יינם בכל תקפו ואף אסרו כל יין שנגע בו גוי (ע"ז נ"ח, ע"א). נקבעו פרטים כה רבים בדיני סתם יינם, עד שבכמה ספרי הלכה תופסות הלכות יין־נסך מקום רב יותר משאר כל הלכות ע"ז. מובן שחיי ציבור משותפים ומתוקנים מותנים היו בשיתוף פעולה בתחומים שונים מפני ,דרכי שלום' (גיטין ה', ח'—ט' ועוד) וכדי למנוע איבה (ע"ז ו', ע"ב ועוד), ודווקא הכרח זה גרר אחריו גדרים מהסוג הנ"ל ואחרים: חובת הטבלת כלי שנקנה מהגוי (ע"ז ע"ב, ע"ב) והקפדה על איסור הליכה בחוקות הגויים (ר' תר"כ אחרי, י"ג, ט'; תוספ' שבת פרק ו'). המאבק נגד אלה היה קשה יותר (ע"ע כשוף).

עם התפשטות הנצרות הופיע גורם חדש. הדת החדשה שהתפתחה מהיהדות יצאה בתחילה למלחמה לא פחות חריפה נגד האלילות מאשר היהדות, אבל עם ביטול המצוות על ידה בטלו המחיצות שבין הנוצרים לבין הגויים ושוב לא נראו בעיני חכמים כמינים (ע"ע מין) אלא כעובדי ע"ז או כ„מכירין את בוראם וכופרין בו" (תוספ' שבת י"ג, ה'). יחס זה מצא את ביטויו גם בהלכה. לדברי ר' ישמעאל האוסר מו"מ עם גויים ג' ימים לפני אידיהם וג' לאחרי־הם, אמר רב תחליפא בר אבדימי: „נוצרים... לעולם אסור" (ע"ז ו', ע"א ור' דק"ס שם; וברש"י: „נוצרי: ההולך בטעותו של אותו איש שציוה להם לעשות יום אחד א' בשבת"). עם השתלטותה של הנצרות על הקיסרות התחיל תהליך ההתפשרות עם הירושה העשירה של אמנות־הדמות של העולם האלילי. פולחן פסילים ותמונות חדר לתוך הכנסיות ורעיון התגשמות האלהים בדמות בן־אדם היה להם נימוק נוסף בזכות פולחנם ועבודתם. התפתחות זו הוסיפה לזיהויה של הנצרות עם ע"ז ועל מאמיניה חלו כל הדינים הנוגעים לעובדי ע"ז. ואמנם הרמב"ם, שחי תחת שלטון האסלאם, פסק: „אדומים עובדי ע"ז הן, ויום ראשון הוא יום אידן, לפיכך אסור לשאת ולתת עמהן בא"י יום ה' ויום ו' שבכל שבת ושבת, ואין צריך לומר יום ראשון עצמו, והוא אסור בכל מקום, וכן נוהגים עמהם בכל אידם" (הל' ע"ז פ"ט, ה"א בדפוסים בלתי מצונזרים). בעניין יין נסך הבחין בין מוסלמים לנוצרים ופסק: „וכן כל גוי שאינו עובד ע"ז, כגון אלו הישמעאלים, יינן אסור בשתיה ומותר בהנייה וכן הורו כל הגאונים, אבל הנוצרים עובדי ע"ז הם וסתם יינם אסור בהנייה". פני הדברים שונים היו לגמרי באירופה הנוצרית, משום תנאי הקיום הכלכליים ומשום המנהגים שנשתרשו. רבנו גרשם (ע"ע) מאור הגולה השיב: „אמנם כי כן מפורש במסכת ע"ז (כדעת חכם שביקש לאסור יום אידם), אבל בישראל נהגו לישא וליתן באידיהן של גוים ואין לנו לאסור עליהן. מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין לפי שפרנסתם תלויה בסחורתם ורוב ימות השנה יום אידם הם" (שו"ת רגמ"ה, סי' כ"א). ניכר בדבריו גם נסיון הבחנה בין עובדי ע"ז של זמנו והנזכרים בתלמוד, בלי לומר שגויי סביבתו אינם עובדי ע"ז. בנימוק „שגויים בזמן הזה אינם בקיאים בטיב ע"ז" השתמש רש"י כדי להתיר גביית חוב מיינו של גוי (שו"ת רש"י, סי' שכ"ז). ר' אליעזר בן נתן (ע"ע) מסביר את היתר להשכיר בתים לגויים, מפני: „שאין לחוש למכניס לתוכו ע"ז, שאינם אדוקים בה לעשותה בביתם", ומוסיף: „אבל ברוסיה ובארץ יוון ודאי אדוקים בהם, שהם עושים על שעריהם ועל פתחי בתיהם ובכותלי בתיהם" (ספר הראב"ן, סי' רצ"א). מטעם דומה רצה ר"ת להתיר גם מגע גוי ביין בהנאה, וחלק עליו הר"י בן אחותו (תוס' ע"ז נ"ז, ע"ב). ר"ת הקל בדבר קבלת שבועה מנכרי, אך ר"י „קיבל עליו שלא לתת לשום גוי באמנה... שמא יבוא ויכפור ויבוא לידי שבועה ויעבור על ,לא ישמע על פיך'" (ר' א. אורבך, „בעלי התוספות", עמ' 200). מהר"ם מרוטנבורג, שכ 150 שנה לאחר מכן הורה להחמיר, התלונן כי אינם נשמעים לו: „לפי שתולין באילן גדול רבנו תם, שמתיר משום דגויים שבחו"ל לא עובדי ע"ז, ועוד כי בזה"ז כולם נשבעים בקדושים שלהם ואין תופסים אלקות, ואע"פ שמזכירין עמהם שם שמים ומכוונין לישו, מכל מקום אין שמו בפירוש... ועוד כי דעתם לעושה שמים וארץ, ואע"פ שמשתתפים שם שמים ודבר אחר ...לא אשכחן (= לא מצינו) שיהא אסור לגרום לגויים שישתתפו (כך)" (שו"ת מהר"ם, ברלין, תרנ"א, עמ' 294). לשונו של ר"ת מוכיחה שלא ניסה להוציא את הנצרות מכלל ע"ז, אלא למצוא היתרים למצבים כלכליים מסוימים. הרתיעה מפני כל הקשור בפולחן הנוצרי בעינה עומדת, ותלמידו של ר"ת, ר' אליעזר ממיץ, מזהיר „שלא יכשל אע"פ שאינו מתכוון לעבוד, כגון שנושאין אליל על כתפיהן ומהלכין אחרי גויים לקלון (במקום: לכבוד) ע"ז... אפילו הוא צריך לילך... שהרי מ"מ הולך הוא והליכה עבודה היא" (ספר יראים השלם, סי' ר"ם). בוויכוח פאריס 1240 (ע"ע אפולו־גטיקה, עמ' 130), שנכפה על היהודים, טען ר' יחיאל (ע"ע) מפאריס שהמושג גויים הסתיים בהתפתחותה המאוחרת של ההלכה שביטלה למעשה רבים מדיני ע"ז, אבל ברור שהיה זה טיעון כלפי חוץ, ואפילו ר' משה בן יעקב (ע"ע) מקוצי, שהשתתף בעצמו בוויכוח והטיף הרבה ליחס מוסרי לגויים, לא הפקיע את הנוצרים מכלל עובדי ע"ז. הפקעה עקרונית של הנצרות מכלל ע"ז שלא בהקשר אפולוגטי, הושמעה לראשונה ע"י ר' מנחם (ה)מאירי (ע"ע). לבני דורו הגויים הוא קורא ,אומות הגדורות בדרכי הדתות' בניגוד ל„שאינן גדורות" שבימי התלמוד, והבחנה זו אפשרה לו להתיר כמה מינים תוך התבססות על עקרון כולל, בעוד ששאר בעלי ההלכה נאלצו לבקש היתר מיוחד לכל מקרה. עם זה נמנע גם הוא ממסקנות מרחיקות והשאיר במקומם את כל הסייגים וההבדלות בין יהודים לגויים. דברי המאירי לא נודעו לפוסקים שלאחריו, אבל לדעות דומות הגיעו פוסקים במאות ה 17—18 ע"י שהרחיבו והכלילו את פסקי הראשונים (ר' רמ"א בהגהה לאו"ח סי' קנ"ו; ור' דבריו הזהירים של ר' יו"ט ליפמן הלר (ע"ע) ב„תוספות יו"ט" למשנת ע"ז א', ב'; ר' משה רבקש (ע"ע) ב„באר הגולה" לשו"ע חו"מ, סי' תכ"ה ור' יאיר בכרך (ע"ע) בספרו „חות יאיר", סי' א') אלא שגם הם חזרו והשתמשו, כדי להקל במקרים קונקרטיים, בנימוקים מסוג „משום איבה".

בעיית הציורים והקישוטים בבתהכ"נ, בתשמישי קדושה ובמח־זורים, התעוררה מחדש במאה ה 12 באשכנז. ר' אליקים בר' יוסף נשאל על ביכ"נ של קלן ש„ציירו בחלונות אריות ונחשים", והוא דוחה את כל אמתלאות ההיתר שבחז"ל (או"ז ד', פסקי ע"ז, ר"ג). לעומתו כותב ר' אפרים בן יצחק (ע"ע) מרגנשבורג על „צורות עופות וסוסים שהיו מצוירים על מעילים של ביהכ"נ, שאין כאן בית מיחוש" (שו"ת מהר"ם, ד"פ, סי' תר"י). משום הרצון לקשט את בתהכ"נ לא ירדה השאלה הזו מן הפרק בארצות שונות ובזמנים שונים, והנטיה היתה לאיסור. בשנת תרי"ז תוקן ביהכ"נ של האר"י בצפת ועוטר ארון הקודש „בציורים נאים, וכוונתם לשמים, והבעל מלאכה הלך ועשה כמה מיני צורות נפש חיה בולטים שלמים... ורבים מהת"ח ויראי ה' קמו לערער בדבר, ומקצת ת"ח מורים להיתר". ר' שמואל העליר, רב המקום, פסק להסיר את הציורים ופנה לרבני הגולה לבקש את הסכמתם. אחד מן המשיבים, ר' יצחק אייזיק מקומרנא, גילה שגם בביהכ"נ של אשכנזים שבעירו ישנם ציורים, „והוא נתיסד ע"י צדיקים עליונים ויש בה קדושה... ובאמת כך המנהג בכל בתי הכנסיות של אשכנזים להתיר. אבל אני מונע עצמי מליכנס ולהתפלל בו מיום ההוא והלאה...". רבנים אחדים מציינים שבבתכ"נ עתיקים ישנם ציורים בכל הכתלים מחיות ועופות, בולטות ושוקעות, וכן בפרוכות ובמעילי ס"ת, ומדגישים שאם היה בזה איסור לא היו מניחים זאת גדולי התורה הקודמים. בתקופה האחרונה ממש נשאל הרב קוק על היתר ציורים במחזורים, והוא מזכיר בתשובתו שבעיר מולדתו ראה בילדותו בתקרת ביהכ"נ ציור 12 המזלות, ומסיים „נראה שהוא מנהג עתיק מאד שכבר הובא זכרונו בדברי הראשונים וכיון שכבר למדו גדולים עליו זכות הנח להם לישראל שיהיו שוגגים ואל יהי מזידים" (שו"ת דעת כהן יו"ד סי' ס"ד). עם זה מעשי האמנות בבתהכ"נ לא קיבלו — גם בעיני פשוטי עם — אופי של ars sacra.

י. כ"ץ, בין יהודים לגויים, 116—128, תשכ"א; ש. ליברמן, יוונית ויוונות בארץ ישראל, 236—252, 257—271, תשכ"ג; א. א. אורבך, בעלי התוספות (מפתח בערכו), תשי"ז[2]; הנ"ל, הלכות ע"ז והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה השניה ובמאה השלישית (א"י, ה'), תשי"ט; הנ"ל, חז"ל, 17—20, תשל"א[2]; D. Kaufmann, *Zur Geschichte der Kunst in den Synagogen* (Gesammelte Schriften, I, 87—103), 1908; M. Guttmann, *Das Judentum und seine Umwelt*, 1927.

א. א. א.

עֲבוֹדָה סוֹצְיָלִית, ע"ע סַעַד.

עֲבוֹדַת־כְּפִיָּה, „כל עבודה או שירות, שאת ביצועם כופים על אדם באיום בעונש, ושהוא עצמו לא הציע לעשותם מרצונו" — (הגדרת ארגון העבודה הבינלאומי [ע"ע] מ 1930). השיטה שלפיה מעלה תושב מס לשלטון בעבודת־גופו היתה ידועה עוד בימי־קדם. במצרים העתיקה כפו על רבבות אנשים 3 חדשי־עבודה לבניית „הפירמידה הגדולה", שנמשכה 18 שנה. על מס־עובד במקרא ובמזרח הקדום, ע"ע מס, עמ' 1079. ע"כ היתה נהוגה גם ברומא הקיסרית. על דרך ההתפתחות של המושג „שירות ציבורי" לע"כ בתקופת יוון ורומא — ע"ע אנגריה; ליטורגיה. ע"כ רווחה ביפן וברוב המושבות שהיו תחת שלטון קולוניאלי בעת החדשה, ובשנות מלה"ע II — בשטחי הכיבוש הנאצי; היא רווחת גם במכרות היהלומים באנגולה (ע"ע) שבאפריקה, והיא מוסיפה להתקיים בתחומי המשטרים הקומוניסטיים.

שיטת מחנות־העבודה הונהגה בקנה־מידה רחב בבריה"מ בשנות ה 20. בעת מסע ה„קולקטיוויזציה" (1929—1932) הגיע מספר עובדי־הכפיה למאות אלפים, ובעקבות ה„טיהורים" בשנות ה 30 נאמד מספרם ב 8 עד 14 מיליון. מחנות אלה, שנקראו באורח רשמי בשם „מחנות לעבודה מתקנת", תכלית כפולה היתה להם: „לתקן" את מידותיהם של המתמרדים במשטר, ולהקים כוח־עבודה („צבא־מילואים תעשייתי"), שמילא תפקיד חשוב בהעלאת תפוקתה של התעשיה הסובייטית. עובדי־הכפיה כרו פחם וזהב, כרתו עצים, סללו דרכים ובנו מס"ב ומפעלים רבי־הקף (כגון „תעלת־סטאלין" באיזור הקוטב הצפוני). מנות־המזון חולקו במחנות בהתאם להספק נורמות־העבודה שנקבעו. חיים מפרכים אלה תוארו בסיפורו של סולז'ניצין (ע"ע) „יום אחד בחייו של איוואן דניסוביץ'". כן נשלחים למחנות־העבודה מראשית השלטון הסובייטי גם יהודים שנשפטו על פעילותם הציונית.

ארגון־העבודה הבינלאומי שׂם לו למטרה לבטל את עה"כ בקרב אוכלוסיות הילידים בשטחים הקולוניאליים, ואמנה בינלאומית מ 1957 — אף היא מטעם ארגון־העבודה הבינלאומי — אוסרת על כל ע"כ, כאשר היא משמשת כעונש על השקפות אידאולוגיות המנוגדות למשטר הקיים, כאשר היא נובעת מהפליה גזעית, חב־רתית, לאומית או דתית, או מן הצורך לגייס כוח־עבודה לשם פיתוח המשק. עבודת־פרך, שהוטלה ע"פ פסק־דין של בימ"ש מוסמך בתור עונש על פשע, אינה נחשבת לע"כ אסורה; הוא הדין לגבי עבודתו של אדם הפטור משירות צבאי מטעמי מצפון, שנת־חייב בשירות־עבודה במקומו. אין רואים כע"כ אסורה גם עבודה הנכפית על תושב בשעת חירום או אסון לאומי (שטפון, רעש וכיו"ב).

H. Bülck, *Die Zwangsarbeit im Friedensvolkerrecht*, 1953; W. Kloosterboer, *Involuntary Labour since the Abolition of Slavery*, 1960; S. Swianiewicz, *Forced Labour and Economic Development*, 1965; W. Wilson, *Forced Labor in the United States*, 1971[2].

י. נד.

עִבּוּר שָׁנִים, ע"ע לוּחַ, עמ' 343/4.

עֲבֵרָה, התנהגות אסורה ובת־עונשין ע"פ הוראות החוק.

קיימים מבחנים שונים שלפיהם קובעת החברה מעשה מסוים כע'. חסידי משנתו של ג'.ס. מיל (ע"ע) טוענים בשם עקרון חופש־הפרט, שאסור לחברה לקבוע כע' מעשה שאינו מזיק לזולת. לדעת אסכולה אחרת מותר לחברה לשמור באמצעות החוק על רמתם המוסרית של חבריה, אפילו כאשר מתבצעים מעשים שאינם פוגעים בזולת, אם הם פוגעים בכללי המוסר המקובל בחברה מסוימת. מקרים קונקרטיים, שנידונו בוויכוח בין שתי אסכולות אלה, הם מעשי זנות (ע"ע) ומעשים הומוסכסואליים (ע"ע מין, עמ' 286) בין מבוגרים, כאשר הם נעשים בהסכמת הצדדים ובצנעה. במידה מסוימת ויכוח זה הוא עיוני, שהרי גם אלה המוכנים עקרונית להשתמש בחוק הפלילי לאכיפת המוסר, מסכימים, שברבים ממקרים אלה אין החוק הפלילי מסוגל מבחינה מעשית להביא לידי התוצאות הרצויות. החוק הישראלי נוקט עמדה מעשית: ביהמ"ש העליון בישראל דחה אמנם את הדעה שאין לקבוע כע' מעשים המסכנים רק את עושיהם ואינם מסכנים את הזולת; עם זאת אין החוק הישראלי רואה במעשי־זנות המתבצעים בצנעה מעשי־ע', ומאז תחילת שנות ה 50 אין מעמידים לדין בישראל על קיום בהסכמה של יחסי־מין בין גברים.

לא כל מעשה הגורם נזק הוא ע'. במקרים רבים מסתפק החוק בתשלום פיצויים לניזוק; אולם במקרים חמורים, כאשר המעשה חורג מהמסגרת הפרטית בין בעלי־הדין, וקיים צורך בענישת מבצע־המעשה כדי לחנך אחרים ולהרתיעם מעשות מעשים דומים, או כדי למנעו מלחזור על מעשהו, יוגדר המעשה כע' (ע"ע ענש, ענש־מות).

לא כל סטיה מנורמה חברתית, גם אם קיימות בצדה סנקציות חברתיות, תהיה ע', אלא רק איסור שהמשפט מגדירו כע'. בבריטניה הגדולה קובעים בתהמ"ש גם כיום הגדרות חדשות לע' מסוימות, וזאת כדי להעניש על מעשים המזיקים לציבור או הפוגעים במוסר הציבורי. על גישה זו נמתחה ביקורת קשה, בשל פגיעתה בעקרון החוקיות, המחייב הגדרה מראש של התנהגות שהיא ע'. בישראל מקובלת הדעה, שרק למחוקק הסמכות לקבוע ע' מהי. לפי שיטה

נוספת מותר לבתהמ"ש להגדיר ע" חדשות מתוך הקש לאלה שנקבעו בחוק החרות. שיטה זו היתה מקובלת במשטר הנאצי בעבר, ונוהגת היום בכמה מארצות סקנדינוויה הדמוקרטיות.

מקובל לסווג ע" לפחות לשתי קבוצות: פשע (felony) ועוון (misdemeanor); החוק הישראלי מוסיף סוג שלישי — חטא (contravention). בשיטת המשפט האנגלי (ע"ע ממלכה מאחדת, משפט; משפט מקבל), ובעקבותיה בשיטה הישראלית, קיים סיווג של ע" לפי חומרתן וע"פ מידת העונש הקבוע בחוק למבצעיהן. פשעים הם הע" החמורות ביותר, עוונות מצויים בדרגת־הביניים וחטאים הם הע" הקלות ביותר.

הע' מורכבת משני יסודות: המעשה הפלילי (actus reus), והמחשבה או הכוונה הפלילית (mens rea). עקרון־יסוד של החוק הפלילי הוא, שאין ע' בלא מעשה פלילי. לא ייענש אדם על מחשבותיו שלא הגיעו לכלל ביטוי במעשה, וזאת מתוך כוונה לשמור על זכויות הפרט וחופש־מחשבתו, ובשל הקושי שבהוכחת מחשבות. כאשר החוק מטיל במפורש על אדם לעשות מעשה מסוים ייחשב גם מחדל למעשה פלילי, למשל: אי־התייצבות לגיוס, אי־תשלום מסים.

הכוונה הפלילית היא ההתייחסות הנפשית המתלווה אל המעשה. מושג זה כולל גם כוונה לעשות את המעשה האסור, או להביא לידי התוצאה שהחוק בא למנעה, וכולל גם פזיזות, שהיא ידיעה וערנות, לגבי האפשרות שתתהווה התוצאה האסורה, ואי נקיטת אמצעי־המנע הדרושים, מתוך אדישות לתוצאה, ואפילו מתוך תקווה שמא לא תתרחש אותה תוצאה. כיום נכללת הרשלנות בתוך מושג הכוונה הפלילית, בשל יסוד האשמה הקיים בה.

למרות העקרון המקובל שאין ע' ללא כוונה פלילית, נתרבו במאה האחרונה ע" שבהן מוטלת אחריות מוחלטת על מבצעיהן וחסר בהן יסוד הכוונה הפלילית. הדברים אמורים בעיקר בע" חדשות, שהוגדרו עקב הצורך בהגנה על הציבור בתנאי־החיים החדשים, ולגביהן קיים קושי מיוחד להוכיח קיומה של הכוונה הפלילית. ע" כאלה הן מרבית תקנות־התעבורה, הע" ע"פ חוקים ותקנות העוסקים בבטיחות עובדים בתעשיה (ע"ע עבודה, חוקי־עבודה), חוקים ותקנות שמטרתם למנוע נזק לציבור משיווק מצרכי־אוכל, וכיו"ב. ההיזקקות המרובה למושג האחריות המוחלטת הביאה לביקורת גוברת, בשל השמטת הבסיס המוסרי ממושג ע'.

מרכיב נוסף בהגדרת הע' היא הרציה. החוק דורש, שהמעשה האסור, להבדיל מהתוצאה האסורה, ייעשה מתוך ידיעה ורצון, ולא מתוך אינסטינקט או רפלכס ללא כל ידיעה ומחשבה. ביסוד הרעיון הזה מונח העיקרון שאין להעניש אדם על מעשה שלא נעשה מתוך רצונו החפשי. קיים ויכוח בין החוקרים אם לסווג את עקרון־הרציה כחלק מהמעשה הפלילי או כחלק מהמחשבה הפלילית; אולם אין הבדל מעשי בין שתי הגישות, ואולי הפתרון הטוב ביותר הוא — להכיר בו כבמרכיב שלישי, החולש במידה מסוימת על שני המרכיבים האחרים. יסוד זה נדרש גם בע" מוחלטות.

על ע' ביהדות — ע"ע חטא.

P. Devlin, *The Enforcement of Morals*, 1959; H. L. A. Hart, *Law, Liberty and Morality*, 1963; J. Andenaes, *The General Part of the Criminal Law of Norway*, 1965; E. H. Stutherland – D. R. Cressey, *Criminology*, 3—23, 1970[8].

א. אנ.

עֵבֶר־הַיַּרְדֵּן, ע"ע **אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל**, עמ' 607—620; כרך מילואים, עמ' 539—543.

עִבְרִי, כְּתָב. התקופה העתיקה. „כתב עברי" (כ"ע) או „כתב דעץ" מציין אצל חז"ל את הכתב (הכ') שרווח בימי בית ראשון, ושכיום מקובל לכנותו בעיקר „כ"ע קדום". לעומת זאת מכונה הכ' שפיתחו היהודים בימי בית שני במקורות „כ' אשורי". בימינו מכונה כ' זה „כ' (ע') מרובע", אך בספרות המקצועית החדישה מעדיפים לכנותו „כ' יהודי".

שני הכ" הם צאצאי הכ' האלפביתי שצמח בכנען במאות ה 16/17 לפסה"נ. כ' פרוטו־כנעני ראשוני זה היה כ' תמונתי בן 27 סימנים לציון עיצורים (תמ': ע"ע אוסטרקון, עמ' 27). במאה ה 13 לפסה"נ לערך, עם צמצום מערכת ההגאים של הניב הכנעני הדרומי, צומצם מספר הסימנים ל 22. בתהליך התפתחותו של הכ' הפרוטו־כנעני הפכו התמונות בהדרגה לאותיות קוויות. באמצע המאה ה 11 לפסה"נ בקירוב התייצבו צורות האותיות, ובמקום הגמישות בכיוון הכתיבה, שהיתה נהוגה קודם לכן, נתגבשה הכתיבה בשורות אֳפקיות מימין לשמאל. כ' מגובש זה בן 22 אותיות מכונה כ' פֿניקי.

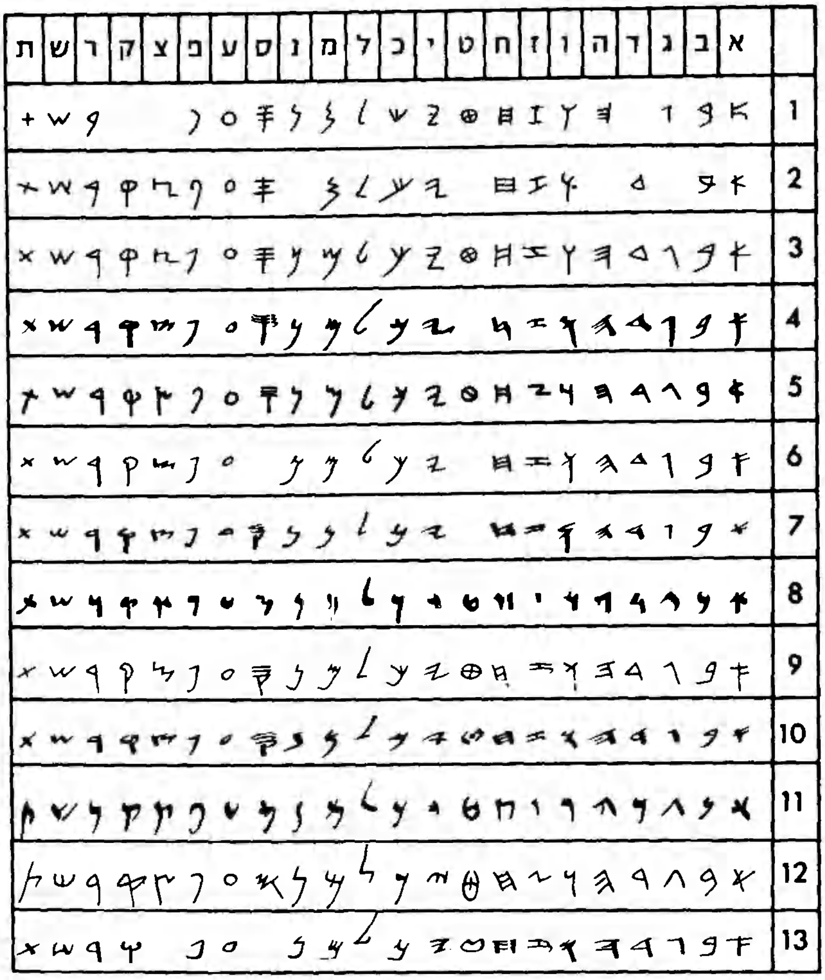
העברים, בבואם לארץ כנען, אימצו את הכ' הפרוטו־כנעני במאה ה 12, או את צאצאו הישיר, הכ' הפניקי, במאה ה 11. מ"מ, במשך כ 200 שנה השתמשו העברים באותו כ' שבו כתבו הפניקים. עיון בכ' של לוח גזר (ע"ע, עמ' 580) אינו מעלה אפוא קווי אופי עבריים, שכן כ' זה אינו שונה בעיקרו מכתבן של הכתובות הפניקיות מהמאה ה 10, שנמצאו בגבל (אחירם, יחימלך, וכו'); זו התעודה היחידה שאפשר להגדיר את כתבה כפניקי־עברי (אף אין לקבוע אם לשון הלוח עברית היא או פניקית).

הדוגמה הקדומה ביותר לכ' העברים שפיתחו מצויה במצבת מישע (ע"ע, עמ' 405 ושם תמ') מלך מואב (אמצע המאה ה 9 לפסה"נ) וכן בקטע מצבה מואבית אחרת שבה נזכר כמושית, אבי מישע. לשונן של מצבות אלו מואבית, אך כתבן עברי. אותיות שונות (ו, כ, מ, נ, פ, צ, ת) במצבות הנ"ל מורות על מסורת כתיבה שונה מזו שנהגה אז אצל הפניקים; לעומת זאת אפשר לראות את המשך התפתחותן של אותיות אלו בכתובות העבריות מהמאה ה 8 ואילך.

הכתובות המואביות נחקקו בסיגנון הלַפידַרי, כיאה לכתובות־אבן מונומנטאליות, אולם בצורות האותיות כ, מ, נ, פ ניכרת השפעת הקורסיוו. לכאורה אפשר לטעון כי אם תימצא כתובת עברית כתובה בדיו מהמאה ה 9, יהיה כתבה קורסיווי ומפותח יותר, אולם בניגוד לכ' הפניקי, ולכ" אחרים, לא פיתח הכה"ע שני סיגנונות כתיבה מקבילים, והיה לו מסלול התפתחות אחד בלבד. עם הזמן הוא הולך ומאבד את קווי האופי הלפידריים, והקורסיוו הופך לסיגנונו הבלעדי. תופעה זו מורגשת בכתובות מהמאה ה 8; בכתובת השילוח (תמ': כרך ו', עמ' 292), בכתובת הקבר מכפר השילוח של „...יהו אשר על הבית", בקטע של כתובת על שנהב שהובא לכלח, כנראה משומרון, וכן בחותמות העבריים מהמאה ה 7 ומראשית המאה ה 6. סיגנון כתבם של כל אלה הוא קורסיווי, אע"פ שנחקקו או גולפו בחומר קשה. יתר על כן: החורתים והגלפים דאגו לעיבוי קווי האורך, שהם תוצר לוואי של כתיבה בקולמוס. הסופרים, שכתבו בסיגנון הקורסיווי הפורמלי, השתמשו בקולמוס, שהפיק קווי אורך עבים לעומת קווי הרוחב הדקים יותר. במידה שרצו לשוות לכתובת אופי מונומנטלי, הרי בהעדר סיגנון לפידרי בחרו בקורסיוו הפורמלי. היעלמות הכ' הלפידרי הע' מצביעה על חוסר מסגרת לטיפוח סיגנון כזה; ביהודה ובישראל לא כתבו, או לפחות לא הרבו לכתוב, מצבות מלכים וכתובות הקדשה לאלוהויות, כדוגמת הפניקים ואחרים.

העובדה שאין בידנו כתובת עברית של ממש מהמאה ה 9 לפסה"נ נראית מקרית בהחלט. מכל מקום הולך וגדל בהדרגה מספרן של הכתובות העבריות מהמאה ה 8 ואילך. קטע של פאפירוס שנמצא בוואדי מורבעת ולמעלה מ 20 פיסות טין שחתמו מגילות פאפירוס מעידים על כך שבימי בית ראשון, או לפחות מהמאה ה 7 ואילך, היה הפאפירוס בשימוש מקובל ביהודה.

אנו מכירים היום כמה עשרות כתובות על כדים (תמ' ר' למשל כרך ו', עמ' 298), המציינות את הבעלות או את האחריות על נפח

לוח התפתחות האלפבית בעברית ובשפות שמיות קרובית.

1. סרקופג אחירם, בערך 1000 לפסה"נ. פניקית; 2. לוח גזר, סוף המאה ה 10 לפסה"נ. עברית; 3. כתובת מישע, אמצע המאה ה 9. מואבית; 4. אוסטרקון שומרון, המאה ה 8 לפסה"נ. עברית; 5. אסטלת בר־רכוב, סוף המאה ה 8 לפסה"נ. ארמית; 6. כתובת השילוח, בערך 700 לפסה"נ. עברית; 7. אוסטרקוי מצד חשביהו, סוף המאה ה 7 לפסה"נ. עברית; 8. פפירוס סאקארה, בערך 600 לפסה"נ. ארמית; 9. חותמות עבריות, סוף המאה ה 7 — ראשית המאה ה 6 לפסה"נ; 10. אוסטרקוני לכיש, ראשית המאה ה 6 לפסה"נ. עברית; 11. פפירוס יֵב (אלפנטיני), סוף המאה ה 5 לפסה"נ. ארמית; 12. כתובת אשמנעזר, המאה ה 5 לפסה"נ. פניקית; 13. שמות, קטע ממגילה, המאה ה 2 לפסה"נ, פאלֵאו־עברית (הזכויות שמורות לי. נוה)

הכלי: רובן חרותות לפני הצריפה ומיעוטן חרותות, או כתובות בדיו, לאחר הצריפה. מהמאה ה 7 ואילך נהגו הקדרים להטביע חותם על ידית הכלי. עד כה נמצאו ביהודה ובשומרון כ 80 טביעות חותם המציינות את בעלותם או אחריותם של כ 30 איש, וכ 800 חותמות „למלך", המעידים שהכדים יוצרו בבתי יוצר ממלכתיים. כ 200 חותמות עבריים נמצאו ביהודה (תמ' ר' למשל כרך י"ז, עמ' 225). העדר כל עיטור בצד הכתובות ברוב החותמות מהמאות ה 7—6 מעיד, כנראה, על יכלתם של בני אדם לזהות את החותם רק ע"פ קריאה.

עיקר החומר האֶפיגרפי העברי המצוי כתוב על אוסטרקונים (פאפירוס אינו משתמר באזוריה הלחים של א"י): מיעוטו חרות (שתי „תעודות משלוח" מתל קסילה ופתק־מכתב משומרון [תמ': כרך ב', עמ' 28]), ורובו כתוב בדיו. בצד 63 חרסים משומרון, שעליהם צוין מוצאם של קנקני היין ו„שמן רחץ", ומספר רשימות אחרות, יש בידנו כיום כ 100 מכתבים כתובים בדיו על שברי חרס מערד (ע"ע) ומלכיש (ע"ע, עמ' 888/9, ור' תמ', כרך ו', עמ' 303), ומכתב אחד ממצד חשביהו. סיגנון כתבם של מכתבים אלה הוא בד"כ קורסיוו פורמלי למחצה, היינו, הם נכתבו אמנם בידי סופרים מקצועיים, אך אולי לא מעולים; ושמא גרמו חומר הכתיבה או אי־חשיבות הנושא למיעוט ההקפדה בכללי הכתיבה הפורמלית. ברם, בין חרסי ערד נמצאים מכתבים הכתובים בקור־סיוו חופשי: כתב רהוט במיוחד וחסר הצללה. הנוסח מלמד אף הוא שאלה הם פתקי פקודות, שנוסחו ואף נכתבו ע"י מפקדו של הנמען ולא ע"י סופר מקצועי. אף סיגנון הקורסיוו הוולגארי (כתב־ידם של אנשים שאינם אמונים במלאכת הכתיבה) מצוי בחומר האֶפיגרפי העברי, לעתים בחותמות ובטביעות חותם על ידיות קנקנים, ובעיקר בחרותות על ידיות של 60 כדי היין מהמאה ה 6 לפסה"נ שנמצאו בגבעון. מציאותם של שלושה סיגנונות־המשנה של הקורסיוו העברי מהמאות ה 7—6 מלמדת שרבים מאוכלוסיית יהו־דה אז ידעו קרוא וכתוב.

למרות ההבדלים שבניבים, שדוברו ביהודה ובממלכת הצפון, והבאים לידי ביטוי בכתובות העבריות (למשל התכווצות דו־התנועות ai ו au בצפון, לעומת הישמרותן בדרום), אין הבדלים מקומיים בכה"ע. כ' אחיד זה הוא שאומץ גם ע"י המואבים והאדומים (ר' לעיל, עמ' 626), שהיו נתונים במאות ה 10—9 לפסה"נ להשפעתן המדי־נית והתרבותית של ישראל ויהודה. אולם עם עליית אשור החלו יסודות ארמיים לחדור לכתבם של המואבים והאדומים.

הארמים למדו את הכ' הפניקי במאה ה 11 או ה 10 לפסה"נ, ובאמצעה ובמחציתה ה 2 של המאה ה 8 אפשר להבחין בראשיתו של הכ' הארמי העצ־מאי. אף שהכה"ע החל את התפתחותו כענף נפרד כ 100 שנה לפני הכ' הארמי, היטיב הכה"ע לש־מור על הצורות הקדומות של האותיות יותר מהכ' הארמי ואף מהכ' הפניקי. השוואת שלושת הכ' בתעודות ובכתובות מסוף המאה ה 7 ומרא־שית המאה ה 6 (היינו מפרק הזמן שביהודה נמשכו עדיין חיים מדיניים עצמאיים) מראה, שהכה"ע שמרני יותר מהכ' הארמי. במאה ה 7 (אחרי חורבן שומרון) הצטמצם השימוש בכ' זה ליהודה בעיקר, היינו לארץ הררית מרוחקת מדרכים בין־לאומיות. לעומת זאת כבר היה הכ' הארמי בתקופה זו כתבם של עמים רבים, אחרי שתושבי אשור ובבל עשו אותו ואת השפה הארמית (ע"ע) לכלי התקשורת בין עמי האימפריה שלהם.

יש להניח שבתקופה הפרסית כתבו בכ' הארמי רק טכסטים ארמיים, ואילו טכסטים עבריים כתבו בכה"ע. בתקופה ההלניסטית כבר היו הלשון והכ' הארמיים מושרשים היטב בקרב העמים. ברם, בתקופה זו נעדרה הסמכות המרכזית ששמרה על אחידות הכ' הארמי, והעמים השונים, שהמשיכו להשתמש בכ' הארמי, פיתחו כתבים עצמאיים, כגון הנבטי (ע"ע נבטים) (אבי הכ' הערבי), התדמורי, הסורי וכו', וכך התפתח גם הכ' היהודי („המרובע" או „האשורי"). הטכסטים העבריים הקדומים ביותר שנמצאו בכ' זה הם קטעי מקרא שונים ממגילות קומראן, מסוף המאה ה 3 לפסה"נ. השימוש בכה"ע לא פסק ואף משנתקבל הכ' היהודי ברבים גם לכתיבת טכסטים עבריים. מלכי בית חשמונאי, מנהיגי המרד הרא־שון נגד הרומאים ובר־כוכבא טבעו מטבעות ועליהם כתובות שבכה"ע (תמ' ר', למשל, כרך ו', עמ' 405/6), וגם קטעי החומש וס' איוב שנתגלו בקומראן כתובים בכ' הזה. בטכסטים שבכ' היהודי נכתבו שמות הקודש („אל" ו„השם המפורש") בכה"ע (ר' ט. וכסלר — ביב'). ברם, בתקופת בית שני הלך והצטמצם מאוד השימוש בכה"ע. העדפת הכ' היהודי והיחס השלילי לכה"ע במקורות התלמו־

דיים מרמזים, אולי, לכך שהפרושים דבקו בכ' היהודי, בעוד הכה"ע רווח בעיקר בקרב הכיתות היריבות להם. גם השומרונים, שבתקופה הפרסית כתבו, כמו היהודים, בשני הכ" (כ"ע לטכסט עברי, כ' ארמי לטכסט ארמי) ביכרו את השימוש בכה"ע, וברבות הימים הפכו אותו לכתבם הבלעדי, שבו כתבו גם טכסטים ארמיים. אין עדויות שיהודים כתבו בכ"ע אחרי מרד בר־כוכבא. השומרונים המשיכו לפתחו ומשתמשים בו עד היום הזה.

לעניין צורות האותיות, ע"ע א (האות) וכו'. וע"ע ספר, עמ' 309.

ש. ייבין, תולדות הכתב העברי, תרצ"ט; ס. וכסלר, צפונות במסורת ישראל, 130—132, 141—146, 1968; א. אורן – י. נוה, כתובות שמיות מערביות, תשל"ג; י. נוה, התפתחות הכתב הארמי (דברי האקדמיה הלאומית למדעים), תשל"ד; D. Diringer, *The Alphabet*, 1968; F. M. Cross, Jr., *Epigraphic Notes on Hebrew Documents of the Eighth-Sixth Century B. C.*, II, III (BASOR 165, 168), 1962; idem, *The Origin and the Early Evolution of the Alphabet*, (ארץ־ישראל, ח'), תשכ"ז; R. S. Hanson, *Palaeo-Hebrew Scripts in the Hasmonean Age* (BASOR 175), 1964; J. D. Purvis, *The Samaritan Pentateuch and the Origin of the Samaritan Sect*, 1968; J. B. Peckham, *The Development of the Late Phoenician Scripts*, 1968; J. Naveh, *A Palaeographic Note on the Distribution of the Hebrew Script* (Harvard Theological Review 61), 1968.

י. נוה

יה"ב. הממצאים בכה"ע (= המשך הכתב „היהודי" של ימי בית שני [ר' לעיל]) מלפני שלהי המאה ה 9 לסה"נ מועטים ביותר, פרט לממצאים אפיגרפיים בא"י ובסביבותיה (מצבות, כתובות ופסיפסים [ע' ערכיהם]), בדרום איטליה ומעט בחצי האי ערב, אסיה הקטנה וחצי־האי האיברי (מצבות). ממצאים אלה תורמים אך מעט לידיעת התפתחות כתב־הספר, בשל השוני הטכני הרב באמצעי־הכתיבה. בכתב קולמוס שרדו קטעי פאפירוסים בודדים, מהם ספרותיים ומהם דוקומנטריים, מהמאות ה 4—5 לערך, וקטעי תפילה בפאלימפססט מינכן, שכתבו העליון (לטיני) מצפון איטליה מהמחצית הראשונה של המאה ה 8. כ 800 שנה מפרידות בין מגילות מדבר־יהודה (ע"ע) וכתבי הקולמוס המתוארכים. — כה"י הקדום ביותר מיה"ב, שתאריכו אינו מוטל בספק, הוא כ"י קהיר (נביאים; ע"ע מקרא, עמ' 294 — משנת 827 לחורבן־הבית; ור' בלוח, עמ' 631/2, דוגמה שניה). קטעי כ"י קדומים כפאלימפססטים שכתבם התחתון הוא יווני או סורי־א"יי, קשה מאוד לתארכם, אולם ע"ס החומר המצוי ניתן לשייכם, בדרך טיפולוגית, סמוך למאה ה 9. מהמאה ה 9 ועד סוף ה 12, נשתמרו כ"י בעיקר מהמזרח ומצפון אפריקה, אך לא מאירופה, ומכאן הקושי הגדול בחקר הטיפולוגיה של הכתיבות האירופיות השונות.

השוואת כה"י המתוארך הקדום ביותר מיה"ב (ר' בלוח, שם), הפאפירוסים מהמאה ה 4—5 לערך (שם, דוגמה ראשונה), והכתב (להלן: הכ') ההדור בדרגה המאוחרת של מגילות מדבר־יהודה מעלה שינוי סיגנון בולט: כ"י קהיר הוא כ' פורמלי יצוגי, קאליגרפי וקישוטי; הכ' הקדום לו הוא קורסיווי (רהוט) יותר, ואילו בכ' הקדום יותר שמרה כל אות על ייחודה, טופחה הרקמה ההדוקה של המלה והשורה, הודגשו הקווים המשותפים, תוך ניוון־מה של צורות היסוד והבלטת קווי־העזר האחידים. גם בכ' הקדום תלויות האותיות מתחת לשורה המשורטטת, אך גגותיהן אינן בקו מאוזן, ועקצים רבים מזדקרים. הכ' הקאליגרפי החדש משתדל להשוות את גגות האותיות, ליצור רצף של שורות שסיומן העליון רצוף, ואף לשוות מראה אחיד לתחתית האותיות. בראשית יה"ב מתגלה, בכתובות ובשרידי כ' הקולמוס, סיגנון אחיד, פחות או יותר, ורהוט למדי.

מהמאה ה 10 ואילך מבחינים בכ' הפורמלי ה„מרובע" (שהתואר „משולש" הולם אותו יותר), שמהלך שכלולו כמעט אינו ידוע, ולצידו כ' שימושי רהוט. הכ' מתפלג בבירור, בכל האזורים, למרובע פורמלי והדור ששינוייו מעטים, אך הוא מתגוון בארצות השונות (ר' עמ' 631/2, דוגמות חמישית, שישית, אחת־עשרה; עמ' 633/4, דוגמות רביעית ושמינית), ולכ' רהוט בשתי דרגות, החוסך במשיכות הקולמוס, מוותר על אלמנטים שונים באות ונתון להשפעות הרגלי הכתיבה של הסביבה. בכ' הרהוט הולכים השינויים וגדלים עם הזמן. בכ' המרובע — שחלו בו רק שינויים קטנים — כתבו ספרי קודש למיניהם וטכסטים ספרותיים בכ"י הדורים. בכ' הרהוט כתבו בעיקר איגרות, שטרות, טיוטות וכד', אך גם ספרים. טיפוס אחד משני ה„רהוטים" מכונה „רבני", והוא רהוט למחצה, באזורים אחרים מעוגל, ובתקופות קדומות יש שהוא מרובע למחצה, וזהו „כתב בינוני" (תשובות הרמב"ם, מהד' פריימן, סי' ו'; ור' עמ' 631/2, דוגמות שלישית, שביעית, תשיעית, שתים־עשרה, שלוש־עשרה; עמ' 633/4, דוגמות ראשונה, חמישית, עשירית וארבע־עשרה), „מאשק" במקורות ספרדיים שונים, ו„משֻיט", „משיטא" במקורות אשכנזיים. הכ' האחר רהוט מאוד, מתפתח עד כדי ליגאטורות הקושרות עד 3 אותיות במשיכת־קולמוס אחת; בפי הרמב"ם (בתשובה הנ"ל) „כתיבה תלויה". במזרח (ר' עמ' 631/2, דוגמות רביעית ועשירית), ובצורה בולטת בספרד ובצפון אפריקה (ר' עמ' 633/4, דוגמות שניה ושלישית) שימש הכ' הרהוט לכתיבה אישית לא־ספרותית, ולצדו הכ' הרהוט־למחצה הפך לכ' אימפרסונלי סדיר וסטראוטיפי. פעמים הכ' הרהוט מהווה התפתחות פנימית מאוחרת של הכ' הבלתי־מרובע הרהוט למחצה, כגון באשכנז (ר' עמ' 633/4, דוגמה שביעית), בספרד, ומאוחר יותר באשכנז ובאיטליה, הפך גם הכ' הרהוט השימושי לכ' ספר אימפרסונלי. פרט לספרד ולצפון אפריקה התפתחו כ" רהוטים מאוד רק מאוחר יותר, בשלהי יה"ב (ר' עמ' 633/4, דוגמות שביעית, אחת־עשרה, שתים־עשרה וחמש־עשרה).

טיפוסי הכתיבה הרבגוניים שהתגבשו בתפוצה היהודית נחלקים לענף הכתיבות בארצות שבתקופת התגבשות הכ' של יה"ב השתמשו בהן בכ' הערבי ולענף שבו שימש הכ' הלאטיני (צרפת הצפונית, אנגליה, גרמניה, מרכז איטליה וצפונה). מעין גשר־ביניים היתה ביזנטיון, במרחבי הכ' היווני, שתחילת התגבשות הכתיבה העברית בה אינה מחוורת. חלוקה טיפולוגית זו חופפת לא רק לחלוקת התרבויות, הדתות, והאסתטיקות, אלא, כנראה, גם לשינוי בכלי הכתיבה: באירופה הנוצרית — קולמוס נוצה או עצם, ובארצות האיסלאם — קולמוס קנה. קולמוס הנוצה רגיש מאוד ומפיק עביים מגוונים וקיצוניים, ומכאן ההבדלים החריפים בין הקווים האנכיים והאפקיים וההתעבויות וההתרדדויות בעובי משיכות הקולמוס בכתיבות העבריות באירופה הנוצרית, לעומת האחידות הרבה במרחבי התרבות הערבית.

משנתגבשו הכתיבות שוב לא הושפעו מתמורות בסביבתן הנכרית; כך נשתרשה הכתיבה הספרדית, שמקורה בענף של התרבות הערבית, גם לאחר הרקונקיסטה בספרד (ע"ע, עמ' 351). כנגד זה השתנו הכתיבות המקומיות עם היווצר מערך תרבותי־יהודי חדש. כך נמצא שכל התעודות מקטלוניה (ברצלונה) — שפרט ל 3 דורות היתה, מאז 801, תחת שלטון נוצרי ברציפות — כתובות בטיפוס אירופי־נוצרי, עד למחצית ה 2 של המאה ה 12 ואילך, עת נוצרה רציפות תרבותית יהודית עם קהילות קסטיליה וארגון, ומאז הופכת הכתיבה לספרדית טיפוסית. כה"י הקדומים ביותר שנכתבו בוודאות בפרובאנס (ראשית המאה ה 13) נוהגים בכתיבה הספרדית, כתוצאה מהמגעים ההדוקים עם יהודי ספרד. יחידים או קהילות שלמות, שעקרו לארץ אחרת, הוסיפו להחזיק בד"כ בכתיבת ארץ מולדתם: כך היה בצפון איטליה, שם התרכז ישוב אשכנזי גדול מסוף המאה ה 14, וכך נמצא כתיבות ספרדיות, צפון־אפריקניות וביזנטיות של מהגרים יחידים במצרים ובא"י. כתיבתו הרהוטה של הרמב"ם בשבתו במצרים אנדלוסית מובהקת. יש ששינו את כתיבתם במשך הזמן, בעיקר סופרים מקצועיים, כאברהם פריצול (ע"ע), שעקר לאיטליה מספרד ותוך זמן קצר סיגל לעצמו את הכתיבה המקומית.

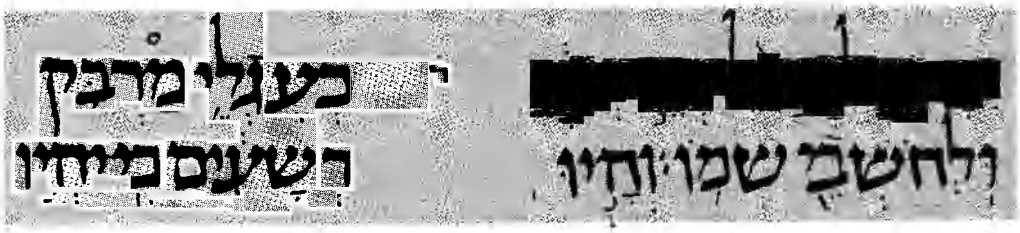
טיפוסי הכתיבות העיקריים שלהלן, כפי שנתגבשו ביה"ב המאו־

כתב ספר מראשית ימי־הביניים
קטע מפיוט לשבועות. פפירוס מאוקסירינכוס
מן המאה ה 4–5 לערך.
כ"י לונדון, המוזיאון הבריטי Or. 9180.

כתיבה מזרחית

כתיבה מזרחית מרובעת
טבריה, 894/5
כה"י בצורת קודקס עם ציון תאריך הקדום
ביותר. נכתב ע"י אהרן בן אשר.
כ"י קאהיר, בית הכנסת הקראי.

כתיבה מזרחית בינונית
מצרים, לפני 1204
משנה תורה שבסופו חתימתו של הרמב"ם.
כ"י אוקספורד Hunt. 80, דף 165א.

כתיבה מזרחית רהוטה
תעודה מפסטאט (קהיר העתיקה), 1213.
כ"י קמבריג', ספריית האוניברסיטה TS 13J3.22

כתיבה תימנית

כתיבה תימנית מרובעת
צנעא, 1320.
כ"י ירושלים, מוסד הרב קוק 314, דף 158ב.

כתיבה תימנית מרובעת
צנעא, 1504/5.
כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוני־
ברסיטאי, Yah. Ms. Heb. 4 דף 149ב.

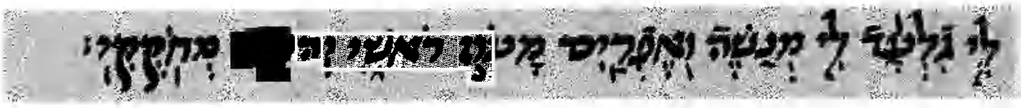

כתיבה תימנית בינונית
תימן, 1508.
כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוני־
ברסיטאי Heb. 4° 1133, דף 272ב.

כתיבה פרסית

כתיבה פרסית מרובעת־למחצה, כאשאן, 1485.
כ"י מנצ'סטר, ספריית ג'ון ריילאנדס, אוסף
גאסטר 86, דף 252ב.

כתיבה בוכארית בינונית
בוכארה, 1488.
כ"י ירושלים, ישיבת שם (אוסף מוסאיוף) 130
דף 254ב

כתיבה פרסית רהוטה
סארום, 1422.
כ"י ירושלים, אוסף מ. בניהו (פרסי) דף 37ב.

כתיבה ספרדית

כתיבה ספרדית מרובעת
ברגש (בורגוס), 1207.
כ"י פאריס, ספריה לאומית heb. 82, דף 386ב.

כתיבה ספרדית בינונית
ספרד, 1225.
כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוני־
ברסיטאי, Yah. Ms. Heb. 1, דף 35ב.

כתיבה ספרדית בינונית
טורטושה, 1484.
כ"י רואן, ספריה עירונית Or. 4, דף 1א.

כתיבה ספרדית–מערבית בינונית
פאס, 1401.
כ"י פאריס, ספריה לאומית heb. 657, דף 67ב.

כתיבה ספרדית אנדלוסית רהוטה
אגרת מגרנדה, 1129/30.
כ"י קמבריג', ספריית האוניברסיטה Add. 3340.

כתיבה ספרדית רהוטה (כתב ספר)
גראנטה, 1399.
כ"י פאריס, ספריה לאומית héb. 578, דף 51ב.

כתיבה אשכנזית

כתיבה אשכנזית מרובעת
צרפת, 1268.
כ"י טור, ספריה עירונית 9, דף 40ב.

כתיבה אשכנזית בינונית
אשכנז, 1250.
כ"י פאריס, ספריה לאומית, heb. 164, דף 54ב.

כתיבה אשכנזית בינונית גוטית
שייראה, 1290.
כ"י פאריס, ספריה לאומית héb. 370, דף 433ב.

כתיבה אשכנזית רהוטה
אשכנז, 1454.
כ"י פאריס, ספריה לאומית heb. 408, דף 94ב.

כתיבה איטלקית

כתיבה איטלקית מרובעת
קורניט, 1312.
פאריס, ספריה לאומית héb. 81, דף 60ב.

כתיבה איטלקית מרובעת-למחצה
איטליה, 1145.
כ"י מילאנו, אמברוזיאנה A 186 inf., דף 12א.

כתיבה איטלקית בינונית
נורשא, 1391.
כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוני־ברסיטאי Heb.8° 4281, דף 85ב.

כתיבה איטלקית רהוטה
איטליה, 1282.
כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוני־ברסיטאי Heb.8° 4120, דף 96ב.

כתיבה איטלקית רהוטה
מנטובה, 1531.
כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוני־ברסיטאי Heb. 8° 3935, דף 71ב.

כתיבה דרום איטלקית בינונית
(טיפוס ספרדי)
לצי (Lecce), 1439.
כ"י פאריס, ספריה לאומית heb. 1034, דף 6ב.

כתיבה ביזאנטית

כתיבה ביזאנטית בינונית
שירון (יוון), 1307–1308.
אוקספורד, הספריה הבודליאנית Hunt. 128, דף 60ב.

כתיבה ביזאנטית רהוטה
שאלוניקי, 1322.
כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H.13, דף 18ב.

חרים, חופפים בד״כ יחידות תרבותיות יהודיות מקיפות, ולא תמיד יחידות גאוגרפיות פוליטיות. בלוח מיוצגים הטיפוסים בגיבושם ולא בהתפתחותם.

(א) כתיבה מזרחית: א״י, מצרים, סוריה, בבל, מזרח תורכיה. בהבדלים מקומיים קלים (ר׳ עמ׳ 631/2, דוגמות שניה, שלישית ורביעית). (ב) כתיבה תימנית: כבר נבדלת בבירור בתעודות מהמאה ה 12. כ׳ הספר בתימן היה אחיד למדי, וכמעט שלא התפתחו בו צורות רהוטות (שם, דוגמות חמישית, שישית ושביעית). (ג) כתיבה פרסית: פרס, בוכארה, קורדיסטן (מאוחר יותר) ומרכז אסיה (שם, דוגמות שמינית, תשיעית ועשירית). (ד) כתיבה ספרדית, כולל פרובאנס (כנראה רק מראשית המאה ה 13 ואילך) וצפון אפריקה (שם, דוגמות אחת-עשרה — שלוש-עשרה; עמ׳ 633/4, דוגמות ראשונה — שלישית). הכתיבה בצפון אפריקה נמשכה בתחילה לטיפוס המזרחי, אך במהרה נתלכדה עם הטיפוס המיוחד לספרד, אף שניתן להבחין בסיגנונה המיוחד (ר׳ עמ׳ 633/4, דוגמה ראשונה). מראשיתה של הכתיבה הספרדית ניכרים בה 3 סוגי כ׳: מרובע, בינוני ורהוט. איגרות מראשית המאה ה 12 מלמדות שהכ׳ הרהוט נתפתח באנדלוסיה (שם, דוגמה שניה) ובצפון אפריקה. הדוגמה הקדומה ביותר, כנראה, לכתב-ספר בינוני, שמוצאו ג״כ מאנדלוסה, בפיוטי יוסף אבן אביתור (ע״ע, עמ׳ 189) שע״פ איגרת מידיו (תמ׳: שם, עמ׳ 189/90) ברור שנכתבו בעצם כתיבת-ידו. (ה) כתיבה אשכנזית: צפון צרפת, אנגליה, ארצות גרמניה, ואח״כ, מזרח אירופה (עמ׳ 633/4, דוגמות רביעית — שביעית). בטיפוס זה מגיע לשיאו ניצול גמישות קולמוס הנוצה. מראשית המאה ה 13 התפתחה באשכנז כתיבה בינונית גותית, המשקפת את התמורה האסתטית בארכיטקטורה ובאומנות האירופית (שם, דוגמה שישית). גם הכ׳ המרובע הושפע מהסיגנון הגותי. (ו) כתיבה איטלקית — מהלך התגבשותה עדיין אינו ידוע, ונראה שהכתיבה האשכנזית צמחה מתוכה (ר׳ עמ׳ 633/4, דוגמות שמינית — שתים-עשרה). הכתיבה המרובעת באיטליה לא נבדלה מהכתיבה האשכנזית בצורה בולטת עד המאה ה 15. במאות ה 12—13, נתפתחה באיטליה כתיבה מרובעת-למחצה מיוחדת (שם, דוגמה תשיעית); נציגה המובהק הוא כ״י קאופמן של המשנה. בסיציליה ובדרום איטליה נהגה כתיבה מטיפוס ספרדי, לפחות מאז המחצית ה 2 של המאה ה 13 (שם, דוגמה שלוש-עשרה). (ז) כתיבה ביזנטית: יוון וארצות הבלקן, כרתים, רודוס ומערב תורכיה. מוכרת בעיקר מהמאה ה 14 ואילך, ויש בה תערובת סיגנון איטלקי ומזרחי, אולם ייחודה ניכר. נראה שהתגבשותה עתיקת יומין (שם, דוגמות ארבע-עשרה וחמש-עשרה). (ה) הכתיבה הקראית: בתקופות הקדומות לא נבדלה מהרבנית, אולם משלהי יה״ב ואילך החלה להתבדל מהן. ניתן להבחין בטיפוסים שונים במצרים, בפרס, בתורכיה, בחצי-האי קרים ובמזרח אירופה.

בעזרת הטיפולוגיה הדיאכרונית של הכתיבות ניתן לקבוע, באזורים רבים, את תקופת ההעתקה בגבולות של 50—100 שנה.

עם התיישבות מגורשי ספרד, בעיקר בארצות אגן הימה״ת, חל טשטוש בין הכתיבה הספרדית המזרחית, הביזנטית, הדרום-איטלקית והסיציליאנית, ואפילו האיטלקית. באיטליה ובאשכנז דחקו הכתיבות הרהוטות את רגלי הכתיבות הבינוניות. הדפוסים הראשונים בספרד, באיטליה ובאשכנז חיקו את כה״י, ולא רק את הכ׳ המרובע אלא אף את הכ״ הבינוניים. אשר למסירה וניקוד, ע״ע עברית, לשון, עמ׳ 651. וע״ע ספר, עמ׳ 310.

ר א ש י ת ה ד פ ו ס. בספרד, בפורטוגל וכן באשכנז נחקקו הכ״ המרובעים והבינוניים המקומיים. באיטליה, במקום שנהגו כתיבות איטלקיות, ספרדיות ואשכנזיות נחקקו כ״ אחדים. בדפוסי רומא ופיובה די סאקו נחקק הכ׳ המרובע האשכנזי-איטלקי. בדפוסי מנטובה, פירארה[?] ובולוניה נחקק הכ׳ הבינוני האיטלקי. בדפוס רג׳ו די קלבריה נחקק כ׳ בינוני ספרדי מובהק. בדפוסי שונצינו (ע״ע) נחקקו לראשונה כ״ מסוגננים שלא היו בגדר חיקוי כתיבות כת״י המקומיות, אלא עוצבו מתוך גישה טיפוגרפית: כ׳ מרובע מטיפוס ספרדי בעיקרו, וכ׳ בינוני ספרדי מטיפוס דרום-איטלקי לפירושים, שכונה לימים „כתב רש״י״. ע״פ כ״ אלו עוצבו רוב כתבי הדפוסים מאז ואילך. וע״ע ספר, עמ׳ 312.

מ. שפיצר, האותיות שלנו (עלי עי״ן לש״ז שוקן), תשי״ב[2]; מ. בית אריה, פאלימפססט מינכן (ק״ס מ״ג), תשכ״ח; הנ״ל, תכונות קודיקולוגיות כבחנים פאליאוגרפיים בכ״י עבריים מיה״ב (שם, ס״ה), תש״ל; מ. בית אריה – ק. סירא, אוצר כ״י עבריים מיה״ב בציוני תאריך, ו, א׳—ב׳, 1972; C. Bernheimer, *Paleografia ebraica*, 1924; S. A. Birnbaum, *The Hebrew Scripts*, I–II, 1954–1971.

מ. ב.־א.

עִבְרִים, ע״ע עַם־יִשְׂרָאֵל, היסטוריה.

עֲבַרְיָנוּת, ע״ע פְּשִׁיעָה.

עֲבַרְיָנוּת־נֹעַר, התנהגות של נוער מתחת לגיל מסוים, שהחוק רואה בה מעשה-עבירה. קיימות עבירות המיוחדות לבני-נוער, כהיעדרות מביה״ס, עזיבת בית-ההורים, שוטטות ועישון. הגדרת ההתנהגות העבריינית ותחומי הגיל שונים מחברה לחברה. ברוב הארצות המתועשות תחום הגיל של העבריין הצעיר הוא בין 16 ל 21 שנים, ואילו בארצות אחרות, כבישראל, מתייחס החוק אף לגילאים צעירים יותר. ברוב הארצות המתועשות ואף המתפתחות, ובעיקר מאז מלה״ע II, חלה עליה בשיעורי העבריינות (ע׳) בכל שכבות האוכלוסיה; באותה עת חלה ירידה בגיל העבריינים וחלה עליה בע׳ נערות. רוב העבירות הן נגד רכוש, אך ניכרת עליה בעבירות של אלימות והפרעת הסדר הציבורי.

הע׳ היא בעיקרה קבוצתית-כנופייתית. שיעורי ע׳ גבוהים במיוחד נמצאים באזורי ע׳ בערים, המאופיינים באוכלוסיית מהגרים או עניים, הנגועים ב„בעיות חברתיות״ (היזקקות לסעד, קיפוח בשירותים וכיו״ב). נמצא גם, שבכל חברה יש קבוצה עדתית, דתית, או מעמדית, שעקב מקומה החברתי והכלכלי „תורמת״ לע׳ מעבר לחלקה באוכלוסיה. מאידך, שיעורי ע׳ נמוכים מצויים ב„גטאות-עוני״ של כמה מיעוטים (סינים, יפנים, יהודים), שנמצאו קשורים ביציבות משפחתית, בגיבוש קהילתי ובבידוד יחסי מזרם-החיים הכללי בחברה.

ה ה ס ב ר י ם ה פ ס י כ ו ל ו ג י י ם של הע׳ עוסקים בזיהוי התהליכים הקשורים במניעים, באישיותו של העבריין וברקע צמיחתו. הדגש הוא על כשלון הפיקוח על התנהגות היחיד, הקשור: (א) במערכת הביולוגית; (ב) במערכת הפסיכולוגית (עקב תורשה או רמת-חשיבה פגומות); (ג) בליקויים במבנה האישיות, המביאים לכשלון הפיקוח על דחפים; (ד) בע׳ כדרך-הסתגלות ללחצים אישיים — פנימיים וחיצוניים. קושי מיוחד כרוך בהעלאת הגורמים „הבלתי-מודעים״, כגון דחפים וסיבות לבחירת סוג הפתרון העברייני המיוחד.

ה ת א ו ר י ו ת ה ס ו צ י ו ל ו ג י ו ת השונות על ע׳ בודקות את ההנחה, שע׳ היא תוצאה של תהליכים במערכת התרבותית ובמבנה החברתי, והן מבוססות על פיזור הע׳ מבחינה אקולוגית, גילית, מעמדית וכיו״ב. ההסברים הסוציולוגיים עסקו תחילה במשברים בציות לכללים מוסדיים בסביבה הראשונה של הצעירים (במשפחה, בשכונה, בביה״ס), וזאת כתוצאה מהגירה, דלות, מעמד חברתי נמוך וירידות חברתית ותרבותית וכתוצאה מקיום תרבות-משנה סוטה (תת-תרבות) בסביבתם של העבריינים. לפי תאוריה זו, כשלונות בני המעמד הנמוך להשיג את מטרות המעמד הבינוני, בגלל חוסר כשרים אישיים וחברתיים בגיל ביה״ס, יוצר פגיעה בדימוי ובכבוד העצמי. מציאותן של קבוצות מבני מעמד זה במסגרת-שכונה, ביה״ס וקבוצת הגיל, מאפשרת מגע ביניהן, שאחת מתוצאותיו הוא פיתוח תרבות-משנה, המציבה, בין היתר, מטרות חדשות במקום אלה של המעמד הבינוני, ומאפשרת השגת סטטוס בדרך של ע׳, הנלמדת

באופן קיבוצי, במסגרת הכנופיה. תאוריה זו טוענת, שפער או אי־התאמה בין מטרות חברתיות לבין היכולת להשיגן בדרך חוקית יוצרים הרגשת מפח וקיפוח, כאשר אחד הפתרונות להם הוא — השגת המטרות באמצעים בלתי חוקיים. מצב זה מצוי בעיקר בין נערים וגברים במעמדות נמוכים.

אחרים טוענים, שהמקור והאופי הקבוצתי של הע' אינו בתגובה לקיפוחים אמיתיים או צפויים, הנובעים מקבלת התרבות השלטת של המעמד הבינוני. לדעתם, מייצגת הע' הקבוצתית הסתגלות לתרבות־המשנה ולסיגנון־החיים האָפייניים למעמד הנמוך, והיא עלולה להביא, בשכיחות גבוהה, להתנגשות עם החוק.

הביטוי הקבוצתי של הע' אינו קשור רק בקיפוח בביה"ס, בתחום התעסוקה ובתחומי הבידור והבילוי של בני המעמד הנמוך, אלא גם ביכלתם של העבריינים ללמוד בשכונתם מעולם־המבוגרים הפלילי התנהגויות עברייניות; כלומר, תכנה של תרבות־המשנה העבריינית תלוי גם בסוג של ההזדמנות לסטיה ובפיוורה, אולם בכ"ז, בעוד שהפושעים המבוגרים מתמחים בדרך־כלל בסוג־פשיעה מסוים, עוסקות קבוצות הנוער העבריין במעשי־ע' שונים ללא התמחות.

מועלות גם תאוריות המשלבות תפיסות פסיכולוגיות וסוציולוגיות; ביניהן — זו של התיוג השלילי (labeling), הטוענת, שקריירה עבריינית קשורה בהגדרת „העבריין" מצד גופי הפיקוח והאדמיניסטרציה הפלילית, על בסיס עברו הפלילי ומעמדו, העשויים להחריף את בעיות הסתגלותו ולהביא להידרדרותו לאורח־חיים פלילי.

הע' נלמדת, מועברת ונמשכת במסגרת קבוצתית בעלת דרגות שונות של ליכוד וארגון. הכנופיות, בעיקרן של נערים, נמצאו שונות במידת היציבות וההתמחות במסגרתן, וזאת בהתאם לסוג החברים ואָפים ומידת התחייבותם לערכים סוטים.

במחקרים נמצא, שהכנופיה מאפשרת פתרון קיבוצי של ניגודים ערכיים, מעמדיים, או ניגודים שבין דורות, עי"כ שהיא הופכת לקבוצת התייחסות ערכית ומוסרית. בכך נותנת הקבוצה גם הכשר למעשי־ע' ומלמדת ערכים ודפוסי־ע'; כן היא מספקת תגמולים חברתיים, פסיכולוגיים וחמריים לחבריה.

ברוב הארצות ננקטים אמצעים והליכים משפטיים מיוחדים לטיפול בע"נ, והדגש הוא על מניעה, טיפול וחינוך ולא על ענישה בלבד. אמצעים אלה כוללים הקמת רשויות מיוחדות לטיפול בנוער עבריין במסגרת המשטרה, בתי־דין מיוחדים לנוער ומוסדות מיוחדים לחינוך וטיפול.

החומר הרשמי הקיים על עבירות ועבריינים מוגבל ואיננו משקף את הכמות והאופי האמיתיים של מעשי הע' של בני־נוער. מקורות אחרים (קליניים או מחקרי הודאה עצמית) אינם פותרים את בעיית מהימנות החומר ואמינותו ואף לא את בעיית ההכללה וההשוואה באופי הע' ובהסברה.

לפי „חוק הנוער", תשל"א—1971, נחשבים ב י ש ר א ל כעבריינים: צעיר עד גיל 16 וצעירה עד גיל 18, שנידונו על עבירות בבי"ד לנוער. צעירים עד גיל 18, החיים בתנאי־חיים שליליים להתפתחותם, עשויים גם הם להופיע לפני ביה"ד לנוער לפי „חוק פיקוח והשגחה", תש"ך—1960. ניתוח טבעה של עה"נ בישראל מראה, החל ב 1948 ובפרט בשנות השישים, עליה ברורה ורצופה בממדי הע' אצל צעירים. במיוחד נרשמה עליה בע' בציבור היהודי. כן נראית עליה ברורה בשיעור היחסי של העבריינים; היחס בין נערים לנערות נשאר יציב, 9 : 1; הע' הולכת ומעמיקה ומשתקפת בעליית המספר הממוצע של עבירות לצעיר ובאחוז המועדים, המגיע לכדי 40% ויותר, והגדול יותר בקרב היהודים מאשר באוכלוסיית הצעירים הערבית.

מכלל המואשמים ב1970 27% היו בגיל 9—12; 30% בני 13—14, 34% בגיל 15—16. בקבוצות הבנות האחוזים המקבילים הם: 14.6%, 17.6%, 34%. בקרב הצעירים שהורשעו בדין נמצאו הבדלים אֶקולוגיים — שיעורי ע' גבוהים בשכונות מסוימות בערים ובעיירות־פיתוח שבהן מרוכזים עולים.

ניתוח ההבדלים העדתיים וארצות־המוצא של הורי הצעירים מגלה, שאחוז העבריינים הצעירים ילידי־הארץ עולה בהתמדה בהשוואה לעבריינים ילידי חו"ל.

בקרב העבריינים ילידי־הארץ שיעורי הע' בין בני־עולים מארצות אסיה ואפריקה עולה על בני־עולים מארצות אירופה ואה"ב. כ 90% מכלל הצעירים הואשמו בעבירות נגד הרכוש, ואחריהן באות עבירות נגד הסדר הציבורי ועבירות נגד גופו של אדם, שמידת־שכיחותן הולכת וגדלה. משנות השישים עולה אחוז העבריינים בני המעמד הבינוני („בני־טובים"), ואם כי העליה היא אטית, יש להניח שאחוז „הע' החבויה", זאת שאין יודעים עליה, בקרב אוכלוסיה זאת וכלל האוכלוסיה הצעירה, הוא גבוה יותר. המחקרים בתחום עה"נ מגלים במציאות תופעות מדאיגות נוספות: עליה גדולה בעזובת הנוער וסטיות חברתיות אחרות, כגון: היעדרויות מביה"ס; נשירה; שוטטות; בריחות מן הבית; זנות צעירה; שלילת ביה"ס, העבודה והצבא כצינורות להתקדמות חברתית; התפשטות הע' לשכבות המעמד הבינוני; גיבוש הע' בקבוצות עד כדי יצירת כנופיות, והתפתחותה של תת־תרבות של עבריינים התומכת בהן, בכיוון של ראיית הע' כאורח־חיים ונכונות לשתף פעולה עם העולם התחתון. מאז 1967 נרשמה עליה תלולה בשימוש בסמים, בעיקר חשיש, בעיקר בקרב העבריינים, כאשר רבים מוצאים את מחייתם מהפצת סמים ומשאר עבודות ושירותים בתת־כלכלה, שהתפתחה עם גיבושו והתמקצעותו של העולם התחתון. כן מתגלים בקרב העבריינים סימנים של התנכרות ומחאה חברתיות, על רקע של תחושת קיפוח חברתי, אמיתי או מדומה. קיום אוכלוסיית צעירים, הנכשלים בראשית צעדיהם בביה"ס ובעבודה, יוצר ע' פוטנציאלית או ראשונית, התורמות לעליה בשיעורי הע', מה גם כאשר ההסדרים והמנגנונים החברתיים נמצאו כבלתי־מספיקים למניעה, טיפול ושיקום של עזובים, עבריינים ראשונים וחוזרים.

י. בן־דוד, תמורות במשמעותה החברתית של עה"נ (בתוך: הנוער למניעת עה"נ, 37—44), תשכ"ז; מ. אמיר - ד. מקס, עבריינים קטינים בישראל, תשכ"ח; ד. רייפן, יעוד ומטרה בבית המשפט לנוער, תשכ"ח; מ. חובב - מ. אמיתי - מ. אמיר, העדרויות צעירים מבתיהם, 1969; מ. אמיר - ד. מקס - י. אשכנזי, אי סדירות הביקור בביה"ס היסודי, 1969; מ. אמיר, ע', פשע, מניעה וטיפול בישראל, 1948—73: A. K. Cohen, *Deliquent Boys: The Culture of the Gang*, 1955; R. K. Merton, *Anomie and Social Structure* (in: Social Theory and Social Structure), 1957[2]; J. F. Short – F. L. Strodtbeck, *Group Process and Gang Deliquency*, 1965; S. Shoham – N. Shoham – Ebed-El-Razek, *Immigration, Ethnicity and Ecology as Related Juvenile Deliquency* (in: S. Shoham [ed.], *Israel Studies in Criminology*, 77–98), 1970; M. W. Klein, *Street Gangs and Streetworkers*, 1971; E. M. Schur, *Labelling Deviant Behavior*, 1971.

מ. אמ.

עִבְרִית, לָשׁוֹן. הלה"ע היא, יחד עם הכנענית העתיקה (מכתבי [אל] עמארנה, ע"ע), הפניקית־הפונית, העמונית והמואבית, הענף הכנעני בקבוצת הלשונות השמיות (ע"ע) הצפונית־מערביות.

עם תופעותיה האפייניות של הע', שאינן נחלת רוב הלשונות השמיות, נמנות אלה: 1. אי־הבדלת משקל הבסיס בזמן סיפורי ממשקל בסיס הזמן הלא־סיפורי בפועל בעל תחיליות גוף (משקל יִקְטוֹל הן כשו"ו „ההיפוך" נלווית אליו הן בלעדיה; שלא כבאכדית שיש בה שני זמני־פועל בעלי תחילית הנבדלים במשקלם, ואילו בלשונות אחרות הפועל בעל תחילית גוף אינו משמש כלל כזמן סיפורי); 2. אינטגרציה של צורות המבוססות על פועל ובעלות סופיות גוף (כתב־תי) במערכת זמני הפועל (כברוב הלשונות השמיות, אך לא באכדית, המייצגת את המצב הקדמוני); 3. קיום צורות־פועל פאסיוויות הנבדלות מהאקטיוויות במבנן התנועתי

(חלקו, חלקו) — כמו, למשל, בערבית ושלא כבאכדית עם התערערות מערכת זו בפאסיווּם של בניין קל (יָלַד ← נוֹלַד) שלא כבערבית; 4. התאם יידוע בין שם־העצם ובין מלווה רומז (ה־בית ה־זה) — אינו כלל־כנעני; 5. אבדן הבחנות יחסות (ע"ע דקדוק, עמ' 994—995) סופיות, וניצול מערכת מלות־היחס להבעת־הבהנות־יחסה (אחת ממלות־היחס למטרה זו בלבד: אֶת) בלי להטיל בד"כ על סדר חלקי המשפט את נטל הבעת היחסות; 6. אבדן ה־ת המאפיינת את מין הנקבה של השמות ברוב טיפוסי צורת הנפרד — אינו כלל־כנעני.

ח. ר.

המקרא, עמ' 639; מגילות מדבר־יהודה, עמ' 644; חז"ל, עמ' 645; יה"ב, עמ' 648; מסירה וניקוד, עמ' 651; העת החדשה, עמ' 658; ע' בת־ימינו, עמ' 660; ביבליוגרפיה, עמ' 664.

ל ש ו ן ה מ ק ר א: המקרא (ע"ע, עמ' 283), הכתוב רובו ככולו ע', הוא המייצג הכמעט בלעדי של הע' מראשיתה ועד לתקופה ההלניסטית — תקופה של כ 1,500 שנה. מכתובות ותעודות שונות (חרסים) מהמאות 10—7 לפסה"נ אפשר ללמוד מעט יחסית על הע' של ימי בית ראשון, בגלל קִצרן וכתיבן החסר, אך הן מכילות מספר מלים וצורות שלא נודעו ממקור אחר (גזר; לכיש; ערד [ע"ע]; שומרון; שלוח). ערכם העיקרי של תעתיקים (מצריים, אכדיים, יווניים ורומיים) בציון התנועות, אולם הטיפול בהם רב־מכשולים. יש תעתיקים המשקפים צורות עתיקות כ ba-na-a-a-barqa האכדית או βαναιβακατ של ה 70 (= בני־ברק, יהו' יט, מה), ויש המשקפים צורות טרום־מסרתיות, כ a-u-si האכדית (= הושע) שבה נשתמרה דו־התנועה (דיפתונג) שנתכווצה בע' המסרתית.

נ ו ס ח ה מ ס ו ר ה נתגבש ב 3 שלבים: הטכסט העיצורי, אימות הקריאה, ולבסוף — התנועות והטעמים. אולם אף הטכסט העיצורי השתנה במרוצת הזמן, כמשתקף בחלק מן הקְרי וכתיב', סימני התנועות והטעמים התפתחו בין המאות ה 7—9 לסה"נ, אולם הם מתבססים על מסורת עתיקה שבע"פ. עקרונית שוות־ערך הן שיטות הניקוד הטברנית, הבבלית והא"יית, אולם מאחר שהטברנית היא המקובלת, והיא השיטה השלמה היחידה, נהוג לבסס את תיאור הע' עליה. ההבדל החשוב ביותר המאפיין אותה (וסוג אחד של ניקוד א"יי) הוא שבצורת הלשון המיוצגת בה a נעתקת בה ל å (קמץ גדול, וע"י זה התאחדה עם קמץ קטן $u > å$). למרות ריבוי הרבדים, אורך התקופה ומקומות המוצא השונים המשתקפים בנוסח המסורה, יש בו אחידות רבה מאוד, מתוך שהוא מייצג, כנראה, לשון ספרותית תקנית. עם זאת אפשר להבחין בין לשון בית ראשון ללשון בית שני — שבה מתגלית השפעת הע' הבינונית והארמית, ובין פרוזה לשירה, שאופייני לה, בין היתר, השימוש בצורות ארכאיות (עֲדֵי, אֱלֵי, עֲלֵי), וצמצום השימוש בה' הידיעה, באת־המושא ובמשפטי אשר.

22 ה א ו ת י ו ת של האלפבית מייצגות 22 עיצורים (ועם השׂ', שנזדהתה מאוחר יותר עם ה־ס', 23), שהתפתחו, כנראה, מ 29 עיצורים טרום־היסטוריים („פרוטו־שמיים"): ז' עברית משקפת z ו ð פרוטושמיות; ח' — ḥ ו ḫ; צ' — ṣ, ḍ ו ð̣; ע' — ʿ ו γ; וש' — š ו θ. לאותיות בגדכפ"ת מבטא כפול; אחרי תנועה הן חוככות (ויש שנהגו לסמן את הרפיון מעל לאות), ובראש המלה, או אחרי שווא נח, הן פוצצות (וסימנן דגש); אולם הבדל זה אינו פונימטי כפי הנראה. בין המעתקים החשובים ביותר: העתקת ו תחילית לי; נשילת ו, י ו ה (עפ"ר) בין תנועות; נשילת א בסוף הברה, לרוב; הידמות נ לעיצור שאחריה; אָבדן כושר ההכפלה של הגרוניות / הלועיות והנעתן, לעתים קרובות, בהטפים; והעדר הכפלה סופית.

ה ת נ ו ע ו ת שונות בהתאם לשיטות הניקוד (ע' להלן, עמ' 651). הטברנית מציינת גם תנועות עזר (כפתח גנובה); מאידך יש שהיא פוליפונית: שווא מציין חוסר תנועה (שווא נח), אך גם את התנועה הקצרה ביותר (שווא נע). הטברנית (ושיטות אחרות) מציינת את איכות התנועות, אך לא את כמותן. כך משקף קמץ טברני הן ā היסטורית והן u, וכן עשויים צירה וחולם לשקף תנועות קצרות או ארוכות מבחינה היסטורית (השווה: יָשֵׁן, יָכֹל [בעבר], המקבילים לשָׁמַר, לְיָשַׁן, יָכוֹל [בהווה], המקבילים לנִשְׁמָר). בניקוד המקרא אף אין הבדל בין חולם וצירה מלאים לחסרים, ואף לא בין שורוק לקבוץ. כשמצאו בעלי המסורה בשלד העיצורים אות נחה, השתמשו בחולם וצירה מלאים או בשורוק — הכל בהתאם למבטא. אחרת, ניקדו אותה המלה בחולם וצירה חסרים, או בקבוץ — שלא לשנות את הטכסט המקודש. על אורך התנועות אפשר לעמוד רק ע"י שיחזור היסטורי. המעתקים החשובים ביותר בתחום התנועות הם: מעתק $*_1$ ל a בהברה סגורה מוטעמת (חוק פיליפי) כגון יָשַׁן+תִּי ← יָשַׁנְתִּי; מעתק a^* ל i בהברה סגורה בלתי מוטעמת (הידקקות, כגון נִכתב לעומת נָסוֹג); מעתק ā ארוכה מוטעמת ל ō (המעתק הכנעני), וכיווץ דיפתונגים. אופיינית לע' הנטיה להארכת התנועה בהברה פתוחה לפני הטעם (דָּבָר). שמות בנפרד מונעים, בהברה סופית מוטעמת סגורה, לרוב בתנועה גדולה (דָּבָר), ואילו שמות בסמיכות ופעלים — בתנועה קצרה (דְּבַר, שָׁמַר).

מקום ה ה ט ע מ ה, המצוין ע"י רוב הטעמים, הוא מלעיל או מלרע. הטעם לרוב מלעיל כשלא נשלה הברה סופית (אֲנַחְנוּ), ומלרע כשהמלה נסתיימה בשלב קדום בתנועה קצרה שנשלה (כָּתַב <*כתב). אם נוסיף אפוא את התנועות הקצרות שנשלו, נוכל לשחזר שלב הטעמה מלעילית כללית. החריגים (כתבה, כתבו, יכתבו, ידך), המשקפים גם היחטפות תנועה חריגה בהברה לפני הטעם, נובעים מהתפתחות מאוחרת, בעוד שהטעמתם הקדומה נשתמרה בצורות ההפסק (כָּתָבָה, כָּתָבוּ, יִכְתֹּבוּ, יָדֶךָ). שלב הטעמה מאוחר יותר משתקף בהטעמת השמות הסגוליים (ודומיהם); באלה נבקע צרור עיצורים סופי (קֹדֶשׁ ≈ qudš). את שלב ההטעמה הקדום ביותר אפשר לשחזר לפי ההנחה, שרק a ארוכה מ ו ט ע מ ת נעתקה ל ō.

ה כ י נ ו י י ם (והמיליות, שאינן ממוצא שמני) אינם, כרוב המלים בע', בעלי שורשים תלת־עיצוריים, והם גם חלק הדיבר היחיד המרכיב מלים (הלזה מורכב מה' הידיעה, ל' ו,זה'). לכינוי העצמאי של גוף ה„מדבר" שתי צורות: אני ו אנכי — המתמעט בספרים מאוחרים. היא בתורה נכתבת עפ"ר הִוא; בקומראן מצויות הצורות הואה, היאה, שהתהוו, כנראה, באופן תנייני. צורת „מדברים" הרגילה: ,אנחנו'; נחנו — נדירה, ופעם נמצא ,אנו' (יר' מב, ו). הכינויים הם/המה, אתו'אתנה מתחלפים; מאידך מצוי בריבוי הנקבה רק הנה ולא הן, ואין ,אתמה', אלא ,אתם' (,אתמה' שבקומראן היא פרי היקש מאוחר). לפני כינויים חבורים יש לרוב תנועה: בטיפוס זמן־הפועל קָטַל בעיקר פתח (שמרני), בזמן יקטול צירה (ישמרני). כינויי הרמז מכילים ביחיד ז' (זה, זאת, זו — נדירה), ובריבוי ל' (אלה). כלוואי הם באים ביידוע (היום הזה). ה' הידיעה שומרת לפעמים על הוראתה הרומזת (היום = היום הזה). כינויי השאלה הם מי ו מה. ל מה גזרון כפול: היא נגזרת מ mā ב a ארוכה וכן מ ה' עיצורית, כיוצא מה־אוגריתית ומהעובדה, שאחרי מה דגושה לרוב האות הראשונה במלה התוכפת, כנראה, כתוצאה מהידמות ה ה'.

ה פ ו ע ל: הוא חלק הדיבר, שבו בולטים התלת־עיצוריות והמשקלים (ע' להלן: גזרות, בניינים).

ה ז מ נ י ם: לבד מהציווי, יש 4 צורות פונטיות: קָטַל (שָׁמַר), וְקָטַל (וְשָׁמַר), יִקְטוֹל (יִשְׁמוֹר), וַיִּקְטוֹל (וַיִּשְׁמוֹר), ונחלקו החוקרים אם מובחנים בהם זמנים או אספקטים. בפרוזה הסיפורית, עכ"פ, הן מציינות זמנים: קָטַל, וַיִּקְטוֹל — עבר, יִקְטוֹל, וְקָטַל — הווה/עתיד. הצורות ב ו' ההיפוך באות בהתאם לזמן הנדרש, כשאפשר להוסיף באותו הֶקשר תחבירי ו' החיבור; אחרת משמשות הצורות בלא ו' ההיפוך. נוסף על דרך החיווי יש עתיד „מוארך" ב a (אֵלְכָה; גם אחרי ו' ההיפוך וכן ציווי „מוארך"), ועתיד „מקוצר" (יִבֶן) — הדומה תדיר

לויקטול (וַיִּבֶן), אלא שהצורה האחרונה מלעילית לעתים קרובות. ההטעמה המלרעית של צורות מעין וְקָטַלְתָּ תניינית, כנראה.

קְטֹל ניטה בסופיות, הדומות לכינויים, יקטול — בעיקר בתחיליות. הציווי דומה בנטייתו ליקטול, אך ללא תחיליות. המקור הנטוי (שם-הפועל) מצוי גם בלי ל׳ (כגון: לא יאבה ה׳ סלח לו [דב׳ כט, יט]), אך הל׳ רגילה גם שלא לציון תכלית, כגון: אולי לא תאבה האשה ללכת (בר׳ כד, ה). המקור הנכרת משמש הרבה לחיזוק (מות יומת; בר׳ כו, יא), לתיאור (וילך הלוך ואכל; שו׳ יד, ט), במקום צורות פונטיות (אכול ואין לשבעה, שתו ואין לשכרה, לבוש ואין לחם לו; חגי א, ו), ובייחוד במקום הציווי (זכור את יום השבת; שמ׳ כ, ח).

ה ב נ י י נ י ם הם משקלי הפעלים. מבעד לשבעת הבניינים השכיחים (קל, נפעל, פִּעל, פֻּעל, התפעל, הפעיל, הָפעל) אפשר לשחזר מערכת סימטרית יותר.

	יסודי	דגוש	גורם בעל תחילית ה־	
יסודי	קל	פִּעֵל	הִפְעִיל	נִפְעַל
סביל פנימי	(לֻקַּח)	פֻּעַל	הָפְעַל	
צורות ת	(התפקדו)	התפעל	(תתחרה, תִּתַּצֵּב)	

(הצורות שבסוגריים נדירות, ומשקפות שרידים של הבניין הנידון)

בבניין קל שלושה משקלים: פָּעַל, פָּעֵל, פָּעֹל. פָּעַל הולך ומתרחב על חשבון פָּעֵל ופָּעֹל — המציינים מצב. ביקטול מתרחב יִפְעַל על חשבון יִפְעֹל. מיִפְעַל יש רק שרידים (יִתֵּן) — הרוב עבר לבניין הִפעיל. נראה שבשלב קודם היה ניקוד ״יקטול׳ yaqtul, yaqtil, yiqtal כמשתקף בצורות יַחְלֹשׁ, יֶחֱלַשׁ; יָסֹב, יָגֵן, יֵקַל; יָקוּם, יָשִׁיר, יֵבוֹשׁ.

בניין נִפעל מציין בעיקר תוכן עומד (לא יוצא), ולפיכך ביחס לבניין קל פעולה חוזרת (נבקע) או סבילה (נאכל), פִּעֵל — חיזוק הפעולה (שִׁבֵּר, קִבֵּר) וגרימה (אִבֵּד), ופֻעַל הוא סבילו של פִּעֵל. יש שבניין פִּעֵל נגזר משם (כִּהֵן), לעתים בהוראת שלילה (שֵׁרֵשׁ). הִתְפַּעֵל הוא בעיקרו בניין חוזר של פִּעֵל (התחזק), הִפעיל מציין גרימה של בניין קל (הביא), והָפעל את סבילו של הִפעיל. גם הִפעיל עשוי להיגזר משמות (הקטיר), וכן יש להבין, כנראה, את השימוש העומד המרובה של בניין זה (החריש מ חֵרֵשׁ).

ג ז ר ו ת: הפועל הוא חלק-הדיבר שתלת-העיצוריות בולטת בו ביותר. אולם אפילו בו צריך להניח, לפחות לגבי חלק של פעלי ע״ו, ע״י וע״ע, שבנויים הם בשתי אותיות שרשיות. בפעלי פ״נ מידמה הנ׳ לעיצור שאחריה. במשקל יִפְעַל נושלת הנ׳ גם בציווי ובמקור (גַּשׁ, גֶּשֶׁת). לנתן נטיה מיוחדת (נָתַתִּי, יִתֵּן, תֵּן, תֵּת); לקח דינו כפועל פ״נ. בפעלי פ״ו משתמרת הו׳ רק באמצע המלה, לפי החוקים ההגאיים, והפעלים מופיעים בדמות פ״י (נולד, הוליד לעומת יָלַד). בקל יִפְעַל נושלת הו׳ (הי׳) בעתיד, בציווי ובמקור (יֵרֵד, רֵד, רֶדֶת), ובדומה הלך (יֵלֵךְ, לֵךְ, לֶכֶת). בחלק משרשי פ״א אין הא׳ שומרת על מעמד עיצורי אחרי תחיליות-גוף בעתיד קל (יֹאכַל). בל״י פועל היקש באופן רחב מאוד; לבניינים רבים סיומות שוות, והם נבדלים בעיקר בתחילתם. פחות תופעות מיוחדות מצויות בפעלי ל״א — בעיקר מתאפסת הא׳ בסוף הברה — אך כבר במקרא עובר חלקם לגזרת ל״י.

לפעלי ע״ו וע״י בקל קָטַל שלושה משקלים: קָם, מֵת, בּוֹשׁ, וביִקטול — יָקוּם, יָשִׂים, יֵבוֹשׁ. פעלי ע״ו הרגילים ביִקטול הם: יָקוּם, יָקֹם וַיָּקָם; בע״י — יָשִׂים, יָשֵׂם, וַיָּשֶׂם. צורת הנקבה של קם היא: קָמָה, אך של הבינוני, הזהה בצורתו, קָמָה (וכן בבניינים אחרים ובפעלי ע״ע); צורות קטל (ויקטול) רבות נגינתן מלעיל, ושל הבינוני מלרע (נְסֹוגָה, נְסֹוגָּה, קַלָּה, קַלָּה, הֵסַבָּה, מְסִבָּה). הָפעל מוּגע בשורוק, על דרך פ״ו (הוּקם, ובדומה בפעלי ע״ע: הוּסב). פִּעל, פֻּעל והתפעל באים על דרך פוֹלֵל, פוֹלַל, התפולל (קוֹמֵם, קוֹמַם, התקוֹמֵם; צורות כקִיֵּם מצויות רק בספרים מאוחרים); צורות אלו דומות מבחינה חיצונית לפוֹעֵל, פוֹעַל, התפוֹעֵל של פעלי ע״ע (סובב, סוֹבַב, הסתובב). שתי הגזרות יוצרות בבניינים הדגושים צורות על דרך פַלְפֵל: גלגל (מגלגל), טלטל (מטול).

בבניין קל של פעלי ע״ע נבנות הצורות שהבינוני שלהן בפתח (קַל) בהברה אחת, שהאות האחרונה שלה מוכפלת בנטיה (קַלָּה) גם בגוף השלישי של קָטַל בהברה אחת (קַל, קַלָּה, קַלּוּ), וביִקטול בצירה-פתח (יֵקַל), ואילו הצורות שלבינוני שלהן משקל פּוֹעֵל (סוֹבֵב) יוצרות גוף שלישי של קָטַל על דרך השלמים (סָבַב, סָבְבָה, סָבְבוּ), ויִקטול בקמץ-חולם (יָסֹב). ההכפלה תבוא לרוב באות השרשית השניה (יָסֹבּוּ), אם אינה סופית או שוואית (קַל, תְּמַקְנָה). יש שפ׳ הפועל מוכפלת (״הדרך הארמית״: יִקְּדוּ), ולפעמים דגושות הן פ׳ הפועל והן ע׳ הפועל (הַשַּׁמָּה), אך פעמים אין דיגוש בכלל (יָזֻמּוּ).

ב ש מ ו ת - ע צ ם התלת-עיצוריות והמשקלים מפותחים פחות. בשיכבה עתיקה של שמות ניכרת דו-עיצוריות: יד, דם, דג, בן, שֵׁם, עֵץ, שָׁנָה, שפה. המעבר לתלת-עיצוריות נעשה ע״י הארכה באמצעות דו-תנועה (יום), ע״י הכפלת עיצור (יְמָמָה), או ע״י הכנסת עיצור של נטיה לשורש (שפתותיך). אחידות המשקלים בולטת במיוחד בשמות גזורי פועל, בבינוני ובמקור. בין התצורות בעלות תחיליות יש להזכיר בייחוד את אלה שבמ, המציינות במיוחד כלי ומקום (מַפְתֵּחַ, מִקְלָט), ואת אלה שבת (תפארת).

לַשֵּׁם שלושה מצבים מורפולוגיים-תחביריים: ״נפרד׳ ללא שם-עצם בעקיבה בלתי-אמצעית משועבדת (בית גדול); ״נצמד׳ בהת-קשר אליו כינוי (דְּגֵיהֶם, בֵּיתָם), ו״נסמך׳ בעקיבה מיידית משועבדת של שם-עצם אחר (בֵּית הַמִּקְדָּשׁ).

הנקבה נוצרת בתוספת t./at נשתמרה למשל בבַּת ובצורות על דרך הסגוליים (שומרת). at נעתקה ל־ה בנפרד, אך בנסמך ובנצמד נשתמרה הת׳ (מַלְכָּה, מַלְכַּת, מַלְכָּתוֹ). יש ששני טיפוסי הנקבה מתחלפים ביניהם (מֶרְכָּבָה, מִרְכֶּבֶת, מֶרְכַּבְתּוֹ).

הזוגי מצטמצם בשמות המציינים מספר (שְׁתַּיִם, מָאתַיִם) וזמן (יוֹמַיִם), ובעיקר בשמות הבאים באופן טבעי בזוגות (מאזנים), ובייחוד באיברים (ידים). הזוגי מסתיים ב־ַיִם, הריבוי ב־ִים, והנסמך והנצמד בשניהם ב־ֵי (מבחינה היסטורית — צורת זוגי). ה־ֵי נוספת גם לריבוי הנקבה ־וֹת (נשותיהם). את הריבוי של השמות הסגוליים (יֶלֶד, בעצם: יַלְדּ; השווה: יַלְדּוֹ) יוצרים בתוספת קמץ אחרי האות השרשית השניה (יְלָדִים). עקבותיה של תופעה קדומה זו אפשר למצוא לפחות בארמית ובערבית.

ה׳ המגמה (־ה בלתי מוטעמת) התהוותה, לפי עדות האוגריתית, כנראה, מ ה׳ עיצורית, והיא עשויה לבוא גם בנסמך (מִדְבַּרָה דַמֶּשֶׂק).

גבולות **ש ם - ה ת ו א ר** כלפי שם-העצם מטושטשים: נָגִיד הוא בעל מעמד תחבירי של שם-תואר ואילו דַּיָּן בעל מעמד תחבירי של שם-עצם בלבד. משקלים מיוחדים לשמות תואר — מעטים יחסית (קָטֹל לצבעים (אָדֹם); קָטִיל, קַטִּיל (נָדִיב, צַדִּיק)). קיימת זיקה ברורה בין שמות ״תואר״ ובין פעלים מציִיני-תכונות (כגון חָזַקְתִּי, יֶחֱזַק), שאין להם בינוני אחר משלהם. מאידך, השמות הסגוליים הם שמות-עצם דווקא. תצורת מין הנקבה ושל רבים ורבות בשמות-התואר קבועה קביעות מורפולוגית (גדולה, גדולות; לעומת זה שמות-עצם לעתים קרובות חסרי סיומת נקבית וצורת הנקבה היא ערך מילוני נפרד [אתון]). יש ששמות-עצם ממין נקבה יוצרים את ריבוים ב־ִים (נָשִׁים), ויותר נפוצים שמות ממין זכר שריבוים ב־וֹת (אבות). שמות-תואר לא יבואו בנצמד, הנסמך שלהם מוגבל בהופעתו לביטויים מטיפוס נְקִי-כַפַּיִם. לפני תיאורים מעין מאד או יותר יבואו רק שמות-תואר. משום טשטוש הגבולות מן הראוי, אולי, לקבוע, כחלק דיבר נוסף על שמות עצם ועל שמות תואר, גם ״שמות

עצם ותואר". שמות־התואר באים אחרי המוגדר ומתאימים לו במין, במספר ובײדוע (ילד גדול, הילד הגדול, הילדים הגדולים).

שם־המספר אחד הוא שם־תואר (איש אחד), ואילו שנים — שם־עצם (שני אנשים — כל' בנסמך). צורת הנקבה שְׁתַּיִם פותחת בצרור עיצורים. המספרים 3—10 משקפים תופעה קדומה: בניגוד לשכיח מוסבים המספרים ללא סיומת — לנקבה (שלוש נשים), ובעלי הסיומת ־ה/־ת — לזכר (שלושה ילדים). בנפרד באים המספרים לפני המנוי או אחריו, אולם לפניו הם עשויים לבוא בנסמך (ששת ימים [צורה ארכאית]), ובמיוחד לפני מנוי מיודע (ששת הילדים). במספרים 11—19 משמש עָשָׂר לזכר, ועֶשְׂרֵה לנקבה. מספרים סודרים קיימים רק מ 1 עד 10, ומ 2 עד 10 הם בנויים על משקל קְטִילִי (אך ששי נוצר ישירות משש, ושֵׁנִי הוא דו־עיצורי). ראשון מאוחר יחסית; קודם השתמשו במספר היסודי (יום אחד; שם האחד).

מילות־יחס, במידה שגזרונן מחוור, הן שמות עצם הבאים בנסמך ובנצמד: לקראת, לקראתך, לקראתכם; עלֵי (בשירה; בפרוזה: על), עליכם; צורה אחרונה זו מורכבת בעצם מ עלי + כם (י שורשית). במשך הזמן נותח עליכם לפי תפיסת על+יכם, וע"י תצורה־לאחור נוצר על. כהיקש לעל נוצרו צורות כתחתיכם, אשר בהן הי' אינה שרשית. כ' היחס היא מלת היחס היחידה שנתפתחה מיסוד רומז ולא משם־עצם. לכינויים היא מצטרפת לרוב באמצעות ־מו (כמוך, כמוכם). במלת היחס מִן מדמה הנ' (ממנו, מכם). לפעמים מוכפלת מן (מִמֶּנִּי < *מנמני). מצויות 2 מלות־יחס אֶת: בהוראת ,עם' וכסימן (של רשות) למושא המיודע. היות שסביל סתמי יכול לצרוך מושא (הן עקיף: „יבולע למלך" [שמ"ב יז, טז], הן ישיר: „מצות יאכל" [שמות יג, ז]), הוא עשוי להצריך גם את־המושא („את כל דגי הים יאסף להם", במ' יא, כב). עם נצמד לכינוי המדַבֵּר כעמי, או כעמדי (זו התפתחה כנראה ע"י דיסימילציה [ע"ע פונטיקה ופונולוגיה]) מעמני.

לשלילת מלים ומשפטים פעליים משמשת לא, לשלילת משפטים שמניים (כולל משפטים בעלי בינוני) — אין. אל מצטרף ליקטול (לעולם לא לציווי) להבעת איסור.

בשטח התחביר שמרה הע' על אפיה השמי הקדום ובניגוד לערבית לא נטשה מבנה משפטים חפשי לטובת סיסטמטיזציה, ואף כי אבדו לה סיומות היחסות ודרכי הפועל, אינה משקפת טשטוש תחבירי כארמית. הגבולות בין המשפט הראשי לטפל מטושטשים, ולעתים קרובות מחברת ו' החיבור (וההיפוך) את המשפט הראשי עם הטפל הקודם לו: „ואם לא יתחטא ביום השלישי וביום השביעי לא יטהר" (במ' יט, יב). עוד יותר דומים למשפט הראשי משפטי מצב, הנבדלים ממשפט ראשי בעיקר בשימוש הזמנים: „וירא אליו ה' ... והוא ישב" (ברא' יח, א). גם משפטי הזיקה עצמאיים יחסית, שכן הקשר עם המשפט הראשי מבוצע באמצעות הכינוי המוסב, ופחות באמצעות כינוי הזיקה. מלות־החיבור המשעבדות מעטות יחסית. החשובות הן: אשר — משמשת במשפטי זיקה ובמשפטי־שם־עצם; כי — פותחת משפטי־שם־עצם ומשפטי־סיבה; ומליות התנאי אם ולו. רגילה מאוד מלת ההצגה הנה, הקודמת, לעתים קרובות, לבינוני המוסב לעתיד („הנה ימים באים"; עמ' ט, יג).

אוצר המלים. בגלל הקפו המוגבל של המקרא מצומצם אוצר המלים שבו (כ 8,000 מלים, מהן כ 2,000 יחידאיות), אך שמות פרטיים רבים מרמזים, שאוצר המלים הממשי של הע' המקראית היה גדול בהרבה. מרובות מלים מתחום הדת, המוסר והרגש, ויש להניח, כי חלקית, לפחות, גרם לכך תכנו הדתי של המקרא. מספרן הגדול יחסית של מלים לציון מעיינות ותעלות השקאה, של סוגי גשמים, עננים, קוצים, מדבריות, הרים וכו' משקף הבחנות מדויקות בפי אבותינו החקלאים ורועי הצאן. אפים העברי המקורי של מונחי עבודת־האדמה, המרעה, בעה"ח והצמחים בכלל מרמז על קדמותם. לעומת זה מרובות מלים שאולות בתחום המסחר והמלאכה, התרבות החמרית, המינהל והשלטון. יש להזכיר במיוחד שאילות מהאכדית, שנעשו ברובן בתיווך הארמית. מרובות יחסית מלים שאולות מהארמית, במיוחד בתקופה המאוחרת.

י. בל.

מגילות מדבר־יהודה (ע"ע מדבר־יהודה) משלימות חוליה חשובה בהתפתחות הע' בין לשון המקרא (לה"מ) ולשון חכמים (ל"ח). הלשון המדוברת מאמצע המאה ה 1 לפסה"נ עד 200 לערך, נתגבשה לניב המוכר לנו כל"ח, והלשון הכתובה היא לשון ממ"י, שהיא השלב האחרון של לה"מ.

בלשון ממ"י 3 מרכיבים עיקריים: ע' מקראית, ארמית רשמית וע' מדוברת (לימים ל"ח). בממ"י תכונות חדשות בכתיב ובפונולוגיה, המשקפות את המצב הלשוני בא"י: השכבות המשכילות דיברו, כנראה, יוונית, הבלתי־משכילות דיברו ניב קרוב לארמית, ולה"מ ול"ח נמסרו בשתי מסורות לפחות, הטברנית והבבלית. בלשון ממ"י יסודות מהע' השומרונית וכן צורות ארכאיות, הידועות ממסורות־קריאה יהודיות ושומרוניות. בגלל התמעטות ידיעת לה"מ הוחלפו תיבות קשות בתיבות בסיסיות, או שפורשו פירוש חדש. מצויות תיבות שנשאלו, כנראה, מניבים סמוכים שנעלמו בינתיים (אדומית, למשל) ותיבות עבריות וארמיות שרק במקרה לא נזכרו במקורות. התמונה הלשונית מורכבת, ולהלן תיאור חלקי.

מגילת ישעיהו השלמה 1QIsa^{a}, מהחשובות ביותר, לשונה „וולגרית", לתועלת הקורא הפשוט, והוחלפו צורות ותיבות כדי להתאימה ללשון התקופה; מרבית המגילות המקראיות זהות פחות או יותר לנוסח המסורה. הגדולים שבטכסטים הלא־מקראיים: סרך היחד, מגילת ההודיות, פשר חבקוק ומלחמת בני אור — נכתבו בידי אנשי הכת, אך יש גם מגילות שמקורן מחוץ לכת: ספר היובלות, בן־סירא ותעודות צדוקיות. רק מגילת ישעיהו זכתה לדיון בלשני מפורט, ואלה תוצאותיו:

הכתיב מלא, להקל על הקורא ולמנוע קריאה על דרך הארמית (,לוא' — כדי למנוע קריאת לָא). המגילות משופעות בו"ים, יו"דים ואל"פים המציינות תנועות ארוכות, קצרות וחטופות: יום, אוזנים, חולי, מית (= מֵת), יאתום; יו"ד גם מציינת תנועת e בסוף תיבה (יעני = יענה). הכתיב אינו עקבי (ראש = רואש = ראוש = רוש; כיא = כי; בוא = בו; סאי = שאי). פונטיקה ופונולוגיה: נתערערה הגיית עיצורי הגרון והלוע, המושמטים, לעתים, או מוחלפים זה בזה: תנתו (תְאֻנָתו), יבור (יעבור), מנחל (מנהל), סלה (סלע). מורפולוגיה. הכינויים: לעתים באות צורות השונות מלה"מ: אתי (את — בהשפעת הארמית?); הואה, היאה (צורות ארכאיות שנעלמו מלה"מ); אנו (במגילות לא־מקראיות); אתמה (אתם — כהגיית השומרונים). כינויי הקניין: דברכה (דברך) וכתיבים אחרים זהים לע' שומרונית בצורות ידיו (ידו), דברכמה (דברכם), ובאנאלוגיה — דברמה (דברם). רווחת מאוד הצורה רוחהו. הפועל. סופיות הגוף: הצורה הארכאית של גוף הנוכחת שמרתי, שנעלמה מלה"מ (אך ר' שַׁקַּמְתִּי; שו' ה, ז), חוזרת בממ"י — בהשפעת הארמית. שמרתמה זהה להגיה השומרונית. תכונות אחרות: השפעה ארמית ניכרת בצורה מהסיד (מסיר), וצורות כמו ישפול (ישפל) ידועות גם בל"ח ובארמית. צורות הפסק מעין דרושו יש לייחס להשפעה ארמית או למסורת הניקוד הבבלי; תזכורי באה, כנראה, בהשפעת ל"ח. יש לציין במיוחד צורות חדשות של השם, כגון אוהול (= אֹהל; השו' Μολοχ [מֹלֶךְ] בתרגום ה 70).

תחביר ממ"י בעיקרו מקראי, כולל השימוש בו' ההיפוך, אך קיימים חריגים. משפטי זיקה אסינדטיים (שאינם בל"ח) עשויים לקבל את כנוי־הזיקה או להשתנות: „בדרך תלך" (יש' מח, יז) הפכה ל„בדרך אשר תלך"; „וישועתה כלפיד יבער" (יש' סב, א) — „תבער". אשר לוא + יקטל משמשת לאיסור במגילות הלא־מקראיות:

‚אשר לוא ילך איש'. שם־הפועל בל משמש כצווי: ‚לשלח הואה מאתם' וכך גם בלה"מ המאוחרת, ושלילותו: „ולוא לסור", „ואין לצעדו". מקור שימוש זה אינו ברור.

אוצר המלים העברי מייצג את כל שכבות הלשון: לה"מ (ארכאית, תקנית, מאוחרת), ל"ח ותיבות שאינן בהן. לפעמים שונתה הוראתה של תיבה מקראית, ויש שזו נתבררה בעיקר הודות לממ"י; קץ (גם: „זמן"), מסר (= „ספר"). שינויי צורה: משוזר (משזר), נדב (בבניין נפעל), לוהב, אנושים (לשון ר' של איש); שינויי הוראה: גורל (= „קבוצה"), עצה (= „מועצה"), דשא (= „אביב"), זרק (= „כידון" או כיו"ב), חרישית („רוח סערה"). תיבות מל"ח: כנסת, תלמוד, מלאה (= „הרה"), ממון, נחשול, הלכה. כמה ממונחי הכת מוצאם מל"ח: רבים (אחד מכינויי הכת), קוב („להתקבל אל הכת"). תיבות ממקורות בלתי ידועים: (א)בדן, מזז. **יסודות זרים.** שאילות ותרגומי שאילה, מארמית: דוכי („טיהור"), סרך (בפועל ובשם, בהוראת „גיוס, היערכות למלחמה" וכיו"ב) מקורו ארמי, אך בהוראה זו כמעט אינו ידוע. גם סדר, בהוראה קרובה לסרך, מקורו ארמי, כנראה. תרגום שאילה מאכדית הוא אוחזי אבות; רז ונחשיר נשאלו מפרסית; מגדל, יחד (כמונחים צבאיים) הן דוגמות בלתי ודאיות לתרגומי שאילה מיוונית ולטינית. תעודה וכמה תיבות אחרות טרם נתברר מוצאן.

לשון חז"ל (ל"ח). עם חורבן בית שני שקעה לה"מ, שהיתה עד אז בחינת לשון הסטנדרד הספרותי, ובמקומה עלתה למעמד זה הלשון המדוברת, היא ל"ח. אגרות בר כוכבא (ע"ע [כרך המלואים]), הכתובות בחלקן בל"ח, מוכיחות של"ח נתקיימה מאות שנים כלשון מדוברת — ורישומה ניכר בספרי המקרא המאוחרים, אך רק אחרי החורבן היתה ללשון ספרותית. יש להבחין בין לשון התנאים (ע"ע) שהיתה, כנראה, עדיין לשון חיה בזמן שנערכה ספרותם, לבין לשון האמוראים (ע"ע) — הנחלקת ללשון א"י (בתלמוד הירושלמי ובמדרשי האגדה) ובבל (בתלמוד הבבלי) — שלא היתה מדוברת עוד בתקופתם ויש בה, כנראה, תערובת של לה"מ וארמית, ואין היא יכולה לשמש בסיס נאמן למחקר.

יש להניח כי ל"ח היתה מדוברת רק ביהודה, שם התיישבו שבי גולת בבל. בשאר חלקי א"י ובייחוד בגליל (שנכבשו רק בימי המכבים) שלטה, כנראה, הארמית. עם חורבן ארץ יהודה אחרי מרד בר כוכבא, הוחש מותה של הע'. ואף שהחכמים שעקרו לגליל המשיכו לפעול בלשונם, ברי שבניהם, שנולדו בסביבה דוברת ארמית, לא יכלו להמשיך בכך. עדות לכך בדברי ר' מאיר: „כל ה...ומדבר בלשון הקדש הרי הוא בן העולם הבא" (ספרי דב' של"ג; ור' ב"ב פ"ב, ע"א). ר' יוחנן צריך להדגיש כי „לשון תורה לעצמה ול"ח לעצמה" (חו' קל"ז, ע"ב). תלמידי רבי הוצרכו לשאול פירושי מלים עבריות מפי האמה של בית רבי, שבאה, כנראה, מארץ יהודה (מג' י"ח, ע"א).

א. גיגר (ע"ע), מחבר הדקדוק המדעי הראשון של ל"ח, סבר שלא היתה זו מעולם לשון מדוברת ונוצרה רק לצורך בהמ"ד. תפיסתו נתקבלה על כל חכמי האומות, אך מחכמי ישראל התנגדו לה צ. גרץ, ש"ד לוצטו ויעקב לוי (ע' ערכיהם). מ. צ. סגל (ע"ע) הוכיח של"ח מצטרפת באופן טבעי ללה"מ המאוחרת, ואגרות בר־כוכבא הוכיחו לחלוטין של"ח היתה חיה ומדוברת. סגל שגה בכך שמיעט מאוד בערך השפעת הארמית על ל"ח, ובכך שביסס את מחקריו על נוסחי דפוס ולא על כתבי־יד. י. נ. אפשטיין, ח. ילון וש. ליברמן (ע' ערכיהם; וכמובן י. קוטשר ז"ל, מחבר הערך, שמפאת צניעותו העלים שמו) הוכיחו שבמרוצת הדורות „קירבו" המעתיקים, ואחריהם המדפיסים, את ל"ח — שסטיותיה מלה"מ נתפסו להם בשגיאות — ללה"מ, וכך נסתלפה לחלוטין המערכת הלשונית של ל"ח. הצורה אדן (= אדם), המצויה בכתבי־יד טובים של המשנה, תוקנה לאדם. תחת הכינויים החבורים לגוף שני דברך (ז'), דבריך (נ') הכניסו המדפיסים את צורות לה"מ (דברְךָ, דבָרֵךְ). הצורה האותנטית נשתמרה בסידורי הספרדים (נקדישך ונעריצך) ובפיוט (למען אמתך, למען בריתך), ואף תעתיקי היארונימוס (ע"ע) וההכספלה (ע"ע) משקפים אותה. בין כה"י הטובים של המשנה (ע"ע, עמ' 646/7): כ"י קאופמן (מנוקד כולו), כ"י פארמה (מנוקד בחלקו), כ"י לו (Lowe; בלתי מנוקד) וקטעים מן הגניזה. התיאור הבא מבוסס בעיקר על כ"י קאופמן.

הכתיב בד"כ מלא, אפילו בתנועות קצרות וחטופות (לִיקְרוּת, עוֹמְרים). א' משמשת לעתים כאם קריאה (שְׁיָארה = „שיירה"), ו וי כפולות עשויות לציין עיצורים: יווני (יבנה; ר' להלן), יניי (ינאי), וי' — תנועת e. **בעיצורים** זהה ל"ח ללה"מ; אך נראה שבערים הגדולות ניטשטשו הגרוניות. מ' ונ' נזדהו בסופי תיבות בלתי נטוריות: אדן (= אדם); ב' רפויה ו־ו' נזדהו: יווני (יבנה); ומצינו גם הידמות ב' והפיכתה ל־פ': הבקר (= הפקר) ואף ק' — כ'; ויתכן שהיה מעתק ח' — ע' (עג; עוגה). **בתנועות** יש רמזים לשינויים מלה"מ: הֵלֵיל (הלל), חוצפה (חצפה). בעיצורים נוהגים אותם כללי אסימילאציה ודיסימילאציה כבלה"מ. בתנועות בולטת הנטיה ל o/u לפני עיצורים שפתיים ולפני ר': מסבין (מסבין), קורדום (קרדם), ובתרגום ה 70 Ἰορδανης (ירדן).

תורת הצורות. הכינויים העצמאיים: אנכי נעלם; את (לצד אתה) מציין (בהשפעת הארמית) גוף שני זכר; אתם־ן, הם־ן משמשים כאחת; קמה צורה חדשה: אנו. בכינויים העצמאיים יש דוגמה יפה ליסודות העיקריים של ל"ח: לה"מ, ארמית והתפתחות ע' פנימית. כינויי הקניין החבורים השונים מלה"מ: דברך (ז'), דבריך (נ'), בהשפעת הארמית; דברכם־ן, דברם־ן משמשים כאחת. בכינויי הקניין הפרודים צמחה צורה חדשה: שלי, שלך, וכו', שמוצאה, כנראה, מצורת „אשר ל..." שבלה"מ. כינוי הרומז לקרוב: זה; זו; אלו (לה"מ זה; זאת, זו, זה; אלה) ולרחוק: הלז, הלה (לזו"נ), האילו, הללו, הלילו (ר'), אותו (אותו היום) — לצד ההוא המקראית. עצם משמשת לכינוי חוזר (הוא עצמו), ורווח מאוד השימוש בכינוי הזיקה של.

הפועל. מהבניינים נעלמו הפֻּעַל (זולתי בבינוני), ובמקום העבר של התפעל קם נִתפַּעֵל. שַׁפְעֵל נשאל מאכדית (דרך הארמית) ואִתְפְּעֵל (בפעלי פ"ו) ג"כ מארמית. בהוראות הבניינים חלו כמה שינויים: בניין קל חדל לשמש לתיאור מצב; נפעל ופיעל מציינים גם הוראה אינקוהטיווית (ע"ע דקדוק, עמ' 995): אני נזכר (עלה בדעתי), ביכירו (החלו להבכיר). פעלים אחדים עברו מבניין קל לפיעל ללא שינוי הוראה, והשפעל, כהפעיל, הוא בניין גורם. התחיליות והסופיות כבלה"מ, אך יש לציין את הכתיב כתבתה, את שימוש הצורות כתבתם/ן לזו"נ ואת היעלמות הצורה תכתבנה והצווי לנ"ר וצורות חריגות (כגון תשמרון). חדל השימוש בצורת כותבה (פרט לגזרות ל"י [ול"א, שנזדהתה עמה] וע"ו), וצורת זכר רבים מסתיימת גם בנ' (קורין). לא (וגם אין המקראית) שוללת את הבינוני, ולא ל... שוללת את המקור: אינו רשיי שלא לחתום, אסור מלרחוץ. **גזרות הפועל**: ממשקל קָטֹל של השלמים נותר רק יכול בבינוני (יכולה, יכולין, יכולות); פעלי יקטַל, בעיקר פעלי ע"ח, נוטים ליהפך ליקטול (ישחוט). פעלי ל"א נוטים כפעלי ל"י (קרינו, נשוי), אך לעתים בקיום הכתיב המקורי (יקרא). בגזרת ל"י נתקיימה נטיה לא־מקראית בצורה זכת, הית (השו' כתובת השילוח) ובבניין נפעל רווחות צורות עבר מעין ניכוות, נשבית, נטמת. בגזרות פו"י, פ"נ ופ"א נוטה המקור אחר העתיד: ליֵרד, לִתֵּן, לומַר, לוכַל (שורש אכל). בגזרת ע"ו בנפעל קיימת הצורה נידון (נכון בלה"מ) ובהפעיל הובירה (לפי פ"ו). בבניינים הכבדים הנטיה ע"פ השלמים: לקיים, לכוון (לעומת ,לקומם. לכונן' בלה"מ). פעלי ע"י הפכו בד"כ לע"ו והכפולים העומדים נוטים ע"פ השלמים.

בתחום מערכת **הזמנים** חל שינוי רדיקלי. נעלמו הזמנים

בעלי ו׳ ההיפוך, ה„עתיד המקוצר" וה„מוארך", והמקור הנפרד. שם־הפועל הנסמך נשמר רק עם ל׳. המערכת כוללת את הפרפקט (המשמש גם לציון העבר), וזמן מורכב מהפועל היה (בעבר, עתיד וציווי) עם הבינוני הפועל או הפעול, שהוראתו פעולה הרגלית, חוזרת, בו־זמנית וכיו"ב. צורה הדשה היא עתיד ל..., צורת יקטול מציינת תוכן מודאלי (בגוף ראשון) וצווי (בגוף שלישי). בכמה פעלים עומדים — משמש הבינוני הפעול כדרך ה present perfect האנגלי: מקובל אני (= קיבלתי).

משקלי השם זהים בד"כ לאלה שבלה"מ. מרובים שמות הפעולה במשקל קטילה (אכילה, אנינה), וכן צורות כגון: קרית שמע, פדיון, ויש משקל חדש: גזל, זנק (ועוד). שם הפועל של בניין פיעל הוא קטול או קטלה ושל ההפעיל — הקטלה והקטל, ובשרשי ל"י: הוריה (א"י), הוראה (בבל). צורה אפיינית לציון עושה הפעולה היא רוצחן, גוזלן (רצחן, גזלן במקורות בבליים). לקוח, מקורה ארמי, כנראה. הצורה היחידאית, חותיכה, מציינת, כנראה, את תוצאת הפעולה (בניגוד לחתיכה המציינת את הפעולה עצמה). לצד הסמיכות רווח השימוש בשל, עם או בלי ה׳ הידיעה לאחריה. במקרה הראשון יש שמופיע כינוי „מקדים": רבונו שלעולם, וכד׳. לא ברורה סיבת ההבדל בין נפרשת (נברשת) שלזהב (מיודע) לבין לשון שליזהורית (לא מיודע), ולא ברור מתי נפרדה של מהשם שאחריה, אבל של הגואים (= של הגויים) באגרות בר כוכבא מרמז על צורה שונה של ל"ח. צורות־ריבוי חדשות: מרחציות (א"י) מרחצאות (בבל); ריבוי למשקל ־ות: מלכות — מלכיות, וריבוי כפול: ראשי שנים.

יידוע. נפוץ צירופו ללוואי בלבד: לילה הראשון. הצירוף ההפוך: הכהנים גדולים — טעון בדיקה. הרבה נתחדש בתחום המליות ותואר־הפועל (בנתים, כיצד, כדי, עכשיו, ו הפירוש, מלית התשובה החיובית הין ועוד הרבה). ל׳ השימוש במקום ב׳ (לתוך = בתוך; השו׳ ,וכסא דוד עבדך לתוכה תכין׳); „אין" משמשת בנטיה (גוף שלישי זכר: אינו) לצד לא, במשפטים שמניים ולפני בינוני, ומארמית נשאלה הצורה לאו.

תחביר. פועל מקבל השלמה בפועל אחר בשלוש דרכים: בשם־הפועל עם ל׳, בבינוני (התחיל בוכה) ובמשפט זיקה (צריך שיאמר). משפטי תנאי בעבר: אילו (בשלילה: לולא) + היה + בינוני. בל"ח מרובים משפטי־זיקה בשל אי־השימוש בשם־הפועל עם ב׳ וכ׳. בניגוד ללה"מ משמש הבינוני הסביל גם במקום שעושה הפעולה נזכר: נאכל לכהנים.

אוצר המלים מורכב מיסודות של לה"מ (אף שחלק ניכר ממילונה יצא מהשימוש), ממלים שאולות מארמית (ר׳ להלן), מאכדית, פרסית, יוונית ורומית, וממלים עבריות שאין זכרן בא בלה"מ. היסוד העברי: תיבות מלה"מ פעמים הן בלא שינוי צורה או הוראה, ופעמים בשינוי צורה: משואה (משאת), לכשל (להכשיל), ימין (ימין), זוג (זג); ריבוי שאינו בלה"מ: שמטים, פרות, ירקות. יחיד שאינו בלה"מ: בטנה; פעלים משמות (השם תרומה מפיק מתוכו שורש פעלי תרם) ושמות מפעלים (מהפועל להועד נגזר ועד); פעמים גם בשינוי הוראה: לנהוג = „להתנהג" (בלה"מ: „להוליך"), לגזור (בל"ח רק „להחליט" וכיו"ב, אך לא „לחתוך"), עולם = „תבל" (בלה"מ: „נצח"). לא כל אוצר המלים של תקופת המקרא נזכר במקרא (ע׳ עמ׳ 643), ויש בל"ח שרשים, שאפשר שהם מלה"מ אע"פ שאינם מתועדים בספרי המקרא או מניב כנעני שכן: חזר (ארמית מזרחית: הדר), טחול (ערב׳: طحال), מסק (זיתים). אוצר המלים טעון בדיקה יסודית כדי לקבוע את זיקתו ללה"מ ולארמית. דוגמות למלים שאולות: אמרכל, ורד, מפרסית; אפר („שדה"), לזוז, אמתי, ומונחי מסחר רבים — שטר, גט („מסמך, תעודה"), תגר, להקיף („להאמין"), אריס, דף; דוגמאות לתרגומי שאילה: לקחת („לקנות") — מאכדית (חלקן ממוצא שומרי, ורובן דרך הארמית); מיוונית: זוג (והפועל הנגזר), אויר, הדיוט (ע"ע יונית, עמ׳ 626); תרגומי שאילה: יפה (תואר הפועל), השלים („מת"). מלטינית — ע"ע, עמ׳ 635. יתכן שחוטם ושובך אדומיות הן.

השפעת הארמית מרחיקת לכת ביותר — באוצר המלים, בכתיב, במערכת ההגאים, בתצורה ובתחביר. בשל הסימביוזה של שתי הלשונות ישנה אפשרות של השפעה הדדית, אך שמא בשל הקף ההשפעה הזאת, לרבות בתצורה — שהיא בד"כ בלתי חדירה להשפעות זרות — ל"ח היא לשון תערובת עברית־ארמית. כל סגולות הכתיב שנמנו לעיל מצויות בניבי הארמית של א"י ובניבים מזרחיים, ובאשר להגאים — עצם העובדה שהפונימות העיצוריות (ולפי הארמית המקראית — גם התנועתיות) זהות, כפי הנראה, מבחינה סינכרונית בשתי הלשונות (דבר שאין דוגמתו אפילו בניבים שונים של אותה לשון) אומרת דרשני. אפשר שהגורם נעוץ בע׳־כנענית, שמהכתובות הארמיות עולה שהיו בארמית פונימות שלא היו בע׳־כנענית. משותפים לל"ח ולארמית הביצוע הכפול של בג"ד כפ"ת, החלשת הגרוניות, ותופעות האסימילאציה והדיסימילאציה; הכינוי את (ז׳) והכינויים החבורים ־ך, ־יך (ר׳ לעיל), השורש הוי, אבדן הפועל, ובניין, אתפעל — השפעה ארמית הם. קיימת גם נטיה אנטי־ארמית: צמיחת הנתפעל ודחיית צורות מעין תשמרון. מערכת הזמנים מקבילה לחלוטין לארמית הגלילית וקרובה לארמית הנוצרית והשומרונית. השפעת הארמית ניכרת ביותר באוצר המלים, אך הוכחות חותכות יש רק כאשר נבדל השורש הארמי באופן דיאכרוני מהשורש העברי, דהיינו בעיצורים ת, ע, ט, ד ובמעתק התנועות ā > ō שחל בארמית: אלא (< אן לא), שעה. שינוי מין: שדה (ז׳ בלה"מ, נ׳ בל"ח), כוס (נ׳ בלה"מ, ז׳ בל"ח). בהשפעת הארמית חזרו לל"ח תיבות וצורות מקראיות ארכאיות: עונה, הריבוי ימות (החמה).

ברור שהיה הבדל בין מסורת בבל למסורת א"י, ולעתים שמרה מסורת בבל על צורות א"ייות קדומות: הצורה הקדומה רבי נשתמרה רק שם, אך על היותה א"יית מעידים תעתיקים יווניים ורומיים. במסורת הא"יית נמסרה תיבה זו בצורות רבי, רבי, רבי וכנראה רובי. הבדל בולט בין שתי המסורות קיים בצורות הודיה, גוזלן (א"י) לעומת הודאה, גזלן (בבל; ר׳ לעיל, עמ׳ 647). כנראה גם בא"י גופה היו ניבים שונים (ר׳ לעיל, בעניין בר־כוכבא, והוסף: את צמודה: תכבלים [= את הכבלים], אזי [= אז]), ואף התלמוד מעיד על כך, כבחילופי התיבות רפפות — רעדות.

בל"ח של אמוראי א"י נמצאה תערובת של לה"מ וצורות עצמאיות שלא נמצאו (לפי שעה) בלשון התנאים: זאת כלוואי, והשימוש באותו במקום הלה, הלז; השפעה ארמית: צורת קטלת לנסתרת, גם שלא בפעלי ל"י, ואולי השימוש בנקטול ליחיד (כך בארמית גלילית); השפעת לה"מ: שם־פועל ללא ל׳: מבוא. ל"ח של אמוראי בבל טרם נבדקה.

יח. ק.

לשון יה"ב. למרות דעיכת הדיבור העברי המשיכה הע׳ בחיים שבכתב. הע׳ אף לא נתאבנה, אלא התרחבה וחידשה במשמעויות, בתצורה ובמבנים. חידושיה מכוונים לצורך המינוח ומהם שעלו מהשפעת לשון הסביבה או לשונות־הספרות הקובעות, אך כמעט אין בה חידושים מסוג אלה המתהווים בלשון חיה (מעתקי הגאים, השוואת צורות וכו׳).

בפיוט (ע"ע) הא"י נתמזגו לה"מ, היפה ליצירה דתית חגיגית, ול"ח, שבה נכתבו המדרשים, שהם משרשי הפיוט. לשון הפיוט נודעת ברוב חידושיה ונתכנתה לשון „אץ קוצץ", ע"ש „קרובה" של הקליר (ע"ע), אולם לא כל הפייטנים הפריזו במלים קשות־מובן וזרות־צורה. בפיוטים רווחת שיטה של מתן כינוי, כגון החלפת שם בסמל (יסוד עולם = אברהם, פוערת = אדמה) וכיו"ב, לשם הציוריות, חידוד הלשון ומתח הסיגנון. הפיוטים מצריכים פירוש מצד תכנם

העמוס זכירות־פסוקים ומחמת האופי המצומצם של לשונם הקשה והמשופעת בצורות חדשות למלים מקראיות. יש החושבים שבני א"י הבינום, שכן הכירו את המדרשים המשוקעים בהם, אולם נראה שאחרים לא הבינום ובכל זאת חיבבום, וכן האמין רס"ג באשר לפיוטיו. ראב"ע (לקה' ה, א) האשים את הפייטנים, ש„לא ידעו לדבר נכונה", בארבעה דברים קשים: חידות, מדרשים, לשון מעורבת בלשון התלמוד וטעויות דקדוק. לביקורת קשה ומתמדת זכו התופעות הבאות (ונאסרו בשירת ספרד): מה שנראה חילוף גזרות (סָט במקום סטה, כאילו ע"ו תחת ל"י); „השרשת" אותיות־השימוש (תַאַו תחת תאוה, כאילו משקל סגולי משורש תאו, ולמעשה חיסור מהצורה הנתונה. וע"ע סעדיה גאון, עמ' 200); גזירת פעלים ושמות לרוב: סִמֵּדר, הִטְרִים, עֶתֶר, גוֹעֵון; שימוש תחיליות בכל"ם בצירוף לפעלים נטויים (כהלך, כיבוא); העברת מלים ממשקל לזולתו שלא לצורך מובן חדש; בגיוון סיגנוני־צורני זה ראו המדקדקים „שינוי לשון הקודש" ואסרו אותו. מלבד אלה, יש בפיוט „פינות טבעיות" של מלים שבאו „ממדרשות לפיוטות" (ר' ילון, ביבל'), היינו מהדיבור החי, הארמי והעברי בא"י (כגון: לבלב = צעק). על מפעלו של רב סעדיה גאון — ע"ע, עמ' 199).

שירת־החול בספרד חיקתה את השירה הערבית. היא נכתבה בלה"מ — אף שלא נמנעו עקרונית משימוש בל"ח — כחיקוי־של־תחרות בלשון הקוראן, ששימשה בשירה הערבית, ומעומק ההרגשה כי הע' היא „הלשון הגברת", העולה בסגולותיה על הערבית. בלה"מ מצאו את קישוטי השיר הנדרשים, הניקוד היציב איפשר את משקל היתדות (ע"ע משקל, עמ' 709), ספרי הדקדוק הקנו את המומחיות בלשון, ופרשנות המקרא ותרגומיו לימדו מובנים שונים למלים. עושר הלשון התבטא בעיקר במישור הסמנטי, כשלמלים פירושים לפי תרגומיהן השונים במילונים ובתרגומי המקרא. התצורה כפופה לדקדוק לה"מ; אין להטות פועל בבניין שאינו בא בו במקרא, אין לגזור ל"י מל"א ולהיפך, וכו', ו„עליך לחקות את הלשון ולא ליצור דבר חדש" („שירת ישראל" לרמב"ע) היא התגובה החריפה נגד מעשה ההיקש הלשוני בפיוט. אמנם, שום משורר אינו נקי מהיקש מקרי, והוא הנותן „טעם פייטני" בשירים. מותר היה להטות שם נתון בכינויו ופועל נתון בתוך בניינו, לרבות צורות מיוחדות (יְהָכִין), וצורות עתיד מהופך, מקוצר ומוארך, כצורך החרוז והיתד, ובלא משמעות מודאלית. המורפולוגיה הנכונה נחשבה תנאי הכרחי לשירה. ריב"ג התחשב בכורח השירה והיתד להתיר צורות אסורות בד"כ.

חוש הלשון הערבי השפיע על העדפת מלים (חשק לפי עשק) ועל שימושן במשמעות קרובת־צליל (פלך — גלגל שמים, כ־פלכ בערבית). תרגומי השאילה המרובים בפרוזה מצויים במיוחד במוטיווים (ימים, זמן — גורל עוין, כבערבית). בדקדוק יש מעט הצרכות ע"ד הערבית, ובעיקר ב' הגרימה: עָף בְּ־ — הֵעִיף.

פרוזה (מתורגמת ומקורית) נכתבה בע' שאינה עומדת בגדרי צחות־הלשון המקראית ואיסור החידוש הצורני, שהרי היא שאבה מערבית בינונית ולא מערבית קלאסית של שירה. למעשה, יכלו לוותר על כתיבה ע' בכלל, ומשוררים כריה"ל, רמב"ע, רשב"ג, כתבו פרוזה בערבית. יש בע' זו מלה"מ ומל"ח בהרכבים שונים, לפי הכותב והנושא („כפי שנזדמן לי בשעת התרגום" — יהודה אבן תיבון; הקדמה לתרגום „חובות הלבבות"). מלות הקישור, למשל, מעורבות (טרם, כיוון ש־), אך צורות העתיד המקוצר והמוארך נדחקו, פרט לקטעי מליצה (למשל בפתיחות ובחתימות). רוב התופעות של השפעת הערבית ניכרות אצל כל המתרגמים בהבדלים שבשכיחות. טעויות דקדוק חלו מחמת „שגרת לשון לעז" (כדברי המתרגמים עצמם), והקורא נתבקש לתקנן. הם גם הבינו כי שימושי הבניינים, ה„קשרים" (ההצרכות), המין הדקדוקי של השמות, וכיו"ב, מועדים לטעות.

ואילו מקצת מקווי השפעת הערבית על הע' המשוערבת: מין דקדוקי לפי הערבית (אמת בל"ז לפי حق, אִי בל"נ לפי جزير، וכו'); אי־הבחנה בשימוש צורות המקור (שמור) ושם־הפעולה (שמירה) — הבחנה שלא הכירוה גם המדקדקים הראשונים, לרבות ריב"ג, ומכאן גם יידוע המקור: הַהשתמש; מיעוט השימוש באת (שאין כמותה בערבית). ריבוי סמיכות בלתי מפורקת; יידוע נסמך שהוא שם־תואר או בינוני (העובד־אלילים); שימוש מתרבה בסביל פנימי, ובמיוחד לסיתום (יֻרצה, יעוין); הגרירה (סודות עצומות — ללא שינוי המין הדקדוקי של סוד); אמנם במקרים זרים לה לחלוטין עמדה הע' נגד ההשפעה. לפי הערבית נתרווחו כינויי רמז לפני הגרעין („אלו השערים"), ומשפטי לוואי בלתי־מקושרים אחרי שם־זיקה בלתי מיודע. לאחרונים יש מקור במקרא, אך מן הערבית נתחדשו המבנה המיוחד לפסוק־זיקה מצמצם, המבחינו מפסוק־לוואי מתאר (מה, מי... מן), ומשפט הזיקה העקיף (הדתות המסופר בהן). מבנים כאלה מצויים אמנם גם בלשון כותבים שכנראה לא ידעו ערבית, אך נפלטו לבסוף. מתרבים משפטי־מושא במקום תבניות־שם־פועל (נרצה שנדע) ותבניות־שם־פועל במקום משפטי זמן וסיבה (אחרי בְּאָרִי; לשובי [= מפני ששבתי]), כבערבית.

רוב המתרגמים חשו ש„קוצר" הלשון הע' מעכב מלתרגם כראוי את הערבית העשירה. תרומתם בהעשרת המילון חשובה לתולדות הע', ובלעדיה לא תתואר כיום כתיבה מחקרית עיונית בע'. המלים השאולות מועטות ורובן במשקל עברי (קֹטֶר, מֶרְכָּז), אולם רבים תרגומי השאילה, בעיקר במונחים ובמושגים (בחינה [اعتبار], חיבור [تأليف], חידוש = حدث, שבר = كسرة), ובמלים מחודשות גם בצורה (כמות [كمية], איכות [كيفية]). מלים רבות קיבלו משמעות חדשה לפי חוג־ההוראות של מקבילותיהן בערבית (רץ = קרה [לפי שתי משמעויות جرى], וכיו"ב), ומתוך תחושת הערבית הועדפו מלים מסוימות דווקא. עשרות שמות מופשטים נוצרו ע"י הצורן ־וּת (אחדות, זולתיות, שלמות), וכן עם צורות שם־פועל בבסיסן (השארות, התפעלות). כן נוצרו שמות־תואר ע"י הצורן ־י (רוחי [רוחני], תורי [תורני]). גזירות כאלה נאסרו בשירה, אך היו פורות, אוטומטיות וחשובות לסיגול הלשון לכתיבה מחקרית.

הע' של הקראים, בכתבים הפולמוסיים המחורזים, רובה מקראית, גוזרת בבניינים ובמשקלים, ואינה מתנזרת גם מל"ח. הפרוזה טבועה בחותם ערבי ניכר. בע' של יהודי איטליה יש מרישומי האיטלקית. השומרונים כתבו ע' במאות 13—14 בלי להיזקק ליסודות בתר־מקראיים, אך השפעת הערבית ניכרת. הע' של יהודי פרובנס קרובה לע' הספרדית (ר' למשל לשון (ה)מאירי [ע"ע]), אך זו של צרפת הצפונית והמזרחית מתקרבת לע' האשכנזית, אלא שבה השפה הזרה המשפיעה היא צרפתית עתיקה. הע' של פירוש רש"י למקרא יפה ומדויקת, רובה ל"ח, אך יש בה הרבה מליצות מקראיות קצרות ושימוש בעתיד מוארך ומקוצר (תדיר בע' המשוערבת). בפירושיו לתלמוד ובסידור עשה רש"י שימוש בביטויים ארמיים. רש"י חידש מלים וביטויים לרוב. הבנתו בדקדוק העברי וכשרונו בהבעה מסוגננת, קבעו לו מקום מיוחד בתולדות הע'.

בשו"ת, פנקסי קהילות, ספרי מנהגות וכו' נרקמה, למן המאה ה 11, המזיגה שממנה נתפתחה „ה ל ש ו ן ה ר ב נ י ת", שהרכבה ל"ח ול"מ, ארמית — עם קווי השפעת גרמנית־עלית־בינונית ואח"כ יידית — ושאילות מהע' המשוערבת (שחדרו דרך כתבי הרמב"ם ואחרים). הגרמנית רחוקה מן הע' ולכן השפעתה מובלטת בזרותה, אולם הריחוק אף בלם את מידת ההשפעה. עד למאה ה 16 לא נשאלו מלים (לצדן הופיע תרגום לע'), ורק לשון החסידים והמתנגדים מהמאה ה 18 מלאה אותן, בעיקר בתחומי הראליה (מאכלים, כלים, וכו'). תרגומי השאילה גם הם במילון של חיי יום יום. בד"כ דומה השפעת הגרמנית על הע' באשכנז להשפעת היידית (ע"ע) על הע' בפולין (למן המאה ה 16). במאה ה 18 מעמיק חותם היידית בלשון סיפורי החסידים (להבדיל מלשון המשכילים).

מקורי הגרמנית והיידית בע׳ הרבנית: בתחום מלות-היחס המוצ־רכות והלא-מוצרכות השימוש ב„על" לפי auf (נסע על שבת), שאילת משמעויות, ביניהן בתחום הפעלים. הע׳ האשכנזית והרבנית הן ביטויה של יהדות התלמוד, ומכאן רוב שימושה בל״ח. משקל פורה לחידושים היה ,פעלן׳ (פשרן, עצרן = קמצן), וגם הצורן ־ן (מטבען וכו׳). לה״מ שבה ומתרווחת, ובמיוחד אפייניים העתיד המהופך (ויען), ההופך לסימן היכר לסיגנון הרבני, והעתיד המוארך (נכתובה). מתפשטת גם המליצה המקראית, כצורתה או בשינוי (מעין השיבוץ בשירת ספרד ובפרוזה השקולה). במיוחד השו״ת והאיגרות מלאות מליצות וחידודים. רישומי הארמית מתעמקים, ויש שהכותב לא הבחין בין כתיבת ע׳ לכתיבת ארמית, ושתיהן בשבילו לשון אחת — לשון התלמוד. רגילה ד־ תחת ש־ (פנקס דהועד), ופעלים ארמיים (לאתויי, מייוי) באים גם בטכסט עברי. בלשון הרבנית אין התנגדות עקרונית לשימוש לשוני כלשהו. באמ־צעות ספרי מדע בע׳ משוערבת חדרו ביטויים כגון: עיוני, אקלים, מושכל ראשון, גשמיות ועוד. נראה שבלשון החסידות נפגשו שני זרמיה העיקריים של הע׳ של יה״ב: הע׳ האשכנזית בגלגולה כע־יידית — לכתיבה בענייני יום-יום והלכה, והע׳ המשוערבת, שחדרה דרך ספרי מוסר כ„חובות הלבבות" ודרך ספרות הקבלה — לכתיבה חסידית-עיונית-מוסרית.

אס. ג.

מסירה וניקוד. מסוף המאה ה2 לסה״נ נתאפשרה מסירתה בע״פ של הע׳ ע״י כינון שיטות ניקוד וגיבושן של מסורות קריאה.

אין בידנו פרטים על השלבים הקדומים של התפתחות **הניקוד**. רשימות מסורה (ע״ע) מעידות על שלב קדום, שבו שימשו רק שתי נקודות מבדילות (דיאקריטיות), להבחנה בין זוגות הומוגרפים (תיבות השוות בכתיבן ושונות בהגייתן). הן מכונות מלעיל ומלרע, כנראה לפי שאחת באה מעל לתיבה, והשניה מתחתיה. אולם לפחות לפי מקור אחד באו שתי הנקודות לפעמים מתחת לתיבה, אלא שאחת באה בראש התיבה (או בהברה שלפני האחרונה — מלעיל), והשניה בסוף התיבה (או בהברתה האחרונה — מלרע). לא שרדו כת״י עבריים שבהם משמשות הנקודות המבדילות. על שימושן ביקש גרץ (ע״ע) ללמוד מהמונחים מלעיל ומלרע ומהניקוד הסורי. לדעת א. דותן מציינים המונחים ערכים יחסיים של תנועות. סברתו של גרץ נסמכת על ראיות חזקות יותר.

רשימות מסורה שכונסו בעיקר בספר „אכלה ואכלה" מלמדות על 3 שימושים שונים בנקודות המבדילות; שניים מהם (להלן [א] ו[ב]) הם שני שלבים בשיטה אחת: (א) הנקודות מבחינות בין תיבות שוות-כתיב (הומוגרפים), שהאות הראשונה שלהן היא אות שימוש (ו החיבור, ו ההיפוך, ל היחס, ב היחס), והשוות בכל תנו־עותיהן פרט לתנועת אות השימוש. נקודה מעל התיבה מציינת, שתנועתה של אות השימוש היא התנועה, שלאחר המצאת הניקוד סומנה בפתח (או קמץ הבא במקומו). נקודה מתחת לתיבה מציינת, שאות השימוש מונעת במה שנקרא להלן שווא נע (או בתנועה הבאה במקומו, במצבים מסוימים). למשל:

נקודה מעל התיבה („מלעיל") ציינה את הקריאה:		נקודה מתחת התיבה („מלרע") ציינה את הקריאה:	
וַיֹּדַע	(שופ׳ ח, טז)	וְיֹדַע	(במד׳ טז, ה)
וָמֻת	(איוב ב, ט)	וּמֻת	(דב׳ לב, נ)
וַיְהַלְלוּהָ	(שה״ש ו, ט)	וִיהַלְלוּהָ	(מש׳ לא, לא)
לָמָיִם	(ברא׳ א, ו)	לְמָיִם	(יהו׳ ז, ה)
בַּנֶּגַע	(ויק׳ יג, ג)	בְּנֶגַע	(דב׳ כד, ח)

(ב) הנקודות מבחינות בין הומוגרפים, הנבדלים זה מזה בתנועה אחת בלבד, אך לא בפתח או שווא נע כדלעיל; נכנה תנועה זו „התנועה המבחינה". הנקודה שמעל התיבה (מלעיל) מציינת: (1) הומוגרף שתנועתו המבחינה היא חולם, בניגוד להומוגרף שבו עומד לעומתו קמץ (או חטף-קמץ), פתח או צירי. (2) הומוגרף שתנועתו המבחינה היא שורק-קבוץ, בניגוד להומוגרף שבו עומד לעומתו קמץ, צירי או חירק. (3) הומוגרף שתנועתו המבחינה היא קמץ, בניגוד להומוגרף שבו עומד לעומתו פתח, צירי או חירק. למשל:

נקודה מעל התיבה („מלעיל") ציינה את הקריאה:		נקודה מתחת התיבה („מלרע") ציינה את הקריאה:	
הַמְשֹׁל	(שופ׳ ט, ב)	הַמְשֵׁל	(איוב כה, ב)
רִמּוּנִי	(איכה א, יט)	רִמָּנִי	(שמ״ב יט, כז)
זָרֻעַ	(תה׳ צז, יא)	זֵרוּעַ	(ויק׳ יא, לז)

אף כי בשלב זה לא ציינו הנקודות המבדילות תנועה מסוימת, אלא באו לציין את ההבדל בין הומוגרפים, הנבדלים בתנועה אחת בלבד, כבר היה השימוש בהן, בעיקר בשלב (ב) צעד חשוב לקראת היווצרות מערכת מלאה של סימנים גרפיים, להשלמת הכתיב המק־ראי. העמדת מערכת כזו נתאפשרה רק לאחר שנתברר לחכמי אסכולות המסורה השונות מהם הערכים ההגאיים החסרים בכתיב המקרא והמחייבים ציון גרפי.

שימוש כנ״ל בנקודות מבדילות מצוי בכ״י סוריים; יתרה מזו: בניקוד הסורי נתקיימו הנקודות המבדילות גם לאחר שהומצאו סימני התנועות. נראה שבעניין זה, כבעניינים אחרים, השפיעו חכמי אסכו־לות הניקוד העבריות מדרך הנקדנים הסוריים.

(ג) הנקודות מציינות הבדלי הטעמה בין הומוגרפים: הנקודה שמעל התיבה („מלעיל") מציינת הטעמה בהברה שלפני האחרונה; זו שמתחת לתיבה („מלרע") — הטעמה בהברה האחרונה (מכאן, כמסתבר, המונחים „מלעיל" ו„מלרע" בהוראתם המקובלת). כך, למשל, ונקתה (ישע׳ ג, כו) קריאתה וְנִקָּתָה, ואילו ונקתה (במד׳ ה, כח) קריאתה: וְנִקְּתָה. שימוש זה להבחנת שינויי הטעמה בין הומו־גרפים נעשה מיותר משנקבעו סימני הטעמים, כשם שהשימוש בנקודות לשם הבחנה בין הומוגרפים (ר׳ [א] ו[ב] לעיל) נעשה מיותר משהומצאו סימני הניקוד.

בנקודות המבדילות לא היה עדיין פתרון לבעיית העברת מסורת הקריאה במקרא. עדיין הטילה הקריאה המדויקת על זכרונו של הקורא עומס גדול. ההגיה בכל הנוגע לתנועות, לדיגוש ולריפוי, הועברה מדור לדור בע״פ, והקורא, ובייחוד הקורא בציבור, נאלץ לזכור את הגייתן המדויקת של התיבות. לשם השלמת הכתיב המק־ראי נוצרו מערכות של סימנים גרפיים, סימני ניקוד, והן ידועות כ„שיטות הניקוד".

אין לקבוע בדיוק מתי נוצרו שיטות הניקוד. הקדום שבכה״י המנוקדים והמתוארכים של המקרא (ע״ע, עמ׳ 294) נכתב בטבריה ב895, ונראה שנוקד והוטעם באותו זמן. מכאן שבסוף המאה ה9 (וקרוב לוודאי שאף דורות אחדים קודם לכן) כבר היו סימני הניקוד והטעמים של טבריה (ר׳ להלן) נוהגים כמערכות מלאות ומשוכללות. אשר לתחילת התפתחות הניקוד, ברור שמאוחרת היא לחתימת התלמוד, שאין הניקוד נזכר בו. נראה, ששיטות הניקוד השונות נתהוו בין המאה ה7 ומחציתה הראשונה של המאה ה9.

שלוש שיטות ניקוד עיקריות נוצרו בתקופה זו: הטברנית, הא״יית והבבלית. הניקוד הטברני נוצר באסכולת המסורה המפורסמת של טבריה. הניקוד הא״יי שימש בתחומי א״י ונראה שאף נוצר בה, אך לא ידוע בדיוק היכן. הניקוד הבבלי (הנחלק לשני פלגים: הפשוט והמורכב) נוצר באסכולות של מסורה, שפעלו בבבל בתקופת הגאו־נים, בעיקר בסורא ובנהרדעא. כל שיטה נתבססה על מסורת הקריאה של אסכולה מסוימת, וזו נבדלה בכמה פרטי מבטא מחברותיה. אף אחד מן המבטאים לא היה אחיד לחלוטין. כך, למשל, היו באסכולה הטברנית שני פלגים עיקריים — של בן-אשר ושל בן-נפתלי, והיו בה

גם פלגים אחרים, שנבדלו זה מזה גם בפרטי מבטא; אף בבבל היו, כנראה, הבדלים בפרטי מבטא בין מקומות שונים. עכ"פ טפלים הבדלים אלה שבבני-הגוונים הפנימיים שבכל מבטא לגבי ההבדלים הברורים שבין שלושת המבטאים.

שיטה נוספת מיוצגת בניקוד השומרוני, אך אין כה"י נוהגים בו אחידות. בצורתם דומים סימני הניקוד השומרוני לסימני הניקוד הא"יי. ראוי לציין שהניקוד השומרוני לא הגיע לאותה רמת חשיבות, ששיטות הניקוד העבריות-יהודיות, ובעיקר השיטה הטברנית, הגיעו אליה; גם לאחר המצאתו של הניקוד השומרוני נמשכה העברתה של מסורת הקריאה השומרונית בעיקר בע"פ (וע"ע שומרונים).

קיימת גם שיטה (הנוהגת בכ"י רויכלין של המקרא ובדומים לו) שסימני הניקוד שבה טברניים, ואילו המבטא שעליו היא מושתתת הוא א"יי, כפי שיש ללמוד מחילופי פתח/קמץ וצירה/סגול. בעיקר נבדלת היא מהשיטות האחרות בשימוש בסימן הדגש, בשווא הסופי בע', ח' וה'; בשימוש בסימן חטף-הקמץ בהקבלה לקמץ הטברני הבא בהברה סגורה בלתי-מוטעמת; בדרכי ההבחנה בין אהו"י עיצוריות לבין אהו"י שהן אימות קריאה. לכינויה של שיטת ניקוד זו הוצעו השמות: ניקוד „בן-נפתלי" (כינוי שאינו מתאים כל עיקר, שכן ברור שלא מאסכולת בן-נפתלי יצאה שיטת ניקוד זו), „פרוטו-מסרתי", „לא מסרתי", „טברני מורחב" (אף אלה אינם באים לתאר שיטת ניקוד זו, שתכונות היסוד שלה הן מבטא א"יי וסימני ניקוד טברניים), „ארץ-ישראלי מורחב", „ארץ-ישראלי-טברני", „ניקוד טברני שלא נתקבל (non-receptus)". כאן נכנה שיטה זו בשם ניקוד „ארץ-ישראלי-טברני".

הניקוד הטברני נתקבל כניקוד המוסמך של המקרא בכל עדות ישראל, ומשנתקבלה מסורת בן-אשר כמסורת המוסמכת של המקרא (ע"ע, עמ' 293) בטלו שיטות הניקוד האחרות. באירופה לא נודעו במשך דורות רבים, עד שחזרו ונתגלו במאה ה 19 בעיקר בכ"י מתימן (ניקוד בבלי) ומגניזת קאהיר (ניקוד בבלי וא"יי). רק בעדת תימן נתקיים הניקוד הבבלי ברציפות מתקופת הגאונים ועד הדורות האחרונים.

שיטות הניקוד באו, כאמור, לסמן ענייני הגיה שונים, שאינם מובעים בכתיב המקראי: התנועות, הדיגוש החזק, הדיגוש הקל או ריפוין של בג"ד כפ"ת, והבחנת ש ימנית מש שמאלית. כן ביקשו להבחין בין אהו"י שהגייתן עיצורית, לבין אהו"י שאימות-קריאה הן, וזאת ב 2 דרכים: קביעת סימנים מיוחדים להגיה העיצורית מכאן (כגון המפיק בה) ולשימושן של אותיות אלה כאימות קריאה מכאן (כגון ציון קו מעל האותיות א וה — אֿ, הֿ); קביעת כללים, הבנויים על שילוב מערכת סימני הניקוד במערכת הכתיב של הטכסט המקראי, שבעזרתם יכול הקורא להבדיל בין שני סוגי הערכים של אותיות אהו"י (ר' גם להלן).

ההבדלים שבין שיטות הניקוד בני 3 סוגים הם:

(א) הבדלים גרפיים. רוב סימני הניקוד הטברני באים מתחת לאותיות. פרט לנקודה המבחינה בין ש ימנית לש שמאלית, רק שני סימני ניקוד אינם מתחת לאותיות (החולם מעל האות והשורק בגופה של הו). ואילו סימני הניקוד הבבלי והניקוד הא"יי באים מעל לאו-תיות. רק הסימנים להבחנה בין ש ימנית לש שמאלית (צורת ש וס זעירות) באים בכ"י אחדים בניקוד הא"יי מתחת לש.

סימני הניקוד הא"יי עשויים נקודות וקווים, והוא הדין לגבי רוב סימני הניקוד הטברני (יש רואים את סימן הקמץ הטברני כעשוי קו ונקודה מתחתיו, ויש רואים אותו א קטועה, כבניקוד הבבלי). בניקוד הבבלי יש סימנים שהם אותיות (ע [ע], כסימן לתנועה המקבילה לפתח ולסגול של טבריה; א [א קטועה] כסימן לקמץ; ו [קו מאונך = האות ו] כסימן לשורק ולקבוץ) ויש סימנים הבנויים נקודות (בֹ = חולם; ב = חירק [נקודה זו אפשר שבעיקרה היא האות י], ב = פתח וסגול [בכ"י מסוימים בלבד]) או קווים (ב = השווא).

התנועות		הניקוד הטברני	הניקוד הבבלי: הפשוט	הניקוד הבבלי: המורכב	הניקוד הארץ-ישראלי
התנועות המלאות	פתח	בַ	ב }	סימני הניקוד הבבלי המורכב כסימני הניקוד הבבלי הפשוט, אבל נוספו בו סימנים מיוחדים לתנועות קצרות מן הרגילות: ב = צירי קצר; ב = חירק קצר; ב – פתח קצר; ב = שורק קצר.	ב
	סגול	בֶ	ב		ב
	צירי	בֵ	ב		ב
	חירק	בִ	ב		ב
	קמץ	בָ	ב		ב
	חולם	בֹ; בוֹ	ב, בו		ב, בו
	שורק	בוּ	ב, בו }		ב, בו }
	קבוץ	בֻ			
השווא הנע והחטפים*	שווא נע	בְ	ב	ב	ב, ב, ב
	חטף-פתח	בֲ	—	—	
	חטף-סגול	בֱ	—	—	
	חטף-קמץ	בֳ	—	—	
השווא הנח**		בְ	—	ב	
הדיגוש והריפוי	דגש חזק ודגש באותיות בגד כפ"ת	בּ	ב	הדיגוש החזק: קו מעל לסימן התנועה שלפני הדגש: ב, ב, ב, ב, ב, ב; הדיגוש הקל: ב או בּ	ב, ב
	הריפוי	בֿ	ב	הרפוי: ב או ב.	ב

טבלה משווה של סימני הניקוד

(הטבלה כוללת את העיקריים בסימני הניקוד, אבל לא את כל בני הגוונים הגרפיים שלהם)

* סימני השווא שבניקוד הארץ-ישראלי משמשים בכ"י מסוימים בלבד; בכ"י אחרים משמשות תנועות הקמץ והפתח או הצירי והסגול לציון התנועה המקבילה לשווא הנע הטברני.

** בכ"י בבליים מסוימים, שניקודם פשוט, משמש סימן השווא הנע גם לשווא הנח

בכ"י בבליים מועטים יש סימנים העשויים כולם נקודות (בכ"י אלו: הפתח והסגול = ב; הצירה = ב; החירק = ב; הקמץ = ב; החולם = ב; השורק והקבוץ = ב).

עניין גרפי, המיוחד לניקוד הטברני, הריהו השימוש בחטפים: עֲ, עֱ, עֳ; בהם ביקשו הנקדנים לציין את חטיפותן של התנועות השוות מבחינה כמותית לשווא הנע (שהוא תנועה חטופה), ובכך הן מנוגדות, מבחינה זו, לשאר התנועות.

השיטות נבדלות בסימון הדיגוש והריפוי. בניקוד הטברני מצוין הדיגוש בנקודה והריפוי בקו מעל האות (בֿ). הניקוד הבבלי הפשוט מציין את שניהם באותיות מעל התיבה: האות ג (ג) מציינת את הדיגוש (אות זאת היא קיצורו של המונח דיגשא; לא נבחרה לשם כך האות הראשונה של מלה זאת, משום שהיא משמשת בניקוד הבבלי כסימן של טעם). הריפוי מצוין באות ק, (ק — או בסימן שיסודו בשינוי צורה של אות זו) — קיצורו של קיפיא, מונח שציין במסורת הבבלית את הריפוי. בניקוד הבבלי המורכב צורף סימן הדיגוש לסימן התנועה של האות שלפני האות הדגושה — קו מעל הסימן של תנועה זו (שבת [= שַׁבָּת בניקוד טברני]). בניקוד הא"יי שבכ"י מסוימים סימן הדיגוש הוא ב, וסימן הריפוי הוא ב.

בניקוד הבבלי המורכב נוסף חידוש שאינו מצוי בשיטות ניקוד אחרות: הגיות קצרות יותר של התנועות הרגילות מסומנות או בקו מתחת לסימן התנועה (ב = צירה קצר, ב = חירק קצר) או בסימנים מיוחדים (ב = פתח קצר [סימן זה משמש גם בכ"י מסוימים בניקוד בבלי פשוט, ובהם הוא מציין פתח רגיל], ב = שורק קצר). מבחינה גרפית, מקבילים הסימנים ב וב לסימני החטף שבניקוד הטברני: הרכבה של סימן תנועה וסימן השווא (הקו שבסימנים אלה של הניקוד הבבלי המורכב הוא סימן השווא).

השיטות נבדלות גם בציון ההבחנה בין ש ימנית לש שמאלית. השיטה הטברנית והשיטה הא"יית-טברנית משתמשות בנקודה ימנית ושמאלית; הראשונה קובעת אותה מעל האות והאחרונה לעתים בתוך האות. בשיטה הבבלית משמשות האותיות ש וס מעל הש לציון ההבחנה, או שנזקקים לנקודה המבחינה, כבשיטה הטבר-נית (ונראה שזו שאילה מהשיטה הטברנית). בשיטה הא"יית יש

שמשמש סימן הדיגוש (שׂ) לציון השׂ השמאלית, ויש שמשמשות בה השׂ והס כבשיטה הבבלית (ואפשר שזו שאילה מהשיטה הבבלית). בכ״י שניקודם א״יי מצוי גם סימון השׂ השמאלית בנקודה ימנית בגוף האות, ואף דרכים אחרות נוהגות לציון ההבחנה בכ״י אלה.

(ב) הבדלים עקרוניים. 1. בשיטת נקדני טבריה לא תבוא בראש התיבה או באמצעה אות המציינת עיצור (אם אין אחריה ו המשמשת כאם קריאה), בלי שילווה אליה איזה סימן ניקוד שהוא; אחרת אין אות זו נהגית כל עיקר (השׂ השניה בתיבה יִשָּׂשכָר [לפי מסורת בן-אשר; במסורת בן-נפתלי: יִשְׂשָׂכָר]). לפיכך לא הניחו נקדני טבריה באמצע התיבה בלי סימן ניקוד שום אות המציינת עיצור שאין אחריו תנועה (בצורה יִראוּ, ביהו׳ כד, יד; שמ״א יב, כד; תה׳ לד, י, נראה שהא נחה, והו משמשת כאם-קריאה המציינת את תנועת הרֹ, כאילו היתה התיבה כתובה יְרוּ). סימן השווא משמש גם לציון העדר תנועה כלשהי אחרי עיצור (השווא הנח): אילו נשארה כאן האות ללא סימן היתה נחשבת כאות אילמת. בעניין זה נבדלת השיטה הטברנית מהשיטות הבבלית והא״יית.

כה״י בניקוד בבלי אין דרכם אחידה בכך. יש כת״י המציינים רק שוואים נעים; באחרים מסומנים נעים ונחים כאחד, אך לא דרך קבע. בכ״י שניקודם בבלי מורכב שכיח באופן יחסי סימונם של נעים ונחים כאחד, כמעט דרך קבע (אולי כתוצאת השפעה טברנית). בכ״י שניקודם א״יי אין השוואים הנחים מסומנים בד״כ.

2. שניים מסימני הניקוד בשיטה הטברנית הם דו-ערכיים: סימן השווא (המציין הן תנועה חטופה והן העדר תנועה), וסימן הדגש (המשמש בבג״ד כפ״ת הן לדיגוש הקל והן לדיגוש החזק). דו-ערכיותו של סימן השווא נוהגת גם בטכסטים בבליים מסוימים, אך אינה ידועה בד״כ בשיטות ניקוד אחרות. לעומת זאת משותפת דו-ערכיותו של סימן הדגש לניקוד הטברני, לניקוד הבבלי הפשוט, לניקוד הא״יי ולניקוד הא״יי-טברני: אין דו-ערכיות זו מצויה בניקוד הבבלי המורכב, שבו מצוין הדיגוש הקל כבניקוד הבבלי הפשוט (בׄ) או בסימן הדיגוש הטברני (בּ), והדיגוש החזק בקו מעל לתנועת האות הבאה לפני האות הדגושה.

דו-ערכיותם של סימנים גרפיים עלולה לגרום קשיים לקורא, שכן אין הסימן מלמד מהי המהות שהוא מציין. בניקוד הטברני חמורה דו-ערכיותו של סימן השווא יותר מזו של סימן הדגש, והסיבה לכך ברורה: כל דיגוש חזק באותיות בג״ד כפ״ת הריהו לעולם גם דיגוש קל, ואילו דיגוש קל שאינו דיגוש חזק אינו בא בד״כ באותן הנסיבות הפונֶטיות שבהן עשוי לבוא דיגוש חזק. לפיכך די בכללים פשוטים להורות אימתי בא באותיות בג״ד כפ״ת דיגוש קל שאינו דיגוש חזק. לעומת-זאת לא ידע הקורא אם יש ל„הניע" את השווא נע או ל„הניחו" ובייחוד כשהשווא בא באמצע התיבה אחרי תנועה באות שאיננה דגושה, שכן לגבי המקרים האחרים קיימים כללים פשוטים, המלמדים מהותו של השווא.

בעלי שיטת הניקוד הא״יי-טברני מצאו פתרון לדו-ערכיות זו: כל אות (חוץ מן א, ה, ח, ע, ר, ו, י), הבאה בראש תיבה ובראש הברה אחרי הברה סגורה, בא בה הדגש הטברני (בּ), וכל אות הבאה באמצע התיבה אחרי הברה פתוחה בא בה סימן הריפוי הטברני (בֿ). כך, למשל, מלמד הדיגוש במּ של כַּרְמּוֹ, שההכרה המסתיימת בר היא סגורה (השווא הוא נח), ואילו סימן הריפוי מעל הלֿ של גְּדֹלוֹ מראה שהלֿ באה אחרי הברה פתוחה (השווא הוא נע). בעלי שיטה זו משתמשים אפוא בסימני הדיגוש והריפוי ברוב האותיות לפי הכללים הטברניים של דיגוש וריפוי בג״ד כפ״ת. מאחר שלפי הכללים הללו נקבע השימוש בסימני הדיגוש והריפוי ברוב האותיות, באים סימנים אלה בשיטת ניקוד זו אף כשאין להם כל תפקיד מעשי (כגון סימן הדיגוש בראש התיבה (מּסֿפָּר) וסימן הריפוי באות הסוגרת את ההברה (סֿ של התיבה מּסֿפָּר)) או באות הבאה אחרי הברה פתוחה, ולאו דווקא כשההכרה פתוחה זאת מונעת בשווא נע (כגון בסֿ הראשונה של וֹסֿסֿ, ישע׳ י, יח).

בטכסטים א״יים רבים אין סימן מיוחד לשווא הנע. את התנועה המקבילה לשווא הנע הטברני מציינים סימני התנועות פתח, קמץ, סגול או צירי או סימן הדיגוש. יש טכסטים א״יים, שאין בהם לא סימן לדיגוש ולא סימן לשווא נע; ואף בטכסטים אחדים שניקודם בבלי אין סימן דיגוש. אפשר שהטעם הוא, שסימנים אלה נתפסו כמצייני מהויות לשוניות טפלות ביחס (ור׳ להלן, 4).

3. שיטת הניקוד הבבלי המורכב מציינת בסימנים מיוחדים גם מהויות תנועתיות השונות במשהו מן התנועות הרגילות (ר׳ לעיל, (א)), כנראה הגיות קצרות יותר של התנועות הרגילות. בשיטות הניקוד האחרות אין סימון מיוחד להבדלים מעין אלה.

4. אין נקדני האסכולות השונות שווים במידת השימוש בסימני הניקוד. בטכסטים שניקודם טברני, א״יי-טברני, ואם ננקוט לשון כוללת, אף בבלי מורכב, הניקוד הוא שלם, היינו סימני הניקוד נלווים לכל האותיות שעמהן הם באים לפי כלליה של השיטה; מה שאין כן בטכסטים שניקודם בבלי, א״יי או שומרוני. מרובים יחסית הטכסטים הבבליים, הא״יים והשומרונים שבהם הניקוד הוא חלקי, וחלקיות זו שני פנים לה: מכאן — ניקוד של חלק מהמלים בלבד (בעיקר של מלים שאינן רגילות, ושהקורא עשוי להתקשות בהן); ומכאן—ניקוד מקצת מאותיותיה של המלה, שאף שאינו מציין בדיוק מהי הגייתה של כל אות ואות, הריהו מלמד מהי המלה כולה. הדעת נותנת, שהניקוד החלקי מלמד על קדמות יחסית, היינו על דרכם של הנקדנים בשלבים ראשונים של שימוש בסימני הניקוד, קודם שנעשה קבע השימוש המלא בסימנים אלו.

5. בכ״י בבליים מצוי השימוש בסימני הדגש והרפה למטרות מיוחדות: (1) להבחנה בין הומוגרפים, כגון את (= עם) לעומת את (= מלית המושא); (2) להבחנה בין שתי הוראותיה של תיבה, שאחת מהן קודש והשניה חול: אלהים (קודש) לעומת אלהים (חול). וכן הכהנים (כהני האלילים; צפנ׳ א, ד). סימן הדגש משמש בכ״י בבליים גם לציון ההגיה הלועית של ח וע וההגיה הנחצית של ט וק. נראה, ששימושים אלו של סימני הדגש והרפה הם בעיקרם מבדילים, ויסודם בשימוש הנקודות המבדילות בשלבי הניקוד הראשונים.

(ג) הבדלים פונולוגיים. הבדלים אחדים בין שיטות הניקוד משקפים הבדלים בין המבטאים המסרתיים השונים. בשיטות הניקוד הבבלי (הפשוט והמורכב כאחת) יש רק סימן אחד המקביל גם לפתח גם לסגול הטברניים, ונראה שבהגיה המסרתית של יהודי בבל בתקופת הגאונים לא נבדלו תנועות טברניות אלו זו מזו (כבהגיה המסרתית של יהודי תימן, הממשיכה את הגיית יהודי בבל של תקופת הגאונים [ר׳ להלן]). בטכסטים א״יים מסוימים נוהג רק סימן אחד כמקבילם של הצירה והסגול הטברניים, משום שבהגייתם של נקדני טכסטים אלה קיימת היתה רק תנועה אחת כמקבילתן של שתי התנועות. כיו״ב מוצאים אנו בניקוד הא״יי, שמקבילו של השווא הטברני הוא בטכסטים מסוימים פתח או קמץ מכאן וסגול או צירה מכאן; בפי נקדני טכסטים אלה היתה התנועה המקבילה לשווא הטברני הֲגויה כקמץ ופתח מכאן או כצירה וסגול מכאן (נקדנים אלה לא הבחינו בהגייתם בין קמץ לבין פתח ובין צירה לבין סגול). כן מצויים טכסטים רבים בניקוד א״יי שבהם חילופים בין קמץ לבין פתח ובין צירה לבין סגול, דבר המלמד, שהיה מבטאם זהה למבטא הקרוי „ספרדי". חילופים אלה בין קמץ לבין פתח ובין צירה לבין סגול רגילים גם בניקוד הא״יי-טברני. משום כך השתמשו בעלי הניקוד הזה בחטף-קמץ טברני כמקבילו של קמץ טברני בהברה סגורה בלתי-מוטעמת (כגון בּאׇזניו), ובכך ביקשו לציין בבירור, שהתנועה בהברה זאת היא o ולא a (סימן הקמץ בניקודם ערכו הפונטי היה a כפתח, ולא o). בטכסטים מסוימים בניקוד בבלי מוצאים אנו

חילופים בין סימן החולם וסימן הצירה — משמע שבפי הנקדנים היו שתי תנועות אלו הגויות בשווה (ידוע שבמקומות מסוימים בבבל בתקופת הגאונים לא נבדלה הגיית החולם מהגיית הצירי).

סימנים המציינים תנועות הקרובות במבטא עשויים אף הם להתחלף זה בזה. בטכסטים שניקודם בבלי מוצאים אנו חילופים בין סימני הפתח וסימני השווא. חילופים אלו מתבארים מתוך כך, שערכו הפונטי של השווא הנע הרגיל שווה היה מבחינה איכותית לערכו של הפתח, ורק מבחינה כמותית נבדלו שתי תנועות אלו: הראשונה תנועה חטופה היתה והשניה תנועה רגילה.

העובדה שהניקוד הטברני נעשה הניקוד המוסמך היחיד של המקרא, ואילו מבטאם של מדקדקי יה"ב לא טברני היה אלא „ספרדי" (המתאים לשיטת הניקוד הא"ית), הביאה לידי קשיים רבים בהתפתחותו של הדקדוק העברי; מדקדקי יה"ב נאלצו לפרש את הפונולוגיה המשתקפת בניקוד הטברני לפי מסורת־הגיה שלא התאימה לניקוד זה. וע"ע עברי, כתב.

מ ס ו ר ו ת - ה ק ר י א ה, היינו המבטאים השונים שנהגו בישראל נחלקות לשלוש קבוצות עיקריות (להוציא את מסורת השומרונים [ע"ע]): התימנית, ה„ספרדית" והאשכנזית. ה„ספרדית" כוללת את מסורותיהן של עדות המזרח (פרט לתימנים), של יהודי איטליה, ושל הקהילות שבהן נתיישבו גולי ספרד — כקהילה הפורטוגלית בהולנד וקהילות הבלקן.

מסורת ההגיה התימנית היא יורשת מסורת ההגיה של יהודי בבל בתקופת הגאונים (המשתקפת בניקוד הבבלי), שעברה אז לתימן. בשתיהן נהגה בתימן סגול כפתח. יהודי דרום־מערב תימן הוגים חולם כצירה; תופעה זו רווחה, כנראה, במחוזות אחדים בבבל (ראה לעיל). המבטא התימני הִרבה לשַמר קווים של קדמות: הבחנה בין מבטאי כל העיצורים (אף בין בג"ד כפ"ת דגושות לרפות), הבחנה בין שווא נח לנע, והקפדה בהגיית הדיגוש החזק. הקהילות באזורי תימן השונים נבדלו במבטאן, ובאופן כללי מת־חלקים מבטאי תימן ל5 חטיבות גאוגרפיות.

המסורת ה„ספרדית" ירשה את המבטא המשתקף בניקוד הא"יי, כמוכח מהעובדה שבכל מִבטאיה שווה הגיית קמץ גדול ופתח מכאן, וצירה וסגול (ואף השווא הנע נֶהגה כמותן) מכאן. אולם המבטאים בקבוצה זאת אינם אחידים בכל. כך, למשל, נהגות ח' וע' כעיצורים לועיים ברוב קהילות המזרח, ואילו בקהילה הפורטוגלית באמסטרדם הוגים ח' ככ' וע' כנ' וילונית. יהודי איטליה הוגים ע' כנ' וילונית או חיכית. יהודי עִראק מבדילים בין ת' בדגש קל לבין ת' רפה — לא כן יהודי חלֵב.

המבטא האשכנזי הוא, ככל הנראה, המאוחר במבטאי הע'. יש עדויות ברורות שהמבטא הספרדי נהג בכמה קהילות בגרמניה, בוהמיה, צפון צרפת ועוד, עד שלהי המאה ה13. המבטא האשכנזי נתפתח, כנראה, עם התגבשות היידית (ע"ע) ובזיקה לתהליך זה, ומצויות בו שלוש חטיבות עיקריות: ה„אשכנזית" (גרמניה, ארצות השפלה, צ'כיה, ועוד), ה„פולנית" וה„ליטאית". ההבדל הבולט ביניהן — הגיית חולם: [au] ב„אשכנזית", [oy] ב„פולנית" ו[ey] ב„ליטאית". אפייניות למבטא האשכנזי ההבחנה בין קמץ (הנהגה [o] או [u]) לפתח, ובין צירה ([ey] או [ay]) לסגול; אי־ההבחנה בין א ל ע ו ח ל כ; הגיית ת רפה כ ס; הגיית שווא נע כשווא נח ואי־הגיית דגש חזק.

בכל העדות קיים הבדל חשוב בין מסורת־הקריאה במקרא למסורת הקריאה בספרות חז"ל: בקריאת המקרא צמודים המבטאים לניקוד הטברני המקובל והמחייב, ואינם אלא ביצועים מסרתיים של סימני הניקוד לפי הערך הפונטי הנוהג בכל עדה ועדה. למשנה ולתלמוד לא נתקבל ניקוד מסוים במסורת הדורות, ולפיכך שונות המסורות במהותן, והקורא משלים, לפי מסורת עדתו, את התנועות, הדיגוש והריפוי וכיו"ב, שאינם בטכסט שלפניו. כך, למשל, נהגית התיבה דקל דְקַל בפי יהודי עראק, 'דֶקֶל' או 'דְקַל' במסורות אחרות. התיבה מיושב נהגית מְיוּשֶׁב בפי התימנים, מְיוּשֶׁב (מלעיל) בפי הספרדים, ומְיוּשָׁב בפי האשכנזים. מסורות קריאה אלה מלמדות על צורות המלים כפי שנתקיימו בפועל בקהילות ישראל, ולכן רבה חשיבותן למחקר הע' הבתר־מקראית. — לביסוס הפונולוגי של הניקוד הטברני — ע"ע פונטיקה.

ש. מ.

ה ע ב ר י ת ב ע ת ה ח ד ש ה. א. ל מ ן ה ה ש כ ל ה ע ד ת ח י י ת ל ש ו ן ה ד י ב ו ר ב א " י. תנועת ההשכלה של המאה ה18 וה19 הביאה שינויים בולטים בלשון הע'. מרידת המשכילים ביהדות הרבנית ושאיפתם לקלוט את היפה שבתרבות האומות ולהישמע לקול „השכל הבריא" הרחיקום מהלשון הרבנית ועוררום לשאת נפשם אל יצירות המופת שבתנ"ך ואל לשון צחה ונקיה משיבושי דקדוק ומערבוב דרכי־ההבעה של שכבות שונות, המצוי במקורות המאוחרים. לפי דעת דור ההשכלה רבים „שוגים הם בדקדוק לשון הקודש ומסכלים יופי הדבור, משפט הלשון וצחות מליצותיה..." (נ. ה. ויזל [ע"ע]). סופרי ההשכלה משתמשים בעיקר במלים מקראיות, אך אינם נמנעים מלהשתמש ביסודות מל"ח (זמני הפועל, מלים כגון עסק, תלמוד) ואף מלשון יה"ב (בייחוד בתחום המונחים). לשון מותכת ומזוקקת זו עברה בירושה לדור הסופרים שבסוף המאה ה19 ובמאה ה20 ופותחה ושוכללה בידיהם.

אמנם מחברים חשובים מאוד כגון ש"י רפפורט, י. ארטר, א. מאפו וק. שולמן (ע' ערכיהם) שאפו ואף הצליחו ליצור פרוזה מתוך אדיקות בלה"מ בלבד, אבל רק בשירה התמידה מגמה זו גם אחרי תקופת ההשכלה.

בשני תחומים חידשה ההשכלה את פני הלשון הע' לאורך ימים — בדקדוק ובאוצר המלים. המשכילים חזרו אל לימוד התנ"ך ואל לשונו וגם הרבו לכתוב על נושאים מקראיים. כך היתה בידם המורפולוגיה של לה"מ ליסוד תורת הצורות של הע' בכללה. בהפצת השיטה סייעו בייחוד י.ל. בן־זאב (ע"ע) בספרו „תלמוד לשון עברי" (1796) וי.ב. לוינזון (ע"ע) בחיבורו הפולמוסי „תעודה בישראל" (1828). מדקדוקו של בן־זאב, הממזג דעות של מדקדקי יה"ב ושל חוקרי המאה ה18, למדו ע' כמה דורות של משכילים ותלמידיהם. הם השליטו את הדקדוק המקראי בספרות ההשכלה, וכשערכו ספרים עתיקים, אף תיקנו לפיו נוסחאות, שהלמו מסורות אחרות של הע'.

בשל שאיפתם לקרב את הקוראים לערכי התרבות האירופית ובשל כתיבתם על נושאים, שעד אז לא נכתב עליהם בע' (פילוסופיה חדשה, מדעי הטבע, מאורעות הזמן ובעיותיו וכו'), נזקקו סופרי ההשכלה להרחבת אוצר המלים. אמנם היו שנרתעו גם בחיבורים כאלה מכל תוספת על לה"מ, אך אחרים יצרו מלים חדשות לפי הצורך — מהן שלא האריכו ימים (כְּתָבוֹן [= ספרות], מְסֻכֶּנֶת [= הרגל], חִדּוּן [= בדחן], חֲצְרָנִי [= אדיב]), ומהן מלים מחודשות או בעלות משמע חדש, שהיה להן קיום (אנוכיות, ביקורת, ימי־הביניים, מסילת־ברזל, התפתחות, תפוח־אדמה, מכונה, חשמל [ע' להלן, עמ' 663], תערוכה).

חשובה גם מורשת החסידות (ע"ע), שפיתחה סיגנון עברי מיוחד, מעורב מיסודות רבים: מלותיה שאובות מהמקרא, מספרות חז"ל, מלשון הפוסקים ומן התפילות, ותחבירה הוא בעיקר זה של ל"ח, וניכרת בו אף השפעת היידית.

אע"פ שלעתים, בכל הדורות, דיברו יהודים ע', ושבפרט במאה ה19 נעשו נסיונות להחיות ולהפיץ דיבור עברי, לא היתה הע' לכל פלגיה אלא כלי לצרכי הספרות. לתחיית הע' בדיבור קדם עוד שלב מכריע, שבו נוצר הסיגנון העברי החדש. מנדלי מוכר־ספרים, ביאליק ואחרים מבני דורם הם שזכו לגבש סיגנון, שעל אף כל גווניו השונים אחיד הוא ומצטיין במזיגה של יסודות מילוניים, דקדוקיים ותחביריים מכל מקורות הלשון. אמנם גם בשלב זה לא פסק הוויכוח

על המקורות והדרכים שראוי לבחור בהם, וכל סופר ומשורר נקט סיגנון מיוחד לו, אך נמצאה דרך משותפת, והוכשרה הלשון להביע את הכל בסיגנון „שיהא חי, מדבר ברור ובדיוק כבני אדם בימינו ובמקומנו ונשמתו תהא ישראלית" (מנדלי).

ב. **תחיית הלשון העברית בא"י.** ראש מחדשי הדיבור העברי בא"י, א. בן-יהודה (ע"ע) אמר ב־1912 על ההגיה כי „...צריך לקבוע מבטא אחד..." לשפת הדיבור, והמליץ לקבל את המבטא „החי בין הספרדים". עוד ב־1885 החליט כינוס מורים, שבבתה"ס האשכנזיים יורו עברית אשכנזית בשנתיים הראשונות ויעברו אח"כ למבטא הספרדי, ובבתה"ס הספרדיים — להפך. המבטא האחיד שנשתגר לא תאם לגמרי את ההגיה הספרדית (ר' לעיל, עמ' 657) אלא בתחום ההטעמה, שכן האשכנזים ויתרו על נוהג ההטעמה המלעילית הכללית. הואיל וראשי הישוב החדש היו ברובם אשכנזים, זכה מבטאם זה לחשיבות חברתית ונשתגר אף בפי רוב בני המזרח. בוועידת המורים הראשונה (1903), שעסקה בבעיה, לא נתקבלה החלטה, לפי שאף ראשי ועד הלשון (ע"ע) נחלקו בשאלת המבטא הרצוי והאפשרי. המבטא המעורב, שנתקבל למעשה, לא הושפע גם מהחלטות ועד הלשון מ־1923, אף שהיו בה כמה ויתורים למציאות; לפיה ראוי להגות ב רפה כ v אנגלית; ו כ w אנגלית; ח כ ح ערבית; כ רפה כ خ ערבית (ch גרמנית במלים כ Bach); ט כ ط ערבית (t נחצית); ע כ ع ערבית; צ כ ts (z גרמנית); ק כ ق ערבית; ת רפה כ th אנגלית (כמו ב thin).

השאלה, מה מתחייב מתביעת הדיבור המתוקן ומה ניתן להשיג, עדיין שנויה במחלוקת. ה„מבטא למופת", הנדרש כיום בייחוד מקריינים, מסתפק בחומרות פחותות בהרבה מהללו: הקפדה על ההגיה המזרחית של ח ו ע, הכפלת העיצורים הבאים בדגש-חזק והשמעת שווא-נע. אפשר שדיבורם של בני עדות המזרח ושל ערביי ישראל עתיד להשפיע על ההגיה בקרב הציבור הרחב.

הכתיב. היו ויש מצדדים בזכות הכתיב הקרוי „דקדוקי", שהציע דוד ילין (ע"ע), ושלפיו נכתבת כל מלה כאילו נועדה להינקד, והיו שעמדו על הכתיב המלא שאימות-קריאה באות בו במקום הניקוד. אמנם הכתיב ה„דקדוקי" נתקבל בבתה"ס לפי החלטת ועידת המורים ב־1905, אך הוויכוח נמשך, ולמעשה נהוג הכתיב המלא מחוץ לביה"ס. המערערים על הכתיב הדקדוקי אמרו: הוא מכביד על לומדי הלשון, מחייב ידיעה בדקדוק והגיה מדויקת במידה לא-מצויה, ובעיקר: רוב הסופרים והמדפיסים מוסיפים ו' וי', ובמקצת גם א', לסימן תנועה, כנהוג בכתיבה ע' במשך דורות רבים. המצדדים בכתיב הדקדוקי טענו, שבו אין גוף המלה משתנה, בין בניקוד בין שלא בניקוד, והלומד כך משתחרר ביתר קלות מן התלות בניקוד. אך בעיקר טענו, שהכתיב המלא מפריע בהכרת שורש המלה, שאין לו כללים מקובלים על הכל, שהוא מביא לערבוביה, ושקיום שתי שיטות-כתיב זו בצד זו גורם נזק חינוכי ותרבותי. „כללי הכתיב חסר-הניקוד", שפרסם ועד הלשון ב־1948 ואישרה האקדמיה ללשון הע' ב־1969, באו אחר 30 שנות דיונים. ההשקפה שביסודם היא, ש„מגמת ההתפתחות של הכתיב העברי מראשיתו ועד ימינו היא לקראת המלא, ומשום כך צריך להניחו כבסיס לכתיב הבלתי מנוקד שלנו".

אוצר המלים. צָרכי החיים חייבו חידוש מלים אף בלא ידיעת כל מורשת העבר. העקרונות וסדר העדיפויות הוסברו ב„זכרונות ועד הלשון" (א', 8) כך: „כל המלים העבריות העתיקות, ושנוצרו במשך הדורות,... המלים הארמיות... במקום שאין למושג מלה ע'; למלים האלה נותן הועד צורה ע'... אין הועד נזקק למלים אי-שֵׁמיות בשרשן, אלא אם יש להן צורה ע', או שכבר נכנסו ללשון ומצויות בה מאוד... [יצירת] מלים על פי חוקי הדקדוק והיקש הלשון... מהשרשים העברים שבתנ"ך ובספרות התלמודית, [ו] במדרגה שניה — מהשרשים השמיים: הארמיים, הכנעניים, המצריים ובפרט הערביים...". למעשה לא נוצלו כל המקורות הנ"ל במידה שווה, ובייחוד לא השתמשו באוצר העצום של הערבית. המלים המקובלות, שמוצאן ערבי, ברובן ממורשת יה"ב הן או בן-יהודה קבען (הגירה, הצהרה, אדיב, לטיפה ועוד); אחריו נכנסו רק מלים ערביות מועטות ללשון התקנית. מצד אחר נקלטו מלים רבות מלשונות אירופה. מתוך 33,549 הערכים שב„מילון החדש" של אבן-שושן (1966—1970) 2,448 הן מלים שאולות משפות אירופה החדשות, ומתוך 700 המלים שקבעה האקדמיה במילון למונחי הצילום (1966), 53 הן מלים בין-לאומיות. השאילות רובן שמות-עצם ושמות-תואר, ומיעוטן הזעום פעלים — בשל המבנה המיוחד של הפועל העברי. טביעת המלים נעזרת בשאילות-משמעות, ותרגומי-שאילה מצויים מאוד. לדוגמה: באנגלית נקראת מכונת-הרמה מסרמית בשם העוף crane (= עגור), ומכאן: עגורן. דוגמות של תרגומי-שאילה: קופת-חולים, גן-ילדים (שניהם ע"ס הגרמנית).

בחידושי המלים משמשים כמעט כל דפוסי הפעלים והשמות שבע' ההיסטורית. בתחום הפועל ניכרת העדפת הבניינים פִּיעֵל והִתְפַּעֵל; חידושים בבניין קל, ומכאן גם בנפעל, הם מיעוט. בולט מספר הפעלים הגזורים משמות (רִשֵּׁת, קִרְקַע, נִתֵּב וכו'), וביניהם רבים הבאים משמות בעלי צורן נוסף על שורשם (מִרְכֵּז, מִסְפֵּר, תִּזְמֵר, חִמְצֵן וכו'). כמה פעלים חודשו בבניין שִׁפְעֵל הקדום, אך הנדיר (שִׁחְזֵר, שִׁכְפֵּל, שִׁקֵּם וכו'). בשמות ובשמות-תואר מרבים לנצל צורות גזירה והרכבה, ששימושן בעבר היה מצומצם: סיומות -ָן, -ָנִית (תותחן, דודן, דודנית), -ַאי, -ָאית (עִתּוֹנַאי, עִתּוֹנָאִית, מְכוֹנַאי), -וֹן, -ֶנֶת (דִּבּוּן, יַלְדּוֹן, יַלְדֶּנֶת), -י, -ית (צבאי, גַּמָּדִי, עֲנָקִי — בעיקר שמות-תואר, וביניהם רבים הגזורים משמית-עצם מורכבים: צפון-מזרחי, דו-לשוני, בין-לאומי, על-אנושי, קדם-מקצועי), -ית (שמות-עצם נקביים: מכונית, יָדִית, מַפִּית), -וּת (שמות-עצם מופשטים וקיבוציים: ציונות, נאמנות, רוקחות, מַעֲרָבוּת, עתונות). יש ששתיים מהסיומות האלה מצטרפות במלה אחת (מַהְפְּכָנִי, תותחנות, עתונאות). שמות חדשים נוצרים גם ע"י איחוד שתי מלים או חלקיהן: קולנוע (קול + נוע), אופנוע (אופן + נוע), דחפור (דחף + חפר), רמזור (רמז + אור) ועוד. חדש לחלוטין הוא השימוש במשקל קָטִיל ביצירת שמות תואר, המביעים אפשרות קבלת פעולה והמקבילים במשמעם למלים לועזיות בעלות תצורה קבועה (באנגלית בסיומות a/ible): שביר, קריא, חדיר וכו'.

הדקדוק המקראי נתקבל, ביחד עם הכתיב המקראי, כמופת לע' החדשה, אע"פ שהושמעה ביקורת נגד שיטה זו בשם רציפות ההתפתחות ההיסטורית של השפה — בעיקר מצד י. קלוזנר (ע"ע). השיטה של ועד הלשון לתת „צורה ע'", כלומר מקראית, לאוצר הלשון שמחוץ למקרא הביאה להתעלמות מהמסורות השונות ומהחידושים הדקדוקיים שלאחר המקרא ועד לימי התחיה בא"י. התברר שאין בדקדוק זה בלבד כדי לספק את הדיבור החי, וכבר יש שהאקדמיה ללשון הע' מאשרת את הנוהג שנתגבש בהתפתחות חפשית. חל שינוי יסודי לעומת שיטתו של ועד הלשון: האקדמיה רואה את הע' כמכלול אחד, ושוב אינה מפרידה בין כללי הדקדוק לפי מקורות המלים, וכל מלה נדונה ונטייתה נקבעת בתוך מערכת כוללת ככל שאפשר.

ע. אי.

הלשון העברית בת-ימינו מאותרת בשימוש חי של חברה מלוכדת רק בישראל; לפיכך כינויה המתאים ביותר הוא „עברית ישראלית" (ע"י), ולא „ע' מדוברת" (כי יש גם ע"י כתובה) או „שפת-ילדים" (ע"י מדוברת גם בפי מבוגרים). גם הכינוי „ע' חדשה" הולמה פחות, לפי שהתחדשות הע' קודמת להתגבשות הלשון בת-ימינו (ר' פרק קודם), ולפי שהמעמד ההיסטורי של הע' בת-ימינו, לעומת השכבות הקודמות, אינו דומה למעמד של לשונות „חדשות" אחרות לעומת הלשונות ה„עתיקות" המקבילות (כגון יוונית חדשה

מול יוונית עתיקה). בלשונות הללו נבדלת הצורה ה„חדשה" מקודמותיה בעיקר באמצעי ההבעה (הגאים, צורות) שחלקם נוספו על אלה של שכבות קודמות וחלקם נעלמו; ואילו העה"י מקיימת אמצעי הבעה רבים שמקורם בשכבות שונות (הסמיכות ממוצא מקראי, של משכבה מאוחרת יותר; ההפעיל ממוצא מקראי, השפעל משכבה שבהשפעה ארמית, ר' עמ' 648). החידוש של לשון ימינו הוא ביישום אמצעים אלה לביטוי התכנים (לשחזר מול להחזיר; בשם המנַהל מול בשם של המנהל או בשמו של המנהל). „התקדמות" העה"י מול שכבות קודמות היא אפוא במידה רבה היכולת לנהוג בהבחנות־תוכן שלא יכלו להיות מקוימות קודם.

חריג בולט מעיקרון זה במערכת זמני הפועל. כאן ממשיכה העה"י הסטנדרדית את המצב שנתהווה בל"ח (ר' עמ' 647), המשקף מצדו, מבחינת הצורה והתוכן כאחת, רק מערכת חלקית מזמני הפועל של לה"מ (זו שבמשפטים בלתי־תלויים). התכנים הדקדוקיים, שהיו מובעים בלה"מ על חלקי־המערכת האבודים מהלשון הלא־ספרותית (זמנים „מהופכים", עתיד „מקוצר" ו„מוארך"), כגון דרך־הפועל או תילוי, מובעים עתה באמצעים אחרים.

יש המייחסים משקל מוגזם לחידושי מלים ומונחים כסימן האָפייני ללשון־ימינו; הדבר אינו מלמד על התחדשות אמצעי ההבעה, שכן כמעט כל המלים החדשות (למעט „חידושים" שרירותיים של בן־יהודה [ע"ע] כגון מברשת) מכילות יסודות צורניים ישנים ורק אופן הרכבתם חדש, כשתחום סֶמאנטי חדש מיוחס להרכב (עתון = עת + ון — שני היסודות ישנים, אך אין בסיס של היחס הסמאנטי עתון/עת ביחסים הסמאנטיים שבלשון המקורות; לפנינו אי־הבנה של היסוד Zeit במלה הגרמנית Zeitung).

אָפיה הספֶציפי של העה"י הוא אפוא בתחום יישומם המאורגן של אמצעי ההבעה, ז"א בצד הטיפולוגי ולא בצד הגֶנֵאלוגי (ע"ע בלשנות עמ' 980, 987). מבחינה גנאלוגית מצויה העה"י באותו מקום כע' ה„קלאסית" (כינוי כולל מתאים לע' שלפני העת החדשה, המשקף גם את המעמד התרבותי־חברתי של לשון־המורשה כלשון־מופת בתודעת דוברי העה"י), כלומר במסגרת השפות השמיות, ואילו מקומה הטיפולוגי חדש, ונקבע ע"י השתייכותה לציוויליזציה המערבית בת־ימינו. העובדה שמוצא הלשונות המביאות לידי ביטוי את הציוויליזציה הזאת הוא באירופה, מאפשרת לנו לקבוע את טיפוס העה"י כטיפוס אירופי (העה"י מתאימה בעיקרי תכונותיה לטיפוס הלשוני הידוע כ„אירופי", וממירה, בהתפתחותה בהדרגה, את שארית תכונותיה השונות ממנו — באחרות ההולמות אותו). אולם אין לציין את טיפוסה כ„הודו־אירופי", שכן זו קביעה גנאלוגית (ע"ע בלשנות, עמ' 979), ורבות הן הלשונות ההדו־אירופיות (ע"ע) שאינן מחֲצנות את ערכי התרבות המערבית ומיקומן מחוץ לאירופה (על ניצני התפתחויות דומות בתולדות הערבית בת־ימינו: ע"ע ערבית).

בעה"י ניכרים רבדים — לפי קבוצות־דוברים, חברתיות ועדתיות — בעלי סימני־היכר פורמליים או סֵמאנטיים: קיום או העדר גירון בהגיית ע וח (ע"ע ח, האות); אופן הנפקת ר; אי־הבחנת להביא מ־להגיש; הרחבת תחולת המלים בעיה, נושא לתחום המלה עניין; אי־שימוש בה' הידיעה בשם־עצם מלווה בלוואי מיידע (השו' לעיל, עמ' 647: במקום השני); חבר שלי — כשמדובר על אדם מוגדר; הימנעות מהשימוש בלא במשפטים שאין נשואם פועל נטוי; הימנעות ממשפטים הבנויים מ־יש או אין + שם מיודע בלי את; ועוד). אולם ניתן להכיר גם מערכת שלמה ומלוכדת של אמצעי הבעה בלתי־מאופיינים באשר לרובד, וזו מהווה את העה"י הסטנדרדית (תוך הבחנה בין סטנדרד דבור וסטנדרד כתוב). יחס הדובר לשימוש בסטנדרד שונה, והשימוש בצורות סטנדרדיות ולא־סטנדרדיות בחילופים בפי אותו דובר עצמו דומה בד"כ למצב בשאר שפות הציוויליזציה המערבית; קיימת הבנה תיקשָרתית מוחלטת בין אמצעי ביטוי סטנדרדיים ולא־סטנדרדיים (מה שאין כן, למשל, בערבית או ביוונית). השימוש בלשון סטנדרדית הוא בעיקר נחלת בוגרי בת"ס תיכוניים, עתונאים, עובדי ציבור במילוי תפקידם ומדינאים. בצד הגורמים הטבעיים וההתפתחותיים, שהביאו להתגבשות העה"י, תופס מקום תכנון הלשון, שבו עסק ועד הלשון העברית ([ע"ע] עתה האקדמיה ללשון העברית) ואנשי־לשון יחידים. הדברים אמורים קודם כל בתחום קביעת מלים, בעיקר בשטח המינוח, ובהחלפת ביטויים לועזיים בעבריים. בתחום זה ניכרת יותר היד המכוונת בשימוש החי והמקובל, מבתחומים אחרים.

יש קושי מסוים באיתורן ובזיהוין של התופעות המכונות „השפעות לועזיות". הסיבה לכך היא שלחלק עצום ממערכת אמצעי־ההבעה של הע' בת־ימינו בסיס לועזי באופן שהאמצעים העבריים מספקים פתרון לשאלות אופן הבעתם של תכנים מסוימים, ושאלות מסוג זה יכלו להתעורר רק בשפות שבפי דור מחיי השפה. עפ"ר אין דובר־הע' החד־לשוני מודע לרקע הלועזי של דרך התבטאותו, ושוב אין לרקע זה כל מעמד במערכת המבנית של אמצעי־ההבעה העבריים ובייחסי־צורה־ותוכן השוררים בה. מעמד פונקציונלי כזה מתגלה רק כשאמצעי ההבעה, שצורתו או יישומו מקורם לועזי, מתייצב מול אמצעי־הבעה מורשתי־עברי שווה־ערך לכל דבר. במקרה זה נועד לאמצעי־ההבעה „הבלתי עברי" סטאטוס סיגנוני פחות־יוקרה, אם מוצאו מיידית (חטפתי שנה; נעשה לי רע; שחור לפני העיניים; לתת צלצול), ורם־יוקרה אם מוצאו מארמית (נישואין; לחלוטין; דא עקא; לית מאן דפליג. קיימות גם דיפרֶנציאציות של הרובד הטֶרמינולוגי מול שאר הרבדים: נזיקין [מול נזקים], אבחנה [הבחנה] אזכרה, אזהרה). מעמד היסוד הארמי בעה"י הוא אפוא כמעמד היסוד היווני־לטיני בלשונות־התרבות המערביות המודרניות (השו' תלת־ממדי tri-dimensional; קדם־אקדמי pre-academic). עם זאת מקיימת העה"י יסודות יווניים־לאטיניים מודרניים כצורתם (טרקטור־יסט, ביצוע־יזם, אנטי־ציוני), אך ללא מעמד סיגנוני מאופיין.

מבנה הע' הישראלית הסטנדרדית. מערכת ההגאים. מלאי הפונימות קטן מבכל אחת מהשכבות של הע' הקלאסית ומאשר במסורות־הקריאה של העדות (ר' עמ' 657) כתוצאה מביטול הבחנות הגאיות, שהיו מקוימות רק בחלק ממבטאי־„האיות" המסרתיים של העדות: קמץ/פתח, ת (רפה)/תּ (דגושה), כּ (דגושה)/ק, ב (רפה)/ו וכיו"ב (השו' לעיל, עמ' 646). כשההבחנה מקוימת בכל המסורות, אך ממומשת באמצעים מבטאיים שונים, גובר אופן המימוש האשכנזי (ההבחנה צ/ס מקוימת בכל המסורות; מימושה בעה"י s/ts). ההבחנות כ רפה/ח, וא/ע הן עדתיות ומחודשות משנית אחרי שאבדו תחילה בלשון הסטנדרד. מנהגי המבטא של העה"י, שע"ס מערכת זו, אינם תואמים את אלה של שום מסורת עדתית, וציונו כ„ספרדי" לא בא לומר אלא שאינו אשכנזי. חלק גדול מההבחנות הפונקציונליות, שנישאו ע"י הבחנות הגאיות שבוטלו, ממשיך להתקיים כשהוא מוטל עתה על יסודות הגאיים שהאוטונומיה שלהם לא נפגעה. ההבחנה פֶּרֶךְ/פֶּרַח למשל, שמומשה במקורה ע"י הבדל עיצורי, מקוימת עתה ע"י הבחנת התנועות; ההבחנה בין נתתי ונטעתי מקוימת עתה ע"י הבדל באורך ההברה האמצעית. ההברה אינה עוד אחידה, פחות או יותר, כבע' שבניקוד טברני; ההברה הראשונה במלים לָמְדוּ ולָמְּדוּ זהות (שתיהן סגורות), וההברה הראשונה במלה בּוֹכָה זהה להברה האחרונה במלה דיברה.

בעטים של התהליכים המתוארים מוטל על ההטעמה נטל הבחנתי גדול בהרבה מבשכבות קודמות של הע': ההבחנות דֶפֶק/דוֹפֵק, בֶרֶך/בֵרֵך, רָצוּ/רוּצוּ נתחלפו מהבדלים בתנועות או במבני ההברות להבדלת מקום הטעם בלבד. חוזק הפונקציה המוֹרפולוגית של ההטעמה, שהתהווה ע"י כך, אחראי להתהוות זוגות־מלים מובחנות־טעם מסוג אֶצבע (שם־עצם) אצבַּע (פועל). הטעם הוא גם

העיקרי בין סימני מעמדן ה„שולי" של מלים (מלים ממוצא לא עברי־ארמי, ביטויי סלנג, מלות־ר"ת וכיו"ב). לדוגמה: סיומים דקדוקיים, שבמלים עבריות הטעם אינו מנוע מהם, מנועים מלשאת את הטעם בדיבור הסטנדרדי כשהבסיס שאליו הם מצטרפים הוא שולי כמוגדר: בלשׂים/בלשׂים; פסים/פסים (אישורי יציאה לחופשה), מספיקים/מספיקים (לשון תלמידים), משקים/מש"קים. כך הפכה ההטעמה, מסימן המבחין בין המלים הקשורות ע"י זיקות מילוניות־מושגיות לשאר יסודות המילון — לבין מלים זהות (לבד מהטעם) המנותקות משאר המילון (שמות פרטיים: חיה/חיה; רחובות/רחובות; מזרחי/מזרחי), גם לאחד מסימני ההיכר העיקריים של סיגנונות הדיבור, שכן קיים סיגנון בימתי־למדני „מלרעי" המתנזר מהשימוש בכוח המבחין של הטעם במקרים כאלה.

המורפולוגיה של העה"י היא המשך המורפולוגיה של הצורות ההקשריות של לה"מ, פרט לחריגים בודדים כגון יופי — צורה הפסקית בלה"מ).

העברת המערכת המילונית מלשון המקורות כפופה למגבלות: 1) יסוד היחס בין המסמן והמסומן (ע"ע בלשנות, עמ' 971) הוא הפרשנות המקובלת של המקרא, לעתים בהשפעת תרגומים לא יהודיים שידיעתם רווחה: חשמל (ר' עמ' 658) ע"פ ηλεκτρον שבתרגום ה70 ליחז' א, ד („נתך זהב וכסף" או „ענבר"); ייחוד שמלה ללבוש אשה כצמצום משמעות Kleid בגרמנית מאז תרגום לותר; 2) צמצום תחולת מלים לספירה הדתית, בהתאם ליישום תרגומן בתרבות המערבית־נוצרית (מלאך), או, להפך, חילונן (כגון: לבלבל את היוצרות); 3) העתקת זיקות שבין היחידה המילונית ובין „שכנותיה" במערכת: צרבת במקרא „צלקת" (צריבה = כוויה) — היום „הרגשת צריבה ע"י חומצת־קיבה"; 4) המרת הרכב־מלים במלים גזורות ע"פ דוגמות לשון מערבית: ספר־מלים > מילון; 5) קניית תחומי תחולה בהתאם למלות־תרגום של לשונות אירופה: מועצה = council, במקרא „תכנית" — בימינו „ועידה, אספה"; להרביץ במקורות „לשטח על־פני דבר" — בימינו „להכות" (אותו תרגום רוסי) напасть; בקרב ה„הדפסים הסמאנטיים" האלה (calques) רווח הרקע הסלאווי היום הרבה פחות מבראשית תחיית הע' בא"י; 6) יצירת זיקות קונצפטואליות ע"פ המצוי בלשונות אירופה: גזירת „מדרכה" מהשורש „דרך" ע"פ הזיקה בצרפתית בין trottoir והפועל trotter („לדרוך") (השו' לעיל „עתון"); בכל חידוש מלים (אקדמי או אינדיווידואלי) היה וישנו צורך במודל לועזי של הזיקות המושגיות.

לתצורת־המלים משמשות דרכים שונות, שבאו בירושה, כשקילת מלה במשקל (כשיר ← כושר) או כהוספת סופיות (כשר ← כשרות). עם צמצום פוריות הדרך הראשונה בתחום השמני ניכר שמועדפת הדרך השניה, שכן גם בלשונות האירופיות נעשית תצורה אנאלוגית באמצעים סופיכסאליים: כלבון, סוסון מהווים תצורה חיה ע"פ דוגמת Hund — Hündchen, Pferd — Pferdchen, לעומת התצורה הבלתי־פוריה כלבלב; בדומה: שקית לעומת שקיק (האחרון טרמינולוגי); נחמד, נחמדות: pretty, prettiness (חומד ≠ "prettiness"); גומי, גומיה: goma, gomita (ספרדית); резина, резинка (בלשונות אירופיות אחרות האקוויוואלנט של גומיה הוא מלה מורכבת ולא גזורה).

בגזירה התערער מעמדו של השורש כצורן (ע"ע בלשנות; עמ' 973/4) הלא־רצוף כבסיס־הגזירה, ובמקומו בא צורן, העשוי להיות זהה לשורש או להכילו בתוכו (ה„רדיקל" או „יסוד שרשני"): שחזור — שורש ח—ז—ר, יסוד שרשני: ש—ח—ז—ר; חיזור — היסוד השרשני שווה לשורש; התמקם — יסוד שרשני: מ—ק—ם, שורש: ק—(ו)—ם). בגזירה החיה פורה כמעט אך ורק היסוד השרשני, ואין בו חילופים עיצוריים כבשרשים (חבר, התחבר יסודם השרשני אחד: ח—ב—ר בב רפה). גם בניית מלים מורכבות נעה לחלוטין ע"פ דגמי לשונות המערב: תת־קרקעי = sub-terranean, על־טבעי = super-natural, תלת־חדשי = tri-mestriel, כחול־עיניים = blue-eyed, blau-äugig.

בתחביר ניכר שמבנה המשפט הפשוט ממשיך את מבחר דגמי המורשת המקראית לטיפוסיהם השונים: 1) משפטים חסרי־התאם בין נושא לנשוא: א) נשוא של קיום: ומים אין לשתות (במד' כ, ה) כמו אין כסף. ב) נשוא נסיבתי: וחשך על־פני תהום (ברא' א, ב) כמו יצחק בבית (הטיפוס המקראי המזבח עץ [יחז' מא, כב] אינו פורה בעה"י). ג) נשוא פעלי: ואדם עליה בראתי (ישע' מה, יב).

2) משפטים בעלי התאם בין נושא לנשוא: א) שני המרכיבים שמניים: נביא הוא (ברא' כ, ז) כמו הוא פקיד; העץ גבוה. ב) מרכיב אחד הוא משפט בעל פועל נטוי, בהתאם עם הנושא: וישראל אהב את יוסף (ברא' לז, ג); אנכי עשיתי ארץ (ישע' מה, יב), כמו אני לא עשיתי את זה, או חסר פועל כזה („משפט־ייחוד": אני ידי נטו שמים [ישע' מה, יב], הילד איננו [בראש' לז, ל], האל תמים דרכו [שמ"ב כב, לא] כמו בעל־הבית איננו / אין לו זמן, טיפוס בעל פוריות מצומצמת); טיפוס משפט־ההתאם: שלשת השרגים שלשת ימים הם (ברא' מ, יב) מייצג, מאז תקופת ל"ח, את טיפוס „משפט־האוגד": מה היא שירה; חתול הוא ערמומי; אני הוא המלך.

המשך קיומם של דגמי משפט חסרי פועל נטוי וחסרי אוגד, על אף היעדרם ברוב לשונות אירופה, נובע בלי ספק מקיומם בלשונות סלאוויות בתפוצה אנאלוגית בערך לזו שבעה"י. הפירוש־מחדש של הטיפוס התחבירי ויוסף הוא השליט על הארץ הוא המשביר לכל עם הארץ (ברא' מב, ו) כמשפט־אוגד (יוסף הוא השליט, שבו יוסף ו־שליט הם נושא ונשוא) מאפשר לעה"י לקיים הבחנה תחבירית של השאה (אני הוא המלך, שבו אני מאופיין כנשוא, לעומת אני המלך חסר־אפיון). כן יכולה העה"י לקיים קטגוריה תחבירית המבחינה שלילת־משפט (אין לי ורדים) משלילת־מרכיב־משפט (יש לי לא ורדים, אלא ציפורנים), או אף שלילת־חלק־מרכיב־משפט (יש לי ורדים לא יפים). בתחום התחביר מצויות, מאז תקופת ל"ח, גם ההבחנות הקטגוריאליות של דרך (מודוס, ע"ע דקדוק, עמ' 995), שכן ההבחנה היא באמצעות עריכת המשפט (וזאת אחרי אבדן אמצעי ההבחנה המורפולוגיים למודוס, שהיו קיימות בלה"מ הודות ל3 צורות פועל שונות בעלות תחילית־גוף): יוסף יבורך על מעשיו לעומת יבורך יוסף על מעשיו; הבחנה אנאלוגית מתאפשרת גם ע"י השמטת חלקים: יש סוף לדיבורים. לעומת סוף לדיבורים!, שלום לך!, כל הכבוד לחיילים!

בפרוזה הבלתי־ספרותית הולך ומתייצב מקומו של הפועל במשפט החיווי הלא־טפל חסר־ההדגשות כמרכיב שני, כשהמקום הראשון נתפס ע"י חלק־משפט היוצר קשר למשפטים הסמוכים. תופעה זו טיפוסית לתחביר של הגרמנית בת־ימינו, וזהו לפי כל הסימנים מקור התופעה בע'. בתחום התחביר הסיגנוני ניכרת, ברובד ההשכלתי, התפשטות גדולה של השימוש באמצעי שעבוד, תופעה טיפוסית לסיגנונות אינטלקטואליים בלשונות המערב. אמצעי השעבוד מבוססים על ל"ח ומסתייעים בקיום צורן (ש־) המאפיין חד־משמעית כל חלק משועבד (אחרי ש־, מי ש־ וכו').

ח. ר.

ביבליוגרפיה מוערת. לשון המקרא. הדקדוק המקראי הטוב ביותר שהופיע עד כה: G. Bergstraesser, *Hebraeische Grammatik*, 1918—29. הספר יצא בתרגומו העברי של מ. בן־אשר, תשל"ג. דקדוק זה מכיל רק את תורת ההגה והפועל. סקירה קצרה מצוינת כלולה ב־ id., *Einführung in die semitischen Sprachen*, 36—46, 1928, 1963[2].

על גלגולי ההטעמה ר': M. Lambert, *L'Accent tonique en hebreu* (REJ, XX), 73—77, 1890; J. Cantineau, *De la place de l'accent*

de mot en hebreu et en armeen biblique (Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas, I), 81—98, 1931; י. בלאו, הערות לגלגולי ההטעמה בע׳ הקדומה (בתוך: ספר ח. שירמן, 27—38), תש״ל.

ספרי דקדוק חשובים אחרים: H. Bauer – P. Leander, *Historische Grammatik der hebraeischen Sprache des Alten Testaments*, 1922; ספר זה אינו דן בתחביר. W. Gesenius – E. Kautsch – A. E. Cowley, *Hebrew Grammar*, 1913^{2}; תורגם מן המהדורה הגרמנית ה 28 של W. Gesenius – E. Kautsch, *Hebräische Grammatik*, 1909;

ר׳ עוד: A. B. Davidson, *Introductory Hebrew Grammar; Hebrew Syntax*, 1912^{3}; P. Jouon, *Grammaire de l'hebreu biblique*, 1923; י. בלאו, תורת ההגה והצורות, תשל״ב. חומר חשוב כלול ב E. Koenig, *Historisch-kritisches Lehrgebaude der hebraischen Sprache*, 1881–7. דיון בע׳ המקראית על רקע הלשונות השמיות האחרות מובא ב־C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, 1907–13, אולם ב id., *Hebraeische Syntax*, 1956, המבוסס על הכרך השני של ה Grundriss, חסר הרקע השמי הכללי. אף היום עשויים ללמוד הרבה מן הדיון בתחביר הכלול ב־H. Ewald, *Ausführliches Lerhbuch der hebraeischen Sprache des Alten Bundes*, 1870^{8}, שתורגם לאנגלית בידי J. Kennedy בכותרת *Syntax of the Hebrew Language of the Old Testament*, 1879; ספרם החדש של G. Beer – R. Meyer, *Hebraeische Grammatik*, 1952–55^{2}, אינו חשוב אלא בגלל החומר החדש. גם אל A. Sperber, *A Historical Grammar of Biblical Hebrew*, 1966 יש להתייחס בזהירות.

על המילונים ללשון המקרא, ע״ע מלון, עמ׳ 568/9; מקרא עמ׳ 348.

י. בל.

לשון מגילות מדבר יהודה. כמעט כל חיבור שהוקדש למגילות (להלן: מ״) מאז הופעתן, לווה בסקירה לשונית קצרה או ארוכה, אך ברור שעיקר החומר משוקע בחיבורים שהוקדשו ללשון כגון: סקירותיו הראשונות של ח. ילון (סיני, כ), תש״י, (ק״ס, כ״ו), תש״י, ועוד. עבודותיו של ילון היו המסד לרוב המחקרים הלשוניים שבאו אחריו. הרבה מתופעות הלשון של המ״ הוא חשפן ראשונה. הוא עמד על השימוש בכינוי־ יו לנסתר יחיד (קו מקביל למסורת שומרון).

כן ייזכרו המחקרים: W. Baumgartner, *Beiträge zum hebräischen Lexikon* (in: Von Ugarit nach Qumran; Festschrift O. Eissfeldt), 1958; M. Mansor, *Some Linguistic Aspects of the Qumran Texts*, JSS, III), 1958; M. H. Goshen-Gottstein, *Linguistic Structure and Tradition in the Qumran Documents* (Scripta Hierosolymitana IV), 1958.

מאמרו של Ch. Rabin, *The Historical Background of Qumran Hebrew*, (ibid.), 1958, הוא בירור מקיף המראה נכוחה שלשון המ״ מעוגנת יפה ברקע הלשוני הידוע לנו משלהי הבית השני. חומר לשוני רב (דקדוק ומילון) משוקע גם בספרו של י. ידין „מגילת מלחמת בני אור בבני חושך״, 1955. החיבור המרכזי על לשון המ״ הוא ספרו של י. קוטשר „הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח״, תשי״ט. חיבור מונומנטלי זה הוא מחקר מקיף ובסיסי החושף בבהירות רבה ובדיון מעמיק את לשונם של בני כת המ״ מתוך בדיקה פנימית של מגילת ישעיהו והזדקקות למ״ נוספות וחומר משווה עצום ממקורות שונים (ובעיקר ספרי המקרא המאוחרים, מקורות ל״ח, הארמית בכלל וארמית ארץ־ישראלית בפרט). בספרו פרץ קוטשר את מסגרת המ״ ודן בעניינים לשוניים אחרים כמו „חוק קוטשר״ בדבר השינוי u < i בע׳ וארמית לתקופותיהן (עמ׳ 356—391). מאז הופעת ספר זה אין להצביע על מחקר בולט בלשון המ״.

ספרו של ח. ילון „מ״ מדבר יהודה, דברי לשון״, תשכ״ז, הוא בעיקרו חזרה על מאמריו שנתפרסמו משנת תש״י ואילך בסיני, קרית־ספר ועוד.

מאמרו של א. קימרון, „מגילת תהלים מקומראן, סקירה לשונית״ (לשוננו, לה), תשל״א, מראה שבמ׳ זו השפעת הארמית פחותה מהשפעתה על מגילת ישעיהו.

לשון חז״ל. (1) **חקר הדקדוק.** הדקדוק המדעי הראשון של ל״ח: A. Geiger, *Lehr- und Lesebuch zur Sprache der Mischnah*, 1845 ספר זה נתייסד על תפיסת מחברו של״ח היתה ל׳ מלאכותית ולא ל׳ חיה. סמוך לו הופיע ספרו של א״ה ווייס, „משפט לשון המשנה״, תרכ״ב. המפנה חל עם הופעת מחקרו של מ. צ. סגל, Mishnaic Hebrew and its Relation to Biblical Hebrew and to Aramaic, JQR, XX), 1908 שהוכיח של״ח אכן היתה ל׳ חיה.

יותר מאוחר פרסם סגל ספר דקדוק A Grammar of Mishnaic Hebrew (עבר׳: „דקדוק לשון המשנה״, תרצ״ו), 1927. סגל ביסס את עיקרי מחקריו על דפוסי המשנה, התוספתא והתלמוד וכמעט שלא פנה לכ״י ולמסורות שבע״פ. מעוות זה תוקן בידי ח. ילון — ראש המדברים במחקר ל״ח בדור הקודם — בעשרות מחקרים. רובם נתפרסמו בכה״ע: לשוננו, ק״ס, סיני ועוד, ובקונטרסים לענייני הלה״ע (תרצ״ז—תרצ״ט) וב„ענייני לשון״, (תש״ב—תש״ג) שערך. עיקרי מאמריו של ילון ראו אור בכתבים מקובצים: „מבוא לניקוד המשנה״, תשכ״ד; „פרקי לשון״, תשל״א.

ייזכרו כאן חיבורו של א. פורת, „לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכ״י ישנים״, תרצ״ח, ומאמריו של י. שבטיאל (דמתי), „מסורות התימנים בדקדוק ל״ח״ (קונטרסים לענייני הלה״ע, א׳—ב׳), תרצ״ח/תרצ״ט; „שבות תימן״, 118—123, תש״ה; „מסורות התימנים בדקדוק לשון המשנה״ (בתוך: ספר ח. ילון), תשכ״ג.

הקידום הממשי במחקר לשון חז״ל הושג ע״י י. קוטשר, ז. בן־חיים ותלמידיהם אחריהם.

י. קוטשר, בחיבורו „לשון חז״ל״ (בתוך: ספר ח. ילון), תשכ״ג, הוכיח את מעמדו הראשוני של כ״י קאופמן בחקר לשון המשנה. הוא סלל דרך חדשה במחקר. בספרו של ז. בן־חיים, „עברית וארמית נוסח שומרון״, תשי״ז—תשכ״ו, מובאים פרקים רבים של ל״ח לפי מסורת שומרון; כן ייזכרו מאמריו של קוטשר: „מחקרים בדקדוק לשון חז״ל״ (בתוך: ספר בר־אילן), תשכ״ט; „ביצוע תנועות u - i בתעתיקי הע׳ המקראית בארמית הגלילית ובלשון חז״ל״ (בתוך: ספר זכרון לב. דה־פריס), תשכ״ט. מאמרים אלה הם המשך והרחבה של הדברים שהוחל בהם במאמרו בספר ח. ילון (ראה לעיל).

בעשור האחרון יצוינו מונוגרפיות (מקיפות או מצומצמות) שנתרכזו במחקרם של כ״י בודדים או מסורות שבע״פ. ראש לכולם בהקפו ובגישתו היא ספרו של ש. מורג „הע׳ שבפי יהודי תימן״, תשכ״ג, ודברי מבוא לכ״י תימן ירושלים 4.336 (סדרי המשנה נזיקין, קדשים, טהרות, כת״י בניקוד לפי מסורת תימן), שיצאה במהדורה פקסימילית, תש״ל. כאן ייזכר ספרו של י. ייבין, „הניקוד הבבלי ומסורת הל׳ המשתקפת ממנו״ (עבודת דוקטור), תשכ״ח. בסדרת מאמרים של מ. סוקולוף, „הע׳ של בראשית רבה לפי כ״י ואטיקן 30״ (לשוננו, לג), תשכ״ט, מתוארת „לשון חכמים ב׳״ בא״י — לשונם הע׳ של אמוראי א״י. במאמרו של מ. בר־אשר, „דברי מבוא לכ״י פארמה דה־רוסי (מתוך המהדורה הפקסימילית), תשל״א, יש התחקות אחרי המסורת המזרחית של ל״ח. עבודת ג. הנמן, „תורת הצורות של לשון המשנה, ע״פ מסורת כ״י פארמה (דה־רוסי 138)״ (עבודת דוקטור), תשל״ב, היא העבודה השיטתית הראשונה בתחום דקדוק לשון המשנה ע״פ כ״י, הכוללת הרצאה שיטתית של פרק גדול: הפועל. ועבודתו של מ. בר־אשר, „דברי מבוא לכ״י פאריס 328—329״ (מתוך המהדורה הפקסימילית), תשל״ג, כה״י משמש מקור לחקר הע׳ של יהודי איטליה בסוף יה״ב; בפרטים אחדים מגיעות עדויותיו של כה״י לתקופות קדומות. כן ייזכר כאן מחקרו של מ. בית־אריה „ניקודו של מחזור ק״ק וורמייזא״ (לשוננו, כט), תשכ״ה.

(2) **חקר אוצר המלים.** במאה הקודמת הופיעו המילונים J. Levy, *Worterbuch über die Talmudim und Midraschim*, I-IV, 1876–1889. המילון מפריד בין החומר הארמי לחומר העברי של ספרות חז״ל, אך יש עירוב גמור בחלק העברי בין לשון התנאים ללשון האמוראים ואין אבחנה בין אמוראי א״י לאמוראי בבל. הרבה מהאטימולוגיות המוצעות על ידיו אין בהן ממש וגם על ניקודיו אין לסמוך. אחריו הופיע מילונו של ח״י קוהוט, „ספר הערוך השלם״, א׳—ח׳, תרל״ח—תרנ״ב. מבחינות אחדות הוא נופל ממילונו של לוי. M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, I-II, 1903 מצטיין בזה שיש בו חומר שלא נרשם ע״י קודמיו; כן נעזר ב„דקדוקי סופרים״ שפרסם רבינוביץ. גם כאן אין לסמוך על האֶטימולוגיות והניקוד.

G. H. Dalman, *Aramäisch-Neuhebraisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, 1922, אינו למעשה מילון מדעי וגם ניקודיו טעונים תיקונים, למעט החומר הנוגע לת״א ות״י שנרשם ע״פ כ״י תימניים. את המפנה בחקר המילון של ל״ח חוללו י. נ. אפשטיין (במאמריו הרבים שנתפרסמו בתרביץ, משנת תר״צ, ובספריו: „מבוא לנוסח המשנה״, תש״ח; „מבואות לספרות התנאים״, 1957 ועוד), ח. ילון (על פרסומיו ראה לעיל חלק [1]) וש. ליברמן („הירושלמי כפשוטו״, תרצ״ה; „תוספת ראשונים״, א׳—ד׳, תרצ״ז—תרצ״ט; „תוספתא כפשוטה זרעים מועד נשים״, תשט״ו—תשכ״ז. ובמאמרים רבים). אלה נעזרו בקונקורדנציות למשנה, לתוספתא ועוד שהתקין ח״י קאסאבסקי וב״ב. לפי דעתו של י. קוטשר „יבול החידושים בתחום הלכסיקוגרפיה של לשון חז״ל האצור בעבודותיהם של החוקרים הנ״ל אינו נופל מ 6,000״.

כן יוזכר מילונו של א. בן־יהודה „מלון הלשון הע׳ הישנה והחדשה״ א׳—ט״ז, תש״ח—1959, הקובע מקום חשוב לספרות חז״ל. הוא השתמש בדפוסים קדומים ובכ״י, אך לא ניקה מליקויים בתחום האֶטימולוגיות. בשנים האחרונות הוחל במפעל מילון לספרות חז״ל באוניברסיטת בר־אילן ביזמתו של י. קוטשר. עד עתה הופיע כרך מַנחה ראשון „ערכי המילון החדש לספרות חז״ל״, תשל״ב, הכולל מאמרים משל קוטשר ומשל אחרים, ובקרוב יופיע הכרך השני שהוציאו חבריו ותלמידיו של קוטשר. ביזמת קוטשר נכתב חיבורו החשוב של מ. מורשת „לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים״ (עבודת דוקטור), תשל״ב, שבו תרומה נכבדה לבירור מקורותיו של היסוד החדש והמחודש בלשון התנאים עם נתינת דגש בחומר הארמי. מורשת פרסם מאמרים נוספים בתחום זה.

מש. ב.־א.

לשון יה״ב. ביקורת דרכי לשון הפיוט החלה במידה מסוימת עם מפעלו הלשוני של ר׳ סעדיה גאון ומצאה את ביטויה המובהק בתקופת הזוהר של שירת ספרד ושל תורת הדקדוק שלאחר חיוג׳; ור׳ בעיקר את דברי אבן־עזרא בפירושו לקהלת ה, א.

את לשון **הפיוט** חקר ותיאר בעיקר מצד חידוש „המלים לרגע״ לתועלת הסיגנון וכחלק מתורת הפיוט י״ט ליפמן צונץ בספרו *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, 1865. את תיאור הסיגנון הקלירי הביא מ. זולאי בספרו „האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון״ תשכ״ד. „תחביר הפיוט הקדום (כולל יניי) כיסוד לסיגנונו״ הוא נושא עבודת הדוקטוראט של י. יהלום, תשל״ג. מטעם המילון ההיסטורי שליד האקדמיה ללשון הע׳ חובר מפתח מפורט לאוצר המילון של פיוטי יניי, ואת הבחינה הסיגנונית והדקדוקית המתגלה על פיו הראה ר. מירקין, הבחינה הדקדוקית והסגנונית באוצר המלים

של ינאי (דברי הקונגרס הרביעי למדעי היהדות, ב'), תשכ"ט. דיון בקטע לתולדות הפיוט, המלמד שלשון הפיוטים לא הובנה, ר' ש. אברמסון, לפיוטות (סיני, נ"ו), תשכ"ה.

על שורשי לשון הפיוט כתב א. מירסקי (לשוננו, ל'), תשכ"ו, ואת לשונות א"י ששוקעו בלשון הפיוט ואינן חידוש מכוון של הפייטנים הראה מ. זולאי (מאזניים, ט"ז), תש"ג, וכן ב„קונטרסים לענייני לשון" בעריכת ח. ילון, תש"ב. ר' עוד ח. ילון („קונטרסים לענייני לשון" בעריכתו), תש"ב, ובספרו „פרקי־לשון", תשל"א. השו' עוד הדיונים של ש. ליברמן (סיני, ד), תרצ"ט.

לשון שירת ספרד הצחה והרצויה תוארה ע"י משה אבן־עזרא בספרו „שירת ישראל", והעיקר בעמ' קמז—קנז; מילוני יה"ב (החשובים שבהם משל אבן ג'נאח, רד"ק), עם שעסקו בלשון המקרא, הביאו אף פירושים שתאמו דווקא את השימוש בלשון שירת ספרד. קשרים אלו הראו מ. מדן, מילונם המקראי של חכמי ישראל בספרד (לשוננו, יז), תשי"א, וב. קלאר „מחקרים ועיוניים", 179, תשי"ד. הערות לשוניות ללשון השירה באות בפרשנות ובמבואות למהדורות מדעיות לקובצי־שירה, כגון: פירוש ח. בראדי לדיואן משה אבן־עזרא, תרס"ח, תרצ"ה—תש"ב; פירוש ש. אברמסון ל„בן משלי" ול„בן קהלת" לשמואל הנגיד, תש"ז—תשי"ג; פירוש א. מירסקי לשירי ר' יצחק אבן כלפון, תשכ"א, שבמהדורתו; ד. ירדן אף צירף מילון מיוחד לשירת הנגיד למהדורתו לדיואן שמואל הנגיד, תשכ"ו. מן המאמרים על מילונה של לשון השירה: נ. אלוני (לשוננו, י"א), תש"א (ושם ט"ו), תש"ה, ומאמריו המרובים ב„לשוננו", ב„סיני", בכה"ע „ספרד" ועוד. יהודה רצהבי (לשוננו, כ"א), תשי"ז (לשוננו לעם, כ'), תשכ"ט, ועוד. ד. ילין (כתב על שמואל הנגיד) ב JQR, NS XVI, 1925/26, וכן ב„כתבים נבחרים", ב', תרצ"ט (על שלמה אבן־גבירול); הוא כתב גם על משה אבן עזרא (תרביץ, ז'), תרצ"ו ניתוח כללי של תופעת לשון השירה הביא ח. שירמן במבוא לספרו „השירה העברית בספרד ובפרובאנס", ח"ב, כז—לד, תשי"ז.

גם לשון הפרוזה תוארה תחילה בעיקר מצידה המילוני. מילון קצר לחידושי הלשון המשוערבת בתחום הפילוסופיה נתן כבר שמואל אבן תיבון ב„פרוש המלים הזרות". קדם לו בכך אלחריזי ברשימה קצרה של חידושיו, כנספח לתרגומו ל„מורה נבוכים". לרשימות חידושי לשון, ר' י. קלאצקין, אוצר המונחים הפילוסופיים, תרפ"ו—תרצ"ד. ר' עוד י. אפרת על המונחים הפילוסופיים שלפני התיבונים (JQR, N.S. XIII), 1926/27, וספרו Philosophical Terms in the Moreh Nebukim, 1924. תרומתו של ד. טנא: מונחי הדקדוק של אבן ג'נאח בתרגום אבן תיבון, ס' הרקמה, ח"ב, תשכ"ד[2]. המפתח למקצת המלות בנושא הדקדוק נתן ב"ז בכר כבר ב 1896, בסוף מהדורתו לס' השרשים בתרגום יהודה אבן תיבון. גב"ע צרפתי חיבר ספר על „מונחי המתמטיקה בספרות המדעית העברית של ימה"ב", תשכ"ט.

ניתוח מקיף ניתן במאמרו של ב. קלאר, „לדרכי הרחבת הלה"ע ביה"ב (בתוך: „מחקרים ועיונים"), תשי"ד, השו' לכאן ז. בן־חיים, „תרגומים נשכחים ומתמיהים" (לשוננו, ט"ז), תש"ח/ט. את לשון יה"ב הלא־מתורגמת תיאר ח. רבין במאמרו „ר' אברהם בר־חיא ותחיית לשוננו בימה"ב" (מצודה, ג—ה), תש"ה. המחקר העיקרי בטיבה של הלשון המשוערבת הוא חיבורו (לקבלת תואר דוקטור) של מ. גוטשטיין (= גושן), „תחבירה ומלונה של הלשון הע' שבתחום השפעתה של הערבית", תשי"א. בדרכי לשון־התרגומים והמתרגמים דן במאמריו בתרביץ, ל', תשכ"א ובלשוננו, ט"ו, תש"ז.

א. הלקין הסביר את הגישה היהודית ביה"ב כלפי הלשון הע' במאמר באנגלית בקובץ Biblical and other Studies, בעריכת א. אלטמן, 1963. ספרו של מ"צ קדרי, „מירושת לשון ימה"ב", תש"ל, עוסק במטבעות־לשון מספרות הפילוסופיה ובעיקר הקבלה, המשמשות גם בלשוננו. בקונגרסים למדעי־היהדות נישאו הרצאות אחדות על בעיות מחקר הע' ביה"ב, ומהן ראתה אור זו של מ. גושן־גוטשטיין „חקר הע' המשוערבת בימה"ב" (בתוך: דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדה"י), א', תשב"ה; ב', תשכ"ט.

„הלשון האשכנזית" והרבנית תוארה ונחקרה אך מעט מאוד. ה. רבין חקר את דרכי־הזמנים בלשון ספר חסידים (בתוך: דברי הקונגרס הרביעי למדה"י, ב'), תשכ"ט. על מילונה של הל' הרבנית כתבו י. הילפרין, לקט מלים מתחום־התרבות של היהדות האשכנזית (לשוננו, ט"ו), תש"ז, ונח שפירא, הלשון הטכנית בספרות הרבנית (לשוננו, כ"ו), תשכ"ב. על לשון חסידים ר' י. אבינרי (מצודה, ג—ד), תש"ה. לשונו של רש"י זכתה למפעל מחקרי נרחב, והוא „היכל רש"י" לי. אבינרי, א—ד, ת"ש—תשט"ז.

אס. ג.

ניקוד ומסירה. מהמחקרים שעסקו בשלבי הבראשית של הניקוד, חשוב מאמרו של H. Graetz, Die Anfänge der Vokalzeichen im Hebräischen (*MGWJ* XXX), 1881, 348–367, 395–405. במאמר זה הציע לפרש את המונחים ,מלעיל' ו,מלרע' ברשימות מסורה שבס' ,אכלה ואכלה' כמציינים שתי נקודות מבדילות בין הומוגרפים — האחת מעל לתיבה והאחרת מתחתיה.

שיטות ניקוד לא־טבריניות נודעו בעולם המדע לראשונה במאה ה 19. הראשון שהעיר על מציאותם של כ"י בניקוד בבלי היה E. M. Pinner, *Prospectus der Odessaer Gesellschaft fuer Geschichte und Alterthuemer gehoerenden aeltesten hebraeischen und rabbinischen Manuscripte*, 1845.

והחיבור הראשון החשוב על כ"י שניקודו בבלי הוא ספרו של ש. פינסקר, מבוא אל הנקוד האשורי או הבבלי, וינה תרכ"ג.

מחקר של ממש בשיטות הניקוד הלא־טבריניות החל רק משנתגלתה גניזת קהיר. ראש וראשון לעושים בתחום זה היה קאהלה. בין חיבוריו על הניקוד הבבלי — P. Kahle, *Der Masoretische Text des A.T.s; nach der Ueberlieferung der babylonischen Juden*, 1902; *Masoreten des Ostens*, 1913.

על הניקוד הא"יי. טכסטים בניקוד בבלי וא"יי פורסמו בידי חוקרים שונים מתלמידי קאהלה (מ. זולאי, M. Kober, G. Ormann, F. Bar, ועוד), ואחרים. א. פורת כתב בע' דקדוק של ל"ח הבנוי על כ"י בבליים: ל"ח לפי מסורות בבליות שבכ"י ישנים, תרצ"ח. בשתי עשרות השנים האחרונות פורסמו טכסטים רבים בניקוד בבלי וא"יי, בידי א. דיאס מצ'ו. חוקר זה, שהקים בספרד אסכולה לחקר נוסח המקרא וניקודיו, ייחד ספר לכה"י של המקרא ובו הוא דן גם בניקודים השונים: A. Díez Macho, *Manuscritos hebreos y arameos de la Biblia*, 1971.

נסיון לסיווג כה"י בניקוד הא"יי נעשה בידי E. J. Revell, *Hebrew Texts With Palestinian Vocalization*, 1970.

מהחוקרים הישראלים העוסקים במחקר שיטות הניקוד ובפרסום כ"י ייזכרו כאן: י. ייבין, הניקוד הבבלי ומסורת־הלשון המשתקפת ממנו (תשכ"ח; בשכפול) — דקדוק מקיף של הע' במסורת הבבלית בתחומי תורת ההגה והפועל; י. ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המקרא בניקוד ובמסורה בבלית, תשל"ג (תצלומי כה"י הבבליים החשובים של המקרא, בלוית מבוא וקטלוג); ש. מורג, ספר דניאל; כ"י בבלי־תימני, 1973 (מהד' צילום של כ"י, בלויית מבוא מפורט הדן בניקוד ובגרסאות); נ. אלוני, קטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד א"יי, תשל"ד (תצלומי כה"י בלויית מבוא מקיף, שבו הובאו כל המלים המנוקדות בכה"י).

ניתוח העקרונות הבלשניים של שיטות הניקוד השונות נעשה בספרו של מורג, S. Morag, *The Vocalization Systems of Arabic, Hebrew and Aramaic*, The Hague, 1962.

על חשיבותן של מסורות הלשון החיות של הע' הצביע ח. ילון. רוב מחקריו בעניין זה באים בקונטרסים לענייני הלשון הע' וב,ענייני לשון' שהוא הו"ל, תרצ"ז—תש"ג, וב„מבוא לניקוד המשנה", תשכ"ד. בתחום זה הרבה לעסוק גם מורג. תיאור מקיף של מסורת ההגיה התימנית מצוי בספרו ,העברית שבפי יהודי תימן', ירושלים, תשכ"ג. הוא אף הקים באוניברסיטה העברית את ,מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל', העוסק באיסוף המסורות החיות ובמחקרן. י. דמתי תיאר את מסורות התימנים בדקדוק ל"ח בקונטרסים לענייני הלשון הע': א (תרצ"ז), עמ' 8—15; ב (תרצ"ח), עמ' 61—69; ,שבות תימן' (קובץ בעריכת י. ישעיהו וא. צדוק, תש"ה), עמ' 118—123.

המסורת השומרונית של הע' והארמית תוארה בספרו הגדול של ז. בן־חיים, ע' וארמית נוסח שומרון (א—ג, תשי"ז—תשכ"ז).

ש. מ.

תחיית הלשון העברית בא"י. סקירות קצרות על תחיית הלשון, נ. ה. טור־סיני, תחית הלשון ומדע הלשון (הכינוס העולמי למדעי היהדות, א), תשכ"ב; י. קוטשר, The Revival of the Hebrew Language, 1960; י. רבין, תולדות הלשון, תש"ך, תשל"א. כה"ע „אריאל" (25), 1969, הוקדש כולו לנושא זה. על תרומתו של א. בן־יהודה ועל דרכו בחידושי־מלים: ד. ילין, בן יהודה ותחית הלשון הע', 1924; ר. סיון, חידושי המלים של א' בן־יהודה (לשוננו לעם, 12), תשכ"א; י. קלוזנר, ועד הלשון בשישים שנות פעולתו (לשוננו לעם, 4), תשי"ג; ש. איזנשטדט, שפתנו העברית החיה, תשכ"ז; ועיין גם: זכרונות ועד הלשון (תרע"ב—תרפ"ח), וכן: זכרונות האקדמיה (למן 1954) וכן הלקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית, תר"ן—תש"ל.

י. קלוזנר, ע' עתיקה וע' חדשה (לשוננו, ב', 3—21), תרפ"ט; נקיטת עמדה לגבי המדיניות שצריכה לכוון את חידוש השימוש בע', תוך תמיכה במתן יתר משקל ליסודות־לשון מל"ח, שכן אלה באו מהבחינה ההיסטורית במקום מדרשת לה"מ ולא לצדה. הנ"ל, הלשון הע' — לשון חיה, תש"ט[2]; י. אבינרי, מהלך התפתחות הלשון הע', תרצ"ב; הנ"ל, כבושי הע' בדורנו, 1946; הנ"ל, יד הלשון, אוצר לשוני בסדר א"ב של הנושאים, תשכ"ד — אוסף כעין־מילוני של בירורים על ע' „נכונה", שמהם ניתן לשאוב מידע מקורי רב דווקא על עובדות בלשון המקורות; נ. ה. טור־סיני, מתחיית הלשון הע' ובעיותיה (לשוננו, י"ז, 36—29), תשי"א; אוסף שיחות משודרות, שבהן נעשה ניסיון להסביר את ההבדלים שבין הע' המקובלת ובין לשון המקורות לא כ„שגיאות" אלא כגילוי תהליכים המצויים בהיסטוריה של רוב הלשונות. במאמרו של ח. ב. רוזן, תהליכי לשון, עיונים בתופעות הע' המדוברת (לשוננו לעם 3), תשי"ג; הנ"ל, ע' טובה, תשי"ח, 1967[2]; הצגת שיטות ניתוח תחביריות חדשות ותיאור כמה תופעות מרכזיות על פיהן; במהדורה השניה (1966) תחביר־דגמים כמעט שלם של הלשון המקובלת תוך תשומת לב לריבוד הסיגנוני. הנ"ל, העברית שלנו, תשט"ז. הצגה מקיפה של מהות הלשון החיה, מוצאה ההיסטורי ואירגונה הפנימי; שואף ליישם את מושג התיאור המערכתי על הנתונים הקיימים (תיאור פונולוגי ומורפולוגי מיבני שלם) ומנסה לתחום את הקו בין תופעה דקדוקית לבין תופעה סיגנונית, תוך ביקורת חריפה על השקפות מסוימות בענייני סיגנון. הספר גרם לפולמוס ספרותי וציבורי לוהט. ז. בן־חיים, לשון עתיקה במציאות חדשה, שיחות על בעיות בלשון הע' החיה (לשוננו לעם, 4), תשי"ג; ח. רבין, לחקר הע' הספרותית החדשה (לשוננו, כ"ב, 246—257), תשי"ח; א. בנדויד, ל"מ ול"ח, א—ב, תשכ"ז—תשל"א[2]; א. בן־יהודה, מילון הלשון הע' הישנה והחדשה, א—טז, תש"ח—1959[2].

E. M. Lipschütz, *Vom Lebendigen Hebraisch*, 1920, 1959 — בעל ערך רב להכרת תהליכי התחיה המכוונת של הלשון והעשרת מילונה. מתוך נקיטת עמדה בשאלת ההעדפה של המורשה המקראית על הבתר־מקראית או להפך, מכיל הספר נתונים מעניינים על אופן הניצול של כפילויות שנוצרו ע"י העברת מורשה בשני מסלולים.

I. Garbell, *Fremdsprachliche Einflüsse im modernen Hebräisch*, 1930 — דיסרטציה המגלה לראשונה שפע של תופעות שלא נידונו קודם ושיש להן קשר לתשתית הלא־ע' של הלשון הנהוגה בארץ; יש

בה חומר עשיר ומאלף במיוחד לגבי הרקע הסלאווי של תופעות לשון, אשר „אי מקוריותן" בע' לא היתה מודעת עד אז. במיוחד יש לציין את ההסתמכות על „הצורה הפנימית" (ברוח ו. פון הומבולט [ע"ע]), כדי להראות את הייחוד „האירופי" של הע'.

W. R. Weiman, *Native and Foreign Elements in a Language, a Study in General Linguistics Applied to Modern Hebrew*, 1950 — ספר זה היה הראשון שהביא עובדות מבנה של הע' בת־ימינו כמות שהן. מטרתו הישירה לא היתה אמנם תיאור־דקדוק הלשון אלא חשיפת ההבדלים הפורמאליים שבין היסודות שבאו מבחוץ ובין יסודות־המורשה; אולם היה צורך לדון בספר תחילה במציאות הקיימת בתחום יסודות־המורשה, וכך נוצרו הפונולוגיה והמורפולוגיה השיטתית הראשונה של הע' החיה. הביקורות שנתפרסמו בארץ על ספר זה, ושרובן קידמוהו בברכה כספר־הדקדוק האובייקטיווי הראשון של הע' הישראלית פתחו את הפתח לתיאור מקיף של הלשון ועם זאת לדיון הנוקב על זכות קיומו של דקדוק תיאורי של הלשון החיה, בלתי תלוי בדקדוק שכבות לשון קיימות.

S. Morag, *Planned and Unplanned Development in Modern Hebrew* (Lingua, VIII, 247–263), 1959; H. B. Rosen, *A Textbook of Israeli Hebrew*, 1962 — מכיל דקדוק מקיף של הע' הישראלית לפי מצב הידיעות בעת חיבורו, כשחלקי התיאור הדקדוקי באים בסדר דידקטי־פרוגרסיווי ותשקיף סיסטמטי מאפשר ליצור את הקשר ביניהם, בפרט באינפורמציה התחבירית מכיל הספר נתונים רבים שאינם מצויים בחיבורים קודמים.

id., *Israel Language Policy, Language Teaching and Linguistics* (Ariel, XXV, 92–111), 1969; И, М. Занд. Идиш как субстрант современного Иврита. 1. Замечаиия фонетика семитские языки. Матерялы первой конференции по семитским языкам, 1965.

H. Blanc, *The Israeli Koine as an Emergent National Standard* (in: Language Problems of Developing Nations), 1969; D. Cohen – H. Zafrani, *Grammaire de l'hebreu vivant*, 1969 — סקירה המיועדת לאפשר לתלמידי אוניברסיטות להכיר את דקדוק הע' הישראלית, ולשמש ספר־עזר בקריאת טכסטים בני־ימינו; בולט באירגונו הטוב בתחום התופעות המורפולוגיות שכבר היו ידועות במחקר בעת חיבורו, אך המידע, שניתן לסמוך עליו מתחום התחביר, מועט; ספר העזר הרציני היחיד עד כה, שאינו משלב בתיאור הע' הישראלית עובדות־לשון שאבד עליהן כלח.

D. Tene, L'hebreu contemporain (in A. Martinet (ed.): *Le Langage, Encyclopedie de la Pleiade*, XXV, 975–1002), *1968* — מאמר סקירה על העובדות העיקריות של הע' (בלי מתיחת קו הפרדה חמור בין הטיפוסי ללשון החיה ובין שאר התופעות), בצירוף הצגת העובדות החברתיות העיקריות בחידוש השימוש בלשון הע'.

ח. ר.

עִבְרִית, סִפְרוּת.

הערך עוסק רק בספרות יפה והקרוב לה. ולתחומים אחרים, ראה עוד — עם ישראל, היסטוריוגרפיה; עתונות עברית.

מושגים ובעיות: שלוש הן השאלות המרכזיות בהבנת מהותה ותולדותיה של הסה"ע: (א) מעמדה בכלל היצירה הספרותית של עם ישראל, שהתנהלה כ 3,000 שנה בעשרות לשונות; (ב) חלוקתה לסוגים ספרותיים, ובדיקת התפתחותם בתקופות השונות ובתמורות בהיסטוריה ובתרבות שבתוכן נוצרו; (ג) חלוקתה לתקופות מבחינה ספרותית (להבדיל מהבחינה ההיסטורית).

(א) הסה"ע בתקופת המקרא קשורה בספרות (להלן: ספרות = ס'; ספרויות = ס"ס) המזרח הקדמון, בלשונות השמיות־המערביות, אוגריתית וכנענית (ע' ערכיהן), שהיתה לה השפעה על דרכי הביטוי ועולם הסמלים של המקרא — וגם על הצורות הספרותיות במקרא (ע"ע, עמ' 325—331). לא ידוע על יצירה של ישראלים בלשונות אחרות עד שלהי בית ראשון, ויש להניח כי למרות ההשפעה הנזכרת היתה הע' אז שפת היצירה הבלעדית בישראל וביהודה, ששרידיה בתחומי המשפט, ההיסטוריוגרפיה, הסיפור, השירה והנבואה נשתמרו במקרא. מגלות בבל ועד סוף תקופת התלמוד, מתנהלת היצירה במסלול דו־לשוני, עברית וארמית (ע"ע) — וע"ע עזרא ונחמיה; דניאל. המשנה (ע"ע) נכתבה ע', אך התלמוד (ע"ע) השתמש בשתי הלשונות, עד כדי הפיכת הארמית לחטיבה בתוך הע' בעיני הדורות המאוחרים. בתוך תקופה זו היו כ 300 שנה לפחות של יצירה תלת־לשונית: עברית, ארמית ויוונית, בהשפעת ההלניזם (ע"ע עם ישראל: הספרות היהודית־ההלניסטית).

ביוונית נכתבה היסטוריוגרפיה, פילוסופיה, דרמה, אסכטולוגיה, סיפורת וכו', יותר מהקפם שבידינו, ויצירות עבריות וארמיות תורגמו ליוונית ונפוצו בין יהודי הפזורה ההלניסטית. החלוקה לשלוש לשונות אינה משקפת חלוקה לסוגי ספרות, אולם ביוונית ניכרת פניה אל הציבור הלא־יהודי, שיצרה גוון של אפולוגטיקה (ע"ע, עמ' 121/2). מכאן ואילך מתגבר יסוד זה בספרות היהודית שלא בע'.

עם כיבושי האסלאם, נעשתה הערבית שפת הדיבור של חלק גדול מישראל, ומזמנו של רב סעדיה גאון (ע"ע, עמ' 198) — גם שפת היצירה, בתחומי ההלכה, המדעים, הפילוסופיה והמוסר. בחלקה המכריע נכתבה הספרות הערבית־יהודית (ע"ע) ליהודים בלבד, באותיות עבריות. רק מה שנכתב באותיות ערביות כוון לקורא הכללי. ההשפעה הערבית ניכרה גם על תכניה של היצירה ועל עיצובה הספרותי, וגם על היצירה בע' אז. „תור הזהב" (ר' להלן, עמ' 675) היא תקופה של השתלבות היצירה הע', היצירה היהודית בערבית והיצירה התרבותית־כללית, מבחינת התכנים והצורות, שילוב הדוק שלא חזר בתולדות ס' ישראל אלא במאה ה 20.

עם העברת מרכז חיי הרוח בישראל לאירופה הנוצרית, נעשתה הע' לשון בלעדית כמעט לסה"ע במשך יה"ב. בשפת הכנסיה, הלאטינית, לא השתמשו — פרט לתחומי התרגום — ובלשונות עמי אירופה טרם התפתחה אז ספרות עשירה שתהווה מקור השפעה לסה"ע. ברנסאנס האיטלקי היו יהודים שכתבו איטלקית (ומעט לאטינית) וגם ע', ואולם זוהי תופעה צדדית. במאות ה 12—13 תורגמו היצירות העבריות העיקריות מערבית לע' והשפיעו עמוקות על תרבות ישראל („חובות הלבבות", „הכוזרי" ו„מורה נבוכים"), ומה שלא תורגם (כ„מקור חיים" לאבן גבירול) נשכח ונדחה לשוליים.

גירוש ספרד והתבססות היישוב היהודי במזרח אירופה הביאו ליצירת הס' המיוחדות בלשונות יידית (ע"ע) ולדינו, שהיו עממיות ברובן ושימשו רבדים חשובים בחברה היהודית. רק מהמאה ה 19 נתפתחה ביידית יצירה ספרותית עשירה ומגוונת, ביטוי לאחד השיאים של תרבות ישראל. מסוף המאה ה 18 הס' היהודית במזרח אירופה היא דו־לשונית במובהק, ואולם בעיני הכל נשארה הע' לשון הקודש ולשון התרבות ההיסטורית של עם ישראל.

ס' מיוחדת יצרו האנוסים (ע"ע) בספרד ובפורטוגל, ואלה שהצליחו לחזור ליהדות יצרו ס' — שרובה אפולוגטית — בלשונות אלו. — וע"ע לדינו. מתקופת האמנציפציה החלו יהודים לכתוב בלשונות הסביבה, ועם התפשטותה — והפריחה התרבותית באירופה — קמה יצירה יהודית ענפה בכל לשונות אירופה. התפתחות זו הנמשכת עד היום הביאה לרבגוניות לשונית שלא היתה דוגמתה בשום דור קודם.

תחיית הע' בא"י הביאה לביסוס מעמדה של הס' בע' כספרותו העיקרית של עם ישראל, במצב חסר התקדים, שיש מסופריו שאינם יודעים כלל ע'; הסופרים העבריים כותבים ע' בלבד, והאחרים — רובם מבטאים את מלוא הווייתם, היהודית והאנושית, בלשונות סביבתם, ויצירתם אינה נושאת אופי אפולוגטי דווקא. מעמדה של ישראל הביא לחיזוק מעמד הסה"ע, ומתרבים תרגומיה; עם זאת, גיבש המרכז היהודי באה"ב ס' יהודית באנגלית שיש לה השפעה רבה על חיי התרבות הכלליים.

על ספרות הקראים והשומרונים, ע' ערכיהם.

(ב) אָפייני ומיוחד לתולדות הסה"ע, שסוגיה הספרותיים ודרכי התפתחותם נקבעו ע"י גורמים פנימיים בתוכה — מלבד ההשפעות החיצוניות של האסלאם במאות ה 10—13 והתרבות האירופית במאות

ה 19—20. המזרח הקדמון (ר׳ לעיל, עמ׳ 669) השפיע על הצורות הספרותיות במקרא אך מעט. האפוס שלו לא השפיע כצורה ספרותית; השירה הלירית, בייחוד מזמורי תהלים, היא יצירה ע׳ מקורית, וכמותה הרטוריקה הנבואית — מפסגות היצירה הע׳. סוגי הס׳ מזמן בית שני, הספרים החיצוניים (ע״ע) ומגילות מדבר־יהודה (ע״ע), הם כעין המשך ליצירה המקראית: מזמורי ההודיות ממשיכים את מסורת ספר תהלים, „מלחמת בני אור בבני חשך" את האסכטולוגיה (ע״ע), „סרך היחד" את החוקים, ספרי חנוך (ע״ע) והיובלים (ע״ע) מבוססים על הסיפור המקראי, וכד׳. גם ההלניזם לא שינה עקרונית את אפייה הפנימי של הסה״ע אף שהעשיר אותה ברעיונות. הגוף הספרותי הגדול והעשיר של המשנה, התלמוד והמדרש (ע׳ ערכיהם), הוא בעיקרו פרי התפתחות פנימית, הגם שלא חסרים בו סימנים לקליטת צורות ספרותיות כפי שהיו נפוצות בתרבות ההלניסטית העממית. בתוך גוף זה מצויים כל סוגי היצירה הספרותית: הלכות בצורה קזואיסטית ובצורה אפודיקטית, היסטוריוגרפיה, מדעים, פילוסופיה, מוסר, תאולוגיה, פרשנות, דקדוק, רטוריקה וכיו״ב, ואף ראשית הפיוט (ע״ע) נעוצה, כנראה, בו. תופעה זו חסרת תקדים בתולדות התרבות. נתאחדו כאן סיפור עממי מעובד, סיפור ספרותי, פרקי ביוגרפיה והגיוגרפיה, המשל לצורותיו, פתגמים עממיים וספרותיים, ובמיוחד הצורות הרטוריות, ששימשו בגיבוש מדרש הכתוב וההרשה השלימה, זו שליוותה את קריאת התורה והנביאים בשבתות ובחגים, והסיפור המקראי נישנה בה בהרחבה ובתוספת יסודות סיפוריים עשירים. רק בדורות מאוחרים הוחל בליקוט תֵמאטי של החומר המפוזר.

ראשית הסה״ע ביה״ב עומדת בסימן ההשפעה הערבית, שקלטה לתוכה את המיטב מתרבויות יוון ועד הודו. אז החלה הפרדת הסוגים הספרותיים ביצירות נבדלות, בעקבות מיון המדעים והס״ למקצועות, במתכונת היוונית; תחילה בערבית, והחל במאה ה 12 בעיקר, במפעלם של אברהם בר חייא (ע״ע) ואברהם אבן עזרא (ע״ע), גם בע׳ — לרבות פילוסופיה, תאולוגיה ומוסר וס׳ מדעית: רפואה, תכונה ועוד. קדמה לכך התפתחותם של סוגי הס׳ היפה — הפיוט, השירה והס׳ הסיפורית. במשך יה״ב ניתן להבחין בתהליך של התרחקות מההשפעה הערבית וחזרה ידועה אל צורות ספרותיות עבריות בעיקרן: התפתחות הדרוש (ר׳ להלן), יצירת דפוסים עבריים לס׳ המוסר, בייחוד בחסידות אשכנז (ע״ע), והתפתחותו הרבה של הפיוט. אלה, לצד ס׳ ההלכה העשירה, נעשו כלי הביטוי העיקרי ליהדות יה״ב ודחקו את שירת החול, את הסיפורת ואת הס׳ המדעית; האחרונות זכו לתחיה מסוימת בתקופת הרנסאנס באיטליה, אלא שגם אז האפילו עליהן התפתחויות ספרותיות רבות השפעה במקומות אחרים, ובעיקר התחיה הגדולה של ס״ המוסר, הקבלה וההלכה בצפת במאה ה 16, והיצירה הדרשנית במזרח אירופה אז (של ר׳ יהודה [ע״ע] ליוא מפראג, ר׳ אפרים מלונטשיץ [ע״ע] ואחרים), שקבעו את דמותה של הסה״ע בדורות הבאים יותר משעשתה זאת השפעת הרנסאנס שבאיטליה. יש להדגיש שבעוד שבאירופה הנוצרית נכתב מיטב הס׳ המדעית, העיונית והדתית בלאטינית, והס׳ היפה — בחלקה הניכר — בלשון העממית, הקיפה הסה״ע בתקופה זו את כל התחומים בלשון אחת, ללא אבחנה בין „לשון הדת" ל„לשון הספרות". משום כך גם תפיסת הס׳ שלה אינה מבדילה בין הס׳ הדתית והעיונית לבין ס׳ עממית.

במאות ה 17/8 התפתחה הסה״ע באפיקים עבריים־פנימיים, והדגש הושם בתחומים של הלכה, דרוש, מוסר, קבלה ופיוט, אף שלא הוזנחה גם שירת החול (בעיקר באיטליה). בסוף המאה ה 18 אירעו שתי התפתחויות שהיו קשורות בזרמים רוחניים מרכזיים אז: ראשיתן של ס״ החסידות (ע״ע, עמ׳ 816—820) וההשכלה, שתיהן באותה תקופה ממש (1780). החסידות השתמשה בס׳ הדרוש, ורק ב 1815 החלה להופיע ס׳ של סיפורים, שנעשתה דו־לשונית במובהק, עברית ויידית. ס׳ ההשכלה תחילתה שלא בע׳ והיא מגיעה להשפעה של ממש רק באמצע המאה ה 19. היא סיגלה לעצמה כלים צורניים שאובים מתפיסות ספרותיות אירופיות, אף שינקה השפעה רבה מיצירה ע׳ ממושכת, בעיקר באיטליה; רבים מיוצריה ראו ברמ״ח לוצטו (ע״ע), המקובל המשיחי והיוצר החשוב בתחום המוסר, את מקור יניקתם — בזכות יצירותיו הדרמתיות והשיריות. בכך העידו על רציפות ההתפתחות בין ס״ המאה ה 18 וה 19.

ההגירה ההמונית של יהודי מזרח אירופה למערב ולאה״ב במפנה המאה ה 20, השואה ותקומת מדינת ישראל, שינו לחלוטין את דמות הסה״ע. הציבור שנזקק לס׳ המסרתית נתפזר, הושמד או שתרבותו דוכאה. השרידים נטמעו בחלקם בתרבות סביבתם החדשה ויצרו בלשונה. בא״י הוחייתה הע׳ כלשון יצירה בכל תחומי החיים, המדע והס׳, וע״כ מקיפה הסה״ע החדשה את מלוא החיים של העם בישראל, על כל גוני היצירה, הן הפנימיים והן השאולים מס״ אחרות.

(ג) ענפיה העיקריים של הפרוזה הע׳ ביה״ב הם: הלכה (ע״ע, עמ׳ 517—534), מדע (אסטרונומיה ואסטרולוגיה, לשון ודקדוק, מתמטיקה וכד׳), עיון (פילוסופיה, תאולוגיה, היסטוריוגרפיה), מסעות, סיפור (ר׳ להלן) מוסר (ע״ע) ודרוש. מקום חשוב נודע לס׳ הקבלה (ע״ע), שמקצתה עיון ומקצתה דרוש ומוסר. עיצוב צורני ישנו בס׳ המוסר (ע״ע, עמ׳ 624/5), בס׳ הדרוש — שהיא הרטוריקה הע׳ של יה״ב, ובסיפור העברי.

בספרות הדרוש יש להבחין ב 3 שלבי התפתחות: (1) מכיבושי האסלאם עד ראשית המאה ה 12; (2) במאות ה 12—15; (3) מהמאה ה 15 עד ימינו. מכיבושי האסלאם עד ראשית המאה ה 12 עיקרה: (א) איסוף ועריכה של האגדה (ע״ע, עמ׳ 358—364) הקלאסית ויצירתם של קבצים חדשים (הכוללים את מרבית ספרי המדרש שבידינו); (ב) יצירת ספרות דרשנית־הלכית, ששרידה העיקרי הן השאילתות לרב אחא משבחא (ע״ע). בין המאות ה 12—15 התפתחו מתכונות צורניות מיוחדות שסייעו לה להשתלב במאבקים הרוחניים של התקופה. ס׳ הדרוש כוללת: דרוש פילוסופי, שעיקרו הטפה להשקפת עולם מיוסדת על עיבוד יהודי לפילוסופיה היוונית (אברהם בר חייא, יעקב אנטולי, [ע׳ ערכיהם] ואחרים), דרוש רבני, שבחלקו נאבק בפילוסופיה זו, ודרוש קבלי; האחרון פעמים מחקה בגלוי את המדרש הקדמון, כספרי הבהיר (ע״ע) והזהר (ע״ע), ופעמים לבוש כס׳ מוסר ומכסה על תכנים קבליים, כ„כד הקמח" לר׳ בחיי בן אשר (ע״ע). התנגשות הזרמים הרוחניים מצאה אז את ביטויה הציבורי בס׳ הדרוש, והם שהביאו לכתיבתה. בראשית המאה ה 16 נעשתה זו לכלי ביטוי עיקרי למרבית קהילות ישראל באיטליה, בתורכיה, בא״י ובמזרח אירופה, ובמשך כ 300 שנה היתה לס״ע פורה, לצד ס׳ ההלכה, ונכתבו אלפי ספרי דרשות.

עיקריה הצורניים נקבעו במסורת המדרש הקלאסי, בעיקר בסיגנון ה„פתיחתא" שבו, אולם פותחו צורות רטוריות שהתאימו לתנאי הזמן. הציבור היה בד״כ בקי במקורות, וע״כ נתבקש מהדרשן שיחדש דבר, שייראה — עם זאת — כהמשך וכתוצאה מהישן. הדרשן הוצרך גם לבטא רחשי זמן: ציפיות, רגשות ועמדות רעיוניות, מתוך המקורות וע״י דרשנות חדשה. הצלחה רטורית נמדדה ביכולת להפתיע בגילוי פנים חדשות, במתודות המקובלות, בתוך הטכסט הקלאסי — תפקיד קשה לנוכח קהל בעל רמה גבוהה — ורק טובים הצליחו בכך. יסוד ההפתעה נעשה לעיקרון אסתטי מרכזי. כשהיה הדרשן מטיף מוסר לקהל שלא סבר כמותו, גבר היסוד הדידאקטי, אך כשלא שררה מתיחות אידאית או מוסרית כזאת נתפתח יותר הצד האסתטי והצד הדידאקטי נעשה צדדי.

ס׳ הדרוש ביה״ב נתונה בין ס״ הפרשנות והעיון. בד״כ נכתבו הדרשות רק לאחר עיבוד, שבמסגרתו ריכז הדרשן חומר מדרשות רבות לתוך דרוש אחד. ע״כ יכול היה ללכת לפי סדר הפסוקים — ועי״כ לכתוב חיבור פרשני — או להדגיש את הצד האידאי ולפתחו

כספר מוסר או עיון. מיה"ב ואילך רבים החיבורים שראשית התהוותם בדרוש. ס' הדרוש שבידינו היא אפוא שריד בלבד, המקיף, עם זאת, אלפי כרכים, רובם לאחר המאה ה 16. היא משובצת באותם זרמים רעיוניים כס' המוסר, ובכך משתבצת בס' הענפה של האתיקה היהודית, המפיצה רעיונות והופכת אותם לנחלת הציבור. בתפוצתה הרבה ובהשפעתה היתה למכשיר העיקרי שבאמצעותו הפכו רעיונות אֶזוטריים לכוח היסטורי בישראל.

ראשיתה של ספרות הדרוש (מבחינה עיונית; על הבחינה הצורנית, ר' לעיל) — כספרות המוסר — בפילוסופיה, ואולם התפתחותה חלה במאות ה 12/3 כשס' המוסר, קודמתה, עוברת מערבית לעברית. אז התפתחה ס' דרוש רבנית, שיצאה להגן על תפיסות העולם המסרתיות, עם שקיבלה מקצת מהנחותיה וביטוייה של הפילוסופיה, כגון הרמב"ן בדרשותיו ור' בחיי בן אשר, בייחוד ב„כד הקמח". רבים החיבורים ששיוכם הספרותי אינו ברור, כ„ספר חסידים" (ע"ע יהודה החסיד), שהוא הביטוי המלא ביותר לתורת המוסר של חסידי אשכנז ולדרוש האשכנזי במאות ה 12—13. — וע"ע דרשה, עמ' 214—219.

ס' הקבלה (ע"ע) השתמשה מראשיתה בכל צורות הדרוש: הפסֵודו־אֶפיגרפי — כספרי „הבהיר" וה„זוהר", הפרשני — כפירושו של ר' בחיי לתורה, והאסתטי (נוסף על היסוד האידאי שבו) — כמפעלו של ר' משה אלשיך (ע"ע), שיצירתו היא שיא לאסכולה דרשנית ענפה מיסודו של ר' יוסף טיטצק (ע"ע). במזרח אירופה היו גדולי היוצרים בתרבות ישראל דרשנים, כגון ר' יהודה (ע"ע) ליוָא בן בצלאל מפראג, ר' אפרים לונטשיץ ועד ר' יונתן איבשיץ (ע' ערכיהם), ואולם אם במזרח אירופה הגיעה ס' הדרוש לשיא השפעתה, הרי לשיא התפתחותה האסתטית הגיעה באיטליה בתקופת הרנסאנס ואחריה, ביצירותיהם של ר"י מוסקטו, ר"ע פיגו ור"י די מודנה (ע' ערכיהם).

בהמשך למסורת מזרח אירופה, בחרה החסידות (ע"ע) במחצית השניה של המאה ה 18 בדרוש כדרך להבעת רעיונותיה, וספרותה במשך כ 100 שנה, עד שלהי המאה ה 19, עיקרה דרוש ומיעוטה ספרות מוסר או סיפורת. גם המתנגדים כתבו כך. יש לציין את השימוש המחודש במשל (ע"ע) בס' זו, ונתפרסמו במיוחד משליו של ר' יעקב קרנץ, המגיד מדובנו. גם כיום רואים הוגי דעות מסרתיים (לרבות הרב א"י קוק) בדרוש אמצעי עיקרי להפצת רעיונות בצורה אסתטית.

הספרות הסיפורית. בתקופת חז"ל נבלע הסיפור בתוך הגוף הספרותי הכללי (ר' לעיל, עמ' 671) ולא היה לו מעמד אוטונומי כבס' המקרא ובית שני. לאחר כיבושי האסלאם נתפתח הסיפור בכמה גוונים ומסלולים.

(א) סיפורים ושרידיהם שבס' חז"ל מתפתחים לסיפורים מורכבים ועצמאיים. אגדת משיח בן יוסף ומשיח בן דוד משתכללת בספר זרבבל (ע"ע), אגדות עשרת השבטים (ע"ע) פותחו בידי אלדד הדני (ע"ע) ונוצרה מהן ס' מסועפת. עליית ר' יהושע בן לוי (ע"ע) לגן העדן נתפתחה לסיפור עצמאי, נוצרו סיפורים על תנאים ואמוראים, שהם אגדה האגיוגרפית ביניימית; קטעי מרטירולוגיה תלמודית פותחו למעשה עשרת הרגי מלכות (ע"ע), ועוד הרבה.

(ב) מתחילים להתפתח קבצים שעיקרם חומר סיפורי. הקדום שבהם הוא, כנראה, מדרש עשרת הדברות (ע"ע). חיבור אלפא ביתא דבן סירא (ע"ע) משובץ סיפורי מעשיות מיוחדים. במדרשים שנערכו ביה"ב תופס הסיפור מקום בולט, כ„מדרש הגדול" וקובץ המעשיות שפרסם מ. גאסטר. „חיבור יפה מהישועה" של ר' נסים מקירואן (ע"ע), שחלקו אגדות תלמודיות וחלקו אגדות ביניימיות מושפעות מהאסלאם, תורגם בתקופה קדומה מערבית לעברית ונפוץ מאוד.

(ג) העיבודים הביניימיים של הסיפור המקראי, שייחודם בהרחבה הסיפורית ולא בהדגשה העיונית, ותחיית מוטיווים סיפוריים מס' בית שני, שנגנזו בתקופת חז"ל: סיפורים ב„פרקי דר' אליעזר", סיפורי „מעשה אברהם", „מלחמות בני יעקב" או „מדרש ויסעו", „דברי הימים של משה רבינו", „מגילת אנטיוכוס", „מעשה יהודית", „מעשה טוביה", „מעשה עוזא ועזאל" ורבים אחרים, שחלקם נקבצו ב„דברי הימים של ירחמיאל", בפתיחה לספר „יוסיפון", בחלק מ„שלשלת הקבלה" לר' גדליה אבן יחיא (ע"ע), ובייחוד ב„ספר הישר" או „דברי הימים הארוך", המיוחס למאה ה 11, אך אפשר שהוא מתקופת הרנסאנס.

(ד) השפעה נָכרית ניכרת ביותר ברומאנסות שנכתבו, עובדו או תורגמו לע' ביה"ב. הרומנים המקוריים מעטים בסה"ע, והבולט ביניהם הוא „מעשה ישו" (ע"ע ישו, עמ' 435). אגדות אחרות שפותחו כדי רומן הם „מעשה ירושלמי" (לאחרונה: ירושלים, תש"ו), „רומן אלכסנדר" (ע"ע אלכסנדר מוקדון, עמ' 656/7) ועיבוד עברי מהמאה ה 13 של חלק מאגדת המלך ארתור (ע"ע, עמ' 327), כלילה ודימנה (ע"ע), וס' משלי סנדבאר, המצוי ב 20 כ"י עבריים, שאחדים מהם פורסמו.

(ה) ההיסטוריוגרפיה הע' כוללת חומר סיפורי רב, בחלקו הגדול האגיוגרפי. „מגילת אחימעץ" (ע"ע אחימעץ בן פלטיאל) היא בעיקרה קובץ סיפורים, ותיאור ראשית היישוב היהודי בספרד ע"י ר' אברהם אבן דאוד (ע"ע) ב„ספר הקבלה" מיוסד על אגדות היסטוריות. „שלשלת הקבלה" מכיל חומר סיפורי האגיוגרפי רב, וגם ספר יוסיפון (ע"ע) שייך במידה רבה לקטיגוריה זו.

(ו) כר נרחב מצא הסיפור העברי בס' המוסר, הדרוש והעיון. „ספר חסידים" למשל מכיל מאות סיפורים, רובם אנֶקדוטות קצרות. גם ס' חסידי אשכנז מכילה סיפורים רבים, בהם בולטים הסיפורים הדמונולוגיים. הפילוסופיה והמוסר פיתחו את המשל (ע"ע) לסוגיו, לרבות המשל הסיפורי הארוך והמורכב. סביב אישים דגולים בעם נוצרה האגיוגרפיה עשירה. „הזוהר" בנוי במתכונת ספרותית בעלת יסוד סיפורי חזק, וכך גם חיקוייו כ„ספר הקנה" מהמאה ה 14. גם דרשנים שיבצו סיפורים ומשלים מורכבים בדרשותיהם.

בתקופת הרנסאנס נתחבר ספר „שבט יהודה" לר' שלמה אבן וירגה (ע"ע), הכולל סיפורים מעובדים עיבוד דרמתי מן המעמיקים והמשובחים בספרותנו, וקובץ הסיפורים „גיא חזיון" לאברהם גליקו (ע"ע), שבו ארוגים הסיפורים בדיונים בבעיות מוסר, שכר ועונש. חשובה ביותר במאה ה 16 היתה התפתחות ספרות „שבחי האר"י", שהחלה בחייו ונמשכה הרבה אחר מותו. קָבצי הסיפורים, מהם בעלי אופי אותנטי ומהם דמיוניים לגמרי, שימשו דוגמה לס' האגיוגרפית מאוחרת יותר, בעיקר במזרח אירופה. לעומת זאת לא היה המשך לאוטוביוגרפיות של אברהם יגל, י"א די מודינה, דוד הראובני, ובמידה מסוימת גם של ר' עזריה מן האדומים.

הסיפור העברי במזרח אירופה התפתח תחת שלטון היידית והתפתחות הפולקלור והסיפור בה. רק שרידים מסיפורי היידית הגיעו לידינו. לעתים קרובות סופרו הסיפורים ביידית, נדפסו לראשונה בע', ותורגמו שוב ליידית — בה נפוצו ביותר. ס' המוסר דאז מכילה אוצר סיפורים, כספר „קב הישר" לר' צבי הירש קיידנובר. בתקופה זו נוצרו הסיפורים על ל"ו צדיקים (ע"ע), למשל.

תנופה עיקרית להתפתחות הסה"ע המסרתית בזמן החדש נתנה החסידות. „שבחי הבעש"ט", במתכונת אגדות האר"י, נפוצו בכ"י בעברית וביידית ונדפסו בשתי השפות, בתקע"ה (1815). אז יצא לאור גם קובץ המעשיות של ר' נחמן מברסלב (ע"ע), אף הוא בשתי הלשונות. ס' זו התפשטה מאוד רק במחצית השניה למאה ה 19, ומאז נדפסו למעלה מ 200 קבצים, בשתי הלשונות. החסידות קידשה את הסיפור בכלל, וההאגיוגרפי בפרט, ובכך נתנה דחיפה גדולה להדפסתו. בהתפתחות זו נטלו חלק גם המשכילים, אם בסאטירה אנטי־חסידית, כגון יוסף פרל (ע"ע), ואם ככותבים מסרתיים לצרכי פרנסה.

גם יהדות המזרח יצרה קבצי סיפורים רבים ועשירים (ידוע ביותר „עושה פלא" לפרחי), שעדיין לא נחקרו כהלכה. בהם: סיפורים קדומים, עיבודים יהודיים של סיפורים מזרחיים, וס' האגיו־גראפית על גדולי ישראל במזרח, וכן יצירות בֶלטריסטיות מובהקות שטרם תפסו את מקומן הראוי בתולדות הסה"ע. טעות רווחת היא שיצירה סיפורית זו, בארצות המזרח ובמזרח אירופה, והסיפור החסידי, הם „פולקלור". ואין הדבר כן. זוהי ס' השואבת ממקורות שונים, ביניהם עממיים, כדרך שעושה כל ס'. יצירות אלה עברו עיבוד ספרותי, ע"פ קני־מידה עבריים מסרתיים ולא בלטריסטיים־אירופיים, ויש לראות בהם חלק בלתי נפרד מהיצירה הסיפורית של עם ישראל בזמן החדש.

י. הלוי – ש. גליקסברג, הדרשה בישראל, ת"ש; י. צונץ – ח. אלבק, הדרשות בישראל, 1954²; א. שטיינמן, מבוא לצנצנת המן, א, תשכ"ד; ח. ר. רבינוביץ, דיוקנאות של דרשנים, תשכ"ז; י. דן, ספרות הדרוש וערכיה הספרותיים (הספרות, ג'), תשל"ב; הנ"ל, הסיפור העברי ביה"ב (בדפוס; כולל ביבל'); I. Bettan, *Studies in Jewish Preaching*, 1939.

י. ד.

„תור הזהב". שירת החול ראשיתה באמצע המאה ה10, וסיומה — סמוך לגירוש יהודי ספרד. חידוש מפתיע יש בעצם הופעתה, והיא נוצרה בהשפעת התנאים המיוחדים ששררו בספרד (ע"ע, עמ' 382) המוסלמית. עד אז, מלבד יוצאים מהכלל, היתה שירת קודש בלבד, בא"י, בבל ואיטליה. שירת ערב השפיעה במיוחד על שירת החול — בתכניה, בצורותיה ובכל עולמה האסתטי והרוחני, ויוצרים גדולים העלוה לשלימות אמנותית.

הסוגים („ז'אנרים") הולכים בעקבות השירה הערבית. לכל סוג מערכת קבועה של חוקים ומעגל־מוטיווים מסוים, ולכל סוג ארגון תבניתי מיוחד, אוצר מלים וניבים אפייני ופיגורות לשוניות מבוכּרות. משוררים מקוריים גברו על מוסכמות „מקודשות" אלו, ע"י וריאציות אישיות, צירופי סיגנונות „סוגיים" שונים, איזון משתנה של היסודות המרכיבים וחיבור יצירות מקוריות שלא ניתנו למיון רגיל. שירי מלחמה מצויים רק אצל שמואל הנגיד, וניכרים בהם עקבות שירת הגיבורים הערבית (الحماسة) בהתפארותם הרועשת, בלשונם היצרית העזה ובתיאורי הקרב המבעיתיים. משולבים בהם גם יסודות מקראיים ומדרשיים. שירת היין (الخمر) מבטאת שמחת חיים עמוקה וההדוניזם (ע"ע) שלה הוא כניגודו של עולם דתי ומוסרי. עניינה: משתאות הגן והארמון, העלמה (או העלם), המשקה, המנגן, היין וכליו ושבחו, אושר השיכורים, ועוד. עולמה הציורי עשיר ודחוס, והיא נוטה לשעשוע ולמשחק בין ניגודים חריפים. לשירת החשק (الغزل) שהשפיעה מאוד גם על שירת־הקודש, סוגי־משנה רבים. בולטים תיאורי סבל החושק ואכזריות חשוקתו — מעגלי הציורים המקובלים: מחלת החושק וסרוב החשוק לרפאותו, פצעי האוהב — הצבי והעופר, תיאורי זריחת לובן הפנים מתוך שחור השיער, ועוד. הקינה על המת (الرثاء) ביטאה את הצד „האפל" של החיים; 4 הם יסודותיה: הבכי — כאב הפרט; המספד — שבחי המת; ההגות — על אפסות החיים לנוכח המוות; הנחמה. בבכי ובמספד בולטת הנטיה להגזמה ולשימוש בציורים היפֶּרבוליים, אולם חזק הכוח האמיתי של הכאב והאימה, והיסוד הרוחני והערכי חשוב מאוד. שירת השבח (المدح) משקפת את תלות המשורר כפטרון (ר' להלן) ומתארת את מידותיו הנעלות — בעיקר: הנדיבות (הדומה לגשם נדבות), החכמה, הנכונות להגן על החלש, ועוד. דומה לה שירת ההתפארות (الفخر), שהאדם משבח בה את עצמו. בשני הסוגים רבה ההגזמה והמלאכותיות ואין הם אלא מוסכמה ספרותית שעיקרה יפי הלשון. שירת ההגות פסימית בעיקרה, ברוח שירת הפרישות הערבית (الزهد) על הבל החיים. במרכזה עומד המשולש: זמן (בדמות אויב), תבל (בדמות אשה מפתה) ומות. סוגים אחרים הם: שירי תלונה, התנצלות, לעג וסטירה ומשלי חכמה. כל הסוגים רווחו גם בספרד הנוצרית ובפרובאנס, אף אם חלו בהם שינויים בגלל השפעות הסביבה (שירת הטרובדורים [ע"ע]) וזרמים רוחניים חדשים. הופיעו גם סוגים חדשים, כגון המקאמה (ר' להלן, עמ' 677).

מעמד המשורר היה תלוי לעתים קרובות בפטרונו. מנחם אבן סרוק (ע"ע) ודונש בן לברט (ע"ע) היו למעשה „משוררי חצר" של חסדאי אבן שפרוט (ע"ע). אבן גבירול העריץ את יקותיאל אבן (ע"ע) חסאן. מעטים התפרנסו מרפואה או מעושר משפחתם, ומשורר שביקש חירות נאלץ לפעמים לשלם בסבל ויסורים. בקהל המשכילים היה נכבד ושיריו נקראו בציבור, במשתאות חצר ובתחרויות־שיר, במעמדות אבל וכדומה. שוחרי השירה היו רבים והיא נפוצה למרחקים. משה אבן עזרא מעיד ששירת הנגיד נודעה בספרד, בבבל, בא"י ובצפון־אפריקה. הגניזה (ע"ע) מעידה על הבאת השירה למצרים ומשם הגיעה גם לתימן. מאות בשנים הועתקו שירי החול והופצו בארצות רבות.

לשון השירה מקראית, ותחייתה היא מהחידושים החשובים של יהודי ספרד. הם ראו בה — כערבים בלשון הקוראן — את הקדומה, המקודשת, המדויקת, המגוונת והפיוטית שבלשונות, והשתמשו באורפן מקורי בצירופי לשון מקראיים, בסיגנון „השיבוצי". הלשון התפתחה מאוד; התחרות בערבית, צרכי היצירה והשפעת המדעים הרבו את החקר בה ע"י מדקדקים, פרשנים ופילולוגים. בהקשר החדש של ה„סוגים" הספרותיים קיבלה הלשון משמעות חדשה, חפשית מ„זכרונות" קונוֹטאטיוויים של מקורותיה, מלבד במקרים מועטים של הומור ואירוניה. הערבית השפיעה מעט על חידושי מלים ודרכי מבנה של המשפט. לשון התלמוד והפיוט נראו פסולות לשירה בעיני הספרדים באנדלוסיה (ר' ראב"ע לקהלת ה, א), והיא מגיעה לחשיבות בשירה רק בספרד הנוצרית ובפרובאנס.

המשקל (ע"ע, עמ' 709) שאול מן הערבית, והוכנס לשירה העב' ע"י דונש בן לברט. המשמעת, הסדירות הקולית והאיזון ההרמוני בלשון, שהושגו בדרך זו, הפליאו את בני הזמן, אף שגרמו למחלוקת.

הצורה הנפוצה היתה של השיר שווה־החרוז, שבו מספר טורים (= בתים) בעלי משקל אחד וחרוז קבוע. הבית נחלק, מבחינת המשקל, לשני חלקים שווים — הדלת והסוגר. לרוב היה הבית מסגרת למבנה תחבירי שלם. „פסיחה" של משפט מבית לבית נדירה. שיר־הצימוד חורז מלים שוות בהיגוין ושונות במשמעותן. שני חלקים: הפתיחה — ובה תיאורי מידבר (ברוח השירה הערבית), או תיאורי משתאות — וגוף השיר, הקובע את תכליתו ומגדיר את סוגו. בין שני החלקים מגשרת חוליית־בינייים מיוחדת שראשיתה נעוצה בפתיחה וסופה נוגע לגוף השיר („יפי ההמלצות"). בקצידה נקבע עיקר השיר ע"י תכליתו, שהגדירה את סוגו. לשיר־האיזור (מֻוַשַּׁח [موشح]) מבנה סטרופי. לכל מחרוזת (1) ענף, שחרוז אחד לטוריו והוא שונה בכל מחרוזת, (2) ואיזור, שחרוזיו שונים משל הענף, אך שווים בכל המחרוזות. האיזור האחרון (الخرجة) כתוב לפעמים בערבית או בדיאלקט ספרדי־רומאני קדום. המשקל נתגוון ומספר צירופיו בלתי מוגבל. הפסיחה מצויה הרבה בשיר האיזור ומסלוליו הריתמיים מגוונים ועשירים. יסודותיו המוסיקאליים חשובים מאוד ובד"כ גם נועד לביצוע מוסיקאלי. נושאיו החשובים — אהבה ויין. צורתו חדרה גם לשירת הקודש.

תורת השירה תוארה ע"י משה אבן עזרא בספרו הערבי „שירת ישראל" (עבר': ב. צ. הלפר), בהשפעת מבקרים ערביים. לדעתו כשרון אינו דבר נרכש, אך את הטכניקה יש ללמוד בקפידה. הוא גם מונה ומדגים את „קישוטי השיר". למשקל המדויק, לנקיון הצורה ולסדירות החריזה ייחס חשיבות רבה. ניכרת נטיה חזקה לאורנַמנטליות, שביסודה ההנחה על שניות הצורה והתוכן. בשיר ארוך במיוחד היו מרכזים רבים, וחלקיו יכלו להתקיים כשירים

עצמאיים האחוזים זה בזה בחיבור רופף. כך היו שירים רבים כמעשה תשבץ, שבו כל חלק שלם ויפה לעצמו, ובצירוף הכללי הוא „חגיגה" של צורות וגוונים. דגש הושם בניגודים פנימיים (חיים ומוות, אושר ויאוש, נהנתנות ופרישות, וכדו'). למעשה הגיעה השירה להשגים רמים יותר מבבואתה בתיאוריה הביקרתית, ולפעמים אף הגיעה לאחדות הצורה והתוכן בהבעת רגשות נסערים ומחשבות עמוקות.

הראשון שכתב שירי חול היה מנחם אבן סרוק. יריבו, דונש בן לברט, הכניס לשירה את המשקל והסיגנון העברי־ערבי, והביא למפנה בשירה העברית. אצל יצחק אבן מר שאול ויצחק אבן כ'לפון נתפתחו המגמות החדשות מאוד. שמואל הנגיד (ע"ע) פיתח במלואם את הסוגים החשובים של שירת החול. הוא הצטיין במיוחד בשירי יין קצרים, בשירי הגות („בן קהלת") ובמשלי חכמה („בן משלי"), והיה היחיד שכתב שירי מלחמה. שלמה אבן גבירול (ע"ע) הוא המקורי ורב־ההשפעה במשוררים. כשרונו הגיע לגילוי בעיקר בשירים „האישיים", בהם ביטא את מסעו הרוחני המשכר להשגת התבונה, את מאבקיו הפנימיים וייסוריו, ואת אשרו וייאושו. סיגנונות שונים נתמזגו אצלו לאחדות מקורית, ועולמו רב המתחים והניגודים, המסוער ברגשות עזים ועמוס רעיונות פילוסופיים, הוא ביטוי נאמן לאישיותו. בדורם יצרו גם משה הכהן אבן ג'יקאטילה ויהודה אבן בלעם (ע' ערכיהם). לקראת סוף המאה ה 11 רבו המשוררים, ביניהם יצחק אבן גיאת, בחיי אבן פקודה, לוי אבן אלתבאן, יוסף אבן סהל ומשה אבן־עזרא (ע' ערכיהם). האחרון שכלל מאוד את שירת החול ורבים משיריו, במבנה הקצידה והמושח, הם דוגמה מרהיבה לאמנות האורנמנטלית של התקופה, בסיגנון הבדיע („המובחר") המאוחר. בשירת ר' יהודה הלוי (ע"ע, עמ' 188) הגיעה שירת החול לשיאה. גם בכפיפותה לחוקי הסוגים יש קווים של ייחוד ומקוריות בגמישות לשונה, בצירופיה המפתיעים ובעושרה הציורי. בשירי האהבה שלו יש מהיפים בסוגם. בסוג הקינה חידש אופי בלדי. שירי ציון ושירי הים הם כ„סוג" חדש ומקורי של שירים חפשיים מהמוסכמות של התקופה. מהמשוררים האחרים אז: שלמה אבן אלמועלם, יוסף אבן צדיק, יהודה אבן גיאת ושלמה אבן צקבל (ע' ערכיהם). כיבושי הנוצרים ופורענויות ה„מראבטון" וה„מוחדון" (ע' ערכיהם) זירזו את קץ התקופה האנדלוסית.

ב ס פ ר ד ה נ ו צ ר י ת ו ב פ ר ו ב א נ ס הלכה השירה בעקבות הדורות הקודמים. רבה הנטיה למלאכותיות ולשעשועי מבנה וארגון — כגון אות קבועה בכל מלה או שיר הכתוב בצורת עץ — ולקישוטיות. בין חידושיה: המקאמה, הנאראטיוו, המגמה הדידאקטית, יסודות של הומור, פארודיה וסאטירה, עיסוק בבעיות מהמציאות ה„ממשית", הרחבת מעגל הנושאים (קבלה, הוויכוח על הרמב"ם), קליטת השפעות נוצריות (טרובאדורים), ויכוחים בין ישויות מופשטות (יום ולילה, וכד'), נושא ה„אהבה הרוחנית" והעשרת הלשון ממקורות חז"ל והפילוסופיה המדעית המאוחרת.

ראשון ליוצרי ה מ ק א מ ה (ע"ע) בעברית היה שלמה אבן צקבל, ושיאה — יהודה אלחריזי (ע"ע). פריחתה במאה ה 13. פעמים עיקר בה השעשוע וההומור, ופעמים — הגות קודרת או מגמה דידאקטית. מקאמות אחדות תורגמו למופת מהערבית, ונחשבו בערכן כיצירות מקוריות („בן המלך והנזיר" לאברהם אבן [ע"ע] חסדאי ועוד). מיוצריה החשובים האחרים: יוסף זבארה (ע"ע), יהודה אבן שבתי, יעקב בן אלעזר, ושם טוב פלקירה (ע' ערכיהם). אחריהם: יצחק אבן סהולה, ידעיה הפניני, קלונימוס בן קלונימוס ווידאל בנבנשת (ע' ערכיהם).

אברהם אבן עזרא (ע"ע) יצר בעיקר בארצות הנוצרים ובשירתו ניכרים עקבות הכיוון החדש. הרב מאיר הלוי אבולעפיה (ע"ע) דבק במסורת הקלאסית והצטיין בקינותיו. משלם די (ע"ע) פיארה מקורי מאוד, וכמה מיצירותיו הן ממיטב השירה העברית. הוא הושפע ממקובלי עירו גירונה והרבה לכתוב על פולמוס הרמב"ם, אך השגיו בולטים במיוחד ב„פתיחות" לקצידות הארוכות. השפעת הטרובדורים ניכרת בהחשבתו את נושא הנגינה, בפסטורליות, בצמצום השבה לסיום קצר של הקצידה ובנטייתו לסיגנון סתום. טודרוס אבולעפיה (ע"ע) הוא הפורה במשוררי התקופה הנוצרית. שירתו קלאסית, והוא הביאה לשכלול טכני רב, אך הפריז בקישוטים, במבנים מסובכים ובציורים מלאכותיים. לשונם הארוטית של שירי החשק שלו, נועזת מאוד לפעמים. קינותיו הארוכות מעניינות ויפות, ושירי־האיזור שלו משוכללים מאוד. אברהם (ע"ע) בן יצחק בדרשי יצר במאה ה 13 בדרום מערב צרפת והתפלמס עם יצחק גרני (ע"ע), שהיה מעין טרובדור עברי. התנאים ההיסטוריים המחמירים תחת שלטון הנוצרים גרמו לשקיעה. פריחה זמנית היתה לשירה בחבורת „עדת נוגנים", שהתרכזה סביב בני משפחת לביא, במפנה המאות 14/5, ביניהם שלמה די פיארה, וידאל בנבנשת ושלמה בונפיד (ע' ערכיהם). גם שמעון בן צמח דורן (ע"ע), יצחק רימוס ומתתיה יצרו אז. סעדיה אבן דנאן (ע"ע) הוא מאחרוני משוררי ספרד. שירת ספרד השפיעה בעיקר בפרובאנס ואיטליה, ומגורשי ספרד נשאוה לארצות אחרות. השפעות מעומעמות ניכרות החל בסוף המאה ה 19, ובין השאר בשירת ח. נ. ביאליק ונ. אלתרמן.

ב א י ט ל י ה היו פייטנים מקדם, אך שירת החול איחרה להתפתח. השפעת ספרד חזקה בה גם בשירים השקולים (המאה ה 12) וגם בפרוזה המחורזת („מגילת יוחסין" לאחימעץ [ע"ע], המאה ה 11; והסאטירה „משא גיא חזיון" לבנימין ענו [ע"ע]). עם עמנואל (ע"ע) הרומי גוברת השפעת הספרות האיטלקית ושירתה ורוח הרנסאנס. בין החידושים הרבים בולטת הסונטה (ע"ע, ור' להלן, עמ' 715), ולידה צורות השמינית — ottava rima, השלישית — terza rima (ע"ע משקל, עמ' 706), הססטינה, הקנצונה ועוד. מופיע גם המשקל הסילאבי (שם, עמ' 705). רבים, ביניהם רבנים נודעים, כתבו שירים וחרוזים בעברית ובאיטלקית ויצירות במבנה דרמתי. עמנואל הרומי הוא גדול יוצרי שירת החול באיטליה. במאפייניו העיקריים הלך בעקבות המקאמה, בייחוד של אלחריזי. לשונו עשירה וגמישה מאוד, ולפעמים הפגין ניסוחים „אקרובאטיים" ותבניות מסובכות. ההשפעה האיטלקית בולטת בשיריו השקולים, הכתובים בצורת הסונטה, ומחברת „התופת והעדן" מושפעת מדנטה. במאה ה 14 שורר גם משה ריטי. יצירתו הנודעת, „מקדש מעט", הושפעה אף היא מדנטה. אחריו יצר יהודה סומו (ע"ע) שכתב את המחזה העברי הראשון (פרוזה לא מחורזת). במאה ה 17 הוסיפה הדרמה להתפתח. משה זכות (ע"ע) כתב את המחזה המקראי „יסוד עולם" ושיר אפי־דרמתי „תפתה ערוך", בהשפעת עמנואל הרומי, ויעקב אולמו (ע"ע) כתב מחזה בשם „עדן ערוך". יהודה אריה ממודנה (ע"ע) שורר וחרז הרבה לעת מצוא, ואף תרגם מכתבי אריוסטו, אך לא הגיע להשגים. המשוררים החשובים במאה ה 17 הם האחים יעקב ועמנואל פרנסיש (ע"ע), שניהלו מלחמת חרמה בשבתאות ובקבלה. המורשת הספרדית־איטלקית השפיעה על שניהם. יעקב כתב כמחצית משיריו בצורת השיר שווה־החרוז השקול והצטיין בכתיבת סונטות, ועמנואל הביא את השירה לדרגה רמה בה התמזגו השפעות ספרד ואיטליה — לאחדות אחת. השקפות בענייני שירה הביע בספרו „מתק שפתים". תחילה כתב, כנראה, את רוב שירי האהבה והחתונה שלו, שירי תלונה וסאטירה וכן „ויכוחים" בצורה דרמתית; אח"כ שורר נגד השבתאות. ערך מיוחד יש לקינותיו. באחרונה כתב שירים באווירה של קדרות ויאוש. בשיריו הדתיים הכניס לפעמים יסודות דרמתיים.

ש י ר ת ה ק ו ד ש נוצרה מראשיתה בדוגמת הפיוט (ע"ע) הא"י והבבלי — הגם שנתרחקה מלשונו הקשה ומבניו המסובכים — ואף הוסיפה עליו סוגים „תפילתיים" חדשים. במקביל, יצרו משוררי ס פ ר ד גם פרק גדול ומקורי בשירה זו. היסודות הליריים־אמנותיים

וביטויי החוויה הדתית המגוונת הגיעו בשירתם לחשיבות מכרעת ונחלשו ההשפעות הנובעות מתכליתו הטקסית של השיר בתפילה של בהכ"נ. בחדשנותו, בעשרו הרוחני וברמתו, הפרק הזה הוא, אולי, החשוב שבפרקי השירה הדתית שאחר המקרא. בשירים שולבו השקפות פילוסופיות מקיפות ותמונת-עולם מדעית כפי שנודעה בזמנם, ובמיוחד המבנה הקוסמי שע"פ תלמי, ואלה נתמזגו עם היסודות המסרתיים, כפי שנתגבשו במקורות הקדומים הלאומיים.

ל ש ו ן ה ש י ר מקראית, פשוטה, חסכונית ודי גמישה לחידושים בשימוש. היא מעוררת בעוז את זכרון מקורותיה הקדומים, ונוצר בה רובד קונוטאטיווי שהוא עיקר גדול בתוכן השיר. המשקל הכמותי מצוי בה מראשיתה, ועל צירופיו המקובלים נוסף משקל מעין־סילאבי (ע"ע משקל, עמ' 705) המיוסד על מניין קבוע של הברות ארוכות. בשיר שווה־החרוז השקול בולטים פיוטים קצרים, מרוכזים, מגובשים היטב ורבי־כוח (בעיקר מסוג ה„רשות"). חשיבותו של שיר־האיזור (ר' לעיל, עמ' 676) רבה מאוד ופיוטיו (מסוג הגאולה, האהבה, הזולת ועוד) מגיעים ליופי רב. יש גם צורות מורכבות שבהן מצורפים יסודות של הפיוט הקדום ושל השירה מן האסכולה החדשה. ניכרת השפעת הרטוריקה, וזו של תורת „הקישוטים" והמוסכמות של שירת החול, על אף ההתרחקות מהאורנמנטליות לשמה. מושגת מידה רבה של אחדות הצורה והתוכן. לשירים רבים אופי אוניוורסלי מובהק: פלאי הבריאה המעידים על בוראם, מגלים עקבות נוכחותו בכל ושרים לבורא המנון שאיננו חדל, מסעם ההרמוני הנצחי של גרמי השמים, אָשרה של הנשמה באלהיה, שמחתה בחסדו ובקרבתו וחתירתה להיחלץ מכלא הגוף לשוב למקורה העליון. ביטוי תשוקתה של הנפש לדבוק בבוראה שאול לפעמים משירת החול, וניכרת השפעה משירת המיסתורין הצופית (ע"ע צופיות). הצד הקודר של „המצב האנושי" משתקף בעיקר ב„סליחות": הרע שבאדם, תבוסתו הנחרצת במאבקו בחטא, אימת־הדין, חיי יצר ותשוקה [illegible] ופגעים ותחנונים ממעמקים לחסד ולרחמים. מועלים גם הפרדוכסים שבחוויה הדתית: תחושת הריחוק של האל — וקרבתו הרבה, נעלותו מכל לשון — והדחף להללו לאין־קץ, הבריחה מפני זעמו — אל חסדו: „אברח ממך — אליך, ואתכסה מחמתך — בצילך" (רשב"ג, „כתר־מלכות").

ה ש י ר ה ה ל א ו מ י ת שרה על סבל הגלות, על קץ הפלאות ובוא המשיח ועל היחסים המורכבים בין העם לאלוהיו. לשירים יסודות ראליסטיים חזקים, אבל בהדגשת היסוד הלירי ובעיצוב התגובה למציאות ההיסטורית, הם נושאים אופי על־זמני ואינם קשורים לאירוע. ה„הווה" שראשיתו בחורבן נתפס כהיפוכו של ה„עבר" וכשיבושו של סדר אלהי קדמון, והעתיד — כתיקון המעוות. מן המוטיווים המצויים: העם הנבחר בעבר — בזוי בהווה, היונה שנישאה על כנפי נשרים — נרדפה ע"י ציידים, בן הגבירה שרה — משועבד לישמעאל, בן השפחה הגר, ברכת יעקב ובכורתו הוסבו לעשו, הטובעים בים הסבל הם בני ישראל, ושונאיהם בטוחים וחזקים, ועוד. אף שיש בשירים צידוק הדין, חזקות בהם הצעקה והתביעה קצרת הרוח להגשמת יעודי הנביאים. נשמעת גם הקריאה לנקם באויב. השירים מעוררים מראות קדומים של אסון וגאולה, צלילי הבטחה וקולות קינה, כדי ליצור גיוון והרכבה בתבניות אמנותיות משוכללות. חידוש יש בשימוש בלשון האהבה בשירים הלאומיים, בעיקר בתבנית דו־שיח אלגורי (ע"ע אלגוריה; אלגוריסטיקה, עמ' 395) במסורת מדרש שיר־השירים. על היסודות המקראיים והמדרשיים נוספו גם בה יסודות משירת החשק החילונית ולפעמים גם משירת המסתורין של הצופים; ולא רק אושר העבר והעתיד נתפרשו כמצבי אהבה, אלא גם סבל ההווה היה בעיניהם כסבלה של האהבה.

שירת הקודש והחול כרוכות בהתפתחותן זו בזו. דונש בן לברט הכניס בה את המשקל הכמותי, אך יצחק אבן מר שאול הוא שבישׂר את הסיגנון החדש („אלהי, אל תדינני כמעלי"). יוסף אבן אביתור כתב בדרך הקדמונים, ולא השתמש במשקל הכמותי (פרט אולי לשיר „בכו עמי"). משירי הקודש של שמואל הנגיד נותרו מעטים, ולפיהם ברור שהיה ממייסדי „המהלך החדש". חשיבות מכרעת ליצירתו של שלמה אבן גבירול, שחידש בה את רוב מרכיבי ייחודה בתולדות הסה"ע: שילוב רוח תקופתו וזרמיה הדתיים עם מקורות יניקה לאומיים, רוחב דעת ועומק הרגשה, ריבוי פָנים של החוויה הדתית, שפע צורות השיר, עוז ההבעה וצלילות הביטוי. כשרונו מתגלה בשירים שווי־חרוז קצרים, בצורות סְטרוֹפיות מגוונות ובמבנה הארכיטקטוני המפואר של „כתר מלכות" — מיצירות המופת של השירה הדתית העולמית. אחריו נתרבו משוררי הסיגנון החדש, ביניהם משה הכהן אבן ג'יקטילה (ע"ע) ויהודה אבן בלעם (ע"ע). יצחק אבן גיאת נודע בעיקר באוסף הסליחות לכ"ג לילות אלול וב„מעמד" השלם ליום הכיפורים. הוא הושפע מאוד מהפיוט הקדום, אך הכניס גם יסודות חדשים בתוכן ובצורה. קצת משיריו כתובים בסיגנון החדש, וכמה מהם, הבנויים בצורת שירי־איזור, מצטיינים ביפים ובמקוריותם. בן זמנו לוי אבן אלתַבאן הצטיין בשירים שווי־החרוז הקצרים ובשירים הסטרופיים. בצלילות הבעתם, בריכוזם וביפי סיגנונם הם ממיטב שירת הקודש העברית בספרד. חיזוק רב למגמה הקודרת של הסליחה ניתן ע"י בחיי אבן פקודה, בעיקר בתוכחה „ברכי נפשי". משה אבן עזרא כתב מאות רבות של פיוטים, מכל הסוגים, התכנים והצורות שנהגו בספרד, אולם נתפרסמו במיוחד סליחותיו הרבות, שהקנו לו את הכינוי „הסַלָּח". בניגוד לקיצוניות ה„קישוטית" של שירי החול שלו, מצטיינות הסליחות בפשטותן ובקולתן ביחס לכללי המשקל הכמותי וצורות השיר הקלאסיות. יהודה הלוי העלה את השירה הדתית לסוגיה השונים לדרגתם הרמה ביותר. מצוי אצלו גיוון מירבי של החוויה הדתית, אך הוא מצטיין בעיקר בבואו לשיר את שמחת האדם באלוהיו. בשירי האהבה הדתיים, כשהם מבטאים את השתלטות האהבה לאל על כל יישותו של האדם, יש לפעמים יסודות מיסטיים חזקים. הוא אף העלה לשיא את השירה הלאומית, בה יצר כמה מהנעלות ביצירות הפיוטיות העבריות. דומה לו ברמתו אברהם אבן עזרא, ואפשר שבפיוטים מסוימים, בעיקר אלה שעניינם הקוסמוס במסע גלגליו, ובשירי הדו־שיח האלגורי (ע"ע אלגוריה; אלגוריסטיקה, שם) בין כנסת ישראל לה', הוא מצטיין יותר מקודמיו. הוא חיבב מאוד את מבנה שיר־האיזור (ר' לעיל, עמ' 676) המרכיב כמחצית משירת הקודש שלו. תחת השלטון הנוצרי שלם נצחונה של האסכולה „ה ח ד ש ה", אולם יוצריה לא הגיעו עוד לרמת קודמיהם מאנדלוסיה. בין חידושיה המעטים חשובים בעיקר הרעיונות שקלטה מן הקבלה, כתיאור ירידת הנשמה מהעולמות העליונים אל הגוף, בשיר „מראש מקדמי עולמים" לר' משה בן נחמן.

ח. שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה, תרצ"ד; הנ"ל, ביבל' לחקר השירה ביח"ב (ק"ס, כ"ו—מ"ה), תש"י—תשל"ב; הנ"ל, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א'—ד', תשכ"א[2]; הנ"ל (מהדיר), צחות בדיחותא דקידושין, מבוא, תשכ"ה[2]; הנ"ל, שירים חדשים מן הגניזה, תשכ"ו; ב. קלאר (מהדיר), מגילת אחימעץ, תש"ד; הנ"ל, השירה והחיים (בתוך: „מחקרים ועיונים"), תשי"ד; ש.מ. שטרן, חיקויי מושחות ערביים בשירת ספרד העברית (תרביץ, י"ח), תש"ז; נ. אלוני, תורת המשקלים של דונש, יהודה הלוי ואברהם אבן עזרא, תשי"א; י. וייס, תרבות חצרנית ושירה חצרנית (הכינוס למדעי היהדות, א'), תשי"ב; ש. ד. גויטיין, המקאמה והמחברת (מחברות לספרות, ה'), תשי"ד; י. לוין, „זמן" ו„תבל" בשירת החול העברית בספרד ביה"ב (אוצר יהודי ספרד, ה'), תשכ"ב; הנ"ל, שירי המלחמה של שמואל הנגיד על רקע שירת הגיבורים הערבית העתיקה (הספרות, א'), תשכ"ח/ט; הנ"ל, „שיר ההתנצלות" בשירת החול העברית בספרד (שם, ב'), תש"ל/א; הנ"ל, ביקשתי את שאהבה נפשי (הספרות, ב'), תשל"א/ב; הנ"ל, על מות — הקינה על המת בשירה העברית בספרד על רקע השירה הערבית, 1973; ש. אברמסון, בלשון קודמים, תשכ"ה; פ. נוה, (מהדירה), כל שירי יעקב פראנסיש, מבוא, תשכ"ט; א.מ. הברמן, תולדות הפיוט והשירה, 1970; ד. פגיס, שירת החול ותורת השיר למשה אבן עזרא ובני דורו, תש"ל; י. דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א'—ד', מהדורה מורחבת [עם מבוא מאת ח. שירמן], 1970; ד. ילין, תורת השירה הספרדית, תשל"ב[2];

synagogale Poesie des Mittelalters, I–II, 1855–59, id., *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie,* 1865; B. Halper, *The Scansion of Mediaeval Heberw Poetry* (JQR, IV), 1913/14; J. Schirmann, *Der Neger und die Negerin* (MGWJ, LXXXIII), 1939; id., *La Metrique quantitative dans la poesie hebraïque du Moyen Age* (Sefarad, VIII), 1948; id., *The Function of the Hebrew Poet in Medieval Spain* (JOS, XVI), 1954; id., *The Ephebe in Medieval Hebrew Poetry* (Sefarad, XV), 1955.

יש. ל.

הסה"ע החדשה. ברבע האחרון של המאה ה 18 החל חלק מן הסה"ע להתלוות לזרמים רעיוניים מרכזיים ביהדות, בזה אחר זה: ההשכלה, חבת ציון, הציונות (ע' ערכיהם), ההתיישבות בא"י. בכל התקופה המקבילה נוצרה גם ס"ע עשירה שאינה כלולה בסה"ע „החדשה" (להלן: הסהעה"ח): ספרות (להלן: ס') החסידות (ע"ע, עמ' 816—820) ומתנגדיה, ס' תנועת המוסר (ע"ע), סיפורת מסרתית וכד', וכן ס' יהודית בלשונות אחרות — בראש וראשונה ביידית (ע"ע); ע"כ מקיף הכינוי „ס"ע חדשה" רק חלק מהסה"ע בזמן החדש (וחלק מן הס' היפה היהודית בלשונות אחרות).

שאלת **ראשיתה** של הסהעה"ח שנויה במחלוקת, הקשורה בהגדרת ייחודה של ס' זו. פ. לחובר (ע"ע) קבע את ראשיתה ביצירתו השירית והדרמתית של רמ"ח לוצטו (ע"ע) באיטליה, במחצית הראשונה של המאה ה 18. לדעתו, עיקרה של הסהעה"ח היא הבֶּלֶטריסטיקה במתכונת הצורנית האירופית, ומבחינה זו נראו בעיניו מחזות רמח"ל כפסגה. לדעת לחובר ואחרים, ובראשם ש. הלקין, קיימת רציפות בבלטריסטיקה העברית, לפחות באיטליה, מאז תקופת הרנסאנס, וע"כ אין הסה"ע „החדשה" אלא המשך של מסורת, שראשיתה בתקופת הזוהר בספרד (ר' לעיל, עמ' 675), בה נכתבה ס"ע יפה במתכונת הצורנית הכללית בת־הזמן. מבקרים אחרים, וביניהם י. קלוזנר (ע"ע), קשרו את ראשית הסהעה"ח בהתגבשות תנועת ההשכלה בישראל, ובקבוצה של יוצרים בני דור ה„מאסף" (ע"ע עתונות עברית) בשלהי המאה ה 18, ובראשם נ. ה. ויזל (ע"ע) וחבורתו. קלוזנר לא הדגיש את האספקט הבלטריסטי, וכלל בסהעה"ח גם את הפובליציסטיקה, החינוך, המוסר, המדע הפופולארי וכד', המהווים — מבחינה כמותית — את רוב הסה"ע עד תקופת חיבת ציון. אספקט נוסף בדיון הכניס ב. קורצויל (ע"ע) שטען כי המייחד את הסהעה"ח הוא אפיה החילוני. ואולם, יש להדגיש שיוצריה של הסה"ע, עד המאה ה 20, שמרו דת ומצוות לא פחות מאחרים, ואף ביטאו את חווייתם הדתית ביצירתם, ויצירה „חילונית" — לפי הגדרת קורצוייל — לא פסקה בישראל מראשית יה"ב ונתקיימה בעת החדשה גם בארצות המזרח, מחוץ למסגרתה המקובלת של הסהעה"ח. דחייתו של רמח"ל כפותח התקופה, משום שעיקר יצירתו בתחום הדתי, אין לה אפוא תוקף. הסהעה"ח הינה, א"כ, הס' הנלווית אל תנועות ההשכלה, חיבת ציון והציונות, והמקבלת את עקרונותיהן, אף כי לרוב מתוך ביקורת, מוסווית או גלויה. לתנועות אלה נתלוותה גם ס' ענפה שלא בעברית, אך בד"כ ניתן להפריד ברורות, מבחינה רעיונית, בין השתים, וגם בין הסה"ע והס' היידית (ע"ע, עמ' 800—802). מבחינה צורנית ו„דתית" ממשיכה הסהעה"ח מגמות קודמות ושכיחות בתולדות הסה"ע.

תקופות וזרמים. נעשו נסיונות שונים לחלק את הסהעה"ח לתקופות ע"פ קריטריונים גאוגרפיים, רעיוניים וספרותיים, ואף למצוא מכנה משותף לעקרונות שונים אלה. חלוקה שכיחה היא לס' ה„השכלה" — משנות 1780 ועד שנות 1870 — ולס' ה„תחיה" — מאז (כולל ס' „חיבת ציון") ועד הקמת מדינת ישראל. ע"פ החלוקה הגאוגרפית, ההשכלה בגרמניה היא שלב א', בגליציה — שלב ב', וברוסיה — שלב ג'. חלוקה זו משקפת היטב את נדידת מרכזי היצירה, ויש לה משמעות גם לבחינת גיבוש אפיה העברי של ס' ההשכלה הגובר תוך כדי נדידה מזרחה, אך אין לייחס לתחנות אלה משמעות של זרמים ספרותיים: „נאו־קלאסיציזם", „רומנטיקה" ולבסוף „ראליזם", שכן זרמים אלה — שפעלו בס' אירופה זמן רב קודם לכן — משמשים במעורב בכל התחנות.

ס' ה„תחיה" נחלקת ל„דור ביאליק", שעיקר יצירתו במזרח אירופה, ולסה"ע בא"י (משנות ה 30), שיוצריה עיקר יצירתם בא"י. רבים מיוצריה של הס' ב„דור ביאליק" עלו לארץ והמשיכו ביצירתם במקביל ליצירתו של „דור הארץ", ומהם עד לאחר קום המדינה. החלוקה לתקופות מסייעת להבהרת מגמות, אולם קוצר התקופה — בייחוד חלקה השני — מונע גיבוש תקופות שהמעבר ביניהן חד וברור.

ייחודה של הסהעה"ח. אף שהגדרנו ס' זו כקשורה בהשכלה ובציונות, אין היא בשום פנים מכשיר שבאמצעותו ביטאו תנועות אלה את עצמן. לרוב מצויה הסה"ע באופוזיציה למגמותיהן העיקריות, ומדגישה הדגשים אידאולוגיים לא מקובלים עליהן. מראשיתה ועד שנות ה30 של המאה הזאת, שונה הסהעה"ח מכל ס' אחרת בכך, שיוצריה בחרו בלשון כתיבתם בחירה חפשית, מתוך כמה אפשרויות: הסופרים העבריים שלטו היטב, בד"כ, בס' אירופית אחת (לפחות), ורבים מהם — גם ביידית. לעתים קרובות היתה הע' קשה להם יותר מהשפות האחרות, שהרי לא היתה לשון אמם — בניגוד קטבי לשפת הבעתם של רוב סופרי העולם — וגם לא היתה מדוברת בסביבתם; לעתים קרובות קיימת היתה גם התנגדות ציבורית לשימוש „חילוני" בה. הבחירה מרצון, תוך ויתור על פרסום בקרב החברה הלא־יהודית (או בין היהודים שהיידית היתה שפתם), מצביעה על מניע אידאי, ובכך מתייחד הסופר העברי, הרואה עצמו בתקופה ההיא כממשיך שלשלת היצירה הע' בעבר, אך פניו — לעתיד, משום שבזמנו אין קהל קוראים רחב בע'. בכך מביע היוצר את אמונתו באחדותו של עם ישראל ובעתיד תרבותו — העתידה להתחדש עם תחיית העם. אמונה זו מייחדת את היוצר העברי גם מבחינת התוכן והמגמה של יצירתו.

המטרות המשותפות לתנועת ההשכלה ולספרותה לא האפילו על ניגוד יסודי שביניהן. השאיפה לשיפור החינוך היהודי והמאבק לאֶמנציפציה היו מטרה מרכזית לשתיהן, אולם בעוד שליוצרי ההשכלה שלא כתבו ע' — וביניהם חוקרי חכמת ישראל (ע"ע) — היו אלה עיקר, ראו סופרי ההשכלה בכך רק חלק ממאבק כולל לשימור העם ולהבטחת רציפות תרבותו. ואף במחקר היהדות כך: חכמת ישראל שלא בע' ראתה במחקרה מַצֵבה לעָבר יהודי שאיננו עוד, אך החוקרים שכתבו ע' שאפו ללמוד לקח מן העבר להווה ולעתיד.

הצורות הספרותיות. ס' ההשכלה שאפה לקדם מטרות חינוכיות, אזרחיות והומניסטיות — וע"ב לא היו אמצעיה הספרותיים, בד"כ, בלטריסטיים. תשומת־לב הוקדשה למדע פופולארי בע', ונוצרה פובליציסטיקה עשירה, בחלקה בעלת אופי עיוני ומעמיק יותר מהמקובל. מאמץ רב הושקע, בשני הדורות הראשונים של ס' ההשכלה, בתחום השירה, המתייחדת בלשונה המקראית — שלא כפרוזה המשובצת רבדים לשוניים תלמודיים וביניימיים — ובניתוק מהבעיות המיידיות.

שירת ההשכלה נחלקת לשלושה חלקים: (א) הפתגם, המשל (ע"ע, ור' להלן, עמ' 717) והאלגוריה (ע"ע). אלה תופסים מקום נכבד בראשית התקופה, ובאמצעותם מיזג היוצר שאיפה דידאקטית ונטיה ספרותית בדרך שירית (וע"ע דידקטית, שירה, עמ' 377/8). (ב) האֶפיקה, הדרמה השירית והשירה הסיפורית. חלק זה הוא הרחב והחשוב מבחינה ספרותית. הרקע — עפ"ר — סיפורי המקרא, בשאיפה לחזור ולספרם לאור רעיונות ההשכלה. גם כאן מתמזג הדחף הדידאקטי עם הדחף הסיפורי. (ג) השירה הלירית. ההתייחסות לאידאות כאל נושא השיר — אפילו הוא לירי חוויתי, אָפיינית לשירת ההשכלה. נושאיה מגוונים: אהבת הטבע, אהבת אשה, ערכי מוסר וכיו"ב. בד"כ אין עיסוק בחוויה המיידית, האישית והחדפעמית הקשורה בערכים האלה, אלא בערך עצמו כאידאל, מתוך

הערצה והשתאות לעומתו (ש. הלקין). מכאן קו אופי שני: אין היא (בניגוד לפרוזה) עוסקת בטיפוס היהודי המצוי אלא ברוממות היהודי הרצוי, האידאלי, והיסוד הדידאקטי מובלע בנעימתה. כאן גם שורש הניתוק בין שירת ההשכלה למציאות היהודית.

הסאטירה. המגמה הדידאקטית היא גם הסיבה לכך שהיצירות המשכיליות הראשונות היו סטירות (ע"ע). מטרתן העיקרית שאליה קלעו את חציהן — תנועת החסידות, החיונית והתוססת ביותר בישראל אז, שתולדות ספרותה מקבילות ושלובות בתולדות הסה"ע מראשיתה: הספר החסידי הראשון, „תולדות יעקב יוסף" לר' יעקב יוסף מפולנאה (ע"ע), נדפס ב 1780 — ושל המשכילים, „דברי שלום ואמת" לוייזל, ב 1781. הסיפורת החסידית תחילתה ב 1815, עם הידפס „שבחי הבעש"ט" (ע"ע ישראל בעל שם, עמ' 493) וסיפורי ר' נחמן מברצלב (ע"ע), וזו של ההשכלה — ב 1817, בסאטירות האנטי־חסידיות של יוסף פרל (ע"ע) שנכתבו כתגובה על שתי היצירות הנ"ל. היצירה הסאטירית האנטי־מסרתית בכלל ואנטי־חסידית בפרט נמשכת בכל ס' ההשכלה (וע"ע יצחק ארטר), ועד לתקופה מאוחרת מאוד, כגון הסאטירה של צ.ה. שפירא (ע"ע) שנתפרסמה לאחרונה.

הקשר בין החסידות והסהעה"ח לא פסק מעולם. בראשית ס' ה„תחיה" יש התעוררות „נאו־חסידית" אצל פרץ, שטיינברג, ואחרים, אך עם הנסיון להחייאה אידילית של העבר באמצעות חינה של החסידות, מצויה בסיפוריהם לא מעט סאטירה — לגבי דמות הצדיק ותמימותו של החסיד — וכן ביקורת, ע"י הדגשת נורמות מוסריות חילוניות וניתוקן מרקען החסידי. יסודות סאטיריים כאלה יש גם אצל ש"י עגנון (ע"ע). שלב הסאטירה הניח את היסוד להתמודדות ישירה עם מלאות החיים היהודים, התמודדות שתורה בא עם התפתחות הרומן המשכילי קרוב לאמצע המאה ה 19.

הרומן העברי החדש ינק ממקורות שונים והתפתח לכמה כיוונים שונים, עד אשר מצא את אפיקו העיקרי בשלהי המאה ה 19. יסודותיו שאובים מהדרמה המקראית המלודרמתית והמשכילית, ומן הסאטירה — שתרמה את יסודות הראליזם וההתמודדות עם המציאות, ע"י תיאורה המפורט ומתוך ביקורת רבה. ההתמודדות ברומן היא לעתים מתוך הזדהות עמוקה, מעבר למעטה הביקרתי. „אהבת ציון" של מאפו (ע"ע) נוטה אל הדרמה המקראית הפסטוראלית, בעוד „עיט צבוע" שלו קרוב יותר לספרות הסאטירית. בהמשך, בעיקר עם פ. סמולנסקין (ע"ע), מתחזק היסוד הראליסטי, והרומן מגיע לגמר בשלותו, במיזוג כל היסודות, אצל מנדלי, ברנר ועגנון (ע' ערכיהם). המעבר הפריודי, עד ל„דור ביאליק", מורגש פחות ברומן שהתפתחותו רצופה, מכשירה, שבה הפריודות רבות־משמעות מבחינת התכנים והצורות כאחד. הפרוזה הסיפורית המשכילית בליטא נמשכה כל המחצית השניה של המאה ה 19, והתפשטה אל כל מרכזי היצירה העברית באימפריה הרוסית. מ.א. גינצבורג, א. מאפו, ק. שולמן, א.ד. גוטלובר, פרץ סמולנסקין, י.ל. גורדון, ר.א. ברוידס, מ.ד. ברנדשטטר, מ.ל. לילינבלום ומנדלי (ע' ערכיהם) — שההפרש בין הצעיר והמבוגר בהם הוא פחות מ 50 שנה — מגשרים על פני פער־התפתחות גדול וענף, שתחילתו פרוזה רומנטית וסאטירית וסופו סיפורת ראליסטית, הכוללת רומאנים מקיפים וסיפורים קצרים מסוגים שונים, המשקפים, מתוך ביקורת, את כל פני החברה היהודית. בתקופה זו חל המעבר מההשכלה לציונות דרך חיבת ציון, ויש שאותם אישים יצרו בכל שלוש התקופות. אותם יוצרים הקימו גם פובליציסטיקה ענפה, שדנה דיון עקרוני ויסודי בעתידו של עם ישראל, לעומת הפרוזה שנטתה יותר להקיף בחינות מתוך ההווה, ולא תמיד ניתן לקשר בין עמדתו של אותו יוצר כפובליציסט וככותב רומנים. דוגמה בולטת לכך: התגברות הראליזם בסה"ע שהתנגש לא אחת עם האידאולוגיה הציונית שהשתלטה עליה.

השאיפה למלאות ההוויה. התהליך המסתמן משלהי תקופת ההשכלה עד לשיאו בדור ביאליק, בשירה ובפרוזה, הוא תהליך ההתקרבות של הסה"ע אל חיי האומה ככלל, ואל חיי הנפש של היוצר כפרט. את מקום הערכים האידאליים המופשטים מתקופת ההשכלה תופסות מעתה חוויות מיידיות, ערגות ותשוקות, פרי סיטואציה רגשית, חד־פעמית; וזאת בלי לגרום, בד"כ, להסתגרות סנטימנטליסטית, אלא להכרה עמוקה יותר במלאות החיים היהודיים.

תוצאת תופעה זו היתה שבירה גמורה של הנחות היסוד הספרותיות. ההשכלה ידעה שרק מיעוט מקשיב לה, וספרותה הופנתה אל העתיד. מחיבת ציון ואילך יודעת הסה"ע שגם העתיד אינו עמה, שדווקא בתקופת התרחבות השפעתה מהגרים מאות אלפי יהודים אל מעבר לים (ע"ע עם ישראל, הגירה) ורק בודדים עולים לא"י. משום כך יש בה גם מידה של יאוש. היסוד האישי המתגבר בסה"ע מגביר, דווקא, את היסוד הלאומי, ובדור ביאליק יש בה מן היסוד הנבואי: ברור לה אפיו החולף של הקיום היהודי בהווה, ונבואות מסוג „כל הארץ לי גרדום" לביאליק, או „ימי הביניים מתקרבים" לשניאור, משקפות הלך־רוח כללי. ההשכלה היתה בטוחה כי היא מבטאת נכונה את מאוויו של העם, וכי הוא עתיד להכיר בכך, אך אין הדבר כן בס' המאוחרת יותר — וזאת דווקא בשעה שמבחינת התכנים מתקרבת הס' אל הציבור, ומציירת אותו בשלמותו ובמלואו.

„התלוש" ו„בין המצרים". התגברות היסוד הלאומי בסה"ע נעשתה לה לרועץ, בגלל התנכרות החברה היהודית המסורתית, והסופר הועמד בבדידות, אלא שסופרי ההשכלה, אף שהיו מבודדים לחלוטין מסביבתם, לא ביטאו תחושה זו ביצירתם, משום שלא שאפו לביטוי מלאות המציאות; דווקא החדשים, שריחוקם מן החברה היה קטן מזה של קודמיהם, נתנו לכך ביטוי מלא, משום שתחושת בדידותם תפסה מקום מרכזי אצלם. ס' זו קרויה — כהגדרת ש. הלקין בעקבות סיפור של י.ד. ברקוביץ — בשם ס' „התלוש". דמות התלוש תופסת מקום מרכזי בסה"ע זמן רב לפני שנשתגרו מושגים מקבילים בס' העולם („ניכור"). הגיבור התלוש — דמות אוטוביוגרפית עפ"ר — נודד מעיירתו במזרח־אירופה למרכזי ההשכלה האירופיים, ורוכש שם השכלה אקדמית, ולעתים גם תודעה לאומית יהודית. בשובו לעיירתו, הוא מוצא עצמו נכרי בדרך התנהגותו, חשיבתו והאידאלים שלו, והוא נדחה מביתו, גולה לבלי־שוב מעולם המסורת — שעליו רצה להוסיף, אך לא לוותר. שלב נוסף (בעיקר אצל מ.י. ברדיצ'בסקי [ע"ע]), הוא כשלונו להשתרש גם בעולם הנכרי והבוהימי. כאן עומדת לו יהדותו למכשול, וגם בחינה פנימית: רתיעתו הוא מההשתלבות. העולם, שממנו יצא, סגור בפניו, והוא נשאר בין המצרים.

יש לזכור עוד, כי באותה תקופה (בערך 1875—1914), נדפסו באירופה המזרחית ואף בא"י ובארצות המזרח מאות קבצי סיפורים בעברית, רובם אנונימיים, חלקם עטויים מעטה „חסידי" דק, וכוללים חומר ספרותי ופולקלורי בעל ערך רב. אלה זכו לפופולאריות רבה, והעידו על דרישה עממית רחבה לסיפורת עברית, אך בתנאי שתשמור קשר הדוק עם דפוסים מסרתיים. הסהעה"ח לא זכתה לכך, ויצירותיה נדפסו לרוב בהמשכים, בכ"ע מעוטי קוראים.

הסה"ע והציונות. מרבית היוצרים החשובים בסהעה"ח עלו לא"י והשתקעו בה. חוויה זו נעשתה לאחת המרכזיות שתוארה בסה"ע, בשירה ובסיפור (כשם שבמרכז הספרותי החדש שקם אז באה"ב, משמשת חוויית המעבר לעולם החדש נושא מרכזי). המניע הציוני לעליה היה ברור, והסה"ע גם נטלה חלק פעיל במאבקים הרעיוניים שבתנועה הציונית; ברדיצ'בסקי, ברנר ואחרים לא הקדישו פחות מאמץ לפובליציסטיקה מאשר לס' היפה, וגם כאן התנגשה השאיפה להציג את המציאות במלאותה עם ההזדהות הציונית. לא מקרה הוא ששני היוצרים הגדולים הקשורים בעליה השניה, ברנר ועגנון, הקדישו יצירה מקיפה לחוויה זו: יחזקאל

חפץ ב„שכול וכשלון" ויצחק קומר ב„תמול שלשום". על אף השוני הרב ביניהם בסיגנון ובעיצוב הדמות, המסקנה אחת: אין בכוח העליה לפתור את מלוא בעיות נפשו של הפרט; הפתרון הציוני בלתי-מספיק, בגלל התייחסותו לכלל ולא לפרט. סופו של קומר — מוות רב-יסורים, וסופו של חפץ — טירוף הדעת. יצירות רבות כמותן, בסיפור הקצר ובנובלה („דרכי איש" לי. יערי).

נסיונות נעשו, ע"י י.ד. ברקוביץ, א. ברש ואחרים, ליצור יצירות אופטימיות המתארות השתלבות אורגאנית של הפרט בתוך המפעל הציוני, אך הן שוליות בתולדות הסה"ע בא"י. למבוך זה נכנס גורם נוסף: המחלוקת בין השואפים ל„ספרות לשם ספרות", שהאסתטיקה קנה-מידה יחיד לה, לבין השואפים לבטא מאוויי-ציבור ואף לכוון את דרכו. פולמוס זה שנתלקח בעיקר סביב ביקרתו של ד. פרישמן (ע"ע), נמשך עד היום, אולם עיקר ביטויו בתחום הביקורת הספרותית; ועל אף שרבים מהמבקרים היו סופרים בעצמם לא עיצב פולמוס זה את פניה של היצירה עצמה. בספרותם לא התחשבו היוצרים בדוגמתיות רעיונית או אסתטית, והתרכזו בנסיון לתת מבע מעמיק למציאות הניצבת לפניהם.

היצירה בא"י. בשנות ה20—30 עובר מרכז הסה"ע לא"י (יחד עם הקמת מרכז חשוב באה"ב). המחזה השירי וההיסטורי מצוי אצל י. כהן (ע"ע) ומ. שהם (ע"ע) לא פחות מאשר אצל רמח"ל. גם התפתחותה של השירה הלירית היא רצופה דרך כל הפריודות הספרותיות הנ"ל — למרות השוני הרב בלשון, בסיגנון ובאופי האישי-חווייתי של הדברים — והוא הדין בשירה הסיפורית. אולם בדור ביאליק, וביותר בא"י, מתגבש גיוון צורני ותמאטי עשיר מאוד, הן בשיר והן בסיפור. הפואמה נעשית מדרכי הביטוי העיקריות של משוררים שונים באפים, כי. לרנר וי. שטיינברג, והאידיליה נעשית כלי ביטוי ליוצרים כמעט מנוגדים כטשרניחובסקי ושמעונוביץ (לימים: שמעוני [ע' ערכיהם]). מלבד עיבודים וחיקויים של בלדות נכריות (י. כהן ונ. אלתרמן) מאמצת השירה הע' צורה זו כדי לבטא תכנים יהודיים כקידוש השם, סבל ורדיפות (טשרניחובסקי ואלתרמן) ולתת ביטוי לחוויותיהם של גיבורי המקרא (י. פיכמן). הלירקה, החל בדור ביאליק, נעשית לאומית מאוד מחד ובעלת מגמה אוניוורסליסטית מאידך. קשת הנופים מתרחבת: מנוף הילדות המזרח-אירופי עד לנוף א"י — למרות הקושי לאמץ דרכי ביטוי ההולמות נוף חדש זה — דרך נופי אירופה ממוסקווה עד פאריס (א. שלונסקי). מקורות ההשפעה על הסה"ע מתרחבים דווקא בא"י; באירופה היה מוקד ההשפעה — ארץ חינוכו של המשורר, אך לא"י זרמו השפעות מכל קצווי-תבל, משום שהיוצרים העבריים הירבו לנדוד והביאון עמם. בד"כ גם קדמה השפעתה של יצירה חדשה מן החוץ לתרגומה לעברית, משום שלסופרים היה קשר לשוני ישיר עם היצירה בארצות חוץ. הסה"ע פתוחה לסיגנונות שונים ומנוגדים: הד רב מעוררות יצירותיו הפסיכולוגיות, הדומות ל„זרם התודעה", של א.נ. גנסין (ע"ע, ור' עמ' 96), בעת ובעונה אחת עם יצירה, אשר, לכאורה לפחות, פולקלוריסטית-נוסטאלגית, כ„הכנסת כלה" לעגנון. מתקיימים חוגים של יוצרים, המתרכזים סביב כ"ע, אך כל יוצר הולך בדרכו הוא: למרות הקרבה ביניהם, לא רב המשותף ביצירותיהם של שלונסקי, אלתרמן ולאה גולדברג. חלוקה לזרמים וסיגנונות ע"פ קרבה מסוג זה אינה מקדמת את ההבנה בגופי היצירות.

בשנות ה40 נשברה הרציפות הספרותית בסהעה"ח, וזאת בעקב השואה. עגנון, למשל, יצר עוד כ25 שנה לאחר השואה, ואולם מבחינת תכניה פוסקת יצירתו על סיפה של השואה, הנזכרת בכתביו רק ברמז. לאסון, שהתחולל במזרח אירופה במלה"ע I, בממדים קטנים יותר לאין ערוך, הקדיש את מיטב יצירתו — „אורח נטה ללון", ואילו לשואה לא הקדיש יצירה קטנה או גדולה. הקמת המדינה משתקפת ביצירתו רק בסאטירה אחת („ספר המדינה").

דוגמה זו משקפת כלל: היוצרים שהחלו דרכם בשנות ה20—30 לא מצאו יכולת לתת מבע לשואה עצמה. דברים אלה נכונים — אף כי בולטים פחות — גם לגבי השירה, שבה יש נסיונות מעמיקים לתת ביטוי לשואה („רחובות הנהר" לא.צ. גרינברג, חלק משירי אלתרמן ועוד), אך אין התמודדות מקיפה. כתוצאה, גם כל שאחרי השואה: מלחמת השחרור ותקומת המדינה, אינם מוצאים ביטוי נאות בס', שהרי משנקטעה יכולת ההבעה על סף השואה, לא ניתן היה לדלג אל מה שבא אחריה. ע"כ קובעת השואה סיום תקופה, בצורה ברורה, בתולדות הסה"ע בא"י.

הסופרים שהתחילו לכתוב בשנות ה40, שחלקם מכונה בשם „דור הפלמ"ח", פותחים לעתים קרובות את יצירתם בתקופה שמיד לאחר השואה: בבריגדה היהודית (ח. ברטוב), בפגישה עם ניצולים מהשואה (מ. שמיר) וכיו"ב. לדידם השואה היא בחינת עובדה גמורה, ולאחריה נמשכת החוויה ההיסטורית ברציפות: שנות המאבק, מלחמת השחרור, הקמת המדינה, חייה ובעיותיה. לרבים מהם מלחמת השחרור היא החוויה המרכזית (ס. יזהר ואחרים) — בייחוד אלה שהחלו לכתוב בשנות ה50, וכמסורת הסה"ע, יחד עם השתלבותם בהתפתחות המדינה מצויה ביצירתם גם ביקורת על דרכיה וחסרונותיה (א.ב. יהושע, ע. עוז). מכל מקום, השואה יצרה חיץ עמוק ויסודי בין שתי תקופות בסה"ע, ופירושו של דבר הוא, שאותה נבואה כפולה, שהתנבאה לה הסה"ע מסוף המאה ה19, בדבר השואה הממשמשת ובאה על יהדות הגולה ובדבר תקומת עם ישראל ולשונו בארצו, נתגשמה, ובהתגשמותה חצצה בין אלה שחיו לפניה ובין אלה שלאחריה. אם ניתן חיץ זה לגישור ע"י דור של סופרים שיחזור ויראה שלימות בתו"י לפני השואה ואחריה — זאת יקבע הפרק הבא בתולדות הסה"ע.

י.ד.

אישים וזרמים (1881—1917). רוסיה ופולניה. ב1880 נשלמו 100 שנה של מאמץ ספרותי עברי, ופריו — המרובה והמגוון — עמד לביקורת התקופה החדשה ולהערכותיה. במשך תקופה זו ירשה הנטיה לנטורליזם וליתר ראליזם בספרות (הכללית) את מקומו של הזרם הרומנטי, ומבקרים רוסיים חשובים דרשו מן הספרות (להלן: ס') שתעסוק בביקורת חברתית. גישות אלו נקלטו מהרה בספרות העברית (להלן: ס"ע). בסוף שנות ה70 תקפו א. א. קובנר (ע"ע) וא. י. פפירנא (ע"ע) בחריפות את „שלטון המקרא" על הסה"ע שהשתמשה בו כרקע לדמויותיה ולעלילותיה, לאווירתה ולסיגנונה. לדעת מ. ל. ליליינבלום (ע"ע) עסקה ס' ההשכלה בערכים אידאליים ובמוטיווים רומנטיים ובלתי-ראליים משום רצונה לברוח ממציאות החיים היהודית — שנראתה לה כלאחר-יאוש — וזאת במקום להתמודד עמה. כשאר המבקרים ראה ליליינבלום ס' זו כ„בטלנית", ושלל את מרבית השגיה.

הפרעות הגדולות של ראשית שנות ה80, שנערכו בעידוד השלטונות המרכזיים, מוטטו את האשליה המשכילית שלפיה תיקון ארחות החיים היהודיים יביא לפתרון פשוט של הבעיה האנטישמית. אמפתיה חדשה מיתנה מעתה את הראליזם הסרקסטי, והסה"ע מיזגה את ביקרתה הקשה ביתר-אובייקטיביות ובמידה של הזדהות. הפרעות זירזו את הקמתה של תנועת חבת ציון (ע"ע) וגם קשרו אליה את סופרי הדור, וליליינבלום בראשם. הסופר החשוב בתקופה זו הוא אחד-העם (ע"ע), האידאולוג של התנועה הציונית. עיקר כוחו של אחד-העם היה במתן ביטוי ספרותי מרשים למבחר הרעיונות שרווחו בין משכילי היהודים בתקופתו, אך בהיותו סופר ע"פ טבעו יותר מאשר פילוסוף, לא הגיע מעולם לכלל הרצאת שיטתו הכוללת כמשנה סיסטמתית סדורה. הצורה הספרותית שתאמה את אישיותו, ושבה השתמש באופן קבוע, היתה המסה (ר' להלן, עמ' 713), והוא נחשב לאביה ולמייסדה בסה"ע. מקומו של אחד-העם בתולדות הסה"ע חשוב הרבה ממקומו בתולדות המחשבה בישראל. לשונו

שוטפת, סיגנונו מבריק, ומבנה כתיבתו הגיוני ביותר וקרוב לשלימות. מלבד פעולתו כיוצר, הרים אהד־העם תרומה מכרעת להעלאת הרמה הכללית של הסה״ע ולהפצתה בשכבות רחבות, בפעולתו כעורך כה״ע העברי הנפוץ ורב ההשפעה ביותר בזמנו — „השילוח״. אעפ״כ, בהיותו שמרני בהשקפותיו הספרותיות הסתייג מנסיונות ספרותיים ראדיקאליים מעל דפי עתונו, וגם נמנע מלפרסם ס׳ יפה שנושאיה כלליים ולא יהודיים־ספציפיים, מה שהביא להתמרדות הסופרים החדשים נגדו ולפרישתו מעריכת העתון.

יצירתו של מנדלי (ע״ע) מציינת את המפנה בין ס׳ ההשכלה הרוסית — אליה השתייך מבחינה חברתית — לבין ס׳ התחיה. מנדלי היה ממבשרי הזרם הראליסטי ומן הדורשים משמעות אמנותית בסה״ע, והוא גם אבי הסיגנון החדש בסה״ע. תחילת יצירתו — בסיגנון המקראי־משכילי, אולם משלא נענה לו סיגנון זה במאמציו לתיאור ראליסטי של הוויות החיים, נטש, ב 1864, את הכתיבה בע׳, ופנה ליידית החיה, הגמישה והעסיסית. ב 1866 שב אל הע׳, אך הפעם למד לנצל את הע׳ המאוחרת יותר, לשון חז״ל (ע״ע עברית, לשון, עמ׳ 645) והתפילה. בכלי לשוני זה חולל מנדלי מהפכה בהתפתחות הסה״ע; בתרגמו את יצירותיו הגדולות מיידית לעברית, תוך עיבוד והרחבה יסודיים, הוכיח מנדלי את גמישותה הרבה של הע׳ הבתר־מקראית ואת האפשרויות הספרותיות והאמנותיות הגלומות בה. הסיגנון ואפיון הדמויות, המעודנים והמחוכמים, והסאטירה — שבה הצליף באכזריות על כל סביבותיו — מותירים אצל הקורא רושם חזק של הזדהות־אמת עם מושאי ביקרתו. התמסרותו השלימה של מנדלי ושקידתו הרבה על כתיבתו, אף הן מתרומותיו החשובות לסה״ע, שהשפיעו עמוקות על תלמידיו, בני „חוג אודסה״.

אותה עת נתפתח בווארשה זרם נאו־רומאנטי אימפרסיוניסטי בסה״ע, שבראשו עמדו ד. פרישמן, י. ל. פרץ ומ. י. ברדיצ׳בסקי (ע׳ ערכיהם). אלה הדגישו בעיקר את הצדדים האסתטיים של היצירה הספרותית, והעמידו במרכז יצירתם את תאור יפי החיים ותענוגותיהם, וזאת ברוח הס׳ הפולנית שהיתה רחוקה מהתפיסות התועלתיות של מבקרי הס׳ הרוסיים. הפרוזה של פרישמן זכה ושקופה ואיכותה כמעט לירית. העלילה מושלמת, אף כי פה ושם יש בה „נפילות״ אימפרסיוניסטיות. מאבק הדורות ביהדות, בין האבות והבנים, שוב אינו מוצג אצלו כהתנגשות בין המסורת וההיגיון אלא כמאבק בין המסורת לבין החיים, התענוג והיופי („ביום הכפורים״; 1881). דמויותיו שוברות מסורת לא מתוך אידאה אלא משום נטייתן ההדוניסטית (ע״ע הדוניזם) והן מזדהות, לעתים, עם דור־המסורת, תוך שהן מגחכות ברציונליזם של משכילים־למחצה. האגדות „המקראיות״ החילוניות־ליריות של פרישמן, שבהן ניסה לתאר את העולם החושני הקוואזי־אלילי של העברים הקדמונים („מחולות״), הן מתרומותיו המקוריות לסה״ע, ועומדות בניגוד מובהק לתיאורים המקראיים של מאפו ומיכ״ל (ע״ע לבנזון [והשו׳ להלן: טשרניחובסקי, עמ׳ 689; רטוש, עמ׳ 691]).

את פרסומו כסופר עברי רכש פרץ בשנות ה 80—90. גם הוא תקף בחריפות את מגמות הראליזם בסה״ע. דמויותיו מורדות בעיקר בפוריטניות המסרתית, ולסיפוריו גוון פסיכולוגי חזק: גיבורי „בליל זועה״ ו„מי אנכי״, למשל, מגלים אישיות מפוצלת. סיפוריו החסידיים משקפים תפיסה רומאנטית של מוטיווים חסידיים, ובנסיונו לתפוס את האכסטזה הדתית של גיבוריו, הרבה פרץ להשתמש בסיגנון רגשני־אימפרסיוניסטי, ובעיקר בצורת המונולוג (והדיאלוג) הלירי („המקובלים״; „גלגולו של נגון״; „בין שני הרים״, ועוד). סיפוריו הם, ע״כ, מהראשונים בסה״ע המעמידים את החסידות באור חיובי.

קריאתו של ניצשה (ע״ע) למהפכה יסודית בתפיסה הערכית של החיים, השפיעה עמוקות על ברדיצ׳בסקי (ע״ע בן־גריון). הוא קרא תיגר על כל סולם הערכים היהודי המסרתי שבראשו עמדו המשמעת הקהילתית והקונפורמיזם הדתי, ולעומתו העמיד ערך עליון של אינדיווידואליזם. כן חלק על מציאותו של זרם היסטורי מרכזי בתרבות היהודית, וטען לראיה הֶטֶרודוכסית של ההוויה היהודית. בשאיפתה למשמעת דיכאה, לדעתו, המסורת — אף כי לא בהצלחה מלאה — כל התפרצות רוחנית שלא היתה לרוחה, ובכך גרמה ליהדות שתאבד את חיוניותה. רק הניצוץ היוצר של היחיד יוכל להביא שוב לתחיית העם. הקריאה למרד „אינדיווידואליסטי״ הוא גם מרכז יצירתו הספרותית. גיבוריו מנסים להימלט מעולם ילדותם הצר, אך אינם מסוגלים לכך. נשמותיהם האבודות מיטלטלות בין הפוריטאניות המסרתית ופריקת העול המודרנית, והם בלתי־מסוגלים, גופנית ונפשית, לחיות כרצונם; מקשים על מצבם רגשות האשמה ביחס למסכת הערכים הקודמת שלהם, ונאמנותם למשפחותיהם („מעבר לנהר״). בחסידות ראה גם ברדיצ׳בסקי מאורע חיובי, בכך שהעלתה את היסוד האישי, לראשונה, לדרגה של משמעות, תוך ניתוק כבלי הנאמנות והקונפורמיזם עם מוסד הרבנות. סיגנונו קרוב לזה של פרישמן, אך הליריקה האימפרסיוניסטית נקטעת אצלו, לעתים, ע״י התפרצויות נרגשות, מעורבות במומנטים של ספק ויאוש.

יצירתו של מ. ז. פיארברג (ע״ע) משקפת גם היא את הטרגדיה הכרוכה באָבדן האמונה, אך שלא כברדיצ׳בסקי אין גיבוריו מגיעים כלל אל תחום העולם החילוני — הנשאר תמיד מחוץ להשגתם — וע״כ הם בין המצרים. מרבית סיפוריו אוטוביוגרפיים, ונושאם העיקרי: ניפוצו של עולם־ילדות בטוח באמונותיו, תוך נסיון החיים של הנער המתבגר. יצירתו ספוגה יאוש מן התרבות המערבית המושחתת, ואת תקוות התרבות לעתיד ראה דווקא במזרח.

הישגו של ח״נ ביאליק (ע״ע) מציין נקודת־שיא בסה״ע, הן מבחינת התכנים והן מצד הצורה. רוב שירתו נכתבה בין השנים 1892—1917, עד לפרוץ המהפכה ברוסיה ושקיעת יהדות מזרח־אירופה. ביצירתו הושג איזון עדין בין מסורת תרבות ישראל, שניזונה מספרות הקודש, ובין הישגי התרבות האירופית החדשה. ביאליק קיבל בגלוי את השקפתו של אחד־העם, שלפיה לאומיות יהודית שתשא אופי רוחני־תרבותי תוכל לגשר בין שתי תרבויות קטביות אלו, ואעפ״כ מורגשת ביצירתו נימה של יאוש מן האפשרות של שיבה אל גן־העדן האבוד של האמונה („לבדי״; „לפני ארון הספרים״). שירתו משיחה גם על ההתנגשות בין הפוריטאניות היהודית המסרתית לבין הנטיות ההדוניסטיות־אסתטיות המבצבצות ועולות מתוכה („המתמיד״). בשיריו הציוניים ייסר את העם ואת מנהיגיו כאחד, וב„המתמיד״ השקיף בגעגועים על תכונות האדיקות והדביקות־ברעיון, שאפיינו את העם בעבר. המאבק הנואש לגלות את החוליה, המקשרת בין העבר וההווה היהודי, הוא נושא מרכזי ביצירתו.

מראשית דרכו הקדיש ביאליק את עצמו לרעיון התחיה הלאומית, ושירתו משקפת את החיפושים אחר זהות לאומית ומבטאת את החוויה הטראגית של רדיפות והרג („בעיר ההרגה״; „על השחיטה״ — השירים שהיקנו לו את התואר „המשורר הלאומי״). עם זאת היה ביאליק משורר לירי עדין־ביטוי, ואופק שירתו הקיף נושאים מגוונים כאהבה, טבע, שירת־עם, שירי־ילדים ועוד. אולם, משום מרכזיותה של הבעיה הלאומית ביצירתו, נתפרשו גם שירים אלו, בשעתם, כסמליים לשאלות הלאום.

ביאליק שלט על מקורות נרחבים ביותר בס׳ ישראל, מן המקרא ועד לימיו, כפי שלא שלט — ואיננו שולט — שום משורר עברי אחר, והדבר משתקף היטב באוצר מליו, דימוייו וסמליו. הוא שיחרר את השירה הע׳ מכבלי הרטוריקה המקראית המשכילית, ואעפ״כ נשאר סיגנונו מקראי ביסודו. אע״פ שלא חידש הרבה בתחום הצורה הספרותית, והעדיף בדרך כלל את השימוש בחרוז ובמשקל המסר־

תיים, פיתח ביאליק את צורת השיר הסיפורי („מגילת האש״), ונסיונותיו המזומנים להשתמש בסמל ובמיתוס („מגילת-האש״; „זהר״; „הבְּרֵכָה״) הרחיבו את גבול השירה העברית. גאוניותו הספרותית של ביאליק האפילה על יצירתם של משוררים אחרים מבני דורו, ואעפ״כ בולטים כמה מהם, שהשיגו ביצירתם דרגה גבוהה של עצמאות אמנותית.

הבולט בהם היה שאול טשרניחובסקי (ע״ע), שע״פ מזגו וחינוכו היה אירופי יותר ממרבית היוצרים העבריים בני זמנו. ש. טשרניחובסקי שאף ליתר „אירופיות״ בסה״ע, הן מבחינת הנושאים והן מצד הצורה הספרותית, וע״כ השתמש במִגוון רחב של צורות חריזה ושל מבנים שיריים אירופיים (כסונטה, אידיליה ובלדה [ע׳ ערכיהן]). שירתו מבטאת מרד ברתיעה היהודית המסרתית מפני אמנות העיצוב לצורותיה (האמנויות הפלאסטיות) ומפני הגשמי והגופני בפרט. דמויותיו אינדיווידואליסטיות במודגש ומורדות, מתוך תשוקה טבעית ובריאה, בפוריטאניות היהודית. הוא חתר להוציא אל האור ולגלות זרמים אליליים נסתרים אשר, כפרישמן (ר׳ לעיל, עמ׳ 687; והשו׳ להלן, רטוש, עמ׳ 691) בשעתו, האמין גם הוא כי היו קיימים בין היהודים בתקופה המקראית. אעפ״כ, למרות מאמציו הספרותיים המרובים בכיוון זה, לרבות הכנת תרגומי מופת של הקלאסיקה האלילית ההומֶרית, אין לראות בפעלו בתחום זה את עיקר חשיבותו בסה״ע. כהומאניסט נשאר טשרניחובסקי נאמן למטרותיה הכלליות של התרבות האירופית גם לאחר אימי מלה״ע I („לשמש״; 1919), אלא שדחה את האמונה המסרתית, שלפיה הטבע, החשק והכוח הפיזי עומדים בניגוד למוסריות. שלא כביאליק, הרבה טשרניחובסקי ליצור גם לאחר עלייתו לא״י (1931), וכמה משירי הנוף שלו הם מהיפים שנתחברו בארץ („עיט, עיט״). חוויית א״י משתקפת גם ב„ראי אדמה״ וב„עַמָּא דְּדַהֲבָא״.

בן תקופתו של ביאליק הוא גם זלמן שניאור (ע״ע). שירתו אף היא אינדיווידואליסטית ומורדת במוסכמה המוסרית. לעתים קרובות חדורה היא אווירה פסימית ביחס לעתיד התרבות האירופית („ימי הביניים מתקרבים״; 1913). יחסית לסיגנון התקופה מצטיינת שירתו באומץ ארוטי, כשרונו המיוחד — בשירה התיאורית („בהרים״; 1908). עולמו הוא של יצרים וחשק בלתי מרוסנים, והביטוי שהוא נותן לעולם זה הוא מעודן ורגיש. ניכר מן התיאור כי הוא היה מעדיף לתאר עולם אנושי אחר, אידאלי יותר, אלא שגילה כי אין זה אלא אשליה. על רקע זה של דם ויצרים מתאר שניאור גם את ההרג היהודי באוקראינה בעקבות המהפכה הרוסית ובמלה״ע II. מוטיווים ארוטיים מופיעים גם ביצירתו המאוחרת „לוחות גנוזים״ (1941) — סדרת שירים על נושא נבואת השקר המקראית.

משורר פורה אחר בן האסכולה של ביאליק הוא י. כהן (ע״ע). שירתו כתובה כמיטב הרומנטיקה האירופית. שיריו לאומיים מאוד, נושאי הדראמות שכתב (לא לתאטרון) הם מההיסטוריה היהודית. שני משוררים אחרים בני אותה אסכולה הם: י. פיכמן וי. שטינברג (ע׳ ערכיהם), שהליריקה המתבוננת שלהם עוררה עניין מחודש בין חוקרי הסה״ע בתקופה האחרונה. פיכמן כתב שירי-נוף מרשימים בשורות קצרות, תמציתיות ופשוטות, ושטינברג יצר שירה פילוסופית, בסיגנון מורכב. שירתו אישית ופסימית, ונטולת רעיונות חברתיים ולאומיים שאפיינו את יצירת אותו הדור.

תקופת א״י. התקופה העותמאנית (1905—1917). העליה השניה (ע״ע א״י, עמ׳ 512) הביאה לא״י סופרים רבים, שהתיישבו ביפו. החשובים שבהם: ש. צמח, ש. בן-ציון, י. אהרונוביץ׳, מרדכי בן הלל הכהן, רבי בנימין, א.נ. גנסין, ד. שמעוני, ש.י. עגנון, י.ח. ברנר, רחל, י. רבינוביץ׳, צ. שץ, ד. ברון, י. קשת, א. ברש, י. שטינברג (ע׳ ערכיהם) ואחרים. עוד בעליה הראשונה של שנות ה80 התיישבו בארץ כמה סופרים עבריים, וראש להם א. בן-יהודה (ע״ע), שבפעולתו הבלתי-נלאית להחייאת השפה הע׳ המדוברת תרם רבות למילונאות הע׳, ומאות חידושי-מלים שלו נקלטו בשפה. הוא גם אבי העתונות הע׳ בא״י, והוא שהכניס בה את הסיגנון העתונאי-סנסציוני, שהיה נהוג אז בפאריס. ז. יעבץ (ע״ע) חי בא״י בין 1889—1897 ופרסם ספורים רומאנטיים על היישובים החקלאיים הראשונים בשרון. מ. סמילנסקי (ע״ע), שעלה ב1891, כתב על החיים בא״י בצורה יותר ראליסטית, והוא היה הראשון שכתב ס׳ יפה על חיי הערבים.

הסה״ע בא״י הגיעה לדרגת חשיבות לאחר ייסודו של „הפועל הצעיר״ (1907), כלי מבטאם של החלוצים. התמונה הרומאנטית שצייר יעבץ על האיכרים החרדים המעבדים את אדמתם בשלווה כאבותיהם המקראיים, פינתה מקומה לתיאור ראליסטי יותר של הקשיים שעמדו בפני החלוצים והמהגרים המאוכזבים, יושבי יפו וירושלים. תחיית הדיבור העברי הוסיפה גמישות רבה לסה״ע והעשירה את אוצר מילותיה. שירת רחל חותרת לתפוס את הריתמוסים החדשים של הדיבור וקובעת במשקל את המבטא העברי הספרדי.

הסופר החשוב בתקופה זו היה ברנר, שהתחיל את פעולתו הספרותית ברוסיה. הוא הושפע מהאסכולה הפסיכולוגית בס׳ הרוסית, במיוחד מדוסטויבסקי, וגיבוריו הם אינטלקטואלים יהודים אשר אינם יכולים לשחרר את עצמם מכבלי החברה שכנגדה הם מתמרדים. כתיבתו ישרת-לב עד לאכזריות ונטולת העמדות-פנים. משפטיו מקוטעים ובלתי מהוקצעים, והם מיטיבים להביע את הלכי הרוח ההססניים, המתוחים והנְּוֹרוטיים של גיבוריו. עולמו טראגי, פסימי וחסר-תקווה בכל יצירותיו, הראשונות כמאוחרות, אלא שבמאוחרות ניכרת יותר הדאגה לשכלול סיגנוני וצורני. „שְׁכּוֹל וכִשלוֹן״ הוא ללא-ספק מיטב יצירתו.

גנסין, חברו הקרוב של ברנר, ישב בא״י רק שנה אחת וע״כ הוא שייך מבחינה גאוגרפית, לסה״ע באירופה (ר׳ לעיל, עמ׳ 686). נסיונותיו הסיגנוניים, בשימוש במשפט הארוך, העיוני-מהרהר והכמעט-לירי, במונולוג הפנימי ובהבחנה הפסיכולוגית, מציינים אותו כחלוץ האסכולה הא״יית.

התקופה המנדטורית (1917—1948). חלוצי העליה השניה החלו לפתח ס״ע בא״י, אך במיעוטם נשארו קשורים למרכז באירופה. עם שקיעת הקהילות במזרח-אירופה זכו סופרי א״י לעצמאות; ב1924 הגיע ביאליק לת״א וייסד בה את הוצאת הספרים „דביר״ ואת „אגודת הסופרים העבריים״, אך בעשר שנות חייו בא״י היתה יצירתו מועטה ודלת-השפעה. סופרי העליה השלישית (ע״ע שיבת-ציון ועליה) לא קיבלו את מרות קודמיהם, ובספרותם ביטאו את השינויים הרדיקאליים בתפיסות החברתיות, הפוליטיות והספרותיות בעקבות מלה״ע I והמהפכה הרוסית. כציונים דחו את שלילתו של לנין את הלאומיות היהודית, אך דבקו בתביעה לשינויים מרחיקי-לכת במבנה החברה היהודית, ורובם שאפו להקים חברה שיתופית, בכפר ובעיר. שירתו של י. למדן (ע״ע) משקפת היטב לבטים אלה.

שירה. הסיגנון המשוכלל והמלומד שהנהיג ביאליק והחתירה לסטרוקטורה קלאסית ולבהירות הביטוי, שוב לא ענו להלכי הרוח של הסהעה״ח, כשם שברוסיה ניתקו סופרי המהפכה כל קשר עם הקלאסיציזם. השפיעו יותר על השירה הע׳ אופני ההבעה החדשים של הסימבוליסטים הרוסיים והנאורומנטיקה בגרמניה: סטפן גאורגה, רילקה והוגו פון הופמנסטל (ע׳ ערכיהם), והדבר ניכר אצל משוררים כא. י. בן-יעקב, א. בן-יצחק (סונה), דוד פוגל וי. קרני. הגישה החדשה נתבטאה בכה״ע „כתובים״, שנוסד ב1926, ובעריכתם של א. שטיינמן וא. שלונסקי היה לכלי הביטוי של הקבוצה המודרניסטית. א. שלונסקי, נ. אלתרמן, א.צ. גרינברג ולאה גולדברג (ע׳ ערכיהם) היו ראשי המשוררים בא״י אז.

כעורך „כתובים" ו„טורים" (1938—1953) קרא ש ל ו נ ס ק י תיגר על מנהיגותו של ביאליק ודרש „דה־תאולוגיזציה" של השירה הע', שתהיה מעתה מודרנית, אישית, ולא עוד רציונאלית ומגמתית־לאומית. כן תבע הכרה בכשרותה של השפה הע' המדוברת על כל שכבותיה, כולל הסלנג, לשמש בשירה. בשירתו ביטא שלונסקי את הדכדוך והיאוש של דורו, שכה סבל ממלחמות, מרידות ופוגרו־מים. „דוי" (1923/4), שיר הכותרת לספרו הראשון, הוא שיר סמלי על אימי העירונות המודרנית, ואין עמו שום תקווה לעתיד. הוא מרבה לחזור אל מקלט־ילדותו, ומנגיד אותו עם בדידותו ויאושו כחלוץ, הנקרע בין חזונו וקשיי הגשמתו („לאבא אמא"; „בגלגל"). מאוחר יותר מושג איזון בשל בין הדימויים הסיר־ריאליסטיים הח־ריפים ובין ההשפעות הסימבוליסטיות השקטות יותר. הגיהנום העי־רוני מייצג גם את האיום הפאשיסטי, ולעומתו מודגשים, חזור והדגש, הנושאים הקדומים של בירכת האדמה והחקלאות.

שלונסקי „גילה" ועודד את נתן אלתרמן ולאה גולדברג בתחילת דרכם. א ל ת ר מ ן הרחיב את נסיונותיו של שלונסקי במקצב ובתח־ביר אידיומאטי, ויחד עם שירתו הרצינית כתב שירים קלילים לתאטרון הסאטירי — שהיה פופולארי מאוד בשנות ה 20 וה 30 — וכן את „הטור השביעי" השבועי הקבוע בעתון „דבר" שנתפרסם מאוד בשנות המאבק בשלטון הבריטי. בכך פיתח את דרך הבעתו וגיוונה בשימוש בסלנג, אך — כשלונסקי — לא הרחיק אף הוא ביותר הע' הקלאסית. בשיאו יצר אלתרמן שירה מודרנית מרשימה בהקף ניכר, שהשפיעה הרבה על דור המשוררים הבא. כמה משיריו דומים לבלדה (ע"ע), ונושאיהם: חיים ומוות מתוך יסורי אהבה, המשורר כטרובאדור נודד שהעולם לו פונדק, ותל־אביב הקטנה והתקווה הטמונה בה לעומת אימי העירונות המודרנית.

לאה ג ו ל ד ב ר ג נמנעה מן הגודש המילולי שאיפיין את האימ־פרסיוניזם, והעדיפה טונים שקטים יותר, הבעה פשוטה ומשוחררת, וצורות שיריות מקובלות. אעפ"כ היו נושאיה מודרניים וביטאו חכמת־חיים עצובה של אמן בשל, המסוגל לחוש ולבטא את „נס השירה", שתחומו מעבר לחיים ולטבע.

אפשר שהמוכשר במשוררי התקופה, והניתן פחות מכולם להג־דרה סכמטית, הוא א. צ. ג ר י נ ב ר ג, שלא כחבריו, דחה אצ"ג את האידאולוגיות החברתיות וההומאניסטיות בנות־הזמן, כשהוא מניח — בתנופה כבירה — תפיסה מיסטית, מעין־גזעית, של הגורל היהודי, כעם נבחר החי מחוץ להיסטוריה. הטרגדיה היהודית צומחת מסירובו התקיף של העם לעמוד ביעודו כנושא זרע הקודש. התר־בות האירופית היא חיזיון שטני המתעתע בעם היהודי ומוליך אותו אל השמדתו. קיום יהודי יתכן רק אם יקבל העם על עצמו את עול היעוד ההיסטורי, על כל הכרוך בו. מתפיסה זו נובעים גם חיפושיו של אצ"ג אחר צורות ספרותיות יהודיות מסרתיות, ולשונו ודימוייו שאובים מן המקרא, מן הע' הבתר־מקראית ולעתים קרובות מס' הקבלה. אעפ"כ מודה אצ"ג בהשפעה סיגנונית מצד וולט ויטמן (ע"ע).

ש. ש ל ו ם (ע"ע) משבץ בשירתו אדיקות לאומית לצד חוויה אישית־מיסטית, המגלה חדירה פסיכולוגית עמוקה אל תוך נבכי האני. ביצירתו המאוחרת גוברת ההתלהבות הלאומית על חשבון היסוד האישי, והעצמה הלירית נחלשת.

י. ר ט ו ש (ע"ע) נותן מבע צורני לתרבות הכנענים הקדמונים ועובדי האלילים — שאיפה שניצניה אצל ד. פרישמן (בפרוזה) וש. טשרניחובסקי (בשירה). רטוש מנסה להחיות דימויים וצורות־שירה קדומים, ע"י שיחזור שרידי קטעים מיתולוגיים שבעלילה המקראית, ומתוך שירת אוגרית (ע"ע). פעלו זה קשור בתפיסתו את עם־ישראל בהווה כעם חדש, לא־יהודי, שעליו להשתלב בתרבות המזה"ת (וע"ע כנענים, והשו' להלן, עמ' 697).

שני היוצרים העיקריים ב פ ר ו ז ה הם ש"י עגנון וח. הזז (ע"ע).

ע ג נ ו ן חובק תחומים רחבים של החיים היהודיים: גליציה, היישוב הישן בא"י, העליה השניה, יהדות מזרח־אירופה בין שתי מלה"ע וירושלים המנדטורית. יצירתו מציינת את שיא הישגיו של הזרם הגליצאי־פולני בסהעה"ח, המדגיש את הצדדים הרגשיים והאי־רציונאליים של גיבוריו. השפעות החסידות וספרות היראים העממית ממוזגים בו עם יסודות פסיכולוגיים, סימבוליסטיים ואכסיסטנציא־ליסטיים, במסורת הספרות הסקאנדינאווית והאוסטרית־הונגרית. סיגנונו מיוסד, בעיקרו, על הע' הרבנית־חסידית הטרום־מודרנית, אך ניכרות בו גם השפעות מצד הסהעה"ח בגליציה, בייחוד של מ. מ. לפין, י. פרל, י. ארטר ומנדלי (ע' ערכיהם). הקורא העברי כיום חש בסיגנונו מעין גינונים של נושנות, הרגשה המתחזקת למקרא מלים עבריות שאיותן יידי. יש הרואים בסיגנונו נסיון להדגיש את הפרדוכס שבכתיבת ספרות מודרניסטית בלשון קודש עתיקה, ואחרים סבורים כי רצה לשמור על ניחוח הניב היידי שהיה מדובר בפי גיבורי סיפוריו.

סיפורי עגנון הם ציון־דרך בסה"ע. „הכנסת כלה" מגולל יריעה רחבה מתוך עולמה הרוחני של יהדות גליציה במאה ה 18. מבחינה ספרותית כבש עגנון בסיפור זה צורה יהודית אותנטית. הבנויה מסביב למחזור־נושאים השאוב כולו מספרות היראה (נישו־אים, הכנסת כלה, נדודים וכו'). זהו סיפור־אופי שגיבורו, ר' יודל, הוא דמות דון־קישוטית המתייצבת מול החיים מתוך השקפת־עולם אנכרוניסטית המעוגנת בעבר. „אורח נטה ללון" מתאר את שקיעתה של יהדות מזרח־אירופה לאחר מלה"ע I. „תמול־שלשום" — שאפ־שר שהוא הסיפור העברי המודרני הטוב ביותר — בנוי על רקע א"י התורכית, והוא סיפורן של שתי ערים: ת"א—יפו — המסמלת את היישוב החדש, וירושלים — המסמלת את ארץ הקדש המסרתית. יצחק קומר, גיבור הסיפור, נקרע בין שני העולמות, ודעתו נטרפת. סיפורו של הכלב בלק, המובלע בתוך סיפור זה, הוא מאגדות החי הסימבוליות העמוקות ביותר בס' העולם. לצד ס' היראים מצויים אצל עגנון גם סיפורי אהבה אכסיסטנציאליסטיים: „פנים אחרות", „גבעת החול", „הרופא וגרושתו" ו„שירה". פרקי „ספר־המעשים" שלו פותחים דף חדש לחלוטין בתולדות הסה"ע.

הראליזם של ה ז ז חוזר אל האסכולה האודסאית, אך הוא מרוכך ע"י נטייתו אל הגרוטסקי. יצירותיו הראשונות מתארות את אורח החיים היהודי־אוקראיני בתקופת המהפכה הרוסית („פרקי מהפכה"; „שמואל פרנקפורטר"). לאחר עלייתו לא"י עבר לנושאים חלוציים ואח"כ — לתיאור הווי יהודי תימן (הרומנים „היושבת בגנים" ו„יעיש"). מרכזית ביצירתו היא ההשקפה כי גאולת ישראל (המשי־חית והציונית) לא נתממשה בגלל חוסר האומץ של יהודי הגולה לסכן הכל ולהגשים את החזון. כעגנון כן הזז, סיגנונו ספרותי, ואוצר מילותיו ותחבירו שונים מהע' החיה בארץ. הזז חיבב את לשון המשנה והתלמוד, בה השתמשו סופרי אודסה קודמיו, אך הוא תרם לה ייחוד משלו. כדי להיטיב להביע את דיבורם של גיבוריו, מעוות הזז את הע' לפי הצורך, „נוסח אוקריינה" בסיפוריו הראשו־נים „ונוסח ערב" להווי תימן.

סופרים חשובים אחרים בתקופת המנדט הם: י. ב ו ר ל א (ע"ע), מראשוני הסופרים העבריים ממוצא ספרדי. סיפוריו מתא־רים את אורח־החיים הספרדי בירושלים ובמזרח התיכון בכלל; א. ב ר ש (ע"ע) אמן הסיפור הקצר והנובלה, סופר פורה, שכתב על יהדות גליציה מולדתו, ועל יהודי א"י; ד. ב ר ו ן (ע"ע) כתבה סיפורים קצרים המתארים, מתוך רגישות רבה, את החיים בבילו־רוסיה מולדתה, וג. ש ו פ מ ן, אשר סיפוריו הקצרים ורישומיו הפסי־כולוגיים־ליריים מהווים טיפוס מקורי בסה"ע.

ח. נ. שפירא, תולדות הסהעה"ח, ת"ש; פ. לחובר, תולדות הסהעה"ח, א'—ד', תשכ"ג[12]; ד. סדן, על ספרותנו, תש"י; י. קלויזנר, היסטוריה של הסהעה"ח, א'—ו', תשי"ב—תשי"ט[2]; י. צינברג, תולדות ס' יש־ראל, א'—ז', 1965 — תשל"א; ב. קורצווייל, ספרותנו החדשה —

המשך או מהפכה׳ תשכ״ה[2]; א. שאנן, הסהעה״ח לזרמיה, א׳—ד׳, 1962—1967; ש. הלקין, דרכים וצדי־דרכים בס׳, א׳—ג׳, תש״ט; הנ״ל, מבוא לספורת העברית, תשי״ח; N. Sluschz, *The Renascence of Hebrew Literature*, 1909; S. Halkin, *Modern Hebrew Literature*, 1950; R. Wallenrod, *The Literature of Modern Israel*, 1956; M. Waxman, *A History of Jewish Literature*, I–V, 1960[3].

ע. שפ.

הסיפורת העברית במדינת ישראל. בשנים הראשונות למדינה נצמדה הסיפורת, מבחינת מניעיה, למסגרות החברתיות של הקיבוץ, הפלמ״ח וה„הגנה״, ואף היתה להן למצע. מרביתה נותנת ביטוי קולקטיווי לדור נסער, שלא ידע את השלווה של אחר־המעשה, שהיה תמיד דרוך לתנאי מציאות מתחדשים, ושלא היתה לו שהות לחיות חיי אני מלאים. ואכן הסיפורת הישראלית בראשיתה היא בעיקר מבע של „אנחנו״.

מקום ראשון במעלה תפסה מלחמת השחרור. הסיפורת הישראלית לא השכילה לעצב לעומק את דמותו של בן הארץ, ובמרבית סיפורי המלחמה ניטשטשה דמותו, ועולמו הנפשי כמעט שלא הואר. דומה כי רק ס. יזהר הצליח לתת תמונה תלת־ממדית לעולם זה; הוא מצטיין במסירת הלכי־נפש ורגשי־לב מסוערים, ומיטיב להעלות קווי דיוקן. סיפורו „שיירה של חצות״ מתייחד לטובה בסיפורת אותם ימים, ומבעו מתגבש יותר ב„השבוי״ ו„סיפור חירבת חיזעה״, בהם בוקע קול מחאה על יחס אכזרי לשבויים ערביים. מהספרים האחרים שנכתבו על רקע מלחמת השחרור מתייחדים לטובה ספרים מעטים כמו „במו ידיו״ למשה שמיר, המהימן בתיאורו את חיי דור המאבק ו„תמיד אנחנו״ לנתן שחם, שבו מתחדדת הראיה ומסתמן ניתוח חברתי נועז. הקיבוץ אף הוא היה אבן־יסוד בבניין עולמם של סופרים רבים אז, אך גם בתחום זה בולטת התפיסה החיצונית. דמות נאמנה, אָמנותית ומעמיקה של הקיבוץ לא נרקמה ברוב היצירות („הוא הלך בשדות״ ו„בית הלל״ למשה שמיר, „אדמה ללא צל״ ליונת ואלכסנדר סנד „אפורים כשק״ ליגאל מוסינזון, ועוד). הנפשות אינן ניצבות לפנינו במלוא שיעור קומתן, והערך העליון ביצירות אלה הם חיי הצוותא וההזדהות עם ערכי היסוד של המדינה. הזדהות כזאת נמצאת גם ב„פנים אל פנים״ של אבא קובנר, סיפור המסמן חתימת תקופה בסיפורת הישראלית.

הסיפורת הישראלית בשנים הראשונות למדינה חסרה את מימד הזמן, שהנשימה האֲפית הארוכה יפה לו, וסיפורים רבים סובבים על מספר מצומצם של נושאים מן ההווה ועיקרם בציור אימפרסיוניסטי של התרחשויות הזמן. כך, למשל, רוב סיפורי „רוח ימים״, בכמה מסיפורי „ישראל חברים״ ואף ב„חדווה ואני״ לאהרון מגד, שבהם ניכרת לעתים קרובות ראיה חיצונית, — הדמויות שטוחות, ומסירת הדברים נאה וקולחת, אך לא נועזת דיה להתמודד עם האמת הפנימית של הדמות. בתקופה זו מעטות היצירות רחבות־היריעה, והיא הניבה בעיקר סיפורים קצרים. נסיונות להתמודד עם יצירה בעלת הקף ישנם בתחום הרומן ההיסטורי, שאת העיסוק בו יש לראות כבקשת מגע עם העבר, וכרצון להתקשרות מחודשת עם העם ותרבותו. בצד רצון זה מסתמנת ברומן ההיסטורי של ראשית שנות המדינה מגמתיות אקטואליסטית, שמחבלת לעתים ביצירה כולה. המספר מתאר תקופה רחוקה, אך הוא רואה בה מהרהורי לבו ומהשקפות זמנו, וכוונתו להשפיע על חיי ההווה. בתחום זה נתבלטו „מלך בשר ודם״ ו„כבשת הרש״ למשה שמיר, „סנחריב ביהודה״ ו„סופר המלך״ ליוסף אריכא, „תמר אשת ער״ ו„יהודה איש קריות״ ליגאל מוסינזון, „יוחנן בר רומא״ לנתן שחם ו„אכזר מכל המלך״ לנסים אלוני.

תמורות בדרכה של הסיפורת החלו להסתמן עם המעבר מספרות הציבור אל ספרות היחיד, הנמצא כבר בספרו של מתי מגד „אור בסורג״. מסתמנת התרכזות גוברת סביב עולמו של האני, התפרקות מההשתייכות החברתית ותחושת כשלון ההזדהות עם הסביבה. „מקרה הכסיל״ לאהרון מגד מדגים היטב מגמות אלה. החרפה קיצונית בכיוון זה, שהיא בחינת אנטי־תזה למבע הקולקטיווי של דור הפלמ״ח, מתבטאת ב„החיים כמשל״ לפנחס שדה, שעולים בה כמה מסימני ההכר של הסיפורת במפנה שנות ה50—60 ובכללם פילוסופיית החיים האכסיסטנציאליסטית־דתית, האופי הווידויי של הכתיבה, ההתכנסות של היחיד בתוך עצמו, הראיה החושפת הבלתי־מתפשרת והעצמה הפיוטית שבסיגנון.

שינויים אלה לוו בשינויים צורניים בולטים, בתפיסות סיגנוניות ובהתמודדות מחודשת עם ממד הזמן, עם הלשון כמֶדיום אָמנותי, וכדומה. יצחק אורפז שובר, ב„מות ליסאנדה״ ובסיפורי „ציד הצביה״, את הרצף העלילתי וממזג יחדיו תחומי התרחשות שונים, ארציים ורוחניים. כתיבתו נעה לעתים בכעין מעגלים קונצנטריים, החוזרים על עצמם תוך וריאציות והרחבות, המחריפות בזו־אחר־זו את המתואר. יורם קניוק, בסיפורי „היורד למעלה״, מצייר עולם של מבוי סתום, והאדם בו מרוקן מאמונה ומערכים, ויחסיו עם שאר בני האדם מקריים ומקוטעים. גיבוריו, עולמם מעורער, ושלוות רוחם נגזלה. הקיבוץ — שהיה מקור היציאה והשיבה ליוצרי דור הפלמ״ח — נבחן אף הוא בראיה נוקבת („לב חכמים״ לחנוך ברטוב, „מקום אחר״ ו„ארצות התן״ לעמוס עוז ועוד הרבה). ההתייחסות החדשה אל הקיבוץ נטולה אותו מיתוס מסרתי, המִגבש הקיבוצי מתפרק לפרטיו, ולדברי עמוס עוז סודו של הקיבוץ „בכך, שאנו שופטים איש את רעהו יומם וליל. שופטים בלא חנינה, בלי רחמים. כאן כל אדם שופט, כל אדם נשפט, אין חולשה היכולה להימלט כאן לאורך ימים מעין המשפט...״.

בעולם מפוכח זה מרובה התהיה על „מצבו של האדם״ ומעיקה החוויה של תעיית היחיד, תעיה שאינה פוריה ושעם התהיה אודותיה הולך היחיד ומסתבך, הולך ונואש מעצם קיומו. שיאה של תחושה זו בסיפורת הצעירה אצל אברהם ב. יהושע. סיפוריו מעלים אווירת ניכור, בדידות, התכנסות וחישוף, וגיבוריו כורעים תחת מעמס האינטלקט שלהם, שהפקיע מהם כל תמימות. מוטיווים אלה ואחרים: אלימות המתפרצת מתוך האישיות הסבוכה החשה במחנק, התמרדות בלתי מוצהרת כנגד תחושת הניתוק והניכור וכד׳ הם עניינים משותפים לרבים מסיפורי אברהם ב. יהושע, יצחק אורפז, יורם קניוק, יהודה עמיחי, ישראל אלירז ואחרים.

על רקע זה מעניינת פנייתם של מספרים רבים (דוד שחר, יוסף בר, אהוד בן־עזר, יהושע קנז, גדעון תלפז ואחרים) לזכרונות ילדות כנסיון למציאת שרשים בעולם מתמוטט. מבחינה זאת יש שוני בין מספרים אלה לבין בנימין תמוז (ב„חולות הזהב״) וחנוך ברטוב (בכמה מסיפורי „השוק הקטן״ וב„של מי אתה ילד״). סיפורי „חולות הזהב״ עיקרם ג״כ זכרונות הילדות, זכרונות תל־אביב הקטנה, אך האדם, הנוף והווי החיים המיוחד הם עמודיהם העיקריים של סיפורים אלה. לא העלילה עיקר, אלא השתזרותו של האדם בנוף מולדתו. זו גם גישתם של חנוך ברטוב ומרדכי טביב („כעשב השדה״, „כערער בערבה״ ו„דרך של עפר״). טביב ידע לקלוט את לחנה המיוחד של המושבה, וגדולה זכותו לא רק בתיאור המושבה, אלא בקריעת פתח רחב להכרת עולמם המיוחד של יוצאי תימן. לעומתם, שונה הגישה מיסודה אצל דוד שחר, יהושע קנז ואחרים. ב„היכל הכלים השבורים״, „המסע לאור כשדים״ ובשאר סיפורי ירושלים שלו מבקש דוד שחר להתמודד עם חידת החיים, תוך בחינת הזמן המואר בהארה חודרת המקשרת עבר והווה, מציאות ראלית והוויה מטאפיסית. שחר מיטיב לעצב את דמויותיו, ובאמצעות סיפור חייהם מעצים בנו את תחושת „פריכותו של העולם הזה, העומד על בלימה של חושים ופוקע כבועה וחוזר ועולה על כל בבואת תעתועיו כבועה המרצדת״.

פרק חשוב הוא היצירה על נושא השואה. ראש וראשון לה אהרון אַפֶּלְפֶלד. למרבית יצירותיו „עשן״, „בגיא הפורה״, „כפור

על הארץ", „בקומת הקרקע", „אדני הנכר", „העור והכותנת", מכנה משותף אחד, אווירה אחת ומהות חווייתית אחת, על אף שינויי הנושאים, התגוונות הסוגים הספרותיים והתעשרותו הלשונית של המחבר. הוא מחזירנו אל ההוויה המתחדשת ומעמיד לפנינו דמויות המנסות להיאחז מחדש בחיים, לשקם את עצמן ולחיות את היום החדש, אך זכר האתמול מוסיף להרעיל ולהחניק. כתיבתו מאופקת, עצורה מאוד. הזעזוע מופנם ואט־אט ממוטט את גיבוריו ומפילם מעמדות בטחונם המדומה שנרכש בעמל רב. בתחום סיפורת השואה מתבלטים שמאי גולן, אורי אורלב, איתמר יעוז־קסט ואחרים. עניין מיוחד יש בנסיונו הספרותי של יהודה עמיחי בספרו „לא מעכשו, לא מכאן" לעומת שני עולמות, העולם של כאן והעולם של שם. יואל, גיבורו, חוזר כל ימיו לוויינבורג, עיר ילדותו, לנקום את חדוות־ילדותו שנרצחה, להחיות את העבר כדי להיפגש עמו פנים אל פנים ולהתגבר עליו. עם זאת מתואר נסיונו המקביל לרקום חיים חדשים ולהשכיח בכוח את ויינבורג שלו.

סיפורי עמיחי, ובעיקר סיפורי „ברוח הנוראה הזאת", הם פיוטיים ונותנים לו הזדמנות לאינטרוספקציה, לחישוף הרהורים על המציאות והחיים, הגורל וההוויה. הדימויים צפופים וההברקות מופיעות בזו אחר זו. סגולה פיוטית לירית זאת היא נחלתם של עוד סופרים עבריים ודומה כי הסיפור הקצר הלירי מתבלט בסיפורת יותר מן היצירה האפית רחבת־היריעה. לחן שירי מיוחד לסיפורי עמליה כהנא־כרמון. המספרת מייחסת חשיבות רבה למבחר המלים בסיפוריה, לעיצוב הלשוני העשוי בקפידה מרובה ולמבנה התחבירי המיוחד המשפיע על האיכות הריתמית של כתיבתה ועל החותם האישי־פרטי של סיגנונה.

בדיקה של סיגנון הכתיבה בשנים הראשונות למדינה, ובעיקר אצל משה שמיר, אהרון מגד וחנוך ברטוב, מעלה כי הללו כתבו ברמה סיגנונית עילית, בנוסח כתיבה „מרוממת", ספרותית; הביטוי החשוף והמהימנות ללשון הדיבור — אליה יחתרו באופן מוצהר — מתגלים רק בקטעים הדיאלוגיים, אך לא בקטעי התיאור וההגות. מבחינה זו מתבלטת כתיבתו של ס. יזהר, שיצירתו מצטיינת בעשרה הלשוני, השאוב כמעט מכל רבדי הלשון העברית, בווירטואוזיות הסיגנונית של היוצר ובמליאות התיאורית של נופי־חוץ ושל נופי נפש. רחל איתן בספרה „ברקיע החמישי" תרמה רבות להחדרת העגה של לשון הדיבור ושיקפה נאמנה את לשון היומיום. היא מרבה להיזקק למילות תת־תקניות, מביאה חיקוי נאטוראליסטי של לשון הילדים ומגשרת בין לשון הדיבור ללשון הספרות. מעטים נענו לאתגר סיגנוני־לשוני מיוחד זה. הסיפור העברי בשנות ה 60 נתרחק מלשון היומיום ונעשה קשוב יותר ויותר למורשה לשונית ספרותית, לעתים תוך הסתייגות אירונית, כב„החי על המת" לאהרון מגד, ולעתים תוך פתיחות נרחבה ועיבוד של משקעי־לשון עשירים כמו בסיפורי „מול היערות" לאברהם ב. יהושע ואחרים.

א. כה.

ש י ר ה ע ב ר י ת צ ע י ר ה (1948—1973). השירה שנכתבה למן קום מדינת ישראל היא מכלול מגוון ומורכב, שפועלות בו כמה מסורות ספרותיות, ושאינו ניתן עדיין לסיכום. שלבי ההתפתחות הפנימיים מהירים, ושינויים — בתוכן, בצורה ובסיגנון — ניכרים תוך תקופות של 5—10 שנים ואף פחות מזה. תמורות סיגנון וקליטה של דרכי מבע חדשות ניכרו גם בשירתם של יוצרים שונים, בעיקר אלה שהחלו לפרסם בשנות ה 40 (גורי, גלבע, קובנר). אינטנסיוויות זו מקורה באירועים הלאומיים והתרבותיים היוצאים מן הכלל שנתרחשו בתקופה זו בארץ — וששימשו לה כרקע היסטורי — בתנופה הכבירה של התפתחות הלשון העברית כשפת המונים חיה, וב„משבר הערכים" הגדול שנתפתח בספרות המערב עם תום מלה"ע II, ואשר הגיע לישראל באיחור בשל המאורעות הלאומיים החשובים שנתרחשו בארץ בשעת התפתחותו. גורם התפתחות נמרץ אחר קשור בתנודה המתמדת בין הנטיה לקלוט השפעות „מבפנים" — מן המציאות הא"יית וממסורת השירה העברית, לבין הנטיה להתרשם מן השירה המערבית, לאופניה השונים. משום פרק הזמן הקצר של השירה הצעירה, חסרה עדיין פרספקטיווה ברורה להעריכה הערכה מלאה, אף שאפשר לסקור את שלבי התפתחותה. תחילותיה בין שלהי מלה"ע II ומלחמת השחרור (1948).

היוצרים הידועים בכינוי הקולקטיווי „דור הפלמ"ח" או „סופרי תש"ח" הופיעו במלוכד, לראשונה, בחוברות „ילקוט הרעים" (תש"ג—תש"ו) והיו קשורים ברובם אל מסורת תנועת העבודה בא"י לגוניה. חבורה זו לא העמידה מצע אסתטי או אידאי מגובש. אך ההתנסות יחדיו באירועים ההיסטוריים של שנות ה 40 והדמיון הידוע ברקע התרבותי והספרותי הטביעו בהם חותם; שירתם גם מבטאת מעורבות רבה באותם אירועים, והזדהות עם שאיפות היישוב העברי בשנות ה 40; דיבור ב„גוף ראשון רבים", כלשונו — ברטרוספקציה — של חיים גורי. אולם, הזיקה לאירועי הזמן לא סילקה את הליריקה האישית, שבמרכזה חוויותיו של ה„אני' המשורר, ואת המתח בינו לבין המסגרות והמסורות הסובבות. אך גם אלה עומדים, בד"כ, בסימן האמונה בערכים הומאניים וחלוציים ופטורים מ„משבר הערכים" של ספרות המערב בתום מלה"ע II. מהיענותם של הקוראים והמבקרים עולה שאכן ביטאה שירה זו את ההווי הא"יי החדש, ומבחינה רגשית ניכר הדבר יפה בדרכי קליטתה את הנוף הא"יי, אשר בהשוואה לשירת הדור הקודם נתמעט בו המימד ההיסטורי־אסוציאטיווי, ונתחזק יסוד הקליטה הראשונית, החושיית.

עם נציגי משמרת זו נמנים ח. גורי (נולד 1926), ששירתו ממזגת רומנטיקה, אידאליזם ואחריות כלפי ערכים גם בעת מלחמה; ב. גלאי (1921) שסיגנונו עשיר ומסולסל, ספוג זכרי תרבות עברית וכללית. ע. הלל (1926) המבטא בנימה הימנונית שכרון־חושים פאנתאיסטי; ש. טנאי (1919) ונתן יונתן (1923) המביעים לבטיי־נעורים אגב זיקה אינטימית לנופים ומראות, ועוזר רבין (1921), הנבדל בעולמו ההגותי והרגשי הבלתי־שקוף, חותר, לעתים, אל החוויה המיסטית. מקום לעצמם קובעים אמיר גלבע (ע"ע [כרך המילואים]; 1917) ואבא קובנר (1918), ילידי פולניה וחניכיה, המעמידים עולם פנימי עשיר על רקע מלה"ע II ונדודיהם הם. קובנר מבטא גם עמידה נוכח המוות כפרטיזן במלה"ע II וכלוחם במלחמת השחרור הסמוכה לה, והוא משתמש במבנה הפואמה הדרמתית המודרנית. משמרת ספרותית זו יונקת מן המודרניזם (הרוסי, בעיקר) של שנות ה 20, ובמיוחד משירתם של א. שלונסקי ונ. אלתרמן בעל „כוכבים בחוץ" ו„שמחת עניים", שהפכו להם לאחת מחוויות השירה המרכזיות. דור זה לא המשיך את פריצתו הסיגנונית והצורנית של שלונסקי, אף שגלבע, הלל וגורי סללו דרך להעשרת לשון השירה בשנות ה 50 ע"י שילובה של לשון הדיבור, וההשתחררות מתבניות המשקל והבית המסרתיות.

במפנה שנות ה 40—50 ראו אור שיריהם של כמה משוררים בעלי רקע ספרותי ותרבותי שונה; פ. שדה (1929), ששירתו מטאפיסית־רליגיוזית ובמרכזה תהיה „על מצבו של האדם", בקשת המוחלט ונושא המוות; י. שלו (1919), ששיריו הבהירים בעלי הצורה והנושא המסרתיים זכו לפופולריות וטיפחו את הזיקה לנופי יהודה, שומרון וירושלים העתיקה; א. אמיר (1923), ששירתו הארוטית מושפעת בתקופה זו מיצירתו של י. רטוש; ט. כרמי (1925) ששירתו בהתפתחותה עומדת בסימן העמדה האירונית המורכבת כלפי הלשון ונושא השיר.

בראשית שנות ה 50 מסתמנת תמורה בתכנים ובמושגים הסיגנוניים. קבוצת צעירים, מרביתם סטודנטים, התרכזו סביב כה"ע הירושלמי „לקראת" (1953) — שלא האריך ימים. ב„דבר המערכת" נקבעה עמדה כלפי „הדור שקדם לנו בספרות הישראלית [ש]הבקיע

לו דרך בכוח אותה התלהבות קדושה המאפיינת מלחמת שחרור לאומית, אולם ערכיו, שהיו צמודים למסגרות החברתיות שלו, לא עמדו במבחן החולין (ההדגשה במקור) החמורים...", ונוסחה הגישה החדשה — שעיקרה מעבר מן האידאולוגי המשותף אל הסובייקטיווי, „לקראת בלי כיוון, מלבד כיוון התפתחותו האישית של כל אחד מאתנו". כמה ממשתתפי „לקראת" קבעו דפוסי הבעה שהשפיעו בשנות ה50 וה60. ביניהם: י. עמיחי (1924), משורר פורה, שהחל לפרסם בגיל מבוגר יחסית והפך לאחת הדמויות המשפיעות ביותר ב,שירה הצעירה'; במרכז שיריו המוקדמים — המצטיינים במתח רגשי ובעושר צורני — תגובתו לאירועי הזמן ולמלחמות שבהן השתתף, אכזבתו, לאותו ושאיפתו אל האושר הפרטי; נתן זך (1930), ששירתו האינטלקטואלית חותרת אל המור־כבות הרב־משמעית שבשפה ומבליטה את המרחק שבין החוויה לאמיתה ומסירתה הספרותית; דוד אבידן (1934), שאכזבתו מן הקומוניזם הסיטה את שירתו רבת־ההמצאה הלשונית אל עולמו האגוצנטרי של היחיד, זיקתו אל המציאות ומאווייו המטאפיסיים. יש לציין גם את יצירתם של משה בן־שאול (1930), אלעזר גרנות (1927), מ. דור (1932), אברהם הוס (1924) ואבנר טריינין (1929).

„האקלים הסיגנוני", שהסתמן בשנות ה50 והשפיע גם בעשור הבא, יונק מהשירה המערבית ומהמסורת הפנימית העברית כאחד. את מקום הקרבה אל המודרניזם המזרח־אירופי (ובייחוד הרוסי), שאפיין את שנות ה20 וה30, תופסת הזיקה אל השירה האנגלו־סכסית (אליוט, אודן [ע' ערכיהם; גם כרך מיל'], דילן תומס [ע"ע], קמינגס) ובמידה ידועה גם הגרמנית (רילקה, אלזה לסקר־שילר [ע' ערכיהם]) והצרפתית. מביטוייה: החתירה לאיפוק רגשי, רענון השפה ודיוק המלה, ריכוז התמונה השירית, שילוב המטא־פורה הנועזת והמתוחה — המקרבת יסודות רחוקים — והזדקקות ללשון היומיום, אף הוולגרית, לשם שכלול האכספרסיוויות. כן קלטה השירה את העמדה האירונית כלפי הנושא ואת הספק ביחס לאפשרויות השפה ותחושת מוגבלותה. במקביל ניכר גם חיפוש שרשים במסורת הפנימית של השירה העברית. כנגד המודרניזם מיסודם של א. שלונסקי, נ. אלתרמן, ל. גולדברג וממשיכיהם, נתגלו יוצרים אשר, לדעת רבים, לא זכו בזמנם להכרה נאותה, כמו א. בן־יצחק (סוּנֶה), דוד פוגל — ששירתו עוררה עניין מיוחד — ח. לנסקי (ע"ע), יעקב שטיינברג ובמידה קטנה יותר: יהודה קרני, יוסף צבי רמון ובֶר פומרנץ. הדים מרובים עוררה הליריקה האישית של א. צ. גרינברג (ע"ע), ובמיוחד „אנקריאון על קטב העצבון". מהמשוררים שהחלו ליצור בשנות ה30 וסיגנונם האישי הלך והעמיק תוך זיקה פורה לשירת הזמן, עוררה הדים שירתם של אבות ישורון, גבריאל פרייל (ר' להלן: סוף הפרק אה"ב), יונתן רטוש (ר' לעיל, עמ' 691) ודוד רוקח. אצל רטוש ורוקח אף הסתמנה תמורה סיגנונית שהעניקה לשירתם משנות ה50 תנופה חדשה.

הדפוסים והמטבעות שקלטה השירה הצעירה בשנות ה50 מת־בטאים בארגונה המשקלי־מקצבי וברמתה המילונית והקומפוזיציו־נית. אף שכמה יוצרים (אבידן, עמיחי, פגיס) כתבו במשקלים המסרתיים, הסתמן תהליך „שחרור" תוך חיפושים אחר ריתמים חדשים ופתיחות רבה ל„משקל החפשי" — המתחדש לכל שיר ואינו מממש דגם. אחד הראשונים לפריצה עקבית זו היה אמיר גלבע בתחילת שנות ה40, שהמשיך בכך תפישות ריתמיות שהס־תמנו כבר בשנות ה20 (א. צ. גרינברג, א. כן־יצחק, ד. פוגל). תפיסה אישית של הריתמוס לנתן זך, שיסודה יחידות־נשימה „טבעיות" המתחשבות באינטונציה של הדיבור היום־יומי; גישה זו נתקבלה ע"י רבים בדרגות שונות של הצלחה. ברמה המילונית והתחבירית ספגה השירה מהעברית המדוברת, תחבירה וניביה, לרבות העגה ולשון המשרד, המדע והעתון, — שנחשבו עד אז לבלתי־שיריים. בתחום סוגי השירה ניכרת העדפת השיר הלירי על פני הז'אנרים האפיים והצורות הגדולות והמורכבות כמו הפו־אמה; אלה ממשיכים אמנם להתקיים, אך בגיבוש חדש. מורגשת נטיה למבני־בית אסימטריים, וגם אצל הנזקקים לצורות הבית המסרתיות (הקופלֶט [דו־טור חורז], הטֶרצינה, הבית המרובע, הסונט [ע"ע, וע"ע משקל, עמ' 706]) מצויות סטיות וגוונים (עמיחי, דור, אבידן, רביקוביץ). נטיה זו גורמת גם לאי־סדירות בהופעתו של החרוז הסופי, המשמש רבים, בעוד אחרים מעדיפים לעתים את החרוז הפנימי, שבתוך גבולות השורה או בשורות סמוכות. במישור הקומפוזיציה בולטת הנטיה לדרכי־מְחַבֵּר חדות, אֶליפּטיות, עתים על דרך הניגוד, המטילות על הקורא את פענוח הקשר בין היחידות. גם נושא השיר הוא, לא אחת, בלתי־בהיר, ומותיר כר נרחב להש־למתו של הקורא. גילויים אלה, שהשתרשו בפרק זמן קצר יחסית, העשירו את השירה העברית באיכויות אסתטיות חריפות, שעוררו גם את התנגדות הביקורת. מבחינת צביונה האידאי והקף נושאיה אין השירה הצעירה חטיבה רעיונית אחת. משבר הערכים שפקד את ספרות המערב בתום מלה"ע II — שעה שהיישוב עמד בפני משימות לאומיות, שרוב היישוב הזדהה עמן — הגיע במאוחר. נוספו אליו לבטי המעבר מה„חברה האידאית" של טרום־המדינה למסגרות המדיניות החדשות והתהיה על ערכי התרבות הישראלית החדשה. המעורבות החברתית של השירה הפכה לבעייתית ומצויים בה גם גילויים של אכזבה, הסתייגות וניכור מן המציאות. מורגשת ספקנות כלפי אידאלים חברתיים „רשמיים", לאות מהחובות הציבוריים והת־כנסות בעולמו של הפרט. נימה קיומית מבטא בבהירות כמעט פרוגראמטית דוד אבידן.

בולטת גם תהיה על הזהות היהודית, תוך הבלטת מתח אירוני בין המציאות החילונית החמרנית השרויה בצלן של מלחמות, לבין הלשון העברית כשפת קודש ופולחן רוויית אסוציאציות. עימות אירוני זה בא לידי ביטוי, למשל, בשיר „מעין אחרית הימים" ליהודה עמיחי, הפותח בפרפרזה של הפסוק המקראי „וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו" (מלא' ה, ה; מיכה ד, ד); „האיש תחת תאנתו טלפן לאיש תחת גפנו".

האיכויות האסתטיות החדשות, משבר הערכים, האגוצנטריות הלירית, התמטיקה האֵרוטית ברוח המתירנות — כל אלה יצרו בשנות ה50 חיץ בין הקורא והביקורת השמרניים, לבין השירה הצעירה, שהואשמה בתלישות לאומית, „אֶסקֶפּיזם", אָבדן ערכים ואף ניהיליזם. ויכוחים ערים התנהלו במוספים ובכ"ע ספרותיים כמו „עכשיו" — שהפך מ1959 לנושא דגל המודרניזם — „קשת", „יוכני" ו„עקד", ובמחקר האקדמי. עם זאת לא נתלווה לשירה מאמץ עיוני עקבי של הגדרת העמדות השיריות; יוצאת מן הכלל היא פעילותו של המשורר נתן זך, שמאמריו הפולמוסיים החריפים נגד הפוֹאֶטיקה של אלתרמן עוררו הד רב והעלו לדיון שאלות שיריות מהותיות. כן ליוו את השירה הצעירה בביקורת מ. בן, ש. גרודזנסקי, גבריאל מוקד, דן מירון, גדעון קצנלסון ואחרים, ובאורח ספוראדי יותר ש. זַנדבַנק, ש. צמח, ב. קורצווייל, א. שבַיד, מ. שלו.

במפנה שנות ה50—60 הופיעו קבצי שיריהם הראשונים של כמה משוררים בולטים: דליה רביקוביץ (1936) — ששיריה מעלים חוויות ילדות והתבגרות כאובות לרמה מיתית ובַלַדיסטית בסיגנון מגובש, דן פגיס (1930) — ששיריו מלוטשי־הצורה ורבי־האווירה מתמודדים עם זכרונות העבר, הנמשכים אצלו לתוך ההווה, וקלטו עם הזמן יסודות של סאטירה אוניוורסלית השואפת אל המיצוי המכליל של המשל; ישראל פנקס (1935) — ששיריו מתארים הת־פוררותן של תרבויות ומצבי הזיה וחלום של היחיד; שלמה זמיר (1929) — המצטיין בלשון רעננה ואישית, חום רגשי והומור סיר־ראליסטי נדיר, אוֹרי ברנשטיין (1936) — ששיריו נקיי־הצורה משופעים במוטיווים אֶרוטיים; אריה סיון הנותן מבע לרשמו של

‚מבצע קדש' וטוביה ריבנר שבמרכז יצירתו הזמן ותהפוכותיו והשאיפה אל דיוק הלשון. יצוינו עוד: אנדד אלדן, יוסף בנגל, משה בן-שאול, מקסים גילן, ישראל הר, ע. טור-מלכא, א. יואב (אלשטיין), דוד לוין, מנחם קוטנר וב"צ תומר.

סמוך לאמצע שנות ה 60 מתרכזת סביב הוצאת „עקד" קבוצת משוררים המנסה לטפח זיקה פרוגרמטית אל ערכים נאו-יהודיים. נציגם הוא איתמר יעוז-קסט (1934) המעלה את זכר השואה ומוטי־ווים שאובים מהקבלה. שירה דתית, שמרנית בסיגנונה ובנושאיה, מאפיינת את חוג המשוררים שהתרכז סביב התקופון ‚מבוע'. מוטי־ווים יהודיים שזורים גם בשיריה של המשוררת הוותיקה זלדה שאסו־פתה הייחודית הופיעה לראשונה ב 1967 ונתקבלה באהדה מרובה ע"י הקוראים. בתקופה זו ראו אור קבצים ראשונים של ילידי שנות סוף ה 30 וה 40. הם מייצגים חיפושים סיגנוניים ורגישויות חדשות, ואצל אחדים (הורביץ, בן, שבתאי) מורגשת הסתייגות מהאירוניה, מגודש הלשון המדוברת והפרוזאית ומהפכחון הרגשי והאיפוק של כמה ממשוררי שנות ה 50. בולטים הליריקה האישית ועשירת הגו־נים של יאיר הורביץ (1941), חיפושיו הלשוניים והצורניים של מנחם בן (בראון) (1948), — ששירתו המקורית יש בה, לעתים, מעשה-תשבץ של מקורות ספרותיים שונים — ועולמו החגיגי והקסום של מרדכי גלדמן (1946). אהרן שבתאי (1939) מבקש להעמיד בשיר הקצר, ובמבנים מורכבים יותר, אוטוביוגרפיה רוח־נית של נער א"יי, תוך ויתור מוצהר על המטאפורה („היא / איננה כל הדמויים אלא הגוף / החולה שמחר ימות") ושילוב של מיתו־לוגיה אישית. יצוינו עוד: מאיר ויזלטיר (1941), ששירתו אינטלק־טואלית, אגרסיווית וסרקסטית, יונה וולך (1944) — הנותנת ביטוי עדין ואכזרי כאחד למצבי נפש קיצוניים, ודליה הרץ (1942). מיוח־דים לעצמם משה סרטל, שיצירתו ההרמטית וכבדת-הריתמוס שואפת לביטוי ההוויה היהודית החדשה וזיקתה אל העבר, תוך יניקה מן המקורות וחתירה אל המשל, והרולד שימל (1935), יוצא אה"ב, הקובע בשיריו סולם-ערכים אישי של היפה והמכוער תוך רגישות שבתשומת-לב למכוער ולדחוי, וההופך את מאבקו לכיבוש השפה העברית לערך שירי שממוזגים בו הומור, אירוניה וזיקה אל המסורת היהודית. כמה ממשוררים אלה נמנים עם משתתפי הרבעון הספרותי „סימן קריאה".

ג. קצנלסון, לאן הם הולכים? תשכ"ח; ש. הלקין, כרכי שירה צעירה בשנים האחרונות (בחינות, 1), תשי"ב; ב. הרושובסקי, אבא קובנר והפואמה העברית המודרנית („משא"), 10.7.52; הנ"ל, בנתיב הפו־אמה המודרנית (שם), 2.10.52; נ. זך, הרהורים על שירת אלתרמן (עכשו, 3—4), תשי"ט; הנ"ל, זמן וריתמוס אצל ברגסון ובשירה המודרנית, 1966; הנ"ל, לאקלימן הסגנוני של שנות ה 50 וה 60 בשירתנו („הארץ"), 29.7.66; ד. מירון, הערות על שירת נתן אלתרמן (בתוך: „ארבע פנים בספרות העברית בת־ימינו"), 1962; הנ"ל, מקרא בשני שירי אהבה מאת יהודה עמיחי, (בתוך ענף: מאסף לספרות צעירה), תשכ"ד; י. בהט, עבריותה של השירה העברית הצעירה (דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב), תשכ"ט; מ. פרי, מעגלים נחתכים (סימן קריאה, 1), 1972; א. בלבן (מהדיר), א. גלבע, מבחר מאמרים על יצירתו, תשל"ג; ב. ערפלי, האלגיה על הילד שאבד (שם, 2), 1973; ש. לבוא, „המות בא אל סוס העץ מיכאל" לנתן זך (הספרות, ד'), 1973.

ד. וי.

הספרות העברית בארצות הברית. כבר בתקופה הראשונה של התישבות היהודים באה"ב הופיעו נסיונות לכתיבה בע', בעיקר בכתובות ספרותיות על גבי מצבות וכן בחיבורים בתחום הלשון העברית והוצאות דו-לשוניות של ספרי המקרא (1814, 1845). הספר העברי המקורי הראשון שי"ל באה"ב הוא „אבני יהושע" (1860), מאת י. פלק; פרוש דרשני ל„פרקי אבות".

1880—1918. ראשית הסה"ע באה"ב קשורה בסופרים, שהגיעו לאה"ב ממזרח אירופה. נוסד דפוס עברי ותוך פחות מ 30 שנה י"ל כ 20 כ"ע עבריים. כה"ע העברי הראשון „הצפה בארץ החדשה", בעריכת ד.ה. ברנשטיין הופיע ב 1871—1876. כה"ע „נר המערבי" (1895, 1897) ו„הפסגה" בעריכת ז. ו. שור (1889—1899, בהפסקות) עוררו תקוות להתחזקותה ולהשתרשותה של הסה"ע באה"ב.

רבים מהסופרים המהגרים גילו רגש פאטריוטי כלפי מולדתם הח־דשה, כגון י.ד. איזנשטין (ע"ע) שתירגם את מגילת העצמאות והח־חוקה של אה"ב לעברית וכן מ. א. שרייבר, שכתב שיר ארוך, „מנחת יהודה", לשנת המאה להכרזת העצמאות ותיאר בו קורות העם האמ־ריקני ובעיותיהם של המהגרים. אחדים מן הסופרים התיחסו בביקורת להווי החדש ותקפו בחריפות את הוולגריזם, את הנהייה אחר הממון וכן את הליקויים ואת המריבות בקהילה היהודית. הם יחסו את המגר־עות החברתיות לדמוקרטיה ולחופש שבסביבה החדשה. קיומם הכל־כלי של הסופרים היה מעורער: עפ"ר התפרנסו ככלי-קודש, כמורים וגם כרוכלים.

בסופה של המאה ה 19 ניטשה „מלחמת-תרבות" עזה בין האור־תודוכסים והרפורמים. מ. רבינוביץ הקדיש את ספרו „המחנים" (1888) לפולמוס זה וא. מ. שרשבסקי ממדינת מיין, תקף את יהודי אה"ב על סגידתם ל„עגל הזהב". מטאפורה זו נתחבבה על סופרי אה"ב, וכבר ב 1900 השתמשה בה מ. מ. דוליצקי (הקדמתו ל„שיר מנחם").

בראשית המאה ה 20 מתבלטים שני סופרים: נ. ה. אימבר (ע"ע) הליריקן, מחברו של ההמנון הלאומי „התקוה" וגרשון רוזנצוויג, „נעים סאטירות ישראל" בלגלוגו העוקצני על יהודי אה"ב.

1918—1970. שקיעת הקהילות באירופה המזרחית, המהפכה הקומוניסטית ועליית הנאצים לשלטון החריבו את המרכזים המס־רתיים של הסה"ע. במקומם החלו לפרוח המרכזים החדשים בא"י ובאה"ב. משוררים וסופרים כא. א. ליסיצקי, ה. בבלי, ש. הלקין, א. רגלסון, מ. פינשטין, ה. א. פרידלנד, י. זילברשלג, נ. שטרן (ע' ערכיהם) הושפעו מהספרות האמריקנית ותרגמו ספרי מופת למן המאה ה 16 מהשירה והפרוזה האנגלית והאמריקנית לעברית. המשוררים העבריים באה"ב הקדימו את חבריהם שבאירופה ובישׂ־ראל בהערכה ובביקורת הספרות האנגלית והאמריקנית ופתחו נופים חדשים לסה"ע. ב. נ. סילקינר (1882—1933) כתב פואמה ראשונה על רקע אמריקני „מול אהל תימורה" (1909). ספרו של י. אפרת (ע"ע), „ויגוומים שותקים" (1933), הוא שיר אהבה סיפורי, בין איש לבן ואשה אינדיאנית למחצה ו„מדורות דועכות" של א. ליסיצקי נכתב עפ"י אגדות-עם אינדיאניות. המשוררים האלה נטו לראות את הצדדים החיוביים של „הפרא האציל".

זיקה יתרה הראתה הסה"ע באמריקה לתרבות הכושית על שירתה העממית והדתית. ה. בבלי, שהיה חלוץ בתחום זה, תרגם משירי הכושים לעברית. בעקבותיו הלכו ר. גרוסמן-אבינועם, ש. גינצבורג וי. זילברשלג. ליסיצקי פרסם ספר שירים על נושאים כושיים: „באהלי כוש" (1953). גם הדמות של האמריקני האנגלוסאכסי כבשה את דמיון הסופרים העבריים בעולם החדש. השיר הסיפורי „זהב" של י. אפרת מתאר את הרדיפה אחר הזהב בקליפורניה באמצע המאה ה 19. ספורים על מהגרים יהודיים ולא-יהודיים נכתבו ע"י סופרים כגון י. ד. ברקוביץ, צ. סקלר („בין ארץ ושמים"; 1964), ש. ל. בלנק, י. טברסקי וש. הלקין (ע' ערכיהם). ברקוביץ ייחד ספריו וסיפוריו האמריקניים, בעיקר ללבטי הסתגלות. סקלר וטברסקי הקדישו מרבית יצירותיהם לאישים היסטוריים. ש. הלקין, לעומתם, נוטה לאינטרוספקציה הן ב„יחיאל ההגרי" (1928) הן ב„עד משבר" (1945). רקעם הוא הווי היהודים בניו-יורק ויסודם — חתירתו של האדם המודרני אל האמונה. ר. ולנרוד כתב על עגמימות חיי המהגרים.

בין מבקרי הספרות יש לציין את א. א. אפשטיין, שכתב ספר רב-חשיבות על „סופרים עברים באמריקה" (1953), וכן את מ. ריב־לוב, ש. הלקין, י. קבקוב וי. רבינוביץ. כה"ע „מקלט" (1920/1), „תורן" (1917—1925) וכרכי „התקופה" האחרונים, שי"ל באמ־

ריקה, טיפחו את הטעם הטוב בביקורת ספרותית. גם השבועון „הדאר" שהחל להופיע ב 1921 כיומון, תרם תרומה חשובה לקידום הסה"ע, בראשונה בעריכת מ. ליפסון (ע"ע) ואח"ב בשבועון בעריכת מ. ריבלוב (1923—1953), מ. מייזלש (1953—1959), מ. ינון ובשנים האחרונות בעריכת י. עברי. הירחון „בצרון", שמיסדו היה ח. טשרנוביץ (ע"ע), מופיע עד היום הזה. ד. פרסקי (ע"ע) שכתב שנים רבות טור שבועי ב„הדואר" וח. טשרנוביץ עם מאמריו ב„בצרון" — היו מאבות הספרות הפריודית. ר. ברינין (ע"ע) וי. ד. ברקוביץ היו מקובעי דמותה ורמתה של הסה"ע באה"ב.

כוחה של הסה"ע באה"ב יורד והולך. גבריאל פרייל, משורר מודרניסטי וי. זילברשלג הם שרידי השירה האחרונים מדור התפארת בין שתי מלחמות העולם. כמה סופרים התיישבו בישראל: ש. הלקין, א. רגלסון, ר. אבינועם (גרוסמן), ט. כרמי. קלושים סכוייה של הסה"ע באה"ב לפריחה מחודשת.

מ. ריבלוב, אנתולוגיה של השירה העברית באמריקה, 1938; י. קבקוב, חלוצי הסה"ע באמריקה, 1967; א. א. אפשטיין, סופרים עבריים באמריקה, א—ב, תשי"ב; E. Silberschlag, *From Renaissance to Renaissance*, 249–328, 1973.

מ.

התפתחותם של סוגים ספרותיים נבחרים.

הדרמה. היסוד הדרמתי איננו זר בסה"ע מראשיתה: ספר איוב (ע"ע), פרקים בעלילה המקראית (למשל: סיפור יוסף, ע"ע) וחלק מהמדרשים. הפיוט הביניימי נזקק לעתים לתבנית דרמתית וכן גם ספרות העיון של יה"ב, כגון ספר „הכוזרי" לר' יהודה הלוי (ע"ע), ופרקי ה„אדרות" בספר הזהר (ע"ע, עמ' 632). אולם, הדרמה במובנה המוגדר כיצירה מיועדת להצגה, הופיעה בסה"ע מאוחר מאוד. הסיבה נעוצה בזיקתה ההדוקה לאלילות, הן מבחינת הנושא המיתולוגי — שממנו ינקה בתחילה — והן מבחינת הצורה, שמקורה בפולחן האלילי, ובדומה לציור ולפיסול (ע"ע עבודה זרה, עמ' 618); אלא שההתנגדות לתיאטרון היתה חמורה יותר, וע"כ לא נוצרה בישראל מסורת תיאטרונית ולא ספרות הכרוכה בה. רק עם התפתחות הדרמה החילונית והתערותס של סופרים יהודים בתרבות החילונית, נתגלו ניצנים ראשונים, אולם עדיין היתה ההתפתחות אטית; בהעדר מסורת של תיאטרון עברי היתה הדרמה העברית, כמעט עד ראשית המאה ה 20, מיועדת לקריאה בלבד, ומוגבלת בהקף נושאיה. תחום הנושאים הייחודי שהתאים לעיצוב דרמה עברית, היתה ההיסטוריה היהודית, ומכאן מסתבר מספרם הרב של המחזות ההיסטוריים. בתקופות ההשכלה והתחיה נועדה הדרמה לשרת את החינוך לאידאלים החדשים, ומתוך כך נקבעו תכניה, צורתה הדידקטית וסיגנונה הנוטה לנשגב.

א. שב.

המחזה העברי **הטרום-תיאטרוני**, שנכתב בעיקר באיטליה ובהולנד משלהי המאה ה 16 ועד שלהי המאה ה 18, התפתחותו בלתי רציפה ומבנהו „ספרותי". הדרמה העברית הראשונה, „צחות בדיחותא דקידושין", נכתבה באיטליה ע"י י. סומו (ע"ע). זוהי קומדיה מההווי היהודי, שנכתבה ע"י אדם שידע טכניקה תיאטרונית, ולשונה מזוגה מלשון מקרא ותלמוד. מסומו ועד רמח"ל (והוא בכלל) הושפעו מרבית היוצרים ממקורות איטלקיים וספרדיים, כשהם מעבירים צורות שנועדו לתיאטרון חי, ללשון ולתֵמטיקה רחוקות ממנו.

מחזהו של מ. זכות (ע"ע; 1620—1697) „יסוד עולם", על אברהם אבינו, מחקה את האוטוס (ע"ע) הספרדיים, ו„תָפתֶה ערוך", על מסעו של המת אל התופת, קרוב בצורתו ותוכנו לקומדיה האלוהית של דנטה (ע"ע). „אסירי התקווה", דרמה אלגורית בחרוזים של יוסף פנסו (1650—1697), קרוב לקומדיה הספרדית. לאחר ע. פרנסיש (ע"ע; 1618—1703), שכתב כמה יצירות „לעת מצוא" להצגה במועדים וחגים, מופיע באיטליה תור רמח"ל (ע"ע לוצטו), שהשפעתו גדולה מכל קודמיו. הוא כתב 3 מחזות, בהשפעת הדרמה האלגורית והפאסטוראלית האיטלקית של תקופתו. „מעשה שמשון" הוא מונולוג שזור קטעי-מקהלה ופרקי דיאלוג, אך עדיין אינו מחזה ממש. „מגדל עז" היא פאסטוראלה אלגוריסטית (ע"ע אלגוריה; אלגוריסטיקה), שבה מתגבר זוג אוהבים על המתנכלים להם. עלילת האהבים „לישרים תהילה" (אמסטרדם, תק"ג) נדפסה 25 פעמים והשפיעה רבות על התפתחות הדרמה העברית במאות ה 18—19, ויצרה לראשונה מסורת רציפה בתולדותיה.

תנועת **ההשכלה** (ע"ע) נתפסה למחזה זה כאמצעי דרמתי למאבקה על הטוב, „השכלי", נגד הרע — הלא הוא הראקציה האנטי-משכילית. ברוח זו כתבו מ. ברסלוי-ברזה („ילדות ובחרות", ברלין, תקס"ו); ש. רומנלי (ע"ע; „הקולות יחדלון", שם, תקנ"א); ש. הכהן (ע"ע; „עמל ותרצה", רעדלהיים, תקע"ב); א. ב. גוטלובר (ע"ע; „תפארת לבני בינה", ז'יטומיר, תרכ"ח); אדם הכהן לבנזון (ע"ע; „אמת ואמונה", וילנה, תרכ"ז); ומ. ל. מלבים (ע"ע; „משל ומליצה", פריז, תרכ"ז) — שהתכוון לנגח את המשכילים. מחזות אלה משוללים דמויות של ממש, דיאלוג דרמתי ועלילה ראויה לשמה, ועיקר חשיבותן באימון הסה"ע לכתיבת דיאלוגים, שהיא ראשיתה של מלאכת הדרמה.

פעילות אחרת בתקופה זו היא תרגום ועיבוד של מחזות לועזיים בנושאים מקראיים. ראשון היה ד. מנדס (ע"ע, עמ' 968; 1713—1792). ב„גמול עתליה" שע"פ „עתליה" לרסין (ע"ע, ור' להלן). אמנם שינה מנדס בתוכן ובעלילה, אך לכלל כתיבת מחזה עצמאי לא הגיע. יוסף אפרתי (ע"ע; 1710—1804) כתב את „מלוכת שאול", דרמה הערוכה באורח מקורי למדי. המאבק בין הדמויות — שלהן קווי-אופי חזקים — אינו מייצג עוד את המאבק בין הטוב לרע; שיא העלילה הוא וידויו של שאול, בדומה למחזה המלך ליר. במחזה כבר ניכר מבנה דרמתי, אך בולטים עדיין ליקויים מבניים, והנאמנות ה„ספרותית"-עיונית פוגמת. מחזה זה סלל דרך ליצירה התיאטרונית המקורית העברית. בדרך התרגום המעובד הלכו, בעקבות מנדס, גם ש. י. ראפפורט („שארית יהודה", תקפ"ז. ע"פ „אסתר" לראסין) ומ. לטריס (ע"ע; „גזע ישי", תקצ"ה. ע"פ „עתליה" לראסין). מחזות אלה קרובים למקור. סוג אחר של תרגום-עיבוד הוא „בן אבויה" של לטריס, ע"פ „פאוסט" (ע"ע גתה, עמ' 757). לטריס שינה את שם המחזה, גיבוריו ועלילתו, אך נשאר נאמן למקור בדיאלוג, במבנה הכללי וברעיונות מסוימים. מרביתם של מחזות אלה סמוכים על הנאוקלאסיקה הצרפתית והגרמנית. נסיונות ליצירה מקורית נכשלו („מטעי קדם על אדמת צפון" של ש. הכהן [ע"ע], „און בן פלת" של שד"ל [ע"ע לוצטו, עמ' 522], ועוד). גם המקוריים יותר מבחינת בחירת החומר, כנ. י. פישמן (ע"ע; 1809—1878), אינם שונים ביסודם ובמגמתם הדידאקטית מן המחזות האלגוריים.

מ 1880 ועד להקמת המדינה, שהיא „**תקופת התחיה**", נמשכות עדיין כמה ממגמות הדרמה המשכילית. **אלגוריות** מובהקות כתב עוד א. צ. צויפל (ע"ע; „מלחמת החכמה עם הסכלות", תרנ"ה), ועדיין רווח המחזה **ההיסטורי**, שמאבותיו בדור זה הוא י. ל. לנדא (1866—1942), יורשם של המשכילים מבחינת התמאטיקה והלשון הפיוטית. רובם דנים ביחסי גויים ויהודים בתקופות משבר בתו"י, ומקצתם מחזות חיבת-ציון אידאולוגיים („יש תקוה"; „לפנים או לאחור"; „אחרית ירושלים", ועוד). ערכי חירות ישראל, לפי תורת נ. קרוכמל (ע"ע), נשמעים מפי ר' עקיבא ורבן יוחנן בן זכאי, והשמעתם היא היא מגמת היצירות. ממש כך נועדה היצירה „הורדוס" (תרמ"ח), שהיא כעין תרגום-עיבוד של „הורדוס ומרים" לפ. הבל (ע"ע), להעניק לגיטימאציה להורדוס. אין התאמה בין הערכים הרוחניים הנעלים המושמעים במונולוגים לבין מימושם בפעולה. המחזה ההיסטורי החשוב שלו הוא „דם תחת דם" (תרנ"ז), מלודרמה, שרעיונותיה חם חלק טבעי של העלילה. פער קיים

גם במחזותיו של מאיר פוֹנֶר (1854—1936). במחזה הראשון שלו „יוסף דֶלה רינה" (תרס"ד) מועלים יחסי יהודים וגויים מכאן ויחסי אדם ואלוהים — נוסח „פאוסט" — מכאן. במחזות אחרים שלו כ„בית עלי" (תרס"ב) ו„מות המלך הורדוס" (תר"ץ), מועלית בעיקר בעיית חירות ישראל, כששוב אין העלילה נושאת את שפע הרעיונות. סיגנונו בפרוזה מקורי למדי. מסורת „המלודרמה האידאית" נמשכת אפילו אצל יוצרים, שהגיעו להשגים בסוגים ספרותיים אחרים, כמו א. א. קבק (ע"ע; 1883—1944) („בהמוט ממלכה" [תרפ"ט] ו„בת סַנבַלט" [תרצ"ד]) או ש. טשרניחובסקי (ע"ע) במחזה „בר כוכבא" (1932), שבו האידאה והמלודרמה אינן מתמזגות.

י. כהן (ע"ע) ראה בדרמה אופן הבעה ספרותי מושלם, וכתב 30 מחזות. גם הוא נוטה להעלות רעיונות נשגבים שאינם מתממשים בפעולה. סיגנונו שגרתי, נוטה ליפות את המציאות במטאפוריקה „גבוהה", אך לא תמיד הולמת הלשון את הנושא. כמרבית היוצרים שכתבו „מלודרמות אידאיות" גם דמויותיו שגרתיות או דמויות־אידאיות שלא נתממשו כל צרכן. בכמה מחזות הצליח כהן למזג את הרעיונות והעלילה („בְלוּ", ת"ש).

הצלחה בולטת כ מ ל ו ד ר מ ה הטהורה יש למחזאים צ. סקלר וא. אשמן (ע' ערכיהם). צ. סקלר כתב מחזותיו ביידית, אנגלית ועברית, והם מתאימים בד"כ לבימה. „יוסי מן יוקרת" נכתב יידית (1912) ותורגם לעברית בידי המחבר (תרפ"א). הוא מעלה קונפליקט בין החכם יוסי, ההורג את בתו שהביאה לקנאת גברים ולרצח, לבין אשתו ילתא. בשל הדיאלוג, שאינו מצליח לממש את עצמת העלילה, רחוק המחזה מלהיות טרגדיה. במחזות אחרים של סקלר כמו „רחב" (עברית: תרצ"ד), ו„יזכור" (עברית: 1964) מבוססת העלילה על אפקטים מלודרמתיים שטחיים. במערכוניו ובמחזותיו החסידיים משמשים הומור ומלודרמה בערבוביה („כלפי מזרח" [עברית: תרצ"ג], „נסיעת הצדיק", 1936, ועוד). ב„אורות מאפל" (תרצ"ו) הוא מעלה בחזיון גדול את רדיפת היהודים בימי פרעות פֶטמִלְך בפרנקפורט (ע"ע) ע"פ מגילת וינץ (המחזה מרמז על עליית היטלר לשלטון), ב„משיח נוסח אמריקה" (עברית: תרצ"ג) העלה בצורה קומית את תכניתו של מ. ע. נח (ע"ע) לייסד מדינה יהודית באה"ב. הדיאלוג של סקלר פשוט ופונקציונאלי, המחזות בנויים היטב ודמויות הקבע מתממשות באמצעות הנסיבות החברתיות והלבושים ההיסטוריים. כמה ממחזותיו הוצגו באה"ב ובארץ. מחזותיו של אשמן עניינם ההתיישבות בא"י ומהם עבר למחזות היסטוריים. חלק מהטרילוגיה „מיכל בת שאול" (תש"א) הוצג ב„הבימה"; „אלכסנדרה החשמונאית" (תש"ז) שימש ליברית לאופרה. „החומה" (תרצ"ח) הוא חזיון־המונים. במחזותיו העלילה היא אינטריגה מסובכת, הדמויות פשוטות ולרקע המקראי או ההיסטורי אין חשיבות רבה. האפקטים המלודרמתיים הם בעלי עצמה תיאטרונית רבה, הגם שמשמעותם של המחזות רדודה.

י. קצנלסון (ע"ע; 1885—1944), הוא מן המחזאים הליריים הבולטים בספרותנו. ממחזותיו השונים ביידית ובעברית: המחזה הראליסטי „תרשיש" (תרפ"א, הוצג בניו־יורק); מחזה אימפרסיוניסטי פיוטי „החמה! החמה!" (1907), הוצג בנשף הפתיחה של „הבימה", ונתגבש אח"כ כחלק של מחזה ב3 פרקים, בשם „אנו חיים ומתים" (תרע"ג); קומדיות מחדר המיטות כמו „המעגל" (תרע"א; הוצג בלודז'); מערכונים ביוגרפיים — „המתמיד וצילר" (תרצ"ה), „מנדלי עם הקבצנים" (תרצ"ו) ומחזות לילדים על חגים ומועדים. חשובים יותר הם מחזות ופרַגמֶנטים דרמתיים פיוטיים כגון „הנביא" (תרפ"ב), „אמנון" (תרצ"ח) ו„חניבעל" (תש"ז), המעלים פירוש מקורי לחומר המקראי והבתר־מקראי. לשון המחזות מקורית, והם בעלי ערך ספרותי חשוב, אף שגם הם אינם נכס תיאטרוני.

המחזאי הפיוטי החשוב ביותר בספרותנו עד למלחמת השחרור, הוא מ. שהַם (ע"ע; 1893—1937). מחזותיו המקראיים הם ציון דרך בדרמה העברית בשל הסיגנון, המבנה והתפיסה הדמיונית והסימבולית של המאורעות ההיסטוריים. ב„יריחו" (תרפ"ד) הגיבורים הראשיים הם עכן ורחב, שאהבתם מסמלת את המשיכה בין התרבות השוקעת לבין התרבות החדשה; ב„בלעם" (תרפ"ה—תרפ"ט) מגלם המתח בין בלעם ומשה את המאבק בין כוחות החושך והאור; ב„צוֹר וירושלים" (תרצ"ג) — ניגודים קטביים בין תרבויות. „אלהי ברזל לא תעשה לך" (תרצ"ז) עוסק במאבק האיתנים בין היהדות וה„אַריות". בשימושו הפיוטי מקנה שהם מימד דרמתי ללשון עצמה; בין הציורים הפיוטיים והסמלים קיימים מתחים דרמתיים, ומהם משתמע התוכן הדרמתי של המחזות. דא עקא, שתוכן זה אינו מתממש כהלכה בעלילה, בדמויות — שרובן סמליות או אלגוריות — או בדיאלוג. לשונו „ספרותית" אזוטרית ובלתי מתאימה לתיאטרון, וגם מחזות שעלילתם עשויה להתאים להצגה („צוֹר וירושלים") אינם ראויים לכך בגלל הסרבול הסיגנוני בתחביר ובאוצר המלים. שהם מאפיין את בעיותיו של המחזה העברי בן התקופה, שהשגיו הספרותיים עולים על השגיו התיאטרוניים.

בסיגנון הדרמה ההיסטורית האכספרסיוניסטית כתבו נ. ביסטריצקי־אגמון, ש. שלום וח. הזז (ע' ערכיהם). ביסטריצקי (נו' 1896) שובר במחזותיו („יהודה איש קריות" [תר"ץ]; „שבתי צבי" [תרצ"א], „בליל זה" [תרצ"ה]) את העלילה המסרתית. עניינם: המשבר בתר"י, המתבטא במאבק שבין השמרנות הגלותית והתביעה המשיחית לגאולה. לשונם של המחזות קטועה ורטורית, ניכרת נטיה למצבים גרוטסקיים ולאפיון סמלי של הדמויות. בגלל המבנה אין המחזות מתאימים לתיאטרון. שתי דרמות נכתבו בסיגנון ראליסטי יותר: „ירושלים ורומי" (תרצ"ח), שבמרכזו יוספוס פלאוויוס, והטרילוגיה על הרצל: „חבלי גלגול" (הופיע בשלמות ב1960). בכמה מחזות מאוחרים, כ„מחלפות אבשלום", ו„דון קיחוטה" (1960), ניכרת גישה מקורית אל הנושא, אך בלא להגיע למימוש תיאטרוני מלא.

מערכוניו הפיוטיים האכספרסיוניסטיים של ש. שלום (ע"ע) „שבת העולם" ו„מערת יוסף" הם דיאלוגים המבטאים את „הזעקה" האכספרסיוניסטית. אלישע בן אבויה מבטא את המרד נגד המסורת, ויוספוס פלאוויוס מבטא נסיון שיבה אל שרשי החיים הראשוניים לאחר חורבנה של התרבות. בשני המחזות הדמויות מגלמות את ה„אני" של המשורר ואינן עומדות ברשות עצמן. מחזות ההתיישבות: „יריות אל הקבוץ" (ת"ש) ו„אדמה" (1942) אכספרסיוניסטיים פחות.

מחזהו של ח. הזז (ע"ע) „בקץ הימים" (נוסחות שונות: תרצ"ד, תש"י, 1968) מקומו בין גרוטסקה לטרגדיה, והוא המחזה ההיסטורי החשוב ביותר שנכתב בעברית. נושא הגלות והגאולה, הדימויים, המתח הארוטי, התבנית האכספרסיוניסטית המורכבת והסיגנון האינטנסיווי משַווים עָצמה למחזה שבתאי זה. דמויותיו המעוצבות היטב ממלאות תפקידן הדרמתי כהלכה.

מ ש נ ו ת ה80 ש ל ה מ א ה ה19 ואילך מורגשות גם השפעות מסוג אחר ומחזות רבים קרובים לזרמים מהמחזאות האירופית המודרנית, מאיבסן (ע"ע) ועד מחזותיו הסימבּוֹליסטיים של מ. מטרלינק (ע"ע) מכאן, ומחזותיו הנטורליסטיים החברתיים של ג. האופטמן (ע"ע) מכאן.

עם הזרם ה נ ט ו ר ל י ס ט י נמנים כמה ממחזותיו של פ. הירשבין (ע"ע ור' להלן, עמ' 705), כגון: „מרים" (תרס"ה), „נבֵלה" (תרס"ה/ו), ומחזותיו של י. שטיינברג כגון „חנ'קה" (1907) ו„ר' ליב גולדמן ובתו" (1907), המעלה את מלחמת האבות והבנים בדורו. בסיגנון זה כתב גם ז. שניאור (ע"ע) את מחזהו „בית מול בית" (תרס"ט).

מחזהו של י. ח. ברנר (ע"ע) „מעבר לגבולין" (תרס"ז), המורכב מקטעי דיאלוגים, מסמן ציון דרך בתולדות הדרמה העברית והדיאלוג. המחזה, שאינו בנוי כראוי, מעניין מבחינה סיגנונית ותמאטית.

עניינו: המהגרים היהודים־הרוסיים בלונדון, שמאבקיהם האידאולוגיים יוצרים את המתח הדרמתי במחזה. ברנר יצר ניב עברי־אנגלי, כתחליף לניב היידי־אנגלי האפייני לחברה המתוארת. מערכוניו של ברנר „לעת עתה" (1905) ו„ערב ובקר" (תרס"ח) כתובים בסיגנון דומה והתבנית הדרמתית שלמה יותר.

מהראשונים בדרמה העברית **הראליסטית** הוא י.ד. ברקוביץ (ע"ע). המחזה „אותו ואת בנו" (תרפ"ח, הוצג ע"י „הבימה"), המשתמש בטכניקה הראליסטית של איבסן, עניינו יחסים בין אב שנשתמד ומבקש לחזור ליהדות לבין בנו שהפך לשונא יהודים, וכל זאת על רקע הפרעות ברוסיה בתקופת המהפכה הבולשוויקית. בטכניקה ראליסטית נכתבו גם הקומדיה „בארצות הרחוקות" (תרפ"ח), מחיי המהגרים היהודים באה"ב, וכן המחזה החברתי „מירה" (תרצ"ד), המתרחש אף הוא באה"ב ומושפע מ„בית הבובות" של איבסן.

בסיגנון ראליסטי כתב גם י. שֶׁנְהַר (1902—1957), בהשפעת „שלוש אחיות" של א. צ׳כוב, את מחזהו „על הגבול" (תש"ג). עניינו: קבוצת חלוצים המנסה לעלות לא"י וגורמת למפנה זמני בחיי משפחה מנוונת. שנהר ממשיך כאן במידה מסוימת את המסורת של התרגום־עיבוד והתאמתה לרוח יהודית. מסתבר שכמה מטובי הסופרים העברים כתבו מחזות בסיגנון נטורליסטי־ראליסטי, במקביל להתפתחות הדרמה ביידית. קרבה זו בין הלשונות ניכרת עוד יותר בטכניקות סימבוליסטיות ואכספרסיוניסטיות של י.ל. פרץ, י.ה. לוויל ור. פינסקי, שכתבו בעיקר ביידית.

סימבוליזם ואכספרסיוניזם. י.ל. פרץ (1852—1915), מאבותיה של אסכולה זאת, עיבד אחת הנוסחות של מחזהו „חורבן בית צדיק" לעברית. זהו מחזה מיסטי המתאר את ירידתה של שושלת בית „צדיק". המערכונים החברתיים כגון: „סחופי זרם" (תרע"ב) ו„בשפל" (1908, תרפ"ד) טבועים בסיגנון נטורליסטי. גם פ. הירשבין (ר' לעיל, עמ' 704) חיבר מחזות בטכניקה סימבולית, כמו: „עולמות בודדים" (תרס"ה), הקרוב בטכניקה ובאווירה למחזהו של מ. מטרלינק „העיוורים" (שתורגם ב 1905 לעברית). הירשבין הושפע מן הזרם הנטורליסטי והסימבוליסטי כאחד. גם יוצרים פחות חשובים שלחו ידם בכתיבה סימבוליסטית, אבל איש מהם לא הגיע לרמת הדרמה היידית. תרומתם לדרמה העברית התבטאה בפיתוח הסיגנון העברי הטבעי.

מאבותיה של **המלודרמה הציונית** הוא י.ל. לנדא (ר' לעיל). „יש תקוה" (תרנ"ג) הוא כעין אינטרפרטאציה ציונית של האלגוריות נוסח „לישרים תהילה" (של רמח"ל; ר' לעיל, עמ' 702). מחזה אחר שלו „לפנים או לאחור" (תרפ"ג) מורכב יותר: מוצג בו מאבק אידאולוגי בין רב הקהילה, הציוני, לבין תקיף העיירה, המתבולל. מלודרמות ציוניות הן גם „השורר בביתו" (תר"ס) מאת י. ח. טביוב (ע"ע) ו„בת הרב" מאת יעקב גורדון (תרס"ד). בשני המחזות גובר לבסוף „הטוב", כלומר הציונות, על „הרע". מבחינה היסטורית קדמו המלודרמות הציוניות למחזות הנטורליסטיים והסימבוליסטיים, והן המשך של האלגוריה הדידאקטית־המשכילית. ההשג הספרותי והתיאטרוני של מחזות אלה צנוע ביותר.

מחזה החלוץ עוסק בסיפור בעיותיהם ומאבקם של המתיישבים בא"י. בין נחשוני המחזאות הא"יית הוא ל. א. אורלוף אריאלי (1886—1943). במחזהו „אללה כרים" (תרע"ח) מועלה העימות הערבי־יהודי מנקודת ראותה של עולה צעירה, הבזה למהגרים היהודים התלושים, ומתאהבת בערבי מוכר־התופינים. הדמויות מזכירות את גיבוריו של ברנר, והצורה הדרמתית — שרשרת של אפיזודות. המחזות של שנות ה 30 וה 40 באו לשקף את ההווי המתרקם, הקונפליקטים החברתיים והאידאולוגיים והמלחמה באיתני הטבע ובאדם: מ. סמילנסקי, „רחלה" (תרצ"ג); ש. שלום, „יריות אל הקבוץ" (ת"ש); א. אשמן, „האדמה הזאת" (תש"ג). ליד המחזות ההרואיים התפתחו גם קומדיות בעלות ביקורת חברתית כמו „מן המיצר" (אשמן, תרצ"ב) המעלה סבך קומי, שמקורו במערכת היחסים שבין חלוצי א"י ובין התייר העשיר מאה"ב. במסורת זו כתבו גם א. ביילין, „ושבו בנים לגבולם" (תש"ה), וא. מגד, „איי לייק מייק" (תשט"ז). מחזות יוצאי דופן הם „המחרוזת" (תרפ"ח) למ. אבי־שאול, שניסה לחדור לנבכי העדה הכורדית וליחסה המאגי לבעיות הגלות והגאולה, או מחזותיו של י. בר־יוסף „יעקב הצוחק", ו„בסמטאות ירושלים", שחדרו ללבטיו של היישוב הישן. הוא הדין במחזותיו של א. ש. כרמון „בסבך" (תרפ"ו) ו„נגינת האם" (1928), שניסו לרדת לסבכי היחסים בין האדם והחברה בקיבוץ.

במחזות הישראליים בראשית שנות המדינה תופסים הלוחמים הצעירים את מקומם של החלוצים. שני המחזות הראשונים הם „הוא הלך בשדות" מאת מ. שמיר (1947), שעניינו: יחסי דור האבות והבנים בקיבוץ ומאבקו של היישוב, ו„בערבות הנגב" (תש"ט; הועלה ע"י „הבימה") — מלודרמה על הגנת נגבה (ע"ע) מאת י. מוסינזון. המחזה היווה אספקלריה לחוויותיו של הצופה. העקדה שעל הבמה סימלה את העקדה שבמציאות — והמחזה מילא תפקיד של קאתרזיס. מחזות דומים חוברו ע"י נ. שחם, „הם יגיעו מחר", 1948; מ. שמיר, „קילומטר 56" (1949), „בית הלל" (תשי"א).

המחזות של שנות ה 50 וה 60 רובם דרמות חברתיות המצליפות בשבט הביקורת על החברה הישראלית המתברגנת. למחזות רקע ראליסטי, עלילה מלודרמתית, הדמויות חסרות מימד אוניוורסלי ולרוב הן קריקטוריסטיות בשל אפיו הביקרתי של המחזה. לשון המחזות קרובה לעגה המדוברת.

במחזות „קרא לי סיומקה" (נ. שחם; 1950), „חדוה ואני" (א. מגד; תשכ"ד) מוצגת קשת הגוונים של ישראל החדשה. המחזה הצביע על פער עדתי־חברתי (י. מוסינזון, „קזבלן"), ניסה לתהות על בעיות קליטת העליה (ח. ברטוב, „שש כנפים לאחד"), ואפילו ירד לתהות על טיב העולם התחתון (י. מוסינזון, „אלדורדו", 1963). גם הסאטירות של א. קישון מכוונות חציהן אל החברה הישראלית והביורוקרטיה החדשה (כמו: „שמו הולך לפניו", תשי"ג). בשנים אלה נוצרו גם מספר ניכר של מחזות היסטוריים, מהם דרמות פוליטיות („מלחמת בני אור", מ. שמיר, תשט"ז) המעלות בעיות מההווה על רקע היסטורי („הלילה לאיש", הנ"ל, 1962). אחרים מנסים להמחיז את העבר כמו: י. מוסינזון, „תמר אשת ער" (תש"ז). „אכזר מכל המלך" (תשכ"ד) לנסים אלוני, נתן תנופה חדשה למחזאות ההיסטורית. למרות הרמיזות לבעיות ההווה, מדינה קטנה הנתונה בין שתי מעצמות, יש למחזה קיום עצמאי כדרמה פסיכולוגית, שאינה קשורה בזמן או במקום. הלשון ריתמית, צורותיה ותחבירה חדשים, אך אוצר המלים שלה קרוב לזה של המקרא.

מחזאים רבים ניסו כוחם בסוג זה וגישת רובם היתה פארודית־קומית (בהשפעת הדרמה הצרפתית בת זמננו) עם נטיה לפירוש אקטואלי של העבר כמו „הדב", 1966, לי. אלירז; „כתר בראש", 1969, י. שבתאי; „מסע לנינווה", 1963, י. עמיחי. במחזות אלה מפרש המיתוס את ההווה באור חדש וגם המיתוס מתפרש לאור ההווה. הצופה במחזות אלה נמצא במתח, ובגלל ההשוואה בין הפארודיה למקור נוצרת התרשמות קומית. מודגשת גם חילוניותה הגמורה של ההיסטוריה.

עם הטובים שבדרמטורגים נמנים נ. אלוני (ר' גם לעיל) ונ. אלתרמן. אלוני העשיר את הדרמה העברית במחזותיו „בגדי המלך" (1962), „הנסיכה האמריקאית" (1963), „הכלה וצייד הפרפרים" (1967), „דודה ליזה" (1969). אלוני, שהושפע מהזרמים החדשים בדרמטורגיה האירופית, שובר את כבלי הזמן והמקום, ועניינו מות האהבה בעולם מנוכר. במחזותיו מובלעים מיתוסים על האב והבן, הבן האובד, התיאטרון והמציאות, המציאות והחלום, האמת והשקר. רבים מגיבוריו מצחיקים במיתתם ונוגים בחייהם. אלוני מפריח

זיקוקין די־נור של רעיונות, משבר את חמריו לרסיסים מטאפוריים, יוצר דמויות שבעצם אינן דמויות אלא מטאפורות, ומעמיד בפני מפרשיו סימני שאלה בלא מענה. מחזותיו הם הרפתקות תיאטרוניות המובילות לרב־משמעי או לקץ כל המשמעויות. במחזותיו יש חותם סיגנוני עברי מקורי, ומבחינה זו אין לו מתחרה בתולדות המחזה העברי. אלוני יצר דיאלוג תיאטרוני חדש גם במערכונים לבימה הקטנה כמו „הגשש החיוור" ותיאטרון „העונות".

דמות מיוחדת במחזאות העברית היה נתן אלתרמן. המכנה המשותף למחזותיו השונים הוא הלשון הציורית והפיוטית. מיצירו־תיו: „כנרת כנרת" (1963), מחזה חלוצי נוסטאלגי, „פונדק הרוחות" — קרוב ל„פר גינט" של איבסן (ע"ע) והוא אחד המחזות הפיוטיים החשובים ועוסק בשאלת האמן והאמנות וביחס שבין האמנות לחיים.

במחזה הקאמרי, „בעלת הארמון" (תשט"ז) של לאה גולדברג (ע"ע), ניכרות השפעות איבסן ופירנדלו. היא עמדה על היחס שבין מורשת התרבות האירופית והציוויליזציה המודרנית על רקע מאבקם של ילדי השואה. מחזהו של בן־ציון תומר „ילדי הצל" (1963), בעל סממנים סימבוליסטיים, מתמרד נגד הדיוקן השגרתי של „הצבר": גיבורו הוא יוסף־יורם, המעמיד פני צבר עד שעברו גובר עליו ומחזירו אל עצמו. היהודי־הישראלי חי ע"פ מחזה זה בכפילות מסוימת הכרוכה ברגשות האשמה כלפי אלה שנספו בשואה. במחזה „טורא" רואה י. בר־יוסף בעדות המזרח קבוצה בעלת מיתוס וחוקים משלה, והפגישה עם הציוויליזציה החדשה מערערת את אָשיות עולמם. בר־יוסף הצליח לעצב במידה מסוימת סיגנון משלו. במחזהו של א. ב. יהושע „לילה במאי" (על תקופת „ההמ־תנה" ב1967) מתמזגים אספקטים אנושיים וחברתיים. על אף חולשתו של המחזה מבחינת המבנה הדרמתי יש בו עיצוב מעמיק של הדמויות ותיאור המתחים של התקופה.

בסוף שנות ה60 יה70 הגיעה הדרמה הישראלית לשלב עיצובה הגרוטסקי, עם הופעתם של ח. לוין, ע. קינן וי. מונדי, המעוותים את המציאות ויוצרים בצופה אנטי־הזדהות עם הבימה, לא השתתפות בפולחן „העקדה" אלא קריאת תיגר נגדו. מחזאים אלה ניתקו את המחזה הישראלי מכבלי ההווי ותיארו אדם רב־משמעויות ורב־פנים. מחזותיו הגרוטסקיים של לוין קוראים לא לתיקון אלא למהפכה. „חפץ", „סולומון גריפ", „יעקבי ולידנטאל" מנסים לחשוף את מקורות השחיתות של שנות ה70. גיבוריו הם הקרבנית הקטנים של החברה הצברית הבורגנית, אך הם משקפים את האלימות והכזב של העולם כולו (בדומה לפינטר ואולבי [ע"ע, כרך מיל'] שיצאו גם הם מן המחזה החברתי והגיעו להוויות אחרות). המטען הרגשי של מחזות אלה מיטלטל בין הפאתוס לגיחוך והקיום האנושי נהפך לעיוות גרוטסקי.

א. יערי, דרמות בעברית, תרצ"ד; הנ"ל, לתולדות הדרמה הישראלית (במה, ה'—ו'), תרצ"ה; הנ"ל, המחזה העברי, תשט"ז[2]; ח. שירמן, הדראמה העברית במאה ה17 (מאזניים, ד'), תרצ"ה/ו; הנ"ל, צחות בדיחותא דקידושין, תש"ו, תשכ"ה; הנ"ל, המחזות העבריים של מ. ח. לוצאטו (גליונות, כא), תש"ח; הנ"ל, התיאטרון והמוסיקה בש־כונת היהודים באיטליה (בין המאה הט"ז למאה הי"ח) (ציון, כ"ט), תשכ"ד; מ. דבשני, הדרמה העברית במאה הי"ט (במה, מו), תש"ה; ע. להד, המחזה העברי במקור ובתרגום, תש"ל; A. Berliner, *Beiträge zur Geschichte des jüdischen Drama* (in: M. Sacut, Jessod Olam), 1874; J. Schirmann, *Eine hebraisch-italienische Komodie des XVI Jahrhunderts* (MGWJ, LXXV), 1931.

ג. שק.

כבר ניתן לגלות הסתמנויות ראשונות של ס א ט י ר ה ב„אגרות משולם בן אוריה האשתמועי" של יצחק אייכל („המאסף", תק"ן). יצירה זו, שנכתבה בעקבות „אגרות פרסיות" של מונטסקיה (ע"ע), כתיבתה עדיין מגושמת ומצעה הסאטירי דל. אבות הסאטירה העברית החדשה הם יוסף פרל (1773—1839) ויצחק ארטר (ע' ער־כיהם; 1791—1851), בני גאליציה. יצירתו הסאטירית הגדולה של פרל היא „מגלה טמירין", אך יש רואים בה מעין רומאן עברי ראשון שהאלמנט הסאטירי שליט בו, משום המבנה העלילתי של היצי־רה, ריבוי הנפשות הפועלות וגיוונן, תשומת הלב לייחודן של הדמויות וכד'. לעומת זאת, „הצופה לבית ישראל" ליצחק ארטר היא סאטירה בטהרתה. ארטר חושף ליקויים בהוויה היהודית ומוקיעם; כל תשומת לבו ממוקדת בעניין זה ואין למחבר אינטרס סיפורי.

ארטר תרם לסה"ע החדשה אלמנט חדש, התופש מקום מרכזי בכתיבה הסאטירית, והיא — דמות הצופה־המסתכל. גלגולה של דמות זאת נמצא אצל פרץ סמולנסקין, מנדלי ואחרים.

היסוד הסאטירי הוא אחד האלמנטים הקובעים את אופי הסיפור העברי בתקופת ההשכלה. יצחק בר לוינזון (ע"ע) כתב דברי סאטי־רה בראשית עבודתו הספרותית („דברי צדיקים", „עמק רפאים", „מגילה עפה"), אך אין בהם מן החידוש והן הד ווריאציה ליצירות פרל וארטר. יסודות סאטיריים האחוזים ברצון המודע לתקן ולשפר את חיי העם בולטים ב„עיט צבוע" לא. מאפו, ב„התועה בדרכי החיים" של סמולנסקין, בסיפוריו של מ. ד. ברנדשטטר (ע"ע) ובר־מרבית יצירותיו של מנדלי. עד סוף תקופת ההשכלה ההלעגה וחישוף המומים אינם במישור האינדיווידואלי אלא במישור ההווי הקיבוצי היהודי. נקודה זו נכונה גם לגבי היסודות הסאטיריים בשירה העברית בתקופת ההשכלה, שביטויים החזק הוא אצל י. ל. גורדון.

יסודות סאטיריים ישנם גם בשירי הזעם והתוכחה של ח. נ. ביאליק וביצירות בפרוזה הנתונות להלך רוח דומה, כיצירותיו של י. ברשדסקי (1872—1910) „נגד הזרם" וב„אין מטרה".

כתיבה סאטירית מכוונת, בה משתלט היסוד הסאטירי על כללות היצירה, נמצא ב„סאטירות" — המדור השלישי בספרו של דוד שמעוני „בשבילי הביבר" (אף במשלים המכונסים בשני המדורים הראשונים בולט היסוד הסאטירי). עזות־ביטוי ונוקבות הן הסאטי־רות המכונסות בספרו של יעקב שטיינברג „ספר הסאטירות". את מקום האלגיה בשירתו של שטיינברג תופסת סאטירה מרה, המצ־ליפה על פצעים פתוחים. ליאות נסוכה על הסאטירות שלו; החיים נזדהמו ונתנוולו, וגם האהבה הזכה והטהורה נתנוולה והיתה לתאווה בהמית. שטיינברג היה מן הראשונים שהביאו לשינוי בסאטירה העברית בשנותם את הנעימה, בהשתחררם מן האחריות לגורלה של האומה; הם העבירו את המוקד מן המבע והביקורת של הרוח הקיבוצית היהודית אל מבעו של יחיד המתמודד עם הוויה מעוותת ועולם מעורער.

ה ב י ק ו ר ת בסה"ע החדשה תחילתה עם תחילת הסה"ע החדשה עצמה. כבר רמח"ל (ע"ע לוצטו, עמ' 521) ב„לשון לימודים" עסק בשאלת מהויות ספרותיות שונות, ודן בדרכי הלשון והמליצה הע' במטרה לבחון את חוקי הלשון הקובעים את נעימות המליצה לאוזן.

סופרי ההשכלה באשכנז תהו בשאלת טיבן וייחודן של צורות ספרותיות שונות, למשל: ההבדל בין משל לשיר לירי, ובין זה לשיר דרמתי. נ. ה. ויזל (ע"ע) כתב מבוא כללי ל„שירי תפארת" ומבואות נפרדים לכל פרק ופרק בהם. ב„המאסף" התפרסמו מאמרים על יצירות ויוצרים, ושיטתם הביקרתית מבוססת על עיון בטכסט השיר כדי להעמיד את הכללים שיצרו אותו. ברי"ל (ע"ע) ניסה להגדיר סוגים ספרותיים ולתארם; את המשל הוא רואה כלימוד מוסר כללי, הממחיש דברים ובכך פועל בחזקה על הנפש.

גם בגליציה עסקו יוצרים כמ. לטריס, נ. קרוכמל וש. י. רפפורט (ע' ערכיהם) בעיון במהויות ספרותיות ובביקורת ספרות. קדם להם שלמה לויזון במחקריו הלשוניים והפיוטיים ובתהיה על הכוחות הנפשיים המאפשרים יצירה בתחום הספרות.

התפתחות מעניינת חלה בספרו של ש. י. פין (ע"ע) „בקורת

שירי שפת-קודש", העוסק בביקורת שירתו של אד"ם הכהן (ע"ע לבנזון), ואפשר שזה מאמר הביקורת הראשון בעברית הראוי לשם זה. פין דן בכוחה של הע' לקלוט ולבטא את עולם המושגים והציורים המתחדשים בשירה, והוא משווה את „מגדל עוז" של רמח"ל אל „שירי תפארת" של ויזל מבחינה זו. לדעתו השיגה השפה הע' שיאים חדשים בליטא, וכיוצר מובהק בעל השגים לשוניים מרובים הוא מציג את מ. א. גינצבורג (ע"ע) שלשונו אינה משועבדת לחצאי פסוקים ולמליצות ריקות. לדבריו של פין, כפו המשכילים האיטלקים על לשונם הע' את „האוכף והרסן" של עולם תרבותי זר, ובמשך דורות כתבו ע' מתוך זיקה צמודה אל ההתרחשויות התרבותיות של סביבתם. מאידך, חכמי אשכנז היו כולם יוצאי בתי־מדרש וישיבות; את רוח הזמן וההשכלה קלטו במאוחר, והם נשאו עמם לשון אחת, אותה ינקו מילדותם. הם גם השומרים על טהרתה.

התפתחות חשובה מסתמנת אצל א. י. פפירנא (ע"ע; 1840—1919), בעיקר בספרו „קנקן חדש מלא ישן". אף הוא דן הרבה בשאלת התאמת הלשון הע' לביטוי תכנים חדשים, והתריע נגד הלשון השיבוצית הקורעת פסוקי מקרא ומערבתם במלים מהתפילה והפיוט וממציאה לקורא קיבוץ מלים זרות ומוזרות, חסרות זיקה הדדית ובלתי־ניתנות לתרגום מילולי. כנגד ניפוח הלשון ופראזיולוגיה זו, הצביע אף הוא על השגיו הלשוניים של גינצבורג, שבחר לו שפה ברורה לרעיונותיו. לדעת פאפירנא על הספרות לשקף את החיים כמות שהם, בלי תוספת וגרעון, והוא מציין כי אם היתה השירה הע' בתקופת המקרא והבית השני שירה אמיתית, הנה ביה"ב אצל הצרפתים והספרדים היתה זו שירה מלאכותית, והפייטנים העדיפו את החלק החיצוני־מלאכותי על הפנימי־רוחני. הוא מזכיר לשבח את אד"ם הכהן, מיכ"ל, לטריס, יל"ג (ע"ע גורדון), מ. א. גינצבורג, מאפו ומעטים אחרים.

תמורה מתגלית בכתביו הביקורתיים של אברהם אורי קובנר (1842—1909) ובעיקר במחברתו „חקר דבר". הוא הושפע מרוח הביקורת הרוסית של אז (בעיקר מכתביו של פיסארוו) לפיה התועלת הלאומית היא הקריטריון המכריע בבדיקת היצירה האמנותית. הספרות הע' אינה משקפת את החיים והיא מחקה את המסגרות והדפוסים הספרותיים האירופיים, בלי התוכן והחיוניות שלהם. אין היא משקפת את חיי הקיבוץ היהודי וע"כ אין בה תועלת לאומית, וכל חשיבותה כגשר להשכלה בלשונות נכר. הוא התפעל מכתיבתם של ארטר ומאפו (ע' ערכיהם) ונלחם ברומנטיקה, המתרחקת מהמציאות. הוא משבח את „מגלה טמירין" של פרל (ע"ע) מתוך אמתמידה של התועלת, ומתוך קריטריון זה הוא פוסל את יצירתם של שד"ל (ע"ע לוצטו), לטריס, אד"ם הכהן ואחרים.

גם בביקרתם של פ. סמולנסקין, מ. ל. ליליינבלום (ע' ערכיהם) ואחרים, יד הביקורת החברתית על העליונה. ליליינבלום, כדרך תלמידי פיסארוו, שלל אף הוא את האסתטיקה ועקרונותיה בספרות, ואצלו ניטשטשו הגבולות בין ביקורת חברתית לביקורת ספרותית. במאמרו „עולם התוהו" תקף את „עיט צבוע" למאפו מתוך נסיון — כושל — להעריך „כמה הצליח מחברו להציג לפנינו את החיים וכוחות האדם, ועד כמה הוא מבין את ערך החיים וחובת האדם לפעול לצורך חייו". מאמרו המאוחר „ביקורת לכל שירי י. ל. גארדאן" (= גורדון) מציין תמורה בהשקפה החברתית־היסטורית של ליליינבלום, אך הכלים הבקרתיים שלו לא נשתנו. עניין מיוחד יש בעבודתו הבקרתית של א.ד. גוטלובר (ע"ע; 1810—1891), שתקף את א. א. קובנר בחיבורו „אגרת צער בעלי־חיים" — שהוא נסיון מחקר על המטריקה והפרוסודיה של השירה הע', כשהמחבר מטעים את הצורך לשקול את השירה העברית במשקלים האירופיים.

סופרי „המהלך החדש", ובראשם ר. ברינין (ע"ע; 1862—1939) קראו לשינוי ערכים. ברינין הציע לפתוח את הסה"ע לפני רוחות המערב תוך טיפוח אמצעי ההבעה והתאמת הלשון לתכנים החדשים. לדעתו עשויים הערכים המערביים להחיות את הסה"ע שהתאבנה. בשנות ה 90 פרסם מונוגרפיות מקיפות על סמולנסקין ומאפו ומאמרי הערכה על יל"ג, בהשפעת פלובר, איפוליט טן (ע' ערכיהם) וחנטוריסטים המערביים. ברינין הרבה לכתוב ומאמריו משופעים בסתירות פנימיות. קשה לדבר על שיטה ביקרתית אצלו אף שהוא היה כוח מעורר בביקורת הע'.

דמות בולטת שהביאה לרוויזיה רצינית בתפיסותיה ובכליה של הביקורת הע' היה ד. פרישמן (ע"ע; 1860—1922). הוא האמין בכוחה הרב של הספרות לעורר, להשפיע ולשנות, בתנאי שתיווצר אמפאתיה בין הקורא והיצירה. מתוך אמונה זו נלחם בגילויים של נמיכותרוח ספרותית ומליציות ריקה נטולת מטען רעיוני. הוא לחם למען היפה, וקרא למהפכה ספרותית ושיפור הטעם לפי קנה־המידה של הספרות האירופית. פרישמן לא בירר מה טיבו של היופי למענו נלחם, ולא ניסח בצורה בולטת את ה„פואטיקה" שלו; בתחום זה גברו אצלו הרגש והאינטואיציה על הניסוחים התבוניים. כלי הביקורת שלו היו כלי מלחמה. הוא תקף בחריפות את סופרי דורו וקודמיהם, תוך מאבק ליצירה משוחררת מאחריות סוציאלית או מוסרית. במאמרו „ממסתרי ספרותנו" תקף את „עם עולם" של סמולנסקין, ובקונטרסו „תוהו ובוהו" תקף את עורך „המליץ", את דוליצקי, הורוויץ ואחרים. בהתקפה מוחצת יצא נגד גישתו הרומנטית „המזויפת" של י. ל. פרץ וכדומה. חיוב גדול מצא פרישמן בספרות אירופה, אליה ניגש מתוך פתיחות חווייתית מרובה. אעפ"כ לא התבטל לחלוטין בפני סופרי אירופה, ואף נלחם בסופרים המודרניים העבריים, שחיקו, לדעתו, ספרות זו חיקוי של התבטלות.

מאבק קטבי נגלה בתקופת התחיה, בין אחד־העם (ע"ע; ר' לעיל, עמ' 686) ובית מדרשו ומ. י. ברדיצ'בסקי (ע"ע; 1865—1921) וחוגו. אחד־העם הטעים כי אין הספרות רשות אוטונומית, ואת תחומה הגביל למושגיו על התחיה הלאומית. אין הוא מכיר בחירות האינדיווידואליסטית של הדמיון היוצר, אלא רואה את הספרות כמשרתת את המטרה הלאומית ההיסטורית. לעומתו פיתח ברדיצ'בסקי את רעיונות האינדיווידואליזם המרדני וכפר בסמכותו של המסרתי והמקודש. בתגובה למאמריו של אחד־העם „תעודת השילוח" ו„צורך ויכולת", בהם טען ש„היצירה היפה שאין בה אלא יפיה — אין לספרותנו הדלה לפזר מעט כוחה לדברים כאלה", כתב ברדיצ'בסקי „מכתב גלוי לאחד־העם" בו האשימו שהוא מיקל בכבוד השירה ומבקש לקרוע לבו של אדם מישראל לשני גזרים: יהודי ואנושי, ומציין כי „ספרותנו מחויבת להיות יהודית־אירופית כאחת". בניגוד לביקורת הרווחת עד תקופתו, הדגיש ברדיצ'בסקי כי השירה מטבעה היא אכספרסיוניסטית, ומבוקשה לעצב מחדש את דמות העולם בהרכבה מקורית.

שילוב מעניין של אחריות לאומית מובהקת עם רגישות אסתטית ביטא י. ח. ברנר (ע"ע). כמבקר ספרותי העמיד ברנר את שאלת ההערכה העצמית במרכז ראייתו. הוא לא גרס אמנות לשם אמנות; לדעתו חייבת זו לשקף את בבואת התקופה ואת מצפונה, וקיימת זיקה ברורה בין התחום המוסרי והאסתטי ביצירה הספרותית. עם זאת הירבה ברנר גם בעיונים אסתטיים: ניתוחי סוגיות הצורה והתוכן והאחדות ביניהם, שאלת היחס בין הלשון לרעיון, ועוד. היצירה האידאלית היא זו המקיימת מזיגה בין היחיד ובין הכלל, שבה יודע היוצר למזג בענייניה של החברה מהוויית הפרט שלו. ברנר ראה בסה"ע שבתפוצות הגולה בימיו ספרות חסרת שרשים, ואף שהסתייג גם מנסיונות הסיפור הא"יי, האמין באפשרות של צמיחת ספרות עמוקת־מבע בא"י.

מבקרי דורו של ביאליק ובתוכם י. קלוזנר, י. פיכמן, פ. לחובר (ע' ערכיהם) העמידו את יצירתו של ביאליק במרכז, וראו בו את יוצר הנוסח של השירה הע' החדשה, וביצירתו — דגם אידאליכמעט למבע האמנותי. קלוזנר ולחובר ביססו בביקורת הסה"ע את

השיטה הביוגרפית־היסטורית, המעמידה במרכזה את חיי היוצר ומזקיקה את הבנת היצירה אל הכרת פרטיהם, על הרקע החברתי והתרבותי של הזמן. ביקורת זו מרבה להתייחס אל האספקטים הרעיוניים של היצירה ומתמודדת עמהם. ה„היסטוריה של הספרות העברית החדשה" (החל בוויזל ובדור ה„מאספים" וכלה במנדלי מו"ס) של קלוזנר, בנויה על גישה כזאת. הספר מקיף עושר של פרטים, הארת התקופה ודיונים תכניים, אך הבחינה האסתטית מעטה ובלתי־מהותית. ב„יוצרים ובונים" שלו מתגבר אָמנם העיון הספרותי וההתייחסות היא ספרותית הרבה יותר, אך גם זאת בעיקר במישור התמאטי. לחובר נאמן גם הוא לקו הביוגרפי־היסטורי, ובכרכי „תול־דות הספרות העברית החדשה", „מחקרים ונסיונות", „שירה ומח־שבה" ועוד, ניכרת השאיפה לשרטוט הדיוקן האָמנותי־רוחני של היוצר, לבחינת המערך האידאי של היצירה, ועם זאת — להאיר את אָפיה האָמנותי, לעמוד על בעיות לשוניות של היצירה ולהבליט את השגיה האמנותיים.

י. פיכמן פתוח יותר להלכי רוח חדשים אף שביסודו גם הוא שייך לדור ביאליק ונאמן לרעיונות תקופתו. עיקר עיונו הביקרתי הוא בכתביהם של הקלאסיקנים העבריים ובעיקר של גדולי תקופת התחיה, וביקרתו צמודה לחוויות ספרות התחיה, בעיותיה וגישותיה הספרותיות. גישתו אימפרסיוניסטית ומבעו פיוטי־רגיש. מקום מיוחד הקדיש להעלאת דמות היוצר, תוך העלאת זכרונות. בניתוח היצירות שלטת כתיבתו האימפרסיוניסטית, המגעת לעתים עד כדי כתיבת וריאציות ביקרתיות לִיריות על היצירות הנדונות. קרובים ברוחם לפיכמן היו א. ד. פרידמן (1890—1957), שכתב מסות רגישות שיש בהן אף עיון פרשני פסיכולוגי; נתן גורן (1887—1956), שלום שטרייט (1888—1946), שכתיבתו התרשמותית ועיקר מעייניו בצד־דים התמאטיים של היצירה; ר' בנימין (1880—1957), יוסף ליכטנ־בום (1895—1968) ואחרים.

שונים מהם באופן מהותי הם מבקרים כצבי ויסלבסקי (1890—1957), ישורון קשת (1893), שלמה צמח (1886), שמעון הלקין (1899), ואחרים, אשר על אף ההבדלים היסודיים בינם לבין עצמם משותף להם הנסיון להאיר הארה ספרותית אימַננטית יותר את החזיונות הספרותיים ולבסס את דבריהם תוך התייחסויות פסיכו־לוגיות, פילוסופיות, סוציולוגיות ואסתטיות, אל הספרות. ביקרתם סמוכה על אסכולות ביקרתיות באירופה המערבית ובאה"ב, על עיונים טכסטואליים, ריסון הביטוי ההתרשמותי ומשטרו האסתטי של הניתוח. צ. ויסלבסקי מצטיין בהארתו הסוציולוגית־תרבותית הרחבה. י. קשת מעמיק בנסיונו להעלות דיוקן אמנותי, תרבותי ורוחני של היוצר, וכתיבתו נסוכת הגות. בספריו („בדורו של ביא־ליק", „בדור עולה", „מ. י. ברדיצ'בסקי", „משכיות", „רוחות המערב", „הבדלות") ניכרת החתירה לגילוי המהות הפנימית של היצירה, לחישוף האידאה הרוחנית־כללית, המפעמת אותה והמולידה את ה„פרטים" ביצירה, ומעמידה אותם בסיטואציה המיוחדת ליצירה. באסתטיקה של שלמה צמח („על היפה", „מסה וביקורת", „אדם עם אחרים", „שתי המזוזות") האמת הספרותית היא אחד מקני־המידה המרכזיים. אמת זו נבחנת במידת הביצוע הספרותי המושלם של האידאה האמנותית. ש. הלקין („ארעי וקבע", „דרכים וצדי דרכים בספרות", „מבוא לסיפורת העברית") סבור שלביקורת שני שימו־שים, האחד אמנותי — ומבחינה זו כל מעיינה ביצירה עצמה — והשני להעמיד את הקורא על התביעות שלו מן היצירה הספרותית. הביקורת, לדעתו, אינה משהו חיצוני לתהליך היצירה, אלא מעלה את תהליכי היצירה כפי שהיא מגלה אותם בחומר היצירתי. הלקין נותן דעתו לאספקטים היסטוריים־סוציולוגיים ורוחניים־תרבותיים מזה, ולבחינה האישית הפסיכולוגית של היוצר ולבחינת הצורות הספרותיות בהתגוונותן מזה. שיטתית ועקבית היא גם מסכת הביקו־רת של ישעיה רבינוביץ („הספרות במשבר הדור", „יֵצֶר ויצירה", „בחבלי דורם", „שורשים ומגמות", „הספרות העברית מחפשת גיבור").

חותם אחר לביקרתם של אליעזר שטינמן (ע"ע; 1892—1970), אברהם קריב (ע"ע; 1900) ומעטים אחרים. אצל שטינמן בולטת תפיסת הביקורת כמדע סובייקטיווי, בבחינת בת־קול לחיפושי האני של המבקר ביצירה המבוקרת. ביקרתו של קריב מבוססת על הש־קפת עולם לאומית־יהודית ברורה וקיצונית, ומכאן גם פולמוסיו המרים עם סופרים כברנר, מנדלי מו"ס, פרישמן ואחרים, שעיוותו, לדעתו, את הדיוקן הרוחני היהודי.

בשנות ה־30—40 נצטרפו לביקורת הע' מספר מבקרים: ישראל כהן, ב. י. מיכלי, ש. י. פנואלי, שלום קרמר, ואחרים, אשר (כדברי שלום קרמר): „עיקר תפקידם לשמש גשר מעבר בין ספרות לספ־רות, בין הספרות שמקורה ויסודה בגולה ופיתוחה והרחבתה בארץ ובין הספרות שמקורה ויסודה בארץ ופיתוחה צפון בעתידה". נתמזגו בהם הבנה כלפי בעיות תרבות התחיה, שיסודה בגולת רוסיה ופו־לניה, עם הבנה למערכי הרוח החדשים של הארץ בכלל, ושל תנועת העבודה בפרט. כהן מבקש להראות את היצירה בתוך אקלים מסוים, ולהבליט את הכללים והחוקים העולים מן היצירה עצמה, וכתיבתו ממזגת הזדהות נפשית עמוקה עם שכל מנתח. מיכלי מנסה בביקרתו למזג את הבחינה האסתטית והאידאית. שלום קרמר הוא מבקר־מורה, הרואה לא רק את היצירה המבוקרת אלא גם את הקורא המבקש הנחיה.

פרק חדש בביקורת העברית פתחו ב. קורצויל ודב סדן (ע' ערכיהם). קורצוויל ביקש לגלות את החוקיות האימננטית של היצירה הספרותית, ולחדור למשמעותה האסתטית והרוחנית. הוא הטעים כי כל יצירה נושאת עמה את סימני זמנה, והמבקר חייב לעמוד על דרך ההתמודדות של היצירה עם המצב הרוחני, החברתי והאסתטי של סביבתה. קורצוויל הטעים כי עם שינוי האקלים, החמרי והרוחני, משתנה גם ה„מימֶזיס" — העיצוב האמנותי של המציאות. לדבריו אין להבין את הסה"ע אלא מתוך ראיית שילובה בכלל הבעייתיות היהודית. מעולם לא הפסיקה הסה"ע את השיח־והשיג עם מסגרות המציאות הסובבות אותה, ואלה נשתקפו בה תמיד. קורצוויל מדגיש את חילוניותה של הסה"ע החדשה, ומציין כי אין היא מתפרשת כאנטי־רוחניות או כאנטי־דתיות, אלא כ„הפרת הברית עם אחדות התרבות היהודית". הוא מעמיד על יחסי הגומלין בין הסה"ע וספרות העולם, ומציין כי מתחילתה מתמודדת הסה"ע החדשה עם הספרות העולמית וקשובה לה. קורצוויל רואה את עיקר תפקידה של הביקורת באמנות הפרשנית, ודוחה כל אוטוריטה אחרת בפרשנות מאשר הטכסט עצמו. גולת־הכותרת של מפעלו הביקרתי היא מחקריו המרובים ביצירת ש"י עגנון.

ראשית דרכו של דב סדן בביקורת פסיכואנליטית, החותרת להעלאת המעמקים שביצירה תוך חישוף רבדי הנפש הפנימיים של היוצר. המשכו בעיון שקוד ושיטתי הקשוב לפנימה של היצירה. סדן מעמת את הספרות החדשה עם ספרות הדורות ועם ספרויות היהודים בלשונות השונות ובעיקר ביידית. מחקרו הספרותי הוא בעברית ויידית. ראייתו כוללת ומקפת עם שהיא יורדת לפרטי פרטים. תכונותיו העיקריות: אוצר בלום של דעת, הכרה עמוקה ויסודית בפרטי־הפרטים של היצירות ומחבריהן ויכולת רבה לצרף הכל למכלול אחד ולבחון לאורו את הצטרפותם של התהליכים הספרו־תיים ולעמוד על התרומה המיוחדת של היוצרים השונים.

תלמידיהם של הלקין, קורצוויל וסדן הביאו לתמורה מרחיקת לכת בביקורת המודרניסטית הע'. ביקורת זאת מבקשת בראש ורא־שונה להתמקד בדיון בטכסט הספרותי, מתוך רצון לנתחו מתוכו, לבררו ולהעריכו ביסודיות. גרשון שקד, דן מירון, מנחם פרי ואחרים מאמצים להם כלי, שעיקרו „הנסיון השיטתי להבין את הספרות על תופעותיה וגילוייה השונים, ליצור גוש של ידע בתחום זה ולעבד

שיטות לתיאור התופעות באופנים הניתנים לבדיקה, לאימות או לסתירה". חסידי „מדע" ספרותי זה מרבים לעסוק במעמדה של הספרות כאמנות הלשון, ומקדישים מקום רב לאינטרפרטאציה של היצירה תוך נסיון להצביע על ייחודה האמנותי, אחדותה, משמעו־יותיה ועיצובה האמנותי המיוחד, האלמנטים שבה וכיו"ב. רבים מכליהם שאולים מהביקורת האנגלו־סכסית והותאמו על־ידיהם לחקר הסה"ע. שונים במהותם הם מבקרים כהלל ברזל, אליעזר שביד ואחרים. ברזל אמון על כתיבה פרשנית בהירה היונקת הרבה מעבו־דתו של קורצוייל, ואילו שביד, יותר מחבריו המבקרים, משלב ניתוחים אמנותיים, התמודדות עם היצירה במישור האמנותי, עם בחינה חברתית־רוחנית רצינית.

המסה. בהעדר הגדרה מדויקת וממצה לצורה הספרותית של המסה (להלן מ'), ניתן, אולי, לגלות את ניצניה בסה"ע בהגותם ופולמוסם של מ. ח. לוצטו, נ. ה. ויזל, מ. מנדלסזון, פ. סמולנסקין, מ. ל. לילינבלום (ע' ערכיהם) ואחרים. מ' במובן המודרני מתפתחת החל באחד־העם, נ. סוקולוב, ד. פרישמן וח. נ. ביאליק (ע' ערכיהם), ואז גם תפסה המ' מקום מרכזי בספרות העברית. בתקופה שלאחריהם נתחוללה התפצלות ספציפית ומוגדרת לסוגים ספרותיים ברורים — ספרות יפה, עיון, ביקורת, עתונאות וכד', וממילא נתמעט מאוד העיסוק במ', שהיא תחום־ביניים מובהק בין הסוגים הספרותיים הנ"ל.

כמייסד המסה העברית נחשב אחד־העם (ר' לעיל, עמ' 686, 710). מסותיו של סוקולוב מתבלטות בהומור ובחריפות, בברק הסיגנון ועושר המבע, השמורים אמנם למחברם, לעתים, לרעתו. בספר מסו־תיו „אישים" משרטט סוקולוב דיוקנים, מעצב טיפוסים, ומרחיב את יריעת־דיונו לתיאור נופים ואקלימים רוחניים, אזורי־תרבות והדי תמורות חברתיות. רוח של יצירה שפוכה על מסותיו הביקרתיות של פרישמן, והיא המקנה להן חיוניות מרובה.

עניין מיוחד יש במסותיו של ביאליק הרוויות הגות ופתוחות אל הציור. הן מתמקדות סביב נושאן ועם זאת נהנות מקטעי־ציור, מטי־פוח הלשון, שופעות רוח של חידוש ומהפכנות, מוקירות את העבר והשגיו ומבקשות לשמור את נכסי המורשת. בכל כתיבתו („שירתנו הצעירה", „מנדלי ושלושת הכרכים", „גילוי וכיסוי בלשון" ועוד) ניכרת זיקתו האישית העמוקה לדברים, ועם זאת — העדר משוא־פנים. בסה"ע המאוחרת מתפתחת המסה אצל י. פיכמן, י. קלצקין, י. שטיינברג, צ. דיזנדרוק, צ. ויסלבסקי, א. שטינמן, א. רגלסון, דב סדן (ר' לעיל, עמ' 712), ב. קורצוייל, י. כהן ואחרים.

נושאי הכתיבה המסאית ודרכיה מגוונים: מסות פילוסופיות (קלצקין, דיזנדרוק), שיריות־הגותיות (י. שטיינברג), ביקרתיות־אימפרסיוניסטיות (י. פיכמן), פובליציסטיות־תיאוריות (י. כהן), מסות רגישות־לוהטות של א. שטינמן ומסות רעיוניות־פולמוסיות של ב. קורצוייל (ר' לעיל, שם) ואחרים.

היוצרים בני דור המדינה מיעטו בכתיבה מסאית. אצל משה שמיר, ס. יזהר, א. מגד, ח. ברטוב, משה דור ואחרים יש היזקקות למסה, אך אין היא מרכזית בכתיבתם.

א. כה.

המקאמה. פרוזה מחורזת בסיגנון הפייטנים נכתבה בעברית כבר במאות ה 10—11 („מגילת אחימעץ" באיטליה, „מגילת אביתר" בא"י, ועוד). אולם ה„מחברת" העברית הראשונה במתכונת המקאמה (ע"ע) הערבית הקלאסית נכתבה בספרד המוסלמית רק במחצית הראשונה של המאה ה 12, בשלהי „תור הזהב" שם, בידי שלמה אבן צקבל (ע"ע). גיבורה הנודד מספר על הרפתקותיו בהרמון מזרחי הדור, שבסופן הוא מגלה כי הנערה היפה שבה חשק אינה אלא ידידו העבדקן שהתחפש לנערה כדי להתל בו. נובלה קצרה ועסיסית זו מסופרת בפרוזה מחורזת בלתי־שקולה, שבה מסתיימות לעתים שלוש־ארבע צלעיות רצופות באותו חרוז, ובתוכה משובצים גם שירים, השקולים במשקל היתדות והתנועות. הסיגנון שיבוצי, אפייני לשירה העברית בספרד: מעשה־פסיפס של שברי־פסוקים מן המקורות, תוך שינוי משמעותם המקורית לשם יצירת אפקט קומי או אירוני. הופעת שני גיבורים (המספר וידידו), התחפשות אחד מהם לדמות אחרת והתגלותו הפתאומית בפני ידידו בסוף הסיפור, אפייניות גם הן לז'אנר ספרותי זה.

ספרות ה„מחברות" (את המונח קבע יהודה אלחריזי [ע"ע]) פרחה בספרד במאות ה 12—13, והפכה לז'אנר העיקרי של הבלטריס־טיקה העברית ביה"ב והרנסנס. ספרות זו הקיפה כ 50 ספרים, שרובם נכתבו בספרד, צרפת, איטליה, תורכיה ותימן, והכוונה בעיקר לספ־רות־שעשועים חילונית, שזכתה לפופולריות רבה.

מפורסמים ביותר בספרות העברית הם „תחכמוני" ליהודה אל־חריזי ו„מחברות עמנואל (ע"ע) הרומי". בין היוצרים הבולטים בספרד במאות ה 12—13 יש לציין את יוסף אבן־זבארה („ספר שעשועים"), יהודה אבן (ע"ע) שבתאי, אברהם אבן (ע"ע) חסדאי, שם־טוב פלקירה (ע"ע) ויצחק אבן־סהולה (ע"ע, כרך א', עמ' 187/8). במאות ה 14 וה 15 נתבלטו בספרד יצחק פוליקאר („עזר הדת") שם־טוב ארדוטיאל (ע"ע), דון וידאל בנבנשת (ע"ע) ואחרים. בפרובאנס בלטו בסוף המאה ה 13 ידעיה (ע"ע) הפניני וקלונימוס בן־קלונימוס („אבן בוחן"). באיטליה נכתבו מקאמות חשובות במאות ה 13—14 ע"י אחיטוב בן יצחק (ע"ע), בנימין מן הענווים („משא גיא חזיון") ועמנואל הרומי, ובמאות ה 16—17 נכתבו „ויכו־חים" בפרוזה מחורזת בידי רי"א מודנה (ע"ע) ועמנואל פרנסיש. בתורכיה, בסלוניקי וברודוס נכתבו במפנה המאות ה 15/6 ספרי מקאמות בידי כלב אפנדופולו (ע"ע), יהודה זרקו („לחם יהודה") ויצחק עונקינירה. בתימן נתפרסמו בעיקר המקאמות של יחיא אל־צ'הארי („ספר המוסר", במאה ה 16), יחיא חראזי („נתיבות האמו־נה") וסעדיה מנצורה („ספר המחשבה" ו„ספר הגלות והאמונה"). ספר משלים בסיגנון המקאמה נתחבר גם באנגליה במאה ה 13 — „משלי שועלים" לברכיה (ע"ע) בן נטרונאי הנקדן.

יהודה אלחריזי היה הראשון שתרגם ספר מקאמות ערבי לעברית — „מחברות איתיאל" לאל חרירי (ע"ע; רק כמחצית התרגום הגיעה לידינו). בעקבות הצלחת התרגום כתב את „תחכמוני", בן חמישים „שערים" (מקאמות), ובו נובלות קצרות ומשעשעות המספרות על תעלולי הידידים הימן האזרחי וחבר הקיני וכוללות ויכוחים בחרו־זים, תחרויות בין משוררים, חידות ולהטוטי לשון, איגרות, שירי תהילה, קינות ועוד. ספר זה זכה בספרותנו לחיקויים רבים, שהבול־טים ביניהם נכתבו בידי עמנואל הרומי וזכריה (ע"ע) אלצאהרי. ספרי מקאמות ערביים אחרים, שמקורם הודי, תורגמו גם הם: „כלילה ודמנה" (ע"ע), שהשפיע על ספרו של אבן־סהולה „משל הקדמוני"; „בן המלך והנזיר", סיפור נעוריו של בודהא, תורגם בידי אברהם אבן־חסדאי, והשפיע על שם־טוב פאלקירה. פאלקירה, אבן־סהולה וקלונימוס מציינים, שנגשו לכתיבה בהגיעם לגיל 35 — גיל חשבון־הנפש, מחצית חיי האדם. לא במקרה הפכו כמה מספרי־המקאמות — ובראשם „ספר המבקש", „אגרת מוסר", „בחינת עולם" ו„אבן בוחן" — לספרי מוסר דידאקטיים ופופולריים.

בצד ספרי־המקאמות, שבהם אין קשר והתפתחות ממחברת למחברת, מצויים ספרים שהם, למעשה, מעין רומנים בחרוזים. ב„ספר שעשועים" לאבן־זבארה מספר הגיבור כיצד נתפתה בידי אדם מס־תורי — שנתגלה אחר־כך כשטן בן־שד — לעזוב את עירו ולהרחיק נדוד. „מנחת יהודה שונא נשים" לאבן־שבתאי מספר על צעיר הממריד את הגברים כנגד המין הנשי, עד שהנשים משיבות מלחמת שערה. ספר זה פתח פולמוס ספרותי ממושך, ובין התשובות שחוברו לו בסיגנון המקאמה נמצאים הספרים „עזרת נשים" ליצחק ו„אוהב נשים" לידעיה הפניני. הספר „עפר ודינה" לדון וידאל בנבנשת מספר על גבר זקן וחדל־אונים, הנושא נערה צעירה (נושא שכיח

בספרות המקאמות). יש המוקדשים לוויכוחים בין עצמים („מלחמת העט והמספריים") או בין אנשים שונים ביניהם: „מחברת הוויכוחים לפני המלך" לישׂשכר שמחה — המקאמה הקדומה ביותר שהגיעה לידינו מאשכנז (המאה ה 15).

אָפיינית היא הסאטירה החריפה כנגד גבירים קמצנים, רופאים מאחזי-עיניים ומנהיגי-דת צבועים. על היצירות שורה אווירה אֵרוטית מפולפלת, המזכירה לא פעם את סיפורי „אלף לילה ולילה" (ע"ע) וה„דקאמרון" (ע"ע בוקצ'ו). תכונה זו של המקאמות העלתה לא פעם את חמת הרבנים, ואלה לא היססו מלהכריז חרם על כותבי כמה מהן, מדפיסיהן וקוראיהן. בשל הדו-שיח והמבנה הדרמתי היו שניסו לראות בהן נסיונות מוקדמים של דרמה עברית. במקאמות רבות מצויות פארודיות על נוסח ה„כתובה" ומסכות תלמודיות.

במפנה המאות ה 18—19 ניסו כמה מראשוני ההשכלה לכתוב בסיגנון אלחריזי ועמנואל („זבד המליצה" לזאב בוכנר, „אגרת אדר היקר" ליצחק סטנוב (ע"ע), „פני תבל" למשה מנדלסון ההמבורגי, „שלמה מול אדר" לשמואל צאהלין ועוד). כן נכתבו באשכנז ובפולניה ספרי ויכוחים, פולמוס, סאטירה והקדמות לספרים בסיגנון הפרוזה המחורזת. אולם עד מהרה נטלה הפרוזה את מקומה של הפרוזה המחורזת בסיפורת העברית. במחצית השניה של המאה ה 19 הופיע סיגנון המקאמה רק במשלים (ר' להלן, עמ' 717) ובסאטירות קצרות שנתפרסמו בכ"ע ובפליטונים של ד. פרישמן, מ. ברנדשטטר ואחרים (יל"ג העניק בטעות את השם „אל-מקאמאת" למחרוזת שירי-צימוד שכתב). הנסיון המוצלח ביותר לחקות את סיגנון המקאמה נעשה בספרות החדשה בידי ח"נ ביאליק („אלוף בצלות ואלוף שום", תרפ"ז). השפעת ספרי אלחריזי ועמנואל ניכרת גם בסיפוריו של ביאליק („אריה בעל גוף", „שור אבוס וארוחת ירק") ובסיפורי עגנון („הכנסת כלה", „אצל חמדת"). טשרניחובסקי העריץ את עמנואל הרומי ואף פרסם מונוגרפיה אודותיו (תרפ"ה). במחצית הראשונה של המאה ה 20 הופיע סיגנון המקאמה בעיקר בסיפורי-ילדים (של ש. בן-ציון, א"ד ורבנר, י. דושמן, מ. לנגר, מ. בן-מנחם וש. מלצר) ובמחברותיו הסאטיריות של א"מ הברמן („הימן הירושלמי"). בשנות ה 50—60 הופיעו קטעים בפרוזה מחורזת ברומן של י. בורלא, „אלה מסעי רבי יהודה הלוי" (תשי"ט), ובכמה מן המסות של א. שטיינמן וסיפוריו הקצרים של א. מגד. סיגנון המקאמה היה חביב מאוד על נ. אלתרמן, ואגרת-ברכה שפרסם בסוף שנות ה 50 („דברי ידידות ליוסיפון") חידשה את הפופולריות של סיגנון זה והחזירה אותו לאָפנה. החל בשנות השישים נכתבים בעתונות הישראלית טורים סאטיריים שבועיים בפרוזה מחורזת, המכונים בידי העתונות „מקאמות": טורי מ. אמיתי ב„על המשמר" (שכונסו בספר „פיוטו של שבוע", תשכ"ה), ח. חפר ב„ידיעות אחרונות" (חלק מטוריו כונס בספר „מסדר לוחמים", תשכ"ח), י. שרת ב„מעריב", ואחרים. בשנת תשל"ב הוצג בארץ המחזה העברי היחיד שנכתב כולו בסיגנון המקאמה — „מחברות החשק" לדן אלמגור.

י. א. קלוזנר, הנובילה בסה"ע, תש"ז; ש. ד. גויטיין, המ' והמחברת (מחברות לספרות, ה'), תשי"א; י. צינברג, הרומאן הסאטירי בסה"ע של יה"ב (בתוך: תולדות ספרות ישראל, א, 170—196), 1955; נ. גוברין, סגנון המ' בסה"ע בדורות האחרונים (מאסף לדברי ס', ביקורת והגות, ח'—ט'), תשכ"ח; ד. מירון, מ" של עונג-שבת (עכשיו, כ"א—כ"ד), תשכ"ח; ש. ורסס, בין ביאליק לאלחריזי (מולד, ג'), תשל"א; הנ"ל, הספר „פני תבל" בזיקתו למסורת המ' בספרותנו (בתוך: ספר ח. שירמן), תש"ל; ח. שירמן (עורך), השירה הע' בספרד ובפרובאנס, א—ד, תשל"א[3]; J. Schirmann, *Die hebr. Ubersetzung der Maqamen des Hariri*, 111–132, 1930; H. Dittman, *Hebr. Maquamendichtung in Spanien*, 1972.

ד. אל.

הסונטה העברית נוצרה באיטליה, עם היווצרותה של הסונטה (ע"ע; להלן ס') האיטלקית בסוף המאה ה 13, ע"י עמנואל (ע"ע) הרומי. ברבות הימים נתכנתה הס' „שיר זהב" („זהב" בגימטריא 14, כמספר שורותיה), רמז לאפיה האציל, מבחינת הצורה והתוכן. עמנואל הרומי סיגל לס' הע' את הצורה השניה (החסרה) של המשקל (ע"ע, עמ' 709, ור' שם עמ' 706) הספרדי-ערבי „השלם", שבה 11 הברות („אנדקאסילאבים"; שם, עמ' 706) הן בדלת והן בסוגר, ושניהם מסתיימים ב 3 תנועות ללא שווא ובכך מאפשרים סיום מלעילי — כס' האיטלקית. אצל עמנואל נמצאת כבר חריזה מלרעית לס', ונראה שהוא הקדים בזה את האיטלקים. החל ביהודה אריה ממודנה ועמנואל פרנסיס (ע' ערכיהם) באה פניה אל משקל התנועות, תוך שמירה על יתד אחד או בלי יתד כלל. בייחוד פיתח רמח"ל (ע"ע לוצטו) את הצורה הזאת. עמנואל והבאים אחריו באיטליה שמרו על החלוקה לשני קווארטטים (בתים בני 4 טורים) ולשני טרצטים (בתים בני 3 טורים) ע"פ החריזה האיטלקית הנפוצה: א ב ב א א ב ב א ג ד ה ג ד ה, שבה נראים הטרצטים כחסרי חרוז, ויוצרים רושם כאילו השיר לא הסתיים. חריזת הקוורטטים נבנתה על שני חרוזים בלבד, ונוסף על הצורה דלעיל נהגו לחרוז גם א ב א ב א ב א ב. בטֶרצֶטים נהגו חופש רב, החל בצורה הפתוחה שהזכרנו ועד לצורות סגורות בסיומים של חריזה צמודה. הריתמוס זכה לגיוון ע"י השימוש בגלישה (enjambement), שקישרה לעתים בין השורות, ולפעמים אפילו בין הבתים. בתקופות המאוחרות שימש המפסק (צזורה; ע"ע משקל, עמ' 703) כאמצעי ריתמי, ונהגו בלשון נופל על לשון, בחרוז פנימי ובאנאפורה. לקראת סוף התקופה האיטלקית נמצאות, אצל רחל מורפורגו (ע"ע) למשל, ס" ששורותיהן התקצרו כדי 4 הברות. משוררי ההשכלה כתבו במשקל (ע"ע, עמ' 705) הסילַבּי, אך לא הקפידו על 11 הברות, ואף אצל טשרניחובסקי, שניאור וש. שלום (ע' ערכיהם) מתארכת השורה. כבר י. ב. בסני (ע"ע) השתמש בכליל הס', בת 15 ס". 14 השורות של הס' האחרונה משמשות לפי הסדר שורות ראשונות ואחרונות בס" הקודמות. טשרניחובסקי השתמש בכליל בצורה קפדנית, אך אצל ש. שלום יש שהטרצטים משנים מקומם ובאים בתחילת השיר.

מ 3 הנושאים שקבע דנטה השתמש עמנואל ב 2: אהבה ומוסר; הגבורה לא העסיקתו. ברבות הימים כתבו גם ס" של שירי שבח והזדמנות. ס" אירוניות שימשו כתוֹבות על מצבות. עמנואל פרנסיס כתב ס" לירית עדינות, אך גם בעלות נימה דידקטית, אירונית ופולמוסית, ובכך נעשתה הס' מכשיר במאבקים חברתיים ודתיים ב 1911 כתב י. ח. קסטיליוני בלדה (ע"ע) בצורת ס'.

בתקופת ההשכלה העברית בגרמניה וברוסיה לא היתה הס' נפוצה. מ. י. לבנזון (ע"ע) כתב ס' סנטימנטלית אחת, וי. ל. גורדון (ע"ע) 12, והן מושפעות ביותר מהס' העברית באיטליה. לי. ל. גמזו 8 ס", שכבר מרמזות לאלו של טשרניחובסקי. לביאליק ס' אחת ואף אותה לא פרסם בין שיריו. טשרניחובסקי ביטא בס" שאיפה עזה להידמות לאיתני הטבע („לא רגעי שנת"), ולכוחות היסטוריים אדירים (ס" קרים"). בשני כלילי הס' שלו: „על הדם" ו„לשמש", תהִיה פסימית על סיכוייה של התרבות האנושית המודרנית. י. שטיינברג תוהה („ס" לבית קפה") על חיי האדם המודרני, וז. שניאור מגלם בס" גרוטסקות (ע"ע) מזעזעות על הפוגרומים באוקראינה. על אף הנסיונות להשתחרר מכך נשארה הצורה קשה וקפדנית למדי, ואולם דבר זה לא מנע מי. פיכמן, ש. שלום, ל. גולדברג, י. עמיחי, ד. רביקוביץ ואחרים מלהשתמש בהצלחה בצורה זו.

בס" העבריות באיטליה מטפוריקה קונוונציונאלית — לרוב רדודה — שאולה מהשירה העברית בספרד, כגון: זמן, צבי, יעלה, עפרה וכד'. אח"כ השתלטה הקונוונציה המקראית, ורק מטשרניחובסקי ואילך החל השימוש במטפוריקה מקורית ומעמיקה, השאובה מהסתכלות בתחומים רחבים של הגוף ושל התרבות.

ש. טשרניחובסקי, מחברת הס", מבוא, תרפ"ב; הנ"ל, עמנואל הרומי, תרפ"ה; ל. גולדברג (מתרגמת), פרנצסקו פטררקה, 1953; ד. ירדן, מחברות עמנואל הרומי, א. מבוא, תשי"ז; י. בקון, פרקים בהתפתחות המשקל של השירה העברית, 1968; ד. לנדאו, היסודות הריתמיים של השירה, תש"ל.

ד. לנ.

המשל. לסה״ע החדשה, החל בתקופת „המאספים״, נתגלגל המשל (ע״ע) מתוך שימושו במקרא מחד ובספרות הכללית מאידך. המשל בדור „המאספים״ הוא בעל אופי בפול, פתגמי וסיפורי. הוא ממלא את כל כרכי „המאספים״, ושימושו העיקרי — לפלס לקורא העברי דרך לקראת ההומניזם. על אף מגמתיותו גובר לעתים הצד הסיפורי וניכר שהממשל עצמו משתקע בחדוות תיאורו. בולט בדור זה י. סטנוב (ע״ע), ש„משלי אסף״ שלו, וכן „זמירות אסף״, הניחו יסודות חשובים. משליו המרובים באים במפורש בשם השקפת־עולם שכלתנית ונלחמים למענה. סיגנונו מקראי, ומתוך ליצנות ייחס אותם לחכמים קדמונים.

פיתוחו של המשל — אצל י. ברי״ל (ע״ע). הוא מדגיש כי המשל הסיפורי אינו אלא המחשה סיפורית של ההפשטה הפתגמית. הוא הולך בעקבות ג. א. לסינג (ע״ע) ובולט אצלו המשל האקטואליסטי, שעוקצו עולה בדרך אלגורית, אך ברורה למדי. המשכיל מצטייר כטוב בתכלית, ואילו החרד הוא רע בתכלית. בין הממשלים האחרים אז בולטים י. ל. בן זאב (ע״ע), אהרון וולפסון וברוך לינדא מהנובר. למרביתם שימש המשל במקום הסאטירה, להצביע על מומים, להוקיע את הקלוקל ולהצביע על האידאלי.

בדרכים שונות התפתח המשל בגליציה וברוסיה. ציון דרך חשוב הס „משלי יהודה״ של י. ל. גורדון (ע״ע), 100 משלים שהם בעיקרם תרגום ועיבוד חפשי למשלי לפונטין, איסופוס, קרילוב, לסינג (ע׳ ערכיהם) ואחרים, ומיעוטם ממשליו הוא. ב„משלים קטנים לילדים גדולים״ ניכר אָפיוֹ הסאטירי ובולטת מלחמתו למען האידאלים של ההשכלה. השגיו הלשוניים חשובים, וחלק לו בהחייאתה של הלשון העברית. באותן שנים פרסם י. שטיינברג את ספר משליו „אור לישרים״.

בדורו של ביאליק לא תפס המשל מקום חשוב; בעתונות נת־פרסמו מדי פעם משלים, וגם סופרים אחדים, כי. שטינברג, כתבו משלים, שמגמתם סיפורית־אמנותית בעיקר. כתיבה משלונית ישנה גם אצל דוד שמעונוביץ (לימים: שמעוני [ע״ע]), בעיקר בספרו ״בשבילי הביבר״. משליו ספוגים ביקורת מרה על הירידה המוסרית, משבר הערכים וירידת האדם, שנתגלו במלוא קלונם במלחמות העקובות מדם. רבים ממשליו מעלים נושאים מדיניים, חברתיים, תרבותיים ומוסריים אקטואליים. עניין מיוחד יש במשלים שלו הנו־געים בבעיות הספרות בת־זמנו.

ספרות המשל לא מצאה לה המשך חשוב ביצירה העברית הצעי־רה, וזאת משום אפיה הא־דידקטי של הספרות, הנתפסת כתחום אמנותי־אסתטי בעל זכות־קיום עצמית בתור שכזה; סוג כתיבה זה מוצא עתה את ביטויו בעיקר בכתיבה לילדים, שהיא לבדה מגמתית, ונושאת עדיין כיוון דידאקטי. ור׳ לעיל, מקאמה, עמ׳ 714.

א. כה.

ספרות המסעות היהודית מוקדשת ברובה לתיאורי עליה (ע״ע) לא״י, ומקצתה מתארת מסעות (להלן מ״) מסחריים, נסיונות לגלות את עשרת השבטים (ע״ע), נדודי שד״רים (שלוחי א״י) וכדומה. ביה״ב היו ספרי המ״ סוג ספרותי חריג ויוצא־דופן. ספר־מ׳ עברי ראשון, מן המאה ה 9, הוא ספר אלדד הדני (ע״ע). במאה ה 12 כתב בנימין מטודלה ספר־מ׳, העולה בדיוקו וחשיבותו על ספריהם של רוב הנוסעים האירופיים ביה״ב (נדפס לראשונה בקושטא, ש״ג). מכלי שני או שלישי הוא „סבוב״ ר׳ פתחיה מרגנש־בורג (ע״ע), מן המאה ה 12, שהוא מתורגם, מקוצר, מעובד ובלתי־מהימן יחסית (לראשונה פראג, שנ״ה). אפופת־מסתורין היא דמותו — וסיפורו — של דוד הראובני (ע״ע), שתיאר את הרפתקותיו במזרח ובמערב במאה ה 16. למן המצאת הדפוס התפשטה יותר הקריאה בספרים מועטים אלה, שזכו למהדורות רבות ותכופות זו לזו. ספר אלדד הדני היה מן הספרים העבריים הראשונים שראו את אור הדפוס (מנטובה, רל״ח). מסה״מ של שלוחי א״י יצוין „מעגל טוב״ של ר׳ חי״ד אזולאי (ע״ע), בן המאה ה 18, שהיה מן ה„תיירים״ היהודים הראשונים במובן המודרני של המלה. בתקופת־ההשכלה רבו סיפורי־מ״ כחיקוי למגמה הדומה בספרות הכללית, אולם רובם נשאו אופי עתונאי, ונדפסו כרשימות בכה״ע הקבועים שיצאו אז. יחיד ומיוחד הוא יעקב ספיר (ע״ע) בן המאה ה 19, שבספרו „אבן ספיר״ תיאר את מסעיו במצרים, ערב, תימן, הודו, סין, אוסטרליה ועוד, תוך שימת־לב מיוחדת לחיי־התרבות היהודיים שבכל מקום, ולתיאור מסורות ספרותיות חשובות — שניצלו על־ידיו מאָבדן. בספרו בא התיאור התיעודי הראשון של יהדות תימן. (ספר זה נדפס בהוצאת „מקיצי נרדמים״ [ע״ע] ועורר ביקורת על החברה, משום שתכנו חרג ממטרותיה הספרותיות המוצהרות). ש. רומנילי סיפר ב„משא בערב״ (תקנ״ב) על מצבם הקשה של יהודי מרוקו. ס״מ בעברית במאה ה 20 כתבו נ. סלושץ ([ע״ע]; „ספר המסעות בארץ לוב״; תרצ״ח—תש״ג), שתיאר לראשונה את הווי יהודי המערות, ש. פלאום („בת ישראל נודדת״, תרצ״ה), ד. אילון־סרני („מסע במזרח הרחוק״, תשי״ח; „על פני ברזיל״, תשכ״א; ועוד), ב. חבס („עולמות רחו־קים״, תשי״ז; ועוד), ע. קרליבך („הודו״, תשט״ז), ואחרים. בלועזית כתבו: ח. חבשוש (ע״ע) וא. גלזר (ע״ע) — על תימן, בנימין „השני״ (ע״ע) — על המזרח הקרוב והרחוק, י. פיטלוביץ (ע״ע) — על מסעיו בחבש ובין הפלשים (ע״ע), וא. י. ברור (ע״ע), שסייר בסוריה, פרס, עראק וכורדיסתן („אבק דרכים״, א׳—ב׳, תש״ד—תש״ו). אופי מיוחד במינו נושאים ספר המ״ של העתונאי והסופר א. שושקעס, „לענדער און שטעט״ („ארצות ומדינות״), 1930; „דורך אומבאקאנטע לענדער״ („דרך ארצות לא מוכרות״) 1954; ועוד. — סיפורי מ׳ דמיוניים מצויים כבר בתלמוד (ע״ע רבה בר בר חנה) ובספרות יה״ב: הנוסחאות העבריות של הרומן על אלכסנדר מוקדון (ע״ע, עמ׳ 656—658), וה„מחברות״ („מקאמות״) (ר׳ לעיל, עמ׳ 713) מיהודה אלחריזי (ע״ע) ועד התימני בן המאה ה16, זכריה (ע״ע) אלצאהרי. בתקופה החדשה נתפרסמו ביותר „מסעות בנימין השלישי״ של מנדלי מוכר ספרים (ע״ע). ערך רב יותר לסיפורו של ש. י. עגנון „בלבב ימים״, שנכתב במסורת סה״מ לא״י ובסיגנונם, ולספרו הגדול „הכנסת כלה״, שהוא כעין סטירה בסיגנון סה״מ העברית הכללית.

מקום מיוחד תופסת סה״מ של יהודים עולים. תיאורים ראשונים מסוג זה — מלבד תיאורי הנדודים במדבר (ע״ע יציאת מצרים) — הם מהמאה ה 13: „ספור מסעות״ של יעקב בן נתנאל הכהן (ע״ע), „אלה המסעות״ של ר׳ יעקב שליחו של ר׳ יחיאל מפריס (ע״ע), האלמוני תלמיד הרמב״ן, ואחרים. תיאורים אלה מרבים בציון ותיאור של קברות ומקומות קדושים לסוגיהם, בעיקר בא״י. חשיבות גדולה יותר לתיאור המ׳ של משלם וולטרה (ע״ע) — שסיפר גם על מצרים וסוריה, ושל עבדיה מברטינורו (ע״ע), שתיאר את מסעו בשלושה מכתבים, בעלי ערך היסטורי וספרותי רב. נוסע איטלקי אחר, משה בסולה (ע״ע), תיאר את שהותו בא״י ב 1521/2. ר׳ ישעיהו הורוביץ (ע״ע), מראשי עליית האשכנזים במאה ה 17, כתב איגרת על מסעו וישיבתו בארץ. גדליה מסמיאטיץ תיאר בספרו „שאלו שלום ירו־שלים״ את עליית ר׳ יהודה (ע״ע) החסיד. איגרות אלו עניייניות מצד תוכנן, וכוונתן — בין היתר — להדריך את המתכוונים לעלות, מן הבחינות המעשיות הכרוכות בהכנות לנסיעה, תוואי הנסיעה, מחירים וכד׳. עד המאה ה 19 היתה ס״מ זו כולה כתובה כאיגרות, ולכלל ספר לא הגיעה. החל מ 1839 פרסם אליעזר הלוי איגרת מסע מא״י בגר־מנית, וערך את היומנים האנגליים של משה מונטיפיורי (ע״ע) ורעייתו הכוללים את מסעותיהם לא״י. ב 1858 נתפרסם ספר המ׳ של ל. א. פרנקל (ע״ע) Nach Jerusalem („ירושלימה״; תורגם לעברית תשל״ג). יש לציין גם את „ספר המסע בחצי האי קרים״ (תרל״ט—תר״מ), „מסע בארץ הקדם״ (תרמ״ג) ו„מסע באירופא״ (תרמ״ה) של א. דיינארד (ע״ע), בעל העין הביקורתית והלשון החריפה.

בין ראשוני חובבי־ציון שכתבו רשמי מ׳ מא״י יש להזכיר את ת. הרצל, מרדכי בן הלל הכהן, אחד־העם ויוסף קלוזנר. וע״ע גאוגרפיה, עמ׳ 70/1.

י. ד. אייזנשטיין, אוצר מ״, תרפ״ז; א. יערי, מ״ א״י, תש״ו; הנ״ל, שלוחי א״י, תשי״א; הנ״ל, אגרות א״י, 1971; ז. וילנאי, מצבות קודש בא״י, תשכ״ג[2]; מ. איש־שלום, מסעי נוצרים לא״י, תשכ״ו; ש. ורסס, „בלבב ימים״ לש״י עגנון — המקורות לסיפור ושיטות עיצובם (הספרות, ב׳), תש״ל; E. Carmoly, *Itinéraires de la Terre Sainte*, 1847; L. Zunz, *Geographische Literatur der Juden* (Gesammelte Schriften, I, 146—216), 1875; R. Röhricht – H. Meisner (eds.), *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, 1880; *The Library of the Palestine Pilgrim Text Society*, I–XIII, General Index, 1890—1897; C. Beck, *Deutsche Reisen im Wandel der Jahrhunderte*, 1936; R. Hennig, *Terrae incognitae*, I–IV, 1944—1956[2]; E. G. Cox, *A Reference Guide to the Literature of Travel*, I–III, 1935—1949.

י. א. ק.

עַגְבָנִיָּה (Lycopersicum), סוג צמחים ממשפחת הסולניים (ע״ע) שבו 6—7 מינים, ובכללם מין אחד שהוא צמח המאכל התרבותי, ע׳ מצויה (L. esculentum). צמח הע׳ הוא חד־שנתי, מסתעף שרוע או זקוף. אורך הפרקים נע מ 1—2 ל 4—6 ס״מ, בהתאם לתכונת הזן ותנאי הגידול. העלים מסורגים ומנוצים. הפרחים צהובים אנדרוגיניים, נישאים באשכולות. ההפריה עצמית. הפרי ענבה בשרית בעלת 2 מגורות או יותר. הזרעים קטנים דמויי־כליה ומכוסים זיפים קטנים.

מחלקים את הסוג ל 2 תת־סוגים: 1. אדומי פרי (Eulycopersicum), הכוללים נוסף לע׳ התרבותית גם את המין L. pimpinellifolium, 2. ירוקי פרי (Eriopersicum), בהם מספר הכרומוסומים n = 12, אך מצויות גם צורות טְרִיפְּלואידיות וטֶטְרַפְּלואידיות. מוצא רוב זני התרבות הוא מהמין L. esculentum. שאר המינים, ובמיוחד L. pimpinellifolium, משמשים כמקור עמידות למחלות מסוימות. מספר הזנים הנמצאים בגידול מגיע ל 500—600, ומספרם עולה מדי פעם, בהתאם לתנאי המקום ודרישות השוק והתעשיה. מיונם לפי גובה הזן, צורת הפרי והשימוש בו.

צורת הפרי — מוארך, כדורי, שטוח או מצולע — וגדלו שונים מזן לזן. גם לתנאי הגידול השפעה על גודל הפרי. הפרי הצעיר מכיל טוֹמַטִין, אלקלואיד רעיל, הפוחת תוך תהליך הבשלת הפרי, ולבסוף נעלם כליל. הערך התזונתי של הפרי גבוה יחסית.

הע׳ גדלה מזרעים, אותם זורעים במשתלה, בהדליה או בלעדיה, או הישר בשדה. ההשתלה מועדפת בגידול לתעשיה בהיותה זולה יותר ומאפשרת איסוף מכני. הע׳ עולה יפה בכל אזורי ישראל. עונות גידולה נקבעות בהתאם לטמפרטורה באיזור. בחורף ובראשית האביב מגדלים אותה תחת כיסוי פלסטי המקנה הגנה מפני רוחות, גשמים וטמפרטורות נמוכות.

מחירו הגבוה של הפרי הטרי בשוקי העולם והאפשרויות הרבות של עיבודו התעשייתי (מיץ, רסק, קֶצ׳וּפ ועוד) מקנים לע׳ חשיבות כלכלית מרובה. שטח גידולה בעולם מגיע ל 1.35 מיליון הקטר, וייצורה הכולל — ל 28.5 מיליון טונות (1970). התפשטותה הגאוגרפית היא עפ״נ מרבית היבשות (65° צפון — 40° דרום). עיקר ייצורה מרוכז באה״ב ואחריה באיטליה, בריה״מ, תורכיה ומצרים. שטח הגידול בישראל מגיע ל 50,000 דונם בקירוב (התפוקה 1969/70: 175,000 טון), ומזה כ 35,000 דונם במשק היהודי (1970/71); חלק ניכר מיועד לתעשיה. הייצור ביהודה ובשומרון נאמד ב 35,000 טונות וברצועת עזה וצפון סיני ב 7,500 טונות. היבול הממוצע בארץ הוא בין 3.5—4.5 טונות לדונם — מהגבוהים בעולם.

מוצא הע׳ התרבותית הוא בחלק המערבי של אמריקה התיכונה והדרומית. השם הלועזי tomato נגזר מן המלה האַצְטֶקִית xitomato. באירופה ידועה הע׳ מהמחצית השניה של המאה ה 16. תחילה סברו שאכילת הפרי גורמת הרעלות, ומכאן השם המדעי שצוין לעיל (כלומר „אפרסק־הזאב״); כן ייחסו לו תכונה לגרום ל„שגעון־האהבה״, וזה מקור שמו הצרפתי pomme d'amour („תפוח אהבה״), ומכאן נגזר גם השם העברי „עגבניה״. במאה ה 16 הכירו ותיארו לראשונה באירופה את הזן ה„צהוב״ של הע׳ שנקרא pomidoro (באיט׳). רק במאה ה 18 החלו להשתמש בע׳ למאכל, ולתפוצה רבה הגיעה רק במאה ה 20. לא״י הובא הפרי בסוף המאה ה 19 ע״י נזירים מצרפת, והפלחים הערביים גידלוה בקנה־מידה נרחב, בעיקר באדמות בעל. אולם לתפוצה רבה זכתה רק בראשית שנות ה 30, עם הכנסת זנים חדשים ושיטות גידול משופרות.

נ. רטיג – נ. קידר, השפעת דרגת ההבשלה על התחממות ו„מכות שמש״ (sunscald) בפירות ע׳ (כתבים, יז, 281—287), תשכ״ח; י. רודיק ואחרים, הקדמת עונת הייצור של ע׳ לתעשיה — על ידי שתילה (השדה, מ״ט, 358—360), תשכ״ט; ח. ד. רבינוביץ – נ. קידר, השפעת חמרי צמיחה דמויי אוכסין על חנטה בע׳ החורף (השדה, נ, 287—290), תש״ל; D. Palevitch et al., *The Effect of Manure and Fertilizer Treatments on the Yields of Winter Tomatoes in the Western Negev* (The Isr. Jour. of Agric. Research, XV, 65–72), 1965; G. W. Ware – J. P. CcCollum, *Producing Vegetable Crops*, 1968.

נ. קי.

עַגֶּבֶת (syphilis), מחלה קשה ומידבקת המועברת עפ״ר ע״י מגע מיני (ע״ע מין, עמ׳ 276/7). הע׳, המתחילה כמחלת זיהום מקומית, עלולה להתפשט ולפגוע בכל הגוף, להרוס איברים חיוניים ולגרום למוות. גורם המחלה הוא החיידק טְרֶפּוֹנֶמָה פאלידום (Treponema pallidum) מסדרת הסלילניים (Spirochaetaceae), שצורתו סליל וארכו כ 10 מיקרון.

הע׳ מוגבלת לאדם בלבד. באופן נסיוני הצליחו להדביק קופים וארנבות (ר׳ להלן). מוקד ההדבקה באדם הוא לרוב באיזור איברי המין, אולם כ 10% ממקרי ההדבקה מקורם באיברים אחרים (בעיקר הפה).

מהלך המחלה. מבחינים בע׳ 3 שלבים עיקריים: ע׳ ראשונית: לאחר תקופת דגירה של 2—10 שבועות מתפתחת במקום ההדבקה בועית ההופכת לכיב בעל שוליים מוגדרים וקשים (הכיב הקשה), בלוטות הלימפה הקרובות מתנפחות גם הן. כרגיל אין כאבים בשלב זה. כיב ראשוני זה נרפא ללא־טיפול ונעלם. ע׳ ראשונית מאוחרת: 2—10 שבועות לאחר היעלמות הכיב הראשוני פורצת פריחה בחלקי הגוף השונים המלווה הופעת בועיות לחות באיזור איברי המין והשת. בשלב זה אפשרית גם הופעת דלקת קרום המוח והכליה. הבועיות והכיבים ב 2 שלבים אלה עשירים בחיידקי ע׳ ולכן סכנת ההדבקה בהם גבוהה מאוד. התפרצות חוזרת של פריחה מידבקת זו עלולה לקרות במשך תקופה של 5 שנים לאחר ההדבקה, אולם לאחר מכן אין חולה הע׳ מעביר את המחלה. ע׳ מאוחרת („ע׳ שלישונית״) מופיעה זמן רב לאחר ההדבקה (לעתים אף שנים); שלב זה מאופיין בתופעות דלקתיות קשות באיברים פנימיים שונים, ואף בעור. כתוצאה מכך מופיעים שינויים ניוונִיים בעצמות, באאורטה (ע״ע) תוך התהוות מפרצת (ע״ע), ובדרכי הלימפה עד כדי גרימת אלפנטיאזיס (ע״ע). הנזקים החמורים ביותר הם נזקי מערכת העצבים המרכזית. פגיעה בחוט השדרה גורמת לכליון הגבי (ע״ע חוט־השדרה, עמ׳ 185), ופגיעות במוח גורמות לשיתוק כללי מתקדם ולהפרעות נפשיות חמורות. שלב זה מאופיין בכך, שכמעט אין למצוא בחולה חיידקי ע׳ ויש להיעזר בשיטות אבחנה אחרות. ב 25% ממקרי הע׳ קיימת החלמה ספונטנית ושלמה לאחר השלב הראשון; 25% נוספים לוקים בע׳ ללא גילויים קליניים בשלבים הראשונים (ע׳ לטנטית). 50% מכלל מקרי הע׳ מפתחים את התסמונת האפיינית לע׳ שלישונית.

בע׳ מלידה עלול גורם המחלה לעבור לעובר דרך השליה של אם חולת ע׳. חלק מעוברים אלה מת כתוצאה מהפלה או בשעת הלידה. במקרים אחרים סובל הילד מסימני הע׳ על כל שלביה, ונוסף על כך מצויים מומים וליקויי־תצורה האפייניים לילדים אלה,

כגון חרשות, ליקויים במבנה השלד, במערכת העצבים המרכזית ועוד. טיפול נמרץ בע׳ האם תוך חדשי ההריון הראשונים מונע ע׳ מלידה.

אבחנה. מאחר שתופעות הע׳ דומות, על כל שלביהן, לתופעות המלוות מחלות והפרעות אחרות, נודעת חשיבות מכרעת לבחינת תולדות המחלה מחד ולבדיקה מעבדתית מדויקת מאידך.

היות שהכיבים המופיעים בע׳ ראשונית עשירים בחיידקי ע׳, מתבססת האבחנה הראשונה על בדיקה מיקרוסקופית. בשלבי הע׳ המאוחרים מתבססת האבחנה על שיטות סֶרולוגיות (ע״ע סרולוגיות, שיטות). שיטת אבחנה אחרת, שיש לה חשיבות היסטורית ומדעית, היא שיטת וַסֶרמן (ע״ע וסרמן, א.) המתבססת על מבחן קשירת מֵשלים (ע״ע, וע״ע בורדה). עיקרן של שיטות אלה הוא אנליזת נסיוב הדם לשם מציאת נוגדנים נגד גורמי הע׳. חשיבות שיטות האבחנה אינה מצטמצמת בקביעת המחלה בלבד, אלא היא גם גורם מכריע בקביעת הצלחת הטיפול.

טיפול. לפני הנהגת השימוש בפניצילין שימשו תכשירי ביסמוט ואַרסן (ע׳ ערכיהם, וע״ע אהרליך עמ׳ 585) לטיפול בע׳. וגנר־יאורג (ע״ע) הנהיג את הטיפול ע״י הדבקה בטפילי המלריה (ע״ע, עמ׳ 790). הקדחת בהדבקה זו השמידה את גורמי הע׳ והצילה בזמנו רבים ממקרי הע׳ השלישונית. כיום משמשים פניצילין ונגזרותיו כתרופה כמעט בלעדית לטיפול בע׳. במקרים של רגישות לתרופה זו אפשר להשתמש בתרופות אנטיביוטיות אחרות. הצלחת הטיפול, ובעקבותיה ההחלמה השלימה, הניתנת להשגה בכל המקרים, תלויה במעקב מתמיד וקפדני אחר השמדת גורם הע׳.

חסינות. ע׳ מעניקה חיסון על תנאי בלבד — כל׳, אדם הסובל מע׳, בכל שלביה, אינו נדבק בה פעם נוספת. אולם, לאחר החלמה מלאה אין חיסון ותיתכן מחלה חוזרת.

מחלות דמויות ע׳ נגרמות ע״י חיידק הע׳ או חיידקים קרובים לו ביותר, והן אֶנדֶמיות באזורים רבים בעולם, בעיקר באזורים בעלי אקלים טרופי. הן פוגעות בעיקר בילדים וההדבקה בהן אינה מינית. ברוב הגדול של המקרים אין מופיעים השלבים המאוחרים של המחלה. מטפלים בהן בעזרת פניצילין. לסוג זה שייכות המחלות: פְּרַמְבֶּסְיָה הנפוצה באזורים חמים ולחים, בֶּגֶ׳ל הנפוצה באפריקה, פִינְטָה במכסיקו, באמריקה המרכזית והדרומית, וכן באיי האוקיאנוס השקט.

ע׳ הארנבות. מחלת מין המצויה בארנבות והגורמת לכיבים באיברי המין שלהן. גורם המחלה דומה לגורם הע׳ באדם, ולכן דרושה זהירות בשימוש בארנבות למחקר הע׳ כדי למנוע זהוי מוטעה.

במחקר ההיסטורי שרר ויכוח ממושך, אם הובאה המחלה מאמריקה לאחר גילויה או היתה ידועה באירופה לפני קולומבוס. חקירות אנתרופולוגיות באמריקה גילו מספר רב של שלדים שבהם מצויים שינויים אפיינים לע׳ בעוד שבאירופה נמצאו מקרים בודדים שאף ביחס להם קיים ספק.

השם סיפיליס ניתן ע״י פְּראקאסְטורוֹ (Fracastoro) בפּוֹאֶמה לאטינית: „סיפיליס או המחלה הצרפתית״ (1530). הוא גם המליץ על הטיפול בכספית ובעץ הגואיאק (guaiac) ותיאר את המחלה באופן מקיף: סימנים ראשוניים באיברי המין; שניים בעור; שליישיים בעצמות ובאיברים הפנימיים. האיטלקי מאסא (N. Massa) תיאר ב 1532 את ההתקשויות (gummata). בסוף המאה ה 15 ובתחילת המאה ה 16 היתה הע׳ פורצת לעתים בצורת מגיפה, אולם הפצת הידיעות על סימניה ופעולות פיקוח של השלטונות הקטינו את נפיצותה. — בסוף המאה ה 19 ובראשית המאה ה 20 נתגלה הקשר בין כליון הגב ומחלות הרוח לבין הע׳.

ב 1910 המציא אהרליך (ע״ע) את הסַלווַרסַן (Salvarsan), התרופה הראשונה שהצליחה לרפא ע׳, אם כי לא באופן מוחלט.

C. C. Dennie, *A History of S.*, 1962.

מנ. ר. – יה. ל.

עֲגוּנָה (עצורה, כלואה; ע״פ רות א, יג), אשה נשואה החיה בנפרד מבעלה ואינה יכולה, למעשה, להשיג ממנו גט (ע״ע אשות, עמ׳ 402/3), או שלא ידוע אם הוא חי. גם יבמה (ע״ע יבום וחליצה, עמ׳ 122) יכולה להיות ע׳. לפי ההלכה מסתיימים נישואין רק ע״י גט או מוות. הגט נעשה ע״י הצדדים עצמם, ובהעדר הבעל, או כשהוא מסרב, ואף בזדון — אין גט. הוא הדין כשאין אפשרות לקבוע אלמנות ודאית. אין בעיית עגינות (ע־ת) אצל הבעל, שבמקרהו קיימות אפשרויות שונות (ע״ע ביגמיה). מקרי ע־ת בהמון קורים בעיקר בתקופות מלחמה או רדיפות, ובזמננו במיוחד כתוצאה מהשואה. מקרי ע־ת פרטיים קשורים לפעמים במחלת־נפש כרונית של הבעל, או בסחטנות זדונית מצדו.

ע־ת היא סוגיה הלכתית ואנושית מסובכת ונידונה בפרטות רבה וחסרת־תקדים בספרות הפוסקים. הקלות רבות הותקנו בדיני־הראיות הכלליים, והשתמשו הרבה ב„סניפים״ להתר, לפי פרטי כל מקרה, אך, מאידך, נזהרו מאוד, פן יתירו אשת־איש לאחר, וייעשו בניה מבעלה השני ממזרים (ע״ע ממזר).

בדין התורה „ע״פ שנים עדים יקום דבר״ (ע״ע ראיות), אך כבר רבן גמליאל (ע״ע) הזקן תיקן, שבהעדר הבעל כתוצאה ממלחמה משיאין את אשתו ע״פ עד אחד המעיד על מותו (יב׳ ט״ז, ז׳). ר׳ אליעזר ור׳ יהושע סברו, מאוחר יותר, שאין לעשות כן, אך בימי רבן גמליאל דיבנה נקבעה התקנה שוב ואף הורחבה על עד מפי עד ועל עדות של עבד, של אשה, של שפחה ושל קרוב (שם). טעם התקנות בהנחה שאין אדם משקר בדבר שעלול להתגלות. שאם הבעל חי — יופיע במשך הזמן, ובהנחה האחרת שהאשה עצמה מבררת היטב, אם בעלה מת, לפני נישואיה השניים, מחשש לתוצאות האפשריות (יב׳ צ״ג, ע״ב; ור׳ רמב״ם גירושין, י״ב, ט״ו). אם ידוע שחיתה בשלום עם בעלה, ייתכן שתהא הע׳ מותרת ע״ס עדותה היא שבעלה מת, פרט להעדרות במלחמה — וזאת ע״פ הנימוק השני הנ״ל (שם צ״ג, ע״ב; קי״ד, ע״ב—קט״ז, ע״א). חמש נשים, ביניהן חמותה, בת בעלה ועוד, אינן נאמנות. מתירים מע־ת גם ע״פ עדות מומר וגוי, אם הם „מסיחים לפי תומם״ שהבעל מת.

לגבי המוות עצמו לא תתקבל כמספקת עדות על עובדות העלולות לגרום למוות רק עפ״ר, כי ייתכן שהעד רק מסיק מהן שהבעל מת; ע״כ לא יתירו אשה ע״פ עדות שנפל בעלה „במים שאין להם סוף״, שמא יצא במקום אחר, אלא אם נוכח העד בקבורתו, או שהעיד שמצא אח״כ במקום הטביעה אחד מאיבריו. מאידך, אם העיד, כי טבע במים שיש להם סוף (כלומר שיכולים לראות את כל סביביו) והעד שהה במקום כדי שתצא נפשו של האיש שטבע ולא עלה, יתירו את הע׳. בע׳ מנישואין אזרחיים יוכל ביה״ד שלא להכיר בנישואין ולהתירה בכך.

בגלל מצבה הקשה של הע׳, ניסו כבר בזמן קדום למנוע מראש אפשרות של עיגון. „כל היוצא למלחמת בית דוד, גט כריתות כותב לאשתו״ (כת׳ ט׳, ע״ב), על תנאי, שבמקרה שלא ישוב עד יום ידוע, ייחשב הגט בר־תוקף. דרך זו הונהגה גם בעתות־מלחמה בימינו. במקרה כזה יהא אפוא צורך בנישואין חדשים, אם יחזור הבעל לאחר זמן, אך לא תוכל אשתו לשאתו מחדש כאשר יחזור, אם הוא כוהן. במקרים מסוימים זכאית אשה לקבל מבי״ד צו האוסר על הבעל לנסוע לחו״ל כל עוד לא יתן לה גט על תנאי כנ״ל. דרך אחרת הוצעה — להתנות בשעת הנישואין, שהם ייחשבו כבטלים למפרע במקרים מסוימים. הצעה זו כרוכה בבעיות הלכתיות מרובות והיא לא נתקבלה, בד״כ, על דעת רוב הפוסקים. דרך אחרת היא ע״י התקנת תקנה כללית של חכמי ההלכה, שלפיה יופקעו הקידושין למפרע בתנאים מסוימים, על יסוד הכלל ש„כל המקדש אדעתא דרבנן מקדש ואפקעינהו רבנן לקידושין מינה״ (גיט׳ ל״ג, ע״א). לאחרונה הועלו הצעות אלה שוב לדיון.

במדינת ישראל מסורה סמכות השיפוט הייחודית בענייני ע' לבתה"ד הרבניים.

ש. י. זוין, ע' של מלחמה בספרות ההלכה (סיני, י'), תש"ב; א. ח. פריימן, סדר קידושין ונישואין אחרי חתימת התלמוד, תש"ה; י. ז. כהנא, ספר הע", תשי"ד; אוצר הפוסקים, ג'—ח', תשי"ד—תשכ"ג; י. י. וויינברג, על נשים שבבעליהן השתמדו (נעם, א'), תשי"ח; ב. ז. בנדיקט, כנ"ל (שם, ג), תש"ך; א. ברקוביץ, תנאי בנשואין ובגט, תשכ"ז; ב"צ שרשבסקי, דיני משפחה, 64/5, 89, 93, 1967[2]; מ. אלון, חקיקה דתית בחוקי מדינת ישראל, 182—184, תשכ"ח.

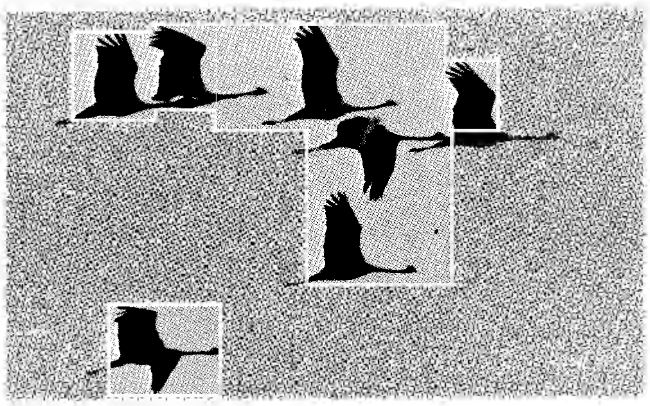
ב. שר.

עֲגוּרִיים (Gruidae), משפחת עופות גדולים זקופי־קומה של בתי־גידול לחים, הדומים, בצורתם החיצונית, לחסידות או אנפות (ע' ערכיהם); ונבדלים מהם בקדמת העין המנוצה ובלשון הארוכה. המשפחה כוללת 4 סוגים ובהם 14 מינים שתפוצתם כלל־יבשתית, פרט לאמריקה הדרומית. הע" קרובים יותר לאַגְמִיות וסופיות (רליתיים) ולחֲבַּתיים הערבתיים. צבע נוצותיהם חום, אפור או לבן עם אברות תעופה שחורות שעליהן סוככות נוצות־ציציות. בעור הראש או הפנים „קרחות" צבעוניות ויש שעל ראשם ציצית. רגליהם גבוהות וחשופות עד למחצית השוק. האצ־בעות קצרות, האצבע האחורית מוגבהת ומנוונת. הע" הם עופות קרקע ואינם מטפסים על עצים. המקור ישר וארוך ומזונם רב־גוני הן מהצומח והן מהחי: זרעים, עש־בים, פירות, חרקים וחולייתנים קטנים. הקן בנוי עפ"נ הקרקע או במים רדודים. בהטלה 1—3 ביצים שצבען בהיר ובהן כתמים בחום־ארגמן. משך הדגירה כחודש ובעת הבקיעה מכוסים האפרוחים פלומה; חושיהם מפותחים והם מסוגלים כעבור 2—3 ימים לעזוב את הקן בהליכה או בשחיה. חוץ מעונת הדגירה חיים הע" בחבורות שלהן מנגנוני התנהגות־חברתית מעניינים בשעת חיזור או איום. מנגנונים אלה מתבטאים ב„ריקודים" זה מול זה או בצעדה בשורות ערפיות — תנועות שהועתקו בכוראוגרפיה של עמי אפריקה, סין ויוון העתיקה.

ציור 1. עגור אפור (Grus grus) ליד קנו בסבך קנים

המינים הדוגרים בצפון נודדים בסתיו דרומה. מעופם חתירה; בניגוד לחסידות הם מסוגלים לנדוד ביום ובלילה, ולחצות את רוחב הימה"ת או להגיע מאסיה לאוסטרליה ללא חניה. במעופם ערוכים הע" בצורת ראש־חץ אָפיינית. הם מגיעים לגובה רב — מעל ל־4 ק"מ. קולם גרוני־עמוק ונשמע למרחקים בשל קנה־נשימה שהוא ארוך מהצוואר ונמשך בקיפולים ופיתולים בתוך רכס עצם־החזה החלול כתֵבת־תהודה. תכונה זו מאפיינת בייחודה את רוב הע". בא"י מזדמנים 2 מיני ע" הדוגרים באֵירַסְיָה: העגור האפור (Grus grus) הוא עובר־אורח ולהקה נשארת מדי חורף בעמק־יזרעאל מסביב לאגם הקישון; עגורי חן (Anthropoides virgo) חולפים בשמי הארץ בדרכם לסודאן—חבש. נדידת העגורים וקולם נזכרים במקרא (ירמ' ח, ז; ישע' לח, יד).

ציור 2. עגורים אפורים במעוף־חתירה

החקלאות האינטנסיווית דוחקת את רגליהם עד להכחדה: למרות כל מאמצי השמירה על העגור הלבן והנאה (Grus americana) הדוגר בקנדה וחורף בטכסס, נותרו רק 48 פרטים חיים (1970).

R. Meinertzhagen, *Nicoll's Birds of Egypt*, I–II, 1930; G. Hoffman, *Rund um den Kranich*, 1936; O.-H. Heinroth, *Die Vogel Mitteleuropas*, III, 1968.

אר. אב.

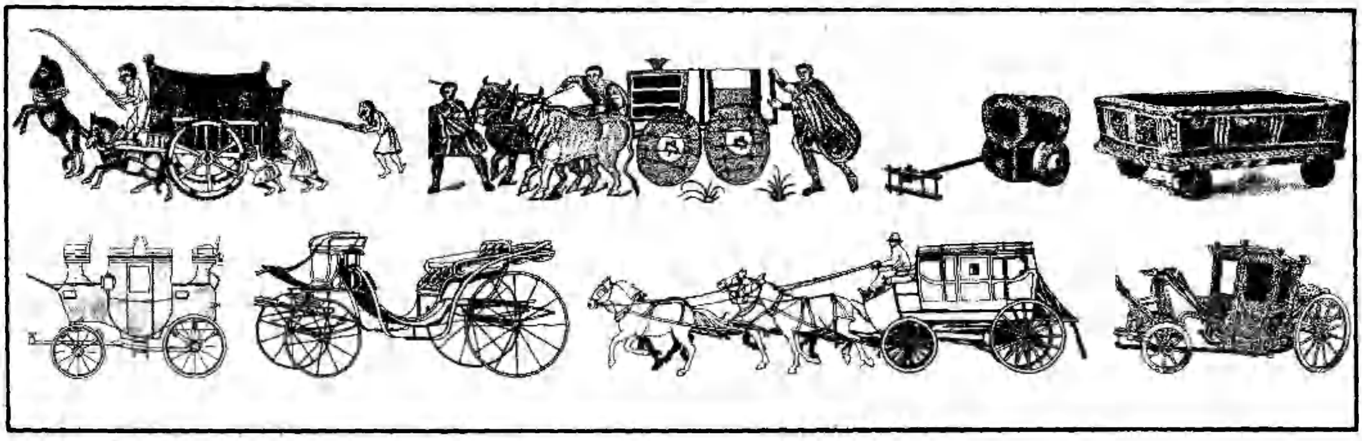
עֲגָלָה וּמֶרְכָּבָה. עגלה (ע') — כלי־רכב לא־ממונע, שיעודו הובלת סחורות ואנשים. הע' הפשוטה ביותר להובלת סחורות היא בעלת שני אופנים, ללא גגון וללא קפיצים. מרכבה (מ') — כלי־רכב, המובל ע"י בעלי־חיים, ובו מקום לנהג ולנוסעים. צרכי המלחמה והציד השפיעו השפעה מכרעת בעיצוב שני כלי־הרכב האלה.

ראשיתה של הע' היתה, כנראה, בדרום־מסופוטמיה, שם פותחה ע"י השומרים (ע"ע) בערך ב־3500 לפסה"נ. לתולדותיה קשר הדוק עם המצאת הגלגל (ע"ע) וביות בהמות־גרירה. אפשר שהע' התפתחה מהמִזחלת להובלת מטענים כבדים, שתחתיה הונחו בולי־עץ כדי להקל על הגרירה. הע" הראשונות נגררו ע"י 2—4 חמורי־בר, או שוורים, וברבות הזמן, גם ע"י צמדי סוסים או פרדות. מציאותן של ע" שימשה עדות לרמה טכנית־כלכלית ניכרת. לע" נודעה חשי־בות גם ככלי הקשור בשׂרֵפה ובפולחן (השו' עגלות־הפלשתים — להלן).

את עיקר רישומן השאירו הע" במסופוטמיה, במצרים מ־1600 לפסה"נ בערך, בממלכות־החתים ובעולם היווני והאטרוסקי. כן נודעו היטב בעמק האינדוס ואף בסין הרחוקה. אך רק עם התפתחות מרכבת־הקרב החד־צירית במזרח־הקרוב, בערך בשנת 2000 לפסה"נ, הפכה הע' (במקרה זה — הקרבית) גורם מכריע בתולדות העולם. הפעלת רכב קרבי זה נתאפשרה הודות לשני חידושים: א) המצאת הגלגל הקל, בעל 4—8 חישורים, שבא במקום הגלגל האטום הכבד והמ־סורבל; ב) החלפת חמורי־בר ושוורים כבהמות־גרירה בסוסים מהי־רים. — מרכבות־המלחמה אפשרו את הקמתן של ממלכות־ענק והשליטה בהן, בעיקר במזה"ת, והן מילאו תפקידים צבאיים מכריעים במצרים ובממלכות־החתים ובמלחמות ביניהן. בקרב־מגידו (1479 לפסה"נ) לכד פרעה תחותמס III 924 ע" קרביות.

מתבליטי רעמסס III (ע"ע מצרים, עמ' 177) ידועות עגלות הפלשתים (ע"ע): ארגז הנישא על שני אופנים אטומים, רתום לשוורים. מן הסתם, בע' כזאת (חדשה, ע"פ כללי הטקס, ורתומה לשתי פרות) הושב ארון־הברית (ע"ע) משבי הפלשתים (שמ"א ו, ז—יד; והשו' שמ"ב ו, ג).

בימי הרומאים, שהיו לוחמי חי"ר מובהקים, נעלמו המ" הקרביות החד־ציריות, מלבד אלו ששימשו בטקסי־נצחון ובמירוצים. מ" המירוץ נמשכו בד"כ ע"י 4 סוסים; בתקופת הקיסרות היו ברומא 4 קבוצות של מ" ולכל אחת מהן אוהדים נלהבים. לעומת זאת, הרבו הרומאים להשתמש, בכבישיהם המפותחים, בע" מוצקות, דו־ציריות, לצורך הובלת מטעני־צבא, אספקה אזרחית ונוסעים (מס' 3 בתמו־נה). היו אפילו מעין קרונות־שינה מכוסים, ויש שע" עברו מרחק של יותר מ־100 ק"מ ליום. הרומאים גם הנהיגו את פרזול הסוסים, דבר שהגדיל את יעילות הגרירה. כן רתמו סוסים במדורג (במקום בצמדים) כדי למנוע סתימת דרכים, אולם בהמות־הגרירה היו צפו־יות לחנק, עד להבאת רתמת־החזה לאירופה (ע"ע סוס, עמ' 531). תמונות של ע' ושל מגררה טוטוניות — ר' כרך י"ח, עמ' 371.

1. רגם של עגלה מכרתים (האלף ה3 לפסה"נ); 2. עגלה מערבות קלמוק (היום בריה"מ): דגם־חרס — הגלגלים, היצול והעול משוחזרים (האלף ה2 לפסה"נ); 3. עגלת־משא רומית (המאה ה 3 לסה"נ); 4. עגלת־משא בת שני גלגלים ממוסמדים (המאה ה14); 5. מרכבת דרגלי (אנגליה, 1720 בערך); 6. עגלת־נוסעים בשירות חברת־הנסיעות „וולס־פרגו" (אה"ב, המאה ה19); 7. כרכרת „ויקטוריה" (אנגליה, המאה ה 19); 8. עגלת־דואר (סוף המאה ה 18 — המאה ה 19; בסוף המאה ה 19 שימשה כעגלת־שעשועים).

ביה"ב פחת מאוד השימוש בע", בהעדר סחר ודרכים עבירות, אך נתרבה השימוש בע" חד־גלגליות, מונעות בידי אדם — המריצות. בשלהי יה"ב, משגדלה שוב התנועה בין המדינות, הופיעו הע" מחדש. עתה הופק מאמץ־גרירה מירבי מהסוסים, ע"י השימוש בעול משופר ומרופד (מס' 4 בתמ'), ונכנס לשימוש נרחב הציר הקדמי האנכי המסתובב (המצאה קֶלטית בת יותר מאלף שנה), שהגביר במידה מכריעה את כושר־התמרון של הע'. מעבר ספטימר (-Septimer; 2,311 מ') בשוויץ היה המעבר הראשון באַלפים שהוכשר (1338) לתנועת ע" ומ". גם הצבאות החלו שוב להשתמש בע" ובמ" מראשית המאה ה 15, ובאמצע המאה הופיעה מ' חדישה (coach), שעיקרה תיבה, ובה מושבי הנוסעים, שהיתה תלויה ברצועות עור בין הציר הקדמי לאחורי. מכאן, ובמשך 400 שנה, חלו שיפורים בלתי־פוסקים במ". הן תוכננו עתה לנסיעות ארוכות; נתרבה מספר הנוסעים במושבים צמודים בחוץ, בפנים — קדימה ואחורנית — ועל הגג. נוספו להן חלונות־זכוכית, מדרגות־כניסה מתקפלות, ויש שהיו בעלות גגות נפתחים ומתקפלים. בין המאה ה 17 ל 18 הוחלפו קפיצי־המרפק (elbow springs) הקטנים בקפיצי־קשת (whip springs) גדולים. במאה ה 18 כבר פעלו, באמצעות מ", שירותי דואר ומסע קבועים ברחבי אירופה. בראשית המאה ה 19 הגיעו מרכבות־הנוסעים באנגליה למהירויות ניכרות על הכבישים הסלו־לים, ששכלל המהנדס ג'ון מקאַדם (1756—1836). המהירויות ש־הושגו, 12 קמ"ש בממוצע וכ 22 קמ"ש מהירות־שיא, נתאפשרו ע"י החלפת סוסים עייפים בתחנות (stages) במרחקים מסוימים. תחנות של ע"־הדואר (מס' 8 בתמ') נמצאו במרחק 13 ק"מ (בממוצע) זו מזו. בראשית המאה ה 19 הופעלו בערים „אומניבוסים" בקווים קבועים, שהובילו 14—28 נוסעים, בתוך המרכב ועל גגו. האנגלי הַנסאם פיתח מ' לנוסע אחד, מלבד העגלון, חד־צירית, מהירה ושימושית (Hansom cab). באמצע המאה הומצאו צמיגי־גומי לשימוש המ", אך למרות כל השיפורים, שוב לא יכלו ע" ומ" לעמוד בפני התחרות הרכבת בתחבורה הבין־עירונית.

המ' בעלת ארבעת האופנים הופיעה במאה ה17. המרכב היה דומה לזה של מושב־הסעה (אפיריון sedan chair) והיה בו מושב אחד. דגם אחר מאו־תה תקופה היה בעל שני מושבים, זה מול זה. מרכבת־הדואר (post chaise) היתה דומה למ' הדו־מושבית, אך הנהג שלה (postillion) רכב על אחד הסוסים. בסוף המאה ה 18 נכנס הלַנדאו (Landau) לשימוש כללי.

בין השנים 1850 ו 1860 הופיעו דגמים שונים של „כרכרה": מ' קלה ופתוחה, בעלת ארבעה אופנים (phaeton), שמשכו אותה סוסים קטנים (ponies), וב 1870 היתה הפִיטון הוויקטוריאנית המ' האפנתית באנגליה.

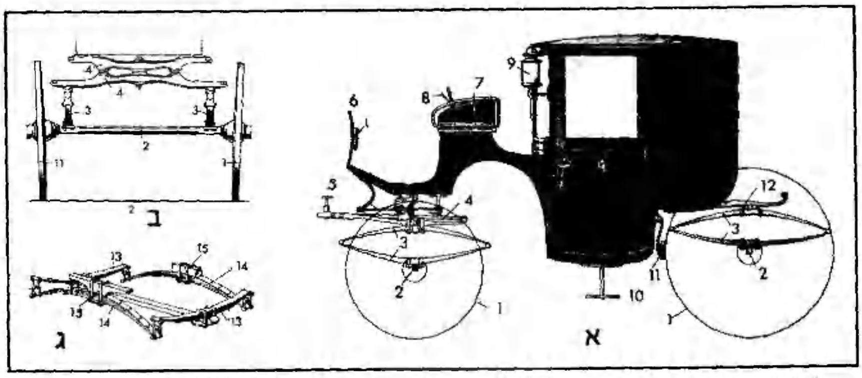
באה"ב השתמשו תחילה בדגמים האירופיים של המ', אבל החל ב 1860 נוצרו גם שם טיפוסים אָפייניים. בקרונות־המשא (ע"־צב = covered wagons), ששימשו להתפשטות מערבה, לא היו קפיצים (והיתה סכנה שיישברו בטלטולי־הדרך), אלא רצועות קשו־רות ליצולים, ואלה שימשו כעין ערסל, שעליו היה מונח גוף־הע'.

ביפן הומצאה ב 1870 בערך ה„ריקשה" (Riksha), ע' דו־גלגלית חד־(או דו־) מושבית, נגררת ע"י אדם, הנפוצה בכל רחבי מזרח־אסיה.

החל בראשית המאה ה 20 התחילה המכונית להשתלט על התח־בורה המקומית, ומאז בטל למעשה השימוש בע" ובמ", מלבד לצרכים מיוחדים: בחקלאות, שבה הן משמשות כמשטחים נגררים ע"י טרקטורים; בספורט; בתיירות המקומית; בחברה העשירה, המקיימת מסורת מהמאה ה 16, שלפיה מדגימה מ' רתומה לכמה סוסים את עשרו ומעמדו של בעלה.

W. Gilbey, *Early Carriages and Roads*, 1903; R. Straus, *Carriages and Coaches*, 1912; H. O. Duncan, *The World on Wheels*, 1926; G. Berg, *Sledges and Wheeled Vehicles*, 1935; E. Tunis, *Wheels*, 1955; C. Singer – E. J. Holmyard – A. R. Hall, *A Hist. of Technol.*, I–V (Transport הפרקים הדנים ב), 1954—1958.

פ. פ. - צ. ר.

חלקי כרכרה: א. מבט מהצד: 1. גלגל; 2. סרן; 3. קפיצים; 4. מערכת המתלה הקדמי; 5. חיבור היצול; 6. מגן־בוץ (כנף); 7. מושב־הרכב; 8. ידית הבלם; 9. פנס; 10. שלב; 11. הבלם; 12. המתלה האחורי.
ב. המערכת הקדמית, מבט מלפנים. ג. הקפיצים התומכים את תיבת־הכרכרה; 13. קפיצי־אורך (קפיצי־עלים); 14. קפיצי־רוחב; 15. החיבור לתיבת־הכרכרה.

עֵגֶל־הַזָּהָב, ע"ע עֲבוֹדָה זָרָה.

עֲגֻלֵּי־פֶּה (Cyclostomata), מחלקה של בע"ח פרימיטיוויים ביותר — מן החליתנים (ע"ע, עמ' 502), החיים במים מתוקים ומלוחים. כתת־מערכה, או כעל־מחלקה (לפי דרכי־המיון השונות), מכנים אותם חסרי־לסתות (Agnatha). זהו הסימן החשוב ביותר המבדיל אותם מכל יתר החולייתנים, שבהם הלסתות יציבות וקיימות. רוב מיני עה"פ הם מאובנים, ששלטו מהאורדוביקון עד לדֶוון. — על קרבתם לאוסטרקודרמים — ע"ע. עם התפתחותם של הדגים בעלי־הלסתות, נשארו מעה"פ רק שרידים, שהפכו לטפילים על דגים, והם מגרדים את בשׂרם או מוצצים את דמם. רבים הסימנים הפרימי־טיוויים בעה"פ: מֵיתר־הגב שלם ושווה לכל אָרכו; יש התחלה של היווצרות חוליות — רק הקשתות קיימות, ונראה שגוף־החוליה עדיין לא התפתח; בגולגולת חסר האיזור הערפי ורק 8 זוגות־עצבים יוצאים ממנה. קיימת אוזן פנימית ובה 1—2 קשתות בלבד; סנפירים זוגיים אינם קיימים; רק במעטים התחילו להופיע סנפירי־חזה. יש כיסי־זימים רבים. הכליה היא מטיפוס פרוֹנֶפרוס, הממשיך את קיומו זמן רב. בצמדיים (ר' להלן) עצבי־הגב נפרדים ואינם מחוברים לעצבי־הגחון המוטוריים. תאי־המין נפרשים לחלל־הגוף ונפלטים דרך פתחי־חלל. שני הסימנים האחרונים משותפים להם ולאזמלון (ע"ע). הודות לגלגול, הקיים באחת המשפחות, אפשר לראות בעה"פ את המעבר מֵמיתרנים קמאים (Prochordata) לחולייתנים (ר' להלן).

עה"פ הקיימים היום דומים בצורתם לצלופח; גופם נחשוני ועורם עירום, בניגוד לעה"פ המאובנים, שגופם היה משוטח ועורם היה מכוסה לוחיות בנויות גֶרֶם ודֶנטין. לצרכי הטפילות מצוידים הפה והלשון בשיניים קרניות המשמשות לגירוד בשׂר הפונדקאים. המים, המשמשים לנשימה, נכנסים ויוצאים דרך פתחי כיסי־הזימים; צינור־העיכול הוא אחיד וחסר קיבה ומעי אטום; קיימת בלוטת־מין יחידה.

עה"פ מתחלקים ל2 על־סדרות, ובהן 2 משפחות:

(1) צמדיים (Petromyzonidae) — אורך גופם כ10—50 ס"מ. הסימנים האפייניים: שפתיים עבות, פה עגול ובולט, בצורת כפתור־הצמדה; עיניים קטנות, ומאחוריהן 7 נקבי־זימים; נחיר אחד; 1—2 סנפירי־גב — במחצית האחורית של הגוף. חלל־הפה מצויד בשיניים קרניות רבות, שבהן הם חותכים את בשׂר הפונדקאי. הם שוכני־ים, אבל בעונת־הרביה הם עולים לנהרות לשם הטלה; מטילים ביצים רבות וקטנות; ההפראה חיצונית. מהביצים בוקעת לַרווה, שאינה דומה להורים, ע"כ חשבו אותה לסוג אחר וכינו אותה בשם Ammococetes (שוכן־חול). בלרווה זו ניתן לראות את המעבר מהאזמלון להולייתנים. זו אינה טפיל, אלא שוכנת־קרקע וניזונה מרקבובית. בדומה לאזמלון, הפה מכוסה בכעין כיפה. פירורי מזון (גדולים וקטנים) חודרים יחד עם המים לתוך הפה, ע"י פעולה שרי־רית של דפנות־הלוע, וזו דרגה גבוהה יותר בהתפתחות החולייתנים, לעומת האזמלון, שאצלו נעשה דבר זה ע"י פעולת הריסים. בדופן הגחוני של הלוע נמצא אנדוסטיל, בצורת שק, שמפריש ריר, הנפלט דרך נקב לחלל־הלוע. בעזרת הריר נדבקים פירורי המזון, ויחד עמוֹ עוברים לתוך הלוע, ומשם לוושט. האַנדוסטיל מתפתח בבוגר לבלו־טת־מגן, המצויה בכל החולייתנים.

(2) מיקסיניים (Myxinidae) — אורך־גופם כ50—80 ס"מ. הסימנים האפייניים: השפתיים עבות; 2 בחנינים בכל צד של הנחיר; העיניים מנוונות ונמצאות מתחת לעור. בחלל־הפה — שן קרנית יחידה, אך הלשון מצוידת בשיניים רבות המשמשות כפומפיה לגירוד הבשׂר. העור מפריש ריר רב. פתחי־הזימים מתחברים עפ"ר לפתח אחד הנפתח החוצה. שוכנים במשך כל חייהם בים, בעומק של 20—1,350 מ'. ניזונים בעיקר מדגים חולים או מתים. מטילים ביצים מועטות וגדולות; הצעיר הבוקע דומה לבוגר. המשפחה כוללת 3 סוגים, שתפוצתם — באוקיאנוסים האטלנטי והשקט וגם בים התיכון.

A. S. Romer, *Vertebrate Paleontology*, 1945²; J. Z. Young, *The Life of Vertebrates*, 1950; E. Jarvik, *Theories de l'évolution des Vertebrés*, 1960; G. V. Nikolskii, *Special Ichthyology*, 1961.

מ. דו.

עֲגֶלֶת, ע"ע קַרְפִּיוֹנִיִּים.

עַגְנוֹן (צ'אצ'קס), **שְׁמוּאֵל יוֹסֵף** (1888, בוצ'אץ' [גליציה המזרחית] — 1970, ירושלים), רב־אומן בספרות העברית החדשה ומגדולי המספרים בה. ע' עלה לא"י ב1908 לערך, ירד לגרמניה ב1913, שם נשא לאשה את אסתר מרכס (1920).

ש"י עגנון ונלי זקש (ע"ע, כרך־מילו־אים) לאחר חלוקת פרס נובל, סטוק־הולם, 1966

ב1924 חזר ארצה וחי בה עד מותו. לע' הוענקו פרס ביאליק (1934, 1950), פרס ישראל (1954, 1958) ותואר של ד"ר כבוד מטעם האוני־ברסיטה העברית (1958). הוא היה ראשון לסופרים העבריים שזכה, ב1966, בפרס־נובל. ב־מסעותיו ספג נופים חברתיים שונים שצוירו ביצירתו: גלי־ציה („הכנסת כלה", „אגדות פולין", „עיר ומלואה", „אורח נטה ללון"), גרמניה („פרנ־היים", „עד הנה", „בין שתי ערים"), יפו („שבועת אמו־נים", „תמול שלשום", „גבעת החול") וירושלים („תהילה", „אבי השור", „תמול שלשום", „עידו ועינם", „שירה").

מקורות השפעה ספרותיים. חשיבות רבה נודעת לספיגה התרבותית הרב־גונית שעיצבה את ייחודו הסיגנוני, את העושר בצורות הסיפוריות ואת עמקן ההיסטורי של היצירות, הפור־צות את גבולות חייו הביוגרפיים.

מילדותו שקד על מקורות היהדות, על ספרות ההשכלה והתחיה וכן על הספרות הכללית בתרגום („איתיאל הכושי" — אותלו בתרגום סלקינסון), ומגיל 13 קרא גרמנית („השודדים" של שילר), שנעשתה ללשונו האירופית העיקרית. תרבות עירו והווייתה הדתית הן בחינת תבנית נוף מולדת שהטביעה חותם עמוק על יצירתו. שרשיו בתרבות העברית והכללית העמיקו. עם עלייתו ארצה קשר קשרים עמוקים עם סופרי העליה השניה, והושפע במיוחד מש. בן־ציון (ע"ע; ע' הקדיש לו אחת ממסותיו הספרותיות „קו ודברים", 1910), ומי. ח. ברנר (ע"ע; ברנר היה למורה דרכו ולתומכו העיקרי). כ"כ הושפע מאורח־החיים וערכי היסוד של בני העליה השניה (י. אהרונוביץ, ר' בנימין, ב. כצנלסון ועוד). בשנים אלה התקרב גם אל הספרות הסקנדינוית (תרגם את „אבק" של בירנסון [ע"ע], 1913), ועקבותיה ניכרים ביצירותיו. שנותיו בגרמניה היו מכריעות בהתפתחותו הרוחנית. קרבתו למ. בובר (ע"ע) ולחוגי „חכמת ישראל" (ע' היה למזכיר חברת „מקיצי נרדמים") וקרבתו לסופ־רים עבריים (כגון ח. נ. ביאליק, י. פיכמן), וכן התערותו בתרבות הכללית (במכתביו לז. שוקן הוא מזכיר את א. בלזק, ג. פלובר, ג. קֶלֶר ופ. דוסטויבסקי) עיצבו את אפיוֹ הספרותי.

חשיבות רבה נודעת אפוא לארבעה מקורות־יסוד שביצירתו: גליציה — יהדותה ומקורות התרבות היהודית; הספרות העברית החדשה ו„חכמת ישראל"; העליה השניה — ספרותה ותנועת העבודה; הספרות והתרבות הגרמנית וספרויות אירופיות אחרות (בעיקר הספרות הסקנדינווית והצרפתית), שקרא בתרגום גרמני.

התפתחות היוצר. יצירתו של ע׳ נתגבשה לאט ונתגלגלה בנוסחים שונים. אפילו דברים שכתב כנער לפני עלותו לארץ עיבד והדפיס בנוסחים חדשים, ושינה את אָפים ומשמעותם המקורית (כגון: „הפנקא השבורה״ [1906], „טויטענטאנץ״ [נכתב, כנראה, ב־1907; נדפס 1911], „בארה של מרים״ [1909], „אגדת הסופר״ [1919], „חלומו של יעקב נחום״ [1913], „יתום ואלמנה״ [1922]. בהיותו בן 9 החל בכתיבת שירים לאביו. שירו הראשון ביידית על „יוסף דילה ריינה״ נדפס ביידישעס וואָכענבלאט (סטאניסלאב, 17.7.1903), ובעברית „הסכמה״ חרוזה לספרו של צבי יהודה גלבארד „מנחת יהודה״. מאז ועד עלייתו לא״י הדפיס שירים וסיפורים בעברית וביידית בכ״ע שונים בגליציה („המצפה״, „העת״, „הצעיר״, „דער יידישער וועקער״, ועוד).

סיפוריו הראשונים כגון, „אברהם ליבוש ובניו״ (1905); „הסרסור לעריות״ (1905), ו„אור תורה״ (1906), עשויים על דרך סיפורי „אגורה״ הנטורליסטיים־סנטימנטליים או סיפורי י. ל. פרץ (לדוגמה: אב שבנו המשכיל יצא לתרבות רעה ובנו הבור אינו אלא בעל מלאכה מגושם). בכמה מן הסיפורים מבצבצים סימני יצירתו המאוחרת: התסכול הגרוטסקי באנקדוטות „הפנקא השבורה״, „אחרי מות״ (1907), ו„מתנה״ (1907); העיצוב הסנטימנטלי המסתורי של המשורר ושל חוויית השירה: ב„הפגס״ (1907) וב„טויטענטאנץ״ — והזיקה הרב־משמעית לכרוניקה של עירו (בוצ׳אץ׳) ב„עיר המתים״ (1907). בשנים אלה פרסם גם סדרת מאמרים על הצייר והמשורר מ. צ. מאנה („איבער העברעאישע דיכטער״, שהופיע ב„דער יידישע וועקער״, 1906) שיש לה חשיבות מסוימת להבנת דרכו הספרותית.

עלייתו ארצה היא מפנה מכריע ביצירתו; היא הביאה למידה רבה של בגרות אישית ובשלות אמנותית. ביצירה הראשונה שנדפסה בא״י „עגונות״ („העומר״, 1908) כבר גילה את מלוא כוחו. רב־רָבְדיותה ורב־משמעותה של היצירה, הסמוכה על מקורות יהודיים עתיקים ומפרשת אותם מחדש, באמצעות סיפור אהבים מסתורי, היא שמאפיינת יצירה זו ויצירות מאוחרות. זהו סיפור מסוגנן, שבעיית האמן והאמנות ובעיותיה המיתיות של העֵדה משמשות בה בערבוביה.

בארץ כתב סיפורים מסוגים שונים המשקפים את זיקתו ומקורותיו העבריים, את השפעתה של א״י והעליה השניה ואת התגבשותו כאמן עצמאי. בסיפורים כגון: „עלית נשמה״ (1909), „הוטב העצים״ (1912), ו„העגונה״ (1913) עדיין ניכרת המסורת של הסיפור החסידי והעממי. „חלומו של יעקב נחום״ ו„זבחי מתים״ (1912) הם תערובת של סיפורים פנטסטיים וגרוטסקיים; סיפורים כ„בארה של מרים״, „משפחים״ (1910), „אחות״ (1910), „תשרי״ (1911) ו„לילות״ (1913), הם נאורומנטיים אימפרסיוניסטיים. גיבוריהם רובם מהגרים צעירים בני העליה השניה (אמנים וקרובים לאמנות), תלושים במולדתם (בדומה לגיבורי י. ח. ברנר, א. אריאלי־אורלוף וא. ראובני), שהזיותאהבתם נהרסות על קרקעה של המציאות החדשה. סיגנונם של סיפורים אלה סנטימנטלי ואינו ספוג עדיין אותה אירוניה עגנונית מסוגננת, המקנה לסיפורי האהבים המאוחרים שלו את אָפים המיוחד. שלמות גדולה הושגה, כאמור, בסיפורו הראשון „עגונות״ ובעיקר בנובלה „והיה העקוב למישור״ (נדפסה ב־1912 כספר ביזמתו של י. ח. ברנר); זהו סיפור, הכתוב בנוסח הסיפורים העממיים של יראים וחסידים, וע׳ מעלה בו את דמותו של מנשה חיים היורד מנכסיו ומאבד בנדודיו על פני העולם את זהותו האנושית והוא חוזר ומוצא אותה בזכות יסוריו.

בשנות שהותו בגרמניה שוב אין להבחין בתקופות ברורות ביצירתו. סיפורים עממיים וסיפורי אהבים כגון „הנדח״, 1919; ו„מעשה רבי גדיאל התינוק״, 1920; לעומת „גבעת החול״ (גלגול של „תשרי״ [ר׳ לעיל], 1920) ו„עובדיה בעל מום״ (1921) נוצרו בסמיכות זמן. בשנים אלה הלך והתגבש גם הרומן הראשון „הכנסת כלה״, שנוסחו הראשון נדפס ב„מקלט״ ב־1919—1920. סיפורים שונים, שנכללו לאחר מכן בנוסחו השני, נדפסו במשך שנות ה־20 והספר נדפס בשלמות ב־1931. בשנות ה־30 חלה תפנית נוספת ביצירתו. מ־1932 ואילך החל לפרסם את סיפורי „ספר המעשים״ — סיפורים המבטלים את ממדי הזמן והמקום ומגלים את עולמו הבלתי־מודע של המאמין שאמונתו נתערערה. בשנות ה־30 מתגבשים גם הרומנים העיקריים של ע׳; מהם שיצאו בשלימות ללא גלגולים קודמים („ספור פשוט״, 1935) ומהם שהחלו להתרקם בראשית העשור (כמו „רבי גרונם יקום פורקן״, 1931, „תחילתו של יצחק״, 1934 [נדפסו בשלמות כ„תמול שלשום״ בשנת 1945]). בסוף העשור הדפיס את הרומן „אורח נטה ללון״ (1938—1939). במשך כל שנות ה־30 וה־40 המשיך להדפיס סיפורים אגדיים („מקטרתו של זקני עליו השלום״, 1941) לצד סיפורי־אהבה („הרופא וגרושתו״, 1941), וסיפורים מודרניים („התזמרת״, 1946) לצד סיפורים ראליסטיים מובהקים („בין שתי ערים״, 1946), סיפורים כרוניקליים על עיירת מולדתו (נקבצו לאחר מותו בקובץ „עיר ומלואה״, 1973), קטעים שונים (מ־1948 ואילך) של הרומן האחרון שלו „שירה״ (נדפס גם הוא לאחר מותו, 1971), לצד סיפורים מודרניים מורכבים מאוד (כגון „עידו ועינם״, 1950; „המלבוש״ [נדפס תחילה ב„הארץ״, 1950], 1952; „עד עולם״, 1954; „הדום וכסא״, 1958, ועוד). באותן שנים אסף, סיגנן והו״ל אנתרלוגיה „ימים נוראים״ (1938) מלוקטת ממדרשים, דינים, מנהגים ודברי מוסר ודרוש, ובתוכם גם דברים מקוריים ומשלים על נושא הימים הנוראים. קובץ לחג השבועות הוא „ואתם ראיתם״ (1952—1958), אגדות ומדרשים על מעמד הר סיני.

מ־1910 ואילך (בשנה זו תרגם א. מילר את „עגונות״ לגרמנית) תורגם ע׳ לכל לשונות אירופה וסיפוריו מצויים בגרמנית, אנגלית, צרפתית, איטלקית, יידית, ספרדית, שוודית, תורכית, הולנדית, דנית, נורווגית, פינית והונגרית.

הפואטיקה והסיגנון. להוציא שלבים ראשונים קשה להבחין ביצירתו תקופות יצירה שונות. נושאים וצורות שונים משמשים ביצירתו בערבוביה. מה שמאפיין את כלל היצירה הוא אפיה הפיוטי, המתח הגדול שבין אחדות סיגנונית, תבניתית ותמאטית לבין גוון וריבוי. ע׳ ניסח פואֶטיקה זו במשפט „עיקר הצרה בספרות העברית החדשה שהרגש קודם לראיה״. החל ב„עגונות״ והמשך ב„והיה העקוב למישור״ וביצירות שעיבד וחיבר משנות שהותו בגרמניה ואילך ניסה להקדים את הראיה לרגש. הגם שנזקק לנושאים רומנטיים ומודרניים ראה תמיד את יצירתו כעבודת קודש („סוד כתיבת סיפורי מעשיות״) וניסה לסגנן ולממש את הדברים, כשהוא מאיר את החוויות הפאתטיות ביותר באור אירוני. תפקיד מיוחד ממלא בעניין זה סיגנונו. זִכרי לשון וסממני סיגנון הנובעים מתוך מעיינות המקרא, משנת חז״ל ומדרשיהם, פירושי ראשונים, ספרי ההלכות, ספרי דרוש, סיפורי מעשיות, איגרות שלומים ותחינות, ספרי תולדות ומגילת גזירות, פנקסאות וספרי מנהגים שימשו לו לסופר בהרכבת סיגנונו הרב־רבדי, בעל התחביר המאוזן, הממעט בסימני פיסוק, ששטפו נסוך חן ארכאי. אך אין סיגנון זה עשוי מקשה אחת ויש סיפורים המבליטים שכבת לשון מדרשית ויראית (כמו „והיה העקוב למישור״) ויש שמטעימים שכבות מקראיות („לילות״, „אחות״, „חופת דודים״ ועוד). הטעמת שכבה מן השכבות היא סטיה מן הנורמה המאוזנת, שקבע ע׳ לעצמו. המרכיב המקראי מטעים את היסוד הלירי, כשם שמרכיבים אחרים מדגישים את היסוד האֶפי או הגרוטסקי (כגון העצמת האיזון הסיגנוני עד לתבניות חוזרות של פרוזה חרוזה נוסח המקאמה ב„הכנסת כלה״ וב„תמול שלשום״). סיגנון זה משמש הן לעיצוב הווייתה של גליציה במאה ה־18 („הנידח״) והן לעיצובו של העולם המודרני („עד הנה״, „שירה״) ועולם הזיות סיר־ראליסטי („ספר המעשים״). הסיגנון ממלא תפקיד אירוני הן בהדגשת השלווה האידילית המדרמה („הכנסת כלה״) והן כקונטראפונקט אירוני להוויה השסועה

של ההברה המודרנית. הסיגנון הוא גם הכלי של ע׳ להקדמת הראיה לרגש.

בדומה ליצירתו של ח. נ. ביאליק סמוכה גם יצירתו של ע׳ על מקורות התרבות היהודית וכל צירוף וסמל מרמזים על מעגל תרבותי רב־משמעי. רמזים אלה יוצרים לעתים טכסט סמוי לטכסט הגלוי, ויחס הגומלין ביניהם יוצר מסכת מורכבת של משמעויות הן בטכסטים ראליים לכאורה (כמו: „מעשה בר׳ גדיאל התינוק" — ו„שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו" — „הכנסת כלה") והן בטכסטים לא־ראליים המסתברים אך ורק לאחר שנחשף הטכסט הסמוי המעוגן בתרבות היהודית (כגון: „פת שלמה", „עידו ועינם", „עד עולם", „המלבוש", הפקר", „טלית אחרת").

כל אחד מחמשת הרומנים של ע׳ הם סוג בפני עצמו למרות האחדות הסיגנונית והקרבה התמאטית. הרומן הראשון „הכנסת כלה" התגבש בשנים 1920—1931. אין זה סיפור אפיזודי אלא רומן בנוי היטב. סיפור המסעות מספר על ר׳ יודיל חסיד „הנודד" על פני גליציה כדי לאסוף כספים ל„הכנסת כלה" של בנותיו שהגיעו לפרקן. הרצאת הדברים מופסקת בשתי וערב של סיפורים, המושמעים מפי מספרים שונים בשעת סעודות־מצווה שר׳ יודיל מזומן אליהן. בין סיפורים אלה יחס גומלין רב־משמעי. הסיפור עשוי כביכול כמת־כונת הסיפור הפיקארסקי, אך בניגוד לגיבור הסיפור הפיקארסקי, השואף לתנועה, מבקש ר׳ יודיל חסיד את ההשתהות לשם שיחה נאה, לימוד תורה ומצווה לשם מצווה. הנושא ברומן זה הוא מעמדו האירוני של הגיבור הפאסיווי, הדון קישוטי, שקיומו מתאפשר הודות לנסים בלבד.

פאסיוויות זו מאפיינת גם את הירשל גיבורו של הרומן „ספור פשוט", הכתוב במסורת הסיפור הפסיכולוגי־האירופי הראליסטי. רומן ראליסטי, לכאורה, על לבטיו של עלם הנקלע בין נערה אהובה (בלומה נאכט) לבין תביעותיה של המשפחה היהודית לשאת אשה ע"פ אמות מידותיה; למעשה, זהו רומן פסיכולוגי המציג את הקונפליקט בין שאיפות היחיד לבין תביעות החברה, כמעוות היכול לתקון בטירוף, או בריפוי פסיכיאטרי שכמוהו כאבדן נשמתו היתרה של הגיבור. ע׳ חידש את „רומן הנשואים" האירופי בצורה מעניינת משהקנה משמעות נוגה למדי לסיום המאושר.

„אורח נטה ללון" הוא תרומתו המקורית ביותר של ע׳ לרומן האירופי. מעשה בסופר, החוזר לעיירת מולדתו על מנת לחזור לערכי הילדות (הקיומיים והדתיים) ולהשיב את בני העיירה אל ערכים אלה. תבנית הסיפור מפוררת — אך רק למראית עין. המספר נפגש בדמויות ובמשפחות שונות; הקשר בין הפגישות השונות הוא מעשיו של האורח החוזר ללשון המדוברת בעיירת ילדותו, מבקש להדליק אש בביהמ"ד כדי ללמוד תורה ולכנס קהילות, אך נכשל משום שבני העיירה, שירדו מנכסיהם, מהם שאיבדו יקיריהם במלה"ע I, מסרבים לשוב לאמונתם. בגורלן של המשפחות השונות הקבלות ברורות — כולן ברחו ממולדתן בימות המלחמה וחזרו שבורות והרוסות. נוכח עצמת הסבל והכאב של העיירה היהודית והעולם בכללו מודה המספר — גיבור הסיפור — כי שאיפותיו הדתיות וחלומותיו הנוס־טאלגיים הם פחותי ערך. יתר על כן, מתבררת לו אשמתו הנצחית של האמן, המתבונן בעולם ובברואיו ממרחק של שלווה וכשהוא חוזר לא"י ומשאיר אחריו הרבה מתים ומעט תקווה (בדמות בנם של ירוחם ורחל), הוא חוזר כמי שהציץ בעיירה השוקעת ונפגע. שימוש רב־גוני במוטיווים וסמלים (המפתח, האדרת, הנעליים, הריח ועוד), מסורות ספרותיות מדרשיות, פיצול התבנית הספרותית וחידוש פני „דמות המספר"־הגיבור מציינים רומן זה מבחינה ספרותית. מבחינת התוכן זהו ספר שניבא את שואת יהודי אירופה.

המוטיווים של הרומן „תמול שלשום" החלו להתגבש בשנות ה 30 („תחילתו של יצחק") והספר נדפס במלואו רק ב 1945. הוא קרוב למסורת הספרותית של רומן ההתיישבות מימי העליה השניה, אולם ע׳, בדומה לברנר וא. ראובני, לא בא להלל את התקופה אלא לתאר את מסותיה וכשלונותיה. הרומן מהווה כרוניקה על הווי החיים היפואי והירושלמי בתקופת העליה השניה. ע׳ מעצב את שכבת החלוצים ואת היישוב הישן כאחד, מתאר את בגידתם של חלוצים ביעודיהם (ירידתם מן הארץ או נטישת העבודה החלוצית) ואת קנאותם של בני היישוב הישן. במישור אחר, זהו רומן פסיכולוגי על יצחק קומר, דמותו של אנטי־גיבור תלוש ופאסיווי המנסה להגשים את יעודיה של העליה השניה ונכשל, משום שאלה כבדו מכתפיו. המחבר מגלה את כשלון שיבתו של הגיבור אל ערכי־העבר בדמות הכלב „בלק" המשמש כ„אני אחר" של הגיבור. הכלב משתגע וקם על יוצרו יצחק. באמצעות הכלב ניסה המחבר לגלות את הצד האחר, היצרי, הכופר והמטורף של הקרבן התמים, בן „העליה השניה", שלא הצליח לעמוד במתח הרגשי והחברתי של הגירה ושינוי ערכים. במבט אחרון זהו רומן מיתי על יצחק, בן דורנו, הנעקד מחדש בירושלים, כדי לגאול את ההוויה החדשה — תיאור מיתי של חוויית הגאולה הציונית. ע׳ הצליח למזג ברומן אחד: אפוס, עלילה פסיכו־לוגית ותשתית מיתית, כשגורמים ראליסטיים וסיר־ראליסטיים משמ־שים בערבוביה.

גם הרומן האחרון „שירה", שהחל להתגבש בשנות ה 40 עשוי שכבות־שכבות. בדומה ל„תמול שלשום" הוא כמין אפוס וכרוניקה של א"י המנדטורית. המחבר מציג את הכוחות החברתיים השונים בא"י בשנות ה 20 וה 40 — פרופסורים אנשי ברית־שלום לצד אנשי לח"י, נטורי קרתא לצד חברי קיבוצים וכן העדות השונות (בעיקר בני העליה הגרמנית). אהדתו של המחבר נתונה בעיקר לבני א"י העובדת. בטבור הרומן עלילה פסיכולוגית של מנפרד הרבסט, חוקר אנטיקווארי של ביזנטיון ובעל נאמן, שהגיע למבוי סתום. בדומה לר׳ יודיל חסיד, הירשל ויצחק קומר זהו גיבור פאסיווי הנדחף ע"י כוחות יצריים, שאינו יכול להם. הוא בוגד באשתו עם האחות שירה ומנסה להימלט בדרך זאת מן השגרה הבורגנית והאקדמית אל החוויה הדיוניסית. אם באמצעות דמותו של ר׳ יודיל חסיד ב„הכנסת כלה" יצר ע׳ מיתוס של ת"ח בהקשר החברתי של העולם של אתמול, יצר ב„שירה" מיתוס של האינטלקטואל האקדמי, המיטלטל בין הפכים הקטנים של העולם האקדמי לבין הרוח הגדולה של יצר ויצירה, ובדומה לגיבורים אחרים של ע׳, סופו שהוא מרכין ראש ונכנע. רומן זה יש בו סימנים אמנותיים האפייניים לכלל יצירותיו של ע׳: מתח בין תבנית דרמתית לסטיות אפיות וכן טכניקות רבות של עקיפה תבניתית (תקבולות המרמזות על הרחבת משמעותו של הנושא וזימונים עם גיבורי משנה, שאינם אלא הרחבה פסי־כולוגית של הגיבור הראשי). יש בו גם שימוש מגוון בטכניקות של סטיה: סטיות של „דמות המספר" וסטיות תבניתיות בעלות אופי קומי.

כל הרומנים הללו מסוגננים למדי. נימתם היסודית היא אירונית. זו נעשית לעתים גרוטסקית (בעיקר בפרקי בלק ב„תמול שלשום" ובפרקי שכרסון ב„שירה") ולעתים פאתטית (בעיקר בפרקי האהבה ב„סיפור פשוט", פרקי חנוך ור׳ חיים ב„אורח נטה ללון" ובתיאור מותם של בלויקופ ויצחק ב„תמול שלשום"). בכל היצירות הללו מתקיים לצד הטכסט הגלוי טכסט סמוי ששרשיו במקורות.

סוגי הסיפור הקצר והנובלה. יצירתו הסיפורית של ע׳ עשירה ומגוונת. לצד סיפורי אהבה פסיכולוגיים בנוסח הראליזם האירופי („גבעת החול"; „בדמי ימיה", 1923; „פנים אחרות", 1933; „הרופא וגרושתו"; „פרנהיים", 1949, מוצאים אנו אגדות על קדושים ומעשיהם („מעשה בר׳ גדיאל התינוק", 1920; „בלבב ימים", 1934; „ר׳ כתריאל ש"צ", 1936; „כהן אמת", 1941; „אבני המקום", 1942). סיפורים רבים עשויים כאנקדוטה („גר־צדק", 1910, 1931; „עם פטירת הצדיק"; „קול האם", 1941); יש הנוטים גם לגרוטסקה („הצפרדעים", 1956; „מזל דגים", 1956); סיפורים אחרים נקראים

כסאטירה חברתית („בנערינו ובזקנינו", 1920, 1931), או כפֶליטון סאטירי („פרקי ספר המדינה", 1942, 1950, 1966).

המחבר נוטה למימוש אמנותי של צורות עממיות ראשוניות. הסאגה הבלדיסטית („כפורים", 1925; „תחת העץ", 1934) מתקיימת לצד המעשיה העצובה („הילדה מתה", 1932) וסאגות של משפחה („קורות בתינו", 1962) מופיעות ליד כרוניקות היסטוריות („עיר המתים", 1907; „אבי השור", 1945; פרקי „עיר ומלואה"). נובלות הכתובות בנוסח ספר יראים („והיה העקוב למישור", 1912; „אגדת הסופר", 1919) מתגלות כנובלות מודרניות הקרובות בתבניתן ונושאיהן לסיר־ראליזם המודרני („ספר המעשים", מ 1932 ואילך; „עידו ועינם"; „המלבוש"; „עם כניסת היום", 1951; „עד עולם"; „הדום וכסא" [ר' כל אלה לעיל], ועוד). סיפורים הנראים כסיפורים גוטיים („מחולות המות", 1919, 1925; „חופת דודים", 1922, 1931; „האדונית והרוכל", 1943) מכילים גם הם גרעין מודרני מורכב למדי. אגדות על דמויות היסטוריות („סיפורים נאים של ר' ישראל בעש"ט", 1960) מצויות ליד סיפורי ילדים („מעשה העז", 1925; „צפורי", 1926; „המטפחת", 1932). אבל הופעתן של דמויות חוזרות לאָרכה של היצירה, אחדות סיגנונית וקשרים תמאטיים עמוקים מעידים על אחדותה של היצירה מעבר לכל מגווניה. ז'אנר לעצמו הם הספדיו, נאומיו וזכרונותיו, כגון על י. ח. ברנר, ב. כצנלסון, מ. בובר.

השתקפות היוצר בראי הביקורת. יצירתו של ע' מגוונת בנושאיה ומעלה בכללה השקפת עולם מורכבת ורב־משמעית. היה מי שהצביע על המשבר הדתי המתגלה באמצעותה (קורצוויל) והיה מי שהדגיש את שלמות האמונה מעל ומעבר לפקפוקים ולחי־סוסים (טוכנר). היה גם מי שהעלה על נס את בעיית האמן כבעיה מרכזית ביצירתו (קרויאנקר). אחרים שוב הציגו מתח שבין תום לאירוניה (סדן), בין נוסטלגיה לסיוט (באנד). יש שניסו להסביר את יצירתו באמצעות הפסיכולוגיה האנליטית והמיתית (כמו ע. צמח, צימרמן). לכל הדעות, זוהי יצירה דו־קטבית, שבה האיר ע' באור אירוני דורות ראשונים וערכיהם והתבונן בדורו לאור ערכי העבר. כפילות המבט היא המאירה באור רב־משמעי הוויות חברתיות וערכי יסוד (העדה, הקהילה, העיירה, עולם האמונה, החברה הציונית, החברה הבורגנית). אפילו מתייחס ע' באופן דו־משמעי לתכנים וערכים יהודיים, הוא ספוג מקורות היהדות וסמליה. עולם זה עושה אותו ללא ספק „ליהודי היהודים" גם כשהוא מאיר את המתחים והשברים שנתגלו בהווייתה של האומה. גיבורו של ע', שתהליכים של פקפוק וערעור עוברים עליו, הוא סביל וחסר תודעה עצמית, ויותר משהוא גיבורה של תקופת הדמדומים הוא קרבנה: כוחה הגדול של היצירה אינו מצוי בנושאיה אלא בעיצוב הרב־משמעי המורכב והמסוגנן של נושאים אלה.

הביקורת העברית והיהודית (בעיקר באנגלית) נתנה את דעתה על ע' יותר מאשר על כל מספר עברי אחר בן דורנו. מראשית דרכו נתלוותה אליו ונחלקה עליו. ברדיצ'בסקי (1920) סבור היה שע' אינו אלא חקיין לשוני פולקלורי והקל בערכו, ואילו ברנר שיבחו, אך האשימו ב„שלל סנטימנטליות" (1913; כך גם ש. שטרייט); וכך עד מבקרי הספרות בשנות ה 70. — התמקדות ההתעניינות בכתביו היא עדות מובהקת להשפעתה של היצירה על בני דורות שונים. גדולה במיוחד השפעתו הממשית על הדור הצעיר בארץ. יש שהושפעו מסיגנונו (א. מגד), ויש שהושפעו מהתבנית הלא־ראלית של ספר המעשים (א.ב. יהושע, י. אורפז) או מתבנית הרומן „אורח נטה ללון" (י. עמיחי) ויש שהתרשמו מדרך עיצובה של ההוויה היהודית (א. אפלפלד). יצירתו קיימת ועומדת הן כשהיא לעצמה, כשהיא מתפרשת והולכת חדשה לבקרים, והן בהשלכותיה המאוחרות ביצירתם של סופרים צעירים.

„הכנסת כלה" וכמה מסיפוריו הקצרים הומחזו והועלו על הבמה העברית ובטלוויזיה הישראלית.

א. מ. ליפשיץ, ש"י ע', תרפ"ו; י. שה־לבן, ש. י. ע' (קוים ליצירתו), תש"ז; ג. מוקד, שבחי עדיאל עמדה, 1957; א. צורף, ש"י ע', האיש ויצירתו, תשי"ח; ב. קורצויל [עורך], יובל ש"י, תשי"ה; הנ"ל, מסות על ספוריו של ש"י ע', תש"ל; ד. סדן – א. אורבך (עורכים), לע' ש"י, תשי"ט; ד. סדן, על ש"י ע', מסה, עיון וחקר, תשי"ט; י. י. פנואלי, יצירתו של ש"י ע', 1960; י. בהט, ש"י ע' וח. הזז, עיוני מקרא, תשכ"ב; מ. טוכנר, פשר ע', תשכ"ח; י. מנצור, עיונים בלשונו של ש"י ע', תשכ"ט; ידיעות „גנזים", ד', תש"ל; י. דוד, ספרים ומאמרים על ש"י ע' ויצירתו (ביבל'), 1972; ד. כנעני, ש"י ע' בע"פ, תשל"ב; ג. שקד, אמנות הסיפור של ע', תשל"ג; ה. ברזל, ע' וקפקא, תשל"ג; A. J. Band, *Nostalgia and Nightmare; A Study in the Fiction of S.Y.A.*, 1968; B. Hochman, *The Fiction of S. Y. A.*, 1970.

ג. שק.

עֵד, עֵדוּת ע"ע רְאָיוֹת.

עֵד, עֵדוּת ע"ע רְאָיוֹת.

עֵדֻיּוֹת, משנה ותוספתא בסוף סדר נזיקין (ע"ע). ייחודה בכך שאינה מוקדשת לנושא מסוים, אלא כוללת אוסף מגוון של הלכות מתחומים שונים. מגמתה לאסוף ולרשום את ה„עדויות" (= „העיד ר' פלוני") שבפי חכמים שלאחר החורבן, על פרטי מחלוקותיהם של החכמים הקדומים, מב"ש ומב"ה ומבין תלמידי ב"ה עצמם — מחלוקות שנתרבו מאוד לפני החורבן ולאחריו — ולהכריע ביניהן. ע"כ מכונה המסכת גם בשם „בחירתא" (= הנבחרת; ברכ' כ"ז, ע"א, ועוד), שיש בו גם רמז למשחק־מלים עֵדֻיּוֹת־עֲדִיּוֹת. רוב ההלכות שנויות גם במקומן המתאים במסכתות אחרות ומחלוקת בין החוקרים בשאלה אם ע' נלקטה משאר סדרי המשנה, או שהיא המשנה שסודרה ראשונה ואשר ממנה בחרו בעלי המשניות שלאחריה. ברור עכ"פ שמסכת ע', כפי שהיא לפנינו, אינה כצורתה הראשונה, והיא מלוקטת ממשניות של תַנאים שונים. אף יש דברים שקבעם רבי יהודה הנשיא במסכתות אחרות ולא חזר לשנותם בע'. לפי ברייתא בבלית (ברכ' כ"ח, ע"א), אשר אינה בירושלמי, נמסרו כל העדויות „בו ביום" שנעשה אלעזר בן עזריה (ע"ע) נשיא (או חבר) הסנהדרין, אולם ניתן להוכיח, כי כמה מן העדויות נאמרו קודם לתאריך זה, ואף אחת מן ההלכות הנזכרות במשנה (סוטה ה', ב'—ה'; ידים ד', א'—ד') שנמסרו „בו ביום" אינה נזכרת בע'. מסכת ע' נסדרה ביבנה (ע"ע, עמ' 131/2), וכדברי התוספתא (א', א'): „משנכנסו חכמים בכרם ביבנה אמרו עתידה שעה שיהיה אדם מבקש דבר מדברי תורה ואינו מוצא... אמרו נתחיל מהלל ושמאי". מאחר שסדרי גביית־עדות הם חלק מסדר נזיקין, נקבעה המסכת בסדר נזיקין.

בסידור המסכת ניכרת סכֵמה מנֵמוטֵכנית: הפרק הראשון פותח ב 3 מחלוקות שמאי והלל שחכמים אמרו בהן שלא כדברי שניהם. לאחריהן הלכות שב"ש חלוקין בהן על שמאי ו 4 הלכות שחזרו ב"ה להורות כב"ש. סוף פ"א מסביר מדוע נזכרת דעת־מיעוט במשנה. פרק ב' פותח ב 4 עדויות של ר' חנינה סגן הכהנים, ולאחריהן קבוצות־עדויות של „שלשה דברים" הקשורות בר' ישמעאל ובר' עקיבא. נוספו גם 5 מאמרי ר"ע באגדה. פרק ג' פותח ב 10 מחלוקות שבין ר' דוסא בן הרכינס (ע"ע) וחכמים וקבוצות־מחלוקות בין יחידים שונים ל„חכמים". פרק ד' מונה 23 עניינים שבהם מקילים ב"ש ומחמירים ב"ה, בניגוד לרגיל, ובפרק ה' נוספו עוד כמה הלכות כאלו, ע"פ מסורותיהם של חכמים שונים. פרקים ו'—ח' כוללים מבחר עדויות נוספות, הנראות כהשלמות ומילואים. המסכת מסיימת בדבר אגדה על אליהו (ע"ע, עמ' 541) העתיד לבוא „ולהשוות המחלוקות".

י. נ. אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, 422—444, תשי"ז (כולל ביבל'); ח. אלבק, מבוא למשנה, עמ' 82—84, תשי"ט.

מ.

עֲדֻלָּם, חֶבֶל־, איזור התיישבות בשפלה הגבוהה בין עמק האֵלה בצפון ונחל גוברין בדרום. נקרא ע"ש העיר המקראית ע', ששכנה במזרחו.

האיזור הוא גבעי־הררי ושטחי־הקרקע המתאימים לעיבוד חקלאי מועטים. היישוב העברי במקום תוכנן על בסיס התיישבות אזורית ומטרתו היתה בטחונית. ב 1957 הוחל בהכשרת קרקע, בעבודות תש־תית ובהקמת מושבי־עובדים, שאוכלסו בעולים חדשים. הוקמו שתי קבוצות יישובים הקשורות אל שני מרכזים כפריים. הגוש המזרחי מדרום־מזרח לקיבוץ נתיב הל״ה כולל את המושבים אביעזר, רוגלית ואדרת, והמרכז הכפרי נווה־מיכאל. הגוש המערבי, מדרום־מערב לנתיב הל״ה, כולל את המושבים גבעת־ישעיהו וצפרירים והמרכז הכפרי לִי־און. מרכז זה משרת חלקית גם יישובים שהוקמו קודם ל 1957 והמצויים ממערב לח״ע ומצפון לו: לוזית, עגור, כפר זכריה ושדות מיכה. במרכזים הכפריים נמצאים בת״ס, מרפאה ושירותי־ציבור נוספים המסייעים בתהליך מיזוג הגלויות ע״י הפגשת בני עדות שונות. כל כפר מיועד ל 50 משפחות, מהן 45 משפחות חקלאיות ו 5 משפחות של בעלי מקצוע. המרכז הכפרי מיועד ל 50 משפחות של עובדי ציבור ושירותים. היחידה המשקית למשפחה מבוססת על מכסת קרקע בת 120 דונם בערך: 25—30 דונם לעיבוד אינטנסיווי (עצי פרי, כרם, מעט חרובים, גן ירקות וגידולי טבק); 60—65 דונם למרעה; והשאר לייעור. קשיי קליטה גרמו לתחלופת־אוכלוסין וחלק מבתי היישובים נזנח. לאחר מלחמת ששת הימים נסלל כביש מגוש עציון, שממזרח לח״ע, אל נווה־מיכאל.

ע׳ היתה מערי כנען שכבש יהושע בשפלת יהודה, ואח״כ עיר בנחלת יהודה (יהו׳ יב, טו; טו, לה). זיקתה ליהודה כבר נרמזת בסיפורי האבות (ברא׳ לח). מקובל לזהות את ע׳ בח׳רבת א־שֵיח׳ מַד׳כור שמעל לוואדי א־צור, כ 15 ק״מ צפונית־מזרחית לבית־גוברין (ע״ע); שמה נשתמר (בשיבוש) בח׳רבת עיד אל־מא הסמוכה. דוד הסתתר במערות שבקרבתה (שמ״א כב, א; שמ״ב כג, יג). מיקומה ותנאיה הטופוגרפיים הקנו לה מעמד חשוב במערך ביצורי רחבעם (דה״ב יא, ז). ע׳ נפלה במסע סנחריב (מיכה א, טו). בימי שיבת ציון נתחדש בה היישוב (נח׳ יא, ל). חיל יהודה המכבי נאסף בה אחרי הקרב במרשה (חשמ״ב יב, לח). אוזביוס (ע״ע) מזכיר את ע׳ (אונומסטיקון 24, 21) ככפר גדול במרחק 10 מיל מבית גוברין.

י. ב.־א. – יע. או.

עַדֶן (عدن; אנג׳ Aden), עיר־נמל ובירת הרפובליקה העממית הדמו־קרטית של תימן הדרומית; 250,000 תוש׳ (אומדן 1973).

מיקומה של ע׳ בדרום־מערב חצי־האי ערב לחוף מפרץ ע׳ מקנה לה שליטה על הכניסה לים־סוף. ע׳ שוכנת על שני חצאי־איים געשיים, הסוגרים על מפרץ גדול — בנדר טאוואהי. חצי־האי המזרחי נקרא ע׳ ושיאו, הר־הגעש הכבוי ג׳בֶל שֱמסון, מתנשא לגובה 534 מ׳. בלוע־ההר בנויה העיר ההיסטורית המכונה קְרֵטֶר كرتر, מאנג׳: crater = לוע), ובה המרכז המסחרי של העיר. הנמל המודרני הוקם בחוף הצפוני־מערבי של חצי־האי (סטימר פוינט), ולידו התפתחו מרכזי־עסקים מודרני ושכונת־המגורים טאוואהי (כ 30,000 תוש׳). בין נמל זה לבין הנמל ההיסטורי שבקצה המזרחי של חצי־האי, נמ־צאת, בחוף הצפוני, השכונה מַעֲלָה, המאוכלסת סומאלים, ולה נמל לספינות־מפרש ומספנות לבנייתן. חצי־האי ע׳ מחובר ליבשה בשר־טון־חול רחב, שעליו נמצא שדה־התעופה ח׳ורמַכסאר.

חצי־האי המערבי הוא גבעי ומפורץ ובחופו הדרומי־מזרחי נמ־צאת העיר ע׳־הקטנה (כ 15,000 תוש׳), שהיא עיר־מגורים מודרנית ובה נמצאים בתי־זיקוק לנפט. כושר תיפעולם כ 8 מיליון טון בשנה, ולידם פועל נמל תדלוק. ביבשה גופא נמצאות העיר הערבית שֵיח׳ עֻת׳מאן (כ 35,000 תוש׳) והעיר החדשה אל־מנצורה, שלידה מפעל חדש לאספקת מים, המבוסס על קידוחים.

מאז ימי־קדם נודעה חשיבות לנמל־ע׳. לשיא־התפתחותה הגיעה העיר באמצע שנות ה 60 (ב 1963 השתחררה מחסות בריטניה), כאשר ישבו בה כ 250,000 נפש (40% תימנים, 40% ערבים משטחי החסות וערב הסעודית ו 20% הודים, סומאלים ואחרים). ב 1966 עגנו בנמל 6,250 אניות, אך עם סגירת תעלת־סואץ ירד מאוד מספרן. סגירת התעלה והפינוי הבריטי גרמו משבר חמור בכלכלת העיר, ורבים עזבוה. היום משמש הנמל כנמל־שִטעון מאניות גדולות לאניות קטנות, המפליגות בין נמלי ערב, סודאן וסומאליה וכנמל־תדלוק. בע׳ מצויות מספנות ותעשיה להפקת מלח.

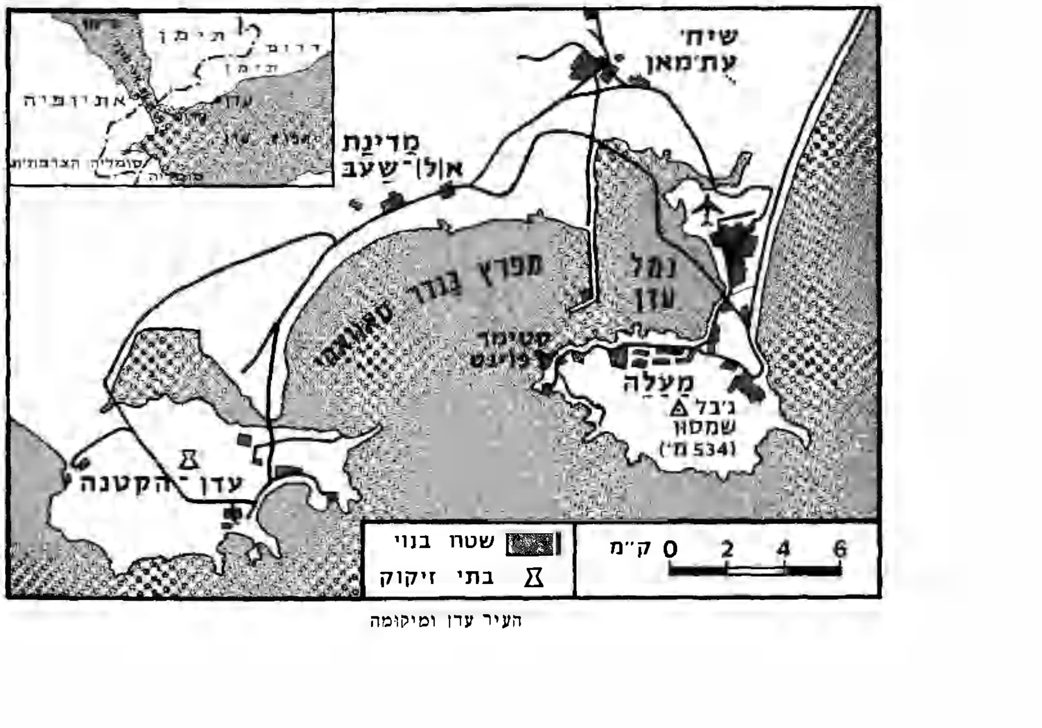
J. Y. Brinton, *A. and the Federation of South Arabia*, 1964.

י. קר.

ה י ס ט ו ר י ה. ע׳ היתה ידועה לסופרי יוון ורומא — פליניוס (ע״ע) כינה אותה אַתֱנה, ובפריפלוּס (תיאור מסע בים־סוף להודו), מהמאה הראשונה לסה״נ, נקראת Εὐδαίμων Ἀραβία (ערב המאו־שרת). ע׳ היתה תחנת־מסחר חשובה לקטורת ובשׂמים. ב 575—630 שלטו בה הפרסים, ואח״כ השתלט עליה מחמד. ב 820 עברה לשלטון תימן; ב 1037—1083 ו 1173—1228 היתה בשלטון מצרים. במאות ה 13—15 הגיעה ע׳ לשיא פריחתה, ולדברי מרקו פוֹלוֹ (ע״ע), שביקר בה ב 1277, ישבו בה 80,000 נפש והיו בה 360 מסגדים. גילוי דרך־הים להודו סביב אפריקה גרם לירידתה. ב 1573 נכשל נסיונו של הפור־טוגלי אפונסו אלבוקרק (ע״ע) לכבשה. ב 1538 כבשוה התורכים, ב 1568 חזרה לשלטון תימן וב 1735 השתלט עליה שלטאן לַחג׳. אותה עת היתה עיירה בת 500 תושבים.

ב 1839 כבשו הבריטים, מטעם „חברת הודו המזרחית", את ע׳, באמתלה של תביעת פיצוי על אניה שדודה; שולטאן לחג׳ הסכים לקבל בעבורה תשלום שנתי, וב 1857 ויתר על כל תביעותיו לגביה. ע׳, שהיתה כפופה לשלטון הבריטי בהודו, התפתחה במהירות אחרי פתי־חתה של תעלת־סואץ (1869). הבריטים הרחיבו את תחום שליטתם בחתמם על חוזי חסות וידי־דות עם השולטאנים בפנים הארץ. ב 1937 הופ־רדה ע׳ מהודו, לעיר ניתן מעמד של מושבת־כתר, ולסביבתה — מעמד של ארץ־חסות. ב־1963 הצטרפה ע׳ לפדרציה של דרום־ערב וב־1967 נהיתה לבירת תימן (ע״ע) הדרומית.

ידיעותינו על י ה ו ד י ם בע׳ ראשיתן במאות ה 11—12, שהיא תקופת פריחה להם, ומקורן העיקרי בכ 150 תעודות מהגניזה (ע״ע). בסוף המאה ה 11 היה יפת אבן בונדר „שר הקהילות" — וכנראה קהילות פנים תימן (ע״ע) בכלל.

העיר עדן ומיקומה

בנו, מַדמון, היה נגיד תימן. יהודי ע׳ עמדו בקשר עם כל קהילות היהודים שבארצות האסלאם, וב 20 קהילות בהודו וציילון היו כפופות לביה״ד של ע׳, ששלטונו הגיע עד העיר צַעְדַא שבתימן. ביה״ד של ע׳ היה כפוף לזה של מצרים — אך חבריו נתמנו בפועל ע״י „ראש־הגולה״ והנגיד של ע׳. יהודי ע׳ תרמו לישיבות בבגדד, ואח״כ לישיבת הרמב״ם במצרים. הנגיד אברהם בן הרמב״ם ענה לשאלות חכמי ע׳. למרות הקשרים ההדוקים בין יהודי ע׳ ופנים־תימן, היו הבדלים ניכרים ביניהם, והם נודעו בכינוי „עדני״ (בניגוד לכינוי „תימני״). גם קראים היו בע׳, ומדמון פעל לדיכוים. בע׳ נתרכזו ספרים עבריים רבים, ו„המדרש הגדול״ לר׳ דוד עדני (ע״ע) מלמד עד כמה עשירה היתה ספריית יהודי ע׳. מכתביהם כתובים ערבית, אך משולבים בהם שירים עבריים, המורים על בקיאות במקורות המדרש ובסיגנון הפיוט. מצבות יהודיות רבות נמצאות בע׳, והעתיקות שבהן — מהמאה ה 12. אפייני להן, שהנשים נזכרות רק בשמות אבותיהן ולא בעליהן. קהילת ע׳ שגשגה עד המאה ה 16. ב 1538 נזכרים 7,000 יהודים משלמי־מס, ולפי שיטת־המס, יש להניח שהיו כ 3,000 משפחות. במאה ה 18 שקע מאוד המסחר הימי עם הודו, ועם הכיבוש הבריטי היו בע׳ כ 500 תושבים, רובם יהודים.

התפתחותה של ע׳ לאחר הכיבוש הבריטי ופתיחת תעלת־סואץ השפיעו מאוד, ולא לטובה, על יהודי ע׳. ב 1872 היו בע׳ כ 7,000 יהודים וב 1916 — 3,700. בגלל חוסר ידיעת אנגלית ושמירת השבת, לא העסיקו האנגלים את היהודים בממשל, ואילו אומנויותיהם לא תאמו עוד את צרכי החיים המודרניים. י. ספיר (ע״ע) מצא, שרובם עוסקים בצורפות, ואחרים — אורגים, נגרים, קצבים וכיו״ב ממלאכות־היד, וכי רק מיעוטם הם עשירים. דפוס עברי נוסד בע׳ ב 1891, ועד 1925 נדפסו בו 15 ספרים, רובם בפיוט ותפילה.

בדצמבר 1947 התרכזו במחנה־מעבר בע׳ (המושבה) — שהיתה עדיין בשליטה אנגלית — כ 8,500 יהודים (מהם 3,800 פליטים מתימן) בדרכם לא״י. באותו חודש נערכו פרעות ביהודי־ע׳ ע״י ערביי המקום. בשנים 1948—1950 הוטסו רוב היהודים לישראל, וב־1951—1956 עלו משם עוד 424, ואחרים היגרו לאנגליה. במפקד 1956 נמצאו במושבה 855 יהודים. מאז נמשכה היציאה, וב 1965, עם התעצמותה של ע׳, נאמד מספרם ב 450. בהתקרב עצמאות ע׳, נפגעו סוחרים יהודים בהפגנות האנטי־בריטיות, ואז יצאו רוב הנותרים. ביוני 1967 נאמד מספרם ב 150; כיום אין יהודים בע׳. עד 1966 התקיים בעיר בי״ס יסודי, בתמיכת יהודי אנגליה. ב 1953/4 למדו בו 120 תלמידים — כולל בנות — וב 1965/6 — 66. המסיימים, כ 15 מדי שנה, נתקבלו לבי״ס תיכון ממשלתי. תחום החינוך הוא אחד הנושאים החשובים, שבו נבדלו יהודי־ע׳ לטובה מיהודי־תימן. גם במצבם הכלכלי נבדלו מיהודי־תימן, משום שביניהם נמצאו סוחרים גדולים, שעסקו ביבוא וביצוא וריכזו חלק ניכר מסחר־החוץ של המושבה. יהודי ע׳ קיימו פעילות ציונית נרחבת, וסייעו בידם שליחים מישראל.

י. ספיר, אבן ספיר, א—ב, תרכ״ד—תרל״ג; ש. עדני, נחלת יוסף, תרס״ז; א. יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, א׳, 86—91, תרצ״ז; ש. יבנאלי, מסע לתימן, תש״ב; ש. אסף, ממצרים לע׳ ולהודו (בתוך: מקורות ומחקרים), תש״ן; מ. העדני, בין ע׳ לתימן, א, תש״ז; הסתדרות העובדים, צרור אגרות על השואה בע׳, תש״ח; י. בן־צבי, ספוני טמוני חול (תרביץ, כ״ב), תשי״א; ח. י. כהן, היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו, 1972; H. von Maltzan, *Reise nach Südarabien*, I, 172–181, 1873; H. P. Chajes, *Jüdische u. jüdisch-indische Grabinschriften aus A.*, 1903; Great Britain Colonial Office, *Report of the Commission of Enquiry into Disturbance in Aden, Dec. 1947*, 1948; E. Subar, *Medieval Jewish Tombstones from A.* (JQR, XLIX), 1958/9; S. A. Birnbaum, *A New Eight-Century Hebrew Epitaph from A.* (JSS, VI), 1961; S. D. Goitein, *The Age of the Hebrew Tombstones from A.* (JSS, VII), 1962.

מ. - ח. י. כ.

עֵדֶן, גַּן־ מושג כמעט אוניוורסלי באמונה, במיתולוגיה, ובפולקלור של עמי העולם. בתרבות המערב ידוע כ Paradise (באנגלית, וכיו״ב בשפות אחרות), הגזור ממלה פרסית עתיקה, שמשמעה שטח, או גן, מוקף (השו׳ „פרדס״ בעברית).

ג״ע הוא מקום, שבו חיו בני־אדם בנעימים בימי בראשית, לפני ששירכו דרכיהם, וכן מקום שאליו עשויים להגיע לאחר מותם. בהשאלה מציין המונח מצב של אושר אינסופי. וע״ע אחרית־הימים; עולם הבא; קוסמולוגיה; שמים.

במיתולוגיה השומרית, שהשפיעה גם על הבבלים, נודעה ארץ דילמון הרחוקה, שלא היו בה מחלה ומוות, ובה נטע האל אֶנְכִּי (אֶאָ) גן יפה שאליו נתקבל גם זוג בני־אדם, זיוסודרה ואשתו ניצולי המבול, ובו זכו לחיי נצח. זיוסודרה מזוהה עם אֻתְנַפִּשְׁתִּם הבבלי שבעלילת גלגמש (ע״ע). המצרים האמינו במעין ג״ע שבו התגוררו בני־אדם בתקופה קדומה מאושרת, תחת שלטון האל רַע, בטרם נטרד משם ע״י ילידי־אנוש וקבע את מושבו בשמים. היוונים (ע״ע הסיודוס, עמ׳ 877) ואחריהם הרומים, האמינו בתקופה קדומה של ג״ע, עת חיו בני־אדם בלא חטא, סבל ועמל, תחת שלטון קרונוס (ע״ע, וע״ע סטורנוס), עד שהודח הלה ע״י בנו זוס. הֵסיודוס סיפר על „איי המאושרים״ שבמערב, כמקום מנוחתם של גיבורים נודעים שזכו לחיי נצח. הרחק במערב היה, לפי הומרוס (ע״ע), מקומו של שדה אֶליסיון (ע״ע), שאליו הובאו גיבורים כבר בעודם בחיים, כדי לשהות שם לנצח. ורגיליוס (ע״ע) גרס כי לשדות האֶליסיים יגיעו לאחר מותם רק אישים שיימצאו ראויים לכך. פולחני המסתורין (ע״ע מיסטריות) המזרחיים שנפוצו ברומי המאוחרת הורו למאמיניהם את הדרך לחיי ג״ע נצחיים אחרי המוות. גם הפרסים האמינו בקיום מקום מיוחד למנוחת צדיקים, שאליו לא היתה גישה אלא מעל גשר צר, ורשעים נפלו ממנו. לפי אחת מאמונות הסינים לא היו בשחר העולם מחיצות בין שמים וארץ, ואֵלים ובני־אנוש חיו בצוותא, עד שהוכעסו האלים והשכנות פסקה. בבודהיזם מאסכולת „מַהַיָנָה״ קיימת אמונה בחיי־אושר שמימיים ב„גן שבמערב״, בחסות אֲמִיטַבָּה (מהתגלמויותיו של בודהא). הסוגדים לאל ההינדי וִישְׁנוּ מאמינים בקיום חיי־ג״ע שמימיים למאמינים, בלא פחד וכאב. לדעת הגרמנים הקדומים שמור היה לנופלים בקרב ג״ע בשחקים ששמו „ולהלה״ (ע״ע), והוא היה מעונם של האל אודין והולקיריות (ע׳ ערכיהם; וע״ע סקנדינויה, מיתולוגיה). האצטקים (ע״ע מכסיקו, עמ׳ 473) האמינו בעולם־מתים, בעל דרגות שונות. האינדיאנים של צפון־אמריקה האמינו ב„מרחבי הציד הנצחיים״, שבהם חונים הנפטרים. גם באפריקה, במלאנזיה ובפולינזיה נפוצו אמונות בדבר ארץ שבה מתגוררים בני־האדם לאחר מותם.

למעשה, האמונה בקיום ג״ע בצורה כלשהי היתה משותפת (ועדיין היא משותפת), הן לעמים פרימיטיוויים, והן לעמי תרבות, בכל הדורות ובכל חלקי תבל. ניתן להניח כי ציפיית האדם לחיים טובים־יותר אי־שם במרחקים לאחר מותו, התפתחה בשל סירובו להכיר באפשרות של חידלון גמור בסיום שהותו עלי־אדמות. האדם רצה לשכנע את עצמו שבעקבות תלאותיו בעולם הגשמי יזכה בפיצוי נאות כלשהו באחריתו. הסיבות לאמונה הנפוצה בקיום ג״ע אי־שם הרחק במערב, שם שוקעת השמש, מובנות.

H. Gunkel, *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit*, 1912²; C. V. Pilcher, *The Hereafter in Jewish and Christian Thought*, 1940; H. Renckens, *Urgeschichte und Heilsgeschichte*, 1959.

מ. ו.

ב מ ק ר א. ע׳ הוא ארץ וגן במזרח, אשר נטע אלהים ובו שם את אדם (ע״ע) הראשון. מקומות אגדיים אלה מתוארים בפרוטרוט בספרי בראשית (ב—ג) ויחזקאל (כח, יא—יט; לא, ח—ט, טז—יח), וזכרם בא, כדימוי לשפע ובהקבלה לגן ה׳, בישעיהו (נא, ג), יחזקאל (לו, לה) ועוד. ע׳ במקרא הוא גם שם מקום ראלי בארם־נהרים

(מל"ב יט, יב = ישע' לז, יב; יחז' כז, בג; עמוס א, ה). בתעודות אשוריות נזכרת הממלכה הארמית Bit Adinu שעל גדות הפרת; וזוהי „בית עדן" שבעמוס (א, ה) — והזיקה הספרותית־אסוציאטיווית בין המקום האגדי והגאוגראפי עולה מהשמות פרת וחידקל — שנים מהנהרות המתפלגים מהנהר המרכזי ה„יוצא מעדן". לשני הנהרות האחרים, פישון וגיחון, אין במקרא כל נסיון איתור. תכונתו העיקרית של ג"ע היא פוריותו המופלגת. התיאור שבס' יחזקאל משלים בד"כ את זה שבס' בראשית, אך לפעמים גם סותר אותו. ע"פ ס' יחזקאל ג"ע הוא על „הר קדש" ויש בו זהב, אבנים טובות ואבני אש. כן מפרש יחזקאל את העצים שבגן. לפי ס' בראשית האדם הוא ששכן בג"ע והוא שגורש משם, אך לפי ס' יחזקאל היה זה הכרוב (ע"ע).

חז"ל מונים את ג"ע בין הדברים ש„נבראו קודם שנברא העולם" (פס' נ"ב, ע"א; נד' ל"ט, ע"ב), אך לדעה אחרת נברא ג"ע ביום שלישי (ב"ר ט"ו, ג'). ר' יהודה ור' יוסי סבורים כי „גן" ו„עדן" שני דברים הם — והקטן נתון בתוך הגדול — אלא שנחלקו מי הגדול (ברכ' ל"ד, ע"ב, ועוד). ג"ע הוא מקור השפע לעולם, ו„כל העולם מתמצית ג"ע היא שותה" (תע' י', ע"א).

חז"ל מפליגים בתיאור אָשרו של אדם הראשון בג"ע (ב"ב ע"ה, ע"א; סנ' נ"ט, ע"ב), ומזכירים זאת גם בברכות־הנישואין („שמח תשמח רעים האהובים כשמחך יצירך בג"ע מקדם"; כת' ח', ע"א). משום היותו מקור השפע והברכה קבעוהו חז"ל כשם המקום למתן שכרם של הצדיקים בעולם הבא (ע"ע אחרית־הימים), כניגודו של הגיהנם (ע"ע). וע"ע שכר ועונש. תיאורו של ג"ע זה בא בפי ר' יהושע בן לוי (ע"ע; ילק"ש בר', כ'). ג"ע נזכר גם במובן מקום הטובה העתידה לכלל ישראל לאחר הגאולה: „להיכן אוליכם? — לגן הדס" (שבת ק"ד, ע"א).

יע. או. — צ. ק.

בנצרות, שקיבלה את מושג ג"ע ואת האמונה בו מן היהדות, קשור רעיון זה בתחיית המתים וביום־הדין של אחרית־הימים (ע"ע). חיי ג"ע הם התגמול שזוכים לו צדיקים נבחרים וקדושים הנהנים שם מזיו השכינה. הנצרות איתרה את ג"ע, הנזכר 3 פעמים בברית החדשה (לוקס XIII, 43; השניה אל הקורינתים XII, 4; חזון יוחנן II, 7), בשמים, והוא מקום משכנו של האלוהים. ביטויים שונים מרמזים על מקום שמימי זה. פאולוס זיהה את ג"ע עם הרקיע השלישי שהוא מקום השכינה; באיגרת אל העברים זוהה ג"ע עם עיר האלוהים; אחרים זיהוהו עם „חיקו של אברהם" הנזכר במשל לַזָרוס העני (לוקס XVI, 22) או עם ירושלים של מעלה (חזון יוחנן II, 7), בשמים, והוא מקום משכנו של האלוהים. ביטויים שונים עבר השמימה לאחר החטא הקדמון, היתה אחת התקוות הגדולות שבנצרות. אבות הכנסיה דיברו על ג"ע כעל גן פלאי שהשוכנים בו משוחררים מכאב וצער ונהנים מאושר נצחי ומשבת מתמדת בעיר האלוהים. הם האמינו שטבילה, חיי קדושה, מיסטיקה והתעלות רוחנית מקנים כניסה לג"ע. אולם מבחינה תאולוגית מקובלת פסיקתו של האפיפיור בנידקטוס XII (ע"ע) משנת 1336, שבה נקבע כי ג"ע הוא מקום המיועד לנשמות הצדיקים בלבד (בעוד שנשמות החוטאים הגמורים ירדו לגיהינום ואילו החוטאים הבינוניים נידונים להיצרף במצרף — Purgatorium). תפיסה נוצרית של ג"ע מוצגת ב„קומדיה האלוהית" לדנטה (ע"ע, עמ' 855—858). על השפעת תיאורי דנטה על הספרות העברית, ע"ע עמנואל הרומי; אולמו, יעקב דניאל. הפואֶמות של מילטון (ע"ע, עמ' 200—201), „ג"ע האבוד" ו„השיבה לג"ע" הן יצירות־מופת של הספרות האנגלית, שהשפעות תנ"ביות ויהודיות ניכרות בהן.

באסלאם. הקראן מכנה את ג"ע גַ'נאת עַדן (جنات عدن) או עפ"ר גַ'נַּה (גן). מחמד תיאר את ג"ע (סורות 47, 15; 55, 54, 72; 56, 15—22, 28—36), במונחים המדגישים את תענוגות־הגוף: נהרות השופעים מים, חלב, יין או דבש טהור; כל מיני פירות ועופות טעימים; עלמים המשמשים את הצדיקים; יצועי־בד ואבני־חן בין עצי לוטוס ועצי בננות בשטחי צל נרחבים. נראה שמחמד שאב את מושגיו מציורים נוצריים שראה וסבור היה שהמלאכים הם בתולות או נערים. בתקופה מאוחרת יותר תואר ג"ע כפירמידה או כחרוט בני שמונה קומות — כלו', קומה אחת יותר מאשר הגיהינום, שכן האמינו שמספר הצדיקים יעלה על מספר הנידונים לעונש עולמים. — לפי האמונה המוסלמית שמורים בג"ע הספרים שבהם רשומים מעשי בני־אדם וכן הפרוטוטיפוס של הקראן (ה„ספר הנאצל"; סורה 85, 22), ולידו מונח ה„קַלַם" (הקולמוס שכתב בספר). שם נמצא גם פרוטוטיפוס של ה„כעבה" (ע"ע) וכן דברים שישתמשו בהם ביום־הדין — המאזנים לשקילת מעשי בני־אדם, כסאות לנביאים, וכן דגלים. הפרוטוטיפוס השמימי של נס מחמד מתנוסס על פסגת הר הנקרא „הר הפאר" הנמצא בצלע הפירמידה. ג"ע וכל אשר בו נמצא מעל לשמים האסטרונומיים, שבהם סובבים הכוכבים. מעל לפירמידה של ג"ע עצמו נמצאים עולמות ה„מלכות" (ملكوت) וה„כוח" (جبروت) כיסא הכבוד ומשכנו של האל.

לפי התאולוגיה המוסלמית האורתודוכסית (ע"ע אשערי; גזאלי) לא יתחילו התענוגות החושניים בג"ע אלא לאחר תחיית המתים. קיימות גם הנאות של הדמיון ושל השכל. לדעתם, התענוג הגדול ביותר של צדיקים יהיה מראהו של האל — שהוא ללא ישות וללא צורה.

צ. בר. — ד. ב.־א.

עַדַנִי, דָּוִד בֶּן עַמְרָם (המאה ה 13, עדן), מחברו — או עורכו — של „מדרש הגדול" לתורה. רובו של המדרש מלוקט ממקורות קדומים, אך יש בו גם דברים חדשים משל ע'. לשונו עברית צחה, ולפני כל פרשה הוא מקדים בתי־שיר בחרוזים. רבים ממקורותיו הספרותיים אבדו לנו, בשלמותם או בחלקם, וע"כ יש למדרש זה גם ערך רב לחקר האגדה, וגם של ההלכה — התופסת בו מקום לא מבוטל. חלקים ניכרים מן המכילתא (ע"ע, עמ' 428) דרשב"י שוחזרו מתוך מדה"ג, וכן שוחזרו מתוכו חלקים מן הספרי זוטא (ע"ע ספרא וספרי, עמ' 322) ומן המכילתא לספר דברים. במדרש זה מצוטט חומר רב מספר „משנה תורה" לרמב"ם, והדבר מסייע להבהרת הנוסחאות ברמב"ם ולעמידה על מקורותיו, שחלק מהם אבד. המדרש נודע בכ"י לראשונה בסוף המאה ה 19, והראשון שהשתמש בו בהרחבה היה ש. ז. שכטר במהדורתו של „אבות דרבי נתן" (תרמ"ז); הוא אשר ההדיר לראשונה בדפוס את חלקו הראשון של המדרש, לספר בראשית (תרס"ב). לאחר מכן הו"ל המדרש לספר שמות בידי ד. צ. הופמן (ע"ע; תרע"ד), לויקרא — ע"י נ. רבינוביץ (1932), לבמדבר (תשי"ח) ולדברים (תשל"ג) ע"י ש. פיש. מהדורה מדעית של המדרש לבראשית ושמות הו"ל מ. מרגליות (תש"ז, תשט"ז), ובתשכ"ז הו"ל צ. מ. רבינוביץ במהדורה חדשה את המדרש לבמדבר.

ש. ליברמן, מדרשי תימן, ת"ש; י. ל. נחום, מצפונות יהודי תימן, 181—205, 1962; י. רצהבי, על מחברו של „מדרש הגדול" (תרביץ, ל"ד), תשכ"ה.

עַדַנִי, שְׁלֹמֹה (1567, צנעא [תימן] — 1625 בערך, צפת), מגדולי מפרשי המשנה. אביו היה רבה של צנעא, אך עקר עם כל משפחתו ב 1571 לצפת. ב 1577/8 עבר ע' עם אביו לירושלים, וב 1582 נתייתם ממנו. כשנתיים היה בודד לחלוטין, ללא מקום־לינה קבוע, והסתתר מחוץ לעיר, כדי שלא יראו בעלבונו. ב 1585 לקחו תחת חסותו ר' משה ב"ר יעקב אלחאמי, שאח"ב תמך בו כל ימי חייו. גם בשנות מצוקתו שקד על לימודיו וב 1582 נכנס לישיבתו של ר' חיים ויטל (ע"ע). משעלה לירושלים ר' בצלאל אשכנזי (ע"ע) ב 1588 לערך, למד גם אצלו. ב 1590 בקירוב החל כותב בגליון המשנה שבידו הערות לזכרון, ומכיוון שרבו — כתבן בקיצור מופלג. אחרי 1592 התיישב בחברון, ובעצת ר' דוד אמאריליו, שסיפק לו

אף נייר וצרכי כתיבה, החל להעתיק את הגהותיו ולסדרן כספר. בחברון התפרנס בדוחק כמלמד תינוקות, ועברו עליו צרות מרובות עם מות אחד עשר ילדיו במגיפות. אעפ״כ השלים חיבורים אחדים בהגהת נוסח המקרא, המשנה ופירושם, שהם מן המובחרים בסוגם.

פירושו למשנה, „מלאכת שלמה", מטרתו לרכז את דברי התלמודים והמפרשים ופסק ההלכה, לתועלת המעיין. חשיבותו הגדולה כיום היא בבירור נוסח המשנה, ע״פ ב״י רבים של המשנה ושל הראשונים שהיו בא״י, ובפירושה על־פיהם. בייחוד נעזר במשנת ר׳ יהוסף (ע״ע) אשכנזי. מן המקורות החשובים שהיו בידו: פירושי ר׳ שלמה סריליו ור׳ אלעזר אזכרי (ע״ע) לירושלמי, וגליון המשנה של ר׳ סולימאן אוחנא ור׳ מנחם די לונזנו (ע׳ ערכיהם).

את מובאותיו בדק ממקור ראשון, ואם לאו, ציין ממי העתיק, ואם העתיק בשלימות או בקיצור. תשומת לב רבה ביותר הקדיש לבירור נוסח המשנה, ואף העיר על שינויים בניקוד. כן חקר מסורות קריאה בע״פ מ„שוני המשניות". פירושו חשוב ביותר עד היום להבנת המשנה, גם לחוקרי הלשון; המהדורה האחרונה של ספרו שע׳ כתבה בשנים שפ״א—שפ״ד (1621/4) הגיעה לידנו בשלימותה. חלקים ממהדורה קודמת נמצאים בכ״י. הספר נדפס לראשונה במשניות וילנא, תרס״ה.

ספרו „דברי אמת" (אבד) הכיל הגהות למקרא, על דרך „אור תורה" לר׳ מנחם די־לונזאנו. בכה״י השתמש החיד״א בפירושו למקרא „חומת אנך", ומהקטעים המובאים על ידו אנו לומדים על ערכו הרב של החיבור, שכלל פירושים, הערות דקדוקיות ולשוניות ובדיקת נוסח המסורה.

י. נ. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ב׳, 1290, תשכ״ד[2]; מ. בניהו, ר׳ חיים ויטאל בירושלים (סיני, ל׳), תשי״ב; ע״צ מלמד, „מלאכת שלמה" לר״ש ע׳ (סיני, מ״ד), תשי״ט; A. Marx, *The "Romm" Mishnah* (JQR [N.S.], II), 1911/12.

מ.

עֲדָשָׁה (Lens), סוג צמחים משבט הבִּקִיים (Vicieae) במשפחת הפַּרְפְּרָנִיים מסדרת הקטניות (ע״ע). הסוג מונה כ 6 מינים הנפוצים בארצות הים התיכון ואסיה המערבית. אחד מהם — הע׳ התרבותית (L. esculenta) — ידוע כצמח מאכל ואת זרעיו מגדלים כגידול־שדה. תרבותו קדומה מאוד. זהו צמח חד־שנתי, זקוף המגיע לגובה של 25—60 ס״מ. העלים מנוצים ומורכבים מ 5—7 זוגות עלעלים קצרים וקטנים, המסתיימים בקנוקנות. גבעולי הפרחים ארוכים ונושאים פרח בודד או אשכול של 2—3 פרחים זעירים שצבעם כחול, סגול או לבן. הפרי — תרמיל קטן, פחוס וחלק ומכיל 1—3 גרגירים בצבע ירוק־אפור, צהבהב או אדמדם. ההפריה עצמית. הפריחה נמשכת זמן רב. תקופת הגידול קצרה יחסית — 70—100 ימים. משקל 1,000 זרעים: 25, 40 או 70 גרם, לפי הזן ותנאי הגידול. לע׳ התרבותית זנים מרובים. בין הזנים המקובלים: בני בת־המין קְטַנַּת הזרעים, שגודל הזרעים בהם אינו עולה על כ 6 מ״מ. מוצאם מדרום־מערב אסיה; בני בת־המין גדולת הזרעים, שמוצאם מאגן הימה״ת, וגודל הזרעים 6—9 מ״מ. בת־המין קטנת הזרעים פוריה יותר, אך במסחר מבוקשים בד״כ גרגירים גדולים ומחירם בשוק גבוה יותר.

הע״ נמנות עם תבואות החורף. הן מהוות קטניות־מאכל חשובות. הזרעים מכילים, בין השאר, 21.9% חלבון כללי, 1.2% שמן, 48.5% חמרי מיצוי חסרי חנקן ו 1.8% תאית. החלבון מכיל גם ויציליין (מקבוצת הגלובולינים). הקש נחשב כמזון מעולה לבע״ח עקב שיעורו הגבוה של החלבון (6.8%) והכמות הקטנה של תאית (13.7%).

ה י י צ ו ר העולמי של זרעי ע״: שטחי המזרע בעולם הגיעו בשנת 1971 ל 1,698,000 הקטר וייצור גרגירים ל 1,075,000 טונות. בזה חלקה של הודו בלבד כ 44% משטחי המזרע וכ 33% מהייצור. כן מרבים לגדל ע״ באתיופיה (180,000 הקטר), פקיסטן (140,000), סוריה (129,000) ותורכיה (103,000). שטחים קטנים יותר מצויים בארצות אחרות במזרח הקרוב; שטחם הכולל בכל האיזור הוא 284,000 הקטר. לרגל ריבוי עבודת ידיים הכרוכה בגידול ע״ אין גידולן נפוץ בישראל.

ת ר ב ו ת: גידלו ע״ במצרים הקדומה, עוד בתקופת השושלת ה 12. כן נמצאו זרעי ע״ באירופה התיכונה מתקופות האבן החדשה, הברונזה והברזל.

ב א ״ י נמצאו שרידי ע״ מהתקופה הכאלקוליתית ומתקופת הברונזה. ע״ היו מזון עממי חשוב במזרח הקדמון והיו נאכלות כנזיד (ברא׳ כה, כט, לד). הצבע האדום של הנזיד מקורו בפסיגים האדומים של זרעי הע׳ מהזן המזרחי, הבולט במיוחד לאחר הרחקת הקליפה. בספרות חז״ל מרובים תיאורי ע״ כמאכל. אשישים שבמשנה (נד׳, פ״ו, מ״י), פירושה מאכל ע״.

י. ארנון, גידולי שדה, ב׳, תשכ״ג; י. פליקס, החקלאות בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, 179—180, תשכ״ג; הנ״ל, עולם הצומח המקראי, 159—160, 1968[2]; G. Krafft – C. Fruwirth, *Pflanzenbaulehre*, 1920[12]; J. Becker-Dillingen, *Hanbuch des gesamten Pflanzenbaues*, III, 1929; Л. И. Смирнов, Растениеводство, 1958.

ש. ה.

עֲדָשָׁה, (lens), מתקן אופטי פשוט, שפועל לפי חוקי השבירה של האור (ע״ע אופטיקה, עמ׳ 55/6) ומיועד ליצור דמות, מוגדלת או מוקטנת, של עצם. הע׳ היא גוש של חומר שקוף, המוגבל ע״י 2 משטחים חלקים מאוד, בד״כ בצורת כיפות כדוריות. טווח הגדלים של ע״ רחב מאוד: ממ״מ (למשל, באובייקטיוו של מיקרוסקוֹפּ) עד כמ׳ (באובייקטיוו של טלסקוֹפּ).

גופים שקופים, דמויי ע׳, כבר היו ידועים לפני אלפי שנים, כששימושם הנפוץ ביותר היה ריכוז קרני־שמש לשם הצתת אש. ע״ כמכשיר־עזר לראייה כבר היו בידי הסינים במאה ה 10, ומשם הובאו לאירופה. על השימוש בע״ במשקפיים ידוע כבר מן המאה ה 14 (באיטליה). ייצור הע״ במאה ה 16 הגיע לדרגת שכלול כזאת שחלק מהתהליכים שפותחו אז משמשים עוד כיום.

י י צ ו ר ע׳ מזכוכית: השלב הראשון הוא, בד״כ, לחיצת גושים לוהטים של זכוכית לתוך תבניות בעלות הצורה הרצויה, בקירוב. אחרי קירור אטי (למניעת התהוות מתיחויות פנימיות) מלטשים את הגוש לצורתו הסופית בעזרת אבקת קארבּוֹרוּנדוּם או אבקת יהלום (ע״ע השחזה, עמ׳ 499). הליטוש נעשה בשלבים אחדים, כשבכל שלב משתמשים באבקה עדינה יותר. בסיום התהליך מחליקים את פני־הע׳ בעזרת אבקה עדינה מאוד של „רוז׳ אופטי" (Fe_2O_3). ע״ רבות (למצלמות, למשל) מצפים בשכבה דקה מאוד של חומר שקוף אחר (לדוגמה: MgO), שתפקידה למנוע הפסדי־אור בגלל החזרות.

לע״ שני טיפוסים עיקריים: א) ע״ מ ר כ ז ו ת, שאלומת קרני־אור הפוגעת בהן מתרכזת לנקודה; ע״ אלה עבות יותר במרכזן מאשר בשפתן. ב) ע״ מ פ ז ר ו ת, הגורמות להתבדרות אלומת־קרנים; ע״ אלה דקות יותר במרכזן מאשר בשפתן.

המאפיין החשוב ביותר של ע׳ הוא מיקומן של „נ ק ו ד ו ת ־ ה מ ו ק ד": לכל ע׳ שתי נקודות־מוקד הנמצאות משני עבריה, על הציר האופטי (הקו הישר המחבר את מרכזי המשטחים הכדוריים). אם העדשה דקה למדי, המרחקים f של המוקדים שווים וניתנים ע״י „נוסחת מלטשי העדשות":

$$\frac{1}{f} = (\mu-1)\left(\frac{1}{r_1}+\frac{1}{r_2}\right); \qquad (1)$$

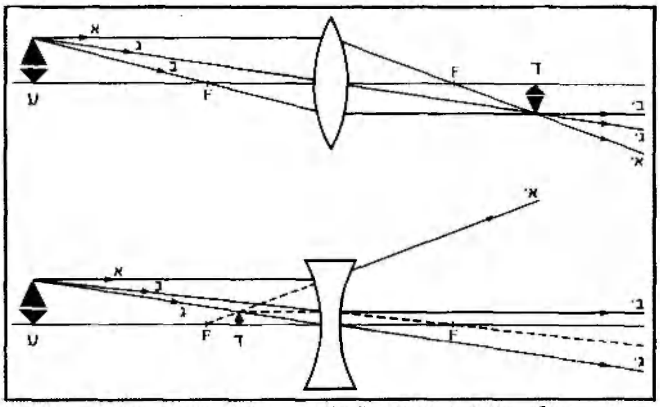
μ הוא גורם השבירה (ע״ע נפיצה) של החומר ממנו עשויה הע׳, r_1 ו r_2 — רדיוסי־העקמומיות של המשטחים הכדוריים. מנוסחה זו נובע כי ניתן להשיג אותו מרחק־מוקד ע״י צירופים שונים של משטחים קמורים, קעורים ושטוחים (ציור 1). לשם נוחות, נוהגים

ציור 1. סוגים שונים של עדשות. מרכזות: א. קמורה־קמורה; ב. קמורה־שטוחה; ג. קמורה־קעורה. מפזרות: ד. קעורה־קמורה; ה. קעורה־שטוחה; ו. קעורה־קעורה

ליחס למרחק־המוקד של ע׳ מרכזת סימן חיובי, ולזה של ע׳ מפזרת — סימן שלילי. בהסכם־סימנים זה למשטח קמור יש רדיוס עקמומיות חיובי ולמשטח קעור — שלילי.

מתוך חוקי־השבירה ניתן להוכיח את הכללים הבאים, החשובים לבניה ההנדסית של הדמות בע״ (ציור 2): (א) כשפוגעות קרנים מקבילות לציר בע׳ מרכזת, הן מתכנסות בנקודת־המוקד שמעבר לע׳; כשפוגעות קרנים מקבילות לציר בע׳ מפזרת הן מתבדרות

ציור 2. מהלך הקרניים בעדשה: למעלה — בעדשה מרכזת; למטה — בעדשה מפזרת. אותיות בלי תגים — לפני המעבר דרך העדשה; אותיות עם תגים — אחרי המעבר. קו מרוסק — המשך דמיוני של קרן־אור; F — מוקד. ע — עצם; ד — דמות; א — קרן מקבילה (העדשה מכוונת אותה למוקד); ב — קרן למוקד (יוצאת מהעדשה מקבילה לציר); ג — קרן למרכז העדשה (עוברת ללא שינוי כיוון)

מעבר לע׳, כאילו יצאו מהמוקד שבצד הפגיעה. (ב) קרן שיצאה ממוקד בע׳ מרכזת, או שכיוונה אל המוקד שמעבר לע׳ מפזרת, ממשיכה מעבר לע׳ במקביל לציר. (ג) קרן המכוונת אל מרכז הע׳, ממשיכה מעבר לע׳ בכיוונה המקורי (הן בע׳ מרכזת והן במפזרת).

מחוקי השבירה ניתן להוכיח (ע״ע אופטיקה, עמ׳ 57—59) גם את הקשר הבא בין מרחק העצם מהע׳ a, מרחק הדמות מהע׳ b ומרחק המוקד f:

$$\frac{1}{a} + \frac{1}{b} = \frac{1}{f} \qquad (2)$$

בע׳ מרכזת, כל עוד $a > f$, מתקבלת בעברה השני של הע׳ דמות ממשית (שם, עמ׳ 57) והפוכה, ומהנוסחה נובע כי b חיובי (ר׳ ציור 2). לעומת זאת אם $a < f$, מתקבלת דמות מדומה וישרה, מהע׳ בכיוון העצם, מעבר לו; מהנוסחה מתקבל b שלילי. הנוסחה נכונה גם לע׳ מפזרת, בה f שלילי. היחס b/a שווה להגדלה הרוחבית — היחס בין גובה הדמות (בניצב לציר) לבין גובה העצם. הגדלה חיובית מתארת דמות הפוכה והגדלה שלילית — דמות ישרה.

ס ט י ו ת ה ע״ (lens aberrations). הנוסחות (1)—(2) הן מקורבות בלבד, משתי סיבות: א) לרוב אין האור הפוגע מונוכרומטי, וכתוצאה מהנפיצה בחומר ממנו עשויה הע׳, משתנה מרחק המוקד עם אורך־הגל. ב) אפילו באור מונוכרומטי נכונה הנוסחה (2) רק לגבי קרנים, היוצרות זווית קטנה עם ציר העדשה („קרנים קרובות לציר״ או „קרנים פרלכסיאליות״). כתוצאה מ(א), עלולה להתקבל מעצם, המואר באור לבן, דמית בעלת שוליים צבעוניים („סטיה כרומטית״). לתיקונה של סטיה זו מצרפים עפ״ר שתי ע״ מחמרים שונים, האחת מרכזת והשניה מפזרת. סטיות־הע׳ האחרות עלולות לגרום לטשטוש הדמות ולעיוותה, ולכך, שמעצם מישורי תתקבל דמות קעורה או קמורה. צמצום הסטיות מסוג (ב) נעשה ע״י בחירה מתאימה של רדיוסי־העקמומיות וגורמי־השבירה של הע״, שימוש נבון באישונים לצמצום שדה־הראיה (ע״ע אופטיקה, עמ׳ 61), וצירופים מיוחדים של ע״ מסוגים שונים.

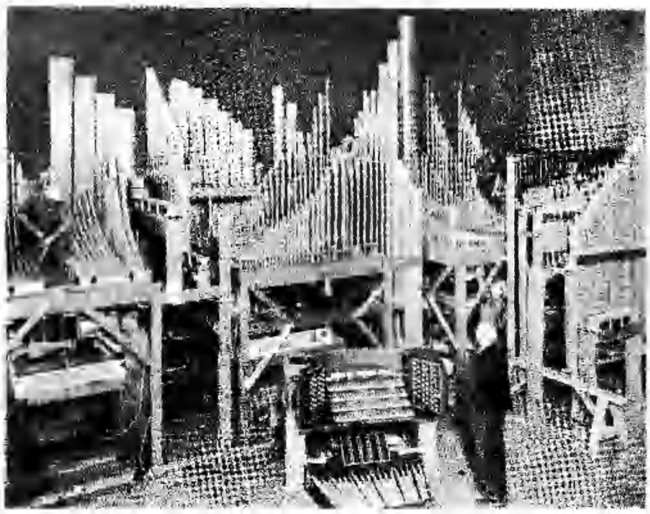
לע״ שימוש נרחב מאוד בכל סוגי המכשירים האופטיים, וע״ע טלסקופ, מיקרוסקופ, ספקטרומטר, צלום. על עדשת העין, ע״ע עין.

יצ. ש.

עֲדֶשֶׁת־מַיִם, ע״ע צִמְחֵי־מַיִם.

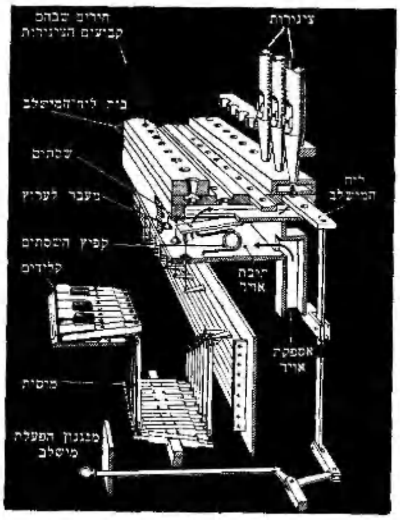
עוּגָב, כינוי מקובל לא ו ר ג ן (אנג׳ — organ, צרפ׳ — orgue; מיוו׳ — ὄργανον — מכשיר), הגדול והמורכב בכלי־הנגינה; כלי אווירופוני (או אירופוני [ע״ע נגינה, כלי־]) שממנו ניתן להפיק מערכות של גוני צלילים. כל צליל וכל גוון של צליל מופק מצינור נפרד, כשאוויר דחוס מוזרם אליו מתיבת־אוויר. את המנגנון המורכב מפעיל המנגן בידיו, באמצעות מערכות קלידים וכפתורים, וברגליו, באמצעות דוושות. הע׳ הוא כלי המקלדת הראשון (ע״ע פסנתר).

מ ב נ ה ה ע׳. הצינורות המפיקים את הצלילים נחלקים ל ח ל י ־ ל י י ם ו ל ש ו נ י י ם: עקרון פעולתם של הראשונים דומה לזה של המשרוקית והחלילית, ושל האחרונים — לזה של כלי־נגינה בעלי לשונית (ע״ע נגינה, כלי־). כל צינור מפיק צליל יחיד, שגבהו נקבע בעיקר לפי אורך הצינור (ככל שהצינור ארוך יותר, הצליל נמוך יותר), ובמידה מסוימת גם לפי רחבו. אחדים מהצינורות אטומים בקצותיהם העליונים (stopped), וצלילם נמוך באוקטאווה מזה של צינורות פתוחים בעלי אותו אורך. את גון הצליל קובעים צורת הצינור, היחס בין ארכו לקטרו, היותו פתוח או אטום, וגם לחץ האוויר, ממדי הנקב שבעדו הוא מוזרם, וגם החומר שממנו עשוי הצינור (עץ, מתכת או נתך). סדרת צינורות בעלי גוון אחיד נקראת מ ש ל ב (register). בע״ גדולים יש 100 משלבים ויותר; שמותיהם מציינים את איכות צליליהם („קלרנית״, „חליל״, „כינור״ וכיו״ב). לכל משלב כפתור מתאים (stop) שבאמצעותו ניתן לחבר את המשלב למקלדת. מקלדת אחת יכולה אפוא להתחבר למשלבים שונים ולצירופיהם. בכל משלב יש צינור לכל צליל (או כמעט לכל צליל) במקלדת, וברוב הע״ 61 צלילים למקלדת (5 אוקטאוות). השימוש במקלדת למספר משלבים, השונים גם בגבהם, מעלה את המִנעד האֶפקטיווי של הע׳ עד ל 10 אוקטאוות. כדי לאפשר נגינה במשלבים נפרדים בעת ובעונה אחת, הותקנו בע׳ מקלדות אחדות, וכל מקלדת שולטת על מערכת משלבים נפרדת. המקלדת המפעילה את הצינורות הארוכים (הצלילים הנמוכים) מורכבת מדוושות המופעלות ברגליים. הע׳ מורכב אפוא ממספר „כלים״ כמספר המשלבים.

הרכבתו של עוגב חדש

צינורות המשלבים קבועים בתיבת-אוויר בשורות מקבילות, וכל הצינורות המופעלים ע״י קליד אחד ניצבים בטור בזה אחר זה. אוויר דחוס מוזרם לתיבת-האוויר באמצעים שונים: ממפוח או מפוחים המופעלים ביד ועד למשאבה המופעלת באורח חשמלי.

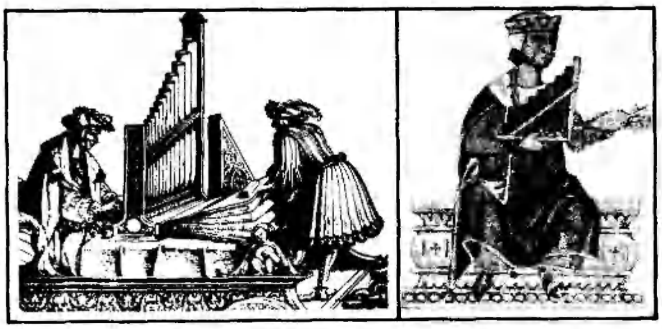

פעולת-העוגב (רישום סכמאטי): לחיצה על כפתור של משלב מסוים מפעילה מערכת מכאנית, שבסיומה מוסט לוח-המשלב כך — שהחורים שבו נמצאים מתחת לצינורות-המשלב (השלבים הראשונים אינם מופיעים ברישום); לחיצה על קליד מפעילה מערכת מכאנית, המאפשרת מעבר-אוויר לערוץ המתאים

בחירת הצינור, או הצינורות, שבהם יוזרם האוויר, נעשית כאמור, באמצעות הכפתורים והקלידים. לחיצה על הקליד מפעילה שסתום הפותח מַעבר לאוויר הדחוס מתיבת-האוויר לצינור המתאים. פעולת השסתום היא מכַנית או חשמלית. הלחיצה על הקליד איננה משפיעה על עצמת הצליל. זו נקבעת רק ע״י עצמת זרם האוויר. זרם אוויר בלתי-משתנה מעורר עָצמות צליל שונות בצינורות שונים. הצליל הבודד של הע׳ מאופיין בכך שעצמתו כמעט שאינה משתנה. כיום יש כפתורי הגברה (swell) המאפשרים גם את השתנות העצמה של הצליל הבודד.

תולדות הע׳. אבי הע׳ הוא חליל-פאן (ע״ע אולוס; יונית, לשון ותרבות, עמ׳ 590) — קבוצת צינורות (קני-בַמבוק וכו׳) באָרכים שונים, שכל אחד מהם מפיק צליל אחד. כלי מפותח יותר הוא חֵמת-החלילים המנצלת נאד, שאליו מחוברים הצינורות, כמפוח וכמחסן-אוויר. את הע׳ הראשון בנה המהנדס היווני קְטֶסיביוס (Κτησίβιος) באלכסנדריה שבמצרים במאה ה 3 לפסה״נ. הכלי שבנה נקרא הידראוליס (ὕδραυλις = צינור-מים), משום שוויסות לחץ האוויר נעשה בעזרת מיכל-מים. הכלי עבר לרומא ושימש בין היתר לליווי מפגני שעשועים המוניים. במאה ה 4 גדלו מספר צינורות הע׳ ומספר המשלבים, ולחץ המים הומר בלחץ אוויר. במאה ה 5 היה ע׳ עצום בירושלים וזה הועבר לביזנטיון. ב 757 שלח קונסטאנטינוס V, קיסר ביזנטיון (ע״ע, עמ׳ 368), ע׳ למלך הקארולינגי פִּפין. מאז נבנו ע״ רבים באירופה, והע׳ הפך לכלי הפולחני הנוצרי. גם היצירות שהולחנו לע׳ כוונו ברובן לשימושים דתיים — תחילה ליווי לתפילות ואח״כ אילתור חפשי ע״פ נעימותיהן של התפילות.

ב 980 היה בוינצ׳סטר (אנגליה) ע׳ ובו 400 צינורות, 2 מקלדות ו 28 מפוחים. הקלידים, בצורתם המוכרת לנו, הומצאו במאה ה 12, ובמאה ה 14 נוספו הדוושות, משלבים חדשים ושכלולים אחרים. ביה״ב וברנסאנס נבנו 3 סוגים של ע׳ — הפורטַטיוו הנייד ולו מערכת צינורות הליליים, הפוזיטיוו הגדול יותר, והרֶגַל, שלו מערכת אחת של צינורות אבוביים. גרמניה היתה עד המאה ה 18 המרכז החשוב ביותר לבניית ע״, ואחריה הולנד, צרפת וספרד (ע״ע, עמ׳ 345).

שלבים בהתפתחות העוגב: מימין — פורטטיוו (ספרד, בערך 1270); משמאל — פוזיטיוו (המאה ה16; מתוך ציור מאת הנס בורקמיר [ע״ע])

פריחת אמנות הנגינה בע׳ והכתיבה לו ראשיתה במאה ה 16 וצמצומה במאה ה 18, עם עלייתם של התזמורת ושל הפסנתר. מגדולי המלחינים לע׳ — פרֵטוריוס (M. Praetorius), סולינק (ע״ע), שייט (S. Scheidt), בוכסטהודה (ע״ע), פרסקובלדי (ע״ע), פרוֹברגר (J. J. Froberger), פאכלבל (J. Pachelbel) ובני משפחת בך (ע״ע), ובראשם יוהַן סבַסטיאן בך — גדול המלחינים לע׳ (ע״ע מוסיקה, עמ׳ 554, 561/5). מגדולי בוני הע״ באותה עת, וידידו של י. ס. באך, היה ג. זילברמן. במאה ה 19 ניסו בוני הע״ להוציא מן הכלי צלילים התואמים לכאורה את המוסיקה הרומנטית — אם בתנודות דינמיות ואם במשלבים בלתי-שגרתיים. מבין המלחינים הרומנטיים שהלחינו לע׳ — פ. מנדלסזון-ברתולדי, בּרמס (ע׳ ערכיהם), פרַנק (C. Franck) ורֶגֶר (M. Reger). במאה ה 20 הנטיה היא לשוב לצלילו של ע׳ הבארוק. מהמלחינים החדשים לע׳ — א. שנברג והינדמית (ע׳ ערכיהם). בימינו הולכים ומחליפים את הע״ ה„אוויריים״ בע״ החשמליים. עקרון הנגינה בע״ אלה אינו שונה, אלא שבמקום הצינורות ותיבת-האוויר משמשים אוסצילטורים (ע״ע). הע׳ החשמלי מופיע גם ככלי אמנותי, הממשיך את מסורת הע׳ ה„אוורירי״, גם ככלי פופולרי וגם כמחליף לתזמורת. הע׳ משמש עד ימינו בעיקר בפולחן הנוצרי, ורוב הע״ הגדולים נמצאים בכנסיות.

ביהדות. החל בתקופת התלמוד, עם עליית חשיבותו של הע׳ (אורגן) בעולם הרומי והביזאנטי, נהגו היהודים לזהות בו את המגרפה שבביהמ״ק (ערכ׳ י׳, ע״ב), שבמקורה לא היתה, כנראה, אלא כלי לגריפת גחלים למזבח. מהותו של הכלי הקרוי ע׳ במקרא (ברא׳ ד, כא) אינה ברורה. אונקלוס מתרגמו „אבובא״ (= צינור), ובירו׳ (סוכה פ״ה פ״ו): „ע׳ זה ארדבליס״ (= הידראוליס [ר׳ לעיל]). מכאן ההתאמה המאוחרת (מתקופת הרנסאנס?) בין הכלי הקרוי אורגן, ולו צינורות רבים, לבין השם המקראי ע׳.

הידיעות הראשונות על השימוש בע׳ בביהכ״נ הן מן המאה ה 17 (ונציה ופראג). החל במאה ה 19 מקובלת הנגינה בע׳ בבתהכ״נ הרפורמיים (בעיקר בשבתות ובחגים) — תחילה בגרמניה ואח״כ גם באה״ב ובארצות אחרות.

E. M. Skinner, *The Modern O.*, 1917; H. G. Farmer, *The O. of the Ancients*, 1931; A. Cellier – H. Bachelin, *L'Orgue*, 1933; G. Frotscher, *Geschichte des Orgelspiels und der Orgelkomposition*, I–II, 1935/6; C. Clutton – G. Dixon, *The O., Its Tonal Structure and Registration*, 1950; W. L. Summer, *The O.: Its Evolution, Principles of Construction and Use*, 1952.

א. חנ.

עוּד (ו)לָאוּטָה, כלִי-מיתר (ע״ע נגינה, כלי-; טבלה: קרדיופונים — לאוטות) בעלי גוף בצורת חצי-אגס ו„צוואר״ שהוא לוח אצבעות, המאפשר את קיצור המיתרים לשם השגת גבהים שונים. גוף-התהודה כולל את מיכל-האוויר הכלוא בגוף הכלי ואת מכסה העץ. הנגינה נעשית ע״י פריטה. השם ע׳ מיוחד לל׳ הערבית: עוד (בערבית) = עץ (החומר ממנו עשויים פני הכלי) ומכאן — אל-עוד — ל׳. השם ל׳ מציין כלי (ר׳ להלן) וגם קבוצת-כלים (ע״ע שם).

ידוע על קיום ל״ בעלות צוואר-ארוך בארם-נהריים באלף השני לפסה״נ, ואח״כ גם במצרים וביוון. בפרס הן מוכרות היום בשם סיטאר. ל״ בעלות צוואר קצר מוכרות בפרס החל במאה ה 8 לפסה״נ, ומשם התפשטו למזרח הרחוק, לארצות ערב (שם נקראו „ע׳״) ומהן לאירופה.

לאוטה מעשה־ידיו של יוהן אנדראס קמבל, מינכן, 1736 (ברשות המוזיאון לכלי־נגינה בברלין)

הע׳ הוא כלי־הנגינה החשוב ביותר בעולם הערבי. גוף הע׳ נחלק לגב, בצורת חצי אגס, ה־מורכב מפסי עץ קמורים, ולפנים — מכסה חלק המחובר לגב ללא דפנות, ובו שלושה חורי תהו־דה. הע׳ מוכּר בגדלים שונים, והוא עפ״ר מקושט מאוד. ביה״ב היו על לוח האצבעות סריגים שקבעו את מקום האצבעות על המיתרים, אך כיום אין כל סריגים והמבצע צריך לקבוע את מקום האצבע. תחילה היו לע׳ 4 זוגות מיתרים, אך מהמאה ה10 מצויים בו 5 זוגות. כיוון 5 זוגות המיתרים הוא: סול, לה, רה, סול, דו. יש המו־סיפים מיתר שישי — פה. לחמשת הצלילים שמות מיוחדים בערבית. לע׳ היתה חשיבות רבה בפיתוח התאוריות של סולמות המקאמאת הער־ביים (ע״ע ערבית, מוסיקה). לפנים שימש הע׳ ככלי בתזמורת הערבית, אך כיום הוא משמש בעיקר לליווי שירה ולנגינת סולו. הנגינה על הע׳ מאולתרת ברובה, והמנגן מפגין בה את כושר המצאתו ואת יכולתו הטכנית.

הל׳ הגיעה לאירופה כבר במאה ה10. בדומה לע׳, גם לל׳ גוף־תהודה בצורת חצי אגס וצוואר שטוח המשמש כלוח אצבעות. מעל הצוואר מתוחים מיתרים וקשורים סריגים הקובעים את גבהי הצלי־לים. היתדות, שאליהן קשורים המיתרים, קבועות בפיסת עץ נפרדת הנוטה מן הצוואר בזווית חדה. עד המאה ה13 היתה הל׳ מצויה כמעט רק בספרד ובצרפת. במאה ה15 החלה הל׳ תופסת את מקום המַנדולינה והיתה לכלי נגינה מקובל. ברנסנס היתה הל׳ לכלי ביתי ששימש לנגינת סולו ולליווי זמרה במרבית ארצות אירופה. ספרות הל׳ הגיעה אז לרמה אמנותית גבוהה ביותר. במאה ה16 היו לל׳ 11 מיתרים שכוונו בעיקר בקווארטות, ובתקופת הבארוק גדל מספר המיתרים עוד יותר. את הל׳ מחליפה, החל בתקופה הקלא־סית, הגיטארה, שהנגינה בה פשוטה ונוחה יותר וצלילה חזק יותר; אולם את מקומה של הל׳ במוסיקה אמנותית לא תפסה. יצירות רב־קוליות, מסוג אלה שהולחנו עד אז לל׳, מופנות מאז לכלי־המקלדת. את הספרות העשירה לל׳ נוהגים לנגן כיום בגיטארה, ולאחרונה גם בל״, הנבנות לפי דוגמות עתיקות.

ד. כ.

עַוִית, ע״ע שָׁרִיר.

עוּלָא, בר ישמעאל, אמורא מהדור ה2—3 (סוף המאה ה3 לסה״נ), הוא הנקרא בתלמוד הבבלי עולא סתם והיה מן ה„נחותי״ (ע״ע אמוראים, עמ׳ 915) שהיו מביאים תורת א״י לבבל (ברכ׳ ל״ח, ע״ב; ועוד). בירושלמי מופיע לרוב בשמו המלא. בא״י שמע בעיקר מר׳ יוחנן (שם; סנ׳ ס״ג, ע״ב; ועוד הרבה), וגם אצל ריש לקיש (גיט׳ נ׳, ע״ב) ור׳ אלעזר בן פדת (עיר׳ ב״א, ע״ב). כמה פעמים נסע ע׳ מא״י לבבל (תע׳ ט׳, ע״ב; נד׳ כ״ב, ע״א ועוד), והיה מכובד על חכמיה (חו׳ צ״ד, ע״א). נזכרים גם דברי עצמו, בהלכה ובאגדה (שבת קנ״ז, ע״ב; ב״ק ל״ח, ע״א—ע״ב; סנ׳ ס״ה, ע״א; והשו׳ חו׳ קל״ב, ע״א), וכמה דברי אגדה מסר ר׳ חייא בר־אמי משמו (ברכ׳ ח׳, ע״א). ע׳ נפטר בבבל, וסמוך לפטירתו בכה על שכך עלתה לו, ואף כשהבטיחוהו לקברו בא״י לא התנחם (ירו׳ כלאים ט׳, ג׳). כשאמרו לר׳ אלעזר בא״י ש„ארונו בא״, אמר: „אינו דומה קולטתו מחיים לקולטתו לאחר מיתה״ (כת׳ קי״א, ע״א). נזכר בנו רבה (שבת פ״ג, ע״ב).

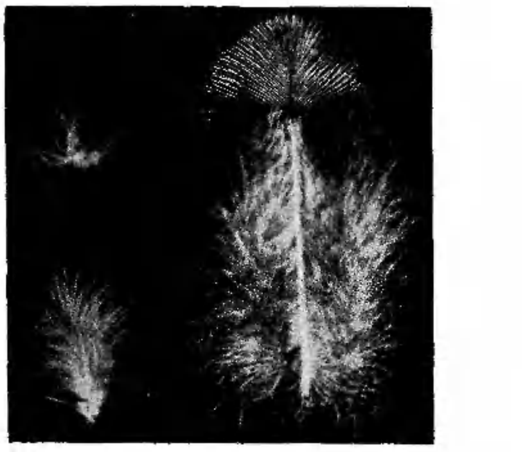
עוֹלָם, ע״ע קוֹסְמוֹלוֹגְיָה.

עופות (Aves), מחלקת בעַ״ח מעופפים, בתת־מערכת החליתנים (ע״ע). כל הע״ מהלכים על 2 רגליים אחוריות, ואילו הגפיים הקדמיים הפכו לכנפיים. הגוף, פרט למקור וחלק מהרגליים, מכוסה נוצות. התעופה היא שקבעה את צורתו של הגוף: מכונס, קצר ועבה. במבנהו קיים שילוב של חוזק, קלות, קומפאקטיות ויציבות. כשכל חלקיו הכבדים — שרירי התעופה, שרירי ההליכה וטחינת המזון — סמוכים למרכז־הכובד, מצב המאפשר שיווי משקל עדין בתעופה. הצוואר גמיש וארוך, הרגליים בד״כ ארוכות ודקות; הגוף מוגבה מהקרקע; הגולגולת קלה בגלל העדר שיניים וניוון שרירי הלעיסה; לע״ מגבלות של מסת־הגוף, הכפופות לחוקים אווירודינָמיים ואֶנֶר־גֶטיים. משקלם של כ80% מכל הע״ הוא מתחת ל200 ג׳. הע׳ הקל ביותר הוא הקוליברי המצוי בדרום־אמריקה ומשקלו כ2¼ ג׳. הע׳ הכבד ביותר הוא היען (ע״ע), שמשקלו מגיע לעתים ל144 ק״ג, אך הוא אינו מסוגל לעוף. המעופף הגדול ביותר החי כיום הוא החוּבָּרה האוסטרלית שמשקלה יותר מ14 ק״ג. מוטות־הכנפיים הארוכות ביותר הן של האלבטרוס (ע״ע) הימי המגיעות ל365 ס״מ. חום הגוף יציב, בדומה ליונקים, אך קצת גבוה יותר (38°—42°) בשל האינטנסיוויות הרבה של חיי הע״. רוב הסימנים של הע״ מורים על קרבה לזוחלים (ע״ע): מבנה השלד, כסות הקשקשים על הרגליים, הפרשות של הכליה דרך הביב, הטלת ביצים בעלות קליפה, התפתחות העובר בכיס שפיר.

דרכי **תנועת** הע״ הם שונים: תעופה באוויר — ע״ע מעוף; הליכה עפ״נ האדמה ושחיה במים. לרוב הע״ היכולת להלך וגם לעוף, אך יש שמתקדמים בהליכה בלבד (יען), בהליכה ושחיה (פינגווין), בהליכה, שחיה ותעופה (אווזיים, שחפים), בשחיה ותעו־פה (יסעורים, טבלנים) ובתעופה בלבד (סיסים, שלדגים).

העור דק, יבש וחסר בלוטות־זיעה ובלוטות־שומן, פרט לבלו־טת־שומן זוגית מעל בסיס הזנב המשמשת למריחת הנוצות (בעזרת המקור) כדי לעשותן עמידות בפני רטיבות. בלוטה זו גדולה מאוד אצל ע״־מים וחסרה בע״־מדבר (יען). לאחרונה התברר שהיא מפ־רישה גם ויטאמין D, וסילוקה גורם לרככת.

הגוף מכוסה כסות **נוצות** (מחומר קרני [קראטין]) המשמשת בעיקר כמעטה בידוד לשמירת חומו; באברות הכנפיים והזנב תלויה יכולת־המעוף. צמיחת הנוצות בסדר קבוע. התפתחותה העוברית של הנוצה דומה לזו של קשקש הזוחלים. הנוצה העוּבּרית היא הפלומה הגדלה בפטמיות עור (ע״ע) העשויות תאי דֶרמיס ואֶפּידֶרמיס. ביסו־דה היא גליל שפתו החפשית גזורה לסעיפים ולסעיפים משניים, היוצרים ציציות מוארכות, רכות וגמישות. הנוצה שונה מהפלומה בזה שהגליל מוארך (= הקוּלמוּס), ואילו שתיים מהציציות מתאר־כות מאוד ונעשות נוקשות. הן נשארות צמודות ויוצרות את העמוד

ציור 1. נוצות: מימין, נוצת־תצורה של טווס, בחלקה הבסיסי — פלומתית; משמאל, נוצות־פלומה

מחלקת העופות

תת-מחלקה	על-סדרה	סדרות	מס' המשפחות	מס' המינים	תפוצה	סדרות	מס' המשפחות	מס' המינים	תפוצה	סדרות	מס' המשפחות	מס' המינים	תפוצה
1) עופות קמאים Archaeornithes	* Archaeopterygiformes (Archaeopteryx lithographica מין)												
2) עופות בתראים Neornithes	1) עופות בעלי-שיניים Odontognatha (סוג *Hesperornis)												
	2) עופות חסרי-שיניים Neognatha	1) טינמאים Tinamiformes	1	42	נאוטרופיים	11) שקנאים Pelecaniformes	7	54	פן-טרופית וכל היבשות	21) תוכאים Psittaciformes	1	339	פן-טרופי
		2) ראיים Rheiformes	1	2	נאוטרופיים	12) אווזאים Anseriformes	2	153	כלל-עולמית	22) קוקיתאים Cuculiformes	2	150	כלל-עולמית
		3) יענאים Struthioniformes	1	1	אפריקה — ערב	13) פלמינגואים Phoenicopteridae	1	6	כל היבשות פרט לאוסטרליה	23) דורסי לילה Strigiformes	2	145	כלל-עולמית
		4) קזוארים Casuariiformes	2	5	אוסטרליה, ניו-גיניאה	14) חסידאים Ciconiformes	5	111	פן-טרופית וכלל-עולמית	24) תחמסאים Caprimulgiformes	5	95	כלל-עולמית
		5) אפיאורניאים *Aepyornithiformes	1	7	מדגאסקר	15) דורסי-יום Falconiformes	5	279	כלל-עולמית	25) סיסאים Apodiformes	3	341	כלל-עולמית
		6) מואיים *Dinornithiformes	2	28	ניו-זילנד	16) תרנגולאים Galliformes	7	240	כלל-עולמית	26) קוליוסאים Coliiformes	1	6	אפריקה
		7) קיווי Apterygiformes	1	3	ניו-זילנד	17) עגוראים Gruiformes	12	186	כלל-עולמית	27) טרוגונאים Trogoniformes	1	34	פן-טרופי
		8) טבלנאים Podicipediformes	1	18	כלל-עולמית	18) חופמאים Charadriiformes	17	309	כלל-עולמית	28) כחלאים Coraciiformes	10	195	כלל-עולמית
		9) פינגווינאים Sphenisciformes	1	17	אוקיאנוסים דרומיים	19) Gaviiformes	1	4	הולוארקסי	29) נקראים Piciformes	6	391	כלל-עולמית
		10) יסעוראים Procellariformes	4	95	כל אוקיאנוסים	20) יונאים Columbiformes	1	306	כלל-עולמית	30) ציפורי-שיר Passeriformes	55	5159	כלל-עולמית

* מאובן

המרכזי (= הניצב). משני צדי הניצב הציציות נוקשות ובעלות קרסים וזיזים ומתלכדות למרקם ויוצרות את הדגל. נוצות אלה נותנות את הצורה החיצונית לע״, ואלו הן: נוצות-התעופה (אברות-התעופה) הגדלות בשפתן האחורית של היד והאמה ויוצרות את משטח הכנף. אברות-ההיגוי הן נוצות-הזנב המשמשות כהגה. מספרן, אָרכן וצורתן של האברות מותאמים לצורת המעוף וכושר התמרון. על בסיסן של אברות-התעופה יש נוצות הסוככות עליהן. יש גם נוצות עדינות, חסרות דגל, אלו נוצות החישה המעבירות את תחושת המגע. ריסי-העפעפיים, הזיפים שבבסיס המקור וכן הציציות ונוצות הקי־שוט הם גלגול של נוצה.

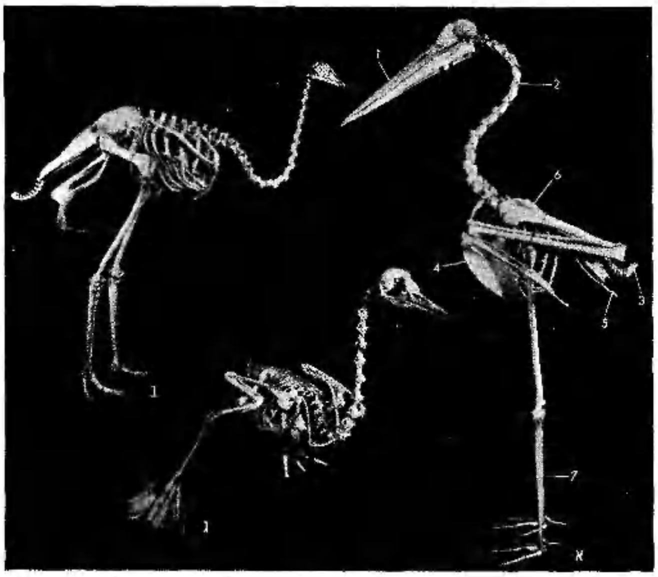
צבעי הנוצות מקורם בפיגמנטים ובמיקרוסטרוקטורה של הנוצה. הצבעים שהור, אפור-כסף, וכל גוני החום מתקבלים ע״י המלנין; אדום, כתום וצהוב הם תוצאה של פיגמנטים קארוטינו־אידים. הרכב המזון משפיע על הטיב והחוזק של גוני קבוצה אחרונה זו. הגוון הלבן תלוי במבנה הנוצה, החסרה כל פיגמנט. שבירת קרני־האור בחלליות מיקרוסקופיות שבזיזים ובקרסים של ציציות הנוצה היא היוצרת צבע זה. במזיגה עם מלנין מתקבלים צבעים מתכתיים־מבהיקים — כחול, סגול. בע״ אין פיגמנט ירוק. הגוון הירוק מתקבל מצירוף מבנה הנוצה והפיגמנטים מלנין וכסאנתופיל. אצל תוכיים בשבי, במוטציה החסרה מלנין, מתקבל הצהוב; במוטציה החסרה כסאנתופילים מתקבל הכחול יחד עם קווקוו שחום של מלנין ההכ־רחי לכחול; בהעדר 2 הפיגמנטים מתקבל צבע לבן. כתוצאה מה־ברירה הטבעית שולט הצבע הירוק בשל חשיבותו כהסוואה ביער. יצירתם של הפיגמנטים תלויה במאזן הורמונלי, ומכאן הלבוש של הזכרים השונה מזה של הנקבות וההבדל בין לבוש-חורף ללבוש־כלולות (והשו' להלן, ביולוגיה, אקולוגיה).

הילוף הנוצות הוא תהליך פיסיולוגי עונתי של נשירה וחידוש הדומה לתהליך התנשלות הקשקשים בזוחלים. החילוף הוא הדרגתי, דבר המונע איבוד-יתר של אנרגיה; הוא גם סימטרי, משני צדי הגוף, כדי לא לפגום בכושר התעופה. האווזיים, הרליתיים והעגורים, חמשירים את אברות-התעופה בבת-אחת, מסתתרים כמה שבועות עד לצמיחתן מחדש.

לדרור-הבית כ 3,600 נוצות בחורף וכ 3,000 בקיץ, שהם 10%—13% ממשקל הגוף. לע״-מים (אווזים וברבורים) מספר נוצות גדול מאוד — כ 25,000. תהליך החילוף מושפע מגורמים חיצוניים (אורך-יום) וגורמים פנימיים-הורמונליים. ההפרשות של בלוטת יתרת-המוח, בלוטת-התריס ובלוטות המין הן הקובעות את זמן ההופעה, הסדר והצבע של הנוצות. נוצה פגומה מתקיימת עד עונת החילוף הבאה, ואילו במקום נוצה שנעקרה תצמח במהירות נוצה חדשה. עובדה זו נוצלה בגרמניה למריטת פלומה מאווזים מספר פעמים בשנה.

שלד הע״ הוא קל וחזק כאחד; העצמות חלולות או ספוגיות. עיט-סלעים שמשקלו כ 4 ק״ג — משקל שלדו רק 272 ג'. איחוי עצמות ע״י ביטול מפרקים עושה את הגו למקשה אחת בלא יכולת תנועה לצדדים. החלקים החפשיים לתנועה הם הצוואר, הגפיים והזנב שהתקצר מאוד. הגולגולת ביסודה דומה לזו של הזוחלים (ע״ע, עמ' 687; ור' שם ציור 1) הקדומים, ומחוברת לצוואר, בפול־מפרק יחיד. ארובות העיניים גדולות מאוד וקדרת-המוח תפוחה מאחור. הלסתות חסרות שיניים, ארוכות ויוצרות את המקור (ר' להלן). חוליות הצוואר 8—24; הודות למספרן הרב יחסית מתאפשר סיבוב מלא יותר של הראש מאשר ביונקים (להם 7 חוליות בלבד).

בגו. עצם-החזה מפותחת מאוד, קמורה ומחוברת לחוליות-החזה באמצעות צלעות משוטחות ודקות המאפשרות את הנשימה. באמ־צעיתה, לארכה, בליטה גדולה — קְרין עצם-החזה (carina) שאליו מחוברים שרירי התעופה החזקים. חוליות המתניים והעָצה התאחו ויצרו חטיבה אחת מוצקה (synsacrum), שאליה מתחברות עצמות הכסל ועצמות השת ואלה נושאות בנטל ההליכה. עצמות-החיק פונות לאחור ואינן מחוברות ביניהן, דבר המאפשר הטלת הביצים. האגן דומה ביסודו לזה של קבוצת ornithischia בדינוסאורים (ע״ע, עמ' 501) שהתהלכו על שתיים ורגליהם היו כמו של הע״ בני־

ציור 2. שלד: א. של עוף מעופף — חסידה לבנה (Ciconia ciconia); ב. של עוף מהלך — יען (Struthio camelus); ג. של עוף שוחה וצולל — טבלן מצויץ (Podiceps cristatus); 1. לסתות; 2. חוליות-הצוואר; 3. עוקץ-הזנב; 4. רכס עצם-החזה; 5. עצם-החיק; 6. עצם-הזרוע; 7. שרשכף

גולגולת: למעלה — של פלמינגו (Phoenicopterus ruger);
משקלה כ 9 ג'. למטה של עורב אפור (Corvus corone)

ימינו. מספר חוליות הזנב החפשיות 4—6, והוא מסתיים בלוחית (pygostyle), שהיא איחוי של מספר חוליות ומשמשת בסיס לאברות-ההיגוי. בחגורת הכתפיים עצמות-העורב (coracoid) הן הנושאות בנטל העיקרי של לחץ הכנפיים, והן החזקות והמפותחות ביותר. עצמות-הבריח מחוברות ביניהן בקדמת-החזה ויוצרות מזלג מיוחד המפותח מאוד אצל הדואים.

הגפיים. שלד הכנפיים יסודו בגף מחומש-אצבעות שמהן נותרו 3, ורק הבוהן חפשית. לבוהן אברות-תעופה קטנות המאפ־שרות איזון עדין בתעופה, ומכאן שמה הכנפית. יש מספר ע״, שבהם עדיין קיימים טפרים בקצה האצבעות (היען [ע״ע] וההואצין [ע״ע, ור' תמ' שם]). וע״ע גפים, עמ' 126—128, ור' שם תמ'. ברגל של הע״ חלו מספר שינויים: בשוק התנוונה במידה ניכרת עצם-השוקית; עצמות השָׁרְשׁכַּף התאחו עם עצמות הכף והתארכו מאוד, ונוצר פרק חדש — שְׁרַשְׁפִיסה — המיוחד רק לע״. לע״ 4 אצבעות לכל היותר: 3 פונות קדימה ו 1 אחורה — למשענת, לאחיזה ולטיפוס. בע״ קרקעיים, שתנועתם ריצה, נוטה הבוהן להת־נוון או חסרה לגמרי. ליען נותרו רק שתי אצבעות ומרכז-הכובד שלו עבר לאצבע אחת, בדומה לסוס. אצל החיים במים ושוחים יש אונות-שחיה לכל אצבע בנפרד; קרום-השחיה המחבר את 3 האצ־בעות הקדמיות מתוח בין ארבע האצבעות. רגלי השחיינים קצרות מאוד, ואילו למהלכים בחוף ולחודרים למים בהליכה — רגליים ארוכות.

מערכת השרירים. שרירי התעופה שבחזה הם המפותחים ביותר ומשקלם אצל מעופפים טובים מגיע ל 40% ממשקל כל הגוף. החזק ביותר הוא שריר-החזה הגדול המפעיל את תנועת הכנף בכיוון למטה. אצל המעופפים לזמן ממושך צבעו אדום בשל ריבוי פיגמנטי הנשימה (מיוגלובין). השריר הנגדי המרים את הכנף אינו נמצא בגב אלא מתחתיו — בינו לבין עצם-החזה — וגידיו מושחלים בין עצמות הבריח, העורב והשכמה, דבר המיוחד רק לע״. אצל ע״ דואים היחס בין שני שרירי התעופה הוא 1:9, ואילו אצל חותרים ושוחים היחס הוא 1:2. שרירי ההליכה נמצאים סמוך לגוף, בריחוק מן הרגל החפשית (השרשפיסה) המופעלת ע״י גידים ארוכים. לכן הרגליים קלות ונוחות לתנועה. לביצוע הליכה נזקק הע' ל 38 שרירים לפחות. המעוף הוא תנועה הצורכת אנרגיה במידה מעטה ביותר. לאותו מרחק מוציא יונק בעל משקל דומה (עטלף) פי 10—15 יותר אנרגיה מאשר הע'. רוב הע״ עפים במהירות של 30—40 קמ״ש, ומתברר שזוהי המהירות החסכונית ביותר מבחינה אֶנֶרְגֶטית. סיס-ההרים נחשב למעופף המהיר ביותר למרחקים ארוכים ומהירותו מגיעה ל 170 קמ״ש. אף ע' קטן (חוֹפְמִי זהוב) מסוגל לשהות באוויר זמן ממושך (4—5 ימים) ולעבור מאלסקה לאיי הוואי, מרחק של 3,600 ק״מ מעל האוקיאנוס, בלא הפסקה או מנוחה. והשו' להלן: מעוף, נדידה.

המקור הוא שם כולל ללסתות (עליונה ותחתונה) החסרות שיניים ומצופות עטיף קרני צבעוני, הנשחק וגדל מחדש ללא הפסק. המקור הוא המכשיר העיקרי לתפיסת מזון. מבחינים בצורות־מקור אחדות בהתאם לסוג המזון ולדרך השגתו: (1) מקור קצר ומעובה לפיצוח זרעים וליקוטם (דרור, חוחית); (2) מקור צר ועדין לאיסוף חרקים (נחליאלי, פשוש); (3) מקור ארוך, דקיק וכפוף מאוד לשאיבת צוף מתוך פרחים עמוקים (צופית); (4) מקור ארוך וישר לחיטוט בבוץ אחר זחלים, תולעים וחלזונות קטנים (חופית, ביצנית וחרטומן); (5) מקור ישר, חזק ומחודד לתפיסת דגים (שלדג, אנפה, טבלן); (6) מקור קצר, אנקולי והזק לקריעת טרף לגזרים (דורסי-יום ודורסי-לילה); (7) מקור מורחב, ארוך, בעל שינון או זיפים, לסינון מזון דקיק ומרחף במים (ברווז, פְלַמינגו ועוד).

למקור שימושים נוספים: התקפה והגנה; ניקוי הנוצות והעור; הוצאת טפילים חיצוניים; בניית הקן (הבאת חומר הבניה); גלגול הביצים בשעת הדגירה והאכלת הגוזלים. הצבע והכתמים שבמקור משמשים בתקשורת ובזיהוי בין הורים וצאצאיהם (שחפים). יש ע״ המשמיעים במקורם קולות ונקישות כאמצעי-קשר. השינויים הקיצו־ניים ביותר, בגוף הע״, מבחינה מורפולוגית, חלו במקור, עקב ריבוי תפקידיו.

הע״, מפאת העדר שיניים, בולעים את מזונם בשלימותו. מה שמגביל את גדלו. בהתאם לכך חלו שינויים במבנה מערכת העיכול ובתהליכי העיכול. מיפתח הפה גדול וגמיש; הלסת התחתונה מתחברת לגולגולת באמצעות העצם המרובעת (כמו בזוחלים), סידור המאפשר בליעת טרף גדול ביחס לראשם. לכל ע' מזון משלו: אוכלי-חרקים ניזונים מחרקים שמידתם מגודל כנימות ויתושים עד לפרפרים וחגבים גדולים; אוכלי-זרעים מלקטים זרעים שגדלם מזרעי-פרג עד לבלוטי-אלונים; ע״ מפצחים מרסקים גלעיני-זית או דובדבן. אוכלי-דגים בולעים את טרפם בשלימות. רק ע״ דורסים קורעים את טרפם לגזרים ומנצלים מזון גדול יותר. הלשון מחודדת וקרנית. היא ארוכה ומשמשת לליקוק צוף (צופית) ולליקוט חרקים מתוך סדקי עצים (נַקָר); יש שהיא שרי־רית, מעובה ובעלת קרסים ומשמשת לשאיבת מים ולסינון (פלמינגו, ברווז); אצל אוכלי דגים היא מנוונת (אנפות, שקנאי).

הפה מוביל לבית-בליעה קצר הנפתח לוושט. אצל רוב אוכלי־הזרעים יש בו התרחבות גדולה, הזפק, המשמש לאגירת המזון ולריכוזו. אצל יונים (ע״ע יונה, עמ' 502) ותורים, חלה בעונת הדגירה התפתחות גדולה בתאים המצפים את הזפק, והם נושרים בהיותם גדושים בעיסה הנקראת „חֲלֵב יונים" — ומשמשים מזון לגוזלים. עיסה זו מורכבת מ 30% שומן, 15% חלבונים ו 5% לציתין (ע״ע) והיא מופרשת בהשפעת ההורמון פרולַקטין הגורם להפרשת החלב אצל היונקים.

הקיבה בנויה מ 2 חלקים, השונים במבנה ובפעילות. בחלקה הקדמי קיבת-מיצים המפרישה מיצי-עיכול (כגון פֶּפסין) מבלוטות שבדפנותיה. מיצים אלה עוברים יחד עם המזון אל החלק האחורי — קיבת-השרירים (קורקבן). בקיבה זו תהליך העיכול הוא מֵכָני הודות לפעולת שרירי הדפנות העבים. לניזונים ממזון צמחי — קיבה שרירית חזקה והם נעזרים לטחינה גם בחול ואבנים קטנות הנבלעים יחד עם המזון. לטורפים ולאוכלי דגים שרירי קיבה חלשים. לאחר טחינת המזון פועלים מיצי-העיכול את פעולתם הכימית. החמרים שאינם מתעכלים (כגון נוצות, שערות ועוד) מופרשים החוצה דרך הפה בצורת צניפות. תהליך העיכול מהיר ביותר, בפרט אצל אוכלי־פירות משלשלים (8—10 דקות). מהקיבה נמשך המעי הדק (הוא ארוך במיוחד אצל הצמחוניים) למעי הסופי הקצר ומסתיים בביב, בדומה לזוחלים. במעבר בין המעי הדק למעי הסופי מצויים שני שקים אטומים הקשורים גם הם לפעולת העיכול.

מערכת כלי-הדם והנשימה. הלב אצל הע״ הוא הגדול שבכל החולייתנים. הוא חצוי ל 4 מדורים ויש הפרדה גמורה בין

דם עורקי וורידי. קיימת קשת עורקית אחת והיא פונה ימינה, בדומה לזוחלים. העורקים הגדולים מספקים דם לשרירי התעופה, לרגליים ולראש. מהראש הוזרים 2 ורידים; בבסיס־הראש קיים ביניהם קשר שנועד למנוע חסימה אצל בעלי צוואר ארוך כשראשם נטוי הצדה. לכליות שריד של ורידי־שער כמו לחולייתנים הירודים. קצב פעימות הלב מהיר. אצל הירגזי מגיע מספרן ל 400 לדקה במנוחה, ול 1,000 תוך כדי פעילות. כדוריות־הדם האדומות הן אליפטיות, בעלות גרעין וגדולות כפליים מאלו של האדם. מספרן: 2—5 או אף 6 מיליון לממ״ק; אורך חייהן 28 יום (תרנגולת). הדבר המאפיין את מערכת הנשימה אצל הע״ הוא יכלתם לנוע בתעופה אקטיווית בגבהים ששום בע״ח עילי אינו יכול להתקיים בהם בלא הספקת חמצן מוגברת. הריאות קטנות מאלו של היונקים, כ 2% מחלל הגוף, אך קיימת מערכת מסועפת, יחידה במינה, של שקי־אוויר בעלי דופן ריסני דקיק הממלאים כל חלל פנוי בתוך הגוף ובתוך העצמות החלולות של הכנפיים, הרגליים, ואף מתחת לעור. נפחם מגיע מעל ל 20% מנפח הגוף. נוסף על תפקידם בתהליך הנשימה, מחממים שקי האוויר את הגוף ומקילים על משקלו. מנגנון יצירת הקול הוא חלק ממערכת הנשימה (ר׳ להלן).

הע״ הם בעלי חום־גוף קבוע: 38°—42°. לשמירת רמת־חום גבוהה זו דרושה הספקת מזון קבועה. ידועים 3 מינים הנכנסים לתרדמת חורף בשל הורדת חום הגוף. ע״ קטנטנים יכולים להתקיים באזורים חמים בלבד, או בתנאי יום ארוך מאוד ובשפע מזון באזורים קרים. באקלים חם מצננים הע״ את גופם ע״י אידוי מים מחלל הפה ומדרכי הנשימה, כי אין להם בלוטות זיעה. מנגנון ויסות החום העיקרי הוא הצמדת הנוצות לגוף או סמירתן (וע״ע חם־הגוף, ור׳ לעיל, בתחילת הערך).

משק המים. מערכת ההפרשה דומה לזו של הזוחלים (ע״ע, עמ׳ 689). הפרשת הע״ היא בצורת גבישים המכילים בעיקר חומצת־שתן, ומכאן חסכון במים. נוסף על הפרשת מלח־הבישול דרך הכליות, יש לע״ בלוטה מעל ארובת־העין המרחיקה, דרך נחירי האף, את עֳדפי המלח מהדם בצורת תמיסה או גבישים, בדומה לדמעות. יש ע״ החיים דרך קבע בימים מלוחים (יסעור, פינגווין, שחף ועוד) ושותים רק מי־ים. ע״־מדבר הניזונים מחרקים מקבלים את המים באמצעות המזון, ואילו אוכלי־זרעים שבהם — מטללים ומעלים ירוקים.

מערכת העצבים המרכזית. מוח הע״ דומה ביסודו לזה של הזוחלים, אבל הוא גדול יותר, חלק, וקליפתו דקה מאוד וחסרת קיפולים (ור׳ תמ׳, כרך כ״ב, עמ׳ 935/6). אצל הע״ ממלאות שכבות של הגוף העקוד (corpus striatum) ובמיוחד שכבת וולסט (wulst) תפקיד עיקרי בלמידה וזכירה. לתוכיים, לעורבים ועוד, אינטליגנציה העולה על זו של כמה יונקים (כגון קיפוד, ארנבת). המוחון מפותח מאוד ונועד לשמור על שיווי המשקל (שהוא כה חשוב בתעופה) וכיוון התנועה. מבין החושים המפותח הוא הראיה, והוא הנחשב למדויק ולמשוכלל בעולם החי. לרוב הע״ יכולת להבחין בצבעים ובתנועות זעירות; לראות למרחק באוויר, מתחת לפני המים ואף בלילה. חוש־השמע מפותח במיוחד אצל דורסי־לילה, שלהם כעין אפרכסת מנוצות. מבנה האוזן דומה לזה של זוחלים, אלא שבע״ הקונכיה מפותחת יותר.

הקול. אמצעי־קשר חשוב, לאחר הראיה, הוא האותות הקוליים: שירה, נקישה, ריטוט וכיו״ב. מנגנון יצירת הקול אצל הע״ אינו בגרון העליון כפי שזה אצל היונקים, אלא בתחתית הקנה במקום הסתעפות הסימפונות (הגרון התחתי [syrinx]). במקום זה מתגרמות טבעות הקנה התחתונות ויוצרות את חלל התהודה. טבעות הסימפונות הראשונות מרוהקות זו מזו. לרחבו של חלל התהודה, בפתחם של שני הסימפונות, מתרוממת בליטה סחוסית או גרמית שבקצה קרום דק. בבסיסה של בליטה זו מתוחים מיתרי־הקול הפנימיים, ובין טבעות הסימפונות — מיתרי־הקול החיצוניים. ע״י פעולת שרירים המחוברים למיתרי־הקול מתקרבים מיתרי־הקול הפנימיים לחיצוניים, והאוויר הלחוץ מתפרץ ביניהם ומזעזע אותם. זרמי האוויר וזעזועי המיתרים הם היוצרים את הקולות. אצל כל קבוצה וקבוצה שונה מספר שרירי הקול; אפילו בין ציפורי־השיר יש הבדלים ב 2—6 שרירים, פרט המשמש לסיסטמטיקה.

כמעט כל הע״ משמיעים קולות. לקול תפקיד נכבד בכל התנהגותם החברתית. אצל ע״ החיים בסבך ואצל ע״ ליליים יש לקולות חשיבות מכרעת. יסודות השירה טבועים מלידה בע״, אך מתוספים אליהם שינויים וואריאציות בדרך הלמידה. לאוכלוסיות המבודדות גאוגרפית דיאלקטים בעלי משמעות השונה מזו של בני־מינם במקומות אחרים. כושר החיקוי של כמה ע״ (פרושים או קנרים צעירים) גדול. תוכי, עורב וזרזיר מחקים קולות חסרי כל משמעות עבורם. לרוב, הזכרים הם השרים. לשירה תפקיד בחיזור ובקביעת ריבונות על שטחי המחיה. מלבד השירה ישנם קולות אזהרה ואזעקה בהתקרב אויב. יש גם קולות המודיעים על קשר בין הורים לצאצאיהם.

המאפיין את מערכת הרביה היא האסימטריה של איברי־המין של הנקבה: השחלה וצינור־הביצים בצד ימין התנוונו. אצל הזכר יש הבדל בגודל האשכים בין שמאל לימין. סמוך לכליות זוג אשכים. מכל אשך נמשך צינור להובלת הזרע ובסופו בית־קיבול מורחב. ההפריה היא פנימית ולזכרים חסר איבר־הזדווגות, פרט ליען ולברווזים. העברת הזרע נעשית רק ע״י מגע ביב בביב. ההפריה נעשית בתוך צינור הביצים, לשם מגיעה הביצית לאחר הביוץ. בהזדווגות אחת מופרות מספר ביצים והן מבשילות אחת לימָמה, בניגוד לרוב הזוחלים המטילים את ביציהם בבת־אחת. הביצית היא למעשה החלמון בשלימותו, שהוא תא הרביה הגדול ביותר בכל עולם החי. תאי צינור־הביצים מפרישים חלבון העוטף את החלמון ומשמש גם כמקור־המים העיקרי לעובר המתפתח. תאים אלה מפרישים גם את הקרומים, את מלחי־הסידן היוצרים את קליפת הביצה ואת צבעה (וע״ע ביצה, ור׳ שם ציור). התפתחותם העוברית של הע״ דומה לזוחלים; על שלביה הראשונים — ע״ע אמבריולוגיה, עמ׳ 871 ור׳ שם ציור. לאחר הטלת הביצה נפסקת ההתפתחות העוברית ומתחדשת רק לאחר חידוש הספקת חום, בעת הדגירה, שלא כמו אצל זוחלים, שבהם נמשכת ההתפתחות ומגיעה לסיומה בטמפרטורת הסביבה. תנאי הדגירה אצל רוב הע״ כמעט זהים. טמפרטורת הדגירה 38.5°—39.5°. החום מוקרן ומועבר ע״י מגע עור־הגחון הקֵרֵח והעשיר בנימי־דם בעונה זו יותר מאשר בעונות אחרות. לרוב הע״ כתמי־דגירה קרחים, ובאמצעותם חשים הע״ אם מכסת הביצים מלאה בהטלה. לדבר זה השפעה פיסיולוגית גדולה ומהירה והיא קובעת אם יהיה ביוץ נוסף ותתפתח ותוטל ביצה נוספת תוך יממה. כתוצאה מברירה טבעית ממושכת, קבוע מספר הביצים בהטלה לכל מין ומין. אצל ברווזים: 8—10; לרוב ציפורי־השיר — 5—6; לנשר ולפינגווין — ביצה אחת בלבד. ע״־בר, אם מסירים לפני תום ההטלה ביצה אחת או שתיים ימשיכו להטיל עד „גמר העונה״, שהע׳ חש אותה ע״פ אורך היום. לאור יש השפעה בלתי־ישירה על התפתחות בלוטות־המין. תכונות אלו מנוצלות בענף הלול ע״י הארכת משך היום באמצעות תאורה וסילוק ביצים לפני סיום ההטלה המלאה. הביצה הגדולה ביותר היא זו של היען שמשקלה כ 1,500 ג׳ והקטנה ביותר היא זו של הקוליברי — ¼ ג׳! (והשו׳ משקלם של ע״ אלה, לעיל, עמ׳ 748). צורת הביצה לרוב אליפטית ויש התעבות בצד אחד (הקוד). ביצים המוטלות במחילות ובאפילה צבען לבן מבהיק וצורתן כמעט כדורית (שלדג, שרקרק ודורסי־לילה). לעומתן ביצי הסיס מוארכות כמו אלו של הזוחלים. בביצים של ע״, המטילים במקומות חשופים על פני קרקע בוצית, ניכרים כתמים חומים־כהים (חופָמי, שחף); לביצי ע״ מדבריים צבעים חיוורים המשתלבים ברקע הסביבה. לרוב ציפורי־השיר כתמים בצבע חום־

אדמדם-אפור המרוכזים בעטרה בצד הקוד. ביצי הקוקיה הטפילית הן רב-גוניות ביותר בצורה, בגודל ובצבע, ודמיונן רב לביצי הע' הפונדקאי.

לכל מין קן ספציפי משלו מבחינת המבנה, חומר הבניה והמיקום. הקן לעתים פשוט, בלא כל בניה, על-פני הקרקע, או בגומית שנוצרת ע"י התנועות הסיבוביות של הע'. יש קינים הבנויים ממקלעת מסובכת של קש, זרדים, טחב ובוץ או רוק שנקרש, או ע"י נבירה לתוך גזע-עץ או קרקע. כל תשתית מנוצלת לבניית הקן: פני הקרקע (תרנגולאים, שחפים, חופמיים, ברווזים); צוקים תלולים (דורסים, עורבים); מערות וכוכים (דורסי-לילה, יונים, סיסים וסנוניות); שיחים נמוכים (סבכי, פשוש); גזעי עצים בנבירה אקטיוית (נקרים); גזעים חלולים (ירגזי, דוכיפת, דורסי-לילה).

ציפורי-שיר מקננות בגוף העץ, בצמוד לגזע, על הסתעפויות הענפים. יש שהקן בנוי בעצים עבותים (שחרור, חנקן נובי) ויש על עצים דלילים או מתים וחסרי עלווה (אנפות, דרור-הירדן). שרקרקים, שלדגים וסנוניות חופרים מחילות באדמה בקירות זקופים לקינון. סלעיות מדבריות מנצלות חורי-עכברים. קָניות וסופיות בונות על צמחי-מים חלקים (סוף וקנה), דבר המחייב קליעה טובה. יש גם ע", כגון הטבלנים, שקינם צף על פני המים קשור לצמחים, בריחוק מהחוף. ברוב המקרים אין הקן משמש למגורים אלא לגידול הגוזלים בלבד ושימושו הוא חד-פעמי, אף אם הע' דוגר מספר פעמים באותה עונה. דוגרי-מערות ודורסים משתמשים עפ"ר מספר פעמים באותו קן לאחר שיפוץ קל.

ד ג י ר ה וטיפול בצאצאים. משך-הדגירה: 12—16 יום אצל ציפורי-שיר; 21 יום אצל תרנגולות; עד חודש בע" גדולים (אווז, תרנגול-הודו). אצל ע" מעטים הדגירה ממושכת יותר (נשר, שקנאי ועוד). ברוב המקרים משתתפים שני בני-הזוג בדגירה אם גם לא בחלוקת-זמנים שווה. אצל ברווזים, תרנגולות ועוד, דוגרות רק הנקבות. אצל החופָמי פַּלֲרופוס (Phalaropus) דוגר הזכר לבדו. באקלים חם כמו בכיכר הירדן נעשית הדגירה ע"י חום הסביבה (דרור-הירדן). המֶגַפּוֹדיים (Megapodidae) החיים באוסטרליה מערימים תלולית העשויה עלים, עפר ורקבובית, בתוכה הם מטילים את ביציהם ודגירתן נעשית ע"י החום שנוצר מתסיסת התלולית ומחום השמש. יש גם ע", כגון הקוקיה (ע"ע), שאבד להם היצר לדגירה ולטיפול בצאצאים.

ככל שחלמון הביצה גדול יותר והדגירה ממושכת יותר, הצאצא הבוקע מהביצה מפותח יותר. אצל רוב דוגרי-הקרקע בוקעים מהביצה אפרוחים „עוזבי-קן", מכוסי פלומה ועצמאיים בליקוט מזון ובכושר הליכה או שחיה. לעומתם אצל דוגרי-המחילות ושוכני-עצים ומצוקים גבוהים הצאצאים הבוקעים הם גוזלים „חובשי-קן". הם עירומים, עיניהם עצומות, חושיהם אינם מפותחים והם משוללי יכולת-הליכה ותלויים תלות מלאה בהוריהם המספקים להם מזון וחום. המאמץ של גידול הגוזלים הוא רב. יש שינוי ניכר בדיאטה בזמן האכלת הגוזלים. אוכלי-פירות וזרעים מאכילים את גוזליהם בעיקר חרקים. אוכלי-דגים ודורסים מגישים לגוזליהם תחילה מזון מעוכל למחצה ומאוחר יותר טרף מן החי. גידול הצאצאים מצטיין בשיתוף-פעולה, בהתמסרות ובדבקות של שני בני-הזוג. רוב הע" הם מונוגאמיים, לפחות בתקופת הדגירה. יש ע" החיים בזוגות משפחתיים לשנים רבות (פינגווינים, אווזים, שחפים ואף ציפורי-שיר [עורבים ובולבולים]). יש מקרים של פוליאנדריה ופוליגיניה.

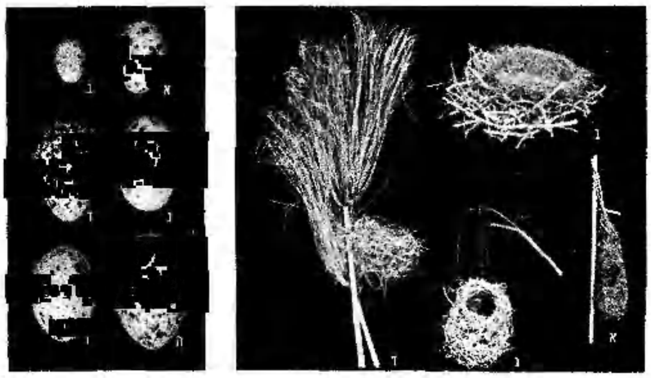
ל ב ג ר ו ת - מ י נ י ת מגיעות רוב ציפורי-השיר בשנתן הראשונה; רוב התרנגולאים, החופמיים, שחפים, דורסים קטנים ואווזים — בגיל שנתיים; שחפים גדולים, חסידות — בגיל שלוש; היסעור הנודד (אַלְבַּטרוֹס Diomedea) — בגיל 7—12 ועד אז אין רגלו דורכת ביבשה.

א ו ר ך - ה ח י י ם של הע". כ 75% מהגוזלים נכחדים לפני שהם מגיעים לגיל שנה. במבוגרים אורך החיים גדול; ציפורי-שיר חיות 7—20 שנים; דורסים וע" גדולים כ 50—60 שנה. בשבי הע" מאריכים חיים.

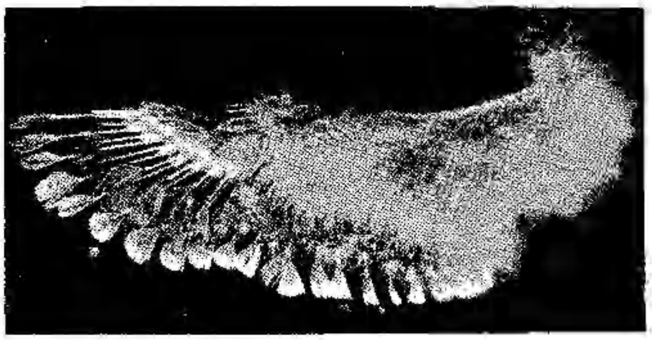
ב י ו ל ו ג י ה, א ק ו ל ו ג י ה. הע" חיים בבתי-גידול שונים ומנצלים כל מציאות אקולוגית. מקווי-מים עשירים במזון מושכים מינים רבים, מהם המסננים את המזון המרחף במים (ברווז, פלמינגו); אחרים אוכלים מצמחי-המים (אווז, אגמית, סופיה); יש הניזונים מדגים, ולוכדים אותם בדרכים שונות: יש האורבים לטרף (אנפה) ויש הצוללים מן האוויר (שחפית, שלדג) ואילו אחרים רודפים אחרי הטרף מתחת לפני המים (טבלן, יסעור). על גדות מקווי-המים יש המלקטים חרקים על פני הטין (חופמי) ויש הנוברים במקורם הארוך בתוך הטין, מתחת לפני המים (חופית, חרטומן). ע" החורש והיער רובם ניזונים מצומח וחרקים. בין הע" החיים בסבך יש מלקטי חרקים מן העלים (סבכי, עלווית); ויש מפצחי זרעים ואוכלי בלוטים (ירגזי, עוֹרבני) או אוספי חרקים ושלשולים מהקרקע (שַׁחרור). — בשטחים מישוריים, החשופים מעצים ושיחים, חיים העפרוני והפשוש; באזורים לחים — הקיווי, הפיפיון והנחליאלי; בגנים ופארקים — בשל הפריחה המגוונת — התפשטה הצופית וכן הירקון, החוחית, השחרור והבולבול. — צ ב ע. באזורים ערבתיים ומדבריים לע" גוונים בהירים (עפרוני, קורָא, רץ-המדבר) או בשחור-לבן (סלעית) (ור' לעיל, צבעי הנוצות).

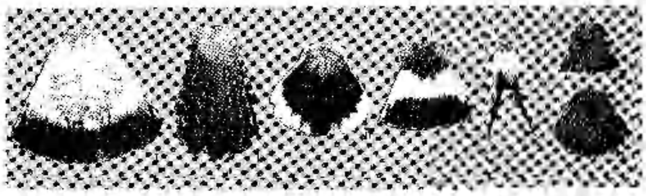
ה מ ע ו ף מקנה לע" יתרונות ביו-אקולוגיים רבים: (1) בטחון מפני אויבים שוכני-קרקע; (2) דילוג על חסימות ומכשולי-טבע; (3) ניצול מקומות שבהם מצויים מזון, מים, מחסה ומקום קינון, גם כשהמקומות מרוחקים אלה מאלה; (4) התחמקות מהירה מפגעי-טבע, כגון בצורת, חורף; (5) התפשטות מהירה לאזורים גאוגרפיים (איים), החסומים בפני קבוצות בע"ח יבשתיים; (6) מחיה באזורים גאוגרפיים שונים, אך בתנאי אקלים זהים; (7) ניצול עונתי של מרחבים עצומים באזורים אַרקטיים, אַלפיניים ומדבריים בתקופות נוחות ובעונות של שפע מזון; (8) ניצול מזון מעופף דוגמת חרקים; (9) גידול הצאצאים (קינון) במקומות שהגישה אליהם קשה לאויבים. הכנפיים, מלבד למעוף, משמשות גם: להליכה על ארבע (אפרוחי הסיקסַק); לטיפוס על עצים בעזרת הטפרים (גוזלי ההואצין); ללחימה (יונה); לחימום הגוזלים או להצלתם מקרינת השמש; לתנועות-ראווה בשעת חיזור; בשחיה — כמשוטים (לצוללים מתחת למים, כמו יסעור ופינגווין). על מהירות ומרחקי התעופה: ר' לעיל, בפרק מערכת השרירים. על גובה המעוף בשעת נדידה, ר' להלן.

ה ת נ ה ג ו ת הע" היא אינסטינקטיווית (ע"ע אינסטינקט) או

ציור 4. מימין — קינים: א. צופית (Cinnyris osea); ב. עוֹרבני (Garrullus glandarius); ג. אורג אפריקני (Ploceus sp.); ד. קנית אירופּית (Acrocephalus arundinaceus); משמאל — ביצים: א. שלָו (Coturnix coturnix); ב. דרור ספרדי (Passer hispaniolensis); ג. קטה חרת-זנב (Pterocles alchata); ד. תמירון (Himantopus himantopus); ה. כּרוון (Burhinus oedicnemus); ו. סופית (Gallinula chloropus)

ציור 5. מעוף העופות: למעלה — כנף שמאלית (גוזל של תנשמת); למטה — זנבות של עופות: א. זרזיר (Sturnus vulgaris); ב. שרשיר [כרווז] (Anas crecca); ג. סנונית־המערות (Hirundo daurica); ד. קיווית (Vanellus vanellus); ה. תור מצויר (Streptopelia turtur); ו. קוקיה מצויצת (Clamator glandarius); ז. שחף כספי (צעיר) (Larus argentatus)

נרכשת ע״י חיקוי. אולם יש גם מספר תכונות התנהגותיות שעדיין לא פוענחו, כגון כוחם בניווט מדויק בנדידות רחוקות (ר׳ להלן), השיבה הביתה (homing instincts, philopatry), בניית קינים מסו־בכים ומסירותם העיוורת בטיפול בצאצאים. לע״ מידה רבה של יכולת למידה ע״י חיקוי („נסיון וטעיה״). עוד לפני הבקיעה מה־ביצה, מתפתח בהרבה מקרים קשר קולי (ציוצים) בין האם הדוגרת ובין האפרוח. קשר עמוק של האפרוח אל אמו מתפתח תוך שעות ספורות וקשר זה עשוי להתגלגל ב„הטבעה״: — בהעדר הורה בסביבה הקרובה, יתקשר האפרוח לכל אובייקט, חי או דומם, בעל צורה, קול, צבע, ובעיקר תנועה. וע״ע חי, חיה, בעל־חיים, עמ׳ 308 ור׳ שם תמ׳.

בין דגמי ההתנהגות החברתית יש להזכיר את החיזור בעונת היחום והיחיד; סימור הנוצות; גילוי צבעים וכתמים; תנועות גוף (ראש, רגליים, כנפיים); רטט קולות או שירה. לרוב משפיעות פעולות אלה על הזולת רק משהן באות במשולב, כגון: זיקוף הזנב והסוככות בעלות ה„עין״ אצל הטווס — ביחד עם רטט הנוצות. אָפני בניית הקן הם מגילויי ההתנהגות ה„טבועה מלידה״ והם משמשים כיום אמצעי אמין לסיסטמטיקה. לדוגמה: השוני בבניית הקן — הבאת בוץ במקור או חפירה באדמה — הביא לשינוי הסדר הסיסט־מטי של שני מיני סנוניות (Hirundo — Riparia). חוסר גמישות בהתנהגות יש לראות בתופעת קְני תורים בעמק־הירדן העשויים חוטי ברזל דקים. במטעי הבננות חסרים זרדים קשים שמהם בונה, כרגיל, התור את קינו, וחוטי הברזל — בשל צבעם החלודי, עָבים, קפיציותם, וחָזקם — פעלו כגירוי מתאים (releaser) לבניית הקן, ולא הקש הרך שהיה בנמצא.

תופעת הנדידה בע״ מפליאה: בשל המרחקים הארוכים שהם עוברים תוך זמן קצר; המספר הרב של הפרטים הנודדים יחדיו; ובמיוחד — המסלול הקבוע והעיתוי המדויק. דרכי הנדידה אינן קבועות וחלים בהן שינויים בלתי־פוסקים. לדוגמה: הסלעית האירופית הדוגרת באירופה חדרה בהדרגה גם לאזורים הצפוניים שהשתחררו ממעטה הקרח שהיו נתונים בו בתקופת הקרח — מסקנדינוויה ועד לסיביר המזרחית — הגיעה לגרנלנד ולאלסקה, אך עדיין היא חורפת באפריקה, אבל מסלולי נדידתה לשם השתנו. יש נדידות ארוכות־טווח בהן הדוגרות נמצאות באיזור הארקטי בתקופת היום הארוך (18—20 שעות־אור) ונודדות בבוא החורף למחצית כדור־הארץ הדרומית (שחפית ארקטית). יש נדידות קצרות יותר מאירופה לאיזור הים התיכון.

יש הנודדים בלהקות גדולות של אלפי פרטים (שְׂלו, חסידה), ומכך שואבים תחושת בטחון. אף דורסים (נץ, עיט), הדוגרים בזוגות בודדים, מתלכדים ללהקות בתקופה זו. לעומת זאת יש גם הנודדים ביחידות (אדום־החזה, זמיר). יש ע״ הנודדים בחזית רחבה ולעומתם קיימים ע״ המתרכזים בנתיבי עמקים שבהם זורמים נהרות, או מעל שרשראות־הרים גבוהים ולאורך החופים. ציפירי־שיר עפות בגובה של 300—400 מ׳; אווזים ועגורים נודדים בגובה של כ 3 ק״מ. מעפ״נ הים הגובה הוא של עשרות מ׳ בלבד. ע״ גדולים דואים (חסידות ודורסי־יום) חייבים לנדוד ביום ומעפ״נ היבשה ואינם מסוגלים לחצות שטחי־מים גדולים, שאין מעליהם זרמי־אוויר עולים. מאידך השלווים, למרות כושר־המעוף המוגבל שלהם, נודדים בלילה; הם חוצים את כל רוחב הים התיכון, מרחק של 400 ק״מ, ללא חניה מעפ״נ המים, ולבסוף נוחתים באפיסת־כוחות בחוף הדרומי של הארץ (השו׳ שמ׳ טז, יג; במד׳ יא, לא—לב).

לאחר נדידה של אלפי ק״מ חוזרים הע״ למקום מוצאם, תוך דיוק הן מבחינת העיתוי והן מבחינה טופוגרפית. סנונית, למשל, חוזרת לקן־המוצא לאחר מסע של אלפי ק״מ באפריקה. על גורמי הנדידה, ע״ע חי, חיה, בעל־חיים, עמ׳ 311—313.

במיון הע״ נעזרים בסימנים מורפולוגיים (צורת המקור, הרג־ליים, מספר האברות וכו׳), אנטומיים (מבנה השלד, השרירים, שרירי הקול וכו׳); ואָפני התנהגות (השוואת קולות ותנועות חיזור, צורת בניית הקן וכו׳). כ״כ משתמשים בשיטות כימיות, כגון בדיקת חלבון־הביצה שהוא אָפייני לכל מין ומין. עם התפתחות שיטות הכרומאטוגרפיה והאלקטרופוֹרֵזיס הולכת ומתבררת שייכותן של כמה קבוצות הקשות לסיווג, כגון הפלמינגו, שנחשב בעבר על אווזיים, והוא קרוב לחסידאים; הקטה המדברית שמוינה בין היונים והיא קרובה לחופמיים, ועוד. הע״ מונים למעלה מ 8,600 מינים וכ 26 סדרות; תפוצתם כל־עולמית. על הפנולוגיה של הע״ בישראל, ע״ע א״י, עמ׳ 223—229.

מוצא. הע״ לא הותירו מאובנים רבים, משום ששלדם העשוי עצמות קטנות וחלולות משתמר מעט מאוד. נראה שהע״ קרובים לזוחלים המעופפים הקדמונים. על מינים מאובנים קדומים של ע״, ע״ע ארכאורניתים ור׳ תמ׳ שם. בתקופת הקרֵטיקון נמצאו 35 מינים מ 8 סדרות, ביניהם שרידים הדומים לקורמורן, לאווז ולאנפה, וכן המין „הֶסְפֶּראורניס״ (Hesperornis), עוף־מים בעל שיניים וכנפיים מנוונות. באיאוקן, עם היעלמותם ההדרגתית של הדינוזאורים (ע״ע) ובטרם חלה השתלטות היונקים, כבר נמצאו כ 27 משפחות של ע״ קיימים (מעופפים, רצים, שחיינים). באוליגו־מיוקן דומים רוב השרי־דים לאלו הקיימים כיום. מתקופת הפלֵיסטוקן נשתמרו רוב המאו־בנים המוכרים. בא״י — המאובנים הידועים גם הם מתקופה זו. כ 75 מינים נמצאו במערות כבארה ואצבע (אֶבו־אצבע) בכרמל, בנחל עמוד ובאם קטאפה במדבר־יהודה. אוכלוסיית הע״ בארץ היתה דומה ברובה לזו המצויה היום, אך שלטו בה טיפוסים אתיופיים ואסיאתיים. לבעית כשרותם של ע״ (ר׳ חול׳ ג׳, ו׳) — ע״ע מאכלות אסורים, עמ׳ 80.

ש. בודנהיימר, החי בארץ ישראל, תשי״ג; ח. מירום, צפרי ארץ ישראל, תש״ך; ד. לאק, חיי אדום החזה, תשכ״ב; מ. דור, לקסיקון זואולוגי, תשכ״ה; ד. ר. גריפין, נדידת הצפורים, תשכ״ו; ר. ענבר, צפורי ארץ־ישראל, תשל״א; הנ״ל, מדריך לצפורי ישראל, 1973; R. Meinertzagen, *Nicoll's Birds of Egypt*, I-II, 1930; id., *Birds of Arabia*, 1954· J. Dorst, *Les Migrations des oiseaux*, 1956; E. Th. Gilliard, *Living Birds of the World*, 1958; A. J. Marshall (ed.), *Biology and Comparative Physiology of Birds*, I-II, 1960/1: E. Tchernov, *Paleolithic Avifauna in Palestine* (Bull. Res. of Isra., XI B3), 1962; E. A. Armstrong, *Bird Display and Behaviour*, 1965; C. Vaurie, *The Birds of the Palearctic Fauna*, 1965; D. Lack, *Population Studies of Birds*, 1966; O. u. M. Heinroth, *Die Vögel Mitteleuropas*, I, 1966; G. P. Dementev et al. (eds.),

Birds of the Soviet Union, I–V, 1966–70; B. Grzimek et al. (eds.), *Grzimeks Tierleben*, VII–IX, 1968–70; D. S. Farner et al. (eds.), *Avian Biology*, I–II, 1971–2; R. E. Moreau, *The Palaearctic-African Bird Migration Systems*, 1972.

אר. אב.

עופות, מַחֲלות־. הגדרה ותיאור כללים: ע"ע לול, עמ' 436/7; וטרינריה, עמ' 46. מחלות ע"-בית: תרנגולות. המ' הנגיפית הנפוצה ביותר היא מחלת נְיוקסל, שסימניה הפרעות בדרכי הנשימה ובמערכת העצבים, ירידה תלולה בהטלה, שיעור התמותה במ' זו גבוה. מ" אחרות מסוג זה הן: דֶבֶר־ע"— אינה קיימת בארץ; מחלת־אבעבועות הכרוכה בהופעת בועות על פני חלקי הגוף העירומים או בחיפויים גבינתיים בחלל־הפה ובחלק העליון של קנה הנשימה; ברונכיטיס מידבק ולרינגוטראכיטיס התוקפים את מערכת הנשימה; מחלת מארֶק ולימפואיד לֵאוקוזיס הגורמים לתמותה כתוֹצאה מגידולים באיברים שונים; דלקת מידבקת של הבורסה המוֹפיעה בצורה חריפה וגורמת לתמותה באפרוחים בגיל 3—6 שבועות; דלקת־מוח נגיפית הגורמת לסימנים עצבניים באפרוחים רכים.

המ" המידבקות הנגרמות ע"י חיידקים כוללות: פולורום, טיפוֹאיד, שחפת — שאינן קיימות בא"י; פאראטיפואיד, קולי־בצילוזיס, נזלת מידבקת — נפוצות מאוד ברוב המשקים; פאסטוֹרֶלוזיס, סטַפִּילוקוקוזיס, דלקת ויבריונית של הכבד המופיעות במקרים בודדים; ספירוֹכטוזיס — מ' של משק מוזנח, הנגרמת ע"י מיקרואוֹרגניזם הנמצא בדמו של ע' נגוע והמועברת באמצעות טפילים חיצוניים.

המ" הנגרמות ע"י מיקופלאסמה: מחלת נשימה כרונית (Myco-plasma gallisepticum) הנפוצה ביותר, נמשכת חודשים וגורמת לפיגור בהתפתחות ולתמותה מוגברת; דלקת פרקים (Mycoplasma synoviae) גורמת לחולשה כללית, כשילה ונפיחות רמה בפרקים.

בין המ" הנגרמות ע"י טפילים הקשה והנפוצה ביותר היא הקוקצידיוזיס (Coccidiosis) הנגרמת ע"י 9 זנים שונים של חד־תאיים התוקפים את המעיים ומביאים לניוונו ומותו של הע'. טפילים אחרים: תולעים עגולות ותולעי סרט למיניהן המופיעות במספר קטן של מקרים במשקים מוזנחים. טפילים חיצוניים: כינים, 40—50 מינים, קַרדיות וקַרציות החיות על גופו של הע', מטרידות אותו ואף מעבירות מ".

מ" שגירמיהן לא נקבעו בבירור: מ" הדימום, מחלת הפרגיות, שתנת וכסאנתומאטוזיס.

מחלות תרנגולי־הודו. מ" מידבקות הנגרמות ע"י נגיפים: אבעבועות (ר' לעיל); דלקת מוח נגיפית שסימניה שיתוק, כשילה, רביצה, תנועות עצבניות בראש. המ' גורמת תמותה. פותח תרכיב חיסון מניעתי. המ' אובחנה רק בישראל (1959), בצפון ובמרכז הארץ; שפעת — הגורמת להפרעות בנשימה, ירידה בהטלה ותמותה; דלקת מעיים דָמית — מ' חריפה הגורמת לתמותה פתאומית. מניעתה ע"י נסיוב שנלקח מתרנגולי־הודו שעברו את המ'; מחלת הניוקסֶל — משותפת לתרנגולות ותרנגולי־הודו, אך האחרונים פחות רגישים. רוב מ" החיידקים התוקפות תרנגולות מופיעות גם בתרנגולי־הודו; מבין אלה, פאסטורֶלוזיס ואריזונוזיס (Pasteurellosis, Arizonosis) נפוצות הרבה יותר באחרונים. אופיינית לתרנגולי־הודו הוֹרֶדֶת (Erysipelas), מחלת־עור, הנגרמת ע"י חיידק — Erysipelotrix insidiosa; היא המועברת גם לאדם.

עם טפילי המעיים התוקפים תרנגולי־הודו בלבד נימנים זנים מיוחדים של קוקצידיות וכן ידועה המ' שחור־ראש (Blackhead) הנגרמת ע"י טפיל חד־תאי — היסטוֹמוֹנַס מֶלֵאַגרידיס (Histomonas meleagridis) — החודר למעיים האטומים ולכבד והורס את רקמותיהם. במקרים מסוימים מועברת מ' זו ע"י תולעת המעיים נֵמטוֹדה (Heterakis gallinae). ממ" הנגרמות ע"י פטריות נפוצות בתרנגולי־הודו: מוניליאזיס הגורמת לזפקת — דלקת ברירית של הפה והוושט (והשו' כרך יג, עמ' 198, ציור 8) ואספרגילוזיס התוקפת את הריאות ושקיקי אוויר. מ" בלתי־מוגדרות של תרנגולי־הידו (במיוחד זכרים) הן קרע של אב־העורקים ולב עגול.

מחלת אווזים. דלקת מידבקת של הכבד, הנגרמת ע"י נגיף, תוקפת אווזונים בגיל רך; גורמת לתמותה גדולה וניתנת למניעה ע"י הזרקת נסיוב לאווזונים בני־יום או חיסון של האמהות בלהקת הרביה.

רוב מ" התרנגולות, הנגרמות ע"י חיידקים, תוקפות גם אווזים, וע"ע לול, עמ' 436/7.

מחלות ציפורים. מחלה חשובה, הנגרמת ע"י מיקרואורגניזם — כלמידיה פסיטציאי (Chlamydia psittacii), היא הפסיטקוזיס (Psittacosis) הידועה גם בשם בֶּדסוניה (Bedsonia). מ' זו תוקפת במיוחד את התוכיים למיניהם. סימני המ': תרדמה, ניצוֹי פרוע ועוויתות. התמותה רבה וההבראה אטית. אלו שהתגברו על המ' נשארים נושאיה לזמן ממושך. בבדיקה לאחר המוות מוצאים טחול וכבד מוגדלים עם נקודות נמק, דלקת שקיקי־האוויר ודלקת קרום־הלב. הטיפול הוא בחמרים אנטיביוטיים: טֶטראציקלינים הניתנים בזריקה או במי־שתיה. המ' מידבקת לבני־אדם הבאים במגע עם ציפורים נגועות.

בין המ" הנגיפיות הנפוצה והקשה היא אבעבועות־קַנָרים הגורמת להופעת בועות על הראש, בקצות הפה והעיניים, בגוף וברגליים. הבועות מתפקעות לאחר זמן ומעלות גלד. במקרים חריפים מופיעות הפרעות בנשימה. אחוז התמותה גדול. ממחלת ניוקסל סובלים במיוחד ע" דורסים (ינשוף, נץ וכו') ואילו ציפורי־נוי פחות רגישות, אך מעורבות בהפצת הגורם.

מבין המ" שגורמיהן חיידקים יש להזכיר את חיידקי הסטַפִּילוֹקוקוזיס היוצרים מורסות תת עוריות; את חיידקי הסלמוֹנֶלה, פסטוֹרֶלה וקולי הגורמים לאילוח־דם כללי ומתבטאים בד"כ בדלקת־ריאות או דלקת־מעיים. מחלות הנגרמות ע"י פטריות: אספֶרגילוזיס — ע"י הפטריה Aspergillus fumigatus — הפוגעת בשקיקי האוויר ובריאות. בציפורי־נוי יש דלקות־עור הנגרמות ע"י פטריות. הטפיל החיצוני השכיח ביותר בציפורי־נוי (תוכיים גמדיים) הוא הקרדית Cnemidocptes pilae — הגורמת למחלת־עור המכונה גָרֶבת. על העור מופיעים כעין קשקשים הנראים בתחילה כאבקה קמחית. לאחר מכן הופכים לקרום קרני צהבהב. המקומות הנפגעים בגוף הם במיוחד המקור, בסיס העין, הדוֹגית, הרגליים ואיזור הביב. הקרדית האדומה (Dermanyssus gallinae) גורמת במיוחד אצל הקנרים לגירוי אי־שקט וחוסר־דם העלול להביא למותם.

מ" של חילוף החומרים: השמנה (obesity), הצטברות יתר של שומן תחת העור ובחלל הבטן וכן ניוון שומני של הכבד ושריר־הלב, המביאים לחולשה וקושי בנשימה; השתנת (Gout), שבה הכליות אינן מפרישות את חומצת־השתן, והיא שוקעת באיברים פנימיים שונים (במיוחד כבד, שקיקי־האוויר) ובתוך הפרקים ומביאה למות הציפור. בין המ" שגורמיהן אינם ברורים יש להזכיר מחלת הנשירה הצרפתית (French moult) הגורמת לנשירה או שבירת יתר של אברות־התעופה והזנב (תוכיים גמדיים); הקָרחה (Alopecia), שבה מופיעים טלאים גלויים של העור, במיוחד באיזור הראש והצוואר. אחת המ" הנפוצות אצל תוכיים גמדיים בעולם (אינה מופיעה בארץ) היא מחלת בלוטת־המגן (Thyroid disease) המתבטאת בהגדלת הבלוטה, כנראה מחוסר יוד.

M. L. Petrak (ed.), *Diseases of Cage and Aviary Birds*, 1969.

יה. ז.

עוֹפֶרֶת (לאט' plumbum, אנג' lead), יסוד כימי מתכתי. הע' שייכת לקבוצה IV A במערכת המחזורית (ע"ע יסודות כימיים). סימונה הכימי Pb, מספרה האטומי 82, ומשקלה האטומי 207.21. לע' 16 איזוטופים במספרי מסה 198—212, 214. ביניהם

איזוטופים טבעיים: Pb^{208} (שכיחותו 51.55%), Pb^{206} (26.26%), Pb^{207} (20.28%) ו Pb^{204} (1.37%).

ת כ ו נ ו ת. לע' צבע אפור־כחלחל, ולה ברק מתכתי בעת חיתוכה או התכתה. המתכת כבדה וצפופה, ומשקלה הסגולי 11.34. ניתכת ב °327.4 ורותחת ב °1,740. הע' היא מתכת רכה, בעלת קשיות בריגֶל 4.2, וניתנת לחיתוך בנקל. אפשר לכבוש ולערגל ע', אך מאחר שחוזק המתיחה שלה נמוך (כ 3000 ליברות לאינץ' מרובע), לא ניתן למשוך אותה. המוליכות החשמלית (ע"ע חשמליים, מוליכים ומבדדים) והמוליכות התרמית שלה נמוכות. וע"ע אטומי, גרעין, עמ' 505; אטומי, חם; גמישות, עמ' 943.

הסידור האלקטרוני של הע' הוא

$$[_{36}Kr]\ 4d^{10}\ 4f^{14}\ 5s^2\ 5p^6\ 5d^{10}\ 6s^2\ 6p^2.$$

הע' עמידה בפני חומצה גפרתית מהולה, מגיבה באיטיות עם חומצה מלחית, ובקלות עם חומצה חנקתית מהולה. קלות התגובה נקבעת ע"פ מסיסות מלח הע' הנוצר: בעוד שהחנקה מסיסה, הכלו־ריד מסיס בקושי, הגפרה אינה מסיסה כלל, ויוצרת שכבת מגן על פני הע'. הע' מגיבה בקלות עם חומצה גפרתית מרוכזת חמה. ע' הנחתכת כשהיא חשופה לאוויר מתכסה במהירות בשכבת תחמוצת המגינה עליה מפני חמצון נוסף. עם המים והפחמן הדו־חמצני שבאוויר יוצרת התחמוצת את הע' הפחמתית הבסיסית,

$$PbCO_3 \cdot Pb(OH)_2.$$

הע' היא מחזר בינוני בסביבה חומצית, ומחזר חזק בסביבה בסיסית (ע"ע אלקטרוכימיה, ור' טבלות שם בעמ' 785):

$$Pb \rightarrow Pb^{2+} + 2e^- \qquad \Delta E^\circ = +0.126\ V$$

$$Pb + 2OH^- \rightarrow PbO + H_2O + 2e^- \qquad \Delta E^\circ = +0.576\ V$$

$$Pb^{2+} + 2H_2O \rightarrow PbO_2 + 4H^+ + 2e^- \qquad \Delta E^\circ = -1.455\ V$$

ברוב תרכובותיה הע' היא במצב חמצון 2+, אף כי קיימות תרכו־בות בהן מצב החמצון הוא 4+. האחרונות יציבות פחות, והע' נוטה להתחזר למצב 2+. מלחי הע' (פרט להנקה ולאַצֶטט) הם קשי תמס במים. ההידריד PbH_4 ניתן להפקה, אך אינו יציב. קשר Pb-Pb קיים רק בתרכובות אורגנו־מתכתיות, כאשר קשורים לע' רדיקלים ארילים או אלקילים (ע"ע כימיה, עמ' 742/3).

הע' הוא התוצר הסופי של כל הסדרות הרדיואקטיוויות (ע"ע רדיואקטיוויות), ומכל סדרה מתקבל איזוטופ ע' אחר. לפיכך משמ־שים יחסי כמויות האיזוטופים השונים של הע' הנמצאים במינרל מסוים לקביעת גיל המינרל (ע"ע גאוכרונולוגיה).

מ צ י א ו ת ה ע' ב ט ב ע. ע' מופיעה בקרום כדה"א בשיעור של 16 חלקים במיליון. למרות שרוב המינרלים של הע' הם סולפידים או מלחי סולפו, אפיו הגאוכימי של היסוד הוא אוקסיפילי בגלל דמיון גודל היון הדו־ערכי שלו (1.32Å) לזה של Sr^{2+} (1.27Å) ושל K^+ (1.33Å) ובמידת־מה של ה־Ca^{2+} (1.06Å), כולם יסודות אוקסיפיליים מובהקים. לכן מועשרים מינרלים של סידן בע', במיוחד אַרגוניט (ע"ע סידן, עמ' 769—770, טבלה), העשוי להכיל עד 13% ע' (טרנוביציט).

המינרל העיקרי של ע' הוא גלנה (ע"ע) PbS, המכיל 86.5% ע'. הגלנה מתגבשת במערכת הקובית באוקטהדרונים או בצורת קוביות בלתי שקופות, בעלות ברק מתכתי בצבע כסף. לגלנה פצילות מושלמת לפי הקוביה; קשיותה 2.5, משקלה הסגולי 7.58. הגלנה מכילה לעתים כסף עד כדי 2%, ולכן היא בצר חשוב של מתכת זו גם כן (ע"ע כסף, עמ' 948/9).

ע"י חמצונה של הגלנה נוצרים מינרלים אחרים של ע' כגון צֶרוסיט $PbCO_3$, אנגלזיט $PbSO_4$, פירומורפיט $Pb_5Cl(PO_4)_3$, קרוקואיט $PbCrO_4$, וולפֶניט $PbMoO_4$.

בדיפרנציאציה המאגמתית מתעשרת הע' מ 5 חלקים במיליון בסל־עים בסיסיים עד כ 30 חלקים במיליון בסלעים חומציים, אך ריכוזים אלה נמוכים מכדי לאפשר יצירת מינרלים אורתו־מאגמתים עצמאיים. הע' מתעשרת בתמיסות ההידרו־תרמליות של טמפרטורה גבוהה ובינונית, ובשקיעה מהן נוצרים רוב המרבצים הכלכליים של הע'; במרבצים אלה היא מלווה, לעתים קרובות, במינרלים של אבץ (ע"ע).

במחזור הבליה מתמוססת הע' בנקל והיא מובלת בעיקר בצורת ביקרבונט. מתמיסות אלה עשויים להווצר מרבצים כלכליים של ע' ע"י החלפה של סלעים קרבונטיים (מרבצי ע' סֶדימֶנטריים). ממי האוקיאנוס מורחקת הע' לרוב בספיחה בחרסיות ובאוכסידטים, כגון פקעות מנגן (ע"ע) של הים העמוק. שיעורה בתמיסת מי הים הוא אפוא נמוך מאוד: 0.005 חלקים במיליון.

ה פ ק ה. הע' מופקת בעיקר מעפרות הגלנה. לאחר טחינה עוברת העפרה תהליך של „ציפה מוקצפת". בתהליך זה מופרדת העפרה ממחצבי אבץ המצויים בה, וריכוז הע' גדל. לאחר ייבוש מגיע ריכוז הע' עד לכ 60%. סולפיד הע', PbS, עובר קליה באוויר, בעק־בותיה מתקבלת תערובת של תחמוצת, גפרה וסולפיד. תהליך זה נדרש לשם הקטנת תכולת הגפרית, היות שחמרים מחזרים רגילים המשמשים להפקת מתכות אינם מחזרים בקלות את הסולפיד. בהעל־אה נוספת של הטמפרטורה ובהעדר אוויר, חלים בין מרכיבי התערו־בת תהליכים המשחררים ע' מתכתית:

$$PbS + 2PbO \rightarrow 3Pb + SO_2$$

$$PbS + PbSO_4 \rightarrow 2Pb + 2SO_2$$

כמות נוספת של ע' מופקת בהתכה עם ברזל:

$$PbS + Fe \rightarrow FeS + Pb$$

בתהליך אחר, מחזרים את תחמוצת הע', שנוצרה בשלב הקליה, ע"י פחם ופחמן־חד־חמצני:

$$2PbO + C \rightarrow 2Pb + CO_2$$

$$PbO + CO \rightarrow Pb + CO_2$$

הע' המופקת מכילה כמויות ניכרות של זהב, כסף, נחושת, אבץ, אנטימון, ארסן וביסמוט. בתהליך פארקס (Parkes) נצרפת הע' בהתכה. הטמפרטורה נשמרת מתחת לנקודת הקפאון של הנחושת, אשר מתגבשת ומסולקת. בהעלאת הטמפרטורה ובהזרמת אוויר מת־חמצנים עקבות האנטימון והארסן (המקשים את הע'), ותחמוצותיהם מסולקות. לע' המותכת מוסיפים כמות קטנה של אבץ והתערובת נבחשת. האבץ ממֵס זהב וכסף טוב יותר מאשר הע', והתמיסה צפה עפ"נ הע' ומוסרת. שאריות האבץ מסולקות מן הע' המותכת ע"י חמצון. בשיטת בֶטס (Betts) מתבצעת צריפת הע' לדרגת נקיון גבוהה מאוד באמצעות אלקטרוליזה.

ה י ס ט ו ר י ה. הע' היא אחת משבע המתכות הראשונות שידע העולם העתיק. אלעזר הכהן ציווה על בני־ישראל לטהר את כלי „הזהב ואת הכסף, את הנחשת, את הברזל, את הבדיל ואת העפרת", אשר בזוז מיד מדין (במד' לא, כב). המצרים הקדמונים השתמשו בע' לקישוט, לזיגוג כלי חרס ולהלחמה. הגנים התלויים בבבל היו מרוצפים עלי ע'. בהודו העתיקה שימשה המתכת למשקולות ולמט־בעות, ובסין — לציפוי כלי־תה. אחד מחפצי הע' העתיקים הידועים הוא פסלון מאתר העיר אבידוס (ע"ע) מ 3000 לפסה"נ לערך. מוכרים מכרות ע' של הפניקים בספרד ובקפריסין, ושל היוונים בלאוריון. הרומאים ייצרו צינורות ע' להובלת מים ב 15 קטרים תקניים שונים, ובאורך 3 מטרים לערך. בתקופה זו החל גם השימוש בגליונות ע' למניעת חדירת מים לגגות מבנים, ועדויות לכך מצויות עדיין באירופה. האלכימאים ייחסו את הע' לכוכב־הלכת שבתאי (ע"ע אלכימיה, עמ' 600/1; אצטגנינות, עמ' 460). פסלים וקישוטים מע', שנוצרו ביה"ב, מצויים בארמון וינדזור באנגליה ובקתדרלות שונות בצרפת. בסוף המאה ה 19 גדל השימוש בע' והיא הפכה לאחת המתכות האל־ברזליות החשובות ביותר.

ש י מ ו ש י ם. צפיפות הע', רכותה ועמידותה בפני איכול הן התכונות הקובעות את השימושים העיקריים שלה. שימוש רב יש

לסגסוגות של הע׳, בד״כ עם אנטימון ובדיל. כמויות גדולות מאוד של סגסוגת ע׳ — אנטימון (4%—12%) — בדיל (0.25%) נצרכת בתעשיית המצברים החשמליים. בשל נקודת ההתכה הנמוכה שלה, משמשת הע׳ לייצור לַחַם (ע״ע הלחמה): לחם רך מכיל כמות גדולה של בדיל (עד 50%) ומשמש לחיבורים חשמליים; לחם המכיל כ 30% בדיל מתאים לעבודת שרברבות, בהשארו במצב פלסטי זמן רב אחרי שהתקרר. מספר סגסוגות ע׳ חשובות כמתכות למסבים: סגסוגת המבוססת על בדיל (65%—90%), ע׳, אנטימון ונחושת; סגסוגת בהרכב דומה המבוססת על ע׳ (65%—90%); וסגסוגת נחושת (כ 70%) וע׳ (כ 30% [ע״ע ברונזה]). מערכות צנרת מע׳ ומכלים מצופים ע׳ מצויים בתעשיה המטאלורגית והכימית, בעיקר במקרים בהם נדרשת עמידות בפני חומצה גפרתית (ע״ע, גפריתנית, חמצה). הע׳ בולמת קרני רנטגן וקרינה רדיואקטיווית, על כן ע׳ (או סגסוגת ע׳ המכילה 6% אנטימון) חשובה בייצור לוחות מגן מפני הקרינה. בגדי מגן וכסיות שעברו אימפרֶגנציה באבקת ע׳ משמשים אף הם לבלימת הקרינה. לציפוי כבלי טלפון וטלגרף (תת־ימיים ותת־קרקעיים) משתמשים בע׳ המכילה ארסן (0.1%—0.2%), ביס־מוט (0.1%—0.2%) ובדיל (0.05%—0.25%). בשל צפיפותה, מייצ־רים מן הע׳ קליעים לירי. לאות הדפוס במכונות לינוטייפ משמשת סגסוגת ע׳ המכילה בדיל (4%) ואנטימון (ע״ע) (12%). מתכת וּוד (wood) היא סגסוגת של ביסמוט (ע״ע) (50%), ע׳ (25%), בדיל (12.5%) וקדמיום (12.5%). למתכת וּוד נקודת התכה נמוכה במיוחד — 70°, והיא משמשת בנתיך במערכות אוטומטיות לכיבוי שריפות.

הע׳ שימשה לכתיבה (ע״ע, עמ׳ 1112) בתקופות קדומות. את מקומה תפש בעפרון של ימינו חומר המבוסס על הגרפיט, אף כי יש המכנים אותו עדיין בשם המוטעה „עופרת״.

בשנת 1971 היתה התפוקה העולמית של הע׳ 4,086,000 טון (מהם 900,000 טון בארצות מזרח אירופה, 1,005,000 טון באה״ב, 1,050,000 טון באירופה המערבית, והשאר ביפאן, אוסטרליה, קנדה, מכסיקו ופרו).

ת ר כ ו ב ו ת ע׳. ת ח מ ו צ ו ת — הע׳ יוצרת שורה ארוכה של תרכובות עם חמצן: בערכיות II, בערכיות IV, ובמצבי ביניים רבים, מהן כאלה אשר מבנן טרם הוברר סופית. חשיבות מעשית נודעת לתחמוצות PbO, PbO_2 ו Pb_2O_3. ע׳ חמצנית, PbO („ליתארג׳״), היא אבקה צהובה הנוצרת בחמצון ע׳ באוויר בטמפרטורות גבוהות. PbO נמסה בחומצות ליצירת יון ע׳ Pb^{2+}, ובבסיסים ליצירת יון פלומביט PbO_2^{2-}. הע׳ החמצנית משמשת בתעשיית הקרמיקה (ע״ע) והזכוכית (ע״ע, עמ׳ 798). זכוכית אופטית וזכוכית לחפצי נוי עשויות להכיל עד 30% PbO; הן רכות, מבריקות ונוחות להשׁ־חזה וללִיטוש; הן גם בעלות חדירות נמוכה לקרינה. תחמוצת הע׳, בצד תחמוצות האבץ, המגנזיום והסידן, היא חומר מפעיל (אקטיווטור) בתהליך גיפור הגומי (ע״ע קאוצ׳וק). בזיקוק נפט משתמשים ב PbO להקטנת כמות הגפרית בתזקיק. ע׳ חמצנית היא מרכיב בתעשיית צבעים (ע״ע) וחומר מוצא לתרכובות ע׳ רבות. תערובת של ע׳ חמצנית (60%—80%) עם אבקת ע׳ משמשת להכנת לוחות מצברים חשמליים („תחמוצת שחורה״). שימוש נוסף לחומר זה הוא לקביעת כמות זהב (ע״ע, עמ׳ 609) בסגסוגות או בבצרים. ב 1965 הגיע ייצור התחמוצת השחורה ל 193,000 טון, וייצור הלי־תארג׳ הנקי — ל 105,000 טון.

ע׳ דו־חמצנית, PbO_2, מוצק חום עד שחור בעל 2 צורות גבי־שיות. חומר מחמצן חזק המשחרר חמצן אף בחימום עדין. המלחים הנגזרים מ PbO_2 הם האורתו־פלומבאט PbO_4^{4-}, והמטאפלומבאט PbO_3^{2-}. בשל כושר החמצון משתמשים בע׳ דו־חמצנית בתעשיות חמרי־צבע, כימיקלים, גפרורים, פירוטכניקה ותחליפי גומי. תלת־ע׳ ארבע־חמצנית, Pb_3O_4 (מיניום, „ע׳ אדומה״), מכילה ע׳ דו־ערכית וע׳ 4־ערכית, אך אינה תערובת של שתי התחמוצות המתאימות, PbO ו PbO_2. מקובל לראות את Pb_3O_4 כע׳ (II) אורתו־פלומבאט, $Pb_2(PbO_4)$. התחמוצת מופקת ע״י חימום PbO באוויר ב 450°—500°. צבעה אדום והיא אינה מסיסה במים. שימושי המיניום העיקריים הם ללוחות החיוביים של מצברים, וכצבע מגן למתכות מפני חלודה. ייצור המיניום ב 1965 הסתכם ב 30,000 טון.

ע׳ גפרתית, $PbSO_4$, היא מוצק לבן קשה תמס, תוצר חמצון של המינרל גלנה, PbS. הגפרה הבסיסית $PbSO_4 \cdot XPbO$ $(X = 1,2,4)$ מופקת בפעולת חומצה גפרתית על ע׳ חמצנית PbO. היא משמשת כפיגמנט לבן בצבעים, וכחומר מייצב בחמרים פלסטיים (ע״ע), בעיקר ויניליים. בסיס הע׳, $Pb(OH)_2$, הוא משקע לבן המתקבל ממלח מסיס של ע׳ בנוכחות בסיס, ובעל תכונות אמפוֹטֶריות. בתע־שיית הצבעים משמש גם הבּוֹראט, $Pb(BO_2)_2$ (מוצק לבן בלתי מסיס), כחומר ייבוש; הכרומאט, $PbCrO_4$ (משקע צהוב) כפיגמנט; הע־אֶצֶטַט, $Pb(CH_3COO)_2 \cdot 3H_2O$ („סוכר הע׳״), משמש לצביעה והדפסה של בדי כותנה. הפחמה הבסיסית, $2PbCO_3 \cdot Pb(OH)_2$ („ע׳ לבנה״), שימשה בעבר גם היא כפיגמנט, אך השימוש בה ירד עקב השחרתה באוויר המכיל H_2S. אזיד הע׳, $Pb(N_3)_2$, הוא נפץ (דֶטוֹנַטוֹר [ע״ע אזיד; נפץ, חמרי־]) נוח לשימוש. הארסֶנאט, $Pb_3(AsO_4)_2$, משמש כמדביר חרקים.

הע׳ יוצרת תרכובות אורגנומתכתיות (ע״ע) בהן היא ארבע־ערכית. החשובה ביניהן היא טֶטרא־אֶתיל הע׳, $(C_2H_5)_4Pb$ המוספת לדלק כ„אנטי־נוק״ (ע״ע בנזין; אתיל כלורידי), ומעלה את מספר האוקטן של הדלק (הכמות המוספת היא 2—3 גרם לגלון בנזין). התהליך העיקרי להפקת חומר זה הוא ממסג נתרן־ע׳:

$$4NaPb + 4C_2H_5Cl \rightarrow (C_2H_5)_4Pb + 3Pb + 4NaCl.$$

ייצור תרכובות ע׳ המוספות לדלקים הגיע ב 1965 ל 224,000 טון.

ה ר ע ל ת ע׳ (פלומביזם) היתה ידועה כבר ליוונים, לפני למעלה מ 2000 שנה. אדם מבוגר קולט ביום כ 0.3 מ״ג ע׳ ממזונו ו 0.005—0.050 מ״ג מן האוויר. 90% מן הע׳ הנקלטת אינם נספגים לגוף, והכמויות הנספגות מופרשות בשתן במלואן. הרעלת ע׳ נגרמת כאשר כמות הע׳ הנקלטת עולה על 1 מ״ג ליום, והיא מצטברת ברקמות. ההרעלה מופיעה בעיקר בין ילדים משכונות עוני (בשל אכילת צבע ע׳ מן הקירות), באזורים תעשייתיים, וכתוצאה משתיית משקאות אלכוהוליים מכילי ע׳ ומאכילה מכלי־חרס ומכלי־חומר המ־צופים שלא כהלכה בצבעי־ע׳. עקב פיתוח אמצעי בקרה, פחותה, כיום, הסכנה באזורים תעשייתיים. עם זאת, עקב שימוש מוגבר בדלק למכוניות המכיל תרכובות ע׳, גברה סכנת ההרעלה מהאוויר.

מבחינים בין הרעלת ע׳ חריפה לבין הרעלה כרונית. תסמונות ההרעלה אינן ייחודיות, ואבחנתה מותנית בחשד לחשיפת החולה לע׳. ההרעלה החריפה מתבטאת בכאבי בטן קשים, אנֶמיה, עצבנות, קהות־חושים, שיתוק (במיוחד בזרועות), כאבי ראש והתכווצויות עד עלפון. האנמיה נגרמת בשל עיכוב הביוסינתזה של ההֶם (ע״ע המוגלובין), והיא נעלמת עם ירידת רמת הע׳ לריכוז הנורמלי. ההרעלה מתבטאת גם בהפרעה לפעילות תקינה של הכליה, בשל פגיעה בכושר הספיגה שלה. גם תסמונת זו ניתנת לריפוי עם סילוק עודפי הע׳. הפגיעות העצביות נגרמות בגלל הפרעה בשחרור הנאֶורו־טרַנסמיטֶר בסינאַפסוֹת.

הרעלה כרונית של ע׳ ניכרת בהפסד במשקל, עייפות ואנמיה. היא גורמת לנזק מוחי תמידי (במיוחד אצל ילדים), נזק כלייתי תמידי, ופוגעת במערכת העצבים ההקפית, במיוחד בעצבים מוטוריים.

הנזק המוחי הנגרם עקב ההרעלה נובע הן מפגיעה ישירה בתאי מוח מסוימים והן בשל בצקת (ע״ע) שבעקבותיה נוצר לחץ הגורם להרס הרקמה. נזק זה אינו ניתן לריפוי.

הטיפול בהרעלת ע' הוא סילוק עודפי הע' באמצעות חמרים היוצרים אתה כלאטים (ע"ע כימיה, עמ' 752) ובכך מגדילים את מסיסותה ומקלים על הפרשתה.

D. E. Molds, *Lead*, 1964 Mineral Yearbook, 1965; *Kirk-Othmer's Encyclopedia of Chemical Technology*, XII, 1967[2]; C. A. Hampel (ed.), *Encyclopedia of the Chemical Elements*, 1968.

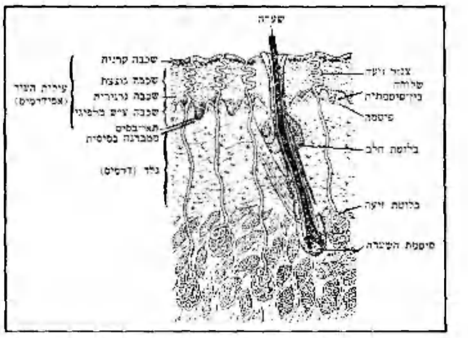
ג'. אג. - י. ב.

עור, הכסות החיצונית המכסה את שטח הגוף באדם ובבע"ח. שטח הע' באדם 1.6—2.2 מ"ר ומשקלו 18—20 ק"ג. הע' הוא אפוא החלק הגדול באיברי הגוף, אחרי השרירים. מבחינה מורפולוגית מבחינים בע' 3 שכבות: (1) עילית הע' (epidermis) שהוא ממוצא אֶקטודרמלי (ע"ע אמבריולוגיה, עמ' 866—870); (2) הגלד (corium), או ה„עור" במובנו המצומצם; (3) השכבה התת-עורית (subcutis). השכבות (2) ו(3) הן ממוצא מֶסודרמלי, והן מהוות את המסה העיקרית של הע'. עפ"נ הע' מצויים חריצים, קמטים ונקבוביות שצורתם ושרטוטם אפייניים ומיוחדים לכל אדם. חשיבות החריצים רבה במיוחד בכף-היד (ע"ע טביעת אצבעות). בע' נכללות השערות, הצפרניים ובלוטות החֵלב והזיעה.

עילית הע': עביה 0.2—1 מ"מ והיא בנויה מהשכבה הקרנית ושכבת הנביטה. שטח הע' החיצוני ביותר מכוסה תאים קרניים שהם השלב הסופי בהתפתחות התאים האפידרמליים. בשכבה זו אין לתאים גרעינים והם מונחים כריצוף אֳפקי. רוב חומר התא הוא קראטין. תאים אלה מתקלפים תדיר משטח הע' ואת מקומם תופסים תאים חדשים (ר' להלן). עובי השכבה הקרנית שונה במקומות שונים בגוף והוא רב ביותר בכפות הידיים והרגליים. למרות דקותה חשובה שכבה זו ביותר בהגינה על הע' מפני פגיעות חיצוניות ובעיקר במנעה התייבשות השכבה מתחתיה. היא מאפשרת את נשימת הע' וספיגת חמרים ופליטתם, ואין קיום לגוף אם חלק ניכר ממנה נפגע. מתחת לשכבה זו מצויה ה„שכבה הנוצצת", שאין להבחין בה תאים ברורים, המורכבת בעיקר מאֶלאידין: פולי-סכריד המכיל שומן. שכבה זו עבה במיוחד במקום בו מופעל לחץ מתמיד על הע' כגון בכפות הרגליים וביבלות. שכבת הנביטה מתחלקת לתת-שכבות: א. השכבה הגרגירית — תאים שטוחים העשירים בגרגירי חומר קרני שקוף (קֶראטו-היאלין). ככל שתאים אלה מתקרבים לשטח הע' הם מאבדים את גרעין התא, הופכים שטוחים יותר ובונים בכך את השכבה הקרנית החיצונית. ב. השכבה הקוצית — תאים מרובי-צלעות הקשורים זה בזה ע"י שלוחות ציטופלסמטיות והנראים לכן כמכוסי קוצים. ג. השכבה הבסיסית — תאים גליליים בעלי גרעין מוארך. תאי שתי השכבות האחרונות מתרבים תדיר ומשלימים בכך את התאים המתקלפים מן השכבה הקרנית. השכבות האלה מקושרות ע"י חוטים ליפיים ובכך מתקבלת צורת רשת הנקראת ע"ש מלפיגי (ע"ע). בתוך השכבה הבסיסית מצויים מֶלאנוציטים היוצרים את פיגמנט הע' — המֶלאנין (ר' להלן פיסיולוגיה).

הגלד (עור) עני בתאים ובנוי ברובו מרקם של חוטי קולאגן (חלבון מצוי ברקמה חיבורית מכיל ג'לטין). שכבתו העליונה — השכבה הפיטמתית — חודרת בצורת עמודים ופטמות לתוך עילית הע' ובכך נוצרים הרכסים והמעניות האָפייניים לפני הע'. פטמות אלה עשירות בנימי דם המזינות את עילית הע' החסרה אספקת דם. לכאן מגיעים גם קצות עצבי התחושה. החלק התחתון של הגלד — השכבה הרשתית — בנוי רקמה חיבורית ובה תאים שונים, פיברוציטים, מֶלאנופורים (יוצרי צבע) ותאי מאסט. כאן גם מקום שרשי השיער ובלוטות החֵלב והזיעה. בשכבה זו מצויים גם שרירי הע' ורשת כלי-דם מסועפת.

תת-הע' מקשר את הע' עם שאר איברי הגוף. רקמה זו בונה את צורת הע' ובלעדיה הוא מקומט. תת-הע' בנוי בעיקר תאי שומן המסודרים באֶשכולות. הם מקושרים ביניהם ע"י שלוחות רקמה חיבורית הבאות מן הגלד. בין תת-הע' והגלד מצויה רשת נוספת ומסועפת של כלי-דם ולימפה, וכן רשת עצבים.

חתך סכמטי של עור

שרירים חלקים (ע"ע שרירים) מצויים ליד השערות, באיברי המין ובפטמות השדיים וסביבתם; שרירים משורטטים מגיעים לע' רק בצוואר ובכיס האשכים. לחריצים ולמעניות המצויים בע' חשיבות בהגלדת פצעים ובניתוח. חתך המקביל לחריצים אלה מגליד בקלות רבה יותר מחתך ניצב.

פיסיולוגיה: חשיבות הע' לקיום הגוף מוכחת, למשל, במקרה של כויה (ע"ע) — אם נהרס יותר מ ⅓ שטח הע', יש בכך סכנת מוות. תפקידי הע' רבים: (א) הגנה מפני פגיעות מן החוץ; עילית-הע' מגינה מפני התייבשות; תהליך השיזוף מגן מפני קרינת-השמש, הוא מתבצע ע"י מערכת אֶנזימטית מיוחדת: במֶלאנוציטים מצוי אֶנזים-טירוזינאז, המחמצן טירוזין (ע"ע) ל-DOPA (דיאוקסי-פניל-אלאזין) המשתנה ע"י חמצון ודחיסה למלאנין שהוא פיגמנט הע'. צבע המלאנין שחור, אולם בתנאי חמצון מסוימים, כגון בנוכחות ויטמין C, צבעו חום. עצמת צבע הע' נקבעת הן ע"י רמת הפעילות של הטירוזינאז והן ע"י מספר התאים יוצרי הצבע. חוסר יכולת ליצור פיגמנט גורם ללבקנות (אלביניזם [ע"ע]). החֵלב המופרש מבלוטות הע' משמש, נוסף על היותו חומר סיכה לשמירת גמישות הע', כחומר באקטריצידי. חומצות השומן הקצרות המצויות בע' ממיתות את רוב החיידקים. גם לתגובה החומצית האָפיינית לע' בריא השפעה דומה. הע', על כל שכבותיו, משמש בלם הבולע זעזועים וחבטות מן החוץ. (ב) הע' הוא המכשיר העיקרי לוויסות חום הגוף. פליטת חום לסביבה נעשית בעזרת 2 מנגנונים המצויים בע': בלוטות הזיעה וכלי הדם. התאדות הזיעה גורמת לפליטת חום. השומן בתת-הע' והשכבה הקרנית הם מבודדים חומניים. רק כלי הדם המגיעים לפני הע' יוצרים מגע חומני בין פנים הגוף לסביבה החיצונית. התרחבות נימי הדם בע' מגדילה את איבוד החום, אם טמפרטורת הגוף גבוהה מזו של הסביבה; ולהפך, התכווצות נימי הדם גורמת לשמירת חום הגוף (ע"ע חם-הגוף, נוזלי הגוף באדם). (ג) הע' משמש כאיבר תחושה חשוב ביותר. אבחנות חום וקור, מגע וכאב נעשות בעזרת עצבים המצויים בע' (ע"ע חושים; משוש ור' להלן). (ד) פעולות נשימה, ספיגת חמרים מן החוץ ופליטת פסולת ע"י הע' מוגבלות אמנם בהקפן, אך חשיבותן מכרעת לבריאות. (ה) הע' הוא מאגר חשוב לחמרי מזון — שומן, מים, סוכרים שונים ומלחים. (ו) קיימים בע' תאים יוצרי נוגדנים.

הצפרניים מגינות על קצות האצבעות והשיער מגן על הראש, העיניים וחלקי גוף שונים.

בהתאם למגוון תפקידיו כולל הע' מספר רב של מרכיבים. בסמ"ר אחד של ע' מצויים בממוצע: 100 בלוטות זיעה, 15 בלוטות חלב, כ 50 שערות, כ 250 נקודות עצביות רגישות (5 לחום, 200 לכאב, 25 למישוש, 15 לקור, 10 ללחץ) וכן נימי דם וקצות עצבים במספר עצום. על התפתחות הע' בעובר ע"ע אמבריולוגיה, עמ' 869/70, 877, 882.

מחלות-ע'. אחת ממחלות-הע' הנפוצות היא ספחת (Psoriasis), שלוקים בה כ 2%—3% מן האוכלוסיה. גורם-המחלה אינו ידוע. קיימת תלות תורשתית מסוימת בתחלואה. המחלה מתבטאת בפצעים

דלקתיים המכוסים גלדים עבים, בעיקר במרפקים ובברכיים. הטיפול — שרק מקל על המחלה — נעשה בתכשירי קורטיזון, במלחי חומצה סאליצילית, הממיסים את הגלדים, וכן ע"י קרינת שמש וקרינה אולטרא-סגולה. על מחלות-ע' אחרות, ע"ע דרמטולוגיה.

J. M. H. MacLeod – I. Muende, *Practical Handbook of the Pathology of the Skin*, 1946[3]; O. Gans – G. K. Steigleder, *Histologie der Hautkrankheiten*, 1955[2]; R. Degos, *La Dermatologie*, 1956[5]; D. M. Pillsbury – W. B. Shelley – A. M. Kligman, *Dermatology*, 1956; W. Lutz, *Lehrbuch d. Haut u. Geschlechtskrankheiten*, 1957[2]; W. F. Lever, *Histopathology of the Skin*, 1961[3]; J. Civatte, *Histopathologie cutanée*, 1967; H. Montgomery, *Dermatopathology*, I–II, 1967; A. A. Maximow – W. Bloom – D. W. Fawcett, *Textbook of Histology*, 1968[9]; A. Rook – D. S. Wilkinson – F. J. G. Ebling, *Textbook of Dermatology*, I–II, 1968.

פ. זג.

אנטומיה משווה. על כיסוי הגוף אצל חד-תאיים — ע"ע. אשר לבע"ח רב-תאיים, אצל חסרי-חוליות הע' בנוי אפיתל חד-שכבתי. יש שצורת תאי-האפיתל שטוחה. יש שתאים רבים מתחברים ביניהם ויוצרים סינציטיום (Syncytium). יש גם תאי אפיתל בלוטיים או ריסיים. בחסרי-חוליות, במקרים שהאפיתל אינו ריסי, מפרישים עפ"ר התאים כלפי חוץ קוטיקולה, קרום דק המשמש ככסות נוספת להגנה. שכבה זו דקה בתולעים מפריקות, וקשה בתולעים שטוחות ובתולעים נימיות. בפרוקי-רגלים (ע"ע) מתעבה שכבה זו והופכת לשלד חיצוני של הגוף. על מבנה הע' אצל הסרטנים — ע"ע, ואצל החרקים — ע"ע, עמ' 81, ור' ציור שם. בתת-מערכות של המיתרנים (ע"ע) הקמאים, כמו אזמלון (ע"ע) הע' בנוי כמו בחסרי-מיתר (חסרי-חוליות): האפידרמיס (ר' להלן) בנוי שכבת תאים יחידה.

בתת-מערכת החולייתנים מבנה הע' שונה לגמרי: הוא בנוי מ3 שכבות: 1) אפידרמיס (epidermis) רב-שכבתי (ר' „עילית הע'" בע' האדם). 2) דרמיס (dermis) (גלד באדם) הבנוי רקמה חיבורית, העשויה חוטים קולגניים וחוטים אלסטיים הנותנים חוזק וגמישות לע'. הדרמיס הוא הע' במובן המצומצם של המלה. עביו מגיע לס"מ אחדים בפילים, תחשים, לוויתנים ועוד. כל מוצרי הע': נעליים, ארנקים וכו' בנויים מהדרמיס (ר' להלן: ע' ובורסקאות). 3) היפודרמיס (תת-ע', hypodermis) כולל חוטים קולגניים ואלסטיים, אך הוא בעיקר ספוג שומן.

בדגים (ע"ע, עמ' 899—900) ובדו חיים (ע"ע, עמ' 112) מבנה האפידרמיס פשוט. כל עביו בנוי מתאים חיים. שכבת התאים החיצונית מכילה כמות של קראטין. האפידרמיס בבע"ח אלה לח, ריריי ועשיר בבלוטות, וברוב הדו חיים הוא חשוב לנשימה. במעבר לחיי יבשה חלים שינויים בע': הוא נעשה יבש ובלתי חדיר; תאיו הפנימיים נשארים חיים ואילו השטח החיצון הופך לשכבה קרנית. בדו-חיים יבשתיים, זוחלים (ע"ע, עמ' 687) ובעופות, המעבר בין השכבה החיצונית הקרנית לפנימית הוא הדרגתי ובּיונקים — הוא חד. כהגנה לגוף, קשקשים חופים את עורם של דגים, זוחלים ושל פנגולין (ע"ע) מן היונקים. על מוצאם של הקשקשים ר' בערכיהם. בלטאות ובנחשים מתקפלת השכבה הקרנית בצורת נשל. בעופות — הע' מכוסה בנוצות וברוב היונקים — בשערות (ע"ע), שתיהן תוספות קרניות של האפידרמיס (לנוצות חודר גם הדרמיס). על תפקידן של הנוצות והתחדשותן, ע"ע עופות. על תוספות אחרות של הע', כגון: קרנים, צפרנים, — ע' ערכיהן.

על צבע הע' ראה בערכי הקבוצות של בע"ח וע"ע פיגמנטים. בע' מצויות בלוטות (ע"ע) של הפרשה חיצונית. הן בעלות צורות ותפקידים שונים; בעופות — בלוטות חֵלב, ביונקים (ע"ע, עמ' 636—637) בלוטות זיעה, חֵלב וחָלב (ע"ע). בבע"ח מסוימים יש גם בלוטות-ארס בע'.

מ.

עוֹר (ע') וּבֻרְסְקָאוּת (ב'). עור = שֶׁלַח (אותו חלק מהגוף שפושטים מבעה"ח אחרי הריגתו) שעבר עיבוד המכונה „בורסקאות" (מיוו' — בורסקי = βυρσεύς, שלח — βυρσα). מגמת הבירוס היא הפיכת השלח, הפגיע לרקבון, למוצר גמיש ועמיד, ממנו ניתן לייצר מוצרים (ר' טבלה להלן).

תעשיית-הע' היא אחת התעשיות העתיקות ביותר. כבר בתקופה הקדומה ידע האדם לברס שלחי בקר, צאן וחיות לשם ייצור מלבושיו ומנעליו. האדם הקדמון היה מברס שלחים בשיטות פשוטות ביותר. שיטות אלה ייצבו את הרקמה החלבונית (המרכיב העיקרי בשלח) והגנו עליה מפני חיידקים.

בתקופת המהפכה התעשיינית (ע"ע) הפכה גם הב' לתעשיה, אך ביסודה עמדו ידיעותיו של הבורסקי, והן שקבעו את טיב המוצר. מהבורסקי היה נדרש ידע טכני מעשי, שנרכש רק אחרי שנות נסיון רבות, אך בלא בסיס מדעי.

רק בסוף המאה ה19 החלו מדענים לתרום לתעשיית הב' בפיתוח רעיונות עיוניים על מהות חבירוס והשינויים במבנה הרקמה במהלכו — רעיונות שלא תמיד מצאו אוזן קשבת במפעלים שמרניים.

כיום, הב' היא תעשיה של ממש, הייצור הפך מחצי-תעשייתי לממוכן ביחידות ייצור גדולות יותר, ומהנדסים, כימאים ותמחירנים משתתפים ב„צוותות הניהול". התעשיה הכימית תורמת רבות במחקר ובייעוץ. ארצות שייצאו בעבר חמרי-גלם החלו מעבדות אותם בעצמן. כ"כ הולך וגדל חלקם של סחורות יצוא מעובדות, ושלחים שעברו עיבוד חלקי בארץ מוצאם (כגון שלחי-כבשים כבושים, בקר „וט-בלו" [Wet-blue, אחרי בירוס-כרום] וע" מבורסים ויבשים אך בלי צבע אשפרה).

השימוש בעורות

שימושים \ מקור	פרה (עבה)	פרה (עליון)	עגל	כבשה וטלה	עז וגדי	סוס
סוליות	+					
פנתות		+	+		+	+
ריפוד-נעלים		+	+	+	+	
מזוודות	+	+				
תיקים		+	+	+		
ארנקים		+	+	+	+	
כפפות		+		+	+	+
לבוש		+	+	+		+
רצועות-ממסרה	+					
שימוש טכני	+	+				

כ 85% מהע' מיועדים לייצור נעלים ורוב השאר — לחלקי לבוש אחרים; וע"ע פרוה. החמרים הפלסטיים מחליפים במידה גוברת והולכת את הע'. מ 200 מיליון זוגות הנעלים שיוצרו ב 1968 רק ל 8% היו סוליות-ע' (ל 62% — סוליות גומי; ל 12% — P.V.C. ול 10% — סוליות מחמרים פלסטיים אחרים). ה P.V.C. משמש גם לייצור פנתות, אך החיקוי הטוב ביותר לע' עליון (חמרים פורו-מריים) הם הפוליאורֶתנים (ע"ע פלסטיים, חמרים). תעשיית הנעלים היא הצרכן השני בגדלו של גומי (ע"ע קאוצ'וק) והרביעי ל P.V.C. (11,000 טון ב 1968). עד היום לא נמצא תחליף-ע' שישווה לו בכל מגוון תכונותיו ונראה שגם בעתיד ימשיכו לעבד שלחים לע'.

משתמשים גם בע' אחרים (של נחש, תנין, צבי ועוד), בעיקר למוצרי מותרות ובכמויות קטנות. ע' זוחלים אין צורך לברס. בישראל ייצרו בשנת 1971/2 כ 194 אלפי ע" בקר, כ 70 אלפי ע" כבש וכ 55 אלפי ע" אחרים.

תעשיית-הע' מוגבלת לכמות חמרי-הגלם המצויים בעולם. כל השלחים הם תוצר-לוואי של תעשיות הבשר והצמר, והספקת השלחים אינה תלויה בדרישותיה של תעשיית-הע' אלא בדרישה לבשר ולצמר. הגברת הדרישה לע' מעלה אפוא את מחיר השלחים.

יצרני השלחים הגדולים בעולם, 1969
(אינו כולל סין העממית)

מקור העור	המדינה	משקל העורות באלפי טון	מספר העורות באלפים
פרה	אה"ב	880	36,700
	בריה"מ	615	41,000
	הודו	224	28,000
	ברזיל	191	8,100
	ארגנטינה	173	9,600
	גרמניה המערבית	115	4,300
כבש	בריה"מ	151	75,500
	ניו־זילנד	45	37,200
	אוסטרליה	37	37,000
חזיר	בריה"מ	121	27,000
	פולניה	23	9,000
עגל	ארגנטינה	40	4,000
	צרפת	36	4,500
עז	הודו	21	35,000
	איראן	9	4,500
סוס	צרפת	6.5	274
	איטליה	5.2	278
גמל	חבש	2.5	126

הגורמים המשפיעים על מחיר השלח הגלמי הם: 1) טיב השלח, הנקבע לפי מספר הפגמים בפני השלח וסוגם, גודל הנקבוביות (המשפיעות על יפי־הע' העליון וערכו), עובי השלח וטיפוס הסיב (המשפיעים לא רק על אפשרויות השימוש בשכבה העליונה, אלא על האפשרות ליצור שכבות של ע' מפוצל [שפלט]); 2. משקל השלח; 3. מועד הפשיטה; 4. איכות הפשיטה; 5. סוג השימור.

השלח מורכב מתאים חיים, היוצרים 3 שכבות, שונות בהרכבן ומוגדרות היטב: 1. עילית־הע' (אֶפִּידֶרמיס), העשויה שכבה קרנית ושכבה רירית. 2. חלק עבה המרכיב את הגלד (הע' במובנו המצומצם). 3. רקמה תת־עורית המכילה בעיקר עדפי בשר ושומן, והידועה במונח העממי „שכבה בשרית".

השינויים המהותיים במבנה הסיבי בזמן העיבוד משפיעים על תכונות הע', כגון חוזק־קריעה, גמישות וסמיכות. יכלתם של כימיקלים־מברסים לחדור לתוך המבנה הסיבי והבין־סיבי מותנית בהכשרת השלח לפעולתם. הרחקה לא נכונה של עדפי שומן בזמן ההכנה, למשל, יכולה להשפיע על מראהו של הע' המוכן ולהוריד מערכו המסחרי. הצלחת הבירוס בשינוי ההרכב הכימי של השלח תלויה בסוג בעה"ח, גילו, זמן מותו, מינו, הרגלי תזונתו והאקלים במקום המרעה.

השלב הראשון ב ע י ב ו ד הע' הוא פשיטת השלחים, איסופם, ריכוזם, שימורם והעברת העדפים בצורה נאותה לארצות, שבהן קיים ביקוש. אחרי מות בעה"ח מרחיקים מהשלח את העצמות, הקרניים, הטלפיים, הדם, השומן והבשר. השימור מבוסס על המלחה וייבוש בדרגות שונות. את צורת ההמלחה (פיזור מלח־בישול על השלח, או טבילתו בתמיסת־מלח רוויה) ואת צורת הייבוש ודרגתו ניתן לשנות ולווסת.

השלחים מגיעים לידי הבורסקי כשהם משומרים. לפני הבירוס עצמו חייבים השלחים לעבור עבודות ניקור ואיכשור שונות הקובעות את טיב הע' המוגמר. ככל שנשמרת לחות השלח ונמנעים ממנו תהליכי־רקבון, כן יהיה העיבוד קל וטוב יותר. שלבי העיבוד העיקריים הם: 1. שְׁרִיָּה (soaking); 2. סיוד והורדת השער ועודף השומן (liming, scudding, fleshing); 3. ריכוך הרקמה (deliming, bating); 4. ויסות החומציות (pickling); 5. בירוס (tannage); 6. פיצול (splitting); 7. גיבוב (shaving); 8. בירוס משנה (retannage); 9. צביעה (dyeing); 10. שימון (fat-liquor); 11. יבוש (drying); 12. אשפרה (finishing).

שלבים 1—4 מכוונים להכין את רקמת השלח לבירוס. שלבים 5—8 הם התהליכים המברסים עצמם, ומשפיעים במישרין על תכונותיו הסופיות של הע': עביו, גמישותו, קשיו, חזקו וכו'. שלבים 9—10 מיועדים להקנות צביעה לעומק, שימון בין־סיבי, תכונות לדחיית מים וכד'. שלבים 11—12 מיועדים להכנת מוצרי־הע' לקראת יעודם ע"י השוואת המראה הסופי (כגון ברק וגוון) של הסדרות. חשוב לבצע שלבים 1—5 ללא הפסקות כדי שלא יספיק הע' להזדהם או להירקב.

ה ש ר י ה במים נעשית א) כדי לשטוף את השלח מכל החמרים הנמסים במים, העלולים להפריע בהמשך העיבוד; ב) כדי לאפשר לסיבים לספוג מים ולתפוח עד שיחזרו למצב שהיה להם מייד אחרי הפשיטה. בשריה נמסים כל המלח שנוסף בעת השימור, כל שארית חלבונית מסיסה (כגון דם ולימפה) ושאריות צואה ולכלוך שדבקו בשלח לפני השחטה.

השריה מתבצעת בבריכות־שריה מצוידות במנופי ערבוב, או בתופים מסתובבים, בהם ניתן להזרים כמויות מים ניכרות על השלחים, לערבבם ולשטפם. יש לדאוג לאיזון בין השאיפה לשטוף היטב, הסיכון לפגוע ברקמה הסיבית, מניעת התפתחות חיידקים ומהירות התהליך. שריה נכונה משפיעה בצורה מכרעת על טיב התוצר הסופי.

ס י ו ד, הורדת השיער ועודף השומן. הסיוד מביא לתפיחת השלח, מסיר ממנו עֳדפי שומן ומסייע בהרחקת השיער (ע"י ריכוך שרשי השיער וניתוק השיער מהרקמה בכימיקלים בסיסיים). תהליך חשוב אחר להורדת השיער הוא „הזעה" (sweating), שבה משתמשים כשבכוונת הבורסקי לנצל את השיער (צמר).

הסיוד המקובל הוא שריית השלחים בבריכות או בתופים גדולים עם מים, סיד כבוי, נתרן גָפרי, מלח בישול ותוספות קטנות המזרזות את התהליך. טמפרטורה נכונה, תנועה מכנית ויחס נכון בין משקל השלחים לכימיקלים מאפשרים תהליך נכון ומהיר. אחרי השריה עוזרות מכונות (כגון „מכונת הבשר" ו„המכונה להרחקת השיער") בהסרת שרשי־השיער שטרם נשרו, תוך שמירה על שלמות פני הע'. אם השלח עבר עיבוד שונה בהסרת הצמר, שונה גם המבנה המכני של ציוד זה.

ר י כ ו ך ה ר ק מ ה, שטיפה במים, בתוספת כימיקלים שונים, בטמפרטורה בדוקה, בפרקי זמן ותנועה קצובים, תוך בדיקת החומציות או הבסיסיות. השטיפה הנכונה וההחמצת פני הע' משפיעות על החדירה של חמרי־הריכוך לתוך הרקמה האורגנית. חמרי הריכוך, שהם אֶנזימים (ע"ע פרמנטים), תורמים גם להחלקת פני־השלח והגברת גמישותו. השינויים בע', שחלים עקב פעולת האֶנזימים (פַּנקרֵיאַטין בעיקר), עדיין לא נתבררו לחלוטין. האנזימים מופקים מתרבויות חיידקים ומשווקים בצורת אבקה נוחה ובטוחה לשימוש. פיתוח אבקות־האנזימים הוא פרי עבודתו של רֶם (Otto Röhm) מגרמניה ב 1907. קודם לכן השתמשו למטרה זאת בהפרשות של סוסים וכלבים.

ו י ס ו ת ה ח ו מ צ י ו ת (צריבה). עם גמר ריכוך הרקמה יש להביא את כל חתך השלח לדרגת־חומציות שווה ע"י טיפול בחומצות שונות. הוויסות מאפשר את חדירתו האחידה של המבָרס בשלב הבא. לפני הבירוס במלחי־בירוס מתכתיים, שורים את השלחים באמבט המכיל מים, מלח בישול וחומצות לא־אורגניות ואורגניות. ביקורת החומציות בגמר התהליך באמצעות מדידות חשמליות ואינדיקטורים (ע"ע אינדיקטור), חיונית להבטחת אחידות התוצרת. לפני בירוס צמחי, שורים את השלחים בתמיסת חומצה אורגנית חלשה (כגון חמצת חלב וחמץ [ע' ערכיהם]). בשיטות בירוס שונות אין מבצעים תהליך זה, אך הוא חיוני בעיבוד לפני בירוס־כרום.

ב י ר ו ס. בימי קדם עובדו השלחים ע"י טבילתם בתמיסות צמחיות (של אלון, אוג ועוד [ע' ערכיהם]), שהיו מקנות להם עמידות בפני רקבון. כיום אין בירוס צמחי בלבד או מתכתי בלבד, והתעשיה משלבת שיטות בירוס שונות, שהמשותף להן הוא יצירת קשר חדש בין הסיבים. קשר זה נוצר ע"י תמציות צמחיות (טנין [ע"ע]),

מלחי־מתכות (כגון כרום, ברזל, אלומיניום וזירקון) וכן ע״י מברסים סינתטיים. כל חומר מברס נותן לע׳ תכונות אפייניות. זירקון, למשל, יוצר ע׳ לבן בעל חוזק רב. הבירוס במלחי ברום (ע״ע) בסיסיים הוא העיקרי והנפוץ ביותר, אם כי מוסיפים לתהליך החדיש חמרים שמקנים לע׳ תכונות מגוונות.

הבירוס מתבצע ע״י שריית השלח בתוך תופים מסתובבים, המכילים תמיסות של חמרי־הבירוס. כימיקלים אלה חודרים לתוך השלח, מתקשרים לסיבים, מייצבים את הרקמה ומקנים לה עמידות.

עיבודם של מוצרים רבים, ובעיקר ע׳ לסוליות ולריפוד, הוא על בסיס תמציות צמחיות בעיקר (של שיטה אוסטרלית, קֶבראכו [ע״ע אלתיים], במיוחד). עיבוד שונה לחלוטין הוא העיבוד בשמן (הע׳ המכונה בציבור ע׳־צבי הוא למעשה ע׳־כבש מעובד בשמן). גם קלף (ע״ע) מעובד באופן שונה.

פ י צ ו ל: אחרי הבירוס (או לעתים, לפניו) מפצלים את השלח ל2 שכבות במכונה המפעילה סכין חד. 2 השכבות שונות בטיבן ובערכן, אך שתיהן ניתנות לשימוש לאחר בירוס שונה ואשפרה נפרדת. השכבה העליונה מורכבת מהע׳ עצמו (ע׳ עליון), והשכבה התחתונה ידועה כ„ע׳ מפוצל" (או עבה) ומשמשת לייצור ע׳ זַמש (לנעלים, לציוד מגן, לסוליות לנעלי בית, לתיקים וכו׳).

ג י ב ו ב: האחדת עובי השכבה למידה תקנית, במכונות בעלות דיוק רב.

ב י ר ו ס ־ מ ש נ ה, ש י מ ו ן, צ ב י ע ה. כהשלמת הבירוס המ־תכתי מוסיפים כימיקלים שונים, כדי להקנות לע׳ תכונות רצויות, כגון רכות מיוחדת לע״־הלבשה, עמידה בתנאי גיפור לנעלים מגו־פרות, עמידות במים לנעלי חורף גבוהות ועוד. שורים את הע׳ באמבטיות המכילות, נוסף לכימיקלים, גם חמרי צביעה (צבעי אנילין [ע״ע]) ושמנים צמחיים, אורגניים וסינתטיים, שמתפקידם לשמן את הרקמה ולהקנות לה גמישות בזמן הייבוש ואחריו. השומן מחליף את השומן הטבעי שנהרס ע״י הכימיקלים הבסיסיים. השריה מתבצעת בטמפרטורה גבוהה ובתנאים מבוקרים. השיטות והחמרים שונים ממפעל למפעל.

תהליך י י ב ו ש מכוון היטב, לא מהיר מדי, מאפשר לקבל ע׳ שפניו סמיכים ויציבים, והוא מותאם לשלבי האשפרה. קיימות שי־טות שונות: ייבוש באוויר, ייבוש במנהרות חמות, הדבקה על זכוכיות, וכן ייבוש בתוך ריק (מתקנים חדישים מייבשים ע׳ בריק תוך 2—3 דקות). התהליכים המהירים מחייבים ביקורת מדויקת של הרטיבות היחסית, השימון ומשך־זמן הייבוש, מה שאפשר רק במפעלים בעלי רמה טכנולוגית גבוהה.

תהליך ה א ש פ ר ה, בעיקר של הע׳ העליון, משלב בתוכו תהלי־כים שונים הנדרשים להכנת הע׳ למטרותיו השונות (במיוחד לתעשיית נעלים, ארנקים ומלבושים). דרישות צבע אחיד, ברק, תדפיסים שונים, מחייבות את תעשיית־הע׳ להיעזר בשיטות טכנו־לוגיות מודרניות (בתעשיית הצבעים והחמרים הסינתטיים) ובמיכון מגוון ומתוחכם, כדי ליצור משלחים בודדים סדרות אחידות מכל הבחינות.

תהליכי האשפרה שונים במפעלים שונים, אך עיקר התהליכים הם: ריכוך מכני, מתיחה או פריסה ליישור העור, צביעתו בהברשה ו/או בהתזה, ייבושו במנהרות ייבוש, כבישתו, גיהוצו, מדידת שטחו, מיונו ואריזתו.

מטרת האשפרה היא ליצור על פני הע״ העליונים שכבה חלקה ומבריקה הקשורה לע׳ בצורה הדוקה, יציבה במים ובחיכוך קל, אך חדירה לאדי מים וזיעה. שכבות אלו (של צבע, חמרים סינתטיים, חמרי ריכוך, שמנים, חמרי ברק וכו׳) מכינים בצורות שונות, לפי דרישות האפנה, השוק ולפי האפשרויות הטכנולוגיות. פני־הע׳ הפ־נימיים מלוטשים בנייר־זכוכית, כדי להקנות להם רכות וחלקות. זמש מלוטש משני עבריו. ע׳ סוליות נכבש ונדחס ולאחר מכן מדונג.

אפשר לראות באשפרה מלאכת אמנות, שהאחראי לה חייב לקחת בחשבון את כל התהליכים שהע׳ עבר לפני כן — צורות העיבוד, הבירוס והייבוש. במפעלים גדולים קיימות מעבדות וטכנאי־ניסוי הבוחנים שיטות אשפרה לפני עיבוד המשלוח כולו.

מ כ ו נ ו ת ל ב׳. עם הפיכתו של תהליך עיבוד־הע״ לתעשיה העובדת בכמויות גדולות של שלחים ובמגוון רב של מוצרים, התפתחה גם תעשיית־מכונות ענפה, שתחילתה בגרמניה. עיקר המ־אמץ כיום הוא ליצור מכונות הידרוליות, בעלות הספק גבוה. רוב הציוד המופעל בשלבים הראשונים של העיבוד הוא תופים ובריכות שריה, והם הולכים ומשתכללים מבחינת גדלם, הפעלתם האוטומטית והזנתם בכימיקלים באופן ישיר ממערכות מרכזיות. ע״כ מתאפשרת ביקורת טובה יותר ואחידות במוצרים ובסדרות השונות. השכלולים במכונות גיבוב ופיצול מאפשרים דיוק בהפעלת הציוד ע״י פועלים בלתי־מקצועיים. בשלבי האשפרה פועלות כיום מערכות חצי־אוטו־מטיות או אוטומטיות העובדות בשיטת הסרט הנע. מערכות אלו כוללות מכונות־התזה, מכונות־הברשה, מכונות־ייבוש, מכבשים ומ־כונות שפשוף, העובדים בלי מגע יד אדם בע׳. ההספק גדול ביותר, האחידות גבוהה, אך גם הביקורת חייבת להיות ערה יותר. מערכות אלו מופעלות ע״י מהנדסים, חשמלאים ומכונאים — לאו דווקא מומחים בשטח הע׳.

היצרניות הגדולות של מנעלי עור — 1970
(במיליוני זוגות)

בריה״מ	(560*)
אה״ב	442.0
איטליה	264.7
גרמניה המערבית	116.5
ממלכה מאוחדת	98.2
צרפת	86.0
ספרד	74.6
יפן	54.1
(ישראל (1972)	(9

* — הודעה רשמית רוסית, מקור נפרד משאר הנתונים.

ב ד י ק ו ת: תעשיית־הע׳ תוקנת לעצמה תקנים לביקורת־טיב כדי להבטיח לצרכן מוצר טוב ועמיד. בראשיתה של הביקורת נתנו הבורסקים דעתם בעיקר לתכונות ה כ י מ י ו ת של הע׳, כגון תכולת השומן, דרגת הבירוס, הלחות וכו׳, שנראו כנתונים בסיסיים בקביעת תקנים. התברר שבדיקת התכונות הכימיות של הע׳ אינה תואמת דרישות מודרניות, מאחר שאין ביכלתה להצביע, אלא בצורה רופפת מאוד, על עמידות הע׳ בתנאי שימוש. בתעשיית הנעלים, לדוגמה, עמידות־הע׳ נקבעת ע״פ השפשוף בהליכה, הכיפו־פים, חוזק הצבע וחוזק הקריעה, ולאו דווקא ע״פ הרכב־הע׳. לכן פותחו שיטות בדיקה פ י ס י ק ל י ו ת שמנסות לחקות במעבדה את התנאים בהם יועמד הע׳. הבדיקות הרווחות הן: א. בדיקה ח ז ו ־ ת י ת — מראה של הע׳, עמידותו, צבעו ופגמיו השונים (כתוצאה מפגעי טבע בגידולו של בעה״ח, פגמים בשימור ופגמים בעיבוד, למשל מפעולות טכניות). ב. בדיקות א י כ ו ת י ו ת של התנהגות הע׳ במוצרים להם הוא מיועד. בשילוב הבדיקה הכימית עם שתי בדיקות אלו ניתן לבחון את הצלחתו של הבורסקי בהפיכתו של החומר הטבעי לע׳ מעובד.

מ ו ס ד ו ת מ ח ק ר ו ת ק י נ ה. המחקר הבסיסי בכימיה של הע׳ ובב׳ נעשה בעולם במכוני־מחקר אוניברסיטאיים בעיקר. החשובים ביניהם נמצאים ברויטלינגן, לידז, ליוורפול, לונדון, סינסינטי, ליון ופראג. המחקר מרוכז בארצות המשווקות חמרי־גלם, ובארצות הצרכניות הגדולות, בהן הסתעף המחקר גם לע׳ המוכן ומוצריו. ליד המוסדות הנ״ל קיימות אגודות־מחקר של כימאים וטכנאי־ע׳. י ש ר א ל משתייכת לאגודה בי״ל כזאת, המקיימת קשר עם מכוני־המחקר השונים ועם המעבדות העוסקות בתקינה ובבדיקה. בישראל

קיימת מעבדה מיוחדת לבדיקת־ע׳ ליד המכון לסיבים ומוצרי־יער בישראל, ומעבדת־שדה לשירות התעשיינים בפתח־תקוה, מקום שם מרוכזת עיקר תעשיית הע׳ בארץ. כ״כ קיימת מעבדה וועדת־תקינה ליד מכון התקנים בתל־אביב, העוסקת בבדיקת הע׳ והתאמתו לתקן הישראלי.

ב י ש ר א ל (1972) תפוקת ענף־הע׳ כולו (לא כולל סנדלרות [יצור מנעלים: ר׳ לעיל]) הסתכמה ב 191 מיליון ל״י, מספר המו־עסקים בענף היה כ 7,200 ומתוכם כ 800 בב׳. ישראל מייצאת נעלים, ארנקים, פרוות ובגדי־ע׳, בסכום של 15.8 מיליון דולר (מתוכם 9.5 מיליון — יצוא בגדי־ע׳). ייצור שלחים בישראל: ר׳ לעיל.

J. A. Wilson, *Modern Practice in Leather Manufacture*, 1941; G. D. McLaughlin – E. R. Theis, *The Chemistry of Leather Manufacture*, 1945; F. O'Flaherty (ed.), *The Chemistry and Technology of Leather*, 1956; K. H. Gustavson, *The Chemistry of Tanning Processes*, 1956; J. J. Tancous et al., *Skin, Hide & Leather Defects*, 1959; A. Brill, *Gerbereimaschinen*, 1960; H. Loewe – E. Roetter, *Gerbereitechnische Unterrichts Blatter*, 1960; id. *Einführung in die chemische Technologie der Lederherstellung*, 1967; T. Thorstensen, *Practical Leather Technology*, 1969; Ministry of Commerce and Industry, *A Survey of the Leather Industry in Israel*, 1973; *The Hides, Skins and Footwear Industry in OECD Countries*, Yearly Statistics.

ה. הו. – ב. סר.

השימוש בע׳ רווח מאוד בימי ה מ ק ר א. חפצים מע׳ מכונים „מלאכת ע׳" (ויק׳ יג, מח) או „כלי־ע׳" (במד׳ לא, כ). ע" כמות שהם, בדרגות שונות של עיבוד, שימשו כמצעים וככיסויים למיניהם (כיסויי המשכן: ע" אילים וע" תחשים — שמ׳ כו, יד, ואולי אף יריעות העיזים, שם ז, ור׳ מפרשים; כיסויי ע׳ תחש לכלים, במד׳ ד, ו, ח, וכו׳, וע״ע תחש). הע׳ שימש בחלקי לבוש (ע״ע) שונים. לראשונה נזכרות כתנות־ע׳ אצל אדם וחוה (ברא׳ ג, כא), אלא שכבר נחלקו הקדמונים אם הכוונה אמנם לבגד עשוי ע׳, או לבגד לעורם (סוטה י״ד ע״א ומפרשים). יעקב הולבש ע" גדיי עזים (ברא׳ כז, טז), אליהו היה אזור אזור ע׳ (מל״ב א, ח). אף באדרת (שער), הנזכרת בעיקר אצל הנביאים, הכוונה מן הסתם לפרוות ע׳ (זכ׳ יג, ד; מל״א יט, יט; מל״ב ב, ח; והשו׳ ברא׳ כה, כה). מנעלים היו מן הסתם מע׳, אם כי הדבר נרמז רק פעם אחת (יחז׳ טז, י). כן הוא גם לגבי החמת, או הנאד, למים ולייו (ברא׳ כא, יד; יהו׳ ט, ד; שופ׳ ד, יט, ועוד). „משך הזרע" („משכא" בארמית ע׳; תה׳ קכו, ו) הוא, כנראה, תרמיל ע׳, ויש האומרים שאף השלח (נח׳ ד, יא, ועוד) הוא ע׳ או כלי־ע׳, כהוראת התיבה בלשון חז״ל (שבת ד׳, ב׳). שכיחותם של כלי הע׳ מתבטאת גם בהזכרתם הקבועה לעניין טומאה וטהרה (ויק׳ יא, לב; יג, מז—נט; במד׳ לא, כ). אין במקרא פרטים על דרכי עיבוד הע׳.

בתקופת ח ז ״ ל היה העיסוק במלאכות־הע׳ נפוץ ביותר. כלי־ע׳ מסוגים שונים — 11 מיני ע׳ נזכרים זה לצד זה במשנת כלים (כ״ו, ה׳) — נזכרים לעשרות, אם לא למאות, במשנה ובתוספתא, והבחנות הלכתיות רבות נאמרו בהן, בעיקר לעניין טמאה (ע״ע) וטהרה. בעל־מלאכת־הע׳ „עבדן" שמו, ומקום־עבודתו — „בורסקי" (מיוו׳; השו׳ בראש הערך). המלאכה עצמה נחשבה לפחותה, משום הסרחון הרב שהיה כרוך בתהליכי העיבוד, ונקבע ש„מרחיקין... את הבורסקי מן העיר חמשים אמה, ואין עושין בורסקי אלא למזרח העיר" (ב״ב ב׳, ט׳). מקום הבורסקי הוא מקום־טינופת, כבית־המרחץ ובית־הכסא (מג׳ ג׳, ב׳), ואשה שהפך בעלה להיות בורסי לאחר נישואיהם, הרי זו עילה מספיקה כדי לכפותו לתת לה גט, בעל־כרחו, אם רצונה בכך, מפני שהוא „מום גדול" (כת׳ ז׳, ט׳—י׳). בית הבורסקי שימש, כנראה, את כל העבדנים שבעיר, והמשנה מזהירה שלא ייכנס אדם לבורסקי בערב־שבת סמוך למנחה, מחשש שמא יתמשכו עסקיו שם ויבוא לידי חילול שבת (שבת א׳, ב׳). עד כמה ירודה נחשבה מלאכת עיבוד הע׳ יש ללמוד מן האמרה: „אי אפשר לעולם בלא בַּסָּם ובלא בורסקי, אשרי מי שאומנותו בסם ואוי לו מי שאומנותו בורסקי" (קיד׳ פ״ב, ע״ב), אולם מודגש כי, שלא כבמלאכות אחרות שהעוסק בהם „סורו רע", אין במלאכת הברסקאות שום פסול, „אלא משום דזיל אומנותיהו" (שם, ע״א).

מ.

עוֹרְבִיִּים (Corvidae), משפחת עופות, צפרי־שיר (ע״ע), הנפוצה כמעט בכל העולם. הע׳ מונים 26 סוגים וכ 104 מינים. רובם בגודל יונה ומעלה וצבעם בד״כ שחור מתכתי. לע׳ מַקור חזק מעובה ומוארך, וקצהו כפוף במקצת. רגליהם חזקות ומותאמות לאחיזה, להליכה ולניתור.

עורב אפור (Corvus corone)

מזונם מגוון: זרעים, פירות, חרקים וחסרי־חוליות אחרים, זוחלים, יונקים קטנים, ביצים ופגרים. לע׳ חיים חברתיים מפותחים המתבטאים במנג־נוני־התנהגות מיוחדים: בהת־גודדות בשפה קולית (קולם גס וקריאותיהם צורמניות ול־רבים אף היכולת לחקות קולות של אדם), בצורות של עמידה ותנועה, ב„סולם־ניקור", במחוות־פיוס ועוד. הם שומרים על מונוגמיה לכל החיים. לע׳ רמת האינטליגנציה הגבוהה שבעופות. יש פרטים שלמדו להבחין במספרים עד 5—6. האספנות היא תכונה אפיינית לרובם: הם אוגרים עודפי־מזון; לעתים אלפי בלוטי־אלונים, אגוזים וגם עצמים אחרים, בייחוד מבריקים, למאגרים אלה חשיבות מיוחדת כגורמים לשינויים אקולוגיים כגון הרחבת שטחי יער ע״י נביטת הבלוטים או הפיכת יער־ארנים ליער אלונים תוך 25 שנה (בצ׳כו־סלובקיה, למשל).

סוגים ומינים של ע׳: ה ע ו ר ב נ י (Garrulus glandarius) חי בסבך עצים. בכנפיו נוצות־תשבץ כחולות. יציב בארץ, בחרשי־אלונים, בגליל, בכרמל ובהרי־יהודה. בני הסוג ע ו ר ב (Corvus) מונים כ 30 מינים, מהם 6 בארץ: עורב ש ח ו ר (C. corax), הגדול מכולם, יציב ודוגר במצוקי־סלע של האיזור הים־תיכוני. בשבי הגיע לגיל 69 שנים. — עורב ח ו ם ־ ה ע ו רֶ ף (C. ruficollis), קטן מ־קודמו, שוכן באזורים הצחיחים של הארץ, במדבריות כיכר ים־המלח, בנגב ובסיני. דוגר על עצים ועל סלעים. — עורב א פ ו ר (C. corone), יציב. דוגר על עצים ומשמש פונדקאי לקוקיה המצויצת המטילה את ביציה בקנו. — עורב מ ז ר ע (C. frugilegus), כולו שחור. מגיע בחורף בלהקות קטנות בזמן הזריעה וגורם לפעמים נזקים לחקלאות. קָ א ק (C. monedula), עורב קטן. דוגר במושבות בבית־גוברין ובשכם. בחורף מגיעות גם להקות גדולות מאיראסיה. — עורב ק צ ר ־ ז נ ב (C. rhipidurus) יציב. חי במצוקי מדבר־יהודה, בנגב המזרחי, באילת ובסיני, אזורים המאופיינים בטמפרטורות גבוהות.

צבעם השחור של הע׳, קולם ופקחותם שימשו נושאים בספרות, בשירה (כגון „העורב" של א. א. פו [ע״ע]) ובמשל. נזכרים פעמים רבות במקרא ובתלמוד. מהעורב (לאט׳ קורווּס) נטל כינויו ושם ספרייתו הנודעת מתיאש (ע״ע) I קורווינוס.

ק. ז. לורנץ, טבעת המלך שלמה, תשי״ט; ר. ענבר, צפורי ארץ ישראל, תשל״א; P. Madon, *Les Corvides D'Europe* (leur Regime), 1928; D. Amadon, *The Genera of Corvidae and their Relationships*, 1944; O. Koehler, *The Ability of Birds To Count* (Bul. Anim. Behav., IX), 1951.

אר. אב.

עִוָּרוֹן, העדר חוש־הראיה. מבחינים בין ע׳ מוחלט — מצב שבו אין כלל הרגשת אור — לבין ע׳ מעשי שבו מידת כוח־הראיה אינה מספקת לביצוע הפעולות היומיומיות הרגילות. הגדרת הע׳ המעשי אינה קבועה ואחידה; מקובל להגדיר ע׳ לפי חדות ראיה

הפחותה מ 6/60 (או מעשירית כושר ההפרדה הנורמלי) בעין הטובה יותר, או צמצום שדה הראיה מתחת ל °20 בעין הטובה יותר. וע"ע ראות.

סיבות הע'. מבחינים בע' הניתן למניעה (כגון ע' שנגרם ע"י זיהום או הפרעות בחילוף החמרים ובתזונה) ובין ע' שאינו ניתן למניעה (כגון ע' שנגרם ע"י מחלות ניוונית), וכן מבדילים בין ע' קשישים או של גיל מבוגר ובין ע' של תינוקות או ע' בגיל צעיר.

בעוד שבארצות בלתי מפותחות הסיבות העיקריות לע' בגיל הילדות הן תזונה לקויה, הוסר ויטמינים ודלקת עקב זיהומים, ואילו בגיל מבוגר — ירוֹד (ע"ע) מסיבת זקנה, זיהומים, פציעות וגלאוקומה, הרי שבארצות מפותחות הסיבות השכיחות ביותר לע' בילדים הן מחלות תורשתיות ומומים מלידה, ולע' בגיל המבוגר והקשיש — המחלות הניווניות: שינויים עקב סוכרת, היפרדות רשתית וכיו"ב.

מרבית סוגי הע' בארצות בלתי מפותחות ניתנים אפוא למניעה, בעוד שבארצות מפותחות המצב שונה מעיקרו. דוגמה מובהקת היא הסכרת (ע"ע). מחלה זו כמעט שאינה ידועה בין השבטים הפרימיטיוויים באפריקה משום תוחלת-החיים הקצרה יותר, ולכן אין כמעט מקרים של ע' מסוכרת, ואילו בארצות מפותחות קיים מספר גדול ביותר של מקרי ע' עקב מחלה זו. וע"ע עין, עמ' 819—821.

ע' היא אחת המחלות העתיקות והנוראות ביותר שידעה האנושות. מספר העיוורים (בעיקר בארצות בלתי מפותחות באפריקה ואסיה) מגיע למיליונים רבים. גם בארצות מפותחות יש אלפי עיוורים שעוורונם נגרם ע"י אי-ידיעה והעדר טיפול רפואי מתאים. בעיה חשובה היא איתור העיוורים לשם שיקום וטיפול, שכן חלק מהעיוורים אינו ידוע לשירותי הסעד. לפי נתוני משרד הסעד יש כיום (1973) בישראל כ 3,500 עיוורים רשומים והאומדן הכללי (כולל כבדי ראיה עד כדי ע' למעשה) הוא 7,000. הבעיות הכלליות המתעוררות בקשר לטיפול בעיוור, הן מבחינה פיסית והן מבחינה נפשית, וכן שיקומו, ובעיקר החינוך המיוחד לילדים עיוורים, הנם מעבר ליכלתן של מרבית הארצות הבלתי-מפותחות. לכן קיימים מספר רב של ארגוני מתנדבים, לאומיים ובין-לאומיים, המסייעים לעיוורים והדואגים בעיקר לחינוך הילדים העיוורים בבת"ס מיוחדים. בירושלים הוקם ב 1973 המכון למניעת ע' העוסק בריכוז נתונים כדי לקדם מחקרים למניעת ע' וריפויו.

חינוך העיוורים. הכשרת העיוור, ובייחוד הילד העיוור להיות עצמאי, בלתי תלוי, ובעל ערכים מועילים לחברה הנה משימה קשה ומצריכה אמצעים, רצון טוב וארגון מעולה. בעיקר אמור הדבר בבתי-חינוך לילדים עיוורים. בגיל הרך, עוד בטרם הכניסה לגן, יש להתחיל בחינוך מיוחד. בביה"ס היסודי קיימת נטיה כיום לתת לילד העיוור את האפשרות להשתלב בכיתה הרגילה תוך הוספת שיעורי עזר והדרכה ע"י מורים מיוחדים ובעזרת אמצעי המחשה מתאימים. הן הילד העיוור והן המבוגר לומדים לקרוא ולכתוב בכתב בראיל, תחילה במכונת כתיבה מיוחדת ואח"כ ביד. כתב זה, שהומצא ע"י לואי בראיל (L. Braille) ב 1829, מבוסס על סידור ומיקום שונים של שש נקודות בולטות. האפשרויות השונות בסידור זה מאפשרות להרכיב את כל אותיות הא"ב ואת הספָרות. כיום מפותחת ביותר הספרות בכתב בראיל, וקיימים מוסדות מיוחדים המעתיקים ספרים לבראיל ומשאילים אותם. ע"י שילוב השימוש בספרים אלה ושימוש ברשמקולים ניתן לעיוור ללמוד כמעט כל מקצוע שאינו מחייב ראיה. בישראל נכללים ילדים עיוורים במסגרת חינוך החובה והם נעזרים במורים מיוחדים כנ"ל. כן קיימים מוסדות מיוחדים: „בית חינוך עוורים" בירושלים, שנוסד ב 1902, מקנה חינוך יסודי, ומרכזי השיקום שליד משרד הסעד בחיפה („מגדל-אור") ובבאר-שבע המקנים חינוך מקצועי.

עזרה חלקית בהדרכת העיוור ממקום למקום ניתנת ע"י כלבים מאומנים הלומדים להנחות את העיוור בדרכו ומאפשרים לו תנועה ברחובות סואנים. כל האמצעים האלה שנועדו להקל את חיי העיוור ולעזור לו להשתלב בצורה מועילה בחברה עדיין אינם פותרים את בעיית הע'. התפתחות הרפואה והדרכה תורשתית מתאימה עשויות למנוע ולרפא בעתיד מקרים רבים יותר של ע'.

יצ. ב.-ס.

עוֹרֵךְ־דִּין, אדם שמקצועו לסייע לזולת, בשכר, בעניינים משפטיים. הואיל ולא כל אדם בקי בדין ומאחר שאי-ידיעת הדין לא תפטור איש מאחריות, יש הכרח בשירותיו של משפטן מקצועי („עורך-דין" או „פרקליט").

בד"כ אין חובה להעסיק ע"ד, וכל אדם רשאי לנהל את עניינו ואף להתדיין בעצמו. החליט לפנות לע"ד, רשאי הוא לבחור בו, לסלקו או להחליפו לפי רצונו. בארצות הסוציאליסטיות נחשב ע"ד לפקיד הציבור; בארצות אחרות (וביניהן ישראל) רשאי ואף חייב לעתים ביהמ"ש למנות פרקליט לנאשם שאין לו סניגור משלו.

תפקידיו העיקריים של עה"ד שלושה, והם קשורים זה בזה: ייצוג, עריכת מסמכים, יעוץ.

א) בפני הערכאות מופיע ע"ד כנציגו (attorney) של בעל-הדין שמינה אותו. הוא ינהל את המשפט מטעם ה„מרשה" („לקוח", „קליינט") ויעשה כל פעולה שהלקוח חייב או רשאי לעשותה לקידום עניינו, פרט לאותן הפעולות המוטלות על הלקוח אישית (כגון מתן עדות). במשפטים פליליים נדרש לרוב הנאשם עצמו להופיע לבירור אשמתו, ותפקידו של עה"ד („סניגור") הוא לעמוד לצדו של הנאשם ולנהל את הגנתו.

מלבד הגופים השיפוטיים (בתמ"ש ובת"ד) מייצג עה"ד את שולחיו בפני גופים מעין-שיפוטיים ומינהליים, כגון: לשכות ההוצאה-לפועל, רישום מקרקעין, רַשָּמֵי חברות, שותפויות ופטנטים, פקידי שומה ועוד.

ב) מילוי תפקידיו הנ"ל מחייב עריכת מסמכים מרובים (כתבי טענות, בקשות, תצהירים, הודעות ערעור ואחרות); כ"כ עוסק עה"ד בעריכת מסמכים „משפטיים" מכל סוג עבור מרשיו (כגון חוזים [ע"ע חוזה], תזכירים, שטרי-מכר, צַוָּאות [ע"ע] וכדומה).

ג) אשר ליעוץ, על עה"ד לחוות דעתו מבחינה משפטית לפי הנתונים הידועים ולהדריך את הלקוח בהתאם.

למעשה מתרכז עה"ד בסוג מסוים של עניינים. לפיכך הוכרה רשמית, בארצות אחדות, חלוקתם של עורכי-הדין עצמם לפי תחום עיסוקם. כך, למשל, הבחינו עד לפני זמן קצר בצרפת בין avocat (יועץ משפטי) לבין avoue (נציגו של בעל-דין בפני בימ"ש מסוים), וכן באנגליה מבחינים עד היום הזה בין solicitor המקיים את הקשר הישיר ללקוח לבין barrister המייצגו בבימ"ש. כן קיימת בצרפת משׂרתו של הנוטריון (notaire) כבעל מקצוע נפרד המוסמך לערוך מסמכים ולהעניק להם כוח של מסמך רשמי. בישראל אין מבדילים בין סוגים שונים של עורכי-דין, פרט להענקת רשיון מיוחד לשמש נוטריון למסמכים שנועדו לשימוש בחו"ל.

א. דומיה: עורך-דין „הבטוח שיקבל משולחו שכר-טרחה גבוה"

יחסים בין עה"ד ובין הלקוח. לפי דעה מקובלת ברוב ארצות העולם מושתתים היחסים ש-

בין עה"ד לבין לקוחו על אימון הדדי. כשם שהלקוח רשאי לבטל בכל עת את יפוי־הכוח שמסר לפרקליטו, כן רשאי עה"ד לסרב לקבל עניין לטיפולו, או, לאחר שקיבלו, לסרב לפעול לפי הוראות מרשו אם אינן לפי רוחו.

מאותו טעם נחשבת עריכת־הדין כמקצוע אינדיווידואלי מובהק, באשר הוא מספק לכל לקוח את טיפולו האישי של הפרקליט שאליו פנה. ברם, לאחרונה מצטיירת תמורה עמוקה ומיטשטשת הגישה המסרתית, כתוצאה מהצטרפותם של עורכי־דין אחדים — במקרים רבים והולכים — לשם ניהול משרד משותף. רבים יותר גם עורכי־הדין המועסקים בתור פקידים קבועים, לא במשרדי פרקליטים בלבד, אלא גם במפעלים המחזיקים מחלקה משפטית פנימית. מפעלים אלה הלכו בעקבותיהן של הרשויות הציבוריות, ובראשן המדינה עצמה, המחזיקה מנגנון משפטי שלם (היועץ המשפטי לממשלה attorney general, פרקליט המדינה state attorney, פרקליט המחוז district attorney ונציגיהם).

אם כי המקצוע של עריכת־דין הוא „חפשי", אוסר החוק לעסוק בו ללא רשיון, והענקת הרשיון כפופה לתנאים חמורים (ר' להלן). בקשר לכך הוקמה בישראל, בשנת 1961, לשכה המאגדת את כל עורכי־הדין במדינה, ותפקידה לשקוד על רמתו של המקצוע וטהרתו. הלשכה נהנית מאוטונומיה רחבה, הן מבצעית (באמצעות ועד מרכזי וועדים מחוזיים), הן תחיקתית — באשר היא מוסמכת להתקין כללים המחייבים את חבריה, ובייחוד כללי אתיקה מקצועית, והן שיפוטית — לבירור האשמות המובאות נגד חברי הלשכה בשל התנהגות שיש בה משום עבירת משמעת. כ"כ מיוצגת הלשכה ע"י שנים מחבריה בוועדה הממליצה לפני נשיא המדינה על מינוי שופטים.

מוסדות הלשכה מורכבים רק מעורכי־דין, חברי הלשכה, הנבחרים ע"י חבריהם למקצוע, אך עצמאותה של הלשכה כפופה לפיקוחם של גורמים ממלכתיים, ובייחוד לביקרתו של ביהמ"ש העליון.

בארצות רבות נקבעים בדייקנות תנאי הכשירות להיות ע"ד. בישראל אין מקבלים אדם כחבר הלשכה אם אינו בעל השכלה משפטית גבוהה ואם לא עבר תקופת התמחות (בד"כ שנתיים) ועמד בבחינת הלשכה. ההתמחות היא בעבודה משפטית מעשית במשרד מאמן; בחינת הלשכה באה לבדוק את מידת יעילותה של ההתמחות.

זכויות וחובות. בישראל — שלא כמו בארצות אחרות — מובטחת לחברי הלשכה הזכות הבלעדית לעסוק במקצועם, והפרת זכות זו היא עבירה ועונש בצידה. ברם, קיימים חריגים אחדים לטובת מקצועות אחרים, כגון: טוען רבני המייצג את לקוחותיו בביה"ד הרבני, עורכי פטנטים, יועצי מס, רואי חשבון ועוד — כל אחד בתחומו המצומצם.

בימי קדם הושיטו עורכי־הדין את עזרתם שלא ע"מ לקבל פרס; אך כיום מוכרת זכותם לדרוש שכר טרחתם המוסכם או הראוי, ואף מותר להם לתבוע את לקוחותיהם לשם גבייתו.

לעומת זה כפוף כל ע"ד לכללי התנהגות מיוחדים (אתיקה מקצועית). הוא חייב חובת נאמנות ומסירות ללקוחו; משום כך אסור לו לייצג לקוחות בעלי אינטרסים מנוגדים ולטפל בעניין נגד מי שהיה לקוחו באותו עניין. כ"כ מוטלות עליו חובת הסוד המקצועי ביחס לכל דבר שנמסר לידיעתו במילוי תפקידו, והחובה לשמור את כספי הנאמנות בחשבון נפרד.

בלי לפגוע בחובות אלו ללקוחו או לגרוע מהן, נדרש עה"ד לעזור לביהמ"ש בעשיית משפט, וחובתו לשמור על יחס של כבוד למוסד השיפוטי, מה גם שהשופטים רובם ככולם מתמנים מבין שורות עורכי־הדין בעלי ותק ונסיון.

בכלל, כל ע"ד חייב להימנע מכל דבר העלול לפגוע בכבוד המקצוע, אף בחייו הפרטיים. לפיכך נתקבלה ועדיין קיימת בעולם הרחב — ואף בישראל — הגבלה האוסרת על ע"ד לעסוק בעסקי מסחר ולנהל את משרדו בצורה מסחרית (כלו׳, ע"י פרסומת או בדרכי שידול אחרות לשם השגת עבודה).

ע"ד הסוטה מכללי האתיקה המקצועית יתן את הדין בביה"ד המשמעתי של הלשכה, ואם יימצא אשם יהיה צפוי לעונש (אזהרה, נזיפה, השעיה או הוצאה מן הלשכה). יתר על כן, עה"ד עומד תחת פיקוחו של ביהמ"ש שבפניו הוא מופיע והשופט מוסמך להטיל עליו סנקציות ישירות חמורות (על בזיון בימ"ש, חיוב בהוצאות המשפט, ועוד).

ש. גנוסר (עורך), עה"ד בישראל, מעמדו, זכויותיו וחובותיו; לקט דינים והלכות, תשל"א[2]; J. Appleton, *Traite de la profession d'avocat*, 1928[2]; H. S. Drinker, *Legal Ethics*, 1953; L. Cremieu, *Traite de la profession d'avocat*, 1954[2]; V. Countryman – T. Finman, *The Lawyer in Modern Society*, 1966.

ש. גנ.

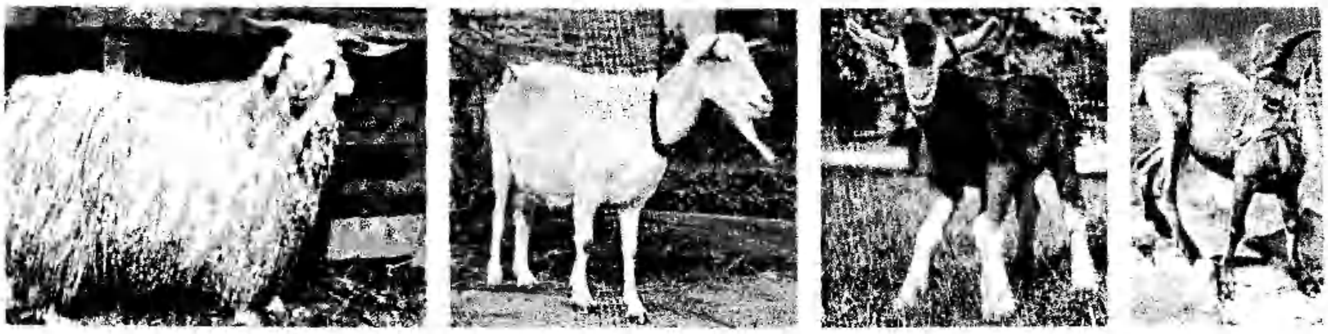
עוֹרְקִים, טָרֶשֶׁת־ ע"ע לֵב, עמ' 90.

עֵז (Capra), סוג יונקים מעלי־גרה בקבוצות העזים ממשפחת הפריים ומתת־משפחת־היעלים (ע"ע), שעמו נמנית ע׳־הבית (ר׳ להלן). בניגוד לכבש (ע"ע) מאופיין הזכר של הע׳ בזקן ובבלוטות מתחת לזנבו, המפרישות ריח חריף („ריח־ע"׳). הזנב בד"ב זקוף והמצח קמור. צבעי הע׳: לבן — חום כהה. משקל הזכר המבוגר („התיש") 75—120 ק"ג, ומשקל הנקבה המבוגרת („העז") 50—100 ק"ג. הע" חיות בסביבה הררית. באביב עולות הע" אל הפסגות ואילו בחורף יורדות לשטחים נמוכים יותר. זמני הרעיה בשעות המאוחרות של אחה"צ ובכל הלילה. הע" הן בע"ח חובבי־יערות וגורמים נזק באָכלם ניצנים וענפים צעירים. בא"י גרמה רעיית הע" הרס רב ליערות הטבעיים (ור׳ תמ׳, כרך ו׳, עמ׳ 232). הזכרים והנקבות חיים רוב ימות השנה בעדרים (5—20 ראש) נפרדים. בעונת היחום מוצאים בני הזוג זה את זה בעזרת חושי הראיה והריח המפותחים. ההריון נמשך 147—180 יום, בהמלטה 1—2 גדיים. הגדיים מגיעים לבגרות לאחר 8—12 חדשים. אורך החיים של ע׳־הבר 10—18 שנים.

סוג הע׳ כולל 5 מינים. על המין (1) C. ibex ע"ע יעלים, עמ׳ 994. מינים אחרים: (2) ע׳ קווקאזית (הטור) [C. caucasica) נפוצה בהרי הקווקאז בלבד. (3) ע׳ הבָּזוֹאָר (C. aegagrus) באסיה ובאירופה. (4) ע׳־הברג (C. falconeri) בהרי ההימליה. (5) ע׳־הפירֶינאים (C. pyrenaica), קרובה ודומה ליעל, נפוצה בחצי־האִי האיברי.

ע׳־הבית (C. hircus). רוב הגזעים של עזי הבית התפתחו מע׳־הבזואר. הע׳ היא מראשוני בעה"ח שבויתו ע"י האדם הקדמון. מרכז ביותה היה, כנראה, באסיה הדרומית־מערבית. ע׳־הבית התפשטה בכל האזורים המיושבים של כדה"א. ב 1970 היה מספר הע" בעולם 384 מיל׳. באפריקה (107 מיל׳) ובמזרח הרחוק (103 מיל׳) מספרן הרב ביותר. הע׳ היא בעלת כושר הסתגלות רב לתנאי סביבה חדשים. ידועה כבע"ח המסתפק במועט. מספקת חלב, בשר וצמר.

בין גזעי התרבות של עזי־הבית קיים שוני רב מבחינת גודל הגוף, הצבע, אורך השער והכושר בהספקת חלב ובשר. הגזע המפורסם ביותר הוא הזאנֶן (Saanen) שמוצאו מעמק הזאנן שבשוויץ. הוא אחד מהגזעים הכבדים ביותר (משקלה של הנקבה המבוגרת 60—65 ק"ג ומשקלו של התיש 70—90). כושר ההנבה של חלב טופח בו במשך דורות רבים, ומבחינה זו הוא עולה על כל שאר גזעי ע" לחלב. תנובתו השנתית 600—1,200 ק"ג חלב הכולל 3.2%—3.6% שומן. גזעים אחרים באירופה הם: הפּוּאַטוּ (Poitou) בצרפת, האנגלי־נובי באנגליה, המַלטֶס — במלטה, שהוא בעל פוריות ותנובה גבוהות. מהגזעים האפריקניים המפורסם ביותר הוא הנובי (Nubian) המניב הרבה חלב בעל אחוז שומן גבוה (4.41%—

מימין לשמאל: עז קווקאזית (התור; Capra caucasica); עז־הבית (צעיר; C. hircus); עז מן הגזע זאנן (Saanen); עז מן הגזע אנגורה (Angora)

6.63%). הגזעים המוכרים ביותר של המזה"ת הם ע' הממבּר (Mamber) והע' הדמשקאית (מוצאה מסביבת דמשק) הידועה גם בשמות בלדי (Baladi) ושאמי (Shami). גזע הממבר הינו בן בית זה מאות בשנים בארצות המזה"ת וגם בא"י, אך מקום מוצאו אינו ידוע. ע' זו חיה בעדרים, מטיבה לרעות, עוברת שטחים גדולים והיא מותאמת לתנאי המזה"ת. היא חזקה וחסונה, אך תנובתה נמוכה. הע' הדמשקאית גדולה וחזקה וכבדת משקל; אפה קמור במקצת; שערותיה ארוכות ובעלות ברק מיוחד. צבעה חום־אדמדם עם כתמים לבנים. בד"כ שני המינים של גזע זה מחוסרי־קרניים. בין כל הגזעים שמקורם במזה"ת, היא הגזע הטוב ביותר לייצור חלב; אחוז השומן בו הוא גבוה מאוד (4%—5%).

בשפלת אסיה המרכזית מהאגם הכספי עד המדבר הגובי מגדלים ע" בעלות אזניים קטנות, שיער ארוך ומבריק — לייצור בשר, חלב וצמר. בין הגזעים שטופחו במיוחד לייצור צמר המפורסמים ביותר הם האנגורה (Angora) והקשמיר (Kashmir) או פשמינה (-Pash mina). מוצאה של ע' האנגורה הוא ברמות ההרריות של אסיה הקטנה, ומשם התפשטה לאיראן ולסוריה ונקלטה באה"ב, באפריקה הדרומית, באוסטרליה ובבריה"מ. שערה של האנגורה — מוהֵיר (Mohair) לבן, ארוך, מסולסל ובעל ברק משי, חזק ועדין יותר מצמר הכבשים. עובי הסיבים של שער המבוגרות 33—44 מיקרון וזה של השגר 19—30. הגידול המהיר של הסיבים מחייב את גיזת הע" כל 6 חדשים. את גזע הקשמיר מגדלים על המדרונות הדרומיים של ההימליה בטיבט ובמונגוליה. תחת שערה הגס נושאת הע' פרווה עשירה עשויה משערות פלומה עדינות ורכות, בעלות ברק מיוחד, המכונות פאשם (Pashm), וערכן רב. את הפאשם אוספים מהע' בסריקה זהירה. היבול השנתי של ע' מבוגרת הוא כ ¼—½ ק"ג פאשם (ור' בסוף הערך).

גידול הע' בעולם. ע" לחלב מחזיקים לרוב בתור עזי־בית במשקי עזר. צפירות הגזעים, הגדלים בתנאי גידול אינטנסיוויים, מורבעות בגיל 7—10 חודשים. בגידול ע" קיימת אומנם גם הזרעה מלאכותית, אך בד"כ מקובלת הרבעה טבעית. תייש אחד יכול להר־ביע ביום 3 ע". תקופת ההריון נמשכת 144—160 יום. מספר הגדיים בהמלטה הוא, בד"כ, 1—2 ולעתים יותר (3—5).

גידול הע' בישראל. ב 1931 היו במשק היהודי כ 3,000 ראש בלבד, רובם מהגזע המקומי ומספר קטן מהגזע הדמשקאי. ע' הזאנן, שהובאה ארצה ב 1932 משוויץ, הולכת ונפוצה במשק היהודי והגיעה ב 1971 לכ 30,000 ראש לעומת כ 100,000 מגזעים מקומיים. את ע' הזאנן מגדלים במשקים קטנים, במוסדות לחינוך חקלאי ובמשקי ילדים בקיבוצים, בעדרים בני פחות מ 20 חולבות. משנות ה 60 מגדלים ע" גם בעדרים שגדלם 80—100 חולבות בשיטות משוכללות ביותר. החלב משווק למחלבות לייצור גבינות. בישראל פועלת אגודה לגידול ע'־הבית — "עזיזה" — המטפלת בהשבחת הגזע ומארגנת את ההרבעות במשקים הזעירים שאין בהם תיישים. התנובה השנתית של הע" הרשומות ב"ספר העדר" (קיים בישראל מ 1949) היתה ב 1971 993 ק"ג חלב בממוצע. תנובת־שיא ל 277 ימי חליבה היתה 2,293 ק"ג חלב ו 55 ק"ג שומן. משק הע" של המיעוטים נמנה ברובו עם ע" מהגזע המקומי, הכולל בארץ שני טיפוסים: בצפון — הגדול יותר ובדרום — הקטן, שהסתגל היטב לתנאי המדבר. הע" המקומיות מוחזקות רוב ימות השנה על מרעה טבעי ובחצרות הבתים; מאכלן שלפים, פעמים בתוספת מזון אחר. מגדלים אותן בעיקר לייצור בשר, משום שתנובת החלב שלהן מעטה. במקומות בהם מובטחים תנאי החזקה והזנה טובים יותר, מכליאים אותן עם תיישים דמשקאים או זאנן להעלאת תנובתן.

גידול הע" הוא רב־תכליתי: בעיקר לייצור חלב (באירופה ובצפון אמריקה) ובמידה מועטת לייצור בשר או צמר. יחסית למשקל גופה מסוגלת הע' לייצר את כמות החלב הגדולה ביותר בין כל בעה"ח מניבי־חלב. ב 1970 הגיע ייצור החלב ל 6.7 מיל' טונות. הייצרנים העיקריים הם: אירופה (1.6 מיל' טונות), המזרח הקרוב (1.7 מיל') והמזרח הרחוק (1.5 מיל'). צבע החלב לבן; כדוריות השומן שבו הן זעירות יותר מאלה שבחלב הבקר. חלב הע" מכיל יותר חלבונים נמסים מחלב הבקר. פתיתי הגבן שבו מצומצמים יותר מאשר בחלב אחר, ולקרישי הגבן תכונות מיוחדות. הרכב החלב אינו קבוע והוא משתנה מע' לע' ומגזע אחד למשנהו: שומן 2.9%—4.9%; חלבון 2.9%—4.6%; סוכר 3.8%—5.0%; חומר יבש 11.3%—15.0%. חלב הע" משמש לשתיה: מייצרים ממנו גבינות שונות ומוצרי חלב דיאֶטטיים לילדים, זקנים וחולים. עור הע' משמש כתחליף לעור האנטילופה ומייצרים ממנו מוצרי עורות שונים (ע"ע עור וברסקאות). מעור גדיים מייצרים כפפות בטיב מעולה. העורות הטובים ביותר לעיבוד תעשייתי הם אותם המופקים מהגזעים ששערם קצר ועדין. עורות של גזעים מסוימים מעבדים לפרוות. לשֵׂער הע' שימוש רב בתעשיה לייצור לבד, שטיחים, חוטים, בדים דמויי־עור, בדי קטיפה ומברשות. השיער של עזי האנגוֹרה מהווה חומר גלם רב־ערך לתעשיית הטכסטיל. וכן מייצרים משערות הפלומה של ע' הקשמיר את המטפחות הקשמיריות המפורסמות בכל העולם.

מ. לאור, ע' הבית, תשכ"ב; D. Mackenzie, *Goat Husbandry*, 1970[3].

אב. פא.

עֲזָאזֵל, מלה שנזכרת במקרא (ויק' טז) בזיקה לאחד משני שעירי־החטאת שבעבודת יום־הכפורים (ע"ע, עמ' 390—392). השעיר, "אשר עלה עליו הגורל" לכך, נשתלח לע' ("המדברה", "...אל ארץ גזרה") ביד "איש עתי" (המזומן לכך). השעיר נשׂא עליו, באופן סמלי, "את כל עֲוֹנוֹת בני ישראל", ושילוחו סימל את כפרתם. מהכתוב "ושלח את השעיר במדבר" (שם, כב) נראה, שלא היה נהרג, ובכך דומה עניינו לשילוח "הצפֹּר החיה על־פני השדה" בטקס טהרת המצורע (ויק' יד, ז). בימי בית שני דחפו את השעיר מראש־צוק, כדי שייהרג.

במזרח הקדום. בבבל נתנו לאֵלת־השאול, בראש־השנה הבבלי, גדי כתחליף לאדם, ובתעודה מאגית מאשר מוצע לקשור

למיתת־חולה שעיר־עזים, שיטול את חליו; למחרת יוליכוהו למדבר, יחתכו את ראשו, יבשלו את בשרו ויכניסוהו לבור, עם דבש ושמנים. בעת מגיפה נהגו החתים לשלח איל לארץ־האויב, כדי לסלק לשם את המגיפה. בראש האיל קשרו כתר של חוטי־צמר צבעוניים (השו' חוט של זהורית שהיו קושרים בראש השעיר [משנ' יומא ד', ב']). בעולם ההלניסטי היו משלחים מהעיר, בעת־צרה, או במועדים קבועים, „שעיר לע'", φαρμακος, אדם ולא בע"ח, ובד"ב לא המיתוהו.

חז"ל נחלקו בפירוש המלה. לדעה אחת ע' הוא מקום, בהקבלה ל„ארץ־גזרה" (שפירשוהו ארץ גזורה, מבותרת), ופירושו מלשון עז וקשה, „קשה שבהרים" (יומא ס"ז, ע"ב; והשו' ספרא ות"י במקומו). דעה אחרת רואה בע' כוח על־טבעי: „גורלו של הקב"ה קרבן־עולה, וגורלו של ע' שעיר־חטאת" (פדר"א מ"ו) (ולפי שני הפירושים — כאילו היה כתוב: „עזזאל"). בפרשת המלאכים הנפילים שבס' חנוך (ע"ע, עמ' 695/6) הכושי, עזאל (או עזזאל) הוא מנשיאי המלאכים שחמדו את בנות־האדם (ו', ז'; בחילופי הנוסח במהדורת Charles), והוא שלימד את בני־האדם לעשות כלי־נשק, תכשיטים ומותרות. באחרית־הימים (ע"ע, עמ' 446, 449) יצטווה רפאל לאסור את ע' ולהשליכו אל החושך, ו„עשית פתח אל המדבר אשר בדודאל והשלכתו שמה. ושמת עליו סלעים קשים וחדים" (חנוך א', י', ד'—ה'). נראה שדודאל היא בית־חדודו, או בית־חרודו, שבמשנה (יומא ו', ח'), וש„סלעים קשים וחדים" רומזים על הצוק שממנו הושלך השעיר. שריד של פשר על ע', ברוח דומה, נמצא בקומראן. גם לפי „דבי ר' ישמעאל", ע' — שהוא, לדעתם, שם השעיר המשתלח (ר' להלן) — „מכפר על מעשה עוזא ועזאל" (יומא סז, ע"ב); ור' ילק"ש ברא', רמז מ"ד, וילינק, בית־המדרש, ד, קכ"ז). גם לדעת ראב"ע ורמב"ן ע' הוא שם של אחד מה„שעירים" (וע"ע קבלה). הרמב"ם (מו"נ ג', מ"ו) רואה בשעיר לע' חלק ממלחמתה של התורה בעבודה זרה.

לפי התרגומים היווניים והוולגטה ע' הוא כינויו של „השעיר המשתלח", והמלה נתפרשה כ„עז־אזל", היינו העז ההולכת. לפי רד"ק (ספר השרשים) ע' הוא שם ההר שאליו הוליכו את השעיר, ונקרא כך, לפי שהיתה העז הולכת אליו. לדעת טור־סיני עזאזל = עז־אזל = עז־בר, ע"ש שילוחה אל עיזי־הבר במדבר.

י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, א' (מפתח, בערכו), תרצ"ז; נ. ה. טור־סיני, הלשון והספר, כרך האמונות והדעות, 148—155, תשט"ז; ב. א. לוין, כיפורים (א"י, ט'), תשכ"ט (כולל ביבל'); ש. אחיטוב, ע' (אנצ' מקראית, ו'), תשל"ב; J. E. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, 95–109, 1908[2]; J. G. Frazer, *The Golden Bough, VI: The Scapegoat*, 1925[3]; M. H. Segal, *The Religion of Israel before Sinai* (JQR, LIII), 1962/3; J. M. Allegro, *Qumran Cave 4*, 78, 1968.

ש. אח.

עִזָּבוֹן, נכסי המוריש העוברים במותו ליורשיו ע"פ דין או ע"פ צוואה, אם נערכה (ע"ע ירשה; צַוָּאה).

במרבית שיטות המשפט רכישת הירושה היא אוטומטית ואין צורך בהסכמתם המפורשת של היורשים, אך רשאי יורש להסתלק מחלקו בע'. ע"פ חוק הירושה הישראלי מ1965, עובר חלקו של היורש המסתלק לילדיו או ליורשים האחרים של הע', אך רשאי יורש להסתלק מן הע' גם לטובת בן־זוגו או ילדיו של המוריש בלבד.

חוק הירושה שולל את גישתו של המשפט האנגלי על פיה עובר הע' לאחר מות המוריש למנהלו אשר מתפקידו לחסל את חובות הע' ולהעביר לכ"א מן היורשים את חלקו. בישראל, כבשיטות המשפט הנהוגות באירופה היבשתית, עובר הע' במישרין לרשות היורשים עצמם. עד לחלוקת הע' הוא בגדר רכוש משותף של היורשים, בין שהנהלתו מסורה לידי מנהל עזבון ובין שהוא בידי היורשים עצמם. אך אפילו מונה מנהל ע', נשארים היורשים הבעלים החוקיים של הע'.

המשותף לכל שיטות המשפט הנזכרות הוא העקרון שאין זכויותיו של המוריש פוקעות עם מיתתו והן מוסיפות להתקיים לטובת יורשיו (אם אין אלה זכויות אישיות שלא ייתכן שתהיינה שייכות לאחר); גם חובותיו אינם פוקעים אז ורשאים נושיו לדרוש פרעונם מן הע' ובלבד שאינם חובות אישיים של המוריש, כגון תשלום מזונות. הוצאות נוספות שניתן לגבותן מן הע' ושלפי חוק הירושה קודמות לפרעון החובות האחרים הן ההוצאות הכרוכות בהלווייתו של המוריש, קבורתו, הצבת מצבה על קברו וכן הוצאות אחרות הנובעות מניהול הע'.

באותן שיטות משפט שהע' עובר בהן במישרין לידי היורשים, אחראים היורשים אישית לחובות הע'. במקרה של יורש שחובותיו רבים, עלול מיזוג חובות הע' עם חובותיו האישיים להביא לפגיעה בנושים קודמים. כדי למנוע פגיעה כזו מכירות שיטות המשפט הנ"ל בכמה אפשרויות וביניהן זאת שלפיה מקבל אמנם היורש את הע' אולם הוא אחראי אך ורק לחובות הע' כדי שוויו של מה שקיבל מן הע'. אפשרות נוספת היא ניהולם של נכסי היורש בנפרד מכלל נכסי הע', שייעשה לפי בקשתו של היורש לשם הגבלת אחריותו או לפי בקשת נושי הע' כשהם חוששים מפני מצבו הכלכלי של היורש או התנהגותו.

אפשרות אחרת, שנתקבלה ע"י חוק הירושה, בכפוף להוראה אחרת מטעם ביהמ"ש, היא ניהול הע' בפשיטת־רגל (ע"ע) וזאת כשאין נכסי הע' מספיקים לכיסוי כלל החובות המגיעים ממנו. הליך זה מבטיח שוויון בתשלומים בין הנושים וכן הגבלת אחריותו של היורש בתחום נכסי הע'. חוק הירושה מגביל אף בדרך נוספת את אחריות היורשים בכך שעד לחלוקת הע' אין היורשים אחראים לחובות הע' אלא בנכסי הע'. לאחר חלוקת הע', מכיר חוק הירושה בדרגות שונות של אחריות היורשים התלויות במידת הזהירות והנאמנות שגילו בסילוק חובות הע'; אחריותו החמורה ביותר של היורש אף היא מוגבלת לכלל שוויו של הע' בזמן חלוקתו.

פ. ה. שטראוס, דיני הירושה בישראל, תש"ל; A. R. Ingpen,, *A Concise Treatise on the Law Relating to Executors and Administrators*, 1914[2]; E. Roquin, *Traite de droit civil compare*, IV: Les Successions, 1908–1912; E. V. Williams, *Williams on the Law of Executors and Administrators*, I–II, 1963[13]; J. H. G. Sunnucks (ed.), *Williams and Mortimer, On Executors, Administrators and Probate*, 1970.

ג. ט. – פ. שי.

עַזָּה (ערב' غزة; אנג' Gaza), עיר בדרום רצועת החוף של א"י. 128,300 תוש' (מפקד 1967), מהם 30,000 (1967) במחנה הפליטים א(ל)־שאטי שהוכלל בתחום העיר ב1972.

ע' היא העיר־הראשית „ברצועת ע'" המשתרעת מדרום לאשקלון ועד רפיח. על הרצועה ע"ע א"י, עמ' 620—623, וכרך־מילואים, עמ' 543—545 ושם מפה.

ע' שוכנת במרכזה של רצועת־החוף ובלב איזורה החלאי. ממזרחה וממערבה גבעות חול וכורכר. ממזרח לעיר נשקפת גבעת עלי אל־מֻנטאר. ע' בנויה משלושה חלקים עיקריים המשקפים את תולדות התפתחותה: (1) העיר הישנה, שמקורה במאה ה12, ובה רובע דַרַג', הבנוי בסיגנון ממלוכי המעורב בסיגנון תורכי. יש בו כיכר מרכזית ורחוב ראשי — עֻמַר אל־מח'תאר. בשני צדדיו צמח מרכז העסקים הראשי של העיר. בשנות ה60 עקפו המצרים רחוב זה וסללו ציר מקביל לו — רחוב אל־ואחדה. (2) העיר החדשה, ראשיתה בתקופת המנדט, ועיקר בינויה בשנות ה30 וה40. רבעיה הם זיתון במערב העיר וא(ל)־רמל בצפון מערב העיר, שנבנה אח"כ באופן יותר מודרני ומרווח. (3) מחנה הפליטים א(ל)־שאטי הוקם בשנות ה50 בסמוך לעיר ורק לאחרונה צורף לתחומה המוני־

ציפאלי. השכונות האחרות, א(ל)־תרכמאן, ג'דידה ותפאח, בנויות רובן בתי־חומר דלים ורוב תושביהן בדווים שהתנחלו בעיר.

ב 1973 נחנך בנ מ ל ־ ע' מזח חדש, דרכו מייצאים תוצרת חקלאית (בעיקר פרי־הדר) ומייבאים מלט. הנמל משמש גם כנמל־דיג. בתחומי העיר פרדסים, שדות מעובדים וגני־ירק.

תושביה הערביים של ע' הגיעו אליה כמעט מכל ארצות ערב. המיעוט הנוצרי מנה ב 1967 1,650 נפש. בעקבות מלחמת השחרור היגרו לרצועת ע' פליטים ורבים התיישבו בעיר ובסביבותיה.

עיסוקם העיקרי של תושבי ע' הוא חקלאות, מלאכה ודיג. רבים עובדים בבניה, בחקלאות ובשירותים שונים בתחומי ישראל, יהודה ושומרון.

א. אפ.

היסטוריה — מזרח קדמון. ע' נזכרת לראשונה אצל פרעה תחותמס III (1490—1450 לפסה"נ [ע"ע מצרים, עמ' 172/3]) בשם „גזת", ומכונה „שלל המושל"; הוא הגיע אליה בדרכו לדיכוי מרידת מלכי כנען וסוריה. באותה מאה נצטווה מושל תענך (ע"ע) להתייצב בע' בפני המצרי אֲמֶנחתפ. לפי מכתבי אל עמארנה (ע"ע) חנה בע' (Ha-za-ti) — שנחשבה מרכז שלטון כמו יפו — חיל־מצב כפוף לפקיד מצרי. ע' היתה מרכז מינהלי חשוב לשלטון המצרי ולצבאו בכנען, ונקודה חשובה על הדרך הראשית ממצרים למסופר־טמיה; חשיבותה לא נגרעה גם לאחר היאחזות הפלשתים (ע"ע), ואפשר שקביעת הגבול הדרומי של א"י במקרא על יד ע' — אף שהושפעה מהיחסים שבין ישראל לפלשתים — מעוגנת במציאות מצרית, בהיותה הדרומית בין ערי החוף בארץ (בראי י, יט; מל"א ה, ד; ועוד).

במקרא נשארו ידיעות מעורפלות על תושבי ע' הקדומים, אולי מלפני השתלטות הפלשתים: העַוים „הישבים בחצרים עד עזה", שה„כפתורים" השמידום (דב' ב, כג); הסיפור על הענקים שנותרו בע' בימי יהושע (יא, כא—כג) שמר אולי מסורת על תושבים קדו־מים אלה; בסיפור לכידת ע' (ועקרון ואשקלון) בידי יהודה (שופ' א, יח—יט) נשתמר זכר לשלטון ארעי של השבט על ע' לפני הפלשתים (והשו' יהו' יג, ב—ד), ושיוך ע' ובנותיה ליהודה (יהו' טו, מה—מח) משקף מציאות קדומה זו.

במאה ה 12 לפסה"נ נכללה ע' בארץ פלשתים, כמפורש באונו־מסטיקון של אמנאפת, וכפי שעולה מרשימת ערי פלשת שבמקרא, ומסיפורי שמשון על העיר ומקדש דגון שבתוכה (יהו' יג, ג; שופ' טז, א—ד; כא—לא; שמ"א ו, יז). על שלמה נאמר במפורש כי רדה „בכל עבר הנהר מתפסח ועד עזה" (מל"א ה, ד; והשו' דה"ב ט, כו). ברשימה הגאוגרפית של שישק על מסעו בארץ, בשנת 5 לרחבעם, תופסת ע' את המקום הראשון, לפני גזר.

מנבואות עמוס (ע"ע; המאה ה 8 לפסה"נ) מסתבר, כי ע' היתה אז החשובה בערי פלשתים וקיימה קשרים עם אדום (א, ו—ט). חנון מלך ע' ברח למצרים (734) מלפני תגלת פלאסר III, שכונן בעיר שלטון אשורי. אח"כ שב חנון ממצרים ונכנע לאשור, אך ב 720 השתתף שוב במרד נגד סרגון II. לאחר תבוסת הצבא המצרי ברפיח הוגלה חנון לאשור. חזקיהו היכה את פלשתים עד ע' (מל"ב י"ח, ח). צל־בל מלך ע' קיבל מסנחריב שטחים שנותקו מיהודה, והוא נמנה עם המלכים הכפופים לאסרחדון ולאשור בַּנִפַּל (671 ו 667 לפסה"נ). לאחר מכן היתה ע', כנראה, תחת שלטון מצרי (הרודוטוס II, 159; III, 5), והדבר נרמז, כנראה, בס' ירמיהו (מז, א). לאחר 605 לפסה"נ נכללה ע' בתחום שלטון בבל. בתקופה הפר־סית היתה ע' החשובה בין ערי החוף, משום מקומה בקצה הדרומי של הסטראפיה הפרסית החמישית, ובגלל היותה נמל־מוצא לסחורות מעבר ונקודת־חיבור בין מצרים לסוריה, לפניקיה ולארצות האיגי־איות (ר' הרודוטוס IV, 91; ועל התנגדות ע' לכנבוזי בשנת 525 לפסה"נ, ר' פוליביוס XVI, 22, 4). לאחר כיבושי אלכסנדר (ע"ע, עמ' 644) מוקדון היתה ע' — העיר היחידה בא"י שהתנגדה לו בכוח — עיר מבוצרת ומפותחת מבחינה כלכלית.

שמ. א.

בתקופה ההלניסטית היתה ע' גבולם של התלמיים בא"י, עד לכיבושה בידי אנטיוכוס III (ע"ע) ב 198 לפסה"נ. בתקופה זו גברה חשיבותה הכלכלית של העיר כנמל מוצא לסחר הנבטי וכשער לסחר היווני בדרום א"י. יונתן החשמונאי תקף את ע' ב 145 (חשמו"א י"א, ס"א—ס"ב), אך העיר נכבשה בידי ישראל רק בימי אלכסנדר ינאי, בשנת 96, לאחר מצור ממושך. הוא הרס את העיר והרג רבים מתושביה, וע"ש הרס זה מכונה ע' בשם „מדבר ע'" בברית החדשה (מפעלות השליחים VIII, 26; והשו' שבת קמ"ה, ע"ב). אפשר שאל האיזור ההרוס של ע' מתייחסים דבריו של ר' אליעזר ב"ר שמעון: „מקום היה בתחום ע' והיו קורין אותו חורבתה סגירתה (= חורבה מסוגרת; מצורעת, תוספ' נגעים ו', א'). פומפיוס חזר וכבשה והיא נבנתה מחדש בידי גַבִּיניוס ב 57 (מלה"י א', ז', ז'; קדה"י י"ד, ד', ד'; ה', ג'). הורדוס החזיק בעיר זמן־מה (מלה"י א', כ', ג'). ע' פרחה מאוד תחת שלטון רומי והיה בה בי"ס נודע לרטוריקה שנוסד בתקופה ההלניסטית ונתפרסם בעיקר במאה ה 6 (ר' להלן). בימי המרד הגדול ברומאים התנפלו היהודים על ע' וסביבותיה וגרמו בה להרג ולהרס רב (מלה"י ב', י"ח, א'). מכתובות וסמלים עבריים שנמצאו בעיר ברור כי ישבו בה יהודים בתקופת חז"ל וגם ת"ח גדולים ביניהם (ירו' ביכו' ג', סוף ה"ג). אף שנחשבה כמחוץ לגבולות א"י ע"פ ההלכה לא גזרו על אוירה שיטמא משום „ארץ העמים" (ירו' שבי' ו', א'). אקלימה נחשב לטוב ונאה (שם), ומזו־נותיה משובחים (שבת קמ"ה, ע"ב). יהודים השתתפו ב„יריד ע'" (ירו' ע"ז א', ד'; בבלי שם י"א, ע"ב), שהיה משלושת החשובים בא"י (ירו'). תולדות היהודים בע' מהתקופה הביזנטית ואילך — ר' בסוף הערך.

מ.

גם בתקופת השלטון הביזנטי (324—634) היתה ע' העיר החשובה ביותר בחופה הדרומי של א"י. תחום ע' השתרע בין תחום אשקלון בצפון, תחום רפיח בדרום, תחומי אֶלֶוּתֶרופּוֹליס והאחוזה המלכותית של גרר במזרח וחוף־הים במערב. הנמל של ע', כשלושה ק"מ ממערב לעיר, היה אחד החשובים בארץ, וסביבו נתפתחה עיר חדשה שנתכנתה מאיומס־נאפוליס. הקיסר קונסטאנטינוס העניק לעיר מעמד מיוחד כדי לגונן על תושביה הנוצרים מפני לחץ התוש־בים הפאגאנים, ואף הוסיף לה את התואר קונסטאנטיה. בימיו של יוליאנוס (ע"ע) ה„כופר" נתבטל מעמד מנהלי מיוחד זה, אף שנשתמר לאחר מכן בהיירארכיה הכנסייתית, והעיר שָבה ונקראה בשמה הקודם או בקיצור „מאיומה".

תושבי ע' במאה ה 4 היו ברובם המכריע פגנים ושמרו בקנאות על האופי ההלני־רומי של העיר מפני החדירה הנוצרית.

לפי תיאורו של הדיאקונוס מרקוס היו בעיר שמונה היכלות פאגאניים בהם נתקיימו פולחנים עתיקים: מקדש הֶליוס, אַפרודיטֵי, אפולון, קוֹרֵי, הֶקַטֵי, הֵרואון — לכבודו של גיבור קדמון, טיכֵי של העיר ומקדש מארנאס, המפואר בכולם, אשר שילב יסודות שמיים מקומיים בלבוש הֶלֶני־קלאסי. בראשית המאה הגיעה לסביבת העיר התנועה הנזירית (ע"ע מנזר, עמ' 1019). ב 396 ליכד סביבו הבישוף פורפיריוס את קהילת הנוצרים הקטנה (כ 280 נפש מתוך אוכלוסיה של כמה אלפים) ובעזרת צווים קיסריים וחיילי הקיסר סגר את המקדשים האליליים. בשנת 402 נהרס כליל מקדש מארנאס המפואר, בתמיכתה של הקיסרית אֶוּדוכסיה, אמו של תאודוסיוס II (ע"ע). על המקום שטוהר בנה פורפיריוס, בעזרת הקיסרית ועל שמה, כנסיה גדולה דמוית־צלב. במשך המאה ה 5 הפכה ע' לעיר נוצרית, אולם היא שמרה לא במעט על אורחות החיים של החברה ההלנית. כהמשך למשחקים המפורסמים, שייסד בע' הקיסר הדריינוס,

נתקיימו בה תחרויות ספורט והצגות תאטרון. במחצית הראשונה של המאה ה 6 פרח בע' ביה"ס לרטוריקה, בראשות הרטוריקן הנוצרי פרוקופיוס (ע"ע), וכן זוסימוס, יוהאנס וכוריקיוס (ר' ביבל'), והעיר היתה לאחד ממרכזי ההשכלה הגבוהה הנודעים בקיסרות. האסכולה העזתית מיזגה את התאולוגיה הנוצרית עם מורשת הספרות היוונית-הקלאסית ועם השגי המדע ההלניסטי.

כפי שניתן ללמוד מתיאורי פרוקופיוס ויוהאנס ובמיוחד מתיאורי כוריקיוס, ע' נהנתה מפריחה חמרית באותה התקופה. העיר הוקפה חומות חדשות וסביבן חפיר, נבנו מרחצאות, אורגנה אספקת מים מסודרת והוקמו סטווי עמודים ברחובות. הכנסיות הישנות שופצו ולצידן נבנו חדשות. בעיקר נתפרסמו הכנסיה על שם סֶרגיוס הקדוש והכנסיה על שם סטפנוס (ע"ע), ראשון המארטירים.

מתיאור העיר על גבי רצפת הפסיפס ממידבא (ע"ע, עמ' 125) ניכר שהעיר שמרה גם בתקופה הביזנטית על קווי האופי העיקריים של תכנון הערים הרומאי. היא נחצתה ע"י רחוב עמודים שעבר לאָרכה מצפון לדרום (Cardo) וכפי הנראה גם ע"י רחוב-ערב (Decumanus) שעבר ממזרח למערב וממנו נשתמר רק תיאור של הסטיו הדרומי. סמוך להצטלבות הרחובות נמצא רחבה ריקה, אל-נכון ה„פורום", ולה הסתעפות כלפי מזרח. מחוץ לחומות בדרום-מזרח מתואר מבנה עגול, אולי תאטרון. ברובע הדרומי-מערבי עומדת כנסיה גדולה דמוית צלב, קרוב לוודאי, כנסיית אֶודוֹכסיה. שרידי העיר הביזנטית טמונים עדיין מתחת לעיר הערבית של ימינו, בשלטונו.

י. צפ.

בשנת 634 לסה"נ נכבשה ע' בידי צבאות המצביא המוסלמי עמר אבן אל-עאץ (ע"ע). בתקופת השלטון ה ע ר ב י נודעה לעיר חשיבות-מה כמקום קבורתו של האשם, אבי בית ההאשמים (ביתו של מחמד), שהיה סוחר ומת בעת ביקור בע'. כן התפרסמה העיר כמקום הולדתו (767) של מחמד אבן אדריס אל שאפעי (ע"ע), מייסדה של האסכולה המשפטית-דתית המוסלמית הנודעת. ברם, בעקבות הכיבוש הערבי, וכנראה בשל חורבן דרכי המסחר הנבטיות בנגב שהובילו לע', הלכה וירדה העיר פלאים, ובמאה ה 12 מצאוה הצלבנים עיי-חרבות. בשל חשיבותה הצבאית הרבה כ„מפתח לא"י", על אם-הדרך הראשית ממצרים, בנה בה בלדוין III (ע"ע, עמ' 797) ב 1149 (או ב 1150) מבצר, שנקרא Gadres, ומסרוֹ לאבירי ההיכל (ע"ע טמפלרים, מסדר ה-). העיר הוחזרה לידי המוסלמים ע"י צלאח א-דין ב 1187. ב 1239 חוסל בקרבת העיר כוח צלבני ע"י המוסלמים שבסיסם היה בע'. ב 1244 התנהל בקרבת ע', קרב פוֹרבּי (Forbie; בערבית הרביה), בו הושמד גייס נוצרי-מוסלמי מאוחד ע"י הח'וא-רְזמים. קרב זה, שבישר את סוף הצלבנים בא"י, כונה „קרב חטין השני".

בתקופת הממלוכים היתה ע' בירת מחוז נרחב, שהתמשך לאורך החוף, ובתחילת המאה ה 16 תוארה כעיר משגשגת, גדולה מירושלים. היא נתפשה ע"י סינאן פחה ה ת ו ר כ י בדרכו לכבוש את מצרים (1516). בימי התורכים נשארה העיר מרכז למסחר ותחנה לשיירות ממצרים לא"י ולסוריה, אך הלכה ונתדלדלה בהדרגה, בייחוד משרָפְתה, במאה ה 17, השליטה בבדווים השודדים שבסביבתה. ב 1773 נכבשה זמנית ע"י הממלוכי המצרי עלי בי. במסע נפוליון לא"י נפלה העיר בידי הצרפתים (1799). בתקופת שלטונו של אבראהים פחה המצרי (1832—1840) פרחה ע', אך ירדה שוב, כנראה, משחזרו התורכים, וב 1870 לא היתה אלא כפר שאוכלוסייתו נאמדה ב 1,500 נפש. לקראת סוף המאה ה 19 שימש מעגנה של ע' ליצוא שעורה בכמויות ניכרות לצורך ייצור ג'ין בבריטניה.

בשנת 1917 שימשה ע' אבן-פינה למערך התורכי-גרמני שחסם את התקדמות ה ב ר י ט י ם ממצרים לא"י. בקרב ע' הראשון (סוף מארס) והשני (אמצע אפריל) נהרסה העיר, אבל לא נכבשה. בקרב

מרצפת-הפסיפס של ביהכ"נ בעזה (מהמאה ה6): דוד המלך מנגן בנבל (ברשות א. עובדיה)

ע' השלישי (נובמבר) הדף אלנבי (ע"ע) את התורכים מדרום א"י כולה, והעיר גופא נכבשה ב 7.11.1917. ב 1918 הגיעה לעיר מסה"ב הצבאית הבריטית, וקשריה של ע' עם מצרים, ומרכזי א"י הגדולים, תרמו לחיזוק כלכלתה. בעיר הוקמה גם מנחתה, ששירתה זמן-מה מטוסים בריטיים בדרכם מאנגליה להודו.

ב 1946 נאמדה אוכלוסייתה של ע' ב 19,500 נפש. הצבא ה מ צ ר י נכנס לע' במאי 1948. במבצע עי"ן, בדצמבר 1948, עמד צה"ל להיכנס לע' אולם נעצר בעקבות התפתחויות מדיניות. עם בוא פליטים בזמן מלחמת העצמאות גדלה האוכלוסיה פי ארבעה. ב„מבצע קדש" ב 1956 נכבשה העיר ע"י צ ה " ל אולם פונתה במארס 1957. בעקבות הפינוי נכנס צבא או"ם ואחריו חזר הצבא המצרי. ע' נכבשה שנית ע"י צה"ל ב 6.6.67 והוקם בה ממשל צבאי ישראלי. כיום (1974) עדיין טוענת מצרים לשליטה בע', ובראשית 1972 הציע חֻסין, מלך ירדן, לכלול את „רצועת ע'", לרבות ע', במדינה ירדנית פדראטיווית וטרם נחפרו שיטתית.

מ.

בתקופה ה ב י ז נ ט י ת נאסרה על ה י ה ו ד י ם הישיבה בירושלים, ולדברי הקראי סהל (ע"ע) בן מצליח (הקדמה ל„ספר המצוות") נהגו אז לעלות לרגל לע', בעיקר ממצרים ומצפון-אפריקה. ב 1965 נחשפה מדרום לנמל ע' — במאיומס — רצפת פסיפס נאה ביותר, ובין ציוריה — דוד המלך, בדמות אורפֵוס (ע"ע), לבוש בגדי-מלכות ביזנטיים, מנגן בנבל, ומעליו השם „דויד" (ר' תמ' לעיל). כתובת יוונית בפסיפס מזכירה את שמות התורמים ל„אתר הקדוש", ואין ספק שעמד שם ביכ"נ — לפי הכתובת בשנת 569. בסוף התקופה הביזנטית היו יישובים יהודיים חקלאיים בסביבת ע', ואפשר לעקוב אחריהם גם בתקופה ה ע ר ב י ת עד המאה ה 10. במאה ה 8 נמנה ר' משה העזתי עם אנשי המסורה (ע"ע) בא"י. במאות אלה ישבו בע' גם קראים ושומרונים. באמצע המאה ה 11 עמד בראש קהילת ע' ר' ישועה ברבי נתן, מצאצאי נשיאים או ראשי-גולה, והוא נהג לחתום: „לא יסור שבט מיהודה". ר' אפרים בן שמריה העזתי היה מנהיג קהילות „הירושלמיים" (בני א"י) שבמצרים. במאות 11—12 נידלדלה העיר וכנראה לא היה בה ישוב יהודי. הישוב קם מחדש, ובסוף המאה ה 15 מצא בה ר' עבדיה (ע"ע) מברטינורו 70 משפחות יהודיות, אך לא קראים. ב 1481 ראה ר' משלם וולטרה (ע"ע) בע' 60 בעלי-בתים יהודים בשכונת היהודים ו 4 שומרונים. ליהודים היו אז מטָעים, שדות וכרמים, והם עסקו בייצור יין.

לאחר גירוש ספרד והכיבוש ה ת ו ר כ י גבר היישוב היהודי בע'. במאה ה 16 היו שם בי"ד וישיבה, ויהודי ע' נהגו להפריש תרומות ומעשרות כבא"י. באמצע המאה ישבו בע' 116 משפחות יהודיות; בסוף המאה עמד בראש הקהילה ר' ישראל נג'רה (ע"ע), ואחריו — בנו ונכדו. במאה ה 17 ירדה הקהילה, אך בכ"ז ישבו בה חכמים, ביניהם המקובל אברהם אזולאי (ע"ע). ב 1664/5 היתה העיר למרכז שבתאי: שבתי צבי עבר בה פעמים, ונתן העזתי (ע"ע) — שהכריז על רבו שהוא „מלך המשיח" — היה לשליחו ולדוברו של ש"צ.

מסוף המאה ה 17 נידלדלה האוכלוסיה היהודית, ובמאה ה 18 בטלה. היישוב היהודי התחדש בסוף המאה ה 19, והתרכז ב„רובע היהודי". לפני מלה"ע I היה בע' בי"ס עברי וסניף לבנק אפ"ק. בתקופת מלה"ע I נתבטל היישוב היהודי, אולם נתחדש שוב אחריה, עד לביטולו במאֹורעות 1929. על ע' בשלטון ישראל, ר' לעיל: עמ' 782/3; 786.

י. בר

ש. קליין, לתולדות הישוב היהודי בא"י (מפתח בערכו), תרצ"ה; הנ"ל [עורך], ספר הישוב, א'—ב', תרצ"ט—תש"ד; י. כנעני, לתולדות הישוב בע' (ידיעות, ה'), תרצ"ז; א. רבינוביץ, דברי תוריקיוס העזתי על ארץ־ישראל (בתוך: ספר יוהנן לוי), תש"ט; מ. בניהו לתולדות הישוב היהודי בע' (ידיעות, כ'), תשט"ו; י. בן־צבי, א"י וישובה בימי השלטון העותומאני (מפתח בערכו), תשט"ו; י. ברסלבסקי, מרצועת ע' עד ים־סוף, תשי"ז; א. מלמט, פרקים במדיניות החוץ של דוד ושלמה (בתוך: בימי בית ראשון), תשכ"ב; ח. תדמור, מסעות המלחמה האשוריים לפלשת (בתוך: י. ליוור [עורך] היסטוריה צבאית של א"י בימי המקרא), תשכ"ד; מ. אבי־יונה, תגלית ביכ"נ עתיק בע' (ידיעות, ל'), תשכ"ן; מ. איש־שלום, מסעי נוצרים לא"י, תשכ"ו; א. עובדיה, ביהכ"נ בע' (קדמוניות, א'), תש"ל; יד יצחק בן־צבי — המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, לקט מאמרים לכנס „ע' ובנותיה", 1972; A. M. Meyer, *History of the City of G.*, 1907; J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, I–II (index: s.v.), 1920–1922; H. Gregoire – M. A. Kugener (eds. and trs.), *Marc le Diacre, Vie de Porphyre*, 1930; F. M. Abel, *G., au VIe siecle d'apres le rheteur Chorikios* (Revue biblique, XV), 1931; G. Downey, *G. in the Early Sixth Century*, 1963; A. Ovadiah, *Excavations in the Area of the Ancient Synagogue at G.* (Israel Exploration Journal, XIX), 1969.

עֻזִּיאֵל, בֶּן־צִיּוֹן מֵאִיר חַי (1880, ירושלים — 1953, שם), רב ראשי לישראל וראשון־לציון, נצר ליצחק עזיאל (ע"ע). אביו, יוסף רפאל, היה אב"ד עדת הספרדים בירושלים ונשיא ועד העדה. ע' למד בישיבת „תפארת ירושלים". נתייתם מאביו כשהוא בן 14, ומשהוטל עליו עול פרנסת אמו, היה למלמד תינוקות והמשיך לימודיו בישיבות הספרדיות בירושלים. עסק מעט גם בלימודי חול. כבן 20 הורה בישיבת „תפארת ירושלים", וכעבור זמן־מה נתמנה למנהלה הראשי. אז ייסד גם ישיבה לאברכי הספרדים בשם „מחזיקי תורה", בית חינוך יתומים ובימ"ד לרבנים בירושלים. ב 1911 נתמנה לחכם באשי (רב ראשי) של יפו והסביבה, ונתקרב קירבת נפש לרב א"י קוק (ע"ע) שהיה אז רבה האשכנזי של העיר. קירבתם סייעה לביטול הפירוד הרב ששרר עד אז בין שתי העדות.

הרב עוזיאל (שירות־הצילומים של הסוכנות היהודית)

במלה"ע I פעל כמנהיג להגנת קהילתו מפני השלטונות התורכיים, לא פעם תוך סיכון נפשו. בגלל פעילותו זו גורש לדמשק, אך חזר לירושלים עוד לפני כניסת הצבא הבריטי. ב 1921 יצא לסלוניקי, בהסכמת ועד ת"א־יפו, לכהן בה כרב ראשי למשך 3 שנים, לאחר עליית הרב יעקב מאיר (ע"ע) לא"י. שם פעל לפיתוח התנועה הציונית ביוון, להפצת השפה והתרבות העברית ולחיזוק לימוד התורה ושירותי הקהל. על פעלו שם קיבל אות־כבוד מממשלת יוון. ב 1923 חזר להיות רב ראשי בתל־אביב וב 1939 הוכתר לראשון לציון ורב ראשי לא"י בירושלים, במקום הרב יעקב מאיר.

ע' היה חבר הוועד הזמני ליהודי א"י, חבר הוועד הלאומי, ציר מטעם ה„מזרחי" בקונגרסים ציוניים, ובכינוס היסוד של הסוכנות היהודית — מטעם הוועד הלאומי. ייסד את ישיבת „שער־ציון" בירושלים. רשימותיו ומאמריו פזורים בכ"ע תורניים ומדעיים, אך יותר נתפרסמו ספריו: „משפטי ע'" — שו"ת, ז' חלקים (ת"א — ירושלים, תרצ"ה — תשכ"ד); „שערי ע'" — הלכות אפיטרופסות על ילדים ונכסים (א'—ב', ירושלים, תש"ד — תש"ו); „מכמני ע'" — מאמרים ונאומים (ת"א, תרצ"ט); „גליוני ע'", „משנת ע'", „מדרשי ע'", ועוד. הרב ע' נתפרסם באהבת הבריות וישראל, במידות נאות ובנועם הליכות, ובמעשיו לקירוב לבבות. כל אלו משתקפים נאמנה בצוואתו, תעודה דתית נעלה, אותה הכתיב יומיים קודם פטירתו.

ש. דון יחיה, הרב ב"צ מ. ח. ע', תשט"ו.

יצ. גו.

עֻזִּיאֵל, יִצְחָק בֶּן אַבְרָהָם ([?], פאס — 1622, אמסטרדם), רב, משורר ובלשן. אביו היה רב בפאס. ב 1604 עבר ע' לאוראן שבאלג'יריה ושימש שם ברבנות. ב 1606 עבר לאמסטרדם וב 1610 נתמנה לרבה של קהילת „נוה־שלום" שם. הוא יצא בחריפות נגד הזלזול במצוות, וכן נגד האנוסים בעלי ההשקפות הנוצריות, ולכן עזבו רבים את קהילתו ויסדו קהילה נפרדת (1618). עם תלמידיו נמנו מנשה בן ישראל (ע"ע) ויצחק עטיאס. הוא נמנה, כנראה, עם הרבנים, שהטילו חרם על אוריאל דה קוסטה (ע"ע). ע' כתב שירים בספרדית ובעברית; מעטים משיריו נתפרסמו, מהם במחזור־התפילה של יהודי צפון־אפריקה. כן חיבר ספר „מענה לשון" (אמסטרדם, שפ"ז), בדקדוק עברי. תירגם אגדות ומשלים הודיים ידועים מספרדית לעברית („משלי אירסטו", ירושלים, תש"ה). מצאצאיו: בן־ציון מאיר חי עזיאל (ע"ע).

א. אלמאליח (מהדיר), משלי אירסטו, מבוא, תש"ה.

עֻזִּיָּה(וּ), עֲזַרְיָה(וּ) בן אמציה (ע"ע), מלך יהודה (785—734 לפסה"נ בערך). הומלך ע"י „כל עם יהודה", בעקבות רצח אביו, „והוא בן 16 שנה" (מל"ב יד, יט—כב; טו, א—ז). הפרטים בס' מלכים מועטים ביותר, אולם בדהי"ב הוקדש לע' פרק שלם (כו). לפי דה"י לקה ע' בצרעת לאחר שניסה „להקטיר על מזבח הקטרת" בהיכל ה' — כנראה, כדי להבליט את סמכותו במקדש — ולא שעה לאזהרת הכהנים (השו' במד' יז, ה). יש תיאור דרמתי של מאורע זה אצל יוסף בן מתתיהו (קדה"י ט', ט', ד'), המספר שגם רעידת־אדמה אירעה אז (השו' עמוס א, א; זכ' יד, ה) ועדות מעניינת מצויה בכתובת ארמית מימי בית שני (ר' תרביץ: כרך ב', עמ' 288) המספרת על פינוי עצמות ע' מקברן הראשון; מאחר שאסור היה לפנות את קברי מלכי בית דוד, נראה שאכן לא נקבר ע' בעיר דוד אלא „בשדה הקבורה אשר למלכים כי אמרו מצורע הוא".

תקופת ע' מצטיירת כאחת מתקופות הזוהר של מלכות יהודה. ע' המשיך במדיניות אביו להשתלט על דרום הארץ, „השיב את אילת ליהודה", ובנה שורת מבצרים בערבה ובנגב להבטחת שטחי המרעה, מקורות המים ודרכי התחבורה. גם הממצא הארכאולוגי ליד אילת מאשר התחדשות זו. ע' השתלט גם על ערי פלשת והשיג שליטה על קטע מ„דרך הים", ובעבה"י המזרחי שעבד את העמונים. ע' ביצר את ירושלים וארגן מחדש את הצבא, הגדיל את הקפו והרבה את ציודו.

תגלת פלאסר III מספר באנאלים שלו שהנחיל מפלה ל„אזריא מלך יאודי" ובעלי בריתו באיזור חמת. יש משערים שמדובר בע' זה, וכי ע' היה בין ראשי הברית נגד אשור. לפיכך נראה שהצליח להרחיב השפעתו עד סוריה, וירש את מעמדו של ירבעם II (ע"ע) „אשר השיב את דמשק ואת חמת ליהודה בישראל" (מל"ב יד, כח). עוד בימיו העלה ע' את יותם בנו לשלטון בפועל, ואחת הבעיות הקשות בכרונולוגיה המקראית היא כמה שנים מלך יותם (ע"ע) בחיי ע' אביו.

י. ל. סוקניק, ציון ע' מלך יהודה (תרביץ, ב), תרצ"א; י. נ. אפשטיין, לציון ע' (שם); ה. א. גינצברג, הברית בין בית דייד ובית עמרי (דברי

הקונגרס העולמי למדעי היהדות, א), תשכ"ז; W. F. Albright, *The Discovery of an Aramaic Inscription Relating to King U.* (BASOR, XLIV), 1931; J. Morgenstern, *Amos Studies, II: The Sin of U.; The Festival of Jeroboam and the Date of Amos* (HUCA, XII–XIII), 1937/8; id., *The Historical Antecedent of Amos* (HUCA, XV), 1940; H. Tadmor, *Azriyau of Yaudi* (Scripta Hierosolymitana, VIII), 1961; N. Glueck, *Ezion-geber* (BA, XXVIII), 1965; R. E. Thiele, *The Azariah and Hezekia Synchronisms* (VT, XVI), 1966.

ב. ע.

עָזְנִיָּה (Aegypius), סוג עופות מתת־משפחת הנשרים (ע"ע) של העולם הישן, והגדול בעופות הדורסים (ע"ע) של איזור א"י. אורך גופה מגיע עד 1.08 מ'. צבע נוצותיה חום־שחור ומתח־תיהן פלומה רכה. לראשה ולצווארה קרחת בדומה לשאר אוכלי־נבלות. זר נוצות סבוכות עוטר את צווארה ושומר על נקיון נוצות הגוף מהנוזלים שבמזונה הרקוב. הנחיריים מוארכים או מרובעים; לחוש הריח אין תפקיד בגילוי ה־מזון. המקור מעובה וחזק, אנקולי בקצהו ובכוחו לרטש את עור־בטנם העבה כסוליה של בע"ח גדולים כמו גמלים, סוסים וכיו"ב. מזונה אינו תמיד מצוי, והע' צמה ל־עתים ימים רבים. ברעבתנותה היא זוללת כמויות גדולות של מזון וגם אוגרת מזון בוושט, המתרחב כעין זפק. לאחר הזלילה היכולה להגיע לכ⅓ ממשקל גופה, אין בכוחה להתרומם שעות רבות, עד לגמר העיכול. בשר, עור ועצמות מעוכלים כליל, אך לא החומר הקרני: שיער, נוצות, קשקשים וצפרניים היא מקיאה כגושי „צֶנֶפות" המגי־עים לגודל אגרוף.

עזניית הנגב
(Aegypius tracheliotus)

הרגלים קצרות וחזקות; האצבעות ארוכות יחסית; הטפרים קהים והע' נעזרת בהם להחזקה נגדית בשעת קריעת המזון. בשטח מישורי מצליחה הע' להתרומם רק לאחר ריצה ממושכת וכבדה. למעופה היא מנצלת זרמי אוויר ועולה בקלות לגובה רב — עד 8 ק"מ, משם היא סוקרת מרחבים גדולים ומגלה את הפגרים. חוש ראייתה דק ההבחנה נחשב למפותח ביותר בכל עולם החי. אין דו־צורתיות מינית. הנקבה מטילה ביצה אחת. הע' מאריכה חיים ובשבי הגיעה לגיל 70 שנה.

בארץ שני מיני ע': ע' שחורה (A. monachus), צבעה שחום וקרחותיה בצבע אפור־כחלילי. לקדקדה מברשת זיפית דלילה. משקלה מגיע ל14 ק"ג ומוטת כנפיה ל2.85 מ'. מקננת על עצים, באזורים צחיחים וגם במצוקים. מגדלת גוזל אחד בלבד, מכוסה פלומה בצבע אפור־חום. אותו היא מאכילה במזון מעוכל־למחצה. בעת מחסור מנסה לצוד גם טרף חי. תפוצתה מספרד ואיי־הים־התיכון דרך הבלקנים ואנטוליה ומשם צפונה להרי ההימלאיה עד למונגוליה. חדלה לדגור בארץ, אך מופיעה לעתים בנדידה.

עזניית הנגב (A. tracheliotus) בהירה יותר ופלומתה לבנה. ראשה וצווארה קרחים לגמרי וצבעם ורוד־סגלגל. יש פרטים שבצדי ראשם וצווארם קיפולי־עור כאזניות. זוגות בודדים עדיין דוגרים בנגב הדרומי. — מין אפריקני של איזור הסאוואנה דרומית לסהרה חודר דרך סיני והערבה עד ליריחו. בונה קן־ענק מענפים יבשים על עצי־שיטה, ועם כל דגירה נוספת מגדילה הע' את ממדיו של הקן. הע' נמנית עם העופות הטמאים (ויק' יא, יג).

R. Meinertzhagen, *Nicoll's Birds of Egypt*, II, 1930; H. K. Swann, *A Monograph of the Birds of Prey*, II, 1945; W. Fischer, *Altweltgeier* (in B. Grzimeks et al. [eds.], Tierleben, VII, 381–394), 1968.

אר. אב.

„עֶזְרָא", אגודה לתמיכת התיישבות יהודית חקלאית בא"י ובסוריה. נוסדה ב1884 בברלין. לחברה היו סניפים בערי גרמניה וי"ל מטעמה קונטרסי־הסברה ועתונים. עם ראשיה נמנו אוטו ורבורג ואויגן מיטווך (ע' ערכיהם), וב1899 מנתה כ5,000 חבר. האגודה תמכה במתיישבים בודדים ברוב מושבות א"י, השתתפה בייסוד קסטינה (לימים: באר טוביה), סייעה למכירת יין המושבות בגרמניה ותמכה במפעלי חינוך ובעלייתם של יהודי תימן לא"י (1912). ע' התנגדה לפעולה המדינית של הציונות והדגישה את הערך הלאומי שבהתיישבות החקלאית. עם התרחבות פעולות ההת־יישבות מטעם ההסתדרות הציונית בראשית שנות ה20 שקעה החברה.

Festschrift zum Fünfundzwanzigjaehrigen Jubilaeum des "E.", 1909; *Fünfunddreissig Jahre Verein "E"*, 1919.

עֶזְרָא הַחִיצוֹן, מהספרים החיצונים (ע"ע) למקרא. נשתמר בתרגום השבעים בשם „עזרא", ובכמה כ"י — ביניהם הלטיני הקדום והסורי — נקרא עזרא I (והמקראי — עזרא II). אצל לוקינוס (ע"ע) מאנטיוכיה ע' המקראי מסומן I, והחיצון — II. הוולגטה קוראת לע' ונחמיה ע' I—II ולחיצון — ע' III. היארנימוס (ע"ע) החשיב אותו לספר חיצון גמור, אך לבסוף קבעה אותו הכנסיה לאחר „הברית החדשה". עה"ח לא נשתמר בכנסיה המזרחית, פרט למובאות אחדות בכתבי אבות הכנסיה היווניים, אולם הפרוטסטנטים כללו אותו בין הספרים החיצונים.

פרט לעניין זרובבל (ר' להלן) מלוקט הספר כולו מסוף ס' דברי הימים (ע"ע) ומכמה פרקים בס' עזרא־נחמיה; אין הספר שונה ממקורותיו אלא בסידורו ובכמה שינויי גירסא משניים: תחילתו בסיפור קרבן הפסח של יאשיהו (ע"ע) מס' דח"י, והוא ממשיך עד סוף הספר; ממנו עובר אל עזרא פרק א' וסומך לו את איגרות שרי שומרון וארתחשסתא (עזרא ד, ז—כד). כאן בא סיפור חדש, לא־מקראי, על התרחשויות בחצר דריוש שגרמו ל„חידוש" העליה לא"י. אחריו מובאים הפרקים ה—ו מס' עזרא (על השטנה וחידוש עבודת המקדש), הפרקים ז—י (על פעלו של עזרא בראשונה) והפרקים מס' נחמיה המדברים על פעולת עזרא בשנית. הספר נקטע לפתע במלה „נאספו" (נח' ח, יג).

מה הניע את המחבר להתקין „מהדורה" זו? יש שסברו שהשתמש בחומר שהיה לפני בעל ס' עזרא־נחמיה ולא בספר זה גופו. אך כיום אין ספק שס' עזרא־נחמיה סודר לא יאוחר מימי נחמיה. הועלתה השערה אחרת שלפני מחבר זה עדיין היה ס' עזרא מחובר אל דברי הימים. אולם כיום ברור שמעולם לא היה מצב כזה. נראה שהסיבה לעריכה החדשה היא המגמה לכנס יחד את כל הביוגרפיות על האישים הנזכרים בספרי תקופת העליה, לפי הסדר.

לפני המחבר היה סיפור עממי על זרובבל פרסי שפעל בחצר דריוש, והוא זיהה אותו עם זרבבל (ע"ע) היהודי, שעמד בראש העליה ושהיה הגורם לחידושה. ע"כ קבע המחבר סדר היסטורי־דמיוני זה: תחילה נתן כורש רשיון לעליה; יורשו נתחרט אבל בזכות זרובבל נתחדשה העליה בימי דריוש. סידור זה העלה ער־בוביה גמורה במהלך המאורעות; זרובבל עלה פעמיים, בימי כורש ובימי דריוש, וזאת לאחר שעשה שנים הרבה בא"י טרם שנעשה שומר ראש בחצר דריוש. זאת ועוד: לפי סיפור זה הירשה דריוש את העליה, בעוד שלפי הפרקים ה—ו, שהכניס המחבר מס' עזרא, לא ידע דריוש כלום על הרשות לבניין המקדש עד שנמצא הנשתוָן (= אגרת) של כורש. אכן, נוסח הגיוני ומתוקן לסיפור זה יש בס' יוסיפון (ע"ע), ולפיו אין זה דריוש שמלך אחרי כנבוזי (ע"ע) בן כורש, אלא דריוש המדי בן דורו של כורש, שמשל על בבל אחרי כיבושה מידי הכשדים. לפי נוסח זה נשבעו דריוש וכורש לבנות את בית המקדש ולשלח את הגולים, אם יכבשו את בבל, ומשאלת זרו־בבל מלפני המלך היא אפוא במקומה, ואין שום כפילות במהלך

המעשה. סיפור זה הוא, כנראה, מיסודו סיפור פרסי שנתרקם מסביב לחצר דריוש, ונכתב ארמית. הסיום על זרובבל ומשאלתו הורכב בו לאחר זמן וכך נעשה הסיפור חלק מקובץ מעשיות על דניאל וזרובבל. מחבר עה"ח הוציאו מן הקובץ הראשון, אבל לפי שבספר עזרא לא מצא זכר לדריוש המדי העביר את המאורע לימי דריוש הפרסי, וע"י כך נגרמה הערבוביה. יוסף בן מתתיהו (קדה"י י"א, ג') השתמש בנוסח עה"ח וניסה לתקן אותו, אבל כיוון שהשאיר את המאורע בימי דריוש הפרסי, לא הועיל.

המחבר נהג חירות גמורה בטכסטס המקראי: הוא שינה את סדר המשפטים ואף החליף מלים. לשונו יוונית עשירה וסיגנונו משובח, וע"כ יש שסברו שהוא קדם לתרגום השבעים, אולם נראה שלפניו כבר היה תרגום השבעים, שהרי הוא משתמש בכמה מלים נדירות שישנן רק בתרגום השבעים לעזרא. קרוב לומר שהנוסח היווני הוא המקורי, וכי הספר נתחבר מחוץ לא"י, במאות ה 2—3 לפסה"נ, עכ"פ לפני שנכבשה אדום בידי יוחנן הורקנוס. תרגום עברי נכלל ע"י א. כהנא במהדורת ה„ספרים החיצוניים" שלו, א', תרצ"ז, ולאחרונה ע"י הרטום במהדורתו (ו, כרך ב', תשכ"ז). קיימים גם נוסח ארמני ונוסח גרוזיני המבוססים על תרגום השבעים.

א. א. ניומאן, יוסיפון והספרים החיצוניים (בתוך: ספר אסף), תשי"ג; מ. צ. סגל, ספרי עזרא ונחמיה (בתוך: מסורת ובקורת), 1957; י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ד', 541—545, תש"ד[4]; A. Büchler, *Das apokryphische Esrabuch* (MGWJ, XLI), 1897; W. Rudolph, *E. und N.*, IV–XIX, 1949; M. E. Stone, *Some Features of the Armenian Version of IV E.* (Le Muséon, LXXIX, 387), 1966; id., *Some Remarks on the Textual Criticism of IV E.* (H. Th. R. LX), 1967; id. (ed.), *Concordance and Texts of the Armenian Version of IV E.*, 1971; J. N. Birdsall, *Palimpsest Fragments of a Khanmeti Georgian Version of I E.* (Le Muséon, LXXXV), 1972.

י. מ. ג.

עֶזְרָא (ו)נְחֶמְיָה. עזרא, מנהיג העליה השניה מפרס לא"י, בראשית ימי בית שני (457—432 לפסה"נ) וממניחי יסודותיה של היהדות לדורות. ע' נשא, כנראה, תפקיד רשמי (וע"ע סופר, עמ' 549) בחצרו של ארתחשסתא I, כמזכיר לענייני המיעוט היהודי בממלכה, ועלייתו נתכוונה לשפר את מצב היישוב היהודי המידלדל בארץ ע"י הזרמת דם חדש והצגת חוקה דתית-חברתית-לאומית שתוכר ע"י חוק המלכות. ע"פ מכתב המלך, שניתן בידו, הותר לע' להעלות ליהודה עולים (בייחוד כהנים ולויים), להפיץ את תורת ה', להביא עמו תרומות כסף וזהב, למסור לביהמ"ק כלים לפולחן ולמנות שופ-טים ודיינים. מעשהו העיקרי בא"י היה קריאה לכריתת האמנה עם העם וראשיו לחיות ע"פ חוקי תורת משה, והצעד הראשון שנעשה במסגרת אמנה זו היתה היזמה לביטול כל נישואי-התערובת שפשׂו אז בעם. וע"ע א"י, עמ' 311—318.

נחמיה בן חֲכַלְיָה, פחת יהודה. היה „משקה" לארתחשסתא I, ובתור שכזה — בעל מעמד גבוה ביותר (הרודוטוס, III, 34). ב 445 לפסה"נ עלה, ברשותו של המלך, ליהודה לבנות את חומת ירושלים המפורצת ושעריה שניצתו באש. הוא שהה ביהודה 12 שנה, במעמד של פחה. בעידודו תוקנה החומה במבצע משותף של כל שכבות העם וחרף התנכלויות גויי הסביבה. נ' שקד על רפורמות חברתיות, כשמיטת חובות העניים והגדלת מספר תושבי ירושלים, ודאגתו לתיקונים בתחומי הדת התבטאה בחיזוק האמנה, בתקנות בסדרי עבודת המקדש ובבידוד הנכרים מישראל. ב 432 שב נ' לפרס, אך לאחר מספר שנים, עם הרעת המצב בירושלים, חזר אליה, ואז פעל ביד תקיפה: הרחיק את טוביה (ע"ע) העמוני, גירש את חתנו של סנבלט (ע"ע), חידש את סדרי הכהונה והלוויה, נקט בענשים נגד נישואי-התערובת וביטל את חילול השבת. מתמיה הדבר שפרט למק-רה אחד (נחמ' ח, ט) לא נמסר על שום שיתוף פעולה בין ע' ונ' או על מגע כלשהו בין שני האישים. נראה גם כי ע' לא חתום על האמנה, שנ' הוא ראשון לחותמיה, אם לא נאמר שעזריה (נחמיה, י, ג) הוא ע'. ואפשר שהדבר מעיד על מתיחות מסוימת ביניהם. בן-סירא משבח את נ': „נחמיה יאדר זכרו, המקים את חרבותינו, מרפא את הריסתינו ויצב דלתים ובריח" (מט, יח—יט). גם בס' חשמונאים שיוו לנ' נפלאות של החזרת האש למזבח ואיסוף ספרים על מלכים ונבי-אים וספרי דוד (חשמ"ב א, כ—לו; ב, יג). וע"ע א"י, עמ' 318—323. על מבנה ספרי ע' ונ' — עיין שם, עמ' 311/2, ור' גם להלן. וע"ע ירושלים, עמ' 279—280.

מ. - שמ. א.

חז"ל רואים את ע' כראשון למייסדי התורה בא"י: „כשנשתכחה תורה מישראל, עלה ע' מבבל ויסדה" (סוכה כ', ע"א). „ראוי היה ע' שתנתן תורה על-ידו... ואע"פ שלא ניתנה... נשתנה על-ידו הכתב" (סנ' כ"א, ע"ב; וע"ע כתב, עמ' 1098; עברי, כתב, עמ' 625, 628). בבבל למד אצל ברוך בן נריה (ע"ע) ובחייו לא רצה להניחו וע"כ נתאחרה עלייתו (מג' ט"ז, ע"ב). עלייתו הועילה גם ליהדות בבל, משום שהעלה עמו את כל פסולי היוחסין (ע"ע, עמ' 360—363), ו„לא עלה ע' מבבל עד שעשאה כסולת נקיה" (קיד' ס"ט, ע"ב).

עשר תקנות תיקן ע', והעיקריות בהן, שקורין בתורה במנחה של שבת ובימי שני וחמישי (לפי התלמוד הבבלי הכוונה כאן להנהגת סדרים מסוימים בקריאה, שקדמה כבר לע'; וע"ע קריאת התורה) ודנין בתה"ד בימי שני וחמישי. יתר התקנות עוסקות בהכנות לכבוד שבת ובטהרת המשפחה (ב"ק פ"ב, ע"א; ירו' מג' י"ד, א'; ברכ' כ', ע"ב—כ"ב, ע"ב; כת' ג', ע"א; מס' סופרים י', ב'). תקנה אחרת נמסרה משמו: „שיהיו קורין קללות שבתורת כהנים קודם עצרת (= שבועות); ושבמשנה-תורה קודם ראש-השנה... כדי שתכלה השנה וקללותיה" (מג' ל"א, ע"ב). ע' שלל מהלויים (ע"ע לוי, עמ' 370) את הזכות למעשרות, משום שלא עלו עמו מבבל.

יש דעה, כי „מלאכי (ע"ע) זה ע'" (מג' ט"ו, ע"א). הלל הזקן (ע"ע) תואר כ„תלמידו של ע'" (סוטה מ"ח, ע"ב), ועל ר' אלעזר בן-עזריה (ע"ע) אמרו שהוא „עשירי לע'" (ברכ' כ"ז, ע"ב; ור' מנ' נ"ג, ע"א). ע' ונ' שווים בדרגתם והיו גדולי-דורם (עי' גטין נ"ט, ע"א). נ' היה צאצא ליכניה מלך יהודה (סנ' ל"ז, ע"ב—ל"ח, ע"א). לגבי הברייתא ש„בראשונה היו אומרים: שלשה כלים ניטלים בשבת" ולא יותר — „אמר ר' חנינא: בימי נ' נשנית" (שבת קכ"ג, ע"ב).

חז"ל הכירו ש ס פ ר י ע' ונ' ספר אחד הם. מקומו ב„סדרן של כתובים", בין מגילת-אסתר ודה"י. „עזרא כתב ספרו" וכן כתב „יחס של דברי-הימים עד לו" (— „עד שייחס עצמו" — רש"י), ונ' סיימו (ב"ב י"ד, ע"ב—ט"ו, ע"ב). לפי דעה אחרת „כל מילי דע', נ' בן חכליה אמרינהו" (ור' רש"י שם שהשווה את הדעות), ולא נקרא הספר על שמו — „מפני שהחזיק טובה לעצמו, שאמר (נחמ', ה, יט; ועוד) זָכרה לי אלהי לטובה". לפי מסורת אחת נימנה ע' בין ה„עשרה" ש„אמרו ספר תהלים" (שהש"ר, ד', ד' ומקבילות; אך השו' ב"ב שם).

יש גורסים במשנת מו"ק (ג', ד') במקום „ספר-העזרה" — „ספר ע'", ומפרשים שהכוונה לספר-תורה בכתב ידו של ע', או מזמנו. לפי אדר"נ (ל"ד, ד') הנקודות שע"ג המלים „לנו ולבנינו" ועל „ע" שב„עד" (דברים, כט, כה) נכתבו ע"י ע'.

ע"פ מגילת תענית (פרק אהרון) נפטר ע' בי' בטבת. יש מסורת כי יום פטירתם של ע' ונ' הוא ט' בטבת, והיו שהתענו בו (הלכות גדולות, הל' ט' באב ותעניות; ועוד).

לפי יוסף בן מתתיהו (קדה"י י"א, ה', ה') נקבר ע' בירושלים. ביה"ב נשתרשה המסורת, הנזכרת לראשונה ע"י בנימין מטודלה, שע' קבור בכפר אל-עזר סמוך לבצרה שבעראק. הקבר המיוחס נמצא בבניין גדול מכוסה כיפה, שהיתה בבעלות יהודית; למקום היתה נהוגה עליה לרגל.

י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, א׳, 271—332, תשי״ב[3]; י. ליוור, ימי ע׳ ונ׳, תשי״ג (כולל ביבל׳); י. קויפמן, תולדות האמונה הישרא־לית, ד׳, 304—362, תשט״ז; F. James, *Personalities of the O. T.*, 443–461, 1943; S. Mowinckel, *Studien zu dem Buche E.-N.*, II, 1964; J. M. Myers (ed.), *E.-N.*, 1965.

צ. ק.

„עֶזְרָה״ — Hilfsverein der Deutschen Juden — (= „חברת עזרה של יהודי גרמניה״), נוסדה ב 1901 בברלין לשפר את מצבם החברתי והמדיני של היהודים במזרח אירופה ובארצות המזרח, כדוגמת חברת „כל ישראל חברים״ (ע״ע). אחרי פוגרום קישינב כינסה ע׳ ועידות בווינה ובלונדון לארגון סיוע ליהודי רוסיה. ב 1905 תמכה בכסף בקבוצות ההגנה העצמית של ה„בונד״ (ע״ע) ושל הציונים. ב 1905—1914 הוציאה לאור שבועון בגרמנית, אנגלית וצרפתית, שהוקדש לתיאור מצבם של יהודי רוסיה. באמצעות ע׳ נתבצעה „תכנית גלוסטון״ (ע״ע גלוסטון), אך ע׳ משכה ידיה מסיוע להגירת יהודים לגרמניה. במלה״ע I עסקה ע׳ בפעולות סיוע במזרח אירופה, אולם בשל רוח ההתבוללות שפיעמה בע׳ באה החברה לידי התנגשות עם הארגונים הציונים, והג׳וינט (ע״ע) צמצם את הקצבו־תיו שבאמצעות ע׳. על פעילות ע׳ בא״י ר׳ כרך ו׳, עמ׳ 988/9, 1011/2.

אחר מלה״ע I לא מילאה עוד ע׳ תפקיד חשוב בקנה־מידה בין־לאומי והתרכזה בעיקר בסיוע להגירת יהודים מגרמניה או דרכה (קרוב ל 350,000 בין 1921 ל 1936). עם עליית הנאצים לשלטון הוגבלו פעולותיה לגרמניה בלבד. ע׳ פורקה רשמית ב 1939 אך הוסיפה לפעול עד 1941. ראשי ע׳ היו ג׳יימס סימון (נשיא עד 1932), אויגן לנדאו, פאול נתן ומכס ורבורג (ע״ע).

א. כהן־רייס, מזכרונות איש־ירושלים, א–ב, תרצ״ג—תרצ״ו; מ. רינות, חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק, תשל״ב; Z. Szajkowski, *Jewish Emigration Policy in the Period of the Romanian "Exodus"* (JSOS, XIII), 1951; id., *Conflicts in the Alliance Israelite Universelle and the Founding of the Anglo-Jewish Association, The Vienna Alliance and the Hilfsverein* (ibid., XIX), 1957; id., *Jewish Diplomacy* (ibid., XXII), 1960.

ז. פ.

ר׳ עַזְרִיאֵל מִגֵּרוֹנָה, מהמקובלים הבולטים במרכז הקבלי בגרונה (ע״ע, עמ׳ 277) בשליש הראשון של המאה ה 13. הסברה העתיקה, שלפיה הוא זהה עם בן־זמנו ר׳ עזרא מגרונה, שהיה למ־עשה מבוגר ממנו, בטלה לאחר שחיבורי השנַים נחקרו בקפדנות (ר׳ להלן). פרטי חייו אינם ידועים. ידוע כי מורו, יצחק סגי נהור (ע״ע), התנגד להפצה ברבים של ענייני קבלה ע״י ר״ע. המשורר משולם די פיארה (ע״ע, כרך י״ב, עמ׳ 534/5) מגרונה הזכיר אותו בשיריו כמורו וכראש המקובלים בגרונה. כ״י שנמצא באוכספורד ע״י זקס, הכולל ויכוחים של ר״ע עם פילוסופים ממתנגדי הקבלה, הוא גניבה ספרותית של כ״י מקורי של ר״ע, מאת מחבר אלמוני שחי במאה ה 14, שצירף לכה״י גם אוטוביוגרפיה משלו.

י. תשבי (ר׳ ביבל׳) הצליח להפריד ברורות בין חיבוריהם של ר״ע ושל ר׳ עזרא. לחיבוריו של ר״ע סיגנון אָפייני ומינוח ברור, וכולם עוסקים בנושאים קבליים. מחיבוריו: (1) „שער השואל״ — ביאור לשיטת עשר הספירות בצורת שו״ת ובתוספת פירוש, נדפס לראשונה כהקדמה לספר „דרך אמונה״ (ברלין, תר״י) למאיר גבאי (ע״ע); (2) פירוש ל„ספר יצירה״ (ע״ע יצירה, ספר) ונדפס ע״ש הרמב״ן במהדורות הספר; (3) „פירוש האגדות לר״ע״ (ירושלים [מהד׳ י. תשבי], תש״ג) — עיבוד והרחבה לפירושו של ר׳ עזרא, תוך הבהרת הבדלי ההשקפה ביניהם; (4) „פרוש התפלות״ — הוראות כַּוָּנה (ע״ע) לתפילות המרכזיות. בה״י מייחסים את הספר, בד״כ, לר׳ עזרא, אך חלקים גדולים מצוטטים בסידורו של ר׳ נפתלי הרץ טרוס (ע״ע) (טיבינגן, ש״ך) בשמו של ר״ע; (5) איגרת לבורגוס בענייני קבלה. מיוחסת במספר כ״י ליעקב בן יעקב הכהן מסוריה (נדפס ב„מדעי היהדות״, ב׳, תרפ״ז); (6) קונטרס „דרך האמונה ודרך הכפירה״ שנשתמר בחלקו, וחיבורים על המיסטיקה שבתפילה (נדפס בספר הזכרון לא. גולק וש. קליין; ר׳ ביבל׳).

ר״ע הוא מהמעמיקים ביותר במיסטיקה הקבלית. כתביו משקפים את התהליך שבאמצעותו חדרה הנאו־אפלטוניות (ע״ע, ור׳ שם עמ׳ 783/4) למסורת הקבלית המקורית, שנודעה בפרובנס ב„ספר הבהיר״ (ע״ע בהיר, ספר ה־). לא ברור עדיין, כיצד הכיר את התפיסות הפילוסופיות של שלמה אבן גבירול (ע״ע) ושל הנאו־אפלטוני יוהנס (ע״ע) סקוטוס. תפיסת חשיבותו של רצון־האל כפוטנציה העליונה של האלוהות, העולה על כל התארים האחרים, והסמוכה מאוד אליו אבל אינה זהה עמו — מתאימה במיוחד לשיטתו של אבן גבירול. רעיונות אחרים, כגון התלכדות הניגודים באחדות האלוהית, מקורם, כנראה, במסורת נאו־אפלטונית נוצרית. ר״ע הדגיש במיוחד את הניגוד בין התפיסה הנאו־אפלטונית, שלפיה אין האלוהות ניתנת לתיאור אלא בדרך השלילה, לבין המקרא, המתאר את האל במש־פטים חיוביים ומייחס לו תארים. לדבריו, התפיסה הראשונה מת־ייחסת אל ה„אין־סוף״ ואילו השניה — אל עולם הספירות, שבו מתגלה התנועה היוצרת של האחדות האלוהית בהאצלות שונות. בניגוד לשיטתו של פלוטינוס (ע״ע), הוא סבר שהאצלות אלו הן תהליכים באלוהות — הנסתרת בעצמה, ששום דבר חיובי לא יכול להיאמר עליה, — ולא בשלבי התיווך בינה לבין הבריאה. בחיטוטיו במסתרי עולם הספירות גילה ר״ע העזה רבה, וכך גם בפירושיו לאגדות התלמוד. שיטתו אינה יודעת על בריאה אמיתית של „יש מאין״; הוא השתמש במושג זה בהדגשה, אך בשינוי המובן. ה„אין״ (כמו אצל יוהנס סקוטוס) הוא ציון סמלי של ההוויה האלוהית (שהיא מעבר לתפיסת האדם) או של רצון האל, שהוא כשלעצמו אין לו ראשית.

ג. שלום. קבלות ר׳ יעקב ור׳ יצחק בני ר׳ יעקב הכהן (מדעי היהדות, ב׳), תרפ״ז; הנ״ל, שרידים חדשים מכתבי ר״ע מגירונה (בתוך: ספר זכרון לא. גולאק ולש. קליין), תש״ב; י. תשבי, המקובלים ר׳ עזרא ור״ע ומקומם בחוג גירונה (ציון, ט׳), תש״ד; הנ״ל, כתבי המקובלים ר׳ עזרא ור״ע מגירונה (סיני, ט״ז), תש״ה; הנ״ל, אגדה וקבלה בפירושי האגדות של ר׳ עזרא ור״ע מגירונה (בתוך: „מנחה ליהודה״ זלוטניק), תש״י; G. Scholem, *Ursprung und Anfaenge der Kabbala*, IV, 1962; G. Sed-Rajna, *De Quelques commentaires kabbalistiques sur le rituel dans les manuscrits de la Bibliotheque nationale de Paris* (REJ, CXXXIV), 1965; id. (מתרגם), *A. de G., Commentaire sur la liturgie quotidienne*, 1974.

ג. ש.

עֲזַרְיָה מִן הָאֲדֻמִּים — Bonaiuto dei Rossi — (1511, מנטובה — 1578, שם), מגדולי המלומדים העבריים בתקופת הרנסנס. בן למשפחת די רוסי (= מן האדומים, ע״ע רוסי, די) העתיקה והנו־דעת ביהדות איטליה. ע׳ התחנך במנטובה, ששם נתרכזה משפחת די רוסי בתקופתו, אבל רוב ימיו חי מחוצה לה, התפרנס בדוחק מרפואה, ונדד בערים שונות באיטליה: בפֶרארה, אנקונה, בולוניה וסַביונֶטה. כשגירש האפיפיור את היהודים מתחומי שלטונו (1569), התיישב ע׳ שוב בפרארה.

ע׳ לא פרסם דבר עד גיל 60, את רוב זמנו הקדיש ללימוד לטינית, קלסית ובינֵיימית, ספרות איטלקית, תו״י וספרות ישראל. ב 1561, בהיותו בפרארה, רעדה האדמה כ 10 ימים, וע׳ נמלט, עם שארית הפליטה, אל מחוץ לעיר. בפרק א׳ של ספרו „מאור עיניים״ (ושמו: „קול אלהים״) תיאר בפרטות את שלבי הרעידה והשפעתה על התושבים, יהודים ולא יהודים, וצירף סקירה השוואתית של הסיבות הטבעיות שניתנו לתופעה ע״י מלומדים נָכרים מהתקופה הקלאסית ויה״ב, מול השקפת היהדות, לתקופותיה, המתייחסת למקור האלהי של התופעה. בהיותו מחוץ לעיר פגש מלומד נוצרי שחקר אז את אגרת (ע״ע) אריסטיאס — ושהופתע לשמוע מפי ע׳ כי אין לספר מקור עברי — ומתוך כך נתעורר ע׳ לתרגם את האיגרת, בשם „הדרת זקנים״ — חלק ב׳ של „מאור עיניים״. החלק הגדול והחשוב הוא חלק ג׳, „אמרי בינה״, המחולק ל 60 פרקים — מחקר מהפכני

על אודות התפתחות המקרא, ומחקרים בתו"י, כרונולוגיה (ע"ע), שירה ותרבות יהודית.

שימושו במקורות הצטיין בלמדנות ובקיאות בלא-תקדים. להבנת כתבי היוונים נזקק לתרגומים לטיניים ואיטלקיים. למעלה מ 100 מלומדים לא־יהודים מצוטטים בספרו, ומהם עתיקים: אפלטון, אריס־טוטלס ופיתגורס תכופות, וכן הומרוס, איסופוס, אֶוקלידס, ורגיליוס, טרנטיוס, טיבולוס, סנקה, קיקרו; מההיסטוריונים הקלאסיים הסתמך על פלוטרכוס, דיוניסיוס מהליקרנסוס, דיודורוס מסיקיליה ודיו קסיוס, ובגאוגרפיה והיסטוריה טבעית הביא מפליניוס וסטרבון (ע' ערכיהם). הכיר גם מקורות ברפואה ובמשפט. ע' היה היהודי הראשון שהצביע על קיומה של הספרות היהודית ההלניסטית והשתמש בה. תשומת־לב מיוחדת הקדיש לפילון (בפיו „ידידיה") האלכסנדרוני, והחיה את ההתעניינות היהודית בו לאחר שכחה בת 1500 שנה. ע' הוכיח, בין היתר, שפילון לא השתמש בנוסח העברי של המקרא אלא בתרגום השבעים. מפתיעה ביותר הזדקקותו של ע' לכתבי אבות כנסיה מפורסמים, ביניהם אֶוזביוס, היארונימוס, אוגוסטינוס, יוסטינוס העד וקלמנס מאלכסנדריה (ע' ערכיהם), לפתירת בעיות בתו"י ובכרונולוגיה. הוא נזקק גם לספרות איטלקית ולטינית של יה"ב: תומס מאקוינו, איזידור מסביליה והוגו מסן ויקטור (ע' ערכיהם) מובאים תכופות; פטרארקה ודנטה הרשימוהו מאוד. מסופרי הרנסנס הושפע במיוחד מפיקו (ע"ע) דה לה מירנדולה.

ע' נמנע מלהשתמש בשיטות הביקורת ההיסטורית, שנפוצו אז, לחקר המקרא, אבל השתמש בהן באגדות התלמוד, שת"ח רבים קודמים לו כבר לא קיבלון כאמתות דתיות מוחלטות. החידוש בגישתו היה בכך שהעדיף, בד"כ, את המקורות הלא־יהודיים על אלה שבתל־מוד. ע' חישב ביתר־דיוק את אורך התקופה הפרסית בא"י (ע"ע, עמ' 304—330) והוכיח את חשיבותה בתו"י. ע' הוכיח כי ספר יוסיפון (ע"ע) הוא חיבור מיה"ב, שהשתמש בכתבי יוסף בן מתתיהו אך זייף עובדות רבות — גילוי שהדהים את חכמי ישראל בזמנו, לאחר שבמשך דורות ראו בספר מקור עיקרי לידיעת תקופת הבית השני. במחקר מפורט הוכיח ע' כי ספירת השנים מבריאת־העולם הונהגה אחרי תקופת הגאונים, ואף ביה"ב המוקדמים עוד היו בשי־מוש לוחות עתיקים יותר, במיוחד לוח שהיה מבוסס על כיבושי אלכסנדר מוקדון (ע"ע ספירה). כן טען שהתנ"ך והמקורות העתיקים האחרים אינם מספיקים לשחזור הכרונולוגיה מבריאת העולם. דברים אלה נראו ככפירה לבני־זמנו ואף לחוג ידידיו. בדרך דומה טיפל ע' גם בנושאים אחרים: מטבעות יהודיות, התפתחות הלשון העברית והשימוש בארמית, שירה עברית ועוד. רבות ממסקנותיו בטלות כיום, אך אין ספק שכאיש־מדע הקדים את זמנו ב 200 שנה ויותר.

„מאור עיניים" היה לספר שנוי־במחלוקת תקופה ארוכה. לרבנים אחדים, ששמעו על תכנו בעת הידפסו (מנטובה, של"ד) ומחו על הדפסתו, ענה ע' בספר עצמו. משפורסם הספר נזדעזעו רבני איטליה, ואף ידידו ועוזרו משה פרובינצל ביקר בחריפות את עמדת ע' כלפי הלוח. עוד לפני סיום הדפסת הספר הטילו רבני ונציה, בראשם שמואל יהודה קצנלנבוגן (ע"ע), חרם על החזקתו וקריאה בו בלי רשות מיוחדת מרבני העיר, אף שע' עצמו, שהקפיד על מצוות, לא הותקף אישית. החרם הוכרז גם ברומא, פראראה, פדובה, ורונה ואנקונה. אף במנטובה, שם היה ע' ידוע היטב, נאסר על צעירים מתחת לגיל 25 לקרוא בספר. בצפת עמד להצטרף לחרם ר' יוסף קרו (ע"ע), אבל הוא נפטר לפני שחתם, והחרם הוכרז ע"י רבני צפת האחרים. יהודה (ע"ע) ליוא בן בצלאל מפראג הקדיש חלק גדול מספרו „באר הגולה" להתקפה על ע'. לפני מותו השיב ע' למבקריו בחיבורו „מצרף לכסף" (תרי"ד), שנדפס יותר מאוחר יחד עם „מאור עיניים" (1864).

התעניינות בספר התחדשה במאה ה 18, בשל קרבת רעיונותיו לרעיונות ההשכלה. ההדפסה המודרנית הראשונה של הספר יצאה ע"י משכילי ברלין בתקנ"ד. אח"כ יצא הספר שוב ע"י צונץ (תרכ"ג—ו) וקאסל (תרכ"ו), שהוסיפו מבואות לספר.

ב. רות, היהודים בתרבות הריניסאנס באיטליה, תשכ"ב; *ש. סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה*, ב', תשכ"ה; D. Kaufmann, *Contribution a l'histoire des luttes d'A.d.R.* (REJ, XXXIII), 1896; S. Baron, *La Methode historique d'A. de R.*, 1929; R. Marcus, *A 16th Century Hebrew Critique of Philo* (HUCA, XXI), 1948.

י. ד.

עֻזְרָר

עֻזְרָר (Crataegus), סוג של צמחים ממשפחת הוַרדיים (ע"ע), שנמנים עמו מאות מינים של עצים או שיחים, מהם כ 100 בעולם הישן. בגלל צורותיהם הרבות, קשה לתחום את המינים, והנתונים על מספר המינים בסוג שונים מאוד. צמחי הע' לרוב שיפ־ניים ומשירי עלים; העלים מסורגים, בעלי פטוטרת, פשוטים ושסועים ל־אונות עמוקות למדי. פרחי הע' מו־אבקי־חרקים, אַנדרוגיניים, לרוב ערו־כים בסוככים מדומים; עלי הגביע והכותרת 5, אבקנים 5—25, השחלה תחתית, לרוב בת 1—2 עלי שחלה מאוחים; עמודי העלי חפשיים; הפרי דמוי תפוח, עסיסי, עם גלעין חד־זרעי בכל עלה שחלה. מינים של ע' וכן בני כלאיים של מיני ע' משמשים כעצי נוי. פירות הע' נאכלים ובאזורי עולם שונים אף מובאים לשווקים; פרחים ופירות של C. oxyacantha משמשים ברפואה. הסוג ע' מיוצג בפלורה של ישראל על ידי 2 מינים, שהם מרכיבים חשובים של חֳרשים ים־תיכוניים.

עוזרר קֹוצני (Crataegus azarolus) — ענף נושא עלים ופירות

H. Melchior (ed.), *A. Englers Syllabus der Pflanzenfamilien*, II, 1964[12]; M. Zohary, *Flora Palaestina*, I, 1966.

עֵט, עֵט נוֹבֵעַ

עֵט, עֵט נוֹבֵעַ, ע"ע כְּתִיבָה, עמ' 1112.

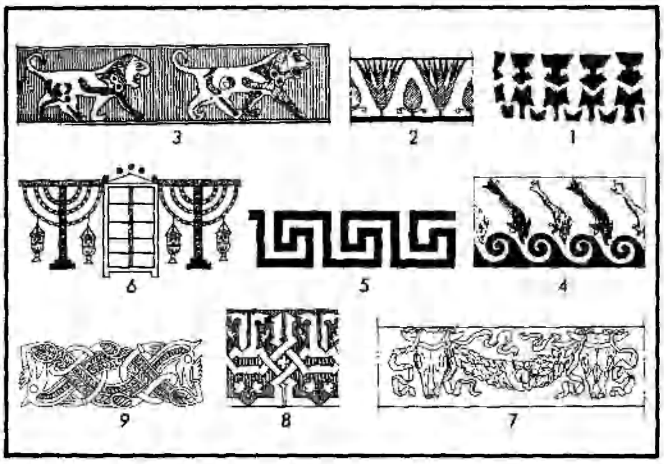
עַטַאר, פַּרִיד אַ(ל)־דִין

עַטַאר, פַּרִיד אַ(ל)־דִין ע"ע פַּרִיד אַ(ל)־דִין עַטַאר.

עִטּוּר, באמנות

עִטּוּר, באמנות, במשמעותו האחת (1): מערך אמנותי המצורף לעצם כל־שהוא והנועד לשוות לו תוספת נוי ועניין החורגים מתפקידו הראשוני ומיצובו (decoration באנג'). מרבית יצירות־האמנות בכל הדורות ובכל התחומים והטכניקות כלולות, בצורה זו או אחרת, בקאטגוריה זו: ציורי־הקיר לסוגיהם, פסיפסים, זגוגיות צבעוניות, תבליטי אבן, עץ וסטוקו, שנהב, מתכת (לעיטורם של בניינים, רהיטים, כלים), מלאכת לכה, נַיְלוֹ (ע"ע), רקמות ואריגת דגמים ותמונות. גם ציורי־השמן והטמפרה (ע"ע) משמשים לעתים קרובות לע' כלים, רהיטים ובניינים.

עיקר תכנו האמנותי של הע' הציורי והפיסולי ניתן לרוב להבנה גם כשהוא מופיע בנפרד מן העצם שאותו הוא מעטר; ובייחוד אמורים הדברים בע' הפיגוראטיווי. אָפיינית ליצירות העיטוריות הנטיה לגרום הנאה ויזואלית ישירה מחזותן הכללית, הנאה הנגרמת ע"י התחשבותו של האמן בזיקת הע' למשטח החיצון של העצם המעוטר, שכתוצאה ממנה הוא נוטה להדגיש את ערכיה הדו־ממדיים של הקומפוזיציה. תכונתה העיטורית־דקוראטיווית של היצירה גוברת ככל שתגבר זיקתה אל העצם המעוטר, ובעיקר אל דו־ממדיותו של המשטח המעוטר; היא נחלשת בגבור תכונתה כ„אמנות לשמה". גם פסל תלת־ממדי חפשי יכול לקבל משמעות עיטורית אם הוא משובץ במסגרת מבנה באופן שהוא תורם לקישוטו ואיננו מהווה אך ורק עניין אמנותי בפני עצמו. דוגמה אָפיינית לכך הם המלאכים הנושאים את סמלי יסורי ישו (ברניני [ע"ע] ותלמידיו) המעטרים את „גשר המלאך הקדוש" ברומא. כ"כ ניתן לעתים להבחין תכונה

עיטורים מתקופות שונות: 1. פרימיטיווי; 2. מצרי; 3. אשורי; 4. כרתי־מיקני; 5. יווני; 6. יהודי; 7. רומי; 8. מוסלמי; 9. אנגלו־סכסוני

עיטורית ביצירה שעוצבה כ„אמנות טהורה", במידה שגוברת בה הנטיה להדגשת המשטח ולחלוקה הארמונית וסדורה של הצורות ומשטחי־הצבע על חשבון התוכן האיקונוגרפי או האכספרסיווי. רבים מציוריו של מטיס (ע"ע), למשל, נוצרו מתוך גישה עיטורית מודעת.

ציורי־הקיר בארמון קנוסוס שבאי כרתים הם דוגמה מרהיבה של ע'־פנים ציורי מושלם בעת העתיקה: הם עשויים תוך תפיסה דו־ממדית מובהקת ותוך התאמת הקומפוזיציה הסימטרית שלהם לפרטי המבנה של האולם. דוגמה יפה לסוג אחר של ע' ציורי הם ציורי־הקיר באולם־האמבט של אותו ארמון, הכוללים דולפינים ודגים פזורים באורח חפשי אך הארמוני, על־פני משטח־הקיר. שתי שיטות־הע', הציורי־הבנוי והמתוכנן, מצד אחד, והזרוע חפשית, מצד שני, עברו ליוון, לרומא ולתרבות האטרוסקית (ציורים ופסיפסים). במצרים נשתמר שפע של עיטורי־ציורים ותבליטים — בקברים, על פילונים וקירות המקדשים, ובהם הדגשה של הערכים העיטוריים.

מימין: ציור־קיר מקבר סנמות, נוא־אמון, השושלת ה18. משמאל: אפריזה מיוון, סוף המאה ה6 לפסה"נ

תרומתן העיקרית של אשור, בבל ופרס לאמנות־הע' הארכיטקטוני הפיגוראטיווי היא בתחום התבליט, אם כי גם כאן נראים לעתים קרובות תבליטים בעלי אופי אורנאמנטאלי מובהק, כגון אלה שעל „שער האריות" בנינוה. בתבליט העיטורי מסוג זה ניכרת השפעתם של חותמות־גליל (ע"ע חותם).

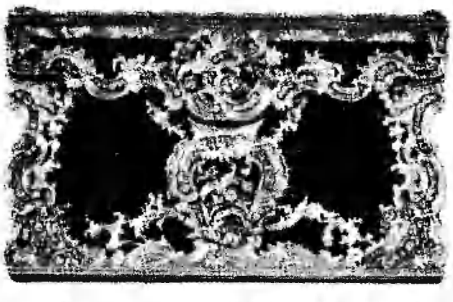
הע' הפיסולי הפיגוראטיווי של מקדשי יוון העתיקה מהווה פרק מרכזי בתולדות האמנות והתפתחותו צמודה להתפתחות התיאור הנטורליסטי של דמות האדם בתנוחותיה השונות; התפתחות זו אפשרה במהלכה יתר גמישות בארגון הקומפוזיציה העיטורית בתחומי הגמלונים, המטופות והאפריזים של המקדשים, בלי להיזקק לעיוותים בקנה־המידה של הדמויות (השווה גמלוני המקדשים קרקירה [קורפו], בערך 600 לפסה"נ, ואולימפיה, בערך 460 לפסה"נ).

תקופה חדשה לע'־הפנים הציורי באה עם השימוש בפרספקטיווה (ע"ע) ביוון, ובעיקר ברומא, ששם הציור בעיקרו היה ציור־קיר עיטורי מובהק (ע"ע פומפיי; הרקולנאום). המוטיווים העיטוריים שברקע כללו גם להטוטי־פרספקטיווה אילוזיוניסטיים, שהפכו את משטח־הקיר לארכיטקטורה מדומה המשקפת מראות־נוף. מיטב התבליטים העיטוריים הרומיים נמצאו על־גבי סרקופגים.

בע' הפיגורלי של כנסיות יה"ב (פסיפסים, פרסקים ותבליטים בכנסיות ביזאנטיות, רומאניות וגותיות), שולבה איקונוגרפיה מגוונת ועשירה בערכים עיטוריים מובהקים. בציורי־הקיר ובזגוגיות הצבעוניות נסתמנה מגמה לחלק את הע' לתאים סגורים שכל אחד מהם כָּלל נושא ותמונה משלו. דוגמה אָפיינית להשתמרות מסורת זאת הם הפרסקים של ג'וטו (ע"ע) בקאפֶלה סאנטה מאריה דֶל אָרֶנה בפאדוֹבה (1303—1305).

הראשון שהצליח לשלב תיאור פרספקטיווי אילוזיוניסטי בע' פיקטוריאלי אחיד של פנים־חדר היה אנדראה מנטניה (ע"ע), בציוריהפרסקו שלו שבארמון־הדוכס במנטובה. ציירי־הקוואדראטורה שעיטרו במאות ה15 וה16 את תקרות הארמונות והכנסיות באיטליה, פיתחו את השגי האילוזיוניזם הפרספקטיווי של מַנטניה. אפילו מיכלאנג'לו השתמש באפקטים אלה בארכיטקטורה האילוזיוניסטית המהווה מסגרת עיטורית לפרסקים של התקרה בקאפלה הסיכסטינית בוותיקן.

כמה מן המוטיווים העיקריים שבעיטורי־הקיר באיטליה בראשית המאה ה16 נשאבו מן הקטעים האורנאמנטאליים בעיטורי־הקיר הרומיים העתיקים, שנחשפו בחפירות ארכאולוגיות; הגרוטסקות (ע"ע), כפי שכונו, התפשטו על־פני אירופה המערבית כולה. במקביל לשיטת־ע' זו, ולעתים בשילוב עמה, הופיעה שיטת־ע' אחרת, אשר בה סגורות היחידות הפיקטוריאליות (ציורים ותבליטים עילתיים) במסגרות בעלות תבניות רבגוניות המשובצות בתקרה באופן שנוצר דגם עיטורי גאומטרי.

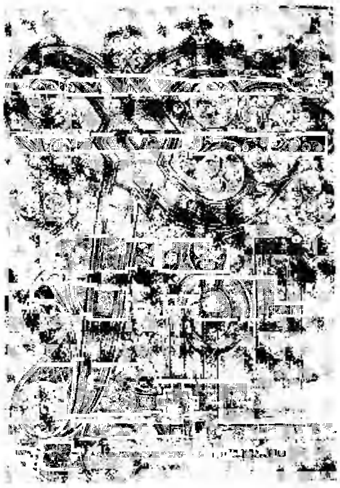

קופסת־זהב משובצת יהלומים — לקביעת תור בנשף־ריקודים בתקופת הרוקוקו, 1750 (המוזיאון הממלכתי באמסטרדם)

מבשׂרה של שיטת ע' התקרה הבארוקית, בה שולבה מורשת האילוזיוניזם של מנטניה עם תפיסת מבנה אורגנית, היה קורג'ו (ע"ע). השגיו פותחו לראשונה רק במאה ה17 ע"י לנפרנקו (ע"ע); לשיא פיתוחם של עיטורי־התקרה הגיע הבארוק בשלהי המאה ה17 באיטליה ובמאה ה18 בדרום־גרמניה ובאוסטריה. — בצרפת עלה במאה ה18 סיגנון הרוקוקו (ע"ע), שהתפשט באירופה כולה, ושתרומתו החשובה ביותר היא בתחום הע'. מוטיווים צורניים דמויי צמחים מסולסלים וקלילים אָפייניים לסיגנון זה. חלק מן הדמויות והמוטיווים הנטורליסטיים בארמונות וֶרסי ופאריס מן

מימין: ע' של בע"ח בכנסיה באורנס, נורווגיה, המאה ה11. משמאל: פרט מעמוד־עץ (כרסי) שעליו מונח הקוראן. ממסגד באנטוליה, המאה ה13 (המוזיאון הממלכתי, ברלין)

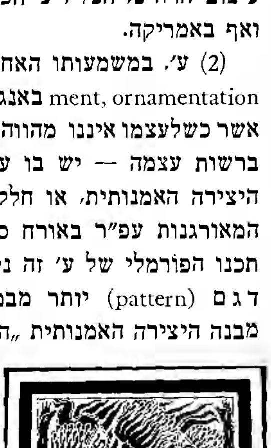
עמוד מ„ספר־קלז", אירלנד, בערך 800 לסה"נ (אוניברסיטת טריניטי, דבלין)

המאה ה18, באולמי התיאטרון והאופרה, מותאמים לכללי הצורה המסולסלת של המוטיווים העיטוריים של הרוקוקו. ע׳ קלילים אלה מהווים כעין ראקציה לע׳־הבארוק השואף להדהים את המסתכל בכובד הודו, אם כי כמוהו קשורים הם עדיין במסורת הקלאסית. ע׳־הרוקוקו שימש בכל תחומי האמנות ומלאכת־האמנות.

תרומה מעניינית של ה־מאה ה18 לע׳־הפנים היא כלילת מוטיווים ודמויות שאולים מן המזרח הרחוק שהפכו לאפנה באמצע ה־מאה. המאה ה18 וראשית המאה ה19 היו תקופות־תחיה של סיגנונות היסטוריים — הסיגנון הנאו־קלאסי, הנאו־בארוקי והנאו־גותי — עובדה המשתקפת גם בסיגנונות העיטוריים של התקופה. חפירות הרקולנאום, פומפיי ועוד עוררו גל של עיטורי־פנים בחיקוי הנוסח הרומי העתיק, אפנה שהגיעה לשיאה בראשית המאה ה19. סיגנון האנפיר (ע"ע) טבוע בחותם ההשפעה הקלאסית והוא בא לידי ביטוי בכל האמנויות העיטוריות ובעיצוב הכלי והרהיט.

הוולגאריזציה של הטעם בע׳ הפנים והכלי, עקב המהפכה ועליית תרבות ההמונים של הבורגנות הבינונית והזעירה, גרמה לראקציה, ובראשה הדמות המרכזית באמנות־הע׳ של המאה ה19, ויליאם מוריס (ע"ע). הוא דגל בע׳ פלוראלי עדין ומסוגנן והמוצרים של בית־מלאכתו היו עיטורי־קירות (ציפוי־נייר, אריחים, מרבדים), שהשפיעו על חלוצי הע׳ והעיצוב החדיש באנגליה ומחוצה לה. — סיגנון „האמנות החדשה" (art nouveau) בשלהי המאה ה19, שהקו הזורם והמתעקל בחן היה המוטיוו העיקרי בו, שלט בכל תחומי עיצוב הרהיט, הכלי, ע׳־הפנים והטיפוגרפיה, והתפשט בכל אירופה ואף באמריקה.

(2) ע׳, במשמעותו האחרת, עפ"ר פרט במכלול אמנותי (ornament, ornamentation באנג׳), העשוי אמנם להיות מצורף גם לעצם אשר כשלעצמו איננו מהווה מלאכת־אמנות, אך — כביצירה העומדת ברשות עצמה — יש בו עניין מוגבל בלבד. הוא מעטר את שולי היצירה האמנותית, או חלקים אחרים של עצמים ומוצרים, בצורות המאורגנות עפ"ר בארח סדיר, לפי עיקרון גאומטרי ברור וקריא. תכנו הפורמלי של ע׳ זה ניתן לרוב להגדרה ולניתוח במושגים של דגם (pattern) יותר מבמושגים של קומפוזיציה, המאפיינת את מבנה היצירה האמנותית „הטהורה". ההבחנה שבין הע׳ הדקוראטיווי (1) ובין הע׳ האורנאמנטאלי (2) איננה ברורה תמיד כל צרכה. כשהע׳ מורכב מדגמים סדורים לפי עיקרון גאומטרי־מאתמטי, ניתן לדבר על ע׳ בעל אופי אורנאמנטאלי, גם אם היחידות המרכיבות אותו הן פיגוראטיוויות וגם אם הוא מכסה את פני כל האובייקט ומהווה מערך אמנותי שלם. האופי האורנאמנטאלי נקבע אפוא ע"י הדגם המבני יותר מאשר ע"י היחידות המרכיבות אותו. הסדרה, אחד העקרונות המבניים היסודיים של הסטרוקטורה האורנאמנטאלית, קיימת גם ב־

חיתוך־עץ, מעשה־ידי א. ה. מק־מורדו, בסיגנון „האמנות החדשה", 1883

ארגון היסודות הארכיטקטוניים (עמודים, חלונות). היא יכולה להיות פשוטה: מורכבת מיסוד חוזר אחד (a a a a a), או מכמה יסודות חוזרים: מאיברים שונים בצבע, בצורה, או בשניהם גם יחד (ab ab ab; או abc abc abc). היא יכולה להיות רצופה (קו, זיגזג, קו מפותל), או מקוטעת וכוללת איברים עצמאיים ונפרדים. איברי הסדרה יכולים להיות בעלי צורה פשוטה (נקודות, עיגולים, או כל צורה גאומטרית אחרת) או מורכבת. הסדרה יכולה אף לכלול שורה של יסודות כה מורכבים כדמויות־האדם. דגם מבני מורכב יותר של המערכת העיטורית מתקבל ע"י צירופן של כמה סדרות, באופן שכל איבר בסדרה מופיע בהקשר סדיר הן עם שאר האיברים בסדרה „שלו" והן עם האיברים המתאימים בסדרות האחרות. מצירופי האיברים הבודדים של הסדרות השונות נוצָרות מאליהן, כביכול, סדרות חדשות שאף איבריהן מסודרים בינם לבין עצמם לפי עיקרון מבני גאומטרי־מתמטי קבוע. להלן דוגמה אלמנטרית של סדרה שאיבריה הן שתי סדרות שונות, כל אחת בעלת שני איברים חוזרים שונים (ניתן להרכיב סדרה אורנאמנטאלית גם ממספר רב מאוד של איברים בתנאי שיחזרו ויופיעו בה בסדירות):

סדרה A: abababab

סדרה B: cdcdcdcd

הצירוף (סדרה של סדרות לפי העקרון ab = התחלפות קבועה) יתן את הדגם הבא:

סדרות

C D C D C D C D

↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓

a b a b a b a b [סדרה A]

c d c d c d c d [סדרה B]

a b a b a b a b [סדרה A]

c d c d c d c d [סדרה B]

מן ההקשר המאונך החדש שנוצר בין הסדרות המאוזנות נתהוותה סדרת סדרות חדשות בת שני איברים שונים החוזרים בקביעות:

סדרה C, ובה ההרכב החדש: C = acacacac

סדרה D: D = bdbdbdbd

סדרה של סדרות היא אפוא דגם עשיר יותר מאשר הסכום הראשוני של הסדרות שמהן הורכב בתהליך יצירתו.

אמני תרבויות רבות הגיעו, בשאיפתם לפתח את דגם הע׳ הגאומטרי, למסקנה הנכונה שהסדרה הרצופה עשירה יותר באפשרויות של צירופי „סדרות של סדרות" מאשר הסדרה המקוטעת: ניתן ליצור בה גם איברים חדשים לחלוטין כתוצאה מחיתוכן של הסדרות (דגם רשת, דגם חלת־דבש, ועוד), או שילובן זו בזו. שילוב שני זגזגים הנעים במקביל ובמהופך נותן, למשל, יסוד חדש — מעוין, מלבד תוספת הסדרות שהושגה ע"י צירוף הקריאה האנכית של איברי הסדרות החדשות. את המעוין ניתן לפרש כמשטח דו־ממדי באמצעות צביעה מתאימה, או להשאירו כשלד קווי. צירוף של מֶאַנדרוֹת נותן צורה חדשה בעלת סימטריה ראדיאלית מורכבת ובעלת „תנועה" סיבובית, היא הסוואסטיקה. כדגם עיטורי מובהק, החוזר ומופיע בכל התקופות ובכל התרבויות, מקובלת, מלבד הסדרה, גם הסימטריה (ע"ע) הדו־אגפית והראדיאלית.

אפשרויות צורתיות עשירות אלה, ורבות אחרות, היו ידועות לכמה מתרבויות העולם העתיק, ואף לאמני השבטים הפרימיטיוויים, באפריקה ובאיי האוקיאנוס השקט. תשלובת הסדרות הקוויות היוצרת דגמים סבוכים הגיעה לשכלול מרהיב בחלונות השבכה ובפיתוחי־העץ האיסלאמיים, בתבליטי־העץ על כלים של שבטי אפריקה התיכונה ואיי דרום האוקיאנוס השקט (גינאה החדשה, ניו זילנד) ובאמנות השבטים ה„ברבריים" והנורדיים של אירופה בשחר יה"ב, בה מעורב הע׳ גם ביסודות זואומורפיים ומפלצתיים־דמיוניים. היא התמידה, בחלקה לפחות, גם באמנות הנוצרית הקדומה בתקופה

המְרובינגית והקארולינגית, בתקופת פלישות הוויקינגים והנורמאנים, ואף בסיגנונות הרומאני והגותי.

תהליכי היצירה בתחום הבניה והמלאכה כוללים, בחלקם הניכר, יחידות אורנאמנטאליות בעצם הרקמה המבנית. הלבֵנים בבניין, קורות התקרה ועמודי התמיכה מהווים סדרות קצובות, לעתים מורכבות למדי, שניתן לראותם כע׳, נוסף על תפקידם השימושי הראשוני. אומנים, בנאים וארדיכלים בכל הדורות השכילו לפתח יסודות עיטוריים אלה. סדרת עמודים חד־איברית (aaaa) יכלה ליהפך לסדרה מורכבת (abab) ע״י שינויי צבע סדורים, או ע״י שינוי קצוב של צורת הכותרת או מבנה גזע העמוד (כמו בכנסיות הרומאניות, למשל). בנדבכי קירות הכנסיות במערב טוסקאנה (פיזה, לוקה) נוצרה התחלפות סדירה של גוני־האבן. היסוד הגאומטרי המופשט שלט בע׳ בכל התרבויות, כולל התרבויות הפרֶה־היסטוריות השבטיות באפריקה ובאמריקה במשך דורות רבים, ועד היום הוא מהווה יסוד בולט בתחומים שונים של הע׳. גם בהיכלל יסודות פיגוראטיביים בע׳, דאגו לרוב האמנים לסגננם — לתרגמם למערכת צורות גאומטריות. דוגמות מוקדמות של שימוש ביסודות פיגוראטיוויים במסגרת דגמים עיטוריים מצויות בארדיכלות, בתבליטים ובשולי ציורים במצרים הקדומה (דמויות וחיות המסמלות אלים, צמחים, וכו׳), בתבליטים על שערים ובחותמות, וגם בכותרות עמודים במסופוטמיה ובפרס. הע׳ הפיגוראטיווי הקלאסי בארדיכלות היוונית והרומית כולל ברובו יסודות פלוראליים (כפות־תמרים, עלי־אקָנתוס), ואף דמויות־אדם טבעיות, שהופיעו כבר בארדיכלות המצרית. במקדש הרומי מצויים גם ע״ פיסוליים חדשים, כגון כלי־נשק, גולגלות־שוורים.

בניגוד לסיגנון הגאומטרי המקובל בתרבויות העמים הפרימיטיוויים ובמלאכת־האמנות, מצטיין הע׳ הקלאסי בגישה פורמלית מיוחדת במינה השואפת להעניק לכל פרט תבנית הארמונית (סימטרית), ואף לארגן את כל פרטי העצם (למשל, כל עלי־הצמח המשמשים ע׳ לכותרת עמוד קורינתי) במסגרת דגם סימטרי, בלי לגרוע מטבעיותו של הצמח. עיקרון זה של סימטריה במובנה הקלאסי והאידאליסטי של המלה והקשר אל הטבע, נשאר עיקרון מנחה בכל הע׳ הקלאסי, שעבר מיוון לרומא ולעמי אירופה, זכה לתחיה ברנסאנס הקלאסי והתמיד עד שלהי המאה ה 19. — בסיגנון הגותי הבשל והמאוחר פותחו כמה מן היסודות המבניים של שלד הכנסיה — בעיקר הקשת החדה — לכיוון העיטורי ואיבדו אח״כ את משמעותם המבנית המקורית. כך נוצרו במקום קשתות־קמרון פשוטות, או קשתות־חלונות, מערכות גאומטריות סבוכות ומרהיבות שחזרו והופיעו כע״ גרידא. הרנסאנס והבארוק שבו למורשת הקלאסית בע׳ בהוסיפם עליה מוטיווים שאובים ממורשת הע׳ של יה״ב.

סיגנון הרוקוקו (ע״ע) פיתח עד כדי הגזמה את היסודות העיטוריים הקלאסיים ויצר דגם חדש, הדגם האי־סימטרי, הן כדגם־אב לסיגנון פרטי הטבע (בעיקר פרטים צמחיים) והן כדגם מופשט, במגמה ליצור ע׳ דינאמי, זורם בקלילות, אורגני, תוך שימוש באוצר הצורני הקלאסי של צורות ודמויות בעלות יופי ופרופורציה הארמוניים. המשכה הטבעי של תנועה זו בע׳ האירופי היה בסיגנון „האמנות החדשה", בשלהי המאה ה 19 ובראשית המאה ה 20. ואילו הראקציה למסורת העיטורית האירופית בכללה באה עם האמנות החדישה של המאה ה 20, פריחת הסיגנונות המופשטים בציור ובפיסול והארדיכלות בעלת האופי הפונקציונלי. גישה פוריסטית זו שדגלה בהרחקת הע׳ מן הארדיכלות ומעיצוב המוצר, באה לגיבושה הקיצוני באסכולת ה„באוהאוס" (ע״ע גרמנית, אמנות, עמ׳ 591). כיום הולכת ומוחזרת לְישנה עטרת הע׳ — בשתי משמעויותיו — בכל תחומי האמנות השימושית.

O. Jones, *The Grammar of Ornament*, 1856; D. Guilmard, *Les Maîtres ornemantistes*, I–II, 1880/1; F. S. Meyer, *Handbuch der Ornamentik*, 1888; L. F. Day, *Ornament and its Application*, 1904; A. Speltz, *The Styles of Ornament*, 1910[2]; id., *The Coloured Ornament of All Historical Styles*, 1915; A. D. F. Hamlin, *A History of Ornament, Renaissance and Modern*, 1923; J. Evans, *Pattern: A Study of Ornament in Western Europe, 1180 to 1900*, I–II, 1931; id., *Style in Ornament*, 1950; D. Debes, *Das Ornament: Wesen und Geschichte* (bibl.), 1956; E. Forssman, *Saule und Ornament*, 1956; N. Dacos, *La Decouverte de la Domus Aurea et la formation des grotesques a la Renaissance*, 1969.

א. רז.

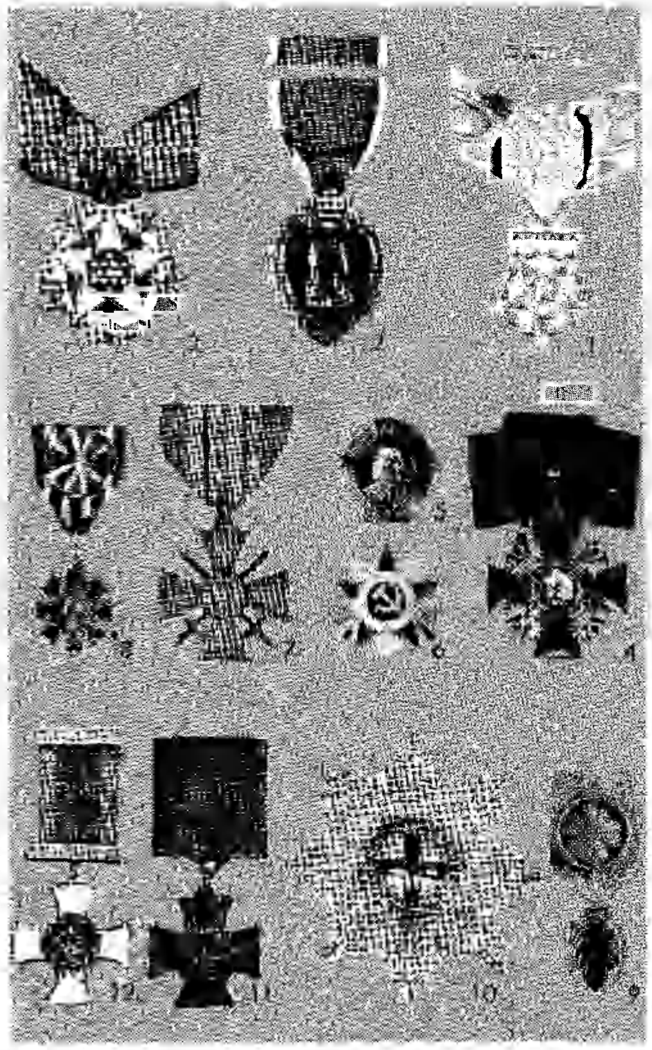
עִטּוּר, אות־כבוד המוענק לחיילים ולאזרחים. מקור הע״ אולי ברצון האדם להתבלט מבחינה חיצונית בין חבריו. כבר במגילת אסתר (ח, טו) נזכרת עטרת הזהב שניתנה למרדכי כאות־כבוד. בעולם הקלאסי היו נהוגים ע״ (בלאט׳ corona, היינו עטרה) בצורת זרי זית, דפנה והדס, או עטרות־זהב מסוגים שונים, שהעידו על הצטיינות אזרחית (ביוון) או צבאית (ברומי).

הע״ הנהוגים כיום התפתחו במידה רבה מסמליהם של מסדרי־האבירים של יה״ב, שבעקבותיהם הוקמו, ע״י שליטים, מהמאה ה 14, מסדרים חילוניים בעלי סמלים משלהם, שהחברות בהם הוגבלה למספר אישים שאותם רצו לכבד. המונחים הלועזיים המציינים ע״ (ordre וכיו״ב), משמעותם היתה בתחילה מסדר (ע״ע, ור׳ שָם מקורם). עד למאה ה 19 הוענקו עיטורי המסדרים וסמליהם (גלימות, שרשראות, צלבים וכוכבים תלויים על סרטים צבעוניים, וכו׳) בעיקר למעמדות הגבוהים ולמקורבים לשררה, ולמקבליהם הוקנו זכויות שונות. ברם, מאז ראשית המאה ה 19 הונהגו בצרפת („לגיון הכבוד") ובפרוסיה („צלב הברזל") ע״ גם לבני המעמדות האחרים, וגדל מאוד מספר הע״, שהונהגו ברוב מדינות העולם (להוציא אחדות, למשל שוויץ). כיום מוענקים ע״, על השגים צבאיים ואזרחיים, בלא שיהיו כרוכים בהכרח בהשתייכות למסדר כלשהו.

בד״כ מבחינים כיום בין ע״ צבאיים ואזרחיים, אם כי ישנם גם דו־תכליתיים (למשל, באנגליה). כן יש וקיימת, כבעבר, חלוקה לדרגות (למשל, 5 ב„לגיון הכבוד"). רוב הע״ מוענקים ע״י רשויות מדיניות, אך יש גם מעטים הניתנים ע״י גופים כגון האו״ם וחברות ואיגודים בעלי מוניטין. קבלת ע׳ זר וענידתו טעונות לפעמים התר הרשות הלאומית.

ע״ צבאיים ניתנים על אומץ־לב מול האויב, או בנסיבות מסוכנות במיוחד, על שירותים צבאיים מצוינים, על השתתפות במלחמה, במסע או במאורע מיוהד, או שירות באיזור מיוחד, וכו׳. יש שקיימים סוגי ע״ נפרדים, שווים בערכם, לחילות היבשה, הים והאוויר. ע״ צבאיים מוענקים גם לאחר מות מקבלם. ע״ אזרחיים ניתנים על שירותים מצוינים או ממושכים, למדינה (או לבית המלוכה) בשטח המִנהל והדיפלומטיה, וכן על השגים באמנות, בתעשיה, בחקלאות, בשטח הסוציאלי, בשל הצלת נפשות, לציון מסעות, תאריכים מיוחדים, וכו׳. לכל אותות־כבוד אלה חשיבות ניכרת כאמצעי־השפעה מעודן, ברמה הלאומית והבין־לאומית.

לע״ בד״כ צורת צלב או כוכב (לעתים בתוספת חרבות, עלי אלון, דפנה ודקל), או זר. לע״ שחשיבותם פחותה — צורת מדאליה בד״כ. הם נענדים מעל ללב, כשהם תלויים בסרט הקשור לסיכה. לכל ע׳ סרט צבעוני בולט המיוחד לו. לע״ בעלי דרגה גבוהה, מעין אלה הנועדים לכבד ראשי מדינות, צורת צלב או כוכב, גדול ומפואר, הנענד על הבגד בסיכה. יש שהם תלויים בסרט בולט או בשרשרת יקרה על הצוואר. יש גם ע״ בצורת סיכות (עלי דקל וכו׳), שלטים או מגינים, וביו״ב. ע״ עשויים חמרים שונים: זהב (משובץ לעתים ביהלומים ופנינים), כסף, ארד (כגון „צלב ויקטוריה", הע׳ הבריטי הגבוה ביותר), ברזל (כגון „צלב הברזל" הגרמני), או מתכת מאומלת. על הע׳ בד״כ סיסמה או דמות, אלֶגורית או של אישיות חשובה. עפ״ר מוענק ע׳ ליחידים אך יש שהוא ניתן לגופי צבא (כגון „הצל״ש היחידתי של נשיא אה״ב"), או לארגון כלשהו. בהזדמנויות נדירות מוענק אותו ע׳ כמה פעמים והדבר

עיטורים. באה״ב: 1. מדליית־הכבוד של הקונגרס; 2. לב־הארגמן; 3. ע׳־החירות של הנשיא. ברוסיה: 4. ע׳ אלכסנדר נייבסקי; 5. ע׳ לנין; 6. ע׳ מלחמת־המולדת. בצרפת: 7. צלב־המלחמה; 8. ע׳ האמנויות והספרות; 9. ענפי־הדקל האקדמיים. בבריטניה: 10. ע׳ מסדר־הבירית; 11. צלב־ויקטוריה; 12. ע׳ השירות המצוין

מצוין על הע׳ המקורי בצורת תג או כוכב (בארצות האנגלו־סכסיות). בבריה״מ נוהגים לענוד כל ע׳ לחוד בגודלו המקורי (גם אם ישנם כמה מסוג זהה), גם על בגדים אזרחיים. בארצות מערביות אנשי־צבא נוהגים לענוד העתקים מוקטנים של ע״ על מדי־שרד, אך בד״כ מסתפקים בענידת הסרטים בלבד, ערוכים לפי סדר חשיבותם, מימין לשמאל, על סיכות ארוכות. יש עונדים כמה שורות של סרטים. אזרחים עונדים ע״ רק בהזדמנות חגיגית מאוד. הענקת ע״ כפופה עפ״ר לתקנות מוגדרות. כמה מהע״ ההיסטוריים הקיימים עדיין, וכמה בין אלה הנדירים בחשיבותם, מקנים למקבליהם תואר אבירות או אצולה, וכן גם מענקים כספיים וזכויות שונות (זכות קדימה בטקסים, הצדעה, וכד׳).

להלן מבחר שמות הע״ הידועים ביותר (ושנות הנהגתם):

אה״ב: ע׳ לב הארגמן, לפצועים ולקרוביהם של חיילים שנהרגו, 1782/1932; מדליית הכבוד של הקונגרס, על אומץ לב עילאי, 1861/62; לגיון הזכויות, על שירותים מצוינים, אזרחיים וצבאיים, של אזרחי אה״ב וזרים, 1942; ע׳ החירות של הנשיא, 1945/63.

בריטניה: ע׳ מסדר הבירית, בכיר הע״ האנגליים, מוענק לבני בית המלוכה, ולאצולה הגבוהה, 1350; צלב ויקטוריה, על אומץ לב עילאי, 1856; ע׳ השירות המצוין, לקצינים מצטיינים, 1886; ע׳ האימפריה הבריטית, מוענק לאזרחים ולאנשי־צבא על שירותים, 1917; צלב ג׳ורג׳, על אומץ־לב אזרחי עילאי, 1940.

גרמניה (המערבית, ופרוסיה): ע׳ הנשר השחור, לאזרחים (הקנה אצולה), 1701; ע׳ „בעבור זכויות״, על אומץ־לב עילאי, 1740; צלב־הברזל, על אומץ־לב, 1813; ע׳ הזכויות הפדרלי, 1951.

יפן: ע׳ השמש העולה, 1875.

צרפת: ע׳ לגיון הכבוד, הע׳ הצרפתי העיקרי, מוענק בדרגות שונות לאנשי צבא ולאזרחים, 1802; ע׳ ענפי־הדקל האקדמיים, על השגים במדע, 1808; צלב־המלחמה, 1915/43; ע׳ הזכויות הלאומיות, 1963.

רוסיה ובריה״מ: ע׳ אנדריאס הקדוש, בכיר הע״ של רוסיה הצארית, 1698; ע׳ לנין, 1930; ע׳ גבור בריה״מ, 1939; ע׳ הנצחון, 1943.

K. G. Klietmann – O. Neubecker, *Ordens-Lexikon*, I-III, 1951–62; Ernst August, Prinz zur Lippe, *Orden und Auszeichnungen in Geschichte und Gegenwart*, 1958; H. T. Dorling, *Ribbons and Medals: Naval, Military, Air Force and Civil*, 1963[2]; P. V. A. Mc Laughlin, *The Orders of Knighthood, Decorations and Awards of Honor of all Nations*, 1963; R. Werlich, *Orders and Decorations of All Nations: Ancient and Modern, Civil and Military*, 1965.

גם במדינת־ישראל מוענקים ע״ ואותות ע״י צה״ל או משרד־הבטחון, ובעבר הוענקו גם ע״י גופים אחרים, כגון האצ״ל והפלמ״ח. גיוונם נופל בהרבה מהנהוג בארצות אחרות, ומעמדם הרשמי של אחדים לא ברור, כיוון שאינם מבוססים בחוק. הע״ נענדים ע״י המשרתים בצה״ל ובמשטרה, ובהזדמנויות חגיגיות מת־אימות — גם ע״י אזרחים הזכאים להם. יש שע״ מוענקים לשאיריהם של נופלים. רוב הע״ והאותות הם סיכות, או סרטים צבעוניים הנענדים בצורת סיכות; מיעוטם — מדליות־מתכת תלויות בסרטים צבעוניים הצמודים לסיכות. לסרטים של הע״ והאותות צבעים שונים, המאפשרים הבחנה ביניהם. הע״ והאותות נענדים על הצד השמאלי של החזה, על המדים או על הבגדים האזרחיים. סיכות נענדות גם על דשי בגדים אזרחיים. ענידת ע״ ואותות טעונה אישור, או רישום בתעודת־החייל, ע״י מוסדות מוסמכים. סוגי הע״ והאותות, שרשאים לענוד חיילים וקצינים בצה״ל, כפופים להוראת הפיקוד. יש שאזר־חים עונדים בהזדמנויות חגיגיות גם ע״ זרים; למשרתים בצה״ל ולעובדי־מדינה אסור לענוד ע״ זרים.

הע״ והאותות הנהוגים בישראל שייכים לשני סוגים: (א) ע״ ואותות המציינים שירותים צבאיים, חצי־צבאיים, משטרתיים, או מחתרתיים, לפני קום המדינה; (ב) עיטורי־גבורה ואותות השתתפות במערכות המציינים שירותים במסגרת צה״ל, או המשטרה, מאז קום המדינה.

לסוג הראשון שייכים: אות־ההגנה; אות־הפלמ״ח; אות־ההת־

עיטורים ישראליים: 1. אות־ההתנדבות; 2. אות־הפלמ״ח; 3. אות־ירושלים; 4. ע׳ לוחמי־המדינה; 5. אות השירות המבצעי; 6. סיכת מ״מ; 7. אות־הנכים; 8. ע׳־המופת; 9. ע׳־העוז; 10. ע׳־הגבורה

נדבות — לציון שירות צבאי במלה"ע I ובמלה"ע II; אות־המשמר — לציון שירות במשטרה או בגופי שיטור ושמירה בתקופת המנדט; אות הלוחם בנאצים ובעוזריהם. ע' לוהמי־המדינה (על"ה) נועד לציין שירותים בתקופת המאבק שקדם לקום המדינה, ובתקופה שמיד לאחר מכן. יש שאותות אלה, בצורת תג זעיר, צמודים לאותות־המערכה המפורטים להלן. יש גם ע' שאצ"ל העניק ללוחמיו בתקופת המחתרת ומיד לאחריה.

לסוג השני שייכים: אות (סמל) ירושלים, לציון השתתפות במאבק על הבירה ב 1948; אות־הקוממיות — שניתן למשתתפי מלחמת העצמאות (1948—1949); אות גיבור־ישראל — שהוענק ל 12 בלבד מגיבורי מלחמת־העצמאות; אות סיני (1956); אות מלחמת ששת הימים (1967); ואות השירות המבצעי — המוענק על שירות ממושך בקווים הקדמיים אחרי 1967, או על פציעה בשירות זה. שלושת הע" המוענקים מאז 1973 בשל מעשי־גבורה בשירות פעיל בצה"ל הם, לפי סדר חשיבות עולה: ע'־המופת (סרט כחול); ע'־העוז (סרט אדום); ע'־הגבורה (סרט צהוב, זכר לטלאי הצהוב שנאלצו לענוד יהודי אירופה). שלושת הע" הם בצורת מדליה תלויה בסרט.

לצה"ל אין ע' מיוחד לציון חירוף־נפש במלחמת־העצמאות (להוציא 12 בעלי „אות גיבור־ישראל", שלהם ניתן גם ע'־הגבורה ב 1973) ובמלחמת־סיני, אם־כי הוענקו צל"שים לציון גבורה. כ"כ אין ביטוי חזותי מיוחד לציון צל"שים שהוענקו מאז שנות ה 1950, אף כי רבים ממקבלי צל"שים קיבלו גם עיטורי־גבורה. תנאי הענקת אחדים מהע" והאותות מפורטים בחוק הע" בצה"ל, תש"ל—1970. סמל נכי־צה"ל וסמל המשפחות השכולות מוענקים ע"י משרד־הבטחון, אך אינם בבחינת ע'. ע' לציון השתתפות במלחמת 1973 נמצא בשלב של תכנון.

פ. פ.

עֶטְלִינְגֶר, יַעֲקֹב (תקנ"ח/1798, קרלסרוהה — תרל"ב/1872, אלטונה), מגדולי הרבנים והפוסקים באשכנז במאה ה 19, שזכה להכרה והוקרה מעבר לגבולות ארצו. למד תורה אצל אביו, שהיה רב ב„קלויז" שבעירו, ואצל רב העיר, ולימודים כלליים בביה"ס היהודי המקומי. למד באוניברסיטת וירצבורג, ובמקביל אצל הרב דמתא, ר' אברהם בינג. שם גם הכיר את ר' יצחק ברניס (ע"ע). ב 1819 הותקף ע" סטודנטים אנטישמיים ואז חזר לעירו והתמסר לתורה. בן 28 נתמנה רב במחוז לֶדנבורג, והשתקע במנהים (ע"ע), בה היה לראש בית המדרש. בין תלמידיו שם היה ר' שמשון רפאל הירש (ע"ע). ב 1836 נתמנה אב"ד באלטונה ורב ראשי לגלילות שלֶזוויג־הולשטיין. בין תלמידיו בישיבתו שבאלטונה היה ר' עזריאל הילדסהימר (ע"ע). בית דינו התפרסם מאוד ופסקיו כובדו ע"י השלטונות (כרכים רבים מהם נמצאים בכ"י בירושלים). בתקצ"ו נתפרסם ספרו „בכורי יעקב" — על הלכות סוכה ולולב. ע' נחלץ למלחמה ברפורמה, ולמטרה זו יסד בתר"ה את השבועון „שומר ציון הנאמן", שהופיע תחילה בגרמנית, ואח"כ גם כדו־שבועון תורני בעברית. ע' התנגד להוצאת הרפורמים מכלל ישראל, והעדיף מלחמה בדעותיהם. מתר"י ואילך הופיעו ספריו „ערוך לנר" על מסכתות קשות בש"ס (יבמות, כריתות, נדה ועוד) שמהם עיקר פרסומו הספרותי־תורני. כן פרסם שו"ת „בנין ציון" ודרשות „מנחת עני". ע' פעל למען היישוב בא"י, והוכתר ע"י הרבנים הספרדיים בירושלים כ„נשיא א"י". ב 35 שנות רבנותו באלטונה העמיד תלמידים הרבה שהיו אח"כ מגדולי רבני גרמניה.

קובץ מוקדש לזכר י. ע. (המעין, י"ב), תשל"ב.

עֲטַלֵּפִים (Chiroptera), סדרת יונקים מעופפים, השניה בגדלה במחלקת היונקים (ע"ע), ובה 2 תת־סדרות: עטלפי־הפרי (Megachiroptera) ועטלפי־החרקים (Microchiroptera), שהסימנים המבדילים ביניהן הם בד"כ באורך הגוף, גודל העיניים והאזניים, המזון ואורח־החיים. הסימן הבולט המבדיל בין הע" ליתר היונקים הוא הסתגלותם המשנית לתעופה, ובהתאם לכך הותאמו איברי־הגוף — שביסודם בנויים הם לתנועה על הקרקע — אל התנועה באויר (וע"ע מעוף). בניגוד לעופות וחרקים, המהלכים גם על הקרקע, בע" התעופה היא התנועה הבלעדית. לע" צורת גוף אחידה, ואין כמוהם בכל היונקים, חוץ מן הלוויתנים, מבחינת תכונה זו של אחידות. גוף הע' קצר, רחב ועבה — דמוי־ביצה; מידת הגוף בד"כ קטנה (אורך הגוף כ 4—38 ס"מ; מתח הכנפיים — עד 1.5 מ'). הגפיים הקדמיות הפכו לכנפיים: הפיסות ופרקי־האצבעות II—V נעשו ארוכים ודקים. גידולי־עור נמתחים כקרום־תעופה מסביב לגוף, בעיקר בין הפיסות והאצבעות, ביניהן לבין הרגליים ובין אלה האחרונים לזנב. בשורש כף־הרגל דרבן, המשמש לפרישת קרום־התעופה (וע"ע גפים, עמ' 126, וציור שם, עמ' 127/8).

השלד מותאם לתעופה, ובזה עיקר הדמיון בין הע' לעופות; הוא יציב ומאוחה במידה רבה. עצמות־הגולגולת מאוחות ביניהן ומקנות יציבות נגד לחץ־האוויר; עמוד־השדרה מוצק: חוליות־הצוואר וחוליות־החזה מאוחות ביניהן ובין הצלעות המורחבות. עצם־החזה גם היא מורחבת ונושאת קָרין נמוך — שאינו קיים ביונקים אחרים, אלא רק בעופות — ומשמשת להתאחזות שרירי־התעופה החזקים. עצם־הבריח מפותחת ומאוחה עפ"ר עם עצמות החזה והשכמה. עצם־הזרוע מתחברת עפ"ר ע"י 2 מִפרקים לעצם השכמה. הגומד דק ומחובר ברובו לחישור, שהוא ארוך בהרבה מעצם־הזרוע. בגף הקדמית פרקי־האצבעות מצומצמים במספרם, כמו בעופות. בכל הע" האצבעות III—V חסרות טפרים; רק הבוהן הקצר הוא בעל טופר ומשמש להתאחזות. בעטלף הנצמד (Thyroptera) — מין דרום־אמריקני — לבוהן כפתור־הצמדה. חוליות־המתנים, העֲצֶה וחוליות־הזנב מאוחות ביניהן, ואליהן מתאחות עצמות־הכסל. עצמות־החיק אינן מאוחות והן מחוברות ע"י גיד. עצם־הירך מתכופפת אחורה, וראשה נמצא בהמשך ישר של העצם (מקרה יחיד ביונקים). הרגל משמשת לאחיזה ולא להליכה; בהתאם לכך, כל חמש האצבעות שוות ביניהן, ויש להן טפרים מעוקלים. בעזרת הטפרים נאחזים הע" בכתלי־המערות, כשראשם נטוי כלפי מטה. ההתאחזות היא אוטומטית, ללא פעולה שרירית; גיד מחובר לפרק האחרון של האצבע ולטופר, וכובד־הגוף הוא המושך את הטופר הכפוף כלפי מטה. למרות שהשלד יציב ושרירי־התעופה חזקים, אין כנפי־הע" משוכללות ככנפי־העופות. מאחר שהן עשויות משטח קרום אחיד, אין הן מסוגלות להסתובב ולעשות פניות, לכן פונה כל הגוף בשעת סיבוב. הע" עוברים בתעופה כ 50 קמ"ש, ובני המין Tadarida brasiliensis — אף כ 100 קמ"ש.

צבע הע" אפור־כהה, שחור או אדמדם. העור מכוסה פרווה רכה. השערות מחוספסות־מכווצות לשמירת חום־הגוף בפעילות בלילה (ר' להלן). אפייניים לע" גידולי־עור, כגון קרום־התעופה (ר' לעיל) וקיפולי־העור שבאפרכסות האזניים הגדולות ובעלעלי האף. העור עשיר בבלוטות־חֵלב וחסר בלוטות־זיעה. הפרשתן של בלוטות־החלב המרובות שעל הפנים משמנת את קרום־התעופה.

מערכת־העיכול: מִפתח־הפה גדול. כל צורות השיניים חודיות, אך בעטלפי־פרי החודים מתעגלים; בכל הע" הניבים מפותחים. בעטלפי־חרקים הקיבה פשוטה והמעי קצר; בעטלפי־פרי הקיבה מחולקת למדורים, ואורך המעי פי 6 מאורך הגוף; מעי אטום חסר בכולם. רוב הע" ניזונים מחרקים. מיעוטם אוכלי־פירות, מוצצים אבקה וצוף. מינים מעטים טורפים דגים, 3 סוגים אמריקניים מוצצים דם. הריאות והלב גדולים.

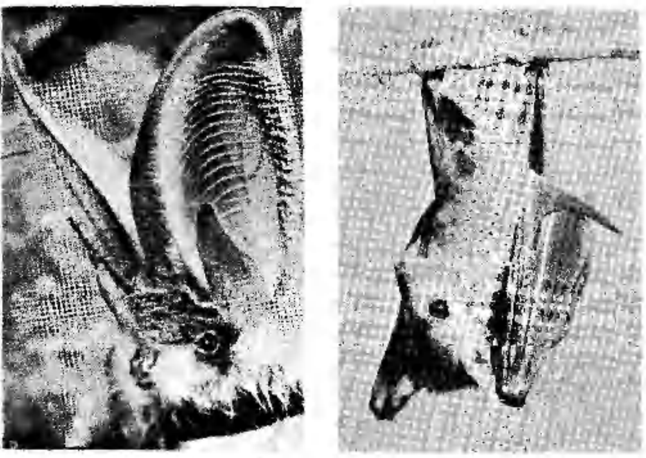
החושים המפותחים הם חוש־המישוש וחיש־השמיעה. איברי־המישוש הם זיפים רבים, המכסים את הפנים, וכן שערות־החישה שעפ"נ גידולי־העור. הע" בהיותם יצורים ליליים ברובם שמגוריהם

במערות חשוכות, פיתחו את השמיעה כתחליף לראיה. עובדה זאת נתגלתה כבר ע״י ל. ספלנצני (ע״ע) ונחקרה היטב במאה ה 20. הע׳ פולט צלילים, שעיקר האנרגיה שלהם מרוכזת בתדירויות הגבוהות (אולטרא־קול [ע״ע]), ובאמצעות אזניו המפותחות (= הצפיר [והשו׳ לעיל: קיפולי־העור באפרכסות]) הוא קולט את ההדים (ע״ע) המוחזרים ממכשולים שונים או מטרפו. להשמעת הצלילים משמשים גרון גדול ושרירי־קול מפותחים. פליטת הצלילים נעשית דרך הפה (נשפוניים) או דרך האף העטור עלעלים (פַּרְסָפיים). ברוב המינים אורך ה„קריאה״ 0.2—5 מילישניות, ותדירות הצליל יורדת באוקטווה במשך הקריאה (מ 100—120 קילו־הרץ ל 40—50 קילו־הרץ). קריאה זאת אינה כיוונית, והאזניים משמשות גם לאי־תור כיוונו של ההד. כושר ההבחנה של קריאה כזאת — בעצמים בגודל של 0.6—6 ס״מ — מתאים לציד חרקים מעופפים. במשפחת פרספיים משך הקריאה כ 0.1 שניה, באלומה מכוונת הסורקת את השטח, בדומה למכ״ם. תחום השמיעה של אזני הע׳ מתאים לתחום התדירויות שהוא משמיע. קצב „שידור״ הקריאות משתנה עם התנ־אים, בין מספר קריאות בשניה בשטח פתוח עד ל 100 ויותר בשניה קרוב למכשול, ועד ל 200 בזמן ציד. מוחו של הע׳ מבחין בין הדים של שידוריו הוא לבין הדים של שידורי חבריו; הוא גם מבחין בין הדים מטרף, עצים, קרקע וכד׳.

לע״ חוש־כיוון מפותח, וניסויים הוכיחו שע״ מסוגלים לחזור למעונם ממרחק של 100 ק״מ ויותר בלילה אחד. גם חוש זה אינו תלוי בראיה, אולם עדיין לא נמצא לו כל הסבר. לעטלפי־הפרי עיניים גדולות ומפותחות לראיה בלילה, וחוש־ריח מפותח יותר מאשר לעטלפי־החרקים.

איברי־הרביה דומים לאלה של יתר היונקים: הרחם כפול בחלקו או ברובו; 2 פטמות־היניקה בחזה מרוחקות לצדי־הגוף. רוב הע״ חיים במושבות גדולות. הם שוכנים במערות ובנקרות־עצים; עטלפי־הפרי שוכנים גם בעצים. במינים רבים אין הע״ חיים חיי־משפחה, אלא הזכרים לחוד והנקבות לחוד. כולם פעילים בלילה או בשעות־הדמדומים. בשעת הפעילות מגיעה טמפרטורת־הגוף של הע״ ל °35—°37; במנוחה היא יורדת ב °6—°18, ואפילו משתווית לזו של הסביבה. בעונה הקרה — באזורים הקרים — שוקעים הע״ בתרדמת־חורף. משך ההריון חדשיים ויותר, בהמלטה — בד״כ ולד אחד. לנקבה זוג בלוטות־חָלָב. ע״ מאריכים ימים 20—30 שנה כמו ציפורי־שיר, ולא כמו כל היונקים הקטנים, שאורך־חייהם 2—5 שנים לכל היותר. הע״ מונים כ 800 מינים ותפוצתם כל עולמית.

I. ע ט ל פ י ־ ה פ ר י הם תת־הסדרה הפרימיטיווית בע״, שהיא מצומצמת במספר מיניה — כ 200 מינים, השייכים כולם למשפחה אחת: Pteropodidae — ובתפוצתה — באזורים הטרופיים של העולם הישן. אורך גופם 12—30 ס״מ; הגדול שבהם — Pteropus vampyrus, מיאווה, מגיע לאורך של 40 ס״מ. הראש מוארך, העיניים גדולות; האזניים חסרות צפיר, והאף חסר תוספות עוריות. הכנפיים קצרות ורחבות. בגף הקדמית מצוידות האצבעות I, II בטפרים, המקילים את הטיפוס על העצים. הזנב חסר או קצר ואינו קשור בקרום־התעופה. השיניים מותאמות לריסוק פירות; הן מגובששות וחודיהן קהים. הלשון ארוכה ומתוחה ומצוידת בפטמיות למישוש ולטעם. חוש־הריח מפותח. במינים רבים קיימת דו־צורתיות מינית; הזכרים גדולים יותר ובעלי צבעים בולטים יותר. הם שוכנים במערות ובבארות, אך נמצאים גם על עצים צפופי־עלווה; ישנים ביום ויוצאים בלילה, לפעמים למרחק של עשרות ק״מ, למקום־מזונם — המטעים, שבהם הם מוצצים את המיץ של פירות עסיסיים וע״כ נחשבים הם למזיקים גדולים. עטלפי־הפרי נפוצים בעיקר בדרום מזרח אסיה. המין היחיד ממשפחה זו, הנמצא בארץ ונפוץ במרבית־שטחה, הוא עטלף־הפרי המצוי (Rousettus aegyptiacus). אָרכו 14 ס״מ; צבעו אפור־חום; הזכר גדול יותר מן הנקבה. בערים הוא שכיח בלילה על

מימין: עטלף־פרי (Rousettus amplexicaudatus), ממשפחת עטלפי־פרי; משמאל: אזנן (Plecotus auritus), ממשפחת נשפוניים (ר׳ להלן, עמ׳ 809)

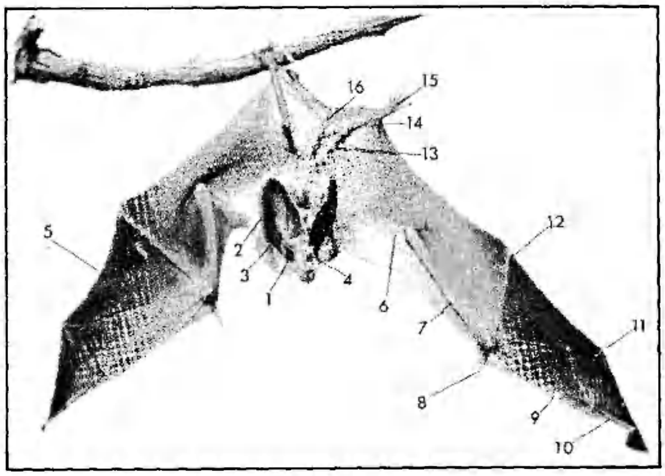
עצי שקמה ואזדרכת; חודר לבתים לחטוף בננות. עם ריבוי הוורד־ניים (אגסים, אפרסקים וכיו״ב) במטעים, התרבה גם הוא וגורם לנזקים: הוא מתרבה כל השנה ללא עונה קבועה. הוא נודד — בהתאם לפירות המצויים באיזור. תפוצתו: לוב, מצרים עד לבנון.

למשפחה זו שייכת תת־משפחת הע״ ארוּכּי־הלשון (Macroglos-sinae), השונים מהיִתר במידתם הקטנה, בהעדר טופר באצבע ה II ובלשונם הארוכה והצרה. הם ניזונים מאבקת־פרחים ומצוּף. יש ביניהם בעלי צבעים עזים ומבריקים. תפוצתם — דרום־מזרח אסיה ואוסטרליה.

II. ע ט ל פ י ־ ה ח ר ק י ם מהווים את תת־הסדרה המשוכללת, רבת־המינים והנפוצה. טרפם חרקים, שאותם הם צדים תוך מעופם. כולם בעלי מידה זעירה או קטנה; הגדולים שביניהם הם בגודל של דרור. הפנים קצרים. מספר החותכות מצומצם; שיני־הלחי חודיות ומשמשות לפיצות שריון החרקים. כנפיהם ארוכות וצרות; בגף הקדמית — האצבע ה III ארוכה מאוד, ואילו האצבע ה II חסרה פרקים 1—2 וטופר ומשמשת לחיזוק האצבע ה III. הזנב ארוך. העיניים זעירות; לעומת־זאת, האזניים גדולות ומפותחות. במשפחות רבות מפותח הצפיר מאוד, ואפרכסות־האזניים גדולות מאוד, מכסות את כל המצח ומתחברות ביניהן. ה„ראדאר״ האולטרא־קולי מפותח אצלם מאוד. הודות לתפוצתם הנרחבת של עטלפי־החרקים, עד לאזו־רים הצפוניים, חלים בהם שינויים ביולוגיים. לקראת החורף — בגלל הקור והמחסור בטרף — יש מינים הנודדים דרומה, כדרך העופות. יש הנודדים מאירופה לאפריקה (אַשָף [Tadarida teniotis]). רוב המינים הצפוניים עוברים את החורף בתרדמה. יש מינים שבהם רק אחד (הזכר או הנקבה) נודד, ואילו השני חורֵף. ברבייתם קיימת תופעה מיוחדת: במשפחות רבות, שבהן חלה ההזדווגות בסתיו, משתמר הזרע חי ברחם־הנקבה עד האביב — עד לשעת ההפריה.

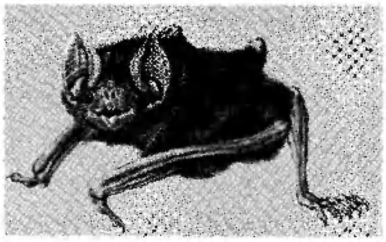
עטלפי־החרקים כוללים 16 משפחות, בהן כ 600 מינים, רובם באזורים החמים. בארץ 7 משפחות, מתוך 9 המצויות בעולם הישן. המשפחות החשובות הן: (1) יַ ז נ ו ּ ב י י ם (Rhinopomatide), המשפחה הפרימיטיווית בתת־סדרה זו; כוללת סוג אחד, ובו 3 מינים, מהם 2 בארץ — לאורך הירדן. הם מצטיינים בזנב חפשי וארוך מגופם, ובזאת הם יחידים בין כל הע״; אָזניהם גדולות ומחו־ברות ביניהן; השומן נאגר מתחת לעור־הבטן, ליד הזנב. הם שוכני מערות, בקרבת מים. תפוצתם — ממצרים עד אינדונזיה. (2) א ש מ נ י י ם (Embalonuridae) ניכרים בזנב, שבחלקו הוא בולט והוא חפשי מקרום־התעופה. נפוצים באזורים הטרופיים. מין אחד בארץ: אשמן (Taphozous nudiventris) — הגדול בעטלפי־החרקים בארץ; אורך גופו 8—10 ס״מ. יותר מע״ אחרים מסוגל האשמן לזחול על פני הקרקע. את השומן הוא אוגר בצד הגחוני של הבטן.

שוכן מערות; בארץ מצויים בודדים גם בעליות-הבתים. (3) פ ּ ר ס ּ-פ י י ם (Rhinolophidae) מצטיינים בסימנים פרימיטיוויים ליד סימני-שכלול רבים. סימן מיוחד להם: התוספות הקרומיות על האף — כעין פרסה (מכאן שמם), הבנויות 3 חלקים: פרסה, אוכף ועלה. תוספות אלו מרחיבות את שטח חוש-המישוש. את האולטרא-קולות הם משמיעים מבעד לאף. האזניים גדולות וחסרות צפיר. הכנפיים קצרות (בעיקר האצבעות). ניזונים מחרקים גדולים. במשפחה סוג אחד: פַּרְסַף (Rhinolophus), הכולל כ־100 מינים, שתפוצתם — האזורים הטרופיים והממוזגים של העולם הישן; בארץ 5 מינים. הם מהשכיחים ביותר בעטלפי-המערות; שוכנים אף במערות חצי-חשוכות; מהם במושבות ומהם בודדים. ישנים שנת-חורף, אך מסוגלים להתעורר, כשרק נוגעים בהם. מין אחד, הפרסף הגמדי (Rhinolophus hipposideros) — ארכו 4 ס"מ; הקטן מעטלפי הארץ; שוכן בבדידות. (4) נ ש פ ו נ י י ם (Vespertilio-nidae) — קרוב למחצית המינים (כ־250) של עטלפי החרקים שייכים למשפחה זו. הכנפיים ארוכות; עצם הזרוע קצרה; האצבע ה־III ארוכה מאוד, ובה 3 פרקים, באצבע ה־II — פרק אחד, והוא מנוון. שני מפרקים משוכללים מחברים את עצם-הזרוע לשכמה. הזנב ארוך והוא כלול כולו בקרום-התעופה הגדול. חסרות תוספות קרומיות סביב האף, אבל באזניים קיים תמיד צפיר. תפוצתם — הנרחבת והצפונית ביותר בעולם הישן והחדש. במשפחה זו כלולים 26 סוגים; בארץ — 6 סוגים: נשפון (Myotis), הסוג עשיר-המינים בעולם; בארץ — 5 מינים. כולם שוכני-מערות; שכיחים למדי. עטלפון (Pipistrellus), השכיח והנפוץ ביותר בארץ הוא ע' לבן-שוליים; ארכו 5 ס"מ. שוכן בעליות-בתים. מקדים לצאת בערב לטרוף. ההמלטה מתקיימת בהתחלת מאי ובה 1—2 ולדות. המין אזנן (Plecotus) נדיר בארץ — ארכו 5 ס"מ ואורך אזניו יותר ממחצית אורך גופו. שוכן בעליות-בתים. שכיח באירופה. (5) ז י ז פ י י ם (Phyllosto-matidae), המשפחה השניה בגדלה במינים והראשונה במספר הסוגים (35). רב-גונית בצורותיה ובאורח חייה מכל הע". ביניהם: טורפים, אוכלי-חרקים, אוכלי-פירות ומוצצי-צוף. תפוצתם בעולם החדש (באמריקה הטרופית), ושם הם ממלאים את מקומם של עטלפי-הפרי והפרספים, הקיימים בעולם הישן בלבד. סימן בולט לבני המשפחה: תוספת קרומית על האף כעין זיז שפודי; באוזן צפיר. הזנב חסר, קצר או בולט חפשי מעל קרום-התעופה. במשפחה זו תת-משפחות רבות; מהן: זיזפי-החרקים (Phyllostomatinae) — הפרימיטיוויים שבמשפחה; הם מצטיינים באזניים ובתוספות-אף גדולות; השיניים מרובות. עמהם נמנה הוּמפיר (Vampyrum), הגדול בעטלפי העולם

עטלף Macrotus mexicanus, מתת-משפחת זיזפי-החרקים, במעוף: 1. עין; 2. אוזן; 3. צפיר; 4. תוספת קרומית על האף; 5. קרום-תעופה; 6. עצם הזרוע; 7. עצם החישור והגומד; 8. בוהן; 9—12. אצבעות; 13. ירך; 14. שוק; 15. פרק-הרגל; 16. זנב

החדש; אורך גופו 13 ס"מ והוא ניזון מחרקים ומפירות וגם מחוליית-נים קטנים (ציפורים, מכרסמים ואף ע"). זיזפי-הפרחים (Glossopha-ginae) הם הע" הקטנים במשפחה. אורך הגוף 45—60 מ"מ. האזניים ותוספות-האף קטנות, השיניים מועטות וקטנות והלשון ארוכה מאוד ומשמשת לאיסוף אבקת-פרחים, חרקים וצוף. קרוב לזיזפיים הוא הע' שפת-הארנבת (Noctilio leporinus) המהווה משפחה לעצמו. סימן אפייני לו שפה שסועה ושתי חותכות כשל ארנבת; כפות רגליו גדולות מאוד ובאצבעותיו טפרים חזקים, שבעזרתם הוא תופס את טרפו — דגים וסרטנים מעל-פני המים. שוכן חופי-ימים באמריקה הטרופית. (6) ה ע ר פ ד י י ם (Desmodontidae) קרובים לזיזפיים. הם היונקים היחידים שהם טפילים מוצצי-דם. בהתאם לכך, השפתיים רחבות ומסוגלות להיצמד אל העור לשם מציצה; החותכות, הניבים ושיני-הלחי (המועטות) חדים מאוד. החותכות הצמודות לניבים חותכות פתח קטן בעור-הטרף, וממנו זורם דם החוצה, והערפדים מלקקים אותו בלשונם. מבלוטות-הרוק מופרש חומר המונע התקרשות דם. הערפדים מוצצים דם של בהמות או עופות ולפעמים גם של אדם. במציצתם מסוגלים הערפדים להעביר מחלות כגון כלבת. תפוצתם — מכסיקו ואמריקה הדרומית.

ערפד Desmodus rotundus, ממשפחת ערפדיים

הע" גם מועילים וגם מזיקים. מבחינה כ ל כ ל י ת, חשיבותם העיקרית היא בהשמדת מיליונים של חרקים (ביניהם מזיקי-חקלאות) מדי לילה. בכמה מקומות בעולם (אמריקה הדרומית-מערבית) משמשת צואת הגואנו (ע"ע), המצטברת במשכנות-ע", כדשנים. במקרים מסוימים מסייעים הע" להאבקה. הבשר של כמה מינים, כגון בני הסוג הע'-הענק, משמש כמזון לאדם, באוסטרליה ובאפריקה. לעומת-זאת, גורמים כמה מיני-ע" נזק רב במישרין לעצי-פרי, ובעקיפין — ע"י העברת מחלות, הנגרמות ע"י טפילי-דם (טריפנו-סומות [ע"ע]) או ע"י נגיפים; מינים מעטים, המתגוררים בבתים, מהווים מטרד לאדם.

שרידי-ע" מ א ו ב נ י ם מועטים מאוד. לשרידים מהאיאוקן התיכון יש צורת-ע' מושלמת; באלה מהאיאוקן העליון כבר ניתן לזהות את המשפחות של ימינו, ומכאן שמוצאם עתיק ביותר. הע" קרובים לאוכלי-החרקים (ע"ע). יש משערים שמוצאם מקרוביהם של הכנפוריים (ע"ע), אולם אין עדות חותכת בדבר מוצאם, משום שלא נמצאו שום צורות-מעבר. — על הוואמפיר או ערפד בפולקלור, ע"ע ומפיר.

O. Ryberg, *Studies on Bats and Bat Parasites*, 1947; D. R. Griffin, *Bat Sounds under Natural Conditions, with Evidence of Echolocation of Insect Prey* (J. Exper. Zool. CXXIII, 435–466), 1953; G. M. Allen, *Bats*, 1962; D. L. Harisson, *The Mammals of Arabia*, I, 1964; A. Brosset, *La Biologie des Chiroptères*, 1966.

מ. דו.

עֶטָר, חַיִּים ן' (1696, סאלי [צפון אפריקה] — 1743, ירושלים), רב ומקובל. בנעוריו נדד ממקום למקום, ב־1705 היה ב־מכנאס, ב־1708 חזר לסאלי, ונראה שלמד אצל ר' שמואל אלבז בפאס. נשא אשה במכנאס ועסק בתורה בבית חותנו. מאורעות קשים עברו עליו ב־1738, ימי הרעב והגזירות במרוקו; אותה עת התעוררה בקרבו שאיפה גדולה לגאולה ולארץ האבות, והוא ביקש לייסד בירושלים בימ"ד גדול שבו ילמדו תלמידים רבים מהגולה באווירה של א"י ויחישו בכך את קץ הגאולה. ב־1739 נתעכב בליוורנו עם קצת מתלמידיו, יסד שם בימ"ד גדול, בו דרש ברבים לרעיונו וגם הטיף לתשובה, ו"כל העם היו באים בעוד היום גדול

למצוא מקום לישב, עד שכמעט לא היה מקום להכנס מרוב העם" (עדות מבן־הזמן). חבורות מיוחדות התארגנו להחזיק בישיבתו. הוא שלח קול קורא לקהילות איטליה לעלות עמו לא״י ולהחיש הגאולה, ובעצמו נסע לעשות תעמולה בכמה קהילות.

ב 1741 הפליג מליוורנו עם חבורה של 30 נפשות, ממרוקו ומ־איטליה; השיירה הגיעה לעכו סמוך לר״ה תק״ב. משום המגיפה שהשתוללה אז ביפו ובירושלים קבע את ישיבתו בעכו קרוב לשנה. משמתו שנים מבני החבורה החליט לעזוב את עכו, שהיא ספק א״י ע״פ ההלכה, והלך עם חבורתו לפקיעין. בהיותו בטבריה הציע לו ר׳ חיים אבולעפיה (ע״ע), מחדש היישוב שם, לדור בה, אך עם תום המגיפה נסעה החבורה לירושלים (אלול תק״ב).

בירושלים הקים ע׳ את „מדרש כנסת ישראל". שתי מחלקות נמצאו בו, ללמדנים ולצעירים. ע׳ ישב בראש הלמדנים, שעסקו בעיקר בלימוד הפוסקים, על סדר התלמוד, ובמיוחד עמלו על יישוב הלכות הרמב״ם. פרי לימוד השנה הראשונה הוא ספרו של ע׳ „ראשון לציון" (קושטא, תק״י), על שו״ע יו״ד ורמב״ם, ופי׳ לנ״ך. עיקר לימודם של הצעירים היה בגמרא, לרכישת בקיאות בכל סדריה, אך הם עסקו גם בפוסקים. חברי המדרש התנהגו בחסידות וב־פרישות, והירבו בתפילות ובהשתטחות על קברי צדיקים. ר׳ חיי״ד אזולאי (ע״ע) נמנה בין באי המדרש ותיאר אותו ואת ע׳ ראשו; בספריו משוקע חומר רב על הנהגותיו של ע׳ ותורה מפיו. כשנה לאחר בואו נפטר ע׳ בלא בנים, אך הישיבה המשיכה להתקיים עד 1866. וע״ע ירושלים, עמ׳ 306.

ספרו בהלכה הוא „פרי תואר", על שו״ע יו״ד (אמ״ד, תק״ב). הוא מבקר קשה את דברי קודמיו, ועל ס׳ „פרי חדש" לר׳ חזקיהו די סילוה (ע״ע) השיג בחריפות. פרט מעניין בספר זה שהוא מזהיר את קוראיו מאוד שלא להשיג עליו. אעפ״כ הושג הרבה מחכמי מרוקו, בייחוד בחומרותיו, ור׳ דוד פרדו (ע״ע) חיבר ס׳ „מזמור לדוד" (ליוורנו, תקע״ח) בו השיג על ס׳ „פרי תואר". ספרו הראשון של ע׳ הוא „חפץ ה׳", על הש״ס (אמ״ד, תצ״ב); ספרו העיקרי, שעל שמו נתפרסם בכל קהילות ישראל, הוא „אור החיים" (ויניציה, תק״ב), דרשות על התורה. נדפס פעמים רבות עם החומש, וזכה לתפוצה עצומה בפולניה, בייחוד בקרב החסידים.

י. נאכט, מקור החיים, תרנ״ח; הנ״ל, מגנזי ירושלים לגרייבסקי, כ״ה, תרצ״ב; י״מ טולידאנו, נר המערב, 154—157, תרע״א; הנ״ל, אוצר גנזים, 62—66, תש״ך; ר. מרגליות, תולדות ר״ח ן׳ ע׳, תרפ״ח; י. האלפרן – ב. קלאר (עורכים), ארץ החיים, תרצ״ג; י. ח. ילוז, תולדות ר״ח ן׳ ע׳ (בתוך: „ילקוט יוסף", 29—62), תרצ״ד; י. מאן, מסעם של ר׳ חיים ן׳ עטר וחבורתו לא״י והתיישבותם העראית בעכו (תרביץ, ז׳), תרצ״ו; מ. בניהו, לתולדות בית המדרש „כנסת ישראל" בירושלים (ירושלים [רבעון], ב׳), תש״ט; ב. קלאר, ר״ח ן׳ ע׳, עלייתו לא״י, תשי״א; י. רפאל, אגרות ר׳ שלמה חיים סנגויניטי אל ר״ח ן׳ עטר (סמיריז, א׳), תשל״ב.

מ. ב.

עֲטָרוֹת, שמם של כמה ישובים בא״י. 1) מקום בגבולו הדרומי של הר אפרים, בין בית־אל לבית־חורון (יהו׳ טז, ב). אולי Atarbereth (ע׳־שליד־בארות, היא אל־בִּירֶה) של הצלבנים. יתכן שמקומה היה בח׳רבת עטרה לרגלי תל א(ל)־נַצְבֶּה, צפונית לירושלים. 2) מקום בגבול המזרחי של אפרים (יהו׳ טז, ז), בין ינוח ונערן, זוהה באתרים שונים, ביניהם עֻוג׳ה אל־פוֹקָה בבקעת הירדן, ותל אל־מזר בנחל פרעֲה. 3) עיר בעבה״י, שכנתן של דיבון ויעזר (במד׳, לב, ג). לפי כתובת מישע, נלקחה מבני־ישראל ע״י המואבים. כיום הכפר חרבת עֲטרוּס על ג׳בל עטרוס (750 מ׳), מצפון לנחל ארנון. 4) מקום צפונית מערבית לסֶבַּסטיה, הנזכר באונו־מסטיקון של אוּזֶביוס. כיום הכפר אל־עטארה.

5) מושב עובדים לשעבר כ 11 ק״מ צפונית מירושלים על הכביש לשכם. הוקם ב 1928 על כ 500 דונם, ובו 175 איש (1947). נחרב באביב 1948 ע״י הערבים, לאחר שנוטש ע״י יושביו בשל האבדות הרבות שסבלה ה„הגנה" בנסיון־שוא לתגברו. שדה־התעופה של ירושלים, שהורחב ע״י השלטון הירדני על חורבות המושב, נקרא שדה־ע׳. מפוני המושב הקימו ב 1950 את בני־ע׳ בשפלת לוד.

במקרא נזכרים עוד כמה מקומות אשר ע׳ מופיע כמרכיב בשמו־תיהם. א) עטרות אַדָּר, אולי זהה עם 1), או עם א־טירה ליד בית־חורון; ב) ע׳ בית יוֹאב, בסביבות בית לחם; וג) ע׳ שוֹפָן, בנחלת גד בעבה״י, אולי זהה עם 3.

עִטְרָן (ע׳) (ו)**זֶפֶת** (ז׳). הע׳ (tar) הוא התזקיק המתקבל בזקוק (ע״ע) יבש של חמרים אורגניים בשומנים, עץ (ע״ע ארן, עמ׳ 995, 997) ופחם (ע״ע). החשוב ביותר הוא ע׳־הפחם, המתקבל בכמות של כ 20—100 ק״ג מטון פחם. הע׳ המופק אינו אחיד בתכונותיו: יש ע׳ דליל כשמן, ויש — צמיג כזפת; צבעו משתנה מאדום כהה לשחור, ומשקלו הסגולי 0.86—1.26.

בזיקוק ע׳־הפחם מזדקקים שמנים (קלים, בינוניים וכבדים) ונותרת שארית צמיגה: ז׳ (pitch). הכמויות היחסיות של חמרים אלה משתנות בהתאם לתנאי הזיקוק. השמנים מכילים מאות חמרים אורגניים הנחלקים לשלוש קבוצות: פחמימנים (ע״ע), בעיקר ארו־מטיים (כגון בֶּנְזֶן [ע״ע בנזול], טולואֶן [ע״ע טולואול], נפתלֶן ואנתרצן [ע״ע]), חמרים חומציים (פנוֹלים [ע״ע]) ובסיסיים (תרכו־בות הטֶרוֹציקליות, — חנקניות כפירידין וכינולין [ע״ע]). ע׳־הפחם הוא, על־כן, מקור חשוב להפקת חמרים אלה. בערבוב השמנים ביחסים מתאימים מתקבל שמן הקרוי קרֵיאוֹזוֹט, שהיה עד 1940 החשוב שבתוצרי הע׳ ושימש לשימור עץ. הדרישה לז׳ גדלה מאז במהירות עם התפתחות תעשיית החמרן המשתמשת בז׳ לייצור אלקטרודות.

ז׳ יכולה להתקבל בדרגות צמיגות שונות, בהתאם למשך זיקוק הע׳. סוגי הז׳ השונים מתנהגים כנוזלים ניוטוניים (ע״ע צמיגות), ובשל כך משמשים לאימפרֶגנציה, כחמרי־קישור (binders), כדבקים וכציפויי מגן. ז׳ מע׳־הפחם היא חומר־קישור טוב לאלקטרודות המשמשות לתהליכים אלקטרוליטיים תעשייתיים ולתעשיית מצברים. בשל עמידותה ואטימותה למים משמשת הז׳ לציפוים של גגות וצינורות סיביים (להובלת שפכים).

בהוספת חמרי מילוי לז׳ נוצר חומר פריך מאוד המשמש לייצור מטרות ירי. צירופים של ז׳ עם שרפי פוליאוֹרֶתָן או אֶפּוֹכּסי (ע״ע פלסטיים, חמרים) מנוצלים כחמרי ציפוי למתקני פלדה באטמוס־פירה קורוזיווית ולציפוי צינורות מים.

תערובת מתאימה של ז׳ עם שמני ע׳ מהווה חומר־קישור לבניין ולאחזקת כבישים (ע״ע דרך, עמ׳ 164/5). ז׳ הכבישים היא המוצר העיקרי של הע׳ וצריכתה העולמית מסתכמת בכ 1.5 מיל׳ טון בשנה.

ג׳. אג.

(הָ)עַי, עיר כנענית בארץ בנימין, מזרחה לבית־אל (ע״ע). בקרבתה בנה אברהם מזבח (ברא׳ יב, ח; יג, ג). יהושע כבש אותה אחרי יריחו (ע״ע), „וישימה תל־עולם שממה עד היום הזה". שני הקרבות שנערכו עליה זכו לתיאור מפורט (יהו׳ ז—ח). זיהויה בא־תל שליד בית־אל מוסכם בין החוקרים, אולם הוא עורר שאלה, שלא נמצא לה פתרון נוח: בחפירות בע׳ נמצא ישוב רצוף מראשית האלף ה 3 לפסה״נ, עד לשיא פריחתו באמצע האלף וחורבנו בסופו. נמצאו מערכת חומות, ארמון מבוצר, מקדשים ושפע כלים, אולם לא נמצא דבר מתקופת הברונזה המאוחרת ומראשית תקופת הברזל — היא תקופת הכיבוש הישראלי. לפיכך נראה שהע׳ היתה חרבה בעת הכיבוש הישראלי, ומכאן אולי שמה, והסיפור המקראי קשה. במאות ה 12—11 לפסה״נ היה בע׳ יישוב ישראלי דל, אולי בזיקה למקום הנקרא עַיַּת (ישע׳ י, כח). בין שָׁבֵי ציון נזכרים בני ע׳ (לצד אנשי בית־אל — עז׳ ב, כח; נח׳ ז, לב), וכן נזכרת בימי בית שני עַיָּה (נח׳ יא, לא; דהי״א ז, כח), ונראה שהיא ע׳.

י.מ. גרינץ, הע' אשר עם בית און (סיני, כ"א), תש"ח; י. קויפמן, ספר יהושע, 27—30, 60—62, 122—128, תשי"ט; א. בן־תור – א. נצר, השרידים האדריכליים העיקריים מתקופת־הברונזה הקדומה בע' (א"י, יא), תשל"ג; מ. גיחון, כיבוש הע' באבחנה הסטורית־צבאית (בתוך „זר לגבורות"), תשל"ג; J. A. Callaway, *Pottery from the Tombs of Ai*, 1964.

עֵיבָל ע"ע גְּרִזִּים (ו) עֵיבָל.

עַיִט (Aquila), סוג עופות דורסי־יום (ע"ע דורסים) ממשפחת הבזים (ע"ע בז). צבע הע' חום כהה בד"כ; המקור חזק ואנקולי ומִפְתַּח הפה גדול. הכנפיים גדולות. הסימנים האפייניים לע' הם: על רגליהם כסות נוצות, ונוצות הראש והצוואר דמויות־איזמל. טרפו: עופות ויונקים חיים, אך אוכל גם נבלות; בשל גדלו, עצמתו, תעוזתו ויפיו הפראי שימש הע' כסמל של כוח ושלטון מאז ימי קדם. רבים השליטים והמדינות שקבעו להם את הע' כסמלם על דגלים, חותמות, מטבעות ובאמנות (השו' להלן).

בארץ מצויים 6 מינים: הגדול והחזק שבהם הוא עִיט הסלעים (A. chrysaetos), שזכה לתואר „מלך העופות"; תפוצתו הולארקטית. מוטת כנפיה של הנקבה, הגדולה מהזכר, מגיעה ל 2.3 מ' ומשקלה עד ל 6 ק"ג. מין זה מסוגל לשאת טרף שמשקלו עד 5 ק"ג. זוגות בודדים דוגרים על מצוקים בנגב ובמדבר יהודה. מספר הגוזלים 2—3; התפתחותם איטית והם מגיעים לבגרות בגיל 6—7 שנים; ע' השמש (A. heliaca) — תפוצתו מצומצמת מזו של הקודם, והוא מעדיף אזורים חמים יחסית ופחות מיוערים; ע' הערבות (A. rapax) דוגר באזורי הים הכספי והים השחור, עד לסין. שני המינים האחרונים — עוברי אורח וחורפים נדירים בארץ; ע' הצפרדעים (A. pomarina) וע' החורף (A. clanga), שני מינים קרובים ודומים שההבחנה ביניהם קשה, אך תפוצתם והתנהגותם שונות. תפוצתם במרכז אירופה עד מרכז אסיה באזורים לחים ומקווי־מים. בארץ הם חולפים וחורפים, ומעטים דוגרים; ע' שחור (A. verreauxi), מין אפריקני שתפוצתו זהה כמעט עם זו של שפני־הסלע וחודר גם לארץ עד לגליל.

סוגים ומינים אחרים בתת־משפחת הבזים: (1) ע' ניצי (Hieraetus), הקרוב לע'. נבדל ממנו בכנפיים שהן קצרות יותר ובקשקשי האצבעות הגדולות יותר. הע' הניצי המצוי (H. fasciatus) ארכו כ 70 ס"מ. צבע עיניו צהוב, גזרתו עדינה. צלילותיו הנועזות על עופות ויונקים הן כצלילות הנץ. בעבר דגרו בארץ זוגות רבים, אך נכחדו בשל הריסוסים החקלאיים; הע' הניצי הגמדי (H. pennatus) עובר אורח. (2) ע'־ים לְבֶן־זנב (Haliaetus albicilla) דורס ענקי וכבד; כנפיו ארוכות ורחבות; זנבו יתדי ולבן. רגליו מכוסות רק בחלקן בנוצה. שוכן בסביבות מקווי־מים וניזון מעופות־מים, דגים ופליטת־גלים. בעבר דגרו בודדים בחולה ובעמק יזרעאל. מין מקביל לו

עיט השמש (Aquila heliaca)

באמריקה הוא ע'־ים לְבֶן־הראש או „קרח" (H. leucocephalus), שהוא הסמל הלאומי של אה"ב.

במקרא הע' הוא שם כולל לאוכלי־נבלות. הע' נודע כציפור מרחיקה־ראות (איוב כה, ז). הרומן של מאפו (ע"ע, עמ' 84) „ע' צבוע", שמו ע"פ ירמ' יב, ט. טשרניחובסקי בשירו „ע'! ע' על הריך", שהוא מהיפים שנתחברו על טבע הארץ, מתאר את הע' בתור „יְשַר־גו וּכְבַד־אבר, שחור־נוצה וּרְחַב־כנף". על ערבוב השמות ע' ונשר, ע"ע נשר, עמ' 399.

ש. לולב, הערות לזיהוי ע" (טבע וארץ ה'), תשכ"ג; מ. דור, הנשר והע' (לשוננו, כז—כח), 1964; הנ"ל, על נשר וע' (טבע וארץ, ז'), תשכ"ו; א. זהבי, הע' הניצי (שם, י'), תשכ"ח; א. ברודצקי, ע' הסלעים (סלעית, א' 6), 1972; L. Brown – D. Amadon, *Eagles, Hawks and Falcons of the World*, I–II, 1968.

אר. אב.

עֵילָם (עילמית — Haltamti; אכדית — Elamtu), שמו של חבל היסטורי בדרום־מערב איראן. במקורות הקלאסיים נקרא Susiana ע"ש שושן (Susa; כיום שוש), העיר הראשית. כיום ח'וזיסטן (ע"ע).

תולדות ע'. מראשית ההיסטוריה קשורה היתה ע' בתולדות שכנתה מסופוטמיה, ושימשה מקור חמרי־גלם — עץ, אבן ומתכות —

עילם הקדומה; מיקומה מרכזי בין רמת אירן לבין שפלת מסופוטמיה (השמות בסוגריים הם שמות חדשים)

וארץ־מעבר למתכות יקרות שהובאו ממרחקים. בני ע' מצדם פשטו לעתים בבקעות הנהרות דיאלה וחדקל. במאה ה 23 לפסה"נ כרת מלך ע' חוזה ידידות עם נרם־סין (ע"ע בבל, עמ' 538), מלך אכד (ע"ע; זהו טופס הברית הקדום ביותר שנתגלה).

מלכי אור מן השושלת ה 3 (2100—2000 לפסה"נ), הפכו את ע' לחלק מממלכתם. בראשית המאה ה 19 לפסה"נ נוסדה בע' שושלת שמשלה גם באַנְשַׁן במזרח איראן. סדרי השלטון יחדו את ע' מכל הממלכות במזרח הקדום. בעת ועונה אחת שלטו בה 3 שליטים: „השליט העליון", כשליט־משנה — בן־אחותו וכשליט שלישי (עפ"ר) — בנו בכורו של „השליט העליון". ההבדל בין סמכויות ה 3 אינו ברור. נסיכי ע' התייחסו על משפחה אחת, והמלוכה התנחלה מצד האם. תורת השלטון מעידה על חולשת המלוכה בארץ זו.

לא ידוע כמעט דבר על תולדות ע' במאות ה 17—15 לפסה"נ, ונראה שנפגעה ביותר בעת פלישות העמים שפשטו לבבל ממזרח, מצד הרי זאגרוס. היא הוסיפה להיות נתונה להשפעת בבל, והראיה — השימוש באכדית כלשון הכתיבה בחיי הכלכלה והתרבות.

עליה מחודשת של ע' ניכרה בתחילת המאה ה 13 לפסה"נ. הנודע במלכי אותה תקופה, Untaš-napiriša, הקים בירה, דור־אֻנתש, — כיום ד'וגה זַמביל — כ 40 ק"מ מדרום־מזרח לשושן והיא נחשפה בחפירות של ר. גירשמאן (R. Ghirshman).

מהמאה ה 12 לפסה"נ התחזקה ע' ככל שנחלש כוח מלכי בבל הַכַּשִּים. העילמים פשטו על ארץ בבל, בזזו את ספר (ע"ע) ומקדשה והובילו כשלל לשושן, בין השאר, את אסטלת־החוקים המהוללת של חמורבי (ע"ע). ב 1159 לפסה"נ השתלטו על העיר בבל עצמה. ברם, עדיפותה הצבאית של ע' חוסלה בהתחדש כוחה של בבל בימי נבוכדנאצר I (ע"ע). הלה הביס את העילמים ולכד את שושן.

בימי „הממלכה החדשה", האחרונה בתולדות ע' העצמאית, השתתפו העילמים יחד עם הכשדים (ע"ע) במלחמותיהם במלכי אשור

סרגון וסנחריב (ע' ערכיהם). ברם, אשורבניפל (ע"ע) הדביר את ע' בלחימה עקובה מדם, הרס את עריה, לרבות שושן, וחילל את מקדשיה. לאחר חורבן הקיסרות האשורית (612—610 לפסה"נ) נכללה ע' בממלכת מדי (ע"ע) הגדולה. עם נצחונו של כורש (ע"ע) הפרסי על מדי, נעשתה ע' חלק של ממלכת פרס. כורש אף כינה עצמו „מלך אנשן" (Anšan/Anzan) — תוארם הקדום של מלכי ע'. ע' הפכה לסאטראפיה פרסית בשם Ūja (ומכאן Khuz בפרסית תיכו־נה, מקור השם הנוכחי — ח'וזיסטן). שושן, שנבנתה מחדש, היתה לבירת מלכי פרס, השניה במעלה אחרי פרספוליס. הלשון העילמית (ר' להלן) זכתה למעמד מיוחד בממלכה, כלשון שניה אחרי הפרסית, וליד האכדית, כמודגם בכתובות ממלכתיות, ואף שימשה כלשון הכתיבה העיקרית לצרכי מינהל פנימי בבירות ממלכת פרס. השם ע' נזכר עוד בחשמ"א ו', א', וכן אצל סופרים יווניים ורומיים.

לשון ע' וכתבה. הלשון העילמית אינה שייכת לשום קבוצת לשונות מהידועות היום, ולפיכך התעכב לזמן מה פיענוחה. ניתן לחלק אותה ל3 רבדים: (1) עילמית עתיקה (מהרבע האחרון לאלף ה3 לפסה"נ); (2) עילמית תיכונה (במאות ה13 — 7 לפסה"נ), והיא הרובד העיקרי; (3) עילמית אחֲמֶנית (מהמאות ה6—4 לפסה"נ), המצויה בכתובות הדו־לשוניות והתלת־לשוניות של מלכי פרס, ובתעודות כלכליות־מינהליות מהעיר פרספוליס.

במחצית השניה של המאה ה19 פוענחה העילמית האח'מנית ובמאה ה20 חלה התקדמות רבה בהבנת העילמית התיכונה. ברם עדיין רב הסתום, בעיקר בכל הנוגע לאוצר המלים.

הכתב הקדום ביותר בעילם, הפרוטו־עילמי, מופיע בראשית האלף ה3 לפסה"נ, ועדיין לא פוענח. במחצית השניה של האלף ה3 לפסה"נ נתפתח ממנו כתב קווי, שבפיענוחו עוסקים כיום. בתקופת שלטון מלכי אכד (במאות ה24—23 לפסה"נ) התפשט בע' כתב־היתדות השומרי־אכדי שהותאם לצרכים מקומיים ובו נכתבו — מכאן ואילך — הכתובות העילמיות.

במקרא. ע', בקצה גבולו המזרחי של העולם המקראי, נזכרת במקרא רק פעמים־מספר. בלוח העמים שבבראשית י, כב נמנה ע' עם בני שם, וזאת משום שע' נחשבה, מבחינה גאוגרפית ותרבותית־לשונית, לחלק מן העולם המסופוטמי. בסיפור שבבראשית יד, נזכר כדרלעומר מלך ע', כחבר בברית־מלכים ששותפיה היו מלכי שנער וגוים, כלו' בבל והחתים.

בנבואות אל הגויים בנביאים אחרונים נזכרת ע', בד"כ יחד עם מדי, כאחד מגויי הצפון העתידים להחריב את בבל. וכך בישע' כא, ב', ובירמ' כה, כה. היחידה בנבואות שאפשר, אולי, לייחסה למאורע מסוים בקורות ע' היא בירמ' מט, לד ואילך, שאפשר שנאמרה בשנת 9 למלכות נבוכדנאצר (595/6 לפסה"נ).

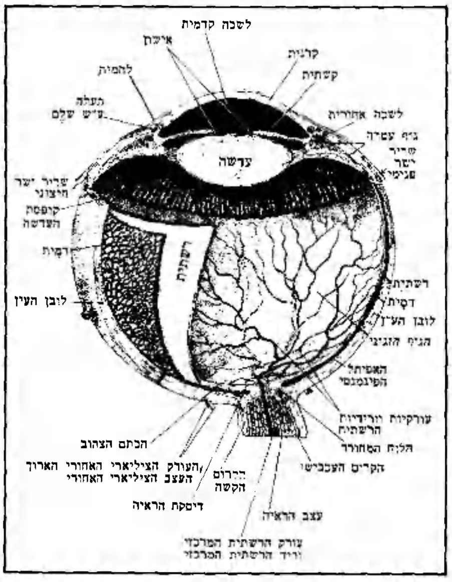
א. ראובני, עמי קדם, 19—28, 184—187, תש"ל; G. G. Cameron, *History of Early Iran*, 1936; R. Ghirshman, *Iran*, 1954; W. Hinz, *Das Reich Elam*, 1964; P. Amiet, *Elam*, 1967.

ח. ת.

עַיִן, איבר־הראיה באדם ובבע"ח. — פעולת הע' דומה לזו של לשכה אפלה (ע"ע).

אנטומיה. גלגל־הע' מצוי בארובת־העין (ע"ע גלגלת, עמ' 767, 769). בארובה מצויים גם 6 שרירים המניעים את גלגל־הע' (ע"ע אוקולומוטוריוס), ומערכת־הדמעות, שתפקידה לשמור על לחות החלק הקדמי של הע'.

גלגל־הע' (ר' ציור) קטרו כ24 מ"מ, ומבחינים בו שלוש שכבות עיקריות: החיצונית (המגינה), האמצעית (הוַוסקולרית) והפנימית (התחושתית). השכבה החיצונית מורכבת מלובן־הע' (sclera) ומה־קרנית (cornea) השקופה. בחלק האחורי של הלובן פתח, שדרכו יוצא עצב־הראיה מן העין אל המוח. הקרנית מורכבת מ5 שכבות, שהחיצונית שבהן היא אפיתל. שקיפות הקרנית מושגת ע"י אחידות

המבנה הפנימי של העין

המקדם שבירת־האור של כל מרכיביה. השכבה האמצעית של גלגל־הע' מורכבת מהדמית (choroid), גוף־העטרה (ciliary body) וה־קשתית (iris). הדמית בנויה מכלי־דם מרובים, תאי־פיגמנט ורקמת־חיבור. גוף־העטרה הוא טבעתי ובו כשבעים בליטות רדיאליות, ובהן שרירי גוף־העטרה, החשובים להסתגלות הע' (accommodation). ה־קשתית מורכבת מרקמת־חיבור, כלי־דם ושרירים רדיאליים והקפיים, המווסתים את גודל האישון. האישון הוא נקב עגול, הנמצא במרכז הקשתית. הוא מתרחב ומתכווץ ע"י שרירי־הקשתית, בתגובה ל־גירויי־אור. כן משתנה גודל האישון בהשפעת תרופות שונות ומצבים פיסיולוגיים ופסיכולוגיים שונים. צבע הקשתית („צבע הע'") נקבע לפי כמות הפיגמנט המצויה בה: מתכלכל ועד לחום כהה. השכבה הפנימית או התחושתית של גלגל־העין היא הרשתית (retina). זוהי רקמה עדינה ושקופה, המתחברת לעטרה בשוליים מסוריים. ברשתית שלוש שכבות עיקריות של תאים: (א) תאי־החישה, הקנים וחמ־דוכים (rods; cones), ההופכים את אנרגיית־האור לתהליכים ביו־כימיים, המעוררים זרמים חשמליים (ע"ע ראות); (ב) שכבת התאים הדו־קטביים, המקשרת בין השכבה הראשונה לשכבה השלישית; (ג) תאי־עצב (תאי־גַנגליון). האַכסונים (ע"ע עצבים) של תאים אלה מרכיבים את עצב־הראיה (ע"ע אופטיקוס), המעביר את הגירויים החשמליים מן העין אל המוח. במרכז־הרשתית מצוי איזור הקרוי הכתם הצהוב ובמרכזו — הגומה המרכזית. האור הנופל על נקודה זו נקלט בצורה הברורה ביותר, משום שבאיזור זה הרשתית דקה ביותר ומורכבת למעשה רק מקָנים. מקום יציאתו של עצב־הראיה מן העין נראה כעין דיסקית וקרוי הדיסקה האופטית. באיזור זה אין תאי־חישה, ואין שם כמובן תחושת אור (הכתם העיוור). במרכז דיסקת־הראיה חודרים כלי־הדם אל הרשתית (ר' ציור למעלה).

העדשה והליפים המחזיקים בה מפרידים בין מי־הלשכות והגוף הזגוגי. העדשה עטופה בקופסית אלסטית. שינויים בצורת העדשה מביאים לשינויים בכוח־התשבורת שלה ומסייעים בהכוונת הע'. שינויים אלה נגרמים ע"י הרפיית שריר־העטרה (ראיה למרחק), או התכוו־צותו (ראיה קרובה). מי־הלשכות צלולים ומכילים תמיסת־מלחים פשוטה. הקשתית מפרידה את הלשכות ללשכה קדמית ואחו־רית. הגוף הזגוגי ממלא את כל פנים גלגל־העין, המצוי מאחורי העדשה. זהו חומר שקוף, קרוש־למחצה, כעין מקפא.

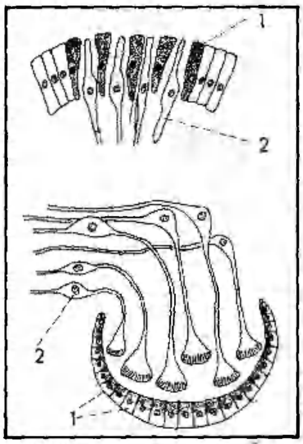
חתך בעפעף

העפעפיים מגינים על הע' מן החוץ. הם בנויים ארבע שכבות: העור החיצוני, השריר הטבעתי (סוגר העפעף), חסחוס העפעף (tarsal plate) והלחמית. הלחמית היא קרום רירי, המכיל מספר רב של בלוטות-דמע, המשמשות להרטבתו. הוא מרפד את פנים העפעף ונמשך על-פני גלגל-העין עד לקרנית. הלחמית אינה מכסה את הקרנית השקופה, אולם האפיתל שלה נמשך ומתחבר לאפיתל הקרנית. בקצה העפעף מצויות בלוטות-זיעה ובלוטות-חֵלב (בלוטות-מיבום) של הריסים. היסתמות בלוטות אלה גורמת לדלקת, הקרויה „שעורה".

ארובת-הע' מכילה 7 שרירים, 6 מהם מניעים את גלגל-הע' ואחד — את העפעף העליון. וע"ע מח, עמ' 945, 951—953.

אנטומיה משווה. רגישות לאור מצויה בעולם-החי. בהרבה חסרי-חוליות מופיעה רגישות זו, בשלביה הנמוכים, כ„כתמי עיניים" (eye-spots). כתמים אלה עשויים קבוצת תאי-חישה שביניהם בד"כ מצויים תאי-פיגמנטים. ע' אלה משמשות להבחנת עצמת האור (חד-תאיים, ע"ע, עמ' 155; אוגלנה ירקה, ע"ע; נבוביים — ע"ע; מדוזות-סוכך, ע"ע, עמ' 213).

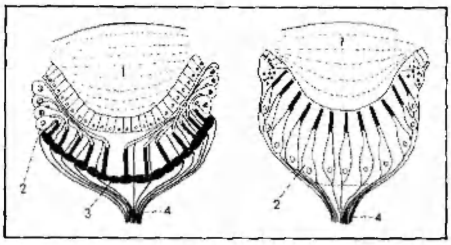
משלב זה התפתחו טיפוסים שונים של ע' ולהן מבנה של עדשה הנתונה בתוך חלל (= גלגל-ע'): ע' פשוטות — עיניות (ע"ע אוצלוס) וע" מורכבות. **עיני תולעים שטוחות** (פלַנַריה) פשוטות מבחינת המבנה — כתמים בלא עדשה, אך יש בהן משום דמיון לתחושת האור של החולייתנים: החלל הפנימי של גביע הע' מלא תאי עצבים שקצותיהם פוגעים באיזור תאי-החישה; קרני האור מגיעות לתאי-החישה כפי שזה נעשה בחולייתנים — תחילה דרך תאי העצב. **בפרוקי-רגלים** מופיעות ע" פשוטות וע" מורכבות. הע" בנויות מעינית אחת או יותר. לעינית מבנה של גביע ויש שהיא בנויה מקבוצת תאים עומדים והקוטיקולה החופה עליהם יוצרת עדשה. בחלקו האחורי של הגביע תאי-חישה ערוכים כעין אלומות ומהווים את שכבת ה„רשתית" (retinulae). במרכז תאי-הרשתית ניצב מקלון הרבדום (קיסם הראיה) המופרש ע"י תאי-החישה והרָגיש לאור. סיבי-עצב שיוצאים מתאי ה„רשתית" נמשכים פנימה ומגיעים עד למרכז הראיה שבמוח. מספר תאי-פיגמנטים עוטפים כל עדשה וכל קבוצת תאי-„רשתית" ובדרך זו מבודדים אותן. ע" מורכבות ממש אופייניות לחרקים (ע"ע, עמ' 86, ור' שם ציור) ולסרטנים (ע"ע). בעכבישים הע" תמיד פשוטות. **ברכיכות**: בדיונונים ע" דומות לאלו של החולייתנים אבל מוצאן שונה (ע"ע דיונונים, עמ' 408; דיונון-הסירה, עמ' 404); בקווצי-העור — הע" פשוטות.

עיניות: למעלה — עינית-„כתם"; למטה — עינית הפוכה דמוית גביע; 1. תאי-פיגמנט; 2. תאי-חישה

בחולייתנים הע' בנויה כדוגמת עין האדם (ר' לעיל). בגלגל-הע' מבחינים 3 שכבות:

(1) לובן הע' (סקלֵרה) המהווה את שלד הע', והשומרת על גלגל הע' מפני לחצים פנימיים וחיצוניים. ביונקים היא עשויה רקמת-חיבור צפופה. בקבוצות השונות היא נתמכת ע"י סחוס או עצם. בד"כ קיים כעין גביע סחוסי העוטף את חלקו האחורי של גלגל-הע'. בדגים גרמיים, זוחלים ועופות, גלגל הע' נתמך ע"י טבעת עשויה לוחות גרמיים; בזוחלים ובעופות — מספרם גדול. הקרנית, החלק הקדמי של הלובן, דבוקה לשכבת העור מעליה, מקַדם השבירה שלה שווה, למעשה, לזה של המים. בבע"ח יבשתיים, בראיה

עינים פשוטות צדדיות בכליצראטה (Chelicerata): מימין — עין „ישרה" של עקרב; משמאל — עין הפוכה של עכביש; 1. עדשה; 2. תא-חישה (פוטורצפטור); 3. שכבת טפטום (רפלקטור); 4. עצב-ראיה

דרך האוויר פועלת הקרנית כעדשה ומסייעת לעדשה במיקוד האור (focusing).

(2) מתחת ללובן הע' שכבה אמצעית, הדמית, העשירה בכלי-דם והמזינה את הע'. בבע"ח ליליים, בדגים החיים במעמקים שונים, במספר יונקים ועוד מצויה כאן שכבה נוספת — tapetum lucidum — הבנויה סיבים של רקמת-חיבור מכסיפה או מתאי רקמה דמוית-לוחית המלאה גבישי גואנין. שכבה זו משמשת לקליטת קרני-האור המפוזרות ולהחזרתן לרשתית. על גבול הקרנית נפרדת הדמית מהלובן, שוקעת בתוך גלגל-הע' ומהווה קיפול טבעתי הנקרא קשתית. טבעת הקשתית מקיפה נקב המכונה אישון. הקשתית מצויה בכל החולייתנים. בכמה דגים גדלה קבוע, פרט למקרים שבהם היא נתונה להשפעת תנועות העדשה. בדגי סחוס ובחולייתנים יבשתיים מצויים שרירים היקפיים ורדיאליים המווסתים את גודל האישון.

(3) השכבה הפנימית, שבה איזור-החישה של הע', היא הרשתית. בכל החולייתנים הרשתית מורכבת משכבת תאי-חישה עצבית (קנים ומדוכים), בחסרי חוליות (למשל, דיונונים) קצות התאים מופנים בכיוון האור, מה שאין כן בחולייתנים. מספר תאי החישה — הקנים והמדוכים — שונה מאוד מקבוצה לקבוצה. בד"כ בבע"ח ליליים או בדגים החיים בעומק מרובים הקנים; בבע"ח יומיים או החיים עפ"נ שטח המים — המדוכים מרובים. בד"כ המדוכים מעטים. הרגישות לצבעים, כפי שהיא באדם, מצויה בחולייתנים מעטים. מדוכים וקנים יכולים להמצא בכל אזור הרשתית, אבל המדוכים, אם הם מצויים, מרוכזים בחלק האחורי של הרשתית כמו אצל האדם. החלל הפנימי של הע' מלא נוזל זגוגי קריש ובו טבועה עדשה זגוגית סמיכה המכוונת מול פתח האישון. בעופות יש בליטה — „מסרק" (pecten), סמוך לכניסתו של עצב הראיה. תפקידו, כנראה, בהספקת דם לע'. על ההסתגלות של הע' ועל הראיה בבע"ח — ע"ע **ראות**.

על הע' הפינאלית ע"ע אפיפיזה, ור' שם ציור.

איברים נוספים, קשורים לע'. העפעפיים חסרים בדגים, פרט לכמה כרישים. איבר זה מצוי בכל החולייתנים היבשתיים בצורות שונות. ברוב הקבוצות העפעף התחתון הוא הפועל בעיקר; ביונקים המצב הוא הפוך. בנחשים ובמקצת הלטאות העפעפיים סגורים ושקופים. בזוחלים, בעופות וביונקים רבים יש עפעף שלישי, כעין קיפול עור, קרום-מצמוץ, המשמש לניקוי הע', להגנתה מפני אור חזק ועוד. סגירתם ופתיחתם של העפעפיים נעשות ע"י תנועה פאסיווית או בעזרת שרירים.

עין של דיונון (תמנון [Octopus]): 1. קרנית; 2. קשתית; 3. שרירי עטרה; 4. עדשה; 5. רשתית; 6. עצב-ראיה

בחולייתנים יבשתיים — קיימת **בלוטת דמעות**. בדו-חיים, בעלי-זנב קיימת שורת בלוטות קטנות לאורך חלקו הפנימי של העפעף התחתון. בדו-חיים חסרי זנב, זוחלים ועו-

פות, הבלוטות מצויות לפנים או באמצע שפת ארובת־הע׳, ובינונקים — בפינה החיצונית או האחורית של הע׳. על פעולת הבלוטה — ע״ע דמעות.

התפתחות הע׳ ניכרת לראשונה בלוח העצבי (ע״ע אמבריולוגיה, עמ׳ 876) ע״י שני משטחים המצויים משני צידי החלק הקדמי של התעלה העצבית. לפני הסגירה המוחלטת של החלק הקדמי של התעלה העצבית נראים ניצני אקטודרם עצבי, הצומחים לכיוון האקטודרם החיצוני ויוצרים את השלחופית האופטית (3 שבועות). שלחופית זו מחוברת לחלק הקדמי של המוח הקדום ע״י הגבעול האופטי. בשלב זה חלה התעבות של האקטודרם השטחי, וזו מסמנת את תחילת הופעתו של לוח־העדשה ממול לשלחופית האופטית. שלחופית זו עוברת קיפול, ונוצר הספל האופטי, באופן שהקיר החיצוני המקורי של השלחופית הופך עתה להיות הקיר הפנימי של הספל. לוח־העדשה עובר אף הוא שינויים; נוצר תחילה ספל ואח״כ כדור חלול — שלחופית־העדשה. בשלב הבא נפרדת שלחופית־העדשה לחלוטין מן האקטודרם השטחי והיא חפשית בתוך שולי הספל האופטי. קיפול נוסף בחלק התחתון של הספל ושל הגבעול האופטי יוצר את התעלה האמבריונלית. תעלה זו מאפשרת כניסת רקמה מזודרמלית לתוך הגבעול האופטי, וזו יוצרת לבסוף את החומר הזגוגי. בגיל 6 שבועות נסגרת התעלה האמבריונלית, ורק פתח זעיר נותר בחלקה האחורי, ודרכו חודר העורק ההיאלואידי, המוחלף בתום החודש הרביעי בעירק־הרשתית המרכזי. בשלב זה נקבעת הצורה הסופית של הע׳. התפתחות נוספת חלה בתוך הרקמות עצמן. בד״כ, ההתפתחות מהירה יותר בחלקים האחוריים של הע׳ מאשר בחלקים הקדמיים (ע״ע התפתחות, עמ׳ 712—713).

מחלות הע׳. בעפעפיים: שעורה פנימית — נפיחות בעפעף, כתוצאה מדלקת בלוטות־החלב. המחלה חולפת לרוב מאליה. חימום מחיש את הריפוי. Chalazion — דלקת כרונית סטרילית של בלוטות־החלב, המתבטאת בהתקשות כרונית מכאיבה בעפעף. הטיפול היעיל ביותר — כירורגי. Blepharitis — דלקת כרונית של קצות־העפעפיים. לה שני גורמים עיקריים: הפרשת חלב יתרה או זיהום חיידקי. הראשונה מלווה בהופעת קשקשים בשרשי הריסים והשניה בהתעבות סיבית של קצות העפעף. לרוב מופיעים שני הסוגים יחדיו. הטיפול — הורדה מכאנית של הקשקשים ותכשירים אנטיביוטיים. צניחת עפעף: פגם בהתפתחות השריר המרים את העפעף העליון. נגרמת לעתים עקב פגיעה בעצב המוח ה III המעצבב את השריר המרים. הטיפול ברוב המקרים כירורגי.

בלחמית: דלקות־הלחמית (Conjunctivitis) הן מחלות־הע״ השכיחות ביותר. נמשכות לרוב 10—14 יום — ללא טיפול, 1—3 ימים — בטיפול אנטיביוטי. סימניהן — הפרשת דמעות, או אף מוגלה וגירוד, הלחמית אדומה, בעיקר בפינות־העין ובלחמית־העפעף. סימני־דלקת בלחמית ניכרים במיוחד בבוקר, משום שבשעה שהעפעפיים סגורים (בשעת שינה) עולה הטמפרטורה של שק־הלחמית, והחום, בצירוף חוסר התנועה והירידה בהפרשת הדמעות, מהווים גורמים נוחים להתרבות חידקים ולהופעת הדלקת. מבחינים במספר סוגים של דלקות לחמית: קטרלית — המלווה הפרשת־דמעות רבה; נגרמת לרוב ע״י זיהום ויראלי; מוגלתית — המלווה הפרשת מוגלה ונגרמת לרוב ע״י חידקים; פליקטנולרית — דלקת אלרגית ממוקמת; גרנולרית — אפיינית לגרענת (ע״ע); דיפטרית — נגרמת ע״י חידקי דיפטריה (ע״ע) ומלווה הופעת קרומים מוגלתיים על־פני הלחמית. דלקות־לחמית ספציפיות: אפידמית — הנגרמת ע״י נגיף מקבוצת אדנו; הרפטית — הנגרמת ע״י נגיף הרפס (ע״ע נגיף, עמ׳ 849/50); אביבית — המלווה הופעת בליטות דומות לאבני־מרצפת, בעיקר בעפעף עליון ולעתים מסביב לקרנית. דלקת זו מלווה גרד ניכר ונטיה לשפשוף העין. דלקות־הלחמית מתרפאות בד״כ היטב ע״י טיפול מתאים, ולרוב גם ללא טיפול. כאשר הדלקת קשה במיוחד, עלולים להיגרם סיבוכים כגון הידבקות הלחמית, הצטלקות הלחמית ומיעוט הפרשת־דמעות. שינויים ניווניים בלחמית: Pinguecula — בליטה קטנה צהובה־חומה, המופיעה באיזור הלחמית הסמוך לקרנית, עם הצטברות היאלין וניוון אלסטי; המצב אינו דורש טיפול. Pterygium הוא משולש־לחמית עשיר בכלי־דם, שמופיע לרוב בצד האף; בסיסו בקצה הפנימי של העפעפיים וקצהו בצד החיצוני של הקרנית. גורם להופעת גירוי קל; לעתים רחוקות הוא מתקדם ומכסה בהדרגה את הקרנית ואז יש צורך להורידו בניתוח.

בקרנית: הקרנית השקופה, חסרת כלי־הדם, משמשת כחלון, שבעדו חודר האור לע׳. הקרנית מכילה סיבי עצב רבים, ולכן פגיעה בה גורמת לתחושת כאב עז ולהפרשת־דמעות רפלקטיווית ורגישות לאור. הכאב מתגבר ע״י תנועת העפעפים, ומכאן — טיפול במחלות הקרנית ע״י סגירת העפעפים. הפגיעה ברציפות הרקמות של הקרנית עלולה לגרום פגיעה בשקיפותה והפרעה לראיה. דלקות־הקרנית יכולות להיגרם ע״י פגיעות מכניות, גופים זרים, חידקים, וירוסים, פטריות, טוכסינים, יובש כתוצאה מחוסר הפרשת־דמעות, חוסר ויטמינים מסוימים וסיבות בלתי־ידועות. רק כאשר דלקת הקרנית שטחית־ביותר ומוגבלת לאפיתל, נרפאת הקרנית כליל ללא צלקת הפוגעת בראיה. כאשר התהליך עמוק יותר משכבת האפיתל, נגרמת בזמן הריפוי הפרעה בסידור הסימטרי של שכבות־הקרנית ונוצרת צלקת, שמידת הפרעתה לראיה תלויה במיקומה ודרגת־עכירותה. דלקת־קרנית עלולה להופיע בדרגות שונות — משטחית ועד לכיבית. לעתים היא מלווה דלקת רקמות עמוקות יותר. סיבוכיה הם מוגלה סטרילית בלשכה הקדמית (hypopyon), התנקבות, בליטת הקשתית, עליית־לחץ משנית בנוזל־הע׳ ואפילו הריסת הע׳. תהליכים ניווניים עלולים אף הם לפגוע בקרנית: קראטוקונוס, שבה הקרנית מקבלת צורת חרוט והראיה נפגעת ביותר, היא מחלה דו־צדדית, הניתנת לתיקון ע״י הרכבת עדשת־מגע, ולעתים רק ע״י השתלת קרנית מאדם אחר. דלקות הקרנית, גופים זרים ומחלות ניווניות של הקרנית מביאים להתעכרות הקרנית בצורה זו או אחרת. הטיפול היעיל ביותר להחזרת הראיה בעקבות תהליכים אלה היא השתלת קרנית חדשה. ניתוח להשתלת קרנית מבוסס על הוצאת דיסקית קרנית חולה, או נגועה, והחלפתה בקרנית של אדם שנפטר זה עתה. ניתן להחליף את מלוא עובי הקרנית או רק את חלקה. הקרנית הנשתלת נתפרת בתפרים עדינים. כיום אין הניתוח כרוך כמעט בסכנה וסיכויי הצלחתו גדולים מאוד. קיימים גם נסיונות להחליף קרניות נגועות בחמרים פלסטיים; בשנים האחרונות פותחו שיטות רבות לסוג ניתוח זה.

בענביה: ענביה (uvea) הוא שם כולל לקשתית, גוף־העטרה והדמית. המחלות העיקריות הפוגעות ברקמות אלה הן דלקות מסוגים שונים, אם־כי לעתים רחוקות מאוד עלולים להתפתח בהן גם גידולים (ע״ע סרטן).

דלקת הענביה עלולה לפגוע הן בחלקה הקדמי והן בחלקה האחורי. רוב הסיבות לדלקת־הענביה אינן ידועות עדיין, וקיימים קשיים באבחנתן. חלקן קשור במחלות כלליות בגוף, כגון שחפת (ע״ע), עגבת (ע״ע), צרעת, מחלות קולאגן, מחלות ראומטיות, זיבה (ע״ע) ועוד, וחלקן נגרם ע״י חיידקים, טפילים, גופים זרים וכיו״ב. סימני דלקות־הענביה הם בעיקר רגישות־יתר לאור, כאב עמום וטשטוש־ראיה מתקדם. כאשר המחלה אינה מאובחנת בשלב מוקדם, או כאשר הטיפול אינו יעיל, מופיעים סיבוכים, כגון נוכחות מוגלה בלשכה הקדמית, התדבקות הקשתית לקרנית או לעדשה, היווצרות לחץ תוך־עיני מוגבר (ע״ע גלוקומה), ולעתים תת־לחץ וניוון הע׳, התעכרות הזגוגית, הפרדות הרשתית ועיוורון. הטיפול מכוון בראש וראשונה נגד הגורם (אם הוא ידוע). אולם קווי־הטיפול הכלליים מכוונים נגד סיבוכי־המחלה, והם חשובים ביותר: מתן אטרופין

(ע"ע) גורם להרחבת האישון ושיתוק שרירי גוף־העטרה ובכך מקטין את גודש כלי־הדם; כן ניתן טיפול נגד־דלקתי ע"י סטרו־אידים. הסיבוכים, כגון בליטת הקשתית קדימה, ירוד (ע"ע) משני או גלאוקומה משנית, דורשים לרוב ניתוח. עם ההתקדמות שחלה בשיטות האבחון פוחת־והולך מספר מקרי העיוורון כתוצאה מדלקות־ענביה.

בעדשה: העדשה השקופה והגמישה עוברת שינויים ניווניים עם הגיל (ע"ע זקנה, עמ' 950, 951). צמיחתה, שאינה פוסקת, והתוספות שכבות חדשות גורמות לכך, שהספקת חמרי־המזון אינה מספקת ומתחילים לחול בעדשה שינויים ביוכימיים, המביאים להת־עכּרות — מצב של ירוד (ע"ע) מזקנה. אך מצב זה יכול להיגרם גם כתוצאה ממחלה אחרת בע' (ירוד משני). לעתים רחוקות הוא נגרם עקב הפרעות ביוכימיות או גנטיות, או פגיעות ויראליות ואחרות בזמן התפתחותה האמבריאונלית של הע', והתוצאה — ירוד מלידה. גורם נוסף היא פציעת העדשה, וכן הפרעות בחילוף־החמרים, כגון סכרת (ע"ע). על הטיפול בירוד — ע"ע.

ברשתית: מלבד תהליכים ניווניים הפוגעים ברשתית והמו־פיעים לרוב בגיל מבוגר (לעתים — על רקע תורשתי), נפגעת הרשתית בעיקר ע"י פגימות בכלי־הדם ודלקות. מחלות כלליות, כגון יתר לחץ־דם, סוכרת ודלקת־כליות ניתנות לאבחנה ע"י השי־נויים בכלי־הדם של הרשתית. שינויים ניווניים וקוצר־ראיה קשה גורמים לעתים לפגיעה ברשתית, ואף להיווצרות חורים ולהפרדות הרשתית. מצב זה גורם לעיוורון ומחייב ניתוח מיידי לשם החזרת הרשתית למקומה. ניתוחים אלה מבוצעים לעתים בקרני ליזר (ע"ע) וכן ע"י הקפאה של הרקמות הנגועות. תהליכים דלקתיים הפוגעים בעצב הראשי, כמו דלקת זיהומית, או לחץ על העצב עקב גידול, עלולים לגרום להפרעה בראיה או אף עיוורון. לרוב ניתן לקבוע במדויק את מיקום ההפרעה לפי מיקום הפגיעה בשדה־הראיה. אט־רופיה (ע"ע) של עצב־הראיה הוא מצב סופי של ניוון העצב, הנגרם ע"י גורמים הממוקמים בתוך הע', בעצב עצמו או בגולגולת. בצקת ראש־העצב היא תפיחות ראש עצב־הראיה בתוך הע', שנגרמת לרוב ע"י לחץ תוך־גולגולתי מוגבר, אולם לעתים הסיבה היא בעצב עצמו.

פזילה: שתי העיניים נעות ביחד כתוצאה מפיקוח המוח על מערכות־השרירים המקבילות והתואמות בשתי העיניים. תנועות העיניים לכל הכיוונים מתואמות, וצירי־הראיה מתואמים כמעט תמיד. הפרעות בשילוב התנועות של שתי העיניים מביאות להופעת פזילה — שהיא חוסר הקבלה בצירי־הראיה של שתי העיניים. כאשר צירי־הראיה פונים פנימה, זוהי פזילה מתכנסת (קונורגנטית), וכאשר צירי־הראיה מתרחקים זה מזה, זוהי פזילה מתבדרת (דיור־גנטית); תיתכן גם פזילה כלפי מעלה או מטה. סיבות רבות לפזילה; החשובות שבהן: הפרעות בתשבורת, הפרעות בראיה וע' עצלה, כל' ע' הנראית בריאה, אך החסרה, מסיבות הקשורות במערכת־העצבים המרכזית, חוש־ראות. תיקוני הפזילה אפשריים ע"י מש־קפיים, תרגילים וניתוחי־עיניים; לרוב יש צורך בשלשתם. וע"ע עוָרון. היסטוריה של רפואת הע': ע"ע אופתלמולוגיה.

יצ. ב.־ס. – מ.

עֵין־גֵב, קיבוץ בחוף המזרחי של הכנרת (ע"ע), 400 תוש' (1973). ממזרח ליישוב מתנשא הר סוסיתא (ע"ע).

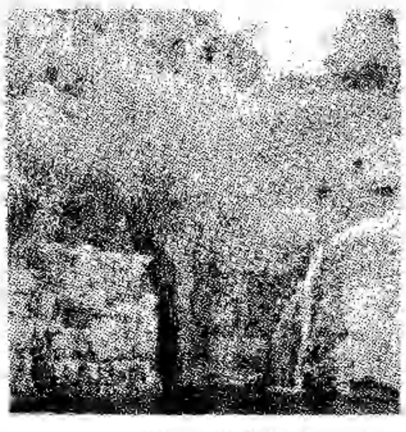
ע"ג נוסדה ע"י קבוצת עולים מגרמניה, שנצטרפו אליהם חברי השוה"צ עולי ארצות שונות. היישוב עלה על הקרקע ביולי 1937 כיי־שוב של „חומה ומגדל". בסוף 1938 עבר הקיבוץ למקומו הנוכחי. ע"ג היתה ישוב יהודי מבודד בחוף המזרחי של הכנרת וסבלה קשות מהתקפות הסורים במלחמת־השחרור. מאז ועד כיבוש רמת־הגולן במלחמת ששת־הימים, היה הקיבוץ נתון לעתים להפגזות הסורים, שמוצביהם נשקפו על היישוב. הללו פגעו גם בדייגים בצפון־מזרח הכנרת. ב 1951 פרשו מהקיבוץ חברים שהסתייגו מהקו האידאולוגי של איחוד הקבוצות והקיבוצים, שהקיבוץ משתייך אליו. נקלטו בו עולים מארצות צפון־אפריקה ומשפחות במסגרת התנועה „מן העיר אל הכפר".

שטח הקיבוץ משתרע על 4,240 דונם, מהם 1,300 — גידולי־שדה, 550 — מטעים, בעיקר בננות, 325 — בריכות־דגים. ענף־הדיג כולל גם דיג רשתות בכנרת; מפעלי־תיירות שונים תופסים מקום חשוב בכלכלת המשק. מ 1943 מדי שנה, בשבוע הפסח, נערך בע"ג פסטיוול למוסיקה שיצאו לו מוניטין בארץ ומחוצה לה.

ד. כרמון (עורך), ע"ג במערכה, תשכ"ב[2].

עֵין־גֶּדִי, נווה־מדבר על שפת ים־המלח, על הדלתות של נחל־ערוגות (ואדי אל־עריג'ה) ונחל־דויד (ואדי סדיר). אדמת הסחף הפוריה ושפע המים והחום הפכוה למרכז חשוב לגידול הכופר, הצרי והתמר. המים נובעים ב 3 מעיינות: עין־דויד — בנחל־דויד, עין־ערוגות — בנחל־ערוגות וע"ג — בין שני הנחלים. הם מפיקים יחד כ 350 מ"ק לשעה ויוצרים מפלי־מים, שהיפה בהם, בנחל־דוד, סמוך למערת נטיפים וזקיפים. יתרונה של ע"ג על שאר נאות מדבר־יהודה הוא במתיקות מימיה (76—101 מ"ג כלור לליטר), ובנביעתם 175 מ' מעל פני ים־המלח — שאין צורך להעלותם לשדות. במערותיה וצוקיה מצאו מקלט, בזמנים שונים, מורדים ונרדפים— כדויד ואנשיו בברחם מפני שאול (שמ"א כד) — וכן רועי־צאן. שני מעלות חצובים ובנויים מעלים מע"ג על הדרך לחברון ולירו־שלים: מעלה הציץ, שלארכו שני מצדים ישראליים, ומעלה האיסיים, שלארכו מצד ומחנה רומי־ביזאנטי. הם שימשו את מלכי יהודה ושליטי מואב ואדום (דהי"ב כ, ב) ואת היהודים והרומאים במל־חמותיהם. — הזיהוי „חצצון תמר היא ע"ג" (שם) קשה מאוד, והשו' בראׂ' יד, ז: „האמרי הישב בחצצן תמר".

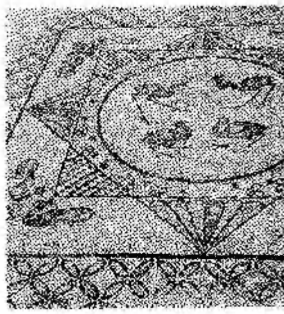
בע"ג נתגלה מקדש כלקוליתי. ישוב־קבע כנעני לא היה במקום. בתל־גורן (בתחום ע"ג) נחשפו שרידי ישוב יהודי מ 5 תקופות: שלהי מלכות־יהודה, שיבת־ציון, ימי אלכסנדר ינאי, ימי הורדוס ויורשיו (עד 68) וימי בר־כוכבא והתלמוד — עד המאה ה 7. מימי־המלוכה נתגלו כלים רבים לתעשיית־הבישם („כורמים — אלו מלקטי אפרסמון מע"ג"; שבת נ"ב, ע"א), חותמות עבריים וידית־קנקן, ועליה כתובת „למלך זיף"; טביעות „יהוד" על ממצאים בע"ג מעידות על ישוב בתקופה הפרסית. כן נתגלו מצודה ומטבעות מימי ינאי (ור' בן סירא כ"ד, י"ד: „כתמר התרוממתי בע"ג") וממצאים מימי הורדוס ואגריפס — עד לשנה ב' למרד הראשון. יוסף בן מתתיהו מציין שע"ג שימשה כאחד המרכזים ל 11 המחוזות של ארץ־יהודה, כנראה משום ערכו הכלכלי של האפרסמון בתקופה זו (מלה"י ג', ג', ה'). המקום התפתח בימי האיסיים (ע"ע), שהתרכזו כאן בהמוניהם, עיבדו את האדמה הפוריה, ועבדו את ה' בשלווה. מימי הרומאים, עת שימשה ע"ג בסיס ערפי נגד הקנ־אים ובר־כוכבא, נמצא בית־מרחץ ובו מטב־עות מימי טיטוס ועד לימי הדריאנוס. מימי התלמוד חשוב במיוחד ביכ"נ (נתגלה ב 1970), ובו רצפת־פסיפס מפו־ארת ביותר, עשירת עיטורים וכתובות ב־עברית ובארמית. נת־גלו שם גם מדליון־כסף ובו דמות מנורה, ול־ראשונה — גם מנורה ממש; המבנה חרב כ־

עין־גדי: מפל בנחל־דויד (ברשות החברה להגנת הטבע, תל־אביב)

נראה במאה ה 7. הערת אֶוְּזֵביוס, שלפיה ע״ג „כפר גדול מאוד של יהודים, נמצא אצל ים־המוות, ומשם הצרי" מעידה על חשיבותה הרבה של ע״ג בימי התלמוד. היארונימוס (ע״ע; המאה ה 5/4) מזכיר את כרמי ע״ג. עם הכיבוש הערבי דעך היישוב. בימי הצלבנים עבר בע״ג בלדוין I (ע״ע; 1110) בדרכו למואב ולאדום. רובינסון מציין (ב 1838) שבע״ג, „עיר התמרים", לא ראה אף עץ־תמר אחד.

בשלהי מלחמת־העצמאות נתפסה ע״ג ע״י צה״ל והפכה למשלט וב 1953 הוקמה היאחזות נח״ל בסמוך לתל גורן. ב 1956 היה ע״ג ליישוב־קבע, המסונף לאיחוד הקבוצות והקיבוצים, וב 1959 עבר לנקודת־קבע על גבעה מדרום לנחל־ערוגות, בגובה של 150 מ׳ מעל פני ים־המלח. בקיבוץ 320 תוש׳ (1973). תחילה היה הקיבוץ ישוב־ספר מבודד, 2 ק״מ מגבול ירדן, ודרך־עפר קשה קישרה אותו לסדום.

פרט מרצפת־הפסיפס של ביהכ״נ בעין־גדי, מהמאות ה 6—7 לסה״נ (לשכת־העתונות ה־ממשלתית בתל־אביב)

בשנותיה הראשונות התבססה ע״ג על חקלאות, שייחודה — גידולים מחוץ לעונתם — נצטמצם ביותר לאחרונה. ה־קרקע המעובדת, 600 דונם בלבד, היא אדמת־סחף בדלתות של הנחלים ערוגות ודויד. טיבה ירוד, ורובה אבנית מאוד. אולם הטמפרטורות הגבוהות בחורף ובאביב ומי המעיינות המתוקים, המצויים בשפע, מסייעים לפיתוח החקלאות. ענפיה העיקריים הם מטעי־תמרים (200 דונם), גן־ירק, כרם, חממות־ורדים ולול.

פתיחת כביש סדום—ע״ג ב 1962, וכביש עין־צוקים (עין־פשחה [ע״ע])—ע״ג ב 1971, מאפשרים גישה נוחה להמוני מבקרים. הללו נוהרים לים־המלח, למעיין־הגפרית, לנאת־המדבר היפה, שהוכרזה שמורת־טבע, ולאתרים הארכאולוגיים שבע״ג ובסביבתה. בקיבוץ פותח אפוא ענף־אירוח, הכולל בית־הארחה, מרחצאות חמים של מים מינרליים (מכילים מימן גפריתי וחמרים רדיואַקטיוויים) ומזנון; אלה מהווים עתה את מקור־ההכנסה העיקרי לקיבוץ. כן פּועל במקום בי״ס־שדה, שהיה הראשון מסוגו בארץ.

י. אהרוני, תמר והדרכים אליה (א״י, ה׳), תשי״ב; י. נוה (לוי), שרידים כלקוליתיים בע״ג (ידיעות החברה לחקירת א״י ועתיקותיה, כ״ב), תשי״ח; ב. מזר־ט. דותן־ע. דונאייבסקי, ע״ג — חפירות ארכיאולוגיות בשנים 1961—1962 (שם, כ״ז), תשכ״ג; ב. מזר־ע. דונאייבסקי, עונת החפירות השלישית בע״ג (שם, כ״ח), תשכ״ד; הנ״ל, עונות החפירות הרביעית והחמישית בע״ג (שם, ל׳), תשכ״ו; ב. מזר, כתובת על רצפת ביכ״נ בע״ג — סקירה מוקדמת (תרביץ, מ׳), תשל״א; ש. ליברמן, הערה מוקדמת לכתובת בע״ג (שם), תשל״א; א. א. אורבך, הסוד שבכתובת ע״ג ונוסחה (שם), תשל״א; י. פליקס, לענין „הי גניב צבותיה דחבריה" בפסיפס ע״ג (שם), תשל״א; ד. בר״ג־י. פורת־א. נצר, עונת החפירות השניה בביהכ״נ של ע״ג (קדמוניות, ה), תשל״ב; מ. הראל, מסעי מדבר־יהודה וים־המלח, 144—156, תשל״ב.

מנ. הר.־ד. אב.

עֵין־גַּנִּים, שמם של כמה ישובים בא״י: 1) מקום באשדות הרי יהודה, בקרבת זנוח (יהו׳ טו, לד). מזוהה עם עין פתיר, ליד בית ג׳ימַל, או עם חרבת אם־ג׳ינה, ליד ישעי.

2) עיר לויים בנחלת ישׂשכר (יהו׳ יט, כא; שם כא, כט). נראה שהיא בית הגן שבמל״ב (ט, כז). יוסף בן מתתיהו קראה Γιναία. כיום העיר הערבית ג׳נין, ובה שרידים עתיקים. יושבת על מעיינות עשירים והיא נקודת־מפתח אסטרטגית בצפון השומרון, במוצא מַעבר יבלעם לעבר עמק יזרעאל. בימי בית־שני הציקו יוש־ביה השומרונים לעולי־רגל מהגליל לירושלים. בתלמוד נקרא הנחל העובר בע״ג בשם גינאי. העיר נקראה לֶה גראן זֶ׳רֶן (Le Grand Gérin) בימי הצלבנים, ובתקופת התורכים התקיים בה פונדק מבוצר, לשימוש עוברי־אורח בדרך ממצרים לדמשק. במאה ה 16 היה שם ישוב יהודי קטן. במלחמת העצמאות נהדפה התקפת חטיבת „כרמלי" של צה״ל על ג׳נין באבידות חמורות (סוף מאי 1948); העיר נכבשה במלחמת ששת הימים רק לאחר קרב קשה (ע״ע מלחמת ששת הימים, עמ׳ 740). מספר התוש׳ המשוער הוא כ 6,000.

3) לשעבר מושב, שנוסד ב 1908 צפונית־מזרחית מפתח־תקוה. כיום חלק של עיר זו.

עֵין־דּוֹר (עין דאר), עיר מקראית שהיתה שייכת לשבט מנשה בתוך נחלת ששכר (יהו׳ יז, יא). על מיקומה בקצה המזרחי של עמק יזרעאל ניתן ללמוד מסיפור ביקורו של שאול המלך בה (שמ״א כח, ז), ומאזכור תבוסת סיסרא לידה (תה׳ פג, יא). לפי אֶוְּזֵביוס היתה כפר גדול, דרומית להר תבור, וקרובה לנעים (כיום נַיִן). בע״ד ישבה בעלת־האוב שהעלתה את רוח שמואל הנביא בפני שאול, מעשה שהתפרסם בספרות (למשל ע״י טשרני־חובסקי) והונצח באמנות. שם המקום נשתמר בשם הכפר הערבי אינדור, שניטש במלחמת העצמאות. היישוב העתיק היה, כנראה, בתל עג׳ול הקרוב, בו שרידים רבים.

כיום ע״ד הוא שמו של קיבוץ השוה״צ שנוסד ב 1948, בעיקר ע״י יוצאי אה״ב, בקרבת הכפר הערבי החרב. בו 555 תוש׳ (1972).

עֵין־חֲרוֹד, מעיין גדול בעמק יזרעאל המזרחי במדרונו הצפוני־מערבי של רכס הגלבוע, הנובע ב„מערת גדעון" בגובה כ 11 מטר על פני־הים ושופע כ 10,400 מ״ק מים ביממה, שחומם מגיע ל 20°—22°. מימיו יורדים בנחל חרוד לבקעת בית־שאן. לידו קבר י. חנקין (ע״ע).

בשל מיקומו בצד אחת הדרכים החשובות ביותר בא״י (מדמשק ומבית־שאן לעבר יזרעאל, מגידו, עזה ומצרים) נודעה למעיין תמיד חשיבות צבאית רבה, ולידו ריכז גדעון (ע״ע) את אנשיו לפני התקפתו הלילית על המדיינים ובעלי בריתם (שופ׳ ז, א). ייתכן כי מוצאם של גיבורי דוד, שַׁמָּה ואֱליקא ה„חרודים" (שמ״ב כג, כה), היה מיישוב בקרבת ע״ח. לפי מסורת מוטעית מהמאה ה 4 התרחש הקרב בין דוד לגָלית במקום זה, ומכאן שמו הערבי של המעיין, עין ג׳לוד (או ג׳לות, היינו גלית). סביב המקום עין ג׳לות לחמו הצלבנים ב 1183 נגד גיסותיו הפולשים של צלאח א־דין, וגם לאחר־מכן (ב 1197 ו 1217) נזכר המקום בלחימתם נגד המוסלמים. ב 1260 התפתח ליד ע״ח (עין ג׳לות) אחד הקרבות המכריעים בתולדות העולם כשהביס בקרבתו המפקד הממלוכי ביברס I (ע״ע) את המונגולים ובלם את התקדמותם מערבה; בכך הציל את א״י ומצרים מהחורבן שפקד את עראק.

ליד המעיין קיימים שני קיבוצים הנקראים בשם זה. ע״ח נוסד בתרפ״א (1921) ע״י חברי גדוד העבודה (ע״ע). אז הוקם מחנה אהלים בקרבת המעיין. ע״ח היה היישוב הראשון בגוש נוריס שקרקעותיו נרכשו בשביל הקק״ל שנה קודם לכן ע״י י. חנקין. כעבור 3 חדשים הוקם בסמוך ע״י גדוד העבודה מחנה תל־יוסף. שני המחנות, שמָנו בסוף 1921 יותר מ 300 חברים, היו ליחידה כלכלית אחת. כאן נתגבשה ע״י ש. לביא (ע״ע) ואחרים תכנית „הקבוצה הגדולה" — יישוב קולקטיווי גדול המקיף ענפי כלכלה שונים, משק חקלאי מעורב וחרושת. עקב מחלוקת אידאולוגית התפלג (1923) המשק המשותף לשנים: ע״ח ותל־יוסף. לאחר הפילוג נועד ע״ח לשמש גרעין להתארגנות תנועה קיבוצית ארצית והצ־טרפו אליה חברים רבים. ב 1927 היו בע״ח 900 חברים שכמחציתם נתיישבו על הקרקע ויתרם עבדו במושבות ובערים. אותה שנה נוסדה תנועת הקיבוץ המאוחד וע״ח הצטרף אליה. ב 1931 עברו חברי הקיבוץ לבתי קבע בגבעת קומי שמצפון. בימי מאורעות 1936/38 שימש ע״ח בסיס להגנה, שבו ארגן אורד וינגיט (ע״ע)

את פלוגות הלילה הנודעות. ב 1951 נתפצל המשק לשנים עקב הפילוג האידאולוגי שחל בתנועה הקיבוצית: בע"ח-איחוד המסונף לאיחוד הקבוצות והקיבוצים 420 חברים ובע"ח-מאוחד (הקיבוץ המאוחד) 490 חברים (1973).

כלכלת 2 המשקים דומה: רוב השטח החקלאי משמש לגידולי-בעל (בעיקר פלחה) והגידול הראשי בשלחין הוא כותנה. כן מגדלים הדרים וזיתים. משק החי כולל בקר לחלב, צאן, לול, כוורות ובריכות דגים. ענף התעשיה כולל ביח"ר לייצור ציוד למחלבות מפלדת אל-חלד, וביח"ר לייצור רהיטים. המשקים שותפים עם משקים אחדים באיזור במפעלים כלכליים הקשורים בעיבוד התוצרת החקלאית, כגון מנפטה לכותנה ובית אריזה לפרי-הדר. בין מוסדות התרבות המשותפים ל 2 המשקים חשובים המשכן לאמנות ע"ש חיים אתר, שבו אוסף תמונות גדול משל ציירים יהודים, תשמישי קדושה ומוצגי פולקלור, וכן בית חיים שטורמן המשמש מכון לחקר האיזור.

ש. לביא, מגילתי בע"ח, תש"ז; א. ינאי, תולדות ע"ח, א, 1971;
ז. גלעד (עורך), ע"ח, פרקי יובל, תשל"ג.

פ. פ. – ר. בנ.

עֵין־פֶשְחַ'ה (עין-צוקים), נווה מדבר סביב מעין, 3 ק"מ מדרום לקמראן (ע"ע). השם הערבי פשח'ה (פַשְחַ = גָזַר, בָּתַר — ר' איכה ג, יא) מתאר את נוף הבתרונות במדבר יהודה, ואילו השם העברי החדש מתייחס לצוקים התלולים של ראס-אל-פשח'ה, שמדרום לאתר, ה„צונחים" אל תוך ים המלח מבלי להותיר כל רצועת חוף. ב 1970 נפרץ מחסום טבעי זה, ובכך נוצרה לראשונה דרך רצופה לאורך חופו המערבי של ים המלח. חפירות ארכאולוגיות גילו במ-קום שרידי ישוב חקלאי, ואולי אף תעשייתי, שהשתלב כנראה במערך היישובי של כת מדבר-יהודה (ע"ע). ראשיתו של היישוב במחצית ה 2 של המאה ה 2 לפסה"נ ואחריתו ב 68 לסה"נ, השנה ה 2 למרד הגדול. במידה מצומצמת נתחדש היישוב בסוף המאה ה 1 ולאחרונה ישב בו נזיר אחד בתקופה הביזנטית. מאז 1968 משמש המקום כאתר רחצה במי המעין המתוקים, בסמיכות לים המלח.

וע"ע ארץ-ישראל, עמ' 93; ים המלח, עמ' 889.

R. de Vaux, *Ain Feshka* (Revue biblique, LXV, 406–408), 1958.

עַיִן רָעָה, מונח המציין את הכושר המאגי המיוחס לבני-אדם להזיק ע"י מבט עיניהם. האמונה בע"ר היא עתיקה ונפוצה מאוד. בארצות הימה"ת, שרוב אוכלוסיהן הם בעלי עיניים שחורות, חוששים בד"כ מפני עיניים כחולות; בצפון-אירופה מייחסים את העה"ר לבעלי עיניים שחורות. גם פזילה, או כל דבר יוצא דופן ב-עיניו או במבטו של אדם עלולים להחשיד אותו כבעל ע"ר. כמה אישים היסטוריים הוחזקו לבעלי ע"ר בשל מבטם החודר (למשל האפיפיורים פיוס IX ולאו XIII, לורד ביירון, נפוליון III, וכן וילהלם II). לפי האמונה העממית עלולה ע"ר לגרום מחלה ואף מוות. ילדים נחשבים חשופים במיוחד לפגיעתה, והיא עלולה לפגוע גם בבע"ח, צמחים ודוממים.

האמונה בע"ר היתה מקובלת בימי-קדם מסין עד בבל ומצרים, וכן ביוון (βασκανια) וברומא (fascinatio). גם כיום נפוצה האמונה בע"ר בקרב עמי התרבות, ולאו דווקא בשכבות-החברה הנמוכות בלבד.

בשל הפחד מע"ר ביקש האדם אמצעי הגנה מפניה: קמיעות, כגון עין („עינו של חור" [ע"ע] במצרים הקדומה), ציורי עיניים על חפצים יקרים (ספינות, כדים ביוון), פאַלוס (ברומא), יד פשוטה („ידה של פאטמה" בארצות האיסלאם), סרט אדום (ברוב ארצות אירופה). חרוזי-טורקיז או חרוזי-זכוכית כחולים משמשים עד היום במזה"ת להגנה על בהמות-הבית, וכן מקושטות עדיין הג'ונקות (סירות-מפרש) הסיניות בעיניים בחרטומיהן. לאחרונה נפוץ גם בעולם המערבי הנוהג להדביק עיניים (לקישוט כביכול) על מכוניות ואופנועים. עד היום נוהגים לעשות מחוות ופעולות, שבכוחן, כביכול, לבטל את השפעת העה"ר: יריקה, הושטת היד כשהאגודל והזרת פשוטים ושאר האצבעות קמוצות — „יד בעלת קרניים" (ברומית manus cornuta), או כשהאגודל תחוב בין האצבע והאמה (אנג' fig, איט' fico, יידית „פייג"), זריית מלח, הקטרת צמחים, כיבוי גחלת לוחשת במים וכד'. כמעט אצל כל העמים ידועים גם לחשים מיוחדים נגד העה"ר. הם יעילים ביותר בפי נשים זקנות, ולהן מיוחס ידע בפעולות כאלה. וע"ע כשפים או מגיה.

D. Frey, *Damonie des Blickes,* 1953; E. S. Gifford, *The Evil Eye; Studies in the Folklore of Vision,* 1958.

מ. ו.

ב מ ש נ ה משמש לעתים קרובות הביטוי ע"ר במקום צר-עין (תרומות ד', ג'); לפעמים אין לדעת את כוונת המאמר בבירור, כגון: „עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאים את האדם מן העולם" (אבות ב', י"א), ולפעמים מובחן בפירוש: הקמצן — „עינו צרה ועינו רעה" (קיד' פ"ב, ע"א). מובלט גם הקשר העונייני וה-מוסרי שבין שני הפירושים: „עין שלא רצתה לזון [= ליהנות] ממה שאינו שלו — אין עה"ר שולטת בו" (בר' כ', ע"א). בין חז"ל נפוצה האמונה בע"ר כדבר פשוט. על רב מסופר בירושלמי (שבת י"ד, ג') ששהה במקום „שמצוי בו ע"ר" וקבע ש 99 מתוך 100 מתו שם כתוצאה מכך. במקורות א"י מודגש כי בבבל היתה מצויה ע"ר (ויק"ר ט', ט'), אולם באמת נמצא העניין גם בא"י. ר' יוחנן, שהיה יפה-תואר, לא חשש לעצמו מפני ע"ר, משום שנתייחס לזרע יוסף שאין ע"ר שולטת בו (ברכ' כ', ע"א). בלחש נגד ע"ר נזכר שהאדם שמתפללים עליו, מזרע יוסף הוא בא. ע"ר אינה שולטת בדבר מכוסה מהעין (סוטה ל"ו, ע"ב) — ובכך פירשו חז"ל את פריונם המרובה של הדגים. ע"פ האמונה נובעת ע"ר מכוח החימוד של המסתכל, אף אם אין כוונתו להזיק, ונקבע להלכה ש„אסור לו לאדם שיעמוד על שדה חבירו בשעה שעומדת בקמותיה" (ב"מ ק"ז, ע"א). בין נושאי החימוד: בנים זכרים, וע"כ „בת תחילה סימן יפה לבנים..." (ב"ב קמ"א, ע"א).

הפחד מפני ע"ר מצוי במקורות יהודיים ב י ה " ב, אך העניין תפס בתקופה זו מקום חשוב פחות מבעבר. מתקבל הרושם שבספרות הסגולות של יה"ב (רובה בכ"י) תופס נושא זה מקום משני. בעל ספר חסידים (ע"ע; מהדורת ויסטיניצקי, עמ' 436) מסביר את פרשת קללת בלעם על יסוד השימוש בע"ר, ומסיק „מכאן כשיש רשע שרואה בע"ר צריך שבאותו עניין יראה צדיק לטובה". העה"ר היא פעולת הקללה של המכשף, וכנגדה יש להעמיד את ברכתו, „עינו הטובה", של הצדיק. בזהר (ע"ע) פרשת בלק מוסבר כי בברכתו, כביכול, ביקש בלעם לעורר ע"ר על ישראל — ע"פ המשנה באבות ה', י"ט: „ע"ר... מתלמידיו של בלעם", שפירושה שם הוא בניגוד ל„עין טובה" של אברהם — ע"פ התפיסה שריבוי שבחים מעורר קטרוג. גישה זו ישנה גם בספר חסידים עצמו במקום אחר: „כשהקהל הולכים כולם יחד... לא ישא אדם עינו לראות עליהם אם רבים הם, שלא תשלוט בהם ע"ר" (עמ' 150). בספר זה מוסבר מקור כוחה של ע"ר כביטוי חיצוני לשאיפות פנימיות של האדם: „בשעה שאדם כועס אל יסתכל אדם בו, כי עם ראיית עינים מלאך רע עומד וממהר לנקום על צערו" (עמ' 242). תפיסה זו, בצורה מורכבת יותר, מצויה בספרות הקבלה, בה נעשה ע"ר אחד הביטויים לכוחו של הסטרא אחרא, והשימוש בע"ר פירושו פתיחת פתח לכוחות הרע. בדרך זו הולך מנשה בן ישראל (ע"ע; נשמת חיים, מאמר ג', פרק כ"ז), והוא מזכיר גם סוגי אנשים שבכוחם להפעיל ע"ר, בעיקר נשים נידות — דעה מקובלת בספרות יה"ב. לסטרא אחרא יש שליטה על אנשים אלה, ולכן הם מהווים צינור להפעלת כוחו. דיונים בעניין זה מצויים בקצרה גם אצל ר' מנחם ציוני, ר' אלעזר מוורמס (ע"ע), מהר"ל מפראג ואחרים, ואולם אין הדבר חורג מכלל

מוטיוו צדדי ביותר בדימונולוגיה היהודית ביה״ב. — וע״ע קמיעות וסגלות.

J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition*, 54—56, 1939.

י. ת.-י. ד.

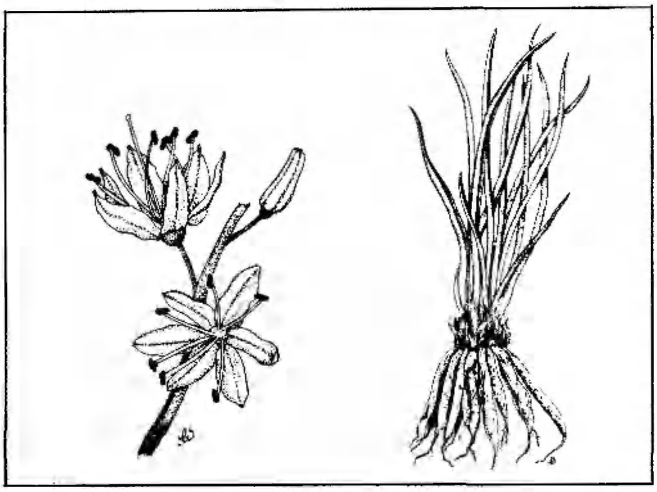
עִיר וְעִיוּר, ע״ע עֲרִים וְעִיּוּר.

עִירוֹן (ערב׳ وادي عارة), נחל, יובל נחל חדרה, הזורם בתוך עמק המחבר את השרון הצפוני ועמק יזרעאל. בעמק ע׳ עוברת „דרך הים״ (ע״ע א״י, עמ׳ 953) ההיסטורית ממצרים וחוף הים לכיוון עבר הירדן, סוריה וארם נהרים. חשיבותו הצבאית של עמק ע׳ הוכרה עוד מתקופת מסעי המצרים במאה ה 15 לפסה״נ, בעת כיבוש מגדו (ע״ע) ע״י תחוּתמס III (ע״ע א״י, עמ׳ 258; מצ־רים, עמ׳ 173), וברוב התקופות ההיסטוריות הוא נזכר כדרך־מעבר של צבאות. עמק־ע׳ שימש את צבא אלנבי (ע״ע, עמ׳ 703) בעת מסעו למגידו (1918) ובמלחמת השחרור התלקחו קרבות קשים בפתחו של העמק עם חיילי החזית העיראקית.

כיום עובר בעמק ע׳ כביש ארצי המחבר את מישור החוף עם הגליל התחתון וצפון הארץ. לאָרכו מצויים כפרים רבים, מהם עארה ואֻם־אל־פַּחֶם.

עִיר חָפְשִׁית, ע״ע הַנְזָה. הכינוי ע״ח ניתן גם לדנציג (ע״ע גדנסק) אך זו הוקמה מכוח הסכם בי״ל, כדי לפשר בין האינטרסים הסותרים של גרמניה ושל פולניה, ועמדה תחת חסותו של חבר הלאומים.

עִירִית (Asphodelus), סוג צמחים חד־פסיגיים ממשפחת השושניים (ע״ע). כולל כ 8 מינים, רובם מאיזור הימה״ת. מיניו עשבים חד־ או רב־שנתיים בעלי קנה־שורש קצר וציצת שרשים דקים או

עירית גדולה (Asphodelus microcarpus) — הצמח: שושנת־עלים וציצת שרשים מעובים; לידו התפרחת

מעובים. במרכז שושנת העלים מתרומם עמוד התפרחת. הפרחים קטנים. ששת עלי־העטיף שווים זה לזה בגודלם ובצורתם ומאוחים בבסיסם; צבעם בהיר לבד מעורק כהה בגבם. ששת האבקנים הם בעלי בסיסים מורחבים המהווים בית קיבול מסביב לשחלה, בו מתאסף הצוף. בשחלה 3 מגורות, 2 ביציות למגורה. הפרי הֶלְקט גלדני הנפתח ע״י קשוות.

הע׳ הגדולה (A. microcarpus) היא אחד הצמחים הנפוצים בבתה ובערבות, ברוב חלקי א״י; עשב רב שנתי בעל שרשים אוגרים, מעובים מאוד. העלים העבים דמויי המרזב פעילים רק בימות הגשמים ונובלים לקראת הקיץ; לעומת זאת השרשים המעו־בים נשארים משנה לשנה: כל שנה מתרוקנים השרשים הישנים ומחזור חדש של שרשים־אוגרים צומח ומתמלא תחתם. התפרחת — מכבד גדול ומסועף. הפרחים נפתחים בבוקר ונסגרים בערב. ההא־בקה נעשית ע״י דבורי דבש.

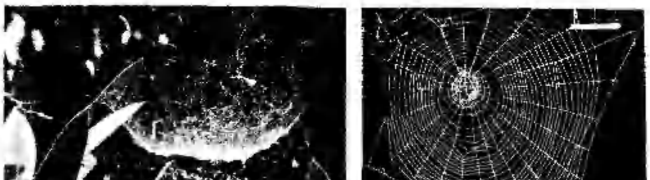
מקור השם המדעי של ע׳ הוא מ ἀσφόδελος שהיה שמו היווני של העיריוני הצהוב (Asphodeline lutea), סוג קרוב הגדל בר בבתות גם בא״י. ע״פ הסיודוס שימש פרח זה מאכל לעניים. הוֹמרוֹס סיפר על כרי־האספוֹדלוֹס בשאול, מקום שם נאספו רוחות הגיבורים; משום־כך, אולי, נהגו לנטוע פרח זה על קברים (פליניוס).

עַכָּבִישִׁים (Araneae), סדרת בע״ח חסרי־חוליות במחלקת העכבי־שנים (ע״ע), הגדולה ביותר והכוללת כ 30,000 מינים.

סימנים משותפים: גוף מחולק לשתי חטיבות — ראש־חזה ובטן; בין הראש־חזה והבטן שנץ עמוק, וגבעול דק מחבר ביניהם. 1—4 זוגות־עיניים פשוטות בקדמת הראש־חזה. 2 זוגות גפי־פה; הזוג הקדמי — כֶּלִיצֶרוֹת — דמויות טופר; הזוג האחר — פֶּדִיפַּלְפִּי — בצורת רגליים. פטמיות־טוויה — בקצה האחורי של הבטן. איברי־הנשימה: לרוב זוג ריאות־דפים וזוג טַרְכִיאות. הזכרים בד״כ קטנים מהנקבות.

על המבנה הפנימי של הע״, ע״ע עכבישנים.

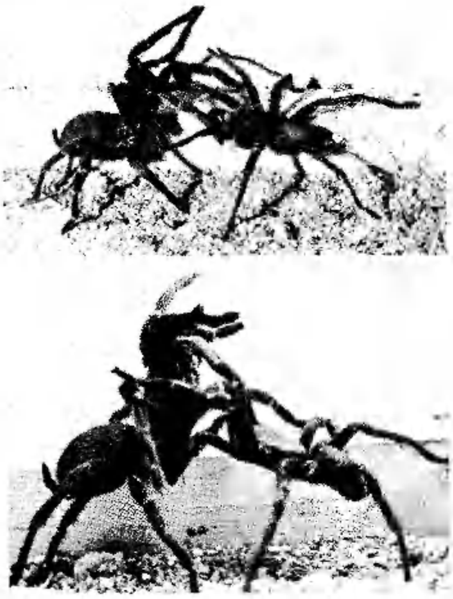
הע״ ידועים כטווים. בקצה־הבטן מצויות בלוטות, בעלות צורות שונות, המפרישות חומר עשוי חלבון (פיברואין). הפרשה זו יוצאת בכוח לחץ הידרוסטאטי לצינוריות ומשם לפטמיות־הטויה. בקצה הפטמיות פתחים דקיקים מאוד (מספרם עולה לעתים על אלף) שדרכם יוצא החומר לאוויר ושם הוא נקרש והופך לקור דקיק. הקור מצטיין בחוזק־מתיחות, שהוא הגבוה ביותר בין הסיבים הטבעיים, ובגמישות. שתי תכונות אלו הופכות את הקור לחומר אידאלי שהע״ משתמשים בו למטרות שונות: לרשתות־ציד לציד טרף, לרשתות וקורים להליכה, לדאיה, לעטיפת ביצים, לבניית קנים ועוד. את רשת הקורים מתקנים ומחדשים לעתים. במלאכת־הטויה נעזר הע׳ ברגליו האחוריות המצוידות בטפרים קרניים ממוסרקים ובזיפים משוננים, ויש גם הנעזרים במעין מכחול של זיפים. לא כל הע״ טווים רשתות־ציד. בעלי רשת־הציד המשוכללת ביותר הם עכבישי־הגלגל, שקוטר רשתם העגולה כ 40 ס״מ, והיא מחוזקת במיתרים, העשויים להתמשך עד 2 מ׳, ומשמשת ללכידת חרקים מעופפים (פרפרים, שפיריות, אריות־נמלים ועוד). למטרה זו מפזר הע׳ על־פני הקורים טיפות־דבק מעטות. בני הסוג אלמנה טווים רשת ללכידת בע״ח מהלכים (חיפושיות גדולות, נדלים, עכשובים, עקרבים, שמ־מיות). הרשת עשויה מיתרים ארוכים, המקבילים לפני הקרקע, ומהם יורדים קורים אנכיים אל הקרקע. ברשתות־הציד מוצאים לעתים שותפים ואורחים זרים, הנהנים מטרף שנעזב ונשכח ע״י בעל־הרשת. כשותפים ידועים בני הסוג טַפִּילוֹן (Argyrodes). כאורחים ידועים מיני פשפשים טורפים ממשפחת הלוליניות (Emesinae). דרכים אחרות למציאת טרף: בני משפחת הזאביים רצים אחר הטרף על־פני הקרקע ועל־פני המים; הם אינם טווים רשתות־ציד. הקפצ־ניים צדים חרקים קטנים תוך קפיצה. היורקיים (Scytodidae) יורקים על טרפם יריקה, המכילה הומר דומה לחומר של הקורים הדביקים, וזה מדביק את הטרף במקום עמדו.

מימין: רשת גלגלית של העכביש Araneus diadematus, ממשפחת הגלגליים (המצוי גם בארץ); משמאל: רשת־ציד (ערסל) של ערסלנים

הע״ משתקים וממיתים את טרפם בארס. בחלק הקדמי של הראש מצויות זוג בלוטות־ארס דמויות שלפוחיות מוארכות. מהן מובילים שני צינורות דקיקים אל הטפרים החדים של הכליצרות. בע״ גדולים — פעולת הארס היא חזקה, אך לרוב אין בה כדי להמית אדם. בישראל ידועים מקרי־מוות מעטים מאוד.

ר ב י י ת ה ע׳: פתח המין בצד הגחוני; לקראת ההפריה טווה הזכר רשת קטנטנה עשויה אריג צפוף, ועליה הוא מטיל את חזרע ואוספו לתוך בחניניו המעובים. בפגשו בנקבה הוא מצמיד אחד מבחניניו התפוחים אל פתח־המין הנקבי, וסוחט את תוכנו. הנקבה עוטפת את הביצים המוטלות בפקעת עשויה אריג־קורים צפוף. הפקעת שונה ב־משפחות השונות ולעתים גם בסוגים ובמינים השונים.

הזדווגות של עכבישי־עופות (פרוונים); למעלה — חיזור לפני ההזדווגות; למטה — הזדווגות

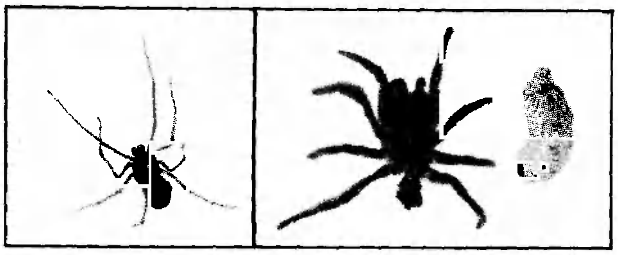
בע״ קיימת תופ־עת ה ה ס ו ו א ה. הע״ הסרטניים יו־שבים ללא תנועה בחיקם של פרחים ואורבים לטרפם (זבובים ודבורים הבאים למוץ צוף). על פרחי החרצית והפיגם הם צהו־בים, ועל פרחי השושן הצחור ו־הנרקיס — הם לבנים. ההתדמות (mimicry) נפוצה בע״ במשפחת ה־קפצניים ובמשפחות אחרות, בעיקר באלו הטורפים נמלים.

הע״ נחלקים ל3 תת־סדרות, בעיקר לפי עמדת הכליצרות:

(1) Mesothelae מהווה קבוצה פרימיטיווית; בניגוד לשאר הע״, הבטן אצלם פרוקה.

(2) Orthognatha מצטיינת בטפרי־כליצרות הפונים אחורה. המשפחה הידועה ביותר בתת־סדרה זו: עכבישי־העופות (Thera-phosidae [Aviculariidae]) הם גדולים מאוד (הגדול 90 מ״מ), שעירים ובעלי צבעים כהים (שחור וחום). עיניהם — 4 זוגות מקובצות יחד ובפיסות רגליהם 2 טפרים בלבד. טורפים בעיקר זוחלים קטנים, ולפעמים גם גוזלי ציפורים (מכאן השם). חיים לרוב באזורים טרופיים. ביערות האמזונס חיים בני הסוג Theraphosa שאורך חייהם 15—20 שנה. באמריקה מכונים ע״ אלה בשם "Tarantula". בישראל ידוע ונפוץ המין פרוון שחור (Chaetopelma aegyptiaca) שאורך־גופו כ55 מ״מ. משפחת עכבישי־המלכודת (Ctenizidae) — בעלי 3 טפרים בפיסות־רגליהם. ברוב מיניהם אורך הגוף אינו עולה על 30 מ״מ. ביתם עשוי מחילה עמוקה, החודרת אנכית אל תוך האדמה, ופתחה סגור בדלת עגולה תמימה עשויה קורים ורגבי־עפר, ונתונה על ציר עשוי קורים חזקים. בשעת־סכנה נועץ הע׳ את טפרי רגליו הקדמיות בזוג חורים מיוחדים במרכז־הדלת, וברגליו האחוריות הוא מחזיק היטב בדופן המאורה. כאשר מנסים במקרה כזה לפתוח את הדלת, נדמה שהיא נעולה.

(3) Labidognatha, הגדולה במחלקת העכבישנים, מצטיינת בטפרי־כליצרות הניצבים זה מול זה ופועלים כצבת. לרוב בני תת־סדרה זו זוג אחד של פתחי ריאות־דפים, ליד פתח־המין, ופתח־נשימה נוסף, יחיד, בגחון — לפני פטמיות־הטויה. אין אחידות בצורת־הגוף: הבטן כדורית, גלילית או משולשת, חלקה, משוננת

מימין: עכביש־עופות מת ורימת חרק טפיל, שהוטלה על גבו, חדרה לגופו וגדלה שם עד להתגלמות; משמאל: יורקן (Scytodes sp.)

או בעלת שלוחות ענקיות; העיניים יושבות על בליטה בודדת או זוגית שארכה לעתים כאורך הראש־חזה עצמו; הרגליים קצרות מאוד, או ארוכות פי־5 מאורך־הגוף; הצבעים רב־גוניים ביותר: בעלי ברק מתכתי כירוק של נחושת, זהב וכסף, או שחור ואדום־קטיפה, לבן ועוד. תפוצתם באזורים הטרופיים ובקטבים כאחד: במדבריות, חולות, ביצות ויערות; על צמרות־עצים ועל מנגרובים בים, בתוך נקיקי־סלעים, מתחת לאבנים או בחורים באדמה; במערות, בבתים, על־פני המים ובתוכם. הם רצים, מטפסים, קופצים ודואים; בעיקר הצעירים דואים. לקראת הדאיה משלח הע׳ קור דקיק, הנישא ברוח לגובה ולמרחק רב. יש גם שוחים. באירופה ידוע ע׳־המים Argyroneta aquatica, הטווה מתחת לפני המים, בין הצמחים, כיפת קורים בדמות פעמון. הוא עולה מפעם לפעם אל פני המים, קולט בועות־אוויר בין שערות־גופו ומשחרר אותן לתוך הפעמון המתמלא באוויר. מזונו חרקי־מים, דגיגים וראשוני צפרדעים.

בא״י מיוצגים בני תת־הסדרות (2) ו(3), הכוללים למעלה מ30 משפחות. בין המשפחות החשובות בארץ: ה ר ו ע ֲד י י ם (Phol-cidae), בעלי גוף קטן ומוארך קמעה ורגליים ארוכות מאוד ודקיקות. עיניהם מסודרות בשתי קבוצות בנות 3 עיניים, ולרובם גם קבוצה אמצעית בת 2 עיניים. רשת־הציד שהם טווים גדולה (30—80 ס״מ) וקוריה דקיקים. הצורה המוכרת ביותר מצויה במשכנות אדם. היא עשויה משולש גדול, התלוי בעיקר בפינת החדר, קרוב לתקרה, ובמרכזו כיפה קטנה, שבתוכה יושב הע׳ במהופך: גוו למטה וגחונו למעלה. מזונו: זבובים ויתושים. את הביצים שהטילה מדביקה הנקבה אחת לרעותה לצֶבֶר בצורת תות, ועוטפת אותו בפקעת דלילת־קורים, ואותה היא נושאת בלסתותיה עד לבקיעה. בשעה שחש הע׳ בסכנה — מרעיד הוא את הרשת בחזקה, ומכאן שמו. — בעולם ידועים כיום כ200 מינים של משפחה זו, רובם שוכני צל: ביערות, בנקיקי־סלעים, במשכנות־אדם ובמערות. — בני משפחת ה כ ד ו ר י י ם (Theridiidae) ידועים בשל ארסיותם. רובם ניכרים בבטנם הכדורית התפוחה, והנם בעלי 8 עיניים, הסדורות בשתי שורות. זוג־העיניים הקדמי־אמצעי כהה מיתר העיניים. פיסת־הרגל האחורית מצוידת בגחונה במסרק של שערות עבות ומשוננות. גודל גופם 1—12 מ״מ. מפורסמת היא ה א ל מ נ ה, הנפוצה כמעט בכל האזורים החמים בעולם ובכל אזורי א״י. אורך הנקבה הבוגרת 12 מ״מ (הזכר

מימין: יפרוחית (Thomisus onustus), ממשפחת הסרטניים, על ציפורן־חתול; משמאל: אלמנה לבנה — נקבה (Latrodectus pallidus), ממשפחת הכדוריים

4 מ"מ) ; גופה שעיר וצבעה שחור־קטיפה. לצעירים ולזכרים כתמים סימטריים בצבע אדום או לבן צהבהב ; אך יש גם נקבות בוגרות עם כתם אדום כהה בגחונן. בנשיכתה גורמת האלמנה, במקומות שונים בעולם, למקרי־מוות רבים, בעיקר בצאן ובבקר, אך ידועים גם מקרי־מוות בבני־אדם. בישראל היו מספר פגיעות בילדים ומבו־גרים, אך רובן לא היו קטלניות. משפחה זו מונה כ 1500 מינים ותפוצתם בכל היבשות ובהם אף מינים כל־עולמיים. בישראל ידועים כ 30 מינים. הידועים ביותר הם: אלמנה שחורה, אלמנה רביבית (מין אנדמי לישראל), אלמנה לבנה, כדורית אדומה וכדורית משו־לשת.

על שאר המינים בישראל — ע"ע א"י, עמ' 206—207.

א. שולוב, מחיי הע' בעל המשולשים (הטבע והארץ, ג'), תרצ"ה ; הנ"ל, תצפיות בעכבישי א"י. האלמנה השחורה (שם, ד'), תרצ"ו/ז ; הנ"ל, ע" בארץ, תשכ"ב ; פ. אמיתי, גדול והסתכלות בע" (טבע וארץ, ד'), תשכ"ב; הנ"ל, ע" (לדעת, ב', 9—10), 1972 ; א. שולוב - פ. אמתי, מגדיר לע" ממשפחת הכדוריים (שם, ז'), תשכ"ה ; א. כהן, בסוד ע", תשכ"ו ; י. פרץ, רשתות ע" (מדע, יח, 1), 1973/4 ; A. Shulov, *On the Biology of Two Latrodectus Spiders in Palestine* (Proc. Linn. Soc. Lond., CLII, 1940; G. H. Locket - A. F. Milidge, *British Spiders*, I–II, 1951–1953, R. Szlep, *Development Changes in the Web Spinning Instinct of Uloboridae: Construction of the Primary-Type Web* (Behaviour XVII, 1), 1961.

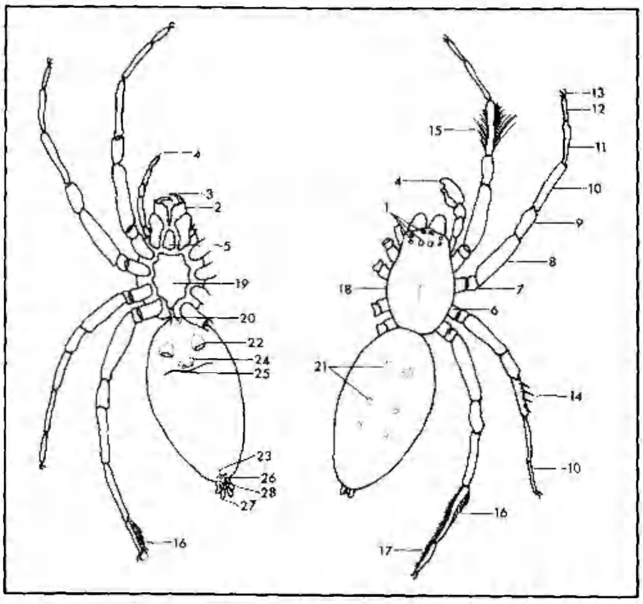
פ. אמ.

עַכְּבִישָׁנֵי־יָם (Pantopoda [Pycnogonidae]), מחלקת בע"ח חסרי־חוליות בתת־מערכת בעלי־כְלִיצָרוֹת (Chelicerata) של מערכת פרוקי־הרגליים (ע"ע). המערכת כוללת כ 600 מינים, כולם ימיים וברובם — קטנים: אורך־גופם 0.2—1.5 ס"מ. במינים בודדים, כגון ה Dodecolopoda mawsoni, מגיע גדלם לכ 6 ס"מ (רגליהם ארוכות פי 4 מאורך הגוף). הבטן מנוונת ואיברי־המין וכן שלוחות־המעי פרצו ונדחקו אל תוך הרגליים הגדולות. מזונם — חסרי־חוליות ימיים קטנים (שושני־ים זעירות ודומיהם). בא"י הם נפוצים במים הרדודים של חופי הים התיכון וים־סוף.

עַכְּבִישָׁנִים (Arachnida), מחלקת בע"ח חסרי־חוליות ; המחלקה הגדולה (כ 60,000 מינים) בתת־מערכת בעלי־כליצרות (Chelicerata) של מערכת פרוקי־הרגליים (ע"ע).

הע" הם יבשתיים ברובם, אך מינים רבים ממשפחות שונות, ובעיקר של האַקָרִיוֹת יפות־הצבע מתת־הסדרה Trombidiformes, חזרו ועברו באופן משני לחיים במים. אקריות אלה מהוות קבוצה גדולה של אקריות־מים (Hydrachnellae). רוב הע" ניזונים מן החי, טורפים או טפילים. עם הע" נמנים: בע"ח ארסיים, כגון עכבישים ועקרבים, מעבירי־מחלות, כגון קרצית־המערות, ומספר רב של אקריות הידועות כמזיקי־חקלאות. סימנים משותפים: הגוף מחולק ל 2 חטיבות — ראש־חזה (cephalothorax) ובטן (opisthosoma). כל הע" הסרי־מחושים ; גפי־הפה מטיפוס כליצרה ; הם בעלי 4 זוגות של גפי־הליכה. פתח־המין מצוי עפ"ר בקדמת הצד הגחוני של הבטן.

מבנה הגוף: הראש והחזה מאוחדים (prosoma) ומהווים את החלק הקדמי של הגוף. חלק זה בנוי מ 6 פרקים: כל פרק נושא זוג גפיים. לגפי הזוג הראשון — הכליצרות (הלסתות) — 2—3 פרקים, וצורתם שונה בסדרות השונות, בהתאם לתפקידיהם: הגנה, ציד, לעיסה, רביה, השמעת־קולות ועוד. הזוג השני — בחנינים (pedipalpi) — צורתם שונה אף היא בסדרות השונות: בעקרבים, בדמויי־עקרב ובזנב־חרב, הצורה היא של ידיים בעלות 2 אצבעות — אצבע יציבה ואצבע נעה ; בעקרבישים ובזנב־השוטים — הצורה כשל מסרק קוצני ; בעכשובים, בעכבישים ובקוֹצרים — הבחנינים הם דמויי־רגליים המסתיימות לעתים בטפרים או מדבקות. בעכבישים משמשים הבחנינים אצל הזכר כמיכל־זרע להעברת הזרע לגוף

מבנה גוף העכביש. מימין: צד גבי של זכר; משמאל: צד גחוני של נקבה.
1. עיניים; 2. כליצרה; 3. טפרי־כליצרה; 4. בחנין; 5. שפה תחתונה; 6. ירך; 7. טבעת־הקולית; 8. קולית; 9. ברך; 10. שוק; 11. פיסת־המשנה; 12. פיסה; 13. טפרים; 14. קוצים; 15. פלומת שער (קוציים); 16. מסרק־טוויה (קוציים); 16. מסרק־טוויה (כדוריים); 17. מברשת־שער (מברישים); 18. שריון ראש־חזה; 19. לוחית־חזה; 20. גבעול; 21. גומות־חן; 22. ריאות־דפים (פתחי־נשימה); 23. פתח־נשימה אחורי (טרכיאה); 24. אפיגינה (איבר־מין נקבי); 25. שניץ המין; 26. משטח־טוויה; 27. פטמיות־טוויה; 28. קולולוס (בליטה בצורת חרוט)

הנקבה. כמעט בכל הסדרות משמשים הבחנינים כאיבר חוש עיקרי, ולרוב הם עטורים בשערות־חישה רגישות ביותר. ארבעת הזוגות הנותרים (האחוריים) של הגפיים משמשים בד"כ רגליים להליכה. הרגליים עשויות 6—7 פרקים: הירך, טבעת־הקולית (trochanter), הקולית, הפיקה (הברך), השוק, פיסת־המשנה, הפיסה. בקצה הפיסה 1—3 טפרים, אך יש שהטפרים חסרים. אצל עקרבישים, זנב־שוטים ועכבישים שונים, משמשות הרגליים הקדמיות כבחנינים או מחושים והן ארוכות מאוד, ולעתים — דקיקות כשערה. הבטן בנויה ביסודה מ 13 פרקים, שאינם ניתנים תמיד להבחנה. בחלקה הקדמי (= „בטן קדמית" [mesosoma]) 4 זוגות פתחי־נשימה, בצד הגחוני, ופתח־מין במרכז הפרק השני. חלקה האחורי (= „בטן אחורית" [meta-soma]) נושא בקצהו תוספות, כגון פטמיות־טוויה (בעכבישים), עוקץ (בעקרבים) וצינור יורה ארס (בזנב־שוטים). חלוקה ברורה בין בטן קדמית לאחורית ניתן לראות בעקרבים. בקרציונים ובקוצ־רים — הגוף כולו נראה כעשוי חטיבה אחת בלבד.

מערכת־העיכול: מהפה הצר נשאב המזון בעזרת לוע־היניקה. בלוטות־הרוק מפרישות את מיצן לתוך הלוע ומשם עובר המזון לקיבה רחבה, שאת נפחה מגדילות לרוב תוספות של מעיים אטומים. מהקיבה עובר המזון למעי האמצעי, שלתוכו שופעים מיצי־העיכול מאוּנות־הכבד הגדולות מאוד. מהמעי האמצעי עובר המזון למעי האחורי, ובמקום־המעבר נפתחים לתוכו צינור־העיכול צינורות־מ ל פ י ג י (ע"ע, עמ' 779) — איברי־ההפרשה. בקצה המעי האחורי, שהוא גם קצה הבטן האחורית, נפתח פי־הטבעת.

מערכת־הנשימה עשויה בשוכני־היבשה טרַכיאות המסתעפות לכל איברי־הגוף הפנימיים בצינורות דקיקים, או ריאות־דפים, העשויים קיפולי־עור, כדפי־ספר, עדינים מאוד.

מערכת־הדם: הלב משוך (בצורת צינור) לאורך ציר־הגוף בצד הגב, וממנו יוצאים עורקי־הדם, הנפתחים לחלל־הגוף (מערכת־דם כמעט סגורה). מחלל־הגוף עובר הדם אל הריאות, מהן לבית־קיבול שמסביב ללב, ומשם — לתוך הלב, וחוזר חלילה. זרימת הדם היא כמו בחרקים: מאחור לפנים.

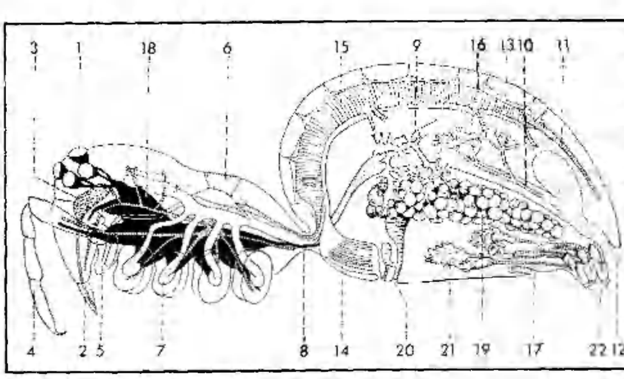
מערכת־העצבים דומה בעיקרה לזו שבחרקים: מערכת סולמית, שמרכזה 2 גנגליונים גדולים — על־לועי ותת־לועי. — לעתים, בעיקר בעכבישים, אין מבחינים בצורה הסולמית. החושים: לע״ 2—12 עיניים פשוטות על־גבי שריון הראש־חזה; זוג בחנינים עטורי שערות־חישה, ושערות־חישה נוספות גם באיברי־הגוף האחרים. בעקרבים ובעכשובים מצויות תוספות בבטן בצד הגחוני, העטורות אף הן איברי־חישה.

מערכת איברי־הרביה בנויה בנקבות מצינורות־ביצים, ובזכרים — מאשכים. למערכת צורות מגוונות בסדרות השונות: מצורת אשכול בעכבישים ועד לצורת רשת או סולם — בעקרבים. העברת הזרע לגוף־הנקבה נעשית בעכשובים ע״י הכליצרות, ובעכבישים — ע״י הבחנינים; העקרבים ודמויי־העקרב מטילים ומדביקים ספֶּרמָטוֹ־פוֹר על הקרקע; הקוצרים מזדווגים בעזרת איבר־הזדווגות מיוחד. הזווגים, בד״כ, נפרדים, אך יש בהם גם צורות פַּרתֶנוֹגֶנֶטיוֹת. רוב הע״ מטילים ביצים, ומיעוטם — יולדי־חיים. ההתפתחות היא ישרה. הצעירים משילים את עור גופם, כדרך החרקים, ועד הגיעם לבגרות מינית הם משילים 4—16 פעמים. אורך־חייהם של הע״ נע בין חדשים בודדים ל 20 שנה ומעלה.

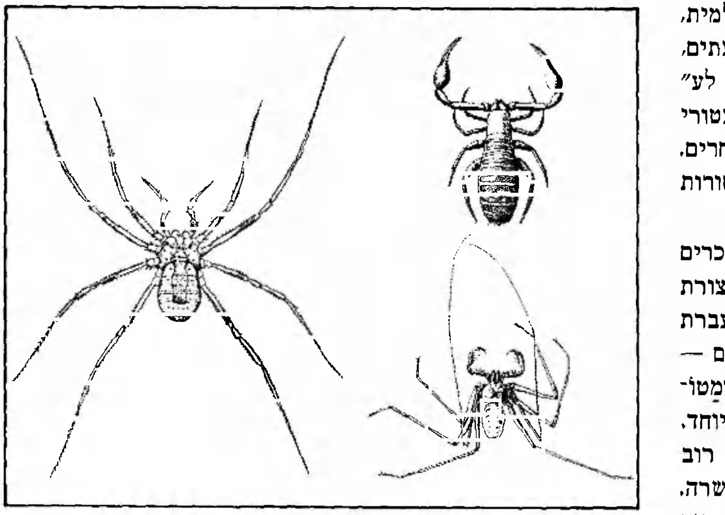
בלי־הארס המצויים בעקרבים ובזנב־שוטים בקצה האחורי של הגוף ובעכבישים בזוג בלוטות־שלפוחיות בתוך הראש־חזה, משמשים כאמצעי־הגנה. לעקרבים שלפוחית וקוץ חלול, המשמש לעקיצת הטרף והחדרת הארס לגופו, ואילו לזנב־שוטים — צינור־ארס ארוך מאוד, היורק ארס ומשמש בעיקר כגורם־הרתעה נגד טורפים גדולים ממנו. בעכבישים מוצא הארס מן הבלוטות אל הטפרים החדים של הכליצרות. בדמויי־עקרב מצויה שלפוחית־הארס בבחנינים — „ידיים", שאצבעותיהן החדות משמשות כעוקץ.

לע״ אויבים רבים: קיפוד, חֲדַף, כוס ושָׂעִיר; ציפורי־שיר (בעיקר חנקנים), לטאות ונחשים; נדלים וצרעות הטורפות עכבישים. מיני־הע״ טורפים מיני־ע״ אחרים (עכבישים את העקרבים וכר׳).

הע״ נחלקים ל 10 סדרות: (1) עקרבים (ע״ע). (2) זנב־שוטים (Uropygi), ובה כ 130 מינים. הם מהלכים על 3 זוגות־רגליים בלבד, כשהזוג הקדמי ארוך ודק ומשמש כמחושים. הבטן הקדמית גדולה מאוד, רחבה ופחוסה, והאחורית קצרצרה ובעלת „זנב". בבני תת־סדרה אחת הזנב ארוך ודק ומשמש כצינור המתיז חומר, שעיקרו חומצת־חומץ, כהגנה בפני אויבים. בהתנהגות המינית דומים הם לעקרבים ולדמויי־עקרב. (3) עקרבישים (Amblypygi), ובה כ 60 מינים, החיים באזורים טרופיים וסוב־טרופיים. בטנם פחוסה, בחניניהם משוננים ועשויים לתפיסת חרקים קטנים. אף הם מהלכים על 3 זוגות־רגליים בלבד ותנועתם דומה להליכת סרטנים.

המבנה הפנימי של גוף עכביש (נקבה): 1. עיניים; 2. טפר כליצרה; 3. בלוטת־ארס; 4. בתנין; 5. שפה תחתונה (labium); 6. לוע־יניקה; 7. מעיים אטומים; 8. גבעול; 9. אונות־כבד; 10. מעי אחורי; 11. כיס־הביב; 12. פי־הטבעת; 13. צינורות־מלפיגי; 14. ריאות־דפים; 15. לב; 16. פתח־שסתום; 17. פתח־נשימה אחורי; 18. גנגליון על־לועי; 19. אשכול־ביצים; 20. פתח־מין (שניץ); 21. בלוטות־טוויה; 22. פטמיות־טוויה

מימין־למעלה: דמויי־עקרב (Pseudoscorpiones); מימין־למטה: עקרבישים (Amblypygi); משמאל: קוצרים (Opiliones)

(4) זנב־שוטים מדומים (Palpigradi), ובה כ 50 מינים. כל הזנב־שוטים המדומים קטנים מאוד (אורך גופם אינו עולה על 2.8 מ״מ). גופם משוך, הבטן מחוברת אל הראש־חזה ע״י גבעול צר, ובקצה הבטן — זנב ארוך מאוד, שארכו כאורך הגוף בקירוב, והוא פרוק לפרקים קטנים ושעירים. (5) עכבישים (ע״ע). (6) עכבישני־כובע (Ricinulei), ובה כ 40 מינים — באמריקה ובאפריקה המערבית, בע״ח נדירים ביותר; הגדולים — אָרכם 1 ס״מ. לעכבישני־הכובע תוספת כיטינית בחלק הקדמי של הראש־חזה, המשתפלת מעל לפה ומעברו כעין כובע (מכאן שמם). הבטן מחוברת לראש־חזה בחיבור רחב; הבחנינים דמויי רגליים; שוכנים במערות ויערות. (7) דמויי־עקרב (Pseudoscorpiones), ובה כ 2,000 מינים, וחלקם מצוי בכל כדה״א. ע״ אלה הם בע״ח זעירים, שגודלם 2—4 מ״מ ובמינים בודדים מגיע גדלם עד 12 מ״מ. סימנים נוספים לסדרה: הראש־חזה והבטן מאוחים. קדמת־גופם דומה לזו של עקרבים, בטנם — לזו של עקרבישים, ומערכת־העיכול — לזנב־שוטים. החיזור של בני הסדרה הזאת דומה לזה של העקרבים; ליד פתח־המין של הזכר זוג שלפוחיות קטנות שקופות־למחצה, הנועדות לראווה ולגירוי הנקבה. לקראת ההטלה בונה הנקבה קן עשוי קורים; בתוכו היא יושבת ומפרישה כיס־דגירה שקוף. בכיס זה מוטלות הביצים ושם הן גם מודגרות. העוברים יונקים „חלב", המופרש משחלת־הביצים, ששינתה את תפקידה מיד לאחר ההטלה, וכך הם ניזונים עד לזמן מה אחר בקיעתם. דמויי־העקרב מתרחצים כדרך העקרבים: הם סכים את גופם בנוזל שקוף המופרש מאיברי־העיכול. (8) עכשובים (ע״ע). (9) קוצרים (Opiliones), ובה כ 3,500 מינים. הגוף קטן והרגליים בד״כ ארוכות (במין אחד — אורך הרגליים כ 160 מ״מ, כשאורך הגוף 6 מ״מ בלבד). הפיסות בעלות פרקים רבים (100 פרקים בפיסה). הגוף עשוי כעין חטיבה אחת. בראש־חזה שני שנצים רחביים, המחלקים אותו ל 3 חלקים: חלק קדמי, הנושא זוג עיניים גדולות, ושני פרקים אחוריים, המחוברים אל הבטן — ללא גבעול וללא שנץ. הנשימה נעשית בזוג אחד של טרכיאות מסועפות. לזכרים איבר־מין, זוג בליטות בקדמת־הראש כעין קרניים, ולנקבות — צינור־הטלה ארוך. הביצים מוטלות באדמה לחה. בסימנים אלה הם שונים מיתר הע״. בשעת־סכנה הם עשויים להשיר את רגליהם, אך רֶגֶנֶרַציה של האברים שנשרו אינה קיימת. ריחות, הדומים לריח יודופורם, הנפרשים מבלוטות הנפתחות מאחורי הראש־חזה, או צבעי הסוואה, משמשים כאמצעי־הגנה נוספים. (10) קרציונים (ע״ע) .— סדרות הע״ מיוצגות בפאונה

של א״י, להוציא את זנב־השוטים, זנב־השוטים המדומים ועכבי־שני־הכובע.

נוסף על ע״ קיימות 2 מחלקות (או סדרות) נוספות בתת־מערכת בעלי הכליצרות: (1) **זנבות־חרב** (Merostomata), פרוקי־רגליים קדומים, ימיים וגדולים מאוד, שרוב המינים בה מאובנים. לגופם סימנים משותפים לסרטנים ולע״. הם נפוצים באיי מולוקה וסונדה ובמים הרדודים של האיזור החם של האוקיאנוס האטלנטי. המחלקה כוללת 2 סדרות: א. סדרת ה Xiphosura, שבה 4 מינים בני משפחה אחת. המין הגדול Limulus polyphemus מגיע לאורך של 60 ס״מ, והוא נפוץ בחופי האוקיאנוס האטלנטי באמריקה הצפו־נית. גופו רחב ופחוס ומחולק לראש־חזה ובטן, המכוסים בשריון רחב מאוד ואחיד. בקצה הבטן זנב ארוך כאורך הגוף ודמוי חרב (מכאן שם המחלקה). הראש חסר מחושים כיתר הע״, וכמוהם הראש־חזה נושא 6 זוגות גפיים, הדומים זה לזה בצורתם. הכליצרות, שהן הגפיים הקצרות ביותר, תפקידן לפרק את המזון ולהכניסו לתוך הפה, הנמצא בגחון. הבחנינים — תפקידם, בין השאר, למצוא ולאסוף את המזון, בעזרת הגפיים האחרות המשמשות גם להליכה. הבטן — בחמשת פרקיה האחוריים נושאת ברגליה לוחיות־נשימה. זנבות־חרב הם חיות ליליות, הניזונות מתולעי־ים ורכיכות, שאותן הן נוברות מתוך החול והטין שבים. באביב הם מופיעים זוגות זוגות במים הרדודים של חוף־הים, כשהזכרים נישאים על גב הנקבות. לאחר זמן מסוים חופרת הנקבה מחילה בעומק של כ 15 ס״מ ומטילה לתוכה 200—1,000 ביצים, ואלו מופרות ע״י הזכר הרוכב, כפי שהדבר נעשה בקרפדות. הצעירים הבוקעים דומים ל־בוגרים, אלא שהזנב קצרצר; הם מת־בגרים כעבור 9—12 שנים. — ב. סדרת ה Eurypterida מונה כ 200 מינים פוסי־לים, הדומים בצורתם לעקרבים (ע״ע). אורך־גופם של מינים אחדים 1.8 מ׳.

(2) עכבישניים (ע״ע).

זנב־חרב (Limulus)

שם העכביש ביוונית (ἀράχνη) נגזר, לפי האגדה, משמה של אשה, ארכני, שהתיימרה לנצח באריגה אף את אתני (ע״ע), והאלה הפכה אותה לעכביש.

J. H. Comstock – W. J. Gertsch, *The Spider Book*, 1948[2]; R. Rosin – A. Shulov, *Representatives of the Order Amblypygi (Arachnida) Found in Israel* (Bull. of the Res. Coun. of Isr., Sec. B.: Zool., IX), 1960; A. Kaestner, *Invertebrate Zoology*, II, 1968; H. W. Levi – L. R. Levi, *Spiders and their Kin*, 1968.

פ. אמ.

עַכְבָּרִיִּים (כת), ע״ע קָרָאִים.

עַכְבָּרִיִּים (Muridae), משפחת יונקים בסדרת המכרסמים (ע״ע), מרובת־מינים (כ 100 סוגים), בעלי תפוצה כל־עולמית, כולל האיזור האוסטרלי. מקור המשפחה ורוב תפוצתה בעולם הישן (בעיקר, דרום־מזרח אסיה), ומיעוטה בעולם החדש. מינים אחדים התפשטו בעזרת האדם בכל העולם כקוֹמנסליים (ניזונים ממזונו של האדם), כגון העכבר־המצוי והחולדה, הנחשבים למזיקים גדולים.

מידתם מגודל עכבר עד חולדה. למרביתם זנב ארוך כאורך גופם ומכוסה קשקשים (ביניהם שערות או זיפים מועטים). צבעם, בד״כ, אחיד בגוני חום או אפור־שחור, בהיר יותר עד לבן. גידול הטוחנות מוגבל; כותרת גחונם בד״כ מגובששת; בשיני הלסת העליונה 3 שורות של גבשושיות. מזונם צמחי אך רבים אוכלי־כל. למרביתם אין כיס מרה. לכל הע״ 4 אצבעות ברגליהם הקדמיות ו 5 באחוריות. תנועתם ריצה, קפיצה וטיפוס; אחדים שוחים. הע״ שוכנים, ברובם, עפ״נ הקרקע. אחדים תת־קרקעיים ואחרים אילניים. פעילותם, בד״כ, לילית אך אחדים יומיים.

בארץ 5 סוגים (8 מינים): (1) חלדה, (2) עכבר מצוי, (3) קוצן (ע׳ ערכיהם), 4) **יערון** (Apodemus), סוג הנפוץ באסיה, אירופה ואפריקה־הצפונית. **בארץ** 2—3 מינים, והיא גם גבול תפוצתם הדרומי. היערון שוכן יערות בעיקר, משכנו במחילות ובין סלעים ואבנים, מטפס על עצים ועל סלעים. בכפות רגליו כריות מפותחות המסייעות לטיפוס; פעיל בלילה. עיניו ואפרכסות אזניו גדולות. ניזון מצמחים (בלוטים) אך גם מן החי. בארץ מצוי בעיקר ב־חרשי־אלונים בהרים, אך בחרמון מצוי גם בנוף של סלעים, כולל טרשים. (5) **נזוקיה** (Nesokia indica), מין יחיד בסוגו. דומה לחולדה אך הזנב קצר — כמחצית אורך גופה וכפות ידיה לבנות־בהירות. צבע גבה חום־אפור וגחונה אפרפר. מבנה גופה מותאם לחיים תת־קרקעיים. בחפירה היא מסתייעת בעיקר בחותכות החזקות והרבות ובטפרים החזקים. חר־טומה רחב וחזק. מזונה עשבים, שרשים וגרעינים. תפוצתה מאסיה־הדרומית עד סוריה, א״י ומצרים. בארץ היא מוגבלת לקרקעות לחים ולמלחות בעמק־הערבה ובכיכר ים־המלח.

יערון גדול (Apodemus mystacinus)

ז. צ־ר.

עַכְבָּרִים או דמויי־עכבר (Myomorpha), תת־סדרה של יונקים, הגדולה שבמכרסמים (ע״ע), בעלי תפוצה כל־עולמית. תת־הסדרה נחלקת ל 10 משפחות, שהידועות בהן הן: עכבריים, אוגריים, נברניים, נמנמניים, ירבועיים (ע׳ ערכיהם), גרביליים (ע״ע עכברי־ריצה) וחלדיים (ע״ע חלד). החשובה שבמשפחות היא משפחת העכבריים. כל המשפחות הנ״ל מיוצגות בא״י ע״י כ 28 מינים.

הסימנים האָפייניים לע״: שיני־הלחי כוללות טוחנות בלבד, ופרט לנמנמניים — מספרן 3. בכמה סוגים מתת־משפחת ה Hydromyinae שבאיזור האוסטרלי חל צמצום נוסף במספר הטוחנות. הטוחנות הן בעלות גידול מוגבל, פרט למינים Rhombomys, Myoshalax ולמש־פחת נברניים. נוסחת השיניים $\frac{1.0.0(1).3\ (1-2)}{1.0.0(1).3\ (1-2)}$. החלק המֶדיאני של שריר־המלעס עובר דרך ארובת־העין באמצעות פרצה מורחבת בקדמת־הארובה. השוקית מצומצמת ומחוברת בד״כ אל השוקה בחלקה העליון. ברגליים הקדמיות 4 אצבעות (הבוהן מנוונת) ובאחו־ריות — 5. יוצאים מכלל זה החולד, שלו 5 אצבעות ברגליו הקדמיות, והירבועים, שלהם — וכן למספר סוגים אמריקנים ממשפחת ה־Zapodidae — 3 אצבעות ברגליהם האחוריות.

אחדים מהע״ ידועים כמעבירי מחלות כגון דבר (ע״ע) וטיפוס־הבהרות. וע״ע אפידמולוגיה, עמ׳ 190. ע״פ שמ״א ו, ד—ה היה לע״ תפקיד במגיפה שפקדה את הפלִשתים בעקבות תפיסת ארון־הברית (ע״ע) בקרב אבן־העזר. הם השיבו את הארון בליווי מתנת־אשם (צלמי־זהב של ע״) ואז נרפאו. לפי הרודוטוס (II, 141) מכת־ע״ קשה, בהשראה אלוהית, גרמה להסרת המצור מפֵּלוּסיוֹן ע״י צבא־סנחריב.

עַכְבְּרֵי־רִיצָה או **גֶּרְבִּילִיִּים** (Gerbillidae), משפחת מכרסמים (ע״ע), נפוצים לרוב במדבריות של אפריקה הצפונית ושל אסיה ובערבותיהן; מינים אחדים חדרו גם לאזורים פחות צחיחים. ע״ר מונים כ 12 סוגים וכ 100 מינים.

עה״ר שוכנים ברובם בנוף פתוח ויבש. מרביתם ליליים; בשעות היום הם שוהים במחילות מסועפות, בעלות מספר פתחים. רובם חיים

ביחידות. מבנה גופם מותאם לחיים באזורים צחיחים (ע"ע מדבר, עמ' 188/9). צבע הפרווה חום בהיר עד כחה; הגחון בהיר עד לבן. העיניים ואפרכסות האוזניים גדולות; בועות-השמע גדולות במיוחד במינים מדבריים. ברגליים הקדמיות 4 אצבעות ובאחוריות 5; הרגליים האחוריות ארוכות מאוד — בהשוואה לקדמיות. בעזרתן מבצעים עה"ר תנועות ריצה או קפיצה. הזנב ארוך ושעיר, ומשמש כהגה בקפיצה. סימן אָפייני לע"ר — חריץ-אורך בחזית החותכות העליונות (פרט לפסמון הבוקר); טוחנות מלווחות. מזון עה"ר: צמחי — בעיקר זרעים. מרבית המינים מסוגלים להתקיים לאורך ימים על מזון יבש, ללא תוספת מזון לח. המלטות אחדות בשנה, לאחר הריון הנמשך 19—28 ימים; בהמלטה 3—8 גורים והם נגמלים בגיל של כחודש-ימים. בגרותם המינית חלה בגיל של 3 חדשים, אורך חייהם 3—5 שנים (אך בד"כ הם נטרפים בשנתם הראשונה).

בארץ 4 סוגים ו11 מינים, מהם 2 מינים אנדמיים (גרביל החוף ומריון החולות): (1) ג ר ב י ל ([ג'] Gerbillus). הסוג כולל מינים קטנים וקלי-תנועה. מחלקים אותו ל2 תת-סוגים: חשופי כפות-הרגליים (Dipodillus), ושעירי כפות-הרגליים (Gerbillus). 6 מינים בארץ, בנגב ובסיני, כולם ליליים. המין הנפוץ ביותר — ג' הסלעים (G. dasyurus), נפוץ כמעט בכל אזורי הארץ, בנוף סלעי חשוף; ג' החוף (G. allenbyi), תפוצתו לאורך חולות החוף, מעזה עד הכרמל; הגדול בהם ג' החולות (G. pyramidum), משקלו 40 גר'; הקטן, ג' זעיר (G. henleyi), משקלו 8 גר'. (2) י פ ה - ז נ ב (Sekestamys calurus) חי בנגב ובסיני במדרונות סלעיים באזורים צחיחים. ניכר בזנבו הארוך והמשערתי. (3) פ ס מ ו ן מ ד ב ר (Psammonys obesus) חי בנגב, בכיכר ים-המלח ובסיני — בערוצי-ואדיות, מליחות, שטחי-לס וחולות מיוצבים. הוא הגדול במשפחה, ונבדל משאר הגרבילים בתכונות אחדות, כגון: העדר חריץ בחותכות העליונות של הבוגר, אפרכסות-אזניים קטנות, פיגמנטציה שחורה עפ"נ עורו, הקשורה לפעילותו היומית, אך הוא פעיל גם בלילה, ועוד. ניזון בעיקר מצמחי מלחה (סוקולנטים, בעיקר ממשפחת הסלקיים). בשבי לוקה הפסמון בסכרת (ע"ע), בהיזונו במזון מרוכז, ולפיכך הוא משמש כיום במחקרים בנושא זה. (4) מ ר י ו נ י ם — ע"ע.

A. Zahavi – J. Wahrman, *The Cytotaxonomy, Ecology and Evolution of the Gerbils and Jirds of Israel* (Mammalia, XXI), 1957; F. Petter, *Liste Commentee des especes de Gerbillides de Palestine* (ibid, XXI), 1957.

ז. צ.-ר.

עַכְבָּר מָצוּי או עַכְבַּר־הַבַּיִת (Mus musculus), יונק ממשפחת העכבריים (ע"ע) השייך לסוג עכבר (Mus) שבו 15 מינים; העה"מ הוא הנפוץ והידוע מביניהם.

תפוצתו כלל-עולמית, אף כי מוצאו מאזורים פתוחים ויבשים למחצה באסיה, וכנראה גם מהמזה"ת ומאפריקה הצפונית. משם עבר לאירופה עם התפשטות החקלאות ואיסום התבואות. לאחר-מכן התפשט לכל חלקי תבל באמצעות מסעותיו של האדם. לעה"מ מספר תת-מינים בעלי-תפוצה שונה, החיים בסמוך למשכנות האדם וגם כצורות-בר בשדות.

אורך גוף העה"מ כ9 ס"מ, וכך אורך זנבו. משקלו 15—20 גר'. גבו אפור-חום וגחונו בהיר יותר. שלא כגופו, זנבו חשוף מפרווה, קשקשי ונושא שיער דק ודליל. בצד התחתון האחורי של שיניו החותכות העליונות פגימה כעין מדרגה. לעה"מ חוש שמיעה וחוש ריח מפותחים מאוד, בעוד שחוש הראיה מפותח, כנראה, פחות. מערכת העיכול מותאמת במקורה לאכילת גרעינים. יש לו כיס-מרה, בניגוד לשאר בני המשפחה. פעיל בעיקר בלילה. חופר מחילות, אך משתמש גם במחילות ישנות של מכרסמים אחרים או במחסה הנוצר ע"י האדם. מספר המלטות בשנה ובכל המלטה 5—7 גורים. ימי ההריון 18—20. הגורים נולדים עירומים ועוורים. לאחר 10 ימים הם מתכסים פרווה ולאחר שבועיים נפקחות עיניהם. כל שיניהם בוקעות עד ליומם ה19. לבגרות מינית מגיעים בגיל חדשיים-שלושה, אך יש שמתבגרים מוקדם יותר. אורך החיים בשבי 2—3 שנים, ובטבע נטרפים מרביתם בשנתם הראשונה. העה"מ עלול לגרום נזקים לחקלאות (באסמים ובמחסנים) ובמשכנות האדם. ב"שנות עכברים" (ע"ע נברניים) גדולים נזקיו לגידולים חקלאיים, בעיקר לדגניים. העה"מ, בעיקר מן הזנים הלבקנים ("עכבר לבן"), משמש כחיית-מעבדה נפוצה.

השם עכבר משמש כשם עממי למכרסמים קטנים רבים אחרים.

ז. צ.-ר.

עַכּוֹ, עיר בחוף הצפוני של מפרץ חיפה. 35,000 תוש' (1973), מהם 8,700 לא-יהודים. ע' נמצאת בצומת תחבורה חשוב בכביש חיפה—ראש הנקרה ובכביש חיפה—צפת.

העיר העתיקה, המוקפת חומות, שוכנת על לשון יבשה, וצפיפות הבניה בה גבוהה מאוד. סמטאותיה מפותלות וללא מערך מסודר; בשוקה הישן מאות חנויות ודוכנים. המסגד הגדול, שבנה ג'זאר פחה, הוא מהיפים בארץ ואתר תיירות חשוב. לידו בי"ד ומרכז להכשרת אנשי-דת מוסלמים. בקרבת המסגד בית-מרחץ תורכי מפואר המשמש כמוזיאון עירוני. המצודה וחומותיה נבנו ע"י ג'זאר פחה לצרכי מפקדתו ומרכז שלטונו; בימי המנדט שימשה בית-כלא מרכזי, בו הועלו לגרדום לוחמי-מחתרת עבריים. העיר העתיקה משופעת באתרים ארכאולוגיים והיסטוריים רבים נוספים, בהם "הקריפטה" הצלבנית והסתעפויותיה, ששימשה, כנראה, רפקטוריום (אולם-אוכל) של מסדר יוחנן הקדוש. הנמל משמש היום מזח דייגים.

העיר החדשה ראשיתה בסוף התקופה התורכית ובזמן המנדט הבריטי עת הוקם רובע מצפון לעיר העתיקה המאופיין במערך רחובות של שתי וערב ובניה מרווחת. לאחר 1948 התפתח מאוד הרובע ונוספו שיכונים חדשים ממזרח לכביש עכו—ראש הנקרה. בדרום העיר קיים איזור תעשיה ובו קריית הפלדה ובתח"ר לכימיקלים, המרי-בניין, גפרורים, צינורות ועוד.

מצפון לע' נמצא קבר בהא-אללה, מייסד דת הבהאים (ע"ע).

י. ב.-א.

ה י ס ט ו ר י ה. עד התקופה ההלניסטית ישבה בתל ע' (תל אל-פח'אר; "גבעת נפוליאון"); 1.5 ק"מ מזרחה לע' שבין החומות. ע' נזכרה לראשונה בכתבי המארות המצריים מהמאה ה19 לפסה"נ ושוב ברשימת הערים שכבש תחותמס III (ע"ע מצרים, עמ' 173). בלוחות אֶל-עמארנה (ע"ע) מצויים מכתבים ממלכי ע', צוּרַתָּה ובנו זוּתַתְנָה, אל מלכי מצרים, והם מופיעים כבעלי-בריתה של ירושלים

מסגד אל-ג'זאר בעכו — מראה מן האוויר (לשכת-העתונות הממשלתית)

נגד מגידו. ע׳ מוזכרת גם ברשימות סתי I ורעמסס II. במקרא נזכרת ע׳ פעם אחת כעיר בנחלת אשר, שלא הצליחו להורישה (שופ׳ א׳ לא). ב 701 לפסה״נ נכנעה ע׳ לפני סנחריב (ע״ע), אבל מרדה באשורבניפל, שנקם בה ב 650 לערך. הפרסים ניצלו את ע׳ כבסיס צבאי וימי חשוב במלחמתם נגד מצרים. מטבעות צוריות ראשונות הוטבעו בה מ 350 לפסה״נ, ולאחר כיבוש צור ע״י אלכסנדר מוקדון (ע״ע, עמ׳ 644) ב 332 לפסה״נ נתחזק מעמדה של ע׳, ונטבעו בה מטבעות-זהב. ב 312 הרס תלמי I את מבצריה כשנסוג מפני אנטי-גונוס, והוא חזר וכבשה ב 301. תלמי II הסב שם העיר על שמו (Ptolemais) ובשם זה נודעה עד הכיבוש הערבי.

ע׳ עָינה את שכניה היהודים בגליל, ושמעון החשמונאי נאלץ להתגונן מפניה (164 לפסה״נ). יונתן אחיו נלכד בערמה בע׳ ע״י טריפון (143 לפסה״נ). לאחר מות אנטיוכוס VII זכתה ע׳ לעצמ-אות, אך הכירה בשלטון נומינאלי של שליטים תלמיים. ע׳ עמדה בפני התקפותיו של אלכסנדר ינאי (ע״ע), אף שאיבדה את איזור הכרמל. מקלאופטרה סֶלֶנָה עברה העיר לידי טיגראנֶס מלך ארמניה (עד 71 לפסה״נ), ועם כיבוש א״י ע״י פומפיוס עברה לרשות רומא ודרכה קויים הקשר הימי עם הארץ. ב 48/7 לפסה״נ ביקר בה יוליוס קיסר, שפתח תקופה חדשה בתולדותיה. אז השתרעה ע׳ מעבר לעיר העתיקה הנוכחית, והיו לה שני נמלים, האחד צפונה מהנוכחי והאחר דרומה ממנו. ב 39 לפסה״נ השתמש בה הורדוס כבסיס לכיבוש מלכותו. ב 66 לסה״נ, בפרוץ המרד הגדול ברומאים, נטבחו כ 2,000 מיהודי ע׳ ע״י תושביה (מלה״י ב׳, י׳, ח׳). נירון הפך אותה לקולוניה רומית וב 67/8 שימשה בסיס ללגיונות הרומאים שלחמו בגליל. כנמל היתה ע׳ שניה בחשיבות לקיסריה. קהילה נוצרית התקיימה בע׳ מימי פאולוס. בזמן שהרשה אדריאנוס (ע״ע) לבנות את ביהמ״ק היתה ע׳ למרכז עליה מחו״ל (ב״ר, ס״ד, ח׳). אם נכללה ע׳ בגבולותיה ההלכתיים של א״י — ר׳ להלן.

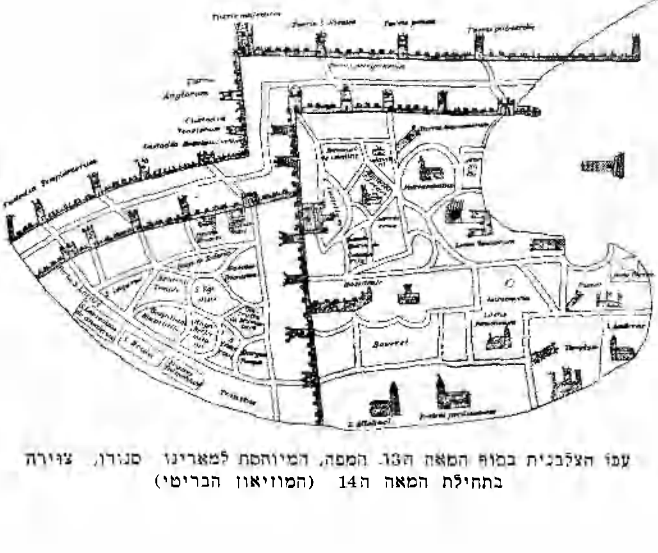
יהודים רבים ישבו בע׳ והיא נזכרת במשנה ובתלמוד, וזאת בשל היותה מרכז כלכלי וימי חשוב. יהודיה עסקו בספנות (ע״ע, עמ׳ 279) ובדיג, ומנמלה יצאו משלחות גדולי ישראל לרומא. רבן גמליאל II ביקר בבית-המרחץ ע״ש אפרודיטה בע׳ (ע״ז ג׳, ד׳ [וע״ע עבודה זרה, עמ׳ 620]), והיריד שלה נמנה עם שלושת החשובים בא״י (ירו׳, שם א׳, ד׳). ע״פ יוסף ופליניוס נתגלה חול לזכוכית בחולות הנעמן (ע״ע) בקרבת ע׳. ת״ח ידועים ישבו בה, בהם ר׳ אבא דמן עכו (סוטה מ׳, ע״א).

בתקופה הביזנטית היתה ע׳ מקום מושב הבישופות והוקמו בה כנסיות. גם בתקופה זו היה בע׳ יישוב יהודי ושומרוני. ב 614 לסה״נ נכבשה ע׳, עפ״י מסורת אחת: ע״י יהודים שהתחברו עם הפולשים הפרסים. ב 628 חזר השלטון הביזנטי. ב 636 לסה״נ נפלה בידי הער-בים והוחזר לה שמה המקורי. המוסלמים בנו בה נמל חדש.

מ. א. י.

ה ת ק ו פ ה ה צ ל ב נ י ת. משתתפי מסע הצלב הראשון הגיעו אל חומות העיר במאי 1099, בדרכם לירושלים; אולם לא כבשוה עד 1104. בתמורה על עזרת צי ג׳נובה העניק המלך בלדוין I (ע״ע) לג׳נובה שליש מהכנסות הנמל ורובע אוטונומי בעיר. זכויות אלו ניתנו ב 1110 גם לוונציה ומאוחר יותר גם לפיזה. זמן קצר לאחר כיבושה, הפכה ע׳ לעיר הנמל הראשית של ממלכת ירושלים הצל-בנית ואחד המרכזים של השלטון. לרובע הוונציאני הוענק שלטון עצמי, כולל סמכויות שיפוט על לא-ונציאנים, זכויות-מסחר נרחבות ופטור ממסי-הנמל. גם אחרי כיבוש צור (1123) המשיכה ע׳ להיות הנמל הראשי של הממלכה, ודרכו עבר רוב תנועת הספנות; ב 1130 ניתן פטור ממסים לצליינים שהגיעו לארץ-הקודש בנמלה. תנועה זאת ועובדת היותה נמל המוצא של דרכי-המסחר מדמשק גרמו לגי-דולה של העיר ולצמיחת ישוב מעורב בין חומותיה. מלבד תושביה הסורים והערביים, התיישבו בה איטלקים, פרובנסאלים וצרפתים וכן מאצילי הצלבנים, שנהנו מהכנסותיה. במקביל למסחר התפתחה בה גם המלאכה. פרט לרבעים האוטונומיים של יוצאי הערים האיטלקיות, הסמוכים לנמל, היו שאר חלקי העיר נחלת המלו-כה ומטעמה משל בה ויקונט (vicomte), שעמד בראש בי״ד של „בורגנים". — ב 1148 שימשה ע׳ מקום ריכוז למשתתפי מסע הצלב השני, וממנה יצאו למלחמה נגד דמשק. כאשר פרצה ב 1152 המל-חמה בין בלדווין III לבין אמו, מליסנדה, היו אצילי ע׳ נאמנים למלך. במחצית השניה של המאה ה 12, היתה ע׳ אחת הערים הגדו-לות באגן הים התיכון, מאוכלסת בצפיפות, ושימשה מפגש בין מזרח למערב. אחרי קרב חטין, נכנעה ע׳ לצלאח א-דין (1187) ותושביה הצלבניים גורשו ממנה.

ב 1191, לאחר מצור שנמשך שנתיים (ע״ע מסעי-הצלב, עמ׳ 1115), כבשו את העיר מנהיגי מסע הצלב השלישי, פיליפ השני מלך צרפת וריצ׳רד לב-הארי, מלך אנגליה, וע׳ היתה לבירתה של הממלכה הצלבנית החדשה. העיר גדלה במהירות ובצפונה הוקם רובע חדש. אולם ריכוזם של השלטונות הצלבניים בתוכה הביא לחלוקתה לשכונות מבוצרות, שעליהן חלשו כוחות מתחרים, כגון האפטריארך של ירושלים, המסדרים הצבאיים-דתיים, בנוסף לרבעים של הקומונות האיטלקיות. חלוקה זאת החלישה את השלטון המלכותי והקשתה על קיום סדרים תקינים של חיי עיר. — בעיני הצליינים הנוצריים לא נחשבה ע׳ כחלק מארץ הקודש. אצילי העיר שמרו בקנאות על זכויותיהם ומנעו ממשל תקין. המגמות האנארכיות גברו לאחר המלכתו של הקיסר פרידריך II הוהנשטאופן, שלא שכן בממלכה הצלבנית. נסיונות נציגו לקיים סדרי ממשל עוררו את האצולה להתארגן ולכונן בעיר את „הקומונה של סנט-אנדרי" (St. André). ההתחרות בין ערי איטליה הגיעה לידי מאבק אלים. ב 1249 התנהל קרב ברחובות העיר בין תומכי ג׳נובה לתומכי פיזה ובשנים 1256—1259 היתה ע׳ לזירת מלחמה בין ונציה לג׳נובה. ב 1291 נכבשה ע׳ בידי השולטאן הממלוכי אל-אשרף, שליט מצרים, שערך טבח ביהודים ובנוצרים. העיר נהרסה והפכה לכפר-דייגים חסר-חשיבות. מאז ועד הכיבוש ה ע ו ת׳ מ א נ י (1517) איבדה ע׳ את חשיבותה. בראשית המאה ה 16 שבה להצטיין כעיר נמל. תחייתה של העיר כמרכז מינהלי וכלכלי קשורה בפעילותם של דאהר אל-עמר (ע״ע א״י, עמ׳ 493—497; 1750) ואחמד אל-ג׳זאר (1773). האחרון ביצר את העיר, בנה בה שווקים, בית-מרחץ, ח׳אנים ואמת-מים, ופיתח את ע׳ למרכז צבאי ופוליטי חזק דיו׳ כדי להדוף את נפוליאון ב 1799. באותה תקופה עדיין היתה ע׳ „שער ראשי" לארץ, אולם במשך המאה ה 19 ירדה פלאים חשיבותה כנמל. סחרה, כולל יצוא התבואות הגדול של החורן, עבר לידי שכנתה חיפה, שמעגנה היה מוגן יותר ולא נסתם בחולות. קווי ספינות-הקיטור נטשו אותה, ומצבה לא שופר גם ע״י השלמת שלוחת מסה״ב החג׳אזית שנבנתה אליה ב 1911.

עכו הצלבנית בסוף המאה ה 13. המפה, המיוחסת למארינו סנודו, צוירה בתחילת המאה ה 14 (המוזיאון הבריטי)

במשך כל תקופת השלטון ה ב ר י ט י היתה עיירה רדומה, ותעשייתה היחידה — ביהח"ר „נור" לגפרורים.

בשלהי ימי המנדט שימש מבצרה של ע' בית כלא בו נכלאו ונתלו לוחמי מחתרת יהודים. כן נתפרסמה פריצת כלא־ע' ע"י לוחמי אצ"ל (4.5.1947). ב מ ל ח מ ת ה ע צ מ א ו ת היתה ע' חיץ קטלני בין ישובי הגליל המערבי לבין חיפה. היא נכבשה לאחר הרעשה קצרה מ„גבעת נפוליאון", ב 17.5.1948, וכך הצליח צה"ל בכיבוש מבצר שבתקיפתו נכשל המצביא הצרפתי הדגול. מאז 1948 התפתחה וגדלה ע' מאוד, קמה בה תעשיה (צבעים ועוד), והעיר הפכה מוקד לתיירות וקיט. בע' פועל בי"ס ימי גדול, ולאחרונה הושלם בה נמל דייגים משופר.

אר. גר. – פ. פ.

ע"פ ה ה ל כ ה נחשבה ע' לגבולה הצפוני של א"י ברצועת החוף, אך אין היא הנקודה הצפונית ביותר בשטח א"י שמצפון־מזרח לה (גיט' ז', ע"ב; ירו' שבי' א', ו'). לא מחוור אם ע' עצמה מחוץ לגבול או בתוכו. מהמשנה הראשונה בגיטין עולה כי ע' נחשבה לחו"ל, אלא שלדעת ר"מ „ע' כא"י לגיטין". לאידך, משנת „שלש ארצות לשביעית" (שבי' ו', א') מוכיחה כי ע' נחשבה על א"י שבתחום עולי בבל (ור' גם דמאי א', ג'; חלה ד', ח'). בתוספתא (שבי' ד', י"א) מציינים רק את „שורא דע'" (= חומת ע') כא"י, אולם עוד במאה ה 4 החזיקו את העיר לא"י ומסופר כי ת"ח מא"י נפרדו מחבריהם הבבליים בע', משום שלא רצו לצאת לחו"ל (גיט' ע"ו, ע"ב). על ר' אבא מסופר שהיה מנשק את שוניות הסלע הבולטות בים בע' (כתו' קי"ב, ע"א), ומעשים כאלה מסופרים גם על אמוראים קדומים יותר (והשו' גם גיט' ז', ז'). נראה מאוד כי ע' העיר היו בה שני חלקים, שנפרדו מבחינת ההלכה, וכן מפורש בירושלמי (גיט' א', א'; ור' תוס' גיט' ב', ע"א, ד"ה ואשקלון). ביה"ב נחשבה ע' לחו"ל ובית הקברות היהודי של ע' היה בכפר יסיף ובהר הכרמל, ליד חיפה.

מהגניזה הקהירית עולה זכר ישוב י ה ו ד י גדול בע'. במאה ה 11 נודע בה הפייטן אהרן הכהן בן מריון. ב 1041 עברה ישיבת ירושלים לזמן־מה לע'. בתקופה הצלבנית (ר' לעיל) התחזק הישוב היהודי ברובע החדש של העיר (ע"ע א"י, עמ' 477—479). ב 1165 ביקר בה הרמב"ם, ואח"כ ניהל חליפת מכתבים עם הדיין שבה, יפת בן אליהו. ב 1170 מצא בה בנימין מטודלה 200 יהודים, ביניהם חכמים. ב 1211, עם עליית רבנים מצרפת ואנגליה, ביניהם ר' יהונתן הכהן מלוניל (ע"ע), הפכה העיר למרכז רוחני חשוב. ב 1216 ביקר בע' יהודה אלחריזי (ע"ע) וכתב בשבח יפיה ובגנות תושביה (תחכמוני ז', 364—370). בסביבות 1260 התיישב בע' ר' יחיאל מפריס (ע"ע), בנו וכמה מתלמידיו, אך נחלקו הדעות אם יסד בה את „ישיבה דפריש" שלו. באותה תקופה נתקיימה חליפת מכתבים בין הרשב"א ל„חכמי עכו". זמן מה ישב בע' ר' אברהם אבולעפיה (ע"ע), והרמב"ן עבר אליה מירושלים ובה נפטר ב 1270. בשנות ה 90 של המאה ה 13 הורה בישיבה בע' ר' שלמה פטיט, שעמד בראש המערערים על משנת הרמב"ם. מעמדה של ע' מסביר את מקומה החשוב בפולמוס הרמב"ם (ע"ע משה בן מימון, עמ' 559). בין היחידים שהצליחו להמלט מתגרת־ידם של הממלוכים ב 1291 היה ר' יצחק דמן עכו (ע"ע). יהודים החלו שבים אליה בהדרגה אחרי הכיבוש העות'מאני. במחצית המאה ה 16 היה הישוב עדיין קטן ועני. ב 1741 היו בעיר למעלה מ 100 בעלי־בתים. ב 1747 מת בה במגפה ר' משה חיים לוצטו (ע"ע).

ב 1816 ציין הנוסע ז. ס. בקינגם, שיהודי ע' הם רבע מהאוכלוסיה, מחזיקים ב 2 בתכ"נ וראשם הוא חיים פרחי שהשפעתו פרושה עד יפו והוא הוצא להורג ע"י עבדאללה, מושל ע'. מפקד 1839 שנערך ע"י משה מונטיפיורי מוסר על 233 יהודים; לפי מפקד 1849 — 181 יהודים, רובם עניים, שישבו בחלקיה הצפוניים והמזרחיים של העיר. ב 1886 היו בה 140 יהודים. ור' לעיל, היסטוריה.

ש. קליין (עורך), ספר הישוב, א', תרצ"ט; א. אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה, 131—134, תש"ד; י. ברסלבסקי, קטעי גניזה על ערי־החוף ע' וגבל (א"י, א'), תשי"א; י. פראוור, מפות היסטוריות של ע' (א"י, ב'), תשי"ג; הנ"ל, תולדות ממלכת הצלבנים בא"י, א—ב (מפתח בערכו), תשל"א; ש.ה. קוק, לתולדות היהודים בע' (בתוך: עיונים ומחקרים, ב'), תשכ"ג; מ. גיחון, מצור נאפוליון על ע' (בתוך: מערבו של גליל וחוף הגליל), תשכ"ה; י. ינאי, שחזורה של ע' העתיקה (שם); ז. וילנאי, ע', תשכ"ז; א. ו. ה. פירפאל, הפגזת ע', 3 בנובמבר 1840 (ספונים, ב'), תשכ"ח; י. גראבויס, ע' כשער העליות לא"י בתקופת הצלבנים (מחקרים בתולדות עם־ישראל וארץ ישראל, ב'), תשל"ב; י. דן, ידיעות על ע' בחבור יווני מן המאה ה 7 (שם); ג. אדלשטיין, קברי לוחמים־סוחרים ליד ע' (קדמוניות, ה'), תשל"ב; M. Avi-Yona, *Syrian Gods at Ptolemais Accho* (IEJ, IX), 1959; Y. H. Landau, *A Greek Inscription from Acre* (ibid., XI), 1961; L. Kadman, *The Coins of Akko Ptolemais*, 1961; E. F. Campbell, *The Chronology of the Amarna Letters*, 1963; Z. Goldmann, *The Hospice of the Knights of St. John in Akko* (Archaeology, XIX), 1966; B. Dichter, *The Maps of Acre; a Historical Cartography*, 1973.

מ.

עִכּוּל, תהליך שינויים, עיבודם וספיגתם של חמרי המזון הנאכלים, לשם קליטתם והטמעתם. הע' דרוש משום שחמרי המזון נקלטים בד"כ בגוף רק בצורה מסיסה או (לגבי שומנים) אחרי פיזור דק ביותר של חלקיקי המזון. המזונות מורכבים מפולימרים בעלי מבנה האפייני למקורם האנימלי או הצמחי. הע' הורס את המבנה הזה והופך את הפולימרים ליחידות המבנה שלהם (המונומרים), את החלבונים לחומצות־אמינו, את הסוכרים למונוסוכרים ואת השומן לגליצרול וחומצות־שומן. בצורה זו נקלטים המונומרים ע"י המעי ועוברים לדם ולרקמות, ושם נבנים מהם הפולימרים האפייניים לאורגניזם של המעכל.

פירוק המזונות נעשה ע"י מיצי הע' השונים המופרשים במערכת הע'. שרירי מערכת הע' מעבירים את המזון דרך צינור הע' ולשים את מיצי הע' לתוך דייסת המזון. מבחינים אפוא בין המכניקה (פירור המזון ולישתו) של הע' והכימיה (פירוק המזון) שלו.

ע' המזונות ב א ד ם מתחיל בפה. מיץ הע' הראשון הנשפך על המזון הוא ה ר ו ק — נוזל דביק ובהיר המופרש מ 3 זוגות של בלוטות רוק: בלוטות מצד־האוזן, תת־הלשון ותת־הלסת התחתונה. תפקידי הרוק: הרטבת המזון, הכשרתו לבליעה ע"י הפיכתו לגוש חלק באמצעות המוצינים (ע"ע) שברוק וע' חלקי של העמילן (ע"ע) ע"י האנזים פטיאלין המפרק עמילן למלטוזה. אנזים זה פעיל רק בסביבה ניטרלית, לכן נפסקת פעולתו כאשר חומציות הקיבה מגיעה אליו. אך מאחר שחדירת מיץ־הקיבה אל תוך דייסת המזון נמשכת לעתים זמן רב, ממשיכה פעילותו של הפטיאלין גם בקיבה.

הפרשת בלוטות־הרוק תמידית. כמות הרוק והרכבו תלויים באופי המזון, טעמו וריחו. הפרשת הרוק מופעלת ע"י רפלכס (ע"ע) ישיר או מותנה — עצבים תחושתיים מובילים את הגירוי אל המוח המוארך המפקח על הפרשת הרוק. כמות הרוק קטנה במזונות לחים, וגדולה במזונות יבשים. חמרים חריפים, חמוצים ומלוחים גורמים להפרשה מוגברת של רוק דל בפטיאלין ומוצין. כמות הרוק שבלוטות האדם מפרישות ביום מגיעה ל 500—1,500 סמ"ק.

ל ע י ס ה ו ב ל י ע ה. האוכל נטחן בין השיניים. בפעולה זו, שבה משתתפות הלשון, הלחיים והשפתיים, מתערבב המזון ברוק. אחרי הכשרה זו נבלע המזון. הבליעה מורכבת משלוש פעולות: (1) סגירת האף והפה; (2) הרמת הגרגרת וסתימת הקנה ע"י צמיד הקנה; (3) דחיפת המזון ע"י החלק האחורי של הלשון אל תוך הלוע. גם הבליעה היא תהליך רפלכסיווי. תיאום כל פעולות השרירים, המהוות ביחד את תהליך הבליעה, נעשה בפיקוח עצבי ע"י המוח המוארך והגשר שבגזע המוח.

מן הושט (ע"ע) מגיע המזון ל ק ב ה (ע"ע), ושם נשפך עליו מיץ־הקיבה — נוזל שקוף נטול־צבע המכיל את האנזימים פפסין ורנין (ע"ע) וכן ליפזות (ע"ע) ו 0.3%—0.5% חומצת־מלח (ע"ע מלחית, חמצה). הקיבה חשובה בעיקר לע' החלבונים (ע"ע פרוט־

אינים) ע"י הפפסין, הפועל רק בסביבה חומצית. חומציות הקיבה חשובה גם להשמדת חיידקים. חלבונים כגון פיברין, קולאגן (בבשר) וחלבון ביצים מתעכלים בנקל, אלסטין בקושי, וקראטין אינו נעכל כל עיקר. רנין חיוני בע' חלבון החלב (קזאין), בעיקר לתינוק שקיבתו מכילה כמות קטנה מאוד של חומצת מלח (וע"ע חלב, עמ' 420; לקטוזה; פרמנטים).

הגירוי להפרשת מיץ-הקיבה מופעל: 1) באמצעות העצבים — ע"י הטעם והריח וגורמים נפשיים (ע"ע פוולוב); 2) באמצעות גורמים הורמונאליים — ההורמון גסטרין מופרש מדפנות הקיבה אל תוך הדם, כתגובה למזון וחמרי הפירוק שלהם, והוא מפעיל את הפרשת המיץ. תמצית-בשר מגרה את הפרשת הגסטרון בעוד שמציאות שומן (או מוצרי פירוקו) בתריסריון מעוררת הפרשת הורמון אחר — האנטרוגסטרין, המעכב הפרשת מיץ קיבה.

תנועות הקיבה משלימות את פעולת המיץ ומובילות את המזון לתריסריון. התנועות הן ריתמיות וגליות (ע"ע מעי). מכניסת הקיבה עד לשוער עוברים גלים ריתמיים של התכווצויות שרירי הקיבה ולשים את מיץ-הקיבה אל תוך דייסת המזון. מילוי הקיבה או מזונות מתובלים ממריצים את התנועות; שומן מרסן אותן. שוער הקיבה סגור בד"כ. הגירויים המשפיעים על התכווצות שריר השוער באים מן התריסריון. מילוי התריסריון, או ירידה ב pH (ע"ע חמצות, עמ' 592) בתוכו, גורמים לסגירתו. הסוגר נפתח אפוא רק אחרי גמר תהליכי הע' בתריסריון, והוא נסגר מחדש אחרי שהגיעה כמות-מזון נוספת לתריסריון. פעילות שרירי הקיבה נתונה לפיקוח עצבי של המערכת הסימפאתית (ע"ע עצבים) והעצב התועה, אך גם בה — כמו ביתר חלקי צינור הע' — מתקיימות תנועות גם אחרי ניתוק כל חיבורי העצבים אל מערכת העצבים. זמן שהיית המזון בקיבה אחרי ארוחה גדולה מסתכם ב2—8 שעות. בהגיע דייסת המזון מן הקיבה לתריסריון, נשפכים עליה שני מיצי-ע' נוספים של הלבלב והמרה.

מ י ץ - ה ל ב ל ב (ע"ע פנקראס) הוא נוזל שקוף נטול-צבע; תגובתו אלקאלית במקצת בשל נוכחות נתרן דו-פחמתי והוא מכיל תערובת של אנזימים המפרקים חלבון עד לחומצות אמיניות בודדות; תערובת זו כוללת טריפסין, כמוטריפסין וקרבוכסי-פפטידאז. כל האנזימים האלה מצויים במיץ-הלבלב בצורה בלתי-פעילה והם מופעלים ע"י גורמים ואנזימים המופרשים יחד אתם מן הלבלב ומקרום התריסריון. מיץ-הלבלב מכיל גם עמילזה המפרקת עמילן למלטוזה, מלטאזה המפרקת מלטוזה לגלוקוזה, לקטאזה המפרקת לקטוזה (ע"ע) לגלקטוזה (ע"ע) ולגלוקוזה, והמצוייה בעיקר בתינוקות, וכן ליפאזה המפרקת את השומנים לגליצרול וחומצות-שומן.

בסיסיותו של מיץ-הלבלב מבטלת את חומציות מיץ-הקיבה ועוזרת בהפיכת השומן לתחליב המגדיל את שטח פני טיפות השומן. הגדלת השטח, בניגוד לאנזימים המפרקים פחמימות וחלבון, החודרים אל תוך פרודות החומר המתעכל. מתוצרות פירוק השומן נקלט הגליצרול בנקל, בעוד חומצות-השומן, שאינן מסיסות במים, מצריכות, לקליטתן היעילה, את פיזורן בעזרת חומצות-המרה (ע"ע מרה, חמצות-).

פעולת הלבלב מותאמת להרכב המזון. הפרשת המיץ מתחילה כשמגיע מזון לתוך הפה, אפילו בתנאי האכלה מדומה. שלא כמיץ הקיבה, מהווים שומן וחלב גירוי יעיל יותר מאשר בשר. כניסת המזון לקיבה גורמת הפרשה נוספת. פתיחת השוער וחדירת דייסת המזון אל תוך התריסריון מביאות את הלבלב לפעילות מירבית.

הפרשת מיץ-הלבלב תלויה גם היא במערכת העצבים וכן בהורמונים סקרטין ופנקריאוזימין המופרשים מקרום התריסריון אחרי מגע עם מיץ-הקיבה החמוץ.

ה מ ר ה (ע"ע) ממלאה תפקיד כפול: היא מכילה חמרי פסולת, שהגוף מפריש דרך צינורות המרה והמעיים (כגון צבעי-מרה), וחומצות-המרה הנחוצות לעיכול השומן. חומצות-המרה ממיסות את חומצות-השומן הגבוהות, שהן בלתי מסיסות במים, ומעבירות אותן דרך דפנות המעיים. נוסף על כך הן מפעילות את הליפאזה. במחלות מסוימות של הכבד וצינורות המרה (כגון צהבת מידבקת, אבנים בצינורות המרה וכו') נפגע אפוא בראש וראשונה ע' השומן, והצואה מכילה כמויות גדולות של שומן ושל חומצות-שומן.

בניגוד ליתר מיצי הע', מופרשת מרה בלא הפסקה, אולם מילוי התריסריון, ובעיקר מציאות שומן בתריסריון, מהווים גירוי להפרשה נוספת.

מיץ ע' נוסף מופרש ע"י ה מ ע י ה ד ק כתוצאה מהימצאות מזון בתוכו. המיץ מכיל: 1) תערובת של אנזימים: אמינו-פפטידזות וקרבוכסי-פפטידזות (ארפסין) ההופכות פפטידים לחומצות אמיניות; 2) מלטאזה (ר' לעיל); 3) אינורטאזה (ע"ע אינורסיה, עמ' 931) ההופכת סוכר לגלוקוזה (ע"ע) ולפרוקטוזה; 4) לאחר ארוחת חלב מופיע לקטאזה (ר' לעיל). פירוקם הסופי של הדוסוכרים מלטוזה (ע"ע), סוכר-הקנה (ע"ע סכר) ולקטוזה מתבצע בתוך תאי האפיטל של המעי ולא ע"י מיץ המופרש לחלל המעי.

בהגיע תוכן המעי הדק אל ה מ ע י ה ג ס, כבר גמור תהליך הע' בעיקרו. המעי הגס אינו מפריש שום מיץ ע', וקליטת המזון בו קטנה. חשובה בעיקר ספיגת המים המתקיימת בו. תוכן המעי הדק מכיל 90%—95% מים ובצואה יש 50%—70% בלבד. הפרעה בתיפקוד המעי הגס (שלשולים חזקים) עלולה להביא לידי התייבשות הגוף (כגון במחלת הכולרה). התפריש היחיד של המעי הגס הוא ריר המחליק את הצואה.

במעי הגס — בעיקר אצל אוכלי-צמחים — מצויה צמחיה רבגונית של חיידקים. חיידקים אלה משלימים תהליכי ע' ע"י פירוק חמרי מזון, שאין מיצי הע' יכולים לפרקם. טיב הצמחיה והרכבה מותאמים במידה רבה לטיב המזון. אצל בע"ח אוכלי-בשר מורכבת הצמחיה בעיקר מחיידקים המפרקים חלבון (מחוללי ריקבון), ואילו אצל בע"ח אוכלי-צמחים מצויים בעיקר חיידקים המפרקים תאית (מחוללי תסיסה). בבע"ח אוכלי-צמחים חשובה ביותר צמחיית החיידקים, ובלעדיה אין בע"ח אלה יכולים לנצל את מזונם ביעילות. באוכלי-הצמחים אורך המעיים, ובייחוד המעי הגס, גדול יותר מאשר באוכלי-בשר, ובכך תרומה לפעילות זו. אורך המעיים של החתול הוא פי 3 מהמרחק מן הפה עד פי-הטבעת, אצל הכלב פי 4—6, אצל האדם פי 7—8, אצל החזיר פי 14 ואצל מעלי-גרה (ע"ע גרה) פי 27.

הצואה כוללת: (1) שרידי אוכל בלתי-נעכלים (ליפי בשר, תאית); (2) חיידקים; (3) ריר; (4) תאי מעיים שנשרו; (5) צבעי-מרה ושרידים של מיצי הע'. צואה נוצרת גם בצום.

שרידי האוכל הבלתי-נעכלים (בעיקר תאית) חשובים לתנועת מעיים תקינה. ריבוי פסולת מביא לידי תנועות חזקות מדי (שלשול), בעוד דיאטה מחוסרת תאית עלולה לגרום לעצירות.

I. P. Pavlov, *The Work of the Digestive Glands*, 1910[2]; E. H. Starling – C. L. Evans, *Principles of Human Physiology*, 1949[10]; R. A. Gregory, *Secretary Mechanism of the Gastrointestinal Tract*, 1962; H. W. Davenport, *Physiology of the Digestive Tract*, 1966[2]; E. C. Texter et al., *Physiology of the Gastrointestinal Tract*, 1968.

ק. ג.

א נ ט ו מ י ה מ ש ו ו ה. האמצעים לביצוע הע' המכני (ר' לעיל, עמ' 842) הם שונים: גפי-הפה של חרקים (ע"ע); רדולה של חלזונות (ע"ע, עמ' 487); המקור, הטפרים וקיבת-השרירים (הקורקבן) של עופות; שיניהם של חולייתניים, ובעיקר של יונקים (ע"ע, עמ' 635). הע' הכימי נעשה ע"י אנזימי-הע'. בחסרי-חוליות נמוכים מופרשים אנזימים ע"י שכבת התאים המרפדת את צינור הע' כולו או חלקו. בבע"ח מפותחים — יצירת האנזימים מתקיימת בבלוטות או בתאים מיוחדים. בחולייתנים — חלק מהאנזימים נוצר בבלוטות-הרוק או בוושט, וחלקם, באופן סדיר, בקיבה, במעיים הדקים ובלבלב.

בחד־תאיים מתקיימת פעולת הע׳: (1) בתוך חלל ארעי — בועית מזון של אמבה (ע״ע); (2) בתוך חלל קבוע, כגון בנבוביים (ע״ע); (3) בחלל „המעי״ או בצינור הע׳, אצל רוב חסרי־חוליות וחולייתניים. בחסרי־חוליות מפותחים ובחולייתניים מתקיימים תהליכי הע׳ באופן חלקי בקיבה, ובעיקר בחלל המעי המהווה חלק של מערכת הע׳. צינור הע׳ האמצעי או המעי משמש לע׳ כימי ולספיגת המזון.

הע׳ בעיקרו הוא חוץ־תאי, אך בחסרי־חוליות מסוימים (בנבוביים [ע״ע] ובתולעים שטוחות), חלק מתהליך הע׳ הוא בעיקרו תוך־תאי. הע׳ החוץ־תאי עוזר להקטנת חלקיקי המזון, בעוד שהשלב הכימי הוא תוך־תאי. גם ביונקים נעשה חלק מהע׳ הסופי בתוך סיסי (villi) המעי. די־פפטידים ודי־סוכרים הנוצרים בחלל המעי נספגים לתוך הסיסים, ושם חל פירוקם לחומצות־אמינו ולמונו־סוכרים. ספיגה זו דומה לתהליך של phagocytosis, המתקיים בחד־תאיים (ע״ע, עמ׳ 155).

הע׳ באיברים השונים. **בחלל־הפה** נפרש הרוק. נוסף על תפקידו הכללי כספק אמצעי־סיכה המסייעים למעבר המזון, מכיל הרוק בבע״ח טורפים חמרים המכשירים את הטרף לעיכולו, כגון: חומצה לדנטורציה של חלבון (ע״ע פרוטאינים); פרוטיאזות (בדיונון); חמרים מונעי הקרשת־דם בחרקים מוצצי־דם (יתושים); וחמרים ארסיים לקטילת הטרף (נחשים ארסיים).

אצל רוב בע״ח, **לקבה** (ע״ע) תפקיד משני בתהליכי הע׳. ידועים דגים חסרי קיבה (קרפיון). במקרים אלה, משלים המעי את הע׳. בבע״ח שונים (רכיכות [ע״ע], סרטנים [ע״ע] ועוד) עשויים הזפק או הקיבה לכתישת המזון ולטחינתו; שורת שערות וסיסים משמשים כמסננת המעבירה רק תמיסות וחלקיקים קטנים לאיזור הע׳ התוך־תאי. על קיבת העופות — ע״ע. על קיבת יונקים מעלי־גרה ר׳ להלן, בד״כ גדולה קיבתו של הצמחוני מזו של הטורף ושל אוכל־הכל. מהקיבה עובר המזון למעי; על התהליכים בו — ע״ע מעי, עמ׳ 42—43. על בלוטות הע׳ השונות, ר׳ לעיל. וע״ע כבד; לבלב. בחסרי־חוליות (בפרוקי־רגלים [סרטנים, עכבישנים], רכיכות) ידועה בלוטת־הע׳ — בלוטת הפטופנקראס, שתפקידה בע׳ ובספיגת המזון.

יצירת **האֶנזימים** מתואמת לדרכי־תזונה השונות של בעה״ח. במיוחד בולט דבר זה בחסרי־החוליות. בטורפים (בתולעים השטוחות) ההפרשה האנזימטית היא בעיקרה של פרוטיאזות — לפירוק חלבונים; ברכיבות אוכלי צמחים — עמילזות וגליקוזידזות; ובחילזון — צלולזה — אֶנזים המפרק תאית. כושר עצמאי זה של ע׳ תאית — נדיר ביותר. בבע״ח אחרים נעשה פירוק התאית ע״י אנזימים של מיקרואורגניזמים השוכנים בתוך מערכת הע׳ (ר׳ להלן). אוכלי הכל, כמו התיקן, מפרישים אנזימים שונים של ע׳: פרוטיאזות, עמילזה, סוכרזה וליפזה ביחד. שלבי־הגלגול השונים של החרקים המלווים שינויים יסודיים בהזנה מתבטאים גם בהפרשת אנזימים שונים. לדוגמה, זחלי פרפרים, מפרישים אנזימים המפרקים את מרכיבי מזונם הצמחי. הבוגרים המתקיימים על מיץ פרחים בצורה בלעדית, מפרישים קרבוהידרזות בלבד. יונקים צעירים, המתקיימים על חלב, מפרישים את האנזים רנין המשקע את חלבון החלב ומאפשר את ניצולו היעיל ע״י השהיית מעברו דרך מערכת הע׳; הם גם מפרישים את הלקטזה — המפרקת את סוכר החלב. הפרשתם של שני האנזימים האלה הולך ומצטמצם עם גמילתם של היונקים.

בין **חסרי־חוליות וחולייתניים** מצויים בע״ח הניזונים בעיקר מתאית, קראטין או דונג. בע״ח אלה מסתייעים במיקרואורגניזמים סימביוטיים, החיים בצינור־הע׳ שלהם והמסוגלים לפרק חמרים אלה: עש־הדונג הניזון מדונג, עש־הבגדים הניזון משערות המורכבות מקראטין, הטרמיטים (ע״ע) הניזונים מעצים. **במעלי־גרה**, שמזונם עשיר בתאית, נעשה הע׳ בקיבה המחולקת למדורים, ובעיקר בקיבה הראשונה (הכרס), המכילה אוכלוסיית מיקרואורגניזמים רבגונית. פעילותם של אלו מתחילה שבועות מספר לאחר לידת בעה״ח. המיקרואורגניזמים מפרקים את התאית, העמילן והסוכרים והופכים אותם לחומצות שומניות נדיפות (חומצת־חומץ, חומצה־פרופיונית, חומצת־חמאה ואחרות) הנספגות מבעד דפנות הכרס אל דרכי הדם. המֵתָן והפחמן הדו־חמצני המשתחררים בשעת הפירוק של הפחמימות נפרשים מהגוף. כמות החומצות השומניות הנדיפות הנוצרות גדולה מאוד יחסית ודבר זה אָפייני למעלי־גרה: פרה חולבת מייצרת ביום כ 3 ק״ג חומצות שומניות נדיפות. חומצות אלו מנוצלות לייצור אנרגיה — בדומה לתפקיד הגלוקוזה ביונקים חד־קיבתיים. כמויותיהן ויחסן ההדדי של החומצות המתהוות מושפעים מאוד מסוּג המזון המוגש: תכולה גבוהה של תאית (בשחת ובמזונות גסים) מעלה את שיעור חומצת־החומץ שבכרס, מה שגורם להעלאת מתכונת שומן־החלב; לעומת־זאת, מזון מרוכז (גרעינים, תבואה או כוספות) מרבה את שיעור החומצה הפרופיונית, מה שמעלה את היעילות האנרגית של המזון. את החלבונים מפרקים חיידקי הכרס בדרך אנזימטית לפפטידים, חומצות אמינו ואמוניה, המשמשים לביוסינתזה מיקרוביאלית של חמרים המרכיבים את גופי המיקרואורגניזמים. המיקרואורגניזמים נודדים לקיבות האחרות ולמעי ונעכלים שם. כושר החיידקים לסנתז חומצות־אמינו וחלבונים מאמוניה מביא לתלות מועטת של מעלי־הגרה בטיב חלבון המזון (הספקת חומצות־אמינו חיוניות) ומאפשר את הגשתן של תרכובות חנקן פשוטות, כגון שתנן, כתחליף לחלבון במזונם. בחיידקי הכרס פעילים אנזימי חיזור המחזירים את השומנים הבלתי רוויים שבמזון לרוויים (מוקשים). שומנים אלה מקנים לשומן הגוף של מעלי־הגרה אופי מוקשה — חלבי. מרכיבי המזון שלא נשתנו בשעת מעבר דרך ארבע הקיבות מגיעים ביחד עם המיקרואורגניזמים, שגדלו בכרס למעי וניתנים שם לתהליכי ע׳ וספיגה בדומה לע׳ בבע״ח חד־קיבתיים.

שיעור ההתעכלות. הודות לפעולה המיקרוביאלית המתקיימת בכרס מסוגלים מעלי־גרה לנצל מזונות גסים עתירי־תאית שאינם מתאימים להזנת חד־קיבתיים. מידת ניצולם של מזונות אלה מוגבלת (50%—80%) משום שחלק ניכר ממרכיביהם נפרש החוצה כצואה. לכן נודעת השיבות רבה למקדמי ע׳ של כל אחד ממרכיבי המזון (חלבון, שומן, תאית ופחמימות נמסות). בע״ח חד־קיבתיים ניזונים ממזונות דלים בתאית שמידת התעכלותם גבוהה, כ 80%—90%. יע״ע גרה: סימביוזה, עמ׳ 745; מספוא, עמ׳ 1125.

במעיים הגסים של יונקים חד־קיבתיים אוכלי צמחים (ארנבות וסוסים) חיים חיידקים המסוגלים לפרק תאית. סוג זה של ע׳ מוגבל בהשוואה למעלי־הגרה, הן משום פעילותם הנחותה של חיידקי המעי והן משום שתוצרי הפירוק של התאית אינם נספגים כראוי בחלקו התחתון של המעי.

L. A. Maynard – J. K. Loosli, *Animal Nutrition*, 1962[5]; D. C. Church, *Digestive Physiology and Nutrition of Ruminants*, I, 1969; J. B. Jennings, *Feeding, Digestion and Assimilation in Animals*, 1972[2]; P. McDonald et al., *Animal Nutrition*, 1973[2].

אה. ב.

תולדות המחקר. לפי היפוקרטס (ע״ע), תפקיד הקיבה — שינוי הצורה הפיסיקלית של המזון, כלומר, המסתו והפיכתו למצב נוזלי למחצה, שבו הוא ניתן לספיגה. אַרֵטֵיוֹס מקאפאדוקיה סבר, שלא רק הקיבה אלא גם המעיים מעכלים מזון, כפי שהניח לפניו ארסיסטרטוס (ע״ע) מאלכסנדריה. לפי תורת גלנוס (ע״ע) מפרק החום שבקיבה את המזון, בהגיעו למעיים הוא נקלט בתור „כילוס״, נאסף על־ידי ורידי הסלסיליה לתוך וריד־השער ומגיע לכבד ההופך את הכילוס לדם. לאחר שהוקנתה לו „הרוח הטבעית״, מגיע הדם עם החומר המזין לכל חלקי הגוף. דעה זו, תוך שינויים קלים, התקיימה קרוב ל 1,500 שנה.

היטרוכימיה (ע״ע) קבעה שהע׳ הוא תהליך כימי. ון הלמונט

(ע"ע) יצא נגד התפיסה שהע' אינו אלא „בישול", כלומר, תוצאה של חימום המזון בקיבה, והוא ראה בחומציות של תוכן הקיבה את „העיקרון העיכולי". אך לא כל חומצה מעכלת אלא רק „הפרמנט החמוץ" של הקיבה, שאותו זיהה עם חומצה מלחית. כנגדו טענה „האסכולה היאטרופיסיקלית" (בורלי, ע"ע), שהע' הוא תהליך מכני בעיקר: ריסוק המזון כתוצאה של הפעילות המותאמת של שרירי הקיבה.

ראומיר (ע"ע) היה, כנראה, הראשון שבדק מיץ־קיבה נקי. הוא נתן לאנפות לבלוע ספוגיות, ואחרי שהקיאו אותן, סחט מהן את מיץ־הקיבה. בן־דורו ספלנצני (ע"ע) כלל במחקריו מינים שונים של בע"ח, לרבות האדם, והוא עצמו שימש שפן־ניסויו. הוא הראה את סגולתו של מיץ־הקיבה של האדם לעכל מזון, וכי המיץ פועל מהר יותר, כשהמזון מרוסק. לדעתו, „הריסוק אינו אלא הכשרה להמסה ואינו מהווה את תהליך הע' גופו". כמו ראומיר, דחה את הדעה המזהה ע' עם ריקבון, כי מזון במיץ־קיבה אינו נרקב, שלא כמזון הנתון במים.

בומונט (W. Beaumont), במאה ה19, חקר לא רק את הרכב מיץ־הקיבה ופעולתו אלא גם את הפרשתו אצל האדם. תקופה ארוכה חקר אדם שנורה בבטנו, ושפצעו לא נרפא לגמרי בהשאירו אחריו נָצוּר (fistula) בקיבה. באדם זה בדק את תנאי הפרשת המיץ, את טיב המיץ שהפריש כתגובה להכנסת מזונות שונים לקיבה, ואת תנועות הקיבה.

במאה ה19 התחילו לייחד תשומת־לב רבה יותר לתפקידי המ־עיים, המרה והלבלב בע', וחקרו את הרכב תפרישיהם ואת פעולתם על המזון. הידנהין (ע"ע) הראה, שגם לאחר ניתוק העצבים המו־בילים לקיבה היא מסוגלת להגיב בהפרשת מיץ על גירוי הבא מהמזון. תלמידו פּוולוב (ע"ע) הוכיח את קיומה של מערכת מורכבת של רפלכסים, הן מותנים והן בלתי־מותנים, המפעילים את הפרשת מיץ־הקיבה והרוק.

ביליס (W. M. Bayliss) וסטרלינג (E. H. Starling) גילו בשנת 1902 את ההורמון סקרטין המופרש מרירית התריסריון אל הדם ומפעיל את הפרשת מיץ הלבלב. בכך נתברר שלא רק דחפי עצבים אלא גם חמרים כימיים, המיוצרים שלא במקום פעילותם והמובלים אליו בדם, מווסתים את ההפרשה. שנים מעטות לאחר מכן גילה אֶדקינז (Edkins) הורמון אחר, גסטרין, המפעיל את ההפרשה של מיץ־הקיבה.

ק. ג.

עָכָן, ע"ע צִפְעוֹנִיִּים.

עַכְשׁוּבִיִּים או דְּרַקוֹנִיִּים (Trachinidae), משפחת דגי־גרם, הנפוצים באזורים הצפוניים. הע' מצטיינים בגוף מוארך וגלילי בעל שני סנפירי גב, שהראשון בהם קצר והשני ארוך. סנפיר השת ארוך אף הוא; סנפירי הגחון נמצאים לפני סנפירי החזה. העיניים קבועות בחלקו העליון של הראש ופונות כלפי מעלה. מפתח הפה גדול ואלכסוני; הלסתות והחך מצוידים בשיניים קטנות. שלפוחית השחיה חסרה. המיוחד לע' שהם דגים ארסיים, והארס הוא מהחזקים שבין ארסי־הדגים. הקוצים בסנפיר הגב הראשון והקוץ על מכסה הזימים מצוידים בתעלות, שלארכן עובר הארס הנפרש ע"י בלוטות הנמצאות בבסיס הקוצים ולאורך התעלות. הארס משמש כאמצעי הגנה והתקפה.

הע' חיים על קרקעית הים. לעתים קרובות מתחפרים בתוך החול, ורק הראש והסנפיר הקוצני בולטים החוצה. נפוצים בעיקר במים רדודים בקרבת החופים. המשפחה כוללת רק סוג אחד: ד ר ק ו ן (Trachinus). בישראל, בחופי הימה"ת, נפוצים 4 מינים; ביניהם הדרקון ה מ ק ר י ן (T. radiatus) הוא הנפוץ ביותר; ניזון מסרטנים ומדגים קטנים; מתרבה בחדשי הקיץ; הביצה פלגית.

עַכְּשׁוּבִים או עַקְרַבּוּתִים ([Solpugida] Solifuga), סדרת בע"ח חסרי־חוליות, פרוקי־רגלים במחלקת העכבישנים (ע"ע); כוללת כ800 מינים הנפוצים באזורים החמים והממוזגים של אסיה, אפריקה, אגן הימה"ת ואמריקה. גדלם 1—7 ס"מ.

גוף הע' שעיר ומחולק לשתי חטיבות נפרדות: (1) ר א ש ־ ח ז ה, הפרוק ל3 פרקים, בניגוד ליתר העכבישנים; (2) ב ט ן, בעלת 10 פרקים.

(1) בקדמת הראש־חזה זוג עיניים וזוג כְּליצרות ענקיות, הגדולות ביותר בכל המחלקה. הן בעלות 2 פרקים משוננים, עשויים לנגיסה וללעיסה; בצדן הפנימי — הן שעירות. בשעת התרגשות משפשף הע' את הכליצרות זו בזו. עם השפשוף נשמע קול שיפה המזכיר לחישת נחש. לצדן של הכליצרות בצד הגחוני של החזה — זוג בחנינים (פֶּדִיפַּלְפִּי), פרוקים, מכוסים שיער ושערות חישה. הבחנינים ארוכים ועבים כגפי־הליכה. בקצותן שלפוחיות הצמדה, המשמשות ללכידת טרף, וכן כמכשיר עיקרי לטיפוס על עצמים חל־קים ביותר (גם על קירות־זכוכית). לע" 4 זוגות רגליים: הזוג הרא־שון — הרגליים הקדמיות — דקות מאוד ועדינות וממלאות תפקיד של בחנינים ואינן משמשות להליכה. ההליכה נעשית ב3 זוגות הרגליים הנותרים בלבד. רגלי זוגות אלה עטורות שיער ומסתיימות בזוג טפרים בעלי 2 פרקים בבוגרים. מספר הפרקים של פיסות הרגליים שונה במשפחות השונות (1—7). בצד הפנימי של הרגליים האחרו־נות ישנן תוספות שהן איברי חוש — „פטישונים". זוג פתחי נשימה מצוי קרוב לבסיסי הזוג השני של הרגליים. (2) הבטן רכה מאוד. בגחונה מצויים 2 פתחי נשימה זוגיים ופתח אחר בודד. בקדמת הבטן מצוי פתח המין ובקצה — פתח הביב. בפרק השישי של הבטן יש תוספות זעירות בדמות „שיני מסרק". על איברים פנימיים — ע"ע עכבישנים. לע" אין פטמיות טוויה, והם חסרים בלוטות ארס, אך נשיכתם מכאיבה מאוד. הע" הם הטורפים העזים ביותר במחלקתם. תוקפים כמעט כל פרוק־רגליים המזדמן בדרכם, כולל עקרבים. הגדולים מבין הע" טורפים אף לטאות קטנות.

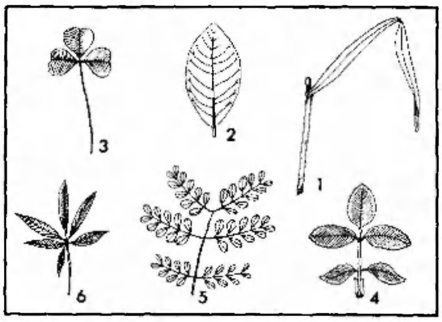
ר ב י ה: הזוויגים נפרדים. הזכרים לרוב קטנים מן הנקבות ורג־ליהם ארוכות משל הנקבות. על הפרק העליון של הכליצרות יש לזכר תוספת מוארכת — „שוטון". דרך רבייתם שונה מזו של „קרוביהם". בעוד שהעקרבים עורכים „ריקודי כלולות" עם בת הזוג בעדינות, הע" עושים זאת בסערה ובפראות. מספר הביצים בהטלה 5—200, לפי מין הע'. יש מינים שהנקבות שומרות על הביצים עד לבקיעתן.

הע" מונים כ10 משפחות. בא"י ידועות 5 משפחות וכ50 מינים. הם מצויים באזורים שונים ובעונות שונות של השנה, ושוכנים במ־קומות סתר ובמאורות. רוב הע" ליליים. אורך החיים של הע' אינו עולה על שנה אחת.

F. A. Turk, *On Some Sundry Species of Solifugids in the Collection of the Hebrew University of Jerusalem* (Proc. Zool. Soc. Lond., CXXXV, 1, 105–124), 1960; P. Amitai – G. Levy – A. Shulov, *Observations on Mating in a Solifugid Galeodes Sulfuripes Roewer* (Bull. Res. Counc. Israel, XIB, 156–159), 1962; G. Levy – A. Shulov, *The Solifuga of Israel* (Is. J. of Zool., XIII), 1964.

פ. אמ.

עָלֶה, ב ב ו ט נ י ק ה, איבר צדדי הנישא על גבעול של צמח. הע" ערוכים בארגון גאומטרי מסוים ומהווים יחד עם הגבעול מערכת המשכית הנקראת נ צ ר. ההבדל בצורה ובמבנה בין שני המרכיבים הללו נובע מהתאמתם לתפקידים שונים והוא נוצר באבו־לוציה רבת־עידנים של הסתגלות לחיי־יבשה. משערים כי הע' בצמ־חים עילאיים (megaphyll) התפתח מענף מסועף דיכוטומית, שסעיפיו השתטחו והתאחו בהדרגה. בתהליך האבולוציה נוצר ע', המצטיין בצורה ובממדים קבועים והמותאם לתפקידיו העיקריים — פוטוסינתזה (ע"ע) וטרנספירציה (וע"ע צמח; משק המים).

ציור 1. עלים פשוטים ומורכבים: 1. עלה גרני; 2 עלה פשוט; 3. עלה תלתני; 4. עלה מורכב מנוצה; 5. עלה מורכב, מנוצה פעמים; 6. עלה מורכב מאוצבע

מורפולוגיה. קיימת רב-גוניות בצורת הע" ובמבנם הפנימי, המשקפת, יותר מאשר בכל איבר אחר בצמח, את השוני בגיל, בתפקיד, בבית-הגידול ובעונת הגידול. בהתאם לשלבי ההתפתחות בצמח מבחינים בין 5 טיפוסים עיקריים של ע": (א) פסיגים — הע" הראשונים של הצמח, נוצרים כחלק מהעובר במהלך התמיינות הזרע (וע"ע זרע, עמ' 999). (ב) ע" תחתיים (cataphylls) — קשקשים החופים על ניצני חורף או על ניצניהם של גבעולים אוגרים. (ג) ע" רגילים (foliage leaves) — השכיחים ביותר, תפקידם העיקרי הוא פוטוסינתזה. (ד) ע" עיליים (hypsophylls) — חפים אשר בחיקם ניצני פרחים או תפרחות. לעתים הם צבעוניים ומשמשים למשיכת חרקים (חלבלוב הדור). (ה) עלי פרח — ר' להלן.

הע' כולל בסיס, פטוטרת וטרף. יש שאחד ממרכיבים אלו אינו מתפתח כגון בע" יושבים, שחסרה בהם הפטוטרת, או בפילוד (phyllodium), שבו חסר הטרף. בסמוך לבסיס הע' נמצא ניצן הנישא על הגבעול בחיק הע' ומכונה ניצן חיקי. בדגניים, בסיס הע' הוא נדני, מוארך וחובק את הגבעול (וע"ע דגניים, עמ' 956, ציור 1). ע" נדניים מצויים גם בדו-פסיגיים מהארכביתיים (ע"ע) והסוככים. במשפחות מסוימות מלווה הע' עלי לוואי, שמקורם בבסיסו. צורותיהם מגוונות בהתאם לתפקידם, כגון עלעלים ירוקים (אפון), קוצים (רוֹבִּינְיָה) או עלי-לוואי דמויי-שופר החופים על הע' והניצן הצעירים (פיקוס).

החלוקה והמינוח של צורות הע" חשובים בשל ערכם בהגדרת צמחים, בעיקר בהבדלה בין סוגים ומינים. מבחינים בין ע" פשוטים — בעלי טרף אחד — ובין ע" מורכבים, הכוללים מספר עלעלים הנישאים על פטוטרת משותפת, שבבסיסה נמצא הניצן החיקי. הע" מסווגים גם לפי צורות הטרף ושוליו.

מודיפיקציות. הופעת מספר צורות של ע" על אותו צמח נקראת הֶטֶרוֹפִילְיָה. רבים מהצמחים יוצרים בראשית התפתחותם ע" יובניליים (איקליפטוס). לעתים מותאמים ע" אלה לתנאי אקלים שונים מאשר הבוגרים, כגון בצמחים קוציים (חרחבינה, שברק קוצני). בצמחים מסוימים, הגדלים באזורים צחיחים, שונים עלי-הקיץ מעלי-החורף. הטרופיליה המותאמת לבית-הגידול בולטת גם בצמחי-מים, כגון נורית-המים, שעליה הטבולים הם גזורים, ואילו הע" העל-מימיים — בלתי-גזורים. יצירת הפילוד במיני שיטה אוסטרליים, מהווה אף היא דוגמה להטרופיליה התפתחותית. במינים אלה הע" היובניליים מנוצים ובעלי פטוטרת מורחבת, ואילו בבוגרים חסר הטרף, והפטוטרת המורחבת, דמוית ע' פשוט, נטלה את תפקיד הפוטוסינתזה.

הופעת שינויי צורה ומבנה בע" עקב התאמתם לתפקידים נוספים מלווית בצמצום של יכולת ההטמעה שלהם; יש ע" ששמרו לפחות חלקית על תפקיד ההטמעה: עלי קנוקנת (טפח — ע"ע, וע"ע מטפסים, עמ' 100), ע" טורפים (נאדיד המים), ע"-אוגרים (גלדי הבצל — ע"ע, ור' שם ציור, וע"ע גאופיטים), פסיגים (תורמוס) וע" אוגרי מים (מיני סוקולנטים = צמחים בשרניים). בצמחים שהע" שלהם קשקשיים (אספרגוס, עצבונית), קוצים (צבר) או קצרי-ימים (רותם, שרביטן וצבר), עיקר הפוטוסינתזה מבוצע בגבעולים כגון גבעולים רתמיים (קזוארינה, רותם) או דמויי ע" (phylloclade, [עצבונית, אספרגוס]). מצויים ע" קשקשיים גם בצמחים טפיליים (עלקת, כשות — ע' ערכיהם) שבהם הן הע" והן הגבעולים איבדו כליל את כושר הפוטוסינתזה.

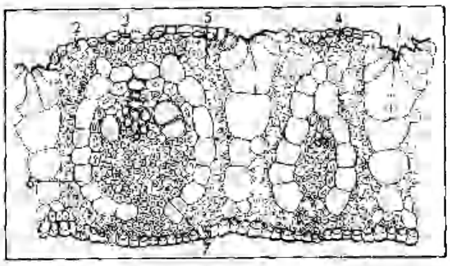
המודיפיקציה החשובה ביותר של הגבעול ועליו היא הפרח. בהתאם לתאוריה הקלאסית של גתה (ע"ע, עמ' 751), כל מרכיבי הפרח, עטיף, אבקנים ועלי שחלה, הומולוגיים לע" (וע"ע פרח). במקרים מסוימים משמשים הע" גם לרביה וגטאטיווית, דוגמת צמחים בעלי ע" „וויופאריים" היוצרים בשוליהם ניצנים אדונטיוויים.

אנטומיה. טרף הע' מורכב מאפידרמיס, מזופיל ומערכת הובלה. **האפידרמיס** הוא רקמת חיפוי הבנויה תאים שטוחים, חסרי רווחים בין-תאיים. דפנותיהם החיצוניים מכילים בד"כ קוטין, המופרש דרכם החוצה ויוצר את הקוטיקולה המהווה מעטה רציף על פני האפידרמיס. התאים עפ"ר חסרי כלורופלאסטים, למעט צמחי מים מסוימים. באפידרמיס מצויים גם תאים בעלי תפקידים מיוחדים: הפיונית — בנויה צמד תאים שומרים בעלי כלורופלאסטים, וביניהם פתח, שבעדו נעשה חילוף הגזים, והפיונית יכולה להסגר ולהפתח בהתאם לתנאים; הידטודה — מבנה דמוי-פיונית, חסר מנגנון פתיחה וסגירה ומשמש להדמעה (הוצאת מים בצורת טיפות); שערות חד- ורב-תאיות, כגון שערות החיפוי והשערות הבלוטיות; תאי שעם וצורן (בדגניים), תאים בוליפורמיים (bulliform) המווסתים את גלילתם של ע" כסרומורפיים (בדגניים, וע"ע כסרופיטים, ור' גם להלן). כ"כ עשויים תאי האפידרמיס ליצור בצדם החיצוני בליטות כדוגמת הפפילות בעלי-כותרת קטיפתיים, ובליטות אוגרות מים (אהל [ע"ע] הגבישים). האפידרמיס חד-שכבתי ברוב הצמחים, ובצמחים מסוימים רב-שכבתי (פיקוס הגומי). לעתים מופיעות, מתחת לאפידרמיס החד-שכבתי, שכבה אחת או שכבות אחדות של היפודרמיס, שמוצאן ממריסטמה (ע"ע) יסודית, בניגוד לאפידרמיס, שמקורו בפרוטודרם.

המֶזוֹפִיל כולל רקמת עמודים ורקמה ספוגית המהוות יחד את הכלורנכימה, שתאיה עשירים בכלורופלסטים, והם המקום העיקרי לתהליך הפוטוסינתזה. תאי הכלורנכימה הם בעלי שטח-פנים גדול ונמצאים בקשר הדוק עם מערכת ההובלה. רקמת העמודים בנויה שכבה אחת או יותר של תאים מוארכים-גליליים, שציר האורך שלהם ניצב לשטח-הפנים של הע'. הרקמה הספוגית בנויה תאים בצורות שונות, וביניהם חללים בין-תאיים גדולים ומרובים. בקרבת הפיוניות מתרחבים חללים אלה למחילות איוד.

בהתאם לארגון הרקמות, במיוחד במזופיל, מבחינים בין 2 טיפוסים של ע": דורסו-ונטרליים ואיזולטרליים. בע" דורסו-ונטרליים נמצאת רקמת העמודים מתחת לאפידרמיס העליון והרקמה הספוגית סמוכה לאפידרמיס התחתון, שבו מצויות רוב הפיוניות. בע" איזולטרליים, האפייניים לרבים מהחד-פסיגיים ולצמחים דו-פסיגיים כסרומורפיים מסוימים, שווים האפידרמיס העליון והתחתון במבנם, ורקמת העמודים מסודרת משני צדי הע'. מבנה דומה מוצאים בע" הבנויים ע"פ סימטריה מרכזית: ע" גליליים, שרקמת העמודים נמצאת בכל הקפם (בצל).

מערכת ההובלה של הע' מאורגנת בצרורות היוצרים רשת עורקים. בדרך-כלל, מופיעים העורקים ברקמה הספוגית על גבול רקמת העמודים. בהתאם לסידור העורקים מבחינים בין מערכת רשתית של עורקים הנפוצה בדו-פסיגיים ומערכת מקבילה של עורקים המאפיינת את רוב החד-פסיגיים. במערכת עורקים רשתית מסתעפים מהעורק הראשי עורקי-משנה, המחוברים ביניהם ויוצרים מערכת-הובלה סגורה. מעורקי-משנה אלה מסתעפים כרגיל עורקים

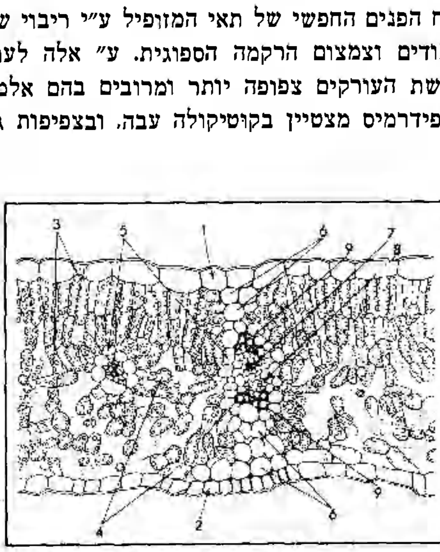
ציור 2. חתך־רוחב סכמתי של עלה דגני: 1. תאים בּוּליפורמיים; 2. פיונית; 3. תאים קצרים של אפידרמים; 4. רצועות של סקלֶרנכימה; 5. כלורנכימה; 6. נדני־צרורות; 7. תאים סקלרנכימתיים (הגדלה פי 260)

קטנים המסתיימים במזופול. במערכת עורקים מקבילה מחוברים העורקים ביניהם באמצעות עורקים דקים מאוד. מערכת עורקים פרי־מיטיווית יותר מצויה בשרכים; היא מסועפת דיכוטומית.

ארגון הרקמות בעורקים דומה לזה המצוי בצרורות הגבעול הראשוני; העצה מצויה בד"כ בצד האדאכסיאלי (ר' להלן), השיפה בצד האבאכסיאלי; לעתים נמצא ביניהם קמביום (ע"ע מריסטמה). הצרורות של עורקי המשנה עטופים בשכבה אחת או שכבות אחדות של תאי פארנכימה המהווים את נדן הצרור. משני צדי הנדן ערוכים תאי הפארנכימה בצורת כנפיים, העשויות להגיע עד לאפידרמיס העליון והתחתון. כנפיים אלו מצטמצמות בהדרגה בעורקים הקטנים יותר. צרורות ההובלה מהווים את רקמת התמיכה העיקרית של הע'. לעתים מופיעים אלמנטים נוספים של תמיכה כגון סיבים בע" של חד־פסיגיים, או סקלראידים (sclereid), המופיעים כבודדים (נימפיאה) או כרשת צפופה (זית). על המבנה האנטומי של הצרורות, ע"ע צמח, אנטומיה.

הפטוטרת מגשרת בין הגבעול והטרף. מערכת ההובלה מאורגנת בה בצרורות נפרדים או מאוחים היוצרים מעגל או קשת בחתך רוחב. בצדה האבאכסיאלי של מערכת ההובלה נמצאות קולנכימה וסקלרנכימה, ובהקפה — רקמת פארנכימה.

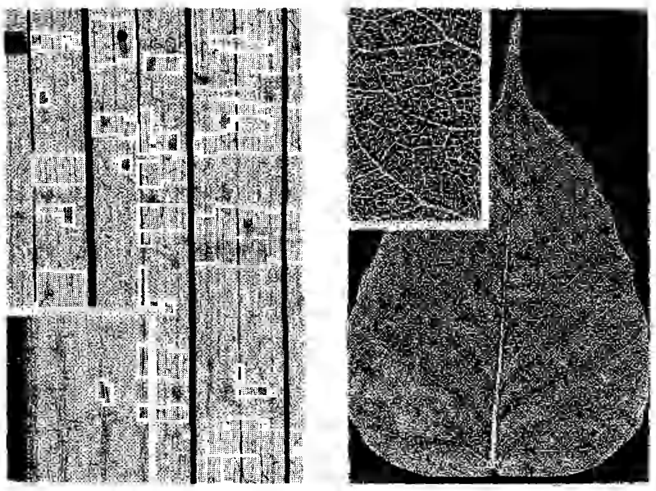
את הע" ניתן לחלק ל3 טיפוסים מורפו־אקולוגיים: (1) ע" מזומורפיים — ע" שלפי מבנם מותאמים לתנאים של הספקת־מים תקינה בכל עונות השנה; בע' מפותחת הרקמה הספוגית. (2) ע" כסרומורפיים — ע" בעלי מבנה המותאם לבתי גידול צחיחים. באלה המגמה האפיינית: הקטנת שטח הע' ונפח החללים הבין־תאיים; הגדלת שטח הפנים החפשי של תאי המזופיל ע"י ריבוי שכבות של רקמת העמודים וצמצום הרקמה הספוגית. ע" אלה לעתים איזומורפיים, רשת העורקים צפופה יותר ומרובים בהם אלמנטים של תמיכה. האפידרמיס מצטיין בקוטיקולה עבה, ובצפיפות גדולה של

ציור 3. חתך־רוחב סכמתי בעלה דורסו־ונטרלי של אגס: 1. אפידרמיס עליון; 2. אפידרמיס תחתון; 3. רקמת עמודים; 4. רקמה ספוגית; 5. נרן צרורות; 6. כנפי־נדן; 7. עצה; 8. שיפה; 9. סיבים (הגדלה פי 247)

פיוניות, שקועות עפ"ר. המזופיל עשוי להכיל תאים אוגרי מים בצמחים בשרניים. (3) ע" הידרומורפיים — ע" אפייניים לצמחים הטבולים, בחלקם או בשלמותם, במים. בע" טבולים מצומצם המזופיל, תאיו אחידי־מבנה ומרובים בו חללי האוויר. רקמת ההובלה, ובעיקר העצה, בלתי מפותחת. האפידרמיס, בד"כ, חסר קוטיקולה ופיוניות ומכיל כלורופלאסטים. הע" הצפים על פני המים מותאמים לקליטת אור וגזים בצדם העליון; האפידרמיס העליון מכיל פיוניות וכלורופלאסטים. רקמת העמודים נמצאת בצדו העליון של הע' וחללי אוויר רבים מרוכזים בצד התחתון.

התפתחות ואורך חיים. ראשיתו של הע' בהתחלקויות של תאים באיזור ההקפי של המריסטמה הקדקדית בנצר. עקב התחלקויות אלה נוצר רכס ע' תחילי (primordium), שצדו הקרוב לקדקוד מכונה אדאכסיאלי והצד השני — אבאכסיאלי. הע" התחיליים נוצרים בקדקוד בעמדה קבועה ביחס לקודמיהם וכך נוצר סדר הע" הקבוע האָפייני לצמח והמכונה פילוטכסיס. פרק הזמן המפריד בין הופעת ע' אחד לבא אחריו (plastochron) אף הוא אָפייני לצמח ומותנה בגיל הצמח, בתנאי הסביבה ובעונת השנה. אפשר לקצר או

ציור 4. חתכי־רוחב בעלים ודגמי עורקיות: מימין — עלה של פיקוס קדוש (Ficus religiosa) בעל עורקיות רשתית סגורה; למעלה מימין — קטע מוגדל (פי 2.4); משמאל — עלה דגני בעל עורקיות מקבילה; למטה משמאל — קטע מוגדל (פי 12)

להאריך תקופה זו ע"י טיפול בחמרי צמיחה. מהרכס הנוצר בהקף קדקוד הנצר מתפתחת תחילה בליטה מוארכת המצטיינת בגדילה קדקדית ועתידה להוות את איזור הציר של הע'. גדילה זו נפסקת בשלב מוקדם יחסית ובאמצעות פעילותה של מריסטמת השוליים וגדילה אינטרקלרית (ע"ע מריסטמה, עמ' 447) נוצרת הצורה הסופית של הע'.

תקופת חייו של הע' נמשכת מספר שנים בירוקי־עד או עונה אחת בנשירים וחד־שנתיים. יוצאת דופן היא הולויטשיה (ע"ע). הפעילות המטאבולית של הע' מגיעה לשיאה לפני התבגרותו. בע' הבוגר ניכרת ירידה ברמת הפוטוסינתזה, ירידה המעידה על ראשית ההזדקנות. המשך התהליך מתבטא בשינויים הורמונליים, כגון ירידת רמת האוכסין בע' ויצירת חומצה אבסציסית (abscisic acid) ובפירוקים של כלורופיל (ע"ע), חומצות־גרעין וחלבונים, הקשור בהרס הדרגתי של אברונים וממבּרָנות. הביטוי החיצוני לכך הוא התבלטותם של כסנתופילים היוצרים את צבעי השלכת. אפשר להשפיע על תהליך ההזדקנות ע"י טיפול בחמרי צמיחה; אתילן (ע"ע) וחומצה אבסציסית מחישים את התהליך, אוכסין ובמיוחד קינֶטין מאיטים אותו. שינויים סביבתיים הקשורים בהתקצרות הימים וירידת הטמפרטורה בעונת הסתיו משרים את תהליך ההזדקנות בעלים של נשירים (וע"ע הורמונים, עמ' 958—959).

נשירת העֵ״ נעשית ע״י רקמת הניתוק המתפתחת בתהליך ההז־דקנות. רקמה זו נמצאת בד״כ בבסיס הפטוטרת וכוללת את השכבה המפרידה — בה חל הניתוק — ורקמת הגנה הנמצאת בין השכבה המפרידה והגבעול ויוצרת את הצלקת המשועמת. איזור הניתוק נבדל במבנהו מאזורי הפטוטרת הסמוכה לו. הוא מכיל כמות קטנה מאוד של אלמנטים של תמיכה. מרבית התאים הם פארנכימטיים וחוליות הטרכיאה בעצה הן קצרות יותר. ראשיתו של תהליך הניתוק מתבטאת בעליית אנזימים מפרקי תאית ופקטין (ע״ע), הפועלים על דפנות התאים החיים בשכבה המפרידה. לאחר־מכן נשברת רקמת ההובלה באיזור זה באופן מכני.

א. פאהן, אנטומיה של הצמח, תשכ״ב; R. C. Mclean – W. R. Ivimey-Cook, *Textbook of Theoretical Botany*, I, 1951; A. C. Leopold, *Plant Growth and Development*, 1964; K. Esau, *Plant Anatomy*, 1965[2]; M. B. Wilkins (ed.), *The Physiology of Plant Growth and Development*, 1969.

ט. אר.

עַלַוִים (علويون), בני כת קיצונית בשיעה (ע״ע), ממעריצי עלי (ע״ע) אבן אבו טאלב, הידועים גם בשם נצירים (ע״ע; ושם פרטים על היסודות הדתיים של הכת). הכת התגבשה במאה ה 11 בצפון־מערב סוריה, בהר הנקרא גבל א(ל)־נציריה או הר־הע׳ שבמחוז לאד׳קיה. במחוז זה מהווים הע׳ 62% מכלל התושבים (כ 12% מכלל האוכלוסיה הסורית). כן מצויים חברי־הכת בדרום־תורכיה, בעי־קר בחבל הטאי (אלכסנדרטה), ובצפון־לבנון, ומעטים בכפר ע׳ג׳ר, לרגלי החרמון. הע׳ הם דוברי ערבית וברובם הגדול — תושבי־כפרים, החיים במסגרות שבטיות ובתנאים נחשלים מאוד, בהשוואה לשכניהם.

מאז נתגבשה העדה, רצופה ההיסטוריה של הע׳ במשך מאות שנים מאבקים להגנת האוטונומיה הפוליטית והייחוד הדתי שלהם מפני מאמצי־הכפיה של השלטון המרכזי. הממלוכים (ע״ע; וע״ע סוריה, עמ׳ 612) חתרו להשמידם או להעבירם בכוח־הזרוע לאסלאם הסוני.

התורכים העות׳מאנים הסתפקו בעיקר בנסיונות לכוף את הע׳ למרותם הפוליטית, ורק במחצית השניה של המאה ה 19 עמד להם כוחם לכפות את שלטונם הישיר על הר־הע׳. בחסותם של שלטונות המנדט הצרפתיים זכו בני־הכת מחדש במקצת אוטונומיה; ב 1920 הוקם בחבל־הע׳ ממשל אוטונומי. ב 1922—1936 אף נקרא חבל־הע׳ „מדינת־הע״ ונוהל כגוף פוליטי נפרד. ב 1936 אוחד החבל עם סוריה, תחילה — תוך קיום אוטונומיה חלקית, אך זו בוטלה ב 1944. שנים מספר לאחר מתן עצמאות לסוריה ב 1946 הוסיפו הע׳ לטפח מגמות בדלניות, ומרי אַלים פרץ מזמן לזמן. אולם הממשלה הסורית הצליחה, תוך שנים אחדות, להרוס את מוקדי־ההתנגדות בהר־הע׳ ולאלץ את בני־הכת להשתלב בחיי־המדינה. ע׳ רבים הצטרפו לצבא עוד בימי הצרפתים; מגמה זו נמשכה גם בסוריה העצמאית, וחלקם בקצונה הוא רב בהרבה מחלקם באוכלוסיה. הפיכת 1966 העלתה למעשה לשלטון בסוריה קבוצה מבני־הע׳, בראשותו של צלאח גַ׳דיד והחל בנובמבר 1970 — חאפז אַסַד, הנשיא הנוכחי (1974) של סוריה. לע׳ רבים עמדות השפעה ומפתח במוקדי־הכוח במדינה, ובעיקר בצבא הסורי.

ביבל׳: ע״ע נצירים.

מ. מע.

עֲלוּקוֹת (Hirudinea), מחלקת תולעים, ממערכת התולעים הטבע־תיות (ע״ע), החיות לרוב במים וניזונות ברובן ממציצת דם.

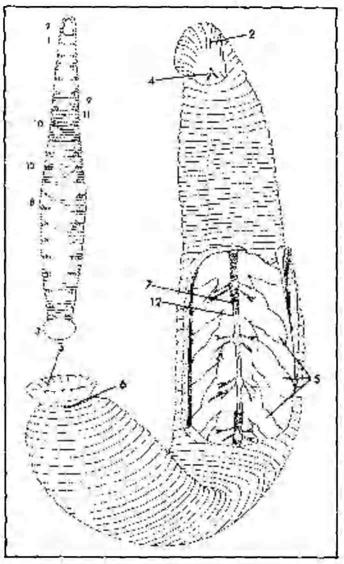
גוף הע״ מוארך, צבעו כהה וגדלו מ 1 עד 15 ס״מ. סימנים אפייניים: 2 כפתורי־הדבקה בקצה הגוף, ובמרכזו של הכפתור הקדמי מצוי הפה. תנועת הע״ מצטיינת בגמישות ובזריזות רבה. יש לע״ היכו־לת להאריך את גופן ולכווצו עד לצורה כדורית, הודות לשרירי האורך והרוחב והשרירים ההקפיים. כפתורי־ההדבקה משמשים כמכ־שירי תנועה: בכפתור האחורי נצמדת הע׳, פושטת ומותחת את גופה לפנים ונצמדת בכפתור הקדמי, וכן הלאה. במים מתנהלת התנועה בשחיה ע״י פיתולים של הגוף. הע׳ היא אַנדרוגינית, אבל ההפריה היא הדדית. אחרי ההפריה מטילה הע׳ גוש־ביצים (קוקון) לתוך פקעת של ריר, הנצמד לצמחים או לאבנים במים. בסוגים מסוימים נשארות הביצים דבוקות לגחונה של האם אחרי ההטלה והצאצאים צמודים לאם עד להתבגרותם. בע״ ההתפתחות היא ישרה.

רוב הע״ הן טפילות הניזונות מדם או ממיצים שהן מוצצות מגופם של בע״ח שונים. ע״ אחרות טורפות וניזונות מבע״ח זעירים.

ידועים כמה מאות מינים של ע״, כל מין מופיע בתנאי טבע אָפיינים לו. רוב הע״ חיות במים ויש מינים טרופיים החיים ביבשה, באזורים לחים, ואף השוכנים באדמה. הע״ פוגעות באדם ובבע״ח הבאים במגע עם המים. בא״י, לפני ייבוש הביצות, היו מקומות בהם רגל אדם או חיה שהוכנסה לתוך המים היתה מתכסה מיד בע״ רבות. יש מינים הנטפלים לדגים וגורמים למותם, ומחמת התרבותם העצומה הם גורמים נזק בבריכות־הדגים. מינים אחרים נטפלים לברווזים וחודרים לנחיריהם.

הע״ מתחלקות ל 3 תת־סדרות — לפי מבנה הפה: בעלות לסתות מזוינות בשיניים; בעלות חדק; חסרות איבר מציצה. כ״כ מבדילים בין המינים השונים לפי הצבע והדגמים שעליהם (פסים, נקודות וכיו״ב), לפי מספר העיניים הפרימיטיוויות וסידורן ולפי מספר ההסתעפויות של הקיבה.

המין הידוע ביותר הוא הע׳ הרפואית (Hirudo medicinalis), הניזונה מדם האדם. היא נפיצה באירופה — בנהרות ובמקווי־מים, ובארץ — בביצות ובמקווי־מים בעלי זרימה איטית. היתה מוכרת לאנושות כבר לפני אלפי שנים. היא נוצלה למטרות רפואיות (הקזת דם) מתוך האמונה המוטעית שהיא מוצצת מגוף החולה את הדם הנגוע. למעשה, פעולתה היא הפוכה, והיא קשורה בחומר מונע הק־רשה (ר׳ להלן) שהע׳ מזריקה לתוך העור. חומר זה מביא תועלת רבה לגוף האדם הסובל מתרוֹמבּוֹזה (הקרשת דם מוגזמת). נוסף לכך מביאה כל מציצת דם לידי הק־טנת לחץ הדם. למטרות אלו גידלו באירופה, עוד לפני מאה שנה, כמויות עצומות של ע״, כשכל ע׳ משמשת רק פעם אחת, כדי למנוע העברת מח־לות. פי הע׳ מצויד ב 3 בלי־טות מוארכות, בעלות שיניים חדות כעין מסור, החותכות פצע בעור בצורת כוכב משו־לש, כדי למצוץ את הדם. בזמן המציצה מפרישות בלו־טות־הרוק לתוך הפצע — לדם — חומר מתסיס מונע־הקרשה (hirudin), כדי למנוע הקרשת הדם באיברי העיכול של הע׳. מציצה אחת של הע׳ הרפואית יכולה להימשך לפ־עמים כמה ימים, וכמות הדם הנמצצת מגיעה עד כדי פי 5 ממשקל גופה. הדם עובר מהפה למעי ונאגר שם בשני כיסים אחוריים גדולים ונעכל במשך חדשים אחדים.

עלוקה רפואית (Hirudo medicinalis). מימין — מבנה פנימי; משמאל — צרה הגחוני של העלוקה: 1. ראש; 2. כפתור הדבקה קדמי; 3. כפתור הדבקה אחורי; 4. פה; 5. כיסי־המעי; 6. פי־הטבעת; 7. צינור־דם גחוני; 8. פתח יציאה של נפרידיה (איבר הפרשה); 9. חגורת־בגרות (Clitellum); 10. פתח מין נקבי; 11. פתח מין זכרי; 12. סעיף־עצב; 13. איברי־חושים

מינים אחרים: בארץ נפוצה בעיקר **עלוקת היאור** (Limnatis nilotica), החיה כאן במים מתוקים, ובעולם — בביצות ונהרות. צבעה שחור־ירקרק ויש לה 2 פסים צהובים בצדדים. היא מוצצת דם בהמות וחודרת לגרונן בשעה שהן שותות מים. אחרי מציצת דמן, חוזרת הע' למים כשהבהמות חוזרות לשתות. יש שגם האדם נפגע ממנה: בשתיית מים נגועים חודרת הע' ונצמדת עמוק בתוך בית־הבליעה; חדירה זו עלולה לגרום לפעמים להפרעות קשות באיברי־הנשימה. כן יכולה הע' לחדור לעיניים; **עלוקת החדק** (Haementeria costata), המוצצת בעיקר את דמם של צבי־המים ולעתים אף נטפלת לאדם. גופה שטוח ולאורך גבה נקודות בהירות. לשם מציצה היא נעזרת בחדק נשלף, הננעץ בעור; **ע' טורפת** (Herpobdelia lineata), הניזונה מבע"ח זעירים, נוחה לגידול ולעריכת תצפיות.

ג. ויטנברג, תולעים טפילות, תש"ב; K. H. Mann *Leeches (Hirudinea)*, 1962; G. G. Witenberg, *Helminthozoonoses* (in: J. Van der Hoeden, Zoonoses, 710–719), 1964.

ג. ו.

עַלִי אִבְּן אַבּוּ טַאלִבּ — علي بن ابي طالب — (600[?] — 661), הח'ליף הרביעי, בן־דודו של מחמד (ע"ע) וחתנו, מראשוני המאמינים בו, ובעיני בני כת השיעה (ע"ע וע"ע אסלאם, עמ' 954—983) — יורשו החוקי היחיד של מייסד האסלאם והשני לו במעלה. ע' השתתף בכל מלחמותיו של מחמד ושימש בתפקידים שונים. לאחר מותו (632) נגרר לתוך המאבק על ירושת השלטון. מוסלמים רבים חשבו שלע' זכות קדימה לרשת את מקום נביאם, אולם אבו בכר, עמר ועת'מאן (ע' ערכיהם) הקדימוהו.

בני־השיעה מאמינים כי השלטון הגיע למי שהזדרז להביע את אמונתו בשליחות מחמד מיד אחרי אשתו חדיג'ה וכן לבני משפחתו הקרובים ביותר של מחמד, כלומר, לע' ולצאצאיו, יוצאי חלציו מאשתו פאטמה בת מחמד. אין ראיות ברורות המאשרות את טענות השיעיים שמחמד ראה בע' את יורשו או שע' עצמו רצה לרשת את מחמד, אולם מסורות שיעיות מפרשות אמירות מסוימות של נביא האסלאם כאילו נתכוון בהן להוריש את המנהיגות לע', והמסורת השיעית אף קבעה חג מיוחד („ע'דיר ח'ם") לזכר היום בו הוכתר ע' ע"י מחמד כיורשו החוקי (ר' תמ').

ע' נמנה עם ראשי המתנגדים לעת'מאן ודרש את התפטרותו. משנרצח עת'מאן הוזמן ע' ע"י תומכיו, שהיו מוכנים להשתמש בכוח להשיג מטרה זו, לכהן כח'ליף. ע' לא ניער את חצנו מרוצחי עת'מאן ובכך חשף את עצמו להאשמות של מעורבות ברצח, ביחוד מצד משפחת אֻמיה, שראתה חובה לעצמה לנקום את דם עת'מאן.

תקופת ח'ליפותו (656—661) של ע' היתה רצופה מלחמות ומאבקים, בעיקר עם מעאויה (ע"ע), מושל סוריה. בראשית שלטונו דיכא מרידות שעוררה נגדו עאישה, אלמנת מחמד, אויבתו בנפש ואחד המכשולים העיקריים לעלייתו לח'ליפות. ע' גם נאלץ להילחם מלחמות מבית נגד קבוצת פורשים ממחנהו, ה„ח'ארג'ים" (ע"ע). ב־660 הכריז על עצמו מעאויה כח'ליף בירושלים וקרנו של ע' התחילה יורדת. ע' נרצח בכופה ע"י ח'ארג'י בשם אבן מֻלג'ם, כנקמה על הטבח שערך ב„ח'ארג'ים" בקרב נַהרַואן (יולי, 658).

לאחר רצח ע' עברה הח'ליפות לבני אמיה (ע"ע). בני ע' מאשתו פאטמה, חסן וחסין (ע"ע), המשיכו עוד זמן־מה להיאבק על הזכויות לשלטון, אך ללא הצלחה. חסן ויתר על השלטון, אולם חסין נלחם בח'ליף יזיד בן מעאויה בקרב כרבלא (680), בו נטבחו הוא ורבים ממשפחתו ואנשיו. מות צאצאי מחמד הגדיל את מספרם של נאמני ע' והוסיף לתנועת השיעה צביון דתי, שבמרכזו עומדות דמויותיהם של ע', בניו וצאצאיהם, האמאמים (ע"ע אמאם). השיעים מאמינים שהקראן בנוסחו המצוי איננו אמתי, כי הושמטו ממנו פסוקים על ע' ובניו. יסוד עיקרי בתורתם הוא ה„ולאיה" — הנאמנות לבית ע'. לפי אמונתם נשא ע' בקרבו, כמו מחמד, ניצוץ אלוהי. ניצוצותיהם של ע' ומחמד התאחדו בצאצאי ע' ופאטמה ומאז נושא אותו האמאם בכל דור ודור.

מחמד מכתיר את עלי אבן טאלב כיורשו. ציור בכתב־יד מהמאה ה־14 — ע"י אבן אל־קטבי (ספריית האוניברסיטה של אדינבורו)

גם חגי השיעה ופולחניה קשורים בע' ובניו: החשוב ביניהם הוא ה„עאשורא" לזכר רצח חסין בכרבלא, וצורת הפולחן המקובלת היא ביקור בקברי קדושיהם. הקיצוניים שבפלגי השיעה, שלמעשה סטו מהאסלאם (כמו הע'ראבים, הנצירים, האסמאעליה [ע"ע] והעלי אלאהי) מעריצים את ע' הערצה מופלגת ויש המעמידים אותו בדרגה שווה למחמד; הע'ראבים טוענים שהמלאך גבריאל טעה במסרו את הקראן למחמד במקום לע', ויש הרואים בע' את התגלמות האלוהות וקוראים לו „ע' אלאעלא", כלומר: הנעלה, או „ע' אלאהי", כלומר: האלוהי (וע"ע נצירים; עלוים).

אמנם דמותו של ע' נערצת גם במסורות הסֻנה (ע"ע) על אנושיותו, בקיאותו בקראן ובאורח חייו של מחמד וחסידותו המופלגת. הוא נחשב באסלאם לאבי מדעים רבים ובספרות הערבית הקלאסית מיוחסים לו — לא תמיד בצדק — נאומים, דרשות, מכתבים, אמרות ויצירות אחרות בפרוזה ובשירה. קיים מסגד מפואר על שמו בעיר נג'ף בקרבת כופה (ע' ערכיהם), אולם מקום קבורתו אינו ידוע.

ח. לצרוס־יפה (עורכת), פרקים בתולדות הערבים והאסלאם (מפתח בערכו), 1970; W. Sarasin, *Das Bild Alis bei den Historikern der Sunna*, 1907; G. Enkiri, *Le Chevalier de l'Islam*, 1946; E. L. Petersen, *'Ali and Mu'awiya in Early Arabic Tradition*, 1964.

אב. שו.

עֶלְיַאשׁ, מָרְדְּכַי (1892, אוּמַן [אוקראינה] — 1950, לונדון), עסקן ציבורי ועו"ד. קיבל חינוך דתי וכללי בעיר־מולדתו, ואח"כ למד בברלין ובאוכספורד. ב־1919 עלה לא"י ושימש מזכיר כללי של „ועד־הצירים" (ע"ע א"י, עמ' 531) עד 1921. ע' היה מראשוני עורכי־הדין בא"י והתמחה במשפטי־קרקעות. הוא היה יועצו המשפטי של הוועד הלאומי וייצג את חברי־ה„הגנה" במשפטיהם שמטעם שלטונות המנדט, ביניהם את קבוצת חברי־ה„הגנה" ובראשם ז'בוטינסקי (ע"ע) — במשפטם בירושלים ב־1920. כן ייצג ע' את מוסדות היישוב העברי בכל ועדות־החקירה החשובות בתקופת המנדט. ב־1948 ייצג, יחד עם אוסטר (ע"ע), את האינטרסים של הקהילה היהודית בירושלים בדיוני האו"ם. ב־1949 נתמנה ציר הראשון של ישראל בלונדון ונפטר שם בהיותו בתפקידו. בין היתר, היה נשיא אגודת עורכי־הדין בא"י, מראשי „בני־ברית" וממייסדי ביהכ"נ „ישורון" בירושלים.

עֲלִי בֵּי, ע"ע מִצְרַיִם, עמ' 197.

עֲלִיָּה, ע"ע שִׁיבַת־צִיּוֹן וַעֲלִיָּה.

עֲלִיָּה לְרֶגֶל, ביהדות — ע"ע בֵּית־הַמִּקְדָּשׁ, עמ' 563, 586/7; אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל, עמ' 1145—1152; בנצרות — ע"ע צַלְיָנוּת; באסלאם — ע"ע חַג'.

עֲלִילַת־דָּם, האשמה שהיהודים רוצחים נכרים, נוצרים בעיקר, כדי להשתמש בדמם לטקס של סדר ליל־פסח או לטקסים אחרים; מערכת שקרים ואמונות־עם על צמאון היהודים לדם, משום שנאתם את האנושות. ההנחה הבסיסית היתה שהיהודים אינם יצורי־אנוש רגילים והם נזקקים למרקחות ולתחבולות כדי להופיע, מבחינה חיצונית לפחות, ככל האדם. עלילות־דם (להלן: ע״ד) הביאו למשפטים ולפרעות ביה״ב ובעת החדשה, והנאצים שבו והחיו את העניין. הדיו נשמעים אף בתעמולה אנטי־יהודית בפרסומים הערביים בזמננו. שרשי עלילת־הדם (להלן: עה״ד) נעוצים באמונות קדומות בכוח המאגי של הדם (ע״ע, עמ׳ 722—724).

זבחי דם — שהיו מקובלים בין הפגנים — נאסרו ע״י התורה, כשם שנאסרה אכילת־דם, אך אי הבנתם של הפגנים את המונותאיזם היהודי הצמיחה האשמות בדבר קרבנות־אדם, כסיפור על האיש היווני שפוטם בביהמ״ק ואח״ב הועלה לקרבן (יוסף, נגד אפיון, ב׳, 89—102). אפשר שסיפורים אלה נועדו להצדיק את חילול המקדש בידי אנטיוכוס, אך הם, בעיקרם, פרי שנאת יהודים.

י ה ״ ב. יחסם של הנוצרים ל„לחם הקודש" (ע״ע חלול הקרבן) תרם אף הוא לאווירה הרגשית, ובהצטרף עם האמונות התפלות על כוחו של הדם — אף זה של רשעים ושל מתים — לרפא ולהזיק, נתחזקה נטייתה של החברה הנוצרית להעליל על היהודים — המיעוט הבולט והעקשני מול הנצרות — ע״ד, כדרך שהעלילו הפגנים על הנוצרים עצמם, בהיותם עדיין מיעוט בקיסרות הרומית (טֶרטוּליאנוּס, Apologeticus 7:1; 12:1). עם התפשטות הנצרות במערב אירופה, התפתחו סיפורים שונים בדבר הסאדיזם היהודי. בעה״ד הראשונה ביה״ב, שאירעה ב 1144 בנוריץ׳ (ע״ע), נטען שהיהודים קנו ילד נוצרי לפני חג הפסחא, עינוהו בכל העינויים שבהם עונה ישו, וביום השישי לפני החג „צלבו אותו בשנאתם את אדוננו". מוטיווים אלה נשארו קבועים, בעיקרם, במשך כל המאה ה 12 (גלוסטר, אנגליה, 1168; בלוא [ע״ע], צרפת, 1171; סאראגוסה, 1182) ; ובמקרים רבים במאה ה13. מקרהו של הנער הוגו מלינקולן (ע״ע) מזכיר גם את עלילת אפיון (ר׳ לעיל), שכן נטען שהוא פוטם 10 ימים קודם לצליבתו. מוטיוו הצליבה נכלל במפורש בקודכס החוקים הספרדי (1263) Las siete partidas (ע״ע אלפונסו X, עמ׳ 741), וגם כשהתגברו מוטיווים אחרים בעה״ד לא נעלם מוטיוו הצליבה. ערב גירושם של היהודים מספרד אירעה עה״ד של „הילד הקדוש מלה־גוּרדיה" (1490), ואנוסים (ע״ע) אולצו להודות כי צלבוהו, בידיעת הרב הראשי היהודי, והתעללו בו „כפי שנעשה לנוצרי בימי קדם". כל המוטיווים הנ״ל מצטרפים במאה ה 13, בגרמניה, אל התפיסה כי היהודי איננו סובל טוהר, וכי הוא מתעב את תמימותו של ילד נוצרי, את שיריו העליזים ואת עצם הופעתו. באגדותיו של הנזיר הגרמני צֶזריוּס מהַיסטֶרבַך, שר הילד הנוצרי Salve Regina והיהודים, שלא יכלו לשאת שיר טהור זה, ניסו להפסיקו. משסירב הילד לידום כרתו את לשונו וביתרוהו לגזרים. ב„סיפורי קנטֶרבֶּרי" של ג׳. צ׳וסר (ע״ע [סיפור „הנזירה הראשית" — Prioress Tale]), שנתחברו בסוף המאה ה 14, כ 100 שנה לאחר גירוש היהודים מאנגליה, הורגים היהודים את הילד השר Alma Redemptoris Mater; למרות שמקום העלילה הוא באסיה, דאג צ׳וסר לקשור את העלילה עם עה״ד הקודמות שהיו באנגליה, ואת מוטיוו שנאת התום — עם הלעג לצליבה. בפולדה (גרמניה), 1236, הופיע מוטיוו חדש: דם לצרכי רפואה. בליל הרעיונות סוכם ב 1492 ע״י אורחי טרנוה (ע״ע): דמו של הנוצרי משמש ליהודים — (1) תרופה להקלת פצעי המילה; (2) שיקוי־אהבה; (3) תרופה לוסת (ע״ע); (4) מעשה־מצווה לנסוך דם נוצרי לכבוד אלוהיהם, כל יום במקום אחר. למוטיווים מגוונים אלה נוספו מדי פעם האשמות של כישוף, פרוורסיה ו„משמעת עיוורת למסורת אכזרית".

רצח סימון מטרנטו, תיאור ברוח עלילת הדם מ־1475 (תיחור עץ גרמני, המאה ה־15)

במשך דורות עונו יהודים וקהילות נטבחו או הוגלו בכל רחבי אירופה בשל ע״ד. מטיפים עממיים השרישו את העלילה בלב ההמון, וסיפורי־נסים קבעוה בדמיונו. נוצרים רבים האמינו באמת ובתמים בע״ד. דרך משל: ב 1343 הציעה נוצריה, ביזמתה, את בנה למכירה ליהודי זקן מברנו עבור 6 מרקים; היהודי מסר את האשה לרשות והיא נכלאה. עה״ד שאירעה בעיר טרנטו (ע״ע, ור׳ תמונה בסמוך, 1475) אף הוצדקה מטעם האפיפיור.

לעומת זאת, התנגדו רוב ראשי המדינות והכנסיה להפצת ע״ד. לאחר ע׳ פולדה (1238 [ר׳ לעיל]) החליט הקיסר פרידריך II לברר את העניין עד שרשו, כדי להכריע סופית בעניין ולהסיק את כל המסקנות: להשמיד את כל יהודי ממלכתו אם תתאמת העלילה, ולזכותם בפומבי — אם תתבדה. בדברי הסיכום כתב הקיסר כי לאחר שהסמכויות הכנסייתיות נמצאו חלוקות בדעותיהן בשאלה, הוחלט להתייעץ עם גוף של מומרים — שבוודאי יהיו נאמנים בעניין כזה — ומסקנתם, שפורסמה ברבים ע״י הקיסר, קבעה ש„אין למצוא לא בברית הישנה ואף לא בחדשה כי היהודים משתוקקים לדם אדם". (ר׳ Zeitsch. f. d. Gesch. der Juden in Deutschland, I, 1887). על כך הוסיף הקיסר, כי הוא עצמו שוכנע עוד קודם לכן שהיהודים חפים מפשע. התעודה מציינת גם את תום־לבם של היהודים כלפי הנוצרים. ב 1247 כתב האפיפיור אינוֹצנטיוס IV (ע״ע) באיגרת לארכיבישוף בגרמניה כי „נוצרים מעלילים עלילת שווא... שיהודים עורכים פולחן משותף... מסביב ללבו של ילד נוצרי; ואם תימצא גוויתו של אדם באיזה שהוא מקום יטילו את האשמה באכזריות על היהודים".

חכמי־ישראל ביה״ב לחמו בחירוף־נפש, בוויכוחיהם ובספריהם, בעה״ד, אולם כל אלה, כמו גם דעותיהם של מנהיגים נוצרים נאורים, לא מנעו שדמות היהודי תעוצב במידה רבה ברוח עה״ד וכך תועבר מיה״ב לעת החדשה. — רק ב 1965 ביטלה הכנסיה את עה״ד של טרנטו (ר׳ לעיל).

מן המאה ה 17 התפשטו בהדרגה ע״ד למזרח אירופה (פולניה—ליטא). האווירה במשפטים אלה ידועה לנו היטב מהפרוטוקולים של חקירת שני יהודים ויהודיה אחת בע״ד בלובלין (ע״ע), 1636, שהואשמו בכישוף ובשימוש בדם נוצרי. הנאשמים נאבקו באומץ־לב במשך כל החקירה, ולא נשברו גם בעינויים. כששמע על כך הוגו גרוטיוס (ע״ע), הביע את דעתו כי עה״ד היא תוצר של שנאת־היהודים, ואף הזכיר שהנוצרים הראשונים — ומאוחר יותר נוצרים־מינים — הואשמו בצורה דומה. במזרח אירופה זוהתה עה״ד, עד המאה ה 17, עם כישוף יהודי; באותה עת החל מופיע המוטיוו של שימוש בדם נוצרי למצות של פסח. ככל שהורע המצב בפולניה כך התרבו מקרי עה״ד. באמצעות ועדי הארצות (ע״ע) שלחו היהודים משלחת לאפיפיור, וזה הטיל על הקרדינל גנגנלי (Ganganelli) — האפיפיור קלֶמֶנס XIV לעתיד — לחקור בעניין. בדו״ח מפורט שהוגש ב 1759 דחה גנגנלי את העלילה מכל וכל, והביע תקווה „שהכס הקדוש ינקוט אמצעים להגן על יהודי פולניה... כדי ששם הנוצרי לא ינואץ ע״י יהודים".

במאה ה 19 היו ע״ד גם בארצות המוסלמיות. המעלילים היו נוצרים. הידועה שבהם — ע׳ דמשק (ע״ע ; 1840) ובעקבותיה היו ע״ד במקומות שונים באימפריה העות׳מאנית, בבירות (1887—1901), בירושלים (1849 ; 1870), וגם במצרים (1870—1892).

בתקופה זו שימשו ע״ד בידי מנהיגי מפלגות אנטישמיות כדי לעורר את ההמונים הנבערים נגד היהודים, ופעמים גם למטרות פוליטיות מסוימות, כבע׳ דמשק, במאבק בין כוחות המערב על ההשפעה במזרח התיכון. „מומחים״ אנטישמיים פרסמו מחקרים, שבאו להוכיח את אמיתות הע״ ע״פ משפטים מן העבר וממקורות יהודיים, מהם: קונסטנטין חולווה דה פווליקובסקי — Konstantin Cholewa de Pawlikowsky — בספרו Talmud in der Theorie und Praxis („התלמוד בתאוריה ובמעשה״, 1866), וא. דפורט — H. Desportes (Le Mystère du sang chez les Juifs de tous les temps, „המסתורין של הדם אצל היהודים בכל התקופות״, 1859). במשפטי ע״ד שנערכו במחצית ה 2 של המאה ה 19 ובראשית ה 20, כאלה של טיסה אסלר (ע״ע) ובייליס (ר׳ להלן), הופיעו בביהמ״ש עדים „מומחים״ (כמו אוגוסט רולינג), שדבריהם נסתרו בצורה נמרצת ע״י ת״ח יהודים (י. ש. בלוך, ה. ל. שטרק, י. מזא״ה [ע׳ ערכיהם] ועוד). שיטה אחרת שפותחה בידי האנטישמים היתה להציג את עה״ד כעובדה אמיתית „מפורסמת״, ודוגמה ידועה לשמצה היא הערך דם (Blut) ב-Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, 1927.

הנאצים השתמשו בלי מעצורים בע״ד לתעמולתם. הם החיו טענות ישנות וערכו משפטים חדשים: ממל, 1936, במברג, 1937 (משפט חוזר), ולהרטיס (בוהמיה), 1940. ב 1 במאי 1934 הוקדש העתון „שטירמר״ כולו לנושא זה, ו„מדענים״ גרמנים תרמו מאמריהם לכך. בערך Ritualmord ב Handwörterbuch הנ״ל לשנת 1935/6, כתב פויקרט (Peuckert), מדען גרמני נכבד, כי נותרה עדיין שאלה אחת: לאיזו מטרה משתמשים היהודים בדם זה?

בתקופה המודרנית מצא אחד-העם (ע״ע) „חצי נחמה״ בעה״ד, בהיותה ההאשמה היחידה כלפי היהודים שאין בכוח „ההסכמה הכל-לית״ להביא אותנו לידי פקפוק, שמא בכל זאת היא נכונה. וכשאדם שואל את עצמו — בהזדמנויות שונות — אם ייתכן שכל העולם טועה והיהודים צודקים, באה עה״ד ומוכיחה כי אכן אפשרי כדבר הזה.

עה״ד היא מהצירופים הנוראים של אכזריות אנושית והנטיה האנושית להאמין בסיפורי-בדים. שום מחקר פסיכולוגי או סוציולוגי אינו יכול למצות את התהומות שבהן שקעו המסיתים והתעמלנים הרבים של תעתוע זה, שתוצאותיו היו השפלה, עינויים, רצח וגירוש. אולם, רוחות הרפאים שעוררו עה״ד הזיקו אף יותר מכך בהשפעתם על הלכי המחשבה של הנוצרים, ובעיוות דמותו של היהודי בעיניהם.

מ.

ב ר ו ס י ה נצטרפה למסורת עה״ד גם מזימתם של חוגים אנטי-יהודיים בשלטון ובציבור לפגוע ביהודים. עה״ד הראשונה ברוסיה אירעה ליד ויטבסק, בפסח 1799. 4 יהודים נאסרו, אך שוחררו מחוסר הוכחות. אעפ״כ הסתמך המשורר דרז׳אווין על פרשה זו, בתזכירו לצאר על תיקון סדרי חייהם של היהודים ברוסיה. בשנים 1805—1816 התעוררו ע״ד באזורים שסופחו מפולניה. א. גוליצין (ע״ע) החליט לשים קץ לכך, ובהסתמכו על החלטותיהם של מלכי פולניה והאפיפיורים (ר׳ לעיל) הודיע ב 1817 לשרי הפלך „את רצון הצאר, שמכאן ולהבא לא יאשימו את היהודים ברצח ילדי נוצרים בלי ראיות וע״פ הדעה הקדומה בלבד״. למרות זאת הורה הצאר אלכ-סנדר I (ע״ע) פולוביץ לחדש את החקירה במקרה רצח של ילד נוצרי בוליז׳, שבו האשימו חוגים אנטי-שמיים את נכבדי היהודים בעיר. המשפט נמשך כעשר שנים ונסתיים בזיכוים של היהודים, ואעפ״כ סירב הצאר ניקולי I (ע״ע) לחדש את פקודת 1817, בטענה: „יש בין היהודים פראים הזקוקים לדם נוצרים במנהגיהם״. ע״ד ארעו גם בטלז (ע״ע), 1827, ובזסלב (ע״ע), 1830, ובעקבותיהן כתב לוינזון (ע״ע) את ספרו „אפס דמים״. משרד-החוץ הרוסי ערך חקירה סודית בנושא, ובה השתתף גם ו. דל (ע״ע) ; המחקר נדפס ב 1844 בהוצאה מצומצמת והוא הרשיע את היהודים. ב 1853 החל משפט עה״ד בסרטוב (ע״ע), שנסתיים — לבדו מכל משפטי עה״ד ברוסיה — בהרשעתם של 2 יהודים ומומר אחד. אמנם, מועצת המלוכה, שטיפלה בשלביו האחרונים של המשפט, הודיעה כי נמנעה מכל עיסוק בטיעו-נים תאולוגיים, ובכך ניטל, לכאורה, מהמשפט אפיו כע״ד. בעת המשפט, שנמשך עד 1860, אירעו מקרים רבים של האשמות יהודים בחטיפת ילדים, וב 1855 מונתה ועדה מיוחדת — ובה כמה משו-מדים — שהגיעה למסקנה, שאין הוכחה לשימוש היהודים בדמם של נוצרים.

עם התעוררות התנועה האנטישמית ברוסיה, משנות ה 70 ואילך, הפכו עה״ד לנושא קבוע בעתונות ובספרות. בין מחברי כתבי הפלס-תר ייזכר א. לוטוסטנסקי (ע״ע). בקוטאיס שבגרוזיה הואשמו כמה יהודים כפריים ברצח ילדה נוצריה (1879). במשפט זה הוקעו ברבים אפיו המדיני של המשפט וכוונותיהם הזדוניות של מארגניו. מוקדי הסתה היו בחוגי הכנסיה. במנזר שבסופרסל (בקרבת ביאליסטוק) נהגו להתכנס המונים כדי לחזות בעצמותיו של „הילד הקדוש גברילו״, שנרצח כביכול בידי יהודים ב 1690. היהודים התגוננו ע״י פרסום ספרים (ביניהם: ספרו של חוולסון [ע״ע] „על כמה ע״ד מיה״ב נגד היהודים״, 1861, ותרגום ספרו הנ״ל של לוינזון לרוסית), וע״י תביעת המסיתים לדין.

למרות התגברות האנטישמיות החברתית והמדינית, לא נתנו השלטונות בימי אלכסנדר III (ע״ע) מהלכים לע״ד, ורק עם ראשית המאה ה 20 התחדשו משפטי ע״ד. עם התגברות הריאקציה, לאחר פיזור הדומה השניה (1907) והתחזקות האגף הימני, נעשה שוב נסיון בקנה מידה ממלכתי לביים ע״ד. הזדמנות לכך ניתנה במשפט בייליס (ר׳ גם לעיל). באוגוסט 1911 הואשם מנחם מנדל בייליס (1874—1934) ברצח אנדריי יושצ׳ינסקי, בן ה 12, בקייב. במשך שנתיים ישב במאסר לשם חקירה. משפטו נמשך כחודש ימים, בסתיו 1913, ובסופו זוכה ע״י חבר-מושבעים. המשפט הוכן ע״י שר-המש-פטים שצ׳גלוביטוב, והיה למאורע מרכזי בחיי רוסיה ויהודיה. הסתה עקיפה התנהלה סביבו בעתונות האנטישמית, ברחוב ובכנסיות, ומעל במת הדומה איימו האנטישמים בהשמדת יהודי רוסיה. אולם הסתה זו הפכה את עניינו של בייליס לעניין פוליטי ממדרגה ראשונה, ולהגנתו התייצבו טובי עורכי הדין הרוסיים (וע״ע גרוזנברג), כל דעת-הקהל הליברלית והסוציאליסטית, ואף חלק מן המחנה השמרני. אליהם הצטרפו מאות אנשי רוח ומלומדים ברוסיה (בראשם ו. קורולנקו ומ. גורקי) ובאירופה כולה. בזיכויו של בייליס היה משום מפלה פוליטית למשטר. למרות זאת המשיכה הממשלה לסייע למפיצי העלילה בקרב ההמונים עד פרוץ מהפכת 1917. המשטר הסובייטי העמיד לדין את האחראים למשפט בייליס בימיה הראשונים של המהפכה. בשנים האחרונות, במסגרת התעמולה החריפה נגד דת ישראל ומדינת ישראל, אירעו פה ושם ביטויים של ע״ד במחוזות נידחים של בריה״מ (גרוזיה, דאגסטן, אוזבקיסטן). המפורסם בהם — הופעתו של מאמר בעתון מקומי בדאגסטן (קוקז) באוגוסט 1960, שטען כי היהודים שותים לצרכי דתם דם מוסלמים. בהתעוררות דעת הקהל דוכאו נסיונות אלה באיבם.

האיבה ה ע ר ב י ת ליהודים בתקופה המודרנית הביאה להת-יחסות מחודשת לעלילות-דם ישנות בפרסומים ערביים. ספרים כאלה ופרקים בספרים ראו אור בעיקר במצרים בשנות ה 60 (לדוגמה: „סודות הציונות״, 1957 ; „זבחי אדם תלמודיים״, 1962 ; „הוטיקן והיהודים״, 1964).

י. ס.

י. מ. לנדאו, עלילות דם ורדיפות יהודים במצרים בסוף המאה ה19 (ספונות ה'), תשכ"א; י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, ב', 398—423, 1966; מ. הכהן, משפטים וע"ד, 1967; י. הרכבי, עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב, עמ' 250—254, 1968; י. מאיר, ששים שנה למשפט בייליס (העברי, כ'), תשל"ג; קבצי „מחניים", פ', ק"י—קי"א, מוקדשים לע"ד; H. L. Strack, *The Jewish Human Sacrifice*, 1909; A. D. Margolin, *Jews of Eastern Europe*, 1926; A. M. Tager, *Decay of Tzarism; the Beiliss Trial*, 1935; C. Roth, *Ritual Murder Libel and the Jew*, 1935; J. Trachtenberg, *Devil and the Jews*, 1943; M. Samuel, *Blood Accusations*, 1966; M. I. Seiden, *Paradox of Hate*, 1967.

עַלִי פַּאשָׁא — علي باشا — (1744[?] — 1822), לוחם ומדינאי תורכי. אביו וסבו היו מושלי טֶפֶּדֶלֶן שבאלבניה. בילדותו התייתם ע' מאביו, ואמו הנמרצת ארגנה כנופיה לשיקום מעמדה של המשפחה; ע', שעמד בראש הכנופיה, שירת את מושל דֶלוינוֹ, נשא את בתו לאשה, ולבסוף גרם לרציחתו וירשו (1787). ב1786 מונה ע' למושל טריקלה וב1787 למושל יַנינה. מאז היתה ינינה למרכז שלטונו ושמה נקרא עליו („הארי מִינִינה").

במלחמה נגד אוסטריה ורוסיה (1787—1792) הצטיין ע' בקרבות נגד האוסטרים והשתתף בדיכוי מרידות שפרצו במהלכה בסרביה ובחבל סוּלי שבאֶפירוס. ב1802 נתמנה מושל רוּמֶליה. הוא נהג כשליט עצמאי למעשה, וקיבל מצרפת נשק כדי שיסייע במאבקה עם רוסיה על האיים האיוניים. אחרי שלום טילזיט בין רוסיה לצרפת (1807) עוררו הצרפתים מרד יוונים בטריקלה נגד ע', אך בנו דיכא את המרד. הוא סיפח לעצמו את מחוז וָלונה, השליט את בניו על מוֹראה ומרכז יוון וסייע לבריטים להשתלט על האיים האיוניים. ב1820 הדיחו השולטאן מחמוד II; ע', שבניו עזבוהו, התבצר בינינה, עד שזו נפלה אחרי 2 שנות מצור, והוא נהרג במנזר סמוך.

ע' הצטיין באומץ-לב, ערמומיות ואכזריות חסרת-מעצורים. בינינה הקים חצר ובה הסתופפו אמנים, משוררים ואישי-רוח יוונים, מוסלמים וכמה אירופים, והיא היתה מרכז לתרבות יוון. אנשי שם רבים, ביניהם בירון (ע"ע), ביקרו בה. שלטונו היה מהמניעים למלחמת העצמאות ביון (ע"ע, עמ' 479). על היהודים הטיל מסים כבדים, ורבים מהם נמלטו מתחומי שלטונו.

G. Remérand, *A. de Tebelen*, 1928; W. Plomer, *A. P.: The Diamond of Jannina*, 1971.

עַלִי שֵׁר נַוָאִי (נַוּוִי) — רוס' **Алишир Низатаддин Навой** (1440—1501), משורר, צייר, מוסיקאי ומדינאי אוּזבֶּקי. היה וזיר השולטאן חֻסֵין באיקארא. לע' ולעמיתו ג'אמי (ע"ע) היתה השפעה מכרעת על השירה התורכית. בכתביו, שרובם היו תרגומים מפרסית, יסד ע' את הלשון האוזבקית הספרותית. פעל רבות באסכולה מיוחדת ששלטה באימפריה העות'מאנית בשנים 1450—1600.

ע' חיבר 29 יצירות באוזבקית ובפרסית; החשובות הן באוזבקית, ביניהן 4 דיוואנים על נושאים ליריים-רומנטיים, ספר ביוגרפי על משוררים וספר שבו מנסה ע' להוכיח את עליונות השפה האוזבקית. ע' היה פטרונם של עשרות משוררים בעלי שם, ביניהם גם ג'אמי.

A. Шарафуддинов, Алишир Навой, 1948; E. J. W. Gibb, *History of Ottoman Poetry*, I–VI (index, s.v.), 1958—1963.

עִלִּית, קבוצת-אנשים, המובדלת מכלל האוכלוסיה ונהנית ממונופול על משאבים חמריים, מהשפעה בתחום חברתי מסוים וממעמדה חברתית גבוהה יחסית (ע"ע סוציולוגיה: הריבוד החברתי, עמ' 561).

תורת-הע', שנציגיה העיקריים היו גאֶטאנו מוסקה (ע"ע; 1858—1941) ווילפרדו פארטו (Vilfredo Pareto; 1848—1923), ניסתה לסתור את התורות הדמוקרטיות, הליברליות והסוציאליסטיות, שדגלו בתפיסה השוויונית והבלתי-הייראַרכית של יחסים בין בני-אדם. המצדדים בתורת-הע', לעומתם, הדגישו, שלסוג המנהיגות השפעה מכרעת על החיים הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים, וזאת באופן בלתי-תלוי באינטרסים של יחידים וקבוצות מעמדיות. כמו שאר התאוריות הפוליטיות, גם תאוריה זו היתה חד-צדדית, ולא הסתפקה בראיית המנהיגות כאחד הגורמים החשובים בחיי-החברה, אלא ראתה בה את הגורם המכריע. כתוצאה מכך, התאימו חלקים מהתאוריה לאימוץ ע"י הפאשיזם והנאציזם.

מיון מקובל לעליות (ע") השונות מבחין בין: (א) ע" פוליטיות, שתפקידן המרכזי לקבל החלטות ולקבוע את מדיניות-ההפעלה של משאבי-החברה. (ב) ע" כלכליות, צבאיות, דיפלומטיות ומדעיות; תפקידן לסייע בהתמודדות של החברה עם סביבתה הפיסית והחברתית. (ג) ע" שעיקר ייחודן — סמכות מוסרית; דוגמות אָפייניות לכך הם הוגי-דעות למיניהם, מחנכים בעלי-שם וכיו"ב, התורמים רבות לטיפוח הזהות התרבותית הסגולית של החברה. (ד) ע" משטחים מגוונים, כגון: אמנים, כוכבי קולנוע ותיאטרון, ספורטאים מצטיינים וסופרים, שאע"פ שתפקידם שונה, הרי המשותף להם הוא היותם מעבירי-ערכים (קומוניקטורים), ולאו-דווקא יוצרים או פרשנים מקוריים.

ריבוין של ע", המתמחות כל אחת בתחום מצומצם, היא תופעה אָפיינית לחברה המודרנית. תהליך הדיפרנציאציה בקרב הע' המסרתית הביא ליצירת הדפוס הקיים. ההבדל בין המעמד השליט בחברות טרום-מודרניות לבין הע' בחברה המודרנית מתבטא בכמה תחומים: (א) המעמד השליט בחברה הטרום-מודרנית היה קבוצה חברתית אחידה בדרך-חייה, ואילו הע" בחברה המודרנית הן רבות ומגוונות. (ב) תחומי סמכותו ואחריותו של המעמד השליט רחבים, ואינם ניתנים לסיווג ברור, ואילו הע" מתמחות בתחום צר, ואחריותן מצומצמת יותר. (ג) דרך-הכניסה למעמד השליט היתה בד"כ בזכות ההשתייכות הביולוגית או באמצעות נישואין, ואילו בכל הנוגע לכניסה לע' המודרנית — משקל גדול, אם-כי לא בלעדי, לנתונים האישיים ולהשׂגי הפרט.

בחברה המודרנית שונות הע", בגלל תכונותיהן והתפקידים השונים שהן ממלאות, וכן גם במידת-אחריותן, מקור כוחן, איכות התגמולים, שהן מקבלות, וכמותם. את הע" החשובות — מבחינת היכולת לעצב את דמות החברה ולהשפיע על גורלה — מכנים ע" אסטרטגיות, ועמהן נמנית הע' הפוליטית. ע" אחרות, שמידת-אחריותן מצומצמת לתחומים ספציפיים, הן שוליות, כגון הע' הספורטיווית. השוני בין הע" בא גם לידי ביטוי בשיטות-הגיוס השונות, המאפיינות את הכניסה ואת החברות בע" שונות. בד"כ ניתן להצביע על כמה שיטות-גיוס מרכזיות, והעיקריות בהן הן: גיוס על בסיס של מוצא והשתייכות לקולקטיב מסוים (משפחתי, אתני, דתי וכו'); קואופטציה — צירוף חברים ע"י חברי הע' עצמה, לאו-דווקא על בסיס של שיקולי מוצא חברתי; כניסה והצטרפות על בסיס של כשרון והשגים אישיים. במציאות פועלים צירופים שונים — גם כתוצאה מההצע והביקוש.

ט. ב. בוטומור, העילית והחברה, תשכ"ה; קבוצות ע' ושכבות מנהיגות (קובץ הרצאות), תשכ"ז; G. Mosca, *The Ruling Class*, 1939; K. Mannheim, *Man and Society in an Age of Reconstruction*, 1940; R. Aron, *Social Structure and the Ruling Class* (Brit. Journ. of Sociol., I), 1950; C. W. Mills, *The Power Elite*, 1956.

מ. ליס.

עֲלִיַּת־הַנֹּעַר, ע"ע אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל, עמ' 1018—1021.

עֲלִיַּת־מֹשֶׁה (ביוו' Ἀνάλημψις Μωυσέως), חיבור יהודי אפוקאליפטי מימי בית שני. המקור העברי (או הארמי) אבד, ומהתרגום היווני שרדו רק מובאות. חלק נשתמר בתרגום לאטיני (מיוונית) בכ"י מהמאה ה6. אבות הכנסיה טוענים שדברי איגרת יהודה שבברית החדשה (פסוק 9), על הריב שבין מיכאל והשטן על גופתו של משה, מקורם בספר זה. הטכסט שהגיע לידינו פותח בדברי משה לפני מותו ליהושע, בהם הוא מוסר לו את ספר התורה ומנבא לו

את עתיד העם. בסוף פרק ה׳ מדובר על הכהנים הרשעים שלפני מרד החשמונאים, ובראשית פרק ו׳ מדובר על הכהנים הרשעים — שייקראו „כהני אל עליון” ושיהיו גם מלכים, הלוא הם כהני בית חשמונאי האחרונים; אח״כ נרמזת מלכות הורדוס ובניו. בפרק ז׳ מדובר על קבוצת רשעים צבועים, כנראה הפרושים, ובפרק ח׳ — על מלך רשע, שגזירותיו זהות לאלה של אנטיוכוס אֶפיפַנס. נאמר שבימיו יהיה איש משבט לוי, ושמו Taxo, ולו 7 בנים; איש זה יאמר לבניו שייכנסו עמו למערה ושיעדיפו למות עמו מלעבור על מצוות ה׳, מתוך הכרה ש„דמנו יזכה לנקמה לפני ה׳”. מותם לא נזכר במפורש. בפרק הבא (י׳) מנבא משה על בוא מלכות השמים ואחרית הימים, ובשני הפרקים האחרונים מקונן יהושע על מותו הקרוב של משה. משה מנחמו, והטכסט נפסק באמצע משפט מדבריו. לסוף הספר רומז, כנראה, פסוק ט׳ של איגרת יהודה הנ״ל, ויש להניח שהסיפור הזה היה אחת הצורות הקדומות של סיפור מות משה הנפוץ במדרשים.

ברור שהמצב ההיסטורי המשתקף בפרק ו׳ הוא זה שבין השנים 6—30 לסה״נ, והמאורע האחרון המתואר שם, הם מעשיו האכזריים של וארוס (ע״ע א״י, עמ׳ 372 [4 לסה״נ]). קושי טמון בכך שאחרי הדברים על קבוצת הצבועים שבפרק ז׳, מתואר מלך נכרי שמעשיו מעשי אנטיוכוס. יש הרואים בו את אדריאנוס, או את המלך הרשע של אחרית הימים (ע״ע אנטיכריסט), אך בספר לא נזכר חורבן בית שני. יש חוקרים המשנים את סדר הפרקים. נראה ביותר שלספר קדום הוכנסו, זמן מה אחרי מות הורדוס, הפרקים ו׳—ז׳: מחברם זיהה את הכהנים הרשעים שלפני מרד החשמונאים עם מלכי בית חשמונאי ולכן דילג על תיאור המרד עצמו, בעוד שאת תיאור אנטיוכוס הרשע (פרק ח׳) הבין כתיאור אחרית הימים. מסתבר אפוא שהספר עצמו, בלי האינטרפולאציה שמראשית המאה ה 1 לסה״נ, נתחבר בימי גזירות אנטיוכוס, מתוך להט שבעקבות מעשי קידוש השם אז, ומתוך תקווה לגאוּלָה קרובה מאוד. האינטרפולאטור המאוחר התנגד למלכי בית חשמונאי ולהורדוס הרשע. אם הצבועים בפרק ז׳ הם הפרושים, הרי שהפולמוס נגדם דומה לזה הנמצא במגילות מדבר יהודה ובדברי ישו, אך האשמתם ברדיפת-בצע ובעוול חברתי, כמו ב„עליית משה”, הוא מוטיוו נדיר מאוד בפולמוס זה. מהרעיונות הדתיים שבספר יש לציין שהמחבר דוגל ברעיון הגזרה הקדומה (ע״ע). הספר נכלל במהדורת הספרים החיצוניים (ע״ע) של א. כהנא (א׳, שי״ד—שכ״ה), תרצ״ז, ובמהדורת א. ש. הרטום (א׳, 1—27), תשכ״ה.

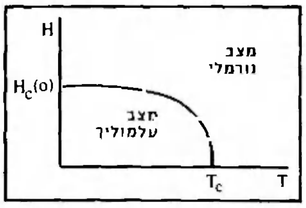
ש. א. ליונשטם, מות משה (בתוך: ספר היובל לכבוד ג. שלום), תשי״ח; ד. פלוסר, קידוש השם בימי בית שני וראשית הנצרות (בתוך: מלחמת קודש ומארטירולוגיה; קובץ הרצאות בכנס ה 11 לעיון בהיסטוריה), תשכ״ח; R. H. Charles, *Assumption of Moses,* 1897; J. Licht, *Taxo, or the Apocalyptic Doctrine of Vengeance* (JJS, XII), 1961; A. M. Denis, *Introduction aux Pseudepigraphes Grecs d'Ancien Testament,* 128–141, 1970; D. Flusser, *Palaea Historica* (Scripta Hierosolymitana, XXII), 1971.

ד. פ.

עֻלַמַא (علماء — צורת הריבוי של עָאלִם [عالم] — מלומד), חכמי-דת ומורי-הלכה מוסלמים העוסקים בפרשנות הקראן והחדית׳ (ע׳ ערכיהם) ובהרחבת ההלכה. הע׳ חייבים בבקיאות במסורת, בחוק ובתאולוגיה של האסלאם (ע״ע). במדינה מוסלמית מודרנית מתייחס המונח למועצת חכמי-דת המתמנים ע״י השלטונות. הע׳ כמקיימי המסורת מבטאים את הסכמת (אִג׳מאע) חכמי-ההלכה לשינויים וחידושים בענייני דת, והכרעתם היא סופית בכל השאלות הקשורות בחוק ומשפט ובתאולוגיה. הם שימשו תמיד לריסון השליטים והגבילו מושלים חסרי-אחריות. במקרים רבים, כשהצליחה ממשלה להשתלט על הע׳, היה העם נוהג לפנות לחכמי-הלכה ולתאולוגים פרטיים. — מֻנחה-התפילות במסגד (אִמאם), המֻפתי (ע״ע) והשופט (קאדי) בקהילה מוסלמית מתמנים מחוגי הע׳. השפעת הע׳ אינה נובעת ממעמדם הרשמי בלבד, אלא מן הכבוד שיש להם בעיני הציבור. בימים עברו סרבו רבים מהם לקבל תפקידים רשמיים. הע׳ נמנים בד״כ עם היסודות השמרניים במדינה, אולם כיום יש ביניהם בעלי נטיות ליברליות. בפסקי-הדין שהם פוסקים, משתדלים הע׳ לקיים את ההלכה, אולם הם מכירים גם באפשרות להנהיג תיקונים על-יסוד ה„אִג׳מאע”. מעמדם ירד בדור האחרון ברוב המדינות המוסלמיות, אולם הם עדיין משפיעים על דעת-הקהל. בתורכיה בוטלו כליל זכויות-היתר שהיו להם בימי הח׳ליפות.

ג. בר (עורך), הע׳ ובעיות דת בעולם המוסלמי, תשל״א.

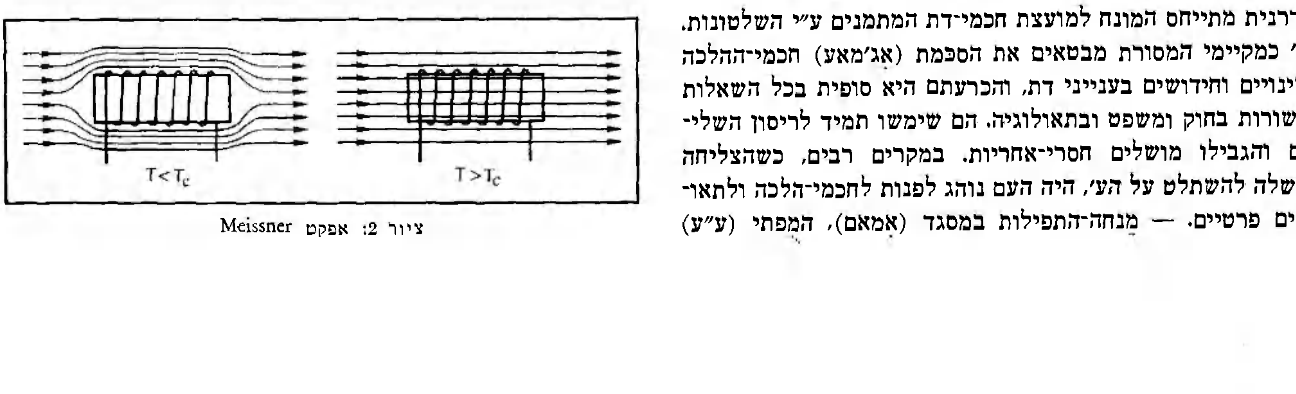
עַלְמוֹלִיכוּת (superconductivity), בפיסיקה, — חמרים מסוימים עוברים בטמפרטורות נמוכות מאוד (ר׳ להלן) למצב העל-מוליך שאחת מתכונותיו הבולטות היא הולכת זרם חשמלי ללא התנגדות. תופעת הע׳ נתגלתה בשנת 1911 ע״י הפיסיקאי ההולנדי ק. אוֹנֶס (K. Onnes) בעת חקירת ההתנגדות החשמלית של מתכות בטמפרטורות של הֶליום נוזל. המעבר מן המצב הנורמלי למצב העלמוליך מתרחש באופן חד בטמפרטורה קריטית T_c, מוגדרת היטב, האפיינית לכל אחד מן החמרים העלמוליכים. ההתנגדות החשמלית במצב העלמוליך היא אפס ככל שניתן למדוד. טבעות עלמוליכות יכולות לקיים זרם חשמלי במשך שנים ללא כל דעיכה הניתנת לגילוי באמצעי-המדידה הקיימים.

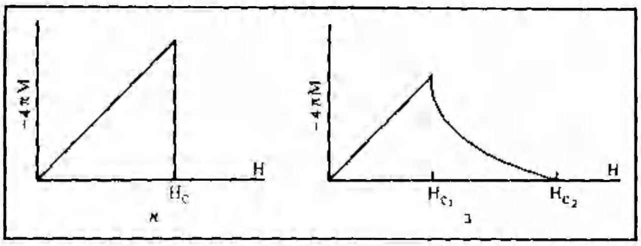
ציור 1: ההתנהגות של $H_c(T)$

עד לראשית שנות ה 70 נתגלו למעלה מ 1,000 חמרים עלמוליכים וביניהם כ 25 יסודות מתכתיים, נתכים רבים, תרכובות בין-מתכתיות, ואף מוליכים-למחצה מסוימים. בכל החמרים האלה נעים הערכים של T_c בין 0.01°K ל 21°K. לגבי הנחושת, הכסף והזהב (שהם המוליכים הטובים ביותר במצב הנורמלי), המתכות חאלקליות, המתכות הפֶרוֹמַגנֶטיות והעפרות הנדירות (פרט ל La), הטמפרטורה הקריטית, אם היא קיימת, נמוכה מ 0.01°K. בחמרים אלה לא נתגלה המעבר למצב העלמוליך. מתכות רבות אחרות אשר אינן עוברות למצב העלמוליך בתנאים הרגילים עושות כן בלחצים גבוהים.

חומר במצב העלמוליך מאבד את תכונת הע׳ שלו ומגלה התנגדות חשמלית נורמלית כאשר הוא נתון להשפעת שדה מגנטי מספיק חזק. המעבר למצב הנורמלי מתרחש כאשר ערך השדה מגיע לערך קריטי $H_c(T)$ התלוי בטמפרטורה (ר׳ ציור 1). החמרים העלמוליכים מתחלקים לשני סוגים בהתאם להתנהגותם בשדה מגנטי. (1) העלמוליכים מסוג ראשון דוחים מתוכם לחלוטין את קווי השטף המגנטי כל זמן שמתקיים $H_c(T) > H$ (ר׳ ציור 2). תופעה זאת, הידועה כאפקט Meissner, היא תכונה בסיסית של המצב העל-מוליך, אשר אינה מתחייבת מן התכונה של הולכת חשמל ללא התנגדות. הקשר בין השטף המגנטי B, השדה החיצוני H והמגנטיזציה M (ר׳ ציור 3א) הוא $B = H + 4\pi M$ (ע״ע מגנטיות). מכאן שכאשר $B = 0$ אזי $H = -4\pi M$ והעלמוליך מתנהג כמו דיאמגנט אי-אידאלי. הערכים האפייניים של השדה הקריטי בעלמוליכים אלה הם

ציור 2: אפקט Meissner

ציור 3: המגנטיזציה בעלמוליכים מן הסוג הראשון (א) והשני (ב)

מסדר־גודל של 100 gauss. עם העלמוליכים מסוג זה נמנים דגמים נקיים של חמרים רבים ובמיוחד של היסודות המתכתיים. (2) בעל־מוליכים מן הסוג השני $B = 0$ כל זמן שעצמת השדה המגנטי נמוכה מערך קריטי H_c. בשדות גבוהים יותר מתחילה חדירה חלקית של קווי השטף B לתוך החומר, אבל ההתנגדות החשמלית היא עדיין אפס. כאשר מגדילים את השדה H לערך קריטי שני H_{c2} מקבלים חדירה מלאה של השטף המגנטי והע׳ נעלמת לחלוטין. הערכים של H_{c2} מגיעים לסדרי גודל של 10^5 gauss, דבר המאפשר שימושים טכנולוגיים של עלמוליכים המשתייכים לסוג זה. על המגנטיזציה בעלמוליכים אלה — ר׳ ציור 3ב. בין העלמוליכים האלה מוצאים בעיקר נתכים ומספר מתכות־מעבר בעלות התנגדות חשמלית גבוהה במצב הנורמלי.

המעבר מן המצב הנורמלי למצב העלמוליך הוא מעבר פאזה תרמודינמי למצב מסודר של אלקטרוני ההולכה. אחד הביטויים של סדר זה הוא הופעת פער־אנרגיה בספקטרום העירורים של מערכת האלקטרונים. כתוצאה מכך, מסוגל חומר במצב העלמוליך לבלוע רק פוטונים בעלי אנרגיה העולה על פער זה.

ההבנה העיונית של תופעת הע׳ מתבססת כיום על התאוריה המיקרוסקופית־תיאורית BCS (על שם ג׳. ברדין [ע״ע, כרך מילו־אים], ל. נ. קופר (Cooper); וג׳. ר. שריפר (Schrieffer), 1957). אחד השלבים המכריעים לקראת ניסוח התאוריה המיקרוסקופית היה גילוי האֶפקט האיזוטופי, לפיו הערך של T_c באיזוטופים שונים של אותו החומר מתכונתי ל־$M^{-\frac{1}{2}}$ כאשר M הוא המסה של האיזוטופ. הדבר מצביע על החשיבות של תנודות היונים בסריג (פונונים, ע״ע מוצק, מצב, עמ׳ 800) להבנת המכניזם הגורם לע׳. כתוצאה מן האינטֶראַקציה בין תנודות אלה ובין אלקטרוני ההולכה יוצר כל אלקטרון עיוות של הסריג בסביבתו. עיוות זה מושך אליו אלקטרון אחר וכך נוצר באופן עקיף כוח משיכה בין שני האלקטרונים. אם כוח זה חזק יותר מן הדחיה האלקטרוסטטית שביניהם, הם ימשיכו לנוע בחומר כזוג קשור. במצב העלמוליך האלקטרונים בסביבת אנרגיית פֶּרמי (ר׳ שם, עמ׳ 798) קשורים זה לזה בזוגות, וזהו אופי הסדר שהוזכר לעיל. האנרגיה המזערית שיכולה להבלע ע״י חומר עלמוליך היא האנרגיה הדרושה לשבור את הקשר של זוג כזה, שהוא מסדר גודל של 10^{-3}eV. ההולכה החשמלית במצב העלמוליך נעשית ע״י זוגות אלקטרונים.

אחד האישורים הישירים לתאוריה של BCS נמצא בתופעת הקְוָנטיזַציה של השטף המגנטי. השטף המגנטי דרך טבעת מוליכה נושאת זרם, יכול לקבל רק כפולות של hc/q (h הוא הקבוע של פלאנק, c — מהירות האור ו־q — המטען של נושאי הזרם). בנסיון מתקבל $q = 2e$ כאשר e הוא מטען האלקטרון, ומכאן שנושאי הזרם במצב העלמוליך הם זוגות אלקטרונים ולא אלקטרונים בודדים כבמצב הנורמלי.

התאוריה של BCS מתארת באופן איכותי את רוב התכונות של המצב העלמוליך, ובמקרים רבים מאפשרת גם תאור כמותי. יחד עם זאת, לא ניתן עדיין לחשב באמצעותה את הערך של T_c, או לחזות אם חומר מסוים יהיה עלמוליך.

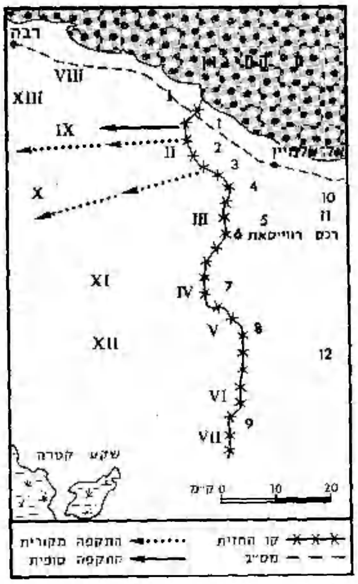
תופעת הע׳ איננה מנוצלת (כיום) להולכת חשמל למרחקים גדולים בגלל הצורך בטמפרטורות נמוכות מאוד לאורך הקו כולו. אבל יש לחמרים העלמוליכים שימושים מעבדתיים וטכנולוגיים אחרים. הנפוץ שבהם הוא בבניית אלקטרומגנטים: באלקטרומגנט רגיל הופך לבסוף כל ההספק החשמלי הנמסר לחוטי הליפוף לחום, ותצרוכת החשמל של אלקטרומגנט בעל 10^5 gauss עלולה להגיע למֶגה־ווטים לשעה, לעומת אלקטרומגנט בעל חוטי ליפוף עלמוליכים בו אין הפסדי חום כלל. נוסף לכך הולך וגובר השימוש בחמרים עלמוליכים לבניית מכשירי מדידה מעבדתיים מדויקים.

E. A. Lynton, *S.*, 1962.

ח. גו.

עַלַמֵין, קְרַב אֶל־, מהקרבות המכריעים במלה״ע II. התנהל במצרים ב־4.11.1942 — 23.10. ביזמה בריטית, ונקרא ע״ש ישוב בחוף הימה״ת, כ־100 ק״מ מערבית לאלכסנדריה (ע״ע מלה״ע II, עמ׳ 693).

מתכנן הקרב היה מונטגומרי (ע״ע). לרשותו עמדו 195,000 איש (בריטים, אוסטרלים, ניו־זילנדים, הודים, יוונים־גולים וצרפתים „חפשים״), 1,029 טנקים ו־908 תותחים, שהיוו את הארמיה ה־8. ליריבו, רומל (ע״ע), היו 104,000 איש, איטלקים וגרמנים. לרשותו עמדו 496 טנקים ו־518 תותחים. העליונות האווירית הבריטית־אמריקנית הסתכמה ב־530 מטוסים מבצעיים מול כ־350. לקרב קדמו נסיונות־הטעיה מתוחכמים. משימת מונטגומרי היתה לתקוף חזיתית מערך עמוק מוגן ע״י 445,000 מוקשים, שלא ניתן היה לאיגוף.

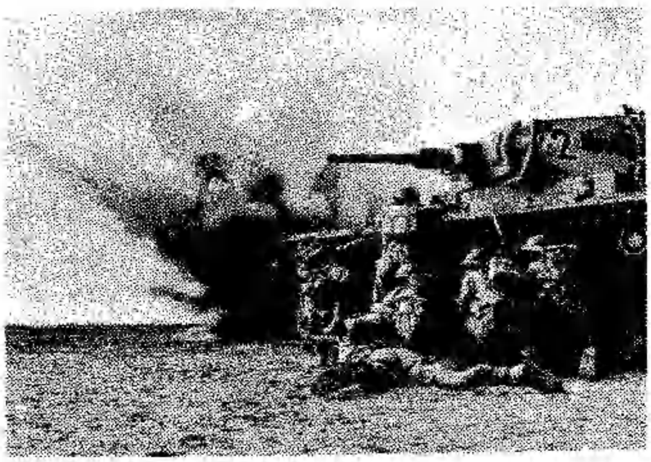

קרב אל־עלמין: 1. אוסטרלים; 2. בריטים; 3. ניו־זילנדים; 4. דרום־אפריקאים; 5. הודים; 6. יוונים; 7־8. בריטים; 9. צרפתים; 10, 11, 12. שריון בריטי I. גרמנים ואיטלקים; II־VI. שריון איטלקי; VII, VIII. גרמנים; IX. שריון גרמני; X. שריון איטלקי; XI. שריון גרמני; XII. איטלקים; XIII. שריון איטלקי

הקרב נפתח בליל ה־23.10 בהפגזה של כ־900 תותחים בריטים. בעקבותיה נפתחה הסתערות־חי״ר לאור הירח, שמשימתה היתה לפרוץ „פרוזדורים״ בשדות־המוקשים בשביל הטנקים שיבואו בעקבותיה. במשך הקרב גיסות „הציר״ הלכו ונשחקו, ואף סבלו מאוד מהתקפות־אוויר ומדלדול משאבי הדלק והאספקה. ב־26.10 יזם מונטגומרי, בכושר ארגוני רב, התקפה־רבתי נוספת ע״י עתודותיו הרבות. גם התקפה זו נפתחה, בליל 1/2.11, בהפגזה מרוכזת, ושוב כללה הסתערות־חי״ר לאור הירח, כשהטנקים בעקבותיה. מאבק שני זה נסתיים בהשמדה, למעשה מוחלטת, של השריון הגרמני־איטלקי. לרומל נותרו 36 טנקים בלבד, והוא פקד על כוחותיו התשושים לסגת.

קרב א״ע עלה לבריטים ולבעלי־בריתם בכ־13,500 הרוגים, פצועים ונעדרים. לרומל אבדו, לפי אומדן, כ־59,000 איש (כ־29,000 הרוגים ופצועים, ויותר מ־30,000 שבויים), וכל ציודם. כ־500 טנקים בריטים נפגעו, אך כ־300 מהם תוקנו. ל„ציר״ אבדו כליל כ־460 טנקים. כוחות־האוויר הבריטים־אמריקנים ביצעו בקרב כ־12,000 גיחות, ואיבדו, בעיקר בתקיפות־קרקע, 97 מטוסים. אוויריית „הציר״ איבדה 84 מטוסים ב־3,000 גיחות.

הנצחון בא״ע הושג ע״י יישום השיטות שהגרמנים כה הצליחו

קרב אל־עלמין: חיילים בריטיים תופסים מחסה מפני הפגזה מאחורי טנק גרמני עזוב (ברשות מוזיאון־המלחמה האימפריאלי בלונדון)

להפעילן עד אז, היינו ריכוז גייסות, ציוד־לחימה וכוחות־אוויר מוחצים נגד אויב נחות. נסיגת כוחות רומל מא"ע מערבה נמשכה ללא הפוגה יותר מ 6 חדשים, והיא נסתיימה בכניעת כל גיסות הגרמנים והאיטלקים בתוניסיה במאי 1943. קרב א"ע היה הגורם העיקרי לכניעת גיסות „הציר" בצפון־אפריקה, ותוצאותיו הצילו את היישוב היהודי בא"י.

ה. קיפנברגר, בריגדיר־הרגלים, 229—245, תשי"ז; W. S. Churchill, *The Second World War, IV: The Hinge of Fate*, 586–603, 1950; B. H. Liddell Hart (ed.), *The Rommel Papers*, 1953; C. Barnett, *The Desert Generals*, 1960; I. S. O. Playfair, *The Mediterranean and Middle East, IV: The Destruction of the Axis Forces in Africa*, 1–79, 1966.

פ. פ.

עֲלָקוֹת

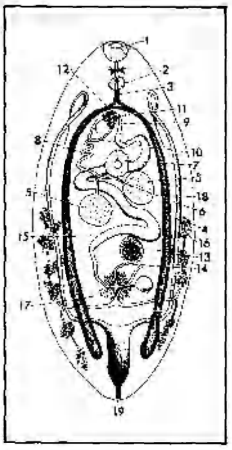
עֲלָקוֹת (Trematoda), מחלקת תולעים טפיליות הכוללת למעלה מ 3,000 מינים, ביניהם הגורמים למחלות קשות. הע" חיות בעיקר במעי אדם ובע"ח וניזונות מרקמות־הגוף או מדם. מיני הע" נבדלים זה מזה במבנה הפנימי של הגוף. לכל מין של ע' ישנו פונדקאי האָפייני לו בלבד (והשו' להלן), ובגוף הפונדקאי הוא חי באיבר מסוים בלבד.

בד"כ אין גודל הע" עולה על כמה מ"מ, אולם יש מינים כגון עֲלֶקֶת־הכבד שגדלה מגיע עד ל 5 ס"מ; ידועים גם מינים מועטים, שאָרכם מגיע למטר אחד. סימנים אָפייניים לע": גוף שטוח, דק, גמיש ורך המכוסה שכבת קוטיקולה החסרה עפ"ר ריסים. התנועה נעשית ע"י כיווץ הגוף ומתיחתו. רוב הע" מצוידות בכפתורי מציצה בקצה הגוף המשמשים להצמדה. באחד הכפתורים טבוע הפה וממנו נמשך ושט הנסגר בטבעת שרירית ומוביל לשק־עיכול (1 או 2) אטום. הפסולת מורחקת דרך הפה. בכמה מינים נספג המזון דרך השטח החיצוני של הגוף. כמעט כל הע" הן אַנדרוגיניות. המבנה של מערכת איברי המין וגָדלה מיוחדים לכל מין ומין ומשמשים כסימן להגדרה סיסטמתית. מערכת המין הזכרית בנויה משני אשכים. מהאשכים מופרשים תאי־זרע המועברים לשלפוחית־הזרע, וממנה באמצעות איבר־רביה (cirrus) לפתח הנקבי הנמצא בסמוך לו, בגוף אותה תולעת עצמה. במינים אחדים עובר הזרע לגוף של פרט אחר. מערכת המין הנקבית בנויה משחלה אחת. אחרי ההפריה נעטפת הביצה בחלמון ובקליפה ונפלטת מהגוף. מספר הביצים המוטלות מגיע למאות ליום.

מחזור־החיים של הע" מסובך ביותר. הן נחלקות לשתי תת־מחלקות, לפי דרך התפתחותן: (1) ע" מונוגנטיות (Monogenea) — שדרך התפתחותן ישרה, בלא גלגול, והן בעלות פונדקאי אחד. (2) ע" דיגנטיות (Digenea) — שמתחילות את התפתחותן בשלב של לרווה, לפני היווצרות הע' הבוגרת, והן זקוקות לשני פונדקאים או יותר.

(1) רוב הע" המונוגנטיות טפילות חיצוניות של חולייתנים החיים במים, כגון דגים (בזימים או על העור), דו־חיים וזוחלים (צבי־מים — על העור); מעטות הע" השוכנות בחלל־הפה או בשלפוחית השתן. לע" כפתורי מציצה או קרסי־אחיזה שבעזרתם הן נטפלות לפונדקאי. ההפריה היא הדדית (בדומה לתולעי־הריסים). הן מטילות ביצה אחת או יותר, במים או על גבי הפונדקאי.

(2) הע" הדיגנטיות, מרובות־מינים; כולן טפילות פני־מיות של חולייתנים. מחזור חייהן מרובה־שלבים, ובמינים אחדים — המסובך ביותר בעולם־החי. אחרי ההפריה נפרשות הביצים החוצה עם הצואה, השתן או הרוק. בהגיען למקווה־מים, בוקעות מתוכן הדרגה הראשונה של הלרוות (שמן — מיראצידיום). את המשך התפתחותה עושה הלרווה רק בגוף חלזון־מים האָפייני למינה, והיא חודרת לאחד מאיבריו הפנימיים (חלל הריאות, צינורות ה־לימפה ועוד) שרק בו מסוגלת היא לעבור את שאר שלבי גידו־לה. אורך חיי המיראצידיום יום אחד בלבד. גדלו מיקרוסקופי. הוא מכוסה ריסים ויש לו שני כתמי פיגמנט המשמשים כעיניים. בגוף החילזון מתרחב המיראצידיום ומתפתח לשלב לרוואלי בדרגה 2 — הספורוציסטה, הנראית כשקיק שגדלו כמ"מ אחד. הספורוציסטה סופגת את מזונה דרך דפנות גופה. בתוכה נובטות ומתפתחות 3—8 לרוות בדרגה 3 — הנקראות רֶדיות. לרדיות יש כבר מעי וכפתורי מציצה. כשהספורוציסטה מתפוצצת, מתפזרות הרדיות וחודרות לאיברים סמוכים בגוף החילזון. בתוך הרדיות נוצרות, שוב באופן אל־מיני, לרוות בדרגה 4 — צֶרְקַריות. לצרקריות זנב, שהוא עפ"ר ארוך מגופן, כפתורי־מציצה, מעי מסתעף ואיברי הפרשה. הן יוצאות החוצה למים מגוף החילזון דרך עורו. הרדיות שנשארו בגוף החילזון ממשיכות בלי־הפסק להתרבות ולהפריש צרקריות חדשות. בסופו של תהליך זה, שנמשך כמה שבועות, נוצרות מלרווה אחת (מיראצידיום) מאות ואף אלפי צרקריות. בעזרת הזנב ממשיכות הצרקריות לנוע במים. במינים אחדים, זקוקות הן עוד למאכסן־מעבר שני — בד"כ דג או סרטן, ואילו אצל מינים אחרים, נצמדות הן לצמחי־מים. במצב זה הן משירות את זנבן ומתפתחות לשלב הלרוולו החמישי והסופי — המֶטָצֶרְקַריות — שהן כיסתות המכוסות קליפת־מגן קשה. כשהדג או הצמח נבלע ע"י בעל־חוליות, מגיחות המטצרקריות מקליפתן ומתיישבות באחד מאיברי הגוף, ושם מתפתחות שוב, במשך כמה ימים, לדרגה הסופית של ע' בוגרת, וחוזר חלילה.

עלקה, ציור סכמתי: 1. כפתור־הדבקה קדמי; 2. לוע; 3. ושט; 4. סעיף מעי אטום; 5. אשכים; 6. צינור־זרע; 7. כפתור־הדבקה אחורי; 8. צינור־שפכה; 9. בלוטות „פרוסטטה"; 10. כיס איבר ההזדווגות; 11. איבר ההזדווגות; 12. פתח־המין; 13. שחלה; 14. צינור הביצים; 15. רחם; 16. בלוטות חלמון; 17. בלוטת קליפה ע"ש Mehlis; 18. צינור הפרשה; 19. פתח הפרשה

מהמינים החשובים: עֲלֶקֶת־הַכָּבֵד (Fasciola hepatica), תולעת טפילית הנפוצה ביותר בבהמות וגורמת לנזקים עצומים. היא חיה בכבד של צאן ובקר ולעתים פוגעת גם בארנבות ואף באדם. ארכה כ 3 ס"מ, צורתה כעלה מְאֹרך וגופה מקופל. היא ניזונה מדם הבהמה וגורמת לשינויים פאתולוגיים קשים מאוד, הנראים כבליטות לבנות על גבי הכבד. בהמה הנגועה במספר גדול של ע" עלולה למות.

ביצי הע' הבוגרת המוטלות בכבד עוברות דרך צינור־הַמָרה אל המעי ונפ־לטות החוצה עם הצואה. אם הצואה מגיעה לקרבת מקווה־מים מתוקים, בוק־עות מהביצים לרוות החודרות לגופם של חלזונות־מים, אך רק מהסוג Limnea. בסופו של התהליך בוקעות מהחלזונות

צרקריות ההופכות למטצרקריות, ואלו נבלעות שוב ע"י בקר או צאן השותים מהמים. הן מגיעות לכבד דרך חלל הבטן ובו מתפתחות לע" בוגרות החיות שם עד 10 שנים (וע"ע גלגול, עמ' 742, ור' שם תמ'). — הֶטֶרוֹפְיֶס (Heterophyes), ע' הנפוצה בישראל אצל כלבים וחתולים ואף אצל אדם. למין זה שני פונדקאי-מעבר: מהחילזון עוברת הצרקריה לדג הקיפון וממשיכה להתפתח בשריריו למטצרקריה. מדג שאינו מטוגן די-צרכו, עלולה להגיע המטצרקריה למעיים ומתפתחת שם לע' הבוגרת. — על בילהרציה, ע"ע. — מדי פעם מתגלית בארץ עלקת המרה (Dicrocoelium lanceolatum), המופיעה בדרכי המרה של צאן ובקר. מחזור החיים מורכב משני פונדקאים: חלזון-שיח ונמלה. הפונדקאי הסופי נדבק בע' אחרי שבלע יחד עם העשב נמלה שזחל של הטפיל מצוי בגופה.

וע"ע הלמינתולוגיה; טפילות, עמ' 877—880.

ג. ויטנברג, תולעים טפיליות, תש"ב; B. Dawes, *The Trematoda*, 1946; L. H. Hyman, *The Invertebrates*, II, 1951.

ג. ו.

עֲלַקְתִּיִּים (Orobanchaceae), משפחת צמחים דו-פסיגיים המונה 14 סוגים ו130 מינים, בעיקר באזורים הממוזגים של חצי כדה"א הצפוני. הע' הם עשבים חד- או רב-שנתיים, חסרי כלורופיל (או דלֵי-כלורופיל), הנטפלים לשרשי צמחים אחרים בעזרת מציצים. הגבעול נושא קשקשים לא-ירוקים ומסתיים בד"כ בתפרחת דמוית שבולת, אשכול או מכבד. הפרחים בלתי נכונים בעלי 2—5 עלי גביע; הכותרת דו-שפתית בעלת 5 אונות, 4 אבקנים ושחלה עלית בת 2 עלי-שחלה ומגורה אחת. השליות דפניות ונושאות ביציות רבות. הפרחים צבעוניים ובעלי צוף. ההאבקה—ע"י דבורים וצרעות. הפרי הלקט המכיל מספר רב של זרעים קטנטנים בעלי עובר בלתי מפותח, דל-תאים, השקוע באנדוספרם השומני. הזרעים נפוצים בעזרת הרוח ונשטפים ע"י המים לתוך הקרקע.

הסוג עלקת (Orobanche) מונה 100 מינים; חלקם עשבים רעים, הנטפלים לגידולי תרבות שונים. מהם קשורים לפונדקאי מסוים; אחרים אינם ברֵרנים ונטפלים לפונדקאים רבים. הזרע נובט אך ורק בסמוך לשרשי הפונדקאי. עם נביטתו הוא מפתח חוט דקיק באורך מ"מ אחדים המסתיים בפקעית קטנה. הפקעית נצמדת אל שורש הפונדקאי בעזרת פטמות ושולחת אל תוכו מציצים, המתקשרים אל מערכת ההובלה. העלקת הענפה (O. crenata) נפוצה בגינות-ירק ובשדות בכל חלקי הארץ; מיני הסוג יחנוק (Cystanche) נטפלים לצמחי מלחה שונים במדבריות הארץ. וע"ע טפילות, עמ' 881.

עֹלֶשׁ (Cichorium), סוג צמחים עשבוניים ממשפחת המרכבים (ע"ע), הכולל כ9 מינים שעיקר תפוצתם באיזור הימה"ת. הצמחים בעלי שרשים מעובים, קשים ועמוקים; העלים מסורגים ומרוכזים, בעיקר, בבסיס הצמח. קרקפות הפרחים יושבות לרוב בחיקי העלים. כל הפרחים לשוניים ודו-מיניים, צבעם כחול, ארגמן ולבן. הזרעונים דמויי ביצה הפוכה או פירמידה הפוכה ובעלי ציצית של מוצים או קשקשים. המינים החשובים: הע' התרבותי (C. intybus) — צמח רב שנתי, בעל עלים מוארכים, דמויי-איזמל. משמש כצמח-תבלין, מפני ששרשיו מכילים אינולין (ע"ע). לאחר טחינה וקליה, משמשים כתוספת לקפה או כתחליף-קפה חסר-קָפאין (ציקוריה). המין C. endivia הוא צמח חד- או דו-שנתי. עליהם המסולסלים של נבטים מזנים מסוימים של מין זה משמשים כירק בסלט.

בא"י נפוץ מאוד, בעיקר בקרקעות כבדות, הע' המצוי (C. pumilum), צמח בר חד-שנתי. הפרחים, כ15 בכל קרקפת, לשוניים, כחולים ונישאים על ענפים מסועפים; נפתחים בבוקר בלבד. בבסיס הקרקפת מצויים קשקשי מעטפת ירוקים, המכוונים את פתיחת הקרקפת וסגירתה. לאחר ההפריה קשקשים אלו מתקשים. קוטר הקרקפות 2—4 ס"מ. הזרעון קרח, בעל ציצית של 2—3 דורי מוצים בראשו. הע' נזכר במשנה (פסחים) כירק שדה שנהגו ללקטו.

עַם, ע"ע **לְאֹם, לְאֻמִּיּוּת.**

עֻמַאן (ו) מַסְקַט (عمان ومسقط), שלטאנות בדרום-מזרח חצי-האי ערב, לחוף מפרץ ע', בצפון, והים הערבי — בדרום. שטחה 212,457 קמ"ר ומספר תושביה נאמד ב750,000 (1973). לע' שייכים חצי-האי מסנדם בצפון, החודר לתוך מיצר הורמוז, ואיי קוריא מוריא (ח'וריאן מוריאן) הסמוכים לחופה הדרומי-מערבי. הגבול עם ערב-הסעודית עובר במדבר החול הגדול — רבּע אל-ח'אלי — ולגבי מיקומו קיים סכסוך בין שתי המדינות (מפה — ע"ע ערב).

בצפון-מזרח המדינה משתרעים הרי ע' — רכס קימוט שלישוני הבנוי סלעי-גיר מהיורה והקרטיקון התחתון מסביב לגרעין של סלעים קריסטליניים. שיאו ג'בל אח'דר מתנשא לגובה 3,019 מ'. בדרום-מזרח יורדים ההרים בתלילות כמעט עד לחוף הים הערבי, ובצפון מפריד מישור בטינה (הרחב עד 15 ק"מ) בין ההרים לים. מדרום להרים רמה גירנית נרחבת, גבוהה 200—500 מ' סמוך להרים, ו500—1,000 מ' בחבל טֹפאר (ظفار) בדרום-המערב. בין שני אזורים אלו הרמה יורדת עד 100—200 מ' והיא מכוסה בחלקה בחולות מדבר רבע אל-ח'אלי, המגיעים כאן עד סמוך לחוף.

האקלים חם וצחיח. הטמפ' הממוצעת (באיזור החוף) בחודש החם ביותר (יוני) היא 34° ובקר ביותר (ינואר) 23°. כמות הגשמים זעומה ברוב השטח ומועטה גם באזורים הגבוהים: ברמת ט'פאר עד 500 מ"מ בשנה.

רוב האוכלוסיה מתקיימת על חקלאות-שלחין בעמקים, לרגלי ההרים ובנאות-מדבר, ועל חקלאות-בעל בהרים (בגובה מעל ל800 מ'). השטחים המעובדים נמצאים בעיקר במישור בטינה שבו מעיינות, ובמדרונות המערביים של ההרים. הגידולים העיקריים הם שעורה, חיטה, ירקות ותמרים. גידול מקנה וגמלים נפוץ במזרח רמת ט'פאר ובהרים. עיסוקם המסרתי של תושבי החוף מסחר, דיג ושליית פנינים. נפט בכמויות מסחריות נתגלה בצפון ב1964, והחל ביצורו ב1967 דרך מינא אל-פַחל, נמל הנפט החדש ליד מ'. התפוקה ב1971 היתה 14.7 מיליון טון.

האוכלוסיה ערבית, אך ממוצא מעורב. במקורה היתה, כנראה, חמית כהת-עור שנתערבה בבני שבטים ערבים, ומראשית יה"ב בהודים, פרסים ותימנים וכן כושים שהובאו כעבדים. התושבים הם מוסלמים, רובם מכת האבאדים ומיעוטם סונים.

עיר הבירה היא מסקט שבחוף הצפוני ובה 6,200 תוש' (1973). סמוכה לה מַטרח, עיר-נמל חדשה ומרכז הפעילות המסחרית (14,000 תוש'). בערי-החוף צֻחאר (בצפון) וצור (בדרום), כמה אלפי תושבים בלבד.

W. Phillips, *Unknown Oman*, 1967; Great Brit., Central Office of Information, *Muscat and Oman*, 1962.

י. קר.

היסטוריה. בחופי ע' היו תחנות מעבר לספינות האכדים והבבלים בדרכן להודו. ע' היתה נתונה לשלטון פרס בימי שושלת האחמנידים (ע"ע [550—330 לפסה"נ]) ובימי הסאסאנים (המאות ה-3—6 לסה"נ), ובין שתי תקופות אלו היתה תכופות בשלטון התימנים. ב630 קיבלה עליה את האסלאם ונכללה בממלכה הערבית. בסוף המאה ה7 התבסס בה פלג האבאדיה של כת הח'ארג'יה (ע"ע) ומאמצע המאה ה8 עד אמצע המאה ה12 שלטו בה אמאמים נבחרים; אח"כ קמה בה שושלת שלטאנים, אך ב1428 הוחזר משטר האמאמים.

ב1508 כבשו הפורטוגלים, בפיקודו של אלבוקרקה (ע"ע), את

העיר מ׳ ואזורי חוף של ע׳, והחזיקו בהם כמאחזים לשליטתם במפרץ הפרסי, תוך מאבק ממושך עם הפרסים שניסו אף הם להתבסס שם. ב 1624 קמה בפנים הארץ שושלת חדשה, וב 1650 גורשו הפורטוגלים ממ׳. במאבקם עם הפורטוגלים הקימו שליטי ע׳ ומ׳ צי חזק, ותוך 80 שנה (1650—1730) כבשו מידי הפורטוגלים את מאחזיהם באפריקה המזרחית מצפון למוזמביק, ובכלל זה את מוגדישו, מומבסה, איי מפיה וזנזיבר. הם עסקו במסחר ימי, בשוד־ים ובכיבוש כושים לעבדים. ב 1741—1743 פלשו הפרסים לע׳ ומ׳, אך פלישתם נכשלה ועלתה שושלת חדשה, בית אבו סעיד, השולט עד היום. ב 1832 הועברה הבירה לזנזיבר.

בהדרגה באה ע׳ ומ׳ בהשפעת בריטניה. ב 1798 חתמה בריטניה על חוזה־חסות עם ע׳ ומ׳ וב 1822 — על חוזה שאסר סחר־עבדים. ב 1861 תיווכה בריטניה בסכסוך ירושה בין שני אחים טוענים לשלטון; היא מסרה לאחד את זנזיבר ומזרח אפריקה כשלטאנות נפרדת, ולשני את ע׳ ומ׳. חוזה בין בריטניה לע׳ ב 1891 אסר על ע׳ לוותר על שטח משטחה לטובת צד שלישי, וכן נחתם „חוזה ידידות ומסחר״ שהכפיף למעשה את ע׳ לחסות בריטניה. חוזים דומים נחתמו ב 1939 וב 1951, והאחרון עודנו שריר.

בפנים הארץ התרופף כוחו של השלטאן, וב 1913 מרדו השבטים שם ובחרו באמאם. המאבק בין השלטאן לבין האמאם נסתיים ב 1920 בחוזה, שהכיר באוטונומיה של אזור „ההר הירוק״, והחזיר לאמאם, שמרכזו בנזוא, את סמכויותיו המסרתיות על נאמניו, מבלי לפגוע בריבונות השלטאן.

ב 1952 פרץ סכסוך בין ע׳ ומ׳ לבין ערב הסעודית על השליטה בנווה המדבר ברימי, ששיערו כי יימצאו בו מעיינות־נפט. הסכסוך, שבמהלכו, על אף נסיונות של תיווך, פרצו קרבות בין הצדדים, הסתיים באוקטובר 1955 בהשתלטות כוחות ע׳ ומ׳ בפיקוד בריטי על הנווה.

סכסוך זה חידש את המאבק בין השלטאן לאמאם. האמאם ע׳אלב בן עלי, שנבחר ב 1954, ביקש להקים נסיכות עצמאית והתקשר עם הסעודים. צבא השלטאן פלש לשטחים שבהם ישבו נאמני האמאם והוא הודח. אך אחיו טאלב נמלט, והקים בקהיר משרד של „אמאמות ע׳״, ובעזרת מצרים וערב הסעודית חולל מרידה (1957) וזו דוכאה רק כעבור שנה וחצי, בסיוע ניכר מצד בריטניה. המצרים והסעודים טענו באו״ם שהאמאם הוא שליטה העצמאי האמיתי של ע׳ והשלטאן הוא בובה בידי הבריטים, ושנים מספר נתקבלו באו״ם החלטות שקראו לשחרור ע׳. ב 1965 החלה פעילות חתרנית בט׳פאר נגד השלטאנות, והוקמו „חזיתות שחרור״ של ט׳פאר ושל „המפרץ הערבי הכבוש״. השלטאן צייד את צבאו בנשק מודרני מבריטניה והסתייע בקצינים בריטיים. בהכנסות הגדולות מנפט שהתקבלו מאמצע שנות ה 60 השתמש לחיזוק הצבא בלבד, אך ארצו נשארה סגורה ונחשלת.

ב 23.7.1970 הודח השלטאן סעיד בהפיכה ובנו, קאבוס, חניך בי״ס בבריטניה, עלה לשלטון. הוא החל במודרניזציה של הארץ, ששמה הוסב לע׳ בלבד. ואולם 60% מהתקציב, הבא בעיקר מתמלוגי נפט, מוקדשים להוצאות בטחון כדי להילחם במורדים בט׳פאר. אלה הסתייעו בסין, בבריה״מ, בדרום תימן, בעראק, במצרים ובפלשׂטינאים. במלחמתה בהם מסתייעת ע׳ בירדן, בפרס, בערב הסעודית ובנסיכויות המפרץ הפרסי, ואולי גם בנשיא לוב, מעמר אל־קד׳אפי, הרואה במאבק זה עימות בין האסלאם לקומוניזם.

ב 1971 הסתלקה בריטניה מחסותה על ע׳, ובעקבות כך קיבלוה מדינות ערב לליגה הערבית וכן נתקבלה ע׳ לאו״ם.

J. Morris, *Sultan in O.*, 1957; J. B. Kelly, *Sultanate and Imamate in O.*, 1959; S. B. Miles, *The Countries and Tribes of the Persian Gulf*, 1966[2]; W. Phillips, *O.; a History*, 1967; R. G. Landen, *O. since 1856*, 1967.

ר. ס.

עמארנה, (תל) אל־, שמו המודרני של האתר עליו עמדה אח׳תאתן, בירתו של פרעה אמנחתפ IV (ע״ע), במצרים התיכונה, על חוף הנילוס, במחצית הדרך בין מף ובין נא אמון (ע׳ ערכיהם). ב 1887 נתגלה במקום במקרה חלק מהארכיון הדיפלומטי של פרעוני השושלת ה 18 (ע״ע מצרים, עמ׳ 172—174); לוחות טין כתובים בכתב היתדות, רובם באכדית, הלשון הדיפלומטית של התקופה, ומקצתם בלשונותיהן של מעצמות אחרות של התקופה: חתית וחרית. האכדית בתעודות א״ע אף היא מסוגים שונים: מיעוטה מהניבים העיקריים של התקופה, אשורית ובבלית תיכונה, ורובה „אכדית של הפרובינציות״ (Peripheral Akkadian) לסוגיה. חשובים המכתבים שבאו מערים בחוף הפניקי־הכנעני, ומא״י. עד כה פורסמו 379 תעודות, כולל 21 תעודות שנתגלו בחפירות שיטתיות אחרי התגלית המקרית. החפירה הראשונה בוצעה ע״י פיטרי (ע״ע; 1891), השניה ע״י משלחת גרמנית (1911—1914) והיתר ע״י משלחת בריטית (1921—1922; 1926—1937).

הארכיון משקף פעילות מדינית של ימי אמנחתפ IV, למן השנה השישית למלכותו, אך יש בו גם מכתבים מ 10 שנות מלכותו האחרונות של אמנחתפ III (ע״ע). בס״ה מקיף הוא תקופה של 30 שנה בקירוב. קץ הארכיון בא עם עזיבת המקום לצמיתות בשנה ה 4/3 למלכות תותענח׳אמון (ע״ע). מלבד מכתבים דיפלומטיים ומינהליים נמצאה בארכיון ספריה ובה יצירות מופת ייצוגיות של הספרות הבבלית, כ„עלילת מלך הקרב״ (על סרגון מלך אכד), וספרי לימוד לכתב היתדות ולאכדית. החטיבה העיקרית של המכתבים מתחלקת ל 2 חלקים: (1) התכתבות פרעה עם המעצמות: בבל, חת, אשור, ארזוה (באסיה הקטנה), ועם בעלת בריתו הנאמנה מיתני (ע״ע), וכן נמצאים ביניהם מכתבים מקפריסין (אלשייה — אלישה), שהיתה שותפת מסחרית חשובה; (2) 315 מהמכתבים הם של מלכים־וסאלים, „עבדיו״ (= פקידיו) של פרעה, ששלטו במדינות סוריה וכנען (לפי סדר פרסומן במהדורת קנודטזון): אוגרית, גבל, צידון, צור, בארות, קטנה, מלכות אמורו, ערקה, עכו, דמשק, עשתרות, פחל, אכשף, שכם, מגידו, גזר, ירושלים, אשקלון, ועוד. כן מוזכרות במכתבים ערים נוספות בכנען, כגון: יפו, (עמק) אילון, בצר, חנתון, שונם, קעילה ועוד.

ארכיון א״ע משקף שלב מגובש בתקופה היסטורית מכרעת בתולדות המזה״ת, המתחילה בשנתו ה 24 לערך של תחותמס III (ע״ע) — שבהגיעו לפרת התחיל לקבל משלחות של מעצמות וממלכות מהסביבה — ומסתיימת ב 1200, כשהתמוטט המערך הבי״ל עם עליית עמים חדשים: בני ישראל, ארמים, פלשתים וכן עמי אסיה הקטנה שעד אז רוסנו ע״י החיתים. תקופה זו מתייחדת ביחסים הדוקים ששררו בין המעצמות הגדולות — ובראשון מצרים, חת, מיתני, בבל — יחסים שבאו לידי ביטוי בקשרי תרבות, דת ומסחר ענפים וכן בקשרי נישואין בין משפחות המלוכה. אולם חשיבותו העיקרית של ארכיון א״ע שהוא המקור העיקרי לחקר תולדות סוריה וכנען בתקופה שקדמה לכיבוש א״י בידי בני ישראל, ובפרט במאה ה 14 לפסה״נ.

תעודה בכתב־יתדות, ע״ג לוח טין, מתל אל־עמארנה (The Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund, New York, 1924)

מסתבר שכנען היתה מפוצלת לערים־מדינות רבות הכפופות כולן למצרים ומסוב־

סכות בינן לבין עצמן. מאחר שהשלטון המצרי הסתפק במשך זמן־מה בימי אמנחתפ III באחזקה אסטרטגית ומינהלית־כספית של האיזור (בארגון פלוגות מס עובד), ולא התערב יתר על המידה ביחסים שבין הערים הווסאליות בכנען, נתחדשו הסכסוכים הישנים ביניהן ואף נעשו נסיונות ליצור יחידות מדיניות גדולות יותר. כך, למשל, התחזק מאוד מעמדה של שכם בימי שליטה לביא; שליט גזר מלכיאל ובעלי בריתו הפעילו לחץ כבד על ירושלים ומלכה עבד־ח׳פ, ואילו בסוריה הצליחו עבדי־עשירת ובניו מלכי אמורו (ע״ע אמרי, עמ׳ 137/8) לבסס את מלכותם, כשהם מביעים מחד גיסא את נאמנותם לפרעה ומאידך גיסא למלך החתים, אויבה של מצרים. תוך כדי כך התפתחה גם המרידה החברתית הגדולה של הח׳ברו (ע״ע) נגד השלטון המצרי והשליטים המקומיים, ששטפה את כל האיזור, במיוחד מאחר שבאזורי ההר עדיין לא היתה התיישבות רצופה במידה מספקת, והיה בו מקום מפלט לקבוצות של מרי־נפש (ע״ע א״י, עמ׳ 259—261). לפי עדות הארכיון, בימי אמנחתפ VI באו רגיעה וייצוב מסוימים, אך יש רישומים הן על מרידות והן על לחץ ועושק מצד השלטונות.

תעודות א״ע מעידות גם על הרכב האוכלוסיה, ובמיוחד השכבה המנהיגה, שברובה הגדול היתה כנענית. אך בארץ עדיין נמצאו שרידי שכבת העילית הצבאית החורית־מיתנית (ע״ע הרי; מיתני) והמרינו (= לוחמי המרכבות). שכבה אחרת היא זו של שליטים בעלי שמות הודו־איראניים, שאף הם שייכים למעמד המרינו. המכתבים מלמדים רבות גם על שפת־הדיבור של כותביהם. אף שהמכתבים כתובים אכדית, שילבו סופרי כנען מלים כנעניות רבות במוסגר („גלוסות", לשם תרגום ופירוש). כך, למשל, מופיעות שם: חמת [חומה]; אנכי [אנכי]; זרח [זרוע], ועוד. ההשפעה הכנענית ניכרת אף במבנה הפועל, בתחביר ובסיגנון.

ב. מייזלר, תולדות ארץ־ישראל, א׳, 125—152, תרצ״ח; פ. ארצי, הגלוסות בתעודות א״ע (ספר בר־אילן, א׳), תשכ״ג; הנ״ל, ראשית „ברזל" (שם, ד׳), תשכ״ז; הנ״ל, ראשית עלייתה של ממלכת אשור לפי מכתבי א״ע (א״י, ט׳), תשכ״ט; ז. קלעי־ח. תדמור, בית נינורתה = בית חורון — לקורות ממלכת ירושלים בתקופת א״ע (שם); ח. רביב, לקורות ארץ שכם בתקופת א״ע (תרביץ, ל״ג), תשכ״ד; ה. י. קצנשטיין, העיר צור במכתבי א״ע (פרקים, א׳), תשכ״ז—תשכ״ה; א. פ. רייני, הסופר באוגרית — מעמדו והשפעתו (כתבי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 3), תשל״א; W. Reidel, *Untersuchungen zu den Tell-A. Briefen*, I–II, 1920; E. F. Campbell, *The Chronology of the A. Letters*, 1963; W. F. Albright, *The A. Letters from Palestine* (in: Cambridge Ancient History, II), 1966[2].
פ. אר.

עמדן, יעקב („יעב״ץ" = יעקב בן צבי; 1697, אלטונה [גרמניה] — 1776, שם), רב ופוסק מגדולי דורו, סופר ופולמוסן, בנו, ותלמידו, של הרב צבי אשכנזי (ע״ע) בעל „חכם צבי". מאביו, שאותו העריץ, ירש את העניין בלימודי חול, הסתייגות מסדרי הלימוד והמנהג האשכנזיים, מזג סוער ובלתי מתפשר והתמסרות למלחמה בשבתאים. ע׳ נחן בכשרון ספרותי, נטיה לביקורת, בקיאות תורנית רבה וידיעה במידה בלתי־מצויה אצל רבני דורו במדעים ולשונות (גרמנית, הולנדית, לאטינית). ע׳ לא מילא כל תפקיד מוסדי רשמי, פרט ל6 שנים כרב באמדן (1728—1733), והדבר אפשר לו ביקורת — שגבלה באנרכיה — כלפי החברה והמסורת. משום חילול־השם — לפי דעתו — חשש יותר מאשר לכבוד הרבנות והציבור. את ביקרתו הפיץ ע״י בית־דפוס פרטי שיסד בביתו, באלטונה, וכך הפך לאיש ריב ומדון לכל הארץ.

ספריו החשובים בהלכה הם: „לחם שמים", על המשנה (א׳—ב׳, וואנדזיבעק־אלטונא, תפ״ח—תקכ״ח); „אגרת בקורת" — בדין סריס, נגד פסק של ר׳ יחזקאל קצנלבוגן, רבה של אלטונה (שם, תצ״ו); שו״ת „שאילת יעב״ץ" (א׳—ב׳, שם, תצ״ו—תקי״ט); „מור וקציעה", על שו״ע או״ח (א׳—ב׳, שם, תקכ״א); „מגדל־עז", ספר מקיף בהלכה ומוסר, בתחומים שונים ומגוונים (שם, תק״ח); הגהותיו וחידושיו לש״ס (במהדורת הש״ס של ראם, ווילנא, תר״ב) ומהדורה חשובה של סדור (ע״ע) תפילה, עם פירוש בעל־ערך, קביעת נוסח, והכרעות בהלכות תפילה ומנהגיה (שם, תק״ה—תק״ח). שני הספרים האחרונים נדפסו פעמים רבות.

ע׳ נודע ביותר במלחמתו הממושכת נגד השבתאות וספיחיה. מפורסם ביותר ריבו בר׳ יונתן איבשיץ (ע״ע), מ 1750 ועד פטירתו ב 1764, וגם אח״כ פילג ריב זה את יהדות אשכנז וחוגיה הרבניים לשני מחנות. תחילה סבב הריב על קמיעות שנתן אייבשיץ וע׳ פרסם אותם בספרו „שפת אמת ולשון זהורית" (אלטונה, תקי״ב) ופירשם כקמיעות שבתאיים. רוב גדולי הדור עמדו לצדו של אייבשיץ, אם משום שהאשמה לא נתקבלה על דעתם ואם מחשש שהוקעתו תגרום נזק רב למוסדות החברה בכלל, וע׳ הוכרח להימלט לפרק־זמן לאמסטרדם. שם פרסם בתקי״ב את „תורת הקנאות", אוסף תעודות על השבתאות, הראשון מסוגו בנושא זה שהופיע בספרות הרבנית. למרות בידודו נלחם ע׳ ביריבו ובתומכיו בשצף־קצף בספרים ועלונים שהדפיס ללא הרף. ספריו העיקריים בפולמוס זה, הם: „עדות ביעקב" (אלטונא, תקט״ז), „שבירת לוחות האון" (שם, תקט״ז), ביקורת מפורטת על ס׳ הסנגוריה של אייבשיץ „לוחות עדות"; „התאבקות איש" (שם, תקכ״ב), המכיל גם פרוטוקולים על התעמולה השבתאית בישיבת ר׳ יונתן אייבשיץ בהמבורג ובישיבה הגדולה בפרשבורג; „ספר שמוש", „לידע מה לענות לכת ש״צ" (אמ״ד, תקי״ח), לתועלת המלחמה בכת הפרנקיסטית שנתגלתה בזמנו. כן החדיר את „קיצור ציצת נובל צבי", לרב יעקב ששפורטש (ע״ע), בתוספת הערותיו (שם, תקי״ז).

ממלחמתו בשבתאות עבר ע׳ לביקורת הזהר (ע״ע, עמ׳ 647), בס׳ „מטפחת ספרים" (אלטונה, תקכ״ח) שעורר הד רחב. ואף שלא פסל את כל הזהר — ע׳ עצמו נטה לקבלה, ואף כתב ספר קטן של גימטריאות ורמזים בעניינה: „ציצים ופרחים" (שם, תקכ״ח) — קבע שהתערבו בו הוספות מאוחרות וזיופים. מעשהו זה וכן גישתו הכללית, המיוסדת על שימוש בדקדוק, פילולוגיה, היסטוריה וכד׳, סיגנונו העשיר והמחוכם, יחסו הסובלני לנוצרים וביקרתו על יהודי פולניה, כל אלה יצרו קרבה מסוימת בינו לבין ראשוני ההשכלה (ע״ע). ואף שע׳ דחה את הפילוסופיה ואת הביקורת המדעית בתחום היהדות, והתיר לימוד מדעי הטבע בלבד, היה מקורב לישראל זמושץ׳ ולמשה מנדלסזון (ע׳ ערכיהם). עמם עמד במו״מ של הלכה, מנהג ועיקרי הדת. אפיו של ע׳ ניכר גם בחיבוריו ההלכיים. פעמים שהוא מחמיר קיצוני נגד דעת רבים, ויש שהוא מדהים בקולותיו. בוויכוחו עם זמושץ׳ על תוקף השו״ע מייצג ע׳ את עקרון חופש הפוסק מכפיפות לספר זה. נסיון מיוחד במינו בעולם הרבני הוא ספרו האוטוביוגרפי „מגילת ספר" (וארשא, תרנ״ז). לספר חשיבות דוקומנטרית וגם ערך בלטריסטי לא מבוטל.

א. ה. וואגנה, תולדות יעב״ץ, תרכ״ט; ד. כהנא, תולדות המקבלים, השבתאים והחסידים, ב׳, 27—64, תרע״ג; ב״צ כ״ץ, רבנות, חסידות, השכלה, א׳ (מפתח בערכו), תשט״ז; י. רפאל, כתבי ר״י ע׳ (ארשת, ג׳), תשכ״א; ע. שוחט, עם חילופי תקופות (מפתח בערכו), תשכ״א; י. כ״ץ, בין יהודים לגויים (מפתח בערכו), תשכ״א; M. Grunwald, *Hamburgs deutsche Juden*, 89–124, 1904; M. J. Cohen, *J. E., a Man of Controversy*, 1937; ביקורת: ג. שלום, ק״ס, ט״ז (תרצ״ט/ת״ש).
מ.

עם הארץ, מונח המציין קבוצות אנשים בתו״י. במקרא מציין המונח קיבוץ אנשים, בד״כ קבוצת אוכלוסין מוגדרת מבחינה גאוגרפית־אתנית, פעמים נכרית (בראש׳ מב, ו; במד׳ יד, ט; עז׳ ד, ד), אך עפ״ר ישראלית (מל״ב טז, טו; יחז׳ מה, כב). הריבוי „עמי הארץ" (או: הארצות) מציין עמים זרים באשר הם (דב׳ כח, י; מל״א ה, ד), או בני ארץ מסוימת (אס׳ ח, יז). בספרי עזרא־נחמיה זהו כינוים של צוררי ישראל בא״י ובסביבותיה, שהפריעו לתהליך שיבת־ציון (עז׳ ג, ג; ט, יא; נחמ׳ י, כט). משמעות המונח מסופקת באותם קטעים שבהם ע״ה מציין קבוצה מסוימת מתוך האוכלוסיה (בראש׳ כג, יג; ויק׳ כ, ב—ה; מל״ב יא, יח; כא, כד; ירמ׳ לד, יט),

כמסתבר גוף ייצוגי או רובד חברתי־כלכלי־מדיני כלשהו, והוא פורש כמועצת־עם, קבוצת אצולה, קבוצת בעלי־הקרקעות וביו"ב.

א. אורבך, ע"ה (הכנוס העולמי למדעי היהדות, 362—366), תש"ז; ש. טלמון, תולדות ע"ה בממלכת יהודה (בית מקרא, 12), תשכ"ז; E. W. Nicholson, *The Meaning of the Expression* ע"ה *in the Old Testament* (JSS, X), 1965: H. Tadmor, *"The People" and the Kingship in Ancient Israel; The Role of Political Institutions in the Biblical Period* (JWH, XI), 1968.

בתקופת בית שני והמשנה ע"ה הוא כינוי של ביקורת, כלפי אדם או קבוצה. משמעותו של המושג נשתנתה במשך הזמן. ע"ה למצוות — הוא המזלזל בדיני מעשרות ושביעית ובהלכות טהרה, ע"ה לתורה — כל שהוא בור, אבל הכינוי משמש גם למניעה ממצוות ודרך־ארץ. הראשון עומד בניגוד לחבר (ע"ע) והשני בניגוד לת"ח. עד לחורבן היה הראשון עיקר, והפרושים ובמיוחד החברים שהקפידו במצוות הארץ והטהרה, הוכרחו ליצור חיץ בינם לבין ע"ה לבל ייכשלו בטבל ובטומאה. המונח ההלכתי דמאי מציין כל תבואה של ע"ה, משום שספק הוא אם הופרשו הימנה מעשרות (ע"ע), וכן יחסו לע"ה טומאה המקבילה בדרגתה לטומאת זב. עמי הארץ לא היו שכבה חברתית שהוציאה עצמה מן הכלל, אלא שלא נתנו ידם למגמות פרושיות, ולא דקדקו במצוות שהכבידו על חיי יום־יום. מרובות העדויות על קשרי משפחה, כלכלה ולימוד בין ע"ה וחברים, ואף ההלכות הרבות המפרטות עד היכן יש להתרחק מע"ה מעידות כי רק זהירות מטבל וטומאה כאן ולא מגמה ליצירת פער חברתי. לא נאסר כל מגע עם ע"ה ולא נמנע מע"ה להיות חבר אם קיבל עליו חברות. מצאנו גם את עמי הארץ עושים יד אחת עם הפרושים כנגד הביתוסים (תוס' סוכה ג', א').

א. ביכלר (ר' ביבל') רצה לצמצם את התופעה לגליל ולתקופת אושא בלבד, אך אין לכך יסוד. ע"ה למצוות מצוי במקורות קדומים (חג' ב', ז') והוא מועמד מול החבר והחבורה שמימי הבית (ר' לעיל), וגם רבות מההוראות העוסקות בע"ה הן מעשרות השנים האחרונות ש„בפני הבית". מקומו העיקרי של ע"ה אינו בגליל דווקא. המקורות מעידים כי החיים בגליל, גם לפני תקופת אושא, היו טבועים בחותם הלכי־פרושי כביהודה, ואין טיפוס גלילי מיוחד. עמי הארץ הם בד"כ בני ההמון, אך אין זהות בין ע"ה לבין האיכר, ומצויים גם עירונים ובני אריסטוקרטיה עמי הארץ. בהעלאת הלכות ע"ה וחבר ע"י חכמי אושא יש לראות, אולי, מגמה של חלק מחכמי אושא לחדש את העניין ולהפכו הלכה פסוקה לכלל ישראל.

עם חורבן הבית, שקיעת החבורות, ועליית ערך התורה ולימודה, הדגש הוא בע"ה לתורה, בניגוד לת"ח שהחלו מהווים את המעמד העליון, וכל שלא היה מהם הוגדר כע"ה. אף כאן היו רובם מבני ההמון, אך היו גם מבני המעמדות העליונים, ותעיד המימרה: „ממזר ת"ח קודם לכה"ג ע"ה" (הור' ג', ח'). המימרות מתקופה זו בולטות באיבתן נגד ע"ה, ויש בהן בוודאי ביטוי לרגשות הזרות בין הבור והלמדן — ולתפיסה שכל שאינו לומד תורה מערער את שלמות העם. עם זאת נראה שמימרות מסוג „לא ישא בת ע"ה שהן שקץ ונשותיהן שרץ, ועל בנותיהן הוא אומר, ,ארור שוכב עם כל בהמה'" (פס' מ"ט, ע"ב), יש לראות בהן מימד ספרותי, ואף מגמה של דחיפה ללימוד התורה. השנאה היתה הדדית, כעדות ר' עקיבא: „כשהייתי ע"ה אמרתי מי יתן לי ת"ח ואנשכנו כחמור" (פס', שם).

בסוף תקופת התנאים הולך ונעלם המושג, ומתגבשת הגישה שבור עשוי להיות בעל מידות מעולות. התבטלותן ההדרגתית של הלכות טהרה, סייעה אף היא לתהליך זה. דברי האמוראים על ע"ה נושאים אופי אקדמי.

ג. אלון, תחומן של הלכות טהרה (בתוך: מחקרים בתולדות ישראל, א'), תשי"ז; א. ביכלר, ע"ה הגלילי, תשכ"ד; א. אופנהיימר, הפרשת מעשר ראשון הלכה למעשה בתקופת בית שני (בתוך: ספר זכרון לב. דה־פריס), תשכ"ט; א. א. אורבך, חז"ל, מפתח בערכו, תשל"א[2]; S. Zeitlin, *The Am-Haarez* (JQR, XXIII), 1932/33.

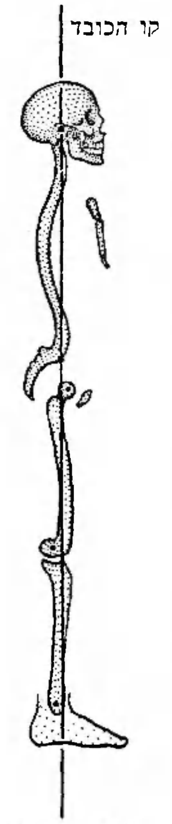
מ. - אה. או.

עַמּוּד, עצם גבוה וזקוף המשמש, בארדיכלות, לתמיכת התקרה ו/או לעיטור. הוא מורכב, בצורתו הקלאסית, משלושה חלקים: בסיס, גוף, כותרת. — האדם הקדמון, איש המערות, כבר השכיל לתכנן השארת ע'־סלע במערתו; אפשר שלמד זאת מעמודי־הסלע הטבעיים המצויים במערות הקרסטיות. בראשית בניית הבתים נהגו לתמוך בתקרת האולמות בגזעי־עץ מושענים על בסיסים של לוחות־אבן; שיטה זו כבר היתה מצויה באלף ה 4 לפסה"נ (למשל במקדש בארמון שנחשף בעַי). השימוש בגזעי־עץ לע" היה נהוג במשך אלפי שנים בארצות מיוערות, אך היה מקובל גם בארצות דלות בעצים (אולם־הע" בארמונו של שלמה; מל"א ז, ב—ג). ארזי־הלבנון שימשו למטרה זו במשך דורות רבים בכל קדמת אסיה. — תחליף לעץ שימשה במסופוטמיה הלבֵנה; כאן הוקמו עמודי לבנים, מצופים חומר, ועל הציפוי היתה תשלובת של ראשי חרוטים צבעוניים בעלי דגמים שונים (אֶרֶך, אוּר). ע" אלה היו חלשים מטֶבע בנייתם והיו עפ"ר אחוזים בקירות. במצרים, העניה בעצים אך המבורכת בסוגי אבן שונים ומגוונים, הוקמו עמודי אבן מכוסים לוחות־אבן. המשקל הרב של החוליות המקשרות בין ע' לע' חִייב צפיפות רבה ומעברים צרים בין הע" (מקדשו של רעמסס II בכַּרנַךְ; ע"ע ארדיכלות, עמ' 708). המצרים היו הראשונים אשר הקיפו את חצרות מקדשיהם וארמונותיהם בטורי־ע" ויצרו בכך סְטָוִים (שדרות־ע") מוצלים. כאן נשמרה המסורת הקושרת את הע' עם הצמח: היו אלה המצרים שהמציאו את כותרת־הלוטוס (ע"ע; ור' תמ' של כותרות־ע' מצריות: כר' כ"ד, עמ' 208), שפשטה אח"כ בא"י (רמת רחל, מגידו, שומרון, חצור) ובקפריסין. בכרֵתים ובמרחב התרבות המינואית השתמשו בעמודי עץ מצופים גבס משוח בצבע; ע" אלה היו עבים יותר ליד הכותרת והלכו ונעשו צרים יותר לקראת הבסיס. גם הפרסים השתמשו בתחילה בגזעי־עץ מצופים גבס צבוע (למשל בפַסרגַדי), אולם בִגבור האימפריה, כאשר הועמדו כושר תכנונם ונסיונם של היוונים לרשות מלכי פרס, עברו לשימוש בעמודי אבן גבוהים מאוד בעלי כותרות כפולות עשויות בדמות פרים או ראשי־אדם. אולם ובו מאה ע" כאלה נבנה באַפַּדנוֹ של דרָיָוש בפֶרספּוֹליס. הע' כיסוד בסיסי בארדיכלות פּוּתח במיוחד ע"י היוונים (ר' תמ' של ע" יוניים: כר' יט, עמ' 571), שהשתמשו גם בע' ניצב ובודד כבסיס לפסלים (שימוש בע" בודדים כמצבות כבר מצוי במקדש שלמה; יכין ובעז היו שני ע" שניצבו משני צדי פתח הבית הראשון). בארדיכלות הרומית, המבוססת במובן הסטאטי על קירות וכיפות יצוקות ממלט, איבד הע' את תפקידו כגורם מייצב; השתמשו בו בעיקר לציפוי הקירות בלא תפקיד ארדיכלי ממש. ע" רבים, כגון אלה שבארמונו של הורדוס במצדה, נבנו מחוליות־אבן וצופו גבס מחוֹרץ בסיגנון הקלאסי. תפקידו הארכיטקטוני המוחלט הושב לע' בכנסיות הביזנטיות, שם שימש יסוד תומך בכיפות שהורכבו מעל למבנים; כדי לעמוד בלחץ הכיפה נוספה לכותרת הרגילה כותרת משנית (כותרת תושבת). בארדיכלות הרומאנית הוסיפו להשתמש בע" כחוליות תומכות בקימורים המצטלבים; הע" נבנו מחוליות־אבן עבות וגולפו מבחוץ בצורת תשלובת של גזעי־ע" דקים. בפתחי הכנסיות הוצבו ע" קטנים זה ליד זה. בכנסיות בסיגנון הגותי הרבו באומנות המורכבות לתמיכות, בהתאם להגבהת הקימור הגותי. מימי הרנסאנס ואילך חזרו אל צורות הע' היווני־רומי, בעיקר כיסוד עיטורי בחזיתות הבניינים. השיטות החדישות של בניה במלט ובברזל מאפשרות שימוש הרבה יותר נועז בע', בעיקר בבנייני ציבור (מוזיאון ישראל, ירושלים). — גם בארדיכלות האסלאמית, ההודית והסינית מילא הע' תפקיד חשוב.

וע"ע אמנות, עמ' 34/5; בסיליקה; הלניזם, ארדיכלות; יונית, ארדיכלות; מצרים, ארדיכלות.

מ. א. י.

עַמּוּד־הַשִּׁדְרָה, מערכת-העצמות המרכזית בשלד (ע"ע) של האדם (והחליתנים [ע"ע]), שתפקידיה העיקריים לשמש ציר מרכזי גמיש הנושא את משקל הראש והגוף וכן להגן על חוט-השדרה (ע"ע; להלן: חה"ש) ועל שרשי העצבים. צורת גוף האדם תלויה במבנה עה"ש וביציבותו. יציבות עה"ש נובעת משרירים חזקים היוצאים אל האגן, הגפיים התחתונות והראש. עה"ש בנוי מ33—34 חוליות המתחלקות לפי אזורי הגוף: 7 חוליות צוואר, 12 חוליות חזה, 5 חוליות מותן, 5 חוליות עֶצֶה ו4—5 חוליות זנב.

ציור 1: עמוד ה־שדרה והיציבה

עה"ש של העובר והילוד הוא עקומה ארוכה אחת הקעורה קדימה, כשמפרקי הירכיים כפופים כמו בקופים. תוך האבולוציה הושגה עמידתו הזקופה של האדם המבוגר ע"י יישור מלא של פרקי הירכיים ויצירת שתי עקומות משניות בעה"ש וקימור קדימה בחוליות הצוואר והמותן. העמידה הזקופה משחררת את הגפיים העליונות ומאפשרת שימוש ביד (ע"ע) כבכלי יצירה. קו הכובד של הגוף בעמידה עובר בקו ישר המתחיל בשן חוליית הציר ועובר דרך העקומות, עצם העצה, מפרקי הירכיים ומפרקי הברכיים והקר־סוליים (ר' ציור). עקומות עה"ש מאפשרות שמירה על היציבות, בלימת זעזועים והתאמת הגב לתנוחות משתנות כעמידה, ישיבה ושכיבה. אזורי המעבר בין העקומות בחוליות הצוואר התחתונות, חוליית הגב התחתונה וחוליית ה־מותן העליונה הם בעלי הקף התנועה הרב ביותר. משום כך חוליות אלה הן הפגיעות ביותר. קבוצות החוליות (השו' להלן) שונות בתפקידן, בגדלן ובצורתן. מאידך, זהה מבנן היסודי.

חלקי החוליה: (1) גוף המהווה את החלק הקדמי. (2) קשת המהווה את החלק האחורי. (3) זיזים — שניים אֻפקיים ואחד קוצי. (4) מפרקים בין-חולייתיים — ארבעה במספר. (1) **גוף החוליה** הוא בעל תכונות של עצם ארוכה, עגולה שקטרה וגבהה משתנים לפי המקום: גובה חוליה מָתנית — עד 5 ס"מ. (2) **הקשת** מגינה על חה"ש מפני חבלות. החלק הקדמי של הקשת מתחבר לחלק האחורי של גוף החוליה ע"י זוג רגליות; חוזק המבנה של רגליות אלו יש בו כדי להגן מפני שברים. החלק האחורי של הקשת מורכב משתי לוחיות. בין הטבעות שנוצָרות ע"י הקשתות והגופים עוברת תעלת חה"ש. (3) **הזיזים**. כל שתי לוחיות מתחברות מאחור ליצירת זיז קוצי. במעבר שבין הרגלית והלוחית יוצאים שני זיזים אֻפקיים, אחד מכל צד. תנועת החוליה נגרמת ע"י פעולת השרירים על שלושת הזיזים הפועלים כמנופים, והמניעים את עה"ש. (4) **מפרקים** (ע"ע מפרק) **בין-חולייתיים** — עליונים ותחתו־נים — נמצאים במעבר שבין הרגלית והלוחית. המשטח המפרקי העליון מחובר לרגלית ופונה אחורה, והמשטח התחתון מחובר ללוחית ופונה קדימה, כך שמגע קדמי-אחורי זה מונע גלישה קדימה של החוליה העליונה על זו שמתחתיה. המפרקים הבין חול־ייתיים אינם נושאים משקל אלא ביציבה גרועה. תפקידם ויסות התנועות ושמירת היציבה. פגם מלידה או חבלה גורמים בהם הפרעות המתבטאות בכאבים ובשינויים ניווניים. בבסיס הרגלית נמצאים שני שקעים, עליון ותחתון, היוצרים יחד עם החוליות נקבים למעבר העצבים של חה"ש. אצל העובר חה"ש מגיע עד לעצמות הזנב, אצל הילוד עד החוליה המָתנית השלישית, והעצבים היוצאים דרך הנקבים הבין-חולייתיים אֻפקיים וחה"ש מאונך להם. עה"ש ארוך יותר מחה"ש, כך שאצל המבוגר מגיע קצה החוט רק עד החלק המרוחק של החוליה הגבית הראשונה, והעצבים יוצאים אלכסונית מהחלק המרוחק של חה"ש, בדומה לזנב-סוס, וכך אמנם שמם. שרשי עצבים יוצאים דרך הנקבים הבין-חולייתיים השייכים להם.

קבוצות החוליות. חוליות הצוואר. שתי חוליות הצוואר הראשונות, האַטלס והציר, מיוחדות במבנן ובתנועתן. הרא־שונה, האטלס, היא חסרה גוף והנקב החולייתי בה גדול ביותר. נקב זה מתחלק לשניים ע"י פס של רקמה חיבורית. לתוך אחד החללים שנוצרים נכנס זיז של החוליה השניה, חוליית הציר, וממלא את מקום גוף החוליה. דרך החלל השני עובר חה"ש. המשטחים המפרקיים בין שתי חוליות אלה קמורים במיוחד — דבר המאפשר תנועה נרחבת. גם חוליות הצוואר האחרות מצטיינות ביכולת תנועה. בזיזים האֻפקיים של חוליות הצוואר, פרט לשביעית, קיים נקב שבעדו עוברים כלי-דם למוח. עקומת חוליות הצוואר מתפתחת מן החודש השלישי לחיי התינוק כשהוא מתחיל להרים את ראשו.

חוליות החזה נושאות בצידיהן 24 צלעות, 12 מכל צד. הצלעות מתחברות לעה"ש ע"י שתי גומות, האחת בגוף החוליה והשניה בזיז האֻפקי. חוליות אלה, היוצרות קשת קעורה קדימה, שייכות לעקומה הראשונית של עה"ש.

חוליות המותן נעות כחוליות הצוואר. אבל הן בעלות הקף תנועה מופחת. חוליות אלו הן פגיעות מחמת משקל הגוף הכבד הנישא עליהן. ראשית העקומה המשנית של חוליות המתניים בערך בחודש ה18 לחיי הילד המתחיל לעמוד.

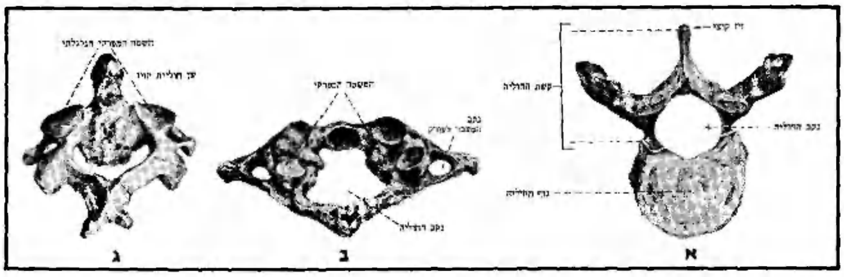
הָעֶצֶה הוא גוף עצם משולש שנוצר על ידי התאחות 5 חוליות. הוא מתחבר בצדדיו אל עצמות הכסל ויחד עם עצמות החיק והשת הם יוצרים את טבעת האגן. העצה קעור קדימה ונוטה אחורה בזווית של 45°—50° למאונך בזמן עמידה. כל שינוי בתפנית העצה משנה את מעמד האגן. בסיס המשולש של עצם העצה רחב מגַבהו (אצל בע"ח ההולכים על ארבע — היחס הפוך) ומצב זה מגדיל את הקף האגן ויוצר בסיס-יציבות רחב יותר. העצה רחב יותר אצל האשה מאשר אצל הגבר ורחבו מאפשר מעבר-לידה נוח.

חמש חוליות **הזנב** הנן שיירים עובריים ללא תפקיד מיוחד. הן נוטות להתאחות גרמית. מקומן קרוב לעור ומשום כך עלולות להחבל בקלות.

חסחוסים בין-חולייתיים ורצועות. בין כל שתי חוליות נמצא חסחוס (ע"ע) בין-חולייתי — הדיסקוס, המשמש בולם-זעזועים והמהווה את החלק הגמיש של עה"ש. הדיסקוסים תופסים רבע מגובה עה"ש וחלק 14 מגובה האדם. גבהם עלול להשתנות ע"י ספיגה או סחיטת הנוזל הנמצא בתוכם, תוך מנוחה או תנועה. האדם עלול לאבד מגבהו בערב, לאחר יום עבודה, בגלל התגברות העקומות, סחיטת הדיסקוסים ושקיעת הקשתות של כפות הרגליים. תנועות עה"ש תלויות בעובי הדיסקוס. ככל שזה עבה יותר, כבחוליית הצוואר או המותן, קשת התנועה גדולה יותר. גובה הדיסקוס בצוואר הוא 3.7—5.6 מ"מ, בחזה 2.1—4.9 מ"מ ובמותן 8—17.1 מ"מ. גודל משטח המפרק של גוף החוליה מותאם למשקל שעליו לשאת, ואכן שטח זה גדל והולך כלפי מטה. החסחוס מורכב משני חלקים: ההקפי — הטבעת חליפית, והמרכזי — הגרעין. החלק המרכזי הוא שארית אמבריונלית של מיתר הגב. הוא גמיש וחזק ושומר על גובה הרווחים

ציור 2: עמוד השדרה. מבט מהצד

ציור 3: חוליות עמוד השדרה: א. חוליה אופיינית; ב. חוליית האטלס; ג. חוליית הציר

הבין־חולייתיים. הטבעת חליפית בנויה שכבות טבעתיות הצמודות לחוליות שמעליהן ומתחתיהן. מספר רצועות חזקות בין־חולייתיות עוזר לייצוב החוליות. חשובה במיוחד הרצועה הארוכה, האחורית והקדמית, הנמשכת מחוליית הציר ועד לעצם העצה בצמוד לגופי החוליות ולחסחוסים שביניהן. רצועות נוספות עוברות בכיוונים שונים בין הזיזים העקציים האפקיים והרצועה הצהובה העוברת בין הלוחיות.

מחלות עה"ש. הפרעות בחילוף החמרים כגון אלו הקשורות ביצירת מוצינים (ע"ע) גורמות להפרעות בהתפתחות העצמות ועיוו־תים במבנה עה"ש. התפתחות חצי חוליה בלבד גורמת שינויים בעקומות עה"ש. אי־התאחדות של הלוחית ליצירת זיז קוצי משאירה את חה"ש חשוף מאחור. חשיפה קטנה אין בה כדי להפריע, אולם כשהחשיפה היא רחבה יותר וכוללת מספר חוליות עלול להופיע בקע של העטיפות (המֶנינגים), או של העטיפות יחד עם חה"ש, הגורם לשינויים עצביים, או שיתוק חלק הגוף (פאראפלֶגיה). בפגם דו־צדדי במעבר שבין הרגלית ובין הלוחית עלולה החוליה לגלוש קדימה מעל זו שמתחתיה ולגרום לאי־יציבות ולשינויים עצביים.

חסרון זיז חוליית הציר או הפרדתו גורמים אי־יציבות בין שתי החוליות הראשונות. איחוי החוליה המתנית החמישית אל העצה מקטין את גמישות החוליות המתניות.

אחת הדפורמציות המכערות והמפריעות היא העקמת של החול־יות תוך סיבוב על צירן. העקמת נגרמת ע"י שיתוק (כגון שיתוק ילדים), מחלות ניווניות של שרירים או העקמת האידיופתית (מסיבה בלתי ידועה).

במידה שהטיפול השמרני בפגמים אלה, ע"י קיבוע בגבס או מכשיר, אינו מצליח למנוע התעקמות מתקדמת, מבצעים ניתוח איחוי חוליות ע"י השתלת עצם ותמיכה במוטות מתכת.

מחלת שוירמן (ע"ש H. W. Scheuermann [1877—1910]) מתבטאת בהפרעה בצמיחת החוליות וגורמת התעקמות קדימה וכאבים. הטיפול הוא שמרני, מלווה בתרגילים ומכשירים.

בתקופת הבלות אצל האשה וההזדקנות של הגבר מופיע לפעמים תהליך זה של הידלדלות הסידן בעצם (אוסטֶאופּוֹרוֹסיס). תהליך זה עד־יין אינו מובן דיו, אך אפשר שהוא בא על רקע של שינויים הורמונליים. תוצאותיו הם הידחסות החוליות הגורמות לאיבוד גובה וכאבים. הטי־פול הוא החזרת הסידן ע"י תזונה עשירה בסידן, תרגילים ותרופות. הבעיה השכיחה ביותר בין מחלות עה"ש היא מתנת (ע"ע).

שברים. חבלה קשה עלולה לגרום לשבר של החוליה תוך נזק לחה"ש ושיתוק של חצי הגוף שלמטה ממקום הפגיעה (פרַפלֶגיה). בד"כ הפגיעות הן קלות וגורמות להתמוטטות של גופי החוליה וזו ניתנת לריפוי שמרני.

וע"ע עצם, עצמות.

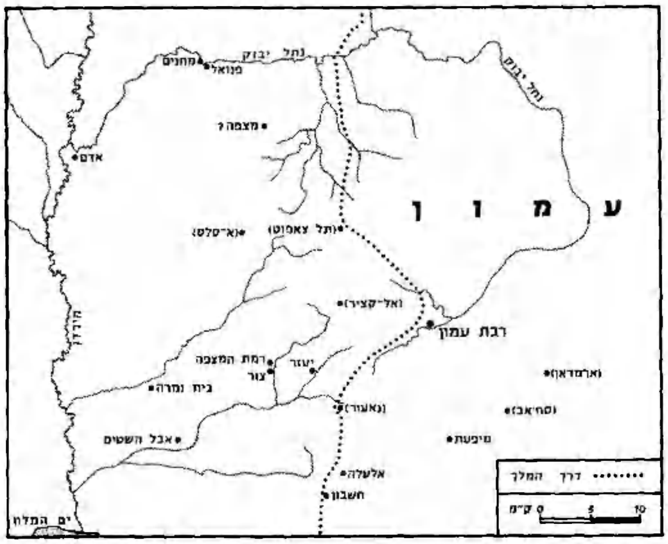
S. Brock (ed.), *Injuries of the Brain and Spinal Cord and their Coverings*, 1960[4].

חי. ז.

עַמּוֹן, שם עם וארץ. ע' נמנה עם שבטי בני־עֵבר. שמם הרגיל במקרא הוא „בני ע'" ובכתובות אכדיות Bit Am-ma-na-aia. ע"פ הגנאלוגיה המקראית (בר' יט, לח) קראה בתו הצעירה של לוט את בנה, שנולד מאביה, בשם „בן־עמי, הוא אבי בני עמון", ולפיכך נחשבו הע", כמואבים, קרובים לעם ישראל. בסוף המאה ה15 לפסה"נ התנחלו הע" לאורך היַבק (ע"ע) העליון והתיכון ובתחום יובליו, כשהמדבר להם גבול ממזרח. גבולם במערב ובדרום הוקף שרשרת של מצודות גבול, מהטיפוס הידוע בשם „רג'ם מַלפוף", ועל פיהן, לאור נתוני המקרא והתנאים הטופוגרפיים, אפשר לשחזר בקירוב את גבולות ארצם (ר' מפה).

מכלל היישובים בע' עלתה בחשיבותה העיר רבת־עמון (ע"ע), עיר המלוכה ובירת הארץ, ששכנה ליד מקור היבוק (שמ"ב יב, כז), במקום מוגן, בסביבה חקלאית וליד המסלול המסחרי של „דרך המלך". כעיר ספר טופח בה סחר התיווך עם הנודדים. אך באותה מידה נזקקה העיר גם להגנה מפני שוסי המדבר. הע" שעברו מנוודות להתיישבות קבע, התארגנו כמלוכה לאומית (שמ"ב יב, כו), מיוסדת על עקרון ההורשה (שם י, א) ונשענת על מנגנון של פקידות (שם י, ג; עמוס א, טו; ירמ' מט, ג). מחותמות עמוניים ידועים פקידים גבוהים, המכונים „עבד" (ע"ע עבדות, עמ' 577). על פסלון אחד כתוב „ירחעזר רב רכשן" (אחראי על האורוות). מערות קבורה עמוניות מפוארות חצובות בסלע, ובהן כלים ותכשיטים יקרים, נתגלו בסביבות רבת־עמון. האוכלוסיה התפרנסה מחקלאות ומרעה (במד' לב, א—ד; ירמ' מח, לב, ועוד); תרבותם החמרית, ע"פ ממצאים מן המאות 8—7 לפסה"נ, הושפעה ממרכזי תרבות שונים. הקדרים הגיעו לרמה טכנית נאה, תוך קליטת השפעות סיגנו־ניות מאשור, פניקיה וא"י. פסלוני האבן עשויים בסיגנונות מצריים, פניקיים, סוריים ואשוריים. מערות הקבורה החצובות בסלע מתוכננות יפה. מעט מאוד ידוע על דת ע'. האל הלאומי הוא מִלכֹּם (מל"א יא, ה ועוד), ששמו נחרת גם בשני חותמות, מהתקופה הנאו־בבלית והפרסית — וע"ע מלך. נראה, כי הע" היו נימולים (ירמ' ט', כד—כ"ה; וע"ע מילה, עמ' 191). הכתב העמוני הוא אלפביתי כנעני, והלשון קרובה למשפחת הלשונות השמיות (ע"ע שמיות, לשונות) הצפוניות־מערביות, כמתברר משמות ומלים כמו: נחש, חנון, עמי־נדב, חננאל, מנחם, אלישע, וכן: בת, בן, עבד, אמה ונער. אפשר להבחין באונומסטיקון העמוני גם יסודות ערביים, שחדרו, קרוב לוודאי, בשלב מאוחר בעקבות הסחר הערבי, בעיקר בזמן השלטון האשורי.

ע' וישראל. התורה אסרה על בני ישראל לרשת מארץ ע' בגלל היותה „יְרֻשה לבני לוט" (דב' ב, יט, לז; שופ' יא, טו ועוד),

עמון וסביבתה (השמות החדשים בסוגריים)

עמון: אל או מלך עמוני. פסל־אבן, ראשית תקופת הברזל

אולם מן הנבואות על ע' מתברר שהיחס העוין לע' — עד כדי איסור חיתון ב„דור עשירי" (דב' כג, ד) — ראשיתו במאבק על שטחי מריבה (עמוס א, יג; ירמ' מט, א; צפ' ב, י; יחז' כה, ג). כשנפלה ממלכת סיחון בידי בני ישראל (במד' כא, כד) נבלמו הע", שרצו להרחיב את גבו־לם, והמאבק על ירושת סיחון נמשך זמן רב (שופ' יא, יב—יג). בתקופת השופטים ניסו הע" לדחוק את ישר־אל בגלעד, בעזרת המואבים (שופ' ג, יג), בשאיפה לשעבד „את כל בני ישראל אשר בעבר הירדן בארץ האמרי אשר בגלעד" (שופ' י, ח—ט). המפלה שהנחיל להם יפתח (ע"ע) לא גדעה את כוחם, והם התאוששו בסוף תקופת השופטים. נחש מלך ע' כבש שטחים ישראליים בגבולו, עבר את חיבוק, צר על יבש גלעד (ע"ע) והתגרה בכמה שבטים (שמ"א יא). נצחון שאול הביא לנסיגתם מהגלעד, אך לא לשיעבודם המוחלט (שמ"א יד, מז; שמ"ב י, א). מלחמת דוד בע' (שמ"ב י—יב; דה"א יט—כ) נסתיימה בכיבוש כל ארץ ע', ומהכתוב המעורפל בשמ"ב (יב, ל = דה"א כ, ב) נראה שדוד עשה את מלכם, שבי, לתלוי בו ובהגנתו (שמ"ב יז, כז).

דוד העביד את הע" בעבודות כפיה (שמ"ב יב, לא), אבל בחר מהם, כנראה, גם ל„גבוריו" (שמ"ב כג, לז = דה"א יא, לט). עמוניות נמנו עם נשות שלמה, ורחבעם (ע"ע) בנו, יורש העצר, נולד מעמו־נית (מל"א יד, כא). עמן בא לירושלים פולחן מִלכֹּם (מל"א יא, ה; מל"ב כג, יג). לאחר פילוג הממלכה והתחזקות ארם—דמשק, נת־עוררו, כנראה, הע" לפרוק את עול ישראל, וגורלם היה תלוי מאז ביחסי הכוחות בין ארם, ישראל ויהודה. בדה"ב (כ) מסופר על פשיטה של מואב וע' ביהודה בימי יהושפט, כנראה לאחר כשלון המסע של ישראל ויהודה נגד מואב (מל"ב ג). קרוב לוודאי שהע" הרחיבו אז את גבולם בגלעד על חשבון ישראל (עמוס א, יג). בימי ירבעם בן יואש, עזיהו ויותם (ע' ערכיהם), השתנה המצב. עזיהו שיעבד את הע", והם העלו לו, ולבנו יותם, מס (דה"ב כו, ח; כז, ה). נראה כי אז עברו משפחות מיהודה לעבה"י המזרחי והקימו אחוזות גדולות בגלעד, בהן משפחת טבאל (ישע' ז, ו) שנודעה אח"כ כבית־טוביה (ע"ע טוביה, בית־).

אחרית ממלכת ע'. תגלת פלאסר III הביא ב734—732 לפסה"נ בעול האימפריה האשורית את מדינות א"י ובכללן ע'. בתעודה מהשליש האחרון של המאה ה8 נזכרת משלחת מארץ „בני ע'" שנכנסה לכָּלַח, עם משלחות אחרות, ובידה מנחה למלך אשור. בוודאילו מלך ע' לא הצטרף למרד חזקיהו באשור (701). ב676 לפסה"נ נזכר מלך זה עם „מלכי ארץ חת ועבר הנהר" אשר חויבו לספק חמרים לבנין היכל אסרחדון בנינוה. עמינדב מלך ע' נזכר עם 22 „מלכי חוף הים, איי הים והיבשה" שהביאו מנחה כבדה לאסרחדון ולאשורבניפל, וצבאותיו הצטרפו למסע המלחמה האשורי במצרים ב667. מלכי ע' ראו בשלטון אשור — שגילתה עניין רב במסחר הבי"ל וערכה מלחמות רבות נגד שבטי המדבר — ערובה לביטחון ולשגשוג.

המעבר משלטון אשור לשלטון בבל, בשלהי המאה ה7, לא הביא לשינויים בע'. „גדודי בני ע'" היו בשירות הכשדים בדיכוי מרד יהויקים (מל"ב כד, א—ב). ע' השתרעה מערבה עד הירדן, וחפפה את השטח שנודע אח"כ כפחוות ע'. מדיניות אנטי־בבלית מסתמנת בע' רק לפני חורבן יהודה. מלך ע' נזכר עם מלכים אחרים ששלחו מלאכים אל צדקיהו (594/3 לפסה"נ) בדבר ארגון מרד כללי נגד בבל (ירמ' כז, ג). אין ידיעות על גורל המרד, אולם הנבואה ביחז' (כא, כג—כז), הניסיון של צדקיהו לברוח לעבה"י, הפליטים מיהודה שמצאו מקלט בע' (ירמ' מ, יא) והמזימה שרקם בַּליס לרצוח את גדליה (ע"ע), כל אלה מרמזים שלע' היה חלק במרד. לפי יוסף בן מתתיהו (קדה"י י, ט) בא מסע עונשין בבלי נגד ע' שנים אחדות לאחר חורבן ירושלים (582), והדים מצויים בכתובת של נבוכדנאצר המספרת על מסע אל הלבנון. אין ידיעות ברורות על ע' עצמאית לאחר התקופה הנאו־בבלית, ונראה שע' אורגנה כפחווה בבלית (שנודעה בתקופה ההלניסטית בשם עמוני־טיס). שבטי ערב פרצו למקום וגרמו לחורבן הישוב בעבה"י, כפי שהוכח בסקר ארכאולוגי. ההזכרות המאוחרות של ע' מכוונות לפחוות ע' ולאוכלוסייתה. „טוביה העבד העמוני" (נחמ' ב', י; ג, לה ועוד) היה יהודי, ממשפחת בית טוביה, שנקרא עמוני ע"ש מקום מושבו. במרוצת התקופה ההלניסטית נצטמצמה פחוות ע' לחלקה המזרחי בלבד, ובמרכזה פילאדלפיה (רבת עמון), ואילו החלק המערבי, בו ישבה אוכלוסיה יהודית גדולה, נודע כתחום ה־Περαία שסופח למלכות החשמונאים בימי יהונתן.

ב. ע.

אצל חז"ל כרוכים יחד תמיד ע' ומואב. ביחס לשניהם נקבע בהלכה כי נקבה מותרת לבוא בקהל מעיקר הדין (יבמ' ח', ג'). בימי חז"ל כבר לא נהג איסור זה, אפילו בזכרים, ש„כבר עלה סנחריב מלך אשור ובלבל את כל האומות" (ברכ' כ"ח, ע"א). גם כיבוש ארץ ע' הותר לבני־ישראל לאחר שכבשה סיחון מלך האמרי (ע"ע): „וע' ומואב טהרו בסיחון" (גיט' ל"ח, ע"א). לפי מסורת חז"ל היתה ע' מעורבת בצורה כלשהי בחורבן ירושלים ע"י נבוכדנאצר, והיא שעודדה אותו למסע נגד ירושלים (סנ' צ"ו, ע"ב), ו„בשעה שנכנסו עכו"ם להיכל, הכל ניפנו על כסף וזהב, והם ניפנו על ס"ת, אמרו: זה שכתוב בו ,לא יבוא עמוני ומואבי בקהל ה'' יִשָּׂרֵף באש" (יבמ' ט"ז, ע"ב; והשו' איכ"ר [בובר], פתיחתא ט'). בלעם (ע"ע), שישב בארץ בני ע', נשלח לקלל את ישראל בעצת מואב וע' כאחת (ספרי, דב' ר"נ). ע"פ מסורת קדומה נהגו היהודים הדרים בע' בתקופת בית שני לעבוד עבודת־אדמה בשמיטה, שלא נחשבה ארץ ע' כקדושה בקדושת א"י, אבל היו מעַשרים בה, ובשמיטה היו נותנים מעשר עני (ידים פ"ד, מ"ג; חג' ג', ע"ב). וע"ע א"י (כרך ו', ע"פ מפתח הערך שבכרך המי־לואים).

נ. גליק, עבר הירדן המזרחי, תש"ו; H. L. Ginsberg, *Judah and the Transjordan States from 734 to 582 B.C.E.* (A. Marx Jubilee Volume), 1950; D. Winton-Thomas (ed.), *Archaeology and O. T. Study*, 429—953, 1967.

עָמוֹס, נביא „על ישראל בימי עֻזיה מלך יהודה ובימי ירבעם בן יואש מלך ישראל, שנתים לפני הרעש". השם מצוי באוג־ריתית, והוא אולי קיצור השם עמסיה (דהי"ב יז, טז). בזמן מלכות ירבעם (ע"ע; 784—748 לפסה"נ) היה באיזור א"י ליקוי חמה מלא (ב15 ביוני 763 לפסה"נ) ויש רמזים לכך, כנראה, בנבואת ע' (ה, ח; ח, ט), וגם לרעש (ד, יא; ח, ח; ט, ה, ועוד). בתוכן הספר פרט לפתיחה אין כל אחיזה כרונולוגית לזמנו. בלא ספק היה ע' מתקוע שמדרום לבית לחם יהודה, הנזכרת רבות במקרא, — למרות שהוא מגדיר את עצמו כבולס שקמים (ז, יד), שאינם גדלים ביהודה — ולא מתקוע שבצפון, שאינה נזכרת כלל במקרא. דברי אמציה כהן בית אל: „ברח לך אל ארץ יהודה" (ז, יב), מכוונים בפירוש לשיבת ע' לארץ מוצאו. אעפ"כ, פרט לנבואה אחת על יהודה (א, ב; ב, ד—ה) ועל „סכת דויד" (ט, יא—יב), מכוונת נבואת ע' ברובה לישראל. ושמא סיבת הדבר לאו דווקא בהתערותו שם, אלא בטשטוש

התחומים שבין שתי הממלכות אז, שהביא לזיהוי בשליחותם של נביאי ישראל ויהודה לאחר תקופת אליהו ואלישע. ע׳ היה „בנֹקדים" (א, א), היינו בוקר, או רועה (ז, יד—טו). דבריו על עצמו: „לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי... ויקחני ה׳ מאחרי הצאן" אינם מרמזים על מוצא נחות, אלא על דמיון למנהיגים שלוקחו „מאחר הצאן" (שמ״ב ז, ח, והשו׳ שמ׳ ג, א).

ספר ע׳ מתייחד בחלוקתו לחטיבות ספרותיות קטנות: לאחר פתיחה קצרה: „ה׳ מציון ישאג ומירושלם יתן קולו", באה סדרת נבואות על הגויים ועל יהודה וישראל בכותרת החוזרת „על שלשה... ועל ארבעה" (א, ג — ב, ו), ונבואת זעם (ב, ז—טו), הסמוכה מצד תכנה לנבואה הקודמת לה. לאחריה — קובץ נבואות תוכחה ואסון, שפתיחותיהן: „שמעו" ו„הוי", ולאחריו סדרת מראות, הפותחים ב„כה הראני ה׳". אח״כ בא סיפור המעשה בין אמציה וע׳ ולבסוף — נבואת פורענות חלקית, המסתיימת בשתי נבואות נחמה.

המאורעות הנרמזים בקובץ הראשון (א, ב — ב, ו) ייתכן שהם קשורים לתקופת בית יהוא בכלל. כנביאי הכתב שלאחריו, ע׳ — הראשון לנביאים „אחרונים" — הוא נביא לגויים, המצווה לחרוץ, בדבר ה׳, גורל עמים ומדינות. החטאים מתייחסים לנורמות חברתיות־מוסריות, וענשם — הרס, גלות והסרת המושלים. הסדרת הנבואות הללו בראש הספר נועדה להבהיר, כנראה, את חשיבותו של ע׳ כנביא לגויים. הנבואה לישראל, הכלולה ביחידה זו, מתייחסת בעיקרה לחטאים בתחומי הפולחן ושמירת חוקי ה׳. עונשם מפורט יותר מעונש העמים, ושלוב בסקירה על העבר וחטאיו.

בתוכחה הראשונה מסדרת „שמעו" כמה קווים אפייניים לנבואת ע׳: העליה ממצרים כרוכה בבחירה אלוהית, שאינה מעניקה זכות אלא מחייבת באחריות יתירה. להלן (ט, ז) מבטל ע׳ כל יתרון לבני ישראל, מצד העליה ממצרים, על פלשתים וארם — שגם אותם „העלה" ה׳ ממקומם. בתוכחה הבאה (ד, א—יא), יש סדר עקיב של חטא ועונש: נשי הר שומרון עושקות דלים, וענשן: נטישת בתיהן מעוני; ישראל מפליגים במעשי פולחן, וענשם: בצורת, ארבה, דבר, אש והפיכה (אולי רמז לרעש). נבואת הזעם הבאה (ה, א—יז) מקוננת תחילה על מפלת ישראל, מגנה את ההידרשות לאתרי הפולחן בבית אל, בגלגל ובבאר שבע, מוקיעה את סילוף המשפט, פונה לעם להיטיב את מעשיו, „אולי יֶחֱנן ה׳" (יד—טו), ומסיימת בקריאה לאבל. גם הנבואות הפותחות ב„הוי" הן נבואות זעם, שהחטא והעונש מפורטים בהן. אלמנטים מיוחדים בהן: גינוי השירה שאולי היתה מלווה מעיקרה את הפולחן, תיאור מפורט של הפורענות, הפוגעת ביחידים ללא שריד; ובסיום קביעת תחומי הלחץ או ההגליה (ה, כז; ו, יד) — הלא הם גבולות ההתפשטות בימי ירבעם בן יואש (מל״ב יד, כה, כח).

המראות, בין שהוראתם משתמעת מעצם תכנם (ז, א—ו), בין מפירוש לשוני הנרמז בשם המראה („אנך"; ז, ז—ט; „כלוב קיץ" — ח, א), מכוונים להבלטת גודל האסון: אם מהטבע — גובי ואש; ואם מהטבע והאדם — חורבן, חרב על בית המלוכה וקץ לישראל. בראשונים נתמזגה בשורת נחמה עקב בקשת הנביא; באחרונים — הפורענות ללא נחמה. מראה הרס המזבח בידי ה׳ בא להורות, כי מזעם ה׳ אין להמלט לא במסתרי הטבע ואף לא בשבי האויב (ט, א—ה). בקשר לנבואה על בית ירבעם (ז, ט), שבאחד המראות, מסופר על ריב בין אמציה כהן בית־אל לבין ע׳ (ז, י—יז) — ללא התערבות המלך. יש לראות את הכהן כשליח המלך ואת נבואת ע׳ כמכוונת בעקיפין נגד המלך עצמו, שהרי משא פורענותו נאמר דווקא בתקופה של גיאות מדינית וכלכלית. במנעו מע׳ להינבא בבית־אל מדגיש הכהן: „כי מקדש מלך הוא ובית ממלכה הוא". נצחונות המלך והרחבת הגבולות על ידיו הם לע׳ כחומר — אירוני — להינבא באמצעותו על ממדי לחץ האויב (ו, יג—יד). אין לדעת אם בעקבות פקודת הגירוש נחתמה פעולת ע׳ כנביא; מ״מ בבית־אל לא התנבא עוד.

שלא כנביאים אחרים אין ע׳ מזכיר תקופות חסד בעבר, והחטאים נגד הנביאים כבר החלו, לדעתו, בתקופה קדומה (ב, יא—יב). התנגדותו לקרבנות חריפה, וכוללת גם רמז לאי־הקרבת קרבנות במדבר (ה, כה). לא נתפרש אצל ע׳ מהו הפולחן הרצוי. נבואתו רואה בפגעי החברה המשגשגת ובחטאיה המוסריים־חברתיים גורמים ישירים למפלה. כך נמצא ע׳ חותר תחת אָשיות הממלכה, וכלשון אמציה בדבריו למלך: „קשר עליך עמוס בקרב בית ישראל; לא תוכל הארץ להכיל את כל דבריו" (ז, י). בנבואת ע׳, מעצם שליחותה, וכאצל שאר הנביאים, נשתלבו רמזי נחמה גם בנבואת הזעם: „דִרשוני וִחיו" (ה, ד; והשו׳ שם ו, יד), „אולי יחנן... שארית יוסף" (שם, טו), ובפירוש: „נִחַם ה׳ על זאת" (ז, ג, ו).

נבואת הנחמה בע׳, כמו בשאר ספרי הנביאים, עניינה הקמת הריסות, פריחת החקלאות והשבת שבות ישראל — „ולא יִנָּתשו עוד מעל אדמתם" (ט, יג—טו). קשה הוא עניין „סֻכת דויד הנֹפלת" (ט, יא) — ואולי כאן זכר לפילוג הממלכה. יהודה נזכרת לפרקים בנבואת ע׳ (ב, ד—ה; ו, א). נבואת הנחמה בסוף הספר מקבילה לנבואת הפתיחה על ציון וירושלים. מצד החטא דומות יהודה וישראל לגויים; לפי הנחמה יגברו עליהם: „למען יירשו את שארית אדום וכל הגוים אשר נקרא שמי עליהם" (ט, יב).

לדעת חז״ל, „ארבעה נביאים נתנבאו באותו פרק, ואלו הם: הושע, ישעיה, ע׳ ומיכה" (פס׳ פ״ז, ע״א). הסדר הפנימי, לדעת חז״ל, הוא כרונולוגי (שם), ומעניינת השערתם, כי מיכה (ע״ע) בנבואתו על „שמונה נסיכי אדם" (ה, ד) שיעמדו לישראל להגן עליהם בבוא אשור, מתכוון, בין היתר, גם לע׳ (סוכה נ״ב, ע״ב). בהתאם לדעתם שהעשירות היא סגולה הכרחית לנבואה, מונים חז״ל את עשרו של ע׳ (נד׳ ל״ח, ע״א), ויש אומרים שהיה גם מגמגם או כבד לשון (ויק״ר צ״, י׳ ועוד; השו׳ שמ׳ ד, י). חז״ל הדגישו את מידת קטרוגו, ומנוהו בין ה„קנתרנים", ש„נתלה נבואתם בעצמם" (= „דברי עמוס", קה״ר א׳, ב׳). הם העמידוהו בסוף רשימת המרַכזים של דרישות האמונה — „בא ע׳ והעמידן על אחת, ,דרשוני וחיו׳" (מכות כ״ד, ע״א), ולדעתם ביטל ע׳ — בנבואת הנחמה היחידה שלו (פרט לסיום הספר) — את גזירת משה: „וישכן ישראל בטח, בדד עין יעקב" (דב׳ לג, כח) — בלשון „נחם ה׳" וכו׳ (שם). דבריו המפתיעים של ע׳ על בחירת עם ישראל כסיבה לסבלותיו (ג, ב) שימשו נושא בוויכוח המינים עם ר׳ אבהו בקיסריה, במאה השלישית לסה״נ (ע״ז ד׳, ע״א).

מ. בובר, תורת הנביאים, 91—103, תש״ב; י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ג׳, 56—92, תש״ח; מ. וייס, המקרא כדמותו, 71—74, 262—263, תשכ״ב; מ. הרן, עלייתה וירידתה של ממלכת ירבעם (ציון, ל״א) תשכ״ו; הנ״ל, סוגיות מקרא (תרביץ ל״ט, 126—135/6), תש״ל; F. Pratorius, *Die Gedichte des A.*, 1924; A. Weiser, *Die Profetie des A.*, 1929; K. Cramer, *A.*, 1930; J. Morgenstern, *A. Studies*, I-II, 1936–8; N. H. Snaith, *The Book of A.*, I-II, 1945/6; A. Neher, *A.*, 1950; V. Maag, *Text, Wortschatz und Begriffswelt des Buches A.*, 1951; A. S. Kapelrud, *Central Ideas in A.*, 1956.

שמ. א.

עֲמִיאֵל, מֹשֶׁה אֲבִיגְדוֹר (1883, פורוזוב [ליד גרודנה] — 1946, ת״א), רב ופוסק. למד בישיבת טלז (ע״ע), ואצל ר׳ חיים סולוביצ׳יק (ע״ע) ור׳ ח״ע גרודזנסקי (ע״ע) בווילנה. שם נסמך להוראה ע״י גדולי ליטא: ר׳ יוסף רוזין (ע״ע) ור׳ מאיר (ע״ע) שמחה הכהן מדווינסק ואחרים, וב1905 נתקבל לרב בשווינ־צאן, במקומו של הרב י. י. ריינס (ע״ע). ב1913 נתקבל לרב בגראיוואו שבפולניה והיה מראשוני הרבנים שהצטרפו ל„מזרחי" (ע״ע). במאמריו החשובים בשאלות האידאולוגיה הציונית הדתית, נתגלתה בקיאותו גם בענייני הספרות והמחקר. ב1920 נבחר לרבה של אנטורפן (ע״ע), ומאז היה מעמודי התווך של הציונות הדתית. באנטורפן

הרב משה אביגדור עמיאל

יסד רשת חינוכית מקיפה, מת״ת ועד לישיבה גדולה, ושיעוריו וספריו הר־ציאו את שמו כחריף ובקי בהלכה ובהגות.

לאחר מות ר׳ שלמה אהרנסון (ע״ע), רבה של ת״א, נבחר הרב ע׳ (1936) במקומו. הוא יסד בת״א את ישיבת „היישוב החדש״ — הקרויה על שמו — והקים רשת חינוך תלמודי בכמה מן המושבות הסמוכות. מספריו: „דרכי משה״ (א׳—ב׳; בילגוריי, תרפ״ב—תרפ״ח) — סוגיות בהלכה; „לנבוכי התקופה״ (ירושלים, תש״ג) — עיונים ביהדות; „הצדק הסוציאלי״ (ת״א, תרצ״ו) — ע״פ דת ישראל; „דרשות אל עמי״ (א׳—ג׳; ווארשה־אנטוורפן, תרפ״ג—תרפ״ט) ו„הגיונות אל עמי״ (א׳—ג׳; אנטוורפן־ירושלים, תרצ״ג—תרצ״ו) — דרשות ועיונים. ספרו העי־קרי „המדות לחקר ההלכה״ (א׳—ג׳; ירושלים־ת״א, תרצ״ט—תש״ה) — דרכי ההגיון וכלליו בעולם ה„סברא״ התלמודית לאופניה.

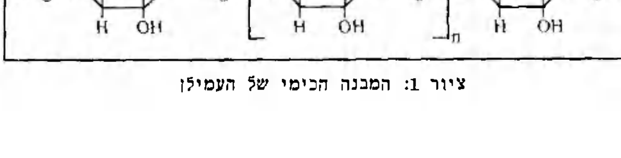
הרב ע׳ היה הוגה דעות מעמיק, ומעמודי התווך של הציונות הדתית. תרומתו המקורית בנושא זה — שהיתה לה השלכה על בניין היחסים הבין־ציבוריים ביהדות — היתה קשורה בהשקפתו כי מלבד המצוות ש„בין אדם למקום״ וש„בין אדם לחברו״, קיים סוג שלישי: „מצוות שבין ישראל ועמו, בין ישראל היחיד לאומה הישראלית״. סוג זה עולה בחשיבותו על האחרים, וע״כ אמרו חז״ל כי „מצות ישוב א״י שקולה כנגד כל מצוות שבתורה״. מלחמתו בקיצוניות הדתית האנטי־ציונית היתה חריפה יותר ממלחמתו בציו־נים החילוניים. הוא לא שלל את הגלות, אך טען שקיומה היה אפשרי רק כאשר היהודים הסתגרו בתוך שלהם. משהורשם הדגש על שוויון אזרחי ועל התבוללות תרבותית נותרה התנועה הציונית מפלט בלעדי, „תרופה לפני המכה״.

ספר יובל לרב ע׳, תש״ג; י. ל. הכהן פישמן, אנשים של צורה, תש״ז, 212—223; L. Jung (ed.), *Guardians of our Heritage*, 661–672, 1958.

ל. י. ר.

עֲמִילָן, פוליסוכר (ע״ע פוליסכרים) הנפוץ בעולם־הצמחים ומשמש בהם כחומר־תשמורת לסוכרים, בדומה לגליקוגן (ע״ע) שבעולם־החי. הע׳ נאגר בעיקר בזרעים (ע״ע), פירות ופקעות, בצורת גרגירים, בגודל 2—150 מיקרון. ע׳ נוצר בשעת הפוטו־סינתזה בפלסטידות (אברונים בתוך פלאסמת התא), הנושאות כלורופיל (ע״ע) וכן כע׳־אגירה באיברי־האגירה של הצמחים — העמילו־פלסטידות. צורתו של הע׳ הראשוני נקבע רק לפי המקום העומד לרשותו בפלסטידה. לעומתו, ע׳־האגירה הוא רב־גוני בצורתו, ואפייני למינים בודדים או לקבוצות של צמחים. באלה ניכרות בד״כ שכבות פחות או יותר קונצנטריות, הערוכות מסביב לנקודה מרכזית אחת (גרגיר פשוט), או לכמה נקודות (גרגיר מורכב). צורתם לרוב כדורית או דמוית־ביצה, ולעתים מצולעת.

יחידת מבנה של הע׳ היא α-D-גלוקוזה (ע״ע), היחידות קשורות ביניהן בקשר גליקוזידי (1 ← 4) (ע״ע סכרים), כמתואר בציור 1. הע״ הטבעיים הם, בד״כ, תערובת של שני פוליסוכרים: (1)

ציור 1: המבנה הכימי של העמילן

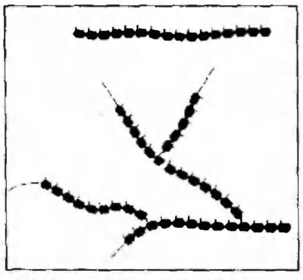
עמילוזה — שרשרת ישרה של יחידות גלוקוזה (ציור 2). משקלה המולקולרי 100,000—200,000; (2) עמילו־פקטין — בעל מבנה מסועף (ציור 2, למטה). בנקודות־ההסתעפות קשורות היחידות זו לזו בקשר d (1 ← 6); משקלו המולקולרי הוא 1—6 מיליון.

רוב הע״ מורכבים מכרבע עמילוזה ושלושה רבעים עמילו־פקטין. אפשר לשקע באופן סלקטיווי את העמילוזה מתוך תסחיפי־ע׳ חמים ע״י הוספת כהלים, חומצות שומניות או פנולים שונים.

הע׳ מתפרק ע״י אנזימים (ע״ע פרמנטים), המכונים עמילאזות. אלה מצויים בכל עולם החי והצומח, ובעיקר בזרעים עשירי־ע׳ (מהם הם מופקים בשביל תעשיית־מזון), בפטריות ובחיידקים (המשמשים כמקור לעמילאזות בשביל תעשיות נייר וטכסטיל), ובמערכת העיכול של בע״ח — בעיקר בלבלב (ע״ע עכול; פנקראס). עמילאזה מצויה גם ברוק של בע״ח אוכלי צמחים, וחסר למעשה ברוק של טורפים.

מבחינים בשני סוגי עמילאזות: α-עמילאזות ו β-עמילאזות. הראשונות מפרקות קשרים גליקוזידיים באמצע השרשרת, ביצרן תחילה שרשרות קצרות של הע׳ (דכסטרין; ע״ע), ולבסוף הדו־סוכר α-מלטוזה, שאותו אין האנזים מסוגל לפרק. ה β-עמילאזות תוקפות את שרשרות הע׳ בקצותיהן. הן מביאות לפירוק של יחידות דו־סוכר מהקצוות. תוך כדי הפירוק חל היפוך מבנה, והתוצר הוא β-מלטוזה. העמילוזה מתפרקת בשלמות לβ-מלטוזה, ואילו העמילו־פקטין מת־פרק רק בחלקו, ונשאר פוליסכריד המכונה דכסטרין גבולי, העשיר בנקודות־הסתעפות (קשרי 1 ← 6) שאינן מתפרקות ע״י האנזים. בצמחים מצויים שני סוגי העמילאזות, בעוד שהאנזים במערכת־העיכול של בע״ח הוא מהסוג α.

תמיסות הע׳ הן בעלות סיבוב אופטי (ע״ע אופטית, פעילות) סגולי גבוה (בין 180°+ ל 220°+). בהיותם פוליהידרוכסי־כהלים, אפ־שר ליצור מהע״ אסטרים ואתרים. לאלה נודעת חשיבות בבירור המב־נה של הע׳. תגובה אפיינית לזיהוי הע׳ הוא הצבע הכחול המתקבל עם יוד (ע״ע אינדיקטור).

ציור 2: למעלה — מבנה מולקולת העמילוזה—תיאור סכמתי; למטה — מבנה מולקולת העמילופקטין — תי־אור סכמתי

בשעת חימום תרחיפים מימיים של ע׳ נקלטים מים בתוך גרגיריו והם תופחים. בתחילתה התפיחה היא הפיכה, אולם עם עלות הטמפ־רטורה לדרגה אפיינית לסוג הע׳ חלה תפיחה מהירה ובלתי־הפיכה, צמיגות התמיסה עולה, ועם הקירור מתקבל גל (ע״ע קולואידים) של ע׳. בתכונה זו משתמשים בתעשיית־המזון ובגיהוץ (ע״ע כביסה, עמ׳ 553). כן משתמשים בע׳ להכנת גלוקוזה (ע״י פירוק חומצי מלא) או סירופים (ע״י פירוק לכ 40%).

הע׳ נצרך בכמויות גדולות בתעשיית הנייר (ע״ע), ושם הוא משמש למילוי נקבוביות ולקישור בין הסיבים. המצרים הקדמונים השתמשו בתוצרי ע׳ למריקת הפפירוס. כן משמש הע׳ בתעשיות הטכסטיל, המזון והדבק (ע׳ ערכיהם).

המקורות העיקריים לע׳ במסחר הם תירס (כ 70% מהחומר היבש), תפוחי־אדמה (כ 90%), אורז (כ 90%) וחיטה (כ 70%). צורת הע׳ המתקבלת תלויה באופן הייבוש, לאחר מיצויו מהמקורות הטבעיים. ייבוש בטמפרטורה נמוכה יחסית (טמפרטורת האוויר) נותן ע׳ מסוג אחד מדגנים ומסוג אחר משרשים. בייבוש בחום גבוה מתקבל ע׳ מסוג שונה, שהוא חסר צורה ספציפית.

R. L. Whistler – E. F. Paschall (eds.), *Starch: Chemistry and Technology*, I–II, 1965–1967.

ב. שפ. - ק. ח.

עָמִיר־פִינְקֶרְפֶלְד, אַנְדָה (נו׳ 1902, ז׳שוב [פולניה]), משוררת עברית. עלתה לארץ ב 1920, אך חלתה וחזרה לפולניה. ב 1921 הוציאה קובץ „שירים על החיים" (בפולנית). למדה מיקרו־ביולוגיה באוניברסיטות לבוב, לייפציג וברלין, וב 1924 עלתה שנית, עבדה בקיבוצים ואח"כ בת"א במחקרים ביולוגיים. ב 1946 יצאה בשליחות למחנות פליטי השואה בגרמניה. ב 1948—1950 ריכזה במשרד־הבטחון את העזבונות הספרותיים של הנופלים. מ 1968 מנהלת בית מניה ביאליק. שירה הראשון בעברית נדפס ב 1928. שירתה הלירית, המשוחררת מן המתכונת ה„קלאסית", נושאת אופי נשי־רומנטי ומבטאת גורל אשה, מאווייה, תוגתה והקרבתה. מספריה: „ימים דובבים" (תרפ"ט), „יובל" (תרצ"ב), „דודאים" (תש"ג), הפואמה „אחת" (תשי"ג), ועוד. מבחר שיריה כונסו ב„גדיש" (1949) ו„גדיש ועומר" (תשכ"א). את המחזה „יום אחד אחרי אוהורו (= חירות)", כתבה בשהותה בקניה.

ע׳ היא מחלוצות השירה העברית לגיל הרך. שיריה לילדים (התחילו להידפס ב„גליונות לגן־הילדים", 1929) מצטיינים במוסי־קליות ובהומור מהול בעצבות; בשפה פשוטה ועשירת דמויים היא מפיחה רוח־חיים בעצמים הדוממים ומבטאת את עולמו הפנימי של הילד. מהם: „על ענן כביש" (1933), „שירי ילדים" (תרצ"ה, זכה בפרס ביאליק), „כוכבים בדלי" (תשי"ז), „אני שר מאושר", 1973, ועוד. כן תרגמה ועיבדה שירים וסיפורים לילדים.

צ. שארפשטיין, יוצרי ספרות־הילדים שלנו, 103—110, תש"ז; י. הררי, אשה ואם בישראל, 463—470, תשי"ט; א. כהן, סופרים עבריים בני זמננו, 186—189, תשכ"ד.

עַם יִשְׂרָאֵל, עם קדום, בעל היסטוריה ארוכה ורצופה, ממוצא שמי. לשונו המקורית היתה עברית ודמותו הלאומית והדתית עוצבה בא"י. בעל דת מונותאיסטית ראשונה בעולם, ובעל תודעת בחירה ושליחות אלוהיות, שמצאו את ביטוין העיקרי בתנ"ך — ספר הספרים שהשפיע השפעה מכרעת על תרבות המערב. **עם ישראל** קיים את דמותו הלאומית והדתית בתנאי גלות ארוכה על פזורותיה המרובות, בהיותו נתון ללחץ ורדיפות מחד־גיסא וחשוף להשפעות תרבותיות מגוונות מאידך־גיסא. לאחר כ 2,000 שנה חידש העם את קיומו המדיני בארצו, תוך החייאת שפתו וקיבוץ חלק ניכר מגלויותיו.

גלגולו של השם „ישראל". השם המשותף לי"ב השבטים שנתייחסו על יעקב („ישראל"), היה „בני־ישראל", אף שכלפי חוץ השתמשו בשם הקדום „עברים" (ר׳ להלן, עמ׳ 891), והשבטים הבודדים המשיכו להקרא בשמותיהם. בראשית ימי דוד, עם הת־פלגות ממלכת שאול וייסוד ממלכת „יהודה", נתייחס לתושביה השם יהודים, לעומת השם „ישראל" שנתקיים כמקודם בממלכת יתר השבטים. התייחדות זאת נמשכה אף כשנתאחדו השבטים תחת דוד (שמ"ב יט, מא—מג), אולי מפני שהאיחוד היה, לפי ההשערה, פרסונלי. עם התפלגות המלוכה בשנית, חזר ונעשה השם „יהודה" לכינוי המקובל לארץ צאצאי דוד, אולם מאחר שהכל ראו עצמם בראש וראשונה כ„בני־ישראל", היו מכנים לפעמים את הממלכה שבצפון בשם „אפרים", אך כנגדו נתקיים השם „יהודה" כלפי הממלכה הדרומית. מתוך כך החלו קוראים גם לכלל התושבים „יהודים" (מל"ב טז, ו) וללשונם „יהודית" (שם יח, כו), ובסוף ימי הבית הראשון כבר נשתגר שם זה גם בישראל (מל"ב כה, כה; ירמ׳ לב, יב ועוד הרבה). בתקופה זו אנו מוצאים גם שם פרטי: יהודי (ירמ׳ לו, יד, כא, כג), וכאילו כזכר למוצאו מן החוץ, מתרגמים את השם עברי בתורה (שמ׳ כא, ב) ב„יהודי" (ירמ׳ לד, ט). משהוגלו עשרת השבטים ונתבטלה ממלכתם, נעשה השם „יהודים" שם כולל לכל זרע ישראל ולכל עובד ה׳. דבר זה ניכר יפה בתעודות הרשמיות של מלכי פרס שנכתבו בלשון הבין־לאומית של אז, באר־מית, בספר זכרונות נחמיה (ב, טז; ח, ח, ועוד הרבה) ובמגילת אסתר. השם „ישראל" משתמר בפי יהודים דוברי לועזית רק בתפילה (נחמ׳ א, ו). מהפרסים קיבלוהו היוונים ומהם הרומיים וכן הלאה. יחידים היו היוונים שהשתמשו גם בשם „עברים" — Ἑβραῖοι — שבוודאי קיבלוהו מן הפניקים, וללשון — „עברית", ומהם קיבלוהו הסופרים היהודים הכותבים יוונית כיוסף בן מתתיהו ופילון.

אותה שעה שניצח השם „יהודים" בחוץ, חזר ונצטמצם „ישראל" בפי דוברי עברית בא"י. נראה שהיתה זו ראקציה מכוונת מתוך זיקה להיסטוריה הקדומה. כנגד נחמיה מקפיד עזרא הסופר לכתוב תמיד „ישראל", ואף באיגרת הארמית שניתנה לו מאת המלך. ואפשר שזה מהדברים שיש לנו לזקוף לזכותו של עזרא. כך הדבר גם בספר „דברי הימים", ומאז ואילך בכל הספרות שנכתבה עברית, בספרים האַפוקריפיים, במגילות מדבר יהודה, במשנה, בחלקים העבריים שבתלמוד, ובמטבעות המרד האחרון ושל בר־כוכבא. יוצ־אים מן הכלל, כגון „יהודים" בעמוד הנחושת שהוקם בהר־ציון לכבוד שמעון החשמונאי בהבחרו ל„נשיא־יהודים", או „חבר־היהו־דים" על מטבעות יוחנן בנו, יש לבאר כשימוש מדיני בזיקה לשם „ארץ־יהודה", שבה כינו הגויים את הארץ. בלועזית משתמשים, כאמור, בשם „יהודים", אולם פעמים משנים ושמים בפי הדובר היהודי את השם „ישראל". ב„מפעלות השליחים", שנכתב יוונית מושם שימוש זה בפי רבן גמליאל — V, 35; ופעמים בפי פטרוס ופאולוס (I, 6; II, 22, 36; III, 12; IV, 8; XV, 15). הבדלה זו ניכרת עוד בייחוד באוונגליונים. מתוך הבנה זו, ששם זה עיקרו בשימוש חיצוני, מוסרים התרגומים הארמים את „עברי" במקרא ע"י „יהודי".

חלוקה זו בין העברית ללועזית נשארה עד המאה ה 19. הספרות הרבנית מקיימת לרוב את השם „ישראל" ואילו הלשונות המדוברות בין היהודים משתמשות בכנוי „יהודים". כשנתפתחו הניבים המדוב־רים בין היהודים ללשונות בפני עצמן, התחילו מכנים גם לשונות אלו לשון יהודית. השם „יהודים" נשאר אפוא מאז גלות בבל כשם הקבוע גם בין היהודים. רק בראשית המאה ה 19 נולדה נטיה, בעיקר בין יהודים מתבוללים בגרמניה, בפולין ובמקומות אחרים באירופה ובאמריקה, לנתק עצמם מן השם „יהודים" שהגויים עשׂ־אוהו ללעג, ולהקרא בשם „ישראלים" (Israelit; Israélite; Israelite; اسرائيلي [בצפון אפריקה] Еврей [לעומת Жид ברוסיה]). נטיה זו לא זכתה להצלחה מרובה, ופרט לכמה עתונים שנתקיימו במשך זמן ונקראו בשם „הישראלי" או בדומה לזה, ופרט לשמה של חברת „כל ישראל חברים" (ע"ע), בטל השם. שינוי חל עם הקמת מדינת ישראל, שגם לה הוצעו תחילה כמה שמות אחרים („יהודה", „עבריה").

י. מ. גרינץ, עברית כלשון הספר והדיבור בימי בית שני האחרונים (אשכולות, ג׳), תשי"ט; G. A. Dannel, *Studies in the Name Israel in the Old Testament*, 1946.

י. מ. ג.

פתיחה. הגדרת זהות המייחדת את העם היהודי כעם אחד וקובעת זיקתם של היחידים אליו היא בעייתית וייחודית. לכתחילה

נראה שמדובר בהגדרה לאומית קלאסית. ע"פ המקרא מאוחדים בני י' (= ישראל) בהכרת מוצאם המשותף, במובן של קשרי חיתון והולדה, והמשכתם של קשרים אלה בחיי־היחד של בעלי לשון מיוחדת ושותפים לארחות־חיים וגורל היסטורי. בני י' הם „זרע אברהם, יצחק ויעקב". הכרת אחדות זו שעל יסוד המוצא המשותף נתקיימה גם בספרות תושבע"פ לדורותיה ואף ביחסם של בני עמים אחרים. מסכמת הגדרה זו נובעת הנורמה ההלכתית המקובלת עד היום: יהודי הוא מי שנולד להורים יהודים, או מי שנתגייר וניתק עצמו ע"י הגיור מקשרי־מוצאו הקודמים כדי להיות, לו אך בדרך של „אימוץ", בן לאברהם אבינו. אולם בד בבד עם ההגדרה הלאומית מופיעה כבר במקורות הקדומים ביותר תודעת הזיקה הבלתי־ניתקת שבין קיום העם באחדותו לבין הנאמנות לתורה, ספר הברית אשר נכרתה בין בני י' לאלוהיהם. הברית הזאת היא המאחדת את היהודים לבני עם אחד, ומידת אחדותם מותנית במידת נאמנותם לברית. בספרות התורנית המאוחרת נתנסח קשר זה ע"י ר' סעדיה גאון: „כי אומתנו איננה אומה כי אם בתורותיה" (האמונות והדעות, מאמר שלישי). אולם מן הראוי להדגיש כי הקשר היה לכתחילה דו־צדדי: התורה קיימה את הכרת אחדות המוצא, והנחיה של חיי־עם אידאליים היא מטרה נעלה של התורה. באופן זה אהבת העם היהודי הינה ערך תורני, כשם שאהבת התורה נחשבה לערך לאומי.

הייחוד שבהגדרת זהות העם היהודי ניכר בקשר שבין תודעת האחדות הלאומית לבין הנאמנות לתורה כאמונה וארוח־חיים; הבעייתיות של ההגדרה ניכרת במתיחות שבין השאיפה האידאלית האפיינית למקורות, לבין ממשות חייו הלאומיים של העם היהודי, וממשות יצירתו הרוחנית בכל תחומיה. מנקודת הראות של ההגדרה הלאומית עומדת השאיפה לחיים לאומיים אידאליים בניגוד לעובדת קיומו של העם, במשך רוב תולדותיו, בתנאים המעמידים בספק את אחדותו הלאומית. מבחינת פיזורו בארצות ובעמים רבים; מבחינת חסרונה של עצמאות מדינית; מבחינת הלשונות שבהן דיבר ויצר; מבחינת התרבויות שבהן השתתף והגורלות ההיסטוריים שבהם נטל חלק, בעת ובעונה אחת או בדורות שונים, — מכל הבחינות הללו התעוררו תהיות שונות אם היה העם היהודי עם אחד בכל תקופותיו וברציפות תולדותיו ואם כן — באיזה מובן היה עם אחד? מה הם הגדרים שקיימו את אחדותו וביטאוה? ולא קלה יותר הבעיה מנקודת הראות הרוחנית: האם אפשר לדבר על „היהדות", כפי שנתגלמה בספרות עצומת־ממדים ורבת תמורות במשך אלפי שנים, כעל תופעה אחדותית מבחינת תכניה או מבחינת צורתה? האם יש הגדרה אחת וממצה ל„יהדות" בהשקפת־עולם או כאורח־חיים? ואם כן — מהי הגדרה זו? במה מעוגנת אחדותו של הריבוי עשיר־הניגודים?

הייחוד והבעייתיות מורגשים היו בספרות היהודית לדורותיה. אולם השאלה, אם קיימת אחדות של עם יהודי ואם קיימת אחדות של השקפה או אורח־חיים יהודי, התעוררה בעת החדשה. המציאות המדינית, החברתית והתרבותית, שנתגבשה באירופה מראשית המאה ה 18, הציגה את שני יסודותיה של הגדרת הזהות היהודית זה כנגד זה, והקשר המוסכם בין שייכות לאומית לבין נאמנות לתורה הפך להיות מוקד של פולמוס קשה בתוך העם היהודי. מתוך כך נחלקו הדעות גם לגבי הערכת המציאות בעבר. תחילה התגבשה השקפה הדוחה את ההגדרה הלאומית ונאחזת בהגדרה רוחנית־דתית. המייצגים המובהקים של השקפה זו הם הוגי הדעות של היהדות הרפורמית במאה ה 19. לדידם היהדות היא „דת", ומקבילה היא במובן זה לנצרות ולאסלם; בכך בלבד נבדל היהודי משכנו, ואילו בלאומיותו הוא משתתף עם שכניו, כגרמני, צרפתי, אנגלי וכו' „בן דת משה". אולם יש לציין כי גם הזרם הנאו־אורתודוכסי הגיע להלך־מחשבה דומה. קיום האמנציפציה הביא לידי הזדהות עם הלאומיות של העם המארח, לפחות מבחינה מדינית, והדגש של יהדות הושם בדת, בעיקר מצדה ההלכתי. יותר מאוחר התגבשה השקפה הדוחה את ההגדרה הדתית ונאחזת בהגדרה הלאומית, ומבחינתה המדינית דווקא. המייצגים המובהקים של השקפה זו הם הוגי־הדעות של הציונות החילונית במערב אירופה. הללו אינם מרגישים עצמם קשורים לדת היהודית, לא מבחינת השקפותיהם ולא מבחינת אורחות־חייהם, אבל רואים את עצמם כיהודים מבחינת גורלם הלאומי. ההתנגשות בין שתי ההשקפות הללו היא קיצונית, שהרי לכתחילה לפחות אין הן מתייחסות, בדבריהן על היהדות, למושא אחד. אולם בדיעבד יש להדגיש כי ההתנגשות בין ההשקפות גילתה בעייתיות פנימית בכ"א מהן, וכי ההשקפה המנוגדת ייצגה תמיד קושי פנימי שהיה הכרח לחזור ולהתמודד עמו בהתמדה. הגדרת היהדות כדת בלבד מחוללת שינוי מהותי בעצם מושגה של הדת היהודית ורבים מתכני מקורותיה. היא מניחה למעשה כי היהדות היא „דת" באותו מובן כנסייתי־דוגמתי שבו הנצרות היא „דת", הנחה שגם מניחיה לא יכלו להשלים עמה ברצונם להבחין בחריפות בין יהדות לנצרות. משום כך מוצאים אפילו אצל הוגים של הרפורמה (כגון א. גייגר, ש. הירש), שלאחר דחיית ההגדרה הלאומית של היהדות הם חוזרים ומאשרים את אופיה הלאומי בעבר ונאחזים לגבי ההווה בתחליפים למושג הלאום כדי לקיים את הרציפות ההיסטורית של העדה היהודית. הגדרת היהדות כלאום בלבד מעוררת קושי לא פחות חמור. לאומיות שאינה יכולה להצביע אפילו על מסגרת מדינית מקיפה ומאחדת, מתנתקת מבסיסה כשהיא מתכחשת למורשת התרבותית, והקשר שבין המורשת הייחודית של העם היהודי לבין התורה הוא ברור לחלוטין. משום כך אתה מוצא אפילו אצל קיצוני הלאומיות החילונית (הרצל, קלצקין) שלאחר דחיית ההגדרה הדתית הם מחפשים בכל זאת קשר למורשתה הרוחנית. משמע: היהדות אינה יכולה להתקיים אפילו כדת אם היא נתפסת כדת בלבד, והיא אינה יכולה להתקיים אפילו כלאום אם היא לאום בלבד. מכל כיוון היא נראית עודפת על הגדרתה החד־צדדית. בעייתיות זו התמידה את הקשר בין שתי ההגדרות למרות העימות שביניהן, והתוצאה היא שרוב זרמי המחשבה המבטאים את העם היהודי בזמננו מחזיקים בהשקפות אמצעיות המנסות לגשר בין הקטבים. חלקן יוצאות מן ההגדרה הדתית ושואפות להקיף בתוכה את ההגדרה הלאומית, וחלקן יוצאות מן ההגדרה הלאומית ושואפות להקיף בתוכה את ההגדרה הדתית. ביטויים אפייניים ומשפיעים ביותר של המגמה הראשונה הם מצד אחד השקפת „היהדות ההיסטורית" מיסודם של זכריה פרנקל, צ. גרץ וס. שכטר (היהדות השמרנית) הרואה ביהדות דת לאומית, ומצד שני ההשקפה הדתית־ציונית של הראי"ה קוק, התופסת לאומיות ודתיות ביהדות כאחדות מטאפיסית. אולם יש להדגיש כי גם בתנועה הרפורמית והנאו־אורתודוכסית חל שינוי במאה ה 20 והוא נתחזק ביותר אחרי הקמת המדינה. התנועה הרפורמית התקרבה בחלקה לציונות ובחלקה השלימה עמה, ואילו התנועה הנאו־אורתודוכסית גיבשה מתוכה מעין ציונות אנטי־ציונית (י. ברויאר); ביטויים אפייניים ומשפיעים ביותר של המגמה השניה הם נסיונות הפירוש הלאומי החילוני של המורשת התורנית אצל הוגי דעות ציוניים כגון מ. הס, פ. סמולנסקין, אחד־העם וח. נ. ביאליק, או נסיונות לגבש מושג של „הומניזם יהודי" אצל הוגי דעות כמו מ. בובר וי. קויפמן, או השקפת א"ד גורדון המחיה את המשמעות הדתית של הלאומיות היהודית, בדרך קרובה, אם כי מכיוון הפוך, להשקפת הראי"ה קוק.

אין לנו אפוא הגדרה אחת מוסכמת ללאומיות היהודית ואין לנו הגדרה אחת מוסכמת לדת היהודית, ואין לנו גם הגדרה מוסכמת לקשר שבין לאומיות ודת ביהדות. לאמור: אין לנו הגדרה אחת מוסכמת לישות המכונה „עם ישראל". אעפ"כ מציע לנו הניתוח שלעיל מצע ברור כל־צרכו לדיון בתולדות העם היהודי כעם אחד וביצירה הרוחנית המיוחדת לו כיצירה בעלת עצמיות מובהקת. קשר ההתניה ההדדית בין כל הגדרה לאומית למורשת הרוחנית־דתית, וכל הגדרה רוחנית־דתית לרציפות קיומו של העם הנושא אותה,

מניח מכנה משותף רחב כל צרכו, שעל יסודו אפשר לקבוע בבהירות את גבולות הנושא ואת הבעיות המיוחדות הנובעות ממנו. הרציפות ההיסטורית של הלאומיות היהודית, למרות ריבוי הגדרותיה, מובחנת בבירור בזיקתה, החיובית או הבעייתית, ליצירה רוחנית דתית ולאורח־חיים תורני; הרציפות ההיסטורית של היצירה הרוחנית־דתית מובחנת בבירור בזיקתה לציבור יהודי המכיר בייחודו הלאומי ורוצה בו. כל זמן שזיקה זו בין מאפייני ההגדרות לא נותקה, ואפילו הועמדה בספק, מתייחסות כל ההגדרות לרציפות מוכרת של הויה לאומית רבת־פנים, ומורשה רוחנית־דתית רבת זרמים, שאת תולדותיה וגילוייה השונים נתאר להלן.

וע"ע יהדות.

א. שב.

תולדות־ישראל מתחילת היותו לעם, בשעבוד מצרים, ועד אמצע המאה ה 4 לסה"נ, עיקר התרחשותן ומרכז־הכובד שלהן — בארץ־ישראל. תיאור ההתפתחויות בא"י במשך תקופה ארוכה זו ניתן בפירוט בערך ארץ ישראל (כרך ו', עמ' 263—427). בחלק הראשון (עמ' 891—900) יינתן תיאור תמציתי של תולדות האומה בתקופה שקדמה לכיבוש הארץ, ושל היווצרות הפזורות היהודיות הגדולות, בייחוד מאז כיבושי אלכסנדר הגדול, בתחום השפעת ההלניזם היווני ועד לחדירתה של הנצרות אל מרכזי־השלטון הרומיים. מאמצע המאה ה 4 לסה"נ חדלה א"י להיות תחום יישובי מרכזי של האומה. תולדות עם־ישראל הופכות — מאז ועד להקמת מדינת־ישראל — לתולדות הפזורות השונות והמרוחקות. לנושא מרכזי זה מוקדשת סקירה מקיפה (עמ' 900—963). תולדות־ישראל בא"י בתקופה החדשה — מתוארות בערך א"י (עמ' 508 ואילך) ובכרך־מילואים (עמ' 511 ואילך).

עברים (ע') הוא שמם של בני־ישראל או אבותיהם במקרא. חוץ ספר יונה (א, ט) מופיע השם ע' רק בתקופות שלפני דוד. אברם נקרא בפירוש „העברי" (ברא' יד, יג). השם חוזר ונשנה לגבי יוסף ואחיו במצרים (ברא' לט, יד, יז; מא, יב; ובעיקר מג, לב) ובזמן ישיבת השבטים במצרים (שמ' א, טז, יט; ו, ז, יא, יג) — לצד השם „בני ישראל". דומה, שהצירוף עבד עברי (שמ' כא, ב) — בס' דברים (טו, יב; והשו' ירמ' לד, ט, יד) שכיח לידו הציון „אח" (המופיע תדיר בס' דברים) — מעורה אף הוא בשם הקדום של שבטי הע', שהיו עבדים במצרים. גם המושג „אלהי הע'", הנזכר רק בקשר לישיבת מצרים (שמ' ג, יח; ה, ג; ועוד) מבליט את קדמותו של השם ע' ככינוי אֶתני לשבטי ישראל. הביטוי „ארץ הע'" (ברא' מ, טו) מציין, כנראה, את תחום נדודי הע' הקדמונים, אבות שבטי ישראל. בפעם האחרונה נזכר הכינוי, לצד השם „בני ישראל" בסיפורי מלחמות ישראל בפלשתים (שמ"א ד, ו, ט; יג, ג, ז, יט; ועוד).

בתפיסה המקראית זהים הע' לבני ישראל ואין כל אחיזה בכתובים לכינוי ע' במובן מקיף יותר. אפשר שהכינוי רומז למוצאם מעבר (ברא' יא, יד—יז) או מעבר הנהר (יהו' כד, ב). בראשית המלוכה דחק השם ישראל את השם ע'. בהרבה כתובים בא השם ע' לייחד את עם ישראל מעמים אחרים (ר' בעיקר ברא' מג, לב; שמ' א, יט; דב' טו, יב; ועוד), ובפי נכרים נשמעת בכינוי נימה של נחיתות (ברא' לט, יז; שמ"א יד, יא), שהיא תולדה של ייחוד זה. ביטוי לסגולת השם ע' בזיקה לאמונת הייחוד, מצוי בדברי יונה: „עברי אנכי ואת ה' אלהי השמים אני ירא אשר עשה את הים ואת היבשה" (יונה א, ט).

עניין הזיקה שבין הע' לח'ברו (ע"ע) לא נתברר במוחלט עד עכשיו, וקיימת מחלוקת אם יש קרבה בין הח'בירו, שהטרידו את כנען במאה ה 14 לפסה"נ (כידוע ממכתבי אל־עמארנה), לבין שבטי ישראל יוצאי מצרים או לע' — קודמיהם. יש הרוצים לראות דווקא באבות ישראל נוודים בחלקם, הקרובים מבחינה טיפולוגית לח'בירו („לאברם העברי", ברא' יד, יג). אפילו אם נניח שיש דמיון או הקבלה כלשהי בין הע' לח'בירו מצד אורח החיים הנוודי בחלקו והעליה לכנען והפלישות ככוח מאיים על הכנענים במאות ה14—13, הרי ההבדל היסודי הוא בכך שהע' המתייחסים אל עבר, הם קודם כל גוף אתני שבטי (או כלל־שבטי) מגובש בעל תודעה דתית מיוחדת, דבר שאין לו כל זכר בתעודות השונות על הח'בירו בזמנים שונים באלף השני לפסה"נ — ממסופוטמיה עד מצרים.

מולדת הע' בצפון־מסופוטמיה, בראשית האלף ה 2 לפסה"נ, בזיקה לשבטים שמיים־מערביים, ואולי גם במגע עם חורים. בראשית האלף ה 2 לפסה"נ, בתקופת מארי (ע"ע) וקיומם של שבטים „אמוריים" (ע"ע אמרי) במסופוטמיה, נדדו משפחות־הע' כשבטים שמיים אחרים, לארץ־אמר או לארץ־כנען. גם הגנאלוגיה של נחור (ברא' כב, כ—כד) מרמזת לנדודי משפחתו עד לעבה"י: פילגשו ראומה ילדה לו „את גחם ואת תחש ואת מעכה" — כשמות מקומות ועמים שהיו בסוריה ובצפון־עבה"י. „תל־נחורי" ו„תל־תורחי", עדיין היו קיימים בצפון־מסופוטמיה, בתקופת הממלכה האשורית. מוצא הע', ע"פ המקרא, ממשפחת תרח בן נחור, הכלול בגנאלוגיה של שם ועבר (ברא' יא, י—לב). תרח וביתו ישבו באור־כשדים (ע"ע; כנראה אור השומרית), ומשם עברו לחרן ללכת ארצה כנען; למעשה, המשיכו לכנען רק אברהם ולוט (ע' ערכיהם) בן־אחיו. משפחות האבות (ע"ע) קיימו גם בכנען קשרי־חיתון עם משפחת נחור. במסופוטמיה נולדו בני יעקב (פרט לבנימין), ראשי שבטי־ישראל. אולם, ראשית תולדות־ישראל — גם לפי התפיסה המאוחרת (יהו' כד, ב: „בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם ואבי נחור"), מתחילה בכנען, שלשם הגיעה משפחת אברהם ונאחזה ליד ערי־הכנענים.

בארץ־כנען נאחזו משפחות האבות בשולי־הערים בהר המרכזי — בבית־אל, בשכם, בחברון — והגיעו עד הנגב — לבאר־שבע וגרר. הם היו בעלי־מקנה, ועסקו גם בחקלאות עונתית. בתקופה זו (ראשית המאה ה 18 לפסה"נ בערך) נקשרו משפחותיהם לארץ־כנען, ואז נשתרשה לראשונה האמונה באלוהי־הע', בתודעת הברית עמו ובזיקה להיאחזותם בארץ ע"פ ברית זו. האבות קיימו קשרים גם עם מצרים; בשנות־הרעב בכנען, ירדו יעקב וביתו למצרים — שם היה יוסף (ע"ע) משנה לפרעה — ונאחזו שם כגרים בארץ־גושן (ע"ע מצרים, עמ' 234/5). לאחר יציאת־מצרים (ע"ע) נדדו במדבר סיני (ע"ע, עמ' 962/3) ושם קמה ברית־השבטים, שנתכנתה „ישראל" ע"ש אביהם הקדמון: יעקב־ישראל. שם גם נתגבשה האמונה הישראלית ותודעת האיחוד והייחוד. בסיני נתקלו שבטי־ישראל ביושבי־המדבר. חלק מהם, כמשפחת יתרו (ע"ע), רחש להם ידידות והיה להם ל„עיניים", ואחרים, כעמלק (ע"ע), התנגשו עמם. בני־ישראל ניסו לעלות לארץ מדרום, בנתיב ערד, אך נחלו מפלה (במד' יג—יד) ונאלצו ללכת בדרכי־עקיפין, ממזרח לאדום ומואב ועמון, עד לגדות־הירדן. הם לא עברו דרך ממלכות עבה"י המזרחי, שלא הניחו להם לחצות, אולם מצפון למואב ולעמון נלחמו שבטי־ישראל בממלכות האמורי והבשן וניצחום. חלק מהשבטים נאחז כבעלי־מקנה בגלעד ובבשן, והאחרים עברו לעבה"י המערבי ליריחו ולהר־אפרים, והתנחלו בכנען. על כיבוש כנען — ע"ע א"י (כרך ו', עמ' 263—266).

נדודי ישראל במדבר ארכו לפי המסורת 40 שנה. נראה שהדבר היה במאה ה 13 לפסה"נ. אפשר גם שלא כולם הגיחו בזמן אחד לכנען. נשתיירו סימנים למעבר בארצות אדום ומואב: מצלמונה ופונן עד ערבות־מואב (במד' לג, מא—מט; והשו' כא, א—כא), ונראה שהיו גלים שונים של חדירה לכנען, מסוף המאה ה 14 ועד סוף המאה ה 13 לפסה"נ. — על המשך תולדות עם־ישראל, עד גלות בבל — ע"ע א"י (כרך ו', עמ' 266—300).

הגולה באשור ובבבל. בגלות ישראל, לאחר מפלת ממלכת־ישראל ב 720 לפסה"נ, הוגלו רבים למסופוטמיה, ובעיקר לחלקה הצפוני: חבור, גיזן (או נהר־גוזן) וערי־מדי (מל"ב יז, ו). כבר ב 732 לפסה"נ, בימי תגלת־פלאסר ה 3, הוגלו לשם, כנראה,

משבטי-ישראל בעבה"י המזרחי (דה"א, ה, כו). הידיעות על גולה זו מעטות. בתעודות אשוריות מהמאה ה7 נזכרים שמות ישראליים, ובימי סנחריב נזכרים שני פקידים גבוהים בשם פקח ונדביהו. יש רמזים, כי הגולים באשור נחשבו לאריסי-המלך, וחלקם הגיעו ל־מעמד גבוה. דומה, שבחלקם התבוללו בסביבה הנכרית, אולם לפי הנביאים, כמו ירמיהו ויחזקאל, המדברים על שיבת אפרים (ראה למשל יחז', לז, טז—כח), ועל איחוד ישראל ויהודה, אפשר שהללו קיימו קשרים עם שומרון ויהודה, כבשנים הראשונות לגלותם (חשו' מל"ב יז, כח). ומסתבר ביותר, שלשבי-ציון מפרס נצטרפו גם שרידים מעשרת השבטים, כפי שעולה גם מרשימות היחש (עז' ב, ב; נחמ' ז, ז). לאחר נפילת מלכות-ישראל הושיבו מלכי-אשור בשומרון גולים מארצות-כיבוש אחרות — ביניהם מבבל, מחמת ואף משבטי-ערב. דומה, שאלה נתערבו בבני-ישראל, שנשארו בהר-אפרים, ושקיימו, כמסתבר, קשרים עם יהודה, בעיקר בימי חזקיהו ויאשיהו. — על הגולה בבבל — ע"ע, עמ' 567.

י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ב', 7—13, תש"ב; י. מ. גרינץ, ארץ הע' (בתוך: „עז לדוד"), תשכ"ד; F. Böhl, *Kanaanaer und Hebraer*, 1911; Th. J. Meek, *Hebrew Origins*, 1950[2]; W. F. Albright, *Abram the Hebrew: A New Archaeological Interpretation* (BASOR, 163), 1961.

שמ. א.

בתקופה ההלניסטית-רומית — קיומה של גולה היא מסימני-ההכר של עם-ישראל. חלקה נוסד בתקופה זו עצמה — כשלוחות של קיבוצים יהודיים קודמים, וכתוצאה של הגליות מא"י ושל עזיבות-מרצון במצבים של לחץ מדיני ודתי. תרמו לכך גם הסיכויים הכלכליים בניכר, כגון במצרים של המאה ה3 לפסה"נ, ותנועת-הגיור, ששרשיה בראשית ימי בית שני ושיאה במאה ה1 לסה"נ (ע"ע גר, עמ' 176/7). הסיבילה (ע"ע) ההלניסטית שוררה על היהודים: „כל ארץ מלאה ממך", וביחס למאה ה1 לפסה"נ מציין סטרבו (ע"ע) שקשה למצוא מקום בעולם שאין בו יהודים; פילון (וכן ב„מעשי השליחים") מדגיש גם הוא התפשטות זו. רובם חיו בצל הציוויליזציה ההלניסטית וההלניסטית-רומית, למעט את יהודי בבל (ע"ע, עמ' 567—584) וארצות הפרתים, שפיתחו צורות-חיים אחרות, שעתידות היו להשפיע על היהדות בכללה. משופעות יהודים במיוחד היו מצרים (ע"ע, עמ' 235—237; וע"ע יב) וסוריה. בראשית התקופה ההלניסטית גברה ההגירה למצרים, והיהודים גרו בכל עריה — מאלכסנדריה בצפון ועד סונה בדרום; במאה ה1 לסה"נ מנו, לפי פילון, מיליון נפש. אלכסנדריה הפכה למרכז יהודי, מהגדולים בעולם, וריכוזם בנומוס של הליופוליס (ע"ע און) הצטיין בכוחו הצבאי ואף הקים לו מקדש משלו (ע"ע חוניו, עמ' 198). מרד היהודים בימי טריינוס (ע"ע) פגע קשה ביישובם במצרים. שלוחה ממצרים היה הקיבוץ היהודי הגדול בערים החשובות בקירניקה. בקירני היוו היהודים חלק חשוב כבר בסוף התקופה ההלניסטית. קיבוץ זה מילא תפקיד נכבד בחיי העם ובמרד טריינוס נטל חלק בראש.

בסוריה (ע"ע, עמ' 618/9) — בעיקר באַנטיוכיה, בדמשק ובא־פמיה — ישב אחוז גבוה מאוד של יהודים. גם באסיה הקטנה נסתייע יישובם ע"י הסלוקים, ששלטו על שטחים נרחבים שם. אנטיוכוס III הושיב 2,000 משפחות יהודיות מבבל בפריגיה ובלידיה. מראשית הפרינקיפאט היוליו-קלאודי (14 לפסה"נ — 68 לסה"נ) ידוע על יהודים ברוב מרכזיה של אסיה הקטנה, ששימשה להם גם כתחנת-מעבר לכינון המרכז על הגדה הצפונית של הים השחור. על יהודי אסיה הקטנה לא עבר משבר בימי המרד בטריינוס, והת־פתחותם לא הופרעה.

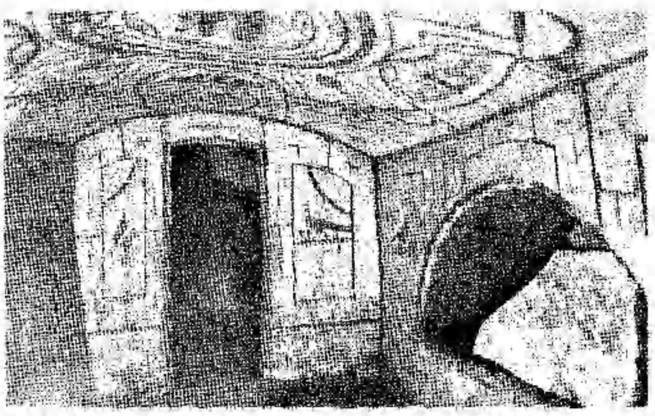
היישוב היהודי הקדום באיי מזרח הים התיכון הוא בקפריסין (ע"ע). בימי טריינוס חוסלה הקהילה זמנית. יהודים רבים חיו בכרתים, דלוס, פארוס, מלוס, אי-אֶובויה ועוד. יוון עצמה, שעברה תקופה של קיפאון כלכלי תחת הקיסרות הרומית, משכה פחות יהודים. אעפ"כ ישבו אלה בכל מרכזיה העירוניים החשובים, וגם במוקדון. הידיעה הראשונה עליהם זמנה מהמאה ה3 לפסה"נ מהעיר אוֹרוֹפּוֹס בבוֹיאוֹ־טיה. — וע"ע יון, עמ' 489—490. מיוון נתפשט היישוב צפונה בבלקן עד לפאנוניה.

יהודים הגיעו לרומא במאה ה2 לפסה"נ. נסיונם להפיץ את היהדות הביא, ב139, לגירושם מהעיר. עוד לפני כיבוש ירושלים בידי פומפיוס נתרבה מספרם, ושבויי פומפיוס החישו את יישובם. היהודים שנשתחררו הפכו לאזרחים רומיים והיוו גורם ניכר בבירה. ב59 לפסה"נ, התלונן קיקרו על השפעתם המכרעת בהתקהלויות ההמון. יוליוס קיסר סייע למעמדם, ובימי אוגוסטוס ויורשיו מנו יהודי-רומא רבבות, והם נשארו גורם קבוע בעיר כל ימי הקיסרות. ישובים יהודיים נתהוו בהדרגה בעיקר בדרום-איטליה: בנמל־פוטאולי, בפומפיי ובערי-סיקיליה, ובמשך הזמן גם באיטליה הצפו־נית. לאט יותר נתיישבו יהודים בגליה, בספרד ובפרוֹבינציות הגר־מניות. חשוב יותר היה יישובם באפריקה, בעיקר בקרתגו. — וע"ע רומא.

התפתחות מיוחדת היתה ליהדות-בבל ושלוחותיה בפרס, מדי ועילם וכו'. יהדות עתיקת-יומין זו היתה מרובת-אוכלוסין ביותר, ובשטחים מסוימים היוותה רוב. מרכזיה בסוף ימי בית שני היו נהרדעא (ע"ע) ונציבין (ע"ע). תוספת-משקל קיבלו יהודי-הפרת עם התגיירותם של מושלי חדיב (ע"ע).

כלכלת הגולה ההלניסטית-רומית לא נצמדה למקצועות מסו־ימים, כמאוחר יותר ביה"ב, ולא היתה כפופה לשום הגבלות. עבודת האדמה, לענפיה, נשארה עיסוק חשוב, ובייחוד מרובות הידיעות על תפקיד היהודים בחקלאות המצרית: אריסים, מתיישבים צבאיים ופועלים חקלאיים. היו גם יוגבים ורועים, ובעלי-מלאכה: קדרים, אורגים וכד'. בולט מספר הפקידים היהודיים בשירות הממשלה, ובעיקר כמוכסים (ע"ע מכס, עמ' 451/2). באלכסנדריה הרומית היו בעלי-הון יהודים, בעלי-קרקעות, בנקאים בין-לאומיים, ובעלי-ספינות שמילאו תפקיד נכבד בכלכלה המצרית והים-תיכונית. לצדם נזכ־רים בעלי-מלאכה ובני דלת-העם, ואלה תפסו מקום בביהכ"נ הגדול שבעיר לפי מקצועותיהם. תמונה זו מתאשרת גם מתעודות הנוגעות לערי-השדה. בתחום הצבא והמוכסות שקעה פעילותם בתקופה הרומית. מצב דומה שרר גם ביתר ארצות הים התיכון. גם הסכומים העצומים שהוזרמו למקדש הירושלמי מכל קצווי-הגולה מלמדים על מצב כלכלי טוב. לעומת-זאת, יהודי רומא עצמה, בתקופת-השיא של הקיסרות, עוררו תשומת-לב בעיקר בשל העניים והקבצנים שבהם.

לפני התקופה הרומית לא היה גורלם **המדיני** של יהודי איזור הים התיכון אחיד. בין הקווים המשותפים לכלל המלכויות ההלניס־טיות בולטים יחס הסובלנות כלפי הדת היהודית, זכות ההתארגנות העצמית והרשות לקיים קשרים עם המרכז שבירושלים, כולל תרומות-כספים. בתקופה הרומית נתרכז רובו של העם היהודי תחת שלטון אחיד, והתפתחותו המדינית נהיתה אחידה יותר. המדיניות הרומית הניחה גישה סובלנית כלפי הדת היהודית, מכמה מניעים: א) הפוליטיקה הרומית הרגילה, שלפיה יש להימנע מפגיעה בדתות השונות; ב) השמרנות הרומית, שנהגה לשמור על מצב קיים, והסובלנות כלפי היהודים היתה „מצב קיים"; ג) התפקיד החשוב שמילאו היהודים והאחוז הגבוה-ביחס של אוכלוסיהם, בעיקר במזרח; ד) הסולידריות היהודית, שכל פגיעה רצינית באחד ממר־כזיה עוררה הדים במקומות אחרים; ה) קשריהם של הורדוס ומו־שלים אחרים לשלטון המרכזי ברומא; ו) ההכרה בנכונותם של היהודים ליהרג על דתם, ובכך להידחף למרד. אבות המדיניות הרומית המוגדרת היו יוליוס קיסר ואוגוסטוס. הסובלנות נתבטאה בזכות להתארגנות, בקיום אוטונומיה (ע"ע) יהודית בתחומי הניהול

אולם מעוטר בקטקומבה יהודית. ויה אפיה; רומא. המאות 1—2 לסה"נ

הפנימי והמשפטי, בזכות שלא ליטול חלק בע"ז, כולל פולחן הקיסר, שהיווה „מודד" עיקרי לנאמנות, ובשחרור מחובות שהיו כרוכות בעבירות על הדת, כולל השירות בצבא. במקום פולחן הקיסר הקריבו לשלום הקיסר במקדש והתפללו לשלומו בבתהכ"נ השונים. קיסר הוציא במפורש את ארגוני-היהודים מכלל האיסור על קיומן של קולגיות „מלבד העתיקות והחוקיות". לאחר מותו, אישר הקונסול דולבלה, איש-בריתו של מרקוס אנטוניוס, ליהודי אסיה הקטנה חירות דתית, וכך עשה מרקוס יוניוס ברוטוס (44 לפסה"נ), מרוצחיו של קיסר. אגריפה, יד-ימינו של אוגוסטוס, התערב לטובת היהודים כנגד תושבי הערים של אסיה הקטנה, ואוגוסטוס קבע הסדר כולל למשלוח התרומות לירושלים, שלפיו נחשבה פגיעה בהם לחילול-קודש. מסגרת יחסים זו נשתמרה למעשה במשך עיקר קיומה של הקיסרות הרומית הפגאנית. ב5 שנות-מלכותו של גאיוס קאליגולה (37—41 לסה"נ) ניבעו פרצים בשיטה, על רקע פולחן-הקיסר ובאלכסנדריה ניצלו היוונים את שגעון הקיסר כדי לעורר את ה„פוגרום" הראשון (38 לסה"נ) בתולדות הקיסרות הרומית. נסיונו של קאליגולה להכניס את פסלו להיכל בירושלים נמנע הודות להתערבותו של אגריפס I, והסכנה למרידה חלפה אף היא. פרשה זו השאירה משקע עכור ביחסים שבין השלטון ליהודים. בראשית ימי קלאודיוס (41) נתחדשו המהומות באלכסנדריה, ולעזרת יהודי-העיר באו יהודים גם מא"י. התערבותו של הקיסר החזירה את המצב לקדמותו, ומצב זה נמשך עד מלחמת-החורבן. למרד הגדול היו הדים גם בערי-הגולה הגדולות. באלכסנדריה נתחדשו המהומות והצבא הרומי ערך טבח ביהודי-העיר. פרעות נערכו גם ביהודי דמשק, ואזרחי אנטיוכיה ניסו ליטול מהיהודים את זכויותיהם, אלא שהדבר נמנע ע"י טיטוס. במצרים ובקירני ניסו שרידי המורדים לעורר מהומות חדשות, אולם ראשי-היהודים התנגדו לכך וראשי-המסיתים הומתו בידי הרומיים. החורבן הפך את רומא למלכות-רשע בעיני היהודים. השפלתם מצאה ביטוי חוקי במס-היהודים (ע"ע), שנשאר כתופעה משפילה עד המאה ה4.

המשבר הגדול ביותר היה מרד היהודים בימי טרינוס (ע"ע), שהקיף חלק גדול מיהודי האגן המזרחי של הים התיכון, והיווה את התסיסה המסוכנת ביותר במזרח מאז סוף ימי הרפובליקה. גרמו לה: השנאה לרומא, המתיחות המתמדת בחיי-השכנות עם האוכלוסיה המיוונת וציפיה משיחית. המרידה נמשכה בין 115 ל117, ובסיסה — בקירניקה. אלפי נכרים נהרגו, מקדשים ובנייני-ציבור נהרסו וניזוקה כלכלת הפרובינציה. במצרים התפשטה המרידה עד לתבאיס שבדרום. קרבות קשים התנהלו גם באלכסנדריה וגם בכפרים ובערי-השדה. לאחר שנים, ב199/200 חגגו באוכסירינכוס שבמצרים התיכונה את זכר הנצחון על היהודים. גם בקפריסין ניטשה מלחמה אכזרית, עם רב נהרג, סלמיס נחרבה, ולאחר המרד נגזר מוות על כל יהודי שיעלה לא"י. המאורעות במסופוטמיה קשורים במלחמות טרינוס בפרתים, ולא הוכח קשר ישיר בינם לבין המרידה בצפון-אפריקה. מאורעות אלה ערערו את קיומו של הקיבוץ היהודי במצרים וקירניקה וחיסלו לזמן ארוך את מציאותו בקפריסין. חלה גם ירידה במספר היהודים במזרח-הקיסרות וירדה השפעתם. תקופתו של טרינוס, ויורשו אדרינוס — מדכא מרד בר-כוכבא —, היא נקודת-השפל בתולדות היהודים בקיסרות הרומית הפאגאנית.

בימי אנטונינוס פיוס נשתפר המצב, והיהודים ביצרו להם שוב מקום בכלכלת הקיסרות. גם הותרה המילה (ע"ע, עמ' 194), שנאסרה בידי אדרינוס, אולם הוגבלה ליהודים, בכוונה לעצור בעד הגיור. תקופת הסוורים (193—235 לסה"נ) מסמנת את ההתפייסות בין היהודים לשלטון. זכויותיהם הובטחו, והנשיאים מבית-הלל הגיעו להשפעה רבה ולהכרה רשמית. אלכסנדר סוורוס אהד את היהודים וכבר בימי קרקלה (212 לסה"נ) הפכו יהודי הקיסרות לאזרחים רומיים לכל דבר. יחס הפוגה זה נמשך עד ראשית המאה ה4, ימי השתלטותה של הנצרות.

צורת ההתארגנות היהודית שונה היתה ממקום למקום. באלכסנדריה היתה קהילתם „פוליטוימה" (ארגון עירוני מוכר) כבר בתקופה התלמית, ומנהיגיה היו ה„זקנים". בראשית התקופה הרומית עמד בראש יהודי-אלכסנדריה נשיא („אתנארך") במעמד עצמאי, שפיקח על סדרי-המשפט בקהילה. בימי אוגוסטוס עברו עיקרי הסמכויות מידי האתנרך ל„גרוסיה" — מועצת-ה„זקנים", שמנתה עשרות חברים. בעיר ברניקי היו היהודים מאורגנים בימי אוגוסטוס כפוליטוימה שבראשה 9 ארכונטים. ברומא היתה ההתארגנות מסביב לבתהכ"נ. עד כה לא הוכח קיומו של ארגון יהודי מרכזי בגולה, לא בתקופה ההלניסטית ולא בתקופת הקיסרות הרומית. הנהגה אחידה יצאה לעתים, מקרב יהודי א"י: הכה"ג, הנשיאים מבית-הלל והסנהדרין (ע"ע). לעומת-זאת בולט ארגונה המוצק יותר של היהדות הבבלית, שמצאה לה הנהגה דינאסטית מוכרת רשמית ובעלת-סמכויות, הלא היא ראשות-הגולה, שהתייחסה על בית-דוד.

לקהילות בעולם היווני-רומי היו סמכויות רחבות לשיפוט עצמאי בענייני פולחן ודת ובתחום המשפט האזרחי. אולם התעודות מלמדות, שאפילו באלכסנדריה נזקקו היהודים גם לערכאות של נכרים, ומסתבר, שההזדקקות למשפט האוטונומי האזרחי לא היה חובה ממש. לקהילות היתה גם הזכות לגבות כספים מחבריהן, ולהחזיק ברכוש כגוף משפטי. בין הוצאות הקהילה: החזקת בתהכ"נ ושאר מוסדות-הציבור, בת"ס, קופות-צדקה, בתי-קברות, משלחות אל השלטונות, פדיון-שבויים ועוד.

בעיה חמורה היתה היחס בין ארגונם העצמי של היהודים לבין המוסדות של הערים היווניות שהיו מאורגנות כ„פוליס". לא כל היהודים היו אזרחי עירם, והמצב לא היה דומה בכל הערים. ודאי שהמתיישבים היהודים הראשונים זכו, בחלקם לפחות, לזכויות-אזרח, אך רובם נהנו ממעמד מיוחד, שנקבע לחברי הפוליטוימה היהודים בתור שכאלה. כלפי הסדרים מיוחדים עם השלטון הקנה מעמד זה כעין שוויון בזכויות-אזרח. לעתים ניסו הערים לנשל את היהודים מזכויותיהם המאושרות, ומאידך גיסא, ניסו יהודים עשירים להסתנן לקהל-האזרחים. פעילות נכבדה, שהיתה כרוכה בעליה בהיראכיה המוניציפאלית והאדמיניסטראטיווית גררה לרוב ויתורים לטובת ע"ז. יהודים, שזכו לגדולה אז, כדוסיתאוס בן דרומילוס במצרים התלמית, או טיבריוס יוליוס אלכסנדר, בן-אחיו של פילון, שהגיע לדרגת נציב-מצרים, נטשו למעשה את היהדות. בקיסרות הרומית ניטשטש ערך האזרחות; היהודים הפכו כולם לאזרחים רומיים, ובערים השונות הפכו גם לחברי המועצות העירוניות.

יהודי-הפזורה שמרו על קשרים הדוקים עם א"י. רבים קיימו את מצות העליה לרגל, ובזמן-החג נפגשו בירושלים יהודים מכל קצווי-העולם. באו גם ללמוד תורה בבתי-האולפנא המהוללים, וגם לאחר החורבן נמשכו רבים מיהודי-בבל לישיבות א"י. מהם נשתקעו

בארץ, ומהם שחזרו לבבל וייסדו בה את המרכז התרבותי הגדול. בני-הפזורה שהתיישבו בארץ נמנו עם מעצבי-דמותה של ירושלים היהודית בסוף ימי בית שני: בית-ביתוס ובית פיאבי — ממצרים בית-הלל ובני-בתירא — מבבל.

על א״י בתקופה זו, ע״ע א״י, עמ׳ 330.

מנ. ש.

הספרות היהודית-הלניסטית. מימי אלכסנדר (ע״ע) מוקדון, דרך התקופה הרומית ועד לסוף התקופה העתיקה, כלומר, תקופה של 800 שנה ומעלה, השפיע ההלניזם (ע״ע) על היהודים שישבו בתחום-השפעתה של התרבות היוונית. היהודים, שהגיעו מן המזרח לשטחי-המערב של הקיסרות הרומית, דיברו יוונית, אך החל מהמאה ה2 לסה״נ עברו לשימוש בלאטינית. היצירות שהגיעו לידינו, כולן מן המזרח, כתובות יוונית, רובן מאלכסנדריה של מצרים, פרט לספר חשמונאים (ע״ע) ד׳, שאולי נכתב באנטיוכיה (ע״ע). ייתכן שמעט מן היצירות, שאי-אפשר לאתר את מקום כתיבתן, נכתבו מחוץ למצרים.

בארצות שנכבשו ע״י אלכסנדר מוקדון עברו היהודים מארמית ליוונית במהירות רבה. כתוצאה מכך, נתפלגה אז היהדות מבחינה לשונית-תרבותית לשלושה חלקים: (1) יהדות המזרח ההלניסטי, שתרבותה ולשונה היו בעיקר יוונית; (2) יהדות א״י, שלשונה היתה עברית; (3) יהדות המזרח שמעבר לתחום ההלניסטי (בעיקר בבל), שלשונה היתה ארמית. ואף שבשום איזור לא הצליחה ההלניזציה לחלוטין, ובמקומות רבים נשארה הארמית לשונן של השכבות העממיות, שאליהן השתייכו — מבחינת מעמדם החברתי — רוב היהודים, ברור שהיוונית הפכה לשפה מדוברת בקרב יהודים רבים, בייחוד באלכסנדריה. כבר במאה ה3 לפסה״נ תורגמה שם התורה ליוונית (ע״ע מקרא, עמ׳ 307/8), ונוסח זה נתקדש בין היהודים דוברי-היוונית. במשך הזמן תורגמו גם שאר ספרי-המקרא, וכן הספרים החיצונים (ע״ע), שנכתבו במקורם בעברית או בארמית. נוצרה גם ספרות יהודית, שנכתבה במקורה ביוונית.

שאלה קשה היא באיזו מידה ידעו יהודי הארצות ההלניסטיות עברית. נראה שפילון (ע״ע) לא ידע, למעשה, עברית, ומסתבר שמחבר ספר חכמת-שלמה (ע״ע) ידע. בשאלת מידת-השכלתו היהודית של פילון קיים ויכוח חריף בין החוקרים. ברור שהוא הכיר את גישת המדרש כלפי פסוקי-התורה, אך קשה להכריע, אם במקרה זה או אחר הכיר פילון מדרש מסוים, או שדבריו דומים למדרש משום שהשתמש בשיטות דומות. השכבות המיוונות לא הצטיינו בידיעת התרבות היוונית. לשון תרגום-השבעים ויצירות יהודיות יווניות רבות עד ראשית המאה ה2 לפסה״נ, חוץ מפילון וממחברים שרצו להפגין למדנות יוונית, כתובות בשפה תת-ספרותית, עממית-מדוברת, כזו של המכתבים האישיים והתעודות, שפה שלא נתחברו בה שום יצירות ספרותיות נכריות. עובדה זו מלמדת שהרוב המכריע של היהודים דוברי-היוונית השתייך לשכבות חברתיות נמוכות יותר משכבת הקוראים הרגילה. אין שום סימנים לקיום ניב יהודי-יווני מיוחד, אף שבתחום הדתי והפולחני נוצרו מונחים חדשים.

לפי הנראה, לא הצליחו יהודי-הגולה ליצור בת״ס יהודיים-יווניים. בזה דמו לרוב הקבוצות הלאומיות הזרות בסביבתם. האידאלים ההלניסטיים הגדולים התגשמו ברשת-חינוך מפותחת מאוד, ובי״ס יהודי-יווני, שלא יהא מושתת על ערכים יווניים, היה אז רעיון בלתי-מציאותי. עם-זאת ידוע, שר׳ עקיבא לימד הלכה בקפדוקיה, שמשם באו, מאוחר יותר, חכמים לא״י. אחד מתלמידי ר׳ מאיר היה מפריגיה. פאולוס (ע״ע) למד בירושלים וידע עברית, ור׳ יוחנן הסנדלר היה מאלכסנדריה. החל מתקופת יבנה (ע״ע) הירבו חכמים לנסוע בשליחויות לחו״ל ומתברר, גם מעובדות אחרות, שנתקיימו קשרי-תרבות בין א״י לבין היהודים יושבי הארצות ההלניסטיות. אך לא היה בכך כדי למלא את המחסור בחינוך יהודי ביוונית. באשר לחומר מדרשי, קשה לדעת אם הגיע לידיעתם של סופרים יהודים כותבי-יוונית במישרין, או מכלי שני.

רמת-השכלתם היוונית של יוצרי הספרות היהודית ההלניסטית, אינה אחידה. יסון (ע״ע) מקירני התמצא יפה בדרכי הכתיבה הפתטית-דרמתית של ההיסטוריוגרפיה ההלניסטית. לעומת-זאת, כתוב ספר-חשמונאים ג׳ בלשון עממית הרבה יותר. ס׳ חשמונאים ד׳, המבוסס על סיפורי-קידוש-השם שבס׳ חשמונאים ב׳, כתוב כמסכת פילוסופית סטואית. אגרת אריסטיאס (ע״ע), הכתובה כאילו ע״י איש מאומות-העולם, מספרת על התהוות תרגום השבעים, וכוללת עם-זאת תשובות בענייני חכמה במתכונת הספרות הפילוסופית העממית. ס׳ חכמת שלמה מגלה ידיעה טובה ביהדות לצד ידיעה מעמיקה יותר בהגות יוונית; סימן לכך — סיגנונו המקראי השאוב מתרגום-השבעים. בתוספות לתרגום היווני של מגילת אסתר (ע״ע, עמ׳ 102/3) ניתנו צורות ספרותיות-תרבותיות מגוונות: חלום-מרדכי מושפע מן האפוקליפסה (ע״ע אפוקליפטיקה) היהודית, שתי אגרותיו של אחשוורוש משמשות לאפולוגטיקה יהודית, תפילות מרדכי ואסתר מושפעות מצורות יהודיות פנימיות, ואילו סיפור בואה של אסתר לפני המלך כתוב לפי טעמו של הסיפור היווני העממי.

טעם הסיפור היווני העממי השתקף, כנראה, גם בחלק מהחיבורים ההיסטוריים היהודיים ששרדו רק במובאות. ארטפנוס (ע״ע) ובן-זמנו, הנקרא קלאודמוס (או: מלכוס), שחיו כ100 שנה לפסה״נ, וכן גם תלוס, שחי, כנראה, בימי טיבריוס, קישרו את ההיסטוריה המקראית עם פרקים מהמיתולוגיה היוונית. דמטריוס (215 לפסה״נ), לעומת-זאת, עסק, כנראה, בעיקר בבעיות כרונולוגיות. שני החיבורים ההיסטוריים של פילון עוסקים במאורעות זמנו, ומשמשים כהגנה על היהודים. הם כתובים בשיטת ההיסטוריוגרפיה ההלניסטית הפתטית-דרמתית. לחיבורים ההיסטוריוגרפיים היהודיים-הלניסטיים שייכים, כמובן, גם כתבי יוסף בן מתתיהו (ע״ע). ניכר שימוש גם בצורות השירה היוונית: פילון הזקן (100 לפסה״נ) כתב בחרוזים חומריים שיר „על ירושלים״, ותאודוטוס השומרוני כתב, כנראה באותו הזמן, שיר יווני דומה „על שכם״. חלקים גדולים נשתמרו ממחזה ביוונית „על יציאת-מצרים״ שנכתב, בהשפעת הטרגדיה היוונית, ע״י יחזקאל הטרגיקן (ע״ע). לתכלית אחרת שימשו חרוזים שנכתבו ע״י יהודים ויוחסו על-ידיהם למשוררים יוונים שונים, במגמה להוכיח שהללו הכירו את המונותאיזם היהודי. נשתמר שיר-מוסר בן 230 חרוזים הומריים, המיוחס למשורר יווני, בשם פוקילידס, שמחברו רצה לעשות נפשות למוסר היהודי בקרב אומות-העולם. בסיבילה (ע״ע) היהודית, המיוחסת לנביאות נכריות, נמצאות התקפות עזות נגד ע״ז, נבואות-חורבן על העמים עובדי-האלילים ועל הנצחון הסופי של עם-ישראל בא״י ובירושלים. ספרות זו היא דוגמה לעמדה יהודית גאה נגד העולם האלילי, לפי מיטב מסורת-ישראל. אחד התיאורים הקדומים ביותר של מלכות-המשיח נמצא בספרות יהודית זו. בפולמוסם נגד ע״ז שייכים ספרי-הסיבילה לאפולוגטיקה היהודית, שהתגוננה נגד האנטישמיות היוונית של אז ואף השיבה מלחמה שערה. כנגד הטענה, שהיהודים לא המציאו שום דבר מועיל, טענו ארטפנוס ואריסטובולוס (המאה ה2 לפסה״נ), שכל הטוב שבאומות בא להם מהיהודים.

כוח-המשיכה של הפילוסופיה היוונית על היהודים ניכר לא רק בטיעונים הלקוחים ממנה לצרכים אפולוגטיים, אלא שהיתה קיימת גם קירבה מהותית מסוימת בין השנים — להוציא את הגותו של אפיקורוס (ע״ע). גם הפילוסופים הפוליתאיסטיים הניחו מציאותו של אל אחד העומד מעל לכל, וכמובן, היו פילוסופים שלחמו באווילות שבעבודת-האלילים. תורות-המוסר שלהם, בייחוד של הסטואה (ע״ע), היו דומות בהרבה לתורת-המוסר היהודית. היהודים כותבי היוונית הבליטו נקודות אלו, טענו לעליונות של השקפת-העולם היהודית, והיו שטענו שהיוונים למדו מהיהודים. ההשקפה, שהאלי-

לים לא היו אלא אנשים מפורסמים שפעם חיו ומתו (ע״ע אֶוְהֶמֶרוס), מופיעה לראשונה ב„חכמת שלמה״.

את מידת־ההתבוללות של היהודים ההלניסטים קשה לקבוע, בגלל דלות המקורות. ידוע על יהודי מומר, בן־אחיו של פילון, דוסיתאוס (חשמ״ג א׳, ג׳); אלכסנדר (ע״ע) טיבריוס עזב את היהדות, אך לא נמסר שהמיר דתו. פילון מדבר על יהודים שנתרשלו במצוות וביקרו בביכ״נ רק ביום־הכיפורים, ולדבריו היו ביניהם גם כאלה, שראו בעיקר את המובן הסמלי של המצוות. ואכן, פירושים אלגוריים (ע״ע אלגוריה) הם יסוד גדול בפרשנותו של פילון, וקצת גם בשאר הספרות היהודית ההלניסטית. אפשר שהיתה הרגשת אי־נוחות מן הפשט בעניין המצוות המעשיות, בסיפורי־המקרא ה־פשוטים ובפסוקים שנראו כהגשמה. ברם, פרט לקטיגוריה האחרונה, לא נמצאו בספרות זו עקבות רבים לרגש כזה, ופילון עצמו מטיף לשמירת המצוות כלשונן. האלגוריה ניזונה, בעיקרה, משיטות המדרש הא״י ומשיטת הדרשנות היוונית של שירי הומרוס.

משה מכה בצור. ציור־קיר בביהכ״נ בדורה אֶורופּוס (ע״ע; המאה ה3)

התרבות היהודית־הלניסטית לא היתה דומה לזו של היהדות המודרנית של תקופת ההשכלה, ההתבוללות והאמנציפציה, אלא באופן חיצוני. יהודי אלכסנדריה אכן נלחמו על זכויות־אזרח מלאות, ותרבותם היתה התרבות היוונית המקובלת; רובם כמעט לא ידעו עברית, ונתרשלו במצוות. אלא שאלה, שנחשבו ליוונים מבחינת מעמדם החברתי והחוקי, היו, למעשה, רק שכבה דקה. רוב הקהל היה מיוון רק במעט או כלל לא. שׂפתם היוונית היתה כה פשוטה עד כי ברור שרוב היהודים ההלניסטיים השתייכו לשכבות חברתיות נמוכות, וספק אם בכלל יכלו, או אף רצו, להיחשב ליוונים. מבחינה חברתית דמה מצב רובּם המכריע למצבן של קבוצות לאומיות לא־יווניות רבות, שחיו באיזור כיבושי אלכסנדר, שלפניהם לא ניצבה הבעיה הכאובה של „הנאמנות הכפולה״, הבעיה המרכזית בתקופה המודרנית. קיום יהדות גאה בא״י הוסיף להם כוח וגאווה, ויחס חיובי למולדת בא״י היה מובן־מאליו לכל. אפילו פילון, שהשתייך לשכבה העליונה של היהדות המיוונת, ראה באלכסנדריה את מולדתו ובירושלים את העיר והאם שלו. נוסף על כך, היתה ליהודים, בתקופה זו, בכל אתר ואתר הזכות לחירות דתית, וכתוצאה מכך — גם לשחרור מכמה מחובותיה של החברה האלילית, כולל שירות צבאי ופולחן הקיסרים.

הדברת מרד טריגוס גרמה, כנראה, להחלשה ניכּרת של התרבות היהודית ההלניסטית; מ״מ לא נשתמרה שום יצירה יהודית־יוונית, שאפשר לומר עליה בוודאות שנתחברה לאחר חורבן הבית. סוֹפה של התרבות היהודית־יוונית לוט בערפל, וחל, כנראה, בראשית יה״ב, בהשפעת המרכזים שבא״י ובבבל. פירות התרבות היהודית ההלניסטית נשמרו ע״י הכנסיה, והערכים שיצרה הפכו לנכס חשוב של עולם התרבות המערבית. — על התרבות היהודית במלכות־רומא המערבית אין בידנו ידיעות.

יהדות והלניזם, ע״ע יונית, לשון ותרבות, עמ׳ 623—627 וביבל׳ שם. על התרבות בת־התקופה בשטחי־המזרח — ע״ע ארץ־ישראל, עמ׳ 391—527; בבל, עמ׳ 569—572; 578—580.

א. צ׳ריקובר, היהודים במצרים בתקופה ההלניסטית־הרומית, תשכ״ג[2]; E. Schürer, *Gesch. des jüdischen Volkes*, I–III, 1898–1901[3]; P. Wendland, *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*, 1912[2-3]; J. Juster, *Les Juifs dans l'empire romain*, I–II, 1914; I. Heinemann, *Philos griechische u. jüdische Bildung*, 1932; R. H. Pfeiffer, *History of New Testament Times*, 93–230, 1949; M. Hengel, *Judentum und Hellenismus*, 1973[2].

ד. פ.

מנסיבות העת העתיקה אל התהוות הדפוסים של ימי־הביניים (מאות 4—7). במאה ה4 ישבו היהודים ברובם המכריע בארצות שלחופי הימה״ת ודרומה ומזרחה להן. זאת היתה בקווים כלליים מפת התפוצה היהודית גם מאות בשנים לאחר מכן, מפה שהשתנתה באיטיות. א״י קדושה היתה ומרכזית להגות ולדמיון של היהודים בימים ההם, כפי שהיתה קודם לכן וכפי שעתידה היא להיות תמיד בחיי הרוח של האומה. במאה ה4 עדיין היו בא״י יהודים מרובים ביחס — חקלאים, בעלי מלאכה וסוחרים. הנשיאות (ע״ע נשיא) עתידה היתה (עד לביטולה סמוך ל942) להנהיג את האומה כולה ברחבי הקיסרות הרומית, שבה התרכזו היהודים בערים הגדולות כקהילות סוחרים ובעלי מלאכה. ברם, השפעת הקיבוץ היהודי הגדול **בבבל** (ע״ע), נמצאה בעליה מתמדת. היה שם רובד חקלאי נרחב, והיו שהתפרנסו מן המלאכות ומהמסחר. תמורה מהחוץ נסתמנה בחריפות ב313 כשפירסם קונסטנטינוס (ע״ע) את האֶדיקט של מדיולנוּם (מילנו, ע״ע).

ההתמזגות התרבותית בין הדתות והעממים בקיסרות משתקפת גם באמנות בתי הכנסת (ע״ע) מהמאות ה4—6, וכן במה ששרד מאותם הימים מאמנות יהודית בתחומים ובנושאים אחרים. האלילי, כמדומה, לא הרתיע עוד; פג כוחו הסגולי והשתמשו בו לנוי לעבודת ה׳. כשם שיצירת היהודים, כדרכה, המשיכה והעמיקה בסיגול מוטיווים מהסביבה — תהליך שראשיתו בולטת בשרידי דורה אורופוס (ע״ע, עמ׳ 257/8) מהמאה ה3 — כך נמשכו עדיין החדירות של השקפות ומגמות של יהודים אל העולם העכו״מי. הן ניכרות בהצלחות **בגיור** (ע״ע גר) ונראו בבירור בפאפירוסים מאגיים. בלא כוח המשיכה האדיר של סמלים, דרכי הגות וציורי דימוי של התרבות היהודית על העולם ההלניסטי המאוחר, אין לתאר את הצלחתה של הנצרות בין ההמונים שבקיסרות.

בראשית המאה ה4 היתה הנצרות לדת מותרת, באמצעה — למועדפת, ובסופה — לדת הראשית של הקיסרות הרומית. הכנסיה הנוצרית נכנסה בשערי הנצחון שלה מתוך הטראומה של הרדיפה עליה, כפי שהיא נשמעת בבירור בזעקתו של לקטנטיוס (ע״ע) „אודות מותם של הרודפים״. הלהט התעמולתי המיסיונרי של הנצרות הצית בלבה שנאה למסרבים לבשורתה, ובייחוד ליהודים. הכנסיה הפנתה לעבר העכו״ם את היחס היהודי **לעבודה זרה** בכל חריפותו, וכשבאה להסביר לעצמה את סירובם של היהודים לקבל את בשורת ישו, עתידה היתה לסגל להשקפותיה את הלך הרוח של משטמת המוני העכו״ם ליהודים וליהדות, וכדרכה עשתה מכך תורה שלמה, מוחלטת בכוללנותה ופוגעת באכזריותה. היהדות ניצבה מכאן ואילך בפני אתגר תקיף ושתלטני של רוח המינות (כלומר, הנצרות) שפרשה הימנה וקרמה כוח ודין תקיף, בחלקם משרשי היהדות ובחלקם ממסורת רומא. תשובת היהודים לאתגר היתה מראשיתה לא רק בגילוי כושר־עמידה בלחץ וברדיפות, אלא אף, ובעיקר, ביצירה חיונית ומקיפה.

לחץ הנצרות ותעמולתה. היהודים שבקיסרות הרומית חשו יפה ובמודע במשך המאות ה4 וה5 את התוצאות של מאמץ נוצרי מכוון ומתמיד להגדיר לרעה את מעמדם המשפטי, למעט את

מעמדם בחברה, ולהשחיר את דמותם בעיני האומות. היה כאן צירוף של אהבה לתולדות האומה היהודית ושנאה לקיומה בפועל, בהווה — ושתיהן בחריפות. יתרה מזו, ניכר הפחד המתמיד מפני התחרותה של היהדות על הנאמנות של העולם הקלאסי המתפורר. הכנסיה עצמה היתה שרויה באותם ימים במחלוקות חריפות, לעתים על חוט השערה של ניסוח. הכנסיה טרם התרגלה לשימוש בכוח שניתן בידיה. מכאן ואילך היא צירפה את הסמכויות הקיסריות לכפיה מצד אחד, ואת ההזדמנות להתערב מבחינה רוחנית בענייני המל־כות מצד שני, כדי לבנות מערכת להגשמת רצון האל בהיסטוריה האנושית.

קונסטנטינוס I (ע"ע; 306—337) אסר על רדיפת המומרים לנצ־רות. קונסטנטיוס II אסר ב 339 נישואין בין יהודים לנוצרים והחזקת עבדים נוצריים בידי יהודים; איסור אחרון זה פגע פגיעה קשה בחקלאות היהודית, בעיקר ברבדיה הבינוניים והעליונים. יוליָנוס „הכופר" (ע"ע; 361—363) כלל את החזרת כבודה ומעמדה של היהדות בתכניתו לשיקום הקיסרות והעכו"מיות. עם כשלונה כבה הניצוץ האחרון של היחס הקיסרי הקלאסי ליהודים, והנצרות חזרה במשנה תוקף לרדפם ולהשפילם, שכן הבהילוה מעשי יוליאנוס, אך לא הרתיעוה. מראשית המאה ה 5 (הנובלה ה 3 של תאודוסיוס II — 31 בינואר 438) נקבע העיקרון שאסור ליהודי לתפוס משרה ציבו־רית שיש עמה מרות או כבוד, שבכך גם עלבון לנצרות גם סכנה לנוצרים. השפלת היהודים היא חובה, ורק כשהם חסרי כוח אין הם סכנה. עיקרון זה שלט במלכויות הנוצרים (ולאחר מכן בממלכות המוסלמיות — ור' להלן, עמ' 903) למן המאה ה 5 ועד המאה ה 18; היו אמנם הרבה יוצאים מן הכלל לכלל זה, אך הם יוצאים לאשר את תוקף מסגרתו. ליהודים שהגיעו למעמד נכבד התנגדו בעקביות במרירות ובחריפות גם המנהיגות הדתית של הנצרות והאסלאם וגם דעת הקהל של החברה הנוצרית והמוסלמית.

התמורה במעמדם המשפטי של היהודים ניזונה מההסתה הפרועה של ראשי הכנסיה, כדרשותיו של יואנס כריסוסטומוס (ע"ע) במזרח, המגלה בעל כרחו שהוא נלחם ביחסים הוגנים בין האוכלוסיה הכל־לית ליהודים. אוגוסטינוס (ע"ע), במערב, חש בחיוניותה של היהדות בעמידתה על נפשה. הוא חזר ותהה בכתביו על המיסתורין של אומה קטנה המתקיימת „וסימניה עליה", בדרך חייה ובאמונתה, במסגרתה של קיסרות שעממיה מאבדים את ייחודם. הוא הסביר שהזהות נמ־שכת כדי שהנכרים ידעו שנוסח כתבי הקודש, שהנצרות מסתמכת עליהם, הוא אמיתי, שכן כתבי הקודש נמצאים בידי אויביה היהודים. מתוך „משולש" זה של נצרות, יהדות ופגאניות דרש על הכתוב „אל תהרגם פן ישכחו עמי, הניעמו בחילך והורידמו" (תה' נט, יב), שמכאן מתחייבת השארת היהודים בזהותם, בתנאי שיהיו נפוצים ומושפלים לעין כל.

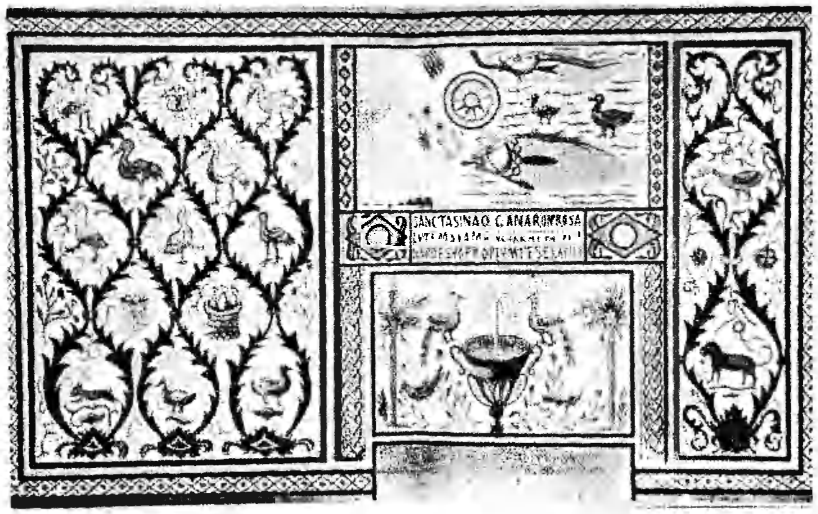
חיוניותה של התרבות היהודית. שעה שהכנסיה הטיפה שזכותה של היהדות להתקיים כמאמתת את הנצרות בלבד, כשומרים חסרי־רוח של „הברית הישנה" במובנה הנוצרי, היה העם היהודי בעיצומה של פרשת חיים חדשה וגדולה ביצירתו הרוחנית והחברתית. סמוך ל 359 נקבע הלוח (ע"ע, עמ' 342) על יסוד החש־בון, ובכך הצליחה האומה להעביר את התייחסותה הנושנה המקודשת אל הזמן, חלוקתו ומגמותיו ולבססה על עקרונות מתמטיים והושלם תהליך ארוך של סיגול השפעה תרבותית הלניסטית.

הנהגת הנשיאים היתה בד"כ מוצלחת ופוריה, אע"פ שביקורה לעתים קרובות. בבבל ובא"י התגבשו דפוסי ביטוי, שראשיתם בימי בית שני, והגיעו לכלל פריחה חדשה. התלמוד הבבלי והתלמוד הירו־שלמי (ע' ערכיהם) הם סיכום של דורות של פסיקה, מעשי הנהגה, דרשות, ויכוחים משפטיים, שנרשמו ונשתמרו בשרשרת החיה של אסוציאציה מחשבתית מקשרת, של שמירת רישומי הוויכוח הסוער, של קיום „דברי היחיד בתוך דברי המרובים" — ספריות שלמות של הגות מגוונת בצורותיה ובתכניה. דפוסיה של הגות זו שונים תכלית שינוי מאלה של עולם המקרא, והם שומרים על מיגוון ההנמקות, השאלות והתשובות הרבה יותר מאשר עולם המשנה. חתימת התלמוד הבבלי בסוף המאה ה 5 היתה סוף פסוק לגיבוש עולם שלם של הלכה ושל אגדה. לאחר תקופת מעבר של יצירת הסבוראים (ע"ע) נחשבו שני התלמודים לחוליות שלמות ומקודשות בפני עצמן כהמשך למק־רא ולמשנה. בא"י התפתח, בייחוד למן המאה ה 6, הפיוט (ע"ע; בצד מדרשי האגדה) ומעולמו אף יצא ההימנולוג הגדול הראשון של הכנסיה המזרחית, המומר רוֹמַנוס מֶלודוֹס. מתוך העיוורון מרצון של מוריה ומנהיגיה המיטה הנצרות על עצמה את האסון הרוחני של ראיית היהדות החיה והיוצרת, הערה והמתפתחת, כמאובן וארור, שקיללתו העדר הבנה הרוחנית וכוח יצירה. בנובלה 146 (8 בפברואר 553) של יוסטיניָנוס (ע"ע) נשקפת בעייתיות זו של יחס הכנסיה ליהודים במלוא חריפותה, הן לעצמה והן לכנסת ישראל. הקיסר נאחז במחלוקת בין היהודים כביכול, כדי להציע להם „יהדות מקראית" משלו, שתחייב אותם לעזוב את עולם המשנה והתלמוד, ותפנה אותם מאליה — כך קיווה הוא או יועציו — אלא עבר הנצרות.

ראשית היישוב באירופה המערבית. במאה ה 4 היו יישובים של יהודים בערי החוף העיקריות של צפון הימה"ת ובערים שעל חופי הנהרות ששימשו נתיבי מסחר; בקלן (ע"ע) למשל, נזכר יישוב יהודי ב 321 לסה"נ. ייתכן שהיו עוד יישובים יהודיים באיזור, אולי בטריר, אלא שאין כל סימנים שהללו התקיימו ברציפות בימים הקשים של נדודי העמים. מן המפורסמות היא יצירת הדמות המדי־נית והחברתית החדשה באירופה המערבית. זו תחילת הניתוק של האיזור מן היניקה מאזורי התרבות הישנה של המזרח התיכון, ותחילת גיבוש דפוסים מערב־אירופיים חדשים; מכאן ואילך נקבעה המדיניות בשטחים אלה בידי שבטים גרמניים, שקיבלו עליהם אחת מצורות הנצרות. ביזנטיון, שזכתה להתעוררות חולפת בראשית המאה ה 7, הפסידה את כל שטחיה במזרח התיכון לאסלאם שהסתער וכבש במאה זו. אף היא התחילה מכאן ואילך, לגבש משטר וחברה משלה, שבהם הרבה יותר מורשת הקיסרות מאשר במערב, אך גם השפעה רבה של פרס, של האסלאם, ואין צורך לומר של יוון. הגותים המערביים והמזרחיים, הבורגונדים והלנגוברדים שהקימו ממלכות יורשות במערב הקיסרות היו נוצרים אריאנים ולא רדפו את נתיניהם היהודים והוא הדין בממלכת הפרנקים הקתולית. במאה ה 6 מוצאים את היהודים בכל אירופה המערבית כסוחרים, עפ"ר סוחרים בין־לאומיים. גרגוריוס מטור (ע"ע) תיאר אותם במחצית ה 2 של המאה כסוחרים בבשמים ובאריגים יקרים, וכמי שיש להם מהלכים בחצרות השליטים. נזכרו אצלו קהילות חשובות, כגון בקלרמון־פראן (Clermont-Ferrand), בפאריס ובמרסיי, שלהן בתכ"נ. קהילות אלה עמדו בעקשנות מול נסיונות של כפיה להמרה. דמותו של הסוחר המקורב למלכות היא של אדם היודע לעמוד על שלו בוויכוח עם בישוף ומלך, ומוכן למות עקה"ש בפאריס, כשהוא שולח את בנו להמשיך בחיים יהודיים במרסיי.

נסיון ההשמדה בממלכת הוויזיגותים. לאחר קבלת הקתוליות ב 587 נעשה בספרד הוויזיגותית נסיון לכפות באכזריות על היהודים את הטבילה. על איתנות האמונה וכוח הסבל של יהודי ספרד הוויזיגותית אין אנו למדים אלא מלשון החוקים של הארץ הזאת וכנסייתה במאה ה 7 (ע"ע ספרד, עמ' 382). בסופה של הפרשה, כשכבשו המוסלמים את ספרד הוויזיגותית ב 711, עדיין ניכרה הזהות היהודית, עד כדי האשמתם במסירת הארץ למוסלמים.

תחת יד האסלאם (מאות 7—11). מחמד (ע"ע) נהג ביהודי חצי האי ערב במזיגה של נסיונות התקרבות, בריתות, בגידה ומלח־מות השמדה וגירוש. „שבטי" היהודים שם ראו עצמם עליונים עליו בתרבות, וסירבו להיענות לפנייתו. הם לא ידעו להתאחד להגנתם,

רצפת פסיפס בבית הכנסת בנרו העתיקה (חאמאם ליף), תוניסיה. המאה הה̄ לסה"נ.

אך ידעו למות על קדוש השם (ע"ע) ולגלות כיהודים מאמינים.
כיבושי האסלאם בא"י, סוריה, בבל, מצרים, צפון אפריקה וספרד (632—732 בקירוב), איחדו למעלה מ 90% של האומה היהודית תחת שלטון הח'ליפות. בטלה המחיצה שבין רומא לפרס ובין א"י לבבל וקמה ממלכה גדולה, מאוחדת בדתה, בלשונה ובמדיניותה אל דתות אחרות. מכאן ואילך „העולם כולו" היה גם מונותאיסטי וגם עוין, מכבד את המקרא אך גם משפיל את היהודים עד עפר. אנשי הדת המוסלמיים היו מכאן ואילך יסוד פעיל נוסף המפיץ שנאת ישראל בעולם, בצד הכמורה והנזירות הנוצרית.

המוסלמים לא המשיכו, בארצות כיבושיהם, את היחס ליהודים שהחל בו מוחמד. הם נתקלו באוכלוסיה נוצרית ויהודית; זו האחרונה היתה נושאת הכלכלה והתרבות. גאוותם הלאומית לא נתנה להם לכפות את דתם, בלב שלם, על הנכבשים, שכן בכך היו הופכים הנכבשים לשווים לערבים. מסורת מימי ההשפעה של היהדות והנצרות על מוחמד קבעה את המושג של אהל אלכתאב (ע"ע), העדיפים על עובדי האלילים שאין להם „כתב". בתהליך הכיבוש גיבשו המוסלמים את מושגי החסות (הד'מה) ועמי החסות (אהל אל־ד'מה) — לפיהם ניסו לעצב את היחס להמוני הלא־מוסלמים שבאו תחת ידם. יחס האסלאם ליהדות היה שונה מזה של הנצרות בכך שהוא בא מהחוץ (לא כמיסיונר מתוך החברה), ובכך שלאסלאם היו כבר דפוסים מוכנים של השפלה ושל הפליה, שעיצבה הנצרות. לגביו היהודים היו גורם כפירה אחד מני רבים. החסות קבעה מס גולגולת (ג'זיה) ומס קרקע (ח'ראג'), שלחצו על האיכרים היהודים המרובים בצפון אפריקה, במצרים ובעיקר בבבל וגרמו להתיישבותם בערים. באמצע המאה ה 8 השלים האסלאם את אשר החלה הנצרות: רובם המכריע של היהודים היו לעירוניים, וכך נשארו עד ימינו.

העיר המוסלמית היתה נכבדה בתרבות ובחברה. המסחר היה מכובד. מצד שני לא פיתחה עיר זו כוח פוליטי ושאיפות חברתיות מודעות משלה. הערים הישנות החלו לפרוח במסגרת הנרחבת של הח'ליפות, וערים חדשות עלו, לעתים קרובות מתוך מחנות הצבא המוסלמי. בכולן אנו מוצאים קהילות משגשגות מבחינה כלכלית של חלפני־כסף, סוחרים בין־לאומיים, סוחרי קמעונות ובעלי־מלאכה יהודים (ביניהם תפסו מקום מיוחד צובעי האריגים ובורסים), בכופה, בצרה ובגדאד (כמעט למן ייסודה ע"י העבאסים) שבעראק; בקהיר—פסטאט ובאלכסנדריה שבמצרים; בקירואן ופאס שבמגרב ובקורדובה וטולדו שבספרד המוסלמית. אנו מוצאים בקהילות את כל מקצועות העיר המוסלמית. מבנה כלכלי־חברתי זה נשתמר זמן רב בקהילות שבארצות האסלאם.

השכבות העליונות בציבור היהודי הצליחו עד כדי כך בעסקיהן, שבמאה ה 10 אנו מוצאים בנקאים יהודים בחצר הח'ליף ואצל הווזירים שלו. בטחונם ויציבותם של סוחרים גדולים ומלווים בכספים אלה היו תלויים בהכרת השליטים בכך שהכספים שבידי הבנקאים באו מכל שכבת הסוחרים היהודים, ואם ייפגע „בנק חסכון" כזה שוב אי־אפשר יהיה להגיע אל המשאבים הכספיים של שכבת הסוחרים היהודים. בספרד, המוסלמית בייחוד, מוצאים אנו יהודים בעמדות מכובדות (ע"ע חסדאי אבן שפרוט; שמואל הנגיד). בצד אלה היה מעמד שלם של „זרע המשרה" (כפי שכינה משפחות חצרנים ומשכילים כאלה אברהם אבן דאוד) ובחצרותיהם אנו מוצאים משכילים ומשוררים שנתמכו על ידם (ע"ע שלמה אבן גבירול). בערי הנמל ובקהילות אנו מוצאים ארגון סדיר של המסחר היהודי, מבוסס על הנהלת פנקסים. הציבוריות המוסלמית התנגדה למעמד הרם של יהודים. לא רק ההמון שנא את שמואל הנגיד ורצח את בנו יהוסף יחד עם קהילת גרנדה (1066), גם הפילוסוף המוסלמי אבן חאזם הסית נגדו. הסובלנות הדתית של שושלת בני אמיה (עד 750) לא בוטלה תחת יד הח'ליפים לבית עבאס, שבימיהם עלו הניצנים הראשונים של חקיקה אנטי יהודית. הארון א(ל)־רשיד גזר ב 806/7 על „אנשי החסות" להבדל מעל המוסלמים בתלבושתם, ובימיו דובר על שבועת היהודים. הח'ליף אל־מתוכל הנהיג ב 849/50 את הצבע הצהוב כסימן הכר ליהודים. הח'ליף הפאטמי של מצרים אלחאכם באמר אללה (ע"ע; 996—1021), הוציא לפועל בתקיפות את הרעיון של אות הקלון לבלתי מאמינים. בד"כ היתה ההשפלה מצד המוסלמים מתמדת ותקיפה, ופגעה קשות בתחושת היהודים, בייחוד בבני המעמד העליון.

המעבר ליחס של איבה עממית אל היהודים במערב. צמרת הכנסיה ודובריה הרשמיים דבקו ביחסם ליהודים בהוראתו של גרגוריוס I, שמוכן היה לפתותם בכסף כדי להעבירם על דתם אך התנגד ללחץ פיסי המחטיא את המגמה המיסיונרית. היהודים ידעו זאת. כרוניקה יהודית אלמונית, שתארה מאורעות בצרפת ב 1007, ראתה באפיפיור את השליט הרצוי ליהודים. לפיה אמר שליח היהודים אל האפיפיור בעת רדיפות: „אדוני, אם הייתי יכול לעלות לשמים לספר דאגתי מאוד יערב עלי; אבל לא מצאתי עתה, זולתי הצור, מושל למעלה ממך בארצות הגויים, כי ראש האומות אתה, ושליט עליהם. על כן באתי לזעוק אליך על רעתי מן היהודים היושבים בממשלת רשותך, כי קמו עליהם אנשי בליעל בלי רשותך, והרגו מהם הרבה ואנסו מקצתם". היהודי הכיר בריבונות האפיפיור על כל הנצרות המערבית משום שהוא רצה בחסותו. „ועתה אם טוב בעיניך תכתוב להשיב רעתם, שלח חותמך ושלוחך וחרם פיך עליהם, שלא יהא גוי ראשי להרוג ישראל בשום ענין ולא להזיק, ולא לעשקו מיגיעו, ולא להכריחם מתורתם לצאת, והנה בידי מאתיים ליטרא" (מעשה נורא משנת ד' תשס"ז, בתוך ספר גזרות אשכנז וצרפת, מהדורת א. מ. הברמן, תש"ו, עמ' כ—כא). היהודי ידע שבעולם הנסער נגדו באירופה המערבית של המאה ה 11, האפיפיור הוא הכתובת לבטחון החיים, הגוף והרכוש, ונגד אונס אלים לנצרות.

אלא שתורת הכנסיה לימדה על קיום היהודים מתוך השפלה, ובעולמם של העמים הגרמניים, שקיבלו את הנצרות, לא הובנה ההשלמה עם קיומם. כשחדרה הנצרות יותר ויותר ללבבות, כאשר דמות האל הצלוב נגעה ללבו של אביר לוחם ושל איש אספסוף אלים ברחבי אירופה המערבית, הפכה ההשקפה על היהודים צולבי האל, המתכחשים לאמת, לתורה של משטמה עקבית וקיצונית, שהיה בחריפותה ובחומרתה הרבה יותר ממה שההשקפה נתכוונה לו,

כשהוצעה בתורת הכנסיה. השנאה העמיקה והחריפה גם משום שהכמרים בדרגות נמוכות והנזירים היו בדרשותיהם ובהדרכתם היום-יומית הרבה יותר קשים ליהודים מצמרת הכנסיה.

באירופה המערבית פעלו עדיין צרכים ומגמות, שמנעו עד סוף המאה ה 11 ביטוי קיצוני ומקיף של משטמה עממית זו. בממלכת הפרנקים של קרל הגדול ויורשיו (במאות ה 9 וה 10) נבע היחס הטוב ליהודים מכך, שפעילותם הכלכלית היתה לרצון לקיסר. מלבד הסוחרים המקורבים לחצר, שסיפקו מותרות מחו״ל, פעלו ראדאנים (ע״ע סחר, יהודים, עמ׳ 662) בין המזרח הרחוק למערב, ובנמלי הימה״ת נמצאו סוחרים יהודים רבים, ובמיוחד בקירואן. מסחרם הבין-לאומי זיכה אותם בכתבי זכויות נוחים: ניתן להם „לחיות לפי דינם״, הגנה על גופם ורכושם, וחופש תנועה ומסחר. לואי I (החסיד), שנתן חסותו המפורשת ליהודים שסחרו בעבדים, עורר את זעמו וקנאתו של הבישוף אגוברד (ע״ע) מליון, אך לואי ויורשיו לא סטו ממדיניותם. לטובת היהודים פעלה עובדת היותם גורם רצוי בקולוניזציה של הערים באירופה המערבית. הבישוף רידיגר משפייר סבר ב 1084 שיגדיל פי אלף את מעמד עירו המורחבת אם יצליח ליישב בה יהודים (ארוניוס, רגסטים, מס׳ 168, עמ׳ 69—71). אלא שהיהודים שבאו אליו ממגנצא כבר היו למודי נסיון ופחד של היחס העממי. הבישוף קיבל לעירו יהודים שיצאו „אל שפיירא הזאת... על דבר הדליקה אשר נפלה ב... מגענצא עיר מולדתנו, מקום אבותינו, קהילה הקדומה והמהוללה ומשובחה מכל קהילות מכלות; ונשרפה כל שכונת היהודים והרחוב שלהם והיינו בפחד גדול מן העירונים... ואז נתנו אל לבנו לצאת משם ולנוח כל אשר נמצא עיר מבצר״. הקבוצה שבאה לשפייר ראתה, איפוא, את עצמה חלק ממסורת יישובית ותרבותית קודמת וגדולה, ורוחשת כבוד לקהילה שממנה יצאה. הרשימה שלפנינו מסכמת כדרכה את הפריווילגיה של הבישוף: „וקיבל אותנו בסבר פנים יפות ושלח גם אחרינו שריו ופרשיו ואז נתן לנו העיר ואמר אלינו להקיפנו חומה דלתיים ובריח, לחסות אותנו מן הצוררים, להיות לנו למבצר, ויחמול עלינו כאשר יחמול איש על בנו״ (גזירות שנת תתנ״ו, לרבי שלמה ב״ר שמשון, כנ״ל, עמ׳ נ״ט—ס׳). 6 שנים לאחר מכן ו 6 שנים בלבד לפני מסע הצלב הראשון, ב 1090, עדיין העניק הקיסר היינריך IV לקהילות שפייר וורמס כתבי זכויות של הגנה ושלטון עצמי, והעיד בכך שחשיבות היהודים כסוחרים וכגורם עירוני קולוניזטורי עמדה בעינה עד לשואת מסע הצלב ממש. ידוע אמנם על גירוש היהודים ממגנצא ב 1012; בני הזמן (ע״ע גרשם מאור הגולה; שמעון ברבי יצחק) ביטאו את תחושת הלחץ הנוצרי הגובר והולך. ייתכן שרדיפות אלו, בייחוד של ראשית המאה ה 11, נתעוררו באירופה המערבית בהשפעת רדיפותיו של הח׳ליף אלחאכאם (ראה לעיל, עמ׳ 904), וכהד למתיחות הגוברת והולכת בין נוצרים למוסלמים ביחס למקומות הקדושים בא״י.

במסע הצלב (ע״ע, עמ׳ 1119—1121) של 1096 חברו כל יסודות השנאה יחד. היהודי ידע יפה את גורמי השנאה העממית אליו, ואת המניעים לרדיפתו: הרצון להעביר את הכפירה היהודית מהמרחב הנוצרי, הרצון לנקום את צליבת האל (ר׳ שלמה ב״ר שמשון, מהד׳ הברמן, הנ״ל, עמ׳ כב). השנאה העממית לא ידעה בעת הסערה החברתית פשרות: ההמון תבע המרת דת או מוות. היהודים שסיפרו עקה״ש תארו את השליטים ואת הבישופים כחסרי ישע מול תאוות הרצח והכפיה הדתית.

המזרח: התמורות בהנהגה העצמית היהודית בארצות האסלאם. בראשית תקופת האסלאם פעלה הנהגה רוחנית, מוגדרת ופעילה בעיקר בבבל (ע״ע, עמ׳ 572/3; 578/9). הנהגה זו, שבידי הריש גלותא, שהתייחס על בית דוד, ושתי הישיבות (סורא ופומבדיתא), היתה ריכוזית, וכמה משפחות מיוחסות עמדו בראשה. אף הישיבות מושתתות היו בחלקן המוקדי והקובע על הורשת המעמד בהן לבני משפחות החכמים, דור אחרי דור. נמשך בהן הוויכוח התלמודי, אך הסיכום נאמר תמיד בהכרעה חד משמעית מפי הגאון ראש הישיבה, אדירה ומושלה, כשלידו ראש ביה״ד של הישיבה ולפניו שורות של חכמים. היה זה נסיון חברתי — בודד במערכת מוסדות המנהיגות היהודית — לקיים בחוג מנהיגות אחד גם סמכות של גדולה אינטלקטואלית, גם קדושה של הרציפות והכוח שנצטבר בעולם זה של לומדים, וגם ייחוס של דם ושל קשרים חברתיים. ישיבות בבל — והמבנה המקביל של ישיבות א״י שהיה אמנם יותר חלש מבחינה מעשית רוב הזמן — הן שעשו את עולם המשא והמתן של התלמודים למערכת הנורמטיוויות של פסק ההלכה, כפי שניתן בשו״ת הגאונים, בפירושיהם ובהגהותם. יצאו נגדו במפורש רק הקראים (ע״ע). ביקורתם, ובייחוד זו של קראי ירושלים במאה ה 10, היתה אינדיווידואליסטית בצורה קיצונית, עד כדי אנרכיה מבחינת ההנהגה, וזו אולי אחת הסיבות העיקריות לכשלונם.

המנהיגות של הישיבות השפיעה על העם לא רק דרך הפסק. על הסמוכים למושבה — קודם לסורא ולפומבדיתא, ומהמאה ה 9 לבגדאד — היא השפיעה בכינוסים הגדולים של „ירחי כלה״ (ע״ע בבל, עמ׳ 578/9). אף לרחוקים היו הגאונים פונים באיגרות של שכנוע והדרכה. „כי רצה ה׳ אדונינו להשכיל תורתו לעמו ולגלות להם כל סתום ועמום אשר בה... ויש עלינו להזהירכם עליהם לשמור ולעשות, להציל נפשותיכם״ (איגרת רס״ג, דביר א׳, תרפ״ג, עמ׳ 183—188; ור׳ כמו-כן איגרות דומות: גנזי קדם ב׳, 34—35, ג׳, 19—23, 76—78, ד׳, 51—56; י. מאן, מקורות ומחקרים: א׳ 78—83, 98—105, 167—177; תרביץ א׳, ספר ב׳, 58—83). הגאונים השפיעו אפוא בלשון פשוטה ורציונלית מצד אחד, ובהחדרת תחושה מיסטית של קדושת הישיבות, של כבודן העילאי ושל מרותן המוחלטת מצד שני. אחרי המאה ה 12 היו ישיבה וגאון פחות ופחות מונחים ומושגים של ירושה ושל מוסדיות ויותר ויותר מונחים ומושגים של אישיות ושל רוחניות, אם כי מעולם לא בטלו רישומי המזיגה הנ״ל של בבל מעולם המנהיגות היהודית המסרתית, עד ימינו.

מסוף המאה ה 10 עלתה בארצות שונות של האסלאם מנהיגות הנגיד (ע״ע מצרים, עמ׳ 238). התואר לקוח מעולם הישיבות, והתוכן הראלי של מנהיגות זו בא מהשפעת איש מסוים וממעמדו בחצר השליט המוסלמי מזה ובחברה היהודית מזה. צפונה לפירנאים נעשית המנהיגות מלכתחילה מקומית מצד אחד ואינדיווידואלית מצד שני. דמותו והשפעתו של רבנו גרשום „מאור הגולה״ לא היו מכוח משרה כלשהי, אף לא בזכות ייחוס איזשהו, אלא מאישיותו ומההערצה אליה. כך גם רש״י. מפיוטי ר׳ שמעון בן יצחק ממגנצא עולים אידאלים שונים לשכבת תלמידי החכמים המנהיגה, ואידאלים שונים לשכבת בעלי הבתים המונהגת.

חיי התרבות והרוח. משנתם של הגאונים בני המאה ה 10—11 מעלה לפנינו מערכת יצירה יהודית, שבה ההלכה והאגדה קלטו יסודות רבים מעולם ההגות היווני-המוסלמי. מזיגה זו ניכרת ביותר בחיבורו הגדול של רס״ג, „אמונות ודעות״, אך בולטת אולי עוד יותר בשרידי מכתבי הגאון שמואל בן חפני (ע״ע). אף אצל רב האי גאון (ע״ע) ניכר רישומו של רציונליזם דתי. הקראים בני המאה ה 10 הציגו מול רציונליזם דתי זה של הנהגת הציבור רציונליזם דתי קיצוני משלהם להנהגת היחיד, ובשמו דחו כל מוסד מנהיג, כל מסורת שלא נבדקה ע״י היחיד וכל הערצת סמלים חיצוניים, פרט לירושלים ולמקום המקדש.

ברם, המתח הרוחני-תרבותי בתוך האומה לא הצטמצם לניגוד „רבנים-קראים״ בלבד. בדרומה של איטליה התפתחה תרבות יהודית בעלת גוון משלה. לא זו בלבד שבמוסרותיה ובנוסח תפילתה, כמו שעברו לאחר מכן צפונה יותר, אל תחום התרבות האשכנזית, ניכרים רישומי א״י, אלא שבכמה מיצירותיה ניכרת עצמאות רבה. במגילת אחימעץ (ע״ע), שנחתמה ב 1054, אנו מוצאים עולם רוחני־

דתי שבו הנס הוא עניין של יום־יום; השם המפורש מסייע לקפיצת הדרך, להחייאת מתים, להתנעת ספינות, והכל מתוך מגע חמרי, אם בכתיבה בפרסות הסוס, אם בהשלכת השם על הים, אם בהצמדתו לגוף המת. היחס הזה אל השם המפורש ואל הנס תאם את הדתיות העממית הנוצרית הביזנטית שבסביבה. מצד שני היה זה עולם שבו התפילה והפיוט, מורשת א״י, מילאו את חללו. מספר שנים קודם כתב רבי האי גאון: „בעבור דברי הבאי שכתבתם אלינו כבר כי יש כמה שמות שייעשה בהם מעשים גדולים, שלא ייתכן לאדם לעשותם אלא בדרך אות ומופת; והשבנו, כי אילו וכיוצא בהם דברים בטלים... המדמה כזאת בשוטים הוא נחשב... אשר הגידו לכם כי הים נח מזעפו וכי ממיתין את האדם, שמפילין עליו חרס חדש כאשר אמרתם רחוק הוא מאוד. וכללו של דבר פתי יאמין לכל דבר... וחסים אנו עליכם מהאמין באלה״ (אוצה״ג חגיגה, עמ׳ 16—20). האירוניה של הגאון לשכיחות הנס ולדרך עשיית הפלאים קוראת תיגר על האמונה והמעשים שהתפארו בהם אנשי דרום איטליה.

עולמה של היהדות פרץ לו אותה שעה דרך חדשה של יצירה אישית חברתית בשירה ובהגות של ספרד המוסלמית מזה ושל עולמן של צרפת ואשכנז מזה. בחצרות החצרנים היהודים שבספרד המוסלמית ניצב היחיד גאה. כאשר פגע חסדאי אבן שפרוט בכבודו של מנחם בן סרוק לא התחנן המדקדק והמשורר העני, אלא מחה והתריס כשווה־ערך וכבעל זכות אישית מובהקת לכבוד וליצירה. בשירתו של שלמה אבן גבירול עולה תחושת היחיד היוצר ומר הנפש. הוא המתאר את ארמונו של השר העשיר ואת אורח חייו (ח. שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובנס, ספר ראשון, חלק א׳, תשט״ו, עמ׳ 223—225). מצד שני אנו שומעים בשירתו את הביקורת של היחיד הנישא על „עם — נמאסו לי אבותם״ (שם, עמ׳ 208).

השירה וההגות של שמואל הנגיד (ע״ע) מעלות לפנינו שיקולים מדיניים, חשיבה הלכית, ציורים פיוטיים־חושניים והרגשת שליחות של מנהיג ומושיע לאומתו; ניכר שאלה השקפות חוגים שלמים ונכסי תרבות בעלת אופי מיוחד. נשמע בה בד״כ קולם של העשירים והמיוחסים השולטים בתקיפות לטובת כל אחיהם. למרות שירת האהבה שלה אין התרבות הזו מעריכה את האשה כגורם חברתי ורוחני, ומעמדה במשפחה נחות ומושפע ממעמדה במשפחה המוסלמית.

תמונה שונה לחלוטין עולה מן התרבות של יהודי צרפת הצפונית וגרמניה המערבית. רבנו גרשום היה שם מלמד תינוקות של בית־רבן, מעתיק כת״י, ועם זאת מנהיג הדור ומורו. אף החכמים שבאו אחריו והנהיגו את העם היו ממעמד כלכלי וחברתי דומה, מהם עשירים יותר, מהם פחות, רובם ככולם התפרנסו מכרמים, ממסחר ומהלוואה. התקנות המיוחסות לרבנו גרשום מלמדות שמעמד האשה עלה בתחום תרבות זו. כאן נקבעה המונוגמיה במשפחה היהודית. ביצירתם של חכמים אלה מתגלית הנטיה להתעמקות ברוח המשנה והתלמוד, ולשאיבה ממנה, כדי לעמוד במבחנים ולחיות בסביבה עוינת.

פרשת קידוש ה׳ של ימי מסע הצלב הראשון מלמדת שהיהודים השכילו לצרף אידאלים וזכרונות מימי מרד המכבים ומימי המרד הגדול ולשבצם באווירת ימיהם, וכך לשוות לעמידתם מול אויביהם אופי של מלחמת קודש יהודית. בני אמצע המאה ה 12 מסרו מפיהם של מקדשי ה׳ שקרבנם היה „לה׳ אלהי צבאות, אשר ציונו בלי להמיר יראתו הטהורה ולהיות תמימים עמו כדכתיב, ,תמים תהיה עם ה׳ אלהיך׳״ (ר׳ שלמה ב״ר שמשון, מהד׳ הברמן, שם, עמ׳ ל״ד). את אשר עשו היהודים בסוף המאה ה 11 רשמו יהודים בראשית המאה ה 12 כדרך לדורות, כדגם להתנהגות היהודים במצבם בארצות הנוצרים.

בכל מרחבי החברה היהודית, מאפריקה הצפונית ועד לצרפת הצפונית ניכר בימים ההם הכבוד ל ס פ ר וללימוד בו. ר׳ יצחק אלפסי (ע״ע) נשאל: „אחד מן התלמידים גנב ספרי פרושין לחברו, וכשתבעו ממנו נשבע חמורה שלא יחזירם לו עד שיעתיק אותם. ויש מי שהורה שמותר לגונבן״ (תשובותיו, פיטסבורג, תשי״ד, סימן קל״ג, עמ׳ 87). ובצפונה של צרפת נשאל רבנו גרשום מאור הגולה על אדם שנתן לחברו ספרים במשכון: „וכשבא לפדותם מצאם ישנים, ולא היו שוים כעת שמשכן אותם. וראובן טוען ספרים חדשים היו, ולמדת בהם והשאלתם לאחרים ונתתם בעשן, והרי נפחתו בדמיהם. ענה שמעון; על תנאי זה הלויתיך עליהם ללמוד וללמד בהם, ולהשאיל לאחרים״ (תשובותיו, מהד׳ ש. אידלברג, ניו־יורק, תשט״ז, סימן ס״ו, עמ׳ 153). הן בארצות האסלאם והן באירופה קיימה תרבות היהודים קשרים עם סביבתה. החוגים העליונים בחברה היהודית היו בקיאים בעברית אע״פ שהשתמשו בשפות הארצות שבהן חיו. בארצות האסלאם היתה הערבית גם לשפת היצירה הספרותית שלהם, במיוחד בשו״ת ובהגות הפילוסופית. רש״י ראה הכרח להכליל בפירושיו הרבה מונחים צרפתיים, כדי שיובנו המושגים ע״י תלמידיו וקוראיו. יהודים המשיכו בדרך זו, שעתידה היתה להובילם ליצירת היידית (ע״ע), ולאחר מכן הלדינו (ע״ע), עי״כ הפכו נתיב של התבוללות למסלול רב ערך לגיבוש תרבות וחיים משלהם. ליהדות עדיין נודע כוח משיכה.

ממלכת הכוזרים (ע״ע). כוחה של היהדות לכבוש לבבות, גם בעת השפלתה, נתגלה בין הוולגה לים הכספי במאות ה 8—10. השכבה העליונה של שבטי הכוזרים המונגולים קיבלה עליה את היהדות, וקיימה מלכות שמרובה היתה בה הסובלנות כלפי בני דתות אחרות וניכרה בה מזיגה בין היהדות לבין דפוסי התרבות של המונגולים. גם כשנפלה מלכות זו עדיין היה רישומה רב. ר׳ יהודה הלוי (ע״ע) עשה את הידוע לו עליה למסגרת הסיפורית ל„הכוזרי״ שלו. בעת החדשה נודע תפקיד מסוים לפרשה זו בוויכוחים על מוצא היהודים של פולניה, ליטא ורוסיה, אך מבחינה מדעית נתברר שהיסוד הכוזרי לא מילא כל תפקיד של ממש בגיבוש אוכלוסיית היהודים שם.

גיבושה של התרבות היהודית במאות 12—15. **תוצאות מסעי־הצלב.** המאה ה12 היתה ליהודים בכל אירופה המערבית עת זעזועים ורדיפות. מסע הצלב ה 2 (1146/7) וה 3 (1189—90) המשיכו לפגוע ביהדות צרפת, אנגליה וגרמניה, אם בהרג ואם בהטלת פחד. ספרד היהודית הוכתה ע״י הרקונקיסטה הנוצרית מזה וגל התגובה המוסלמית של המוחדון (ע״ע) מזה. בן הזמן, ר׳ אברהם אבן דאוד (ע״ע) אמר שהשנים האלה „היו שני חרום וגזירות ושמדות על ישראל, ויצאו בגלות ממקומותם — אשר למות למות ואשר לחרב לחרב, ואשר לרעב לרעב, ואשר לשבי לשבי ועוד נוסף על נבואת ירמיה: ואשר לצאת מן הכלל מפני חרב אבן תומרת״ („ספר הקבלה״, מהד׳ גרשון כהן, תשכ״ה, עמ׳ 65/6).

מלבושים יהודיים בימי־הביניים

יחס החברה הנוצרית הלך והחריף. בעוד ברנר (ע״ע) מקלרוו הגן על היהודים בעת מסע הצלב II מתוך ההנחה שחובה להשאירם בחיים, משום שיש לקוות שימירו דתם, הרי נזירים וכמרים רבים, ואחריהם המוני ה־

עם, שאלו אם יש טעם להשאירם בחיים בכלל. לעתים גרמה הגנה מוצלחת של היהודים לבעיות בטחון חדשות. כך, למשל, מתה קהילת יורק (ע"ע) עקה"ש ב1190, כתוצאה מהמדיניות, המוצלחת בד"כ, של היהודים במאה ה12, להשיג חסות או אף להשיג בכסף מלא טירות מבוצרות, להסתגר בהן לבדם, ולהגן על עצמם (כגון בוולקנ־בורג שבגרמניה, ועוד).

חוסר הבטחון בדרכים, עלייתה של העיר הנוצרית כקור־פורציה המקבלת אליה את בני אמונתה בלבד, וגיבושה של החקלאות הנוצרית ותאית החברתיים במסגרת הפאודלית, שאיננה מכירה יחס לקרקע אלא של אדון מזה ושל צמית מזה, חברו יחד לכפות על היהודים בצפון מערבה של אירופה — ורק באיזור זה — להתרכז בהלוואה בריבית. שכן נסגרה בפניהם החקלאות ע"י המשטר הפאו־דלי, ונחסמו בפניהם הנתיבים העיקריים של המסחר והמלאכה, ברוב המקומות, ע"י המגמות הנוצריות והקורפורטיוויות של ארגון פרנסות אלו והסדר הפעולה בהן במסגרת העיר הנוצרית והגילדות שלה. אותה שעה נעשה בידודם באותו איזור מוחלט יותר והש־פלתם נראית לעין יותר. ועידת הכנסיה הלטראנית IV (1215), גזרה על היהודים את נשיאת אות הקלון. עלילת הדם, מהמאה ה12 ואילך (1144; ע"ע נוריץ'), ועלילת חילול לחם הקודש, מהמאה ה13 ואילך, יצרו מעגל דימויים ותיאורים מסביב ליהודי: מאיים, בוגדני, אכזרי, שואף דם, שפל, שונא אל ואדם ואוהב השטן והרשע. אחרי כל עלילה נוספו רבדים של עובדות כביכול, המאשרות את נכונות הדימוי. האמנות והדרמה, שהיו כבר מתחילתן עוינות ליהודים, הגבירו עם שכלולן, את החדרת ראיית היהודי כיצור שטני ומסוכן. היהודי הוא כופר יחיד בעולם של אמונה נוצרית אחת. הוא נושא עליו את נטל אי־ההסכמה בעולם מאוחד בהסכמה אחת. כשהחלה התרבות הנוצרית של אירופה המערבית לחוש, לאחר המוות השחור, בהתפוררות אמונותיה ובספיקות לגבי מנהיגותה — לא חשה כל ספיקות בתמונת היהודי המפלצתי. העלילה שהיהודים הרעילו את הבארות וגרמו למגיפה, השחירה ביותר את דמותם.

בפתגמי עם, באגדות עממיות (ע"ע [ה]יהודי [ה]נצחי), בסיפו־רים ובשירים, סופר ונוגן על האימה שביהודי. כשנעשתה האמונה הנוצרית יותר אישית, בעידן המשבר שבין המוות השחור לעליית הרפורמציה, שעה שהאמנות הנוצרית נעשתה יותר אמנות של הבית — היתה גם הרתיעה מפני היהודי, ראייתו כינשוף לילי המתנכל לגוזלים הנוצריים הטובים, כעקרב שעקיצתו רעה, כרשע שאינו סובל לא צליל טהור ולא מראה יפה, לנחלת היחיד ולחלק מהרגשתו, כשם שהיתה לתורה ציבורית. צ'וסר ולאחריו שיקספיר שרו על עלילת הדם וסיפרו על שיילוק השואף לליטרת הבשר, ומפסיד לבסוף גם את כספו וגם את בתו. את תיאוריהם האמנותיים שאבו ממסורות ספרותיות ועממיות — באנגליה לא היו יהודים בתקופתם.

ההלוואה בריבית מתמזגת בדימוי האיום של היהודים אף שלא היו היחידים שעסקו בכך; אף בצפון מערבה של אירופה לא היה להם מונופולין על כך. המלווים הנוצריים עסקו בהלוואות גדולות לביסוס מפעלים ועסקים מכניסים, וליהודים נשארה ההלוואה למט־רות צרכניות. שירותם היה הכרחי. התשלום להם היה קשה ביותר. דמות היהודי הלוקח את המשכון ותובע את תשלום הקרן והריבית שהיתה גבוהה משום שהכסף המזומן היה נדיר ביחס) הפכה לקוי־אופי נוסף של המפלצת. בידודו גרם שליהודי זכרו את הריבית כתכונה חברתית אישית שלו, שעה ששכחו זאת בד"כ לגבי יחידים אחרים. לדעת הנוצרים ידע היהודי שהריבית היא לא רק דבר אסור אלא אף סחיטה אכזרית. ההשקפות הנוצריות על הריבית היו עד למאה ה15, בעיקרן של כמורה ואצולה המעוגנת בחקלאות הפאודלית. משום כך הניחו — הנחה המשפיעה עד ימינו הן בין אנטישמים והן בין יהודים המבקרים את עמם — שהיהודי אכזר ביודעין כלפי הלווה הנוצרי ומרחם רק על אחיו היהודי. הספרות היהודית של הימים ההם, הן זו ההלכית והן זו של פרשנות ואגדה, מלמדת שהיהודים, כציבור תושבי ערים, לא ראו את הריבית כגילוי של אכזריות. הם לא לקחו ריבית מיהודים משום שראו בדין התורה גזירת מלך, המחייבת גם כשאין מבינים טעמה. לדעת (ה)מאירי (ע"ע) שהיה מלווה בריבית בעצמו „אף לגוי בשכר יש בו צד מצוה ומוסר; הואיל ובא לפניך אל תשיבהו ריקם, אלא שמכל מקום לא נצטוית בו לחלות בחנם" (פירושו לב"מ, מהד' ק. שלזינגר, תשי"ט, עמ' 267). אין בפרשנות היהודית ולא בספרי ההלכה שלה אותה פילוסופיה אריסטוטלית אודות העקרות של הממון, והיות הזמן של האל ולא של האדם — נימוקים שבהם הסבירה הכנסיה לעצמה את איסור הריבית. זאת אף זאת, למרות שהלוואה בריבית כעיסוק עיקרי של היהודים נצטמצם לתקופת זמן קטנה ביחס (המאות 12—15) ולאיזור קטן ביחס (אנגליה, צרפת, גרמניה) הפכה שנאת ישראל של יה"ב ושלאחריהם את סחיטת הריבית לקו־אופי של כל יהודי בכל מקום.

המצב בממלכות הנוצריות של חצי האי האי־ברי. שעה שצפונה לפירנאים התדרדר מצב היהודים כמתואר לעיל, הביאה הרקונקיסטה במאות ה12 וה13 במלכויות הנוצרים שבחצי האי האיברי להתהוות מצב פרדוכסלי ביחס אל היהודים. הכיבוש מחדש של חצי האי מידי המוסלמים נעשה ברוח של מסע צלב. הכובשים היו מלאי התלהבות דתית, שלא נחלשה עם הצלחת מס־עותיהם הצבאיים. הדעות על היהודים ודימוים נשארו בקרב המוני העם דרומה לפירנאים כמות שהיו צפונה להם, אלא שהכובשים נכנסו לערים שנתרוקנו במידה מרובה מתושביהן המוסלמים, והנ־וצרים שבאו מהצפון מצאו בשטחים שכבשו תרבות ומינהל שעלו על אלה שלהם. היהודים היו נכונים ליישב את הערים ולהורות לכובשים את שיטות התרבות ודרכי המינהל. רבים מבני המשפחות ששימשו בחצרות השליטים המוסלמים מצאו משרות בחצרות הש־ליטים הנוצריים במאות ה12 וה13. (ע"ע אנטולי, יעקב; אבן תבון, שמואל). קשה לתאר את המינהל הכספי של ארגון וקסטיליה בימים ההם ללא עזרת היהודים. הם נמצאו בכל תחומי החיים העירוניים, מהגבוהים ביותר עד לנמוכים ביותר. בערים רבות וחשובות קיבלו היהודים רובע מבוצר, שהיה גם למגן להם וגם לנקודת משען למלך כלפי התנגדות אפשרית של העירונות ושל האצולה.

מערכת רבת־מתח זו החלה להתפרק מהמחצית ה2 של המאה ה14. הרקונקיסטה הלכה ונסתיימה לטובת הנוצרים. החלה עולה עירונות נוצרית שראתה בקולוניזציה היהודית אלמנט מתחרה ועוין. התרבות שהעתיקוה היתה לחלק אינטגרלי של ההוויה הנוצרית. כבר ב1354 הכירו ראשי קהילות היהודים בארגון, שנתכנסו בברצ־לונה, את תופעת המשטמה הכללית וסיכמוה, ודאי תחת רושם העלילות והפרעות של 1348: „שה פזורה ישראל... קמו בה עדי שקר... לשומה כחומר חוצות... ועל לא חמס הכוה פצעוה... סבבוה בכחש כל אומה ואומה ברבת משטמה". כבר בימים ההם ידעו יפה שהנוצרים מתכוונים לכפיה על הדת. „בשקריהם ובפחזותם שמו לה עלילות דברים למען עזוב תעזוב באר מים חיים". כבר באותה שעה מוקדמת במשבר חשו בסכנה המיוחדת של העינויים המשפטיים, שמכוחם „רבים רכי הלבב חלושי הטבע אשר בנחושתיים הוגשו בראותם אופן העגלה [= גלגל העינויים]... אין כח בהם לעמוד בהי־כל הנסיון ועברו [לנצרות] בהיותם בצרה" (י. בער, היהודים בספרד הנוצרית, תעודות, כרך א', 1929, מס' 253, עמ' 350). הדברים הלכו והחריפו במרוצת הימים. מעמדם ותפקידם של היהודים בחברה של מלכויות ספרד הנוצרית לא נתבטלו אמנם מיסודם עד לגירוש ממש, אלא שהקטרוג עליהם ונסיונות הצמצום לגביהם הלכו וגברו. לכך נצטרפו מאמצי המרה בלתי פוסקים מאז פרעות 1391, — פרעות שביטאו לא רק את רגע החולשה החולף של המלכות אותה שעה, אלא גם את התמורה המתמדת לרעה, ההולכת ומחריפה, במעמד

היהודים במלכויות חצי האי האיברי עם סיום עיקר מפעל הריקונקיסטה. למאמצי ההמרה היו פנים שונות אם באמצעות דרשות ושכנוע (ע״ע פרר, ויסנטה), אם ע״י ויכוחים פומביים ממושכים, כגון ויכוח טורטוסה, ואם ע״י הגבלת תחום מושבם של היהודים כגון בגזירות 1412. כאשר נגזר הגירוש הכללי ב1492, לקחו אתם המוני המגורשים את תחושת הגדולה של תרבות יהודית ספרדית, ואת זכרון המעמד המכובד שהיו להם, והמוני האנוסים ירשו את המשטמה והמתח שנודעו בספרד כלפי הצלחתם של יהודים, בתוספת הבעיות הספציפיות לגורלם ולקיומם.

ה מ ע מ ד ה מ ש פ ט י ו מ צ ב ה ת פ ו צ ה. לאחר מסע הצלב הראשון נתלבטו שליטי האומות וצמרת הכנסיה כיצד להשלים עם קיומם של היהודים בארצות הנוצרים תוך השפלה גלויה, כיצד להסית נגדם ועם זאת למנוע את התוצאות של משטמה רצחנית. בראשית המאה ה 12 ניסו לכלול את היהודים ב„שלום הארץ״; אלא שהאופי הנוצרי המובהק של הסדר זה מנע בעד הכללתם הממשית של היהודים בתוכו. משעה שהתחילו היהודים בצפון־מערב אירופה להתרכז בהלוואה בריבית, נעשו למעשה מעין סוכנים בהסתר של השליטים הנוצריים. הללו היו טובלים את „הספוג היהודי״ בכספי הלווים הנוצריים; וכשהיה ספוג דיו, היו סוחטים אותו לאוצרם במסים כבדים. במסגרת תביעתה הכללית למרות על עמי הנוצרים החלה הכנסיה טוענת שהיהודים „שייכים לה״, בחטאם בדחיית ישו ובצליבתו. המלכות העלתה כנגדה — מתוך מסירתה בעניין המרות על הזרים לארץ ולאומה, ובטענה שהיהודים נשבו לעבדות ע״י אספסינוס וטיטוס — שהיהודים של יה״ב הם צאצאי עבדים, וממילא הם עבדי הקיסרים הנוצריים בגרמניה, יורשי הקיסרות הרומית וממשיכיה. טענות מעין אלו השמיעו לא רק קיסרים ואפיפיורים; גם מלכים — של אנגליה ושל צרפת בייחוד — ונסיכים שונים טענו, שהיהודים שבתחום שלטונם הם „שלהם״. השליטים הצדיקו בטענות אלה את השימוש ביהודים כסוכנים לענייני ריבית, ואת הסחיטה התקופתית של רכושם. כבר ב 1176 קבע פוארוס של טירואל שבספרד, ש„היהודים הם עבדי המלך ושייכים לחלוטין לאוצר המלוכה״. ניסוח זה שהיה מרחף באוויר בכל מקום ובכל מוסדות הנצרות בסוף המאה ה 12 הלך והחריף בראשית המאה ה 13. האפיפיור אינוצנטיוס III (ע״ע) ניסה ב 1215, בהחלטות הוועידה הלטראנית ה 4, להפעיל את המוני העם וכוח החרם החברתי שלהם להריסת הריבית היהודית, המועילה לשליטים, אך ללא הצלחה. כנגדו קבע יריבו הגדול, הקיסר פרידריך II, ב 1237 שהסמכות הקיסרית דנה מימים קדמונים את היהודים „לעבדות נצח בעוונותיהם״, והגדירם כ„עבדי אוצרינו תחת החסות הקיסרית״. מצד אחד נתנה עבדות ביסוס משפטי לשרירות לב לגבי היהודים. הנסיך אלברכט אכילס (ע״ע) מברנדנבורג, הצהיר ב 1433, לפני שסחט ממון מן היהודים, שרשאי כל קיסר חדש בקיסרות בעלותו לשלטון לשרוף את היהודים, לגרשם או לקחת ⅓ מרכושם. עבדות זו הכשירה בספרות ובדיון המשפטי מטבע לשון נוסף לביטוי נחיתות היהודים ופחיתותם. מצד שני היתה עבדות זו הבסיס המשפטי והמוסרי לחובת השליטים להגן על „רכושם״ זה, ואף שלא הסיקו את כל המסקנות לרעה שהתחייבו ממנה בימים ההם. מעולם לא שללו מהיהודים ככלל, ואף לא מהרוב המכריע של היחידים, את חופש התנועה. לפי חכמי ישראל במאה ה 13, היהודים „אינם מכודנים״ לקרקע. כאשר ניסו ראשי קהילות בספרד הנוצרית למנוע את חופש התנועה מיחידים, לשם יעול גביית המסים, התקוממו חכמים נגד כך. (ור׳ בער, תעודות, כנ״ל, מס׳ א224, עמ׳ 314). היהודים ידעו כ״כ שלא הסיקו מעבדותם, פרט למקרים יוצאים מן הכלל, את המסקנה, שאינם יכולים להוריש נכסיהם לצאצאיהם.

בארצות שבהן הלכה המלכות ונתגבשה — באנגליה, בצרפת, ויותר מאוחר גם בספרד הנוצרית — פעל הריכוז, בד״כ, להצרת צעדי היהודים, ובסופו של דבר ל ג י ר ו ש ם. מאנגליה גורשו כליל ב 1290, כמשוער 16,000 נפש, לאחר שהסחיטות הכספיות רוששו אותם, ולא היו מסוגלים עוד למלא את תפקידם הכלכלי — ההלוואה בריבית. שיטת הפיקוח על שטרות היהודים והלוואותיהם, שהקימה המלכות באנגליה מסוף המאה ה 12, בצורת ה„תיבות״ שבהן הופקדו שטרי החוב של היהודים, עשתה את הסחיטה מהם יעילה והרסנית. ב 1275 ניסו לסלק את היהודים מהריבית בחוק מפורש, „התקנה בעניין היהדות״, שנעשתה לתועלת המלך, לתועלת נשמתו שלא יהא חוטא בחטא הריבית היהודית כפי שנאמר בחוק, ומתוך ראיית אי־התועלת שביהודים המדולדלים. התקנה לא ציינה כל מוצא אל פרנסות ומקצועות אחרים, שנשארו חסומים ע״י המבנה והאידאלים של הפאודליות מזה ושל העיר הנוצרית ותאיה מזה. בין תקנה זו לבין הגירוש חלה האימה של האשמת יהודים ב„גילוח מטבעות״ ורבים הוצאו להורג.

בסדרת גירושים סולקו יהודי צרפת מרוב שטחיה כבר במאה ה 14. ב 1292 נאלצו רבים מיהודי דרום איטליה להמיר את דתם, ואחרים גורשו. גירוש ספרד ב 1492 גרר אחריו גירוש מסיציליה (1492/3), ואת גירושם ואת מעשי השמד האכזרי בפורטוגל ב 1497. בסוף המאה ה 15 סולקו אפוא היהודים כליל מחופי האוקיאנוס האטלנטי ומסביבותיהם, ושעה שהמלכויות הריכוזיות של המערב נעשו הכוחות הדינמיים שפעלו באירופה, הן „טוהרו״ מיהודים. לאנגליה עתידים היו היהודים לשוב רק במחצית ה 2 של המאה ה 17. שיבתם אל רובה של צרפת היא תוצאה של המהפכה הצרפתית, בסוף המאה ה 18. לספרד שבו יהודים בעיקר בימינו כתוצאה מהשואה מזה וחיסול יהדות צפון אפריקה מזה.

המגורשים מאנגליה הלכו לגרמניה. אלה ממגורשי ספרד שלא נפלו במלכודת הפורטוגלית פנו תחילה לאיטליה המרכזית והצפונית ולחופי צפון אפריקה. ממקומות אלה, ובמקביל להגירה לשם, פנו רבים למרחבי הקיסרות העות׳מאנית, בייחוד לאחר שמ 1517 נכללה גם א״י בתחומה. רבים מן האנוסים עברו אל ארצות השפלה, כשהיו עדיין תחת שלטון ספרדי, כי שם לא השיגה אותם יד האינקוויזיציה בקלות, ומהן קל יותר היה להגר אל תחום הקיסרות הגרמנית והלאה אל הקיסרות העות׳מאנית. כשמרדו ארצות השפלה בשלטון הספרדי (1566—1579), וכשהצליח אותו חלק מהן הידוע כיום כהולנד (ע״ע עמ׳ 744/5) לבסס את עצמאותו המדינית והדתית, הפכו עדות האנוסים לקהילות יהודים גלויות, שמספרן גדל גם הודות לזרימה נוספת של אנוסים אליהן.

בארצות שלא זכו לריכוז מדיני — באיטליה המרכזית והצפונית וכשטחי הקיסרות הגרמנית — סבלו היהודים הרבה מתוצאות שנאת ההמון. השנים 1298—1348 היו ליהודי גרמניה (ע״ע, עמ׳ 497/8) יובל של פרעות, עלילות וגירושים, ששיאם היה הטבח הכללי בעת המוות השחור. לחצים אלה הפנו את המוני היהודים אל הנתיבות בהן הלכה גם „ההסתערות לעבר המזרח״ (der Drang nach Osten) הגרמנית. הם באו לערי בוהמיה, מוראוויה, שלזיה, ולעיירותיהן, ולערים, לעיירות ולכפרים של פולניה—ליטא. כוח החיים של הציבור היהודי עמד לו לשקם מחדש את הריסותיו במקומות הטבח בכפרים ובערים ליד המקומות שגורשו מהם, ואילו בארצות הסלווים המערביים הצליחו להקים לעצמם מרכז ישובי חדש, שתשתיתו באוכלוסים והכלכלה היתה רחבה וחדשנית, במיוחד בפולניה—ליטא של המאות ה 16—17.

במלכויות ספרד הנוצרית נתנסו היהודים במיוחד במתח בין אמונתם לבין האמונה הקנאית של הרוח הצלבנית סביבם. לימים, כשפחת הצורך ביהודים ורבתה ההשתדלות להעבירם על דתם, עמדו היהודים פא״פ מול האניקויזיציה (ע״ע). כבר ב 1354 פנו היהודים לאפיפיור „שיבאר, לבלתי תהיה חקירת המינות כוללת היהודים כי אם כדבר שוה לכל הדתות: כמכחש באלהים לאמר

לא הוא וכאומר אין תורה מן השמים. אך בדבר מחלקת הדתות, גם אם יהודי יחזק ידי נוצרי שהוא מין בדתו, לא יפשה נגע המינות על היהודי, כי אי אפשר שיכנס בגדר המינות ליהודי מה שהוא צודק בו כפי דתו" (בער, תעודות, כנ"ל, מס' 253, עמ' 352—353). תביעה זו שהיהדות לא תיחשב למינות הועילה בד"כ ליהודים הגלויים. ברם, מ1391 ואילך כפתה הכנסיה על המוני יהודים להמיר את דתם. אנוסים אלה התמידו בקשריהם עם אחיהם היהודים הגלויים בדרכים שונות. רבים נשארו נאמנים בסתר לאמונת אבותיהם ולאורח החיים היהודי. הקנאה בהצלחה החברתית של האנוסים, תחושת ההמון העירוני והאצולה הזעירה והבינונית, שאלה שהיו אתמול יהודים ומוגבלים מכמה בחינות נעשו כיום בקלות ובצביעות לנוצרים ולשווי זכויות, והתלבטות הכנסיה כיצד „לעכל" את ההמונים שבלעה בכוח — כל אלה החריפו את חקירת המינות לגבי האנוסים, עד שקמה ב1483 האינקוויזיציה המלכותית הספרדית בראשות טורקמדה (ע"ע). משפטיה והאוטודפה שלה עתידים היו מאות בשנים להטריד מנוחתם של האנוסים, ולהעמיד אותם במבחן מחדש. שנאת ההמון ל„נוצרים החדשים", או ככינוי הגנאי „מרנוס" גרמה לגיבוש גישה גזענית טהורה בספרד הנוצרית של המאות ה15—17 מצד המוני העם וכמה ממוסדות החברה.

בארצות צפון מערב אירופה ניצבה היהדות הגלויה כל הזמן פנים אל פנים מול נצרות רודפת, וגיבשה לעצמה שתי צורות של תגובה: השתדלות להעברת גזירות של סחיטה כספית ושל השפלה מצד אחד, והתרסה גאה ומרי מול איומים פיסיים להעברה על הדת. לאחר שריפתם של עשרות יהודים ב1170 בעלילת דם בעיר בלואה בצרפת סיכם זאת חכם אחד: „כי אמרו הקדושים אין זר אתנו ואם יגזרו המושלים באו חשבון — אם למסים וארנוניות הדין לשמור פי מלכים ולדבר תחנונים... להקל מעליהם... אך כאשר לבבם לרעה ויעלה על לב בליעל להשכיח שם הבורא לפתות יריאיו בהסתות... ליראם ולבהלם ולטמאם בטנופת ציאתו לא רוחץ לבושת ערות אמו, והברורים יענו עדות בדיבור שגור... קול רם בפנים זקופות:... לא נחוש אל שקריכם ולהבליכם; כי אתם והכלבים שוים; ואנחנו נחזיק במעוזינו" (ש. שפיגל, מפתגמי העקדה, ספר היובל לכבוד מ. מ. קפלן, תשי"ג, עמ' רפ"ו). סמלי העקידה ועמידת הלוחמים נתקיימו אפוא ליהודים אלה כמשענת מתמדת, המחזקת את הלב גם בעת כניעה לרדיפות שאינן מעבירות על הדת.

התפתחות ההנהגה העצמית. ההיררכיה של הגאונים הלכה ונעלמה ומסוף המאה ה13 אין רישומה ניכר. במחצית ה2 של המאה ה12 התנגשו הגאון ר' שמואל בן עלי והרמב"ם בשאלת ההנהגה. מול עמדת הגאון שהישיבה וראשה הם מנהיגים יחידים אפשריים לאומה ואפוטרופסים יחידים על טהרת אמונתה, טען הרמב"ם שמוסד הגאונות הוא מטיבו מוסד משחית, שכן המרות שהוא מייחס לעצמו גורמת לגאון התנשאות ושחיתות האופי (אגרת הרמב"ם לתלמידו יוסף בן שמעון, מהדורת ד. צ. בנעט, תש"ו, עמ' 54/55).

התנגדות זו של איש הרוח למוסדיות היא רק שיאה של פרשת תמורות ומערכת השקפות, שהובילו לעליית הקהילה המקומית מזה והחכם היחיד, בעל הסמכות האישית, מזה, למעלת המוסדות המנהיגים של האומה בכל מקום. בין שהקהילה והחכם הנהיגו במקומם ולצורך מקומם בלבד, ובין שוועד של חכמים או של שלוחי קהילות — ועפ"ר ועד שבו ישבו גם אלה וגם אלה — החליט לטובת הקהילות ועל דעת החכמים ובהדרכתם. דמותו של אבו אהרן במגילת אחימעץ, והסיפור על ארבעת השבויים אצל אברהם אבן דאוד, ביטאו את הרצון של יושבי האיזור — במקרים שלפנינו, איטליה הדרומית ואל־אנדאלוס — להיות מונהג מכוח תורה ומסורת שנקבעה בהוראתם ובהשפעתם של אישים ולא של מוסדות. בין השטרות שאסף ר' יהודה (ע"ע) אלברצלוני (הנשיא), יש המלמדים, שמסוף המאה ה10 העמידו קהילות לפעמים ראשים מתוכן, אם כי ראו צורך לנמק זאת בסטראוטיפ של מצב אנרכי ושל ירידת המוסר והאמונה בקהילה. שטר אחר מלמד, שגביית המסים וחלוקתם היו נעשות לפי עקרונות ערוכים מסודרים ומגוונים. „שטר רגיעה" שאצלו מתאר את הקמתה של גילדה של אומנים, כדי למנוע התחרות, בהסדרים פרימיטיוויים למדי. ר' יצחק אלפסי (ע"ע) פסק, שמנהג הוא מה שקיבל רוב הקהל בהתייעצות עם זקני הקהל. תעודות ממצרים מימי הרמב"ם ביטאו רצונם של בני קהילה להתנגד לממונים הנשלחים אליהם מהחוץ, ולבחור בראשים לעצמם. כללו של דבר — מן הדרום צפונה התפשטה במערכת ההנהגה המרכזית המתפוררת, גם מגמה אינדיווידואליסטית של מנהיגות וגם מגמה מקומית של מדיניות.

ההנהגה העצמית בארצות ספרד הנוצרית. המנהיגות היתה בד"כ, הן במקומות והן בארצות, בידי משפחות החצרנים האריסטוקרטים שראו בכך זכות מלידה: משפחות בנבנישתי, פרפט, אלקונסטנטיני, אבן עזרא, אבן וואקר, ואבן שושן. על חזקה זאת יצאו עוררין תקיפים וחריפים מזרמים אנטי־אריסטוקרטיים ואנטי־רציונליסטיים, שהיו בעצמם צאצאי המשפחות האריסטוקרטיות וחניכי תרבותן שנגדה התקוממו: ר' משה בן נחמן, ר' שלמה בן אברהם אדרת, ר' יוסף אבו עמר אבן שושן, ר' יצחק בן ששת פרפט ור' חסדאי קרשקש. המתח היה גם כלכלי־חברתי וגם אידאולוגי־חברתי. הראשון התבטא, למשל, במחלוקת על חלוקת המס, או על הרכב מוסדות הקהילה. קמו בקהילות „מפלגות פוליטיות" שנאבקו בשיטתיות: בקהילת ברצלונה במשך המאות ה13—14, או בקהילת סרגוסה ב1264. המתח האידאולוגי־חברתי מצא לו ביטוי במאבק בין המגמה הדתית הרציונליסטית, שהיתה בד"כ נחלת השכבות העליונות של החברה, לבין המגמה הדתית המיסטית שהיתה מקובלת בד"כ על חלקים ניכרים של השכבות הבינוניות והנמוכות. במחלוקת על כתבי הרמב"ם (ב1230 ובמפנה המאות ה14/13) נתמזגו כל ההבטים של המתיחות החברתית בצירוף שאלת המותר והאסור בהשכלה היהודית (ור' גם ידעיה הפניני, ר' מנחם [ה]מאירי). תופעת האנוסים הוסיפה עוד למערבולת החברתית, הרגשית וההגותית של חיי החברה היהודית ומנהיגותה. היא החמירה בהרבה ואף העמיקה את הבעיות של פילוג ואחדות בין יהודים, ואת העיון בשאלות אלה. הן יחסי התרבות בתוך החברה היהודית ובינה לבין החברה הנוצרית, הן המתיחות החברתית והן שאלת האנוסים, תרמו כל אחת כדרכה ובצורתה לבירור ולתשובות שונות בשאלת היחס בין יהודים לאומות העולם. עמידתו של ר' משה בן נחמן בוויכוח ברצלונה ב1263, ועמידת ראשי היהודים בוויכוח טורטוסה (1413—1414) היו גם גאות גם מופנות, בהתייחסותן אל התרבות הנוצרית ואמונותיה, וסבוכות עם עצמן בין הנמקות רציונליסטיות לתפיסות מיסטיות (וע"ע אפולוגטיקה, עמ' 128—132).

ב1354 ניסו קהילות ארגון ללא הצלחה להקים ועד כללי ומתמיד. ליהדות קסטיליה היה מתמיד מוסד מרכזי מטעם המלכות — „הרב דה לה קורטה", (רב החצר) ופעילותו היא שאפשרה, כנראה, את הכינוס הגדול של ולידוליד (ע"ע) ב1432.

המנהיגות בארצות שמצפון לפירנאים. כאמור, נקבעה מנהיגות באיזור זה מכוח הכריזמה האישית של החכם היחיד, הפועל בהשפעתו על הקהילות המקומיות. חכמים כגון אלה וראשי הקהילות ניסו באיזור זה דרכים וצורות שונות של ועדים. דפוסי מנהיגות אלה עברו לאחר מכן, עם ההגירה היהודית, גם אל פולניה—ליטא. עד ל1348 היו נסיונות הריכוז באים מליכוד סביב חכמים נערצים: במאה ה12 סביב ר' יעקב בן מאיר תם, או במאה ה13 סביב אישיותו של ר' מאיר בן ברוך מרוטנבורג (ע' ערכיהם), וכדומה. בדרך אחרת קמה הנהגה מרכזית מכוח הסמכות של קהילה קדומה וחשובה, כרומא שבאיטליה, טרויש שבשמפניה, או שלוש

יהודים על המוקד. המאה ה 14
(הספריה המלכותית, בריסל; כ"י 13076, עמ' 12 ב')

הקהילות הגדולות של איזור הריין — שפײרא וורמייזא, מגנצא, (שו"ם) וועדיהן. ועדים אלה היו שולחים את החלטותיהם לאישור לקהילות הראשיות ולחכמים ולמנהיגים החשובים שלא היו נוכחים בעת הכינוס. הווה אומר: מרכז המנהיגות היה נע ממקום למקום או מחכם לחכם, אע"פ שרוב המאה ה 12 ועד 1348 (ואף לפני כן, כיוצא מכמה כרוניקות) נודע לקהילת רומא מעמד מרכזי, בהקבלה מעניינת למעמד העיר רומא בעולם הקתולי. בוועדים אלה, ובשיקו־לים ובהחלטות של מנהיגים יחידים ושל קהילות בודדות, נתלבנו והוכרעו הבעיות השונות שעלו מתוך הקיום הדתי, הכלכלי והחברתי של היהודים, ומתוך עמידתם באופוזיציה מתמדת לעולם שסביבם. בקהילות הצפוניות, הקטנות הרבה יותר במספריהן — ומהמאה ה 12 היו ברובן קהילות של מלווים בריבית — היתה המתיחות פחותה בהרבה מבקהילות הדרומיות הגדולות יותר, המאוזנות יותר בכל־כלתן. הליכוד הפנימי באשכנז ניכר הן ב„עיכוב התפילה" (הרשות ליחיד הרואה עצמו מקופח להפריע למהלך התקין של התפילה), והן בפרשת ימיו האחרונים של ר' מאיר מרוטנבורג, שסירב להתיר לקהילות היהודיות לפדותו, כדי שלא ייקבע תקדים לסחיטה ע"י כליאת חכמים מישראל.

קהילות הצפון התלבטו בין השפעות שונות על הנהגתן. במאה ה 12 עדיין פסקו בעלי הסמכות, שדרושה החלטה פה אחד לקבלת תקנה מחייבת בקהילה, לפי מושגי המשפט הגרמני. במאה ה 13 התגבשה הדעה שהכרעת הרוב מחייבת את המיעוט; כך החליט ר' יצחק אלפסי מדרום לפירנאים כבר במאה ה 11. מבחינה עיונית לא הוכרעה הכף לטובת הכרעת הרוב עד יה"ב המאוחרים; למרות ההתלבטות התאורטית הרי קבעו הלכה למעשה בחיי הציבור בד"כ החלטות הרוב. חוסר הבטחון בדרכים, הפיזור, שקיעת היהודים בהלוואה בריבית, שאינה מחייבת נסיעות מרובות, גרמו לקבלת המושג „חרם בית דין", שהעניק לביה"ד המקומי חלק מסמכויות ביה"ד הגדול. בהשפעת הערים שמסביב עלה זוג המוסדות „חרם הישוב" ו„חזקת הישוב". סגירה זו של הקהילה למתיישבים מהחוץ לא נראתה לכמה מראשי החכמים, שכן סתרה את המגמה של כלל ישראל; ואכן, משך כל יה"ב שימשו מגמת הסגירה של הקהילה — המתבטאת במוסדות הנ"ל — ומגמת פתיחתה לכל יהודי, בערבוביה, ולסירוגין. המגמה לשיפור מעמד האשה נמשכה; מהמאה ה 12 נאסר גירוש אשה בעל כרחה. כשנצטרפה תקנה זו אל המשפחה המונוגמית באשכנז, הפכה האשה לשותף כמעט שווה־ערך אם לא ביצירת המשפחה, הרי בזכות הווטו על פירוקה. בסוף המאה ה 13 הציע ר' פרץ מקורביל (ע"ע) שבצרפת תקנה, הבאה לאסור „להכות אשתו דרך כעס או דרך רשע או דרך בזיון כי כן לא יעשה בישראל ואם ח"ו יש שרש פורה ראש ולענה אשר ימרה את פינו... הודענו לב"ד של אותו מקום שתבא שם צעקת האשה או צעקת קרוביה לפסוק לה מזונות לפי כבודה, לפי מנהג בנות המקום אשר היא דרה שמה" (ל. פינקלשטיין, Jewish Self-Government in the Middle Ages, 1924, עמ' 216). אף באיזור הימה"ת ניכרת מגמה מעין זו, אלא ששם לא נתגבשה בתקנות ובחרמות.

לאחר ההרג והגירושים של המוות השחור היו הקהילות זקוקות הרבה יותר ליד המנהיגה של החכמים, וחל מיסוד של סמכותם. ניכרת, בייחוד בדרום מזרח אשכנז, עלייתו של רב יחיד נושא מעמד מוכר ומקבל משכורת בקהילה. בתחום אוסטריה מעניקים לראשונה את הסמיכה (ע"ע) כדיפלומה רבנית. באותה העת קראו תדיר לרבנים נושאי עמדה מוסדית כנ"ל בשם „מנהיג" (התואר חדל לשמש מהמאה ה 16). כן עלתה התפיסה של ה„מרא־דאתרא", שלו בלבד השיפוט והפיקוח על חיי הדת במקומו. מהמאה ה 13 החלו אף השלטונות ממנים רב ראשי לאזורים שלמים, לפעמים לקיסרות כולה. אף בפולניה—ליטא היו מינויים כאלה מטעם המלכות.

ה י צ י ר ה ה ת ר ב ו ת י ת. המאה ה 12 היתה עת יצירה גדולה בתרבות היהודית, במקביל לרנסאנס של המאה ה 12 בתרבות הנוצ־רית המערבית. אלא, שבנצרות נובעת הפריחה התרבותית מהצלחה ומשגשוג חמריים, מדיניים וצבאיים, ואילו ביהדות באה היצירה כתגובה לאתגר של רדיפות, שבירת הקהילות והשפלות. במחצית הראשונה של המאה נכתבו באשכנז סיפורי קידוש ה' במסע הצלב ה 1 וסיכמו לדורות שכאן נתחוללה מלחמת נושאי דגל אלוה ישראל בנושאי הצלב (ר' ספר גזירות אשכנז וצרפת, מהדורת א. מ. הברמן, תשט"ו, עמ' 104—119). במחצית ה 2 של המאה ביטא ר' אברהם אבן דאוד, בכרוניקות השונות שלו, גם את התקפת האורתודוכסיה הרבנית נגד הקראים וגם את הערכים של השכבה היהודית האריס־טוקרטית על מקומה וערכיה בחברה היהודית. אף אצלו ניצבה האומה היהודית כצבא אלהים הנושא דגלו בגאווה ובאומץ, אם בקרב אבירים פתוח ואם באיבוד לדעת, שלא לוותר על עקרונות חייהם. ציורים אלה מתמזגים עם התמונה שהעלה הרמב"ם ב„איגרת תימן" (1170 לערך), שתולדות ישראל הן תולדות מחנה האמת הנצור העומד בכל ההסתערויות של האויבים, בין שהן נעשות בכוח אלים בלבד, בין בוויכוח ערמומי ובין בצירוף שתי השיטות יחד. זו גם דעתם של רוב חכמי ישראל האחרים. חרג מעמדה זו ר' יהודה הלוי, שטען שההשפלה היא הדרך הטובה ביותר אל האצילות הרצויה לאלוהים, ושזכותם של היהודים בפניו אינה שלמה, משום שהם מקבלים את השפלתם „בין אונס ורצון". רצונם מתגלה בכך שהם סובלים עול הגלות שעה שהיו יכולים להצטרף אל המחנה השליט של הנצרות או של האסלאם, „במלה שיאמרו מבלי טורח". המלך הפונה לחבר מוכיח את טיעונו שיש אונס בקבלת ההשפלה ע"י היהודים עי"כ שגלוי וידוע שאין היהודים נכנעים בנפשם ו„כאשר תמצא ידכם תהרגו". ואילו רוב חכמי ישראל אמרו: אכן, יש להרוג.

נתפלגו הדעות באותה מאה גם בעניין ב ח י ר ת ישראל. ריה"ל ראה בכך בחירה טבעית העוברת בדם, ומשלו הביולוגיסטי: „ישראל באומות כלב באברים, רב בריאות מכולם ורב חוליים מכולם". ישראל סובל בחטאי הגויים בשל סגולתו הגזעית. גרים מתקבלים אך הם לא יזכו לנבואה (ר' למשל, הכוזרי א', צ"ה). ישראל הוא „גפן" משובחת, הגדלה כראוי מתוך „דמה" ועל האדמה שבחר בש־בילה אלוהים. הרמב"ם מציג, כאילו בכוונת מתכוון, שיטה מנוגדת בתכלית. בחירת ישראל היא בשבילו בחירת אמונתם ודתם. כל ההולך בדרכם הוא הנבחר, יהא דמו ומוצאו אשר יהיו. כששאלו עובדיה הגר אם זכאי הוא להתפלל בגוף ראשון ובלשון רבים את

תפילות ישראל על בחירתם ועל הנסים שנעשו לאומה, השיב לו הרמב"ם בחיוב, ונימק דעתו בציור תמונה של עם ישראל כאומה ש„התגיירה" פעמיים בתולדותיה, ע"י אברהם אביה וע"י משה רבה. „אברהם אבינו הוא שלימד כל העם... דת האמת וייחודו של הקב"ה... לפיכך, כל מי שיתגייר עד סוף כל הדורות... תלמידו של אברהם אבינו ע"ה... נמצא אברהם... אב לזרעו הכשרים... ואב לתלמידיו, ...אין שום הפרש כלל בינינו ובינך... ודאי יש לך לברך ,אשר בחר בנו'... שכבר בחר בך הבורא... ונתן לך התורה, שהתורה לנו ול־גרים... ודע, כי אבותינו... רובם עובדי עבודה זרה היו במצרים... עד ששלח הקב"ה משה רבנו עליו השלום... והבדילנו מן העמים, והכניסנו תחת כנפי השכינה — לנו ולכל הגרים — ושם לכולנו חוקה אחת..." (תשובות הרמב"ם, מהד' י. בלאו, תש"ך, סי' רצ"ג, עמ' 549—550). השקפתו זו גרמה לו להקצות מקום בדרכי ההשגחה האלוהית בהיסטוריה גם לנצרות ולאסלאם, כשיטות המחנכות את האומות שלא מדעתן ושלא מרצונן להיות רגילות ומכירות בתורה ובמצוות, כך שתהיינה מוכנות לקבלן במלואן כשתיווכחנה באמת בבוא המשיח (יד החזקה, הלכות מלכים, פרק י"א במהדורות בלתי מצונזרות).

בחיבורו „היד החזקה" ביצע הרמב"ם את הקודיפיקציה של ההלכה ושל עיקרי השקפות ההגדה במבנה שיטתי, לפי העקרונות היווניים של חלוקת עניינים וחיבורם, ובהשמטת כל הדיאלקטיקה התלמודית. ב„מורה נבוכים" ערך סינתזה של האמונה היהודית המבוססת על ההתגלות עם הפילוסופיה האריסטוטלית בעיבודה הערבי. ההשמטה והסינתזה הנ"ל היו מוקד למחלוקות הגדולות שהתנהלו במאות ה 13—14 ובעצם לא נדם הדן עד היום (ע"ע משה בן מימון, עמ' 558—560).

במאה ה 12 פרחה בצרפת היצירה הגדולה של בעלי התוספות (ע"ע), שפשטה לאשכנז ולארצות אחרות. אע"פ שהם ראו עצמם רק כמוסיפים ומבהירים את פירושו הגדול של רש"י לתלמוד, הרי למעשה הם יָצרו את „תלמודה של צרפת": עולם שלם, מלא חריפות ועדינות השיקול המשפטי והמוסרי, המסתמך על התלמוד, אך מקביל בהרבה משיטותיו ומהכרעותיו לעולם המשפט והסכולסטיקה מסביב.

במאה ה 12 אף פרחה הפרשנות המקראית (ע"ע מקרא, עמ' 315/6). בהמשך לפירושו של רש"י לתנ"ך, ולעתים מתוך ניגוד לו, התפתחה אסכולה סגולית צרפתית, השואפת לפשוטו של מקרא (ע"ע: יוסף קרא; מנחם בן-חלבו; אליעזר בלגנצי, שמואל בן מאיר). לאחרונה הראה המחקר שלפרשנות זו — ולא רק של רש"י — נודעה השפעה עצומה על האסכולה הפרשנית הנוצרית של צרפת (ע"ע הוגו מסן ויקטור; רישר מסן ויקטור). בספרד פרחה הפרשנות הגדולה של אברהם אבן עזרא ושל יוסף קמחי.

בתחום השירה הדתית והחילונית גדולה היצירה של יהדות ספרד בימים ההם. שורת משוררים (כגון: ריה"ל, אברהם ומשה אבן עזרא) שנגעה בכל נימי החיים והתייחסה לכל גילויי רוח האדם. הגות מעמיקה, דתיות עדינה וארוטיקה תקיפה גם יחד פועלות ומתגלות בשירה זו. מכמה בחינות פיוטית לא פחות ההתייחסות של כמה מהתפילות ומהתחינות של צרפת ואשכנז בימים ההם, אלא שאין להן נגיעה בהרבה תחומים של חיי האדם.

לכל היצירות האלה המשך במאות ה 13—14, לפעמים באותו המישור והרמה, כגון ביצירת התוספות בצרפת וביצירת השירה בספרד, מהן שרמתן ירודה, ומהן שזכו במאה ה 13 לעיקר פריחתן, כקבלה (ע"ע) בפרובאנס ובספרד, שביצירותיה — הזוהר, וכן ס' הקנה והפליאה של המאה ה 14 — באה לידי ביטוי ביקורת חברתית ותרבותית מקפת ומרה. חלקים מיצירה זו, ובייחוד בס' הקנה והפליאה, נשמעים כמעין שרשרת סטירות על מצבים, דרכי התנהגות וטיפוסי מנהיגים ומנהיגות, שהיו שנואים על האופוזיציה המיסטית הקיצונית. בחלקים מיצירה זו, בייחוד פרקי ה„רעיא מהימנא' של הזוהר, ניכרת ההשפעה של האגף הפרנציסקני הקיצוני, של הפראטיצ'לי. וע"ע יואכים דה פלורה.

בגרמניה — מסביב לקהילות רגנסבורג וורמייזא — עלתה במאות ה 12 וה 13 חסידות אשכנז (ע"ע). סיפוריה ותורותיה מבטאים עממיות, כנות מוחלטת, והרבה תורות החושפות התייחסות רדיקלית, אם כי תמימה, לערכים מקובלים. כך הציגו את „דין שמים" כהתנהגות הנבחרת הראויה לבני העילית, בניגוד לדין תורה שניתן לכל בני ישראל בהתאם למוסכמות החברתיות. בתורת המשפחה שלהם מילאה האהבה לאשה תפקיד חיובי; היא מתוארת כגורם רוחני, שאף לסבל ממנו נודע ערך בגרמו לעדינות ולאצילות. בדבריהם נשמעת ביקורת חברתית חריפה על מנהיגים שאינם כרוחם. מסוף המאה ה 13 הם השפיעו יותר כדמויות נערצות מאשר ככוח חברתי מלוכד ומנהיג.

יש סימנים שגם בפולניה—ליטא של המאה ה 15 וראשית המאה ה 16 לא זו בלבד שהועתקה תרבות אשכנז הסגולית אלא אף זו שהתבטאו מגמות רציונליסטיות; אלה דוכאו לאחר מכן. אף כוחות עממיים, שהתייחסו בפחות הערצה ללימוד וללומד, התגלו שם, בייחוד באזורים הדרומיים-מזרחיים של מלכות זו.

האידאלים של החינוך ושל לימוד התורה. רמת ההשכלה הכללית היתה גבוהה בימים ההם בכל תפוצות ישראל. נמשכה אותה ההערצה לספר ולכתב. במשנתם של חסידי אשכנז נמצא דיון מלא עדינות ואהבה אל כתב היד. מייחסים שם פיזור ספריות, שנאספו בידי אדם לחטאו, שלא השאיל ספריו לאחרים; ורואים בכך מעשה הגורם צער למאסף. בצוואתו מצווה יהודה אבן תיבון לבנו שמואל: „בני! שים ספריך חביריך. ארגזיך ותיבותיך פרדסיך וגנותיך. רעה בגנותיהם ולקוט שושניהם. וארה מפריהם בשמיהם ומוריהם. ואם תקוץ נפשך ותלאה העתק מגן אל גן. ומערוגה אל ערוגה. וממראה אל מראה. כי אז יתחדש חפצך ותגאה נפשך!" (מהד' י. אברהמס, צוואות גאוני ישראל, כרך א', עמ' 63). בחוגי החברה העליונים היתה הכתיבה היפה ערך לעצמו (שם, עמ' 69—70).

אף בשכבות נמוכות יותר, לרבות נשים, היתה ההשכלה איתנה ונחשבת כערך מרכזי בחיים. בשו"ת הרמב"ם (מהד' י. בלאו, כנ"ל, סימן מ"ה, עמ' ע"א—ע"ג) עולה דמות אשה ממשפחת עניים, הקונה עצמאות כלפי בעלה, המזניחה מפני שהיא נעשית מורה למקרא ומצליחה במקצוע זה. בארצות האסלאם נחשבו מורים עיוורים לבעלי מעלה יתירה, שכן אפשר היה לשלוח אליהם בנות ללא כל היסוס. אם הנוטה למות (באיזור הים התיכון) פונה אל אחותה בבקשה אחרונה: „גברתי, אם יגזור ה' יתעלה במותי, צוואתי היותר גדולה עליך היא שתטפלי בבתי הקטנה ותעשי מאמץ שתלמד. אמנם יודעת אני, שמטילה אני עליך מעמסה יתרה, שהרי אין לנו מה שיספיק להחזקתה, לא כל שכן להוצאות הלימוד. אך יש לה דוגמה באמנו מרתנו עובדת ה'" (ש. ד. גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים, תשכ"ב, עמ' ס"ו). רובד רחב ואיתן זה של השכלה ושל הערכתה נותן תוקף משנה לעדותו של נזיר נוצרי במערב אירופה בסוף המאה ה 12 „שהיהודים ממסירות לה' ומאהבת התירה נותנים את כל בניהם... ללמוד ספר... יהודי, ויהא עני כאשר יהא, אילו היו לו עשרה בנים ימסרם ללמוד לא לשם הרווח, כפי שעושים הנוצרים, כי אם כדי שיבינו את תורת ה', ולא את בניו בלבד כי אם גם את בנותיו" (ע"פ B. Smalley, Study of the Bible in the Middle Ages, 1952, p. 78). היחס הזה מסוכם ע"י אב התומך במורה ילדיו, נגד אשתו, המתלוננת שהוא מכביד עליהם: „אין אנו מכובדים אצל הבריות אלא בסיבת הידיעה ומה שנקבע בזכרוננו בהיותנו קטנים... לולא הידיעה, אין אדם שווה פרוטה אצל האנשים, ולו היה מבתי אבות או [ממשפחת] ראש ישיבה... וכל זמן שהוא [אחד הבנים] בתלמוד־תורה, אפשר שיצא מוצלח יותר מאחיו. ואל נא יזלזל אדם

בזכויות המורה, כי הוא טורח הרבה" (ש. ד. גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים, כנ"ל, עמ' ל"ה).

זהו המסד שמעליו ומתוכו התרומם והתפתח הדיון ההלכי, המו־סרי והפילוסופי בין היהודים. ראייתו מעניקה משמעות רבה יותר מבחינת החברה ותולדותיה, לוויכוחים בין ראשי החכמים בשאלות רציונליזם ומיסטיקה, דרכי ההשגחה וסדרי חברה ועולם. יש להניח שבימי גירושים, גזירות ורדיפות, אף בשעה שנקטו יהודים ביזמה התיישבותית באזורים חדשים, ירדה הרמה הכללית הזאת בהשכלה ובחינוך, אך בכל פעם השתדלה החברה היהודית להעלות מחדש את הרמה בין כל חבריה.

כל יה"ב ובכל תפוצות ישראל היה ת"ח ולומד תורה האידאל של שלמות היחיד, והלימוד נחשב לנכס החברתי היקר ביותר. מעמדו ודמותו של לומד התורה והחכם נשתחררו מהמאה ה 12 ברוב התפו־צות, מכבלי המבנה המורשתי של משפחות חכמים של עידן גאונות בבל, אולם התפישה של הקדושה ושל הערכים האנושיים נשארה בתקפה לגבי היחיד. כך הגיעו ת"ח מחדש לאותו שיעור קומה שהיה להם בסוף ימי בית שני ובימי יצירת התלמודים. מספרד עד גרמניה ומפרס עד פולניה, ככל שיהודי ידע יותר כן היה מכובד יותר. יחס כללי זה יוצא בחריפות יתירה דווקא מתוך הדיון הבי־קרתי על ת"ח שבימיו של ר' אלעזר מגרמיזא (ע"ע), המבחין בחדות בין הלימוד לבין הלומד. הוא יוצר מעין גן־עדן של השג רוחני־„חברתי" בעולם של מעלה ובבי־ד־של־מעלה לאלה החסידים שלא הצליחו, לא בכשרונות ולא במעמד, להשיג את אשר כוונתם מזכה אותם (חכמת הנפש, צפת, תרע"ז, כ', ע"א). כאן ההשג האינטלקטואלי הוא האידאל העליון של יכולת האדם; עם זאת יש כאן ראיה ברורה של הבטי העולם הזה של לימוד התורה — כנכס הכלכלי והחברתי שיש נותנו אלהים לשאינם ראויים, אם כשכר חלקי וזמני אם כמלכודת. המזיגה של עושר ותורה והסמכות החברתית של שכבה עליונה זו מודגשים כאן. גם בעולם של מעלה שהוא מצייר לחכם החסיד וללימוד התורה ללא פניות, תהא החריפות בוויכוח והנצחון בהשלטת הדעה האישית חלק מתגמולי הנפש הטובה. הווה אומר: בתפוצות ישראל נערץ החכם גם ע"י מכבדי מנהיגותו בהווה גם ע"י מבקריה, בין שהחכם מקובל כפי שהוא, בין שמקווים לטוב הימנו.

התקפות נוצריות על יסודות ההשכלה היהודית. במאה ה 13 פנתה הכנסיה מחדש — במעין המשך לנסיונו הכושל של יוסטיניאנוס במאה ה 6 — לסלק את התלמוד מעולם ההשכלה היהודית. ב 1239 גזר האפיפיור גרגוריוס IX להחרים ולשרוף את כה"י של התלמוד, והמשיך בכך תחילה אינוצנטיוס IV (1244, בפאריס). התלמוד גונה בשל גידופיו נגד הנצרות, ובשל מה שנראה לנוצרים כהבלים וכדברים בלתי מוסריים. כל נסיונות הנוצרים נכשלו בשל מסירות היהודים לתלמוד ובשל נכונותם להקריב הרבה למען הלימוד בו. בספרד הנוצרית שבה היה מפגש התרבויות והדעות הרבה יותר הדוק, היו הדברים סבוכים ורוחניים יותר. מצד אחד השמיצו את התלמוד (ע"ע יחיאל מפריס; תלמוד, התקפות עליו ושריפתו) ומצד שני השתמשו בדברי אגדה לתורות כריסטו־לוגיות. זה היה יסוד הטיעון הנוצרי בוויכוח ברצלונה (1263). מגמה זו בוטאה ב Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos („פגיון האמונה כנגד המוסלמים והיהודים") מאת הדומיניקני רימונדוס מרטיני (ע"ע; 1280) והיא מילאה חלק חשוב בהטפה הנוצרית ליהודים להמיר דתם, במאות ה 14—15 בספרד. אלא שגם כאן נבעו ההצלחות בעיקר ע"י הצירוף של לחץ הטרור מצד אחד ומראה הצלחות החברה והמלכויות הנוצריות מצד שני (וע"ע אבנר מבור־גוס).

מגעים והשפעות בין תרבות יהדות אשכנז לתרבות יהדות ספרד. כשגורשו יהודי ספרד ופורטוגל בסוף המאה ה 15, היתה גם יהדות אשכנז במצב של אי־שקט. לאחר עלילת הדם של טרנטו (ע"ע; 1475) בא גל של עלילות וגירושים מערים ומנסיכויות שבגרמניה, שנמשך שנים הרבה במשך המאה ה 16. ב 1495 גורשו היהודים מקרקוב ומליטא, אלא, שכל הגירושים האלה היו חלקיים בלבד ובחלקם זמניים, והיהודים השתדלו בד"כ להתיישב סמוך למקום שגורשו ממנו. יהדות ספרד פנתה כולה לנדודים, במידה שנשארה נאמנה ליהדות הגלויה.

גם תרבות אשכנז גם תרבות ספרד היו אותה שעה מגובשות בדמויות נפרדות במידה רבה. נוסח התפילה, מנהגים הרבה באורח החיים, תוכן ההשכלה והתרבות, המבנה החברתי והצורות השונות של המגע עם הסביבה הזרה וההתייחסות אליה — ואין צורך לומר הסביבה עצמה — היו שונים בשתי התרבויות. אעפ"כ היתה השפעה הדדית והחלפת דעות ביניהן עוד זמן רב לפני גירוש ספרד. פירו־שיהם של רש"י, פרשני המאה ה 12 ובעלי התוספות נודעו, במוקדם או במאוחר, בספרד והשפיעו שם. ר' אברהם אבן עזרא היה אולי יוצא מן הכלל בנדודיו; אף יצירתו השפיעה במרחבי אשכנז. הרמב"ן העריץ את תרבות יהודי אשכנז וייחל לכך שתכה שרשים בספרד. הרא"ש (ע"ע אשר בן יחיאל) ובניו הביאו את ההשפעה האשכנזית לספרד. כתבי הרמב"ם חדרו לתחום אשכנז — ולא רק בחלקיהם ההלכיים — והשפיעו השפעה מרובה ועמוקה. חסידי אשכנז הת־ייחסו לעיבודים שונים של כתבי רב סעדיה גאון. ר' משה בן יעקב מקוצי (ע"ע) שבצרפת פעל בספרד במאה ה 13. פרובאנס שימשה מעין איזור גשר בין תרבויות אשכנז וצרפת. אעפ"כ היו כל אלה פגישות בתחום העיוני, ובעיקר בחוגי השכבה העליונה של החכמים והמנהיגים. עם גירוש יהודי פרובאנס ב 1306 נותקה חוליית הקשר והמגעים פחתו.

הזרם של כ 300,000 יהודים ספרדים אל רחבי הקיסרות העות'מא־נית, אבל גם לאיטליה, לארצות השפלה ומשם לצפון מערב גרמניה, סחף אתו את המחיצות המבדילות בין קבוצות של יהודים אשכנזים וספרדים, ושל בני תרבויות יהודיות אחרות בחיי יום־יום, של החברה ושל התרבות. לא תמיד גרם מגע זה להערצה הדדית, אך תמיד הביא להיכרות הדדית ולהשפעה הדדית, ומצד שני להגדרה עצמית יותר חריפה של הקווים הסגוליים של שתי תרבויות. יהודי ספרד סברו שהגירוש עקר אותם ממולדתם האהובה ומתוך תרבות כללית שראו אותה עליונה על תרבויות כל הגויים האחרים. אף היו מסורים בכל לבם לצורתה הסגולית של תרבותם הם, וראו אותה עליונה על שאר תרבויות היהודים. יהודי אשכנז הושפעו אמנם הרבה ממה שהביאו אתם הספרדים, אך מצד שני ראו בדרכיהם ובאסון שבא עליהם מהתוצאות הרעות של התערבות בגויים ולמידה מדרכיהם. ההערכה העצמית של יהודי ספרד ודאי סייעה להם להש־תלטות התרבותית המפתיעה של הגולים על הרבה מהקהילות והתר־בויות היהודיות שבאו אליהן. ההערכה העצמית של יהודי אשכנז ודאי סייעה בידם לסגל לעצמם כמה דברים שראו אצל הספרדים, בלא לטשטש את המיוחד לתרבותם הם.

המעבר לעת החדשה (המאות ה 16—17). חמישה תהלי־כים גרמו לשבירת התבנית הימי־ביניימית ולמעבר אל תבנית העת החדשה.

א. כתוצאה מן הגירושים שבשלהי המאה ה 15 נתגבשה בסופו של דבר חברה יהודית גדולה יותר, ועשירה יותר מבחינה תרבותית וכלכלית, בערי הקיסרות העות'מאנית. נתחדשו וקיבלו כוח חדש הן יישובם של היהודים בא"י והן התקוות והשאיפות המשיחיות. בארצות השפלה הפרוטסטנטיות עלתה כתוצאה מן הגירוש ומן היחס לאנוסים, קהילה של יהודים גלויים. משם יצאו גלים לצפון מערב גרמניה ולאנגליה, וכך נוצרה רשת שלמה של חברות יהודיות שתש־תיתן עיסוקים ופעילויות „קפיטליסטיים". חברות אלה באו במגע הדוק ופורה עם הכנסיות והכיתות הנוצריות החדשות, ולקחו חלק

בפעילות היישובית והמסחרית שמעבר לים של ההולנדים ושל האנגלים. במערכת זו חצו יהודים את האוקיאנוס, ונוצרה ההתיישבות היהודית הראשונה בעולם החדש תחת שלטון ההולנדים, כהתיישבות בניו יורק (ע"ע), ב 1654.

ב. הפעילות היישובית והכלכלית של היהודים בפולניה—ליטא, בעיקר עד לפרעות חמילניצקי ב 1648. כאן הגיעה לראשונה תרבות אשכנז למסד של אוכלוסים רבים ונפוצים על פני שטחים נרחבים. כאן נוצרה חברה יהודית, שהיתה מכל בחינה שהיא ליסוד השליט של „המעמד השלישי" של החברה כולה. המגע ההדוק עם חיי הכפר והכלכלה של יהודים רבים הטיבו את תנאי החיים ושינו את הרגליהם. ביישובים שהקימו האצילים הפולניים, צמחו העיירות היהודיות של מזרח אירופה, שרוב אוכלוסייתן יהודית, ומהן צמחה לימים ה„שטֶטל" של תחום המושב של רוסיה הצארית ושל גליציה שבאוסטריה. כתוצאה מתנועות אוכלוסים אלה היו בשלהי המאה ה 17 קרוב למיליון יהודי העולם, חצים ספרדים וחצים אשכנזים, מרוכזים בעיקר בקיסרות העות'מאנית מזה ובפולניה—ליטא מזה.

ג. הרפורמציה הנוצרית פירקה מ 1517 ואילך את מסגרת האחדות הקתולית, שהעיקה על היהודים ברוב חלקי אירופה. מכאן ואילך אין היהודי יוצא הדופן היחיד בתרבות הסכמה. גם מחנה הרפורמציה וגם המחנה הקתולי לא הצליחו להגיע לכלל נצחון מכריע, בהשתדלותם המשותפת — אם כי במגמות מנוגדות — להחזיר על כנה את האחדות הנוצרית; כך נוצרה שלא בטובתם ההופעה הראשונה והססנית של מעין סובלנות, אם כי טרם העלו נוצרים על דעתם לכלול יהודים במסגרתה. אלא שעצם קיומם של תנאי סובלנות מאונס הולידו לאחר מכן סובלנות מרצון, והביאו מאוחר יותר ליצירת התנאים המודרניים לקיום היהודי.

לותר (ע"ע) אכן ניסה תחילה להציע ליהודים את הנצרות שלו ואותה שעה הטיף גם ליחס טוב יותר אליהם. משסרבו נשתנה יחסו אליהם, עד שהגיע ב 1543 להטיף נגדם בלשון ארסית, הפונה אל יצרי ההמון, בלא הרסן של המסורת האפיפיורית ושל פרשת היחסים הארוכה בין יהודים לנוצרים. הוא הציע הצעות, שפרט לגזענות צרופה ולשריפה בכבשנים, אין הבדל ביניהן ובין התכנית הנאצית. אלא שהסתה זו נעשתה ע"י אדם ובמסגרת תנועה, שהיו בעת ובעונה אחת שיא הלך־הרוח העממי של יה"ב וראשית היחסים האנושיים יותר של העת החדשה. כך היתה הרפורמציה לפריצת הדרך להצגת „שאלת היהודים" כשאלה פתוחה מחדש לכל הכיוונים ולכל ההתייחסויות, הן להתייחסות אנושית יותר וטובה יותר אל היהודים מזה, והן לשנאה קשה יותר ולאכזריות קטלנית מזה. הפתיחות והתנודה בין הקצוות של ההתייחסות עתידות להיות מסימני ההכר של „שאלת היהודים" בהיסטוריה המודרנית.

ד. בתוך היהדות היתה התנועה המשיחית הגדולה של שבתי צבי (ע"ע; 1665/6) ימי־ביניימית כל כולה מצד אחד, ובו בזמן מובילה למודרניות מצד שני.

הקווים הימי־ביניימיים של התנועה הם במידה רבה מורשת ומשקע של כמה תנועות משיחיות שקדמו לה ביה"ב, אם כי הקפן היה מצומצם יותר. המשותף לכולן — האמונה בנס של הגאולה והליכוד סביב משיח, מנהיג ומורה. לגבי כולן נראה בבירור הקשר בין הופעתן לבין שעות תסיסה ותמורה בעולם שמסביב ליהדות, ושל מתח וציפיה שנתעוררו עקב כך. לגבי כמה ממשיחים אלה נמסר על האמונה בהם גם לאחר כשלונם ומותם. אנו שומעים על משיחים ותנועות משיחיות בעידן התסיסה שלאחר כיבושי האסלאם, כגון אבו עיסא (ע"ע) אלאספהאני; הרמב"ם מוסר בנוסח אחד של איגרת תימן שלו על כמה משיחים ותנועות בימים שלפניו. במיוחד התנועה של דוד אלרואי (ע"ע) במאה ה 12. בתעודות שונות נשמר זכרון תנועות ותסיסות משיחיות נוספות, שנישאו אף הן על גלי ההתרגשות בעטים של מסעי הצלב. יש רישומים של משיחים ומבשרי משיח בספרד הנוצרית. אף בקרב האנוסים היו מבשׂרים ומבשׂרות של המשיח. הדמויות של מבשׂר המשיח אשר למלין ושל דוד הראובני ושלמה מלכו (ע' ערכיהם), הן דמויות שקווי המשיחיות שלהן מעורבים בקווים אחרים, אך הן מתקרבות ביותר להתעוררות משיחית.

שבתי צבי ומאמיניו העמידו למבחן את האמונה בגואל עושה פלא, ובסופה הגיעו להמרה לאסלאם. שעה שסערה בלבם האמונה וגברה ההתרגשות, חשו עצמם משוחררים בנפשם, ועל סף התפארת המדינית שאין למעלה הימנה. תוך 3 שנים בלבד איבדו רובם ככולם את התקווה שיזכו לתפארת, ולחלק גדול מהם לא נותר כל שׂריד מתחושת השחרור. תנועה משיחית זאת נשאה בחובה את המשבר שלא ביודעין של הימי־ביניימיות היהודית, שנשרפה בלהבת המשיחיות של הנס שלא בא. נביא התנועה, נתן העזתי (ע"ע) סבור היה לאחר המשבר, שהיהודי „צריך שיאמין גם כן כי השכינה עלתה למקורה הראשון ואינה יושבת בגלות... ולא הוזכר בדברי חז"ל שנשבע [ה'] שהשכינה לא תצא מהגלות כי אם עם ישראל יחד. דהיינו ...שוב אינה צריכה לעזרתנו; ואנו מוכרחים להיגאל והיא מוכרחת לעלות... שזכינו לדבר זה שאין שכינה בגלות בימים הללו" (א. אמריליו, תעודות שבתאיות..., ספונות ה', עמ' רנ"ג). מן האל המשוחרר והאומה שאינה משוחררת רק כפשע — אם כי צעד ענקים ומהפכני — אל תכנית חילונית של גאולת האומה בכוחותיה היא ובאמצעים של העולם הזה.

ה. בקרב קהילת אמסטרדם הגדולה מזה ובקרב הקהילה הסוערת ברוחניות של צפת מזה הצמיחה הוויית האנוסים פירות שונים, שנשאו בחובם, כל אחד בדרכו, הרבה מן המודרני. בחלל עולמם של האנוסים שנמלטו מספרד, ריחפה הציפיה שהיהדות וקהילותיה הן איי חופש ורציונליות המנוגדים תכלית ניגוד למשטר הכנסיה הקתולית ולאינקוויזיציה. ואילו קהילת אמסטרדם, שאליה הגיעו בהימלטם, התלכדה לחיים אורתודוכסיים של הקפדה בקלות כבחמורות, מזכרון הכשלון בספרד, שייחסו אותו לחוסר הקפדה במצוות ולהתקרבות לחברת הגויים. בארצות השפלה מסביב היתה מציאות של כיתתיות מתפלגת ושל ויכוח דתי ער. העירונים נעשו נוחים לעצמם ולהשקפתם התאולוגית. כמה ממנהיגי תרבות זאת היו מיודדים עם יחידים מבין האנוסים. כל אלה הולידו אכזבה מהחברה היהודית כמות שהתנגשו אתה במציאות, ואכזבה זו הביאה להתמרדות. ברוך שפינוזה (ע"ע) הוא בהבט זה גם חוליה קיצונית בקו התפתחות של מגמות מבית מדרשו של הרמב"ם בתרבות ספרד היהודית, וגם נציג ראשון של היהודי המודרני הבלתי אורתודוכסי. חייו ויסוריו של אוריאל דאקוסטה מבטאים אותה התנגשות בדרך אחרת. הווייתם של יהודי המבורג הפורטוגלים, שסייעו לחולל מהפכה בפורטוגל במאה ה 17, ושימשו קונסולים ונציגים פיננסיים של מולדת שהיו מתחייבים בנפשם אילו הציגו כף רגלם עליה, אף הם מרכיב אחר של אותו פסיפס של המודרניזציה.

הקבלה של צפת, חבורותיה והיחידים הבולטים שבה, נראו מצד אחד ימי־ביניימים כל כולם; אעפ"כ יש בהעלאת דמות קדוש עושה פלא בחיים ובמוות, כר' יצחק לוריא (האר"י; ע"ע) משום חדירת הביוגרפיה הנוצרית למערכת ההערצה היהודית. האינדיווידואליות של התחושה והנכונות לחפש נתיבות חדשות ליראת שמים, כמות שסייעה לביצור דרכי ההלכה, כך גם סייעה להתלהבות פורצת גדרות. שלוחי צפת נשאו את דברה למרחקים במאות ה 16—17. ספרי אמסטרדם, תורתם של אישים, כמנשה בן ישראל (ע"ע), העבירו לאנגליה ולמקומות אחרים את אותה מגמת מעבר מתוך הימי־ביניימי אל המודרני. באיטליה העלו דמויות כגון יהודה אריה דה מודנה (ע"ע) ושמחה לוצאטו (ע"ע) כל אחד כדרכו, הוויה והגות של התמורה — הבלתי מודעת בחלקה — לעבר החדשנות ולצד הקולא באורח החיים האורתודוכסי. ההיסטוריוגרפיה וההיסטוריוסופיה של עזריה מן האדמים (ע"ע) מבטאת את הנכונות לשאול

ולשנות לגבי הישן ומן הישן, המתחילה להופיע באותם הימים בדרך אמנם פחות קיצונית אך הרבה יותר יסודית. הרבה מתוצאות שלושת התהליכים האחרונים, נראו רק לאחר המאה ה 17, ואילו שני התהלי־כים הראשונים השפיעו השפעה מרובה ורחבה כבר במאות ה 16—17.

התמורה בהנהגת הקהילות הספרדיות. כל מקום שבאו אליו גולי ספרד השתדלו להתארגן במהירות האפשרית ל„בתי כנסת-קהילות", של יוצאי אותם המקומות או האזורים בספרד או בפורטוגל. עי"כ שינו את המבנה המסרתי של קהילה מקומית לצד קהילה המלוכדת על בסיס העבר המשותף. היתה בכך מעין נסיגה למאות ה 10—12, כשהיו בהרבה מקומות במזרח הקרוב בתכ"נ של בני א"י ושל בני בבל; הווה אומר, התארגנות לפי ארץ המוצא של המאורגנים. הם קבעו דרך להתארגנות דומה בעתיד של קבוצות מהגרים יהודיות המצטופפות יחד על בסיס המוצא המשותף כגון ב„לנדסמנשפטים" ובבתי הכנסת המכונים ע"ש מקום המוצא באח"ב ובארצות אחרות קולטות הגירה בעת החדשה.

המפה החדשה והמערכת של הפעילות הכלכלית היהודית. תוך זמן קצר מאוד ביחס הצליחו גולי ספרד להיות לקובעי האופי התרבותי ולמנהיגים החברתיים של היהודים, שקלטו אותם תחילה כגולים, במרחבי הבלקנים, ובחלקים ניכרים אחרים של הקיסרות העות'מאנית ושל צפון אפריקה. הצלחה תרבותית וחברתית זו היתה מבוססת לא רק על הנכסים הרוחניים והגאווה החברתית שהביאו אתם, אלא גם על ההצלחה הכלכלית הגדולה והמהירה של הגולים. המוני הפליטים פנו בהצלחה ניכרת אל המסחר ואל המלאכות. הכלכלה של צפת במאה ה 16, אף של גדולי המקו־בלים שבה, עמדה על בסיס איתן של מקצועות האריגה, המסחר והרוכלות. גולים מן החוג העליון המשיכו את הפעילות המסרתית של חוג זה בסביבתם החדשה. מהם שהיו לחצרנים ולרופאים בחצר השולטאן (מנואל ברודו, יוסף המון ובנו משה [ע' ערכיהם], אברהם אבן מגש), לבנקאים ולדיפלומטים (דון יוסף נשיא, שלמה אבן יעיש [ע' ערכיהם]). בסביבה זו, שבה נודע לנשי ההרמון תפקיד ניכר, השפיעו גם נשים יהודיות הרבה (כדונה גרציה [חנה] נשיא). יש שאנו מוצאים צירוף של רופא ודיפלומט, כשלמה אשכנזי. רבים פנו למסחר הבין-לאומי, עד כדי כך שרצו להשתמש בהשפעתם כבנשק יהודי בעת משבר אנקונה (ע"ע, עמ' 655). חלקם השתמש בדרכי היבשה שבדרום מזרח פולניה—ליטא, והגיע למרכזה ולמערבה של אירופה. אחרים סחרו בנתיבי הימה"ת וחופי אירופה של הים האטלנטי, ובדרך זו התחברו עם האגף הצפון-מערבי של התפוצה הספרדית שבארצות השפלה, בצפון מערב גרמניה, ולקראת סוף התקופה הנדונה גם באנגליה. כך הביאה הפעילות הכלכלית לקשרים ולשיתוף פעולה בין שלושת מרכזי החיים החברתיים והכלכליים הגדולים של היהודים: בקיסרות העות'מאנית, בפולניה—ליטא ובצפון מערב אירופה.

יהודי פולניה—ליטא פיתחו את ה„ארנדה", השיטה החדשה של חכירת אחוזות האצילים וענפיהם המשקיים, והסתייעו בה לבצר ולהרחיב מעמדם בסחר של המלכות. במאה ה 16—17 ייצאו יבולי קרקע, בקר ותוצרת היער, וייבאו אריגים ומצרכי מותרות בעיקר, גם אל אירופה המרכזית והצפונית-מערבית ומהם, וגם בקיסרות העות'מאנית, ובייחוד במחוזותיה שלחופי הים השחור ובבלקנים.

יהודי ארצות השפלה וצפון מזרח גרמניה ולאחר מכן אף יהודי אנגליה, סחרו בהקף גדול גם בסחורות קולוניאליות וביהלומים, והתקשרו לשם כך עם יהודי אירופה המרכזית, שקנו מותרות אלה בעיקר בשביל האצולה וחצרות הנסיכים וגם לשם יצוא משני אל המזרח. כן קנו יהודי התפוצה הספרדית של צפון מערב אירופה מיהודי פולניה—ליטא כמות גדולה של תוצרת חקלאית ויער ומכרו להם מוצרי מותרות, אריגים וספרים עבריים מודפסים. כך נוצרה על סף העת החדשה מערכת נרחבת ומצליחה של פעילות יהודית שהת־קיימה במידה רבה על רשת מסועפת של קשרים מסחריים בנתיבות שלוש התפוצות היהודיות המתפתחות. יהודי אירופה המרכזית היו החוליה החלשה במערכת הן במספרים והן מבחינה כלכלית, אך הם נהנו ממנה הרבה. למרות מיעוט מספרם ומעמדם הירוד הצליחו, הודות לקשריהם, להיות לספקים רצויים לנסיכים. יהודי החצר (ע"ע) היה מייבא בקר, תבואה, ומאכל בקר לצבאות קיסרי אוסטריה ונסיכי גרמניה באמצעות השיירות והספינות של יהודי הקיסרות העות'מא־נית ופולניה—ליטא. הוא היה מסוגל לספק יהלומים, תכשיטים ואריגים יקרים, שקנה מאחיו בשוקי אמסטרדם.

החידושים בהנהגת האומה. במקביל למגמת ההת־פוררות החבויה בהקמת „בית הכנסת-הקהילה" של תפוצות הספר־דים, פעלה מגמה הפוכה של ריכוז, המתגלית בהצלחה הגדולה של ועדי הארצות של פולניה—ליטא ושל בוהמיה-מוראוויה. נסיון דומה, אם כי כושל, נעשה גם בוועד פרנקפורט שעל המיין ב 1603, ונסיונות דומים רבים עשו גם הקהילות באיטליה. המעמד של קהילות הספר־דים באירופה הצפונית-מערבית ביטא יותר את מגמת ההקפדה וההשגחה מאשר את מגמת הריכוזיות. ב 1538 ניסה ר' יעקב בירב (ע"ע), בצפת, לחדש את הסמיכה (ע"ע) כתנאי מוקדם להקמת הסנהדרין, אף זה ממגמות הריכוז והמנהיגות המחדשת והגואלת. מאותו הלך-רוח קמה גם היצירה הגדולה של קודיפיקציה הלכית בידי ר' יוסף קארו בצפת, ור' מרדכי יפה, ור' משה איסרלש (ע' ערכיהם) בפולניה—ליטא. במידה רבה היתה גם בהשפעה שקרנה מצפת ומאישיה מגמת הנהגה ריכוזית דינמית. בין מוריה וחבריה של קהילה זו היו מקובלים כר' יצחק לוריא, ר' משה קורדוברו, ר' חיים ויטאל ור' אליהו דה וידאש, וכן משוררים וחוזי חזיונות כר' שלמה אלקבץ, שלמה מולכו, ואברהם בן אליעזר הלוי ברוכים, וגדולי הלכה כר' יעקב בירב ור' יוסף קארו ואחרים. היא השפיעה אפוא מעצם כובד משקלה הרוחני הרחק מסביבתה, בייחוד כשרבים מאישים אלה וחוגיהם השתדלו להיות מנהיגים ומורים לאומה כולה. מנהגי צפת כתיקון חצות וכיום כיפור קטן — נשתרשו באורח החיים היהודי האורתודוכסי. המנהיגות וההשפעה נבעו מכוח גדולתה והכרתה העצמית של האישיות, ומהכרת האחרים בה. התנועה השב־תאית עתידה היתה לגלות במלואן גם את העצמה וגם את השברי־ריות של המנהיגות של אינדיווידואליות מתעצמת מעין זו.

באותה עת מוצאים אנו גם את **הביקורת הראשונה והשיט־תית של מערכת החינוך היהודית-אשכנזית.** המהר"ל מפראג וחוג תלמידיו, שפעלו לא רק בבוהמיה-מוראוויה אלא גם בגרמניה ובפולניה—ליטא, השמיעו ביקורת חריפה על העדר שיטות דידקטיות, על ההגזמה בפלפול ובהוראתו — בייחוד לנערים — ועל הפרת שיווי המשקל בהוראת המרכיבים השונים של התרבות היהודית המסרתית. הם תבעו שיבה להגיון הפשוט ודרשו הדגשת הוראת המשנה כגרעין וכמוקד ללימוד התלמוד. מהם שתבעו שיבה אל המקרא בתור דברי אלהים חיים ממש, כרבי יעקב הורוביץ. הביקורת נשמעה, אך החברה היהודית של אירופה המרכזית והמז־רחית סרבה לקבל הן את תכנית הלימודים החדשה והן את השיטות החדשות; אלה זכו להערכה חיובית רק בעת החדשה.

לימוד התורה המסרתי, ומעמדו המרכזי של הלומד בחברה היהו־דית, נשארו בתקפם במשך כל התקופה אף שהיו מתחים וסכנות לאידאל זה בהגשמתו בחברות המשגשגות בקיסרות העות'מאנית, בפולניה—ליטא ובאירופה הצפונית-מערבית. הקהילות בכל מקום ומקום השתדלו להרבות בישיבות ובהחזקת תלמידי חכמים. אע"פ שהרמה לא היתה כמובן שווה בכל המקומות. תקנות הקהילות והוועדים ייעצו איך להפיץ תורה ואיך לסייע בלימוד, ואע"פ שהרבה מהן שיקפו יותר את הרצוי מאשר את המצוי, עדיין ביטאו את סולם הערכים של החברה היהודית במאות ה 16—17.

ההגות המדינית והחברתית. במאה ה 16 היתה מחשבה

ערה בשאלות אלה. כתיבת הכרוניקות (ר׳ היסטוריוגרפיה, להלן) קיבלה דחף חדש מן ההלם של גירושי ספרד ופורטוגל, ומהצורך להעריך מחדש מצבים משתנים בלי הרף, בנסיבות ההתיישבות בקיסרות העות׳מאנית ובשאר ארצות. דעותיה התפתחו גם בהשפעת התמורות בהשקפות היהודים שנגרמו ע״י הרפורמה. שלמה אבן וירגה (ע״ע) הקדיש תשומת לב מרובה ליחסים בין יהודים וגויים ולגורל האומה, כשחותם הסכנה והחולשה טבוע בהגותו. הוא היקצה מקום ניכר לנקודת הראות הנוצרית בשאלה זו, כהבנתו אותה, בצד נקודת הראות היהודית (שבט יהודה, מהד׳ ע. שוחט, תש״ז, עמ׳ מ״ז). מפיו של „הנוצרי תומאס" מוסבר למלך ספרד מדוע חלשים היהודים בהיסטוריה של הימים ההם. „בתחילה כאשר נשאו חן בעיני האל היה לוחם מלחמתם... ולכן לא למדו תחבולות המלחמה, כי לא הוצרכו... וכאשר חטאו, הסתיר האל פניו מהם ונשארו קרחים מכאן ומכאן — כלי מלחמה והמצאתה לא היו יודעים ורצון האל לא היה עמם" (שם, עמ׳ מ״ד). דעה זו מצויה בין כל הפונים באותן המאות מן הבטחון העצמי של עולם יה״ב אל ההרהורים והספקות של העת החדשה. „הלא תדע כי ,חטא ישראל וגם עברו בריתי׳ — ואם כן שבו אל הנהגת הטבע; ובטבע הוא שיהיו מנוצחים מן האומות האלו, כי הם המעט מן העמים וגם חלשים" (יהודה אריה מודנה, דרשותיו, מדבר יהודה, ונציה, שס״ב, דף ל״ח, ע״א). שמואל אושקי ב„נחמה..." שלו שיבץ את סבלותיהם ותקוותיהם של הגולים במסגרת השקפה רחבה על תולדות העולם וההשגחה האלוהית. יוסף בן יהושע הכהן (ע״ע) הפריד בין „עמק הבכא" של תולדות ישראל לבין תולדות הקיסרות העות׳מאנית והמלכות הצרפתית. הוא נקט עמדה עקבית לטובת הרפורמציה, עוינת לאפיפיורות, וכל כולה מלאה ברוח השקפת העולם של הרנסאנס וההערכה ההיסטורית שלו. הוא קיווה שמלחמות הדת יביאו את הסובלנות לכל. דוד גאנז ב„צמח דוד" (1592) הפריד כ״כ בין תולדות ישראל לתולדות העולם. הוא השתמש בהרחבה בכרוניקות גרמניות, וציין את מקורותיו הלועזיים בהנחה שקוראיו היהודיים עשויים לבדוק אחריו. הוא מתגלה כפטריוט נלהב של בוהמיה, וכמעריץ של פראג ושל השגי העם הבוהמי בעבר. זוהי הבעה שיטתית ראשונה, מצד יהודי אשכנזי, של אהבה למולדתו ולעברה. כרוניקאים זוטרים שונים, בעיקר באיטליה, התייחסו לסבלות היהודים במאה ה16, וקיבלו הרבה מהשקפות החברה המארחת. לעומת זאת גילה ר׳ אליהו קפסאלי בכרוניקות הנרחבות שלו (רובן עדיין בכ״י) התעניינות רבה בדרכי השלטון, וברעיונות ובנימוסים של החוגים השליטים, גם בקיסרות העות׳מאנית וגם בוונציה. תיאוריו את גורל גולי ספרד וקבלתם בסבר פנים יפות בקיסרות העות׳מאנית ביטאו גם את יחס הקהילות היהודיות המקומיות, שקיבלו את פני הגולים, וגילו גם עד כמה קסמה להם תרבות ספרד.

המהר״ל מפראג היה בעל שיטות מדיניות והיסטוריוסופיות מעמיקות אם כי סבוכות לפעמים. הוא הקדיש מחשבה רבה לבעיות חיוניותו של הליכוד הלאומי. בעצם טבעה של הלאומיות השואפת במהותה לחירות ולאיחוד ראה ערובה שאין הגלות ואין השפלת היהודים יכולות להיות נצחיות. „כי לפי סדר המציאות אין ראוי שתהיה אומה משעבדת באחרת, להכביד עול עליה, כי ה׳ יתברך ברא כל אומה לעצמה... לפי סדר המציאות ראוי שכל אומה ואומה, מצד שנבראה לעצמה, שלא תהא רשות אחרים עליה... ואם היה נשאר דבר זה תמיד — הוא הגלות, ויד האומות מושלים על ישראל — היה דבר זה... שינוי סדר העולם עומד תמידי ודבר זה אי אפשר. ולכך מן הגלות נוכל לעמוד על הגאולה" (נצח ישראל, פראג, שצ״ט, דף ב׳, ע״א).

העימות בשאלות החברה. כתבי המהר״ל מלאים רמזים לבעיות חברתיות והצעת פתרונות. בכך דומים לו הרבה מבעלי ההלכה והדרשנים של אותה תקופה בפולניה—ליטא, בוהמיה-מוראויה וגרמניה. ניכר מתח בין הפרנסים שבקהילות לבין ראשי הישיבות, הרבנים והדרשנים, מתח שחריפותו נבעה במידה רבה מהיות שני חוגים אלה קשורים בד״כ בקשרי משפחה וחיתון, ובעלי אותה השכלה ישיבתית. ראשי הקהילות נטו אפוא לקחת לידם סמכות ותפקידים של ת״ח; ואילו חכמים שתורתם אומנותם ראו עצמם מנהיגי קהילות לכל דבר. התביעות למנהיגות לא היו סותרות בתכלית. ברוב הקהילות וברוב הזמנים הגיעו לכלל שווי משקל בלתי יציב, אלא שהמתיחות אף היא היתה חלק מהסדר זה.

בפולניה—ליטא המשגשגת הוקדשה מחשבה רבה למאמץ הכלכלי, ערכו או פחיתותו, ליחס הנכון של עשירים אל העניים, ולשאלת הצדק או העוול במבנה החברה. בקצה אחד של מגוון הדעות ניצב הפוסק הגדול ר׳ משה איסרלש (ע״ע) שלדעתו עושר חמרי והצלחה בעולם הזה הם בד״כ שכר ראוי מאת האלוהים ליהודי הזכאי. דלות מוכיחה שאין העני ראוי לשכר; ובמקרה שזכויותיו גלויות לעין, הרי מעידה דלותו שבאָפיו פגם נסתר שהיה מתגלה אילו ניתן לו עושר, ואלוהים מונעו ממנו כדי שיחיה ללא פגם. בקצה השני של מגוון הדעות ניצב הדרשן והמוכיח הגדול אפרים שלמה בן אהרן מלנשיצה שלפיו העושר רע מטבעו. הוא ערך מעין עימות כפול, והוכיח ליהודים עשירים שאין לראותם כזכאים על יסוד הצלחתם בעולם הזה, שע״פ זה היינו צריכים גם להניח שאומות העולם הן זכאיות, שכן הן מצליחות. מצד שני הוא העמיד את הגויים על כך שאין הם יכולים לטעון נגד היהדות על יסוד הצלחתם בעולם הזה, שכן הצלחה מעין זו היתה מחייבת אותם להכיר גם בצדקותם של אנשים רשעים ללא ספק בין הנוצרים עצמם המצליחים מבחינה חמרית. הוא המשיל את העושר לבשר רקוב שהבן הטיפש רוצה בו, והאב החכם משליכו לעיניו לכלבים. מוכיח זה היה מוטרד הרבה גם בשאלת הכנות הדתית והמוסרית בחברה שהעריצה חסידות, לימוד תורה וצדקה, ועשתה את הערכים הרוחניים האלה גם לנכסים חברתיים מובהקים. הוא חשש שהפרס החברתי הבא מתוך ההכרה במעשים הטובים מסכן את עצם היסודות של הרוחניות והאמיתיות של עבודת האלוהים ולימוד התורה, בחברה שנראתה לו נוטה לחמרנות, בייחוד בשכבתה העליונה.

במרכזים החדשים המתגבשים והולכים של החיים היהודים ניכרה מתיחות רבה מהמפגש בין מסורות שונות, מההתנגשות בין החברה הישנה ודרכי חייה לבין הכוח והחיוניות של הנסיבות החדשות והמפתות. המחשבה וההנהגה של אנשים כמשה ואליהו קפסלי, ר׳ אליהו מזרחי (ע׳ ערכיהם) ושל מנהיגים אחרים במבנה החברתי הישן — שלפני בוא גולי ספרד — בקיסרות העות׳מאנית ובאפריקה הצפונית התנגשו, וגם הופרו, מדרכי המנהיגות של גולי ספרד כדונה גרציה ויוסף נשיא, או גדולי החכמים הספרדיים בחצי האי הבלקני, כר׳ יוסף טיטצק (ע״ע). תהליך זה של השפעה הדדית התחולל בתרבות ובחברה יהודית שמיזגה בתוכה מזמן קשת רחבה של מרכיבים: את המנהגים ודרכי החיים הרומניוטיים הקדומים של הסביבה הביזאנטית שבבלקנים ובאסיה הקטנה ושל הסביבה המוסלמית, יסודות של התרבות היהודית הבבלית העתיקה ומסורות חברתיות ותרבותיות של המרכזים הגדולים של החיים היהודיים בקירואן, בפס, ובמרכזים אחרים של אפריקה הצפונית. מול אלה עמדו נציגי התרבות היהודית, שהתפתחה תוך עם מגע הדוק עם התרבות הנוצרית בספרד, והם היו גאים בערכה ובגדולתה, והיו משוכנעים בערך המוחלט של נסיונם ההיסטורי במנהיגות. הכוח היה שלא כרגיל, עם הגולים והחדשים. תוך זמן קצר ביחס סולקו התרבויות הרומניוטיות והצפון אפריקניות הצידה, או ששוקעו לגמרי תחת הצורות הספרדיות המשתלטות. לחכם משיעור קומתו של ר׳ שמואל די מדינה (ע״ע) היה מובן מאליו שיש להעדיף בקהילות הבלקן את נוסח התפילה הספרדי ואת פיוטיו, משום שעליונותו גלויה לכל.

מגמות הפעילות החברתית והמדינית שעלו מתוך

המצב שלאחר הגירוש: המפגש הוביל לא רק לתמורות ולהשתלטות, אלא גם הביא לידי הכרה בעזרה ההדדית היהודית ובערכה. אב־רהם אבן מגאש רופא, חצרן והוגה דעות, מצאצאיהם של גולי ספרד, העלה על נס את קיומה הנעלה והמקיף של מצוות פדיון שבויים העתיקה, בדורות שאותם הכיר. „הנה עתה אין אומה ולשון שיעזרו קצתם לקצתם וישתדלו להציל אחיו העברי או העבריה מכל צרה וצוקה בעדת ישראל... זה דרכם, כקטן כגדול, עשיר ורש, ישתדל להצילו בין בגופו בין בממונו, אשר לא עשה ולא יעשה כן לכל גוי. וכן מעשרים ממונם לפדיון שבויים על זרים ונכרים אשר לא ראו ולא ידעו מאין המה, רק שבשם ישראל יכנה. וזה מעשים בכל יום תמיד, ודברים בעינינו ראינו ובאזנינו שמענו... והיהודים... ה־יושבים בערי הפרזות עושים זה בהש־תדלות נמרץ ביתר שאת ויתר עז כאשר תשיג ידם, ואם הם מועטים" („כבוד אלהים", מאמר ג', פרק ג'). העדות המ־פורטת הזאת על הסולידריות היהודית הלכה למעשה במאה ה 16 בקהילות גדו־לות כקטנות, הצטרפה לנסיון, שנעשה ביוזמת החוג שסביב דונה גראציה נשיא (ע"ע), להחרים את נמל אנקונה על שהאפיפיור פאולוס IV שרף שם מספר אנוסים. הם השתדלו להפוך את כוח המסחר היהודי בימה"ת למכשיר של לחץ על האפיפיור ושל מתן פרס לדוכס פזארו, שנתן מקלט לאנוסי אנקונה. כשם שניסו לבטא אז ליכוד דרך חרם כלכלי, כך גם נתגלע ויכוח בדומה: המותר לסכן את היושבים עדיין תחת שלטון האפיפיור בשל נקמה בו. האם האנוסים, שחייבים היו לדעת כי מסוכן בשבילם לשבת תחת שלטון ראש הכנסיה כשהם חוזרים ליהדות, ראויים בכלל שיסתכנו עבורם. נוצרו מעין שתי מפלגות, „ספרדית", שניסתה להפעיל את החרם הכלכלי והצדיקה אותו בנימוקים שונים ו„איטלקית" שהתנגדה ל־חרם מנימוקים של גורל כלל ישראל וסכנות ליחידים מישראל.

ויכוח בין יהודי לנוצרי (גרמניה, חיתוך־עץ מהמאה ה 16)

אף בפולניה—ליטא נתגלו חילוקי דעות בין מוסדות ההנהגה הי־הודית בשאלת המדיניות כלפי הסביבה. ועד פולניה אסר על יהודים חכירת תחנות מכס ומכרות מלח, כדי למנוע תחרות עם האצולה הפולנית הבינונית והזעירה על אובייקטים כלכליים מכניסים אלה. ואילו ועד מדינת ליטא החליט מאוחר יותר במפורש לסייע ליהודים בחכירתם, והצהיר בגלוי שראוי לעשות כן משום שהדבר גורם שיד היהודים תהא על העליונה (ע"ע ועדי־הארצות).

אפולוגטיקה יהודית. כיוון שנפרץ המעגל הסוגר של האחידות הקתולית, ולאחר שהדפוס אפשר ואף חייב הפצת דעות והשקפות, החלו יהודים לפנות להגנתם לא רק בתזכירים אל השלי־טים ואל ראשי הכנסיה, כי אם גם בחיבורים שנועדו לקהל הרחב. כך פנה מנשה בן ישראל אל הציבוריות של הכיתות הפרוטסטנטיות השונות בהולנד ובאנגליה. במשנתו האפולוגטית, חברו תועלת כל־כלית מהיהודים, תקוות משיחיות התלויות בתפוצתם עד לקצווי ארץ, ובשורות מהעולם החדש. ר' שמחה לוצטו (ע"ע) פנה ב 1638 אל הציבור הקתולי של ונציה במאמר שבו הצביע על התועלת הנודעת לעיר מסחרית כוונציה ממיעוט פעיל מבחינה מסחרית ופיננסית, שאין לו לא מוקד אחר לנאמנותו, ולא מקום מושב טוב יותר לפנות אליו, מאשר עיר זו שבגטו שלה הוא יושב. הוא הדגיש את צייתנות היהודים, את אחדותם ואת מוסריותם בחיי יום־יום. אפילו „עבירותיהם ופשעיהם יש בהם כמעט תמיד יותר מן השפל והמאוס משיש בהם מן האכזריות והרשע" (מאמר על יהודי ונציה, תרגום ד. לאטס, עיון י"א, עמ' 106).

ניצני הסובלנות הדתית. כבר הוזכר ר' יוסף בן יהושע הכהן שציפה לסובלנות שתרשה לכל אחד לחיות באמונתו כתוצאה ממלחמות הדת. בארצות השפלה הקלוויניסטיות התפתח יחס של סובלנות ואף של כבוד ליהודים ולדרך חייהם, הודות למגעים שלווים בחיי שכ־נות בין היהודים הספרדים בעלי התר־בות הגבוהה באמסטרדם ובערים אחרות של המדינה, לבין העירונים הקלוויניס־טים. יותר מזה השפיעו יחס הכבוד של הקלווניסטים לדין־תורה כמסגרת חיים, ונסיונותיהם להקים חברה נוצרית על יסודות דרכי השופטים והמלכים המתו־ארים במקרא, אם כי הדבר לא הביא למתן זכויות מדיניות ליהודים או לניסוח תאוריה של ממש לסובלנות כלפיהם. גרוטיוס (ע"ע) יצא נגד הרואים ב־„ברית הישנה" את החוק הטבעי, אולם התנגדותו הובעה מתוך כבוד. בצרפת הדגיש ז'אן בודן (ע"ע) כל כך את על־יונות האמונה היהודית שספק אם היה בלבו פנימה יהודי או נוצרי. מנהיגים רדיקליים של הרפורמציה כאנדריאס אוזיאנדר וולפגנג קאיפטו, דגלו ביחס טוב ליהודים, שללו את עלילת הדם והת־מידו בוויכוח עם יהודים מתוך יחס הוגן. אנשים רדיקליים עוד יותר, כסבסטיאן פראנק בגרמניה הגיעו, מתוך הספירטו־אליזציה הקיצונית שלהם של התורה הנוצרית, ומתוך יחסם האנרכיסטי כמעט אל כל שלטון, למסקנה של התייחסות אישית לכל אדם, שהיתה נוחה אפילו לסבילת יהודים ומוסלמים.

בהדרגה החל להתגבש רעיון הפרדת הכנסיה ממדינה, שעתיד היה להיות דרך המלך לסובלנות אפילו כלפי יהודים. הטיף לו רוג'ר ויליאמז (ע"ע) ועוד יותר השפיע ג'ון לוק (ע"ע) ב„מסה על הסוב־לנות". לדבריו אין משנים את אופי דתם של היהודים לטוב או לרע כשאוסרים עליהם להקים בתכ"נ. ג'ון סלדן ויוהנס בוכסטורף (ע' ערכיהם) היו מחשובי המשפטנים שגילו עניין במשפט העברי כיסוד מהותי במערכת המשפטית האירופית. אף יוהן כריסטוף וגנזיל (ע"ע) הסכים לסובלנות מוגבלת ליהודים, אמנם לשם מטרות מיסיונריות. הכלכלן האנגלי וילים פטי גילה עניין רב במקצועות היהודים ובאפים, אך התנגד להם. התנגדות דומה, וביתר שאת, גילה הכלכלן יוהנס בכר בגרמניה. כללם של דברים, הרבה מן העולם הישן של יה"ב בהתייחסותו ליהודים נגוז והלך בשלהי המאה ה 17.

מפת ישובי היהודים בעולם היתה שונה בתכלית מזו שבסוף המאה ה 15. ספרד ומושבותיה מעבר לים נעלמו מהאופק היהודי, וכך גם צרפת, ברובה המכריע. אלא שבאנגליה מ 1655 בצבץ ועלה יישוב יהודי וקשריו עם הסביבה טובים ומשתפרים והולכים. היהודים בארצות השפלה הם כבר חלק אינטגרלי ומכובד בחיי הכלכלה שם, ובמידה מסוימת הם כבר חלק גם בחברה של הע־רים האלה, אם כי לא היתה להם דריסת רגל במבנה המדיני שלהן. יהודי פולניה—ליטא הם מבחינה כלכלית, ובמידה ניכרת אף מבחינה חברתית, חלק אינטגרלי ומכריע של המעמד העירוני במלכות זו.

למרות גזירות ת"ח ב 1648—1660. לקיסרות העות'מאנית הביאו גולי ספרד חיים חדשים ומרץ חדש. עמדות חשובות בחיי הכלכלה והחברה היו בידי יהודים, אך הדעות הישנות על השפלתם המדינית והחברתית שלטו עוד, ועם תחילת שקיעתה של הקיסרות השפיעו דעות אלה יותר ויותר לרעה. בהשקפות היהודים ניכרה פקעת של מגמות, שהובילו דרך התעצמות הישן לביטולו ולפניה לחדש.

העת החדשה — עד להשלמת האמנציפציה (המאה ה 18 — 1880). מספר תמורות בתורות המדיניות והחברתיות של החברה הנוצרית, וכמה שינויים במבנה החברתי של אירופה יצרו יחד תנאים מודרניים לקיום היהודי, אע"פ שלא נתכוונו בעצם לנגוע בשאלת היהודים.

המדינה הריכוזית מימי הקרדינלים הגדולים של צרפת רישליה ומזרן היתה בהדרגה לעובדה ברוב מדינות אירופה, ומהן נפוצה בעולם כולו. הריכוזיות היתה גם לאידאל. מבנה היחסים החדש בין המדינה לתושביה הביא אתו תמורות רבות לטוב ולרע במעמד היהודים, להלכה ולמעשה. הקהילה היהודית, שהיתה עד אז קורפורציה בין שאר הקורפורציות שבמשטר הבלתי ריכוזי, הפכה כעת — כגילדות וכמעמדות הפאודליים — לחטא מדיני ולמחיצה הרסנית בין היחיד היהודי לבין המדינה. ברבות מהמדינות הריכוזיות נטו לראות בייחוד לשוני או תרבותי שריד של רוח הקורפורציה. הרבה מההתנגשויות בין המדינה ליהודים בעת החדשה, הרבה מאי־ההבנות בין היהודים לבין כמה מידידיהם הטובים ביותר, הן תוצאת הניגוד, שאין לבטלו בין הריכוזיות המוחלטת לבין רצונם המתמיד של היהודים לאוטונומיה ולקיום תרבותם הייחודית. מצד שני מתנגדת הריכוזיות לריבוי מעמדות משפטיים לקבוצות שונות במדינה אחת. כשנתמזגה הריכוזיות, למן המחצית ה2 של המאה ה18, בהרבה תורות ובהרבה מדינות עם מגמות שוויוניות, נעשה השוויון המדיני של היהודים מסקנה וכורח של שיטת המדינה הריכוזית השוויונית.

ביטול הקורפורציות היה גם לטובה ליהודים, שכן משנעלמו, נעלמו גם סייגיהן ומסורת שנאתן ליהודים. הכוחות שלחמו בקורפורציות התנגדו גם למוסר ולהגיון של הרוח הקורפורטיווית של יה"ב, שנשאה תחרות וחידוש. שבירת הקורפורציה פרצה את הסכר שעצר מאות בשנים בעד המרץ של היחידים; בדומה לשאר יחידים מוגבלים נהנו אף היהודים ממהפכה מוסרית זו. ידידי היהודים שלחמו בקורפורציות התקשו להבין למה לא יוותרו היהודים לזרם המביא להם תועלת כה רבה, ויוותרו על ייחודם ועל קהילותיהם הנפרדות. אלה שכרכו ריכוזיות בשוויוניות ראו את דרכם כדרך העתיד, שאין לה מחסום. במרכז אירופה ובמערבה (להוציא ארצות השפלה ואנגליה), שם היו מגמות אלה החזקות ביותר, נראה ייחודם של היהודים כעקשנות של קבוצה זעירה. מול הזרמים התרבותיים, המדיניים והמוסריים האדירים, שנעו יחד באותו כיוון, ולטובת היהודים מהרבה בחינות, נדמה היה שרק „אנשים המתייצבים מול מהלך ההיסטוריה" עשויים בטיפשותם להתנגד לשווא לדרך התפתחות זו למען סגולותיהם הקטנוניות.

ההשכלה בראשיתה. במאה ה18 עלתה המשנה ההיסטורית הגדולה של ההשכלה (ע"ע) האירופית. תרבות לאומית וייחוד דתי היו בעיניה רק „טיח וצבע" על גבי האדם הטבעי, ולעבר — אין לפיה כוח משלו. היא כפרה בכוחו של הבלתי־רציונלי. ההווה הוא החשוב. היחיד הוא המציאותי. אנשים כוולטר (ע"ע) לא סברו אמנם שעליהם לוותר על שפתם הלאומית או על ערכי החיים הבסיסיים הצרפתיים או הגרמניים, ויותר משהיו אנטי־לאומיים היו אנטי־נוצריים. רבים מהם הפכו שונאי ישראל מתוך שראו ביהדות את מכורת הנצרות. להלכה היו אינדיווידואליסטים ביותר; אעפ"כ חיפשו רבים מהם אחרי אילן יוחסין אחר לתלות בו את תרבותם, מאשר היהדות. מכאן במידה רבה אותו „פלירט" של אנשי המאה ה18 עם המזרח הרחוק ותרבותו, הנמשך בימינו, וכמעט מתוך אותם המניעים, ע"י טוינבי (ע"ע) ובית מדרשו. וגם הגוון האנטי יהודי להערצת אנשי ההשכלה את העבר היווני. רבים מהם, בייחוד מבין הדאיסטים, פנו לביקורת המקרא באותה שנאה כבושה עתיקה למסורת היהודית, שנתוסף לה העניין בהמטת קלון על הנצרות. בהשכלה, כבמגמת הריכוזיות ובמגמה שהתנגדה לקורפורציה, נפגשה החברה היהודית ביחס שהיה נוח ליהודי הבודד ועוין למסורות היהודיות ולליכוד החברתי היהודי. להלכה תבעה ההשכלה ויתור על הלאומיות מטעמים אינדיווידואליסטיים רציונליסטיים, למעשה נתבע היהודי לקבל על עצמו את התרבות ואורח החיים שבמקומו. התלבטות זאת בין אינדיווידואליזם קיצוני להלכה לבין התבוללות לאומית למעשה, היתה מסוף המאה ה18 ואילך גם למקור כמה מההשגים הגדולים ביותר של יחידים יהודים, וגם לשורש כמה מהטרגדיות האיומות ביותר של הוויות יחידים יהודיים בעת החדשה.

השפעת האבסולוטיזם והמרקנטיליזם (ע"ע) על מעמד היהודים. המרקנטיליסטים, שהעריכו את ריבוי האוכלוסיה כנכס כשלעצמו למדינה, ושהשיבו את המסחר ואת ריכוז המתכות היקרות בתחומיה מבחינה כלכלית וחברתית, פנו מאליהם להערכה חיובית של העיסוקים היהודיים, ומובן שראו כמזיק כל גירוש של קבוצת אוכלוסים מועילה זו. השליטים האבסולוטיסטים — ויותר מאוחר במאה ה18 השליטים של שיטת „האבסולוטיזם הנאור" — הלכו עפ"ר בדרך זו בתחום הכלכלה, ואילו מבחינת ההשקפות המדיניות לא מעטה השנאה ליהודים ולא פחת הבוז אליהם. צירוף זה של חדשנות כלכלית ושמרנות מדינית ביחס ליהודים, ניכר בעיקר בארצות אירופה המערבית והמרכזית, שבהן היו היהודים מעטים ביחס. לפיכך השתדלו שיהיו במדינה יהודים „מועילים" רבים ככל האפשר: כלומר עשירים העשויים לסייע בהתפתחות התעשייתית והמסחרית של הארץ. את היהודים חייבו בתשלומים רבים ככל האפשר לאוצר המלכות, ובתחום זה הגיעו לכלל המצאות מעניינות: יהודי פרוסיה חויבו לקנות כמות מסוימת של כלי חרסינה בעת חתונותיהם, כדי לקדם התפתחותה של תעשיה זו. עם זאת היה השליט האבסולוטיסטי שקוד להבטיח שהאוכלוסיה היהודית לא תגדל חלילה בשל ההזדמנויות הכלכליות המזומנות למען המדינה ליהודי המועיל. הוטלה חובת רישום והוטל פיקוח על חתונות. ליהודי חסות (ע"ע) ניתן להוריש את זכויותיהם רק לאחד מילדיהם. האחרים נאלצו לבקש פריווילגיה חדשה שניתנה להם — אם נחשבו מועילים בזכות עצמם — אחרי תשלום נאות. אחרת, ירדו למדרגת המון היהודים חסרי הזכויות, שאימת הגירוש ריחפה עליהם תמיד ושנאלצו כרגיל לשלם יום־יום עבור ישיבתם במלכות. בתקנות פרוסיה ליהודים מ1750 מצוי פירוט שיטתי לביצוע העקרונות הללו.

מצב זה החיש את התפוררות החברה היהודית. בעל הזכויות הלך והתעשר ונעדר הזכויות הלך והתדלדל. „המועיל" פיתח עסקים בקנה מידה גדול באישור המלכות, וה„בלתי מועיל" התקיים כמשרתו וכפקידו של „המועיל", או שהתפרנס בדוחק וללא בטחון כרוכל או כמלווה בכספים על משכונות בסיגנון יה"ב. מצב זה נעשה קובע את חיי היהודים בהרבה נסיכויות, בייחוד בגרמניה, והעמיד בפניהם את ההתעשרות ואת היזמה הכלכלית כדרך היחידה להטבת מעמדם, וכאמצעי היחיד להתקבל באיזו צורה שהיא ע"י החברה הנוצרית והמדינה. דלות והעדר יזמה גררו כמעט אוטומטית שלילת זכויות וניכור מצד הסביבה השלטת. מתוך נקודת המוצא של המערכת הכלכלית־החברתית הקודמת של יהודי החצר, הוביל צירוף זה של פתיון והענשה לגיוון ללא תקדים בפעילות הכלכלית היהודית, במיוחד בקרב השכבות העליונות, בד בבד עם פיצול ללא תקדים מבחינה חברתית ותרבותית. זאת אף זאת, רוב הקהילות שהושפעו ע"כ נעדרו רצף של מסורת כתוצאה מהגירושים המרובים בקיסרות הגרמנית מהמאה ה16 ואילך. ההתפוררות התקדמה והלכה מאין עצמה תרבותית שתעצור בעדה. עליית טיפוס המנהיגות הקהילתית

של ה„לַנדסיודנשאפטֶן" גרמה להתעצמות השפעת יהודי החצר והעשירים בתוך החברה היהודית ובה במידה גדלה ההתרחקות בינם לבין אחיהם העניים. ואילו בארצות השפלה ובין דרומה של צרפת (בורדו, נאנט) לבין היישוב היהודי הצפוף שבאלזס-לותרינגיה (מץ) העמיק והלך קו אחר של הפרדה — המרחק שבין היהודי הספרדי העשיר יותר, שהיה גם מעורב יותר בתרבות החברה המארחת, לבין היהודי האשכנזי הפחות מצליח והמעורה פחות בתרבות הסביבה. דינמיקה מפצלת זו היא הרקע של מגמות ההתבוללות של יהודים רבים וכן של המתחים והמחלוקות בחברה היהודית באותן הארצות, מסוף המאה ה 18 ואילך.

האבסולוטיזם הנאור ו„תיקונם של היהודים". מגמות השליטים הנאורים והאבסולוטיזם במחצית ה 2 של המאה ה 18 ודעת הקהל בחוגים שתמכו במדיניותם, הוסיפו יסוד חדש ליחס הקודם ליהודים של הצירוף אבסולוטיזם-מרקנטיליזם. הוכרז על רצון ב„תיקון היהודים" גם כדי שיהיו פחות „מזיקים" לחברה הכללית, וגם כדי להכינם בהדרגה להיות ראויים ליתר זכויות ולתנאים טובים יותר, שיוענקו להם בשעה שיוכיחו את עצמם. צו הסובלנות של הקיסר יוסף II (ע"ע) ב 1782 הוא הנסיון השיטתי ביותר לביצוע מדיניות זאת. הוא המשיך אמנם בגזירה לשמור על מספר נמוך של יהודים, אולם העניק להם הנחות-מה בתחום הפעילות הכלכלית, עם זאת התקין מערכת שלמה של אמצעים המכוונים ל„חינוכם" ול„תרבותם" ע"י התבוללותם הלשונית והתרבותית וע"י צמצום עיסוקיהם ה„בלתי פרודוקטיוויים" המסרתיים.

הטיעון למען סובלנות מפורשת. חוגים אחדים של אנשי רוח ושל אנשי הכמורה הסקטריאנית פיתחו, מן המאה ה 16 ועד למאה ה 18, ביתר מרץ ובהרבה יותר עקביות, את השאיפה לסובלנות של ממש ולתמורה בהערכת היהודי ובקביעת מעמדו. חוגים אלה אף נשמעו לטענות האפולוגטים היהודים. טיפוסי ושיטתי ביותר ביניהם היה האנגלי ג'. טולנד (ע"ע). בחיבורו הוא הסתמך במפורש על חיבורו של שמחה לוצאטו (ר' לעיל, עמ' 927/8). הוא השתמש בנימוקים מרקנטליסטיים לטובת היהודים, ודיבר באירוניה רבה נגד ההיראַרכיה הנוצרית המתנגדת להם. ברוח „תיקון היהודים" הוא מבטיח שהם יהיו לפרודוקטיוויים לאחר שיזכו לזכויות. גם הוא אינו מוכן לראות יהודי כפקיד של המדינה, אך הוא מוכן לתת להם משרות בעיריות ובבורסה. הוא שיבח לא רק את השגם הכלכלי: „יש להם כ"כ אקדמיות מרובות בפולניה שבהן הם לומדים את החוקים האזרחיים והקנוניים של אומתם... אעפ"כ הם לעתים קרובות חשופים... לאסונות שקשה להעלותם במחשבה". תורתם ולימודם של היהודים הם אפוא בעיניו גורם חיובי, בניגוד לרבים מידידי היהודים במאה ה 19. טולנד ייצג בגישתו זו את היחס חדתי החיובי של הכיתות הנוצריות הקטנות באירופה המערבית אל היהודים ואל היהדות, יחס שאין מעריכים אותו דיו בתמונת התמורה במעמד היהודים. במכתב לידיד הוא כתב בלשון חדשנית, כמעט נבואית, על האפשרויות הגלומות ביהודים. „אם יגיעו אי פעם לכלל התיישבות מחדש בפלשתינה... דבר שכלל ועיקר אין לראותו כבלתי אפשרי, אזי יהיו, הודות לחוקה המצוינת שלהם, מרובים יותר באוכלוסים, עשירים יותר וחזקים יותר מכל אומה אחרת בעולם. חייתי רוצה שתשקול בדעתך האם אין זה גם מחובת הנוצרים וגם מעניינם לסייע להם להשיג מחדש את ארצם" (נספח א' ל Nazarenus). הערכה זו של העבר היהודי כערובה לעתיד ציינה את הנוטים לסובלנות בארצות הפרוטסטנטיות בצפון מערב אירופה. בגרמניה נשמע הטיעון למען היהודים בד"כ לפי הקווים העיקריים של הלך המחשבה של ההשכלה מזה ושל „תיקון היהודים" מזה. הדוברים העיקריים היו דום ולסינג שהושפעו ממשה מנדלסזון, (ע' ערכיהם). דום טען ל„תיקון היהודים" במגמה מפורשת להגיע להטבת תנאי חייהם. לסינג תבע להתייחס אליהם כשווים מבחינה אנושית, על יסוד תפיסות דאיסטיות ומושגים של ההשכלה אודות הלאומיות והאנושיות. שניהם לא התכוונו להגן על קיומו של הייחוד היהודי אלא הטיפו לזכותו של היחיד ליחס אנושי, למרות דתו והופעתו החיצונית.

דמותו וחייו של **מנדלסזון** מעלים דגם ישן-חדש של המפגש היהודי עם החברה הסובבת, שהיה בלתי שכיח בגרמניה. כחכם בשירותו של יהודי עשיר היה מעמדו דומה ביותר למעמד החכמים בשירות החצרנים היהודיים בספרד של יה"ב. אלא שבחברה הנוצרית נפגש מנדלסזון עם אינטלקטואלים כאינטלקטואל, ועם אנשי ההשכלה כמורה ומנהיג בפילוסופיה שלה. דמותו העלתה על הדעת לא את התועלת החמרית של היהודי כי אם את האפשרות של תועלתו התרבותית. כשהגן על הפרדת הדת והמדינה, בהגדירו את התורה כחוקה החברתית או כחוק הלאומי היהודי, הוא הציג התייחסות יהודית אל ההשכלה. כמה משפחות בחוגו היו יותר רדיקליות ממנו במאמציהן להגיע לכלל התבוללות למעשה, ומהן שבזו לאמונת היהודים ולתרבותם. הנכונות שגילו נוצרים מהמעמד הגבוה ובעלי רמה תרבותית גבוהה לפגוש יהודים בודדים כשווים להם, מצד אחד, והסירוב של המדינה האבסולוטיסטית הנאורה לתת זכויות של ממש אפילו ליהודים „נאורים" מצד שני, יצרו פתיון חברתי ולחץ פסיכולוגי לעזיבת היהדות. זו ראשית הנהיה להמרה כ„כרטיס כניסה אל החברה הנוצרית", שהביאה בסוף המאה ה 18 ובמשך המאה ה 19 להשתמדותם של יותר מ 200,000 יהודי אירופה. וע"ע השכלה, עמ' 533—561.

שוויוניות ואמנציפציה בארצות-הברית. המושבות האנגליות באמריקה הצפונית היו חלוצות של גישה שונה בתכלית לגבי היהודים. אליהן לא הועברה טומאת המסורת של דיכוי והשפלה. רבים מבני הכיתות שהתיישבו בהן החשיבו את הדגם של „הרפובליקה של משה" לשם בניין חברתם שלהם. כך באה האמנציפציה של היהודים ביבשת החדשה כחלק אינטגרלי של עצמאות המדינות האמריקניות וחירותן. למרות ההגבלות החלקיות שהיו כלולות קודם בחוקות המושבות, נתקבל במדינות החדשות שוויון בני האדם מכל הדתות גם כעיקרון וגם כעובדה. כך הוגשמו רעיונותיו של מייסד רוֹד איילנד, רוג'ר וילימז. קצת הפליה חברתית ואי-אילו פגיעות חוקיות שעדיין נשארו סולקו מהר בסוף המאה ה 18 ובראשית המאה ה 19. שנת 1776 ראויה אפוא לציון לא רק בתולדות אה"ב כי אם גם בתולדות ישראל כשנת האמנציפציה הראשונה ליהודים כחלק של מדיניות כללית.

המהפכה הצרפתית. לאחר המהפכה האמריקנית היו מוכנים בעלי נטיות מהפכניות באירופה לראות את שוויון היהודים כאבן בוחן להשלטת השוויוניות הלכה למעשה בחיים החברתיים והמדיניים. אעפ"כ לא העניקה המהפכה הצרפתית מראשיתה, וכדבר המובן מאליו, שוויון זכויות ליהודים. למרות הכנת הדעות ע"י כתביו של ז'. בנז' (ע"ע) ולמרות ההטפה המפורשת בחיבוריו של האב א. גרגואר (ע"ע) עדיין היתה העוינות של דעת הקהל חזקה מאוד בצרפת. בשנים 1789—1791 מילאה העובדה, שרבים בצרפת היו מוכנים לזכות את היהודים הספרדיים „הטובים", מהדרום, בשוויון זכויות — ואכן, הם זכו בכך ראשונה — תפקיד חשוב בוויכוחים הארוכים והמסובכים, ובתחיקה שנבעה מהם בשאלת שוויון היהודים, אולם קשה היה להם לתת זכויות דומות ליהודים „חסרי התרבות", של אלזס ולותרינגיה. האמנציפציה נתקלה כאן בעובדה שהעיקרון השוויוני תלוי בדעת הקהל, ויש שזו מוכנה להיות שוויונית כלפי הכל פרט ליהודים. זו עתידה היתה להישנות במקומות שונים. האמנציפציה המלאה ניתנה לבסוף ב 1791 ע"י רובספיר (ע"ע) וחסידיו כעניין המתחייב מהגיון המהפכה. הגיון זה אף תבע שהאמנציפציה תינתן ליהודים כיחידים בלבד, היינו רק לאלה שיסכימו להתבולל. ליהודים כבני אומה לעצמה לא היה אף רובספיר מוכן לתת זכויות.

נפוליון (ע״ע) בונפרטה ראה עצמו מצד אחד נושא מגמות המהפכה המנצחת; צבאותיו הביאו על חוד כידוניהם את השוויון ליהודים, במקומות שכבשו. מצד שני, הוא חש באחדות ההיסטורית של היהודים ובאפים המיוחד, ולא חיבב ביותר את עצמאותם מבחינות אלה. כן היה רגיש לעובדה, שהיהודים — בהצטרפם למגמות הכלליות דאז בחברה ובמדינה — לא הרפו מההלוואה בריבית ונהרו אל פאריס הבירה. הוא ניסה, לחדש, כביכול, את הסנהדרין (ע״ע), אף תבע וקיבל ממנה החלטות, שנטו במידה רבה לעבר ההתבוללות ולצד המשמעות המוחלטת למרות הקיסרית. במקביל הכין חוקים שצמצמו עקרונית וגם למעשה את שוויון היהודים. הוא תבע מהם את מלוא המסקנות המתחייבות מן האמנציפציה, תוך ששלל מהם חלק ניכר מהזכויות שהעניקה להם. אף לכך נמצאו לימים מחקים רבים.

באנגליה הלך ונמשך המאבק לשוויון היהודים. באווירה שקטה יחסית, גם לאחר נפילתו של נפוליון. בארצות השפלה השאירו את שוויון היהודים, ועליו שמרה גם בלגיה כשפרשה ב 1830. לעג ההיסטוריה הוא שפקודותיו של נפוליון, המצמצמות את שוויון היהודים בטלו כשמשטר הבורבונים, שחזרו לצרפת, סירב לחדשם, ב 1818; ומצב היהודים בצרפת המשיך להשתפר. ב 1831 החלה המדינה לשלם משכורות לרבנים. ב 1846 הצליח כרמיה (ע״ע) להשיג את ביטול האפליות המשפטיות האחרונות, וב 1870 השיג את השוויון למען יהודי אלז׳יריה.

הראקציה הרומנטית בגרמניה. בגרמניה הקנתה ההתנגדות הרומנטית לרציונליזם המהפכני תוקף מחודש, ובמונחים מודרניים, לערכיות של ההנחות הנוצריות הישנות המתנגדות לשוויון היהודים. קונגרס וינה סירב לאשר ליהודים זכויות שזכו להן תחת הכיבוש הנפוליוני. דעת הקהל הגיבה בדרך עוינת עוד יותר. פילוסופים מכובדים דנו בכך שאי אפשר ליהודים להיות אזרחים במדינה גרמנית היסטורית, ואילו פובליציסטים המוניים, כהרטוויג הונדט־רדובסקי קראו לגירוש היהודים, השמיצו את אפים ורמזו שהריגתם אינה אלא עבירה קלה. פרעות „הפ־הפ״ (ע״ע) ב 1819 היו ביטוי אלים של הלך־רוח ראקציוני זה. מול שוויון היהודים בחברה הגרמנית ניצב המשפט הקדום העממי העמוק נגדם. אף הפילוג בין תומכי היהודים לאלה שתבעו כבמאה ה 18 את התבוללותם ו„תיקון אפים״ כתנאי קודם לשוויון העתיד, ובין אלה שראו את האמנציפציה כתנאי קודם להשגת ההתבוללות ו„תיקון האופי״ המיוחלים פעל בין כך ובין כך להלשת התביעה לשוויון.

אפייני לגרמניה המודרנית היה יחס הרדיקלים שלה ל„שאלת היהודים״. ל. פויארבך (ע״ע) ותלמידיו המשיכו את קו המשטמה ליהודים של המאה ה 18 בשל דתם והבליהם. ברונו באואר (ע״ע) תבע את התנצרותם כתנאי להתקבלותם בחברה. מרכס (ע״ע) ראה את היהדות כמרושעת ואת הממון כאל היהודים. לדעתו ייתכן שהיהודים יהיו שווי זכויות מבחינה משפטית בלא לוותר על יישותם, מכיוון שהחברה הקפיטליסטית „מתייהדת״ והולכת, ואילו לאמנציפציה חברתית יזכו רק בחברה המהפכנית שבה לא יהיו לא יהדות ולא נצרות, והנטיה ההיסטורית של „התייהדות קפיטליסטית״ תיעצר ותיבטל. עד לאותה עת ראה מרכס כאכסיומטי שתורת היהודים בזה לתאוריה, לאמנות, להיסטוריה ולאדם כמטרה לעצמו: „האמנציפציה החברתית של היהודי משמעה האמנציפציה של החברה מן היהדות״.

האמנציפציה בגרמניה ובאנגליה. במדינות הגרמניות השיגו היהודים שוויון כתוצאה ממעשים תחיקתיים שונים, במרוצת רובה של המאה ה 19 (ע״ע בוריה; פרוסיה), ואילו החברה הגרמנית, בייחוד בשכבותיה העליונות, המשיכה לסרב לקבל את היהודים במשך אותה תקופה. באנגליה הושלמה האמנציפציה של היהודים במאבק לביטול הנוסחאות הנוצריות בשבועות, שחויבו להישבע חברי פרלמנט ונושאי משרות שונות עם כניסתם לתפקידם.

דעת הקהל הרדיקלית באנגליה נטתה הרבה יותר למתן שוויון דתי מלא מאשר בצרפת. ריצ׳ארד פריס (ע״ע) אף ביקר את „הצהרת זכויות האדם והאזרח״ הצרפתית בשל העדר שלמות בנדון זה. כשנאם ההיסטוריון מקולי (ע״ע) ב 1833 לטובת החוק לביטול הפלית היהודים, לא התבסס רק על עקרונות מופשטים ויתרונות חמריים, אלא נשען במידה רבה על טיעון היסטורי, הדומה בעקרונותיו לטיעונו של טולנד. הוא לא תבע שהיהודים יוותרו על אמונת המשיח שלהם, שאותה ראה שווה לאמונה הנוצרית המילנרית בביאתו השניה של ישו. כשב 1858 ניתן לבסוף לנתן רוטשילד (ע״ע) לשבת בפרלמנט האנגלי כיהודי מאמין, נסתיים המאבק לשוויון זכויות היהודים באנגליה בהשפעת העקרונות שנוסחו זמן רב קודם ע״י הכוחות והאידאלים של בני הכיתות הנוצריות בארץ זו, ומתוך הנחות המתייחסות בכבוד לעבר היהודי ולזהות היהודית. מכאן גם היציבות היחסית של שוויון זה באנגליה ובמושבותיה לשעבר עד לימינו.

חלוקות פולניה והשפעתן. רק יהודים מעטים ביחס הושפעו מהתמורות בחייהם, בתרבותם ובמעמדם באירופה המרכזית והמערבית. התהליכים הכלכליים והתרבותיים שפעלו בחברה הכללית ושהשפיעו על היהודים וגורלם, וחדירת היהודים מכוח האינטרסים והשאיפות של החברות המארחות אותם לתפקידים חברתיים וכלכליים שונים, חלו על ציבור יהודי דל תרבות מקורית באורח יחסי ומפוצל מתוכו. ואילו התמורות באירופה המזרחית גרמו לרעידות אדמה מדיניות וחברתיות, שהשפיעו על המוני יהודים מושרשים בתרבותם ובעלי כוח יצירה רוחנית גדולה. התמורות הביאו כאן בסופו של דבר להתפתחות מערכות חדשות וכלים חדשים לזהות היהודית, לחברתה ולתרבותה. חלוקות פולניה—ליטא (1772, 1793, 1795) בין אוסטריה, רוסיה ופרוסיה, קרעו את הריכוז הגדול ביותר של יהודים באירופה לגזרים. קווי תחבורה ותקשורת ישנים נותקו, ויחסים ישנים ומבוססים בין קהילות ואזורים פסקו. התסיסה המדינית והרוחנית בחברה הפולנית לפני החלוקות ובשעתן, המרד של קושצ׳וסקו נגדן וכשלונו, העלו בין היתר גם את שאלת היהודים בפולניה. שעה שפולניה—ליטא גססה עלתה חשיבותו הפוליטית של המעמד העירוני הנוצרי, וזה פעל לרעת היהודים. מצד שני השפיעו חשיבותם הכלכלית המכרעת של היהודים בערים ובעיירות העירוניים, והעקרונות השוויוניים שחדרו מהמערב, לטובת היהודים. בחוגים שונים בין היהודים וגם בין הפולנים החלו לדון כיצד להשיג את „תיקון״ היהודים ואת „הפרודוקטיוויזציה״ שלהם. באיזור זה, שבו היו היהודים חוט השדרה של המסחר והמלאכה, התגלתה המלאכותיות והנוקשות של הצימוד בין מגמות ההתבוללות והתביעה לפרודוקטיוויזציה כלכלית. מנקודת ראותה של החברה הפולנית, או של כל חברה אחרת, השאלה הנכונה מבחינה כלכלית וחברתית היתה כמה סוחרים ובעלי־מלאכה ישנם או צריכים להיות בחברה זו. ואילו השאלה שהוצגה היתה, כמה יהודים יש במסחר ובמלאכה, ובמה מהם „מיותרים״ שם ויהיו „מועילים יותר״ בחקלאות או במלאכות שאין בהן כעת יהודים, מבחינה מדינית דנו ביהודים כיחידים, מבחינה כלכלית התייחסו אליהם כאל ציבור לעצמו. אותה שעה נידונו תוצאות הדיונים האלה להיות עיוניות בלבד. מעמד המוני היהודים בשטחי פולניה—ליטא לשעבר עתיד היה להיקבע מכאן ואילך ע״י מסורות זרות לגמרי ליהודים וליחס אליהם קודם לכן באותם שטחים.

ההכללה ברוסיה הצארית. רוסיה קיבלה, בשטחים שסיפחה מפולניה—ליטא, את הרוב המכריע של האוכלוסיה היהודית במלכות המחולקת, ואילו בשטחיה ההיסטוריים לא היו יהודים גלויים מאז המאה ה 15, מאז הטילה תנועת המתיהדים (ע״ע) פחד עד שנאסר על יהודים לגור שם. כל מקום שבאו אליו צבאות רוסיה עד ל 1772 היו מטביעים את היהודים בנהר, או הורגים אותם בדרכים אחרות.

בעולם שלפני היטלר אי־אפשר היה להעלות על הדעת רצח המוני היהודים שבאו תחת יד רוסיה למן 1772. פרוסיה ואוסטריה, שקיבלו אף הן הרבה יהודים, נהגו, כאמור, בשיטה המרקנטיליסטית האבסולוטיסטית של אפליה בין סוגי יהודים ושל צמצום מספרם. עתה ניצבו בפני המוני יהודים, רובם עניים ו„בלתי מועילים" לפי מושגי שיטתם שהתרבותם אינה ניתנת לפיקות.

יקטרינה II (ע"ע) נטתה תחילה לראות את היהודים שווים לשאר אוכלוסי הערים באזורים שסיפחה, ואף העניקה להם זכות בחירה לעיריות. הקשיים נתגלו מיד. לעירונים ברוסיה אסור היה להתיישב בכפרים, ואילו בשטחים החדשים גרו יהודים רבים. האצולה הפולנית, שנושלה מעמדותיה המדיניות, נטתה כעת לתפוס את מקום היהודים בכלכלה הכפרית. השלטון הרוסי חש שלא בנוח כאשר נשען מבחינה חברתית על האצולה הפולנית הקתולית, ואילו מן הבחינות הדתית והלאומית ראה חובה לעצמו לקדם את האינטרסים של האוכלוסיה הכפרית הפראבוסלווית שבבילורוסיה ובאוקראינה המערבית. יתר על כן, החלה חדירת סוחרים יהודים לתחומי רוסיה, ממזרח לאזורים שסופחו מפולניה—ליטא, והסוחרים המקומיים חשו בתחרות שלא הורגלו לה, של יסוד בזוי ומסוכן בהשקפתם. השלטון חיפש שיטות לטיפול בבעיות שצצו מההוויה הבלתי מוכרת.

אלכסנדר I (ע"ע) הקים ועדה מיוחדת, אלא שזו לא הביאה בפניו חוות־דעת אחידה: היו שרצו להעניק תחילה זכויות ליהודים, כדי לשפרם ו„לעשותם בלתי מזיקים", ואילו אחרים סברו שיש „לעשותם בלתי מזיקים" ולשפרם, בטרם יתנו להם זכויות חדשות. חוקת היהודים מ 1804, התבססה על ההשקפה השניה. כוונתה העיקרית למנוע את היהודים מלהזיק לאיכרים, שלא יוכלו לפתותם לקנות משקאות חריפים, ושלא יוכלו להרע להם בדרכים אחרות. היהודים נצטוו לצאת מכל הכפרים תוך 4 שנים. מכוח מגמה זו אף הגיעה רוסיה הצארית להמצאה היחידה במינה של תחימת קו גבול משני בתוכה, מזרחה לקו הגבול של המדינה כולה, שמזרחה לו לא הורשו יהודים לגור. באיזור המותר ליהודים נכללו כל השטחים שסופחו מפולניה, אף נוספו להם אזורים אחדים שהיו זקוקים להתיישבות בדרום מזרח המדינה. זו ראשיתו של „תחום המושב" ברוסיה הצארית (תהליך קביעת הגבול המזרחי שלו, והאזורים שבתוך התחום, נמשך עד לשנות ה 30 של המאה ה 19) והוא נשאר בתקפו עד למהפכת 1917. תחום המושב צמצם את היהודים מכמה בחינות. שטחים גדולים נסגרו בפניהם, ואילו בתוך התחום הם גורשו מהכפרים לעיירות ולערים. הגירוש לא ניתן לביצוע בקלות שכן מילאו היהודים תפקיד חשוב בכלכלת הכפר. במשך רוב המאה ה 19 פרסם השלטון הצארי הרבה צווים וצווים־שכנגד בנדון זה. מרידות הפולנים (1830, 1863) דלדלו את האצולה הפולנית ורבים אחרים עזבו את הארץ, והדבר פגע הרבה בכלכלה היהודית בכפרים, שכן נתערערה במידה רבה מערכת הכלכלה של אחוזות האצילים, שבה פעלו היהודים. בשנות ה 40 של המאה ה 19 ניסו יהודים להמשיך בעסקי מכירת משקאות חריפים, ע"י חכירת המונופולין על הוודקה מהממשלה, ואילו משנות ה 60 החלו לעזוב אף ענף זה, שריד הכלכלה הכפרית שלהם. וע"ע **אמנציפציה**.

ההתפתחויות הכלכליות והחברתיות באירופה המערבית והמרכזית לאחר האמנציפציה. באזורים אלה הלכה השכבה העליונה של היהודים והתעשרה, לאחר האֶמנציפציה או אֶמנציפציה למחצה. הבנק של הרוטשילדים נעשה בעשרות השנים הראשונות של המאה ה 19 לשליט בשוק ההלוואות הבין־לאומיות ועסקי המטבעות באירופה. בצרפת עסקו האחים פרר אף הם בבנקאות בין־לאומית, אם כי בקנה מידה קטן יותר. גרשון פון בליכרדר (ע"ע) לא זו בלבד שהיה אחד מגדולי הבנקאים ברבע ה 3 של המאה ה 19 אלא היה גם יועצו הפיננסי של ביסמרק (ע"ע). בנקים יהודיים אלה מימנו גם סלילת מס"ב; מכך התעשר הבארון מוריס דה הירש (ע"ע). בשנות ה 80 של המאה ה 19 החלה חשיבותם של בנקים בין־לאומיים גדולים אלה ומתחריהם לרדת, שכן החלו בנקים לאומיים ארציים, ובנקים של חברות מניות, לתפוס את מקומם בפיננסים בארצות רבות. יש הסבורים שתקופת השלום היחסי באירופה מקבילה לתקופת הגדולה של הבנקים הבין־לאומיים היהודיים האלה, שכן היה להם עניין במניעת מלחמות בין הארצות שבכולן פעלו. לעומת זאת פעלו הבנקים של מניות, והחברות שהרסו השפעת בנקאים אלה, בשירות העמים והמלכויות שבמסגרתם קמו ולא היה להם אותו עניין מובהק בשלום הבין־לאומי. רבים מהבנקאים היהודיים האלה, וכן הקבלנים הגדולים והסוחרים המצליחים קיבלו תארי אצולה מהשליטים וכך התרחקו עוד יותר מהיהודים הפשוטים.

באירופה המערבית והמרכזית החלו היהודים לחדור אף למקצועות החפשיים. בתחום המשפטנות הם היו חדשים רק במובן זה, שעד לאֶמנציפציה לא השתתפו היהודים במשפטנות הכללית של המלכויות, אך הם הביאו אתם למקצוע את המסורת הרציפה של דיון משפטני יהודי, ושל משפטנות יהודית למעשה, בתחום ההלכה. שאר המקצועות החפשיים היו להם חדשים ביחס. הם נכנסו מהר לכל ענפי העתונות. שתי סוכנויות החדשות הגדולות של אירופה — של רויטר באנגליה ושל וולף בגרמניה — נוסדו ונוהלו ע"י יהודים. טרם ניתן ליהודים להיות פרופסורים באוניברסיטאות, אך רבים תפסו דרגות נמוכות יותר בעולם האקדמי. יהודים מומרים רבים החלו לתרום לספרות, כהינריך היינה ולודויג ברנה (ע' ערכיהם). במדיניות ובמחשבה החברתית התבלטו בנימין דישראלי, יוליוס שטאל, וקרל מרכס (ע' ערכיהם). יהודים גלויים שהתבלטו במדיניות היו ליונל נתן רוטשילד ודוד סלומונז באנגליה, אדולף כרמיה בצרפת וגבריאל ריסר בגרמניה (ע' ערכיהם). יהודים היו פעילים במנהיגות של תנועות מהפכניות, כהרמן ילינק ואדולף פישהוף במהפכת 1848 באוסטריה. אינטלקטואלים יהודים רבים היו פעילים במהפכה של אותה שנה בגרמניה. פרדיננד לסאל ומשה הס התבלטו בקרב המנהיגות הסוציאליסטית. יהודיות רבות בנות החוגים העליונים נתפרסמו בסאלונים שלהן ובאורח חייהן הנאה והחפשי. לימים נתפרסם אורח־החיים היהודי הפטריצי, שבערי אירופה המרכזית והמערבית. ואילו בין יהודי בוואריה, אלזס־לורן, ומעל לכל בין המהגרים אל מרכזי גרמניה ואוסטריה ממחוזותיהן המזרחיים, נמצאו סוחרים זעירים ורוכלים, סוחרי סוסים ובקר, מלווים בקנה מידה קטן ואף בעלי־מלאכה.

קווי היסוד בהגירת היהודים למן סוף המאה ה־18. תנועת היהודים באירופה שינתה כיוונה למן סוף המאה ה 18 — ואולי אף מעט קודם — ונמשכה בכיוונה החדש עד לשנות ה 90 של המאה ה 19. באותו פרק זמן התנועה היא בעיקר מערבה, ובד"כ בתוך גבולות המדינות. ברוסיה הם נעים עדיין מזרחה — מהחלקים המיושבים בצפיפות של ליטא ובילורוסיה לאזורים הדלים ביותר באוכלוסים באוקראינה; ואילו בגרמניה הם נעים ממחוזות פוזנן, שנלקחו מפולניה, למרכז המלכות ולמערבה, וסותמים בכך פרצות שנפרצו בקהילות ע"י ההשתמדות של השכבה העליונה. באוסטריה ההגירה היתה מגליציה לאזורי וינה והונגריה, ובצרפת מאלזס־לורן למרכז הארץ ולמערבה. יהודים מבוואריה, ואף מאזורים אחרים של גרמניה, היגרו לאה"ב, וקצתם לאנגליה, בייחוד עד לאיחוד גרמניה ב 1870. מהגרים אלה, פרט לרוסיה, נפגשו במקומותיהם החדשים בתופעות ובתוצאות של המהפכה התעשייתית והמסחרית באירופה. המהגרים אף ספגו בהדרגה רובד אחרי רובד את מגמות ההסתגלות התרבותית וההתבוללות החברתית, שפעלו בין ותיקי הקהילות במקומות ההם. בראש תהליך זה עמדו קהילות הספרדים שבאנגליה ובארצות הברית, ובניהן נחשבו לפסגת החברה היהודית שם.

ה„שטֶטל" של אירופה המזרחית. באירופה המזרחית נשארו פרנסות היהודים ביסודן בסוף המאה ה 18 ובראשית המאה

ה 19 כמות שהיו קודם. בעיירות נתפתח במחצית הראשונה של המאה ה 19 מבנה כלכלי ספציפי בלחץ הגירושים מהכפרים, ומכוח שרשרת חדשה של יחסים כלכליים וחברתיים עם הכפרים שמסביב. זאת אף זאת, בעיירות יהודיות אלה נוצר מערך אקולוגי משלהן. כלכלת השטטל — כך כונתה העיירה היהודית במבנה החדש — היתה של חנוונים זעירים, בעלי־מלאכה, ורוכלים ובעלי־מלאכה המחזרים בכפרים. וכזה היה המערך הכלכלי הטיפוסי של מרבית היהודים בתחום המושב. במרכז השטטל ובלב חייה נמצאה כיכר השוק המרכזית, כשמסביב החנויות העיקריות ובתי המרזח. יום (או ימי) השוק, כשבאו הכפריים מסביב לקנות ולמכור, היו עתות הרווח והפעילות. לרבים מיהודי השטטל היתה עיירתם למעשה ביתם רק מערב שבת עד יום ראשון. בשאר ימות השבוע היו מחזרים על הכפרים, אם כרוכלים הקונים ומוכרים, אם כסנדלרים, חייטים ונפחים נוודים העובדים בבתי האכרים. הפיצול החברתי התפתח לאט עד לשנות ה 40 של המאה ה 19. רק יהודים מעטים חדרו למקצועות החפשיים שזה עתה נפתחו לפניהם. בעלי מלאכה ושוליותיהם מנו בתחום המושב בשנות ה 80 של המאה ה 19 500,000 נפש בקירוב. בתעשיה המתחילה להתפתח, כתעשיית האריג שבלודז׳, מתחיל לעלות פרולטריון יהודי תעשייתי. תחום המושב כמסגרת כוללת, והשטטל בתוכו כמסגרת מצומצמת, גיבשו תחושת ליכוד עצומה ותודעת ייחוד עזה, שעתידה היתה להשפיע לימים גם על ההגירה הגדולה מעבר לים למן שנות ה 80 של המאה ה 19. היא השפיעה מרחוק אף על היהודים המעטים שהתעשרו ברוסיה כסוחרים בקנה מידה גדול וכבנקאים, וקצת יותר מאוחר כקבלנים למס״ב, כשמואל פוליאקוב או כמשפחת גינזבורג (ע״ע).

ההבדלים במבנה החברה היהודית במזרח אירופה ובמערבה. במערב היבשת ובמרכזה החלו ההתפתחויות החדשות בחוגים העליונים בחברה היהודית שנתקשרו למבנה של המדינה הצנטרליסטית. הם מילאו תפקיד חשוב בכלכלה — בבנקאות ובשאר עסקי פיננסים, ביזמה תעשייתית ובמסחר הבין־לאומי, במיוחד במערב ובצפון מערב אירופה, למן סוף המאה ה 18 וראשית המאה ה 19. עד לשנות ה 80 של המאה ה 19 גדל והלך קצב הכניסה לבנקאות ולמסחר וכן למקצועות החפשיים, לפעילות חברתית כללית ולמנהיגות מדינית וחברתית. במזרח החל מסתמן אותה שעה פיצול כלכלי־חברתי חריף בין הרוב המכריע של היהודים המתדלדל והולך לשכבה הצרה מאוד באופן יחסי של הבנקאים המתעשרים, הקבלנים והסוחרים הגדולים. עוד יותר היה גדול השוני בין יהדות המערב לבין יהודי הקיסרות העות׳מאנית, שסבלו מן הנחשלות התרבותית והכלכלית של החברה השלטת. עם זאת לא בטלה תחושת כלל ישראל בין כל התפוצות, ושעה שהתפתחויות דמוגרפיות וכלכליות היטו לעבר השוני והפילוג, פעלו מסורות תרבותיות ויצירה רוחנית לצד שמירת האחדות הישנה.

גידול האוכלוסים. הגורם התרבותי והמסורת החברתית ניכרים בבירור בריבוי המופלא של היהודים ברוב המאה ה 19. בראשיתה היו בעולם כ 3,250,000 יהודים מהם 2,250,000 באירופה, רובם אשכנזים וכ 500,000 מחוצה לה, ברובם ספרדים. בראשית שנות ה 80 היו בעולם 7,500,000 יהודים, מהם 7,000,000 באירופה, רובם אשכנזים. הריבוי הטבעי בין היהודים היה כמעט בכל אירופה כפול בערך מזה של האוכלוסיה הכללית, וזאת בעידן של גידול רב באוכלוסיה כולה. היהודים נהנו מריכוזם באירופה, שבה ניכרו לראשונה השגי הרפואה וההיגינה, וכמו כן מריכוזם בערים, שבהן השפיעו לראשונה השגים אלו. הריבוי המהיר במיוחד של היהודים מוסבר בעיקר בתמותת תינוקות נמוכה בהרבה מאשר אצל אחרים, ובדאגה המסורה לחולים ולזקנים. מסורות דתיות־תרבותיות קבעו את היתרון של הציבור היהודי. בעקבות גידול זה ותנועת האוכלוסין נחלקו היהודים בראשית שנות ה 80 כדלקמן: כ־4,000,000 ברוסיה הצארית, 1,500,000 באוסטריה־הונגריה, 550,000 בגרמניה המאוחדת, כ־300,000 בקיסרות העות׳מאנית וכ 200,000 בארה״ב.

השוק הקטן, הישן, בקרמניץ (פולניה)

הפילוג באירופה המזרחית. בין 1860—1880 גרמו התפתחויות אחדות באירופה המזרחית לפילוג ניכר בחברה היהודית. ב 1827 החליטה ממשלת הצאר לדרוש ברוב תחום המושב צעירים יהודים לשירות של שנים מרובות בצבא (ע״ע קנטוניסטים). מנהיגי הקהילות היו אחראים למסירת מכסת הנערים, והשכבות הנמוכות כאן האשימו אותם בהצלת ילדיהם על חשבון ילדי העניים. היהודים כולם התמרמרו על עריצות הממשלה, שעשתה את השירות בצבא למכשיר התבוללות ושמד.

ממשלת הצאר העריץ ניקולי I (ע״ע) ניסחה חוקה חדשה ליהודים ב 1835, שהיתה בד״כ סיכום כל הגזירות הקודמות, פרט להשמטת הסעיף על גירוש מהכפרים. לעומת זאת כללה איסור על ישיבת יהודים ברצועה ברוחב 50 ויורסטאות מגבולה המערבי של המלכות. הוצעו הקלות שונות ליהודים כדי שיפנו לתרבות הרוסית; ובכך המשיכה החוקה מדיניות קודמת. כן עודד השלטון התיישבות יהודית חקלאית באזורי הדרום, ואלפי משפחות פנו להתיישבות זו. ב 1840 הורכבה ועדה חדשה לחקר הקיום היהודי ומעמדו; הוראותיה ומסקנותיה היו במגמה עוינת. ב 1844 ביטל ניקולאי את האוטונומיה של היהודים וכן ניסה להתערב בהשכלתם ובמלבושיהם. תכניתו למיין את היהודים ל 5 מעמדות, לפי „תועלתם״, בטלה עם מותו ב 1855.

אלכסנדר II (ע״ע) פנה שוב „לתקן״ את היהודים ע״י הפליה לטובה של חלקם, כדי שדוגמתם תביא את האוכלוסיה היהודית כולה — שלה לא ניתנו הנחות — אל דרך המלך של התרבות הרוסית ושל הפרודוקטיביזציה. ההטבות הוענקו לפי המקצוע וההשכלה. הפרס הראשי — הרשות לגור מחוץ לתחום המושב — ניתן תחילה לסוחרים המעלים את המס הגבוה ביותר, לבעלי תואר אקדמי, וב־1865 לבעלי־מלאכה. מגמה זו פסקה כשפנו דעת הקהל הרוסית והמדיניות הרוסית, בשנות ה 70 של המאה, נגד המיעוטים בכלל והיהודים בפרט. היהודים, שנטו להיענות, ראו עצמם מרומים ומאוכזבים. רק ברומניה היה מצב היהודים ומעמדם נחות אפילו

מאשר ברוסיה הצארית. התערבות קונגרס ברלין (ע"ע ברלין, קונגרס־, עמ' 780/1) לטובת היהודים במדינות הבלקן סייעה רק מבחינה פורמלית. על סף שנות ה 90 היה אפוא הציבור היהודי בכל אירופה המזרחית מדולדל מבחינה כלכלית בעטין של משטמה חברתית־דתית ואפליה מדינית וחוקית. ואילו מבחינה חברתית ותרבותית נעשתה יהדות זו מלוכדת גם מתוך הכוחות והגורמים התרבותיים והחברתיים הישנים וגם מתוך כשרונה להריק, בלחץ הנסיבות הקשות, את הישן אל כלים חדשים.

הנהגת הציבור וארגונו. האוטונומיה היהודית (ע"ע, עמ' 787/9) הותקפה מבית ומחוץ, לא רק בשל היותה מבחינה צורנית קורפורציה, אלא גם ובעיקר בשל היותה מבצר ומוקד לבדלנות דתית וחברתית. המשכילים הראשונים ראו במוסדות הקהילה בעיקר מכשירים לכפיית האורתודוכסיה ולהתערבות בחייהם הפרטיים וככל שגבר כוחם השתדלו למנוע זאת. תנועת ההמרה שנדונה לעיל, גם ניזונה מההתנגדות לכפיה בתוך החברה היהודית וגם השתמשה בכפיה זו כתירוץ למעבר הקל מאמונה אל כנסיה שאין מאמינים בעיקריה. יצחק דישראלי (ע"ע) סירב להתמנות פרנס בקהילתו בנימוקים שריח ההתבוללות ומגמת הפירוק של כלל ישראל נודפים מהם. ככל שהתעצמה ההתבוללות החלו הנוטים לה לבוז לצורות התפילה, הנישואין והקבורה היהודיות. הזר נראה יפה ומכובד, היהדות מגוחכת וקטנונית.

למרות החתירה הרוחנית והחברתית נגד הקהילה המאורגנת, היא המשיכה להתקיים גם במערב וגם במזרח, ולא זו בלבד: דווקא בצרפת קיבלה תוקף מחודש ומבנה מוגדר בשיטת הקונסיסטוריום (ע"ע צרפת, יהודים) המשך ההנהגה העצמית וחידוש צורות ומוסדות, למרות ההתנגדות והלעג, נמשכו ברוב אירופה המערבית היבשתית, כמובן בשינויים מארץ לארץ. ועד שליחי הקהילות של יהודי אנגליה (ע"ע (ה)ממלכה (ה)מאחדת, עמ' 919) החל לפעול מ 1838 בכל הקיסרות הבריטית, והקהילות שם חיקו את המבנה הארגוני של קהילות אנגליה. זה נתגבש גיבוש נוסף במחצית ה 2 של המאה ה 19, עם התבססות סמכות הרב הראשי ועם התארגנות ה-United Synagogue.

באה"ב נתגבש הארגון העצמי היהודי לפי דגמים שונים בהרבה. היו שם פילוגים בין הרובד הראשון, הספרדי, של המהגרים, השני, בעיקר של יהודים מגרמניה, והגלים הראשונים של הרובד השלישי, של יהודי אירופה המזרחית. הכבדה נוספת גרמו המרחבים העצומים וגודל ערי החוף המזרחי, שבהן נטו היהודים להתרכז. צירוף גורמים זה הביא להתארגנות בביכ"נ — קהילה כדוגמת גולי ספרד (לעיל, עמ' 923). בעיקר התפתח הדבר עם הזרימה ההמונית מאירופה המזרחית. לאחר 1881 נוצר טיפוס „הלנדסמנשפט" — הקהילה בו נשמרו עדיין הרבה מן הצדדים הדתיים של החיים ושל מנהיגות הציבור. ברם, הגורמים הנ"ל הביאו גם לגיבוש איגודים חילוניים אידאולוגיים, ששמרו על כמה מקווי דרכי הנהגת הקהילות המסרתית, כאיגודי הפועלים השונים. באמצע המאה ה 19 נכשלו רוב הנסיונות להקים ארגון ריכוזי גם בארצות־הברית, אותה שעה הקימו חוגים של המעמד הבינוני־העליון מסדרים לפי הדגם המסוני (ע"ע בונים חפשים), שהתמסרו לבעיות יהודיות. מהראשונים היה מסדר בני ברית (ע"ע).

הפיצול הדתי והחברתי באירופה המרכזית פרץ פרצות רבות בקהילה היהודית. האורתודוכסיה שם ראתה עצמה בסכנה מההשפעה הגדלה והולכת של הרפורמה. לקראת שנות ה 80 של המאה ה 19 השיגה האורתודוכסיה בהונגריה ובגרמניה, שהמדינה התירה לכל יחיד לעזוב את קהילתו כרצונו. בדרך אירונית הצליח המחנה השמרני לנפץ את האחדות המסרתית הודות לסיוע של כמה ליברלים בפרלמנטים של ארצות אלה. כך קמה הקהילה הפורשת (Austrittsgemeinde) וגובשה האידאולוגיה שלה (ע"ע ש. ר. הירש, י. ד. במברגר). מגמות אלה הביאו לצורות חדשות של התאגדות כלל ארצית הן של מחנה הרפורמה והן של מחנה האורתודוכסיה, ובהונגריה גם של מחנה הנֵאולוגיה (ע"ע הונגריה, עמ' 866/7).

היהודים בארצות אירופה המזרחית נשארו בד"כ נאמנים למבנה הקהילה המסרתי, גם כשהשלטונות הכריזו על ביטולו. אלא, שהחסידות (ע"ע) מצד אחד, והתגבשות ארגונים מדיניים וחברתיים חילוניים מצד שני, גרמו לעליית טיפוסים חדשים של מנהיגים ושל מנהיגות: הרבי החסידי הכריזמטי, ואח"כ שושלות האדמו"רים המסועפות, והמנהיג הפוליטי החילוני. מנהיגים אלה השתדלו מצד אחד לפעול במסגרת הקהילה הישנה, ומצד שני להשתמש בה למטרותיהם. באזורים שבהם השתלטה החסידות היה הרב המקומי כפוף לרבי שחסידיו היו הרוב בקהילה ובד"כ היה אף הרב מחסידי הרבי. משנות ה 80 של המאה ה 19 התחילו המפלגות הפוליטיות החילוניות להשפיע יותר ויותר על הרכב המנהיגות בקהילות ועל מדיניותן.

הדרכים השונות של היענות לאתגרים חדשים נראו בברור על רקע התמורות במעמדו ובתפקידיו של הרב. באירופה המרכזית והמערבית, בייחוד בקרב הרפורמים והשמרנים, פשט הרב את דמות הדיין ומורה ההלכה, ומיעט יותר ויותר בהשכלה ובתפקידים המתחייבים מתפקיד זה; הוא נעשה יותר למטיף לעדתו בביהכ"נ וכ"כ לבש דמות „כהן", בניהול התפילה, בברכת העם ובהופעה החיצונית. מגמות אלה ניכרו למעשה, אף שלא הודו בהן להלכה, גם בדמותו של הרב האורתודוכסי. מסוף המאה ה 19 ניכרה מגמה זו יותר ויותר בתפקידו, במעמדו ובצורת הופעתו של הרב בכל הזרמים גם באה"ב, ואילו באירופה המזרחית נשאר רוב הציבור נאמן לדמות הישנה של הרב, מורה ההלכה והדיין. על כך מלמדת גם התגובה לתביעת השלטון הצארי שהרבנים ידעו רוסית וירכשו מידה ניכרת של תרבות רוסית. בוגרי בתמ"ד לרבנים שפתח השלטון במרכזים יהודים כווילנה וז'יטומיר, נחשבו בעיני הציבור היהודי כפסולים מלכתחילה לרבנות (ע"ע; „רב מטעם").

ההתגוונות בתחומי הדת והתרבות. מאמצע המאה ה 18 ועד שנות ה 80 של המאה ה 19 בקירוב, התחולל בעיקר בקרב יהודי אירופה ובקיבוצי המהגרים ממנה, תהליך רצוף של דיפרנציאציה והתעשרות בצורות, בתכנים ובאידאולוגיות בכל תחומי חיי הרוח. מכוח תהליך זה הגיע הציבור היהודי — עפ"ר שלא מרצונו ושלא בטובתו — לכלל פלורליזם. **החסידות** העלתה מחדש את האישיות הכריזמטית כגורם מתמיד בהשפעה, בהדרכה ובמנהיגות. תחילה התנגדו לחסידות בחריפות, גם בשל השקפותיה וגם בשל אורח־החיים ודרך ביטוי הרגשות בקבוצות חסידיות, בייחוד כמות שנראו בחצרות האדמו"רים. ההתנגדות נכשלה, למרות שהונהגה ע"י גדולי החכמים, שהשתמשו בחרמות ובנידויים, ולמרות שמנהיגות הקהילות הצטרפה אליהם. במהלך המאבק גיבשו המתנגדים — הליטאים את הישיבות הליטאיות; ומהן עלתה בהדרגה שכבת עילית של בעלי בתים ורבנים שיצרה תרבות משנה חדשה. כיוון שהחסידות היתה שמרנית ביסודה, הרי למרות החשדות של מתנגדיה ופעולותיהם נוצר בהדרגה (פחות או יותר) לקראת שנות ה 30 של המאה ה 19 דו־קיום מתוך מתיחות בין שני המחנות, בייחוד משום שהמתנגדים התמסרו אף הם מראשית המאה ה 19 בעיקר לא למאבק אלא לפיתוח הדגם שלהם של ההשכלה ושל אורח החיים. גם המשכילים נשארו בתוך כלל ישראל, למרות המחלוקת החריפה והחשדות הקשים שבינם לבין היסודות השמרניים, וכך החלו יהודים להסתגל מחדש לקיום של מגמות וזרמים שונים ביהדות, כבימי בית שני. כל זרם התרגל במרוצת הזמן לדבר על בני הזרמים האחרים כעל יהודים, בתוספת שם תואר, כשכל אחד רואה את גוון היהדות שלו כעדיף ובמושלם. לקראת סוף המאה ה 19 החלו אף שמרנים ביותר להסיק מסקנות חיוביות מן הכלל הישן „ישראל אע"פ שחטא ישראל הוא" וכך החלו להגדיר את אחיהם כיהודים־מתבוללים וכיהודים־כופרים.

מתיחות זו בין זרמים מתגוונים והולכים למתרחקים והולכים גרמה במישור ההתבטאות הפורמלית להתגברות אי־הסובלנות, בד בבד עם סובלנות הדדית למעשה. חיי היהודים נתעשרו מהתחרות ומהגיוון בנכסי תרבות, בארחות החיים ובדרכי ההנהגה. מאז ועד ימינו מתקיימת היהדות מתוך הסכמה שבשתיקה שלא להסכים ובכל זאת לחיות יחד.

הדמויות הגדולות של מייסדי הזרמים התחילתיים בתהליך התגוונות זה היו לאבות־טיפוסים אידאליים לדורות הבאים, הן מכוח דוגמת חייהם במציאות והן ע״י אגדות ואגדות למחצה שנרקמו סביבם: בחסידות ובזרמים ובתת־הזרמים הרומנטיים הנוטים אליה — ר׳ ישראל בעל שם טוב (ע״ע) ותלמידיו; בין המתנגדים — הגאון מווילנא (ע״ע אליהו בן שלמה זלמן) ותלמידיו; בתנועת ההשכלה — משה מנדלסזון וחוג תלמידיו. קיום דמויות מופת ואגדה אלה שימש גם להפראת הזרמים הרוחניים והתנהגות היחידים, ואף פעל להדגשת ההבדלים בין הזרמים.

הריקוד החסידי והשירה, הליכוד בחבורה של צעירים חסידיים וסיפורי החסידות על מופתים ומעשים, לא זו בלבד שהוסיפו צבע וגוון לתרבות יהדות אירופה המזרחית, אלא גם זו שלימים, במאה ה 20, עתידים היו להשפיע הרבה על תורות ותנועות חילוניות וחילוניות למחצה כתורותיו של בובר (ע״ע) וכתנועת השומר הצעיר (ע״ע) בימיה הראשונים, וכן על דרכיהן של הרבה תנועות נוער יהודיות אחרות במחצית הראשונה של המאה ה 20. הרבה מיסודות הסיפור החסידי וההווי החסידי נעשה למוטיוו חשוב בספרות החילונית בעברית וביידית.

בתרבות **המתנגדים** ניתן מימד חדש לשיעור קומתו של ה„תלמיד חכם". במסגרת הסמכות של הלימוד והעיון פנתה גם האופוזיציה החילונית לדרכים אלה, ולא במקרה עלה הבונד (ע״ע) ונתגבש באיזור שבו פעלו ישיבות ליטא. הרבה מהאידאלים ומההתייחסות של המתנגדים משתקף בתורותיהם של אנשים כדובנוב (ע״ע) וחבריו ובהרבה מהמגמות החילוניות שאינן אכסטטיות, בחיים היהודיים בישראל, באה״ב ובאפריקה הדרומית.

ההשכלה גרמה בהרבה מקרים, בייחוד באירופה המרכזית והמערבית, להתבוללות קיצונית, ואילו באירופה המזרחית המשיכה בטיפוח העברית, שראשוני המשכילים התמסרו לו, וביצירת הספרות היהודית החילונית בתחומי הפילוסופיה, ההיסטוריוגרפיה, ומעל לכל בספרות היפה. גם באירופה המרכזית והמערבית יצאו ממנה זרמי משנה מעצבים ויוצרים בתרבות ובחברה היהודית, כחכמת ישראל (ע״ע) מצד אחד וכתנועות הרפורמה הדתית והשמרנות ביהדות מצד שני. הלכה למעשה נתייחדו אסכולות אלה לעתים קרובות באישיות של יוצרים ומנהיגים שונים (ע״ע א. גייגר; ל. צונץ; ש. הולדהיים; ז. פרנקל; א. חורין). באירופה המזרחית נתקלה ההשכלה לעתים קרובות באיבת המוני היהודים, בייחוד בשל שיתוף הפעולה של משכילים נלהבים עם שלטונות מדכאים, ובשל נסיונות להטיל על היהודים השכלה חילונית ולכפות עליהם שינויים בלשונם, לבושם ומנהגיהם. אעפ״כ יכלו הספרות והתרבות העברית החילונית להתפתח במסגרת הציונות (ע״ע) במאה ה 20 רק הודות למסד שהניחה ההשכלה, לשיטותיה ולהשגיה במאה ה 19.

ארגון העזרה ההדדית בקנה מידה בין־לאומי. בשלהי שנות ה 60 של המאה ה 19 נדמה ליהודי אירופה המערבית והמרכזית שהגיעו לכלל שוויון מלא, לאחר שהתערבו יותר ויותר בחברה ובתרבות שסביבם. אעפ״כ לא כבה הזיק של תחושת כלל ישראל. צרת אחיהם שבאירופה המזרחית, בארצות הבלקנים ובקיסרות העות׳מאנית, שלא הגיעו לכלל שוויון, נגעה ללבם. זאת אף זאת, הסירובים והפגיעות מצד החברה הנכרית שנתקלו בהם רבים מהמתבוללים ואי יכלתם מבחינה רגשית ושכלית גם יחד להיות עקביים בנאמנותם לעקרונות הרציונליסטיים, הא־היסטוריים של ההשכלה — בייחוד לאחר עליית הרומנטיקה באירופה — כל אלה נצטרפו לעשות את ההתבוללות לתופעה עצמאית הניכרת בסגוליותה גם לחברה היהודית וגם לחברה הנוצרית. כתוצאה מכל הנ״ל נוצר ב 1860 „כל ישראל חברים" (ע״ע), הפראדוכס של ארגון בין־לאומי של יהודים מתבוללים בתרבויות שונות, שלמרות השוני הלאומי בהשתייכותם, התאחדו בשם האחווה הדתית לסייע לאחיהם המדוכאים. הצלחותיהם היו אתגר לאנטישמיות שהגיבה בשימוש בעלילות־קדומים אודות שאיפת היהדות, לשלטון בעולם כולו. מכך נוצר המיתוס המרושע של „זקני ציון" (ע״ע). המבנה הבין־לאומי של כי״ח נחלש תוך זמן קצר יחסית בעטיו של מתח הנאמנות הלאומית השונה של חבריו. היהדות האנגלית יצרה את ה Anglo Jewish Association שלה, ולימים הקימו יהודי גרמניה את אגודת „עזרה" (ע״ע) (Hilfsverein) שלהם.

מגמות התיקונים בדת. הרפורמה הדתית טענה, שהרבה מסייגי ההלכה הם קליפות מאוחרות לגרעין האמונה היהודית בטהרתה, והם שחוצצים בין יהודי לשאינו יהודי. לכן נטפלה לדיני הכשרות, לאיסור נישואי תערובת ולרבות מהלכות שבת. כ״כ פנו לבטל כל אזכור של המשיח ושיבת ציון בתפילה, וכן לסלק את העברית ממנה. ז. פרנקל (ע״ע), שתבע גישה שמרנית יותר והיסטורית יותר בשאלות אלה, גיבש גיוון מתון יותר ברפורמה הדתית, זה של היהדות **השמרנית** באירופה המרכזית, ולימים גם באה״ב.

כדי להבהיר בדרך מדעית את העבר היהודי, לשם הצגת התביעה לאמנציפציה וההצעות להתבוללות על בסיס מכובד יותר ואיתן יותר, פיתחו חוקרי חכמת־ישראל בהדרגה גישה מקיפה יותר וחילונית במידה גדלה והולכת, למחקרם ההיסטורי. עבודתו ההיסטורית של י. מ. יוסט היתה הנסיון הראשון מסוג זה. אחריו בא ה. גרץ (ע׳ ערכיהם), ומאלה ראשית ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית (ר׳ להלן, עמ׳ 976).

חוגי **הרפורמה** ראו את טיהור היהדות ואת הפניית תודעתה הדתית לעבר האחווה הבין־לאומית, בכך שחדלו לראות במשיח אדם שיבוא לגאול את ישראל, והחלו לצפות למשיח קולקטיווי, תהליך כלל עולמי לתשועת האנושות. כך כינה צונץ את המהפכה האירופית 1848, בין התביעות המתחרות וכוחות המשיכה של הלאומיות הצ׳כית והלאומיות הגרמנית. בבודפשט נתפסו המתבוללים בתוך בשורתו לאנושות כולה. בתנאי העת החדשה ההתבוללות אך תסייע במילוי שליחות זו. בהצביעם על הפגמים החברתיים, הדתיים והמדיניים של הנצרות ראו תאורטיקנים אלה ביהדות הצרופה את הכלי שנועד להשלטת המונותאיזם לטובת כל בני האדם.

הסתבכותה של ההתבוללות. מהמחצית ה 2 של המאה ה 19 מצאו עצמם חסידי ההתבוללות בפקעת תסבוכות בשאלות ההתבוללות ונשיאת הבשורה. יהודי פראג מצאו עצמם, למן מרד 1848, בין התביעות המתחרות של כוחות המשיכה של הלאומיות הצ׳כית והלאומיות הגרמנית. בבודפשט נתפסו המתבוללים בתוך משולש התביעות הלאומיות של המדירים, הסלווים והגרמנים. בגליציה נמצאו בסבך התנגשות התביעות של הגרמנים, הפולנים ויותר מאוחר של האוקראינים. עליית התודעה הלאומית אצל עמים שהיו קודם מדוכאים גרמה לכך שההתבוללות הביאה שנאה ליהודים במקום לבטלה. הצ׳כים רגזו על התבוללות היהודית בתרבות הגרמנית. סלווים כעסו על הצטרפותם למחנה המדירי. כיום נמצאים בסבך דומה יהודי קנדה, בין התרבות האנגלית שאליה הם נוטים להצטרף, לבין הלאומיות הצרפתית העולה ותובעת את שלה. באפריקה הדרומית נמצאים היהודים כיום בין הלאומיות האנגלית מזה לבין הבורים מזה, כשעל כולם הצל של הרוב הכושי הגדול. אף בבריה״מ נמצא היהודי המתבולל בין תביעות הרוסים, האוקראינים ועמים רבים אחרים. הווה אומר, למן אמצע המאה ה 19 נצטרפה למגמת ההתבוללות השאלה במי להתבולל.

הסטֶרֶאוֹטיפ היהודי. גילויים מודרניים של איבה ליהודים, הדמוקרטיזציה הגדלה והולכת של התהליכים המדיניים ברוב ארצות אירופה מערבה לרוסיה, והעליה להשפעה פוליטית של המון בוגרי בת"ס העממיים גרמו לכך, שברוב הארצות שבהן הגיעו היהודים לכלל שוויון החלו להרגיש בכוח גדל והולך של משפטים קדומים עממיים, ובתופעה החדשה של השפעת הסטראוטיפ שעל ידו החלו העתונות, האמנות העממית והספרות המתכוונת להמונים להציג תופעות חברתיות שונות באמצעות קלישאות ודימויים. הדימוי הסטראוטיפי של היהודי בעת החדשה נובע מדמותו האימתנית אצל המוני העם ביה"ב, אלא שהשימוש בסטראוטיפ והדבקות בו, ע"י קבוצות חברתיות שונות, עוצב במתכונת הפחדים והחששות של קבוצות אלה. היהודי הפך בעיני קבוצות שמרניות של האגף הימני מאז שנות ה 60 של המאה ה 19 לאב־טיפוס של החדשן בתכלית, המרושע. היהודים צוירו וגונו כחיידקים הרסניים ברקמה החברתית. ואילו הרדיקל של האגף השמאלי נוטה לצייר את היהודי כנציג המרושע של הרוח הקפיטליסטית, כתככן וכתכססן שאין למעלה הימנו, כמנצל במתכוון ומתוך נטיה נפשית. המורשת של משטמת יה"ב, המשותפת לכל האגפים, היא שאפשרה לסטראוטיפים האלה, המנוגדים זה לזה, להתקיים זה בצד זה ואף להתמזג לפעמים. וע"ע אנטישמיות; עלילת־דם.

התעוררות הלאומיות היהודית המודרנית. עלילת הדם של דמשק (1840; ע"ע דמשק, עלילת־) זעזעה את היהודים, לא רק בשל האכזריות כלפי קרבנותיה וההבלים של ההאשמה, אלא בעיקר משום שהיהודים ראו בה תחיה של ביטוי קיצוני ביניימי לשנאת היהודים. ב„רומא וירושלים" דחה מ. הס (ע"ע) את עברו המתבולל והמהפכני. בקרב האגף השמאלי המרכסיסטי הוא חש בבדידותו ובהשפלתו ע"י שנאת היהודים של חבריו, וכך שב לחוש תחושה עמוקה ברציפות ההיסטורית של האומה היהודית, ולבטא את תקוותו בעתידה על אדמתה. השפעתו היתה ניכרת, שכן הלמה תגובתו את האתגר שחשו יהודים רבים באירופה המערבית והמרכזית. ב 1863 כתב גרץ להס: „יכולני להודיעך דבר שיעניין אותך, תכנית ההתיישבות בארץ ישראל — או ימות המשיח — מתחילה להתגבש". ב 1870 הוא מסר להס את הרעיון של „אנגלי משכיל מאוד, נוצרי", שהודיעו „על איזו תכנית, שנאלצתי להבטיח שלא לגלותה, בבוא הזמן תהיה אתה הראשון לידע אותה. הלה מבקש היה תחילה לדעת אם בצרפת, בה מאומנים יהודים מכבר אימון צבאי ויש בהם אמיצי לב, יימצאו כחמישים במספר שיוכלו להוות כעין ז'נדרמריה. הללו עתידים למצוא תעסוקה טובה מאוד, אבל עליהם להביא עמהם מידה מסוימת של פטריוטיות יהודית. מה דעתך? אבקש מעמך כי תחקור בדבר" (מהד' ש. אטינגר, בתוך: צבי גרץ, דרכי ההיסטוריה היהודית, 1969, עמ' 268, 272). לפנינו צירוף של תגובת יהודים לשנאה שמסביבתם, של תכניות מעורפלות מצד נוצרים אוהדים, ושל הסתמכות על התפתחות היהודים והשגיהם מתוך האמנציפציה, כדי להשתמש בהם למען התחיה הלאומית בארץ האבות, צירוף העולה במבנים שונים ובעצמה שונה עד להקמת מדינת ישראל.

גם ההתעוררות הלאומית של עמים מדוכאים למן 1860 ואילך השפיעה בדוגמתה. איחוד איטליה הפך מונח גאוגרפי למציאות מדינית. מנצחון 1870—1871 נתאחדה גרמניה „בדם ובברזל" והיתה למעצמה אדירה. העמים הסלוויים החלו לתבוע עצמאות וללחום לזהותם התרבותית נגד דרישות הגרמנים או המדַירים שיתבוללו בהם. יוון הקדומה קמה לתחיה במרד נגד הקיסרות העות'מאנית כבר מזמן (בסוף שנות ה 20 של אותה מאה); הפילהלניזם הפך לאפנה מאריכת ימים ולמגמה אידאולוגית ורגשית בין בני תרבות באירופה. הפולנים שפכו דמם מ 1863. ספרות המהגרים שלהם ותנועות כשל טובינסקי (ע"ע), צרפו כבר משנות ה 40 גוונים של משיחיות ופניות אל היהודים בפעילותם וביצירתם. לאור כל אלה הועמדה עצם השאיפה להתבוללות בסימן שאלה: וכי יש פחות משמעות וערך לרציפות היהודית ולתרבות היהודית מאשר לאלה של הסרבים למשל? וכי מקבלים העמים השליטים ביתר אדיבות את היהודים משהם מקבלים את הסלווים? יותר ויותר הוצגה השאלה: למה עלינו לוותר?

למן שנות ה 40 נמצאו חוגים נוצריים באנגליה שביטאו תקוות והציעו תכניות לשיבת היהודים לא"י. הם פרסמו בכתב את רעיונותיהם; מהם שהיו אנשי כיתות ובעלי הזיות משיחיות, אך נמצאו גם בעלי השפעה מדינית כלורד שפטסברי או כל. אוליפנט (ע' ערכיהם), שיצא לא"י כדי לבדוק במקום את תנאי ההגשמה. תכניות ורעיונות אלה נתעוררו במידה רבה ע"י התפוררותה המהירה של הקיסרות העות'מאנית, שהמשיכה אמנם להתקיים, אך שיטת הקפיטולציות פתחה פתח נרחב להתערבות בענייניה, והיא נראתה נוחה לסחיטת קונצסיות.

אין זה אפוא דבר שבאקראי שחלוצי הרעיון של צירוף התעוררות התודעה הלאומית עם השיבה לא"י, באו מקרב אנשים שהיו רגישים לתמורות ולמגמות בסביבה הנכרית — אם מאזורי הספר התרבותיים של ההתבוללות, כהס ודומיו, אם מאיזור הספר החברתי של תחומי מזרח גרמניה, בהם ראו יהודים החיים עדיין את חייהם המסרתיים בהתקדמות השפעות הרסניות לחיים אלה מצד המערב, כר' אליהו גוטמכר ור' צבי הירש קלישר (ע' ערכיהם). יהודה אלקלעי (ע"ע) בא מסרביה, מוקד המאבק הסלווי לעצמאות. מרדכי מנואל נח (ע"ע) הציע כבר ב 1825 יצירת מדינה יהודית, „אררט", באה"ב.

החיים היהודיים בא"י. שעה שמסביב נתעוררה התעניינות מחודשת בא"י וביישובה, היתה החברה היהודית שם בקפאון לאחר הצלחות קודמות. תחיה מסוימת של היישוב בארץ החלה בקבוצות שעלו מאירופה בהנהגת יהודה חסיד (ע"ע) ב 1700, ומארצות המגרב בהנהגת ר' חיים בן משה עטר (ע"ע) ב 1742. התסיסה החברתית והדתית באירופה המזרחית הביאה לארץ קבוצות גם של חסידים וגם של מתנגדים. באמצע המאה ה 19 אנו מוצאים קבוצות אלה וקבוצות אחרות, קודמות להן ומאוחרות מהן, כשהן חיות יחד במסגרת קבועה של התיישבות וחברה; בין העולים בלט אחוז הזקנים. הבאים והוותיקים ישבו בעיקר בירושלים, חברון, טבריה וצפת. הכנסת רובם (יש סבורים עד 80%) באה מה„חלֻקה" (ע"ע).

התרבות היהודית היתה גבוהה ביותר בחברה מלאכותית זו. החלוקה כפתה את הארגון ביחידת ה„כולל", שהוגדר לפי מקור ההכנסה שלו ומוצא חבריו. הספרדים עסקו — יותר מהאשכנזים — בפרנסות רגילות ובמלאכות. היסוד הספרדי היה אם כן יותר קרוב לדרך החיים ולמגמות של העולים הראשונים מבין חובבי ציון (ע"ע), והציונים במאה ה 19 ובראשית המאה ה 20. זהו הרקע לבחירת ההברה הספרדית לעברית המודרנית ע"י א. בן־יהודה (ע"ע). שיטת הקפיטולציות נתנה חסות לעדות החלשות ויצרה קשר בין היהודים החרדים האשכנזים לקונסולים הנוצריים בארץ. המשולחים של ה„חלוקה" לא עסקו בחו"ל באיסוף כספים בלבד, אלא גם הביאו את בשורת א"י ותרבותה לתפוצות, וקיימו בדרשותיהם ובהשפעתם האישית את זכרון א"י שעל חייה היו מספרים. בחו"ל נפערה תהום בין המחנה האורתודוכסי לבין המחנה הרפורמי בשל היחס אל התקוות המשיחיות לא"י ולשפה העברית בתפילות; הכל ראו את מרכזיותן של תופעות אלה בתרבות היהודית, אם לחיוב ואם לשלילה. וע"ע א"י, עמ' 504—505.

שלהי המאה ה 19. בסוף שנות ה 70 של המאה ה 19 היה העם היהודי בתהליך גידול מתמיד, וללא תקדים. גידול זה בא במידה רבה מהתמדת המסורות הקדומות של ליכוד המשפחה ושל העזרה ההדדית והצדקה, במסגרת הנסיבות החדשות של התפתחות ההיגיינה והרפואה. במערב אירופה נמצאו היהודים בעליה מתמדת

בתחומי הכלכלה והחברה, כשהמשפחות הספרדיות המיוחסות הולכות בראש, שעה שבאירופה המזרחית הלכו התנאים ונעשו גרועים בהדרגה, ורוב היהודים התפרנסו ממסחר זעיר וממלאכה ומעטים פנו לתעשיה. הכלכלה והחברה של השטטל היו מגובשות ועומדות. ההגירה היתה עדיין בתוך המלכויות, וכיוונה הכללי נעשה יותר ויותר מהמזרח מערבה. המרת הדת, ההתבוללות, ובמידה מסוימת נישואי תערובת, פרצו פרצות ניכרות בשכבות העליונות של החברה היהודית בערים הגדולות של אירופה המרכזית והמערבית, פרצות שנתמלאו מהר מן העתודה האנושית והתרבותית של יהדות אירופה המזרחית. באירופה המרכזית והמערבית חדרו היהודים כמעט לכל המקצועות, אלא שרק מעטים נתמנו למשרות ממשלתיות או אוניברסיטאיות. באירופה כולה פרט לרוסיה הצארית הושלמה מבחינה פורמלית האמנציפציה היהודית. ברומניה ובארצות הבלקניות ניתן אמנם שוויון ליהודים — בלחץ חיצוני — אך הוא היה להלכה בלבד. במהלך ההשגים המרובים, ההסתגלות לתרבות והאמנציפציה למדו היהודים, שלשם שוויון של אמת לא די לזכות בחוקים הקובעים אותו, לפי שהוא הרבה יותר עניין של הסכמה חברתית ושל הסתגלות פסיכולוגית, שאינם מושפעים הרבה מהתחיקה. השתלטות הסטראוטיפ על הביטויים הפומביים והתעמולה, בעת שההמונים הגיעו לכוח מדיני וחברתי, הפריעה לתהליכים האיטיים והעדינים של ההתאמה החברתית והתרבותית ההכרחיים להפיכת השוויון לעובדת חיים. היהודים היו פעילים וזכו בעמדות במדע, במשפטנות, בעתונות, ברפואה, באמנויות, במסחר ובבנקאות. אחדים תפסו עמדות מרכזיות במדיניות. ברם, מוצאם היהודי ידוע היה לאחרים ולעצמם אפילו במקרים של מומרים, כדישראלי (ע״ע), שהגיב בגאווה על מוצאו היהודי, ואפילו טען לעליונות הגזע שלו — וקרל מרכס שהגיב בהשמצת האופי והתרבות היהודיים. רוב היהודים שבחיים הציבוריים נרתעו מלסייע בגלוי ליהודים או מלהתערב בעניינים יהודיים. בכך אין הבדל רב בין השמרן א. פולד בצרפת, הליברלים א. לסקר ול. במברג בפרלמנט הגרמני, או המהפכנים פ. לסל וי. יעקבי. הגיוון ביהדות היה רב כתוצאה של למעלה ממאה שנות מחלוקות בדעות ותמורות בהלכי הרוח. אעפ״כ היא נשארה מאוחדת על כל זרמיה מכוח התודעה של כלל ישראל אם כי מפוצלת מבחינת ההדגשות הדתיות ודרכי ההתנהגות. בסוף התקופה הנדונה השפיעה הלאומיות המתעוררת באירופה כולה גם על היהודים, הן כדוגמה והן מכוח היריבות שלה להתבוללות היהודית הפשטנית של המחצית הראשונה של המאה. מכאן ראשיות של תחיה לאומית ותרבותית יהודית, ושל יצירה מחודשת בדרכים שונות. יש שיצירה זו התחילה כנתיב של התבוללות, כבמקרה של חכמת ישראל (ע״ע). במערכת הרנסאנס הזה התחילו הזרמים השונים לפעול יותר ויותר ובדרכים שונות — לעתים גם „מחתרתיות" מבחינת התודעה העצמית — למען הליכוד, לשם יצירה תרבותית מופנמת, ומכוח צורך, המורגש עדיין במעורפל בלבד, להשגת עצמאות בארץ האבות.

מ 1880 עד ימינו (1973). גידול האוכלוסיה היהודית הלך ונמשך. ב 1918 הם מנו כ 14 מיליון, וב 1937 כ 16 מיליון. אחרי שניספו בשואה (ע״ע) 6 מיליון יהודים נשארו בסוף מלה״ע II בין 11 ל 12 מיליון. לפי אומדן, גדול מספר היהודים בעולם כיום ממה שהיה ב 1918, אם כי קצב הגידול הואט והלך בהתמדה (ר׳ דמוגרפיה, להלן, עמ׳ 986). „תכנון המשפחה" והאידאל של ילד אחד או שנים בלבד במשפחה, שפשטו והלכו באוכלוסיה העירונית בכללה, חדרו גם לחברה היהודית, ברובה של אירופה ובשאר היבשות, במיוחד למן אמצע שנות ה 20 של המאה ה 20. לפי כמה אומדנים גרמו התוצאות החברתיות והרגשיות של השואה להיפוך של מגמה זו, ולעליה מסוימת בקצב הילודה היהודית. לפני עליית היטלר היו נישואי התערובת (ר׳ להלן, עמ׳ 1006/8) גורם מכריע להאטת קצב הגידול של האוכלוסיה היהודית. בכמה ארצות וערים עלה שיעורם על 25% מכלל הנישואין היהודים, ולמעלה מ 75% של בני נישואין כאלה חונכו כלא יהודים. בארצות המוסלמיות כמעט שלא ניכרו מגמות אלה, עד לימינו. באירופה גרמו הופעת האנטישמיות הגזענית וסלידת היהודים מחדירתה בחברה הנוצרית, גם להפחתה במספר נישואי התערובת מסוף שנות ה 30 ולאחוז הרבה יותר גדול של הצטרפות לזהות היהודית בין צאצאי נישואין אלה. מאז תום מלה״ע II חזרו נישואי התערובת ונתרבו, במיוחד באירופה המערבית ובאה״ב, ואילו מידת ההתקשרות של זוגות כאלה ושל ילדיהם ליהדות נתונה כיום על כף המאזניים. כתוצאה מגורמים אלה הלך קצב הגידול של האוכלוסיה היהודית וירד מ 2% לשנה, לפני מלחמת העולם הראשונה, ל 1.1% בשנות ה 20 של המאה ה 20 ול 0.8% בשנות ה 30. לאחר עליה קלה בקצב הריבוי בסוף שנות ה 40 ובשנות ה 50 שוב נמצא כעת הקצב בירידה. יהדות אירופה המזרחית (פרט לרוסיה הסובייטית) הושפעה יחסית מעט מאידאל המשפחה הקטנה ומתופעת נישואי התערובת, אולם גורמים אחרים — הרדיפות, שנות הרעב והפרעות 1918—1923, המשבר הכלכלי של 1929, והשיטות העוינות ליהודים בכלכלה ובחברה ברוב המדינות שקמו על הריסות הקיסרויות של אוסטריה־הונגריה ושל רוסיה בין שתי מלחמות העולם — הביאו כמעט לאותן התוצאות לגבי גידול האוכלוסיה היהודית במזרח כפי שהיה במערב.

שני תהליכים שינו את התפוצה ואת האקולוגיה של היהודים. מ 1881 ואילך עזבו המוני יהודים בגלי הגירה את אירופה המזרחית, במידה רבה לאה״ב. כך הועתקה נקודת הכובד של יישוב היהודים בעולם מבחינת הסביבה החברתית וההשפעה התרבותית. חברות ותרבויות, שעוצבו בעיקר ע״י המסורת האנגלוסכסית, ושבנו את חייהן לפי התרשים הפלורליסטי ומתוך האידאל של „כור היתוך" למהגרים בני עמים שונים, הן שנעשו במידה גדולה והולכת מארחי היהודים. מתרבויות אלה יוצא כעת האתגר ובמסגרתן ניתנת התשובה של הוויית התפוצות. בדרכה המאקאברית אף הוסיפה השואה להגברת תופעה זו, שכן הושמדו בעיקר הקהילות ההמוניות של אירופה המזרחית והמרכזית.

זאת אף זאת: כל הימים האלה חל בחיי היהודים תהליך רציף, מואץ והולך, של מעבר לעיר, ואפילו לערי ענק. כבר ב 1914, כשעוד עמדו על תילן החברה והכלכלה של השטטל באירופה המזרחית — אם כי אלה היו מושפעות מעתה במידה מרובה מההגירה ומהסיוע מעבר לים — היו 11 ערים שבכל אחת מהן למעלה מ 100,000 יהודים (ורשה — כ 350,000; בודפשט — כ 250,000; וינה ולודז׳ — יותר מ 150,000; ובריכוזיה החדשים של ההגירה היהודית: לונדון — יותר מ 150,000, ומעל לכל באה״ב: ניו־יורק — 1,350,000; שיקגו — למעלה מ 350,000 ופילדלפיה — למעלה מ 175,000). המגמה נמשכה, הן מבחינת המספרים המוחלטים והן מבחינת אחוז היהודים בערים הראשיות לכלל היהודים בארץ מסוימת. ב 1939 היה ⅓ מיהודי העולם מרוכז ב 19 ערים בלבד, שבכל אחת מהן היו למעלה מ 100,000. בניו־יורק לבד היו למעלה משני מיליון, רק קצת פחות ממחצית יהודי אה״ב. לאחר מתן השוויון ליהודי רוסיה וביטול תחום המושב ב 1917, ובעיקר לאחרי התיעוש של בריה״מ מאז שנות ה 30, החל אף שם ריכוז היהודים במידה גדלה והולכת בערים ובמרכזים התעשייתיים הגדולים. נטיה זו לעיור היא כללית בעולם, אך אצל היהודים הקצב שלה גדול ומכריע יותר. ב 1973 היו היהודים שמחוץ למדינת ישראל מרוכזים ביישובים העירוניים המפותחים ביותר. בניו־יורק רבתי נמצא כיום הריכוז היהודי היחיד הגדול ביותר בעולם, שהיה באיזה מקום שהוא ובאיזה זמן שהוא. היציאה ההמונית של יהודי המדינות המוסלמיות, בלחץ המשטמה לאחר הקמת מדינת ישראל, גרמה שקהילות יהודיות קטנות רבות בערים נדחות חוסלו, ובניהן עברו לשבת בריכוזים עירוניים גדולים, בעיקר במדינת ישראל ובצרפת. ר׳ טבלה על תפוצת היהודים, עמ׳ 983.

לאחר השואה חיו כמחצית מיהודי העולם ביבשת אמריקה, ורק ⅓ באירופה ובבריה"מ. מ1945 היתה א"י ארץ המקלט העיקרית ליהודים. צרפת קלטה יהודים רבים מצפון אפריקה. כיום חיים בעולם למעלה מ14 מיליון יהודים: כ6.4 מיליון באמריקה הצפונית, בעיקר בארה"ב; כ2.7 מיליון במדינת ישראל; כ800,000 באמריקה הדרומית והמרכזית, וכ200,000 באפריקה הדרומית ואוסטרליה. באנגליה ובשוויץ ניכר כיום יפה רישומם של אלה שבאו לאחר מלה"ע II. החלוקה והריכוז של יהודים בחלקים השונים של בריה"מ הם תוצאה של ההגירה מזרחה לאחר 1917, ושל הבריחה עוד יותר מזרחה במלה"ע II.

רוב היהודים חיים אפוא בסביבות חדשות לאומה, אלא שרובם רצו ביותר בחידוש זה. הם באו למדינת ישראל בשל טעמים היס־טוריים ואידאולוגיים, והם נהרו לארה"ב בשל היחס הנוח. ברוב הארצות הקומוניסטיות, פרט לבריה"מ (בה כיום כ2.7 מיליון יהודים), הולך מספר היהודים ופוחת בהתמדה. ממפת פולניה כמעט נעלמו, בעטיה של האנטישמיות הגסה מצד השליטים לאחר מלחמת ששת הימים. בארצות אחרות אין הקצב כה מהיר, אך המגמה דומה. אף בבריה"מ גופא מתחולל כיום תהליך של הסתערות היהודים לצאת ממנה. תולדות תנועת היהודים בשנים 1880—1973 הן פרשה של חיוניות רבה בתנועה מתוך מצוקה של התאמה לסביבה חדשה ולצורות חיים שלא ידעון, ומעל לכל של הזרמת אוכלוסים להקמת המדינה היהודית. האקולוגיה של היהודים כיום עושה את בעיות התרבות העירונית המערבית לבעיות מכריעות בחיי היהודים. התמו־רות במספרי היהודים ובמקומות ישיבתם באו מרצונם הם ומכוח פעילותם, ועם זאת הן נגרמו מעקת האכזריות של בני אדם — הגזענות והאנטישמיות.

תוצאות הפליה לרעת היהודים ברוסיה. בחוגים השליטים ברוסיה הצארית, והמנהיגות בחברתה, פנו למדיניות של אנטישמיות גלויה כדי להפנות אל היהודים את זעם ההמונים. לא היתה ארץ שבה היתה האנטישמיות „הסוציאליזם של הטפשים" יותר מברוסיה. כאן הופנה החוד של הסטראוטיפים והוולגריזציה בחיים המדיניים נגד היהודים. החוגים השליטים היו מוטרדים וזו־עמים בשל תופעה בחברה היהודית, שהם עצמם הביאוה לעולם. בשנות ה60 וה70 של המאה ה19 הובטחו ליהודים הקלות ופרסים תמורת פניה להשכלה חילונית ורכישת ידע במקצועות הפרודוקטי־וויים. השלטון הרוסי חי באשליה שהתרבות הרוסית היא העליונה ושהרוסי תרבותי יותר מהיהודי, וכיוון שמקרב הרוסים פנו רק מעטים ביחס למוסדות ההשכלה התיכונית והגבוהה, הניח השלטון שמהיהודים יבואו עוד פחות, והללו יטמעו מהר בתרבות הרוסית הגדולה. אולם מתוך אמות המידה הפנימיות של התרבות היהודית והחברה היהודית, היו היהודים הרבה יותר בעלי השכלה, והרבה

פליטים יהודים מרוסיה ברובע היהודי בווינה. ראשית המאה ה20

יותר שקודים על הלימוד מהרוסים. תהליך החילון היה חזק דיו בקרב חוגים מסוימים של החברה היהודית, שרבים מהצעירים בתחום המושב נענו בהתלהבות לקריאה להשכלה חילונית ולתרבות רוסית. חוגי השלטון הופתעו מ„מבול" היהודים ששטף את בתה"ס התיכונים והאוניברסיטאות, ואיים לסחוף אתו את המבנה המקורי של האינטליגנציה הרוסית. לפיכך פנה השלטון ב1887 להגבלת מספר היהודים במוסדות החינוך הגבוהים ע"י הנומרוס קלאוזוס (ע"ע). אף החלו לתבוע השגים מעולים מהתלמידים היהודיים בבתה"ס התיכונים כתנאי לכניסתם למוסדות ההשכלה הגבוהה. תביעה זו, של סיום עם קבלת „מדליה של זהב" ע"י החניך היהודי המצטיין, היא המסגרת לקומדיה „קשה להיות יהודי" של שלום עליכם.

הנוער היהודי, שהיה להוט ללימודים לפי מסורת אבות, מחוץ ומעבר למעגל התרבות שלו, היה תחילה נלהב להתבולל ולשרת את המדינה הרוסית. אולם הוא נתמלא תסכול וזעם כשראה עצמו נענש משום שנתגלתה הרמה התרבותית הגבוהה של החברה שהיה מוכן לנטוש, ושמוכנים לקבל אותו רק בלית ברירה, אם הוא מת־פרץ בכוח כשרונות בלתי רגילים. מבחינות רבות חזרה כאן פרשת היחס אל „היהודים המועילים" ו„הבלתי מועילים" של ימי האבסולו־טיזם הנאור. אלא שכאן היו אלה שרצו להפלותם לטובה בנים לחברה יהודית המונית מלוכדת, עשירה בתרבות ובערכים. „התו־עלת" לא נמדדה ביזמה כלכלית וברכוש אלא בהתאמצות לימודית ובכשרונות שכליים. אף כאן גרמו תביעות השלטון מאת היהודים לדרבון המאמץ וגילוי הכשרון. אלפים שלא נתקבלו לאוניברסיטאות הרוסיות פנו מערבה, בייחוד לגרמניה ולשוויץ. בערים האוניברסי־טאיות של ארצות אלה היו „מושבות הסטודנטים הרוסיים" ברובן מושבות סטודנטים יהודיים, שידעו יפה כי גם לאחר שיזכו בתואר האקדמי עדיין יופלו לרעה ברוסיה בשל יהדותם.

המדינה האוטוקרטית והשמרנית דחפה אפוא במו ידיה את הסטו־דנטים היהודים ואת האינטליגנציה היהודית אל עבר הרדיקליזציה החברתית. היא גרמה להם שיזהו עתיד טוב יותר לעצמם עם המאבק המהפכני להפלת השלטון ולהקמת חברה טובה יותר ברוסיה. אחוז האינטלקטואלים היהודים בקאדרים הפעילים ובמנהיגות של המהפ־כנים נעשה גדול הרבה יותר מאחוז היהודים באוכלוסיה הכללית, ואף עמד בניגוד מוחלט לרקע החברתי של בתיהם. השלטונות הצאריסטיים ותומכיהם נזדרזו להיאחז בסטראוטיפ של „הרוח היהודית החתרנית" כדי לגנות את היהודים. הם אף רמזו ליהודים בכל הזדמנות — גם ע"י תחיקה מפלה וגם ע"י עצימת עין לפרעות — ש„גבול המערב פתוח" להגירת יהודים, שעה שגבול המזרח של תחום המושב נשאר חסום. הממשלה הצארית קיוותה לפתור את „שאלת היהודים" ולהחליש את התנועה המהפכנית במכה אחת.

הפוגרומים וההגירה ההמונית. ב1881 פגע גל פוגרומים בלמעלה מ100 קהילות בדרום רוסיה. מאז היו פורצים מזמן לזמן, בתחומים שונים של המלכות, גלי פרעות וכ"כ היו הצתות רבות בעיירות היהודיות שבתיהן היו מעץ. גירוש היהודים ממוסקווה ב1891, החריד את יהודי רוסיה כולה, שכן היה בו משום מתן תוקף מחודש למדיניות תחום המושב. ב1903 נפתח גל פרעות חדש בפו־גרום של קישינייב („עיר ההריגה" בשירת ביאליק). השלטון אף הצליח לסבך את הפולנים בפרעות אלה. אח"כ היו פרעות ביאליס־טוק, ב1912 אורגן חרם על המסחר היהודי בוורשה. בד"כ עצמו השלטונות עין למעשי אלימות אלה. מהארכיונים הצאריסטיים מת־ברר, שבמקרים רבים אורגנו הפרעות ע"י אנשי משטרה ומומנו ע"י ארגונים קרובים לשלטון, כגון „המאה השחורה" הידועה לשמצה. מגמה זו של ארגון פרעות בתמיכת השלטון או באהדתו עתידה היתה להימשך גם בפוגרומים באזורי שלטונם של פטליורה, מכנו ודניקין (ע' ערכיהם) במלחמת האזרחים לאחר מהפכת 1917.

כלכלת היהודים בתחום המושב נהרסה אף היא. פרנסות היהודים בגליציה עברו משבר חריף. בניית מסה"ב הסיטה דרכי תחבורה מהמרכזים היהודיים והרסה פרנסות ישנות, בייחוד ברוסיה הצארית, שבה הרחיקו השלטונות במתכוון את תחנות מסה"ב מעיירות היהודים. תיאור פיוטי של תוצאות מדיניות זו, נמצא ב„שני יוסף בן שמעון" לי. ל. גורדון (ע"ע). גם מתחום המושב וגם מגליציה החלה הגירה המונית. מאירופה המזרחית היגרו בתקופה 1881—1914 למעלה משני מיליון יהודים לאה"ב, ולמעלה מ 350,000 לאירופה המערבית (כ 80 אלף לשנה). כך נוצרו מרכזי החייטות — אחוז גדול של המהגרים היו חייטים, ורבים אחרים נצטרפו למקצוע בהעדר הכשרה אחרת — והמסחר הזעיר והבינוני של יהודים. רבים אחרים פנו אל הרוכלות. „הירוקים" שלא הכירו את שפת הארץ החדשה, את מנהגיה ואת תרבותה, היו תלויים במידה מכרעת בסיוע הכלכלי והרוחני של אחיהם הוותיקים. מכאן גיבוש „הגטאות" בערים הגדולות בחוף המזרחי של אה"ב ובאירופה המערבית. בעשרות השנים הראשונות להגירה היו שכונות אלה איים של התרבות היהודית המזרח-אירופית ואורח חייה; ברחובותיהן נשמעה היידית (ע"ע) ומכוחן פרחו הספרות, התיאטרון והעתונות בשפה זו.

לגבי בני הדור השני היו מסורות הלמידה, והערכת הפעילות האינטלקטואלית והמקצועות החפשיים, הסולם לעליה חברתית והנתיב המועדף לבחירת המקצוע, והדבר הביא אתו הסתגלות מעמיקה לתרבות הסביבה. כך נוצרה בחברה המערבית הפתוחה והסובלנית יחסית השכבה הרחבה של יהודים במקצועות החפשיים — שכבת האינטליגנציה המקצועית, הסופרים, האמנים והעתונאים. בניהם ונכדיהם של המהגרים העניים והעמלים, שנאלצו לעבוד תחילה בתנאי עבודת הפרך של ה sweat shops (ע"ע אה"ב, עמ' 215—219), הגיעו לעמדות מרכזיות במדע ובמנהיגות החברתית של הארצות שקלטו אותם. המצב כיום, כשהרוב המכריע של הצעירים היהודים לומד במוסדות אקדמיים, אינו אלא החשת המגמות היהודיות האימננטיות בצירוף המגמה הכללית להרחבת ההשכלה הגבוהה. החייטות והרוכלות כמעט שנעלמו מהחברה היהודית. במערב הגיעו היהודים לכלל פרודוקטיוויזציה מוכרת גם ע"י הסביבה, במבנה מקצועות מפתיע.

יהדות גרמניה. עד 1932 היתה יהדות גרמניה חלוצת ההשגים האינטלקטואליים והמצליחה ביותר בכניסה למקצועות החפשיים, אף שלא זכתה מעולם לאותה קבלה חברתית שלה זכו יהודים בחברות אחרות של המערב. אף בגרמניה היתה ההתפתחות מנטישת המלאכה והמסחר הזעיר לחדירה למקצועות האקדמיים, למפעלים המסחריים הבינוניים והגדולים — ובמקרים בודדים לתעשיה — ולשירותים הציבוריים. בחברה היהודית פנימה נודעה באותה תקופה מתיחות מסוימת, בין אלה שכבר סיגלו לעצמם תרבות ונימוסין של המעמד הבינוני הגרמני לבין ה„אוסטיודן" (יהודי המזרח) אשר נראו צורמנים בתרבותם ובדרך חייהם, וזאת במיוחד מפחד „הרושם הרע" שמהגרים אלה יעשו על הגרמנים הטובים והתרבותיים.

עם סיומה של מלה"ע I ניכרה עליה באנטישמיות. היסודות הימניים הקיצוניים הסבירו את מפלת גרמניה במיתוס, שהפיצוהו לאחר 1918, אודות „הדקירה בגב" שנדקרו הצבאות הגרמניים המנצחים ע"י המהפכנים הפציפיסטיים והאינטלקטואלים, שהושפעו מן „הרוח היהודית" הפחדנית. בראשית שנות ה 20 נצטרפו להאשמות אלה הכעס על הפעילות הכלכלית והפיננסית של יהודים בגרמניה בעת האינפלציה הגדולה שם, שהרסה את רמת חייו של המעמד הבינוני. הדימוי המאיים, הימי-ביניימי, של היהודים, החל עולה בחדות. למשטמה המסרתית נוספה עובדת התבלטות יהודים רבים במדע, ועוד יותר — פעילותם באגף הליברלי והשמאלני של החיים המדיניים בגרמניה, שכתוצאה ממנה נרצחו רטנאו, קורט איזנר ורוזה לוכסמבורג (ע' ערכיהם).

הגזענות והאנטישמיות. תורות גזעניות היו, למן המחצית ה 2 של המאה ה 19, הבסיס המדעי כביכול לשנאת היהודים, שבסיסה הדתי הישן התפורר והלך. הן הושפעו מהצלחת החקלאות וגידול בהמות על יסודות סלקטיוויים, וכן ניזונו מהדחף של מדיניות גזענית וגזענית-למחצה ביחס לכושים בכל מקום, וביחס ל„ילידים" בחלקים רבים של הקיסרות הבריטית. אף חדירת המושגים הדרוויניסטיים הביולוגיסטיים אודות „מלחמת הקיום" ו„השארותם בחיים של הראויים לכך ביותר" הובילה לדרוויניזם סוציולוגי, והשתמשו בהם לראשונה בעת התנגשויות בין חוגים חברתיים שונים, בייחוד בצרפת. כך עלתה בהדרגה תורת הגזע, שחילקה את האנושות לגזעים עליונים ושפלים. הבחנות מעין אלה הועתקו מתחומי הטבע והכלכלה, תחומים שבהם עשויה הגמישות של הפונקציונליזם ושל הטֶלֶאולוגיה להעלות על הדעת בצורה סבירה פיתוח של גזע מסוים (של צמחים או של בעלי חיים) לשם מטרה מסוימת, או הפסקת טיפוחו בשל ביטול המטרה שלשמה קיימו אותו. העתקתן לגבי בני אדם עשתה אותן אכזריות ואבסורדיות, שכן באו לבטל את הערכיות המוחלטת של האדם באשר הוא אדם, צלם אלוהים; את היותו נכס ולא אמצעי (ע"ע גובינו; ה. ס. צ'מברלין). בהתייחסות ליהודים התמזגו תורות אלה בסטראוטיפים הישנים של דימוים המפלצתי, ונוצר לגביהם סולם גזעני שבו מייצג ה„ארי" הגרמני — בלשונם הגזענית של הנאצים — את הטוב במוחלט, ואילו ה„שמי" — שבלשונם של הנאצים משמעותו למעשה היהודי בלבד — הוא הרע ללא תקנה. מן היהודי ניטלה, ולרעתו, הבחירה החפשית. הוא חסום במעגל השחיתות, ואין לו תקנה אלא סכין (ע"ע נציונלסוציליזם; נציונלסוציליסטית, מפלגה; גזע, עמ' 575—578; אנטישמיות, עמ' 528—538).

השפעתו הגדלה והולכת של היטלר (ע"ע), הניסוחים הביניימיים בלשון וולגארית, שנפוצו ע"י עתוני הנאצים (כגון ה„שטירמר"), תורותיהם של א. רוזנברג (ע"ע) ותעמולתו של גבלס (ע"ע) גרמו סכנה ודכאון ליהודים אף לפני עלות היטלר לשלטון. ההצבעה ההמונית למען הנאצים ב 31.7.32, הנהירה של הנוער הגרמני אליהם והיותם ל„מכובדים" בין האגף הימני של החברה הגרמנית, הצטרפו להכשרת הקרקע לשואה. השפעת ההתפתחות הזאת בלב אירופה, באומה ובמדינה המפורסמת בתרבותה, נעשתה מסוכנת ליהודים בכל מקום.

מפלגות וארגונים פוליטיים אנטישמיים היו בגרמניה ובאוסטריה-הונגריה עוד בשנות ה 70 של המאה ה 19 (א. שטקר; ק. לואֶגר; ג. אישטוצי). הם השמיעו מראשיתם טענות „סוציאליסטיות" נגד היהודים המנצלים וקובלנות „נוצריות" נגד חתרנותה של היהדות, והשתמשו בדימויים של רשעותו המהותית של היהודי. ב 1882 נתכנס בדרֶזדן הקונגרס הבין-לאומי האנטישמי הראשון. היה בכך ביטוי לתפיסה שנטושה מלחמה כלל אירופית ב„קשר הבין-לאומי" היהודי. תעמולתו האנטישמית של א. דרימון (ע"ע) בצרפת הגיעה לשיאה במשפט דריפוס (ע"ע). מתנגדי דרייפוס היו מוכנים להמשיך בהתייחסות העוינת ליהודים, ואליהם נטו להצטרף אינטלקטואלים מרי נפש ורדיקליים מהחוגים הקתוליים. מאלה יצאו, לאחר מפלת צרפת במלה"ע II, החסידים והמבצעים של המדיניות הנאצית כלפי היהודים בצרפת של וישי.

ב„מדינות הירושות" של רוסיה ואוסטריה-הונגריה הוכשרה הקרקע לחדירת ההשקפות הנאציות, ואח"כ אף לביצועה של „התכנית הסופית" של הנאצים לחיסול היהדות על אדמתן של כמה מהמדינות האלה, מכוח מסורת אחרת של אנטישמיות. בפולניה ובליטא היו היהודים חלק מכריע וקובע ב„מעמד השלישי", ואילו בהונגריה הם היו היסוד הנכבד בעילית האינטלקטואלית. בפולניה נתעצמה השנאה ליהודים מזכרונות מלחמה נגד רוסיה הקומוניסטית, שכמה ממנהיגיה ומצביאיה היו יהודים. בהונגריה נתעצמה השנאה

מזכרון המרד והשלטון הקומוניסטי בארץ זו, בהנהגת בֵּלָה קון (ע"ע). מדינות אלה אמנם התחייבו להעניק זכויות למיעוטים (יהודים; ע"ע מעוט); אף מצבן הכלכלי והמדיני חייבן להימנע מהפליה גלויה של יהודים בשנות ה 20 ובראשית שנות ה 30 של המאה ה 20. הן פיתחו מדיניות שיטתית של אמצעים ותחיקה המכוונים נגד היהודים, אך מוסווים כצעדים לטובת שיפור המסחר, המלאכות, בייחוד החקלאות (ע"ע ו. גרבסקי), או ההיגיינה באופן כללי. בייחוד השתמשו בתכסיסים כגון אלה פולניה, רומניה והונגריה. דעת הקהל וארגונים כלכליים נתמכים ע"י השלטונות סייעו למדיניות זו. יהודים הופלו לרעה בפקידות הממשלתית ואילו התחיקה „הכללית" גרמה לסגירת חנויות וסדנאות יהודיות ולהפרעת הפעילות הכלכלית. יהודים הותקפו תכופות ע"י סטודנטים ובני נוער ברומניה, ופורעים כאלה נתרבו והלכו גם בפולניה.

לאחר עליית **הנאצים** לשלטון נטו כל גוני האנטישמיות באירופה להתמזג, ולקבל על עצמם פחות או יותר את חותם התורה הנאצית, בהשתמשם בשיטותיה. מצד שני גרמה ירידה תרבותית זו לסלידה גדלה והולכת מהאנטישמיות בכמה חוגים שמרניים וכנסייתיים, אלא שזו בוטאה בהיסוס ולא גרמה לפעילות נגדית. הנאצים עשו את הגזענות מושׂג משפטי מרכזי בחוקי נירנברג (ע"ע גרמניה, עמ' 519). הם בחנו את תגובת דעת הקהל האירופית וזו של החברה הגרמנית „הנאורה" בנקטם בצעדים הדרגתיים של חרם גלוי, אלימות חמורה ובידוד אכזרי של היהודים עם החרמת רכושם. אלה הגיעו לשיאם בליל הבדולח (אור ל 10.11.1938). היהודים חויבו בנשיאת מגן דוד צהוב. הוענקה להם, כביכול, אוטונומיה ע"י מומחי הס.ס. והגסטאפו שפיקחו עליה. ערב מלה"ע II קיבלו במידה זו או אחרת את הקו הנאצי כלפי היהודים לא רק המדינות הבלתי־קומוניסטיות של אירופה המזרחית, אלא גם איטליה הפאשיסטית והמפלגות האוהדות את הנאצים שבמערב, כגון זו של מוסלי (ע"ע) באנגליה, וה Croix du Feu בצרפת, אם כי מידת ההתלהבות בקבלת הקו ומידת ההקפדה בביצועו היו שונים. מלחמת האזרחים בספרד (ע"ע, עמ' 375) — שבה לחמו ונפלו אלפי יהודים שמאלנים בשורות הבריגדות הבין־לאומיות של הרפובליקה נגד צבאות פרנקו (ע"ע) — ליכדה את הימין הקיצוני של אירופה עוד יותר סביב היטלר; קרבנותיו של היטלר נחשבו מעתה כשונאיהם.

יהדות בריה"מ בין שתי מלחמות העולם. עד 1928 בקירוב נמשך בבריה"מ תהליך ממושך וחריף של שבירת הכלכלה של השטֶטל, ושל ראיית יהודים רבים כ„יסודות בורגניים". כך התייחסו אליהם גם אם היו סוחרים זעירים או בעלי מלאכה קטנים תחת המשטר הצאריסטי, ללא כל התחשבות בהגבלות שכפו עליהם את מעמדם הזעיר־בורגני. אף כאן היתה „מדיניות כללית" לרועץ ליהודים במיוחד. באותה שעת משבר כלכלי התייחסה הממשלה הסובייטית בחיוב לאוטונומיה של היהודים. אפילו לאחר שנות ה 20 עדיין היו ערים רבות — וכן יחידות אזוריות מינהליות אחדות — שנחשבו ליהודיות מבחינה מוניציפלית, והיידית היתה שפה רשמית בהן. התחלת התיעוש ב 1928 בקירוב פתחה הזדמנויות חדשות לפני יהודים, והחלה לפצות רבים מהם על ההרס הכלכלי והחברתי שמקודם. בשנות ה 20 נטתה המדינה הסובייטית לעודד את היהודים לפנות לחקלאות, מתוך התיישבות בקבוצות מלוכדות, תחילה באזורי קרים ודרום אוקראינה — שעוד השלטון הצאריסטי עודד התיישבות חקלאית יהודית בהם, מאז המחצית ה 1 של המאה ה 19 — ולאחר מכן בבירוביג'ן (ע"ע), שם עתיד היה לקום חבל אוטונומי יהודי. התכניות התקדמו מהר בסיוע יהודי מחוץ לרוסיה. ב 1926 התפרנסו 150,400 יהודים (6%) מחקלאות, ב 1928 היו 220,000 חקלאים יהודים (8.5%), וב 1930 הגיעה ההתפתחות לשיא, כשהתפרנסו 10.1% מיהודי רוסיה מחקלאות. אח"כ החלה ירידה מתמדת גם במספרים ועוד יותר באחוזים. בעת הקולקטיוויזציה של החקלאות הסובייטית ניטל האופי היהודי מרוב היישובים היהודיים ע"י החדרת חקלאים שאינם יהודים. ההתיישבות היהודית בכל האזורים פרט לבירוביג'ן נמחקה כמעט לחלוטין בעת הכיבוש הנאצי. וע"ע טריטוריליזם; מועצות, ברית ה־, עמ' 770—781.

אף **בארגנטינה** גווע והלך הנסיון של התיישבות חקלאית יהודית, למרות האמצעים העצומים שהושקעו בו מעזבונו של הבארון מוריס דה הירש (ע"ע) ועל אף שטחי הקרקע הנרחבים שעמדו לרשות המתיישבים. מה שנראה בסוף המאה ה 19 כנסיון התיישבותי מצליח, התפורר מכוח המשיכה של הערים, בהעדר מוטיווציה לאומית ואידאליסטית. הכשלון של תכניות שנתמכו ע"י המדינה ברוסיה הקומוניסטית, ונסתייעו בקרנות עשירים פרטיים בכלכלה החפשית של ארגנטינה מוכיחים — לא פחות מהצלחת התכניות הדומות בא"י — שרק בידי אידאלים הכוח לשנות את מגמת פני החברה היהודית לעבר הישיבה בערים, הפועלת בה מאז המאה ה 8 (גם בישראל נטושה כיום מערכה בין מגמת העיור הכלל־עולמית לבין האידאלים שהינחו את מפעל ההתיישבות הציוני).

צורות חדשות של ארגון חברתי. השנים 1880—1948 היו גם שנות יצירה בארגון היהודי החברתי. במקום שהתקיים ועמד המבנה הישן של הנהגת הקהילות גדלה חשיבותו מכוח הפעילות של הציונים, של האוטונומיסטים ושל מפלגות פוליטיות אחרות. הן שאפו להחיות את הקהילה ולעשותה כלי לביצוע מדיניות לאומית חילונית, חברתית וחינוכית, שלהן. חוזי המיעוטים חיזקו אף הם את המבנה הישן; שכן היתה הקהילה מכוחם לתא מוכר של ההנהגה העצמית כמיעוט לאומי במדינות שונות. הדגם של ארגון יהודי בין־לאומי כמתכונת כי"ח המשיך להתגבש, ולו מטרות מוגדרות של פעילות דיפלומטית או של צדקה. מסדר בני ברית (ע"ע) הקים ב 1913 את הליגה נגד השמצה למלחמה בתעמולה האנטישמית. בגרמניה המשיך ה Zentralverein בפעילות מעין זו, עד שנאסר ע"י הנאצים. קמו איגודים שונים להכוונת ההגירה ולסיוע לה, כגון „היאס" (ע"ע) ולאחר מכן המשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית. אורט, אוזה ומעל לכל הג'וינט (למן מלה"ע I; ע' ערכיהם) סייעו רבות מבחינה חמרית, להכשרת צעירים במלאכות שונות ובדאגה לבריאות היהודים. באה"ב היה מתן הצדקה לא רק לחובה ולתפקיד, כי אם גם לכלי ליכוד חברתי ולאידאל של חיי היחיד והציבור, לגורם של התלכדות כשלעצמו העושה להגברת התחושה של כלל ישראל. כל אלה באו תחילה משום שיהודי אה"ב עדיין היו קשורים מבחינה רגשית למולדתם הישנה („אלטע היים") וזכרו את סבלותיהם כמהגרים עניים ב„ארץ החדשה". מאז מלה"ע I הופנה חלק ניכר של פעילות זו לטובת היישוב בא"י ולאחר מכן לטובת מדינת ישראל.

ב 1897 התכנסו **הקונגרס הציוני** הראשון והוועידה המחתרתית הראשונה של הבונד (ע"ע). הפיכת הקונגרס למוסד מתמיד, והבטחת התמדתו ע"י מערכת מוסדות הפועלים בין קונגרס לקונגרס, ומעל לכל ע"י מוסד השקל הציוני, הביאו להקמת ארגון יהודי בין־לאומי, שראה עצמו נבחר על ידי „אזרחים מרצון" והתקיים בתור „מדינה בדרך". ההסתדרות הציונית הקימה את הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד כסוכנויות הכספיות של המדינה ללא ארץ. אף היהדות האורתודוכסית נאלצה בראשית המאה לנקוט בדרך חדשה זו של מפלגה פוליטית והקימה את אגדת ישראל (ע"ע). יהודים התלכדו ב Volkspartei, במפלגת הסימיסטים (ע"ע סוציליסטיות, מפלגות, עמ' 582) ובקבוצות יהודיות אחרות, שהתארגנו כמפלגות מדיניות לעתים בגבולות מדינה אחת ולעתים על בסיס בין־ארצי לקידום מטרותיהן.

בבריה"מ הקימה המפלגה הקומוניסטית השלטת ב 1918 את היבסקציה (ע"ע). **הקמת הסוכנות היהודית** (ע"ע) יצרה מסגרת לשיתוף ציונים ובלתי־ציונים בפעולה הכלכלית והמדינית למען

יישוב א״י, ואח״כ למען עזרה למדינת ישראל. לשם כך נוצרה ב1951 השיטה של הפצת אגרות-חוב (בונדס). בארצות החפשיות אף הקימו היהודים ארגונים מיוחדים לפעולתם התרבותית כגון „ציש״ו״ להקמת בת״ס של יידית ותרבות יידית ו„תרבות״ להקמת בת״ס עבריים חילוניים. אף הזרמים הדתיים פיתחו יותר ויותר את מסגרותיהם הארגוניות, במיוחד באח״ב הפלורליסטית. שם נתפתחו שלוש הקבוצות העיקריות — של הרפורמה, השמרנות והאורתודוכסיה — ולידן כמה קבוצות פורשות. ארגונים רבים משתדלים להתקשר בדרך זו או אחרת למדינת ישראל, אם כי באח״ב פעילה עדיין „המועצה האמריקנית למען היהדות״ (American Council for Judaism) המטיפה נגד הציונות ונגד ישראל. אף במחנה השמאל החדש ניכרת נטיה להתבטאות רוחנית וארגונית לגבי שאלות יהודיות סגוליות, אם כי מחנה זה עוין בד״כ לליכוד היהודי ושואף להרסו.

התרומה לתרבות הכללית. בתקופה זו גדלה השתתפות היהודים בתרבות הכללית עוד יותר מבתקופה הקודמת. בתחום הפילוסופיה (ע״ע): ה. ברגסון; חרמן כהן וא. הוסרל — בין רבים אחרים, יהודים וממוצא יהודי. המתמטיקה והפיסיקה משכו יהודים שעשו חיל רב (ע״ע: ג׳. קנטור, א. איינשטין, ה. מינקובסקי, ר. אופנהיימר, ל. סילרד ולב לנדאו). עם עליית חשיבות מדעים אלה להגנה הלאומית ולכיבוש המרחבים, גדלה גם תרומתם וחשיבותם של היהודים הפועלים בהם. יצירתם של ג. זימל, א. דירקם, ק. מנהים וק. לוי־שטרוס (ע׳ ערכיהם), היא מרכזית בתחומי הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה. מקום לעצמו מייחד ז. פרויד (ע״ע). יהודים רבים זכו להימנות עם חשובי הסופרים בכמה ארצות; רובם לא הצליחו להימלט מהשאלה היהודית, גם אם השנאה העצמית כירסמה בהם. חלקם של היהודים בעתונות אמנם הצטמצם והלך במידה ניכרת מבחינת הבעלות, בשל ההתבוללות בין משפחות בעלי העתונים מזה, ובשל תוצאות השואה לגבי העתונות בגרמניה מזה. מצד שני גדל מספרם בין הכתבים וכותבי המאמרים בעלי השפעה של העתונות, במיוחד באה״ב. בזרם המודרניסטי של אמנות הציור חשובה יצירתם של א. מודיליני (ע״ע) ושל ח. סוטין (ע״ע) בין ציירים רבים אחרים, יהודים וממוצא יהודי. מ. שגל (ע״ע) הכניס לציוריו את חיי השטטל והמיתולוגיה שלה, ומוטיווים ודימויים מעולם המדרש והאגדה היהודית, והם מתנוססים לתפארת באמנות האירופית. בהענקת פרס נובל לספרות ב1966 לש. י. עגנון (ע״ע) ולנ. זקס (ע״ע) ביטאה החברה האירופית את הכרתה במקום הספרות והיצירה העבריות המודרניות במערכת הספרות העולמית מזה ובערך התרומה היהודית, שהסתגלה לתרבות הכללית במסגרת הספרות האירופית, מזה. במדינת ישראל עולים ומתפתחים גוונים, צורות ואסכולות שונות של היצירה הספרותית והאמנותית, המושרשים מצד אחד במידה גדלה והולכת בחיי המדינה והארץ, והממשיכים מצד שני מגמות ואסכולות של היצירה האמנותית בעיקר מאירופה המזרחית, מגרמניה ומאה״ב. טרלטש (ע״ע) העריך את הסגוליות היהודית בתרומת יהודים למדעי הרוח ולספרות מתוך הכרה שהיא חדשה בתרבות האירופית וזרה במקצת. הוא קבע שלגבי הרמן כהן (ע״ע) „ההיסטוריה, עניינה הבלעדי כמעט הוא בעתיד האידאלי. וזו סיסטמטיקה שכולה על טהרת המחשבה והמוסריות של הרצון המאורגן של האנושיות. ע״כ מוצא את ביטויו היחס היהודי האידאלי אל ההיסטוריה בין ההתייחסויות השונות האפשריות בתוך מעגל תרבותנו, שכן נוצרו מאז 1848 תנאים חדשים והנחות חדשות ע״י כניסתה של היהדות לתוך הפעילות של הספרות ושל הרוח, בראש וראשונה בתחום ההיסטוריה... לכך ניתן ביטוי נמרץ ביותר ע״י כהן״ (היסטוריזמוס ובעיותיו [גרמנית], 1922, עמ׳ 542). הוגי דעות וסופרים אירופיים אחרים כא. ז׳יד (ע״ע) הסתייגו ביתר חריפות מן הסגולי היהודי, כשנתקלו בו בתחומי היצירה של עצמם.

התחיה הלאומית והציונות. בימים שאנו דנים בהם נמשכה ההתעוררות של רגש כלל ישראל ושל האידאולוגיה הלאומית שהחלה בשנות ה60 של המאה ה19. הגידול בעצמת הלאומיות בעולם כולו, ההתפוררות הגדלה והולכת של הקיסרות העות׳מאנית, ומעל לכל תחושתם של יהודים רבים שאינם רצויים בעולם החברתי והתרבותי שמסביבם, והבנתם שלהתקבל מבחינה תרבותית וחברתית הוא הדבר החשוב — כל אלה הביאו לשיבה ליהדות ולחיפוש פתרונות מיוחדים לבעיה. ב„אוטואמנציפציה״ שלו קבע פינסקר (ע״ע) ב1882, שהיהודים והעולם, לא ייפטרו ממגפת האנטישמיות, אלא אם כן יתאמצו לשוב למצב הטבעי של אומה החיה בארצה. אחרת, תהא היהדות מפחידה תמיד את האחרים בקיומה כ„רוח רפאים״. במידה רבה הסכימו להלך־רוח זה הוגי דעות יהודים מאסכולות אחרות, נ. בירנבאום, משה ל. ליליינבלום ופ. סמולנסקין (ע׳ ערכיהם).

הרצל (ע״ע) הוא הדוגמה הקיצונית והעליונה של היהודי המתבולל, שנזדעזע ופרש מההתבוללות. מכוח הגותו רבת הדמיון ומעֻצמת אישיותו המנהיגה, הכריזמטית, הצליח ללכד סביבו וסביב רעיונותיו את כל השואפים למאמץ יהודי להקמת בית לאומה. הרצל היה חיצוני לרובה ככולה של התרבות היהודית, ולא הכיר לא את העברית ולא את הספרות המסרתית. הוא בטח בעיקר בדיפלומטיה, והאמין באפשרות קבלת צ׳ארטר מהקיסרות העות׳מאנית ובכוחו לבסס קיום יהודי אוטונומי במסגרתה. שיטותיו ותקוותיו אלה נידונו לאכזבה. אעפ״כ הצליח להנחיל את הטראומה שלו, את גאוותו על היותו יהודי ואת חלומותיו המדיניים. מכוח תחושתו הגדולה ליצירת סמלים, לגיבוש מוסדות של מנהיגות ולהחדרתם ללב העם הצליח לעשותם לנכסים של פעילות מדינית ולאומית לציונות. ב1903 נכשל נסיונו להקים „מקלט לילה״ ליהודים באוגנדה (ע״ע אוגנדה, הצעת). הוא התכוון להקל על סבלם של יהודי רוסיה, ונכשל במידה רבה משום שהם עצמם היו ראשי המתנגדים לכך. הטריטוריאליסטים שאפו אח״כ להמשיך מגמה זו של הרצל ואף הם נכשלו בכל נסיונותיהם, שכן נעדרה מהתכניות להתיישב בארצות אחרות ההתקשרות ההיסטורית. הכלים הארגוניים והכספיים השונים שנוצרו בימי הרצל וסמוך למותו, עתידים היו לסייע לייסוד המדינה היהודית בכך שהגדילו בלי הרף את הקף פעולתם וכללו את הפעולה היישובית המעשית בתכניותיהם.

ההתיישבות היהודית בא״י לא פסקה מאז הביל״ויים בסוף המאה ה19. היו אמנם בעיות וכשלונות, הפריע הרעיון של „הציונות המדינית״, שהתנגד להתחיל בהתיישבות לפני השגת צ׳ארטר מקיף. מאז 1883 סייע להתיישבות הבארון א. דה רוטשילד (ע״ע). אע״פ ששיטותיו היו לעתים ביורוקרטיות, ופקידיו התנגשו לפעמים עם המתיישבים, הרי פעולתו ופניית הציונות לנתיבות הפעולה המעשית הן שהניחו את היסוד ליישוב החדש בארץ.

בראשית המאה ה20 היו המתיישבים הראשונים במתח רב עם „היישוב הישן״, ונפערה תהום ביניהם, הן מבחינה אידאולוגית והן מבחינה חברתית. תוך זמן קצר אף חדרה למושבות הראשונות התרבות הצרפתית, בהשפעת בתה״ס של כי״ח ושל פקידי הבארון. אחד־העם (ע״ע), שנזדעזע גם למראה השטחיות התרבותית של המנהיגות הציונית וגם למחזה הריקנות והעדר המגמה הברורה במושבות, הטיף לציונות חדשה, „רוחנית״. בדרך מחשבתו הפוזיטיוויסטית אף תרם הרבה לביסוס הרעיוני של הציונות החילונית.

אנשי העליה השניה (1904—1914) היו בעלי רמה גבוהה של תרבות יהודית וכללית, שבאו להגשים את האידאלים של קולקטיוויזם סוציאליסטי ופרודוקטיוויזציה של העם היהודי, והאמינו שאין אדם נאמן לאידאלים אלא כשהוא מגשים אותם הלכה למעשה. מ40,000 אנשי העליה השניה „ירדו״ רבים אחרי שהיה קצרה בארץ. אלה שנשארו היו לגרעין החלוצי של היישוב המודרני. ביניהם היו כמה מורים ומנהיגים, שעתידים היו להניח את היסודות של מדינת ישראל ואף להנהיגה (ע״ע: ב. כצנלסון, ד. בן־גוריון, י. בן־צבי).

א. ד. גורדון (ע״ע) הטיף ל„דת העבודה״. בעיני חלוצים אלה היתה עבודת יהודים בשדות ובכבישים של ארץ אבותיהם תנאי קודם לתחיה הלאומית, ודרך ההתחדשות של היחיד בישראל. כדי להקים ציבור איכרים יהודי וציבור פועלי חקלאות יהודיים הם נאבקו **לעבודה עברית** ולאדמה שתהא רכוש העם כולו. מאבק זה נמשך עד לייסוד מדינת ישראל. חסידי גורדון הקימו את הפועל הצעיר ב־1905. חלוצים אחרים רדיקליים יותר מבחינה סוציאליסטית וחסידי היידית התארגנו בפועלי ציון (ע״ע). יחד ייסדו החלוצים ב־1911 את הסתדרות הפועלים החקלאיים.

ההשג הגדול ביותר של העליה השניה — וכפי שנדמה כיום אף תרומה של ממש לארגון החברתי של האנושות — היה כשהקימו חלוצים אלה, בסיוע הקרנות של ההסתדרות הציונית, וכשהם מודר־כים ע״י כמה מומחים (ע״ע י. חנקין, א. רופין) את הטיפוסים החדשים של חיים שיתופיים והתיישבות חקלאית: **המושב** הקואופרטיווי, **הקבוצה והקיבוץ**. אלה מתייחסים כאילו מתוך תחושה אינ־סטינקטיווית למסורת הקדומה של קומונות יהודיות בימי בית שני (ע״ע איסיים; מדבר יהודה, כת ומגלות). מייסדי המסגרות החדשות האלה הושפעו גם מהשאיפות לצדק חברתי ולשוויון מוחלט, וגם מן הרצון לשרת את האומה. בהכרה ושלא בהכרה מילא הקיבוץ את התפקיד של קיום הרמה התרבותית הגבוהה והחיים החברתיים האינ־טנסיוויים של החלוצים, בתנאים של מאמץ גופני קשה ומחסור כלכלי, הודות לרוח האחווה הקולקטיווית. לימים נתפתח גם המושב השיתופי, מעין מזיגה בין מגמות המושב למגמות הקיבוץ.

ההום, הקדחת והיאוש מהסיכוי להגיע לכלל הגשמת המטרות — עמם נאלץ החלוץ היהודי החדש להילחם, למרות הרבה נסיונות וכשלונות (כולל שיעור גבוה, יחסית, של איבוד לדעת), ולמרות שב־1914 היו בכ־40 היישובים החקלאיים שבארץ רק מיעוט מכ־80,000 יהודי א״י, היה חוג היישוב החקלאי גרעין חברתי ורעיוני איתן; הוא החל להתרחב מחדש מיד בתום מלה״ע I.

ממסורת ההגנה העצמית (ע״ע) היהודית, ומתוך הגשמה עקבית של התפיסה שהיהודים חייבים לעשות את כל הדרוש לקיום חברתם, וכן הודות לתחיה רומנטית של שאיפה לקוממיות ולאומץ פיסי, החליטו חלוצי העליה השניה להגן בעצמם על היישובים היהודיים. כך הקימו ב־1909 את השומר (ע״ע), שחבריו חיקו מכמה בחינות את הלוחמים הבדווים. דרך החיים ואומץ הלב של כמה מהשומרים עיצבו את דמות המגן והלוחם היהודי.

אליעזר בן יהודה (ע״ע) הצליח להחיות את הלשון העברית (ע״ע, עמ׳ 659) והצלחתה נקבעה סופית במלחמת השפות, בייחוד סביב שאלת שפת ההוראה בטכניון (ע״ע א״י, עמ׳ 984—989).

בין 1917 ל־1921. אלה היו שנים מכריעות מכמה בחינות בתולדות ישראל. ב־1917 ניתן ליהודים ברוסיה שוויון מלא ובוטל תחום המושב ע״י הממשלה הדמוקרטית הזמנית. בכל רחבי אירופה היתה אז ליהודים אמנציפציה חוקית. למרות הסבל והיסורים של ימי מלחמת האזרחים ברוסיה, והתהפוכות במדיניות הקומוניסטית כלפי החברה היהודית ותרבותה, עדיין קיים השג זה מבחינה פור־מלית באירופה כולה, אם כי הופסק בארצות הרבה בנחשול האימים של שלטון הנאצים. חוזי המיעוטים הבטיחו במבט ראשון, בארצות שעליהן חלו, את הזכות לאוטונומיה יהודית, לחיים תרבותיים ולקיום הזהות והליכוד היהודיים על יסוד ערבויות בין־לאומיות. למרות שבטלו ועברו היתה חשיבותם המעשית של חוזים אלה רבה בין שתי מלחמות העולם. הצהרת בלפור ולאחריה **המנדט** שניתן לבריטים על א״י הם ראשית הדרך הארוכה והמתפתלת למדינת ישראל. בשנים אלה ראו רבים את הסיכוי ולא העריכו את הקשיים. יהדות אה״ב עלתה ונתגלתה ככוח מדיני עצום וכמשענת כספית אדירה לכל פעילות יהודית. ברוסיה השתוללו הפרעות האכזריות ביהודים של הכנופיות האוקראיניות והרוסיות הלבנות ושל הצבאות הראק־ציוניים בעת מלחמת האזרחים שם. גם בכמה מן המדינות הלאומיות החדשות שקמו באירופה התייחסו ליהודים במשטמה ובאכזריות, ואף המשבר החברתי והרוחני בגרמניה בעת ההיא הצביע על סכנות חדשות. השלטון הקומוניסטי ברוסיה קטע מגוף האומה את אחד האיברים הפעילים ביותר, בפרט בתחום הציוני, ושם יכלו להמשיך בטיפוח הרוח החלוצית והפעילות היהודית התרבותית רק במחתרת.

מלה״ע I והשלכותיה. מלה״ע I (ע״ע, עמ׳ 6—674; א״י, עמ׳ 515 ואילך) היתה מבחן חמור ללאומיות היהודית כתופעה מדינית בתחום הבין־לאומי. הציונות, שנוצרה כתנועה וכארגון בין־לאומיים לביצוע מדיניות יהודית בשיטות מדיניות חדישות בעולם של שלום, לא היתה מוכנה למצב זה ומצאה עצמה מפוצלת בין שני המחנות הלוחמים. משרדיה הראשיים של התנועה היו בגרמניה, ואילו המון תומכיה נמצא אם בארצות אויביה של גרמניה, אם בארצות ניטרליות. מימי הרצל היתה הדיפלומטיה הציונית מבקשת מעמד מוכר בקיסרות העו׳מאנית, ולשם כך הסתייעה בהשפעתה של גרמניה והיתה גם מצפה לידידותה של אנגליה. כל אלה היו עתה משני צדי המתרס שם; אף התורכים נמשכו בהדרגה למלחמה לצד גרמניה, ונכנסו אליה כשהם כבר חשדנים ביותר לגבי היהודים והציונים.

ההתלבטות לא היתה של הציונים בלבד. היהודים ברוב המקומות העריצו, מבחינה תרבותית, את גרמניה. הקיסר פרנץ יוזף (ע״ע) האוסטרי נחשב ידיד ומגן ליהודים. את הרוסים שנאו היהודים ופחדו מפניהם. יחס זה החריף במיוחד בריכוזים הגדולים של המהגרים מקרוב מרוסיה, שהיו עכשו רוב מניין ובניין של יהודי אה״ב ואנגליה. מצד שני נחשבו הדמוקרטיות של המערב, ואנגליה במיוחד, באופן מסרתי, כמדינות וכחברות נוחות ביותר ליהודים. התורכים נחשבו אכזריים ובלתי יציבים. כשכבשו הגרמנים שטח גדול של תחום המושב היה יחסם ויחס האוסטרים וההונגרים ליהודים נוח בהרבה מיחסם של הרוסים, שגירשו את המוני היהודים ממקומותיהם. קצינים יהודים בצבא הגרמני והאוסטרי־הונגרי, ובמיוחד הרבנים הצבאיים שנפגשו עם היהודים, סייעו להם הרבה. מפגש זה אף תרם להת־עוררות התודעה היהודית של היהודים הגרמניים, שרבים מהם פגשו כאן לראשונה את החיים והתרבות של ה„אוסטיודן״ במקומה, והחלו לכבדה ואף להעריצה. הרבה מהקשרים ומההבנה בין יהדות המזרח והמערב בין שתי מלחמות העולם החלו במפגש זה. גירוש המוני יהודי רוסיה מזרחה ע״י הרוסים גרם לביטול המבנה של תחום המושב, אם כי לדעת המגרשים רק באורח זמני. היהודים שבארצות המערב ידעו יפה את כל המתרחש במזרח. הרדיקלים היהודים השמאלניים, בדומה לחבריהם שאינם יהודים, ציפו למפלת כל השלי־טים האוטוקרטיים, אך ייחלו במיוחד לנפילת הצאר, גדול עריצי אירופה.

היהודים הרבים, מיליון לפחות, ששירתו בצבאות הארצות הלו־חמות לא יכלו, וברובם אף לא ראו צורך, לעצב מדיניות יהודית מיוחדת, פרט לכמה הרהורים ורגשות תוצאת השיקולים הנזכרים. אלא שעצם שירותם השפיע בהרבה על החברה היהודית. מאחר שקיבלו אימון צבאי יסודי הרי היו החיילים המשוחררים לאחר מפלת רוסיה מסוגלים לקיים את ההגנה העצמית של הרבה קהילות בעת פרעות.

חלק מהמנהיגות הציונית ורבים מתומכיה רצו לחכות ולראות מי ינצח, בטענה שסכנה נשקפת ליהודי א״י אם תתייצב הציונות לצד אויבי התורכים, וליהודי רוסיה אם תכרות התנועה ברית עם המחנה התורכי—גרמני. מיעוט קטן, אבל מוכשר ונלהב ביותר, סבר אחרת. מ. נורדאו, ח. ויצמן, ז. ז׳בוטינסקי, פ. רוטנברג, י. טרומ־פלדור ומ. גרוסמן (ע׳ ערכיהם) החליטו שאסור לציונות להיות פאסי־ווית. את המדיניות **האקטיווית** שהציעו ביססו על ההנחה, שנצחון המחנה התורכי ישים קץ למפעל היהודי בא״י. דוגמתם של

הלגיונות הפולנים, ששירתו בצבאות הנפוליוניים ללא ארץ משלהם, ושל יחידות ושיטות מדיניות דומות של איטלקים (לפני השגת העצמאות האיטלקית), וההערצה לדמויות של ג׳. גריבלדי וג׳. מציני (ע׳ ערכיהם) השפיעו על ההגות והדמיון של אחדים ממנהיגים אלה. הם סברו שאין לה לציונות קלף מדיני גדול יותר מגיבוש מדיניות אקטיוויסטית יהדית־ציונית התומכת בברית נגד גרמניה—תורכיה, והטיפו שאין ביטוי נאה יותר לדרך האומה מיצירת יחידות יהודיות למלחמה נגד התורכים. בפעם הראשונה מאז לחמו היהודים ב 614 בברית עם הפרסים וכבשו את ירושלים מידי הקיסר הרקליוס (ע״ע), יהא דם יהודי שוב חלק מהמחיר בעד א״י. בהישענם על התקדימים הנ״ל בהיסטוריה של אירופה ישיגו גם היהודים זכות הבעת דעה במועצת המנצחים; ובטוחים היו שאלה יהיו מעצמות המערב. כמה מהם אף שאפו לתחיית אומץ הלב ורוח הלחימה של האומה היהודית, מכוח השתתפותה להלכה ולמעשה במלחמה הגדולה. ההתנהגות האכזרית וההרסנית של התורכים בא״י הביאה להקמת ניל״י (ע״ע).

טרומפלדור וחבריו הקימו את גדוד נהגי הפרדות, ששירת בהצטיינות בחזית גליפולי. חייליו היו בעיקר פליטים מא״י וממצרים, והוא שחישל מוראל גבוה בדוגמתו האישית. ז׳בוטינסקי ניהל מאבק עיקש באנגליה להקמת גדודים עבריים (ע״ע) בצבא הבריטי שיעזרו בשחרור א״י. הוא טען שרבים מהמהגרים היהודיים היו פטורים משירות צבאי באנגליה, ושהדבר גרם לעליית האנטישמיות, ומנקודת ראותו הם היו עתודה מתאימה להקמת היחידה המיוחדת. משנתמשכה המלחמה והבריטים ראו שהתנגדות יהודי אה״ב למחנה האנטי־גרמני, בשל השתתפות רוסיה בו, מהווה מניעה חשובה לכניסת אה״ב למלחמה, החלו אף הם לנטות לרעיונו.

אף בתחום המדיני הצליחה האקטיוויות, פעילותם של וייצמן ומרעיו התגברה על המכשולים הרבים, בחלקם מצד מתבוללים יהודים, והשיגה את הצהרת בלפור (ע״ע). בסיומה של מלה״ע I הצליחו אפוא פעולות מדיניות יהודיות מובהקות הודות למשקל שנודע ליישוב היהודי החדש באה״ב, מכוח הכשרונות ונכונות ההקרבה של חוגי האינטליגנציה ממוצא רוסי שבמערב, ובשל המסירות ואומץ הלב של המתנדבים ושל החלוצים בא״י. אלה האחרונים לא זו בלבד שהצליחו לשמור על המושבות, אלא אף הצליחו לעמוד במבחן הרדיפות האכזריות לאחר התגלות רשת הריגול של ניל״י.

היישוב בא״י. היישוב בארץ החל מתארגן מחדש. הוקמו הוועד הלאומי והרבנות הראשית, תוך התנגדות חוגי „היישוב הישן״. הם פנו אל חבר־הלאומים ואף השיגו את זכות ההתבדלות, במידה רבה הודות לתמיכה של אגודת ישראל העולמית. הפרישה וההתנגדות גרמו אי־נעימויות, אך לא היה בכוחן להפריע לציונות ולפעילות היישוב.

כמה תהליכים ומאורעות קבעו את דמות החיים ואת דרך התפתחות היישוב בא״י בין שתי מלחמות העולם. ההתנגדות הלאומית הערבית בארץ ליהודים ולמפעלם החריפה למראה כל הצלחה בארצות ערביות אחרות להשיג עצמאות או להתקרב אליה, ועם כל הרחבה והשג של ההתיישבות היהודית ושל החברה היהודית בא״י. בסדרת „מאורעות״ עקובים מדם בשנים 1921, 1929, 1933, ו 1936/8 השתדלו הערבים לשבור את רוח היישוב ולהרוס את מפעליו. מאורעות 1921 הביאו את הספר הלבן של צ׳רצ׳יל מ 1922, שסגר את עבה״י מזרחה להתיישבות יהודית, ע״כ שיצר שם אמירות ערבית נפרדת (לימים הממלכה ההאשמית), והגדיר הגדרה מצמצמת את מושג הבית־הלאומי היהודי. גם המאורעות האחרים הביאו בעקבותיהם לערבים השגים של ועדות חקירה ושל פעילות דיפלומטית, שבדרך זו או אחרת הביאה להצעות של ויתורים לעניין הערבי.

תולדות היחסים במשולש יהודים—ערבים—שלטונות בריטיים בא״י הן שורה ארוכה של אמירת „לאו״ ערבית מוחלטת לשורה ארוכה של פשרות שהוצעו, ושהיו נוטות הרבה לטובת הערבים. יחסים אלה הם אף פרק בתולדות הפקידות הבריטית הקולוניאלית, שרובה נמשך אל הערבי הרומנטי בניגוד ליהודי האירופי האפור. העליה הוגבלה באמות מידה שונות ומשונות, ובתביעות פורמליסטיות רבות. אף רכישת קרקע ע״י יהודים הופרעה בדרכים הרבה. רק מיעוט של הפקידות הבריטית, ואף זאת רק במספר מקרים ופעולות, מילא הלכה למעשה אחרי ההתחייבות של השלטון המנדטורי לקדם את בניין הבית־הלאומי היהודי.

היהודים נחלקו בינם לבין עצמם באשר לדרך הטובה ביותר לקדם את מפעלם. במחלוקת בין וייצמן לבין ברנדיס (ע״ע) עמדה בראש השאלה האם יש להעדיף בבניין הארץ את היזמה הפרטית, לפי דרכי פעולה כלכליות קפיטליסטיות מקובלות, או שיש להעדיף את המפעלים הלאומיים והקולקטיוויסטיים, שמעלותיהם מן הבחינות של הצדק החברתי והאידאליזם ולא מהבחינה הכלכלית. חוגי המזרחי (ע״ע) התלוננו מצדם על דרך החיים החילונית, לעתים קרובות אף אנטי־דתית של רבים מהמתיישבים ומהיישובים. מערכת החינוך נתפצלה ל 4 „זרמים״: הכללי, זרם העובדים, ה„מזרחי״ ו„אגודת ישראל״. לאחר קום המדינה נתמזג „זרם העובדים״ ב„כללי״ לחינוך הממלכתי הכללי; מ„זרם המזרחי״ צמח החינוך הממלכתי־דתי, ואילו החוגים החרדים הקימו את „החינוך העצמאי״ (ע״ע א״י, עמ׳ 991/2). נכונותם של יהודים לעלות לא״י היתה תלויה במידה רבה באקלים המדיני בתפוצות. עלייתם הגדולה של יהודי פולניה, למשל, בשנות ה 20 נתכנתה „עלית גרבסקי״ (ע״ע), ששיטת המיסוי המפֻלה שלו דחפה רבים לעליה.

למרות חילוקי הדעות, המאורעות וההפרעות נמשכה התקדמות המפעל הציוני כל הימים. מספר היהודים בא״י גדל במשך שנות ה 20 פי שלושה בערך, והגיע ל 160,000. ב 1930 היו בארץ 110 יישובים חקלאיים (לעומת 50 ב 1920), שעיבדו 700,000 דונם קרקע. מפעל החשמל של רוטנברג התקדם, וחברת האשלג ניצלה בהצלחה את משאבי ים־המלח. עמק יזרעאל היה ליהודי. מערכת ההשקיה של החקלאות היהודית התפתחה במהירות. תאי החיים של הקיבוץ ושל המושב הוכחו כבני קיימא, וזכו להערצת דעת הקהל היהודית והלא־יהודית. ב 1925 נוסדה האוניברסיטה היהודית החילונית הראשונה — האוניברסיטה העברית בירושלים. התקדמות זו נמשכה בשנות ה 30 ואף הוחשה ע״י הצרכים והכשרונות של יהדות גרמניה. הכישורים, הכשרונות וההון של יהודי גרמניה סייעו בהרבה לפתח את התעשיה ולקדם את הטכנולוגיה. ב 1933 היו בארץ ¼ מיליון יהודים, ב 1939 ½ מיליון; 120 אלף חיו ב 252 יישובים חקלאיים, מהם 68 קיבוצים ו 71 מושבים. כדי להשתחרר מן התלות בענף חקלאי אחד, הונהג המשק „המעורב״ במרבית הישובים החקלאיים.

גם המרד הערבי הגדול ושיטות ההתקפה התכופות על היישובים היהודיים, ועל התחבורה בדרכים, לא הצליחו להפסיק את ההתקדמות. בשיטת „חומה ומגדל״ הוקמו בן לילה יישובים מבוצרים. בשנים 1936/9 הוקמו 55 יישובים חדשים. מלה״ע II מצאה את היישוב היהודי בא״י חזק, פעיל וער מבחינה חברתית וכלכלית. ב 1939 כבר נטו רבים מבני היישוב להתנגד לשלטון המנדטורי, שמנע בעד יהודים, שנמצאו אז בסכנת מוות באירופה, מלהגיע לחוף מבטחים בא״י. כיוון שמדינות רבות כבר סגרו מקודם את שעריהן בפני מהגרים (ב 1924 נקבעו באה״ב למשל, מכסות להגירה לפי תנאים שמנעו כניסתם של יהודים רבים), נותרה החברה היהודית בא״י היחידה שהיתה מוכנה ונלהבת לקבל יהודים, אלא שהתנגדות הבריטים מנעה זאת. העליה הבלתי לגלית הצליחה להבריח ארצה רבבות יהודים. האמצעים, שנקטו בהם השלטון המנדטורי למנוע עליה זו, הביאו להתנגשויות נוספות (ע״ע שיבת ציון ועליה).

מערכת ההגנה, האסטרטגיה והטקטיקה של יהודי א״י היו מאז 1921 מבוססים על הארגון ההמוני המחתרתי של ההגנה (ע״ע)

שנאלצה לפתח בדרך בלתי־לגלית את שיטות האימון שלה ואת אספ־קת הנשק. עד 1945 היתה ההגנה תמיד אך עונה ליוזמה של הערבים. לכן נאלצה תמיד לפתח טקטיקות חדשות תחת לחץ ההתקפה, כדי להגיב על האתגרים המתחדשים. נתגלו חילוקי דעות בדבר חלקם של חוגים חברתיים שונים בהנהגת ההגנה, שהתבטאו בעמידה של אגף ימני ביישוב מול אגף שמאלי. כ״כ נחלקו הדעות ביחס לשיטות ולעתוי של התגובה למעשה טרור אינדיווידואלי מצד הערבים. מאז סוף שנות ה 30 אף היו חילוקי דעות ביחס לשאלה האם ובאיזו מידה יש להתנגד בכוח הנשק לתחיקה הבריטית האנטי־ציונית ולאמצעיה. כל אלה הביאו לפילוגים בכוחות הצבאיים היהודים. קבוצה מהאגף הימני שבמיעוט, שהטיפה לתגובה אקטיוויסטית מיידית לטירור הערבי, והתנגדה למה שכינו ה„הבלגה" של רוב ההגנה כלפי הטרור הערבי, הקימה בשנות ה 30 מחתרת צבאית נפרדת שכינוה בדרך כלל „ארגון ב׳". לאחר שני פילוגים התגבש ב 1937 האצ״ל וב 1940 הלח״י (ע׳ ערכיהם), שהיו מכמה בחינות התפתחויות חיצוניות יותר של „ארגון ב׳" הימני.

ההגנה השתדלה, ובהצלחה ניכרת, לגבש יחידות הגנה ומיליציה יהודיות לְגליות ולגליות־למחצה, מתוך שיתוף פעולה עם השלטון המנדטורי או מתוך הסכמתו שבשתיקה. וינגיט (ע״ע) היה למנהיג מסור של העניין היהודי, שאתו בא במגע כקצין בריטי. מספר ניכר של צעירים יהודיים בארץ היה מאורגן ערב מלה״ע II בדרך זו או אחרת ביחידות של ההגנה. מהם באו המתנדבים ליחידות היהודיות בצבא הבריטי, ואח״כ לחטיבה היהודית הלוחמת (ע״ע). מיחידה זו יצאו רבים שעתידים היו להיות מפקדי צה״ל, ומשם הביאו את הנסיון באימון בקנה מידה נרחב ובפעולות צבאיות נרחבות. הפלמ״ח היה הכוח הלוחם בסיגנון קומנדו, שמתוך קשריו ההדו־קים בחיי החברה של הקיבוצים היה גם חלק ממחנה העבודה וגם חוד החנית למלחמה. ביודעין ושלא ביודעין שאבו כל הארגונים הצבאיים והצבאיים־למחצה את השראתם מן ההכרה, שנתגבשה ברוסיה בע־תות הפוגרומים, שכדי לשמור על שיעור־קומה אנושי חייבים היהודים בהגנה עצמית פעילה על כבודם ועל חייהם. הלוחמים היהודיים אף שאבו השראה מהזכרונות ההיסטוריים שקמו לתחיה על אדמת א״י — מהמעשים ומהאישים של מרד המכבים, ממה שאירע במרד הגדול נגד הרומאים, ומן הנכונות המושרשת עמוק ביהודי לקידוש השם, שלבשה דמות חילונית של קרבן למען האידאל בפעילות המהפכנים היהודים באירופה מהמחצית השניה של המאה ה 19 (וע״ע א״י, עמ׳ 529—556).

לשונות ותרבויות עברית ויידית. בין שתי מלחמות העולם השיג העם היהודי בעת ובעונה אחת גם את הטרנספורמציה הסופית של העברית משפה ספרותית „מתה" לשפה חיה מכל הבחי־נות ובמלוא ההקף, וגם את עיצובה של היידית מדיאלקט עממי מדובר בלבד לשפת ספרות וביטוי מחקרי מודרני מלא. השגי העב־רית שמלפני מלה״ע I הורחבו ונתעמקו מכוח יצירה ספרותית ענפה, שהחלה אמנם ברובה לפני המלחמה אך הגיעה לשיא ולהכרה חבר־תית נרחבת בין שתי המלחמות (ע״ע ביאליק, טשרניחובסקי, שניאור, עגנון, אלתרמן — מתוך שפע של משוררים ויוצרים). באוניברסיטה העברית, בטכניון, ובמוסדות השכלה גבוהים שקמו אחריהם בארץ, וכ״כ בכל הצדדים של חיי המעשה, בגן־הילדים ובביה״ס, ביחידות ההגנה שבמחתרת וביחידות הצבא שבגלוי, בע־בודה המקצועית ובספרות המקצועית, ניתן למונחים מהספרות הקדומה, שפע של משמעויות חדשות ושל הקשרים חדשים. כדי לספק את הצרכים המודרניים, אף נטבעו מונחים חדשים רבים. ועד הלשון העברית (ע״ע; נוס׳ 1890), שהפך ב 1953 לאקדמיה ללשון העברית, עמד על משמר טיפוחה ופיתוחה של הלשון ע״י פירסום מילונים מקצועיים ומחקרים. יהודים רבים בתפוצות החלו ללמוד עברית ולהשתמש בה כבשפה חיה, וכיום נוטים לראות בה חוליית קשר חזקה ולחשלה כסמל עשיר של האחדות והרציפות עם העבר היהודי ונכסיו מזה, ושל השתתפות ברוח היהודית החדשה העולה בארץ מזה.

ביידית נוצרו ונפוצו ברבים יצירות ספרותיות ברמה גבוהה מלפני מלה״ע I ובין שתי מלחמות העולם (מנדלי מוכר ספרים [ע״ע], שהוא חוליה מקשרת ביצירתו ובאישיותו, בין ספרויות עברית ויידית; שלום עליכם; ש. אש; דר נסתר; פ. מרקיש; ד. ברגלסון, מבין רבים אחרים, ע׳ ערכיהם). היידית פותחה ושוכללה, והגיעה לכלל דיוק מדעי בביטוי ובדקדוק ע״י מוסדות אקדמיים (ע״ע ייוואו) ומערכות בת״ס. ליהודים רבים — ברובם מתנגדים לציונות ונוטים לשמאל, אך גם מבין החרדים, היתה היידית לסמל הגדולה של התרבות היהודית האשכנזית, ושל מה שנראה בעיניהם בין שתי מלחמות העולם כערך נצחי בקיום היהודי בתפוצות. נ. בירנבאום (ע״ע), היה באישיותו, מנהיגותו ותורתו לחוליה מקשרת בין האידאולוגיות והקבוצות השונות של ה„יידישיסטים". מכוח האידאולוגיה והפעילות של חוגי חייבסקציה בבריה״מ, אך גם בין החוגים הרדיקליים של המחנה היידישיסטי בארצות אחרות, היתה יידית לסמל הניתוק מן העבר הדתי „הקלריקלי" ו„הבורגני לאומני". השתמשו בה כדי לפעול למען החילון המוחלט, ולהטיף לו כבסיס נאות לחיים יהודיים סגוליים, וליצירה יהודית אמיתית בחברה הח־דשה. ביטוי טכני לכך ניתן ע״י הכנסת שינויים בכתיב ובהגיה, במגמה למחות את שרידי העקבות של העברית ושל ההשפעה הדתית השנואות.

על סף השואה היו לעם היהודי שתי שפות לאומיות מפותחות מכל הבחינות, ושתי תפיסות מנוגדות באשר למרכז הכובד של ההשג היהודי ושל הרציפות היהודית, ובמקביל לכך שתי תפיסות מתחדשות בשאלת ההתייחסות אל העבר ולגבי אופי התרבות היהו־דית בעתיד. בשתי השפות התפתחו שתי מערכות ספרות, ושני מבנים מקבילים של מאמץ מדעי וחינוכי הופעלו בהצלחה. העברית שיקפה את מגמת האחדות של כל היהודים בכל מקום בעולם, על יסוד העבר המשותף המושרש בימי המקרא, המשנה והתלמוד וביצי־רתם, ומתוך השאיפה לתחיה בא״י. אף המגמות החילוניות של התרבות העברית כוונו ומכוונות לטרנספורמציה של אותה אחדות ושל אותם נכסי העבר אל צורות חדשות, שתהיינה מסוגלות להכיל את כל המערך הקודם. ואילו היידית הביעה את ההרגשה, שיש לראות כנכס העבר, החשוב לעתיד, מה שאירע באירופה מהמאה ה 10 בקירוב ואילך (וזאת פחות או יותר בעיקר מה שאירע צפונה לפירנאים) וזה יש להוריש, לשנות ולהשתמש בו. התרבות היידית האמינה ב„דָאיגְקֵייט", בהערכת ההווה והמתקיים בחיי היהודים באירופה ובריכוזי ההגירה האירופית שמעבר לים, ושל היסודות התרבותיים שהיו הווים ופועלים בתרבות זו במאה ה 20. תרבות יידית התכוונה להיות המכשיר הקיים של הוויה יהודית אוטונומית חילונית, ושל חיים בתפוצות המיוסדים על המורשת התרבותית האירופית האשכנזית. השואה כרתה את הבסיס הקיומי מתחת לתר־בות היידית. השגיה, מטרותיה והמושגים שהציעה שמורים בספרותה, ובדרך שעברה בהתחרות עם העברית, וזאת בתקופת זמן קצרה ביחס. בבריה״מ נסתייעה היידית באיסור שהטילה המדינה על העברית, ובסיוע הממלכתי למוסדות היידית ולספרותה. אף משענת זאת נתערערה כשהחל סטאלין ב„חיסול" סופרי יידית רבים ואמנים שלה, לאחר סיום מלה״ע II. בין שתי מלחמות העולם היתה מתיחות רבה בין „מגיני השרידה היחידה" — העברית, לבין „היידישיסטים". וע״ע יידית.

מלה״ע II והשואה. שלא כמלה״ע I, איחדה השניה את היהודים בכל מקום במלחמה נגד היטלר. חוזה מולוטוב—ריבנטרופ גרם רק לכמה קומוניסטים יהודים קנאים לסטות לזמן־מה מדרכם הטבעית, ואליה הם חזרו בשמחה ב 1941, כשפתח היטלר בהתקפה

על בריה״מ. נצחונות הגרמנים הביאו חורבן ואימה ליהודים שבאו תחת שלטון הנאצים. להיטלר היתה מגמה תקיפה ותכנית מפורטת להשמיד קודם כל את כל יהודי אירופה ואח״כ את כל יהודי העולם. הדורות הבאים יוכלו לדעת איך נראה יהודי רק מן המוצגים ב„מוזיאונים היהודים״ שהכין. הנאצים ראו את היהודים כרמשים המשחיתים שבבית האנושות, שיש לטהרו מהם, כדי שיהיה ראוי למשכן התרבות הגדולה העתידה בהנהגה ארית טהורה.

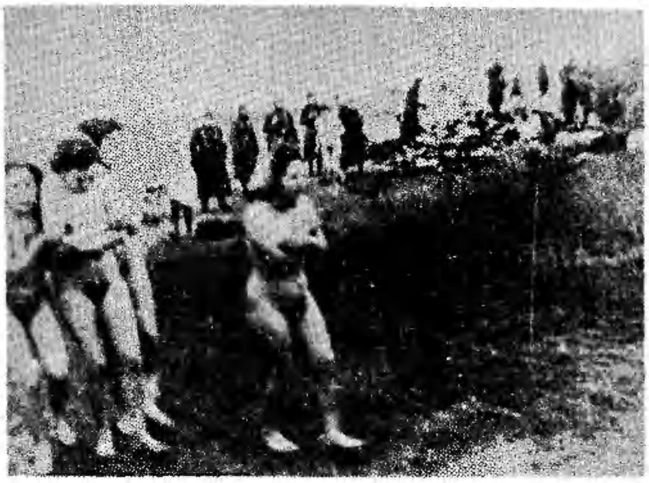
שיטות הנאצים כלפי היהודים חיו תרכובת קבועה של הונאה, אכזריות לשמה ושימוש בצירוף של הבלבול הטכני והלחץ הפסיכולוגי, במגמה לשבור את רוח הקרבנות וליטול מהם צלם אנוש לפני שיומתו. שיטה זו נמשכה בגטאות, בפעולות השונות של העברה ממקום למקום, ובמחנות המוות. היא באה ליצור מצב מתמיד ההולך ורע, שבו משמשים בערבוביה רעב, מחלות, הריגות שרירותיות ועינויים, כך שבסופו של דבר יומת הגוף הסחוט אחרי שמוצתה ממנו כל תועלת אפשרית למען הרייך בן אלף השנים. התכוונו לגרום לקרבנות איבוד כל חוש זמן ואינדיווידואליות. הבלתי־אפשרי מבחינה אנושית היה תמיד אפשרי בתוהו־ובוהו המאורגן ובחלום הבלהות המכוון שנוצרו מסביב ליהודים. אעפ״ב ולמרות הכל, התחוללו התקוממויות יהודיות רבות, בגטו ורשה ובגטאות אחרים, במחנה המוות של טרבלינקה (ע״ע) ובמחנות אחרים. מרידות אלה ביטאו את אומץ הלב היהודי ואת האמונה בעתיד ובכוחו של האדם. כ״כ פעלו פרטיזנים יהודים בכל מקום שמצאו מסתור, שלעתים קרובות נמנע מהם גם ע״י פרטיזנים אחרים.

הנאצים הצליחו לרמות את קרבנותיהם משום שלפני השואה לא היה אדם מסוגל להעלות על דעתו שיש תהומות כאלה של שחיתות ושל רשעות בנפש האדם ובמעשיו המאורגנים. הנאצים השתמשו בשורת מושגי כיסוי: „גטו״, „מועצת היהודים״, „זקני היהודים״, „משטרת היהודים״ כדי לבלבל את היהודים. הם רשמו: „העמל משחרר״ מעל לכניסה למחנות המוות; הם המציאו את רעיון שליחת היהודים לבית מרחץ שהיה תא גזים לחניקתם. לאותה מטרה השמיעו באזני היהודים תערובת מושגים של יה״ב, שנדמתה כמבטחת חיים מתוך השפלה, וצירפו לכך מושגים חדישים של שירות ונקיון, כדי שהיהודים לא יחושו בגורל הצפוי להם.

ההשמדה ממש החלה לעתים קרובות בפוגרומים המוניים, בסיגנון הצאריסטי הישן. היא נמשכה במסעות הבלהות ברכבות־מטען ובתנאים איומים אל גטאות פולניה. בוועידת ונזה, תכננו השמדתם של 11 מיליון יהודים, וזו בוצעה במידה רבה בשנה שלאחר־מכן באושוינצ׳ים (ע״ע), ובמחנות אחרים. כשנוצחו הנאצים כבר הומתו כ 6 מיליון יהודים, אם כי אין לוודא את המספרים במדויק. כשנפתחו השערים של מחנות המוות בוכנוולד, ברגן־בלזן, דכאו (ע״ע), מאוטהאוזן, נמצאו בהם המוני שלדים חיים, שצריך היה להשיבם לחיים אנושיים רגילים, ושלעתים אף מתו מהמזון הטוב שהוגש להם.

בשואה נראה הפרצוף הבלתי אנושי של האנטישמיות והגזענות. הוא נתהווה לא למרות, כי אם בד״כ הודות, לתרבותם של ההמונים. התליינים אכן איבדו דמות אנוש ללא תקנה, תוך כדי רציחותיהם. ברם, הרוח היהודית והחיוניות היהודית נצטרפו לגילויים החמים של האחווה היהודית, והחזירו את רוב אלה שנשארו בחיים לשלמות אישית מחודשת ולשיעור־קומה אנושי גאה. רוב הניצולים האלה קנו לעצמם אמון חדש ברוח האדם. — וע״ע אנטישמיות, עמ׳ 538—568; מחנות רכוז והשמדה; שואה.

השואה אורגנה בידי הגרמנים ובידיעת העם הגרמני. רק מכוח הטכנולוגיה שלהם והנצחונות של צבאותיהם ניתן היה לבצע פעולת השמד זו. עמים רבים באירופה, ובייחוד במזרחה, השתתפו בפוגרומים ההמוניים התחילתיים, ושיתפו פעולה ברציחות שבמחנות. לא במקרה בחר היטלר בפולניה כמקום הביצוע להשמדה. ההולנדים, הדנים, השוודים, הבולגרים, הרבה איטלקים, צרפתים ובני עמים

השואה. רצח יהודים בלטוויה (יד ושם, ירושלים)

אחרים גילו אומץ לב, סייעו ליהודים ועזרו להסתירם. מעטים יצאו בגלוי להפגין בעדם. בעלות הברית המערביות כה נפחדו מהתעמולה הגרמנית שהשתדלו לא ליפול ב„מלכודת״ של עמדה ברורה וגלויה של סיוע ליהודים בתור יהודים. טענו שקשה להפציץ את אושוויץ מטעמים טכניים, בעוד שביצעו פעולות סיוע אווירית למורדים הפולנים בוורשה, למרות ההתנגדות הרוסית. בעלות הברית אמנם כללו גם את היהודים באזהרותיהן לגרמנים על יום־הדין העתיד לבוא, אך הן עשו זאת מטעמים כלליים של גינוי האכזריות וסירבו להעמיד מול הייחוד של היהודים להשמדה בידי הנאצים את ייחוד היהודים בתור יהודים לעזרה ולהגנה. אף כשהצליחו יהודים להימלט והפליגו לחופי הארץ, מנעו שלטונות המנדט את כניסתם וגרמו, בין השאר לאסון הספינה „סטרומה״ (ע״ע שיבת ציון ועליה).

לאחר השואה דימו רבים, גם ידידים וגם אויבים, שהיטלר השיג את מטרתו לשבור את רוח היהודים אע״פ שנכשל בהשמדתם המוחלטת. כשהתבוננו בשברי האדם שבמחנות, וכשספרו את השרידים המעטים של יהדות אירופה, נדמה היה לבוין (ע״ע), ולמדינאים רבים אחרים קרי מזג, שהגיעה העת לחסל את מפעלה של יהדות אירופה בא״י, לאחר שהיא עצמה חוסלה באירופה. נדמה היה שאין לחץ לעליה כשנשמדו ההמונים שרצו לעלות. מבחינה פורמלית אמנם הושבה האֶמנציפציה ליהודים על פני העולם כולו; עדיין לא ידעו על האנטישמיות של סטאלין. ארצות עשירות היו מוכנות לקבל את הפליטים; לא עלה על הדעת שאלה יתעקשו לעלות לארץ דלה, רבת סכנות ותובעת מאמצים לאחר מה שנתנסו. יהודי א״י ראו מרחוק את השמדתם של מיליוני אחיהם. הם שמעו על ראיית היהודים כיצורים תת־אנושיים ונוכחו בפאסיוויות של העולם הדמוקרטי והקומוניסטי האוהד ליהודים. נדמה היה שהם ישמחו לקבל מעמד מובטח של מיעוט אוטונומי ומשגשׂג במדינה ערבית, שעה שהשיקום וההגירה יסייעו לאלה ששׂרדו מיהדות אירופה.

ה ה צ ל ה ש ל ש א ר י ת ה פ ל י ט ה. השקפה זאת הוזמה ע״י רוחו האיתנה, ונכונותו להסתכן בסכנות מוות וסבל, של העם היהודי. חלק ניכר של שארית הפליטה באירופה סירב ללכת אל ארצות השפע. גם הרבים שהיגרו לאירופה המערבית ולאה״ב, ואפילו אלה ששבו לחיות בערי גרמניה, הבינו שאין שילומים אחרים להשפלתם, לעינוייהם ולמות אחיהם, ואין כל ערובה אחרת ולא תקווה שיהודי יוכל להמשיך ולחיות בין בני־אדם ולהיחשב ליצור אנושי, אלא ביצירת הוויה מדינית וחברתית עצמאית במדינה יהודית בא״י. יהודי א״י הראו נכונות לעמוד פנים אל פנים גם מול הערבים וגם מול עצמתה של בריטניה, ולסכן את קיומם למען יצירת מדינה יהודית. חיילי הבריגדה היהודית נחלצו לעזרת אחיהם שבאירופה. כבר בעת המלחמה הוצנחו שליחים מאחורי קווי הגרמנים (ע״ע חנה

סנש). שליחי ההגנה והאצ"ל באירופה החלו לארגן את „הבריחה" הבלתי לגלית. השלטונות הבריטיים גירשו את מי שתפסו. הספינה „אכסודוס" נתפסה ונדדה מנמל לנמל באירופה. אח"כ נהגו להגלות את העולים לקפריסין, ובכ"ז היו ספינות שהצליחו לפרוץ את ההסגר. פרשת ההפלגה בהן, הנחיתה החשאית ופריצת מחסומי הצבא והמשטרה הבריטיים היו לאגדה מעודדת והציתו את להבת המרי. אצ"ל, ועוד יותר ממנו לח"י, החלו במעשי חבלה וטרור אישי נגד הבריטים. יהדות אה"ב לא נרתעה ממפלצת האנטישמיות ההמונית, שהפחידו אותה בה, ולא משנאת מדינות ומאיבת מדינאים; היא לא שמה לב להאשמות של „נאמנות כפולה" ושל „לחץ יהודי". יהדות זו יצקה ללא הרף את התלהבותה, את כספה, את מעמדה וכוחה כקבוצת אזרחים אמריקניים לעזרת המאבק, כדי לעצב ישות יהודית גאה בעולם, שתהא עומדת ומוחה את דמות השלדים המוטלים בעפר במחנות. אליהם נצטרפו רבים מבין אומות העולם, שחשו שהצדק תובע את תמיכתם ביהודים, ויותר מכן, שרק פיצוי ליהודים יחזיר את האימון באנושות בלב העמים הקטנים.

ה א ק ד מ ה ל ע צ מ א ו ת. ב 1937 היו היהודים מוכנים לקבל עקרונית את הצעת ועדת פיל לחלוקת א"י, אם כי חלקו על פרטי התכנית. ואילו ב 1942 קיבלה הציונות את תכנית בילטמור, שקבעה כמטרה — יצירת מדינה יהודית. אותה שעה החלו גם חסידיה הגדולים ביותר של בריטניה בין הציונים להסס בנאמנותם לה. ועדות חקירה אחרות נשלחו לא"י. הוחל בחיפושים אחר נשק ביישובים היהודים, ונערכו מאסרים המוניים. הבריטים החלו לרמוז, שהם עלולים לסלק את חסותם ולהשאיר את היהודים לבדם מול הערבים. ועדת חקירה אנגלית—אמריקנית הציעה באפריל 1946 להתיר כניסת 100,000 יהודים, בעיקר ממחנות ה„עקורים" שבאירופה, לא"י. נשיא אה"ב טרומן (ע"ע), תמך בהמלצה זו. ראש ממשלת בריטניה אֶטלי (ע"ע) התנה את קבלתה בפיזור המחתרות הצבאיות היהודיות ובמסירת נשקן. המאבק נמשך, ומ 1945 השתתפה בו גם ההגנה. כשאסרו הבריטים ב 1946 את מנהיגי היישוב הגיב אצ"ל בפיצוץ מלון המלך דוד בירושלים, שבו נהרגו הרבה פקידי ממשלה בריטיים.

גורל האניה „אכסודוס", ב 1947, עורר את חמת העולם על הממשלה הבריטית. הבריטים הציעו אז תחילה את תכנית מוריסון לחלוקה, שנדחתה הן ע"י היהודים והן ע"י הערבים. באפריל 1947 ביצע בווין את איומו, ומסר לאו"ם את האחריות הבלבדית למה שיתרחש בא"י. היהודים לא נבהלו. להפתעת רבים הצטרפה הממשלה הסובייטית אל אה"ב ותמכה בחלוקה ובהקמת מדינה יהודית בא"י. ב 29.11.1947 החליטה האסיפה הכללית של האו"ם ברוב של 33 נגד 13 על חלוקת א"י בצורה מאוד בלתי נוחה ליהודים. הערבים הכריזו מיד מלחמה נגד התכנית. היהודים נאלצו להתכונן למלחמה בסתר, בעוד הערבים נהנים בהכנותיהם מתמיכת מדינותיהם שמסביב ומאהדת הממשלה הבריטית.

ה ק מ ת מ ד י נ ת י ש ר א ל. כשהוכרזה המדינה ב 15.5.1948 פלשו צבאות 4 מדינות ערביות לשטח שנועד למדינה היהודית. בסדרת קרבות נהדפו הצבאות האלה. כאן נתגלה ערכן של המחתרות היהודיות ושל קרוב ל 25,000 איש, שלחמו בדרך זו או אחרת ביחידות היהודיות במלה"ע II. כ"כ באו לעזרת המדינה הנאבקת אלפי מתנדבים מהתפוצות. מלחמת העצמאות (ע"ע א"י, עמ' 569—594) על שני פרקיה, וההפסקה הקצרה של שביתת הנשק, לא זו בלבד שהבטיחה את קיום מדינת ישראל, אלא שבמהלכה נשתנו גבולות המפה המוצעת לטובת המדינה היהודית. גבולות שביתת הנשק שנחתמה ברודוס היו הרבה יותר נוחים לישראל מאלה של החלטת האו"ם מ 1947. המלחמה עלתה ליישוב באלפי הרוגים. בירושלים הנצורה לבדה נהרגו כ 1,600 אזרחים מהפגזות הלגיון הערבי שעמד אז תחת פיקוד בריטי.

מאז ועד עתה מוקפת מדינת ישראל בים המשטמה של העולם הערבי, הרואה את עצמו במלחמה עם ישראל, ומדמה לעצמו שישראל היא במצור העתיד להסתיים בנצחון ערבי. יחס הערבים אל מדינת ישראל הוא לראות אותה כ„לא־מדינה, הנועדה למחיקה ממפת העולם". לא זו בלבד שהערבים הכריזו ג'יהד נגד ישראל, אלא הם מארגנים באורח שיטתי, וכמדיניות גלויה ומוצהרת, חרם כלכלי נגדה.

משטמת הערבים הביאה להשלמת תהליך „ק י ב ו ץ ה ג ל ו י ו ת" מהארצות המוסלמיות, שהחל כבר הרבה לפני מלה"ע I. יהודי תימן שכבר מימים קדמונים היו נלהבים לעליה נתעוררו לכך מחדש, ולאחר מלחמת העצמאות עלו כמעט כולם לישראל. למרות המעבר החד מנסיבות של טכנולוגיה ואורח חיים מוסלמי של המאה ה 10 אל חברה בת המאה ה 20, היתה הסתגלותם מהירה ומוצלחת באורח פלא. יהדות תימן העשירה את תרבות ישראל בנכסיה ובמסורותיה בשירה ובריקוד, בלבוש הססגוני ובמנהגים נאים, ואף במסורות המיוחדות של לימוד התורה. יהודי סוריה ועִראק היו בלי הרף במגע עם א"י. מהם בא חלק לא מבוטל של „העליה הבלתי לגלית" בימי המנדט, לעתים קרובות מתוך סכנה ורדיפה בארצות המוצא. לאחר הקמת המדינה עזבו את ארצותיהם „בחשאי", כשהם מארגנים הגנה עצמית ומחתרת, בנסיבות של איבת ההמון ושל רדיפה אכזרית. רבים נאלצו לנטוש את כל רכושם לרגל עלייתם. יהודים רבים יצאו אף מאיראן, אם כי שם לא נודעה איבה מצד המדינה. את צפון אפריקה עזבו יהודים רבים, כשגברה המתיחות בין האוכלוסיה המקומית לצרפתים, ונתלוותה באיבה ליהודים מאז הקמת המדינה. חלק מהם עלה ארצה. כל העליות האלה הביאו אתן גם את מורשת התרבות וגם את בעיות החברה שלהן. קיבוץ הגלויות יצר, לראשונה מאז הגלות, מפגש בין כל הגוונים של המסורת היהודית, התרבות וחיי החברה, שנתגבשו במשך קרוב ל 2000 שנה בנסיבות ובסביבות שונות. החל תהליך עצום, כמעט ללא תקדים, של התוודעות מחדש ושל הסתגלות תרבותית הדדית בין כל הגוונים האלה. העברית, מערכת החינוך והשירות בצבא ממלאים בו תפקידים מחישים ומחזקים את האחדות, אך עדיין נותר מתח־רב ואי־הבנה בין העדות השונות. הקמת מדינת ישראל היתה ליהודים באשר הם לא רק קביעה מחדש של אנושיותם, כי אם גם הגשמת התקוות והתחייבות להיאבק למען שלמות ואחדות אנושית יהודית. עד כה עמדה מדינת ישראל בהצלחה בכמה מערכות: מערכת סיני ב 1956 (ע"ע, כרך מילואים, עמ' 536/9), מלחמת ששת הימים ב 1967 (ע"ע), מלחמת ההתשה ב 1969/70 ומלחמת יום הכיפורים ב 1973. היא נשאה בלי הרף בעול המלחמה בטרור. במקביל, קלטה מאות אלפי יהודים מארצות ערב. התנהגות האוכלוסיה במלחמת ששת הימים ולאחריה מלמדת, שבמשך תקופת זמן קצרה ביותר הושפעה מרבית האוכלוסיה מהאֶתוס הלאומי והאמיץ, והגיעה לכלל ידיעה בשימוש בטכנולוגיה האירופית ובשיטות מדעיות בניהול החיים. עד היום המדינה היא דמוקרטית במלוא מובן המונח בחייה המדיניים ובחירות העתונות והוויכוח. התרבות העברית מתפתחת ברציפות. בחוק השבות (1950) קבעה המדינה את היותה יהודית במהותה, כשהכריזה שלכל יהודי הזכות להתאזרח בה. המדינה אינה חשה עצמה במצור, כפי שמדמים הערבים. היא סייעה מנסיונה בתחומים שונים לארצות מתפתחות באפריקה ובאסיה עד לניתוק הקשרים בין רבות ממדינות אלה לבינה, בזמן ומיד לאחר מלחמת יום הכיפורים. ישראל היא חילונית ביסודה, ואעפ"כ נעשה בה הרבה לקיום הרצף והקשרים למשפט העברי ולמסורת היהודית. מידת ההתייחסות לנושאים אלה היא במוקד ויכוח ציבורי חריף ומתמיד.

י ה ד ו ת ה ע ו ל ם ב 1974. האמנציפציה של היהודים היא בתוקף על פני תבל כולה, מבחינה פורמלית, פרט ליוצאים מן הכלל בלתי חשובים. למעשה נרדפים היהודים ברוב ארצות ערב, הן ע"י השלטונות והן ע"י הציבור, ובארצות הקומוניסטיות הממשלה מציקה להם ושוללת מהם זכות לפתח את תרבותם. אנו עדים לרציפות

התודעה היהודית ולתחייתה גם בארצות אלה וגם תחת רדיפה. מלחמתם הגלויה של יהודי בריה"מ לקשרים עם אחיהם שמחוץ לבריה"מ ולזכות העליה היא כעת (1974) אחת מתופעות המוקד בחיי האומה, והמאבק לגאולתם הוא כיום אתגר מרכזי לאומה כולה. בארצות קומוניסטיות אחרות נסתיים מאבק זה עם יציאת רוב היהודים.

בעולם המערבי פעילים היהודים בכל מקום במפלגות מכל הגוונים, ומטרידות אותם בעיות החברות שלהן הם נאמנים. יחד עם זאת הם מקיימים ברובם קשרים איתנים עם יהודים אחרים, במיוחד עם מדינת ישראל. המתח והדאגה בתפוצות לפני מלחמת ששת הימים ובתקופת מלחמת יום הכיפורים גילו את מסירותם. מצד שני ניצבים יהודי אה"ב בפני הופעת האנטישמיות „השחורה" בקרב הכושים. כאן הופתעו ע"י משטמה של חוגים, שראו אותם שותפים במאבק לחירות ולליברליות. כמו שהופתעו יהודים כמה פעמים מבחינה זאת בעת החדשה. בקרב אחיהם ניצבים היהודים בפני גילויים חריפים של „שנאה עצמית" יהודית. יש שהיא לובשת דמות של התנגדות קיצונית לחילוני ולמפעל האדם ברשות עצמו, המתגלמים במדינת ישראל — ומכאן שנאה עזה אליה ולאחדות האומה, על כל פלגיה, כגון אצל נטורי קרתא (ע"ע) וחסידי סטמאר — ויש שהיא לובשת דמות של „אנטישמיות שמאלנית" (המוכרת עוד מימות מרכס ובאקונין). בצידה ניצבת כעת תופעה ניכרת של „אנטישמיות יהודית". לעומת זאת תורמים כעת יהודים רבים לתרבות הכללית, והם מדגישים ביודעין ובבירור את יהדותם ואת ביטוייה כמות שהם מבינים אותה. יש מהם שאף העלו את הקיום היהודי בגלות למעלת דגם וסמל לניכורו של האדם המודרני במציאות.

האומה היהודית נמצאת כיום מבחינות הרבה במצב דומה למצבה בימי בית שני. יש לה מרכז עצמאי ויוצר בא"י ויש לה אף מרכזים גדולים ויוצרים בתפוצות, במיוחד באה"ב, שיש המשווים אותו למרכז באלכסנדריה ההלניסטית, או זה שבבבל הקדומה, מבחינת התפקיד בהנהגת האומה היהודית ובפיתוח תרבותה. האנטישמיות מתחילה להרים ראש בארצות רבות, לאחר תדהמתה, כשראתה את מה שגרמה בשואה. בייחוד לא נעלמה מהעולם המשטמה התרבותית ליהודים, והרתיעה ההמונית מדימוים. למרות נסיונו ההומני הגדול של האפיפיור יוהנס XXIII (ע"ע) לנתק את הכנסיה מן היחס הנוצרי העוין ליהודים, לא נותק עדיין הקשר. הגדרותיו של טוינבי (ע"ע) את היהודי ואת תרבותו בתור „מאובן של התרבות הסיריאקית" או את הפליטים הערביים בתור „היהודים החדשים", הן דוגמות מובהקות של „האנטישמיות הסאלונית" המודרנית. היהודים פעילים מבחינה כלכלית בהרבה תחומים המוכרים כמיוחדים לפעילותם. הנטיה לישיבה בכרכים הגדולים ולעיסוק במקצועות חפשיים נמשכת, ואפילו מחריפה; ואילו במדינת ישראל נמצאת חקלאות מודרנית פורחת של יהודים, ומלוא המבנה של חברה מודרנית, בלחץ הנסיבות שהתהוו כתוצאה ממלחמת ששת הימים. מספר היהודים במקצועות החפשיים גדל והולך. החשיבות הנודעת בהווה למדעים, לסוציולוגיה ולפסיכולוגיה למטרות דחופות של ההגנה, התעשיה והחברה, עושה את שירותם של יהודים בחברה בתחומים אלה בעל חשיבות גדלה והולכת. לצד מרכס, פרויד הוא נביא של זרם שלם בחברה המודרנית. מעמדם של יהודים במדעים הנ"ל נעשה יותר בוטח ומובטח, יותר נושא פירות מבחינה חברתית ורוחנית, גם לחברה הסובבת וגם להערכתם את עצמם.

לא נעלמה כמעט שום בעיה מהבעיות שעמדו בפני יהודים. הסיכויים, התפקידים, הסכנות והאידאלים נשארו גם כשפשטו צורה ולבשו צורה. „כל פרשה שבתולדות הארוכות של עמנו, וכל נקודה ממשית של מציאותנו ההיסטורית, כוללת בתוכה את הסוד של כל התקופות הקודמות והבאות" (י. בער, ישראל בעמים, עמ' 117).

ב י ב ל', ר' היסטוריוגרפיה, להלן.

ח. ה. ב. – ש.

ה י ס ט ו ר י ו ג ר פ י ה.

ת פ י ס ו ת ה י ס ט ו ר י ו ג ר פ י ו ת ב ת ו ר ה. התורה מקיפה בעיקר את סיפור קורות ישראל (י') — מתחילת המין האנושי בבריאת העולם ועד מות משה. במסגרת סיפור זה משולבות המצוות (ע"ע) שניתנו לבני י', שהן התנאי היסודי לקיום הברית בין ה' לעמו. ייתכן שבעיני כותב (או: עורך) התורה נראו החוקים כעיקר וסיפורי הקורות טפלים להם, ויש שהתיאור ההיסטורי ארוג ומחובר עם החוקים העולים ממנו, כתיאור בריאת העולם המכוון לתת טעם למצוות השבת. ההשקפה הבסיסית שביסוד הסיפור ההיסטורי היא שההיסטוריה הקדומה כולה התנהלה בתהליך מתמיד של בחירת האישים המעטים, אנשי הסגולה, מתוך המרובים. מבני אדם הראשון נבחר שת, ומבניו — נבחר נח (ע"ע); מבניו נבחר שם, ומבני שם — בני עבר; מתוכם — בני תרח, ומהם אברהם. אברהם נבחר לאבי העם הנבחר, אך תהליך הבחירה נמשך הלאה: יצחק לבדו ירש את סגולתו — ומבניו: יעקב לבדו. ואף שכל בני יעקב שייכים לעם הנבחר, נמשכת הבחירה בצורות אחרות (שבט לוי; בני קהת; משפחת עמרם וכו').

הגוש ההיסטורי־הסיפורי הראשון הוא מבריאת העולם עד אברהם אבינו: תיאור הבריאה וקורות האנושות כולה. בחלק זה מרובה החומר המיתי ויש בו הקבלות למיתוס (ע"ע, עמ' 410—411) של המזרח הקדמון, אך הוא מותאם כולו לאמונה באל אחד, וגם רומז למצוות וליעודים המיוחדים לי'. ניכר בגוש זה גם מגע עם „ספרות החכמה" (למשל: „דרך עץ החיים" [בראׁ' ג, כד] = ביטוי רגיל בספרות זו; וכן „לוח העמים" של בני נח, שמקורו, כנראה, באספי „חכמה" עתיקים). הגוש השני הם „סיפורי האבות", ובהם שרשרת מעשים על חייהם של אברהם, יצחק, יעקב ויוסף (ע' ערכיהם), שקבעו את גורל י' לדורות. מבחינה אמנותית מכילים הסיפורים מוטיווים ספרותיים ועממיים הידועים מהרבה ספרויות בעולם (חלומות, קנאה בין אחים וכד'), ורמתם הספרותית גבוהה. מבחינה דתית באים הסיפורים לבסס את בחירת י', ולעגן אותה בימי האבות ובזכות עמידתם בנסיונות קשים. כן מודגשת ההבטחה לתת לי' את ארץ־כנען. מבחינה היסטורית ברור כי יש בסיפורים זכרונות על מאורעות קדומים, אבל יש בהם גם הרבה ממה שהמפרשים קוראים: „מעשה אבות סימן לבנים", שהיא תכונה מיוחדת להיסטוריוגרפיה המקראית, כגון: ירידת אברהם מצרימה, הגבול בין יעקב ללבן הארמי העובר בגלעד — כגבול שבין ממלכות ישראל וארם לעתיד — המזבחות שהקימו האבות בשכם, בבאר שבע, בחברון, בבית אל ובהר המוריה, רומזים למקדשים שהיו במקומות האלה בדורות המאוחרים, וכד' הרבה. סיפורי האבות אינם עולים בקנה אחד עם הכרונולוגיה של חישובי שנות חייהם: תיאור פגישת יעקב עם רחל מעלה דמות של עלם צעיר במלוא כוחו ויפיו, ואילו לפי הכרונולוגיה המקראית היה אז בן 77 שנה. בנימין היה לפי הסיפור המקראי „ילד קטן" כשירד מצרימה, אך לפי רשימות בני יעקב היורדים מצרימה, היה אז אב ל 10 בנים. יש להכיר בעובדה שהסיפור האמנותי מתעלם מהגורם הכרונולוגי.

מתחילת ספר שמות עד סוף התורה עוסקים הסיפורים בקורות עם י' בלבד, בשעבוד מצרים, ביציאה משם ובמסעות במדבר. רק הסיפורים על הולדת משה וקורותיו נושאים עדיין אופי דומה לסיפורי האבות. העיקרון המונח ביסוד גוש סיפורי זה הוא הקשר המיוחד שבין ה' ובין עמו הנבחר, המתבטא בהתערבות האלוהית במהלך המאורעות, שכולם מתרחשים בדרך נס ופלא עד שכמעט לא נשאר מקום ליזמה אנושית רגילה. גם כאן אפשר להבחין בעקרון של „מעשי אבות סימן לבנים", והנביאים רואים את יציאת מצרים כסמל ודמות לגאולה העתידה. יחזקאל תופס את נדודי המדבר כסמל

לגלות בבל. גם בסיפורים האלה יש כפילויות, חזרות וסתירות, שנתבארו ע״י החוקרים כמעידים על מקורות שונים, אך גם כאן עשויים דברים הרבה להתבאר ע״י ההנחה הנ״ל על הצורות הספרותיות האמנותיות של המספרים הקדמונים.

התורה מסתיימת במות משה, וניכרת שיטה עקרונית שלא להזכיר כלום ממה ששייך לתקופה מאוחרת לו. ע״כ, למשל, אין ירושלים נזכרת בשמה. אעפ״ב משתקפות בתורה תקופות מאוחרות ג״כ, בפסקאות יוצאות־מן־הכלל, כגון רשימת מלכי אדום שמלכו „לפני מלך מלך לבני ישראל״ (ברא׳ לו, לא—מג), הברכות והיעודים, חזיונות העתיד (הברכות שבפי יצחק, יעקב, בלעם ומשה), ובפרק המסיים את התורה, המספר על מות משה, שנאמר בו: „ולא קם נביא עוד בישראל כמשה״, והדברים רומזים לזמנים שבהם הנבואה היא תופעה נפוצה בי׳, וכבר קמו נביאים רבים. בחזונות ורמזים אלה מגיעה התורה עד דור אחאב ויהושפט, שהוא גבול הזמן המאוחר ביותר העולה ממנה או מצוי בה.

היסטוריוגרפיה בספרי נ״ך — א. הספרים ההיסטוריים. זכרון קורות העבר וסיפורם לבנים, הם חובה חינוכית־לאומית ודתית (שמ׳ י, ב; יואל א, ג; תה׳ מד, ב; ועוד הרבה), וסיפור נפלאות ה׳ וישועותיו היה גם חלק חשוב בסדר עבודת ה׳ (תה׳ כו, ה—ו, ועוד הרבה). עיקר גדול במקרא הוא שנפלאות ה׳ ניכרות בהיסטוריה, ובייחוד בקורות י׳. החובה לספר ביציאת מצרים (ע״ע) — הנתפסת כיסוד הקשר שבין י׳ לאלהיו וכדוגמה הבולטת לנפלאות ה׳ — היא מהמצוות העיקריות. המקרא סבור גם שהתבוננות בהיסטוריה מאשרת את תורת הגמול, ועל סמך זה שיננו הנביאים לעם כי רק אם ילכו בדרך ה׳ — יצליחו. על עקרון זה ערוכה כל ההיסטוריוגרפיה במקרא, המטיפה לחזור בתשובה למען ייטב, ומשום כך גם נתקדש החומר ההיסטורי ונכלל כחלק אינטגרלי ב„כתבי הקודש״.

ספרי „**נביאים ראשונים**״, יהושע, שופטים, שמואל ומלכים (ע׳ ערכיהם) מלאים חומר היסטורי. עם התורה מצטרפים ספרים אלו לסיפור רצוף של קורות הימים מבריאת העולם ועד חורבן הבית. ניכרים עקבות שימוש בשירי עלילה (אֶפוסים) קדומים. נזכר „ספר הישר״ (יהו׳ י, יג; שמ״ב א, יח), ובהרבה קטעים ניכר שהם שורות שקולות במקצב ובתקבולת (כגון: שופ׳ כ, מג). אופייני להיסטוריוגרפיה המקראית שיבוץ שירים ומזמורים בעלילה, כשירת דבורה (שופ׳ ה), תפילת חנה (שמ״א ב), קינת דוד (שמ״ב א) ושירות דוד (שמ״ב כב—כג), ושילוב משלים, פתגמים ודימויים מתחום ספרות החכמה, כמשל יותם (שופ׳ ח), „משל הקדמוני: מרשעים יצא רשע״ (שמ״א כד, יג), נאומו של חושי (שמ״ב יז) ומשל החוח והארז (מל״ב יד, ט). משוקעות בעלילה גם רשימות של מקומות, אנשים ומספרים, כרשימות הערים וגבולות השבטים בספר יהושע, רשימות גיבורי דוד, שׂרי שלמה וכלי המקדש.

ספר יהושע הוא הקרוב בתפיסתו לתורה. כל מאורעות כיבוש הארץ וירושתה נעשים בהתערבות ישירה של ה׳, וכל מעשי יהושע — ע״פ ציווי מפורש מפי ה׳. מודגש שיהושע ודורו קיימו את כל מצוות תורת משה, אם כי נאמר גם שיהושע כרת ברית לעם, כמשה, וכתב דברים אחדים ב„ספר תורת האלהים״ (כד, כה—כו).

לספר שופטים תפיסה של מחזוריות: בעקב החטא גובר האויב; י׳ צועקים אל ה׳ ושבים לעבדו, והוא מקים להם שופט מושיע. לאחר מות השופט חוזרים הדברים חלילה. התערבותו הישירה של ה׳ במאורעות פוחתת, והתפיסה ההיסטוריוגרפית היא של השגחה „נסתרת״: לכל מאורע סיבה „טבעית״, אך המתבונן מכיר שיד ה׳ מכוונת את הסיבות, כדי להגשים תכנית קבועה מראש. לדוגמה: שלמה גרש את אביתר הכהן משום שתמך באדוניהו, ושלא מדעתו קיים בזה את הגזירה על בית עלי מימי חורבן שילה (מל״א ב, כז). מעטים בספר דיבורי ה׳ הישירים, ומרובות התגלויות מלאכים. החטא הקבוע הוא עבודה זרה (ע״ע), והרצאת הדברים מכוונת ללמד שע״ז גוררת עמה שחיתות מוסרית כללית. התורה אינה נזכרת, ורק פעם אחת במבוא ההיסטוריוסופי הקצר (שופ׳ ג, א—ו), נזכרות „מצוֹת ה׳ אשר צוה את אבותם ביד משה״. בולטת מגמה להציג את תקופת השופטים באור שלילי, כאנרכיה גמורה של „איש הישר בעיניו יעשה״, העתידה לבוא על תיקונה עם הנהגת המלוכה.

ספר שמואל מקיף את התקופה מסוף ספר שופטים ועד ביסוס המלוכה בי׳ באחרית ימי דוד, עם קביעת שושלתו כשושלת החוקית הבלעדית בי׳. כוונת הספר להרצות את פרשת המעבר ממשטר למשטר, שהיה כרוך בחילופי מקום המקדש המרכזי משילה לירושלים, וע״כ פותח ספר שמואל בתיאור חורבן משכן שילה ומסיים בבניין המזבח בגורן ארוּנה, מקום המקדש העתיד. גם כאן המגמה להוכיח את תורת הגמול וההשגחה הנסתרת, אולם ניתנים בהרחבה רבה גם ביאורי מהלך המאורעות ע״פ סיבותיהם הגלויות, ומתוארים אופיִם ונטיותיהם של האישים הפועלים. החטאים הם פולחניים בתוך עבודת ה׳ — כגון: חטאות בני עלי וחטאות שאול — או מוסריים־חברתיים, וחטא ע״ז כמעט שאינו נזכר (ר׳ שמ״א ז, ג—ד, ונאום שמואל, שם יב). הספר מניח מציאות שכל י׳ עובדים את ה׳, ואף שהתורה אינה נזכרת, נזכרים הרבה מנהגים ומצוות. הנביאים (שמואל, נתן, גד) תופסים מקום חשוב, ועל־פיהם ניתנת לבית־דוד מלכות־עולם. האפשרות של חורבן מלכות זו היא מחוץ לאופק הספר ומהלך רעיונותיו. הספר מתייחס בכבוד הראוי לשאול ולמלכותו, ומספר גם על חטאי דוד וכשלונותיו, ויש בכך סימן לגישה „אובייקטיווית״, שאינה מחפה על אישים נערצים. אך ברור עם זאת שסיפור חטאי דוד נועד גם כהסבר לרָעות שבאו עליו במרד אבשלום, וכמבע להשקפה תאולוגית לפיה אין צדיק בארץ אשר לא יחטא.

ספר מלכים עוסק במאורעות מאחרית ימי דוד ועד לאחר חורבן הבית. תורת הגמול שלו בנויה על „חשבון מצטבר״: חורבן הבית היה עונש על חטאי כל הדורות שמימי שלמה, והוא יועד מראש, מעת בנין הבית. החטא העיקרי בספר הוא שוב ע״ז, אך מודגשים גם החטאים של עבודת ה׳ בעגלים ובבמות. לפי תפיסת ספר מלכים עיקר האחריות לעבודת ה׳ מוטלת על המלך, וכל מלך מאופיין ב„ויעש הטוב בעיני ה׳״ או: „ויעש הרע בעיני ה׳״. דוד מוצג כצדיק למופת, אך שלמה בנו חטא באחרית ימיו באלוהי נכר, וע״כ נתפלגה מלכותו. ירבעם (ע״ע) החל בחטא עבודת ה׳ בעגלים, וחטא זה התמיד במלכות ישראל כל זמן קיומה. על כן נאמר על כל מלכי ישראל „ויעש הרע בעיני ה׳״, אף שהספר מבחין בין „חטאות ירבעם״ ובין חטאות אחאב (ע״ע) החמורות מהן. הספר אוהד את מלכות יהודה, אך הוא מרצה את קורות שתי הממלכות. במלכי יהודה מובחנות שלוש דרגות: עובדי ע״ז, עובדי ה׳ שקיימו גם את העבודה בבמות, ומלכים צדיקים (חזקיהו ויאשיהו) שהסירו אף את הבמות. על הנביאים מסופר בהרחבה, אך אין הערכה מיוחדת ל„נביאי הכתב״ הגדולים, ורובם אינם נזכרים כלל. סיפור עובדה היסטורית המסתמך על תורת משה בא לראשונה בימי אמציה מלך יהודה (מל״ב יד, ו), אבל קריאת התורה בציבור היתה לראשונה רק בימי יאשיהו.

בקובץ **הכתובים** (ע״ע) הספרים ההיסטוריוגרפיים הם: רות, דברי הימים, עזרא־נחמיה, אסתר. רות הוא כנספח לספר שופטים, והוא סיפור מוצָא משפחתו של דוד, במגמה להדגיש את צדקת אבותיו, ואת יד ההשגחה ההופכת אסון לישועה. ספר דברי הימים מתאר, לכאורה, את קורות הימים מאדם הראשון ועד לאחר שיבת ציון, אבל עיקר כוונתו לספר את תולדות מלכות בית דוד שהיא הסמל לרציפות חיי האומה, וממנה התקווה לגאולה השלמה לעתיד לבוא. התיאור ההיסטורי פותח במות שאול ומשמיט את קורות ממלכת ישראל עד כמה שאינן נוגעות למלכות יהודה. אין הספר מוציא את שבטי הצפון מכלל העם הנבחר, שהרי הוא מביא את

רשימות ייחוסיהם ומסַפר שרבים מהם נספחו אל דוד ואל חזקיהו. אלא שלסיפור קורותיהם אין ערך קיים לדורות לפי תפיסתו. הספר מתעלם מחטאות דוד ושלמה, אבל על יתר מלכי בית דוד מסופרים חטאים, ומודגש עקרון הגמול המיידי: תֵּכֶף לחטא בא העונש, ותכף לתשובה — ההצלה. מטושטשת ההבחנה בין ע"ז לעבודה בבמות, וכל סטיה מסדר עבודת ה' שבתורת משה נחשבת כחטא. הספר מאריך בתיאור עבודת־ה' במקדש, שיסדו אותה דוד ושלמה ע"פ המצווה ביד משה, אך הזכר הראשון של תורת משה כעובדה היסטורית בא בימי יהושפט (דה"ב יז, ח). הספר מרבה ברשימות יחס, במגמה להראות שמשפחות ימי בית שני ממשיכות את השלשלת הקדומה. מרובה הזכרת הנביאים, מהם שאינם נזכרים במקום אחר.

עזרא־נחמיה הוא מבחינות רבות המשך של דה"י. בעזרא מצויות תעודות הנראות כלקוחות מארכיוני השלטונות (עזרא ד, ז—כד), ונחמיה מיוחד במינו במקרא, בכך שהוא כולל רשימות אוטוביוגרפיות (ור' להלן: השפעת יחזקאל על ס' נחמיה).

מגילת אסתר מכילה חומר היסטורי רב ערך, אך היא אינה היסטוריוגרפית אלא מעין רומן היסטורי המשקף את חיי היהודים בגולה בימי ממלכת פרס (ע"ע פורים), את הסכנות שריחפו עליהם ואת הצלתם בחסדי ההשגחה הנסתרת. בספר דניאל משמשים הזכרונות ההיסטוריים כמסגרת לזכרונות, שעיקרם תפיסת מהלך ההיסטוריה העולמית כתכנית אלוהית, המתבצעת בשלבים.

ב. נ ב י א י ה כ ת ב ו ס פ ר ת ה ל י ם. ע"פ תפיסת הנביאים מתנהלת ההיסטוריה לפי תכנית אלוהית קבועה מראש שעקרונה — שכר ועונש. כך אומר ישעיהו (ע"ע) על סנחריב: „הלוא שמעת למרחוק אותה עשיתי מימי קדם ויצרתיה, עתה הבאתיה ותהי" (ישע' לז, כו). הממלכות אינן מכירות את יעודן ההיסטורי, וע"כ אומר ישעיהו כי אשור „שבט אפי ומטה הוא בידם זעמי; בגוֹי חָנֵף אשלחנו ועל עם עֶברתי אצַוֶּנוּ" (ישע' י, ה—ו) יענש על פעולותיו אלו — משום שהוא מייחס את ייזומן לכוחו ולתבונתו (שם, ז—יג). גם כורש (ע"ע), המלך הטוב, קיים תכנית קבועה מראש בלי לדעת על כך: „כה אמר ה' למשיחו לכורש אשר החזקתי בימינו... למען עבדי יעקב וישראל בחירי ואקרא לך בשמך אכַנך ולא ידעתני" (שם מה, א—ה; והשו' שם מו, ט—י). התכנית האלוהית מתגלית לנביאים, והם דורשים מהעם להכיר בכוונה האלהית הרמוזה (עמ' ג, ז—ח) ומוכיחים על התעלמות מהכרה כזו.

ממאורעות העבר מציין ישעיהו את התפלגות ממלכת ישראל כאסון הקשה ביותר (שם ז, יז; יא, יג). יציאת מצרים מוצגת כדוגמה לגאולה העתידה (יא, טז, ועוד הרבה), ושבועת ה' לנח לאחר המבול מציינת דוגמה לכל שבועות ה' לי'. נזכרת קריעת ים סוף ונרמז גילוי השכינה על הר סיני (שם סג, יא — סד, ב), אולם מתן תורה שם אינו נזכר בכל ספר ישעיהו. נצחיות המקדש שבירושלים וההבטחה לבית דוד הם מעיקרי נבואותיו של ישעיהו. נזכרים בספר גם מאורעות מימי השופטים, „יום מדין" ועוד.

ירמיהו (ע"ע) משווה את חורבן המקדש בירושלים לחורבן מקדש שילה בימי קדם. הוא מזכיר בגעגועים את יציאת מצרים וכריתת הברית בין י' לאלהים (ב, א—ו). גם משה נזכר בירמיהו, יחד עם שמואל. לא נזכר בספר מעמד הר סיני כמאורע פלאי מיוחד, וגם לא תפקידו המיוחד של משה במתן תורה לי'. הברית עם דוד ועם שבט לוי היא סימן לנצחיות הברית עם י' בכלל.

אחד הקווים האָפייניים ליחזקאל (ע"ע) שתוכחתו ערוכה בצורת סקירות היסטוריות מראשית תולדות האומה (בייחוד פרקים טז וכג — בצורת אלגוריה, ופרק כ). לפי תפיסתו, כל תו"י רצופות מרי וחטא. הוא מתעלם מכל זכויות ישראל, וגם של אבות האומה (השו' טז, ג). השבועה ליעקב נזכרת בנבואת נחמה (לז, כה), ואברהם נזכר דרך אגב בנבואת תוכחה, בפי הרשעים האומרים „אחד היה אברהם ויירש את הארץ" (לג, כד). לדבריו ביקש ה' לכַלות את י' עוד בארץ מצרים, אך חזר בו משום חלול השם (ע"ע) — מוטיוו החוזר אצל יחזקאל הרבה. יחזקאל אינו מזכיר את הנפלאות במצרים ובמדבר, ושלא כירמיהו הרואה בהליכה במדבר תקופת אהבה וחסד (ב, ב), מוצא יחזקאל בכל תקופת המדבר רק מרי ומעל. יחזקאל מזכיר מתן חוקים ומצוות במדבר, אבל אינו מזכיר את מעמד הר סיני, לא את משה ולא את ספר התורה. חטאי י' במדבר הם ע"ז וחילול שבת; את חטא המרגלים אין יחזקאל מזכיר, אלא רק את עונשו — דור המדבר לא נכנס לארץ. את פרשת כיבוש הארץ וימי השופטים והמלכים הוא מסכם בעניין אחד: בני י' באו אל הארץ, עבדו בבמות — הכוללות אצלו את כל הע"הז למיניה ועבודת העגלים — ובהקשר זה מטעים יחזקאל במיוחד את חטא חילול השבת וקרבנות האדם. אגב כך אומר יחזקאל את הדברים הקשים, שהיו כחידה למפרשים: „וגם אני נתתי להם חֻקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם" (כ, כה). יחזקאל אינו מכיר כלל בתקופות של חזרה בתשובה ווניחת הע"הז — כזו שבימי יאשיהו, למשל — ועד סוף תקופת המלוכה הכל רצוף ע"ז, הן בשומרון והן ביהודה. גם יחזקאל רואה את הגאולה העתידה כדמות הגאולה ממצרים, אלא שאצלו נושא הדבר אופי של פורענות ולא של נחמה: „והוצאתי אתכם מן העמים... והבאתי אתכם אל מדבר העמים ונשפטתי אתכם שם פנים אל פנים כאשר נשפטתי את אבותיכם במדבר ארץ מצרים" (כ, לד—לו). גם יחזקאל מתנבא לאיחוד יהודה ואפרים תחת בית דוד, אך הוא רואה בחזונו חלוקה חדשה של הארץ לשבטים, שבה יש לכל שבט חלק שווה, וירושלים מחוץ לתחום כל השבטים וגם מחוץ לתחום מושב המלך. ראייתו ההיסטוריוגרפית של יחזקאל השפיעה כנראה, על מחברי האמָנה בימי נחמיה, שפתחו בסקירה היסטורית מבריאת העולם והתוודו על חטאות י' בעת שבתו בארץ (פרק ט—י).

גם הושע (ע"ע) בונה את תוכחתו על זכרונות העבר. את סיפורי יעקב הוא דורש לגנאי — שעם י' חוטא החל מאז. כל מעשיו של יעקב מובאים תוך הערכה שלילית. אין הושע מזכיר כל מאורעות מיוחדים ביציאת מצרים, אך ניכר מלשונו שתקופה זו נתפסת אצלו, כמו אצל ירמיהו, כתקופת חסד ואהבה. את חטאות דור המדבר אינו מזכיר. נזכר חטא בעל פְּעור, נרמז חטא עכן וכן מעשה פילגש בגבעה. עיקר חטאות י' — ע"ז והעגלים. יש בהושע התנגדות ולעג נוקב למשטר המלוכה בישראל, שנתגלה כבלתי יציב. גם הושע מתנבא לגאולה דרך המדבר, כבימי יציאת מצרים, וגם הוא חוזה את איחוד שבטי י' תחת בית דוד. מלכות בית יהוא תושמד ויפקדו עליה „דמי יזרעאל". הושע מזכיר תורה כתובה שניתנה לי' (ח, יב), אבל אינו מפרט מתי וע"י מי ניתנה.

גם עמוס (ע"ע) משתמש בזכרונות יציאת מצרים וההליכה במדבר כיסוד לתוכחתו. הוא מזכיר את כיבוש הארץ והורשת האמורי, ובין חסדי ה' הוא מונה הקמת נביאים וכחנים. בעמוס מובעות, לכאורה, שתי הערכות הפכיות על משקלה של יציאת מצרים לגבי בחירת י'. בפרק ג נאמר: „שמעו את הדבר הזה אשר דבר ה' עליכם בני ישראל, על כל המשפחה אשר העליתי מארץ מצרים, לאמר: רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה, על כן אפקד עליכם את כל עונתיכם", ואילו בפרק ט (ז ואילך) נאמר: „הלוא כבני כֻשִׁיים אתם לי בני ישראל, ...הלוא את ישראל העליתי מארץ מצרים ופלשתיים מכפתור וארם מקיר, הנה עיני ה' בממלכה החַטָּאה והשמדתי אתה מעל פני האדמה".

מיכה (ע"ע) מזכיר את אברהם ויעקב, את יציאת מצרים, את שליחות משה, אהרן ומרים, את מעשי בלק ובלעם ואת חטאות בני י' בשיטים ובגלגל. כן נרמז על מוצא משפחת דוד מבית לחם, וייתכן גם על מחבואי דוד במערת עדולם (או על מעשה יהודה שירד עד איש עדולמי) וכן מעשה ראובן במגדל עדר.

חבקוק מתבונן במהלך ההיסטוריה ותוהה על העוול המתגלה „בבלע רשע צדיק ממנו" (א, יג). — מלאכי מזכיר את המחלוקת בין יעקב לעשו.

מעשי סדם (ע"ע) ועמרה משמשים בנבואה פעמים רבות כדוגמה לרשע וענשו.

במזמורי תהלים יש שכל עיקרם סקירות היסטוריות כגון הפרקים עח, קה, קו, קלו, ומסתבר שהם נועדו להאמר בטקסי עבודת ה' בציבור בימי מועד וזכרון. מזמור עח רומז בפתיחתו על מצוות התורה לספר את נפלאות ה' לבנים. רובּו מוקדש לתיאור מכות מצרים, קריעת ים סוף ומסעי י' במדבר, והוא מסיים בבחירת דוד למלך י' ובניין המקדש בירושלים. במזמור יש גם הטפה כנגד חטאי „בני אפרים". תיאור מכות מצרים וסדרן אינו זהה לזה שבספר שמות. אפשר שלפנינו דוגמה של חופש פיוטי ואפשר שזו מסורת שונה, שבה 7 מכות בלבד. מזמור קה צמוד יותר לסיפורי התורה. הוא פותח באבות וביוסף, מסיים בכניסה לארץ ואינו מזכיר חטאים. מזמור קו עיקרו וידוי על החטאים שבמדבר, ושלאחר הכניסה לארץ. מזמור קלו כולו הודיה. הוא פותח בבריאת העולם, עובר ליציאת מצרים ומזכיר רק את כיבוש ארץ סיחון ועוג, שמסופר עליו בתורה. משם מדלג המזמור על כל מה שאירע לאחר תקופת התורה, ומסיים בתשועה שאירעה בזמן שבו נאמר המזמור. יש מזמורים אחרים המזכירים מאורעות בודדים מהעבר. בייחוד מרובה הזכרת יציאת מצרים, בקיעת הים וההליכה במדבר. מעמד הר סיני אינו נזכר במזמורים אלה, אלא באים בהם תיאורים של זעזועים ורעידות של ההרים (ובכללם הר סיני) בקשר עם הופעת ה' להושיע את עמו ביציאת מצרים. מזמור קיד מקשר לזה גם את בקיעת ים סוף והירדן. תיאורים ולשונות דומים ישנם גם בשירת דבורה, בתפילת חבקוק ובמזמור סח בתהלים, שהוא סתום מאוד ויש בו גם רמז לגילוי ה' בתוך רבבות מלאכי מעלה. במזמורים עד ופט משוקעים רמזים „מיתיים" של מלחמות ה' וצבאו ב„רהב" שר של ים, בקשר ליציאת מצרים. יש מזמורים שמזכירים נצחונות י' בימי השופטים; „כמדין כסיסרא כיבין בנחל קישון נשמדו בעין דאר" (פג) ואפשר שיש כאן רמזים לפרטים שאינם מפורשים בספר שופטים. יש מזמורים המזכירים שבטים צפוניים.

בעיה קשה הם המזמורים שיש בראשם כתובת המייחסת אותם למאורע מחיי דוד מתוך ספר שמואל. החוקרים האחרונים שוללים כל ערך היסטורי מכתובות אלה, ולדעתם הן נוספו בזמן מאוחר.

וע"ע היסטוריוגרפיה, 262—264.

ע. ח.

בימי בית שני מצטיינת ההיסטוריוגרפיה היהודית ברב־גוניות, והעניין בנושא אינו פחות מצוי מבתקופת המקרא. יוצריה היו מבני א"י והפזורה ההלניסטית במצרים ובקירני. מהם שהמשיכו בסיגנון המקראי — תוך התאמתו לטעם החדש — ואחרים שסיגלו לעצמם את שגרת ההיסטוריוגרפיה ההלניסטית. נתחברו חיבורים היסטוריים — בעברית, ארמית ויוונית — על מעשים שהמחבר עצמו עד למאורעות המתוארים בהם, וגם יצירות על מאורעות מהעבר המקראי הרחוק — שלפעמים המשיכו את הרצאתם עד להווה; מסי־מני התקופה — העניין שמגלים סופרים יוונים ולאטינים בתו"י.

היסטוריוגרפיה א"יית בסיגנון המקראי הוא ספר חשמונאים א' (ע"ע, עמ' 169—171). כבר פסוקו הראשון: „ויהי אחרי הכות אלכסנדר בן פיליפוס" ושני פסוקיו האחרונים: „ויתר דברי יוחנן ומלחמותיו וגבורותיו, הנה הם כתובים...", מתכוונים להשרות אווירה מקראית בדפוסי לשון של נביאים ראשונים, אולם החיקוי לא פגם בחיוניותו של הספר, המפליא למסור את אווירת מלחמת־הקודש ששררה במחנה הלוחמים היהודים. אין המחבר מציין את מקורותיו, ואפשר שהיה עד ראיה למקצת המעשים. אפשר ששמע עדויות, אך ודאי הדבר שגם שאב ממקורות שבכתב. שפע התעודות שבו — כנראה מהארכיון החשמונאי הרשמי — מייחד אותו מרוב ספרי המקרא, ומזכיר את ס' עזרא.

כתיבה היסטורית שונה יצאה מידי יסון (ע"ע) מקירני, שתקציר ספרו הגדול על תולדות המרד החשמונאי הוא ספר חשמונאים ב' (ע"ע, עמ' 171/2). למרות השכלתו היוונית הרחבה היה יסון נאמן ביותר לדת י', והספר רווי כולו הכרה בעליונותה המוחלטת, ובתע־מולה לשמירה קפדנית על חוקי התורה. מכל בית־חשמונאי מובלט בספר רק יהודה המכבי, ומודגש תפקידם של חוניו III ומקַדשי השם בימי הגזירות. הספר נכתב במקורו יוונית, ושימושי לשונו מוארים היטב מתוך הקַבלה לכתבי ההיסטוריוגרפיה ההלניסטית. אין רמז למקורותיו, אף שבעיקרם היו אלה בכתב. היצירה אָפיינית להיסטוריוגרפיה ההלניסטית ה„פאתטית", שביקשה להלהיב את הקורא לרגשות עזים ע"י תיאור ראליסטי קיצוני ועלילות בלתי־רגילות, מלוות בנסים ונפלאות, אלא שנזדווגה לה כאן אורתודוכסיה יהודית קיצונית. כבר במאה ה3 לפסה"נ החלו עמי המזרח להעתיק ליוונית את תמצית תולדותיהם. אף שהיהודים סיפקו נטיה זו ממילא, ע"י תרגום השבעים, החלו יהודים הלניסטיים להציע את ההיסטוריה המקראית בלשון היוונית. דֶמֶטריוס היה הנציג הראשון של הגֶנֶּוס הכרונוגרפי בספרות היהודית. שאיפות ספרותיות היו לארטפנוס (ע"ע), שקישט את הנושא בסיפורים ותיאר את אבות האומה כמכונני התרבות.

ההיסטוריוגרפיה היהודית־הלניסטית שגשגה גם בתקופת רומי. פילון כתב על מאורעות ימיו — על הרדיפות בימי קליגולה (ר' לעיל, עמ' 895). לפרסום גדול הגיע יוסף בן מתתיהו (ע"ע), שרשם גם את ההווה וגם את העבר. את מלחמת היהודים ברומ־אים כתב שנים ספורות לאחר התרחשותה, בהתאם לדרך המלך של הכתיבה ההיסטורית היוונית (תוקידידס, פוליביוס). לספרו הגדול ערך רב מבחינה ספרותית ואמנותית כאחת. היצירה כתובה פרוזה מעולה בסיגנון הזמן, וספוגה מסורת ספרותית יוונית. יש בה פאתוס טראגי, ההולם את הנושא, והרצאתה נעימה למקרא; האוֹבּ־יקטיוויוּת לקויה, משום תלותו בבית הקיסר. חיבורו „קדמוניות היהודים" הוא היסטוריה רצופה של עם י' מראשיתו ועד פרוץ המרד הגדול. הוא משועבד ביותר למקורותיו — המקרא, ס' חשמונאים א', ניקולאוס (ע"ע) מדמשק ומקורות הלניסטיים אחרים — ואינו מגלה גישה עצמאית כלפיהם. במקומות אחדים, בעיקר בספר י"ד, שילב תעודות בעלות ערך רב. מתחרהו הגדול היה יוסטוס בן פיסטוס (ע"ע) מטבריה, שעלה על יוסף ברוחב השכלתו היוונית וזכה לפרסום בחוגים לא יהודיים גם לגבי נושאים שמחוץ לתחום תו"י. דבריו אבדו ברובם וקשה לדון בתרומתו להיסטוריוגרפיה.

מנ. ש.

יה"ב. סיפור דברי הימים בי' פסק עם חורבן בית שני, וכמעט שבת כליל עד לשלהי יה"ב. המעט שנכתב עוסק עפ"ר בתיאורי מאורעות בני־הזמן — לפעמים מתוך נקודת־מבט של מעורבות אישית — וכמעט תמיד מתוך מניעים צדדיים ולא מתוך אינטרס היסטורי אותנטי. המניעים העיקריים: קביעת יחוסי־משפחות, קביעת ימי מועד וזיכרון ליחידים או לקהילות, הדגשת הערך העליון של קידוש־השם לתועלת חינוך הדורות הבאים, ונסיונות לתֵאודיקֵיאה. להיסטוריוגרפיה „הכוללת" המעטה שנכתבה בתקופה, כאיגרת רב שרירא גאון (ר' להלן) וכד', נועד תפקיד רב בתחום הפולמוס הרבני־קראי — ע"י הוכחת הרציפות שבמסורת הקבלה הרבנית — ובתחום פסיקת ההלכה וכלליה, הפועלת בטכניקה של „הלכה כבת־ראי" [ההלכה כאחרונים], ומכאן הצורך לידע מי קודם ומי מאוחר בסדר הדורות, מי היה רבו של מי, וכד'. משותף לרוב ההיסטוריו־גרפיה העברית, במשך כל יה"ב (עד לעזריה [ע"ע] מן האדֻמים), הסתמכות מלאה על מקורות ספרותיים קדומים, „קלאסיים", כמקרא וספרות חז"ל, מיעוט השימוש במקורות חיצוניים ולא־כל־שכן נכ־

ריים, העדר חוש ביקורת, חוסר יכולת ניתוח וכשרון הסינתזה, והאופי הכרונוגרפי של דרך ההבעה. מפעם לפעם מתבלטת יצירה היסטורית בבניינה הספרותי הנאה — אם מבחינת יפי הלשון וההבעה, אם מבחינת עזות ההבעה (פעמים עד כדי זעזוע הקורא) הנובעת דווקא מפשטות הלשון וכנותה. בד"כ, להוציא מקרים מועטים אלה, התיאור יבש, ועיקרו כרשימה. יש להניח כי מיעוט העניין בנושא ההיסטוריה היהודית בקרב עם י' ביה"ב מקורו בתחושת הדורות ההם כי אין ביכלתם להפיק לקחים מוסריים או דתיים בעלי־משמעות בקנה־מידה גדול מן המאורעות ומהלכם, משום פיזורן הרב של הקהילות ואָפים השונה של המאורעות מאיזור לאיזור. סיפור המעשה ההיסטורי לשמו, בלא הפקת תועלת רוחנית מכך, נחשב כדברים בטלים. אָפייניים לכך דבריו של רבי דוד קמחי, בהקדמת פירושו לס' „דברי־הימים": „ולפי שהספר הזה הוא סיפור דברי הימים לא הרגילו ללמדו, ולא ראיתי לאחד מן המפרשים שהשתדלו בפירושו...". וכשם שלא עסקו בו כך לא עסקו בכתיבת „דברי הימים" שלהם. רק לאחר גירוש ספרד נתחבר הס' ההיסטוריוגרפי הראשון שהכיל בתוכו דיונים במשמעות המאורעות, ודברים היסטוריוסופיים על טיב המאורעות, סיבתם ולקחיהם, הלא הוא ס' „שבט יהודה" (ר' להלן).

חיבורים היסטוריוגרפיים יחידים מימי המשנה והתלמוד הם „סדר עולם" (ע"ע) — שנועד להקים מסגרת תאריכים למקרא — ומגלת תענית (ע"ע) — הכוללת 36 תאריכים קדומים בתולדות ישראל — שמגמתה הלכתית („ימים שאין להתענות בהם"). את ספרי יוסף בן מתתיהו לא הכירו היהודים ביה"ב, ואילו את ספרי החשמונאים עיבדו למקראה ליטורגית חסרת ערך היסטורי, בשם „מגלת אנטיוכוס" (ע"ע). מאורעות היסטוריים נרמזו בספרים אפוקליפטיים משיחיים או משיחיים־למחצה, כ„חזיונות רשב"י" וספר זרבבל, ונרשמו לעתים ביתר־פירוט בקינות (ע"ע). תחיית התרבות העברית באיטליה הביאה לעיבוד כתבי יוסף בן מתתיהו בספר יוסיפון (ע"ע). לנסיון ספרותי נאה זה, החסר חשיבות היסטורית בסיסית, נודע ערך רב לתולדות ההיסטוריוגרפיה היהודית, בשמשו מקור עיקרי ליהודי יה"ב לידיעת קורות עמם בסוף ימי בית־שני. מאידך, היתה השפעתו הספרותית זעומה, להוציא את חיבורו של ירחמיאל בן שלמה (ע"ע). חיבור היסטורי חשוב ביה"ב המוקדמים היא איגרת ר' שרירא גאון (ע"ע) משנת 987, שבה תיאור מלא של „סדר הקבלה" עד לזמנו, והמידע שבה מלוקט מארכיוני הישיבות הבבליות. חיבור זה משמש עד היום יסוד חשוב להכרת התקופה התלמודית והגאונית. חשובה גם מגילת אחימעץ בן פלטיאל (ע"ע), שחוברה באיטליה ב 1054. זוהי מגילת־יוחסין משפחתית, כתובה בנאיוויות, ומכילה חומר אגדתי רב, אולם יש בה תיאור חי של היהודים בדרום־איטליה, ומשולבים בה מקורות קודמים ועדויות מעניינות על סיציליה, ביזנטיון, צפון־אפריקה וא"י.

ניצנים ראשונים של היסטוריוגרפיה מופיעים עם גזירות תתנ"ו (1096), ואף כאן כרוניקות ולא היסטוריוגרפיה צרופה: העובדות נמסרות בלא ניתוח ובלא הערכה כוללת. תיאור הפורעניות נועד להנציחן, וניכר נסיון לתת הסבר אידאולוגי לתופעת קידוש השם. בעל כרוניקה כזו, עד־ראיה למאורעות, היה אליעזר בן נתן (ע"ע) ממגנצא, שב„ספר זכרונות" שלו מתוארים מעשי הטבח בערי הריינוס. שלמה בן שמעון (או שמשון) העלה אף הוא בבהירות ובדייקנות את מאורעות 1096, כנראה ע"פ מגילות „יזכור" של קהילות שנפגעו ומעדויות שמיעה. מחמת קטרוגו על הנוצרים עוכב פרסומו (קטעים הובאו, כנראה, ע"י עובדיה הגר, למזרח) וכה"י נמצא רק בסוף המאה ה 19. כרוניקה חשובה אחרת, לתולדות מסעי הצלב II—III — הראשונה בעלת צורה של חיבור היסטורי — נכתבה בידי אפרים בן יעקב מבונא (ע"ע). יש להניח שהמחברים האלו ידעו או הושפעו גם מן ההיסטוריוגרפיה הנוצרית. מגילה אישית מזמן סמוך למסע הצלב I היא של עבדיה הגר (ע"ע) מנורמנדיה. הצורה הספרותית של ה„מגילה" האישית, המתארת סדרת מאורעות חשובה מנקודת המעורבות האישית של הסופר, היתה ידועה ביה"ב, ונשתמרו לנו מגלת אביתר (ע"ע), גאון ישיבת א"י במאה ה 11, מגילת זוטא (על הדחת הנגיד זוטא, שפעל בתקופת הרמב"ם במצרים) ועוד. ספר היסטוריוגרפי אשכנזי מיוחד במינו הוא „סדר תנאים ואמוראים" לרבי יהודה בן קלונימוס (ע"ע) המגלה חוש ביקרתי מובהק לסדרי זמנים ולביקורת הטכסט.

ראשון ההיסטוריונים היהודים בספרד היה אברהם אבן דאוד (ע"ע; 1110—1180 בקירוב), יליד קורדובה. חיבורו החשוב הוא „ספר (או סדר) הקבלה", שהשפיע הרבה על ההיסטוריוגרפיה שלאחריו, בייחוד מיונו את תולדות הרוח בי' לדורות התנאים, האמוראים, הסבוראים, הגאונים ותקופת הרבנות. הוא מונה את הדורות מאדם הראשון, אך עוסק בעיקר בשלשלת קבלת התורה ותיאור אישיה המרכזיים. חשיבותו העיקרית בתיאור דרך התהוותם של מרכזי התורה בצפון־אפריקה ובספרד. מאידך, ממעט הראב"ד בידיעות על המצב המדיני והחברתי של יהודי ספרד בימיו. מקורותיו טובים, אך מעורבים בהם דברי־אגדה שהוכחו כבלתי־נכונים (ע"ע חושיאל בן אלחנן). „ספר הקבלה" לא נכתב כהיסטוריוגרפיה לשמה, אלא במסגרת פולמוס עם הקראים ולשם הוכחת רציפותה של המסורת הרבנית. כ"כ משתקפת בספרו המגמה להוכיח כי ההשגחה העליונה הועידה לספרד מקום מיוחד בתולדות י' בגלות. אבן דאוד כתב גם פרקים קצרים על תו"י בתקופת בית שני ותחת שלטון רומי.

ההיסטוריוגרפיה היהודית בראשית **העת החדשה** הושפעה מהתחדשות הכתיבה ההיסטורית לפי הדפוסים הקלאסיים באיטליה, במאות 15—16 ומהזעזוע שפקד את יהדות ספרד עם הגירוש. „ספר היוחסין" של אברהם (ע"ע) בן שמואל זכות, ממגורשי ספרד, עדיין כתוב ברוח ספרו של אבן דאוד: קורות העולם, רשימות כרונולוגיות ודיון בתולדות חכמי ישראל למן התנאים ועד לרבנות אירופה בזמנו. הוא הסתמך על לקט מקורות בספרדית ובלטינית, והשתמש בכרוניקה עברית שנפוצה בזמנו. יש לציין שבעוד שמחקריו באסטרונומיה מצטיינים בגישה מדעית, מסויגים ניתוחיו בהיסטוריוגרפיה — משום כפיפותו למסורת י'; אעפ"ב, לא נעדרת ממנו נימה ביקרתית, ויש לציין במיוחד את ביקרתו על הזוהר. חשובה יותר תרומתו של שלמה אבן וירגה (ע"ע), אף הוא ממגורשי ספרד. ספרו „שבט יהודה", מוקדש לסיפור הפורענויות שהתרגשו על עם י' מימי בית שני ועד לזמנו. בספר כונסו מקורות שאינם ידועים לנו, אך עיקר חשיבותו בתפיסתו ההיסטוריוסופית את תו"י, הבאה על ביטויה הספרותי בהצגת ויכוחים ופולמוסי־דת, מהם אמיתיים ומהם דמיוניים, שנערכו בשעתם בחצרות המלכים בספרד. המחבר מגלה ספקנות כלפי השקפות מוסכמות שרווחו בין היהודים ביה"ב, מערער על מסורת קידוש־השם, מנתח את תופעות החיים מתוך גישה ביקרתית־מציאותית, שולל את הגלות ומצביע על סיבות חורבן בית שני מתוך ראליזם מובהק. הוא דן גם בסיבות לשנאת העמים לישראל. חשיבות גדולה למפעלו של יוסף הכהן (ע"ע; 1496—1578 בקירוב), שחיבורו „ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית עותומאן התוגר" מקיף תקופה בת אלף שנה. אגב הדיון נגע גם בפרשיות מתו"י. חיבורו השני, „עמק הבכא", מספר על „התלאות אשר עברו עלינו מיום גלות יהודה מעל אדמתו", ומדגיש את אשמת האפיפיורים ברדיפות. משום כך לא פורסם הס' בשעתו ונתגלה מחדש רק במאה ה 19. בן זמנו הוא גדליה אבן יחיא (ע"ע) בעל „שלשלת הקבלה", שמציאות ואגדה משמשות בו בערבוביה. משוקע בו חומר היסטורי מהימן, אך דרושה חקירה כדי להגיע אליו ולנפותו. במאה ה 16 בולט ספרו (בפורטוגלית) של שמואל אושקי (ע"ע), „נחמה לצרות ישראל", המתאר בצורת דו־שיח נסוך־תוגה את קורות י' מתקופת המקרא ועד לימיו. הס' נשען כולו על המקורות הספרו־

תיים הרגילים (מקרא, ספרות חז"ל וכד'), ומבחינה ספרותית כתוב החיבור בכשרון אמנותי רב. אולם פרט למאורעות ימיו אין לו ערך היסטורי. חיבוריו ההיסטוריים של הרב אליהו קפסלי (ע"ע; 1490—1555 בקירוב), „דברי הימים למלכות ויניציאה", ו„סדר אליהו זוטא" (בכ"י) כוללים חומר רב על גירוש ספרד ועל גורל המגורשים באיטליה ובתורכיה, אך המחקר חלוק בדעתו בהערכת חשיבותם לחקר תו"י, וצריך להמתין עד לפרסומם בדפוס.

מפנה בהיסטוריוגרפיה, ברוח־הרנסאנס, חולל עזריה (ע"ע) מן האדמים. בספרו „מאור עיניים" ראו ראשי חכמת ישראל במאה ה19 את ראשית ההיסטוריוגרפיה העברית במובנה המודרני. הוא עסק, לראשונה, בביקורת ההיסטורית, ונזקק גם למקורות חילוניים ונכריים לשם בדיקת ההיסטוריה המסרתית. עיקר חיבורו מוקדש לתו"י בימי קדם, וממאורעות זמנו הוא מתאר רק את הרעש בפרארה, 1570.

ראשון הכרונוגרפים בין יהודי אשכנז היה דוד גנז (ע"ע). בספרו „צמח דוד" כתב את תו"י וקורות העמים עד 1592. ערך היסטורי יש רק לסיפור מאורעות דורו. הוא מייחס משקל רב ל„היסטוריה" המסרתית ומסתייג בפירוש מגישה ביקרתית כלפיה, אולם ההרחבה הסיפורית שבספרו חיבבה את הסופר על יהודי מרכז אירופה. חשוב יותר ספרו של נתן נטע הנובר (ע"ע) „יון מצולה" (1653), שהיה עד ראיה לגזירות חמילניצקי (ע"ע), ובתוך כך בירר גם את הסיבות המדיניות והחברתיות למרד הקוזאקים. מעניין לציין כי הרב יחיאל הילפרין (ע"ע), שבספרו המפורסם „סדר הדורות" ניסה להכניס סדר במידע המפוזר והבלתי־ברור אודות חכמי התלמוד, הגאונים והרבנים (עד 1696), מבקר בחריפות את מידת חוסר העניין בהיסטוריה יהודית ובתולדות ספרות י' בקרב העם.

במאה ה18 יש לציין במיוחד את מפעלו המקיף בכרונולוגיה ובהיסטוריוגרפיה של ר' חי"ד אזולאי (ע"ע), שספריו בתחום זה משמשים במחקר עד היום. הוא גם הראשון להיסטוריוגרפים העבריים שצירף יחדיו את תחומי הביוגרפיה והביבליוגרפיה, וכל ימיו טרח לאסוף ידיעות היסטוריות נאמנות על אנשים וספרים, ולרשמן על ספר.

בתקופה החדישה, מראשית המאה ה19, משתנים דרכי ההיסטוריוגרפיה היהודית מן הקצה אל הקצה בהתאם לשינויים בתפיסת ההיסטוריה שחלו בעולם המערבי. השינויים מתבטאים הן בתכנים והן בצורות הספרותיות. ניטשו כליל המגמות הדידקטיות שליוו את הכתיבה ההיסטורית היהודית עד לעת החדשה, ואף כי תחילה הוחלפו מגמות אלה, במידה רבה, במטרות אפולוגטיות — להראות את יפי התרבות היהודית ואת המאור שבה, במשך כל התקופות, תוך השוואתה עם תקופות ארוכות של „אפלה" תרבותית ומוסרית בעולם הכללי — הרי אט־אט התגברה ההיסטוריוגרפיה גם על מגבלה זו, וכיום היא מצטיינת במידה של אובייקטיוויות, ומכל מקום שואפת לכך באופן מודע, עד כמה שהדבר אפשרי כל־עיקר. למן מפעלו הגדול של גרץ (ע"ע) הוכר ההכרח להקדים מונוגרפיות היסטוריות לאספקטים הרבים של תו"י, שרק לאחר צירופן, בדיקתן וצירוף מסקנותיהן ניתן יהיה לנסות ולתאר תמונה כוללת של תו"י. מבחינה זו מתייחדת ההיסטוריוגרפיה העברית מן הכללית, שכל מחקר על נושא מיוחד מתחום תולדות התרבות היהודית מצטרף כאבן־פינה למפעל ההיסטוריוגרפי הכולל, במידה רבה יותר מאשר בהיסטוריוגרפיה הכללית. הסיבה העיקרית לכך היא שתו"י הן במידה רבה „תולדות התרבות" היהודית, בהעדר מסגרת פוליטית, מדינית וצבאית עצמאית, המשמשת לעמים אחרים כחוט שדרה עיקרי בסיפור תולדותיהם. מכאן יובן שגרץ — שהיה ראשון ההיסטוריונים היהודים בעת החדשה — שם לו כקנה־מידה עיקרי לחערכותיו ההיסטוריות את היצירה הספרותית ובדיקת תכניה ורמתה. מסגרת המאורעות נראתה לו כנפויה על עם־י' מבחוץ, בכורח גלגולי נסיבות היסטוריים שלא היתה לעם שליטה עליהם, וע"כ אין הם אלא מסגרת חיצונית, שלתוכה יש ליצוק את תולדותיו העיקריות של העם: תולדות הרוח. לאחר גרץ, עם השתכללות כלי המחקר והרחבת אפקיו, נתרחב גם שדה־הראיה ההיסטורי של החוקרים היהודים, והוחל בכתיבת תו"י מתוך גישות שונות וחדשות: הבנה עמוקה יותר של ההיסטוריה החברתית של עם ישראל, כלפי־פנים וכלפי־חוץ, שימת דגש רב יותר בחקר הראליה של החיים החמריים היומיומיים, ובעיקר — הנסיון החשוב להפריד בין המרכזים השונים של חיי היהודים בתקופות השונות, תוך ראיית הגורם „המקומי" כגורם המכריע בכל תקופה. נוספו על כך אף מחקרים על האספקטים הארגוניים של חיי היהודים, מעמדם המשפטי, הכלכלי וכו'. במקביל יש לציין את הרחבת שדה־הראיה והחדירה גם אל תחומי־רוח שנחשבו לעתים לשוליים ובלתי־ראויים לחקירה רצינית, ביניהם תורות הסוד, התנועות המשיחיות, תולדות הכפירה הדתית, פרקי התנהגות שלילית בחברה היהודית וכד'. לאחרונה מתגברת ההרגשה כי עם פיצולו המתרחב והולך של המחקר המדעי לענפי־התמחות ספציפיים ומוגדרים יותר, לא תיתכן כתיבת היסטוריה כוללת ע"י איש אחד, וע"כ נעשים נסיונות לשיתופם של חוקרים אחדים לכתיבה היסטורית במסגרת מפעל ספרותי אחד, כולל ומקיף. כזה הוא מפעל „תולדות עם ישראל" — שי"ל בתשכ"ט, בהוצאת „דביר" ומפעל „ההיסטוריה של עם ישראל" (בעברית ובאנגלית) בהוצאת „מסדה", הנועד להקיף כתריסר חלקים (מהם י"ל שלושה) וכל פרק או קבוצת פרקים בו נכתבת ע"י מומחה.

חלוץ ההיסטוריוגרפיה היהודית החדישה היה י.מ. יוסט (ע"ע; 1793—1860). חיבורו הגדול, „דברי ימי ישראל מימי החשמונאים עד ימינו" (IX-I; 1820—1829), הושפע משיטת ההיסטוריוגרפיה של ההשכלה (ע"ע) האירופית, וקדם למחקרי היסוד של אנשי חכמת ישראל (ע"ע). הסינתזה ההיסטורית שלו נכתבה לפני שהותקנו מהדורות מדעיות למקורות י' ובטרם נחקרו בצורה מונוגרפית. הוא יצא כנגד מפעלו של הנכרי בנז' (ע"ע), שספרו הגדול (בצרפתית) „דברי ימי ישראל ודתו מימי ישו הנוצרי ועד הזמן הזה" (VII-I; 1706—1711) שימש בסיס לספרי היסטוריה רבים. עם זאת חיקה במידת־מה את שיטתו. יוסט כתב באובייקטיוויות צוננת, והוא חסר חוש־ביקורת ונעדר מעוף יוצר. תפיסתו אינה דתית, וגם את הלאומיות אינו רואה כוח יוצר בהיסטוריה היהודית. ערך רב יותר לספרו „דברי ימי ישראל החדשים מ 1815 עד 1845", שבו משתקפים מאורעות זמנו.

גדול ההיסטוריונים היהודים בדורות האחרונים הוא ה. צ. גרץ (ע"ע; 1817—1891), שהעלה בחיבור מונומנטאלי, בן 11 כרכים, את תו"י עד למחצית המאה ה19. בחיבורו בולטים בקיאות בכל מקורות ישראל (לרבות כ"י), כשרון ניתוח פילולוגי־ביקרתי וחוש אינטואיטיווי מעולה. חיבורו כתוב מנקודת־מבט יהודית ומתוך תפיסה לאומית אורגנית. שיטתו הרציונלית יונקת ממורשת הפילוסופיה של יה"ב, ומתקרבת לעולם מושגיו של מנדלסזון; מכוחה דחה, למשל, בתוקף תופעות רוחניות גדולות כקבלה וכחסידות. השקפתו ההיסטורית מניחה מספר רעיונות־יסוד הגליאניים. עם י' נתפס בעיניו באחדותו וביעודו הנצחי, והוא מצביע על התרומה היהודית לעולם באמונה ובמוסר. לנצרות מתייחס גרץ בשלילה גמורה. גישתו משוחררת מתאולוגיה ונאמנה עליו שיטת „היהדות ההיסטורית־הפוזיטיווית" של ז. פרנקל (ע"ע). כתיבתו מצטיינת באהבת־י' ובסיגנון קלאסי מובהק. ספריו נכתבו גרמנית ובתרגומם לעברית — התרגום והתוספות של שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר) — השפיעו בקרב יהדות מזרח אירופה, ופתחו את השער בפני ההיסטוריונים הגדולים שאחריו. מבקריו המודרניים טוענים שדיונו בתו"י בפזורה מצטמצם למושגים של רדיפות מחד ומפעלות חכמי י' מאידך, ושימת־לב מועטה בלבד ניתנת ליסודות הכלכלה והחברה. כן התעלם

גרץ במידה רבה מתו״י בפולין, רוסיה ותורכיה. אעפ״כ, וחרף גילוי חומר חדש, עדיין נחשב ספרו על מיטב היצירה ההיסטוריוגרפית היהודית.

בשלהי המאה ה 19 עברה ההתעניינות בהיסטוריה גם אל יהדות מזרח אירופה. מסתמנים זרמים חדשים, המעוגנים בהשקפות עולם שונות לפי רוח הזמן: אדיקות דתית, גישה סוציולוגית ליברלית, סוציאליזם, לאומיות וכיו״ב. מפעלו של יצחק איזיק הלוי (ע״ע), „דורות הראשונים״, הנוגע לתו״י בתקופות התנאים והאמוראים, ולדרך התפתחות תושבע״פ וסדר לימודה, עורר בשעתו פולמוס רחב בשל השילוב המיוחד בין הנחות והשקפות אורתודוכסיות וגישה מדעית לטכסטים ולחקירתם. בנושא זהה עסק גם איזיק ה. ויס (ע״ע), בספרו המקיף „דור דור ודורשיו״, אלא שגישתו חפשית וביקרתית יותר, והוא גם מן הראשונים שעסק בניתוח דמותם ואפים של אישים מרכזיים בתולדות תושבע״פ. בשני ספרים אלה ניכרת הנימה המגמתית, האחד לצד התפיסה האורתודוכסית והשני לצד הליברלית-רפורמטורית. מפעלו של זאב יעבץ (ע״ע) „תולדות ישראל״ (12 כרכים, עד תקופת ספרד), כתוב בעברית, ברוח הדת והרומאנטיקה הלאומית. גישתו הביקרתית מסויגת מחמת נאמנותו למסורת. מפנה בהיסטוריוגרפיה חולל ש. דובנוב (ע״ע ; 1860—1941), בעל „דברי ימי עם עולם״ (I—X וכרך מילואים עד 1938 ; כרכים בודדים נתפרסמו תחילה ברוסית וביידית, והמפעל בשלמותו י״ל בתרגום גרמני בידי א. שטיינברג ובתרגום עברי בידי ב. קרוא). בניגוד לתפיסה הרוחנית של גרץ מתבססת שיטתו של דובנוב על תפיסה סוציולוגית. חידושו העיקרי נעוץ בניתוח ההיסטורי של תו״י במישור המרחב, ע״פ שיטת „המרכזים״, „חילופי מרכזי ההגמוניה ביהדות״. הוא טען נגד החלוקה הקלאסית של תו״י לתקופות במישור הזמן בלבד, וע״פ קריטריונים ספרותיים. המרכזים הראשיים הם, לדעתו, א״י בתקופת הנשיאים, בבל בתקופת ראשי הגולה, ספרד בתקופת „תור הזהב״, ויהדות פולין ורוסיה במאות האחרונות. לאחר תקופת המקרא נתחלקו תו״י לשתי תקופות גדולות, תקופת המזרח ותקופת המערב ; המאה ה 11 היוותה תחום מעבר, ולאחריה נעשו היהודים לאומה מערבית. בניתוח המושגים מדינה ואומה הושפע מרנן וטן (ע׳ ערכיהם), ובשמו של דובנוב קשורה תורת ה„אוטונומיזם״, לפיה נעשה עם ישראל לטיפוס מובהק של אומה תרבותית היסטורית, „עם שכל העולם הוא מקומו״. את הגלות ראה דובנוב כ„מחויבת המציאות״, ולפיכך ראה בציונות הרפתקה משיחית כוזבת.

עם האסכולה הסוציולוגית נמנה גם שלום ברון (ע״ע ; נו׳ 1895), מחבר „ההיסטוריה החברותית והדתית של עם ישראל״ (באנגלית ; 15 כרכים עד כה. לעברית תורגמו 6 כרכים [תשט״ו–תשל״ג]). הוא מדגיש את זיקת הגומלין העמוקה בין חיי י׳ והתפתחותם לבין חיי שכניהם ותרבותם. הוא מכיר בכך ששיא היצירה ההיסטורית של י׳ הושג בא״י, אך מצביע גם על השפעתה הניכרת של התפוצה, ומבחינה זו הוא עומד בין דובנוב לבין ההיסטוריונים הממקדים את דברי ימי העם בא״י. במחקריו מוטעם מאוד הצד הקהילתי שבחיי י׳.

דובנוב היה חלוץ ההיסטוריה של יהודי פולין ורוסיה. ממניחי היסוד במקצוע זה היה מ. ש. בלבן (ע״ע ; 1877—1942), שביסס את מחקריו על מקורות ארכיוניים, ממלכתיים וקהילתיים. חוקר אחר של תולדות יהודי פולין, בייחוד בשדה המשפט והכלכלה, היה י. שיפר (ע״ע ; 1884—1942), שתרם גם לסקר „תולדות הכלכלה היהודית״ באירופה (4 כרכים). משה שור (1874—1942) תיאר במחקריו את התפתחות משטר הקהילות בפולין, מתוך תפיסה סוציולוגית משפטית.

האסכולה הלאומית הרומנטית, המעוגנת בציונות, מיוצגת ע״י ב.-צ. דינור (ע״ע ; 1884—1973), הרואה את א״י כ„מרכז סמכות״ וכמרכז לתסיסה מתמדת בקרב יהדות הגולה בתהליך הגאולה. תפיסתו נעוצה בשלילת הגולה — בנקודה זו הוא מזדהה עם יסודות ההגות של י. קויפמן, י. קלצקין וי. בער — ואחדות האומה גם בפזוריה היא הבסיס למבנה ההיסטוריוגרפי. היישוב היהודי בא״י היה תמיד נושא הרציפות ההיסטורית ושלימות האומה. ה„סטאטיקה הלאומית״ נתגבשה בערכי התרבות והלכות החיים, וה„דינאמיקה הלאומית״ התגלמה בזרמי העליה לא״י ובתנועות המשיחיות. בעוד שגרץ דיבר על „נקודת המפנה״ של העת החדשה בפעולת מנדלסזון (1750), ודובנוב החל את „התקופה החדשה של ההשכלה״ במהפכה הצרפתית (1789), פותח דינור את העת החדשה בעליית ר׳ יהודה החסיד (ע״ע ; 1700). דינור מביא את לשון המקורות בנתינתם, ומסתפק בהערות ובמבואות.

י. בער (ע״ע ; נו׳ 1888) הוא מעמודי התווך של ההיסטוריוגרפיה במדינת ישראל. עיקר עניינו בתו״י בספרד בתקופה הנוצרית, ולאחרונה הרחיב את מחקריו אל העולם הדתי-רוחני בימי בית שני. תפיסתו רחבת-אפקים, בקיאותו במקורות הארכיוניים מעמיקה, ושאיפתו היא לחשוף את הכוחות הפנימיים שעיצבו את דמות העם. בשאיפתו לכוללנות אוניוורסלית ולאובייקטיוויות ניכרת השפעתו של ראנקה. הנחתו היסודית היא שיצירת הרוח של עם ישראל והתארגנותו הקהילתית מקורן בימי בית שני, ולא בגלות, אע״פ שכמה מסגרות נשתנו עם הזמן והמקום.

תולדות בית שני שימשו אבן-יסוד למשנתו ההיסטורית של י. קלוזנר (ע״ע ; 1874—1958). בתקופה זו בייחוד ראה את המועד בו עוצב וגובש הרעיון הלאומי כאידאה שלטת של עם י׳ לדורותיו. תפיסתו אידאליסטית והוא מתקרב במקצת להשקפתו של קרליל (ע״ע), שהעמיד בראש כל תנועה רוחנית בני-עליה מועטים המאצילים על בני דורם. ב„היסטוריה של הבית השני״ (5 כרכים), „ישו הנוצרי״ ו„מישו עד פאולוס״, מערער קלוזנר על גישתם של ההיסטוריונים הנוצרים (שירר ומאיר), שעיוותו, לדעתו, במתכוון את תולדות בית שני, משום יחסם השלילי ליהדות הפרושית ומתוך רצון לקיים את משפט הבכורה של הנצרות. קלוזנר סבור, כי הרעיון המשיחי היהודי לא נעשה מעולם דתי, מוסרי ורוחני בלבד, ותמיד היה לו יסוד מדיני וארצי. גישה דומה לתולדות הבית השני מגלה ש. ציטלין (ע״ע ; נו׳ 1892) ב„קורות בית שני״ (באנגלית), תוך בירור מעמיק של ההלכה והכרונולוגיה התלמודית. בספרו „תולדות היהודים בא״י בתקופת המשנה והתלמוד״, השתמש ג. אלון (ע״ע [כרך מילואים]) בשיטה היסטורית, פילולוגית-ביקרתית לגבי מסורת ההלכה והאגדה כחומר היסטורי, תוך השוואתה עם המקורות היווניים והרומיים. לתולדות היהודים בקיסרות הרומית משמש עד היום ספרו היסודי של ז׳ן ז׳יסטר (ע״ע).

אסכולה אחרת הבליטה את הצד הכלכלי שבתו״י. חלוץ אסכולה זו הוא לוי הרצפלד (ע״ע). דחיפה לכך נתנה תורתו של קארל מארכס, וכיום, אף שרוב ההיסטוריונים היהודים עדיין נוקטים בשיטה האידאליסטית, ניכרת שימת-לב גדולה יותר לגורמים הכלכליים. גישה מארכסיסטית ושיטת המטריאליזם ההיסטורי נקוטים בידי רפאל מאהלר (ע״ע ; נו׳ 1899) בספרו „דברי ימי ישראל, דורות אחרונים״ (5 כרכים). מאהלר מחייב שינוי ערכין בהיסטוריוגרפיה הישראלית בשם הדינאמיקה הסוציאלית המבקשת לשקף את הניגודים החברתיים ומלחמת המעמדות בתוך העם לדורותיו.

תרומה חשובה להיסטוריוגרפיה היהודית, בשדה הקבלה והשבתאות, העלה ג. שלום (ע״ע; נו׳ 1897) בחיבוריו הרבים בתחומים אלה. מחקרים חשובים בתולדות האסלאם ויהודי תימן ערך ש. ד. גויטין (ע״ע ; נו׳ 1900), ובשנים האחרונות האיר את חיי קהילות ישראל בעולם הערבי במאות ה 10—13 תוך שימוש נרחב בתעודות ה„גניזה״.

התנועה הציונית לא זכתה עדיין לספר היסטוריה מקיף ומסכם. ספרו של נ. סוקולוב (ע״ע) „תולדות הציונות״ דן ברעיון שיבת ציון, כפי שנתבטא בקרב היהודים, וגם הנוצרים, בשנים 1600—1918. סוקולוב קושר את השאיפה לציון בהתעוררות הלאומיות הכללית

באירופה. ספרו של אדולף בם (ע״ע) „התנועה הציונית״ הוא מחקר ממצה של תולדות הציונות עד 1925, אך חסר בו הפירוש ההיסטורי.

תולדות השואה (ע״ע) הן פרק חדש בהיסטוריוגרפיה היהודית. מחקרים רבים מתארים את השתלשלות מאורעותיה, אך עדיין לא נעשה הסיכום וחסרה הפרשנות ההיסטורית להתרחשות. שני מחקרים הדנים בשואה בכללותה הם של ג׳ראלד רייטלינגר, „הפתרון הסופי״ ור. הילברג, „חורבן יהדות אירופה״ (שניהם באנגלית).

מ ו ס ד ו ת מ ח ק ר ו פ ר ס ו מ י ם. למן המאה ה19 החלה עבודת הכנה רבת־ממדים במגמה לבנות היסטוריוגרפיה יהודית נדבכים־נדבכים, על סמך מחקרים מקומיים, בערים ובקהילות. לשם טיפוח מחקר שיטתי בנושא זה קמו אגודות בארצות שונות, ותחילה בצרפת: הSociete des Études Juives (1880), שהקימה ספריות, ארכיונים וכ״ע מדעי — Revue des Études Juives. במדינה זו הופיעה, כבר ב 1897, Gallia Judaica, ספר מעין־אנציקלופדי לתולדות יהודי צרפת ע״פ המקורות העבריים (מאת ה. גרוס; מהד׳ חדשה: ש. שוורצפוקס). ב 1885 נוסדה בגרמניה ה Historische Commission des Deutsch-Israelitischen Gemeindebundes שהחלה לפרסם Regesten (רשומות): תעודות, כרוניקות, כתובות וכד׳. מחקרים בשטח זה פורסמו בכה״ע Zeitschrift für Geschichte der Juden in Deutschland, שנוסד ונערך ע״י ל. גיגר (ע״ע) בשנים 1886—1892. מפעל הGermania Judaica, החל ב 1917 ונמשך אחרי מלה״ע II. ב 1893 נוסדה באנגליה ה Jewish Historical Society of England ובמרוצת השנים יצאו לאור כרכי ה Transactions, פרוטוקולים של דיוניה המדעיים. בפטרבורג נוסדה אגודה ב 1909 ומחקרים בתולדות יהודי רוסיה פורסמו ב„יבריסקאיה סטארינה״, בעריכת ש. דובנוב (ע״ע). חומר בסיסי לתולדות יהדות הונגריה נתפרסם ב Monumenta Hungariae Judaica החל ב 1903 ונתחדש אחר מלה״ע II ע״י א. שייבר. ב 1904 החלה הופעת ה Rivista Israelitica, לחקר יהדות איטליה. בא״י נתרחב המחקר השיטתי בהיווסד הרבעונים „תרביץ״ (תר״ץ) ו„ציון״ (תרצ״ו).

תוך כמה עשרות שנים י״ל כתבים היסטוריים רבים, בשפות שונות, לתולדות היהודים, לפי תקופות או אזורים גאוגרפיים, החל בערים ובמחוזות, וכלה במדינות קטנות וגדולות. ספרים אלה, ההולכים ומתחברים עוד היום הזה, עתידים לשמש בסיס איתן לכתיבת היסטוריה יהודית סינופטית וכוללת.

חומר היסטורי מקורי בעברית נאסף ע״י א. נויבאואר ב„סדר החכמים וקורות הימים״ (כרוניקות מיה״ב), א. כהנא ב„ספרות ההיסטוריה הישראלית״, ש. אסף ב„מקורות לתולדות החינוך בישראל״, ש. ברנפלד ב„ספר הדמעות״, ב.־צ. דינור ב„ישראל בארצו״ ו„ישראל בגולה״, ועוד.

אחרי השואה נתפרסמו ספרי זכרון רבים לקהילות י׳ שחרבו, מהם מחקרים מדעיים ומהם קבצי זכרונות העשויים לשמש חומר־רקע למחקרים. בין כתבים אלה יש להזכיר את „אנציקלופדיה של גלויות״. חומר רב על השואה מרוכז בארכיון „יד ושם״ בירושלים וחומר על השואה ועל קהילות י׳ נאסף ב„ארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי״ ליד האוניברסיטה העברית בירושלים. לתולדות הציונות וא״י השוב „הארכיון הציוני״, ו„ארכיון העבודה״ בבית ליסין וגנזך המדינה. ארכיונים רבי־ערך לתולדות יהדות אירופה מצויים במכון ייוו״א (ע״ע).

באה״ב גברה ההתעניינות בחקר תו״י עם היווסד ה American Jewish Historical Society ב 1892. למן 1893 יצאו לאור כרכי ה־Publications (פרסומים), שבהם נאסף חומר רב לתו״י בתקופה הקולוניאלית והמהפכנית עד 1840. מ 1889 יו״ל בפילדלפיה כת״ע Jewihs Quarterly Review, סדרה חדשה — מ 1910. ב 1948 רוכזו ארכיונים של יהודי אמריקה ב„היברו יוניון קולג׳״. המחקר מתרכז סביב קהילות וערים, כגון ניו־יורק, פילדלפיה, שיקאגו, צ׳רלסטון ועוד. היסטוריה מקיפה של יהודי אה״ב טרם חוברה.

א. כהנא, ספרות ההיסטוריא הישראלית, תרפ״ב—תרפ״ג; י. קלוזנר, יוצרים ובונים, ב׳, 52—61, תרפ״ט; ש. דובנוב, מכתבים על היהדות הישנה והחדשה, תרצ״ז[2]; הנ״ל, דברי ימי עם עולם, א׳, 1—13, 1958[6]; הנ״ל, מהי ההיסטוריה היהודית? תשי״ד; י. בער, לבירור המצב של הלימודים ההיסטוריים אצלנו (בתוך: ספר מאגנס, 31—38), תרצ״ח; הנ״ל, אחדות ההיסטוריה של ישראל ובעיות התפתחותה האורגנית (גליונות, 24), תשי״—תשי״א; ר. מאהלר, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, א׳, 9—30, 1952; ב.־צ. דינור, במפנה הדורות, תשט״ו; הנ״ל, ישראל בגולה, א׳, ה—נו, תשי״ט; החברה ההיסטורית הישראלית, היסטוריונים ואסכולות היסטוריות (קובץ הרצאות שהושמעו בכנס השביעי לעיון בהיסטוריה), תשכ״ג; צ. גרץ, דרכי ההיסטוריה היהודית (בעריכת ש. אטינגר), תשכ״ט; M. Steinschneider, *Geschichtsliteratur der Juden*, 1905; Salo W. Baron, *History and Jewish Historians*, 1964.

י. נד.

ע ם י ש ר א ל ב י מ י נ ו.

א נ ת ר ו פ ו ל ו ג י ה פ י ס י ת. אין היהודים על תפוצותיהם ועדותיהם השונות מהווים ג ז ע (ע״ע, עמ׳ 568—574) במשמעותו של מונח זה במדע החדיש. — הצירוף הרווח „גזע יהודי״ הוא דוגמה מובהקת לשימוש מוטעה במונח גזע, מאחר שהשתייכות לגזע מסוים נקבעת ע״פ תכונות ביולוגיות תורשתיות, ואילו ה„יהודי״ היה מוגדר במשך הדורות בעיקר מבחינה דתית או לאומית. אולם כשם שיש — מסיבות הנעוצות בהיסטוריה — למושגים „דת״ ו„לאום״ לגבי עם י׳ משמעות אחרת מאשר לגבי אומות־העולם, כך אין ליישם את המושג „גזע״ באנתרופולוגיה הפיסית (ע״ע) על היהודים בלי לשים לב לנסיבות המיוחדות של תולדותיהם.

אין ספק, שבתקופה הקדומה, כבר בתקופת השופטים — ואולי אף בתקופת המלכים — היו בני־ישראל בא״י קבוצה אֶתנית אחידה למדי, אך לא נבדלת מבחינה גזעית מן העמים האחרים שעמם באו במגע: כל איזור הסהר הפורה — ממצרים עד פרס — היה, כנראה, מיושב בני גזע אחד: הגזע „הים־תיכוני״. לגבי תקופה זו אין משמעות — מבחינת האנתרופולוגיה הפיסית — לשאלה, אם שמרו היהודים על „טוהר גזעם״ או התערבו במצרים או בכנענים, מאחר שכל אלה השתייכו לאותו גזע. אולי יצאו מכלל זה שני עמים: החִתים והפלשתים, שאף בהם התערבו היהודים, כפי הנראה, במידת־מה, אלא שהמגעים עם עמים אלה בוודאי לא שינו את המבנה הגנטי במידה ניכרת. גם ממצאי שרידי שלדים מן התקופה שעד המאה ה 8 לפסה״נ מעידים על אחידות הגזע של עם י׳ בדורות ההם. אולם, אף אם היו היהודים אחידים מבחינת הגזע, לא היוו „גזע יהודי״ מיוחד.

אחידות זו התחילה להתבטל, כפי הנראה, מחורבן ממלכת־י׳ ואילך: „ויבא מלך אשור מבבל ומכותה ומעַוא ומחמת וספַרוַים וישב בערי שמרון...״ (מל״ב יז, כד), וקרוב לוודאי שבני עמים זרים אלה החלו להתבולל ברוב היהודי בארץ ונספגו במידה ניכרת בעם י׳. בימי בית שני, בתקופת ההלניזם, גבר תהליך ההתערבות בבני עמים אחרים. מלכי בית־חשמונאי אף כפו את הגיור על עמי אדום והגליל, וגרים אלה נקלטו בעם היהודי; וכן ידוע על תנועת התגיירות־מרצון, שהיתה קיימת בממדים ניכרים בין עמי המזרח התיכון וארצות אגן הימה״ת בסוף ימי בית שני. עובדות אלה משתקפות יפה בממצאים ארכאולוגיים (גולגולת וחלקי־שלדים) מאותם הזמנים, שבהם אין לגלות עוד אותה האחידות שהיתה קיימת קודם לכן. נמצא, שכבר לפני פיזור עם י׳ בתפוצותיו בטלה אחידותו הגזעית. ביה״ב היו בין היהודים מחזיקי עבדים ושפחות נכרים; הללו שוחררו לעתים קרובות ע״י אדוניהם, ולאחר־מכן היו יהודים לכל דבר. על־

סמך כל העובדות הללו טוענים חוקרים רבים, שאין כלל טעם לחפש אחידות אנתרופולוגית בעם י' של ימינו.

אעפ"כ קיימות 2 נסיבות, המצדיקות דיון בבעיית „הגזע היהודי" בימינו: (1) מפעם לפעם נשמעת הטענה, שנתגלו תכונות ביולוגיות — נורמליות או פתולוגיות — שהן בעלות שכיחות סטטיסטית מרובה יחסית בקרב היהודים, או אף מיוחדת להם, ואילו בקרב הלא־יהודים הן נדירות, או אף נעדרות. (2) מצביעים על מציאותם של הבדלים הקיימים כמעט לגבי כל אחת מתפוצות־ישראל ובין העם המארח אותה. אולם יש להטעים, שרבות מתכונותיהם של בני־האדם, הנראות לעין או הניתנות למדידה, אינן תורשתיות ואינן מבטאות יחסי קרבה או ריחוק גנטיים, אלא הן פרי תנאי־החיים או אורח־החיים והבירור הטבעי הפועל בנסיבות אלה.

בין התכונות שהוחזקו אפייניות לכלל עם י' — ז"א כמצויות בין יהודים מכל העדות ולא־נפוצות בעמים אחרים — נמנו לפחות 16 מחלות תורשתיות, או קשורות בנטיות תורשתיות — שונות, כגון הסכרת (ע"ע), הפנילקטונוריה (ע"ע אלקפטונוריה), מחלת גושה (Gaucher), מחלת בירגר (ע"ע בירגר, ל.), מחלת טיי־זאכס (ע"ע אידיוטיות עורונית), ועוד; ולעומתן מחלות אחרות הן, לכאורה, שכיחות פחות בקרב היהודים מאשר בקרב עמים אחרים, כגון השחפת וסרטן צוואר־הרחם, ויש משערים שהעמידות בפני מחלות אלו אף היא נרכשת בתורשה. תכונה תורשתית מסוג אחר לגמרי, שגם לגביה הושמעה הטענה שיהודים נבדלים בה מן הגויים, היא — צורה אפיינית של טביעת־האצבע (ע"ע). אולם בכמה מקרים כבר התברר, ש„הייחוד היהודי", שיוחס למחלות מסוימות, לא עמד במבחן עם הרחבת הקף הבדיקות הרפואיות בשכבות נרחבות יותר של האוכלוסיה הכללית. לגבי מחלות תורשתיות מסוימות אחרות התברר, שהן פרי מוטאציות נדירות מאוד, שאירעו במקרה במשפחה יהודית או במשפחות יהודיות אחדות, ואין נדירותן מאפשרת הערכה סטטיסטית־הסתברותית של שכיחותן. אולם חשיבות מיוהדת יש לעובדה, שאין השכיחויות „היהודיות" המיוחדות, הגבוהות או הנמוכות, המיוחסות למחלות מסוימות חלות על העם היהודי בכללותו, אלא שמתגלים כאן הבדלים בין העדות השונות, ובייחוד בין האשכנזים ובין הספרדים ובני עדות־המזרח. נמצא, שאף אם קיים הבדל גנטי לגבי מחלות אלה — לפעמים אינו יותר גדול בין יהודים אשכנזים לבין עמי־אירופה מאשר בין יהודים אשכנזים לבין יהודים בני עדות אחרות. דבר זה הוכח במיוחד לגבי מחלת־גושה.

על ההבדלים שבין הקיבוץ היהודי בכל אחת מתפוצות־י' ובין העם שבקרבו הוא יושב או ישב — אין נתונים ברורים ומדויקים. אולם אף התצפית השטחית מגלה, שהבדלים אלה בד"כ, קטנים בהרבה מן ההבדלים שבין עדות־י' השונות. אין ספק, שהיהודי התימני דומה בטיפוסו החיצון לתימני לא־יהודי יותר מליהודי פולני — וזה האחרון דומה לפולני לא־יהודי יותר מליהודי תימני; והוא הדין גם לגבי יהודי כורדיסטן, יהודי קוצ'ין, הפלשים שבחבש, וכל עדה אחרת. ההבדלים בין העדות גדולים עד כדי כך, שלגבי תכונות מסוימות הם מתבטאים בחלק ניכר מכל טווח ההשתנות הקיים במין האנושי. מדד הגלגלת (ע"ע, עמ' 775), למשל, משתנה מ 72 ביהודי הסהרה עד 83.4 ביהודי גליציה; צבע העור — מבהיר ביהודי צפון־אירופה עד לכהה מאוד בפלשים וביהודי קוצ'ין; הקומה הממוצעת — מ 164.9 ס"מ ביהודי מארוקו עד 171.7 ביהודי מזרח־אירופה; אחוז בעלי אף קמור — מ 17% ביהודי סהרה עד 65% ביהודי עראק; בעלי דם מסוג A — מ 26% ביהודי תימן עד 50% ביהודי צ'כוסלובקיה, ואחוז ה Rh־שליליים — מ 3.85% ביהודי תימן עד 18.67% ביהודי אוראן (ע"ע דם, סוגי־, ובייחוד שם, עמ' 739/40). חשיבות מיוחדת נודעת לעיון בשכיחות של קבוצות־הדם השונות, שהיא תכונה גנטית מובהקת. אם נסמן, כמקובל, את הגנים הקובעים את השתייכות של הפרט לקבוצות־הדם ABO בסימנים o(r) A(p) B(q), הרי השכיחויות של הגן B(q), הגורם לקבוצת־הדם B, בעדות יהודיות אחדות ובעמים המארחים אותן הן כדלקמן:

המדינה	לא־יהודים	יהודים
הולנד	6.11	9.18
אה"ב	6.37	10.61
גרמניה	9.20	11.94
תוניסיה	10.23	15.44
יוגוסלוויה	12.90	15.36
אוסטריה	13.64	12.24
סוריה	14.80	15.66
יהודה ושומרון	15.17	6.72 (שומרונים)
מרוקו	15.62	14.98
פרס	15.67	18.76
רוסיה (מוסקווה ולנינגרד)	17.00	15.14
עראק	17.24	19.97
סיביר	17.40	14.68
כורדיסטן	18.73	16.76
תורכסטן	22.00	21.65

נמצא בבירור, שהמגמה של עליית האחוז של הגן B(q) באוכלוסיה ממערב־אירופה לאסיה מצויה גם ביהודים — אף כי בצורה ברורה פחות. בד"כ אחוז נושאי גן B(q) בקרב היהודים גבוה יותר מאשר בקרב הגויים באותה מדינה, ובייחוד בארצות שבהן אחוז בעלי גן B(q) נמוך; אולם לפעמים בקרב היהודים אחוז בעלי גן B(q) נמוך יותר — למשל באוסטריה. עכ"פ ברור, שההבדלים בין היהודים לבין העמים מארחיהם הם, בד"כ, קטנים: בטווח של 2%—3%; ואילו בקרב היהודים ביניהם לבין עצמם — בדומה למצב הקיים בקרב הלא־יהודים — נע אחוז גן B (q) בגבולות שבין 6% ל 22% בקירוב. לשון אחר: גודל ההבדלים בין עדות־י' עולה בהרבה על תחום ההבדלים בין פרטים או קבוצות המשתייכים לגזע אחד, ומכאן — שעם י' אינו גזע במובן המקובל של המלה.

אם בכלל יש לייחס ייחוד כלשהו לעם י' מבחינה אנתרופולוגית־פיסית אין לראותו בקרבה גזעית בין הפרטים והעדות שמהם עם י' מורכב בהוה, אלא יש לחפשו במוצא המשותף שלהם — במקורם האחיד. מקור אחיד ומשוער זה עשוי להשתקף במציאות האנתרופולוגית־פיסית כדלקמן: אם עדה מסוימת היא תערובת של המקור המשותף של כל העדות היהודיות ושל עם לא־יהודי, שבו התערבה קבוצה יהודית מסוימת במשך הדורות, כתוצאה מנישואי־תערובת, גיור, מעשי־אונס וכו', הרי העדה שנוצרה בצורה זו צריכה להימצא מבחינת תכונותיה האנתרופולוגיות בין המקור היהודי המשותף לכל העדות לבין הקבוצה האתנית הלא־יהודית הנידונה; ואם זהו דינן של כל העדות, או לפחות של מספר מסוים של עדות, הרי המקור היהודי המשותף מן ההכרח שיעמוד כאילו במרכז התמונה האנתרופולוגית, העדות היהודיות השונות יימצאו מסביבו, והעמים הלא־יהודים — במעגל חיצון יותר, אך באופן שכל עדה תימצא בנקודה מסוימת בקו הדמיוני המחבר את המרכז עם העם הלא־יהודי המתאים. האינפורמציה הדרושה לשם בדיקה אמפירית של תמונה משוערת זו לקויה לפי שעה משתי בחינות: לא נעשו עד כה סקרים אנתרופולוגיים מעמיקים של עדות־ישראל, ולגבי רוב העדות לא ברור מהו העם הלא־יהודי שהוא אוכלוסיית־האם השניה של העדה — בהנחה שאוכלוסיית־האם הראשונה הוא עם י' המקורי המשוער. קשה, למשל, לקבוע לגבי בני העדה הספרדית, שחיו מאז גירוש־ספרד בארצות הבלקן, אם — לפי המשוער — התערב בהם המקור היהודי ההיפותטי בתושבי ספרד של הזמן העתיק ושל יה"ב או בעמי הבלקן; ולגבי יהודי מזרח־אירופה קשה להכריע בין הגרמנים־התיכונים, שאת שפתם סיגלו היהודים לעצמם, ובין עמי מזרח־אירופה — שבקרבם ישבו במאות־השנים האחרונות. על אף הקשיים האלה נעשה נסיון ראשון לבדוק את ההשערה של מוצא העדות השונות ממקור משותף, שהתערב בקבוצות אתניות לא־יהודיות מסוימות; התכונה האנתרו־

וע״ע א״י, דמוגרפיה, עמ׳ 665—707; א״י, כרך מילואים, עמ׳ 403—409.

א. רופין, היהודים בזמן הזה, תרע״ד; הנ״ל, הסוציולוגיה של היהודים, א—ד, 1932—1934; י. לשצ׳ינסקי, תפוצת ישראל לאחר המלחמה, תש״ח; הנ״ל, הדמות הלאומית של יהדות הגולה, 1959; הלשכה המר־כזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל, תשי״א ואילך; ע. שמלץ (עורך), דמוגרפיה וסטטיסטיקה של היהודים, ביבל׳ לשנים 1920—1960, תשכ״א; ח. ש. הלוי, השפעת מלה״ע II על התכונות הדמו־גרפיות של עם ישראל, תשכ״ג; ר. בקי, המצב הדמוגראפי של יהודי העולם ודרכי מחקרו, תשכ״ז; *American Jewish Year Book*, 1899 sqq.; O. Schmelz, *The Israel Population Census of 1961 as a Source of Demographic Data on the Jews in the Diaspora* (The Jew. Journ. of Social., VIII), 1966; R. Bachi, *Recent Progress in Demographic Research on the Jews* (ibid., VIII), 1966; *The Jewish Communities of the world*, 1971[3].

רו. ב.

ע ד ו ת י ש ר א ל. לפני העליה ההמונית לישראל (1948—1951) נחלקו יהודי התפוצות למספר חטיבות (עדות = ע״) בעלות ייחוד גאוגרפי, לשוני או היסטורי. כל עוד ישבה כל חטיבה על מקומה וחבריה שמרו על ייחודם, ניתן היה להגדיר את החלוקה העדתית על בסיס המאפיין — או המאפיינים — היחודיים לה; אולם עם העליה ההמונית לא״י נתמזגו החטיבות, במידה רבה, אלו באלו, ושאלת המגדיר העדתי שוב אינה ברורה וחד־משמעית. יש לזכור כי חלק מן הע״ עלו בשלימותן לא״י, וחלק אחר נעקר ממקומו כליל אף שלא עלה לא״י (כיהודי אלג׳יריה), וע״כ שונה בעיית ההגדרה ממדינת ישראל לתפוצות. לפני הקמת המדינה צוינו ע״י חוקרים כרופין, בן־צבי (ע׳ ערכיהם) וגורביץ, כע״ העיקריות: ה א ש כ נ ־ ז י ם, שלמרביתם היה רקע לשוני ביידית (ע״ע); ה ס פ ר ד י ם, המייחסים עצמם למגורשי ספרד ופורטוגל, דוברי לדינו (ע״ע) בארצות הבלקן ובארצות האגן המזרחי של הימה״ת, ודוברי ערבית בצפון־מערב אפריקה; וכן „עדות המזרח״ — י ה ו ד י א ס י ה ו צ פ ו ן א פ ר י ק ה. הקבוצות העיקריות ב„ע״־המזרח״ הן: (א) דוברי ערבית: סורים, בבלים (מרכז עראק ודרומה), תימנים, „מערבים״ (מוגרבים) — תושבי מרוקו, אלג׳יריה, תוניס ולוב. (ב) דוברי פרסית או ניבים קרובים, בפרס, אפגניסטן ובוכרה. (ג) יהודי כור־דיסטן, דוברי ניב ארמי — „שפת התרגום״. (ד) יהודי הקווקז ה„הרריים״ בדגסטן, דוברי „טאטית״ (ניב פרסי) ויהודי גאורגיה (ע״ע) — הגרוזינים או „גורג׳ים״, דוברי גרוזינית. (ה) יהודי הודו, כולל „בני ישראל״ (ע״ע) ויהודי קוצ׳ין.

אלה הם מרכיביו העיקריים של הציבור היהודי הרב־גוני, שנש־תקע בדורות האחרונים בא״י ושימש מעין בבואה של כלל התפוצות. חלוקה זו תאמה גם את המסגרות המינהליות־חברתיות הנפרדות שהקימו הע״. המגבלה של חלוקה זו בכך, שמשמשות בה בערבוביה הבחנות לשוניות, גאוגרפיות והיסטוריות, ושאינה מביאה בחשבון נישואין בין־עדתיים באזורים מרובי־ע״, וכן מקרים רבים של קבוצות ויחידים מע׳ אחת שנטמעו באחרת, כדוגמה הבולטת של טמיעת רבים מגולי ספרד ופורטוגל בקרב האשכנזים במערב אירופה ובמרכזה. בדורות האחרונים נחלש גם השימוש בשפות המסרתיות של מיעוטים — כך גם בישראל, שבה דוחקת העברית כל שפה גלותית — וע״כ מתמעט ערכו של הגורם הלשוני בחלוקה העדתית. חסרון גדול לשיטה גם באי־הבהירות הקיימת בנוגע להבדלים הגאו־גרפיים המחייבים הבחנה בין ע״. במיפקד בירושלים ב 1916 הבחינו בין 4 „עדות״ מקרב יוצאי עיירות שונות באיזור שבין תורכיה, סוריה ועראק. בימי המנדט היו רשומים בירושלים, לפי חוק האגודות העות׳מאניות, יותר מ 30 ארגונים עדתיים של ע״ המזרח. מסיבות אלה, ואחרות, חסר בוחן ברור ואובייקטיווי לקביעת ההשתייכות העדתית באוכלוסיה היהודית המגוונת והדינמית של ישראל, והסט־טיסטיקה הרשמית מתבססת על ארץ הלידה, ואצל ילידי א״י — על ארץ לידת האב.

ה מ ס פ ר י ם ו ה ת ח ל ק ו ת ם ה ג א ו ג ר פ י ת. בשל הליקויים הרבים בנתונים הדמוגרפיים על יהודי העולם בכלל וארצות המזרח בפרט, האומדנים הם גלמיים מאוד. בחלוקה ה„גושית״ של אשכנזים מזה וספרדים וע״־המזרח מזה, חלו תמורות גדולות במרוצת הזמן. במאה ה 19 גדלה מאוד האוכלוסיה האשכנזית בעולם, עקב הריבוי הטבעי הגבוה, שנבע מהירידה בתמותה (ר׳ לעיל, עמ׳ 985), ולפי אומדניו של רופין עלה שיעורה מ 60% בערך (מכלל יהודי העולם) ב 1800 לכ 92% ב 1930 (14,600,000 אשכנזים ו 1,300,000 ספרדים ועדות המזרח). כתוצאה מהשואה נתמעטו האשכנזים ואילו הספרדים ובני ע״ המזרח נתרבו עקב הריבוי הטבעי, והירידה בתמותה בגולה ובפרט בישראל. ניתן לשער שכיום מונים האשכנזים כ 11 מיל־יון (85%) ושאר העדות כ 2 מיליון, מס״ה של כ 13 מיליון יהודים בעולם. לפני מלה״ע II ישבו האשכנזים בעיקר באירופה, באמריקה, באפריקה הדרומית, באוסטרליה ובא״י. כך המצב גם כיום, אלא שחלוקתם בין אזורי העולם השתנתה מאוד. ב 1930 התחלקו האשכנ־זים, לפי רופין, כדלקמן: באירופה — כ⅔, באמריקה, אפריקה הדרומית ואוסטרליה — כ ⅓, בא״י — 0.8%. לפי אומדן כללי מאוד מצויים כיום מן האשכנזים באירופה — כ 30%, באמריקה, באפריקה הדרומית ובאוסטרליה — כ 60%, ובישראל למעלה מ 10%. עד מלה״ע II חיו הספרדים ובני ע״ המזרח ברובם המכריע בארצות הבלקן, אסיה וצפון אפריקה. השואה הכחידה את מרבית יהודי יוגו־סלוויה ויוון. מאז הקמת מדינת ישראל ועצמאות אלג׳יריה התרוקנו כמעט כליל בולגריה, יוון ויוגוסלוויה, ארצות ערב שבאסיה, מצרים, לוב ואלג׳יריה מיהודיהן. מספרם ירד מאוד גם בשאר ארצות אסיה וצפון אפריקה. לפי רופין נחלקו הספרדים ובני ע״־המזרח ב 1930, לפי יבשות, כך: אירופה — 28%, אסיה (חוץ מא״י) — 32%, אפריקה — 32%, אמריקה — 5%; א״י — 3%. כיום מתגוררים רובם בישראל.

בעליה ההמונית של 1948—1951 עלו לישראל רוב רובם של יהודי עראק, תימן ועדן, בולגריה ולוב. מהספרדים דוברי לדינו נותרה במקומה רק קבוצה אחת בעלת גודל ניכר — חלק מיהודי תורכיה. מע״־המזרח הגדולות נותרו עוד פרסים, בוכרים ו„מערבים״ בארצות מגוריהם. לפי מיפקד האוכלוסין של 1961, בישראל, נתקבלו המספרים הבאים על בני אותן הע״ שהשתקעו בישראל כמעט במלואן: תימן ועדן — 120,000; לוב 48,000, עראק (בבלים וכור־דים) — 184,000.

במאה הנוכחית היו הבדלים גדולים ב ת כ ו נ ו ת ה ד מ ו ג ר ־ פ י ו ת בין יהודי אירופה ואמריקה מזה לבין יהודי אסיה ואפריקה מזה — בהתאם לשלבים השונים בהתפתחותם הדמוגרפית, אך העדר כמעט גמור של נתונים סטטיסטיים לגבי ארצות אסיה ואפריקה מנע מלעמוד על פרטי ההבדלים. המיפקד בישראל ב 1961 יצר הזדמנות יחידה במינה לכך.

תכונות דמוגרפיות של עדות שונות לפני עלייתן לישראל
(מתוך מיפקד האוכלוסין שנערך בישראל ב 1961)

ארץ לידה	עדה עיקרית	גיל נישואין: אחוז הגברים שנישאו עד גיל 19 — נישאו לפני 1946	נישאו 1946—1961	אחוז הנשים שנישאו עד גיל 17 — נישאו לפני 1946	נישאו 1946—1961	פריון: ממוצע ... של ילדים לאשה (א)	תמותת ילדים: אחוז הילדים שמתו למטה מגיל 5 (א)	השכלה: % האנשים שלא ביקרו בבתי ספר (ב) — גברים	נשים	% האנשים שלמדו 13 שנים ויותר (ב) — גברים	נשים
1. אירופה ואמריקה — להוציא המנויים במס׳ 2.	אשכנזים	3.8	1.8	5.6	3.8	1.8	12.3	1.7	5.0	17.2	9.2
2. יוון ובולגריה	ספרדים	3.0	2.6	8.3	6.3	2.2	13.5	4.8	11.6	11.4	4.8
3. תורכיה, סוריה, לבנון, מצרים	בחלקם ספרדים	7.9	6.3	20.2	13.8	4.4	21.8	16.7	35.2	6.6	2.3
4. אסיה ואפריקה להוציא המנויים במס׳ 3.	עדות המזרח	28.9	18.2	52.2	36.0	6.7	28.7	31.6	70.1	5.3	1.0
5. מזה: עראק	בבלים וכורדים	16.1	14.8	41.7	24.4	6.4	20.5	27.0	65.0	7.9	1.0
6. איראן	פרסים	23.0	22.8	56.1	45.4	7.1	(26.5)	33.1	73.2	2.1	(0.0)
7. לוב		23.7	17.3	42.5	26.2	7.5	28.9	30.3	64.3	2.1	(0.1)
8. מרוקו, אלג׳יריה, תוניסיה	מערבים	32.4	14.7	56.9	36.8	7.5	35.1	33.1	66.6	3.8	0.9
9. תימן ועדן	תימנים	48.6	45.2	67.3	55.1	6.8	45.5	38.0	90.3	4.3	0.2

(א) אצל נשים שעלו בגיל 45—49, בשנים 1948—1954.
(ב) מתוך אלו שהיו במיפקד בני 30 ומעלה.

מגבלות הטבלה ומסקנותיה: מידת ההתאמה בין ארץ לידה לבין ע׳ לקויה; ככל שקטנים אחוזי העליה מאותה ארץ מתמעטת הייצו־גיות של הנתונים הישראליים. בגלל ההפרש בזמן בין המצב המתואר

ושנת המיפקד היו גם אי־דיוקים בתשובות, בפרט מצד זקנים ובעלי רמת השכלה נמוכה; לא נתקבלו נתונים על הספרדים באסיה ואפריקה לבדם, אלא רק על כלל ילידי הארצות, שבהן שכיחים הספרדים (תורכיה, סוריה, לבנון, מצרים), אך ברור שגם הספרדים האלה התקדמו — לעומת ע״־המזרח — בשלבי ההתפתחות הדמוגרפית. מיהודי המזרח נמצאו בהתקדמות דמוגרפית במיוחד ילידי עראק. במצב חמור במיוחד נמצאו התימנים; 90% מהנשים בתימן לא למדו בבי״ס וכ 50% מהילדים מתו למטה מגיל 5. מבחינת התכונות הדמוגרפיות דומים מרבית הספרדים בעשרות השנים האחרונות למרבית האשכנזים. לעומתם נמצא חלק גדול מבני ע״־המזרח בשלב דמוגרפי מתקדם פחות בארצות מוצאם, ועלייתם ההמונית הביאה לשינויים מהירים במצבם הדמוגרפי. יש להניח שהתפתחויות דומות מתרחשות גם בקרב יהודי צפון אפריקה שהיגרו לצרפת. גורמי השינוי העיקריים הם: חוק חינוך חובה, איסור נישואין מוקדם מדי בגיל והירידה בשיעור התמותה הכללית ובתמותת הילדים. בפריון ובאחוז הילדים באוכלוסיה קיימים עדיין הבדלים בולטים: בין האשכנזים והספרדים בישראל — כ 25% מהאוכלוסיה הם למטה מגיל 14, ואילו בקרב ע״־המזרח מהווה קבוצת גיל זו 40%. שיעור הילודה יורד עם אורך השהות בישראל. בשנים 1960—1962 היה מספר הילדים הממוצע, שאשה יהודיה בישראל, ילידת אסיה או אפריקה, צפויה ללדת, כדלקמן: אם עלתה מ 1955 ואילך — 6.1, אם ב 1948—1954 — 4.9, ואם עד 1947 — רק 3.4 ילדים. לעומת זאת היה המספר בשנים 1970—1972 כדלקמן: אם עלתה עד 1960 — 3.9; אם ב 1961—1964 — 4.5, ואם מ 1965 ואילך — רק 4.

מחקרים עדכניים על מיקום המגורים, המשיכה הבין־קבוצתית בנישואין, התחלואה וסיבות המוות ותופעות חברתיות אחרות, הראו מידה של שוני בין כלל יוצאי אסיה לכלל יוצאי אפריקה, ובין יוצאי ארצות שונות בהן. כיום כ 17% מהחתונות היהודיות בישראל הן של בן אסיה או אפריקה עם בן זוג מאירופה. בשנים האחרונות התחתנו רק כמחצית הנישאים ילידי אסיה ואפריקה עם בן זוג מאותה מדינה.

ור׳ הע״ באי״, כרך מילואים, עמ׳ 409—418; הבעיה העדתית, שם, עמ׳ 418—421.

י. בן־צבי, נדחי ארצנו, תשט״ז²; א. טרטקובר, שבטי ישראל, א—ב, תשכ״ה—תשכ״ט.

ע. שמ.

ממדיה היחסיים של ה ה ג י ר ה היהודית עולים בהרבה על זו של עמים אחרים, וחשיבות גורמים מדיניים — בעיקר לחץ ורדיפות — רבה בה יותר מחשיבותם של גורמים כלכליים. בכך מוסבר גם האופי הקיבוצי של ההגירה היהודית. מעמד היהודים כ„עם נודד" נודע מראשית יה״ב ועד הזמן האחרון. בנדודים המוניים עברו היהודים תחילה מא״י למזרח הקרוב, ואח״כ מערבה — לארצות אירופה המערבית. במחצית ה 2 של יה״ב שוב נשתנה הכוון מזרחה — למזרח אירופה ולאימפריה העות׳מאנית.

התקופה ש מ ר א ש י ת ה מ א ה ה 19 ע ד מ ל ה ״ ע I היא המקיפה ביותר, מבחינה מספרית, בדברי ימי ההגירה היהודית. כיוונה מגרמניה, ואח״כ ממזרח־אירופה, מערבה, ובעיקר לאה״ב. עד שנות ה 80 היגרו כ 250,000 יהודים, ומאז ועד מלה״ע I כ 2,250,000.

הגירה זו היתה חלק מהמחנה העצום של מהגרים (ר׳ לעיל, עמ׳ 984), ודמתה לו בכך, שגם היא הקיפה בעיקר את דלת העם. מהגר יהודי הביא לאה״ב כ 15 דולר בממוצע, ¼ מהמהגרים היהודים היו אנאלפביתים. בניגוד להגירה הכללית, שהיתה בעיקר הגירת גברים שהתכוונו לחזור אחרי שיעבדו ויחסכו כסף, היגרו היהודים במשפחות שלמות. רובם היו בעלי־מלאכה (בעיקר חייטים), שנקלטו במקצועם, בניגוד למהגרים אחרים, שרובם היו חקלאים או בלתי־מקצועיים. תופעה של הגירה חוזרת, השכיחה בהגירת אומות העולם, כמעט לא נודעה אצל היהודים. במלחמת הקיום הקשה, כפועלים בתנאי עבודה ירודים, סייע בידם הציבור היהודי המקומי, וכעבור זמן לא רב למדו להתארגן בעצמם ולשפר תוך כדי כך את מצבם. רובם הסתדרו כעבור זמן מה במקצועות המעמד הבינוני, והצטיינו בעירנותם הציבורית והתרבותית.

בתקופה ש ב י ן ש ת י מ ל ה ״ ע גדלה אמנם מצוקת היהודים במזרח־אירופה ובגרמניה, אולם אפשרויות ההגירה נצטמצמו בהרבה בשל חוקי המכסה (ע״ע אה״ב, עמ׳ 251), וממדי ההגירה ירדו עד למחצית. בתקופה זו תפסה א״י את המקום השני בין הארצות הקולטות, וחלקה גדל והלך משנה לשנה. על תקופת השואה — ע״ע.

לאחר מ ל ה ״ ע II עלתה תחילה למקום הראשון תנועת העקורים, שרובם נמצאו במחוזות הפנים של בריה״מ ובמחנות שבגרמניה, אוסטריה ואיטליה. אלה פנו בעיקר לא״י, וגם לאה״ב, קנדה ואוסטרליה. תנועה זו הקיפה כ 400,000 נפש (יתרם חזרו למקומותיהם) ונסתיימה ב 1948. מאז ירדו מאוד ממדי ההגירה — להוציא את העליה למדינת ישראל, הביא לכך מצבם האזרחי והכלכלי של היהודים שנשתפר בהרבה ברוב הארצות. בראשית שנות ה 60 נשתנתה התמונה מעט, עם הגירת יהודי קובה לאה״ב, בעקבות הקמת המשטר החדש באי, ועם יציאת יהודי אלג׳יריה (כ 120,000 נפש) — לאחר הכרזת עצמאותה (1962) — לצרפת. בהיותם אזרחי צרפת חם זכו לעזרת השלטונות הצרפתיים בהיקלטותם.

מ 1881 ועד ראשית שנות ה 70 הגיע המספר הכללי של היהודים הנודדים לב 6 מיליון נפש. אם נקח בחשבון שאף בשנות השיא שלפני מלה״ע II לא הגיע מספר היהודים לכדי 16 מיליון, הרי שבממדי נדודיו תופס העם היהודי בלי ספק מקום בראש במשפחת העמים, ובהפרש ניכר מכל עם אחר. כ 50% מהמהגרים נקלטו באה״ב וכ 25% בא״י.

בימי ההגירה הגדולה הגישו מספר חברות יהודיות עזרה למהגרים: כל ישראל חברים (ע״ע); חברת ההתיישבות היהודית (יק״א; ע״ע); אגודת „עזרה" (ע״ע) של יהודי גרמניה, היאס (ע״ע) ועוד. בראשית שנות ה 20 הוקם הוועד הציבורי לעזרת מהגרים יהודים (Emig-direkt), יק״א חידשה את פעולתה ו„היאס" הרחיב את פעולתו גם לארצות אחרות. שלושת הארגונים פעלו יחדיו לפתרון הבעיות שנתעוררו עם קבלת חוק המכסה, ומשותפות ארעית זו קם מוסד קבוע היצם (ע״ע), הממשיך להגיש עזרה למהגרים.

פליטים יהודים זכו לעזרה מטעם מוסדות בינלאומיים שונים: בשנות ה 20 ע״י „מוסד ננסן" (ע״ע ננסן), ובשנות ה 30—40 ע״י הנציב העליון לעזרת פליטי גרמניה וע״י הוועד הבין־ממשלתי לעזרת הפליטים (גוף וולונטארי). בשנות המלחמה ולאחריה הוגשה עזרה גם מטעם „אונרר״א" (ע״ע) וע״י הנציב העליון מטעם האו״ם לעזרת פליטים. ההסתדרות הציונית היא הגורם העיקרי הדואג לעולים לא״י, אך חשובה גם העזרה שהגיש, בא״י ובחו״ל, ועד הסיוע האמריקני (ע״ע ג׳וינט). ארגונים אלה הם גם מהחשובים בציבור היהודי.

וע״ע ש י ב ת צ י ו ן ו ע ל י ה.

א. טארטאקאווער, יידישע עמיגראציע און יידישע עמיגראציע פאליטיק, 1939; W. Kaplun-Kogan, *Die Wanderbewegungen der Juden*, 1913; M. Traub, *Jüdische Wanderbewegungen vor und nach dem Weltkriege*, 1930; L. Hersch, *Jewish Migrations during the Last Hundred Years* (The Jewish People, Past and Present, I), 1946; M. Wischnitzer, *To Dwell In Safety, The Story of Jewish Migration Since 1800*, 1948; A. Tartakower, *In Search of Home and Freedom*, 1958; J. Lestschinsky, *Jewish Migrations, 1840–1956* (in: L. Finkelstein [ed.], The Jews, I), 1970⁴.

א. ט.

מ צ ב ם ה פ ו ל י ט י ו ה מ ש פ ט י ש ל ה י ה ו ד י ם ב ע ו ל ם. בשנות ח 40 נתחוללו תמורות מפליגות בקיום היהודי בעולם: השואה (ע״ע), שהביאה לאובדן שליש העם, הקמת מדינת ישראל

והעליה הגוברת אליה, והעברת עיקר התפוצה ליבשת אמריקה. משפטי נירנברג (ע"ע, עמ' 202), עסקו בשואה היהודית רק בדרך שולית. האומה היהודית לא הופיעה כתובעת והשואה לא הודגשה כ„פשע מלחמה" עיקרי. עם הקמת מדינת ישראל ב 1948 החלה ממשלת ישראל להופיע כתובעת זכויותיהם של היהודים בארצות הפזורה וכדואגת למעמדם, והדבר הוכר למעשה ע"י גורמים מדיניים בעולם.

היהודים באמריקה הצפונית והלאטינית ובאירופה המערבית נהנים כיום משוויון זכויות ומשוויון הזדמנויות ברוב מסלולי החברה והכלכלה. לאחר מלה"ע II הם התקדמו לתוך המעמדות הבינוניים והבינוניים-עליונים, בפרט בתחומי המדע, התקשורת והאמנויות. באמריקה הלאטינית עיקר השגיהם במסחר ותעשיה. מעמדם החב־רתי-כלכלי משופר מהממוצע. האנטישמיות היתה מאופקת לאחר השואה, אך מאז מחצית שנות ה 60 היא מחריפה והולכת. חוגים חדשים שנתפסו לה הם הכושים והפורטוריקנים המיליטנטיים באה"ב, וכן שמאלנים במדינות שונות, שאצלם היא מופיעה במעטה של אנטי-ציונות והתנגדות למדינת ישראל. הארגונים היהודים הקהיל־תיים קיימים על יסוד התחיקה הממלכתית (הליברלית) הכללית. הקף הפעילות בלתי-תלוי, והשלטונות אינם מתערבים (ר' להלן, עמ' 992).

החוקה הסובייטית מ 1936 מבטיחה (בסעיף 123) שוויון לכל הלאומים והגזעים, לפיה נחשבים אפוא היהודים שווי-זכויות כאזרחים, מבחינה פורמלית הם מוכרים כעם, ויהודי מתבקש לרשום את לאומיותו היהודית בדרכון. למעשה משוללים היהודים כל זכויות לאומיות-קיבוציות: אין להם בת"ס, מוסדות תרבות או ארגונים ארציים, ובתכ"נ מעטים בלבד פתוחים, ורק בערים הגדולות. גם מפעלי החינוך והתרבות שהתקיימו בבריה"מ לפני מלה"ע II ביידית ובהכוונה קומוניסטית — חוסלו. שרד הדו־ירחון „סובייטיש היימ־לאנד", הנועד במידה רבה לייצוג. פעילות חינוכית בשפה העברית אסורה; קורסים („אולפנים") לעברית אינם אסורים לפי החוק, אך נרדפים למעשה באמצעים מינהליים. כלפי הקיבוצים היהודיים האר־טוכתוניים: הגרוזינים, הבוכרים וההרריים — נוהגים ביד קשה פחות, והם מחזיקים בתכ"נ, „חדרים" ומוסדות קהילתיים שונים. „החבל היהודי האוטונומי" בבירוביג'ן (ע"ע; וכרך מילואים) מוסיף להתקיים, אך היהודים מהווים בו מיעוט מצטמצם והולך, ויישובו המזורז (בגבול סין) נעשה ע"י מהגרים בלתי-יהודיים. בלחץ פעילי העליה מבפנים ודעת הציבור העולמית מבחוץ, התירה הממשלה הסובייטית, לאחר מלחמת 1967, מידה מוגבלת של עליה. יהודי העדות האוטוכתוניות ותושבי השטחים שסופחו לבריה"מ ב 1945 זוכים להתרי-עליה ביתר קלות משאר יהודי בריה"מ, וזאת לא מתוך הפליה תחיקתית אלא מתוך שרירות מינהלית. וע"ע, מועצות ברית ה', יהודים.

בין שתי מלה"ע היו הזכויות האזרחיות של היהודים ברוב מדינות מזרח אירופה מובטחות בתוקף חוזים בין-לאומיים, שהוטלו על המדינות הללו כתוצאת מלה"ע I (ע"ע מעוט, עמ' 33/4); חבר־הלאומים היה ממונה לפקח על הביצוע. עם השתלטות הקומוניזם במזרח אירופה וביטולו של חבר הלאומים ניטל כוחן של התחייבו־יות אלו. לפי החוק שווים יהודי פולניה, צ'כוסלובקיה, הונגריה, רומניה ויוגוסלויה לשאר אזרחי המדינות הללו, המצב דומה גם בבולגריה, ואילו מצבם הכלכלי-חברתי גבוה מהממוצע. ניכרים הבדלים בין יחס הממשלות השונות לפעילות הלאומית-דתית של היהודים: בפולניה ההגבלות מפליגות; ובצ'כוסלובקיה, לאחר דיכוי מישטרו של דובצ'ק בספטמבר 1968, המצב דומה לזה שבפו־לניה, תוך גינונים ליברליים בשטח הדתי. ברומניה וביוגוסלויה נהנים היהודים מעצמאות תרבותית ניכרת: הממשלה מתירה עתונות יהודית-עברית ויידית ואינה מפריעה לקשרי הקהילה היהודית עם יהודי העולם, לרבות ישראל. הרב הראשי ברומניה משמש מעין נציג רשמי ליהודי המדינה, וצרכי הקהילות ממומנים מתקציב המדינה. המצב בהונגריה דומה לזה שברומניה, מבחינת חירות הפולחן ומעמד הרבנות, אך אין היהודים שם נהנים מאותה מידה של אוטונומיה בפעילות חינוכית, תרבותית וציבורית כברומניה.

בארצות ערב. באמצע שנות ה 60 שרדו קהילות קטנות במרוקו, בתוניסיה, בעראק ובסוריה. במרוקו ותוניסיה אין היהודים מופלים מבחינה תחיקתית, אף שעיסוקים שונים סגורים בפועל בפניהם, ויציאתם משם מותרת. בעראק ובסוריה כלואים היהודים בגטאות דחוסים, ומשוללים, למעשה, כל זכויות-אזרח. רוב העיסוקים חסומים בפניהם, ויציאתם לחו"ל אסורה. שם אירעו מאסרים שרירותיים, עינויים בבתי-כלא והוצאות-להורג (חלקן פומ־ביות). פעולה יהודית ובין-לאומית למענם לא הבשילה לע"ע תוצאות ניכרות. רכושם של יהודי ערב שעלו לישראל הוחרם, להוציא תוניסיה ומרוקו, שלא נקטו אמצעי החרמה תחיקתיים. רכושם של יהודי אלג'יריה, שהיו אזרחי צרפת, הוכלל בהתחשבנות המקפת בין ממשלות צרפת ואלג'יריה.

הקמת מדינת ישראל שינתה מיסודו את מעמד התפוצות, בפועל ובכוח. מכוח חוק-השבות (1950) הובטחה זכותו של כל יהודי לעלות ארצה ולהתאזרח לאלתר. ממשלת ישראל רואה עצמה, בעניינים שונים, כנציגת העם היהודי כולו, אף שהדברים לא פורטו בחוק. ישראל תבעה וקיבלה שלומים (ע"ע) מגרמניה המערבית, בשם העם היהודי כולו, והיא תובעת שילומים גם מגרמניה המזרחית. ישראל רואה עצמה, עקרונית, כצד תובע לגבי רבי-הפושעים הנא־ציים והעמדתם לדין. א. איכמן (ע"ע, כרך מילואים) נעצר ע"י ישראל בארגנטינה, נשפט בירושלים (1962) ונתלה. הדבר גרם למתח זמני בין ממשלות ישראל וארגנטינה. משפטו גילה במידה ידועה את שהוסתר במשפטי נירנברג. ישראל מגלה פעילות פומבית ומדינית-דיפלומטית לנוכח סכנה לקיומן של קהילות בגולה. הפעולה להתר עלייתם של יהודי התפוצות לישראל היא מיסודי המדיניות הישראלית, ומעמדה של מדינת ישראל בעניין זה הוכר, למעשה, ע"י הגורמים המדיניים בעולם. מאז מלחמת ששת הימים מפעילה ישראל מאמצים מתמידים, ישירים ועקיפים, למען התרת עלייתם של יהודי בריה"מ, וגם מאבק זה הוכר בעולם כלגיטימי ומובן מאליו. נציגי ישראל חוזרים על תביעה זו במוסדות או"ם ובאיגודים בין־לאומיים אחרים (למשל, מועצת אירופה). אף שבוועדה לזכויות־האדם של או"ם ובוועדת-המשנה שלה להגנת מיעוטים מיוצגים הקונגרס היהודי העולמי ועוד איגודים יהודיים בין-ארציים „בזכות ייעוץ", נופל עיקר עול הדאגה המדינית לפזורי ישראל על מדינת ישראל.

ב. אקצין, הסטאטוס הפוליטי של יהדות התפוצות, תשכ"ז; ב. אליאב, מצבם של יהודי ברית-המועצות, תשכ"ט.

א. לי.

ארגון קהילתי של יהדות הפזורות. במלה"ע II נהרס כמעט לחלוטין המנגנון הקהילתי היהודי בארצות אירופה. כיום כבר שיקמו קהילות רבות את ארגונן הפנימי, בעזרת הג'וינט (ע"ע) ו„הוועדה לתביעות" מגרמניה (Claims Conference) וכתוצאה מהתמורה בהלך-הרוח בקרב הקהילות בעקבות הקמת מדינת ישראל ומאבקה על קיומה. השואה הגבירה את תודעת הסולידאריות היהו־דית, וזו הולידה שפע של ארגונים יהודיים מקומיים, ארציים ובין־ארציים.

בארצות אמריקה, באוסטרליה וכן באפריקה הדרומית נדרשו היהודים למלא צרכים דחופים בהצלה, קליטת פליטים, סעד, שיקום, יחסים עם הסביבה הלא-יהודית, פעולה נגד האנטישמיות וסיוע למאבקה של ישראל. ההשגים הארגוניים היו רבים במיוחד באה"ב:

מתוך 296 איגודים ארציים שהיו קיימים ב 1963, 168 נוסדו בשנים 1931—1960. גודל המאמץ הכספי מתבטא במספרים מאלפים: ב 1941 נאספו באה"ב ובקנדה 30 מיליון דולר, ב 1948 — 200 מיליון, ובשנים 1948—1962 — 2.69 מיליארד. לשם כך הורחב הבסיס הדמוקראטי של מנהיגות־המגביות ע"י משיכת נציגי שכבות חברתיות־כלכליות, שלא זכו להכרה עד אז: אלה צאצאי המהגרים ממזרח־אירופה, שעצמתם הכלכלית עלתה ושנזקקו לבמה שתפגין את מעמדם החדש.

בנושאים, כאפליה, בטחון ישראל, חינוך יהודי, יהודי בריה"מ וכד', פעלו בעיקר גופים כקונגרס היהודי העולמי (World Jewish Congress), ועידת נשיאי הארגונים היהודיים (Conference of Presidents of Major American Jewish Organizations), ההסתדרות הציונית העולמית (World Zionist Organization), הארגון העולמי של „אגודת־ישראל" (ע"ע) וכן ארגונים ואיגודים דתיים כגון „האיגוד ליהדות מתקדמת", „אנשי לובאוויץ'", וחברתיים כגון מסדר „בני ברית" (ע"ע) וה„קונפדרציה העולמית של קהילות ספרדיות". לעתים יצאה היזמה מהארגונים הארציים הגדולים — בוועד היהודים האמריקני (American Jewish Committee), המועצה למען יהודי בריה"מ (The Council for Soviet Jewry) או מאלה המסונפים לאו"ם: „המועצה המייעצת של ארגונים יהודיים" (Consultative Council of Jewish Organizations) ו„הוועד המתאם של ארגונים יהודיים" (Coordinating Board of Jewish Organizations), שלהם מעמד מייעץ בעניינים סוציאליים, תרבותיים וחינוכיים הנוגעים ליהודים. יהודי אה"ב וקנדה לקחו חלק בגידולם המהיר והספונטני, לאחר המלחמה, של „פדראציות" לסעד, המושתתות על שיתוף־פעולה בין כל חלקי היהדות, על פלגיה הכיתתיים, התרבותיים, הכלכליים וכד'. ב 1929 היו 63 „פדראציות" וקרנות־סעד, וב 1963 — למעלה מ 300, ש־הקיפו כ 800 קהילות — בכל עיר גדולה ובהרבה קהילות קטנות. תחילת צמיחתן באה"ב מבתהכ"נ הקטנים של המהגרים, אולם עם גידול האוכלוסיה הוקמו חברות גמ"ח גם מחוצה להם — מה שהביא לחילון פעולות־הצדקה, ואפשר את האיגוד והתיאום בין כל השירותים הסוציאליים. „הפדראציה" היא כיום הצורה היותר חשובה של הארגון הקהילתי, והיא מתקרבת במבנה ובתפקידיה לזו של הקהילה המסרתית. כל הפדראציות ממלאות לפחות שנים מהתפקידים הבאים: איסוף כספים למוסדות־הצדקה שבהן, חלוקת הכספים בין אותם המוסדות, ותיאום ותכנון שירותים מקומיים, כגון סעד למשפחות, חינוך יהודי וכיו"ב. הפדראציות המקומיות מאחדות תפקידי סעד מקומיים, ארציים ואף מעבר לים, פרט לניו־יורק ווושינגטון, שם עוסק ארגון אחד בשירותים מקומיים, ואחר בשאר השירותים. הפדראציה מנוהלת ע"י נציגי התורמים, נציגי המוסדות שמהם היא מורכבת, ואיגודים מקומיים אחרים.

הארגונים הארציים באה"ב, „מועצת הפדראציות וקרנות־הסעד היהודיות" (Council of Jewish Federations and Welfare Funds) מייעצת למוסדות המקומיים בכל תחומי פעולותיהם, בודקת את מפעליהם ואת תקציביהם, ועוזרת להם בתכנון מגביותיהם. מוסדות ליחסים בין־קהילתיים באה"ב התפתחו בעיקר בתגובה על האיום למעמד היהודים בארצות אחרות, אך כיום מרוכז המאמץ בעיקר בשיפור היחסים הבין־קבוצתיים (או כפי שהם מכונים לעתים, בין־

הדפוסים השונים של ארגון קהילתי יהודי ברחבי תבל
(ע"פ מחקר של דניאל י. אלעזר [ר' ביבל'])

א. עצמאי — 1 (= בארץ אחת)

ישראל

ב. מבנים קהילתיים המוכרים ע"י המדינה („קהילות") — 13

i. מסרתי — 3	ii. כלל־ארצי מודרני — 6	iii. מקומי מודרני — 4
חבש	אוסטריה	דניה
פרס	איטליה	נורווגיה
תורכיה	גרמניה המערבית	פינלנד
	יוגוסלוויה[1]	שוודיה
	יוון	
	שוויץ	

ג. מבנים דתיים המוכרים ע"י המדינה (קונסיסטוריון — Consistoire) — 5

בלגיה	הולנד	צרפת
זאיר	לוכסמבורג	

ד. מבנים קהילתיים המוכרים בצורה לא רשמית (מעין „קהילות") — 24

פדרציות ארציות — 3	פדרציות קהילתיות — 21	
ארגנטינה	אורוגואי	ניקרגואה
ברזיל	אל־סלוואדור	סורינאם
קולומביה	אקוואדור	ספרד
	בוליוויה	פורטוגל
	גואטמאלה	פרגואי
	הונדורס	פרו
	ונזואלה	פנמה
	טרינידד וטובגו	צ'ילה
	מונאקו	קוראסאו
	מכסיקו[2]	קוסטה ריקה
		רפובליקה דומיניקאנית

ה. מבנים קהילתיים על יסודות התנדבותיים גמורים — 22

יצוגיים — ועדי צירים — 11	אמריקני — פלוראליסטי — 1	קהילות מקומיות — 10
אוסטרליה	אה"ב	איי ריוקיו
אירלנד		אפריקה הדרומית־מערבית
אפריקה הדרומית		ארובה
גיברלטר		ברבידוז
הודו		ג'מייקה
זמביה		הונג־קינג
(ה)ממלכה המאוחדת		מלטה
סינגפור		ניו־זילנד
קנדה[3]		יפן
קניה		פיליפינים
רודזיה		

ו. קהילות משועבדות — 13

משועבדות מסרתיות[4] — 5	משועבדות מודרניות — 8
אפגניסטן	בולגריה[6]
לבנון[5]	בריה"מ[9]
מרוקו[5]	גרמניה המזרחית
סוריה	הונגריה[7]
תוניסיה[5]	פולניה[8]
	צ'כוסלובקיה[7]
	רומניה[5]
	קובה (מועצה קהילתית)

ז. מעין קהילות — 23

שרידי קהילות — 9	שלוחות אה"ב — 6	שלוחות ישראל — 8
אינדונזיה	איזור תעלת פנמה	גאנה
אלג'יריה	וייטנאם הדרומית	ליבריה
לוב	טייוואן	מאלאווי
ליכטנשטיין	לאוס	מלגש
מצרים	קוריאה הדרומית	ניגריה
עראק	תאילנד	נפאל
פקיסטן		סיארה ליאון
רפובליקת קונגו		ציילון
תימן		

ח. קהילות־על בין־ארציות — 2

ועד הצירים של אפריקה המרכזית (רודזיה וזמביה); הפדרציה המרכז־אמריקנית של קהילות יהודיות (אל־סלוואדור, גואטמאלה, הונדורס, ניקרגואה, פנמה, קוסטה ריקה).

ט. ללא חיי קהילה מאורגנים — 21

אוגנדה	טנזניה
איי פיג'י	מוזמביק
אלבניה	מלזיה
אנגולה	מרטיניק
בוצ'ואנה	סודאן
בורונדי	סואזילנד
בורמה	סין
גואינה	סנגל
האיטי	עדן
הונדורס הבריטית	קמבודיה
	קפריסין

[1] אמנם יוגוסלוויה בחלקה כפופה למצבן של הקהילות המודרניות המשועבדות, אולם בעצם מנציחים יהודיה את דפוס הקהילה בהכרה ממשלתית פורמלית.
[2] חסר למכסיקו מבנה־גג המאחד את הקהילות מאיזור מוצא אחד.
[3] יש לראות את הקונגרס היהודי הקנדי כוועד צירים צפון אמריקני.
[4] כל הקהילות האלו הן מבחינה פורמלית קהילות מסרתיות (סוג ב i).
[5] אין הגבלות רשמיות על חיי הקהילה, אולם למעשה קיים פיקוח חמור.
[6] רשמית מאורגנת יהדות בולגריה ב Consistoire (סוג ג).
[7] קהילות אלו מוכרות רשמית כקהילות מודרניות (סוג ב), אולם הן תלויות לגמרי בהחלטות המנהיגות הקומוניסטית.
[8] יהדות פולניה נעשית במהרה קהילת שרידים.
[9] למעשה אין חיים יהודיים מאורגנים בבריה"מ, חוץ ממספר בתכ"נ הפתוחים לתפילה.

הסברים לסוגי הקהילות

ב. קהילות המוכרות בחוק; מבנן מוגדר והן מייצגות את יהודי מדינותיהן הן כלפי פנים והן כלפי חוץ.
ג. ל Consistoire יש מעמד חוקי מסוים כגוף דתי, ולעתים קרובות מקבלים פקידיו משכורת ממשלתית, אולם הקשרים אתו הם על יסוד התנדבותי בלבד. צורה זו נבדלת מהקודמת בהדגשתה את המהות הדתית הבלעדית של היהדות ובמבנה הריכוזי שלה.
ד. קהילות אלו בנויות לפי דוגמות הקהילות האירופיות, אולם אין להן מעמד רשמי. הן היהודים והן הלא־יהודים מכירים בהן כקהילה היהודית המאורגנת. יש להן אופי ציבורי מובהק, ברם החוק אינו מכיר בהן.
ה. בארצות רבות קיים לחץ ציבורי על היהודי לא לפרוש מהציבור. לחצים אלה הם אפסיים בקהילות המוגדרות כאן כהתנדבותיות. הקהילה היהודית באה"ב מבוססת כליל על בסיס של התקשרות, כלומר אין כפיה להצטרף ליהדות המאורגנת, אלא שכל הקשרים עם חיים יהודיים מאורגנים מבוססים על התקשרות התנדבותית עם ארגון או מוסד מסוים, לפי בחירתו של כל אחד ואחד. המוסדות של הקהילה היהודית האמריקנית הם בעיקרם מקומיים.
ו. מצבן של קהילות אלו נע בין שעבוד ישיר וחמור להתערבות עקיפה וממותנת.
ז. קהילות בעלות תכונות מסוימות של קהילות מאורגנות, אך אינן קהילות־קבע.

אמונתיים — inter-faith). קיימים 5 מוסדות כאלה: הוועד היהודי האמריקני, הקונגרס היהודי האמריקני, ארגון ותיקי-המלחמה היהודים, ועד הפועלים היהודים, והליגה נגד ההשמצה (מיסודו של „בני ברית"). פרט לוועד היהודי האמריקני, מתאמים ארגונים אלו — נוסף על 63 ועדים מקומיים ליחסים בין-קהילתיים — את פעולותיהם, באמצעות המועצה המייעצת הארצית ליחסים בין-קהילתיים (National Community Relations Advisory Council). המוסדות הארציים לשירותים ולענייני דת משמשים את המוסדות המקומיים בתחומים הבאים: 1. חיילים יהודים בצבא אה"ב; 2. חינוך יהודי; 3. ענייני דת; 4. שירותים מקצועיים. כל אחד משלושת הזרמים הדתיים באה"ב מקיים איגודי-רבנים ואיגודים קהילתיים משלו, וכן איגודים ארציים, כגון אגודות אחווה של נשים (Sisterhoods), מועדוני-גברים וקבוצות-נוער. לכל זרם גם מוסדות להכשרת „כלי-קודש". וע"ע אה"ב, יהודים, עמ' 220—227 וגם בכרך מילואים; ניו-יורק, יהודים, עמ' 123/4.

יהדות ק נ ד ה מיוצגת ע"י הקונגרס היהודי הקנדי, המוכר ע"י האוכלוסיה היהודית וע"י הממשלה. הקונגרס פועל, באמצעות ועדים, בתחומים הבאים: יישוב פליטים, סיוע מעבר לים, יחסים בין-עדתיים, חינוך, מחקר חברתי-כלכלי, ארכיון-יהודי ומוזיאון, תרבות ואמנות. בתחום הסעד הוקמו, כבאה"ב, פדראציות מקומיות, הפועלות במשותף, והמסונפות ל„מועצת הפדראציות וקרנות-הסעד היהודיות", שמרכזה בניו-יורק (ר' לעיל). בענייני מאבק נגד השמצות פועל הקונגרס יחד עם ארגון „בני-ברית".

הקהילות ב א י ר ו פ ה לפי סדר גדלן הן: צרפת, בריטניה, בלגיה, איטליה, גרמניה המערבית, הולנד, סקנדינוויה, שוויץ, אוסטריה, יוון, אירלנד.

הקונסיסטוריונים ב צ ר פ ת, שהיו נתונים לפיקוח ממשלתי, בוטלו ב1905 בעקבות ההפרדה בין הדת והמדינה, אולם שמם נשתמר. נוסדו קהילות וולונטאריות, שנצטרפו ל„קונסיסטוריון המרכזי של יהודי צרפת ואלג'יריה" (Consistoire Central des Juifs de France et Algérie) — ארגון מתאם ארצי מרכזי. כיום פועלת לצידו „הקרן הסוציאלית היהודית המאוחדת", לפנים ארגון לאיסוף כספים, שהרחיב במשך הזמן את בסיס פעולותיו. נסיונות להקמת ארגונים מקומיים כלליים נכשלו. בזירה הפוליטית פועלים ה„מועצה המייצגת של יהודי צרפת" (Conseil Representatif des Juifs de France), חברת „כל ישראל חברים" (ע"ע), והסניף הצרפתי של הקונגרס היהודי העולמי. בעקבות זרם המהגרים מצפון אפריקה ובעיקר מאלג'יריה ותוניסיה הוקמה „התאחדות היהודים ממוצא אלג'ירי", שהשפעתה ניכרת מאוד.

ב ב ר י ט נ י ה שני גופים ראשיים לתכנון ולתיאום: „ועד-הצירים של היהדות הבריטית" (ע"ע ממלכה מאחדת, עמ' 922/3) ו„אגדת אחים" (ע"ע). פעולות ועד-הצירים כוללות השגחה על שירותי-דת, חינוך יהודי, סיוע לפליטים, מפעלי צדקה, תמיכה בישראל ויחסי חוץ. אגודת-אחים פעילה בתחום היחסים הציבוריים וההגנה על זכויותיהם האזרחיות של היהודים באשר הם. בניגוד לוועד הצירים, שאליו מסונפים קהילות וארגונים אחרים, מושתתת אגודת-אחים על חברות אינדיווידואלית. הסיעוד מבוצע בחלקו ע"י „ועד האפיטרופסים" (Board of Guardians and Trustees for the Relief of the Jewish Poor) ובחלקו ע"י האגודות והקהילות, הפועלות באורח בלתי-תלוי. בתה"ד הרבניים בערים הגדולות מטפלים בבעיות אישות, נישואי תערובת והמרות-דת. הפעולות בתחום החינוך נעשות בחסותם של כתריסר ועדי-חינוך ארציים ועירוניים; המרכזיים שבהם הם „ועד-לונדון לחינוך יהודי דתי" (The London Board of Jewish Religious Education) האחראי לאיזור לונדון רבתי, וה„מועצה המרכזית לחינוך יהודי דתי" (The Central Council for Jewish Religious Education in the Provinces) המטפלת בערי השדה. מידה מרובה יחסית של תיאום הושגה בין הזרם הליברלי והרפורמי; „המכללה ע"ש לאו בֶק" מכשירה רבנים לשני הזרמים. מאידך חל קרע עמוק בין האורתודוכסים והמודרניסטים.

ה י ה ד ו ת ה ב ל ג י ת (כ40,500 נפש) מקיימת מערכת קונסיסטוריונים, אך החברות בקהילות אינה חובה. מוסדות הקהילות ומוסדות-הסעד המרכזיים מאורגנים לפי הערים. ארגון-הסעד המרכזי בבריסל הוא „השירות הסוציאלי היהודי" (Service Social Juif) ובאנטוורפן „המוסד המרכזי היהודי לצדקה" (Central Beheer van Joodsche Weldadigheid); שניהם עוסקים בסעד למשפחות. איסוף הכספים בבריסל נעשה ע"י „המרכז לפעולות סוציאליות יהודיות" (Central d'Oeuvres Sociales Juives), ובאנטוורפן ע"י ארגונים שונים.

ב א י ט ל י ה ישבו ב1972 כ35,000 יהודים. הקהילות השונות מאוגדות ב„איגוד הקהילות היהודיות האיטלקיות" (Unione delle Comunità Israelitiche Italiane), הפועל בתחום הפולחן, החינוך היהודי (ובכללו הכשרת רבנים), סיוע סוציאלי, הגנה וכיו"ב. לאחר המלחמה היה צורך להקים בניינים קהילתיים חדשים: מעון לילדים, בי"ס יהודי וביכ"נ גדול בליוורנו, ובנייני ביהמ"ד לרבנים וספרייתו ברומא. כיום הבעיה העיקרית היא החזקתם.

ב ג ר מ נ י ה (המערבית) הגוף המתאם המרכזי הוא „המועצה המרכזית של היהודים בגרמניה" (Zentralrat der Juden in Deutschland), המקיימת מפעלי תרבות וחינוך, מנהלת סמינריונים לעובדים סוציאליים ולמורים, ומחזיקה את הארכיונים המרכזיים בדיסלדורף. מפעלי הסעד והחינוך המקצועי נעשים מטעם „משרד-הסעד המרכזי של היהודים בגרמניה".

ענייני היהדות ב ה ו ל נ ד (כ30,000 נפש), מנוהלים בידי „המוסד לפעולה סוציאלית יהודית" ו„המפעל המרכזי למימון הפעולות הסוציאליות היהודיות בהולנד", המנהל מגבית מתואמת.

בכל אחת מהארצות ה ס ק נ ד י נ ו ו י ו ת מיוצגים היהודים ע"י ועד מרכזי של העדה היהודית; ועדים אלו ניהלו את כל המוסדות והשירותים היהודיים. כל היהודים הם חברי העדה, אלא אם ויתרו על חברותם באורח רשמי. על החברים מוטל מס בשיעור 2% מהכנסותיהם החייבות במסים. בדנמרק ובשוודיה קיימים בת"ס יהודיים ומוסדות ת"ת, בעוד שבנורווגיה היו רק קורסים מיוחדים ללימודי הדת.

הארגון הראשי ב ש ו ו י ץ הוא „האיגוד השוויצי של הקהילות היהודיות", המסונף לקונגרס היהודי העולמי, מיוצג באֶכְּסקוטיווה האירופית של זה, ושייך ל„ועידה המתמדת של ענייני השירותים של העדה היהודית באירופה". מפעלי „האיגוד השוויצי" כוללים פעולות-סעד, הגנה, חינוך ודאגה לאספקת בשר כשר (השחיטה אסורה בשוויץ). פעולת האיגוד בעשור האחרון כוונה בעיקרה לפליטים היהודים, ונעשתה באמצעות „איחוד הוועדים השוויציים לעזרת פליטים יהודים". כ"כ הוקם „איחוד רבני שוויץ" לחקר הבעיות הדתיות והחברתיות הכרוכות בנישואי-תערובת ובהמרת-דת.

ב א ו ס ט ר י ה חייב החוק כל אדם להיות חבר במוסד דתי מוכר או להירשם כחסר-דת. ב1972 היו שם כ9,400 יהודים רשומים וב2,000 לא רשומים, רובם קשישים וחולים. התכניות לסעד סוציאלי בווינה בוצעו, לאחר מלה"ע II, ע"י הקהילות היהודיות.

את יהדות י ו ו ן (6,500 נפש ב1972) מייצג הוועד המרכזי של הקהילות היהודיות. נוסף על פעולות-סעד עוסק הוועד בחלוקת הסיוע הכספי הבא מן החוץ.

4,000 יהודי א י ר ל נ ד מאורגנים סביב הקהילות החרדיות, שכל אחת מהן מיוצגת ע"י ועדי השחיטה, הרבנות הראשית, תלמוד-תורה וחברה-קדישא. הקהילות והמוסדות הקהילתיים מיוצגים ב„מועצה המייצגת היהודית של אירלנד". הרב הראשי מוכר כמנהיג הרוחני.

המבנה הארגוני של היהדות בארצות **אמריקה התיכונה והדרומית** מבוסס עפ״ר על עקרון הקהילה המסרתית. **בארגנטינה** התארגנו תוך פחות מ10 שנים למעלה מ120 קיבוצים יהודיים, בקהילות שהתאחדו בהקף ארצי בשם „ועד הקהילות״. תפקידי הוועד כוללים תיאום, תיכנון, מימון ותיפעול בתחומים העיקריים של חיי העדה. הנהלת הוועד נבחרת בקונגרס ארצי שנתי. פעולותיו ממומנות ע״י הכנסה פנימית. שלא כ„פדראציה״ באה״ב (ר׳ לעיל, עמ׳ 993), שמקורה ב„שטיבל״, שרשי הקהילה בארגנטינה בחברה־קדישא, שפעלה שנים רבות כמוסד מרכזי רב־תפקידים בתחום השירותים והצדקה. ענייני הקיבוץ היהודי **בברזיל**, שהוא השני בגדלו באמריקה הדרומית, מנוהלים בידי „הפדראציה של האגודות היהודיות בברזיל״, המיוסדות על ארגוני הקהילות המסרתיות בכל העניינים הכרוכים בפעולה עדתית, פרט לחינוך יהודי, הנתון בידי „ההסתדרות הציונית המאוחדת בברזיל״. **באורוגוואי** מנוהלים ענייני היהדות ע״י „הוועד היהודי המרכזי״, שנוסד ב1940, ומאוגדות בו 4 עדות: אשכנזית, ספרדית, גרמנית והונגרית. תפקידיו הם בתחום היחסים הציבוריים. החינוך היהודי מנוהל ע״י „ועד החינוך״ המרכזי. את שירותי־הסעד מספקת בשעת הצורך אחת מ4 העדות או ארגון „בני־ברית״. „הוועד היהודי המרכזי של מכסיקו״ מייצג באורח רשמי את כל יהדות **מכסיקו**, בעניינים פנימיים וחיצוניים כאחד. פעולות־הסעד נעשות ע״י „חברת־הצדקה היהודית״, „ועד הנשים״ והסניף של אוז״ה (ע״ע) במכסיקו.

ד. י. אלעזר, התארגנותן מחדש של הקהילות היהודיות אחרי המלחמה (בתפוצות הגולה, יב), תש״ל/ל״א; הקהילה היהודית המאורגנת באה״ב בפעולתה (תפוצות ישראל, ספטמבר—דצמבר), 1972; H. D. Stein, *Jewish Social Work in the U.S. (1654–1954)* (Amer. Jew. Year Book, LVII), 1956; S. Federbush (ed.), *World Jewry Today*, 1959; Alliance Israélite Universelle — American Jewish Committee — Anglo-Jewish Association, *Communauté*, 1958; H. L. Luire, *A Heritage Affirmed; The Jewish Federation Movement in America*, 1961; Institute of Jewish Affairs, *The Jewish Communities of the World*, 1971[3]; O. I. Janowsky (ed), *The American Jew; a Reappraisal*, 1964; J. Neusner (ed.), *Contemporary Judaic Fellowship in Theory and in Practice*, 1972.

א. צ. אנ.

חינוך. בסוף 1971 היו בעולם כ3 מיליון ילדים יהודים בגיל בי״ס יסודי ותיכון (כ20% ממספר יהודי העולם), מהם יותר מ¾ מיליון בישראל (ר׳ כרך מילואים, עמ׳ 432 ואילך) וכ½ מיליון בבריה״מ. מבין יתרם, שיכלו — מבחינת התנאים בסביבה — לזכות בחינוך יהודי פורמאלי, כ35% למדו בבי״ס משלים (ביום א׳ או בשעות אחה״צ [1967]), רק כ9% למדו בבי״ס יומי, ואילו כ56% לא למדו בבי״ס יהודי כלשהו. מספרים אלה משקפים את הבעיה העיקרית בחינוך היהודי כיום, בקהילות הגדולות. חינוכם של הלומדים מחוץ לבי״ס יומי מוגבל מאוד מבחינת מספר השעות (בד״כ עד 4 שנות לימוד) ואינו נמשך לאחר סיום ביה״ס היסודי.

ב1966 התחנכו ב76 מוסדות בחו״ל כ4,500 תלמידים לתפקידי הוראה בבת״ס יהודיים. 70% ממוסדות אלה נוסדו אחרי מלה״ע II והגיוון בהם היה רב: מכונים פדגוגיים ליד ישיבות ובתמ״ד לרבנים, קולג׳ים קהילתיים, בתמ״ד עבריים למורים, ועוד. 35% מהם השתייכו לזרם אורתודוכסי, 26% כלל־קהילתיים, 16% קונסרווטיוויים, 13% עבריים, 7% רפורמיים ו3% יידיים. ממילא נתהוו הבדלים גדולים בתכניות הלימודים וברמתם. מספר התלמידים ב47 מן המוסדות היה פחות מ50, וב64 — פחות מ100. רוב המוסדות לא הציבו תנאי קבלה למועמדים, ורק מעטים מהם היו קשורים בגוף אקדמי. חלק ניכר מהמסיימים (רובם נשים) לא התמידו במקצועם, ואחוז הנשירה בקרב המורים בבתה״ס היהודיים היה גבוה.

תפקיד חשוב בחינוך בתפוצות ממלאים גופים שונים הקשורים בישראל. ל„הסתדרות הציונית העולמית״ 3 מחלקות בשדה החינוך. „המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה״ משגרת כ60 מורים בשנה לחלק ניכר מכלל בתה״ס היהודיים בכ25 ארצות, לתקופה של שנתיים־שלוש. בביהמ״ד למורים ע״ש גרינברג, בירושלים, למדו 1,800 מורים מחו״ל בשנים 1955—1971, וכ10,600 השתתפו בהשתלמויות וסמינרים בשנים 1961—1971, כשההשתתפות השנתית עולה מכ600 ב1961 ל1,500 ב1971. מספר המשתתפים בקורסים לעברית גדל מכ4,500 ב1961 ליותר מ13,000 ב1971. „המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה״ הפעילה ב1971 כ60 מורים־שליחים בחו״ל. היא הקימה את מכון „גולד״ שבו למדו כ1,000 איש עד 1971, ומקיימת תכניות השתלמויות, מפעל שנת „ישיבה״ וכד׳. ל„מחלקה לענייני הנוער והחלוץ״ היו ב1971 334 שליחים ונציגים ב25 ארצות, רובם בתנועות וארגוני נוער. המחלקה פועלת במרכזים סמינריוניים שהוקמו במקום חוות־ההכשרה, מביאה אלפי בני נוער למפעלי קיץ וחורף בארץ, ושולחת שליחים למחנות קיץ (237 ל50 מחנות ב1971). „המכון למדריכי חו״ל״, בירושלים, מכשיר מאות מדריכים בשנה. נערכים גם קורסים וסמינרים לשליחים לחו״ל, לסטודנטים מחו״ל ועוד.

אחרי מלחמת ששת הימים הקימה האוניברסיטה העברית בירושלים „מרכז לחינוך יהודי בתפוצות״, העוסק בהכשרת מורים, במחקר על בעיות החינוך היהודי בתפוצות, ובפיתוח תכניות לימוד ואירגון השתלמויות של מורים; כן ארגנה האוניברסיטה מסגרות־לימוד מיוחדות לתלמידים מחו״ל. גם אוניברסיטות בר־אילן, תל־אביב וחיפה יזמו פעילויות דומות.

באה״ב הגיע מספר הילדים בבת״ס יהודיים לכ457,000 ב־1970/1, כ25% מכלל אוכלוסיית הילדים והנוער בגילים 4—17. ירידה כללית הורגשה בעיקר בקהילות הגדולות, אך מספר בתה״ס היומיים גדל, והגיע באותה עת ל344, ובהם 74,195 תלמידים. ראוי לציון מיוחד הגידול בבת״ס תיכונים יומיים. בכל אלה וכן בבתה״ס של יום א׳ ושל אחה״צ חל גידול בהקף הלימודים אחרי מלחמת ששת הימים, וגבר לימוד העברית; הבעיות התקציביות קשות והנשירה מההוראה רבה; ב1966 היו כ17,000 מורים ומדי שנה נדרשו כ750.

בקנדה למדו ב1970/1 בקהילות הקטנות והבינוניות כמעט כל הילדים בבי״ס יהודי (לעתים קרובות בי״ס יומי), אך בטורונטו רבתי, למשל, למדו רק כמחצית הילדים, ורק כרבע למדו ב8 בת״ס יומיים. במונטריאול למדו ב1971/2 5,062 ילדים ב13 בת״ס יומיים (מגנון ועד תיכון). בי״ס אחד, של יוצאי צפון אפריקה, היה מסופח לרשת החינוך הקתולית־צרפתית, והיֶתר לרשת הפרוטסטנטית. עוד 2,213 ילדים למדו ב16 בת״ס משלימים. בבתה״ס היהודיים בקנדה הורו כ660 מורים. ביה״ס היומי בוויניפֶּג היה הראשון בצפון אמריקה (1920) ואחוז הלומדים בו גבוה. בתה״ס היומיים הם אורתודוכסיים, עבריים או יידיים; גם בין בתה״ס המשלימים יש התפלגות דומה, בתוספת הכיוון הרפורמי. קיים מחסור במורים, ההוצאות גבוהות ופיצול־היֶתר בקהילות הגדולות מקשה גם הוא, וזאת מלבד הקושי הכרוך בבידודן הגאוגרפי של קהילות קטנות.

בבריטניה עלה מספר מקבלי החינוך היהודי מסוף מלה״ע II. בשל החרבתו של הרובע המזרחי בלונדון נוסדו שם בת״ס חדשים — יסודיים, ותיכונים יומיים. בשל ההכרה במעמדם לפי חוקי חינוך־החובה של אז — הוקלה פעולתם של הוועד הלונדוני המרכזי לחינוך יהודי, ההסתדרות הציונית ויזמתו הפרטית של הרב ש. שנפלד, שריכזה את עיקר הטיפול בנושא. 16% מכלל הילדים, כ11,500, למדו בבת״ס יומיים, ועד כ90% — בבי״ס משלים. הוקמו גם פנימיות מעולות ומוסדות להכשרת מורים. ב1971 החל הרב הראשי, ע. יעקובוביץ, בהפעלת תכנית רב־שנתית ומקיפה להרחבת כל מסגרות החינוך היהודי.

החינוך **בצרפת** נתון בסימן קליטתם של יהודי צפון־אפריקה ובסימן המשיכה של הדור הצעיר לחברה הצרפתית ותרבותה. ראשי

„חדר" — „צלא", כטיזנית, מרוקו. שנות ה30 של המאה ה20
(צילום: ז'. בנאנסנו, מוזיאון ישראל, ירושלים)

הקהילות וארגונים שונים הקימו בת"ס בפאריס ובדרום צרפת. חברת כי"ח העבירה את מוקד פעולתה לצרפת. יש לציין גם את הרחבתן של הישיבות שם. אעפ"כ קיימים כיום בס"ה 13 בת"ס ובהם לומדים כ 3,000 תלמידים. יש גם בת"ס של „אורט" ו„מרכז אוניברסיטאי ללימודים יהודיים" בפאריס. בהולנד ובבלגיה, בייחוד באמסטרדם ובאנטוורפן, שוקמו כמה בת"ס יומיים — יסודיים ותיכונים — אחרי מלה"ע II. ביה"ס התיכון באמסטרדם — שלא כבאנטוורפן — מקדיש רק מעט מזמנו ללימודי היהדות. בניגוד לבריסל וקהילות אחרות במערב אירופה, לומדים רוב הילדים באנטוורפן בבת"ס יומיים. עם שיחרורה של איטליה פעלו חיילי הבריגדה בתחום החינוך, ושליחים מן הארץ המשיכו פעולה זו. בת"ס הוקמו ברומא, טורינו, מילנו ובכמה ערים קטנות. במילנו מבקרים בבתה"ס היהודיים כ 70% מהילדים. אחרי מלה"ע II פעלו גם בגרמניה חיילים ומורים מן הארץ במחנות הניצולים, ואחרי חיסולם הוקמו בת"ס במינכן ובפרנקפורט. בשוויץ הוקמו לראשונה בת"ס יומיים בשנים האחרונות, בציריך ובבזל.

ה. וס. - פ. ר.

באירופה המזרחית מבחינים לאחר מלה"ע II בשתי תקופות: 1945—1948; 1948 ואילך, לאחר ההשתלטות הקומוניסטית. החינוך היהודי הוקם מחדש אחרי המלחמה, וזכה להתפתחות מיוחדת בפולניה, שם הוקמו עשרות מוסדות חינוך, ובהם קרוב ל 20,000 תלמידים: ב 35 מוסדות לימדו ביידית, ב 11 בעברית והיו כמה עשרות מוסדות ת"ת. ברומניה התקיימו ב 1948 122 בת"ס ביידית, ובהם קרוב ל 30,000 תלמידים. 69 מהם היו בת"ס עממיים, 30 גני-ילדים, וכ 23 בת"ס תיכונים. בהונגריה הוקמו אז מחדש בת"ס ומוסדות ת"ת, וכמעט בכולם נלמדה השפה העברית כמקצוע נפרד; הוקמו גם מספר בת"ס עממיים ותיכונים בעברית, ונפתחו מחדש ישיבות ב 6 מקומות. בבולגריה הוקמו מחדש בתה"ס מטעם הקהילות היהודיות. בברית-המועצות לא נשאר כמעט דבר אחרי המלחמה, ולא נעשו כל נסיונות התחדשות.

עם ההשתלטות הקומוניסטית נהרס מבנה החינוך היהודי, לאחר שיסודותיו נחלשו ממילא בגלל העליה ההמונית לא"י. בהונגריה מתקיים עד היום ביהמ"ד לרבנים, היחיד במזרח אירופה. בבתה"ס הכלליים נתבטלו כל לימודי-הדת כלימוד של חובה. שיפור-מה חל לאחר מות סטלין, פרט לבריה"מ גופא, בה המוסד היחיד הקיים היא הישיבה במוסקווה, שמספר תלמידיה ירד מ 20 בשנים הקודמות, ל 6 ב 1966. אחרי מלחמת ששת הימים, ובמיוחד ב 1968/9, התנהל מסע „אנטי ציוני" בפולניה ובצ'כוסלובקיה שגרם להגירה המונית ולשיתוק שרידי החינוך היהודי. מסע דומה לא התנהל בארצות

„חדר" בלובלין (פולניה), שנות ה30 של המאה ה20

בעלות אוכלוסיה יהודית גדולה, כרומניה והונגריה. ברומניה היו ב 1971 13 ת"תים, בעיקר בבוקרשט ובערים הגדולות, ובהם כ 200 תלמידים. המוסדות המרכזיים מארגנים קורסים חינוכיים שונים. בהונגריה יש כמה ת"תים בערי השדה, בי"ס תיכון (68 תלמידים) ופעילויות חינוכיות אחרות. הגיל הממוצע של היהודים בארצות מזרח אירופה גבוה, מספר הצעירים קטן.

באפריקה הדרומית התבסס החינוך היהודי עד 1945 על ת"תים משלימים של אחה"צ. באותה שנה נוסד ביה"ס היומי הראשון, ומאז התרחבה רשת בתה"ס היומיים וב 1971 היו 14 כאלה עם יותר מ 6,000 תלמידים (כ ¼ מהילדים), בקהילות הגדולות והבינוניות. כ ⅓ מכלל הילדים למדו בבת"ס משלימים שונים: אורתודוכסיים, רפורמיים, יידיים ועבריים. בקהילות הקטנות יש רק בת"ס משלימים. שתי הרשתות, של בת"ס יומיים ושל משלימים — פרט לקייפטאון — מאורגנים בוועד החינוך של דר"א, ובעול הכספי כולו נושאת הקהילה היהודית. בניגוד לארצות רבות — בתה"ס חדשים ואין בעיות כספיות. הרשת כוללת גני-ילדים (כ 50), בת"ס יסודיים ועל-יסודיים ברמת בגרות ממשלתית, וביוהנסבורג נמצאת גם „ישיבה-קולג'" ובה 600 תלמידים, ובי"ס יידי ובו כ 200 תלמידים. קיים גם סמינר להכשרת מורים ברמה אוניברסיטאית מוכרת. „ועד החינוך" מדגיש בצורה שווה חינוך לאומי וחינוך דתי, וע"י כך נמנעת מלחמת-תרבות בין הזרמים השונים. הקשר עם ישראל נשמר ע"י תכניות לימוד וסיור בישראל של מורים, מדריכים, סטודנטים ותלמידים.

א. ט. - ל. י. ר.

באוסטרליה למדו ב 1968 3,580 ילדים ב 12 בת"ס יומיים, יסודיים ותיכונים, ובהם קיבלו בשבוע כ 12 שעות של עברית ולימודים יהודיים. ליד סידני נמצא בי"ס „מאונט סקופוס" (= הר-הצופים), מהגדולים והחדישים בעולם. 3,335 למדו ב 28 בת"ס משלימים של ועדי חינוך אורתודוכסיים, רפורמיים, ציוניים ויידיים. יתר התלמידים (כ 3,700) קיבלו שעה אחת של לימודי דת בשבוע בבתה"ס הכלליים. בעיית המחסור במורים נפתרה באופן חלקי ע"י הבאת מורים מישראל.

אמריקה הלאטינית. החינוך היהודי במכסיקו מקיף 90% מכלל הילדים. רובו ככולו ניתן בבת"ס אינטגרליים, בממוצע 10—12 שעות בשבוע. הקהילות אחראיות לאחזקת בתה"ס. בפיקוח הקהילה האשכנזית בעיר מכסיקו נמצאים 4 בת"ס יסודיים ותיכונים, סמינר למורים ות"ת אחד; בפיקוחה של הקהילה הספרדית — 3 בת"ס. הקהילה האנגלוסכסית מקיימת בי"ס אחה"צ בנוסח דתי קונסרוואטיווי. קיים ועד חינוך מתאם לכל העדות.

ארגנטינה. ב 1971 למדו בבואנוס־איירס וסביבתה 14,250 ילדים (25% מאוכלוסיית הילדים) ב 44 בת"ס יומיים יהודיים בעלי תכנית לימודים ממשלתית. עוד 1,100 למדו בבת"ס יהודיים „משלימים" — שלא ע"פ תכנית הלימודים הממשלתית. קיימות 4 ישיבות ובהן 200 תלמידים. מחוץ לאיזור בואנוס איירס למדו ב 1971 4,500 תלמידים (כ 20%) ב 41 בת"ס. 3,000 למדו ברשת החינוך של הקהילה הספרדית.

ב 1963 למדו בבתה"ס היהודיים בברזיל 8,200 תלמידים (מתוכם 2,040 בגני ילדים), שהם פחות מ 20% מכלל הילדים היהודיים. קיימים 40 מוסדות לימוד, מהם 20 בסאו פאולו (מתוכם 3 תיכונים), ו 14 בריו־דה־ז'ניירו (4 תיכונים). בברזיל — בניגוד לארגנטינה — מורגש רישומם של המורים הישראליים, שבידיהם גם הפיקוח על בתה"ס בריו ובסאו פאולו. בערים אלו יש גם סמינרים למורים, ובהם כ 250 תלמידים בשנה, רובם (80%) — בנות.

אורוגואי. ב 1972 היו 10 בת"ס יהודיים במונטווידאו ו 1 בפייסנדו, ובהם 2,600 תלמידים. 20% בלבד מהילדים זוכים לחינוך יהודי. בתה"ס, פרט ל 2, הם משלימים ורובם מוסדות קטנים ובהם פחות מ 100 תלמידים. קיים גם בי"ס אורט, ובו לומדים גם לא־יהודים, יש גם 4 ת"תים.

בצ'ילה 3 בת"ס אינטגרליים, מיסודה של הפדראציה הציונית, ובהם 1,060 תלמידים. 250 מתוכם לומדים בכיתות למתקדמים. מתנהלים גם קורסים למורים. עדת יוצאי גרמניה מקיימת בי"ס־יום א' ובו 400 תלמידים. לעדה הספרדית ישיבה ללימודי־דת ובה 200 תלמידים.

מ.

בצפון־אפריקה, אירן ותורכיה נתגבשו מסגרות החינוך אחרי מלה"ע II. העיקריות בהן: כל ישראל חברים (= כי"ח· ע"ע), אוצר התורה (= אוה"ת) ואורט (ע"ע). בחלק ניכר מהמימון נושא הג'וינט (ע"ע). משנות ה 50 ניכרה השפעת המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה. רשת החינוך מקיפה מגן עד סמינר למורים, ישיבות וכוללים. ב 1953 נפתח באנגליה בימ"ד למורים ולרבנים ע"ש מונטיפיורי, ולשם הובאו עשרות צעירים מצפון־אפריקה.

מרוקו. ב 1965 למדו בבתה"ס של כי"ח 16,000 תלמידים יהודים ועוד כ 2,000 למדו בבת"ס צרפתיים. עם קבלת העצמאות החרימה ממשלת מרוקו ⅓ מבתה"ס של כי"ח, ובהם גדל מספר התלמידים הלא־יהודיים. מספר התלמידים בכי"ח הוסיף לרדת והגיע ב 1971 ל 4,716 (מהם 864 לא יהודים) וב 1972 ל 4,366 (775 לא יהודים). ב 1955 למדו בת"תים קרוב ל 7,000 תלמידים, ורשת אוה"ת פיתחה את הישיבות התיכוניות בתכנית מלאה של תיכון צרפתי ועברי. ב 1965 הוקם בניין חדש לבי"ס יומי יסודי ותיכון בקזבלנקה, ובו 400 תלמידים. בטנג'ר הוקמה ב 1951 ע"י אוה"ת ישיבה בת 100 תלמידים ובשנים 1955—1962 גם גן, בי"ס יומי מעורב, בימ"ד למורות, „כולל" ותיכון נפרד לבנים ולבנות. מספר התלמידים בהם ב 1965 היה 615. ב 1971 היו בכל מוסדות החינוך של אוה"ת 3,000 תלמידים וב 1972 — 2,890. רשת חב"ד (ע"ע) פועלת מתחילת שנות ה 50 בייחוד בערי הדרום ובכפרים, בערבית ובעברית. ב 1965 למדו בה 1,300 תלמידים, וב 1972 ירד מספרם לכ 700.

רשת אורט פעלה במרוקו עד 1972, ובשנה ההיא למדו במסגרתה 689 תלמידים, מהם 125 לא יהודים. גני ילדים נוסדו ע"י הקהילות וב 1955 היו בהם 3,675 ילדים. בס"ה למדו 8,638 ילדים בכל מוסדות החינוך היהודיים במרוקו ב 1971/1972, מהם 7,300 יהודים. כ 1,200 ילדים יהודים למדו בבת"ס ממשלתיים ובבת"ס של המיסיון הצרפתי.

תוניסיה. מבין 100,000 היהודים שהיו בתוניסיה ב 1955 היה מספר הילדים בגיל החינוך 22,657. מרביתם ביקרו בבת"ס יסודיים צרפתיים ותיכונים פרטיים, והקהילות הקימו בשבילם בת"ס משלימים. ב 1963 למדו בכי"ח 2,327 תלמידים, רבים מהם לא־יהודים, וב 1965 הגיע מספר התלמידים ל 3,000. באורט למדו ב 1963 470 תלמידים. לקהילה עצמה היו 2 בת"ס צרפתים־יהודים בתוניס העיר, בי"ס יומי עברי־צרפתי וישיבה שהכשירה לרבנות. בבתה"ס המשלימים למדו כ 1,000 תלמידים. מ 12 גני הילדים, היו 5 בתוניס העיר. ב 1961 נוסד ע"י חב"ד בי"ס יסודי ותיכון לנערות וב 1963 היו בו 235 תלמידות. לימודי החול נלמדו במתכונת בתה"ס הצרפתיים. ישיבה נוסדה בשנת 1962 ובה 20 תלמידים. ב 1968/9 היו 2,090 תלמידים בכל מוסדות החינוך היהודיים וב 1970/1 ירד מספרם לכדי 1,123. בג'רבה קיבלו כל הילדים חינוך דתי. בתחילת 1972 היו 486 תלמידים בשש קהילות קטנות שבאיזור.

באלג'יריה לא היו בת"ס יומיים יהודיים. חינוך יהודי קיבלו מעטים בשיעורי השלמה שאירגנו הקהילות. בשנים האחרונות של השלטון הצרפתי נשתפר המצב. ב 1960 למדו בת"תים ב 22 נקודות ישוב 3,257 תלמידים. גולת הכותרת של החינוך היהודי באלג'יריה היה ביהמ"ד לרבנים שנוסד ב 1949 ונסגר ב 1957.

עד 1945 היו באירן רק בת"ס של כי"ח ות"תים מקומיים. אותה שנה פותחה במקום רשת אוה"ת ואט־אט עבר הח' היהודי בכי"ח לידי רשת זו. עד 1967 היתה ישיבה תיכונית, ברמת בגרות, בשיראז, ובה 30 תלמידים. בטהרן היו שתי כיתות של בי"ס תיכון לבנות. בבי"ס אורט היו אז 639 בנים ובנות וב 1972 — 920. בטהרן קיימים עוד 4 בת"ס המוחזקים ע"י הקהילה וועדים מקומיים: (1) בי"ס „כורש" ובו 23 כיתות יסוד ותיכון לבנים ולבנות (743 תלמידים ב 1972); (2) בי"ס איתאפק, שנוסד ב 1946, ובו 27 כיתות עם 1,158 תלמידים ב 1972; (3) בי"ס רוח'שאד, יסודי, נפתח ב 1965 ובו 6 כיתות (4) בי"ס אברישמי, יסודי, שנפתח ב 1966, ובו 6 כיתות. כ 11 אלף תלמידים מקבלים חינוך יהודי.

תורכיה. כל בתה"ס של המיעוטים עומדים בפיקוח של הממשלה. מספר התלמידים בבת"ס יהודיים הולך ופוחת. עד שנות ה 60 קיימה הקהילה באיסטנבול 6 בת"ס, מהם תיכון אחד, סמינר תורני אחד וארבעה בת"ס יסודיים. ב 1973 נותרו באיסטנבול 2 בת"ס יסודיים ובי"ס תיכון אחד ובהם כ 540 תלמידים. 3 מוסדות חינוך היו בגלטה, בה ישבו רוב היהודים עד לפני 20 שנים. באיזמיר היו עד 1969 3 מוסדות חינוך, 2 יסודיים, תיכון אחד, שהרבה מתלמידיו המשיכו את לימודיהם בישראל. ב 1973 נותר בי"ס יסודי אחד בלבד ובו 110 תלמידים. באיסטנבול ובאיזמיר ובקהילות הקטנות קיימת רשת של שיעורים תורניים מטעם חברת „מחזיקי תורה" (נוסדה 1932).

ש. אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, א—ד, תרפ"ה—תש"ג; ד. זהר, החינוך בתפוצות, תשי"ד; צ. שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, א—ה, תש"ך—תשכ"ו[2]; א. כהן (עורך), מטרות וכיוונים בחינוך היהודי בתפוצות, 1964; ב. שטיינברג, מערכת החנוך היהודי בבריטניה הגדולה (גשר, IX, 1), תשכ"ה; א. מ. דושקין, מאזן הכוחות לחיוב ולשלילה בחינוך היהודי בתפוצות (שם, X, 4), תשכ"ה; י. מהלמן, החינוך היהודי בתפוצות הגולה בימינו, תש"ל; נ. י. הבר, החינוך היהודי באמריקה הלטינית (גשר, XVII), תשל"א; א. צ. אנגלמן, החנוך היהודי באירופה בשנים 1914—1962; ביבל' מוערת, תשכ"ה; י. גלנץ, חקר החינוך היהודי באירן, תשל"ב; N. Glatzer, *The Frankfurt Lehrhaus* (Leo Baeck Institute Year Book, I), 1956; E. Simon, *Aufbau im Untergang*, 1959; A. Eisenberg, *World Census on Jewish Education*, 1968; A. Melzberg, *Jewish Day Schools in the U.S.A.*, 1970; World Zionist Organization, *Jewish Education in the Diaspora*, 1971; E. Schulman, *A History of Jewish Education in the Soviet Union*, 1971.

ח. חמ.

לימודי היהדות באוניברסיטות כלליות נתפתחו מאוד מ־1950 ואילך, ברוב העולם המערבי, אך בעיקר בארה"ב. לרמה נאותה הגיעו הלימודים רק בשנות ה 30 המאוחרות, ועד אז נלמדו התנ"ך והשפה העברית כמקצועות־עזר להבנת הנצרות. קורסים על היהדות הבתר־מקראית נלמדו — ע"י מורים יהודים — במספר קטן

של אוניברסיטות אמריקניות כבר בשלהי המאה ה 19. ב 1945 נמצא צוות הוראה מלא במקצועות היהדות רק באוניברסיטות של ניו־יורק, פנסילווניה, ברקלי, שיקגו, קולמביה, הרוורד, איובה, ג'ון הופקינס ומיסורי. המספר גדל במהירות בשנות ה 50. ב 1969 הורו כ 80 יהודים במשרות מלאות באוניברסיטות, וב 200 מוסדות נוספים נלמדו מקצועות היהדות חלקית. בין הגורמים לגידול זה: ההתעוררות היהודית בעקבות השואה והקמת מדינת ישראל; הדמוקרטיזציה של הנהלים האקדמאיים ותהליכי ההרשמה, אשר יחד עם הניידות החברתית הגוברת של האוכלוסיה היהודית הביאו להרשמה גוברת של יהודים לאוניברסיטאות; תרמה לכך גם ההכרה בעברית כשפה חיה וביהדות כמרכיב חשוב בתרבות המערבית. היוזמים להרחבת לימודי היהדות היו בד"כ הסטודנטים היהודים ומנהלי „בית הלל" בשיתוף עם אגודות יהודיות אחרות, והמוסדות הציעו את לימודי היהדות כמקצוע לתואר שני — בד"כ במחלקה ללימודי הדתות או המזרח הקרוב, ולעתים כמחלקה לעצמה. כ ⅔ מתקציבי ההוראה באים ממקורותיהם הכספיים של האוניברסיטות עצמן, במקומות אחרים מבוססת הקתדרה על קרן־מענק חיצונית, ובמקרים אחדים מממנות הקהילות את התקציב. ב 1969 היה מספר התלמידים שסיימו את לימודי היהדות כ 600. מאז הואטה ההרחבה, בשל המחסור בכוח־אדם אקדמי מתאים.

על אוניברסיטות יהודיות ע"ע בתי מדרש לרבנים, עמ' 995—997; דרופסי; וולתם; לוס אנג'לס, עמ' 498; ממלכה מאחדת, עמ' 922.

על החינוך היהודי עד מלה"ע II, ע"ע: חנוך, עמ' 675—694; ישיבה; תלמוד תורה. וע"ע בארצות השונות, יהודים.

א. ג'וס.

התבוללות (הת') וטמיעה (ט') היו קיימות גם במצרים ההלניסטית ובארצות אחרות של הקיסרות הרומית, אך הן מלוות באופן קבוע את תו"י בגולה מראשית התפרקותה של הקהילה היהודית האוטוכתונית במאה ה 18. הת' פירושה אבדן הייחוד הרוחני־תרבותי, המרת השפות ודרכי החיים היהודיים באלה של הסביבה הנכרית, וקבלת סולם־הערכים שלה. ט' משמעה הֵעלמות בסביבה הזרה תוך הכחדה גמורה של הזהות היהודית.

השלמתה של ט' באה מקץ דורות אחדים של הת' וקשורה, כרגיל, בהמרת דת ובנישואי־תערובת חוזרים עם נשים בלתי יהודיות, משום שהאשה היא הקובעת, במידה רבה מאוד, את דרך חינוך הילדים, המרה כשלעצמה עדיין אינה ט'; רבבות המירו את דתם בספרד לאחר הגזירות והגירוש של 1491/2, אך לא נתקבלו ע"י הסביבה כמהימנים ורבים חזרו ליהדות, ואפילו לאחר 4—5 דורות. לאחרונה נשתנה היחס ההדדי בין ט' והמרת דת: א) ירד משקל הדת הן בחברה הליברלית במערב אירופה ובצפון־אמריקה, והן במדינות הקומוניסטיות־אתאיסטיות במזרח־אירופה; ב) אין עוד חמרה מ־אונס, ומרבית ההמרות באות מהרצון להיפטר מהזהות היהודית; ג) ההמרה שוב אינה צעד ראשון לניתוק מהיהדות, כבעבר, אלא לרוב חוליה מאוחרת בתהליך של הת'. צאצאיהם של רבבות יהודים־לשעבר השלימו את תהליך הט', ותוך מספר דורות הפכו גויים לכל דבר, כדוגמת חלק מצאצאי משה מנדלסזון (ע"ע).

המתבולל נראה לבני הסביבה הגויית בולט ב„אפיו" היהודי, ומגמה מודעת להתבולל יוצרת מעצורים פעילים וסבילים מצד הסביבה, הגדלים ככל שמתברר שהיהודים המתבוללים מסתננים למעמדות גבוהים יותר ומעדיפים עיסוקים אינטלקטואליים ומקצועות התקשורת המודרנית. אין בזה הבדל עקרוני בין משטרים שונים — פרט לחריפות התגובה — ובין חברות טוטליטריות (בריה"מ) וליברליות (אה"ב ומערב־אירופה), ומבחינה זו יש שההת' מונעת ט', מאז השואה וחיסול הקהילות במזרח אירופה ובמרכזה הואץ תהליך ההת'. איסור פעולה יהודית עצמית בבריה"מ נועד לזרז את ההת' (בין הרוסים בעיקר), אך לא ברור באיזו מידה הושלם התהליך עד לט'. רוב יהודי אירופה ואה"ב הם במצב של הת' ללא ט' — טיפוס יהודי מיוחד במינו בתו"י.

3 גורמים פועלים כנגד מגמת ההת': א. האנטישמיות, שנתחדשה לאחר תקופה של סובלנות — ואפילו נועם — כלפי היהודים לאחר השואה; ב. הקמת מדינת ישראל, התחזקותה והשפעתה לאחר מלחמת ששת הימים; בכך ניתן טעם לייחודו של הקיום היהודי, ונתחדדה הכרת הסביבה בדבר „נאמנותם הכפולה" של היהודים — כלומר השוני המהותי שלהם; ג. האכזבה — בפרט של צעירים ומשכילים—מחזיונות הניוון וההתפרקות בחברה המערבית המודרנית, והדחף לחיפושים במקורות ישראל. אי־אפשר לקבוע שהתחדשות ההכרה הלאומית בחוגים מסוימים, ואפילו נרחבים, סותרת את התפשטות ההת', ואפילו הט', בחוגים אחרים. יש הסבורים ששני התהליכים הם מקבילים, לפחות בתפוצות העולם הליברלי. אין גם תיאום בין התעצמות ההכרה הלאומית והתחדשות התוכן היהודי, ועכ"פ אין התרופפות אוטומטית בתהליך ההת' אצל אנשים החוזרים להכרה יהודית.

כמה גורמים תרמו להאצת ההת' באה"ב. ההגירה של יהודי אירופה — שעצרה את ההת' — נפסקה. יהודי אה"ב מתחנכים ברובם בבת"ס גבוהים, וחלק ניכר מועסק במקצועות אינטלקטואליים ומעין־אינטלקטואליים, בהם חזקים לחצי ההת'. השואה עודדה את המגמה לנטוש את הגורל היהודי ולהיטמע בגויים. מרובים הצעירים היהודיים בתנועות השמאלניות המשמשות מסגרות להתכחשות פעילה ליהדות. יהודי צפון־אמריקה דוברים אנגלית; דוברי יידית מעטים — והם בעיקר בין החרדים. ידיעת העברית גברה לאחרונה, אך מקיפה רבבות ספורות בלבד. מלחמת ששת הימים לא השפיעה על דרך חייהם של יהודי אה"ב, שנשארה דומה לזו של המעמדות האמידים הלבנים בכרכים. הירידה בשמירת המצוות נעצרה אולי, אך ריבוי העניין בבעיות יהודיות אינו מעיד על הפסקת הדילול למעשה. האורתודוכסיה גדלה במקצת, בשל ריבוי טבעי גבוה יחסית ומיעוט הת' וט' בשורותיה, אך אין בכך הוכחה לגבי מגזרים אחרים של היהדות האמריקנית. הגידול בשיעור נישואי התערובת נמשך, ע"פ הערכה, ובהעדר סטטיסטיקה אין סיכום מוסמך (ר' להלן, עמ' 1007). מספר היהודים הפעילים במשימות כלל־יהודיות, כמגביות למען ישראל וכמאבק למען יהודי בריה"מ, גדל, וכן התרחבה במקצת החברות בבתכ"נ, אולם אלה אינם אלא מיעוט מהאוכלוסיה היהודית. המצב בכללו רווי מגמות שונות וסותרות, והעתיד תלוי בהתפתחויות בחברה האמריקנית ובישראל. יהודי קנדה פגיעים פחות להת' וט' בשל אפים המגובש יותר של ראשוני המהגרים במפנה המאה ה 20, בשל אפיה הדו־לאומי של המדינה ובשל התפשטות רבה יותר של החינוך היהודי המוסדי. העליה מקַנדה גדולה יחסית מזו שמאה"ב.

מספר היהודים בבריה"מ לא קטן מאז מלה"ע II. הסטטיסטיקה הרשמית נחשבת לבלתי־מהימנה, ובדיקתה החלקית (למשל, לגבי יהודי גרוזיה) הוכיחה זאת. לפי השערה מקובלת מצויים בבריה"מ 3—3½ מיליון יהודים, מהם כ 40% ברפובליקה הרוסית. אין ספק במידת ההת' המפליגה ביניהם, ואף יהודי הרפובליקות הבלתי־רוסיות מתבוללים בתרבות הרוסית (בלבד). ההת' הרוסית מקיפה כמעט את כל מישורי־החיים: שמירת המצוות וימי המועד הוגבלה למיעוטים קטנים, ואף המילה (ע"ע) שוב אינה מקובלת על הכל; פעילות יהודית ציבורית וחינוך יהודי נאסרו; בתהכ"נ נצטמצמו ביותר וקיימים רק בכרכים הגדולים; שיעור נישואי־התערובת גדל עד סוף שנות ה 40. יצאו מהכלל שלוש הקהילות המזרחיות האוטוכתוניות: היהודים הגרוזיים, ההרריים (בצפון קווקז) והבוכרים, שמספרם הכולל (ערב עלייתם, בשנות ה 70) הוערך לאחרונה ב 200,000. ההת' בבריה"מ לוותה, עד סוף שנות ה 40, בט' אפקטיווית, אך מאז הצטמצמה הט' וייתכן שלאחרונה אף

פסקה. ראשית ההצטמצמות — בסילוק היהודים מעמדות פוליטיות בימי שלטונו של סטלין, אולם עיקר המפנה התרחש לאחריו, נוכח ההתנגדות לעליית יהודים לעמדות בכירות ומועדפות. באותו זמן גברה ההסתייגות מהיהודים גם בין האומות הלא־רוסיות, שראו בהם גורם רוסיפיקטורי. לפי כל הסימנים נצטמצמו מאז שנות ה 50 נישואי־התערובת, היהודים הרבו להתרכז בחברתם הם, וקשריהם עם יהדות העולם וישראל עצמו לאחרונה. עם זאת, מחוסר אפשרות להתבטאות עצמית, לא נפסק תהליך ההת׳ ולאו־דווקא מרצון. ההבדל שבין הת׳ וט׳ בא לידי גילוי במהירות קליטתם של העולים מרוסיה בישראל, ובנכונותם וכשרם לעכל ערכים יהודיים, לרבות השפה העברית, למרות שנים כה מרובות של ניתוק. לעליה הגוברת השפעה חוזרת על עצירת ההת׳ והט׳ בבריה"מ; כך, למשל, מתרבה מספר העולים יודעי־עברית.

מספר יהודי **אמריקה הלאטינית** מוערך ב 800,000, כ 85% מהם בארגנטינה ובברזיל, וכמעט כולם יושבי כרכים. רובם הגדול דור ראשון או שני של יוצאי מזרח אירופה ומרכזה. תהליכי ההת׳ והט׳ החלו שם מאוחר יותר. האוכלוסיה קתולית, ולא פלורליסטית כבצפון־אמריקה, ולתרבויות הספרדית והפורטוגלית אין אותו כוח־משיכה כלתרבות האנגלית־אמריקנית. הקהילות התארגנו לפי המתכונת המזרח־אירופית (ר׳ לעיל, עמ׳ 997) והוקמו בת"ס עבריים ויידיים, שהמשיכו בחינוך לאומי נוסח מזרח־אירופה לפני השואה. בשנות ה 60 החלו להתגלות תופעות המזכירות את המצב באה"ב. הספרדית והפורטוגלית הפכו ללשון היהודים, שהחלו חודרים בקצב גואה לאוניברסיטות ולמקצועות התקשורת, וחלקם ניכר בארגונים השמאלניים (בפרט הבלתי־טרוריסטיים). הט׳ מועטה, כנראה, מבאה"ב, בגלל זיהוי החברה עם הדת הקתולית.

כ 90% מיהודי **אירופה המערבית** מתגוררים בצרפת (550,000) ובבריטניה (410,000). תהליכי הת׳ וט׳ עוכבו שם ע"י הגירה יהודית ממזרח אירופה; הגל האחרון הגיע מהונגריה לאחר המרד של 1956. הקהילה **בצרפת** חוזקה מאוד עם הגירתם ההמונית של יהודי צפון אפריקה בשנות ה 60. עם זאת גואה שיעור נישואי התערובת ומהגרי צפון־אפריקה רואים עצמם מהר מאוד צרפתים (או יהודים־צרפתים) לכל דבר. בצרפת לא מועטים מקרי המרת־דת, והתבלטות מומרים בין מדינאים ואישי־ציבור צרפתים היא כ„ראש קרחון" לתופעה נפוצה. **באנגליה** מצויות עדות לא־גדולות הממשיכות בנוסח חיים מסורתי־אדוק. ארגונה של היהדות הבריטית מגובש ובתהכ"נ מרובים, אך ההת׳ מתפשטת והולכת. בשאר ארצות מערב־אירופה מצויים כ 200,000 יהודים, בקהילות אמידות, קטנות ומפוזרות. כאן משתלבות תופעות ההת׳ והט׳, והרוצים בקיום יהודי עולים ארצה. ייתכן שבסוף המאה ה 20 לא ישרדו שם קהילות יהודיות. מצב יהודי הונגריה (80,000) דומה לזה של יהודי מערב אירופה. הקהילה ברומניה (90,000) מתחסלת לאט־לאט, ע"י עליה והתמעטות ביולוגית.

ההת׳ **באפריקה הדרומית** (117,900) פחותה משאר גלויות הפזורה האנגלו־סכסית. מוצאם הליטאי של ראשוני המהגרים והארגון הקהילתי המוצק שומרים על דמותה היהודית של פזורה זו. קשריה עם ישראל הדוקים והשפה העברית נפוצה יחסית. הט׳ באפריקה הדרומית קשה מאוד, בגלל אפיה הרב־גזעי ורב־לאומי של המדינה, ובגלל חוסר קירוב מצד הקיבוץ „הלבן" הראשי (האפריקנרים־בורים) ומצד היהודים גם יחד. יהודי אפריקה הדרומית מגלים זהות לאומית מובהקת, אף ששפתם אנגלית.

בארצות האסלאם שרדו כ 157,000 יהודים; כ 30,000 בתורכיה וכ 80,000 בפרס. בצד עליה מתמדת, הולכת ומעמיקות שם תופעות ההת׳ בתרבות האנגלית והצרפתית. ט׳ בחברה התורכית והפרסית אינה קלה ואף לא ברור אם רצויה היא בעיני יהודים. יהודים מתורכיה ופרס מהגרים לארצות אירופיות שונות.

באוסטרליה וניו־זילנד מצויים כ 74,000 יהודים, במצב של הת׳ וט׳ כבאנגליה, אלא שהעליה משם גדולה יחסית.

M. Sklare – J. Greenblum, *Jewish Identity on the Suburban Frontier*, 1967; R. Pattaei, *The Tents of Jacob: The Diaspora, Yesterday and Today*, 1971.

א. לי.

נישואי תערובת (נ"ת), ביהדות מוגדרים בד"כ בנישואין בין בני זוג השונים זה מזה מבחינת דתם או לאומיותם. נ"ת מערערים את האיזון המספרי של המועמדים היהודים לנישואין, מחלישים את התודעה היהודית של בני־הזוג וילדיהם, וגורמים להתבוללותם (ר׳ לעיל, עמ׳ 1003).

נ"ת נוצרים כתוצאה מנסיבות מיוחדות. לפי הדוגמות שבמקרא (למשל: עשו, יהודה, יוסף, משה, מחלון וכליון) מגוריו של מיעוט ישראלי בסביבה נכרית גורמים לנ"ת. מסתבר כי עולי בבל (ע"ע א"י, עמ׳ 316/7; 321/2) מצאו עצמם במצב דומה. גם מלחמות וכיבושים הביאו לנ"ת, כפי שמעידה הפרשה של „יפת תאר" (דב׳ כא, י—יג) ופרשת החטיפה של בנות שילה על נסיבותיה המיוחדות (שופ׳ כא). חצר המלכות עודדה אף היא נ"ת, כתוצאת הבריתות (שלמה, אחאב) עם מדינות זרות וגיוס חיילים זרים שנשאו נשים מישראל ([י׳] אוריה החתי).

במקרא ניתנו נימוקים שונים נגד נ"ת. הכוונה העיקרית היתה למנוע חדירת עבודה זרה (ע"ע, עמ׳ 614) לי׳, וקרוב לעניין זה היתה הרתיעה מפני הערלים (ברא׳ לד, טו; שופ׳ יד, ג; וע"ע מילה). החשש מפני נ"ת הביא לדינים הבלתי־פשרניים נגד שבעת העממים (שמות לד, טז; דב׳ ז, ג—ה; יהו׳ כג, יב), ובהתאם לכך קשרה גם ההיסטוריוגרפיה המקראית את התפשטות הפולחן הנכרי בי׳ בנ"ת (שופ׳ ג, ו). מורגשת גם השפעתם של רגשות לאומיים: שלילת נ"ת עם עמים שגילו שנאה לי׳ (דברים כג, ד, ט), וכתוצאה מהרגשת־ייחוד—שהתעוררה, כנראה, בגלות בבל, ובפרט במשפחות כהנים (יחז׳ מד, כב). מאז, וכל ימי בית שני, שוב לא חושם הדגש על החשש מע"ז אלא על חילול קדושת י׳, ש„התערבו זרע הקדש בעמי הארצות" (עזרא ט, ב).

עזרא גזר לגרש את הנכריות, ואף הוציא את הילדים מכלל י׳. כן קבע עזרא, כנראה, שהבן הולך — לעניין זה — אחרי אמו (וע"ע יוחסין, עמ׳ 360—363). החמירו בדבר יותר החשמונאים (ע"ע), שאחרי נצחונותיהם הראשונים החליטו להעניש את אלה שקיימו יחסים קרובים עם הנכרים ולפגוע בהם כדי להעמידם לדוגמה מרתיעה, ולאותה שעה מתייחסת המשנה הקובעת כי „הבועל ארמית קנאים פוגעים בו" (סנ׳ ט׳, ו׳; והשו׳ ספר היובלות, ל, ז—י׳).

בתקופת ההתיוונות מופיעה לראשונה אידאולוגיה של נ"ת, על פיה טוב הדבר להתקשר אל התרבות השלטת ע"י נ"ת (חשמו"א א׳, י"א). השיעור היה בוודאי גדול יותר בתפוצות, אך גם בא"י הורגש הצורך לגזור על המגע עם הנכרים (ע"ע עבודה זרה, עמ׳ 614). חוקי הקיסרות הנוצרים ומועצות הכנסיה נגד נ"ת מתייחסים, כנראה, לגיורי־צנעה שנישאו לבן־זוג יהודי ומפחד הכנסיה, נשארו כלפי חוץ בדתם הקודמת.

בד"כ לא הורגשה התנגדות לנישואים עם גר. מ"מ התייחסו החכמים, לעתים, בשלילה לעצם הגירות (ע"ע גר, עמ׳ 179—181), ולא כל שכן להתחתנות בהם (וע"ע יוחסין, כנ"ל), גם מתוך החשש לתערובת־תרבויות ולטשטוש האמונה הצרופה. הד לחששות אלו היא החמרתם של חכמי צרפת ואשכנז על החיתון עם הקראים (ע"ע) — בטענות הלכתיות שונות (וע"ע ממזר, עמ׳ 807) — ואח"כ בעת המאבק בכת שבתי צבי, שאף הנישואין עמה הוכרזו כנ"ת. חלק מהרבנים החרדים ביקשו להתייחס כך גם אל הרפורמה בתחילת המאה ה 19, אך הדבר לא עלה בידם.

נ"ת הותרו, לעתים, בתנאים מסוימים או בד"כ. בפרשת „יפת

נישואי תערובת[1] וזוגות מעורבים[2] במדינות שונות[3] (אחוזים)

הארץ	השנה	נישואי תערובת: ל 100 זוגות[4]	נישואי תערובת: ל 100 חתנים יהודים	נישואי תערובת: ל 100 כלות יהודיות	זוגות מעורבים: ל 100 זוגות[4]	זוגות מעורבים: ל 100 חתנים יהודים	זוגות מעורבים: ל 100 כלות יהודיות
אוסטריה	1938	7.9[5]	4.6[5]	3.5[5]			
	1948—57	65.7	60.5	27.7			
	1961					36.0	15.0
אוסטרליה	1961					12.3	6.3
	1966				17.9	12.0	7.5
איטליה	1938		46.0	44.5			
	1965				28.5	22.5	9.8
ארצות־הברית	1957				7.2	5.0	3.0
ניו־יורק	1958				18.4		
סן־פרנסיסקו	1938				6.9		
	1959				17.2		
לוס־אנג׳לס	1953					5.8	1.6
	1968				5.4		
וושינגטון	1956				13.1	9.4	4.5
בריטניה	1953—4	12.5—10			12.0	8.3	4.3
ברית־המועצות	1924—6	12.7	7.4	6.2			
וילנה	1937	0.6	0.2	0.4			
	1945—9		29.0	24.0			
	1960—4		35.0	7.0			
גרמניה	1951—5	76.6	71.1	26.2			
	1966—9	74.0	67.3	43.8			
אפריקה הדרומית							
יוהנסבורג							
לפי דת נוכחית	1968				4.3	2.7	1.8
לפי הדת בעת הלידה					6.9	4.4	2.7
הולנד	1946—50	45.5	34.6	23.4			
	1958—67		47.7	38.6			
	1966				55.0	42.0	34.0
הונגריה	1936—40	21.1	13.2	10.4			
	1946	20.1	15.4	6.5			
בודפשט	1931—5	30.4	19.3	16.7			
	1946—7	27.6	19.2	10.8			
פולניה							
שלזיה תחתית	1961				36.7	35.1	3.8
קנדה	1946—50	9.1	6.6	2.9			
	1966—8	18.9	12.5	8.4			
שוויץ	1946—50	49.0	42.2	18.7			
	1966—70	55.6	44.4	26.4			

מקור הטבלה:

S. della Pergola, *Jewish and Mixed Marriages in Milan 1901—1968,* Appendix, 111—141, 1972.

1. הנישואין שאירעו בשנה או בתקופה הנידונה. נתון זה מראה באופן דינמי את התפתחותו בנושא זה של נישואי תערובת.
2. זוגות מעורבים הנמצאים באוכלוסיה בתקופה הנידונה בלי להתחשב במועד הנישואין. נתון זה מטבעו מראה את ההתפתחות בקצב איטי יותר לאורך הזמן.
3. על פי רוב מבוססים הנתונים על ההצהרה של הנישא או בן הזוג, ואין בודקים אם תואמת היא את המציאות — אם הלכתית אם אחרת. יש שזוג המתחתן מצהיר שהוא לא־יהודי אע״פ שאפשר שלפחות אחד מהם הוא יהודי. וכן להיפך, יש שיצהיר שהוא יהודי על פי קריטריון הנראה לו (אולי משום רצונו להתגייר בעתיד) ולמעשה אין הדבר כן. לכן אין לראות בנתונים מדידה מדויקת של התופעה כי אם תיאור של מגמות כלליות.
4. כאלה אשר לפחות אחד מבני הזוג הצהיר שהוא יהודי.
5. האחוז לזוגות היא יותר גבוה מאשר זה שלחתנים ולכלות לחוד. ניתן להסביר את הדבר ע״י דוגמה פשוטה. אם יש שלושה זוגות, באחד שניהם יהודים, בשני החתן (או הבעל) יהודי והכלה (או האשה) לא־יהודיה, ובשלישי החתן (או הבעל) לא־יהודי והכלה (או האשה) יהודיה; אזי מתוך שלושת הזוגות שנים הם מעורבים כלומר שני שלישים. אבל רק אחד משני החתנים היהודיים ואחת משתי הכלות היהודיות נשוי בנישואי תערובת. במלים אחרות, אמנם שנים מתוך שלושת הזוגות הם מעורבים, אבל רק שתים מתוך ארבע הנפשות היהודיות נשואות בנישואי תערובת. המדידה הרצויה של הקף התופעה היא אפוא זו של נפשות ולא של זוגות או נישואין.

(הטבלה וההערות: יו. פל.)

תאר״ (דב׳ כא, י—יג [והשו׳ לעיל]) נקבעה דרך חוקית לנישואים עמה, ולגבי עמים מסוימים הותרו נ״ת לאחר תקופה של חיים בקרב י׳ (שם כג, ד—ט). בזמן קדום נקבע שאיסור נ״ת עם עמון ומואב (ע׳ ערכיהם) אינו חל על נשותיהם (יב׳ ח׳, ג׳), אולי מתוך ההנחה שהאשה היא הנוטה יותר להתבולל.

ב 1806 הוחלט ע״י ה„סנהדרין״ שהתכנסה בפקודתו של נפוליון (ע״ע, אמנציפציה, עמ׳ 80—83; והשו׳ צרפת, יהודים) ששוב אין איסור בנ״ת — כרצון הקיסר — אך הודגש שאין אלה קידושין התופסים כדת משה וי׳. אסיפת הרבנים הרפורמיים בבראונשוייג, 1844, התירה נ״ת עם כל בן־זוג בעל דת מונותאיסטית, ובתנאי שחוקי המדינה מתירים שילדי הזוג יתחנכו ביהדות; ההצעה שרב רפורמי יוכל לערוך נ״ת — נדחתה. במשך הזמן הסתייגה אף הרפורמה, בגרמניה ובאה״ב, מנ״ת; ב 1972 החליטה, למשל, ועידת הרבנים הרפורמיים באה״ב לשלול לחלוטין השתתפותו של רב בטקס של נ״ת. אמנם, אחוז ניכר של הרבנים הרפורמיים הודיעו כי ימשיכו בכל זאת לעשות כן.

להקף רציני הגיעו נ״ת לאחר שהיהודים במרכז אירופה ובמע־רבה זכו לשווי זכויות, מתחילת המאה ה 19. אז נתהדקו המגעים בין היהודים ושכניהם, ונתגבר יחס ההערצה לתרבות השלטת. מאז מצביעה הסטטיסטיקה על אחוזים גבוהים של נ״ת בקיבוצים יהודיים שונים. בתנאים אלו מתרחק בד״כ היהודי הנשוי מחיי הקהילה היהודית, וגם ילדיו נוטים להתחתן עם לא־יהודים. מהגורמים העיק־ריים לריבוי נ״ת יש למנות את: ההתרחקות ממצוות, הדעות המקו־בלות כיום במערב על האהבה הרומנטית, האינדיווידואליזם, אחוות־עמים ושלילת משפטים קדומים. הזדמנות להכרת בני דת אחרת או בני־לא־דת ניתנת באוניברסיטות, וחסר חינוך יהודי בעל רמה ומשמעות שיוכל להילחם בהשפעה הנובעת מכך.

במדינת ישראל קובע חוק שיפוט בת״ד רבניים כי נישואין של יהודים ייערכו בארץ ע״פ דין תורה. חלק משופטי ביהמ״ש העליון רואה בכך הוראה השוללת אפשרות של נ״ת, ואילו לדעת אחרים הסעיף חל רק במקרה ששני בני הזוג יהודים, וע״כ אין מניעה שכהן דת לא יהודי יערוך נ״ת ליהודי. כן מכירים בתי המשפט האזרחיים בנ״ת שנערכו בחו״ל, הנחשבים תקפים לצורך המרשם וחוקים אזרחיים שונים. בשעתו חייב הרב הראשי לישראל, הרב עזיאל (ע״ע), יהודי במזונות אשתו הנכריה („משפטי עוזיאל״, א׳, מהדו״ת, יו״ד), אולם בתה״ד הרבניים בימינו אינם מקנים לבן זוג זכויות על סמך נ״ת.

מ. דייויס, בית ישראל באמריקה, 276—325 (כולל ביבל׳), תש״ל; נשואים מעורבים: הבעיה הדמוגרפית, החברתית, הדתית והפסיכו־לוגית ובעיות המחקר (תפוצות ישראל, ט), תשל״א; L. M. Epstein, *Marriage Laws in the Bible and the Talmud*, 145-219, 1942; W. J. Cahnman (ed.), *Intermarriage and Jewish Life*, 1963; L. A. Berman, *Jews and Intermarriage*, 1968; M. Davis, *Mixed Marriage in Western Jewry* (JJS, X), 1968; E. Schoenfeld, *Intermarriage and the Small Town: The Jewish Case* (Jour. of Marriage and the Family, XXXI), 1969.

ז. פ.

תודעה יהודית בתפוצות וקשרים עם ישראל. לאחר מלחמת ששת יהימים המגמה היא להגברת ההכרה היהודית, לחיזוק תחושת־השותפות הכלל־ישראלית ולהעמקת המגע הרגשי והענייני עם ישראל. מגמה זו אינה כוללת התחדשות של יצירה יהו־דית מקורית, וההתעוררות לא הביאה לגידול מקביל בתנועה הציונית, אלא זרמה במסגרות האפייניות לכל תפוצה, וביטוייה היו בהתאם להן.

בקיבוץ היהודי באה״ב עלה ספק באמונת האמנציפציה, והעדה היהודית חדלה להיראות דומה לשאר יחידות „דתיות״ ו„אתניות״ בחברה האמריקנית. גברה תחושת ייחודו של העם היהודי ושותפות־הגורל של תפוצותיו. מרכזיותה של ישראל גברה והלכה. התפתחות זו נבעה, בין היתר, מהחרדה לישראל ערב מלחמת ששת הימים, ששימשה תזכורת כבדת־משקל לכל התקוות והסכנות הכרוכות בקיומה של מדינת ישראל, שהיא — ומאבקיה המרובים על קיומה — היוו גורם השפעה מכריע על יהדות אה״ב; מאדישותם של חוגים נוצריים אז, ומגאוות הנצחון; אותו זמן נתגלתה איבה אנטי־יהודית בתנועה הכושית המיליטנטית; היהודים הורחקו מארגונים פרו־כושיים והועלתה תביעה לריסון עלייתם החברתית־כלכלית. מגמה זו גרמה להסתייגות גלויה מהיהודים בהברה האמריקנית, לרבות חוגים ליברליים ושמאלניים. הדרישה ל„מכסות״ מובטחות בשביל „הגזעים המקופחים״ באוניברסיטות ובפקידות הציבורית, זכתה לתמיכה נרחבת, וחודה היה מכוון בבירור נגד צעירים יהודים.

התעוררותם הלאומית היהודית התגלתה בדרכים מרובות. הוגברה התביעה לחינוך יהודי רציני, ואף נתרבו מעט בת״ס יהודיים כל־יומיים (ר׳ לעיל, עמ׳ 998). התפשט יותר לימוד השפה העברית,

עצרת־עם למען מדינה עברית, מדיסון־סקוור־גארדנס, ניו־יורק, 1945 (צילם: א. ארצ'ר, ניו יורק)

וגבר העניין בנושאים יהודיים. ההזדהות עם ישראל התעמקה מכל הבחינות. לראשונה ניכרה משם עליה מתמדת למדינת ישראל, צנועה בכמות, אך חשובה באיכות וברב-גוניות. אלפים באו ללמוד באוניברסיטות ישראליות. המאבק למען סיוע מדיני לישראל נעשה מאפיין עיקרי להתנהגותה הציבורית של היהדות המאורגנת ולעמ־דותיה במאבקים אמריקניים פנימיים. המאבק למען יהודי בריה״מ הפך גורם רב-משקל בפעלם הפוליטי של יהודי אה״ב ובהכרתם העצמית. התגלו גישות ציוניות כלפי המציאות היהודית-מודרנית, אף שלא זוהו לרוב בשם זה ולא התבטאו בהתרחבות ניכרת של התנועה הציונית הממוסדת. לצד ההנחה שיהודי אה״ב הם אמריקנים ככל האמריקנים התפשטה ההכרה ש„כל ישראל ערבים זה לזה", בלי ששתי התפישות יגיעו לעימות. — (על גילויי ההתבוללות והטמיעה, ר' לעיל, עמ' 1003/4).

ההתעוררות בחלקים מהדור הצעיר היהודי בבריה״מ הקדימה את מלחמת ששת הימים. השיפור במעמדם הכלכלי-סוציאלי של היהודים לאחר מלה״ע I היה ניכר ומהיר. בשלהי שנות ה־30 נסגרו בפניהם העיסוקים הפוליטיים והצבאיים, המפלגתיים והייצוגיים, והם פנו, בהצלחה, למקצועות מדע וטכנולוגיה, תקשורת וספרות, בידור ואמנות. הראקציה לכך בוטאה בהגבלות ובהכבדות שונות, בכל שלבי הלימוד והעיסוק, ובהחרפה של רגשות אנטי-יהודיים. חלקים מיהודי בריה״מ הגיבו על כך בהפנמה יהודית, אולם האיסור על פעילות ציבורית-וולונטרית במשטר הסובייטי מנע מימושה של נטיה זו, להוציא לימוד עברית במחתרת, האזנה לשידורים ישראליים והתקבצות סביב בתהכ״נ המעטים בכרכים בימי מועד. רושם הנצחון במלחמת ששת הימים היה חזק יותר מבאה״ב, משום שישראל גברה על בעלי-בריתה של מוסקווה, ועל אף עזרתה להם. ליהודי בריה״מ לא נתאפשר לבטא את שיבתם להכרה יהודית במסגרות מקומיות, כבארצות ליברליות, וכאן נראה רק המסלול של ציונות מגשימה — עליה. בכוחם הם ובעזרת הקיבוצים החפשיים (בישראל ובאמריקה) הצליחו יהודי בריה״מ לפרוץ פרצות ראשונות בחומת הסוגר הסו־בייטי. מאז מלחמת ששת הימים ועד סוף 1973 עלו כ־80,000 נפש, וככל שהעליה התרחבה כן העמיקה התסיסה בבריה״מ. קשה לראות בשיעורי העליה משטחיה השונים של בריה״מ אבן-בוחן למידת ההתעוררות הלאומית בהם, היות שנוהג השלטונות כלפי תובעי העליה אינו אחיד.

ההתפתחות באמריקה הלאטינית לא תאמה את זו של יהודי אמריקה הצפונית. לאחר מלחמת ששת הימים גדלה העליה במקצת, אך לא ניכרה התחזקות החינוך היהודי, והשיפור בידיעת העברית לא פיצה על היעלמותה המהירה של היידית. יציאת יהודים מצ'ילה (ע"ע), בעקבות הקמת המשטר הסוציאליסטי, לא הבשילה עליה ניכרת. בצרפת, שמספר יהודיה הוכפל כמעט ע"י הגירת היהודים מצפון-אפריקה, גרמו רבע-מיליון היהודים מאלג'יריה, מרוקו ותוניסיה לפעילות ארגונית וחברתית ואף להתעוררות יהודית תרבו־תית כלשהי. כן גדלה תנועת העליה. אולם, ניכרו מגמות התבוללות (ר' עמ' 1005). הקהילה היהודית בבריטניה מתאפיינת בהתעצמות הפעילות הפרו-ישראלית, מחד גיסא, ובהתבוללות גוברת, מאידך גיסא. כ־15% מהילדים מבקרים בבת״ס יהודים כל-יומיים, אך השפה העברית אינה נהוגה בהם. הקהילה הדרום-אפריקנית הגיעה לאמידות רבה ביותר; מקורה (הליטאי) והימצאותה בארץ רב-גזעית ורב-לאומית פועלים כגורם מחסן (ר' לעיל, עמ' 1005). תודעתה היהודית התחזקה בעקבות מלחמת ששת הימים ומאבקם של יהודי בריה״מ. ברם, יצירה יהודית מקורית אינה ניכרת גם בקיבוץ יהודי זה, כשם שאינה ניכרת בשאר הגלויות שבימינו.

א. לי.

זהות ודת. — ריבוי פנים ורצף; מעשה ועיון. היהדות (ע"ע), כמושג כולל לתולדות חיי הרוח בכלל — והדת בפרט — הייחודיים (או המקוריים) לעם י', אינה ניתנת להארה חד-משמעית; וריבוי-הפנים של התופעה — ולו רק בגווניה העיק־ריים — במישור הזמן והמקום, מבטל כל אפשרות לתארה תיאור סינופטי. עירבוב הפולחנות בכל תקופת המקרא, ה„אמנה" של עזרא ונחמיה וקיומה מימי בית שני; ההתיוונות מול הקנאות באמצע ימי בית שני; זרמים של פרישות, סגפנות והתבודדות (ע"ע אסיים; מדבר יהודה, כת ומגלות), מול הזרם הראשי של שילוב ההלכה בחיי יום-יום עירוניים (ובפריים) רגילים — בסוף ימי בית שני;

יוסף בודקו: „לא יברח איש כמוני". חתוך־עץ, 1930 (מוזיאון ישראל)

קיומם של גנוסיס (ע״ע) יהודי וזרמים מיסטיים רבי-חשיבות (ע״ע מרכבה), לצד האיסור המפורש לעסוק בנסתר; הפולמוס סביב מקומה של הפילוסופיה — ביה״ב וסביב הקבלה — בסוף יה״ב; המחלוקת המשיחית, כמעט בכל התקופות, שהיתה מלווה, לפעמים, באנטינומיזם (ע״ע) בדרגות שונות, כל אלה אינם אלא מעט מגילוייה ההיסטוריים האנטיתטיים של היהדות. משום כך נודעת חשיבות עיקרית למרכיבים המתמידים, „הגרעינים הקשים" שנתנו ליהדות את ה ר צ ף האידאי, הפסיכולוגי וההיסטורי, ב ת ו ך ריבוי הפנים; רצף—ובעיקר: המודעות לו — שהיה בו כדי לגשר על מסכת של קרעים וטלאים בתולדותיו החמריות של עם ישראל ולשמור על ייחוד צביונו הרוחני על פני יבשות מרוחקות ולאורך יותר ממאה דורות, תוך תהפוכות היסטוריות קטביות של מצבי גדולה וקטנות.

יסודו של הרצף בשני אבות-גורמים: א. עולם ההלכה (ע״ע) והמצוות (ע״ע) המעשיות; ב. עולם העיון — המוטיווים המחשבתיים והפרובלמטיקה האפיינית, שהנחותיה מוסכמות, והיא חוזרת ונשנית — אף כי בגוונים שונים ותוך מסקנות מתנגדות והפכיות. קיומן של ההלכה והמצוות בפועל בצורה מקיפה וכוללת — כנראה מימי ה„אמנה" של עזרא ונחמיה — הפך לכלל נורמאטיווי והשווה את מידותיהם והליכותיהם של היהודים בכל מקומות מושבם, ולא נבדלו אלו מאלו אלא בפרטים משניים. שווה-חשיבות לקיומן היה לימודן של התורה והמצוות — מתוך ספרי תורה-שבעל-פה (ע״ע) הסטנדרדיים (משנה, תלמודים ומדרשים) — שנחשב למצווה עיקרית (ע״ע תלמוד תורה), והניח תכנית-לימודים כללית, משותפת ואחידה, לכל בית-ישראל בכל רמות החנוך (ע״ע, עמ׳ 676—694; וע״ע ישיבה). בגורם הלימודי-השכלתי יש לראות מכנה-משותף לזהות יהודית, שווה-משקל בחשיבותו לגורם התרבותי שבקיום המצוות בפועל, ומבחינה זו אין ערוך למפעלם של הגאונים (ע״ע) שהפיצו את התלמוד הבבלי (ע״ע) בכל קהילות ישראל. לצד בתי המדרש היו בתי הכנסת (ע״ע בית-כנסת) בכל תפוצות הגולה מוסד מאחד וגורם ראשון במעלה בקביעת המכנה המשותף להליכות העולם היהודי. זאת ועוד: לימוד המקרא עצמו היה חובה (קריאת התורה וההפטרה בנביאים; שנים מקרא ואחד תרגום, ועוד). אולם, לימוד ההלכה — להבדיל מקיומה בפועל — יצר בתודעת העם את הרגשת הרצף ההיסטורי עם תקופת המקרא, משום דרכה של תורה שבעל-פה להסמיך את דבריה לפסוקי תורה-שבכתב (ע״ע הלכה, עמ׳ 501/2). כן חייב לימוד זה את שמירתה המתמדת של הלשון העברית (ע״ע), והבטיח את קיומה כלשון הספרותית של עם י׳.

השאלה אם יש ליהדות ע י ק ר י - א מ ו נ ה מחייבים, עתיקה מאוד (ע״ע עקרים). אין ספק כי עקרונות-אמונה משוקעים במקרא, חלקם דרך העמדת-חידוש, כמונותאיזם (ע״ע) והמלחמה בעבודה זרה (ע״ע, עמ׳ 614), וחלקם בהבלעה, כאילו היו אכסיומות מובנות מאליהן. אולם כמעט שאין למצוא עניין אֱמוני שבא עליו ציווי מפורש בתורה, לא כל שכן באיום של הוצאה מכלל י׳. חז״ל פיתחו וניסחו עוד יסודות אמונה רבים, שיש לשער שגם הם לא נוצרו דווקא אז, כגון: עולם הבא, תחיית המתים, משיח וכיו״ב. ההתמודדות העיונית עם אמונות יהודיות-עתיקות אלו, במשך עשרות דורות, תוך הזדקקות לכלים מחשבתיים משתכללים והולכים — ששיאן בפילוסופיה של יה״ב וספיחיה, היוותה מכנה משותף לשכבות המשכילים היהודיים בכל מקום, והניחה גורם איתן נוסף של רצף היסטורי, וזאת למרות ריבוי השיטות והמסקנות המנוגדות וההפוכות, שהושגו במקומות שונים. ולא זו בלבד. כל ההוגים, לסוגיהם ולדורותיהם, למן ראשוני יורדי-המרכבה, המיסטיקנים רואי-החזיונות, כרבן יוחנן בן זכאי, ר׳ עקיבא ותלמידיהם, ועד לאחרוני הרציונליסטים והפילוסופים, כרמב״ם ותלמידיו, הם והמון הוגי-הביניים רבי-הגוונים אשר בתווך, פרושים, חסידים, מקובלים ופילוסופים „מתונים" ואף אֶכסטטיים, מרבי יהודה הלוי ועד למהר״ל מפראג, כולם ראו עצמם מחויבים, בראש ובראשונה, באחריות מליאה כלפי אותם שני דברים עיקריים: ת ו ר ה שבכתב ותורה שבעל פה. דבריהם משובצים במאות הדגמות, טיעונים והוכחות מתוך המקרא ודברי חז״ל, והם טורחים בכל כוחם להסיר מעליהם כל אפשרות סתירה מתוך מקורות אלו. מכיון שמשקלו של הגורם הרעיוני ביהדות — לעומת חשיבותו של המעשה — אינו גדול מלכתחילה, ומכיוון שתושב״כ ותושבע״פ כאחת משמשות נקודת-מוצא הכרחית לפי כל התפיסות, חזרה תורה, בכל מקרה, לאכסניה ראשונה שלה, והוקהה עוקצם של חילוקי הדעות החריפים ביותר. זאת ועוד, מאחר שקיום המצוות בפועל היה ערך עליון ומכנה משותף ראשון במעלה אליבא דרוב השיטות והזרמים — למעט הלניסטים קיצונים, הנזכרים אצל פילון, ששללו קיום מצוות בפועל מתוך שפירשון על דרך האלגוריסטיקה (ע״ע) — הקדישו כל הוגי הדעות חלק ניכר מהגותם להסברת טעמי המצוות (ע״ע מצוה, עמ׳ 114/5), איש איש לפי דרכו ושיטתו המיוחדת. הרמב״ם, למשל, הקדיש לכך את רוב חלק ג׳ של ספר „מורה נבוכים" שלו. בכך חזר והושם הדגש שוב, וממילא, על ערכן המכריע של המצוות במערכת השלימה של הדת היהודית, לפי השקפת הוגי-הדעות שבה, מה שסייע מעצמו להקהיית העוקץ שבחילוקי הדעות.

להערכת משקלם היחסי של שני גורמי הרצף, המחשבה והמעשה, בקביעת „הנורמה" היהודית, מאַלפת מידת ה ס ו ב ל נ ו ת ההיסטורית של עם י׳ כלפי „סוטים". בעוד שמעולם לא הוצאו מכלל י׳, ועל דעת כלל י׳, שום קבוצה, או יחידים, בשל „דעות כוזבות" בלבד, הרי היו מקרים — אף כי לא רבים — של הוצאה מן הכלל (בדרך החרם [ע״ע]) בשל כפירה עקרונית בתקפה של תורה שבעל פה: האנטינומיזם הפאוליני, הקראים, שפינוזה (ע׳ ערכיהם) וספיחים שבתאיים ופרנקיסטיים; אפשר מאוד, עם זאת, כי התפילה נגד המינים (ע״ע) היתה מכוונת נגד יהודים-נוצרים שעדיין שמרו על קיום מצוות. סובלנות רעיונית זו עמדה בניגוד גמור למצב ששרר בנצרות, מתקופותיה הראשונות, ושהביא להתגודדות כיתתית-פצלנית בתוכה, במידה שהיתה גוזרת כליה על קיומו של עם י׳ לו נהגה גם אצלו בהיותו בגלות, בשעבוד וללא קרקע מולדת. ודי לזכור בעניין זה את קורות פולמוס הרמב״ם (ע״ע משה בן מימון, עמ׳ 558—561), את המחלוקת כנגד הקבלה ואת ההתנגדות לחסידות (ע״ע, עמ׳ 760/1). יתר על כן, הוצאה מכלל-י׳, בכל מקרה, היתה אפשרית רק מבחינה טכנית (הרחקה, הבדלה ואיסור התחתנות) — וכל עוד נשמר שלטון קהילתי יציב ונתקיים ארגון יהודי רשמי — אבל לא מבחינה דתית (שהיתה זהה, עד לתקופת ההשכלה, עם הבחינה הלאומית; ר׳ להלן). משום שע״פ ההלכה כל מי שאמו יהודית אינו יוצא מכלל יהדותו לעולם, אף אם המיר דתו מרצון ומהכרה

(ע"ע גר). אלא שהוצאת בודד לצמיתות והרחקתו מן הכלל הביאה, בסופו של דבר, להיקלטותו בחברה הנכרית ולנישואיו שם, וילדיו שוב לא היו יהודים.

לחצים מן החוץ שנבעו, בחלקם לפחות, מהייחוד של אורח החיים היהודי, תרמו אף הם לחיזוק ההזדהות ההדדית של כל קהילות י' כבנים לגורל אחד. עלילות דם, גזרות, גירושים, רדיפות ורציחות, מסעות-שמד, אות-הקלון וכו', שהיווצרותם קשורה במסכת מסובכת של גורמים היסטוריים וחברתיים שונים, לצד מרכיב יסודי וקבוע של שנאת ישראל (ע"ע אנטישמיות), כפו גם הם על היהודים את תודעת היותם „עם לבדד ישכֺן". מבחינה זו אין הבדל רב בין רעיון „העם הנבחר" — שלפיו ראתה היהדות את עצמה כבחירת האלהים ואת ייעודה להיות „אור לגויים", מכוח בריתות עם אלהים, מברית בין הבתרים ועד לברית מעמד הר סיני (ע"ע) — לבין הרעיון המובע בספר עמוס (ג, ב), לפיו: „רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה, על כן אפקֺד עליכם את כל עוֺנֺתיכם", ששימש בתקופות מאוחרות להסברת סבלו המתמיד של „עם בחירה" זה (ע"ע יהודה הלוי, עמ' 199). רעיון זה הוא צדה השני של מטבע הבחירה היהודי. אפייני לפרדוכּס הזה, שהכנסיה (ע"ע, עמ' 910) עשתה בו שימוש משלה: היא טענה כי היא „ישראל האמיתי", יורשת עם י' המקראי, ולא היהודים — שכפרו באלהותו של ישו.

בין ישראל לעמים. ע"פ התפיסה היהודית אלהי י' הוא אלהי הבריאה, אדון התבל, וממילא גם אלהי כל העמים אשר בה. עם מתן תורה נתייחד עם י' כעם הנבחר, „עם סגולה", שעמו כרת ה' ברית, כמובטח לאבותיו אברהם, יצחק ויעקב. תורה ומצוות ניתנו לי' בלבד, ויעוד נקבע להם — להסיר לב העמים מעל אליליהם אשר הם מאמינים בם, ולהביאם לאמונה באל אחד. המלחמה בעבודה זרה נקבעה כיעוד מרכזי לפעולת עם י', ונקבעה מערכת הלכות לקביעת צורת הדו-קיום בין י' והעמים. בתקופה המקראית היו היהודים מעורים בסביבתם הנכרית, כולל קשרי-חיתון, משום שפול-חנות הע"ז משכו אחריהם את יושב הארץ. המקרא מציין כמה ממלכי יהודה כצדיקים וכעושי הטוב והישר (אסא, יהושפט, חזקיה ויאשיה [ע' ערכיהם]) וזאת בעיקר על שום פעלם המרובה בעקירת עבודה זרה ופולחנותיה מא"י, והחזרת עטרת פולחן ה'. עניין זה עצמו מוכיח את שיעור הטמיעה, עם שהוא מלמד על כך שבתקופות ידועות היתה חזרה כללית אל דת י' בטהרתה. דבר זה עולה גם מתוך פעלם של נביאי ישראל, אליהו ואלישע, שלחמו בעיקר בע"ז, ואף שניתן להניח קיומם של חוגים בעם, שעמדו מאחריהם ונתנו להעזתם תימוכין, עכ"פ לא היתה זו, כנראה, דרך הרוב. מציאות זו של ע"ז היתה מוטיוו מרכזי לתוכחות הנבואה (ע"ע). עם שיבת ציון, וכריתת האמנה ע"י עזרא, נסתם הגולל על פרק זה, ומאז — ועד תחילת העת החדשה — הולכת וגוברת התבדלותו של עם י' מן הנכרים, והסתגרותו בתוך עולמו הרוחני-הלכתי של לימוד תורה וקיום-מצוות. — על היהדות ההלניסטית, ר' עמ' 893—897. המצוות נתייחדו לי' בלבד (פרט לז' מצוות בן-נח [ע"ע]), והיוו כשלעצמן גורם מבדיל חד-משמעי בין י' לעמים. הוסיפו לכך גם המשך קיומם של פולחנות ע"ז בין הנכרים, השנאה הכללית לי' מצד הסביבה, והלכות רבות בדיני מאכלות אסורים והלכות אישות, ששמו מחיצה איתנה בין י' לעמים. במחצית השניה של תקופת בית שני נתקיימו שני תהליכים רחבים של התגיירות: האחת מאונס — זו של העמים שנכבשו בידי מלכות החשמונאים המתרחבת, ומאוחר יותר — התגיירות (בדרגות שונות) מרצון של יחידים (במספר גדול, ומשכבות שונות) בכל רחבי הקיסרות הרומאית. על יחסם של חכמים לתנועות אלו, ולתופעה בכלל, ע"ע גר, עמ' 173—181.

גם שני הקצוות הקיצוניים שבסולם הערכים היהודיים הקלאסי, קדוש השם וחלול השם (ע' ערכיהם), קשורים לגמרי בטיב היחסים שבין ישראל לסביבתו הנכרית. תפיסת הגלות — כלומר: ההכרח לגור בכפיפה אחת עם הנכרים — כגזירה מן השמים שיש להשלים עמה, הביאה ליצירת מנגנון מסובך של יחסים הדדיים לצרכי היום-יום, שבמסגרתו העדיפו היהודים להתגורר בשכונות נפרדות (ע"ע גטו), אך עם זאת נתאפשרה הכרה טובה יותר של צדדים חיוביים שבחיי הנכרים (התפתחות המדעים ביניהם, למשל), וקליטה של חיוב זה תוך התאמתו לדרישות חיים-של-תורה ומצוות („רקחות וטבחות" לתורה, בדוגמה הנ"ל). ברם, מאומה לא נשתנה בתפיסה העקרונית שהתקיימה למן ימי עזרא ועד תקופת ההשכלה, ושבאה לידי ביטוי קבוע אף בתפילה השבועית במוצאי שבת, המונה את הבדלת י' מן הגויים כאחת מן ההבדלות היסודיות בעולם הרוח, כהבדלה שבין „קודש לחול". מפגש היסטורי אחד „בין י' לעמים" הביא עמו פריחה תרבותית גדולה — המפגש עם האסלאם. אכן, אופיו היוצא מן הכלל לכאורה של מפגש זה ותוצאותיו, נובע בין יתר הגורמים, גם מכך שאין בדת האסלאם „עבודה זרה" גמורה בעיני היהדות, משום שאין בה עבודת צורות — ע"ע עבודה זרה, עמ' 614 — וממילא לא קיים לגביה חלק מן המבדיל הכללי שבין י' לעמים. מפגש זה ותוצאותיו עומדים בניגוד מאלף למפגש היס-טורי-תרבותי אחר, שהיו לו תוצאות קטסטרופליות ליהדות — הלא הוא המפגש עם ההלניזם (ע"ע), בימי בית שני, שהיה אלילי כולו. יש לזכור עוד כי עפ"ר לא גילתה היהדות עניין אקטיווי בגיור, ובוודאי לא בהקף רחב כדוגמת הנצרות.

א"י והגלות. רעיון בחירת עם י' קשור, מראשיתו, בשתי „בחירות" נוספות: של **א"י**, כמקום המושב המיועד לעם י', ושל **ירושלים**, כמקום המקדש המיועד לשכינת ה'. בחירת מקום המק-דש, אף שאינה כלולה בברית בין הבתרים, הריהי משוקעת בסיפור עקדת יצחק (ע"ע יצחק, עמ' 172/3), הסמוך לו. קצר מכולם הוא זמן קיומו ההיסטורי של בית-המקדש (ע"ע), הראשון והשני, בירושלים. ארוך ממנו הוא זמן ישיבתם של י' בא"י, וממושך מכולם הוא קיומו של עם י'. חורבן בית ראשון עורר לראשונה את תופעת הגלות (ע"ע), גם מרצון, ואף שקצר, יחסית, היה פרק הזמן שבין החורבן ושיבת ציון, כיובל שנים בלבד, הרי חשיבותה ההיסטורית של התופעה בכך שהיא קבעה את **הגלות** כקו אֳפייני לכל תולדות י' בימי בית שני, בשל התפוצה היהודית הגדולה שחייתה בגלות-מרצון במקביל להתיישבותו מחדש של חלק גדול מהעם בארצו (ר' לעיל, עמ' 893), ואף שתחילתה באונס — סופה ברצון רב והחלטה גמורה. הדוגמה של היאחזותו של היישוב היהודי בבבל (ע"ע, עמ' 567 ואילך), התאקלמותו האיתנה שם תוך שמירה על ייחודו התרבותי, הדתי והלאומי, והיצירה הרוחנית הכּבּירה שנתהוותה שם, הביאה עמה הערכות חדשות בשאלת היחס האידאלי שבין העם לארצו. הערכות אלו כרכו את השיבה לא"י עם הרעיון **המשיחי** (ע"ע משיח; משיחיות, תנועות), ועם הפקעתה — ע"י רוב התנועות המ-שיחיות — מתחום העשיה ההיסטורית נהפכה אט-אט נושא לכמיהה ולגעגועים בלבד. כיסופי הגאולה הלאומיים, שנתמקדו כך בחזון השיבה לא"י, חזינו את עיקר עולמו הרוחני של עם י' בכל שנות גלותו, ודבר זה משתקף במרכזיותו של הרעיון בקרב **כל** הכיתות והזרמים ביהדות עד המאה ה 18, למן הקראים (ע"ע אבלי ציון) ועד למקובלים, **וברובם** — גם מהמאה ה 18 ואילך. בכך נתאפשרה התמדת קיומו של הרעיון ככוח בעל עצמה פּוֹטנציאלית במשך תקופה ארוכה מאוד, עד להפיכתו למציאות בעקבות ייסודה של הציונות (ע"ע) שתרגמה ללשון חילונית, מדינית ומעשית את אותו רעיון גאולה עתיק, הכורך את עם י' וארצו. מבחינה זו **מדינת ישראל** הינה חוליה אחרונה ברצף ההיסטורי, ומטרתה, „**קיבוץ הגלויות**", הוא חזון הנביאים. מאידך יצרה גלות ממושכת זו את דמותו של היהודי הנודד, האוניוורסלי, שמסוגל היה בבוא העת, להחליף את ייחודו היהודי באידאות ואידאולוגיות שונות, שהוא היה לנושא דגלם הקנאי.

זהות יהודית. היות הגלות מצב גאוגרפי, דמוגרפי ופוליטי קבוע בעם י׳ רוב ימיו, יותר מ 2500 שנה, ברציפות, והעובדה כי גם בתנאים של העדר טריטוריה לאומית ושלטון עצמי נתקיימה באומה פריחה תרבותית ורוחנית גדולה ומתמדת, הביאו לידי זיהוי מוסכם — עד לתקופה החדשה — של מושג „עם י׳" עם הדת היהודית. יש להניח כי באמצע ימי בית שני היתה עובדה זו ברורה דיה, במיוחד על רקע כשלונו הדתי של עם י׳ ברוב ימי שבתו על אדמתו, עד חורבן בית ראשון, ודבר זה בא לידי ביטוי כבר בתקופת החשמונאים (ע״ע) וביחס אל מפעלם. חלק מן המצטרפים למרד החשמונאי הדתי פרשו ממנו עם השגת הפורקן הדתי („ולעמך ישראל עשית תשועה גדולה ופורקן כהיום הזה"), ולא גילו ענין בהמשך מעשי המלחמה לקראת השגת היעוד הלאומי־הממלכתי של חירות פוליטית. קו של הסתייגות, בשיעורים ובגוונים שונים, ניכר כלפי אחדים מבית החשמונאים, והדיו חוזרים ועולים — בתנאים ובנסיבות שונים — בהסתייגותם של חלק מן החכמים הגדולים מן הקנאות הקיצונית, הלאומית והדתית, בימי המרד הגדול ברומאים. יש לזכור גם כי עד לתקופת ההשכלה (ע״ע, עמ׳ 533 ואילך) היתה הפריחה הרוחנית בישראל, בכל תחומי הופעתה, קשורה בכל לדת: שירה, תפלה ופיוט, ספרות הלכה ואגדה, דקדוק לשון הקודש, פילוסופיה, קבלה ודרוש. בהעדר גורם „לאומי" מלכד אחר, היה המכנה המשותף התרבותי־הדתי מרכיב בלעדי בתפיסת הזהות היהודית, בכורה המציאות.

עם חדירתם של רעיונות ההשכלה וגיבוש עקרון הלאומיות (ע״ע לאם, עמ׳ 72—77), הועמד עם י׳ בעולם המערבי לראשונה בפני משבר־זהות חמור. האמנציפציה (ע״ע), שהבטיחה להביא מרפא לצרות הגלות על אדמת הגלות, העלתה עמה דרישה אוטומטית להזדהות אזרחית עם כלל האוכלוסיה, ולהסרת המחיצות הכבדות ששמה הדת על הזדהות כזו (למן סוגיות קלות־ערך כלבוש הסביבה ושכנות טובה ועד לנישואים מעורבים). התהליך הארוך והמורכב של האמנציפציה היהודית בארצות השונות, שעורר מחלוקת עצומה בין מנהיגי הדור והביא לידי ביטוי קשת רחבה ביותר של תפיסות, היה גורם רב־משקל בערעור הזהות היהודית המסרתית. לכך נצטרף תהליך אחר, מקביל, שנבע יותר מתוך עולמה הפנימי של היהדות: **הרפורמה** (ע״ע) הדתית; תחילתה נעוצה אמנם ברצון להשוות את הנימוסים לאלה של החברה הנוצרית בתחום הדת (סדרי התפילה בביהכ״נ וכד׳), אך המשכה מצטיין בתנופה אידאית־פנימית רבת־עצמה, שעיקרה קריאת תגר על עצם קדושתה של הדת והחלטיותה בהתגלמותה ההיסטורית, מבחינה מעשית ועיונית כאחת. הנחתה המרכזית היא התפיסה המהפכנית שלפיה דווקא ההתחדשות הדתית, ולא השמרנות, היא מקווי־האופי העיקריים של ההיסטוריה הדתית בישראל, והיא המאפיין הסגולי שלה, בניגוד לשאר הדתות הגדולות הקופאות על שמריהן, מבחינת נוקשות אמונותיהן. ידועה כיום היטב העובדה, כי תנאי החיים והסביבה השפיעו רבות על דרכה של ההלכה (ע״ע, עמ׳ 512—525) והביאו להתפתחותה המתמדת — בדרך של תקנות ופיקציות לגליות שונות — ולהתאמתה לדרישות החיים, ועובדה זו הפכה לאבן־פינה בתאוריה הרפורמית. אלא שהמפנה הדרמתי בתפיסה הרפורמית הוא בהפיכתה של „התפתחות ההלכה" מתהליך של אֶוולוציה למשבר של רוולוציה והתאמתה לקולא בקצב מזורז לתנאים המתחדשים בכל יום. המחלוקת הסוערת סביב שאלה זו, שפרצה בחלקים שונים של היהדות, תרמה רבות להבהרת הצדדים השונים והמסובכים של השאלה, הבהרה שהביאה עמה, באורח פרדוכסלי, ערפול נוסף וערעור חוזר על מידת ההכרחיות שבתפיסת הלאום היהודי כעניין אחד עם דתו בהתגלמותה ההיסטורית. בד בבד העלתה הרפורמה את עיקרי האמונה (ר׳ לעיל) — כעבודה שבלב, בנוסח התפיסה הנוצרית — לדרגת חשיבות דוגמתית ביהדות, אף ששללה כמה מן העיקרים המקובלים (תחיית המתים, א״י ועוד), שעמדו בסכסוך עם האינטרס היהודי המיידי כפי שהם הבינו אותו.

עיקרים אלה היו תחליף ראשון, מבחינה היסטורית, למכנה המשותף המקובל שביסוד הזהות היהודית — המצוות המעשיות ותלמוד תורה. עם התפתחותה של התנועה היהודית הלאומית החילונית, והתקדמותו הכללית של האתאיזם (ע״ע), איבד גם היסוד הדתי העיוני, זה שבלב, יותר ויותר מערכו כגורם במכנה המשותף. במקומו הונחו רעיונות אנושיים־אוניוורסליים כצדק, שוויון ואחווה, שנתפסו כ„מקוריים" ליהדות וכיעודה ההיסטורי שבפי הנביאים. — וע״ע אחד־העם. לקיום המצוות ייחסו ערך היסטורי רב כגורם משמר, בהעדר הגורמים הלאומיים המלכדים באופן טבעי: ארץ ושלטון עצמי, ועם בקשתם של אלה בדרכים מעשיים ומדיניים נתפסה הדת בעיקר כחזיון בעל ערך תרבותי־היסטורי־לאומי, וכפרק חשוב בתולדות העם בלבד.

עם הקמתה של **מדינת ישראל** וקבלתה כחברה שוות־זכויות במשפחת העמים איבד, בקרב היהודים יושבי מדינת־ישראל, גם המוטיוו „המוסרי"־אוניוורסלי מערכו כגורם חיוני במכנה המשותף היהודי בהווה, ושוב איננו נתפס ע״י חלק מהציבור כבעל משמעות מחייבת להווה ולעתיד. זהות „ישראלית", שלה אופי אזרחי־פוליטי גרידא, תופסת כיום מקום נכבד בהרהורים על השאלה „מיהו יהודי?" שהועלתה בכל חריפותה, לראשונה, כ 10 שנים לאחר הקמת המדינה. באותה עת הפנה דוד בן־גוריון, ראש ממשלת ישראל אז, שאלה זו לכמה עשרות אישים יהודיים מ„חכמי ישראל", ותשובותיהם אליו כונסו יחד, ואף ראו אור בהוצאה רשמית. — ועל כך ע״ע א״י (כרך מילואים), עמ׳ 523. שאלה זו חזרה לדיון ציבורי נרחב בשנים 1972/3, והיא מאיימת לגרום — כפי שגרמה בעבר — למשבר בשלטון. ע״פ חוק המדינה יהודי הוא רק מי שמוכר כיהודי ע״פ ההלכה. את שיעור המבוכה בנושא זה אפשר לראות היטב בפרדוכס הגדול שלפיו תוענק אזרחות ישראלית אוטומטית, מכוח „חוק השבות", לכל „יהודי" עם עלייתו לא״י, בעוד המושג „יהודי" יהא מוגדר גם באמצעות האזרחות הישראלית. נקודה מעניינת היא, שההתקדמות (הכרונולוגית) הרעיונית בשאלת ייחודה של הזהות היהודית **בהווה** (ממצוות מעשיות, לעיקרי אמונה ו„מוסר הנביאים", עד לאזרחות ישראל) נקודת מוצאה הולכת ומתעגנת הרחק יותר ויותר **בעבר**: תקופת חז״ל והתקופה הבתר־תלמודית, ראשית ימי בית שני, התקופה המקראית המאוחרת והתקופה המקראית הקדומה. מאלפת, בהקשר זה, היא התחושה „האוטוכתונית" האפיינית לבני הדור השני, ואף הדור הראשון, של ילידי א״י.

יחד עם זה בולט, בכל שלבי התהליך הזה גורם־זהות יהודי מאוחד מכריע במשקלו: הרצון — והעמידה על הזכות — להשתייך **לקולקטיוו** המגדיר עצמו כיהודי. הנסיונות להגדיר את אֳפיו של הקולקטיוו הזה באפנים שונים ואף מנוגדים בקטביותם, כדי לאפשר קיום אידאי במסגרתו, הם עצמם עדים לכך. נסיונות אלו אף הביאו לכך שכל הקבוצות — המגוונות והשונות כל כך זו מזו בתפיסותיהן — מוצאות עצמן מתמודדות ללא הרף עם הנושא „הדתי": כיצד לתפסו, וכיצד ליישבו כגורם־זהות מכריע בעבר היהודי. הד למציאות זו הוא הפולמוס הציבורי, במדינת ישראל ובחו״ל, בשאלת דת ומדינה, שהקפו, בכמות ובאיכות, הוא מעל ומעבר לכל יחס מספרי בין שני המחנות במדינת־ישראל, ולא־כל־שכן בחו״ל.

„כלל־ישראל". פועל־יוצא רב־חשיבות מהתחושה האינסטינקטיווית של ייחוד הזהות היהודית, היא הסולידריות היהודית, האחריות ההדדית של כל חלקי „כלל י׳" לשלום ולבטחון. המושג „כל ישראל אחראים וערבין זה לזה" (השו׳ סנ׳ כ״ז, ע״ב), שביטא במקורו את חובת התוכחה הדתית והחינוך למצוות המוטלת על מנהיגים ביחס להמון העם ועל כל יחיד ויחיד כלפי חבירו, גילם

בתוכו כבר בזמן קדום משמעות חברתית־מעשית ממדרגה ראשונה, אשר מכוחו פעלו התפוצות השונות זו לטובת זו, בכל האמצעים שבידן. עזרו לכך מסגרות הארגון הפנימיות של קהילות ישראל, שהיו דומות מאוד במבניהן וע״כ יכלו לפעול בתיאום רב. כך היה בתקופה ההלניסטית והרומית (ר׳ לעיל, עמ׳ 896) וכך היה בכל תקופת יה״ב אף כי בצורה מצומצמת יותר — בגלל הפיצול המדיני הרב ביה״ב לעומת אחידות השלטון בתקופה הרומית. עיקרה של הפעולה ביה״ב: פדיון שבויים (ע״ע), תרומות לטובת היישוב בא״י, שתדלנות בין־לאומית, קליטת פליטים ועוד. בתקופה החדשה התחזקה פעולה זו עד מאוד, על בסיס של התארגנות ציבורית רחבת־ממדים, ומכוח יכלתם של יחידים או משפחות שריכזו בידיהם עצמה כלכלית או אחרת. די לציין את חברת „כל ישראל חברים" (ע״ע) והדומות לה, ואת מפעלם האישי והציבורי של משה מונטיפיורי, בני משפחת רוטשילד והבארון הירש (ע׳ ערכיהם). ביטוי דרמתי לכוחו של „כלל י׳" ניתן בפרשת עלילת דמשק (ע״ע דמשק, עלילת־), ומתוצאותיו ההיסטוריות החשובות ביותר — הטיפול בהגירות היהודיות הגדולות מסוף המאה ה19 ועד מלה״ע II. פעילות זו, שהקיפה — ונשאה תוצאות — לכל חלקי הפזורה, שימשה במפנה המאה כ„בסיס במציאות" לעלילה האנטישמית הידועה בדבר רשת יהודית כלל־עולמית בעלת כוונות השתלטות זדוניות, המכוונת מהלכים פוליטיים ובין־לאומיים מאחורי הקלעים לטובת האינטרס היהודי הכלכלי (ע״ע זקני ציון, הפרוטוקולים של). עם הקמת מדינת ישראל נפגשו בה לראשונה בני הפזורות השונות ונוצרה האפשרות להשפעה ולהפריה הדדית. על בעיית העדות ע״ע א״י (כרך מילואים), עמ׳ 412—421. תודעת האחריות של „כלל י׳" קיבלה משמעות, עצמה וממדים חסרי־תקדים בפעולות לקיבוצן ולהצלתן של הגלויות הנדכאות השונות, ולתמיכה כלל־יהודית מקיפה להגנה על קיומה המסודר של מדינת ישראל. ור׳ לעיל חינוך; תודעה יהודית וקשרים עם התפוצות.

חקר היהדות. תחילתו של החקר ההיסטורי הביקרתי בשאלת מהות היהדות — בגרמניה בראשית המאה ה19, שם קמה תנועת „חכמת ישראל" (ע״ע), ששׂמה לה מטרה זו כיעוד מרכזי. „חכמת ישראל" העלתה במחקריה פרקים שלמים בתולדות תרבות י׳ ודתו, והונח היסוד להתפתחות הדרגתית מ„חכמת ישראל" ל„מדעי היהדות", שבהם גברה הנטיה לחקר מדעי־אובייקטיווי יותר. מגמה זו נתחזקה מאוד עם הקמתם והתפתחותם של מוסדות אקדמיים יהודיים בחו״ל, ובעיקר בא״י ובמדינת ישראל.

עם התפתחותו הכללית של המדע והשתכללותו, נשתכללו גם הנסיונות להאיר את שאלת הזהות היהודית ע״פ „אמיתותה" ההיסטורית, בדרכי־ניתוח ביקרתיים המקובלים במתודה המדעית. אלא, שדווקא התפצלותו של המדע לענפים ויעילותם הרבה של כלי הניתוח המיוחדים לכל ענף הביאו לידי תוצאות רבות ומגוונות מדי מכדי שתוכלנה להתקיים יחדיו כ„אמיתות", זו לצד זו. למעשה קשה ביותר להשתחרר מן הסובייקטיוויות — שהיא ההשג והמגבלה „האנושיים" גם יחד — גם בתחום החקר המדעי, ובהרבה מקרים מעלה החוקר במחקריו הוכחות ואישורים לאותן תפיסות עצמן שהונחו על ידו, באופן פסיכולוגי מודע ולא מודע, בתחילת מאמציו המדעיים. יש לזכור גם כי „מדעי היהדות" מנסים לקבוע את דמותה של היהדות ומשמעותה בתקופות מסוימות ובחוגים מסוימים. עכ״פ, ריבוי הגוונים שבתפיסות השונות של היהדות ההיסטורית תואם את ריבוי הפנים שלה בהווה, שהוא „הווה מתמיד" מבחינה זו, ושאלת המכנה המשותף ההיסטורי — כשאלת מהות כיום — היא החידה הגדולה של היהדות, והיא גם תמציתה.

דת ישראל מקיפה את היהודי מבוקר עד ערב, כל ימות השנה וקובעת את עשיותיו, את הימנעויותיו ואת סדרי העדיפויות שלו, מבחינת האסור, המותר והרצוי, בכל מישורי המעשה — עד לקלי־הערך ביותר. הכוליות של דת ישראל, מבחינה זו, מוצאת ביטוי מאלף ביותר בכך שגם מערכת המשפט האזרחי שלה — דיני ממונות חילוניים ושגרתיים ושאר עניינים מעשיים שבין אדם לחברו — בנויה כולה על יסוד עקרונות הלכתיים־דתיים ובטכניקה ובמושגים הלקוחים מעולם העשיה הדתית המובהקת. וכשם שהעשיה הדתית חובקת חיי אנוש בשלימותם, לפרטי פרטיהם, כך גם מסכת המשפט האזרחי מקפת את כל הצדדים של חיי המסחר והכלכלה, וביה״ב, כשהיו חיי ישראל בגולה מושתתים על אוטונומיה יהודית (ע״ע) שיפוטית, היתה פעולתה של המערכת המשפטית האזרחית אחת מצורות ההתבטאות היהודית המובהקות — ועל כך ע״ע משפט עברי. קו־אופי בולט בדת ישראל, בהתגלמותה ההיסטורית, שרוב מצוותיה (עשה ולא־תעשה) הם בגדר „חוקים", שסיבתם אינה מובנת באופן חד־משמעי ומוסכם על הכל, אלא נתונה לפרשנויות מגוונות מאוד (כמו: ציצית, תפילין, כלאים, שמיטה, מאכלות אסורים וכד׳). לעומת זאת הפכו קצת ממצוותיה של דת ישראל המיוחדות והמקוריות לה — לאבני פינה בתרבות המערבית (שקיבלה אותן בצינורות הנצרות), וביניהן השבת (ע״ע), התפלה (ע״ע) — „עבודה שבלב" — במקום הקרבנות (ע״ע), ועוד. קווי־אופי נוספים ייחודיים לדת ישראל: ריבוין המוחלט של מצוות שבין אדם למקום לעומת אלה שבין אדם לחברו (וע״ע מוסר, עמ׳ 609—614), והמשקל המיוחד הנודע ל„קהל" (= ציבור) במעשה הפולחן; לא זו בלבד שלתפילה, הכשרה ביחיד, נוסף מימד של חשיבות מיוחדת בהיותה נאמרת בציבור, אלא שמצוות רבות, שהן פרטיות ע״פ טבען צריכות גם הן להעשות במחיצת עשרה אנשים לפחות („מנין" = „ציבור"), כמו מצוות מילה ומצוות טקסיות בכלל. מכאן גם החשיבות הדתית בגיבוש החיים הקהילתיים בכל מקום. מצוות רבות קשורות לתחום מצומצם יותר של מוסד המשפחה. ביניהן: טקסי השבת, החגים וימי המועד, מצוות התלויות בלימוד תורה ובחינוך הבנים וכד׳. מצוות אלו מאופיינות במטען רב של מעשים סמליים המתלווים להם, כ„זכר" אסוציאטיווי למאורע היסטורי־לאומי זה או אחר (דוגמה מובהקת: סדר של פסח), ובכך מוקנה להן ערך חינוכי. במציאותו של מטען סמלים אסוציאטיווי זה יש כדי להוות משקל־נגד ממדרגה ראשונה לאופין היסודי של מצוות ישראל כ„גזירות" ו„חוקים".

הערכים העליונים בדת ישראל הם ייחוד־ה׳ — מצד אחד, וקדושת חיי אדם מישראל — מצד שני: כל מצוות התורה מתבטלות מפני „פיקוח נפש" — להציל נפש אחת מישראל, אולם חייב אדם למסור עצמו להריגה ולא יעבור על איסור עבודה זרה בשום אופן, כשם שהוא חייב למסור עצמו להריגה ולא יהרוג את זולתו (איסורי עריות אף הם בכלל „שפיכות דמים").

משום הקפה העצום של מסגרת המצווה הדתית בישראל, ופרטי הפרטים שהיא נותנת דעתה עליהם, נוצרה בין הפוסקים, במשך דורות, קשת מגוונת ביותר של דעות ביחס לפרטי מעשים רבים, אם הם אסורים, מותרים או „נסבלים" (כלומר: מותרים „בדיעבד" אבל לא „לכתחילה"). מקורות הפסיקה נובעים מספרי תושבע״פ, אולם התקדמות החיים עוררה — ועדיין היא מעוררת במידה גוברת והולכת — שאלות רבות שאין להן תקדים במקורות, וצריך היה לדמותן לעניין זה או אחר. מכאן הגיוון הרב בפסיקה לדורותיה, שאף שיסודותיה והנחותיה מוסכמים ומחייבים בכל, הרי יישומה נתון היה להכרעה מחודשת, ואישית, בכל פעם. דבר זה הביא ליצירת המנהג (ע״ע) והתקנות המקומיות, שהיו מרכיבים שווי־ערך בפסיקה למעשה. גם הגורם האישי של הנטיה הפסיכולוגית „לחומרא" ו„לקולא" מילא תפקיד בקביעתה של כל הלכה למעשה הפרטי הנידון. יחד עם זאת, מבחינה היסטורית־משפטית כללית, רב מאוד עדיין המכנה המשותף בין המנהגים ומסורות הפסיקה השונים, ועולה בהרבה על הגורם הפרטיקולארי. מכנה משותף זה בא לידי

ביטוי בספרי הפוסקים (ע״ע) העיקריים. וכיום — בספר „שולחן ערוך״ לר׳ יוסף קארו, הספרדי, שיחד עם הגהות ר׳ משה איסרלש (ע״ע) איש פולניה, וסגל „נושאי הכלים״ שנדפסו עמם, מהווה את הנורמה הדתית המקובלת בקרב כלל היהדות האורתודוכסית לכל עדותיה ומנהגיה.

י. ת.

עֲמָלֵק, שבט מדבָּרי הנזכר במקרא לגנאי. מוצאו וייחודו החברתי אינם ברורים, ובכתובות לא נזכר השם. ע׳ הקדום הוא בנו של אליפז, בן עֵשָׂו מפלגשו תמנע (בראׄ לו, יב). אפשר שיש משמעות גאוגרפית לכך שאצל בלעם נזכר ע׳ לאחר אדום (במד׳ כד, יט—כ). מבחינה טיפולוגית נמנה ע׳ עם הישמעאלים (שופ׳ ז, יב; ח, כה), ומכאן החפיפה בתחומי נדודיהם (בראׄ כה, יח; שמ״א טו, ז). חלק מע׳ ישב בחבלי הספר של הנגב ויהודה (במד׳ יג, כט; שמ״א כז, ח; ועוד), ומשם פשט על ישובי הקבע הסמוכים. בשיא התפשטותם הגיעו עד לעבה״י ולארץ אפרים („הר העמלקי״; שופ׳ יב, טו). אך בשעת עצמתם — מזמן יציאת מצרים ועד מלכות שאול — היה מרכזם על גבול סיני, סמוך לקדש, הוא „שדה העמלקי״ (בראׄ יד, ז). הנוודים היו מקורבים למדין (ע״ע), ואלה שחנו באזורי הספר פרשו את חסותם על הקינים (שמ״א טו, ו). בשירת בלעם (במד׳ כד, כ) נקבעה קדמות השבט: „ראשית גויים עמלק״, וכן בשמ״א (כז, ח) המונה את ע׳ בין „ישיבות הארץ אשר מעולם״. קשה להלום את שירת דבורה על אפרים: „שרשם בעמלק״ (שופ׳ ה, יד), וההקשר נראה גאוגרפי בלבד.

בתודעת ישראל נחרת ע׳ כאויב הראשון שלחם בו ביציאתו ממצרים, ברפידים, סמוך לחורב. מלחמה זו נתפסה כמלחמת קודש של השמד טוטאלי; ע׳ נוצח, אך לא נכחד, ולזכר הנצחון בנה משה מזבח, והכריז כי „מלחמה לה׳ בעמלק מדֹר דֹר״ (שמ׳ יז, יד—טו). בפרשת המרגלים נזכר ע׳ בצד הכנעני, שיחד עמו הנחית מכה על בני ישראל שהתפרצו „לעלות אל ראש ההר״. בימי השופטים נלחם ע׳ בישראל לצד בני עמון ומואב (שופ׳ ג, יג), המדינים ובני הקדם (שם ו, א—ז). ייתכן, כי הגל העמלקי בתקופת גדעון (ע״ע) פלש לארץ מצד הנגב (השו׳ שם ו, ה); ע׳ לחם אז בעמק יזרעאל ואולי גם בעמק הירדן (שם ו, לג; ז, יב), אך אין עדות שגם ברדיפה בעבר הירדן נלחם בהם גדעון, ונראה שבהבדל מהמדינים לא נחל ע׳ מפלה מוחצת, ותחום מחייתם בנגב לא נפגע. בימי שאול נתגלגלה המלחמה להתנגשות מכריעה בין ישראל לע׳. במלחמה זו נצטווה שאול — מאת ה׳ בפי שמואל — להכות בע׳ „מאיש עד אשה, מעלל ועד יונק, משור ועד שה, מגמל ועד חמור״ (שמ״א טו, ג). שמואל רומז למעשה ע׳ „אשר שם לו בדרך בעלתו ממצרים״, אך אינו מזכיר את מפלת ע׳ במערכת רפידים. דבריו מקבילים יותר לתיאור בספר דברים (כה, יז—יט) על ע׳ שהיה מתנפל על ישראל בדרך יציאתו ממצרים ומזנב בו את הנחשלים, בלא רמז לנצחון ישראל. לפי ספר דברים נצטוו ישראל למחות את זכר ע׳, בעוד שבספר שמות זו היא מלחמת ה׳.

שאול הגיע עד מרכזם, „עיר עמלק״, והמערכה ניטשה ב„נחל״, ואפשר שהכוונה לנחל מצרים. הגבולות הגאוגרפיים של הנצחון מתוארים: „מהוילה בואך שור אשר על פני מצרים״, כנראה דרך הפלגה, מתוך כוונה להדגיש עד כמה היתה מפלתם כבדה. שאול חמל על מיטב הצאן והבקר והשאיר בחיים את אגג מלך עמלק, ובכך הביא לקרע סופי בינו לבין שמואל; שמואל הוא שהיכה למוות את אגג מלך ע׳. לפי הסיפור המקראי היתה זו הסיבה להעברת המלוכה מביתו של שאול. אפשר שבסיפור המתתו של שאול בידי עמלקי (שמ״ב א, ח—יא) נשתמרה נימה אירונית על תוצאותיה של חמלה זו.

בסוף ימי שאול עדיין הטריד ע׳ את ישובי הנגב, כפי שמשתמע משריפת צקלג (שמ״א ל, א, יד), אך לאחר נצחונות דוד חדלו העמלקים למלא תפקיד. בדה״א (ד, מב—מג) נשתמרה ידיעה מעורפלת, לפיה הלכו מבני שמעון להר שעיר, היכו „את שארית הפלטה לע׳ וישבו שם״. מסתבר שהכוונה לנגב המערבי, ולפי הרמז בפסוק מא אפשר שהמאורע אירע בימי חזקיה מלך יהודה.

לפי המסורת במגילת אסתר, היה המן (ע״ע) אגגי.

י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, א׳—ב׳ (מפתח בערכו), תש״ד; הנ״ל, ספר שופטים, 81—83, 154/5, תשכ״ד; מ. צ. סגל, ספרי שמואל, 117—127, 1964²; ש. אברמסקי, הקינים (א״י, ג), תשי״ד.

שמ. א.

לדעת חז״ל מצוות מחִיית ע׳ היא אחת מ3 מצוות ש„נצטוו ישראל בכניסתן לארץ״, לצד מצוות המלך ובניית המקדש (ספרי, ראה, ס״ז; סנ׳ כ׳, ע״ב; ועוד). לדעת הרמב״ם המלחמה בע׳ היא „מלחמת־מצווה״ (ע״ע מלחמה, 643/4) ונוהגת לדורות (ספר המצוות, עשין, קפ״ז/ח; ועוד), אך היא מוטלת רק על כלל־ישראל בראשות המלך, כשהוא שולט על כל א״י (הל׳ מלכים, א׳, א׳—ב׳). ישנה דעה שאין מקבלים גרים מע׳ ושגם אם נתגיירו, מצווה למחותם (מכילתא, סוף בשלח; תנחומא, תצא, י״א; ועוד). אך לדעת אחרים „מבני בניו של המן (ע״ע) — שהיה לפי חז״ל מזרע ע׳ (ע״ע אגג, ור׳ לעיל) — למדו תורה בבני־ברק״ (גיט׳ נ״ז, ע״ב; סנ׳ צ״ו, ע״ב). לדעת הרמב״ם (שם ו׳, ד׳) ע׳ דינו כ„שבעה עממין״, שמצווה להשמידם רק אם „לא השלימו״; ממילא אם נתגיירו אסור להם רק „לבוא בקהל״ עד „דור שלישי״, כשאר אדומי (בראׄ לו, ח, יג, טו—טז; ב״ב כ״א, ע״א-ע״ב).

המצווה „זכור את אשר עשה לך ע׳... לא תשכח״ נדרשה: „זכור — בפה; לא תשכח — בלב״, והזכרון בפה צריך להיות ע״י קריאה בספר (ספרי, תצא, רצ״ו; השו׳ מג׳ י״ח, ע״א); בהתאם למסורת על מוצאו של המן מע׳ קוראים בתורה בציבור בפורים (ע״ע) את פרשת ע׳ (שמות יז, ח—טו); ובשבת שלפניה, נוסף על פרשת־השבוע, את פרשת „זכור״ (דב׳ כה, יז—יט [שבת זו נקראת „זכור״]) ומפטירים ב„פקדתי את אשר עשה לך ע׳״ (שמו״א טו, ב—לד; ר׳ מג׳ ג׳, ד׳, ו׳, ובבלי שם כ״ט, ע״א—ל״א, ע״א). לדעת פוסקים רבים קריאת פרשת „זכור״ היא מצווה „מדאורייתא״, ובה מתקיימת מצוות זכירת ע׳. — לפי הקביעה ש„עלה סנחריב ובלבל את האומות״ (ידים ד׳, ד׳) אין כיום ע׳ ידוע.

חומר־דינו של ע׳ נתבאר לחז״ל, כשיצאו ישראל ממצרים, „הקב״ה קרע הים לפניהם ונשתקעו המצרים לתוכו, נפל פחדן על כל האומות... כיון שבא ע׳ ונזדווג להם, אע״פ שנטל את שלו מתחת ידן, הקירן [צינן את אימתם] לפני אומות־העולם״ (תנחומא, תצא, ט׳). ודרשו: „כל זמן שזרעו של ע׳ בעולם, לא השם שלם ולא הכסא שלם; אבד זרעו של ע׳, השם שלם והכסא שלם״ (תנחומא, סוף תצא; ועוד).

מ.

עִמָּנוּאֵל בּוֹנְפִילְס, ע״ע טוֹב־עֵלֶם, עִמָּנוּאֵל.

עִמָּנוּאֵל בֶּן שְׁלֹמֹה הָרוֹמִי, למשפחת הצפרוני — Manoello Giudeo; Manoello Romano — (רומא, 1261 — לפני 1336, איטליה), משורר ופרשן יהודי. נודע בספר המקאמות (ע״ע עברית, ספרות, עמ׳ 713) שלו, „מחברות עמנואל״. בן למשפחה מיוחסת. קיבל חינוך יהודי וכללי רחב, ברוח הרנסנס האיטלקי, וממוריו היה גם זרחיה חן גרציאן (ע״ע) ויהודה ליאון רומאנו. נראה שעבד כמזכיר קהילת רומא, כתב את איגרותיה — וגם איגרות עבור קהילת אנקונה — והורה את מלאכת השיר. כבן 35 הפסיד את רכושו ונדד בערי איטליה לחפש לו מְצַנְּטִים. בדרכו עבר על פני אנקונה, פֶּרוּג׳ה, קאמֶרינו ופֶרמו. בפרמו מצא נדיב ששיכן אותו זמן־מה, אך שוב נאלץ לצאת לנדודים. בתקופה זו נרצח ברומא (1321) חותנו, ומתו עליו הוריו, אשתו ובנו. ע׳ שב לרומא ולעיסוקיו הקודמים; אך ב1328 חזר לבית הנדיב מפרמו, וע״פ הצעתו החל

לכנס את שיריו ולערוך אותם מחברות־מחברות, 28 במספר. לדבריו כינס רק חלק קטן מיצירותיו. המשורר האיטלקי צ'ינו דה פיסטויה (מת 1336) החליף עמו סונטים באיטלקית והוא מזכיר את מות ע' בסונט ששלח למשורר חבר. אין הוכחות שע' הכיר אישית את דנטה אליגירי (ע"ע) — ממנו הושפע בכמה מיצירותיו. כמה משיריו באיטלקית הגיעו לידינו. ע' חיבר, לדבריו, פירושים לרוב המקרא אך נדפסו רק הפירוש למשלי (נאפולי, רמ"ז), חלק מ„פשט מקראות לשיר השירים" וחלק מ„ביאור מילות" (1908). ניכרת בפירושיו השפעת משה אבן־תיבון ואברהם אבן־עזרא. מרבית ספריו, ביניהם „ספר בביאור צורת האותיות", אבדו.

ה „ מ ח ב ר ו ת" כתובות במתכונת ספרי יהודה אלחריזי (ע"ע). כל מחברת עומדת לעצמה, וקשרה עם האחרות רופף או מקרי. ניכר כי חלק מהפרוזה המחורזת בא רק כדי להקדים ולהסביר את השירים השקולים המופיעים במחברות. מצויות מחברות ובהן סיפורים קצ־רים, חידות, שאלות ותשובות, אגדות, קינות, שירים על חדשי השנה, על הזמן, על היין והמזלות השונים, על נדיבים וקמצנים, רופאים, שוטים, בעלים שנשותיהם בוגדות בהם, נשים מכוערות וכיו"ב. הסיגנון — שיבוצי, רובו ע"פ המקרא, ומיעוטו ע"פ חז"ל וספרות יה"ב, והוא משופע בחידודי־לשון שחלקם וירטואוזיים. כנהוג במ־קאמה פועלים שני גיבורים, המשורר וידידו הנדיב, אלא שאצל ע' דווקא המספר הוא רב־התעלולים, ונראה שהופעתו של „השר" באה כתמורה על תמיכתו במשורר. הנושא המאפיין את מחברות ע' הוא החשק הארוטי, והשירים והסיפורים מזכירים את אווירת ה„דקא־מרון" של בוקצ'ו (ע"ע) — שנכתב כמה עשרות שנים אח"כ.

יוצאת דופן המחברת האחרונה, הכתובה כולה בפרוזה חרוזה, ובה מספר ע' על ביקורו בתופת ובעדן (ע"ע עדן, גן), בהנחייתו של „דניאל איש חמודות". המחצית הראשונה מוקדשת לתופת, ומזכירה מאות אנשים הנענשים שם: מהמקרא ומההיסטוריה היהודית, סופ־רים ופילוסופים נכרים, אנשים שונים שבהם נתקל ע' בנדודיו. גם בחלק העוסק בביקור בעדן ע' מזכיר מאות אנשים, ביניהם קרוביו, מוריו וידידיו. הסיור בעולמות אחרים מופיע כבר באגדת רבי יהושע בן לוי (ע"ע) ואצל אברהם אבן־עזרא („חי בן מקיץ", בעקבות אבן־סינא), ואחרי ע' ניתן למצאו ביצירות משוררים עבריים מאיטליה כמשה ריאטי, אברהם יגל־גאליקו ועמנואל פראנסיס. „מח־ברת התופת והעדן" מושפעת מיצירת דאנטה — אך היא נופלת ממנה מאוד מבחינה אמנותית.

36 סונטים מופיעים במחברות ע' — הקדומים שבשירה העברית (ע"ע עברית, ספרות, עמ' 715). הם בנויים, וחורזים, במתכונת איטלקית (אבבא, אבבא, גדה, גדה), אך שקולים במשקל היתדות והתנועות הספרדי. השפעת „הסיגנון הענוג החדש" של השירה האיטלקית בת־הזמן ניכרת גם בהם. השפעת השירה האיטלקית ניכרת גם ב„שיר המלאכות", המכניס את החרוז המשורשר לשירה העברית, ובשימוש בחתימת ה„פרידה" (commiato) בסופם של כמה שירים.

ה„מחברות" היו מספרי הדפוס העבריים הראשונים (ברישא — רנ"ב; קושטא, רצ"ה). מצויים גם 10 כ"י שלמים שקדמו לדפוס, אות לפופולאריות הרבה. הארוטיקה המפולפלת הכעיסה רבנים רבים; רבי יוסף קארו (ע"ע) החרים את כל מי שיעסוק במחברות, ואף כלל את החרם בשו"ע שלו (הל' שבת, סי' ש"ז, ט"ז). גם משוררים כמשה ריאטי וע. פראנסיס, והמשכיל נ"ה ויזל (ע"ע), ביקרו בחריפות את אפין ה„פרוע". אעפ"כ השפיעו המחברות על משוררים עבריים באיטליה במאות 16—19, ביניהם יוסף צרפתי, י. א. די מודינה, האחים פרנסיש (ע' ערכיהם) ואחרים; על חוג המשוררים שחי בסאלוניקי ותורכיה במאות 15—16 (כלב אפונדו־פולו, סעדיה לונגו, דוד עונקינירה, ועוד), ועל בן־זמנם התימני, זכריה (ע"ע) אלצאהרי, מחבר „ספר המוסר". בשל החרם נדפסו המחברות שוב רק ב 1796, בידי יצחק סטנוב (ע"ע). מהדורה ביקרתית חלקית יצאה ע"י ח. ברודי (ברלין, תרפ"ו). מהדורות ביקרתיות מלאות הן של א"מ הברמן (ירושלים, תש"י) וד. ירדן (שם, תשי"ז). למה־דורה האחרונה גם מבוא רחב וביבל' מקיפה.

ע' היה חביב על רבים מסופרי תקופת ההשכלה, וכן על ביאליק, טשרניחובסקי, נ. אלתרמן, לאה גולדברג (שתרגמה את שיריו האי־טלקיים לעברית) וא. שלונסקי. ב 1972 הוצג בישראל מחזהו של דן אלמגור „מחברות החשק", הכתוב כולו בסיגנון המקאמה, וגיבורו — המשורר־הנודד ע' הרומי.

ש. טשרניחובסקי, ע' הרומי, תרפ"ה; ג. בת־יהודה, יהודה אלחריזי וע' הרומי, תש"א; י"א קלוזנר, הנובלה בספרות העברית, 73—77, תש"ז; י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, א', 388—410, 1955; ב. רות, היהודים בתרבות הרינסאנס באיטליה, 87—104, תשכ"ב; מ"ד קאסוטו, דאנטה וע' הרומי, תשכ"ו; א"מ הברמן, תולדות הפיוט והשירה, ב', 43—61, 1972.

ד. אל.

עַם־עוֹלָם, חברה יהודית רוסית לייסוד מושבות חקלאיות ושיתו־פיות באה"ב. שֵׁם החברה ניתן לה ע"פ מאמרו המפורסם של פרץ סמולנסקין „עם עולם", והיא נוסדה לאחר פרעות 1881, במקביל לתנועת „ביל"ו" (ע"ע), ע"י מניה בָּקָל ומשה הֶרדר.

כמה מאות מהגרים, חברי תנועת ע"ע מערים שונות ברוסיה, יסדו ב 1882 ארבע מושבות באה"ב: הראשונה — באי סיסילי (Sicily) שבלואיזיאנה, אך בה־בשנה נאלצו המתיישבים לנטוש את המקום, בשל הצפת נהר המיסיסיפי; „קרימיאה" (Crimea), בדקוטה הדרומית, ו„בית־לחם־יהודה" (Bethlehem of Judea) במרחק כמה מילין ממנה (מושבות אלה החזיקו מעמד עד 1885); ו„אודסה החדשה" (New Odessa), במדינת אורגון (נתקיימה עד 1887). נסיונות התיישבות אלה נכשלו בעיקר בשל חילוקי־דעות אידאולו־גיים. מספר מתיישבים, בהנהגתו של פּוֹל קפלן, ניסו להתארגן במתכונת קומונה עירונית בסן פרנסיסקו, ולאחר מכן — בניו־יורק, אך גם הם נכשלו וב 1890 בא הקץ על כל התנועה. כמה מחבריה נמנו עם מנהיגי הפועלים היהודים באה"ב.

א. קאהאן, בלעטער פון מיין לעבן, II, 115—118, 1926; א. טשערי־קאווער (עורך), געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער באוועגונג אין די פאראייניקטע שטאטן, II, 203—238, 1945.

עֵמֶק יִזְרְעֶאל, ע"ע יִזְרְעֶאל.

עֹמֶר, שמו של קרבן התבואה מראשית־הקציר בארץ (ע"ש כלי המדה; השו' שמ' טז, טז, יח, לו). זמן הבאתו „ממחרת השבת" (ר' להלן), והכהן מניפו „לפני ה'" ומקריב בו ביום גם כבש לעולה, „שני עשרונים סלת בלולה בשמן" למנחה ונסך יין; עד להבאת הע' אסור לאכול „לחם וקלי וכרמל" מתבואת השנה החדשה. מיום הבאת הע' יש לספור „עד ממחרת השבת השביעית חמשים יום", ויום ה 50 הוא חג (ע"ע שבועות, חג ה־ [ויק' כג, ט—כא; והשו' דב' טז, ט—י]). פרשת הע' כתובה בתורה סמוך ובהקשר להלכות חג הפסח (ע"ע). לאחר שעברו את הירדן וחנו בגלגל (ע"ע), אכלו ישראל „מעבור הארץ ממחרת הפסח מצות וקלוי" (יהו' ה, י—יא), ומשמע שקודם ליום זה לא אכלו מתבואת הארץ. כאן מקביל הביטוי „ממחרת הפסח" ל„מחרת השבת" שבתורה, ומשמעות פשוטו, כמסורת הפרושית, לפיה יום הבאת הע' הוא ט"ז בניסן. בימי בית שני היתה שאלת התאריך מסלעי־המחלוקת בין הפרושים לצדוקים, שפירשו „ממחרת השבת" — למחרת שבת חוה"מ פסח, תאריך בלתי־קבוע, אך חל תמיד ביום א', ושבועות 50 יום אחריו. ימי נצחונם של הפרושים בסוגיה זו נקבעו כימי חג במגילת תענית (ע"ע). — ר': ספרא אמור, י"ב, א'—ד'; ר"ה י"ג, ע"א; מנ' ס"ה—ס"ו; ירו' חלה, ב', א' ועוד. כדי להוציא מלבם של צדוקים היו קוצרים את הע' בפומבי ו„בעסק גדול" (מנ' י', ג'). מנהג הצדוקים נשתמר אצל השומרונים והקראים עד היום.

לפי ההלכה הע' הוא מהשעורים דווקא ויש לקצרו בליל ט"ז בניסן (מנ' ס"ח, ע"ב; פ"ד, ע"א). וזוהי „מנחת־בכורים" הנזכרת בתורה (ויק' ב, יד—טז). הקרבת הע' דוחה את השבת, ועפ"ר הדעות, גם קצירת הע' (לפרטים שונים בהקרבת הע' ע' משנה מנ' ו', ו'—ז'; ט', ד'; י', א'—ד', ט' ובבלי שם; ספרא, ויק' י"ג; שם אמור, י'). „מצוות הע' לבוא מן הקרוב [לירושלים], לא ביכר הקרוב לירו־שלים מביאין אותו מכל מקום" (מנ' י', ב'). אין לקצור מן הדגן קודם לקצירת הע' (ולדעה אחרת אף לא קודם להקרבתו), ואין להביא מנחות וביכורים מתבואת־השנה קודם לע'; ואם הביא — פסול (מנ' י', ה'—ט').

תבואת־השנה — מ 5 מיני הדגן — האסורה באכילה קודם הקרבת הע', נקראת „חדש". לפי דעה אחת ניתר החדש בבוקר ט"ז בניסן, אלא שבזמן הבית חיכו באכילתו עד לאחר הקרבת הע', אולם לפי רוב הדעות, ניתר החדש בזמן הבית רק לאחר הקרבת הע' ובזה"ז „יום הנף [= ט"ז בניסן] כולו אסור", אם „מדאורייתא" ואם מתקנת ר' יוחנן בן־זכאי (סוכה ג', י"ב — ר"ה ד', ג'; מנ' י', ה'). „החדש אסור מן התורה בכל מקום", בין בארץ ובין בחו"ל (ספרא אמור, י', י"א; ערלה ג', ט'), אך למעשה רק יחידי־סגולה נזהרו בו בחו"ל, משום תאריכי הזריעה המוקדמים (ר' חלה א', א'; קיד' ל"ז, ע"א — ל"ט, ע"א; ור' ביבלי').

מצוות ס פ י ר ת ־ ה ע' משמעותה, בהלכה, לספור עד 50 יום — ולא עד בכלל. מצווה לספור, בברכה, ימים ושבועות, ובנוסח הספירה יש כמה חילוקי מנהגים. סופרים בלילה, שהוא קודם ליום לפי המקו־בל בישראל (ע"ע יום ולילה, עמ' 403). נחלקו הדעות אם בזה"ז מצוות הספירה מהתורה או מדרבנן, „זכר למקדש". למעשה, מי ששכח בלילה, סופר ביום, בלא ברכה, ואם שכח גם ביום, סופר מכאן ואילך בלא ברכה.

ע"פ המסורת מתו 24,000 תלמידי ר' עקיבא בימי ספירת־הע' (יב' ס"ב, ע"ב), וע"כ נוהגים בהם קצת אבלות ואין מתחתנים. עניין זה כבר נזכר בתקופת הגאונים כמנהג עתיק. במאה ה 14 נזכר המנהג שלא להסתפר. יש שנוהגים כך רק מא' עד ל"ג בעמר (ע"ע), ויש — מר"ח אייר עד סוף הספירה, בהפסקת יום אחד בל"ג בע'. לאחר תקומת מדינת־ישראל נידונה השאלה אם יש לעשות הפסקה גם בה' אייר, יום־העצמאות, אך לא הוכרעה.

בקיבוצים ובמושבים היה נהוג עד לעת האחרונה לחוג טקס מיוחד לזכר „הבאת הע'", מיד לאחר הפסח. בקיבוצים רבים נשתלב טקס זה בסדר הפסח עצמו.

ש. י. זוין, המועדים בהלכה, 292—304, תשכ"ד[10]; ש. גורן, תורת המועדים, 346—358, תשכ"ד; י. תא־שמע, תשובה למהר"ח אור זרוע בדין חדש (סיני, ס"ו), תש"ל; L. H. Silberman, *The Sefirah Season* (HUCA, XXII), 1949; J. Morgenstern, *Lag-Ba'Omer — Its Origin and Import* (ibid., XXXIX), 1968.

מ.

עֻמַר אִבְּן אַבִּי רַבִּיעָה — عمر بن أبي ربيعة — (643—719),

משורר ערבי. בן למשפחה עשירה ומכובדת משבט קֻרַיש. ע' היה אחד הראשונים שקבע את הפתיחה הארוטית (נַסִיבּ), שהיתה מקובלת בשירה העתיקה, לסוג ספרותי בפני עצמו. שירתו מוקדשת רובה ככולה לאהבה. ע' נחשב ראשון במעלה בין משוררי האהבה העירוניים בתקופה האֻמַיית. אוסף שיריו (דיואן) שנשתמר מצטיין בלשון פשוטה יחסית, במשקלים קלים ובהרבה תיאורים חושניים ומשעשעים של הרפתקאות האהבים שלו.

א. גורן, משירת ערב, 6—7, 86—87, 98—101, תש"ל; P. Schwarz, *Der Diwan des Umar b. a. Rebia*, I–IV, 1901–1909.

עֻמַר אִבְּן אַל־חַ'טַאבּ — عمر بن الخطاب — (592 [?], מכה — 644, מדינה),

הח'ליף (ע"ע) השני. היה בן למשפחה בשבט קֻרַיש שלא הצטיינה בעושר ולא בהשפעה. התאסלם כ 4 שנים לפני ההג'רה (ע"ע מחמד, עמ' 1012), והיה אחד הנאמנים והמקורבים בחברי מחמד (בעיקר אחרי שהלה נשא את חַפְצַה, בת ע'), ובעל השפעה גדולה בעדה הצעירה. השפעתו גברה כשעברו המאמינים למדינה ונתגבשה בעיר עדה מוסלמית שלטת הודות לאישיותו התקיפה, תבונתו וכשרו הארגוני. במות מחמד (632) הכריע ע' בעד מסירת השלטון לאבו־בכר (ע"ע). אחרי מות אבו־בכר (634) הושבע ע' כח'ליף. עשר שנות שלטונו הטביעו את חותמן על עתיד האסלאם: בימיו היה הגל הגדול הראשון של כ י ב ו ש י ה ע ר ב י ם מחוץ לחצי־האי ערב — מידי הביזאנטים נכבשו א"י, סוריה (ע"ע א"י, עמ' 435—440) ומצרים (ע"ע עמר אבן אל־עאץ), ומידי הפרסים נכבשה מסופוטמיה כולה וחלקים ניכרים מאיראן (ע"ע יזדגרד III). סמוך לסוף שלטון ע' התקרבו הערבים לשערי הודו. ע' הניח את היסודות למינהלה הארגוני והכספי של האימ־פריה החדשה. במסורת המוסלמית מיוחסות לע' הרבה „ראשונויות" בתחומים רבים: החליף את תארו הרשמי מ„ח'ליפה" (= ממלא מקום) ל„אמיר אלמאמנין" (= מפקד המאמינים); ייסד את ה„די־ואן", היא הרשימה של ראשוני האסלאם והלוחמים המשתתפים בכיבושים הזכאים לקבל קצבה (עטא) מקופת המדינה; בימיו רוכז השלטון בעראק ובמצרים בערי־מצב צבאיות שיושבו בחיילים הבד־וים שהשתתפו בכיבוש הארצות ההן — בצרה וכופה בעראק, ופסטאט במצרים; קבע כללי־יסוד לגבי המצב המשפטי של הקר־קעות בארצות הכבושות, שחלק גדול מהן נתקיים בידי בעליהן הקודמים; מינה לראשונה שופטים. ע' אסר ישיבת לא־מוסלמים בחצי־האי ערב, ולפיכך מייחסים לו פקודת גירוש היהודים מיישו־ביהם שבצפון־מערב חצי־האי, וע"ע ח'יבר; על יחסו ליהודי א"י, ע"ע א"י, עמ' 435—440; ירושלים, עמ' 292. ע' נרצח ע"י עבד פרסי נוצרי, אולם הספיק למנות מועצה בת 6 אנשים שתבחר את יורשו.

ב. לואיס, הערבים בהיסטוריה, 47—61, תשט"ו; ח. לצרוס־יפה (עורכת), פרקים בתולדות הערבים והאסלאם (מפתח בערכו), 1970; J. Wellhausen, *Da arabische Reich*, 1902; P. H. Hitti, *History of the Arabs*, 139–177, 1970[10].

חג. ב.

עַמְר אִבְּן אַל־עַאץ — عمرو بن العاص — (מת 663, מצרים),

מצביא ומדינאי ערבי, בן שבט קֻרַיש. התאסלם בשנת 630, לפני כיבוש מכה בידי המוסלמים. עד מות מחמד פיקד על כמה משלחות צבאיות נגד שבטים בתוך חצי האי ערב ואח"כ השתתף כמפקד במערכות העיקריות בכיבוש א"י וסוריה בשנים 634—636: באג'נדין (גְ'נַבַּתַיְן, בעמק האֵלה), על הירמוך ובדמשק (ע"ע ארץ־ישראל, עמ' 437—439). בשנים 640—642 פיקד על הצבא שכבש את מצרים (ע"ע, עמ' 192; יש אומרים שהוא אף יזם פעולה זו), ייסד את פסטאט — בירתה הראשונה של מצרים המוסלמית והניח את היסודות לממשל הערבי מוסלמי בארץ הנילוס. לאחר שעלה הח'ליף עת'מאן (ע"ע) לשלטון פיטר את ע' ממשרתו במצ־רים וע' פרש מכל פעילות מדינית עד פרוץ המלחמה בין עלי למעאויה (ע' ערכיהם). במערכת צִפִּין (658) פיקד על פרשי מעאויה, ומשלא הוכרעה המערכה ייצג את מעאויה בבוררות, ובערמתו שכנע את שותפו לבוררות לפסוק להדחת עלי מהח'ליפות. סמוך לאותו זמן כבש את מצרים מידי תומכי עלי, מונה ע"י מעאויה למושלה, ובמשרה זו שימש עד מותו.

A. Cocatre-Zilgien, *Amr-ibn-al-Ass et la conquete de l'Egypte par les Arabes* (Annales Africaines), 1959.

סוף הכרך העשרים־וששה